پنجابی ناول
واھگا
نذیر کہوٹ

(پنجابی ناول)

نذیر کہوٹ

علی پلازہ، 3مزنگ روڈ، لاہور۔ فون : 042-7238014
Email: takhleeqat@yahoo.com
www.takhleeqat.com

With the exception of actual personages identified as such, this Novel is a work of fiction. Characters and incidents are the

---

Wahga:

A Punjabi Novel

By: ***Nazeer Kahut Chaudhry***

First Published: *November*, 2008

By Takhliqat Lahore

ISBN : 9789-69-9084-01-0

For Correspondence:

Nazeer Kahut Chaudhry

e-mail: nazeerkahut@gmail.com

تخلیقات

علی پلازہ، 3 مزنگ روڈ، لاہور۔ فون : 042-7238014

Email: takhleeqat@yahoo.com

www.takhleeqat.com

The Traitor

"A nation can survive its fools,and even the ambitious.But it cannot survive treason from within.An enemy at the gates is less formidable,for he is known and carries his banner openly.But the traitor move amongst those within the gates freely.His sly whispers rustling through all the alleys,heard in the very halls of government itself.For the traitor appears not a traitor; he speaks in accents familiar to his victims,and he wears their face and their arguments,he appeals to the baseness that lies deep in the hearts of all men.He rots the soul of a nation,he works secretly and unknown in the night to undermine the pillars of the city,he infects the body politic so that it can no longer resist.A murderer is less to fear.The traitor is the plague."

Marcus Tullius Cicero
106 BC-43BC

پنجاب
تے
ایہدے لوکاں
دے ناں!

کھوٹ نال مِلو!

پنجاب دے ضلع سرگودھا دے جہلم دریا دے کنڈھے اُتے کئی صدیاں توں وسدے اک پنڈ 'ڈھڈیاں' دے اک جٹ زمیندار گھرانے وچ نذیر کھوٹ نے پہلی اکتوبر 1956 نوں جنم لیا۔

اوہناں دیاں وڈ وڈیریاں نے شہنشاہ بابر دے ویلے راولپنڈی دے کول وسدے تحصیل ،کہوٹہ وچوں نکل کے ضلع سرگودہا دی تحصیل شاہ پور وچ جہلم دریا دے کنڈھے اُتے آن وسیبا کیتا۔آکھیا جاندا اے کہ راولپنڈی دے لاگے ،کہوٹہ،کھوٹاں دے وڈ وڈیریاں دے ہتھاں دا وسایا ہویا شہر اے۔ نذیر کھوٹ نے ہوراں نے مُڈھلی تعلیم پنڈ سدا کمبوہ وچ حاصل کیتی۔تن ورھے رسالپور دے سپیر بوائز ہوئی سکول وچ پڑھدے رہے،1969 وچ وڈکیاں نال بدین (سندھ) آکے وس پئے۔

1972 وچ میٹرک گورنمنٹ ہائی سکول بدین وچوں پہلی پوزیشن وچ پاس کیتا۔ 1976 گورنمنٹ اسلامیہ ہائی سکول بدین (سندھ یونیورسٹی) توں گریجویشن کیتا۔اک سال تک اپنے کالج دی ڈرامیٹک سوسائٹی دے سیکرٹری وی رہے۔گریجوئشن مگروں اوسے سال کراچی ٹُر گئے۔عملی زندگی دی شروعات کراچی توں چھپن والے اِک مہینہ وار توں کیتی کجھ ویلے فری لانس جرنلسٹ وی رہے۔فیر دھیان کاروبار ول پرتیا تے لیدر گارمنٹس دے کاروبار نال جُڑے رہے۔

کراچی (سندھ) وچ 90 دہاکے وچ 'پنجابی لوک سیوا' دے ناں دی اِک قوم پرست تنظیم دے بانی آگو سن۔ سندھ دیاں باراں نمائندہ پنجابی تنظیماں دے مشترکہ پلیٹ فارم 'پنجابی سپریم کونسل سندھ' دے اک ورھے تک سیکرٹری جنرل وی رہے ۔1994 وچ اوہناں کراچی

توں انگریزی ،اُردو تے پنجابی تن زباناں وچ چھپن والا سبھ توں پہلا مہینہ وار میگزین ''جینیس'' چھاپنا شروع کیتا جیہدے اوہ ایڈیٹر تے پبلیشر وی سن۔ 1992 وچ اوہناں دیاں کتاباں ''آوو پنجابی نوں قتل کریئے'' تے پنجابی کہانیاں دا پراگا ''اخیرلا پنجابی'' وچ چھپ چُکیاں نیں۔ 2001 وچ اوہناں نوں پنجابی ہستھ لانبڑا ،چھڑھدے پنجاب ولوں پنجابی سیوا دا ''بابا فرید'' ایوارڈ وی مل چُکیا اے۔

نذیر کہوٹ 1997 وچ کراچی چھڈ کے انگلینڈ ٹر گئے۔ اوتھے لندن وچ ترے ورھے کاروبار کردے رہے۔دسمبر 1999 وچ امیگریشن لے کے کینیڈا ٹر گئے۔کینیڈا وچ جنا ہو سکیا پنجابی نال وی جُڑے رہے(برٹش کولمبیا) پرنس جارج وچ ساؤتھ ایشین ریویو ولوں ہوون والی پہلی تے دوجی عالمی پنجابی کانفرنس وچ پاکستانی پنجاب ولوں حاضری وی بھر چُکے نیں۔ٹورنٹو دے پنجابی لکھاری دی تنظیم'پنجابی قلماں دا قافلا' دے ممبر وی رہ چُکے نیں کینیڈا وچ پنجاب دے پنجابی حوالے نال ہوون والیاں کئیں کانفرنساں وچ پنجاب تے پنجابی بارے اپنے پیپر وی پڑھ چُکے نیں۔کینیڈا وچ ست ورھے گذاران مگروں پاکستان پرتے کہوٹ ہوریں پنجاب دی نسلی،لسانی جغرافیائی،انتظامی کسے وی بہانے ہور ونڈ دے زبردست مخالف نیں پنجاب تے پنجابی زبان دے جائز آئینی تے قانونی حقاں دے پُر جوش جھنڈا چُک نیں۔

نذیر کہوٹ چوہدری دا پہلا پنجابی ناول ''دریا بُرد'' سی جیہڑا 2006 وچ پہلی واری چھپیا۔ ایس ناول نوں مسعود کھدر پوش ٹرسٹ ایوارڈ تے پاکستان اکیڈمی آف لیٹرز ولوں بہترین پنجابی نثری ادب 2006 دے ایوارڈ ملے۔لکھاری دا دُوجا ناول 'واہگا' اک تریخی ناول اے، جیہدا موضوع متحدہ پنجاب دی تریخ دے 1700-1947 دے وچکارلے ڈھائی سو ورھے نیں۔

(ادارہ)

پنجاب دی مہا بھارت
''واہگا''

پنجاب دے قومی شاعر شاہ محمد نے آکھیا سی:

راضی بوہت رہندے مسلمان ہندو
سِراں دوہاں دے اُتے آفات آئی
شاہ محمدا! وچ پنجاب دے جی
کدے نہیں سی تیسری ذات آئی

پاکستان وچ شاہ محمد دی ایس مہان لِکھت نوں ''سکھاں دی وار'' آکھ کے چھوٹیاں دی کوشش کیتی گئی، جیہنوں آصف خاں ہوراں سودھ کے ''جنگ ہند پنجاب'' آکھیا۔ ایہو شاہ محمد دا اپنا آکھنا وی سی۔ ہند توں اوہدا مطلب انگریزی ہندوستان سی تے پنجاب توں، اوہ آزاد تے خود مختار پنجاب جیہنوں مہاراجہ رنجیت سنگھ کجھ ورھے پہلاں ای چھڈ کے مریا سی۔ شاہ محمد نے اپنے دی جیہڑی گل آکھی سی اوہ سی ورھیاں بدھی ہندو (سکھ) مسلمان سانجھ، جیہدے وچ گورے حاکماں آ کے پاڑ پا دتی سی۔ نذیر کہوٹ اوسے پنجاب دی بھال کردا اکیہویں صدی دی مُہاٹھ تائیں اپڑیا اے۔ ویہویں صدی دے ادھ وچکار پنجاب واہگے دے گھلوگھارے وچوں لنگھیا۔

پنجاں دریاواں دی ایس دھرتی اُتے، چھیواں دریا، لہو دا دریا وگ پیا۔ لہو دی ایس لکیر نے اک دے دو پنجاب کر دے۔ واہگا اک پنڈ یاں نہر دا ناں...... پر کیہ واہگا نرا اِک پنڈ یاں نہر سی؟ نذیر کہوٹ امرتا پریتم دی زبانی اپنا من پھرولدا اے۔

''سٹ ڈُونگھی لگی اے، اجے دس نہیں رہی ...... کجھ ویلے مگروں دسی اے......
ویکھن وچ دو ٹوٹے ہوئے نیں پر اندروں اندر ہزار ٹوٹے ہوئے نیں۔ ہندو پنجاب، سکھ پنجاب تے مسلمان پنجاب...... ایہہ سارے رل کے لوکاں دا پنجاب کھا گئے......''

پر جاپدا اے، ٹوٹے ٹوٹے آپ نذیر کہوٹ وی ہویا اے، کدی اوہ فرید دے مونہوں بولدا اے کدی مُلتان سنگھ تے سُکھی رام دے مونہوں۔ اگست 1947ء وچ جیویں اوہ ہزاراں لکھاں ٹوٹیاں وچ

ونڈیا گیا ہووے۔ اوہ فیر امرتا پریتم دا سہارا لیندا اے۔

''پنجاب دے پانیاں وچ اگ لگی اے۔ ایس اگ اُپر پانی پان والا کوئی دریا چاہیدا اے''

پر اوہ دریا کتھوں آوندا۔ چھیواں دریا تے آپ لہو دا دریا، اگ دا دریا بن کے وگ پیا سی تے ہندو، مسلمان سکھ پنجابیاں نُوں بناں کسے وتکرے، بناں کسے فرق دے روڑھی لجا رہیا سی۔ اوہ اپنے گھر کانے، اپنے یار بیلی، ہال اپنے بستے تے کھڈونے پچھے چھڈ کے جا رہے سن۔ فریدنُوں اجے تائیں پرت آون دا آسرا سی۔ اوہ آکھدا سی گھر اپنے سائیاں نُوں ضرور اڈیکدے نیں......''

پر نذیر کہوٹ، اج سٹھ ورھیاں مگروں ایس بھلیکھے نُوں چنگی طرحاں سمجھ چکیا اے۔ مینوں پک اے جے اوہ آپ اگست 1947ء وچ لہور ٹیشن اُتے ہوندا تاں ایہو آکھدا:

''سارے ہندو، سکھ تے مسلمان، دوہاں پاسیوں ایہو آکھ کے اپنے گھر چھڈ چلے نیں کہ اساں اک دیہاڑے پرت کے آونا اے پر اوہناں کوئی آؤنا، میں وی کوئی نہیں آونا...... چڑھدے توں لہندے تک پنج دریاواں دے وچکار، واہگے دے دوہاں پاسے اپنے نویں دیساں ول پینڈا کردے قافلیاں دے قافلے رات دا ہنیرا کھا گیا، جیہڑے کدے واہگے تک نہ اپڑے...... کسے نے نہیں پچھیا اوہ راہ وچ ای کیوں گواچ گئے، اوہناں نوں کون لبھ کے اپنے گھر اپڑیسی......''

ایہہ کوک نذیر کہوٹ دی ہی کوک نہیں، سانوں ساریاں نوں امرتا پریتم دے بولاں 'اج آکھاں وارث شاہ' وچ وی سُنائی دِتی سی۔ پچھے جیہے میں اک سندھی کہانی 'کلیم' پڑھی سی۔ اک ہندو شرنارتھی، جیہڑا سندھ توں اُجڑ کے ہندوستان اپڑ گیا سی ہر ویلے سندھ نوں یاد کردا اے۔ پنجاب دے دو ٹوٹے ہوئے سن۔ سندھ ثابت رہیا پر سندھی دو دھڑاں وچ ونڈ دِتے گئے۔ ہندو سندھی تے مسلمان سندھی۔ سندھ دے مسلماناں کول تے اپنی دھرتی ہے سی پر سندھ دے ہندوواں دے پیراں ہیٹھ وطن دی زمین ہی نہیں سی۔ نارائن بھارتی دی ایس کہانی وچ اک بڈھا سندھی ہندو وی ری سیٹلمنٹ کمشنر دے دفتر وچ جا کے کلیم بھردا اے۔

''میں سندھی آں۔ سندھ میرا اے۔ میرا حق اے سندھ نوں مُڑ کے اپنا بناؤن کلیم بھرن دا۔ اساں کیہ جُرم کیتا اے۔ جے اسیں اپنی جمن دھرتی توں وانجھ دتے گئے آں''

اوس دفتر دا اک سندھی کلرک جواب وچ آکھدا اے:

''ہاں کاکا! اسیں اپنی جمن بھوئیں ول ضرور پرتاں گے۔ سندھ ساڈا اے۔ ایہہ تیرا اے ہر سندھی نوں اپنے پیار سندھ نوں پرتن دا حق اے''۔

نارائن بھارتی دی پیڑ اصلوں نذیر کہوٹ دی پیڑ وی اے، جے ہندو سندھی دے بولاں نوں اسیں اُتے لکھی اوس گرلاٹ نال جوڑ کے پڑھیے، جیہدے وچ نذیر آکھدا اے ''اوہناں کوئی نہیں مُڑنا، اُکا کوئی نہیں مُڑنا......''

نذیر کہوٹ دے ساہمنے ونڈ نوں وڈھ ٹک نوں ازادی دا ناں دین دا سوال ڈاڈھا اوکھا سوال اے۔ ازادی تاں جوڑن دا ناں ہونا چاہیدا سی پر ایتھے تاں اوہ نکھیڑا، وچھوڑا پاؤن دا ناں بن گئی اے۔ ایہہ سوال اجے وی اک سوال اے۔ ایہہ کیہو جیہی آزادی اے جیہڑی گُتھ وچوں لاشاں پئی اُگلدی اے، پنجاب دیاں دھیاں نوں ننگا پئی کردی اے، ایہہ کیہڑا پنجاب اے جیہنے ہندو، مسلمان تے سکھ نوں قتل کرن لئی اپنے ہتھ وچ فرقہ پرستی دی تلوار پھڑ لئی اے۔

ہرکھ دی گل ایہہ ہے کہ سٹھ ورھیاں مگروں وی ایہہ تلوار ٹھنڈی نہیں ہوئی۔ ناول دے ایسے حصے وچ اوس اپنے کرداراں نال امرتا پریتم دی جیہڑی ملاقات کروائی اے۔ اوہنوں میں نرا کہانی دا اک پکھ نہیں سمجھ سکدا۔ ایہناں پنج ست صفحیاں وچ لکھاری نے اپنا دِل کھول کے رکھ دتا اے۔ بھاویں پورے ناول نوں سمجھن لئی اسیں 'واہگا' دے پہلے حصیاں ول وی پرتاں گے پر ناول دا ایہہ انگ اوہ اصل سوال اے جیہڑا ناول نوں، ناول توں وڈ کہا۔وڈی کہانی) بنا دیندا اے۔

فیر جدوں امرتا نوں پچھدا اے کہ اوہدا سمان کتھے ہے اوہ سکھنے ہتھیں کیوں جا رہی اے؟ تاں لکھاری امرتا دے مونہوں گرلا اٹھدا اے:

''میں اپنا سبھ کجھ، اپنا بال پن، اپنی جوانی، گھر بار، اپنے پیاریاں دیاں یاداں، اپنی جنم بھوں، سبھ کجھ پچھے چھڈ کے، سکھنے ہتھ جا رہی آں۔ میریاں اج ساریاں پچھاناں کھس گئیاں نیں، میں اپنی ہی جنم بھوں اُتے اج نِری اک شرنارتھی، پناہ گیر تے رفیوجی آں میں اپنے دیس نوں چھڈ کے اپنے دیس چلی آں۔ سمجھ نہیں آرہیا ایہہ کیویں ہو گیا۔ ایہدے بارے میں کدی خواب وچ وی نہیں سی سوچیا کہ مینوں لہور چھڈنا پئے گا۔ مینوں پتہ اے شرنارتھی جیوندیاں لاشاں ہوندے نیں۔ اوہ اپنی جڑ مار کے رُل جاندے نیں۔ جس دھرتی اُتے جا کے وسدے نیں، اوس دے لوکاں لئی عذاب تے بھار بن جاندے نیں...... میں سوچدی ساں کہ میں اپنی جنم بھوں چھڈ کے کدھرے نہیں جاواں گی۔ بھاویں تھاں مار چھڈن، میں لہور کدی نہیں چھڈنا، پر چھڈنا پے گیا......''

پنجابیاں توں وکھ شاید ہی کسے ہور قوم دا ایہہ دُکھانت ہووے کہ دھرتی اُتے سپ ورگی لہو دی لیک نوں پکیاں کرن والی تھاں نوں 'باب آزادی' آکھیا جاوے۔

'واہگا' دے لکھاری نوں ایس بارے آپ وی بھلیکھا ہے۔ اوہناں بھانے دو قومی نظریہ ٹھیک اے۔ ہندوستان دا دو دیس بن جانا وی ٹھیک اے پر پنجاب دی ونڈ غلط اے، کانگریس تے ہندو دی

سازش اے...... جے اک دیس دے دو دیس بن سکدے نیں اتے اوہ وی مسلمان تے ہندو آبادی دی آدھار اُتے تاں ایسے آدھار اُتے پنجاب دی ونڈ نوں کیویں روکیا جا سکدا سی۔ ایس منطقی تضاد بارے لمی گل ہو سکدی اے پر میں ایہنوں لکھاری دا نظریہ متھ کے ایس بحث نوں ایتھے ہی چھڈ دے ہوئے ناول دے دوجے حصیاں ول پرتدا واں۔

(1)

ایہہ چار پیڑھیاں دی کہانی اے مسلمان پیڑھیاں، ہندو پیڑھیاں تے سکھ پیڑھیاں۔ کیپٹن وارث، (!)۔حیات، اوہدا پیو فرید۔(!) حیات، اوہدا پیو مراد (!) حیات تے اوہدا پیو نیک حیات (نیکا) تے ایہہ حیات (حیاتی) پوری پیڑھی نوں اک لڑی وچ پروندی پئی اے۔ پنڈ شام پور دے ہندو، مسلمان تے سکھ پیڑھیوں پیڑھی اپنی سانجھ ہنڈھاندے ونڈاں تے وچھوڑیاں دے کنڈھے تے آ گئے نیں۔ نذیر کہوٹ ایس سانجھ اُتے دھاڑویاں دے ہلیاں نوں اک ہور پیڑھی راہیں اُجاگر کردا اے۔ نادر شاہ دے نال قندھار وچوں آون والے دھاڑوی قبیلے دا سلسلہ سردار خان جہانگڑی، ہیبت خان جہانگڑی، سردار قہر خان جہانگڑی تے سردار جہانا خان جہانگڑی دے روپ وچ اگے پچھے چلدا اے۔ ناول کار دی سُوجھ دھاڑویاں نوں دھاڑوی ہی قرار دیندی اے، مسلمان نہیں کیوں جے دھاڑوی نرا دھاڑوی ہوندا اے۔ اوہدا کوئی دین دھرم نہیں ہوندا۔ اوہ لوکائی دا دشمن، انگریزاں دا ہتھ ٹوکا، غداریاں بدلے بنیا جاگیردار (ساڈیاں اسمبلیاں وچ اجے تاں اوہدیاں نسلاں دیش دھروہی دا کاروبار اُساری بیٹھیاں نیں) تے فرقہ واریت دیاں اگاں لا کے انسانیت دا قتل کرن والا جیویں جہانگڑی ٹبر نے 1947ء وچ پنڈ شام پور وچ کیتا۔ نذیر کہوٹ ایس فرقہ واریت نوں پنجاب دی ونڈ نال جوڑدا اے۔ اوہدے اپنے ہاں ناول دے ہیرو 'نیکا' دے لفظاں وچ:

> ''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا تے بھری بندوق میری ہوند، ازادی تے خود مختاری دی ضمانت نیں جیہڑا میری بھوء وچ زوری پیر رکھے یاں ایہدے ول ملوٹی اکھ نال تکے، میرا دشمن اے''

ایہہ نیکا یاں نیک حیات کون اے؟ ایہدا پچھوکڑ کیہ اے؟ اوہدی انکھ دی ریت رمز کیہ اے؟ ناول کار سانوں دس پاوندا اے کہ دُلا بھٹی دی پھاہی (شہادت......!) مگروں ساندل بار وچوں مغل فوجاں دے ظلماں کولوں اُک کے اپنیاں جاناں بچاوندے سوتوں وده کساناں دا اِک جٹ قبیلہ اپنے پرواراں تے مال ڈنگر نال اپنا علاقہ چھڈ کے نیلی بار وچ جنہاں دے کنڈھے اُپر آ کے وس پیندا اے۔ ایہناں کساناں وچ اک جٹ نور حیات، ایہناں دا آگواے تے زمیندارے دے نال پیڑھیوں پیڑھی گھوڑے

پالن دا شوقی تے نالے گھوڑیاں دا وپاری وی اے۔ چنھاں دے کنڈھے اُپر ایہہ قبیلہ اک ہندو صوبے دار ست رام داس کولوں بھوئیں مزارعے تے لے کے، شام پوراں دا اپنا پنڈ وساؤندا اے۔ ایسے نور حیات توں گل اگے ٹُردی اے۔ کہانی دا مُڈھ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے ویلے (1837ء) توں بجھدا اے جدوں نیک حیات، نور حیات دی وراثت دا مالک بن کے اک اَنکھی پنجابی سورمے دے روپ وچ ساہمنے آوندا اے۔

پنڈ شام پور دھاڑوی لشکراں دی راہ وچ پیندا اے۔ نیکا باہرلے دھاڑویاں نال لوہا لیندا اے۔ اوہدے دیس اُتے تباہی آوندی اے پر اوہ پنجابی اَنکھ دا نشان بنیا اپنے دیس پنڈ اتے پورے دیس پنجاب دی ازادی لئی ڈٹیا رہندا اے۔ دوجے پاسے اک فوجی مثل دا آگو گبھرو رنجیت سنگھ ازاد پنجاب دے خواب ویکھ رہیا اے۔ ایہو گھڑی اے نیک حیات تے رنجیت سنگھ دے میل دی۔ رنجیت سنگھ لہور فتح کردا اے تے نیکا اوہدیاں فوجاں نال لہور وچ وڑدا اے۔ لہور اوہدا اِک محبوب وانگر سواگت کردا اے۔

ازاد لہور، اُسردا، ودھدا، کِھلردا دیش پنجاب بندا جارہیا سی پر نیکے نوں اپنے پنڈ شام پور دے اُجاڑے دیاں یاداں گھیری رکھدیاں سن جتھے اوہدے وڈیاں دیاں نشانیاں سن تے 'سرگھی' سی۔ اوس پنڈ پرتن دا پکا من بنا لیا۔ جدوں اوس رنجیت کولوں پنڈ مڑن دی آگیا منگی تاں مہاراجہ دے بول سن:

''نیکیا، ہُن پنجاب ازاد اے، توں سارے پنجاب وچ جتھے چاہویں، جا کے سُکھ سکون نال رہ سکدا ایں، وس سکدا ایں...... پنجاب دیاں سرحداں دھاڑویاں اُپر، ہمیش لئی بند کر دتیاں گئیاں نیں، کسے دی عزت، پت، جان، مال نوں کوئی خطرہ نہیں۔''

نیکا اُجڑے پنڈ نوں چھڈ کے گیا سی۔ ہسدے وسدے تے اباد پنڈ وچ پرتیا۔ ڈیرے نوں اباد تے وسدا رکھن وچ اوہدی منگ سرگھی دا چوکھا ہتھ سی۔ ساری حیاتی ساتھ نبھاون دیاں قسماں کھاون والی سرگھی نوں پک سی جے اک دیہاڑے نیک حیات پرت آونا اے ایس لئی اوہ، اوہدا اُجڑیا ڈیرہ وسائی تے اوہدے گھوڑے سنبھالی اوہدیاں راہواں تکدی رہی سی۔ نیکا وی جیویں اوسے دی آس لے کے پرتیا ہووے۔ اوہ 'سرگھی' نال اپنا جیون سانجھا کردا اے تے اخیرلی عمرے اوہدے گھر پتر مراد دا جنم ہوندا اے۔ مراد حیات جیہنے اگے چل کے ایس ناول دے لکھے جان دا جواز بننا سی۔

نیکا اپنے ہندو، سکھ بیلیاں نال رل کے ہسدا، وسدا، اوڑک چنھاں وچ مچھیاں دا شکار کردا بیڑی اُلٹن نال موت نوں گل لا لیندا اے۔ 'سرگھی' دا پتر مراد نوں اپنے پیو نیکے دی وراثت (پنجاب دی ازادی لئی اخیرلیاں ساہواں تائیں لڑنا تے جان دینی) سانبھن لئی تیار کردی اے۔ مراد رنجیت سنگھ دے دربار وچ فوجی کمانڈر بن کے اپنے سفر دا مُڈھ بنھدا اے۔ ناول دے پہلے حصے دے پہلے چار باب ایس کہانی نوں کھول کے دسدے نیں۔ ایہہ کہانی ناول دے تیجے حصے وچ اگانہہ ٹُردی اے۔ رنجیت سنگھ دے دربار

نال جڑیا، اوہ پنجاب ول اُٹھدی انگریز دی ملوٹی اکھ بارے چوکس رہندا اے۔ مہاراجہ دیاں اکھاں بند ہوندیاں ای اگلے دس ورھے پنجاب نُوں مُڑ کے غلامی ول دھکدے نیں۔ رنجیت سنگھ دی حیاتی وچ مراد دی سانجھ اک نُچن گاؤن والی' جندڑی' نال بن جاندی اے۔ ناول وچ تھاں تھاں کھنڈریاں ہوئیاں مراد دے نال' جندڑی' دیاں وِتھیاں اوس سانجھ اُتے چانن پاؤندیاں نیں۔

پر جاپدا اے مراد دے پینڈ مُکن والے نہیں۔ اوہنے لہور دربار تے اوہدے وارثاں دا انت اپنی اکھیں ڈٹھا اے۔ پنجاب دی ازادی نُوں بچاون لئی لڑیاں جنگاں وچ اوہ آپ شریک رہیا اے۔ تخت لہور دا خیرلا دربار اوہدیاں اکھاں ساہمنے شیش محل وچ لگدا اے۔ پر کہانی مُک کے وی نہیں مُکدی۔ اوہ آکھدا ہوندا سی:

''پنجاب نے اپنی جنگ ازادی چیلیانوالہ تے دوجی جنگ ازادی گوگیرہ وچ لڑی......''

1857ء وچ رائے احمد خان کھرل دے نال ہو کے اوہنے پنجاب دی ازادی دی اک ہور جنگل لڑی۔ لوک تاریخ وچ آوندا اے کہ مُراد اپنے گھوڑے انگریزاں ہتھ ویچن توں نہ کردتی سی۔ اوہناں دا گھوڑی پال بنن توں انکار کردتا سی تے اوہناں دیاں جاگیراں دی بخشیش لین توں مُونہہ موڑ لیا سی۔ اوہ ساری حیاتی انگریزاں نال لڑدا رہیا۔ جیلاں، قیداں، مقدمے۔ اوہ اپنے پیو نیک وانگر اخیر عُمرے ویاہ کردا اے۔ اپنے وارث فرید حیات نوں جنم دیندا اے۔ ساری عمر لڑدیاں لڑدیاں سو ورھیاں دی عمر وچ مراد دوجی وڈی لام ویلے جبری بھرتی دے خلاف نابری کردا انگریز افسراں نوں ٹھکانے لاوندا پھاہی چوک وچ موت دے رسے نوں چُم لیندا اے۔ اوہدے نال اوہدے ہندو تے سکھ بیلی وی اپنی نابری صدقے رسے تے جُھول جاندے نیں۔

ناول دا پنجواں حصہ اگلی پیڑھی دی کہانی کردا اے۔ مُراد داپُتر فرید حیات، لچپال داپُتر مُلتان سنگھ تے رام داس داپُتر سکھی رام۔ ناول دے ایس حصے وچ گھوڑی پال جاگیرداراں دا ظہور، فرقہ واری سیاست، نال نال جبری فوجی بھرتی 1919ء وچ جلیانوالہ باغ دا خونی ساکا، انقلابی تحریک تے بھگت سنگھ دی شہادت تے اخیر 1947ء دی ونڈ۔ ونڈ توں کجھ چر پہلاں فرید حیات، ملتان سنگھ تے سکھی رام، تنوں بیلیاں دیاں اکھاں دے ساہمنے اوہناں دے پُتر وارث حیات، پریتم سنگھ تے امرداس اک دوجے دے خلاف زہر اُگلدے وسدے نیں پر چھیتی ہی اوہ ایس فرقہ واریت چوں نکل آوندے نیں۔ وارث جیہنے ونڈ توں کجھ چر پہلاں برٹش انڈین آرمی جوائن کرلئی سی، دے ہتھوں جھانگڑی سرداراں دا قتل ہوندا اے جیہڑے پنڈ دے ہندوواں، سکھاں دا قتلام تے اوہناں دیاں زمیناں اُپر قبضے کر رہے سن۔ ایسے طراں وارث دے ویاہ ویلے، ہندوواں سکھاں دا ہندوستان جان توں انکار تے ملتان سنگھ دا امرتسر دی 'روہی' نوں اپنی دھی بنا کے اپنے گھروں ٹورنا تے ڈولی وچ بٹھاونا، ایہہ ساری وارتا اوس ہندو مسلمان

سکھ ایکتا داہنگارا بھردی اے جس اکٹھ تے ایکتا دی دہائی شاعر شاہ محمد نے دتی سی۔ ایہہ ایکتا، نذیر کہوٹ دے ناول دا فوکل پوائنٹ اے۔ چار پیڑھیاں تیکر چلدی ایس سانجھ نوں ناول کار نے جیویں اپنے دل دے لہو نال لکھیا ہووے۔

اک ہور موضوع جیہدے اُتے نذیر کہوٹ نے اپنے دل دا لہو ڈوھیا اے، اوہ اے ونڈ وچ پنجابی کڑیاں دی چِنتا۔ نمرتا، روپ کنول تے سلیمہ دے پاتر دل نوں ہتھ پاوندے نیں۔

(2)

کجھ ناول دے پاتراں بارے۔ چار پیڑھیاں دی ایس کہانی وچ ان گنت پاتر آوندے نیں جیہڑے ڈھائی سو ورھیاں (1700-1947ء) دا پینڈا جھاگدے نیں۔ ایہناں ورھیاں وچ ادھی صدی ازاد ویلش پنجاب دی اے۔ باقی دو صدیاں پنجاب اُتے ہلیاں تے مارا ماری دیاں صدیاں نیں۔ وڈھ ٹک دیاں صدیاں نیں۔ وَیری کرداراں وچ جھانگڑی سرداراں توں وکھ انگریز لیفٹیننٹ جیمز تے اوہدا پُتر ایڈورڈ ذکر جوگ نیں۔ جیمز جیہڑا مراد دی جان دا دُشمن اے پر اخیر گوگیرہ وچ اوہدے ای ہتھوں ماریا جاندا اے۔ ہندو، سکھ تے مسلمان پاتراں دیاں چارے پیڑھیاں، تاریخ تے وسوں نوں جوڑ کے ٹُردیاں نیں۔ پنجابی کڑیاں دے پاتر خاص ذکر جوگ نیں۔ نیکا دی ہیر بجری سویر ورگی 'سرگھی' اے، جیہڑی آپ وی دھاڑویاں نال لڑدی اے۔ مراد دی سوہنی، دیو مالائی حُسن والی جندڑی اے پر گھرداری دی سنگت اوہنوں زینب کولوں مِلدی اے۔ فرید دی گھر والی سِدھی سادی زُبیدہ ملتانن اے جد کہ کپتان وارث دی جولیٹ، انگریز ماں تے پنجابی پیو دی دھی امرتسر دی گلابی رنگت 'روحی' اے۔ جتھوں تائیں 'جندڑی' دا سبندھ اے، ایہدے بارے تھوڑی، ہور گل کرن دی لوڑ اے مُراد دے ناں اوہدیاں چھ چٹھیاں اوس سانجھ دی گل کردیاں نیں جیہڑی زینب دے ہوندیاں وی مردانوں شاہ حُسین دی کملی 'جندڑی' نال جوڑی رکھدی اے۔ اوہدی اخیرلی چٹھی خاص کر دل نوں ہلوندی اے۔

"شاہ حسین، اکبر، جہانگیر، نورجہاں، انارکلی، زیب النساء، گورو ارجن دیو، شاہجہان، دارا شکوہ، بُلھے شاہ، رنجیت سنگھ دا لہور نہیں رہیا۔ ایہہ اک نواں لہور اے۔ لوک آکھدے نیں، مال روڈ تے پھردیاں انج جاپدا اے جیویں بندہ لندن وچ پھردا اے...... جو لہور نال واپری اوہا سارے پنجاب نال واپری...... میں تینوں ایہہ دسنا تے بُھل ای گئی کہ انگریزاں نے لہور آوندیاں ہی شاہی محلہ بند کرا دتا۔ میں تاں تیرے ہوندیاں ای شاہی محلہ چھڈ کے مغل پورے اپنی ماں دی حویلی ٹُر گئی ساں، جدوں پنجاب وچ غدر پیا...... میں تے میرے نال رہن والیاں کڑیاں رل کے غدر ویلے باغیاں نوں ہتھیار اپڑانے شروع کر دتے...... اک انگریز افسر، جیمز میرا گھر سیل کر دتا...... اوہنے مینوں بڑا ماریا...... میرے سارے

پنڈے اُتے نیل پے گئے نیں۔ فیر اوہنے مینوں لجا کے سنٹرل جیل وچ بند کر دتا۔ میں جیلوں چھُٹی تے کوئی تھاں نہیں سی سر لکاون والی...... اوڈوں دی شاہ حُسین دے مزار دے باہر سوندی آں تے اسمان والا ویکھدا اے...... اِک نظر اوس ویہاڑے شاہی قلعے اُپر پے گئی جتھے کدی چن سُورج میرے پیراں تھلے ہوندے سن۔ شاہی محلے دیاں گلیاں وچ خاک اُڈدی اے...... جیہڑی راہ میں ٹری آں اوہدا پینڈا امکن وچ نہیں آوندا......"

مراد نے کدی کے چٹھی دا جواب نہیں لکھیا۔ کیہ لکھدا پر ایہہ چٹھی پڑھ کے اوہ ساری رات نہ سوں سکیا۔ اوہنے جندڑی کول جان بارے وی سوچیا پر دو جوان پُتراں تے اوہناں دی ماں نُوں ویکھ کے چُپ کر کے بہہ گیا۔ فیر اوہنے اِک نکی جیہی چٹھی لکھی، جندڑی دے ناں اوہدی پہلی تے خیر لی چٹھی!

"کوئی اجیہا ساہ مینوں یاد نہیں پیندا جیہڑا تینوں یاد کیتے بناں آیا ہووے۔ تیریاں چاہواں سمندر نالوں ڈونگھیاں تے مُحبتاں ہیر وانگ سچیاں نیں مینوں دُکھ اے کہ میں کدی تیرے جیہا سچا تے سُچا نہ ہوسکیا۔ تیتھوں معافی منگاں، میرے کول ایہہ حوصلہ نہیں......"

(3)

انگریز سانوں چار تحفے دے گیا: فرقہ پرستی، ونڈ، گھلوگھارا، تے جاگیرداری۔ جے ویکھیے تے ایہناں چاراں دا آپے وچ ڈونگھا سبندھ اے۔ فرقہ پرستی نے ونڈ دا راہ پدھرا کیتا۔ ونڈ نے گھلوگھارے نوں راہ دتی تے ایہناں ساریاں دا بھا اوہ جاگیردار سن جیہناں دے ہتھ ایہہ دیس پے گیا۔۔۔ ناول دا ناں 'واہگا' اے اک مرکزی تھیم۔ ایہنوں سمجھن لئی نذیر کہوٹ پہلے ست اٹھ سو صفحے لکھے۔۔۔ جاپدا اے ایس وڈے حادثے نُوں سمجھن لئی ایہہ وی گھٹ نیں۔ پنجاب جیہڑا، رنجیت سنگھ دا ویلا چھڈ کے ڈھائی سو ورھیاں توں اک قتل گڑھ بنیا رہیا سی کیویں اگ تے لہو دے دریا وچ ڈُب گیا۔ 'واہگا' دی شکل وچ صدیاں توں بھٹکدیاں روحاں اپنی عدالت سجائی بیٹھیاں نیں اوہناں اپنا مقدمہ پیش کیتا اے۔ ایہہ عدالت، پتہ نہیں ہور کدوں تائیں انج ای لگی رہنی اے، ایہہ مقدمہ سُنیدا رہنا اے تے انصاف ہوندیاں رہنا اے۔

میں صفحہ صفحہ پورا ناول تے سطر سطر چھ ست سو صفحے پڑھے نیں تے اجے وی چھڈن نُوں جی نہیں کر رہیا پر نذیر کہوٹ دی محبت تے اوہدے پیار بھرے حُکم پاروں، میں پڑھنا روک لے ایہہ سطراں لکھن بہہ گیا واں۔ ایہہ نکی جیہی لکھت مُکا کے میں 'واہگا' نُوں اِک وار نویں سریوں پڑھنا اے، چھپے ہوئے روپ وچ۔ نذیر کہوٹ دے مسودے نوں پڑھنا اِک اچرج تجربہ سی۔ اگ دی لیک اُتے ٹُرن ورگا۔ جاپیا پنڈ شام پور پورے پنجاب دا پرتیک اے۔ پنڈ دا چوک اک تریخی چوک بن جاندا اے۔ نادر شاہ تے احمد

شاہ ابدالی ہتھوں ایس چوک وچ ہون والا قتلام ایسے چوک وچ جبری بھارتی، لیگ، کانگریس تے اکالیاں دے جلسے تے ونڈ ویلے چوک وچ تے پورے پنڈ وچ ہندوواں سکھاں دا قتلام......

(4)

نذیر کہوٹ 'واہگا' لکھ کے پنجاب دی 'مہابھارت' لکھ دتی اے۔ ایہہ اک وڈے یدھ دی کہانی اے جیہڑا ازاد تے خود مختار پنجاب دے اخیرلے دناں وچ چھڑیا تے 47ء دے گھلوگھارے وچ ونڈیاں تے وچھوڑے پاؤندا اج تیک جاری اے۔ پنجاب دے قومی شاعر شاہ محمد نے ورھیاں پہلوں ہندو (سکھ) مسلمان سانجھ دی جیہڑی گل آکھی سی، نذیر کہوٹ اوسے سانجھ دی بحال کردا اکیہویں صدی دی مُہاٹھ تائیں آن اپڑیا اے تے بُوہے کھڑکا رہیا اے۔ (اسیں سارے ڈونگھی نیندر سُتے پئے آں)

اپنے ناول وچ نذیر کہوٹ ڈھیراں سوال چکے نیں پر اک سوال دا وادھا میں کرنا چاہوندا ہاں: پنجاں پانیاں نوں اساں ہندو پانی اتے مسلمان پانی وچ ونڈ لیا پر ایہدے وچوں اسیں اوس لہو دا نکھیڑا کیویں کریئے جیہڑا چھیواں دریا بن کے ایہناں پانیاں اندر رل گیا سی؟ ایہدا جواب 'واہگا' دے پنیاں وچ تھاں کھنڈریا ہویا اے (اکھ کھلے تاں ایہنوں لبھیے)

ایہہ ناول اپنے پڑھن والے کولوں ڈونگھی سُوجھ دی منگ کردا اے۔ اک سوچ تے سُرت والی اکھ دی۔ ناول کار نے اپنا کم کر دتا اے۔ اوہ اگ تے لہو دا اک دریا جھاگ آیا اے۔ اگلا کم پڑھن والے دا اے۔ ایس یدھ دا اک کردار لکھاری اے تے دوجے کردار پڑھن والے وی نیں۔ پڑھدے ہوئے جے گوہ کریئے تے کتے سانوں اپنا آپ وارث تے فرید جاپے گا، کتے ملتان تے پریتم سنگھ تے کتے سکھی رام تے امرداس۔ ایسے طرحاں ساڈے وچوں کتے روہی اے تے کتے 'بندڑی' تے کتے امرتا پریتم وی...... جے پڑھن والے ایہناں کرداراں دا انگ سنگ بن گئے تاں نذیر کہوٹ دی کھیڈ پُگی جانو......

احمد سلیم

پہلا حصّہ

(1)

تخت لہور

16 March, 1837

عرش منور بانگاں مِلیاں، سُنیاں تخت لہور!

(بُلھے شاہ)

''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا، پڑ یا گھوڑا تے بھری بندوق میری ہوند، ازادی تے خود مختاری دی ضمانت نیں۔ جیہڑا میری جُوہ وچ زوری پَیر رکھے یاں ایہدے وَل ملوٹی اکھ نال تکے اوہ میرا دشمن اے۔'' ستلج دریا دے پارلے کنڈھے اُپر گشت کردے لال کوتاں والے پنج ست گھڑسوار موڈھیاں نال بندوقاں لمکائی جدوں اوہنوں گھوریاں پاؤندے اوہدے کولوں لنگھے تے اوہنوں ڈور نیلی بار وچ کِدھرے چِنھاں دے کنڈھے اُتے چنگبرے گھوڑے اُپر سوار اپنے پالے گھوڑیاں دا ترنڈ چھیڑی پھردے اپنے پیو 'نِکا' دے لفظاں دی گونج اپنے کناں وچ سُنیوی۔

پُھلاں نال بھرے تے خُشبواں نال مہکدے موسم بہار دی ایہہ اِک سجری سویر سی۔ جدوں ستلج پار پھردے لال کوتاں والیاں بارے سارے راہ سوچدا خوف دے کالے بدلاں دی چھاویں پینڈا کردا اپنے اتھرے چٹے گھوڑے اُپر سوار اپنے دو چوکس گھڑسوار محافظاں نال، اوہ لہور شہر دے دِلی دروازے تے اپڑیا۔ انگریزی مقبوضہ ہندوستان، ازاد تے خود مختار وسدے دیس پنجاب دے وچکار بنی ستلج دریا دی بین الاقوامی سرحد اُتے پھردے لال کوتاں والیاں نُوں تک کے اوہ سوچدا آیا کہ ''گوانڈھی مُلک ہندوستان توں لے کے لاطینی امریکا تک قبضہ کیتی بیٹھے سامراج دی ایسٹ انڈیا کمپنی ہُن پنجاب دا بوہا کھڑکا رہی اے۔ بڑا کُجھ خطرے وچ پے چکیا تے غلامی وچ جان دا ایہہ خطرہ ہُن اکھاں دے ساہمنے وِس رہیا۔''

''غُلامی''...... جیہدا خیال اوندیاں ای اوہنے بے اختیار ہو کے لال کوتاں والے گھڑسواراں دے ساہمنیوں لنگھدیاں تُھکیا۔ اوہدی جان شکنجے اندر پھس گئی۔ غلامی جیہڑی اوہدی حیاتی وچ سبھ توں ودھ قابلِ نفرت شے...... سبھ توں وڈا ڈر تے سبھ توں وڈا خوف سی۔ لال کوتاں

والیاں دی غلامی وِچ جان دا خوف اِک عذاب بن کے اوہدے سارے وجودنوں جمبڑ گیا۔ ایہہ خوف ہُن ساری حیاتی اوہدا پچھا نہیں سی چھڈن لگا کہ ''لال کوٹاں والیاں دے راج اُتے سورج کدھرے ڈُبدا نہیں سی تے ایہناں دی غلامی وِچوں نسن والیاں لئی رب دی زمین گھٹ جاندی سی۔ غلامی موت اے'' ایسے خوف نال اوہدی لڑائی سی۔

ستلج دے کنڈھے اُتے کولوں لنگھدے گھڑ سوار انگریز جوان اپنے افسر نوں لیفٹیننٹ جیمز دے ناں نال بُلا رہے سن۔ بیڑی وِچ بہہ کے پتن چھڈدیاں تک اوہدا سجا ہتھ اپنے جھگے اندر لک نال لمکدے اپنے بھرے پستول دے ہتھے اُتے ای رکھیا رہیا۔ لیفٹیننٹ جیمز اپنے گھوڑے نوں اگانہہ ٹوردا اوہنوں پرت پرت کے مشکوک نظراں نال ویکھی جاندا۔ جدوں اوہ بیڑی وِچ باہن لگا تاں اِک واری تے انگریز افسر نے اپنے گھوڑے دی واگ چھک لئی۔ گورا افسر ایہہ کُجھن دی کوشش پیا کردا ہا کہ اوہدے ساہمنیوں چیتے وانگ سنبھل سنبھل کے پیر رکھدا لنگھدا جاندا، اُچے لمے قد تے تگڑے جُثے والا ایہہ گبھرو اپنے آل دوالے حرکت کریندی ہر شے نوں اپنے دھیان نال کیوں ویکھدا جاندا اے۔ اوہدا دھیان کیوں اپنے ول کھچ رہیا اے۔ اوہدا بھیس، حلیہ، ٹُرن دا انداز، اوہدی چٹی پگڑی، دھوتا پر، پُرانا چِٹا جھگا، چِٹی دھوتی، پیراں وِچ پائی پُرانی چمڑے دی کالی جیہی جُتی، سجے موڈھے اُپر رکھی نویں نکور چٹی چادر تے موڈھے نال لمکدا کالے رنگ دا چمڑے دا جھولا جیہدے وِچ پتہ نہیں کیہ سی، اوہدی شخصیت نال کُجھ وی لگا نہیں سی کھاندا۔ کدھرے کُجھ گڑبڑ ضرور سی۔

''ایہہ کسان اے یاں فوجی؟'' لیفٹیننٹ جیمز اوہدے بارے بے یقینی دا شکار ہو گیا۔ اوہنوں اوہ بندہ اپنے حلیے تے چال ڈھال توں فوجی ودھ تے کسان گھٹ پیا لگدا سی، جیہڑا کہ اوہ ایس ویلے بنن دی کوشش کر رہیا۔

دریا دی کندھی نال لگی کھلوتی بیڑی دا آخری پور پہلاں ای بھری گیا۔ سردیاں تے پالیاں دا جاندا موسم ڈُبدے سُورج نال رات ہوندیاں ای فیر پرت اوندا۔ دریا دے کنڈھے دے نال نال دُور تک کھڑے کھلوتے سرہیوں دے پیلے کھیت، دُور تک کھلریاں جانگلی ویلاں نال لگے پیلے، گلابی، سُرخ، جامنی پھُل تے ہرے بھرے ساوے پتر کنڈھدے رُکھ بہار دے اون دا پتا دے رہے سن۔ اوس ویلے شام دا سُورج ڈُب رہیا سی۔ پکھیرو آلھنیاں ول پرت رہے سن۔ جدوں اوہنے پتن اُتے قدم رکھیا۔ دریا تے اپڑدیاں ای کُجھ پالا لگا تے اوہنے سجے کھبے ویکھدیاں چادر موڈھے توں لاہ کے اُتے کر لئی۔ دُور دریا وِچ ڈُبدے جاندے سُورج دے نال

نال دریا سنے آل دوالے دی ہر شے ہنیرے وچ ڈُب رہی سی۔ اج ستلج چڑھیا ہویا سی تیز تے سرد ہوا سیٹیاں ماردی لہراں نال کھیڈدی جاندی سی۔ تیز وگدے دریا دا مٹیالا پانی کنڈھیاں تک اپڑیا ہویا سی۔ نویں مسافر دے بیڑی وچ پیر رکھدیاں سار ای ملاح نے چھیتی نال پتن تے ٹھوکے کِلّر دے وڈے کِلّے نالوں سنّی دے رسّے نُوں کھول کے وَلھیٹدیاں، دُوروں ای اُلار کے بیڑی وچ ولاکا دے کے سُٹیا۔ رسا بیڑی وچکار اپنی جا اُتے آن ڈِگیا۔ نال ای اوہنے بیڑی نُوں دریا وچ پان لئی دوہاں پیراں نُوں بھوئیں نال ٹڈ دے کے دوہاں ہتھاں نال بیڑی نُوں دھکا دے کے پتن توں کڈھ کے دریا وِچ ٹھیل دِتا۔ نالے آپ وی چھیتی نال اُلانگھ مار کے کدھی چھڈدی بیڑی وِچ آ چڑھیا۔

نواں مسافر ایس بیڑی دے آخری پُور دا آخری مسافر سی۔ گھرُو ملاح جویں اپنی ایس سواری دی راہ خاص اُڈیک رہیا سی۔ اوس مسافر دے بیڑی وِچ پیر رکھدیاں سار ای بیڑی نے پتن چھڈ دتا تے ملاح نے سُکھ دا ساہ لیا۔ ملاح تے نواں مسافر جدوں اِک دُوجے ول تک کے ندیدیاں وانگ مُسکرائے تاں کنڈھے تے کھلوتے اوہناں دوہاں نُوں مشکوک نظراں نال گھوردے لیفٹیننٹ جیمز دا متھا ٹھٹکیا۔ کسان دے موڈھے نال لمکیا چمڑے دا کالا جھولا نگاہ چیندیاں سار ای اوہدیاں اکھاں وچ رڑکیا۔ اوہنے فوری بھری ہوئی پستول کڈھی تے اوس مسافر دا نشانہ لیا۔ پر ہُن کُجھ نہیں سی ہو سکدا۔ بیڑی پتن چھڈ کے اوہدی گولی دی پہنچوں دُور ہو چکی سی۔ سُورج ڈُب چکیا تے پکھیرو اُڈ کے اپنیاں تھاں ٹکانیاں تے اپڑ چکے سن۔ ہر شے نے ہنیرے دی کالی چادر تان لئی جیہدے وِچ دریا تے اوہدے اُتے تردی بیڑی دوویں کِدھرے غیب ہو چکے سن۔ جیمز پستول والا ہتھ بیٹھاں کر لیا۔

''مُراد حیات اج بچ گیاں مُڑ کے ستلج پار، دھیان نال پیر رکھیں نہیں تاں لیفٹیننٹ جیمز تینوں کوئی نہیں چھڈنا۔'' دوہاں ہتھاں نال ونجھ چک کے دریا دے تلے دی ڈونگھیائی نال ٹڈ دے کے بیڑی پار تاردا گھرُو شان سنگھ وی ملاح دے رُوپ وِچ پنجاب آرمی دی ''فوجِ خاص'' دا انٹیلی جنس افسر سی۔

''اِنج جاپدا اے جویں اج میری بھرجائی نے تینوں سویرے سویرے بُھکھا ای پتن تے تور دِتا اے شان سنگھ۔'' مُراد نے اگوں کھنگورا ماردیاں کھبی اکھ ماری تے نالے بیڑی وِچ بیٹھے مسافراں ول اکھاں دے اشارے نال دھیان کرایا۔

شان سنگھ مُراد حیات دا اشارہ سمجھ گیا تے چُپ وٹ گیا۔ کوئی پتا نہیں سی بیڑی وِچ ایسٹ

انڈیا کمپنی دے کِنے مخبر بیٹھے سن تے کِنے کسان تے ملنگ سن۔ بیڑی پتّن چھڈ کے جدوں دریا وِچ اپنی راہ تُرن لگی تاں ملاح نے اپنے ونجھ رکھ کے بیڑی دِیاں دوہاں نکراں وِچ دو دِیوے بال کے رکھ دِتے۔ وِیہہ پنجھی بندیاں دے پُور والی ایہہ بیڑی بسنتی رنگاں دے بانیاں والے موج میلے دے مزاج وِچ ہسدے بولدے ہندو، سِکھ تے مُسلمان کِساناں، جیہناں وِچ کُجھ وپاری تے آڑھتی تے نالے لال جھگیاں تے بسنتی رنگ دِیاں چولیاں تے پگڑیاں بنھی کُجھ ملنگاں نال بھری سی جیہڑے ستلج پاروں لہور میلہ چراغاں ویکھن تے بسنت منان لئی جاندے سن۔ بیڑی دِیاں بیٹھلیاں تے اُتلیاں خانیاں وِچ جیہناں وِچ ہوا نہیں سی لگدی، بلدے دِیوے رکھ کے اوہنے فیر جا کے ونجھ چُک لیا تے بیڑی ٹھیلن لگ پیا، جیہڑی ونجھ چھڈن نال دریا دِیاں لہراں نال بس ہُن رِڑھن ای لگی سی۔ پہلاں تے بیڑی دے دُوجے مسافر اوس نوِیں اوَن والے مسافر نُوں جھکدے جھکدے تکدے رہے پر کُجھ دیر مگروں دریا اندر سردی تے ٹھنڈ ودھن مگروں چادراں تے کھیساں نال بُکلاں مار کے گلوں گلیں ہو گئے۔ اوہناں ساریاں دا دھیان ہُن اوہدے ولوں ہٹ گیا۔ اوہناں ساری رات سفر وِچ گزارنی سی۔ ساجھرے لہور اپڑنا سی تاں جے بسنت، میلہ چراغاں تے شہزادہ نونہال سِنگھ دا وِواہ ویکھ سکن۔ اوہناں وِچوں کسے نے وی ایس کسان نُوں پہلاں کدی ایس علاقے وِچ نہیں سی ویکھیا۔ مُراد حیات دریا دے ایس سفر وِچ بیڑی نال ٹکراندیاں دریا دِیاں لہراں دے اُٹھن والے شور نُوں سُندا رہیا۔ کسے کسے ویلے کِدھرے کسے مچھی دے پانی وِچ ٹپ کے ڈِگن دی اواز اوَندی، مگروں اوتھے خموشی چھا جاندی۔ مُڑ ایہہ خموشی اودوں ٹُٹدی جدوں ملاح بیڑی نُوں اگانہہ ٹوران لئی ونجھ پانی وِچوں کڈھ کے سِروں اُچا کر کے پُورے زور نال دریا دے سینے وِچ کھُم دیندا۔ ونجھ پانی نُوں تیر وانگ چیر دا دریا دے تلے نال ریت وِچ جا کے کھُب جاندا۔ پانی پاٹدا جیہدے نال اِک زور دی اواز اُٹھدی، لہراں دا شور وی نال ای اُٹھدا پر فیر کُجھ چر مگروں دریا اُپر تردی بیڑی نال ٹکران والیاں لہراں دا شور ہر اواز اُپر بھارا ہو جاندا۔ کسے ویلے ایہہ شور وی نہ سُنیندا تے ہر پاسے خموشی چھا جاندی۔ بیڑی دریا دے تیز وگدے پانی دا سینہ چیردی ہولی ہولی اپنی منزل ول ودھ رہی سی۔ مُراد حیات کُجھ دیر چُپ کر کے بیٹھا رہیا۔ دریا دے وِچکار اپڑدیاں اوہنُوں وی اچن چیت پالا لگا۔ اوہنے چادر نال اپنے آپ نُوں اِک واری فیر چنگے رنگ کجیا اپنا سر مُونہہ کجیا تے بُکل مار کے تختے اُپر پتھلا مار کرے بہہ گیا تے ہتھیں پھڑیا جھولا اپنے کھبے گوڈے ہیٹھاں دھر لیا۔ کوئی وی مسافر اوہدے ول ہُن دھیان نہیں سی دے رہیا۔ بیڑی وِچ بیٹھے مسافراں دا دھیان دُوجے پاسے پرت گیا تے اوہنے سُکھ دا

ساہ لیا۔ سکھ اوس کسان ول دھیانی ہو گئے، جیہنے بیڑی، دریا تے رات دے ہنیرے نوں لگی چُپ دے جندرے ماہیے گا کے توڑے:

☆ کالے رِچھ نے قلندراں دے، شکل تے بھُل بیٹھے، ناہیے واقف اندراں دے
☆ جنگلاں وِچ شیر ہوندے باجھ نھیاں دے نہیں سجناں دے میل ہوندے
☆ کوئی ساوے اوساگ ہوندے لٹیاں غریباں نوں کدی جھگے نہ اباد ہوندے

پتا ای نہ لگا۔ دریا دا پندھ کدوں کٹ گیا۔ بیڑی پتن پُجی تاں پُور سکھنا ہو گیا۔ مسافر اپنا سامان چیندے موڑھے اپنے سِراں تے موڈھیاں اُتے رکھدے تے ملنگ اپنے اِک تاریاں تے جوگی اپنیاں بجھکیاں نوں موڈھے نال لمکیندے، اوہنوں جاندیاں جاندیاں، ہتھ ہلاندے رب راکھا آکھدے آپو اپنی راہ پئے۔ رات لمی سی پتن ہنیرے وِچ ڈُبیا سی۔ اوہ سارے بیڑی توں اُتر کے اپنی راہ پیندے ہنیرے وِچ کِدھرے غیب ہو گئے۔ پچھے بیڑی وِچ نرے اوہ دوویں ای رہ گئے۔ اپنے نال لیاندا کالا جھولا متھیں پھڑدا شان سِنگھ نوں رب راکھا آکھدا اوہ وی چھیتی نال بیڑیوں باہر چھال مار گیا۔ اوہنوں لین لئی لہوروں آئے اوہدے جوان اوہدا چِٹا گھوڑا لے کے پہلاں ای تیار کھلوتے سن۔

''مُراد دے جُثے پارا بھریا اے، خورے بہتر جاسوس اِنج دے ای ہوندے ہوون۔ کوئی خاص گل تے ہونی اے اوہدے وِچ، جے اوہ اینی نکی عُمرے جاسوسی دے محکمے دا سبھ توں وڈا افسر بن گیا اے۔'' اپنے افسر نوں پتن تے اُتر کے چِٹے گھوڑے نوں ہنیرے وِچ غیب ہوندیاں شان سِنگھ بیڑی وِچ کھلوتا تکن دی کوشش کردا رہیا۔

شان سِنگھ لہوریا سی تے مُراد دا جماعتی رہیا سی۔ جاسوسی وَلے مُراد ای اوہنوں کھِچ لیایا۔ اوہ حیران سی باوی ورھے دی عُمرے اوہدا بیلی بڑی چھیتی ترقی دِیاں پوڑھیاں چڑھدا پنجاب دے جاسوسی دے محکمے دا چیف بن گیا۔ فوج اندر اوہنوں کمانڈر دے برابر دا عہدہ تے دربار دے فرنج فوجی افسراں ورگی کرنل دی وردی دِتی گئی۔ پنج سوتوں ودھ ہندو، سِکھ تے مسلمان افسر اوہدے ماتحت سن۔ اوہ بادشاہ رنجیت سِنگھ دا خاص بندہ سی تے اوہدا تعلق فوجِ خاص نال سی۔ اوہدا پیو'نیکا' رنجیت سِنگھ دی فوج وِچ کپتان رہ چکیا سی تے ہُن پیو دی تھاں پُتر اپنے دیس دی سیوا کر رہیا سی۔ ستلج پاروں ایسٹ اِنڈیا کمپنی، دِلی دربار تے انگریزی فوج دی نقل و حرکت دِیاں سارِیاں خبراں لیان والے کمانڈر مُراد حیات دی مقبوضہ ہندوستان وِچ آوا جائی دی خبر شان سِنگھ توں وکھ کسے ہور نوں نہیں سی ہوندی۔ تخت لہور اُتے بیٹھا بادشاہ رنجیت سِنگھ ایسٹ انڈیا کمپنی سنے سارے

ہندوستان دیاں خبراں رکھدا۔ ایہہ خبراں اوہنوں اپنے جاسوسی دے محکمے راہیں مِلدیاں تے جاسوسی دے ایس محکمے دا وڈا افسر کمانڈر (کرنل) مُراد حیات سی۔ مُراد حیات بیڑی توں پتّن تے اُتریا، اگے اوہدے محکمے دے دو گارڈ اوہدے چِٹے گھوڑے دی واگ پھڑی اوہدی راہ اُڈیکدے پئے سن۔

''سرکار......'' اوہناں اپنے افسر نُوں سیلوٹ کیتا۔ گھوڑے دی واگ جوان دے ہتھوں نپ کے اوہ گھوڑے اُتے سوار ہویا۔

اوہنے اِک واری پرت کے ہنیرے وِچ ای شان سِنگھ نُوں ہتھ ہلایا، جیہڑا بیڑی وِچ بَلدے دِیویاں دی کمزور تے کنبدی روشنی وِچ اوہنوں کسے پرچھاویں وانگ کھلوتا تکدا سی۔ اوہنے گھوڑے دی واگ کھچ کے لہور ول پرتا دِتی۔ ستلج دریا تے اوہدے پار لال کوٹاں والیاں نُوں حیران پریشان چھڈدا، اوہ بڑا کُجھ لے کے لہور جا رہیا سی۔ اپنیاں گھوڑیاں اُتے سوار اوہدے مگر مگر اُڈدے اوندے اوہدے راکھے جوان سن۔

جدوں تک بیڑی اکھیوں اولھے نہ ہو گئی، لیفٹیننٹ جیمز فیروز پور تے قصور دے وِچکار وگدے ستلج دریا دے کنڈھے اُتے کھلوتا پار جاندی بیڑی تے اوہدے مسافراں نوں ہنیرے وِچ سَنے دریا دے غیب ہوندا گھوردا رہیا۔ ایہہ بندہ ویکھن وِچ اوہ نہیں سی لگدا جو اوہ اپنے بانے راہیں بنن دی کوشش کر رہیا سی تے اج دُوجی واری اوہدے ہتھوں بچ کے نِکل گیا اے۔ جدوں تک اوہنوں ایہہ یاد اوندا کہ اوہنے ایس فوجیاں ورگے حلیے والے کھڑ وَنوں پہلاں کِدوں تے کِتھے ویکھیا سی بیڑی اوہدی فائر رینج وِچوں نِکل چُکی سی۔ اوہنے مُراد حیات اُپر نشانہ بنھیا بھریا پستول فیر پرت کے اپنی بیلٹ نال اڑنگ لیا۔

''مسٹر براؤن...... اک پھیرا ہور ماریں ستلج پار دا تے میں تینوں پُورے ہندوستان دی جاسوسی تے نالے سیر وی کروا دیساں۔'' اوہ اپنے کالے گھوڑے اُپر سوار اوہدیاں واگاں اپنے ہتھیں مروڑدا، بڑا چِر اوتھے کھلوتا گڑھدا رہیا۔ جیمز ہر اوس بندے دی جان دا دشمن ہو جاندا جیہڑا غلط یاں صحیح کسے وی وجہ توں اوہدے ہتھوں نِکل جاندا یاں کسے وی معاملے وِچ اوہدی کنڈ لوا دیندا۔ اوہدے نال اپنیاں گھوڑیاں اُپر سوار اٹینشن ساہ کھچ کے بیٹھے، انگریز جوان اپنے افسر دے چہرے دے بدلدے رنگ تے اوہنوں اپنے گھوڑے دیاں واگاں کھچدیاں اوہدے پیراں اُتے ای بھنوالیاں دیندے ویکھدے رہے۔ بیڑی ہنیرے وِچ غیب ہو چُکی سی۔ لیفٹیننٹ جیمز نے اپنے گھوڑے نُوں اَڈی ماری تے فیروز پُور چھاؤنی ول پرت گیا۔

کمانڈر مُراد سارے راہ ستلج پار کھلوتی انگریزی فوج تے اوہدی ہت ودھدی گنتری بارے ای سوچدا آیا۔ اج وی اک کسان دے بھیس وِچ پورے دو مہینے مگروں ستلج پار دِلی توں لے کے کلکتے تک پورے ہندوستان دیاں خبراں لے کے پرتیا۔ اوہدا کالا جھولا کُل ہندوستانے کھلریاں ایسٹ انڈیا کمپنی دیاں اڈیاں تے چھاؤنیاں دے ہتھیں لیکے نقشیاں نال بھریا ہویا سی، جیہڑے اوہنے پھر دیاں ٹردیاں علاقے ویکھدیاں بنائے۔ دریاؤں پار گشت کردے پھر دے لال کوٹ والے گھڑ سوار تے اسلحہ بردار انگریز فوجیاں نوں ویکھدا تاں اوہنوں اِنج جاپدا جویں نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی ست سمندر پاروں انگریز سامراجیاں دا رُوپ وٹا کے اِک واری مُڑ پنجاب نوں لُٹن، اُجاڑن تے لہولہان کرن لئی اوہدی دھرتی اُتے پیر رکھ چکے نیں۔

''لال کوٹاں دا ایہہ طوفان پنجاب دے بُوہے بِنا کسے وجہ دے نہیں کھڑکا رہیا۔'' اوہ سارے راہ ایہا سوچدا آیا۔''سامراجی خصلتاں والے پاروں آئے، ایہہ خطرناک لوک قوماں دی ازادی تے خود مختاری دے دُشمن نیں، بھوئیں تے وسیلیاں اُتے قبضہ کیتے تے قوماں نوں غلام بنا کے اوہناں دا استحصال کیتے بِنا جیوندے نہیں رہ سکدے۔ ایس ویلے اوہناں ساری دُنیا دا ایہا حشر کر رکھیا اے۔ اوہ اِک نویں طرز دے دھاڑوی نیں جیہڑے وِنڈو تے راج کرو دا کالا جھنڈا چائی کالی رات وِچ اُٹھن والی کالی ہنیری بن کے اپنی راہ وِچ اون والی ہر قوم تے دیس نوں چائی پئی، روڑھی بوڑی تے پُٹھا سدھا کیتی جاندے تے اوہدی ازادی تے خود مختاری دی لہولہان لاش دے سینے وِچ یونین جیک دا برچھا ٹھوکی جاندے نیں۔ اوہ ساری دُنیا دے نال نال گوانڈھی مُلک ہندوستان تے اوہدی مُغل سرکار نوں وی کھا گئے۔ ہُن اوہ ازاد تے خود مختار پنجاب اُتے دند تیز کیتی بیٹھے سن۔''

پر اگوں پنجاب دا سُورما بادشاہ رنجیت سنگھ شینہاں وانگ ستلج پار بیٹھے انگریز دی اکھ وِچ اکھ پا کے پنجاب دا چَپّہ مَل کے بیٹھا سی۔ نہ اوہنے کدی اپنی اکھ جھمکی تے نہ کدی سامراجیاں نوں ستلج ٹپن دی جرأت ہوئی۔ اوہ گزرے چالھی ورھیاں توں انگریزی ہندوستان دے وجود لئی خوف، دہشت تے خطرے دی علامت بنیا ہویا سی۔ اوہدی سیانف، ڈپلومیسی، تیاری تے ہوشیاری نے مکار تے سازشی سامراجی ذہن نوں جکڑ کے رکھ دِتا جیہدے کارن پنجاب اُتے اوہناں دا کوئی وس نہیں سی چل رہیا۔ تے نہ ای اوہناں نوں اجے تک ایتھے کوئی میر جعفر یاں میر صادق لبھ رہیا سی۔ جے اوہ اِک پاسے انگریز نوں دوستی دے جھپے پاؤندا تے دُوجے پاسے چُپ چپیتے جناں وانگ اپنی فوجی طاقت ودھان وِچ وی جُٹیا رہندا۔ انگریز وی اگوں ایہا کر رہے سن۔

پنجاب دی جدید اسلحے نال مسلح تے منظم فوج ایسٹ انڈیا کمپنی دی انڈین آرمی یاں پوربیا فوج دا بوتھا بھن جواب سی۔ صدیاں دے ہنیریاں وچ گواچے پنجاب نوں لبھ کے لیان والا ایہہ سورما سامراجیاں دی تاریخ بارے جانکاری لیندا رہندا تے اپنے دیس دی ازادی تے خود مختاری بارے جدوں وودھ حساس تے فکرمند رہندا۔ اوہنوں ایس گل دا اندازہ ہو چکیا سی کہ سامراج نری لوکائی دی ایکتا، گولی دی سٹ تے فوجی طاقت دی زبان سمجھدا اے تے ایہناں تریواں شیواں دا اوس وافر بندوبست کر رکھیا سی۔ اج کل جدید طرز تے اُساری اوہدی 'فوجِ خاص' دی اک رجمنٹ نے انگریزاں دیاں نیندراں حرام کر رکھیاں سن۔

کمانڈر مُراد نوں رنجیت سنگھ نال تے میجر مٹکاف وچالے اکھیں ویکھی ہوون والی اوہ ملاقات نہیں سی وسردی جیہدے وچ میجر چارلس مٹکاف نے پنجاب تے کمپنی دے وچکار اک سمجھوتے دی صلاح ساہمنے رکھی۔

''روس تے فرانس دے خطرے دا مقابلہ کرن لئی پنجاب سرکار تے ایسٹ انڈیا کمپنی وچکار سمجھوتا ہونا چاہیدا''

''ستلج پار دا علاقہ خالی کر دیو تے ایسٹ انڈیا کمپنی نال کیسے سمجھوتے بارے سوچیا جا سکدا اے۔'' رنجیت سنگھ نے اگوں شرط رکھ دتی۔

میجر مٹکاف نوں جویں سپ سنگھ گیا۔ جدوں میجر مٹکاف نے دوجی واری فیر اپنی گل دُہرائی تے رنجیت سنگھ اُٹھیا تے باہر جا کے اپنے گھوڑے اُتے سوار ہو گیا۔ اوہنوں دوڑاندا ہویا دُور تک لے جاندا فیر پرت اؤندا تے فیر گھوڑے نوں دوڑا کے دُور تک لے جاندا۔ کمانڈر مُراد دُوجے فوجی افسراں نال کھلوتا ایہہ تماشا ویکھ رہیا سی۔ گھوڑے اُتے سوار رنجیت سنگھ اپنے آپ کولوں اک ایہا سوال وارو وار پُچھدا۔

''صلح یاں جنگ...... ایس سمجھوتے نوں من لواں یاں ایس گھوڑے اُتے بہہ کے ایہناں نال جا کے جنگ چھیڑ دیاں۔''

فیر اوہنے اپنے علاقے ازاد کراون لئی ایسٹ انڈیا کمپنی نال جنگ دا فیصلہ کر لیا۔ پر انگریز اوہنوں سفارت کاری راہیں اوڑک اک سمجھوتے لئی راضی کرن وچ کامیاب ہو گئے۔ سامراجیاں بارے سوچدیاں سوچدیاں مُراد دا ذہن اک اجانو خوف دے ہنیرے وچ ڈُب جاندا۔ ایہہ خوف جیہڑا بارود بن کے اوہدے پُورے وجود اندر کھنڈدا جاندا، بالپن توں ای اوہدے وجود دا حصہ سی۔ اوہدیاں اکھاں اگے دھاڑویاں ہتھوں اُجڑے اوہدے وسیب دی مُورت ہر ویلے رہندی۔

''مینوں ہر ویلے ہر پاسے ہر تھاں لگیاں اگاں، سڑدیاں اباد یاں، بلدے ڈیرے، شہر تے پنڈ گراں، بِھریاں نال اُسارے منارے، رُکھاں نال ٹنگیاں تے گلیاں وچ پئیاں سِر وڈھیاں لہو چوندیاں بے وارث لاشاں، ہاتھیاں تے خچراں اُپر لدے جاندے لُٹ دانے، اغوا کیتے سنگلاں نال بنھے قطاراں وِچ ڈنگراں وانگ کھچدے قابل قندھار دے بازارے وِکن لئی جاندے بال گُڈیاں تے زنانیاں، آدم خور دھاڑوی لشکریاں کولوں اپنی عزت پت بچان لئی کھوہاں وِچ چھالاں ماردیاں تے گلیاں وچ ننگے پیریں تے ننگے سر چیکاں ماردیاں نسدیاں ماواں، بھیناں تے دِھیاں، وڈھے رُکھ، اُجڑے کھیت، کُٹھے ڈنگر، سراں وِچ مٹی پاؤندے روندے کُرلاندے بابے وین پاندیاں مائیاں ...... سُرخ اسمان وِچ اُڈدیاں ڈیناں وانگ چیکاں ماردیاں بیٹھاں پئیاں لاشاں ول چُنجھاں کڈھ کے جھپٹے ماردیاں گِرجھاں ...... روندی وا ...... کُرلاندے رُکھ ...... پھڑکدے پکھیرو ...... لہو لہو دھرتی ...... جبر دیاں ہنیریاں، قہر دے جھکھڑ ...... غلامی دے خوف دے ہنیرے ...... آساں دے سُکدے دریا ...... اُمیداں دے ڈُبدے سمندر ...... سامراجیت دے ہنیرے جنگل وِچ گواچدی ازادی ...... مینوں ہی ایہہ سبھ کُجھ کیوں اِنج دِسدا اے ...... دُوجے لوک کیوں نہیں ایہہ سارا کُجھ ویکھ سکدے؟'' اوہ جتھے کھلوتا ہوندا اوہنوں بھوئیں اپنے پَیراں ہیٹھوں رِڑکدی تے اپنے چار چُفیرے گُھمدی جاپدی۔ اوہدیاں اکھاں اگے ہنیرا آ جاندا تے اوہ سر پھڑ کے بہہ جاندا۔

''غلامی وِچ جان دے خوف نالوں وڈا کوئی خوف نہیں ہوندا۔ قبضہ کرن والے سبھ توں پہلاں غُلام قوم دی اَنکھ نُوں مارن لئی اوہدی عزت پت نُوں ہتھ پاؤندے نیں تے اوہدی نسل گندی کردے نیں۔'' اوہ لال کوٹاں والیاں نُوں تکدا ایہا سوچدا۔

''مُراد حیات نُوں دھاڑوی لشکراں ہتھوں لُٹ مار، اُجاڑیاں تے قتلاماں دے خوف دا دورہ پیندا اے۔ اوہنے دُوجا جنم لیا اے، اوہ اجے وی نادر شاہی تے احمد شاہی ویلے وِچ وسدا کوئی سُورما اے، جیہڑا اپنے گواچے سنگاں نُوں ڈھونڈا پھردا اے ...... پنجاب دے بُوہے دھاڑویاں اُپر سِکھاں ہمیش لئی بند کر دِتے۔ اوہناں پنجاب نُوں باہریاں کولوں ازاد کرایا، اوہ ایس لئی سِکھاں نال جُڑیا رہندا اے ...... پنج ہزار ورھے مگروں پنجابیاں نُوں وی پتہ لگا کہ سُکھ دا ساہ کیہ ہوندا اے۔'' ویکھن والے اوہدی حالت تک کے آکھدے۔ اوہدے نال دے فوجی افسر تے لہور دربار دے وڈے آکھدے ''سِکھاں نال کیوں نہ جُڑے ...... مُراد حیات تے خالصہ اِک شے دے دو ناں نیں۔ بادشاہ رنجیت سِنگھ اوہنوں خالصہ مُراد سِنگھ اُنج تے نہیں آکھدا۔ بادشاہ

تے اوہدے پیوئوں وی خالصہ 'نِکا سِنگھ' آکھدا سی۔ اوہدا پیو 'نِکا' اپنے سِکھ تے ہندو بیلیاں 'فتح سِنگھ' تے 'سُندر داس' نال ہو کے شام پُور دے مُسلمان، ہندو تے سِکھ بالاں تے کُڑیاں نُوں چھڑان لئی گھُڑ سواراں دا جتھا لے کے نادر شاہ تے احمد شاہ دے لشکراں اُپر دھایا، جس دیہاڑے رنجیت سِنگھ لہور فتح کیتا، اوس دیہاڑے مُراد دا پیو نِکا اوہدی فوج نال لہور وِچ وڑیا۔''

مُراد حیات بادشاہ رنجیت سِنگھ دے پوترے شہزادہ نونہال سِنگھ دے وِواہ دی خوشی دے نال نال میلہ چراغاں، ہولی تے بسنت وِچ رلت کرن لئی اوَن والے انگریز کمانڈر انچیف سر ہنری فین دے امرتسر نگروں لہور پہنچن توں پہلاں پہلاں اپنا مشن پُورا کر کے بادشاہ نُوں رپورٹ دین لئی لہور اپڑیا۔ خوشی دے ایس موقعے تے باقی ساری دُنیا دے نال نال ایسٹ انڈیا کمپنی دی فوج دے انگریز کمانڈر انچیف سر ہنری فین نُوں وی اُچیچے طور تے سدیا گیا۔

کمانڈر مُراد اپنے دیس دِیاں حداں دی راکھی دے نال نال اپنے جاسوساں راہیں ستلج پار انگریزی فوج دی نقل و حرکت اُپر وی نگاہ رکھن دا ذمے وار تے انٹیلی جنس دا بندہ سی۔ اوہدیاں گھلیاں رپورٹاں دا پنجاب دربار وِچ بڑی سنجیدگی نال نوٹس لیا جاندا۔ اج دربار وِچ انگریز کمانڈر انچیف دی موجودگی کوئی معمولی گل نہیں سی۔ ایس لئی اوہ اپنے آپ نُوں لوڑ پین تے ہر قسم دے سوالاں جواباں لئی تیار کر کے آیا۔ پنجاب دربار ایس ویلے اپنے عرُوج تے سی تے اتفاق نال چوانہہ تہواراں دی اِک دُوجے تے مگر آوندڑا جدھانی تے ریاست لئی نیک شگن سمجھیا جا رہیا سی۔

ستلج توں اوَن والا تِناں گھڑ سواراں دا ایہہ نِکا جیہا قافلا، پینڈا کر کے جدوں سویرے لہور شہر دے دِلی دروازے دے ساہمنے اپڑیا تے مُراد دی نگاہ سبھ توں پہلاں جیہڑی شے اُپر پئی اوہ دِلی دروازے دے ساہمنے بچے پاسے پکیاں اِٹاں نال بنے چار ہتھ اُچے تھلے اُپر رکھی، زم زمہ توپ سی۔ ایہہ توپ رنجیت سِنگھ دے حکم تے اوتھے رکھیوی تے اوہدا مُونہہ سِدھا دِلی وَل سی۔

''ہُن پنجاب دِیاں توپاں دا مُونہہ ہمیش دِلی وَل ای رہنا اے۔ صدیاں توں پنجاب دِلی دیاں تیراں دی زد وِچ سی پر اج دِلی پنجاب دِیاں توپاں دی زد وِچ اے۔ ہُن جس دیہاڑے وی چلی ایس بھنگیاں دی توپ نے دِلی نُوں اُڈا کے رکھ دینا اے۔'' مُراد بھنگیاں دی توپ نُوں ویکھ کے اپنے آپ نال گل کردا ہسیا۔ ''کیہ ویلا آ گیا کجھ لوک توپاں توں گھٹ کوئی دُوجی زبان ای نہیں سمجھدے تے زبان وی کیہڑی بُرود دی ...... اگ دی ...... جیہڑی ساڑ کے سواہ کر دوے۔''

اوس ویلے سویر دا سورج لہور اُپر چڑھ چکیا سی۔ قافلا دور دا پینڈا کر کے آیا سی۔ گھوڑے

تے گھڑ سوار تھکیڑے دے مارے لگدے سن۔ پر اپنیاں چہریاں اُپر اوہ ایس تھکیڑے دا اظہار اپنیاں مُسکراہٹاں وچ لکون دی ناکام کوشش وی کر رہے سن۔ فوج دی ٹریننگ ای کُجھ ایسراں دی ہوندی اے کہ جنگ دے مدانے جے سپاہی مر وی رہیا ہووے تاں وی اوہنوں یقین نہیں اوندا کہ اوہ مر رہیا اے سگوں اوہنوں اِنجے جاپدا جویں اوہ اجے وی اپنے دشمن نال ای لڑ رہیا۔ اوہ آپ نہیں اوہدا دشمن ای مر رہیا اے۔ بند دروازے اُپر ہشیار کھلوتے پہریداراں دے افسر درشن سنگھ نے کمانڈر مُراد نوں دوروں سنجھان لیا۔ اوہناں نوں پتہ سی دِلی دروازے ول اُڈدا اوندا قافلے دا موہری اوہدے محکمے دا وڈا افسر اے۔ گھوڑ سواراں جدوں دِلی دروازے دے وچکار بنے وڈے تے بھارے طاقاں والے بُوہے دی ڈیوڑھی ساہمنے اپڑ کے اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں کھچیاں تاں دروازے اُپر موجود ہشیار کھلوتے پندراں ویہہ ہتھیار بند پہریداراں تے اوہناں دے افسر نے اوَن والے اپنے افسر نوں سنجھان کے سیلوٹ ماریا۔ شہر دے چوہداں دروازیاں دی راکھی کرن والی گارڈ وی مُراد دی ذمہ واریاں وچوں اِک سی۔

"کرنل مُراد حیات ...... سرکار" شہر دی فصیل دے سبھ توں وڈے دروازے کھلتے درمیانے قد بُت تے نیلی وردی والے اوہدے نائب افسر درشن سنگھ نے اوہدا بڑی گرمجوشی نال سواگت کیتا۔

درشن سنگھ آپ وی خُفیہ محکمے دا بندہ سی۔ شہر دے چوہداں دروازیاں توں آوا جاوی دی خبر سار رکھنا، اوہدی ذمہ واری سی۔ اوہ باہروں اوَن والے افسراں دا ذاتی طور تے جانو ہوون کرکے وی اوہناں دی سرکاری شناخت ویکھوں نہ ولاوندا۔ اوہنے گھوڑے اُپر سوار سینا تان کے ہشیار بیٹھے افسر تے اوہدے دوہاں جواناں نوں واری واری بڑے گوہ نال تکیا۔ مُراد حیات نال اوہدی یاری سی۔ اوہنوں پتہ سی کہ اوہدا گھڑ سوار افسر اپنیاں کالیاں تے چمکدار اکھاں نال اوہنوں اپنی ڈیوٹی کردیاں اوہدی فرض شناسی دی پرکھ پڑچول کر رہیا اے تے تھوڑی جیہی غلطی تے اوہنوں کوئی نہ کوئی سوال پُچھ سکدا اے۔ جیہڑا اپنے آل دوالے موجود ہر شے نوں اپنیاں بے چین اکھاں نال گھورن دا عادی وی سی۔ درشن سنگھ نے اگانہہ ودھ کے اپنے افسر نال ہتھ ملایا تے پہریداراں نوں دروازہ کھولن دا حکم دتا۔ مُراد دیاں نگاہواں دروزاے اُپر بنی دومنزلہ عمارت نوں تک رہیاں سن، جیہنوں اکبر نے بنوایا سی۔ ایس دروازیوں نکلن والی سڑک وی سِدھی دِلی جاندی۔ دروازے دے دوہاں پاسے ترن ترن کمرے بنے سن۔ دُوجی منزل اُپر چھ کمرے تے اِک وڈا کمرہ بنیا سی، جیہڑا عارضی قید خانے دا کم وی دیندا، جیہدیاں لوہے دیاں سیکھاں لگیاں

باریاں وِچوں اوہنوں دو بلدیاں اکھاں اپنے ول گھوردیاں دِسیاں۔ اوہناں اکھاں وِچ وحشت سی جویں اوہ جھمکن بھل گئیاں سن۔

''پتہ نہیں کیہڑا بدنصیب اے ...... کیوں قید اے ...... صدیاں توں پتہ نہیں کون کون تقدیر دے گیڑے وِچ آ کے دِلی دروازے دے اُپر بنے ایس قید خانے وِچ اڈیاں رگڑ دیاں اذیت ناک ویلا گزار چکیا سی۔ کوئی پتہ نہیں سی، ایتھوں کون جیوندا نِکلیا تے کیہدی لاش وی اوہدے وارثاں نُوں نہ لبھی ......'' اوہنے سوچدیاں قیدی دے چہرے توں نظراں پھیر لئیاں۔

مُراد دِلی دوازے اُپر بنی عمارت نُوں تکن لگ پیا۔ اکبر دے ویلے دیاں محراباں تے دروازے اجے وی اصلی حالت وِچ کھلوتے انج جاپدے سن جویں کل ایتھے لگے نیں۔ مغلِ اعظم نے ایہہ دروازہ اینا پکا بنوایا کہ چڑھی کانگ وی ایہنوں روڑھن چ ناکام ہو جاندی۔ ویلے نے ایس دروازے اندروں وڈیاں وڈیاں ہستیاں، بادشاہواں، شہنشاہواں، راجیاں، مہاراجیاں، رانیاں، شہزادے، شہزادیاں، سپہ سالاراں، سُورمیاں، عالماں فاضلاں، صوفیاں، لکھاریاں، شاعراں فنکاراں، گائکاں، موسیقاراں، درویشاں، ملنگاں، جوگیاں، سادھوواں، لشکریاں، حملہ آوراں، دھاڑویاں، شاہی سواریاں تے پتہ نہیں کیہنوں کیہنوں لنگھدیاں شاہی قلعے جاندیاں تے اندرون شہر وِچ وڑدیاں تے نِکلدیاں تکیا۔

''پر اوہ سارے کِدھر گئے؟ تریخ دیاں ورقیاں وِچ کِدھرے گواچ گئے ...... پر دِلی دروازہ تے لہور شہر تے اج وی اوتھے ای کھلوتا اے ...... کل میری تھاویں کوئی ہور ایس بُوہیوں لنگھ کے شاہی قلعے ول جا رہیا ہوندا اے۔'' اوہ کھلوتا سوچدا

''وقت دا وگدا دریا سبھ کُجھ روڑھ کے لے جاندا اے جے پِچھے کُجھ رہ جاندا اے تے اوہ نِرا وقت اے ...... خورے ایہہ وقت آپ ای رب اے جیہڑا کسے دے وس نہیں۔'' اچن چیتی اوہدیاں سوچاں وِچ مداخلت ہوئی۔

''رب دِیاں رب جانے ...... بندہ نہ جانے کو ......'' اوہنوں اپنی کنڈ مگروں اچیتی اِک اجانو جیہی اواز آئی۔ اوس پرت کے تکیا، دروازے توں پراںہہ ہٹ کے اِک ملنگ اکلھا دُھونی دُھکھائی بیٹھا اپنے آپ نال اُچیاں اُچیاں گلاں پیا کردا سی۔

بندراں جواناں رل کے دِلی دروازے دا اِک بھارا تے سجے پاسے والا طاق اون والے گھڑسواراں لئی کھولیا، جیہڑا شہر دے باقی دروازیاں وانگ شاماں پئیاں سارا ای بند کر دتا جاندا۔ بھارا بھروٹا دروازہ کُھل چکیا جیہدا مطلب سی اوہ ہُن شہرے وڑ سکدے نیں۔ کمانڈر اپنے

پہریداراں نال دروازے توں اندر وڑیا۔ اوہدی نظر کھبے پاسے بنے شاہی حمام اُپر پئی جیہڑا باہروں اوٗن والے شاہی مہماناں نال بھریا سی، جیہڑے مُغلاں دے بنائے ایس شاندار حمام دے اگے سنگ مرمر دے فرش والے ویڑھے اُپر گھتیاں کرسیاں اُپر نہاون لئی اپنی واری اوٗن دی اُڈیک وِچ بیٹھے سن۔ اوہ آپ کئیں واری جد باہر دے سفر توں اوٗندا تے ایس حمامے نہا چکیا سی۔ ایتھے نہاون دا سواد ای کُجھ ہور سی۔ خاص کر جدوں نہاندیاں دُوجی نکر تے نہاوندے اپنے کِسے بیلی نال گل کردا تے اواز دی گونج سکھنی چھت دے اندر سفر کردی اپنے وڈے تے کھُلے بنے حمام دی دُوجی نکرے جا اپڑدی۔ اوہ اپنی گل بڑے زور نال ہسدیاں مُکاوٗندا۔ اوہدے ہاسے دی اواز بڑی دیر تک پُورے ہال وِچ چھتاں تک گونجدی رہندی۔ مغلاں ایس حمام نُوں بناون وِچ کمال فنکاری تے ہنرمندی وکھائی۔ زنانیاں دا شاہی حمام وکھرا سی تے مردانے حمام دے مقابلے دا سی۔ نہاون مگروں چھت اُپر دھُپ سیکن دا وکھرا بندوبست سی۔ حمام دے ساہمنے دی گزر توں پار تے دِلی دروازیوں اندر کھُلے پڑ وِچ شہر اوٗن والے مہماناں دیاں سواریاں گھوڑے تے ہاتھی کلیاں نال بجھ کھلوتے پٹھا ڈُٹھا کھاندے اوہنوں دِسے۔ وپاریاں تے آڑھتیاں دے کُجھ داند، سنڈھے تے کُجھ اُٹھ وی گڈاں اگے جُپے کھلوتے شہروں مال لد کے نکلن دی تیاری کر رہے سن، جیہناں دے مال دی پرکھ پڑچول تے ٹیکس دی وصولی دا کم وی ایہناں سپاہیاں کول سی۔ اوہ حمام کوں لنگھدا اگانہہ ٹُریا تے رنگ محلوں گزردی شاہی قلعے جان والی ایس گزر دے سجے کھبے تے اندر دیاں گلیاں وِچ سارے بازار سن، جیہناں وِچ کپڑے، کشمیری شالاں، سنیاریاں، بھانڈیاں تے نالے غلے دیاں نِکیاں وڈیاں ہٹیاں تے دُکاناں سن، جیہناں وِچ دیس بدیس دے سمان تے جنساں وِکدیاں تے باہر دے دیساں تے شہراں دے اوٗن والے وپاری مال تے گاہکاں نال بھرے ہوندے، جیہڑے اپنے اپنے مال دا لین دین، بھاء تا، مُک مُکا تے سودے کردے دِسدے۔

ہولی ہولی گھوڑا ٹوردیاں چوک رنگ محل ول جاندیاں گزرتوں کھبے ہتھ کُجھ وِتھ تے اوہدی نگاہ مسجد وزیر خان اُپر پئی۔ اوہ ایس مسیت وِچ نماز پڑھن اوٗندا سی۔ نِکیاں ہوندیاں اوہنے ایسے مسیتوں مدرسے وِچ اپنی مُڈھلی پڑھائی پوری کیتی۔ اوہدے ساہمنے کُجھ قدماں دی وِتھ تے رنگ محل سی۔ اوہ گھوڑا ٹوری چوک رنگ محل وِچ اپڑیا تے اوہدے چہرے اُپر مسکراہٹ آئی۔ اوہدا محلّہ آ گیا سی، جیہدیاں گلیاں اندر اوہ کھیڈدا جوان ہویا۔ رنگ محل وِچ دارا شکوہ دیاں بنوائیاں کُجھ شاندار اُچیاں حویلیاں تے اوہناں دے چوبارے اجے وی اپنے بنان والیاں دی کاریگری،

فنکاری، نفاست تے ہنر مندی تے مان کر رہے سن۔ رنگ محل وچ بنیاں ایہناں حویلیاں وچوں
ای اک حویلی دا مالک اوہ آپ وی سی، جیہڑی کسے مغل شہزادی دی ملکیت سی تے جیہنوں
اوہدے پیو نیکے جدوں اوہ پنجاب دی فوج وچ اک وڈا افسر سی اپنے لہور رہن وسن لئی خریدیا۔ دِلی
دروازیوں نکل کے رنگ محلوں لنگھدی شاہی قلعے ول جاندی وڈی گزر وِچکار بنے چوک رنگ محل
دے کھبّے ہتھ کُجھ گلیاں چھڈ کے اندر دی اک گلی دی نکرے اوہدی حویلی سی جیہدا ناں 'سرگھی' سی۔
دِلی دروازیوں لے کے دارا شکوہ چوک تک بسنت مناون تے میلہ چراغاں وچ رلن لئی
دُوجیاں شہراں تے پنڈاں توں اون والے لوکاں دی سویرے سویرے بھیڑ لگی سی۔ ایہا مجمع
اوہنوں پہلاں دِلی دروازے تے اپڑدیاں اپنی کنڈ مگر تے اپنے ساہمنے دِسیا۔ شہر دی کوئی گزر،
کوئی محلہ، کوئی کوچہ تے کوئی گلی اجیہی نہیں سی، جتھے لوک بسنت دی تیاری کر دے نہ دِسے۔
''توں ایس ویلے دارا شکوہ چوک وچ کھلوتا ایں'' جویں ای اوہ اپنے دوہاں جواناں نال
مسجد وزیر خان کولوں لنگھدا رنگ محل دے چوک وچ اپڑیا تے اوہنوں اپنے مگروں اوہا اواز آئی
جیہڑی اوہ پہلاں دِلی دروازے اُپر اپنی کنڈ مگر سُن چُکیا سی۔
اوہناں تریواں اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں کھچیاں۔ گھوڑے اپنی تھاں تے کھلو گئے۔
اوہناں نُوں اپنی کنڈ مگر ٹلیاں کھڑکن دا شور سُنیو یا تے نالے اوہا اواز جیہڑی ہُن اجانو نہیں سی رہی
فیر اوہناں دے کنیں پئی۔
''ایہہ میاں میر دے مُرید شہید دارا شکوہ دی وسائی وستی اے ...... رنگ محل ...... کدی ایتھے
شہزادہ دارا شکوہ دا گھر ہوندا سی ...... رنگو بڑا ماڑا کیتا ساڈا بیلی مار چھڈیا ...... سانوں بڑا ڈونگھا
پھٹ لایا ......''
مُراد دا گھوڑا اوہناں پیراں اُپر ای گول بھوں گیا۔ اوہدے ساہمنے لمّے لال جھگے والا اوہا
ملنگ کھلوتا سی، جیہڑا اوہنے دِلی دروازیوں باہر ڈِٹھا۔ ملنگ جیہدے گوڈیاں توں لے کے گٹیاں
تک ساوے رنگ دیاں پٹیاں بنھیاں سن۔ پیروں ننگا سی۔ اوہدے سجے ہتھ وچ اک تارا سی۔ سر
دے گنجھلاں والے وال موڈھیاں اُپر کھلرے تے داڑھی سینے تک ودھی تے کھلری ہوئی۔
اوہدیاں سُرخ اکھاں وچ نچدی وحشت تے چہرے دیاں کھچیاں نساں اوہدے اندر چیندے
رولیاں دا سنیہا دے رہیاں سن۔ اوہدے گل چ ان گنت نکیاں نکیاں کھڑکدیاں ٹلیاں دا اک
وڈا جیہا ہار پیا سی۔ اتھ داہ وڈے وڈے کلے منکے والیاں وڈیاں تسبیحاں اوہدے سجے
موڈھے توں لے کے اوہدے سینے تے کھلریاں تے کنڈ مگروں ہوندیاں اوہدے پیراں تک اپڑ

رہیاں سن۔ کھڑکدیاں ٹلیاں، منکیاں تے آپس وچ وجدیاں تسبیحاں دا شور، جتھیں چھنکدے کڑے، وجدے اک تارے دا ساز تے اوہدے تھرکدے پیر، بجے کھبے ہلدا سر ہر شے سُر تال وچ سن:

ہر تے موت کھڑی پکارے مَن لوچے باغ بہاراں نُوں
کہے حسین فقیر نمانا، کوئی مُڑ سمجھاؤ ایہناں یاراں نُوں

ملنگ اوہدے گھوڑے دے آل دوالے گول دارے وچ مست ہویا دھمال پوندا گوندا رہیا۔ اوہدے ویکھدیاں کُجھ ہور ملنگ وی آ کے اوہدے نال رل گئے۔

کہے حسین فقیر سائیں دا کوئی مُڑ سمجھاؤ ایہناں یاراں نُوں

اوہناں سُر تال وچ رل کے گانا چھوہ دِتا۔

''ایہہ نمانا لال اے مادھو لال حسین دا ملنگ۔ ہر سال شاہ ہوراں دے مزار تے میلہ چراغاں تے حاضری بھرن اوندا اے، جتھوں وی جیہڑے علاقیوں وی ٹُردا اے اوتھوں ای دھمالاں پاوندا مادھو لال حسین نُوں گوندا دِلی دروازے اپڑدا، مزار تک دھمال پوندا جاندا اے۔ پہلاں داراہ شکوہ چوک وچ آ کے کُجھ ویلا گزاردا اے تے اتھے بہہ کے دارا شکوہ نُوں یاد کردا اے۔ ایتھوں اُٹھ کے فیر شاہ حسین دے مزار ٹُر جاندا اے۔ جدوں میلہ مُکدا اے، فیر دھمال پوندا شہر چھڈ جاندا اے...... میں ایہنوں کنیں ورھیاں توں ویکھ رہیاں۔'' درشن سنگھ نے مُراد نُوں ملنگ دے کول گھوڑا ڈکدیاں تکیا تے دِلی دروازیوں اپنی ڈیوٹی چھڈ کے اوہنے اوسے ول دوڑ لا دتی۔ اوہناں تک اپڑدیاں اوہنوں ساہ چڑھ گیا۔ اوہنوں پتہ سی مُراد حیات شہر وچ پھرن والے ملنگاں، ساڈھواں، بھکشواں، درویشاں تے جوگیاں اُپر خاص نگاہ رکھدا اے۔ اوہنے کنیں واری اوہناں وِچوں گوانڈھی دیس ہندوستاں اُپر قبضہ کیتی بیٹھی ایسٹ انڈیا کمپنی دے جاسوس پھڑے جیہناں وِچوں کنیں ٹکانے لا دِتے گئے تے کنیاں کولوں اپنے لئی جوابی جاسوسی کروان لگ پیا۔ اوہنے جدوں مُراد نُوں اوس ملنگ ول مشکوک نگاہواں نال گھوردیاں ویکھیا، اودوں ای ہشیار ہو گیا تے آ کے اوس ملنگ بارے دس پائی۔

''نمانا لال اوہناں وِچوں نہیں اے میں پک کر لیا۔ ایہدی دھمال ویکھن لئی سارا شہر شاہ دے مزار اُپر اکٹھا ہو جاندا اے۔ بادشاہ آپ وی ایس گل دا چاہ وند ہوندا اے کہ نمانا لال دی دھمال ویکھے...... بادشاہ ایہدے کولوں دُعا وی لیندا اے۔ آکھدے نیں ایہہ بڑا اپڑیا ہویا اے جیہدے ول اِک واری تک لوے اوہدی دُنیا بدل جاندی اے۔ ایہہ وِرلا ای کسے ول اکھ پٹ

کے تکیندا اے۔ ایہنے اج تہانوں اکھ پٹ کے تکیا اے...... رب خیر کرے...... رب دِیاں رب جانے...... ماڈھو لال دِیاں ماڈھو لال جانے۔'' درشن اپنی گل مُکا کے سیلوٹ مار کے، اوہنیں پیریں مُڑ دروازے ول پرت گیا۔

مُراد کُجھ چر اوتھے کھلوتا اوس ملنگ نُوں تکدا تے اوہدے بارے سوچدا رہیا۔ اوہنوں ہوش اودوں آیا جدوں اوس ملنگ نے اپنے کُجھ وِچ پائی پانی دی نکی جیہی چمڑے دی مشک دا مُونہہ کھول کے اوہدے وِچ پانی دا بُک بھر کے اوس پانی دا چھٹا اوہدے مُونہہ اُپر ماریا۔ مُراد نُوں اوہدی ایہہ حرکت ڈاڈھی ماڑی لگی پر اوہ چُپ رہیا۔ اوہدے سبھ جوان، ملنگ نُوں سبق سکھان لئی اپنیاں گھوڑیاں دے سُماں ہیٹھ رگڑن لئی اگانہہ ودھے پر اوہنے ہتھ دے اشارے نال ڈک دتا۔ نمانا لال اِنجے گاؤندا تے دھمالاں پاؤندا دِلی دروازے ول ٹُر پیا۔

چوک رنگ محلوں لنگھدیاں اوتھے لوکاں دی چوکھی گنتری ویکھ کے لگدا سی، اج شہر سا جھرے اُٹھ کھلوتا اے۔ رنگ محل دِیاں شاندار حویلیاں، ماڑیاں تے چباریاں دے ساہمنیوں لنگھدیاں، اوہ ویلا یاد آیا جدوں اپنی حویلیوں نکل کے اوہدا پیو نِکا اوہنوں گھوڑے تے بٹھا کے ایہناں گلیاں وچوں لنگھدا، اوہنوں پڑھن لئی مسجد وزیر خان دے مدرسے چھڈن جاندا۔

اوہ بڑا چر چوک رنگ محل وِچ کھلوتا ون سونے لوکاں نُوں رنگ برنگے بانے جیہناں وِچ پیلا رنگ ودھ سی، پائی ہسدیاں بولدیاں تے ٹولیاں وِچ بیٹھیاں کھلوتیاں گلاں کردا تکدا رہیا۔ اوہنے نگاہ اسمان ول ماری تے اُپر شہر دے اسمان تے ہنے نال رنگ برنگیاں گڈیاں چڑھدیاں دِسیاں۔ لوک موج میلے دیاں تیاریاں کیتی پھِردے سن۔ شہر وِچ میلہ چراغاں تے بسنت وِچ رلن لئی اوّن والیاں پکھی واس کُڑیاں دی اِک ٹولی نے آ کے ہُن اوہدے گھوڑے دے آل دوالے نچنا تے گاؤنا شروع کر دتا۔ اوہناں نُوں نچدیاں تک کے اوہدا دھیان 'جندڑی' ول پرت گیا۔ جیہنے اج میلہ چراغاں وِچ انگریز پراہنیاں لئی اُچیچے طور تے نچنا سی۔ جندڑی ول دھیان جاندیاں ای اوہنوں ہور سارا کُجھ اِک سیت لئی بھُل گیا تے ایہہ وی بھُل گیا کہ اوہ کون سی تے کِتھے کھلوتا سی۔ جندڑی اِک اجیہے سحر تے نشے دا ناں سی۔

''سرکار...... اج بسنت اے...... میلہ چراغاں اے...... شہزادے نونہال دا وِواہ اے...... میرا انعام'' ہوش اودوں آیا جدوں پھُل بوٹیاں والا پیلا گھگھرا پائی اِک پکھی واس بھنبیری وانگ پیراں تے پھِردی کُڑی نے سُرخ گُلاباں دا گلدستہ اپنے سجے ہتھ وِچ لئی مُشکی رنگ دے نازک جیہے کھبے ہتھ نال اوہدے گھوڑے دی واگ کھچ کے اوہدے کولوں انعام منگیا۔ اوہنے پکھی واسنی

ناچی کُڑی کولوں پھل لے کے رکھ لئے تے چھیتی نال بوجھے ہتھ پا کے اک نانک شاہی کڈھ کے اوہدی تلی دھر دتا۔

''بس ہکا ...... دو ہور چا دے ...... اِتلا وڈا افسر ایں ...... دِلی دروازے توں لا سارے تینوں سلاماں کردے ہان۔'' اوہ اجے گھوڑے دی واگ نپ ہتھ اڈی کھلوتی رہی۔ مُراد نے اِک ہور نانک شاہی کڈھ کے اوہدی تلی اُتے رکھیا تے گھوڑے نُوں چوک وِچوں کڈھ کے گزر تے کھبے موڑیا۔ گزرتوں گلی وِچ وڑ کے گھوڑا فیر کھبے پرت کے اپنے محلے دی گلی اندر وڑیا تے ساہمنے سجے ہتھ تے نُکر تے اوہ اپنی حویلی 'سرگھی' دے بُوہے اگے کھلوتا سی، جیہدے بُوہے دی مُہاٹھ اُپر والی کندھ وِچ تختی برابر اِک سُرخ پتھر لگا سی، جیہدے اُپر پنجابی وِچ 'سرگھی' لکھیا سی۔ لال سکندری اِٹاں نال اُسرے اُچے چوبارے والی ایس حویلی اندر اوہدے نال نال اج وی اوس مغل شہزادی دی روح وسدی سی جیہڑی لہور دے اِک غیر مغل گھڑ سوار فوجی افسر نال گل کردیاں پھڑی گئی تے رات دے ہنیرے وِچ اچیتی اوس گھڑ سوار نے کِدھرے غیب کر دتی گئی۔ پر اوس دی روح اج وی اوس حویلی وچ ٹکانا کیتا ہویا سی۔ کدی کدی چاننیاں راتاں وِچ اچانک کدی کسے کُڑی دے رون تے کدی ہسن دی اواز اوندی تے کدی اوتھے گھنگرُوواں دے وجن دی اواز اوندی۔ آکھدے نیں اوہ مغل شہزادی کسے نچن والی دی دھی سی۔ کُجھ لوک ایس حویلی دا ساک مغلِ اعظم دی سبھ توں نکی رانی نادرہ بیگم جیہڑی شہزادہ سلیم دی انارکلی دے ناں نال جانی جاندی سی نال جوڑدے، جیہڑی جیوندی کندھ وِچ چنی گئی۔ انارکلی نے شہزادہ سلیم ول اِک واری مسکرا کے تکیا سی تے مہابلی اگے مخبری ہوگئی۔ کُجھ آکھدے سن، پھل سلیم نے کیتی۔ پر اوہ بے گناہ ماری گئی۔

ایہہ حویلی کئیں ورھے ویران پئی رہی مڑ مُراد دے پیو 'نِکا' نے اِک بندے توں خریدیا، جیہڑا اپنے آپ نُوں انارکلی تے اوس مغل شہزادی دا کُجھ لگدا تے وڈکا آکھدا سی۔ چوک رنگ محل تے دِلی دروازے دے اگے بنی سرائے وِچ بہہ کے انارکلی اوس مغل شہزادی تے شاہی محلے دیاں دربار وِچ نچن والیاں دیاں کہانیاں سرائے وِچ رات گزارن والے مسافراں نُوں سناؤندا۔ اوہ اپنیاں ایہناں کہانیاں نال سُنن والیاں نُوں دُکھی کیتی رکھدا کیوں جو عشق محبت دے سمندر وِچ ترن والی ہر شہزادی تے ہر نچنی دا انت موت ہوندا۔ کئی شہزادیاں دے تے وِواہ ای کدی نہ ہوئے کہ اوہناں دا ساک منگن دی کدی کسے نُوں جرأت نہ ہوئی۔ شہزادیاں تے ناچیاں دیاں کہانیاں سُناون والا اوہ قصہ گو ایس حویلی وِچ وسن والی آخری شہزادی دی موت تک رہیا۔ کوئی

ایس حویلی دے نیڑے نہ ڈھکا۔ ایس چوں اج وی ہنیریاں اُجاڑ راتاں نوں نچن، ہسن، رون تے گاون دیاں اوازاں اوندیاں سن۔ پر 'نیکا' ایہا حویلی پسند کر کے گیا۔ جد اوس اتھے وسیبا کیتا تاں لوکاں نوں سبھے قصے کہانیاں ہولی ہولی وسر گئے۔ حویلی دا نگراں قصہ گو وی آکھدے سن شاہی محلے دی کسے ناچی دی مُہاٹھے اپنی جان دے کے ایس جگ توں اگلے جہان ٹریا۔

چوک رنگ محلوں کھبے پاسے گُجھ گلیاں چھڈ کے اندر اک گلی دی نکر تے بنی مغل شہزادی دی ایہہ لال سکندری اناں اُچیاں چباریاں، وڈے تے کُھلے کمریاں، روشندان‌اں، تہہ خانیاں، راہداریاں، کُھلے ویڑھے، محراباں والے گول برانڈے، دو بیٹھکاں، سون دے چار کمریاں، قیمتی لکڑی دے بُوہیاں، باریاں، حماماں، اُچے لمے پرانے رُکھاں نال بھری تے سُرخ گلاباں، ون سونے پُھلاں دی خشبواں نال مہکدی تے ساویاں بیلاں نال لدی، وگدے فواریاں والی ایہہ روشن روشن تے ہوادار حویلی 'سرگھی' دے ناں نال اندرون شہر وچ مشہور سی۔ حویلی دا ایہہ ناں مُراد دے پیو نیکے نے مُراد دی ماں سرگھی دے ناں تے رکھیا۔ 'سرگھی'' دے اگے لگے لکڑی دے چنیوٹی بُوہے اگے کھلوتا بندہ سر چا کے اُتانہہ اسمان ول اُٹھدے بُوہے ول تکدا تے اوہنوں انج جاپدا جویں اوہ کسے شاہی محل دے بُوہے اگے کھلوتا اے۔ جیہدے اندروں ہُنے شاہی دربان باہر نکل کے اوہدا سواگت کریسن۔

مُراد حیات دے پنڈوں لیاندے پُرانے نوکر 'چراغ دین' تے حویلی دی پچھالی بنے اوہدے اصطبل دے راکھے نوکر 'سواز' دا اتھے ٹھکانہ سی۔ اوہ وی شام پُورے سن۔ اوہناں دا مالک مُراد گھٹ ودھ ای ایس حویلی وچ لبھدا۔ اوہ سارے پنجاب، کشمیر، افغانستان تے گوانڈھی دیس ہندوستان وچ پھردا رہندا۔ جے کدے کدائیں کوئی ایس حویلی دا پھیرا ماردا تے اوہ اک 'جنتری' ہوندی جیہڑی پُوری حویلی تے اوہدی ہر شے نوں اوہدی غیر موجودگی وچ اپنے تھاں ٹکانے رکھن دا آہر کردی، فرض نبھاوندی تے اوہدے وچ خوش رہندی۔ مُراد جدوں آپ ہوندا تاں حویلی مِلن ملان والے اوہدے دوستاں، بیلیاں، سجناں نال بھری رہندی، جیہناں وچ بہتے فوجی افسر لہور دربارے کم کریندے غیر ملکی ہوندے۔ لہور چھڈ کے پنڈ وسن مگروں نیکے کدی پرت کے حویلی دی خبر سار نہ لئی۔ سارا گُجھ اتھے مُراد دے حوالے سی جیہنوں اپنی ڈیوٹی توں وکھ ہور کسے شے دا ہوش نہیں سی ہوندا۔

''جاسوسی دا اِک تگڑا، منظم، ہشیار، جاگدا تے وفادار محکمہ قومی سلامتی دی ضمانت ہوندا اے''

مُراد نوں رنجیت سنگھ نال اپنی پہلی ملاقات دا ویلا جد اوہنوں جاسوسی دے محکمے دا چیف بنایا گیا،

اجے وی یاد سی اوہدا ایہہ قول، جیہڑا ہر ویلے اوہدے کنیں گونجدا رہندا۔ ’’میں فوج خاص دی رجمنٹ بنائی اے کے جاسوسی دا محکمہ مینوں پک اے کہ ایس محکمے نوں اُساران تے چلاون والا پنجاب دی فوج وچ تے میرے کول تیرے نالوں بہتر ہور کوئی افسر نہیں اے۔‘‘ اوہ اوہدے موڈھے اُپر ہتھ رکھ کے اوہنوں مت دیندا۔ ’’مرد اوہ کامیاب ہوندا جیہڑا پہلاں اپنے کم نوں ویکھے مگروں اپنے گھوڑے دی ٹہل سیوا تے تیاری وچ کوئی کسر نہ رکھے، اپنے ہتھیار تیاری وچ رکھے تے آخر تے رن ول دھیان دوے۔‘‘ شاہی قلعے وچ شیش محل دے منارے اُپر ہتھ رکھ کے سر اُچا کر کے سینہ تان کے کھبا ہتھ اک محراب دے تھم اُپر رکھ کے تے سجا ہتھ اپنے لک اُپر دھر کے وگدے راوی، بادشاہی مسجد ساہمنے میدان وچ بیٹھی اپنی فوج تے شہر اُپر نظراں پھیر دیاں پنجاب دا سُورما بادشاہ گل کردا کردا، اِک پل لئی چُپ کر گیا تے فیر اپنی گل انج مُکائی۔

’’میں پنجاب نوں ہمیش ازاد تے خود مختار ویکھنا چاہوندا اں۔ پنجاب تے ہندوستان اِک دُوجے کولوں دو وکھو وکھ دیس نیں تے ایہناں دوہاں دیساں اندر دو وکھو وکھ قوماں تے تہذیباں وسدیاں نیں۔ پنجاب دا ہندوستان نال کوئی تعلق نہیں اے تے نہ ای پنجاب دے لوک ہندوستان دی رعیت بن کے کدی رہ سکدے نیں۔ دِلی ہمیش پنجاب نوں دُکھ، اذیت، تکلیف تے تباہی دِتی اے، پنجاب ہندوستان توں بغیر ہمیش توں جیوندا آیا پر ایہہ ہندوستان اے جیہنوں پنجاب تے کشمیر بغیر موت پیندی اے۔ ہندوستان وچ اوہ رَلے جیہڑا آپ بے حیثیت، ڈراکل، سکھنا تے اپنی پچھان توں وانجھا ہووے۔ پنجاب بے حیثیت، ڈراکل سکھنا تے اپنی حیثیت توں وانجھا نہیں۔ ہندوستان وچ رل کے اپنا آپ نہیں گوانا، پنجاب کدی ہندوستان دی جُتی تھلے نہیں رہ سکدا۔ مینوں پتا اے ہندوستان ازاد پنجاب دے وجود کولوں نفرت کردا اے تے ایہنوں اپنی رکھ سمجھدا اے۔ انگریزاں بھانے ازاد پنجاب ہندوستان دے وجود لئی خطرہ اے تے ایس لئی ست سمندر پاروں آیا دھاڑوی انگریز پُوربیاں نوں نال رلا کے پنجاب نوں اپنی تے ہندوستان دی غلامی وچ دین دی تیاری کر رہیا اے تاں جے اوہنوں لُٹ مار لئی اِک وڈی منڈی تے جی حضوریا پنجاب وی لبھ جاوے۔ پر میں ایہہ کدی نہ ہوون دیساں، انگریزاں، مغلاں تے ہندوستان دی غلامی نالوں اپنا ازاد پنجاب چنگا اے بھاویں اوس اندر اسیں آپس وچ لڑدے مردے رہیے کسے باہرلے نوں ایہدے وچ کیہ پیڑ اے۔ کشمیر پنجاب دا حصہ اے، نالے پنجاب کشمیر دی دھرتی ماتا اے۔ انگریز ستلج پار تے دِلیوں نِکل وینجے تے میرا پنجاب پورا ہو ویندا اے۔ مینوں اپنے لوکاں دے مزاج دا پتہ اے، ایہناں نوں جیہڑا دبان دی کوشش کردا ایہہ

اوہدے ہتھیں پے جاندے نیں۔ مینوں اپنے دیس دی سلامتی، ازادی تے خود مختاری کسے وی ہور شے نالوں ودھ پیاری اے۔ پنجاب نُوں ہندوستان دی غلامی مر کے وی قبول نہیں۔''

رنجیت سنگھ راج پاٹ دیاں رمزاں تے گُڑ جاندا سی۔ مُراد اپنے بادشاہ دیاں گلاں پلے بنھ لیندا۔ اوہنے جاسوسی دے محکمے وِچ چُن چُن کے بندے بھرتی کرنے شروع کیتے۔ اوہ پنجاب دے بادشاہ دیاں اکھاں تے کن بن گیا۔ اوہنے کاؤنٹر انٹیلی جنس دا ایہا جال اُنیا کہ ایسٹ انڈیا کمپنی نُوں پنجاب دی فوج، اسلحے، چھاؤنیاں، نقل وحرکت تے سرکار بارے کوئی صحیح خبر لہوروں کدی نہ لبھی۔ اوہنے لہور شہر وِچ ایسٹ انڈیا کمپنی دے جاسوسی دے جال نُوں بھن تروڑ وڈھ کپ کے پراںہہ ماریا۔ شہر اندر اوہدے بارے مشہور سی کہ ''کمانڈر مُراد حیات دا پرچھاواں لہور شہر وِچ پھردے ہر بندے دے نال نال ٹُردا اے۔''

سوچاں وِچ گواچیاں اوہنوں ایہہ پتہ ای نہ لگا کہ اوہ کدوں حویلی دے بُوہے تے اپڑ گیا اے۔ قلعے، بادشاہ نال جا کے ملاقات وِچ اجے کُجھ ویلا سی، اوہ تیار ہوون مگروں ایہہ ویلا شہر دیاں رونقاں ویکھن لئی ورت سکدا سی۔ گھر اپڑیا تے اگے اوہدا نوکر 'چراغ' اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔ حویلی دے بُوہے اُپر ای گھوڑیاں دے واڑے دا راکھا 'سوار' پہلاں توں موجود سی۔ اوہنے اوہدے ہتھوں گھوڑے دی واگ پھڑلئی تے گھوڑے تے اوہدے راکھے دوہاں گھڑ سوار جواناں نُوں نال لیندا حویلی دی پچھالی بنے گھوڑیاں دے وکھرے بنے واڑے ول ٹُر گیا۔ پچھالی ای ملازماں دے کمرے بنے سن، جتھے اوہدے جوان تے گھر دے نوکر رہندے۔ حویلی نال مہمان خانہ وکھرا سی جیہدے وِچ اون والے مہماناں دی گنتری اوودوں دی گھٹ گئی جدوں دا اوہنے ویلے کو ویلے شہروں باہر آنا جانا شروع کیتا۔ حویلی دے وڈے بُوہے توں اندر وڑیا تے چھ ہتھ چیڑی پکیاں اِٹاں دالی راہداری جیہدے دوہاں پاسے کھُلرے بغیچے وِچ پھُل بُوٹیاں تے ویلاں اُپر اوہدی نگاہ پئی۔ باغوں لنگھدا حویلی دا اُچا تے وڈا بُوہا کھول کے گھر اندر وڑیا تے پرت کے اِک واری فیر باغ نُوں ویکھے بِنا نہ رہ سکیا۔ ہجے تے کھبے ہتھ باغ پھُلاں نال بھریا کھلوتا سی۔ بہار اپنے سارے رنگ لئی پھُلاں دی شکل وِچ اوہدے ویہڑے وِچ اُتر آئی سی۔ ایس باغ اندر لگے پھُلاں دی چون وِچ وی جندڑی دا ہتھ سی، جیہڑی اپنی پسند دے پھُل ایتھے ایس موسم بہار دے اون توں پہلاں لگوا گئی، جیہناں وِچ ودھ سُرخ گلاباں دے بُوٹے سن۔ چڑیاں، گھگیاں، طوطے، لالیاں تے ون سونے پکھیرو گھر دے اگے کھُلرے باغ دیاں نُکراں تے حویلی دیاں اُچیاں کدھاں نال کھلوتے دھریکاں، تُوتاں، شریہنہ دے رُکھاں دیاں ٹاہنیاں اُپر ڈیرے لائی

گاؤندے بیٹھے سن۔ پر کوئل دی کُوک اگے کسے دا ئر نہیں سی بجھ رہیا۔

بُوہا کھول کے گھر اندر وڑیا تے ہال وِچوں لنگھدا اکھے ہتھ بیٹھک اُپر نگاہ ماردا جدوں برانڈے وِچ نِکلیا تے لاگے اوہدے لئی سُرخ گلاباں دا اِک وڈا جیہا گلدستہ برانڈے بیٹھ اوہدے کمرے دے بُوہے دے ہیٹے پاسے قیمتی ایرانی قالین اُپر پئی کالی ٹاہلی دی نکی جیہی گول میز اُپر رکھیا سی۔ گلدستہ تک اوہدے چہرے اُپر اِک مسکراہٹ اُبھری۔ جدوں وی اوہ شہروں باہر جاندا جندڑی اوہنوں یاد کرنا نہیں سی بھلدی۔ اوہنوں یاد کرن لئی اوہ پھُلاں دا سہارا لیندی تے پھُلاں وِچوں وی اوہ اپنا سُنیہا اپڑان لئی سُرخ گلاب چُندی۔ اوہ گلدستے دے کول آ کے کھلو گیا۔ پُورا برانڈہ تازہ گلاباں دی خشبو نال مہکدا سی۔ گلدانوں گلدستہ کڈھ کے سجے ہتھ وِچ پھڑیا پھُل سُنگھے تازے سن تے اوہناں دی خشبو دے اندر کسے دا وجود مہک رہیا سی۔ گلدستے وِچ اوہنوں اِک چِٹے رنگ دا تھپیا ہویا رُقعہ دِسیا۔ اوہنے گُلدستہ گلدان وِچ رکھ کے کاغذ پھُلاں وِچوں باہر کڈھ کے کھولیا۔ ایہہ جندڑی ولوں پھُلاں نال گھلی اِک چِٹھی سی جیہدے وِچ اوہنے اپنے ہتھ نال لکھیا:

''سائیاں وے!

''کِتھے ویں ...... شہر وِچ پھُلاں دی رُت آئی اے جیہناں دی خوشبو نال سارا شہر پیا مہکدا اے ...... لہور دے اسمان بسنتی رنگ دا چولا پالیا اے جیہڑا شہر دے واسیاں اپنے ہتھاں نال سِیتا اے ...... شہر دے لوک بسنت تے میلہ چراغاں دی تیاری کیتی بیٹھے نیں ...... ایہہ درداں، ہجراں، ہاڑیاں تے وِچھوڑیاں دے انت دا موسم اے۔ اج تے جنم جنم دربدر پھرن والے سُرخ، سنگتریئے تے پیلے بانیاں والے پکھی واس، جوگی، بھکشو تے ملنگ وی اپنے شہر نوں پرت آئے نیں، جیہدے نال شہر دی رونق کُجھ ہور ودھ گئی اے۔ پر شہر آپ اُداس اے۔ متاں تینوں بھُل گیا ہووے میں تینوں یاد کرا دیاں ...... باغیں چڑھ کُوکدی کوئل ...... سُرخ گلاباں دی مہک نال بھرے سارے باغ ...... گلیاں وِچ وگدی نمی نمی وا ...... نیلے اسمان وِچ اُڈدے سلیٹی بدل ...... شہر دِیاں گلیاں تے باغاں وِچ کھلریا بسنتی رنگ ...... خموش چاننیاں راتاں ...... موتئے دِیاں گجریاں نال بھرے ہتھ ...... وینی وِچ چھنکدیاں ست رنگیاں ونگاں ...... پیراں وِچ نچدیاں چاندی دِیاں پنجیباں ...... تیریاں چاہواں وِچ ہمیش کُھلیا اِک بُوہا ...... اکھاں وِچ تیریاں اُڈیکاں دے بلدے دِیوے لئی، کِسے تیری راہ اُڈیکدے نیں۔ اپنے شہر لگے چھڈ کے سائیاں نوں اینا چر شہروں باہر نہیں رہنا چاہیدا ...... سائیاں وے۔''

''تیری جندڑی''

اوہ گُلدستہ تے چِٹھی ہتھ وِچ پھڑی، راہداری وِچوں لنگھدا بجے پاسے کُھلے ویڑھے وِچکار بنی کیاری وِچ کھڑے کھلوتے جندڑی دے ہتھاں دے لائے سُرخ گُلاباں نُوں تکدا، سِدھا اپنے سون والے کمرے اندر وڑیا تے پلنگ دے سرہانے نال پئی میز اُپر رکھ دِتا۔ بڑا چر گُلاباں تے چِٹھی نُوں تکدا رہیا، جیہناں نُوں تک کے اوہدا تھکیڑا لہہ گیا۔ جدوں باہروں چراغ نے بُوہا ٹھکور کے اوہنوں کھانے دی تیاری دی خبر کیتی تے اوہنوں ہوش آیا...... اوہنے کساناں والا بانا لاہ کے پرانہہ سُٹیا تے نہاون لئی حمام اندر وڑ گیا۔ اوہنے شیشے وِچ اپنی شکل تکی تے اوہنوں اپنے کولوں وحشت ہون لگ پئی۔ اپنے سر دے کھنڈے والاں نُوں تک کے اوہ اپنے آپ نُوں گلیاں دی دُھوڑ پھکن والا کوئی اوارہ مُنڈا جاپ رہیا سی۔ اوہدے چہرے اُپر نِکی نِکی داڑھی، نِکیاں نِکیاں مُچھاں سر دے شاہ کالے وال تے چٹے کپڑے۔ اوہ دُھوڑ تے مٹی گھٹے نال بھریا ہویا سی۔ نہا کے باہر نکلیا تے اوہنوں کُجھ اپنی ہوش پئی۔ کندھ وِچ لگی کپڑیاں والی الماری کھول کے اندر ٹنگیاں اپنیاں بہت ساریاں وردیاں وِچوں دربارے جان لئی فوجی افسراں نُوں دربار ولوں ملی نپولین دی فرنچ آرمی ورگی بنائی ہوئی نویں نویں نیلی وردی پائی۔ فیر اوہنے کلکتیوں خریدیا اِک نویں نمونے دا پستول جھولیوں کڈھ کے اپنے لک نال بنھے رتے چمڑے دے ودھر وِچ کھبے پاسے پستول لئی بنے خانے وِچ اڑنگ دتا۔ دُوجا پستول اِک ٹاکی نال صاف کر کے جھولے وِچ رکھ دتا۔ ایہہ پستول اوہنے تحفہ دین لئی اپنے بادشاہ رنجیت سنگھ لئی مُل لیا سی۔ لال چمڑے دا بنیا کارتوساں دا جھولا موڈھے نال لمکا لیا۔ ایہہ پستول جیہڑا نواں نواں انگلستانوں آیا سی، اوہدے نال دے پستول اجکل ایس ویلے ایسٹ انڈیا کمپنی دے انگریز فوجی افسراں نُوں ورتائے گئے سن تے اوہنے ایہہ اپنے لئی خاص خریدیا۔ اوہ بڑی دیر پستول نُوں ہتھ وِچ پھڑ کے اوہدی چمکدی کالی نال اُپر ہتھ پھیردا رہیا۔ پستول نال کھیڈنا ہُن اوہدی عادت بن گیا۔ کئیں لوک اوہدی ایس عادت کولوں دہشت زدہ رہندے، کہ خورے کیہڑے ویلے پستول کڈھ کے کسے دا نشانہ بنھ لوے۔ دُوجی لال چمڑے دی چپا چیڑی پیٹی سروں والا کے کھبے موڈھے تے رکھ کے گل وِچ پائی جیہڑی اوہدے لک تک اپڑدی سی۔ لال چمڑے دیاں دوہاں پیٹیاں اوہدے گل وِچ پئیاں اوہدے سینے اُپر کاٹا بناندیاں اوہدے لک تک اپڑ رہیاں سن، جیہناں وِچوں کھبے پاسے اِک نال نیام وِچ اڑنگی تلوار لمک رہی سی۔ دُوجے پاسے اِک چھرا ٹنگیا سی۔ لاہے کُرتے دے بوجھے وِچوں نقدی تے کُجھ ضروری کاغذ کڈھ کے جیب وِچ پائے گولیاں نال بھریا جھولا وی بجے

موڈھے نال لکا لیا۔ وردی پا چکیا تے پلنگ دے ساہمنے کمرے دی دیوار نال پئی کرسی اُپر بہہ کے اپنے کالے چمڑے دے لمّے بُوٹ پا کے، اوہناں دے تسمے بنھے۔ ایہہ بُوٹ وی فرانسیسی فوجی افسراں دے بُوٹاں دے نمونے دے سن۔ اپنے سِر دے کھنڈے والاں نُوں جیہڑے اوہدے موڈھیاں تک اپڑدے سن پر سِدھے سن تے ستھرے طریقے نال کٹے سن، وچ پہلاں اُنگلاں پھیر کے تے فیر کنگھی کر کے اوہناں نُوں سِدھا پچھانہہ کیتا۔ سِر اُپر نیلے رنگ دی پگڑی بنھ لئی، جیہدے وِچوں اوہدے سِر دے وال اوہدے کناں نُوں لکاؤندے اوہدے موڈھیاں تک اپڑدے دِسدے۔ شیشے اگے کھلوتیاں اپنا چہرہ تکدیاں اوہنوں کدی کدی حرانگی ہوندی۔ اوہ ایس عُمرے اپنے چہرے اُپر چھائی سخت گیری کولوں نظراں بچاون دی کوشش کردا۔ اوہنوں چہرے دی ایس سختی وِچ اپنے اندر لُکیا اِک نرم مزاج دا بندہ رگڑیندا دِسیندا تے اوہ چھیتی نال شیشے اگوں ہٹ جاندا۔ اوہنے اج وی ایہا کیتا۔ فیر ستنج پاروں لیاندے جھولے دا مُونہہ کھول کے اوہنوں اپنے پلنگ اُپر اُلٹا دِتا، جیہدے وِچوں اٹھ دس نقشے اِک سُوتر دے دھاگے نال بجھے باہر پلنگ تے ڈِگے اوہنے سارے نقشے اِک اِک کر کے فیر ویکھے تے اِک واری فیر نویں سِریوں اوہناں ساریاں نُوں تھپ کے کالے جھولے چ پا دِتا۔ جھولا کھبے موڈھے نال لمکا کے کمریوں باہر نِکل آیا...... اوہدے تیار ہوندیاں تک کمریاں دے اگے بنے چورس گول لال اِٹاں نال بنیاں محراباں والے برانڈے بیٹھ اوہدے کمرے دے بُوہے دے کھبے پاسے برانڈے دے ساہمنے لگے پُھلاں دے کول پئی اِک لال پتھر دی گول میز اُپر چراغ ناشتہ پراٹھا، مکھن تے شکر تیار کر کے رکھ دِتا۔ اوہ اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔ اوہنے چھیتی دو بُرکیاں لئیاں۔ اپنی پسند دا چینی پیالے وِچ چینی قہوہ نِکے نِکے گُھٹ لے کے بیٹھا پِیندا کدی دربار، کدی جنڈڑی، کدی اپنے پِنڈ شام پُور تے کدے لال کوٹاں والیاں بارے سوچدا رہیا۔ ناشتہ مُکان تک اوہدے جوان وی ناشتہ کر کے تیار ہو چکے سن۔ حویلی دے بُوہے اپڑیا تے گھوڑا پہلاں ای تیار کھلوتا سی۔ اصطبل دا راکھا 'سوارِ' نِکیاں ہوندیاں دا ایہناں گھوڑیاں دا نگران سی۔ سوار اِک تازہ دم چتکبرا گھوڑا پھڑ کے لے آیا۔ نواں گھوڑا اپنے مالک نُوں کئیں دِناں مگروں تک کے اِک واری ہنکیا تے اپنیاں اگلیاں لتاں تے کھلو گیا۔

''دھن میں اینتھے ہی ہاں اپنی رنجگی کڈھ لے اتھریا'' ایس گھوڑے دا ناں 'اتھرا' سی۔ اوہ ناں دا ای نہیں سچ مچ دا اتھرا سی۔ اوہ مُراد دے ہوا کسے دے قابو وِچ نہ آؤندا تے ہر کم وِچ اِک واری تے اڑی کرن اپنا فرض سمجھدا۔ پر اوڑک اپنے مالک اگے جدوں کوئی واہ نہ چلدا تے

اوہنوں ہتھیار سُٹنے پیندے تے سِدھے کنیں اپنے راہ ٹُرن لگ پیندا۔ ایہہ جیہڑا اوہدے تے اتھرے دے وِچکار ہمیش رہندا۔ اج وی انج ہویا۔ مُراد حیات دے ذاتی اصطبل وِچ ودھیا نسل دے چِٹے، کالے، بھورے، چِتکبرے تے ڈبے تیترے کئیں رنگاں دے گھوڑے سن۔ ساؤ گھوڑے اتھرے گھوڑیاں نالوں وکھرے بنھے جاندے۔ تاں جے اوہناں دا محول خراب نہ کرن۔ ایہہ سارے گھوڑے جیہڑے شام پُوروں اوہدے اپنے پالے گھوڑیاں دے اصطبلوں آئے سن تے اوہدے پیو دے ہتھاں دے پالے تے سِدھے سن۔ ایہناں گھوڑیاں نُوں جنگاں لڑن تے خطرناک صورتحال دا ساہمنا کرن لئی خاص سِدھیا سِکھایا جاندا۔ ایہہ سارے عربی نسل دے گھوڑے تے گھوڑیاں سن۔ گھوڑے پالن دا شوق تے گھوڑیاں دا وپار زمینداری دے نال نال مُراد دیاں کلیاں پِڑھیاں توں لگا اوندا سی۔ پنجاب دی فوج وِچ وی اوہناں دے سِکھائے گھوڑے خرید کے رلائے جاندے۔

حویلی دے بُوہے اگے گھوڑے اُپر سوار ہویا تے نال ای اوہدے دووِیں جوان وی اپنے اپنے گھوڑیاں اُتے سوار ہو کے اوہدے مگر مگر ٹُر پئے۔ رنگ محل دیاں گلیاں وِچوں نِکلدا اوہ چوک وِچ اپڑیا۔ اوتھوں اوہنے اپنا گھوڑا کھبے سِدھا شاہی قلعے ول پرتا دتا۔ پہلاں اوہنے سوچیا کہ کیوں نہ شہر دا اِک گیڑا کڈھ لیا جاوے تے جے موقعہ مِل گیا تاں اپنی درس گاہ دا وی اِک پھیرا مار لوے جیہدی سند لین مگروں اوہدے اُپر سرکارے دربارے بُوہے کُھلدے گئے۔ پر مُڑ اوہنے پہلاں قلعے جانا ای ٹھیک سمجھیا۔ بادشاہ نُوں پہلاں مِلنا ضروری سی۔

ایس ورھے میلہ چراغاں تے بسنت دے نال نال شہزادے دے ویاہ دی خوشی وی رل گئی، جیہڑی پُورے پنجاب دیس وِچ منائی جا رہی سی۔ بادشاہ رنجیت سِنگھ دے پوترے شہزادہ نونہال سِنگھ دا ویاہ جرنل شام سِنگھ اٹاری والا دی دِھی 'نانکی' سنگ ہویا۔ رنجیت سِنگھ امرتسروں ویاہ دِیاں رسماں پُوریاں کر کے لہور پرت چُکیا سی، جیہدے وِچ سارے پنجاب دے نال نال گوانڈھی دیس ہندوستان، افغانستان، نیپال تے یورپی مُلکاں توں وی پروہنے سدے گئے۔ پنجاب دِیاں ریاستاں دے نِکے وڈے راجے تے سردار سبھے ایہناں وِچ شامل سن۔ گوانڈھی تے انگریزی مقبوضہ مُلک ہندوستان دی انگریز فوج دا کمانڈر انچیف سر ہنری فین وی ایس دعوت وِچ اُچیچے طور تے سدیا گیا۔ جیہڑا بادشاہ دے نال ای امرتسروں لہور اپڑیا۔ اوہنے ایس ویاہ وِچ رلت کر کے انگریز سرکار ولوں، پنجاب سرکار نال اپنی دوستی تے تعلقات دا گرمجوشی نال اظہار کیتا۔

نیلی بار دے اِک پِنڈ شام پُور دے رہن والا مُراد حیات اٹھاراں ورھے دی عُمرے

پنجاب دی فوج وِچ اِک شتر سوار توپچی دی حیثیت نال بھرتی ہویا۔ جمرود پشاور تے افغانستان دے سرحدی علاقیاں دِیاں کئیں جنگاں وِچ حصہ لیا۔ اوہدی قابلیت ڈسپلن نشانے بازی تے جنگ وِچ بہادری اوہدی لئی فوج وِچ اگلیاں راہواں کھولدی گئی۔ اوہدا پیو' نیک حیات' جیہنوں اپنے پنڈ تے فوج وِچ 'نیکا' آکھیا جاندا، پنجاب دی فوج وچ کپتان دے عہدے اُپر لگا اِک دلیر افسر سی۔ 'نیکا' رنجیت سنگھ دے نال افغانیاں دے خلاف جنگ وِچ تے لہور دی فتح تائیں فوج وِچ رہیا۔ جدوں پنجاب ہندوستانی مغلاں، مراہٹیاں تے افغانیاں دے قبضے کولوں رنجیت سنگھ نے ازاد کرالیا۔ 1801 وِچ اپنے سِر اُتے پنجاب دی بادشاہی دا تاج رکھ لیا تے نیکا وی فوج وِچوں ریٹائرمنٹ لے کے اپنے پنڈ شام پُور پرت گیا۔

جدوں بادشاہ نے فوج وچ جاسوسی دا محکمہ کھولیا تے جنرل الارڈ نے ایس محکمے نُوں فرانس دی فوج وِچ نپولین والوں بنائے گئے جاسوسی دے محکمے دے طرز تے اُساریا۔ ایس محکمے وِچ ہر وسب تے ہر فکر دے بندے بھرتی کیتے گئی۔ ہُن پنجاب سرکار دے جاسوسی دے ایس نویں محکمے نُوں چلاون لئی آگو افسر دی لوڑ پئی۔ جیہدے لئی اوہنوں ودھ توں ودھ پڑھیا لکھیا بندہ جیہنے دوویں مُلک پنجاب تے ہندوستان پُورے ویکھ رکھے ہون تے پنجابی دے نال نال انگریزی، فارسی تے فرانسیسی وی جاندا ہوندا۔ اِک اجیہا بندہ جیہڑا چُست، سیانا تے عام بندیاں نالوں اک بہتر بندہ ہوندا۔ اوس گھڑی دی جدوں بادشاہ نے بھال شروع کیتی تاں اوہنوں اوہ اپنی فوج وِچوں ای لبھ پیا۔ جدوں بادشاہ نُوں ایہہ دس پئی کہ ایس محکمے دی اگوائی لئی ایس ویلے پنجاب دی فوج وِچ نیک حیات دے پُتر مُراد حیات کولوں ودھ کوئی اہل بندہ موجود نہیں اے تاں بادشاہ نُوں ہور وی خوشی ہوئی کہ اوہ اوہدے اُتے اتبار کر سکدا اے تے اپنا جاسوسی دا محکمہ اکھاں بند کر کے اوہدے حوالے کر سکدا اے۔ جمرود دے محاذِ جنگ تے رُجھے مُراد حیات نُوں ایس محکمے دی اگوائی لئی سدیا گیا ...... فیر اِنج وی ہویا کہ محکمہ ہُن مگروں مُراد نے لہور وِچ ایسٹ انڈیا کمپنی لئی جاسوسی کرن والیاں نُوں اپنے مخبراں راہیں اپٹھیاں سِدھیاں خبراں دے کے بدحواس کر دتا۔ کمپنی دا لہور وِچ جاسوسی دا نیٹ ورک انھا کر دتا، جدوں مُراد اپنے محکمے لئی لہور وِچ بھرتیاں کر رہیا سی، اوہدوں ای اوہدی ملاقات ایس شہر دی حشر مچان والی دربار وِچ نچن والی اک کُڑی 'جندڑی' نال ہوئی جیہدے کوٹھے اُپر ہر ویلے شہر دے تماشبین رئیساں، وپاریاں، نواباں، سرداراں، جرنیلاں، وزیراں تے سرکاری افسراں دی بھیڑ رہندی۔ دُوجے شہراں تے دیساں وِچوں اون والے وی شاہی محلے وِچ اوہدے کوٹھے دا پھیرا مارے بنا شہر نہ چھڈدے۔ کئی یورپی

وی اوہدے ناچ تے گانے دی رسیا سن۔ اوہدے کول کم دیاں خبراں ہوندیاں، جیہناں بغیر مُراد رہ نہ سکدا۔ اِنج جندڑی نُوں جاسوسی کراون لئی اپنے سنگ رلایا۔

پر کم دیاں خبراں دین والی پہلی ای نظر وِچ اپنے کموں وی لگی گئی۔ روشن، چمکدار پر فکراں وِچ ڈُبیاں گوڑھیاں بھوریاں اکھاں والا پڑھیا لکھیا، کئیں زباناں جانن والا، چیتے وانگ پھرتیلا تے خطرناک گھڑ وفوجی افسر مُراد اوہدے سجائے حُسن دے بازار نُوں پہلی نظر تے پہلی ملاقات ای لُٹ کے لے گیا۔ جندڑی، مُراد نُوں پہلی واری تکیا تے اوہدے دل دی دھڑکن کجھ تِرکھی ہوئی۔ اکھاں جیوں جاگ پئیاں تے حیاتی جویں آل دوالے مُسکران لگ پئی۔ دل دی اُجاڑ دُنیا وِچ جویں بہار نے آ کے وسیبا کرلیا۔ اوہنوں ویکھدی تے پرت پرت کے ویکھدی ای رہی۔ اوس دیہاڑے گاوندیاں اوہدا سُر کئی واری ٹُٹیا تے نچدیاں پیر کئیں واری تھڑکیا۔ پَیر رکھدی کِدھرے پیندا کِدھرے۔ گا کُجھ رہی سی لوک سُن کُجھ ہور رہے سن۔ سُر کوئی لاندی تے تماش بیناں نُوں کُجھ ہور سُنیدا۔ پتلا لک ہُلارے لیندا تے کدی ناگن وانگ دوہرا ہو کے ولا کے کھا جاندا۔ لک تک اپڑدیاں شاہ کالیاں ریشمی زُلفاں دے کُنڈل کُھلے تے سانبھنے اوکھے ہو گئے۔ نرگسی اکھاں دا رنگ کُجھ ہور گوڑھا ہو گیا۔ دِل، دماغ، ساز، اواز سارا کُجھ کدھرے اچانک ای بھٹک گیا۔ سُر تال دا جدوں ساتھ چُھٹیا تے اوہ آپ وی بغیر ملاح دی بیڑی وانگ لُڑھدی گئی۔ پہلاں پیراں وِچ بنھے گھنگرو کُھل کے کھنڈے ٹکروں ہتھاں وِچ بنھے پُھلاں دے گجرے ڈِگے، سر توں چُنی لتھ کے گل وِچ اٹکی۔ نچدیاں پَیراں وِچ موچ آئی۔ پیراں وِچ پائیاں چاندی دیاں پنجیباں بے ترتیبی نال وجن لگیاں۔ اچن چیت سجا پَیر تھڑکیا تے اوہ حشر اُٹھاندی ٹُٹی لڑ وانگ چِڑیاں چمکدیاں ملتانی ٹائلاں دے فرش اُپر ڈِگی۔

لوک اُٹھ کھلوتے ناچ مُک گیا۔ کوٹھا اُجڑ گیا یاں اُجاڑ دِتا گیا۔ پچھے ان گنت دِیویاں دی رُشنائی وِچ ڈُبے، گلاباں دے خوشبو نال مہکدے کوٹھے اُپر نرا اوہ رہ گیا جیہدی وجہ توں ایہہ سارا فساد پیا۔ اوہ اج پہلی واری کوٹھے دیاں پوڑیاں چڑھیا۔ اوہدے اوتھے پیر رکھدیاں سار ای اوہدی سُر سنگیت حُسن جوانی دی پُر سکون دُنیا وِچ اک ہلچل مچ گئی۔ مُراد حران سی، جس دُنیا وِچ اج اوہنے پہلی واری پَیر دھریا، اوہدے اصولاں رسماں ریتاں تے پیچ چالیاں دی اوہنوں کوئی جانکاری نہیں سی ...... اوہنوں اجے ایہہ وی نہیں سی پتہ کہ اوہ آپ ای ایس سارے فساد دی جڑھ اے پر فیر وی کُجھ نہ سمجھانا جیہا ہو کے اُٹھ کھلوتا۔ واپس جان لئی مُڑیا تے پیڑ ہتھوں کھبا پَیر دوناں ہتھاں وِچ پھڑ کے بیٹھی اوس حُسن جوانی دے نشے وِچ ڈُبی زہر دی پھری نے پچھوں

سُریلا وار کیتا:

''مصیبت وچ پھاتے بندے نال انج کریندا''

مُراد اوہنیں پیریں مُڑیا۔ اگانہہ ہویا تے بُھنجے پَیر پھڑ کے بیٹھی نُوں اپنے کلاوے وچ لے کے اُتانہہ اُٹھان دی کوشش کیتی۔ اوہ جویں انگور دی ویل وانگ ای اوہدے ہتھاں وِچ وِلھٹیندی آئی۔ اوہدا چہرہ اوہدے چہرے نال چھوہ رہیا سی یاں اوہ آپیں ای اینی اوہدے نیڑے ہوگئی۔ مُراد نُوں اوہدے ساہ اپنیاں ساہواں وِچ رچدے وسدے محسوس ہوئے۔ پُھلاں نالوں ہولی خوشبواں وِچ مہکدے وجُود والی کالیاں زُلفاں، نرگسی نیناں، گلابی ہوٹھاں تے گلاب دی کلیاں وانگ نازک نازک وجُود والی کُڑی اوہنوں شراب بار نشیا گئی۔ اوہدے اندر بیٹھا بچہ کُھبے ویکھے بنا اپنی راہ سِدھا ٹُرن والا بندہ اچن چیت اِک سیت لئی اپنی دُنیاتوں پہلی وار ٹُھڈا کھا کے کسے ہور دُنیا وِچ جا ڈِگیا۔ اِک اجیہی دُنیا جیہدے وِچ ڈِگن والا کدی اوتھوں سلامت نہیں نِکلیا، جتھے یاں جان جاندی، یاں دِل جاندا، یاں دووِیں جاندے۔

مُراد نے اوس گلاب دی کلی نُوں سہارا دے کے پچھانہہ تخت اُپر بٹھایا۔ کوٹھے دے بُوہے نال تکیہ اگے رکھ کے بیٹھی کُڑی عُمر دی اوشا بائی اوہدیاں حرکتاں اُپر بُھوتری بیٹھی سی۔ نِسدی ہوئی گئی تے اوہدے لئی پانی دا کٹورا بھر لیائی۔ مُراد اوہنوں اپنے ہتھ نال پانی پوایا۔ پر اوس ادھا پانی پی کے کٹورا اپنے مُونہہ نالوں ہٹا کے اچانک زوری اوہدے مُونہہ نال لا دِتا۔

''تُوں تسا ایں پانی پی لے''

پانی پِین والی نے جواب دی اُڈیک وی نہ کیتی تے اپنے جُوٹھے پانی والا کٹورا جتھے اوہنے آپ ہوٹھ رکھ کے پانی پیتا سی، اوتھوں ای اوہدے مُونہہ نال لا دِتا۔ مُراد پتہ نہیں تسا سی یاں نہیں ایس حملے لئی اُکا تیار نہیں سی۔ پر اِک ساہ وِچ اوہدا چھڈیا جُوٹھا پانی پی گیا۔ اوہنوں ہوش اودوں آیا جدوں ایہہ ساری ہونی واپر گئی۔ اوہ جھبدے اوہنوں اوتھے ای چھڈ کے کمریوں باہر نِکلیا۔

''ہُن توں جا سکداں ...... پر جد سارے شہر دیاں اصلی خبراں چاہیدیاں ہوون پرت آویں۔ میرا بُوہا ہنیریاں راتاں وِچ وی تینوں کُھلا مِلسی ...... میرا ناں جندڑی اے۔'' مُراد کوٹھے دے بُوہیوں پیر باہر رکھ رہیا سی جدوں مگروں اوہدے کنیں اواز پئی۔

بادشاہ تے جنرل الارڈ توں سوا کسے ہور نُوں جاسوسی دے ایس محکمے دی کدی خبر نہ لگی۔ مُراد نُوں فوجی کمانڈر دی وردی پان دی اجازت دے نال نال پنج سوتوں ودھ پڑھے لکھے جواناں نُوں ٹریننگ دے کے اوہناں دا کمانڈر بنایا گیا تے عہدہ کرنل دے برابر رکھیا گیا۔ ہر

اوُن والے دِن نال ایس محکمے وِچ کم کرن والیاں دی گنتری ودھدی جاندی سی۔ جاسوسی دا ایہہ جال پنجاب چوں نِکلدا، گوانڈھی دیساں ہندوستان توں لے کے افغانستان تے ایران تیک کھِلر دا گیا، جیہدے نال پنجاب دی فوج تے اُچیچے طور تے نویں بنائی 'فوجِ خاص' نُوں جدید بنان تے اوہدے لئی نوٗیں نوٗیں اسلحے بروُد بناون دا کم وی ودھن لگ پیا۔ ایس محکمے وِچ ہندو، سکھ تے مسلمان ہر مذہب دے گبھرو شامل سن، جیہناں نُوں قومی سلامتی بارے اوہناں دِیاں ذمہ واریاں سمجھا دتیاں گیا۔ مُراد نے سبھ توں پہلاں لہور اندر موجود ایسٹ انڈیا کمپنی دے جاسوساں نوٗں کھوجیا۔ جد اوہناں بارے پک ہو گیا تے اوہناں جاسوساں دے فوج، دربار تے موجود سارے رابطیاں نوٗں اپنے بندیاں راہیں گمراہ کرن والیاں خبراں راہیں نِکما کر دتا۔ ایسٹ انڈیا کمپنی 'موراں' نوٗں ورتن دی کوشش کیتی پر موراں کمپنی لئی جاسوسی کرن والیاں دیاں گوڈیاں گِٹیاں وِچ بہہ گئی۔ رنجیت سنگھ نُوں پتہ سی انگریز خبراں لئی موراں اُپر اکھ رکھدے سن پر موراں اُلٹیاں سِدھیاں خبراں دے کے کمپنی دی بیڑی بوڑی رکھدی۔ لہور وِچ کمپنی دی جاسوسی کرن والیاں نوٗں پب دھرنا اوکھا ہو گیا۔ کئیں پھڑے گئے تے کئیں مارے گئے۔ کمپنی نوٗں اپنے مُخبراں تے جاسوساں دے مرن جیون دِیاں خبراں وی ورھیاں مگروں اپڑدیاں۔ بادشاہ دا جاسوسی دا محکمہ جسراں کمپنی نُوں انھا کیتی رکھدا، ایہدے کارن کمپنی دے پنجاب اُپر قبضہ کرن بارے بنن والے سارے منصوبے توڑ چڑھن توں پہلاں گھوہے وِچ جا پیندے۔ پنجاب دِیاں خبراں لیناں تاں دُور دی گل، کمپنی نُوں لہور دربار دِیاں خبراں لین تے اپنے لئی کم کرن والے بندے لبھنے اوکھے ہو گئے۔ مُراد ستلج پار دِلی توں لے کے جمنا تک اپنے جاسوساں دا نیٹ ورک کھڑا کر دتا جتھے کوئی مالا شک وِچ دِسدا اوہ اوتھائیں موجود ہوندا۔

اوہنوں گوریاں لئی جاسوسی کرن والیاں تے قومی سلامتی نوٗں جاسوسی تے مخبری راہیں نقصان اپڑان والیاں دے قتل دا لائسنس لہور درباروں مِلیا ہویا سی۔ ویلا پین تے مُراد اپنے ایس حق نُوں بھرویں ڈھنگ نال ورتدا۔ اوہدا تعلق سدھا پنجاب دے بادشاہ نال سی۔ فوج تے دربار وِچ لوک اینا ای جاندے سن کہ اوہ توپ خانے دا کمانڈر اے تے بادشاہ اوہدے پیو نیک حیات نال اپنے تعلق تے دوستی پاروں اوہدا خاص خیال رکھدا اے۔ دربارے اوہنوں وکھری کُرسی لبھدی۔ ادھی راتیں وی شاہی قلعے دا دروازہ کھڑکاندا تے اوہدے لئی کھولیا جاندا۔ اوہنوں قلعے اندر وڑن تے بادشاہ نوں مِلن دی کُھل سی۔ اوہدا ایہہ مرتبہ کئیں درباریاں نوٗں پڑدا پر اوہ اوہدی گھٹ ای پرواہ کردا۔

پنجاب دیاں یخ سردیاں اُپر بہار دا موسم اُتر رہیا سی۔ شہر توں باہر جتھوں تک نظر اپڑدی سرہیوں دے پیلے پھلاں نال دھرتی الھڑ مٹیار وانگ لہراندی وسدی۔ میلہ چراغاں تے بسنت دے موقعے تے پنجاب دی راجدھانی لہور نوں کسے ووہٹی وانگ ای بنایا سجایا تے سنواریا گیا۔ اُتوں شہزادہ نونہال سنگھ دے ویاہ دی خوشی نالے بسنت بہار دا موسم تے میلہ چراغاں سبھاں رل مل کے ایس شہر وچ عید تے دیوالی دا رنگ بنھ دتا۔ بسنت، جویں بسنتی رنگ دا مینہہ ورہ گیا۔ مکاناں، کوٹھیاں، حویلیاں، ماڑیاں، چباریاں، سراواں دیاں چھتاں شاہی قلعے تے چوہداں دروازیاں سنے سویرتوں شروع ہو کے شاماں تائیں تے شاماں توں لے کے سرگھی تائیں ایہہ میلہ چلنا سی۔ پیلے پھلاں، عطر، مہندی، رنگاں بہار دی خوشبو تے، ونگاں، چُنیاں، چادراں، بانے، پشاکاں، چولے، رومال، پگڑیاں سنے ہر شے بسنتی رنگ وچ رنگی سی۔ دِتے تے لئے جان والے تحفیاں، مٹھیائیاں تے پھلاں دے رنگ وی بسنتی نکل رہے سن۔ بسنتی بانے پائی پتنگ بازاں نال شہر بھریا سی۔ چھتاں اُپر تے گلیاں وچ وجدے ڈھول اُتے بھنگڑے پاؤندے مُنڈے کُڑیاں، شہر دا اسمان اُڈدے رنگ برنگیاں پتنگاں نال بھریا ہویا سی۔ پٹاکے چھوڑن تے پستولاں تے بندوقاں نال ہوائی فائرنگ کرن، تیر کماناں نال بنھ کے پھلاں دے گجرے اسمان ول نشانا بنھ کے تے کنیں واری گوانڈھن دے گھر دی چھت تے ویڑھے وچ سُٹن دا سلسلہ وی نال چلدا سی۔ شہر دی گلی گلی وچ پیندے بھنگڑے، دھریساں، جھمر، لڈی، گِدھے، دھمالاں شہر دے مزاج دا پتہ دے رہے سن۔ شہر اپنے اسمان سنے بسنتی رنگ وچ رنگیا گیا۔ بلدے چراغاں، دیویاں تے اوہناں دی رُشنائی سرگھی تک ایتھے رات دا دن بنائی رکھیا۔ جیوں لہور دے ہندو، سکھ عید مناندے سن، اینجے ای مسلمان دیوالی مناندے اوویں ای بسنت سارے رل کے مناندے۔ ایہدے اُپر ہندو سکھ تے مسلمان دی کوئی مُہر نہیں سی لگی۔ گڈیاں دے نال نال اکھاں تے دِلاں دے پیچے وی لڑ رہے سن۔ گڈی لٹ بال گڈیاں لٹن وچ انھے واہ اوہناں دے مگر نسدے رُجھے سن۔ شہر دی گھڑ سوار پُلس دے جوان بادشاہ دے حکم تے گڈی لٹ بالاں دی حفاظت لئی گلی گلی ہُشیار کھلوتے سن۔ بالاں نوں اج گڈیاں لٹن تے شہر دیاں گلیاں بازاراں تے سڑکاں اُپر انھے واہی نسن بھجن دی کھلی چھوٹ سی۔ شہر دے کوتوال نے سبھ توں ودھ گڈیاں لٹن والے بال لئی مہاراجہ ولوں شاہی اصطبل توں اک مُشکی گھوڑے تے وڈے ہو کے گھڑ سوار فوج وچ بھرتی ہون دا انعام وی رکھیا۔ لہور نوں خشیاں دا ایہہ میلہ اٹھ صدیاں مگروں نصیب ہویا۔ پنجاب دا سُورما بادشاہ رنجیت سنگھ اپنے دیس وچ لگدے خشیاں نال بھرے ایہناں میلیاں دا راکھا سی۔

پنجاب دی فوج ایس ویلے کسے محاذ تے نہیں سی رُدھی ہوئی۔ کشمیر، اٹک، ملتان، قصور، بہاولپور، ڈیرہ غازی خان تے ہزارہ سارے پنجاب دے شہراپنی جڑ تے اپنے مڈھ قدیم نال جڑ چکے سن۔ ہُن ستلج توں لے کے جمنا تک سنے دِلی دے پنجاب دا باقی دا علاقہ ایسٹ انڈیا کمپنی کولوں ازاد کرانا رہ گیا، جیہدی رنجیت سنگھ تیاری کر رہیا سی۔ فوج نوں ایس مقصدلئی جدید بناون دا کم پوری رفتار نال چالو سی۔ ایسٹ انڈیا کمپنی ایس فوج دے مستقبل دے ارادیاں بارے پریشانی دا شکار سی، نالے ایس فوج دی طاقت، ہتھیاراں تے جنگی طریقیاں بارے وی کوئی پکی خبر اوہدے کول نہیں سی۔ کمپنی نوں ہُن اینا ای پتہ سی کہ ایس فوج دی سکھلائی فرانسیسی تے دیسی طریقے نال ہوئی اے۔ ایس توں اگانہہ کمپنی پنجاب دی فوج بارے خبراں توں انھی سی۔ ایس بے خبری کارن گورے ایس فوج بارے اِک خوف دا شکار سن۔ پنجاب دربار وِچ ٹیپو سلطان تے سراج الدولہ دے انگریزاں ہتھوں جنگ ہارن دیاں کارناں بارے بڑیاں لمیاں تے ڈونگھیاں بحثاں تے گلاں ہوندیاں، جیہناں نوں رنجیت سنگھ بڑے دھیان نال سُندا۔ پورے ہندوستان وِچ کمپنی دیاں وارداتاں کامیابیاں تے ناکامیاں دیاں کارناں بارے اوہ بڑے سوال کردا تے کمپنی دی ہر حرکت بارے ہر طرح دیاں خبراں رکھدا۔ اپنے جاسوساں راہیں اوہدے کول کابل توں کلکتہ تک دیاں پکیاں خبراں ہوندیاں۔ بادشاہ رنجیت سنگھ ہندوستان توں اون والے گورے مہماناں توں ہندوستان دا نقشہ کھلوا کے اوہدے اُپر انگلیاں دھر دھر کے اوہدے وِچ پنجاب دیاں سرحداں بارے جانکاری لیندا۔ اوہ اپنی اُنگلی جمنا دی لیک اُتے رکھ دیندا۔

''ایتھوں تک ...... ایتھوں تک ہے میرا پنجاب'' رنجیت سنگھ دی اواز وِچ پنج دریاواں دا زور اُتر آندا۔ ''اٹک توں جمنا تک تے جموں کشمیرتوں راجستھان تک میرا دیس اے، ہندوستان جمناپار اے ......''نقشہ وکھاون والے انگریز افسر دہشت زدہ ہو جاندے تے پچھانہہ ہٹ کے بہہ جاندے۔

اوہ ہندوستان جا کے انگریز کمانڈر انچیف تے وائسرائے تک ہندوستان تے پنجاب دے وچکار حد بندیاں بارے، رنجیت سنگھ دے وِچاراں بارے ہُشیار کردے۔ ایہا گلاں سن جیہڑیاں ایسٹ انڈیا کمپنی دیاں نیندراں حرام کیتی رکھدیاں۔ بادشاہ کسے نہ کسے راہیں گوریاں دا دھیان اصل مسئلے وَل کرائی رکھدا۔ انگریز اوہدے وِچاراں نوں دھمکیاں سمجھدے تے اوہدے نال نبڑن لئی اندروں اندر لکویاں منصوبہ بندیاں کردے رہندے۔ اُتوں اوہدے نال دوستی دیاں پینگھاں پائی رکھدے۔

جدوں مُراد حیات پھبیا سوتریا اپنے چِتکبرے مُونہہ زور تے اتھرے گھوڑے اُتے سوار

اپنے دوہے گھڑسوار جواناں نال شاہی قلعے جان لئی نکلیا تاں چوک رنگ محل وچ رونق ودھ چکی سی۔ پورا شہر شہزادے دے ویاہ، بسنت تے میلہ چراغاں مناون وچ رُدھا سی ...... رنگ محل چوک وچ بسنتی رنگے کُرتیاں تے چولیاں پائی مُنڈے کُڑیاں سِراں اُپر بسنتی پگڑیاں بنھی اوہنوں نچدے ٹپھردے دِسے۔ ایہو جیہیاں ان گنت ٹولیاں شہر دی گلی گلی وچ نچدے تے بھنگڑے پاندیاں پھر دیاں سن۔ وجدے ڈھولاں نال شہر گونجدا پیا سی ...... اگے اگے ڈھول وجاندے ڈھولی تے مگر مگر کُڑیاں تے مُنڈیاں دی اک ٹولی اوہدے ساہمنیوں نچدی لنگھی تے اوہ گھوڑے دیاں واگاں کھچ کے ناچیاں نُوں تکن لگ پیا۔ ڈھولاں دے شور وچ اوہدا گھوڑا اک واری تربھکیا تے اگلیاں دوہاں لتاں اُپر کھلو کے اک واری زور نال ہنکیا۔ جدوں سائیں نے اوہدیاں واگاں کھچ کے اوہدی دھون اُپر نرمی نال ہتھ پھیریا تے اوہدا غصہ مٹھا ہویا۔ اوہنے اپنیاں لتاں فیر بھُنجے رکھ لئیاں ...... شہر دیاں گلیاں، بازاراں، چھتاں، بُوہے تے باریاں، اج جاپدا جویں کسے نے پورے شہر نُوں بسنتی رنگ وچ رنگ دتا اے۔ جس ویلے ناچیاں دی ٹولی اوہدے ساہمنیوں لنگھ گئی نوبت کھڑکاؤندا اک نوبتی شہر وچ ہوکا دیندا اوہدے ساہمنیوں لنگھیا:

"پنجاب دے بادشاہ رنجیت سنگھ تے سرکار دربار بسنت تے میلہ چراغاں مناون لئی شاہ حسین دے مزار تے شالیمار باغ جان لئی شاہی قلعے وچوں نکلن لگے نیں۔ شاہی سواری نُوں راہ دینا اے ...... اج دربا شالا مار باغ وچ لگنا اے۔"

نوبتی دے مگر پنجاب دی فوج دے گھوڑیاں اُپر چست بیٹھے دو گھڑسوار سکھ سپاہی سن تے اوہ لوکاں نُوں شاہی سواری لنگھن ویلے گلی وچ پچھانہہ ہٹ کے کھلون تے تمیز رکھن دی ہدایت دیندے اگانہہ ٹُردے رہے۔

چوک وچ اچانک کساناں دا اک جتھا وڑیا جیہڑا اک پاسے کھلو کے ایہہ سارا موج میلہ ویکھن لگ پیا۔ چٹیاں پگڑیاں، دھوتیاں، جھگیاں تے کھُسیاں والی 'خاکی مخلوق' نُوں ویکھ کے مُراد دا دھیان اچن چیت اپنے پنڈ شام پُور ول پرت گیا۔ اوہنوں اپنا پیو نیکا، اپنی ماں سرگھی، اپنا ڈیرا اپنے گھوڑیاں، اپنی منگ زینب تے اپنے بیلیاں لجپال سنگھ، کبیر تے رام داس دا خیال آیا۔ اوہدے گھوڑے ایس ویلے چنھاں دریا دے کنڈھے اُپر چردے پھردے ہونے نیں تے شاہو مصلی گلوں ننگا مجھ لانگڑ ماری اوہناں دی راکھی کر دیاں اپنے کالے گھوڑے اُپر سوار کنڈ مگر تیر کمان لمکائی، گھوڑے دی کاٹھی نال برچھا لمکائی، گھوڑے چاردا پھردا ہونا اے۔ اوہدا پیو 'نیکا' اپنے گھوڑے اُپر سوار اپنے بیلیاں سُندر داس، مہنگا تے فتح سنگھ نال دریا دی کدھی تے شکار کھیڈ دے ہوسن۔ اوہناں دے ڈنگر سارے پنڈ دے ڈنگراں نال چنھاں دے وچ کار کھلوتے بیلے وچ چردے پھردے ہونے نیں۔ بیلے دا خیال اوندیاں ای اوہدا دھیان بیلے دے وچکار کھلوتے

میلاں اُپر کھلرے 'جھانگڑ' ول ٹُر گیا۔ 'جھانگڑ' دا خیال اوُندیاں ای اوہدا دھیان 'جھانگڑیاں' ول پرت گیا تے اوہدے وجُود اندروں نفرت دی اِک لہر گزر دی گئی۔ نادرشاہ دے نال افغانستان توں اوُن والا ایہہ دھاڑوی قبیلہ اپنے لشکر سنگ قندھار پرتن دی تھاں جھاں دے بیلے اُپر زوری قبضہ کر کے دھنگاچے نال ایس علاقے وچ آن کے وس پیا۔ ایہہ 'جھانگڑی' قبیلہ شام پُور تے آل دوالے دے لوکاں لئی روزِ اول توں ای ایس علاقے تے خاص کر دریا دے کنڈھے دے نیڑے وسدے شام پُور دے لوکاں لئی اِک عذاب بنیا ہویا سی۔ 'جھانگڑیاں' دا خیال اوُندیاں ای اوس وحشی قبیلے دے سردار ہیبت خان جھانگڑدی دا خونخوار چہرہ اوہدیاں اکھاں مُوہرے آ گیا۔ اوہنے زور نال اپنا سِر چھنڈیا تے اکھاں پٹیاں، اوہنوں انج لگا جویں کوئی کالا ناگ اچانک اوہدے چہرے دے اگے آ کے اوہنوں ڈنگن لگا ہووے۔ اوہدا روح گھابریا۔ اوہنے اکھاں پٹ کے اپنے آل دوالے تکیا۔ اوہ شام پُور نہیں، اجے لہور وِچ کھلوتا کُھلیاں اکھیں کوئی ڈراوَنا خواب تکدا پیا سی۔ اوہنے میلہ مُکن مگروں اپنیاں دی خیر خبر لین لئی شام پُور جاون دا ارادہ بنھ لیا۔ اوہنوں پنڈ گیاں بڑا چر ہویا سی۔ اوہ ماں تے پیوُوں ملن لئی اودریا پھر دا سی۔ اوہنے گھوڑے دِیاں واگاں کھچیاں تے شاہی قلعے ول پرتا لیا۔ پنجاب دے بادشاہ رنجیت سنگھ نال اوہدی ملاقات دا ویلا ہو چلیا سی۔

(2)

مُراد شاہی قلعے اپڑیا تے اپنا گھوڑا حضوری باغ دے اگے شاہی پہریدار دے حوالے کر کے سِدھا عالمگیری دروازے ول ٹُر گیا۔ شاہی درباناں اوہنوں پچھان کے سیلوٹ کیتا۔ قلعے دا بھارا بُوہا کُھلیا تے اوہ اندر وڑا اُتانہہ چڑھدی جاندی گَور تے ٹُردا کھبے مُڑیا تے سدھا شیش محل ول ٹُر گیا۔ بادشاہ کُجھ دیر پہلاں ای اُتھ دروازے وچوں کُھلی کچہری مُکا کے اُٹھیا سی۔ اوہنوں درباروں پرتن والے شاہی گُزرتوں باہر نکلدے جاندے لوک اپنیاں عرضیاں منظور ہوون دی خوشی وچ خوش تے ہسدے گلاں کردے جاندے سِے۔ مُرادنُوں دسیا گیا کہ بادشاہ رنجیت سِنگھ ایس ویلے رانی جند کور نال شیش محل ول نال ٹُر گئے نیں۔ مِلنی اوتھے ای ہو سکدی اے۔ شاہی قلعے وِچ بنی عمارت جیہڑی شہنشاہ جہانگیر نے بنوائی سی۔ رنجیت سِنگھ نے اوہدی اُپرلی منزل اُپر رانی جِند کور لئی اُچیچا محل بنوایا، جتھے رانی جِنداں رہندی۔ جند کور رنجیت سِنگھ دی سبھ توں نکی تے سُلکھنی رن سی۔ اوہ شیش محل اپڑیا تے ساہمنے کُرسی اُپر بادشاہ رنجیت سِنگھ بیٹھا سی۔ اوہدے ساہمنے چاندی دے تخت اُپر تکیے نال ٹیک لا کے رانی جند کور بیٹھی سی۔ جیہدے کول تخت تے بیٹھا ایانا شہزادہ دلیپ سِنگھ کھیڈ رہیا سی۔ مُراد نے بادشاہ نُوں بڑے احترام نال سلام کیتا۔ اوہنوں ویہندیاں سار بادشاہ دے مُکھ مُسکان جیہی آ گئی۔ مُڑ مُراد احترام نال رانی نُوں سلام کیتا۔

''سرکار......'' اوہ بولدا بولدا رُک گیا۔

''مُرادنُوں جِنداں ساہمنے گل کر سکدا ایں۔'' بادشاہ اوہنوں رازداری توں ڈکیا۔

اجازت مِلدیاں اوہنے سبھ توں پہلاں موڈھے لمکدے چمڑے دے کالے جھولیوں نقشے کڈھ کے بادشاہ مُوہرے پئی وڈی ساری سُرخ پتھر دی گول میز اُپر کھلار کے رکھ دِتے۔

رنجیت سِنگھ تخت توں اُٹھ کھلوتا تے دوویں ہتھ اوہنے اگانہہ ہو کے سُرخ میز اُپر رکھے تے اپنے ساہمنے پئے ہتھاں نال کالی شاہی وِچ لیکے نقشے اِک اِک کر کے دھیان نال ویکھدا گیا۔

ایہہ کوئی ست اٹھ نقشے ہان۔ رانی وی تختوں اُٹھ کھلوتی تے اگانہہ ہو کے بڑے دھیان نال ساہمنے کھِلرے پئے نقشیاں نُوں تکن لگی۔ فیر مُراد نے بادشاہ نُوں ستلج پارتوں لے کے جمنا تک پنجاب دے علاقے تے جمنا پار کلکتہ تک گوانڈھی دیس ہندوستان وچ تھاں تھاں تے بنے ایسٹ انڈیا کمپنی دے فوجی اڈیاں، اسلحے دے گوداماں، چھاؤنیاں اِک اِک تھاں دا ناں لے کے اوتھے کمپنی دی فوج تے ایہدی وکھو وکھ علاقیاں دی نقل و حرکت بارے دسنا ارنبھ دِتا۔ اوہنے ساہ نہیں سی لیا۔ بادشاہ بڑے گوہ نال اوہدیاں لیاندیاں خبراں سُندا اتے نقشے تکیندا رہیا۔ اوہ اِک اِک لیک اُپر ہتھ رکھ کے رنجیت سنگھ نُوں سمجھاؤندا رہیا، کہ ایس ویلے کتھے کتھے تے کیہڑے کیہڑے علاقے وچ کمپنی دی فوج بیٹھی ہے۔

جدوں اِک اِک کر کے سارے نقشے بادشاہ نے سمجھ لئے تاں اِک نقشے اُپر انگلی رکھ دتی۔

''آ سارا نقشہ سُوہا دِیہدا اے ایہدے چ ایہہ کُجھ تھاں سکھنی پئی اے۔'' رنجیت سنگھ نقشے نُوں بڑے دھیان نال تک رہیا سی۔

''سرکار ایہہ پنجاب تے ہندوستان دا نقشہ اے۔ لال علاقہ سارا ہندوستان دا اے جیہڑا کمپنی دے قبضے ہیٹھ اے جد کہ نقشے اُتے خالی علاقہ سارا ازاد تے خودمختار دیس پنجاب اے۔'' مُراد دسیا۔

''میں نہ رہیا تاں پنجاب بی اجاد کوئی نہیوں رہنا۔'' رنجیت سنگھ بڑے دُکھ نال بولیا۔

بادشاہ نے سارے نقشے اپنے ہتھاں نال تھپ کے اوسے میز اُپر اِک پاسے رکھ دتے، جیہدا مطلب سی مُراد نے اپنا فرض ادا کر دِتا اے۔ اوہنے جھولے وِچوں کڈھ کے کلکتیوں خریدیا نویں انگریزی پستول دا تحفہ بادشاہ نُوں پیش کیتا۔ رنجیت سنگھ بندوقاں تے گھوڑیاں دا بڑا شوقین سی۔ بڑا خوش ہویا۔

''سرکار ایس دے نال دِیاں پستولاں انگلینڈوں نوِیاں نوِیاں ہندوستان گھلیاں گئیاں نیں۔ کمپنی دے گورے فوجی افسراں دے ورتن لئی۔'' مُراد نے اوہ پستول کڈھ کے بادشاہ دے ہتھ اُپر رکھ دتا۔ ''میں کلکتیوں اِک گورے دی اسلحے دی دُکان توں تہاڈے لئی مُل لیا اے۔''

''ظاہر اے میری فوج کول ایہہ پستولاں نہیں ہین ہُن ایہناں دا توڑ وی کرنا پینا اے۔'' بادشاہ نُوں نویں ہتھیاراں بارے جانکاری دا شوق سی۔ کالی چمکدی دونالی پستول مُراد دے ہتھ وِچوں لے اوہنوں اپٹھا سِدھا کر کے کُجھ چِر تکدا رہیا۔ اوہدا ایور کھِچ کے پستول کھول لیا۔ مُراد نے دو گولیاں کڈھ کے اوہدے ہتھ اُپر رکھ دتیاں۔ پستول بھر کے بادشاہ سرتوں اُچی کر کے دو

وار گھوڑا دبایا۔ دو ہوائی فائر ہوئے تے نالے شاہی قلعے وِچ بھاجڑ پے گئی۔ سینکڑے پہریدار اکھ جھمکدیاں پستولاں بندوقاں تے تلواریں لہراندے گولی وانگ شیش محل دے ویڑھے وِچ وڑے۔ نیانا شہزادہ ڈریا نہ جھکیا۔ اپنے پیو دے ہتھ وِچ پھڑی پستول تے اوہدی کالی نالی دے مُونہوں نِکلدے دھوئیں نُوں تکدا رہیا۔

''کُجھ نہیں ...... میں ویکھنا چاہ رہیا ساں تُسیں سُتے اوہ یاں جاگدے۔'' بادشاہ کھبے ہتھ دے اشارے نال اوہناں ساریاں نُوں واپس جان دا اشارہ کیتا۔ شاہی گارڈ جُھکدے سِر نوا کے بادشاہ نُوں سلام کردے اُلٹے پیریں پرت گئے۔

''بڑھیا پستول اے۔'' رنجیت سِنگھ پستول میز اُپر رکھ دِتا۔

''جے زمزمہ توپ لہور وِچ بن سکدی اے تے پھیر ایہہ انگریزی پستولاں وی لہور وِچ بن سکدیاں نیں۔'' رنجیت سِنگھ دے چہرے اُپر مسکراہٹ سی۔ ''ستلج پار دِیاں کیہ خبراں نیں؟''

''سرکار ...... کمپنی دی ایس ویلے ستلج دے کنڈھیاں اُپر اِک رجمنٹ موجود اے تے لُدھیانے دو رجمنٹاں بیٹھیاں ہین۔ لدھیانے والیاں رجمنٹاں کول چھ توپاں نیں۔ ڈھائی ہزار فوجیاں دی ایہہ گنتری ایس ویلے ودھائی جا رہی اے تے کمپنی نے ستلج پار دی سرحد اُتے اپنی فوج ودھا کے اٹھ ہزار تک لے جان دا منصوبا بنایا اے، جیہدے وِچوں ڈھائی ہزار فوجی ایس ویلے لدھیانا اپڑ رہے نیں۔ توپاں دی گنتری ودھا کے باراں کیتی جا رہی اے۔ فیروز پُور وِچ اِک نوِیں فوجی چوکی دی بنائی جا رہی اے۔ اوسے تھاں تے جتھے کمپنی نال ستلج نُوں سرحد بناون توں ہوون والے سمجھوتے توں پہلاں پنجاب دی فوجی چوکی سی۔''

''دُوجیاں پاسیاں دے کیہ معاملے نیں؟''

رنجیت سنگھ ساہمنے پئے ہندوستان دے سُرخ نقشے نُوں بڑے گوہ نال تکدیاں پُچھیا۔

''کمپنی نے لہور دربار تے اپنا پرچھاواں پانا شروع کر دِتا اے۔ پشور وِچ ڈوگرہ برادران دے گورے افسراں نال تعلق دیاں خبراں نیں تے ایہہ خیر دیاں خبراں نہیں ہین سرکار ...... ڈوگریاں دی چال بدل رہی اے۔''

''میں سمجھیا ......'' رنجیت سنگھ اگانہہ ہو کے اوہدی گل سُنی تے فیر پچھانہہ ہٹ کے ہتھ لک نگر بنھ کے کھلو گیا۔ ''انگریز کمانڈر انچیف نال میری ملاقات امرتسر وِچ ہو چکی اے۔ میں اندازہ لایا اے کہ ہنری فین ٹُردیاں پھردیاں، اُٹھدیاں باہندیاں، گلاں کردیاں اپنیاں اکھاں راہیں اپنے ذہن اندر ہر شے دا نقشہ بنان وِچ رجھیا رہندا، ہر شے دی جاسوسی کردا اے۔''

''سرکار دا اندازہ بلکل ٹھیک اے......'' مُراد جویں اچانک ہوش وچ آ گیا۔ اوہنے بادشاہ دا چہرہ بڑے گوہ نال تکیا، جیہدے اُپروں اوہدی ماڑی صحت دا اظہار ہو رہیا سی۔

''انگریز کمانڈر انچیف بڑا خوشی وچ رلن لئی نہیں آ رہیا۔ اوہ سرکار نُوں ملن دے نال نال ایہہ ویکھن آ رہیا اے کہ پنجاب دی فوج کسراں دی اے، ایہدی طاقت کنی اے تے ایہہ کیویں کم کردی اے۔ کمانڈر انچیف پنجاب دا علاقہ ویکھن تے دربار وچ اپنی ذاتی جان پچھان بنان لئی وی ایس موقعے نُوں ورتے گا کیوں جو ایس ویلے تک کمپنی پنجاب دے نقشے تے دیس دی فوجی طاقت بارے پوری طرح اَنھی اے۔ اوہنوں ایس بارے ہوائی خبراں تے ای گزارا کرنا پیندا اے۔ بہاولپور ولوں وی چنگیاں خبراں نہیں آ رہیاں۔'' مُراد نے رپورٹ بادشاہ نُوں پیش کر دتی۔ ''سرکار ایہناں گوریاں دی دوستی چنگی نہ دُشمنی چنگی۔ ایہہ ساری دُنیا کھا کے پنجاب دا بوہا کھڑکا رہے نیں۔''

''کجھ بُوہے کھڑکون والے نہیں ہوندے۔ کمپنی نُوں ایہہ پتہ اے۔'' سیانف تے جاگدے ذہن دا مالک بادشاہ گوریاں دی اِک اِک حرکت اُپر اکھ رکھدا تے اوہناں دے مقابلے لئی ہر ویلے اپنی فوج نُوں تیار رکھدا۔ ''گوریاں تے اعتبار کرن والے ہندوستانی اج انگریز دے غلام نیں مینوں اوہناں دے ارادیاں بارے کوئی بھلیکھا نہیں اے میریاں فوجاں اوہناں دا سواگت کرن لئی ہر ویلے تیار رہندیاں نیں۔'' اپنے جاسوسی دے محکمے دے افسر دیاں گل سُن کے بادشاہ دے چہرے دا رنگ بدل گیا۔ انگریزاں دیاں فوجی تیاریاں دا مطلب ایہہ سی کہ دیس دی فوج نُوں ہور بہتر تے جدید بناون دی ضرورت اے۔

''سرکار انگریز بہاولپور وچ وڑ چکے نیں اوتھے ریذیڈنسی دی عمارت نواب دی فرمائش تے بناون دیاں تیاریاں نیں تے ساریاں سفارتاں، دوستیاں، تحفیاں تے تعلقات اِک پاسے رکھ کے انگریز اندوروں اندر پنجاب دے آل دوالے اپنا گھیرا تنگ کر رہے نیں۔'' مُراد حیات کول کمپنی بارے خبراں سن۔ ''نواب آف بہاولپور دے انگریزاں نال ودھدے تعلقات بہاولپور نُوں گورے دی غلامی وچ دھک سکدے نیں۔ بہاولپور پنجاب دا علاقہ اے۔ اوتھے انگریزاں دی دخل اندازی خطرے دی گھنٹی اے۔ نالے کمپنی افغانستان تے قبائلی علاقیاں وچ وی دخل اندازی کر رہی اے۔ کمپنی سندھ اُپر قبضہ کر چکی اے ایہہ سارا کجھ پنجاب نُوں گھیر کے مارن تے اوہنوں فیر ہندوستان دے قبضے ہیٹھ دین دیاں تیاریاں نیں۔ ہندوستان تے افغانستان پنجاب دے پیراں وچ صدیاں توں پڑدے دوکنڈے نیں دھاڑوی انگریزاں نال ستلج پار اِک فیصلہ کن

معرکہ کیتے بنا پنجاب دا ازاد رہنا اوکھا اے۔ سندھ تے بلوچستان ولوں سانوں کوئی تکلیف نہیں اے۔ اصل تکلیف ہندوستان تے افغانستان ولوں اے، ایہہ دوویں ازلاں توں پنجاب دے وجود دے دشمن نیں تے ہر ویلے سانوں تکلیف دین وچ رُجھے رہندے نیں۔ ہندوستان تے افغانستان اساڈے دیس لئی اِک مستقل عذاب ہن۔'' رنجیت سنگھ نے مُراد دے موڈھے اُپر ہتھ رکھدیاں اوہدیاں اکھاں وچ تکدیاں اوہنوں حوصلا دتا۔ ''پنجاب سمندر پاروں آئے دھاڑویاں دا مکّو ٹھپن لئی تیار بیٹھا اے۔ مینوں فرانسیسی جرنیل تے روس توں اون والے پراوہنے دسدے نیں کہ گوریاں پنجاب تے ہندوستان دا اگلے پنج سو سال دا نقشہ بنا کے رکھیا ہویا اے تے ایس نقشے وچ پنجاب دے ٹوٹے کر کے ایہنوں مُکایا وسیا گیا اے۔''

''سرکار انگریز افسر بغیر لہور دربار دی اجازت دے جموں کشمیر دے دورے پئے کردے نیں۔ اوہناں نُوں راہداری گلاب سنگھ ڈوگرہ دے رہیا اے۔'' مُراد دیس دیاں بُوہاں بارے حدوں ودھ حساس سی۔

''مینوں ایس گل دی خبر مل چکی اے۔ میں گلاب سنگھ کولوں جواب منگیا، اوہنے اگوں توں غلطی نہ کرن دا وعدہ کیتا اے۔'' رنجیت سنگھ دیاں نظراں شاہی قلعے دے عالمگیری گیٹ اُپر لہراندے ازاد پنجاب دے جھنڈے اُپر گڈیاں سن۔ اوہدے چہرے اُپر اِک فاتحانہ مسکراہٹ سی۔

''انگریزاں نُوں خطرہ اے جے پنجاب ازاد رہیا تے ایہدی وجہ توں ہندوستان وی اوہناں دے ہتھوں نکل جانا اے۔ ایہناں نُوں پتہ ہے کہ اوڑک اِک دیہاڑے ایہناں نُوں ستلج پار جمنا تک پنجاب دا سارا علاقہ خالی کرنا پینا اے۔ پنجاب ایہناں نُوں ایس لئی پڑدا اے کہ ایہہ دِلی، کمپنی تے قابل دی راہ بند کر کے بیٹھا نالے ایہناں دھاڑویاں اُپر لٹ ماردے بُوہے ہمش لئی بند ہو گئے نیں۔ ایہہ گل ایہناں نُوں نہیں پچدی۔ جے میں ہندوستان نُوں جمنا توں پرانہہ دھک دیاں تے پنجاب دی جان ہندوستان دے عذاب کولوں وی ہمیش لئی چھٹ جانی اے۔ جے افغانیاں دی اٹک توں ایدھر آوا جاوی بند کر دیاں تے ایہناں افغانیاں اپنے پہاڑاں وچ لہو تھکدیاں مُک جاونا اے۔'' جد رنجیت سنگھ چُپ ہویا تاں رانی جند کور ستلج پار گوری فوج بارے گلاں پچھدی رہی۔ رانی نے اوہنوں شالیمار باغ وچ جان والی شاہی پریڈ وچ رلن دا چیتا کرایا۔ اوہ بادشاہ تے رانی نُوں شکریا آکھ کے شیش محلوں نکلن لگا تے پچھوں رنجیت سنگھ دی اواز نے اوہدے قدم ڈک لئے۔

''مُراد حیات۔''

''جی سرکار۔'' مُراد اوہنیں پیریں سر نوا کے راجے نُوں تعظیم دتی تے آدر نال ہتھ بنھ کے اوتھے کھلوتا رہیا۔ پہلاں تے اوہ ڈریا کہ خورے اوہدے کولوں کائی گستاخی ہوگئی اے۔ رنجیت سنگھ سُجاگ بندہ سی، اوہنوں پڑھنا ہر اِک دے وس دا کم نہیں سی، اوہ اُپروں جنا نرم وِسدا اندروں ایڈا ڈونگھا تے کرڑا سی۔

'اُنھویں صدی دا ازاد تے خود مختار پنجاب پنجابی قوم دی پنج ہزار ورھے دی محنت تے حلال دی کھٹی اے'' پنجاب دا بادشاہ اِک سیت لئی رُکیا تے مُراد اوہدے اندر دا سورما جیس تیلا تیلا کر کے دیس جوڑیا کِدھروں نکل کے اچانک باہر آ کھلوتا۔ اوہ اپنے ہتھ لک پچھے بنھی ہولی ہولی ٹُردا ہویا مُراد دے مُوہرے آن کھلوتا۔ ''جو سراج الدولہ دے بنگال تے ٹیپو سلطان دے میسور نال ہویا، اوہ میرے جیوندیاں جی پنجاب نال نہیں ہو سکدا ...... کوئی دغا باز تے غدار پنجابیاں دی ایہہ کمائی روڑھن دی آہر کرے پنجاب دی ازادی تے خودمختاری دا سودا کرے اپنے جیوندیاں اوہنوں دُوجا ساہ نہ لین دیساں ...... مینوں واہے گرو نے پنجاب دے دشمناں نال لڑن دی شکتی دتی اے۔ میری لوکائی میرے نال اے، مینوں کسے شے دا بھَے نہیں ...... لوک قوماں بناندے نیں، قوماں دیس بناندیاں نیں تے دیس دھرتی نال بندے نیں ...... دھرتی ماں ہوندی اے دھرتی دھرم ہوندی اے۔۔ ماں نُوں ونڈیا جاسکدا اے تے نہ ای دھرتی دے ٹوٹے کیتے جا سکدے نیں۔ اپنی ازادی دی سانبھ آپو کرنی پیندی اے کوئی باہروں آ کے نہیں کردا۔'' بادشاہ دی واج سرد تے گھمبیر سی۔ ''مُراد گورے پراہنیاں تے اوہناں دے میلیاں تے اکھ رکھیں۔''

''سرکار دا آکھا سر متھے ......'' کمانڈر مُراد بادشاہ نُوں سلیوٹ کردا الٹے پیریں شیش محلوں نکلیا۔

مُراد شیش محلوں نکلدا کھبے اُتھ دروازے اُپر نگاہ ماردا سجے پرت کے گُزرتوں اُتر دا قلعے وِچوں عالمگیری بُوہے ول ٹُر گیا۔ ہر پاسے ہر کندھ نال ہر بُوہے مگر ہر راہداری وِچ پہریدار چوکس کھلوتے سن۔ اوہنے باہر جا کے اپنا گھوڑا لیا تے فوجی افسراں دے اوس جتھے وِچ رل گیا، جیہڑا جمرود کشمیر، ملتان تے دُوجے شہراں توں آون والے فوجی افسراں دے گھوڑیاں اُپر سوار اِک لین وِچ شاہی قلعے دے وڈے بُوہے مُوہرے اِک قطار وِچ اپنا ساہ کھچ کے سینے تان کے اتے اپنیاں تلواراں اُپر ہتھ رکھ کے گھوڑیاں اُپر ای سِدھے ہو کے بیٹھے سن۔ ٹھیک یاراں وجے بادشاہ دے قلعیوں نکلن دا اعلان ہویا۔ بادشاہ خواب گاہ شاہ جہانی وِچوں نِکلدا اُتھ دروزاہ تے کالا برج دے وچکارلے میدان وِچ اپڑیا، جتھے شاہی سواری تیار سی۔ سارے وزیر، جرنیل، درباری

اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں اپنے ہتھیں پھڑ کے آدر نال بادشاہ دے گھوڑے دے آل دوالے کھلوتے ہان۔ بادشاہ اپنے وفادار چٹے گھوڑے 'دلیلی' اُپر سوار ہویا۔ گھوڑا میدانوں نکلدا شاہی گزرتوں اُتردا باہر جان لئی تصویراں والی کندھ دے دروازے ول ٹُر پیا۔ مُراد دروازے دے باہر قلعے دی کندھ جیہنوں تصویری کندھ وی آکھیا جاندا سی، اُپر بنیاں تصویراں نوں بڑے گوہ نال تکدا رہیا۔ قلعیوں رنجیت سنگھ دی سواری نکلی تے ساریاں دی نگاہ اوس اُپر پئی۔ بادشاہ قیمتی شاہی لباس وچ اپنے چٹے گھوڑے اُپر سوار سی۔ اوہدی سجی بانہہ اُپر بجھے 'بازوبند' وچ کوہِ نور ہیرا لشکاں پیا مریندا ہا۔ شاہی سواری وچ اوہدے سجے ہتھ وزیرِ خارجہ فقیر عزیزالدین، باہمن وزیرِ خزانہ دینا ناتھ، نال ترے ڈوگرے بھرا وزیرِ اعظم دھیان سنگھ، گلاب سنگھ تے سچیت سنگھ سن۔ اوہناں دے برابر جرنل ہری سنگھ نلوا، دیسا سنگھ مجیٹھیا، فتح سنگھ دلے والیا، مصر دیوان چند، نہال سنگھ اٹاری والا، چھتر سنگھ، اکالی پھولا سنگھ، جرنل غوث خان، جرنل ہال بھدرا، جرنل روشن خان، جرنل عبداللہ، جرنل الٰہی بخش تے اوہناں دے نال فرانسیسی جرنل الارڈ، جرنل وینچورا جرنل کورٹ تے جرنل اویتا بیل کھبے ہتھ تے سن۔ ایہہ بادشاہ دی فوج دے جرنیل سن تے ایس فوج وچ پنجاب دے مسلمان، ہندو، سکھ سپاہیاں دے نال نال یوروپین سپاہی تے افسر وی سن۔ سجے ہتھ تے وزیرِ خارجہ فقیر عزیز الدین تے اوہناں دے مگر فوجی افسر تے ریاست دے وزیر تے وڈے عُہدیاں والے درباری سن۔ ایہہ کوئی سوتوں ودھ گھڑ سواراں دا شاہی جلوس سی۔ اوہ سارے بادشاہ مگر ادب تے احترام نال اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں کھچ کے سوار بیٹھے سن۔

پورا لہور دربار شاہ حسین دے مزار اُپر حاضری دین تے شالیمار وچ بسنت تے ہولی مناون چلیا سی۔ شاہی سواری رکّے رکّے ٹُردی پکی گزرتوں اُتردیاں شاہی قلعیوں نکلی۔ رنجیت سنگھ سجے کھبے گھوڑیاں اُپر سدھے تے ہشیار بیٹھے افسراں دے جتھیاں دی پڑتال کردا آ رہیا سی۔ اوہنے اترائی اُپر کھلوتے جنگی وردیاں پائی جمرودتوں چھٹی آئے تے کشمیروں میلہ چراغاں تے بسنت وچ رلتی افسراں نوں ڈوروں سیہان لیا۔ اوہناں ساریاں ول دھون پھیر کے مُسکاندیاں تکدا، نیڑیوں لنگھیا، جیہناں دے وچکار کمانڈر مُراد اپنے گھوڑے اُپر سوار سی۔ مُراد دوجے فوجی افسراں دے نال نال جلوس دے نال ہو پیا۔ حضوری باغ کول ایہہ شاہی سواری رُکی تاں بادشاہ اپنے گھوڑیوں اُتر کے پہلاں توں تیار بیٹھے چھتری والے شاہی ہاتھی اُپر سوار ہوگیا۔ تاں جے راہ وچ کھلوتے لوک اپنے بادشاہ دا دیدار کرسکن۔ مُراد سارے راہ رنجیت سنگھ بارے ای سوچدا گیا۔ لہور دی ہزاراں ورھے قدیم تاریخ وچ ایہہ پہلی وار ہویا کہ جیتو فوج ہتھوں لہور نہیں سی اجڑیا۔ لہور

جدوں فتح ہویا تے کجھ سکھ فوجیاں لہور نُوں اگ لاون تے لُٹن لئی اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں تے تلواراں کھچیاں پر رنجیت سنگھ اوہناں نُوں ڈک دتا۔

''جے اسیں وی لہور نال اوہا کریئے جو دھاڑویاں نے کیتا تاں فیر ساڈے چ تے باہریاں وِچ کیہا فرق رہ جاونا ہے، ایہہ شہر پرایا نہیں اپنا اے۔ اوہ ویلا گیا جدوں لہور اُجاڑیا تے لُٹیا جاندا سی''

رنجیت سنگھ خلقت نُوں مایوس نہیں سی کیتا۔ اوس دیہاڑے جدوں لہور نُوں فتح کرن والا گبھرُو سکھ سردار رنجیت سنگھ اپنی فوج نال لہور دیاں گلیاں وِچوں لنگھدا شاہی قلعے اپڑیا۔ گلیوں لنگھدی جیتُو سکھ فوج اُپر لہوریاں، جیہناں وِچ ہندو، مسلمان سکھ سبھے شامل سن، اپنے گھروں نکل کے مکاناں تے کوٹھیاں دی چھتاں اُپر کھلو کے رنجیت سنگھ تے اوہدی فوج دا سواگت کیتا۔ جدوں فوج مارچ کردی شاہی قلعے دے ساہمنے اپڑی تے بادشاہ سبھ توں پہلاں بادشاہی مسجد وِچ گیا۔

مُرادا تے اوہدا سنگی افسر درشن سنگھ سارے راہ بادشاہ بارے گلاں کردے رہے جیہدی آل دوالے ہوون والی ہر حرکت اُپر گوڑھی نظر سی۔ اوہناں نُوں تک کے اوہ سر ہلاوندا تے فیر ساہمنے تکن لگ پیندا۔ قلعیوں شاہی سواری نکلی تے شہر دیاں گلیاں تے گزراں وِچوں لنگھدیاں قلعے توں لے کے خانقاہ تائیں جاندی گزر اُپر پینڈا کردی شاہی محلے کولوں لنگھدی وڈی گزر تے چلدی چوک رنگ محل تک اپڑی۔ لوک بادشاہ دی اک جھلک تکن لئی کھلوتے سن۔ بادشاہ دا ہاتھی ہولی ہولی ٹُردا سی۔ لوکیں گھراں، حویلیاں دیاں چھتاں تے کھڑے رنجیت سنگھ نُوں تکدے پئے ہان۔ وِلی دروازے تک اپڑدیاں راہ اُپر دوہاں پاسے فوجی جوان صفاں بنھ کے ہتھیار بند اتے ہشیار کھلوتے سن۔ سارا شہر سڑکاں دے کنڈھے آ کھلوتا۔ لوکیں بادشاہ نُوں تک کے ہتھ ہلاندے جیہڑا اوہناں ول تک مُسکاندا ہویا جواب دیندا۔ لوکاں اوہدے اُپر پھُل نچھاوے کیتے۔ ایس سواری وِچ مغل شہنشاہواں وانگ ساری شان تے مان سی۔ بڑی شان نال ایہہ شاہی سواری شالیمار باغ اپڑی۔ جیہنوں بادشاہ ''شالا مار باغ'' آکھدا ہوندا تے کئیں دیہاڑے اپنے دربار دے عالماں فاضلاں اتے وزیراں نال ایس مدے بارے بحث کردیاں ایس گل اُپر اڑیا رہیا:

''ایہہ شبد شالے مار نہیں...... شالا مار اے۔''

دربار وِچ بادشاہ دی گل سُن کے پہلاں چپ تے مگروں رولا پے گیا پر کسے نُوں اگوں بولن دا حوصلہ نہ ہویا۔ کجھ دناں مگروں وزیر فقیر عزیز الدین نے ڈردیاں ڈردیاں ایس بارے اپنی

عالمانہ رائے دا اظہار کیتا کہ۔

''سرکار ایہہ شالا مار نہیں شالیمار ای ہے میں پک کر لیا اے''

''منن والی گل تاں کوئی نہیں پر خیر جے تسیں سارے ایہنوں شالیمار آکھنا چاہ رہے او تے فیر مینوں کیہ اعتراض ہو سکدا اے۔'' اوہنے ہتھ بنھ کے دربار وچ کھلوتے وزیراں، جرنیلاں، عالماں تے درباریاں نوں مسکاندیاں جواب دتا۔ تاں سارے دربار دی جان وچ جان آئی۔ راجہ علمی مدے دربار وچ چھیڑی رکھدا تے اپنے دربار دی علمی قابلیت دا امتحان لیندا رہندا۔

شاہی سواری شالیمار باغ دی کندھ نال بنائے چاندی دے اوس بنگلے دے ساہمنے رکی جیہڑا اوہدے جلوس لئی اُچیچا بنایا گیا۔ باغ لاگے بنے شاہی بنگلے دربار لگا۔ سبھ توں پہلاں ریاستاں دے امیراں، رئیساں، راجیاں تے وزیراں تحفے پیش کیتے۔ مڑ بادشاہ ولوں پرتاویں انعام تحفے اوہناں نوں وی دتے گئے۔ بسنت بہار دے ایس میلے وچ کل خلقت بر چکی سی۔ مراد تے درشن سنگھ وی اوتھے موجود سن۔ میلے وچ سارے پنجاب دے کسان رلن آوندے جیہناں لئی شہروں باہر ڈنگراں دی منڈی وکھری لگدی۔ دربار مکن مگروں خلقت تے سونے چاندی دیاں اشرفیاں تے نانک شاہی سکیاں دا مینہ ورسا دتا گیا۔ لوکیں اک دوئے نوں لتاڑدے ہوئے پیسے بوجھیں بھرن لگے۔

ایتھوں نبڑ بادشاہ اپنے کل درباناں سنے، شاہ حسین دے مزار تے حاضری دتی۔ اوس آدر نال دربار موہرے جتیاں لاہ کے ساوی چادر دربارے چاڑھی تے پھلاں دیاں پتیاں قبرے چاڑھیاں تے پنج سو روپیہ روک چڑھاوا دتا۔ پھر ہتھ بنھ سر نوا کے دربارے کھڑا رہیا۔

رنجیت سنگھ دے مسلمان سنگی ہتھ چا کے فاتحہ پڑھن وچ رجھے رہے۔ مڑن لگیاں راجے نے اپنے موتیاں دی گانی گلمیوں لاہ کے مزار دی سرہاندی نذر کیتی۔ مزار دی سراندی نوں اک واری نیوں ہتھ لایا تے کنڈ بوہے ول کیتا اُلٹے پیریں ٹردا مزاروں نکلیا۔ سارا دربار ای مزار ول کنڈ کیتے بنا پُٹھے پیریں ٹردا مزاروں نکلیا۔ مڑ بادشاہ مزاروں باہر ملنگاں دی دھمال ویکھن لگ پیا۔ بادشاہ نوں اوندیاں ویکھ کے لوک اک پاسے ہو گئے۔ جیہدے پہریداراں نے ننگیاں تلوار سروں اُچیاں کیتیاں ہوئیاں سن تے اوہنوں چوانہہ پاسیوں گھیر رکھیا سی۔ وزیر فقیر عزیز الدین نے اشارا کیتا تے لوک دھمال پان والیاں کولوں دور ہٹ کے گول دارہ بنا کے بھُنجے بہہ گئے۔ پر بادشاہ تے شاہی سواری نال آئے سارے لوک کھلوتے رہے۔ پیلے جھگّے، سرخ تے ساویاں پگڑیاں والے لتاں اُپر لال پٹیاں بنھی پیروں ننگے گلاں وچ منکے تے لمیاں تسبیحاں پائی مست

الست مچدے دھمال پاندے ملنگاں نوں ویکھن والے ویکھدے ای رہ گئے۔ کوئی دس باراں ملنگ اکٹھے ہو کے گول دارے وچ دھمال پا رہے سن۔ پیلیاں جھگیاں، لال دھوتیاں تے پیلیاں پگاں والے اٹھ داہ ڈھولی اکٹھا ڈھول کٹ رہے سن۔ ڈھولاں دی ہنب نال ملنگاں دی عشق، جذب، وجد، جنون، مستی وچ ڈبی دھمال نے ہر اِک شے نُوں مست کر دتا۔ اوہناں ساریاں دے روپ وچ شاہ حسین تے مادھو لال دی جھلک پیندی، لگدا سی جویں مادھو لال تے شاہ حسین اج آپ لہوریاں سنگ دھمالاں پاؤندے پئے نیں۔ مُراد نُوں اوہناں وچ دِلی دروازے اُپر سویرے ملن والا ملنگ تماناں لال وی دِسیا۔ ساریاں دا دھیان دھمال پاندے ملنگاں دے وچکار ڈھولاں دی گونج وچ گاؤندی دھمال پاؤندی اِک پریاں ورگی صورت ول سی، جیہنوں ویکھ کے سارا مجمع اوہدے رنگ روپ اوہدے حسن جوانی دے سمندر وِچ گوتے کھا رہیا سی۔

''جندڑی'' اوس پری چہرہ نُوں تک کے مُراد دے چہرے اُپر مسکراہٹ اُبھری۔ جیہدے وال کُھلے سن تے اُتلا لک نال بنھیا سی۔ اوہدے ہب اُٹھدے تے پورا پنڈا اسپنی وانگ لہردا ول کھاندا جاندا۔ اوہدی دھمال وِچ مستی سی، مدہوشی سی، جذب سی نفی سی، اثبات سی جوش سی جنون سی اک نشہ سی۔ اوہ شہر دی سبھ توں سُریلی گون والی تے سبھ توں ودھیا نچن والی سی۔ اوہ نکیاں ہوندیاں دی شاہ حسین دے مزار اُپر دھمال پان آ رہی سی جیوں جیوں اوہ وڈی ہوندی گئی ہر ورھے اوہدی دھمال ویکھن والیاں دا مزار اُپر وادھا ہوندا جاندا۔ ڈھولاں دا وجنا تیز ہوندا جاندا سی تے نال ای اوہدے پیراں دے نال پنڈے دے انگ انگ دی حرکت وچ تیزی اوندی جاندی۔ جنون، جذب، دھیان دیاں اوندیاں جاندیاں حالتاں وچ اوہ اپنے آل دوالے کولوں بے خبر سی۔ ایس ناچی نے پھُلاں نال بھری ٹاہنی وانگ اپنا وجود جھٹکے نوایا۔ اوہدے ریشم ورگے نرم شاہ کالے وال کالیاں بدلیاں وانگ کھلرے جھٹکے لگدے وا وچ اُڈ رہے سن۔ مُراد تے درشن سنگھ وی دھمال پاون والیاں وچ رل گئے۔ تماناں گاؤندا تے سارا لوک نچ رہیا سی دھمال پا رہیا سی:

میں بھی جھوک رانجھن دی جانا' نال میرے کوئی چلے
پیراں پوندی منتاں کردی' جاناں تاں پیا اکلے
نیں بھی ڈونگھی' تلا پرانا' شینہاں تاں پتن ملے
جے کوئی خبر متراں دی لیاوے' ہتھ دے دینی آں چھلے
کہے حسین فقیر نماناں سائیں سنیوڑے گھلے

بادشاہ مُسکاندا ہویا ایہا سبھا کجھ تکدا رہیا تے مُڑ اشارہ کیتیوس۔ اِک درباری نے ویکھن ہاراں تے نچن ہاراں تے ناتک شاہیاں دامینہہ ورہانا شروع کر دتا۔

جندڑی سبھ دی موہری سی۔ ایس دربارے وی تے لہور دربار وی۔ مُراد تے درشن سنگھ دھمالیں اپنے مست ہوئے کہ اوہناں ایہہ نہ پتہ لگا کہ بادشاہ کد آیا تے کد پرت گیا۔ مُراد وی ایتھے کُجھ چِر دھمال پاندے ملنگاں دی ٹولی وِچ رلیا دھمال پاؤندا رہیا۔ جندڑی نے اِک واری کدھرے اکھ کھول اڈی نظراں نال اوہدے ول تکیا تے فیر اوہنے اکھاں بند کر لئیاں۔ اوہدے پیراں دی حرکت کُجھ ہور تیز ہو گئی پیراں وِچ بنھے گھنگرو تے وجدے ڈھول آل دوالے دی ہر شے ساری دھرتی اوہدے نال بے اختیاری نچ رہی سی۔ جندڑی جیہڑی اوہدی حیاتی اوہدیاں سوچاں وِچ اچانک کدھروں سنھ لا کے وڑ آئی۔ پہلاں تے اوہ اوہنوں نظرانداز کردا رہیا پر اوہ وی جان چھڈن والی نہیں سی کدھروں نہ کدھروں کسے نہ کسے پاسیوں نِکل کے اوہدے ساہمنے آن کھلوندی۔ فیر اوہدی ذات وِچ اوہدی دخل اندازی اینی ودھ گئی کہ کئیں واری مُراد نوں اپنے پرچھاویں تے وی جندڑی دا گمان ہون لگ پیندا۔ ایہہ اوہ ویلا ہوندا جدوں اوہدی منگ زینب دی کھنکدی اواز دی گونج اوہنوں اپنے کناں وِچ سُنیندی۔

”لہور دل لُٹاں دا شہر اے، اپنا خیال رکھیں نہیں تے بادشاہ نوں تیری شکیت لکھساں“ زینب جیہڑی شام پورے بیٹھی اوہدا راہ اُڈیک رہی سی۔ ”نوکری کردیاں کردیاں کدھرے شام پور دا راہ نہ بھل جائیں میں سُنیا اے لہور بندے نوں اپنا آپ وی بھلا دیندا اے نور جہاں تے جہانگیر نال ایہا واپری۔“

بادشاہ اتھوں ہٹ کے بالاں نال رل کے کُجھ دیر پتنگاں اڈاندا رہیا۔ شاماں پیندیاں سار ای شاہ حسین دے مزار تے شالیمار باغ وِچ چراغاں شروع ہو گیا۔ سینکڑے مشالاں تے ہزاراں دِیوے بل پئے باغ کیہ تے مزار کیہ شالیمار باغ تے شاہ حسین دا مزار رنگاں تے روشنایاں دے نور وِچ ڈُب گیا۔ ایہہ خوشیاں ایہہ رونقاں ایہہ موج میلہ شہر دے گھر گھر اندر مچیا سی۔ اج سرکاری چھٹی دِتی گئی۔

شالیمار باغ وِچ ہی بادشاہ نے گوانڈھی دیس مقبوضہ ہندوستان دے انگریز کمانڈر انچیف سر ہنری فین نال ملاقات کیتی۔ ایس موقعے تے وائسرائے دے ورتن وِچ اون والی چٹی شاہی بگھی وی تحفے دے طور تے رنجیت سنگھ نوں پیش کیتی گئی جیہدے اگے گھوڑے وی جُپ سکدے سن تے اُٹھ وی۔ بادشاہ بگھی نوں ویکھ کے خوش ہویا۔ ایتھے ای بادشاہ دا دربار لگا تے کنجریاں

مجرا کیتا۔ اوہناں دی آ گو جندڑی سی۔ انگریز پراہنے اوہدے ناچ تے حسن دے سحر وچ پھاتے اپنا آپ وی بھلا بیٹھے۔ ہتھاں وچ پیلے پھُلاں دے گجرے پائی جھانجراں اُپر گھنگرو پائی طبلے دی تھاپ تے ستار دیاں تاراں تے چھڑے سازاں نال نچدیاں اپنی سُریلی اواز وچ بسنت دا گیت گایا شاہی خدمت گار مہماناں نُوں شراب پیش کردے رہے۔ اوہناں دے گلاس سکھنے ہوون توں پہلاں ای بھر دِتے جاندے۔ انگریز کمانڈر انچیف نُوں پوا پوا کے اوہدی پوری سیوا کیتی گئی۔ رنجیت سنگھ نال آپ وی رج کے پیتی پر اوہناں نشہ نہ چڑھدا پورے ہوش وچ رہندا۔ پر ایہہ پیتی پیاں اندروں اندر اوہدی جان کھا رہیا سی۔ رنجیت سنگھ نچن والیاں کُڑیاں نُوں بیڈیاں وانگ تکدے گوریاں دی حالت تک کے سواد لے رہیا سی۔ ہنری فین شالا مار باغ وچ پنجاب دے حُسن دا چڑھیا کٹک قہار تک کے تھاویں نہ رہیا تے بے اختیار بول پیا۔

''پنجابی کُڑیاں ...... ہندوستانی کُڑیاں نالوں ودھ سوہنیاں نیں۔'' سر ہنری سارے دربار وانگ بڑی دیر دا اپنی وانگ ولا کے کھاندے نازک نازک وجود والی نچدی جندڑی دے حسن، اداواں وچ غرق ہویا اوتھے اپڑیا سی جتھے اوہنوں اپنی خبر وی نہیں سی آ رہی۔ اوہدے ناچ نال سُر تال نے اوہدا ہوش کھولیا۔

''ایہہ نچن والی جیہدے گھنگرو نچدے نیں تے پب بھنجے نہیں لگدے جیہدے وال بھنجے تک اپڑ رہے نیں جیہدا چہرا چن وانگ کالیاں بدلیاں گھروں جھاتی ماردِسدا اے۔ بے شک میں کلیاں ورگی نازک ایہا جیہی جادوگرنی پورے ہندوستان وچ نہیں ویکھی۔''

بادشاہ دی عادت سی جدوں تک اوہدے پراوہنے آپیں پینوں بس نہ کردے اوہ وی ہتھ نہ ڈکدا۔ ناچ دی محفل مکی تے انگریز کمانڈر انچیف نُوں درباریاں نال ملوایا گیا ...... شالیمار باگ وچ میماں دی ملاقات شاہی پروار دیاں زنانیاں تے اوہناں نال آئیاں اوہناں دیاں سہیلیاں نال کرائی گئی کمانڈر انچیف دی میم صاحب نُوں ملن والیاں وچ رنجیت سنگھ دی سبھ توں نکی رانی جند کور وی سی۔ بادشاہ نے اوہدے نال آون والے دُوجے انگریز افسراں اوہناں دیاں گھر والیاں تے ہور انگریز زنانیاں نُوں تحفے دِتے۔ جوابی انگریز کمانڈر انچیف نے وی بادشاہ تے شاہی پروار نُوں اپنے نال لیاندے تحفے دِتے۔

مُراد نے رانی بارے دربار تے فوجی افسراں توں بڑیاں گلاں سُن رکھیاں سن۔ اوہنوں ایس گل دا وی اندازہ سی کہ بادشاہ اُپر اوہدا سبھ توں ودھ اثر سی۔ رانی لوی عمر دی گوری چٹی وڈیاں وڈیاں کالیاں تے ڈونگھیاں نیناں والی اُچے قد، بھرے وجود والی اِک بے پناہ جسمانی

کشش والی رن سی۔ سوہپ دے نال نال اوہدا چہرہ وقار رُعب والا نالے من کھچواں سی۔ جویں اوہنوں اپنی شخصیت تے اہمیت دا اندازہ سی۔ مہاراجے لئی سوہنیاں تے ہور وی بڑیاں سن پر اوہ سیانف تے سوہنپ دے زور تے دُوجیاں رانیاں تے سوہنیاں نُوں پچھانہہ چھڈ کے آپ موہری ہوگئی۔ اکبر ہار رنجیت سنگھ نے وی اپنے حرم وِچ ہندو، سکھ تے مسلمان رناں رکھیاں ہوئیاں سن۔ رانی دا ذہن چلدا سی تے چنگی چاتر سی۔ دُوجیاں رانیاں وانگ چُپ کر کے بہن والی نہیں سی۔ اوہنوں سار سی کہ بادشاہ دی صحت خراب ہو رہی اے جس کارن اوہ ہُنے نال تاج تے تخت دی وراثت بارے فکرمند رہن لگ پئی۔ اتوں رب نے دلیپ سنگھ دی شکل وِچ اِک سوہنا پُتر تے تخت دا وراث وی اوہدی جھولی پا دتا۔ اوہ دُوجیاں رانیاں کولوں اگانہہ دی سوچ رکھدی تے اپنے آل دوالے ہوون والی ہر حرکت اُپر گوڑھی نظر رکھدی۔ سرکار دربار دے مامِلیاں وِچ اوہدا عمل دخل وی سبھ توں ودھ سی۔

جند کور وی اپنیاں سہیلیاں نال ایس ویلے میلہ چراغاں، ہولی تے بسنت منا رہی سی۔ اسمان ست رنگاں دیاں گڈیاں نال بھریا سی۔ رانی جنداں نے اپنی گلابی رنگ دی گڈی چاڑھی ہوئی سی تے نال میماں نے وی اپنیاں گڈیاں چاڑھیاں ہوئیاں سن۔ پر اوہدے نال کسے نُوں پیچا لڑان دی ہمت نہیں سی ہو رہی۔ نالے دِلی توں آون والیاں میماں دی سیوا وِچ سبھ توں اگانہہ ہر شے اپنی نگرانی ہیٹھ کروا رہی سی۔ سنگتریا گھگرا ساوی کُرتی مونڈھے اُپر گوڑھے لال رنگ دی لمکدی کشمیری شال سر اُپر کیتا پھلیاں، ساویاں تے لال دھاریاں والا ریشمی بوچھن تے پیراں وِچ مُلتانی جُتی پائی جند کور حُسن جوانی دا کھڑیا باغ سی۔ اپنیاں سہیلیاں تے میماں نال بے چنت ہسدی نچدی پھردی سی۔

مُراد دی نگاہ رانی توں ہٹ کے اوہدے نال کھلوتی الہڑ مٹیار تے پئی تے فیر اوتھوں نہ ہٹی۔ جنداں دُوجیاں نچنیاں نوں نال لے کے رسم دے مطابق انعام لئی رانی جنداں کول کھلوتی سی۔ رانی کولوں وِیلھی ہو کے پرتی تے اوہدی نگاہ اچانک کھبا ہتھ تلوار دے ہتھے اُپر رکھی دور کھلوتے نیلی فرنچ وردی وِچ پھبے سوترے نیلی پگڑی بھی نکی نکی داڑھی مچھاں والے اُچے لمے کنکی رنگ والے مُراد حیات اُپر پئی۔ جنداں دا گوڑھے لال رنگ دا پھلیاں دھاریاں والا گھگرا تے لک تک اپڑدی تیز ساوے رنگ تے لال دھاریاں والی تنگ ریشمی کُرتی، اوہدی جوانی دی جھال نہیں سی جھل رہی۔ ریشمی گھگرا دوہاں ہتھاں وِچ سنبھالدی قصوری جُتی پائی پباں بھار ٹُردی تیر وانگ مُراد ول آئی۔ اوہنے دی مونڈھے اُپر گوڑھے جامنی رنگ دی قیمتی کشمیری شال رکھی سی تے

گل وِچ تیز سنگتر یئے رنگ دا ریشمی دوپٹا لمکدا سی۔ اوہدے سر دے شاہ کالے وال پراندے وِچ بجھے، اوہدے لک تک اپڑ رہے سن۔ نشیلے نرگسی نین پری چہرے گلابی رنگت، نازک رسیلے ہوٹھاں والی، پھلاں ورگے وجود والی سرو قد ایہہ کڑی اُتوں نچنی عشق تے محبت دے ڈونگھے سمندر وِچ چھال مارن دا اِک چلدا پھردا بہانہ سی۔ مُراد اپنے ساہمنے کھلوتی کوہ قاف دی ایس گواچی پری نُوں ہٹ ہٹ تکی جا رہیا سی۔ اوسے ویلے شور ہویا تے اچانک اوتھے ہولی شروع ہوگئی۔ ہولی دے رنگ اڈنا شروع ہوئے گڈویاں وچوں رنگ اِک دُوجے اُپر سٹ کے اِک دُوجے نُوں پیلیاں، ساویاں تے لال رنگاں وِچ رنگ دِتا گیا بادشاہ تے رانی دے نال نال انگریز پراوہنے وی ہولی کھیڈن والیاں وچ رل گئے۔ بسنت بہار دے رنگاں وِچ رنگیا، میلہ چراغاں دی روشنائیاں وِچ ڈبیا، مست دھمالاں نال بھنیا، ہولی دے رنگاں وِچ بھجیا، ڈھولاں دی گونج وِچ پیندے بھنگڑیاں طبلیاں دی تھاپ تے سُراں دے جادو وِچ کیلیا، خوشیاں تے موج مستی وِچ رچیا ہاسیاں تے خوشیاں نال اُٹھدیاں چیکاں، سیٹیاں تے اوازاں دا شور دسدا سی کہ ایس شہر دے لوکاں نُوں زندگی تے زندہ دِلی نال پیار اے۔ اوہ دِلاں دے میلے سجاؤنا تے خوشیاں دا سنسار وساؤنا تے اپنیاں دلاں وِچ وسدیاں اُمنگاں، خواہشاں، خوشیاں، ہاسیاں، جذبیاں تے آرزوواں دے میلے لانا جاندے سن تے ایہناں دے دلی اظہار لئی کوئی موقعا نہیں چھڈدے۔ جدوں اوہناں نُوں ایہہ موقعہ ملدا تے حیاتی اوہناں نال رنجھ کردی۔ نچن والیاں کڑیاں وی ہولی دے رنگاں نال کھیڈن والیاں وِچ رل چکیاں سن۔ ہولی دے رنگ جو اڈنا، کھلرنا، کھنڈنا تے لگنا شروع ہوئے تے کسے دی کوئی پچھان نہ رہ گئی۔ اوتھے رنگ رہ گئے یاں فیر رنگاں وِچ ڈبے پرچھاویں۔ ویلا موج مستی نال اپنیاں رنجھاں تے سدھراں لاہ رہیا سی۔ مُراد نُوں پچھوں کسے اچانک مونڈھے تے ہتھ ماریا۔

''ہوش وِچ آؤ دروغہ جی ......''

مُراد جویں ڈونگھی نیندروں جاگ پیا۔ اوہدی کنڈ مگر جندڑی کھلوتی مُسکا رہی سی۔

''رانی نے سنیہا گھلیا اے انگریز کمانڈر انچیف نال اون والے دُوجے انگریز افسر ایتھے نہیں دِس رہے اوہناں دی خبر سار لوو ......''

مُراد کُجھ شرمندہ جیہا ہویا موج میلے دے ایس ماحول وِچ اوہ جندڑی ول دھیانی ہویا تے اوہدا دھیان اپنے کم ولوں ہٹ گیا۔ جندڑی نُوں اوتھے ای چھڈ کے درشن سنگھ تے دس پندراں جواناں نُوں نال لے کے باغ دے باہر ول نسیا، جتھے سارے پراہنے شاہی قلعے جان دیاں

تیاریاں کر رہے سن۔ جندڑی اوہنوں جاندے نوں ویکھدی رہی۔ اوہ جدوں دی باغ وچ اپڑی اوہنوں تن واری ملن دی کوشش کر چکی پر ہر واری کوئی نہ کوئی گل ہو جاندی۔ شاہ حسین دے مزار اُپر جدوں اوہدی دھمال مکی اوتھوں غیب ہو چکیا سی۔ باغ وچ لگن والے دربار وچ ناچ مکن مگروں اوہ اوہنوں بڑا اچر اوتھے ڈھونڈ دی رہی۔ پر اوہ نہ لبھیا۔ شالا باگ وچ نچدیاں اوہ مُراد نُوں چور نگاہواں نال کئیں واری تکدی۔ اج وی دھمال پاندیاں اوہنوں کئی واری تکیا۔ ایس گل دا پک کرن لئی اوہنوں ویکھ لیندی کہ ویکھن والے دا دھیان اوس ول ہے یاں کدھرے ہور دے ہے۔ باوی ورھے توں ٹپدا ایہہ گبھرو اپنیاں اکھاں وچ معصومیت تے چہرے اُپر حرانگی والی مسکراہٹ لئی، اوہنوں کسے معصوم بال وانگ ای نچدا ویکھدا رہیا۔

”ایہہ تے کوئی اپنا اے...... ایہنوں کتھی ملی ساں کتھے ویکھیا سی ...... یاد کیوں نہیں اوندا ......“ اوہ محل چوں پرت کے شاہی محلے اپڑی تے کئیں راتاں سوں نہ سکی۔ ”ایہہ کون اے ...... انج کیوں لگدا اے جویں میں اوہدے کولوں کسے جنموں وچھڑی ساں ......“

اوہنوں اپنے کسے سوال دا کوئی جواب نہ ملدا پر اوہ شاہی قلعے دی خبر ضرور رکھن لگ پئی جدوں اوہنوں پتہ لگدا اوہ قلعے آیا اے تے اوہ باراں دری دے باغ وچ جا کے بہہ جاندی تے اوہدی راہ اُڈیکن لگ پیندی اوہ قلعے آوندا بڑی بڑی دیر اندر رہندا۔ بادشاہ دُوجے جرنیلاں، وزیراں تے درباریاں نُوں ملدا اپنا کم کردا تے فیر قلعیوں نکل کے بڑے ملے ملے چراں لئی کدھرے غیب ہو جاندا۔ فیر اوہنوں پتہ لگا کہ جدوں وی لہور وچ کوئی وڈی افواہ اُڈدی کوئی وڈی گل یاں وقوعہ ہوندا اوہ شہر وچ ضرور موجود ہوندا۔ خورے اوہ ایناں اہم بندہ کیوں سی کہ جتھے کوئی اہم گل ہوندی اوہ اوتھے ضرور موجود ہوندا۔ اوہنے ویکھیا کہ بڑے بڑے درباری وزیر تے جرنیل اوہدی نکی عُمرے ہوون مگروں وی اوہدے کولوں کُجھ ڈرے رہندے پر اوہدے نال بڑے ادب احترام نال پیش آوندے تے اوہدی گل دھیان نال سُندے۔ اوہنوں دربار وچ باہن لئی وزیراں، جرنیلاں تے درباریاں دے برابر کرسی لبھدی۔ ایس گل وچ کوئی شک نہیں سی کہ دربار وچ اوہنوں کوئی خاص مقام تے مرتبہ ملیا ہویا سی ...... کیہ؟ ایہدے بارے کسے نُوں کوئی پتا نہیں سی تے جیہنوں پتہ سی کسے کول اوہدے کولوں پچھن دی ہمت نہیں سی اوہ بادشاہ رنجیت سنگھ دے دربار وچ موجود اِک وکھرا چہرہ اِک وکھرا بندہ تے اِک وکھری پچھان سی، جیہدیاں اکھاں ویکھدیاں بولدیاں، جاگدیاں تے گلاں کردیاں سن۔ اوہ کئیں واری بندہ گھٹ دے خطرناک جانوراں دا شکاری وددھ لگدا جیہڑا ہر ویلے کسے نہ کسے شکار دی تلاش وچ رہندا۔ اوہدا شکار کون سن

ایہہ وی کسے نوں نہیں سی پتا۔ فیر جدوں اک دیہاڑے اوہنے شاہی محلے وچ اوہدے کوٹھے دیاں پوڑیاں چڑھیاں اوہنوں اوہدی ڈیوٹی سمجھاون آیا تے اوہنوں پتہ لگا کہ اوہ لہور دربار دا مہا جاسوس سی۔ باوی ورھیاں دا نکی داڑھی مچھاں، بھخدے کنکی رنگ، چیڑے متھے تے کجھ لمے چہرے والا جس دیاں چمکدیاں اکھاں بے چینی دا شکار تے جویں ہر ویلے کجھ کھوجدیاں بھالدیاں رہندیاں سن۔ جتھاں وانگ مونڈھیاں تک اپڑدے سر دے کالے والاں والے چھتے جیہڑے ستھرے کٹے جیہناں دیاں کدی کدی اوہ میڈھیاں وی بنھ لیندا پر ودھ کدی سر اُپر پگڑی ہوندی تے کدی پگڑیوں بغیر۔ اوہ پہلی نظرے اک سخت تے دُوجی نظرے نہ سمجھ آون والا بندہ دِسدا۔ پردو شواں اوس بُوہے توں اُچے قد والے گھبرُوں دیاں کسے وی بانے وچ ہوندا اوہدے نال پکیاں چمڑیاں رہندیاں، اِک تے اوہدے مونڈھے توں لے کے لک تائیں لال چمڑے دی کاٹا بناندیاں اِک چپا چیڑیاں دووھریاں جیہدے نال بنھے نیام وچ ہر ویلے اوہدی تلوار لمکدی رہندی، جیہڑی اوہدے پیو نیکے نُوں رنجیت سنگھ نے دتی تے ہُن اوہ وردتدا سی۔ دُوجی شے اوہدے لک نال بنھی چپا چیڑی لال چمڑے دی دُوجی ودھری جیہدے کھبے پاسے اِک پستول لمکدا رہندا، سجے پاسے اِک نکا جیہا چھرا چمڑے دی بوجھی وچ پایا رہندا۔ اوہدے چمڑے دے کالے لمے بُوٹ اوہدے گوڈیاں تک اپڑدے تسمیاں نال بنھے ہوندے اوہدی پتلون دے پونچے ایہناں بوٹاں وچ پائے رہندے۔ جدوں فوج نال کسے لمے مشن تے جانا ہوندا تے اوہ فرنچ آرمی والی اپنی وردی لاہ کے خالصے دا روپ دھار کے فوجی افسراں وچ وڑ جاندا۔ کیس تاں پہلاں ای ودھے سن داڑی مچھاں پہلاں ای سن پگڑی بنھ کے گل وچ کرپان پالیندا۔ جے خالصے دے روپ وچ رنجیت سنگھ دے ساہمنے کدی دربار وچ پیش ہوندا تے بادشاہ اوہنوں ویکھ کے ہسن لگ پیندا۔

''خالصا مُراد سنگھ جے کدھرے اکالی پھولا سنگھ دے ہتھ چڑھ گیوں تے تینوں لینیاں دیاں دینیاں پے جانیاں نیں۔''

پر دربار وچ کجھ لوک نرا بادشاہ نُوں خوش کرن لئی وی خالصا ہوون دا بہروپ ہر ویلے رچائی رکھدے۔ مُراد تے درشن سنگھ ایہا جیہے بندیاں اُپر خاص نظر رکھدے۔ انجیہے بہروپیاں وچ تنے ڈوگرہ برادران تے کجھ پوربیاں دا ناں تے سبھ توں کجھ ودھ اُچا سی۔

تگڑا تے پھرتیلے جُثے والا ایہہ گبھرُو ٹُردیاں چیتے وانگ سجے کھبے اکھ رکھ کے اپنے پرچھاویں توں وی ہشیار ٹُردا۔ اوہدی شخصیت کجھ اجیہی سی کہ اِک واری تے ویکھن والا اوہدے

ول دوجی واری وی دھیان دین تے مجبور ہو جاندا۔ بس انجے ای جویں بندہ اپنے کولوں کسے لنگھن والے اجانونوں تک کے اچانک اپنی راہ ٹردا کھلو کے پرت کے ویکھن تے مجبور ہو جاندا اے تے سوچن لگ پیندا اے جے میں ایس بندے جیہا ہوندا تے کیہ ہوندا۔ بس اوہ ایہا جیہا ای بندہ سی جس نوں تک کے چنگا بھلا بندہ وی اپنے آپ نوں اک پل لئی پر انہہ سٹ کے اوہدے ورگا ہوون دا سوچن لگ پیندا۔ جندڑی وی سوچدی کہ جے ''میں مرد ہوندی تے مُراد حیات ورگی نہیں ...... ورگا ہوندا ......'' فیر اپنے آپ اُپر ہسن لگ پیندی۔ ''مینوں کیہ ہویا میں کیہ سوچ رہی آں۔'' ''ایس بندے نوں تے دارا شکوہ یاں رانجھا ہونا چاہیدا سی پر اوہ مرزا لگدا اے ...... اوہ پریم دے پچھے وی تلوار دی دھار تے ٹُردیاں پاؤندا ...... پر ایہدے وچ کیہ بھید اے ایہہ بندہ ویکھن وچ انج کیوں جاپدا اے ...... جویں دا ایہہ ہے نہیں؟'' اوہ سوچدی تے سوچدی ای رہندی پر کدی ایس گل دا فکھیڑا نہ کر سکدی۔ جندڑی دا ایہہ وی مسئلہ سی کہ اوہنے کدی کوئی جاسوس نہیں سی ویکھیا تے نہ ای اوہنوں ایہہ پتہ سی کہ جاسوس کسراں دے ہوندے نیں۔ ''جاسوس جاسوس ہوندے نیں ہور کسے دے ہونا تے دور دی گل اے اپنے وی نہیں ہوندے تے فیر جاسوساں دا وڈا افسر مہا جاسوس اوہ تے جاسوساں دا وی پیو ہوندا اے۔''

اوہ جنا اوہدے بارے سوچدی، اوہدا ذہن اوناں ای اُلجھلیں پیندا جاندا۔ اُک کے اٹھ کھڑدی اپنا ستار جیہڑا دِلیوں امیر خسرو دے ہتھ دے بنے ستار دی نقل سی، نوں چک کے گون بہہ جاندی۔ پر جدوں اوہ ساہمنے ہوندا جندڑی نوں وخت پے جاندا۔ سبھ بھل جاندا بس پہلے دن وانگ جدوں اوہنوں پہلی واری تکیا تے اوہدے دوستاں ورگے چہرے اُپر اپنی اپنی جیہی کھلری مُسکراہٹ تے اوہدی دوستاں ورگی مہربان، صاف، بھاری تے دل وچ جھاتیاں مارن والی اواز سُن کے نچدی نچدی اوہنوں تکدی تکدی اپنا دل دے بیٹھی۔

''انج وی ہوندا۔'' اوہ اپنے ذہن نوں سوال کردی۔

''آہو انجے ہوندا۔'' اگوں دل ہسدا جواب دیندا۔

پر اج اوہنے اوہدا سخت چہرہ وی ویکھ لیا۔ جد مُراد حیات گورے کمانڈر نال آون والے افسراں نوں شالیمار باغ وچ گھیر لیا۔ اوہ اوہدے نگر نگر ای ٹُردی آئی سی، ذرا اوہنوں ویکھن لئی کہ اوہ کیہ کم کردا تے کسراں کردا۔ جدوں دا جندڑی نے اوہنوں ویکھیا اوہ بندہ اوہدے ہوش حواس اُپر دھنگاچے نال سوار ہو گیا۔ اوہ کیوں اوہدیاں سوچاں وچ زوری وڑ آیا سی۔ اوہ اِک نچن والی سی تے اوہ اِک وڈا فوجی افسر جیہدا اٹھنا باہنا دربار، سرداراں، جرنیلاں تے سدھا شاہی

خاندان سی وِچ سی، جد کہ اوس دربار تے فوج دا ہر دُوجا افسر تے وزیر تے جرنیل جندڑی نُوں اک رات لئی اپنی حویلی چ سٹن لئی بے قرار پھردا سی۔ پر اوہ ساریاں وِچوں کُجھ وکھرا سی۔ جندڑی بڑی دیر سوچاں وچ ڈُبی اوہنوں کھلوتی تکدی رہی۔ اوہنوں اپنے آل دوالے بندے نہیں اوہناں دے اڈّدے خموش پرچھاویں دِس رہے سن۔

دُوجیاں ناچیاں نے اوہنوں بانہہ وِچوں پھڑ کے کھچیا تے نالے پیلے رنگ دی پچکاری مار کے اوہنوں کھچ کے اوتھوں اپنے نال لے گیاں مُرادنُوں انگریز افسراں نُوں لبھن وِچ چر نہیں سی لگا۔ ایہہ لال کوٹاں والے چار انگریز افسر سن جیہڑے اک دارے دی شکل وِچ شالیمار دے داخلے دے بُوہے دے نیڑے کھبے پاسے آس پاس ہون والی ہولی، بسنت تے چراغاں کولوں بے پرواہ اپنی تھاں اک دُوجے ول کنڈ کر کے ہُشیار کھلوتے ہر آون جان والے بندے نُوں تاڑ رہے سن ...... اوہ انگریز کمانڈر انچیف دے نال اون والی دو سوتوں ودھ انگریز تے یورپین افسراں دی گارڈ وِچ شامل سن باقی سارے تے بسنت تے ہولی منا رہے سن پر ایہہ اتھے کیہ کر رہے نیں۔ مُراد ہولی ہولی ٹُردا اوہناں دے نیڑے اپڑیا درشن سنگھ اوہدے نال نال سی۔ اچانک اوہدی نگاہ اپنے توں دس پندراں قدماں دی وِتھ تے باغ دی اک نُکرے اِک جھاڑی دے اوہلے گلاب سنگھ ڈوگرہ تے پئی جیہڑا شام دے پیندے ہنیرے وِچ اِک انگریز افسر نال کھلوتا گلاں کر رہیا سی۔ اوسے ویلے مُراد دے ساہمنیوں ملنگ نمانا لال گاوندا لنگھیا:

سر تے موت کھڑی پکارے مَن لوچے باغ بہاراں نُوں
کہے حسین فقیر نمانا کوئی مُڑ سمجھاوَ ایہناں یاراں نُوں

☆☆☆☆☆

(3)

''گلاب سنگھ ڈوگرہ اوتھے اوس انگریز افسر نال کلیاں کیہڑے مالے نبیڑ رہیا'' ایہا سوچدا مُراد اوس پاسے پرتیا جدھر گلاب سنگھ جھاڑی پچھے کھلوتا شام دے ہنیرے وِچ انگریز افسر نال گلاں کریندا پیا سی۔ انگریز افسر دی کنڈ مُراد ول سی۔ مُراد دی حریانگی دی اوڑوں حد نہ رہی جدوں اوہناں چوانہہ انگریز افسراں اگانہہ ودھ کے اوہدی راہ ڈک لئی۔ ہُن اوہنوں پتہ لگا کہ اوہ اوہناں دوہاں دا پہرہ دے رہے سن۔

''کرنل سر...... ساڈا ساتھی افسر وزیر گلاب سنگھ ڈوگرہ نال میٹنگ وِچ اے......۔ تسیں اوہنوں مِل نہیں سکدے سر......'' ساہمنے کھلوتے اِک اُچے لمے نیلیاں اکھاں والے لال کوٹ والے ہتھیار بند لیفٹیننٹ ہارڈنگ نے مُراد نُوں اوہدی وردی تک کے اوہدا عُہدہ پچھاندیاں جواب دتا۔

''لیفٹیننٹ......۔ تسیں پنجاب سرکار دے پروہنے اوہ...... میں تہانوں تکلیف نہیں دینا چاہوندا...... میری راہ چھڈ دیو......'' مُراد اوہنوں گھوردا اگانہہ ہویا۔

اوہدے گل کردے کردے مگر اوندے درشن سنگھ نے اشارہ کیتا تے مُرادتوں کُجھ وِتھ اُپر کُردے سادے کپڑیاں والے خفیہ محکمے دے اوہدے پگڑیاں والے پندراں ویہہ سِکھ جواناں نے آ کے انگریز افسراں نُوں آل دوالیوں گھیر لیا۔ انگریز افسراں دا بھید کُھل چُکیا سی تے ماملا خراب ہو چلیا سی۔ انگریز افسراں اندازہ لایا کہ اوہناں دے ساہمنے کسے پہاڑ وانگ کھلوتا، اوہناں ساریاں نالوں اُچے قد تے تگڑے جُثے والا ایہہ گھبرو دیسی افسر اپنی گل وِچ سنجیدہ سی۔ اوہ اپنے شکار نُوں ساہمنے تک کے کسے چیتے وانگ ای جھپٹا مارن لئی پیراں تے پھردا سی۔ اوہدیاں بھوریاں اکھاں سُوہیاں ہو گئیاں۔ اوہنوں اپنی راہ ڈکن والا انگریز افسر چنگا نہیں سی لگا۔ اوہدے چہرے دا بدلدا رنگ تک کے انگریز افسراں دے چہرے پیلے پے گئے۔ اوہ ایس ویلے کوئی دی

حرکت کر سکدا سی۔ اوہ پوربیاں دے عادی سن اوہناں نوں اج تک کسے پنجابی فوجی افسر نال اِنج سدھا ساداں واہ نہیں سی پیا۔ اوہناں نوں پتہ نہیں سی ایہہ فوج کس مزاج دی ہے تے کس ذہن نال کم کردی اے انگریز افسراں جیہڑے سارے مُراد وانگ کھڑوسن ہرپاسیوں سادے کپڑیاں والے پنجابی فوجی افسراں وِچ گھیرے گئے۔ اوہناں ہور بدمزگی توں بچن لئی اوہدی راہ چھڈ دتی پر اوہ وی مُراد دے نال نال اودھر ای ٹُر پئے جدھر گلاب سنگھ ڈوگرہ کھلوتا، اوہناں دے ساتھی نال گلاں کر رہیا سی۔

''گلاب سنگھ ڈوگرہ جی ...... رُشنائیاں چھڈ کے ہنیریاں وِچ کیہڑا سودا لبھ رہے او؟''

مُرادنے بے خبر کھلوتے انگریز افسر نال گلاں کردے گلاب سنگھ نوں ششدر کر دِتا جیہنوں ایس ویلے اپنیاں اکھاں اگے ہر پاسے دُھواں ای دُھواں دِس رہیا سی۔ ''تہانوں رانی جنداں نے یاد کیتا اے۔''

میں ایس بدتمیزی دی وجہ پُچھ سکداں؟'' گلاب سنگھ کولوں ایہہ مداخلت برداشت نہیں سی ہوئی۔

''ڈوگرہ جی تسیں لہور دربار وِچ اِک ذمہ دار وزیر اوہ کوئی عام بندے نہیں ایہہ گل کُجھ چنگی نہیں لگدی کہ تہاڈے مقام والے بندے نال ایسٹ انڈیا کمپنی دا اِک لیفٹین گل کرے۔'' مُراد، ڈوگرے نوں ٹُوکیا تے اوہنے اگانہہ ہو کے اپنا سجا ہتھ اوہدے باویں اُپر رکھدیاں اوہنوں اپنے ساہمنے کھلوتے انگریز افسر کولوں کئیں قدم پچھانہہ دھک دتا۔ گلاب سنگھ تڑتھیا تے اوہدے چہرے اُپر مُڑھکا ٹھنڈی تے سرد شام وِچ وی چمکدا دِسیا سی۔ اوہ آپ وی کئیں قدم ہور پچھانہہ ہٹ گیا۔ اوہنوں درشن سنگھ تے کئی سِکھ جواناں نے گھیر لیا۔ جیہناں دے ہتھ اوہناں دیاں تلواراں اُپر سن۔ اوہ سارے اکھاں جھمکائے بنا اوہنوں بڑی نفرت نال گھور دے سن۔ ڈوگرے نوں سمجھ نہ لگی کہ اوہ ایس پہاڑ تھلوں ایس ویلے کِسراں نکلے۔ ڈوگرے نال گلاں کردا انگریز افسر مُراد دی اواز کناں وِچ پیندیاں سار ای اوہدے ول پرتیا۔ اپنے ساہمنے کھلوتے مُرادنوں تک کے انگریز افسر دا مُونہہ حریانگی نال اُڈیا گیا۔ دُوجا ہاتھی وی پہاڑ تھلے آ گیا۔ حرانگیاں دے پہاڑ بیٹھاں آئے گورے افسر نوں تک کے مُراد دا حال وی کُجھ چنگا نہیں سی۔ اوہدے ساہمنے لیفٹینٹ جیمز کھلوتا سی۔ مُرادنوں اِک کرنل دی وردی وِچ ویکھ کے اوہنوں حرانگی دا بڑے زور دا جھٹکا لگا۔ جیہنوں اوہ کل شامیں ستلج پار اِک کسان دے روپ وِچ پاٹیاں پرانیاں لیراں پائی بیڑی چڑھدیاں ویکھ چُکیا سی۔ اوہدی یاداشت اوہنوں ایس ویلے اُکا دھوکھا نہیں سی دے رہی۔ اوہناں دی

ملاقات اِک دُوجے لئی مصیبت دا سبب بن گئی۔ اوہ اِک دُوئے دے دُشمن سن۔ ہاں وی اکو تے دوہاں دا کِتا وی اکو۔ دوہاں دا تعلق آپو اپنے دیس دیاں خفیہ ایجنسیاں تے فوج نال سی تے دوویں دیس اِک دُوجے دے دشمن۔ ایس ویلے اوہ ویلے ہتھوں اک اجیہے اڑ نگے تے اِک اجیہے غلط ویلے تے پھاس کھلوتے سن، جیہدے وِچ اوہ اِک دُوجے دا کُکھ وی نہیں سن وگاڑ سکدے۔ جے کوئی ہور موقعہ ہوندا تے ہُن تیک اپنے بھانے اِک دُوئے نُوں گولی مار چُکے ہوندے۔

''کِدھرے ہور جے مینوں ٹکردا تاں میں سوچے بغیر گولی مار چھڈنی سی تینوں۔'' لیفٹیننٹ جیمز نُوں پتہ سی اوہ اِک دیس دی سیکرٹ سروس دے چیف دے اگے اوہدی دھرتی اُپر کھلوتا سی پر نفرت تے غصے ہتھوں بے وس ہو کے وی کوڑ دا اظہار نہ ڈک سکیا۔ اوہدے ساہمنے کھلوتا بندہ دو واری اوہدیاں اکھاں وِچ دُھوڑ چھنڈ کے سارا ہندوستان کلکتے تیک پھر کے ساریاں خبراں اکٹھیاں کر کے اوہدے ساہمنے ستلج پار کر کے اپنے دیس پرت آیا تے اوہ اوہنوں پچھاننا تے دُور دی گل اے، دوویں واری اوہدے اُپر پوری طرح شک وی نہ کر سکیا۔

''بے وسی وی کیسے شے دا ناں ہوندا اے لیفٹیننٹ جیمز ...... کدی کدی ہونی انج وی ہو جاندی کہ بس بندہ سوچدا ای رہ جاندا۔ اوہنوں ایہہ وی نہیں پتہ لگدا کہ اوہ کیہ سوچ رہیا تے کیہ تک رہیا اے۔'' مُراد دے چہرے اُپر اِک زہریلی مسکراہٹ کھیڈ رہی سی۔ غصے نال اوہدا چہرہ سُرخ ہو گیا۔ اوہدیاں مُٹھاں گھُٹیاں گئیاں تے اوہدا سجا ہتھ بے اختیاری وِچ اپنے پستول دے ہتھے اُپر جا لگا۔ کمپنی اپنا وار کر گئی سی تے اوہ کُجھ وی نہیں سی کر سکیا۔ انگریزاں لہور دربارے اپنا میر جعفر تے میر صادق لبھ لیا سی۔ اوہدے سارے وہم شک شُبے اج یقین وِچ بدل گئے۔ ''بے شک توں ٹھیک آکھ رہیاں ایں۔ مینوں وی توں کِدھر ہور دے ملدوں تاں میں تینوں گولی نہیں سی مارنی چیر پاڑ چھڈنا سی تے ٹکروں سوچنا وی نہیں سی۔''

''دُنیا کِنی نِکی جیہی اے ...... وٹ اے سرپرائز ......'' جیمز پاٹیاں اکھاں نال اوہنوں ویکھدیاں پنجابی تے انگریزی وِچ بولیا۔

''دنیا گول اے تے گھُمدی پھِردی رہندی اے لیفٹیننٹ جیمز ...... توں اِک گل بھُل رہیاں کہ میں تیرے کولوں سینیئر ہاں ...... تے فوج دے کُجھ ایٹی کیٹس ہوندے نیں۔'' مُراد نُوں ایہہ بندہ ایس ویلے زہر لگ رہیا سی۔ پر اوہنے اپنی حالت اُپر چھیتی قابو کر لیا۔

اوہ دوویں پہلی مِلنی وِچ ای اِک دُوجے دے خون دے تریہائے بن گئے۔ اوہناں اِک دُوجے نُوں گُجھی مار ماری، جیہدیاں پیڑاں اوہناں دے چہریاں تے اکھاں وِچ ایس ویلے دِس

رہیاں سن۔ اِک نُوں اپنے ساہمنے کھلوتے دُشمن ہتھوں اپنی ازادی، خودمختاری تے دیس جان دا خوف سی تے دُوئے نُوں اپنے ساہمنے کھلوتے دُشمن دا وجود ایس علاقے وِچ اپنے راج دے وجود تے بقالئی خطرہ لگ رہیا سی۔ مُراد نُوں اپنی پچھان اوہدے اگے کُھلن دی گل کُجھ چنگی نہیں سی لگی۔ اوہدا ہُن آپیں ستلج پار جانا ہور اوکھا ہوگیا۔

''کرنل ...... سر......''لیفٹیننٹ جیمز تے اوہدے نال آئے انگریز جونیئر افسراں اڈیاں جوڑ کے اوہنوں سیلوٹ ماریا۔

''لیفٹیننٹ جیمز...... تُسیں پنجاب سرکار دے مہمان اوہ...... ہنیریاں تے جھاڑیاں وِچ کھلوتیاں اسیں تہاڈی کوئی بہتر سیوا نہیں کر سکدے چنگی گل ہوسی جے تسیں سارے افسر اپنے دُوجے ساتھیاں نال رل مِل کے پھر ٹُر کے میلہ ویکھو، ہولی کھیڈو تے بسنت دا سواد لوو......''

''کرنل ...... سر......''سارے انگریز افسر اوہنوں سیلوٹ کردے اوتھوں چھیتی نال جیمز نُوں لے کے اپنے ساتھیاں ول ٹُر گئے۔

ڈوگرے دا حال ماڑا سی۔ سبھ توں ودھ اوہنوں ایس گل دی تکلیف سی کہ ایہہ کیہڑا العنتی سی جیہنے ایس ملاقات دی مخبری رانی جنداں اگے جا کے کیتی اے۔ ایس توں وی وڈی پریشانی والی گل ایتھے کمانڈر مُراد دا آونا سی۔ اوہنوں پتہ سی کہ جدوں کوئی مامِلا تلوار دے زور اُپر حل کرنا ہوندا، رانی نُوں کوئی اگوں سر چھنڈدا اوہدا مزاج درست کرن لئی رانی کمانڈر مُراد نُوں بھاویں اوہ پنجاب دی کسے وی نُکرے ہوندا ابلا گھلدی۔ پُوری فوج نُوں تے دربار نُوں پتہ سی، اوہدی کمٹ منٹ نری پنجاب نال، بادشاہ رنجیت سنگھ تے شاہی پروار نال سی۔ مُراد دیاں لتاں کھچن لئی بڑیاں شکیتاں بادشاہ کول کیتیاں گئیاں جیہڑا اگوں چُغلی خورے اُپر ہسن لگ پیندا۔ گل وِلا جاندا۔ ایس ویلے دربار وِچ مُراد کولوں سبھ توں ودھ دُکھی بندہ راجہ گُلاب سنگھ ڈوگرہ سی۔ مُراد جدوں دا جاسوسی محکمے دا افسر بنیا اوس ویلے توں اوہ ڈوگرے دی دن رات خانخواہ ودھدی دولت بارے کوئی نہ کوئی سوال کھڑا کیتی رکھدا۔ دربارے ایس پاسے بہت گھٹ لوکاں دی دھیان سی، سوائے مُراد دے جیہڑا ایس ٹوہ وِچ لگا سی کہ گُلاب سنگھ دا ذاتی خزانہ گھر بیٹھیاں کیویں وودھ رہیا اے تے ایس خزانے دا مُونہہ اوہنے کِس کِس اُپر کھول رکھیا اے دربار وِچ اوہدے ساتھی کیوں ودھدے جاندے نیں، جیہناں دے سِر اُتے اہ اینا طاقتور ہو چُکیا اے۔

''ڈوگرہ جی...... بسنت دی ایس ٹھنڈی شام وِچ تہانوں مُڑھکے کیوں چھُٹ رہے نیں۔''
مُراد نے اپنی جیبوں رومال کڈھ کے ساہمنے کھلوتے غصے تے خوف نال کمبدے کھلوتے ڈوگرے

دا سجا ہتھ پھڑ کے اوہدے اُپر رکھ دِتا۔ ڈوگرے چھیتی نال اپنے متھے دا مُڑھکا صاف کیتا جدوں اوہنوں خیال آیا کہ اوہ کیہ کر بیٹھا تے اوہنے اپنے ہتھ پھڑیا رومال اِنج پرانہہ سُٹیا جیوں اوہدے ہتھیں غلطی نال کوئی سپونگلا آ گیا اے۔ اوہنوں انجے جاپیا جویں اوہنوں کسے وِچ بازار دے ننگا کر دِتا۔ ''رانی ہوراں تہانوں یاد کیتا اے ......'' مُراد اوہدے غصے نُوں نظر انداز دتا۔

''تُوں اپنی کھل وِچ رہو تے چنگا ہوسی ......'' ڈوگرہ سپ ہار شوکریا۔

'' مینوں تے صرف اینا پتہ اے کہ تُسیں کشمیر توں سکھنے ہتھ آئے سو پنجاب نے تہانوں بڑا کُجھ دِتا اے ...... ایس ویلے تہاڈے توں وڈا دولت مند پُورے پنجاب دربار وِچ کوئی نہیں اے ......'' مُراد ڈوگرے نوں کُجھ ودھ پسند نہیں سی کردا۔ '' جیہڑی راہے تُسیں ٹُرن لگے، اوس وِچ بڑے کنڈے نیں، اپنی دھیان رکھنا۔''

مُراد، فیروز پور تے قصور دے وچکار ستلج ٹپن والے کیں اجیہے بندے پھڑ چکیا سی، جیہناں دا کوئی نہ کوئی تعلق کمپنی یاں کسے فرنگی افسر نال نِکل پیندا۔ جدوں تفتیش کردیاں ایہہ پُچھدا کہ تُسیں اجتھے کیہوں ملن آئے اوہ تاں اوہ دڑ مار جاندے۔ اوہنوں بڑے چر توں اوس بندے دی بھال سی جیہڑا لہور دربار وِچ انگریزاں دا تعلق دار بندا جا رہیا سی تے اوہدا کسے نُوں پتہ نہیں سی لگ رہیا۔ اج اوہنوں اوس بندے دی اِک جھلک پہلی واری دِسی تے اوہدا وی دھوں نِکل گیا۔ بادشاہ نُوں ایہہ گل کسراں اپڑائیگا اوہدے کول اپنی گل دا کوئی ثبوت نہیں سی کسے انگریز افسر نال اِک ملاقات کوئی گل نہیں سی جیہڑی بطور ثبوت اگانہہ کیتی جاندی۔ اوہنوں پتہ نہیں کیوں لگ رہیا سی کہ ایہہ ملاقات کسے چنگی نیت یاں ارادے نال نہیں سی ہو رہی۔ مُراد حیات گلاب سنگھ نوں بڑے دھیان نال تک رہیا سی۔

''ایہہ مدھرے قد، نکی دھون،، نکیاں نکیاں سپ ورگیاں مکریاں اکھاں، پکے رنگ، سور ورگا مہاندرا، والاں نال بھریا بھارا چہرہ، جھاڑی ورگیاں داڑھی مُچھاں، سنڈھے ورگے بھارے تے تگڑے جسے والا اِک ان بھوندا بندہ جتھوں پہلی نظر ویکھ کے بندے نُوں کراہت ہوندی سر توں پیر تک اِک کالا ناگ دِسدا۔ پر پیلی دھوتی، پیلے کرتے، پیلے پجامے تے پیلی پگڑی والا ڈوگرہ اج پیلا ناگ لگ رہیا سی۔ ''اوہ اک پاسے ہنیرے وِچ دیس نُوں ڈنگدا پھر دا اے۔ دُوجے پاسے بادشاہ دا اتباری تے دربارے بڑے اثر ورسوخ دا مالک اے۔'' مُراد اوہنوں تک کے سوچدا۔ ''ایہدے چہرے اُپر ہر ویلے اپنے آل دوالے دی ہر شے کولوں نفرت نال لبڑی عجب جیہی زہر بھری مسکراہٹ رہندی۔ پر جدوں اوہ بادشاہ دے ساہمنے ہوندا اوہدے چہرے دا

رنگ ہور دا ہور ہو جاندا اِنجے جاپدا اوہدے نالوں وڈا بادشاہ دا جانثار، وفادار تے تابعدار پورے پنجاب وِچ کوئی ہور جمیا نہیں اے۔‘‘

مُراد جیہڑا بندیاں دے چہرے پڑھ کے اوہناں دے ذہناں وچ وڑ جاندا سی اوس دی ایس کیفیت نُوں کوئی ناں دینوں اپنے آپ نُوں کدی کدی بے وس محسوس کردا۔ کدی کدی اوہنوں محسوس ہوندا جویں گلاب سنگھ کسے سنگل نال بنھیا پنجرے وِچ بند کوئی اجیہا خونخوار درندہ اے جیہنے پنجرے وِچوں نِکلدیاں ای اپنے آل دوالے دی ہر شے نُوں چیر پاڑ کے رکھ دینا اے یاں فیر اوہ کوئی اجیہا سپ اے جیہڑا اپنی کھڈ وِچ بند ہو گیا اتے جیہدے اُپر کوئی بھارا پتھر پیا اے۔ نہ اوہ ایس پتھر نُوں ڈنگ سکدا اے تے نہ ای پرانہہ ہٹا سکدا اے۔ بس کسے موقعے دی اُڈیک کررہیا اے۔ فیر پتہ نہیں اوہنوں کیوں محسوس ہوندا جویں ایہہ سنگل ایہہ بھارا پتھر ایہہ پہاڑ رنجیت سنگھ دی ذات سی، جیہنوں بھننا، تروڑنا، ڈنگنا، راہ چوں ہٹانا، گلاب سنگھ ڈوگرہ دے وس دا کم نہیں سی۔ جیہدے دربار وِچ اپڑدیاں ای گلاب سنگھ دے چہرے دا رنگ بدل جاندا۔ بادشاہ دی سیانف تے دہشت اگے اوہنوں دربار وِچ سر اُچا کر کے باہنا اوکھا ہو جاندا۔ رنجیت سنگھ دے اگے اپنا سر نوائی رکھدا۔ مُراد دربار دے محول نُوں ویکھ کے اوہدے بارے اندازے لان دی کوشش کردا۔ اوہنے کئیں وارے اوہدے بارے بادشاہ نُوں گل کرن دا سوچیا پر ڈوگریاں نُوں بادشاہ دے ایناں نیڑے تک کے اوہ اپنی دھون تے ہتھ پھیردا اپنی جیبھ دنداں تلے چتھدا چُپ کھلوتا رہندا۔ ڈوگرہ دربار وِچ اپنے مخالفاں نُوں برداشت نہیں سی کردا ہوندا۔ اوہ اپنی راہ وِچ آون والی ہر اوکڑ نُوں ساہمنے اوَن توں پہلاں ای ہنیرے وِچ کھوجنا شروع کر دیندا تے بڑی خاموشی نال وار کردا۔ اینی خموشی نال کہ اوہدے شکار نُوں کدی وی پتہ نہ لگدا کہ اوہدی دھون کون وڈھ رہیا اے تے کیوں وڈھ رہیا اے۔ ڈوگرے نے اپنے آل دوالے اِک دہشت دی چادر تانی ہوئی سی جیہڑی ہر بندے نُوں دِسدی پر جیہناں نُوں دِسدی۔ اوہناں نُوں اوس نُوں لاہن دی جرائت نہیں سی۔ تناں ڈوگرے بھراواں دربار تے فوج وِچ ہر شے نُوں قابو کیتا ہویا سی۔

گلاب سنگھ ڈوگرہ نے بڑیاں جنگاں لڑیاں سن۔ پنجاب دی فوج وِچ اِک توں اِک ودھ سورما تے شیر دلیر جرنیل تے سپاہی پیا سی پر ڈوگرے نے اپنی ہر سیوا دا مُونہہ منگیا مُل اوہناں پیراں تے ای پنجاب دربار کولوں وٹیا۔ اوہ چُپ چپیتے اپنا ایجنڈ پورا کرن وِچ جُٹیا رہیا۔ پنجاب دربار وِچ اپنی تھاں بنان لئی اوہناں تناں بھراواں اپنا دھرم وی وٹایا۔ بادشاہ دیاں اوہدے اُپر بڑیاں مہربانیاں سن تے اوہناں ترِیوے بھرواں دی بڑی قدر کردا۔ پر کُجھ مہینیاں توں جدوں دا

راجہ مانده پیا ڈوگره تے اوہدے دوہاں بھراواں دیاں حرکتاں اُپر اُنگلیاں اُٹھن لگ پئیاں۔ انگریزاں نال پشاور وِچ اوہناں دے تعلق بنن دی چرچا دربار وِچ ہوون لگ پئی جیہدی رپورٹ بادشاہ نُوں وی اپڑا دتی گئی۔ ڈوگره برادران ہر پاسے اپنے ہتھ پیر کھلار رہے سن۔ گُلاب سنگھ اکو ویلے کشمیر تے پنجاب دے تخت اُپر اکھاں لا کے بیٹھا سی۔ اوہنوں دوہاں چوں جیہڑا جھل جاندا اوہنے نہیں سی چھڈنا۔ ایس مقصد لئی کسے کولوں وی مدد لینی پیندی، اوہنے کوئی نہیں سی ولاؤنا۔ اوہدے اون والے ویلیاں دے ارادیاں بارے فوج دے جرنیلاں تے افسراں وِچ ہولی ہولی گلاں ہون لگ پیاں تے اوہدی انگریز کمانڈر انچیف نال ودھدی سلام دُعا تے ہنری ہارڈنگ نال اوہدی یاری بارے جاسوسی دا محکمہ خبراں برابر دربارے اپڑن لگ پیا۔

گُلاب سنگھ نُوں اوتھے ای چھڈ کے مُراد تے درشن سنگھ جدوں باغ ول پرتے تے اُتھے ہولی شروع ہو چُکی سی۔ اوہنے ہولی کھیڈدیاں کُڑیاں وِچ رانی جنداں نُوں پچھانن دی بڑی کوشش کیتی پر اوہ ساریاں رنگاں وِچ رنگیاں سن۔ واوچ ہر پاسے ہولی دے لال، نیلے، پیلے رنگ اڈ رہے سن۔ ہندو، سکھ مسلمان کُڑیاں سبھے ہولی مناون چ انج رجھیاں سن جویں ایہہ ویلا اِک واری ہتھوں نکل گیا تے فیر کدی نہیں آونا۔ اوہنے ویکھیا کہ میماں وی ہولی وِچ آن رلیاں نیں تے ہولی دے رنگاں وِچ رنگیاں گیاں۔ اوہنے اتھوں ہٹ جانا ای مناسب سمجھیا۔ باغ وِچ جدھر دُوجے فوجی افسر موجود سن اودھر ٹُر پیا اوہناں وِچ اپڑیا تے افسر تے جوان اتھے وی ہولی کھیڈ دے سن۔ اتھے رنجیت سنگھ آپ وی اپنے بیلیاں جرنیلاں، وزیراں درباریاں نال ہولی کھیڈن چ رُجھیا سی۔ انگریز کمانڈر انچیف، اوہدے نال آئے اوہدے باڈی گارڈ دا چیف لیفٹینینٹ جیمز تے دُوجے افسر کھلوتے اوہناں نُوں حرانگی نال تک رہے سن۔ شامی چرکی جیہا ہولی مکی۔ پر میلہ چراغاں اجے ہن بھریا جان لگا۔ درشن سنگھ وی ہولی کھیڈن والیاں وِچ رل گیا۔ مُراد شالیمار باغ وِچوں نکل کے شاہ حسین دے مزار ول پرت آیا۔ جدوں ساری خلقت باہر میلے دیاں رونقاں لُٹ رہی سی لوک دھمالاں پاون، نچن، پتنگاں اُڈاون، کھاون، پیون اتے کھیڈن وِچ رجھے ہوئے سن۔ اوہنے مزار اُپر فیتا پڑھیا، دُعا منگی تے اوتھے ای مزار دے پواندی بھڑ کے اوہدے نال متھا ٹیک کے بہ گیا۔ بڑی دیر اوتھے بیٹھا سوچیں وِچ ڈبیا رہیا۔ اوہ بڑے دناں دا سوچ رہیا سی کہ اِک واری پنڈ دا پھیرا مار آوے ماں نُوں ملیاں بڑا چر ہو گیا سی۔ تے باہر ڈیرے تے اوہدے گھوڑے پتہ نہیں کس حال وِچ ہون گے۔ ڈھالگن تے کُجھ رقبا دریا برد ہوون دی خبر وی اوہنوں اپڑی۔ اتوں زینب تے اوہدے نال رنج ای پھڑدی ہوئی اے جدوں

دا اوہدا زینب نال منگیوا ہویا اوس مگروں اوہ اِک واری وی پنڈ نہیں سی گیا اوہ خبرے اوہدے بارے کیہ سوچدی ہوسی۔ فیر اوہدے یار لجپال سنگھ، کبیر تے رام داس اوہنوں چٹھیاں راہیں اپنی اپنی نراضگی لکھدے سن۔ جیہڑے اوہدے نہ اون تے رنج پھردے سن۔ لجپال، کبیر تے رام داس دے ووِاہ وی اوہدے پنڈ نہ جان دے کارن رکے ہوئے سن۔ اوہنوں پتہ سی ہن اوہ جِس دیہاڑے وی پنڈ گیا اوہنوں پھڑ کے اگلیاں زینب نال ویاہ دینا اے۔ اوہ اجے ووِاہ توں بچنا چاہوندا اسی پر ایہہ مسئلہ وی بڑا خراب سی اوہدے یاراں دے ووِاہ وی اوہدے نہ جاون کارن نہیں سن ہو رہے۔ اوس توں وی وڈی مصیبت جیہدے بارے ہر چٹھی وِچ اوہدی ماں تے لجپال سنگھ، کبیر تے رام داس لکھدے اوہ اوس علاقے دا دھاڑوی سردار ا ہیبت خان جھانگڑی سی جیہڑا ہن تک اوہدے پنڈ شام پور اُپر حملہ کر کے اِک واری ایہنوں لٹن دی کوشش کر چکیا سی۔ اوہ قلعے پرتن دا سوچ ای رہیا سی کہ۔ اک سیت لئی تھکیڑے ہتھوں اوہدی ایتھے بیٹھیاں اکھ لگ گئی۔ اچانک اوہدے کنّیں اِک تیز اواز پئی۔

سِر تے موت کھڑی پکارے مَن لوچے باغ بہاراں نُوں

کہے حسین فقیر نمانا کوئی مُڑ سمجھاؤ ایہناں یاراں نُوں

”ڈولے نُوں بار تے اوہدے کسان اج وی اُڈیکدے نیں ہر ویلا اپنے ڈولے نُوں اُڈیکدا اے“ جاپدا اسی اواز پورے مزار وِچ گونج رہی اے“۔ ”تیری کویں اکھ لگ گئی“

مُراد ترٹھ کے اکھ کھولی۔ مزار دے اندر کوئی نہیں سی۔ اوہ اوتھے کلھا ای سی۔ اوہ اوسے اواز بارے سوچدا اچھیتی نال مزار دے اندروں باہر نکلیا۔ ساہمنے کجھ ملنگ دھمال پا رہے سن۔ اوہناں وِچ نمانا لال وی سی ...... اوہ بڑی دیر سوچیں پیا اوہدی گل دا مطلب ڈھونڈن دی کوشش کردا رہیا جدوں کجھ سمجھ نہ آیا تے ایہہ سوچ کہ سائیں لوک نیں اوہناں دیاں اوہا جانن، اپنا سِر چھنڈیا۔ اوہنے اپنے دماغ اُپر ہور زور دینا مناسب نہ سمجھیا۔ مُراد مزار توں نکل کے تیز تیز قدم پٹدا اِسدھا شالیمار باغ ول مُڑ گیا۔ اگے مدان سکھنا پیا سی بادشاہ دی سواری کُوچ کر چکی سی۔ نرا اوہدا گھوڑا اِک کلے نال کھلوتا وارو وار ہنکدا اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔ عارضی طور تے بنایا گیا شاہی اصطبل سکھنا ہو چکیا سی۔ اوہنے گھوڑا کھولیا کھبے ہتھ نال واگ قابو کر کے پھڑی تجا ہتھ کاٹھی دے بنے تے رکھیا کھبا پیر رکابے کھتیا تے پلاکی مار کے گھوڑے اُپر سوار ہویا۔ گھوڑے دی واگ پرتا کے اوہنوں نساندا ہویا ای اوتھوں قلعے جان والی گُوہر اُپر پے گیا۔

اوہنوں پتہ سی اج پنجاب دربار وِچ انگریز دے مقبوضہ ہندوستان دی راجدھانی دلی توں

انگریز افسر تحفے تحائف لے کے آ رہے سن۔ انگریز کمانڈر انچیف شاہی قلعہ تے رنجیت سنگھ دا دربار ویکھن گیا اے۔ سارے فوجی افسراں نوں ایس دربار وچ حاضری بھرن لئی آکھیا گیا سی۔ اوہدی پتہ نہیں کنے چرلئی اکھ لگ گئی۔ پر اجے ایناں وچ چر نہیں سی ہویا۔ اوہ جھبدے قلعے اپڑنا چاہوندا سی۔ مزار توں سدھا ولی دروازے اپڑیا۔ دروازے چوں شہر اندر وڑدا رنگ محل چوکوں لنگھدا شاہی قلعے جاندی وڈی وچکارلی گزرتوں گھوڑا دوڑاندا شاہی محلے کولوں لنگھدا قلعے اپڑیا۔ انگریز کمانڈر انچیف قلعے دے ساہمنے کھلے میدان وچ پنجاب دے بادشاہ رنجیت سنگھ نال رل کے اوس ویلے 'فوجِ خاص' دا ملاحظہ کر رہیا سی۔ اوہدے مگروں اوہنے اوس فوج دی پریڈ انگریزی بگھی وچ بیٹھ کے تکی جیہدے اگے چار گھوڑے جُپے سن۔ فوج دی ایہہ خاص پلٹن جیہدا اک افسر مُراد وی سی نپولین دی فرانسیسی فوج دی وردیاں نال رلدی ملدی وردی پاندی سی۔ ایسٹ انڈیا کمپنی رنجیت سنگھ دی بنائی ایس 'فوجِ خاص' کولوں تربھن لگ پئی سی۔ انگریز افسر تے میماں پریڈ ویکھدیاں حریان ہوئے کہ پنجاب دی فوج تے ایسٹ انڈیا کمپنی دیاں فوجاں وچ ڈسپلن، وردی تے ہتھیاراں دا کوئی فرق نہیں سی۔ ایتھے ای بس نہیں سی اج لہور دربار وچ انگریز پروہنیاں دا راہ کئی ہور حیرانگیاں وی اُڈیک رہیاں سن۔

☆☆☆☆☆

(4)

مُراد شاہی قلعے اپڑیا تے شام پے چکی سی۔ ساہمنے میدان وِچ پریڈ مُک رہی سی۔ اوہدی نگاہ قلعے دے ساہمنے رنجیت سِنگھ دے بنائے حضوری باغ تے باراں دری تے پئی جیہدے بیٹھاں کُجھ دیر پہلاں کھلوتے لوک دربار وِچ حاضری بھرن لئی اندر جا چکے سن۔ باراں دری خالی ہو چکی سی۔ ایہدا مطلب سی دربار لگ چکیا اے۔ اوہ تیز تیز قدم پُٹدا عالمگیری دروازے وَل پلانگھاں بھردا نسیا۔ قلعے دے دروازے اُپر کھلوتے پہریداراں اوہنوں پچھان کے اندر جان دتا۔ قلعے اندر پکی گُزرتوں چڑھدا جیہدے دوہاں پاسے ایس ویلے مشالاں بل رہیاں سن، کھبے پرت کے اٹھ دروازے دے میدان وِچوں لنگھدا شیش محل اندر جا وڑیا۔ اج دربار تخت گاہ دی تھاں شیش محلیں لگا۔ پورا قلعہ رُشنایا گیا سی۔

شیش محل، دیوانِ عام، جھروکا، دیوان خاص، نولکھا، اٹھ دروازہ، جہانگیری احاطہ، خواب گاہ شاہ جہانی، رانی جنداں دا محل، کھڑک سِنگھ دا محل، عرض گاہ، ہاتھی پیر پوڑھیاں، شہر دی فصیل سنے پورے قلعے اندر چراغاں ہو چکیا سی۔ قلعے دِیاں اندرلیاں کندھاں نُوں پھُلاں تے باراں دِیاں چادراں نال سجایا گیا۔ عالمگیری دروازے توں لے کے توڑ شیش محل تک قلعے دیاں ساریاں کندھاں اُپر مشالاں بل رہیاں سن۔ پُورے قلعے اُپر رنگ تے روشنیاں دی برسات ہو رہی سی۔ دربار لگ چکیا سی۔ شیش محل اندر بلدے دِیویاں دا جدوں شیش محل دیاں کندھاں وِچ لگے ان گنت شیشیاں وِچ لشکارا پیا تے لگدا سی اودوں کندھاں اُپر سارے اسمان دے تارے اتر آئے نیں۔ جیوں اوہدیاں کندھاں وِچ ہزاراں دیوے بلدے تاریاں وانگ ٹمٹماندے سن۔ شیش محل دے ویڑھے وِچ نولکھا دے ساہمنے دربار لگ چکیا سی۔ شیش محل دے آبشار والے وڈے تے موکلے ویڑھے وِچ پیر رکھدیاں ای اوہنوں سجے ہتھ تے کندھ نال ٹنگے چراغاں دی روشنائی ویکھ کے رات اُپر دن دا گمان ہویا۔ مشالاں دی روشنائی وِچ اوہنوں قلعے دی ہر کندھ نال پگڑیاں والے جوان تلواراں ہتھ وِچ پھڑی ہشیار کھلوتے پہرہ دیندے دِسے۔ دربار وِچ جرنیل فوجی افسر

اتے شہر دے معزز لوک موجود سن۔ سارا دربار بادشاہ دی راہ اُڈیک رہیا سی۔ جدوں مُراد دربارے اپڑیا تے دربان نے اوہنوں دربار وِچ اوہدی اُچیچے طور تے جرنیلاں دے وِچکار رکھی گئی کُرسی تک اپڑایا۔ اوہدی کُرسی پنچاں تے دُوجے فوجی کمانڈراں نال دربار دی پہلی قطار وِچ رکھی سی۔ اوہنے دربار اُپر اِک نظر پھیری ایس دربار دی شان تے ہیبت دی گواہی شاہی قلعے دِیاں کندھاں دے رہیاں سن۔ ترتیب نال شاہی دربار وِچ درباریاں دیاں کُرسیاں دو قطاراں وِچ آہمنے ساہمنے رکھیاں سن۔ شیش محل دے وِچکار دو قطاراں دے ساہمنے بادشاہ دی کُرسی رکھی سی۔ جیہڑی ایس ویلے سکھنی پئی سی۔ ساہمنے سجے ہتھ والی کُرسیاں دی قطار اُپر وزیر فقیر عزیز الدین تے اوہناں دے نال پنچ، وزیر تے وڈے عہدیاں والے درباری بیٹھے سن۔ بادشاہ دی کُرسی دے برابر عہد شہزادہ کھڑک سنگھ تے اوہدے نال شہزادہ نونہال سنگھ اپنیاں کُرسیاں اُپر بیٹھے سن ......

وزیر فقیر عزیز الدین دے نال والی کُرسی اُپر بادشاہ دا ہمن وزیر خزانہ دینا ناتھ بیٹھا سی۔ اوہناں دے نال جرنل ہری سنگھ نلوہ، جرنل دیسا سنگھ مجیٹھیا، جرنل فتح سنگھ دلے والیا، جرنل مصر دیوان چند، جرنل شام سنگھ اٹاری والا، ہزارے دا گورنر چھتر سنگھ، جرنل غوث خان، جرنل بال بھدرا، جرنل روشن خان، جرنل عبداللہ، جرنل الٰہی بخش تے اوہناں دے نال فرانسیسی جرنل الارڈ، جرنل وینچورا جرنل کورٹ تے جرنل اویتا بیل کھبے ہتھ تے سن۔ اوہناں مگروں ہزارے دے گورنر چھتر سنگھ اوہدے پتر شیر سنگھ دی کرسی سی۔ جرنل شیر سنگھ اٹاری والا دے نال دی کمانڈر مُراد دی کرسی گئی۔ جرنل شیر سنگھ نال اوہ اپنی سرکاری ڈیوٹی دے سلسلے وِچ پشاور تے ہزارے جا کے ملاقاتاں کردا رہندا۔ اوہناں مگروں دُوجے فوجی جرنیلاں، وزیراں، افسراں تے درباریاں دیاں کُرسیاں لگیاں سن۔ ایہہ بادشاہ دی فوج دے جرنیل تے افسر سن۔ ایہہ اِک سیکولر ریاست دے سیکولر حکمران دی سیکولر فوج سی۔ ایس فوج وِچ جدوں جرنل پھولا سنگھ نے اِک واری فرقا ورانہ سوچ نُوں ابھاران دی کوشش کیتی تے رنجیت سنگھ نے سختی نال اوہنوں ڈک دِتا۔ ساہمنے والیاں کرسیاں اُپر تِنے ڈوگرے بھرا دھیان سنگھ، گُلاب سنگھ تے سچیت سنگھ بیٹھے سن تے اوہناں دے برابر پنجاب وچ شامل ریاستاں دے راجے، سردار تے دُوجے پروہنے بیٹھے سن۔ اوسے قطار وِچ ای ہندوستان توں آئے انگریزی فوج دے کمانڈر انچیف سر ہنری فین اوہدے نال آئے پنجے انگریز افسر وزیر خارجہ فقیر عزیز الدین دے نال کھبے ہتھ تے بیٹھے سن۔ کرنل والس سر ہنری فین دے کھبے پاسے بیٹھا سی انگریز افسراں وِچ لیفٹیننٹ جیمز وی سی دربار وچ اوّن توں پہلاں انگریز پروہنیاں دی خاطر داری بادشاہ نے قابلی انگوراں دی شراب نال خواب گاہ جہانگیری

وِچ کیتی ...... ایہہ سارے اوہا انگریز افسر سن جیہناں نال شامیں مُراد دی ملاقات شالیمار باغ وِچ ہو چکی سی۔ ان گنت چراغاں دی روشنائی وِچ تے درباریاں دے قیمتی تے اُملے بانے، اُتے پائیاں خلعتاں تے پوشاکاں گل وِچ تے ہتھاں وِچ ہیرے موتیاں تے جواہر طرے والیاں پگڑیاں اُچے شملے تے چاندی دیاں کُرسیاں وچکار وِچھے قیمتی ایرانی قالین تے فرشی کشمیری شال والیاں دریاں دربار دی شان ودھا رہے سن۔ مُراد حیات شیش محل دے سحر وِچ ڈُبیا سی جتھے کدی شاہ جہان بیٹھدا ہوندا سی۔ جدوں دیر تک اوہدی نظر اِوتھوں نہ ہٹی تے اوہدے برابر بیٹھے جنرل شیر سنگھ اٹاری والا نے اوہنوں مسکراؤندیاں ہولی جیہا پُچھیا۔

''مُراد حیات مینوں پک اے کہ توں ایس ویلے تخت لہور بارے کُجھ سوچ رہیاں ......''

''جی تُساں ٹھیک اندازہ لایا تخت بارے سوچ رہیا اں جس اُپر کدی مغلِ اعظم، کدی جہانگیر، کدی شاہ جہان باہندے سن پر اج ایس تخت اُپر مہاراجہ رنجیت سنگھ بیٹھا اے۔ کِنے آئے کِنے گئے۔ ویلا بڑا ظالم اے کسے دا لحاظ نہیں کردا کسے نُوں نہیں بخشدا۔'' مُراد حیات جویں خواب وِچ گلاں کر رہیا سی۔

''تے اجے کِنّیں ہور وی تخت لہور اُپر باہن دی آس اپنے دل وِچ لئی پھر دے نیں۔'' اچانک جنرل شیر سنگھ اپنے ساہمنے دی قطار وِچ بیٹھے انگریز کمانڈر انچیف تے اوہدے برابر بیٹھے گُلاب سنگھ ڈوگرہ ول تکدیاں بولیا۔ ہزارے دے گورنر چھتر سنگھ دی دِھی تے جنرل شیر سنگھ اٹاری والا دی بھین رنجیت سنگھ نال ویاہی ہوئی سی۔ اوہ شاہی خاندان دے بڑے پہنچ والے بندے سن تے پنجاب دی لوکائی اوہناں نُوں چنگا جاندی سی۔

''ہور کیہڑا ایس تخت اُپر اکھ رکھ کے بیٹھا اے۔'' مُراد دی حرانگی رنجیت سنگھ دی موجودگی وِچ تخت دے دُوجے امیدوار بارے اجے تک دور نہیں سی ہوئی۔

''ساہمنے ویکھ ......'' شیر سنگھ اکھاں دے اشارے نال اوہنوں اپنے ساہمنے دی قطار ول اشارا کیتا۔ اوہدا اشارہ فقیر عزیز الدین دے برابر بیٹھے انگریز کمانڈر انچیف سر ہنری فین ول سی۔ اوہ بڑے گوہ نال شیش محل، رنجیت سنگھ دی کُرسی تے نولکھا نُوں تک رہیا سی۔ اوہدیاں اکھاں وِچ اِک خاص قسم دی چمک سی جس راں کسے شکاری دیاں اکھاں وِچ اپنے شکار نُوں جال دے نیڑے لگدیاں تک کے دِسدی اے۔ دُوجے گورے افسر اکھاں پاڑ پاڑ کے شیش محل تے سارے دربار نُوں گُھور گُھور تکدے سن۔

''ایہناں گوریاں مغل دربار وِچ دی وپاریاں دا چولا پا کے پہلاں اپنی تھاں بنائی تے فیر

سارے ہندوستان اُتے قبضہ کر لیا۔ اج ایہہ پنجاب دربار وِچ وی سفارتکاری راہیں تخنے گھل کے پنجاب دی فوجی تے سیاسی طاقت بارے جانکاری لیندے اندازے لا رہے نیں تے کسے مناسب ویلے دی اُڈیک چ بیٹھے نیں۔ مینوں ڈر ہے کہ ایس دوستی دی اوٹ وِچ کوئی ہور کھیڈ کھیڈن دی تیاری اے انگریز ہمیش وکھاندا ہجی تے ماردا کھبی اے ...... چپ چپیتے اندرے خانے اپنے کم چ لگا رہندا اے پتہ اودوں لگدا اے جدوں سر اُپر آن کھلوندا اے۔'' شیر سنگھ انگریزاں نال اٹھدا بہندا سی اوہنوں اوہناں دیاں سوچاں بارے کُجھ خبر سی۔ ستلج دے پار اوہناں دی نت روز ودھدی فوجی طاقت نُوں شک دی نگاہ نال تکدا۔ اوہ کئیں واری رنجیت سنگھ نُوں ستلج پار اوہناں کولوں پنجاب دے علاقے ازاد کران دِلی نُوں پنجاب دی راجدھانی وِچ شامل کرن تے ایسٹ انڈیا کمپنی دی فوجی طاقت نُوں تباہ کرن تے اوہناں نُوں جمنا توں پار دھکن دی صلاح دے چکیا سی۔ رنجیت سنگھ دا پنجاب خیبر توں ستلج تے کشمیر توں لداخ تک کھلریا سی، جیہوں اوہنے جمنا تک لے جانا سی۔

''ایس وِچ کوئی شک نہیں کہ پنجاب دی فوجی طاقت ہندوستان اُپر انگریزی راج لئی خطرہ بندی جا رہی اے پر ایہہ گل وی سانوں ذہن وِچ رکھنی چاہیدی اے کہ بادی پنجھی سو انگریز افسر پورے ہندوستان نُوں رکسراں قابو کیتی بیٹھے نیں۔ اوہناں کول سبھ توں وڈا ہتھیار سازش، مکاری، ونڈ تے راج کرو دا اے، اوہا ہتھیار پنجاب اُپر ورتن دی تیاری اے۔'' مُراد انگریز کمانڈر انچیف ول تکدیاں گل کیتی جیہڑا شیش محل توں نگاہ ہٹا کے نولکھا نُوں گھور رہیا سی۔

''ایہناں سازشاں کولوں بچن لئی 1809 وِچ امرتسر وِچ دوہاں سرکاراں وِچ ستلج نُوں دوہاں دیساں دی سرحد مَنن دا جیہڑا قرار نامہ ہویا اِک تے اوہ وڈی اوکڑ اے دُوجا دوستی دا قرار نامہ وی ہویا اوس بارے گل بات کرن لئی میجر مٹکاف پنجاب دا دورہ کیتا تے رنجیت سنگھ نال ملاقات کیتی۔ اوہنوں بھرے دربار وِچ جمنا دریا نُوں پنجاب تے ہندوستان دوہاں مُلکاں وچالے بین الاقوامی سرحد بنان دی تجویز دِتی تے اوہناں نُوں جمنا تک پنجاب دے علاقے دا قبضہ چھڈن لئی وی آکھیا۔ پر انگریز سرکار ایس گل اُپر راضی نہیں سی۔ ایسے طرح جدوں اوسے سال انگریز سرکار نُوں وی پنجاب اُپر حملہ کر کے قبضہ کرن دی صلاح دِتی گئی پر اوہنے پنجاب نال جنگ کرنا وی مناسب خیال نہ کیتا ایہدا مطلب ایہہ ہے کہ دوویں دیس اِک دُوجے دی فوجی طاقت کولوں خوف کھاندے نیں تے پنجاب دی خومختاری نُوں منیا گیا اے۔'' شیر سنگھ دوہاں دیساں وِچ کار جنگ نہ ہوون دی وجہ دس رہیا سی۔

''پنجاب دی رکھ باہری تے دِلی والے کدی نہیں سن کر سکدے۔ ایہہ تُرے لُٹن، غلامی وِچ رکھن تے مصیبت پین ویلے دِلی یاں قندھارنس جان والے گِدڑ سن۔ اپنیاں سرحداں ناپ کُچھ کے اپنا راکھا پنجاب نُوں آپیں بننا پیا۔ ایہدے وِچ صدیاں لگ گئیاں۔ ایہا گل انگریز نُوں وی ہضم نہیں ہو رہی کہ پنجاب ہندوستان دے قبضے ہیٹھ کیوں نہیں اے۔ ازاد کیوں اے ہندوستان دی افغانستان جان والی راہ اُپر ازاد پنجاب کیوں مَل مار کے بیٹھا اے۔ رنجیت سنگھ کیوں اے خالصہ کیوں اے پنجاب دی فوج کیوں اے تے سبھ توں ودھ پوربیا دی ایہ سوچ کہ پنجاب ہے ای کیوں؟'' مُراد حیات ہولی جیہا جواب دتا۔ آل دوالے بیٹھے درباری اوہناں دیاں گلاں اُپر کن چاں لگ پئے۔ ''غلامی دی سزا بڑی لمی سی صدیاں اُتے کھلری ہوئی ...... صدیاں ایہہ جانن، بھالن تے سوچن وِچ لنگھ گئیاں کہ پنجاب کتھوں شروع ہوندا اے تے کتھے مُکدا اے پنجابی زبان بولن والے اٹک توں جمنا تک تے جموں کشمیر توں راجستھان تک کھنڈرے ہوئے نیں۔''

''جد دا پنجاب ہندوستان کولوں ازاد ہویا اے۔ درہ خیبر نُوں مل کے بیٹھا اے، افغانی دھاڑویاں کولوں تے جان چھُٹ گئی اے۔'' شیر سنگھ اوہدیاں گلاں بڑے گوہ نال سُندا سجے کھبے دربار اُتے وی نظر ماری جاندا۔ ''تیری گل وِچ کوئی شک نہیں اے۔ ہُن سارے احمد شاہ تے نادر شاہ کتھے گئے نیں گل نری اینی سی کہ جس ویلے پنجاب نے اپنی فوج تے اپنی حاکمیت قائم کرلئی۔ اپنیاں حداں ناپ کُچھ لئیاں دِلی کولوں اپنی ازادی کھوہ لئی۔ لوکائی اِک دُوجے نُوں برداشت کرن تے اپنی سرکار نالِ مونڈھا جوڑیا تے سارے مغلاں، مرہٹیاں، احمد شاہاں، ابدالیاں تے غزنیاں نُوں پنجاب دا راہ بھُل گیا تے ہندوستان نُوں وی ڈکا لگ گیا۔''

اچانک اوہ گلاں کردے چُپ کر گئے۔ بادشاہ دی دربار وِچ آندے دا اعلان شاہی دربان نے کیتا۔ تھوڑی چِر مگروں پنجاہ مشعل برداراں دے جلوس وِچ بادشاہ رانی جنداں دے محلوں نکل کے اُٹھ دروازے والے ویڑھیوں لنگھدا شیش محل دے احاطے وِچ وڑیا۔ شیش محل دے ساہمنے دوہاں پاسیاں دو قطاراں وِچ کُرسیاں اُپر بیٹھا سارا دربار اوہدے آدر وِچ اُٹھ کھلوتا۔ درمیانے قد، تگڑے جُثے، سخت چہرے والا سینہ تان کے تُردا، کھبا ہتھ تلوار دے ہتھے اُپر رکھی ناپ تول کے قدم رکھدا سارے دربار اُپر نگاہماردا رنجیت سنگھ دوہاں قطاراں وِچ ہتھ بنھ کے کھلوتے درباریاں دے وِچکاروں لنگھدا شیش محل دی وِچکارلی محراب دے ساہمنے، اپنے لئی رکھی کُرسی کول اپڑ کے کھلو گیا۔ اوہنے اِک نگاہ شیش محل دیاں شیشیاں دے ہزاراں شیشیاں دے لشکارے اُپر

ماری تے فیر پرت کے دربار اُپر اک نگاہ ماری۔ ''نرم طبیعت، مٹھی زبان، جاگدے ذہن، سیانف تے ٹھنڈے دماغ دے مالک پنجاب دے ایس سُورمے بادشاہ دی تیز دماغی، ذہانت تے بہادری نے صدیاں توں کھلرے مُونہہ زور، بے قابو تے طاقتور پنجاب نوں اک مُٹھ کر دِتا...... جِتھے لوکاں دیاں سوچاں مُکدیاں سن رنجیت سنگھ اوتھوں سوچنا شروع کردا۔'' مُراد حیات آکھدا ہوندا ''رنجیت سنگھ اپنے اپنے ویلے توں اگانہہ سوچدا اے اگانہہ رہندا اے'' اک پل لئی کھلو کے اِک اِک درباری دے چہرے نُوں پڑھدا بادشاہ اپنی کُرسی اُپر سینہ تان کے بہہ گیا۔

''جس انگریزی سامراج دی سلطنت اُپر اج سورج نہیں ڈُبدا جیہنے واٹرلو وِچ فرانس دے شہنشاہ نپولین نُوں جنگ وِچ ہرا کے اپنی قید وِچ کر لیا اے جیہڑا پُورے ہندوستان اُپر قبضہ کیتی بیٹھا اے، اوس انگریز دا گُزرے چالھی ورھیاں وِچ پنجاب دے سورما بادشاہ رنجیت سنگھ اُپر کوئی وس نہیں چلیا۔ پنجاب دے شیر بادشاہ اگے سامراج دی ساری سیاست مکر، فریب، دھوکے، چلاکی، ہشیاری تے فوجی طاقت دا دُھوں نکل جاندا۔ ایس گل وِچ کوئی شک نہیں کہ رنجیت سنگھ اگے انگریز بے وس ہو چُکیا جیہدی وجہ توں پنجاب سامراج دے قابو نہیں آ رہیا۔ جنا اوکھا انگریز پنجاب وِچ ہویا یاں اوہنے اجے ہونا اے، دُنیا وِچ کِدھرے ہور دے نہیں ہویا۔ نہ اوہنے کدی ہونا۔'' مُراد بڑے گوہ نال کدی رنجیت سنگھ تے کدی دربار وِچ بیٹھے انگریز کمانڈر انچیف سر ہنری فین تے اوہدے ساتھی انگریز افسراں دے چہریاں نُوں تکدا سوچ رہیا سی۔

رنجیت سنگھ کدی اپنے لئی تخت نہ بنوایا۔ اوہ اک سادے جیہے مُوڑھے یاں کرسی اُپر بہہ کے دربار تخت گاہ وِچ کردا۔ اوہ کدی تخت اُپر نہ بیٹھا نہ کدی اوہنے تخت دربار وِچ رکھن دتا۔ بادشاہ نے قیمتی گوڑھے نیلے رنگ داشاہی دا بانا پایا سی۔ اوہدے گل وِچ ہیرے تے قیمتی موتیاں دی لڑیاں والیاں دوگانیاں تے اک ہار پئے سن۔ سر اُپر کیسری رنگ دی پگڑی سی تے اوہدی سجی بانہہ اُپر ''باز وبند'' وِچ بنھیا کوہ نور ہیرا لشکارے مار رہیا سی۔ اوہدی لمی سفید داڑھی جیہڑی اوہدے سینے تک اپڑدی لہراندی اوہدی شخصیت دی عظمت تے بزرگی وِچ وادھا کردی۔ اوہدے لک نال بنھی تلوار دے ہتھے اُپر سونا تے جواہرات جڑے سن۔ بادشاہ دے اپنی کُرسی اُپر باہندیاں ساراای اک پل دے وقفے مگروں سارا دربار وی اپنیاں اپنیاں کُرسیاں اُپر بہہ گیا۔

بادشاہ دی کنڈ مگر جرنل دھیان سنگھ ہتھ بنھ کے کھلوتا سی۔ سبھ توں پہلاں پشاور، ہزارہ، ملتان، قصور کشمیر تے دُوجے علاقیاں دے گورنراں نے بادشاہ دی سیوا وِچ تحفے تحائف پیش کیتے جواب وِچ بادشاہ نے وی دربار ولوں اوہناں دا مان ودھاندیاں اوہناں نُوں تحفے دِتے۔ فیر

دربار وچ موجود فرانسیسی تے دُوجے یورپین افسراں اوہنوں فرانس تے یورپ توں آئیاں نویاں بندوقاں تحفیاں وچ دتیاں۔ بادشاہ اوہناں لئی انعام اکرام تے سرکاری سہولتاں ودھان لئی وزیر خارجہ فقیر عزیز الدین نوں حکم دتا۔ اوس توں پچھے مقبوضہ ہندوستانوں آئے انگریز فوجی افسراں دا جتھا انگریز کمانڈر انچیف سر ہنری فین دی آگوائی ہیٹھاں اپنی تھاویوں اُٹھ کھلوتا۔ انگریز کمانڈر انچیف جد ٹُردا ہویا اپنے جتھے نال بادشاہ دے ساہمنے اپڑیا تے رنجیت سنگھ وی اپنی کُرسی توں اُٹھ کے اوہنوں جپھا پا کے ملیا۔ انگریز کمانڈر انچیف نے بادشاہ نوں سیلوٹ کیتا وائسرائے ہند ولوں پنجاب دربار نوں تحفے، دوستی دے سُنیہے تے اِک ان مُلی تلوار پیش کیتی۔ بادشاہ نے تحفے لے کے انگریز افسر دا شکریا ادا کیتا تے اوہنوں وائسرائے ہند لئی پنجاب دربار ولوں تحفے دتے۔ فرانس دے اعلیٰ قومی اعزاز ''لیجین ڈی آنیئر'' دے طرز اُپر بنے ''مبارک ستارہ پنجاب'' (سٹار آف پنجاب) دا اعزاز پنجاب سرکار ولوں انگریز کمانڈر انچیف نوں پیش کیتا گیا۔ بادشاہ نے اپنے ہتھ نال سونے دا ایہہ تارا جیہڑا کہ تن رنگلی ریشمی پٹی نال بجھیا سی۔ گانی وانگ انگریز کمانڈر انچیف دے گل وچ پایا۔ فیر اوہنوں اپنے کھبے لاہے اِک سکھنی پئی چاندی دی کُرسی اُپر باہن لئی اشارہ کیتا۔ جیہڑی ایسے مقصد لئی اوتھے رکھی گئی۔ ایہہ ساری کاروائی چلدیاں رنجیت سنگھ بڑے دھیان نال انگریز افسر دا کھلونا، اُٹھنا، باہنا، گل کرنا تے تحفے پیش کرن ویلے اوہناں دیاں حرکتاں تے چہریاں نوں پڑھن دی کوشش کردا رہیا۔ اوہ اپنی کرسی اُپر بہہ گیا تے انگریز جنرل وی اوہدے برابر کھتی پئی چاندی دی کُرسی اُپر ادب نال بہہ گیا۔

اوہدے نال آئے سر والس تے دُوجے انگریز افسر بادشاہ ول کنڈ کرن دی تھاں اُلٹے قدماں نال ٹردے اپنیاں اپنیاں کُرسیاں اُتے آ کے بہہ گئے۔ بادشاہ کُجھ دیر سر ہنری کولوں انگریزی فوج دے اسلحہ ہتھیاراں تے ٹرینگ دے طریقیاں فرانس تے انگلینڈ دی جنگ تے نپولین دی ہار تے گرفتاری بارے سوال پُچھدا رہیا۔ پر دل وچ نپولین دی گرفتاری اُپر افسوس کردا جیہدا اظہار اوہنے اپنی فوج دے فرنچ افسراں اگے کئیں واری کیتا۔ جدوں اوہناں دیاں گلاں مکیاں تے فیر بادشاہ نے اشارہ کیتا تے اچانک شیش محل دے ویہڑے وچ نچن والیاں ست سوہنیاں کُڑیاں اِک قطار بنائی دربار دے وچکار آبشار والی تھاں آن کھلوتیاں۔ آبشار اوس ویلے بندسی تے شیش محل دا سنگ مرمر دے فرش والا ویڑھا نچن والیاں لئی سُکا رکھیا گیا۔ اوہناں دے نال ای سازاں والے وی نولکھا دے نال کھبے ہتھ بنے برانڈے وچ چٹیاں ریشمی جالیاں دیاں پردیاں پچھے آ کے بہہ گئے۔

ناچیاں وِچوں چھ کُڑیاں اِک دُوجے دے ہتھ پھڑ کے اِک گول دارہ بنایا۔ ستویں کُڑی جیہڑی اوہناں وِچوں سبھ توں اُچے قد دی سی، وِچکار کھلوتی رہی۔ فیر اچانک کُڑیاں نے گول دائرہ توڑیا تے اوہ ساریاں دو دو دِیاں تن قطاراں بنا کے اوہدے پچھے پباں بھار بہہ گیاں۔ ستویں کُڑی گول وارے دے وِچکار بادشاہ ول چہرہ کر کے کھلوتی سی۔ اوہ نازک تِلی پتنگ کُڑی پورے دربار وِچ کھلوتی کسے رُکھ دی لگر وانگ ڈولدی سی۔ ہولی ہولی سازندیاں بہار دی شام دا کوئی ساز چھیڑ دتا۔ نچن والی دا چہرہ آتشی رنگ دی ریشمی چُنی نال کجیا سی۔ اوہنے لال گھگھرے تے اوہدی ساوے رنگ دی لک تک اپڑدی تنگ گلابی کُرتی اُتے پتلے لک نال اِک سنگترئیے رنگ دا ریشمی پٹکا بنھیا سی تے نازک نازک گوریاں باہواں موتیے دیاں گجریاں نال بھریاں سن، جیہناں دی خوشبو نال پُورا شیش محل مہک پیا۔ اوہدا ریشم وِچ ولھیٹیا نازک وجود تک انج ای جاپدا جیوں کسے نے گلاب دی کلی نُوں ریشم دی ڈور نال بنھن دی کوشش کیتی اے۔ اوہ پَیروں ننگی سی پر نازک تے گورے پَیراں دی حرکت نال پیراں وِچ بنھے گھنگھرو انج ای وجدے جویں اوہناں پیراں وِچ گھنگھرواں دی جان سی۔ کسے فنکار دے ہتھے نال اُکرے اوہدے تکھے نین نقش تے گورے نازک ہتھ پَیر دربار وِچ بیٹھے کنیاں دے دل دی دھڑکن تیز کر گئے۔ سازندیاں جدوں اپنے سازاں اُتے بہار دا راگ ہولی ہولی چھیڑیا تے دربار وِچ کھلوتی ناچی سپنی وانگ لہراندی ولا کے کھاندی ہولی ہولی اپنے مکھڑے توں ریشم دی چُنی اپنے سر توں اپنے گل وِچ رِشکائی تے ویکھن والیاں دیاں کالجیاں وچوں حُسن دا جلوہ مرزے دے تیر وانگوں پار ہو یا۔ بادشاہ دے چہرے اُپر مسکراہٹ سی۔ اوہ اپنے برابر بیٹھے گورے دی حالت بڑی دِلچسپی نال تک رہیا سی، جیہڑا بیڈیاں وانگ بُت بنیا ہٹ ہٹ اوس جادُوگرنی نُوں گھوری جاندا، جیہدے حُسن دے اگے کوہِ نور سنے دربار دی ہر شے بُجھ گئی۔ کمانڈر انچیف نال آئے دُوجے گوریاں تے باقی دے دربار دا وی ایہا حال سی۔ طبلے تے تھاپ پئی۔ سازندیاں ساز چھیڑے، ناچی نری ناچی نہیں سی۔ گاؤن وی جاندی سی پہلاں فرش اُتے بہہ کے اوہنے اِک گیت گایا۔ اوہدے سُریلی اواز نے پُورے دربار نُوں کیلی چھڈیا ''جندڑی'' مُراد اوہنوں ساہ ڈک کے اکھاں جھمکائے بنا تکدا بیٹھا سوچدا سی۔ ''ایس ناچی دے پیراں ہیٹھ اج چن سورج نیں پورا لہور دربار اے۔'' اوہنے شاہ حسین دا کلام گویا:

نی سئیو اسیں نیناں دے آکھے لگے

جیہناں پاک نگاہاں ہویاں کہیں نہ جاندے ٹھگے

کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی، کاگ نہ تھیندے بگے

شاہ حسین اوہ پان شہادت مرن جو متراں دے اگے

نی سئیوں اسیں نیناں دے آکھے لگے ......

اوہنوں نچدیاں تے گاوندیاں ویکھ کے سارے درباریوں ساہ لینا تے اکھ جھمکنا بُھل گیا۔ بادشاہ دے چہرے اُتے مسکراہٹ سی۔ بادشاہ آپ وی سر سنگیت دا قدردان سی تے اپنے درباریاں دے حال وچ حال رلائی بیٹھا سی۔ گیت مُکا تے اچانک لوی عمرے دی اوس نچنی نے پردے پچھے بیٹھے سازندیاں نوں سجے ہتھ دی اُنگلی نال اشارہ کیتا۔ اک پل لئی خموشی چھا گئی۔ دربار وچ سناٹا سی۔ فیر اوہنے دُوجا اشارہ کیتا۔ اوہدے نال ای سنگیت تے ناچ ساز تے حرکت دا جوبن دربار وچ ہڑھ آ گیا۔ اوس ناچی تے دُوجیاں کُڑیاں دے پنڈیاں وچ جویں بجلیاں بھریاں سن۔ اوہناں دربار وچ اک طوفانی رقص پیش کیتا۔ دربار اوہدے ناچ دے سحر وچ ڈُبیا سی۔ کسے نُوں اپنا ہوش نہیں سی۔ جدتک نچن والیاں نچدیاں رہیاں۔ پورا دربار مدہوشی دے عالم وچ اوہناں تھرکدیاں، ولا کے کھاندیاں، ڈولدیاں، لہراندیاں سپنیاں نُوں ای تکدا رہیا۔ بادشاہ پر اپنے ہوش وچ سی تے مسکراوندا درباریاں تے مہماناں نُوں تکدا رہیا۔ مُراد نچن والیاں دی اگوائی کرن والی لال ریشمی گھگھرے والی اوس کُڑی نُوں ویکھی جاندا۔ ایہہ جندڑی نال اج اوہدی دُوجی مِلنی سی۔ پہلاں اوہ اوہنوں میلہ چراغاں وچ دھمال پاوندی دِسی تے ہُن اوہنوں دربار وچ نچدی دِسی۔ لہور شہر، دربار تے شہر دے شوقین مزاجاں نُوں جندڑی دے ملکوتی حسن نے جھلاّ کیتا ہویا سی پر اوہ کسے ہور نگر جھلّی سی۔ اوہدی کوشش ہوندی کہ جتھے مُراد موجود ہووے۔ اوہ اوتھے ضرور جا کے نچے۔ اوہدی ساری حیاتی مُراد دے گول دارے دے آل دوالے گُھمدی تے ایس گل داپتہ شہر والیاں نُوں وی سی۔ پر جندڑی دی چاہ تے طلب رکھن والے فیر وی ہمت نہیں سن ہاردے سچ جو گُجھ وی سی کمانڈر مُراد جیہے سخت دل بندے نُوں وی نچن والی اوس سوہنی کُڑی نے اندروں باہروں ہلا کے رکھ دتا۔ اوہدی چاہت دی کانگ ہر ویلے چڑھی رہندی اُترن دا ناں نہ لیندی۔ مُراد کئیں واری اوہدے کولوں لُکدا پھردا۔ پر اوہ اوہدا پرچھاواں بنی ہر ویلے اوہدے نال نال رہندی۔ "کنجری آں کنجری .... کنجریاں تاج تخت کھا گیاں توں کیہ شے ایں پرہانا" جندڑی مُراد دیاں اکھاں اگے اپنے نازک نازک ہتھ لہراندیاں اوہنوں چیلنج کردی۔

اچانک ساز اواز تے ناچ بند ہو گیا۔ نچن والیاں بادشاہ نُوں اداب کر دِیاں محفلوں اپنے پباں بھار نسدِیاں ہنیری دی رفتار نال ای نکلیاں۔ پورا دربار سکتے وِچ آ گیا۔ بڑی دیر مگروں دربار وِچ بیٹھے لوکاں نُوں ہوش آیا کہ ناچ مُک چُکیا اے ناچیاں جا چُکیاں نیں تے اوہ رنجیت سنگھ دے دربارے ایس ویلے حاضر نیں۔ گورا کمانڈر انچیف پہلاں تے حران پریشان ہو کے جویں اَدھی نیندروں جاگیا۔

''واٹ اے ڈانس ...... واٹ اے بیوٹی'' سر سینزی فین نے بڑے کُھلے دل نال پُورے زور نال دوہاں ہتھاں نال تاڑی وجادِیاں۔ اوس ناچ دی واہ واہ کیتی تے نچن والیاں نُوں بلا شیری دتی، جیہڑیاں اوہدے ہوش وِچ آوندیاں تک درباروں غیب ہو چُکیاں سن۔

اوہدے نال سارے دربار نے تاڑی ماری۔ تاڑی مارن والیاں وِچ آپ بادشاہ وی رلیا۔ رنجیت سِنگھ دے مُکھ تے کِسے معصوم بال وانگ مُسکان کھیڈ رہی سی۔ اوہ اپنے دربار وِچ خوش بیٹھے لوکاں نُوں تک تک کے خوش ہو رہیا سی۔ اوہدا ذہن پُر سکون سی۔ اوہدے غیر ملکی پروہنے جیہڑے کُجھ دیر پہلاں کسے پہاڑ تھلے آئے اُٹھاں وانگ جاپدے متھیاں اُپر فکراں دیاں پگڑیاں چاڑھ کے بیٹھے سن۔ ہُن اوہ نارمل سن تے اوہ ہُن اوہناں نال کُھل کے گل بات ہو سکدی سی۔ انگریز کمانڈر انچیف کھنگورا مار کے گل کرن لئی اپنا گلا صاف کیتا۔ بادشاہ بارے گورے نُوں پہلاں ای بریفنگ وِچ دس دتا گیا سی کہ '' پنجاب دا بادشاہ اِک سُورما اے۔ اوہدی حیاتی دا وڈھ حصہ گھوڑے دی کنڈ اُپر بیٹھیاں جنگاں وِچ گُزریا اے۔ اوہنے کئی واری اپنا کھانا وی جنگ دے میدان وِچ گھوڑی دی کنڈ اُپر بہہ کے کھاہدا۔ اوہ تخت گاہ وِچ تخت دی تھاں اپنی کُرسی ڈاہ کے باہندا۔ اوہنوں اپنے دیس دے اِک اِک شہر، پنڈ گراں، راہ سڑک تے سرکاری اہلکاراں دے ناں مُونہہ زُبانی یاد نیں۔ اوہ کِسے وی مذہب دے خلاف گل نہیں سُندا۔ اوہنوں دُنیا دے لوکاں، دیساں، قوماں، ہتھیاراں، فوجاں، اسلحیاں تے نویاں سوچاں بارے جانکاری لین دا ڈاڈھا شوق اے۔ اوہ اپنے مِلن والیاں نُوں ہر قسم دے سوال کر کے اوہناں کولوں مناسب، سِدھے تے سچے جواباں دی خواہش رکھدا اے۔ جے مہمان مطلب دی گل توں تھڑک جاوے تے بادشاہ دربار برخاست کر دیندا اے جے گل اوہنوں چنگی لگے تے دربار مُکن دا کوئی ویلا نہیں ہوندا جدوں تک مہمان تھک نہ جاوے بادشاہ اوہدیاں گلاں سُنن لئی تیار رہندا اے۔''

''میں انگلستان دی انگریز سرکار ولوں پنجاب دے بادشاہ رنجیت سِنگھ، لہور دربار تے پنجاب دے لوکاں لئی امن تے دوستی دا سُنیہا لے کے آیاں۔ انگلستان سرکار پنجاب سرکار کولوں

ایہہ جاننا چاہوندی اے کہ کیہ کوئی اجیہا مامِلا ہے جیہڑا دوہاں سرکاراں دا دھیان منگدا اے جے دوہاں سرکاراں ایس علاقے وِچ امن تے ترقی دا اک نواں سفر رل کے شروع کر سکن۔'' انگریز کمانڈر نے اپنی سرکار ولوں دوویں دیساں وِچ مامِلے گل بات راہیں نبیڑ دا سُنیہا بڑے کُھلے لفظاں وِچ پنجاب دے بادشاہ نُوں اپڑایا۔

''میں چاہندا ہاں کہ انگریز سرکار تے پنجاب سرکار وچالے پنجاب تے ہندوستان دیاں سرحداں دے تنازعے دا پُر امن طور تے ہمیش لئی مُک مُکا کر لیا جاوے تاں جے آؤندے ویلیاں وِچ کسے وڈے تنازعے توں بچیا جا سکے۔ دوہاں ناویاں دا ایہدے وِچ فیدا اے۔ کُجھ شیواں لُکان والیاں نہیں ہوندیاں نہیں تے اوہ مگروں بڑے نقصان کر دیاں نیں'' رنجیت سنگھ پہلاں ای تیار بیٹھا سی۔ اچانک سنجیدہ ہو کے سینہ تان کے بہہ گیا۔ اوہدا دھیان انگریز جرنل ول سی سجا ہتھ اپنے گوڈے تے رکھیا تے کھبا ہتھ کُرسی دے کھبے ہتھے اُپر رکھ کے گورے دیاں اکھاں وِچ تکدا مطلب دی گل ول پرتیا۔ اوہ اپنے مُونہہ وِچوں نکلن والی گل دے اک اِک لفظ تے زور دے کے بڑی نرم زبان بول رہیا سی۔ ''اٹک توں لے جمنا تک تے جموں کشمیر توں لے راجستھان تک پنجاب اے۔ دِلی پنجاب دا انگ اے۔ پنجاب کشمیر دی دھرتی ماتا اے۔ ہندوستان جمنا توں پار اے تے اوتھے اِک وکھری قوم وسدی اے، ایس لئی پنجاب تے ہندوستان دی سرحد جمنا نُوں ہونا چاہیدا اے۔ انگریز سرکار نے پنجاب دے چوہداں علاقیاں اُتے مَل ماری ہوئی اے، ایہہ مامِلا جنا چھیتی نبڑ جائے، دوہاں ناویاں واسطے چنگا ہوسی تاں جے لوکائی دی بہتری تے وپار دے مامِلیاں ول دھیان دِتا جا سکے۔ اُنج وی ساڈی ہزاراں ورھیاں اُپر کھنڈری تریخ گواہ اے کہ پنجاب دی لوکائی ہندوستان تے باہریاں دے تھلے لگ کے رہنا یاں اوہناں دا اُتلا ہتھ کدی پسند نہیں کیتا۔ دُوجا ستلج پار پنجاب دے سر اُپر بیٹھی انگریز فوج دی موجودگی سبب پنجاب پچھلے اٹھتی ورھے توں حالتِ جنگ وِچ بیٹھا اے۔ ایہہ حالت پائیدار امن تے دوستی لئی کوئی چنگی گل نہیں۔ نالے جے پنجاب دے علاقے پنجاب نُوں واپس مِل جان تے ہندوستان نُوں افغانستان تے روس تے اگلے دیساں تک جان لئی پنجاب وِچوں راہداری دِیاں سہولتاں وی دِتیاں جا سکدیاں نیں۔''

رنجیت سنگھ دی گل سُن کے دربار اُپر اِک سناٹا چھا گیا۔ سبھے ساہ ڈک کے اوہدے ول دھیانی تے نالے انگریز افسراں دے چہریاں ول تک رہے سن۔ ایہہ پنجاب دا سُورما بادشاہ بول رہیا سی۔ اوہدا آکھیا اک اِک لفظ انگریز پروہنیاں دے کناں وِچ پگھرے ہوئے سیسے وانگ

اُتر دا گیا۔ اوہ سیاست تے سفارتکاری نُوں جاندا تے سمجھدا سی تے ویلا ویکھ کے اپنی گل کرن دا گُر وی جاندا سی۔ اوہنوں پتہ سی دا اوہدے حق وِچ تے گورے دی مخالفت وِچ چل رہی اے۔ دربار دی چُپ اوودوں ٹُٹی جدوں رنجیت سنگھ اپنی گل پُوری کردیاں بولیا: ''پنجاب تے ایسٹ انڈیا کمپنی وچالے ہندوستان دی وَنڈ ہونی چاہیدے اے'' اوہنے گل مُکا کے چُپ کیتی تے نالے انگریز جرنیل دے چہرے دا رنگ بدلدا ویکھدا رہیا۔ ''ایسٹ انڈیا کمپنی جمنا توں پرانہہ ہندوستان وِچ رہوے ایدھر سارا پنجاب اے۔''

''میں پنجاب دے بادشاہ دا سُنیہا گورنر جنرل تے انگلستان دی سرکار نُوں اپڑا دیاں گا۔'' گورے کمانڈر دے چہرے دا رنگ بدلیا اوہنے بڑا اوکھا ہوندیاں اپنے چہرے اُپر آون والے غُصے تے اپنے چہرے اُپر آئی ناپسندیدگی نُوں لکان دی کوشش کیتی۔ گورے دا مزاج خراب ہو چُکیا سی۔ نال ای اوہدے نال آئے انگریز فوجی افسراں دا وی۔ دربار وِچ بیٹھے فرانسیسی جنرل الارڈ، جنرل ونچورا تے دُوجے یورپین افسر انگریز افسراں نُوں بڑے گوہ نال تک رہے سن۔

ہندوستان توں آئے انگریز افسراں نُوں پتہ سی کہ ہندوواں، مسلماناں تے سکھاں نُوں نال رلا کے پنجاب نُوں اِک مُٹھ کرن، اوہنوں باہریاں دے حملیاں توں محفوظ کرن تے اوہنوں اِک پُرامن دھرتی وِچ بدلن والا ایہہ ذہین، بہادر تے عظیم حاکم کوئی باہری نہیں۔ ایس دھرتی دا پُتر سی تے اپنے مُلک دی ازادی، سلامتی تے روّلے پیاں سرحداں بارے جدوں ودھ حساس ثابت ہویا سی۔ اوہ افغانیاں تے انگریزاں دوہاں نُوں پنجاب وِچ وڑن توں ڈک بیٹھا سی۔ انگریز کمانڈر نے اِک واری نویں سریوں اوہنوں روس دے خطرے نُوں ساہمنے رکھدیاں ہندوستان تے پنجاب دے دفاع دے مشترکہ منصوبے دا ذکر کیتا جیہڑا پہلاں میجر مٹکاف پیش کر چُکیا سی۔

''پنجاب ہندوستان تے انگریزاں دی مدد توں بغیر وی اپنا دفاع کر سکدا اے۔ سانوں رُوسیاں کولوں اجے کوئی تکلیف نہیں اے پنجاب نُوں جے کوئی تکلیف ہے تے اوہ افغانستان تے ہندوستان وَلوں اے جیہڑے ساڈا ازاد وجود برداشت کرن نُوں تیار نہیں ہین۔'' رنجیت سنگھ اوہنوں جواب دے دتا۔

گورے کمانڈر نُوں اندازہ سی کہ رنجیت سنگھ پہلاں گل بات نال معاملے نبیڑن دی کوشش کردا اے جے کوئی اوہدی گل نہ سمجھدا تے فیر اوہ مسئلہ حل کرن لئی اپنی طاقتور فوج نُوں کڈھ کے جنگ دے مدان وِچ لے اوندا تے معاملا نبیڑ لیندا ایہدے وِچ اوہنوں کدی ناکامی نہیں سی ہوئی۔ اوہ جنگ وِچ ہرن دی پرواہ نہ کردا تے جدوں تک جنگ جت نہ لیندا دُشمن دی جان نہ چھڈدا۔

ایہدے وِچ وی کوئی شک نہیں سی کہ اوہ جنگ دے مدان وِچ اِک خطرناک دُشمن ثابت ہوندا۔
اوہنے اپنی فوج وِچ ہر مذہب نال تعلق رکھن والے پنجاب دے جنگجو قبیلیاں دے گھبرو چُن چُن کے بھرتی کیتے ہوئے سن تے ایس سخت ڈسپلن رکھن والی فوج نوں جدید اسلحے نال مسلح کر کے اوہدی نپولین دی فوج دے طرز تے جدید جنگی طریقیاں نال ٹریننگ کیتی ہوئی سی۔ اوہ پنجاب دیاں سرحداں نوں ایہدی قدرتی سرحد یمنا تک لے جان دی نیت بنھ کے بیٹھا تے دِلی اُپر قبضہ کرن دی تیاری کر رہیا سی۔ انگریز تے افغانی دوویں اوہدی طاقت کولوں خوف تے دہشت کھاندے۔ اُتوں فرانس یورپ امریکا تے دُوجے مُلکاں نال اوہ سفارتی تعلقات وی اُسارن وِچ کامیابی دی راہ ٹُر رہیا سی۔ پنجاب دی خاموش خارجہ پالیسی تے دُوجیاں بادشاہیاں نال اوہدے تعلقات اگانہہ توں اگانہہ ودھدے جا رہے سن۔ انگریز ہر آون والے دِن نال تگڑے ہوندے ازاد تے خودمختار پنجاب دے وجود نوں ہندوستان وِچ اپنی بقالئی سبھ توں مُڈھلا تے سبھ توں وڈا خطرہ سمجھدے۔ دربار وِچ فرانسیسیاں دی موجودگی نوں ناپسند کردے فرنچ تے یورپین جرنیل تے افسر پنجاب دی فوج نوں جدید ٹیکنالوجی تے فوجی ٹریننگ دے رہے سن۔ جیہڑی فوج خاص دی شکل وِچ سامنے آئی۔

بادشاہ ستلج توں پار بیٹھی انگریز سرکار دی فوج نوں پنجاب دے علاقیاں اُپر قابض فوج مَندا تے ایس قبضے نوں سخت ناپسند کردا۔ اوہنے کئیں واری اوہناں علاقیاں نوں انگریزی تے ہندوستانی قبضے کولوں ازاد کران لئی فوجی منصوبے بنائے تے امرتسر وِچ اپنے تے انگریزاں دے وِچکار ہوون والے معاہدے نوں جیہدے وِچ ستلج نوں ہندوستان تے پنجاب دی سرحد منیا گیا سی۔ بارے اپنی ناپسند دا اظہار کردا رہندا۔ اوہنے کئیں واری انگریزاں نال جنگ دی تیاری کیتی پر ہر واری کسے نہ کسے وجہ توں ایہہ معاملا پچھانہہ سُٹنا پے جاندا۔ انگریز کمانڈر نے ویکھیا کہ گل مُک گئی اے۔ بادشاہ چُپ کر گیا اے دربار وِچ سناٹا چھا گیا اے، جیہدا مطلب اے۔ دربار اِک پل وِچ برخاست ہون والا اے۔ اوہدا پنجاب دا پھیرا تے ساری محنت برباد ہون والی اے۔ ہور گل بات دا بُوہا بند ہو چُکیا اے۔

''تیرا پیو نیکا اِک گل آکھدا ہوندا سی مُراد حیات ...... مینوں چیتا کرائیں ......'' اچانک رنجیت سنگھ اپنی حالت اُپر قابو کر کے اپنی گل ولا دتی تے دربار دی کجی قطار وِچ بیٹھے مُراد ول پرتیا۔

''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا، پیڑیا گھوڑا تے بھری بندوق میری ہوند، ازادی تے

خود مختاری دی ضمانت نیں ...... جیہڑا میری جُوہ وِچ زوری پَیر رکھے یاں ایس ول ملوٹی اکھ نال تکے اوہ میرا دشمن اے۔'' مُراد اُٹھ کھلوتا بڑے احترام نال پہلاں سِر نوا کے اپنے بادشاہ نُوں تعظیم دِتی تے سینہ تان کے اپنی بھاری تے اُچی اواز وِچ اپنی گل کیتی۔ انگریز افسراں نے مُراد دے موںہوں ایہہ گل حرانگی نال سُنی۔ انگریزاں لئی ایہہ پنجاب دربار ولوں اِک دھمکی سی یاں سُنیہا اگلیاں اپنی گل بڑے طریقے نال اپنیاں پروہنیاں تک اپڑا دِتی۔

''بے شک ...... بے شک ......'' رنجیت سِنگھ سجّا ہتھ بے اختیاری وِچ اپنے دِل تے رکھ لیا۔'' اپنی ازادی تے خود مختاری دی راکھی کرنی پیندی اے۔ نہیں تاں ایہہ وگدے پانی وانگ ہتھوں نِکل جاندی اے تے جاندیاں جاندیاں غلامی دی کالکھ مُونہہ اُتے مَل جاندی اے۔''

انگریز کمانڈر تے اوہدے نال آئے انگریز افسر بڑے گوہ نال رنجیت سِنگھ دِیاں گلاں سُن رہے سن۔ ''ہز ایکسی لینسی ...... کیہ پنجاب دا بادشاہ سانوں دس سکدا اے کہ رب تک اپڑن دا سبھ توں سوکھا طریقہ کیہ اے......'' اچانک سر والس نے محول پرت دتا۔

''کمپنی نال اوہدیاں شرطاں تے اتحاد تے پنجاب بنا شرط اوہدے حوالے کرن تے رضا مندی نگروں رب کول چھیتی اپڑیا جاسکدا اے۔'' رنجیت سِنگھ نے بے اختیاری وِچ اوہنوں جواب دِتا۔ پُورے دربار وِچ اِک واری فیر زوردار ہاسا سُنیا۔

دربار مُکن دا ویلا ہو رہیا سی۔ آخر تے فوجی افسراں نُوں اعزاز دِتے گئے۔ اعزاز پاون والیاں وِچ کشمیر، ہزارہ، پشاور، ملتان تے جمرود توں آون والے فوجی افسر سن۔ وارو وار افسراں دے ناں پُکارے جاندے جیہدا ناں سدیا جاندا اوہ افسر اپنی کُرسی توں اُٹھدا تے بادشاہ کولوں جا کے اعزازی شمشیر لیندا۔ تلوار کھبے ہتھ وِچ پھڑ کے نیویں کردا بادشاہ نُوں سلوٹ کردا اوہناں قدماں تے تِن چار قدم پچھے ہٹدا اٹینشن ہو کے بادشاہ نُوں تعظیم دیندا تے فیر پرت کے مارچ کردا ہویا۔ اپنی کُرسی اُپر جا کے بہہ جاندا۔ مُراد نُوں اعزاز دین لئی سدیا گیا۔ مُراد اپنی کُرسی توں اُٹھیا تے اوہدے لئی دربار وِچ بڑی دیر تک تاڑیاں وجدیاں رہیاں۔ اوہنوں فوج وِچ بہترین ڈسپلن والا افسر ہوون دا اعزاز دِتا گیا، جیہڑا کہ اِک اعزازی شمشیر سی۔

''میں بھوراں دِلی دے کنگرے دیاں شکر وانگوں بھور تے بھاجڑ پا دیاں تخت لہور ...... ڈلے بھٹی تے ساندل بار دے باغی کساناں دی جُوہ نال تعلق رکھن والا پنجاب آرمی وِچ بہترین ڈسپلن دا مالک تے اِک مثالی فوجی افسر کمانڈر مُراد حیات آ کے اپنی اعزازی شمشیر ڈلے دی تلوار، بادشاہ رنجیت سِنگھ دے ہتھوں لوے'' جدوں دربار وِچ شاہی اعلان ہویا۔ وزیر نے اوہدا ناں بلایا تے

شاہی قلعہ دیر تک تاڑیاں نال گونجدا رہیا۔

''ہر جبر دے ویلے وِچ اِک ڈُلا وسدا ہوندا اے تے ہر جبر دا ویلا اپنے ڈُلے نوں اُڈیکدا اے مینوں اپنی فوج دے ہر جوان دے شریر وِچ اِک ڈُلا بھٹی وِسدا اے نہیں تے اج پنجاب وی ہندوستان وانگ انگریز دا غلام ہوندا سی سرکار خالصہ نوں اپنے سپاہیاں تے مان اے۔'' رنجیت سنگھ مُسکاندیاں گل کیتی تے تلوار دوہاں ہتھاں نال مُراد نوں دین توں پہلاں نیام وِچوں کڈھ کے اُلاردیاں ہوا وِچ لہرائی تلوار سینکڑے چراغاں تے مشالاں دی روشنائی وِچ بجلی وانگ چمکی۔ دربار وِچ مکمل خاموشی سی۔ رنجیت سنگھ دی بھاری تے پاٹ دار آواز اچی ہوئی شاہی قلعے وِچ گونجدی تاں رات دا سناٹا توڑدی ہوئی دور تک بیٹھے فوجیاں تے درباریاں نوں سنیوی۔ ''پنجاب دے کسان دلی نوں کیوں لگان بھرن، رنجیت سنگھ دے درباروں تاں ساری حیاتی کسے اِک بندے نوں وی موت دی سزا نہ لبھی۔ اکبر دلی توں آ کے لہور وِچ بہہ کے چوہداں ورھے اتھے موت ونڈدا رہیا۔ پر ڈُلے وی دِلی تے مُغلاں نال جنگی کیتی اوہا گُجھ جیہدے اوہ حقدار سن...... دِلی تے باہریاں کدی پنجاب نوں سکھ دا ساہ نہ لین دتا۔''

رنجیت سنگھ دی گل سُن کے ساہمنے دربار وِچ کُرسیاں اُپر بیٹھے دلی توں تحفے لے کے آئے گورے جرنل تے اوہدے نال آئے انگریز فوجی افسراں دے چہرے بُجھ گئے۔ بادشاہ نے تلوار نیام وِچ پا کے مُراد دے ہتھاں اُپر رکھ دِتی۔ رات دے سناٹے وِچ اوہدی گھمبیر اواز دی گونج شاہی قلعے دیاں کندھاں نال ٹکرا رہی سی۔ بادشاہ دے چہرے دا رنگ بدل رہیا سی۔ اوہنوں پتہ سی انگریز سندھ اُپر قبضہ کر چکے سن تے پنجاب دے علاقے بہاولپور وِچ وڑ آئے سن تے ساریاں سفارتاں، دوستیاں، تحفیاں تے تعلقات اِک پاسے رکھ کے اندوروں اندر اوہدے آل دوالے گھیرا تنگ کر رہے سن۔ اوہناں نال چھیتی یاں چر کا فیصلہ کُن معرکہ کیتے بِنا پنجاب دا ازاد رہنا اوکھا سی تے ایس جنگ وِچ انگریز نوں ہر حال وِچ مات دینی سی۔

انگریزاں نوں دسیا گیا کہ رنجیت سنگھ انگریزاں نال اِک جنگ کرن وِچ سنجیدہ سی۔ اوہنے اپنے رہن لئی کوئی محل نہ بنوایا۔ اوہ اپنے لوکاں نال پنجابی وِچ گل کردا تے باہر دے لوکاں نال گل کرن لئی فقیر عزیز الدین نوں بطور مترجم ورتدا۔ راجہ اِک دل آویز شخصیت دا مالک سی۔ اوہدے طور طریقیاں وِچ بڑی تہذیب سی تے اوہ ہر بندے نال بڑی نرمی تے شفقت نال گل کردا۔ اوہدے چہرے اُپر لہراندی لمی چِٹی داڑھی اوہدی بزرگی نوں اِک تقدس دا مقام دیندی۔ اوہ پتھلا مار کے دربار وِچ اپنی کُرسی اُپر باہندا سجا ہتھ اپنے گوڈے تے رکھدا تے کھبے ہتھ دیاں

اُنگلیاں نال اپنی داڑھی وچ کنگھی کردا رہندہ ساہمنے ہر شے نُوں تیز نگاہ نال تکدا۔ اوہدی اِک اکھ وڈی تے اِک نِکی سی۔ کدی کدی لگدا اوہ جان بُجھ کے اِک اکھ نُوٹی رکھدا اے۔ اوہدی یاداشت غضب دی سی۔ اوہ کھلی ڈُلھی طبیعت والا اِک بے باک بندہ سی۔ راوی دے کنڈھے نت سویرے سیر، کھیڈ تماشے، چنگے گھوڑیاں، نویاں بندوقاں، سوہنیاں رناں، ودھیا شراب، ناچ گانے تے شکار دا شوقین سی۔ پر ہر شے توں ہر شوق توں اگے اپنے دیس دی ازادی تے سرحداں سن۔ اپنے دربار دی شان وشوکت تے فوج دے اسلحے تے ٹرینگ اُپر خاص دھیان دیندا۔ اپنے درباریاں، وزیراں تے جرنیلاں نُوں شاندار پشاکاں وِچ تک کے بڑا خوش ہوندا۔ پر آپ سادہ جیہا لباس پاندا۔ سکھ مت دا پکا پیروکار سی۔ اپنے ویلے اُپر گرنتھ صاحب نُوں سندا۔ گُروواں، بھائیاں، باویاں دا احترام کردا تے اوہنوں نُوں دل کھول کے انعام تے تحفے دیندا۔ اوہ جوانی وِچ طاقتور، چست چالاک، پھرتیلا، اِک زبردست تلوار باز، تیر انداز تے نشانے باز سی۔ پنجاب دی فوج وِچ اوس جیہا منصوبہ ساز، سورما، گھڑسوار تے جنگ باز کوئی نہیں سی۔ اوس سورمے نُوں گھوڑے اُپر سوار میدان جنگ وِچ زرہ بکتر، جنگی بانے تے ہتھیار بند کھلوتا تک کے اوہدے ساہمنے کھلوتے دشمن اوہدے کولوں گھابر دے دہشت کھاندے۔ جدوں اوہ میدانِ جنگ وِچ ہوندا اوس توں ودھ خطرناک جرنیل کوئی نہ ہوندا۔ اوہ تختِ لہور اُپر بیٹھا اپنے کن تے اکھاں کُھلیاں رکھدا تے ہر ویلے اپنے دیس دی راکھی لئی کسے شینہہ وانگ ای چوکنا رہندا۔

رنجیت سنگھ اِک جادوگر سی جیہنے پُورا پنجاب کیلیا ہویا سی تے پنجاب دی تقدیر بدل دتی اوہنے کھنڈے پُنڈے پنجاب نُوں جوڑ کے ایہنوں اپنی تقدیر دا مالک بنا دِتا پنج دریاواں دی دھرتی نوں اپنیاں سرحداں دی ایکتا دتی۔ پنجاب دی دھرتی اُپر اج تک رنجیت سنگھ جیہا عظیم جرنیل، سیانا بادشاہ، ودھیا منتظم تے روشن خیال نہیں سی جمیا۔ اوہنے پہلی پنجابی قومی ریاست دی نینہ رکھی۔ اوہ سچا، پکا خالص تے پہلا پنجابی قوم پرست سی۔ اوہ بِنا وڈا خالصہ سی۔ اونا ای وڈا پنجابی بندہ سی۔ اوہ پنجاب دے لوکاں دا بادشاہ سی۔ ہندو، سکھ تے مسلمان اوہدے دیس دے سبھ لوک اوہنوں دِلوں پیار کردے۔ اوہدے وِچ تعصب نہیں سی۔ اوہنے مسلماناں نُوں سرکار دربارے تے فوج وِچ بڑا حصہ دتا۔ اوہنے مسلمان بادشاہاں دے نقش قدم تے ٹُردیاں شہرلہور وِچ موروثی قاضیاں تے مفتیاں دیاں عہدیاں نُوں نویں سریوں اُساریا۔ قاضی نظام الدین نُوں دربار وچ خلعت پیش کیتی۔ اوہنوں مسلماناں وِچ ویاہ، طلاق دے حوالے نال جھیڑیاں، تنازعیاں تے مقدمیاں دے فیصلے کرن دا اختیار دِتا۔ نالے مفتی محمد شاہ پور تے مفتی سعداللہ نُوں

وی خلعتاں دتیاں تے اوہناں نوں اختیار دتا کہ اوہ جبراں مسلماناں دے راج ویلے غیر منقولہ جائیداد دے لین دین تے انتقال تے تبادلے لئی قانونی لکھت پڑھت کردے سن اوسے اُپر ہُن وی کاربند رہن۔ پرانے محلہ داری نظام نوں اک واری فیر نویں سریوں اُساریا تے شہر دا ہر محلہ اوس علاقے دے سبھ توں ودھ اثر والے بندے دے تحت کیتا گیا۔ شہر دے کوتوال دا عہدہ خرسوار امام بخش نوں بخشیا۔ شہر دے دروازیاں اُپر نویں راکھے لائے۔ نویں فوجی قانون بنائے۔ شہر دی بہتر راکھی لئی نویں فصیل بنوائی تے کندھاں اُسارن تے اوہدے آل دوالے خندق بنان لئی دیوان موتی رام نوں اک لکھ روپیہ دتا۔ فوج وچ مسلماناں تے ہندوواں دی بھرتی اُپر کوئی پابندی نہیں سی۔ اوہنے پنجاب وچ موت دی سزا ختم کردتی تے اپنے لوکاں نال انصاف تے خلوص نال پیش آندا۔ اوہ پنجاب دیاں سرحداں بارے حدوں ودھ حساس سی۔ اوہدے کول ہر ویلے جنگ لئی تیار کھلوتی ڈیڈھ لکھ توں ودھ فوج سی جیہدے وچ پنجاہ ہزار طوفانی گھڑ چڑ سن ...... اوہ نپولین وانگ بہادر، سیانا تے پکا جنگ باز سی۔ پر اوہدے نالوں وڈا ڈپلومیٹ سی جدوں تک تخت لہور تے بیٹھا رہیا اوہدے اُپر ساری دنیا اُپر راج کردے انگریز سامراج دا کدی کوئی وس نہ چلیا۔

''ہُن جس دیہاڑے وی بھنگیاں دی توپ چلی دلی اُپر ای چلنی اے تے اوس دیہاڑے سارا ہندوستان گوڈیاں بھار پنجاب دیاں قدماں وچ پیا ہونا اے۔'' ایہہ گل لہور دربار وچ عام ہوندی۔ ''رنجیت سنگھ جمنا تک اپڑ دا اپنا پنجاب پرتا لینا اے تے دِلی دا کنڈا ہمیش لئی کڈھ چھڈنا اے۔''

رنجیت سنگھ دی نگاہ دلی اُپر سی تے اوہ ہندوستان نوں جمنا توں پرانہہ دِھکن دی تیاری کر رہیا سی۔ اگے اِک واری انگریزاں نال اوہدی جنگ ہوندی ہوندی رہ گئی۔ مُراد دیاں سوچاں اودوں ٹٹیاں جدوں بادشاہ نے سجے ہتھ نال دربار برخاست کرن دا اشارا کیتا۔ اپنے انگریز پروہنیاں نال ہتھ ملایا تے اوہناں نوں شاہی قلعے دے عالمگیری دروازے تک چھڈن آیا۔ اوہناں نوں بڑی گرمجوشی نال گلے مِلیا تے بڑے تحفے تحائف دے کے درباروں ٹوریا۔

جدوں انگریز پروہنے ٹُر گئے تے بادشاہ رانی جندکور دے محل ول ٹُر گیا۔ اوہدے جاندے دے قدماں دی اواز رات دے سناٹے وچ شاہی قلعے وِچ گونج رہی سی۔ دربار وچ ہر شے نوں اک چپ لگی سی۔ کسے نوں اوہدے مگر جان دی جرائت نہ ہوئی۔ بادشاہ دے جاندیاں سارا ای دربار برخاست ہوگیا۔ ساریاں نوں پتہ سی رنجیت سنگھ ایس ویلے اپنے دربار وچوں اِک فکر، اک تلخی تے اِک ذہنی پریشانی لے کے اُٹھیا اے۔ جدوں دُلے دا ذکر ہویا تے دِلی ہتھوں دُلے نال

جو واپری او ہنے اوہدا دھیان گوانڈھی مُلک وچ بیٹھے انگریز قبضہ گیراں ول پھیر دتا جیہڑا اوہدی ذہنی پریشانی دا کارن بن گیا۔ ستلج توں پرانہہ پنجاب دے علاقیاں تے ہندوستان اُپر قابض ست سمندر پاروں آیا انگریز سامراج اوہدی ازاد تے خودمختار ریاست اُپر بُھکھے درندیاں وانگ تاڑ لا کے بیٹھا اُتوں اُتوں دوستی یاری دے کلمے پڑھدا تے اندروں اندر چھریاں چلان لئی تیز کیتی بیٹھا سی۔ بادشاہ نُوں اپنی ریاست دے وجود دے ایس خطرناک دُشمن دی سوچ تے طاقت دا اندازاہ سی۔ ایس لئی اوہدا دھیان ہر ویلے کسے وی شے نالوں ودھ پنجاب دی فوج نُوں جدید تے طاقتور بنان تے اوہنوں جدید اسلحے نال مسلح کرن اُپر ای رہندا۔ اوہنوں پتہ سی کہ اوہدا دُشمن کیہڑی زبان سمجھدا اے تے دُشمن نُوں جنگ دے میدان وچ ایہہ زبان سمجھان والا رنجیت سنگھ توں اڈ کوئی ہور سورما نہیں سی ہو سکدا ...... اج سویرے جدوں سرہنری نے اٹھاراں ہزار جواناں دی 'فوجِ خاص' دا شاہی قلعے دے باہر میدان وچ رنجیت سنگھ نال چار گھوڑیاں والی بگھی وچ بہہ کے ملاحظہ کیتا، جیہدے جواناں تے افسراں نے نپولین دی فرنچ آرمی ورگیاں وردیاں پائیاں سن۔ ایس فوج دی وردی تے انگریزی فوج دی وردی وچ نِرا بیلٹ دے رنگ دا فرق سی تے سرہنری تے اوہدے نال آئے انگریز افسر اوس فوج دا ڈسپلن تے ہتھیار تک کے حریان رہ گئے تے ڈاہڈی ذہنی پریشانی لے کے لہوروں نکلے۔ پنجاب دی فوج جدیدیت دی جس راہ اُپر ٹُرپئی سی، اوہدے وچ انگریزاں نُوں اپنے وجود لئی خطرہ دِس پیا سی۔

درباری قلعیوں باہر نکلے تاں رات چوکھی بیت چکی سی۔ باراں دری دے اگے اپنے گھوڑیاں اُپر سوار ہوندے اپنے گھراں نُوں جاندے فوجی افسر، جرنیل، وزیر، راجے تے مُلکی تے غیر مُلکی شاہی پر اوہنے اجے دربار وچ ہوون والی کاروائی بارے گلاں کردے جا رہے سن۔ سارے افسر اپنیاں گھوڑیاں اُپر سوار ہو کے ٹُر گئے۔ حضوری باغ ویران ہو چکیا سی۔ فوج دے دو افسر تے کُجھ سوتوں ودھ جوان رات دے سناٹے تے قلعے دیاں ہیبت ناک کندھاں نال لگیاں بلدیاں مشالاں دی روشنائی وچ شاہی قلعے تے باراں دری دے آل دوالے اپنیاں ڈیوٹیاں سنبھال چکے سن۔ شاہی قلعے دا اُچا بوہا عالمگیری دروازہ بند ہو چکیا سی۔ مُراد بڑا چر حضوری باغ دے کول تاریاں بھرے اسمان دی چھاویں بیٹھ کھلوتا شاہی مسجد تے اوہدے اُچے مناراں نُوں تکدا رہیا جیہڑے تاریخ دے اک دُور دی کہانی سنا رہے سن۔ پہریدار نے اوہنوں پچھان کے سلام کیتا تے نس کے اوہدا گھوڑا قلعے دے شاہی اصطبل اندروں کھول کے لے آیا۔ مُراد گھوڑے اُپر سوار ہویا تے قلعے دی پچھالیوں شاہی محلے دے ساہمنیوں لنگھدا اپنا گھوڑا رنگ محل جان والی

گزر اُپر پا دتا۔ شاہی محلے ول اوہنے تکیا اوہ اجے وی اباد سی تے اوہدیاں گلیاں وچ مٹی دے تیل دے دیوے تے مشالاں لکڑیاں دے بنے کھمبیاں نال ٹنگے بل رہے سن۔ اوسے شاہی محلے وچ اوہدی جندڑی وی وسدی سی۔ اوہ اپنے خیالاں وچ گواچیا پتہ نہیں کدوں چوک رنگ محل اپڑیا۔ چوک وچ اجے مشالاں روشن سن پر چوک ویران پیا سی تے ہر پاسے رات دے سناٹے دا راج سی سنجھیاں گلیاں وچ زرا کدی کدی رات دے پہریدار دا 'جاگدے رہنا' دا ہوکا تے کدی کسے اوارہ کتے دا بھونکنا ایہہ سناٹا توڑ جاندا۔

سر تے موت کھڑی پکارے مَن لوچے باغ بہاراں نُوں

کہے حسین فقیر نمانا کوئی مُڑ سمجھاؤ ایہناں یاراں نُوں

اچانک اوہدی کنڈ نگر رات دے سناٹے وچ اک اواز دی گونج سُنیوی۔ اوہنے پھرتی نال پستول کڈھ کے گھوڑے دیاں واگاں کھچیاں گھوڑا پرتیا اوہدے ساہمنے چوک دی اک نکرو وچ ہتھ وچ بلدی مشال پھڑ کے نمانا لال کھلوتا اوہدے ول تک رہیا سی۔ اوہنوں اپنے ول پرتدیاں تک کے اوہنے مشال کھچ کے بھُنجے چا ماری تے گلی وچ پرت کے غیب ہوگیا۔ مُراد دے ذہن وچ جھکھڑ گھلا کے ملنگ اپنی راہ پے گیا۔

''ایہہ ملنگ میرے پچھے کیوں پے گیا اے۔ کیہ آکھدا اے ...... وارو وار میرا راہ کیوں ڈک کھلوندا اے۔''

اوہ تھکیڑے دا بھنیا راتیں چرکا جیہا حویلی اپڑیا۔ اگے حویلی دے بُوہے اگے نوکر اکٹھے بیٹھے سن تے اوہناں وچوں ای اوہدے ڈیرے دا راکھا شام پُورتوں وڈکا شاہو مصلی وی اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔

''چاچا شاہو خیر نال آیاں ...... ایس ویلے'' وڈی عُمر، فولادی پنڈے والے شاہو نے اُٹھ کے اوہنوں جپھا پایا تے اوہدے چہرے دا رنگ اُڈیا ہویا سی تے اوہ کمب رہیا سی۔

''چاچا شاہو خیر اے ......'' مُراد نے اوہنوں بڑا اوکھا اپنے نالوں وکھ کیتا۔ اوہنوں تسلی دتی چراغ نے پانی دا گلاس لیا کے اوہنوں دتا پر اوہنے پانی پین توں انکار کردتا۔ مُراد دا متھا ٹھکیا۔ اوہنوں کوئی خیر دی خبر نہیں سی لگدی۔

''خیر نہیں اے پُترا ......'' شاہو ایس توں اگانہہ اک لفظ بولن نُوں تیار نہیں سی۔ ''بس توں ہُن ای پنڈ میرے نال ٹُر تیری ماں تینوں یاد کیتا اے۔''

اوہ کُجھ آکھے سُنے بنا ای چراغ نُوں سویرے دربار وچ اپنے نہ اپڑن دی خبر درشن سنگھ

تک اپڑا دین دا آ کھدا۔ اوہناں پیراں تے ای پرت کے گھوڑے اُپر سوار ہون لگا تے سوار نے جھٹ وِچ دُوجا تازہ دم گھوڑا جیہڑا لمے پینڈے کرن دا عادی سی۔ اوہنے پہلاں ای کاٹھی پا کے کڑیالا دے کے تیار کر کھلاریا سی۔ اوہدی واگ اوہدے ہتھ پھڑائی۔ اوہنے دُوجا تازہ دم گھوڑا شاہو دے حوالے کیتا تے دوویں تھکے ہوئے گھوڑے لے کے حویلی دی پچھالی اصطبل ول ٹُر گیا۔ مُراد تے شاہو ادھی راتیں مگروں ہنیرے وِچ ڈُبے شہر لہور وِچوں نکلے۔ سارے راہ اوہناں دوہاں وِچ کوئی گل نہیں سی ہوئی۔ ساری رات سفر وِچ گُوری سویرے چھاں اپڑے بیڑی کیتی اپنے گھوڑیاں سنیاں بیڑی اُپر چھاں پار کیتا۔

جدوں اوہ شام پوراپنے پنڈ اپڑے سورج کنی کڈھ آیا سی۔ پنڈ دے چوک وِچ جیہڑا لال چوک دے ناں نال مشہور سی جاپدا سی۔ سارا پنڈ پہلاں توں اکٹھا بیٹھا رات داجاگدا سی۔ پر اوہ سارے چپ بیٹھے سن۔ اِک اجیہی چُپ جیہدے پچھے خیر دی خبر نہیں ہوندی۔ لوک اوہدے گھر دی حویلی تے چوک وِچ کھلن والے بُوہے دے اندر باہر وڑ نکل رہے سن۔ اوہدا دل کمہیا تے ہمیش مسکراوندا رہن والیاں اوہدیاں اکھاں وِچ رات دے آخری پہر دے بجھدے دیوے وانگ ہنیرا چھا گیا۔ اوہنوں پیر پٹ کے بُوہے دے اندر رکھنا اوکھا ہو گیا۔ اوہنے سہارے لئی دوویں ہتھ بنے کھبے کیتے کہ جیہڑی مہاٹھ جھل جائے۔ اوہدا سہارا لوے پر ہتھ کے مہاٹھ تک اپڑن توں پہلاں ای سجیوں کھبیوں دو پرچھاویں بُوہے دی اوٹ وِچوں نکلے تے اوہنوں جپھا پا گئے۔ اوہدے سجے موڈھے نال لبھایا سنگھ لگا تے کھبے موڈھے نال رام داس۔ اوہناں دوہاں اوہنوں سہارا دے کے اندر کمرے وِچ لیاندا اگے دا منظر ویکھن لئی اوہدے کول حوصلہ نہیں سی۔

اگے منجی اُتے اوہدا پیو نیکا بے سُدھ پیا سی تے سرہانے والے پاسے منجی دے سجے پاوے نال ڈھنیے اوہدی ماں سرکھی اوہدی سجی بانہہ ہتھ وِچ پھڑ کے پتھرئی بیٹھی سی۔ مُراد نے سر توں پگڑی لاہ کے پیو دی پواندی رکھی تے رلکدا ہویا ماں دے ساہمنے آ کے بھنجے گوڈیاں بھار بہہ گیا۔ بے سدھ پئے اپنے پیو نُوں ویکھدا تے کدی بے جان بُت وانگ بیٹھی ماں ول تکدا۔ اوہنے پیو دے سینے اُپر ہتھ رکھیا اجے 'نیکا' ساہواں لے رہیا سی۔ اِک ہتھ وِچ ماں دا ہتھ پھڑیا تے دُوجے ہتھ وِچ اپنے پیو دا ہتھ پھڑیا کدی ماں نُوں تکدا تے کدی پیو ول۔ باقی رہ جان والے ساہنواں دی گنتری اجے موت دا فرشتہ اوہدی پواندی کھلوتا گن رہیا۔ کجھ چر مگروں نیکے اکھاں کھولیاں، ساہمنے پُتر دا چہرہ دِسیا تے جویں اوہدیاں بے نور اکھاں وِچ حیاتی دا نُور اُتر آیا۔ اوہدے چہرے اُپر اِک بھرویں مسکراہٹ آئی تے اکھاں تاریاں وانگ ٹم ٹمان لگ پئیاں۔ مُراد اُٹھیا تے پیو

دے چہرے دے ساہمنے اپنا چہرہ کیتا۔ نیکے دے ہتھاں وچ پتہ نہیں اوس ویلے کتھوں اینی جان آ گئی کہ اوہنے پتر دا چہرہ دوہاں ہتھاں وچ پھڑ کے اوہدا متھا اک واری چُمیا۔

''سرگھی'' نیکے اپنی ٹبری دا ہتھ سجے ہتھ تے اپنے پتر دا ہتھ کھبے ہتھ وچ پکڑ لیا۔

''سُندا اے...... سُند اے...... رب بندے دی سُندا اے...... مینوں اپنے پتر دا چہرہ تکے بنا آخری ساہ نہیں سی اونا...... رب بندے دی سُندا اے......'' سرگھی دا تے اپنے پتر دا ہتھ پھڑیاں اوہدی زبان وچوں بس ایہا آخری لفظ نکلے۔ ''یا اللہ خیر''

''نیکیا! بختاں ماریا...... میں آکھدی ساں تیرا پتر ضرور اوسی...... ہُن راضی رہو......کلمہ پڑھ۔ تے جان رب نُوں دے......'' سرگھی اپنے سر دے سائیں نُوں آخری واری کوئی گل آکھی۔

نیکا نے پتر دا چہرہ ہتھ وچ پھڑیاں ای کلمہ پڑھیا کلمہ ادا ہوندیا ای پتر دا چہرہ اوہدے ہتھاں وچوں چھُٹ گیا۔ سرگھی دا روح اک واری گھابریا اوہنے اک آخری واری اپنے پتر دا مُونہہ متھا چُمیا نیکے دے ہتھ وچ اپنے دوویں ہتھ دِتے تے اوہدی سرھاندی اپنا سر اوہدے سر نال جوڑ کے رکھدیاں اک لماں ساہ لیا تے اک واری مسکراوندیاں اپنے پتر ول تکیا۔

''مُراد اپنے پیو دیاں گلاں یاد رکھیں تے اپنا وی خیال رکھیں توں ساڈا کلم کلا پُتر ایں۔'' آکھن مگروں سرگھی چُپ ہوگئی۔ اوہنے اپنے سر دے سائیں دِیاں اکھاں اپنا سجا ہتھ اوہناں اُپر رکھ کے بند کیتیاں تے ہولی جیہا اپنا سر وی اوہدے مونڈھے اُپر رکھ دِتا۔

''سرگھی ماں وی نہیں رہی مُراد'' اوہدی کنڈ مگر کھلو تے لجپال سنگھ نے مُراد دے موڈھے اُپر ہتھ رکھیا۔'' ماسی سرگھی نے چاچے نیکے بنا دُوجا ساہ وی نہیں لیا۔ سانوں پتہ سی نیکا گیا تے سرگھی نے وی پچھے نہیں رہنا۔''

نیکا تے سرگھی جو ساری حیاتی اک دُوجے لئی جیندے رہے۔ پچھے رہنا سرگھی دے وس دا کم نہیں سی۔ نیکے تے سرگھی دوہاں دیاں روحاں نال نال ای نکلیاں تے اپنے آخرت دے سفر تے اکٹھیاں ای ٹریاں۔ مُراد دی ماں رہی تے نہ پیو رہیا۔ اوہ ایس دُنیا وچ کلا ہوگیا۔ ساریاں نے اناللہ و انا الیہ راجعون پڑھیا۔ اسی ورھے توں ودھ عمر پان والے نیکے دی جان اپنے پتر نُوں ویکھدیاں، اوہدا متھا چُمدیاں تے کلمہ پڑھدیاں ای نکلی۔ اوڑک اوہدی آخری خواہش پُوری ہوئی پر اوہ جاندا جاندا سرگھی نُوں وی اپنے نال لیندا گیا جیہدے بغیر اوہدی دُنیا وچ کدی سویر نہیں سی ہوندی۔

''نیکا فوت ہو گیا اے ......'' ایہہ کُوک شام پُوروں نِکلدی پُوری نیلی بار تے تخت لہور تک سُنیوی۔ لال چوک وِچ پھوہڑی وِچھ گئی۔ سارے پِنڈ دے مرد نیکے دی مُکان دین آئے باہروں آون والی دُنیا وکھری سی تے سارے پِنڈ دیاں زنانیاں باہواں اُچیاں کر کے تے سینے پِٹ کے نیکے دی وین پائے۔

''نیکا ٹُر گیا اے پر اپنے پچھے شام پور وچ انکھ دی وراثت چھڈ کے مریا۔'' ہر جیبھ توں بس اِک ایہا گل نِکلدی سی۔ ''سرگھی وی نالے ٹُر گئی''

ماں تے پیو دے کفن دفن تے مُکاناں توں ویلھا ہو کے مُرادنوں کُجھ ہوش آیا تے اوہنے ڈیرے تے اپنے رتبے ول دھیان دِتا۔ اوودوں ای اوہنوں دسیا گیا ''جھانگڑی ...... سردار فولاد خان جھانگڑی تے اوہدے قبیلے نے نال دے جھانگڑ وِچوں نِکل کے اوس شامی گھوڑے تے گھوڑیاں کھولن لئی ڈیرے تے حملہ کیتا جدوں شاہو مصلی گھوڑے تے گھوڑیاں واڑے وِچ ڈک کے پِنڈ پرتن لگا جھانگڑیاں گھوڑے آ کے واڑے وِچوں کڈھ لئے ڈنگر کھول لئے تے ڈیرے نُوں اگ لا دِتی۔ سو گھوڑا لے کے جھانگڑی دُور نہیں سن جا سکدے۔ اوہناں دا ٹکانا دریا دے بیلے وِچکار کھلوتا جھانگڑا اے بابا نیکا لجپال سِنگھ، مہنگا تے سُندرداس اپنے مصلی شاہو تے پِنڈ دے کُجھ ہور گھبرُواں نُوں نال لے کے راتیں بیلے وِچ کھلوتے جھانگڑ وِچ جا وڑیا تے سُتے پئے سردار فولاد خان جھانگڑی دی دھون وڈھ چھوڑی تے جھانگڑ وِچ رکھاں نال بجھے گھوڑے اِک اِک کر کے کھول چھڈے۔ گھوڑے آپیں ای راتیں جنگل وِچوں نِکلدے دریا پار کر کے اپنے ڈیرے تے آن کھلوتے۔ ہنیری رات سی جھانگڑی کُجھ وی نہ کر سکے۔ سویرے جدوں سورج چڑھیا تے پتہ لگا کہ راتیں اوہناں دا سردار قتل ہو گیا اے۔ سردار فولاد خان جھانگڑی دا پُتر سردار منگل خان جھانگڑی ہور تے کُجھ نہ کر سکیا۔ ڈیرے نُوں تے کھڑیاں فصلاں نُوں اگ لا کے ٹُر گیا۔ گھوڑے سلامت نے ڈیرہ سڑ گیا تے ڈنگر جھانگڑی کوہ کے کھا گئے نیں یاں ویچ چھڈے نیں کوئی پتہ نہیں کِدھر گئے۔ بابا نیکا آخری ویلے تک ایہا گل کردا سی۔ ''میرے پُتر دا جھانگڑیاں نال ویر بن گیا اے۔ ایہہ چنگا نہیں ہویا۔'' ایس گل اُپر ہر ویلے منکھیندا تے سرگھی نال کئیں واری ایس گل تے جھیڑا لا بیٹھا کہ ''تُوں پُتر کول لہور ٹُر جا تے اوہنوں کدی پرت کے شام پور نہ آون دیویں۔''

پر سرگھی اوہدی گل نہ منی اگوں اوہنوں اِک ای جواب دیندی۔

''نکیا ...... میں تینوں ایس عمرے چھڈ کے کدھرے نہیں جانا جے تُوں نادر شاہ تے احمد

شاہ دے لشکریاں نُوں بھگت سکدا اں تے تیرا پُتر کیویں دھاڑویاں کولوں ڈرے۔ مینوں پتہ اے مُراد پچھانہہ کوئی نہیں ہٹنا۔ اوہ وی تیرا پُتر اے توں اوہدی بوہتی چنتا نہ کیتی کر۔''

''بابا نیکا دا مالا اوودوں بہوں خراب ہو گیا جدوں اپنے بیلیاں نال دریا وِچ کشتی اُپر بیٹھیاں مچھیاں دا شکار کردیاں کشتی دریا وِچ اُلٹ گئی تے اوہدے بیلی فتح سنگھ، مہنگا تے سُندر داس کشتی ہیٹھ آ کے وگدے دریا وِچ جان ہار گے پر نیکا بڑی اوکھا ہو کے جان بچا کے دریا وِچوں نِکلیا۔ اپنے بالپن دے تناں بیلیاں دی موت دا صدمہ ڈونگھا سی۔ جیوندہ گور وِچ اُتر گیا۔ ایہہ منکھ نیکا نہ جھل سکیا تے بولنوں رہ گیا۔ بس کدی کدی تیرا ناں لیندا تے ڈیرے اُپریاں دریا دے کنڈھے اُپر کلم کلا بیٹھا اپنے تناں بیلیاں نُوں ہر ویلے اُٹھدا باہندا تُردا پھردا یاد کریندا تے روندا۔ نالے بابا نیکا تیری چنتا نہ چھڈ سکیا تے ایس غم وِچ جان ہار گیا کہ'' میرا پُتر کلا اے اوہنوں میرے مگروں کوئی تکلیف ہوئی تے اوہدا خیال کون کریسی ......'' رام داس نے اوہنوں اوس راتیں دارے تے بیٹھیاں ساری کہانی سُنائی۔

''بابا نیکا دے ہتھوں سردار منگل خان جھانگڑی دے دادے سردار لشکر خان جھانگڑی دا قتل ایس چوک وِچ اوودوں ہویا جدوں اوہنے نادر شاہی لشکر نال رل کے شام پور اُپر حملہ کیتا فیر کجھ دن پہلاں گھوڑے کھولن مگروں بابے نیکے سردار منگل خان دے پیو سردار فولاد خان نُوں وی قتل کردتا۔ اُنج سردار اپنے پیو دادے دا وَیر چکون لئی بڑی نیکے دے ڈیرے تے کھیتاں نُوں ای اگ نہ لائی سگوں اوہدے بیلیاں فتح سنگھ، سُندر داس تے مہنگا دے ڈیرے وی ساڑ سواہ کر دِتے۔ دریا وِچ شکار والے دیہاڑے جدوں کشتی ڈُبی تے سُندر داس، مہنگا، تے فتح سنگھ وی بابے نیکے دے نال سن۔ اوہ ترِیوے اک دُوجے نُوں ڈُبن توں بچاؤندیاں آپ ڈُب مرے۔ اِنج چارے بابے اک دُوجے دے اگے پچھے ای اپنے آخری سفر تے ٹُرے۔ جھانگڑیاں ہتھوں گھوڑیاں دی چوری تے چوانہہ ڈیریاں دا اُجاڑا دُکھ اُتوں تناں بیلیاں دی موت نیکے دی موت دے سبب بنے۔ منگل خان ڈیرے اُجاڑ کے اپنے پیو دادے دا وَیر چکایا اے۔ سانوں تیری جان دی فکر اے۔'' لجپال سنگھ اوہنوں ساری گل کھول سُنائی۔

''بابے نیکے دیاں گلاں سُن سُن کے ماں سرگھی وی ہُن آکھن لگ پئی سی۔ مُراد نُوں آکھو پنڈ نہ وڑے۔ مینوں بھوئیں تے گھوڑیاں دا کوئی موہ نہیں ...... اُنج تے ساڈی ساریاں دی ایہا صلاح اے۔'' چُپ کر کے گل سُندے سُندر داس نے اوہنوں صاف نیتی نال مشورہ دتا۔

''مُرادفی لحال پنڈ چھڈ دے سانوں تیری جان سلامت چاہیدی اے۔''

اوہ چُپ کر کے لجپال سنگھ، مہنگا تے سُندر داس دیاں گلاں سُندا رہیا۔ اوہناں کولوں اُٹھیا تے باہر ڈیرے تے ٹُر گیا۔ ڈیرہ پنڈوں پنج ست مربعیاں دی وِتھ تے سی۔ ڈیرے تے اپڑ کے

اوہنے سارا حال اکھیں ویکھ لیا۔ اگے ڈیرہ سڑیا بلیا کھلوتا سی۔ راہ وچ بابا مہنگا، بابا فتح سنگھ تے بابا سندر داس دے ڈیرے وی سڑے بلے کھلوتے سن۔ ڈنگراں دیاں کھرلیاں سکھنیاں پئیاں سن پر اوہدے گھوڑے ضرور اپنی جُوہ بے نسے پھردے سن۔ چنھاں کنڈھیاں تک بھریا موجاں ماردا وگ رہیا سی۔ دُور دریا وچکار کھلوتے بیلے وچ کھلوتا جھانگڑ دن ویلے وی ہنیرا گھتی کھلوتا کسے خطرناک جنگل وانگ دِس رہیا سی، جیہدے وچ جھانگڑیاں دا مستقل ٹکانا سی۔ جھانگڑی نادر شاہ نال افغانستان توں آئے تے اوتھے ای رہ گئے۔ پہلاں گنتری وچ کُجھ گھٹ سن پر جد ابدالی پنجاب اُپر دھایا تاں اوہدے لشکر وچ ہور بتھیرے جھانگڑی وی قندھاروں نال آ گئے۔ اوہناں نال آ رلے۔ اِنج اوہناں دی گنتری تن چار ہزار تک جا اپڑی۔ فیر وی اوہناں اپنا ٹکانا نویاں آون والیاں نے ایس جھانگڑ نوں ای رکھیا۔ اوہ دھاڑوی سن تے دھاڑ مار باجھ جیوندے نہیں سن رہ سکدے۔ ایتھے افغانستان وانگ پہاڑ نہیں سن جیہناں دیاں کھڈاں وچ اوہ ٹکانا کردے۔ ایس لئی اوہناں پہاڑاں دا بدل ہزاراں رُکھاں نال بھرے کھلوتے دن وچ وی ہنیرا کیتی رکھن والے ایس جھانگڑ نوں سمجھیا تے اوہدے اندر پکا پکا ٹکانا کر لیا۔ نہ کوئی پُچھن والا سی تے نہ کوئی پرتن والا بس دھاڑویاں دی کامیابی دا ایہا راز سی۔

''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا، بیڑیا گھوڑا تے بھری بندوق میری ہوند، میری ازادی تے خود مختاری دی ضمانت نیں جیہڑا میری جُوہ وچ زوری پیر رکھے یاں اوہدے ول ملوٹی اکھ نال تکے اوہ میرا دشمن اے'' مُرادیں کنیں اوہدے پیو دے لفظ گونج رہے سن۔

اوہنے دُوجے دیہاڑے بندے ونگارے کیتے تے سڑے بلے کھلوتے ڈیرے دے شاہ کالے ہوئے کھلوتے کھولے ڈھوا کے پدھرے کروا دِتے تے نویں سریوں ڈیرہ اسارنا شروع کر دِتا۔ اوہنوں یاد سی جد نادر شاہ تے احمد شاہ دیاں فوجاں شام پُورنوں اگ لاندیاں پنڈ وچ ککھ نہ چھڈیا تے چنھاں ٹپدیاں جاندے جاندے اوہدا ڈیرہ ساڑ گئے۔ اوہناں دے ڈنگر کوہ کے کھا گئے تے فصلاں لُوہ چھوڑیاں۔ اوہدا پیو نیکا جیہڑا اوس ویلے گھبرو سی، اُٹھ کھلوتا اوہنے ڈیرہ نویں سریوں پایا، مجھاں کارے تے لیا کے کلیاں نال بنھ دِتیاں تے وانڈ منگ تنگ کے تے سارے پنڈ نال رل کے اپنیاں تے سارے پنڈ دیاں زمیناں واہ کے وچ فصلاں گڈوا دِتیاں۔ اوہدی پنج مربعے بھوئیں دے ٹوٹے پہلی ہاڑی تے پہلی سونی وچ ای اوہدا دوہرا ہویا لک سِدھا کر دِتا۔ نیکا حوصلا ہارن والا گبھرو نہیں سی لڑنا جاندا سی۔ جان دی پرواہ کوئی ہور کردا تے کردا اوہ نہیں سی کردا ہوندا۔ مُرادنوں اوہدے پیو ایسے بھوئیں دے اِک بھورے دی گُڑھتی لائی سی۔ مُراد دے ہانہہ اُپر اپنے پیو دادے تے اپنے وسیب دے وسن اُجاڑے دی کہانی دا اِک اِک اکھر اٹھارویں صدی دے گردی ویلے نے چیرے دے کے لکھیا سی۔ جیہڑا اوہدیاں آون والیاں پیڑھیاں نُوں وی کدی نہیں سی بھلنا۔ اوہنوں اپنے پیو دی مُونہہ زبانی دھاڑویاں نادر شاہ تے ابدالی دیاں سُنیاں

کہانیاں نہیں سن وسر دیاں۔ اوہ اوودوں دس ورھیاں دا سی، جد اِک دیہاڑے ایسے چنھاں دے کنڈھے اُپر گھوڑے چار دیاں اتھرے تے مُونہہ زور گھوڑیاں نُوں سیدھن دے طریقے اوہنوں سکھاوندیاں اوہدے پیو 'نیکا' نے دریا دے کنڈھے اُپر کھلوتیاں اوہنوں دھاڑویاں ہتھوں اپنے وسیب دے اُجاڑے گگروں وسن دی کتھا سُنائی۔ مُراد دیاں کناں وِچ اپنے پیو دی اواز گونج رہی سی:

''مُراد پُتر ...... اجے ایہہ کل دی گل جاپدی اے۔ دھاڑوی نادر شاہ آجڑی اپنے منحوس قدم پنج دریاواں دی دھرتی اُپر رکھے تے اپنے پچھے وڈھیاں کپیاں لاشاں، سریاں نال اسارے منارے، سڑدیاں وسدیاں تے بلدے کھیت چھڈدا موت نحوست بربادی دی فصل گڈدا جو ہتھ لگا لُٹدا پرت گیا۔ اوہدے مگر احمد شاہ ابدالی آ گیا۔ نادرشاہ تے احمد شاہ دی راہ وِچ آون والے اٹھارویں صدی دے پنجاب دا اِک اِک شہر اِک پنڈ اِک اِک ڈیرہ تے اِک اِک بندہ اوہناں دوہاں دی آدم خوری تے اوہدے ہتھوں واپری ایس بربادی، نحوست، موت تے عذاب دی کہانی اج وی سنا رہیا اے۔''

ایہہ اٹھارویں صدی دا قصہ سی جیہدے وِچ نیکا وسدا سی۔ نیکا اوس دن نُوں اجے وی یاد کردا سی، جس دن اوہدا پنڈ دھاڑویاں ہتھوں اُجڑیا۔ نادر شاہ دے لشکر دی راہ وِچ نیکے دا پنڈ شام پور وی اوندا سی۔ پنڈ وِچ ایہہ خبر اپڑ چکی سی کہ نادر شاہ دے لشکر نے چنھاں دا پتن ٹپن مگروں شام پوروں لنگھنا اے۔ پنڈ دی تقدیر ماڑی سی، جو ایہہ دھاڑوی لشکراں دی راہ وِچ آوندا سی۔ راتیں جدوں سُندر داس، فتح سنگھ، مہنگا تے اوہدے دُوجے سنگی ساتھی مجلس مُکا کے گھروں گھریں ٹُر گئے تے نیکا دارے اُپر کلا بیٹھا فکریں ڈب گیا۔

ایہہ اٹھارویں صدی دا پنجاب سی جیہدے اُپر ہر پاسیوں گردی ویلا لہو دی سرخ ہنیری وانگ چڑھدا آوندا سی۔ مغل گردی، مراہٹہ گردی، افغان گردی، سِکھ گردی فارس گردی دی ہنیری رات دا گھُپ ہنیرا تے اوس ہنیرے وِچوں بھانبڑ بن کے نِکلدے پنجاب وِچ وڑدے خونی گھڑ سواراں دے لشکر سن۔ پنجاب دے معصوم تے مسکین لوک سن، آدم خوراں دیاں ننگیاں تلواراں سن، اگاں سن، اُجاڑے سن، لٹ مار سی، دھاڑو گیری سی۔ لاشاں سن، سریاں دے اُسرے منارے سن۔

آدم خور نادر شاہ پنجاب وِچ دھاوڑیا سی۔ چنھاں دے کنڈھے اُپر اپنے گھوڑیاں دا ترنڈ چراندا ڈُونگھیاں سوچاں وِچ ڈبیا شام پور دا اِک گبھرو 'نیکا' پنجاب اُپر قہر دیاں دھماں چڑھدیاں تک رہیا سی۔

☆☆☆☆☆

دُوجا حصہ

(5)

دیس پنجاب

صدی: اٹھارویں (1700ء)

چڑھے اٹکوں نادر شاہ، رن بھیریں کُٹے
چُھٹ پئے پنجاب پاسنے، لکھ مارے مُٹھے
کوہ پنجاہ چڑھتی، لڑ آون جُھٹے
شہر گراں اُجاڑ کے، گھر مندر لُٹے
بدل اُٹے سار دے، مینہہ لوہو وُٹھے
نالے وگے رت دے، دریاویں تڑُٹے
گکھڑ، گھیپے، کھٹڑے، پھڑ بکرے کُٹھے
تک لشکر نادر شاہ دے، نیر ندیاں گھُٹے
ڈیرے آ گئے جہلمے، آ تمبو ٹھکلے
دِلی خبراں پوہتیاں، سُن جگرے پھٹے

(نجابت)

اٹھارویں صدی چڑھدیاں ہندوستان وچ زورآور مغل سلطنت زوال دا شکار ہوندی پُرزہ پُرزہ ہو رہی سی۔ شاہجہان دا تریجا پُتر اورنگ زیب اپنے تِناں بھرواں دارہ شکوہ، شاہ شجاع تے مُراد بخش نوں بڑی بے رحمی نال قتل کر کے تے اپنے پیو نوں آگرہ دے قلعے وِچ قید کر کے ہندوستان دے تخت اُپر بیٹھا۔ دِلی دے صُوفی سرمد دا وی اوہنے سر وڈھیا تے نالے ناویں سِکھ گُرو تیغ بہادر نوں دِلی وِچ بازار موت دے گھاٹ اُتاریا۔ سرمد تے گُرو تیغ بہادر دا قصور ایہہ سی کہ اوہ دارا شکوہ دے ساتھی سن تے دارا شکوہ دا قصور ایہہ سی کہ اوہ انتہا پسندی توں نفرت کردا سی

بندیائی دا جھنڈا چک تے نالے ہندوستان دے تخت تے تاج دا دعویدار وی۔ اورنگ زیب نے اوہ سارے اصول، ضابطے، قدراں، رواداری، برداشت تے اصول جیہناں نوں مُڈھ بنا کے مسلمان باراں سو سال توں ہندوستان تے پنجاب دوہاں دیساں نوں اپنا گھر من کے ایہناں اُپر راج کردے آ رہے سن، چا کے پرانہہ مارے۔ اوہنے غیر مسلماں تے جزیہ ٹیکس ٹھوک دِتا تے ایہہ بھل گیا کہ اوس ہندو اکثریت دے ملک وِچ مسلمان اک اقلیت سن۔ جد کہ اکثریت وِچ مسلمان نرے پنجاب دے ملک وِچ سن۔ مندراں دے بنان تے اُسارن تے پابندی لا دِتی، دربار وِچ موسیقی سُنن تے پابندی لا دتی، دربار دی شان وشوکت تے ہندوواں نوں راضی رکھن تے راج پاٹ وِچ برابر دا حصہ دین دی اپنے وڈکیاں دی ریت نوں توڑیا، ہندوواں تے مسلماناں وِچ پاڑے ودھدے گئے۔ سِکھاں اُتے ظلم شروع کر دِتے، نویاں آبادیاں بنان اُسارن دے سارے منصوبے بند کر کے ریاست دے سارے وسیلے جنگ دی بھٹھی وِچ دھس دِتے۔ نویں منصوبے بند ہوئے تے بے روزگاری ودھن لگ پئی۔ رونق میلیاں ناٹکاں، فن، فنکار، موسیقی تے پابندی تے سرکاری ہلا شیری مُکی تے دربار وِچوں عالم، فاضل، سیانے، فنکار، انجینئر، ہنرمند، تخلیق کار، منصوبا ساز تے سوجھوان نسن لگ پئے۔ پنجاب تے دکن وِچ بغاوتاں پاٹدے بارود وانگ ہر پاسے کھنڈ گئیاں۔ اورنگ زیب اپنی حیاتی دے آخری ویہہ ورھے دکن تے اوہدے گورنراں پنجاب وِچ سِکھاں دیاں بغاوتاں نوں ٹھپن وِچ مُکا دِتے۔ اوہدی حیاتی دے آخری ورھیاں وِچ ہندوستانے مغلاں دا زوال شروع ہوگیا۔ کُجھ خزانہ شاہ جہان نے سکول، کالج، یونیورسٹیاں، سڑکاں بنان تے لوکائی اُپر خرچ کرن دی تھاں تاج محل، لال قلعہ تے باغ بغیچے بناون وِچ زان کر دِتا۔ باقی دا اورنگ زیب نے جنگاں تے فوجی مہم جوئی وِچ ونجا دِتا۔ دکن دیاں بغاوتاں، مرہٹیاں دی سرکشی، ایسٹ انڈیا کمپنی دیاں سازشاں تے پنجاب وِچ سِکھاں دا پنجاب نوں ہندوستان دے قبضے کولوں ازاد کران تے ایہوں خود مختار سیاست بناون تے اپنی سرکار اُسارن لئی چلدی گوریلا جنگ مغل سلطنت دی جڑ مارنی شروع کر دِتی ...... اورنگ زیب 1707 وِچ فوت ہویا۔ تاں دِلی دا حکم پنجاب تے ہندوستان اُپر نہ ہوون دے برابر رہ گیا۔ اٹھاسی ورھے دی عمرے موت دے بستر تے پئے اورنگ زیب نوں اپنیاں غلطیاں دا احساس ہویا تے اوہنے اپنے وارثاں نوں نصیحت کیتی:

''ویکھنا ...... میتھوں غلطیاں ہوئیاں نیں میرے مگروں میری نہیں سگوں اپنے وڈکیاں دی راہ اُپر ٹردیاں اپنے ہندوستان نوں سنبھالنا۔''

پر دیس ہتھوں نکل چکیا سی جو تباہی ہونی سی ہو چکی۔ سبھ توں ودھ بربادی پنجاب وِچ ہوئی۔ اورنگ زیب تے پنجاب وِچ اوہدے گورنراں تے اوہدے مگروں اون والیاں سِکھاں دی جڑ مارن لئی اوہناں دا قتلام کیتا۔ انھے ظلم دا نشانہ بنایا۔ اوہناں دیاں ابادیاں نُوں برباد کیتا، اوہناں نُوں اپنے گھراں، پنڈاں تے شہراں وِچوں کڈھ کے جھانگڑاں، بیلیاں تے جنگلاں وِچ دھک دِتا۔ نکے وڈے گلوگھاڑیاں راہیں اوہناں دا ناں نشان مٹاون دے جتن کیتے۔ اِک مسلمان حاکم دی اپنی غیر مسلمان رعایا نال ایس تنگ نظری دی کوئی مثال نہیں ملدی۔ اپنی رعایا دی مذہبی ازادیاں اُپر پابندیاں اِک سراسر غیر اسلامی فعل سی۔ مغلاں دیاں ناانصافیاں دا ردِعمل سِکھاں وِچ ڈاڈھا ہویا۔ اوہناں گھوڑیاں دی کنڈ نُوں اپنا تھاں ٹکانا بنایا تے مغلاں تے قابل قندھارتوں آون والیاں دے خلاف گوریلا جنگ شروع کردتی۔ سِکھاں نال جو واپری اوہ اوہنوں بھلن لئی تیار نہیں سن۔ پنجاب جویں پنجابی ہندوواں تے پنجابی مسلماناں دی جنم بھوں سی، اوویں ای سِکھاں دی وی سی۔ مغل ایس گل نُوں کدی نہ سمجھے۔ اورنگ زیب تے مگروں آون والیاں کدی ایس گل دا خیال نہ کیتا کہ اسلام وِچ غیر مسلمان رعیت نال کِسراں دے سلوک دا حکم اے۔ مغلاں تے سِکھاں دا جھیڑا ودھدا ودھدا سِکھاں تے مسلماناں دا جھیڑا بن گیا۔ ایس جھیڑے نے پنجاب نُوں برباد کر چھڈیا پر اگانہہ جا کے ایدا اِک چنگا نتیجہ ایہہ وی نکلیا کہ پنجاب نرا مغلاں دے ای نہیں ہندوستان دے قبضے ہیٹھوں وی نکل گیا۔ سِکھاں دی جنگ پنجاب دی ہندوستان کولوں ازادی دی جنگ بن گئی۔ اورنگ زیب دی موت مگروں بہادر شاہ تخت دِلی تے بیٹھا تے گُرو گوبند سنگھ نال اوہنے اپنے تعلقات بہتر کرن دی کوشش کیتی۔ گرو جی اورنگ زیب دے ویلے آنند پُور صاحب نُوں مُغلاں دی امداد نال خالی کروان دا راجا بھیم چند دی کوشش نُوں ناکامی دا مونہہ ویکھنا پیا۔ آنند پور صاحب تے قبضے لئی دُوجی جنگ وِچ پہاڑی راجیاں دی سرہند دے گورنر وزیر خان نے اوہناں دی مدد کیتی۔ گُرو ہوراں نُوں آنند پور صاحب چھڈنا پیا۔ مکتسر دی جنگ وِچ گرو گوبند سنگھ مغل فوج نُوں شکست دتی۔ ایس جنگ توں اِک ورھے مگروں اورنگ زیب مویا۔ نویں مغل بادشاہ بہادر شاہ گُرو ہوراں نال جنگ دی تھاں دوستی دا ہتھا اگانہہ ودھایا، جیہنوں گُرو ہوراں محبت نال پھڑیا۔ دکن بہادر شاہ دے نال جاندیاں کسے پٹھان نے اوہناں دے ڈھڈ وِچ چھُرا ماریا جیہدے مگروں اوہناں دی جان نہ بچ سکی۔ دسویں گرو گوبند سنگھ ہوراں دے چلانے مگروں سِکھاں اِک واری فیر بغاوت کر دِتی۔

ہُن ایس بغاوت دا آگو ڈوگرہ لچھمن داس سی۔ اوہنوں مادھو داس وی آکھیا جاندا سی۔

اوہنے ہندو توں گرو گوبند سنگھ ہوراں دے ہتھ تے سکھ مت اپنایا، جیہناں اوہنوں "بندہ سنگھ بیراگی بہادر" دا لقب دتا۔ اوہنوں اپنا جانشین مقرر کیتا۔ اپنے پنج وفادار وی اوہدے حوالے کیتے جہناں نُوں پنج پیارے آکھیا جاندا اے۔ نالے اوہنوں سرہند تے حملے تے مغلاں دے خلاف جنگ دا حکم دتا۔ پنجاب وچ بندہ بہادر نے مغلاں دے خلاف جنگ بڑے جارحانہ طریقے نال شروع کیتی۔ اوہنے کساناں نُوں نال رلا کے اپنی فوج کھڑی کرلئی۔ بندہ بہادر نے اپنا دھیان سرہند ول تے اوہدے گورنر ول کیتا، جیہنے گرو گوبند سنگھ جی دے صاحبزادیاں نُوں جیوندا کندھ وچ گڈ دتا سی۔ سکھ ایہہ سمجھدے سن کہ اوہ موت دا حقدار سی۔ بندہ بہادر تناں گرُوواں، گرو ارجن داس جی، گرُو تیغ بہادر جی تے گرُو گوبند سنگھ جی نُوں پیڑ والیاں مصیبتاں دا ذمہ وار مغلاں نُوں سمجھدا سی تے مغلاں نُوں معاف کرن لئی تیار نہیں سی۔ اوہدا دھیان کدی چندو مل ول نہ گیا، جیہڑا کسے نہ کسے طرح شہنشاہ جہانگیر تے گرُو ارجن صاحب دے وچکار معاملے خراب کرن دا ذمہ وار سی، جیہدے بے پناہ تے شرمناک تشدد ہتھوں گرُو ارجن صاحب دی موت واقع ہوگئی۔ گرو ارجن صاحب ہندو مسلم انتہا پسندی، تعصب تے تنگ نظری دا شکار ہوئے، جیہڑے سکھ مت نُوں پھلدا پھُلدا ویکھ کے وٹ کھاندے سن کیوں کہ ہندو تے مسلمان لوکائی اپنا مذہب چھڈ کے سکھ مت اپنان لگ پئے سن۔ ایہہ شیخ احمد سرہندی، بیربل تے چندو سن جیہناں شہنشاہ جہانگیر دے دل دماغ وچ گرُو صاحب دے خلاف جھوٹھے سچے الزام لا کے نفرت دا زہر بھریا کہ گرو صاحب نے اوہدے خلاف باغی خسرو دی مدد کیتی۔ جہانگیر گرُو ہوراں نُوں لہور دے وپاری چندو دے حوالے کر دتا، جیہنوں اوہ پہلاں ساک دے معاملے وچ انکار کر چکے سن۔ چندو اوہناں نُوں ذاتی دُشمنی کڈھن لئی بدترین تشدد دا نشانہ بنایا۔ ایہہ اوہا گرُو ارجن دیو جی سن جیہناں نال عقیدت دے اظہار لئی اکبر توڑ ٹر کے گووند وال حاضری بھری سی۔ جسراں مسلماناں تے ہندوواں نُوں اپنے مذہب دی تبلیغ دی ازادی سی، اینج سکھاں نُوں وی سی۔ پر تنگ نظر مسلماناں تے ہندوواں نُوں ایہہ گل سکھاوندی نہیں سی۔ فرخ سیار دے ویلے وچ ہر سکھ زندہ یاں مردہ دے سر تے انعام دی رقم رکھی ہوئی سی۔ زکریا خان بھائی مانی سنگھ دے ہتھ پیر کپ کے اوہنوں موت دے گھاٹ اتاریا۔ عبدل صمد تے اوہدے پُتر یحییٰ خان دے ویلے سکھاں نُوں جڑھوں مکاون دی کوشش کیتی گئی۔ اوہناں دا قتلام ہویا۔ اوہناں نس نس کے جنگلاں وچ جا کے اپنیاں جاناں بچائیاں ۔ چھوٹے گلو گھاڑے وچ کنواہا دے جنگل وچ ست ہزار سکھاں نُوں قتل کیتا گیا جیہڑے تن ہزار گرفتار ہوئے، اوہناں نُوں لہور لیا کے اوہناں دیاں سریاں دا منارہ اُساریا۔

حقیقت رائے نُوں لہور وِچ پھاہی لائی گئی۔ بندہ بہادر نے سِکھ پنتھ اُپر ہوون والی ظلماں دا حساب کرنا اپنا فرض متھ لیا۔ اوہ اپنے حساب نال مغلاں ہتھوں ہوون والے سِکھاں دے خون خرابے دا حساب چُکتا کر رہیا سی۔ پنجاب اک واری فیر خانہ جنگی دا شکار ہو گیا۔ ستلج توں لے کے دِلی دے پِنڈاں تک سارا علاقہ سِکھاں دے قبضے ہیٹھ آ گیا۔ بندہ بہادر دا اثر ودھدا جا رہیا سی تے اوہ پنجاب وِچ مغل بادشاہی تے ہندوستان دے وجود لئی خطرہ بن گیا۔ ایہہ خطرہ دِلی دیاں کندھاں نال ٹکرا رہیا سی۔ بندہ بہادر نے اپنے لئی سچا بادشاہ دا لقب اختیار کیتا۔ ہمالیا دے پہاڑی راجپوت سردار وی لُکویں طور اوہدی مدد کرن لگ پئے۔ پر پنجاب دے میداناں وِچ وسدے راجپوت، مسلمان رئیس تے کُجھ ہندو کھتری اوہدی مخالفت کر رہے سن۔ بہادر شاہ سِکھاں دے کُجھ اہم علاقے فتح کر لئے تے اوہناں نُوں ہمالیا ول دھک دِتا پر اوہ سِکھاں دی ایس تحریک نُوں ختم کرن وِچ ناکام رہیا۔

ستلج تے جمنا وِچکار علاقہ بندہ بہادر دی عملداری ہیٹھ آ گیا۔ فرخ سیار نُوں سِکھاں ہتھوں مغل سلطنت دا وجود خطرے وِچ دِسن لگا۔ اوہنے بندہ بہادر دے خلاف لہور دے گورنر نُوں کاروائی لئی آکھیا۔ بندہ بہادر اوس ویلے سادھورام، سمانہ تے سرہند دی اِٹ نال اِٹ وجا چُکیا سی تے ایتھے مسلماناں دا قتلام کر چُکیا سی۔ اوہدے قدم اگانہہ توں اگانہہ ودھ رہے سن۔ سرہند شیخ احمد سرہندی دا شہر سی جیہڑا سِکھاں لئی نفرت دی علامت سی۔ سمانہ وِچ گُرو تیغ بہادر جی دا قاتل پٹھان جلال الدین رہندا سی۔ گُرو گوبند جی تے صاحبزادیاں دے قاتل وی ایسے شہر دے وسنیک سن۔ بندہ بہادر تے اوہدی سِکھ فوج نے ایس شہر نُوں اُلٹ کے رکھ دِتا۔ اِک دن وِچ ایتھے دس ہزار مسلمان ایس شہر وِچ سِکھاں ہتھوں شہید ہوئے۔ جاندیاں جاندیاں بندہ بہادر ایس شہر نُوں اگ لا گیا۔ بندہ بہادر مسلماناں کولوں سِکھاں اُپر ہوون والے ظلماں دا بدلا لے رہیا سی۔ اوہ مسلمان آبادیاں تے ایہہ ہوکا دے کے حملہ کردا کہ:

"میں محمد بن قاسم توں لے کے اورنگ زیب تک سارے مسلمان بادشاہاں دے حملیاں دا ویر چُکا رہیاں۔"

جالندھر دوآب دا علاقہ اپنے قبضے وِچ کر کے بندہ بہادر دیاں فوجاں باری دوآب ول پرتیاں۔ سِکھ حملے کردے کردے لہور دِیاں حداں وِچ آن وڑے۔ مسلماناں دِیاں وستیاں نُوں اگاں لاون، لُٹ مار تے اوہناں دے قتلام توں اڈ تیجی گل بندہ بہادر نُوں نہیں سی اوندی۔ جویں مغلاں نُوں سِکھاں بارے دُوجی گل سمجھ نہیں سی اوندی۔

بندہ بہادر نے چھ سال مغلاں دے خلاف جنگ کیتی۔ اوڑک ننگل داس دے قلعے وچ گھیریا گیا۔ اوہنے قلعے دے آل دوالے خندق کھٹ کے اوہدے وچ پانی چھڈ دتا۔ ایہہ اک وڈی تکنیکی غلطی سی۔ لہور دا گورنر عبدل الصمد خان اوہدے دوالے گھیرا سوڑا کردا گیا۔ بندہ بہادر دی فوج نوں ہر پاسیوں دانے پانی دی سپلائی ڈک دتی۔ مغلاں نال جنگ ہوندی رہی تے بندہ بہادر دی فوجی طاقت دا نال نال صفایا وی ہوندا رہیا۔ بندہ بہادر نوں بھکھ ہتھوں اک کے ہار منی پئی تے ہتھیار سٹنے پئے۔ مغل گورنر نے اوہنوں تے اوہدے ساتھیاں نوں زندہ گرفتار کر لیا۔ بندہ بہادر نوں اوہدے ست سو چالھی ساتھیاں نال پنجریاں وچ بند کر کے دِلی گھلیا گیا جتھے فرخ سیار اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔ بندہ بہادر نوں ڈاڈھے تشدد مگروں بڑی بے دردی نال قتل کیتا گیا۔ جیہدے مگروں سکھاں تے مسلماناں وچکار نفرت دی اک ہور کندھ اُسر گئی۔

بندہ بہادر مگروں وی سکھاں دے خلاف مغلاں دیاں کارروائیاں چلدیاں رہیاں۔ اوہ خالصے جیہڑے اپنے کیساں، داڑھیاں، کنگھیاں، کرپاناں، تے پگڑیاں توں پچھانے جاندے سن مغل اوہنوں نوں مارن وچ دیر نہیں سن کردے پر جیہڑے سکھ اپنے حلیے توں پچھان وچ نہیں سن اوندے اوہنوں دی جان بچی رہی ...... خالصہ تے مغل وچکار چلدی ایس جنگ نے سکھ نفسیات اُتے مسلماناں دے حوالے نال ڈونگھے پھٹ لائے۔ جتھے خالصہ نوں اپنی بقا دا مڈھلا مسئلا درپیش سی، اوتھے ای مغلاں نوں پنجاب دے ہتھوں نکلن تے اپنے تاج تخت کھوہے جان دا خطرہ سکھاں دی شکل وچ اوہناں دیاں نیندراں حرام کیتی رکھدا۔ پنجاب ہتھوں جان دا خطرہ مغلاں نوں آخری حداں تک لے گیا جیہدے کارن پنجاب تے پنجاب دے لوک وی ہاتھیاں دی ایس لڑائی وچ رگڑیندے رہے۔ تے پنجاب دی قومی پچھان نوں نہ چھٹن والے پھٹ لگے۔ سکھ مغلاں، افغانیاں، مرہٹیاں دے خلاف اُٹھ کھلوتے تے کسے دے قابو نہیں سن آ رہے۔ دِلی دے تخت اُپر بیٹھا ماڑا جیہا محمد شاہ ایس ماراماری وچ کھیروں کھیروں ہوندی ایس سلطنت نوں اکٹھا رکھن وچ ناکام ہو چکیا سی۔ اکبر دے ویلے توں لے کے شاہجہان تک اُچیایاں تے عظمتاں دے کمال نوں اپڑن والی مغل شہنشاہیت اورنگ زیب عالمگیر دیاں یک رُخیاں پالیسیاں ہتھوں اوہدی موت مگروں زوال دا شکار ہو گئی۔ اوس ویلے تک ایسٹ انڈیا کمپنی وپاری دے بھیس وچ اپنی فوجی طاقت نال گوانڈھی ملک ہندوستان وچ اپنے اڈے پکے کر چکی سی تے دوجے پاسے پنجاب اُپر حشر دیہاڑ تے قہر دیاں دُھماں چڑھ آئیاں سن۔

چنگیز خان دی تاتاری نسل نال تعلق رکھن والا خراسانی نادر شاہ افشار جیہڑا اک آجڑی تے

غلام سی جدوں فوج وِچ سپاہی بھرتی ہوون مگروں مار دھاڑ کردا کردا ایران دا بادشاہ بن گیا تے اوہنے ایہہ آکھدیاں پنجاب تے ہندوستان اُپر حملہ کر دتا کہ اوہدے دشمناں افغان بھگوڑیاں نُوں ہندوستان تے پنجاب وِچ پناہ دِتی جا رہی اے۔ نادر شاہ ایران دیاں سرحداں چوں نِکلدا قابل، غزنی، قندھار نُوں لُٹدا فتح کردا لہور تے دِلی اُپر دھایا۔ ایران اُپر افغانی قابض رہے سن نادر شاہ اوہناں کولوں اپنی قوم دا حساب چُکتا کر لیا سی۔ اوہ خلافت عثمانیہ نال وی جنگاں کردا رہیا۔ افغان بھگوڑیاں دا پِچھا یاں Hot pursuit (گرم تعاقب) دے اصول تے عمل کردیاں فارسیاں، تُرکاں، خراسانیاں، افغانیاں، قزلباشاں، گرجستانیاں، بلخیاں نال بنائی انسانی لہو دی تریہائی فوج لے کے پنجاب وِچ دھا وڑیا۔ غزنی، قابل وِچ موجود خزانے جو پنجاب تے ہندوستان دوہاں مُلکاں وِچوں صدیاں توں لُٹ کے افغانی اکٹھا کیتی بیٹھے سن نادر شاہ نے اوہناں کولوں لُٹ لئے۔ افغانی شہراں نُوں لُٹن تے تباہ کرن مگروں اوہنے ہندوستان دے شاہ رنگیلے نُوں سُنیہا گھلیا کہ اوہنوں اپنے افغان مجرماں نُوں پکڑن تے سزا دین دا حق اے تے پنجاب دی حکومت تے دِلی دے شہنشاہ دا جواب مِلن توں پہلاں ای اوہنے ایہہ آکھدیاں کہ

''ایہناں بھگوڑیاں دی وجہ توں اوہدے تخت تاج تے مُلکی سلامتی خطرے وِچ ہے نالے اوہنوں دِلی دربار وِچوں کُجھ لوکاں ہندوستانی مسلماناں نُوں بچان لئی حملے دی اج وی دعوت دِتی اے۔'' جیہدے نال اوہ دوہاں ملکاں پنجاب تے ہندوستان وِچ وڑ آیا۔

ایہہ گل وی نہیں سی کہ پنجاب وِچ نادر شاہ نُوں کسے نہیں سی ڈکیا۔ اوہنوں تھاں تھاں ڈکیا گیا۔ نادر شاہ دوہاں دیساں ہندوستان تے پنجاب اُپر حملہ کرن لئی اٹک کول سندھ دریا ٹپیا۔ دِلی جان دی راہ پنجاب وِچوں لنگھدی سی تے ایس راہ تے سندھ جہلم دوآب تے کھٹڑاں، گھیباں تے گکھڑاں اوہدے نال خونی گھول گھلیا۔ جہلم ٹپیا تے گوندل راجپوت اوہدے نال لڑن مرن لئی تیار بیٹھے سن ڈھلو تے سیدو اونے ای خونخوار نکلے، جناں نادر شاہ آپ سی۔ گجرات تے آل دوالے اگ لاندا جدوں ایمن اباد کول اپڑیا تے پنجاب دے گورنر زکریاں خان دا اِک کمانڈر قلندر خان اوہدی راہ مَل کے بیٹھا سی۔ قلندر خان کول نری دس ہزار فوج سی اوہدا انجام ساہمنے سی پر اوہ فیر وی نادر شاہ دی راہ وِچ آن کھلوتا۔ قلندر خان نُوں شکست ہوئی۔ ایمن اباد نادر شاہ دے غضب دا شکار ہویا جیہنوں اوہنے ساڑ کے سواہ کر دتا۔ ایمن اباد توں لہور تیک اوہدی راہ وِچ جیہڑی ابادی وَستی شہر پنڈ گراں ڈیرہ آیا بربادی اوہدا مقدر بنی۔ نادر شاہ ہے سوہنیاں کُڑیاں تے زنانیاں چُک لیندے تے باقی ہر جاندار نُوں مُکا چھڈدے ...... دِلی دے تخت تے بیٹھے محمد شاہ

رنگیلا نُوں ایس گل نال کوئی دلچسپی نہیں سی کہ پنجاب نال نادر شاہ تے اوہدے لشکر دے ہتھوں کیہ واپر رہی اے۔ نادر شاہ جدوں راوی دے کنڈھے اپڑیا تے یعقوب کھوجا چھویاں تے تلواراں اوہدے لئی تیز کیتی بیٹھا سی۔ نادر شاہ نُوں لُٹ مار وِچ اوہ افغان وی بُھل گئے جیہناں دا پچھا کردا اوہ پنجابے وڑیا۔ دِلی اپڑن دی راہ پنجاب وِچوں لنگھدی سی۔ ہمیش وانگ پہلاں پنجاب اُتے عذاب آیا تے مگروں دِلی تے۔ نادر شاہ دو مہینیاں تائیں پنجاب وِچ لُٹ مار تے قتلام دا تندور تائی رکھیا۔

سینٹرل ایشیا توں آون والے ایہناں آدم خوراں پنجاب وِچ ہتھوں پتھوں سکھنی پُرامن تے معصوم لوکائی نُوں بھیڈاں بکریاں ہار کوہیا۔ پنجابی سوانیاں تے لوے بالاں نُوں غلام بنایا گبھرواں تے وڈکیاں نُوں کوہ دتا، اوہناں دیاں سریاں دے منارے اُسارے، اوہناں دے دانیاں نال بھرے گھر لٹے، ڈنگر کوہ کھادے، اوہناں دے اُٹھاں گھوڑیاں، ہاتھیاں تے خچراں اُتے اوہناں کولوں لُٹیا۔ اناج لد کے اوہناں نُوں ڈنگراں دے مگر مگر لا کے ایران اپڑان دا حکم دتا۔ جاندیاں جاندیاں کھیتاں نُوں اگ لائی، رکھ اگ سیکن تے لشکر دے لنگراں لئی بالن بنان لئی وڈھے ...... پنجاب دے گراں، شہر تے ڈیرے ساڑ کے سواہ کیتے اوہناں اُپر ہل چلائے۔ نادر شاہ تے اوہدا لشکر پنجاب دے مداناں وِچ اپنے مگر سِر وڈھیاں لاشاں دے پہاڑ تے اوہناں دیاں سِری منارے اُساردا اگ دے بھانبڑ مچاؤندا اگانہہ ودھدا رہیا۔ اوہ اٹک توں لے کے ایمن آباد تے اوتھوں ہر شے نُوں لُٹدا، قتلام کردا تے اگ لاندا لہور اپڑیا۔ لہور دے گورنر زکریا خان دِلی سنیہا گھلیا کہ لہور اُپر نادر شاہ نے حملہ کر دتا اے۔ لہور نُوں بچاؤ اگوں کسے نُوں لہور نال کوئی دلچسپی نہیں سی۔ اوہدا مقابلا کرن لئی قلندر خان نُوں زکریا خان نے گھلیا نادر شاہ نے اوہدا سِر وڈھ کے پرانہہ ماریا۔

جنوری 1739 نوں نادر شاہ راوی ٹپ دا شاہی قلعے نُوں گھوریاں پاؤندا شالیمار باغ وِچ جا بیٹھا۔ پنجاب دے لوک اپنی دھرتی اُپر آوڑن والے بگھیاڑاں دے اجڑاں وانگ بندیاں دے لہو نُوں سنگھدے پھِردے ایس آدم خور نادر شاہی لشکر نُوں تکدے تے اوہناں نُوں اٹھ صدیاں پہلاں پنجاب نُوں برباد کرن والے وحشی تے درندہ صفت منگول لشکراں دا ویلا یاد آوندا، جیہڑے پنجاب نُوں پُورے ڈیڈھ دو سو ورھے تک اوتھا سدھا کردے ایہہ اجن بچہ گھانی کروے رہے۔ نادر شاہیے وی ساہمنے اون والی ہر ابادی، وستی تے شہر دا لہو پی جاندے۔ نادر شاہ پنجاب نُوں اِک واری فیر اٹھ صدیاں دھک کے پچھانہہ لے گیا جدوں شہزادہ محمد راوی دے کنڈھے تے

منگولاں نال لڑدا شہید ہویا تے امیر خسرو نے اوہدی شہادت دا مرثیہ لکھیا:

واقعہ است ایں بلاگزا آسمان آمد پدید

آفت است ایں یا قیامت در جہاں آمد پدید

جویں منگولاں دی شکل وِچ اسمان توں اُترن والی ہر آفت نے پنجاب دا راہ تک لیا تے پنجاب اوہناں دے ہتھوں ڈیڈھ صدی تک برباد ہوندا رہیا۔ انجے نادر شاہ دے حیوان لشکریاں وی پنجاب دا ہر بُوہا تک لیا۔ نادر شاہ دی فوج جدوں اپنے پچھے اگ دے بھانبڑ، بلدیاں وستیاں تے سروڈھیاں لہو چوندیاں لاشاں چھڈ کے اگانہہ ودھ رہی سی۔ انجے جاپدا جویں چنگیز خان تے ہلاکو خان دیاں فوجاں دے مردے تے بدروحاں منگولیا دے صحراواں وِچوں نکل کے اِک واری فیر پنجاب وِچ وڑ آئیاں نیں۔ نادر شاہ دی جو فوج پنجاب دے لوکاں ویکھی خونی درندیاں دا اِک اجڑ سی تے ایس اجڑ دا آجڑی دھاڑوی نادر شاہ سی۔ پنجاب دے لوکاں لئی اوہدی حیوان خصلت فوج اِک شیطان تے دھاڑوی فوج سی۔

دے نجابت نشانی، لشکر ترے دفاں

ہک کگے ظلم طوفانی، اکھیں نکیاں

ہکناں گل خرقے شیطانی، سر تے ٹوپیاں

ہک تُرکی ہک ایرانی، ہک پہاڑیئے

ہک چینی تے تورانی، بلخی، فارسی

وانگ آفت ناگہانی، اُٹھے جنگ تے

ہک فاسق فاجر زانی، شرم نہ جاندے

ہک بولن ہور زبانی، سمجھ نہ سکیئے

ایہہ فوج ساری شیطانی، فرق نہ جانیئے

ہو کھلی حیرانی، دھرت وی کمبی آ

جے پنجاب وِچ یارویں باروِیں صدی وِچ وی ہنیرا سی تے اٹھارویں صدی وِچ وی ہنیرا سی۔ صدیاں دے ایس ہنیرے وِچ پنجاب دے لوکاں دا پنجاب کِدھرے گواچ گیا۔ لہور دا گورنر زکریا خان اپنی ماڑی جیہی فوج نال نادر شاہ نُوں لہور اندر وڑن توں ڈکن دی آہر کردا رہیا۔ دِلی توں کوئی مدد نہ اپڑی۔ محمد شاہ رنگیلا نُوں اپنے ترک گورنر دی مدد لئی لِکھی گئی چِٹھی دا جواب دینا وی وارا نہ کھاہدا۔ زکریا خان جدوں ہار ساہمنے ویکھ کے صلح لئی تیار ہویا تے شالیمار باغ وِچ

نادر شاہ دے ساہمنے پیش ہوگیا۔ ہار تے ہتھیار سُٹن دی علامت دے طور تے ہتھ بنھ کے اپنا چُھرا اوہنوں پیش کیتا۔

''بس بزرا اِک چُھرا...... ذکریا خان...... تیرا کیہ خیال اے میں ہزاراں کوہ پینڈا کر کے سوا لکھ دا لشکر نال لئی لہور نرا اِک کھنڈا جیہا چُھرا لین آیاں؟'' نادر دیاں اکھاں بگھیاڑ وانگ سُوہیاں سن اُتوں اوہ کسے کھوتے وانگ ہینگدا ہسیا۔

''حضور...... دِلی دا بادشاہ کمزور ہو چُکیا اے خزانا خالی اے......'' ذکریا خان نُوں آخری ساہ لیندی مغل سلطنت دا اندرا حال معلوم سی۔

''میں تے سنیا اے مغل پُورہ وِچ اِدھے ہندوستان دی دولت اکٹھی اے...... جے تینوں نہیں لبھدی تے میں آپ ایہدیاں حویلیاں تے ویڑھے کھٹ کے گُنے کڈھ لینداں......'' نادر شاہ ایران وِچوں نِکلن توں پہلاں ساریاں خبراں لے کے پُوری تیاری کر کے نِکلیا۔

''حضور...... لہور دی جان بخشی کرو...... جو کُجھ ہے میں حاضر کر دینداں......'' ذکریا خان اگے کھلوتا کمبیا۔

''ذکریا خان...... سودا کِلے تے...... ویہہ لکھ روپیا بھردے تے لہور نُوں بخش دیساں......'' نادر شاہ سودا مُکاندیاں گل وی مُکدی کیتی۔

''بھر دیناں سرکار......'' بے وس ذکریا خان نُوں اپنے شہر تے لوکاں دی حیاتی دی کُجھ آس بن پئی۔ ''دو دیہاڑے دی مہلت دیو......''

''نادر شاہ اوہدے ہتھ وِچوں چُھرا پھڑ لیا۔ ذکریا خان شہر نُوں برباد ی کولوں بچان لئی ہتھیار سٹ دِتے۔ اوہنوں نادر شاہ دی لُٹ مار تے شہراں نُوں اُجاڑن، شہر دے حاکماں نُوں قتل کرن تے سوہنیاں کُڑیاں چُکن دیاں خبراں اپڑ چُکیاں۔ ذکریا خان لہور وِچ ہوکا دوا دِتا۔

''نادر شاہ نُوں ویہہ لکھ روپیہ بھرنا اے...... جے کوئی میری مدد کر سکے تاں اوہدے اُپر رب راضی ہوسی۔''

شہر سبھ لوکاں دا سی۔ کیہ ہندو، کیہ سِکھ کیہ مسلمان شہر دے اشراف تے صاحب حیثیت جو ہتھ لگا لیا۔ شاہی قلعے دے عالمگیری دروازے اگے کھلوتے اپنے گورنر دے قدماں وِچ لیا کے ڈھیر کر دِتا۔ سبھ توں ودھ سونا، نقدی تے ہیرے موتی مغل پُورہ وِچ وسدیاں مغلانیاں دیاں حویلیاں وِچوں آئے۔ جو کُجھ لہور دے خزانے وِچ پیا سی، گورنر نے اوہ وی کڈھ لیا تے اپنی جو جمع پونجی سی اوہ وی لیا کے اوس خزانے اُپر رکھ دِتی۔ فیر شاہی اصطبل دے ہاتھی گھوڑے کھولے

کجھ شہر والیاں لیا کے دِتے۔ 14 جنوری نُوں لہور دے گورنر زکریا خان شہر دے معزز لوکاں نُوں نال لے کے شالیمار باغ وِچ ہتھ بنھ کے ویہہ لکھ روپیہ تاوان جنگ اَن گنت ہاتھی گھوڑے، سونا چاندی تے ہیرے موتی جواہرات جو کجھ وی اکٹھا ہویا لیا کے نادر شاہ دے حضور پیش کردتا۔ نادر شاہ لُٹ دا مال ویکھ کے بڑی دیر خوشی نال اوہدے آل دوالے اپنے گھوڑے اُپر چڑھ کے پھیرے ماردا رہیا۔ اِنج زکریا خان نے اپنی تے اپنے شہر دی جان بخشی کروائی۔

لہوروں لُٹ دا مال وصولدا اوہ دِلی اپڑیا تے اوتھے اوہنے جو کجھ کیتا اوہنوں ویکھ کے انسان اپنے وجود تے شرمندہ ہوون لگ پیندا اے۔ اوددوں دِلی اُپر شاہ رنگیلا حکمران سی، جیہڑا عیاشی، شراب نوشی، مُجرے بازی، کنیزاں دے حسن مقابلے کران تے بدکاری وِچ رُجھیا سی۔ اتوں اوہنوں مرہٹیاں دے ہتھوں اگے ای رپھڑ پیا سی۔ اوہ افغانیاں نُوں کِدھروں پھڑ کے نادر شاہ دے حوالے کردا۔ مسلماناں نُوں مراہٹیاں تے سِکھاں دے ظلماں کولوں پنجاب دے مسلماناں نُوں نجات دواتا تے نادر شاہ دا اِک بہانا سی' اصل وِچ اوہنوں دِلی تے لہور وِچ موجود خزانیاں دیاں خبراں راتیں سون نہیں سن دیندیاں۔ دِلی دربار وِچ موجود ایرانی درباریاں نے نادر شاہ نُوں دِلی دربار دی ماڑی حالت تے اوتھے صدیاں توں اکٹھے ہوئے پئے مغلاں دے خزانیاں بارے مخبریاں کیتیاں۔ نادر شاہ نے کرنال کول مغل فوج نُوں اِک خوفناک جنگ وِچ شکست دتی۔ تے مغل بادشاہ محمد شاہ رنگیلا نُوں گرفتار کر کے نال لے کے دِلی وِچ وڑیا۔ نادر شاہ دے حکم تے دِلی دربار بُلایا گیا۔ کجھ چِر اوہ درباریاں نُوں حقارت نال تکدا رہیا۔

''جدوں تُسیں اپنا مُلک نہیں سنبھال سکو گے تے فیر اِک نگروں دُوجا نادر شاہ تہاڈی قسمت دا فیصلہ کرن لئی اوندا رہسی'' نادر شاہ لال قلعے دے دربار وِچ کھلوتا ہینگیا۔

اوہدا آکھیا ایناں کجھ غلط وی نہیں سی۔ مغل دربار وِچ ہوون والیاں سازشاں تے ہندوستانیاں دِیاں آپسی لڑائیاں نے پنجاب نُوں وی اگ تے لہُو دے دریا وِچ دھک دتا۔ نادر شاہ نے دِلی دے بھرے دربار وِچ شاہی خزانے دی کُنجی محمد شاہ کولوں اوہدی دھون پھڑ کے کھوہ لئی۔ دِلی نُوں لُٹن دی کارروائی پہلاں تے دربار وِچ شروع ہوئی جتھے نادر شاہ نے محمد شاہ رنگیلے نُوں آپسی وِچ پگڑیاں وٹا کے اپنا پگڑی بھرا بنایا۔ دِلی وِچ ہون والی ایہہ پگڑ وٹی اندر خانے دُنیا دی سبھ توں وڈی 'پگڑ ٹھگی' سی۔ محمد شاہ رنگیلے دی پگڑی وِچ کوہ نور ہیرا جڑیا سی۔ نادر شاہ آپ وی پگڑی بنھدا سی اوس نے پہلاں ای متھ لیا سی کوہ نور ہیرا کھوہن لئی ایس توں بہتر ہور کوئی طریقہ واردات نہیں ہو سکدا کہ دِلی دے بادشاہ محمد شاہ نُوں اپنا پگڑی بدل بھرا بنالیا جاوے......

پگڑ ٹھگی دی ایہہ واردات لال قلعے وِچ بھرے دربار وِچ ہوئی۔ کوہ نور ہیرا محمد شاہ دی پگڑی نال ای اوہدے سر توں لہہ کے نادر شاہ دے سر تے بنھیا گیا۔ محمد شاہ نوں پتہ اودوں لگا جدوں کوہ نور نادر شاہ دھاڑوی تے سر اُپر لشکاں مار رہیا سی ۔ اوہ کھلوتا بیڈیاں وانگ تکدا رہ گیا کدی اپنے سر تے بنھی نادر شاہ دی پگڑی نوں دوویں ہتھ لا کے ٹوہندا تے کدی نادر شاہ دے سر تے بنھی کوہ نور ہیرے والی اپنی پگڑی ول تکدا۔ اجے دُوجا جھٹکا اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔ دربار دی باقی دی کارروائی اگانہہ ٹورن لئی تخت طاؤس اُپر باہن لئی جدوں اوہ اگانہہ ہو کے تخت تے باہن لگا تے ایس توں پہلاں کہ اوہ تخت تے باہندا نادر شاہ نے اشارہ کیتا تے اوہدے سپاہیاں تخت طاؤس چا کے اپنیاں مونڈھیاں تے رکھیا تے درباروں نکل گئے۔ محمد شاہ اپنا کالجا پھڑ کے اوتھے ای کھلوتا رہیا۔ بڑی دیر مگروں اوہدی زبان وِچوں چار بے جان لفظ نکلے۔

''برادر نادر شاہ ...... تخت رہیا نہ تاج ...... میں دربار کتھے لاواں ......'' ایہہ منظر تکن والے آکھدے نیں محمد شاہ پگڑی سر توں لاہ کے بھرے دربار وِچ بھنجے چا ماری تے اپنا سر دوہاں ہتھاں نال پھڑدا درباروں نکل گیا۔

''ہندوستان دا تاج تے تخت دھاڑوی نادر شاہ نے کھوہ لیا اے ......''

ایہہ خبر جدوں دِلی شہر وِچ نکلی تے دِلی والیاں اپنے کالجے پھڑ لئے۔ کیہ ہندو کیہ مسلمان کیہ سکھ سبھے شہر دیاں گلیاں وِچ نکل آئے۔ جیہدے مگروں نادر شاہی فوجیاں تے دِلی والیاں دے وِچالے گرما گرمی ہو گئی۔ گل ودھدی گئی تے کُجھ ای دیر مگروں اوتھے فساد شروع ہو گیا۔ ایس توں پہلاں شہر وِچ امن سی ۔ پر نادر شاہ دی پگڑ ٹھگی والی حرکت مگروں ہتھوں سکھنے شہریاں دھاڑوی فوج اُپر حملہ کر دِتا۔ اوہناں نوں جتھے کوئی نادر شاہیا لشکری دِسیا اوہناں قتل کر دِتا۔ تھوڑی دیر وِچ ای شہر وِچ نوسو نادر شاہیاں دِیاں لاشاں پئیاں سن ۔ شہر دا امن خراب ہو چکیا سی۔ نادر شاہ نوں ایس دی خبر اپڑی تے اوہ موقعہ واردات ویکھن لئی تے گل دا پک کرن لئی گھوڑے اُپر سوار ہو کے شہر دیاں گلیاں وِچ نکل پیا۔ شہر دے مکاناں، چباریاں تے ماڑیاں توں اوہنوں وٹے مارے گئے۔ ایتھے ای بس نہ ہوئی اوہدے نال نال جاندے گھوڑے اُپر سوار لشکر دے تے اوہدے نیڑے دے اِک وڈے افسر نوں چھت توں کسے بھری بندوق دی گولی وگائی، جدوں اوہدی لاش نادر شاہ دے ساہمنے گھوڑیوں ڈِگی تے شاہ بھوتر گیا۔ اُتوں شہر دِیاں گلیاں وِچ اپنے لشکریاں دِیاں لاشاں ویکھ کے اوہدا سر بھوں گیا۔ بھوتریا نادر دِلی شاہ جہان آباد وِچ چاندنی چوک دے نیڑے اِک حویلی دی چھت اُپر چڑھ گیا اپنی تلوار کڈھ کے وا وِچ لہرائی تے اپنے

لشکریاں نُوں دِلی نُوں لٹن تے قتلام دا حکم دِتا۔

"دِلی والے بڑے شیطان نیں ایہناں شیطاناں نُوں سبق سِکھا دیو......"

فیر ہتھوں پتھوں سِکھنی لوکائی نُوں نادرشاہ دے وحشی لشکریاں سبق سِکھا دتا۔ قتلام سارا دن چالو رہیا۔ شام تک دِلی وِچ تریہہ ہزار بندہ قتل ہو چُکیا سی۔ لوکاں نُوں گلیاں، بازاراں، دُکاناں، گھراں اندر بُوہے بھن کے کڈھ کے قتل کیتا گیا۔ سونا چاندی مال متاع دِلی والیاں دا جو لبھیا لُٹ لیا۔ دِلی دیاں گلیاں انسانی لہو تے لاشاں نال بھریاں سن۔ ایہناں لاشاں نُوں کنیں دِناں تک اِنجے ای پیا رہن دِتا گیا جدوں اوہناں دی سڑاند نال شہر وِچ ساہ لینا اوکھا ہو گیا تے نادرشاہ نے بغیر ہندو مسلم دی پچھان شہر دے مکاناں دا کاٹھ پٹا کے چِتاواں تیار کرایاں تے بغیر جنازے تے سنسکار دے اوہناں نُوں اگ لا کے ساڑیا گیا۔ ہزاراں لاشاں جمنا وِچ وگائیاں گئیاں۔ کِسے مسلمان دا جنازہ پڑھن دی اجازت وی نہ دِتی گئی۔ سبھ توں ودھ ظلم نادرشاہ تے اوہدے لشکر زنانیاں نال کیتا۔ دِلی دیاں ہزاراں زنانیاں اپنی عزت پت بچان لئی کھوہاں وِچ چھالاں مار کے اپنی جان بچائی۔ جیہڑیاں کُڑیاں تے زنانیاں لشکریاں دے ہتھ لگیاں اوہ قابل، خراسان تے مشہد دے بازاراں وِچ ویچن لئی لشکریاں پھڑ کے اپنے ہتھ کر لئیاں۔ محمد شاہ نے جدوں اوہدی ایہہ قتلام روکن لئی منت کیتی، اوہدے پیراں وِچ آن ڈھٹھا تے نادرشاہ نے شام نُوں کِدھرے اپنی تلوار نیام وِچ پائی تے قتلام رُک گیا۔ پر خزانے دی حوالگی دی شرط تے۔ بدلے وِچ محمد شاہ نُوں مغلاں دا سارا خزانہ نادرشاہ دے حوالے کرنا پے گیا۔ نادرشاہ ہر جنگ وِچ کامیابی مگروں اپنے اصل مشن یعنی لُٹ مار، قتلام، اگاں لان، غُلام اکٹھے کرن، سوہنیاں رناں چُکن تے دھرتی دے وسنیکاں دِیاں سِریاں نال قطب منار بنا کے اسلام دی تبلیغ کردا رہیا۔ دِلی توں واپسی تے نادرشاہ نے اپنی راہ بدل لئی تے سیالکوٹ دا راہ لیا۔ تاں جے جیہڑے پِنڈ تے شہر اُجاڑے دا فیض ملن توں وانجھے رہ گئے ہن، اوہناں نُوں وی ایہدی خیر ترنت اپڑے۔ نالے اوہ دِلی جاندیاں لہور دے گورنر کولوں اک کروڑ روپیہ ہور دین دی منگ کر کے گیا سی۔ اوہدی وصولی اجے باقی سی۔ نادرشاہ اگے جیہڑے شہر تے اباڈی مال تے زر حاضر کر دیندے اوہناں دی جان بچ جاندی۔ راہ وِچ آون والی جس اباڈی، شہر، پِنڈ، گراں، قصبے دے لوک مال دین توں انکار کردے اوہناں اُپر گڑا بن کے ورس پوندا تے پُوری پُوری اباڈی دا قتلام کر دیندا۔ جس وستی وِچوں کُجھ نہ لبھدا، اوس وسدی نُوں ساڑ کے سوہ کر دیندا تے جیہڑے لوک اگوں نسن دی تھاں مقابلہ کرن لئی اُٹھ کھلوندے اوہناں دِیاں لاشاں دے ڈھیر تے سِریاں وڈھ کے

منارے اُسار دیندا ۔ جس ابادی تے اوہدے حاکم اپنا علاقہ بچاؤنا ہوندا اوہ مال متاع لیا کے نادر شاہ دے قدماں وِچ ڈھیر لا دیندے ۔علی حیدر دے علاقے نال وی اوہا ورتی جو سارے پنجاب تے دِلی نال نادر شاہ دے ہتھوں واپری ایہہ سارا کُجھ ویکھ کے اوہ چیک پیا:

بھئی زہرن کھا مرنجھ شرم نہ ہندوستانیاں نُوں
حیاء نہیں ایہناں راجیاں نُوں، کُجھ لج نہیں تورانیاں نُوں
بھیڑے بھر بھر دیون خزانے فارسیاں نُوں، خراسانیاں نُوں
ملے تاں کھا کٹاری مرو، جے سکو نہ مار ایرانیاں نُوں
حیدر آکھ توں ایناں ہیجڑیاں نُوں ایناں جیہاں نار رانیاں نُوں
ایہہ ایرانی نادر ظالم ظلم کنوں مُول نہ سنگدے نیں
مینڈے دل دی دِلی لُٹی حیدر ہور کیہ ساتھوں منگدے نیں

دھاڑوی نادر شاہ دِلی تے لہور توں لُٹیا جان والا خزانہ ہزاراں ہاتھیاں گھوڑیاں، خچراں تے اُٹھاں اُپر لدے کے ایران لے گیا ...... جدوں نادر شاہ دی فوج پنجاب دے شہراں دِلی تے لہور نُوں لُٹ کے ایران پرتن لئی اٹک ٹپیا تے اوہدے کول دِلی وِچوں لُٹیا شاہ جہان دا بنایا تخت طاؤس، کوہ نور ہیرا، دریائے نور ہیرا، ہیریاں، جواہراں، موتیاں، سونے، چاندی دے بھرے کُٹیاں توں اَڈ اِک ہزار ہاتھی، ہزاراں گھوڑے، اِک سو مستری، دو سو ترکھان تے ان گنت سوہنیاں کُڑیاں تے زنانیاں تے بال ایس لُٹ دے مال وِچ شامل سن ۔لہور وِچوں لُٹیا وِیہہ لکھ روپیا، سونا چاندی، ہیرے، موتی، جواہرات سوہنیاں کُڑیاں، زنانیاں، بال، ہزاراں گھوڑے، ہاتھی تے واپسی تے زکریا خان کولوں وصولیا اِک کروڑ روپیہ نالے ہزاراں ڈنگر راہ وِچ کوہ کے کھان لئی زادِ راہ دے طور تے مال ڈنگر اناج دانا وکھرا سی ۔لُٹ دے مال نال ایران پرتے جاندے نادر شاہ دے لشکر تے پچھاڑیوں حملہ کر کے سِکھاں دی گوریلا فوج لُٹ دا کُجھ مال لُٹ لیا تے کُجھ ہندو، سِکھ تے مسلمان کُڑیاں تے زنانیاں نُوں ازاد کرا لیا۔ نادر شاہ دے لشکری ایہناں گوریلیاں نُوں لبھدے ای رہ گئے جیہڑے اپنے پِچھے نری قدماں دی دُھوڑ چھڈ کے کِدھرے غیب ہو گئے ۔ نادر شاہ اوہناں دا پِچھا کرن دا خیال چھڈ دتا۔ جدوں واپسی تے زکریا خان کولوں اِک کروڑ روپے دی وصولی لئی لہور رُکیا تے اوہدے کولوں پچھیا:

''ایہہ سِکھ کون نیں''

''حضور ایہہ فقیراں دا اِک جتھا اے جیہڑا اپنے گُرو دے تلاں تے ورھے وِچ دو واری

حاضری بھردا اے تے نہاندیاں اوہدے وِچ غیب ہو جاندا اے ۔''سِکھ گورنر دے دیس دے واسے سن۔

''اوہ رہندے کتھے نیں ۔''نادر شاہ دیاں اکھاں وِچ حیرانگی سی۔

''اوہناں دا تھاں ٹکانا گھوڑیاں دیاں کنڈ اُپر اے ۔'' گورنر نادر شاہ دے چہرے ول تکدیاں سِکھاں دا پتہ دِتا۔

''فیر اپنی خیر مناؤ۔''نادر شاہ دی زبانوں بے اختیاری چ نِکلیا۔''اوہ دیہاڑا دُور نہیں جدوں ایس دیس اُپر سِکھاں دا راج ہونا اے۔''نادر شاہ آپ وی گھوڑے دی ننگی کنڈ تے سواری کردیاں ایرانی فوج وِچ بھرتی ہویا سی۔

نادر شاہ پنجاب تے ہندوستان وِچوں ایناں کُجھ لُٹ کے لے گیا کہ اوہنے تن ورھے تک ایرانی قوم نُوں ہر قسم دی ٹیکس معاف کر دِتے۔ ایس توں وکھ اوہ اپنی قوم دی فلاح لئی ککھ نہ کردا سگوں اوہناں کولوں ٹیکس وصول کردا تے جیہڑا بندہ درباریاں لوکائی وِچ اوہنوں عام لوکاں دے بارے گل کردا سُنیدا ایاں اوہناں لگدا کہ اوہنوں دربار وِچ یاں لوکائی وِچ پسند کیتا جا رہیا اے اوہنوں ملک بدر کروادیندا، اوہدی کھل لہا دیندا، کوہلو چپن لئی کھل دیندا یاں اوہنوں پالن لئی ہنج ست ہاتھی انعام وِچ دے دیندا۔ نادر شاہ نے جتھے پنجاب تے ہندوستان اُپر مغلاں دی عسکری، انتظامی، سیاسی تے مالی مُدھاں تے سرکار اُتے اوہناں دی پکڑ نُوں تہس نہس کر کے رکھ دِتا اوتھے ای اوہنے ہندوستان اُپر ایسٹ انڈیا کمپنی تے پنجاب اُپر سِکھاں دی حکومت لئی وی راہ پدھرا کر دِتا۔ نادر شاہ دے پنجاب تے ہندوستان دوہاں مُلکاں اُپر حملے مگروں مغلاں دی سرکار پنجاب تے ہندوستان اُپر نہ ہوون دے برابر رہ گئی ۔ مغل سلطنت نُوں نادر شاہ مُڈھوں پٹیا سی۔ ہندوستان دا شہنشاہ دِلی تک محدود ہوگیا۔ پنجاب بے وارث ہوچکیا سی۔ نِکے نِکے راجے مہاراجے نواب سردار تے جیہڑا بندہ وی جیہوں چار گھڑ سوار تے دو برچھے لبھ جاندے اوہ اپنی بادشاہی قائم کرن لئی گھروں نِکل کھلوندا۔ سِکھاں پنجاب وِچ سر کڈھنا تے منظم ہونا شروع کر دِتا۔ زکریا خان تے دِلی دی مغل سرکار نُوں ایہہ نہیں سی پُجدا۔ اوہناں دے خیال وِچ سِکھ پنجاب وِچ اپنی سرکار اُسارن تے دِلی توں بغاوت دی راہ ٹُر پئے سن۔ زکریا خان ایس ویلے پنجاب دا گورنر سی تے اوہنے اپنے اُپر دھاڑوی نادر شاہ دی مہربانی ہوون پاروں کُجھ ہور زور پکڑیا تے سِکھاں اُپر سختی شروع کر دِتی۔ اوہنے ڈھالیوال دا قلعہ اُڈا دِتا۔ اوہنے سِکھاں دے سر وڈھن نُوں اِک گھناؤنے وپار دی شکل دے دِتی۔ کسے سِکھ دے کیس وڈھن لئی اِک کمبل دا انعام، کسے سِکھ دی کسے

تھاں موجودگی بارے مخبری کرن والے لئی دس روپے انعام۔ کسے سکھ دا سر وڈھ کے لیان والے لئی پنجاہ روپے انعام۔ سکھاں دی حمائت کرن یاں اوہناں بارے خبراں لکانا اک جرم بنا دِتا۔ اوہدے فوجی سکھاں نوں پنڈاں تھاواں وچوں گرفتار کر کے لے اوندے تے اوہناں دے سر وچ بازار لوکاں دے ساہمنے نخاص (گھوڑا منڈی شہید گنج) وچ وڈھے جاندے۔ پر سکھاں نوں جنا وددھ دبایا گیا۔ اوہ اونے ای وددھ بغاوت دا راہ اُپر پکے ہوندے گئے ...... پنجاب وچ اوس ویلے ہر پاسے گردی ویلا سی۔

نادر شاہ دے پنجاب تے ہند دوہاں ملکاں وچ لُٹ مار مگروں جدوں اوہدے ایران پرتن دی خبر اوہدے خوف توں جاناں بچا کے دُور جنگلاں بیلیاں محفوظ تے دوراڈے علاقیاں وچ جا کے پناہ لین والے اوہدے ہتھوں اُجڑن والے لوکاں نوں اپڑی تے اوہناں اپنے ٹبراں تے مال ڈنگراں سنے اپنیاں تھاں ٹکانیاں، ڈیریاں، وستیاں، جھوکاں، پنڈاں، گراواں، قصبیاں تے شہراں ول پرتنا شروع کر دتا۔ اوہناں لوکاں وچوں اپنے ڈیرے پرتن والا شام پور دا اک گبھرو نیک حیات تے اوہدا پورا ٹبر وی سی، جیہنوں ایس علاقے دے لوک 'نیکا' دے ناں نال جاندے سن۔

(6)

قافلہ پتہ نہیں کدوں دا سفر وچ سی۔ ڈیگر ویلا ہوون دے نال نال تپدے سُورج دی گرمی تے ہُسڑ دا زور ٹُٹ رہیا سی۔ نالے دریا توں اُٹھدی نمی نمی وگدی پُرے دی وا وی موسم دی سختی نوں گُجھ گھٹا رہی سی۔ اپنے موسم، وا دے پہلے جُھلے، دھرتی دی خوشبو، جانیاں پچھانیاں لوکاں، راہواں، پِھرکاں، کھالاں، کھوہاں، بنیاں، پیلیاں، پکھیرواں، ڈنگراں، ڈیریاں، پنڈاں، جھوکاں، گراواں، مندراں، مسیتاں، گُردواریاں، رُکھاں، بُھڈیاں، سروٹیاں، جھاڑیاں، پیلیاں، اُجڑے کھیتاں، رقبیاں وچ لگیاں بِتیاں تے سینواں نے اپنے علاقے وچ پرتن والے ایس قافلے نوں پَیر رکھدیاں سار ای اپنے گھر اپڑن دا احساس کروا دِتا۔ ایہہ نِکا جیہا قافلہ نادر شاہ دی ہندوستان تے پنجاب دوہاں دیساں وچ لُٹ مار تے قتلام مگروں ایران پرتن دی خبر سُن کے اپنے پنڈ شام پورنوں پرت رہیا سی۔ قافلہ ہولی ہولی اپنے مگر دھوڑ اُڈاندا کچی سڑک تے اگانہہ ودھ رہیا سی۔ گڈاں دے لکڑی دے پہیاں دے شور تے اوہناں وچوں نکلن والی چیں چیں تے ڈانداں دے گل وچ کھڑکدیاں ٹلیاں تے کاہلاں دے وجدے گھنگرواں دیاں اوازاں چوریں کھلری خموشی وچ تریڑ پا رہیاں سن۔ تن گڈاں، تن چار مجھاں، دو گاواں، کجھ وچھیاں، کٹیاں، بچھ گھوڑیاں، تن گھڑ سواراں، تن زنانیاں اِک کُڑی، اِک بال تے موہرے جاندے اِک بھیاڑی گُتے سنے ایہہ قافلہ ہُن اپنی منزل دے نیڑے اپڑ رہیا سی۔

قافلے وچ سبھ توں پہلاں گڈ وچ تن زنانیاں تے اِک کُڑی اِک دوجے دے آہمو ساہمنے گڈ دیاں اُچیاں تختیاں نال ٹیک لائی بیٹھیاں سن۔ سجے ہتھ بیٹھی درمیانی لوی جیہی سوانی دی جھولی وچ اِک ترے ورھے دا بال گڈاں نوں کُھدری راہ دی وجہ توں لگن والے ہچکیاں توں بے پرواہ ڈونگھی نیندرے سُتا پیا سی۔ بال دا مُونہہ زنانی نے اپنی چُنی دی کنی نال کجیا ہویا سی۔ اِک ہتھ اوہدے سر تھلے تے دُوجا اوہدیاں لتاں ہیٹھوں دے کے اوہنوں گڈی دے ہچکیاں کولوں

بچان لئی اوہدا سر اپنی کھبی باہنہ دی ٹیک تے رکھی اپنی جھول وچ بڑے ارام نال سنوائی بیٹھی سی۔اوہدے نال نال کھبے پاسے اک کُڑی بیٹھی سی، جیہڑی اوہدے موڈھے اُپر سر رکھ کے سُتی سی۔ باقی دِیاں دو زنانیاں وِچوں اِک ماں وڈی سی جیہڑی ادھی جاگدی تے ادھی سُتی گڈ دے اُچے تختیاں نال ڈھولا کے بیٹھی سی۔اوہدے نال اک وِچلی عُمر دی مُشکی رنگ دی زنانی، بیٹھے ہتھ دی ٹیک بنا کے اپنی آرک گوڈے اُپر رکھ کے تے ہتھ اُپر اپنی کھاڈی رکھ کے ادھ کُھلیاں اکھاں نال سُتی ہُجکے لے رہی سی۔ کدی کدی گڈ نوں ذرا ودھ ہُجکا لگدا تے اوہدا ہتھ اچن چیت کھاڈی تھلوں نِکل جاندا۔ اوہ اِک واری اپنیاں ادھ سُتیاں اکھاں کھولدی اپنے ساہمنے بیٹھیاں سوانیاں تے سُتے بال نُوں تکدی تے فیر چھیتی نال اپنی پرانی حالت وچ ٹُر جاندی۔

زنانیاں دے ہتھاں دی کھوری چمڑی تے اوہناں دے پنڈیاں اُپر جھلدے اِکا دُکا چیسے ماڑے لیڑے دِس رہے سن کہ اوہ ساریاں کوئی کسان پروار دیاں زنانیاں نیں۔ اوہناں دے چہرے اوہناں دی غریب الوطنی دی کہانی سُنا رہے سن۔ تباہی تے بربادی دے پرچھاویں ڈیناں وانگ وال کھلاری اوہناں دے چار چُفیرے دے ماحول سنے اوہناں دے چہریاں اُپر لہراندے دِسدے۔ اوہناں دے تن اُپر پائے کپڑیاں دی حالت کُجھ چنگی نہیں سی۔ ماڑے ملوٹے سن۔ کسے دی چُنی لیراں لیراں سی تے کسے دا جھگا۔ کسے دی مہلی نُوں ٹاکیاں لگیاں سن تے کسے دیاں جُتیاں نُوں تروپے۔ اوہناں دیاں پیراں وِچ پئیاں جُتیاں دیاں تلیاں وِچ موریاں سن۔ تے بُجھے چہریاں اُپر چھائی بے رونقی تے مایوسی دا ہنیرا ایس قافلے دے ہر جی دا اندر باہر دا حال کھول کے سُنا رہیا سی۔ قافلے دے سبھ توں اگے اوہناں دا کالے رنگ دا گھبیاڑی کُتا قافلے دی ٹورنالوں تِرکھا ٹُردا جاندا سی۔ اوہنوں جویں کِدھرے اپڑن دی کاہل سی پر اوہ قافلے لئی موہری پارٹی دا کم وی کر رہیا سی۔ کُتا کُجھ دُور تک قافلے وے اگے اگے نسدا سارا راہ سُنگھدا میل ادھ میل تک اگانہہ جاندا مُڑ بڑی تیزی نال اوہناں ای پراناں تے نسدا پرت آوندا۔ قافلے دے آگو دے گھوڑے دے آل دوالے تن چار پھیرے مار کے پُوچھل ہلاوندیاں اپنے مالک ول ہر چا کے تکدا، جویں اپنے مالک نُوں دس رہیا ہوندا کہ ٹُردے رہو راہ صاف اے۔ خبردے کے کُتا فیر قافلے دے اگے اگے نس پیندا۔ گھوڑیاں تے گڈاں اگے چُپے داندا دی ٹورتوں لگ رہیا سی کہ قافلہ کدھروں دُور دا پینڈا کر کے آیا اے۔

قافلے دا آگو قافلے دے مُہرے چٹے رنگ دے گھوڑے اُپر سوار گبھرو جیہنے سر اُپر چٹے رنگ دی پگڑی بنھی گل وِچ بغیر باہواں والی خاکی رنگ دی بوجھیاں والی واسکٹ پائی تے چٹے

رنگ دی دھوتی بنھی سی، دے گوڈیاں تک کالے چمڑے دیاں جُتیاں دیاں وَدھراں چاڑھ کے بنھیاں ہوئیاں سن۔ پگڑی وِچوں نِکلدے کناں نوں کجدے موڈھیاں اُپر کھلرے اوہدے سِر دے شاہ کالے لمّے چھتّے وا نال کدی کدی اُڈدے اوہدیاں اکھاں اگے آ جاندے تے اوہ اوہناں نوں سِر چھنڈ چہرے کے توں پچھانہہ ہٹا دیندا۔ اوہ سارے راہ دُھپ توں بچن لئی سر اُپر بنھی پگڑی دا مُنڈاسا ماری آیا۔ پر ڈیگر ویلے جدوں تپدے سُورج دی گرمی دا زور ٹُٹن لگا تے اوہنے چہرے اُپر ولھیٹیا پگڑی دا پلا ہٹا کے اِک لماں ساہ لیا۔ اوہدے پنڈے اُپر پائے ایہہ لیڑے پُرانے تے ملُوٹے سن۔ گھوڑا ذرا کو کن کھڑے کردا ہنکدا یاں سِر چھنڈ کے ایدھر اودھر تکدا تے گھڑ سوار نالے ای ہشیار ہو جاندا۔ اوہدا سجا ہتھ جیہڑا کاٹھی دے ہنے اُپر رکھیا سی بے اختیاری نال اپنے سجے پاسے چمڑے دی وَدھری وِچ ٹنگے کاٹھی دے ہنے نال لمکدے وَدھری نال بنھے برچھے اُپر جا پیندا یاں فیر لک نال کھبے پاسے لمکدی تلوار دے ہتھے اُپر جا پیندا۔ اوہدیاں اکھاں کسے چیتے وانگ سجے کھبے ادھ بلیاں کھلوتیاں جھاڑیاں، سروٹیاں، بھڈیاں کھیتاں نوں انج کھوجن لگ پیندیاں جویں اوہناں مگر کوئی دُشمن لکیا بیٹھا اے۔ لال چمڑے دے دے چپہ چپہ چیڑے دو پٹے اوہدے موڈھیاں توں ہوندے اوہدے سینے تے کاٹا بناندے اوہدے لک نال بنھے سن۔ اِک پٹے نال کھبی وکھی ہیٹھ لک نال تلوار نیام وِچ پائی لمک رہی سی۔ اِک چھُرا پٹے نال اوہدی سجی لت اُپر گوڈے توں ہیٹھاں بنھیا سی۔ اوہدا اتھرا گھوڑا، اوہدے جُسے اُپر پھبے سوتے ہتھیار، کوڈی دے کھڈیاراں وانگ فولادی چنے اتے تگڑے ڈولے چیڑے متھے تے کتاب ورگے چہرے اُپر روشن چمکدار، سیانیاں پر باز ورگیاں بے چین تے تیز اکھاں چہرے اُپر کھلری سختی دے پرچھاویں، زور آور وجُود تے اوہدے کول موجود اوہدے خطرناک ہتھیاراں اُپر نگاہ پین مگروں پہلی نظر اوہ کوئی اجیہا سُورما جاپدا جیہڑا اجے ہُنے میدانِ جنگ وِچوں اپنے گھر پرتیا ہووے ...... لہندے ول ٹُردیاں سا ہمنیوں ڈیگر دے ڈھلدے سُورج دی جاندی دُھپ وِچ اوہدا سُرخ چہرہ تانبے وانگ بھخدا سی۔ سفر وِچ ہوون پاروں اوہدی نکی نکی ودھی داڑھی مُچھاں چہرے اُپر کجھ ودھیاں دِس رہیاں سن۔ اوہ ہُن وی گھوڑے اُپر جنگ دے میدان وچ جاندے کسے سورمے وانگ ہشیار بیٹھا اپنے قافلے نوں اپنی منزل ول توری جاندا سی۔ اوہدی کنڈ مگر اوندے قافلے وِچ نال وے جیاں دے چہریاں اُپر کھلریا سکون دِس رہیا سی کہ قافلے دا راکھا جاگدا اے تے اوہ بے چنتے سوندے جاگدے ایہہ پینڈا مکا سکدے نیں۔ چٹے گھوڑے اُپر سوار قافلے دا آگو ایہہ گبھرو سجے کھبے ہر شے نوں کھلیاں اکھاں نال تکدا اپنا پینڈا کردا بڑے دِناں مگروں اپنے وسیب

نُوں پرت رہیا سی۔ گبھرو نے اِک واری پرت کے اپنے ٹگر ٹگر اوندیاں گڈاں اوہناں دیاں سواریاں تے گڈاں دے ٹگر اوندے ڈنگراں تے ڈنگراں دے ٹگر اوندے کالے گھوڑے اُپر سوار شاہ کالے گلوں ننگے گھڑ سوار نُوں تے گڈاں دے نال نال چلدے اک پکی عُمر دے قافلے وچ موجود تیجے گھڑ سوار نُوں تکیا تے اوہناں ولوں تسلی ہوون تے فیر ساہمنے تکن لگ پیا۔ گھوڑی اُپر ہُشیار بیٹھن دا انداز دس رہیا سی کہ اچانک کوئی خطرہ درپیش ہوون دی صُورت وچ اوہ اوہدا ساہمنا کرسکدا۔ اوہدیاں باز ورگیاں جاگدیاں اکھاں نوں تک کے لگدا خطرہ کدرے آل دوالے موجود اے۔

سارے راہ اوس قافلے کھنڈے پُھٹے باہریاں تے دھاڑویاں کولوں بچ بچا کے پینڈا کیتا۔ تے ہُن اوہ اپنا قافلہ لے کے منزل دے نیڑے لگ رہیا سی۔ بلیوں بیڑی وچ پا ہن لگیاں اوہنے اپنے گھوڑے، مجھاں گاواں تے داند دریا وچ ٹھیل دِتے تے آپیں تے اپنے گھر والیاں نال بیڑی وچ بہہ کے دریا پار کیتا۔ ڈنگر بیڑی دے نال نال دریا وچ تر دے پار چڑھے۔ بیڑی وچ ای اوہدا پُورا پروار سی۔ نالے بلیوں وڈھیا گھاہ تے ناڑ وی بیڑی وچ لدیا۔ بیلے پار توں چھاں دے پتن تے اُترے تے اوہدا وڈا بھرا پہلاں ای تن گڈاں جیہناں اگے داند جُتے سن لے کے تیار کھلوتا سی۔ ڈنگر وی اوہناں دے نال نال ای دریا وچ تردے کنڈھے تے چڑھ کے باہر نکلے۔ بیڑیوں نکلدے مسافر جیہناں وچ چار زنانیاں سن اک گڈ وچ بیٹھیاں دُوجی گڈ وچ سُکا گھاہ تے ناڑ لدیا تے تریجی گڈ وچ گھر دا بھانڈا ٹِنڈر تے بسترے رکھیوے...... تِنے مرد گھوڑیاں اُپر سوار ہوئے۔ اِنج ایہہ قافلہ پتن توں نکلدا اپنی منزل ول ٹُر پیا۔ قافلے وچ سبھ توں موہرے زنانیاں والی گڈ سی۔ تے سبھ توں پچھیکڑ وچ ڈنگراں دے ٹگر ٹگر اِک شاہ کالے رنگ دے گھوڑے اُپر سوار گھوڑے وانگ ای اِک شاہ کالے رنگ دا لوہے دے جُثے والا اِک گبھرو سوار سی، جیہڑا پیڑھیوں پیڑھی ایس قافلے وچ سفر کرن والے ٹبر دا مصلی 'شاہو' سی۔ جیہدے گھوڑے دی کاٹھی نال سجے پاسے اِک برچھا تے کھبے پاسے کاٹھی نال اک چھوٹی ہنجھی لمک رہی سی۔ قافلے دے سجے پاسے ڈنگراں دے نال نال سڑک اُپر چلدے پکے رنگ درمیانے قد ہتگڑے جُثے گول چہرے کالیاں اکھاں تے درمیانی داڑھی والا دُوجا گھڑ سوار قافلے دے آگو دا وڈا بھرا مجید حیات سی۔

قافلہ خموشی تے سُست رفتاری نال اپنا پینڈا نبیڑن دے آہرے لگا سی۔ کدی کدی کوئی گھوڑی یاں گھوڑا ہنکدا جیہدے ہِنکن دی اواز نال کُتا بھونکدا نالے ای گڈاں دے اگے چُپے

ڈھگے سر چھنڈدے تے اوہناں دیاں دھوناں وچ لمکدیاں کاہلاں وچ بنھیاں ٹلیاں کجھ ہور زور زور نال کھڑکن لگ پوندیاں۔ ایہناں اوازاں توں ڈر کے قافلے دے پچھے پچھے ڈنگراں وچوں کوئی اک ادھ ڈنگر تڑٹھیاں برڑاٹ گھت دیندا۔ قافلے اُپر چھائی خموشی کجھ سیتاں لئی تڑٹ جاندی۔ بجے پاسے کنڈیالیاں جھاڑیاں تے سروٹیاں مگروں کوئی بگھیاڑیاں سیہڑ نکلدا تے بجی سڑک ٹپ کے دُوجے پاسے جا وڑدا۔ یاں کوئی ڈھوڈر کاں گھگی یاں تتر بٹیرا کسے رُکھ یاں بوٹے دی ٹاہنی اُپروں اُڈ کے کسے دُوجے رُکھ اُپر جا کے بہہ جاندا یاں کسے جھاڑی وچ جا کے وڑ جاندا۔ قافلے دے آل دوالے پکھیرواں، ڈنگراں تے ٹلیاں دیاں اوازاں کجھ سیت اُٹھدیاں تے فیر اوتھے چھڑا گڈاں دے لکڑی دے بھارے، وڈے وڈے زمین اُپر گول چکر وچ گھمدے پہیاں وچوں نکلدیاں چیکدیاں اوازاں دا شور تے ڈنگراں دے گل وچ بنھیاں ٹلیاں کھڑکن دیاں اوازاں رہ جاندیاں۔ کدی کدی کوئی سُرخاباں دا جوڑا وی اِک جھاڑی مگروں نکل کے دانا چگدا دُوجی جھاڑی ول نسدا لگدا دِسدا۔ راہ دے دوہاں پاسیاں تال نال کھلوتے لشکریاں دے ہتھوں وڈھے جان توں رہ جان والے ٹاویں ٹاویں رُکھاں دیاں ٹیشیاں اُپر چڑیاں، کاواں، لالیاں، گٹھیاں تے طوطیاں ڈیگر ہوندیاں سار ای اپنے ڈیرے آ کے لا دِتے۔ اوہناں دے بُلارے ایس راہ توں لنگھدے قافلے نُوں اپنی دھرتی اُپر ہسدی مسکراندی حیاتی دی موجودگی دا پتہ دے رہے سن۔

''پکھیرو ساتھوں پہلاں پرت آئے نیں تے اپنے ڈیرے وی وسائی بیٹھے نیں۔'' قافلے دا آگو رُکھاں اُپر بیٹھے تے کھمب کھلاری اپنے آہلنیاں وچ وڑے ٹاہنیاں، ٹاہناں، لگراں تے ٹیشیاں اُپر بیٹھے پکھیرواں ول تکدا گھوڑے دی دھون تے تھاپڑا ماردا منکھویا۔ ''پر ساڈیاں جھوکاں اجے وی اُجڑیاں پئیاں نیں۔''

جس دیہاڑے نادر شاہ دے لشکریاں پنڈ نُوں لٹ کے قتلام مگروں آل دوالے دے رُکھاں نُوں وڈھ کے کھیتاں نُوں اُجاڑیا تے اگ لائی تے پکھیرو وی بندیاں وانگ علاقہ چھڈ گئے۔ گبھرو دی یادداشت اُپر بربادی تے اُجاڑے دا اک اک منظر زہر وچ بجھے تیر وانگ کھبیا سی۔ اوہ جس پاسے مونہہ پھیردا اوہنوں اگوں سڑے بلے تے اُجڑے کھلوتے ڈیرے تے کھیت دِسدے۔ اوہنے کنیں واری ایس منظر نُوں ویکھن توں اکھ بچان لئی اپنیاں اکھاں بند کیتیاں۔ گھوڑے اُپر بیٹھا کاٹھی دے ہنے تے واگاں نُوں مُٹھ کے شکنجا کس لیندا۔ چہرے اُپر دُکھ تے بےوسی دیاں لیکاں دی گنتری کجھ ہور ودھ جاندی۔ کجھ دیر اوہ ایسے حالت وچ رہندا جدوں گھوڑا

اپنی واگ ڈھلی ہوندی محسوس کر کے اپنے سوار نوں دھون چھنڈ کے ہُشیار کردا تے گھڑ سوار گبھرو جویں ادھی نیندروں جاگ پیندا۔ اکھاں پٹ کے حیرانگی نال اپنے آل دوالے نگاہ ماردا پر منظر نہیں سی بدلیا ہوندا۔ کنا دُور تک قافلے اگے نسدا اگیا تے فیر اچانک نسدا ہویا پچھانہہ پرتیا۔ اپنے مالک دے گھوڑے دے آل دوالے گول دارے وچ بھوندا کجھ مجھن سمجھان دی آہر کرن لگ پیا۔ گھوڑے نے اچانک کن چھنڈے تے بُتھاڑی اُتانہہ کر کے بڑے زور نال ہنکیا۔ گبھرو نے بڑے نرمی نال گھوڑے دی دھون تے ہتھ پھیر کے اوہنوں تھاپڑا دتا۔ قافلہ پتن والی راہ توں کھبے پرت کے اِک چوراہے تے اپڑ چکیا سی جیہنوں 'تن کوہ پتن' آکھیا جاندا سی۔ جیہدی سجے ہتھ دی کچی سڑک پرت کے شہر ول ٹُر جاندی، سدھی سڑک اوہناں دے پنڈ شام پور ول جاندی تے کھبے۔ ہتھ تے اٹھ داہ مربعے دی وِتھ تے ہزاراں ورہیاں توں چھاں وگدا سی، جیہدا مطلب سی قافلہ ہُن اپنے بُوہے اپڑ چکیا اے۔ 'تن کوہ پتن' دا چوک ٹپ کے جدوں قافلہ سروٹیاں، جھاڑیاں، رُکھاں دے اوہلیوں نکل کے پنڈ جان والی سڑک اُپر سدھا ہویا تے قافلے دے آگوُنوں تن کوہ دی وِتھ تے کھبے ہتھ تے کشن نگر دِسیا۔ ایس چوراہے توں پتن شام پور تے کشن نگر تنے وی تن کوہ دی وِتھ اُپر سن جیہدا مطلب سی اگلا پنڈ اوہدا شام پور اوُنا اے۔ سجے پاسے سڑک توں ہٹ کے تن کوہ دی وتھ تے کھلوتے کشن نگر دی حد بندیاں ای اوہناں اپنے رقبے وچ ہونا تے اپنا ڈیرہ ساہمنے دِسن لگ پینا اے۔

'کنا کو پندھ رہ گیا اے...... نیکیا'' سبھ توں آخر تے اوُندی گڈ وچ بیٹھی ماں وڈی نے اُچی دینی بولدیاں قافلے دے آگو گھڑ سوار گبھرو تے اپنے نِکے پتر نیک حیات دا ناں لے کے اوہدے کولوں پچھیا۔ جیہنوں سارے لوک پیار نال 'نیکا' آکھدے سن۔ اوہدی اواز سُن کے گڈ وچ بیٹھیاں دُوجیاں زنانیاں وی ادھ نیندروں جاگ پئیاں تے سدھیاں ہو کے بہہ گئیاں۔

''پینڈا مُکن والا اے...... اماں جی......'' نیکے پرت کے اپنی ماں ول تکدیاں سجا ہتھ ہلایا۔

''سجے کشن نگر کھلوتا اے تے اگے شام پور اے ادھ راہ وچ اپنا ڈیرہ آوندا اے۔''

قافلہ ٹُردا رہیا تے پینڈا کردا سجے پاسے ہلے سڑے کھلوتے کشن نگر دی حدوں وی نکل گیا۔ پتنوں لے کے کشن گڑھ نگر تک تے ہُن کشن نگروں لے کے اگانہہ جتھوں تک نیکے دی نظر پیندی، اوہنوں بھوئیں دے کسے ٹوٹے اُپر سوائے ہلے سڑے رُکھاں تے پیلیاں تے کھیتاں وچ اُڈدی ساہ توں وکھ کجھ نہیں سی دِسیا۔ قافلہ اپنے سجے ہتھ سڑک توں تن کوہ دی وتھ اُپر کھلوتا کشن نگر وی ٹپ گیا، جیوں جیوں ڈیرہ نیڑے آوندا گیا، اوویں اوویں نیکے دے دل دی دھڑکن وی تیز

ہوندی گئی۔ اوہنوں پتہ سی اوتھے کوئی معجزہ نہیں سی ہونا۔ پر فیر وی اوہ ڈر ڈر کے سوچن لگا رہیا۔

''ہو سکدا اے ...... ہو سکدا اے ...... کوئی باری کوئی بُوہا کوئی طاق کوئی کڑی، کوئی کندھ کوئی چھت، کوئی اِٹ کوئی روڑا، کوئی سروٹا کوئی کانا، کوئی جھاڑی، کوئی بُھڈا، کوئی چھل کوئی چھوڈا، کوئی رُکھ کوئی بُوٹا، کوئی ککھ کوئی تیلا سلامت رہ گیا ہووے۔ کُجھ رُکھ اُگ پئے ہوون تے میرے رقبے تے ساوے گھاہ دا کوئی تیلا وی کھلوتا ہووے۔'' اوہ آخری ویلے تک آس اُمید دا پلا نہیں سی چھڈ دا ہوندا۔ ''ہو سکدا کوئی کھیت، کوئی دانا، کوئی پرچھاواں نادر شاہ دے خونی لشکریاں ہتھوں بچ گیا ہووے۔'' پر سارے راہ اُجڑے ویران پنڈ، بلدے شہر تے مویاں دے دھرنگیاں نوں چُنجاں کڈھ کے چیکاں ماردیاں گھُرندیاں الاں تے گرجھاں ویکھ کے اوہنوں ایس بارے کوئی مغالطا نہیں سی رہ گیا۔ ''پر فیر وی ...... کُجھ نہ کُجھ تے بچ ای گیا ہونا اے ......''

ٹُردیاں ٹُردیاں ڈیرہ نیڑے آوندا جا رہیا سی تے نیکے دیاں آساں دے تارے ٹُٹدے تے اُمیداں دے دِیوے بُجھدے جا رہے سن۔ اوہدے چار چُفیرے جتھوں تائیں اوہدی نگاہ جاندی سڑے بلے کھلوتے کھیتاں دی کالی وِچھی چادر، وڈھے رُکھاں دے مُڈھ، مویاں دے دھرنگے، اُجڑے ڈیرے تے ڈیریاں دے سڑے کھلوتے کھولے اوہنوں کوئی ہور ای کہانی سُنا رہے سن۔ اوہنوں اپنے آپ کولوں وحشت ہوون لگ پئی۔ اوہ بڑی دیر دا چُپ کر کے ایہہ سارا کُجھ تکدا آ رہیا سی۔ اوہدا کالجا مُونہہ نُوں آن لگا تے اوہ چیک پیا۔

''اینی بربادی ...... اینا اُجاڑا ...... میں نہیں مندا ...... ربا میرا گناہ کیہ اے ......'' اوہنے بڑے زور نال اپنا سر چھنڈیا۔ اوہدی بھاری تے اُچی اواز ایس ویرانے وِچ دُور تک گُونجدی گئی۔ اواز اینی اُچی سی کہ اوہدا گھوڑا تربھکیا تے گڈ وِچ نکر بیٹھی آندی ماں وڈی نُوں اپنے پُتر دی کُجھ چنتا ہوئی۔

''نیکیا! وے جیون جوگیا ...... بختاں والیا ...... حوصلا کر ......''

شاہو مصلی قافلے دے اخیر توں گھوڑا نساوندا اوہدے کول اپڑیا۔

''بھائیا ...... ٹھیک ایں''

میں ٹھیک ہاں شاہو۔'' اوہنے مسکراندیاں اپنے مصلی ول تکیا۔

شاہو اوہدا جواب سُن کے اوہنوں کُجھ دیر تکدا رہیا فیر چار چُفیرے سرکھلاری لہو دی تریہائی اُجاڑے دی راکھی بیٹھی دھاڑوی ڈین نوں اپنی ککھ وِچ دھرنگے لئی بیٹھیاں خونی دندیاں کڈھدیاں تکیا تے دند کیڑ ونداگھوڑا پرتا کے پچھانہہ پرت گیا، جویں ای سڑک اوہدے رقبے وِچ

وڈی نیکے دے گھوڑے اپنی بُوہ وچ پیر دھریا، اوویں ای اچانک اوہدیاں اکھاں وچ آساں دے بُجھدے دیوے نویں سریوں بل پئے۔

''کُجھ ساوا دِس رہیا یاں میریاں اکھاں دھوکھا کھا رہیاں نیں۔ ساوا نہ ہووے تے دھرتی مر جاندی اے'' نیکے دی نگاہ اچانک ای دُور سجے پاسے دھرتی دے سینے اُپر جویں وا نال لہراندی اِک ساوے رنگ دی وِچھی چادر اُپر پئی، جِس توں پرانہہ تراندے سورج دیاں سُنہری کرناں وچ چھاں وچ پانی سونے دی لہراندی چادر وانگ موجاں ماردا وگدا دِسیا۔ دریا دے کنڈھے دے نال نال دُور تک کھلرے ساوے گھاہ، جانگلی بوٹیاں تے وگدے دریا دے سنہرے پانی نوں تک کے نیکے دے چہرے اُپر مُسکان ابھری۔ اوہنوں دُور کھلری ساوے رنگ دی چادر، سنہرے پانی والا وگدا دریا اپنی بھوئیں دا ٹوٹا تے اپنے دو چار گھوڑے دریا دے کنڈھے اُپر چردے دِس پئے۔ اوہنے گھوڑے دی واگ چھڈ کے سِر اُتانہہ چا کے اسمان ول تکدیاں دوہتھاں نال اپنے چیڑے سینے اُپر بڑی زور نال خوشی ہتھوں بے قابُو ہو کے دوہتھڑ ماریا۔ اوہدے مونہہ وچوں خوشی ہتھوں اِک چیک نِکلی۔ اوہنے اپنے گھوڑے نُوں اِک واری ہور تھاپڑا ماریا۔ اپنے مگر اَوندے اپنے قافلے نُوں دھون پھیر کے تکیا۔ اوہدیاں بازورگیاں اکھاں وِچ چہرے اُپر اندروں اُٹھن والی خوشی ہتھوں اُبھرن والی مسکراہٹ نے اوہدے وجود نُوں چمبڑے تھکیڑے تے مایوسی دا اُچھاڑا لاہ کے پرانہہ ماریا۔ اوہ اپنے آپ نُوں تازہ دم محسوس کرن لگ پیا اوہنوں ہر شے وِچ حیاتی ہسدی کھلوتی دِسن لگ پئی۔ ''جدوں تائیں دھرتی ساوی اے ساہ لیندی تے میں وی جیوندا واں۔'' اُجاڑے دی نحوست اوہدے کولوں لکھاں کوہاں دُور نس گئی۔

قافلہ شام پُور دی حد وِچ پیر رکھ چُکیا سی۔ دور لہندے ول ٹنڈ مُنڈ رُکھاں وِچ گھریا ڈُبدے سورج دی جاندی روشنائی توں نکھڑدا اوہنوں اپنا پنڈ شام پُور دِسیا جیہڑا اوہدے وڈکیاں دا وسایا ہویا سی اوس توں پہلاں اوہدا سڑیا بلیا ڈیرہ کھلوتا سی۔ جیہنوں ایس علاقے دے لوک 'نیکے دا ڈیرہ' آکھدے سن۔ شام پُورے اپنے ڈیرے اُپر نگاہ پیندیاں ای نیکے دا ذہن اپنے وڈکیاں، گزریاں پیڑھیاں تے اپنے پچھوکڑ ول پرت گیا۔ جدوں اوہدے وڈ وڈیریاں ساندل بار وچوں آ کے پہلی واری شام پُور وسایا۔

☆☆☆☆☆

(7)

پڑھیوں پیڑھی اپنے کنیں پین والیاں اپنیاں وڈکیاں دیاں کہانیاں نیکا نُوں اج وی یاد سن۔ ساندل بار وِچ دُلے دی گرفتاری تے لہور وِچ پھاہی مگروں مغل فوج نے باغی کساناں نُوں اُک چو لیا تے بار دے اَن گنت گھراں تے قبیلیاں بار نُوں چھڈ دِتا۔ بار دے اوہناں باغی کساناں دے قبیلے دا اِک قافلہ مغل فوجاں کولوں اپنیاں جاناں بچاؤندا اپنے ٹبراں ٹیراں، مال ڈنگراں نال چھاں ٹپدا نیلی بار وِچ آ نکلیا۔ ایسے قافلے وِچ قافلے دا آگو واہی بیجی دے نال نال گھوڑے پالن دا شوقی تے گھوڑیاں دا وپار کرن والا اِک کسان تے جٹ نور حیات وی سی۔ جدوں ایہہ نیلی بار وِچ اپڑے تے چھاں دے کنڈھے اُپر ایہہ علاقہ اوہناں نُوں ایڈا بھانا کہ قافلے نے اگانہہ ٹُرن توں انکار کر دِتا۔ اوہناں دے گھوڑے تے دانداتھے اڑی کر کھلوتے تے مجھاں گاواں تے دُوجا مال ڈنگر وی جویں ایکا کر کے اِک دے مگر اِک کر کے کولے ساوے دُدھ ورگے کھبل تے گھاہ نُوں کھون جُٹ گیا تے نال ای اوتھے باہندا وی گیا۔ پہلاں تے کسان حران ہوئے کہ ایہہ ڈنگر کیہ کر رہے نیں پر اوہناں دی حریانگی اوہناں دیاں اکھاں اگے دُور تک کھِلر یا کھلوتا ساوا کھبل، گولا گھاہ، گھن چھاویں رُکھ، رُکھاں اُتے بیٹھے گیت گاؤندے پکھیرو، نرم بھوئیں تے وگدا دریا دُور کر گیا تے ساری گل سمجھا گیا۔ نورحیات دے گھوڑے وی اڑی کر کھلوتے تے اوہناں دی اوتھوں اگانہہ ٹُرن دی تھاں بچھانہہ رسیاں تڑوانیاں شروع کر دِتیاں۔ کساناں دریا توں پنج ست کوہ دی وِتھ تے اِک اُچی تھاں ویکھ کے ڈیرہ لا دِتا۔

نورحیات ایس رقبے دے مالک نُوں کھوجنا شروع کیتا تاں پتا لگا ایہہ رقبہ مغل دربار دے اِک کھتری صوبیدار سترام داس دا اے۔ ست رام پال نوں سنیہا ملیا تے اوہ موقعے تے اپڑیا نورحیات نُوں مِلیا۔ اوہدے اُجڑے پُنجڑے قبیلے نُوں تکیا۔ کُجھ چر چھاں دے کنڈھے اُپر کھلوتا وگدے دریا نُوں تکدا اُگجھ سوچدا رہیا۔ فیر نور حیات ول پرتیا جیہڑا اوہدی ہاں، نہ، لئی بڑی دیر دا

ساہ ڈک کے کھلوتا سی۔

''میرے کول ایتھے سوا سو مربعے دے توں کُجھ ودھ رقبہ اے۔ پندراں مربعے جتھے تسیں نواں لوک وساؤ اوہدے مُڈھ تے دریا دے کنڈھے اُپر دس مربعے رقبہ تے جتھے تسیں کھلوتے اوہ اتھے پندراں مربعے رقبہ میرے واسطے چھڈ کے باقی دا سارا رقبہ آپس وِچ ونڈ لَو۔ تُوں ایہناں دا وڈا جاپدا ایں، تُوں اپنے لئی پنج مربعے رقبہ رکھ سکدا ایں۔ تسیں سو پریوار اوہ ہر اک نُوں اک اک مربعہ رقبہ ایتھوں کُجھ کے دے چھڈ۔ ایہہ بھوئیں لائق اے پر میرے نہ اپڑنے کُھنوں بنجر ہوئی پئی اے...... اگلے پنج ورھے وِچ تساں اج دے بھا دے حساب نال ایہدا مُل مینوں بھرنا اے۔ پنج ورھے تائیں تسیں میرے مزارعے او تے میں تہاڈے کولوں ادھ ونڈیاں ...... جے سودا منظور ہے تے مینوں گل کر......''

نُورحیات پرت کے اپنے قبیلے وَل تکیا۔ اوہ سارے دریا دے کنڈھے اُپر گھاہ اُپر پتھل مار کے بیٹھے سن۔ اوہناں ساریاں ہاں وِچ سر ہلایا۔

''سترام داس جی مینوں سودا منظور اے'' نورحیات نے ہاں کر دِتی۔

''میری اِک ہور شرط وی ہے'' سترام داس اجے سودا نہیں سی مُکایا۔

''جی حُکم کرو۔''

''میرا پندراں مربعے رقبہ وی تُسیں اباد کر کے مینوں دیسو تے اوہدے وِچوں وی میں تہانوں ادھ ونڈیاں دیساں'' بہمن ست رام اصل گل ول آیا۔ ''تے پنج ورھے مگروں تسیں اوہدا قبضہ چھڈ دیسو۔''

نورحیات دے چہرے دا رنگ بدلیا پر اوہ فیر اپنے قبیلے ول پرتیا۔ بھُنجے گھاہ اُپر دُور تک بیٹھی 'خاکی مخلوق' نے فیر ہاں وِچ سر ہلایا۔

''جی ایہہ شرط وی منظور اے...... لکھت پڑھت کر دیو۔'' نورحیات وی اپنی شرط دسی۔

''لکھت پڑھت وی کر دینداں اجے میری اِک ہور شرط وی ہے۔''

''ہور دسو سترام داس جی۔'' ایس واری ایس ڈرتوں کہ قبیلہ کدھرے نہ ای نہ کر دوے نور حیات نے پرت کے اوہناں کولوں پُچھن دسن دا تکلف وی نہ کیتی۔

''ایس رقبے وِچ جتھے وی اپنا پنڈ وسیسو اوتھے پنڈ دے چوک وِچ میری حویلی لئی چار کنال احاطہ وکھرا رکھو......''

''جی منظور اے''

''ہُن لکھت پڑھت کر لیئے سرکار'' کسان نورحیات بڑے صبر تے حوصلے نال اپنی تھاں تے پکا کھلوتا اوہدیاں شرطاں سُندا سی۔

''اِک ہور گل'' سترام اجے اپنی گل نہیں سی مُکائی۔

''جی سترام داس جی حُکم کرو'' کساناں کول کھتری دی ہر گل منے سوا کوئی واہ دوا ناہی۔

''میری حویلی تے تیری حویلی دی کندھ سانجھی ہوسی تے پنڈ دا سرپنچ وی توں ہوسیں۔''

پکی عُمر دے نورحیات اپنے قبیلے ول تکیا اوہناں ساریاں ہاں وچ سر ہلایا۔

''جی ایہہ شرط وی منظور اے...... کُجھ ہور سرکار''

''بس سودا ہو گیا اے ہُن توں تے تیرا قبیلہ ایس رقبے دے مالک اوہ جیہڑا سو کلے رقبہ میری مالکی اے اوہنوں چھڈ کے تے کشن نگر وچکار توڑ دریا دے کنڈھے تک بے وارث پیا اوہ سرکاری رقبہ اے تے اوہدے نال ساڈا تہاڈا کوئی تعلق نہیں اے۔ میرے رقبے دی حد اوہدے نال نال ٹُردی توڑ دریا تک جاندی اے۔ اوہ سارا اِک سو پنجھی کلے تسیں گڈ سکدے او، تہاڈی ویکھا ویکھی لوک ایتھے اوندے رہن گے تے وسدے رہن گے۔ سرکاری رقبہ مگروں آون والیاں نسلاں لئی رکھی امانت اے'' پکی عمر دا چٹی دھوتی چٹے کُرتے چٹی پگڑی وچ ڈونگھیاں سوچدیاں بھُوریاں اکھاں درمیانے قد، پتلے جثے تے گول چہرے والا سترام داس اوہدے ساہمنے کھلوتا مسکراوندا سی۔ ''جے تہاڈے مگروں آ کے تہاڈے پنڈ وچ وسن لئی نویں آون والے چنگے ہوون تے اوہناں لئی اپنا دل موکلا رکھنا تے اوہناں نوں وسن دینا تے جے بھیڑے ہوون تے اوہناں لئی دل سوڑا رکھنا تے وسن نہ دینا'' نورحیات دے ہانی چٹ کپڑیئے کھتری سترام داس اوہنوں مت دِتی۔

''انج ای ہوسی ست رام داس جی۔''

''تے اج توں پچھے مینوں ست رام جی آکھ کے نہ بُلائیں بُرا ست رام آکھ کے سدِیں تیرا میرا ہُن پیڑھیوں پیڑھی ساتھ اے'' ست رام اپنا سجا ہتھ اگانہہ کر دِتا۔

نورحیات دوہاں ہتھاں وچ اوہدا ہتھ لے کے دِلوں اپنے نویں بیلی دی دوستی نوں قبولیا انج ساندل بار توں آئے کساناں تے کھتریاں وچکار نسل درنسل دوستی دا مُڈھ بجھیا۔

''ہور کُجھ ست رام'' ۔نورحیات اجے وی اوہدا ہتھ پھڑ کے کھلوتا سی۔

''بس میری گل مُک گئی اے'' اوہ اگانہہ ہویا تے اوہنے نورحیات نوں گھٹ کے جپھا پایا۔

سترام دا ایس سخت جان اُچے لمے قد والے تے باز دیاں اکھاں والے ہولی ہولی بولن

مٹھی زبان نال گل کرن والے کسان نور حیات نوں اِتباری لگا تے اوہ اوہنوں لہور نال اپنے نال لے گیا۔

ایہہ اکبر دا ویلا سی۔ اکبر دُلے دی پھاہی مگروں لہور وِچ چوداں ورھے گزار کے دِلی پرت گیا۔ نور حیات نے لہور دیاں گلیاں وِچ مادھو لعل حسین نوں اپنے کولوں نچدیاں گاؤندیاں لنگھدا ویکھیا، جیہڑا اکبر دی نندیا کر رہیا سی تے دُلے دی پھاہی اُپر نراض پھردا سی۔ دِلی دروازے دے ساہمنے شاہ حسین نوں کجھ ملنگاں تے مادھو لال نال دھونی دُھکھائی بیٹھا گاؤندا ویکھیا:

اگے نیں ڈونگھی میں رَت کِن لنگھساں پار، رات ہنیری پندھ دُراڈا ساتھی نہیوں نال
نال ملاح دے ان بن ہوئی اوہ بچے میں کُوڑ وگوئی، کیں کراں در پکار
سکھناں سیاں شوہ راویا میں رہ گئی بے تکرار، کہے حسین فقیر نمانا میں رونی ہاں وقت گُزار

ست رام نے رقبے دا حُکم لکھ کے گواہاں کولوں دستخط کروا کے نور حیات دا انگوٹھا لوا کے رقبے دا قبضہ اوہدے حوالے کر دِتا۔ اِنج ساندل بار وچوں اُجڑ کے نکلن والے اوہ کسان مزارعے بن کے پرکل مالک بنن دے خواب اکھاں وِچ سجائی بھوئیں دے ایس ٹوٹے اُپر وسن جوگے ہوئے۔ نال دے پِنڈ کشن نگر وِچ ست رام داس دے کُجھ لگدے لانے وی رہندے سن، ست رام داس اوہناں نال وی نور حیات دی سلام دُعا کروا گیا۔ اوس ویلے شام پے رہی سی، کِلے ٹُھکن لگ پئے تے نالے حاطیاں لئی کساناں اپنیاں تھاواں ملنیاں شروع کر دِتیاں۔ نور حیات جتھے کھلوتا سی اوہ اُچی تھاں دا وچکار سی۔ اوہنے اوتھے ای کلا ٹھوک دِتا۔ اوہدے ویکھدے ویکھدے آل دوالے چار چُفیرے کِلے ٹُھکے تے اتھے اک نویں جھوک وس پئی۔ اوس ویلے سورج ڈُب رہیا سی تے شام پے رہی سی جدوں ودان لے کے نور حیات ایس بھوئیں اُپر اپنی مالکی دا پہلا کِلا اپنے ہتھیں ٹھوکیا۔ کِلا ٹھوک کے اوہنے سر چایا تے اوہدی نگاہ چنھاں وِچ دور کِدھرے لہندے ڈُبدے سُورج اُپر پئی۔ اِنج اوہنے اپنے ہتھ وسائے اپنے ایس پِنڈ دا ناں شام پُور رکھیا۔ اِنج شام پُور وجُود وِچ آیا۔ پہلاں اتھے نرے مسلمان سن، اکبر دے زمانے وِچ ای اتھے ہندو آ کے وس پئے۔ ست رام کھتری صوبے دار سی۔ اوہنوں ایس علاقے وِچ وڈا رقبہ الاٹ ہویا سی۔ ایس پِنڈ وِچ ہندوواں دی آوندوی نال ای ہوئی۔ نور حیات اپنا ویلا گُزار کے شام پُور وسا کے اپنی اوندی پیڑھی دے حوالے کر کے اگلے جہان دے سفر تے ٹُر گیا۔ پر اوہدا وسایا شام پُور اج وی وسدا اے۔

ہندوستان اُپر مغل شہنشاہ اورنگ زیب نے سِکھاں دے خلاف ظلم جبر تے اوہناں دے قتلام دا بازار تایا ہویا سی۔ جیہدے کارن سِکھ وی سارے پنجاب وِچ جاناں بچان لئی جنگلاں،

بیلیاں، پہاڑی علاقیاں تے دُور دُراڈے پنڈاں وِچ پناہ لین لئی اپنیاں وستیاں گھر، گراں تے علاقے چھڈ کے پُورے پنجاب وِچ کھنڈر گئے۔ اوہناں وچوں ای کُجھ سِکھاں دے ٹبر شام پُور وِچ آ کے وس پئے۔ اوہناں دے مگر مگر ایس پنڈ وِچ سِکھاں دی آوند شروع ہوئی۔ گوانڈھی پنڈ کِشن نگر وِچ ہندوواں، سِکھاں دی اباد ی ودھ سی پر شام پُور وِچ ادھوں ودھ سی۔ ودھدیاں ودھدیاں ایس پنڈ وِچ پنج سو ہندو، چار پنج سو دے نیڑے تریڑے سِکھ تے ہزار باراں سوتوں ودھ مسلمان اباد ہو چکے سن۔ دو ڈھائی ہزارتوں ودھ دی اباد ی والا ایہہ پنڈ کِسے نہ کِسے گلوں دوجیاں پنڈاں وچوں سر کڈھواں بنیا رہندا۔ پہلاں آن والیاں مگروں اون والیاں تے مگروں اوَن والیاں نویاں اون والیاں دا کُھلیاں دلاں تے کُھلیاں باہواں نال ہمیش سواگت کیتا۔ پنڈ پیا تے کمی کمیوڑے وی نال آوسے۔ باہمناں تے سیداں کُجھ لوکاں نال فرق پایا تے اپنے آپ نُوں لوکاں نالوں فرق کرن والے سلوک دی راہ اپنائی۔ آل دوالے پئے غیر اباد رقبے تے بھوئیں دے ٹوٹے اباد ہون لگ پئے۔ نیکے دے بیلی فتح سنگھ دے وڈ وڈیرے مُلتانوں آئے سن۔ اوہناں دے نال امرتسروں کُجھ سِکھ پروار وی نال آئے۔ امرتسر لہور، ملتان تے پنجاب دے وڈے شہر سن جیہناں وِچ وسدے سِکھ مغل فوجاں دا خاص نشانا سن۔ فتح سنگھ دے وڈ کے شام پُور وِچ آ کے وس پئے۔ شام پُور چنھاں دے کنڈھے اُپر لہور، دِلی تے قابل قندھار دی راہ وِچ دریا دے کنڈھے تے پتّن توں پنج ست کوہ دی وِتھ اُتے پیندا سی۔ اودوں تک سُکھی وسدا رہیا جدوں تک ایس پتّن تے مغل فوجاں دی آوا جاوی لگی رہی۔ شام پُور دے کھتری ست رام دا پروار مغل فوجاں نُوں اناج پانی تے دریا پتّان دی ذمہ واری لے کے بیٹھا سی۔

فیر ویلا انج بدلیا کہ اورنگ زیب دے جاندیاں ای ہر پاسے پنجاب وِچ مارا ماری تے گردی ویلا شروع ہوگیا، جیہنے ہر شے دا حلیہ وگاڑ کے رکھ دِتا۔ مغل فوجاں پنجاب وچوں غیب ہونیاں شروع ہوگئیاں پنجاب اُپر مغلاں دا اثر گھٹنا شروع ہوگیا۔ ہر پاسے سِکھاں سِر کڈھنا شروع کر دِتا۔ شام پُور دے کھتریاں جدوں ویکھیا کہ پتّن تے ہُن مغل فوجاں دسنو رہ گئیاں نیں، اوہناں دی تھاں ہُن نادر شاہ دے لشکر تے سِکھاں دے جتھے پتّناں اُپر دریا پار کردے نظر اوَن لگ پئے نیں تے اوہناں وی اپنے آپ نُوں دِلی دربار نالوں وکھ کر کے شام پُور دے لوکاں نال جوڑ لیا۔ شام پُور دا چوک ست رام داس نیکے دے وڈ کے نورحیات تے فتح سنگھ دے وڈ کے آمد سنگھ رل کے لال سکندری اٹاں نال بنوایا۔ ست رام دی پیڑھی وچوں سُندر داس ہُن ست رام داس دی ساری وراثت دا مالک سی۔ آمد سنگھ دی ساری وراثت دا مالک فتح سنگھ سی تے

نورحیات دی ساری وراثت دا مالک 'نیکا' (نیک حیات سی) سُندر داس، فتح سنگھ، مہنگا تے نیکا آپس وچ گوڑھے بیلی سن۔ اوہناں دیاں وڈکیاں ای چوک وچ لوکاں دے بیٹھن لئی مغل طرز دا سکندری اٹاں والا دارا بنوایا۔

چوک وچ نور حیات، ست رام داس تے آمد سنگھ دے ناں دیاں حویلیاں وی لال اٹاں نال بنیاں سن۔ چوک پُورے اک کلے وچ کھلریا سی۔ ایہدی اک نکرے نیکے دی حویلی سی، اوہدے نال سُندر داس دی حویلی سی تے دُوجی نکرے چوک وچ چاچے قاسم دی حویلی سی۔ چاچے قاسم دی حویلی نال اوہناں تناں دے بیلی 'مہنگا' دی حویلی سی تے اوہدے نال نکرے فتح سنگھ دی حویلی سی۔ ایہہ ساریاں حویلیاں لال اٹاں دیاں بنیاں ہوئیاں سن۔ اِنج ایس چوک دا ناں لال چوک پے گیا۔ فیراون والے ویلیاں ایس چوک تے ایس پنڈ دے وسنیکاں نُوں ایہناں دے اپنے لہو نال لالولال کیتی رکھدا۔ ایہناں سوچاں وچ ای ڈبیا نیکا شام پُور دی حد وچ پیر رکھ چکیا سی۔ تے ہُن اپنی جُوہ وچ کھلوتا سی۔

(8)

نیکا اپنے پچھوکڑ دے جالوں اوس ویلے نِکلیا جدوں اپنی ٹور ٹُردے قافلے دے اگے اگے جاندے گھوڑے دے اگوں اچانک گلہیاڑاں دی اِک ٹولی لنگھی۔ کُتا بھونکدا ہویا اوہناں دے مگر لگ گیا گھوڑا تربھکیا تے نیکا وی ہوش وچ آیا۔ نیکے اِک واری فیر سجے دھون پھیر کے وگدے چھاں نوں تکیا۔ جیہدے کنڈھیاں اُپر جتھوں تک نگاہ پیندی جانگلی گھاہ تے بوٹے ہرے بھرے کھلوتے وا وچ لہرا رہے سن۔ لہراں ماردا چھاں اوہدے لئی نِرا اِک دریا نہیں سی۔ اوہدی، اوہدے لوکاں تے اوہدی دھرتی دی حیاتی دی ضمانت سی۔ آساں اُمیداں دے دیوے نویں سِریوں بل پئے۔ اوہنوں ہر پاسے اچانک ہرے بھرے، لہراندے پھلاں، پھلاں تے سِٹیاں نال لدے کھلوتے کھیت دِس لگ پئے۔ جویں ایہناں اُجڑیاں کھیتاں وچوں اچانک نویاں فصلاں دھرتی دا سینا پاڑ کے اُگ پئیاں ہوون۔

''جدوں تک میرے ساہ سلامت نیں میرے دریا کوئی دھاڑوی میرے کولوں کھو نہیں سکدا تے جد تیک میرے دریا وگدے نیں، مینوں کوئی اُجاڑ نہیں سکدا۔'' وگدے دریا نوں تک کے اوہدا ہر شے توں جاندا اِتبار جویں پرت آیا۔

کھبے ہتھ تے اوہدے بیلی فتح سنگھ دا ڈیرا سڑک دے نال اُجڑیا تے سڑیا بلیا کھلوتا سی۔ اوس توں اگانہہ کُجھ مربعے چھڈ کے اوہدے بیلی سُندر داس دے ڈیرے دا وی ایہا حال سی۔ نیکے دے اپنے ڈیرے دی پچھالی کُجھ کلیاں دی وِتھ تے سڑک نال چاچا قاسم دا اُجڑیا ڈیرہ دِس رہیا سی۔ اوس توں اگانہہ پنڈ دے مُڈھ خاص نیائیں دی ونڈ وچ کھلوتا اوہدے بیلی 'مہنگا' دا ڈیرہ وی سڑیا بلیا کھلوتا سی۔ اوہناں نگروں اُجڑیا کھلوتا شام پوروی اوہنوں اپنی ہڈ ورتی سناندا دِسیا۔ نیکے دے چہرے دیاں نساں اِک واری فیر کھچیاں گئیاں۔ بازو رگیاں اکھاں جیہڑیاں دریا ویکھ کے نرم پیندیاں سن اِک واری فیر بھوریاں ہوندیاں سرخ رنگ وٹا گیاں۔ اِک واری فیر اوہدے

چہرے دا رنگ لال رتا ہو گیا۔

''رل مل باہندے سنگاں وچوں کون مویا اے تے کون جیوندا اے کیہڑا وچھڑیا اتے کیہڑا پرت کے آن ملیا اے ...... میں کیہدے کولوں پچھاں ......''کشن نگر دی حدوں ٹپ کے جد اوہدے گھوڑے نے شام پُور دی حد وچ پیر رکھیا تاں گھوڑا زور لا کے اوہدے ہتھ وچ پھڑی لگام نُوں کھچن دی آہر کرن لگ پیا۔ گھوڑا کئی واری ڈنکیا تے اوہنے کڑیالہ ہتھوں چھڑوان لئی زور لایا۔ کُتا کُد دا اپنے ڈیرے ول بھونکدا دوڑ گیا۔ گھوڑا ڈیرے تے اپڑن لئی لگام اوہدے ہتھوں کھوہن دی کوشش کر رہیا سی۔

''اتھریا تُوں ہُوں اودر پیاں ڈیرے واسطے ...... لے ونج ...... لاہ لے اپنی اودر ......''نیکا چھال مار کے گھوڑے توں بیٹھاں لہہ آیا تے اوہدا کڑیالا کڈھ کے ہتھ وچ پھڑ کے گھوڑے نوں تھاپڑا ماریا۔ گھوڑا اوتھوں تیر وانگ نکلیا، اوہدا مُونہہ سِدھا اپنے ڈیرے ول سی۔ قافلے وچ اوندے چارے گھوڑے وی مالک دے گھوڑے نُوں ڈیرے ول دوڑدا جاندا ویکھ کے آپ وی دُوجے ڈنگراں وچوں باہر نکل آئے تے اپنے نگر سماں نال کچی سڑک تے دُھوڑ اُڈاندے نیکے دے کولوں لنگھ گئے۔ نالے گڈاں دا بھار چھکدے دانداں دی ٹور وی اچیتی آپے ای کُجھ تِرکھی ہو گئی۔

''بے شرمو کُجھ تے حیا کرو ...... انج کریندا اے ......''نیکا اپنے گھوڑیاں نال گلاں کرن دا عادی سی۔ کولوں نسے جاندے گھوڑیاں دی دُھوڑ نک مُونہہ تے پون نال کھنگن لگ پیا تے پگڑی دی کنی نال اپنا ہر مُونہہ صاف کردا ٹُردا رہیا۔ اوہنوں اپنیاں سوہنیاں گھوڑیاں نال گلاں کرن دی بالپن وچ عادت پئی۔ گھوڑے اوہدی زُبان سمجھدے تے اوہ گھوڑیاں دی زُبان سمجھدا۔

''نکیا جیہا جیا تُوں ایں ایہا جیہے تیرے گھوڑے نیں''ماں وڈی اوہدا حال تک کے ہس پئی۔''تیرا ایہہ گھوڑا جدوں وچھیرا سی نکیاں ہوندیاں دا ای اتھرا اے ...... جدوں وی پردیسوں پرتے ڈیرے کول اپڑ کے کاہلا پے جاندا اے، لگام کھوہن لئی لڑن لگ پیندا اے ......''پچھے گڈ وچ بیٹھی ماں وڈی نیکے نُوں گھوڑیاں نُوں اکھاں وکھاندا تک رہی سی۔''دُوجے سارے گھوڑے تے ڈنگر تے بس ایہدی نقل ای کردے نیں ......''

''ماں وڈی ایہناں دوہاں دیاں عادتاں وی توہیں وگاڑیاں نیں ......''ساہمنے بیٹھی مُشکی رنگ تے چِٹے دنداں والی شاہو دی گھروالی راجی مصلن ویلے کویلے بولن وچ کوئی ہرج نہیں سی سمجھدی۔

''آہو توں ٹھیک آہدی ایں راجیے ...... ماں وڈی نیکے نوں تے اوہدے گھوڑے نوں چوریاں کُٹ کے کھواندی اے تے میرے گھر والے نوں لسی دا گلاس دے کے وی راجی نہیں ہوندی ......'' ساہمنے بیٹھی ماں وڈی دی نونہہ تے اوہدے وڈے پُتر مجید حیات دی ٹبری سلیٹی رنگت والی رضو شکیت کرن دی گنجائش کڈھ لئی۔

''بھابو توں آپ چوریاں کُٹ کے بھایئے نوں کھوایا کر ...... تینوں کدی کسے نے ہوڑیا اے ...... توں اپنی چاٹھ وکھری جو کر لئی اے ...... نیکا تے اجے وی ماں دی چاٹھ تے ای بہہ کے کھاندا اے ...... تے آکھدا اے پر نیوے مگروں وی چاٹھ وکھری نہ کریساں ......'' راجی دی نناں تے مجید تے نیکے دی نکی بھین عائشہ بڑی دیر دی چپ بیٹھی سی۔

''جس دیہاڑے نیکا 'سرگھی' نوں ویاہ کے لیاوے سی، اودوں پتہ لگسی چاٹھ وکھری ہوندی اے جاں نہیں ...... پہلاں کیہ آکھیے'' رضو نیکے دی منگ 'سرگھی' بارے اپنے اندر کجھ دے کجھ اندازے لائی بیٹھی سی۔

''دوویں میرے جائے نیں اکو جیہے پیارے نیں ...... رضو اُنج ہر ویلے ڈُھلدی رہندی ایں ...... مجید اجے وی تیرے توں لُک کے میری چاٹھ تے آ کے چوری کھاندا اے۔ اوہدی نکیاں ہوندیاں دی عادت پر نیوے مگروں وی نہیں گئی ......'' ماں وڈی اج راز کھول دِتا۔

''ماں وڈی کولوں چوری بناونی سِکھ لے توں رضو ......'' راجی مصلن تکوناں دِتا۔

''جے بُوتھا بھیڑا ہووے تے بندہ گل تاں چنگی کر لئے راجی'' رضو نوں پتہ سی مصلن سنے ایہناں ساریاں دا ایکا سی پر اوہنوں ایہدا احساس نہیں سی کہ اوہ آپ اوہناں ساریاں توں اپنے کھسم تے اپنے آپ نوں ہر ویلے وکھرا کیتی رکھن دے جتن کردی رہندی جیہدے وچ اوہنوں اجے تک کوئی خاص کامیابی نہیں سی ہوئی۔ بس ہُن اک اخیری کسے پیر فقیر کولوں تویت تے دم درود والا کم کرن جوگوں رہیا پیا سی۔

''دل تھوڑا نہ کیتا کر رضو توں میری نونہہ نہیں عائشہ وانگ میری دھی ایں تے میں تیری سکی پھپھی وی ہاں ...... جیہڑیاں گلاں دا وجود نہیں اوہ آکھن سُنن دا کیہ فیدا ...... سبھ کجھ تیرا اے ...... نیکا فصلاں دی ونڈ وچوں پہلاں اپنے وڈے بھرا دا حصہ کڈھدا اے تے فیر اپنی ماں تے بھین دا۔ اپنا وی تہانوں دے چھڈدا اے۔ ایہہ آکھدیاں کہ مجید گھر باہر والا اے میرا کیہ اے میں تے چھڑا چھانڈ ہاں اجے ......'' ماں وڈی اپنے سر اُپر چٹی چُنی سِدھی کردیاں گڈ وچ سِدھی ہو کے بہہ گئی۔

سٹھ دے پیٹے پیندی ماں وڈی جیہدے سر وچ چاندی چمک رہی سی ایس پروار دی ہی نہیں سارے شام پور دی وڈی سی۔ اپنی نونہہ ول تک کے ہولی جیہا مسکرائی۔ اوہنوں تے سارے پروار نوں پتہ سی اوہ کسے وچ فرق نہیں سی کریندی۔ رضو نے جدوں ماں وڈی نوں سدھا ہو کے باہندا ویکھیا تے اوہنوں ہُن اگوں بولن دی جرائت نہیں سی ہوئی۔ اندروں اندر اوہ اپنی سس دا احترام وی کردی کہ اوہ سچی سی تے کسے نال ودھیکڑا نہیں سی ہوون دیندی۔ اوہدا دھیان اپنی جھولی وچ سُتے پئے بال ول ہو گیا۔ گڈو وچ خموشی چھا گئی۔

نکے دیاں اکھاں بڑی دیر دیاں شام پور دی سیں وچ پیر دھردیاں ای اوّن والے پہلے ڈیرے اُپر جا کے ٹھہر گئیاں۔ اوہ اپنی جُوہ وچ کھلوتا سی جتھے اُجڑیا ڈیرہ، بلے کھیت، وڈھے رُکھاں دے مُڈھ تے اگ لا کے سواہ کر دِتے گئے کھیت تے کُجھ ٹُنڈ مُنڈ رُکھ اوہدی راہ اُڈیک رہے سن۔ جیہڑا منظر اوہ ساری راہ ویکھدا آیا سی اوہا ایتھے اپڑ کے وی نہیں سی بدلیا۔ نادر شاہیاں وستیاں تے کھیتاں نوں اگاں انج لائیاں جویں کوئی کنگھی کردا اے۔ جو حال اوہناں سارے پنجاب دا کیتا اوہا شام پور دا کشن نگر تے نکے دے ڈیرے سنے آل دوالے ڈیریاں دا وی کیتا۔ ڈیرے تے کوئی وسوں نہیں سی۔ کوئی مال سی نہ ڈنگر سن، نہ ای کوئی ہریاں بھریاں فصلاں نال لہراندے کھیت پچھے رہ گئے۔ سینکڑے توں ودھ اوہدے گھوڑیاں تے گھوڑے جیہڑے ڈیرے توں لے کے جنگل تے دریا دے کنڈھے تک دے وِچکار کھلرے اوہدے پنج مربعے رقبے وِچ چَردے پھردے ہوندے سن۔ اوہناں وِچوں نرے اوہنوں اوتھے پنج ست گھوڑے دریا دے کنڈھے اُپر چردے پھردے دِسے۔ باقی دے اوہدے اپنے قافلے نال آئے پنج گھوڑے جیہڑے اوہناں توں پہلاں ای ڈیرے تے اپڑ گئے تے اک اوہدا کُتا، سارے سر نوا کے ڈیرے دے اگے اک رُکھ دے بلے ہوئے مُڈھ کول کھلوتے اوہدی راہ تک رہے سن۔ اک کلے وِچ کھلریا ڈیرہ تے اوہدا پنج مربعیاں نالوں کُجھ ودھ رقبہ جیہڑا اِک پاسے جھاں دی کدھی تک کھلریا سی دُوجے پاسے اوہدی سیں چاچا قاسم دے مربعے نال لگدی ترتیجے پاسے پنڈ جان والی سڑک تے چوتھے پاسے سو مربعے توں ودھ سرکاری رقبہ غیر اباد پیا سی۔ اوہدا پنج مربعے رقبہ دریا توں دس مربعے پہلاں مُک جاندا اگے دس مربعے نالوں کُجھ ودھ رقبہ دریا دے کنڈھے تک شاملاٹ پیا سی۔ جیہدے وِچ اوہدے گھوڑے تے سارے پِنڈ دا مال ڈنگر چردا۔ جس پاسے اوہدے ڈیرے دی پچھالی چاچا قاسم دا ڈیرہ سی جیہڑا اوہدی کلی دھی سرتھی دی نگرانی وچ وسدا سی۔ جیہڑی نکے دی منگ سی۔ نکے دا ڈیرہ اپنی تباہی تے بربادی دا پرسا لین لئی تے اپنی کہانی سنان لئی

اپنے مالک دی راہ اُڈیک رہیا سی۔ اوس توں اگانہہ چاچا قاسم دا ڈیرہ سی تے اوس توں اگلا رقبہ پنڈ دے لاگے جیہوں نیائیں دا رقبہ وا آکھیا جاندا سی اوہدے بیلی 'مہنگے' دا سی۔ سڑکوں پار اوہدے ڈیرے دے اُکا ساہمنے اوہدے بالپن دے بیلی فتح سنگھ دا پنج مربعے رقبہ تے ڈیرہ سی۔ فتح سنگھ دا رقبہ جتھے مکدا اوس توں اگلا پندراں مربعے توں کجھ ودھ رقبہ کھتریاں دا شروع ہوندا، جیہڑا اوہدے بال پن دے بیلی سُندر داس دا سی۔ سُندر داس دا رقبہ وی سڑک دے نال نال ٹُردا پنڈ دے مُڈھ وچ جا لگدا تے اَج اوہ وی خاص نیائیں دی ونڈ سی۔ نیکا اپنے ڈیرے دے ویڑھے کھلو کے سڑکوں پار اپنے ڈیرے دے ساہمنے اپنی پچھالی ڈیریاں نُوں اوہناں پیراں تے گھُمدا تکدا رہیا۔ ساریاں دا حال اوہدے ڈیرے وانگ ماڑا سی۔ تباہی تے بربادی دا ایہہ عذاب واپریاں اجے کجھ ای دیہاڑے گُزرے سن۔ نیکے دے پنڈے اُپر لشکریاں ہتھوں لگے پھٹاں وِچوں وگن والے لہو دے اِک اِک تیکے اُپر ایہدی کہانی لکھی سی۔

شام پُور چھتھاں ٹپن والے اوندے جاندے ہر دھاڑوی لشکر دی راہ وِچ پیندا سی۔ بس ایتھوں ای ہر مصیبت شروع ہوندی تے ایتھے ای آ کے ہر مصیبت مکدی۔ نیکے پرت کے ڈیرے اُپر نگاہ ماری دھاڑوگردی مگروں ایس علاقے وِچ اُجاڑا اینا ہویا کہ ڈیرے تے پیاں وان دیاں شاہو دے ہتھاں دیاں اُنیاں پنج ست منجیاں وی ایس ویلے کسے خزانے توں گھٹ نہیں سن۔ دھاڑوی جیہڑی شے نہ لے جا سکے اوہنوں اگ لا گئے۔ نادر شاہی لشکر دی ایہا سرشت سی۔ نیکے دی نظر شاہو تے پئی جیہڑا ایس ویلے گھوڑیاں تے ڈنگراں نُوں ڈیرے دے ساہمنے سو ورہے توں کھلوتے بوڑھ دے رُکھ توں پرانہہ واڑے وِچ جیہڑا اوہنے آپ ای لکڑیاں اکٹھیاں کر کے چار پنج مرلے تھاں وِچ اوہناں دے کھلوتیاں کھلوتیاں ای کجھ ویتر لیا دے اندر ڈنگراں نُوں نھن تے ڈنگراں اگے ناڑ سٹن لگا ہویا سی۔ اوہدے نال اوہدا ابھرا مجید وی کمیں جُتیا سی۔ شاہو ناڑ بیلیوں اکٹھا کردا بیڑی وِچ بھر لیایا سی۔ ڈنگر بھکھے سن ناڑ نُوں وی کھان جُٹے سن۔ نیکے نُوں شاہو مٹی وِچ رُلیا دِسیا۔ شاہو دی وجہ توں اوہدا ڈیرا سنوریا رہندا۔ شاہو اوہدے ڈیرے تے گھوڑیاں دا راکھا وی سی۔ ایس شاہو مصلی دی کہانی وی اک عجب کہانی سی۔

☆☆☆☆☆

(9)

''رب سمجھے ایس مصلّی نُوں'' ہر پاسیوں بس اک ایہا گل کنیں پوندی۔ ایہہ اوہا شاہو مصلی سی جیہڑا ایس علاقے دے سو پِنڈاں وِچوں وی کسے دے قابو ناہی آوندا۔ اوس مصلی دے جُثے وِچ رب ایناں زور پایا تے اوہنوں اینا قدبُت دِتا کہ اوہ ٹل لا کے سانھ سنڈھے نُوں سِنگوں پھڑ کے پرتا کے بھُنجے چا ماردا۔ کوڈی کھیڈدیاں تے گھول گھتن وِچ کوئی گبھرو اوہدا ساہمنا نہیں سی کر سکدا۔ دوڑدا تے اوہدے نال دوڑن والے پچھانہہ رہ جاندے تے اوہ کلیاں دے کلے کُجھ چھڈدا۔ اوہ چار پنج جنیاں دے ساہمنے کھلوندا تے اوہناں نُوں اک اِک گھُسن مار کے لما کر دیندا۔ مکّی گھسنی وِچ اوہدے اگے کوئی نہ ٹِکدا۔ دو گبھرو واں نُوں اکو ویلے سنگھیوں نوںہہ دے کے اوہناں نُوں پیروں چا کے اپنے سِروں اُتانہہ چا کے واء وِچ لمکا دیندا۔ جوانی چڑھی تے اوہ وی مصلی اُپر تے مصلی وی پھٹیا ہویا نِکلیا۔ اوہنے اپنے پِنڈ سنے آل دوال دے سارے پِنڈاں نُوں اپنے اگے لا لیا تے ہر شے نُوں اَک چو لیا۔ واہ کے ہر زمیندار دا اُجاڑا کردا جد دل کردا کسے دا ڈھگا بھن لیند، ڈنگر کڈھ لیندا ایاں بندہ غیب کر دیندا تے کھیتاں وچوں کھلوتیاں فصلاں سرگھی ویلے وڈھ لیندا۔ ایہہ سارے کم اوہ پنے پِنڈ توں باہر کشن نگر تے دُوجے پِنڈاں وِچ کردا شام پُور وِچ کسے دا نقصان نہ کردا۔ اوہدے نال پِنڈ دے ہور وی کئیں پھٹے ہوئے مصلی رل گئے ایہہ اک پُورڈھانی بن گئی جیہناں ہر شے نوں اگے لا لیا۔ آل دوالے دے پِنڈاں دے لوک پریہیا تے پنچایتاں بنا کے شام پُور ماں وڈی کول ڈھکن لگ پئے۔ ہر کوئی ایہا سمجھدا ایہہ سارا کُجھ نِکا کروا رہیا اے۔

ایس واری ماں وڈی کول میلہ لے کے آون والیاں وِچ نِکے دا بیلی سُندر داس کھتری وی سی اوہ کلا بندہ سی جیہدی پِنڈ دے مُڈھ نیائیں والے رقبے وِچوں کدی کدی شاہو اپنی گاں لئی راتیں پچھلے پہریں چھے وڈھ لیندا، جیہدی سُندر داس نُوں بڑی پیڑ ہوندی پر ڈر مار کے پھردا

رہندا۔ اج جدوں کشن نگر دے ہندوواں سکھاں تے مسلماناں دی اک پنچائت بن کے شام پُور دے دارے اُتے اپڑی تے سُندر داس وی اوہناں نال رل پیا۔ شام پُور وِچ کوئی بندہ شاہو بارے گل کرن دی ذمہ واری لین نُوں تیار نہیں سی۔

''پر کریسی کون ایہہ کم ......'' فتح سنگھ کئیں واری شاہو نال گل آپ گل کرن دا سوچیا پر اگوں سردارنی اوہنوں ڈک دیندی ایہہ آکھدیاں کہ:

'شاہو ساڈا کدی نقصان نہیں کیتا توں کُھکھر نوں ہتھ نہ لا ......'' اج فتح سنگھ وی پچھا نہہ ہٹ گیا۔

پر اوس وساکھ تاں حد ای ہو گئی جدوں کشن نگر دیاں وڈھیاں پئیاں کنکاں کھیتاں وچوں راتوں رات چکیاں گئیاں۔ ساریاں دا شک شاہو اُپر سی اُپر کوئی نہ بولیا۔ اوڑک کشن نگر دے زمیندار اک ہے تے اِک آخری واری اوہناں شام پُور وِچ آ کے ماں وڈی دا بوہا کھڑکایا۔ اگوں ماں وڈی بُوہا کھولیا۔ اوہدے ساہمنے سندر داس دی اگوائی وِچ کشن نگر دے دس باراں زمیندار کھلوتے سن۔

ماں وڈی اوہناں نُوں بیٹھک وِچ بیٹھن لئی آکھیا تے آپ وی اوہناں کول اپنا سر چادر نال چنگے رنگ کجدی کھونڈی ہتھ وِچ پھڑی اِک مُوڑھا کھچ کے آ کے بہہ گئی۔ ماں وڈی نِکے دے پیو احمد حیات دے نادر شاہی لشکر نال اون والے اِک دھاڑوی جتھے جیہدا سردار فولاد خان سی دے ہتھوں چوک وِچ قتل ہوون مگروں اپنے گھر تے پروار تے اندر باہر دی ہر گل دی ذمہ وار سی۔

''سُندر داس کویں آئے اوہ تے کشن نگر والے خیر نال شام پُور آئے نیں ......''

''ماسی فاطمہ تیرے نال شاہو مصلی بارے گل کرن آئے ہاں ......''

''کیہ ہویا اے'' ماں وڈی جیہدا اصلی ناں فاطمہ سی سدھی ہو کے بہہ گئی۔

''ماں وڈی مصلی ساڈے پنڈ دا بدماشڑا اے سارا پنڈ ذمہ وار اے اوہدے کرتوتاں دا ......'' سندر داس کِسے نُوں الزام دین دی تھاں طریقے نال گل شروع کیتی۔'' اپنے لوک دے نال نال ہورستاں لوکاں وچوں وی الاہمے آ رہے نیں تے سانوں لوک اپنیاں بنیاں اُپروں وی نہیں لنگھن دیندے شاہو دا کُجھ کرنا پوسی ......'' سندر داس چپ ہو کے ماں وڈی ول تکیا۔ ایہہ پک کرن لئی کہ اوہدی گل سُن وی رہی اے یاں نہیں۔

''سُندر گل کردا رہ۔'' ماں وڈی دا دھیان اوہدے ول ای سی۔

''شاہو مصلی بہوں پھٹ گیا اوہنے ات چاپا ہویا اے ہر شے نوں اگے لا لیا ......'' گبھرو سندر داس فاطمہ دے پتر نیکے دا بالپن دا بیلی، ہانی تے اوہناں دا گوانڈھی وی سی۔ ''ہر کوئی ایہا سمجھ رہیا کہ شاہو دے مگر نیکے دا ہتھ اے۔''

''سندر داس توں سِدھی گل کر۔'' فاطمہ دا دھوں نکل گیا اپنے پتر دا شاہو دے جرماں وچ رلتی ہوون دا سُن کے۔

''شاہو نوں جے کوئی بندہ ڈک سکدا اے ایناں ستاں پنڈاں وچ تے اوہ نرا 'نیکا' اے ماسی نیکے نوں آکھ شاہو نوں اک واری سنیہا گھلے کہ اوہ لٹ مار، دھاڑے، چوری چکار، زنان کرنا تے جھگے بھنا بند کرے'' سندر داس ڈردیاں ڈردیاں اپنی گل ماں وڈی تک اپڑا ای دتی جیہڑی اوہ نیکے نال آپ وی نہیں سی کر سکدا۔

''جویں نیکا میرا پتر اے اویں شاہو وی میرا پتر اے، مصلی ہویا تے فیر کیہڑی گل اے...... مصلی جتاں کھتریاں تے زمینداراں دا نقصان جے نہ کریسن تے کھاسن کتھوں، سُندر یا...... پر میں اوہدے ماڑے کماں دی حمائت نہ کریندی۔ مینوں ایہہ دس ایس پنڈ وچ کمیاں نوں کوئی منگیاں پھکی آٹے دی وی نہیں دیندا۔ جے دین تے اوہدے نال کیہڑا کھتری یاں جٹ اُجڑنا اے مصلی نالوں ودھ تے دِلیوں آون والے مغل صوبے دار لگان وچ کھوہ کے لے جاندے نیں تے تینوں کس آکھیا کہ نیکے دا ہتھ مصلی دی کنڈ مگر اے جاں کیہڑا کوئی مصلی نیکے دے آکھے وچ ہے۔''

''ماں وڈی تیرے کول آ کے سر نہیں پھاں گے تے کتھے جاواں گے، اُجاڑ اُجاڑا ہوندا اے بھاویں لکھ دا ہووے یاں ککھ دا۔'' سندر داس اپنی گل توں ہٹن لئی تیار نہیں سی۔ ''سانوں ایہہ وی پتہ اے مصلی تیرے اگے سر کوئی نیں چھنڈنا سانوں ایس عذاب کولوں نجات دِوا۔''

اجے ایہہ گل ہو رہی سی کہ اُتوں فتح سنگھ وی بیٹھک اندر وڑ آیا۔

''ماں وڈی خیر اے کیویں سدیا تے کشن نگر والے اجتھے خیر نال ......'' کشن نگر وچ فتح سنگھ دا نکا بھراراج سنگھ رہندا سی اوہ وی شام پور اون والی پنچائت نال رل کے آیا۔

''سندر داس آکھدا اے کہ نیکے نوں آکھاں شاہو مصلی ول دھاڑیاں توں ہٹن بارے سُنیہا گھلاں ......'' فاطمہ فتح سنگھ ول تکدیاں اوہدی صلاح منگی۔

''ایہناں دوہاں پنڈاں وچ مصلی زمینداراں کولوں زبرے ہوندے جا رہے نیں۔ اوہناں دے گبھرو ودھ نیں تے ساڈے علاقے دے پنڈاں وچ اوہناں دی ابادی وی جتاں تے

کھتریاں نالوں ودھدی جاندی اے ...... اوہناں دا ایکا وی اے ...... ایہدے بارے سوچنا پئے گا۔سُندر داس ...... کلا نیکے نُوں مصلی دے اگے کرنا کوئی سیان پوہ نہیں تے نہ انج کرن نال ماملہ کوئی نبڑنا اے ......''فتح سنگھ آپ وی کئیں واری نیکے نال ایس بارے گل کر چکیا سی پر ماملے دی نزاکت سمجھ کے چپ رہندا۔

''ماسی فاطمہ دوویں پنڈ نیکے دے نال نیں ...... نیکے نُوں آکھ اِک واری شاہو ول سنیہا گھلے'' سندرداس اڑی کر کھلوتا۔

''نیکا ای کیوں ...... اسیں سارے رل کے کیوں نہ گھلیے'' فتح سنگھ صلاح دِتی۔

''جے نیکا ساڈے نال رلے تاں میں وی تیری صلاح نال سہمت آں فتح سنگھ'' سندر داس پھاہی نیکے دے گل نہیں سی پاؤنا چاہندا۔''ایہہ کم کلا نیکے دے کرن والا نہیں اے''

''سندرداس جس دیہاڑے ایہہ دوویں اِک دُوجے دے آہمو ساہمنے ہو کھلوتے تے دوہاں وچوں اِک نے جیوندیاں نہیں رہنا ...... رب نہ کرے میں کدی ایہہ دیہاڑا ویکھاں ...... میں دوہاں دی خیر منگدی ہاں ......''فاطمہ گل مُکا دِتی اوہدے اندر دا خوف اوہدے لفظاں دا روپ دھار کے اوہدی زبانوں باہر نکل آیا۔

''ماں وڈی اسیں کیہ کریئے ......''فتح سنگھ دا نکا بھرا راج سنگھ کُجھ مایوس ہو چلیا سی۔''شاہو ساریاں حداں ٹپ گیا اے ......''

''جدوں سرکاری بندے لگان دی وصولی لئی کشن نگر تے شام پُور وِچ دھاوڑدے نیں اودوں نیکا، شاہو تے فتح سنگھ توں وکھ تریجا کوئی بندہ اوہناں دے اگے کھلون والا نہیں دِسدا'' فاطمہ اصل اوکڑ ول اوہناں دا دھیاں کرایا ......''سندر داس توں پندراں مربعیاں دا مالک ایں اپنا لگان دے کے وی تینوں کوئی کسر نہیں پیندی پر جیہناں کول کلے نیں اوہ لگان بھر کے سارا سال بھکھے مردے نیں، تریجا ورھا اے نیکے، شاہو تے فتح سنگھ دی وجہ توں فصل اہلکاراں نُوں اجے تک شام پُوروں لگان وصول کرن دی جرائت نہیں ہوئی ......''بڈھڑی فاطمہ اِک ساہ وِچ سارا کُجھ بول گئی تے اوہدا ساہ چڑھ گیا۔کھنگھن لگ پئی۔بیٹھک وِچ بڑی دیر خموشی رہی فیر ایس خموشی نوں وی فاطمہ آپیں ای توڑیا۔

''سندر داس جویں نیکا تے شاہو دوویں میرے پُتر نیں ...... اوویں توں تے فتح سنگھ وی میرے پُتر او ......''فاطمہ اِک سیت لئی رُکی تے فیر فتح سنگھ ول تکدیاں اپنی گل کردی رہی۔'' 'ایہہ فتح سنگھ ساہمنے بیٹھا ای ایہدے کولوں پچھ لے ایہنے کئی واری آپ نیکے نُوں شاہو دے متھے

لگنوں ہوڑیا اے کیہڑی ماں اپنے پُتراں نُوں اِک دُوجے دے گل پواندی اے ...... میں تیری خاطر اینا کر سکدی ہاں کہ شاہوئوں میں آپ ایہہ سُنیہا گھلاں کہ اوہ اپنی گاں لئی پٹھے ساڈے رقبے وچوں آ کے وڈھ لیا کرے تینوں تکلیف نہ ہوسی ......''

''ماسی تیرا ادھا رقبہ اگے پانی چاڑھ نہیں اے تیرے رقبے وِچ تیرے اپنے ڈنگراں تے گھوڑیاں لئی وی پٹھے پُورے نہیں ہوندے۔ توں شاہوئوں گاں لئی پٹھے کتھوں دیسیں'' سندر داس کُجھ شرمندہ جیہا سی۔

''سندر داس مینوں ماں آکھدا ایں نرایاں سمجھاوی ہیں ......'' فاطمہ اُٹھ کھلوتی۔

''ماتا جی ایہہ جتی لے لئیو تے میرے سر وِچ مارو ...... کیہ گل کردے اوہ ...... تسیں نِکے دی ای نہیں میری تے فتح سنگھ دی وی ماتا اوہ'' سندر داس سر نوا کے بہہ گیا اوہنوں اپنی غلطی دا احساس ہو چکیا سی۔

''مصلی بھکھ ننگ دا چکیا ہویا اے تے نکیاں ہوندیاں دا یتیم وی اے سارے پنڈ دیاں جتیاں تے گاہلاں کھاندیاں اوہنے ہوش سنبھالیا۔ اوہدے بارے گل کرن دا کسے نُوں کوئی حق نہیں بندا ...... سندر داس جے ایس علاقے وِچ سکھ چاہوندے اوہ تے توں قربانی دے توں ایس سارے علاقے وِچ سبھناں وچوں سوکھا وسدا زمیندار تے کھتری ایں ۔۔ پندراں مربعیاں دا کلم کلا مالک ...... مغلاں نال تیرے وڈکیاں دی یاری تینوں رجا دِتا اے ...... دو چار کلے بھوئیں دے گڈن لئی تے ورہے دے ورہے دانے شاہو دے بنھ دے ...... ایہ مسئلہ حل ہو ویسی ......

جے فیر وی شکیت آوے تے مینوں دسیں ...... فیر میں اوہدے ول نِکے ولوں سنیہا گھلیساں''

''جو حکم ماتا جی ......'' سندر داس اٹھ کھلوتا تے نالے پرہیا وی برخاست ہوگئی۔

سندر شاہوئوں بلا گھلیا۔ شاہو سندر داس دی بیٹھک وِچ قدم دھریا تے اگے اوہ بیٹھک دے وِچکار ہتھ لک اُپر رکھ کے کھلوتا اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔ سنڈھیاں وانگ پھٹے ہوئے تے لال اکھاں والے شاہ کالے ہگلوں تے پیروں ننگے لک نال اِک پاٹی پرانی دھوتی بنھی کھلوتے مصلی نوں تک کے جیہدا سر کوٹھے دی چھت دے شہتیر تک اپڑ رہیا سی اِک واری تے سندر داس خوف دے دریا وچوں ٹُبی مار کے باہر نکلیا ...... شاہوئوں تک کے بڑیاں دا اندر ڈھے جاندا۔

''میرے رقبے وچوں جتھوں تیرا دل کردا اے پنج ست کلے بھوئیں واہ لے تے تیرے ورھے دے دانے وی میرے ذمے'' سندر داس اپنی گل مُکا کے اوہدا جواب سن کے اوہنوں ایتھوں چھیتی نِکلدا ویکھنا چاہوندا سی۔

''ایس مہربانی دی وجہ سُندر داس میں تے سُنیا تُسیں بندے لے کے ماں وڈی کول گئے سو۔''مصلی نراض لگدا سی۔

''آ ہو گیا ساں ...... ماتا وڈی کول تے اوہدے حُکم تے ای ایہہ سار اُگھ میں کر رہیاں ......''سُندر داس سجا ہتھ وا وِچ لہراندیاں بولیا اوہنوں ماں وڈی دا ناں لے کے ڈرایا۔ شاہو ماں وڈی دا حیا کردا سی۔

''جو گلاں بیٹھک تے ہویاں میرے تک ساریاں اپڑیاں ...... میں سوچ کے سویرے ولدا دے گھلیساں سُندر داس ......''سُندر دی بیٹھک وِچوں نِکلدیاں اوہدا سر بُوہے دی نیویں مُہاٹھ نال ٹکرا گیا۔''جے اُٹھاں والیاں نال یاری لاوَنی ہووے تاں بُوہے پہلوں اُچے کروا لینے چاہیدے نیں۔'' مصلی نُوں سر وِچ مُہاٹھ لگی تے اوہنوں گُھ ہور کوڑ چڑھی۔

''ہو جان گے ہو جان گے ...... اُٹھ بُوہے سبھ اُچے ہو جان گے توں مینوں چھیتی ولدا گھل'' سُندر نُوں اوہ کالا دیو ہور اوتھے کھلوتا نہیں سی ہنجدا۔

''ایس پنڈ دا کیہڑا بندہ کیہڑا جٹ کیہڑا زمیندار کیہڑا سردار تے کیہڑا کھتری اے جیہنے مینوں نِکیاں ہوندیاں لتر کُھبی نہیں کیتی، بزت نہیں کیتا، گالھاں نہیں کڈھیاں تے میرے کولوں جیز نجیز کم نہیں کروائے سوائے نِکے دے گھر والیاں توں ...... جیہڑے مینوں جیوندا رہن لئی ہر راتیں ٹُکر دا گرانہہ کھواندے رہے ...... میں اوہناں دی روٹی اودوں چھڈی جدوں میں پہلی واری آپ ٹُکر دا گرانہہ کھوہ کے کھاون جوگا ہویا بھکھا مرن لگوں تے چوری شروع کر دِتی ...... ہُن مینوں لُتھی چڑھی تے مرن جیون دی کوئی فکر نہیں ......''شاہو ٹُر گیا اپنی گل آکھ کے۔

دُوجی سویر پُورے پنڈ وِچ ایس گل دا چرچا ہو چُکیا سی۔ ڈیگر ویلے جدوں نِکا تے ماں وڈی ڈیرے توں کم کار مُکا کے پنڈ پرتن دی تیاری کر رہے سن شاہو ڈیرے تے آن وڑیا۔ ماں وڈی اوس ویلے پنڈ جان لئی منجی توں اٹھ رہی سی کہ شاہو اوہدے ساہمنے بُھنجے بہہ کے اوہدے پیر پھڑ لئے۔

''ماں وڈی ...... پُتر وی آکھدی ایں تے پُتراں وِچ فرق وی کریندی ایں ......توں کیہو جیہی ماں ایں اپنے اک پُتر نُوں چوریاں کھواندی ایں تے دُوجا پُتر چوریاں کر کے کھاندا اے ......''شاہو بُڈھڑی فاطمہ دے پیراں وِچ سر دھر دِتا۔''میری ذات مصلی اے ایس لئی ......''

''ترٹ مویا ...... ترٹی چوڑ ہووی ...... توں ساڈے نگر کیوں ایکاں لائی پھردا ں ...... ہر کوئی آکھدا اے شاہو نگر نِکے دا ہتھ اے ...... ایس توں وڈا ظلم ہور کیہ ہو سکدا نِکے دا بیٹھے بٹھایاں

سوپنڈاں نال تیرے کرتوتاں کارن ویر دا مُڈھ بجھ رہیا'' ماں وڈی لتر اوہدے سر وچ تروڑ چھڈیا۔ مصلی چُپ کر کے مار کھاندا رہیا اک واری جدوں ماں وڈی دے ہتھوں لتر چُھٹ گیا اُٹھیا تے لتر اوہدے ہتھ وچ لیا پھڑایا تے فیر اوہدے پیر پھڑ کے بہہ گیا۔

''میں تینوں نکیاں ہوندیاں توں ہوڑدی سیاں چوری کدی نہ کریں ساڈے ناں نُوں لیکاں نہ لائیں پر تُوں نہ مُڑیا...... ''ماں وڈی اپنی کھبی جُتی لاہ کے اوہدا سر پولا کر دِتا۔''ان بھوندیا دو پنڈاں نال متھا لا کے کدوں تک جیوندا پھریں...... جناں دے ہتھوں مارے گِسے مصلی دی لاش اج تک لبھی اے کِسے نُوں...... تینوں ایس گل دا پتہ ہے یاں نہیں...... لوک آکھدے نیں نیکے نُوں آکھ شاہو نُوں ڈکے...... کیہ چاہوندا ایں توں...... میں مرگئی ہاں جو نیکا ایس گل وچ پوے......''فاطمہ شاہو نُوں نکیاں ہوندیاں دا پالیا سی جدوں اوہ اوارہ ہو گیا تے اوہنے اوہنوں اپنے گھروں کڈھ دِتا۔

پہاڑ ورگا مصلی ماں وڈی دے پیراں وچ سر رکھ کے کمبدا تے بالاں وانگ اِنج روندا رہیا۔

''اماں جی ہُن غلطی من رہیا...... معاف کردیوں ایہنوں......''نیکا شاہو دی کنڈ مگر آن کھلوتا سی۔ اوہنے ماں دا ہتھ بڑا اوکھا ڈکیا۔ نالے شاہو نُوں کھبی بانہوں پھڑ کے اُتانہہ اُٹھایا۔ شاہو اُٹھیا تے نیکے نُوں جپھا پا گیا تے اوہدیاں باہواں وچ بالاں وانگ ہٹکورے لے لے روندا رہیا بڑے چر مگروں جا کے ماں وڈی دی کوڑ لتھی۔

''ایہہ لے ڈیرے دی کُنجی پھڑ لے، اج توں پچھے ڈیرے توں باہر قدم نہ رکھیں، میری اجازت توں بغیر...... میں فتح سنگھ رام داس سوپنڈاں نُوں رنج نہیں کرسکدی جویں توں تے نیکا میرے پُتر اوہ اوہ دوویں وی میرے پُتر نیں......''اوہنے کُنجی شاہو دے ہتھ اُپر رکھ دِتی۔ فیر ماں وڈی کجھ دیر چُپ کر کے کجھ سوچدی رہی تے مگروں اوہنے شاہو نُوں اک چنگی خبر وی سُنائی ''تینوں راجی پسند ہے میں کشن نگر جا کے تیرے لئی راجی دا ساک وی منگ ویکھساں...... اج تے اوہدا پیو تیری شکل وی نہیں ویکھنا چاہوندا۔''

''مرساں وی تیتھوں پُچھ کے ماں وڈیے......''شاہو ڈیرے دیاں کُنجیاں پھڑ لیاں نالے ماں وڈی دے پیراں اگے اوہدیاں جُتیاں سِدھیاں کر کے رکھ دِتیاں۔

کجھ دِناں مگروں شاہو دا ووہ راجی سنگ ہو گیا۔ ماں وڈی جد آپ ٹُر کے راجی دا ساک منگن کشن نگر اوہدے پیو دے بوہے اُپر آ کھلوتی تاں راجی دے پیو کولوں ناںہہ نہ ہوسکی۔ بس اینا

ای آکھ سکیا ''پربھاں نُوں کوئی انکار نہیں ...... تُوں تے فیر ماں وڈی ایں ...... بس۔ اوس بڑچھ نُوں آکھیں میری دِھی نُوں مارے نہ...... نہیں تاں میں راجی نُوں اوہدے کول راہن نہ دیساں۔''

شاہو دی ووہٹی وی ڈیرے اُپر آ کے اوہدے نال رہن لگ پئی۔ شاہو اوہدے مُشکی رنگ تے کٹیلے تکھے نیناں دا شکار ہویا سی۔ راجی دے آون نال شاہو دی حیاتی بدل گئی۔ اوہ دیہاڑ اج دا دیہاڑا کدی کسے نے شاہو بارے مندا نہ بولیا، اوس رام داس کولوں رقبہ تے دانے لین توں وی انکار کر دِتا تے نیکے نال زمیندارے تے گھوڑے پالن وِچ رُجھ کے آپ وی جٹ نال مٹیو مٹی ہوگیا۔ دوہاں پنڈاں دے گبھرو دھاڑو مصلی جیہڑا جتھا بنائی پھر دے سن جد اوہناں دا بادشاہ غیب ہوگیا تے فوجاں وی نس گیاں اوس مگروں اوس علاقے وِچ نہ کدی کسے دے جھگے نوں سنھ لگی تے نہ کدی کسے دے ڈنگر نکلے، نہ کدی ہنیریاں راتاں وِچ کسے دے پچھے وڈھے گئے تے نہ کدی کوئی اُدھالا ہویا۔ جدوں نادر شاہ دے لشکر نے ایس علاقے وِچ حملہ کیتا تے شاہو نے علاقہ چھڈنوں انکار کر دِتا تے پنڈ چھڈن والے قافلیاں نال بیلے دے محفوظ علاقے وِچ جان توں انکاری ہوگیا۔ اوہ راتیں اُٹھ اُٹھ نادر شاہ دے لشکراں وِچ وڑ جاندا لشکریاں نوں قتل کردا تے غیب ہو جاندا۔ جدوں لشکر مار دھاڑ ساڑ کے علاقیوں نکل گیا تے شاہو جا کے بیلے وِچ لُکے کشن نگر تے شام پُور دے لوکاں نُوں اوہناں دے جان دی خبر دِتی۔ شاہو نیکے دی بانہہ سی، پہلاں نیکا ہر شے توں زبرا سی جو شاہو نے آ کے اوہدے ڈیرے تے ڈیرا لایا تے جویں اوتھے دو شینہہ اکٹھے ہو گئے۔

نیکا بیلیوں اودوں نکلیا جدوں اوتھے لُکے دوہاں پنڈاں دے لوک اِک اِک کر کے اوتھوں نکل آئے۔ نیکا بیلیوں پنڈ پرتن والا سبھ توں اخیرلا جی سی۔ نیکے تے اوہدے ٹبر دی ڈیرے تے اپڑن دی خبر پُورے علاقے وِچ کھنڈی۔ ساریاں توں پہلاں پنڈوں فتح سنگھ، سُندر داس تے مہنگا نسدے آئے تے اوہنوں آ کے جپھا پا گئے۔

☆☆☆☆☆

(10)

کسے نُوں یاد ہی نہ رہیا کہ اوہ اِک اُجڑی دھرتی اُپر کھلوتے سن۔ ہولی ہولی نیکے دے پرتن دی خبر چار چھپیرے پہنچ رہی سی۔ نالے ای لوک گھوڑیاں دیاں واگاں نپی اوہدے گھوڑے پرتاون لئی اوہدے ڈیرے اوّن والی راہ تے ٹُر پئے۔ جد نادر شاہ دھایا تے نیکے اپنے سو نالوں ودھ گھوڑے تے گھوڑیاں شام پُور دے لوکاں نُوں اپنیاں جاناں بچا کے نسن لئی،اوہناں دے حوالے کر دِتے۔ ایہہ سارے مالے اپنی تھاں چلدے سن پر نیکے دیاں نظراں وارو وار اپنے ڈیرے دے گوانڈھ اُجڑے کھلوتے چاچا قاسم دے ڈیرے ول اُٹھ جاندیاں جیہنوں اوہدیاں نظراں ڈھونڈھ تھکیاں اوہ اوتھے نہیں سی۔ اوہدے کول اینی ہمت وی نہیں سی کہ اوہناں کولوں ایہا پُچھ لیندا کہ چاچا قاسم کتھے اے۔ مہنگا جیہڑا ایتھے اپنے ڈیرے ولوں آیا سی، اوہدی بے چینی تک کے مُسکایا تے اپنا مُونہہ اوہدے کن نال لیا کے ہولی جیہا کُھر کیا۔

''میں اپنے ڈیرے توں نِکلیاں تے سرکھی مینوں پنڈ جاندی راہے ملی سی۔''

کول کھلوتے سُندر داس تے فتح سنگھ دے کناں وِچ وی اوہدی اواز جا پئی۔

''آہو ...... اسیں گواہی دیندے ہاں مہنگا سچ بول رہیا اے۔'' اوہ دووئیں سگوں اُچا جیہا اکٹھے ای بول پئے اوہناں دوہاں دیاں ڈیریاں توں وی چاچا قاسم دا ڈیرہ دِسدا سی۔ نیکا کُجھ شرما گیا تے نالے اوہ چارے اکٹھے ہی ہس پئے۔ رات دا کھانا سندر داس دے گھر کھان دا فیصلہ ہویا۔ ماں وڈی، عائشہ، رضو تے راجی پہلاں ای پنڈ ٹُر گیاں۔ شاہو ڈیرے اُپر ای رہ گیا راتیں سوتے ویلے نیکا، فتح سنگھ، سندرداس تے مہنگا اوہ چارے گُھبروگلاں کردے پنڈ دے لال چوک وچ اپڑے تے اودوں تک پنڈ نُوں رات دا ہنیر اگھیر چُکیا سی۔

باہروں آون والی سڑک پنڈ دے مونہہ اُپر بنے مندر، مسیت تے گُردوارے دے ساہمنیوں لنگھدی سدھی پنڈ دے چوک وِچ وڑدی۔ تختی دی شکل وانگ ویتڑے نقشے والے پنڈ

شام پور دے چوک وِچ وڈیاں سار ای پنج حویلیاں تے پنڈا دا سبھ توں وڈا تے سانجھا دارا اوندا۔ پنڈ وچ وڈیاں ساری ای چوک پیندا۔ بنان والیاں نے چوک پہلاں بنا دِتا تے باقی دا پنڈ چوک توں اگانہہ دھک دِتا۔ اج چوک پہلاں تے پنڈ اوس توں پچھے پیندا۔ پنڈ دا رقبہ وی انجے ای ویتر یا سی اِک تختی وانگ شام پور دا نقشا سی تختی دے ہتھے والی تھاں تے جویں اگلیاں چوک بنا دِتا۔ چوک دی پہلی نکر دی پہلی حویلی نیکے دی پیندی اوہدے نال سندر داس دی حویلی سی۔ وچوں پکی سڑک لنگھدی تے دوجی نکر تے فتح سنگھ دی حویلی جیہدے نال چاچا قاسم دی حویلی سی۔ چوک دی تریجی نکرے منگلے دی حویلی سی جیہدے نال چار کنال تھاں سکھنی پئی سی تے چوک دی چوتھی نکر اُپر دو کنالاں نالوں وی ودھ تھاں اُپر کھلریا پنڈ دا دارا سی۔ چوک وڈا تے موکلا سی تے اِک کلے نالوں ودھ تھاں اُپر گول دارے دی شکل وِچ کھلریا سی ...... حویلیاں دی پچھالی گلیاں وِچ کئیں کنالاں تھاں اجے سکھنی پئی سی۔ چوک وچوں لنگھدی اِک وڈی سڑک سی جیہدے آل دوالے سارا پنڈ تے اوس گلی دے سجے کھبے نکلدیاں پنڈ دیاں ساریاں اندرلیاں ظیاں گلیاں سن جناں وِچ ہندوواں سکھاں تے مسلماناں دے ڈھائی ہزار توں ودھ گھر وسدے سن۔ کچے کوٹھیاں تے ویڑھیاں والے ایہہ گھر ودھ کساناں تے مزارعیاں دے سن۔ کُجھ گھر باہمناں تے سیداں دے حویلیاں دی شکل وِچ موجود سن تے چوک وِچ پکے گھر جیہناں دی ویتر حویلیاں دی سی اوہ وی لال سکندری اِٹاں دے بنے ہوئے سن۔ شام پُور دے ایہہ سارے لوک ہندو، سکھ تے مسلمان رل مل کے رہندے سن۔ اوتھے ہندوواں سکھاں مسلماناں دا کوئی فرق نہیں سی کردا۔

اوہ پنڈ وِچ وڑے تے چوک دے دارے دے آلیاں وِچ دو دِیوے بلدے پئے سن تے اجے ویڑھے وِچ رونق سی۔ چوک وِچ اگوں سڑیاں ہلکیاں کھلوتیاں حویلیاں تے بلے کھلوتے داریاں دیاں شاہ کالیاں کندھاں اوہناں دا سواگت کیتا۔ چوک کوئی ڈیناں تے بھوتاں دا ڈیرہ لگدا۔ نیکا اپنے گھر دے بوہے اگے کھلو کے چوک نوں اپنی تے اپنی حویلی نوں سُنجھانن دی آہر کردا رہیا۔ جدوں بڑی دیر اوہ اگانہہ نہ پچھانہہ ہویا تے فتح سنگھ نے اگانہہ ہو کے اوہدے موڈھے اُپر ہتھ رکھ کے اوہدی بانہہ پھڑ کے اوہنوں اپنے نال ٹور لیا اپنے بوہے اگوں رلکدے ہوئے اوہ سندر داس دی حویلی اگے آن کھلوتے۔ سندر داس دی حویلی دا بوہا وی سڑ بل کے ڈھے گیا سی۔

''خیریں اپڑیاں نیکیا......'' اوہ اندر وڑے تے اگوں سندر داس دی گھر والی پوجا اوہناں دا

سواگت کیتا۔ ''سانوں فکراں چ پائی رکھیا ای ویرا۔''

'اسیں بیلوں اودوں نکلے جدوں بیلا شام پور تے کشن نگر والیاں خالی کر دتا ایس لئی سبھ توں آخر تے اسیں اپڑے...... ''نیکا حویلی دے بوہیوں پیر اندر رکھدیاں بولیا۔

ویڑھے اندر اپڑے تے ساہمنے منجیاں اُپر فتح سنگھ دی گھر والی من پریت دے آل دوالے دوجیاں منجیاں اُپر رضو تے ماں وڈی بیٹھیاں سن۔ برانڈے دے آلیاں وچ بلدے پئے دیویاں دی کمزور روشنی وچ اوہنوں اوہ وی دِس پئی جیہنوں اوہ پتہ نہیں کدوکا اُڈیکدا تے بھالدا پھردا سی۔

سرکھی نیکے دی نکی بھین عائشہ نال منجی اُپر بیٹھی ہس ہس کے گلاں کر رہی سی۔ اوہنوں ویکھدیاں ای چُپ کر گئی۔ نیکا وی انج بن گیا جویں اوہنوں تکیا ای نہیں۔ کجھ وتھ اُپر گھتیاں منجیاں اُپر جنے بیٹھے گلوں گلیں سن۔ اوہناں وچ سرکھی دا پیو چاچا قاسم، مہنگے دا پیو چاچا جلال تے نیکے دا وڈا بھرا مجید حیات، تے کشن نگروں آئے راج سنگھ بیٹھے سن۔ اوہناں چوانہہ نوں اونڈیاں تک کے اوہ سارے اُٹھ کھلوتے تے اِک دُوئے نوں جپھے پا کے مِلے...... ٹکر تیار سی۔ اوہ سارے منجیاں اُپر ای بہہ گئے زنانیاں اندر ٹُر گیاں تے اوہناں دِیویاں دے چانن مسراں دی تڑکا لگی دال تے توے توں لاہندیاں گرما گرم روٹیاں نال ٹکر کھادا۔ اوہ تھکے سن پر فیر وی رات چراں تائیں بیٹھے اِک دُوجے نال گلاں کردے رہے۔ چر کے جیہے نِکل کے اوہ اِک دُوجے نوں ملدے ملاوندے گھروں گھر ٹُر گئے۔ نیکے دے گھر منجیاں بسترے وی فتح سنگھ دے گھروں آئے انج اوہناں بلے کھلوتے بغیر چھت والے اپنے کوٹھیاں دے ویڑھیاں وِچ کُھلے اسمان تلے رات گزاری۔

منجے اُپر لمیاں چینیاں بانہہ سراندی کیتی سون دی آہر کردے نیکے دِیاں سوچاں وِچ اوہ چُپ چپیتے وڑ آئی۔ اوہدے بارے سوچدیاں اوہدی اکھ لگ گئی۔ ساری رات خاباں وچ وی ول ول اوہا پھیرے مریندی رہی۔ سویرے اکھ اودوں کُھلی جدوں سُورج سر تے چڑھ آیا۔

''تینوں جگایا ایس لئی نہیں کہ توں تھکیا ہویا سیں...... ''ساہمنے منجی اُپر بیٹھا فتح سنگھ بڑی چِر دا اوہدے جاگن دی اُڈیک لا کے بیٹھا اوہدے ول تک کے مُسکایا۔ ''سارے ڈیرے تے ٹُر گئے نیں میرے نال گھر ٹُر تے کجھ کھا پی لے فیر آپاں چلدے ہاں ڈیرے تے'' فتح سنگھ بولدا اوتھوں اُٹھ گیا۔

کھلے ویڑھے دی اخیری نکر اُپر لگے پپل دی چھاں ہیٹھ بنی کھوہی وچوں ڈول بھر کے پانی دا کڈھیا۔ نہا دھو کے اوہنے تیار ہوون وِچ دیر نہیں سی لائی۔ حویلیوں پیر باہر رکھیا تے اوہ بلے

سڑے چوک وِچ کھلوتا سی۔

ساہمنے بجے کھبے نگاہ ماری تے جو کُجھ راتیں نہیں سی ویکھ سکیا۔ اوہنوں ہُن سورج دی روشنائی وِچ صاف دِس پیا۔ چوک وِچ پیر رکھدیاں سامنے نظر پیندیاں اوہنوں اوہا نظارہ دِسیا جیہڑا اوہ بیلیوں پِنڈ پرتدیاں راہ وِچ پیندے پِنڈاں کولوں لنگھدیاں تکدا آیا۔ پُورا چوک ساڑ کے سواہ کر دِتا گیا۔ چوک وِچ کھلوتیاں پنجے حویلیاں دے سڑے ہوئے کھولے کھلوتے سن۔ نِکے کنیں واری اپنے پیراں تے پھر دیاں چوک وِچوں نکلدیاں تے پِنڈ وِچ وڑدیاں چوانہہ گلیاں دیاں نکراں اُپر کھلو کے تکیا ہر پاسے بربادی تے اُجاڑے نے ڈیرہ لایا ہویا سی۔ پِنڈ دی وچکارلی تے سبھتوں وڈی گلی جیہد ے بجے کھبے دوہاں پاسیاں پُورا پِنڈ آبادسی۔ چوکوں نِکلدی چڑھدے ول دور تائیں ٹُر گئی، جیہد ے وِچ تے پچھالی اگ لگیاں شاہ کالیاں کندھاں تے ادھ بلے کوٹھے تے کاٹھ کانا سڑن مگروں ساہ اڈدی پئی سی۔ اوہنوں گلی وِچ گھانیاں، کندھاں اُپر تے کوٹھیاں دیاں چھتاں پاندے تے کندھاں اساردے لوک دِسے۔ دھاڑدیاں ہتھوں ہوون والی بربادی اوہدے اندر بیٹھے بندے نُوں وی ساڑدی بالدی تے اُجاڑدی رہی اوہدے چہرے دا رنگ بدلیا باز ورگیاں اکھاں کوڑ نال لہو لال ہویاں تے دند کیڑ نال اوہدے چہرے دیاں نساں کھچیاں گئیاں۔ اوہنے تیزی نال مونہہ اودھروں پھیر لیا۔ پر اوہدی جان عذاب کولوں نہ چُھٹی ساہمنے پِنڈ دے چوک وِچ وڑن والی سڑک اُپر اوہدیاں نظراں دے اگے بلی ہوئی مسیت، مندر تے گُردوارہ کھلوتے سن۔ اپنے پِنڈ دیاں اُجڑیاں گلیاں، کوٹھیاں دیاں سڑیاں بلیاں کندھاں تے دُکھاں دی چادر ولھیٹی پھردے لوکاں وانگ اُجڑیاں ہویاں وچوں اوہ آپ وی اِک اُجڑیا ہویا بندہ سی۔ اوہنے دُکھاں دی کالی چادر نُوں لاہ کے پرانہہ سٹن دا فیصلہ کیتا تے اپنے ایس اُجڑے پِنڈ نُوں وسان دی نیت بنھ لئی۔

''ایہہ اُجڑی وستی اِک واری فیر وسانی اے، کوئی دھاڑوی ساڈے حوصلے نہیں تروڑ سکدا۔'' اوہ چوک وِچ کھلو کے کُوک پیا۔ اوہدی کُوک شام پُوردیاں سُنجیاں گلیاں وِچ دور تک گونجدی گئی۔ ''جیہناں جھوکاں دے وارث جیوندے ہوون اوہ کدی نہیں اُجڑیاں بھاویں اُجاڑے تے دھاڑوی بھوئیں وِچوں اُگن یاں اساناں نوں ورسن۔''

''جیوندا رہ نیکیا۔'' اوہنوں کنڈ مگروں چاچا قاسم دی مہربان اواز آئی چاچا قاسم اوہدے موڈھے اُپر ہتھ رکھدیاں اوہنوں تسلی دِتی ''سارا لوک تیری راہ اُڈیک رہیا سی۔''

''میں باہر ڈیرے تے چلیاں ویلھا ہو کے مینوں ملیں کُجھ ضروری گلاں کرنیاں تیرے

نال۔" اپنی گل مُکاؤندا چاچا قاسم چوک وچوں نِکل کے باہر جان والی سڑک ول پرت گیا۔

ملوٹے جیہے خاکی کپڑیاں تے چٹی پگ والا وڈی عمر دا چاچا قاسم اوہدے پیو دا ہانی، بالپن دا بیلی تے اوہدا ہوون والا سوہرا سی۔ نیکے دے چہرے اُپر آئی سختی جویں وا نال ای کِدھرے دا ہو گئی۔ اوہدا ذہن سرگھی ول پرت گیا۔ ہولی ہولی پیر پُٹدا فتح سنگھ دی حویلی دے بوہے اگے آن کھلوتا تے اوہدا بوہا کھڑکایا۔

"اندر لنگھ آ نیکیا...... بوہا کھُلا اے......" اندروں فتح سنگھ دی ہی اواز آئی۔ بیٹھک اندر وڑیا تے ساہمنے منجیاں اُپر فتح سنگھ، سُندر داس تے مہنگا وی بیٹھے اوہدی راہ اُڈیک رہے سن۔

اجے اوہ اک دُوجے دی خیر خبر پُچھ دس ہی رہے سن کہ فتح سنگھ دی گھر والی ناشتے دا تھال چائی بیٹھک وچ گھر اندر کھُلن والے بوہے وچوں اندر وڑ آئی۔ اوہنے تھال منجی اُپر رکھ دِتا۔ اوہ چارے اُٹھ کے جتیاں لاہندے اوسے منجی اُپر اک دُوجے دے ساہمنے سدھے ہو بیٹھے...... من پریت نے تھال توں کندوری ہٹائی تے ناشتہ ویکھ کے سارے خوش ہو گئے۔

"نیکیا...... ہیریا! میں اپنی ہتھ نال بنائے ہن ایہہ پراٹھے رج کے کھائیں" من پریت تھال رکھدیاں سر اُپر چُنی سِدھی کردیاں بولی۔ نالے اوہنے منجی اُپر لسی دا بھریا گڈوا تے چار گلاس وی میز اُپر رکھ دِتے۔ تھال وچ چار رقابیاں وِچ اوہناں دے اگے نویں نکور پچھی وِچ گرما گرم پکے دس باراں پراٹھے پئے سن۔ چار وکھوں وکھ کولیاں وِچ تازہ مکھن دیاں پیڑیاں دے نال اِک وکھری کولی شکر دی بھری رکھی سی۔ اِک پلیٹ وِچ سادیاں مرچاں تے نمبواں دا اچار رکھیا سی۔ کھانا ویکھ کے اوہناں دی بھکھ کُجھ ہور ودھ گئی۔

"سارے پِنڈ نوں انج ترتیب نال لان والیاں اگ لائی اے کہ ایس اگ وچوں اِک تیلا نہیں بلن توں بچیا" جدوں اوہ ناشتہ کر کے فتح سنگھ دے گھروں نِکل کے باہر ڈیریاں تے جان لئی چوک وچوں لنگھ رہے سن تے سُندر داس آل دوالے ہر شے ول دھیانی سی۔

"وستیاں برباد کرنا کِنا سوکھا ہوندا اے تے اوہناں نوں وسونا کِنا اوکھا ہوندا اے......" فتح سنگھ جویں اپنے آپ نال گلاں کردا۔

"ساڈے کول تے پھوہڑی گھتن لئی اِک دارا سی اوہ وی نہیں رہ گیا۔" مہنگا وی اپنا دکھ نہیں سی لُکا سکیا اوہدیاں کتاباں وی ساڑیاں گئیاں۔ "میری کوئی کتاب نہیں بچی...... دارا، مندر، مسیت، گردوارا سبھ کُجھ ای ڈھا اجاڑ گئے نیں مسلمان سن کُجھ مسیت تے قران پاک دا ای حیا کردے" اوہ چوکوں باہر نکلے تے مہنگا مندر مسیت تے گردوارے ول تک رہیا سی۔

''دھاڑویاں دا کوئی دین دھرم نہیں ہوندا ...... بابر جدوں لہور نوں اگ لائی تے اوہنے وی مندر مسیتاں گردوارے اِک قطار وِچ ہر شے نوں ساڑ کے سواہ کردتا ...... تیمور لنگا اسلام دے ودھا لئی آیا سی۔ لہور تے دِلّی نوں لٹ کے تے سارے پنجاب نوں اگ لا کے اوہنے وی اپنا فرض پُورا کر دِتا ...... نادر شاہ وی اوسے دی نسل دا سی ...... اجکل ایسٹ انڈیا کمپنی بنگال وِچ قدم جما رہی اے ...... ایہہ سارے دھاڑوی سن لُٹیا لٹ دا مال لدیا تے اپنے دیساں نوں واہندے رہے'' نیکے کولوں ایہہ منظر تکیا نہیں سی جا رہیا۔ ''جنا چھیتی ہو سکے سانوں شام پُور نوں نویں سریوں وسان دا آہر کرنا چاہیدا اے ...... مینوں بالاں دی فکر اے اوہ ایہہ سار اکجھ ویکھدے وڈے ہون گے تے اوہ کسراں دے بندے ہوون گے ......''

''نیکیا ...... کیہ کریئے ...... پِنڈ کسراں نویں سر یوں پایئے ...... کاٹھ کتھوں لیایئے ...... اگلے رُکھ وڈھ کے نال لے گئے نیں تے جیہڑے رہ گئے نیں اوہناں نُوں اگ لا گئے نیں ...... سارا پنڈ پچھلے دس دناں توں ایہہ سوچ رہیا کہ پنڈ کسراں پوے ...... مٹی گارا تے بھوں تے لُبھ ویسی پر چھتاں تے بوہے باریاں لئی کاٹھ کتھوں اوسی۔'' فتح سنگھ فکراں پیا سی۔

'' دریا پار بیلے وِچ صدیاں پرانا جھانگڑ کاہدے لئی کھلوتا اے ......'' نیکے دیاں اکھاں چمک رہیاں سن۔

'' بیلا سرکاری اے لہور دربار دی مرضی بغیر اوہنوں ہتھ کوئی نہیں لا سکدا ......'' سُندر بولیا۔

''لہور دے گورنر نُوں پتہ لگا تے اوہ سارے پِنڈ نوں پھڑ کے ڈک دیسی''

'' بیلا پنجاب دا اے تے پنجاب مغلاں یاں ہندوستان دی رکھ نہیں اے ...... دِلی وِچ کوئی شہنشاہ رہ گیا اے تے نہ ای لہور وِچ کوئی گورنر مینوں دِسدا اے ...... نالے بیلا شام پُور دے رقبے وِچ کھلوتا اے تے ساڈی مالکی اے ...... شاملات اے ...... اسیں ایہنوں وڈھ سکدے ہاں تے ایہدی لکڑی ورت سکدے ہاں ...... سانوں کسے دی اجازت دی لوڑ نہیں ...... دِلی دا بادشاہ تے لہور دا گورنر اودوں کتھے سن۔ جدوں شام پُور نوں لُٹیا اُجاڑیا تے ساڑیا جا رہیا سی۔'' نیکے فیصلہ کر لیا کہ ہُن کیہ کرنا اے۔ اوہنوں پتہ سی پنڈ وِچ کسے دی اینی حیثیت وی نہیں سی رہ گئی جو اوہ اپنے کوٹھے اُپر پان لئی کوئی گڑی تے کیہ اِک کانا وی کدھروں مُل لے سکدا۔

پنڈوں نِکل کے اوہ اپنیاں ڈیریاں تے اپڑدے اِک اِک کریندے اِک دُوجے کولوں نکھڑدے گئے۔ اوہناں چوانہہ دے ڈیرے اِک دُوجے کولوں اِک اِک ڈیڈھ مربعے دی وِتھ اُپر سڑک دے موہنہ اُپر سجے کھبے اِک دُوجے دے آہمو سامنے کُجھ ایدھر اودھر کر کے کھلوتے سن۔

پنڈوں نکلدیاں ای کجھ کلیاں دی وتھ اُتے سڑک دے کھبے پاسے مہنگے دا ڈیرہ اوندا جیہڑا پنڈ دے مُڈھ وِچ اِک مربع خاص نیائیں دی ونڈ دا مالک سی۔ تے اپنے پیوئوں اوہنے زوری ریٹائر کر کے اپنے حساب نال زمیندارا کرن لئی گھر بٹھا دِتا۔ اوس مگروں سڑک اُپر کھبے ہتھ ای ڈوجا ڈیرہ چاچا قاسم دا اوندا چاچا قاسم اپنے اِک مربعے تے اپنے بے وارث بھرا دے اِک مربعے دا کلا مالک سی۔ سرگھی چاچا قاسم دی کلھی دِھی ہوون پاروں ایناں دوہاں مربعیاں دی مالک سی۔ چاچا قاسم دے ڈیرے مگروں پنڈ توں چار مربعے دی وتھ تے سڑک توں پنج کلے ہٹ کے کھبے ہتھ تے ای نیکے دا ڈیرہ کھلوتا سی۔ سڑک دے سجے ہتھ سندر داس دا ڈیرہ کھلوتا سی۔ اوہدے ڈیرے دے مگر توڑ کشن نگر دی سیں تک اوہدا پندراں مربعے رقبہ کھلریا سی۔ پنڈوں نکل کے پنجواں ڈیرہ جتھے سندر داس دے رقبے دی حد مکدی فتح سنگھ دا سی جیہڑا پنج مربعے دا کلا مالک سی۔اوس مگروں اوہدے بھرا راج سنگھ دا رقبہ سی جیہڑا کشن نگر رہندا سی۔ سندر داس دا ادھا رقبہ شام پُور تے ادھا رقبہ کشن نگر وِچ اوندا۔ اوس توں اگانہہ سڑک دے سجے پاسے دوہاں پنڈاں دے رقبے کھنڈرے سن۔ سڑک دے سجے پاسے جتھے نیکے دا ڈیرہ سی اوہدا پنج مربعے رقبہ جیہڑا اوہدے بھرا نال سانجھا سی اگانہہ پئی شاملات کول جا کے مُک جاندا۔ نیکے دے ڈیرے دے کھبے ہتھ جتھے اوہدا رقبہ مُکدا تے پنج مربعے شاملات وی مکدی اگے چھناں وگدا سی ۔نیکے دے رقبے تے وگدے چھناں دے وچکار دس مربعے شاملاٹ سی۔ تے جیہدے کنڈھیاں اُپر دور تک کھلرے گھاہ دیاں میداناں وِچ سارا دن شاہو دی نگرانی ہیٹھ اوہدے پالے سِکھائے سوہنے تگڑے پر اتھرے گھوڑے تے گھوڑیاں ازاد پھردے چردے دِسدے۔ اوس توں اُتانہہ لہندے توں چڑھدے تک ہزاراں کلے غیر اباد سرکاری رقبہ پیا سی۔ بہت سارے لوکاں موجب ایہہ رقبہ بے وارث وی سی ایہہ وی آکھیا جاندا کہ ایہہ رقبہ سرکار دے کھاتے وِچ ای کوئی نہیں۔

نیکے دی واپسی دا سارے پنڈ نوں پتہ لگ چُکیا سی دوجی سویرے ہاقی تے رہے کھبے لوکاں اوہدے گھوڑے گھوڑیاں لیا کے اوہنوں ڈیرے تے پرتاونے شروع کیتے۔ جیہڑے اوہنے نادر شاہ دے حملے ویلے اپنے پنڈ دے لوکاں نوں اُتھوں جان بچا کے نسن لئی اوہناں دے ہتھ پھڑائے سن۔ گھوڑے سانبھدیاں تک ای ڈیگر ہوگئی۔ سارے سو سوا سو گھوڑے گھوڑیاں سگوں پرت آئے سوائے اِک گھوڑی دے۔ ڈیگر ویلے جدوں نیکا تے شاہو مصلی سارے گھوڑے گن کے واڑے وِچ ڈک چکے تے چاچا قاسم دے ڈیرے توں اون والے اِک قاصد جیہڑی اوہدی مصلن جلاں سی اوہنوں سنیہا دِتا کہ: ”سرگھی سنیہا گھلیا ای اپنی گھوڑی اوہدے ڈیرے توں آ کے آپ کھول

لے نیکیا'' جلاں مصلن کھلوتی اپنے ملوٹے دند کڈھدی اوہنوں تکدی ہسدیاں اپنی گل مُکائی۔
''گھوڑی اڈاران والا ہور کوئی بندہ اوتھے ہے نہیں تے سرگھی نے گھوڑی دی لگام کسے ہور دے ہتھ دینی نہیں''

''پر چاچا قاسم تے ہے......''اوہ واڑے دا بوہا بند کر کے اوہدا کنڈا ماردیاں بولیا۔

''چاچا قاسم ونگارے لے کے دوپہراں دا پنڈ تر گیا تے اپنے کوٹھے چھت رہیا اے''

نیکے تے اوہدی منگ سرگھی وچکار چلدی پریم کتھا دا اک اک پنا جلاں مصلن دے ساہمنے لکھیا گیا سی تے اوہ ویلے کویلے اوہنوں پڑھنوں سناؤنوں نہیں سی والوندی۔

''جلاں توں ٹُر میں آوناں'' ساری دیہاڑ ڈیرے اُتے کم کردیاں ڈنگراں دی سَتھ تے گھوڑیاں دا واڑا اساردیاں لنگھ گئی۔ مجید، شاہو، ماں وڈی، عائشہ رضو سارے کم وچ رُجھے رہے۔ کُجھ ضروری کم نبیڑ کے اوہ انجے مٹی دھوڑ وچ لبڑیا ای اپنی چٹی گھوڑی اُپر سوار ہویا تے ڈیرے دی پچھالیوں گھوڑی کڈھدا پیلیاں وچ اوہنوں ترکھا ٹوردا جلاں توں پہلاں ای چاچا قاسم دی ڈیرے اُتے اپڑ گیا۔ اک مربعے دی وتھ اُتے کھلوتے چاچا قاسم دے ڈیرے دا وچکارلا پینڈا گھوڑی بنیاں، کھالاں، کوہلاں تے پیلیاں اُڈدیاں ای پار کیتا۔ سڑک اُپر جان دی تھاں اوہنے پیلیاں والا راہ نپیا جیہدے نال پینڈا اگھٹ پیندا۔

گھوڑی جدوں وی ڈیرے دے پچھالی ما لک ول اوندی اوندا اوہنوں پتا ہوندا اوہدی اگلی منزل سرگھی دا ڈیرہ اے اوہ راہ وچ کتھے نہیں سی رُکدی وچکار اوندا اک مربعے دا پینڈا اوہ واگاں اڈدیاں ای میلدی۔ ڈیرے تے اوہدی بھرجائی، بھرا مجید تے شاہو مصلی اوہنوں سرگھی دے ڈیرے ول اڈدیاں جاندیاں تکدے کھلوتے بڑی دیر تک ہسدے رہے۔

''نیکے تے سرگھی دے دم نال شام پُور دے گبھرو تے مٹیاراں ہسنا بولنا، روسے تے منیوے سکھدے نیں ......''رضو مسکاوندی مجید ول پرتی۔''سرگھی دا زیور امرتسروں، چُنیاں لہوروں مہندی بھیریوں، جتیاں قصوروں، قمیضاں ملتانوں تے شال کشمیروں اوسن......''

''اپنی سہیلی دا بہتا خیال ای میرے بھرا بارے وی کُجھ سوچ اوہدے کپڑے کتھوں اوسن ......''مجید سڑ کے اپنا غصہ کڈھیا۔

''سرگھی دے ہوندیاں نیکے نُوں کسے شے دی لوڑ نہیں ...... کپڑیاں دی وی نہیں ......'' رضو ہسدی ہوئی اندر نس گئی۔ نیکا سرگھی دے ڈیرے تے اپڑیا تے۔ اوہ چٹی گھوڑی دی واگ سجے ہتھ وچ نپ کے گھوڑی لے کے اپنے ڈیرے دے ویہڑے دے اگے کھلوتی پہلاں ای اوہدی راہ

اڈیک رہی سی۔ نیکے اوہدے کول اپڑ کے گھوڑے دی واگ کھچی۔ آل دوالے دا منظر کجھ اینا چنگا نہیں سی۔ چاچا قاسم دے ڈیرے دا وی اوہا حال سی جیہڑا ایس پنڈ دے سارے ڈیریاں دا۔ بلیاں شاہ کالیاں کندھاں، کولا بنیا کاٹھ تے کندھاں اندر ڈگیاں سڑیاں ہویاں چھتاں۔ وڈھے رکھ ہر پاسے وا وِچ اڈدی ساہ تے کالکھ تے ویرانی دی ایہہ ساری کہانی ساہمنے کھلوتی اداس تے حران اکھاں نال گھوڑے اُپر سوار نیکے نُوں پلکاں جھمکے بنا تکدی سرگھی دے کتابی چہرے اُپر کھلی کتاب وانگ لکھی سی۔ اوہ بڑی دیر ساہ کھچ کے گھوڑی دی واگ نپ کے ’سرگھی‘ نُوں تکدا رہیا آل دوالے دی ہر شے جویں اپنا ساہ کھچ لیا۔ اوہنوں بڑا چر کھلوتی اکھاں جھمکے بنا تکدی رہی۔

’’کتھے رہ گیا سیں نیکیا‘‘ سرگھی جویں اوہدے بولن دی اڈیک وِچ کھلوتی سی۔ ’’مینوں کسے اجیہے دیس لے جا جتھے کدی اجاڑا نہ ہوندا ہووے دھاڑوی نہ پہنچدے ہوون......‘‘

’’جھکڑ اں دا اونا جانا تے لگا ای رہندا اے اوہنوں کولوں گھابر کے کدی کسے نے اَپنا وسیب وی چھڈیا‘‘ نیکے دے چہرے اُپر مسکراہٹ سی۔ پر اندروں اوہدا حال تک کے دُکھی ہویا۔

سرگھی اگانہہ ہو کے گھوڑی دی واگ اوہدے ہتھ وِچ پھڑا دِتی۔ واگ پھڑن لگیاں سرگھی دا ہتھ وِچ نیکے دے ہتھ وِچ آ گیا سرگھی ستی جاگ پئی۔ نہ اوہنے ہتھ چھڑان دی آہر کیتی تے نیکا نُوں تے جویں اوہدا ہتھ چھڈنا ای بھل گیا۔ او دوویں کِدھرے گواچ گئے۔

پنڈ دے ہر چہرے وانگ سرگھی دے چہرے اُپر وی پنڈ دی بربادی دی کہانی لکھی سی۔ پر اوہدا ناں دی سرگھی سی اوہ ہنیریاں وِچ چانن سی۔ اوہدا گلابی چہرا ایس ویلے گلاب دیاں کُملایاں پتیاں وانگ بے رونق سی۔ شربتی اکھاں وِچ ہر ویلے پھرن والے لال ڈورے پھکے پے سن انار وانگ ہر ویلے بھخدے سرخ ہوٹھ ایس ویلے بجھے سن تے بڑا کجھ آکھن دا جتن کر رہے سن پر اگوں لفظ ساتھ نہیں سن دے رہے۔ سرو دے بوٹے وانگ اُٹھدے قد والی پتلی پتنگ مُیار دے چہرے دا ایس ویلے پیلا زرد ہویا رنگ کوئی دور ڈیگر دا ڈُبدا سورج لگ رہیا سی۔ اوہدی حالت ماڑی سی۔

’’دھاڑوی لشکر اپنے مگر دہشت دے ملے پرچھاویں چھڈ گیا جیہڑے چڑھدے توں لہندے تے ڈھکن توں پربت تک ہر شے نُوں کسے بلا وانگ چمبڑے نیں۔‘‘ نیکا بس سوچدا ای رہ گیا بول نہ سکیا۔

اکھاں بغیر جھمکائے گھوڑی دی واگ اِک ہتھ وِچ لئی اک دُوجے دے ہتھ وِچ اپنے ہتھ دِتی اوہ بے سدھ کھلوتے سن۔ بجے ہتھ نال واگ پکڑ کے کھلوتی سرگھی اوہدیاں اکھاں وِچ ای

تکدی رہی۔ نیکے نوں انج جاپیاں جویں سرگھی سرگھی نہیں سی رہی ڈیرہ اگ نال سڑ بل چکیا سی کھیت ویران پے سن تے اوہدے دل دا محرم پتا نہیں کیہڑیاں دیساں وچ جا کے گواچ گیا۔

''کتھے رہ گیاں سیں ...... نیکیا ......'' ڈبدے سورج وانگ اوہدی اواز وی ڈب رہی سی۔ اوہ اواز جیہڑی کوئل وانگ کدی کوکدی ہوندی اج کسے ویرانے وچوں اوندی جاپی۔ ''لوک آکھدے نیں نادر شاہ فیر پرت کے اونا تے اوہدے نال اون والے کجھ لشکری بیلے وچ کھلوتے جھانگڑ وچ ای وسیبا بنا بیٹھے نیں'' سرگھی شکیت کر رہی سی۔ ''گھوڑی تے سوار کرا کے پنڈوں کڈھ کے تے دھاڑویاں کولوں بچا کے توں کیہ جاتا سی تیرا فرض پورا ہو گیا'' سرگھی غصے وچ سی۔ ''مینوں اپنے نال کیوں نہیں سیں لے گیا میں تیری منگ ساں کسے ایرے غیرے نتھو خیرے دی نہیں ...... دس توں انج کیوں کیتا میرے نال ......''

''جے میں پنڈ وچ نہ رکدا پہلاں نکلدا تے شام پور وچ بے گناہواں دا قتلام ہو جاندا۔''

سرگھی نوں پنڈ اپر نادر شاہ دے لشکر ہتھوں ہوئے حملے ویلے اوہدے نال نہ نکلن دی شکیت سی پر اوہنوں اصل گل دا وی پتا سی۔ سرگھی کوڑ نال بھری کھلوتی سی اوہنے اوہدا ہتھ تے ہتھ وچ پھڑی گھوڑی دی واگ چھڈ دتی۔ اچانک اوہدا چہرا گلاباں وانگ کھڑ پیا ہوٹھاں اپر مسکراہٹ آئی تے مکھڑے توں دکھ تے وچھوڑے دے بدل جویں مسکراہٹ دے نال ای اڈ گئے۔ اوہ گھر چھڈن تے کئیں دیہاڑے گھروں باہر دھکے کھاون ہر شے اجڑن دا دکھ بھل کے اوہدے ول تکدی ساہمنے کھلوتی اچانک مسکران لگ پئی۔

''نیکیا ...... تیرے گھوڑے سارا لوک پرتا گیا اے۔''

''ہاں پرتا گیا اے بس اک گھوڑی رہ گئی اے اوہ لین آیاں ......''

''گھوڑی تیری اے ساہمنے کھلوتی اوہدی واگ پھڑ لے ......'' سرگھی ہس پئی نالے اوہنے گھوڑی دی واگ اوہدے ہتھ وچ پھڑا دتی۔

نیکا اوہنوں مسکراندیاں تک کے کجھ اپنی حالت وچ پرتیا۔

''نیکیا۔ دھاڑویاں پنجاب دا راہ کھاہڑا تک لیا اے پنڈاں دے پنڈ اوہناں کڑیاں تے بالاں کولوں سکھنے کر دتے نیں کیہڑے گھر دے گبھرو قتل نہیں ہوئے'' سرگھی نوں جویں ہوش آ گیا۔ '' تیری دھرتی سیوا، لوک سیوا تے گھر سیوا تاں کدی وی نہیں مکنی مینوں ہن بلاواں کولوں ڈر لگن لگ پیا اے''

''کیہ گل اے سرگھی خیر تے ہے'' نیکا گھوڑی دی واگ سنبھالدیاں اوہدے ول تکدا کجھ فکر مندسی اوہنوں کدی ایس حال وچ نہیں سی تکیا تے نہ ای اوہنے پہلاں کدی ایس طرح اوہدے نال موہنہ کھول کے گل کیتی سی۔ اِک گل مِکی ہوئی سی کہ وساکھ چاکے وواہ ہونا اے تے اجے وساکھ دورسی پر کجھ ٹھیک نہیں سی لگ رہیا۔'' مینوں دس کیہ گل اے''

''کجھ گلاں دسن والیاں نہیں ہوندیاں جو میں آکھیا جلدی کر'' سرگھی پرت کے ڈیرے ول ٹُر گئی۔ اوہدی نوکرانی سراُپر آن کھلوتی سی۔

نیکا اپنی گھوڑی اُتے سوار ہویا تے دوجی گھوڑی دی واگ اپنے ہتھ وِچ پھڑلئی گھوڑی نال نال ٹُردی آ رہی سی نیکے نُوں گھوڑی ٹورنا بُھل گیا۔

''سرگھی کیہڑے خوف دا شکار ہوگئی اے میرے کولوں اصل گل کیوں لکا رہی اے''

نیکے دے ہر سوال دا جواب ویلا اپنی بُکل وِچ ماری اپنی چال چل رہیا سی نیکے دا جاگدا ذہن کسے آون والے خطرے نُوں آل دوالے ویکھ رہیا سی۔

''سرگھی نُوں اِکسی واری کیہڑیاں بلاواں کولوں ڈرلگن لگ پیا'' جدوں اوہنوں کجھ سمجھ نہ لگا تے اوہنے اپنے سرنُوں اِک واری زورنال جھٹکیا۔

سُورج لہندے دور وگدے دریا وِچ کِدھرے ڈُب چُکیا سی جدوں اوہ ڈیرے تے اپڑیا شام پے چُکی سی۔ شاہو دسیا کہ بھرا تے بھرجائی لوک ٹُر گئے نیں۔ اوہ دوہاں گھوڑیاں نُوں واڑے اندر واڑ کے آپ وی ٹُردا ہویاں پیلیاں چوں لنگھدا فتح سنگھ دے ڈیرے تے اپڑیا۔ اوتھوں دوویں سندر دے ڈیرے آئے اوہدے ڈیرے توں نکل کے مہنگے دے ڈیرے تے اپڑے تے چارے گلاں کردے شامی چڑ کے جیہے چوک اپنے گھریں اپڑے۔

''اج شامیں پنچائت سدی گئی اے جیہدے وِچ شام پُورنُوں نویں سروں اُسارن دا فیصلہ ہونا اے ساریاں قبیلیاں تے برادریاں دے وڈے تے سردار ایس پنچائت وِچ لازمی رلن۔''

شام پُوردیاں گلیاں وِچ ہوکا دِپ رہیا سی جدوں اوہناں چوک وِچ قدم رکھے۔

☆☆☆☆☆

(11)

شام پُور والیاں دی پنچائت سدی گئی جیہدے وِچ پنڈ دا سرپنچ نیکا، چاچا قاسم، سُندر داس، فتح سنگھ، مہنگا، پنڈ وِچ نواں نواں آ کے وس پین والا قندھاریا منصب خان تے باقی دیاں برادریاں دے اُٹھ دس وڈ کے تے ویکھن سُنن لئی سارا لوک اکٹھا سی۔ پنچائت نے فیصلہ کرنا سی کہ نادر شاہ دے لشکر ہتھوں برباد ہوون والے شام پُور نوں نویں سر یوں اُسارن لئی کیہ کیتا جائے۔ بڑے طریقیاں بارے وچار وٹاندرا ہوندا رہیا۔ اوڑک فیصلہ ایہا ہویا کہ اپنی مدد آپ کیتی جائے۔ سارے پنڈ وِچ کامیاں دے جتھے بنا دِتے جان وکھو وکھ تے ہر جتھے دے ذمے اِک اِک گلی وِچ گھر اُسارن، بناون تے مرمتاں دی ذمہ واری لگی۔ سبھ توں وڈا مسئلہ کاٹھ دا آ پیا، اوہدے لئی فیصلہ ایہا ہویا کہ چنھاں دے دریا دے ٹاپو دے بیلے وِچکار کھلوتے جھانگڑ نوں جیہڑا کئی مربعیاں وِچ کھلریا ہویا سی، وِچ کھلے ہزاراں رُکھاں وِچوں کُجھ رُکھاں نوں اپنی لکڑی دی ضرورت پُوری کرن لئی ورتن دا ویلا آ گیا اے۔ بیلا شام پُور دی مالکی سی شاملاٹ سی، سارا پنڈ ایس گل نال سہمت سی کہ بیلے دے جھانگڑ وچوں لکڑی وڈھ کے پنڈ دے لوکاں دے مکان چھتن وِچ کوئی ہرج نہیں اے۔ پرھیا مُک گئی تے سارے لوک اُٹھ کھلوتے۔

بیلے وِچ کھلوتے جھانگڑ وِچوں شام پُور دے ہر گھر نوں دو دو کوٹھیاں دا کاٹھ بناون لئی رُکھ وڈھن دی کُھل دا ہوکا دِپ گیا۔ گراں دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں رل کے اپنے پنڈ نوں نویں سر یوں اُسارنا شروع کر دِتا۔ ویکھدیاں ای ویکھدیاں پنڈ وِچ آرے لگ گئے، دریاؤں بیڑیاں اُپر وڈھے رکھ ڈھکن لگ پئے۔ ترکھاناں لکڑی سُکن مگروں کاٹھ آریاں اُپر وڈھنا کپنا تے چیرنا شروع کر دِتا۔ کڑیاں، شہتیر، بالے، تھمے، طاق، بُوہے باریاں، تاکڑیاں، منجیاں تے گُھرلیاں جڑن، ٹھکن تے بنن لگ پئیاں۔ لوک جھانگڑ وِچوں لکڑی وڈھ وڈھ کے تھک گئے پر صدیاں توں بن ورتے جنگل دی لکڑ مُکن وِچ نہیں سی آ رہی۔ لوکاں اگلیاں پچھلیاں رِتھاں

لاہیاں۔ تھاں تھاں گھانیاں بن گئیاں ۔کچیاں تے پکیاں اِٹاں دیاں بھٹیاں اُسر گئیاں تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں پنڈ جیہڑا سڑ کے سواہ ہو گیا سی، اوہدے کھنڈراں اُپر اٹھ مہینیاں دے اندر اندر اِک نواں شام پُور اُسر گیا۔ سبھ توں پہلاں شام پُور وِچ مندر، مسیت تے گُردوارے دِیاں مرمتاں ہوئیاں آخر تے جدوں سارے پنڈ دے نکے وڈے کچے پکے گھر اُسر گئے، چوک وِچ نیکے، فتح سنگھ، سندر داس، مہنگا، چاچا قاسم دیاں لال اٹاں والیاں حویلیاں دیاں مرمتاں ہویاں، نویں بُوہے باریاں لگیاں تے نویاں چھتاں پئیاں ۔کندھاں ٹھیک سلامت کھلوتیاں سن ایس لئی اوہناں دِیاں حویلیاں وِ ن لئی چھیتی تیار ہو گیاں۔ نیکے اپنے کُجھ گھوڑے ویچ کے اپنے تِناں بیلیاں دی امداد کیتی تے اپنی حویلی دیاں مرمتاں تے اُساری دا کم اوسے پیسے نال توڑ چاڑھیا۔ پنڈ اِک واری فیر نویں سریوں ساہ لین لگ پیا۔

بیلیوں پرتن مگروں نیکے نُوں سر کھرکن دا ویلھ نہ لگا۔اوہدے گھوڑے گھوڑیاں جیہڑے اوہنے نادر شاہ دے پنڈ اُپر حملے ویلے زنانیاں تے بالاں دے حوالے کر دِتے سن۔ ہولی ہولی آ کے لوکاں پرتا دِتے پنڈ دِیاں کُڑیاں بالاں تے زنانیاں اوس دیہاڑے نادر شاہ دے حملہ کرن توں پہلاں اوہناں گھوڑیاں اُپر نسدیاں پنڈوں دور دا پینڈا کر کے گھوڑے دریا وِچ پا دتے تے چھاں دے بیلے وِچکار کھلوتے جھانگڑ وِچ لک کے اپنیاں جاناں بچائیاں۔ جدوں نادر شاہ تے اوہدا لشکر دریا ٹپ لاہور جان لئی اپنی راہ وِچ پیندے شام پُور وِچ وڑیا تے اوہدے لشکریاں ایس پنڈ دا اِک اِک بُوہا پٹ دھریا پر اندروں کوئی جی نہ لبھیا جے اندر کُجھ ہوندا تے اوہناں نُوں لبھدا۔سارے پنڈ دے ڈنگر کوہ کے اوہدے لشکری کھا گئے ۔شام پُور والے ویلے سر پنڈ سکھنا کر گئے ۔ دریا دے بیلے ٹُر گئے پنڈ نُوں سکھنا تک کے نادر شاہ بھُوتر گیا۔ پنڈ دے چوک وِچ جیہڑے آخری تن بندے اوہدے لشکریاں دے ساہمنے کھلوتے سن اوہ نیکے دا پیو احمد حیات، فتح سنگھ دا پیو بھانبڑ سنگھ تے سندر داس دا پیو کبیر داس سی؛ جیہڑے تریوے ایسے چوک وِچ اپنے ساتھیاں سنے دھاڑوی لشکریاں نال لڑدے مارے گئے۔ مگروں لشکر نے پنڈ تے پنڈ دِیاں کھلوتیاں فصلاں تے ڈیریاں نُوں اگ لا دتی۔ سبھ توں بھیڑی کشن نگر نال واپری اوہ نس وی نہ سکے۔ پنڈ وِچ لشکریاں اجیہی لُٹ پائی کہ اوتھے کُوی رہی نہ کائی۔ اِک اِک کُوی تے سونی زنانی کڈھ کے اناج لئیا، مگروں گھروواں تے بڈھیاں دا قتلام کیتا تے آخر تے نادر شاہی لشکر پنڈ نُوں اگ لا دتی۔

نیکے نُوں نادر شاہ دے شام پُور اُتے حملے دا حال اوہ جدوں تک جیوندا رہیا کدی نہ بھُلیا۔

اِک ورھا بیت گیا سی ۔لوکاں نے ہُن کُجھ سُکھ دا ساہ لینا شروع کیتا ۔اج اوہ بڑے دِناں مگروں اپنے گھوڑے چارن، سِکھان تے سیدھن لئی شاہو نال دریا دے کنڈھے اُتے اپنے گھوڑے اُپر سوار پھر رہیا سی ۔اج اوہنے کئیں گھوڑے سیدھے تے لادی کڈھے۔ شاہو اوہدے نال نال کم وِچ لگا رہیا۔ڈیگر ویلے تھک کے اوہنے اپنا چِٹا گھوڑا دریا دے کنڈھے اُپر روکیا۔گھوڑا پانی پی چُکیا تے نِکا گھوڑے دی ننگی کنڈ اُپر سوار بیٹھا دُور لہندے دریا دے پتن وَل تکن لگ پیا جتھے ہُن فیر پنڈ دے ملاحاواں نے اپنیاں نویاں بیڑیاں بنوا کے لیا کھلوائیاں سن تے بیڑیاں وِچ ہُن اِک واری فیر پُور بھریندے دریا پار اوندے جاندے وِسدے ۔ایس پتن اُتے اِک ورھے پہلاں اِک عذاب دریا وِچوں نِکلیا تے گڑا بن کے شام پُور، کشن نگر تے آلے دوالے دے پنڈاں سنے سارے پنجاب اُپر ورس پیا۔ اوس دیہاڑے وی نِکا دریا اُپر گھوڑے چاردا پھر دا سی ۔اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے نادر شاہ دے لشکر دے شام پُور اُتے حملے دا منظر پھِر گیا۔

اوہ اِک منحوس سویر سی ۔سویر دی انھی کر دین والی مٹی دی ہنیری کھُلی ہوئی سی جیہڑی رُکھاں سنے ہر شے نُوں اُڈا کے اپنے نال لے جان لئی زور لا رہی سی ۔رُکھ لگدا سی مُڈھوں پٹے جان گے۔ نِکے نے اج سویرے سویرے اِک عجب گل ویکھی کہ آل دوالے دے سارے پکھیرو ڈاراں دے ڈار رُکھاں توں چڑھدے وَل اُڈدے جاندے سن تے اج اوہناں دی اُڈنی کُجھ ترکھی سی۔اوس اپنی سَتھ وِچ ڈنگراں نُوں برڑاٹ پاندیاں سُنیا تے کِلیاں توں رسیاں تڑوان لئی زور لاندیاں ویکھیا۔گھوڑے وکھ واڑے وِچ کِلے پٹن لئی زور لا رہے سن تے کُتا سویر دا پُوچھل جیہڑی ہر ویلے اُتانہہ رہندی سی اپنیاں پچھلیاں لتاں وِچ لُکائی چُوں چُوں کردا اوہدے آل دوالے پھیرے ماردا۔ ساجھرے ڈیرے دے کوٹھے دے بنیرے اُپر آ کے باہن والا کاں وی اوہنوں اج نہیں سی دِسیا۔ہنیری سی کہ کھلون وِچ نہیں سی آ رہی۔

''میرے آل دوالے ہر شے اچانک کیہڑے خوف دے شکنجے وِچ پھڑی گئی اے'' نِکا سویر دا سوچدا پھردا سی تے آپ وی کسے اجانو خوف دا شکار ہو گیا۔''لگدا اے کوئی بھاری مصیبت اوُن لگی اے'' پر اوہ ایس مصیبت ایس خوف دا پِچھا نہ ڈھونڈ سکیا۔

اوسے طوفانی ڈیگر نُوں جدوں نِکا اپنے گھوڑے اُپر سوار پنج کُتے نال اپنی جُوہے چرد ے کوئی سوتوں ودھ چِٹے، کالے، بھورے، ڈبے، تیترے، چِتکبرے کئیں رنگاں والے پالے ہوئے گھوڑیاں نُوں گھیر کے ڈیرے اُپر لیان لئی اوہناں نُوں اولدا پھر دا سی ۔ اچیتی اوہنوں دُور لہندیوں پتن وَل دریا وِچ کُجھ شور سُنیویا۔اوس اپنے گھوڑے دی واگ کھِچی تے پرت کے لہندے دریا وَل

تکیا جیہدے وچوں اچانک شُکاٹ تے شور اُٹھن لگ پیا۔ ہنیری دی وجہ توں کدی اوہنوں پتن تک ہر شے صاف دِسن لگ پیندی تے کدیں اگوں اُڈدا مٹی گھٹا اوہدیاں اکھاں اگے دُھوڑ دی چادر کھلار دیندا۔ پر شور سی کہ ودھدا جاندا۔

''دریا نوں کیہ ہویا اے ایہا جیہا شکاٹ تے میں کدیں پہلاں دریا وچوں نہیں سُنیا۔ کیہ دریا رو رہیا اے دریا کدوں روندا اے اودوں جدوں وگدے دریا دا سینہ پاڑن دی کوشش کیتی جائے جویں موسیٰ نے نیل دریا دا سینہ اپنی سوٹی مار کے پاڑیا'' اوہنے ترکھے وگدے پچھاں دِیاں لہراں اُپر نگاہ پھیری دُور لہندے پتن ول اوہنوں دریا وچ لہراں نہیں کُجھ ہور ای دِسیا۔ دریا دا سینہ پاٹ رہیا سی دریا سچی مچی رو رہیا سی۔ اوہنے اپنی حیاتی وچ اج پہلی واری سینہ پاٹدا تے روندا دریا تکیا۔ اوہنے بڑے گوہ نال تکیا دریا دے وِچکار اوہنوں ان گنت ہتھ اسمان ول اُٹھے دِسے۔ اوہ ہتھ سکھنے نہیں سن۔ اوہنوں شک اوہناں ہتھاں وچ کوئی شے سی۔

''اوہناں ہتھاں وِچ ہتھیار ہو سکدے نیں ...... جدوں کسے دریا پار کردے گھڑسوار کول کوئی شے ہووے تے اوہ اوس شے نوں اپنے سر اُپر بنھ لیندا اے تے جدوں اوہدے ہتھ وِچ کوئی ہتھیار ہووے تے اوہ ہتھیار والا ہتھ سر اُپر رکھ لیندا اے یاں سروں اُچا کر لیندا اے پر ایہہ کیہ شے ای جیہڑی سارے دریا نوں روڑھی پتن ول لئی جاندی اے''

اوہنے جھٹ اپنے گھوڑے دی واگ دریا دے پتن ول پرتائی تے پچھاں دے کنڈھے اُپر گھوڑا دوڑا دتا۔ ڈیرے ول پرتدے گھوڑے اوتھے ای حراں پریشان کھلوتے رہ گئے تے شاہو دیاں اکھاں وی اَڈیاں گیاں جدوں نِکا دریا دے کنڈھے اپنے گھوڑے اُپر گولی وانگ پتن ول اُڈدا جاندا اوہنے تکیا۔ دریا پار کرن والے ہزاراں ہتھیار بند ہتھ سِروں اُچے سن ...... تلواراں، تیر کماناں، بندوقاں ایہہ کیہ اوہ تے پُورے دریا وِچ کھلرے سن جتھوں تک نظر پیندی لال ٹوپیاں تے کالیاں پگڑیاں والیاں سِریاں ای سِریاں ہر پاسے جویں دریا نوں روہڑی اوندیاں۔ اوہناں ہیٹھ دریا دا پانی لُک گیا۔ جدوں نِکا کُجھ ہور نیڑے لگا تے فیر ہزاراں گھوڑیاں دیاں سِریاں تے ہزاراں لشکریاں دیاں سِریاں دریا وچ تردیاں اوہنوں کسے طوفان وانگ پتن ول اوندیاں اُنجے دِسیاں جویں پانی وِچ سپ تردے ہوندے وِسدے۔

''دھاڑوی ...... ایس دھاڑوی لشکر نے میرے دریا دا سینا پاڑ دتا اے۔'' نِکے دے چہرے دا رنگ بدلیا تے باز ورگیاں اکھاں لہو رنگیاں ہوگیاں۔ اوہنوں ہُن سمجھ لگی کہ اج سورج کیوں نہیں سی چڑھدا دِسیا سویرے بنیرے اُتے آ کے کاں کیوں نہیں سی بولیا۔ اج سویر دی اُٹھی کالی

ہنیری کیوں کھلی ہوئی سی ۔ ڈنگر کلے کیوں پٹ رہے سن ۔ گھوڑے رسے کیوں تڑوا رہے سن، کتا کیوں کوکدا پھر دا سی ۔ پکھیرو اپنا دانا چگنا تے رکھاں وچ بنے اپنے آ ہلنے چھڈ کے دور اسماناں وچ خوفزدہ اُچے اُچے کیوں اُڈدے کدھرے اچانک غیب ہو گئے تے اسمان وچ اپنیاں خونی چنجھاں کڈھ کے اُڈدیاں گرجھاں نے آ کے اوہناں پکھیرووں دی تھاں کیوں لے لئی تے اپنے کھمب کھلار کے ہر شے اُپر نحوست دے پرچھاویں کیوں پا لئے ۔ "قابلوں چڑھی پاپ دی جنج چھاں ٹپ رہی اے، پنجاب دے لوکاں دی ہن خیر نہیں اے" ۔

دریا پار کرن والی ایس فوج دے نال نال کئیں بیڑیاں وی لشکریاں نال بھریاں سن ۔ ایہہ ان گنت سریاں بندیاں دیاں، گھوڑیاں دیاں، لال ٹوپیاں، تلواراں، فیر بندوقاں، لشکر، پتن دے نیڑے لگ رہیا سی ۔ اوس گھوڑے نوں کشیا تے کجھ پینڈا کر کے پتن دے ہور نیڑے جا لگا ۔ سروٹیاں، کاہی تے بُھڈیاں دی وٹ وچ اوہنے اپنا گھوڑا لکایا تے اک وڈی جھاڑی وچ وڑ کے اوہنے اوہدے وچوں دوجے پاسے نکل کے جھاڑی دے پتر ان نال اپنے چہرے نوں لکایا تے اکھاں اگوں پتر ہٹا کے اوہنے پتن ول تکیا ۔

دریا دے کنڈھے دے اوہنوں اسمان اپنے سر اُپر ڈگدا تے بھوئیں پیراں ہیٹھ پاٹدی دِسی ۔ دریا وچوں سر کڈھدیاں خونی بلاواں دیاں سریاں دِسیاں ۔ نکیاں وڈیاں، گول، لمیاں تے ککیاں سُرخ، نیلیاں، پیلیاں، کالیاں بلدیاں اکھاں سراں اُپر سُرخ ٹوپیاں، ہتھاں وچ ننگیاں تلواراں تے بھریاں بندوقاں، دریا وچ سپل مچھیاں وانگ تردے اوندے دشمن دے جنگی جہازاں ورگے گھوڑے اوہ سارے گنتری وچ اینے ودھ سن کہ دریا اوہناں دے وجود ہیٹھاں کدھرے غیب ہو گیا ۔ اوہناں دا وجود برداشت توں باہر جان کے دریا دا سینہ پاٹا وگدے پانی اگے جویں بند بجھ گیا تے پانی دریا دے کنڈھیاں توں باہر کدھی تے نکل آیا ۔ مچھیاں بریتے نکلدیاں پانی باجھ پپیاں تڑفدیاں سن ۔ اچیتے دریا وچوں اک شور اُٹھیا دریا وچ تردے اوندے موت دا مُوڑھا سرے چائی آوندے لشکر نے کسے اجانو زبان وچ کوئی نعرہ ماریا جیہڑا ایہناں دہشت ناک کہ اوہدی گونج نال دور تک رکھاں اُپر بیٹھے پکھیرو اپنے آ ہلنے چھڈ کے اسمان ول ترٹھ کے اُڈ گئے تے ڈیریاں کھلوتے ڈنگر اپنے رسے کلیاں تے تڑوان لگ پئے تے جیہڑے کھیتاں وچ چردے پھر دے سن برڑاندے ہوئے جدھرے مہاڑ آیا نس پئے ۔

"لگدا اے حشر عذاب دا در کھل گیا اے تے عذابی فرشتے دوزخ دے بوہے بھن کے میری دھرتی اُپر نکل آئے نیں ...... قیامت لگدا ویلے توں پہلاں ای آ گئی اے ......" نیکے دے

مُونہوں نکلیا۔''دھاڑوی ...... نادر شاہ ہے ......'' اوہنے نادر شاہ دا لشکر پچھان لیا ...... اوہ نادر شاہ دے اٹک ٹپن تے پنجاب وِچ وڑن دی خبر سُن چُکیا سی پر اوہ ایڈی تر کھیائی نال ایتھے اپڑ سی اوہنے سوچیا وی نہیں سی۔ اوہ جھاڑی وچوں نِکلیا۔ اوہدا گھوڑا گُجھ اَن ڈِٹھیاں شواں کولوں گھابریا ترٹھا کھلوتا رسا تڑوا رہیا سی۔ اوہ گھوڑے نُوں تھاپڑا دیندیاں اوہدے اُپر سوار ہویا۔

''خوف نال اساڈی یاری نہیں اے پُترا'' اوہنے گھوڑے دا متھا اگانہہ ہو کے چُمیا۔''ایہہ ڈر تیرا نہیں اے ایہنوں لاہ چھوڑ۔''

تے گولی وانگ اُڈدا ہویا دُور دریا دے کنڈھے اُپر کھلوتے اپنے گھوڑیاں ول پرتیا ۔اوہنوں اپنیاں گھوڑیاں کِول اپڑن وِچ چِر نہیں سی لگا۔ شاہو اپنے گھوڑے اُپر بیٹھا اوہدا راہ اڈیک رہیا سی۔ واگ چھیتی نال کھچ کے اپنے ڈیرے ول پرتائی۔

''بھائیا خیر اے'' ہمیش وانگ اج وی شاہو دا اوہا اِک سوال سی۔

''اج خیر نہیں اے شاہو'' نیکا دا جواب اج ہمیش توں وکھرا سی۔''نادر شاہ دھاڑوی تے اوہدا لشکر پتن تے اُتر رہیا اے۔''

اوہناں دوہاں اپنے گھوڑے گول دارے وِچ نساندیاں اپنیاں گھوڑیاں دے ترنڈ نُوں گھیر کے اکٹھا کیتا جدوں اوہناں دے مُونہہ ڈیرے ول ہو گئے تے نیکے نے دووِیں اُنگلیاں مُونہہ وِچ پا کے سیٹی ماری ۔ایہہ سیٹی اوودوں ای وجدی جدوں ڈیرے اُپر چھیتی اپڑنا ہوندا۔ گھوڑے مالک دا اشارا ہوندیاں ای خطرہ سمجھ گئے تے ساریاں اکٹھا ہو کے ہنیری وانگ ڈیرے ول دوڑ لا دتی ۔نادر شاہ دی بیڑی اوس ویلے دریا دے وِچکار سی جدوں اوہنے گُجھ کوہ دی وِتھ تے چڑھدے ول مٹی دُھوڑ دا اِک طوفان اُٹھدا ویکھیا۔

''کوئی ابادی جان بچا کے نس لگی اے کِتھے جاسن'' نادر شاہ اپنے فوجی کمانڈراں وچکار گھریا بیڑی دے سبھ توں اُچے تختے اُپر کھلوتا زہر بھریاں نگاہواں نال دُور اُٹھدے اوس دُھوڑ دے طوفان نُوں گُجھ دیر تکدا رہیا۔

دریا دے کنڈھے اپر اُتر دے دھاڑوی لشکریاں چڑھدے ول اُٹھدے اوس دا ورولے نُوں تک کے اِک وارے تے ساہ کھچ لیا پر جدوں ایہہ دا ورالا اوہناں کولوں دُور ہوون لگ پیا تے اوہناں سُکھ دا ساہ لیا۔ نیکے گھوڑے لیا کے واڑے وِچ واڑے پر واڑا کھلا رکھیا۔ مجید، رضو، عائشہ، راجی سارے دُوروں اوندیاں گھوڑیاں دیاں سُماں نال اُٹھن والے دُھوڑ دے طوفان نُوں تک کے پہلاں ای پریشان کھلوتے سن۔ چاچا قاسم تے سرگھی وی دُوروں گھوڑیاں نُوں انج

کویلے ویلے نسدیاں تکیا تے نس کے اپنے ڈیرے توں نیکے دے ڈیرے اُتے اپڑے۔

''نادر شاہ دھاڑوی تے اوہدا لشکر پتن تے اُتر رہے نیں ...... شام پور تے کشن نگر لوکاں توں خالی کراؤنا اے'' ایس توں پہلاں کہ اوہناں وچوں کوئی سوال پُچھدا نیکے پہلاں ای اوہناں نُوں ایس بھاجڑ دی وجہ دس دِتی۔

''شاہو تُوں فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگے دے ڈیرے تے دھاڑوی لشکر دی آوند دی خبر دے کے کشن نگر والیاں تک ایہہ خبر اپڑا تے ساہنوں پنڈ دے چوک وِچ آ کے مل۔''

''آئیوں تاں گئیوں بھائیا'' شاہو اپنے کالے گھوڑے توں اڈی ماری اوہدا مُونہہ سِدھا گُجھ وتھ اُتے سڑک پار کھلوتے فتح سنگھ دے ڈیرے ول سی۔

''چاچا قاسم تسیں زنانیاں نُوں لے کے پنڈ اپڑو'' نیکے سبھ توں پہلاں اک گھوڑی تے اپنی ماں تے بھین نُوں سوار کرایا دُوجی گھوڑی اتے رضو تے راجی سوار ہویاں تے تریجی گھوڑی دی واگ اوہنے چاچا قاسم دے ہتھ پھڑائی۔

''چاچا قاسم توں پنڈ جا کے خبر کر پنڈ وِچ ہوکا دواؤ تے میں تے مجید گھوڑے لے کے پنڈ دے چوک وِچ تہانوں ملدے ہاں۔''

اونی دیر وِچ نیکے دا پیو احمد حیات وی ہل واہندا چھڈ کے آ گیا۔

''پیو توں ماں تے دُوجیاں نُوں نال لے کے چاچا قاسم نال لوک ونج'' اوہ سارے گھوڑیاں اُپر زنانیاں نُوں سوار کروا کے پنڈ جان لگے تے سرگھی نے اوہناں نال جان توں انکار کر دتا۔

میں نیکے نال اوساں'' ساریاں بڑا زور لایا پر اوہنے کسے دی نہ منی۔

''نکلدے ہووو چر نہ لاؤ ایس ویلے شام پور تے کشن نگر دے ہر جی دی حیاتی خطرے وِچ اے۔'' نیکے دی اواز گُجھ اُچی ہوئی ''سرگھی نُوں چھڈ دیو ایتھے''

اوہ سارے گھوڑیاں اُپر سوار ہوندے اوتھوں اک سیت وِچ ای نکلے۔ نیکے سرگھی دی گھوڑی دی واگ اوہدے ہتھ وِچ پھڑائی۔

''نیکیا جنگ دا کھیڈ کھیدن چلیاں اپنا بانا وٹا لے تے کن کھول کے سُن لے سِدھا رہویں میں تینوں کلیاں چھڈ کے کوئی نہ کدائیں ویساں'' سرگھی اپنے گوڈیاں تک اوندے ملے والاں والی گُت دا جوڑا بنا کے اُتوں اپنی کالے رنگ دی چُنی دا منڈاسا بنا کے سر مُونہہ اُپروں ولھیٹ لیا ہتھ وِچ پھڑی کالی چادر نال اپنا پنڈا چنگے رنگ کج لیا۔ تے اِک ہتھ وِچ گھوڑی دا کڑیالا پھڑ دی تے

دوجا ہتھ کاٹھی اُپر رکھدی پلاکی مار کے گھوڑی اُپر چڑھ بیٹھی ۔ ''میں گھوڑے پنڈ ول کڈھ رہی آں چھیتی تیار ہو کے نکل۔''

نکے نے اپنی لت نال بنھیا چمڑے دی پٹی وچ ولھیٹیا چھرا کڈھ کے ودھر نال سرگھی دے پیرتوں اُتانہہ لت نال بنھ دِتا تے اپنے گھوڑے نالوں برچھا کھول کے سرگھی دی گھوڑی دی کاٹھی نال لمکا دِتا۔ چھیتی نال کوٹھے ول نسیا۔ مجید اونی دیر وچ سارے گھوڑے ول کے واڑے وچوں کڈھ لئے سرگھی اوہدے نال رل کے گھوڑیاں دا ترنڈ سڑک ول ٹور یا۔ ایہہ کوئی سوتوں ودھ گھوڑا سی۔ مجید دے لک نال تلوار بنھی سی کاٹھی نال برچھا لمک رہیا سی ۔اوہ اپنے وڈیاں وڈیاں چٹیاں تے کالیاں دھاریاں والے گھوڑے اُتے سوار سی۔ سرگھی اودوں تک پچھے رہ گئے گھوڑے وی اول کے دوجیاں گھوڑیاں نال رلا دِتے۔ اوہ چٹی گھوڑی اُتے سوار گھوڑیاں نوں گھیر کے ڈیرے توں سڑک تائیں لے آئی مگروں مجید وی رل پیا اوہنے واڑے وچ کھلوتے ہاتی دے گھوڑے وی کڈھ لئے۔ اوہناں دوہاں گھوڑیاں نوں اپنے رقبے وچوں کڈھ کے پنڈ جان والی سڑک ول سِدھا کر دِتا۔

نکے اندر وڑ کے تیار ہوون وچ چر نہیں سی لایا۔اوہنوں پتہ سی خون تے بربادی اپنی جھول وچ پائی پنجاب دے اسماناں اُپر چڑھدے ایس طوفان اگے شام پُور دی مثال اک انجیہے رُکھ وانگ سی جیہنے ایس طوفان وِچ مُڈھوں پٹیا جانا سی تے ایہہ وی کوئی پتہ نہیں سی کیہڑے سنگ جیوندے رہنے سن تے کیہڑیاں نے دھاڑویاں ہتھوں اُٹھائی ویلے دی دُھوڑ وِچ ہمیش لئی اج گواچ جانا اے۔ اوہدا حوصلہ اوہدے ارادے تے اوہدی نیت دس رہی سی کہ اج اوہ کسے وی سانھ تے کسے وی سُورمے نال گھول گھت سکدا سی ۔ ہر ویلے مسکراوندا چہرہ اُکا کھورا ہو چکیا سی۔ اکھاں سُرخ ہو کے پچھانن وِچ نہیں سن آ رہیاں، جویں اوہ اوہدیاں نہیں کسے درندے دیاں سن جیہناں وِچ لہو اُتریا سی او درندہ جیہڑا اپنے شکار نوں جھپٹا مارن دی تیار کیتی بیٹھا ہوندا اے۔اوہنے اندر وڑ کے اپنے کپڑے بدل لئے۔ خاکی رنگ دی بوجھیاں تے بغیر باہواں والی واسکٹ پائی ۔دھوتی دا لانگڑ مار لیا۔ پیراں وِچ گوڈیاں تک اُونڈی کالے چمڑے دی ودھراں والی جُتی پائی۔ سر اُتے سُرخ پگڑی چنگے رنگ پکی کر کے بنھی۔ سارے کوٹھے اندر ایدھر اودھر کھنڈے پئے اپنے ہتھیار کڈھنے شروع کر دِتے۔ تلوار دی چمڑے دی پیٹی گل وچ پا کے کھبے موڈھے اُپر سٹی جیہدے نال بنھی نیام وچ پائی تلوار کھبی وکھی نال لمک رہی سی۔ چھرا کڈھ کے کھبی لت نال چمڑے دی ودھر نال بنھ لیا۔ سجے ہتھ وِچ اپنی بندوق تے کھبے ہتھ وِچ برچھا پھڑیا تے اپنے

گھوڑے کول آن کھلوتا۔ برچھا کاٹھی نال بنھی چمڑے دی ودھر دی باری وچ پا کے لمکا دتا تے بندوق کاٹھی نال کھبے پاسے بنی چمڑے دی اک ہتھ لمکے خانے وچ واڑ کے کاٹھی نال لمکا دتی۔ نیکے دی چنی گھوڑی محول بدلدا ویکھ رہی سی۔ گھوڑی دی واگ پھڑ کے ڈیرے اُپر کھلو کے اپنے ہرے بھرے کھیتاں تے فیر پرت کے اک واری ڈیرے تے اپنے آل دوالے سارے علاقے اُپر اِک نظر پھیری۔ اپنی گھوڑی اوتھے ای چھڈ کے ڈنگراں نال بھری کھلوتی اپنی ستھ وچ وڑ گیا۔ اک اک ڈنگر دے سر اُپر ہتھ پھیردیاں اوہناں نوں تھاپڑا دیندیاں چھیتی چھیتی اوہناں دیاں رسیاں کھول کے اوہناں دے گل ولدا گیا ستھ دے بُوہے اگوں لکڑی ہٹا دتی تے ڈنگراں نوں ہنگرا ماردیاں ستھ توں باہر کڈھ دتا۔ ڈنگر چڑھدے ول مُونہہ کر کے نکل گئے۔ فیر اوہ دریا ول تکن لگ پیا اجے دھاڑوی لشکر پتن اُپر اکٹھا ہو رہیا سی۔

''دھاڑویاں دے پنڈ اپڑن توں پہلاں پنڈ خالی کر دینا چاہیدا اے'' اوہ اپنے ڈیرے اُتے کھلوتا آل دوال دے ڈیرے چھڈ کے پنڈ ول نسدے لوکاں نوں تک رہیا سی۔ دھاڑوی لشکر دی آوند دی خبر ہر پاسے اپڑ چکی سی۔ جویں اوہناں ساریاں دے پچھے عزرائیل لگا سی ''کیہ بنسی ہر شے دا؟''

اوہدیاں اکھاں ڈونگھیاں فکراں وچ ڈبیاں سن۔ اوہ پچھانہہ پرتیا تے ساہمنے اپنے گھوڑیاں اُپر کھلوتے فتح سنگھ، مہنگا تے سندر داس اوہنوں پچھانن دی آہر کر رہے سن۔ سر توں لے کے پیراں تک سِکل کنڈے نال جُڑیا اوہناں دا بیلی نیکا اج کوئی پرانے ویلیاں دے پنجاب دا سُورما لگ رہیا سی۔ جیہڑا دُور پتن تے اُتردے نادر شاہ دھاڑوی تے اوہدے لشکر نوں اپنے گھوڑی اُپر سوار بیٹھا گھور رہیا سی۔

''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا، بیڑیا گھوڑا تے بھری بندوق میری ہوند، ازادی تے خودمختاری دی ضمانت نیں جیہڑا میری جوہ وچ زوری پیر رکھے یاں ایہدے ول ملوٹی اکھ نال تکے اوہ میرا دُشمن اے'' نیکے دی زبانوں ایہہ لفظ اودوں نکلے جدوں نادر شاہ دا لشکر دریاوں نکل کے پتن اُپر چڑھ رہیا سی۔ ''نادر شاہ آجڑی اے آجڑی اُجاڑا کردا اے تے اُجاڑا کرن والا دھاڑوی ہوندا اے'' نیکا دور پتن ول تک رہیا سی۔ ''ایس دھاڑوی دے شام پُور اپڑن توں پہلاں پنڈ لوکاں کولوں سکھنا کراونا اے''

''ہو ویسی نیکیا ......'' فتح سنگھ وی تیاری کر کے آیا سی۔ اوہدے بیلیاں نیکے دا ایہہ روپ اج پہلی واری تکیا۔ اوہدیاں گلاں سُنیاں تے اوہناں نوں اندازہ ہویا کہ نیکا دھاڑوی لشکر نال

لڑن مرن دی تیاری کر کے کھلوتا اے۔ بھاویں ایہدا نتیجہ کُجھ وی نکلے۔اوہ سارے اپنیاں گھوڑیاں اُتے سوار اگے اگے دُھوڑ اُڈاندے پنڈ جاندے نیکے دیاں سوتوں ودھ گھوڑیاں دے مگر مگر ہو پئے۔ڈیرے دا راکھا کُتا ایہہ سارا محول بندا گجھ دیر ویکھدا رہیا تے فیر اُٹھ کے اپنے مالک مگر دوڑ پیا۔نیکے گھوڑا ڈک لیا تے پرت کے کُتے ول ویکھیا جیہڑا اجے وی خوف نال ہولی ہولی پُوچھل ہلاؤندا کوں کوں کردا اوہدے گھوڑے دے آل دوالے پھیرے ماردا سی تے سر چا کے اپنے مالک ول تکدا اوہدیاں اکھاں بڑا کُجھ آکھ رہیاں سن۔

’’شکریا توں جامیں تینوں کھاہدا پیتا معاف کیتا۔‘‘

پھیرے ماردا کُتا اِک تھاں ٹھک کے کھلو گیا تے اوہدے ول تکن لگ پیا۔

’’شکریا...... میں آکھیا ہُن توں جامیں تیتھے راضی ...... میں تینوں کھاہدا پیتا معاف کیتا۔‘‘

کُتا اپنے سائیں دی گل دا پک کر کے اوتھے اِک پل ہور نہیں سی کھلوتا۔ پرت کے ڈیرے ول نس گیا تے ڈیرے اُپر سبھ توں اُچی تھاں منجیاں گھتن لئی بنی ٹبی اُپر جا کے بہہ گیا۔اوہنے ڈیرہ چھڈن توں انکار کر دتا۔نیکے نے اِک آخری واری اِک قطار وچ کچی مٹی دے بنے چار کوٹھیاں اگے برانڈہ تے رکھاں وچ گھیرے کھلوتے اپنے ڈیرے اپر اک نِگاہ ماری۔

نیکا تے پنڈ والے کئیں دناں توں خبراں سُن رہے سن کہ نادر شاہ قابل قندھار تے پشاور نوں لُٹدا ہُن راہ وچ ہر شے نوں اُجاڑدا، اگ لاندا تے لُٹدا لہور تے دِلی دی خبر لین لئی۔ پنجاب وچ پیر رکھ چکیا اے تے کُجھ دیہاڑے مگروں شام پُور وچوں لنگھن والا اے۔پر اوہدا لشکر اینا چھیتی ایتھے اپڑ سی، ایہہ کسے نے نہیں سی سوچیا۔ایہہ گل مگروں اوہنوں پتہ لگی کہ نادرشاہی لشکری دریا تے کشتیاں دا پُل بنن دی دیر وی برداشت نہیں سن کر سکدے اوہ لٹ مار، قتلام تے عورتاں چکن لئی اپنے وسوں باہر ہو چکے سن کہ اوہناں دریا اُپر پُل بنن تک وی صبر نہ کیتا تے دریا ٹھیلن لئی گھوڑے انھے واہ ایہدے وچ پا دِتے۔

نیکے دے گھوڑے پنڈ وِچ وڑے تے اوتھے اک رولا پے گیا۔ پنڈ وِچ دھاڑویاں دی آوندا ہوکا دِپ چکیا سی۔ سارا لوک جتھے جو پیا سی بھرے پُرے گھر چھڈ کے اپنیاں جاناں تے عزتاں بچان لئی کھیتاں تے بیلیاں ول نس رہیا سی۔زنانیاں تے کُڑیاں تے بالاں دیاں دہشت ناک چیکاں نال پنڈ دیاں گلیاں گونج رہیاں سن۔موت دا فرشتا شام پُور اپر پنے کھمب کھلار رہیا سی لہو پین والیاں ڈیناں پنڈ دے ہر گھر دے بُوہے اُپر آ کے بہہ گئیاں۔جے حشر دیہاڑا کوئی سی تے اوہ اج سی۔ پنڈ دے وڈکے تے گبھروں ڈانگاں، سوٹے، برچھے، چھویاں، گنڈاسے،

سانگاں، کُہاڑیاں، ٹوکے ہتھاں وِچ لے کے کیہ ہندو، کیہ سکھ، کیہ مسلمان چوک وِچ اکٹھے ہونے شروع ہو گئے۔ سارا پنڈ سنے اوہناں دے جیہناں کول اپنے گھوڑے سن گھوڑیاں سن اوہ وی اپنیاں ٹبراں نوں اوہناں اُتے سوار کروا کے پنڈ دے چوک اکٹھے ہو چکے سن۔

سرگھی تے مجید دے مگر مگر نیکا، فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگا وی اپڑ گئے۔شاہو کشن نگر خبر اپڑا کے نال آ کے رل گیا...... چاچا قاسم احمد حیات تے چاچا جلال، مجید، کبیر داس تے بھانبڑ سنگھ تے سارے اِک تھاں کھلوتے سن۔سارے پنڈ دیاں کُڑیاں تے زنانیاں نیکے دی ماں فاطمہ دے آل دوالے چوک دے وِچکار بیٹھیاں سن۔سرگھی اپنی گھوڑی توں اُتر کے سدھی ماں وڈی کول جا کھلوتی۔پنڈ دے گبھرو، منڈے، چھوہر، چھوکرے، وڈکے، بابے سارے مرد چوک دی دُوجی نکرے دارے اُپر احمد حیات دے آل دوالے اپنے ہتھیار ہتھاں وِچ لئی تتھ کھلوتے سن۔

''نادر شاہ دا لشکر پیشہ ور مجرماں، دھاڑویاں، قاتلیاں، ہلکیاں کتیاں تے بھکھیاں چوہیاں دا اجڑ اے کسے نہیں بچنا۔ نادر شاہیے چار چفیر یوں بھکھے چوہیاں وانگ نکلدے نیں کھیتاں نوں اگ لاندے پنڈاں تے شہراں وِچ وڑدے نیں۔کھیتاں وِچ لگیاں نوں پہلاں ماردے نیں تے فیر وستیاں وِچ وڑدے نیں۔ایہناں دریاؤں نکل کے کنڈھے تے کھلو کے اپنا سارا لشکر اکٹھا کرنا فیر اوناں چورس کھلر جانا اے، پہلاں کشن نگر اُپر حملہ کرنا اے اوہ ساہمنے دِس رہیا، اوس مگروں ایہناں شام پُر دیاں کھیتاں وِچ لُکی اباری نوں گھیر کے پنڈ وِچ وارنا اے مگروں پنڈ نوں لٹنا اے فیر گبھرواں نوں قتل کرنا۔پنڈ وِچ کوئی چھڈ نی نہیں رہنی ایہناں ساریاں چُک لیدیاں نیں۔ ایہہ بال تے کُڑیاں چُک کے نال جاندے نیں۔جاندیاں جاندیاں ایہناں مسیت، گردوارے تے مندر نوں اگ لاؤنی اے تے مندر نوں لٹنا اے۔بھڑولیاں وچوں اناج دانا کڈھ لینا اے، ڈیرے ساڑ چھڈنے نیں، ڈنگر کوہ کے کھا جانے نیں، رُکھاں نوں وڈھ چھڈنا تے کھیتاں نوں اگ لا دینی اے۔مڑدیاں ساڈیاں سِریاں نال آدم خوراں منارے وی اُسارنے نیں۔ایہناں نال لڑے بنا کوئی واہ دوا نہیں۔ایہہ ہلکے کتے کسے نرمی دے مستحق نہیں۔ایہہ ایس قابل وی نہیں کہ ایہناں نوں حرام زادے یاں حیوان آکھ کے حرامیاں تے حیواناں نوں گالھ کڈھی جائے، جنے ہو سکے لشکری قتل کریاں، جیہڑے قتل ہون اوہ کدی قابل قندھار تے ایران نہ اپڑن تے جیہڑے لشکری جیوندے اپنے گھراں نوں نہ پرتے تے نہ اوہناں دیاں لاشاں اوتھے اپڑیاں۔ اوہناں دے گھر پھوڑیاں پون، پھوڑیاں پون والیاں نوں پتہ لگسی آکہ...... جنگ کھیڈ نہیں ہوندی جنگ موت ہوندی اے تے موت کسے دی لگدی نہیں ہوندی، جنگ وِچ کسے نوں وی آ

سکدی اے ...... اسیں اج لڑاں گے چنے دھاڑوی مار سکے ماراں گے تے اساں آپ تے اُنج وی کوئی نہیں بچنا ایہدے نالوں چنگا اے لڑدے مریئے۔'' نیکا تے پنڈ دیاں گبھروواں نُوں نادر شاہ بارے اپنا ذہن دسیا۔ چوک وِچ کھلوتا ہر بندہ لڑن مرن لئی تیار سی۔

''اپنے بالاں، ماپیاں تے کُڑیاں دا کیہ کریئے ......'' فتح سنگھ گلیاں وِچ چیکدیاں پھر دیاں زنانیاں دا حال ویکھ کے پچھیا۔ ''گبھرو سارے لڑن مرن لئی تیار نیں ......''

''اسیں نادر شاہ دے لشکر نال لڑ کے ایہہ جنگ نہیں جت سکدے پر اپنیاں دھیاں بھیناں نُوں ضرور اوہناں حرامیاں کولوں بچا سکدے آں ......'' نیکے فیر اپنی گل شروع کیتی۔ ''ایس ویلے سوتوں ودھ گھوڑے چوک وِچ کھلوتے نیں۔ پنڈ وِچ رلا ملا کے پنجاہ کو گھوڑے ہوروی اکٹھے ہو چکے نیں۔ اِک اِک گھوڑے تے دو دو زنانیاں تے اِک اِک بال سوار کروایا جائے۔ نادر شاہی لشکر دے کشن نگر توں ویلھیاں ہو کے شام پُور اپڑدیاں تک بہوں ساریاں زنانیاں تے بال ایہناں دی پہنچ تے مار توں باہر نکل چکے ہوسن، انج پنڈ دیاں چوکھیاں زنانیاں تے بالاں دی جان بچ سکدی اے، جیہناں نُوں گھوڑے نہ ملن، اوہناں نُوں بابے نال لے کے پنڈ دی پچھالیوں نِکلدے پتن تے اپڑن، پتن لشکریاں کولوں اودوں تک خالی ہو چکیا ہونا اے تے اوتھوں بیڑیاں تے بہہ کے بیلے ٹُر جان۔ گھوڑیاں والے گھوڑے دریا وچوں ٹھیل کے دریا پار بیلے وِچ جا کے پناہ لین، ایہا اِک راہ اے سارے پنڈ دیاں زنانیاں تے بالاں دی جان بچان دا'' نیکا نے بڑے پک نال اوہناں نُوں ساری گل سمجھائی۔ ''شام پُور ایس ویلے موت دے مُونہہ اگے کھلوتا اے جے کوئی نہ لڑنا چاہوے تے اوہ اجے وی نس کے اپنی جان بچا سکدا اے ......''

پنڈ وچوں کوئی بندہ پڑ چھڈ کے جان لئی تیار نہیں سی بال وی لڑن لئی تیار کھلوتے سن۔

''مینوں نیکے دی صلاح سمجھ اوندی اے باقی سارے کیہ آکھدے اوہ'' سندر داس بولیا۔

ساریاں ایس گل وِچ ہاں کیتی۔

''چھیتی گھوڑیاں اُپر بالاں تے زنانیاں نُوں سوار کراؤ تے پنڈ خالی کر دیو ...... ساہ پچھے لئو پنڈ پہلاں سکھنا کرو۔'' نیکے کوک ماری۔

فیر کوئی چر نہیں سی لگا ساریاں زنانیاں تے بالاں نُوں گھوڑیاں اُتے سوار کرایا گیا۔ پنڈ دے وڈکے تے مصلی راکھی لئی گھوڑیاں اُتے سوار ہو کے ٹُرن والیاں زنانیاں تے بالاں دے قافلے نال ہو پئے تے اوہناں ساریاں نسدیاں ای پنڈ چھڈیا۔ ویکھدیاں ای ویکھدیاں چوک بالاں، کُڑیاں تے زنانیاں کولوں سکھنا ہو گیا، نری مال وڈی تے سر گھی۔ فتح سنگھ دی گھر والی من

پربت تے سندر داس دی گھر والی پوجا اتھے کھلوتیاں رہ گئیاں ۔سرگھی نیکے نُوں اوتھے چھڈ کے جان توں انکاری سی تے ماں وڈی تے من پربت فتح سنگھ نُوں تے پوجا سندر داس نُوں چھڈ کے جان نُوں تیار نہیں سن۔اوہناں نُوں پنڈ چھڈن دا ذمہ چاچا قاسم دا لایا گیا سبھ توں ودھ اڑی سرگھی نے کیتی اوڑک جدوں ماں وڈی اُٹھ کھلوتی تے ساریاں کُڑیاں وی نال ہو کے گھوڑیاں اپر سوار ہو کے چوکوں نکل گیاں ۔

''نادر شاہ دی فوج وچ سوا لکھ دھاڑوی اے ...... اسیں اوہدا مقابلہ نہیں کر سکدے ......'' نیکا اصل گل ول پرتیا۔

''ایس مسئلے دا کیہ حل اے ......'' مہنگا سوال پچھنوں نہیں سی رہیا۔

''اوہا جیہڑا سِکھ کر رہے نیں ...... مغلاں دے خلاف ...... مراہٹیاں دے خلاف ...... افغانیاں دے خلاف ...... چھاپے مار جنگ ...... اسیں ایہناں دھاڑویاں دے خلاف ایہا کُجھ کر سکدے ہاں تے ایسے طرحاں ایہناں کولوں اپنے دے ظلماں دا حساب لے سکدے ہاں ......'' نیکے دا ذہن پہلاں ای ایس بارے بنیا سی۔

''کوئی لمی چھاپے مار جنگ پنجاب دے میداناں وِچ کِسراں لڑی جا سکدی اے۔ ساڈے کول پہاڑ ہوندے تے کوئی دھاڑوی کدی اک ٹپ کے اندر نہ وڑ سکدا۔ جے اندر وڑ آندا تے جیوندا پرت کے ایتھوں باہر نہ نکل سکدا'' سندر داس نُوں اس جنگ وِچ ناکامی پہلاں ای دِس پئی۔

چوک وِچ اک لمی خموشی سی۔

''کدی کدی ہاریاں ہوئیاں جنگاں وی لڑنیاں پے جاندیاں نیں۔ اوس ہار وچوں ای فتح دا دیوتا جیوندا جاگدا اُٹھ کھلوندا اے'' فتح سنگھ ہار نُوں ہار نہیں سی مَندا ہوندا۔گبھرو فتح سنگھ دا چہرہ سُرخ سی۔اوہ بھانبڑ سنگھ دا پُتر سی جیہڑا دھاڑویاں تے مغلاں دے خلاف پنجاب وِچ جسا سنگھ آہلو والیا دے لشکر وِچ رل کے گوریلا جنگ لڑ رہیا سی۔

''مُلکاں تے قوماں دے مقدراں دا فیصلہ کرن والی ہر جنگ اوڑک کِسے نہ کِسے میدان وِچ ای لڑی گئی پہاڑاں وِچ نہیں جے پنجاب کول پہاڑ نہیں ہین تے فیر کیہ ہویا ساڈے دریا، جنگل، بیلے تے جھانگڑ ہمیش پہاڑاں نالوں ودھ ساڈے کم آئے ساڈے حوصلے صدیاں توں پہاڑاں نالوں وی اُچے نیں تدے اسیں اجے وی جیوندے ہاں پہاڑاں والے بھکھے ننگے ہوندے نیں۔ پہاڑاں دِیاں چوٹیاں اُپر محنتاں نال فصلاں نہیں اُگائیاں جا سکدیاں تے نہ ای

اوہناں اُپر پانی چڑھ سکدا اے، ہاں اوہناں دے پتھراں نال اپنا سرضرور پاڑیا جا سکدا اے تاں ای پہاڑاں والے ساڈے میداناں وِچ دھاوڑ دے نیں۔ کئیں باہری، دھاڑوی، حملہ آور آئے کئیں گئے صدیاں بیت گئیاں، اوہناں دے ناں نشان وی نہیں رہ گئے پر میداناں، دریاواں تے بیلیاں والا پنجاب اج وی اپنی تھاں تے موجود ہمیش وانگ جیوندا جاگدا ساہ پیا لیندا اے ...... تے لیندا رہے گا ...... جیہڑا وی پنج ندیاں دے مُونہہ آیا اوڑک اِک دن ہریا نسیا یاں مریا۔'' نیکے نُوں اپنی دھرتی تے اپنی ہوند تے اپنے لوکاں تے مان سی۔ ''پنجاب دے لوک ہمیش باہریاں تے دھاڑویاں نال لڑدے رہے کدی ہتھیار نہیں سُٹے۔'' نیکے اک سیت لئی چوک وِچ کھلوتے اپنیاں فوجاں نُوں تکیا تے فیر آکھن لگا۔ ''پنجاب صدیاں توں جنگ دی حالت وِچ اے ایہہ کدی نہ وسرنا۔ پنجاب اِک بھٹکی ہوئی روح اے ایہہ رب سچا جانے ایہنوں سکون کدوں مِلنا خورے اودوں تک نہیں جدوں تک ایہنوں اپنی منزل نہیں ملنی۔''

''نیکا ٹھیک آکھ رہیا سِکھ گُورے سینتی ورھے توں مغلاں دے خلاف گوریلا جنگ پنجاب دے میداناں وِچ ای لڑ رہے نیں ...... بے شک انھا جانی نقصان ہویا پر اجے اوہ جنگ ہارے تے نہیں مغل بادشاہی مُک رہی اے پر سِکھاں دی جنگ اجے تک نہیں مُکی ......'' مہنگا اپنی دلیل چڑکی دیندا پر گل مُکان والی گل کردا ''ساڈے کول دو ای راہواں نیں یاں تے پڑ چھڈ کے نس جایئے یاں فیر دھاڑویاں نُوں چھاپے مار کے اوکھا کریئے۔''

فیصلہ سارے پنڈ دا چھاپے مار جنگ دا سانجھا سی۔ شام پُور ویکھدیاں بندیاں توں سکھنا ہو گیا۔ بندہ نہ بندے دی ذات رہی اوتھے۔ نادر شاہ دا لشکر کشن نگر نُوں لُٹدا اجاڑدا، قتلام کردا اگ لاندا واورلے وانگ پُورے پنڈ وچوں پھر گیا جیہڑے نس کے اپنی جان بچا سکے باقی دا ہر بندہ کوہیا گیا۔ اپنے وڈکیاں چنگیز خان تے ہلاکو خان دی رسم دے مطابق قتل ہون والیاں دیاں سریاں دے منارے تے ڈھیریاں اُساریاں گئیاں۔ پنڈ دی ہر جوان تے سوہنی کُڑی لشکریاں چا لئی۔ بڈھڑیاں نُوں قتل کر دتا تے بالاں نُوں غلام بنا لیا۔ کشن پُور ویکھدیاں ای ویکھدیاں سڑ کے سواہ دی ڈھیری بن گیا۔ لشکر اوتھوں نِکلدا سِدھا شام پُور دی راہ پے گیا۔ راہ وِچ اون والے نیکے، فتح سنگھ، سُندر داس مہنگا تے چاچے قاسم تے ہور سارے ڈیریاں تے کھیتاں نُوں اگ لاؤندے ڈنگر کھولدے لشکر پنڈ نُوں چورس گھیر کے پنڈ وِچ وڑن والیاں چاراں گلیاں وچوں اندر وڑیا۔ ہزاراں لشکری آدم خور بلاواں وانگ ہالیاں کردے پنڈ دے اِک اِک گھر وچوں نکلدے وڑدے چوک وِچ اپڑے۔ لشکری پاگل ہو گئے تے ننگی سری تے سپ دیاں اکھاں تے کُرجھاں

دی اواز والا نادر شاہ چوک وِچ کھلوتا بھوتریا مُونہہ وچوں جھگ وگا رہیا سی۔

''پنڈ سکھنا اے شہنشاہ معظم ......'' اوہدے اک کمانڈر اوہنوں افسوس ناک خبر سُنائی۔ اوہدا ایہہ کمانڈر قندھاریا احمد شاہ سی۔

''کیہ آکھ رہیاں احمد شاہ'' نادر شاہ کھوتے وانگ گھوڑے اُپر بیٹھا ہینکیا اوہدیاں نلیاں نلیاں سپ ورگیاں اکھاں تے پُوہے ورگی شکل کُجھ ہور وگڑ گئی جیتے اوہدا مُونہہ زور گھوڑا بے قابُو ہو کے وارو وار اگلیاں لتاں اُپر کھلو جاندا۔ نادر شاہ دِیاں اکھاں وِچ خون اُتریا سی۔ اوہنوں اپنے نال قندھاروں آئے سردار لشکر خان دے قبیلے کولوں ای پتہ لگا جیہڑا جاسوسی لئی پہلاں اوہنے پنجاب وِچ واڑیا سی تے اوہناں دے کُجھ لوک پہلاں ایس علاقے وِچ اباد سن نادر شاہ نُوں اپنے ایہناں جاسوساں کولوں ایہہ پتہ لگا سی کہ شام پُور دے ناں دا اِک پِنڈ سدیندا اے۔ اوس پنڈ دا اِک گبھرو گھوڑے پالدا اے تے اوہدے کول چنگی نسل دے عربی جنگی گھوڑے ہن۔ چنگے گھوڑے نادر شاہ دی کمزوری سن۔ اوہ گھوڑیاں دے لالچ وِچ ایس پنڈ وِچ آ وڑیا۔

''بادشاہ سلامت ایتھے بندہ تے دور دی گل اے۔ گلیاں وِچ کوئی کُتا وی نہیں دِس رہیا ......'' احمد شاہ قندھاریا وی بھوتریا۔

''ایس پِنڈ والے گئے کتھے نیں ......'' نادر شاہ اگے نالوں وی زور نال ہینکیا۔ ''اوہ سارے گھوڑے کتھے گئے؟''

''بادشاہ سلامت سُنیا اے ایس پِنڈ دا اِک گبھرو جٹ اے اوہدا ناں نیکا اے۔ اوہدے کول سو گھوڑا سی باقی پِنڈ والیاں اکٹھے کر کے کُڑیاں بالاں تے زنانیاں نُوں پِنڈ وچوں کڈھ دِتا۔ نیکے نے ساڈا لشکر اڈھ دریا وِچ آوندا تک لیا سی۔ اوہدا ڈیرہ دریا دے کنڈھے تے ہے پنڈ دیاں زنانیاں تے بالاں نُوں اپنے گھوڑیاں اُپر سوار کر کے ایہناں نُوں کڈھ کے کدھرے لے گیا۔''

پِنڈ دے جنے دھاڑویاں دا مقابلہ کرن لئی پِنڈ چھڈ کے آل دوالے کھیتاں وِچ وڑ گئے۔ اوہدی فوج دے ہتھ پنڈ وِچ کوئی بندہ لگا نہ زنانی تے نہ ای اوہناں نُوں کوئی بال گلیاں وِچ کھیڈدا ایاں روندا دِسیا۔ نادر شاہ پاگل ہو چکیا سی۔ آکھدے سن اوہ ہر ویلے غصے دی اگ وِچ بلدا رہندا۔ اوہنوں پتہ لگ گیا۔ ایس پِنڈ والے گاواں نہیں ہین لڑن مرن دا ارادہ بنا کے پِنڈ چھڈ گئے نیں۔ اوہ پنڈ والیاں دی چال سمجھ گیا تے اوہنے پنڈ نُوں لُٹن دا حکم دے دِتا جدوں پنڈ لُٹیا جا چکیا تے اوہنے دوجا حکم پِنڈ نُوں اگ لان دا دِتا تے اپنا لشکر لے کے چوکوں نِکل گیا۔

'ایس وار لے نُوں غصہ دی وا ورولے وانگ ای اوندا اے ......ہُن اپنے پِنڈ نُوں اگ

لائی اے ...... '' نیکا کھیتاں وچ فتح سنگھ، سُندر داس، مہنگے شاہو تے پنڈ دے دوجے گبھروواں نال لُکیا سی۔ دور اک رکھ تے چڑھے پنڈ وِچ ہوون والی ساری کاروائی تے پنڈوں اُٹھدا دُھواں تک کے مہنگا اوہناں نُوں خبراں دے رہیا سی۔'' نادر شاہ چوکوں نکل گیا پر پچھے کجھ لشکری چوک وچ چھڈ گیا۔''

''ایس توں پہلاں کہ ایہہ سارا پنڈ ساڑ کے سواہ کر دین ایہناں نُوں ڈکنا پے گا'' فتح سنگھ دی اواز آئی۔ ٹھیک اوس ویلے جدوں نادر شاہ دیاں فوجاں نال قندھاروں آئے، قندھاریے لشکر خان دے قبیلے دے جتھے نے پنڈ دے چوک وِچ گھراں نُوں اگ لائی تے اوسے ویلے پنڈ دے آل دوالے کھیتاں وِچ لکے پنڈ والے فوجاں اُپر حملہ آور ہو گئے۔

لشکر خان اوہناں دے ہتھیار تے اوہناں دی بہادری ویکھ کے پنڈ دے چوک وِچ اپنے گھوڑے اُپر سوار کھلوتا۔ اپنے ڈِنگے تے لمے دند کڈھ کے جیہڑے کسے خون پین والی بلا وانگ وسدے سن ہسدا رہیا۔ ڈانگاں، سوٹیاں تے برچھیاں والے ایہہ پنج ست سولوک اوہناں ہزاراں لشکریاں دا کسراں مقابلا کر سکدے نیں۔ ویکھدیاں ای ویکھدیاں جیہڑے پنڈ والے مقابلے لئی ساہمنے آئے اوہناں نُوں کوہ دتا گیا جیہڑے جاناں بچا کے نس سکے نس گئے، جیہڑے لڑدے رہے اوڑک اوہ وی مارے گئے، جیہڑا جیوندا پھڑیا جاندا اوہنوں پنڈ دے چوک وِچ لیا کے کوہ دتا جاندا۔ تھوڑی ای دیر وِچ چوک وِچ لاشاں دے ڈھیر لگ گئے۔

نیکے دا پیو احمد حیات، فتح سنگھ دا پیو بھا نبڑ سنگھ تے سُندر داس دا پیو کبیر داس تِنے وی چوک وچ نادر شاہی لشکر نال اون والے لشکر خان دے جتھے دے ہتھوں مارے گئے پر اوہناں اپنے پُتراں نوں چوک وچوں نسا دتا۔ عادت تے رسم دے مطابق اپنے وڈکیاں چنگیز خان تیمور لنگڑے تے ہلاکو خان دے قدماں تے ٹُردیاں کوہے جان والیاں دیاں سِریاں وڈھ کے نادر شاہ دے لشکریاں چوک وِچ اِک اُچا جیہا منارا اُسرایا۔ فیر اوہنے بغیر سِر دیاں لاشاں نُوں اگ لا دتی گئی۔ پنڈوں جولبھیا سپاہیاں لُٹ کے اپنے گھوڑیاں تے خچراں تے لد لیا تے اپنے پچھے اگ، لہو تے جلدیاں لاشاں سِریاں دے منارے تے بلدے پنڈ نُوں چھڈ کے اگانہہ ودھ گیا۔ چوک وِچ اینا لہو ڈِگریا کہ اوہدیاں کندھاں وی اپنے وسنیکاں دے لہو نال لال ہو گئیاں۔ چوک دیاں نالیاں وِچ وی لہو وگدا رہیا۔ اوتھوں ای ایس چوک اپر لال چوک دے ناں دا ٹھپہ لگ گیا۔

''پنڈ وِچ کوئی چھل چھوڑا نا چھڈو ...... ایہنوں لُٹ کے اگ لا دیو ...... چیتے رہوے کہ ایس پنڈ دا کوئی رُکھ، کوئی کھیت کوئی ڈیرہ باقی نہ رہے۔'' نادر شاہ جاندا جاندا لشکر خان نُوں حکم

دے گیا۔

پچھے لشکر نے پُورے پنڈ نوں لٹ کے اگ لا دِتی تے پنڈ نوں پدھرا کر دِتا۔ جاندے جاندے اک اک کھیت تے اک اک رُکھ تے اک اک ڈیرہ وی ساڑ کے سواہ کر گئے۔ شام پُور ادھی رات تک بلدا رہیا۔ سرگھیں ویلے تک پنڈ سڑ کے سواہ ہو چکیا سی۔ جس ویلے لشکر سارے راہ لئے ان گنت شہراں، اباداں، وستیاں تے پنڈاں دا لٹیا سمان لے کے لہور جان والی راہ چڑھیا تے رات دے ہنیرے وِچ نیکے، ملتان سنگھ، سُندر داس، مہنگا تے اوہناں دے نال آئے پنڈ دے گبھروواں اوس لشکر دی پچھاڑی اُتے حملہ کر دِتا۔ دوہاں پنڈاں دیاں کئیں کُڑیاں تے لُٹ دا مال تے شام پُور دے کجھ ڈنگر کھو لئے جدوں تک نادر شاہ دا لشکر کجھ سمجھدا جاندا حملہ آور رات دے ہنیرے وِچ غیب ہو چکے سن۔

سویر دا سُورج چڑھیا تے ہر پاسے اگ، موت تے بربادی دال کھلاری لہو نال بھرے دند کڈھی نچ رہی سی۔ اوہ سارے ایہہ سمجھ کے کہ نادر شاہ دی فوج ٹُر گئی اے۔ کھیتاں وچوں نِکل کے پنڈ پرتنا شروع ہوئے۔

ویکھدیاں ای ویکھدیاں پنڈ دی ادھی ابادی واپس آ گئی۔ پر ایہہ سارے موت دے مُونہہ وِچ جان لئی پرتے سن۔ نادر شاہ جاندا جاندا اپنے لشکر دے قندھاری کمانڈر لشکر خان نوں اِک ہزار گھڑسواراں دا جتھا اپنے لشکر وچوں کڈھ کے شام پُوروں نکل کے تن چار کوہاں دی وِتھ اُتے راہ وِچ کھیتاں وِچ لُکا کے بٹھا گیا۔ اپنی اُڈیکدی موت توں بے خبر جدوں شام پُور والے ادھی نالوں ودھ ابادی اپنے اُجڑے پنڈ وِچ پرت چُکی تے بیلے جا کے جاناں بچان والے اجے ادھ راہ ای سن کہ پنڈ اُپر لشکر خان اک واری فیر حملہ کر دِتا۔ ایس واری لشکر خان نال اوہدا وڈا پُتر فولاد خان وی سی۔ سبھ توں پہلاں اوہناں کُڑیاں تے زنانیاں نوں چاہیا کہ اوتھے کائی کُڑی نہ رہ گئی تے جو بندہ ہتھ لگا۔ اوہنوں قتل کر دِتا نیکے، فتح سنگھ تے سندر داس کشن پُور والیاں نال رل کے اوہناں نُوں چوانہہ پاسیوں گھیر کے اوہناں اُپر حملہ کر دِتا جدوں دوہاں پیو پُتراں لشکر خان تے فولاد خان تے اوہدے لشکریاں ویکھیا کہ اوہ گھیرے وِچ آ گئے نیں تے میدان چھڈ کے اپنے لشکر دے مگر مگر نس پئے پر جاندے جاندے بڑیاں کُڑیاں تے زنانیاں چا کے نال لیندے گئے۔ شام پُور تے کشن نگر دوویں پنڈ سواہ دی ڈھیریاں بن گئے، ڈیرے اُجڑ گئے۔ رُکھ وڈھے گئے ڈنگر کوہے تے کھوہے گئے۔ پکھیرو ایتھوں اُڈ گئے۔ وین پان والے تے پھوہڑیاں گھتن والے شمشان گھاٹاں وِچ سنسکار کرن والے تے جنازے پڑھان والے وی قتل ہو گئے۔ اسمان وِچ

الاں گرجھاں چیکاں ماردیاں اُڈ رہیاں سن تے لہندے دریا دے نال نال پنڈاں تے ابادیاں نوں جتھوں تک نظر جاندی دھوئیں دے بدلاں تے لگیاں اگاں اسمان ول اُٹھدیاں سُرخ ہنیری بن کے ہر شے نوں انھا کردتا۔ دن اُپر رات دا گمان ہوندا سی تے لوکی اپنے پرچھاویں کولوں وی ترٹھدے پھر دے سن۔ پُتر ماواں تے پیواں دے ساہمنے کوہے گئے۔ دھیاں بھیناں نوں پیواں بھرواں دے ساہمنے ننگا کیتا گیا تے ماواں دھیاں نوں پچھانن توں انکار کردتا، جو شام پور نال واپری اوہا کشن پور نال وی واپر گئی۔ نادر شاہ دے لشکریاں بارے مشہور ہو چکیا سی کہ اوہ جتھیاں دے جتھے زنانیاں دی رل کے عزت پت لاہندے تے مگروں اوہناں نوں قتل کردیندے باقی ہر شے لٹ لیندے، ڈیریاں تے پنڈاں تے شہراں نوں اگ لا دیندے تے سوہنیاں کڑیاں جوان زنانیاں تے لوے منڈیاں نوں غلام بنا کے مشہد تے قندھار دے بازاراں وچ نیلام کرن لئی نال لے جاندے۔اوہناں اج شام پور وچ وی ایہا کیتا۔ادھے شام پور والیاں نال لڑدے رہے تے ادھے قطاراں بنھ کے چوک وچ کڑیاں نوں ننگا کرن وچ رُجھے رہے۔

''نفرت دا جنگل گھنیرا اے...... ہر پاسے ہنیرا اے ......لہو لہو سویرا اے......'' چوک وچکار پباں بھار بیٹھا نیکا دوہاں ہتھاں نال اپنا متھا پٹ رہیا سی، ٹک ٹک مُٹھ مٹی دی بھر کے اپنے سر تے چہرے اُپر مَل رہیا سی تے اوہدے گلیوں کجھ اجیہاں اوازاں نکل رہیاں سن کہ سُنن والے دہشت زدہ ہو کے اپنی جان نکلدی محسوس کردے۔ اوہدیاں اکھاں وچوں جویں ہنجوں نہیں لہو دے اتھرو وگ رہے سن ۔اوہدے لیڑے لیرو لیر تے اوہدی لہو نال لبڑی ہوئی تلوار دا ہتھا اجے تک اوہدے ہتھ وچ پھڑیا سی ۔اوہنے راتیں نادر شاہ دے لشکر دی پچھاڑی اُتے حملہ کر کے اپنیاں ساتھیاں نال رل کے پتہ نہیں کنے ای دھاڑوی کوہ چھڈے ۔لشکری سردار لشکر خان نیکا دے ہتھوں قتل ہو گیا۔پر اوہدا پُتر فولاد خان جان بچا کے نس گیا۔لشکر خان قندھاریا سخت جان بندہ سی۔نیکے نال اخری ساہ تک لڑدا رہیا۔اوڑک نیکے اپنی تلوال نال اوہدا سر دھڑ کے پرانہ ماریا۔پر اوہدا پُتر فولاد خان لشکری اپنے راکھیاں دے گھیرے وچ بچا کے اوتھوں نس گئے۔ اوہنوں شام پور تے کشن نگر دے اُجڑن تے کوہے جان دا دُکھ سی۔ اوہدے بدلے وچ نادر شاہیے پرت کے شام پور اپر حملہ آور ہوئے تے ایتھے پرت کے آون والی کائی کُڑی تے زنانی نہ چھڈی۔چوک وچ تے گلیاں وچ کُڑیاں دیاں لہولہان لاشاں پئیاں سن کئی کُھوہاں وچ چھالاں مار کے، کئی اپنے پیٹ وچ چُھریاں مار کے اپنیاں جاناں لے چُکیاں سن تے کئی ادھ ننگیاں جھلیاں ہوئیاں پنڈ دیاں گلیاں وچ کندھاں نوں ٹکراں ماردیاں چیکدیاں پھردیاں سن۔

''مسلمان بادشاہ انج دے ہوندے نیں...... نادر شاہ مسلمان تے نہیں سی ایہہ تے کوئی پکا حرامزادہ سی۔'' اوہ ایس دُکھ ماروں اندروں اندر پلسیٹے کھاندا چوک وِچ بیٹھا لہو روندا۔'' رباایہہ کیہ کھیڈ بنایا ای۔''

اوہ ڈاڈھا زخمی سی۔ اوہدے پنڈے اُپر تھاں تھاں پھٹ لگے سن جیہناں وچوں چوندے لہو نال کئیں تھاواں توں اوہدے چمڑے دی کالی جیکٹ دا رنگ کُجھ ہور کالا ہو گیا۔ اوتھے ای بے ہوش ہو کے ڈِگ پیا۔ دیگر ویلے اوہنوں کدھرے ہوش آیا۔ ٹُٹی تلوار اجے تک اوہدے ہتھ وِچ سی۔ اوہنوں اپنے پیو دی موت دی خبر مِل چُکی سی۔ اوہنے حوصلہ کر کے ایہہ خبر سنی پر وتھے بیٹھا سی، اوتھے بیٹھا ای رہ گیا۔ رات دی فتح سنگھ، سُندر داس، مہنگے دی کوئی خبر نہیں سی۔ اوہدا گھوڑا سر نوا کے کول کھلوتا اپنے مالک نوں تکدا گوڈے بھنجے لاہ کے اپنی دھون مٹی وِچ واڑی بیٹھا سی۔ سنجھیاں گلیاں، ویران پنڈ ہر پاسے موت دا سناٹا اوہنوں اپنا وسیب پچھانن وِچ نہیں سی آ رہیا۔ فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگا، اوہ تنے زخماں نال لہولہان اِک دوجے نوں لبھدے چوک وِچ اپڑے تے اگے نیکا لہولہان ہویا اِک مُڈھی اُپر چوک وِچ سر نوائی بیٹھا سی۔ اوہناں دے قدماں دا کھڑک سُن کے اوہنے سر چکیا تے اوہ تریوے اوہنوں کالکھ تے لہو وِچ لبڑے نوں پچھان کے اوہدے ول نسدے آ کے اوہنوں چھا پا گئے۔

ککھ نہیں سی رہ گیا۔ کسے نوں دسن پچھن دی لوڑ نہیں سی رہی۔ سبھ کُجھ اکھاں اگے دِس رہیا سی۔ نسلاں دی کمائی صدیاں دا وسیب اوہناں دیاں اکھاں دے ساہمنے اِک پل وِچ اُجڑ گیا۔ سڑ کے سواہ ہو گیا۔ پنڈ دے کئیں گبھرو راتیں چھاپے مار حملے وِچ دھاڑوی لشکریاں ہتھوں مارے گئے۔ اوہناں دیاں لاشاں پنڈ وِچ اوُنیاں شروع ہویاں۔ نیکا اِک واری فیر اُٹھ کھلوتا۔

''حوصلہ نہیں ہارنا'' اوہنے اِک واری فیر نویں سریوں اپنے لوکاں نوں حوصلہ دتا۔

پھٹڑاں دی مرہم پٹی ہوئی تے کُجھ دناں مگروں اوہ چارے دریا پار بیلے وِچ لکیاں بیٹھیاں پنڈ دیاں کڑیاں، بالاں، تے زنانیاں نوں واپس لیان لئی ٹُر گئے۔ جدوں بیلا سکھنا ہو گیا تے نیکا سبھ توں چھیکڑ تے اپنا پروار لے کے بیلیوں نکلیا۔ دھاڑوی دِلی تے لہور نوں لُٹدے پرت گئے پر اپنے پچھے لہو وِچ ڈُبیا تے اگاں لگیا پنجاب چھڈ گئے، جو حال پنجاب دا سی، اوہ نیکے دا سی تے جو حال نیکے دا سی۔ اوہ پنجاب دے ہر بندے دا سی۔

''پر ہر شے نوں انجے برباد پیا تے نہیں رہن دینا......'' نیکے سارے پنڈ نوں اپنے پراناں اُتے کھلوا دتا اِنج ہر بندہ نویں سریوں اُساری وِچ لگ گیا۔

سویرے اُٹھے تے کسے نے پرت کے ایہہ وی نہ ویکھیا کہ رات کدوں ہوئی تے دن کدوں چڑھیا۔ اوہناں بلیا کھلوتا ڈیرا ڈھا کے پرانہہ ماریا تے اوتھے نویں سریوں دوہاں بھراواں اپنی ضرورت دے حساب نال چھ کچے کوٹھے پائے۔ کاٹھ بیلیوں رُکھ وڈھ کے بنایا تے کُجھ بے سواندریاں تے پنڈوں ترکھاناں تے دُوجے زمینداراں کولوں برادری طور تے منگ لیا تے کُجھ اپنے رقبے وِچ سُکے کھلوتے رُکھ وڈھ کے گھاٹ پُوری کیتی۔ کوٹھیاں دے اگے اِک لماں برانڈہ وی چھت لیا۔ مصلیاں نُوں ڈیرے دے نال دو کوٹھے تے برانڈہ وکھرا پا دتا۔ ڈنگراں واسطے واڑا وی بنالیا ڈنگراں دِیاں کُھرلیاں کچّیچ کے واڑے دے اندر کھلوا دتیاں۔ تن کوٹھے وڈے بھرا نے لے لئے تے تن نِکے نیں۔ اوس نگروں رقبے ول دھیان ماریا جیہڑا کدوں دا اُجڑیا پیا سی۔ جو ہل گھتے تے بھوئیں پہلے دیہاڑے تے پھالے نہ لگے، ڈنگے ہوندے گئے یاں مُڈھیاں وِچ پھس کے ٹُٹدے گئے۔ بھوئیں لمے چرتوں غیر اباد پئی سی تے تھاں تھاں مُڈھیاں سڑیاں تے رُکھاں دی جڑاں تے بھڈے اگے کھلوتے سن۔ لان والیاں پکیاں فصلاں نُوں اگ لائی سی نالے رُکھ وی سڑدے گئے۔ رُکھ تے بھڈے تے مُڈھ پٹن تے بھوئیں روٹی کیتے بنا ہل واہنا اوکھا سی۔ رقبہ سارا بارانی سی۔ کھوہ دوان دی ہمت نہیں سی۔ مال ڈنگر ویچ کے کھوہ لگ سکدا سی پر داناں نُوں کنک گڈن توں پہلاں ویچن دا سوچیا وی نہیں سی جا سکدا۔ اپنے کُجھ ہور گھوڑے ویچ کے اوہنے کھوہ پان دا فیصلہ کیتا۔ سارے لوک اِک واری ہتھ تے ہتھ دھر کے بہہ گئے پر فیر اٹھ کھلوتے رقبے چوں مُڈھیاں پٹیاں شروع کر دِتیاں تے نالے مینہہ کنی دی دُعا منگنا اوہناں اِک عادت جیہی بنا لئی۔ بدل اوندے تے ٹُر جاندے، جتھوں ورسدے اوندے یاں اگانہہ کسے ہور علاقے چ جا کے ورس پیندے۔

'بدلاں نُوں ایتھے ورسنا بھُل گیا اے......' نیکا ہل واہندا انداں مگر لگا بدلاں ول ویکھدا تے اوہناں نُوں دُور اسمان وِچ اڈدا جاندا ویکھدا ای رہندا۔

'انجے ای جاپدا ایتھے کدے مینہہ نہیں وسنا' اوس دیہاڑے مجید حیات وی آس امید ہاری بیٹھا سی۔ اجے اوہ گلاں کر ای رہے سن کہ لہندیوں بڑے زور دی ہنیری کُھلی۔ نالے شاہ کالے بدل اٹھے تے اسمان اپر چھا گئے۔ اجے ہنیری مکی نہیں سی کہ بدلاں گجنا چھڈ کے اچانک ورسنا شروع کر دتا۔ ایناں ورسے کہ ہر پاسے پانی ای پانی ہو گیا۔ جیہڑی جمعرات نُوں شروع ہوئی تے اوندی جمعرات نُوں ای جا کے مکی۔ انجے کھلوتے پانی وِچ ای اوہناں سارے رقبے وچوں مُڈھیاں، بُھڈے تے سُکیاں جڑاں کڈھ کے باہر ماریاں۔ بھوئیں وتر آئی پئی سی۔ جوترے

لائے تے پُورے دیہہ کلے وچ کنک پھیر دِتی۔ نال رقبے وِچ ڈنگراں دے چھے وی گڈ لئے۔
گھوڑے ویچے تے اک جوگ سی، چار ہور ڈھگے مُل لئے۔ دو مجھاں خریدیاں تے دو گاواں
۔گھوہ واسطے پیسے پُورے اکٹھے ہو چکے سن۔ ٹوبے نُوں بلا کے کھوہ دا ٹھیکا مُک لیا۔ ٹوبے پہلاں
پانی دا پک کیتا جدوں ڈیرے کول مِٹھا پانی نِکل پیا تے اوہناں دی خوشی ویکھن والی سی۔ ٹوبے
پُوری فوج لے کے آئے سن۔ ویکھدیاں ای ویکھدیاں کھوہ کھٹیا گیا۔ دو مہینے دے اندر اندر ای
کھوہ کھٹ کے اندر اِٹاں لا کے پکا کر دِتا۔ بھوئیں لئی پانی دا مسئلہ کسے حد تک حل ہو گیا۔ نالے
دوہاں بھرواں بجے کھبے کُجھ رقبہ وساکھ چا کے مزارعے تے لین دی وی گل کرلئی۔ بھوئیں زور وِچ
سی لگدا سی صدیاں توں اوہنوں کسے ہل نہیں سی گھتیا اوتھے فصل نہیں سی اُ گائی، بس لگدا سی دریا
بھوئیں پا کے پاسا بدل گیا تے دُوجی لاہے جا کے وگن لگ پیا۔ کنک دی فصل اینی بھرویں ہوئی
کہ لوک دُوروں آ کے لک لک اُوندا کنک دا بوٹا، اوہدے اُپر لمّاں سِٹا ہتھ لا لا کے ویکھدے تے
اوہناں دے مقدر تے رِیجھ کردے۔ کئی ورھے لگ گئے پر پنڈ لوکاں نے اِک واری رل مل
کے فیر اُسار لیا چوک فیر اباد ہو گیا۔ سکندری اِٹاں والیاں چوک وِچ نیچے حویلیاں تے دارا اِک
واری فیر اُسر گیا۔ پنڈ تے ڈیریاں اُپر رونقاں پرت آیاں تے اوتھے خوشیاں، ہاسیاں، سُکھاں تے
زندگی نے آ کے ڈیرے لا دِتے۔ پر ایس سارے رولے وِچ نیکے دے گھوڑے بہوں گھٹ گئے
۔گھوڑے ویچ کے اوہنے اپنیاں تے اپنے بیلیاں دِیاں بڑیاں لوڑاں اوس اوکھے ویلے پُوریاں
کیتیاں تے جتھوں تائیں ہوسکیا پنڈ وِچ ہر ضرورت مند دی امداد کیتی۔ پنڈ دیاں ترن چار ہندو،
سکھ تے مُسلمان کُڑیاں دے ویاہ اتے داج دا مسئلہ اُٹھ کھلوتا تے نیکا جا کے اپنے اُٹھ داہ
گھوڑے ویچ آیا تے اوہناں دے ماپیاں دے ہتھ اُپر اِک راتیں چُپ چپیتے جا کے نقد رقم رکھ آیا
تے انج کُڑیاں ویاہ کے اپنے پیکے پنڈ توں سوہرے پنڈ کشن نگر جان لئی ڈولیاں وِچ بیٹھن
جوگیاں ہوئیاں ...... جیہڑیاں ڈولیاں وِچ بیٹھن توں پہلاں نیکے دے پیریں ہتھ لاندیاں ''نیکا
جیوندا رہویں شالا رب تیتھے راضی رہوے'' اوہنوں دُعاواں دیندیاں۔ اپنیاں ڈولیاں چڑھیاں۔
حملے ویلے لوک جاناں بچان لئی نسے تے کئیاں گھوڑے بے وارث چھڈے جیہڑے کدی پرتے
نہ ہتھ آئے۔ باہر جیہدے وی ہتھ لگے اوہنے کدی نہ پرتائے۔ اپنی بھوئیں وِچ کئی ورہیاں دی
محنت مگروں نیکا ہُن اِک واری فیر نویں سریوں نویں گھوڑے پالن لئی تیار سی۔ ہُن ویلا آ گیا سی
جدوں نیکا شام پُور وِچ اپنے کماں کاراں توں ویلھا ہو کے گھوڑیاں دی سوداگری لئی باہر نِکل
سکدا سی۔ اوہ گھوڑے خریدن لئی پُورا پنجاب، نالے گوانڈھی دیس ہندوستان وی پھر دا جتھے کوئی کم

دا عربی نسل دا گھوڑا اِسدا مونہہ منگیا مُل بھر کے کلے توں کھول لیندا۔

ایس واری اوہنے لہور تے قصور دا قصد کیتا۔ لہور گیاں اوہنوں بڑا ویلا ہویا سی۔ قصور اوہدا بیلی گھوڑیاں دا وپاری سردار روشن سنگھ اوہدے ول کئیں سنیہے گھل چکیا سی کہ میرے کول کجھ عربی گھوڑے تے گھوڑیاں آئیاں نیں آ کے ویکھ وَنج اوہنے ڈیرہ مجید دے حوالے کیتا تے شاہو تے اوہنے دوہاں نے اپنے گھوڑے بیڑے تے قصور لئی گھروں نکل پے جیوں جیوں قصور دے نیڑے لگدے گئے اوویں اوویں راہ وِچ اوندے جاندے قافلیاں تے لوکاں کولوں بُلھے شاہ دا ذکر وی سُندے گئے۔

☆☆☆☆☆

(12)

بلھے شاہ اساں مرنا ناہی
گور پیا کوئی ہور

نیکا بڑے دِناں توں پُورے پنجاب وِچ پھر دا تُردا ڈھونڈھ ڈھونڈھ کے عربی نسل دے گھوڑے مُل لیندا پھر دا سی۔ گھوڑیاں دا وپار تے زمیندارا اوہنوں اپنیاں وڈکیاں کولوں پیڑھیوں پیڑھی وراثت وِچ ملیا۔ اوہ سارے پنجاب تے ہندوستان دوہاں دیساں وِچ پھر دا تُردا وَدھیا توں وَدھیا نسل دے گھوڑے خریدن لئی نِکلیا رہندا۔ اوہدے نال اوہدا رات دے ہنیرے وانگ شاہ کالا پہاڑ دے قد بت والا 'شاہو مصلی' ہوندا۔ اج اوہ دوویں لہوروں نِکل کے سویرے سویرے قصور اپڑے جتھے اوہ سردار روشن سنگھ کولوں چنگی نسل دے عربی گھوڑیاں دی خریداری لئی ہر سال اوندا ہوندا۔ روشن سنگھ دے ڈیرے اُتے اپڑے تاں اوہناں نُوں دسیا گیا کہ سردار ستلج پار گیا اے تے اوہنے شامی پرتنا اے۔ شاہو مصلی نُوں سردار دے ڈیرے اُتے بٹھا کے نیکا بُلھے شاہ دے ڈیرے اُتے ٹُر گیا ...... سردار تے نہ مِلیا پر اوہدے ڈیرے ول جاندیاں راہ وِچ بلھے شاہ دا ڈیرہ ضرور آ گیا۔ اوہنے بُلھے دا ناں سُنیا سی۔ ڈیرے اپڑیا تے بُلھا اوس ویلے اپنے ڈیرے تے ہور کئیں بندیاں نال بیٹھا اِک بوڑھ دے رُکھ ہیٹھاں مجلس پیا کریندا سی۔ نیکا وی اوس مجلس وِچ بُلھے دیاں گلاں سُنن لئی دُوجیاں نال رل مِل کے بھُنجے بہہ گیا۔ بُلھے شاہ اوس ویلے اپنے مُرشد دی گل کر رہیا سی۔

''جد میں اپنے مرشد شاہ عنائت قادری نُوں پُچھیا کہ میں رب نُوں ڈھونڈھنا چاہوندا ں تے مرشد نے اگوں جواب دِتا ...... بلھیا رب دا کیہ پاؤنا ایدروں پٹنا تے اودھر لاؤنا ...... انج مرشد میرا مسئلہ حل کیتا ...... جو رنگ رنگیا گوڑھا رنگیا مرشد والی لالی او یار۔''

بُلھا گلاں کر رہیا سی تے سارے اوہدیاں گلاں ول دھیانی سن۔ نیکے نُوں یاد سی اوہنے

بُلھے نُوں اندرون بھاٹی دروازے شاہ عنائت قادری دی مسیتے کئیں واری ویکھیا بلھے شاہ دی ایس مریدگی بارے بڑا رولا پیا۔

بلھے نُوں سمجھاون آئیاں، بھیناں تے بھرجائیاں
من لے بُلھیا ساڈا کہنا، چھڈ دے پلا رائیاں
آل نبی نُوں اولاد نبی نُوں توں کیوں لیکاں لائیاں

جیہدے جواب وِچ بلھے نُوں کہنا پیا:

رائیں سائیں سبھنی تھائیں رب دیاں بے پرواہیاں
جیہڑا سانوں سیّد سدّے، دوزخ مِلن سزائیاں

فیر اوہنوں بُلھا لہور دِیاں گلیاں وِچ کئیں واری نعرہ مستانہ ماردا دِسیا۔ جے مغل دربار وِچ اِک پاسے اورنگ زیب نچن گاون تے پابندی لا رہیا سی نالے سرہند دا شیخ احمد کافراں نال کُتیاں والا سلوک کرن دے فتوے کڈھ رہیا سی تے دُوجے پاسے جوانی وِچ پیر رکھدا قصور دا مست الست گبھرو بُلھے شاہ اپنے سر دے کنڈلاں والے لٹے والاں نُوں اپنے چہرے توں جھٹکدا، تھرکدا شہادت دی انگلی اُچی کیتا اپنے مرشد دے حکم تے لہور دِیاں گلیاں وِچ نچدا گوندا پھردا۔ اورنگ زیب دے حکماں تے شیخ احمد دے فتویاں دے پُرزے اُڈا رہیا سی۔

بُلھیا عاشق ہویوں رب دا ملامت ہوئی لاکھ
تینوں کافر کافر آکھدے توں آہو آہو آکھ

بُلھے دِیاں حرکتاں قصور دے افغان حاکم نُوں اِک اکھ نہیں سن بھوندیاں۔ ریاستی تشدد تے ملاں دی انتہا پسندی اوہدے آل دوالے گھیرا تنگ کرنا شروع کردتا۔ پر اوہ ریاستی دہشت دی پرواہ نہ کردا تے اپنی گل کرنوں نہیں سی ولوندا۔ بلھا بندیائی دا جھنڈا چُک سی۔ لہور دِیاں گلیاں وِچ نچدا گاوُندا پھردا مست الست بُلھا پنجاب، پنجاب دے لوکاں تے گرو تیغ بہادر دی المناک موت تے چپ نہ رہ سکیا۔

میں پایا ہے میں پایا ہے، میں آپ سروپ وٹایا ہے
کہوں غافل کہوں نمازی، کہوں منبر تے بہہ قاضی ہو
کہوں تیغ بہادر غازی ہوں، کہوں اپنا پنتھ بنایا ہے

مغل راج زوال دا شکار سی تے ایہدا اثر پنجاب وِچ وی دِس رہیا سی۔ جتھے کساناں نُوں لُٹن لئی راتوں رات جتھے اٹھ کھلوتے تے لگان دی وصولی لئی لوکاں دے پلے ککھ نہ چھڈدے۔

بُلھا پنجاب دے لوکاں دا دوست سی۔ پنجاب دے کسان جس ظلم دا شکار سن بُلھا اوہدا اکھیں ویکھیا گواہ سی۔

مغلاں زہر پیالے پیتے بھوریاں والے راجے کیتے
سبھ اشراف کرن چپ کیتے بھلا اوہناں نوں جھاڑیا ای

بُلھا قصور، لہور تے پنجاب دے شہراں پنڈاں گرواں وچ نچدا گوندا، پنجاب دے لوکاں نال ہوون والی مذہبی دہشت گردی دے خلاف احتجاج کردا پھر رہیا سی تے افغان حاکم اوہنوں اپنے اقتدار تے ملاں اپنے گھڑے ہوئے صدیاں توں جہالت دے ڈنگ مارن لئی بُلھے دے مگر ہو پئے تے اوہدے اُپر دھرتی سوڑی ہوون لگ پئی۔

بُلھا لہو وچ ڈُبیا پنجاب ویکھ رہیا سی۔ اوہنوں پنجاب تے پنجاب دے لوکاں دی ایس بربادی دُکھی کیتا ...... اٹھارویں صدی وچ پنجاب وچ بربادی دا ہنیر سی۔گردی ویلا سی تے بُلھا چُپ نہ رہ سکیا۔ پنجاب اُتے اک مگروں اک عذاب نازل ہوندا رہیا۔ اورنگ زیب، بندہ بیراگی، نادر شاہ، احمد شاہ، مرہٹے، ادینہ بیگ تے مغلانی بیگم بُلھے شاہ نے ایہناں ساریاں عذاباں وچ پھاٹا پنجاب دے لوکاں نوں ویکھیا تے بولنوں نہ رہیا۔

جدوں اپنی اپنی پے گئی، دھی ماں نوں لُٹ کے لے گئی
مونہہ بارہویں صدی پساریا، سانوں آمل یار پیاریا
در کھلا حشر عذاب دا، بُرا حال ہویا پنجاب دا
تیرے دُکھاں سانوں ماریا، کدی آمل یار پیاریا

بُلھا بندیاں دی مذہباں تے فرقیاں وچ ونڈ کر کے اوہناں اُتے کیتے جان والے ظلماں اُتے کدی چپ نہ رہیا۔ مذہب نوں مُڈھ بنھ کے دُوجے مذہب والے کولوں نفرت اوہدے نیڑے بندیائی توں نفرت دا اظہار سی۔ مذہبی تعصب، ظلم، اَت گردی، تاج تخت دیاں جنگاں، علاقیاں اُتے قبضے، لوکاں نوں غلام بنا کے رکھن دی آہر، نسلی تے مذہبی منافرت تعصب، تھڑدلی تے اک دُوجے دا وجود مُڈھوں پٹن لئی لشکراں تے جتھیاں ہتھوں پنجاب دی بربادی سارا کجھ ای مذہبی منافرت تے لُٹ مار دا نتیجہ سی۔ بندے دی بھلیائی تے دُور دی گل اے۔ اوہدا وجود ای برداشت توں باہر ہو رہیا سی۔ بلھے شاہ ایس افراتفری تے حیوانی دور دا گواہ سی۔ پنجاب دیاں پنڈاں تے شہراں دیاں گلیاں وچ نچدا گاوندا بندیائی دا درس دے رہیا سی:

نہ میں مومن وچ مسیتاں نہ میں کفر دی وچ ریتاں

نہ میں پاکاں وِچ پلیتاں   نہ میں موسیٰ، نہ میں فرعون
بُلھا کیہ جاناں میں کون

نیکا اوس بُلھے نُوں جاندا سی جیہدی نگاہ وِچ بندے دا مقام اُچا سی تے جیہڑا بندیائی اُتے ایمان رکھدا۔ اوہدی مجلس وِچ بیٹھے سارے لوک بڑے گوہ نال بُلھے دِیاں گلاں سُن رہے سن۔ اوہدے مونہوں نِکلن والے لفظاں وِچ اِک جادو سی تے اوہدی اواز سُنن والے دا دھیان اپنے وَل کھچدی۔ بُلھے دے مُرید اتھے جیہڑے بیٹھے سن اوہ سارے وی بلھے وانگ چٹیاں کپڑیاں وِچ تے پیروں ننگے سن۔ اوہناں سِراں اُپر چٹیاں پگڑیاں بنھیاں سن تے سارے بُلھے دا کلام گاؤندے اِک دارے وِچ نچ رہے سن جیہناں دے وِچکار بُلھا نچ رہیا سی۔

من آئی بات نہ رہندی اے
ایہہ تِلکن بازی ویڑھا اے
تھم تھم کے ٹُرو ہنیرا اے
وڑ اندر ویکھو کیہڑا اے
کیوں خلقت باہر ڈھونڈیندی اے

نیکا مجلس وِچ بیٹھا شاہ بارے پتہ نہیں کدوں تک ایہہ سارا کُجھ ویکھدا سُندا تے سوچدا رہیا۔ وڈیاں وڈیاں روشن اکھاں تے نُور ورسدے چہرے والا بُلھا اسماناں لتھا کوئی دیوتا دِسدا سی۔اوہدیاں گلاں سُندیاں سُندیاں نیکے نُوں اِک واری اچانک اُونگھ آ گئی جویں اچانک ای اوہدی اکھ لگ گئی۔ اوہنوں لگا جیویں اوہدے وجود اندر اُبھریا کوئی روشنائی دا وگدا دریا موجاں مار رہیا اے۔ فیر اوس ویکھیا کہ اوہ دریاؤں اُٹھدا ہڑھ بن گیا اے، جیہڑا اپنے اگے بجھیا بند تروڑن لئی بے قابو ہویا اُتانہہ چڑھدا اوندا اے۔ بند ہڑھ دے زور اگے نہ کھلو سکیا۔ اچانک ترٹ گیا تے ہر شے نُوں نالے روڑھ کے لے گیا۔ اچانک اوہدیاں کُھل گئیاں۔ اوتھے کوئی دریا نہیں سی بُلھے دِیاں گلاں سُندے اوہدے مُرید تے ملنگ سن۔ اچانک بلھے شاہ اپنے ساہمنے بیٹھے بندیاں دے سِراں توں اُچا اگانہہ تکن لگ پیا۔ گل کردا کردا اِک واری چُپ ہویا۔ اوہدے چہرے دا رنگ بدلیا۔ اوہدیاں اکھاں سُرخ ہو گئیاں تے اوہدے مُونہوں نِکلیا:

''کھرکیاں چک جولاہے آئے   ہُن کیہ کراں نی میریئے مائے''

اوسے ویلے ڈیرے اُتے حملہ ہو گیا۔ نہ مجلس وِچ بیٹھن والے اوتھوں اٹھے تے نہ بُلھا اپنی تھاؤں ہلیا۔ ایہہ قصور شہروں آئے بہت سارے حملہ آور سن، جیہڑے سارے داڑھیاں والے سن

جیہناں دیاں اکھاں وِچ بُلھے لئی نفرت دی اگ بلدی سی۔ کالیاں سُتھناں، کالیاں پگڑیاں تے کالیاں فراکاں والے۔ اوہناں دا آگو اِک وحشی مُلاں سی ...... اوہ سارے سوٹیاں، ڈانگاں تے تلواراں لہراندے ڈیرے دے ساہمنے بوڑھ دی چھاں ہیٹھ بیٹھے درویش تے ملنگ لوکاں اندر مربکھیاں سنڈیاں وانگ ای وڑے۔ بلھا کدی اسمان ول تکدا تے کدی اوس ننگی تلوار لئی اپنے سر اُپر کھلوتے کالکھ تے ہنیرا بنے کھلوتے جلاد مُلاں ول۔ سگوں اوہنوں تک کے اگوں ہسن لگ پیا۔ مُلاں نوں ہور کوڑ چڑھ گئی۔ اوہ بُلھے نوں گالھاں کڈھدا اوہدے اُپر حملہ آور ہویا۔ اوہناں ساریاں سوٹے مار مار کے بلھے نوں لہولہان کر دتا۔

''بُلھیا کافرا ...... میں تیرا قصور وِچ جنازہ وی کوئی نہیں پڑھین دینا تے نہ ایس شہر وِچ تیئوں قبر دی تھاں دیساں''

ایس توں پہلاں کہ اوہ بُلھے اُپر اپنی تلوار نال وار کردا، نیکا اُٹھ کھلوتا۔ اوہنے اپنی تلوار نیاموں کڈھی اوہدی تلوار وا وِچ بجلی وانگ چمکی تے اوہنے ملاں نوں پچھوں للکریا۔ نیکے دا وار ہویا تے ملاں دی دھون وڈھینڈی اوہدے جُسّے نالوں وکھ ہو کے وا وِچ اُڈدی دُور جا ڈِگی۔

''مُلاں میتھوں پچھ قبر کویں بندی اے تے جنازہ کویں اُٹھیندا اے ...... رب دِیاں بندیاں نُوں درویشاں تے سادھوسنتاں نُوں کیہ ڈانگاں تے تلواراں وکھاؤنا، کوئی اپنا جوڑ لبھ۔''

نیکا مُلاں دی اوتھے پئی پھڑکدی لہولُہان لاش نُوں تکدا اوہدے نال گلاں کر رہیا سی۔ اپنے آگو مُلاں دی لاش تک کے سارے حملہ آوار اوتھوں نسے۔

اچانک نیکے نُوں اِنج لگا جویں اوہنوں کوئی ڈونگھی نیندروں جگا رہیا اے ...... اوہدے کناں وِچ بُلھے دی اواز پئی۔ اوہدے اگے نرا بُلھا چتھلا مار کے بیٹھا سی۔ اوتھے ہور کوئی نہیں سی۔

''کیہ میں کوئی خواب ویکھ رہیا ساں ...... سائیں لوکو'' اوہنے بُلھے کولوں پچھیا۔

''توں تھکیا ہویا سیں تیری اکھ لگ گئی۔'' بلھے شاہ اپنے ہتھ وِچ اوہدے لئی پانی دا کٹورا پکڑ کے بیٹھا سی۔ ''سبھے ٹُر گئے نیں میں بڑی دیر دا تیرے اکھ کھولن دی اُڈیک لا کے بیٹھا ساں۔''

اوہنوں پتہ ای نہ لگا کدوں مجلس سُندیاں سُندیاں اوہدی اکھ لگ گئی تے بُلھے دِیاں گلاں سُنن والے گھروں گھریں ٹُر گئے۔ اوہ اینج بیٹھا شاہ ول تکی جاندا۔

''نیکیا توں تسا لگدا ایں پانی پی۔'' اوہنے پانی دا بھریا کٹورا نیکے دے مُونہہ نال لا دِتا۔

نیکا اک ساہ وِچ پانی دا بھریا پیالہ پی گیا۔

''ہور چاہیدا ایں'' بُلھا مسکراؤندیاں اوہدے کولوں پچھ رہیا سی۔

''نہیں جی ......''

''اِک وگدے دریا دے کنڈھے اُپر کھلوتے اِک ڈیرے اُپر مینوں اِک دِیوا بلدا دِسدا ہوندا اے ...... ویکھیں کدی۔ ہنیرا نہ ہووے۔'' بُلھے اوہدے موڈھے اُپر ہتھ رکھدیاں اوہنوں حوصلہ دِتا۔ ''دِیوا بلیا ہووے تے ہنیر اویڑھے وِچ نہیں وڑدا۔''

پکی عُمرے پیا بُلھا اوس ویلے چٹے بانے وِچ سی۔ چٹی پگڑی، چٹا جھگا، تے چٹی تہمد چہرے اُپر ورسدا نور تے روشن روشن اکھاں جیہناں وِچ سیانف دا سمندر موجاں ماردا سی۔ اوہدی اواز لوکاں توں کُجھ وکھری سی۔ اِک اجیہی اواز جیہدی آکھی گل بندے دے کناں وِچ ہمیش گونجدی رہندی تے دل وِچ گھر کرلیندی اے۔ اِک مہربان دی اواز اِک دوست دی اواز تے اِک راہ دکھان والے مُرشد دی اواز جیہڑی کناں وِچ پوے تے بندے اُپر ذات صفات دے بھید کھلدے جاندے نیں۔

''شاہ سائیں تہاڈی جان خطرے وِچ اے۔'' نیکا کُجھ پریشان لگدا سی۔ بولے بِنا نہ رہیا۔

''جیہنے جان دِتی اے اوہا خطرے پیدا کر کے بندے دا امتحان وی لیندا اے تے اوہا اوہدی راکھی وی کردا اے بندے نُوں اپنے راہ ٹُردا رہنا چاہیدا اے حوصلہ ہارنا نہیں چاہیدا۔'' بُلھے شاہ اوہدے وَل تک کے اِک واری مُسکرایا۔ نیکے دی گلاں کردیاں فیر اکھ لگ گئی۔

اچانک نیکے نُوں انج جاپیا جویں اوہ ڈونگھی نیندروں جاگیا اے جیویں اوہنوں کوئی موڈھیاں توں نپ کے دوہاں ہتھاں نال جھونا دے رہیا اے۔ اوہنے ہڑ بڑی کے اکھاں کھولیاں تے اوہنوں ہوش آیا۔

''نیکیا میں سردار روشن سنگھ آں ...... معافی چاہونداں تینوں سارا دِن میر راہ اُڈیکنا پیا آ میرے نال تے گھوڑے تک لے۔''

نیکا جویں ڈونگھی نیندروں جاگیا۔ گھابر کے اٹھ کھلوتا تے اپنے پیراں اُپر بھوں گیا۔ اوہدے آل دوالے کوئی نہیں سی تے اوہ سردار روشن سنگھ دے گھوڑیاں دے واڑے اگے اِک بوڑھی دے رکھ تھلے اِک منجی اپر بیٹھا نیندروں جاگیا۔

''میں کتھے واں'' بے اختیاری اوہدے مُونہوں نکلیا۔

''تُوں میرے ڈیرے تے ہیں نیکیا'' روشن سنگھ دی اواز اوہدے کناں تک اپڑی جیہڑا اوہدے موڈھے اُپر ہتھ رکھ کے اوہنوں نیندروں جگاون دی کوشش کر رہیا سی۔'' لگدا اے توں بُلھے دے ڈیرے گیا سیں، اوتھوں پرتن والا ہر بندہ جاگ کے ایہا سوال پُچھدا اے نیکیا''

''میرا مصلی کتھے وے'' نیکے نوں شاہو دی فکر ہوئی جیہڑا اوہنوں اپنے کول نہ دِسیا۔

''اوہ واڑے وِچ کھلوتا کدوں دا گھوڑے ویکھ رہیا اے'' روشن سنگھ اوہنوں دسیا۔

نیکے سردار روشن سنگھ کولوں پنج گھوڑے خریدے تے ڈیگر ویلے شام پُور واپس جان لئی قصوروں نِکلیا۔اوہدے کناں وِچ بُلھے شاہ دی اواز گونج رہی سی تے اوہ آپ وی بُلھے وانگ ای قصوروں اپنے گھوڑیاں دے اگے اگے نچدا گاؤندا شام پُور پر تیا۔

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی

سدو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

اوہناں نُوں ڈیرے تے پرتیاں اجے دوجا دیہاڑا ای ہویا سی ۔نیکا اپنا اِک واری فیر وسدا ڈیرا تک تک کے خش پھردا سی۔اوہنوں گھوڑے ایس واری چنگے لبھ گئے تے اوہدے کھیتاں وِچ فصلاں دی چوٹی تائیں اپڑیاں اوہدے جثے اندر خون ودھاندیاں سن اوس دیہاڑے اوہ ڈیرے اپر گھوڑیاں دا دانا بوریاں وچوں کھول رہے سن۔ نیکا کم کردیاں اپنا ڈیرہ، کھیت تے گھوڑے ویکھدا سوچاں وِچ ڈبیا سی اوہنوں ہوش اودوں آیا جدوں شاہو اوہدے موڈھے اپر ہتھ رکھ کے اچانک اوہنوں ہشیار کیتا۔

''بھائیا دریاول تک۔''

نیکا چھیتی نال گھاہ توں اٹھ کھلوتا۔

دریاؤں نِکلدا اِک طوفان سی جیہڑ ا ہر پاسے کھلر گیا۔سینکڑے گھڑ سوار ہنیری تے طوفان وانگ دریاؤں نِکلدے سِدھے شام پُور ول اُڈدے اوندے سن۔

''ایہہ تے قندھاریے جھانگڑی جاپدے نیں ...... ایہہ شام پُور کیہ لین آ رہے نیں'' نیکے نے جویں اپنے آپ کولوں پچھیا فیر اپنے مصلی ول پرتیا۔''شاہو گھوڑے والا ڈیرے پرتیے''

دوہاں رل کے دور تک کھنڈے چردے پھردے گھوڑے اکٹھے کر کے اپنے ڈیرے ول پا دِتے اوہناں جھانگڑیاں دے اپڑن توں پہلاں ڈیرے اپڑنا سی۔ شام پُور جاندے جھانگڑیاں دی راہ وِچ پہلا ڈیرہ نیکے دا اوندا۔

☆☆☆☆☆

(13)

جھانگڑی دھاڑوی نادر شاہ دے نال قندھاروں آون والا جُرمی پیشہ، دھاڑ مار کرن والا
اِک خرکا رقبیلہ سی جیہڑے اوہدے لشکر وِچ ڈھونے، کھوتے تے خچر لدن والے پیروں واہنے
بوریاں دے بانے پون والے ادھ ننگے وحشی، بدتہذیب تے بندیائی توں وانجھے پیدل لشکری
سن۔ نادر شاہ دی فوج وِچ وڑے تے قابل، قندھار، پشاور، اٹک لہور تے دِلی تک جنگ جتن
مگروں اوہناں نوں اپنا مال متاع ہتھ لگا کہ سارے قبیلے دے بتھاں وِچ گھوڑیاں دیاں واگاں
تے سراں اُپر کالیاں پگڑیاں، پنڈیاں اُپر نویں کپڑے تے گرم کمبل سن۔ جنگ وِچ ہتھ لگن والے
لُٹ دے مال جیہدے وِچ سونے چاندی دے نال نال زنانیاں، بال، کُڑیاں، گھوڑے تے
اناج رلیا سی اوہناں نوں بھاناں۔ زنانیاں اوہناں نوں کوئی دیندا نہیں سی مال غنیمت وِچ ہتھ لگن
والیاں کُڑیاں تے زنانیاں وچوں ہر اِک دا جھگا وی وس پیا۔ چاکری واسطے بال وی ہتھ لگے۔
نکے ہتھوں قتل ہون والے ایس قبیلے دے سردا لشکر خان دا گبھرو پُتر سردار فولاد خان اپنے قبیلے دا
نواں سردار بنیا جہدے کول دس باراں ٹبریاں سن جیہناں وِچ ہندو، سکھ تے مسلمان زنانیاں تے
کُڑیاں سن تے ہر جنگ مگروں اوہدے حرم وِچ زنانیاں دی ایہہ گنتری ودھدی جا رہی سی۔
جدوں نادر شاہ دا لشکر لہور جان لئی چناب ٹپیا تے سردار فولاد خان نوں چنھاں دے کنڈھیاں اُپر
دُور تائیں کھلرے کھیتاں وِچ لہراندیاں ہریاں بھریاں فصلاں، قطار در قطار کھلوتے گھنیریاں
چھاواں والے رُکھ، دریا دے کنڈھے اُتے چردے مال ڈنگر، بے فکرے پھردے لوک، رنگ
برنگ تے ون سونے اُڈدے پکھیرو، نمی نمی وگدی وا، موجاں ماردا دریا تے دریا دے وِچکار جہاز
وانگ کھلوتے بیلے تے بیلے دی وِچکار کھلوتا صدیاں پُرانے جھانگڑ دا نظارا اینا چنگا لگا کہ اوہنے
اوتھوں اگانہہ ٹُرن توں انکار کر دِتا۔ اپنے لُٹ دے مال دے حصے بنے کوئی تن ہزار توں ودھ
بندیاں والے ایس وحشی قبیلے نے نادر شاہ دے نال واپس جان دی تھاں دریا دے بیلے وِچ

کھلوتے جھانگڑ وچ اپنا پکا پکا ڈیرہ لا دتا تے دریا پار اک غریبڑے جیسے پنڈ 'بکھیلا' اُپر وی قبضہ کر لیا۔ ایس علاقے وِچ وسن دا فیصلہ کر لیا۔ نادر شاہ لہور دے گورنر نُوں چِٹھی لِکھ کے اپنے لشکر دے ایہناں افغانی لشکریاں دے قبیلے دا خاص خیال رکھن دا حُکم دِتا۔ بیلے وِچ کھلوتے جھانگڑ وِچ آ وسن والے افغانیاں دے ایس دھاڑوی قبیلے دا ناں ایس علاقے دے لوکاں جھانگڑی دھر دِتا۔ ہولی ہولی جھانگڑی اوہناں دی پچھان بن گیا تے اوہ ہر پاسے ایسے ناں نال جانے پچھانے جان لگ پئے۔ خرکار دھاڑویاں دی کوئی پچھان نہیں سی تے جیہڑی ہے سی اوہ ذلت تے شرمندگی دا سبب سی۔ اوہناں نُوں وی ایہہ ناں اپنا چنگا لگا کہ اوس افغانی قبیلے دے ہر بندے دے ناں پچھے پُوچھل بن کے جھانگڑی اِنج لگا کیہ فیر کدی نہ اُتریا اوہناں دے اپنے قبیلے دی خرکاری پچھان کِدھرے بیلے دے جھانگڑ وِچ ای گواچ گئی تے اوہ نرے جھانگڑی رہ گئے۔ اوہناں اپنی ذات وٹان لئی جھانگڑی دا ناں اپنی نوِیں ذات تے پچھان دے طور تے جھپ لیا۔

''جدوں کسے حادثے پاروں بندے دے حالات بدلدے نیں اوہدے کول دولت اونڈیاں اوہنوں کوئی مرتبہ مِلدا اے تے کمذات لوک آپ اپنی ذات وٹا لیندے نیں۔'' نیکا آکھدا۔

جھانگڑیاں کول خطرناک ہتھیار تے تیز گھوڑے سن تے اوہ سارے لڑن بھڑن والے سن۔ چوری ڈاکا دھاڑا اُدھالا قتل لٹ مار اوہناں اپنا پیشہ بنا لیا تے آسے پاسے دے چوراں بدماشاں ٹھگاں تے زمینداراں نُوں ویلے کویلے اوہ ٹِکاں تے اپنے کول پناہ وی دین لگ پئے۔ جھانگڑی اپنی خصلت توں مجبور سن۔ اوہناں دریائی سفر کرن والیاں اُپر حملے شروع کر دِتے۔ اوہناں دی مار دا علاقہ راوی چِھاں دوہاں دریاواں وِچ سفر کرن والے لوک ہوندے اوہناں دریائی لٹ مار دا نواں نظام جنگی کشتیاں بنا کے ہتھ کر لیا تے دوہاں دریاواں دا کوئی پتن اوہناں دی لٹ مار توں نہ بچدا اپر چِھاں دے نیڑے ہوون پاروں ودھ لٹ مارے ایسے دریا وِچ کردے۔

اِنج اوہناں ایس علاقے وِچ اپنے وجود دا سبب گھڑیا تے ایتھوں دے وسنیک بن گئے۔ جدوں اناج دانے دی گھاٹ اوندی تے کھڑیاں فصلاں جا کے وڈھ لیندے، لوکاں دے ڈنگر راتیں کِلیاں توں کھلوا لیندے پکیاں کنکاں دیاں بھریاں ڈھیریاں اُٹھاں خچراں تے کھوتیاں تے لد کے بیڑیاں وِچ رکھ کے جھانگڑ وِچ اپنے ٹھاں ٹکانے تے لے آوندے۔ لوکاں نُوں نہ اوہناں دی زبان سمجھ آوندی تے نہ اوہناں دی چلن۔ ویلا گزرن دے نال نال اوہ وی ایس وسیب دا اِک اجیہا حصہ بن گئے جویں اوہ ہمیش توں ایتھے وسدے سن پر اپنی پچھان نہ وٹا سکے تے مقامی

لوکاں کولوں نفرت، تعصب، بغض، کھوٹ، ویر دا اظہار کرن دے نال نال ویلے کویلے اوہناں نُوں اپنی نسلی منافرت تے تعصب دا وی شکار بنائی رکھدے۔ علاقے دے لوکاں لئی جھانگڑی تے بد ذات اِک شے دے دو ناں تے نفرت دِیاں دو سِر کڈھوِیاں علامتاں سن پر گویڑ ایہا سی کہ جھانگڑیاں نُوں ایہہ نہیں سی پتہ کہ اوہ جنی مقامی لوکاں کولوں نفرت کریندے ہن۔ مقامی لوک اوہناں دے کرتُوتاں کارن اوہناں کولوں سگوں ودھ نفرت کریندے۔ اِنج ایس وسیب وِچ باہروں اون والیاں ہتھوں تعصب، نفرت تے نسل پرستی دا بُوٹا لگا تے دو وکھوں وکھ دھڑاں اِک دُوجے دی راہ مَل کے بہہ گیاں خورے ہمیش لئی۔ کدی نہ مُکن لئی کدی نہ جڑن لئی تے کدی نہ کھُلن لئی۔ ہولی ہولی لوکاں نُوں ایہہ وی بھُل گیا کہ اوہ کون سن تے کتھوں آئے سن بس لوکاں نُوں جھانگڑی یاد رہ گئے نالے اوہناں دی نفرت، وڈیائی تے ظلم جیہڑا ہُن ایس وسیب دا اِک حصہ بن چُکیا سی۔ اوہناں دا گبھرو سردار فولاد خان جھانگڑی اِک دہشت تے مستقل عذاب بن کے ایس علاقے اُپر مڑھیا گیا۔ اوہنوں کوئی پچھن ڈکن پرتن والا نہیں سی۔ اوہ اپنے لشکر نال جدھر جاندا راہ وِچ آون والی ہر شے دے دُھڑے چائی پٹی جاندا تے اپنے قدماں دی دُھوڑ مگر لاشاں تے موت کھلاردا جاندا۔ سوہنیاں زنانیاں اوہدا خاص شکار ہوندیاں ۔ تے بھوئیں اُپر قبضہ کرن تے بندے مارنا اوہدے خاص شوق سن۔

شام پُور دے وسنیک چاچا قاسم دی حیاتی دا اوہ اِک ماڑا دیہاڑا تے شام پُور والیاں لئی اوہ اِک منحوس دن سی جدوں اوہدے ڈیرے کولوں سڑکوں لنگھدیاں اوس ڈگیریں سردار فولاد خان جھانگڑی دی نگاہ ڈیرے اُتے کم کروی پھِردی اوہدی دِھی سرگھی اُپر اچانک جاپئی تے اوہ اوتھے ای کھلوتا رہ گیا۔ اوہدا گھوڑا اوتھوں اگانہہ ہوندا سی نہ پچھانہہ۔ پتہ نہیں اوہ اپنے قبیلے دے پندراں وِیہہ گبھرواں نال اوتھے کدوں تک کھلوتا سرگھی نُوں تکدا رہیا۔ آسے پاسے دے ڈیریاں تے رولا پے گیا۔

''سرگھی دی خیر منگو......'' اوتھے ویکھدیاں ای ویکھدیاں لوک اکٹھے ہو گئے تے کُوک پے گئی۔ ''فولادا جھانگڑی ڈیرے اگے بڑی چِر دا کھلوتا اے''

چاچا قاسم اوس ویلے ڈنگراں نُوں ڈیرے تے کُھرلیاں وِچ پٹھے گھتدا پھِردا سی۔ پہلاں تے اوہدا دھیان ای اوہناں ول نہ گیا پر جدوں اوہدے ڈیرے اگے لوکاں دا اکٹھ ودھدا گیا تے اوہنوں ہوش آیا۔ سرگھی اپنے کم لگی سی۔ اوہدا وی دھیان سڑک اُپر لگن والی بھیڑ ول اودوں تک نہ گیا جدوں تک لوکاں دِیاں اوازاں اوہدے کناں تک نہ اپڑیاں ۔ ایہہ پنڈ جان والی راہ سی۔ ایتھوں دُوجے پِنڈاں تے شہراں نُوں جان والے قافلے وی لنگھدے تے پاندھی راہی وی۔

گلاں کردے ماہیے ڈھولے گاؤندے اُچے اُچے بولدے راہ گُوروا اپنی راہ ٹُردے رہندے۔ کدی اوہدا ایس ول دھیان نہ جاندا۔ اوہ اپنے ڈیرے اُتے کم لگی رہندی پر جدوں شور ودھن لگ پیا تے اوہنے ویڑھے وِچ دانے بچھے کردیاں ہتھ وِچ پھڑیا چھج بیٹھاں رکھیا تے سڑک ول تکیا۔ ساہمنے دا منظر کُجھ اینا چنگا نہیں سی۔ نِکیاں نِکیاں سپ ورگیاں اکھاں، پھینی نک، بھسے رنگ کے والاں والا کسے پھٹے ہوئے سنڈھے دے جُثے نکی پر تُھلی دھون والا تے آٹے دے بورے دے وجود والا مدھرے قد دا سردار فولاد خان جھانگڑی کالے گھوڑے اُتے سوار کابلیاں والی کالی پگڑی بنھی کالے گھگرے والا جھگا پائی تے گھیرے والی کالی ستھن تے کابلی کھیڑی پائی کھلوتا سی۔ ڈیرے توں کُجھ وِتھ اُتے کھلوتا بیڈیاں وانگ اپنیاں نِکیاں نِکیاں پیلیاں اکھاں اڈ کے حریانگی نال سرگھی نُوں گھوری پاندا جھانگڑی اوس انار دی کلی نُوں تک کے اپنے ہوشاں وِچ نہ رہیا۔ پندراں ویہہ گھڑ سواراں دا جتھا سی تے اوہناں دا آگو سردار فولاد خان جھانگڑی سی۔ اوہدے آل دوالے ڈیریاں دے لوک اوہنوں حران پریشان کھلوتے تک رہے سن...... اوہناں لئی ایہ وڈا حرانگی تے بے یقینی والا مالا سی کہ اج تک ایس علاقے وِچ کسے بندے نُوں اوہناں دیاں دھیاں بھیناں ول انج واہ کر کے ایڈی بے غیرتی تے بے شرمی نال اکھ پٹ کے تکن دی جرائت نہیں سی ہوئی۔

''اساں اج تک ایس علاقے وِچ اپنیاں دھیاں بھیناں نُوں ہلکے کُتے وانگ تکدا تیرے جیہا بے غیرت، بے حیا تے بے شرم نہیں تکیا۔'' فتح سنگھ بڑی چِر دا اپنے ڈیرے تے کھلوتا ایہہ تماشا تک رہیا سی۔ اوہ ڈیرے تے کترا پیا کردا سی۔ تلوار ہتھ وِچ پھڑی اودھر نسیا۔

''تینوں پتہ کیہڑی گل دی چڑھی اے کون ایں تے کتھوں آیاں پروہنیاں تے کیہ چاہوندا ایں۔'' سُندر داس اپنیاں مجھاں تے گاواں نُوں پانی لاہندا پھردا سی اوہناں نُوں اوتھے ای چھڈ کے چاچا قاسم دے ڈیرے ول بھج پیا۔

پر سنن والے اُتے نہ فتح سنگھ دی گل دا کوئی اثر ہویا سی تے نہ ای سُندر دی گل اوہنوں سمجھ آئی۔ کسے دا قصور نہیں سی۔ اوہدی زبان خورے فارسی یاں پشتو سی، اوہ پنجابی کویں سمجھدا۔ ایس لئی سیانے آکھدے نیں کہ جس علاقے وِچ جاؤ پہلاں اوہدی زبان سکھ لؤ تے ادھیاں مصیبتاں اپنے آپ دُور ہو جاندیاں نیں۔

''پروہنیا تیری ایس حرکت نُوں ایتھوں دے لوک چنگا نہیں جان رہے چنگی گل اے کہ توں ایتھوں ہٹ جا نہیں تے کوئی نقصان ہو سکدا اے......'' کتاباں دا شوقین تے فارسی پڑھیا ہویا مہنگا فارسی بول وی لیندا۔

''خانا خرابا چہ فارسی خوب است۔'' اوہدی گل سُن کے فولاد خان کسے پینگدے نچر وانگ

ہسیا۔ ”ایہناں ساریاں نُوں دس دے کہ میں اوس انگوری نُوں چا کے لے چلیاں “ فولاد خان منگے دی گل سُنی ان سُنی کر کے اک واری فیر سرگھی دے حُسن دی سحر وچ گواچ گیا۔

”تُوں ہر بھرو سر پڑاوَ ایں ...... مینوں تے تُوں کوئی کُتے دی پُوچھل لگدا ایں ...... تُوں منگے دی گل نہیں سمجھیا ہور کیہڑی زبان وِچ تینوں اپنی گل سمجھائے ......“ پہاڑ ورگا گلوں ننگا لانگڑ ماری پیروں ننگا شاہو مصلی گھڑ سواراں دی گنتری تے اوہناں دے ہتھیاراں دی پرواہ کیتے بغیر ڈیرے توں نکلد ابرچھا ہتھ وِچ نپی پیلیاں وچوں دوڑ دا ہویا، اوہدے گھوڑے توں ویہہ قدم دی وِتھ اُتے آ کے کھلو گیا۔ اوہنے برچھا ہتھ وِچ نپ کے سِروں اُچا کیتا تے فولاد خان دے کالجے دا نشانہ بنھ لیا سی۔ ہُن فولاد خان کُجھ گھابریا۔

”ایہدا برچھا گولی نالوں تِرکھا اُڈدا اے تے بندے نُوں وی نال اُڈا کے لے جاندا اے۔ ایس مُصلی دا نشانا کدی نہیں اُکدا......“ منگے اِک واری فیر فولاد خان نُوں چیتا کرایا کہ اوہ اِک غلط حرکت دا نتیجہ بھگتن لئی تیار رہوے۔

اوہدے نگر نگر مجید وی اندروں بندوق کڈھ کے آ گیا۔ ڈیرے اُپر کھلوتی سرگھی تدوکنی ایہہ سارا تماشا بے چنتی کھلوتی ویکھدی رہی بس پرت کے کدی کدی دریا دے کنڈھے ول تک لیندی جتھے اوہنوں نیکا گھوڑے چراؤندا دِس رہیا سی۔

نیکا اوس ویلے دریا دے کنڈھے اُتے گھوڑے سیدھدا پھر دا سی۔ جدوں اوہنے جھانگڑیاں نُوں ڈیرے ول جاندیاں تکیا۔ اوہنے اپنے ہتھ وِچ پھڑی رسی اپنے گھوڑے دی کاٹھی نال ولھیٹ دِتی جیہڑا اوہ اِک گھوڑے نُوں سیدھن تے سکھان لئی کھول کے اوہدے گل وِچ سٹ کے اوہنوں قابو کرن دی آہرے لگا سی۔ اوہدی نگاہ اچانک ڈیرے ول اُٹھیوی تے اوتھے اوہنوں گھڑ سواراں دا مجمع دِسیا۔ اوہ گھوڑے اوتھے ای چھڈ دا اپنے گھوڑے نُوں اڈی ماری تے اوہنوں ڈیرے ول جاندی راہ اُپر پا دِتا...... اوہنے چاچا قاسم دے ڈیرے دے ساہمنے سڑک اُپر رُکدے جھانگڑیاں دے گھوڑے تک لئے سن۔ فولاد خان نُوں کسے دا کوئی ڈر خوف نہیں سی۔ اوہدی کنڈ نگر کھلوتے پندراں ویہہ قندھاریئے سوار ننگیاں تلواراں کڈھ کے اوہدی جان دی راکھی کرن لئی تیار کھلوتے سن۔ فولاد خان اِنجے گھوڑے اُتے بیٹھا وارو وار سرگھی نُوں تکی جاندا تے اوہدے اُتے قربان ہو رہیا سی۔

”تُوں افغانی انگوراں وچوں کشید کیتی خالص شراب ایں۔ حد ہو گئی پکے انگوراں دا ایہہ گُچھا ہُن تک میری نظراں توں کویں اوہلے رہیا۔ ایہنوں تاں میرے بسترے وِچ ہونا چاہیدا سی“ اوہدے اندر بیٹھی ہوس دی گرمی اگ بن کے اوہدے پُورے وجود نُوں ولھیٹ لیا۔ ایہہ سوچ کے

اوہنے گھوڑے نُوں ہولی جیہا اڈی ماری تے گھوڑا ہولی ہولی قاسم دے ڈیرے ول ٹورنا شروع کیتا۔ پر راہ وچ پہاڑ ورگا مصلی شاہو ہتھ وچ برچھا اوہدے سینے دا نشانا بنھ کے لئی کھلوتا سی تے اوہدے نال مجید اوہدے ول بندوق سدھی کیتی کھلوتا سی۔

''مہنگیا ایس خنزیر نُوں ایہدی زبان وچ دس گھوڑا ایتھے ڈک لے۔''

''اپنا گھوڑا ایتھے ڈک لے تے کلمہ پڑھ لے کابلیا'' مہنگے مصلی دا آکھیا دُہرا دِتا۔

فولاد خان بڑی حقارت نال اِک واری مہنگے تے دُوجی واری نگاہ پھیر کے شاہو مصلی ول تکیا تے تھک دِتا۔ پر فولاد خان تے اوہدے ساتھی گھڑسواراں دے آل دوالے ڈیریاں توں آون والیاں دا گھیرا وی تنگ ہو رہیا سی۔ مہنگا اوہدے گھوڑے دے نال نال ٹر رہیا سی تے فتح سنگھ تے سُندر داس اوہنوں اپنیاں برچھے تے تلوار دی زد وچ رکھ لیا۔ پر اوہ رُکیا نہیں اینج اگانہہ ودھدا رہیا تے اوہدا گھوڑا شاہو دے برچھے دی انّی دے مُونہہ اگے آ کے رُک گیا۔ گھوڑا مصلی نُوں ویکھ کے ترٹھا۔ مصلی دے ہتھ وچ پھڑیا برچھا گھوڑے دے متھے وچ پُڑیا تے گھوڑا اُکدیا۔ فولاد خان بڑا اوکھا ہو کے اپنا گھوڑا قابو کیتا تے نیام وچوں اپنی تلوار کڈھ لئی۔

''مہنگیا ایہنوں آکھ ہُن گھوڑا پرتا لے۔'' سردار فولاد خان جھانگڑی دی کنڈ مگروں نیکے دی اواز گونجی۔ اوہدی اواز وچ نفرت دا زہر بھریا سی۔

''نیکا آکھدا اے فولادیا اپنا گھوڑا پرتا لے'' مہنگے فارسی وچ ترجما کے فولاد خان دے کنیں اواز اپڑائی جیہڑی سُن کے پہلاں ای فولاد خان اپنے کن کھڑے کر لئے۔

ایہہ اوہ اواز سی جیہڑی کن پئی تے فولاد خان نُوں اپنا گھوڑا ڈکنا پیا۔ اوہنوں ایہہ اواز نہیں سی بھلدی۔ اوہنے ایہہ اواز جس رات نادر شاہ دے لشکر اُپر پچھاڑیوں حملہ ہویا، اوس ہنیری رات وچ اپنی حیاتی وچ پہلی واری سُنی جہڑی اوہنوں کدی نہیں سی بھلنی ایہہ اواز اوس رات جس پاسیوں وی رات دے ہنیرے وچ گونجدی اوس پاسے لشکریاں دیاں لاشاں گردیاں سن۔ اوس رات فولاد خان دا پیو لشکر خان نیکے دے ہتھوں اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے قتل ہویا تے فولاد خان نے اپنی جان بڑی اوکھی نیکے دے وار کولوں بچائی تے شام پور تے کشن نگر دیاں زنانیاں، کُڑیاں تے بالاں دا اِجڑ جیہنوں لشکر وچ نادر شاہ اوہدی نگرانی وچ دتا سی چھڈ کے نس پیا۔ اج وی اوہا اواز فیر اوہدے آل دوالے گونج رہی سی۔ اوہ ترٹھ کے پرتیا۔

فولادخان نے گھوڑا ڈک لیا۔ اوہدیاں ہوس ناک اکھاں جہڑیاں تیر وانگ سرگھی دے انگ انگ وچ کھبیاں سن۔ اوہ جناں اوہدے پنڈے ول تکدا، اوہدے جثے وچ اینے ای ودھ جھٹکے لگدے۔ اوہدے پنڈے اندر خون دی گرمی تے پھرتی کُجھ ہور تیز ہوگئی۔ اوہ اپنے آل

دوالے کھلوتی موت توں بے خبر ایس ویلے ہوس دا پجاری بن چکیا سی تے اوس کڑی نُوں اپنے بسترے وچ لیٹیا خیال رہیا سی۔ جھانگڑی سردار اگانہہ ودھدے اپنے گھوڑے دیاں واگاں اوتھے ای کھچ لئیاں۔ اوہدے قبیلے دے ساتھی وی نیڑے آن لگے۔ فولاد خان گھوڑا پرتیا تے ساہمنے چٹے گھوڑے اُپر بیٹھے گھبروٹوں تک کے اوہدے جُثے وچوں خوف دی اِک سرد لہر گزردی گئی۔ کھڈیاراں ورگے جُثے، بازور گیاں اگ ورساندیاں سُرخ اکھاں کسے زخمی شیر ورگا غضب ناک چہرہ لئی اُچا لماں نیکا اوہدے ساہمنے گھوڑے اُپر بیٹھا اوہنوں ای گھوری جاندا۔ اوہ کسے سورمے وانگ ای ہتھیار بند اپنے گھوڑے اُپر چُست بیٹھا اوہنوں اکھاں جھمکائے بغیر گھوری جاندا جیہدے بارے اوہنے سُنیا سی:

''نیکا اپنے دُشمن دے پَیراں ہیٹھوں بھوئیں تے سِر اُتوں اسمان کھچ لیندا اے۔'' ہُن وی اِنج ای ہویا۔

نیکے ہتھ وچ پھڑیا برچھا اُلریا اوہدے سِر توں اُچا ہویا تے اوہنے جھانگڑی سردار ول کھچ ماریا۔ برچھا تیر وانگ اڈدا ہویا سردار فولاد خان جھانگڑی دے کھبے پٹ وچوں ماس چیردا پار ہوکے اوہدے پٹ وچ پھس گیا۔ اگلے نے اوتھوں دا ای نشانہ بنھیا۔ جھانگڑی سردار ایس اچانک حملے واسطے تیار نہیں سی۔ برچھے اوہدے بکاٹ کڈھ دِتے۔ اوہنوں ہُن اندازہ ہویا کہ اوہ نادر شاہ دے لشکر نال کسے وستی نُوں اُجاڑ تے لُٹ نہیں سی رہیا تے نہ وسنیکاں دیاں زنانیاں تے کُڑیاں چاون لئی کھلا پھردا سی۔ اوہ اِک وستی دے وسنیکاں دے گھیرے وچ ولیا کھلوتا سی جیہڑے مرن مارن توں ولان والے نہیں سن۔

''کابل قندھار ایتھوں بہت دُور ہن قندھاریئے توں بار وِچ میری جُوہ وچ کھلوتا ایں۔ اگے دریا پچھے دریا تے آل دوالے نیلی بار دے جانگلی۔ نسن دی کوئی راہ نہیں اے۔ اپنے گھوڑے تے بندے میری جُوہوں کڈھ لے تے آپ وی ایتھوں دفعان ہو۔'' نیکا غضبناک کھلوتا سی تے نالے اوتھے آل دوالے کھلوتے علاقے دے وسنیک وی۔

مہنگے اوہنوں حرف بحرف نیکے دا سُنیہا فارسی وچ ترجما کے سُنایا۔ فولاد خان آل دوالے نگاہ ماری اوہ چوانہہ پاسیوں علاقے دے گھبرواں دے گھیرے وچ سن۔ اوہناں دا ایتھوں بچ کے نکلنا اوکھا سی۔ اوہنے اپنا گھوڑا اوتھوں کڈھن وچ ای اپنی خیر جاتی۔

''اج دی معافی مُڑ ایہہ غلطی نہ کریں۔ بیلے دے جس جھانگڑ وچ توں وسدا ایں اوس دے چار چفیرے دریا وگدا اے تے ساڈے دریاواں نُوں نویں تارو بوڑن دی پُرانی عادت اے۔ اوس جھانگڑ دا میں اک اِک رُکھ گنیا ہویا اے۔ اوہدے اندر باہر نکلن وڑن والے

سارے لانگھیاں وِچ لگن مٹی کھیڈیاں میں ہوش سنبھالیا اے'' مہنگے، نیکے دا ایہہ آکھیا وی سارا فارسی وِچ ترجما کے اوہنوں سُنا دِتا۔

جھانگڑی سردار نُوں برچھے ہتھوں لگن والے پھٹ نے ناکارہ کر دِتا۔ پٹ وِچوں وگدا لہو ویکھ کے اوہدا سِر چکران لگا۔ نیکا اپنا گھوڑا ٹوردا اگانہہ ہویا تے اپنی بندوق کڈھ کے اوہدے سنگھے اُپر رکھ دِتی۔

''تُوں ایتھے وَسن آیاں تے بندے دا پُتر بن کے رہیو۔ شیطان دا پُتر نہیں۔ میری اک گل چیتے رکھیں۔'' نیکے اپنی بندوق دی لمی نال اوہدی سنگھی وِچ تُن دِتی۔ ''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا، پیڑ یا گھوڑا تے بھری بندوق میری ہوند، ازادی تے خود مختاری دی ضمانت نیں جیہڑا میری جُوہ وِچ زوری پیر رکھے یاں ایہدے ول ملوٹی اکھ نال تکے اوہ میرا دشمن اے۔''

''نیکا آکھدا اے ...... فولادیا......'' مہنگے نیکے دا آکھیا فارسی وِچ ترجمہ کر کے پیڑ تے دہشت نال دوہرے ہوئے کھلوتے جھانگڑی سردار دے کناں تک اپڑا دِتا۔ فولاد خان آل دوالے اک واری نظر پھیر کے تکیا اوتھے سینکڑے جانگلی ہتھاں وِچ سانگاں، چھویاں، برچھیاں لئی اوہدے تے اوہدے بندیاں دے آل دوالے گھیرا گھت چکے سن۔

جھانگڑی سردار اوتھوں اِک لفظ مُونہوں کڈھے بنا نیکے نُوں گھوریاں پاؤندا نکلیا۔ اوہنے تے اوہدے بندیاں پرت کے وی نہ ویکھیا۔

''پڑ چھڈ کے نسن والا اِک ہور دیہاڑے پرت کے لڑن لئی جان بچا کے نسدا اے۔'' نیکا اوہنوں گھوڑا نسائی جاندے نُوں تکدا آکھن لگا، جیہڑا جاندیاں جاندیاں اپنی لت وِچوں برچھا کھچ کے کڈھدا۔ سٹ کے اوہدے ساہمنے سُدا لہو چوندی لت لئی اوتھوں نسیا۔ ''ایدے کولوں ہشیار رہنا۔''

ایہہ گل شام پُور دی اوس شامیں اپڑی۔ لوکاں نُوں حریانگی تے فکر نے آن گھیریا۔ سردار فولاد خان جھانگڑی نال نیکے دا ایہہ پہلا ٹاکرا سی۔ فولاد خان اوس مگروں ڈیرے اُتے تے کدی پیر نہ رکھیا پر ایس گل دے ہوون دے کُجھ دِناں مگروں اوہ سِدھا شام پُور جا وڑیا۔ ڈیگر ویلا سی جدوں جھانگڑی گھڑ سواراں دا جتھا جیہڑے چالھی پنجاہ توں کُجھ ودھ سن، دھوڑ اڈاؤندا ای نیکے دے ڈیرے کولوں لنگھیا۔ نیکا اوہناں نُوں پتن تے اُتر کے شام پور آون والی سڑک اُپر پیندیاں ویکھ چکیا سی۔

''شاہو گھوڑے لے کے اپڑ، میں پنڈ چلیاں۔'' اوہنے گھوڑے شاہو دے حوالے کیتے تے اپنا گھوڑا ڈیرے ول دوڑا دِتا۔

☆☆☆☆☆

(14)

نیکا جھانگڑیاں توں پہلاں ای اپنے ڈیرے تے اپڑیا۔ ڈیرے اُتے مجید، عائشہ، ماں وڈی، راجی، رضو کوئی وی نہیں سی۔ اوہ سارے پنڈ جا چُکے سن۔ دُور چاچا قاسم دا ڈیرہ وی لگ ملگا پیا سی۔ چاچا قاسم تے سرگھی ڈیرے توں ڈیگر ویلا ہوون توں ہمیش پہلاں ای نکل جاندے۔ گھر اپڑ کے کھاون پکاون دا وی سرگھی نے آپیں کرنا ہوندا۔ ساہمنے سڑک پار فتح سنگھ اوہدے بجے منّے سُندر داس تے لوک مڈھ مہنگے دے ڈیرے وی سکھنے ہو چُکے سن۔ پنڈ جدوں دا نویں سریوں اباد ہویا، لوک ڈیریاں توں چھیتی کم مُکا کے گھروں گھریں ٹُر جاندے۔ اجے وی کرن والا ہر گھر وچ بتھیرا پیا سی۔ لوک زمیندارے توں ویلھے ہو کے باقی ویلا اپنیاں کوٹھیاں تے حویلیاں دا پچھے رہ جان والا کم کار تے اوہناں نُوں ساںبھن سُتراون وچ لگے رہندے۔ گھڑ سوار سِدھے شام پور جا رہے سن یاں شام پوروں لنگھ کے اگلے پنڈ جا رہے سن، کوئی پتہ نہیں سی۔ پر اوہناں بجے کھبے کسے ڈیرے دا کوئی نقصان نہ کیتا۔ نیکے دے گھوڑے ڈیرے اُتے اپڑ چکے سن۔ اوہنوں شلہو نال رل کے گھوڑے واڑے وچ ڈکدیاں شام پے گئی۔ اوہدا ذہن اجے تک جھانگڑیاں بارے جھلیں وچ پیا سی۔ اوہ کدھر گئے نیں تے کیوں گئے نیں۔ اچانک اوہنوں کُجھ خیال آیا کہ ایہناں آبیاں جابیاں دا مطلب کیہ اے؟

''ہووے نہ ہووے ایہہ چاچا قاسم دے گھر گئے ہون۔'' ایہہ خیال ذہن وچ اوندیاں ای اوہنے سارے کم اوتھے ای چھڈ کے گھوڑا سنبھالیا، ڈیرے دی راہ توں نکلدا، پنڈ جان والی سڑکے چڑھیا تے بجے پرت کے سدھا پنڈ ول گھوڑا دوڑا دتا۔

چوک وچ اپڑیا تاں اوہدا خیال کُجھ اینا غلط وی نہیں سی نکلیا۔ سردار فولاد خان جھانگڑی چوک وچ پنڈ دے دارے اُتے بیٹھا سی۔ اوہدے نال پنج ست بندے منجیاں اُتے بیٹھے سن تے باقی دے چاکھی پنجاہ ہتھیار بند جھانگڑی اپنیاں گھوڑیاں اُپر سوار چوک وچ کھلوتے سن۔ پنڈ دے

چوک وچ لال کپڑیاں والا پنڈ دا مراثی ''لہولہان'' کھلوتا سی۔ مراثی دا ناں تے کجھ ہور سی جیہڑا کہ لوکاں نوں وسر چکیا سی پر اوہ شام پور تے آل دوالے کئیں پنڈاں تے علاقیاں وچ ''لہو لہان'' دے ناں نال منیا پرمنیا سی۔ اوہدا المیہ ایہہ سی کہ اوہ جتھے وی ساک کراوندا یاں ساک کراون لئی گھلیا جاندا، اوس گھروں لہولہان ہو کے ای نکلدا۔ اک تے گل کرن لگیاں اوہ ڈانگ سر وچ کڈھ ماردا۔ دوجا تجی اکھ کدی کدی بلاوجہ پھڑک وی جاندی۔ اتوں ہر ویلے پائی لال پشاک جیہدے وچ لال دھوتی، لال جھگا، لال پگڑی پیراں وچ لال جتی، اتوں داڑھی مچھاں تے سر دے وال وی مہندی لا کے لالوں لال کیتی رکھدا۔ اوہ ہرلحاظ نال اندروں باہروں اک لہو لہان بندہ سی۔ ایناں ساریاں خوبیاں تے اپنی بھرویں شخصیت نال اوہدیاں خدمتاں کولوں فیض گھدن، پاون، ویہاجن تے اٹیرن تے شام پور دے مجبور سن کہ اوہ پنڈ دا کلم کلا مراثی سی تے سارا پنڈ اوہدا سیپی۔ لہولہان اپنے پرہیاں دا بھرواں خیال رکھدا تے جس بندے نال وی اوہنوں واہ پیندا اوہنوں وی اپنیاں گلاں تے حرکتاں نال لہو لہان کر کے اوہدے ویڑھیوں نکلدا۔ پر ردعمل وچ آپ لہو لہان ہوون مگروں وی اوہناں دی سیوا وچ کوئی گھاٹ یاں کسر نہ چھڈدا۔ دوجی صورت وچ ورھے مگروں پرہیاں کولوں دانے لبھن دا مسئلہ خراب ہو سکدا سی۔ اج اوہدے نال انہونی ہوئی۔ کشن نگر وچ پہلاں اک کرائے ساک وچ جھیڑے اٹھ کھلون مگروں ذمہ وار اوہنوں متھیا گیا۔ گڑی دی سس تے سوہرے کولوں چھتر کھا کے اجے چوک وچ وڑیا سی کہ جھانگڑیاں دے ہتھ چڑھ گیا۔ سردار دے دو بندیاں اوہنوں چکیا تے سِدھے ساہمنے چاچا قاسم دے بوہے ساہمنے آن کھلوایا۔ لہولہان نوں پتہ سی کہ سرگھی نیکے دی منگ اے، اوہدے اگے تے پچھے موت کھلی سی۔ اوہنے اپنی جان بچان لئی چاچا قاسم نوں جیہڑا اوس ویلے ویڑھے وچ منجی اپر باہروں تھک کے آیا لماں پیا سی، اوہنوں سلام لیا نہ دعا اوہدے سر وچ سرگھی دا ساک منگن دی ڈانگ کڈھ ماری۔

''چاچا قاسما...... باہر تیرے بوہے تے جھانگڑی سردار کھلا اے تے تیتھوں سرگھی دی بانہہ پیا منگدا اے...... دس تیرا کے جواب اے؟''

قاسم دے سر اتے جویں کوئی بم دا گولا ای ڈھٹھا اوہ ہڑبڑی کے منجی اپر سِدھا ہو بیٹھا۔ اوہنوں یقین نہ آیا کہ اوہدے کن جو کجھ سن رہے سن اوہ اوہا سی۔

''توں میرے نال گل پیا کریندا ایں لہولہان۔'' چاچا قاسم تسلی کرن لئی اک واری فیر پچھیا۔

''چاچا قاسما جے یقین نئیوں آوندا تاں باہر نکل کے آپئیں بوہے تے ویکھ لے۔'' لہولہان

بڑے جوش نال بولیا۔ اوہنوں کائی اُمید بجھی کہ خورے چاچا قاسم نُوں اوہدی گل چنگی لگی اے۔

سرگھی اوس ویلے چلھ وچ پھوکاں مارے کے دُھکھدے دُھوئیں وچوں اگ بالن تے کُنی پکان دی آہرے لگی سی۔ اوہدے کنیں وی ایہہ اواز پئی تے اوہنوں چلھ پھوکنا وسری گیا۔ اوہنے اک واری پرت کے لہولہان ول تکیا، جیہڑا اوہدے ول کنڈ کیتی چاچا قاسم نُوں جھانگڑی سردار دیاں تعریفاں دے پُل بنھن وچ جُٹیا سی۔ اوہ چپ کر کے اپنی چُنی نال اپنا دھوئیں نال بھریا چہرہ تے پانی آوندیاں اکھاں صاف کردی چلھ اگوں اُٹھی۔ براندیوں لنگھدی بجے کوٹھے وچ وڑی طاق نکروں شام لگی ڈنگوری کڈھی تے دوہاں ہتھاں وچ قابو کیتی۔ لہولہان دے سر اُپر آ کھلوتی۔

''لہولُہان...... تینوں لوک اُنجے لہو لُہان نہیں آکھدا...... تیرے کرتوت ای ایہا جیہے نیں......'' لہولہان پچھانہہ پرت کے تکیا تاں سرگھی اوہدے سر اُپر ڈانگ اُگری کھلوتی سی۔

''تینوں کائی شرم حیا ہے۔ تُوں ایڈا انھا ایں تینوں پتہ نہیں اے میں نِکے دی منگ ہاں'' آکھدیاں سرگھی دوہاں ہتھاں نال اُگری ڈنگوری سِدھی اوہدے سر وچ کڈھ ماری۔''تے اُتوں توں دھاڑویاں دا ساک لے آئیاں اوہ وی میرے لئی؟''

لہولُہان نُوں سر اُپر ہتھ رکھ کے اپنا بچا کردیاں کردیاں وی ڈنگوری دی سٹ سر دے بجے پاسے لگ ای گئی۔ اوہ وی اوہدے لئی بتھیری ہو پئی پہلاں ای کانے وانگ وجود والا بندہ سی، اک واری بھوں کے ڈھٹھا پر چھیتی بھوں اُٹھے پگڑی ہتھ وچ پھڑدا سرپاٹا لہولہان ہویا ویڑھیوں نکلیا۔ باہر بُوہے مُوہرے جھانگڑی سردار دے بندیاں اوہناں قابو کر لیا۔ فولاد خان اوہدی حالت تک کے حیران ہویا۔

''ایہہ ساک کراون لئی گھلیا تے اگوں سر پڑا کے آ گیا...... ایہدے بھا کیہ بنی...... کُجھ دس پا مینوں وی اوئے لہولہانا خنزیرا......'' فولاد خان چوک وچوں نس دی آہر کردے لہولہان مراثی دے اگے گھوڑا کر کے اوہنوں ڈک لیا۔

''فولادی سرکار...... اجے وی کُجھ دسن پُچھن دی لوڑ اے......'' لہولہان اپنے پاٹے سر اُپر آپ ای پگڑی بنھن لگ پیا۔

نِکے تے سرگھی دا منگیوا قاسم تے نِکے دے پیو احمد حیات جیہڑے آپس وچ پتریر، بے سواندری، نکیاں ہوندیاں دے بیلی تے پنڈ وچ ای اک دُوجے دے گوانڈھی سن نے جمدیاں ای سارا ای کر چھڈیا۔ سرگھی، نکیاں ہوندیاں ای مہاندرے والی سی۔ وڈی ہوئی تے اوہدی جوانی نے آل دوالے دے سو پنڈاں وچ بڑے رولے پوا دتے۔ قاسم اُک کے اپنی دھی نُوں گھر بہا

دِتا۔ اوہ زری ڈیرے تے جا سکدی سی۔ نیکے تے سرگھی دے منگیوے نُوں جاندیاں بُجھدیاں وی لوک قاسم دا پُو ہا بھندے رہندے۔ قاسم دے انکار نُوں لوک لکھ نہ جاندے تے اوہدے کولوں دھی دے ساک لئی تقاضے، منتاں ترلے تے وِچ دھمکیاں شمکیاں وی دین توں نہ ولاوندے۔ پیو دی کلم کلی دھی سی، دو مربعیاں دی مالک وی، ایس لئی جیہناں دے گھر پُتر ہان اوہ سرگھی نُوں ویکھ اپنے ہتھاں تے دندیاں وڈھدے پھردے سن ...... جیہڑا اوہدے گھروں نکلدا باہر جا کے ایہا دسدا کہ قاسمے ہاں کر دتی اے پر جدوں قاسم کولوں پُچھیا جاندا تے اگوں نہ نِکلدی۔ ہوندیاں ہوندیاں سرگھی دے حسن جوانی دے چرچے رولا بن کے جھانگڑی سردار فولاد خان توڑی وی جا اپڑے جیہڑا پہلاں ای چار پرنیوے دس باراں زنانیاں اپنے حرم وِچ رکھ کے دس باراں جاتکاں دا پیو وی بن چُکیا سی۔ دس باراں ٹبریاں دا کلا سر دا سائیں سی۔ پر اجے اوہدی ہوس کدھرے کھلوت نہیں سی کر رہی۔ جدوں دا اوہنے سرگھی نُوں تکیا نگروں نیکے اوہدے پٹ وِچ برچھا ماریا، اوہنے سرگھی نُوں موت حیاتی تے اپنی عزت بزتی دا مسئلہ بنا لیا۔ نیکے والی حرکت مگروں اوہدے لئی چُپ رہنا اوکھا ہو گیا اتے اوہ وی اج ساک منگن لئی آپو، سنے قبیلے دے، شام پُور وسیندی اپنی برادری دے، منصب خان جھانگڑی نُوں نال لے کے چاچا قاسم دے بُوہے تے آ وڑیا۔ دھاڑویاں نُوں بغیر اجازت ویڑھے وڑدا تک کے..... قاسم نُوں یقین ناہی اوندا۔ ایہہ جو کُجھ اوہدے نال اج ہو رہیا سی۔ اوہنوں ایہا لگا جیوں اوہ باہواں کڈھن آئے سن۔ اوہ اگوں اُٹھ کے اوہناں نُوں ساواں ہو پیا:

''میری دِھی کلیاں ہوندیاں دی نیک حیات دے دی منگ اے..... 'میرا بیلی مر چکیا اے..... میں اوہنوں زبان دِتی..... پھر نہیں سکدا..... دُوجی گل دھنگاچے نال ساک اساں کدی نہ دِتے..... میرے ویڑھیوں باہر نکلو''

''اوہ زبان کیہڑی جیہدے توں بندہ پھر نہ سکے'' قاسما فولاد خان بُھوتر گیا۔

''اج تے میں گل کرن آیاں، چیتا رکھیں تے اج توں پچھے کوئی ہور سرگھی دا ساک منگ کے تینوں تکلیف وی نہ دیسی۔'' اوہ آکھدا ویڑھیوں نکل گیا۔ ''توں دیہاڑا سوچ کے دس میں سہرا بنھ کے تے جنج لے کے کدوں آواں؟۔''

اِنج اپنے ولوں اوہ ایہہ منگیوا پکا کر گیا تے قاسم نُوں سوچ کے دیہاڑا دسن دا حکم وی دے گیا۔ لہو لہان مراثی تے بُوہے توں باہر چوک وچ کھلوتا سی۔ فولاد خان جھانگڑی باہر نکلیا تے منصب خان جھانگڑی جیہڑا اوہدی برادری دا ایس پنڈ وِچ وسدا اِک مدھرے قد دا گھڑتنے طرز دا

طوطے دیاں اکھاں والا ہمیش طوطے رنگ دی کابلی پشاک وِچ رہن والا، طوطے رنگ دی پگڑی بنھن تے طوطے دی اواز والا اِک طوطا بندہ سی نُوں نال کے دارے اُپر گھتیاں منجیاں اُپر دووِیں اِک دُوجے دے ساہمنے بہہ کے کُجھ گِٹ مِٹ کرن لگ پئے۔ چوک وِچ رولا پیا تے آل دوالے بنے گھراں دے وسنیک بُوہے کھول کے باہر نکلے۔ سبھ توں پہلاں فتح سنگھ باہر نِکلیا مگرے سُندر داس، مہنگا وی نکل آئے۔ کُجھ دیر مگروں نیکا وی اوتھے اپڑ گیا۔ نیکے نُوں چوک وِچ چھتر کھا کے کھلوتا لہولہان اج حقی سچی لہولہان ہویا کھلوتا دِسیا۔

"تیرے ان بھوندے دے کم ای ایہا جیہے نیں تینوں لہولُہان ہوون دا شوق اے......" مہنگا نے اوہدے نال اپنے بھاویں اظہارِ ہمدردی کیتا۔

"میں قسمت ای لہولُہان لے کے جمیاں۔ ایہدے وِچ میرا کیہ قصور اے۔" مہنگے دی گل سُن کے اگوں لہو لہان احتجاج کیتا۔ مہنگے اوہدے سِر اُتے اپنی پگ پاڑ کے پٹی بنھی تاں اوہدے سِروں لہو چونا بند ہویا۔

فتح سنگھ، مجید، مہنگا، سُندر داس تے پنڈ دے ہور کئیں گبھرو وی پنڈ وِچ اِک پاسے کھلوتے ایس گل بارے سوچدے سن۔ پنڈ وِچ وسدا منصب جھانگڑی دارے اُتے سردار فولاد خان جھانگڑی دے ساہمنے بیٹھا ہولی ہولی کُجھ گلاں باتاں کر رہیا سی۔ نیکے دا چٹا گھوڑا چوک وِچ وڑیا تے اوتھے سناٹا چھا گیا۔ ساریاں دا دھیان اوسے ول ہو گیا۔ نیکے دا شک ٹھیک نِکلیا۔ چوک وِچ کھلوتے سِر پاٹے لہولہان کھلوتے مراثی تے دارے دِیاں منجیاں اُپر بیٹھے جھانگڑی قبیلے دے سردار فولاد خان جھانگڑی تے اوہدے لگدے سردار منصب خان جھانگڑی نُوں تک کے اوہنوں ساری کہانی سمجھ آ گئی۔ جھانگڑی سردار نیکے نُوں تکدیاں ای دارے توں اُٹھ کھلوتا۔ اوہدے نال آئے گبھرو گھڑ سوار کُجھ گھابرے۔ چوک وِچ اکٹھے ہوون والے پنڈ دے گبھرواں دی گنتری کُجھ ودھدی جا رہی سی تے گھوڑے اُپر سوار نیکے نُوں چوک وِچ وڑدا تک کے جویں اوتھے ہر شے وِچ جان پے گئی۔ جھانگڑی سردار مالا وِگڑدا تک کے چھیتی نال اُٹھ کھلوتا۔ سردار فولاد خان جھانگڑی اُٹھیا دھون اکڑائی تے سینا چیڑا کر کے مچھاں نُوں وٹ دیندا تے سر اُپر رکھی کالی پر بھاری پگڑی نُوں سنبھالدا دارے دے اُچے ویڑھے دِیاں پوڑیاں اُتریا تے اگے کھلوتے اِک جھانگڑی کولوں اپنے گھوڑے دی واگ پھڑ کے گھوڑے اُپر سوار ہویا۔ نیکے نُوں خونی نظراں نال تکدا اپنے سواراں نال چوک وِچوں نکل گیا۔ ایہہ جھانگڑی سردار نال نیکے دا دُوجا ٹاکرا سی۔ اوہنوں پتہ سی، اوہنے نادر شاہ دے لشکریاں نال رل کے ایس چوک وِچ نیکے دے پیو احمد حیات، فتح سنگھ

دے پیو بھانبڑ سنگھ تے سُندر داس تے پیو کبیر داس نُوں قتل کیتا سی۔ تے ایہہ سارا کجھ نیکا وی بھُلن نُوں تیار نہیں سی۔ نیکے نے تے سارے چوک وِچ کھلوتے لوکاں تکیا کہ جھانگڑی سردار لنگا کے ٹُر رہیا سی۔

'نیکیا شریکتے دا مُڈھ بجھ رہیا اے یاں ٹھیا جا رہیا اے' سیانا سُندر داس ہولی جیہا اوہدے کن کول بولیا۔''پیر پھوک کے رکھیں اگلا اپنیاں چالاں ہشیاری نال چل رہیا اے۔''

جدوں تک جھانگڑی سردار دارے دی منجی توں اُٹھ کے دارے دِیاں پوڑھیاں اُتر کے اپنے گھوڑے اُتے سوار ہو کے چوکوں نہ نکل گیا، نیکے اوہدے اُپروں اپنیاں باز ورگیاں اکھاں نہیں سن ہٹایاں، جیہڑیاں کوئی اوکھی کر دین والی شے یاں مصیبت دے ساہمنے اوندیاں ای سرخ ہو جاندیاں جیہڑا ایس گل دا پتہ دیندیاں کہ نیکا ایس ویلے ہشیار سی تے کسے وی مشکل نال نبڑن تے اوہدا ساہمنا کرن لئی تیار کھلوتا اے۔ جدوں ماملا سرد ہو جاندا تے اوہدیاں اکھاں وی سرد ہو جاندیاں۔ اوہ اپنی اصلی حالت وِچ پرت اوندا، اج وی ایہا ہویا۔

''توں کتھے چلیاں؟'' دارے دیاں پوڑھیاں توں سردار فولاد خان جھانگڑی دے مگر مگر اُتر دے منصب خان جھانگڑی نُوں بانہہ نپ کے سردار فتح سنگھ اک پاسے کھچ لیا۔''ذرا میری گل سن کے وجّ۔''

چوکوں نِکلدا فولاد خان گھوڑا ڈک کے پچھانہہ پرتیا۔

''توں وجّ ایہہ ساڈے لوک دا بندہ اے میں ایہدے نال گل کرنی اے'' فتح سنگھ سردار فولاد خان جھانگری نُوں اگوں ٹُور یا۔

جدوں جھانگڑی لوکوں نکل گئے تے فتح سنگھ منصب جھانگڑی نال گل کیتی۔

''جھانگڑیا تینوں لوکاں وِچ جے وسنا نہیں آوندا ادب تہذیب توں وانجھا ایں تے ساتھوں سِکھ لے دِھیاں بھیناں سبھ دی عزت بہت ہوندیاں جے فیر کسے دا ساک منگنا ہووے تے پہلاں اوس گھر دے وڈکیاں نال بندہ کھل کے گل کے پچھنا پیندا اے جے اگوں اگلے مِلن تے راضی ہوون تاں گھر اویندا اے...... نڈھے تے اینتھے آپیں ہی مراثی نُوں نال لے کے ساک منگن لئی بُوہا جا کھڑکایا، انج وی کدی اج تک ہویا۔ اج دی ایس حرکت دی معافی مگروں کوئی نہ...... توں کیہ جاتا اسیں ایس ساری حرکت دا مطلب نہیں سمجھدے......''

ہُن وجّ...... کھلوتا مُونہہ کیہ تکیندا ایں ...... '' منگے اگانہہ ہو کے اوہدی کنڈ مگر سجا ہتھ دھر کے اوہنوں اگانہہ دھکیا۔ اوہ سارے نہیں سن چاہوندے جے نیکا ایس ماملے وِچ بولے۔ ایہہ ماملا ہو

رخراب ہووے۔
منصب جہانگڑی اپنا سرمُونہہ لکا کے چُپ کر کے اوتھوں نکل گیا۔ اوہ ایس پنڈ والیاں دا کُجھ کُجھ سُوہناں ہو چُکیا سی۔ اوتھوں نکلن وچ ای اپنی خیر جاتی۔ جدوں چوک لوکاں کولوں سکھنا ہو گیا، چوک وچ نرے مہنگا، سندر داس، فتح سنگھ تے مجید رہ گئے تے نِکا گھوڑیوں اُتریا تے رلکدا ہویا دارے دے ساہمنے آ کھلوتا۔ سردار فولاد خان جہانگڑی جاندا جاندا اج چوک وچ بڑیاں خطرناک گلاں کر گیا۔ اوہ جاندا جاندا اکھ گیا ''ایس پنڈ دے سارے لوک اج ساڈا جہانگڑی قانون سن لو'' فیر اوہ بولدا ای گیا:

''جے اپنے فیدے وچ نہ ہووے تاں دُنیا دا ہر بندہ غلط اے بھاویں اوہ کوئی فرشتہ ای کیوں نہ ہووے۔ تسیں ہمیش صحیح دُوجا بندہ ہمیش غلط جیہڑا تہاڈی نہ منے اگوں ڈنگا چبا ہووے۔ اوہدی عزت پت لاہ دیو آپیں مر ویسی۔ ☆ کسے دی وی دِھی بھین، بھومیں، زیور، ڈنگر، رکھ، چنگا لگے کڈھ لو جے کوئی اگوں بولے اوہنوں وڈھ دیو، جھوٹ بولنا، منافقت کرنا، دھوکا دینا بندے دا جماندرُو حق اے جے کوئی ہور تہاڈے نال ایہا کُجھ کرے تے اوہنوں ٹن دیو۔ ☆مال جیہدا وی ہووے جے لوڑ پوے تے جیہڑ نجیہڑ طریقے نال لُٹ لو کھو لو۔ ☆گناہ کردے جاؤ نالے توبہ وی کردے جاؤ۔ اوہنے معاف کرن دا وعدہ کیتا۔ ☆جیہڑا انصاف تے قانون دی گل کرے اوہنوں قانون دی مار دیو۔ ☆اُتوں اُتوں مسکین تے پاکباز بنے رہو تے اندروں اندروں وڈھی، کچی جاؤ کھائی جاؤ۔ ☆ادب تہذیب، شرافت، درگزر، نرمی، پیار محبت، سلوک کمزور بندے دے ہتھیار نیں ایہناں نُوں ورتن والے خطرناک جانوراں نُوں مارو۔ ☆دُنیا وِچ انصاف تے امن قائم رکھن لئی طاقت تے ظلم دا ورتا واجائز اے۔ ☆ دُنیا وِچ زرا زوآور زندہ رہ سکدا اے۔ لِسے توں ہشیار رہو۔ ایہنوں طاقت ملے تاں ایہہ وار کردا اے اوہدے اُپر اکھ رکھو۔ ☆مظلوم نُوں مارو ایس لئی کہ اوہ ہر ویلے طاقور بنن دے جتن کردا رہندا تے تہاڈی طاقت لئی مستقل خطرہ اے۔ مظلوم دی کھل وِچ اصل وِچ اِک ظالم لُکیا ہوندا طاقت مِلن مگروں اوہنے وی ظالم بن جانا اوس کل دے ظالم نُوں نہ بخشو۔ ☆انصاف، برابری، مساوات حقاں دی گل کرن والے نالوں ودھ کوئی خطرناک نہیں اوہنوں مارو نہیں تے اوہنے تہانُوں مار چھڈنا اے۔ ☆ازادی تے اپنے حقاں دی گل کرن لئی ہتھیار چُکن والا سبھ توں وڈا ظالم تے دہشت گرد اے اوہنوں ایہدا حق نہیں اوہنوں مارو۔ ☆جیہڑا انصاف منگدا اصل اوہا ظالم اے اوہنوں اِنج دا انصاف دیو کہ اوہنوں فیر ایس ظلم دی جرائت نہ ہووے۔ ☆جیہڑا تہاڈے لئی مسئلہ بنے اوہنوں کنڈا سمجھ کے راہ وچوں ہٹا دیو۔ ہر کم

وچ اپنی مرضی کرو۔ ☆ظلم وی کرو تے نالے مظلوم وی بنے رہو۔ ☆مطلب کڈھن لئی جھوٹ، منافقت، دھوکا، ات گردی، ظلم، قتل، لٹ مار سبھ جیز اے۔ ☆سچ بولن والے نوں ایناں مارو کہ اوہنوں اپنے سچ اُپر جھوٹ دا شک ہوون لگ پئے۔ ☆قتل کرو ہر کرتوت کرو معصوم وی بنے رہو۔''

جھانگڑی سردار اپنے قنون (Jhangri's Law) دس کے چوکوں نکل گیا تے اوہ پنجے ساہ کھچ کے پچھانہہ ہٹ کے منجیاں اُتے بہہ گئے تے ڈونگھیاں سوچاں وچ ڈُب گئے۔ ''اسیں اک نہ مکن والے عذاب تے گڑے دے مُونہہ اگے اون والے ہاں'' نیکے دی اواز جویں کسے ویرانے وچوں آ رہی سی۔ ''ایہہ حرکت اوہا کردا اے جیہڑا اپنے آپ نوں زبرا جاندا اے تے اوہدا کوئی خاص مقصد اے جیہنوں پورا کرن لئی اوہنے پوری تیاری کر رکھی اے..... سرگھی تے نرا اک بہانا اے..... شیواں نوں اپنی مرضی تے مطلب نال ٹرن دی راہ اُپر پاون دا''

''جاپدا اے ساڈے وسیبوں سکھ چین دا بُوٹا پٹیا گیا اے'' مہنگا فکریں پیا۔ ساڈے وسیب وچ کالا ناگ وڑ آیا اے۔''

سارے پریشانی دا شکار سن تے ایس نویں آون والے عذاب بارے سوچیں پئے سن۔ اگوں کسے دا کوئی جواب نہیں سی آیا۔ شام ہوچکی سی تے لوک گھروں گھریں بند ہو رہے سن۔ پنڈ دیاں ہنیریاں گلیاں وچ کدھرے کدھرے کوئی ڈیریاں توں چر کے گھر پرتن والے ٹُردے وِسدے۔ اجو کے وقوعے بارے سارے پنڈ وچ گل ہون لگ پئی اوہ پنجے وی ایس بارے فکر مند دِسے۔

''جھانگڑی سردار..... ساریاں حداں ٹپ گیا اے.....'' مجید ای گل شروع کیتی۔

''اوہدا ایسراں چاچا قاسم کولوں بانہہ منگنا دھنگاچا اے'' فتح سنگھ نوں ایہہ ساری گل برداشت نہیں سی ہو رہی۔ ''مینوں جھانگڑی سردار دے ارادے ٹھیک نہیں لگدے''

''ایہہ ویکھنا پوسی کہ ایہہ گل نرا ساک منگن تک ہے یاں فیر نیکے نال ویر دا مڈھ بنھن تے اوہنوں کسے مصیبت وچ پھہاون تے شام پور اُپر اپنا قبضہ جماون دا آہر اے'' سندر داس دا ذہن کسے ہور پاسے اڑیا ہویا سی۔

''جو وی ہے ایہہ چنگا نہیں ہویا جھانگڑیاں بہوں گندی حرکت کیتی اے۔ مینوں کسے وڈی مصیبت دی شروعات جاپدی اے۔'' مہنگا مصیبت کرن والی ہر شے کولوں ڈاڈھی نفرت کریندا۔

''حرکت سوچ سمجھ کے کیتی گئی اے تے ایہدے پچھے شطرنج دی پوری بازی وِچھی اے۔''

نیکے دے چہرے اُپر زہر بھری مسکراہٹ سی۔ ''ویکھنا ایہہ وے کہ اسیں بازی کسراں کھیڈ دے ہاں تے اوہ اپنیاں چالاں کسراں چلدے نیں ...... '' نیکا مسکراوندا اپنی تھاں توں اُٹھ کھلوتا۔ سارے اوہدے نال ای اُٹھے۔ ''جدوں تُجھل سمجھ آ جان تے اوہناں نوں کھولنا سوکھا ہوندا اے۔''

''ایہناں دیاں چالاں دا توڑ کیتا جا سکدا اے۔'' سُندر داس گل صاف کر دِتی۔ ''ایہہ شام پُورنوں اپنے تھلے لاون دا کھیڈ اے۔ سرگھی اُپر ہتھ رکھ کے نیکے نوں راہوں ہٹان دا منصوبہ اے۔''

''علموں بس کریں اوہ یارے تیرے اِکو الف درکار۔'' مہنگا کھلوتا ہس رہیا سی۔ ''ایہناں جھانگڑیاں اُنج پڑتے چنگا چنیا اے ایس گل دی اوہنوں نوں شاباش دینی چاہیدی اے ..... پڑ وی ساڈا تے ویلا وی ساڈا، بس چالاں اوہنے چلنیاں نیں تے اپنے آپ نوں اوہنے ننگا کرنا اے'' اوہ سارے اکٹھے ای ہس پئے تے ہسدے ہسدے گھروں گھریں ٹُر گئے۔ آون والے طوفان دا مقابلا کرن لئی اوہ سارے اِک مٹھ تے ذہنی طور تے تیار سن۔ نیکا کلا نہیں سی۔ اوہدے بیلی اوہدے لوک اوہدے نال سن۔ ادھی رات ہوئی تے سارا پِنڈ جویں اچانک ادھی نیندروں جاگ پیا۔ مراثی لہو لُہان ڈھول کُٹدا ادھی راتیں پنڈ دیاں گلیاں وِچ ہوکا دیندا پھردا سی۔ اوہدی اواز رات دا سناٹا توڑدی دُور تک سُنیدی۔

''چاچا قاسم دی دھی سرگھی تے جھانگڑی قبیلے دے سردار فولاد خان جھانگڑی دا منگیوا ہو گیا اے سارے پنڈ نوں ودھائیاں ہوون۔''

☆☆☆☆☆

(15)

گھر وچ نیکے دے پروارنوں ہر پاسیوں فکراں نے آن گھیریا۔ جھانگڑی سردار چوٹی توں ہتھ گھتیا کلا ٹھوک کے پڑ وچ اپنا ٹل وکھایا تے شریکتے دا ڈھول کٹیا۔ سارے کم چھڈ کے اج بڑے دناں مگروں سارا پریوار گھر وچ جڑ کے بیٹھا۔ ماملا مجید توں نکے نیکے دے پرناون دا سی۔ ماں وڈی، عائشہ، رضو تے مجید سارے سر جوڑی بیٹھے سن۔ گھر وچ ہمیش چپ پھرن والی نیکے دی نکی بھین عائشہ وی اج بول رہی سی۔ اوہنے وی راتیں جھانگڑیاں دا دوایا ہوکا سُنیا۔

''اجیہے پلیت سُنے نہ ڈٹھے ایہہ بہوں ماڑا ہویا۔ ہُن نیکے تے سرکھی دا پرنیوا جتا چھیتی ہو وَنجے اینا ای چنگا اے'' ستارویں ورھے وچ پیر رکھدی عائشہ دیاں اکھاں وچوں وی ساری رات نیندر غیب رہی۔

گھر وچ سبھ توں نکی سدھی سادی معصوم جیہی شکل والی ہر ویلے گلابی رنگ دے دوپٹے نال بُکل ماری چہرہ لکا کے پھرن والی عائشہ نوں اپنے بھرا دی فکر سبھ توں ودھ سی۔ کدی کدی تے اوہدا گھر وچ ہونا نہ ہونا اکو برابر جاپدا پر نیکے نوں سبھ توں ودھ اوہدے بے ضرر وجود دا احساس رہندا۔ اوہ جدوں وی کوئی گھوڑا ویچدا یاں پردیس جاندا کسے ہور لئی کُجھ لیاؤندا یاں نہ لیاؤندا اپنی نکی بھین لئی کپڑیاں دا جوڑا، کدی جُتی، کدی مُلتانی ونگاں تے کدی لہوروں گہنے لے اؤندا۔ بھین بھرا دا ایہہ واک سلوک گھر وچ عائشہ دا پلا بھارا رکھدا۔ جد کہ چُھری وانگ زبان چلاون والی کوریاں اکھاں والی بھرجائی رضو نوں نیکے دے وِواہ دی جلدی ایس لئی وی رہندی کہ جدوں ماں وڈی دیاں دونوںہاں گھر وچ ہوسن تے اوہنوں ویلے کویلے دب کے رہن توں کُجھ ساہ لین دا وِہلا ملسی۔ اوہنوں ہر ویلے مصلے اُپر بیٹھی تسبیح رولدی گھر وچ چلدی پھردی ہر شے اُپر اکھ رکھن والی ماں وڈی کدی کدی اُکا چنگی نہ لگدی اوہنے کھلوت اوودوں کیتی جدوں اوہنے ماں وڈی نالوں اپنی چاہ وکھری کرلئی۔ اج اوہ وی نیکے دے وِواہ لئی سویر دا رولا پا رہی سی۔ گل

ایہامکی کہ ماں وڈی رضو تے مجید جا کے چاچا قاسم نال گل کر کے دیہاڑا بناون۔ مجید تے رضو وڈی ماں نُوں نال لیا تے جا کے چاچا قاسم نُوں اپنی گل یاد کرائی تے اوہدے کولوں وواہ دی تریک منگ لئی۔

"بھین وڈی پانی پیو۔" قاسم ماں وڈی نُوں ہمیش بھین وڈی آکھ کے بلاؤندا۔ ہوکا دِپن مگروں اوہدا اپنا حال وی ماڑا سی۔ اوہناں لئی پانی لئی کھلوتی سرگھی نُوں اشارہ کردیاں بولیا" مجید توں وی لے۔" اوہ سارے ویڑھے وچ دھریک دی چھاں ہیٹھ منجیاں کھچ کے بہہ گئے۔ پانی پی کے ویلھے ہوئے تے ویڑھے وچ کُجھ چر خموشی رہی۔ سرگھی پانی پوا کے اندر ٹُرگئی پچھے اوہ سارے ہرنوا کے بیٹھے اِک دُوجے ولوں گل شروع کرن دی اُڈیک وچ بیٹھے سن۔ آخر ماں وڈی نُوں بولنا پیا۔ اوہنے کھنگھ کے گلا صاف کیتا تے مطلب دی گل زبان تے لے آئی۔

"قاسم بھرا جھانگڑیاں دے ارادے ٹھیک نہیں لگدے...... دیہاڑا بنا دے میں نیکے دی جنج لے کے اوؤنی اے۔"

"نہ میں دس جیہا تے نہ توں نکھن جیہی......" قاسم دا ذہن بدل چکیا سی تے اوہ کسے وی شے دا لدھ یاں پاند پھڑان توں انکاری ہوگیا۔" توں ساری گل جاندی ایں تے فیر وی وواہ دا دیہاڑا منگن آ گئی ایں۔" قاسم دی اوازاوہدی گل دا ساتھ نہیں سی دے رہی۔" گل ایہ وے کہ جھانگڑی دھمکی وی دے گئے نیں کہ جے میں کِدھرے ہور دے کیتا تے میری دِھی چا کے لے ویسن۔ توں دس ایناں دھاڑویاں نوں کوئی ایناں دوہاں پنڈاں وِچوں ڈک سکدا اے"

چاچا قاسم دی گل سُن کے اوہناں تناں دا دُھوں نکل گیا۔ تِنے اِک دُوجے دِیاں شکلاں ویکھن لگ پئے۔ ماں وڈی دا دِل کیتا اوہ قاسم نُوں آکھے کہ اوہ ایس ویلے ہوش وچ نہیں اے پر اوہنے اپنے اُپر قابو کیتی رکھیا۔

"قاسما کیہ گل پیا کریندا ایں...... اسیں تے ایہہ سوچ وی نہ سکدے کہ توں ساک توں مکر وی سکدا ایں" ماں وڈی اپنے ہوشاں نوں ہتھ ماریا تے لال پیلے ہوئے بیٹھے اپنے پُتر مجید نُوں چُپ بیٹھن لئی اکھاں وکھایاں۔ مجید ماں دا اشارہ سمجھ کے جیبھ منداں تلے دے لئی۔ ویڑھے وچ خموشی چھاگئی بڑی دیر اوتھے کسے کوئی گل نہیں سی کیتی۔ مجید ای خموشی توڑی۔

"سرگھی کوئی مجھ گاں تے نہیں جہدا ڈراکلاں وانگ سودا ہون دیئے" مجید سدھا ہو بیٹھا۔

"میرے ولوں ہن بندے لیا تے دو بول پڑھا کے لے جا...... پر میں ایناں خود غرض نہیں آں...... نہ تیرا بھرا مروانا چاہونداں تے نہ ای اپنی دِھی دا ادھالا کراؤنا چاہونداں...... سارا کُجھ

جاندیاں وی دھی دا نکاح چا کیتا تاں مینوں چنگا کون آکھسی۔''

''ایس گل نال جھانگڑیاں دا کیہ تعلق اے'' مجید نوں یقین نہیں سی آرہیا۔ چاچا قاسم دا جواب سُن کے۔

''اوہناں دھنگا چے تعلق بنا لیا اے۔ جھانگڑی سردار سبھ جاندا وی اجانو بن گیا۔ اِک دھاڑوی، اُتوں پکھی واس نالے بے وطنے۔ اوہناں دا گھر نہ بُوہا...... بندے مارنا تے لٹنا، اوہناں دا پیشہ'' قاسم اپنی منجی توں اُٹھ کے اوہدے اگے ہتھ بنھ کھلوتا۔ ''اسیں اوہناں دا مقابلا نہیں کر سکدے اوہ نرا اِک قبیلہ نہیں اے جیہدے اگے نیکا اُٹھ کھلووے قندھاریاں دا پوار پوار اِک لشکر بنیا جڑیا مرن مارن والا...... تن ہزارتوں ودھ دھاڑوی لشکر کسے اوہناں دا کیہ کر لیا'' قاسم دے اندر بیٹھی قندھاریاں دی دہشت تے خوف دے سنگلاں وچ جکڑیا بندہ باہر نکل آیا۔ ''ایہ عذاب قندھار پرتن دی تھاں گڑا بن کے ایتھے وس پیا اے ساڈیاں گلیاں تے گھراں دیاں کندھاں اُپروں اوہناں دے ہتھوں لائی اگ دی کالکھ تے اوہناں دے اُڈائے لہو دیاں چھنڈکاں نہیں سُکیاں۔ میں دھی دی قربانی دے کے نیکے نوں ای نہیں دوہاں پنڈاں نوں بربادی توں بچا رہیاں ...... توں دھاڑویاں، پکھی واساں تے پناہ گیراں نال بھڑن لئی اوہناں نوں لبھیں گا کتھے جا کے۔ جھانگڑاں تے جنگلاں وچ دن گزارنا تے راتاں نوں گھوڑیاں اُپر سوار ہو کے دھاڑے مارن والے کدی کسے نے دِن دے چانن وچ وی ویکھے نیں۔ پنڈ دیاں جیہڑیاں ہندو سکھ تے مسلمان کڑیاں افغانی زوری چا تے کھوہ کے قابل قندھار لے گئے اوہناں وچوں اج تائیں کوئی پرتی تسیں سرگھی نوں وی قندھار دے بازاراں وچ نیلام کراؤنا چاہوندے او۔''

''چاچا قاسم توں نادر شاہ دے اوہ لشکری نہیں گنے جہناں نوں لٹ دا مال لدی قابل قندھار پرتنا نصیب نہ ہویا جیہناں دیاں لاشاں شام پُور، کشن نگر، ایمن آباد تے سارے پنجاب دیاں گلیاں وچ سڑدیاں تے گرجھاں کھاندے رہے تے جیہناں نوں کفن دفن وی نصیب نہ ہویا جیہناں دے جنازے ساڈیاں مسیتاں دے امام پڑھاون توں انکاری ہوگئے'' مجید پتہ نہیں کیوں غصے یاں دکھ ہتھوں کلک پیا۔ ''اساں گھوڑے بزکشی کھیڈن لئی نہیں پالے ہوئے...... '' مجید نوں قاسم دی گل اُکا نہیں سی سہانی۔ ''چاچا قاسم میں فیر آکھ رہیاں جھانگڑیاں دا ایس معاملے نال کوئی تعلق نہیں توں زوری اوہناں نوں گل پا رہیاں۔''

''توں دوہاں پنڈاں نوں وخت پاؤنا اے...... سرگھی میری دھی اے میں اوہدے لئی جوں چنگا جاناں کریساں۔'' قاسم سُکا جواب دے دِتا۔

کدی کسے گل نال اڑی نہ کرن والا کمزور جیہے وجود، پکی عمر والا اپنے پرچھاویں کولوں وی جھکدا گلی وچ اک پاسے لگ کے ٹرن والا درویش دے حلیے تے ملوٹے کپڑیاں وچ پھرن والا کسان چاچا قاسم جیہنے پیراں بیٹھ کدی کیڑی وی آ کے نہ مرن دِتی دُشمنیاں شریکتیاں توں دُور نسدا سرسٹ کے ڈیرے توں گھر، گھر توں ڈیرے دیاں راہواں وچ اوہدا بالپن، جوانی گزر گئی تے ہُن بڈھیپا وی کوئی اوس حال توں وکھرا ناہی۔ شرما کل سی، نکیاں وڈیاں دا حیا کردا تے بدقسمتی یاں خوش قسمتی نال لاگے پنڈ وچ وسدی اپنی ماسی دی جِس کُڑی نال ویاہ ہویا، اوہ ایہی سوہنی نکلی کہ قاسم اوہنوں تک تک کے بے ہوش ہوندا رہندا۔ عشق وی اوہنوں ویاہ مگروں ہویا جیہڑا اوہ اپنے آپ کولوں وی لکاؤندا۔ پر ایس عشق دی عمر گھٹ نکلی اودوں جدوں اوہدی گھر والی عذراں دھی جمن والے دن ای دائی دی بے احتیاطی ہتھوں موت دے مُونہہ وچ جا ڈِگی۔ خون رُکن وچ نہیں سی آ رہیا۔ دھی بچ گئی پر ماں نہ بچ سکی۔ قاسم نُوں پہلاں تے اوہدی موت دا یقین ہی نہ آیا جدوں یک ہویا تے اوہنے اپنی جان لین دی کوشش کیتی پر نیکے دے پیو احمد حیات جیہڑا اوہدا پتریری سی اوہنوں چھاں وچ چھال مارن توں بچالیا۔

''دھی رُل ویسی آ قاسما ایہہ ماڑا پیا کریندا ں'' احمد حیات قاسم نُوں بچا تے لیا تے اوہ نہ جیوندیاں وچوں رہیا نہ مویاں وچوں۔ ویسے توں پہلاں بُڈھا ہوگیا تے سر دے کالے اچانک اک راتیں سوں کے اُٹھیا تے چِٹے ہو گئے۔ نالے کُجھ ضدی وی ہوگیا۔ سرگھی نُوں اوہدی قاسم دی نکی بھین نے پالیا۔ اوہ بولدا تاں پہلاں ای گھٹ سی پر گھر والی دی موت مگروں تے اوہنے جویں گل کرن دی سونہہ چالئی۔ جدوں تک کوئی مجبوری نہ ہوندی وی گل نہ کردا۔ اوہدی ساری حیاتی مرن والی دی یاد وِچ ای گزری۔ لوک آکھدے:

''قاسم شدائی ہوگیا اے۔''

گل وی کُجھ ٹھیک سی سر دے کھنڈے وال بگڑی گل وچ پیروں واہنا تے اکھاں وچ وحشت اتوں چِٹے وی آ گئے۔ ہُن ایہا چاچا قاسم سی کسے نُوں چنگا لگدا یاں نہ لگدا، اوہنوں ایس گل دی کوئی پرواہ نہیں سی پر احمد حیات ایس حال وچ وی اپنے پتریر تے بالپن دے بیلی نُوں کلا نہ چھڈیا تے جمدیاں سار ای اوہنے سرگھی دا ساک اپنے پتر نیکے لئی منگ کے اوہدے سر توں ایہہ بھار وی لاہ دِتا۔ پر قاسم دیاں مصیبتاں ایتھے ای نہیں سن مکیاں اجے ہُن شروع ہوون لگیاں۔ گڑا اودوں وسیا جدوں اوہدی دھی قدبت تے شکل صورت کڈھنی شروع کیتی۔

''کسے نُوں کے پتہ آہی سرگھی ایڈی سوہنی جئی نکلی چِٹی تے اُتوں دو مربعیاں دی کلی مالک

وی۔ نہیں تے اسیں ہی اوہدا ساک منگ لیندے۔'' لوک سرگھی نوں ویکھدے تے اپنیاں اُنگلیاں اُپر دندیاں وڈھدے۔ اوہ اپنی ماں نالوں ودھ سوہنی تے وڈی قیامت نکلی۔ ''پریاں دی شکل اولی اوس کڑی دی جوانی کپڑے پاڑ کے باہر نکلو اے'' سرگھی جس پاسوں لنگھ پیندی پچھوں پنڈ دے گبھرو تے منڈے دارے تے بہہ کے ایہا گلاں کردے۔ اوہدے بارے گبھرواں وچکار سبھ توں ودھ گلاں ہوندیاں۔

''نیکے دی منگ اے ذرا ہوش کرو'' کوئی نہ کوئی اگوں ایہہ گل یاد کراوندا تے گل کرن والے دے اندر لگی اگ تے چڑھی گرمی اُتے ککر پے جاندا۔ گبھرو کیہ تے وڈکے کیہ اوہنوں گاگر سر تے رکھی ڈیرے تے اوندا جاندے چور اکھاں نال تکدے کدی کدی سرگھی نوں اک ادھ کھنگھورا وی سُنیدا پر ایس توں اگانہہ گل ودھان دی کسے نوں جرائت نہ ہوندی۔ نیکے کولوں سارا لوک ڈردا ایس لئی سرگھے دے نرے خواب ای ویکھے جا سکدے سن۔

''مینوں سرگھی دی جوانی دا تپ چڑھیا۔'' ہوس پرست جھانگڑی سردار پٹ بر چھے نال پڑوا کے وی ٹھنڈا نہ ہویا۔ ''اک سرگھی آئی تے اوہدے نال کنیں مسلے حل ہونے نیں'' بیلے وچ لنگا کے کُردا تے چھاں پار زوری قبضے ہیٹھ لئے اپنے 'پنڈ بکھیلا' دیاں گلیاں وچ لنگاندا پھردا سردار فولاد خان جھانگڑی اندروں چڑھی گرمی ہتھوں پاٹ گیا۔ قاسم نوں نیکے دا وی پتہ سی پر اوہ کسے وی ہور شے نالوں نیکے دی جان نوں سرگھی دی وجہ توں خطرے وچ پاون لئی تیار نہیں سی۔

''قاسما حوصلہ کر...... سرگھی جمدیاں دی نیکے دی منگ اے تیری دِھی تھوڑے ہوسی'' ماں وڈی جیہڑی بڑی دیر دی بیٹھی سارا کُجھ چُپ کر کے سن رہی سجا ہتھ وا وچ لہراندیاں گل کیتی۔ اوہنوں ہُن بولنا پے گیا۔ ''اک واری سرگھی ویاہی گئی تے نیکے دی ذمہ واری بن ویسی فیر نیکا جانے تے جھانگڑی توں اپنا بھار ہُن سر توں لاہ تے مصیبت توں بچ''

''توں وڈی مصیبت وچ پویں میں ایہا گل نہیں چاہوندا'' قاسم اپنی گل اُتے اڑیا سی۔

''قاسما دیہاڑا دس میں جنج کدوں لے کے آواں پُتر دی'' ماں وڈی گل دی پکی سی۔

''اج نہ دس سکدا کُجھ ویلا دیو میں سوچ کے دسیسیاں۔'' قاسم ماں وڈی دا بڑا حیا کردا۔ اک ایہا جھگا سی جیہدے نال اوہدا پورے پنڈ وچ مل ورتن سی۔ اوہنوں اپنی دِھی نالوں ودھ نیکے دی جان پیاری سی۔ اوہ کسے صورت وچ سرگھی دے سبب نیکے دا جھانگڑیاں نال شریکا بنن دی اجازت دین لئی تیار نہیں سی۔

''انکار سوچ کے کریں تیری اک نہ پچھے بڑے طوفان لگے نیں جیہناں نوں توں ویکھ نہیں

سکدا۔'' ماں وڈی سمجھ گئی قاسم اوہناں کولوں جان چھڑاون لئی سوچن دی مہلت منگ رہیا نالے اُٹھ کھلوتی۔ اوہدیاں اکھاں وچ تردے اتھرو قاسم نہیں سی ویکھ سکیا۔ ''اوہ دن نہیں چڑھنا جیہڑا سرگھی داناں کسے ہور نال جوڑ کے اُبھرنا اے۔ قاسما ویکھیں نیکے تے سرگھی اُپر ایہہ ظلم نہ کریں سرگھی تیرے ویڑھیوں کسے ہور دی ڈولی وچ کوئی نئیوں باہنا۔''

ماں وڈی، مجید تے رضو اوتھے ہور باہنا فضول سمجھیا۔ اوہ اُٹھے تے قاسم دی حویلی چوں تیز قدماں نال ٹردے بُوہیوں باہر نکل گئے۔ چوک وچ ساہمنے گھر دے بُوہے اگے نیکا کھلوتا سی۔ اوہ اج ڈیرے توں چھیتی پرت آیا۔ اوہناں دے مگر مگر ای گھر اندر وڑیا۔

''چاچا قاسم جھانگڑیاں دے ڈرتوں سرگھی دا ساک دین توں انکار کر دِتا۔'' نیکے بھرجائی کولوں جو اصل قصہ سُنیا تے پہلاں تے اوہنوں اوہدی گل دا یقین ای نہ آیا اوہدے چہرے دے کئیں رنگ بدلے۔ پر اوہ دڑ مار گیا اگوں اِک لفظ نہ بولیا۔

''چاچا قاسم گل نُوں نہیں سمجھدا'' نیکا ایہہ گل کردا چپ کر کے اُٹھدا باہر دارے تے ٹُر گیا۔

گھر وچ ہر بندہ چُپ سی عائشہ ایہہ گل سُنی تے اوہنوں وی یقن نہ آیا۔ اوہنوں سرگھی نال جوڑسی تے اوہنوں سویر ہوون توں پہلاں اپنے گھر وچ ہسدا بولدا تے وسنا ویکھنا چاہوندی سی۔

''وِواہ کتھوں دا ہویا۔ ایہہ تے سرگھی ای نہیں اُلٹا میرے ویر دی جان وی خطرے وچ پے گئی'' اوہدے مونہوں بے اختیاری نکلیا۔ ایہا گل جو اوہدے اندر وڑی تے اوہ وی گُٹھے لگ کے بہہ گئی۔

''ایہہ وی مسئلے دا حل نہیں اے..... جھانگڑیاں سرگھی اُپر کھلوت کوئی نہیں کرنی میرے مگر پے نیں سرگھی تے نرا اِک بہانہ اے۔ چاچا قاسم نُوں ایہہ گل کون سمجھاوے'' نیکے ساری شام تے ساری رات کھلے اسمان ہیٹھ تارے گن دیاں گُزاری۔

اوہنے سوچیا کہ سویرے جدوں سرگھی ڈیرے تے اوسی اوہ آپئیں اوہدے نال گل کریسی۔ سرگھی کولوں وکھ رہنا اوہدے وس دا کم نہیں سی تے اوہ وی کوئی دھنگاچا کر کے ایہہ کم اوہدے نال کردا سمجھ اوَن والی گل ناہی۔ اوہ جدوں دے بیلیوں پرتے اوہناں نُوں واہی بیجی توں بنا کسے شے دا ہوش نہ رہیا۔ جدوں جٹ کنکاں گڈ کے ویلھے ہوندے نیں تے اوہناں کول سوچن تے کُجھ نہ کُجھ کرن دا بڑا ویلا تے چاہ ہوندی اے۔ فصل جویں جویں سر کڈھدی جاندی اے اُوویں اوویں اوہناں دے اندر اِک اَن دیکھیا جوش تے زور جنم لین لگ پیندا اے سدھراں لاہن دا۔ اوہنوں یاد سی اوہدا پیو احمد حیات اوہناں نُوں آکھدا ہوندا۔

''جٹ تے بھوئیں اِک شے دے دو ناں ہن جٹاں دے سینے وچ بھوئیں دا زور ہوندا اے تے بھوئیں توں ودھ زور آور ہور کوئی شے ہوندی نہیں، جٹ بھوئیں نُوں وساؤندا اے تے بھوئیں جٹ نُوں وساؤندی اے دوویں اِک دُوجے بنا جی نہیں سکدے''

ایہہ اوہا ویلا سی جدوں ماں وڈی سرگھی نُوں وی ویاہ کے گھر لیان دی تیاری کر رہی سی تے ایہہ اوہا ویلا سی جدوں جھانگڑیاں سرگھی دے ساک اُپر زوری آ کے ہتھ رکھ دِتا۔

''خورے ٹل جاندے پر جدوں دا اوہناں نوں پتہ لگا سرگھی نیکے دی منگ اے۔ اوہ پچھانہہ ہٹنوں تیار نہیں۔'' فتح سنگھ نیکے نُوں چُپ ویکھدا تکدا تے اِک دیہاڑے بول پیا۔''زنانے رشتیاں تے ساکاں دا ناں لے کے اپنے دُشمن نُوں گالھ کڈھن والے تے عورت ذات نُوں دُشمنی تے لڑائی وچ ہتھیار بنا کے ورتن والے بندے نہیں کُتی دے پُتر تے ڈراکل ہوندے نیں۔''

''سرگھی نیکے دی منگ اے تے نیکا کوئی لِسا، ہیناں تے ماڑا بندہ نہیں۔ بہوں ڈاڈھا تے خطرناک اے ایہہ جو تسیں سرگھی دا ساک اوہدے کولوں کھون لگے اوہ ایہہ حرکت کرن دا نہ سوچو۔ تہاڈا سارا قبیلہ اوس کلے نیکے دا مقابلہ نہیں کر سکدا۔ نیکے ہتھوں انہونیاں ہوندیاں نیں۔'' پنڈ وچ وسدے جھانگڑیاں دے لگدے منصب خان نے جھانگڑی سردار فولاد خان نُوں صلاح دِتی۔''میرے آکھے لگو فیدے وچ رہسو۔''

''طوطا خان توں بڑیاں گلاں نہیں سمجھدا'' اگوں سردار فولاد خان جھانگڑی دے منصوبے لمے سن تے سوچاں دور دیاں اوہنے طوطے دے رنگ وچ رنگے اپنے لگدے منصب خان دی صلاح منن توں انکار کر دِتا۔

''سرگھی ساڈی دھی اے جھانگڑی جھلی پے گئے نیں۔ نیکا کلا نہیں اے، اوہناں نیکے نال نہیں شام پُور نال شریکتے دا مڈھ بنھیا اے اوہ سانوں پچھانہہ ہٹدا نہ تکسن۔ اسیں سارے نیکے دا نال ہاں'' فتح سنگھ دارے تے بیٹھیاں منصب جھانگری ہتھ فولاد خان نُوں سُنیہا ٹوریا۔

اج شام پُور تے جھانگڑی سرداراں وچکار شریکتے دا مڈھ بجھ گیا۔

☆☆☆☆☆

(16)

نیکے وی چاچا قاسم دا جواب سُنیا، اوہنوں ساری رات نیندر نہ پئی۔ پتہ نہیں کدوں دُھمی دے ککڑاں بانگاں دِتیاں۔ کدوں سویر ہوئی کدوں دن چڑھیا تے اوہ کدوں ڈیرے اپڑیا۔ اوہنے اک وگھا بھوئیں دا واہنا سی اوہ سرگھی دا اوہنوں واہن لگا تے نالے پنڈوں ڈیرے اوّن والی سڑک اُپر وی وارو وار سر پھیر کے تکیندا رہیا۔ اوہدیاں نظراں اوس راہ اُپر ای لگیاں سن جس اُپر ٹردی سرگھی نت ڈیرے اپڑدی۔ کسے دا پرچھاواں وی دِسدا تے اوہنوں اوہدے اُپر سرگھی دا شک پیندا۔ لنگھے ویلا سی جدوں گلابی چنی گلابی کرتی پہاں بھار ٹردی اوندی تے گلابی لاچے وچ سرگھی اوہنوں ڈیرے ول اوندی پنڈوں نکلدی دِسی۔ اوہنوں اوندا تک کے اوہدا جی نہال ہوگیا۔

گلابی رنگ روپ والی سرگھی سجری سویر سی۔ سرگھی نیکے دے نال کھلوتی اوہدا جوڑ لگدی۔ چلدیاں پنڈا انج لہراندا جیوں وجدی بین اگے سپنی مست تے دہری ہوندی جاندی اے شربتی نیناں کتابی چہرے ڈُکھے چیندیاں گلابی گلھاں، کھڑے گلاباں ورگے ہاسیاں تے مسکراہٹاں لئی گلابی رنگت تے گلاب دیاں پتیاں ورگے نازک نازک ہوٹھاں والی سرگھی ٹردی پھردی جادوگرنی سی۔ چلدیاں جو اوہدا پتلا لک اُلارے لیندا تے ویکھن والے نوں ساہ لینا بھلدا۔ گُنڈلاں والیاں لک توں ہیٹھاں اپڑدیاں شاہ کالیاں زُلفاں اُتوں چھاں دی چڑھی کانگ دیاں کوئی بند تروڑدیاں لہراں ورگی چڑھی جوانی ایہہ سار اُکھ سی پر نیکے نُوں جو سبھ توں چنگی گل اوہدے وچ لگدی اوہ اوہدیاں مٹھیاں مٹھیاں گلاں نِمے نِمے ہاسے تے لُکیاں لُکیاں مسکراہٹاں جیہناں اگے اوہدا ہوش ٹُر جاندا۔ اوہدی کوئل وانگ کوکدی اواز ہر شے اُپر سہاگہ ماری جاندی تے ساری دنیا نُوں سنگھ دین والا نیکا اوہدے اگے موم ہوندا جاندا۔

سرگھی اوہنوں دُوروں دِس پئی، جیویں جیویں نیڑے لگدی گئی، اوہدا چہرا وہنوں صاف دِسن لگا پیا۔ اوہ اپنے ڈیرے اوّن لئی سڑک توں کھبے پرتی۔ اوہنے اپنے ڈیرے اگے پپل دی چھاویں

منجی اُپر اپنے ول تکدے نیکے نُوں دوروں تک لیا۔ اوہنوں تک کے اوہ دُوروں ای ماسا ماسا ہسدی اوُندی۔ اگ دوہاں پاسے برابر بھانبڑ بن کے مچدی سی۔ نیکا اوہدے من مندر وچ وسدا دیوتا سی۔ اوہنوں ویکھدیاں ای ایس من مندر اندر پریم دے ان گنت چراغ بلدے۔ اِک نیکا ای اجیہا گبھرو سی جدوں دا اوہنے ہوش سنبھالیا جیہدے بارے اوہ سوچدی جیہڑا زورازوری اوہدے خاباں وچ وی آوڑدا تے اوہنوں بڑے وختیاں وِچ پھسائی رکھدا۔ اوہ اوہدے ناں دیاں نمازاں پڑھدی تسبیحاں رولدی تے اوہدیاں عُمراں لئی تہجداں لئی ادھی ادھی راتیں اُٹھ کے مصلے اُپر جا کھلوندی۔ اوہ اوہدیاں عبادتاں وچ اوہدیاں دعاواں وچ اوہدے خواباں وچ اوہدیاں چاہتاں وچ تے اوہدیاں ساہواں وچ وسدا سی۔ اوہدا جیون سی، اوہدا مرن سی، اوہدا اوّل سی اوہدا آخر سی۔ اوہدا قبلہ اوہدا کعبہ سی، اوہدا مندر سی، اوہدی مسیت سی، اوہدی زمین سی جیہدے اُپر چلدی تے اوہدا اسمان سی جیہڑا اوہدے سِر اُپر تنیا چھاں کیتی رکھدا۔ اوہدی دنیا نیکے توں شروع ہوندی تے نیکے اُتے مکدی۔ سرگھی جنڈیالہ شیر خان دے وارث شاہ دی آکھی ہیر تے کُجھ بول اِک واری دارے تے بیٹھے منگے نُوں گاوندیاں سُنیا تے تے اوہ ہر ویلے اُٹھدی باہندی ایناں دا وِرد کردی رہندی۔

تیرے نام دا رات دن ذکر کردی، وانگ زاہداں لے کے جُھٹیاں میں
ساری رات گزاردی ذکر اندر، اِک پلک نہ یاد تھیں چھٹی آں میں
تینوں آکھیا سی سوجلدی آ ماہی، کاہنوں وچ فراق دے سُٹی آں میں
روز ازل تھیں سجناں نال تیرے، پکی جکڑ کے رب نے جُتی آں میں

نیکے نے سر اُتے گاگر رکھی اوندی سرگھی نُوں تکیا اوہدے چہرے اُتے مسکراہٹ اُبھری اپنا تھکیڑا تے رات دی پریشانی مکدی جاپی۔ اوہنوں سرگھی اُتے اتبار سی تے ایسے اتبار اُتوں اوہدی دُنیا شروع ہوندی تے ایسے اُتے مکدی۔ باقی دِیاں شیواں دی اوہدے اگے کوئی حیثیت ناہی۔ ڈبے تیترے داناں دی جوڑی مگر نیلے رنگ دے جھگے چٹی مہلی تے چٹی پگ اِک ہتھ وچ جنگھی پھڑ کے داناں نُوں کھبی کھبی کردا، اوہ جوترا لاندا سرگھی ول وی مُڑ مُڑ کے تک لیندا۔ اوہدے سجے کھبے جتھوں تک نگاہ جاندی ہتھو ہتھ ساویاں کنکاں ہتا لئی کھلیاں سن۔

اجے سرگھی ڈیرے توں ادھ راہ اُتے سی کہ اوہنوں دُوروں پتن ولوں کشن نگر والی راہ توں اپنے ول اوُندا اِک گھڑسوار دِسیا۔ اوہ تیر وانگ ای سدھا مٹی گھٹا اڈاندیاں ڈیرے ول ای آ رہیا سی۔ سرگھی نُوں ایہناں کالے کپڑیاں والے تے کالے گھوڑیاں والے گھڑسواراں نُوں دُوروں

ای تک کے اوہناں کولوں ڈرلگن لگ پیندا۔ اوہنے نادر شاہ دے خونی جلاد تے بدکار لشکری گھڑ سواراں دے قصے سُن رکھے سن، جیہڑے کسے پنڈ کسے شہر وچ کوئی کُڑی تے کوئی رن نہیں سن چھڈدے جیہڑیاں اوہناں نُوں ہتھ لگدیاں اوہنوں چالیندے اوہناں دی ہوس کولوں بچدیاں نریاں اوہ جیہڑیاں اوہناں دیاں اکھاں دے ساہمنے اپنے آپ نُوں مارلیندیاں یاں فیر اوہناں دے آن توں پہلاں پہلاں پنڈ چھڈ کے دُور کِدھرے جنگلاں بیلیاں تے جھانگڑاں ول نِکل جاندیاں۔ کئیں واری کھیتاں نُوں جدوں نادر شاہ دے فوجی اگ لاندے تے کھیتاں وچ بے خبریاں پھڑی جاندیاں کُڑیاں تے زنانیاں نُوں اوہ سنگلاں تے رسیاں نال بنھ کے دھروندے ہوئے لے جاندے۔ اوہنے ایہا جیہیاں بڑیاں کہانیاں سُن رکھیاں سن۔ اوہنوں اوہدی پھپھی نے وی ایہہ گل دس رکھی سی کہ ایہناں دھاڑویاں دے ہتھ جیوندیاں کدی نہ لگی۔ ایہناں گلاں نے اوہدے لاشعور وچ اِک اَن دیکھیا جیہا خوف بہا دِتا جیہدے کولوں اوہنوں کدی چھٹکارا نہ مِلیا۔ کالیاں سُتھناں، فراکاں ورگیاں کالیاں قمیضاں، کابلی چپلاں وڈیاں وڈیاں کالیاں پگڑیاں سِراں اُتے بنھی تے اوہناں دے لڑاں نال مُونہہ اُپر منڈاسا ماری۔ ایہہ خونی جلاد اسوار قندھاروں آ کے ایتھے وس پین والے جھانگڑی سن، جیہناں ایس پُورے علاقے وچ ات گردی لُٹ مار تے قتلام دا بازار تایا ہویا سی۔ اوہ دھاڑ مار کردے تے جنگلاں، جھانگڑاں تے باراں وچ نس کے کِدھرے غیب ہو جاندے۔ پنجاب تے ہندوستان دوہاں دیساں وچ مغل شاہی مُک چُکی سی۔ پنجاب وچ گردی دا ویلا سی۔ کوئی کسے نُوں پُچھن والا نہیں سی کسے دی عزت پت جان مال ڈنگر گھر بار کُجھ وی محفوظ نہیں سی۔ ایس خوف دا دھرتی دا ہر وسنیک شکار سی تے اوہ وی اوہناں اَن گنت بندیاں وچوں اِک سی۔ دھاڑویاں نے پنجاب دی لوکائی دے جُثے اُپر کپڑے تے جُتیاں وی نہیں سن چھڈے تے اوہناں دیاں زنانیاں کھوہنا تے اپنا فرض سمجھ کے پُورا کردے۔ سرگھی ترکھی راہ چھڈ کے اِک منے ہو کے کھلوگئی۔

گھڑ سوار اِک پل لئی گھوڑا ڈک کے اوتھے کھلوتا اوہنوں تکدا فیر سِدھا اوہدے ڈیرے ول ٹُر گیا۔ جتھے چاچا قاسم اِک کِکر دی چھانویں منجی اُتے بیٹھا وان وٹ رہیا سی۔ گھڑ سوار لوسن دے کھیت وچوں لنگھدا سِدھا اوہدے سر اُپر جا کھلوتا اوہدے نال کوئی گل کیتی تے فوری گھوڑا پرت کے فیر سرگھی کولوں لنگھدیاں اوہنے گھوڑا ڈکیا۔ تے اوہنوں آکھن لگا کہ:

"میں تیرے پیو نُوں آکھیا سانوں دیہاڑا دے نہیں تاں اَوندے جمعہ نوں اساں جنج لے کے اَونا اے تے تینوں ویاہ کے لے جانا۔"

سرگھی دے اندر پتہ نہیں اچانک کدروں ایناں حوصلا آ گیا کہ اوہنے اپنے وجود نال چمبڑی خوف دی چادر لاہ کے پرانہہ ماری۔ اوہنوں نیکے اک واری دسیا کہ 'جھوٹھا بندہ بزدل ہوندا اے''

''ایہہ جھوٹھا اے۔'' اوہدے اندروں اواز آئی۔ اوہ اوس کولوں ڈری نہ جھکی۔ اوہنوں ساویں ہو پئی۔ ''اوہنوں دسیں ...... جہانگڑیا خنزیرا، تیری سیت ہر گئی اے'' نفرت دا بند ٹٹا اوہ اوس دے پرچھاویں کولوں وی پچھانہہ ہٹ گئی۔

''جہانگڑی سردار آکھدا اے تینوں تک کے اوہدے کپڑیاں وچ اگ لگ جاندی اے تے......'' پر اوہدی گل وچے ای رہ گئی۔ اوہنے دوروں اپنے چٹے گھوڑے اُپر سوار اوندے نیکے نوں سدھا تیر وانگ اپنے ول اڈدا اوندا تک لیا تے اپنی گل اوتھے ای چھڈ کے نس پیا۔

جہانگڑیاں نوں پتہ سی، اوہ نیکے دی منگ سی تے اوہناں نوں ایہہ وی پتہ سی کہ نیکا اک خطرناک دشمن سی۔ اوہ وَیر تے کھور رکھن وچ ڈاڈھا سی۔ نالے شام پور والیاں وی اوہناں دے خلاف ایکا کیتا ہویا سی۔ اوہ ہر شے لئی آپس وچ لڑدے پر جہانگڑیاں دا ناں اوندیاں ایکا کر لیندے تے اوہناں دے خلاف ہتھیار بند ہو کھلوندے کہ باقی دے پنڈاں وچ اجے اوہناں نوں ایہہ مسئلہ درپیش نہیں سی۔ قاسم ایس وقوعے نوں واپردا بے وس ڈیرے اُپر کھلوتا ویکھدا رہیا تے نکروں بولنوں ای رہ گیا۔ سرگھی ڈیرے اُتے اپڑی پیو دا حال تکیا تے اوہدی اپنی حالت وی خراب ہو گئی۔ اوسے ویلے نیکا وی ڈیرے تے اپڑیا۔ چاچا قاسم پہلاں تے گل کرن نوں ای تیار نہیں سی فیر بڑا اوکھیاں گل دسن تے تیار ہویا۔

''جہانگڑی سردار سنیہا گھلیا اے کہ اوندے جمعے سرگھی دی ڈولی ٹور دے نہیں تے نیکے تے تینوں قتل کر دیاں گے تے سرگھی ناں چا کے لے جاواں گے۔''

سرگھی دا خوف نال رنگ پیلا پے گیا۔ اوہنے نیکے ول تکیا، اوہدی حالت تک کے اوہنوں اِنج لگا جویں کسے نے اچانک زخمی شینہ دی پوچھل اتے پیر رکھ دتا ہووے۔

''جہانگڑی سردار دی ڈولی وچ کوئی نہ بہساں زہر کھا لیساں'' سرگھی کوڑ نال کھلوتی کمب رہی سی۔ ''نیکیا ہلکے کتے نوں مار چھڈ۔''

اوسے ویلے شاہو، سندر داس، فتح سنگھ تے مجید وی ڈیرے اُپر آ گئے۔ تے چاچا قاسم دے آل دوالے آ کے منجیاں اُتے بہہ گئے۔ اوہناں ساریاں وی اپنیاں ڈیریاں توں کالے کپڑیاں والے جہانگڑی گھڑ سوار نوں تکیا۔

''توں کلا نہیں ایں چاچا قاسم گھابر نہ ...... تیرے پنڈ وچ خالصہ وی وسدا اے'' فتح سنگھ

دی اواز بڑی گھمبیر سی۔ ''جھانگڑی سردار نُوں بُھل گیا ہووے پر سانوں اجے نہیں بُھلیا۔ اوہنے میرا، نیکے دا تے سُندر داس دی پیووی نادر شاہ دے لشکریاں نال ہو کے قتل کیتا۔''

''اوہنے ایس پنڈ دے سکھاں، مسلماناں تے ہندوواں دیاں دِھیاں بھیناں دی عزت پت لاہی، کئیاں نُوں ویچن لئی قندھار توریا تے ماواں کولوں بال کھو کے اوہنوں نُوں سنگلاں نال بنھ کے غلامی لئی لشکر دے حوالے کیتا۔ پنڈ دیاں گلیاں وچ ماواں اجے وی اپنے بالاں دا ناں لے کے کندھاں نُوں ٹکراں ماردیاں پھردیاں نیں۔ دھاڑویاں ہتھوں بربادی پنجاب دے سارے لوکاں دی ہوئی ایہہ دکھ اساڈا ساریاں دا سانجھا اے''۔ سُندر داس وی دُکھی سی۔ ''لوکائی دی آپسی سانجھ ظلم، جبر، نفرت، دہشت، خوف تے سازش دے پہاڑ اُلٹ دیندی اے۔''

ساریاں چاچا قاسم نُوں حوصلہ دِتا۔

''سرکھی گھر ٹُر'' نیکے سرکھی نُوں ڈیرہ اوسے ویلے چھڈن لئی آکھیا۔

سرکھی نُوں اپنی گھوڑی مگر بٹھا کے نیکا گھر چھڈ آیا۔ اوہ ساری راہ گھوڑی اُتے اوہدے مگر کے بال وانگ ای اوہنوں اپنیاں نازک نازک باہواں نال جپھا ماری چمبڑ کے بیٹھی رہی۔ گھر دے بُوہے اگے اپڑ کے اوہنے بڑا اوکھا ہو کے اوہدیاں باہواں دی قینچی کھولی۔ اوہدا ہتھ پھڑ کے اوہنوں گھر دے اندر اپڑایا جتھے اوہدی پھپھی اوہدی راہ اُڈیک رہی سی۔ سرکھی اجے وی بُوہے اگے کھلوتی غصے نال کمب رہی سی۔ نیکے دے گھر اندروں ماں وڈی، عائشہ تے رضو وی نکل آیاں تے اوہنوں ساریاں پھڑ کے اندر لے گئیاں۔ نیکا اودوں تک اوہدے بُوہے اگے کھلوتا رہیا جدوں تک اوہ اندر نہ ٹُر گئی۔

''جھانگڑی ساریاں حداں ٹپ گئے نیں، ایہناں نال رِچھ بنّا پوی نہیں تے ایہناں جیون کوئی نہیں دینا'' نیکا سوچدا ڈیرے پرت گیا۔ ''جدوں کوئی ساہ نہ لین دووے تے بندہ کیہ کریندا اے؟

☆☆☆☆☆

(17)

ڈوجے دیہاڑے نیکا سویر دا کھوہ واہندا بھوئیں نوں پانی لائی جاندا سی۔ دھریکاں، شریناں توتاں تے کِکراں دیاں سنگھنیاں چھاواں وچ گھِریا۔ نیکے دا ڈیرہ تے اوہدا کھوہ نیکے تے چاچا قاسم دے رقبے دے وچکار سی تے دوہاں ناویاں دا سانجھا سی۔ جیہدے نال دووَیں رقبے پیچدے۔ نیکے دا آخری وِگھا پیچدا پیا سی۔ اوہنے پھیرا مار کے سارے اوہنے اِک واری فیر کہی نال ٹھوک وجا کے پکے کیتے اوہنے اندازہ لایا کہ آخری نگال وچ ایس وگھے دا جیہڑا مرلہ ڈیڑھ رہ گیا اے، اوہ وی پیچ جانا اے۔ ایہا سوچدا اوہ کہی موڈھے اُپر رکھدا کھوہ ول پرتیا تے کھوہ گیڑدے دانداں دے مگر گادھی اُپر جا کے بہہ گیا۔

سرگھی سویر دا اوہنوں کھوہ گیڑدا تے بھوئیں نوں پانی لائی ودا ویکھدی پھردی سی۔ پیو نوں لنگا بھاکا دے کے ڈیرے توں گھڑا چکدی سِدھی کھوہ تے ٹُرگئی۔ نیکے نوں ویکھ کے اوہدا دل ماہیے گون نوں کردا، جیہڑے اوہ لوکوں ڈیرے اُوندیاں ڈیرے تے پھردیاں کم کردیاں یاں فیر کھوہ اُتے پانی بھرن جاندیاں سراُتے گھڑا رکھی اوندی جاندی گاؤندی رہندی۔ اوہ کدی ایس گل دی پرواہ وی نہ کردی اوہدے کولوں کون لنگھ رہیا نکایاں وڈا بس اپنی دنیا وچ گواچی مست رہندی۔ سرگھی نے اپنی اِک دُنیا وسائی ہوئی سی تے اوہ اوس دنیا وچ خوش رہندی۔ اوہ اوہنوں سامہنے کھلوتیاں تک کے اوہدے چہرے اُپروں نظراں کدی نہ ہٹاندی۔ بس تکدی ای رہندی۔ اوہ اج وی پیلیاں وچوں لنگھدی کوئل وانگ کوکدی اپنی اواز وچ اُچی اُچی ماہیے گاؤندی کھوہ اُپر پانی بھرن لئی اپڑی۔

سونے دا بنھ سہرا	سوہج کعبے دے	تیری جھوک دا اک پھیرا
کوٹھے اُتے کانا اے	ملنا تے رب نوں اے	تیرا پریم اک بہانا اے
آری تے آری اے	اک دم یوسف دا	سارا مصر وپاری اے

نیکے دی کنڈ اوہدے ول سی واہندے کھوہ دی ماہل دے ڈبیاں وچوں نکلن والے پانی تے ماہل دے شور نال تے اولوں وچ گردے پانی دے شور وچ اوہ اکھاں بند کیتی کسے ہوری دنیا وچ اپڑیا سی۔ اوہ گادھی تے بیٹھا کھوہ واہ رہیا سی پر جاپدا سی اوہ آپ سُتا اے تے کھوہ آپیں ای گِڑدا پیا اے۔ کھوپے چڑھے دانداں دا کم پھرنا سی تے اوہ گول پھر دیاں پھر دیاں سویرے دا خورے ساری دُنیا دے دوالے کئی پھیرے مار آئے سن...... سرگھی جدوں ویکھیا کہ اوہ اوہدے ول دھیان نہیں دے رہیا تے اوہنے اگانہہ ہو کے کھوپے چڑھے گول چکر وچ پھر دے دانداں نُوں اگوں آ کے اوہناں دے متھیاں اُپر ہتھ رکھ کے ڈک دِتا۔ اچانک گِڑدا کھوہ رُکیا ڈھگے کھلو گئے۔ نیکے اکھاں کھولیاں تے اوہ ساہمنے کھلوتی سی۔

داندں نُوں دھکے نال ڈکیا گیا۔ اوہ اِک جھٹکے نال رکے تے نال گِڑدا کھوہ وی۔ جویں ہر شے اوہناں دے نال ای کھلو گئی۔ اوہ جویں ادھی نیندروں جاگ پیا ہر پاسے جتھے پہلاں شور سی خموشی چھا گئی۔ بس ماہل دے ڈبیاں وچوں اولوں وچ گردے پانی دی اواز آ رہی سی۔ اولوں توں پانی پیندیاں نیکے دیاں مجھاں وی پانی پینا چھڈ کے ایدھر اودھر تکن لگ پیا۔

''جے تُوں جاگدیاں اکھیں خاب ویکھنا بند کریں تے میں تیرے نال گل کراں'' سرگھی بڑے دِناں مگروں اج اوہنوں مسکراوندی دسی۔

اوہ چھیتی نال گادھی توں ہیٹھاں لہہ آیا۔ سرگھی اوتھوں ہٹ کے اک تُوت دے رُکھ نال موڈھا ٹیک کے کھلو گئی۔ نیکا اوہدے ساہمنے لکر دی وڈھی پئی اِک مُنڈھی اُپر بہہ گیا۔

''نیکیا...... ایہہ کیہ ہوون لگا اے۔''

''سبھ کجھ ہونا اے پر ایہہ نہیں ہونا۔''

''جھانگڑی ڈاڈھے نیں ...... کتنے سال لگ گئے نیں تینوں نادر شاہ دے ویلے دا اُجڑیا تیرا ڈیرہ اجے ہُن اباد ہویا اے......''

''دھاڑوی نادر شاہ نہیں رہیا پر میرا ڈیرہ اج وی وسدا اے''

''مینوں تیری جان سلامت چاہیدی اے۔ میں شام پورنوں تے تیرے ڈیرے نُوں بلدا نہیں ویکھ سکدی جھانگڑی اگ دی زبان وچ گل کردے نیں۔''

''اوس اگ ول وی دھیان کر جیہدے وچ میں تیرے بغیر بلنا اے تے اوس دوزخ نُوں وی نہ بھُل جس وچ توں میرے بغیر سڑنا اے......''

''توں سر پر ہر شے اُجاڑ وا ایں'' سرگھی اوہنوں سمجھاون لگی۔ ''ساڈے دو دے دن مگروں

جے پورا پنڈ اُجڑے تاں توں اوہدے وچ خوش ایں ...... اپنے گھر والیاں دا سوچ ...... پکیاں کنکاں وسدے ڈیرے، ہرے بھرے کھیت، وسدے لوک تے اباد کھلوتا پنڈ نال تیری جان دا خطرہ...... میں ایہہ سارے کجھ دی قربانی نہیں دے سکدی۔''

''ایہہ ساری وسیوں میرا حق اے کوئی نہیں کھوہ سکدا۔'' نیکے اوہنوں اگانہہ گل نہ کرن دتی۔ اوہدے مونہہ اُپر ہتھ رکھ دتا۔

اوہ اوتھوں ہٹی تے گھڑے ول ٹُر گئی جیہڑا اوہنے اوندیاں ای بھر کے رکھ دتا سی۔

''ماہیا وے...... مینوں گھڑا چوا'' اوہدیاں اکھاں بولدیاں سن۔

نیکا گھڑا چا کے جدوں اوہدے سر اُپر رکھن لگا تے اوہنے اوہدیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے تکیا۔ سرگھی دیاں شربتی اکھاں دا جادو نیکے دے سر چڑھ کے بولدا۔ سرگھی وی اوہدی گھائل سی۔

''نیکیا...... مرنا جیونا تیرے نال اے''

''سرگھی...... گھابریں نا''

''نیکیا'' اوہ گھڑا سر اُپر رکھ کے گھڑے اُتے سجا ہتھ رکھ کے اچانک جاندی جاندی اوہدے ول پرتی۔

''کیہ گل اے سرگھی؟''

''نیکیا...... مینوں دریا دے بیلے وچکار کھلوتے اوس جھانگڑ توں ڈر لگدا اے، میرا باہر نکلنا اوکھا ہو گیا اے۔'' سرگھی دُور چھاں دے وچکار کھلوتے بیلے ول کھبے ہتھ دی اُنگلی نال اشارہ کیتا۔ تے اوہنوں جویں ہتھ ہیٹھاں کرنا ای بھل گیا۔ اوہدی انگلی تیر وانگ بیلے وچکار جھانگڑ ول سدھی اُٹھی ہوئی سی۔ اوہدا سارا وجود نفرت تے کوڑ نال کمب رہیا سی۔

نیکے اوہدا ہتھ پھڑ کے ہیٹھاں کیتا۔ نیکے دے چہرے دا رنگ بدلیا اتے اوہدا ذہن بیلے دے جھانگڑ ول ٹُر گیا۔ جہدے وچ جھانگڑیاں اپنا پکا پکا ڈیرہ لا رکھیا سی جتھوں اوہ ساریاں وارداتاں کردے۔ اوہنے اک واری خوف دے ہنیرے وچ گواچی سرگھی دے پیلے پیندے چہرے ول تکیا تے دوجی واری اوہدی نگاہ دور بیلے اُتے پئی۔ اوہنوں کجھ شواں ٹھیک نہیں سن لگیاں۔

''جنج کدوں لے کے اویں نیکیا۔'' سرگھی اوہنوں بیلیوں کھچ لیائی۔

''جدوں توں آکھسیں۔''

''میں پیو نال اج گل کریساں۔''

'اوہ جھانگڑیاں کولوں نہیں ڈردا بس تیرے لئی بہہ کے روندا اے اوہنوں تیری جان دی میرے نالوں ودھ فکر اے آکھدا اے جے مُجھ مارا ہوگیا تاں میں اگلے جہان اپنے بیلی بہشتی احمد حیات نُوں کے مُونہہ وکھیساں۔''

''مینوں پتہ اے اوہ نہ کر کے جھانگڑیاں دی بلا نُوں ٹالن لئی کسے معجزے دی راہ پیا اڈیکدا اے۔'' نیکے نُوں چاچا قاسم دی سوچ دا کُجھ اندازہ سی۔ ''مصیبتاں کولوں نسن نال بندے دی جان نہیں چُھٹدی۔ مصیبتاں نال لڑ کے اوہناں کولوں جان چھڑاؤنی پیندی اے۔''

''ایہہ بلا کیویں سرتوں ٹلے نیکیا۔''

''اوَن والیاں بلاواں نرا سوچاں، خواہشاں، دعاواں یاں اکھاں بند کرن نال نہیں ٹلدیاں اوہناں کولوں بچن لئی کُجھ ہل جُل وی کرنی پیندی اے''

''جے جھانگڑیاں دھنگا چا کیتا تاں میری ڈولی سکھنی لے ویسن''

''مرن دی گل نہ کر سرگھی جیوندا رہنا تیرا حق اے کوئی نہیں کھو سکدا''

''جے حق نہ ملے یاں ایہنوں کوئی کھولوے تاں اپنے حق لئی لڑ پینا مر پینا وی بندے دا حق اے'' سرگھی بڑی دیر مگروں مسکرائی۔ ''توں ای تے مینوں ایہہ سبق پڑھایا اے...... سرخ گلاب ہوندا...... کلی بہہ پیواں ہا...... جے ڈھول شراب ہوندا'' سرگھی نے اچانک ہسنا شروع کر دِتا ''جویں میری مرضی ہوسی میں اِنج کریساں ...... تے توں وی اوہا کریسیں جو میں تینوں دسیساں ......''

''تینوں ایس حال وچ وی ماہیے یاد نیں سرگھی'۔' نیکا کدی کدی اوہدے ایناں ہاسیاں کولوں ڈر جاندا۔

سرگھی اجے ہُن اٹھاوریں وچ پیر رکھیا سی۔ اوہنے جدوں دا ہوش سنبھالیا۔ اوہ نیکے دے خواب ویکھدی آ اوندی سی۔ نیکے نُوں اوہدے ارادے ٹھیک نہیں سن جاپدے۔ اوہ کسے گل بارے اپنا ذہن بنائی پھردی سی۔ اچانک اوہدا ذہن ہیر دے انجام ول گیا۔ ایہہ خیال ذہن وچ اوَندیاں ای نیکے دیاں جویں اُگھڑ گئیاں۔

''خورے اینے ایہہ سمجھ لیا کہ جویں ایہنوں جھانگڑیاں دے عذاب کولوں ہُن کوئی نہیں بچا سکدا...... میں وی نہیں......'' نیکے نے سوچیا اوہدا ذہن اِک پل وچ پرت گیا۔ اوہنے اِک واری سرگھی دے خوف نال پیلے ہوندے چہرے ول تکیا جتھے کدی سجری سویر دی لالی ہوندی سی۔ اوتھے ہُن اِک اَن دیکھے خوف دے ہنیرے سن۔ تے خوف دے ایہہ ہنیرے ہولی ہولی ڈونگھے

ہوندے جاندے سن تے سرگھی وی ہولی ہولی اوہناں ہنیریاں وچ گواچدی جاندی سی۔ اوسے اک پل وچ جدوں نیکے سرگھی دا خوف تے دہشت وچ ڈھیٹیا وجود، اوہدا پیلا پینڈا چہرہ تے اوہدی پھکی مسکراہٹ تکی تے اوہدے اندر بیلے وِچکار کھلوتے جھانگڑ وچ وسدے بیٹھے جھانگڑیاں دے مقدر دا فیصلہ وی ہو گیا۔

اوہ گھڑا سر اُتے رکھدی اوہدے بجے پاسیوں والا کا کھاندی لنگھی تے چھر کے لگی ساویاں کنکاں تے پیلیاں چوں لنگھدی ڈیرے ول ٹُر گئی۔ اوہ چھر کے جاندی نُوں ایس حال وچ وی ماہیا نہیں سی بھلیا۔

کائی صافا وے لال ہوندا گل وچ بنھ رکھدی جے ڈھول رُمال ہوندا

نیکا اوتھوں نکلدا ڈیرے ول پرت گیا۔ اج اوہنے کوئی گھوڑا سیدھیانہ سکھایا۔ اوہدا ذہن ساری شام تے ساری رات جھانگڑیاں تے دریا وِچکار کھلوتے بیلے وچ کھلے جھانگڑ توں ہٹدا ناہی۔ اوہ وارو وار دریا ول تے اوہدے بیلے وچ کھلوتے جھانگڑ نُوں ای اکھاں جھمکے بنا گھوردا رہیا۔

☆☆☆☆☆

(18)

''جاپدا اے جھانگڑی سردار نیکے دی منگ کھو کے لے جانی اے۔'' ایہہ گل ہر پاسے ہو رہی سی تے جنگل دی اگ وانگ اگانہہ توں اگانہہ کھلردی تے کھنڈر دی جاندی سی۔ نیکے دے کناں تیک وی ایہہ گل اپڑی۔ اوہنے گل سُنی تے اوہنوں رات گزارنی اوکھی ہو گئی ساری رات اوہنے منجی اُتے بیٹھیاں جاگدیاں گزاری۔ سویرے اوہ کسے نُوں کُجھ آکھے سنے بنا ای ڈیرے تے ٹُر گیا۔

''میرے خاباں دی تعبیر الٹ نہیں ہو سکدی...... میری دنیا وچ اگ لا کے آپ کوئی سُکھی کویں وس سکدا اے دھاڑویاں دی ایسی دی تیسی۔''

ایہناں خیالاں وچ ای اوہدے پُورے وجود وچ جنون دی اک لہر جیہی دوڑ گئی کوئی شے سی جیہڑی اوہدی بے وسی نُوں ہنیری وانگ جڑوں پٹ گئی۔ اوہنوں بے وس ہوون کولوں سبھ توں ودھ نفرت سی۔ ایس بے وسی وچ اوہنوں اپنی ہوند گواچدی جاپدی۔ ہوندا سوال اُٹھیا وسیب خطرے وچ جاپیا تے ساہ لینا اوکھا ہو گیا۔ اوہنوں سبھ کُجھ منظور سی پر ایہہ منظور نہیں سی۔

شاہو گھوڑے تے ڈنگر سنتھ تے واڑے وچوں کڈھ کے سارا ترنڈ چران لئی دریا ول ٹوری جاندا سی جدوں نیکا اپنا گھوڑا ڈیرے توں لیندا اوہنوں پچھوں جا مِلیا۔

''شاہو'' نیکا اپنا گھوڑا ٹوردا شاہو دے گھوڑے دے برابر لے آیا۔

''جی بھائیا'' شاہو نُوں پتہ سی جدوں نیکے کوئی ضروری گل کرنی ہوندی تے ہمیش انج ای گھوڑا اوہدے نیڑے لے اوندا تے دریا ول ٹُردا گل کردا رہندا۔ اوہدا پُورا دھیان نیکے ول ہو یا۔

''بیلے دے جھانگڑ وچ جھانگڑیاں نال زنانیاں تے بال وی رہندے نیں''

''نہیں بھائیا...... نرے دھاڑ مار کرن والے اوہناں دے کوئی دو سو توں ودھ بندے ہر ویلے بیلے دے جھانگڑ اندر رہندے نیں باقی دا سارا قبیلہ چنھاں پار اک پنڈ 'بکھیلا' اُپر مل مار

کے بیٹھا اے'' جھانگڑیاں بارے خبر سار رکھنا شاہو دی ذمہ واری سی۔

''ایہہ دو سو دھاڑوی جھانگڑ وچ کدوں ہوندے نیں''

''دن نوں ...... ساری رات آل دوالے دے پنڈاں دے گھر جھکے بھندے تے ڈنگر کھولدے نیں نالے دریا وچ سفر کرن والے مسافراں دیاں بیڑیاں لٹدے تے بوڑدے نیں''

''لٹ دا مال کتھے جاندا اے''

''جھانگڑ وچ اکٹھا ہوندا رہندا اے اوتھے ای پورے قبیلے لئی ونڈ کے ہر اک دی پتی اوہنوں دریا پار اپڑا دتی جاندی اے۔ چوری دے ڈنگر نت دریا پار اپڑاندے نیں۔''

''وارداتاں کر کے بیلے کیہڑے ویلے پرتدے نیں''

''دھمی ویلے۔''

''اوس مگروں۔''

''سُتے جاگدے بُھجدے کباب کھاندے، بدکاری کردے، شراباں پیندے تے کنجریاں نچاوندے نیں۔''

''علاقے دے کیہڑے لوک ایہناں نال تعلق بنائی رکھدے نیں''

''شام پُور وچ وسدا طوطا رنگ منصب جھانگڑی تے کشن نگر دا دھتورا خان۔''

''ہتھیار کیہڑے ورتدے نیں''

''نویں ہتھیار نیں تلواراں، برچھے، تیر کماناں، چھرے، پستولاں، بندوقاں۔''

''اوہناں دے گھوڑے تیز دوڑدے نیں یاں ساڈے۔''

''اساڈے..... اپنے گھوڑے خالص عربی نسل دے نیں اوہناں دے گھوڑے کھوتیاں وانگ لگدے نیں کوئی ماڑی نسل دے نیں۔''

''ساڈیاں تلواراں دی کاٹ ودھ اے یاں اوہناں دیاں تلواراں دی......''

''ساڈے لوہار دی بنائی تلوار دی دھار تیز اے ساڈی تلوار سوکھی ٹُٹدی نہیں میں جنگ وچ اوہناں دیاں تلواراں ٹُٹدیاں تے اُڈدے برچھے بھارے ہوون پاروں ادھ راہ ڈِگدے تکے نیں جدوں تک اوہ برچھا سِدھا کردے سن۔ اوِنی دیر وِچ میرا برچھا اوہناں دے سینے وچوں پار ہوندا سی۔''

''گبھرو ساڈے تگڑے نیں یا اوہناں دے۔''

''ساڈے سخت جان بہوں ڈاڈھے تے پھرتیلے نیں۔ اوہناں دے ویکھن وچ تگڑے

لگدے نیں۔ جنگ شروع کرن لگیاں کھوتیاں وانگ ہینگدے نیں پر جدوں جنگ وچ رگڑا لگدا نیں تے زنانیاں وانگ چیکدے تے گاواں وانگ برڑاندے نیں جے پیر دبا کے رکھیے تے دبے اگے کھلو نہیں سکدے ٹٹ بھج تے کھنڈ پھٹ جاندے نیں۔''

''ایہہ دھاڑوی نیں یاں گیدڑ......''

''گیدڑ'' شاہو ہس پیا۔

''توں بلکل ٹھیک پچھانیا ایہناں نوں ایہہ گیدڑ نیں جیہڑے گھوڑیاں اُپر سوار لشکر بن کے تے ہتھ وچ تلواراں پھڑ کے اوندے نیں پر اگوں پنجاب دی اپنی کوئی فوج نہیں ایس لئی ایہہ ہتھوں سکھنے لوکاں نال لڑ کے فاتح بن جاندے نیں، جیہدی وجہ توں ایہناں نوں وارو وار پنجاب اُتے چڑھائی کرن دی ہلا شیری ملدی اے، جس دیہاڑے ایہناں نوں اگوں پنجاب دی کوئی اپنی فوج مل پئی ایناں نوں پنجاب دا راہ بھل جانا اے..... ترکستان، سمرقند، فارس تے قندھار وچوں اون والے بھکھ تے ہوس دے مارے ایہہ گیدڑاں دے لشکر نیں گیدڑاں کولوں کیہ ڈرنا'' نیکے ہسدیاں گھوڑے نوں اڈی ماری تے سدھا دریا ول نکل گیا۔

اوہ بڑا چر گھوڑے دی کنڈ اُتے بیٹھا دریا وچکار کھلوتے بیلے اندر دور تک کھلرے جھانگڑ نوں تکدا رہیا۔ اج اوہنوں گھوڑے سیدھن لئی کاٹھی دوالے پیاں رسیاں نوں ہتھ لانا وی بھلیا رہیا۔ اوہ جھانگڑ دے کھلار نوں نظراں نال من تول تے کجھ گن رہیا سی۔ شامی جدوں ڈیرے توں ماں وڈی، عائشہ تے رضو گھر جان لگے تے اوہدی نکی بھین عائشہ نے اوہنوں ول ول بیلے ول تکدیاں کئی واری ویکھیا۔

''نیکیا...... ویرا...... وارو وار پرت پرت کے سویر دا بیلے وچ کھلوتے اوس جھانگڑ نوں کیہ تک رہیاں'' اوہ پچھے بنا نہ رہی۔ ''کیوں گھوریاں پا رہیاں اوہنوں۔''

''کجھ نہیں عاشو'' نیکا پتہ نہیں کیہڑے کھوبیاں وچ کھبیا سی۔ بھین دی اواز کنیں پئی تے سدھا ہو بیٹھا۔

''نہیں کوئی گل ضرور اے...... مینوں پتہ لگ جاندا اے جدوں توں کوڑ وچ پھردا ہونداں''

''میں سوچ رہیاں اوس جھانگڑ وچوں اپنی بھین لئی ہرنیاں دا اک دجوڑا پھڑ لیاواں'' اوہنے جھوٹھ بولیا۔

''نیکیا توں مینوں نکی نہ جان ہرنیاں بار وچ ہوندیاں نیں بیلے وچ نہیں'' عائشہ نوں اپنی گل دا سدھا جواب نہ ملیا تے اونے کجھ کوڑ کیتی۔ ''اوس بیلے تے اوہدے جھانگڑ وچ کوئی ہرنیاں

نہیں ہین اوتھے نرا گھیاڑاں تے سوراں دا ٹکانہ اے''
''نہیں اوس بیلے وچ مینوں ہرنیاں دِسدیاں نیں تے اوہناں ہرنیاں دی عمر ہو چکی پانی شیر دی جُوہ دا جو پیندیاں نیں'' نیکا ہس کے گل ولا گیا۔
''نیکیا ویکھیں کوئی اپٹھا سُدھا کم نہ کریں'' عائشہ نُوں اپنے ویر دی فکر سی۔ ''جھانگڑیاں نُوں رب دا گڑا پوے۔ کِتھوں آ کے سپ بن کے ساڈے وسیب وچ وڑ گئے نیں'' اوہ آکھدی رنجگی وکھاوندی ماں وڈی دا ہتھ پھڑ کے پنڈ ٹُر گئی۔ ''رب سُکھی نُوں ای جا کوجھا بنا دُندا۔ اساں تاں وت کوجھی وی لے لینی آ ہی اوس سوہنپ نُوں میں اگ لاواں جیہڑی میرے ویر دی جان لین نُوں وگے۔'' دُور تک جاندی اوہدی اواز نیکے دے کناں وچ پیندی رہی پتہ نہیں اوہ ہور کیہ کُجھ آکھدی جاندی سی۔ نیکا اوہناں نُوں جاندیاں کھلوتا تکدا رہیا۔
کُجھ شیواں سرا اُپر چڑھ آئیاں سن تے لگدا سی جویں اوہدے وسیب لئی ہُن کُجھ تکلیف دا سبب بن گئیاں ہن۔ کدی اپنے وسدے ڈیرے ول تکدا۔ کدی دریا دے کنڈھے اُتے چردے اپنے گھوڑے تے مال ڈنگر ول تکدا۔ کدی آل دوالے اپنے بیلیاں تے سجناں دے وسدے ڈیرے، ہرے بھرے کھیت ساویاں کنکاں تے کدی اپنا وسدا لوک تکدا کدی وگدا دریا تے کدی وسدا پتّن تے دریا وچ تردیاں بیڑیاں تکدا کدی رُکھاں اُپر بیٹھے پریت دے گیت گاؤندے پکھیرووّاں نُوں تکدا تے کدی پتّن ول جاندے وپاریاں، پاندھیاں تے ونجھلیاں وجاؤندے سڑک توں لنگھدے گبھرووّاں نُوں تکدا ایہہ جیوندا جاگدا ہسدا وسدا وسیب جیہدے وِچ اوہدی جان پھاتی رہندی اوہدے لئی سبھ کُجھ سی۔ اوہنوں ہر پاسے اپنیاں تے ایس وسیب دے وسنیکاں دیاں محنتاں نُوں پھل پھل لگے دِسدے جیہناں وِچ اوہنوں اپنے وسیب اُتے اپنی دھرتی اُپر رب دی مہر تے رب دا جلوہ دِسدا۔ پر جد کدی بیلے وچ بیٹھا اپنے وسیب دے مُڈھ وچ وسدا دھاڑوی ناگ تکدا تے اوہدا سر بھوں جاندا۔ اوہنوں دریا دے پانی وچ اگ لگی دِسدی جیہدے بھانبڑاں دی ولھیٹ اوہدے وسیب تائیں اپڑدی ہوندی۔ اوس اگ دا سیک اوہنوں ہا ہن نہ دیندا۔ اوہنوں اپنا سارا وسیب لڑھدی بیڑی وانگ لُڑھدا جاندا جاپدا۔ اوہنوں ہر پاسیوں جویں گرجھاں اپنے وجودنُوں چوہنگاں ماردیاں دِسدیاں تے سپ اپنے آپ نُوں ڈنگدے دِسدے۔ اوہنوں ہر پاسے کالی رات دِسدی ایہہ رات لمی ہوندی جاندی جیہدے اگے اوہنوں کوئی سویر نہ دِسدی تے کالے شُوکدے سپ اوہدا پِچھا نہ چھڈدے۔
''میرے وسیب وچ سپ ...... سپاں نُوں مارنا چاہیدا نہیں تے ایہہ ڈنگ لیندے نیں ......

زہر گھول دیندے نیں...... جیوندا نہیں چھڈدے"

کئیں دن کئیں راتاں ایہناں سوچاں وچ گزر گئیاں۔

"نکیا مینوں اوس جھانگڑ کولوں ڈر لگدا اے" اوہنوں سرگھی دا بیلے ول اُٹھیا ہتھ ہر ویلے اکھاں دے ساہمنے دِسدا جیہڑا اکدی بیٹھاں نہ ہوندا۔

اوہ اک طوفانی تے ہنیری رات سی۔ ہر طوفانی تے ہنیری رات اندر بڑیاں کہانیاں ہوندیاں نیں۔ ایہہ ہنیری رات وی اپنی جھول وِچ دُوجیاں ہنیریاں تے طوفانی راتاں وانگ اِک نویں پر خوفناک کہانی لے کے آئی، جدوں ایہہ ہنیری رات اپنا پینڈا کردی سرگھی ویلے نُوں ہتھ لا رہی سی، ٹھیک اوسے ویلے دریا دے وچکار کھلوتے بیلے دے جھانگڑ نُوں اگ لگ گئی۔ اگ اینی اچانک، ڈاڈھی تے تیز سی کہ چوانہہ پاسیوں لگی تے تیز وا دے نال ودھدی ودھدی ہر شے نُوں ولھیٹدی کھلردی تے اگانہہ ودھدی جھانگڑ دے اندروں پھردی دُوجے پاسیوں جا نکلی۔ اُچے ہوندے بھانبڑ اسمان ول اٹھدے گئے۔ رات دا ہنیرا جھانگڑ وچوں اُٹھن والے بھانبڑاں وِچ کِدھرے گواچ گیا۔ بیلے دا اسمان جنگل وِچ اُٹھدی اگ نال روشن ہو گیا۔ رات دن وچ بدل گئی۔ بلدی مچدی بھانبڑ اُٹھاندی نچدی اگ نے بیلے وچ کھلوتی ہر شے نُوں ساڑ کے سواہ کر دِتا تے دریا دیاں کنڈھیاں اُتے اپڑ کے جدوں اگ اگوں پانی نُوں نہ لگ سکی تے بیلے وچ ای بلدی رہی۔ بیلے وچ وسدے بگھیاڑاں، گِدڑاں، سوراں، سپاں، تے اوہناں دے سنگیاں جھانگڑیاں نس کے جاناں بچاون دی آہر کیتی پر اگ چار چُفیریوں جنگل نُوں انج لگی کہ کسے شے دا اوتھوں جیوندا نکلنا اوکھا ہو گیا۔ اگ جنگل نُوں چار چُفیریوں ای لائی گئی۔ اینی اُچی سی کہ آل دوالے دریا دے دوہاں کنڈھیاں اُتے وسدیاں کئی پنڈاں نے تکی۔ سارا لوک جاگ پیا۔ شام پُور تے کشن پُور وچ جویں حشر مچ گیا۔ سارا لوک سرگھی ویلے اٹھ کے دریا ول نس پیا۔ پر کسے دے وس وچ کجھ نہیں سی اِنجے لگدا سی جویں کسے دریا وچ تردے جاندے جہاز نُوں اگ لگ گئی اے۔ پر کسے نُوں سمجھ نہ آیا کہ اگ کیوں لگی اے تے کیویں لگی اے۔ بس اگ لگ گئی سی تے لگی انج سی کہ تیز کھلی وا نال ہر شے نوں ساڑ کے سواہ کردی دریا دے کنڈھیاں تک اپڑ کے آپنے آپ کھلو گئی تے جو کجھ جھانگڑ وِچ لُکیا سی اوہنوں وی ساڑ کے سواہ کر گئی۔

پِنڈ وِچ سبھ توں پہلاں جاگن والے پیش امام نے جیہڑا فجریں دی نماز لئی بانگ دین لئی مسیت دی چھت اُتے چڑھیا تے اجے بانگ دینی شروع ای کیتی کہ اچانک دُور لہندے ول ہنیرے وچ ڈُبیا اسمان لال ہوندا ویکھیا۔ بانگ مُکا کے اوہنے بڑے گوہ نال اک واری فیر اوس

ودھدے، کھلر دے تے اُچے ہوندے لال گولے نوں تکیا تے اوہنوں بیلے وچ لگی اگ پچھانن وچ کوئی اوکڑ نہیں سی ہوئی۔ اوہنے مسیت دی چھت اُتے ای کھلوتیاں بیلے وچ اگ لگن دا ہوکا دے دِتا۔ سارا شام پُور جاگ پیا تے دریا ول نس پیا۔

بیلے وچ کھلوتا جھانگڑ جھانگڑیاں دی پہلی تے آخری پناہ گاہ، قلعہ، اسلحہ خانہ، سپلائی سٹیشن، ارام گاہ، عیاشی دا اڈہ تے جُرماں دا مُڈھ تے ہیڈ کوارٹر سی۔ اوہناں لئی مرن جیون دا سمان سی سبھ کُجھ سی پر ہُن نہیں سی رہیا۔ اوہ سوچ وی نہیں سن سکدے کہ اوہناں نال کوئی ایہہ حرکت وی کر سکدا اے۔ چِتھاں وے بیلے وچ کھلوتا صدیاں پرانا جھانگڑ دھاڑوی قبیلے دے سرکڈھویں بنے جڑے بدمعاشاں، مجرماں تے قاتلاں دا تھاں ٹکانا سی۔ اوہ سارے اوس ویلے آس پاسے دے پنڈاں دے جُھگے بھن، مال ڈنگر لُٹ کے اُدھالے کر کے جھانگڑ وچ پرتے، جشن منا رہے سن، مجرا ہو رہیا سی تے شراب دے گھڑے روڑھے جا رہے سن۔ جدوں اوہناں نوں جھانگڑ وچ لگی اگ دا سیک اپڑیا۔ اوہ سارا کُجھ اوتھے ای چھڈ دے اپنے گھوڑیاں اُپر باہندے ایس توں پہلاں کہ اگ وچ سڑ کے سواہ ہوندے جاناں بچا کے اوتھوں نسن لگے۔ پر جنگل وچوں نکلنا اوکھا ہو گیا۔ اگوں چار چفیریوں اگ دے بھانبڑاں اوہناں دا راہ ڈک لیا...... اوہ سارے اپنے ہتھیاراں، لُٹ دے مال تے گھوڑیاں سنے اوس اگ وچ سڑ کے سواہ ہو گئے۔ ایس اگ دا سیک دریا پار پنڈ بکھیلا وچ بیٹھے سردار فولاد خان جھانگڑی نوں انج اپڑیا کہ اوہنوں دریا ٹپنا تے شام پُور دا راہ اِک لے چڑ لئی بھُل گیا۔ اوہدیاں باہواں وڈھیاں گئیاں تے اوہدا ڈنگ کڈھیا گیا۔ وار کرن والے نے بڑا سوچ سمجھ کے وار کیتا۔ اوہدی پوری فوج نوں ساڑ کے سواہ کر دِتا۔ تے اپنے سارے وسیب نوں چمبڑے خوف دی چادر لاہ کے اوہنوں اگ لا دِتی۔ جھانگڑی سردار لئی ایہہ بہوں وڈا نقصان سی جیہڑا اوہنوں کدی نہ بھُلیا۔ جیہناں دے سر اُپر اوہ بدمعاشی کردا ہوندا اوہ چوٹی دے غنڈے اوہدے کول نہیں سن رہ گئے۔ اوہدیاں باہواں وقتی طور تے اگ وچ سڑ بل گئیاں۔ سویر دا سورج نکلیا تے سردار فولاد خان جھانگڑی تے اوہدے مقبوضہ 'پنڈ بکھیلا' وچ پھوہڑی وچھ گئی تے اوہ اپنا لشکر تباہ ہوون مگروں اک واری فیر کابل قندھار ول تکن لگ پیا۔

نِکے نِکے ہوندیاں دیاں دھاڑویاں ہتھوں اپنے وسیب وچ اگاں لگدیاں، پنڈ بلدے تے بندیاں دے قتلام تے لہوگلیاں وِچ رُڑھدا ویکھیا سی۔ ایہہ سبھ کُجھ اوہدے جیون دا حصہ بن چکیا سی۔ اوہدے ذہن وچ ایہہ گل بہہ گئی کہ اگاں لانا، بندے مارنا دھاڑویاں دا پیشہ اے۔ حق ناحق وچ فرق سمجھاون والا پیو اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے پنڈ دے چوک وچ نادر شاہ دے لشکری

سردار فولاد خان جھانگڑی دے ہتھوں قتل ہویا۔ اوہنوں نادر شاہ دے ناں توں اوہدے حلیے رنگ شکل تے پشاک، اوہدی زبان بولن والے اوہدے وانگ دِسدے ہر بندے کولوں ڈاڈھی نفرت سی جیہڑی بھانبڑ بن کے ہر ویلے اوہدے اندر بلدی رہندی تے ایس بلدی اُپر جھانگڑیاں دا ایس علاقے وچ وجود ہر ویلے تیل پاندا رہندا کیوں کہ اوہ وی نادر دے قبیلے نال تعلق رکھدے تے اوہناں دا پیشہ وی اوہا سی، جیہڑا دھاڑوی نادر شاہ دا سی۔ اوہنوں پنڈ وچ اجے وی نادر شاہ نُوں بلوتے دیندیاں مائیاں، دھیاں تے لوک گلیاں وچ جھلے ہوئے پھردے وسدے کسے دی دِھی تے کسے دی بھین اوہدے لشکری چک کے لے گئے۔ کسے دا بھرا کسے دا پیو کسے دا پتر وی اوہ قتل کریندے پنڈوں نکلے۔ تے اپنے پچھے اوہناں دا ورھے دا پیا کنک تے سارا اناج چکدے تے مال ڈنگر وی کھول کے نالے لیندے گئے۔ پچھے پنڈ وچ رِڑیاں لاشاں اُپر بیٹھیاں بندیاں دا ماس کھاندیاں رہ گئیاں رگرجھاں اوہنے آپ اپنے ہتھاں نال اُڈائیاں۔

سارا پنڈ گھروں باہر نکل آیا۔ جھانگڑ نُوں لگی اگ ویکھن لئی۔ ایہ اگ ویکھن والیاں وچ نیکا وی سی۔ کسے نُوں کجھ نہیں سی پتہ اگ کہنے لائی اے پر جھانگڑیاں، قاسم، فتح سنگھ، مجید، مہنگا، سُندر داس، ماں وڈی، عائشہ تے سرگھی سبھ نُوں کجھ کجھ اندازہ سی کہ ایہہ حرکت کیہدی ہو سکدی اے۔ پر اوہناں وی دڑ وٹ لئی۔ چاچا قاسم اوس سویر اپنی دھی نُوں زہریلیاں نظراں نال تکدا ہتھ لک تگر بنھی ویڑھے وچ ایدھر اودھر تیز تیز ٹُردا پھر رہیا سی۔ اوہنوں پتہ سی۔ ایہہ کم سرگھی دے اشارے اُپر ہویا اے تے کرن والا نیکا اے پر کسے کول کوئی ثبوت نہیں سی اوہدے مُونہہ کھولن نال ای تماشا بن جانا سی تے سارا پنڈ وی اوہدے بُوہے بھنن لگ پیندا۔ بیلا شام پور دا سی، اُپر اوہدے اُتے قبضہ جھانگڑیاں دا سی۔ ایہدا مطلب ایہہ نہیں سی کہ سینکڑے کِلیاں اُپر کھِلرے جھانگڑ نُوں اک بندہ اپنی رنجگی کڈھن لئی اگ لا دیندا۔ جیہڑا پورے پنڈ دی لکڑی دیاں ضرورتاں پوریاں کریندا سی۔ پر اگ لاون والے دی کجھ ماملیاں بارے اپنی اک سوچ تے فکر سی جیہدا اوہ اظہار ویلے کویلے کردا رہندا۔ دُوجے اوہدے بارے کیہ سوچدے اوہدی اوہنوں کوئی پرواہ نہیں سی۔ جھانگڑ وسیب لئی خطرہ بن گیا ایس لئی اوہنوں اگ لائی گئی۔ جھانگڑ نُوں کئیں دیہاڑے اگ لگی رہی۔ سارا جھانگڑ سڑ کے سواہ ہوگیا۔ ذخیرہ بل گیا کوئی رکھ اوتھے ساوا نہ رہ گیا۔ اگ دا سیک جِنا جھانگڑیاں نُوں اپڑیا ایناں ای پنڈ والیاں دی چُبھدیاں نظراں راہیں نیکے دے وجود تک وی اپڑیا۔ پر اوہدے اگے بولن والا کوئی نہیں سی۔

''ایہہ کم نیکے دا اے۔'' طوطا رنگ منصب خان جھانگڑی جیہدی وڈے گھیرے والی طوطا

رنگ سُتھن، گھیرے والے گوڈیاں تک اپڑدی طوطا رنگ قمیض سر اُپر بنھی وڈی تے بھاری طوطا رنگ پگڑی سبھے کُجھ طوطے دے رنگ دا سی۔ اوہدے پیر وچ پائی کابلی کھیڑی وی طوطے دی رنگ دی تے اوہدیاں گول اکھاں نالے داڑھی تے مچھاں جیہڑیاں جھاڑی وانگ اوہدے چہرے اُتے کھلریاں سن۔ اُپر وی طوطے دے رنگ دا بھلکارا پیندا نے سِدھا الزام لا دِتا۔ اوس دیہاڑے بہت سارے بندے دارے اُتے بیٹھے ایسے اگ بارے گلاں کر رہے سن۔

''تُوں اوہنوں اگ لاندیاں اپنیاں اکھیں نال تکیا'' فتح سنگھ اُٹھ کھلوتا۔

''نہیں۔'' طوطا رنگ نے ایہہ گل تاں سوچی ای نہیں سی۔

''تے وت الزام کیہڑی گل دا دینداں'' اوہنے پھڑ کے طوطا رنگ نُوں پھنڈ دھریا۔ سُندر داس تے مہنگے بڑی اوکھیاں اوہدے کولوں طوطا رنگ دی جان چھڑائی۔ اوس وقوعے مگروں لوک ایس اگ بارے گل کرن لگیاں سو واری سوچدے کہ کِدھرے فتح سنگھ تے نہیں سن رہیا۔

فتح سنگھ شام پُور وچ باہواں والا سی بنے جڑے سِکھ گھرو اوہدی جٹ برادری وچ سن۔ اوہدی تے نیکے دی ذات وی اِک سی۔ نال نیکے دی برادری وی رل گئی۔ اُتوں سارے ہندوواں جیہناں وچ ودھ سُندر داس دی کھتری برادری سی، نیکے تے فتح سنگھ نال ایکا ایس پنڈ وچ جھانگڑیاں دے وس وچ سبھ توں وڈی اوکڑ سی۔ ایہناں دیاں ہوندیاں اوہناں نُوں ایس پنڈ اُتے کدی اُپرلا ہتھ نہ ملیا۔ فتح سنگھ ودھ چُپ رہندا پر جدوں ویکھدا کہ مامعلے گڑ بڑ کرن لگ چیندے تے فیر اوہ اوہناں نُوں ڈانگ سوٹے نال وی درست کرن وچ چر نہ لاؤندا۔ سارے جٹاں وانگ اوہدے دی کُجھ ایہا جے سِدھے اصول سن جیہڑا سجن اے، اوہ سجن اے، جیہڑا دشمن اے، اوہ دشمن اے۔ اوہدا پیو بھانبڑ سنگھ، نیکے دا پیو احمد حیات تے سُندر داس دا پیو کبیر داس وی اِک دُوجے دے بانہہ بیلی سن۔ تے تِنے چوک وچ نادر شاہ دھاڑوی دے لشکر نال لڑدے اوودوں مارے گئے جدوں اوتاں پنڈ دیاں کڑیاں نُوں جناں نُوں نادر شاہ دے لشکری چوک وچ ننگا کر کے اوہناں دے آل دوالے کُجھ لشکری گول دارہ بنا کے کھلو گئے۔ کُجھ گول دارے دے پردے اندر کُڑیاں نُوں ننگا کرن وچ رُجھ گئے۔ احمد حیات، کبیر داس تے بھانبڑ سنگھ اوہناں کڑیاں نُوں تے بچا کے چوک وچوں کڈھن وچ کامیاب ہو گئے۔ پر آپوں نادر شاہی لشکریاں دے اِک جتھے ہتھوں جد ہی اگوائی فولاد خان کر رہیا سی نال لڑدے مارے گئے۔ فتح سنگھ، سُندر داس تے نیکے دی اِکو کہانی سی۔ اوہ تِنے اِک دُوجے دے ہانی سن تے تِنوں اِک ای طرح سوچدے۔

فتح سنگھ حوصلیاں، صبراں تے سہاریاں والا بندہ سی۔ اوہدا مسکراؤندا چہرہ ہسدیاں اکھاں،

کھلیاں کھلیاں گلاں تے وڈا دل اوہدے اُپر اپنے پنڈ دے ہر گھر دا بوہا کھولی رکھدا۔ اوہ اک کھلی کتاب سی جیہنوں ہر کوئی سوکھا پڑھ لیندا۔ اوہ گلی وچوں لنگھدا راہ وچ ملن والیاں نکیاں وڈیاں نوں سلام، نمستے تے ست سری اکال آکھدا انج گلیوں لنگھ جاندا جویں تازہ جھلدی وا دا بُلا بندے کولوں لنگھ جاندا اے۔ اِنج ای اک دیہاڑے گلی وچ اوہنوں من پریت لنگھدی دِسی تے اوہنوں وی اوہ اپنی عادت دے مطابق پہلاں سلام، مگروں ست سری اکال آکھ بیٹھا۔ جدوں پتہ لگا کہ اوہ وی سردار دی دھی اے تے اودوں تک چُپ نہ بیٹھا جدوں تک اوہدی ڈولی چا کے گھر نہ لے آیا۔ بس اوہنے اپنی حیاتی وچ اک ایہوڈا کم کیتا تے جیہدے کارن نیکے تے سُندر داس اُتے اوہدا ہتھ اُتلا سی۔ تے اوہ ایس معاملے وچ اجے اوس توں کُجھ پچھانہہ سن۔ باقی کماں وچ اوہ اک دُوجے دے سنگی سن جدوں ویلا پیندا تے تِنے رل کے ہر شے نُوں سنگھ دے کھلوندے تے شیواں نُوں اپنے اگے لا لیندے۔ جھانگڑیاں دے معاملے وچ وی اوہناں ایہا کیتا جدوں جاتا کہ نویں اون والے وسیب لئی اک عذاب بن گئے نیں تے اوہناں دی راہ مَل کے بہہ گئے۔

''بندہ جتھے اپنے آپ نُوں بے وس سمجھے اوتھے اوہدی موت ہو جاندی اے'' نیکا ہمیش سوچدا۔ ''تے میں بے وس ہو کے جیون نالوں مرنا چنگا سمجھداں'' اوہدے اندر ستا پیا اَگ ورگا بندہ جاگ پیا جیہڑا ویلے کویلے اپنا وکھالا کراؤندا رہندا۔

جھانگڑ دی اَگ بُجھی تے نیکے نُوں وی تھاہر آ گئی۔ جھانگڑی بیلے وچوں ہمیش لئی پٹے گئے۔ سردار فولاد خان جھانگڑی نُوں دریا پار اپنے مقبوضہ 'پنڈ بکھیلا' وچ کسے نے تیر نال بنھ کے اِک سُنیہا لکھیا ٹوریا۔

''جھانگڑیا دھاڑویا! جدوں کدی وی بیلے وچ وسن دی فیر آہر کریسیں جھانگڑ نُوں وت اگ لگسی تے توں جتھے وی ہوسیں اوہدا سیک تیتوں اپڑسی''۔

جھانگڑیاں نُوں ہُن دریا ٹپ کے شام پُور وچ پیر رکھن تے اوتھے جا کے کوئی حرکت کران توں پہلاں ہزار واری سوچنا پے گیا۔ اوہناں دی اکھ شام پُور تے آل دوالے پئے ہزاراں کلے رقبے اُپر سی جیہنوں تک کے اوہناں دی بھوئیں دی ہوس ودھدی۔ پر اگوں وسنیک اُٹھ کھلوتے۔ ہُن جے دریا ٹپدے تے مدد اپڑن توں پہلاں اوہناں نُوں شام پُور وچ گھیر کے ماریا جا سکدا سی۔ اوہناں دا پہلا دفاعی مورچہ اگلا بھن گیا۔ اوہناں دی سپلائی لین کٹی گئی تے اوہناں دی فوج دی ماری گئی۔ ایہا نیکا چاہوندا سی۔

کئیں مہیناں مگروں جھانگڑیاں اپنی بزتی دا حساب برابر کرن لئی جدوں چنھاں پار کرن دی کوشش کیتی تے دریا وچکار اپڑ کے ادھ راہو پرت گئے اگوں کیہ ہندو کیہ مسلمان کیہ سکھ پورا شام پور ہتھیار بند ہویا دریا دے کنڈھے اُپر اوہناں دا سواگت کرن لئی تیار کھلوتا سی۔

نیکا اج جدوں سویرے شاہو نال گھوڑے لے کے چران لئی دریا اُتے اپڑیا تے شاہو اوہدے نال نال اپنا گھوڑا ٹوردا مُسکا رہیا سی۔ اج اوہدے سائیں دے چہرے اُپر ہر ویلے رہن والی وحشت تے درندگی غیب سی۔ اوہ بڑے دناں مگروں گھوڑیاں نوں سیدھن سکھاون والے مزاج نال اج دریا دے کنڈھے چرِدے گھوڑیاں کول۔ اپنے گھوڑے سیدھن والا بانا پا کے اپڑیا۔ موڈھے گول وَلھیٹی رسی لمک رہی سی۔ گھوڑی دی کاٹھی نال وی اک وڈی تے لمی رسی گول کیتی لمکی ہوئی سی۔ گل وچ خاکی واسکٹ مجھ لانگڑ بنھی تے پیراں وچ گوڈیاں تک اپڑدیاں ودھراں والی چمڑے دی کالی جُتی پائی سی۔ سِر دے موڈھیاں تک لمے اُوڈے تے کھنڈے وال تے مسکراؤندا چہرہ بھخدا کنکی رنگ اج باز ورگیاں سُرخ اکھاں ہسدیاں دِسیاں تے اوہناں دا رنگ وی گوڑھا کالا دِسیا۔ فولادی جُثا گل وچ پئے چپا چپا کاٹے بناندے رتے چمڑے دے پٹے جیہناں نوں لک نال بنھے چمڑے دے پٹے نال جوڑیا گیا جیہناں وچوں اک نال تلوار بنھی سی تے دُوجے نال چُھرا لمک رہیا سی۔ کاٹھی نال کھبے پاسے برچھا۔ نیکا اج خوش سی۔ اوہ اپنے گھوڑے اُتے سوار اوہدی واگ ڈھلی چھڈی شاہو دے نال نال اپنا گھوڑا ٹوردا ساہمنے وگدے چنھاں وچ بلے کھلوتے جھانگڑ اُپر نظراں گڈی شاہو نال گلاں کردا اوہدے ول دھیانی سی۔

''گِدڑ گِدڑ ہوندے نیں گِدڑاں کولوں کیہ ڈرنا بھائیا توں ٹھیک آکھدا سیں شیر دی کھل پا کے گِدڑ شیر نہیں بن جاندا۔''

''شاہو جے جھانگڑیاں دی تھاں توں ہوندوں اگ لگدی تے کے کریں ہا۔''

''سدھا آ کے شام پور نوں اگ لا دیواں ہا'' شاہو دی زبان وچوں ترنت جواب نکلیا۔

''فیر کجھ ہور سوچدوں۔''

''بس شیر تے گِدڑ وچ ایہا فرق ہوندا اے پر مری اک گل کدی نہ بھلیں۔''

''اوہ کیہ؟''

''پِڑ چھڈ کے نسن والا کسے ہور ویلے پرت کے لڑن لئی پِڑ وچوں نسدا اے۔''

''بھائیا جدوں وی پرتیا میں اوہنوں تیار مِلساں ......'' شاہو اپنے مالک اُتے جان دیندا۔

''وت توں کدی مار نہ کھاسیں'' نیکے آکھدیاں اچانک ہی گھوڑا پرتیا۔

اپنے گھوڑی دی کاٹھی نال بنھیا رسا کھولیا تے کولوں نسے جاندے اک کالے رنگ دے اتھرے گھوڑے ول ولا کے دے کے سرتوں پھیر کے سُٹیا گھوڑے نوں اچانک گل گھوٹو پین دا جھٹکا لگا۔ رسی سدھی اوہدے گل وچ آ کے پھاہی وانگ پے گئی۔ گھوڑا اک سیت لئی رُکیا اوہنے رسا تڑوان لئی زور لایا، اگلیاں لتاں اپر کھلو گیا ناساں چھنڈیاں بڑے زور نال ہنکیا کئیں واری دولتیاں وگائیاں پر اوہدا کوئی وس نہ چلیا۔ اوہنوں سمجھ نہیں سی لگ رہی اوہدے نال کیہ واپری اے گل گھوٹو کویں پیا۔ اوہنے رسی نال بجھیاں کئیں پھیرے نیکے دے گھوڑے دے دوالے ازاد ہوون لئی مارے پر نیکے دا گھوڑا ایس کم لئی سیدھیاسکھیا ہویا سی۔ اوہ نویں قابو کیتے جان والے گھوڑے دے نال نال اپنی تھاں اُپر ای چواہنہہ پیراں تے پھردا رہیا۔ گھوڑے بڑی مٹی گھٹا تے دھوڑ اُڈئی پر ایس مصیبت کولوں اوہدی جان چھٹنی سی نہ چھٹی۔ اوڑک تھک کے کھلو گیا فیر اچانک سدھا نس پیا۔ نیکے اپنا گھوڑا نساندے اوہدے برابر لیاندا تے اپنے گھوڑے توں چھال مار کے نسدے گھوڑے دی ننگی کنڈ اُپر سوار ہو گیا۔ گھوڑا فیر بڑا اٹپیا کدیا سر چھنڈدا اگلیاں لتاں اُپر کھلو گیا مگروں دولتیاں مارن لگ پیا پر اوہدا کوئی وس نہ چلیا۔ جدوں اوہنوں اندازہ ہو گیا کہ اوہدا سوار پکا اے اوہدے ولا کے کڈھ رہیا اے تے کجھ مٹھا ہویا۔ اوڑک نیکا اوہنوں قابو کر کے اوہدے مُونہہ وچ کڑیالا گھتن وچ کامیاب ہو گیا تھوڑا چر اوہنے گھوڑے نُوں دریا دے کنڈھے اُتے تن چار پھیرے دوڑا کے لوائے تے فیر اوہدا مہار گھوڑیاں دے ترنڈ ول کر دِتا۔ اج نیکے بڑے دناں مگروں کئیں گھوڑے سیدھے۔ شامی جدوں ڈیرے پرتیا تے راہ وچ اپنے رقبے تے آل دوالے پکیاں کھلوتیاں کنکاں اُتے جتھوں تک نگاہ پیندی سونے دی چادر وانگ دھرتی دے سینے اُپر وِچھیاں سن۔ ماں وڈی اوہناں دناں وچ ای اِک شامیں نیکے تے سرگھی دے وواہ دا دیہاڑا بناون لئی قاسم دے گھر اپڑی تاں قاسم چپ کر کے وساکھ چاکے چن دی چودھویں دی تریک اُپر ہاں کر دِتی۔ سرگھی ویڑھے وِچ براندے دے کولے دے نگر ٹیک لا کے کھلوتی مسکراوندی سی۔ دُوجے پاسیوں وساکھ نیڑے لگ رہیا سی۔

اوسے ویلے باہر چوک وچ رولا پے گیا۔ نیکا اجے ہنے ای ڈیریوں گھر پرتیا سی نسدا باہر نکلیا اگے چوک وچ بابا جلال دین اپنے پُتر مہنگا نوں کٹن لگا ہویا سی۔

☆☆☆☆☆

(19)

'مہنگا' ہر حال وِچ تے ہر ویلے علم دا دیوا بالی رکھن والا بندہ سی جیہڑا ہر شے نُوں سر وِتی رکھدا پر گھروں گھٹ ای باہر نکلدا۔ اج فیر ہمیش وانگ چوک وِچ اپنے پیو بابا جلال دین کولوں مار کھا رہیا سی۔ نِکے اوہنوں بابا جلال کولوں چھڑا کے گھر ٹوریا تے بابا جلال نُوں پانی دا کٹورا دارے اُتے پئے گھڑے وچوں لیا کے پوایا۔ شام پور دیاں گلیاں وِچ مست ملنگاں وانگ پھرن والا مہنگا جے کدی دن دی روشنائی وِچ کسے گلی وچ دِس پوندا تے نِکا وڈا کوئی نہ وئی بندہ ضرور 'علموں بس کریں او یار تیرے اِکو الف درکار......' دی ڈانگ کھچ کے اوہدے مگر ہونا فرض سمجھدا۔ سارے پنڈ دی کنک دی فصل گزرے ورھیاں نالوں چنگی ہوندی جیہدا مطلب ایہہ ہوندا کہ سارے پنڈ دا پورا ورھا سکھ نال گزرنا اے۔ پر مہنگے دے پیو جلال دین نُوں اپنی فصل چنگی ہوون دی کوئی خوشی نہیں سی ہوندی۔ اوہ سگوں اندروں اندر منکھیویا پھردا رہندا جلال دین دے اپنے چنگی فصل ہوون مگروں وی دُکھی رہن تے منکھیون پچھے پوری اِک کہانی سی۔ مہنگا باوی ورھے توں ٹپ چلیا سی پر اوہدا پیو اوہنوں اجے وی کُٹدا سی۔ ایہدے مگر مالا گجھ انج خراب سی کہ جیہڑی فصل ہوندی مہنگا اوس کھڑی فصل نُوں پیشگی پنڈ دے ساہوکار تے بنیئے لال چند نُوں ویچ اوندا تے لہوروں جا کے کتاباں مُل لے اوندا۔ اوہدی علم دی طلب ہر اوَن والے دن نال ودھدی جاندی۔ جے اوہنوں کُجھ ہور نہ لبھدا تے اوہ علم دی طلب ودھن پاروں تے اوہدی تریہہ بُجھاون لئی کھرلیاں تے واڑے وِچ کھلوتے ڈنگراں دا پیراُتے سودا کردا نو نقد نہ تیراں اُدھار والی گل۔

''سودا کلے اُتے نقدو نقد ہوسی، جو پجدا ای دے تے ڈنگر کلے توں کھول لے'' مہنگا دا لال چند نال سودا ہمیش انجے ای مکدا۔

لال چند پہلاں تے اوہنوں گھوردا رہندا فیر پیسے کڈھ کے اوہدی تلی تے رکھدا اپنا کھاتا اِک پاسے رکھدا ہولی جیہا کھنگھ کے اپنا گلا صاف کردا تے اپنی شرینی نالوں دودھ مٹھی زبان وِچ

بولدا اوہدے اُپر دین چاڑھدا۔

''مہنگیا ایہہ کوئی مل لین والیاں شواں تے نہیں ہین پر تیری علم دوستی ہتھوں مجبور ہو کے میں تیری کُجھ امداد کر دینداں'' اوہ اوہدھیاں شواں دا ادھا مُل لے کے گن کے پیسے اوہدے ہتھ وِچ رکھدا جیہڑی مجھ گاں دا سودا ہوندا جا کے کلے توں کھول لیندا تے جلال دین پاٹیاں اکھاں نال اپنا مال لال چند دے ہتھ لُٹدا ویکھدا ڈر مار کے کھلوتا رہندا۔ اوہ آپ وی لال چند دا قرضائیں سی کل اک مربعے بھوئیں دا سی اوس کول تے اوہ وی ادھی بنیئے کول گروی رکھی سی۔

''لال چند شام پور دے کساناں دا ادھا رقبہ توں کھا گیاں میرا پُتر مہنگا شودائی اے شودائی کولوں سودا کیہ لینا کے پر ہیا پنچائت وِچ منیا نہیں جاندا اِک ای گاں رہ گئی اے میرے کول ایہہ تے چھڈ دے'' اوہ موتی لال اگے ہتھ بنھ کھلوندا۔

''جلیا کیہ گل کریندا ایں ...... جھلیا تیرا پُتر مہنگا عالم فاضل بندہ اے شودائی نہیں اے...... کسے ہور کول شام پور وِچ اِک وی کتاب ہے اوہدا تے کوٹھا بھریا پیا اے...... پڑھ پڑھ اوہ منزلاں تے منزلاں چڑھدا جاندا اے توں خش رہیا کر بھگوان دا شکر کرتے ہن اگوں ہٹ'' قبر وِچ پیر لمکائی بیٹھا لال چند اوہنوں دھکا مار کے اِک پاسے کردا تے اپنے نوکر نال گاں کلے توں کھول کے ٹُردا رہندا۔

لال چند دا تے مہنگا وِچکار سودا ہمیش انج ای مُکدا۔ مہنگا نقد بوجھے وِچ پاندا گھوڑی تے باہندا لہور ٹُر جاندا اوتھوں مطلب دیاں کتاباں دی پنڈ مُل لیندا تے آپ گھوڑی دی واگ پھڑی اگے اگے پیدل ٹُردا متاں جانور تے وادھو بھار دا ظلم نہ تھیوے جدوں پنڈ وِچ وڑدا تے پنڈ وِچ ککارپے جاندی

''مہنگا اج وت پیوُنوں اُجاڑ آیا اے''

پیو دا کلا پُتر سی پر اوہدا بڈھڑا پیو توت دی چھمک چا لیندا تے اوہنوں چوک وِچ ای جھم دھریندا۔ مہنگا چپ کر کے مار کھاندا رہندا۔ جیبھ توں اف نہ کردا دند کیڑ وٹ لیندا تے نہ اکھ وِچوں اِک اتھرو ڈگدا، نا اُچی اوازا نِکلدی جے سوٹی کنڈ اُتے ترٹ جاندی تے اپنی جُتی لاہ کے پیو دے ہتھ وِچ پھڑوندا جدوں بڈھڑا مار مار کے تھک پیندا تے پچھانہہ ہٹ کے بہہ جاندا۔ مہنگا اُٹھدا تے دارے دے گھڑے وِچوں پیوُنوں پانی دا گلاس لیا کے پواندا تے پیو دے ہتھ پیر دبان لگ پیندا تے اندروں اندر پیوُنوں تکلیف دین تے روندا پر مجال اے جو اکھاں وِچوں اِک اتھر وی کیردا۔ بس بڈھڑے دے مُونہوں ایناں ای نِکلدا۔

'توں اکا پُتر ایں میرا بڑا مہنگا ملیاں سَیں مینوں ...... ناں تے میں تیرا عالم دین رکھیا سی پر توں تے عالم ہو کے لاکھ ملامت لائی ...... بُلھا بن ٹُر پیوں ...... سچی مچی عالم نکل پیوں ...... تے عالم وی ایناں مہنگا ...... کہ کھلوتیاں فصلاں تے ڈنگر ویچ کے کتاباں لے اوندا ...... تیرے جیہی اولاد ڈھی نہ سی ...... بس کر مہنگیا ...... افلاطون بن دا کھاہڑا چھڈ دے ...... افلاطون تے اوہ وی۔ ایڈا مہنگا ...... مینوں نہیں پُجدا ...... کتاباں پڑھ پڑھ کے وی کدی کوئی بُلھا بنیا اے؟''

پر مہنگا مار کھا کے وی بس نہ کردا۔ کتاباں مل لین لئی مال ڈنگر تے فصلاں ویچوں نہ ولاوندا گھر اُجاڑی رکھدا بس اوس مگروں اوہدا اصلی ناں ای پورے پنڈ وِچ لوکاں نُوں بُھل گیا تے چار چفیرے اوہ 'مہنگا' دے ناں توں مشہور ہو گیا۔ پہلاں راتیں کوٹھے تے چڑھ بُلھے شاہ نُوں گاوندا، بُلھا فوت ہویا تے کدھروں اوہنوں پتا لگا کہ جنڈیالا شیر خان وِچ اِک پیر وارث شاہ اے جیہنے ہیر دا قصا لکھ کے رانجھے کولوں ہیر کھوہ لئی اے۔ سارا پنجاب لُٹ لیا اے تے اوہ نسدا وارث شاہ نُوں مِلن ٹُر گیا تے ساری راہ ہیر گاوندا شام پور پر تیا۔ جدوں پیو کولوں مار پیندی تے مار کھاندیاں چوری چوری اکھاں نال اپنے گوانڈھی نیکے دی حویلی دے بوہے ول تکدا رہندا۔ اوہدا پیو اوہنوں مارن لگیاں پورے پنڈ دے ڈکن وِچ نہ اوندا پر جدوں حیات دا پُتر نیکا نسدا اوندا اوہدے ہتھ آ کے ڈک لیندا تے بڈھڑا پچھانہہ ہٹ کے بہہ جاندا۔ اوہ نیکے دے پیو دا بالپن دا بیلی سی تے ہر ویلے اوہدی موت اُتے کلا بیٹھا اپنے آپ نال جُھکدا رہندا۔ پنڈ دے چوک وِچ نیکے تے مہنگے دا گھر آہمو ساہمنے سی۔ چوک وِچ رہن پاروں ذرا کُجھ تماشا بندا تے سارا لوک اِک پل وِچ چوک وِچ اکٹھا ہو جاندا۔

مہنگے پنڈ والیاں دی جہالت دے خلاف علمِ جہاد بلند کیتا ہویا سی۔ اوہناں دی بے علمی تے بے خبری تے اندروں اندر سڑدا بُھجدا رہندا تے پنڈ وِچ کسے نال گل کر کے راجی نہیں سی ہوندا۔ ڈیرہ، دارا تے گھر وِچ کتاباں والا کوٹھا اوہدے ایس دنیا وِچ ایہہ تن ای ٹکانے سن۔ ڈیرے توں اوہ کھڑے ڈنگر تے فصلاں ویچ کے کتاباں مل لین لئی جاندا، دارے تے اوہ اپنے یاراں نیکا، سندر داس تے فتح سنگھ نُوں ملن لئی جاندا تے گھر وِچ اوہ اپنے کوٹھے وِچ نرا کتاباں پڑھن لئی وڑیا رہندا۔ کئیں واری اوہنوں دسنا پیندا کہ اج دُوجا دن چڑھ آیا اے، یاں رات بیت گئی۔ دُوجے دن دی شام پے رہی اے یاں باہر ہنیری، جھکھڑ، طوفان، مینہہ کنی کانگ چڑھی یاں ہڑھ آیا۔ جدوں دا اوہ قصوروں پرتیا اوہ کُجھ چپ چپ رہن لگ پیا۔ قصور اوہ بابا بُلھے شاہ دے ڈیرے تے حاضری بھرن جاندا۔ جے بُلھا اوتھے نہ لبھدا تے اوہدے مگر مگر لہور ٹُر جاندا اوہ ورھے

وِچ اِک واری ضرور پھیرا ماردا۔ بلھے دی کچہری وِچ رہ رہ کے اوہدا ذہن کجھ ہور دا ہور ہو گیا تے پنڈ وِچ مُلاں، پنڈت تے گرنتھی نال کوئی نہ کوئی جھیڑا، مد پایاں گھول گھتی ای رکھدا۔ اِک واری مہنگے نے وگدے جھناں وِچ جا کے اِک لت اُپر چلہ کھچنا شروع کیتا۔ اجے چلہ شروع ہویا سی کہ اوہدے پیوں نُوں پتہ لگ گیا تے اوہنوں ماردا ہویا دریاوں کڈھ لیایا۔

”جے تُوں دریا وِچ رڑھ گیوں تے میں تینوں کتھوں لبھساں۔ چلہ کڈھنا ای تے دریا تے کنڈھے اُپر اِک لت اُتے سو ورھے کھلوتا رہو میں اوہدے وِچ راضی ہاں۔“ انج مہنگے نُوں چلہ وی مہنگا پے گیا اوہ کٹیندا ای گھر اپڑیا۔

”اوہ بندہ ساڈے بہتیاں کولوں اِک چنگا، سچا نویکلا تے کھرا بندہ اے۔ سانوں اوہدی قدر کرنی چاہیدی اے“ نیکا بابا جلال کولوں مار کھاندے مہنگے نُوں آ کے چھڑالیندا تے بابا جلال دا ہتھ پھڑ کے اوہنوں منجی اُتے بٹھا کے سمجھاؤندا۔

فتح سنگھ سندر داس تے پنڈ دے نِکے وڈے اوہدی گل اُتے ہاں وِچ سر ہلاؤندے پر بابا جلال کجھ نہ سمجھدا۔ اوہنوں نیکے دی گل نال کجھ اختلاف ہوندا، اگوں بول پیندا۔

”آہو...... ایہدے وِچ کیہ شک اے...... جیہڑا بندہ کدی مندر مسیت گردوارے نہ وڑیا ہووے، جیہدا پتہ نہ لگے اوہ ہندو اے سِکھ اے مسلمان اے یاں کجھ ہور نالے جیہڑا مجھاں گاواں، پٹھے، کھلوتیاں فصلاں وِچ کے کتاباں مُل لین ٹُر پوے اوہنوں نویکلا نہ آکھیے تاں ہور کیہ آکھیے پہلاں نرا مہنگا سی ہُن نویکلا وی ہو گیا“

مہنگے ہارے سبھ توں ودھ رولا مراثی لہولہان، نتھو تلونا، لال چند دا پُتر موتی لال، چنن سنگھ تے اوہناں دا بیلی تے آ گو طوطا رنگ منصب خان جھانگری پاؤندے۔ جیہڑے مہنگے نُوں تکدیاں ای گلی ولا جاندے یاں راہ چھڈ جاندے۔ اوہناں پنجاں بندیاں وچوں جیہڑا وی مہنگے نُوں کدھرے دارے یاں کسے گلی وِچ دِس پوندا مہنگے دے مونہوں اکا گل نِکلدی۔

”بندے بنو بندے...... بندے تے جانور تے بندے تے سپ وِچ کجھ فرق ہوندا اے۔“

جیہڑی تیر وانگ مراثی لہولہان، نتھو تلونا، موتی لعل، چنن سنگھ تے منصب خان جیہڑا وی ساہمنے ہوندا اوہدے کلیجے اُپر لگدی۔ ایہہ وی کسے نُوں سمجھ نہیں سی آؤندا کہ اوہ اِک کمی، اِک باہمن، اِک سید، اِک جٹ، اِک ہندو، اِک سکھ تے اِک مسلمان ساریاں نُوں اِک کلی نال بنھ کے کیوں دھرو کے دیندا اے۔ تے اوہا جیہے سارے بندیاں نُوں کیوں اکا کلی نال گیڑی رکھدا۔

مار کھانا مہنگے دی زندگی دا نویکلا حصہ سی۔ کئیں واری لوکاں اوہنوں چھت اُتے چڑھ کے

اُچا اُچا گاؤندا سُنیا۔ اوہدی شکل تے پوری جیہی ای سی پر اواز واہوا سی۔ سُر وِچ گاؤندا تے لوک وی بلھے نُوں سُنن لئی کن اوہدے ول لا دیندے۔ اِک دیہاڑے قصور گیا تے بڑے دناں مگروں پرتیا۔ ہتھ وِچ کتاباں وی نہیں سن نالے کُجھ چُپ چُپ۔ دارے تے وی نہ آیا پنجاب وِچ چلدا گردی ویلا تے عذاباں بارے وی اوہنے کوئی نویں خبر نہ دِتی، آدینہ بیگ تے شاہنواز خان دیاں گلاں پہلاں لوک اوہدے مُونہہ زبانی سُندے سن۔ اوہنے لوکاں نُوں دسیا کہ آدینہ بیگ بڑا سیانا اے اوہنے نادر شاہ کولوں کسراں اپنی جان بچائی۔ کُجھ دیہاڑے تاں چپ رہی فیر اک راتیں پتہ نہیں کیہ ہویا کہ اوہ ڈھول لے کے کوٹھے دی چھت تے چڑھ گیا۔

''ہوکا...... ہوکا'' سارا لوک دھیانی ہویا۔ ''ایہہ مُلاں جیہڑا اے ایہہ بڑا منافق اے...... قصور وِچ ست دیہاڑے بلھے شاہ دی میت پئی رہی۔ ایہناں اوہدا جنازہ نہ پڑھیا نہ پڑھن دِتا وہدا کیہ قصور اے...... اسیں سارے بندے رب دے ہاں بلھا ایہا گل کردا مریا......

''مندر ڈھا دے مسجد ڈھا دے ڈھا دے جو کُجھ ڈھیندا

پر کسے دا دل نہ ڈھائیں رب دِلاں وِچ رہندا''

اوہ بڑی چر چھت اُپر ملوانیاں دے خلاف بولدا اوہناں نُوں بتیرا کُجھ آکھدا رہیا۔ جدوں اوہدا سنگھا بہہ گیا تے ڈھول کُھدا چھت توں ہیٹھاں لہہ آیا۔ مُلاں دا سنگھا سن اوہدے ہو کے مگروں پنڈ وِچ ڈولن لگ پیا۔ آون والی سویر اوہدے لئی کوئی چنگی خبر نہیں سی لے کے آئی۔ پنڈ دے جنونی مسلماناں دا اِک جتھا مُلاں دی اگوائی ہیٹھ اکٹھے ہو کے اوہدے گھر اُپر حملہ آور ہویا تے اوہدا پڑھن والا کوٹھا ڈھا کے اوہنوں پنڈوں نسا دِتا۔ اِک واری نادر شاہ نے گھر ڈھایا، ہُن مُلاں ڈھا دِتا۔ اوہ کئیں دیہاڑے کھیتاں تے بیلے وِچ رُلدا پھریا۔ اوہدا پیو ڈیرے تے پیا رہیا۔ جدوں نیکا اوہنوں پھڑ کے تے منا کے لیایا اوہ پنڈ پرتیا تے نیکے فیر اوہنوں گھر پان وِچ اوہدی مدد کیتی۔ انج مہنگا ایس پنڈ وِچ کردا کردا مہنگا دے ناں نال مشہور ہوگیا پر اوہدیاں کیتاں گلاں سچ ثابت ہوندیاں تے لوک اندروں اندر اوہدے کولوں کدی کدی ڈرن وی لگ پوندے کہ لگدا اے ایہہ پہنچیا ہویا اے۔ رہی کہی کس اوہدا فقیراں والا حلیہ پوری کر دیندا۔ موڈھیاں تک ودھے سر دے وال، بھوریاں چمکدیاں اکھاں، کانے وانگ سکا وجود تے پیروں ننگا چہرے تے حرانگی پریشانی وحشت دا جھکھڑ لنی لگدا ہر ویلے کوئی گواچی شے لبھدا پھردا۔ سر توں پیر تک اِک جھگا گل وِچ گانی تے ہتھ وِچ اِک سوٹی کھڑکاؤندا اپنی راہ ٹُردا رہندا۔ کدی اوہدا جھگا ساوا ہوندا تے کدی کیسری، کدی کالا ہوندا تے کدی لال۔ اوہنے جیہڑے رنگ دا جھگا پایا ہوندا۔ اوہدی حالت دا اندازہ کرن لئی اوہدے گل پائے جھگے دا رنگ تک لیناں بتیرا ہوندا۔ ویکھن چ اوہ کسے

مزار دا مجاور لگدا ایاں جوگیاں دے ٹلے دا کوئی دوجا جنم لیا جوگی دِسدا گل کردیاں چپ کر جاندا چپ کردا تے بولن وچ ورھے لا دیندا۔ جدوں دی بُلھے دی موت ویکھی اوہدا حال کُجھ عجب ہو گیا۔ باوی ورھے دی عمر وچ اسی ورھے دا بُڈھڑا دِسدا۔ بس ہر ویلے گلیاں، بنیاں، راہواں، پہلیاں، ڈیریاں تے ایہا گاؤندا پھردا: بُلھیا کیہ جاناں میں کون۔ بس ایہا کہانی سی مہنگے افلاطون دی اپنے سارے حادثے ہوون مگروں اوہدا اصلی ناں عالم دین پورے پنڈ وچ لوکاں نُوں تے انج وسریا جویں کُجھ لوکاں نُوں قرضہ لے کے دینا وسر جاندا اے۔ چار چفیرے اوہ مہنگا افلاطون دے ناں توں مشہور ہو گیا۔ فیر افلاطون وی لوکاں کُجھ وادھو تے اِک بھار جاپن لگ پیا اوہدے ناں نالوں چا کے پراںہہ ماریا اوہ نرا مہنگا ای رہ گیا۔ جویں کہ پنجاب وچ لوکاں دی عادت اے کہ پیار نال جیہدا جو مرضی آوے ناں رکھ لین پُچھن دسن دی زحمت وی گوارا نہیں کردے بس اِک ناں رکھ کے بندے نُوں وسا دیندے نیں یاں اوہدی جڑھ مار کے اوہنوں ہمیش لئی اُجاڑ دیندے نیں جویں کہ بخش دا بخشا، بخشادا بخشیا، بخشیا دا بخشایا تے بخشایا دا بخشو تے بخشو دا بگھو بنا دین تے وچارا بخش کیہ کر سکدا اے۔ کیہنوں کیہنوں بخشے کہ بخشن وچ وی کیہڑا بخشینا اے بخشیون والے آپ کیہڑا کسے نُوں بخشا اے۔ بخشین مگروں بندہ بخشاون دا دھیان کرے فیر بخشائے کہ بخشانا اے تے بخشواوَ پر کیہدے کیہدے کولوں بخشائیں کہ بخشن والا کسے کسے نُوں بخشدا اے۔ فیر وی بخشوانا چنگا اے کہ بخشوائی تے بخشی ہوئی شے دا کیہ بخشاونا کہ بخشش بخشوان وچ اے۔

مہنگا جدوں بہتا دُکھی ہوندا راتیں کوٹھے تے چڑھ کے بُلھے شاہ دیاں کافیاں گاؤندا:

علموں بس کریں اوہ یار	اِکو الف تیرے درکار
پڑھ پڑھ نماز نفل گزاریں	اُچیاں بانگاں چانگھاں ماریں
منبر تے چڑھ وعظ پکاریں	کیتا تینوں علم خوار
علموں پئے قضیئے ہور	اکھاں والے انھے کور
پھڑدے سادھ تے چھڈن چور	دوہوں جہانیں ہون خوار

جدوں پیو کولوں مار پیندی کافیاں چھڈ کے ڈھولے، ماہیے تے جگنی گاؤنا شروع کر دیندا تے مار کھاندیاں چوری چوری اکھاں نال اپنے گھر دے ساہمنے رہندے گوانڈھی نیکے دی حویلی ول تکدا رہندا۔ بڈھڑا جلال دین جوان پتر نُوں مارن لگدا تے پورے پنڈ دے ڈکن وچ نہ اوندا پر جدوں نیکا نسدا اوندا اوہدے اگے آ کے ہتھ بنھ کھلوندا تے بڈھڑا اچھانہہ ہٹ کے بہہ جاندا تے کلا بیٹھا اپنے آپ نال جھکھدا رہندا۔ انج مہنگے دے پچھے مہنگا ہوون دی لعنت لگ گئی۔

''بابا جلال دین دا کلم کلا تے مہنگا پتر...... مہنگا'' اوہ جتھوں لنگھدا مگروں ایہا اوازاں اوہدے کناں وچ پیندیاں۔''ہور گٹ ایہنوں چاچا جلو...... بُکھا بن گُریا وڈا افلاطون منہگا۔''

اوہنوں بھنڈن والا کول کھلوتا مراثی لہولہان سینے اُتے ای دو ہتھاں نال ڈھول کٹنا شروع کر ویندا۔ ایہہ اوہ ویلا ہوندا جدوں بابا جلال دین مہنگے نُوں چھڈ کے لہولہان نُوں کٹ دھریندا۔ لہولہان نس جاندا تے جلال دین فیر مہنگے ول دھیانی ہوندا۔

جدوں نادر شاہ دیاں فوجاں شام پور نُوں لٹیا پنڈ نُوں اگ لائی قتلام کیتا تے مہنگے نُوں پھڑ کے چوک وچ ایرانی کمانڈر دے ساہمنے پیش کیتا گیا تے اوہنے پتہ نہیں اوہناں نُوں فارسی وچ کیہ آکھ دِتا کہ نادر دیاں فوجاں وچ رولا پے گیا کجھ دیر اوہ اِک دُوجے دے اُتے وجدے گجدے رہے مگروں اک دُوجے نال لڑ پے رولا پان والے تھوڑے سن اوہ نس گئے بڑے دناں مگروں پتہ لگا کہ مہنگے اوہناں نُوں فارسی وچ نرا ایناں ای آکھیا سی۔

''اسیں تے تہاڈے ورگے غریب بھکھے ننگے ہاں لٹن لگیاں کجھ امیر غریب دا ای فرق چا کرو...... بھکھے نُوں بھکھا لٹے ایہہ کیہڑی گل ہوئی لٹن لگیاں بندیاں دا نکھیڑا تے کر لیا کرو...... نوشیرواں عادل تے کردا ہوندا سی''

بس ایسے گل توں نادر دے کجھ فوجیاں دی غیرت جیہڑی ایران تے افغانستان وچوں نکلن لگیاں سوں گئی سی اچانک جاگ پئی۔

'ایہہ بندہ ٹھیک آکھدا...... بھکھے نُوں بھکھا لٹے ای کیہڑی گل اے''

بس ایتھوں ایس پنڈ نُوں لٹن والا لشکر دو حصیاں وچ ونڈیا گیا پر جیہناں دی غیرت جاگی سی اوہ گنتری وچ بہوں گھٹ سن۔ دُوجے لشکریاں کولوں مار کھا کے سِدھے ہو گئے تے فیر پنڈ نُوں لٹن چ لگ گئے۔ امیر لشکر نے اوس شیطان لعین نُوں لبھن دا حکم دِتا جیہنے ایہہ فساد پوایا۔ پر مہنگا ادوں تک کھیتاں چوں نِکلدا دریا پار نس گیا۔

ایہہ گل وکھری سی کہ مہنگا سارے پنڈ نال عید، دیوالی، ہولی، وساکھی، خوشی غم ہر دُکھ سُکھ وچ رلت کردا بس کدی کدی اوہدے اندر لکیا نویکلا بندہ باہر نکل اُوندا اوہ دن سارے دناں وچوں اِک بہتر دن ہوندا کہ مہنگا اوس دن بندہ وددھ تے بے زبان جانور گھٹ لگدا۔ ایسے کارن چنھاں دے کنڈھے اُتے پتن دے نیڑے لگن والے وساکھی دے ورھے وار میلے وچ اپنے ہندو، سکھ تے مسلمان بیلیاں نال رل کے بھنگڑا پاؤنا نہ بھلدا۔ مہنگا اج وی ہر ورھے وانگ تیار ہو کے وساکھی دے ایس میلے وچ رَلیا، جتھے اوہدے بیلی نیکا، سندر داس تے فتح سنگھ اوہدی راہ اُڈیکدے سن۔

☆☆☆☆☆

(20)

وساکھ تے اوہ وی خاکی مخلوق دا وچ گج کے چڑھیا۔ جدھر نظراں اُٹھدیاں ہر پاسے پکیاں کنکاں دے کھیت سونے دی چادر وانگ دھرتی دے سینے اُپر کھلرے سن۔ ایہہ بھوئیں سونا اُگدی۔ کدی گھٹ تے کدی ودھ جی کو کسے نے محنت کرلئی تے نالے جے قدرت وی مہربان ہوندی۔ تے فیر اگلے پچھلے سارے الاہمے تے ساریاں سدھراں لہہ جاندیاں۔ اج سارا پنڈ سرگھی ویلے ای جاگ پیا۔ پہلی وساکھ جو سی تے وساکھی دا ایہہ میلہ ہر سال چھاں دے کنڈھے اُتے شام پور تے کشن نگر دے نیڑے پتن کول لگدا۔ جیہدے وچ رلن والے دونویں پنڈ سگوں دور دوراڈے تے دریا پار دیاں کئی پنڈاں دے لوک وی رلدے۔

واہی وان، مزارعے، کسان، زمیندار، ساہوکار، آڑھتی، وپاری، ٹھیکدار، جٹ، کھتری، ارائیں، سید بادشاہ، کمی، شودر، چودھری، ملک، خان، فقیر، سرپنچ، حکیم، کمی، ملاح، میانے، نائی، موچی، پاولی، لوہار، مراثی، چوڑھے، مصلی، ترکھان، ماچھی، کنبھار، دھبا، کھوجی، مداری، سنیارے، ٹوبے، پنڈت، بھائی، پیش امام، بکھی واسی، سادھو، سنت، جوگی، گرنتھی، پجاری، استاد، پڑھوکے، عالم، فاضل، منشی، انھے، کانے، ڈورے، سجاکھے، لنگڑے، لولھے، کھڈیار، نمیاراں، کڑیاں، مائیاں، نانیاں، دادیاں، وڈکیاں، ماواں، دھیاں، بھیناں، بھرجائیاں، ماسیاں، چاچیاں، پھپھیاں، سساں، نونہاں، نناناں، پیو، پتر، مسیر، پتریر، پھپیر، ملویر، چاچے، مامے، بابے، دادے، نانے، بڈھڑے، سوہرے، وڈکے، انیانے، بال، منڈے کھنڈے، گبھرو، جوان، چھوہر چھاہر، چھڑ۔ چھڑ گبھر۔ٹھ، جاتک پوتک گل کیہڑی سارا پنڈ ای ون سونے دھوتے چٹے کھمور، نویں نکور، دھوتے ناتے، ون سونے رنگ برنگے کپڑے، پشاکاں، بانے، جوڑے تے جتیاں، کھسے، کھیڑیاں، پگڑیاں، چپلاں پائی پگاں، گُھٹے بنھی طرے کڈھی، موڈھیاں اُپر چادراں رکھی، عطر تے خشبوئیں لائی اکھاں وچ سرمہ پائی تے ہتھاں وچ سونے چاندی دے چھلے، مندراں، چھاپاں پائی، بودی چوپڑی چوٹی

کڈھی، چھتے بنائی سنواری پھب سوتر کے پب چا کے بینا کڈھ، ڈولھے وکھا کے کھنگورے شنگھورے ماردے جیباں وچ نقدی پائی تے پلے روکڑ انھی پنڈوں نکلدے وساکھ دے میلے وچ رلے۔ تے رلدے وی کیوں نہ اج کھیتاں وچ سونے دی فصل جو پک کھلوتی سی۔ سونے دی ایس فصل نوں وڈھن دی خشی وچ وساکھ دا میلہ لگا۔ ایس ورھے کنکاں گزرے ورھیاں نالوں چنگیاں ہویاں۔

میلہ نیکے دے کھوہ اُتے شام پور دے جٹاں دے چونویں انداں دیاں جوگاں نوں جون توں شروع ہویا۔ کل ست جوگاں ٹور تے دھرُوک دے ایس مقابلے وچ رلیاں۔ نیکے دے انداں دا ٹورا تے دھروکنا ساریاں جوگاں نوں پچھانہہ چھڈ گیا۔ مراصی لہولہان لال رنگ دے نویں کپڑے پا کے تے لال رنگ دی پگڑی دا طرہ کڈھ کے ٹورے تے دھروکے نوں پورے جوش نال ڈھول کٹیندا ہلا شیری دیندا رہیا۔ رتیاں، ساویاں تے نیلیاں گانیاں، پھمناں تے جھالراں نال سجائی تے گل وچ پایاں کھڑکدیاں کاہلاں والی نیکے دی لاکھی جوگ دُوجے انداں کولوں سرکڈھیوں نکلی تے پڑ کھٹ کے لے گئی۔ کھوہ دے اُتے گبھرواں دی خاطر داری مسی روٹی، پراٹھیاں، تازی تندور روٹی، آ بھوں، ڈوھنی، مکھن، سرہیوں دے ساگ چھا تے خشبوئی گڑ دے نال نال پیوندی تے دُوجے بیراں دے نال وی کیتی گئی۔ پراوہنیاں دی سیوا کرن والیاں وچ دوجیاں گبھرواں دے نال نال فتح سنگھ، سندر داس، چاچا قاسم، شاہو مصلی، مہنگا تے نیکا آپیں وی جُٹے سن۔ دریا دے کنڈھے اُتے نرا شام پور ای نہیں سگوں کشن نگر دریا پار، پنڈ بکھیلا تے آل دوالے دے کئی پنڈاں دے لوک وی رلتی سن۔ انج ایہہ میلہ شام پور والیاں دا سی تے۔ سارے پنڈ اکٹھے ہو کے وساکھ دا میلہ وج گج کے منایا۔ سارا لوک جویں نچدا گاؤندا گھراں و چوں باہر نکل آیا۔ میلہ دن چڑھدیاں ای بھریا گیا۔ گھوڑیاں دا ناچ، اٹھاں دا ناچ، رچھ کتیاں دا بھیڑ، ککڑاں دا بھیڑ، دوڑاں، گھول، کوڈی، گتکا، نیزے بازی، لمی دوڑ، لمیاں چھالاں، ایئی ڈنڈا، تلوار بازی، نشانے بازی، تیر اندازی، چھوی پھیرن، ڈانگ سوٹی، پُھرا وگان، گھڑ دوڑ، اُٹھ دوڑ، ڈھگا دوڑ، نیزہ بازی، تلوار بازی، سوانگ ناٹک، نچن گون بالاں دا پٹھوگرم، ٹھکاڑے، کھیڈن لئی رنگ مچاون لئی میلے وچ اک دنیا اپڑی جیہدے وچ سبھ گُجھ سی۔ شام پور دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں ساریاں رل مل کے وساکھ رُت دا ایہہ رنگ مچایا۔

گون دے مقابلے شروع ہوئے تے جگنی، ماہیئے، ڈھولے، ٹپے، بولیاں، اکھان، گھڑیاں، کنگاں تے چھمیاں نال گون، گیت، دوہڑے، سراں، کافیاں، واراں، سی حرفیاں، بینت، کافیاں،

واراں، گلزاراں، قصے، مُکن وِچ نہیں سن آ رہے۔ جے نچن دے مقابلے شروع ہوئے تے بھنگڑا، دھریس، جھمر، گِدھا، لُڈی، ککلی، جلی، سمی، پھمنیاں ویکھ ویکھ لوک آپ وی میلے وِچ نچدے پھردے۔ ماشکی مشکاں بھر بھر پانی پواندے پھردے سن۔ اک پاسے کوڑے تمباکو نال حقے دے لمے سُوٹے مارن دے مقابلے کردے بابے کھنگ کھنگھ رہے سن۔ دُوجے پاسے پکھی واس چنگیراں، پچھیاں، چھبے، چھج، پکھیاں، کھاری، کھارے، بوکر، چھکا، کاغذی تے کانے دے گھوڑے تے کوند رتے سنی دا وٹیا وان وِیچدے دِسے۔ پاولی اپنیاں ون سونیاں رنگ برنگیاں دہراں، کھیس، تلاایاں، رضایاں، سرہانے، کندوریاں، چادراں، دریاں۔ وِیچن چ رُجھے سن۔

ترِیجے پاسے کنبھار اپنے مٹی دے بھانڈے، دوریاں، کُنے، کنیاں، ساہنکاں، چھونیاں چھکے، توے، بھپلے، پھلیاں، کشکرا، گھڑے، چاٹیاں، پڑوپے، پڑوپیاں، دھڑوپے، جمونیاں، ڈوئی، توا، چاٹھ، پرات، تھالی، حقہ، حویجا، نڑی ڈٹا، تے مٹی دے بھانڈے تے نال بالاں دے کھڈونے، اٹھ، گھوڑا، گھگوگھوڑا، مجھ، گاں، داند، کبوتر، شیر، وِیچدے دِسے۔ چوتھے پاسے ترکھان رانگلیاں منجیاں، پلنگ، رانگلے پاوے، ہل، پنجالی، پیڑھی، پیڑھا، موڑھا، کرسی، میز، کھرلی، کلے، مُنگلی، ودان، ہتھوڑی، باریاں، طاق، روشندان، موہاٹھ، چوکاٹھ، شہتیر، گریاں، بالے، کاٹھ، مُوڑھا، رانگلا چرکھا، گھڑونجی، پڑچھتی تے راحل لئی بیٹھے دِسے۔ وِچکار اک گول داراہ بنائی گڈوی والیاں اپنا رنگ جمائی بیٹھیاں لوک اکٹھے کیتے سن۔ پنجویں پاسے گبھرووان دی پسند دا سبھ توں وڈا نال ہتھیاراں والا سی جیہدے وِچ شام پور، پنڈ بکھیلا کشن نگر تے آل دوالے دے پنڈاں دے لوہار اپنے ہتھاں دے بنائے ہتھیار سجائی بیٹھے سن۔ ایس ہتھیاراں والی گلی وِچ سبھ توں ووده گبھرووان دی بھیڑ بھاڑ سی۔ چھویاں تلواراں برچھے، سانگاں، کہاڑیاں، گنڈاسے، تیر کماناں، تلواراں، چُھرے، شاماں لگیاں ڈنگوریاں، سوٹیاں، گتکے، بندوقاں، پستولاں، نال کہیاں، وہولے، داتریاں، رنبیاں، کھرپیاں، تنگاری ہر شے اوس ٹال تے دسی، گبھرو اپنی اپنی پسند دیاں شیواں ویکھ رہے سن۔ نیکا، فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگا میلہ پھردے اگے ٹُرے تے گتکیاں والیاں پڑ تایا ہویا سی۔ گتکے دا بھیڑ لوک ساہ کھچ کے ویکھدے رہے۔

اج میلے وِچ پنڈ دا شکاری جیہنوں لوک 'شکر' دے ناں نال جاندے سن لوکاں نوں دِسیا۔ جیہڑا ہتھ وِچ پھڑی بندوق نال نشانہ بنھ کے لوکاں نوں فائر کر کے وکھا رہیا سی تے ایہہ دس رہیا سی کہ: ''ایہہ ویکھو بندہ بندوق دی گولی نال کسراں اک پل وِچ پھڑکایا تے کھسکایا جا سکدا اے۔'' اوہنے اِک اڈدی گھگھی دا نشانہ بن کے بندوق دا گھوڑا دبایا۔ گھگھی بھوندی بیٹھاں ڈگی

تے پھڑکدی ٹھنڈی ہو گئی۔ لوک اوہدی بندوق ویکھ ویکھ کے حران ہو رہے سن جدوں شکرے نے اک اڈدا کاں بندوق نال نشانہ بنھ کے مار ڈھایا تے لوک کدی کاں نوں کدی شکرے نوں کدی بندوق دی دھوں کڈھدی کالی نالی نوں مڑ مڑ کے تکدے۔ فائر دی اواز نال اِک واری تے سارے میلے نوں دہشت نال چپ لگ گئی۔ پر فیر لوک اپنے اپنے شوقاں نوں پٹن وِچ رجھ گئے۔ زنانیاں والا میلے دا پاسا ست رنگاں وِچ رنگیا سی۔ مہندی دے رنگ، سرمے، دنداسے، پراندے، پھمن، ہار، ست لڑے، کھسے، ونگاں، چوڑیاں، جتیاں، چادراں، اُتلے، دوپٹے، لاچے بوچھن، لکاراں، ڈھسے، شالاں، سبھے کُجھ ویچن لئی رکھیا سی۔

بھنگڑے، ہیمڑی، دھریس، جھمر، گِدا، ماہیا، ڈھولا کیہڑا انگ سی جیہڑا میلے وِچ نچیا گایا نہیں سی جا رہیا۔ گون والے گھڑے چمٹے نال گان وچ رجھے سن کوئی اکھان آکھ رہیا سی تے کوئی ماہیے:

پار چھاں پیا وسدا اے بیلا
دب کے دغا مار
او شیخا دنیا جھٹ دا میلہ

نیکا پھڑیا گیا تے اوہنوں بھرے میلے وِچ پہلاں پہلاں ماہیے فیر جگنی مگروں ڈھولے تے فیر چھلا سنانا پے گیا اوہدے بول مٹھے سن اواز وِچ کُجھ سروی سی ماہیاں، ڈھولیاں تے چھلے دے بول وی رسیلے سن، جیہناں وچ ریجھاں، سدھراں، نشیاں، غماں دُکھاں، سُکھاں، ہنجواں، ہاواں، اتھرووں، دُھپاں چھاواں، عشق محبت، وچھوڑیاں، وصلاں، اُڈیکاں، تانگھاں، حیاتی دیاں نرمیاں گرمیاں، سختیاں، محبتاں تے جدائیاں دے رنگ سن۔ شام پور دا سُورما نیکا گاؤندا سی تے شام پور تے کشن نگر سارا لوک سُنن والا سی۔

اسمانی تارے نیں	کوٹھے اُتے مینہ وسدا
اوہ بندے نہیں ملدے	سوہنہ سانوں تیری چناں
جیہڑے موت نے مارے نیں	سانوں تیرے وِچوں رب دِسدا

دل ٹٹے ہوئے جُڑدے نہیں، عاشق تے دریا ماہیا کدی موڑیاں مڑدے نہیں
متھے وٹ نہ پایا کرو، زندگی دو پل دی ذرا ہس کے بلایا کرو

پھل پک گئے کِکراں دے، رب ساڈا میل کیتا اسیں کدی نہ وِچھڑاں گے

ہرنی گھاہ چر دی، اوہ رُت نہ آوے جیہڑی سجن جدا کر دی

ماہیے مُکے تے ڈھولے شروع ہو گئے اوہ سنائے بناوی نیکے دی جان نہ چھٹی

میں ایتھے تے ڈھولا پربت، ساڈی کھوہی دا پانی شربت دو گھٹ پی سجناں

وِچ نمبو نچوڑے نیں، دو گھر سجناں دے اوہ وی رج کر چھوڑے نیں

میں ایتھے تے ڈھولا میرا بھیرے کاہنوں مارنا اے گلی وِچ پھیرے

مگروں نیکے چمٹا پھڑ کے جگنی شروع کر دِتی:

جگنی جگنوا گے روئی، میری خبر نہ لیندا کوئی

وے میں پھر پھر جوگن ہوئی، پیر میریا اوہ جگنی کہندی آ

جگنی جاوڑی وِچ روہی، جتھاں پکڑ سہاگے جوئی

اوہدی وات نہ لیندا کوئی اوہ تے رو رو کملی ہوئی

پیر میریا او جگنی کہندی آ جیہڑی نام علی دا لیندی آ

میری جگنی دے دھاگے دو، در مُرشد دے آن کھلو، تیرے اندر ہووے لو

نیکے چھلا گا کے سُنیا:

چھلا نوں نوں تھیوے پُتر مٹھڑے میوے، اللہ جس نوں دیوے

چھلا کھوہ تے دھریئے گلاں مونہہ تے کریئے، رب سچے توں ڈریئے

چھلا پاپا ای گہنے سدا ماپے نہیں رہنے، دُکھ جندڑی نے سہنے

چھلا کالیاں مرچاں موہراپی کے مرساں، سرے تیرے چڑھساں

نیکا گا کے ہٹیا تے اوہنے فتح سنگھ، سندر داس، مہنگا تے دُوجے جتھاں نال رل کے میلے دے وِچکار پڑ وِچ بھنگڑا اپایا۔ اوہدا بھنگڑا ویکھن لئی سارا بھریا میلہ سبھ کجھ چھڈ کے اوسے پاسے دوڑ پیا۔ وساکھی دے میلے وِچ ساری خلقت اوہدا بھنگڑا ویکھن پہلاں تے میلہ ویکھن مگروں اوندی۔ سارے اوہدی اڈیک کر رہے سن۔ میلے دے وِچکار اِک کلہ تھاں گول دارے دی شکل وِچ چھڈ دِتی گئی۔ سارے لوک اوتھے آ کے باہنا شروع ہو گئے۔ آل دوالے دے پِنڈاں وِچوں پورا سو ڈھول سدیا گیا۔ سو مراثی جیہڑے کہ ڈھولی سن آئے۔ ”شام پور چلیے ہاں وساکھی دا میلہ لگا اے اوتھے...... نیکے بھنگڑا پانا اے تے اساں ڈھول وجانا اے“ مراثی جس پِنڈوں وی ڈھول کھڑدے نکلے ایہا گل آکھدے نکلے۔ ساریاں پِنڈاں دیاں گبھرووں دا مونہہ چھاں دے

کنڈ ھے لگن والے وساکھ دے میلے ول سی۔

''شام پور دا نیکا کوئی سورما سنیدا وہدا بھنگڑا ویکھن چلے آں آ دو ساڈے نال سنیا اے اوہ سو ڈھولاں تے گاؤندا بھنگڑا پاؤندا اے نالے ہیر وی گاؤندا اے۔''

''وارث شاہ دی ہیر تے بھنگڑا'' لوک حران ہوندے۔

''ہاں وارث شاہ دی ہیر تے گاؤندا نالے بھنگڑا پاؤندا...... بلھے شاہ دے کلام تے نچدا سو ڈھولاں اتے دھمالاں پاؤندا نیکا آپیں آ کے ویکھ لئو۔''

تے لوک آئے سن۔ میلے دے وچکار بسنتی پگڑیاں، چولیاں تے دھوتیاں والے سو ڈھولی اِک گول دارا بنھ کے کھلو گئے۔ ڈھولیاں پہلاں ہولی ہولی ڈھول کٹنا شروع کیتا۔ ڈھولاں دی اواز اودوں تک اُچی نہ ہوئی جدوں تک نیکا اُٹھ نہ کھلوتا۔ لبوہان مراثی واجا وجایا تے پڑ دے وچکار پتھلا مار کے بیٹھا نیکا تے اوہدے سجے کھبے اوہدے بیلی فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگا بیٹھے سن۔ نیکے ہیر نوں اوہدی خاص لے وچ گایا۔ جیہنے اپنے آل دوالے دے ہر شے نوں مقناطیس وانگ اپنے ول کھچ لیا۔ لگدا سی زمین اسمان ہر شے ہیر دے سحر وچ کیلی گئی۔

تیرے عشق دے ڈھولاں دی بنب بولے دھراہ دھراہ او دلبر واسطہ ای
سینہ سانگ فراق نے پاڑ دِتا، سیویں گھا اوہ دلبر واسطہ ای
جان لباں تے آن کے اٹک رہی کریں فنا او دلبر واسطہ ای
دہشت عشق دی بری اے تیغ کولوں، برچھی سانگ تے سپ جوشیلڑا ای
تاب عشق دی جھلنی اوکھی، عشق گرو تے جگ سبھ چیلڑا ای
ایتھوں چھڈ ایمان جے نس جاسیں، انت روز قیامتے میلڑا ای
تیرے عشق دے ڈھولاں دی بنب بولے دھراہ دھراہ او دلبر واسطہ ای

نیکا اوتھے ہیر وارث شاہ گون مگروں بھنگڑے دا طوفان اٹھان چلیا سی۔ جویں ای ہیر مُکی نیکا اُٹھ کھلوتا۔ نالے مہنگا، سندر داس تے فتح سنگھ وی اٹھ کھلوتے سارے لوک ہر پاسیوں پھرن ٹُرن چھڈ کے نیکے، سندر داس، فتح سنگھ تے مہنگے نوں بھنگڑا پاؤندیاں تکن لئی اکٹھے ہو گئے۔ سبھ توں ودھ تماشا لہوروں تے ملتانوں آون والیاں ناچیاں دا بنیا جدوں اوہناں نوں نچدیاں چھڈ کے سارا لوک نیکے دا بھنگڑا ویکھن نس گیا۔ تے لہوروں نچن لئی آئی دلاں تے چھریاں چلاون والی 'مُندری' جیہدے پچھے شام پور تے کشن نگر دے گبھرو جھلے ہوئے پھردے سن اوہ اوہنوں نچدا

چھڈ کے جدوں نیکے دا بھنگڑا ویکھن لئی نس گئے تے مندری آپ وی نچناں چھڈ کے اپنیاں ناچیاں نُوں نال لے کے نیکا دا بھنگڑا ویکھن لئی آ کے لوکاں وِچ کھلو گئی۔ پہلاں تے اوہ چپ کر کے اوہنوں تے اوہدے بیلیاں نُوں نچدا ویکھدی رہی۔ پر اوہنوں اپنے اُپر قابو رکھنا اوکھا ہو گیا۔ درمیانے توں کُجھ اچیرے قد، بھرویں پنڈے، نرگسی اکھاں تے بھرے بھرے بلاں والی مندری نے ڈھولاں دی گونج وِچ جدوں اپنی پیلے رنگ دی ریشمی چُنی اپنے پتلے الارے لیندے لک نال بنھی، مگروں اپنے لک نُوں الارے دنیدیاں اپنی کھلے گلمے والی نیلی ریشمی تنگ کرتی دے گلوینے نُوں وچکاروں شہادت دی انگلی کنڈی وانگ پا کے اپنیاں بھاریاں چھاتیاں اُپروں کُجھ ہیٹھاں کھچیا، نالے اپنے لال گھگھرے نُوں اپنے گورے گلابی بھرے پٹاں تک اتاں چاندیاں اپنے پیراں تے پھِردیاں مست ہوئی نے وا وِچ چھنڈیا مگروں پہاں بھارٹردی نیکے دے ساہمنے آن کھلوتی۔ فیر گل وِچ پائی دوجی کاسنی رنگ دی چُنی نیکے دی گل وِچ پا کے اوہنوں اپنے ول کھچیا تے تے نیکا نال بھنگڑا پانا شروع کیتا تے 'بلے بھئی بلے' دے نعرے، سیٹیاں تاڑیاں مار مار کے جتاں اسمان سر اُتے چا لیا۔ اتوں جدوں ڈھولیاں نے سو ڈھولاں نُوں گھائیاں مار کے ڈھولاں دی بنب کڈھ تے دِتی نیکا تے 'مندری' نال اوہدے بیلیاں فتح سنگھ، مہنگا تے سندرداس نے وی اٹھ کے بھنگڑا پاؤنا شروع کیتا۔ وجدے سو ڈھولاں دی گونج نے دھرتی نُوں ہلا کے رکھ دِتا۔ لوک ساہ کھچ کے نیکے تے اوہدے بیلیاں نُوں بھنگڑا پاوندا تکدے رہے۔

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی، میں رانجھے وِچ رانجھا میں وِچ ہور خیال نہ کوئی

''نیکے دے سینے وِچ پنج دریاواں دا زور اے اوہ بھنگڑا پاندا اے تے ڈکن وِچ نہیں آوندا۔'' چاچا قاسم اوہدا بھنگڑا تک کے آکھدا۔ بابے وی تے چاچا قاسم تے چاچا جلال وی نچن والیاں وِچ سن۔ نیکا سی یا کوئی بھنگڑا پاؤندا طوفان۔ لگدا سی کوئی طوفان سرتال وِچ نچ رہیا اے۔ جذب، مستی، جنون، دیوانگی اوہنوں اڈا کے لے گیاں۔ بھنگڑا نچن والیاں دھرتی ہلا کے رکھدتی جتاں بھنگڑا کیہ شروع کیتا وساکھی دے میلے وِچ طوفان آ گیا بڑی دیر مگروں ڈھول اچانک رکے تے نیکے دا بھنگڑ اوی رکیا نالے اوہدے تنے بیلی وی کھلو گئے۔ بھنگڑ اویکھن والے بڑا چر کھلو کے اوہناں لئی تاڑیاں وجاندے رہے۔ 'مندری' بڑا چر کھلوتی نیکے نُوں ہٹ ہٹ تکدی رہی تے اوہنوں ہوش اودوں آیا جدوں اوہدیاں سہیلیاں اوہنوں کھچ کے اپنے ٹکانے تے لے گیاں۔

''کے نصیباں والی دے مقدراں وچ لکھیا اے ایہہ جیہڑا نیکا اے...... میریاں اکھاں وچ کیوں وس پیا'' اوہ میلہ مکن تے لہور جاندیاں تک ایہا گل آکھدی رہی۔

جویں ای بھنگڑا مکیا تے فیر جویں گیتاں، ماہیاں، ڈھولیاں، جگنیاں، ٹپیاں دا ہڑ آ گیا۔ دریاواں، فصلاں، موسماں، خشیاں، غماں، دُکھاں، سکھاں تے گیتاں دا جو مقابلا جتاں وچ شروع ہویا تے لہولہان ہنے سارے مراثی پڑ چھڈ کے نس گئے۔

''ایہہ جٹ گاوندیاں وی مارن وگدے نیں ...... میں کوئی نہیں ایہناں نال مقابلے تے گونا'' سبھ توں پہلاں مراثی لہولہان پڑ چھڈ کے نسیا۔

''ایتھے ہر جٹ نیکا بنن دی آہرے لگا اے رب خیر کرے'' ایس میلے دیاں تیاریاں کئیں دناں توں نیکا، سندر داس، مہنگا تے فتح سنگھ دی نگرانی وچ ہو رہیاں سن۔ میلہ ویکھن کشن نگر تے آل دوالے دے پنڈاں سنے راوی، گوگیرہ پنڈی بھٹیاں تے چیلیاں والہ تک لوک دُوروں دُوروں آوندے سن۔ میلہ دریا دے کنڈھے دے نال نال کئیں رکلیاں اُتے کھلریا سی۔ دریا پار دے پنڈاں دے لوک وی اک دُوجے توں ودھ کے میلے وچ اڑے کھان پین دے ٹکانے وکھرے ہنے سن۔ اگے مٹھائی دی دکان لگی سی مٹھائی دے نال بھانڈے ویچن لئی کمہاراں اپنا ٹال لایا سی ہجے پاسے دوایاں ویچن لئی حکیم دو چند اپنی ہٹی سجائی سی؛ نوسر باز تے ٹھگ وی وچ کم وکھا رہے سن۔ بھنگ افیم تے کشی شراب پین والیاں دی تھوڑ وی نہیں سی۔ جوا وی ہو رہیا سی تے نال نوسر بازی وی چل رہی سی۔ کوڈی، کشتی، گھڑ دوڑ، کتا دوڑ، تازی کتیاں دی دوڑ وچ رلن والیاں نوں آل دوالے ہور کجھ نہیں سی دس رہیا۔ اک پاسے قوالی ہو رہی سی تے دُوجے پاسے مجرا ہو رہیا سی، کنجنی مندری لہوروں آئی ہوئی سی۔ مندری ہر ورھے اُچیچی چھاں دے کنڈھے اُتے لگن والے ایس میلے وچ رلن لئی اوندی؛ اوہدے نال بڑیاں سوہنیاں ناچیاں لہوروں تے ملتانوں اوندیاں۔ ایس واری اوہنے جاندیاں نیکے نوں لہور آون دی دعوت دتی ''کدی لہور دے شاہی محلے دا پھیرا ماریں میرا ناں 'مندری' اے تے میں لہور دربار دی کنجنی آں تے گاوندی وی آں۔''

نیکا مندری دی جرائت تے حران ہوندا رہیا۔ اوہ جاندیاں جاندیاں اوہنوں اپنی جان پچھان کراوندی اپنا تھاں ٹکانہ وی دس گئی۔ گون والے اپنیاں ونجھلیاں مرلیاں، بیناں، تونبی، کھڑتالاں، ڈھولکی، ڈھڈ، نوبت، چنگ، گڑوی، کھنجری، داریا، دھڈ سارنگی، اکتارا وجاوندے مست پھردے سن۔ اک ڈوروں کھڑ کاندا مداری نال باندر نچاوندا، دوجا ڈھول کٹدا واراں گا رہیا

سی۔ ۔ تکی، چمٹا، پتلیاں والی سیٹی، گھگو، تمکناری، گاہلڑ، چوہا، تکی، چٹکی بیٹھا انگلیاں نال وجا رہیا سی۔ تاڑی ہتھاں نال وجاندیاں، انگلاں وِچ مُونہہ پا کے سیٹی وجاندیاں منڈیاں رولا پایا ہویا سی۔ بازیگر شہنائی نال تماشا وکھاوندا مال لُٹ رہیا سی۔ فقیر بیٹھے سنکھ وجاوندے سن۔ اوہناں وِچوں کُجھ، ٹھیکریاں شیشہ ترنگ تک چینتے، ٹھنگھرو، چھینے پیراں وِچ ٹھنگروبنھی نچ رہے سن۔

مراثی لہولہان اک پاسے بیٹھا بالاں نُوں پنجاب دے بادشاہاں دی کہانی سُنا رہیا سی۔

''ساڈے ملک پنجاب دے سیکنڑے بادشاہ ہوگزرے پر میں اج تہانوں کُجھ خاص خاص بادشاں دے ناں دے کُجھ خاص گلاں سنیساں جیہڑیاں کہ میں تہانوں ہر وساکھ ویلے انج ای سناوندا ں جویں صدیاں توں میرے وڈ وڈیرے تہانوں سناندے آ رہے نیں۔ پنجاب دا پرانا ناں سپت سندھوسی جدوں ایتھے ست دریا وگدے سن۔ سپت سندھو دا اِک بادشاہ ہوندا سی، 'پورس' جیہڑا اسکندر اعظم نال لڑیا تے اشوک نُوں کالنگاہ دی جنگ جتوائی۔ اوس جنگ وِچ سوا لکھ بندہ قتل ہویا......'' پر جدوں اوہنے دوروں گون والے جٹاں دا جتھا اپنے ول اوندا تکیا تے کہانی اوتھے ای چھڈ کے نس پیا۔ ماہیے سنان دا مقابلا چلدا رہیا نالے تندورتنا سی۔ قصہ گووندے تے نالے ڈلے دِیاں واراں سناوندے میلہ لٹ رہے سن۔

''سوہنی ایس چھاں وِچ ڈبی چھاں دا کوئی قصور نہیں سی قصور گھڑا بدلن والیاں دا سی چھاں تے ازل توں پریمیاں دا جن، ساتھی تے دوست اے''

قصے جیہناں وِچ ہیر رانجھا، سسی پنوں، سوہنی مہینوال، پورن بھگت، سیف الملوک، یوسف زلیخا سن لوک دلچسپی نال سن رہے سن۔ سو تے ویلے کھلے پڑ وِچ ناٹک لگا۔

نٹ، کلال، سانگی لوک تماشا وکھا رہے سن سانگ لایا سی اوہناں مرزے صاحباں دا۔ اگے اِک باندر والا سوہے دا باندر لئی بالاں نُوں تماشا وکھاوندا سی۔ باندر اوہدے کولوں اِک واری نس پیا چھال مار کے اِک دے ہتھ وِچوں روٹی کھوئی ڈوجے دی پگڑی تے ترتیجے دی چادر تے چوتھے دے مُونہہ اُپر چپیڑ ماردا پنجویں دی مچھ پٹدا تے چھیویں دی گلھ نوں نوہندراں ماردا چھال مار کے اک رُکھ اُپر چڑھ گیا۔ ناٹک وِچ منڈے ای کڑیاں بنے سن۔ پر اوہناں تے کڑیاں دا گمان ہوندا۔ لوک روندے تے روندے رہندے ہسدے تے ہسدے رہندے۔ اِک پاسے گھبرووں دی اِک ٹولی گھڑے تے چمٹے نال بیٹھے ماہیے گاوندے سن۔ اگے اِک پاسے گھوڑیاں دیاں کاٹھیاں وک رہیاں سن۔ ڈنگراں دے وِچکن گاواں راوی دیاں مجھاں، گھوڑے، داندا‌ں، سنڈھیاں، بکریاں، بھیڈاں اٹھاں، گاواں، وِچھیاں وچھیریاں، کٹے، کٹیاں، خچراں تے ہور مال

ڈنگراں دے سودے ہو رہے سن۔ ملتان توں آئے بھانڈیاں، کپڑیاں والیاں کول زنانیاں دی بھیڑ نہیں سی مکدی۔ نیکے دے گھوڑے وی وک رہے سن۔

اج وساکھ دے میلے وِچ لوک مہنگا نوں تک کے بڑے حیران ہو رہے سن اج پھب سوتر کے مہنگا وی گھروں نکلیا جیہڑا ہر ویلے کتاباں وِچ غرق ہویا رہندا۔ مہنگے اج وساکھی دے میلے وِچ سندر داس، فتح سنگھ تے نیکے دے نال رل کے بھنگڑا پایا۔ اوہ اینی تیزی نال حرکت کردے تے جوش نال ڈھول دے وجن نال بھنگڑا پاؤندے کہ اوہناں دے ہتھاں پیراں تے جسے اُپر نظر دا ٹھہرنا اوکھا ہو جاندا۔ جدوں اوہ بھنگڑہ پاؤندے اوہناں نُوں ڈکنا اوکھا ہو جاندا اے۔

جدوں بھنگڑ امکدا تے اوہناں نُوں بڑیاں ویلاں چنیدیاں جیہڑیاں، مہنگا کمیاں توں پہلاں بُجھ میل کے اپنے بوجھے وِچ پا لیندا۔ پنڈ دے کمی تے خاص طور تے مراثی لبھوبھان اپنی حق تلفی تے بڑا رولا پاؤندا اوہدے بارے بڑیاں گلاں کردا پر اوہ پرواہ نہ کردا۔ مہنگے نے اج وی بے شرماں وانگ سارے پیسے بُکھیوں ہنجھ کے اپنی جھول وِچ پائے۔ لبھوبھان کھلوتا اوہدی شکل تکیندا رہیا اپنی عادت دے مطابق ڈھول گٹ گٹ اوہنوں نجے تے کھلے دیندا رہیا پر مہنگا ایہناں شیواں دا اُچا سی تے اوہنوں ایہناں دا گھٹ ای اثر ہوندا اوہ اپنے کم وِچ رُجھیا رہیا جویں اوہدے توں وکھ اوس بھرے ویلے وِچ کوئی ہور بندا ای نہیں سی۔ اوہ ویلاں اکٹھیا کر کے گھر ٹُر گیا تے دوجی سویر حسب عادت اپنی گرم جیب نال کتاباں خریدن شہر ٹُریا سی۔ اوہ وی اوس ویلے جدوں وساکھ سر اُپر کھلوتا سی گرمی چمڑی لاہ رہی سی تے شام پور وِچ واڈھی لئی تے ونگاران لئی ہوکے دِتے جا رہے سن۔ دارے تے اپڑیا تے اگے سارے اوہنوں ہیو ہیو کردے رہے۔ لبھوروں پرتیا تے اگے بیوتوت دی چھمک نال اوہدی چمڑی لاہ کے اوہدا شاندار سواگت کیتا تے اوہنوں جھنب کے رکھ چھڈیا پر مہنگا لتر کھبی دی پرواہ نہ جاندا۔ فیر اوہا کہاڑی تے اوہا وجھا۔ نیکے نُوں کوئی نہ کوئی دسدا تے اوہ جتھے وی ہوندا سارے کم کار چھڈ دا اوہنوں چھڑان لئی نسدا اوندا۔ وساکھ دا میلہ دن چڑھدیاں ای بھریا گیا۔ میلے وِچ اِک دنیا اپڑی جیہدے وِچ سبھ کجھ سی۔

میلے وِچ جیہڑا سبھ توں ودھ پیسے کمان والا بندہ سی اوہ پک رنگا رحماں لم ڈھینگ سی۔ اوہدا ناں لوکاں لم ڈھینگ رکھیا سی اوہدی وجہ اِک تے اوہدیاں لم ڈھینگ وانگ غیر ضروری تے غیر معمولی طور تے لمیاں ٹنگاں جیہنوں کجھ لوک اوہدیاں جنگھاں وی آکھدے۔ اوہدا لماں قد دوجا اوہ پکھیرواں دا شکاری تے وپاری۔ جل ککڑ، طوطیاں تے بگلیاں دے رنگ برنگے کھنباں دا گول جیہا تاج ریڈ انڈین لوکاں وانگ بنا کے ہر ویلے سر اُتے پائی رکھدا۔ تے ایسے طرح دا

پراں دا اک ہار بنا کے اپنے ننگے گل وچ وی پائی رکھدا۔ ہر طرح دے پکھیرو واں دا شکار کرن وچ ایس پورے علاقے وِچ اوہدا کوئی مقابلہ نہیں سی کر سکدا اوہدے کول ون سونے پکھیرو ہوندے تے اوہ سارا ورہا اوہناں دے شکار دے نال نال اوہناں نوں پورے پنجاب وِچ گراں گراں، پنڈ پنڈ شہر شہر پھر کے ویچدا۔ اوہ اپنے پکھیروں دا کئیں اُٹھاں والا قافلا جیہناں دے پنجرے اوہنے اٹھاں اُپر لدے ہوندے لے کے پنجاب پورے وچ پھردا رہندا تے کدی کدی جدوں پتہ لگدا کہ اوہنوں پنڈ پرتن وچ چر ہو گیا تاں پتہ لگدا کہ اوہ دور کسے جنگل یاں بیلے شکار لئی ٹُر گیا اے۔ اوہدے کول بڑیاں خبراں ہوندیاں۔ سال وچ اوہ سردیاں دے دو مہینے پنڈ وِچ رہندا باقی پورا ورھا پھردا اُڑدا رہندا۔ پر میلے وِچ اوہ اپنے پنڈ ضرور اپڑدا۔ ایس ویلے وی اوہدے کول ودھ بالاں دا اکٹھ سی جیہڑے اوہدے کولوں کنک، آٹا تے نقدی دے کے پکھیرو مل لے رہے سن۔ اوہدے کول پنجاب دا ہر پکھیرو سی۔ اوہ بالاں نوں ناں لے لے کے اپنے پنجریاں وِچ بند پکھیرواں جیہناں وچ باز، شکرے، کبوتر، طوطے، گھگیاں، بھورے کالے تتر، بٹیرے، تتریاں، کونجاں، مرغابیاں، مور، لم ڈھینگ، تلور، سرخاب، لالیاں، کنٹھ، چم چیچھی، تلئیر، شارک، کوئل، ابابیل، اصیل ککڑ، تتریاں ککڑیاں، ون سونیاں چڑیاں سن۔ اوہ نالے وکھائی تے نالے ویچی جاندا۔ اوہدی گھر والی جیہدی اواز کاواں ورگی تے اوہدا پندراں ورھے دا پتر جیہدی ٹین ٹیں کردی طوطے ورگی اواز اپنے پیو تے گئی اوہدے امدادی سن۔ اوہدا پکھیرو واں دا چنگا وپار چلدا سی تے اج وی اوہ چنگا کما رہیا سی۔ کُجھ پکھیرو جیہناں وِچ کلی ترکھان، بگلے، ٹیٹریاں،، چیچ گھرانا، کاں، جل ککڑ، نیل رگی، الاں گرجھاں شامل سن دی گھاٹ سی سیانا کاں کسے دے قابو نہیں سی آیا اوہ نرا بنیرے دے کاں وانگ بنیرے اتے ای وکھالا دیندا اوہنوں پھڑنا کوئی سوکھا کم وی نہیں سی تے نہ اوہدا کوئی گاہک سی۔

رحماں لم ڈھینگ دے نال میلے وِچ اگے رچھاں، باندراں، کتیاں، تازی کتیاں شکاری کتیاں دی بھیڑی چلدی سی۔ باندراں والے ڈوروں کھڑاوندے باندراں نوں نچاوندے بالاں تے بابیاں نوں اوہناں دا تماشا وکھاوندے پئے۔ اگے سپیرا بیٹھا بین وجاوندا سپاں تے کالے ناگاں نوں کیلن دی آہر وِچ رجھیا سی۔

اوہدے نال ای بیٹھے کُجھ بٹیر باز بلارے دے دے کے بٹیرے لڑا رہے سن۔ جیہدے اُپر شرطاں لگیاں سن لوک بٹیریاں دی لڑائی دیکھن وچ رجھے سن۔ کُجھ قدماں دی وتھ تے رِچھ کُتے دی بھیڑی چلدی سی اک رچھ نال دو کُتے لڑ رہے سن۔ اگانہہ ککڑ لڑان دا مقابلہ چالو سی۔ تے

اوس توں اگانہہ تازی کُتیاں اگے سیڑ چھڈ کے اوہناں دا شکار کیتا جا رہیا سی۔

جناں دی دلچسپی دا سمان ڈنگراں، ہتھیاراں تے کُتیاں وِچ سی۔ ڈنگراں دے واڑے وِچ سی جیہدے وِچ گاواں، راوی دیاں مجھاں، گھوڑے، اُٹھ، بھیڈاں بکریاں، لیلیاں، چھتریاں، بھڈوریاں، وانداں، وِچھیاں، کٹیاں، جھوٹیاں، جھوٹے، سنڈھے، گھوڑے، خچر، کھوتے، واند، وہڑکے، وِچھے، وچھیاں، وچھیریاں، کھیناں، چھترے، دنبے، پہاڑی بکرے، ہڑیال، ہرنیاں، بارہ سنگھے سن وِیچے جا رہے سن۔ وپاری تے جٹ دوروں دوروں اپنے ڈنگر لے کے میلے وِچ رلے۔ ویچن خریدن دے سودے ڈنگراں دی منڈی وِچ بڑے زوراں نال ہو رہے سن۔ میلے وِچ لوکاں دی رلت پورے جوش تے جذبے نال ہوئی اَج اوہ سارے میلے وِچ رلے جویں خوشیاں دے بھکھے سن۔ ایہہ میلے ای ایس وسیب دے لوکاں لئی سبھ توں وڈی خوشی دا سمان لے کے اوندے تے اوہ اوہدے وِچ پوری تیاری کر کے رلدے۔ نیکے دے گھوڑے وی چنگے وِکے۔

میلے وِچ اچانک رولا پیا پتہ لگا کہ سرگھی پیشی ویلے اپنیاں سہیلیاں تے پنڈ دیاں دوجیاں کڑیاں نال میلے وِچ وڑی۔ پیشیں توں لے کے ڈیگر تک میلے وِچ زنانیاں دا ویلا رکھیا گیا۔ دوہاں پنڈاں دے گھبروواں اوہناں دے گزرن لئی راہ چھڈ دِتا۔ پنڈوں ماں وڈی، عائشہ، سرگھی، رضو، راجی تے نال نال فتح سنگھ دی گھر والی من پریت، اوہدی بھین سریند کور سندر داس دی گھر والی پوجا تے اوہدی بھین برکھا تے دوہاں پنڈاں دیاں کڑیاں تے مائیاں میلے وِچ رلتی ہویاں۔ جناں چر زنانیاں میلے وِچ رہیاں پورے میلے وِچ پھردے گھبروواں ادب تہذیب دیاں چادراں تانی رکھیا ڈیگر ویلے دوہاں پنڈاں دیاں زنانیاں، کڑیاں تے مائیاں میلہ ویکھ کے ٹُر گئیاں۔ گبھرواں تے چھوراں فیر میلہ سر تے چا لیا۔ میلے دا اصل رنگ تے موج میلہ ہُن شروع ہوون لگا جدوں سورج ڈب گیا تے میلے وِچ بتیاں، دِیوے تے مشالاں بل پیاں۔ ایہہ ویلا موج مستی دا سی تے بڑے لوک ایس ویلے دوہاں پنڈاں وِچ چھانے تے نتھرے جاندے۔ چھانے جان والیاں وِچ پہلا نمبر منصب خان تے اوہدے بیلیاں لہولہان، موتی لعل، نتھو تلونا دھتورا خان تے چنن سنگھ دا سی۔ ایہہ پنجے دوہاں پنڈاں وِچ چھانے ہوئے سن تے اِک دُوجے دے ڈونگھے یار بیلی۔ پنڈ وِچ ہوون والی ہر ماڑی گل وِچ ایہناں پنجاں دا کدھرے نہ کدھرے ضرور کوئی نہ کوئی سیر، تعلق یاں واسطہ یاں ہتھ ضرور نکل پیندا۔

''منصب خان نتھو تلونا، موتی لعل، دھتورا خان، چنن سنگھ تنے اِک دُوجے دے ماڑیاں کماں وِچ سیری نیں لہولہان اوہناں دا بھونکا اے تے چنگا کم تے اوہناں چوانہہ تُوں کوئی اوندا

ای نہیں'' کشن نگر تے شام پور دے وسنیک اوہناں بارے واریاں، ڈیریاں تے گھراں وچ بیٹھے ایسے رائے دا اظہار کردے۔

منصب خان، نھتو تلونا، دھتورا خان، موتی لعل تے چنن سنگھ اوہ وی ایس ویلے میلے وچ رلتی سن لہولہان اُہناں توں پہلاں ای اوتھے اپڑیا۔ پنڈ دیاں کڑیاں بارے گلاں کرنا اوہناں دا سبھ توں من بھاؤنا موضوع ہوندا۔ ایس معاملے وچ اوہ کسے نوں نہ بخشدے دوہاں پنڈاں وچ کوئی بندہ اوہناں دی گل نوں جر نہ سکدا۔ اوہ وی پنجے اج میلے وچ سن پر اوہناں اپنا تندور وکھرا تایا ہویا سی جتھے اوہ تے اوہناں دے اٹھ داہ ساتھی اوہناں نال بہہ کے پئے سیکدے سن۔ شراب، افیم تے بھنگ دا سارا بندوبست میلے وچ اوہناں دی سرپرستی ہوندی جیہدے لئی پنڈ دے کُجھ شریف جیہڑے کھل کے ساہمنے نہیں سن پی پلا سکدے لک کے اوہناں دے اڈے دے گیڑے کڈھدے تے اپنا حِصہ وصولدے۔ میلے وچ اوہ اپنے سرنیویں رکھدے جتھے نیکا، فتح سنگھ، سندرا داس تے مہنگا ہوندے اوتھے کسے دا دیوا نہ بلدا۔ اوہناں دے سنگتی وی جیہڑے بہت گھٹ گنتری وچ سن دوہاں پنڈاں وچ رلا کے چھ ست توں ودھ نہ ہوندے پر اوہ اپنے ہوون دا بھرواں احساس اپنیاں کرتوتاں تے حرکتاں کارن ہر ویلے ہر تھاں ہر اک نوں چنگے رنگ کرائی رکھدے۔ اوہناں دی یاری گوڑھی سی تے ایہدے پچھے بڑیاں کہانیاں سن۔

میلہ مُکن دا ویلا ہو چکیا سی۔ ادھی رات ٹپ چلی سی۔ اج وی ہر ورھے وانگ شام پور دے لوک دریا دے کنڈھے اُتے اِک کھلے پڑ وچ اکٹھے ہو کے بہہ گئے فیر ساریاں ہتھ چا کے سر نوا لئے اوہناں ساریاں اپنے رب نوں دلوں یاد کیتا پہلاں وساکھ تے اپنیاں فصلاں چنگیاں ہوون تے اپنے رب دا شکر ادا کیتا تے فیر ہر سال وانگ ایس ورھے وی اوہا دعا منگی جیہڑی اوہ ہر ورھے وساکھی دا دا میلہ مُکن تے منگدے ہوندے۔

''رہا نچیا ساڈا پنجاب بے وارث اے تے رُل گیا اے ساڈے لوک اُجڑ رہے نیں، ساڈا بادشاہ ہندو، سِکھ یاں مسلمان جو وی ہووے پر اپنا ہووے...... پنجاب نوں اپنا بادشاہ تے اپنی بادشاہی دے ساڈی دھرتی نوں امن تے ترقی دا گھر بنا دے، پنجاب دے لوکاں نوں اپنا راج دے، لوکاں دے ہتھ اپنے دیس دی واگ دے، پنجاب نوں اپنی فوج دے جیہڑی اپنے دیس دی راکھی کرے ایس قوم نوں اپنی ازادی دے اپنی دُھپ تے اپنی چھاں دے۔ اپنا دکھ دے اپنا سُکھ دے باہریاں تے دھاڑویاں کولوں نجات دے۔ سانوں تے ساڈیاں آون والیاں نسلاں نوں ازادی دے۔ ساڈیاں زمیناں نوں اباد رکھ، ساڈا دانا پانی رج رکھ، ساڈیاں دریاواں نوں

ہمیش بھریا تے وگدا رکھ تے ساڈے موساں نوں ساڈے اُپر مہربان رکھ ساڈی دھرتی تے لوکاں نوں فسادتوں اپنی پناہ وِچ رکھ تے لہنوں ایہدے وسن والیاں لئی امن تے خوشحالی دا گھر بنا دے۔'' آمین آکھن والا سارا لوک ہوندا۔ کیہ ہندو، کیہ سِکھ، کیہ مسلمان سبھے اپنے رب اگے ہتھ چا کے دعا منگدے۔ میلہ ہمیش ایس دعا تے مکدا اج وی اوسے دعا اُپر ای مکیا۔ میلہ مکیا تے سارا لوک گھروں گھریں ٹُر گیا۔ مندری جاندیاں جاندیاں بھرے میلے وِچ زوری نیکے نُوں جپھیاں پا کے تے اوہدیاں چُمیاں لے کے نکلی جویں کوئی اپنے وِچھڑے جاندے یار نُوں ملدا۔ جیہدی خبر سرگھی نُوں اپڑی تے کتیں دیہاڑے نیکے نُوں پِنڈ وڑنا نصیب نہ ہویا۔

وساکھ توں پہلاں بسنت بہار ویلے نیکا دُوجے کساناں وانگ کُجھ ویلھا ہوندا۔ ایہہ اوہ ویلا ہوندا جدوں اوہ لہور، ملتان، قصور دِلی تے سندھ دا سفر کردا جتھوں اوہ گھوڑیاں دیاں وپاریاں کولوں ودھیا نسل دے عربی گھوڑے تے گھوڑیاں مُل لیندا۔ اوہ گھوڑے دا بھیتی سی تے آکھدا ہوندا کہ ''جے گھوڑا نہ ہوندا تے انسان اجے اوتھے راہ ہوندا سی۔'' اوہنوں بندے تے گھوڑے وِچ اِک تعلق دِسدا۔ ''جویں بندے دا لہو گرم ہوندا انج گھوڑے دا لہو وی گرم ہوندا اے گھوڑا زورآور، دلیر، نڈر، انکھی ڈاڈھا تے نال نال وفادار وی ہوندا اے بے شک بندے دے دوستاں وِچ گھوڑا سبھ توں چنگا تے اتباری دوست اے۔''

اوہ گھوڑیاں دے چٹے، کالے، رتے، سرخ، بھورے، چتکبرے، ڈبے تیترے رنگاں نُوں تک تک کے حران ہوندا اوہ اپنے گھوڑیاں دے ترنڈ نُوں چنھاں دے کنڈھے اُپر دوڑدا ویکھدا تے اوہدی روح نُوں سکون ملدا اوہدا جی نہال ہوندا اوہ خوش رہندا۔ نیکا نُوں اپنے اِک اِک گھوڑے دی پیڑھی اوہدے وڈ وڈیریاں دادکیاں، نانکیاں ماں پیو اوہدی نسل اوہدی پیڑھی در پیڑھی سارا کُجھ مُونہہ زبانی یاد رہندا۔ اوہ اپنے گھوڑے تے گھوڑیاں نُوں اپنے دِھیاں پتراں وانگ پیار کردا۔ اوہنوں اپنے اِک اِک گھوڑے دی ٹور، اوہدے زور اوہدیاں حرکتاں اوہدی نراضی خوشی ہر شے دی خبر راہندی۔

نیکا جنگ لئی گھوڑے تے گھوڑیاں نُوں سکھاندا تے سیدھدا۔ اوہ جنگ لئی ودھ گھوڑیاں نُوں سیدھدا۔ اوہنوں پتہ سی کہ گھوڑا جنگ وِچ جاندا ہنکدا اے تے بندہ مروا سکدا اے جد کہ گھوڑی چپ چپیتے جنگ یاں لڑائی وِچ شیرنی وانگ اگانہہ ودھدی اے تے اوس ویلے تک پڑ وِچ کھلوتی رہندی جدوں دا سائیں جنگ جت نہ جائے ہار نہ جائے یاں ماریا یاں فیر گرفتار نہ ہوجائے۔ کتیں واری تے گھوڑے تے گھوڑیاں جنگ وِچ اپنے مالک دی جان بچاوندیاں اپنی جان دی

قربان کر دیندے نیں۔ ایہہ تجربہ تے نیکے نُوں آپئیں وی نادر شاہی لشکریاں نال لڑدیاں ہو چکیا سی۔ اپنیاں گھوڑیاں وِچ اوہدی جان اَنکی رہندی۔ اوہناں نُوں کنڈا وی پڑدا تے تکلیف اوہنوں ہوندی۔ اوہدی حیاتی دا ہر دن اپنے سوہنے، زور آور تے دلیر گھوڑیاں دی سیوا کردیاں گزردا۔ اپنی سواری لئی تے جنگ وِچ جان لئی اوہ ہمیش اپنے واڑے دی سبھ توں ڈاڈھی، تِرکھی تے زبری گھوڑی جیہدا رنگ چِٹا تے ناں شیرنی سی تیار رکھدا۔ جیہڑے لوک اوہدے گھوڑے چُران دی کوشش کردے اوہ پھڑے جاندے یاں ہنیریاں راتاں وِچ نیکے دے ہتھوں مارے جاندے۔ جدوں اوہ عربی نسل دا کوئی ودھیا گھوڑا اپنے واڑے لئی مُل لے کے اوہدی واگ اپنی ہتھ وِچ پھڑدا اوہدا اُچئے وِچ اِک سیر لہور دا ودھ جاندا۔ اوہ اپنے گھوڑیاں دی نسل خراب نہ ہوون دیندا۔ تے ایس بارے کسے باہمن وانگ ای حساس ثابت ہویا سی۔ اوہ اِک ودھیا نسل دے گھوڑے اُپر سواری کرنا اپنے لئی اِک مان تے اعزاز سمجھدا۔ اوہدے واڑے وِچ عربی گھوڑیاں دی سبھ توں ودھیا 'الخمسۃ النسل' دیاں حدیان، ابیان، کیہلان، ہمدوانی تے ٹھلاوی پنجاں لڑیاں دیاں گھوڑیاں تے گھوڑے سن۔

''رب نے گھوڑے توں ودھ سوہنا، بہادر تے وفادار ساتھی بندے لئی کوئی بنایا نہیں۔'' اوہ اپنے بیلیاں نُوں دسدا۔

اوہ کئیں واری دریا دے کنڈھے ول پانی پین لئی اپنیاں نسدیاں جاندیاں گھوڑیاں وِچوں کُجھاں دے ناں لیندا تے جیہناں گھوڑیاں تے گھوڑیاں دے اوہ ناں لیندا اوہ اوہناں ای پیراں اُتے پرت کے اوہدے کول آ کے کھلو جاندیاں۔ اوہ اپنے گھوڑے تے گھوڑیاں نال گلاں کرداں تے کردا ای رہندا۔ اوہدا کوئی گھوڑا بیمار ہوندا تے جویں اوہ آپ وی اوہدے نال ای بیمار ہو جاندا۔ کدی کدی اوہنوں بندیاں تے گھوڑیاں وِچ کوئی فرق نہ جاپدا۔ اوہدے گھوڑے اوہدے ہتھاں دیاں اشاریاں، اوہدی اواز تے اوہدیاں سیٹیاں اُپر ہنکدے، نچدے، دوڑدے، اُٹھدے باہندے، ٹُردے، کھاندے، پیندے، روندے، ہسدے، جاگدے، سوندے تے لڑدے۔

''کسے مرد دا بس اوہ ویلا چنگا ہوندا جیہڑا پینڈا کردیاں گھوڑے دی کنڈ اُتے یاں جنگ دے میدان وِچ گزردا اے'' اوہ سوچدا تے ہسدا۔ اوہنوں پتہ سی کہ اوہدے گھوڑے وی اوہدے نال ہسدے، بولدے تے گلاں کردے۔ کُجھ بوہتے گلا دھڑ سن۔ تے کُجھ اپنے آپ نُوں افلاطون سمجھدے کُجھ چپ رہندے تے اوہنوں ہر ویلے گھوڑیاں پاندے رہندے۔ چپ کھلوتے گھوڑیاں اُپر اوہ خاص نگاہ رکھدا اوہ خطرناک ہوندے۔

''سبھ سمجھداں تہاڈیاں گلاں میں پُترو''

نیکا کجھ ورھے پہلاں ایران، عراق، یمن، شام تے دُوجے عرب دیساں وِچوں پھر آیا۔ اوہ اپنے مصلی شاہو تے کجھ ہور نوکر نال لے کے گیا تے اوہنے ایہناں عرب ملکاں وِچوں بڑے ودھیا نسل دے گھوڑے تے گھوڑیاں مل لیاندیاں۔ جیہناں وِچ کجھ نسل ودھان لئی رکھ لئے تے باقی دے چنگے منافع نال ویچے۔ نیکا دے آل دوالے ویلا وی کسے مُونہہ زور گھوڑے وانگ ای اگانہہ توں اگانہہ دوڑ رہیا سی۔ اج میلے وچ اوہدے گھوڑیاں دی بڑی وِکری ہوئی۔ میلہ مُکیا تے شاہو باقی دے گھوڑے کھول کے ڈیرے تے لے گیا۔ نیکا، سندر داس، فتح سنگھ تے مہنگا اجے وی اُجڑے میلے دی تھاویں کھلوتے اک دُوجے نال گلاں کر رہے سن۔

''اُجڑیا میلہ ویکھ کے نادر شاہ دے ہتھوں شام پور وِچ ہویا اُجاڑا یاد اوندا اے'' فتح سنگھ کجھ چر پہلاں جتھے میلہ لگا سی اوہدی ویرانی اوہدے کولوں ویکھی نہ گئی۔

'نادر شاہ دا انت وی بڑا بھیانکڑ ہویا...... دیناں ایسے جہان تے دے کے ٹُریا اوہنوں بڑا شوق سی اپنیاں وڈکیاں چنگیز خاں، ہلاکو خان تے تیمور لنگڑے وانگ سریاں دے منارے اسارن دا...... اپنے پُتر نوں انھا کیتوس تے آپ اپنے بھتریجے دے بندیاں ہتھوں راتیں ستیاں پیاں قتل ہویا۔ پنجاب تے دِلی نوں لٹ کے ایتھوں دے لوکاں دیاں سریاں اُپر بنائی اوہدی سلطنت اک ورہا وی نہ ٹک سکی سُنیا اے لہور تے دِلی وِچوں کوہ نور سنے اینا کجھ لٹ کے لے گیا کہ پورے تن ورھے اوہنے ایران وِچ اپنی رعیت نوں ٹیکس وی معاف کر دِتا'' نیکا نے نادر شاہ دے پنجاب وِچوں پرتن تک اوہدی آنی جانی دا کھرا چائی رکھیا۔

''مغل پورہ تے بیگم پورہ وِچوں اوہنے جو لٹ پائی آکھدے نیں خزانیاں دیاں دیگاں سینکڑے خچراں تے گھوڑیاں تے جدوں لدیاں شہروں نکلدیاں اوہناں دیاں قطاراں ای نہیں سن مکدیاں'' مہنگا وی ایس دھاڑ وگیری دا کجھ نہ کجھ حساب رکھدا۔

'پر لگدا اے ہن دوجا نادر شاہ جم پیا اے......'سندر داس نوں وی لہوروں اپنے لگدیاں لیندیاں کولوں خبراں اپڑ رہیاں سن۔

''دوجا نادر شاہ......'' نیکا، فتح سنگھ تے مہنگا تنے حران ہوئے۔ ''اجے کجھ رہ گیا ہن ایہہ ہور کیہڑا اگڑا پنجاب اُپر ورن لگا اے''

''احمد شاہ ابدالی......'' سندر داس دا جواب سی ''سُنیا اے اوہ پنجاب نوں لُٹن لئی ایس ویلے اٹک ٹپ رہیا اے''

☆☆☆☆☆

(21)

دیس پنجاب 1748

واگ کابلی کتیاں گرد ہوئیاں دو دو علی الحساب لگا گیا
قزلباش، جلاد، اسوار خونی، نکل دوڑیا اُرد بازار وچوں

''کن کپیا......'' اوہ گجیا تے نالے اوہدا چُھرا بجلی واگ وا وِچ الردا لہرایا تے پلک جھمکدیاں اپنے سامنے کھلوتے اپنی فوج دے سبھ توں زور آور جرنیل دا کھبا کن اپنے ہتھ وِچ پھڑیا تے اوہنوں اپنے چُھرے نال کپدیاں پرانہہ چا سٹیا۔ لہو دا فوارہ کن وِچوں وگدا نکلیا پر کن کپیا جرنیل اپنی تھاں توں ہلیا وی ناہی۔ اِنجے جاپیا جویں کن اوہدا نہیں کسے ہور دا کپیا گیا تے لہو اوہدے کپے کن دی تھاں کسے ہور دے وڈھے کن دی تھاؤں وگ رہیا اے۔ اوہ اِنجے اپنا سر نوا کے کھلوتا رہیا کسے بت واگ۔

'تینوں پتہ اے میں تیرا کن کیوں کپیا اے......'' کن کپے دے ساہمنے کھلوتے آدم خور بادشاہ نے پُچھیا۔ اوہدی ایس حرکت نے آل دوالے کھلوتے وزیراں، جرنیلاں، درباریاں دا جویں ساہ کھچ لیا۔ کن کپے دے نال کھلوتے تاتاری نسل دے افسر نے اپنے سرتوں عمامہ لاہیا تے اوہدی ناں کی پاڑ کے کن کپے دی کن اُپر دل کے اوہدے کن چوں وگدا لہو بند کر دِتا۔ دربار وِچ خموشی سی کسے نُوں ایہہ ہولناک منظر ویکھ کے اوتھے ہور کھلون دا حوصلہ نہیں سی رہیا پر اوتھوں ہٹن دی کسے وِچ جرائت وی نہیں سی۔

''میرے آقا بہتر سمجھدے نیں میں کیہ آکھ سکدا اں'' کن کپے گبھرو کمانڈر نے اوسے طرح کھلوتیاں اپنے آقا دی تعظیم وِچ سر نوائی رکھیا تے بے ادبی دے خیال نال اپنا ہتھ چُک کے اپنے کپے کن دی تھاں توں چوندا لہو وی بند کرن دی کوشش نہ کیتی۔

''جے تینوں نہیں پتا تے فیر سُن میری گل...... میں تیرا کن ایس لئی کپیا اے کہ توں جدوں بادشاہ بنیں تے تینوں یاد رہوے کہ میں تیرا بادشاہ ساں'' جیہدا کن کپیا گیا اوہ نادر شاہ دی فوج وِچ موجود چار ہزار افغانی لشکریاں دا کمانڈر احمد ابدالی سی تے اوہدا کن کپن والا ایران دا تاتاری نسل دا بادشاہ نادر شاہ افشار خراسانی آجڑی سی۔

'احمد خان ابدالی...... میرے نیڑے آ تے میری اِک ہور گل دا وی چیتا رکھیں......' نادر شاہ نے اپنے وفادار افسر نُوں حُکم دیندیاں آکھیا۔

''جی میرے آقا'' احمد ابدالی دو قدم اگانہہ ہویا تے ہتھ بنھ کے اپنے آقا دے ساہمنے اوسے طرح احترام نال کھلوتا رہیا۔

''مینوں پتہ اے میرے مگروں بادشاہی دا تاج تیرے سر اُتے رکھیا جانا اے میتھوں پچھے میری آل اولاد نال مہربانی دا سلوک کریں'' دنیا نُوں موت ونڈن تے سریاں دے منارے اسارن والا نادر شاہ آپ موت دی دہشت کولوں دہشت زدہ سی۔

''میری قربانی منگو میرے آقا تاں وی میں حاضر آں حضور مینوں کوہنا چاہوندے نیں تے اوہدی لئی وی میں حاضر ہاں میرے آقا نوں ایہہ سارا کُجھ آکھن دی لوڑ نہیں اے'' گبھرو احمد ابدالی نے جواب دِتا۔

جدوں نادر شاہ دِلی لٹ رہیا سی ای اوتھے دِلی لٹن ویلے ایہہ ہونی دِلی دربار وِچ واپری تے دھاڑوی بادشاہ نادر شاہ دے موُنہوں ایہہ گل نکلی۔ کُجھ ورھیاں مگروں نادر شاہ نُوں اپنی ای فوج دے ترک کمانڈراں جیہناں اُتے اوہ سبھ توں ودھ اعتبار کردا سی، اِک سفر وِچ اِک صحرا وِچ راتیں سُتیاں پیاں اوہدے تمبو وِچ قتل کردتا۔ نادر شاہ دے لشکر دا ہر جوان ہر افسر ہر درباری اوہدے کولوں خوف ہتھوں ادھ مریا پھردا ہوندا کہ اوہدا کوئی وساہ نہیں سی ہوندا اوہ کسے ویلے کیہدی دھون آپین وڈھ چھڈدایاں فیر اوہدی دھون وڈھن دا حُکم دے دیندا۔ جدوں نادر شاہ دے قتل دی خبر احمد ابدالی نُوں اپڑی تے اوہ افغانیاں دا لشکر نال لیندا اوہدے طمبو ول نسیا ایہہ ویکھن لئی کہ اوہ جیوندا اے یاں مر گیا اے۔ جدوں اوہ نادر شاہ دے طمبو وِچ وڑیا۔ اگے نادر شاہ دا سر وڈھیا وکھرا پیا سی، اوہدیاں اکھاں حرانگی تے بے یقینی نال پاٹیاں ہوئیاں سن۔ اوویں ای جویں اوہدے ہتھوں قتل ہوون والیاں دیاں اکھاں حرانگی تے بے یقینی نال اڈیاں تے پاٹیاں ہوندیاں جیہناں نُوں ویکھ کے نادر شاہ سواد لیندا تے فیر اینہاں حران تے اَڈیاں اکھیاں والیاں سریاں دے منار اُسار دیندا۔ احمد ابدالی نے اپنا فیصلہ کرن وِچ اک پل وی خراب نہیں سی کیتا۔

اوہنے اپنا افغانی لشکر اکٹھا کر کے سبھ توں پہلاں جیہڑا کم کیتا اوہ نادر شاہ دا خزانہ لٹّن دا سی۔ راتوں رات اوہدا خزانہ لدا اپنا افغانی لشکر نال لیندا اوہ اپنے آقا نادر شاہ دی لاش نوں اوہدے تنبو وچ ای بغیر اوہدا جنازہ پڑھدا اتے اوہنوں کفنائے دفنائے بغیر چھڈ دا قندھار جان والی راہ اُتے چڑھ گیا۔ فارسیاں تے ترکاں نے اوہدی راہ ڈکن دی کوشش کیتی پر ابدالی مار دھاڑ کردا اوہناں دا گھیرا توڑدا جان بچا کے اوتھوں نکلن وِچ کامیاب ہو گیا۔ لہور تے دِلیوں نادر شاہ دا لٹ دا مال لے جاندے اِک کاروان اُتے ابدالی نے حملہ کیتا ایس حملے وِچ اوس سارے خزانے نال ابدالی نوں کوہ نور ہیرا وی ہتھ لگا۔

قندھار وِچ ای اوسے ورھے لوئیہ جرگا ہویا۔ نوں دِناں مگروں ملتان وِچ جمن والے گبھرو ابدالی نوں افغانستاں دا بادشاہ چُنیا گیا۔ اوہدے مقابلے تے اوّن والے سارے امیدواراں وچوں اوہنوں سبھ توں بہتر امیدوار متھیا گیا تے جرگے نے اوہدی کامیابی تے اوہنوں بادشاہ بناون لئی اوہدیاں جیہڑیاں خوبیاں نوں اوہدی قابلیت تے اہلیت منیا اوہ ایہہ سن کہ اوہ اوس ویلے پشتوناں دے اِک وڈے قبیلے سدوزئی نال تعلق رکھدا سی اوہ اِک منیا پرمنیا سُورما سی تے اوہدے کول چنگی تگڑی لڑن والی اِک نکی جیہی فوج سی اوہدی جیہڑی سبھ توں وڈی خوبی جیہنے لوئیہ جرگے ولوں اوہنوں بادشاہ مَنن تے بناون وِچ مدد کیتی ایہہ سی کہ اوہنے نادر جیسے وڈے مارو بادشاہ دے خزانہ دا اِک وڈا حصہ لٹ کے قندھار لیاندا سی جیہدے کارن بھکھ نال مردے قندھاریاں دے گھر چلھے بلن لگ پئے۔ جیہدے پچھے قندھاریاں دی غالباً ایہہ خاہش تے آس وی کم کر رہی سی کہ جے اوہنے لٹ مار دا ایہہ سلسلہ چالو رکھیا تے افغانستان وِچ خوشحالی آوے گی جیہڑا کہ آپ دانے پانی توں وانجھا ہمیش توں اِک بھکھا ملک سی۔ جیہدی لوکائی بھکھ ہتھوں دھاڑو گردی دا پیشہ اختیار کر لیا۔ جری پیشہ سینٹرل ایشیا توں آون والے وحشی حملہ آوراں دے خونی اجڑاں وِچ رل کے پنجاب نوں برباد کرنا صدیاں توں اوہناں دا پیشہ سی۔ ابدالی وِچ ایہو جیہیاں ڈھیر ساراں خوبیاں تے خاصیتاں سن، جیہدے کارن لوئیہ جرگے نے اوہنوں بادشاہی دی پوڑھی چڑھن وِچ مدد کیتی۔

ابدالی نے نادر شاہ دے لشکر وِچ رل کے پورے پنجاب تے دِلی نوں لٹیا اگاں لایاں سن۔ اوہنے پنجاب دی خوشحالی، ایہدا پُر امن وسیب اکھیں ویکھیا سی تے پنجاب دا جانو سی۔ اوہنوں پنجاب دیاں کمزوریاں دا وی پتہ لگ گیا۔

ابدالی نوں پتہ سی کہ ایہناں جانگلیاں نوں ایہہ وی نہیں سی پتہ کہ اوہ کنّے وڈے مُلک

دے مالک نیں تے اوہناں دا ملک کتھوں شروع ہوندا اے تے کتھے مکدا اے اوہناں نُوں ایس گل دا وی احساس نہیں سی کہ اٹک توں لے کے یمنا تک ملتان، دِلی، لہور تے جموں کشمیر توں لے کے راجستھاں تک اوہناں دی زبان بولی جاندی ای تے اوہ ایہناں علاقیاں تے شہراں دے مالک، وارث تے مختار سن اِکو جیہی زبان بولدے سن تے اِک جیہی ریت تے پچھوکڑ تے اِک نسل نال تعلق رکھدے سن۔ اوس توں وڈا ظلم اوہناں اپنے نال ایہہ کر رکھیا سی کہ بس باہری تے دھاڑوی اوندے دھنگاچے نال اوہناں دے حاکم بن جاندے۔ اوہناں نُوں غلام بنا لیندے اجے پہلے دھاڑوی دے ہتھوں لگے زخم نہیں سن بھرے ہوندے کہ اتوں اِک ہور گڑا اوس پیندا۔ ایہہ بڑے عجب کول سن ایہناں اج تک اپنے ملک وِچوں نکل کے کسے دُوجے ملک یاں کسے دُوجی قوم دے خلاف کسے قسم دی جارحیت دا جرم وی نہیں سی کیتا جد کہ آپ ایہہ صدیاں توں ہر قسم دی جارحیت دا شکار۔ اُجڑنا وسنا تے وس کے فیر اُجڑنا ایہناں دے مقدر وِچ لکھ دِتا گیا۔ احمد شاہ نُوں پنجاب دِیاں ایہناں ساریاں کمزوریاں دا پتہ سی اوہنے پنجاب نُوں شکار کرن وِچ دیر نہیں سی لائی۔ احمد شاہ نے سارے حملے پنجاب تے کیتے ہندوستان تے نہیں۔

نادر شاہ 7 جون 1747ء نُوں قتل ہویا تے پنجاب دی جان اوس گڑے توں چھٹی پر اجے وی سکھ دا ساہ ایس دھرتی دے نصیب وِچ نہیں سی۔ اوس دی موت توں ٹھیک چار مہینے مگروں اکتوبر دے مہینے وِچ قندھار وِچ افغانستان دی بادشاہی دا تاج احمد خان ابدالی نے اپنے سر اُپر رکھ لیا۔ نادر شاہ دا وفادار نوکر جیہنوں اپنے نال اپنے کن پڑا کے اوہناں وِچ موتیاں دیاں 'مرکیاں' پائی رکھن دا شوق سی نُوں نادر شاہ 'اپنے ویلے دا موتی سگوں 'موتیاں دا موتی' آکھدا اوہا احمد ابدالی جیہڑا اوہدے دھاڑوی لشکر وِچ لہور تے دِلی نُوں لٹن والے لشکر وِچ شامل سی احمد ابدالی ہُن احمد ابدالی نہیں سی رہیا ہُن افغانستان دا بادشاہ بن کے احمد شاہ ابدالی ہو گیا۔ ایس احمد شاہ ابدالی نادر دے ویلے دِلی تک سارے پنجاب دا نقشہ چنگے رنگ ویکھ سمجھ لیا۔

سبھ توں پہلاں اوہنے غزنی تے مگروں کابل تے قبضہ کیتا۔ پورے افغانستان اُتے اوہنوں قبضہ کرن وِچ دیر نہیں سی لگی۔ اوہنے افغانیاں نُوں اوہنوں دا من چاہیا 'دھاڑوی سوشل کنٹریکٹ' پیش کیتا۔ ایہناں وحشی تے درندہ صفت قبیلیاں دا زندہ رہن دا اِک اصول سی کہ اوہ ہر اوس مہم جُو نال لگ کے اُٹھ کھلوندے جیہڑا پکا اوہناں نُوں پنجاب تے ہندوستان وِچ اپنی لٹ مار چوں چنگا چوکھا حصہ دیندا رہندا۔ اوہناں کول ایہہ سوچ ای نہیں سی کہ اوہ پنجاب دے لوکاں دی طرح محنت تے کم کار کر کے ہلال دی وی کما کے کھا سکدے نیں پر کیوں کہ حرام خون مُونہہ نُوں لگ

گیا۔ اوہناں ہندوواں سِکھاں دے نال نال مسلماناں دی جان مال عزت وی اپنے اُپر حلال کر لیا۔ پنجاب دے لوکاں دے خلاف ایس دہشت گردی نُوں جہاد دا ناں دِتا۔ ہندوستان وِچ مسلماناں نُوں مرابیاں، ہندوواں مُغلاں تے سِکھاں کولوں بچان دا ذمہ زوری اپنے سر لے لیا۔

پنجاب دے لوکاں نُوں مارن لگیاں اوہناں وِچ ہندو، مسلمان تے سِکھ دا فرق نہ کردے پنجاب وِچ، جیہڑے ہندو نویں نویں مسلمان ہوندے بابر توں لے کے ابدالی تے سارے اوہناں نال اچھوتاں والا سلوک کردے رہے تے ہر شے توں وانجھے ایہہ جانور پنجاب وِچ وی امن، ترقی، ادب، فن دی راہ ڈک کے کھلوتے رہے۔ اٹھ صدیاں تک ایہناں مغلاں، ترکاں فارسیاں تے افغانیاں ہتھوں کوئی پنجابی ایہناں دے دربار وِچ کدی کسے اُچے عہدے تک نہ اپڑیا، کیوں جو ایہہ باہری لوک نسل پرست، تنگ نظر، تھڑ دِلے نالے متعصب وی سن تے مقامی لوکاں اُپر اعتبار نہیں سن کردے۔ سگوں اوہناں کولوں نفرت کردے۔ باہری حاکماں دے لشکراں لئی سارا اناج صدیاں توں اج تک پنجاب دے کسان پیدا کر رہے سن۔

افغانی فوجاں دیاں تنخواہاں ہر افغانی بادشاہ نے اٹک توں لے کے جمنا تک کھلرے پنجاب دے علاقیاں لہور، دِلی، ملتان، امرتسر، جموں کشمیر تک نُوں لٹ کے ادائیگیاں کیتیاں۔ کیونکہ لشکرانِ اسلام، مجاہدین اسلام تے بادشاہاں دا بھیس وٹائی ایہناں دھاڑویاں دے اپنے دیس وِچ ککھ وی نہیں سی اُگدا، ایس لئی نویں علاقے فتح کرن دی لوڑ سی جیہنوں اوہناں کفر تے اسلام دی جنگ قرار دِتا۔ سینٹرل ایشیا تے افغانستان توں اوّن والے ہر نویں دھاڑوی لئی پنجاب اِک نواں دیس ہوندا۔

افغانستان اُتے اپنی بادشاہی دی پکڑ پکی کرن مگروں احمد شاہ ابدالی دا دھیان پنجاب ول پرتیا اوہنے سندھ دریا پار کیتا۔ گورنر شاہنواز خان دی فوج نُوں لہور تک کٹیا۔ ایس فوج نُوں شکست ہوئی تے شاہنواز خان دہلی نس گیا۔ 2 جنوری 1748 نُوں اوہنے لہور اُپر حملہ کیتا۔ شہر فتح ہویا تے اوتھے قتلام تے لٹ مار دا حکم دے دِتا۔ شہر دے آگو جیہناں وِچ مومن، لکھپت رائے تے سورت سنگھ شامل سن، نے اوہنوں شہر وِچوں تیہہ لکھ روپیہ اکٹھا کر کے اوہدے کولوں لوکاں دیاں جاناں تے شہر بچایا۔ پر اینی دیر وِچ اوہ مغل پورہ تے شہر دا کافی وڈا حصہ لٹ چکے سن۔ اوتھوں ویلھا ہو کے اوہنے پنجاب دے علاقے کشمیر نُوں اُجاڑیا دِلی جاندیاں راہ وِچ قمر الدین اپنی فوج نال اوہدے مقابلے تے آیا پر قتل ہو گیا۔ مغل بادشاہ نے اپنا تخت تے دِلی بچان لئی پنجاب نُوں قربانی دا بکرا بنایا تے سارا پنجاب سنے کشمیر دے ابدالی نُوں لکھ دِتا۔ قمر الدین دے قتل مگروں

اوہدے پُتر میر منو نے کمان سنبھالی تے اوہنے دِلی تے لہور لٹ کے جاندے ابدالی تے اوہدے لشکر تے اجیہا خوفناک حملہ کیتا کہ ابدالی تے اوہدی فوج نُوں پڑ چھڈ کے نسنا پے گیا۔ میر منو افغانیاں دا پچھا کردا رہیا۔ ابدالی ستلج ٹپ کے لہور پرت آیا۔ تے اوتھوں قندھار ٹُر گیا۔ جسا سنگھ، چڑہت سنگھ تے کرورا سنگھ ابدالی اُپر گوریلا حملے چالو رکھے اوہ حملہ کردے تے غیب ہو جاندے۔ اِک پاسوں میر منو اوہدے مگر لگا سی تے دُوجے پاسیوں سِکھ اوہدے لشکر اُپر رات دے ہنیرے وِچ حملے کر کے اوہدا سمان تے گھوڑے لٹ کے لے جاندے۔ ابدالی دُوجی واری پنجاب اُتے حملہ آور ہویا۔ ایس جنگ وِچ منو نُوں شکست ہوئی اوہنے کئیں ضلعیاں دا لگان اوہنوں لکھ دِتا تے جان چھڑائی ابدالی پنجاب نُوں اِک واری فیر لُٹدا قندھار پرت گیا تریجا حملہ کیتا تے چار مہینے تک لہوریاں اوہدا بے جگری نال مقابلا کیتا پر اوڑک ہارے ابدالی لہور نُوں لٹ دا اگ لاندا قندھار پرت گیا۔ جدوں چوتھی واری اوہنے پنجاب اُتے اِک ہور حملہ کیتا۔ اودوں میر منو فوت ہو چُکیا سی احمد شاہ لہور نُوں لُٹدا دِلی جا اپڑیا۔

احمد شاہ ہتھوں سِکھاں نُوں جو نقصان ہویا تے اوہنے مغل حکومت نُوں جویں لٹ مار کے ہندوستان وِچ کمزور کیتا اوہدا فیدا مرہٹیاں نے چُکیا اوہناں پنجاب اُتے قبضہ کر کے اوہدے پُتر تیمور شاہ نُوں تخت توں ہٹا دِتا تے پنجاب وِچ احمد شاہ دی حکومت دا ناں نشان مٹا دِتا اج پنجاب اٹھارویں صدی وِچ تن پاسیوں اکا دیلے مغلاں، مراہٹیاں تے افغانیاں دی نحوست تے عذاب دا شکار سی تے نالے سِکھ پنجاب اُتے اپنا راج لاگو کرن لئی اوہناں ساریاں نال لڑ رہے سن۔ مغلاں دے اثر کولوں ازاد ہوندیاں ای مرہٹیاں پنجاب نُوں برباد کیتا۔ مرہٹے وی مغلاں، ترکاں، تے افغانیاں دے برابر دے دھاڑوی، جابر استحصالی تے ظالم سن۔ اجے پنجاب اُتے مرہٹیاں دے ظلماں تے غلامی دا ہنیرا ویلا شروع ہویا سی۔ مرہٹیاں دی شکل وِچ پنجاب اُتے اِک ہور بربادی تے عذاب نازل ہون لگا۔ مرہٹے دوہاں مُلکاں ہندوستان تے پنجاب اُتے اپنا راج پاٹ قائم کرن دے خاب ویکھ رہے سن۔ اج ویلا مرہٹیاں نُوں احمد شاہ ابدالی دے ساہمنے پانی پت تے میدان وِچ لے آیا۔

جدوں شاہ ولی اللہ نے احمد شاہ نُوں پنجاب تے ہندوستان وِچ اسلام خطرے وِچ ہے تے مسلماناں اُپر سِکھ تے مراہٹے ظلم کر رہے نیں اوہ آ کے اوہناں نُوں سِکھاں تے ہندوواں دے ظلماں کولوں نجات دووائے۔ احمد شاہ پہلاں ای اپنے پُتر دے مراہٹیاں دے ہتھوں ہزت ہو کے لہور تے باقی دے پنجاب ہتھوں جان تے بھوتریا بیٹھیا سی ایس چِٹھی نُوں بہانا بنا کے پنجاب

اُتے اِک واری فیر حملہ آور ہوگیا۔ مرہٹیاں دے خلاف جہاد دا اعلان کر دِتا، تاجک، ترک، فارسی، بلوچ تے پنجاب وِچ وسدے افغانی تے دُوجے مسلمان قبیلے اوہدے نال جُڑ کھلوتے۔ نکیاں شکیاں لڑائیاں وِچ اوہدا لشکر جنگ جتدا لہور اپڑیا۔ اوددوں تک مراہٹے اک وڈی منظم تے طاقور فوج اکٹھی کر چکے سن۔

آدینہ بیگ نے مراہٹیاں نال رل کے لہور اُتے حملہ کیتا تے ابدالی دا پُتر لہور چھڈ کے نس گیا۔ تیمور نُوں آدینا بیگ تے سِکھاں پنجاب وِچوں مار نسایا۔ اوہنوں پنجاب ہتھوں نکلن تے اپنے پُتر دی ذلت امیز شکست نے غضبناک کردتا۔ اوہ پنجاب نُوں اپنی کالونی سمجھدا اینا قیمتی خزانہ اپنے ہتھوں نِکلدا برداشت نہ کر سکیا جیہدے وانیاں تے خزانیاں دے سر تے اوہدی بادشاہی، اوہدی فوج، اوہدا ملک تے اوہدی قوم جیوندی سی۔ مراہٹیاں نال اک فیصلہ کُن جنگ لئی پنجاب نُوں لُٹدا تے برباد کردا اپنا لشکر لیندا پانی پت جا نکلیا۔

جنوری 1761 وِچ پانی پت وِچ دوہاں فوجاں اِک دُوجے دے ساہمنے سن مراہٹیاں تے احمد شاہ دے وِچکار ہوون والی ایس جنگ نُوں پانی پت دی تریجی جنگ آکھیا جاندا اے۔ ایس جنگ نُوں ہندوواں تے مسلماناں دے وِچکار اِک تریخی جنگ آکھیا جاندا اے جیہدے وِچ دوہاں پاسے دوہاں فوجاں دا اگلا محاذ باراں میلاں تائیں لماں سی ایس توں اندازہ لایا جا سکدے اے کہ ایس جنگ وِچ کِنے لکھ دی گنتری وِچ فوجاں حِصہ لیا۔

14 جنوری نُوں پانی پت دے مدان وِچ لڑی جان والی جنگ وِچ پنجاب اُتے قبضے لئی دو دھاڑوی قوماں مراہٹیاں تے افغانیاں دے وِچکار ہون والی ایس جنگ وِچ سداشیوا راؤ بھاؤ اِک لکھ توں ودھ فوج لے کے اُتریا ایس جنگ وِچ سٹھ ہزارتوں ودھ لاشاں جدوں جنگ مُکی جنگ دے مدان وِچ پئیاں سن۔ مرہٹیاں نُوں احمد شاہ ہتھوں تباہ کُن شکست ہوئی اوہناں دی طاقت پانی پت دے مدان وِچ ملیامیٹ ہوگئی تے اوہ فیر کدی ہندوستاں وِچ سِر نہ کڈھ سکے تے نہ ای اوہناں نُوں کدی فیر آریاورش تے ویداں دی دھرتی پنجاب نُوں فتح کرن دا خواب آیا۔

واپسی تے ابدالی نے سِکھاں نُوں مُکان لئی امرتسر اُتے حملہ کردتا۔ اوہدی ایس حرکت نے مسلماناں تے سِکھاں وِچ وِچکار نہ مُکن والی دُشمنی تے نفرت دی اک کندھ اُسار دِتی، جیہدا اثر پنجاب وِچ وسدے مسلماناں تے سِکھاں دے وِچکار وی پاڑے تے شک شبہواں تے اِک دُوجے لئی بدگمانی دی شکل وِچ نکلیا۔ پانی پت دی جنگ وِچ ابدالی نے لہور شہر وِچ بنائی جان والی اپنی مشہور زم زمہ توپاں مراہٹیاں دے خلاف ورتیاں۔ ایہہ دونویں توپاں ایناں بھاریاں سن کہ

ایہناں نوں واپس لے جان اوکھا سی اوہناں وچوں اک توپ اوہنے لہور دے گورنر خواجہ عبید نوں دے دِتی دوجی توپ اوہ نال لے گیا پر چناب پار کردیاں اوہ دریا وچ رڑھ گئی تے کوئی پتہ نہیں اج وی پتھاں دے تلے وچ کدھرے دفن ہووے۔ ایہہ زم زمہ توپ آون والے اک سور ورھے تک پنجاب دے میدان جنگ وچ تباہی مچاندی رہی۔

پانی پت دی جنگ نے پنجاب تے ہندوستان دوہاں ملکاں دی تریخ بدل دِتی۔ افغانی فتح نے کمپنی تے مراہٹیاں دوہاں نوں دہشت زدہ کر دِتا۔ مراہٹے جدوں تھوڑے جیہے ویلے لئی دوہاں ملکاں پنجاب تے ہندوستان اُتے اپنا راج قائم کرن وچ کامیاب ہو گئے تے فتح دے نشے وِچ آ پھر گئے۔ اوہناں وی پنجاب دی لوکائی اُپر ظلم کیتے تے اوہناں نوں لٹیا۔ تے لوکاں دے دلاں وِچ اپنے لئی نفرت پیدا کر لئی۔ اوہناں راجستھان دیاں ریاستاں نوں وخت پائی رکھیا تے اوہناں اُپر وڈے بھارے ٹیکس تے جرمانے لائے۔ اوہناں پنجاب اُتے جدوں حملے کیتے تے پنجابی لوکائی اوہناں دی ایس حرکت نوں سخت نہ پسند کیتا۔ سِکھ اوہناں کولوں نراض ہو گئے تے سرداراں اوہناں دے نال ہو کے احمد شاہ ابدالی دے خلاف جنگ کرن توں انکار کر دِتا جد کہ پٹیالے دا راجہ آلا سنگھ اوہناں دیاں حرکتاں توں سخت کوڑیا ہویا سی تے اوہنے افغانیاں نوں جنی مدد ہو سکی مراہٹیاں دے خلاف کیتی۔ جٹ سرداراں اُتے وی اوہناں بھارے ٹیکس لائے سن تے اوہ وی اوہناں اُتے اعتبار کرن نوں تیار نہیں سن۔ اوہناں نال نرا عماد الملک سی۔ ابدالی نے ہندوستان دے مغل شہنشاہ دی دھی حضرت محل نال ویاہ کیتا۔ تے اپنے پتر تیمور دا ویاہ وی مغل بادشاہ عالم گیر دی دھی نال کیتا۔ اوہنے مغلاں نوں دِلی دے تخت اُتے بیٹھا رہن دِتا۔ احمد شاہ ابدالی جدوں قندھار پرتیا تے پانی پت دی فتح مگروں لٹ دے مالِ غنیمت تے طور تے پنج سو ہاتھی، پندراں سو اٹھ، پنج ہزار گھوڑے تے باوی ہزار عورتاں تے بال نال لے گیا۔ اتوں اگلے پھیرے توں پہلاں چالھی لکھ روپے تاوان وی لینا کر گیا۔

اوہنے اپنے دورِ حکومت دے باوی ورھیاں وچ پنجاب اُتے نوں واری حملہ کیتا۔ سِکھاں باوی ورھے افغانیاں دے خلاف گوریلا جنگ لڑی اوہناں نوں جنا دبایا جاندا اوہ اونا ای ہور زور پکڑدے ابدالی دے خلاف پچھے افغانی بغاوتاں کرن لگ پے، جیہدے کارن اوہدا کنٹرول پنجاب اُتے ہولی ہولی کمزور ہوندا گیا۔ سِکھاں افغانیاں دے خلاف اپنی گوریلا جنگ چالو رکھی پانی پت دی جنگ دا فیدہ سِکھاں تے ایسٹ انڈیا کمپنی نوں ہویا۔ کمپنی سنٹرل انڈیا وچ مرہٹیاں نوں مار دینی شروع کیتی تے سِکھاں اپنے دیس پنجاب وچ زور پکڑنا تے افغانیاں نوں ایتھوں

نساناشروع کر دِتا۔ مغل شہنشاہ دِلی وِچ محدود ہو گیا۔ انگریز مراہٹیاں مگر چڑھ گئے تے سِکھ افغانیاں دی پنجاب وِچوں جڑ مارن وِچ جُٹ گئے۔ ابدالی نے اک ہور حملہ کیتا کیوں کہ اوہدے قندھار جاندیاں ای سِکھ پچھوں لہور وِچ اوہدے گورنر نوں قتل کر دیندے۔ اوہدا اک گورنر گوجرانوالہ کول سکر چکیہ سردار کولوں شکست کھا کے نس گیا تے افغان فوج گرفتار ہو گئی۔ سِکھاں دی گوریلا جنگ نے اوہناں نوں سارے پنجاب اُتے اپنا قبضہ پکا کرن دے نیڑے لیا کھلاریا۔ اوہناں باوی ورھے احمد شاہ ابدالی دے خلاف گوریلا جنگ کامیابی نال لڑی اوڑک اک کے ابدالی پنجاب دا کھاہڑا چھڈ گیا تے سکھاں دا سارے پنجاب اُتے اختیار ہو گیا۔ اِک واری ابدالی اودوں پنجاب آیا جدوں جنڈیالہ دے حاکم عاقل داس اوہدے کولوں مدد منگی۔ سِکھ جنڈیالا وِچ مقابلا کرن دی تھاں ستلج ٹپ کے جنگ لئی تیار کھلوتے سن ایس جنگ وِچ دس ہزار سِکھ مارے گئے جیہنوں سِکھ وڈا گلوگھاڑا دے ناں توں یاد کردے نیں۔ ابدالی نے اوس جنگ مگروں امرتسر اُتے حملہ کیتا تے تے ہرمندر صاحب دی اِٹ نال اِٹ وجا دِتی مقدس تلاں نوں گاواں بندیاں تے ڈنگراں دیاں ہڈیاں نال بھر دِتا۔ سِکھاں لئی ایہہ بڑا منحوس دن سی۔ اوہنے سِکھاں دیاں سِریاں وڈھوا کے لہور دیاں گلیاں تے بازاراں وِچ ٹنگوا دِتیاں۔ پر سِکھ ایس سبھ کُجھ کولوں حوصلہ ہارن والے نہیں سن اوہناں اوہدے خلاف گوریلا جنگ چالو رکھی تے اوڑک اوہنوں پنجاب وِچ وڑنا اوکھا ہو گیا جدوں احمد شاہ اپنے آقا نادر شاہ دے پوترے شاہ رخ کولوں اک ورھے تک چالو رہن والی خونی جنگ مگروں ہرات کھو کے جیہدے وِچ بہادر شاہ رخ نے ٹھوک وجا کے افغانیاں دا مقابلہ کیتا قبضہ کر لیا۔ ابدالی اوس پچھوں ایران دے شہراں نیشاپور تے مشہد نوں قبضہ کرن لٹن اُجاڑن وِچ لگا ہویا سی مگروں سِکھاں اپنی طاقت اکٹھی کر کے لاہور اُتے قبضہ کر لیا۔ تے احمد شاہ اِک واری فیر لہور نوں سِکھاں دے قبضے کولوں ازاد کران لئی پنجاب اُتے حملہ آور ہو گیا۔ احمد شاہ نے جدوں لہور دے گورنر نوں جنگ وِچ شکست دِتی تے اوہنے وی لہور نوں لٹیا تے شہر نوں اگ لائی۔ افغانیاں نے پنجاب دیاں بڑیاں زرخیز زمیناں اُپر ستلج تے بیاس دے وِچکارلے علاقے تے ایہناں مقامی مالکاں نوں بے دخل کر کے سبھ توں ودھ زمیناں اُتے جبری قبضہ کیتا۔ ایتھے وِن لگ پچے پر نالوں نال پنجاب نوں برباد کرن وِچ ایہناں دا کردار رہیا، حملہ آور لئی ایہہ ہمیشہ جاسوساں تے غداراں دا کردار ادا کر کے پنجاب نوں برباد کرواندے، افغانی پنجاب وِچ لشکر کشی ایس لئی کردے رہے کہ افغانستان ہمیش توں اِک بنجر بانجھ زمین، وسائل تے معاشی وسیلیاں توں وانجھا اِک دیس اے۔

پہلے دھاڑوی محمود غزنوی تے لے کے احمد شاہ ابدالی تک سکھے دھاڑوی پنجاب وِچ لُٹ مارلئی وڑے تے ایتھے وہ اپنی بھُکھ ننگ پنجاب دے دریاواں دیاں وادیاں وِچ آ کے کڈھدے تے رجدے۔ ایتھے ہرے بھرے کھیت، دریاواں وا وافر گرم پانی، کنکاں، فصلاں کھیت، ون سوّنے رُکھ تے اوہناں دیاں چھاواں، سونا اُگلدیاں زمیناں، بھُکھ ننگ دے صدیاں توں شکار دھاڑویاں لئی اِک انملا خزانہ سن۔ جیہنوں لُٹن وِچ اوہناں کسے کنجوسی کولوں کم نہ لیا۔

احمد شاہ ابدالی نے پنجاب دے مسلماناں نُوں سکھاں تے مراہٹیاں دے ظلماں کولوں بچان دے بہانے اپنا سفیر تے اپنا پیر صابر شاہ پنجاب دے گورنر شاہ نواز کول گھلیا جیہنوں افغانی بدکار، شرابی تے عیاش آکھدے سن اوہنوں شاہ نواز نے قتل کروا دِتا۔ پر ابدالی تے اوہدے افغانی لشکریاں اپنی بلند کرداری دا اظہار ایسراں کیتا کہ جدوں پانی پت وِچ مراہٹیاں نُوں شکست دے کے دِلی نُوں لُٹن تے امرتسر نُوں تباہ کر کے احمد شاہ قندھار پرت رہیا سی، اوہدی لُٹ مار دے خزانیاں وِچ وِچ دو سو پنجابی عورتاں وی سن۔ جدوں اوہدا سفیر قتل ہوگیا تے ابدالی پنجاب اُتے حملہ کر دِتا۔ جدوں اوہ بھُکھا ہوون لگدا سونے دی چِڑی پنجاب دا شکار کرن ٹُر پیندا۔ دھاڑوی ابدالی اِک آخری واری پنجاب دی دھرتی نُوں لُٹن لئی اپنے لشکر نُوں نال کے اپنے منحوس قدم پنج دریاواں دی دھرتی اُتے رکھدا اٹک ٹپ رہیا سی تے احمد شاہے دے ایس دھاڑوی لشکر دی راہ وِچ شام پور وی اوندا سی۔

(22)

کھاہدا پیتا لاہے دا
باقی احمد شاہے دا

وساکھ دی پہلی سی اج۔ سارے پنجاب وانگ شام پُور وِچ وی کنکاں دی واڈھی شروع ہو چکی سی۔ ونگاراں زوراں تے سن۔ پنڈ وِچ ہر زمیندار، واہی وان، کسان، مزارع اک دُوجے دی کنک وڈھن لئی ونگاراتے کاما ہوندا۔ اک دُوجے دی امداد راہیں اصل در اپنی مدد ہوندی جیہدے نال ساریاں دا ویلے سر سنور جاندا۔ ایس واری وی سبھ توں آخر تے نیکے دی کنک وڈھن دی واری آئی۔ سارے لوک دیاں کنکاں وڈھے جان مگروں جدوں اوہنوں تسلی ہو جاندی تے سبھ توں آخر تے اوہدی کنک نوں ہتھ لگدا۔ ونگارے داتریاں لے کے منڈاسے بنھ کے اوہدی کنک نوں وڈھن جُٹ گئے۔ اج سارا پنڈ نیکے دا ونگارا سی۔

ساریاں کنکاں وانگ نیکے دی کنک وی بڑی تیاری نال وڈھی گئی۔ نادر شاہ دے اُجاڑے مگروں پنجاب وِچ کئیں ورھے گزر چکے سن تے پنجاب دے لوک بڑیاں محنتاں تے ملے چڑ مگروں اک واری فیر نویں سریوں جیون لئی اُٹھ کھلوتے۔ ایہہ اوہناں دا پہلا وساکھ سی جیہڑا اوہناں دیاں آساں نالوں وی ودھ چنگا ہویا۔ کئیں دیہاڑے کنک وڈھیندی رہی۔ وڈھن والے پاتاں اِنج جاندے جویں بندے نہیں مشیناں کنک وڈھ رہیاں ہن۔ کنگا پانی واڈھی شروع ہوندیاں ای اوندا۔ پر دوپہراں دا ٹکر جٹیاں دے ہتھاں دا پکا ہوندا۔ گھیو، شکر، بوڑیاں، چوپڑیاں، روگویاں ٹاپاں تے بوہلے نالے روٹیاں مٹھیاں لسیاں، سلونے وِچ لکڑ تے باکرہ مکھن تے تھوم نال تڑکا لگا سرہیوں دا ساگ سلونی تے مٹھی لسی واڈھیاں دی اِنج سیوا تے خاطر داری ہوندی جویں اوس پنڈ وِچ پیر بادشاہ چن پیر دی وی نہیں سی ہوندی جیہڑا گاہیاں کنکاں بڑاں اُپر پیاں ہوندیاں ای اُگراہی لئی اپنے گھوڑے تے بیٹھا اپنے مصلی تے کھوتے یاں خچر نوں اگے

لائی ڈھڈ کڈھی ہاونویں اُتے چڑھ کھلوندا تے سال وچ ترے چار پھوک مارن دے عوض سارے پنڈ وچوں ہوون والی اُگراہی وچ پورے ورھے دے دانیاں نالوں وی کُجھ ودھ چا کے اپنے گھر لے جاندا۔ جٹ بڑی خوشی نال پڑوپے مَن کے اوہدا حصہ کڈھدے چن پیر چھڈدا مزارعیاں نُوں وی ناہی۔ کسان واہی وان مزارعے کی آپ بھکھے رہندے پر پیر بادشاہ سائیں سید چن پیر نُوں رجائی رکھدے۔ اوہ کُجھ نہیں سی کردا اپنا ہتھ تک نہیں سی گھمدا تے اپنی منجی تک چا کے ویڑھے وچ نہیں سی رکھدا پر سارا پنڈ اوہدے لئی سارا کُجھ کردا سی۔ ایہا حال پنڈ وچ وسدے پنج ست باہمناں دے ٹبراں دا سی۔ اوہ وی ہر شے اُپر ملیچھ دا ٹھپا لا کے اوسے وسیب وچ ہر طرح دا مفاد چکن وچ کوئی شرم محسوس نہ کردے۔ پنڈ دے سیداں تے باہمناں وچ استحصال قدر مشترک سی تے لوک اوہناں نُوں عزت دین تے مجبور سن۔

''ایہہ ہڑھیلو کتا پتہ نہیں ساڈیاں اگلیاں پچھلیاں نسلاں دے کیہڑے گُناہ دی سزا اے'' مہنگے نُوں چن پیر نال وی گُھند ک رہندی۔''چار پھوک مارن تے تھک نال دم کرن نال سارے پنڈ کولوں کنکاں وچ حصہ ونڈنا اوپری سیپ اے۔ حرام خوری دا ایہہ سِٹا کہنے کڈھیا جے اوہ مینوں کِدھرے لبھے تے اوہنوں دریا وچ دھکا دیساں''

واڈھی مُکی کلیاں وچ کھلری پئی کنک دیاں سُتھریاں گڈیاں وچ بنھ دِتی گئی مگروں ایہناں گڈیاں نُوں چوا کے گول داریاں وچ جوڑ کے پھلے گھتن لئی پڑ دے چوگردی رکھیا گیا۔ دُوجے دیہاڑے پھلے گھتے گئے۔ پنڈ دے گبھرو جیہناں دل نیکا تے مجید اپنے داند لے کے کنک گاہن گئے، ہُن اوہدی کنک گاہن لئی دِھمی ویلے اوہدے ونگارے جیہناں وچ فتح سنگھ، سُندر داس مہنگا تے پنڈ دے دُوجے زمیندار رلتی سن، اپنیاں انداں دیاں جوگاں لے کے اپڑ گئے، کانیاں، لئی، کنڈیاں تے جھاریاں نال بنے بھارے پھلے پہلاں ای تیار ہوندے۔ جٹ منڈاسے مار کے انداں مگر ہو جاندے اِک اِک پڑ وچ دو دو تن جوگاں کنک گاہ رہیاں ہوندیاں۔ اگ ورساندا سورج، تتا رڑا مدان، پھیرے پیندے داند تے مگر دُھوڑوں دُھوڑو ہوئے جٹ کنک گاہندے پھر دے دنیا توں بے خبر اپنے کم وچ رُجھے سن۔ پھلیاں دے بھار نال بیٹھاں رگڑیندی کنک دے سِٹیاں وچوں دانا دانا وکھرا ہوندا تے کنک دے سکے تیلے بھوں بن کے ٹُٹدے جاندے۔ گاہ مگروں سِٹیاں وچوں سونے ورگے نکلے کنک دے دانے وکھرے تے بھوں وکھرا کرن لئی اوہنوں کراہیاں تے تریںگلاں نال وا وچ اُڈا کے چھنڈیا جاندا۔ مگروں وکھرے ہوون والے دانیاں نُوں چھجاں نال چھٹریندا۔ گاہ مکن مگروں ایہہ کم اودوں ای شروع ہوندا جدوں وا کدی تیز

کدی مُٹھی گھُلدی۔ گاہی کنک دا وِچ ترینگلاں تے مگروں کراہیاں نال رُگائی جاندی گاہی کنک وِچوں بھوں تے دانا وکھرا ہوندا دا نال کنک دے دانے کنیاں وانگ بھوں توں دانا دانا وکھرے ہو کے دا وِچ پالیاں بنائی صاف پڑ اُپر سونے دیاں کنیاں وانگ بھکھدے کنک دے دانے ورسدے۔ جدوں کنک دا دانا مُٹھ توں ٹِک تے ٹِک توں ڈھیری بن دا تے جٹاں دیاں اکھاں وِچ تردا تے چہرے اُپر ورسدا نور ویکھن والا ہوندا۔ اوہناں دیاں اکھاں وِچ دانیاں نوں سونے دا مینہہ بن کے دھرتی اُپر ورسدا تک کے اپنی محنتاں اُپر وساہ تے اتبار اوندا۔ اکھاں وِچ آساں امیداں دے ست رنگے دِیوے بلن لگ پیندے۔ کنک چھڑن لئی مصلی ترینگل، کراہیاں، چھج، پرون، چھانے، پڑوپے، دھڑ وپے لئی اپڑدے تے کنبھار بوریاں چھٹاں، کھوتے، خچر لئی کنک پنڈ گھراں وِچ ڈھون لئی قطاراں بنائی اپڑدے۔ بھوں دانا وکھرا ہویا تے بھوں دیاں دھڑاں بنا کے اوتھے ای لم دتیاں گئیاں تے کنک دیاں کئیں ڈھیریاں پڑ وِچ لا کے اوہناں دے اُتے چادراں گھت دتیاں گئیاں، جیہڑے کمیاں دے اوہ دوویں بھرا بیٹھے سن، اوہناں نُوں پڑ وِچ ٹلا کے پہلاں ای سال سال دے دانے دے کے ویلھا کر دِتا گیا۔ ہُن زرا دوہاں بھرواں دے اپنے حصے دی کنک پڑ وِچ پئی سی جیہوں اج سویرے دا کنبھار چھٹاں، سیبے تے سوئے لے کے ٹوپے نال مَن مَن کے چھٹاں وِچ سُٹی تے سیتی جاندے۔ شاہو تے دُوجے مصلی چھٹاں دا مُونہہ پکڑدے تے کنبھار چھٹاں نُوں تروپے ماردے جاندے۔ دانیاں دی پہلی دھڑ جدوں ساری چھٹاں وِچ بھری گئی تے پنڈ وِچوں پنجھی تریہہ خچراں نُوں لے کے کنبھاراں دے مُنڈے اپڑ گئے تے چھٹاں اوہناں اُپر گِن گِن کے لدنیاں شروع کیتیاں، جیہڑے کنبھار دُوجیاں گھراں دیاں ڈھیریاں مِنن لگے ہوئے سن۔ اوہ وی چھٹاں بھر کے ویلھے ہو گئے تے آ کے نیکے دی کنک مِنن تولن تے بوریاں تے چھٹاں وِچ بھرن لگ پئے۔ اجے پتہ نہیں سی لگا نیکے دی کنک ایس ورھے کنے کھلوار ہوئی۔ اجے کھلواراں دی گنتری ہو رہی سی۔

ڈیگر ویلا ہو چلیا سی۔ جدوں پڑ وِچ کھلواراں دے کھلوار کنک بوریاں تے چھٹاں وِچ بھری پئی سی۔ اک پڑ رہ گیا سی جیہوں کنبھاراں مِنن لئی ہُن ہتھ لایا۔ نیکا تے مجید نُوں اج بڑے دِناں مگروں خوشی دا مُونہہ ویکھنا نصیب ہویا سی۔ دوویں بھرا خوش سن، اوہناں دے پیر بھوئیں اُپر نہیں سن پے لگدے۔ جدوں سارے خچر تے کھوتے لدے گئے تے اجے ادھی کنک پڑ وِچ پئی جیہڑی چھٹاں وِچ بھری جا رہی سی تے خچراصول دے مطابق اک قطار وِچ اِک اِک کر کے پڑ وِچوں کڈھ کے پنڈ جان والی سڑک اُپر کنبھاراں ٹورنے شروع کیتے۔ کنک نال لدیاں

چھٹاں لئی پہلا خچر پنڈ دے چوک وِچ وڑیا تے آخری خچر اُتے کنک دی چھٹ لدی جا رہی سی۔ ادھی کنک اجے پڑ وِچ پئی سی۔ کنک لدی خچراں دی اک لمی قطار نیکے دے ڈیرے توں نِکلدی پنڈ وِچ وڑ رہی سی۔ نیکے دے گھر ڈھکدی کنک لدی جاندے خچراں دی ایہہ قطار پِنڈ والیاں انگلیاں منداں وِچ دبا کے ویکھی۔ گھر وِچ کنک سانبھن تے خچراں توں لاہن والے اگے تیار کھلوتے سن۔ نیکے وی اپنی کنک لدی جاندی خچراں دی ایہہ قطار پِنڈ وِچ وڑدی تکی تے اوہدے چہرے اُپر آئی مُسکان تکن والی سی۔

نیکا، مجید، مہنگا، سندرداس، فتح سنگھ تے چاچا قاسم اِک دُوجے دے ساہمنے منجیاں اُتے بیٹھے کنک خچراں اُپر لدیندی ویکھدے اِک دُوجے نال گلاں کر رہے سن۔ اچانک سارے گلاں کردے کردے چُپ کر گئے۔ چہریاں دے رنگ اُڈ گئے تے اوہ اِک دُوجے دِیاں شکلاں ویکھن لگ پئے۔ اوہناں دے مونہہ سر، ہتھ پیر تے کپڑے کنک وِچوں اُٹھن والی دھوڑ نال بھرے ہوئے دُھوڑو دُھوڑ سن۔ اوہ ایس ویلے کوئی اکٹھے بیٹھے بُھوت جاپدے سن۔ پڑ وِچوں اُٹھن والی دھوڑ سبب اوہناں نُوں پچھانا اوکھا ہو رہیا سی۔ اوہ بُھوتاں وانگ بیٹھے اِک دُوجے نُوں تک رہے سن۔ جدوں خوف دے پرچھاویں پئے تے اوہناں دے چہرے کُجھ ہور خوفناک دِسن لگ پئے اوہناں دیاں اکھاں اَڈیاں گھیاں تے ساہ جویں اُپر تھلے کسے نے کھچ لئے۔

'جو کُجھ میں ویکھ رہیاں کیہ تُسیں سارے وی اوہا کُجھ ویکھ رہے اوہ؟'' نیکے نُوں ساہ بڑا اوکھا آیا، اوہنے سُکے ہوٹھاں اُپر جیبھ پھیردیاں اپنے آپ نُوں دھوکا دین لئی یاں فیر اوہناں کولوں اپنی تسلی لئی پچھیا۔ اوہدی سارے ورھے دی کمائی سارے ورھے دا داناں گھر جاندا ادھ راہ وِچ سی تے ادھی محنت پڑ وِچ پئی سی۔ اجے پہلا خچر ہُن اوہدے بُوہے اندر وڑیا سی۔

فتح سنگھ، سندرداس، مجید تے مہنگا کسے نُوں وی خورے ساہ نہیں سی آ رہیا۔ اوہناں دے ذہن جویں جم گئے تے زباناں جویں گُونگے ہو گئے۔

''آہو...... نیکیا...... کشن نگروچوں دُھواں اُٹھ رہیا...... اسیں ویکھ رہے آں'' اوڑک فتح سنگھ دہشت دی چادر لاہ کے پرانہہ ماری۔

ساریاں دیاں نظراں ہج کوہ دی وِتھ تے وسدے کشن نگر اُتے لگیاں سن جیہدے وِچوں اُٹھدا دھواں چٹی تے پتلی لکیر بناندا اسمان ول اُٹھ رہیا سی۔ پر اوہناں دے ویکھدے ای ویکھدے اوہ لکیر ہُن شاہ کالے رنگ دے بدلاں دی شکل وٹا چکی سی۔ اوہناں ساریاں اِک دُوجے ول تکیا پنجاں نے اپنیاں اپنیاں منجیاں چھڈ دِتیاں اِک دُوجے ول تکے کے سر ہلائے

تے فیر نیکے پنڈ ول مونہہ کیتا تے پُورے سینے دا زور لا کے اوہنے کُوک ماری۔

''دھاڑوی ...... احمد شاہ...... دھاڑوی...... لشکری آئے ......'' پڑ وچ بیٹھا نیکا کُوک ماردا اُٹھ کھلوتا۔ اوہدی کُوک حشر دیہاڑ دا صور بن کے پھوکی گئی جیہڑی اِک ڈیرے توں دُوجے تے دُوجے توں تریجے چوتھے پنجویں چوں نِکلدی اگانہہ توں اگانہہ ودھدی شام پُور وِچ اِک منیوں وڈدی لال چوک وِچوں لنگھدی پنڈ دیاں گلیاں تے گھراں وِچوں دُوجے منیوں نِکل گئی۔

ٹھیک اوسے ویلے کالیاں پگڑیاں تے کالے بانے والے تلواریاں لہراندے ہتھیار بند گھڑ سوار لشکریاں دا اِک جتھا ہنیری وانگ اُڈدا اوندا، اوہناں نُوں کشن نگر کول، شام پُور، شہر جان والی تے پتن والیاں چوانہہ سڑکاں دے چوراہے 'تن کوہ پتن' ولوں شام پُور ول سِدھی اوندی سڑک اُتے دِسیا۔

''کدی کدی موت انج وی اوندی اے کہ بندے دا بے خبری وِچ ساہ ادھ وِچکار ٹُٹدا اے۔'' اوہ سارے اُٹھن لگے پر نیکا بہہ گیا اُٹھن توں انکاری۔ ''مینوں اج مرن دیو اتھے ای میں کوئی نہیں اُٹھنا اپنی کنک چھڈ کے۔'' نیکے اوہناں نُوں صاف جواب دے دِتا تے تے بُھنجے پتھلا مار کے بہہ گیا۔ اوہ سارے وی چُپ کر کے اوہدے آل دوالے بہہ گئے۔

اوہ ہنیری وانگ آئے تے جھکڑ وانگ ٹُر گئے۔ احمد شاہی لشکریاں کنک دیاں بوریاں تے چھٹاں نال لدے سارے خچر توڑ پنڈ تک پرتا کے اپنے اگے لا لئے۔ اوہناں نُوں سنے کنبھاراں دے اگے لائی پرتا کے پتن ول لے گئے جتھے احمد شاہ دے لشکر نے پڑاں گھتیا ہویا سی۔ ایہہ اوہا تھاں سی جتھے اج توں کُجھ ورھے پہلاں نادر شاہ دا لشکر پڑاں لا چکیا سی جیہڑے خچر اوہناں دیاں اکھاں اگے پڑ وِچ اجے لدے جا رہے سن، اوہناں اوہ وی اگے لا لئے۔ اوہناں اِک واری وی پرت کے نیکا، مجید، سندر داس، مہنگا، چاچا قاسم، تے فتح سنگھ دی شکل وِچ دُھوڑو دُھوڑ ہوئی بیٹھی خاکی مخلوق ول اکھاں پٹ کے نہ تکیا۔ اوہ سارے ساہ کھچ کے اپنے وحشت زدہ چہرے لئی بے جان لاشاں وانگ بُھنجے بیٹھے دانے لٹیندے تکدے رہے۔ جدوں لشکریاں سارے خچر سڑک توں پرتا کے تے پڑ وِچوں کڈھ کے سڑک اُتے اپنے اگے لا لئے تے اوہناں گھڑ سواراں وِچ کالے کپڑیاں والا جیہڑا اوہناں دا آگو لگدا سی اُٹھ دس گھڑ سواراں نال جاندا جاندا اچانک اپنا گھوڑا دوڑندا اوہناں ول پرتیا۔ اوہنے گھوڑے دی واگ کِھنچے پتھل ماری اُکا مٹیوں مٹی ہوئے بیٹھے نیکے تے اوہدے ساتھیاں دے اگے آ کے کھچی۔

''ایہہ جیہڑی کنک پڑ وِچ پئی اے ایہہ ساری چھٹاں وِچ بھر کے رکھو میں اوہ خچر پڑاں

تک اپڑا کے اوندا اودوں تک ایہہ چھتاں تیار ہونیاں چاہیدیاں نیں۔'' گھڑسواراں دے آگو نے گل مُکا کے اپنے چہرے توں کالی پگڑی دے پلے نال بنایا منڈاسا کھبے ہتھ نال لاہ دتا۔ اوہناں ساریاں دیاں اکھاں حرانگی نال ہُن پاٹیاں۔ ایہہ سردار فولاد خان جھانگڑی سی۔

''احمد شاہ دے لشکر نال میرا قبیلہ وی اپڑ گیا اے قندھاروں تے میں جھانگڑ وِچ اِک واری فیر ڈیرہ لا لینا اے جے تہاڈے وِچوں کوئی اج جیوندہ رہیا مینوں شام پُور وِچ وسدا تکن لئی تے اج شام پُور میرا ہونا اے تے ایہہ تہاڈیاں بھوئیاں، ڈیرے تہاڈیاں زنانیاں سُنے سرگھی دے کھبے گُجھ ہُنے گُجھ چرمگروں میری غلامی وِچ آ جانا اے پر افسوس تساں ایہہ تکن لئی پچھے جیوندا نہیں رہنا۔'' فولاد خان اوہناں نُوں اپنے وسیب دی موت دی خبر دے کے تلوار لہراندا کابل توں آئے دھاڑوی لشکریاں دے جتھے نال لشکر ول پرت گیا۔ اج موت ساہمنے دِسی۔ اوہ سارے موت اگے اینے بے وس کدی وی نہیں سن ہوئے۔ سارا پنڈ دہشت ہتھوں اپنے پیراں تے اُٹھ کھلوتا تے ہر پاسے اک انھی بھاجڑ پے گئی۔ نیکا کُوک مار کے آپ پچھانہہ ہٹ کے بہہ گیا پر اوس ویلے سارا لوک اوہدا ناں لے کے شام پُور دیاں گلیاں وِچ کُوکاں ماردا پھر دا سی۔

''نیکیا......نیکیا......نیکیا کتھے ویں'' مایاں تے بال چھتاں اُتے چڑھ کے اُچی اُچی اوہنوں کُوکاں ماردے سن۔

پر نیکا چُپ سی جیوں اوہدی کسے نے جان کڈھ لئی یاں کسے اوہدی جیبھ وڈھ لئی یاں فیر اوہدے پنڈے وِچوں کسے لہو نیچڑ لیا۔ جتھوں تک اوہدی کُوک اپڑی دو پل وِچ ای شام پور وِچ احمد شاہ ابدالی دے لشکر دے حملے دی کُوک پے گئی۔ سبھ توں پہلاں ٹوپے نال کنک منڈے کنبھاراں دے ہتھ رکے تے اوہناں دی ہتھوں وِچوں ٹوپے ڈِگے نالے بھریندیاں چھتاں دے کُھلے مونہہ اپنے دوہاں ہتھاں نال پھڑ کے وِچ کنک بھرواندے مصلیاں دے ہتھاں وِچوں بوریاں دے مُونہہ چھٹے۔ کنبھار کنک اپنے کھوتے تے خچراں دا اجڑ چھڈ کے انھے واہ پنڈ ول نس پئے۔

''بھائیا کیہ کرنا اے حکم دے'' شاہو مصلی تے دُوجے اٹھ داہ مصلی نیکے دی کنڈ مگر آ کے ہتھ بنھ کے کھلو گئے۔

''کنک نُوں اگ لا دیو'' نیکے دے اندر نفرت دا بھانبڑ دوزخ بن کے مچ پیا۔ نفرت دی اگ اج گُجھ اُچیری سی، گھنیری سی، ڈونگھیری سی، ودھیری سی۔

کول بیٹھے فتح سنگھ، مہنگا، سندر داس، چاچا قاسم چُپ سن۔

''میں اپنی فصل وڈھ لئی اے۔ چھڑی ہوئی کنک بوریاں وچ گھر جان لئی پڑ وچ تیار پئی اے تے ادھی راہ وِچ سی پر ایہہ دانے میرے نصیب وِچ نہیں۔ ایہناں کھیتاں نُوں پکن توں پہلاں اگ لگ جاندی تے چنگا ہوندا''نیکے دی اواز بڑی گھمبیر سی۔ دھوڑ وِچ بھرے اوہدے چہرے تے اوہدیاں باز ورگیاں اکھاں انگاریاں وانگ بل رہیاں سن۔

''نیکیا...... جیون جوگیا...... او پترا...... چُپ کیوں بیٹھاں تیرے پیو مگروں ایس پنڈ دا بھار تیرے سر اُپر ہے دس لوک کیہ کرن''پچھوں ماں وڈی دی اواز آئی۔ اوہ بڑی چر دی ڈیرے دے اگے بوڑھی دے رکھ ہیٹھ منجی اُپر بیٹھی ایہہ ساری ان ہونی تکدی سی۔

اوہنے ساریاں ول سر پھیر کے تکیا اوہنے محسوس کیتا جویں اوہدے سنے سارے بندے نہیں سن رہے پتھر دے بت بن گئے سن سارے کرشن نگر ول تکدیاں پتھری گئے۔

''توں ٹھیک آ کھدا ایں...... دھاڑوی اِک واری فیر پرت آئے نیں ایہ دانے اوہناں دے کم نہ اون...... شالا اوہ بھکھے مرن۔''ماں وڈی اج پلوتا دِتا۔

''کُجھ نہیں رہنا...... نادر شاہ دے جان مگروں سانوں سدھیاں ہوون وِچ کئی ورھے لگے۔ میں ایہہ پہلا وساکھ چاہیا اے جہدی فصل سبھ توں چنگی ہوئی پر ہُن نہیں رہی''نیکے دیاں نظراں اجے وی کشن نگر وِچوں اُٹھن والے کالے دھوئیں اُپر ٹِکیاں سن۔

''کنکاں وی نہیں رہنیاں تے جیوندا وی کوئی نصیباں ولا رہنا اے نیکیا سارا پنڈ تیری راہ اڈیک رہیا اے''فتح سنگھ دا اپنا وی حال کُجھ چنگا نہیں سی۔

''ہر شے دی ماڑ دی ارواہ آ کھو اپنیاں دھیاں بھیناں تے اپنیاں جاناں دی فکر کرو''قاسم اٹھ کھلوتا۔

''چاچا قاسم ٹھیک آ کھدا اے...... اج کُجھ نہیں بچنا جے کُجھ بچا سکدے ہاں تے اوہ اپنیاں تے اپنے پرواراں دیاں جاناں نیں''سندر داس وی نالے اٹھ کھلوتا۔

''نیکیا بول...... چُپ کیوں بیٹھاں سوچن دا ویلا نہیں رہیا''ماں وڈی نے اگانہہ ہو کے نیکے نُوں جھنجھوڑ دتا۔

نیکا جویں ہوش وِچ آ گیا۔ اوہ اٹھ کھلوتا۔ اوہنے اچانک بیٹھاں بہہ کے اپنے دوویں ہتھ بھنجے مٹی وِچ رگڑے تے اپنے مٹی نال بھرے ہتھ اپنے چہرے تے سر اُتے رگڑ دِتے اوہنے اپنی پگڑی سر اُتے بنھی تے اوہناں ول تکدیاں اوہنے اپنا فیصلہ سُنا دِتا۔

''دھرتی دی سونہہ دھاڑویاں نال لڑاں گے جدوں تک ساہ وِچ ساہ ہے تے جُثے وِچ لہو دا

اک تبکا وی باقی ہے لڑدے راہنگے'' نیکے دا سجا ہتھ وا وچ لہراندا کشن نگر ول اُٹھیا۔ ''کشن نگر ایتھوں تن کوہ دی وتھ اُتے ہے۔ اوہناں نوں کشن نگر نوں لٹ کے ایتھے اپڑدیاں کُجھ چر لگنا اے میں دریا توں گھوڑے لے کے آیا تسیں سارے پنڈ وچ جا کے لوکاں نوں چوک وچ اکٹھا کرو اوہناں نوں لشکریاں دے آن توں پہلاں پہلاں پنڈوں کڈھنا اے''۔

چوک وچ آیاں ملدے ہاں'' فتح سنگھ ساریاں نوں پابند کیتا۔ اوہ سارے اپنیاں اپنیاں ڈیریاں ول نسے۔ دُوجے مصلی وی نال ٹُر گئے۔ تے ماں وڈی، عائشہ، رضو تے راجی سبھے ڈیرہ چھڈ گئے سرکھی اوتھے آ گئی نال فتح سنگھ دی گھر والی من پریت تے اوہدی بھین سریندر کور تے سُندر داس دی گھر والی پوجا تے اوہدی بھین برکھا وی نسدیاں ڈیرے تے اپڑیاں اوہ سارے گھوڑیاں تے سوار ہوندے پنڈ ٹُر گئے۔

''میں ڈنگر کھول کے دریا ول دھکداں تُسیں دووِیں گھوڑے لے کے پنڈ اپڑو'' مجید ڈنگراں دی سِتھ ول دوڑیا۔

پچھے بزرا اوہدے نال شاہو ای کھلوتا رہ گیا۔ نیکے بھوں چا کے کنک دیاں بوریاں دے آل دوالے کھلار دِتا، داناں دی جیہڑی دھڑ پئی سی اوہدے اُتے وی کھلار دتا۔ تے کول پئے پھلیاں نوں کھچ کے چھتاں کول لیاندا۔ شاہو چپ کر کے اوہدے نال لگا رہیا۔ جدوں پھلے داناں دے کول رکھے گئے تے نیکے اوہناں نوں اگ لا دتی۔ پہلاں دُھواں اُٹھیا تے مگروں بھوں تے پھلیاں اگ پھڑ لئی وا تیز گھلی سی ویکھدیاں ای ویکھدیاں اوہدی کھلواراں دے کھلوار کنک اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے سڑ کے سواہ ہو گئی۔ اوہ اکھاں جھمکائے بغیر اگ وچ بلدے داناں نوں سڑدیاں بھجدیاں کولا تے سواہ ہوندا ویکھدا رہیا۔ شاہو اوہدے کول آ کھلوتا۔

''بھائیا......'' اوہنے اواز دتی۔

نیکے نوں جدوں اوہدی اواز نہ اپڑی تے اوہنے اوہدی بجی بانہہ پھڑ کے ہلائی۔

''بھائیا...... بھائیا......''

''کیہ گل اے شاہو'' اوہدا ہوش پرتیا۔ ''ویکھدا نہیں ایں میں اپنے کھیت نوں اگ لا دتی اے''

''دانے سڑ گئے نیں دھاڑوی ہُن تیرے دانے کھو سکدے نہ کھا سکدے نیں۔'' شاہو اوہنوں اگ دے سیک کولوں کھچ کے دور لے گیا۔ ''پنڈ چلیے لوکاں دیاں جاناں خطرے وچ نیں دھاڑوی آئے کہ آئے۔''

نیکا نہ ہلیا اپنی تھاں توں بس سڑدے بلدے دانیاں وچوں اُٹھدی اگ تے دھوں نُوں اکھاں جھمکائے بنا تکدا رہیا۔

''بھائیا چر پیا کریناں'' شاہو مصلی اوہدی کنڈ مگر کھلوتا سی۔ جیہڑا ڈیرے توں جا کے اوہدی چٹی جنگی گھوڑی شیرنی تے اپنی گھوڑی کھول لیایا نالے کوٹھے وچوں اوہدی تلوار، برچھا، بندوق تے چھرا وی چالیایا۔ اوہنے نیکے دا برچھا، بندوق، تلوار تے چھرا اوہدی گھوڑی دی کاٹھی نال بنھیا تے نال اپنی تلوار اپنے لک نال بنھ کے اپنا برچھا اپنی گھوڑی دی کاٹھی نال بنھیا دوہاں گھوڑیاں دیاں واگاں پھڑ کے اوہدے کول آن کھلوتا۔

شاہو...... لگدا اے ساڈی اج موت ہوگئی اے اسیں اک واری فیر اجڑن لگے ہاں''

''پنجاب دھاڑویاں دی راہ وچ اے بھائیا تے ساڈے راکھے حرامدے تے دھاڑویاں دے ہتھ ٹوکے نیں'' شاہو اوہنوں کھچدا گھوڑیاں ول لے گیا۔

نیکا انج پرت پرت کے اپنی سڑدی بلدی کنک نُوں ویکھدا جاندا۔ اوہ دوویں اپنیاں گھوڑیاں اُتے سوار ہوئے تے اوہناں نُوں دریا دی کنڈھے ول دوڑا دتا۔

ہر پاسے بھاجڑ پے گئی جویں اج ای حشر دیہاڑ واپر گیا اے۔ ساری وسیبوں، رونقاں، کھڑیاں فصلاں، مال ڈنگراں نال بھرے کھلوتے اپنے ڈیرے تے واڑے ول لوکاں نُوں پرت کے تکنا بھل گیا۔ سر تے چنیاں سدھیاں کرنیاں، پگڑیاں سر تے رکھنیاں تے ہتھ وچ پانی دے پیالے وچوں اگلا گھٹ تے ٹکر دا اگلا گرانہہ لینا تے پیریں جتیاں پانا لوکاں نُوں وسر گیا۔ ہر بندے ٹکر جویں موت لگ گئی سبھ کھلا کھلوتا رہ گیا۔ گوک چنیدیاں سارا ای ڈیریاں تے کم کردے بیٹھے کھلوتے زمیندار، واہی وان، چھیڑو، کمی، پروہنے، ونگارے پڑ چھڈ کے پنڈ ول نسے۔ ہر اک نُوں اپنیاں پیاریاں کول اپڑن دی جلدی سی۔ جدوں بھاجڑ پئی تے ڈیریاں اُتے کھرلیاں نال بنھے کھلوتے ڈنگراں وی گھابر کے اپنیاں رسیاں تڑوانیاں شروع کردتیاں۔ پکھیرو ڈر کے رکھاں دیاں ٹیشیاں تے ٹاہنیاں توں اپنے آہلنیاں نُوں چھڈ کے اسمان ول اڈے۔ سارے پاسے ڈیریاں توں لوک نکل نکل کے پنڈ ول نس رہے سن۔ پنڈ ول نسن والے ودھ مرد ای سن جیہناں وچ منڈے، گبھرو تے وڈکے سبھے سن۔ سوانیاں دی ودھ گنتری پنڈ وچ سی۔ کجھ دیر وچ پورا پنڈ اُٹھ کھلوتا۔ ڈیریاں توں نکلدے لوک اپنے ہتھاں وچ برچھے، کہاڑیاں، چھویاں، ٹوکے، ڈانگاں، سوٹے، تے چھرے پھڑی پیدل تے کجھ گھوڑیاں اُتے سوار اپنیاں بالاں نُوں سنبھالدے پنڈ ول نسے جا رہے سن۔ اوہناں نُوں پتہ سی موت اوہناں کولوں کجھ وتھ تے ہے تے کشن پور

وِچ ایس ویلے اپنا خونی کھیڈ کھیڈ رہی اے۔ سوچن دا ویلا لنگھ گیا تے کجھ کرن دا ویلا آ گیا۔ فتح سنگھ، چاچا قاسم، مہنگا تے سندر داس اپنے گھوڑیاں اُتے باہندے پنڈ اپڑ چکے سن۔ اوہناں سارے پنڈ وِچوں بالاں، بالڑیاں، چھوہراں، نکیاں وڈیاں، زنانیاں نوں لال چوک وِچ اکٹھا کرنا شروع کیتا۔

''جدوں موت سر اُتے کھلوتی نچدی ہووے تے لڑے بنا جان نہیں دینی چاہی دی'' نِکا گھوڑے اُتے سوار دریا دے کنڈھے ول جاندا کشن پُور وِچ لگی اگ اوہدے وِچوں اٹھدے دھوئیں نوں تکدا جاندا۔ دھواں ودھدا تے کھلردا اسمان ول ہر پاسے کالے بدلاں وانگ چڑھدا جاندا۔ ''کشن نگر بل رہیا ہتھوں سکھنے تے معصوم لوکاں نال جیہناں کول اپنیاں جاناں بچان لئی کوئی چج دا ہتھیار وی نہیں اسلام دی تبلیغ ہو رہی اے..... دھاڑویاں ہتھوں۔'' اوہ بول پیا۔

پُورا کشن نگر اگ نے ولیٹھ لیا۔ کشن نگر چوں اٹھن والے بھانبڑاں دا سیک دھوواں بن کے وا وِچ رلدا شام پُور اپڑ رہیا سی۔ جیہدا سیک نِکے نوں اپنے چہرے اُتے محسوس ہویا۔ کدی اوہ کشن نگروں اٹھن والی اگ دے بھانبڑاں نوں تکدا، کدی اپنے دانیاں نال بھرے پئے کھیت نوں لگی اگ ول تکدا، اوتھے واڑے وِچ بجھے کھلوتے اپنے ڈنگراں، مجھاں گاواں نوں کڈھ کے دریا ول نساندا اوہنوں گھوڑے اُتے سوار اپنا بھرا مجید دِسیا۔ نکے ویکھیا کہ ڈنگر مجید دے قابو نہیں سن آ رہے اوہ پرت آیا اوہنے ڈنگراں والے واڑے وِچوں اِک اِک مجھ تے گاں نوں تھاپڑدا دتا تے کلیاں تے کھرلیاں نالوں اوہناں دیاں رسیاں کھول کے اوہناں دے گل ولیاں۔ اک مجھ نوں سبھ توں پہلاں واڑیوں باہر کڈھیا تے دوجیاں مجھاں تے گاواں، کٹے کٹیاں وچھے وچھیاں، داند تے وہڑکے وی اوہدے مگر مگر واڑیوں باہر نکل گئے۔ ڈنگراں واڑیوں نکل کے اوتھے ای ساہمنے کھیت وِچ پٹھے چگنا شروع کر دتے۔ نِکے دے چہرے اُتے اوہناں دی ایس حرکت تے اِک مسکراہٹ اُبھری۔ مالک اوہناں نوں ازاد کر دتا پر اوہ ڈیرہ چھڈن نوں تیار نہیں سن۔ شاہو نے گھوڑی دی واگ کھچی اوہنوں اڈی ماری تے 'شیرنی' جویں بھوئیں توں اٹھ گئی۔ اوہناں تناں رل کے سارے ڈنگراں نوں ول کے دریا ول نسایا ڈنگراں دا ترنڈ کسے لشکر وانگ دھوڑ اڈاندا دریا ول نسیا جاندا سی دریا تے اپڑ کے ڈنگراں نوں بیلے دھکن لئی اوہناں سارے ڈنگر دریا وِچ اُتارے۔ ڈنگراں نوں اپنے دریا پار جان والے راہ دا پتہ سی دریا وِچ اُتر دیاں پار تر دے جاندے ڈنگراں دے مہاڑ سدھے بیلے ول سن۔

نیکا کدی دریا دے کنڈھے اُتے چگدے اپنے گھوڑیاں ول تکدا تے کدی اپنے رقبے وچ کھلوتے اپنے کھیتاں نوں لگی اگ ول تکدا تے کدی دھون پھیر کے شام پور نوں ویکھن لگ پیندا۔ کدی اپنیاں پیاریاں دیاں جاناں بچان لئی پنڈ ول نسدے اپنے لوکاں نوں ویکھدا۔ ہر جی نوں اپنی اپنی پے گئی۔ کسے دا کیہ حال سی اج کوئی کسے دا حال ویکھن لئی کسے حال وچ نہیں سی۔ ماواں بالاں نوں کھچدیاں، ماواں پتر لبھدیاں، پیو اولاد نوں لبھدے، بھیناں بھراواں نوں کوکدیاں ایس نفسانفسی وچ ہر اک دا مونہہ پنڈ ول سی جیہناں دے نیانے پچھانہہ رہ گئے اوہناں نوں کولوں لنگھن والے چا کے پنڈ لے گئے، ڈیریوں نکلدیاں ہر ڈیرے والے نے اپنے ڈنگراں دیاں رسیاں کھول دتیاں۔ ڈنگراں نے برڑاٹ گھت دتا تے ترٹھ کے انھے واہ جدھر مہاڑ آیا نسنا شروع کیتا۔ بندے ڈنگراں کولوں ڈردے تے ڈنگر بندیاں کولوں ڈردے اِنج ایدھر اودھر نسدے پھردے جویں ہر اک دے مگر موت دا اک اک فرشتہ ننگی تلوار چا کے لگا اے۔ نیکے نوں ہر شے اگ دی ولھیٹ وچ دِس رہی سی۔

دریا اُتے چگدے گھوڑے اپنے سائیں نوں اپنے آل دوالے گھیرا پاؤندے تکدے ہشیار ہوئے۔ کتا جیہڑا گھوڑیاں دی راکھی کردا پھردا سی اوہنے گھوڑیاں نوں گھیر کے اک تھاں کرن وچ شاہو، مجید تے نیکے دی مدد کیتی شاہو سارے گھوڑے گنے۔

''پورے ڈیڑھ سونیں بھائیا'' شاہو نیکے نوں دس پائی۔ نیکے سر ہلایا تے نالے سجے ہتھ دا انگوٹھا تے وچکارلی اُنگلی جیبھ دوہری کر کے مونہہ وچ پائی تے تن واری زور نال سیٹی ماری۔ گھوڑیاں دی فوج اپنے مالک دا اشارا سمجھدی سی ایہہ کھیڈن کدن چکن چھڈن تے ڈیرے پرتن دا اشارا سی جیہڑا گھوڑے چنگے رنگ سمجھدے سن۔ گھوڑے سدھے ہوئے تے اوہناں ساریاں ڈیرے ول مونہہ کر کے دوڑ لا دتی۔ دھوڑ تے گھٹے دا اک طوفان اپنے مگر چھڈدے گھوڑے ہنیری وانگے ای ڈیرے تے اپڑے پر اج اگوں واڑے دا ان مونہہ بند پیا سی جیہڑا ہمیش کھلا ہوندا۔ گھوڑے واڑے دے مونہہ اگے جڑے اکٹھے کھلوتے پرت پرت اپنے مالک ول تکدے۔ نیکا اک پل کھلوتا اپنے گھوڑیاں نوں ویکھدا رہیا۔ ''دھاڑوی پے گئے نیں اج واڑے نہیں کھلونا پنڈ جانا اے پترو...... تے لوکاں نوں پنڈوں کڈھ کے بیلے لے جانا اے'' نیکے گھوڑیاں دے آل دوالے اک پھیرا ماریا ''دھاڑوی پے گئے نیں پنڈ جانا اے..... سُنیاں تساں ساریاں'' تے اوہنے کئیں واری ایہا گل دوہرائی!''

اوہنوں گھوڑیاں نال گلاں کرن دی عادت سی۔ اوہ بار بار ایہا گل کردا اپنے گھوڑے اُتے

سوار اپنے گھوڑیاں دے آل دوالے گول گول پھر دا پھیرے ماری جاندا۔

''بھائیا...... دھاڑوی کسے ویلے وی کشن نگر وِچوں نِکلن والے نیں ...... سارا پنڈ لوکاں کولوں سکھنا جا کے توں ای کراؤنا اے...... لوکان دیاں جاناں خطرے وِچ ہن'' شاہو کولوں نیکے دی حالت نہ تکیوی۔ اوہنوں اپنے گھوڑیاں کولوں وِچھڑن دا منکھ انجے ای لگدا جویں کوئی اپنے اولاد کولوں تے اپنیاں پیاریاں کولوں وِچھڑ رہیا ہوندا اے۔

''ساڈا پنڈ دھاڑویاں دی راہ وِچ پیندا اے اج ایہہ پِنڈ ای ہمیش لئی کیوں نہ چھڈ دیئے''

''پہلاں میں گاہی کنک پڑ توں نہ چا سکیا تے ہن میں اپنے سارے سنگ، گھوڑے، مال ڈنگر، ڈیرہ، اپنی ہُوہ، اپنا دریا تے پنڈ وی ایہناں دھاڑویاں لئی چھڈ دیاں۔'' نیکے دیاں اکھاں وِچ لہو اتر آیا۔ ''جابراں تے دھاڑویاں کولوں اُک کے کوئی اپنی دھرتی نوں جے پال نے چھڈیا...... ڈلے نے چھڈیا...... گرووان نے چھڈیا...... بُلھے نے چھڈیا جے اوہ سارے لڑ سکدے سن تے فیر میں وی لڑ سکداں۔'' نیکے اِک واری پرت کے شاہو ول تکیا۔ اوہدا چہرہ لال رتا ہو رہیا سی۔ اکھاں وِچ دُکھاں تے انکھ دا جہلم لہراں ماردا سی تے لہجہ تلوار دی دھار وانگ کٹدا سی۔ ''ایتھائیں لڑساں مرساں اپنا وسیب کدی نہ چھڈ ساں غلامی قبول نہیں ایہو جیہاں ہزار حیاتیاں اپنے پنجاب اُتے قربان۔''

شاہو اوہدا جواب سُن کے سکھ دا ساہ لیا۔ نیکا دُکھ تے منکھ دی اوس حالتوں شاہو دی اِک گل نال نِکل گیا جیہنے کجھ دیر پہلاں پڑ اُتے اپنی کھلواراں دے حساب نال بوریاں وِچ پئی کنک اپنے ہتھوں ساڑن نگروں اوہنوں اپنے شکنجے وِچ قابو کر کے پکڑیا جکڑیا ای تے مفلوج کر چھڈیا۔ تناں گھڑ سواراں گھوڑیاں نوں واڑے دے ساہمنیوں کڈھ کے پنڈ جان والی سڑک اُتے پا دتا۔ پنڈ تے ڈیرے دے وِچکار دس مربعیاں دی وتھ دا پینڈا گھوڑیاں تے گھڑ سواراں جھکڑ بن کے میلیا۔ پنڈ جان لئی اپنے رقبے وِچوں نِکل کے سڑک تے چڑھے ای سن کہ اوہناں نوں دوروں کشن نگر والے چوراہے 'تن کوہ پتن' تے گھڑ سواراں دا اِک جتھا ہنیری وانگ پنڈ ول اوندا دسیا۔

''غدار جھانگڑی...... سپاں دے پتر سپ...... قندھاریاں دے جاسوس...... ایہہ احمد شاہ نوں شام پور دی خبر سار دین لئی شام پور دھاوڑن لگے نیں'' نیکا پہلاں ای ایس شک وِچ رہندا کہ ایہہ جھانگڑی ہراون والے باہری لشکر لئی مقامی لوکاں دی مخبری دا فرض نبھاؤندے تے لٹ مار وِچوں اپنا حصہ وصولدے نیں اج اوہدا شک یقین وِچ بدل گیا۔ ''سبھ توں اگے فولاد خان

جھانگڑی دا گھوڑا اے۔''

نیکے اپنے چار چُفیرے نگاہ ماری پنڈ جان والی سڑک تے آل دوالے سارے ڈیرے سکھنے ہو چُکے سن نرے کھیتاں وچ ڈنگر ترٹھے دوڑدے تے اوہناں مگر کُتے بھونکدے پھردے سن۔ اِک کالا طوفان مٹی گھٹے اڈاندا شام پُور ول ودھ رہیا سی۔ فیر اوہنے اپنے کھبے ہتھ ول تکیا شہر جان والی سڑک اُتے وی اِک طوفان نازل ہو چُکیا سی۔ جھانگڑی جیہڑے افغانستان توں نادر شاہ دے نال آئے بیلے وِچ نیکے ہتھوں اُجڑن مگروں مُک رہے سن۔ قندھاروں اوہناں دے قبیلے دے تازہ دم جتھے اوہناں نال آن رلے تے فولاد خان جھانگڑی نُوں نواں جنم مل گیا۔ بیلا چھٹن مگروں اوہ پکھی واساں وانگ کدی کسے شہر کدی کسے پنڈ کدے کسے جنگل کدی کسے بیلے، کدی کِدھرے چڑھدے تے کدی کِدھرے ابھردے کدی ڈھکن کدے پربت گھوڑیاں دی ننگی کنڈ اُتے سوار رہندے۔ ہتھیار تیز رکھدے بندیاں نُوں وڈھن کپن وچ سواد لیندے لوکاں دیاں دھیاں بھیناں اُدھالا کرن چ خوش ہوندے تے اپنیاں زنانیاں نُوں پردے وِچ ڈک کے رکھدے۔ اوہناں نُوں پچھن والا کوئی نہیں سی تے جیہڑا کوئی بولدا اوہدی لاش چُک کے ککراں یاں رُکھاں نال ٹنگ کے اگانہہ ہوندے، اوہ ایس علاقے دے کئیں وڈے وڈے قبیلیاں اُتے بھارے ہوندے گئے۔ اوہناں دے جھاکے سارے ڈر پالے لہہ گئے۔ ہُن اوہ نرا خوبصورت زنانیاں تے سوہنیاں کُڑیاں تے ای صبر نہیں سن کردے۔ اوہناں زوری لوکاں دیاں زمیناں اُپر وی قبضہ کرنا شروع کر دتا۔ جے کوئی قابو نہیں سی آ رہیا تے اوہ اِک شام پُور سی۔ ایس واری اوہدا وی اوہناں بندوبست کر لیا۔ قندھاروں دھاڑوی لشکر نال اِک تازہ دم جھانگڑی جتھا اوہناں دی مدد لئی لشکر نال آیا۔ سردار فولاد خان ایس قبیلے دا سردار سی۔ اجکل اوہ سرگھی دے مگر لگا ہویا سی۔ پہلاں ساک منگ گھلیاں جدوں قاسم انکار کیتا تے زوری اوہدے نال منگیوے دا ہوکا دوا کے اوہنوں بدنام کرن تے نیکے نُوں تپان دی آہر کیتی۔ پر جدوں اگوں نیکا اُٹھ کھلوتا بیلے نُوں اگ لگی تے اوہنوں ادھالا کرن تے جنج چاڑھنا بھل گیا۔ سگوں اپنی جان دی فکر پے گئی۔

نیکے نُوں دُور لہندے ولوں ہنیری اُٹھدی دِس پئی سی۔ جھانگڑی قبیلے دے کالے کپڑیاں تے کالیاں پگڑیاں والے دو تن سو گھڑ سوار سدھے پنڈ ول اُڈدے اوندے سن۔ گھوڑیاں دیاں ننگاں کنڈاں اُتے باہن والے انساناں دا شکار کھیڈن تے لہو پین والے ایہہ پہاڑی جانور اِک واری فیر پُورا لشکر لے کے اِک عذاب بن کے نازل ہوئے۔

''پہاڑاں دیاں گھڈاں وچوں نِکلن والے ایہہ زہریلے سپ بندیاں دے سبھ توں

بھیڑے دُشمن نیں۔ ایہ اوس اسلام دی تبلیغ کر رہے نیں جیہڑا آکھدا اے اک بندے دا قتل پوری بندیائی دا قتل اے تے ایہہ بندیاں نوں قتل کر کے اوہناں دیاں سِریاں دے منارے اُسار کے اتے اسلام دا جھنڈا گڈدے نیں۔ اوہ قتل کرن لگیاں ہندوواں، سِکھاں تے مسلماناں وچ فرق نہیں کردے......"

نِکے نُوں احمد شاہ تے اوہدے نال اون والے دھاڑویاں کولوں نفرت سی اوہ پنجاب نوں اگ لا رہے سن۔ ایہدے لوکاں دے قتلام کر رہے سن۔ ایہناں توں وڈا ہور پنجاب دا کیہڑا دُشمن ہو سکدا اے۔ نِکے نُوں ایہناں دھاڑویاں دی فطرت دا چنگی طرح اندازہ سی، اوہنوں پتہ سی اوہناں پنڈ وِچ وڑ کے کیہ کرنا اے۔ نِکا، مجید تے شاہو گھوڑے لے کے چوک وِچ وڑے تے اودوں تک پِنڈ کٹھا ہو چکیا سی۔ اوہنے گھوڑی دی لگام چوک وِچ اپنی گھر دے بُوہے اگے کھچی۔ فتح سنگھ، سندر داس، مہنگا، چاچا قاسم اوہدی راہ اُڈیکدے سن۔

"احمد شاہے دے لشکریاں کشن نگر نُوں لٹ کے اگ لا دتی اے..... تے شام پُور اپڑے کہ اپڑے۔ اوہناں دے اگے جھانگڑی نیں۔ جھانگڑی پِنڈ دی مخبری تے تیاری ویکھن لئی آ رہے نیں اوہناں نال کُجھ احمد شاہنے لشکری وی ہین میں نہیں چاہوندا اوہناں وچوں اج کوئی جیندا نکلے یاں کوئی خبر لے کے احمد شاہے تک اپڑے۔ اون والیاں نُوں چوک وِچ گھیر کے سوکھا ماریا جا سکدا اے" نِکا اِک ساہ وِچ ای گل کردیاں گھوڑی دی کنڈ توں اُتر آیا۔ "زنانیاں، بال بچے تے وڈکے سبھے گھوڑیاں اُتے بہہ کے پِنڈ دی پچھالیوں نکل کے دریا پار کر جان۔ گبھرو سارے چوک دیاں کوٹھیاں دیاں چھتاں تے گلیاں وِچ لُک کے کھلون گے جس ویلے لشکری چوک وِچ وڑن اوہناں نُوں چوانہہ پاسویں گھیر کے اوہناں اُتے حملہ کرنا اے۔"

بہت ساریاں زنانیاں تے بالاں نوں گھوڑیاں اُتے سوار کروا کے پنڈوں کڈھ دتا گیا۔ وڈکیاں دی نگرانی وِچ ای ڈیڈھ سو گھوڑیاں اُتے سوار ایہہ قافلہ چوکوں نِکلدا پِنڈ دی پچھالی جان والی گلی وِچ وڑ گیا۔ پر بہت ساریاں زنانیاں بال تے کُڑیاں اجے پِنڈ وِچ ای پھاتے سن تے کئیں جان بچان لئی کھیتاں وِچ جا کے وڑ گئے۔ جدوں کالیاں پگڑیاں کالیاں فراقاں ورگے جھگیاں والے تن سو دے نیڑے تریڑے جھانگڑی گھڑسواراں دا جتھا ننگیاں تلواراں ہتھاں وِچ لہراندا کسے اوپری زبان وِچ نعرے ماردا احمد شاہی لشکریاں دے اک جتھے نال گھوڑیاں اُتے سوار چوک وِچ وڑیا تے اگوں چوک سکھنا پیا سی، اوتھے بندہ نہ بندے دی ذات تے چوک وِچ سناٹا۔ اوہناں چوک وِچکار گھوڑیاں دیاں واگاں کھچیاں۔ اج جھانگڑی سردار نال اوہدا وڈا تے گبھرو پُتر

سردار منگل خان جھانگڑی وی ایس لشکر وچ اپنے پیودے نال آیا۔

''ایہہ سارے کتھے گئے'' سردار فولاد خان جھانگڑی حران سی۔''ڈر و لوک نیں نس گئے نیں ''

''مینوں انج نہیں لگدا'' اوہدے نال دے گھوڑے اُتے سوار اک وحشی گھرانیاں اکھاں والا احمد شاہیا لشکری بولیا۔''کوئی کھیڈ کھیڈ رہے نیں۔''

کھیڈن والے کھیڈ ہی کھیڈ رہے سن۔ جھانگڑی تے لشکری گھیرے وِچ سن۔ قندھاروں اوُن والا طوفان سارے پنجاب وِچ اگ، لہو تے لاشاں دی برسات کردا آ رہیا سی اوہدے اگے کوئی بن نہیں بنھیا جا سکدا بس لڑ کے مریا جا سکدا اسی یاں فیر نسیا جا سکدا اسی۔ شام پور والیاں لڑن مرن دا فیصلہ کر لیا تے اوہ پِنڈ دی ہر گلی، ہر رُکھ تے پِنڈ دے ہر کوٹھے دی چھت اُپر موجود سن۔ جھانگڑی جتھا پِنڈ وِچ وڑن لئی اگا نہہ ودھن لگا اوہ پرتے پر اوہنوں دے اگے ودھن دے سارے راہ بند سن چوک دیاں چوانہہ گلیاں تے چھتاں اُتوں پِنڈ دے گبھرو اوہناں نُوں موت بن کے پئے۔ کوٹھیاں توں اوہناں اُپر اُبلدا پانی روڑھیا گیا تے اوہناں دیاں چربیاں لہندیاں گئیاں، نالے بکاٹ نکلدے گئے تے ہتھاں وچوں تلواراں چھٹدیاں گئیاں۔ جدوں بڑھکیا پانی مکیا تے چھتاں اُتوں اوہناں اُتے پتھراں تے تیراں دی بارش ہو گئی۔ جھانگڑی تے اوہناں دے نال اوُن والے احمد شاہیے لشکری گھیرے وِچ آ چکے سن اوہناں چوکوں جیوندا نکلن لئی گلیاں مل کے کھلوتے گبھرو واں اُپر حملہ کر دتا، جیہڑے ہتھاں وچ ننگیاں تلواراں، برچھے تے چھویاں پھڑ کے تیار کھلوتے سن اوہناں اُتے حملہ آور ہو گئے۔ شام پور دے ایس لال چوک دی تریخ ایہا سی جدوں وی کوئی دھاڑوی یاں باہری لشکر ایس پِنڈ نُوں لُٹن لئی ایس چوک وِچ وڑیا جدوں اوہنوں گھیریا گیا کدی اوتھوں جیوندا نہ نکلیا۔ ایناں لہو ایتھے روڑھیا جاندا کہ اوہدیاں کندھاں کئیں مہینیاں تک سکے لہو نال لال ہویاں کھلوتیاں رہندیاں۔ اج وی ایہا ہویا۔ پِنڈ اُتے حملہ آور ہوون والی احمد شاہ ابدالی دی کھلی گئی اگوتری جاسوس پارٹی چوک وِچ گھیری گئی دوہاں نادیاں وِچ بڑی خونی جنگ ہوئی۔ دوہاں پاسیوں ان گنت لاشاں گریاں تے اوہدوں تک گردیاں رہیاں جدوں تک ان گنت باہریاں دے سر چوک وِچ ای وڈھ نہ دِتے گئے۔ فولاد خان دے آل دوالے اوہدے بندے اوہنوں اپنے گھیرے وِچ لئی اوہدی جان بچا کے اوہنوں چوک وِچوں کڈھن دی آہر کر رہے سن۔ سبھ توں وددھ اوہدا پتر منگل خان گھابریا۔

نیکے دی تلوار باہریاں دے لہو نال لبڑی سی۔ اوہنے اوہناں لشکریاں اُتے جیہڑے فولاد

خان نوں بچا کے چوک وِچوں کڈھن دی کوشش کر دے سن حملہ کر دتا۔ اوہنے اندازاہ لا لیا کہ فولاد خان نوں اوتھوں ہن جیوندا کڈھن لئی اوہناں افغانیاں جان دی بازی لائی ہوئی سی۔ اوہنوں پتہ سی جدوں اوہناں نادر شاہ دے بندیاں نوں ایس چوک وِچ گھیریا اودوں وی ایہناں انج واردات کر کے نکلن دی کوشش کیتی۔ نیکے کُوک ماری تے سندر داس، مہنگا تے فتح سنگھ اوہدے نال آ رلے۔ اوہناں اِک بھرواں حملہ افغانی دھاڑویاں تے کیتا تے اوہناں نوں پچھانہہ دھکدے اوہناں دے سردار تک جا اپڑے۔ سردار فولاد خان اِک بہوں بدشکل تے بھیانک شکل والا اِک رچھ دی ویتر والا مدھرے قد پر تگڑے جثے تے سپ دیاں اکھاں والا قندھاریا سی۔ اوہ کسے مشین وانگ ای تلوار چلا رہیا سی جدوں اِک اِک کر کے اوہدے سارے راکھے قتل ہو گئے تے اوہنے اپنے آل دوالے گبھروں اُتے حملہ کیتا۔ ویکھدیاں ای ویکھدیاں اوہنے پنج چھ گبھرو وڈھ ٹُک کے گھوڑیاں توں ہیٹھاں سٹ دتے۔ چوک وِچ لاشاں وِدھ رہیاں سن تے پنڈ والیاں دے لشکریاں وِچکار بندے مارن دا مقابلہ چلدا سی۔

''نیکیا بچیں'' اِک زنانہ اواز نے نیکے نوں ہشیار کیتا۔ اوہنے اپنے کھبے اکھ ول تلوار دی دھار دی چمک ویکھی تے کھبے ول اوہنے گھوڑا پچھانہہ کیتا۔ سردار فولاد خان جھانگڑی دا وار اُک گیا۔نہیں تے نیکے دا سر گیا سی۔ اوہدی تلوار ہتھوں چھٹ کے دور جا ڈگی۔

'مینوں برچھا دئیں ......' نیکے اپنے بچے لڑن والے گبھروں نوں کُوک ماری۔

'ایہہ لے نیکیا......' فیر اوہا زنانا اواز آئی۔ ایہہ سرگھی سی۔

سرگھی جیہڑی چوک وِچ دھاڑویاں نال جنگ وِچ اپنے پنڈ دے گبھرواں نال ہو کے بھیس وٹا کے ایس جنگ وِچ رلتی سی اوہدے ہتھوں کئیں دھاڑوی وڈھے گئے سرگھی برچھا الار کے نیکے ول سٹیا اوہنے بچے ہتھ وِچ اڈدا برچھا پھڑیا۔ اوہنوں قابو کر کے سدھا کیتا سروں اُلریا تے سدھا فولاد خان جھانگڑی دے سینے دا نشان لے کے پُورے جثے دا زور اپنی بچی بانہہ وِچ اکٹھا کر کے برچھا اوہنوں کھچ ماریا۔ سردار فولاد خان جھانگڑی نوں بچن دا ویل نہ لگا۔ برچھا وا وِچ تیر وانگ اُڈدا سدھا فولاد خان جھانگڑی دے سینے وِچوں پار ہو گیا۔ فولاد خان دیاں اکھاں اڈیاں گئیاں اوہدے مونہوں کسے درندے وانگ اِک ہول پاندی چیک نکلی تے اوہ گھوڑے دی کنڈ توں پچھانہہ اُڈدا تے بھوندا ہویا گھوڑے توں دور ہیٹھاں جا ڈگیا۔ اوہدے گھوڑے توں ڈگن دی دیر سی دھاڑویاں دے قدم چوک وِچوں اکھڑ گئے۔ سبھ توں پہلاں اوہدا پتر سردار منگل خان جھانگڑی اپنا اِک جتھا لے کے لڑدا چوک وِچوں نسیا۔ دُوجیاں نسن دی کوشش کیتی پر اوتھوں نکلنا اوکھا ہو

گیا...... اک اِک احمد شاہیے تے جھانگڑی نُوں چوک وِچ ای وڈھیا کپیا گیا جے کوئی جیوندا اوتھوں نِکلیا تے اوہ سردار فولاد خان جھانگڑی دا گبھرو پُتر سردار منگل خان جھانگڑی سی جیہڑا اپنے پیو، قبیلے تے لشکریاں دیاں لاشاں پچھانہہ چھڈ کے چوکوں جان بچا کے نسن وِچ کامیاب ہویا۔ ہور کوئی اِک وی جیوندا اوتھوں نہ نِکلیا۔ ایس کم توں وِہلے ہوندے ای اوہناں ساریاں اپنے زخمی ڈھونڈے اوہناں نُوں گھوڑیاں اُتے سٹیا افغانیاں دے گھوڑے تے تلواراں اکٹھیاں کیتیاں جدوں اوہناں نُوں پک ہو گیا کہ اوتھے اِک وی دھاڑوی جیوندا نہیں رہیا اوہ اپنیاں لاشاں تے زخمی چکدے چوکوں نِکلدے پنڈ خالی کر گئے۔

احمد شاہ ابدالی جدوں کشن نگر کول اپنے لشکر نال بیٹھا ایس علاقے دے شہراں تے قصبیاں مندراں وِچوں لٹیا سونا چاندی، ہیرے، موتی، جواہراں دا حساب لاندا راہ وِچ اَون والے علاقیاں دے نقشے ویکھ رہیا سی ٹھیک اوسے ویلے اِک جرنیل نے اوہنوں پیشگی مخبری کرن والے اپنے لشکریاں دے جتھے تے اوہناں دے امیر دے قتلام دی خبر دتی۔ اوہنے ساری فوج نُوں شام پُور ول کوچ دا حکم دتا۔ احمد شاہیا لشکر دا اِک حصہ اگے ٹوریا کہ اوہ چوانہہ پاسیوں پنڈ وِچ وڑیا۔ اوہناں پنڈ وِچوں باہر نِکل والی کوئی راہ سکھنی نہ چھڈی۔

(23)

احمد شاہ ابدالی گھوڑے اُتے سوار اپنے سرداراں تے لشکر دے سبھ توں وددھ لڑاکے جتھیاں نال پنڈ وِچ وڑیا سارا پِنڈ ویران پیا سی۔ چوک وِچ اپڑیا تے اوتھے اوہدے لشکریاں دیاں لاشاں پئیاں سن۔ اوہدے نال قتل ہوون والے سردار فولادخان جھانگڑی دا وڈا پُتر سردار منگل خان جھانگڑی تے اوہدے نال قندھاروں نواں اون والا جھانگڑیاں دا جتھا وی سی۔ چوک دا منظر ویکھ کے اوہدے ہوش ٹکانے نہ رہے۔ اوہدے مُونہوں جھگ نِکلن لگ پئی تے اکھاں وِچ لہو اُتر آیا۔ اوہ گھوڑے توں اُتریا تے اِک اِک افغانی دی لاش نوں تکدا اپنے سینے اُتے ہتھ ماردا۔ مدھرے قد سنڈھیاں ورگے جُثے، سرخ گلھیاڑاں ورگیاں لال اکھاں، نکی دھون درمیانی داڑھی تے ان بھوندے جیہے بھارے چہرے والا دھاڑوی احمد شاہ ابدلی کدی کھلو جاندا تے کدی نکی داڑھی وِچ انگلیاں پھیردا کُجھ سوچن لگ پیندا۔ اوہدیاں اکھاں وِچ کسے جلاد وانگ درندگی سی۔

''ایس پنڈ نوں لُٹ لوو تے اگ لا کے ساہرا کر دیو۔''

جدوں دھاڑوی لشکر شام پُور نوں گھیریا اوہناں دے مگر مگر خچراں گھوڑیاں کھوتیاں دیاں واگاں پھڑی اِک ہور پیدل افغانیاں دا لشکروی چوانہہ پاسیوں پنڈ وچ وڑیا اوہناں نوں پنڈ دے جس گھر وِچ کنک، سونا تے اناج دانا، آٹا چاول، دال جو وی لبھیا اوہ اوہناں بھڑولیاں نوں بھن کے بوریاں، چادراں ٹاٹاں تے دریاں وِچ رسیاں نال بنھیا۔ کنک نال بھرے بورے خچراں تے لد کے اوہناں سارے پِنڈ دے ڈنگر اگے لا لئے۔ سارے پِنڈ وچوں اناج دا اک اک دانا کڈھ لیا۔ ہزاراں لشکریاں نے کُجھ دیر لئی اپنیاں گھوڑیاں نوں کھیتاں وِچ چرن لئی ازاد چھڈ دتا۔ اناج جدوں لدیا گیا لشکر کول جو جانور کھا پی لئے شام پُورے دے رقبے وِچ چوڑس کھلریاں اوجھڑیاں، غلاظت تے ہڈیاں دے ڈھگ، اتوں اگ اُپر ٹنگیا بھجدا گوشت نالے چوک وِچ پئیاں لاشاں چوں اٹھن والی سڑاند سارے پِنڈ دا محول نحوست نال بھریا گیا۔

رات نُوں لشکر نُوں کوچ دا حکم ملیا تے اوہناں نکلن توں پہلاں پِنڈ نُوں اگ لا دتی۔ پِنڈ اگ وِچ بل رہیا سی تے پِنڈوں اٹھن والے بھانبڑ اسماں تائیں اُچے ہو رہے سن۔ نحوست اپنی ساری بربادی نال کھنب کھلاری شام پُور اُتے نازل ہو چکی سی۔

شام پُور والیاں ساری رات کھیتاں وِچ سپاں، بگھیاڑاں، گدڑاں، جانگلی بلیاں تے ٹھوئیاں نال گزاری۔ جدوں لشکر کوچ کر گیا تے شام پُور دے واسے پِنڈ دا حال ویکھن لئی اک اک کر کے کھیتاں وِچوں باہر نکلے تے اوہناں نُوں اوتھے کُجھ نظر نہ آیا۔ ابدالی اپنے مگر بربادی تے اجاڑے دی اوہ کہانی چھڈ گیا جیہدا پتہ نہیں کدوں انت ہونا سی۔ سارا پِنڈا سڑ کے سواہ ہو گیا۔ اوتھے رَرے شاہ کالیاں کندھاں والے کھولے جیہناں نُوں سورج دی روشنائی وِچ ویکھ کے کسے ہنیرے غار دا گمان ہوندا سی اجے وی بلدے کھلوتے سن لکڑی دے شتیر سڑ کے سواہ ہو گئے۔ نرا پِنڈ نُوں ای نہیں اوہ اک اک ڈیرے نُوں وی چن چن کے اگ لا گئے۔ کھُرلیاں تے منجیاں وی نہ چھڈیاں گئیاں۔ اوہناں نُوں وی اگلیاں اگ لا کے چھڈی۔ جے کوئی کنک رہ گئی سی، اوہ وی اگ دی نظر ہوئی کوئی کھیت رہیا نہ بُوٹا چھڈیا گیا۔ لشکر جتھوں لنگھیا اپنے مگر بربادی تے تباہی پھیر گیا۔ پِنڈ وِچ کوئی ڈنگر ویکھن لئی نہ رہیا۔ بندیاں دے دھڑنگے تے سریاں جیہناں دیاں اکھاں بے یقینی خوف تے دہشت نال باہر نکلیاں سارے علاقے وِچ کھلریاں پیاں سن۔ پِنڈ نُوں لگی اگ کئیں دِناں مگروں جا کے بجھی۔ لوک ایہہ سمجھن دی کوشش کر دے سن کہ ایہہ اوہناں دا اپنا پِنڈ ای ہے یاں کسے ہور دا۔ باہر وار پِنڈ دے چوک وِچ وڑن والی سڑک اُتے بنے مندر، مسیت، گردوارہ وی وِچے سڑ گئے۔

''کھادا پیتا لاہے دا باقی احمد شاہے دا'' نِکا سر پکڑ کے بہہ گیا۔ 'پہلاں نادر شاہ...... فیر احمد شاہ...... ساڈے نالوں تے چنگے ایہہ ڈنگر نیں جیہڑے ایہہ ساری بربادی ویکھن لئی باقی نہیں رہے...... مندر، مسیت تے گردوارے وی نہ بچے۔'

فیر سارے شام پُور دیاں زنانیاں باہواں سراں تے رکھ لیا تے اوہناں احمد شاہے نُوں پلوتے دینے شروع کر دتے۔

'شالا کیڑے پونی احمد شاہیا...... بچے مرنی...... ہلکیا کُتیا ساڈا قصور دس...... شالا تیرے مُلک وِچ کال پوے تے تیریاں جداں لشتاں پہاڑاں وِچ لہو تھکدیاں مرن ...... ہمیش بھکھ ننگ تیرے دیس وِچ تیریاں ڈیریاں تے ویڑھیاں وِچ نچے۔ تیرے دیس دے لوک بھکھے مرن ساڈے کھیتاں نُوں اگ لائی آ ساڈے جھگے ساڈے پِنڈ ساڑے نیں شالا تیرا دیس ہمیش سڑدا

بلدا رہے...... تیرے لوک پکھی واس ہو مرن۔ کڑمیا رب تینوں اگلے جہان دوزخ ساڑے......
بُھکھیا جہان دیا منگتا پِنا وی نئیوں آوندا...... تیرے ہتھ ٹُٹن تے تیریاں فوجاں نُوں موت پوے
اٹک ٹپن توں پہلاں ایہہ تہانوں موت پوے...... احمد شاہیا تینوں گڑا پوی یزیدا...... کدی نہ جمیں
آ۔'' ماں وڈی چوک وچ کھلوتی وین پا رہی سی سارے پِنڈ دیاں زنانیاں وی اوہدے نال اپنے
سراں وچ مٹی پائی اپنیاں چہریاں اُتے مٹی ملی اپنے وال کھولی چوک وچ سینے پٹدیاں سن۔
سینکڑے زنانیاں گویاں تے نال بالاں جدوں رل کے ماتم شروع کیتا تے اُجڑے سڑے بلے
کھلوتے شام پُور وچ کربلا مچ گئی۔ موت، نحوست تے بربادی اوہناں دے پرامن تے معصوم
وسیب وچ احمد شاہ تے اوہدے لشکر دی شکل وچ سپ بن کے وڑی جیہنوں نکلن وچ صدیاں
لگنیاں سن۔ عمراں دو رونا سی نسلاں دا اُجاڑا سی۔ ساریاں دے حوصلے تے صبر ساتھ چھڈ گئے
پنڈ دے مرد چُپ بیٹھ سر نوا کے اپنے چہرے کالجیاں اُتے ہتھ رکھی بیٹھے اپنیاں ماواں بھیناں نُوں
وین پاؤندیاں نہیں سن تک سکے اٹھے تے پنڈوں باہر نکل کے قبرستاں قبراں کھٹن ٹُر گئے پر
پچھوں اٹھن والیاں ماتم تے ویناں دیاں وازاں اوہناں دا پچھا کدی نہ چھڈیا۔
ساری رات پِنڈ والیاں کُھلے اسمان تلے گزاری...... کسے نُوں کُجھ سمجھ نہیں سی آ رہیا کہ
کتھوں شروع کرے تے کتھے مُکاوے پنڈ دے نکیاں وڈیاں ایہا گل مُکائی کہ جدوں تک پِنڈ
وچ لگی اگ بجھے اودوں تک لکڑیاں وڈھ کے جھگیاں پا کے گزارا کریئے آل دوالے دے پِنڈاں
وچوں جیہڑے احمد شاہ دے حملیاں کولوں بچ گئے نیں اوہناں کولوں جا کے مجھاں منگیاں جان
تاں جے بالاں لئی ددھ تے وڈیاں لئی لسی دا کوئی آہر ساہر ہو سکے۔ اوہناں نُوں خبر اپڑی کہ
پاک پتن بچ گیا تے راوی پار کُجھ پِنڈ بچ گئے نیں۔ بندے اوتھے نسائے جیہڑے مجھاں دا پُورا
وگ ایتھوں لے کے آئے پاک پتن والیاں تے راوی دیاں راٹھاں نُوں جدوں پتہ لگا کہ شام
پُور والے آئے نیں ابدالی ہتھوں لٹ کے اوہناں پنڈ دیاں ادھیاں ددھ دیندیاں مجھاں تے
دانداں دیاں جوگاں اوہناں دے اگے لا دتیاں۔ شام پُور اِک واری فیر اباد ہونا شروع ہو گیا۔
ڈیرے نویں سریوں جھتنے تے پنڈ وچ کوٹھے پانا شروع کر دتے۔ کھیتاں وچ واروں واری ہل
واہنے وی شروع ہو گئے۔ زندگی ہولی ہولی پنڈ ول پرتنا شروع ہو گئی۔ پکھیرو جیہڑے پِنڈ دیاں
رکھاں نُوں چھڈ گئے سن فیر آ کے اوہناں اُپر اپنا وسیبا بناون لگ پئے۔ کُجھ لوک آل دوالے دے
پِنڈاں چوں کتے وی پھڑ لیائے۔ نِکے دے گھوڑے وی ادھے پرتے کُجھ جنگ وچ مارے گئے
کُجھ بیلے وچ دریا پار کر دیاں رڑھ گئے۔

''گھوڑیاں دی خیر اے جان سلامت جہان سلامت...... جاناں بچ گئیاں نیں ایہہ وی رب دا شکر اے...... پنڈ وی اوڑک وس پیا اے......' اوس دیہاڑے اوہ نیکے دے ڈیرے اُتے اکٹھے ہوئے تے ساریاں نُوں اِک تمبو بیٹھ بڑے دناں مگروں اِک دُوجے دا حال پُچھن دا ہوش آیا۔

'ساڈا قصور کیہ اے' مہنگے پُچھیا۔

''اسیں دھاڑویاں دی راہ وِچ جو بیٹھے ہاں'' سندر داس دا جواب سی۔

''اسیں اپنے گھر وِچ بیٹھے ہاں'' فتح سنگھ نُوں ایہہ گل کُجھ چنگی نہیں سی لگی۔

'ایہہ جوہ ساڈی اپنی اے...... دھرتی ساڈی اپنی اے...... دھاڑوی کدی وارثاں کولوں پچھ کے جھگا نہیں بھندے......' نیکا آل دوالے پھری تباہی بارے ای ہر ویلے سوچدا رہندا۔

''دھاڑوی احمد شاہے تے اوہدیاں فوجاں نُوں گیاں اِک مہینا ہو گیا اے پر اجے پنڈ وِچ لوکاں نُوں سون لئی پُوریاں منجیاں وی نہیں جڑیاں پنڈ دے ادھے بال دُودھ پیتے بنا راتیں روندے سوں جاندے نیں...... تے ادھا پنڈ راتیں بھکھا سوندا اے'' مجید ڈاڈھا دُکھی ہو کر دا سی۔

''دھاڑوی موت وانگ ہر تھاں ساڈا پچھا کردے پھردے نیں۔ اج پنجاب دا کوئی والی وارث نہیں جو ایہناں پہاڑی چوہیاں نُوں ڈکے۔''

''میرا دل کر رہیا میں پنڈ چھڈ جاواں یاں فیر دریا وِچ جا کے چھال ماردیاں'' سندر داس بولیا۔ ''حد ہو گئی ساڈے کول اپنی فوج کیوں نہیں اے پنجاب کول اپنا راج کیوں نہیں اے''

''ایس لئی کہ اسیں بے وارث ہاں لہور دی راکھی دِلی والے کردے سن تے مالک اپنے غلاماں دی راکھی جویں کردے نیں۔ مغلاں وی اوہدا حق ادا کیتا۔ اورنگ زیب دے مرن مگروں پنجاب تے ہندوستان وِچ جو اگ لگی اے اوہ اِک دیہاڑے لگنی سی۔ کیہدا کیہدا گلا کریئے۔ اِک پاسیوں سِکھ اٹھ کھلوتے نیں دُوجے پاسیوں احمد شاہ نے چڑھائی کر دتی اے...... مغل دِلی وِچ بند ہو گئے نیں...... ایسٹ انڈیا کمپنی ودھنا تے کِھلرنا شروع کر دتا اے...... مرا ہٹے مغل شہنشاہ دا گلا دبا کے بیٹھے نیں...... پانی پت وِچ مراہٹیاں نُوں احمد شاہ ابدلی نے جنگ وِچ بہوں بری مار دتی اے...... آکھدے نیں پانی پت دی ایس تریجی جنگ وِچ دو لکھ بندہ قتل ہویا اے...... پنجاب وِچ سِکھ بغاوت کر چکے نیں...... آدینا بیگ کولوں افغانی قابو نہیں آرہے...... ایسے لئی اوہناں نُوں پرت پرت کے لہور تے دِلی نُوں لٹن دا حوصلہ ہوندا اے...... ساڈی کنک ساڈیاں دھیاں بھیناں تے ساڈے بال ایس ویلے قابل، قندھار، غزنی، ثمر قند، بخارا، ترکستان تے مشہد

وِچ نیلام ہو رہے نیں'' مہنگا بولدا بولدا چُپ نہیں سی کر رہیا۔ اوسے ویلے تمبو دے باہروں نیکے نوں بھرجائی دی اواز آئی تے اوہ اوہناں نوں اوتھے ای چھڈ کے باہر نکل گیا۔ اوہنوں پھڑ کے اوس رکھ تھلے لے گئی جتھے سرگھی کلی بیٹھی سی۔ چاچا قاسم بولنوں رہ گیا سی پر اوہنے کسے نہ کسے طرح ایہہ گل ضرور دس لئی کہ ''ہن سرگھی تے نیکے دا نکاح ہونا چاہیدا اے میں ایہدا بھار ہور نہیں چا سکدا'' ویاہ دی تیاری شروع ہوگئی پر اوس توں پہلاں مہنگے دا ووواہ ہویا...... مہنگے اپنی پسند دی مصلن گلابو نال ووواہ کیتا جیہڑی ہمیش اوہنوں پیو کولوں مار کھاون مگروں پانی دا گلاس لُک چُھپ کے لیا کے پواندی تے اوہدے کھون پین دا خیال رکھدی۔ گلابو مصلن نال اوہدے ووواہ دا بڑا رولا پیا پر مہنگے ایہہ آکھدیاں سارے پنڈ دا مونہہ بند کر دتا کہ ''مصلی کمی نہیں پنجاب دے اصلی وارث ہین اوہناں نوں کم ذات بناون والے باہری سن''

ساریاں دے مونہہ بند ہو گئے تے فیر نیکا، سندر داس تے فتح سنگھ وی اوہدے نال سن۔ پر مصلن نال جٹ مہنگے دے ووواہ اُتے لبھو لہان، منصب خان، چنن سنگھ، دھتورا خان تے نتھو تکونا سبھ توں ودھ رولا پایا۔ پر اوہدے بیلی اوہدے نال سن۔ لبھو لہان نوں اوڑک اوہدی گنڈھ وی گھر گھر جا کے دینی پئی۔ سارا پنڈ پروہنا سی۔ مہنگے دے ووواہ ہو گیا اوہ خوش سی۔

ہُن نیکے دی ووواہ دی تیاری شروع ہوگئی۔ ایس حال وِچ کہ پنڈ وِچ بیٹھن لئی کسے کول پُوریاں منجیاں وی نہیں سن دو دیہاڑے دی ووواہ دی نزدیک تریک رکھ دتی گئی۔ سرگھی گھر بہہ گئی تے اوہنوں ووہٹی بناون دیاں تیاریاں شروع ہو گئیاں۔ سارے پنڈ ایس ووواہ وِچ اپنا حصہ پایا۔ نیکے کُجھ گھوڑے ویچ کے ووواہ دے خرچے تے رقم دا بندوبست کیتا۔ ووہٹی نوں سونے دیاں چھ ونگاں اِک چھاپ متھے دا ٹکا کناں دیاں دو مرکیاں دتیاں۔ فتح سنگھ ووواہ دا جوڑا ووہٹی لئی شہروں منگوا کے دِتا۔ سندر داس نیکے دا جوڑا تے جتی ملتانوں لے کے آیا۔ پنڈ وِچ کسے نے صندوقاں تے منجیاں دا بھارا چا لیا۔ بڈھے نے اپنے لئی کُجھ وی لین توں انکار کر دتا سندر داس، فتح سنگھ تے مہنگا رل کے نیکے لئی جنج جھلن دی تیاری کیتی...... مجید اپنے بھرا لئی سہرا لے آیا تے موچی تلے والا کُھسا بنا کے لے آیا۔ کھان پین دا بندوبست سارے پنڈ ولوں سی سارا پنڈ پروہنا سی تے سارا پنڈ جانجی۔ سلونے دے نال زردا تے سوجی دا حلوہ وی بنایا گیا۔ ڈِیگر ویلا سی جدوں نیکا گھوڑی چڑھیا جنج چوک وِچوں نکلی تے پنڈ دا پھیرا دے واپس چوک وِچ پرت آئی سارا پنڈ دارے اُتے اکٹھا سی دارے دی مرمت کر دتی گئی تے نالے نیکے دی حویلی دی پنڈ والیاں رل کے مرمت کیتی تے اوہنوں رہن وسن جوگا بنا دتا۔ ڈھول کٹیا جا رہیا سی ویلاں پے رہیاں سن۔ تے

نکاح پڑھان لئی ملاں نوں بلان لئی بندہ مسیتی گھل دتا گیا ڈیگر ویلا سی جدوں ملاں اپنے سر تے اپنا چار خانے والا ساوا رمال رکھی تے گھنڈ کڈھی چٹی پشاک پائی رجسٹر بغلے ہتھ وچ تے تسبیح کھبے ہتھ وچ رولدا دارے تے اپڑیا تے نیکے دے برابر اوہدی منجی اُتے آ کے بہہ گیا۔ اوہنے رجسٹر کھول کے اپنا قلم دوات جھگی وچوں کڈھیا تے اجے بسم اللہ پڑھی ای سی کہ چوک وچ رولا پے گیا۔

اوہ سارے اُٹھ کھلوتے تے باہر نکلے پتہ لگا کہ اچانک جھانگڑیاں اپنے قبیلے دے نویں سردار منگل خان جھانگڑی دی آگوائی وچ جیہڑا سردار فولاد خان دا وڈا پتر سی اپنے پیو دا ویر چکاون لئی دریا پار کر کے شام پور اُتے حملہ کر دتا۔ اوہناں پنڈ وچ کجھ بندے مارے اک دو کڑیاں چکیاں تے ہنیری وانگ پنڈ وچ اک پاسیوں وڑ دے دُوجے پاسیوں نکل گئے۔

''احمد شاہ دا لشکر میرے مگر مگر آ رہیا اے اوہنے شام پور وچوں لنگھدیاں دریا پار کرنا اے''

ساریاں نوں ویاہ بھل گیا تے ہر اک نوں اپنی اپنی پے گئی اوہ سارے اپنی تھاؤں توں اُٹھ کھلوتے دور کشن نگر وچوں اک واری فیر دھوئیں دے بدل اسمان ول اُٹھ رہے سن۔ پر اج افغانی ویلے سر اپڑے۔ احمد شاہ ابدالی شام پور نوں وساریا نہیں سی۔ جدوں تک پنڈ والے ہشیار ہوندے اوہ چوانہہ پاسیوں احمد شاہ ابدالی دے لشکر دے گھیرے وچ سن۔ ابدالی پانی پت دی جنگ جت کے تے دِلی نوں لٹ کے واپسی تے راہ وچ اون والا پنجاب دا ہر پنڈ تے ہر شہر لُٹدا پُٹدا اپنے گھر قندھار جاندا شام پور دا حال احوال پچھنا نہیں سی بھلیا۔ افغانیاں دا لشکر چورس پنڈ نوں گھیرے وچ لے چکیا سی۔ لشکر چھاں دے کنڈھے پتن کول پڑاں بیٹھا اوہنے دس ہزار لشکری شام پور دی خبر لین لئی ٹورے۔ تے آپ اپنے تمبو وچ بہہ کے اپنے دُوجے جرنیلاں نال لٹ دے مال دا حساب کرن بہہ گیا۔ اوہ موت بن کے شام پور نوں پئے۔ تے لال چوک نوں اک واری فیر لال کر گئے۔ ایس واری کسے نوں اگلیاں سنبھلن دا موقع وی نہیں سی دتا۔ اوہناں پنڈ وچ بڑی بے رحمی نال لوکاں دا قتلام کیتا۔ اوہناں دا قتلام دا اصول وی وکھرا سی۔ لویاں منڈیاں کڑیاں تے زنانیاں نوں چک کے وکھرا کیتا۔ گبھروواں تے بڈھڑیاں نوں چن چن کے قتل کیتا۔ اوہناں دی قتل کرن دی رفتار پیشہ ور قاتلاں نالوں وی تر کھی سی۔ پنڈ والے جنا کجھ لڑ سکے اگوں لڑے اج اوہناں نوں تلواراں، برچھے تے گھوڑے وی اکٹھیاں کرن دی مہلت نہ ملی، بس جیہدے ہتھ جو آیا اوہناں پھڑیا تے سکھنے ہتھ ای اُٹھ کھلوتے تے لڑنوں فیر وی نہ ولایا۔ اک مگروں اک قتل ہوندے گئے۔ اِک دا سر لاہندا تے دُوجا اپنا سر اگے کر کھلوندا۔ تلوار

بجلی وانگ چمکدی۔ سر وڈھدی پرانہہ کردی جیہڑی وِچوں لہو دا فوارا نِکلدا جُثّہ ہیٹھاں پھڑکدا ہویا ڈِگدا افغانی درندے قہقہے ماردے لہو نال بھری تلوار وا وِچ اُلاردے دُوجا سر وڈھن لئی اگانہہ ہوندے قیامت دا شور سی۔ حشر دا دیہاڑا سی موت ہر پاسے لاشاں دی شکل وِچ نچدی پھردی سی۔،خون سی لاشاں سن تلواراں سن تے موت سی ہور کُجھ وی نہیں سی رہ گیا۔ ہر پاسے موت دی وحشت تے دہشت لاشاں دے ڈھیر دِسدے۔ پنڈ دے بڑے گبھرو زنانیاں نُوں افغانی دھاڑویاں کولوں بچاؤندے جانوں گئے۔ گبھرواں جدوں ویکھیا کہ اج جان بچنی اوکھی اے تے اوہ اِک پاسے اکٹھے ہو کے افغانیاں دا گھیرا توڑن لئی اوہناں اُپر حملہ آور ہوئے۔ کئیں لشکری پھٹڑ ہو کے گھوڑیاں توں ڈِگے گبھرو گھیرا توڑن وِچ کامیاب ہوئے۔

’دوپل لئی بزدل بنن نال جے ساری زندگی بچ جاوے تاں ایہہ مہنگا سودا نہیں اے ایہا سیانف دا سودا اے...... ایہہ دلیری کسے ہور ویلے لئی سانبھ لو...... فیر اوس زندگی وِچ ایس بزدلی دا حساب کتاب وی چکتا کیتا جا سکدا اے جے کسے نُوں سمجھ آوے تے اصل بہادری والی گل ایہا اے۔لڑائی چھڈ دیو تے جان بچا کے نسو نہیں تے اج شام پُور دا ناں نشان وی مٹ جانا اے......‘اوکاں نُوں مردیاں ویکھ کے مہنگا چیکیا۔

ٹھیک اوسے ویلے شاہو مصلی پنڈ دی پچھالیوں نیکے دے پنجاہ گھوڑے بچ گئے سن لے کے پنڈ وِچ وڑیا تے اوہنے پنڈ وِچوں جنیاں ہوسکیاں بالاں تے زنانیاں نُوں کڈھ کے گھوڑیاں تے بٹھایا تے اوہناں نُوں لے کے پچھوں پچھوں ای نِکل گیا۔

نیکا، مہنگا فتح سنگھ تے سندر داس شام پُور دے ہندو، سِکھ تے مسلمان گبھرو چوک وِچ لشکریاں نال لڑ رہے سن۔ اوہ جس پاسے نیوندے اوسے پاسے لشکریاں دیاں لاشاں ڈِگدیاں نیکے دی تلوار لشکریاں نُوں مشین وانگ کپی جاندی۔ اک نیکا سو لشکریاں تے بھارا سی۔ اوہدی تلوار جس پاسے اُٹھدی اوس پاسے لاشاں ڈِگدیاں۔لشکری اوس بندے کپن والی مشین کولوں دہشت زدہ ہو کے دُور نسن لگ پئے۔ نیکا جدھر نیوندا لشکری اگے اگے نس پیندے۔ چوک وِچ لاشاں، پھٹڑ ووھدے جاندے۔ لشکری پُورے پنڈ دیاں گلیاں وِچ قتلام کردے پھردے سن جیہڑے چوک وِچ پھاس گئے۔ اوہ پنڈ والیاں ہتھوں قتل ہو رہے سن۔ اچانک لشکریاں دا اِک جتھا گلی وِچوں نِکل کے سردار سنگل خان جھانگری دی اگوائی وِچ نیکے دے حویلی دا بُوہا بھن کے اندر وڑ گیا۔ جتھے نیکے فتح سنگھ تے سندر داس دے گھر دیاں زنانیاں نے پناہ لئی ہوئی سی۔ اوہ سارے اودھر نسے پر اگوں فولاد خان دے پُتر سردار منگل خان جھانگری جھانگریاں دے اک ہتھیار بند

جتھے نال اوہناں دی راہ ڈک لئی۔ لشکری نیکے دے گھر اندر وڑ چکے سن تے اوتھوں زنانیاں دے چیکن تے رووݨ دیاں اوازاں آ رہیاں سن۔ سندر داس، مہنگا، فتح سنگھ تے نیکا نوں لشکریاں تے جھانگڑیاں اوہناں دے ساتھیاں سنے گھیر لیا۔ اوسے ویلے مگروں شاہو تے مجید اپنے اک جتھے نال اوہناں اُپر حملہ کیتا۔ جھانگڑیاں تے لشکریاں دا گھیرا توڑن وچ کامیاب ہو گئے۔ احمد شاہیاں دا گھیرا اٹھا تے مجید تے شاہو گھر اندر وڑے پر دیر ہو چکی سی۔ اوہ سارے لہولہان اندروں باہر نکلے۔ مجید پھٹڑ ہویا چوک وچکار لشکریاں نال لڑدے نیکے ول نسیا۔

"توں نکلدا ہو...... نیکیا! میں ایہناں نوں ڈکداں" اوہدا ابھرا زخماں نال بھنیا لہولہان اوہدے ساہمنے کھلوتا سی۔ "تیری بھرجائی قتل ہو گئی اے تے احمد شاہیے عائشہ، سریندر کور تے برکھا نوں چا کے لے گئے نیں۔ ایتھے لڑنا فضول اے جے بچا سکداں تے بھیناں نوں بچا نہیں تے اوہناں ساریاں نے قابل قندھار دے بازاراں وچ نیلام ہونا ای۔ سندر داس، مہنگا تے فتح سنگھ پھٹڑ ہوئے ساڈے گھر وچ پئے نیں...... ماں وڈی تے تیری بھرجائی رضو، پوجا تے من پریت تنے کڑیاں نوں بچاوندیاں احمد شاہیاں ہتھوں قتل ہو گئیاں نیں۔ سرگھی نوں چاچا قاسم بچاوندیاں قتل ہویا...... سرگھی لشکریاں نال لڑ رہی سی۔ پتہ نہیں کتھے گئی؟"۔

"نیکیا توں نکل" مجید نیکے اُپر ہوون والے وار اپنی تلوار تے ڈک کے نیکے نوں بچا رہیا سی۔ "میں دوجے گبھرواں نال ایہناں نوں ڈکداں اپنی بھین تے پنڈ دیاں دوجیاں کڑیاں دی خبر لے لشکری اوہناں نوں چا کے لیندے گئے نیں۔ کڑیاں دی خبر لے نیکیا توں کلا اک لشکر نال نہیں لڑ سکدا ہݨ ایتھوں نکلدا ہو" رحماں لم ڈھینگ نے اوہنوں پچھوں دھکا دتا "نکلدا ہو میری دھی چا کے لے گئے نیں نیکیا"

اوسے ویلے شاہو مصلیاں دی اک پوری فوج لے کے چوک وچ لشکریاں اُپر حملہ آور ہویا۔ مجید، رحماں لم ڈھینگ تے کئیں ہور ہندو، سکھ تے مسلمان گبھرواں نوں نال کے لشکریاں اُپر ہلا بولیا۔ اوہ پچھانہہ ہٹے تے نیکا گبھرواں دا اک جتھا لے کے چوکوں نکل کے سدھا دریا والی راہ اُتے پے گیا۔ فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگا نیکے دی حویلی وچ زنانیاں تے کڑیاں نوں لشکریاں کولوں بچاوندے اوودوں پھٹڑ ہو کے ڈگے جدوں نیکا چوک وچ سردار منگل خان جھانگڑی دے بندیاں تے افغانی لشکریاں دے گھیرے وچ آ چکیا سی۔ مجید تے سرگھی دی اوہدے اُپر نظر پے گئی۔ سرگھی بھیس وٹا کے اپنی گھوڑی اُتے سوار چوک وچ لڑ رہی سی کہ اک لشکری دے وار نال کھبی بانہہ اُپر تلوار دے وار نال پھٹڑ ہو کے ڈگی۔ تے فیر کسے نوں نظر نہ آئی قاسم اپنی دھی اُپر

تلوار دا وار کرن والے دی کنڈ وِچ مگروں برچھا نہ ماردیندا تے سرکھی کوئی نہیں سی بچنا پر لشکریاں دیاں کئیں تلواراں چاچا قاسم دے ٹوٹے کر گئیاں۔ مجید راہ وِچ اون والے کئیں افغانیاں نُوں قتل کر کے نیکے دی جان بچاؤندا جانوں گیا اوہنوں کئیں لشکریاں نے گھیر کے ماریا پر مرن توں پہلاں اوہ دو تن دے سر وڈھ کے مریا۔ اِک افغانی اوہدی کنڈ وِچ چھرا مار کے اوہدی جان لے لئی۔ نیکے اپنے بھرا نُوں اپنیاں اکھیں ساہمنے قتل ہوندیاں تکیا۔ نیکے دے چوکوں نِکلن تے مجید دے قتل ہوون مگروں جیہڑے گبھرو اجے پڑ وِچ کھلوتے جم کے لڑ رہے سن اوہ وی حوصلہ چھڈ گئے جیہڑے خش قسمت جاناں بچا سکے نس گئے باقی اِک اِک کر کے اوتھے ای قتل ہو گئے۔ لال چوک اپنے ای واسیاں دے لہو نال اج فیر اِک واری لالولال ہو گیا۔ سارے چوک تے گلیاں وِچ لہو مینہہ دے پانی وانگ رڑدھد پھردا سی۔ گھوڑیاں دے سم اوہدے وِچ ڈبدے سن۔ حملہ آور جاندیاں جاندیاں اِک واری فیر سارے پنڈ وِچ بیاں جُھگیاں، تمبوواں تے ککھاں کانیاں دیاں چھتاں والیاں کوٹھیاں نُوں اگ لانا نہیں سن بھلے۔ شام پُور اِک واری فیر وسن توں پہلاں اجڑ گیا۔ چوک وِچ چلدی جنگ مُک گئی دھاڑوی لشکر قتلام کردا پنڈ نُوں اگ لاؤندا چوک وِچوں نِکلدا۔ قندھار پرتن لئی اپنی راہ ٹُر گیا تے اپنے پچھے بلدا پنڈ تے لاشاں چھڈ گیا۔ سارے پنجاب وِچ احمد شاہ ابدلی تے اوہدیاں فوجاں ایہا کُجھ کردیاں پھردیاں سن۔ نیکا چوکوں جان بچا کے نِکلن وِچ تے کامیاب ہو گیا پر اوہنوں کُڑیاں زنانیاں تے لوے بالاں نُوں لٹ دا مال بن کے ڈنگراں وانگ ہنگری جاندے دھاڑوی لشکر دا کوئی علاج سمجھ نہ آیا۔ اوہ زخماں نال بھنا ہویا سی تے کلا سی۔ اوہدے پنڈے وِچوں لہو چو رہیا سی اوہ بڑا اوکھا گھوڑی اُتے سوار اپنے آپ نُوں پنڈ دیاں کُڑیاں بالاں تے زنانیاں نُوں اغواء کیتی لئی جاندے افغانیاں کولوں بڑی وتھ رکھ کے اوہناں دے نال نال ٹُر رہیا سی۔ اوہدے نال اون والے گبھروواں جدوں اگانہہ ہو کے اپنیاں دھیاں بھیناں نُوں لشکریاں کولوں کھون لئی اوہناں اُپر حملہ کیتا تے اوہ سارے مارے گئے۔

''شام ہون دیو...... ہنیر اپین دیو اجے ایہہ کم نہ کرو تسیں اٹھ دس بندے لشکر دا کُجھ نہیں وگاڑ سکدے''۔ اوہنے گبھروواں نُوں بڑا ڈکیا پر اوہدی کسے نہ سُنی تے اوہ سارے مارے گئے۔ نیکا دور جھاڑیاں مگر لکیا ایہہ سارا تماشا ویکھدا رہیا۔ ایس حملے مگروں لشکریاں اغوا کیتیاں ہویاں زنانیاں تے کُڑیاں نُوں لشکر دے وِچکار کر دتا ہُن اوہ دِسنوں وی رہ گئیاں۔ نیکے آخری واری اپنی بھین عائشہ، فتح سنگھ دی بھین سریندر کور تے سندر داس دی بھین برکھا نُوں گرفتار ہویاں جاندیاں نُوں رسیاں نال بنھیا اِک قطار وِچ اِک دُوجے دے مگر پیروں ننگا تے سروں ننگا کالیاں

پگڑیاں والے احمد شاہی لشکریاں دی نگرانی وچ سرنوا کے ٹُردیاں جاندیاں تکیا۔ پر اوہنوں سرگھی کِدھرے نہ دِسی۔ اوہدا کالجہ پاٹ کے مُونہہ نُوں آیا پر اوہنے اپنے اُپر قابو رکھیا رات دی اڈیک کیتی کہ رات وِچ اوہ اوہناں لئی کُجھ نہ کُجھ کرسکدا سی۔ اوہنے ویکھ لیا کہ ایس لشکر کول سارے پنجاب وِچوں اغوا کیتاں ہکیاں سوہنیاں کُڑیاں تے جوان زنانیاں اجڑ وانگ قید وِچ سن۔ اوہنے سوچ لیا کہ اوہ رات نُوں کسے ویلے اپنے پنڈ دیاں زنانیاں نُوں افغانیاں دے شکنجے وِچوں چھڑان دی کوشش کریسی۔ اوہ لُکھے ہو کے گھوڑی جھاڑیاں دی اوٹ نگر ڈِک کے گھوڑی توں بیٹھاں لہہ آیا تے اپنا کرتا اتار کے اوہدیاں پٹیاں بنایاں اپنے لہو چوندے زخم اِک ٹوئے وِچ کھلوتے پانی نال دھو کے اُپر پٹیاں بنھیاں تے اوتھے ای جھاڑیاں دے اوہلے بہہ کے رات ہوون دی اُڈیک کرن لگ پیا۔ شام پُور اُپر حملہ کرن والا دس ہزاری جتھا سردار منگل خان دی آگوائی وِچ نیکے نے ویکھیا پرت چکیا سی تے اوہدے نال پنڈ دے کُجھ ہور بال تے زنانیاں وی گرفتار کرکے لئی اوندا سی۔ پہلاں اوہنے سوچیا کہ اوہ اوہناں ہزاراں زنانیاں وِچ کسراں اپنی بھین تے سرگھی نُوں لبھسی تے ایہہ وی نہیں سی پتہ کہ سرہند کور تے برکھا توں اڈ شام پُور دیاں ہور کنیاں زنانیاں تے کُڑیاں لشکریاں دی قید وِچ سن پر اوہنوں ایس گل دا پک سی کہ پنڈ وِچ کائی کُڑی ہن رہ نہیں سی گئی۔ رات دے پچھلے پہر اوہ اپنی تھاں توں اٹھیا گھوڑی کھولی تے پٹھن جان والی راہے اُپر ٹُر پیا۔ اوہنوں لشکر گاہ تک اپڑن چ کُجھ ودھ چر نہیں سی لگا، جتھوں تک نگاہ جاندی ہر پاسے تمبُو لگے سن گھوڑے کھلوتے سن یاں سینکڑے چراغاں تے مشالاں دی روشنائی وِچ گھڑسوار پہریدار مشالاں پکڑی لشکر دے چار چفیرے ننگیاں تلواراں لے کے ہشیار ٹُردے پھردے پہرہ دیندے سن۔

اوہنوں ساری رات لشکر دے آل دوالے پھیرے ماردیاں لنگھ گئی۔ قیدی زنانیاں دا کوئی اوتھے ناں نشان وی نہیں سی۔ اوہنے اندازہ لایا کہ زنانیاں نُوں لشکر گاہ دے وِچکار تمبوواں وِچ رکھیا گیا اے۔ اوہنے اِک لشکری نُوں جیہڑا پیشاب کرن لئی لشکر دا پہرہ چھڈ کے لشکر گاہ توں باہر نِکلیا اوہنوں ہنیرے وِچ قابو کرکے اوہنوں اپنے چھرے نال کوہیا اوہدی وردی لاہ کے آپ پا لئی تے لشکر گاہ وِچ وڑ گیا۔ لشکر گاہ وِچکار اپڑیا تے اوہدا حوصلہ اگے دا منظر ویکھ کے جواب دے گیا۔ اوہ ہزاراں کُڑیاں تے زنانیاں سن جیہڑیاں کٹھیاں بیٹھیاں سن تے اوہناں وِچوں لشکری اپنی پسند دیاں کُڑیاں تے زنانیاں دیاں چھانٹیاں کرکے اوہناں نُوں پہلاں سردے والاں وِچوں پھڑ کے اتاں اٹھاندے تے فیر اوہناں نُوں نگردوں ہو کے دوہاں ہتھاں نال لک وِچوں ہتھ پا

کے اپنے اگے کر کے چالیندے تے تمبوواں وِچ وڑ جاندے۔ اندروں تمبوواں وِچوں زنانیاں تے کُڑیاں دیاں دہشت ناک چیکاں اچیاں ہوندیاں اوہنے سنیاں۔ اک اک تمبو اگے پندراں پندراں ویہہ لشکری لین بنا کے کھلوتے اندر وڑن لئی اپنی واری دی اڈیک کردے سن۔ نیکا لشکر گاہ وِچوں نکل آیا۔ اوہدی طبیعت خراب ہو گئی۔ اوہنوں بڑے زور دی الٹی آئی۔ اوتھے اڑنا محال سی۔ اوہ بیہوش ہو کے ڈگیا۔ سرگھیں ویلے لشکر وِچ ہلچل شروع ہوئی کوچ دا نگارہ کھڑکیا تے نیکے دی اکھ وی کھل گئی۔ لشکر کوچ کرن لگا سی...... اوہ لشکر دے آل دوالے پھیرے لاندا نسیا پر اوہدا کوئی وس نہ چلیا۔ اوہ چھاں دے کنڈھے اُتے اک ٹبی اُپر چڑھ کے اک وڈی جیہی جھاڑی نگر لک کے بہہ گیا۔ لشکر کوچ کرن لئی اُٹھ کھلوتا سی۔ سبھ توں اگے بادشاہ دی سواری سی۔ احمد شاہ ابدالی جس گھوڑی اُتے سوار سی اوہدے آل دوالے گھڑ سوار مشالاں لے کے چلدے لشکری اوہنوں بیڑی تک لے کے گئے۔ باقی سارے لشکر وِچ ہنیرا سی۔ ایہ ہزاراں فوجی سن جدوں سڑک تے چڑھ کے چلنا شروع ہوئے تے ممکن وِچ نہیں سن اوندے۔ پہلاں گھڑ سوار فیر توپخانے والے اوہناں مگر تیر انداز مگر تلوار باز تے وِچکار قیدی زنانیاں تے بال جیہناں نوں رسیاں تے سنگلاں نال بنھ کے احمد شاہ ابدلی افغانستان لے کے جا رہیا سی۔ ایہہ ہزاراں دی گنتری وِچ کُڑیاں تے جوان زنانیاں سن جیہناں وِچ اوہنوں اپنی بھین تے سرگھی نوں اوکھا ہو گیا۔ ایہناں زنانیاں تے بالاں مگر پیدل فوجی تے مگر راشن پانی والے تے سبھ توں چھیکڑ تے پُورے پنجاب وِچوں لٹیا اناج خچراں اُپر لدیا قندھار جاندا سی۔ سینکڑے خچر اک قطار وِچ چلدے سن مڑ آخر تے گھڑ سوار جتھے سن۔ ہزاراں فوجی اوہدیاں اکھاں دے ساہمنیوں لنگھ گئے۔ لشکر دے سڑک اُتے چڑھدیاں تک سورج کنی کڈھ لئی ہر پاسے ہنیر اہمدا تے روشنائی کھلر رہی سی۔ لشکر نے گھوڑیاں اُتے دریا پار کیتا تے قیدیاں تے اناج دانا بیڑیاں نال دریا دے دُوجے کنڈھے اپڑایا گیا۔ اوہ پتہ نہیں کدوں تک لشکر نُوں جاندا تکدا رہیا لشکر دے مگر مگر کئی میل دی وِتھ تے تُردا رہیا اوہنے۔ دریا پار کیتا۔ کِتیں شہراں پنڈاں کِتیں اباد یاں کولوں لنگھیا اوہدی گھوڑی جواب دے گئی اوہنے توڑ قندھار جان دا فیصلہ کر لیا۔ اوہنے اپنی گھوڑی نُوں ازاد کر دتا تے تے لشکر دے مگر مگر پیدل ٹُرن لگ پیا۔ اوہنے سوچیا اوہ قندھار تک لشکر دے مگر پیدل جائے گا۔

”پتہ نہیں عاشو دا کیہ حال ہونا اے۔ سریندر کور نال کیہ واپری...... برکھا کس حال وِچ اے...... سرگھی کتھے وے“ ایس توں اگانہہ تے پچھانہہ کُجھ نہ سوچ سکدا۔

ایناں سوچاں وِچ ای اوہ تھکھا تسا رات دن دی پرواہ کیتے بغیر ای تُردا رہیا۔ احمد شاہ

ابدالی واپس جاندیاں راہ وِچ پنجاب دے ہور کئی شہر کئی پنڈ لُٹے پتہ نہیں ہور کنے شہراں تے پنڈاں وِچوں کُڑیاں چائیاں، اناج دانا لٹیا تے لوکاں نوں قتلام کر کے اہادیاں نوں اگ لائی۔

''ایہہ دھاڑوی وی ہین آدم خور وی ہین عزت پت دے دشمن وی ہین روٹی دے بھکھے وی ہین۔ ایہ ہر شے دی ہوس دے مارے ہوئے نیں ایہہ بندے ہین ای نہیں خون پین والے جانور نیں'' اوہ سارے راہ اسلام دی تبلیغ ہوندا تکدا گیا تے سوچدا گیا ''ایہناں دے ہر حملے مگروں لشکر وِچ کجھ زنانیاں تے کُڑیاں نالے لویاں منڈیاں گھوڑیاں، خچراں تے اناج دی گنتری ودھ جاندی اے''

'عشق دے پینڈے اوکھے تے راہواں لمیاں ہوندیاں نی...... کوئی ضروری تے نہیں کہ میں تیرے ای مقدر وِچ لکھی ہوواں۔'' سرگھی دی اواز اوہدے کناں وِچ اپڑ دی۔

اوہنوں ایہہ وی نہیں سی پتہ کہ فتح سنگھ، مہنگا تے سندر داس جیندے کن یاں مارے گئے۔

''نیکیا...... نیکیا...... ویرا کتھے رہ گیاں ...... مینوں ایتھوں ازاد کروا ...... میرا ساہ بٹ ہورہیا'' اوہدے کناں وِچ اپنی بھین دیاں چیکا ں دیاں اوازاں پیندیاں تے اوہ آپ دی جنونیاں وانگوں چیکاں مار دا اٹھ کھلوندا تے تلوار لے کے بَرچھا چک کے ایدھرنس لگ پیندا پر ساہمنے اِک لشکری جیہدے اُپر اوہدا کوئی وس نہیں سی چلدا پر اوہ ایس لشکر کولوں ہار منن لئی وی تیار نہیں سی۔ اوہنوں پتہ سی کہ قندھار اپڑ کے تناں کُڑیاں نُوں جدوں اوہ نیلامی لئی بازار وِچ اوس اوہناں دے خریداراں نُوں گھراں وِچ مار کے تناں کُڑیاں نُوں کڈھ کے واپس لے اوسی۔ ہن اوہدا وی لشکر وانگ اگلا پڑاں قندھار سی۔ اوہنوں پک سی کہ اوہ کسے نہ کسے طرح اوناں تک ضرور اپڑسی۔ پر اگوں اِک لشکر اوہدی راہ مل کے بیٹھا سی۔ اوہنے کئیں دناں توں کجھ نہیں سی کھاہدا پینڈا کردا کردا اوہدا تھکیڑے تے انیندرے نال بھیڑا حال سی۔ اوہ قدم رکھدا کدھر تے پیندا کدھرے ہورسی۔ پینڈا اسی کہ مُکن وِچ نہیں سی آ رہیا۔ اوہدی حالت ماڑی توں ماڑی ہوندی گئی پر اوہ فیر وی ٹُردا رہیا۔

''میں کتھے چلیاں ......''

''مینوں کیہ پتا'' اگوں جواب اوندا۔

اوہدا ماں وڈی ول دھیان جاندا تے اوہدا مہربان تے فرشتیاں ورگا شفیق چہرہ اوہدیاں نظراں اگے آ جاندا۔

''نیکیا...... بختاں والیا...... ہر کم دا اِک ویلا ہوندا اے...... کدی کدی توں کابلا پے

جانداں ...... حوصلہ کیتا کر‘‘ ماں دا سوچدیاں کالجہ مُونہہ ول اوندا اوس ضعیف زنانی دا لشکریاں بڑی بے دردی نال اپنی دھی نوں بچاوندیاں سر وڈھیا۔

فیر اوہدا دھیان اپنے بھرا مجید ول جاندا جیہڑا اوہنوں کنڈا چبھدا تے بے چین ہو جاندا اوہدے اُپر اپنی جان وار گیا۔ اوہنوں فیر اِک واری اپنی نکی بھین دا معصوم چہرہ اپنیاں اکھاں دے اگے مسکراوندا دِسدا۔ ’’ویرا ...... دریا پار بیلے ول تکنا چھد دے ساڈا جھانگڑیاں نال کوئی ویر نہیں مینوں تیری جان سلامت چاہی دی اے میرا آکھا من لے‘‘ اوہ ہر ویلے اٹھدیاں باہندیاں اوہدی جان دی خیر منگدی۔ اوہ اوہدیاں گلاں سندا مسکراوندا اوہدے سر اُپر ہتھ پھیردا اوہنوں تسلی دیندا۔ اج ایس جگ وچ اوہدی خیر منگن والا کوئی نہیں سی رہ گیا اوہ کلا ہو گیا۔ اپنیاں پیاریاں دے چہرے اوہدیاں نگاہواں اگوں تردے جاندے گزردے جاندے۔ اوہ اجڑ گیا سی اینج کہ اوہدا پچھے کجھ نہیں سی رہ گیا۔ اوہ ٹُردا رہیا تے پینڈا وی اوہدے نال نال ٹُردا رہیا نہ پینڈا مکن وچ اوندا تے نہ کوئی منزل تے تھاں ٹکانہ اوہنوں دِسدا جتھے اوہ اِک پل بہہ کے ساہ کڈھ لیندا یاں اوتھے ای ڈیرہ لا باہندا۔ اوہدے کپڑے پاٹ کے لیراں لیراں ہو گئے پیریں پائی جُتی دے تلے وچ باریاں ہو گئیاں۔ اوہدی ادھی پگ سر اُتے ولی تے ادھی گل وچ لمکدی سی۔ اوہدے ول تک کے لوکاں نوں اوہدے کولوں دہشت تے وحشت ہوندی۔ سر دے وال جھنجھل بنے کھنڈے اڈدے۔ تے داڑھی ودھ گئی۔ لوک اوہنوں پکھی واس، جھبیل، جوگی، سادھو، درویش، فقیر، منگتا پتہ نہیں کس کس ناں توں بلاوندے اوہ اگوں ٹُردا، بیٹھا کھلوتا، مسکراوندا اوہنوں ہر چہرے وچ اپنا وسیب دِسدا۔ وسیب جیہڑا پتہ نہیں ویلے دی دھوڑ وچ کدھرے گواچ گیا تے اوہدا وی سبھ کجھ اپنے نال لیندا گیا۔ وسیب جیہدے کئیں روپ سن۔ اپنے سنگ، سجن بیلی، دھرتی، دریا، پکھیرو، کھیت، ڈیرہ، گراں، لوک، گھوڑے، رُکھ، دھپاں، چھاواں، موسم، ویلا گیت، ماہیے، ڈھولے، قصے، کہانیاں، رسماں، رواج، قبراں، مسیتاں، مندر گردوارے تے اوہ جیہڑی ہنیرے وچ تریڑ پاوندی سی ...... سرگھی ...... اوہنوں ہر پاسے ہنیرا دِسدا پر سرگھی نہ دِسدی۔

اوہ فیر اٹھ کے کسے پاسے ٹُر پیندا۔ اوہ ہر پاسے جانا چاہوندا پر پرت کے شام پور نہیں سی جانا چاہوندا جتھے قدم قدم تے سرگھی دیاں یاداں دے دیوے بلدے تے اوہ اوہنوں ہسدی کھیڈدی کھوہ تے پانی بھردی پنڈوں نکلدی ڈیرے ول جاندی تے کدی کسے پپلی کدی کسے رکھ تے کدی کھوہ اُتے اپنے کول کھلوتی گلاں کردی دِسدی۔ ’’پینڈا مکن والا نہیں اے راہوں دا پتہ نہیں اے کتھے جاندیاں نیں ...... منزل دا پتہ نہیں پر میں رُکنا نہیں‘‘ اوہ اپنے نال ہن گلاں دی

کرن لگ پیا۔ لشکر اوس توں بوہت دور نکل گیا پر اوہ اوہدے قدماں دے نشاناں اُپر اپنے قدم رکھدا اوہدے مگر مگر ٹُردا رہیا۔

احمد شاہے دا لشکر اوس ویلے اٹک دریا ٹپ رہیا سی دھاڑوی پنجاب تے پنجاب دے لوکاں نُوں موت ونڈدا تے اوہناں دا وسیب اجاڑ داہر شے نوں لہو، اجاڑے، جبر، قہر تے ظلم دی کالی رات وِچ بوڑ دلٹ دا مال نال لیندا قندھار پرت گیا۔

بھکھا تسا اوہ ٹُرنوں رہ گیا۔ کنیں کنیں میلاں تک کوئی ابادی تے بندہ نہ دِسد اوہنوں کھان لئی کنیں کنیں دن کُجھ نصیب نہ ہوندا۔ منگنا پِنا اوہدا پیشہ نہیں سی کسے اگے ہتھ وی نہ کرسکیا...... اوڑک بھکھ، تھکیڑے، کمزوری ہتھوں اوہدے ہوش حواس جواب دے گئے۔ اوہدے جُثّے وِچوں طاقت جاندی رہی اوہدیاں اکھاں اگے ہنیرا اون لگ پیا تے اوہ ٹُردا ٹُردا اک تھاں کھلو گیا اوہدے پیر اوہدا ساتھ چھڈ گئے۔ پیراں ہیٹھ زمین گھم رہی سی تے سر اُپر اسمان چکر کھاندا سی۔ اوہ بھوندا ہویا بیٹھاں لگا آیا تے اوہنوں اپنا کوئی ہوش نہ رہیا۔ اگانہہ اِک لماں ہنیرا سی، جتھے کُجھ نظر نہیں سی آ رہیا۔ اوہدا ہوش اوہدا ساتھ چھڈ گیا تے دھاڑوی لشکر دے قدماں وِچوں اٹھن والی دھوڑ وِچ رُلیا پیا راہ دے وِچکار بے سار، بے سُدھ پیا سی۔

(24)

سُرمہ نیناں دی دھار وِچ پھب رہیا چڑھیا ہند تے کٹک پنجاب دا جی
چلو لیلتہ القدر دی کرو زیارت، وارث شاہ ایہہ کم ثواب دا جی

ہنیرا ہون لگا تے دِیوے بلن تائیں اتھے خموشی رہی۔ نماشاں ہو چکیاں سن۔ اون والے اپنیاں اپنیاں تھاواں اُتے بہہ گئے۔ دِیویاں تے مشالاں دی رُشنائی وِچ ایہہ محفل سجی۔ مجلس وِچ لوکاں دی گنتری ودھ رہی سی۔ سارے ساہمنے بیٹھے اوس درویش وَل دھیانی سن تے اوس چہرے اُپروں جیہدے اُتے نور وَرس رہیا سی کسے دی نگاہ ہٹ نہیں سی رہی۔ اوہنے بولنا شروع کیتا تے بھاری اواز آل دوالے دا سناٹا توڑدی محفل وِچ گونجی۔

''جیہڑیاں لین اڈاریاں نال بازاں اوہ بلبلاں تھک مرندیاں نیں
اوہناں ہرنیاں دی عُمر ہو چکی، پانی شیر دی جوہ، جو پیندیاں نیں''

پڑھن والے نے پڑھیا سُنن والیاں نے سُنیا تے اُتھے بڑی دیر تائیں واہ واہ ہوندی رہی۔ ایہا بیت سنان والے نوں کئیں واری وت پڑھنا پیا۔ مجلس کُجھ اوہنوں ساہ لین دتا تے اوہنے اپنے ہتھ وِچ پھڑی کتاب دا اگلا ورقا پھولیا۔

''ہیر آکھدی جوگیا جھوٹھ بولیں کون رُٹھڑے یار ملاوَندا ای
ایسا کوئی نہ ملیا میں ڈھونڈ تھکی جیہڑا گیاں نوں موڑ لیاوَندا ای''

اک واری فیر واہ واہ ہوئی واہ واہ کرن والے کُجھ مٹھے ہوئے تے پڑھن والے کتاب دا اگلا ورقہ پھولیا تے عرض کیتا۔

''لڑیئے آپ بروبری بھاگ بھریئے سونا پکڑ یتیم نوں تاڑنا کیہ''

''ذکر ہیر دا ہوندا پیا اے وِچ ایہہ بھاگ بھری کتھوں آئی ......'' سُنان والا چپ ہویا تے

اگوں کسے نے سوال کیتا۔

سُنان والا چُپ رہیا جدوں کجھ رولا گھٹیا تے وت عرض گزار ہویا۔

''ٹلے جا کے جوگی نُوں ہتھ جوڑے، سانوں اپنا کرو فقیر سائیں
تیرے درس دیدار دے ویکھنے نُوں آیاں دیس پردیس نُوں چیر سائیں''

''ٹِلہ جوگیاں کون چڑھیا رانجھایاں وت آپیں وارث شاہ؟'' لوک سوال پُچھ رہے سن۔

اگوں خموشی۔ اگلا ورقہ پھولیا تے عرض کیتا۔

''وارث شاہ نُوں سک دیدار دی سی جویں ہیر نُوں بھٹکن بار دی سی''

''وارثا تینوں کیہدے دیدار دی سک آہی...... کھوہ تے گھڑا بھرن بھاگ بھری اوندی آہی یاں ہیر...... دس کھاں ذرا......؟'' دوجا سوال پُچھیا۔

اگوں وت کوئی جواب ناہی۔ کُجھ چر خموشی رہی مگروں عرض کیتا۔

''ہیر روح تے چاک قلبوت جانو بالناتھ ایہہ پیر بنایا اے''

''روح قلبوت دا کیہ رولا اے؟'' سوال مکن وچ نہیں سن آ رہے۔

''اصل رولا ایہا اے...... باقی سارا کھیڈ تماشا اے۔'' بس اگوں اسے اک سوال دا جواب آیا۔

وت اِک لمی چُپ۔ مگروں عرض کیتا۔

عدل بناں سردار ہے رکھ اپھل رن گدھی ہے جو وفادار نہیں
وارث رن، فقیر، تلوار، گھوڑا چارے تھوک ایہہ کسے دے یار ناہیں

سُنن والیاں ساہ کھچ لئے۔ ایس واری اگوں کوئی سوال ہویا نہ کسے جواب منگیا۔

گیا تقدیر دے نال نجھ ٹُھوٹھا لے جا ساتھوں قیمت مٹدی وے
تقدیر اللہ دی نُوں کون موڑے تقدیر پہاڑ پلٹ دی اے

''سبحان اللہ...... سبحان اللہ۔''

عرض کیتا:

''اک پل دی وارثا کھیڈ دُنیا...... رب بے وارث کر ماردا ای''

اگوں اِک لمی خموشی فیر کوئی نہیں سی بولیا۔ وارثاں والے وی تے بے وارثے وی دوویں ناویاں نُوں چُپ لگ گئی:

متھے آن لگن جیہڑے بھور عاشق نکل جان تلوار دی دھار وچوں

عشق بولدا نڈھی دے تھاؤں تھائیں راگ نکلے زیل دی تار وچوں
قزل باش جلاد اسوار خونی نکل دوڑیا اُرد بازار وچوں
وارث شاہ جاں نیناں دا داؤ لگے کوئی بچے نہ جوئے دی ہار وچوں

مہان کوی اپنے یاراں دی مجلس وچ بیٹھا اپنا نواں کلام پڑھدا آہی۔ اوہناں دے سوال سندا اگوں سوچدا تے مسکراؤندا کدی چُپ رہندا تے کدی جواب دے لیندا۔ اج پہلی واری اوہنے اپنی لکھی ہیر دے کُجھ حصے اپنے بیلیاں نُوں پڑھ کے سنائے۔ ملکہ ہانس دے اوس دارے اُتے بوڑھ دے رکھ ہیٹھ دو پہر ڈھلن مگروں بُھنجے چَتھل ماری بیٹھے اوہدے عالم فاضل بیلی تے شاگرد ساہ کھچ کے اوہدے ساہمنے بیٹھے اوہدا اِک اِک لفظ ڈاڈھے دھیان نال سُندے رہے۔ اوہ جدوں وی اوس کتاب دا وِچوں اِک ادھ صفحہ پڑھ کے اوہناں نُوں حرانگیاں دے سمندر وِچ ڈوبے دیندا اگلا ورقہ پھرولدا تے مجلسوں کوئی نہ کوئی اوازا اوندی۔

''وارثا...... ذرا پچھلا ورقہ اِک واری وت پرتیں'' اوہ ورقہ پچھانہہ پرت دیندا پڑھن لگدا تے مجلس وِچوں وت کوئی اواز اٹھیندی۔

''پہلا...... پہلا...... نہیں...... نہیں...... ایہا...... نہیں۔ دوجا آہی...... نہیں...... پچھلا...... ہلا وت ایہا پڑھ'' سُنن والیاں اگے جیہڑا بیت پڑھیا جاندا اوہ اوہدے اُپر ای اَٹک جاندے۔

روشن، ذہین، چمکدیاں تے سوچدیاں اکھاں والا وارث شاہ مسکراؤندا ساہمنے بیٹھے اپنے یاراں دے سوال سندا تے فیر جیہڑا ورقہ ساہمنے اوندا اتھائیوں کُجھ پڑھ چھوڑیندا۔ پڑھن سُنن دا ایہہ سلسلا نماشاں تائیں چلدا رہیا۔

نِکا ایس علاقے وِچ گھوڑے مُل لیندا اج آل دوالے دے پنڈاں وِچوں پھیرا مریندا اپنے گھوڑیاں نال ملکہ ہانس وِچ وڑیا تے پتہ لگا اج پیر وارث شاہ اپنی لکھی ہیر سُنا رہیا اے تے پنڈ وِچ اج کوئی کم کوئی وپار نہیں ہوندا پیا ساری خلقت اوہنوں سُنن گئی اے۔ اوہدی ہیر دیاں دھماں ہولی ہولی پُورے پنجاب وِچ اپڑ رہیاں سن۔ نِکا اپنے گھوڑے اِک واڑے وِچ شاہو مصلی دی نگرانی ہیٹھ چھڈدا آپ وی اودھر دوڑ پیا۔ اوس مجلس وِچ بیٹھے وارث شاہ دی زبانی پہلی واری ہیر سُنن والے لوکاں وِچ نِکا وی رلتی آہی۔

مجلس مُکی تے اوہ سارے وارث شاہ اگے نیویں ہو کے ہتھ ملاؤندے اوہدے گوڈیاں تے پیراں نُوں ہتھ لاؤندے اوہنوں ملدے اوہدے کولوں اجازت لیندے دارے توں اُٹھدے

گئے۔ کھانے دا ویلا سی۔ وارث شاہ دے کُجھ بیلی پچھے بیٹھے رہے دریاں اُتے کھانا لگ رہیا سی۔

''مجلس وِچ کوئی پراوہنا وی ہے'' وارث شاہ نے پچھیا: ''جی شاہ سائیں اک ہے''

''شام پُور دا زمیندار نیکا اے جی...... گھوڑیاں دا وپاری''

وارث شاہ سر چا کے اِک واری نیکے ول ویکھیا۔ اوہ ہسدیاں اکھاں والا مہان شاعر ویلے نُوں اپنے کلام راہیں کیل تے گُنج چُکیا سی۔

''نیکیا جھلدا کیہڑی گل توں پیاں...... ایدھر آ تے اساڈے نال بہہ کے روٹی کھا'' وارث شاہ کُردا آیا تے اوہنوں ہتھ پھڑ کے اپنے نال لیا کے بٹھالیا۔

''پہلاں پراوہنا تے مگروں کوئی ہور'' وارث شاہ نے کول پئے جگ وِچوں پانی دا کٹورا بھر کے اوہدے اگے کر دتا۔

نیکا پُورا کٹورا پانی دا پی گیا۔

''ہور پیسیں'' پانی پوان والے نے پُچھیا۔

''جی'' نیکا ساہ لئے بنا پانی دا دوجا کٹورا وی چھک گیا۔

''ہور......''

''نہیں جی...... بس...... مہر'' نیکا بڑی دیر دا اپنی تریہہ ڈک کے بیٹھا آہی۔

اوہ سارے گلاں کردے رہے۔ پانی پوان والا اوہناں وِچکار چُپ بیٹھا سرنوا کے اوہناں دیاں گلاں سُندا رہیا۔ اوہ اِک پکی عُمر دا بندہ سی۔ بس کدی کدی اوہ گلاں کرن والیاں ول نظر ماردا۔ فیر اوہدا ذہن کیہناں سوچاں ول پرت جاندا۔

اوہدے اگے کھانا لیا کے رکھیا گیا تے اوہدے نال دارے اُتے بیٹھے کئیں بندیاں رل کے کھانا کھاہدا۔ اوہناں وِچ وارث ساہ وی رلیا۔ نیکے نے کھانا کھاندیاں اوہدے ول اِک واری تکیا جدوں اوہدا دھیان اوہدے ول نہیں سی۔ اوہ عام بندیاں نالوں کُجھ وکھرا جاپدا سی۔ 'کیوں' ایس گل دا وہدے کول کوئی جواب نہیں سی۔ نیکا کھانا کھاندا اوہدے بارے ای سوچدا رہیا۔ اوہدے چہرے اُتے سبھ توں ودھ اپنے ول بندے دا دھیان کھچن والیاں اوہدیاں روشن، ذہین تے چمکدار مسکراؤندیاں اکھاں سن۔

سر اُتے چٹی پگ بنھی، جیہدے وِچوں اوہدے چھتے اوہدے مونڈھیاں تک لمکدے لہراندے سن۔ گل وِچ چٹا جھگا پایا تے مجھ چٹا تہمد بنھیا سی۔ پیر وِچ کالے چم دی سادی جیہی پر صاف جتی۔ اوہدے کپڑے بے داغ تے سفید چٹے۔ اوہدی شخصیت وِچ کوئی اجیہی گل سی جو

اوہنوں تک کے بندہ جویں آپیں ادب تہذیب دے دارے وچ کھلو جاندا۔ خورے ایہا گل سی جیہڑی اوہنوں دوجیاں بندیاں کولوں نویکلا بناؤندی۔ یاں فیر کوئی ہور گل نیکا سمجھ نہ سکیا چپ کر کے کھانا کھاندا رہیا۔ وارث شاہ ہولی ہولی نکیاں نکیاں برکیاں لیندا روٹی کھا رہیا سی۔ اوہنے ہتھ اودوں کھچیا جدوں اوہنوں تسلی ہوگئی کہ اوہدے پراؤہنے نے ہن کھانا کھانا بند کر دتا اے۔ اوہ سارے اٹھے واری واری وارے دی نکر وچ کھوہی اُتے ہتھ دھوتے تے پرت کے آ کے اپنیاں منجیاں اُتے بہہ گئے۔ پڑھن پڑھان والی مجلس مک چکی شاہ سائیں اُٹھیا تے نالے مجلس وی اُجڑ گئی۔

''وارث شاہ...... سائیں تہانوں ملن دی بڑی رِیجھ آہی ...... میری قسمت چنگی آہی جو تہاڈے دیدار وی ہو گئے۔'' نیکا شاہ سائیں نُوں ملدیاں اوہناں دے گوڈیاں نُوں ہتھ لایا۔ تے سجا ہتھ اپنے ہتھ وچ لے کے چمیا تے سر متھے نُوں لایا۔''میں بابا بُلھے شاہ نُوں مل چکیاں اج تہانوں ملن دی خواہش وی پُوری ہوئی''

لوک اُٹھ کے گھروں گھریں جان لگے۔ نیکے رات دارے اُتے گزاری۔ اگلی سویر اوہنے پنڈ تے آل دوالے دے ڈیریاں اُتے پھر کے تن چار گھوڑے خریدے تے پنڈ پرتن توں پہلاں ٹُرن لگیاں اوہنے شاہ سائیں نُوں ملن دا سوچیا تے مسیت نال اوہناں دے حجرے دا بُوہا جا کھڑکایا۔

''لنگھ آؤ''اندروں اواز آئی۔

اندر وڑیا تے کمرہ ویکھ کے حران ہویا۔

اوتھے کمرے وچ فرش توں لے کے چھت تک اِک کندھ توں لے کے دوجی کندھ تک کتاباں جُڑیاں سن۔ فارسی تے عربی دیاں کتاباں۔ اوہنے اپنی حیاتی وچ یاں لہور وچ کتاباں دی اِک دُکان اُتے ایناں کتاباں ویکھیاں سن یاں فیر اج ایتھے دوجی واری ویکھیاں۔ اوہ جنی دیر اوتھے بیٹھا رہیا شاہ سائیں اِک کتاب گوڈے اُتے رکھ کے اوہدے اُتے ورقہ رکھ کے اپنے قلم نال کُجھ لکھدے رہے۔ کِتے واری قلم دی شاہی مکی تے کِتے واری کاغذ...... پر اوہناں دا ہتھ نہ رُکیا...... اوہ لکھیا کاغذ اِک منے رکھ کے فیرنواں لکھنا شروع کر دیندے۔ اوہنے اندازہ لایا کہ شاہ سائیں گھٹ بولدے نیں گھٹ سوندے نیں تے گھٹ کھاندے نیں ودھ ٹُردے پھردے تے ودھ پڑھدے تے ودھ لکھدے نیں۔ کُجھ دیر مگروں لکھنا بند کر کے اوہدے ول دھیانی ہوئے۔ تے اُٹھ کھلوتے تے اوہنوں باہر بُوہے تک چھڈن آئے...... جدوں نیکا اوہناں نال ہتھ ملاون لگا

تے آکھن لگے۔ ''اپنی امانت لیندا جا اک سیت لئی ایتھے ای کھلو'' شاہ سائیں حجرے اندر گئے پرتے تے اوہناں دے ہتھ وچ نیکے دی تلوار سی۔ ''سورما اپنے ہتھیاراں نوں تیار رکھدا اے اوہناں دا راکھی کردا اے تے نویں نویں ہتھیار وی ازماؤندا رہندا اے'' اوہناں منگلے دی تلوار اوہدے ہتھ وچ پھڑا دتی، جیہڑی اوہ کھانے دے ویلے دارے اُتے ای وِساریا۔

اوہنے اپنے میزبان کولوں اجازت منگی تے شاہ سائیں اوہنوں چھڈن پنڈوں باہر تک آئے۔ اوہدے گھوڑے دی واگ نپ کے اوہدے نال نال ٹُردے اوہدے نال پنجاب وچ لوکاں نال واپردی بارے اپنی نرم اواز وچ گلاں کردے تے سوال پچھدے رہے۔ کہ کد کدائی چلدیاں چلدیاں اچانک کائی شے اوہناں دا دھیان اپنے ول کھچ لیندی تے اوتھے کھلو کے اوہنوں ویکھدے جدوں اوس شے بارے ذہن بن جاندا تے اگانہہ ٹُردے رہندے۔ کولوں لنگھن والیاں دے سلام دا جواب مسکرا کے دیندے۔

اٹھارویں صدی پنجاب تے پنجاب دے لوکاں دے خلاف دہشت گردی دی صدی سی۔ اک قیامت نالوں گھٹ نہیں سی۔ مراہٹیاں، مغلاں، سکھاں، افغانیاں وچکار چلدی پنجاب دے قبضے دی ایس جنگ نے پنجاب نوں صدیاں پچھاں دھک دتا۔ پنجاب دا عظیم صوفی شاعر وارث شاہ اوس ویلے دا گواہ سی۔

ایس اُجڑے پنجاب دے شہراں تے پنڈاں وچوں اک اُجڑیا پنڈ نیکے دا شام پُوروی سی۔ پنڈ اجڑیا پیا سی۔ نیکا ہمت ہاری بیٹھا سی۔ سارے پنڈ دا ایہا حال سی اوس دیہاڑے اوہ چوک وچ اپنے گھر دی کندھ نال سڑے بلے کھلوتے چوک نوں ویکھدا سی۔ کسے نے اچانک پچھوں آ کے اوہدے موڈھے اُتے ہتھ رکھ دتا۔

''نیکیا آ رل کے اپنا گھر اُساریئے۔ ڈھان والے ڈھاندے نیں پان والے پاندے نیں۔'' نیکے سِر چا کے ویکھیا۔ ایہہ وارث شاہ سی۔

نیکے دیاں اکھاں اگے اچانک منظر بدلیا اوہنے تکیا کہ وارث شاہ اک سورمے دے روپ وچ قندھاروں اون والے حملہ آور تے دھاڑوی لشکر نال جنگ لڑ رہیا اے۔ فیر منظر بدلیا۔ اوہنے ویکھیا اِک پنڈوں لوک اپنیاں پیاریاں نوں لبھدے سن۔ وارث شاہ دی اواز اوہدے کناں وچ آئی۔ ہر پاسے گُڑیاں دیاں لاشاں پئیاں سن کجھ کھوواں وچ بُڈ مریاں باقی دیاں نوں لشکری چا کے لے گئے۔ وارث شاہ گواچے لوکاں نوں لبھدا تے اِک دُوجے نال ملاؤندا پھردا سی۔

مُڑ منظر بدلیا تے اوس ویکھیا۔ اوہنوں تھاں تھاں بلدے پنجاب وچ ہر پنڈ وچ ہر شہر وچ

وارث شاہ وِسدا۔ اوہ اجڑیاں وستیاں ڈیریاں، شہراں جتھے اگ لگی ہوندی۔ وارث شاہ اوتھے وی موجود ہوندا۔ ہُن باہری حملہ آواراں نوں اجاڑا کردا تکدا تے وارث شاہ تلوار چُکدا اوہناں نال لڑدا وِسدا' قزلباش، جلاد، اسوار خونی، نکل دوڑیا ارد بازار وِچوں' فیر اوہنوں وارث شاہ کھنڈر بنے لہور وِچ دِسیا۔ دِلی دروازے دے اندر چوک رنگ محلوں جتھے گلیاں وِچ پھردا اوہ پھٹڑ ہویاں نوں پانی پواندا پھردا سی تے اوہدی زبان اُتے اک ای گل بار بار اوندی۔

فوجاں شاہ دیاں وارثا مار متھرا مُڑ فیر لہور نوں دھائیاں نی

وارث شاہ زخمیاں نوں ڈھونڈدا اک حکیم وانگ اوہناں دی مرہم پٹی کردا تے اوہنے ویکھیا وارث شاہ لوکاں نال رل کے اوہناں دے گھر بنوا رہیا اے مٹی گارا بنا رہیا سی تے باٹیاں سر اُتے رکھ کے لوکاں دے گھراں دیاں کندھاں پوا رہیا اے۔ جدوں سارے پنجاب اُتے باہری حملہ آور دھاڑوی فوجاں دا قبضہ ہو گیا تے اوہنوں دِسیا کہ وارث شاہ اپنے چولے دا گلماں پاڑی ننگے پیریں پنجاب دی گلی گلی شہر شہر وچ وین پاؤندا دِسیا۔

حُکم ہور دا ہور اج ہو گیا اج ملی پنجاب قندھاریاں نوں
سیہ فام مہاراجیاں ہندیاں تھیں لیا راج افغانیاں درانیاں نیں
ہُن بدل وی وسدے ہو تیویں، دُھماں قہر دیاں دیس تے گھلیاں نیں

اِک تھاں اوہنے ویکھیا کہ بہت سارے لوکاں نوں احمد شاہ نے گرفتا رکیتا ہویا سی۔ اوہناں وِچ ہندو سکھ مسلمان سبھے سن۔ وارث شاہ اوس میدان وِچ امیر لشکر اگے سینہ تان کے کھلوتا سی تے اوہنے اپنی گل کیتی...... ایہہ امیر لشکر احمد شاہ ابدالی سی۔

''احمد شاہ ...... توں انصاف کر...... ایہناں لوکاں دی جان بخش دے ایہہ سارے معصوم نیں'' وارث شاہ نے غلامی تے وِکن لئی قندھار جاندے سنگلاں تے رسیاں نال بنھے کھلوتے ان گنت بالاں، زنانیاں تے گبھروآں ول اشارہ کردیاں اوہناں نوں چھڈن لئی آکھیا۔

''وارث شاہ توں ایہناں وِچوں ہندو تے مسلمان وکھرے کر دے ...... تے میں مسلماناں دی جان بخش دینداں'' احمد شاہ ابدالی اوہدے ول تک کے اپنی لہو نال لبڑی تلوار وا وِچ لہراندیاں زہریلا ہاسا ہسیا۔

''ایہہ سارے بندے رب سچے دے نیں میں ایہناں وِچ فرق کر کے اپنے رب نوں کویں رنج کراں۔'' وارث شاہ اگوں جواب دتا۔

''تسیں پنجاب دے مسلمان ہندواں دی اولاد اوہ ...... اوہناں دے نال ہو کے اپنے مسلمان بھراواں دے خلاف لڑدے اوہ'' ابدالی دے مُونہوں جھگ وگ رہی سی۔ ''وارث شاہ مینوں پتہ اے تُوں وی قندھاروں اوٗن والے اپنے مسلمان بھراواں دے خلاف لڑیا سیں۔''

''میں پنجاب دے لوکاں دے قاتلاں تے پنجاب نُوں لٹن والے دھاڑویاں نُوں اپنے بھرا کویں آکھاں ...... پنجاب ساریاں دا سانجھا دیس رب نے بنایا توں نہیں ...... جے فیر وی دھاڑویاں، حملہ آوراں دے خلاف سانجھے نہ لڑیئے تے ہور کیہ کریئے'' وارث شاہ غضب ناک کھلوتا سی۔ ''دھاڑویاں، دہشت گرداں تے جابراں دے خلاف جہاد کرنا میرے رب دا حکم اے''

''ایہناں گرفتار ہویاں وِچوں ساریاں جواناں دے سر وڈھ دیو تے باقی دیاں نُوں قندھار لے چلو'' امیر لشکر نے حکم دتا۔

وارث شاہ دور کھلوتا ایہہ ظلم ہوندا بے وس کھلوتا ویکھدا۔

صدی بارہویں تسیں عدل بھالو

ایتھے عادلاں دا کوئی دور ناہیں

اوہنے ویکھیا وارث شاہ مرن والیاں دیاں آخری رسماں کرن لئی اوہناں دیاں لاشاں وکھوں وکھ کر رہیا سی۔ مسلماناں دیاں لاشاں اگے رکھ کے اوہناں دا جنازہ پڑھا رہیا سی تے ہندوواں دیاں لاشاں لئی چتاواں تیار کر کے اوہناں دا سنسکار کر رہیا سی۔ فیر اوہنے ویکھیا وارث شاہ اِک پِنڈ وِچ لوکاں نال گارے دیاں تگاریاں سر اُتے رکھ کے ابدالی ہتھوں اجڑن والا اپنا پِنڈ اسار دے لوکاں نال لگ کے اوہناں دے کوٹھے بنوا رہیا۔ نیکے نے گوہ نال تکیا تے ایہہ اوہدا اپنا پِنڈ سی وارث شاہ شام پُور دے ملبے سڑے کھلوتے چوک وِچ پِنڈ دے لوکاں نال رل کے دارے دی کندھ اسار رہیا سی۔ نیکے ویکھیا کہ اوہ دارے اُتے بیٹھا ہیر وارث شاہ نال اپنی ملاقات دا حال اپنے لوکاں نُوں سُنیندیاں آکھدا۔

''جیہڑا وسیب ریتاں، پریتاں، پرواراں، چھاواں، بھراواں، باہواں، سنگاں ساںجھاں بنا ساہ نہیں لے سکدا ہیر دے بول کنیں پیندیاں ای اوہ وسیب ہمیش لئی اوہدے سحر وِچ کیلیا گیا تے نالے سُنن والے اوہدے وسنیک وی۔ لوکاں دے کناں وِچ ایہہ لفظ پئے تاں اوہناں دامن کھچ کے اوہناں نُوں وی وارث شاہ دی مجلس وِچ لے آئے۔ ویلا ٹھہر گیا ہیر سنان والا تھکیا تے نہ سُنن والے...... سنان والے دی کدی رجھ لتھی تے نا سُنن والے دی کدی سدھر لتھی...... بس کوئی ویلا اَج دا ای سنید ہوندا اے...... ایہہ روح تے قلبوت دا مالا آہی...... اَج ہیر وارث شاہ

پنجاب دی روح بن کے ایس دھرتی اُپر ہمیش لئی اپنا پرچھاواں کھت لیا۔ شالا ہمیشہ جیوندا رہے جنڈیالہ شیر خان دا پیر وارث شاہ جیہدے لکھے اکھراں ہتھوں جیوندے جاگدے پنجاب دی رہتل، وسیب تے سیانف دا اوہ سورج چڑھیا جیہڑا کدی نہیں ڈبنا۔'' نیکا جدوں تائیں جیوندا رہیا جتھے باہندا اوتھے اپنے خواب والی ایہا گل کریندا رہیا۔

پنجاب اُپر اپنے آخری حملے وچ وی جدوں سکھاں نال احمد شاہ نُوں جنگ وچ کامیابی دی کائی امید نہ رہ گئی تاں لے سکھاں اوہدے نال کسے وی قسم دی حکومتی ساجھے دار تے اوہدی فوج وچ رلن توں نکار کر دتا تے احمد شاہ ابدالی آخری واری پنجاب دے پنڈاں تھاواں نُوں اگ لاندا لوکائی دا قتلام کردا قندھار پرت گیا۔ نیکا پھٹڑ ہویا راہ وچ پیا سی تے اِک بندہ اوہدی مرہم پٹی کر رہیا سی۔ جدوں نیکے نُوں کُجھ ہوش آیا تے اوہ اُٹھ بیٹھا۔

''نیکیا ہُن تُوں ٹھیک ایں تے ٹُر سکداں'' اوہنے اپنے محسن ول تکیا۔ نیکے دی اکھ اچانک کھلی اوہ اِک گُردوارے دے اگے کانیاں دی چھت والے ڈھارے بیٹھا پیا سی۔

☆☆☆☆☆

(25)

احمد شاہ ابدلی اِک دھاڑوی سی۔ اوہ لُٹ مار تے قتلام کر کے قندھار دوڑ جاندا پچھے اوہدے کرتوتاں دی سزا بھگتن لئی پنجاب دے مسلمان رہ جاندے جیہناں نُوں سِکھ تے ہندو اوہناں دا بھائی وال سمجھ کے اپنے انتقام تے نفرت دا نشانا بناؤندے۔ اوہدے جاندیاں ای سِکھ اُٹھ کھلوندے پُورے پنجاب وِچ اگ لا دیندے تے افغانیاں تے اوہناں دے حمایتیاں اُپر چھاپہ مار حملے شروع کر دیندے۔ احمد شاہ ہتھوں ہرمندر صاحب نُوں تباہ کرن دا بدلا سکھ مسلماناں دیاں مسیتاں تے مزاراں نُوں ڈھا کے تے تباہ کر کے لیندے...... پنجاب وِچ ابدالیاں نُوں میر منو، آدینہ بیگ تے جسا سنگھ آہلووالیاں نال واہ پیا۔ کُپ کول احمد شاہ ابدالی نال جنگ وِچ پنجھی ہزار سِکھ مارے گئے۔ احمد شاہ نے ہرمندر صاحب نُوں بارود بھر کے اڈا دتا تے مقدس تلاں نُوں مریاں گاواں دے کرنگیاں نال بھروا دتا۔ اوہنے سِکھاں نُوں صفحہ ہستی توں مٹون لئی پنجاہ ہزار لشکری لے کے سِکھاں اُتے حملہ کرن دا فیصلہ کیتا جدوں اوہ لہور وِچ سی پر سِکھ بڑی دلیری نال لڑے۔ افغانیاں نُوں اندازہ ہو گیا ایہہ مرہٹے نہیں سن، افغانیاں نُوں پہلی واری خالص پنجابی فوج نے جنگ وِچ مُونہہ توڑ جواب دتا۔ جسا سنگھ آہلو والیہ پنجاب وِچ افغانیاں دے مقابلے لئی اُٹھ کھلوتا۔ اوہنے خالصہ فوج تیار کیتی تے دولت مند سرہند اُپر حملہ کر دتا جیہدی فتح مگروں اوہنوں مالِ غنیمت دے طور تے آکھیا جاندا اے نو لکھ روپیا ہتھ لگا جیہڑا سارا اوہنے ہرمندر صاحب دی نویں سریوں اساری لئی دان کر دتا۔ لہور دے نیڑے آہلو پنڈ وِچ جمن والا جسا سنگھ جھوں نکیاں ہوندیاں توں گرو گوبند سنگھ دی بیوہ ماتا سندری نے پالیا جیہدے اپنے چار پُتر شہید ہو چکے سن نے اوہنوں اپنے پُتراں وانگ پالیا۔ اوہنے سکھی علماں دے نال نال اردو تے فارسی وی سِکھی۔ اوہ اپنے ویلے دا سبھ توں ودھ پڑھیا لکھیا پنجابی سی۔ اوہنے گرو گوبند سنگھ دا مشن توڑ چاڑھن دی نیت

بنھ لئی ماتا سندری نے اوہنوں گرو دی تلوار، ڈھال، کمان تے تیر دتے۔ مغلاں، مرہٹیاں تے افغانیاں دے ستائے تے برباد کیتے سکھ زخمی کالجے لئی پھردے سن۔ سکھ پُرامن لوک سن۔ اوہناں دے ہتھ تلوار پھڑان والے تے اوہناں نُوں مسلماناں دے گل پوان والے مغل بادشاہاں افغان دھاڑوی لشکراں دے کرتوت سن۔ جو راجے مہاراجے اپنے راجواڑیاں وچ اپنی رعیت نال کردے نیں اوہناں اوس توں وی بدتر سلوک سکھاں نال کیتا۔ جیہنے اوندے ویلیاں وچ اٹک توں یمنا تک پنجاب نُوں نقصان اپڑایا۔ مغل سکھاں تے افغان نُوں جیندا رہن دا حق وی دین نُوں تیار نہیں سن۔ پر اوہ پرت پرت کے زندہ رہن لئی اُٹھ کھلوندے تے مغلاں تے افغانیاں نال لڑدے رہے۔ پنجاب دے مسلمان ایس چکی وچ پسدے رہے۔ جسا سنگھ آہلو والیا نُوں دل فوجاں دا کمانڈر انچیف بنایا گیا۔ اوہ سکھاں دا مذہبی پیشوا وی بن گیا۔ اوہنے 1761 وچ لہور فتح کیتا اوہدے بادشاہ بنن دی پیش گوئی پوری ہو چکی سی۔ ابدالی پرتیا تے آہلو والیہ نے لہور خالی کر دتا، جدوں پنجاب وچ کال پیا۔ اوسے ویلے جسا سنگھ نے دلی اُتے چڑھائی کیتی شہزادہ مرزا شکوہ نُوں شکست دتی تے دلی تے تخت اُتے بیٹھا۔ پنجاب نُوں اپنیاں اصلی سرحداں تکان وچ جسا سنگھ آہلو والیا دا بڑا ہتھ سی۔ اوہدے دیہانت ویلے پنجابی فوج دی گنتری دو لکھ تک اپڑ چکی سی۔ جے او کجھ ہور چر جیوندا رہندا تے اوہنے ہندوستان نُوں جمنا توں پراںہہ دھک کے دیس پنجاب نُوں ازاد کرا لینا سی۔ ابدالی پیشہ ور دھاڑوی سی اوہنے کسے بدترین دشمن وانگ ای پنجاب اُپر نُوں حملے کر کے ایہنوں برباد کرن چ کوئی کسر نہ چھڈی۔ ایسے کارن احمد شاہ ابدالی پنجاب وچ نفرت تے حقارت دہشت، دھاڑو گیری تے قبضہ گیری دی علامت سی اوہ پنجاب دے شہراں، گراواں، ڈیریاں نُوں لُٹدا تے لوکائی دے جھگے بھندا۔ کرتوت کرن لگیاں ایہہ افغانی ہندو مسلمان تے سکھ کسے دی ماں بھین تے دھی نُوں نہیں سن بخشدے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ احمد شاہ ابدالی تے افغان لشکر نے پنجاب دے شہراں دلی تے لہور وچ پنجابی لوکائی دے خلاف اپنی بھکھی ننگی افغان سلطنت دا ڈھڈ بھرن لئی بھیانک جرماں، ناانصافیاں تے ظلماں دے مرتکب ہوئے۔ ایس گل وچ وی کوئی شک نہیں کہ سینٹرل ایشیا توں اون والے حملہ آواراں ایرانی تے افغانی دھاڑوی بادشاہواں دیاں سلطنتاں تے حکومتاں پنجاب دی لُٹ مار تے زندہ رہیاں۔

جدوں اوہ بھکھے ہوون لگدے تے سونے دی چڑی پنجاب دا شکار کرن ٹُر پیندے اٹک توں یمنا تک کھلریا زرخیز پنجاب۔ اوہناں دی بھکھ کڈھن لئی وڈی شکار گاہ سی۔ سینٹرل ایشیا تے غزنی، قابل، قندھار توں اون والے بھکھے ننگے دھاڑوی تے مہم جو صدیاں تک پنجاب اُتے

عذاب بن کے ورسدے رہے۔ ایہہ اسلام دی تبلیغ لئی اؤن والے لشکر نہیں سن، ایہہ جھگے بھن کرائے دے قاتل، دھاوڑی بد کردار، بد قماش، بدذات، متعصب تے گمراہ لوک سن جیہڑے اسلام دا چولا پا کے پنجاب نوں اگ، لہو تے غلامی دے سمندر وچ صدیاں تک بوڑدے رہے۔ ایہ مقامی لوکاں کولوں نفرت کردے سن۔ ہرمندر صاحب نوں بروود نال اڈاندیاں ابدالی زخمی ہویا اوہدی نک اُپر زخم آیا جیہدے وچ کیڑے پے گئے جیہدے کارن اوہدی گُجھ چرمگروں موت وی ہوئی جدوں پنجاب وچ سکھاں زور پکڑیا تے جیہڑے افغانی فوجی افسر پنجاب وِچ رہ گئے سن اوہ وی پنجاب چھڈ کے قابل نس گئے اج پنجاب نوں افغانی قبضے کولوں نجات ملی...... مغلاں تے مرہٹیاں نوں نادر شاہ تے احمد شاہ نے تباہ کر دتا تے سکھاں نے پنجاب وِچ افغانیاں نوں تباہ کر کے پنجاب وِچوں مارنسایا۔ اج پنجاب دی جان ایہناں حملہ آوراں، عذاباں تے دھاڑویاں کولوں چھٹی۔ ایسٹ انڈیا کمپنی احمد شاہ دی زندگی وِچ تے اوہدے مرن مگروں وی بڑا ویلا اوہدے خوف وِچ پھسی رہی۔ پنجاب دے دشمن مغلاں، مراہٹیاں، ایرانیاں تے افغانیاں نوں آپسی جنگاں تے دَلی دربار وچ مغلاں، ایرانیاں تے افغانیاں دیاں اندرلیاں لڑایاں نے ہندوستان وچ مغل سلطنت نوں تباہ کر دتا تے دھاڑویاں دی بقایاجات افغانیاں نوں سکھاں چھاپہ مار جنگاں نال تباہ کر کے اوہناں اُپر پنجاب دے دروازے ہمیش لئی بند کر دِتے۔ اج پنجاب دے چارے دشمن مغل، مراہٹے، افغانی تے ایسٹ انڈیا کمپنی ٹکانے لگے تے پنجاب ہندوستان دی غلامی وِچوں ازاد ہوون تے وکھرا سوچن تے جیون دی فکر کرن لگ پیا۔ پنجاب دے سیاسی معاشی تے فوجی معاملے بدل چکے تے اوتھے تبدیلی دیاں ہوواں گُھل پئیاں۔

☆☆☆☆☆

(26)

پتہ نہیں کدوں نیکے دی اکھ کھلی۔ اوہنے اکھاں کھولیاں تے اوہدی نگاہ ساہمنے گردوارے اُتے پئی جیہدے ساہمنے ویڑھے وِچ اوہ کانیاں دی چھت والے اِک ڈھارے تھلے دری اُپر لماں پیا سی۔ کسے ترس کھا کے اوہنوں گردوارے اپڑا دتا۔ اوہنے اتاں اُٹھن دی آہر کیتی پر فیر کمزوری ہتھوں اٹھیا نہ گیا۔

''میں کتھے واں۔'' اوہنے ہتھ بھنجے رکھ کے اٹھن دی کوشش کیتی۔

''توں ایس ویلے اٹک دریا دے لاگے اک پنڈ وِچ ایں'' اگوں جواب ملیا۔

''میں تے احمد شاہ دے لشکر مگر ساں'' اوہ اُٹھ بیٹھا۔

''دھاڑوی لشکر نوں اٹک ٹپیاں تے قندھار اپڑیاں کئیں دیہاڑے ہو گئے نیں'' جواب دینے والے نے لہندے ول سجے ہتھ نال اشارہ کیتا۔

''میں اِتھے کسراں اپڑیاں'' اوہدی اوزا کمزوری تے ادھا سوال اوہنے سجے ہتھ دے اشارے نال پچھیا۔

''اسیں تینوں اوس سڑک توں چا کے لیائے ساں توں دو دناں مگروں ہوش وِچ آیاں'' بندے نے اپنی کنڈ مگر چڑھدے ول دور اشارہ کیتا۔

اوہ اُٹھ کے جان لگا تے مگروں اوس سردار نے اواز دتی۔

''ایہہ اپنی تلوار لیندا جا'' بندہ اٹھ کھلوتا تے تلوار اوہدے اگے کر دتی۔

نیکا پرتیا اوہنے تلوار ہتھ وِچ پکڑ کے ویکھی ایہہ اوہا تلوار سی، جیہڑی اوہنوں وارث شاہ واپس کیتی۔ اوہ اگانہہ ٹُرن لگا تے اوہدا سر چکرایا تے اوہ بھوں کے اوتھے ای ڈگ پیا۔ سردار نے

اوہنوں چھیتی نال مگروں ٹیک دتی نہیں تے اوہدا سر پاٹ جاندا۔

تُسیں کون اوہ' اوہنے کُجھ دیر سنبھلن مگروں سوال پچھیا۔ اوہدی اواز وچ کمزوری دا احساس اوہنوں ہُن آپیں وی ہوگیا۔

''میں بھائی آں میرا ناں ٹیک سنگھ اے'' ٹیک سنگھ اپنی جان پچھان کرائی۔ تے بڑی گرمجوشی نال اوہدے نال ہتھ ملایا۔''تُوں ......''

''میرا ناں نیکا اے ...... شام پُورتوں واں'' نیکے گرمجوشی دا اظہار کرن دی کوشش کیتی پر اوہدے ہتھاں وچ جویں جان نہیں سی۔

''نیکیا تیری طبیعت اجے ٹھیک نہیں اک دو دیہاڑے اتھے ارام کر تے مگروں جتھے جانا ہووی ٹُر جائیں'' ٹیک سنگھ اوہنوں نرم لفظاں وچ اوہدی حالت ویکھ کے سمجھایا۔

نیکا پچھانہہ ہٹ کے بہہ گیا۔ اوہدے کولوں اٹھیا نہیں سی گیا۔

ٹیک سنگھ اوہنوں جواب دیندیاں اک پچھی وچ کُجھ پئی سبزی والی اک تھالی اتے دو روٹیاں نال پانی دا گلاس اگے رکھ دتیاں۔''پہلاں ایہہ پانی پی لے تے فیر کُجھ کھا پی لے توں کمزورے دا ماریاں ایں باقی گلاں فیر......''

اوہ کئیں دیہاڑے ایس گردوارے وچ ٹکیا رہیا۔ اوتھے اوہنوں تن ویلے دا کھانا لبھ جاندا گردوارے دا بھائی اوہدا چیتا رکھدا اُوندے جاندے سکھ ہتھ جوڑدے اوہنوں ست سری اکال تے سلام آکھدے تے اوہدے کولوں اوہدا حال پچھدے۔ اوہدی بھین تے شام پُور نال واپری کہانی سن دے تے اوہدے نال افسوس تے ہمدردی دا اظہار کردے پچھدے جے اوہنوں کسے شے دو لوڑ ہووے۔ اوہنوں کلا نہ ہوون دیندے۔ کوشش کردے اوہدی چِنتا کرن والا کوئی نہ کوئی بندہ اوہدے آل دوالے رہندا۔ پھٹاں دا علاج وی نالوں نال اک سکھ حکیم آ کے کردا رہیا۔ اوہدے زخم ہُن چھُٹ گئے سن۔ اوہ اپنے ذہن نال اک واری فیر سوچن دے قابل ہو پیا ئے اپنے پیراں اُتے اٹھ کے کھلو جاندا تے ٹُرن پھرن وی لگ پیا۔ صحت بہتر ہوئی تے ذہن جیہڑا اک تھاں توں اگانہہ پچھانہہ نہ ہوندا ہُن ہور گلاں وی سوچن لگ پیا۔ اوہنوں کُجھ نہیں سی وسریا۔ ذرا ذرا یاد سی جویں اوہدے دماغ وچ کسے نے بلدیاں سیکھاں ٹھوک دتیاں سن۔ اوہنوں یاد سی لشکر دا پچھا کردیاں اوہ جیہڑے شہر کولوں جیہڑے پنڈ کولوں لنگھدا اگے اوہنوں اگاں لگیاں وستیاں۔ لاشاں، سریاں، گرجھاں ہر پاسے وسدیاں نادر شاہ تے احمد شاہ دے ہتھوں پنجاب دے اک اک پنڈ اک اک شہر وچ لگی اگ ہتھوں سبھ کُجھ ای سڑ بل کے سواہ ہوگیا سی۔ اوہنوں اپنے پنڈ دا راہ ای

بھل گیا، اوہ کِدھرے گواچ جانا چاہوندا سی کِدھرے دُور جانا چاہوندا سی، اوہ پتہ نہیں کیوں اپنے آپ نُوں مجرم مجھن لگ پیا۔ اوہ کیوں نہ لشکریاں نال لڑدا مر پیا۔ عائشہ، سریندر کور، برکھا تے سرکھی نُوں لشکری کویں چا کے لے گئے۔ مجید اوہدی جان کیوں بچائی۔ ماں وڈی، بھرجائی، من پریت، پوجا تے پنڈ دیاں ہور پتہ نہیں کنیاں ای دھیاں بھیناں تے گبھرو بال سبھے کدھر گئے۔ اوس دیہاڑے وی ایہناں سوچاں اوہنوں جھلاّ کیتی رکھیا۔ جس پاسے اوہدا مُونہہ اوندا اوسے پاسے دوڑ لا دیندا فیر اوہ نسدا ای رہیا اپنے آپ کولوں ...... اباداں کولوں ...... شہراں کولوں بندیاں کولوں اوہناں دے پرچھاویاں کولوں ...... ہرشے کولوں ...... لاشاں کولوں ...... موت کولوں دُور...... خونی سواراں تے لشکریاں کولوں دور جیہڑے ہسدیاں وسدیاں وستیاں اُجاڑن والے دھاڑوتے دہشت گردسن، جس پنڈ وِچ اگی لگی ویکھدا اوہدے کولوں اپٹھے پاسے نس پیندا...... جتھوں لنگھدا اوہنوں اگ لگی دسدی ...... اوہنے کئیں واری لشکریاں نُوں کُڑیاں نُوں چک کے وِچ بازاراں وِچ ای ننگا کردے تے اوہناں نُوں بھکھے کتیاں وانگ کپڑے پاڑ کے چک وڈھدیاں ویکھیا۔ اٹھ دس لشکری گول دارہ بنا کے اِک دُوجے دے نال جڑ کے کنڈ کر کے اوہلا بنا کے کھلوندے تے اِک اندر کڑی نُوں ڈھا دیندا کُجھ چرمگروں جدوں سارے اوتھوں ٹُر جاندے تے کڑی دی ننگی لاش اپنے ای لہو وِچ ڈبی پئی ہوندی۔ ایہہ کسراں دے بندے سن۔

''تھو......'' اوہ تھک دیندا۔''اوہناں نُوں بندہ آکھنا بندے نُوں بزت کرن والی گل اے شیطان میں جانور...... درندے...... یاں اوہناں توں وی کوئی اُچی شئے''۔

جس پنڈ کولوں یاں شہر لنگھدا اوتھے اوہنوں اگ لگی دسدی لٹن والے لشکری جانور دِسدے اوتھے لشکری درندیاں دے اجڑ پہلاں توں لوکاں دیاں بوٹیاں وڈھ کپ تے کھا رہے ہوندے سن۔ اوہ کِدھرے تھک کے ڈگ پیندا کُجھ ہوش اوندا تے فیر اوتھوں اٹھ کے نس پیندا۔ اوہنوں انج نسدیاں نسدیاں کئیں ورھے بیت گئے۔ اوہدے وانگ پتہ نہیں کنے ای لوک سارے پنجاب وِچ اپنیاں قتل ہو جان والیاں پیاریاں تے دِھیاں بھیناں نُوں پاگلاں وانگ لبھدے ہر پاسے مارے مارے پھردے دِسدے۔ جدھر نکلدا فیر پرت کے ایسے پنڈ آ وڑدا اوہنوں ایس پنڈ وِچ رہندیاں کئی ورہے بیت گئے۔ ایہا سوچاں لئی اوہ گلی گلی پھردا رہندا یاں گردوارے دے برانڈے دی چھت ہیٹھاں بیٹھا آل دوالے کھلوتے کِکراں دیاں ٹاہنیاں گن دا رہندا۔ اوہنوں ایس پنڈ بارے پتہ لگا کہ ایس پنڈ وِچ ودھ اباد ی سکھاں دی سی اوہناں مگروں ہندو تے کُجھ گھر مسلماناں دے وی سن۔ اِک دیہاڑے اوہ ایہناں سوچاں وِچ گواچیا بیٹھا سی کہ ہر پاسے رولا

پے گیا پتہ لگا کہ ''ابدالی دے پتر جہانے نے اوس پنڈ اُپر حملہ کردتا اے''

''ایہہ حرام زادے کیہ کردے نیں کیوں سانوں سکھ دا ساہ نہیں لین دیندے'' نیکا اٹھ کھلوتا تے ہتھیار چا کے سکھاں نال ہو کے جہانے تے اوہدی فوج دے خلاف لڑیا۔ جہانے دی فوج سکھاں اگے نہ کھلوسکی تے اوہ فیر پرت کے لہور نس گیا۔ نیکا سکھاں دے اک جتھے وِچ رل گیا۔

اوہ پنجاب وِچ قندھاریاں دے خلاف ہر جنگ وِچ اگانہہ توں اگانہہ ہو کے سکھاں دے چھاپہ مار جتھیاں نال ہو کے لڑدا رہیا۔ لہور اُپر قبضہ کیتی بیٹھا جہانا تے اوہدے پٹھان سپاہی مار کھا کے ای اوتھوں نسے اوہنے سکھاں نُوں کسے فوج وانگ مورچا بند ہو کے ٹھک کے اِک دشمن فوج دے خلاف لڑدیاں پہلی واری ویکھیا تے اوہنوں ایس گل دی حرانگی ہوئی کہ سکھاں وِچ اِک مُڈھلی تبدیلی آ چکی سی تے اوہ پنجاب وِچ تھاں تھاں باہریاں، دھاڑویاں، مغلاں تے اوہناں دے ہتھ ٹوکیاں دی حاکمائی نُوں چیلنج کر رہے سن۔ نادر شاہ تے اوہناں نال حد ای کر دتی تے احمد شاہ ابدلی نے تے حد دی وی حد کر دِتی۔ سِکھ گھوڑیاں اُتے سوار حملہ آور ہوندے افغانیاں نُوں ماردے تے جنگلاں وِچ غیب ہو جاندے ایہہ چھاپہ مار جنگ پنجاب دے میداناں وِچ پنجاب اُپر حملہ آور ہون والے تے ایہنوں لٹن تے ایتھے اپنی سرکار تے قبضے دا خاب ویکھن والیاں لئی اِک عذاب بن گئی۔ سکھاں کولوں اوہ اَک پئے سن۔

ٹیک سنگھ اوہدا بیلی بن گیا۔ اوہ گھوڑے اُتے سواری کردیاں تے دشمن فوجاں دا قتلام کردا نیکے نُوں جنگ دے میدان وِچ لڑداتکدا تے حران ہوندا۔ ٹیک سنگھ دے آکھن تے نیکا سکھ گبھروواں نُوں گھوڑے اُتے سوار ہو کے تلوار چلاؤنا، برچھا مارنا، بندوق چلاؤنا تے گھیرے وِچ پھسن ویلے گھیرا توڑن دے جنگی وَل پھیر سکھاؤندا رہیا۔

اوہدے اندر دا دکھ اوہنوں اندروں اندر کھائی جاندا۔ اِک پل سُکھ دا ساہ نہ اؤندا۔ اوہ ہر ویلے اپنی بھین عائشہ،، سریندر کور، برکھا تے سرگھی بارے سوچدا رہندا پتہ نہیں اوہ ساریاں کتھے ہوسن تے کیہڑے حال وِچ ہوسن یاں افغانستان ایران، سمرقند، بخارا، ترکستان دے کیہڑے بازار وِچ نیلام ہو چکیاں ہوسن۔ اوہ سر پھڑ کے بہہ جاندا۔ اوہدے آل دوالے پھردے خالصے اوہنوں حوصلہ دیندے اپنے نال واپرے ظلماں دیاں گلاں سناؤندے اوہدے نال اپنا دُکھ سانجھا کرن دی کوشش کردے تے اوہنوں تسلیاں دیندیاں آکھدے:

''نیکیا...... اجڑن والا توں کلا نہیں ایں سانوں تک جیہڑے اپنے ای وطن وِچ ایہناں دھاڑویاں ہتھوں بے وطنے ہوئے پھردے ہاں''

اوہ ایس ویلے ایمن آباد وچ سن۔ اتھوں شام پور تک جان لئی اوہنے نراپچھاں ٹپنا سی پر اوہ اوس پاسے مُونہہ کرن نُوں تیار نہیں سی۔

''شام پور وچ میرا کیہ رہ گیا اے۔ میری ماں، بھرا، بھرجائی سارے مارے گئے بھین کڈھ کے لے گئے۔ ڈیرہ پنڈ، گھر کُجھ وی تے نہیں سی رہیا سبھ کُجھ فیر اک واری اپنیاں اکھاں نال تک کے میں اوتھے جا کے دوجا ساہ نہیں لے سکناں'' اپنیاں اکھاں دے ساہمنے لال چوک وچ قتل ہوون والے پنڈ دے اک اک گبھرو دی لاش اوہنوں پئی دسدی تے اوہ اک نویں سریوں افغانیاں دے خلاف جنگ کرن لئی اٹھ کھلوندا۔ اک دیہاڑے اوہ اُک کے ایمن آباد وچوں وی نس پیا۔ انج جویں اوہدے مگر موت لگ گئی اے۔ پتہ نہیں اوہ کدوں تک نسدا رہیا نسدا تھکیا تے بے ہوش ہو کے بھوندا بھنجے لگا آیا۔ پتہ نہیں کدوں تک بے ہوش رہیا۔

جدوں اوہنوں ہوش آیا تے اوہ اِک رکھ دی چھاں ہیٹھاں پیا سی۔ اوہنے اکھ کھولی تے اوہدے آل دوالے ہر پاسے خالصے ہتھیار بند کھلوتے سن۔ اک ویہہ ورھے دا گبھرو جیہڑا خالصیاں دے جنگی بانے وچ سی اوہدے سرہانے پانی دا کٹورا ہتھ وچ پکڑ کے پتھلا مار کے بیٹھا سی۔ اوہنے اوہدے سر ہیٹھ کھبا ہتھ دے کے اوہنوں ہوش وچ اوندا تک کے اُپر اٹھایا تے پانی والا کٹورا اوہدے مونہہ نُوں لا دتا۔ نیکا ساہ لئے بنا ای پانی دا کٹورا چھک گیا۔

''ہور پیسیں''

اوہنے ہاں وچ سر ہلایا تے اوہنے نال نال کھلوتے ماشکی نُوں اشارہ کیتا ماشکی مشک دا مُونہہ کھول کے پانی دا کٹورا بھر کے اوس گبھرو نُوں دتا پانی دا دوجا کٹورا پی کے اوہدی جان وچ جان آئی۔

''روٹی دا ویلا ہو گیا اے کُجھ کھا پی لے...... مینوں وی بھکھ لگی اے۔''

آل دوالے کھلوتے خالصیاں وچوں اِک نے اگانہہ ہو کے اک لمی جیہی چادر بوڑھ دی چھاں تلے کھلار کے وچھا دتی۔ چادر وچھی تے اوس سکھ گبھرو نے اپنے سجے ہتھ نال اپنے آل دوالے کھلوتے سِکھاں وچوں کُجھ نُوں ہتھ نال اشارہ کیتا۔ نیکے نُوں ایہہ گل سمجھن وچ دیر نہ لگی کہ اوہ گبھرو آل دوالے کھڑیاں فوجاں دا سردار سی۔ جدوں کھانا لگ گیا تے اوہ سارے ہتھ بنھ کے بھنجے وچھے دستر خوان دے آل دوالے اودوں تک کھلوتے رہے جدوں تک اوہناں دا سردار بہہ نہ گیا۔ اوہنے نیکے دا ہتھ پھڑ کے اوہنوں اپنے نال بٹھایا۔ نیکے کھانا کھاندیاں اک واری اپنے آل دوالے بیٹھے پنجاہ سٹھ سکھاں اُپر نظر ماری اوہ سارے ای گبھرو سن تے سارے ای جنگی بانے

پائی بیٹھے سن۔ جویں کسے جنگ لئی اپنے علاقے وِچوں ٹُرن لگے سن۔ اوہنے سر پھیر کے سجے کھبے ویکھیا ہن اوہدے حران ہون دی واری سی اوہدی نگاہ جتھوں تک گئی اوہ کوئی پوری فوج سی خالصہ فوج اوہ ہزاراں وچ سن جتھوں تک نگاہ جاندی اوہ ہر پاسے کھلوتے سن ہتھیار بند تے ہشیار اپنے سردار اُپر جان دین والے۔ اچانک اوہدی نگاہ کھبے پاسے کھانا کھاندے ٹیک سنگھ اُتے پئی تے اوہنوں حرانگی ہوئی۔ ٹیک سنگھ اوہنوں ہتھ نال اشارا کیتا کہ کھانا کھاندا رہو۔ کھانے توں ویلھے ہو کے ماشکی نے آ کے سردار تے ساریاں دے ہتھ دھوائے اوہ سارے اٹھ کھلوتے نیکا وی نال ای اُٹھیا۔

"توں شام پُور دا نیکا ایں" گبھرو سردار نے ہن اوہنوں اوہدے ناں توں سدیا۔ "میں تیریاں تے تیریاں گھوڑیاں دیاں بڑیاں تعریفاں سنیاں نیں"

"جی" نیکا سمجھ گیا کہ ایتھے ٹیک سنگھ نے ٹیکاں دتیاں سن۔ جو ایہہ گبھرو سکھ سردار اوہدے اُتے اینا مہربان تے عزت نال پیش آ رہیا۔ ایہہ گبھرو ویکھن وِچ کوئی سورما لگدا سی تے اوہدے اُٹھن باہن گل کرن وِچ کوئی خاص گل سی جو نیکا وی اوہدے ول پُورا دھیانی سی۔ اوہ اوہناں نُوں سوالیہ نظراں نال ویکھن لگ پیا جویں پچھ رہیا سی تسیں کون اوہ کتھوں آئے تے کتھے جا رہے اوہ تے میرے نال ایہہ مہربانی کیوں۔ اوہدیاں سوالی نظراں نُوں گبھرو سردار نے پڑھ لیا۔ سردار نے اشارہ کیتا تے ٹیک سنگھ نے اگانہہ ہو کے کول کھلوتے اِک چٹے بیڑے گھوڑے دی واگ اپنے سردار دے ہتھ وِچ پھڑائی۔ سردار نے اوس گھوڑے دی واگ نیکے دے ہتھ وِچ پکڑا دتی۔

"نیکیا...... تیرا پُورا کیہ ناں اے"

"نیک حیات......" اوہنے جواب دتا۔

"میرے لئی تے توں اج توں خالصہ نیکا سنگھ ایں۔" گبھرو سردار اوہدے موڈھے اُتے بڑی شفقت نال سجا ہتھ رکھدیاں بولیا اوہدے چہرے اُتے مسکراہٹ سی جویں اوہ اوہنوں مل کے دلوں خوش ہویا۔ "توں نیلی بار دا سورما ایں میں تیرے بارے گلاں سُنیاں نیں۔"

ویہاں سالاں دا ایہہ گبھرو اِک اِک لفظ اُتے زور دے کے بولیا۔ ارادیاں دا پکا لگدا سی۔ اوہنے اپنا ہتھ اگانہہ کر دتا۔

"ایہہ اِک دوست دا ہتھ اے" نیکے اوہدے نال بڑی گرمجوشی نال ہتھ ملایا۔ فیر جدوں تک جیوندا رہیا اپنے ایس نویں دوست دے ہتھ دا مان رکھدا رہیا۔

"میں پچھ سکدا تسیں کون اوہ تے کتھوں دا ارادہ اے" اوہنے گبھرو سکھ کولوں پچھیا۔

''میں رب دے حکم نال صدیاں دے ہنیر یاں وچ گواچیا اپنا پنجاب ڈھونڈن نکلیاں...... ڈھان والیاں نے مندر مسیت گردوارہ ساڈا سبھے کجھ ڈھایا اے۔ صدیاں مک گئیاں پر پنجاب دا اجاڑا مکن وچ نہیں آ رہیا۔ میری فوج وچ ہندو سکھ مسلمان سبھے ہین۔ اسیں پنجاب دے مالک تے وارث ہاں ازادی ہن پنجاب دا مقدر اے۔ پنجاب نرا امرتسر تے لہور دا ناں نہیں اے۔ پنجاب دیاں سرحداں اٹک توں جمنا تک تے راجستھاں توں جموں کشمیر تک ہن تے اج تے جتھوں تک ساڈے گھوڑے دوڑ سکے اوتھوں تک پنجاب ای ہونا اے۔ خالصہ پنجاب دی تریخ اپنے لہو نال لکھن نکلیا اے ہن ہور دیر نہیں کیتی جا سکدی۔ ایسٹ انڈیا کمپنی پنجاب دا بُوہا کھڑکا رہی اے پر پنجاب وچ میں اوہنوں وڑن نہیں دینا۔ تیری کنڈ مگر پنجاب دیاں فوجاں کھلوتیاں نیں۔ جے تینوں پُجدا اے تاں ایہ پھڑ تلوار تے ایہہ کھلوتا اے تیرا گھوڑا اے۔ اساڈے نال چل...... اساڈا اگلا پڑا تخت لہور اے تے میرا ناں رنجیت سنگھ اے''

(27)

رنجیت سنگھ جیس دیہاڑے لہور فتح کیتا اوس دیہاڑے نیکا اوہدی فوج نال رل کے شہر اندر وڑیا۔لہوریاں شہر دے دروازے ایس سِکھ گبھرو لئی کھول دِتے۔ گبھروبادشاہ تخت لہور تے بہہ گیا۔ اوس مگروں نیکا اِک ورھا پنجاب دی فوج وِچ نوکری کردا رہیا۔ اوہ ترقی کردا کردا فوج وِچ کپتان دے عہدے دا افسر بن گیا۔ اپنی تنخواہ تے انعام جوڑدا رہیا۔لہور وِچ ای رنگ محل دے علاقے وِچ اوہنے اِک مغل شہزادی دی حویلی وی مُل لے لئی۔ لال اٹاں والی تے اچیاں چباریاں والی ایہہ حویلی تک کے اوہنوں اپنے پنڈ دا لال چوک یاد اوندا پر اوہ شام پُور دا خیال فیر ذہن وچوں جھٹک دیندا تے اوہدیاں سوچاں کولوں جان چھڑان لئی اپنے آپ نُوں کسے ہور آہرے لالیندا۔

''نیکیا اپنے آپ نُوں کدوں تک دھوکا دیسیں ...... تیریاں پیاریاں دیاں قبراں تیری راہ پیاں اڈیکدیاں نیں۔ اوہناں اُپر تک بھر مٹی ہی سٹ کے آ تاں جے اوہناں دیاں روحاں نُوں وی سُکھ ملے......'' اوہدے اندر بیٹھا اِک بندہ ایہہ سبھ کُجھ بھلن لئی تیار نہیں سی جیہدے کولوں اوہ پتہ نہیں کنے ای ورھیاں توں نسدا پھردا سی۔ اوہدی ماں دا چہرہ بار بار اوہدے ساہمنے اوندا۔ اوہنوں اپنی ماں اپنا بھرا اپنی بھین اپنے بیلی اپنے لوک، دریا، ڈیرہ، گھر، چوک کُجھ وی نہیں سی وسریا جدوں رنجیت سنگھ نے 1801وچ پنجاب دی بادشاہی دا تاج اپنے سر اُپر رکھ لیا تے نیکے اپنے پنڈ شام پُور پرتن دا ارادہ بنھ لیا۔ دربار وِچ حاضر ہویا بادشاہ رنجیت سنگھ کولوں فوج چھڈن دی اجازت منگی۔ بادشاہ نے فوج وِچ اوہدیاں خدمتاں ویکھدیاں بڑی خوشی نال اوہنوں فوج چھڈن دی اجازت دے دتی۔ نالے خیر خیریت نال پنڈ اپڑان لئی اپنی فوج دے جواناں اِک جتھا نال کیتا اوہنوں رج کے انعام اکرام دتا تے دربار نال تعلق رکھن دی ہدایت کیتی۔

''نیکیا ہُن پنجاب ازاد اے...... توں سارے پنجاب وچ جتھے چاہنویں جا کے سکھ سکون نال رہ سکداں، وس سکداں ...... دیس دیاں سرحداں دھاڑویاں اُپر ہمیش لئی بند کردتیاں گئیاں ہن۔ کسے دی عزت پت جان مال نوں کوئی خطرہ نہیں ......'' بادشاہ نے مسکراؤندیاں اوہناں تھاپڑا دتا۔ برابر کھلوتے وزیر فقیر عزیز الدین نے مسکراؤندیاں بادشاہ دے اشارے تے موتیاں، اشرفیاں، جواہراں تے نانک شاہیاں دی بھری گتھی اوہدے ہتھ وچ پھڑائی۔

نیکے مسکراؤندیاں بادشاہ دے انعام تے مہربانیاں دا بڑے ادب احترام نال شکریا ادا کیتا اوہنوں پتہ سی رنجیت سنگھ دے تخت لہور اُپر باہندیاں ای پنجاب وچ ہوون والی مغل گردی، سکھ گردی، مراہٹا گردی، فارس گردی، افغان گردی تے دہشت گردی دا ویلا مُک گیا۔ پنجاب نوں پہلی واری پنج ہزار ورھیاں وچ اپنا وارث لبھیا تے اینے سُکھ دا ساہ لیا۔ ایہہ ساریاں گردیاں سکھاں ہتھوں مُکیاں جیہناں دا انت رنجیت سنگھ دے ہتھوں ہویا۔ پنجاب وچ ایس ویلے ہر پاسے امن امان دا ویلا سی۔

نیکا رنگ محل وچ اپنی حویلی کرائے تے چاڑھ کے اوسے دیہاڑے لہور چھڈ دا اپنے پنڈ شام پور پرت گیا۔ اک آخری واری اوہنے لہور دے چوہداں دروازے ویکھے شالیمار باغ گیا۔ کامران دی بارہ دری اُتے کجھ چر جا کے بیٹھا رہیا۔ مسجد مہابت خان وچ لہوروں نکلن توں پہلاں پچھیں دی نماز پڑھی۔ چوک رنگ محل وچ بیٹھا رہیا۔ دلی دروازے، لوہاری دروازے تے شالیمار باغ گیا تے لہور چھڈ گیا۔ چنھاں بیڑی وچ پار کیتا۔ اوہدا ہانی دتو ملاح اوہنوں اپنے ورھیاں نگروں تک کے حران ہویا۔ بیڑی وچ دریا پار جاندیاں جدوں بیڑی بیلے کولوں لنگھی تے ایسے پاسے کھلوتے بیلے وچ اوہدی غیر موجودگی وچ اک واری فیر وڈے ہوئے کھلوتے رکھاں والے جھانگڑ نوں تک کے حران ہویا۔ ایہہ اوہا جھانگڑ سی جنہوں اوہنے اک واری اگ لا دتی سی اوہ جنگل فیر اگ کھلوتا سی۔ جھانگڑ اُپر نگاہ پئی اپنا دریا ویکھیا چھن اتریا تے اوہنوں انج جاپیا جویں اوہ الٹے قدماں تُردا فیر اوہناں زمانیاں وچ آ وڑیا اے جیہناں کولوں اوہ نس کے اوتھوں نکلیا سی۔ چھن تے اُتریا تے جویں اوہدے اندر سارے راہ لگی ٹُٹ بھج اپنے انت تے اپڑ چکی سی۔ اوہنے ویکھیا جتھوں تک اوہدی نگاہ پئی ہرے بھرے کھیت کھلوتے سن۔ سارے ڈیرے اباد تے لوک فکراں تے خوفاں توں ازاد تے سُکھی وسدے سن۔ رنجیت سنگھ دی دہشت سی جو سارے خوف اُجاڑے تے بربادیاں پنجاب وچوں کھمب چھنڈدیاں اُڈ گئیاں۔ ایہہ رنجیت سنگھ دا ویلا سی۔ پنجاب دا سنہرا دور سی۔ لوک بے فکر ہو کے اپنے ڈنگر باہر ڈیریاں تے چھڈ کے شامی پنڈ ٹُر

جاندے۔

دریا پار اتریا تے پتن تے اُتر کے اوہنے اپنے نال لہوروں آئے سِکھ جتھے نُوں شکریہ آکھدیاں اوسے بیڑی وِچ پرتا دِتا۔ ملاح کولوں اپنے گھوڑی دی واگ ہتھ وِچ پھڑی۔ اوہ بڑا چر اوتھے کھلوتا رہیا۔ اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے دور تائیں ساوا ای ساوا کھلریا سی۔ اوہدا علاقہ جیہڑا اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے اجڑیا سی اک واری فیر رنگاں وِچ وس رہیا سی۔ ہر پاسے ہرے بھرے کھیتاں وِچ کنک دیاں فصلاں کھلوتیاں لہراندیاں تے اوہدی کنڈ نگر بھریا چھاں پیا وگدا سی۔ اوہدے چہرے اُتے مسکان آئی۔ نالے ای اُداسی تے دکھ دے ڈونگھے پرچھاویں وی اوہدے وجودنُوں آ کے چمبڑ گئے۔ اوہ اپنی گھوڑی اُتے سوار ہویا دور کشن نگر تے اوس توں اگانہہ شام پُور رکھاں وِچ گھرے وسدے کھلوتے سن۔ جویں گزریا ویلا پرت آیا۔ اوہدے آل دوالے اِک اک قدم دی وِتھ اُتے حیاتی کھلوتی مسکراؤندی سی انجے جاپدا سی جویں ایتھوں کدی کوئی دھاڑوی کدی لنگھیا ای نہیں سی۔ ایتھے کدی کوئی اُجاڑا نہیں سی ہویا۔ اوہ ہر شے نُوں ہٹ ہٹ تکی جاندا۔ شام پُور اپڑدیاں تک اوہدی دنیا ای بدل چُکی سی۔ اوہدے اندر ستا پیا نیکا فیر کدھروں جاگ پیا۔ اوہ ساری راہ اِک اِک شے نُوں ویکھدا آیا۔ کشن نگر، شام پُور، شہر تے پنڈ جان والے چوراہے 'تن کوہ پتن' اُتے اپڑیا تے اوہدے دل دی دھڑکن کُجھ تیز ہوگئی۔ اوہ ایہناں راہواں دا جانو سی۔ جیہناں اُتے اوہ کھیڈدا جوان ہویا۔ گھوڑی نُوں ہولی ہولی ٹوردا اگانہہ ٹُرن لگ پیا۔ دوروں اوہنوں توتاں، دھریکاں، ککراں، شرینہیاں وِچ گھریا اپنا ڈیرہ دِسیا جیہدے ساہمنے سو سال پرانا بوڑھ دا وڈا رُکھ کھلوتا سی۔ اپنا ڈیرہ ہُن دِس رہیا سی۔ جویں جویں اوہ نیڑے لگدا گیا اوویں اوہدیاں اکھاں حرانگی نال کُھلدیاں گئیاں۔ اوہدا ڈیرہ ابادا تے وسدا کھلوتا سی جدوں اوہ کُجھ ہور ڈیرے دے نیڑے لگا تے اوہدے دل دی دھڑکن کُجھ ہور تیز ہوگئی۔

''نہیں ایہہ نہیں ہو سکدا'' اوہنے اپنا سر سجے موڑن توں زوری موڑی رکھیا۔ ''میرا ڈیرہ تے وسدا...... جے ڈیرہ وسدا پیا اے تے فیر گھوڑے وی......''

اوہدے کولوں نہ رہیا گیا اوہنے سجے ویکھیا تے دور دریا دے کنڈھے اُتے اوہدے چٹے، کالے، ڈبے، تیترے، بھورے، چتکبرے گھوڑیاں دا ترنڈ چگدا پھردا سی۔ اک گھڑ سوار وی اوہنوں دِسیا۔ نیکے دا دل بڑی تیزی نال دھڑک رہیا سی۔ اوہنوں شاہو مصلی نُوں سنجھان وِچ کوئی اوکڑ نہیں سی ہوئی۔

''ڈیرہ کویں وس پیا...... کیہ شاہو مصلی......'' ایس توں اگانہہ اوہ کُجھ نہیں سی سوچ سکیا۔

ہُن اوہ ڈیرے توں ہور دور نہیں سی رہ سکدا۔ اوہنے گھوڑی نوں اڈی ماری۔ تے کجھ چیتاں اُڈدا ہویا مگروں ڈیرے اگے ای اوہنے گھوڑی دیاں واگاں کھچیاں۔

اگے ڈیرے دے ویہڑے وِچ پکی عُمر دی اِک زنانی بڑی دوروں اوس گھڑ سوار نُوں ڈیرے والی راہ اُتے اُڈدا اوندا تکدی اوہنوں سنجھانن لئی اڈیاں چا چا کے اوہدے ول تک رہی سی۔

''نیکیا مینوں پتہ سی توں اک دیہاڑے ضرور پرت کے اوسیں ...... میں آکھدی ساں لوکاں نوں جے میں سچی آں تے نیکے اِک دیہاڑے ضرور پرتنا اے'' سرگھی نیکے دیاں باہواں وِچ اے بے ہوش ہو کے ڈگی۔

اوسے ویلے اندروں راجی مصلن نکلی نیکے نوں ویکھ کے اوہدے مونہوں اِک چیک نکلی اوہ وی بے ہوش ہوندی بچی۔ چوانہہ پاسے کوک پے گئی۔

''نیکا جیوندا اے تے پرت آیا اے''

اوہنوں ملن لئی اون والیاں وِچ سبھ توں پہلاں مہنگا، فتح سنگھ، سندر داس تن شاہو مصلی وی اپڑ گیا تے اج لہولہان، طوطا رنگ منصب خان، نتھو تکونا، دھتورا خان چنن سنگھ تے لال چند وی ملن آئے۔ جے ملن والیاں وِچ نہیں سن تے ماں وڈی نہیں سی مجید نہیں سی تے عائشہ مہر بیت، پوجا، سریندر کور تے برکھا نہیں سن۔ مجید دا پتر سرگھی نے پالیا اوہدا ناں عُمر حیات رکھیا تے اوہ سگواں اپنے پیو مجید ورگا گبھرو بنیا نیکا اپنے بھتریئے نوں ویکھدا تے اپنے بھرا نوں یاد کردا اوہدے اتھرو ڈکیوں وِچ نہ اوندے۔ اوہنوں بڑا چر اپنیاں باہواں وِچ لے کے اوہدا سر متھا چمدا رہیا۔ اوہ سارے اوہنوں جپھے پا پا کے گھٹ گھٹ کے ملے۔ اوہنوں اپنے بیلیاں کولوں ای پتہ لگا کہ سرگھی اوس دیہاڑے دھاڑویاں نال لڑدی پھٹڑ ہوئی سی تے چوک وِچ بے ہوش ہو کے لاشاں وِچ ڈگ پئی۔ پر اوہدی جان بچ گئی۔ دھاڑویاں دے جان مگروں سرگھی نے نیکے دا ڈیرہ تے گھوڑے تے اپنا تے اوہدا رقبہ سنبھال لیا تے ساری اباد ی اوسے دیاں محنتاں دا نتیجہ سی نالے اوہنوں ایہہ وی پتہ لگا کہ نیکے دی اڈیک وِچ فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگے وی اجے دوجی واری وواہ نہیں سن کیتے۔ ماں وڈی دے نال ہو کے اپنیاں کُڑیاں نوں بچاؤندیاں فتح سنگھ دی گھر والی من پریت تے سندر داس دی گھر والی پوجا تے مہنگے دی گھر والی گلابو مصلن وی ماریاں گیاں۔ تے اوہ تِنے اجے چھڑے چھانڈ بیٹھے سن۔ پر اوہناں تناں اپنے بیلی دی اڈیک وِچ پرنیون توں انکار کر دتا۔ تے سرگھی وی انجے بیٹھی اوہدی راہ اڈیک رہی سی۔ آخری عُمرے اوہناں چاراں بیلیاں تے ہانیاں دا اکو دیہاڑے وواہ ہویا۔ اوہناں اکٹھے سہرے بنھے تے اکٹھے گھوڑی چڑھے۔

ساریاں نُوں اخیری عُمراں رب نے اولاد دا رنگ وی لایا۔ نیکا، فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگا رب چوانبہ نُوں پُتر دتے۔ اوہناں ساریاں اِک دُوجے دے پُتراں دے ناں رکھے۔

نیکے دے پُترا دا ناں مُراد حیات، فتح سنگھ دے پُتر دا ناں لجپال سنگھ، سندر داس دے پُتر دا ناں رام داس تے مہنگے دے پُتر دا ناں کبیر رکھیا گیا۔ چارے بابے جدوں اپنے ایانیاں نُوں کنہاڑیاں اُپر بٹھا کے پنڈ دیاں گلیاں وچوں لنگھدے یاں ڈیرے جاندے تے اوندے جاندے جٹ تے نکے وڈے اوہنوں نُوں تک کے مسکراندے تے کھنگھورے ماردے۔

''اوہنوں نیکا کون سدے جیہڑا نویکلے کم نہ کرے۔'' لوک اوہناں نُوں اپنے بالاں نال کھیڈدا تکدے تے ایہا آکھدے۔ ''جے نیکا نہ اوندا تے سندر داس، فتح سنگھ تے مہنگا نے وی بے وارث ای مرنا سی''

ویلا اپنی ٹور ٹُردا رہیا۔ انج ای جویں چنھاں وگدا سی ویلے دا دریا وی وگدا سی۔ پتہ ای نہ لگا اوہناں تناں دے پُتر کدوں پنج پنج ورھے دے ہو گئے۔ نیکے دا پُتر مُراد حیات جدوں پنج ورھیاں دا ہو گیا۔ اوہنے سرگھی تے اپنے پُتر نُوں نال لیا ڈیرہ شاہو دے حوالے کیتا تے سِدھا لہور آ وسیا۔ اپنی حویلی جیہڑی اوہ کرائے اُتے دے گیا سی خالی کروائی تے اوہدے وِچ اپنا ڈیرہ لا دتا۔ انج ماں پُتر نے اپنی حویلی وِچ چوک رنگ محل وِچ آ کے رہنا شروع کر دتا۔ نیکا مہینے وِچ اِک واری شام پُور دا پھیرا ماردا تے اپنے ڈیرے تے گھوڑیاں نُوں ویکھ چاکھ کردا اپنے بیلیاں نُوں ملدا تے لہور پرت اوندا۔ سندر داس تے فتح سنگھ دے پُتر وی لہور آ کے پڑھن لگ پئے۔ ساریاں بڑا زور لایا پر مہنگے اپنے پُتر کبیر نُوں لہور گھلن توں انکار کر دتا۔

''تسیں میرے پُتر دا بھار کدوں تک چا سکدے او۔ جے اوہدے نصیب وِچ ہویا تاں اوہ وی پڑھ لیسی''۔

رنگ محل وِچ اپنی حویلی دا ناں نیکے نے 'سرگھی' رکھ دتا۔ سرگھی نے محسوس کیتا کہ پہلے والا نیکا نہیں سی رہیا اوہ اُکا بدل گیا۔ چپ چپ پھردا۔ ہر ویلے ماں وڈی، اپنے پیو، اپنے بھرا تے اپنی بھین نُوں یاد کردا۔ اوس گزرے ویلے نُوں یاد کر کے بیٹھا منکھیدا جیہڑا اوہنے سرگھی توں بغیر گُزاریا اپنے پیاریاں دیاں قبراں اُتے وی بڑے ورھیاں مگروں اوہنوں جانا نصیب ہویا۔

''دھاڑوی جتھے وی وڑن اوس وسیب دی روح نُوں قتل کر چھڈدے نیں''۔ نیکا آکھدا۔

نیکا ہُن بڈھیپے دا راہی بن چکیا سی۔ کئیں واری سرگھی نے اوہنوں ادھی ادھی راتیں اٹھ اپنے موئے متراں دے ناں کدیں ستیاں تے کدی جاگدیاں کدی ہولی ہولی تے کدی اُچی اُچی

لیندیاں سنیا۔ کوٹھے اُتے ادھی راتیں منجی اُتے ستا پیا اچانک جاگ پیندا تے بالاں وانگ ہنکورے لے لے کے روندا۔ گئے ویلیاں دا ماتم کریندا تے تاریاں دی چھاں وِچ کوٹھے دی چھت اُپر بیٹھا دور ہنیرے وِچ ڈبے اسمان نوں تکن دی کوشش کردا۔ تے ہولی ہولی گاؤندا۔

''بھائیاں باجھ نہ مجلساں سوندھیاں نیں اتے بھائیاں باجھ بہار ناہیں
بھائی مرن تے پوندیاں بھج بانہواں بنا بھائیاں بھرے پروار ناہیں
لکھ اوٹ ہے کول وسندیاں دی بھائیاں گیاں جیڈی کوئی ہار نہیں
بھائی ڈھاندے بھائی اُسار دے نیں بھائیاں باجھ بیلی کوئی یار ناہیں''

اوہدا دھیان ڈیرے تے گھوڑیاں ولوں وی ہٹ گیا۔ گھوڑے سید حسن دا کم شا ہو اوہدے پُتر موبے تے اوہدے بھتریئے عُمر حیات نے چا لیا۔ دکھ تے بڈھیپا نال نال آئے۔ سرکھی جیہڑا کم آکھدی چُپ کر کے اُٹھدا اتے کرن ٹُرپیندا۔ مجال اے جے کدی کسے اوہنوں واپسی تگروں ہسدیاں سُنیا یاں مسکراؤندیاں ویکھیا۔ سرداڑھی وِچ چٹے آ گئے اوہ کدی کدی بُڈھڑا لگن لگ پیندا۔ آخری واری اوہنوں جدوں پتہ لگا کہ جھانگڑیاں اوہدے تگرآ کے جھانگڑ وِچ وت تھاہر بنا لئی اوتھے آ کے وس پئے نیں وارداتاں کردے نیں تے اوہناں دا سردار منگل خان جھانگڑی جیہڑا قتل ہوون والے فولاد خان دا سبھ توں وڈا پُتر سی۔ ہر پاسے ات گردی مچائی پھردا اے تے اوہ اِک راتیں اُٹھیا تے اوہنے بیلے وِچ کھلوتے جھانگڑ نوں ویہہ ورھیاں تگروں اِک واری فیر جا کے اگ لا دتی۔ پر ایس واری جھانگڑی جاناں بچا کے نسن وِچ کامیاب ہو گئے تے اوہناں جوابی حملہ کر کے اِک واری فیر نیکے دے گھوڑے تے مال ڈنگر کڈھ لئے۔ اوہدے ڈیرے نوں راتیں اگ لائی تے ساڑ کے سواہ کر دتا۔

کُجھ لوکاں نے نیکا تے سردار منگل خان جھانگڑی وِچ راضی ناواں کران دی کوشش کیتی۔ کئیں پنڈاں دے وڈے تے گامے چپار اکٹھے ہوئے۔ اوہناں نیکا تے جھانگڑی سردار وِچ دشمنی مُکان لئی اوہ سارا دن کھپا دتا۔ دوہاں نادیاں نوں سمجھاندے رہے۔ آخر تے نیکا نوں جدوں زورا زوری کر کے پنچائت نے سردار منگل خان جھانگڑی نال ہتھ ملان تے مجبور کر دتا۔ تے سردار منگل خان جھانگڑی جیہدا پیو سردار فولاد خاں جھانگڑی نیکے نے قتل کیتا سی اُٹھ کھلوتا۔ تے اوہنے نیکے کولوں پچھیا۔

''مینوں نیکے دا کوئی اعتبار نہیں اے...... نیکیا جے تیرے دل وِچ میرے لئی کوئی برائی ہے

تے دس؟

''رب دی سونہہ میرے دل وچ تیرے لئی کوئی برائی نہیں سوائے ایس دے کہ میں دن رات تیرے مرن دیاں دعاواں کرداں تے جس ویلے میں سوچ لیا میں تینوں مار وی چھڈنا اے'' نیکے دی اواز وچ نفرت دا ہڑھ موجاں ماررہیا سی۔

اوہدی گل سن کے منگل خان نے تلوار کھچ لئی۔ لوکاں اوہناں کولوں بڑا اوکھیاں ہو کے اک دوجے دی جان بچائی۔ جھانگڑی سرداراں نوں کدی فیر نیکا نال راضی ناواں کران لئی کسے بندے گھلن دی جرائت نہ ہوئی۔

''جبر تے نفرت دی ایہہ وراثت میریاں اوندیاں پیڑھیاں دی جھول وچ وی پین گگی اے میں ایہا نہیں ساں چاہوندا پتہ نہیں ویلا کیوں بیٹھے بٹھائیاں میرے ہتھیں پے گیا مراقصور کیہ اے''۔ اوہ مردیاں تائیں ایہہ گل آکھدا رہیا۔ اوہدا ذہن شام پور دے چوک وچ لشکریاں ہتھوں ہوون والے قتلام وچ ای برف وانگ جم گیا۔ کدی اوہنوں اپنیاں ماں بھین دیاں چیکاں سُنیدیاں کدی کنڈ وچ چھرا لگا اپنا وڈا بھرا مجید دِسدا تے کدی اوہ پڑ وچ کھلوتا اپنے آپ نوں اپنی بوریاں وچ بھری پئی تے گاہی پئی کنک ساڑدا دِسدا۔ نہ اگانہہ سوچن لئی تیار ہوندا تے نہ پچھانہہ۔ سارا سارا دن چھاں دے کنڈھے اُپر کلا بیٹھا اپنے آپ نال گلاں کردا رہندا۔ سرگھی جاندی تے اوہدا ہتھ پھڑ کے اوہنوں اٹھا لیاندی۔

''جے رون پٹن نال ویلا پرت اوندا موئے مترجی اٹھدے تے وت دنیا وچ کوئی دُکھ نہ ہوندا'' سرگھی اوہنوں ایس عمر وچ تیلے وانگ سکدا تے ماڑے حال ویکھدی تے دُکھی ہوندی۔ ''نیکیا اگانہہ ویکھ...... اگانہہ...... ساڈا اِک پتر وی ہے اوہدے نال گلاں کیتیاں کر اوہ تیری بیٹھا شکل ویکھدا رہندا اے...... تیرے کولوں ڈرن لگ پیا...... اوہنوں بُلایا کر اوہنوں دس توں کون ایں اسیں کون ہاں اپنے وسیب دیاں گلاں کیتیاں کر اوہنوں...... ایس دھرتی دیاں سچیاں کہانیاں سُنا اوہنوں...... دھاڑدی، جبر تے غلامی کیہ ہوندی اے ایہداعلم دے اوہنوں...... اوہنوں حوصلہ دے اوہنوں مت دے اوہنوں خواب دے اوہنوں سُرت دے تاں جے کل وڈا ہو کے اوہ اپنی ہوند دی وجہ جان سکے اپنے لوکاں دا جانو بنے اپنے وسیب دا تیرے وانگ راکھا بن سکے۔''

نیکا سرگھی دی مت لیندا۔ اوہنے ہولی ہولی اپنے پتر نال گلاں کرنیاں شروع کیتیاں۔ اِک واری جو بولنا شروع کیتا تے جویں فیر کھلدا اگیا۔ اوہنوں اپنا دُکھ سانجھا کرن لئی اک دوست لبھ گیا۔ تے پتر نوں اپنا گواچیا پیو۔ نیکا دس ورھے دے مُراد نوں گھوڑے سیدھن، تلوار بازی، گتکا،

گھڑ سواری، برچھا، ترنا، بندوق نال نشانہ بازی تے زمیندارے دے نال نال گھوڑیاں دے سیدھن، سکھان تے وپار بارے ساریاں گلاں سکھاؤندا۔ اپنے وسیب بارے وسدا دریاواں دیاں کہانیاں سُناندا پنجاب دی تریخ دے قصے اوہنوں کھول کھول سُناندا ہیر سناندا بلھے شاہ دیاں کافیاں سناؤندا نانک دا آکھیا دسدا۔ قران سناؤندا۔ گیتا سناؤندا گرنتھ صاحب سناؤندا۔ اپنے ہندو تے سکھ بیلیاں نال واک سلوک دے قصے سناؤندا۔ کی کمین تے ملیچھ لوکاں نال برابر دے سلوک دا درس دیندا۔

''اول اللہ نور اُپایا قدرت کے سبھ بندے
ایک نُور تے سبھ جگ اُپجیا کون بھلے کو مندے''

نیکا اپنے پُتر دا ہتھ پھڑی چنھاں دے کنڈھے اُتے ٹہلدا اوہدا ذہن کھولدا۔ ''سارے بندے رب سچے دے فرق کیہا سید، باہمن، جٹ، رائیں، کی کمین اچھوت، ملیچھ، مصلی، گورا، کالا، عربی، عجمی سبھو اِک برابر۔ کوئی فرق نہیں ایہناں وچ۔ جے فرق کریئے تاں رب رنج ہوندا دُکھی ہوندا اوہنوں اپنے سارے بندے انجے پیارے جویں ماں پیو نُوں اپنی اولاد پیاری رب اپنے ہر بندے نُوں ستر ماواں دے برابر پیار کردا کسے وچ فرق نہیں کردا'' فیر بیلے وچکار کھلوتے جھانگڑ ول اشارہ کردیاں آکھدا۔

''کدی کدی شیراں دے جنگل اُپر گدڑاں دا راج ہو جاندا اے ایہہ اوہ ویلا ہوندا اے جدوں جنگل نُوں اگ لائی پیندی اے۔'' اوہ اوہنوں سورمیاں دی ریت دسدا۔ ''جے گدڑاں دے لشکر دا آگو شیر ہووے تے ویلا اون تے گدڑ وی شیر بن جاندے نیں پر جے شیراں دے لشکر دا آگو کوئی گدڑ ہووے تے شیر وی گِدڑ بن جاندے نیں''۔

فیر اوہ دریا ول اشارہ کردیاں آکھدا۔

''ایہہ وگدا چنھاں مہربان دریا اے، مہربانیاں کرن والا، وسان والا، سچیاں محبتاں ونڈن والا تے حیاتی بخشن والا'' نیکا کھلو جاندا کجھ سوچدا تے فیر بولن لگ پیندا۔ ''اساڈی دھرتی اُتے پنج دریا وگدے نیں پہلاں ست ہوندے سن۔ پنجاب دا پرانا ناں سپت سندھو اے۔ ایہناں دریاواں بنا پنجاب دا کوئی تصور نہیں اے ایہہ دریا ازل توں ایس دھرتی اُتے وگدے آ رہے نیں تے وگدے رہنے چاہی دے نیں سانوں رب نے دتے نیں اسیں ایہناں پانیاں دے راکھے ہاں جے ایہہ دریا نہیں ہین تے اسیں وی نہیں ہاں جے کدی کسے نے پنجاب دے دریاواں دا پانی

ڈکیا۔ اوہ ساڈا وری ہونا اے اوہدے نال ساڈی خونی جنگ ہوسی۔ اسیں اپنے دریاواں دا پانی ڈکن والے نوں مار چھڈنا اے جیوندا نہیں رہن دینا۔ ایہناں دریاواں وچ اوہدا لہو روڑھ دینا اے، اوہدی نسل مُکا دینی اے۔ اوہدی جڑ ماری دینی اے۔''

اپنی بولی، اپنی رہتل، اپنے وسیب، اپنے لوکاں نال اپنے تعلق تے اوہدے مُدھ بارے اوہنوں درس دیندا۔ ''اپنی ماں بولی بندے دیاں رگاں وچ وگدے خون وانگ ہوندی اے۔ جیہڑی قوم اپنی ماں بولی چھڈ دوے اوہدا وجود مٹ جاندا اے'' اپنے بیلیاں باراں، جنگلاں، موسماں، ہنیریاں، جھکھڑاں، طوفاناں، کانگاں فصلاں، پکھیرُوواں، لوکاں، ساڈھواں، جوگیاں، صوفیاں، ملنگاں بارے گلاں کردا۔ اپنے وسیب دیاں رسماں ریتاں اپنے سنگاں ساکاں بارے چنگا ماڑا اوہنوں سمجھاوندا ''بندہ بندیائی نال بندہ اے جے بندے وچ بندیائی نہیں تے اوہ درندہ اے'' تے سبھ توں ودھ اوہنوں دھاڑویاں بارے اوہ گلاں دسدا جیہڑیاں اوہدی انکھ تے اوہدی سوچ نوں ازاد تے خود مختار رکھن دا مُدھ بنھدیاں۔ جنگ دیاں تباہ کاریاں بارے اپنے پُتر نوں دسدا:

''جنگ اُجاڑے شہر بندرگاہ، جنگ اجاڑے جُھگیاں
ہنجواں پڑے در موڑ مہاراں، گلاں کرے گُجھیاں
مر گئے پنچھی، مر گئے ہاسے، سبھے بیڑیاں ڈُبیاں
کھا کھا ماس لہو وی پیوے، قبر دیاں رمزاں گُجھیاں

''بندے دے قول تے فعل وچ تضاد نہیں ہونا چاہیدا بندہ اپنے فعل توں پچھانیا جاندا اے'' اوہ اوہنوں بہتر کردار دا سبق دیندا۔ ''دنیا اُتے ہر ویلے جُھوٹھیاں دا راج ہوندا اے کیوں کہ جُھوٹھا کُجھ وی بول سکدا تے جھوٹ کُجھ وی برباد لیا سکدا اے۔''

''کُجھ دشمن بے چہرہ تے ان دیکھے اجیے ہوندے نیں جیہڑے کسے گولی، تیریاں تلوار نال نہیں مردے اوہناں دی راہ مل کے اوہناں نوں ہنیرے وچ بھال کے مارنا پیندا اے تاں ایہناں کولوں جان چھٹدی اے''۔ شریکتیاں تے دشمناں دے خطرناک روپ اوہنوں تکاندا۔

''غلامی نالوں بھیڑی کوئی شے نہیں اے غلامی نالوں موت چنگی بندے نوں غلام بنا کے رکھن والے اوہدا حق مارن والے تے ایہہ سوچ رکھن والے بندیاں دی شکل وچ کالے ناگ ہوندے نیں، ایہہ بندے دا ساہ پیندے نیں۔ ایہناں ناگاں نوں مارنا تے اپنے وسیب نوں

ایہناں کولوں پاک صاف رکھنا بندے دا جماندرو حق اے۔'' فیر اوہ بندے دی ذات بارے گل کردا پُتر نوں دَسدا۔''اکھ والا اوہ ہوندا جیہڑا دُوجے نُوں ویکھن توں پہلاں اپنا آپ ویکھے۔''

وکھرے گھوڑے اُتے سوار کروا کے اوہ دس ورھے دے مُراد نوں چنھاں دے کنڈھے اُتے چڑدے پھر دے اپنے گھوڑیاں نوں ول کے شامی واڑے وِچ لیا کے ڈکن دی ذمہ واری ویندا آپ پچھانہہ ہٹ کے اپنے گھوڑے اُتے بیٹھا اوہنوں گھوڑیاں دے مگر دُوراڈا تکدا رہندا۔ مراد کئیں واری گھوڑے توں ڈگیا پر ہولی ہولی گھوڑے نُوں قابو کرن دا ول سِکھ گیا۔''گھوڑا اپنے سوار نُوں واگ ہتھ وِچ لیندیاں ای پچھان لیندا تے فیر اوسے حساب نال اوہدے نال سلوک کردا اے''

چنگیاں تے ماڑیاں گلاں دے وِچکار فرق دسدا۔''بندہ اوہا وڈا جیہدا کردار چنگا''

''سِدھی نیت، سِدھا مقصد، سِدھی گل، سِدھا عمل، سِدھی حیاتی، سِدھی آہر، سِدھی جاگرتی، سِدھا دھیان جیہڑا ایہناں اٹھ سیدھاں تے ٹُرے اوہنوں سیدھاں ای سیدھاں ہوندیاں نیں'' اوہنوں حیاتی دیاں اوکھیاں راہنوں نُوں سیدھن دے گُر دسدا۔

''پرندے ہر سویر چڑھدے ول اُڈدے جاندے نیں تے ہر شام فتحیاب تے کامیاب اپنے آہلنیاں ول پرتدے نیں'' اوہنوں محنت، ہمت تے حوصلے دی مت دیندا۔

''جیہڑا بندہ دُوجے بندے کولوں ذات، زبان، نسل، رنگ، علاقے، مذہب پاروں انھی نفرت، تعصب، تنگ نظری، بغض، کینا، نسل پرستی، لسانی منافرت اپنے دل وِچ پالے، ایہدا سبق دیوے ایہدا پرچار کرے یاں ایہدا کسے وی طرح اظہار کرے اوہ کافر پلیت بندہ نہیں ہوندا سگوں پکا حرامزادہ ہوندا اے۔ اِک فسادی، اِک شیطان، اِک خطرناک مجرم تے اصلی دہشت گرد ہوندا اے۔ بندیائی دا دشمن دھرتی اُپر اِک بھار اِک عذاب، اِک غلاظت، اِک لعنت، اِک کالکھ ہوندا اے کسے وی وسیب وِچ کسے وی انجیہے بندے دے وجود دا کوئی جواز نہیں اوہنوں سزا ملنی چاہیدی اے اوہنوں ختم کر دینا چاہیدا''۔

نیکا اپنے پُتر نُوں اپنی دھرتی نال اپنے لوکاں نال اپنا تعلق سمجھاؤندا تے دھاڑویاں ہتھوں ہوون والی پنجاب تے ایدے لوکاں دی تباہی تے بربادی تے اجاڑے دے قصے سناؤندا''اسیں ہزاراں ورہے قدیم سپت سندھو تے ہڑپہ دی تہذیب دے وارث ہاں۔ اساں ٹیکسلا وسایا ساڈی تہذیب تے ساڈی ماں بولی مان یوگ اے۔'' اپنے پیو دیاں گلاں مُراد دے دل دماغ دی تختی اُپر انمٹ سیاہی نال لکھیاں گئیاں۔ مراد دا اِک ذہن بندا گیا۔ اوہدا پیو ای اوہدا لئی اِک اجیہا

بندہ سی جیہوں ساہمنے رکھ کے اوہ دنیا نوں ویکھن، پرکھن تے سوچن لگ پیا۔

''اپنے پیو نالوں بہتر کوئی استاد ایس دنیا وچ کسے پتر دا نہیں ہوندا'' باقی دی کسر سرگھی پوری کیتی رکھدی۔ ''تیرا پیو سورما اے تے سورمیاں تے پتر وی سورمے ہوندے نیں گیدڑ نہیں۔''

ماں تے پیو دی توجہ تے دھیان نے اوہناں دے پتر دی سوچ اُتے ڈونگھا اثر پایا۔ مُراد وی اپنے پیو دے قدماں دے نشاناں اُپر اپنے نکے نکے قدم رکھدا ہوش سنبھالدا وڈا ہویا۔ نیکے دا آکھیا اوہدے پتر دے ذہن اُپر نقش ہوندا گیا۔ اوہ سگوں اپنے پیو تے نِکلیا۔

ویلا ایناں تیزی نال گزریا کہ نیکے تے سرگھی نوں پتہ ای نہ لگا کہ مُراد کدوں وڈا ہو پیا کدوں اوہنے اپنی تعلیم مُکائی تے کدوں جا کے پنجاب دی فوج وِچ بھرتی ہو گیا۔ تے ترقی کردا کردا پنجاب دے جاسوسی دے محکمے دا سبھ توں وڈا افسر وی بن گیا۔ اوہنے کدی سوچیا وی نہیں سی کہ اوہدے ماں تے پیو کدی اوہنوں ایسراں چھڈ کے ٹُر جان گے۔ اوہ لہوروں شاہو نال پرتیا تے اوہدا دل سارے راہ ای دھڑکدا رہیا۔

''یا اللہ خیر......'' سارے راہ ایہا وِرد کردا آیا۔

اوہدے ماں پیو دی فوتگی دا افسوس کرن لئی اوہدی منگیتر زینب وی آئی۔ زینب سرگھی دی پسند سی تے اوہدی نکی بھین دی دھی سی۔ کشن نگر وِچ رہندی سی پر ہن چوک وِچ اپنے ماں دے پیو نال آ کے چاچا قاسم دے گھر وچ رہن لگ پئی۔ تے چاچا قاسم دا ڈیرہ وی زینب نے آ کے سنبھال لیا جیہڑا پہلاں سرگھی سنبھالدی سی۔ مہنگے دا پتر کبیرا اپنے پیو دا اُلٹ نِکلیا تے اپنے دادے جلال تے گیا پکا جٹ نِکلیا تے مُراد، لجپال تے رام داس نال اوہنے اپنے پیو دا دوستی دا رشتہ ٹُٹن نہ دتا۔ کبیر مُراد دے ڈیرے دا خیال رکھدا تے لجپال تے رام داس وی پچھانہہ نہ رہندے۔ لجپال نے گھوڑے پکے پکے سنبھال لئے تے آکھدا۔

''جدوں مُراد لہوروں پرت کے آیا میں اوس دیہاڑے اوہدے گھوڑیاں کولوں ویکھا ہوتا اے۔''

کل شام پور دے لال چوک دے دارے اُپر نیکا، فتح سنگھ، مہنگا تے سندر داس بیٹھدے سن اج اوہناں دی تھاویں اوہناں دے گبھرو پتر مُراد حیات، لجپال سنگھ، رام داس تے کبیر بیٹھے ہسدے بولدے گلاں کردے اپنے دکھ سُکھ سانجھے کردے لوکاں نوں دِسدے۔

نیکا اپنے پتر مُراد دے لہور جان مگروں وی کُجھ دکھی رہن لگ پیا اندر ای اندر گھلدا رہندا پر اُچا ساہ نہ لیندا۔ جدوں کُجھ بہتر حال وِچ ہوندا کدی ہوش وِچ اوندا لہور وِچ ہوندا دو چار مہینے

نگروں دربار وچ حاضری بھرن تے بادشاہ نوں سلام کرن ضرور جاندا۔ درباروں اوہنوں دربار تے ساری دنیاں دی سیاست دیاں خبراں سُنن نوں مِلدیاں ایسٹ انڈیا کمپنی بارے اوہنوں اوتھے ای پتہ لگا کہ اوہ پنجاب دے علاقے اُتے قبضہ کر کے ستلج دے پار آ کے بہہ گئی اے۔

ویلا گزردا رہیا تے اوڑک جدوں مُراد حیات نے اپنی پڑھائی پوری کر لئی چھین جا کے وپار کرن لگا پر نیکا نہ منیا تے نیکا دربار وچ جا کے بادشاہ رنجیت سنگھ نوں ملیا کہ اوہنوں سرکاری فوج وچ بھرتی کر لین بادشاہ نے اجازت دے دتی۔ پہلاں اوہ فوج وچ شتر سوار توپچی بھرتی ہویا۔ چھیتی اوہدی ترقی ہوئی تے اوہدا تبادلہ گھوڑ چڑھ وچ افسر دے طور تے ہو گیا۔ اوہدی علمی قابلیت اوہدے کم آئی۔ فوج وچ ترقی دیاں راہنوں کُھلدیاں گئیاں۔ رنجیت سنگھ بہادر، محنتی تے سیانے فوجی افسراں دی قدر کردا۔ جدوں مُراد حیات فوج وچ بھرتی ہویا اوس ویلے اوہدی عُمر اٹھاراں ورھے سی۔ اوہ فوج وچ سبھ توں نکی عُمر دا افسری۔

پُتر پیوتوں وی ودھ قابل تے سیانا نکلیا۔ اوہ محنتی، قابل تے ذہین سی، اُتوں پڑھیا لکھیا وی بہت سی۔ نالے اِک سابقہ فوجی افسر دا پُتر سی جیہدا دربار وچ سدھا بادشاہ تک ہتھ پہندا سی۔ وزیر تے جرنیل اوہدے پیو دے یار بیلی سن مُراد کئی زباناں جاندا سی۔ پنجابی دے نال نال انگریزی، فرانسیسی تے فارسی وی لکھ پڑھ تے بول لیندا۔ نیکے اپنے پُتر نوں سارے علم سکھائے۔ فوج وچ ہندو سکھ مسلمان ہر قسمت ازمان والے لئی بُوہے کھلے سن۔ رنجیت سنگھ دے دربار وچ ہندو سکھ مسلمان وزیر تے جرنیل اکو جیہاں کرسیاں تے برابر برابر بیٹھدے ایہہ منظر پہلاں شاہی قلعے نے اکبر دے ویلے ویکھیا تے فیر کئیں صدیاں مگروں رنجیت سنگھ دے دربار وچ ویکھیا۔ مراد بڑیاں جنگاں وچ حصہ لیا تے اپنی بہادری دا لوہا منوایا۔ اج نیکے دے پُتر مُراد حیات دے اُپر فوج وچ ترقی دیاں راہواں کُھلدیاں گئیاں تے اج اوہ اینی نکی جیہی عُمر وچ فوج وچ کرنل دے عہدے تک جا اپڑیا تے پنجاب دے جاسوسی دے محکمے دا سبھ توں وڈا افسر وی لگ گیا۔ ایہہ سارا محکمہ اوہدی نگرانی وچ کم کردا تے اوہ سوائے بادشاہ رنجیت سنگھ دے ہور کسے اگے جواب دہ نہیں سی۔ لوک اوہنوں تکدے رنجیت سنگھ ول تکدے تے اوہدے کمانڈر مُراد حیات دی فرانسیسی فوجی افسراں والی نیلی وردی تکدے تے حران ہوندے رہندے کہ ایہہ منڈا فوج وچ اینی چھیتی ایناں وڈا افسر کسراں بن گیا۔

اج نیکے دی کہانی مُک گئی سی۔ تے نالے اوہدے بیلیاں سندر داس، فتح سنگھ تے مہنگا دی وی۔ اِک ڈیگریں اوہ چارے بیلی دریا وچ مچھیاں دا شکار کردے سن جدوں اوہناں دی کشتی

اچانک الٹ گئی۔ چاراں نُوں پتہ نہ لگا اوہناں نال ہویا کیہ۔ بس موت نے اچانک ای چھاپہ ماریا۔ اوہناں چاراں اُپر ای کشتی اُلٹی۔ ایس توں پہلاں کہ کشتی نیکے دے اُپر آ کے بہہ جاندی نیکا پانی دی روڑھ نال ترکھا تردا اوہدے ہیٹھوں نِکل گیا۔ پر فتح سنگھ، مہنگا تے سندر داس نہ نِکل سکے۔ بیڑی اوہناں اُپر ای بہہ گئی۔ اوہ ملاح دے نال تردا کنڈھے اُتے اپڑیا۔ شاہو کھلوتا ایہہ ساری مصیبت واپردی جدوں اوہ کنڈھے اُتے گھوڑے چراندا پھردا سی اپنیاں اکھاں نال تکی۔ اوہنے ڈیریاں توں کُوک مار کے بندے سدے۔ نیکا تے ملاح بڑے اوکھے تر دے دریا دے کنڈھے تک اپڑے۔ پنڈ وِچوں تارُو اکٹھے ہوئے دُوجی بیڑی نال بنھ کے کشتی جیہڑی بیلے دی نکر نال کھیہندیاں رُکھاں دیاں جڑاں وِچ پھاس کے اُلٹی سی نُوں رسیاں نال سِدھا کر کے تھلوں فتح سنگھ، مہنگا تے سُندر داس دیاں لاشاں کڈھیاں گئیاں۔ نیکا نے شمشان گھاٹ وِچ اوہناں دے پُتراں لچھپال سنگھ تے رام داس نال کھلو کے اوہناں دا انتم سنسکار تے آخری رسماں کرایاں۔ فیر مہنگا دا جنازہ اٹھایا موڈھا دے کے توڑ اوہنوں قبرستان لے گیا تے اپنے ہتھ نال اپنے بیلی نُوں دفنایا...... اپنے بیلیاں دے جنازے اپنے ہتھاں نال اُٹھاندیاں نیکے دا دل کئیں واری بند ہویا۔ اوہنوں کئیں واری غش پئے۔ شمشان گھاٹ تے قبرستان توں اپنے بیلیاں دیاں چتاواں نُوں اگ دین تے دفنان مگروں پنڈ پرتدیاں۔ اوہنوں راہ وِچ دل دا دورہ پیا۔ لوک منجی تے چا کے گھر لے آئے۔ جدوں کُجھ ہوش آیا تے بیٹھا پتر نُوں یاد کردا۔

''مراد نہیں آیا ...... مراد اجے نہیں آیا......'' جویں اوہنوں کسے شے دی جلدی سی۔ اوہ کِدھرے جانا چاہوندا سی۔

کدی ہوش وِچ آ جاندا کدی بے ہوش ہو جاندا۔ ہوش اوندا تے مُراد داناں وارو وار لے کے پکاردا۔ جدوں پُتر اوہدی منجی دے سرہانے آ کے بہہ گیا پُتر دا چہرہ تکیا تے جویں مردے وِچ جان پے گئی۔ نیکے نے اپنے پُتر دا مُونہہ متھا چمیا، اوہنوں مسکرا کے تکیا۔ اک ہتھ وِچ سرگھی دا ہتھ پھڑیا تے دُوجے ہتھ اپنے پُتر مُراد دا۔ موت دا فرشتہ کھمب کھلاری اوہدی منجی دے آل دوالے بڑی چر دا بے چینی نال اوہنوں گھوریاں پاندا پھیرے ماردا سی۔ نیکے نے اِک آخری واری ماں پُتر ول مسکرا کے تکیا۔ سرگھی نُوں وی اگلے ساہ وِچ اپنے نال لیندا اپنی جان اپنے رب دی حوالے کیتی۔ سرگھی دا ساہ وی نیکے دے ساہ نال ای ٹُٹا۔

''بابا نیکا اپنے بیلیاں فتح سنگھ، سندر داس تے مہنگا دی موت دادا دکھ نہیں جر سکیا...... اوہناں دے مگر مگر ای ٹُر گیا تے سرگھی نُوں وی نال لے گیا۔'' لچھپال سنگھ اوہدے سرہانے کھلوتا

روندا۔

مراد نوں سہارا دین والے لچپال سنگھ، رام داس کبیر اوہدیاں بانہواں بن کے اوہدا پرچھاواں بن کے اوہدے نال لگ گئے۔ اوہدے دکھ دے دے حصے دار بنے۔ تے سارے اپنے تائیں وڈکیاں دی راہ ٹُردے اپنے دکھ سکھ دی سانجھ دی رسی بڑی تگڑی پکڑ کے حیاتی دیاں کنڈیالیاں راہواں اُپر ٹُر پئے۔ نیکا، مہنگا فتح سنگھ تے سندر داس چارے یار اپنی موت دی وی اک کہانی اپنے مگر چھڈ گئے۔

''ساڈی کشتی اُپر بیلے وچوں فائر ہوئے اوہناں چوانہہ بیلیاں اچانک جاناں بچان لئی اکو پاسے دریا وچ چھال ماری جیہدی وجہ توں کشتی اُپر اوسے پاسے بھار پیا تے اوہ اوہناں دے اُپر اُلٹ گئی'' ملاح ایہہ گل سارے پنڈ نوں دسی۔

''کشتی وچ کسے نے موری کر کے اوہدی اُپر پھٹی لا دتی جیہڑی مینوں نہ دِسی جیہدی وجہ توں کشتی وِچ پانی بھری گیا اتوں کشتی اُپر فائر وی ہوئے'' فیر اوہنے اک ہور گل کر دتی۔

''اگوں بابا نیکا، بابا فتح سنگھ، بابا مہنگا تے بابا سندر داس نے وی فائر کیتے۔ اوسے ویلے بیڑی الٹی...... بیڑی وچ موری ہوون پاروں اوہناں دی موت ہوئی'' شاہو دریا دے کنڈھے اُپر کھلوتا ایہہ سارا تماشا تکیا سی تے اوہنے ای پنڈوں بندے بُلا کے لیاندے۔

کوئی آکھدا اوہدے وچ جھانگڑیاں دا ہتھ سی پر ملاح جیہنے بابیاں دیاں لاشاں دریا وچوں کڈھیاں ایہہ کہانی نہ مَندا۔

''نیکا اپنیاں بیلیاں دیاں جاناں جدوں اوہ دریا وچ ڈبدے سن نہ بچا سکن دے دکھ وچ مرگیا'' شاہو آکھدا۔ ''اوہدا سینا بڑے درداں نال وی بھریا سی پتہ نہیں کیہڑا درد جان لے گیا؟''

''اوس دیہاڑے دریا چڑھیا ہویا سی اوہناں نوں شکار تے نہیں سی جانا چاہیدا'' دریا دے کنڈھے اُپر اپنیاں بھیڈاں دا اجڑ چار دا بیڑی اُلٹدی ویکھن والا آجڑی 'فیکا' آکھدا۔

غرض جتنے مونہہ اوتنیاں ای گلاں۔ کسے نوں پتہ نہیں سی اوہ تنے کویں مرے تے بیڑی کویں اُلٹی۔ اوہناں تناں تے مگروں نیکے دی موت مگر اصل کہانی کیہ سی۔ یاں اوہدے وچ کسے دا ہتھ سی یاں فیر اوہ اپنی آئی ہتھوں مر پئے۔ اصل گل رب ای جاندا سی۔ یاں فیر اپنی موت دا اصل راز مرن والے اپنے نال ای لے گئے۔ لوکاں بڑا زور لائیا پر نیکے کدی ایس بارے اپنی زبان نہ کھولی۔

''جھانگڑیاں دا ہتھ اے نیکے تے اوہدے بیلیاں دی موت وچ بابا نیکا اپنے پتر دا شریکتا

بنن دی وجہ توں چُپ رہیا'' ۔ لچھپال سنگھ آکھدا ''میں منگل خان نوں مار چھڈناں اے''

پر ایہہ گل مُکدی سی کہ جدوں تن بیلی مرے تے چوتھا وی جیوندا نہ رہیا۔ بس ہزاراں لکھاں ورہیاں توں وگدے دریا دے کنڈھے اُپر وسدے اوہدے چاراں وسنیکاں اوہناں چاراں بیلیاں نیکا، فتح سنگھ، مہنگا تے سندر داس دی ایہا کہانی سی کہ چارے اک دُوجے دے بغیر جیوندے نہیں سن رہ سکدے۔ جدوں تن گئے تے چوتھا وی نہ رہیا۔ مارن والے نوں پتہ سی کہ جے اوہناں چواںہ وِچوں اوہنے کسے اِک نوں وی مار چھڈیا تے باقی دیاں تناں نے وی پچھے جیوندا کوئی نہیں رہنا۔

نیکا آخری عُمرے بڑی خموشی نال ایس دنیا وِچوں ٹُریا تے نالے جاندا جاندا سرگھی نوں وی نال لے گیا۔ نیکا تے سرگھی دے جنازے وِچ آل دوالے دے سو پنڈاں توں ودھ ہزاراں بندے رلے۔ جیہناں اوہدا فیتا پڑھیا تے پھوڑی اُتے بیٹھے اوہدے گھبروپتر مُراد حیات نوں پرسا دتا تے اوہناں دی موت اُتے افسوس دا اظہار کیتا۔ بادشاہ رنجیت سنگھ ولوں اوہدی قبر اتے پھلاں دی چادر چاڑھی گئی۔

''شام پُور دا سورما نیکا فوت ہوگیا......'' جتھے وی جیہنے وی اوہدی موت دی خبر سُنی سارے کم چھڈ کے پگڑی سر بنھدا موڈھے اُتے بھورایاں چادر رکھدا شام پُور ول ٹُر پیا۔ اپنے ماں پیو دے کفن دفن توں ویلھا ہو کے مُراد حیات اِک دیہاڑے اپنے گھوڑے اُتے سوار دریا دے کنڈھے اُتے ٹھیک اوس تھاں جتھے اوہدا پیو نیکا اپنے گھوڑے اُتے سوار کھلوتا دریا وِچکار کھلوتے بیلے نوں تکدا ہوندا اج اپنے پیو دی تھاں کھلوتا سی مُراد دے آل دوالے دریا دے کنڈھے اُتے اوہدے گھوڑے چڑدے پھِردے سن اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے چڑھیا چھاں پیا وگدا سی۔ وگدے دریا دیاں لہراں دے شور اُپر اوہدے پیو دی اواز تردی اوہدے کناں وِچ گونجدی۔ ''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا، بیڑیا گھوڑا تے بھری بندوق میری ہوند، ازادی تے خود مختاری دی ضمانت نیں جیہڑا میری بُوہ وِچ زوری پیر رکھے یاں ایہدے ول ملوٹی اکھ نال تکے اوہ میرا دشمن اے''

لچھپال سنگھ دی زبانوں نکلی ایہہ گل کہ ''میں منگل نوں مار چھڈنا'' مُراد حیات دے کناں تک وی اپڑی۔ اُس دیہاڑے اوہ چھاں دے کنڈھے تے بابا شاہو نال گھوڑے سیدھا پھردا سی، جدوں سردار منگل خان اپنے نکے بھرا سردار ہیبت خان تے جھانگڑی قبیلے دے کُجھ گھبرواں نال گھوڑیاں تے سوار تازی کتیاں نال خرگوشاں دا شکار کردے۔ اوہدے ساہمنیوں لنگھے۔ نیکے دے گھبرو پتر مُراد نوں اج اوہناں پہلی واری تکیا تے اوہناں گھوڑیاں دیاں واگاں کھچیاں پر فیر اوتھوں چھیتی نکل گئے۔

''بابا شاہو...... بابیاں دی بیڑی کیہنے بوڑی؟'' مُراد اپنے گھوڑے نال گھوڑا لئی کھلوتے بابا

شاہو کولوں اچانک پرت کے پچھیا۔

پہلاں تے شاہو چپ کھلوتا رہیا۔ فیر اوہدیاں اکھاں وِچوں اتھرو تر آئے۔

''منگل خاں ...... منگل خان بیڑی وِچ دھتورا خان کولوں کشتی وِچ موری کروا کے اُتے تختی لوائی تے نالے چاراں اُپر بیلے وِچوں فائر وی وگائے۔''

مُراد دا ساہ ادھ راہ ترُٹا، اوس رات اوہ سُتا نہیں سی۔ اوہ اِک ہنیری رات سی جدوں اوہ گھروں نکلیا۔ بوہیوں پیر باہر چوک وِچ رکھیا تے بُوہے اگے لچپال سنگھ۔ رام داس تے بابا شاہو اوہدی راہ ڈک کے کھلوتے سن۔

''اساں تیرے نال چلنا اے۔''

اوہناں ساریاں راتیں پتن توں بیڑی کھول کے ہنیری رات وِچ دریا پار کیتا تے رات دے پچھلے پہر جھانگڑیاں دے پنڈ بگھیلا وِچ جا وڑے۔

دوجی سویر دا سُورج نکلیا تے پنڈ بگھیلا وِچ جھانگڑی سرداراں دے گھر پھوہڑی وِچھ گئی۔ کوئی راتیں کوٹھے اُتے ستے پئے سردار منگل دا گاٹا چھرے نال وڈھ گیا۔ پنڈ بگھیلا وِچ رولا پے گیا۔ جھانگڑی لشکر لے کے دریا ول دوڑے پر چھاں دے دُوجے کنڈھے تے پہلاں ای پُورا پنڈ اوہناں دے سواگت لئی تیار کھلوتا سی۔ منگل خان دا اِکا بھرا تے سردار فولاد خان دا سبھ توں نِکا پتر سردار ہیبت خان جھانگڑی دریا پار دا منظر تک کے اپنے پیراں تے پرت گیا۔ ہُن اپنے پیو فولاد خان تے وڈے بھرا سردار منگل خان دے قتل مگر ہیبت خان اپنے قبیلے دا سردار سی۔

ڈیرہ، گھوڑے، اپنا رقبہ مال ڈنگر تے پنڈ وِچ اپنی حویلی اپنے پتر یر عُمر حیات اپنے بیلیاں لچپال سنگھ، رام داس، کبیر تے شاہو دے پتر مُوبے نُوں جیہڑا ہُن اپنے پیو دے قد دے برابر اپڑ پیا سی دے حوالے کردا مُراد حیات اپنی ڈیوٹی تے لہور دربار پرتن لگا تے اوہدی منگی زینب اوہدے گھوڑے دی واگ نپ کے اوہدی راہ ڈک کے کھلوگئی۔

''میں بابا نیکا تے ماصی سرگھی گھروں پنڈ وِچ کلی ہوگئی آں تے میں تیری منگ ہاں ...... میرا فیصلہ کر ...... مُراد ...... کدوں پرت کے اوسیں''

''چھیتی اوساں......'' مُراد اوہدے ول تک کے مسکراندیاں جواب دتا۔ ''ہیر سلیٹی گھابر نہ۔''

زینب راہ وِچوں ہٹ گئی مُراد اوہنوں ہیر سلیٹی آکھ کے اوہدی جان کڈھ لیندا ا۔ مُراد لہور ٹُر گیا۔ جتھے کوئی چنگیاں خبراں اوہدی راہ نہیں سن اُڈیک رہیاں۔

تریجا حصہ

(28)

مُراد حیات شام پُوروں راتیں چڑکا جیہا رنگ محل لہور اپنی حویلی 'سرگھی' اپڑیا۔ اوہ تھکیا تے کئیں راتاں دا جاگیا ہویا سی۔ بسترے ڈِگیا تے بے سُدھ دُوجے دیہاڑے دوپہریں جا کے کدھرے اکھ کھُلی، جویں جویں لوکاں نُوں اوہدے پرتن دی خبر اپڑدی گئی لوک اوہدی ماں تے پیو دی موت دا افسوس کرن تے فاتحہ پڑھن لئی اوہدے گھر اوندے رہے حویلی دی بیٹھک تے ویڑھے اندر کئیں دیہاڑے پھُوڑی گھتی رہی۔ سبھ توں آخر تے پُرسا دین اوُن والے اوہدے خلیفہ غلام اللہ دے مدرسے دے کُجھ اُستاد، شاگرد تے اوہدے کُجھ جماتی سن۔ اوہدے اِک استاد نے اوہنوں ویلھا ہو کے اپنی درسگاہ اوُن تے اوتھے دُوجے پڑھوکیاں نال عالمی تے علاقے دے سیاسی ماملیاں، دُنیا وچ ہوون والیاں تبدیلی لئی گل بات کرن لئی، جمعے دی نماز مگروں مدرسے آ کے گل بات کرن دا سدّا دِتا۔ اوس رات وی حویلی دی چھت اُتے بیٹھا اپنی ماں تے پیو بارے ای سوچدا رہیا۔

اوہ رات اوہنے تاریاں بھرے اسمان نُوں تکدیاں اکھاں وچ گزاری جیہنوں تک کے اوہ ہمیش حیران ہوندا کہ...... خبرے اوس اسمان توں پرانہہ کیہ اے...... کیہڑی دُنیا اباد اے ایس کائنات دا اصل بھید کیہ اے...... اسیں کیوں آں...... اوہ مرن مگروں دی حیاتی بارے سوچن لگ پیا مرن مگروں روحاں کتھے جاندیاں نیں۔ کیہ جیوندیاں نوں ویکھ سکدیاں نیں۔ کیہ بابا تے اماں مینوں ویکھ سکدے نیں...... پر اج اوہدیاں سوچاں دیاں لہراں راہ وچ ٹُٹ گئیاں۔ اوہ اپنے پیو تے ماں دی اچانک موت دے دکھ پاروں دُکھی رہن لگ پیا۔ اوہنوں کوئی تسلی تے سہارا دین والا وی ایس دُنیا وچ نہیں سی رہ گیا۔ منگل خان دے ہتھے بھرا تے نویں جھانگڑی سردار ہیبت خان جھانگڑی نال اوہنے کسے مناسب ویلے تے حساب کتاب چُکتا کرن دی اپنے دل وچ سونہہ چا لئی۔ جدوں تک دھاڑوی ازاد پھر دے نیں اوہدی دھرتی اُتے کوئی شے سُکھ دا ساہ نہیں لے

سکدی، جیہناں دے کرتوتاں پاروں اوہدے ماں پیو اوہدا پروار تے اوہدا وسیب وارو وار اُجڑدا اُوندا سی۔ اوہناں جھانگریاں ای دُوجی واری دھاڑوی احمد شاہ دے لشکر نُوں شام پُور وچ واڑیا جیہدے پاروں پنڈ وِچ قتلام تے بربادی ہوئی۔ اوہناں مُڑ مُڑ کے اوہدا ڈیرہ ساڑیا تے شام پُور والیاں دا جیونا عذاب کیتی رکھیا۔ اوہ ایہہ سارا کُجھ بھلن لئی تیار نہیں سی۔ اوہنوں پتہ سی اوہدا پیو ہر ویلے اپنی بھین عائشہ دے لشکریاں ہتھوں چُکے جان تے، اپنے بھرا مجید دے اوہناں ہتھوں قتل تے پنڈ وِچ ہوون والی بربادی تے لوکاں دے قتلام بارے دُکھی رہندا۔ اوہ دھاڑویاں ہتھوں ہوون ولی بربادی تے اوہناں دے کرتوتاں دیاں گلاں ہر پاسے سُندا جیہدے کارن اوہنوں بالپن توں ای نادر شاہ، احمد شاہ تے لشکریاں دے ناواں کولوں ای نفرت اوُندی۔ اوہ اپنی دھرتی نال اپنے لوکاں نال تے اپنی فوج نال جُڑ گیا۔ اوہنوں ہُن ستلج پار پھر دے لال کوٹاں والیاں دی موجودگی بارے وی شکاں تے وہماں نے آن گھیریا۔ اوہنوں پنجاب دی ازادی اُتے ایسٹ انڈیا کمپنی دے ہنیرے پرچھاویں پیندے وِسدے تے اوہ اِک اجانو خوف تے دہشت دا شکار ہو جاندا۔ پہلاں تے اوہنوں سمجھ نہ آیا اوہدے نال کیہ واپر رہی اے پر ہولی ہولی اپنے وجود اند بروداوانگ کھنڈدے غلامی وچ جان دے اوس خوف نُوں سُجھن لگ پیا۔

''ازادی جان دا خوف...... غلامی وِچ جان دا خوف...... اپنے دیس دی ازادی ختم ہوون دا خوف...... ایرانیاں، افغانیاں، مغلاں تے مرہٹیاں مگروں ہُن ایسٹ انڈیا کمپنی پنجاب اُتے دند تیز کیتی بیٹھی۔ انگریز سامراج دا سُورج دُنیا وِچ اج کِدھرے نہیں ڈُبدا...... پنجاب دا کیہ بنسی۔''ایہا سوچدیاں اوہ فکراں وِچ پیا رہندا۔

اوہنے پنڈ پکے پکے اوُندے جاندے رہن دا سوچ لیا تے اپنے لوکاں دی خبر گیری تے فکر وِچ رہن لگ پیا۔ نیکے دی محنت اپنے پُتر اُتے ضائع نہیں سی گئی۔ اوہدا پُتر سگواں اپنے پیو دے قدماں اُپر ٹُر پیا۔ مسجد محبت خان وِچ فجریں دی بانگ ہو رہی سی۔ اوہ چھیتی نال اُٹھ بیٹھا۔ مسیتی جان لئی حویلیوں باہر گلی وِچ نکلیا تے کھبے پاسے اوہدی نگاہ دُور شاہی قلعے تے پئی جیہدے اُچے بُرجاں وِچ مشالاں روشن سن۔ شہر دیاں گلیاں وِچ رنگ محل تے دِلی دروازے تک گلیاں وِچ پہرا دیندے اِکا دُکا فوجی جوان تھوڑی تھوڑی وِتھ اُتے بلدیاں مشالاں ہتھاں وِچ اُچیاں کیتے گھوڑیاں اُتے سوار گلیاں تے قلعے جاندی وڈی گزر اُتے گشت کر دے پھر دے دِسے۔ مسیت وِچ بلدے دیویاں دی تیز روشنائی وِچ نمازیاں دی ودھدی گنتری دِسی۔ نماز پڑھ کے مسیت وِچ ای بیٹھا رہیا جدوں سورج چڑھ آیا تے اوہ مسیتوں نِکلدا گھر پرتیا۔

رنگ محل دے واسے جاگ پئے سن۔ لوکی اپنے اپنے کماں کاراں نوں تیار ہو کے نکل پئے گلیاں وِچ اوندے جاندے لوکاں وِچ ودھ دپاری، آڑھتی تے دُکاندار سن جیہڑے دِلی دروازے دے اندر رنگ محل دے بازار وِچ دپار تے آڑھت کریندے۔ اوہناں وِچ ہندو ودھ تے سکھ تے مسلمان گھٹ سن۔ مرادنوں رنگ محل دے ہندو وسنیک پچھان کے کولوں لنگھدیاں ہتھ جوڑ کے 'رام رام' آکھدے اوہ وی جواب وِچ اگوں ہتھ جوڑ کے اوہناں دے سلام دا جواب دیندا اپنی راہ ٹُردا رہیا۔

حویلی دے بُوہے اُتے سویرے سویرے اپنے علاقے دے چِٹھی رسان نوں تک کے اوہ حران ہویا۔ اوہدے نال گل کر کے پتہ لگا کہ اپنے پُرانے مدرسے نے یاد کراون لئی اوہنوں گھلیا اے کہ اج اوس مدرسے دے تن سوتوں ودھ پڑھیار اوہدیاں گلاں سُنن تے اوہدے زندگی تے تجربے بارے جانکاری تے اوہدے کولوں کُجھ سکھن لئی جمعے دی نماز مگروں اوہدی اُڈیک رکھدے نیں۔ اوس اک رُقعے تے اپنے ہتھ نال لِکھ کے مدرسے اون دا وعدہ کر کے چِٹھی رسان دا شُکریا ادا کیتا تے اِک نانک شاہی کڈھ کے اوہدے ہتھ اُتے رکھیا۔ خاطی اوہنوں سلام کردا اپنے قدماں تے پرت گیا۔ گھر اندر وڑیا تے بُوہے پیر رکھدیاں ای اوہنوں احساس ہویا کہ سارا گھر تازہ سرخ گلاباں دی خوشبو نال مہک رہیا اے۔ اوہدا ذہن جندڑی ول پرت گیا جیہنوں اوہ اِک ورھے توں شاہی قلعے تے دربار وِچ ویکھ رہیا سی۔ جندڑی دا عمل دخل ہر اون والے دن نال اوہدی حیاتی وِچ غیرمحسوس طریقے نال ودھدا جا پیا سی۔ پر اوہ اگوں اوہدی ہر آہر اگے اک وڑ ماری رکھدا۔ اپنی سرکاری ذمہ واری دی حد تک اوہدے نال تعلق رکھدا۔ اوس توں مطلب دیاں خبراں لیندا تے اوہنوں اگوں لوکاں اُپر نگاہ رکھن لئی اپنے مطلب دیاں خبراں دیندا۔ ایس توں اگانہہ ودھن لئی اوہ تیار نہیں سی تے جندڑی پچھانہہ ہٹن یاں اپنی تھاں تے کھلون لئی تیار نہیں سی۔ سگوں ہر واری ہر ملاقات مگروں اِک دو قدم ہور ودھا کے اگانہہ توں اگانہہ ودھدی اوندی۔ اپنے آپ نوں دُوجے کماں ول دھیان دیندیاں اوہدی سوچ کولوں جان چھڑان دی کوشش کردا پر اجے تک اوہنوں ایہدے وِچ کامیابی نہیں سی ہوئی۔ تیار ہو کے چھاونی ٹُر گیا۔ اپنے دفتر وِچ اج بڑے دناں مگروں بیٹھا۔ اپنے محکمے دے افسراں نال ملاقاتاں کر کے ہر شے بارے اپنیاں خبراں تے رپورٹاں سدھیاں کیتیاں تھوڑی دیر مگروں کپتان درشن سنگھ وی آ گیا۔ دوویں بہہ کے بڑا چر سرکاری تے غیرسرکاری معاملیاں بارے گلاں تے فیصلے کردے رہے۔ اوہدے جان مگروں کئیں کم ادھ مکّے، ادھ کیتے تے نہ کیتے کھنوں رہے پئے سن۔ ساریاں بارے فیصلے کیتے۔ ایسٹ

انڈیا کمپنی بارے ستلج پاروں خبراں لیان والے اپنے جاسوساں نال ملاقات کیتی۔ اوہناں نوں ضروری ہدایتاں دِتیاں۔ ایہناں کماں وِچ ای جمعے دی نماز دا ویلا ہو گیا۔ رنگ محل اپڑ کے مسجد محبت خان وِچ دوجے نمازیاں نال جمعے دی نماز جماعت نال پڑھی۔ نماز توں ویلھا ہو کے دِلی دروازے دے اندر وڑدیاں کھبے ہتھ دروازے دے نال والے کمرے وِچ بہہ کے درشن سنگھ تے دوجے سپاہیاں نال کھانا کھاہدا۔ اوتھوں نکلدا گھوڑے اُتے سوار ہویا تے کُجھ ضروری کاغذ شاہی قلعے اپڑائے۔ شاہی قلعے وِچوں نکل کے اپنا گھوڑا سِدھا بھاٹی دروازے ول جان والی راہ اُپر پا دِتا۔ بازار، حکیماں وِچ خلیفہ غلام اللہ دا مدرسا اوہدی منزل سی۔ ایس مدرسے نال اوہدیاں بڑیاں یاداں جڑیاں سن۔ اوہدے استاد اوہدے دوست سجن ساتھی بیلی جیہناں نُوں اوہ ہمیش یاد کردا تے اوس درسگاہ وِچ گزرے اپنے سنہرے دناں نُوں یاد کردا، جتھے اوہنے ہندو، سکھ، مسلمان منڈیاں نال چار ورھے پڑھدیاں اپنی پڑھائی پُوری کیتی۔

ایتھوں تعلیم پُوری کر کے اوہ صوفیانہ علماں دی کھوج وِچ لوہاری گیٹ دی مسجد نورایمانی دے مدرسے وِچ جا داخل ہویا۔ اوتھے مولوی جان محمد دی شاگردی چ اوہ صوفی علم ایہدے بھیداں تے گُنجھلاں بارے علم حاصل کردا رہیا۔ لہور وِچ ایس ویلے فقیر عزیزالدین تے فقیر نورالدین دا مدرسہ سبھ توں بہترین سی پراوس مدرسے وِچ اوہنوں داخلا ملنوں ایس لئی رہ گیا کہ اوتھے نرے پنجاب دے رئیساں، نواباں، سرداراں، راجیاں تے مہاراجیاں دے بال پڑھدے سن۔ اوہ نیلی بار دے اِک معمولی جیہے زمیندار دا پُتر سی جیہدا پیو نِکا کُجھ ویلا فوج وِچ گزارن مگروں لہور دربار وِچ کئیں وزیراں، جرنیلاں تے درباریاں نال دشمنی مل لئی رکھی جیہدے کارن۔ لہور دے سبھ توں بہترین مدرسے وِچ پڑھن دی اوہدی حسرت ای رہ گئی۔ اوہنوں پہلی واری اپنی زندگی وِچ طبقاتی فرق تے نفرت دی اذیت دا دھکا لگا، جیہنے اوہدی سوچ تے فکر باقی دی زندگی لئی بدل کے رکھ دِتی۔ اوہ ذہانت تے پڑھائی وِچ کسے کولوں پچھانہہ نہیں سی۔ اوہنے لہور دے ایہناں طاقتور، دولت مند وزیراں دے ساہمنے اوہناں دی ٹکر تے لہور دربار وِچ اپنی تھاں بنان دا فیصلہ کر لیا تے خلیفیاں دے مدرسے وِچ استاد بن کے پڑھان دی تھاں اوہنے اپنی پڑھائی جاری رکھی تے ہُن اوہنے انگریزی پڑھنی شروع کر دِتی۔ اِک سال انگریزی لکھنا پڑھنا تے بولنا سِکھدا رہیا۔

پڑھائی دے نال نال اوہنے کپڑے دا وپار وی شروع کر دِتا تے وپار لئی چین جان والے وپاریاں دے اِک سمان لے جاندے کاروان نال چین ٹُر گیا۔ شاہراہ ریشم اُتے سفر کردا چین

دے سنکیانگ دے علاقے وچ جا نکلیا۔ اوتھے چھ مہینے ٹکیا رہیا تے چینی زبان سکھدا رہیا۔ اوتھے جا کے پتہ لگا کہ ایسٹ انڈیا کمپنی افیون لے کے چین وی اپڑی ہوئی سی۔ اوتھے اوہ چینی استاداں کولوں کنفیوشس دے فلسفے دا سبق پڑھدا رہیا۔ جدوں اوہناں نوں پتہ لگدا اوہ پنجابوں آیا اے تے اوہدے استاد اوہنوں دسدے کہ ساڈا ہیون سانگ تیرا پنج دریاواں دا دیس ویکھن گیا سی تے اوہدی تے اوہدے لوکاں دیاں بڑیاں تعریفاں کردا سی۔ اوہ ویکھدا ایناں چینیاں دے اندر بھانبڑ وی بلدے ہوندے پر اوہناں دے چہریاں اُپر مسکراہٹ کھیڈدی رہندی اوہ ہر کم صبر تے حوصلے نال کرن دے عادی سن جلد بازی اوہناں دے نیڑیوں نہیں سی لنگھی اپنی زبان نرم رکھدے تے سوچ سمجھ کے گل کرے۔ اوہ دوستاں تے پراہنیاں دا بڑا خیال کرن والے لوک سن اپنے گھر دے بوہے کھول دیندے۔ اوہ ایہناں وڈے دِل والے تے مخلص چینیاں کولوں بڑا متاثر ہویا اوتھوں اوہنے اپنے پڑھن لئی کیئں کتاباں مل لیاں کجھ شواں خریدیاں اک چینی تلوار خریدی تے کجھ کپڑے وی اپنے لئی مل لئے۔ نال وپار نال علم نال پھرن ٹرن اوہ دیوارچین تک گیا چینی سورمیاں دیاں تھاواں ویکھیاں قبلائی خان دا مقبرہ ویکھیا چینی شہنشاہنواں دے محل تے باغ دیکھے ون سونے پھل بوٹے ویکھدا پھلاں وچ مہکدی، سیانف، سوچ وچار وچ رچی ایہہ دھرتی اوہنوں ہنیرے وچوں باہر نکلدی جاپدی۔ چین دی سیانف دی علامت تے مہان کنفیوشس بارے جانکاری لیندا رہیا۔ اوہدی دانش، سیانف، حکمت دیاں گلاں چینی سوجھواناں کولوں سن سن کے حران ہوندا۔ اوہنے بڑی چینی دوست بنائے۔ تے اوہناں نوں دسیا کہ جدوں اوہ پرت کے پنجاب گیا اوہ لہور دربار وچ تے پنجاب دے بادشاہ نوں چین بارے جا کے چنگیاں گلاں دسے گیا تے اوہنوں عرض گزارے گا کہ عظیم چینی قوم پنجاب دی اک بہتریں دوست بن سکدی اے۔ چینی اوہدے کولوں پنجاب تے پنجاب دے لوکاں دی، تریخ، رہتل، وسیب، سورمیاں، صوفیاں، گرُوواں، سادھوواں، سنتاں، درویشاں، ملنگاں، جوگیاں عالماں تے پنجاب دے مڈھ قدیم بارے گلاں بڑی دلچسپی نال سُندے تے اوہنوں دسدے کہ ٹیکسا شیلا توں منڈے چین پڑھن اؤندے سن۔ اوہ چین اُتے ایسٹ انڈیا دے سامراجی غلبے بارے افسوس دا اظہار کردا تے اوہناں نوں دسدا کہ ''لال کوتاں دا طوفان میرے دیس پنجاب دا بوہا وی کھڑکا رہیا اے''۔

اوہنے سنکیانگ دیاں مسیتاں وچ نمازاں پڑھی تے چینی مسلماناں نال ملاقاتاں کیتیاں۔ اوہ سارے مسیت وچ اوہدے آل دوال گول دارے وچ گھیرا پا کے ہتھ بنھ کے پتھلا مار کے

بہہ جاندے تے اوہدے کولوں پنجاب دے مسلماناں تے مکہ مدینہ حج تے جان بارے راہواں بارے سوال پچھدے۔ اوہنوں چین دے لوک چنگے لگے تے اوہنے فیصلہ کر لیا کہ اوہ سندھ، بلوچستان، ملتان، لہور، امرتسر تے کشمیر وچوں وپار لئی سنکیانگ ریشمی سڑک توں قافلے لے کے آیا کرے گا۔

چین توں پرتیا تے کپڑے دا وپار ودھان دا فیصلہ کر لیا۔ اوہ سوچدا کہ اوہ سارے پنجاب تے ہندوستان وچ چین تے افغانستان تے سینٹرل ایشیا تک وپار کرے گا کاروبار کرے گا تے اپنی دولت جمع کرے گا کہ لہور وچ تے پنجاب دے سارے وڈے شہراں وچ فقیراں دے مدرسے نالوں وی وڈا، بہترین تے شاندارا مدرسا بنوائے گا جتھے ساری دنیا دے بہترین استاد آ کے پنجاب دے غریب بالاں نوں مفت پڑھان گے۔ اجے اوہ پڑھائی پوری کر کے رنگ محل وچ کپڑے دے دکان کھولن ای لگا کہ اوہدے پیو نے بادشاہ رنجیت سنگھ نال گل کر کے اوہنوں فوج وچ بھرتی کروا دتا۔ پیو اگے انکار دی مجال نہیں سی چپ رہیا۔

وہ اجے اٹھاراں ورھے دا ای سی اپنی حاضر دماغی، سیانف تے رعب دار، شخصیت، اچے لمے قد کاٹھ، تگڑے جثے، بہادری نشانے بازی تے جنگ دے مدان وچ اپنی قابلیت دے اظہار نے اوہدے اتے فوج وچ ترقی دیاں راہواں کھول دتیاں۔ چھیتی ای گھڑ چڑھ دے اک ہزاری جتھے دا افسر بن گیا۔ اوہنے جمرود، کشمیر، پشاور وچ فوجی معرکیاں وچ حصہ لیا تے نکی جیہی عمر وچ ای کمانڈر دے اوہدے تک جا اپڑیا۔ دربار دا اتبار بنانا اوکھا کم سی تے اوہدا انج بنیا کہ درباری اوہنوں رنجیت سنگھ نال کلیاں گلاں کردے ویکھدے تے حران ہوندے۔ بادشاہ رنجیت سنگھ دی ایہا خوبی سی جیہدے کارن اوہنوں اکبر اعظم نال لوک تشبیح دین لگ پے کہ اوہ ذہین تے اہل بندیاں نوں اوہناں دا قابلیت دے مڈھ تے اتاں آن دے موقعے تے راہ بنا کے تعصب دے کھولی رکھدا۔ اوہ ہندو سکھ تے مسلمان وچکار فرق نہ کردا۔ اوہدے دربار تے فوج وچ ایہا جیہا ان گنت مثالاں سن۔ ہری سنگھ نالوا، سردار شام سنگھ اٹاری والا، سردار شیر سنگھ اٹاری والا، جنرل الٰہی بخش، جنرل غوث، فقیر عزیز الدین تے اوہدے دربار دے ہور کئیں ہندو، سکھ تے مسلمان وزیر تے عہدیدار رنجیت سنگھ دی روشن خیالی، وڈے دل، مردم شناسی تے اہلیت دی قدر کیتے جان دے گواہ سن۔ رنجیت سنگھ دے دربار وچ کوئی قابل بندا پچھاں نہیں سی رہندا کوئی کسے دی راہ نہیں سی ڈک سکدا۔ اپنا مقدر ازمان والیاں لئی مدان کھلا سی۔ لوک انج ای فرانس، انگلینڈ، امریکا، اٹلی، سپین تے ساری دنیا توں ایتھے اپنی قسمت ازمان نہیں سن آوڑدے۔ رنجیت سنگھ دے

آل دوالے رہن والے بندے ذہین تے بہادر سن تے اوہناں وِچ ایہہ خوبیاں رکھن والیاں وچوں کُجھ سازشی تے نیتی دے کھوٹے وی سن پر ہُشیار تے جاگدے ذہن دا مالک بادشاہ اپنے آل دوالے چھِر دے درباریاں دی خبر رکھدا۔ جدوں کُجھ مالے وگڑن لگ پئے تے بادشاہ نُوں کُجھ لوکاں بارے خبر سار رکھن دی آہر کرنی پے گئی۔ ایہہ اوہا ویلا سی جدوں رنجیت سنگھ نُوں پنجاب وِچ اپنا جاسوسی دا محکمہ اُسارن دا خیال ذہن وِچ آیا تے اوہدی اگوائی لئی ہیکے دے پُتر کپتان مُراد حیات نُوں چنیا گیا۔ نواں عہدا ملدیاں ای اوہدی ترقی وی ہوگئی تے ہُن اوہ کمانڈر (کرنل دے برابر دا افسر) بن گیا۔ اوہ دربار وِچ فرانسیسی فوج دے افسراں وانگ نیلی وردی پاندا جیہڑی رنجیت سنگھ نے ایسٹ انڈیا کمپنی دی فوج دے مقابلے تے اپنی فوجِ خاص دے وڈے افسراں لئی نویں نویں شروع کروائی سی۔ سر اُتے نیلی پگڑی بنھی اوہ ایس وردی وِچ بڑا پھبدا تے اج وی ایہا وردی پا کے اپنے مدرسے آیا۔ جتھے پڑھ کے اوہدیاں گلاں سُنن دے چاہ وندن۔ اوہنوں لہور نال پیار سی جتھے اوہنے اپنی تعلیم مکمل کیتی تے جتھوں اوہنے اپنی عملی زندگی دی شروعات کیتی۔ اوہ جدوں وی لہور ہوندا اپنے مدرسے ضرور جاندا۔ اپنیاں استاداں نُوں ملدا اپنے دوستاں نال ملاقاتاں کردا۔ اپنے بوجھے وِچ اینے نانک شاہی ضرور رکھدا کہ بازار جا کے کُجھ شواں ماں دی ضرورت دیاں مل لے کے پِنڈ گھل سکے جیہڑا ویلا بچ جاندا اوہ لہور شہر پھرن ٹُرن چ تے ایہدے کتاب خانے ویکھن تے کتاباں پڑھن چ گزاردا۔ ایناں ای سوچاں وِچ ڈُبیا اوہ پتہ نہیں کدوں بھاٹی گیٹ دے اندر بازارِ حکیماں وِچ آن اپڑیا اے۔

مدرسے دی شاندار عمارت اوہنوں بہت کُجھ یاد کروا دِتا۔ ایس مدرسے وِچ اوہنے اپنے پِنڈ تے بالپن دے دوسنگیاں لجپال سنگھ تے رام داس نال اکٹھیاں داخلا لیا۔ رام داس کھتری سی اوہدا پُورا پریوار دِلی دروازے کول اناج دانے، کپڑے دے وپار تے آڑھت وِچ گوڈے گوڈے تک کھبیا سی۔ رقبہ رج سی اوہ پڑھائی پُوری کر کے پِنڈ زمیندارہ وی کردا تے نالے آڑھت وِچ وی پے گیا۔ جیہدا وپار پُورے پنجاب وِچ کھلر چکیا سی۔ پر جدوں دا رام داس نے ایس وپار وِچ پیر دھریا ایہہ لہورتوں کلکتے تک کھلر دا گیا۔ رام داس سیانا سی زبان دا مِٹھا سی تے شکلوں بھلے مانس وِسدا لوک اوہدی مِٹھی زبان تے اعتبار کر دے سارے پنجاب وِچوں بُہتا ودھیا تے چنگا اناج، دانا تے غلہ اوہدیاں جٹیاں تے گوداماں وِچ ای ذخیرہ ہویا لہور وِچ اندرلے باہرلے ہر وپاری تے دکان دار نُوں لبھدا۔

لجپال، مراد وانگ جٹ سی، زمینداراں دا پُتر تے ماں پیو دا کلا سی۔ اوہنے فوج وِچ جان

لئی بڑا زور لایا پر اوہدے پیو فتح سنگھ نے اوہنوں زمیندارا سنبھالن دا حکم دِتا انج لچپال چُپ کر کے شام پُور پرت کے زمیندارے وِچ جا کے رُجھ گیا۔ لچپال سنگھ اچا لما تے شبھیاں ورگا بلوری اکھاں ،گول چہرے،سرخ رنگ تے مسکروندا بولدا گبھرو نکلیا۔ ہسن بولن، کھیڈن، سیانیاں گلاں کرن والا تے بندے نُوں گل کر دیاں مِنن تولن والا لچپال سنگھ مُراد حیات دی غیر موجودگی وِچ اوہدے رقبے تے اوہدے گھوڑیاں دی سانبھ سیوا اپنا فرض سمجھدا۔ جھانگڑی نیکے دے جان مگروں ایہہ سمجھے کہ اوہدا پتر مُراد حیات ہمیش لئی ڈر کے لہور نُر گیا تے سردار ہیبت خان جھانگڑی نے اپنے وڈے بھرا منگل خان دے قتل مگروں اک واری اوہدے گھوڑے کھولن تے اوہدے رقبے اتے قبضہ کرن دی کوشش کیتی پر اگوں لچپال سنگھ سکھاں دی اک فوج لے کے اٹھ کھلوتا سارے پِنڈ نے وی اوہدے نال مونڈھا جوڑیا تے اوہ جھانگڑیاں نُوں ساواں ہو پیا۔

''نیکا مریا نہیں اجے جیوندا اے نیکا کدی نہیں مردا۔'' گھوڑے اُتے سوار لچپال سنگھ جھانگڑیاں دے لشکر دا راہ ڈک کے کھلو گیا۔ شام پُور تے کشن نگر دوہاں لوکاں دیاں بندیاں نُوں ساہمنے ہتھیار بند کھلوتا تک کے جھانگڑیاں دا لشکر دریا پار پرت گیا۔''شام پُور بے وارث نہیں اے۔''لچپال سنگھ جھانگڑی سردار نُوں سنیہا گھلیا۔

مُراد وی اپنے ماں پیو دا کلا سی شریکتے دا ماریا ہویا سی اوہدے بیلیاں تے پِنڈ والیاں اوہنوں زوری پِنڈوں دھکے مار کے لہور کڈھیا۔ اوہناں نُوں نیکے تے سرگھی دے پُتر نال پیار سی تے اوہنوں کسے مصیبت وِچ پیندا اوہ تک نہیں سن سکدے۔ فوج وِچ بھرتی ہو کے اوہنوں نویاں حقیقتاں نال واہ پیا۔ اتھے آ کے اوہنوں احساس ہویا کہ اُتھے تے نرا پِنڈ ای دھاڑویاں دے خطرے وِچ گھریا سی پر اتھے تے ست سمندروں پاروں آئے دھاڑوی فوجاں توپاں تے اسلحہ لے کے اوہدے پُورے دیس پنجاب دی ازادی غصب کرن لئی تیار بیٹھے سن۔ اوہنوں احساس ہویا کہ اوہدے پِنڈ نالوں ودھ اوہدے اپنے دیس نُوں اوہدی ضرورت سی۔ اوہدا ذہن فوج وِچ دلچسپی ول پرت گیا فوج وِچ بھرتی ہویا تے فیر اوہنے کدی پرت کے نہ ویکھیا۔ جدوں رنجیت سنگھ نُوں پتہ لگا کہ اوہدا پِنڈ ہر ویلے دھاڑویاں دی یلغار ہیٹھ رہندا اے تے اوہنے اوہدے کولوں پچھیا کہ اوہ فوج دا اِک جتھا نال لے جا کے اوہناں دھاڑویاں دا صفایا کر آوے پر اوہنے ایہہ آکھ کے بادشاہ دا دا شکریا ادا کیتا کہ''سرکار ایہہ میرا ذاتی مسئلہ اے میں پنجاب سرکار نُوں ایس وِچ پھسونا نہیں چاہوندا تے نہ ای سرکاری گولا بڑود ایس کم وِچ ونجونا چاہوندا اں'' بادشاہ پہلاں ای اوہدی بہادری تے ذہانت دی قدر کردا سی اوہدا جواب سن کے اوہدے دل وِچ اوہدی قدر

کُجھ ہور ودھ گئی۔ اوہ جدوں وی سرحدتوں دربار وِچ اوندا اوہنوں دربار وِچ اُچی کرسی دوجے جرنیلاں دے ساویں لبھدی۔ تے بادشاہ ستلج پار انگریزی فوج دیاں حرکتاں بارے اوہدیاں رپورٹاں نوں بڑے دھیان نال سندا۔ شہر دیاں گلیاں تے گلیاں وِچوں گھوڑے اُتے سوار بھاٹی دروازے اپڑدیاں سوچاں وِچ گواچیاں اوہنوں پتہ ای نہ لگا کہ اوہ مدرسے پہنچ گیا۔ مدرسے دے بوہے اُتے اپڑ کے اوہنے اندر اپنے اون دی خبر گھلی۔ اندر سارے اوہدی راہ اُڈیک رہے سن۔ اوہ اپنے ویلے اُتے اپڑیا۔ ایس مدرسے دے پڑھے ہوئے منڈے جتھے تے جس جس شہر جس عہدے اُپروی ہوندے اوہناں اُتے فرض سی کہ اوہ جدوں وی لہور اون مدرسے وِچ حاضری دین گے تے اپنا علم، تجربہ، اپنی فکر تے سوچ سارے مدرسے دے نال سانجھا کرن۔ اوہنوں مدرسے دے بوہے تک لین لئی تن چار پڑھو کے آئے تے اوہنوں اکٹھ والی تھاں وِچ لے گئے۔ اوہنے تخت اُتے چڑھ کے اِک کُھلے مدان وِچ لگے تمبواں ہیٹھ مدرسے دے پڑھیاراں اُپر اک نظر ماری جیہڑے رکھاں دی چھاویں بیٹھے اوہدی راہ اُڈیکدے سن۔ منڈیاں اپنی تھاواں توں کھڑیاں ہو کے اوہدے لئی تاڑیاں وجائیاں جیہڑیاں بڑی دیر مگروں رُکیاں۔ پپل دے رُکھ تھلے اوہ اِک لکڑی دے تخت اُتے دوجے استاداں دے نال بہہ گیا وِچکار خلیفہ غلام اللہ آپ تشریف رکھدے سن۔ اوہدے استاد نے اوہنوں اپنے سجے پاسے بٹھایا...... پہلاں خلیفہ غلام اللہ نے تقریر کیتی تے مُراد حیات دے علمی تے فوجی پچھوکڑ تے قابلیت بارے گل بات کیتی اوہنوں ایس درسگاہ دا اِک لائق محنتی تے ذہین پڑھیار آکھ کے اوہدی جان پچھان ساہمنے بیٹھے پڑھیاراں نال کرائی۔ اپنی گل شروع کرن توں پہلاں اپنے سُنن والیاں اُپر اِک نگاہ ماری۔ جلسہ گاہ وِچ ہندو سکھ مسلمان پڑھیار سبھے رل مل کے اوہنوں سُنن دی تانگھ لا کے بیٹھے سن۔ ویکھن والے ویکھ رہے سن کہ گل کرن والا ذہین روشن تے چمکدار اکھاں بھخدے کنکی رنگ والا اچا لما نکی نکی داڑھی مچھاں والا گبھرو فوجی افسر جیہدے چہرے اُپر علم دی چھاپ لگی سی ایس ویلے مسکراوندا سر اُچا کیتی اوہناں ول دھیانی سی۔ اوہدی نیام وِچ ٹنگی تلوار تے لک نال بنھے لال چمڑے دی پٹی نال ٹنگیا پستول دس رہیا سی کہ اپنی ڈیوٹی توں سدھا اتھے آیا۔ مراد اٹھ کھلوتا تے اوہنے علاقے دے نال نال عالمی سیاسی، فوجی، سماجی، معاشی مسئلیاں بارے سنے پنجاب دے معاملیاں بارے اپنے وِچار مدرسے دے شاگرداں نال سانجھے کردیاں آکھیا۔

''اُنیویں صدی شروع ہوندیاں ای کیئیں وڈے وقوعے ہو چکے نیں ...... انگلینڈ تے آئرلینڈ اِک ملک بن چکے نیں ...... کانگریس آف ویانا نے یورپ دے نویں نقشے دی منظوری

دے دِتی اے...... ہیٹی فرانس دی غلامی کولوں ازاد ہو چکیا اے...... رومن ایمپائر دا مُک مُکا کرد دِتا گیا اے...... روس نے فن لینڈ اُتے قبضہ کر لیا اے...... برلن وِچ پہلی یونیورسٹی بن چکی اے...... میکسیکو تے لاطینی امریکا دے کئیں ملک سپین تے پرتگال دی غلامی چوں ازاد ہو چکے نیں ...... نپولین واٹرلو وِچ جنگ ہار چکیا اے...... ایسٹ انڈیا کمپنی اج توں اٹھاراں ورھے پہلاں سنگاپور دا جدید تے نواں شہر اباد کر چکی اے...... فرانس الجزائر اُتے قبضہ کر لیا اے...... انگلستان وِچ غلامی دے وپار اُپر پابندی لگ چکی اے...... پیرس ایس ویلے علم، فن تے ادب دا گھر بن چکیا اے۔ یورپ وِچ ادب وِچ نوّیں نوّیں تجربے ہو رہے نیں اُنیویں صدی جاگدی صدی بن کے شروع ہوئی اے...... جیہڑی ایس گل دی علامت اے کہ ایس صدی وِچ اجے ہور وی کُجھ وڈیاں تبدیلیاں ہونیاں نیں...... فرانسیسی نپولین دیاں جنگاں دے جھٹکے کھا کے کُجھ سنبھل رہے نیں تے فرانسیسی ادب وِچ جدیدیت پیر رکھ رہی اے...... اٹھارویں صدے دے اخیر تے انیویں صدے دے شروع وِچ یورپین ادب انقلاب، جنگ ون سونیاں اوکڑاں مگروں اک نواں تے نفیس روپ وٹا چکیا اے...... انگلستاں وِچ ایس ویلے کوئین وکٹوریہ تخت اُپر بہہ چکی اے...... اوہدے بارے سنیا اے کہ اوہدے کول ساری دنیا نوں سیدھن دا اک پروگرام یاں نیو ورلڈ آرڈر وی ہے...... وکٹورین ویلا شروع ہو چکیا اے...... ایہہ انگریز باقی دی دنیا وِچ ایس ویلے کیہ کر رہیا اے اوہدا وی نال ای ذکر ہوندا جاوے تے سانوں اپنے نوّیں گوانڈھی دے عزائم تے ارادے سمجھن وِچ سوکھ ہوسی۔ نالے سانوں ایہہ وی ویکھنا پئے گا کہ ایس ویلے علاقائی تے عالمی سیاست کیہڑے پاسے جا رہی اے تے ایہدے وِچ ایسٹ انڈیا کمپنی دے مالکاں دا کیہ کردار اے برٹش ایمپائر ایس ویلے دنیا اُتے قبضہ گیری تے نویاں ابادیاں نوں غلام بناون وِچ رجھی ہوئی اے۔

انگریز نے اپنی سبھ توں پہلی کالونی انگلینڈ توں باہر نیو فاؤنڈ لینڈ اُتے قبضہ کر کے قائم کیتی۔ اوس مگروں ہوسِ ملک گیری تے دوجیاں قوماں نوں غلام بناون تے اوہناں دے وسائل لٹن والا ایہہ سلسلہ اجے تک نہیں مُکیا سگوں ہر اوّن والے دن نال ودھدا ای گیا۔ ستارویں صدی دے شروع وِچ انگریز سامراج نے نارتھ امریکا وِچ چڑھدے علاقیاں اُتے قبضے کر کے اپنیاں کالونیاں بنایاں۔ جنہاں نوں اسیں امریکا آکھدے آں...... تے نالے اینے اٹلانٹک دے علاقیاں اُتے قبضے کیتے جیہڑے ہن کینیڈا اکھواندے نیں...... اوسے ویلے اینان کریبین دے گنے دی بے پناہ فصلاں دین والے ملکاں سینٹ کٹس، بارباڈوس تے جمیکا اُتے قبضہ کیتا جتھے معیشت دا مُڈھ تے مرکزیت غلامی نوں بنایا۔ امریکن کالونیاں وِچوں انگریزاں نے چاول، تمباکو، کپاہ، فر

تے جہاز رانی لئی مال لٹیا تے لٹ رہیا اے۔ ایتھے ایہناں نُوں حدوں ودھ زمیناں، دریا، جنگلات سونا تے دوجے مال متاع لبھے جیہناں دے کارن انگریز آبادکاراں امریکا اُتے چڑھائی کر دِتی۔ امریکن علاقیاں اُتے قبضہ کرن لئی انگریزاں جنگ تے ابادکاری داعمل نال نال چالو رکھیا۔ ہر پاسے کھلریاں زرخیز زمیناں دی ہوس نے امریکا وِچ اوس دھرتی دے وارثاں تے مالکاں دا انگریزاں، سپینیاں، فرانسیساں تے ڈچاں ہتھوں بے پناہ قتلام کرایا۔ ایہہ سارے سامراجی سن وسائل تے زمین دے بھکھے قبضہ گیر سن تے دھرتی دے وارثاں جیہناں نُوں ایہہ ریڈ انڈین آکھدے سن اوہناں دے قاتل سن۔ ست سال تک انگریز تے فرانسیسی آپس وِچ ایناں زمیناں اُتے قبضے لئی اک دوجے دے نال جنگ لڑدے رہے۔ ایناں دی ایہہ جنگ اوددوں مُکی۔ جدوں انگریز نارتھ امریکا وِچ قائم کیتے گئے سارے نیو فرانس اُتے قابض ہو گئے...... امریکی کالونیاں خودمختاری منگنی شروع کر دِتی ایہہ کالونیاں اٹھ سال تک انگریزاں کولوں ازادی لئی ایدے نال جنگ لڑدیاں رہیاں تے 1791 تک انگریز نُوں چھڈنیاں وی پیاں۔ ستاراں سو اٹھاسی وِچ انگریزاں آسٹریلیا اُتے قبضہ کیتا تے ایس ویلے نیوزی لینڈ وی تاج برطانیا دے قبضے ہیٹھ آ رہیا اے۔ اُن تے سونے دے نال نال ہُن غلاماں نُوں خریدن ویچن ہتھوں لبھن والا سرمایہ ہُن انگلستان آ رہیا۔ جیہدے نال ایہدی فوجی طاقت تے خاص کر بحری طاقت وِچ تباہ کن وادھا ہویا جیہدے نال ایہنوں ہور ملکاں اُتے قبضہ کرن دی ہلا شیری وی ملی...... ایہہ ساری واردات 1826 تیک واپر گئی...... انگریزاں دیاں ایہہ سابقہ کالونیاں ہُن ایناں زورآور ہو چکیاں نیں کہ اوہ انگریز نال ہُن ازاد تجارت تے معاشی ازادی دی راہ اُپر وی ٹُر پئیاں نیں ...... ایس وچکار اِک گل جیہنے ایس ویلے عالمی سیاست وِچ انگریزی سلطنت نُوں سبھ توں طاقت وریاں سپر پاور بنایا ہویا اے اوہ یورپ دی جنگ وِچ نپولین دی ہار سی۔ ہُن انگریزی سلطنت نے اپنی بحری طاقت دے زور تے دنیا نال ازاد تجارت دا جھنڈا چک لیا۔''

''ایسٹ انڈیا کمپنی ہندوستان وِچ تجارت کرن آئی کمپنی جیہدے بارے چ آکھیا جا سکدے اے کہ اگ لین آئی سی تے گھر دی مالک بن بیٹھی مغلاں کولوں سہولتاں لے کے اپنے قدم گوانڈھی دیس ہندوستان وِچ جمائے۔ نواب سراج الدولہ نُوں پلاسی دے میدان جنگ وِچ شہید کر کے فوج دے کمانڈر انچیف میر جعفر دی غداری تے بہتر ہتھیاراں دی مدد نال بنگال اُتے قبضہ کیتا۔ ایسراں ہندوستان، بنگال تے پنجاب ایہہ تن وکھوں وکھ دیس نیں ایناں تناں دیساں تے تناں قوماں دے علاقے وِچ ایسٹ انڈیا کمپنی اِک وپاری تے فوجی طاقت بن کے اپنا کلا

بنگال وِچ مضبوطی نال ٹھوک دِتا...... میسور دی جنگ وِچ میر صادق دی غداری تے میسور دی ریاست نال گوانڈھی ریاستاں دی غداری کارن ٹیپوسلطان دی شہادت مگروں ہندوستان اُتے ایسٹ انڈیا کمپنی دے قبضے دا رہ کھلیا۔ ایہہ ایسٹ انڈیا کمپنی اِک پاسے تے ہندوستان اُتے قبضہ کر کے پنجاب دے سراُپر آ کے بہہ گئی اے اپنے پنجاب دے کُجھ علاقیاں اُتے وی قبضہ کیتا ہویا اے دوجے پاسے ایہہ ایس ویلے چین وِچ افیم دا وپار وی کر رہی اے۔ جیہدے کارن ایہہ 1834 چ افیم دی پہلی جنگ چین نال لڑ چُکی جیہدے نتیجے وِچ اپنے ہانگ کانگ اُتے قبضہ کر لیاتے اوہنوں انگریزی ہندوستان وانگ اپنے مقبوضہ جات وِچ رلا لیا۔ انگریز برما اُتے وی قبضہ کر چُکیا اے...... ایسٹ انڈیا کمپنی سندھ تے افغانستان اُتے قبضہ کرن لئی تیاری کر رہی اے۔ اُنیویں صدی دے پہلے تن دہاکیاں دا ایہہ سارا علاقائی، مقامی تے عالمی منظر ناواں اکھاں دے ساہمنے رکھدیاں ایس گل وِچ کوئی شک نہیں جاپدا کہ برٹش ایمپائر اِک غاصب سامراجی تے لٹ مار کرن والی طاقت اے جیہدا اگلا نشانہ ساڈا ازاد تے خود مختار وسدا دیس پنجاب اے...... سامراج دا ایجنڈا اِک نکاتی اے...... ''قبضہ کرو، لڑاو، ونڈو تے راج کرو نالے لٹو تے اُتوں مارو......'' ایس ویلے فرانس الجزائر اُتے قبضہ کر چکیا اے...... سینٹرل امریکا وِچ خانہ جنگی مگروں گوئٹے مالا، ایلسیلواڈور، ہنڈوراس، نکاراگوا تے کوسٹاریکا ازاد مُلک بن چُکے نیں...... سبھ توں وڈی گل ایہہ وے کہ انگریزی سلطنت تے روسی سلطنت دے وِچکار سینٹرل ایشا اُتے قبضہ کرن لئی 'گریٹ گیم' شروع ہو چُکی اے۔ پنجاب ہندوستان توں وکھ اِک ازاد تے خود مختار ملک دی حثیت نال بادشاہ رنجیت سنگھ دی اگوائی ہیٹھ اپنی ازادی قائم دائم رکھی۔ ہور ملکاں اپنے سفارت خانے لہور وِچ کھولن دی اجازت منگی اے...... ازاد تے خود مختار پنجاب نوں دنیا من دی اے...... پر ایہہ پنجاب پہلاں ہندوستان تے افغانستان نُوں نہیں سی ہضم ہوندا تے ہن انگریزاں نُوں ہضم نہیں ہو رہیا...... ساڈا واسطہ اِک بہوں سفاک، مکار، خطرناک تے بڑے طاقتور دشمن نال پیا اے...... پر پنجاب ایہدے مقابلے لئی ہر ویلے تیار بیٹھا اے انگریز کول بہترین فوج، ڈسپلن، جدید اسلحہ تے ساری دنیاں وِچ جنگ دا تجربا اے باقی دی کسر مقامی لوکاں دیاں کمزوریاں پُوریاں کر رہیاں نیں۔ ہندوستان وِچ ریاستاں دے حاکماں دے اندرلے تنازعے، اِک دُوجے دے خلاف سازشاں تے کمپنی نُوں جا کے اپنی مدد لئی اپنی ریاست وِچ بلا لینا...... اِک دُوجے دے خلاف لشکر کشی دیاں دھمکیاں، سیاست، ڈپلومیسی، جبر، دباء آنڈھی گوانڈھی ریاستاں نال جنگاں تے قبضے تے اپنی کرسی بچاون دیاں کوششاں تے سازشاں ایہہ اوہ ساریاں

وجہاں نیں ،جیہدے کارن کمپنی نُوں ہندوستان چ کامیابی ہوئی...... تے ہندوستانی ریاستاں تے اوہناں دے حاکم اکٹھے ہو کے کمپنی دے خلاف جنگ کر کے ایہوں شکست دین وچ ناکام رہے......

''اسلامی ملکاں وچ ایس ویلے کیہ ہو رہیا اے۔ اوہدا حال ماڑا اے اسلامی دنیا ایس ویلے زوال پذیر اے۔ ایہدا حال اُنیویں صدی دے شروع توں ای ماڑا اے ...... ایہدے وچ مسلمان حاکماں دا اپنا ہتھا اے ساری دنیا تے ہندوستان وانگ انگریز اُتھے وی ہر شے نُوں ٹکونا دے رہیا اے...... روس سلطنت عثمانیہ دے خلاف جنگ دا اعلان کر چکیا اے...... سعود بن عبدل عزیز نے عثمانی فوج نُوں شکست دے کے مدینے اُتے قبضہ کر لیا اے...... ست ورھے مگروں ای مصریاں نے مدینہ، طائف تے مکہ اُتے قبضہ کر لیا...... ملایا اُتے وی انگریزاں نے قبضہ کر لیا اے...... اسلامی دنیا خلافت عثمانیہ دے خلاف بغاوت، دوجے پاسے عرب ملکاں اُپر انگریزاں دا اثر رسُوخ تے تریجے پاسے اوہناں دی آپسی مخالفتاں تے اِک دُوجے دے خلاف جنگاں کارن زوال دا شکار اے...... خلافت عثمانیہ زوال ول ودھ رہی اے...... فرانسیسی فوجاں الجزائر اُتے قبضہ کر کے ایتھے تُرکاں دا تن سو سالاں توں چلدا راج مُکا دِتا اے...... ترکاں نُوں کونیا دی جنگ وچ مصریاں شکست دے دِتی اے...... مغل سلطنت زوال پذیر ہو چکی اے تے دِلی تک محدود ہو گئی اے...... سراج الدولہ تے ٹیپو سلطان شہید ہو چکے نیں ...... ایہہ صدی مسلماناں دے زوال تے انتشار دی صدی اے...... اؤن والے ویلیاں وچ اوہناں نال کیہ واپرنی اے اُٹھدے امریکا، روس، یورپ تے برٹش ایمپائر دے ساہمنے اِک لمے چر تک اسلامی دنیا وچ ہنیرا دِسدا اے...... مسلمان اِک لمے ویلے تک سامراجیاں ہتھوں ذلیل ہوندے رہن گے کوئی پتہ نہیں ایہہ ذلت کدوں مُکنی اے...... ایہدا توڑ بڑا سوکھی وسدی قوم، طاقتور معیشت، جدید علم تے اوہ وی سائنس دا علم تے سمندری تے زمینی طاقتور فوج اے ایسٹ انڈیا کمپنی ایس ویلے پنجاب نال کیہ کر رہی اے؟ ایہہ سوال ہُن لہور دربار وچ اٹھ کھلوتا۔ پنجاب ایس ویلے مقبوضہ ہندوستان دی مالک برٹش ایمپائر دے گھیرے وچ اے...... ایس لئی اوہدے سواگت لئی پنجاب دی فوج ہر ویلے تیار ہوندی اے...... سامراج نری طاقت دی زبان سمجھدا اے ہور کوئی زبان نہیں سمجھدا سامراج نُوں اپنی گل سمجھون لئی ہتھیار دی دلیل دی ضرورت ہوندی اے۔ اسیں اپنے پنجاب نُوں ہمیش ہندوستان تے انگریزاں دے قبضے توں ازاد ویکھنا چاہندے ہاں ...... جے کل انگریز ہندوستان چھڈ کے ٹُر گیا تے پنجاب فیر وی ہندوستان توں ازاد تے وکھرا رہے گا۔ لہور دے آل دوالے تہانوں پتہ

اے پنجاہ کوہ دی وِتھ تک رُکھ وڈھن تے پابندی اے...... ایہہ پابندی ایس لئی گئی کہ باہری تے دھاڑوی جدوں لہور تے حملہ کردے سن تے لہور دے آل دوالے لگے رکھ وڈھ کے لشکراں تے ڈنگراں لئی ورت چھڈ دے..... ایہہ حکم کیہنے دِتا رنجیت سنگھ نے...... ایہہ گل کیہڑا بندہ کردا اے کہ ہندو مسلمان تے سکھ میرے لئی اِک برابر نیں مینوں میرے رب نے اوہناں دی ذمہ واری دِتی اے...... اوہنے اِک اجیہی سلطنت دنیا دے نقشے اُتے کھڑی کیتی جہنوں قائم کرن لئی کوئی وڈا جرم نہیں کیتا گیا...... کالنگاہ نُوں ذہن وِچ رکھو...... ریڈ انڈینز دا حشر ذہن وِچ رکھو...... غلاماں دا وپار ذہن وِچ رکھو...... رومن ایمپائر ذہن وِچ رکھو...... امریکا...... کینیڈا...... آسٹریلیا اُپر قبضے تے...... سکندر اعظم...... نوں ذہن وِچ رکھو...... تے فیر رنجیت سنگھ نُوں ساہمنے رکھ کے سوچو کہ اوہ اوہناں ساریاں نالوں سیانا تے بہتر منصوبہ ساز نِکلیا۔ کیہڑے دیس وِچ کسان تے جوان دی قدر اے...... اکبر اعظم تے ساندل بار دے کساناں وِچکار رُولے بھٹی دی آگوائی وِچ لڑی جان والی جنگ ذہن وِچ رکھو...... صدیاں دے ہنیریاں وِچ گواچے پنجاب نُوں لبھ کے اوہنوں اکٹھا کرن تے پہلی وار اِک ازاد تے خود مختار مُلک بنان دا سہرا رنجیت سنگھ دے سر اے...... اوہنے پنجاب دے ازلی دشمن ہندوستان، افغانستان، ایسٹ انڈیا کمپنی تے پنجاب دے دوجے دشمناں نُوں پنجاب دیاں سرحداں دا احترام کرن دی تہذیب سکھائی ایس مقصد لئی اوہنے اپنے دیس دی راکھی لئی اِک طاقتور فوج بنائی تے اوہنوں جدید اسلحے نال مسلح کیتا...... جدوں ایہہ فوج چھاؤنی وِچوں باہر نِکلدی اے...... پنجاب دے کسے کسان دی کھلوتی فصل دا تیلا نہیں بھندی۔

پنجاب اِک جدید اسلحے نال ہتھیار بند طاقتور فوج رکھدا اے۔ جیہدے کارن افغانستان تے ہندوستان توں پنجاب اُپر حملہ کرن دی جرائت نہیں...... پنجابی قاعدہ پڑھایا جا رہیا اے...... تے لہور وِچ پہلا پنجابی چھاپہ خانہ وی لگ چُکیا اے...... کارخانے، ریلاں، پُل تے سکول کالج تے یونیورسٹیاں وی اچھے بن گیاں۔ رنجیت سنگھ ایس بارے فرانسیسیاں تے انگریزاں نال گل بات کر رہیا اوہ دنیا بارے خبراں تے جانکاری رکھدا اے۔ رنجیت سنگھ اپنے ویلے توں بہت اگانہہ اے۔ ایہہ ساڈا اِک ازاد تے خود مختار پنجاب...... ساڈیاں اوندیاں پیڑھیاں دا ساری دنیا وِچ اِکو اِک کلم کلّا گھر...... ہندوواں، سکھاں، مسلماناں دا سانجھا پنجاب ساڈی سبھ دی دھرتی ماتا دھرتی ماں۔ اج ہندو سکھ مسلمان سبھے رل کے ایس ملک وِچ اِک قوم وانگ وسدے نیں...... پنجاب ایس ویلے اِک وڈی طاقت تے اِک مکمل ازاد تے خود مختار دیس اے...... پنجاب اپنی ہزاراں ورھیاں دی تریخ وِچ کدی کسے قوم دے خلاف جارحیت نہیں کیتی۔ پر ایہدے خلاف ہمیش

جرماں تے جارحیت دا ارتکاب کیتا گیا اج پنجاب وچ پھاہی دی سزا مُکا دتے گئی اے تے اج پنجاب امن سُکھ تے چین دا گھر بن چکا اے۔''

''پنجاب دیاں حداں جمنا تک نیں تے ہندوستان جمنا توں پار اے۔ دلی تے جموں کشمیر پنجاب دا حصہ نیں۔ پنجاب دے جیہڑے علاقیاں اُتے ایسٹ انڈیا کمپنی دا قبضہ اے اوہ علاقے وی اساں ازاد کرا کے چھڈنے نیں ...... علاقائی تے عالمی سیاسی حالات بڑی تیزی نال بدل رہے نیں تے اوہناں دا سیک پنجاب دربار تک وی اپڑ رہیا اے۔ لہور دربار برٹش انڈیا تے روس دا شکنجہ اپنے آل دوالے محسوس کر رہیا اے روس گھیرا تنگ کر رہیا اے اوس دا عمل دخل افغانستان وچ ودھدا جا رہیا اے افغانستان تے ہندوستان ہمیش پنجاب دی کنڈ وچ چھرا ماریا اے ...... سرکار خالصہ نوں اک اجیہا افغانستان چاہیدا جیہڑا سامراجیاں تے ہندوستان نال رل کے پنجاب دے خلاف غنڈہ گردی تے دہشت گردی نہ کرے تے پنجاب دی ازادی لئی خطرہ نہ بنے۔ اپنے کم نال کم رکھے تے ہندوستان تے سامران نال رل کے ساڈی ازادی لئی خطرہ نہ بنے۔ ہندوستان نوں افغانستان تے سینٹرل ایشیا تک اپڑن لئی پنجاب وچوں لنگھنا پے گا۔ سانوں اپنی اہمیت دا احساس اے ...... ہندوستاں توں وکھرا ازاد تے خودمختار پنجاب اودوں تک ازاد رہے گا۔ جدوں تک ہندو، سکھ تے مسلمان ایہنوں اپنا وطن سمجھ کے اک قوم بن کے ایہدی راکھی لئی جاگدے رہن گے تے اپنے اندر پاڑے نہیں پین دین گے ...... جس دیہاڑے پنجاب دے لوک آپس وچ لڑ پئے پنجاب نہیں رہنا ...... ایہنوں ازاد رکھنا تے آپ ازاد رہنا پنجاب دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دے ہتھ وچ اے ......''

''اٹھارویں صدی وچ پنجاب تے پنجاب دے لوکاں نال ایہناں دھاڑویاں ہتھوں کیہ واپری جے کسے نوں شک ہووے ے پنجاب دے قبرستاناں، شمشان گھاٹاں، ڈیریاں پنڈاں، شہراں، دریاواں، جنگ دے مداناں تے لوکاں کولوں جا کے ایہدی گواہی لے لوے اجے پنجاب وچ اوس پیڑھی دے کُجھ لوک جیندے نیں جیہناں نادراں تے ابدالیاں نوں بھگتیا اے ...... اجے ایس کہانی دا انت نہیں ہویا ...... ہُن ایسٹ انڈیا کمپنی پنجاب دی گھات وچ بیٹھی اے۔ پنجاب ساریاں دی سانجھی دھرتی ماں اے اک دوجے نوں برداشت کرنا پے گا نہیں تے نہ پنجاب رہیگا تے نہ ایہدے لوک رہن گے ...... جے خالصہ نہ اٹھدا رنجیت سنگھ نہ اوندا تے پنجاب کدی ازاد نہیں سی ہونا رنجیت سنگھ نے بے وارث پنجاب دی تقدیر پلٹ دتی۔ اوہنے صدیاں توں پنجاب دے آل دوالے جبر، قہر، مکر، عذاب، مایوسی ذلت، غلامی تے موت دا لوہے دا اُنیا جال وڈھ کپ چھڈیا ایہدی جان عذاباں تے ہنیریاں وچوں کڈھ کے ایہنوں ازاد کرایا ...... اج دلی دا شہنشاہ

یاں ایسٹ انڈیا کمپنی ستلج تے افغانی اٹک ٹپ کے وکھاون ...... پنجاب تے اج وی اوہا اے پر ایہنوں صدیاں تک برباد کرن والے سارے دھاڑوی مرا ہٹے، غزنی، ابدالی تے نادر اج کتھے وڑ گئے نیں ...... ایس دنیا وچ ازل توں طاقت دا اصول لاگو اے ہمیش زور آور دا ہتھ اُتلا اے۔ پنجاب کشمیر دی دھرتی ماتا اے۔ میرا دیس ازاد اے تے میں ازاد ہاں تے ازادی نالوں ودھ مینوں کوئی ہور شے چنگی نہیں لگدی جے پنجاب وچ کوئی جھگڑا ہے تے اوہ مذہبی جنونیاں تے ات گرداں دے وِچکار اے۔ لوکائی وِچکار نہیں۔ جے پنجاب نُوں امن، ازادی، ایکتا تے ترقی دی لوڑ اے تے پہلاں ایہدے لوکاں نُوں برداشت، بھائی چارہ تے دوجے عقیدے دا دلوں احترام کرنا سکھنا پے گا امریکہ ازاد ہو چکیا۔ فرانس وچ انقلاب آ چکیا۔ پنجاب وچ انقلاب رنجیت سنگھ دی صورت وچ آیا اے۔ جے اج اساں اپنا پنجاب سنبھال لیا تے اینے وی اک دن امریکہ، برطانیہ تے فرانس دی ٹکر دا دیس بنا اے۔''

مُرادنُوں مدرسے وِچوں بڑی گرمجوشی نال رخصت کیتا گیا۔ جدوں اوہدی گل مُکی تے سٹیج دے ساہمنے گل سنن والے منڈے بڑی دیر اوہدے لئی تاڑیاں وجاندے رہے۔ اوہنے اج اوہناں نال بڑیاں گلاں کیتیاں۔ تے فیر کے دیہاڑ اوَن دا قول دے کے اپنی گل مُکائی۔ مدرسیوں نکل کے اوہنے گھوڑے دی واگ دروازہ کھجور کھوہ ول موڑ لئی۔ ایہہ شہر لہور دا چوہدواں دروازہ سی۔ راہ وچ سارے دروازیاں دی راکھی بارے جانکاری لیندا اوہ راتیں چرک جیہا حویلی پر تیا۔

ایہہ 1839 دا ورہا سی ویلا لنگھدا رہیا تے اوہ اپنی ڈیوٹی لئی کدی ستلج پار، کدی پشاور، کدی قابل، کدی ملتان، کدی بہاولپور کدی سندھ تے کدی دلی تے کلکتے اپڑیا ہوندا۔ ہر اوَن والے دن نال ایس گل دا پک ہو رہیا سی کہ رنجیت سنگھ ایسٹ انڈیا کمپنی نال اِک جنگ دی تیاری وچ لگا اے۔ تے ایہہ جنگ کسے ویلے وی ہو سکدی سی کہ ایسٹ انڈیا کمپنی دیاں پنجاب وچ حرکتاں ہن رنجیت سنگھ دی برداشت توں باہر ہو گیاں سن۔ اوس دیہاڑے اوہ ستلج پاروں کئی مہنیاں مگروں پرتیا تے بڑا چر دربار وِچ ستلج پار انگریزی فوج دیاں قلعہ بندیاں، ہتھیاراں تے فوجی تیاریاں بارے خبراں دے کے قلعیوں باہر نکلیا تے اپنے گھوڑے اُتے سوار ہو کے حویلی جان لگا کہ اچانک اِک بندے نوں اوہناں سُنہیا دتا۔

''جندڑی تہاڈی راہ ایس ویلے شیراں والے دروزے اُتے اُڈیک رہی اے۔''

مُراد حیات اپنا گھوڑا شیراں والا دروزاے ول پرتا لیا۔

☆☆☆☆☆

(29)

شیراں والے دروازے تک اپڑن چ اوہنے دیر نہیں سی لائی۔ دروازے تے اپڑ کے اوہنے گھوڑا راوی دے کنڈھے نال کلیاں نال بجھے کھلوتے دوجیاں گھوڑیاں نال بنھ دِتا۔ اوہنے دروازے اُتے رکھے پنجریاں وچ بند بیٹھے شیراں اُتے اِک نگاہ ماری جیہڑے رنجیت سنگھ دے حکم دے تحت ایتھے رکھے گئے تے اوہن جان والیاں نوں ایس دیس دے لوکاں دے جاگدے رہن دا سنیہا اپڑاندے۔ اوہنے ایدھراودھر نظر ماری۔ ساہمنے کشتی وچ جیہنوں اوہدیاں نظراں لبھ رہیاں سن اوہ بیٹھی سی۔ اوہ سدھا اودھر ای ٹُر گیا۔ دریا دے کنڈھے نال لگی کھلوتی کشتی وچ جندڑی کلی بیٹھی اوہدا راہ اُڈیک رہی سی۔ جویں ای اوہنے کشتی وچ پیر رکھیا ملاح نے بیڑی دا رسا کھول کے بیڑی نوں پتن توں دریا وِچ لاہن لئی دھکیا تے فیر چھال مار کے آپ وی وِچ بہہ گیا۔ ونجھ لے کشتی نوں ٹھیلنا شروع کیتا تے اوہدا موہنہ پارلے کنڈھے ول کر دِتا۔ اوہ اوہدے ساہمنے جا کے کشتی دے تختے اُپر بہہ گیا۔ کشتی دریا وچکار اپڑدیاں تائیں اوہناں وِچکار خموشی رہی دریا چڑھیا ہویا نہیں سی بڑے سکون نال وگ رہیا سی ایس لئی ملاح بڑے ارام نال ڈونگھے پانیاں وِچ ونجھ ماردا بیڑی ٹھیل رہیا سی۔ نرا ملاح دے ہولی ہولی گاون دی اواز آ رہی سی جویں اوہ اپنے آپ نال گلاں کر رہیا۔ مراد نے نظر چُک کے ساہمنے بیٹھی جندڑی ول تکیا۔ اوہنے لال رنگ دے لاچے اُپر گوڑھے ساوے رنگ دی کھلی جیہی کرتی پائی ہوئی سی۔ سر اُتے ساوے رنگ دا کڈھائی والا اُتلا کیتا ہویا سی تے اوہدے سجے موڈھے اُپر سنگتریئے رنگ دی کشمیر شال لمک رہی سی۔ اوہ بڑی تہذیب نال کشتی دی آخری نکرے تختے نال ٹیک لا کے بیٹھی سی اوہدے سر اُتے رکھے دوپٹے اُپر لگے نکے نِکے شیشے ڈُبدے سورج دی روشنی وِچ سنہرے تاریاں وانگ لشکارے مار رہے سن۔ مراد ایس تِلی پتنگ پری چہرا جیہی کڑی دیاں وڈیاں نرگسی اکھاں دیاں ڈونگھیائی وِچ ڈُبن توں ہمیش ای بچن دی کوشش کردا جیہڑیاں کدی حرانگی تے کدی مسکراوندیاں

ہر شے نُوں تکدیاں سوال پچھدیاں جاپدیاں۔ ایس ویلے مُراد نُوں انج تکدی جاندی جویں اوہنوں اج پہلی واری ملی ہووے نہ اوہدیاں اکھاں جھمکیاں تے نہ ای اوہنے ساہ لیا۔ کسے شے نُوں لبھدیاں پھردیاں حیران تے بے چین اکھاں اچانک ای پرسکون جھیل وانگ ٹھہر گئیاں۔ جدوں اوہ اوہدے ساہمنے آکے بہہ گیا۔ مُراد نے اِک واری اوہدیاں اکھاں وِچ تکیا پتہ نہیں اوہ کنیاں ای گلاں کر گئی فیر اوہدے چہرے توں نظراں ہٹاکے وگدے دریا دے پانی نُوں تکن لگ پئی جیہڑا ڈھگر ویلے دے سورج دی پیلی تے کمزور روشنی وِچ دور تک اِک پیلی چادر وانگ لہراندا وگدا سی۔

"جے سارے دریاواں دے پانیاں دا رنگ پیلا ہوندا تے دنیا کویں دِسدی" اوہ بول پئی۔

"پیلی زرد موت وانگ۔" مراد دیاں نظراں اوہدیاں دریا دے پانی اُپر تردیاں نظراں دا پچھا کر رہیاں سن اوہ اوہنوں اوہدیاں اکھاں وِچوں پڑھ لیندا۔ ایہا گل جندڑی دی کمزوری سی۔ کہ اوہ بندہ جدوں اوہدے نال ہوندا تے اوہدے نال ای ہوندا ہور کِدھرے نہ ہوندا تے ہور کسے دا نہ ہوندا۔ اوہدی اوزا کنیں پئی تے جویں ستی پئی جھیل دیاں پرسکون لہراں وِچ ہلچل مچ گئی۔

"پر کُجھ منظر جلدی بدل جاندے نیں سورج ڈُبدیاں ای دریا اُپر ہنیرا چھا جاناں اے مگر نراں لہراں دا شور رہ جاناں اے تے دریا نُوں ہنیرے نے کھا جاناں اے" جندڑی مُراد ول تکدیاں مسکرائی۔ "پر کُجھ منظر جنم جنم توں یاداں وِچ نہیں روح وِچ وسدے ہوندے نیں اوہناں نُوں موت بدل سکدی اے تے ناہی اوہناں کولوں کوئی ہنیرا اوہناں دا چانن کھو سکدا اے"

"سارا کُجھ منظر ویکھن والے اُتے منحصر ہوندا اے اوہ جس منظر نُوں جویں چاہوے اپنیاں یاداں وِچ وسا لوے پر کُجھ منظر ایسے ہوندے نیں جیہناں نوں بندہ ساری حیاتی کوئی ناں نہیں دے سکدا" مراد اوہنوں اُلجھناں وِچ پا دِتا۔ ایہہ اوہا ویلا ہوندا جدوں جندڑی گل پرت دیندی۔

"نورجہاں تے جہانگیر وی راوی دی سیر کردے سن......" اوہنوں مُراد دی تریخ نال دلچسپی دا پتہ سی۔

"راوی اپنے سینے اندر ہزاراں لکھاں ورہیاں توں ان گنت کہانیاں لئی وگ رہیا اے۔ ویلیاں دا رازدان اے پر بڑا کُجھ روڑھ کے وی لے گیا اے۔" مراد وگدے دریا اُپر دور تک اِک تردی نظر ماری "دریاواں دا تے ساڈا جنم جنم توں ساتھ اے ایہہ نہ ہوندے تے اساں وی نہیں سی ہونا مینوں پتہ اے میں ست ہزار ورہے پہلاں وی ایس راوی نوں بیڑی وِچ بہہ کے پار

کردا ساں تے میرے نال میری جندڑی وی ہوندی سی۔''

''تینوں وی کسے دے ہوون نہ ہوون نال فرق پیندا اے'' جندڑی نُوں گل شروع کرن دا موقعہ لبھ گیا۔

''کیوں بلایا اے''

''ملن نُوں دل کردا سی ...... میں نہیں بلایا''

''دل تے قابو رکھیا کر...... کئیں بوہے کھڑکاون والے نہیں ہوندے''

''دل کملا ہوندا اے ایہہ بوہے کھڑکا وُندا نہیں بھن دا اے''

''جے سائیں جاگدے ہون تے بوہے بھنّے اوکھے ہو جاندے نیں''

''جے سائیاں دا وس چلدا ہوندا تے بوہے لگے چھڈ کے بیڑی وچ بیٹھے دریا پار نہ جا رہے ہوندے''

جندڑی اگے اوہ کدی کدی انجے بے جواب ہو جاندا۔ مراد کسے دا وس دا نہیں سی پر جندڑی اگے آ کے بے وس ہو جاندا۔ جندڑی بڑیاں بڑیاں نُوں بے وس کیتا ہویا سی پر آپ وی ہُن ساہمنے بیٹھے بندے اگے بے وس ہوئی پھردی سی۔ مراد ہس پیا تے نالے اوہ وی۔ بیڑی وِچ فیر اِک لمی چُپ سی وگدے دریا دا سینا پاڑدی بیڑی، دریا دے سینے وِچ لگدے ونجھ دے شور وچ اِک ہور شور اٹھ رہیا سی جیہدیاں اوازاں نرا اوہ دوویں سُن سکدے سن۔ بیڑی پار اپڑ چکی سی۔ بیڑی پتّن نال لگی اوہ دونویں بیڑی توں اترے دریا دے کنڈھے دے نال نال دور تک ٹُر دے گئے۔ شہر دے رئیس تے دولت مند لوک بیڑیاں وِچ ایس ویلے دریا دے دوجے کنڈھے اُپر دریا پھرن ٹُرن تے ٹوبیاں وِچ مرغابیاں دا شکار کرن اوندے۔ شام پے رہی سی تے اوہ وِپس گھراں نُوں پرتنا شروع ہو گئے۔ اوہناں دے ہتھاں وچ مرغابیاں، تتر، بٹیرے تے شکار کیتے ہوئے سئیڑ سن۔ کُجھاں دے نال نال اوہناں دے نوکر اوہناں دیاں رپفلاں تے تیر کماناں چائی تے ہتھاں وِچ شکاری کتیاں دے پٹے قابو کیتی اوہناں دے پچھے پچھے ٹُردے اوندے۔ کُجھ دیر تک دریا دے کنڈھے دے نال نال لہندے ول ٹُردیاں ٹُردیاں جندڑی ہی گل شروع کیتی۔

''رنگ محل والی لال حویلی تیری اپنی اے''

''کیوں پچھ رہی ایں''

''سُنیا اے اندروں بڑی سوہنی اے''

''ہاں ہے...... کسے مغل شہزادی دی سی''

''حویلی دا ناں بڑا سوہنا اے...... سرگھی...... ایہہ کیہدا ناں اے''

''میری ماں دا...... میرے ماں آپ دی سرگھی وانگ سی''

''تینوں ویکھ کے اندازہ ہوندا اے...... پر حویلی وچ کلّا کیوں رہندا ایں؟''

''پر ناون والی نہیں رہی''

''نیکا...... تیرے والد صاحب سن''

''جی''

''شام پُور دا سورما...... نیکا...... ایہہ تاں سارے پنجاب وچ جانیا جاندا اے......''

''توں میرے والد صاحب دا ناں کسراں جاندی ایں جندڑی؟''۔

''اپنی ماں کولوں سُنیا سی میں اوہناں دا ناں کئیں واری...... اوہ دسدی سی شام پُور دے وساکھی دے میلے وچ اپنے نیکا ناں دے اِک گبھرو نال بھنگڑا پایا سی تے اوس دن توں نیکا اوہدیاں اکھاں اگوں کدی نہیں ہٹیا۔''

''تیری ماں دا کیہ ناں سی......''

''مندری...... فوت ہو چکی اے......''

''تے تیرا پیو......''

''نہیں دس سکدی پر اجے جیوندا اے...... جاگیراں والا اے......'' جندڑی گل ولا گئی۔

سورج ڈُبن والا سی۔ پکھیرو ساری دیہاڑ دانا پانی چگن مگروں بیلے وچ کھلوتے رکھاں وچ بنے اپنے آہلنیاں تے تھاواں ول پرت رہے سن۔ کاہ، سرُوٹیاں، بُھڈیاں، گھاہ، لئی تے جانگلی ککراں نال بھرے کھلوتے بیلے وچ پکھیرواں دا شور ودھ رہیا سی۔ بیلا اپنے اُپر ہنیرے دی خوف والی کالی چادر کھچ کے تان رہیا سی۔ کئیں واری اوہناں دے اگوں خرگوش چھالاں مار کے لنگھ جاندے یاں کسے سروٹے یاں جھاڑی مگروں کوئی تتر اوہناں دے قدماں دی اواز سن کے تربھ کے اٹھدا اتے ہر پاسے اوہدے کھنباں دے کھڑکار دی گونج سُنیدی۔ کدی کدی دریا دے کنڈھے دے نال نال پونگ دا شکار کردیاں مچھیاں وچوں کوئی مچھی وگدے دریا وچ ٹپدی تے فیر تڑفدی ہوئی پانی وچ جا گردی۔ جندڑی اوس مچھی نوں بڑے دھیان نال تکدی۔ مچھی دے دریا وچ ڈگدیاں سار کجھ دیر لہراں وچ ہولا جیہا شور اٹھدا اتے فیر دریا دا پانی پہلاں وانگ ساہرا تے خموش ہو کے وگن لگ پیندا۔ جویں اوتھے کجھ دیر پہلاں کجھ ہویا ای نہیں سی۔ جندڑی نوں بیلے وچ ہوندی شام دا منظر تکنا پسند سی تے ہنیرے دی چادر بیلے چ کھلر دیاں ای اوہنوں وی اِک نہ

معلوم جیہا خوف آ کے گھیر لیندا۔ اوہ ایس خوف دی کیفیت نوں کدی کوئی ناں نہ دے سکدی۔ بیلے بارے اوہنوں کسے نکے ہوندیاں کہانیاں سنایاں سن تے ایناں کہانیاں وچ بیلے وچ نرے پریم دے گیت گاؤندے پکھیرو ای نہیں سن ہوندے سگوں اوہدے وچ بگھیاڑ، لومبڑ، گدڑ، سپ تے دھاڑو وی لُکے ہوندے جیہناں کولوں اوہنوں نکیاں ہوندیاں توں ڈر لگدا۔ اوہ اوتھے ای کھلو گئی۔ اچانک مُراد نے پستول کڈھ کے اوہدے پیراں دا نشانہ بنھ لیا۔

''ایہہ کیہ کرن لگاں ......'' جندڑی دہشت زدہ ہو کے اوہدے ول تکیا۔ اوہدا چہرا پیلا پے گیا۔ اوہنوں سمجھ نہیں سی آ رہی کیہ اوہ اوہنوں کیوں گولی مارنا چاہ رہیا۔ ''میرے کولوں کوئی غلطی ہوئی'' اوہنوں موت ساہمنے دِس پئی۔

''تیرے پیراں ہیٹھ سپ دی کُھڈ اے...... ایدھر ہٹ......'' اوہنے اوہدا ہتھ پھڑ کے اوہنوں اپنے ول کھچیا تے آپ دی اوہنوں کھچدا تیزی نال کئیں قدم پچھاں ہٹ گیا۔ ٹھیک اوسے ویلے کُھڈ وچوں سر کڈھ کے اوہدی اڈی اُپر ڈنگن لئی بلدیاں سرخ اکھاں والا شاہ کالا سپ حملہ آور ہویا پر اوہدا شکار اوتھے نہیں سی رہیا ایِنی دیر وِچ مُراد دے پستول وِچوں نکلن والی گولی سپ دا سر اُڈا کے لے گئی۔ جندڑی دے مونہوں اِک دہشت ناک چیک نکلی تے اوہنوں کسے بال وانگ ای چمبڑ گئی۔ مراد نے بڑا اوکھا ہو کے اوہنوں اپنے توں وکھ کیتا۔ اوہ اجے وی اوہدا ہتھ پکڑ کے اپنے پیراں اُپر کمبدے وجود نال کھلوتی رہی۔ فائر دی اواز سن کے پکھیرو ڈر کے رکھاں توں اڈے تے بیلے کھباں دے کھڑکار دا شور پے گیا۔

''واپس چلیے...... ہنیرا ودھ گیا اے'' جندڑی اوہدا ہتھ کھچ کے اوہناں قدماں تے ای پرتی۔ اوہ اپنے اندر سپ وانگ کُنڈل ماری بیٹھے خوف دی حد ویکھنا چاہوندی سی اج اوہنے اوہدی اک جھلک ویکھی تے اوہدا حال ماڑا ہو گیا۔ اوہدا پورا وجود اوس ویلے کمب رہیا سی۔ ایس خوف نوں ویکھن محسوس کرن تے ایہدا ساہمنا کرن اوہ بیلے اؤندی۔

'جنگل بیلے، خوف تے ڈر دا گھر ہوندے نیں'' جندڑی اوہدا ہتھ پھڑ کے اوہنوں تیز ٹرن لئی اگانہہ کھچیا۔

''میرا ڈیرہ اِک دریا دے کنڈھے اُتے جھانگڑ تے بیلے دے ساہمنے ہے'' مُراد مسکراؤندیاں اوہنوں تسلی دِتی۔

ملاح اوہناں دی اُڈیک وِچ بیٹھا سی۔ اوہناں جویں ای بیڑی وِچ پیر رکھے اوہنے بیڑی دا رسا پتن اُتے ٹھکے کلے نالوں کھول دِتا تے بیڑی نوں دھکدا ڈونگھے پانی ول لے آیا۔ اوہنے

لانگڑ مارلئی جدوں پانی اوہدے گوڈے گوڈے اپڑیا تے اوہ چھال مار کے بیڑی وِچ چڑھ آیا تے ونجھ سنبھال کے اوہنوں واپس لہور دے پتن ول دھکنا شروع کردتا۔ ساری راہ اوہ چپ رہے بیڑی ٹھیلدا ملاح دریا دے تلے تائیں ونجھ ماردا ملاح ہولی ہولی شاہ حسین نوں گا رہیا سی۔

''مائے نی میں کیہنوں آکھاں درد وِچھوڑے دا حال نی''

جدوں بیڑی کندھے لگی تے مُراد اوہدا ہتھ پکڑ کے اوہنوں بیڑی توں ہیٹھاں لاہیا۔ تے اوہنوں اپنی گھوڑی تگر بٹھا کے شاہی محلے چھڈن آیا۔ اوہ سارے راہ اپنے ہتھاں دے سنگل بنا کے اوہدے لک دوالے اوہنوں قابو کر کے اپنا سر اوہدے کھبے مونڈھے اُپر رکھ کے اوہنوں جکڑ کے بیٹھی رہی۔ اوہنے اپنی سنگترئیے رنگ دی شال مونڈھے توں لاہ کے اپنا مونہہ سر تے پُورا پنڈا کسے پردہ دار بی بی وانگ انج کجیا کہ اوہنوں کوئی راہ وِچ پچھان نہ سکے۔

''کدی انج ہووے کہ ایہہ سفر کدی نہ مکے......'' اوہنے راہ وِچ کئیں واری اپنے دل وِچ دعا منگی۔ پر شیراں والا گیٹ تے شاہی محلے دے وِچکار اینا پینڈا نہیں سی جیہڑا چھیتی نہ مکدا۔

بازار دی رات جاگ پئی تے کوٹھے اُتے جندڑی دی اُڈیک سی مُراد گھوڑے نوں شاہی محلے دی وڈی گلی توں باہر ای ڈک لیا پہلاں آپ ہیٹھاں لتھا تے فیر دوویں ہتھ اوہدیاں کچھاں وِچ دے کے اوہناں گھوڑے دی کنڈ توں چا کے ہیٹھاں لاہیا۔ اوہدا وجود پھل گلاب دا سی۔ جندڑی نے گھوڑے توں ہیٹھاں بھنجے پیر اپڑدیاں تک دی اپنے ہتھ اوہدے مونڈھیاں اُپر رکھنوں نہیں سی ولایا۔ اوہ پھلاں وانگ نازک سی مُراد حیات نوں انجے لگا جویں اوہدے ہتھاں وِچ کوئی سرخ گلاب دی کلی سی۔ اوہدے ساہواں دی گرمی اوہنوں کئی واری اپنے چہرے اُتے محسوس ہوئی۔

''زینب دا کیہ حال اے'' جندڑی اچانک اوہدی دُکھدی رگ تے ہتھ رکھ دِتا۔ اِک پل لئی مُراد نوں انجے جاپیا جویں اوہنوں کسے نے خوابوں پٹیا اے۔ اوہنوں یاد سی جدوں دا اوہنے زینب نوں پہلی واری تکیا اوہ اوہدی یاد وِچ زندگی گزاری جاندا سی۔ اوس دیہاڑے پتھاں پار کردیاں بیڑی دے آخری پُور وِچ بیٹھی زینب اپنے وڈے بھرا دی جنج نال اوہدے نال گلاں کردی دریا پاروں پنڈ پرت رہی سی۔ اوہنے پہلی واری زینب نوں پتن تے ویکھیا تے ویکھدا ای رہ گیا۔

''ہیر سلیٹی'' زینب نوں تک کے مُراد دے مونہوں نکلیا۔ بیڑی وِچوں اُتردے پُوردے مسافراں مُراد نوں کئی واری پرت کے تکیا۔ مراد زینب نوں تک کے رڑھ گیا۔

''تیری ہیر سلیٹی نگر پورا شام پور تے کشن نگر اے ......'' لچپال سنگھ جیہڑا اوہدے نال سی اوہدا حال تک کے ہسیا۔ ''ساک کھل نہیں تے ہتھوں نکل جانی اے۔ سردار ہیبت خان جھانگڑی دی اکھ اے اوہدے اُتے وی۔''

گھر آ کے اوہنے ماں نوں زینب بارے پچھیا۔ زینب سرگھی دی نکی بھین دی دھی سی تے کشن نگر وچ اپنے ماں پیو کول رہندی سی۔ نیکا تے سرگھی دوویں جنا سوانی اپنے پتر دی پسند اُتے ہسدے نال خوش ہوندے رہے۔ زینب نوں اچانک ای چڑھدی جوانی نے چھاپا ماریا تے اوہ مٹیار گبھرو واں دیاں اکھاں وچ آ گئی۔

''ہن ای ٹر سرگھی میرے نال ...... زیناں نوں پرنا لیایئے شکر اے ای مُراد نوں کوئی کڑی چنگی لگی اے''

سرگھی تے نیکا کشن نگر ساک منگن گئے۔ تے اگلیاں اوہناں نوں ہتھاں تے چا لیا۔ ہاں ہوئی تے وواہ دی تیاری وی شروع ہو گئی۔

''جنج چڑھی نہ وواہ ہویا'' مراد دکھ ہتھوں ایہہ گل نری جندڑی اگے ای اج کیتی۔

''میرا پیو فوت ہو گیا تے ماں اوہدے دکھ وچ اپنی جان وی ہار دِتی...... ہن کاہدے لئی میں پرنیواں'' مراد گھوڑے دی واگ پرتا کے اوتھوں جان لگا تے جندڑی اوہدا ہتھ پھڑ لیا۔

''میں لے کے آئی آں تیرے لئی ...... نواں سیتا دھوتی کرتا پگڑی تے کھسا...... چٹے رنگ وا اے...... کپڑا میں کھڈی توں بنوایا اے'' اوہنے ہتھ وچ پھڑیا اک جھولا جیہڑا اوہ سارے سفر وچ اپنے ہتھ وچ سنبھال کے پھڑی رہی سی۔ اگانہہ کردتا۔ ''کپڑے میں آپ سیتے نیں ...... تے گلا وی میں آپ کڈھیا اے...... کدی وردی لاہ وی لیا کر''

مراد گچھ چر اوہدے اگانہہ ودھے ہتھ ول تکدا رہیا فیر اوہنے اوہدے چہرے ول تکیا۔

''رکھ لے ...... میرا دل رکھن لئی۔ میں کنجری آپ نہیں بنی'' اوہدی اواز بُجھ گئی۔

مراد نے اوہدے ہتھوں کپڑیاں دا جھولا پھڑ لیا۔

''اُپروں اُپروں لیا ای''

''نہیں دِلوں لیا اے...... مہربانی......''

اوہ کسے معصوم بال وانگ ای خوش ہو گئی۔ اپنی اُپر لئی چٹی چادر سنبھالدی بازار ول نسی۔ مراد اوہنوں اوس ویلے تک کھلوتا تکدا رہیا جدوں تک اوہ اوہدیاں نظراں دے ساہمنیوں اوڈھر نہ ہو گئی۔

''ایہہ کس بُھلیکھے وِچ پے گئی اے...... میں کیہڑے پاسے بُھلی پیاں پھرداں...... جنگل...... ڈیرہ...... بیلا...... زینب...... مندری...... نیکا...... ووواہ...... کیہ آکھ رہی سی'' اوہ اپنے آپ نال جویں گلاں کرن لگ پیا۔ گھوڑی دی واگ رنگ محل ول موڑ دِتی اپنی حویلی دے ساہمنے اپڑیا تے بوہے اگے دربار دا اِک اہلکار اوہدی راہ اُڈیکدا رہیا سی۔

'خیر تے ہے ایس ویلے کویں اوَنا ہویا اے؟۔''

'خیر دی خبر نہیں اے۔'' قاصد ہتھ بنھ کے کھلوتا بولیا۔

'شاہی قلعے اپڑو...... ہُنے ایسے ویلے''

'مینوں گل دس؟۔'' مُراد نے قاصد کولوں نرمی نال پُچھیا۔

''رنجیت سنگھ دا دیہانت ہوگیا اے''

☆☆☆☆☆

(30)

لہور۔ پنجاب

1839-49

آ کیہ دغا...... ؟ تے گولی مہاراجا شیر سنگھ دے سینیوں پار ہوگئی تے شیر سنگھ ڈگیا۔

''Ettu, Brute?---- than fal Caesar''

Walliam shakespeare; Julius Caesar.

''پنجاب یتیم ہوگیا اے'۔ مُرادنُوں انج جاپیا جویں اوہدے کناں وِچ قاصد نے ایہا آکھیا۔ اوہنے اوہنوں گچیوں پکڑ لیا۔

''کیہ آکھیا توں؟''

''سرکار میں آکھیا اے...... بادشاہ رنجیت سنگھ چلانا کر گئے نیں''

اوہنے شاہی قلعے اپڑن وِچ دیر نہیں سی لائی۔ رنجیت سنگھ دے اکھ بند کردیاں سار ای اوہ اِک واری فیران دیکھے طوفاناں نوں پنجاب دے اسماناں اُتے چڑھدا تکیندا سی۔ ایہہ اوہا خوف سی جیہدا اوہ نِکیاں ہوندیاں توں ہر ویلے آپ وی شکار رہندا۔ رنجیت سنگھ دی موت دی خبر نے سارے پنجاب نُوں دُکھ، غم تے اک ان دیکھے خوف دے سمندر وِچ دھک دِتا۔

''غلامی وِچ جان دا خوف ساری دنیا دے خوفاں دی ماں اے۔ غلامی بندے دی سوچ، ہوند، ازادی، خودمختاری، دھرتی، غیرت، انکھ، ورثے، نسل، زبان، رہتل وسیب ہر شے نُوں کھا جاندی اے۔ اوہ اخون گندہ کر دیندی اے۔ اوہدے کولوں اوہدی پچھان کھوہ لیندی اے تے اوہدی لاش اوہدے مونڈھے اُتے رکھ دیندی اے'' مُراد حیات قلعے اپڑدیاں تک ایہا سوچدا رہیا۔

اوہنے پُورے شہر دا مونہہ قلعے وَل ہوندا تکیا۔ کوئی گلی کوئی محلّہ اجیہا نہیں سی جتھوں لوک نکل

کے شاہی قلعے نہیں سن جا رہے۔ لوک جیہڑے غمگین سن، دُکھی سن، ڈرے ہوئے سن۔

''خورے اگے کیہ ہونا اے..... ایسٹ انڈیا کمپنی ......'' اوہنے ستلج پار اُٹھدے لال کوتاں والے طوفان دا خوف اپنے ذہن وچوں جھٹکن دی کوشش کیتی۔ شاہی قلعے اپڑیا تے اوتھے ہر پاسے انساناں دے سر ای سر اوہنوں دسے۔ لوکاں دا اِک سمندر سی جیہڑا لہور وچ ایس ویلے شاہی قلعے دے اندر تے آل دوالے دِس رہیا سی۔ رنجیت سنگھ۔ بادشاہ دا انتم سنسکار کیتا جا رہیا سی۔ ہر چہرے اُتے دکھ دا احساس سی۔

''صدیاں دے ہنیریاں وچ گواچے پنجاب نُوں ڈھونڈ کے لیان والے، ایہدیاں سرحداں دا نکھیڑا کرن والے تے ایہدے موئے مارے لوکاں نُوں اپنے پیراں اُتے اٹھا کے کھڑا کرن والے پنجاب دے مہان شیر پُتر تے سُورمے بادشاہ رنجیت سنگھ دی نظر'' مُراد حیات آخری رسماں وچ رلیا تے بادشاہ دی مڑھی تے پُھلاں دی چادر چاڑھی جیہدے اُتے رکھے اِک سفید رُمال اُتے اوہنے اپنے ہتھ نال لکھیا تے قلعیوں نکل آیا۔

''ویلا اجیہا وگدا دریا اے جیہڑا کدی پرت کے نہیں اوندا۔ ایہہ اِک اجیہا احساس اے جیہدے لنگھن دا وی کدی احساس نہیں ہوندا'' مُراد حیات سوچدا سوچدا تھک جاندا اوہدے سارے خوف ہولی ہولی اوہدے اندروں نکلدے حقیقت بندے جا رہے سن۔

رنجیت سنگھ چلانا کر گیا تے پنجاب نُوں اپنے مگر بے وارث کر گیا۔ پر اپنے مگر سوا لکھ توں ودھ فوج تے خیبر توں لے کے ستلج تے کشمیر توں لے کے لداخ تک اِک ازاد تے خود مختار ریاست چھڈ کے گیا۔ اوہدے ایس جہانوں کوچ کرن مگروں چھ سال دے اندر اندر پنجاب وچ اوہ کُجھ ہویا جو اوہدے ہوندیاں سوچیا وی نہیں سی جا سکدا۔ وڈے وڈے سردار، قبیلے وزیر تے جرنیل جیہڑے رنجیت سنگھ دے ویلے دیاں پیڑاں تے سُول اپنے اندر لکائی پھردے سن۔ رنجیت سنگھ دے مردیاں اپنی کھل لاہ کے پڑ وچ آن کھلوتے ایہناں وِچوں سبھ توں خطرناک بندہ سپ دی فطرت والا گلاب سنگھ ڈوگرہ سی جیہڑا اکو ویلے پنجاب تے کشمیر دے راج پاٹ اُتے اکھ رکھ کے بیٹھا سی۔ پنجاب بے وارث ہو چکیا۔ سیاسی تے فوجی اگوائی ایہا جیہے لوکاں دے ہتھ وچ آ گئی جیہڑے اوہدے اہل نہیں سن۔ ذہانت، سیانف رواداری، برداشت، منصوبہ بندی، فکر، قومی احساس تے ذمہ داری لگدا اسی رنجیت دے نال ای لہور دربار چوں اُٹھ گئی۔ جیہناں دے ہتھ دربار دیاں زماواریاں لگیاں اوہ ایہناں خوبیاں توں وانجھے جاپدے سن جیہناں نُوں اِک ازاد تے خود مختار ملک نُوں سانبھن تے ایہدی طاقتور تے زبردست فوج نُوں ریاست دے طابع رکھن دا کوئی

شعور نہیں سی، جیہڑے سارے ہندوستان نوں اپنیاں گوڈیاں ہیٹھ دے کے بیٹھے اپنی سرحد تے تیار کھلوتے سامراجی خطرے دے احساس توں وانجھے سن۔ اوہناں کول رنجیت سنگھ وانگ ایس ریاست تے ایہدی طاقتور فوج نوں قابو رکھن دا کوئی فارمولا نہیں سی۔ جے کوئی ریاستی ادارے سن تے اوہ فوج نے اپنے بوٹاں ہیٹھ رگڑ دتے نالے اپنی ہی لوکائی تے اپنے ہی وطن نوں فتح کرن وچ رجھ گئی۔ رنجیت سنگھ جس عظیم الشان سلطنت نوں متحد کر کے اپنے پیراں اُتے کھلوا دتا۔ اوہ اوہدیاں اکھاں بند ہوندیاں ای ڈھاندی تے ڈھیر ہو گئی۔ اوہدے مرن مگروں ہی محلاتی سازشاں شروع ہو گیاں۔ ستلج پار انگریزی فوج دی نقل و حرکت ودھ گئی۔ لہور وچ تیزی نال بدلدی صورتحال تے اقتدار لئی جاری رسہ کشی تے سازشاں دی تکھی جنگ ہراون والے دن نال خطرناک ہوندی فوج وچ پریشانی ودھا رہی سی۔

''گلاب سنگھ ڈوگرہ پنجاب دی زادی تے خود مختاری دیاں جڑاں وڈھن وچ جٹیا اے۔ اوہدے سلسلے ساڈیاں سرحداں اُتے آ کے بیٹھی کمپنی نال جڑے نیں۔ رنجیت سنگھ نوں گلاب سنگھ دا حساب اوسے ویلے کر دینا چاہیدا سی جدوں اوہنوں ہری سنگھ نالوا دی آخری چٹھی اوہدے لہو وچ لکھی ملی جدوں اوہنے چٹھی لے جان والے نوں آکھیا کہ ایہہ چٹھی ہور کسے نوں نہیں رنجیت سنگھ دے ہتھ وچ دئیں ...... اوہ جمرود وچ افغانیاں وچ گھریا لہور دربار کولوں مدد گھلن لئی چٹھیاں لکھدا رہیا تے چٹھیاں گلاب سنگھ ڈوگرہ نے کدی اگانہہ رنجیت سنگھ تائیں نہ اپڑن دتیاں۔ ہری سنگھ نوں جمرود وچ منصوبہ بنا کے قتل کیتا گیا۔ اوہدے قتل وچ گلاب سنگھ دا ہتھ سی۔'' مراد سوچدا۔

رنجیت سنگھ اپنے مگر اک طاقتور فوج وراثت وچ چھڈ کے گیا، جیہدے وچ ہندو، سکھ مسلمان وڈی گنتری وچ سن۔ سارے مذہباں تے ذاتاں تے قبیلیاں دی فوج وچ موجودگی نے فوج نوں متوازن تے اک قومی فوج بنا کے رکھیا۔ ایہہ پنجاب دی لوکائی دی اصلی فوج سی ہُن ایہہ فوج قومی فوج دے مرتبے توں دور ہوندی جا رہی سی۔ فوج وچ مسلمان جرنیلاں، افسراں تے جواناں تک ایہدا سیک اپڑ رہیا سی۔ ایہہ سارا کم کرن والے فوج نوں تباہ کرن لئی اک منصوبے دے تحت کر رہے نیں۔

فوجی کمیٹیاں اپنے پنچاں دی آگوائی ہیٹھ ریاست اندر ریاست تے فوج اندر فوجاں بن گیاں۔ فوج دیاں مالی منگاں پوریاں کردا کردا خزانہ سکھنا کر دتا پر فوج فیروی اوہدے قابو نہیں آ رہی سی۔ ڈوگرے فوج نوں اندروں اندر ڈھا رہے سن تے فوجی افسراں تے پنچاں نوں کوئی نہ

کوئی تکونا دِتی رکھدے۔ تنخواہاں نہ ملن تے فوج نے فساد کر دِتا۔ حالات اینے خراب ہوئے کہ ایہہ ہُن خالصہ فوج بن گئی تے ایس فوج نوں جیہڑا فارسی بولن والا اہلکار دربار تے شہر وِچ دِسیا۔ اوہنے اوہنوں تلوار دی دھار اُتے رکھ لیا۔

ایہہ 19 اکتوبر 1846 دی اِک سویری جدوں مُرادحیات شاہی قلعے وِچ دولت خانہ خاص و عام دے چڑھدے پاسے جہانگیری حاطے دے دے نیڑے مہاراجا کھڑک سنگھ دی دومنزلا حویلی جیہدے وِچ اٹھ کمرے تے اِک وڈا ہال سی جیہدا تھلواں حصہ اکبر نے بنوایا سی دی اُتلی منزل رنجیت سنگھ نے اپنے پتر شہزادہ کھڑک سنگھ لئی بنوائی سی دے بوہے اُتے رات دی ڈیوٹی کرن والی گارڈ نوں بدلن تے نویں گارڈ لا رہیا سی۔ جدوں چیت سنگھ باجوہ مہاراجا نوں ملن لئی محل دے بوہے تے اپڑیا۔ اوہنے محل اندر سنیہا گھلیا تے مُراد دے کول اندروں جواب اون دی اُڈیک وِچ کھلو گیا۔ جدوں رات دی گارڈ والے جوان ٹُر گئے دن والے جواناں اپنیاں اپنیاں تھاواں سنبھال لئیاں تے مُراد اوہناں کولوں ویلھا ہو کے سدھا چیت سنگھ ول پرتیا۔ پکی عُمر دا چیت سنگھ اوس ویلے چٹی پشاک وِچ کھلوتا سی۔ اوہدیاں اکھاں توں لگ رہیا سی اوہ انیندرے دا ماریا ہویا تے اوہدے چہرے اُتے اِک اجانو جیہا خوف صاف دِس رہیا سی۔ اوہنے فیر وی بڑی گرمجوشی نال محل دیاں پوڑھیاں اُتے کھلوتیاں مُراد حیات نال ہتھ ملایا اوسے ویلے محل دا بوہا اندروں کھلیا تے اوہ مُراد دی بانہہ پھڑ کے محل دے اندر ٹُر گیا۔ دربار وِچ ایہہ گلاں عام ہو رہیاں سن کہ مہاراجا کھڑک سنگھ تناں ڈوگریاں بھراواں دھیان سنگھ، گلاب سنگھ تے سچیت سنگھ اُتے اعتبار نہیں کردا۔ گلاب سنگھ اپنے پتر ہری سنگھ نوں پنجاب دا مہاراجا بنوان دی خاہش رکھدا سی۔ ایہہ اِک کھلا راز سی۔ ایس مقصد لئی گلاب سنگھ اپنے کم وِچ رجھیا ہویا سی۔ کھڑک سنگھ ڈوگرہ برادران دا اثر دربار وِچ گھٹ کرن لئی اوہناں نوں نظر انداز کرنا شروع کر دِتا۔ ڈوگرہ برادران دے ذمے لگے ریاستی نکھمیاں دا وی حساب کتاب منگنا شروع کر دِتا۔ اوہناں دی تھاں اپنے استاد تے دربار وِچ موجود چیت سنگھ باجوہ دی صلاح نال ریاست دے معاملے تورن لگ پیا۔ ایہا گل ڈوگریاں نوں وارا نہیں سی کھاندی۔ پنجاب دے معاملات اوہناں دے ہتھوں نکل کے فیر اِک واری رنجیت سنگھ دے وارثاں دے ہتھ جا رہے سن۔

''تینوں تکدیاں ای کُجھ لوکاں نوں سُول اُٹھن لگ پیندے نیں ...... اپنی جان دی وی چنتا رکھیں۔'' چیت سنگھ باجوہ جدوں وی اوہنوں ادھی ادھی راتیں جاگدیاں ننگی تلوار ہتھ چ پھڑ کے اپنے جواناں نال شاہی قلعے تے محل دے آل دوالے گیڑے کڈھدیاں تکدا تے اِک پل لئی کھلو

کے اوہدے نال گلاں کرن لگ پیندا۔ قلعے وچ اوہدے بارے جس تھاں دا سوچیا جاندا اوہ اتھے پہلاں ای موجود ہوندا۔ اوہ جاگدے ذہن دا مالک فوجی افسر سی اپنی ذمے واری نوں سمجھدا سی۔

''ڈوگرے برادران مسئلہ بن چکے نیں۔ ایہناں دا کجھ کردے کیوں نہیں۔ اوہ تہاڈے مگر وی پے گئے نیں'' مراد سر ہلاؤندا اوہدے کولوں پچھیا۔

''تیری گل ٹھیک اے۔'' چیت سنگھ فکریں پیا۔ ''اوہناں میرے تے کھڑک سنگھ دے خلاف دربار تے فوج وچ نفرت تے مخالفت کھلارن دی اک ڈھیا مہم شروع کر رکھی اے کہ اسیں دووئیں پنجاب نوں سرکاری خزانے وچ اون والے ہر روپے وچوں چھ آنے انگریز دے حوالے کر رہے آں پنجاب دی ازادی تے فوج نوں ختم کردیاں گے۔ ایہہ افواہاں فوج تے دربار وچ اپڑان دے نال نال ساڈے ولوں انگریزاں نوں جعلی خط لکھوا کے فیر اوہناں نوں پھڑ کے فوج تے دربار وچ وکھایا جا رہیا اے کہ اسیں پنجاب دا سودا کر رہے آں ...... اسیں ایس حرکت دا سوچ وی نہیں سکدے۔''

''گلاب سنگھ تے دھیان سنگھ خطرناک کھیڈ کھیڈ رہے نیں ...... اوہناں دیاں حرکتاں نال بڑی تباہی ہو سکدی'' مراد حیات دے سارے شک تے خبراں غلط نہیں سن۔ ''ایناں نوں ڈکو نہیں تے ایہہ پنجاب نوں کھا جان گے......''

''معاملے ساڈے وسوں نکل چکے نیں ......'' چیت سنگھ دی اواز وچ مایوسی سی۔ ''دھیان سنگھ تے گلاب سنگھ دومونہے سپ نیں ...... اوہنے شہزادہ کنور نونہال سنگھ نوں پشوروں لہور اوندیاں پوری منصوبہ بندی نال اپنے پیو مہاراجا کھڑک سنگھ دے خلاف بھریا اے...... جہدا نتیجا ایہہ نکلیا اے کہ پیو پتر اک دوجے دی شکل ویکھن نوں وی تیار نہیں ...... نونہال سنگھ اج ای اپڑیا اے''

''رب خیر کرے......'' مراد حیات ایناں گلاں بارے پہلاں ای خبراں رکھدا سی پر اج اوہدے سارے شک یقین وچ بدل گئے۔

پر خیر کدھرے نہیں سی رہی دربار وچ معاملے کھڑک سنگھ دے قابوتوں باہر ہوندے جا رہے سن۔ نونہال سنگھ کسے دی سنن نوں تیار نہیں سی تے اپنے پیو دے دوالے ہو گیا۔ اوہ گلاں کردے کردے اندر وڈے ہال وچ اپڑے تے ساہمنے مہاراجا کھڑک سنگھ کھلوتا سی مراد نے اوہنوں سیلوٹ کیتا۔

''کیوں بھئی جوانا...... کیہ حال اے تیریاں فوجاں دا......'' پنجاہ ورھے دی عمرے چیندے مہاراجا اوہدے سیلوٹ دا جواب دیندیاں پچھیا اوہ چنگے موڈ وچ لگدا سی۔

''سرکار فوجاں دا حال میرے نالوں وِدھ جاندے نیں ......'' اجے مُراد حیات دی گل پُوری نہیں سی ہوئی کہ اچانک باہر کُجھ شور ہویا مراد تلوار کڈھ کے باہر ول نسیا پر اوددوں بڑی دیر ہو چکی سی۔ اوہدے گچی اُتے اِک ننگی تلوار سی۔ گلاب سنگھ تے سچیت سنگھ پُوری اِک فوج لے کے کھڑک سنگھ دے محل وِچ اوہناں دے مگر مگر ای اندر وڑے سن ایس توں پہلاں کہ کوئی کُجھ سمجھدا اوہ ہر شے نُوں اپنے قبضے وِچ لے چکے سن...... اوہناں سبھ توں پہلاں مراد حیات تے محل دے بوہے اُتے کھلوتے پندراں ویہہ جواناں کولوں ہتھیار رکھوائے تے محل دی گارڈ بدل دِتی تے اوتھے اپنے بندے لا دِتے جیہڑے اوہ اپنے نال لے کے آئے سن۔ اوسے گارڈ وِچ کُجھ فوجی مہاراجا کھڑک سنگھ کول کھلوتے گلاں کردے چیت سنگھ باجوہ اُتے حملہ آور ہوئے تے اوہنوں قابو کر لیا۔ کھڑک سنگھ جو کُجھ ویکھیا اوہنوں اپنیاں اکھاں اُتے یقین نہیں سی اوندا۔ گلاب سنگھ تے دھیان سنگھ دونویں ہتھ سینے تے بنھ کے بڑے ارام نال اِک پاسے کھلوتے حران پریشان بے وس کھلوتے مہاراجا دی حالت دا سواد لے رہے سن۔ اوہناں دیاں خونی اکھاں وِچ درندگی تے سفاکی توں وکھ کُجھ نہیں سی۔ مہاراجا چیت سنگھ باجوہ دی جان بچان لئی کدی اِک ول نسدا تے کدی دوجے دا چولا پھڑدا اوہ ڈوگریاں دیاں منتاں کردا رہیا پر اوہ اوہنوں اِک غیر ضروری شے سمجھ کے اگوں نظر انداز کردے رہے۔ اچانک گلاب سنگھ چُھرا کڈھ کے اگانہہ ہویا تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں اوہنے چُھرا چیت سنگھ باجوہ دے ڈِھڈ چ اتار دِتا اوہنے کئیں واری چُھرا کڈھ کڈھ کے چیت سنگھ باجوہ دے پیٹ وِچ ماریا اوہ جنونیاں وانگ اوہنوں اوددوں تک چھرے نال وڈھدا کپدا رہیا جدوں تک چیت سنگھ بے جان لہولہان ہویا ہیٹھاں نہ ڈِگ پیا۔ چیت سنگھ دی لہولہان بے جان لاش چُک کے اوہدے بندیاں اِک بوری وِچ پائی تے دھروندے ہوئے اوتھوں لے گئے۔ مراد حیات نُوں اپنی جان دی چِنتا کرن دا آکھن والا اپنی جان گنوا گیا۔ اوہ ایہہ سارا تماشا اپنے جواناں نال یرغمالی بنیا بے وس کھلوتا ویکھدا رہیا ''کھڑک سنگھ اُتے سخت پہرا لانا پئے گا۔ مینوں ڈر ہے کہ موقعہ ملدیاں ای اینے انگریزی علاقے وِچ نس جانا اے......'' دغا باز تے مکرا گلاب سنگھ ڈوگرہ پیو پُتر دے وِچ نفرت تے دُشمنی دیاں کندھاں اسارن وِچ کامیاب رہیا۔ ''جے ایہہ قیدوں نسن چ کامیاب ہو گیا تے نونہال سنگھ لئی خطرہ بن سکدا اے ......'' اوہنے دھیان سنگھ ول مسکراوندیاں تکیا جواب وِچ دھیان سنگھ کھڑک سنگھ نُوں حقارت نال تکدیاں اپنا سر ہلایا۔ کھڑک سنگھ دے محل دی گارڈ بدلی گئی۔ تے مُراد حیات نُوں شاہی قلعے دے سیکورٹی افسر تے کھڑک سنگھ دے محل دے ڈیوڑھی دار دے عہدے توں ہٹا دِتا گیا۔ کھڑک سنگھ نوں کھانے وِچ زہر دینا شروع

کر دِتا گیا۔ کُجھ دناں مگروں مہاراجا کھڑک سنگھ نُوں وی گرفتار کیتا گیا تے اوہنوں شاہی قلعے وچوں کسے نہ معلوم تھاں تے اپڑا دِتا گیا اوہدی حیاتی دا مالک تے مختار ہن زرا گلاب سنگھ ڈوگرہ سی۔ نونہال سنگھ ولی عہد ای رہیا اوہنوں کدی مہاراجا بننا نصیب نہ ہویا کیوں کہ کھڑک سنگھ اجے جیل وچ سی پر جیوندا سی۔ لہور دربارے وچ دکھاوے لئی ساہمنے نونہال سی پر راج پاٹ دے اصل مالک ڈوگرے بن چکے سن۔ نونہال سنگھ ایس ویلے ڈوگریاں دا یرغمالی سی اوہدا گلاب سنگھ تے دھیان سنگھ دے اگے کوئی واہ نہیں سی چلدا۔ پیو پتر دا اِک دوجے نُوں ملنا اوکھا ہو گیا۔ جدوں کھیڈ سمجھ آیا دیر ہو چکی سی۔ کھڑک سنگھ نُوں قید وِچ ای ہولی ہولی کھانے وِچ زہر دے کے مار دِتا گیا۔

''جے نوکری کرنی آ تے اپنی کھل وِچ رہویں ......'' مُراد حیات نُوں چٹھی راہیں دھمکی دِتی گئی جیہڑی راتیں اوہنوں اپنے کمرے وِچ اپنی میز اُتے پئی ملی۔

مراد حیات لئی ہور نوکری کرنا واقعی اوکھا ہو گیا۔ پر شہزادہ نونہال سنگھ اوہنوں محل نہ چھڈن دِتا۔ اوہنوں اپنے نیڑے رکھدا۔ نونہال سنگھ نُوں ای ہن اپنے پیو کھڑک سنگھ تے اوہدے استاد چیت سنگھ وانگ اپنی جان وی خطرے وِچ دِسن لگ پئی۔ اوہدے پیو دی قید وِچ ای موت ہو گئی۔ دوہاں پیو پُتراں نُوں آخری وقت تک اِک دوجے نال ملن نہ دِتا گیا۔ جدوں نونہال سنگھ نُوں اپنی غلطی دا احساس ہویا اوہنے پیو نال ملن دی کوشش کیتی تے اودوں اوہدے وس کُجھ نہیں سی رہیا۔

ایہہ چھ نومبر دی اک خونی شام سی جدوں نونہال سنگھ اپنے پیو دی چتا نُوں اگ دے کے فوجی کمانڈراں جیہناں وِچ مُرادحیات وی شامل سی قلعے پرتیا تے دھیان سنگھ ڈوگرہ وی اوہناں دے نال سی۔ ڈوگرے اوہنوں اک پل لئی وی کلا نہیں سن چھڈ دے۔ تے نہ اوہدے نال کسے ہور ملن والے اُپر کسے قسم دا اعتبار کردے۔ اوس دیہاڑے تخت گاہ وچ شہزادہ نونہال سنگھ دی تاجپوشی سی۔ نونہال سنگھ بڑا قابل تے درحقیقت نونہال سی پر تقدیر نُوں اوہدے سر اُتے پنجاب دی بادشاہی دا تاج ویکھنا منظور نہیں سی۔ قلعے دی راہداری اوّن والیاں دیاں بوٹاں دی دھمک نال گونج رہی سی۔ اوسے ویلے مُراد حیات نُوں سجے ہتھ دے تھم پچھے کُجھ پرچھاویں ہلدے دِسے اوس پاسے ہنیرا سی۔ اوہنے تلوار کھچی پر اودوں تک دیر ہو چکی سی اوہا تھم چھت نالوں اکھڑ دا تے فرش توں پٹیندا اچانک اسمان توں نازل ہوون والی کسے بلا وانگ شہزادہ نونہال سنگھ دے اُپر ڈگیا۔ شہزادے نُوں سنبھلن دا موقعہ نہ ملیا۔ ایس توں پہلاں کہ مُراد حیات تے دُوجے فوجی کمانڈر شہزادے تک اپڑدے اِک ہور تھم نُوں اوہناں اُپر دھکا دِتا گیا۔ سارے ہشیار سن اوہناں

ایدھر اودھر ہٹ کے اپنیاں جاناں بچائیاں۔ شہزادہ نونہال سنگھ نوں اوہناں کھم بیٹھوں رل کے کڈھیا اوہ اجے ہوش وِچ سی۔ اجے اوہ اٹھن دی کوشش کر ای رہیا سی کہ اچانک بے ہوش ہو کے فرش تے ڈِگیا۔ اوسے ویلے اوہناں نُوں انجے جاپیا جویں اوہناں اُتے چوانبہ پاسیوں حملہ ہو گیا۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ کجھ سمجھدے اوُن والے مسلح سن تے گنتری وِچ کجھ اپنے ودھ سن کہ نونہال سنگھ دے نال اوُن والے فوجی افسر اپنی تھاں توں ہل وی نہیں سن سکے۔ اوہناں شہزادہ نونہال سنگھ نُوں لتاں باہواں چوں قابو کر کے چکیا شہزادہ اجے ہوش وِچ سی تے اوہناں دے شکنجے وِچوں نِکلن لئی ہتھ پیر مار رہیا سی۔ پر اوہنوں قابو کرن والے ودھ زبرے سن۔ اوہ اوہنوں چُک کے اوتھوں دُور لے کے اگلی راہداری وِچ کِدھرے غیب ہو گئے۔

''ایہہ کیہ کر رہے اوہ......'' مُراد حیات تلوار کھچ کے ساہمنے کھلوتے اجانو فوجیاں اُتے حملہ ور ہو گیا۔ ''شہزادہ ٹھیک اے تسیں اوہنوں کدھر لے کے جا رہے اوہ......''

''تُوں انھا ایں تینوں زخمی شہزادہ نہیں دِسدا'' اوہدے نال اوُن والے فوجی افسراں وِچوں کئیاں نے تلواراں کڈھ کے اوہدی دھون تے سینے اُتے رکھ دتیاں۔ اِک افسر جیہڑا قلعے وِچ وڑدیاں ای پتہ نہیں کتھوں اوہناں دے نال ہو پیا سی اوہنوں گھور کے پے گیا۔ ''شہزادے نُوں علاج لئی لے جا رہے ہاں''

''تسیں ایہہ چنگا نہیں کر رہے...... نمک حرامی دی حد ہوندی اے......شہزادے نُوں کدھر غیب کر دتا جے......'' اوہنوں اپنی جان دی پرواہ نہیں سی کیتی۔

''ایہہ وڈا نمک حلال بُہتا بھونک رہیا اے ...... ایہنوں وی نالے غیب کر دیو......'' اوہا اجانو فیر بولیا۔

پر اوہناں نوں مراد حیات نُوں غیب کرن دا موقعا نہ ملیا۔ مراد دے نیلیاں وردیاں والے سکھ جوان ننگیاں تلواراں لہراندے اوہناں ول ای نسدے آ رہے سن۔ اوہناں نُوں ویکھدیاں ای اوہ مُرادنُوں اوتھے ای چھڈ کے نسے۔ مراد اوہناں دے مگر نسن دی بجائے سجے پاسے نسیا جدھر زخمی شہزادے نُوں چک کے کجھ نہ معلوم لوک لے گئے۔ اوتھے اپڑیا تے اگے نالوں وی وڈی اِک فوج اوہدی راہ ڈک کے کھلوتی سی۔ سارا دربار اوتھے اکٹھا سی۔ پر اگانہہ کسے نُوں نہیں سی جان دِتا جا رہیا۔ بے ہوش شہزادے نُوں چک کے اگلے درباریاں کولوں دور اِک تمبو وِچ کھنچے لے جا کے سٹ دِتا۔ جیہدے اندر کسے نُوں وڑن دی اجازت ایہہ آکھ کے نہیں سی دِتی جا رہیا۔

''نونہال سنگھ دی حالت ماڑی اے...... پچھانہہ ہٹ کے کھلوو......'' اِک فوجی افسر اوہناں

نُوں ہدایتاں دے رہیا سی۔ اوہدے ہتھ وِچ ننگی تلوار سی تے مگر مسلح پُوری اک فوج۔

''تُوں جھوٹھ بول رہیاں ...... شہزادے دے حالت خراب نہیں اے...... کیتی جا رہی اے...... میں گواہ ہاں اوہدے سرتُوں لگن والیاں سٹاں معمولی نیں ...... شہزادہ نرا بے ہوش ہویا اے ...... مینوں اندر جان دیو......'' مُراد تلوار کڈھ کے بجیا۔

اگوں گلاب سنگھ ڈوگرہ دے سپاہی اوہدے اُتے حملہ آور ہوئے تے اوہدی راہ ڈک کے کھلو گئے۔ ہور وی کئی وزیراں، جرنیلاں تے درباریاں شہزادے نُوں ویکھن لئی اوہدے نال رل کے تمبو اندر وڑن لئی زور لایا۔ پر ساریاں دیاں، ٹھڈیاں، سوٹیاں تے دھکیاں نال مرمت کر کے پچھانہہ دھک دِتا گیا۔ کسے دا کوئی وس نہیں سی چل رہیا۔ اک حکیم دے حلیے والا بندہ اک بُجھکا جیہا موڈھے نال لمکا کے تمبو دے اندر وڑیا۔ اوہدے نال تن چار فوجی افسر تے گلاب سنگھ وی اندر وڑے۔

''ڈوگریو۔ پنجاب نال دھوکا نہ کرو...... تسیں گلیاں وِچ رلدے کتے سو...... رنجیت سنگھ تہانوں رُوڑی توں چُک کے تخت تے بٹھایا...... پنجاب دے غدارو...... نمک حرامو...... دغا بازو...... سپ دے پُترو...... ہلکے ہو گئے اوہ ...... انگریز دے راکھویں کتیو...... قاتلو...... حرامیو......'' اوتھے کھلوتے لوکاں شور پا دِتا۔ کن پیندی اواز نہیں سی سُنیدی سارا دربار تے لوک غضبناک ہویا کھلوتا سی مُراد وی پتہ نہیں کیہ کُجھ بولدا رہیا پر اوہدی اواز وی درباریاں تے اوتھے اکٹھے ہوئے لوکاں دیاں اوازاں دے شور وِچ کِدھرے گواچ گئی۔

درباریاں دا راہ ڈک کے کھلوتے فوجیاں دے افسر نے اِشارہ کیتا تے کئیں فوجی تلواراں چُک اے اوہدے ول نسے پر مُراد دے سکھ جواناں مرادنوں پچھاں کھچ لیا تے اوہنوں اندرو اندر ای دِھکدے پچھانہہ لے گئے۔ گلاب سنگھ دے حمائتی فوجیاں نُوں وزیراں، پنچاں تے جرنیلاں دے اکٹھ وِچ وڑن دی جرائت نہ ہوئی۔ اوہ شاہی قلعیوں نسدا نکلیا تے سدھا لہور شہرنویں آون والے اک انگریز ڈاکٹر کول رنگ محل جا اپڑیا۔ ڈاکٹر جان نُوں پھڑ کے گھوڑے تے بٹھایا تے نال لے کے قلعے پر تیا۔ قلعے دے اندر باہر ہزاراں لوک اکٹھے ہو چکے سن۔ لوکاں نُوں قابو کرنا اوکھا ہو رہیا سی۔ انگریز ڈاکٹر نُوں تک کے کئی پنچاں تے جرنیلاں تے درباریاں راہ دِتا۔ گلاب سنگھ دے حمائتی گھابرے۔ گل کھلدی جاندی سی تے لوک باہر غضبناک کھلوتے سن۔ مُراد ڈاکٹر نال لے کے اندر وڑ گیا۔ شہزادہ نونہال سنگھ تمبو وِچ بُجھے نیم بے ہوش پیا سی۔ ڈاکٹر جان نے اوہدے سرتُوں لگن والی سٹ نُوں چنگی طرح ویکھیا۔ اوہدی مرہم پٹی کر دِتی۔ جنی دیر ڈاکٹر شہزادے دے

سر دا معائنہ کردا رہیا مُراد اوہدے اُپر نویاں سارا کُجھ بڑے گوہ نال تکیا تے اوہدا سر اپنے ہتھاں نال ٹوہ کے ویکھیا۔ اوہنوں شہزادے دا سر سلامت دِسیا سی سٹ نال نہ کِدھروں پھسیا سی تے نہ ای سر دی کوئی ہڈی کدروں ٹٹی۔ تے سر وِچوں کِدھروں لہو دے تِپکے دا وی کوئی نشان نہ ملیا۔
''شہزادے دے سر وِچ معمولی جیہی سٹ لگی اے اوہدا سر بلکل ٹھیک اے میں ویکھ لیا اے مرہم پٹی کر دِتی اے...... خطرے والی کوئی گل نہیں...... تھوڑی چر وِچ اوہنوں ہوش آ جائے گا......''

مراد ڈاکٹر نال ای باہر نکلیا اوہنوں شاہی قلعے دے عالمگیری بوہے تک اپڑایا اوہدا شکریا ادا کیتا نسدا ہویا اوہناں پیراں اُتے ای پرتیا۔ تمبو کول اپڑیا تے اوتھے لوکاں دا مجمع ودھ چکیا سی۔ اوہدے ساہمنے نونہال سنگھ دی موت دا ہوکا دِپ رہیا سی۔
''ہتھم اُپر ڈگن نال شہزادے دے سر وِچ ڈاھڈی سٹ لگی جیہدے کارن اوہدی سری پھس گئی اے تے اوہدی موت واقع ہو گئی اے۔''
''موت ہو گئی پر کویں...... اوہدا سر تے کُجھ چر پہلاں سلامت سی......'' اوہ چیک پیا پر اوہدی گل سُنن والا کوئی نہیں سی۔ اوہ لوکاں نوں دھکے مار کے اپنی تھاں لوکاں دے اکٹھ وِچوں بناندا تمبو ول نسیا۔ پردہ چا کے تمبو وِچ وڑیا تے اگے دا منظر سر چکرا دین والا سی۔ شہزادہ نونہال سنگھ دا سر کسے نے پتھر مار مار بھن دِتا تے اوہدی سری پھسی تے لہولہان ہوئی اوہدی دھون نال چمبڑی سی جیہدے وِچوں رت وگ رہی سی سر دی پٹی وی کسے نے کھول دِتی۔ اوہدیاں اکھاں اگے ہنیر اچھا گیا تے اوہ اتھوں اپنا سر دوہاں ہتھاں وِچ پکڑدا چکراؤندا ای تمبو وِچوں باہر نکلیا۔ پُورے شاہی قلعے وِچ جویں قیامت آ گئی۔ ہر پاسے بھاجڑ پے گئی فوج تے ننگی تلواراں لے کے تمبو دے آل دوالے گھیرا پا چکے پر کرن والے اپناں کم ویلے سر کر کے غیب ہو گئے سن تے مگر نونہال سنگھ دی نری لاش تے پھسی ہوئی سری چھڈ گئے۔

سارا دربار سر سٹ کے ایہہ خبر سندا اوتھوں گھروں گھریں ٹُر گیا۔ ڈوگرے پیو پتر نوں ٹکانے لا کے لہور دربار اُتے انجے حاوی ہو گئے جیویں اوہ دربار دے نوکر نہیں تخت دے مالک تے وارث سن۔ کشمیروں لہور دربار وِچ قسمت ازمون لئی اون والے ہندو ڈوگرے پہلاں ہندو مت چھڈ کے سکھ بنے پر نال اپنے ہندو عقیدے اُتے وی قائم رہے۔ دھیاں سنگھ ڈوگرہ ترقی کردیاں کردیاں پنجاب سرکار دا وزیر اعظم جا بنیا۔ مگروں اپنے دوہاں بھراواں گلاب سنگھ تے چیت سنگھ نوں وی بلا کے دربار وِچ واڑ لیا۔ اوہ تنے رنجیت سنگھ دی حیاتی دے آخری دناں وِچ

پنجاب سرکار دی انتظامی مشنری، مالخانے تے خزانے اُتے مکمل طور تے قبضہ کر چکے سن نالے پنجاب دی فوج وچ وی اوہناں اپنا تعلق تے اثر ودھا لیا۔ گلاب سنگھ دے پتر ہری سنگھ نوں رنجیت سنگھ ''فرزند خاص'' دا درجا دتا ہویا سی تے دربار وچ شہزادہ تے ولی عہد کھڑک سنگھ دا ساواں درجا دے رکھیا سی۔ رنجیت سنگھ ولوں عزت افزائی کارن گلاب سنگھ آپھر گیا ہری سنگھ نوں پنجاب سنے کشمیر دا مہاراجا بناون دے خاب ویکھن لگ پیا تے نالے اندر خانے اپنی خاب دی عملی تعبیر لئی کھیڈ وی کھیڈن لگ پیا۔ رنجیت سنگھ لوکاں اُتے خالصہ عقیدے نوں زور زبر نال تھپن دا عادی نہیں سی کئیں واری اوہدے اپنے دوست وی اوہنوں خوش کرن لئی سکھ مذہب دیاں پنجے نشانیاں اپنا کے اپنے ناں دے نال سنگھ لا لیندے۔ رنجیت سنگھ دربار وچ ہر وزیر، جرنیل تے عہدے داراں نوں اوہدی حد وچ رکھدا کسے اُتے اعتبار نہ کردا تے فیصلے اپنی مرضی نال کردا جیہدے کارن اوہدے دربار وچ موجود ہر بندہ غلطی کولوں تے اوہدے غصے کولوں بچن دی ہر ممکن کوشش کردا۔ ایسے کارن دربار وچ ہر بندہ اپنی کھل وچ رہندا تے کسے نوں اپنی حیثیت توں باہر ہون دی جرائت نہ ہوندی۔ تے نہ کسے دا اصل ساہمنے آ سکیا۔ اوہدی موت مگروں ڈوگرے انج دربار اُتے چھائے کہ اوہناں دے ساہمنے بولن دی کسے نوں جرائت نہ ہوندی۔ جیہڑا بولدا اوہدی جان جاندی تے جان درباریاں نالوں ودھ کسے نوں پیاری نہیں ہوندی جیہڑے کہ ہمیشہ چڑھدے سورج دے پجاری ہوندے نیں۔ کھڑک سنگھ اوہناں نال ٹکر لئی تے جانوں گیا۔ نونہال سنگھ دے سر اُتے تاج رکھن لئی لہور بلایا گیا تے اوہدا سر بھن کے اوہنوں قتل کر دتا۔ ڈوگرہ برادران اِکو ویلے رنجیت سنگھ دے وارثاں، لہور دربار تے پنجاب دے گوڈیاں گٹیاں وچ بہہ گئے۔

دھیان سنگھ کھڑک سنگھ دے ویلے وی پنجاب سرکار دا وزیر اعظم سی۔ پنجاب دربار وچ حالات نت اوّن والے دن نال اگے نالوں ودھ خراب ہوندے جا رہے سن فوجی وچ بے چینی ودھدی جا رہی سی تے بولن والے فوجی افسراں نوں ٹکانے لایا جا رہیا سی یاں اوہناں دے تبادلے شہروں باہر کیتے جا رہے سن۔ مراد حیات دا تبادلا فیر اک واری فیروزشاہ دے ساہمنے کشتیاں والے پل کول ستلج دریا دی سرحد اُتے کر دتا گیا۔ دھیان سنگھ اپنے طاقتور ہون دا اک ہور ثبوت دتا اوہنے مہارانی چاندکور نال رل کے پنجاب سرکار اُتے اپنا قبضہ کرن لئی اک ہور کوشش کیتی۔ شیر سنگھ تے چاند کور وچکار جنگ ہوگئی شیر سنگھ چھبی ہزار انفنٹری، اٹھ ہزار گھڑ سواراں پنجتالی توپاں نال قلعے دا محاصرہ کر لیا جد کہ چاند کور کول نرے پنج ہزار جوان تے کجھ تھوڑے جیہے ہتھیار رہ گئے۔ چاند کور تے گلاب سنگھ ڈوگرہ نوں ہتھیار سٹن لئی آکھیا گیا۔ 17 جنوری

1841 دوہاں ناویاں وِچ صلح کران تے سیز فائر لئی دھیان سنگھ ڈوگرہ اپڑیا شیر سنگھ نُوں ملیا۔ صلح ہو گئی چاند کور نُوں جاگیر دے کے تخت دی دعوے داری توں اوہدا ہتھ چوایا گیا۔ اوہدا حمایتی اجیت سنگھ سندھانوالا راتوں رات انگریزاں دی مدد لین لئی مسٹر کلیر لدھیانہ دے پولیٹیکل ایجنٹ ول نسیا۔ اوہنے انکار کر دِتا تے اوہ اتھوں کلکتہ نس گیا۔ اوہدا چاچا عطر سنگھ وی انگریزی علاقے وِچ پناہ لین لئی نس گیا۔ ادھی راتیں گلاب سنگھ تے اوہدے جواناں شاہی قلعے دا قبضہ چھڈیا تے گلاب سنگھ جاندیاں جاندیاں ریاست دے خزانے وِچ موجود سونا، ہیرے جواہر سارا کُجھ لُٹ کے ریڑھے لد کے جموں نال لیندو گیا۔ شیر سنگھ 20 جنوری نُوں مہاراجا بن کے پنجاب دے تخت اُتے بہہ گیا دھیان سنگھ ڈوگرہ اوہدا وی وزیر بن گیا۔ پر اوہدے بھرا چیت سنگھ تے گلاب سنگھ دوہاں نے مہاراجا شیر سنگھ دے خلاف وی اپنیاں سازشاں جالو رکھیاں۔ اجے شیر سنگھ نُوں تخت اُتے بیٹھیاں دو ہی ورھے بیتے سن کہ اوہدے کول سندانوالے تناں بھراواں اجیت سنگھ، لہنا سنگھ تے عطر سنگھ جیہناں دے تعلقات شیر سنگھ نال مہارانی چاند کور دی حمایت کرن تے اوہدے مہاراجا بنن دی مخالفت کرن ویلے خراب ہو چکے سن۔ جیہدے کارن اوہناں دی دھیان سنگھ نال وی رنجگی سی۔ سندیانیاں دا رضی ناویں لئی سنیہا اپڑیا۔ کہ ساڈیاں اگلیاں پچھلیاں غلطیاں معاف کیتیاں جان تے سانوں دیس پرتن دی اجازت دِتی جاوے۔ مہاراجا بھولا سی چٹھی وِچ لکی سازش ول اوہدا دھیان نہ گیا۔ اوہنے سندیانیاں نُوں انگریزی علاقیاں وِچوں پنجاب پرتن دی اجازت دے دِتی۔ تے فوج وِچ وڈے عہدے وی دِتے۔ انگریزاں کول کُجھ ویلا گزارن والے سندیانے پُوری منصوبہ بندی نال پرتے سن۔ اوہناں دی واپسی وِچ گلاب سنگھ ڈوگرہ تے چیت سنگھ ڈوگرہ دا ہتھ سی تے نالے انگریزاں دا لدھیانہ پولٹیکل ایجنسی دا ایجنٹ اِک انگریز مسٹر کلرک جیہڑا مہاراجا شیر سنگھ نُوں اوہدے مہاراجا بنن دی ودھائی دین آیا سی وی سندیانیاں دی واپسی لئی سفارش کر کے گیا۔ انگریز، ڈوگرے تے سندیانے ایکا کر چکے سن مہاراجا شیر سنگھ کھیڈ نہ سمجھیا تے جال وِچ پھسدا گیا۔ اتوں فوج وِچ اوہدی مخالفت ودھدی گئی اوہ فوج دیاں منگاں پُوریاں کرن توں وانجھا سی کیوں کی ریاست دا خزانا سکھنا سی جیہڑا گلاب سنگھ جموں جاندیاں جاندیاں لُٹ کے اپنے نال لے گیا۔ شیر سنگھ دے مسئلے ودھدے گئے۔

ایہہ 15 ستمبر 1842 دی اِک سویر سی جدوں مہاراجا لہور شہر وِچوں نکلیا۔ دربار دی چھٹی سی۔ اوہنے ستلج دی سرحد توں کمانڈر مُراد حیات تے کُجھ دوجے فوجی افسراں نُوں گل بات لئی قلعے بلا گھلیا جیہڑے ایس ویلے اوہدے نال ای گھوڑیاں اُتے سوار قلعیوں نکلے۔ دھیان سنگھ ڈوگرہ

پرت پرت کے مُرادول تکدا اوہدیاں اکھاں وچ اوہدے لئی ناپسندیدگی دا اظہار ہو رہیا سی۔

مہاراجا شیر سنگھ وزیر دھیان سنگھ ڈوگرہ نال رل کے تیج سنگھ باغ کول اپنے پتر شہزادہ پرتاپ سنگھ دی تربیت دے سلسلے وِچ لگے تمبواں کول اپڑیا۔ ایتھوں اوہ شاہ بلاول دی باراں دری وچ جا کے کوڈی کھیڈدے جواناں نُوں تکن لگ پیا۔ جدوں کشتیاں مُکیاں تے مہاراجا جتن والے جواناں وِچ انعام دے کے ویلھا ہویا تے اوسے ویلے اوہدے ساہمنے اجیت سنگھ سندیانوالا ہتھ بنھ کے آ کے کھلو گیا۔ سندیانوالے برادران مہاراجا نُوں قلعیوں نِکلدیاں ای اپنے ڈیڑھ سو گھوڑ چڑھ تے تن سو پیدل جواناں نال اوہدا پچھا کردے آئے اوتھے اپڑ چکے سن۔ اوہ ہولی ہولی ٹُردا اوہدے کول آیا تے بڑے احترام نال مہاراجہ اگے ہتھ بنھ کے عرض کیتا۔

''سرکار ساڈے جواناں دی پریڈ ویکھو تے ساڈا مان ودھاؤ......'' اوہدیاں اکھاں وِچ اک خونی چمک سی جیہنوں مہاراجا ویکھ نہ سکیا۔ پر اوہنوں ایس ویلے اوتھے تک کے حران ضرور ہویا۔

مہاراجا شیر سنگھ پریڈ دے معائنہ کر کے بڑا خوش ہویا جدوں پریڈ مُکی تے اجیت سنگھ سندیانا نے پچھیا۔

''جے اجازت ہووے تاں میں سرکار نُوں اِک نویں بندوق وکھاؤنا چاہونداں ...... جیہڑی میں کلکتیوں اِک انگریز کولوں مُل لئی سی......''

''کیوں نہیں ضرور ویکھدے ہاں ......'' مہاراجا خوشی نال اوہدے نال جان لئی تیار ہو گیا۔ مہاراجا دے دل وِچ کسے قسم دا وہم نہیں سی۔ اوہدے نال ٹُر پیا۔ اپنے تمبو وچ اپڑ کے اجیت سنگھ رائفل کڈھی جیہڑی پہلاں ای بھری ہوئی سی۔ مہاراجا بڑی دلچسپی نال نویں نکور کالی چمکدی کار بائن نُوں ویکھ رہیا سی۔ جیہدی نالی سدھی اوہدے سینے دا نشانا لیا ہویا سی۔ اوہنوں پک سی ایہہ رائفل اجے اوہدی فوج کول نہیں سی اپڑی۔ جویں ای شیر سنگھ رائفل لین لئی اپنے ہتھ اگانہہ کیتا۔ اجیت سنگھ سندیانوالے نے رائفل دا گھوڑا دبا دِتا۔ بندوق بھری سی گولی شیر سنگھ دا سینا پاڑدیاں پار نکل گئی۔

''آ کیہ دغا......'' مہاراجا دے مونہہ وِچوں آخری تن لفظ نکلے سن اوہدیاں پاٹیاں اکھاں وِچ بے یقینی حرانگی تے دکھ سی اوہ انجے دوہرا ہویا ہتھ سینے اُپر رکھی لہولہان ہویا بھنجے لگا گیا تے فیر نہ اُٹھ سکیا۔ اجیت سنگھ اگانہہ ہو کے تلوار دے اِک وار نال اوہدا سر وڈھ دِتا۔ ٹھیک اوسے ویلے اوس توں کجھ دوراڈے کھلوتے وڈے بھرا لہنا سنگھ سندانوالے لئی۔ ایہہ اشارہ سی جیہڑا شیر سنگھ دے پتر تے ولی عہد پرتاپ سنگھ کول کھلوتا سی۔ لہنا سنگھ سندانوالے دی تلوار وا وِچ لہرائی تے

باراں ورھے دے شہزادہ پرتاپ سنگھ دا سر جُسے نالوں وکھرا ہو کے دور جا ڈگیا۔ اک ڈیڈھ میل دی وِتھ تے کھلوتے دھیان سنگھ ڈوگرہ تے اوہدے ویہہ پنجھی جواناں جدوں فائر دی اواز سُنی تے مُراد حیات تے اوہ سارے اوس تمبو ول نسے جیہدے وِچ اجیت سنگھ مہاراجا نوں رائفل وکھان لے گیا سی۔ سندیانوالے اگوں تیار کھلوتے سن اوہناں حملہ کیتا تے دھیان سنگھ دا سر وڈھ کے پرانہہ ماریا۔ مُراد حیات تے اوہدے جواناں دا گھیر توڑدے سندانوالے اپنا مشن توڑ چاڑھ کے اوتھوں نکل چُکے سن اوہ دھیان سنگھ دے وڈھے کپے جُسے دے ٹوٹے بوری وِچ بھریندے لہور جان والی راہے اُپڑ پے گئے۔ اوہناں شہر اپڑ کے دھیان سنگھ دے جُسے دے ٹوٹے پُورے لہور شہر وِچ لے جا کے ٹنگ دِتے۔ مُراد اوتھے ہور ٹھہرنا فضول جاتا خبر لے کے چھاونی اپڑیا تے پُوری فوج اُٹھ کھلوتی۔ اینی دیر وِچ گلاب سنگھ ڈوگرہ وی اپڑ گیا۔ سندانوالے شاہی قلعے اُتے قبضہ کر کے اندر قلعہ بند ہو چُکے سن۔ اوہناں کول پنج چھ سو جوان تے اپنے کُجھ حمایتی سن۔ بدلے دی اگ وِچ بلدی فوج دا مقابلہ کرنا اوکھا کم سی۔ فوج قلعے اندر وڑ گئی اجیت سنگھ تے لہنا سنگھ نُوں پنچاں دے حکم تے سکھ فوجیاں بڑے خوفناک طریقے نال قتل کیتا۔ اوہناں دے حمائیتیاں وِچوں وی کسے نُوں نہ چھڈیا گیا۔ ڈوگرہ براوران اک واری فیر رنجیت سنگھ دے وارثاں اُپر سندیانوالیاں دی مدد نال کامیاب حملہ کیتا۔ بھاویں ایہدے وِچ اوہناں دے اک بھرا دی وی اوہدی بے خبری دی وجہ توں جان گئی۔ گلاب سنگھ ڈوگرہ پہلاں ہری سنگھ نلوا، کھڑک سنگھ، مہارانی چاند کور تے نونہال سنگھ دا سر لے گیا۔ ایس واری اوہ شیر سنگھ تے اوہدے پتر شہزادہ پرتاپ سنگھ دا سر وی لے گیا۔ گلاب سنگھ مہاراجا رنجیت سنگھ دے مردیاں ای انگریزاں ہتھ وک گیا۔ اوہنے مہاراجا دا اتبار بنا کے اوہدے مگروں اوہدیاں جڑاں اُتے حملہ کیتا تے اوہ سارے بندے جیہڑے پنجاب نُوں اک ازاد تے خود مختار ریاست وانگ رنجیت سنگھ مگروں قابو رکھ سکدے سن گلاب سنگھ ڈوگرہ سوچ سمجھ کے انگریزاں نال رل کے اوہناں نُوں قتل کراؤندا رہیا۔ اوہدا سبھ توں پہلا نشانہ ہری سنگھ نالوا بنیا جیہدے ہوندیاں گلاب سنگھ اپنے منصوبیاں وِچ کامیاب نہیں سی ہو سکدا۔۔ ڈوگریاں نُوں ڈکن والا کوئی نہیں سی تے نہ ای اوہناں ول کسے دا دھیان جاندا سی۔ یاں فیر خورے کوئی دھیان دین لئی تیار ای نہیں سی کہ ڈوگرے ہر اک دا مونہہ مال دولت نال بنھی رکھدے۔

مہاراجا شیر سنگھ دے ویلے تک پنجاب دیاں سرحداں چین تک اپڑ چکیاں سن۔ ہندوستان نُوں افغانستان تک جان لئی انگریز سرکار نُوں پنجاب دربار کولوں لکھ کے اجازت لینی پیٔ۔ تے پنجاب دی اجازت بنا رنجیت سنگھ دے زمانے وِچ ہندوستان کشمیر وِچ وی پیر نہیں سی دھر سکدا۔

روسیاں پنجاب ول دھیان دینا شروع کر دِتا۔ افغانستان وِچ لہور دربار دی مرضی دے خلاف کوئی پنجاب دشمن حکومت نہیں سی بن سکدی۔ انگریز اپنا سفیر پنجاب دے دربار وِچ رکھیا۔ اک ریاست جیہڑی اپنیاں حداں چوں نکل کے بین الاقوامیت دا قانونی پینڈا فطری طریقے نال پورا کر رہی سی انگریزاں، غدار تے دغا باز گلاب سنگھ ڈوگرہ نے رل کے اوہدا قومی سفر دا پینڈا غیر فطری تے خونی طریقے نال ڈک دتا۔ گلاب سنگھ پنجاب دے اٹوٹ انگ تے شہ رگ کشمیر اُتے اکھ رکھ کے بیٹھا سی تے ایہدے وِچ اوہنوں انگریزاں دی امداد تے مل ورتن وی ودھوں ودھ دِتا جا رہیا سی۔ رنجیت سنگھ دی موت مگروں سازشی ڈوگریاں پنجاب اُتے بڑے جان لیوا وار کیتے۔ کئیں واری پنجاب دا خزانہ لُٹیا تے فیر اوہا لُٹیا خزانہ پنجاب نُوں برباد کرن لئی پنجاب اُپر ای دل کھول خرچ کیتا تے دربار وِچ وکاؤ مال دی کوئی گھاٹ نہیں سی۔ ایہہ گلاب سنگھ دا انگریزاں نال اندر خانے پنجاب دی قومی ایکتا، ازادی، خودمختاری تے رنجیت سنگھ دے وارثاں دے خلاف ایکا سی جیہدے کارن پنجاب سرکار دے غدار ملازم گلاب سنگھ ڈوگرہ نُوں جموں کشمیر دا مہاراجا بنن تے انگریز نُوں پنجاب اندر وڑن دا حوصلہ ہویا تے پنجاب دے خزانے دے عوض کشمیر نُوں انگریزاں کولوں مُل لین دا گلاب سنگھ نوں موقع ملیا۔ ڈوگرہ براوراں جموں کشمیر دے پنجاب وِچ رلن مگروں پنجاب دی فوج وِچ بھرتی ہوے۔ اوہناں کئیں جنگاں وِچ حصہ لیا۔ پشاور، ملتان، جموں کشمیر تے قلعہ سمر تاتھ دی جنگ وِچ اوہ شامل سی۔ سید احمد تے اوہدے افغانی ساتھیاں دے خلاف اوہنے ہری سنگھ نالوا دے نال رل کے جنگ کیتی۔ جدوں جموں دا راجا کشور سنگھ مریا تے کشمیر نال اوہدے تعلق پاروں تے لہور دربار لئی اوہدیاں خدمتاں دی سلاہنا کردیاں مہاراجا رنجیت سنگھ نے گلاب نُوں جموں دا راجا نامزد کر دِتا۔ کھیوڑا، بھیرہ، جہلم، روہتاس تے گجرات دے علاقے اوہنوں بطور جاگیر وی دِتی رکھے۔ لہور دربار وِچ ہر سازش دا موڈھی گلاب سنگھ ڈوگرہ سی۔ تنے ڈوگرے بھرا کھڑک سنگھ نُوں اپنے پُتر نال لڑا کے قتل کرن دھیان سنگھ نُوں وزیر اعظم بنان وِچ کامیاب ہوئے۔ مراد دیاں اکھاں دے ساہمنے پنجاب دے خزانے نال لدے ہوئے باوی ریڑھے سچیت سنگھ ڈوگرہ پچھلے بُوہے وِچوں کڈھ کے لے جا رہیا سی۔ کُجھ دناں مگروں اوہنوں خبر ملی کہ اوہ خزانہ پہلاں بٹالے لے جایا گیا فیر اوتھوں کڈھ کے جموں اپڑایا گیا۔ گلاب سنگھ اپنی راہ دے کنڈے اک اک کر کے ہٹا دِتے۔ اوہ ہُن اپنے پُتر ہیرا سنگھ نُوں مہاراجا بناون لئی کھل کے پڑ وِچ آن کھلوتا اوہنے رنجیت سنگھ دی بیوہ مہارانی چاند کور نُوں ہیرا سنگھ نُوں تخت اُپر بٹھان لئی ڈرانا دھمکانا شروع کر دِتا۔ پر فوج تے پنچاں اوہدی مخالفت کیتی تے اوہناں اوہدے پُتر دی تھاں

رانی جند کور دے انیانے پتر شہزادہ دلیپ سنگھ نوں مہاراجا بنا دِتا پر گلاب سنگھ وی کِدھرے کھلوت کرن والا نہیں سی اوہ اپنے پتر ہیرا سنگھ نوں دلیپ سنگھ دا وزیر اعظم بنوا کے ای پچھاں ہٹیا۔ مہارانی چاند کور نوں گلاب سنگھ ڈوگرہ نوں انکار کرن دی سزا انج دِتی گئی کہ اوہ کجھ دناں مگروں اپنے بستر وِچ انج مردہ پئی لبھی کہ اوہدا سر ستیاں پیا کسے نے پتھر مار مار کے بھن دتا سی۔ ہیرا سنگھ وزیر اعظم بندیاں ای گلاب سنگھ دے حکم تے انگریزاں دے مشورے نال تیج سنگھ تے لال سنگھ نوں پنجاب دی فوج اُپر جرنیلاں دے عہدے اتے لا دِتا۔ پنجاب دی فوج دی کمانڈ پنجابی جرنیلاں دے ہتھوں نکل کے ہندوستانے اتے اوہ وی پُوربیا جرنیلاں دے ہتھ ٹُر گئی۔ ہیرا سنگھ دے رابطے انگریزی فوج نال بحال ہو چُکے سن تے انگریزی فوجی قافلے پنجاب راہیں ہندوستان تے افغانستان وِچکار سفر کرن لگ پئے جیہڑے کہ پہلاں سندھ، بلوچستان وِچوں لنگھدے کئیں کئیں مہینیاں مگروں افغانستان اپڑدے۔ پنجاب دی ساری ایڈمنسٹریشن ہیرا سنگھ تے اوہدے باہمن وزیر جلا دے ہتھ وِچ ٹُر گئی۔ دلیپ سنگھ اک ناں دا مہاراجا سی۔ ہیرا سنگھ دا چاچا سچیت سنگھ ڈوگرہ جلاّ نال خار کھاندا سی جد کہ ہیرا سنگھ اوہدے نال سی۔ چاچے بھتریئے وِچ جلاّ دے مسئلے اُپر جنگ ہوئی تے سچیت سنگھ ڈوگرہ اپنے بھتریئے دے ہتھوں قتل ہو گیا۔ اوہنے گولیاں نال چھلی ہوئی اپنے چاچے دی چتا نوں اگ دِتی تے اوہدی چتا کول کھلوتا روندا رہیا۔

مُراد دا کم ہن فیروز پُور وِچ انگریزاں دی اگلی پوسٹ تے جالندھر تے انبالا وِچ اوہناں دیاں فوجی چھاؤنیاں اُتے نذر رکھنا سی۔ فیروز پُور والی اگلی پوسٹ اُتے انگریزی تیاریاں دی خبر اوہنے لہور اپڑا دِتی۔ ہیرا سنگھ فوج قصور وِچ اکٹھی کیتی انگریز دے خلاف جیہڑا فیروز پُور دے اکا ساہمنے سی۔ دسمبر 1844 وِچ 'ہنری ہارڈنگ ٹنڈا لاٹ، ون آرمڈ لارڈ' نے فوج تے گورنر جنرل ہندوستان دا چارج لیا۔ اوہنے اپنے افسر فیروز پُور گھلے...... اوس ویلے انگریز اجے انبالہ تے دوجے علاقیاں وِچوں اپنیاں فوجاں اکٹھیاں کر رہے سن۔ اوہ بڑا موقع سی۔ فیروز پُور اُتے حملہ کر کے انگریزاں دی فوجی طاقت نوں بھنن تروڑن دا۔ پر لال سنگھ چار مہینے جتاں کردا جنگ توں ولوندا رہیا۔ ایہہ ویلا انگریزی فوج نوں نویں طاقت دے گیا اوہناں چار مہیاں وِچ اپنی فوج پنجاب دی فوج کولوں تن گنا ودھا لئی۔ لال سنگھ جیہڑا کم کیتا ایس وِچکار اوہ ایہہ سی کہ انگریزی افسراں نوں پنجابی فوج دے تھاں ٹکانے، توپخانے دیاں پوزیشناں جواناں دی گنتری حملہ کرن دی منصوبہ بندی تے ہور ساریاں ضروری خبراں ہنری ہارڈنگ نوں اپڑا دِتیاں۔

جد کہ ہیرا سنگھ تے پنڈت جلا پیشگی گھڑ سوار گھل کے گلاب سنگھ کولوں جموں وِچوں اپنے لئی

خطرہ ویکھدیاں مدد منگی۔ جنہے اک ہزار گھڑ سوار اوہناں لئی گھلے۔ ہیرا سنگھ تے جلا چپ چپیتے اپنے محلوں نکل کے شاہدرہ کول راوی پار کیتا اوہناں اک واری فیر جاندیاں جاندیاں پنجاب دے خزانے چوری کیتے تے نال لیندے گئے۔ اوہ جموں جان والی راہ اُپر چڑھے ای سن کہ فوج نُوں اوہناں دے نسن دی خبر اپڑ گئی۔ فوج اوہناں نُوں شہر کولوں چوہداں میل دے وتھ اُتے جا پھڑیا۔ پنڈت جلا تے ہری سنگھ نُوں اوہناں دی حرکتاں دی سزا بڑی خوفناک ملی اوہناں دے دسروڈھ کے لہور شہر دیاں سڑکاں اُتے ٹنگ دتے گئے۔ ہن دیوان دینا ناتھ نے ایسے حال وچ لہور دربار زما واری چک لئی۔ لال سنگھ نُوں پنجاب دا وزیر اعظم تے تیج سنگھ نُوں فوج دا کمانڈر انچیف لا دتا۔ دلیپ سنگھ نُوں مہاراجا بنا دتا گیا رانی جنداں اوہدی ریجنٹ لگی تے لہور دربار دے معاملیاں تے فیصلیاں اُتے اوہدی مہر لگی دِسن لگ پئی۔

مُراد اوس سویر رانی جنداں دے بلاوے تے ستلج دی سرحد توں لہور اپڑیا۔ دہلی گیٹ تے اوہدی ملاقات درشن سنگھ نال ہوئی اوہدا حال احوال لیندا شاہی قلعے ٹُر گیا عالمگیری دروازے اُتے پہرا دیندے گارڈ اوہنوں اجانو لگے تے اوہ وی اوہنوں کے اجانو وانگ ای گھوریاں پاندے رہے۔ قلعے چ وڑدا سدھا تخت گاہ ول ٹُر گیا جتھے اجے ہن ای دربار لگا سی لہور دربار دے نقشے بدلے سن۔ اوہ ویکھ کے حران ہویا کہ لال سنگھ وزیر اعظم بن گیا اے تے دوجا تیج سنگھ فوج دا کمانڈر انچیف بن گیا۔

''ایہہ دووے ہندوستانی نیں دووے پنجاب توں باہر دے نیں پر دربار وچ اپڑ کے سکھ مت اپنا لیا پنجاب کولوں نفرت کرن والے ہندوستانی پنجاب نال مخلص کسراں ہو سکدے نیں پُوربیا ازلاں توں پنجاب دا ویری اے پنجاب دی فوج دا کمانڈر انچیف اک پُوربیا اے۔ ایہہ پنجاب دی بربادی دی علامت ہے۔ میرے کول خبراں ہین کہ پُوربیا کمانڈر انچیف دے خفیہ تعلق انگریزی فوج نال ہین ایس غدار کمانڈر انچیف نے پنجاب دی فوج نُوں انگریز فوج کولوں بنھ کے مروانا اے جے پنجاب دی فوج ہر گئی تے پنجاب وی سمندری سامراج دی غلامی وچ ٹُر جانا اے۔ پنجاب دی فوج دے ہندوستانی کمانڈر انچیف ہتھوں پنجاب دی ازادی تے خود مختاری نُوں خطرہ اے ایہہ کمانڈر انچف غدار تے سامراج دا ہتھ ٹوکا اے اینے اپنی فوج نُوں مرا کے چھڈنا اے۔'' مراد حیات تیج سنگھ تے لال سنگھ بارے رپورٹاں لے کے مائی جنداں تک ویلے سر اپڑ اندا۔

''سازشاں، غداری، ذاتی مفاد تے خانہ جنگی دا زہر قومی سلامتی دیاں جڑاں وڈھ رہیا اے

فوج اپنے ای دیس نُوں کھانا تے فتح کرنا شروع کر دِتا اے خانہ جنگی تے سازشاں انگریز اُتے پنجاب دے بوہے کھولن دا ذریعا بن جانیاں نیں جیہڑا پنجاب تے قبضہ کرن تے پنجاب دی فوج دی طاقت نُوں مُکان لئی پہلاں ای تیار بیٹھا اے اپنی فوج نُوں انگریزی فوج نال لڑا کے ایہدے کولوں جان چھڑان دا فیصلہ کیتا گیا پنجاب اُتے قبضہ کرن لئی ایس فوج نُوں مُکاؤنا ضروری اے۔" مراد ایہہ سارا کُجھ ویکھدا سوچدا تے خوف نال اوہدا لہو اوہدے پِنڈے وِچ جم جاندا۔" غلامی نالوں وڈی ذلت کوئی ہور نہیں تے غداراں نالوں وڈا کوئی حرامدا نہیں۔"

"اج رنجیت سنگھ نُوں چلانا کیتیاں چھ ورھے بیت چکے نیں...... ایسٹ انڈیا کمپنی اوددوں دی پنجاب دی تیزی نال بدلدی سیاسی تے عسکری صورتحال دا بڑے گوہ نال جائزہ لے رہی اے۔ اوہنے یک طرفہ پنجاب دیاں سرحداں اُتے اپنی فوجی طاقت ودھانی شروع کر دِتی اے۔ انج تے ایسٹ انڈیا کمپنی تے پنجاب دی فوج وِچکار تعلقات رنجیت سنگھ دے حیاتی دے آخری دناں وِچ اوددوں ای خراب ہونا شروع ہو گئے سن جدوں پہلی افغان جنگ ویلے جرنل ہری سنگھ نالوا تے جرنل شیر سنگھ اٹاری والا دے مشورے مگروں پنجاب سرکار نے انگریزی فوج نُوں افغانستان جان لئی پنجاب دے کسے وی علاقے وِچوں لنگھن دی اجازت دین توں انکار کر دِتا...... کمپنی نُوں سبھ توں وڈی فکر پنجاب دی فوج دی اے جیہنوں اوہ اپنے تے ہندوستان اُتے اپنے راج تے بقا لئی اک خطرہ مُجھن لگ پئی۔ کمپنی نے ستلج پار پنجاب دے وڈے علاقے اُتے پہلاں ای قبضہ کیتا ہویا اے۔ پتہ نہیں مینوں کیوں لگدا اے جویں اؤن والا ویلا کوئی چنگیاں خبراں لے کے نہیں آ رہیا۔" فرید سوچی جاندا۔

سوچاں جیہناں وِچ ڈرسی خوف اپنے دیس دے غلامی وِچ جان دا۔ ایہہ خوف اوہدی حیاتی دا سبھ توں وڈا خوف سی۔ اوہنے اپنا وسیب دھاڑویاں ہتھوں اجڑدا تکیا سی تے ہُن اک واری فیر شواں غلط پاسے جاندیاں اوہنوں دِسن لگ پیاں۔" دربار دے کُجھ وزیراں دی دولت راتوں رات ودھ رہی اے تے اوہناں دے کوٹھے سونے چاندی تے ہیریاں موتیاں تے خزانیاں نال بھرے صندوق چھتاں تک جڑے پئے نیں۔ جد کہ پنجاب دربار کول فوج نُوں تنخواہاں دین دا وی پیسہ نہیں رہیا...... دیس دیوالیہ ہو چکیا اے تے کوئی دیوالیہ دیس ازاد نہیں ہو سکدا۔ تخت دے سارے وارث اِک اِک کر کے قتل کیتے جا چکے نیں پچھے دلیپ سنگھ رہ گیا اے اوہدے آل دوالے وی سپ گھیرا پائی بیٹھے وِسدے نیں۔ تخت لہور دے ہر وارث دے قتل مگروں لہور دربار وِچ اک بندہ طاقت دی اِک ہور پوڑھی اُتانہہ چڑھ جاندا اے تے اوہدی دولت وِچ

اِک ہور دیگ دا وادھا ہو جاندا اے۔ پنجاب دا بوہا کھڑ کاندے خطریاں دا دربار نُوں احساس نہیں اے اتھے اپنی ای فوج دربار لئی مسلہ بنی ہوئی اے تے دربار دا ہر بندہ فوج لئی مسلیا بنا ہویا اے اصل مسلہ ایسٹ انڈیا کمپنی اے جیہدا پنجاب وِچ ہوون والی ہر حرکت وِچ ہتھ اے تے جہدے ول کوئی دھیان نہیں دینا چاہوندا۔'' اوہدا ذہن بڑیاں شواں بارے اِکو ویلے سوچن لگ پیا۔'' ایہہ لوک کیہ سوچ رہے نیں تے کیہ کرنا چاہ رہے نیں ایہناں وِچ تے کوئی وی رنجیت سنگھ وانگ سوچن دی صلاحیت نہیں رکھدا نہ ای ایناں نُوں اوَن والے خطریاں دا کوئی احساس اے۔ دربار وِچ کسے نُوں وی ماملیاں دی سنگینی دا احساس نہیں اے۔ دربار اُتے سازشیاں تے غداراں دا راج اے۔ خالصہ دا راج اِک سوالیہ نشان کیوں بن گیا۔ سرکار خالصہ نا کام کیوں ہو رہی اے؟''

اوہ مایوس ہون والا بندا نہیں سی پر اج اوہ شاہی قلعیوں مایوسی دی حالت وِچ ای اٹھیا ایسے مایوسی دا شکار پُوری فوج دا ہر سپاہی تے ہر افسر تے ایس ملک دا ہر بندہ سی تے اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے ایہہ فوج، پنجاب دا شاہی خاندان تے لہور دربار ایس لُٹ کھج دا شکار سی۔ تیج سنگھ، لال سنگھ تے گلاب سنگھ توں اڈ رانی جنداں تے فوج تے پنچاں سنے ہر بندہ لہور دربار وِچ ہر دوجے بندے کولوں پچھدا پھردا سی، ہُن کیہ ہونا اے پنجاب دا کیہ بننا اے ساڈیاں فوجاں نُوں کیہ ہویا اے کیہ اسیں فیر ہندوستان دی ہاں انگریز دی غلامی وِچ جا رہے آں کیہ اسیں اپنی ازادی دی راکھی کرن جوگے نہیں، خالصہ کتھے وے...... پنجاب دا بوہا کھڑکاندے خطریاں دا دربار نُوں احساس نہیں سی یاں دربار نُوں سازشیاں تے وطن فروشاں بے اختیار کر کے رکھدتا۔''

پنجاب تے اوہدی ازادی تے سالمیت دا دفاع کسے دی ذمہ واری نہیں سی۔ تخت لہور دا حال ایس ویلے جال وِچ پھسے اِک شکار ورگا سی جیہنوں ہر شکاری اپنا شکار سمجھ کے اپنے ساہمنے اوَن والے دوجی شکاری نُوں وڈھی جاندا۔'' ایہہ سارا کُجھ اوَن والے اِک ہنیرے تے غلامی دے ویلے دیاں نشانیاں نیں''...... اوہنوں سمجھ نہیں سی آ رہیا کہ اوہ ایس صورتحال وِچ اپنے دیس لئی کیہ کرسکدا تے پنجاب دے نال نال اوہدا اپنا کیہ مستقبل اے جدوں کہ ہُن فوج پنجاب دی قومی فوج دے مقام توں ہٹ کے تیزی نال خالصہ فوج بنن ول پیش قدمی کر رہی سی جیہدے کارن فوج وِچ موجود مسلمان سپاہی افسر تے جرنیل ڈاھڈی ذہنی پریشانی تے مستقبل بارے خوف دا شکار سن فوج چھڈ چھڈ کے نس رہے سن۔ پچھلے چھ ورھیاں وِچ ایہہ خوف شاہی قلعیوں نکل کے ہن چوہداں دروازیاں دی فصیل وِچ گھرے شہر لاہور دے اندر وڑ کے اوتھوں نکلدا پنجاب دے ہر گھر وِچ وڑ چکیا سی۔ رنجیت سنگھ مگروں چھ ست ورھے سازشاں وِچ لنگھدیاں پتہ

ای نہیں سی لگا۔ انگریز بڑے صبر تے حوصلے نال ایس عظیم ریاست نوں اندرلیاں سازشاں تے غداراں ہتھوں برباد کرواندا ویکھدا رہیا جیہدے وچ اندر خانے اصل ہتھ اوہدا اپنا سی۔ سامراج دے پنجاب وچ کارندے اپنیاں ذمہ واریاں بڑی فرض شناسی نال نبھا رہے سن۔

ایہناں سوچاں وچ گھریا مُراد شاہی قلعیوں نکلیا تے چھاؤنی جان دی تھاں شیراں والے گیٹ چوں نکلدا سدھا دریا ول ٹُر گیا۔ بڑی دیر دریا دے کنڈھے بیٹھا ڈونگھیاں سوچاں وچ ڈبیا رہیا۔ مرادحیات دا ذہن ایہہ سارا کجھ قبولن نوں تیار نہیں سی۔ اک عذاب تے نحوست دا طوفان سی جیہڑا پنجاب اُتے چڑھدا آ رہیا سی۔ اوہنوں انج جاپ رہیا سی جویں پنجاب اک واری فیر اٹھارویں صدی وچ واپس جان لگا اے جدوں ہر اک نوں اپنی اپنی پے گئی سی تے پہاڑاں دیاں کھڈاں وچوں نکل کے پنجاب اُتے نازل ہوون والیاں بلاواں جیہناں نوں رنجیت سنگھ نے دفن کر دتا سی انگریز دی شکل وچ دوجا جنم لے کے اک واری فیر پنجاب اُپر نازل ہوون والیاں سن۔ ایہہ خوف جنم جنم توں اوہدے وجود دا حصہ سی تے ایہہ اوہ حالت سی جیہدے نال اوہدا ذہن سمجھوتا کرن لئی تیار نہیں سی۔ ''ایسٹ انڈیا کمپنی دا سامراجی پرچھاواں ستلج پاروں ودھدا کھلر دا تخت لہور تک اپڑ چکیا اے'' اوہ سوچدا۔

مُراد نے آل دوالے دی پرواہ کیتے بغیر اوس دیہاڑے دربار وچ بولنا شروع کیتا تے دربار وچ بیٹھے لوکاں دے چہرے اوہدی گونجدی اواز نال بدلن لگ پئے۔ ''پنجاب دیاں سرحداں اُتے انگریزاں دیاں جارحانہ فوجی حرکتاں، قلعہ بندیاں، ریلوے لائناں وچھان دا کم، دریاواں اُتے پُل بنان دی رفتار تے اپنے توپخانے دی تے دوجے پاسے شاہی قلعے وچ کیہ ہو رہیا اے جو وی ہو رہیا اے۔ ایہہ سارا کجھ اک بڑے سوچے سمجھے طریقے نال ہو رہیا سی ہر شے اپنے پروگرام دے حساب نال اپنے ویلے اُپر ای کیوں واپر جاندی اے کیوں ہر واری اپنے مگر لہو دی اک نویں لیک چھڈ جاندی اے۔ جموں کشمیر دا سودا...... پنجاب دے ٹوٹے ...... ہری سنگھ دا قتل ...... کھڑک سنگھ نوں زہر نال موت ...... نونہال سنگھ دا سر بھن کے مارن ...... پشورا سنگھ تے جواہر سنگھ دا قتل ...... مہارانی چاند کور دا بستر وچ قتل۔ مہاراجہ شیر سنگھ دا قتل ...... پنجاب دا خزانہ لٹیا جانا تے تنے واری جموں کشمیر ٹُر جانا ...... ہر قتل تے ہر حرکت پچھے ڈوگریاں، انگریزاں تے ہندوستانیاں دا ہتھ ہوندا اے ...... ہُن اسیں کیہ کریئے اسیں اجے ایتھے گل کر رہے ہوندے ہاں تے اجے گل مُکی نہیں ہوندی تے اوہدی خبر ستلج پار اپڑی ہوندی اے۔ پنجاب فیر ہندوستان تے انگریز دی غلامی وچ جا رہیا اے۔ جے رنجیت سنگھ اج جیوندا ہوندا تے اوہنے دلی اُتے قبضہ کر لینا

سی یاں انگریزاں نال لڑدیاں جان دے دینی سی پر پنجاب نُوں کدی ہندوستان یاں سامراج دی غلامی وِچ نہیں سی جان دینا۔ پتہ نہیں اج خالصہ کیوں چُپ بیٹھا اے۔۔ سپت سندھو تے گنگا جمنا دا کوئی جوڑ نہیں رلدا۔ پنجاب دے لوکاں نُوں اوہ پنجاب منظور نہیں جیہڑا ہندوستان یاں سامراج دا غلام ہووے ہندوستان تے سامراج اکو شے دے دو ناں نیں۔ ہندوستان تے سامراج دی غلامی نالوں موت چنگی۔'' مراد اپنی گل مُکا کے تخت اُتے بیٹھے انیانے مہاراجہ دلیپ سنگھ تے اوہدے سجے پاسے بیٹھی راج ماتا جند کور نُوں تعظیم دیندا درباروں نکل آیا ایہ آکھدیاں۔ ''لگدا اے ہُن موت وی جواب دے گئی اے''۔

اوہنوں ایس ویلے کوئی گل کرن والا کوئی اپنا آپ دسن پچھن والا دو لفظ بولن والا کوئی نہیں سی مل رہیا۔ زینب بہت دور شام پُور وِچ بیٹھی اوہدا راہ اڈیک رہی سی۔ اوہ اوہدے کول نہیں سی جا سکدا۔ اوہدا دھیان ایسے پریشانی وِچ جندڑی ول پرت گیا۔ اوہ اٹھیا گھوڑے تے سوار ہویا اوہدیاں واگاں شاہی محلے ول پھیر دِتیاں اوہنوں پتہ لگا سی کہ جندڑی مغل پُورہ وِچ اپنی نویں حویلی وِچ رہن لئی تے شاہی محلا چھڈ کے اوتھے جاوَن دی تیاری کر رہی اے۔ اوہنے ہُن دربار نال وی اپنا تعلق توڑ لیا تے ہولی ہولی اپنے قدر داناں اُپر وی اپنے بُوہے بند کردی جا رہی سی۔ اوہدا بُوہا ہُن کدی مجبوری وِچ کھلدا پر مُراد لئی ہر ویلے کھلا ہوندا۔ شاہی محلے اپڑدیاں تک راہ وِچ مُراد حیات نُوں انج جاپدا رہیا جویں کوئی اوہدے مگر مگر اوہدے قدم کچھدا آ رہیا اے اوہنے کئیں واری پرت کے ویکھیا پر ہنیرے وِچ اوہنوں کُجھ نہ دِسدا تے اوہدی کنڈ مگر قدماں دی اواز وی بند ہو جاندی۔ اوہ کئی دناں توں ایہہ پرچھاویں اپنے آل دوالے لہراندے تے ودھدے تک رہیا سی۔

☆☆☆☆☆

(31)

رُشنائی دروازیوں لنگھدیاں مُراد نے شاہی محلے وِچ وڑن لگیاں اِک سیت لئی گھوڑے دی واگ اوتھے ای کھچ لئی۔ اوہدا دھیان دروازے دی چوڑائی تے اُچیائی ول ٹُر گیا۔ اوہ بڑے گوہ نال دروازے نوں تکن لگ پیا اجے کل دی گل جاپدی اے ایہہ دروازہ شہنشاہ اکبر دے ہاتھیاں دی گُزرگاہ ہوندا سی۔ روشنائی دروازہ اج وی انج روشن سی جویں مغلاں دے ویلے روشن ہوندا۔ دروزاے دے بُوہے تے آل دوالے ہر پاسے مٹی دے تیل دے دِیوے تے مشالاں بل رہیاں سن تے دروازے اُتے پہرہ دیندے جواناں توں وکھرا اتھے لوکاں دا اِک مجمع سجے کھبے لگا اوہنوں دِسیا۔ لوک بے فکری نال منجیاں اُتے بیٹھے اِک دُوجے نال گلاں کردے سن۔ ایتھے ساری رات رہن والیاں روشنائیاں دی وجہ توں ایس دروازے اُتے رات چراں تائیں رونق لگی رہندی۔ شاہی محلے اپڑیا تے اتھے جاپدا سی دن ہن ای چڑھیا اے۔ روشن گلیاں وچوں لنگھدا جنڈری دے کوٹھے اُتے جا اپڑیا۔ چھ پوڑھیاں اوہنے گن کے چڑھیاں۔ اوہ اوہدے کوٹھے دے بوہے اگے کھلوتا سی۔ باہر بیٹھے اِک مشٹنڈے نے اوہنوں ویکھیا تے اوہدی راہ چھڈ کے پاسے ہو گیا مُراد اندر وڑیا تے اوہنوں اگوں جو منظر دِسیا اوہ کُجھ ایناں دل نوں خوش کرن والا نہیں سی۔ پر فیر اوہنوں چھیتی احساس ہویا کہ اوہ غلطی تے ہے۔

''مینوں اینا جذباتی ہون دی لوڑ نہیں اے ...... میں ایس ویلے اِک کنجن والی دے کوٹھے تے کھلوتاں جیہڑی کہ میری ذاتی جائداد نہیں اے ایس ویلے کوٹھے اُتے بیٹھے ہر تماشبین دا اوہدے اُتے حق اے ...... کیوں کہ اوہ اوہدے ویلے دا مل بھر رہے نیں ......''

اوہنے اِک واری کمرے دا جائزہ لیا۔ ایہ اِک وڈا جیہا کمرہ سی جیہڑا فوجی تے غیر فوجی تماش بیناں نال بھریا سی۔ اوہنوں دربار دے کئیں وڈے وڈے سکھ ہندو تے مسلمان فوجی افسر تے سویلین اہلکار کمرے اندر کشمیری شال دیاں دریاں اُتے نرم تے ریشمی اچھاڑے والے تکیاں

نال ٹیک لا کے بے فکر بیٹھے وجدے سازاں دے نال ناچ ویکھن تے ساز اواز دے جادو وچ ڈُبے دِسے۔ کمرے دے وِچکار ٹچن والی سرو قد والی جندڑی سی اوہدا لال گھگھرا گھمن گھیریاں پاندا گھنگھرواں نال بھرے نازک تے گورے پیر فرش اُتے تھرک رہے سن سپنی وانگ ولا کے کھاندا پتلا پتنگ تے نازک پنڈا ویکھن والیاں دے پیراں ہیٹھوں زمین کھچ رہیا سی۔ لال گھگھرے اُپر نیلی کرتی تے لال چُنی اوہدا پریاں دے چہرے والا معصوم تے حسین وجود اِک حشر مچا رہیا سی۔ اندر وڑن والے نویں تماشبین نوں تک کے پہلاں چھبے بیٹھے تماش بیناں نوں اِک واری تے کُجھ ودھ خوشی نہیں سی ہوئی جھراں کہ عام طور تے پہلاں بیٹھیاں نوں نویں اون والی دی نہیں ہوندی۔ اوہنوں سُنجھان کے کئیں افسراں نے جیہڑے لتاں نسل کے تے چوتھلا مار کے بیٹھے اوہدا ناچ ویکھن چ گواچے سن اوہناں دے وِچکار بیٹھا ہمیش وانگ مسکراوندے چہرے والا دِلی گیٹ دا راکھا افسر کپتان درشن سنگھ دِسیا اوہ سدھا رلکدا ہویا اوہدے کول جا کے بہہ گیا۔

''اج فوجاں کِدھر بھلیکھے پئیاں نیں ......'' درشن سنگھ اوہنوں ویکھ کے خوش ہو گیا۔

''بس کدی کدی بندے نوں گھر دا راہ بُھل جانا چاہیدا اے ایہدے وِچ کوئی ہرج نہیں درشن سنگھ۔'' اوہنے تلوارے لک نالوں کھول کے اپنے سجے ہتھ رکھ دِتی۔ ''دہلی دروازے دی راکھی ہو رہی اے......''

''جس گھر دے وسنیک اپنا جھگا آپ بھنن وِچ لگ جان اوس گھر دے دروازے دی راکھی کون کرے ......'' درشن سنگھ نے شراب دا گلاس اوہدے اگے رکھ دِتا۔ ''کہڑیاں بھمبل بُھوسیاں چ پے گئے اوہ سرکار...... فوج چھڈ کے کوئی ہور وپار کرو...... کوئی ہور کم کار لبھو اجے ویلا جے......کل ہنیرا اے......''

''درشن سنگھ بڑی مایوسی دیاں گلاں کر رہیاں ......'' اوہنے شراب دا گلاس واپس درشن سنگھ دے اگے رکھ دِتا۔ ''تینوں پتہ اے میں نہیں پیندا پر توں فیر وی۔''

''یار مُراد پچھن وچ کیہ ہرج اے...... انج توں سچ آکھ رہیاں۔ جدوں بوتل ویکھ کے ای نشہ چڑھ جائے تے کون کافر پیندا اے......'' درشن سنگھ نچدی جندڑی ول تکدیاں اکھاں نال اشارہ کیتا۔ ''بڑیاں دی اکھ ہے اوہدے اُتے...... قتل وی ہون لگ پے نیں ایہدے مگر ہُن تے ...... پتہ نہیں ایہہ گڑا کیہدے اُتے ورسنا اے......''

''درشن سنگھ......'' جدوں مراد نے ویکھیا کہ دوجے لوک اوہناں دیاں گلاں توں اوکھے ہو رہے نیں تے اوہنے درشن سنگھ دے ہتھ اُپر ہتھ رکھ کے اوہناں چُپ رہن لئی آکھیا۔ درشن سنگھ

پُورے ہوش وِچ سی فوری تہذیب دے خیال نال چُپ کر گیا۔

جندڑی نچدیاں نچدیاں سازندیاں نُوں اشارہ کیتا اوہناں اِک نویں طرز وجانی شروع کیتی۔ اوہدے حسن دے نال نال اوہدی سریلی اواز نے اوہنوں دوجیاں نچن تے گاون والیاں دا مُہری بنا دِتا سی۔ ایس ویلے شاہی محلے وِچ اوہدا کوٹھا سبھ توں ودھ بھیڑا سی۔ ویلا، حسن جوانی، سرکار تے دربار سبھ کُجھ اوہدے نال سی اوہدے مہربان تے قدردان وی بڑے سن اوہ لوکاں نُوں ہتھ تھلے رکھن دے ولا کے وی بڑے جاندی۔ ایس لئی اجے ہر پاسیوں بچی اوندی پر جسراں لہور دربار وِچ پئی افراتفری تے زوال دا اثر ہر شے نُوں اپنے کلاوے وِچ لے رہیا سی اوہ وی اوہدے کولوں بچ نہیں سی سکی۔ ہر شے وانگ اوہدے اُپر وی بھار وودھدا جا رہیا سی۔ اوہنوں اپنا آپ بچا کے رکھن اوکھا ہوندا پیا سی۔ نت اوُن والے دن نال اوہدی اوکڑ وودھدی جاندی سی۔ اِک دا ناں لے کے دوجے نُوں ڈران تے دوجے دا ناں لے کے تریجے نُوں ڈران دا فارمولا ہُن تیزی نال زوال پذیر ہوندے دربار تے درباریاں دیاں موتاں، پگاں رولن دا دھندا ہر اوُن والے دن نال وودھدا جا رہیا سی۔ کسے دی عزت ایس ویلے لہور دربار وِچ محفوظ نہیں سی۔ ایس حال وِچ دربار دی اِک نچن والی دا کیہ حال ہوناں اے ایس گل دا احساس ہر بندے نالوں وودھ جندڑی نُوں سی۔ جندڑی نچنا چھڈ کے ہُن سازندیاں دے ساہمنے بہہ گئی تے اوہنے گونا شروع کیتا۔ اوہدی اوز وِچ سرسی سوز سی تے جادو سی۔ دل دے تاراں نُوں چھیڑن والی اِک سریلی اواز جیہنوں سُنن دا اِک زمانہ چاہ وند ہوندا۔ اوہنے شاہ حسین دا کلام گایا:

چنگی ہاں کہ مندی ہاں، صاحب تیری بندی ہاں
کملے لوک کہن دیوانی، میں رنگ صاحب دے رنگی ہاں
سائیں میرا اکھیں وِچ وسدا، گلیاں پھری تشنگی ہاں
کہے حسین فقیر سائیں دا، دَر چنگے نال منگی ہاں

اوہ گوندیاں کدی کدی چوری چوری نظراں نال مُراد ول تکدی مسکراوندی۔ تے فیر دھیان تماش بیناں ول پرتا لیندی۔ اوہدیاں نظراں دے تیر جان لیوا سن مُراد اوہدے چہرے توں نظراں نہ ہٹا سکدا۔

راتیں چر کا جیہا مجرا مُکا تے جندڑی اپنی تھاں توں اُٹھ کھلوتی۔ اوہنے چہرے اُتے مسکراہٹاں سجائی اپنے قدر داناں نُوں بڑی تہذیب نال سر نوا کے فرشی سلاماں اداواں نال آپیں

وی نیواں ہو کے متھے تک ہتھ لے جا کے بڑی ادا نال اپنے سر دا ریشمی جالی والا دوپٹا سنبھالدیاں کوٹھے توں ٹور یا۔ تے الٹے پیریں ٹردی اپنی کنڈ مگر دوجے کمرے دے دروازے اُتے لگے نیلے رنگ دے ریشمی پردے مگر غیب ہوگئی۔ محفل دی جان محفل وچوں نکلی تے محفل وی اُجڑ گئی۔ کجھ تماشبیناں نوں اودوں ہوش آیا جدوں اوہ محفل وچوں اٹھ گئی۔ قدر داناں اوہدے ہوندیاں دل کھول کے قدر دانی دا حق ادا کیتا۔ عاشقاں دے کول دل دی دولت تے مال دی دولت لٹان لئی سبھ کُجھ سی۔ جندڑی دا کوٹھا کوئی عاماں دا کوٹھا نہیں سی اوتھے لہور تے باہر دے شہراں دے خاندانی رئیس عیاشی، بدکاری تے حرام کاری جیہناں دا پیشہ سی ای اوندے۔ نچن والا کمرہ سونے چاندی دے کڑیاں، ہاراں، مُندریاں، گانیاں، اشرفیاں تے نانک شاہیاں نال بھریا سی۔ تماشبین اک اک کر کے کمریوں نکلدے گئے۔ مراد اُٹھن لگا تے اوشا نے اوہنوں اوتھے ای ٹھہرن لئی آکھیا۔ درشن سنگھ نے اوہنوں جدوں اوتھے رُکدا تکیا تے آپ وی دروازے وچوں پچھاں پرت آیا۔

''مراد میں تینوں اتھے کلا چھڈ کے نہیں جانا..... گل کر لے تے فیر اکٹھے ای دھرم شالے ٹراں گے اج توں رات میرے نال میرے گھر تے رہنا اے۔''

مراد اوہدی گل سن کے ہاں وچ سر ہلایا۔ تے اندرلے کمرے وچ ٹر گیا۔ اوہنوں کجھ شواں شاہی قلعیوں نکلن ویلے توں ای کھڑک رہیاں سن۔ اوہ اپنے اندر دی بے چینی نوں کوئی ناں دین دی کوشش کر رہیا سی۔ اوہنوں کوئی شے اندروں اندر پریشان کر رہی سی کیہ؟ ایہدا جواب اوہ لبھن دی کوشش کر رہیا سی۔ اوہ اچانک چیتے وانگ ای ہشیار ہوگیا۔

''میرے ای آل دوالے کجھ غلط ہو رہیا'' اوہدا دھیان پرتیا۔ ''پرچھاویں میرا پچھا کیوں کر رہے نیں۔''

اوہنے اپنی لک نال کھبے پاسے پستول نوں ہتھ ماریا تے فیر تلوار دے نیام اُتے ہتھ رکھ کے اپنے ہتھیاراں دے اوتھے موجود ہوون دا پک کیتا۔ اوہ کمرے اندر وڑیا تے اوہدے ساہمنے جندڑی شیشے اگے کھلوتی اپنے ہتھاں وچ بنھے پھلاں دے گجرے لاہ کے ساہمنے پئی سنگھار میز اُتے رکھ رہی سی۔ مرادنوں اندر وڑدا تک کے اٹھ کے اوہدے ول پرتی۔

''اج دی رات تیرے اُتے بھاری اے۔ اپنی جان دا کُجھ خیال کر۔ اج تے لہور وچ لوک اپنے پرچھاویں کولوں وی ڈردے پھردے نیں کوئی معمولی جھیڑا نہیں اے تخت لہور تے کشمیر دا جھیڑا اے'' اوہ سارا کُجھ اوہنوں بنا رُکے دسی جا رہی سی۔ ''تسیں اپنے راکھیاں بغیر شہر وچ پھر

رہے اوہ۔ درشن نوں میں بڑے ویلے توں جاندی ہاں ایس ویلے توں اوہدے اُتے اتبار کر سکداں باقی اپنے پرچھاویں کولوں وی ہشیار رہنا'' جندڑی مُراد دیاں فکراں ودھا دتیاں۔
''میری کسے نال کوئی دشمنی نہیں اے میری جان مگر کوئی کیوں لگسی'' اوہنوں جندڑی دی گل سن کے خطرے دا احساس کُجھ ہور وی ودھ گیا۔

''جدوں کسے بادشاہی نوں زوال اونّدا اے یاں اوہ بدلدی اے تے سبھ توں پہلاں اوہدے ہمدرداں تے ساجھے داراں نوں چُن چُن کے تھاں ٹکانے لایا جاندا اے تے اوہناں کولوں جان چھڑائی جاندی اے۔'' جندڑی سارے راز کھول رہی سی اوہ راز جیہڑے نرے اوہدے کول سن۔ ''تسیں کُجھ لوکاں نوں ہُن سرکار، دربار تے فوج وِچ نہیں پچھدے کیوں کہ تہاڈیاں ہمدردیاں رنجیت سنگھ دے پروار نال نیں جد کہ کرن والے اِک اِک کر کے اوہدے پتراں تے تخت دے وارثاں نوں قتل کیتی جا رہے نیں۔ تے ایہدے وِچ اندرلے باہرلے سارے رلے ہوئے نیں تخت لہور دے وارثاں دا قتل پنجاب نوں ایسٹ انڈیا کمپنی دے قبضے بیٹھ دین تے ایہنوں ہندوستان دی غلامی وِچ دین، کشمیر وکھ کر کے، ایہدے ٹوٹے کرن دے منصوبے دا حصہ اے۔ کیوں کہ تسیں بہت کُجھ جاندے اوہ ایس لئی کسے نوں ہن تسیں وارہ نہیں کھاؤندے۔ لہور دربار وِچ کُجھ جانن والا ہر بندہ ہولی ہولی قتل ہو رہیا اے۔''

جندڑی دربار دے اندر دا حال اوہدے نالوں ودھ جاندی سی۔ تے اوہدے لئی ہمیش توں ای خبراں دا اِک وڈا وسیلا سی پر اج ساریاں خبراں اوہنے اپنے بارے اوہنوں دے رہی سی تے ایہہ خبراں کُجھ چنگیاں نہیں سن۔ ''تسیں اج دی رات اپنی حویلی وِچ وی نہیں جانا تے چھاؤنی وی نہیں جانا تے کُجھ ودھ چہ میرے کوٹھے اُتے وی نہیں رُک سکدے میں تہانوں مغل پورے اپنی حویلی وِچ وی نہیں اکا سکدی کیوں کہ خبراں دین والے تہاڈی ایتھے موجودگی دی خبر لے کے اپنے مالکاں تک اپڑ چکے نیں میں تہاڈے رات گذارن لئی بھائی گوما سنگھ دھرم شالا وِچ بندوبست کر دِتا اے میرا نوکر سنیہا لے کے نِکل چُکیا اے تے درشن سنگھ اج رات تہاڈے نال ای راہسی۔ تہاڈا ایتھے ہور رکنا وی کُجھ چنگا نہیں اے ہُن تسیں جاؤ......'' جندڑی اگانہہ ہو کے اوہدے لئی کنڈ مگر بوہا کھولیا۔ ''کیہ تک رہے اوہ میرا اتبار کرو تے ہُن جاؤ وی جے دل کرے تے کل ڈیگر ویلے میری مغل پورہ والی نیلی حویلی چ آ کے مینوں مل لینا۔''

مُراد حیات نوں یاد سی مغل پورہ وِچ نیلی حویلی مشہور سی ایس دی ہر ہر شے نیلے رنگ وِچ رنگی سی حویلی والی نوں نیلیاں شواں نال ایناں جوڑ کہ حویلے دے اندر بنے بغیچے وِچ ویلاں تے

رکھاں اُتے پھُل وی نیلے لگدے۔ کوٹھی دیاں کندھاں بوہے باریاں پردے سبھ کُجھ ای نیلا تے اوہدے اندر پئے سمان دا رنگ وی نیلا۔ اوہدا نیلا چُبارہ مغل پورے وِچ وڑن والیاں نُوں دوروں دِسن لگ پیندا ایہہ حویلی وی کسے جاگیردار نے جندڑی دی ماں مندری نُوں خرید کے دِتی۔

مُراد حیات تے درشن سنگھ دونویں اوہدے کوٹھے دیاں پوڑھیاں لہندے گلی دی نکر تے کھلے میدان ول ٹُر گئے جتھے گھوڑے بجھے سن۔ بازار دیاں رونقاں اُجڑ چُکیاں۔ ورلے ورلے تماشبین نشے وِچ اپنے آپ نُوں سنبھالن دی ناکام کوشش کردے سجے کھبے ڈگدے اپنیاں گھوڑیاں تے ساتھیاں نُوں لبھن دی کوشش کررہے سن۔ اوہ پیر رکھدے کدھرے تے پیندے کدھر ہور دے۔ اِک نشئی نے گھوڑے دی پوچھل نُوں واگ سمجھ کے پھڑیا تے اوہنوں مروڑا دِتا پر گھوڑے نُوں اوہدی ایہہ حرکت کُجھ ماڑی لگی تے اوہنے پُورے زور نال ہنکدیاں دولتی کڈھ ماری نشئی ہوا وِچ اُچھل کے دروجا ڈگیا تے بہہ کے ایتھے ای بڑ بڑ کرن لگ پیا۔

''واگ پھڑن تے گھوڑے نے دولتی کویں کڈھ ماری ایہدی اگاڑی ...... پچھاڑی کویں بن گئی......'' نشئی نے کولوں لنگھدے درشن سنگھ نُوں اٹھ کے پھڑ لیا۔

''اِنج کر کے ......'' درشن سنگھ نے وی اوہنوں لت کڈھ ماری۔ لت کھا کے اوہ دور جا ڈِٹھا۔

''بندہ گھوڑا کویں بن گیا تے گھوڑا بندہ کیوں نہیں بن سکدا......'' شرابی ایتھے ای مودھا ڈِگیا اپنے آپ نُوں سوال پچھی جاندا۔ ''میرا گھوڑا بندہ کدوں بنے گا......''

''جدوں توں بندہ بن جائیں گا تے تیرا گھوڑا وی بندہ بن جائے گا......'' درشن سنگھ فیر اوہدے ول پرتیا پر مُراد حیات نے اوہدی بانہہ پھڑ کے اوہنوں پچھانہہ کھچ لیا۔

''درشن سنگھ بندے تے گھوڑے دا ساتھ بڑا پرانا اے کدی کدی آپسی تعلقات وِچ سردی گرمی آ ای جاندی اے ...... بندے نُوں برا نہیں منانا چاہیدا'' مُراد حیات نے اوہنوں سمجھایا۔ گھوڑے کلیاں نالوں کھول کے اوہ اوتھوں نکل کے سدھے بھائی گوما سنگھ دے دھرم شالے ول ٹُر گئے۔

''ہن مینوں گل سمجھاؤ...... درشن سنگھ۔'' شاہی محلے چوں نکل کے جدوں اپنی راہ اُتے چڑھ آئے۔ جیہدے ہر پاسے ہنیرا سی گلیاں چوں نکلدے اوہ ہن اِک ہنیری تے اجاڑ کچی سڑک اُتے سدھے ٹُری جارہے سن جیہدے اُتے بنیاں جھگیاں تے سرائے وِچ ورلے ورلے دیوے بل رہے سن۔ ''ایہہ قصہ کیہ اے؟۔'' مُراد پچھیا۔

''ہر اوہ بندہ جیہڑا مہاراجا نال تعلق رکھدا اے انگریز دا مخالف اے تے تناں یکاں نوں پسند نہیں کردا اوہنوں راہ وچوں ہٹایا جا رہیا اے..... تینوں لہور کسے صلاح مشورے لئی نہیں قتل کرن لئی بلایا گیا تے تناں فسادیاں نے رانی جنداں نوں خبراں لین دے بہانے تینوں لہور بلوایا ایس ویلے چھاؤنی وچ تیری بیرک وچ تیرے وفادار جاسوساں دے جتھے اُتے حملہ ہو چکیا تے رنگ محل وچ تہاڈی حویلی تے وی..... جدوں تسیں اوہناں نوں اوتھے نہیں لبھو گے تے اوہ سدھے جنڈری دے کوٹھے اُتے شاہی محلے تے مغل پورہ وچ اوہدی حویلی اُتے چڑھائی کرن گے جے اوتھے وی نہیں لبھو گے تے تہانوں سارے شہر چ لبھن گے..... تہانوں لہور بلان دا فیصلہ دو دن پہلاں ہویا سی جنڈری اوس ویلے دربار وچ دو جیاں کڑیاں نال نچن لئی گئی ہوئی سی اوہنے ایہہ گل اک وزیر دے موںہوں سُنی تے اج مینوں بُلا گھلیا.....'' درشن سنگھ اک ساہ وچ ای سارا کجھ بول گیا۔

''پر میں ہی کیوں.....'' مُراد دا ذہن اجے وی صاف نہیں سی۔

''اندر دیاں خبراں ایہہ نیں کہ ستلج ٹپ کے ایسٹ انڈیا کمپنی دے عملداری والے علاقیاں اُتے حملہ کر کے فوج نوں مروان دا بندوبست کیتا جا رہیا اے تے اوس توں پہلاں اوہ سارے فوجی افسر جیہڑے ستلج پار دی انگریزی فوج بارے جانکاری رکھدے نیں تے اوہدا سخت نقصان کر سکدے نیں اوہناں نوں یاں تے دوجے علاقیاں وچ تبدیل کیتا جا رہیا یاں اوہناں نوں جھوٹے الزام لا کے قید تے قتل کیتا جا رہیا.....'' درشن سنگھ دیاں گلاں اوہدا سر چکرا دتا۔

''تے فوج وچ کسے نوں وی خبر نہیں کہ اوہدے نال کیہ ہون جا رہیا.....'' مُراد نوں اجے وی ایس گل دا یقین نہیں سی آ رہیا۔

''نہیں ..... ایس گل دی تے پنچاں نوں وی خبر نہیں ..... کہ فوج نال کیہ ہون چلیا اے..... جویں بنگال دربار، میسور دربار تے دِلی دربار نوں خریدیا گیا ایسے طرح لہور دربار وی وِک چکیا اے.....'' درشن سنگھ امید ہار چکیا سی۔ ''مینوں پنجاب ڈُبدا دِسدا اے.....''

درشن سنگھ دیاں گلاں وچ کوئی شک نہیں سی۔ اوہنوں حالات دی سنگینی دا احساس پہلاں ای سی پر ہُن کجھ ہور ودھ گیا۔ گلاں کردے کردے اوہ بھائی گوما سنگھ دھرم شالے دے وڈے بوہے تک اپڑے۔ اک پاسے واڑے وچ کجھ ہاتھی کھلوتے سن تے دوجے پاسے اوہناں دے نال دے واڑے وچ گھوڑے کلیاں نال بنھے سن۔ اوہ اپنے گھوڑے واڑے دے نگران دے حوالے کر کے دھرم شالے دے اندر وڑ گئے اندر وڑدیاں ای مُراد دے چوداں طبق روشن ہو

گئے۔ حال وے وِچکار لوی عُمر دی اِک ادھ ننگی نچن والی بغیر باہواں، کُھلے گلمے دی اِک لک توں اچی ادھی کرتی پائی تے دھنی توں ہیٹھاں لاہی لال گھگھرا دوہاں ہتھاں نال گوڈیاں تک چائی ننگے پیر نچدی پھردی سی۔ لوک اوہدے نالوں ودھ گھوٹے وِچ گواچے سن۔ ایتھے وی لگدا سی جویں ادھی رات ویلے دن چڑھیا اے۔ اُچیاں بُرجیاں والا دھرم شالا ون سونے چراغاں نال روشن سی تے لوکاں نال بھریا سی۔ لوک میزاں کرسیاں اُتے چار چار چھ چھ دیاں ٹولیاں وِچ بیٹھے اِک دُوجے توں بے خبر گلاں باتاں وِچ رُجھے سن۔ ایتھے ایس ویلے دنیا دے ہر موضوع اُتے گل ہو رہی سی۔ ایہہ سیاست، فن، ادب، فوج ہر شے بارے اوس ویلے دا لہور افواہاں، سازشاں، خبراں تے گلاں دا مرکز سی۔ شہر تے دربار دی سیاست بارے کئیں واری ایتھوں وڈیاں خبراں گھوٹا پین پوان مگروں نکل جاندیاں یا نکلوا دِتیاں جاندیاں۔ ایہہ کھاندے پیندے لوکاں دا ویلا ٹپان دا لہور وِچ ایس ویلے سبھ توں وڈا تے اُچلے طبقے دا ٹھاں ٹکانا سی۔ ایہہ اکو ویلے کھان پین دے نال نال دوراڈے اوَن والے مسافراں لئی سرائے دا کم وی دیندا۔ پر لہوریئے ایتھے ودھیا کھانے کھون، کُجھ رات گذارن تے ودھ ایہدی ودِھیا قسم دا دُدھاں، باداماں، کھجوراں تے ماکھی نال بنیا سوادی گھوٹا پین اوَندے۔ درشن سنگھ تے مُراد حیات نُوں اِک وردی والے ملازم نے اِک سکھنی میز تک اپڑایا۔ گھوٹے دا آرڈر دے کے اوہ فیر گلاں وِچ بھیڑے ہو گئے۔ ہال بھریا ہویا سی۔

''مینوں یاد اے مہاراج وی ایتھے اوندے ہوندے سی۔'' درشن سنگھ پرانیاں یاداں تازیاں کرن لگ پیا۔ اوہ اِک واری رنجیت سنگھ دے جلوس نال پہلاں وی ایتھے آ چُکیا سی۔

مُراد اوہدی گل دا کوئی جواب نہیں سی دِتا۔ اوہ حسب عادت حال وِچ موجود ہر بندے نُوں ویکھ جاچ کھ رہیا سی۔ اوہنے دربار وِچ بیٹھن والیاں کئیں وڈیاں پاک دامن ہستیاں نُوں ایتھے اج گھوٹے، شراب، کباب تے شباب وِچ غرق ویکھیا۔

''درشن سنگھ جی تسیں کُجھ آکھ رہے سو......'' مُراد حیات گل اوہدے نال کر رہیا سی پر اوہدیاں نظراں حال دے اِک نکرے وِچ اِک وڈی میز دوالے بیٹھے پنج ست بندیاں دے وِچکار بکل ماری بیٹھے اِک بندے اُتے جا کے ٹِک گیاں تے فیر اوتھوں ہٹیاں نہیں سن۔

''میں آکھ رہیا ساں ......'' درشن سنگھ نے اپنی گل دہرائی پر اوہدی گل پُوری ہوون توں پہلاں ای مُراد اینی تیزی نال اپنی کرسی چھڈ کے اُٹھیا کہ کرسی پچھانہہ ڈگ گئی تے گھوٹا لیان والا ملازم جیہڑا اوسے ویلے تھال لے کے اوتھے اپڑیا سی مُراد اوہنوں دھکا مار کے اپنی راہ توں پچھاں

ہٹایا تے اوہدا تھال اُڈ دا نال دے میز اُتے بیٹھے گھوٹا پین والیاں مُنڈیاں دے اُتے جا کے الٹ گیا۔ گھوٹے دے بھرے گلاس رڑھے تے میز اُپر بیٹھے دو تن بندیاں نُوں جیہڑے اپنے اُپر ڈگدے اوہناں بھرے گلاساں کولوں بچن دی ناکام کوشش کر رہے سن نُوں گھوٹے وِچ نوا گئے۔ مُراد گولی وانگ ای حال دی نکرے میز اُتے بیٹھے بکل ماری بندے ول نسیا۔ اوہ بندا مُراد حیات نُوں اپنے ول تکدیاں ویکھ کے پہلاں ای ہشیار بیٹھا سی۔ اوہنوں اپنے ول اوندیاں تک کے اوہنے وی فوری اپنی کرسی چھڈی تے حال دے باہر جان والے وڈے بوہے ول نسیا۔ مراد حیات کسے چیتے وانگ ای چھال مار کے اوہنوں بوہے وِچ ڈھایا۔ اوہدیاں باہواں مروڑ کے اوہدا مونہہ بھنجے لا دِتا تے اوہدی کنڈ اُتے سوار ہو کے بہہ گیا ہیٹھاں آیا بندہ نکلن لئی بڑا زور لا رہیا سی پر مُراد حیات دا شکنجہ ایناں سخت سی کہ تھلے آئے بندے نُوں ہلنا تاں دُور دی گل ساہ لینا وی اوکھا ہو گیا۔ مراد اوہدے سر مونہہ نُوں کجن والی چادر دُوجے ہتھ نال کھول کے دور سُٹی۔ حال وِچ بھاجڑ پے چکی۔ سارے تماشا ویکھن لئی آل دوالے اکٹھے ہو چکے۔ جدوں ہیٹھاں ڈگے پئے بندے دے مونہہ توں چادر ہٹی تے آل دوالے کھلوتے کئیں لوکاں دے مونہہ وچوں حرانگی نال اوازاں نکلیاں۔ ایہ اک گورا سی۔ مراد حیات اوہنوں پچھان لیا۔

''لیفٹیننٹ جیمز...... ویلکم ٹو پنجاب......'' مراد نُوں سارا کھیڈ سمجھ لگ رہیا سی اوہدا مونہہ بھنجے فرش نال رگڑدیاں زوری اوہدے دوجے ہتھ وِچ اپنا ہتھ دیندیاں اوہدے نال اپنا سجا ہتھ ملایا۔ ''میٹ می لیفٹیننٹ...... مائی نیم از حیات۔ کرنل مُراد حیات...... میرے کول پنجاب سرکار ولوں کُجھ لوکاں نُوں قتل کرن دا لائسنس ہے'' اوہنے چھرا جگی لت نالوں کڈھ کے اوہدی پچی وِچ چوبھ دِتا۔ ''لہور دربار وِچ سپاں نُوں دودھ پوان والا ایتھے نہیں لبھے گا تے ہور کتھے لبھے گا...... لیفٹیننٹ جیمز میں تینوں گرفتار کر رہیاں...... پنجاب وِچ بغیر سرکار دی اجازت دے وڑن...... ایسٹ انڈیا کمپنی لئی میرے ملک دی جاسوس کرن...... تے میرے ملک دی سلامتی نُوں خطرے وِچ پان دے الزام وِچ۔'' مراد اوہنوں لے کے اُٹھ کھلوتا۔

لیفٹیننٹ جیمز دے چہرے اُتے موت نچ رہی سی مراد دا شکنجہ بڑا سخت سی اوہدے گاٹے دے آل دوالے۔ خوف نال اوہدا چہرہ پیلا پے گیا۔ اوہ کل شامی جس ویلے بھیس وٹا کے ستلج ٹپیا سی اوہنوں پتہ نہیں کیوں لگ رہیا سی کہ اوہدا اجوکا دیہاڑا کوئی چنگی طرح شروع نہیں ہویا۔ مُراد حیات درشن سنگھ نُوں اشارا کیتا جیہڑا پہلاں تلوار کڈھ کے ہشیار کھلوتا سی۔ اوہنے چادر پھڑ کے اوہدی رسی بنائی تے اوہدے ہتھ کنڈ مگر بنھدا اوہنوں باہر لے کے نکلن ای لگے کہ اچانک اوہناں

دی کنڈ مگر کُجھ لوکاں نے تلواراں کھچ لیا تے باہروں وی اچانک تلوار برداراں دا اِک جتھا جیہناں کالے کپڑے پائے تے منڈاسے مار رکھے سن اوہناں دوہاں اُتے حملہ آور ہوگیا۔ بھاجڑ انج پئی کہ جیہدا جدھر مونہہ لگا اپنی جان بچان لئی نسیا۔ اویں ای جاپیا جویں دھرم شالے اُتے کسے دشمن فوج نے حملہ کر دِتا اے۔ مُراد حیات اپنے ہوش قائم رکھے اوہنے تلوار کھچ لئی تے اوَن والیاں اُتے حملہ آور ہو گیا۔ درشن سنگھ پہلاں ای حملہ آوراں نال تلوار مقابلے وِچ رجھیا سی۔ مُراد حیات دی تلوار اِک واری وا وِچ بجلی وانگ چمکی تے اوہدے ساہمنے کھلوتے بندیاں اُتے اوہنے اِک بھرواں وار کیتا اوہ اوہدا وار نہ سہہ سکے تے اپنی جان بچان لئی کئیں قدم پچھانہہ ہٹ گئے۔ لیفٹیننٹ جیمز اینی دیر وِچ اوتھوں نس چُکیا سی۔ مراد حیات نُوں پتہ سی انگریز لیفٹیننٹ دے دیسی حمایتی مرن مارن والے نیں۔ اوہناں کولوں جان بچان دا اِک ای طریقہ سی اوہناں نُوں مار دِتا جاوے۔ دوجے وار وِچ اِک حملہ آور زخمی ہو گیا سی تلوار اوہدے ہتھ وِچوں چھوٹ کے اُڈدی ہوئی دور جا ڈِگی مُراد دی تلوار حملہ آور دی کھبی بانہہ نُوں وڈھدی گئی۔ اینی دیر وِچ درشن سنگھ اِک ہور حملہ آور نُوں کندھ نال لا کے تلوار اوہدے ڈھڈ وِچ اتارن ای لگا کہ اوہدے سر وِچ پچھے کھلوتے بندے نیں جیہڑا انگریز افسر نال بیٹھاں گلاں کر رہیا سی اپنے کول پئی کرسی کھچ کے ماری تے اوہ نالے چکر اوندا ہیٹھاں ڈِگیا۔ مراد نُوں اندازہ ہویا کہ دھرم شالے وِچ انگریز کلا نہیں سی اوہدے اتھے بڑے حمایتی سن۔ اوہنے ساہمنیوں حملہ آور ہون والے دوہاں بندیاں نُوں تلوار دی دھار تے رکھدیاں پچھانہہ دھک دِتا فیر اوہدی تلوار وارو وار اِک مگروں دوجے تے تریجے بندے دے ڈھڈ وِچوں پار ہوئی سی پر اوَن والے تیاری کر کے آئے سن اوہناں نوں مہلت نہں سی دِتی جا سکدی نہیں تے اوہناں دوہاں دی جان خطرے وِچ سی۔ پر ساہمنے اوَن والے چوتھے حملہ آور دا سر وڈھن لئی اوہدی اٹھی تلوار وا وِچ ای ٹنگی رہ گئی۔ اوہدے سر اُتے پچھوں کسے نے کرسی کھچ کے ماری اوہدا سر بھوں گیا تے اکھاں اگے تارے نچن لگ پئے اوہ بھوندا ہویا ہیٹھاں ڈِگیا تے فیر اوہنوں کوئی ہوش نہ رہیا۔

جدوں ہوش آیا تے اوہنوں محسوس ہویا کہ اوہ ٹھنڈے فرش اُتے پیا سی۔ اکھاں کھلیاں تے اوہدے چوانہہ پاسے گھپ ہنیرا۔ اوہ ہنیرے وِچ ہتھ ماردا اپنی تھاں توں انج اٹھیا جویں کسے ٹھوئیں نے اوہنوں ڈنگ مار لیا اے۔ اوہدے دوویں ہتھ سر ول گئے اوہ سر پھڑ کے بہہ گیا۔ اجے تک سر وِچ کرسی دی سٹ لگن نال پیڑ ہو رہی سی۔ اوہنوں ہن سبھ کُجھ یاد آ گیا کہ اوہ راتیں کتھے سی تے اوہدے نال کیہ واپری۔

''درشن سنگھ......'' اوہدی اواز تنگ کندھاں والی کوٹھی نال ٹکرا کے اوہدے کناں ول پرتی۔ اگوں کوئی جواب نہ آیا۔ اوہ سر چ لگن والی سٹ دی پرواہ نہ کردا اپنے پیراں اُتے بھار اُٹھیا اوہنوں اِک واری فیر چکر آیا پر اوہنے اپنے اُتے قابو رکھیا تے اُٹھ کھلوتا۔ ہتھ سجے کھبے کھلار کے ہنیرے وِچ اکھاں پاڑ کے ویکھن دی ناکام کوشش کردا اوہ سدھا ٹُر پیا۔ اوہدے ہتھ ساہمنے پتھر دی سرد کندھ تے لگے اوہدے پنڈے وِچوں خوف دی اِک لہر گزر گئی۔ اوہ ہنیرے وِچ دونویں ہتھ پتھر دی دیوار اُتے رکھ کے کھلو گیا۔

''کوئی ہے......'' اوہنے پُورے جُسے دا زور لا کے اواز دِتی۔ اوہدی اواز کندھاں نال ٹکراندی کال کوٹھڑی دے ہنیرے وِچ ڈُب گئی۔ اوہ جو کُجھ سوچ رہیا سی اوہدا تصور کر دیاں ای اوہنوں اپنا ساہ بُٹ ہوندا جاپیا۔

''جے میں شاہی قلعے دے تہہ خانے وِچ ہاں تے ایتھوں تے اج تک جیندا بندا گھٹ ای نکلدا اے......'' اوہ آس ٹُٹن دے خوف توں اوس تھاں دا ناں وی اپنی ذہن وِچ لیان نُوں تیار نہیں سی۔

ویلا آ کے اوتھے رک گیا۔ رات لنگھن دا احساس ہوندا نہ دن لنگھن دا۔ کئیں ہنیریاں راتاں تے کئیں ہنیرے دن لنگھ گئے۔ اوہ سوچدا میرا قصور کیہ اے تے فیر اوہنوں درشن سنگھ دی گل یاد اوندی ''جیہڑا بندہ ایتھے بہت کُجھ جان دا اے اوہدا وجود کُجھ لوکاں نُوں پسند نہیں اے تے توں بہت کُجھ جان دا ایں......''

اوہنوں پتہ سی اوہ گلاب سنگھ ڈوگرہ تے اوہدے بھراواں دے کرتوتاں بارے بہت کُجھ جاندا سی تے ایس ویلے لال سنگھ تے تیج سنگھ بارے وی اوہنوں بڑیاں خبراں اپڑ رہیاں سن جیہڑیاں کُجھ چنگیاں نہیں سن۔ انگریز دا عمل دخل ہر ثبوت اوہدے ہتھ وِچ سی۔ ایہا سوچدیاں اوہدا ذہن پچھانہہ پرت گیا۔ اوہ جو کُجھ نہیں سی سوچنا چاہوندا اوہناں سوچاں اوہدے ذہن نُوں آ کے قابو کر لیا۔ اوہنوں صدیاں مگروں ازاد ہوون والا پنجاب اِک واری فیر غلامی چ جاندا دِسدا۔ خوف اوہدے ذہن اُتے انج دھا کے چڑھیا کہ اوہنوں جدوں وی کوئی غیر ملکی گھڑ سوار کِدھرے وی پنجاب دی دھرتی اُتے دِسدا اوہدے نال لڑن مرن لئی تیار ہو کھلوندا۔ اوہنے انگریزاں نُوں اپنی دھرتی اُتے ویکھیا اوہنوں اوسے اجانو خوف نے آن گھیریا۔ اوہ چاہوندا سی کہ پنجاب دی فوج اوہناں نُوں لڑ کے مارے پر ایہہ سبھ کُجھ ہُن نریاں سوچاں سن۔ اوہنے دربار وِچ اپنے لئی اپنے دشمن پیدا کر لئے جیہدا اندازہ اوہنوں دھرم شالے وِچ اپنے اُتے ہوون والے حملے مگروں

ہو چکیا جیہدے نتیجے وِچ اوہ ایس ویلے کال کوٹھڑی وِچ پیا سی۔

اک دیہاڑے کوٹھڑی دے مونہہ اُتے پئی بھاری سلھ ہولی ہولی اک پاسے کھسکن دی اواز آئی نال ای روشنائی دی اِک پتلی جیہی لیک وی ہنیری کوٹھڑی دے اندر اوّن لگ پئی۔ اوہدیاں اکھاں اُتے روشنی پئی اکھاں روشنی برداشت نہیں سن کر سکیاں اوہنے ہانہہ رکھ کے اپنیاں اکھاں کج لئیاں۔

''میں کتھے آں ......'' اوہنے کوٹھڑی دے بوہے اُتے کھلوتے پہریدار دا پرچھاواں اندر فرش اُپر پیندیاں ویکھ کے اوہدے کولوں پچھیا۔

اگوں کوئی جواب نہیں سی آیا۔ پہریدار اک چھچی وِچ اک سکی روٹی تے اک کول جیہدے وِچ تھوڑی جیہی ترکاری سی تے پانی دا اِک کٹورا اوہدے لئی کوٹھڑے دے بوہے اُتے رکھ کے پیر نال اگانہہ کردا تے فیر سلھ بند کر دِتی۔ کوٹھڑی وِچ فیر ہنیرا سی۔ اوہنے اپنی تھاں توں اُٹھ کے کھانے دی چھچی نوں ہتھ لان دا اک واری وی نہ سوچیا۔ دوجی سویر اوسے پہریدار نے جدوں فیر کوٹھڑی دا بوہا کھولیا تے اوہدے ہتھ وِچ کھانے والی چھچی سی۔

''میرا ناں کشمیرا سنگھ اے ...... تیری روٹی کسے دی مہربانی نال آ رہی اے نہیں تے تینوں زہر دے کے بھکا مارن دا حکم اے...... چنگا ہوسی جے توں دو برکیاں لے لے...... تے جیوندا رہن دی کوشش کر۔'' پہریدار نے غصے نال کل والی چھچی چالئی تے تازے کھانے دی چھچی تے پانی دا گلاس اوتھے رکھ دِتا۔ ''جتھے توں ایس ویلے بند ایں ایس کوٹھڑی وِچوں مہاراجا کھڑک سنگھ دی لاش نکلی سی......''

''گلاب سنگھ لال سنگھ تے تیج سنگھ ......'' اوہنے اپنی تسلی لئی اپنی قید دے زمادار بارے تسلی کرنا چاہی۔

''توں جو سمجھ ...... تیرے نالوں ودھ پنجاب دے دشمناں نوں کوئی ہور نہیں جاندا......'' پہریدار نے پتھر دا بوہا بند کرن لئی کھچیا۔

''باہر کیہ ہو رہیا......'' اوہنے اٹھ کے کشمیر سنگھ دا ہتھ پھڑ لیا۔

''پنجاب دے کفن دفن دا پربندھ ہو رہیا......'' پہریدار نے غصے نال پتھر دا بھارا بوہا اوہدے مونہہ اُتے کھچ کے بند کر دِتا اوہدا جواب سن کے کوٹھڑی سنے اوہدا پورا وجود وی ہنیرے وِچ ڈُب گیا۔

اوہنے ہتھ اگانہہ کر کے چھچی لبھی پہلاں پانی دا کٹورا پیتا تے فیر سکی روٹی دیاں برکیاں بنا کے ہنیرے وِچ ای کولی وِچ ترکاری وِچ بوڑ بوڑ کے کھان لگ پیا۔ دُوجی برکی اوہدے ہتھاں وِچوں ای ڈِگ پئی کھانا بیہا سی تے ترکاری وِچوں بو آ رہی سی۔ اوہنے ہتھ کھانے توں پچھانہہ کھچ

لئے۔ اوہنوں دوجے تریجے دیہاڑے ضرورتاں کولوں فارغ ہون لئی باہر لیجایا جاندا۔ ایہہ اوہا ویلا ہوندا جدوں اوہنوں کجھ قدم چلدیاں باہر دی تازہ واساہ لین لئی نصیب ہوندی۔ نال دیاں کوٹھڑیاں وچوں کدی کدی کوئی لاش قبرستان یاں شمشان گھاٹ جان لئی نکلدی تے واڈھو بندیاں دے اون جان تے کجھ دیر لئی رولا چین دا احساس ہوندا فیر ہر پاسے خموشی چھا جاندی۔ کئیں مہینے انجے گزر گئے۔ اک دیہاڑے کوٹھڑی دا بوہا کھلیا تے اوہنوں کشمیرا سنگھ نے باہر نکلن لئی آکھیا۔ اگوں کوئی جواب نہ آیا تے اوہ کوٹھڑی دے اندر وڑ آیا۔ اوہنے ہتھ لا کے اوہنوں ہلایا جُلایا پر اگوں کوئی حرکت نہ ہوئی۔ فیر اوہنے اوہدے دل اُتے ہتھ رکھیا۔

''اجے جیوندا اے لگدا اے آخری ساہواں لے رہیا اے.....'' اوہنے باہر نکل کے کسے نوں جواب دتا۔

''مراد نوں باہر کڈھو.....'' باہروں جندڑی کسے زخمی کونج وانگ کرلاندی ای اوہدے اُتے آن ڈگی۔ اوہ اوہدا چہرہ اپنے ہتھاں وچ لے کے بہہ گئی خورے اوتھوں کدی نہ اٹھدی جے نال اون والے پہریدار اوہنوں خبردار نہ کردے۔ اوہدے مگر مگر دو تن ہور وردیاں والے سکھ پہریدار وی اندر وڑے۔ اوہناں ساریاں رل مل کے مراد حیات نوں تہہ خانیوں اپنے ہتھاں وچ چا کے کڈھیا۔ جندڑی اوہنوں بگھی وچ پا کے راتیں ہنیرے چ اوہدی حویلی لے گئی۔

اک ڈیڈھ مہینہ شہر دے بہترین حکیم اوہدا علاج کردے رہے۔ کئی مہینے دی قید کمزوری تے جُثے وچ لہو دی گھاٹ نے اوہنوں ٹرن پھرن دے قابل وی نہیں سی چھڈیا۔ اوہدے سرخ سفید چہرے دا رنگ پیلا پے گیا ''ہنیری کوٹھڑی وچ موت یاں حیاتی دی اُڈیک ...... کوئی مقدمہ نہ کوئی عدالت ...... کوئی قاضی نہ کوئی دلیل...... بس سزا ای سزا...... ایہدے نالوں وڈی سزا ہور کوئی نہیں ہو سکدی.....'' قید وچ ایہا سوچدا سوچدا اوہ بُھنجے لگ گیا تے اٹھنوں وی رہ گیا۔ اوہدا حوصلہ برقراری پر جُثے دی طاقت ساتھ چھڈ گئی۔ اوہ کوئی سو ورھے دا بیمار لگدا۔ جندڑی اوہدی تیمارداری وچ کوئی کسر نہ چھڈی۔ اوہ جدوں تک حویلی وچ رہندی پرچھاواں بن کے اوہدے نال نال لگی رہندی۔ اوہدے کپڑے نانا دھونا کھانا پینا سونا جاگنا اوہنوں انج ای چنتا لگی رہندی جویں کوئی گھاٹ رہ گئی تے اوہدے کولوں کوئی قصور ہو جانا اے۔ جدوں کدی دربار نچن لئی جاندی یاں شاہی محلے گان لئی جاندی تے چھیتی توں چھیتی پرتن دی کوشش کردی۔ جے کدی دیر ہو گئی تے انجے جاندی کوئی اَملی شے گواچ جانی اے۔ مراد دے ذہن وچ بڑے سوال اٹھدے اوہنوں ساریاں سوالاں دا جواب اکٹھا چاہیدا سی پر اوہ جدوں وی کوئی سوال کرن لگدا اوہ اوہدے مونہہ اُتے ہتھ رکھ دیندی یاں مسکراوندی اوہدے کولوں اُٹھ جاندی۔ اوہ ایس بندے نال گلاں کرن دی بھکھی سی تے اج موقع رب دتا۔ بکھی اوہدی حویلی دے ساہمنے آ کھلوتی۔

☆☆☆☆☆

(32)

رنگ محل دیاں گزراں تے گلیاں وِچوں بُجھی لنگھدی رات دے سناٹے دا سینہ چیردی لال سکندری اِٹاں والی حویلی 'سرگھی' دے بُوہے دے اگے آ کے بُجھی کھلوگئی۔ اگے کھلوتے پہریدار نے اپنے مالک نُوں پچھان کے حویلی دا اُچا بوہا کھولیا۔ بُوہا کُھلن دی اواز سُن کے اندروں اِک ہور وڈکا جیہا نوکر نِکلیا۔ ایہہ چراغ سی۔ اوہ حیران ہو کے کھلوتا مُرادنُوں پہلاں تے تکدا رہیا۔ فیر اگانہہ ہو کے اوہنوں مِلیا۔ اوسے ویلے اندروں دوجا نوکر 'سواز' وی نسدا آیا مُرادنُوں مِلیا۔

''اِک دو سیت اِتھے کھلوو'' چراغ اندرنسدا گیا۔ اوہ بُوہے اُتے ای کھلو کے اوہدی راہ اُڈیکن لگ پئے اوہنے گھر دے خاص کمریاں وِچ جا کے چھیتی چھیتی دیوے بالے۔

''ہُن اندر لنگھ آؤ'' چراغ نے حویلی دا وڈا بوہا کھول دِتا۔

مُراد جندڑی نال اندر وڑیا تے اندروں پوری حویلی چراغاں نال روشن سی۔ حویلی دے ویڑھے دے وِچکار اِک پِپل دا وڈا جیہا رکھ سی جیہدے ہیٹھ پکھیرواں دے کئیں پنجرے لمک رہے سن۔ ویڑھے دے آل دوالے کمریاں دے اگے بنے گول پھر گئے محراباں والے برانڈے دے پتلے پتلے تھمیاں نال لمکدیاں جھلدیاں ویلاں اُتے ون سونے پھل پر ودھ گلاب کھڑے سن جیہناں دی خشبو نال پوری حویلی مہک رہی سی۔ مُرادنُوں قید وِچ پتا ای نہ لگا کہ بسنت کدوں آئی تے گزر وی گئی ہن تے بہار دے موسم دا وی جان دا ویلا سی۔ گھر دا گول ویڑھا، گول پھردا برانڈہ اُچی حویلی اُپر چبارہ، برانڈے دے چوانہہ پاسے گول پھردے اچے تھمیاں تے اُچی چھت تے فرش اتے لگیاں چٹے تے سلیٹی رنگ دیاں قیمتی مُلتانی ٹائلاں تے روشنداناں والی ہوادر حویلی دے قیمتی لکڑی دے بُوہے باریاں چٹیاں کندھاں تے اچیاں چھتاں دس رہیاں سن سی کہ حویلی کسے نے شوق نال بنوائی۔ جندڑی حرانگی نال ایس شاندار حویلی دی اِک اِک اٹ نُوں تکی جاندی۔ اوہ دوویں تُردے ہوئے بیٹھک وِچ آ کے بہہ گئے جیہدے فرش دے وِچکار گوڑھے

بھورے رنگ دی فرشی کشمیری شال تے اوہدے نال ہولے بھور رنگ داایرانی قالین وِچھیا سی
بیٹھک وِچ بجی نکرے میز تے اُپر پئے گلدستے وِچ لگے سرخ گلاباں دی خشبو نال کمرا مہک رہیا
سی۔ جیہڑا کہ چراغ جوایس حویلی دا مالی وی سی اپنے مالک دی راہ اُڈیکدیاں نت اوتھے سجا کے
رکھدا۔ جندڑی پباں بھار مُراد دے پچھے پچھے ٹُردی اوس حویلی نوں تکدی۔ کمرے وِچ وڑی تے
اوہدے ساہمنے کسے کندھ وانگ چُپ کھلوتی۔ کمرے دی کھبی نکر وِچ اِک نکی مربع شکل دی میز
اُتے پئے بلدے دیوے دی کمزور روشنی وِچ اوہدے چہرے اُتے چھائی حرانگی تے حسرت دس
رہی سی۔ کہ اوہ جس گھر وِچ کھلوتی سی اوہدے خواباں دا کوئی گھر سی۔ جیہدے اوہ بس خواب ای
ویکھ سکدی اے۔

بیٹھک دے بُوہے اگے اپڑ کے مُراد جدوں پیروں جتی اتارن لگا تے جندڑی چھیتی نال
بہہ کے اپنے ہتھاں نال اوہدے پیروں جُتی لاہی۔ اک پاسے رکھی تے فیر اپنے پیروں وی جُتی
لاہ کے بیٹھک اندر وڑی۔ بیٹھک ویکھ کے اوہ حران ہوئی۔ ایہہ بیٹھک گھٹ تے پڑھن والا کمرہ
ودھ سی۔ ساہمنے دی کندھ وِچ الماریاں دیاں خانیاں وِچ چھت تک کتاباں بڑے سلیقے نال
جڑیاں سن کھبے تے سجے لاہمے دیاں کندھاں وِچ وڈیاں وڈیاں لکڑی دیاں باریاں سن۔ باریاں
دے باہر پُھلاں والے بوٹے جیہناں وِچ سُرخ گلاب ودھ سن وا نال لہراندے سن۔ بیٹھک
دے چورس سرخ گلاں چپے تے موتیے دیاں ویلاں انج باریاں نال اُگیاں سن کہ جس باری ول
نظر اٹھدی اوہدے وِچوں کمرے وِچ جھات ماردے سرخ گلاب ای نظریں پیندے۔ جدھر دی
وی وا گھلدی کمرہ پُھلاں دی خشبو نال مہکن لگ پیندا۔ باریاں دے پردے کندھاں نال سجے
کھبے ہٹا کے اِک سوتری نال گول کر کے لکڑی وِچ ٹھکے کُنڈے نال بنھ دِتے گئے۔ سارا کمرہ
چٹے دودھ رنگ وِچ رنگیا سی۔ نریاں دو لکڑی دیاں کُرسیاں اِک نکر وِچ پئی لکھن پڑھن والی میز
کرسی جیہدے اُتے کاغذ تے کتاباں کھلریاں پیاں سن۔ چھت وِچ لگے ہتھ نال کھچن والے پکھے
دے کپڑے دا رنگ وی چٹا سی۔ ایہہ اِک وڈا سارا موکلا کھلا اُچی چھت والا جیہدے فرش اُتے
خاکی رنگ دیاں رنگ دیاں ملتانی ٹائلاں لگیاں سن چٹیاں رنگیاں کندھاں والا کمرہ سی۔ کمرے
وِچ پیر رکھدیاں ای سکون دا احساس ہوندا۔

''کوئی بھاگاں والی، کوئی بختاں والی آ کے ایس سرخ گلاباں والی حویلی اُتے راج کریسی''
اوہ جویں اپنے آپ نال گل کر رہی سی۔

''جندڑی کُجھ آکھیا'' اگے اگے جاندا مُراد پرتیا۔

''نہیں کُجھ نہیں۔'' سر نہ وِچ ہلاؤندیاں اوہ گل ولا گئی اوہ خوش سی کہ اوہ قیدوں چھُٹ کے جیوندا جاگدا صحیح سلامت اپنے گھر آ گیا اے۔ اوہ جیوندا سی تے اوہ وی اوہدے نال جیوندی سی۔ ایہہ اوہ سچ سی جیہڑا اوہ اپنے آپ کولوں وی لکاؤندی تے سارے جگ کولوں وی۔

''تیرا گھر سوہنا اے'' اوہ رہ نہ سکی۔ آکھ بیٹھی۔

مُرادنوں پتا سی اوہ اوہدے نال گھر وساؤنا چاہوندی سی پر اوہنوں ایہہ وی پتا سی ایہہ کم توڑ کدی نہیں چڑھنا پر جندڑی سبھ کُجھ جاندیاں وی اجان بنی رہندی۔ انجے جویں ایہہ جو کُجھ ہے سی ایہا اوہدے لئی بتھیرا اے۔ جتنا تے جیہڑہ موجود سی اوہ اوس تعلق نُوں وی اپنی موت حیاتی دا مسئلہ بنائی رکھدی۔

''تینوں چنگا لگا اے''

''آہو۔''

''توں کوٹھے والی نال بھلا کویں گھر وسا سکدا ایں۔''

کوٹھے والیاں دے کیہ گھر نہیں وسدے۔''

''وسدے ہون گے پر ضروری نہیں اوہدے نال وسن جیہدے نال اوہ وساؤنا چاہوندیاں ہوون۔''

''نیت ہووے تے کوٹھا وی گھر بن جاندا اے تے وس پیندا اے''

''کوٹھا تے گھر...... دوہاں وِچ کیہ فرق ہوندا اے...... گاہک، عاشق، قدر دان، مہربان، تے سر دے سائیں وِچ کس شے دی وِتھ ہوندی اے۔ ایہناں وِچ اِک اوپرا فرق ہوندا اے۔ کوٹھے تے اون والا مہربان، قدر دان، عاشق دے روپ وِچ گاہک تے اِک تماش بین ہوندا اے اوس شے دا گاہک جیہڑی اوہنوں کِدھرے ہور دے نہیں لبھدی نِری اک نچن والی تے اِک کنجری کول لبھدی اے۔ کیہ کوٹھے تے اون والا محبوب وی اندروں اِک کنجر، لوبھی تے گاہک ہوندا اے۔ گاہک نال کوٹھا وسدا اے تے سر دے سائیں نال گھر وسدا اے۔ گاہک گاہک ای رہندا اے پر۔ سائیں سائیں ہوندا اے'' جندڑی دی اواز جویں کسے ڈُبدے بندے دی اوازسی۔ اوہنوں اج پتا لگا کہ اوہدے سینے اندر اپنا گھر وسان دی خواہش کنی ڈاڈھی سی۔ ایہہ خواہش سی جیہڑی اوہنوں مُراد دا در نہ چھڈن دیندی۔

''سائیاں وے'' جندڑی دا روں روں پکار اٹھیا تے ایہا دو لفظ اوہدی زبان وِچوں وی نہ چاہن دے باوجود تلک گئے۔ دوویں حرف دلوں نکلے سن۔ تے اوہدی ساری حیاتی دا سرمایہ بن

گئے۔ 'سائیاں وے' ایہناں دو اکھراں وچ اوہدی پوری کہانی لکھی سی۔ اندر کے دیاں چاہنواں ویاں اگاں لگیاں سن، ایہناں لگیاں نوں بجھاون والا اوہ سی جہنوں اوہ اپنا سائیں سمجھدی۔ بس فیر ایہا ناں لے کے اوہ مُراد حیات نوں اپنی حیاتی دے آخری ساہ تک بلاندی رہی۔ کدی اوہدا ناں نہ لیا۔ بس اوہدے ناں دا ورد کردی اوہناں پکار دی۔

''سائیاں وے''

''جنڈڑی'' مُراد اوہنوں تکدا کھلوتا مسکراؤندا رہیا۔ نہ اگانہہ ہویا نہ پچھانہہ، نہ اوہنوں حوصلہ دین لئی اوہدا ہتھ اپنے ہتھ وِچ پھڑیا تے نہ کوئی ہور گل کیتی۔

''سائیاں وے''

''جنڈڑی'' مُراد اوہدے ساہمنے کھلوتا اوہنوں انج تک رہیا سی جویں بندہ شیشے اگے کھلو گے اپنا آپ بجھا کے بڑے گوہ ناں تکدا اے۔

''سائیاں وے...... اک واری ہور آکھ مینوں ...... جنڈڑی ...... میرے لئی ایہہ وی بڑا اے'' جنڈڑی لئی ایہہ وی اوہدی لوڑ نالوں ودھ سی۔ اوہ بڑے اپناویں طریقے نال اوہدا ناں لیندا۔

''اِک ناں وِچ ای تے سبھ کُجھ دھریا اے'' اوہ کھلوتی سوچدی۔ ''جے بندے کول اپنا ناں وی نہ ہووے تے بندہ گواچ جاوے اسمان دے کسے تارے وانگ ٹُٹ کے۔''

''جنڈڑی'' اوہ اوہدا ناں انج لیندا جویں کوئی منگن والا اپنے رب کولوں جنت دی دعا منگدا اے۔ یاں کوئی مرن والا زندگی منگدا اے۔ ایہا ایس بندے دا سبھ توں خطرناک وار سی جیہڑا اوہ ہر واری کر جاندا اوہنوں گھائل کر جاندا۔ تے اوہ کسے زخمی پکھیرو وانگ اوہدے ساہمنے تے اوہدے جان نگروں وی پھڑکدی رہندی تڑفدی رہندی۔

''میرے لئی ایہہ یقین وی بڑا اے کہ توں میرا ناں دِلوں لینداں''

''جنڈڑی ...... جیہڑا ویلا تیرا اے اوہ تیرا اے۔'' مُراد اوہنوں پچھانہہ ہٹ کے کمرے وِچ باری کول کھبے کندھ نال لگے چِٹے چِٹی چادر تے چِٹے سرہانے والے وِچھے تخت دل سجے ہتھ نال اشارہ کیتا۔ ''اوتھے بہہ جا''

''پہلاں توں'' اوہ اپنے نازک ہتھ دے اشارے نال اوہدے لئی اپنے نال تخت اُتے بیٹھن دی تھاں بنان لئی اک پاسے ہو کے کھلو گئی۔ مُراد اوتھے بہن دی تھاں تخت دے سجے ہتھ کندھ نال لگی بید دی کرسی اُتے بہہ گیا اوہنوں پتہ سی جدوں تک اوہ نہ بیٹھا جنڈڑی کوئی نہیں سی

باہنا۔

''دور دور رہن دا شوق ائی فرشتیا'' اوہ اجیہے موقعے اُتے بڑ بڑ کرن لگ پیندی۔

''کجھ آکھیا ای جندڑی''

''آہو...... میرا سر''

مُراد ہس پیا اوہ اوہدی حالت دا انجے سواد لیندا تے اوہدے کولوں پرانہہ پرانہہ ہو کے بہندا تے پتہ نہیں کنا کنا چر انجے ہسدا بولدا رہندا۔ کدی اوہنوں ہسدا اچھڈ کے اُٹھ جاندا تے کدی روندا۔

''دشمن وی اُٹھ کے جا'' جندڑی نوں پتہ سی اج اوہ اپنے گھر وچ بیٹھا سی تے کِدھرے اٹھ کے نہیں سی جا سکدا۔

''اج لا ہنے لاہ لے'' مُراد کجھ شرمندہ جیہا ہویا۔

جندڑی اج اپنا سار اوہ لاہ لیا۔ اوہدی ایہا گل اوہنوں ماری رکھدی کہ اوہدے کول بیٹھیاں ویلا انج کھلو جاندا جویں اوہنوں اگانہہ ودھنا بھل گیا اے یاں اوہ کِدھرے گواچ گیا اے۔ مُراد بہہ گیا تے اوہ وی تخت اُتے پیا اک تکیہ کنڈ مگر رکھ کے لتاں نسل کر کے لت اپر لت ولا کے کے کندھ نال ٹیک لا کے بہہ گئی۔ مُراد ایس بیٹھک نوں اپنا پڑھن دا کمرہ بنایا ہویا سی سارے گھر وچ اوہدی سبھ توں من پسند تھاں ایہہ کمرہ سی۔ مُراد دی نگاہ اچانک میز اُتے پئی جتھے اوہدی غیر حاضری وچ کجھ چٹھیاں آئیں پیاں رکھیاں سن اوہناں نوں اک اک کرے ارت پرت کے ویکھن لگ پیا۔ تے اِک مگروں اِک کر کے کھول کے پڑھدا گیا۔ وچ زینب دی چٹھی سی۔ اوہنے لکھیا سی کئی مہینے توں تیری کوئی خبر نہیں۔ مینوں فکر اے۔ اوہنے اوہ چٹھی اک پاسے رکھ دتی۔ جندڑی جس کندھ نال ٹیک لا کے بیٹھی سی اوہدے سجے ہتھ والی کندھ دے وچکار نیام وچ پایاں دو تلواراں اِک دُوجے تے کاٹا بناندیاں ٹنگیاں سن۔ اوہدے کھبے ہتھ والی کندھ اُتے اِک بندوق ٹنگی ہوئی سی۔ ساہمنے والی کندھ دے ساہمنے اِک میز اُتے کجھ کتاباں کھلریاں ادھ کھلیاں تے اوہناں دے نال تن چار قسمیاں دیاں اک نالی تے دو نالی والیاں پستولاں کھلیاں انج رکھیاں سن جویں اوہناں نوں کوئی رکھ کے اوہناں وچ گولیاں بھرنا تے اوہناں نوں اوتھوں چاوناں بھل گیا اے۔ ایس کمرے وچ کتاباں تے ہتھیاراں دا میل اِک نویں گل سی۔ اک نواں منظر سی جیہڑا اوہنے پہلاں کدی نہیں سی ویکھیا۔

''کتاباں نال ہتھیار تے ہتھیاراں نال کتاباں ایہناں دوہاں نوں اِکو ویلے ہتھ وچ لے

کے زندگی گزارن والا بندہ کون ہوندا اے..... کسراں دا ہوندا اے'' جندڑی بیٹھک وِچ کتاباں
نال پئے ہتھیاراں تے ہتھیاراں نال پیاں کتاباں نُوں تک کے حران ہوندی رہی۔ اوہنے سنیا سی
بابر بادشاہ تے تیمور نُوں وی کتاباں نال جوڑ سی تے اوہ جنگ باز وی سن۔ ''کتاباں تے ہتھیار
تے ہتھیار تے کتاباں ایہدے وِچ کیہ راز اے'' جندڑی اوہدے ول تکدی مسکرا رہی سی۔

جندڑی نُوں گھر دا محول تے کمرے دی بناوٹ تے سجاوٹ ویکھ کے کُجھ کُجھ اپنے ایس گھر
اندر وسدے بندے دا وی کُجھ اندازہ ہو گیا مُراد دے چہرے اُتے جندڑی دی حالت تک کے
اِک پل لئی مسکراہٹ آئی۔ اوہنوں پتا سی اوہ ایس ویلے گھر دے محول وِچ گواچی سی کسے دا گھر
ویکھن دا ایہہ اوہدا پہلا تجربہ سی۔ دربار تے کوٹھا تے درباریاں فیر شاہ حسین تے انارکلی
دا مزار بنجویں تھاں اوہنے ویکھی نہیں سی۔ اوہ وی اپنی عزت تے مان نال کہ گھر دا سائیں اوہنوں
گھر وِچ کوئی پراوہنی ورگا تے کوئی بناوٹی سلوک نہیں سی کر رہیا۔ اوہدیاں ہور بہت ساریاں گلاں
بوہت ساریاں چنگائیاں اپنی تھاں پر اوہنوں ہتھاں تے چالین والا سلوک نالے ایس سلوک وِچ
اِک دوری دا اجانو احساس ایہہ سلوک اوہدے ذہن اندر کُجھ اوپرے سوالاں نُوں وی جنم دیندا۔
وِچوں کدھرے کُجھ گڑبڑ ضرور سی۔

''سلوک ...... سلوک۔ سلوک ...... بس بزا سلوک ای سلوک..... ایس سلوک دی منزل توں
ایہہ بندہ اگانہہ ہوندا نہ پچھانہہ۔ ایہہ کیہا سلوک اے جیہڑا مینوں کنڈھے لگن دیندا نہ ڈُبن
دیندا..... ایس سلوک نے تے مینوں مار چھڈنا اے۔'' جندڑی اوہدے ساہمنے بہہ کے وی اپنے
آپ نال ہولی ہولی گلاں کرنوں نہ ولاؤندی۔

مُراد نُوں اوہدی ایس عادت دا پتا سی کول چُپ بیٹھا بس مسکراؤندا رہندا اوہدے اندر ڈھاپا
وی لگی رہندی تے کدی کدی اوہدے مونہوں نکلی کوئی گل جے اوہدے کن تک پوری اپڑ جاندی
تے ہسن لگ پیندا۔ تے جندڑی سنبھل کے بہہ جاندی۔ مُراد نے اِک نظر بھر کے جندڑی نُوں
تکیا جیہڑی اوہدی جان بچاون دا ذریعہ بن گئی تے ایس ویلے اوہنوں قید وِچوں کڈھوا کے گھر
اپڑان آئی سی۔

جندڑی دیاں کئیں گلاں مُراد نُوں اپنے ول کھچدیاں۔ اوہدیاں اپنیاں اپنیاں گلاں، مٹے
نمے ہاسے، وڈیاں وڈیاں ہر ویلے مسکراؤندیاں نرگسی اکھاں، سریلی اواز اوہدیاں اداواں اوہدا
پریاں ورگا چہرہ جیہناں نُوں تکے بنا اوہنوں وی چین نہ اوندا۔ اوہدے تن اُتے پائے کپڑیاں دے
رنگاں دی چون ویکھ مُراد کئیں واری اکھاں ملدا۔ اوہ ایسے ایسے شوخ رنگاں والے کپڑے

پاؤندی کہ اوس بازار وِچ کیہ لہور دربار، شاہی محل وِچ وی اوہدے کپڑیاں دیاں رنگاں بارے لوک سواد لے لے کے گلاں کردے۔ ست پردیاں دے پچھے رہن والیاں وی اوہدیاں جوڑیاں دے رنگاں بارے خبر سارکھدیاں کہ ''جندڑی اج کل کیہڑے رنگ دا کپڑا پایا اے'' اج وی جدوں اوہ بیٹھک وِچ چراغاں دی روشنائی وِچ ساہمنے ہوئی تے مُراد اوہنوں ویکھ کے پھڑکیا۔ جندڑی نے ایس ویلے تیز سرخ رنگ دی نیلیاں دھاریاں والی تنگ لک تک اپڑدی ریشم دی کرتی تھلے تیز لال رنگ دا ریشم داگھگرا تے سر اُپر تیز سنگترےئیے رنگ داریشمی بوچھن رکھیا ہویا سی تے پیریں گلابی رنگ دی چمڑے دی جُتی۔ اک شے اوہدی پشاک دا پکا حصہ سی، اوہ اوہدی جامنی رنگ دی کشمیری شال سی جیہڑی اوہنے کوئی وی کپڑا پایا ہوندا تے کوئی وی دوپٹا سر اُتے رکھیا ہوندا ضرور اوہدے موڈھے اُتے پئی پیراں تک لمک رہی ہوندی۔ ویلے دا حساب نال دن رات دے حساب نال تے موسماں دے حساب نال اوہ اپنیاں پشاکاں دیاں ویتراں تے نمونے بدلدی رہندی جے کوئی شے نہ بدلی تے اوہ اوہدے گلاب وانگ کھڑے کتابی چہرے اُتے کھیڈن والی غضب دی مسکراہٹ سی جیہڑے بندے دیاں اکھاں وِچوں ہوندی تیر وانگ دل وِچ اُتر جاندی تے کدی نہ نِکلدی۔ اوہدیاں نرگسی اکھاں دے تیرِنظر نال بڑے گھائل ہوئے اوہدے نیناں دیاں جھیلاں وِچ بڑے ڈبے ترنا بھلے وِچوں کدی نہ نکلے۔ رہی کھٹی کسر اوہدے گلاب دیاں پتیاں ورگے رس نال بھرے بھرے ہوٹھ پوری کر دیندے۔ نرم گلابی گلھاں والا کسے دیو مالائی کہانی دی کسے پُر اسرار ماہ رخ ورگے چہرے والی شہزادی وانگ نازک نازک وجود والی سرو قد کُڑی، موڈھے تک اپڑدے کنڈلاں والے وال جیہڑے کدی کھلے تے کدی گُنچے ہوندے چلدیاں سپنی وانگ ولاکے کھاندا لہراندا اپنڈ اتوں اوہدا الارے لیندا لک تے پلپیٹے کھاندی ٹور، چلدیاں لک وِچ پیندے ولاکے ویکھن والے ایس چلدی پھردی آتش وِچ وِلھیٹے جاندے جیہدا ناں جندڑی سی۔ ست سُراں وِچ گُجھی اواز والی ایہا جندڑی سی جیہڑی مُراد دی پوجا کردی تے اوسے جندڑی دا سارا شہر پجاری سی۔ اُتوں جندڑی نُوں سولھواں سال لگا۔

''شہر وِچ ایہدے مگر جنے وی فساد ہوون گھٹ نیں'' مُراد اوہدیاں گلاں، اوہدیاں اکھاں اوہدے ملکوتی حُسن، مقناطیس وانگ اپنے ول کھچدی مسکان، کپڑیاں دے رنگ اوہدی اواز تے اوہدی ٹور اُپر مردا پر اپنے اُتے قابو رکھدا مجال اے جے کدی جندڑی نُوں وا وی لگن دتی کہ اوہدیاں سوچاں وِچ اوہنے کیہ جھکھڑ جھلائے ہوئے نیں۔

''میرا تیرے اُپر قربان ہوون دا کوئی ارادہ نہیں اے جندڑی'' مراد ایس دیو مالائی حسن

والی ناچی دا شدائی سی پر کدی بولیا نہ۔ بس اوہدا ناں لے کے ای اپنے سارے جذبیاں دا اظہار کردا تے جندڑی نوں ایس گل دا چانن سی پر اوہدا پردہ رکھدی۔ مُراد اوہدے ول تکدا ہسدا اچانک بول پیا۔ ''پر جنگ دے میدان وِچ کھلوتے اِک سپاہی وانگ میں تیرے نیناں دے ترکھے تیراں تے تیرے حسن دے خطرناک تے جان لیوہتھیاراں کولوں ضرور خوف کھانداں''

''میرے لئی اینا وی بڑا اے کہ کوئی تے میرے کولوں خوف کھاندا نہیں تے سارے مینوں خوف زدہ کرن وِچ جُٹے رہندے نیں'' جندڑی نوں اوہدی ایس گل اُپر رولا پانا چاہیدا سی پر اوہ ولا گئی۔

''مدد کرن دی بڑی مہربانی جے توں نہ ہوندی تے میں اوتھوں جیوندا کوئی نہیں سی نکلنا'' مُراد دا رنگ پیلا پیا سی قید دی سختی چہرے اُتے لکھی سی۔

مُرادنوں اِک واری فیر چُپ لگ گئی۔ اوہنے دوویں ہتھ ہر گل رکھ کے کُرسی نال ڈھولا کے لتاں میز اُتے رکھ کے نِسل کر لیاں ۔ اچانک اوہنوں احساس ہویا کہ اوہدے نال اوس کمرے وِچ کوئی ہور وی بیٹھا اے۔

'جندڑی کیہ سوچ رہی ایں''

''کوئی اجیہی گل کھوج رہی آں جیہڑی نری توں اپنے بارے جاندا ہوویں کسے ہور نُوں اوہدے بارے کُجھ پتہ نہ ہووے'' جندڑی نرا اوہنوں بولن تے مجبور کر رہی سی اوہنوں پتہ سی مُراد ایس ویلے ستلج پار تے شاہی قلعے وِچ اڑیا سی اوہدے کول نہیں سی۔

''کجھ گلاں اجیہاں ہوندیاں نے جیہڑیاں بندہ اپنی ذات کولوں وی لکاؤندا اے'' مُراد نُوں احساس ہویا کہ اوہ غلط کر رہیا سی اوہنوں جندڑی دے چہرے اُتے مایوسی دِسی پر اوہنے چھیتی اپنی حالت سنبھال لئی۔

اوہدا جواب سن کے کمرے وِچ بڑا چر خموشی رہی۔ اوہ امید کر رہی سی کہ اوہ اپنی تعریف سن کے آپیں ای کُجھ بولے گا تے گل اگانہہ ٹورن وِچ اوہنوں سوکھ ہوئے گا پر سنن والا جویں ڈورا سی یاں فیر گلاں سنن نگروں ڈورا بن جاندا۔ ایہا جیہے بندے اوہنوں اِک مسئلہ جاپدے۔

''تینوں کوئی گل شُل کرنی وی اوندی اے یاں نریاں بندوقاں ای چلا سکدا ایں؟'' جندڑی فیر پہل کیتی۔ اوہنوں اج تک ایہا جیہا مرد کوئی نہیں سی مِلیا جیہڑا اوہدے ساہمنے بیٹھا ہووے تے چُپ وی ہووے۔

''لوک تے میری اِک جھلک ویکھن لئی ترسدے نیں تے میرے نال گل کرن لئی میری

راہ مل کے کھلو جاندے نیں پر ایہہ کیہ بندہ اے یاں تے اپنے آپ کولوں بیزار اے یاں فیر اوہدے وچ کوئی دلچسپی نہیں رکھدا۔'' پہلاں اوہنوں انج جاپیا جویں اوہدے نال گھر اندر وڑ کے کوئی غلطی کر بیٹھی اے۔''میں ایہنوں کیوں دل دے بیٹھی۔'' اپنے آپ نوں پچھدی۔

''میں کتھے دِتا اے دل۔ ایہہ دل تے آپ خودرا اے زوری اوہدے نال ٹُر گیا اے'' کسے کسے ویلے اوہنوں اپنے اُتے کوڑ وی چڑھدی۔

اوہنوں ایہہ وی سمجھ نہ اوندی اوہدے چہرے اُتے اِک نگاہ پیندیاں ای اوہدے ساہ کیوں ٹُٹن لگ پیندے نیں۔ اوہدے دل دی دھڑکن کیوں بے ترتیب ہو جاندی اے اوہدے کول چُپ بیٹھیاں اوہ ساریاں سوچاں کیوں سوچن لگ پیندی اے۔ اگے پچھے اوہدا ایہہ حال کیوں نہیں ہوندا۔ اوہ مُرادنوں پچھلے کئیں ورھیاں توں ویلے کویلے شاہی قلعے وچ اوندیاں جاندیاں ویکھ رہی سی تے اوہدے بارے گلاں سندی رہندی۔ اوہنے اوہدے بارے کھوج لانی شروع کیتی۔ اوہنوں اوہدے بارے ساری جانکاری دربار وِچوں ملدی پر کدی اوہدے نال گل کرن دی ہمت نہ پئی۔ پر اوہدی اوددوں سنی گئی جدوں اوہنوں دربار ولوں سنیہا اپڑی کہ''کوٹھے تے اون والے سارے وڈے وڈے درباریاں غیر ملکیاں تے اہم لوکاں کولوں گلاں باتاں تے خبراں لے کے اوہنے اج توں مُراد حیات نُوں دیناں نیں'' اوہ اوس ساری رات نہ ستی۔ اوہ اوڑک اِک دیہاڑے اوہدے کوٹھے دیاں پوڑھیاں چڑھ ای آیا۔ تے اوہدے دل دی دِلی لُٹ کے لے گیا۔ اوہ بڑے ویلے توں اوہنوں ملن کِدھرے کلا ملن تے اوہدے کول باہن دا چاہ اپنے دل وچ لئی پھردی سی۔ اج موقعہ رب نے دِتا۔ اوہ اوہنوں اجیہا گھن چھاواں رُکھ لگدا جیہدے چھاویں بہہ کے اوہ ساری حیاتی سکھ نال گزارن دے خواب تکن لگ پئی۔ اوہنوں مِلن دے بہانے لبھدی پھردی۔ اوہنوں جد پتہ لگا کہ اوہ قید وچ اے تے اوہنے قلعہ ہلا کے رکھ دِتا۔ تے رانی جنداں دی جان اوددوں تک نہ چھڈی جدوں تک اوہنوں ڈھونڈن وچ کامیاب نہ ہو گئی۔ اج اوہ اپنا سارا کُجھ داتے لا کے اوہدے گھر اندر آن وڑی اوہ کدی کسے دے گھر نہیں سی گئی زرا دربار نچن جاندی سی۔ پر اج اوہنے اپنے سارے اصول بھن تروڑ کے پرانہہ جا مارے۔ اوہنوں پتہ سی ایہہ خبر جدوں اوس بازار اپڑنی اے تے ایدا نتیجہ کوئی چنگا نہیں نکلنا۔ اوشا بائی اوہدا جیونا حرام کر دینا اے پر اوہنوں ایدی کوئی پرواہ نہیں سی۔ اج اوہ سارے خوف ساریاں نیک نادیاں نُوں اوہدی قدماں دی دھوڑ وِچ اُڈا کے اوہدے گھر اندر پیر رکھ چکی۔ ہُن کُجھ نہیں سی ہو سکدا۔

''اج میری بیڑی ڈُب گئی اے یاں رڑھ گئی اے میرے اپنے ہتھوں میں اج اوس بازار

توں باہر کسے دے گھر وِچ قدم رکھ کے اپنے مونہہ تے آپ کالکھ مل لئی اپنی نیک ناویں تے پاک دامنی نُوں اج میں آپیں داغی کر لیا......'' اوہ اِک واری تے اپنے آپ کولوں وی ڈر گئی۔
''میں کیہ کر بیٹھی۔''
''کنجری تے کالکھ۔ نیک ناویں تے پاک دامنی ...... کیہ گل پئی کردی ایں'' اندروں ایہہ اواز آئی تے اوہنوں پتہ لگا کہ اوہ لوکاں دا مقابلا کر سکدی اے۔''میری تے حیاتی ہے ای اِک کالکھ تے میرا پیشا تے ہے ای کالکھاں نال حیاتی گزارن دا۔'' فیر اوہدے اندروں اواز آئی کہ''میں آپیں وی تے ایہا کُجھ چاہوندی ساں میرے ناں نال اوہدی اِک اجیہی بدنامی دا اِک اجیہے تعلق دا داغ لگے جیہنوں میں اپنے متھے دا ٹِکا بنا کے جیہدی کالکھ اپنے چہرے اُتے مل کے جیہدے پریم دی پھاہی اپنے گل پا کے اُتوں اوہدے ناں دا چولا پا کے پورے شہر دیاں گلیاں وِچ نچدی پھراں''

اوہنوں پتہ سی جے اِک واری مُراد نے اوہدی بانہہ پھڑ لئی تے وڈیاں عذاباں کولوں اوہدی جان چھٹ جانی اے۔ بتریاں دے ساہ سک جانے نیں ۔ اوہنوں پتا سی شاہی محلے وِچ ایہہ اواز سنین لگ پئی سی تے اوہ وی بڑی اُچیری کہ:
''جندڑی نُوں سولہواں لگا اے لہور دربار دے خزانے وی اوہدے حسن دا مل نہیں بھر سکدے ویکھدے ہاں کیہڑا نصیباں والا اوہنوں اِک رات دی ووہٹی بناؤندا اے۔''

اوہدا دل کردا اوہدے پیراں وِچ بہہ جاوے تے اوہدے کولوں اوہ منگ لوے جو اوہنوں چاہیدا سی اِک ای سوال۔''سائیاں وے ...... اپنا ناں مینوں چا دے'' پر اوہنوں ایہہ گل کرن دی کدی جرائت نا ہوئی۔ اگوں پتا نہیں اگلا کیہ سلوک کردا کیہ جاندا کیہ سمجھدا تے خورے کدھرے ملنوں وی نا جاندا۔ چُپ کر گئی دڑ مار گئی پچھانہہ ہٹ کے بہہ گئی بے وس ہو کے۔ ڈیگر ہو چلی سی اوہدے کوٹھے اُتے جان دا وقت آ گیا۔ مُراد کرسی اُتے بیٹھا بیٹھا سوں گیا اوہ اُٹھی اوہنوں ستا پیا چھڈ کے شاہی محلے پرت گئی۔

مُراد دی حالت علاج نال کُجھ بہتر ہونی شروع ہوئی۔ اک ڈیڈھ مہینہ شہر دے بہترین حکیم اوہدا علاج کردے رہے۔ کمزوری تے پنڈے وِچ لہو دی گھاٹ نے اوہنوں ٹُرن پھرن دے قابل وی نہیں سی چھڈیا۔ اوہدے بھخدے چہرے دا رنگ پیلا پے گیا۔
''ہنیری کوٹھڑی وِچ موت یاں حیاتی دی اُڈیک ...... کوئی مقدما نہ کوئی عدالت ...... کوئی قاضی نہ کوئی وکیل۔ اپنا قصور پتہ اے نہ جرم...... بس سزا ای سزا...... ایہدے نالوں وڈی سزا

ہور کوئی نہیں ہو سکدی......'' قید وچ ایہا سوچدا سوچدا اوہ بھجے لگ گیا تے اٹھنوں وی رہ گیا۔ اوہدا حوصلہ قائم سی پر جثے دی طاقت ساتھ چھڈ گئی۔ اوہ کوئی سو ورھے دا بیمار لگدا۔ جندڑی اوہدی سیوا وچ کوئی کسر نہ چھڈدی۔ اوہ نت سویرے حویلی وچ آ وڑدی تے جدوں تک حویلی چ رہندی پرچھاواں بن کے اوہدے نال نال لگی رہندی۔ اوہدے کپڑے، کھانا پینا، سونا گھر ویڑھا باغ گھوڑے اوہنوں انج ای چنتا لگی رہندی جویں کوئی گھاٹ رہ گئی تے اوہدے کولوں کوئی قصور ہو جانا اے۔ جدوں ڈیگر ویلے چٹی چادر کر کے بگھی وچ بہہ کے اوہدی حویلیوں نکلدی تے آل دوالے اوانڈھی گوانڈھی ایہا سمجھدے جے مُراد حیات چُپ کر کے ووا ہ کر لیا اے تے اینان بدتہذیب اے کہ اوہنے کسے نُوں بلایا وی نہیں۔ کدی دربار نچن لئی جاندی یاں شاہی محلے گان لئی جاندی تے چھیتی توں چھیتی پرتن دی کوشش کردی۔ جے کدی دیر ہو گئی تے انج جاندی کوئی قیمتی شے گواچ جانی اے۔ مُراد دے ذہن وچ اوہنوں ویکھ کے بڑے سوال اٹھدے اوہنوں ساریاں سوالاں دا جواب اکٹھا چاہیدا سی پر اوہ جدوں وی کوئی سوال کرن لگدا اوہ اوہدے مونہہ اُتے ہتھ رکھ دیندی تے یاں مسکراؤندی اوہدے کولوں اٹھ جاندی۔ جدوں مُراد ٹُرنا پھرنا شروع کردتا اوہدی حالت چنگی بھلی ہو گئی تے اوہ آپیں ای اچانک اِک دیہاڑے آنا چھڈ گئی۔ مُراد نُوں جدوں کئیں دیہاڑے اوہدی خبر نہ ملی تے اوہنوں کُجھ فکر ہوئی گھوڑے اُتے بیٹھا تے شاہی محلے جا وڑیا اوس ویلے شام پے رہی سی محلّہ خوشبواں نال مہکدا اتے رُشنائیاں نال جاگدا سی۔ جندڑی اوہنوں اپنے بُوہے اُتے کھلوتا تک کے حران ہوئی۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ کوئی سوال کردا اپنے آپیں ای جواب دے دِتا۔

''میں وی ویکھنا چاہوندی ساں تینوں وی میر کُجھ فکر کوئی چنتا ہے یاں میں ای مردی پھردی آں۔ اج پک ہو گیا...... اندر لنگھ آ سائیاں'' اج اوہنے بڑی چراں مگروں مُراد نُوں ویکھیا جدوں وی اوہ دِسدا اوہدا سارا وجود مسکران لگ پیندا۔ اوہ اوہدے چہرے ول ویکھدی تے اوہنوں اوہ اپنا اپنا لگدا۔

''جتھے کوئی ویکھن وچ ای اپنا اپنا لگے اوتھے ای بندے دا ماملا سبھ توں ودھ خراب ہوندا اے'' اوہ سوچدی۔ انج جاپدا جویں اوہنوں ہمیش توں بس ویکھ رہی اے خبرے پہلے جنم وِچ اوہ اوہدا سنگ سی۔ اوہنوں ایہہ بندہ کُل دا کُل اپنے وجود دا حصہ جاپدا ہور ایس توں وکھ اوہنوں کُجھ نا جاپدا۔

مُراد اندر تے آ گیا پر چُپ ہو گیا پتا نہیں کیوں اوہدے کولوں ایتھے کدی گل نہ ہو سکدی۔

بس چُپ کر کے ای بیٹھا رہندا۔ جندڑی نُوں اوہدے ایس مسئلے دا پتہ سی۔

''مینوں اج موراں دا قصہ یاد آ رہیا'' اوہ گل شروع کرن دے بہانے لبھ رہی سی فیر اوہنے اوہدے اُتے اپنے سارے ہتھیار ازمان دا فیصلہ کیتا۔ اوہ بندا اوس پورے محول اُتے بھارا ہو رہیا سی تے محول نُوں خموشی دے رنگ وِچ رنگن چ کامیاب ہو رہیا سی۔

''نہیں...... میں نہیں سنیا......'' مُراد دا دھیان اوہدے ول پرتیا۔

''موراں نُوں جدوں بادشاہ نال اوہدے اِک وزیر نے پہلی واری ویکھیا تے اوہنے قلعے واپس آ کے چلدے فوارے دے تلاں وِچ چھال مار دتی۔ پر رنجیت سنگھ نے ہسدیاں ایہہ آکھدیاں اوہدی حرکت توں درگزر کیتا کہ ایدا مطلب اے اینوں میری چون پسند آئی اے''

''میں موراں بارے سن رکھیا اے اوہ اِک اجیہی اگ سی جیہڑا اوہدے ساہمنے ہوندا اوہنوں وی اگ لگ جاندی'' مُراد دے چہرے اُتے بڑی دیر مگروں مسکراہٹ اُبھری۔

''میرے بارے کیہ خیال اے'' جندڑی اج پچھ ای لیا اوہ ہمیش ایہہ سوال پُچھن دا سوچدی۔ اج گل وچوں گل نکل آئی تے اوہنوں وی موقعہ لبھ گیا۔

''توں اجیہی آتش ایں جو بے اختیاری وِچ بندے نُوں لگدی سوہنی ایں من موہنی ایں پر میں مہینوال نہیں آں توں کچے گھڑے اُتے ترن دا خیال چھڈ دے'' مُراد بڑی دیر چُپ رہن مگروں بولیا: جندڑی دے اندر بڑا اکھ دریا برد ہو گیا اوہ سارا کُجھ جیہڑا اوہ اوہدے بارے اپنیاں خواباں تے سوچاں وِچ اساری پھردی سی پر اوہنوں کُجھ حوصلہ وی ہویا۔ ایہدا مطلب اے ایس بندے نال گلاں کیتیاں جاسکدیاں نیں زرا اوہنوں بلوانا ای اِک مسئلہ ہے اوہ اوہدے اندازے نالوں ودھ ڈونگھا نکلیا۔ بس گلاں کردا اوہدے ہتھ اِک اِک لفظ تے ہلدے رہندے کدی اُتانہہ کدی ہیٹھاں کدی اکھاں دے ساہمنے کدی سجے ہوندے کدی کھبے۔ اوہدیاں روشن بھوریاں اکھاں اوہدے مونہوں نکلن والے لفظاں دے نال نال بولدیاں اوہ بندے دی گل اپنا سر سجے موڈھے ول نوا کے بڑے دھیان نال سندا تے بندے دے چہرے اُپروں نظر نہ ہٹاؤندا۔ انج جاپدا جویں اوہ اپنے ہر ملن والے دا چہرہ پڑھن دی کوشش کردا ہر بندے نُوں سمجھن دی آہر کردا۔

جندڑی اوہنوں تکدی تے بس اوہدے بارے ای سوچدی رہندی اوہدے ساہمنے بہہ کے وی۔ مُراد نے محسوس کیتا کہ اوہ کُجھ آکھن لئی بڑی دیر دی کوشش کر رہی سی پر ہر واری کوئی ہور گل کر کے اپنی ہی گل توں ولا جاندی۔ مُراد بڑے چِر دا اوہدے اندر دی ایس کِھچ تان نُوں اوہدے چہرے اُتے واپردا تک رہیا سی اوڑک اوہنے پچھ ای لیا۔

''جندڑی کوئی گل جیہڑی توں کرنا چاہ رہی ایں...... میں سنن لئی تیار ہاں''

''مُرادتینوں پتا اے کہ دربار دے وزیراں، جرنیلاں، رئیساں، افسراں، سرداراں، راجیاں سبھاں نے رکھیلاں رکھیاں ہویاں نیں تے جنھے رکھیل نہ رکھی ہووے اوہنوں دربار وِچ تے شہر دے شریفاں وِچ اپنے اُچے طبقے وِچ ایہہ لوک گن دے ای نہیں ...... مینوں سولھواں لگا ہن میری واری آ گئی اے۔ کسے وی بندے نال میرے جان توں انکار پاروں اوشا اک واری زہر کھا چکی اے۔ پیو دا مینوں پتا نہیں کون اے۔ ماں کیوں مرگئی مینوں ایہہ وی نہیں پتہ...... میرے لئی مغل پورہ وِچ نیلی حویلی میری ماں مندری میرے لئی چھڈ کے مری۔ مینوں دولت دی کوئی گھاٹ نہیں ۔ میرا کوٹھا شاہی محلے وِچ اے ...... ایس قبر وِچ میں نچن لئی بیٹھی آں پر مینوں نجیز اولاداں جمن تے حرامکاری دی زندگی گزارن توں نفرت اے......'' اوہدی اواز کمب رہی سی۔ اوہنے بولنا شروع کیتا تے بولدی ای گئی۔ اوہ اج تک ایہہ گل سوچدیاں ایس ڈر نال حیاتی گزاری جاندی سی اوہ بندہ کتھوں لیاوے جیہڑا اوہنوں ایس ذلتاں دے دوزخ وِچوں کڈھ کے لے جاوے ہمیش لئی۔''میریاں وڈ وڈیریاں مغلاں دے ویلے توں نچن والیاں دا پیشہ کردیاں آ رہیاں نیں ...... اساں چمڑی دا وپار کدی نہ کیتا...... اسیں رکھیلاں نہیں آں ۔ جے سانوں کوئی رکھیل بناون دی کوشش کرے یاں ساڈی عزت پت نال کھیڈے سانوں کنواریاں نوں زہر کھانا پیندا اے۔ میری ماں نال ایہا واپری اوہنوں زوری کسے نے اک رات لئی اپنے بستر وِچ چک کے سٹ لیا۔ مینوں جمن مگروں اوہنے زہر کھا لیا...... کیہ ہندو...... کیہ سکھ تے کیہ مسلمان لہور دا ہر رئیس ہر بندا میری جوانی دا گاہک اے تے مونہہ منگیا مل دین نوں تیار اے۔ میں کسے عاشق، قدردان تے مہربان نال نکاح کر کے اوہدی جُتی بن کے وی حیاتی نہیں گزارنا چاہوندی میں کلی ای ٹھیک ہاں۔ کنیاں نکاح لئی منتاں کیتیاں پر میں تیار نہیں ہاں میرے اُتے فیصلہ کرن لئی دبا ودھدا جا رہیا اے۔'' ایتھے اپڑ کے جویں اوہدے کول لفظ مُک گئے۔ اپنی اندر دے حال نوں لکاون دی کوشش کردیاں ۔

مُراد دے جُثے وِچ جویں لہو جم گیا۔ اپنے ساہمنے بے وسی دی دہشت نال مَنج ہوئی بیٹھی ایہہ نچن والی اپنی روح نوں لگن والیاں پھٹاں ہتھوں اوہدے ساہمنے ڈاروں وچھڑی دور دیس دے سفر اُتے نکلی پر راہ وِچ اون والے طوفان ہتھوں اپنے پنکھ زخمی ہوون مگروں ادھ راہ وِچ ای ڈگ پین والی کسے کونج وانگ بیٹھی پھڑک رہی سی۔

''جندڑی توں مینوں ایہہ گل پہلاں کیوں نہ دسی''

''پورے شہر دے رئیساں، جرنیلاں، وزیراں، افسراں ,عیاشاں، زناکاراں، شرابیاں، اوباشاں، بھڑویاں، بدکاراں نالے دُوجے شہراں دے خاندانی رن باز نواباں، سرداراں تے راجیاں دی میرے اُتے اکھ اے ہر کوئی اک رات بس اک رات دا سوالی اے۔ مونہہ منگیا مُل دین لئی تیار اے میرا جی کردا اے اک رات ایہناں ساریاں نوں اپنے کوٹھے وچ اکٹھیاں کراں تے باہروں جندرا مار کے ایہناں ماں دیاں یاراں نوں اگ لا دیاں'' اوہدا چہرہ لال رتا ہو رہیا سی تے اکھاں لہو رنگ۔ ''کوئی میری مدد نہیں کر سکدا کسے کوٹھے والی جیہڑی سوہنی ہووے تے کنواری ہووے اوہدے اُتے کسے دا ہتھ رکھنا اِک خطرناک کھیڈ اے۔ تیری نوکری تے نالے جان وی جا سکدی سی ایس لئی چپ رہی۔''

''اُنج تے شہر وِچ ہور ی وی نچن والیاں بتیریاں نیں پر ایتھے جس اُتے وی حُسن جوانی دا کٹک قہار چڑھدا شہر وی اوہدے اُتے گڑابن کے ورس پیندا اے۔ ہن جندڑی دی واری اے لوک اوہدا ناں لے کے شرطاں بنھدے نیں کہ اوہدی نتھ کیہنے کھولنی اے'' مُراد دیاں کناں وچ درشن سنگھ دی اواز گونج رہی سی۔

اوہنوں پتہ سی شہر وِچ نچن والیاں مگر نت کسے نہ کسے دے قتل دی خبر اوندی پر ایتھے تے پورا شہر سنے دربار دے اِک نچن والی نُوں کوہن لئی ہوس دے چُھرے تیز کیتی بیٹھا۔ اوہ کیہدے کیہدے نال لڑدا۔ اوہنے جندڑی ول تکیا جیہڑی اوہدا جواب اُڈیکدیاں کندھ نال ٹیک لائی بیٹھی دوہری ہوئی اپنے کھلے ہوئے ریشمی تے کنڈلاں والے شاہ کالے والاں وچ اپنا چہرہ لوکائی اپنا سر اپنے گوڈیاں وچ دتی بیٹھی کسے مُنج ہوئی پئی لاش وانگ وِس رہی سی۔

''جندڑی میرے کولوں کیہ چاہیدا تینوں'' مُراد سنجیدہ ہو گیا۔

''ناں چاہیدا...... مینوں بس اک تیرا ناں چاہیدا ہور کُجھ نہیں چاہیدا تیرے کولوں تیرے ناں دے سہارے بند بُوہے مگر میں ساری حیاتی گزار سکدی ہاں مینوں پتہ اے شام پور وِچ زینب تیری راہ اُڈیکدی اے میں اوہدا حق نہیں مارنا چاہندی'' جندڑی خود غرضی دی راہ دی پاندھی نہیں سی۔ اوہنے اپنا دل کھول کے مُراد دے اگے رکھ دِتا۔

''میں تینوں سوچ کے دسیساں'' زینب دا ناں اوندیاں ای مُراد دے جویں ہوش ٹکانے آ گئے۔ ''جندڑی میرے کولوں جو کُجھ ہو سکیا تیرے لئی کریساں'' اوہنے بڑا سوچ سمجھ کے اوہدا حوصلہ ودھایا اوہ اوہنوں نہ ہاں تے نہ ناں کرن جوگا سی نالے اوہ اُٹھ کے رکدا ہویا اوہدے کوٹھے دے بُوہے تے باہر جان لئی جا کھلوتا۔ جندڑی اوہدے کولوں اوہنوں منگدیاں آخر تے

اِک غلطی کر گئی۔ زینب دا ناں لے کے۔ جیہدا انتیجہ چنگا نہیں سی نکلیا پر اوہ کیہ کر دی آپ جو خود غرضاں دی راہ اُتے چلن والی نہیں سی۔

''رانجھے دی جوہ وِچ سوچ سمجھ کے پیر رکھیں ...... سائیاں وے ...... تخت ہزارہ چھڈنا پیندا اے...... مجھاں چرانیاں پیندیاں نیں ۔ ذات وٹا کے کن پڑا کے جوگی بننا پیندا اے ...... تے اوڑک زہر پیالا وی پینا پیندا اے ......'' گھروں جندڑی دی اواز اوہدے کناں وچ پئی اوہنے پرت کے نہ تکیا خورے کِدھرے پتھر دا ای نہ بن جاوے۔

شاہی محلیوں باہر نکل کے رنگ محل جان والی گھور تے اوہنے اپنا گھوڑا واپس پرتیا رات بتھیری ہو چکی سی۔ پورے شہر نے ہنیرے دی بُکل مارلئی گلیاں وِچ سناٹا سی۔ جیہناں وِچ...... اوارا کتے بھونکدے ...... نشئی رُلدے ...... ملنگ گاوندے ...... تے پہریدار جاگدے رہنا ...... دے ہوکے دیندے پھردے سن۔ اوسے ویلے اِک ملنگ گاوندا اوہدے کولوں لنگھیا۔

سجن دے ہتھ بانہہ اساڈی کیکر آکھاں چھڈ وے اڑیا
رات انھیری بدل کنیاں باجھ وکیلاں مشکل بنیاں
ڈاڈھے کیتا سڈ وے اڑیا، کیکر آکھاں چھڈ وے اڑیا

اوہ لہور دربار دی سبھ توں سوہنی نچن والی دے گھروں نکلیا سی جیہدے اُتے پورا دربار اکھ لا کے بیٹھا سی۔ اوہنوں پتہ سی اوہ وی جہانی مشہور ہون چلیا اے۔اندرون شہر دیاں گلیاں چ پھردے پہریدار ہتھاں وچ پھڑیاں بتیاں اُچیاں کر کے گھڑسوار نوں سنجھانن تے اوہدے کولوں جان پچھان پچھن لئی اوہنوں سوٹی دے اشارے نال ڈکن دی کوشش کردے پر جدوں گھڑسوار نوں پچھان لیندے تے سلام کردے اوہدی راہ چھڈ دیندے۔ اوہنے مشالاں نال روشن چوک رنگ محل وِچ اپڑ کے اپنے گھوڑے دی واگ کھچی۔

''مینوں بس تیرا ناں چاہیدا اے ہور کُجھ نہیں'' جندڑی دی اواز اوہدے کناں نال ٹکرائی تے اوہدے اُچے قہقہے رات دے سناٹے دا سینا چیردے چوک رنگ محل وِچ کھلوتیاں حویلیاں دیاں کندھاں، ماڑیاں تے چوباریاں نال ٹکرا رہے سن۔ اوہ اپنے ہمزاد اُتے بڑے زور نال ہسیا جیہڑا اج فیصلے دی گھڑی ویلے آ کے اوہدی راہ ڈک کھلوتا۔

''رانجھے دی جوہ وِچ سوچ سمجھ کے پیر رکھیں'' جندڑی دی اواز سارے راہ اوہدا پچھا کر دی رہی تے اوہ اگوں ہور زور زور نال ہسن لگ پیندا اپنے آپ اُتے۔''اوہ کیہ سوچے گی ...... ایہہ کیہ بندہ اے۔''

اسے حال وِچ گھر اپڑیا تے چراغ پریشانی دی حالت وِچ بُوہے دے باہر ای کھلوتا سی اوہنے دسیا کہ: ''قلعے توں قاصد آیا سی تہانوں سویرے دربار وِچ یاد کیتا اے''

ساری رات جندڑی بارے سوچدیاں ادھی جاگدیاں ادھی سوندیاں گزری۔ دربار جان توں پہلاں سویرے درشن سنگھ نُوں مِلیا چھاؤنی جا کے اپنے ساریاں بندیاں نُوں مِلیا۔ پہلاں تے اوہ اوہدے غیب ہوون دی کہانی حرانگی نال سُندے رہے اوہدی غیر موجودگی وِچ درشن سنگھ اوہدا محکمہ ویکھدا رہیا۔ اوہناں بتیریاں ٹکراں ماریاں مُراد دا کھوج نہ مِلیا آخر تے جندڑی نے اوہدے دربار وِچوں کنسولئی تے قید وِچوں کڈھوا لیائی۔ ساریاں دا شک ایس معاملے بارے گلاب سنگھ ول گیا پر کسے وی اوہدا ناں اپنی جیبھ اُتے لیان دی ہمت نہ کیتی۔ دربار وچ جا کے پتہ لگا کہ فوج انگریزاں نال جنگ لئی تیار بیٹھی اے۔ درباروں نکل کے دِلی دروازے مُڑ گیا۔ مُراد تے درشن سنگھ ایس ویلے دِلی دروازے دے ساہمنے کھلو تے گلاں کر رہے سن۔

''اسیں ایس جنگ لئی تیار نہیں آں ...... انگریزی فوج اُتے حملے لئی ایہہ ویلا ٹھیک نہیں اے'' مُراد ہتھ سینے اُتے بنھ کے دروزے دے بجے طاق نال ٹیک لا کے کھلوتا سی۔

''فوجاں نکل رہیاں نیں ۔ ہن کُجھ نہیں ہو سکدا۔'' درشن سنگھ اوہنوں جواب دِتا۔

''فوجاں کل نکلن، ہُن نکلن یاں کدی نہ نکلن ہُن ایہدے نال کوئی فرق نہیں پیندا۔ پنجاب دی فوج ایہہ جنگ لڑن توں پہلاں ای ہار چکی اے۔'' مُراد دِلی دروازے دے اُتے بنے کمریاں اُتے نظر ماری اج جیہڑے قیدیاں نال بھرے سن۔ ''جس فوج دے تھاں ٹکانے، گنتری، توپاں، نقل وحرکت، راہواں تے نقشیاں ہر شے دی پہلاں ای مخبری ہو چکی ہووے۔ اوہنوں جنگ دے محاذ تے گھل کے بُرا مروایا جا سکدا اوہدے ذریعے کوئی جنگ جتی یاں لڑی نہیں جا سکدی۔ ایس فوج نُوں مروانا مقصد اے۔ گلاب سنگھ ڈوگرہ بغیر تیاری دے فوج نُوں چھاؤنی وِچوں کیوں کڈھ رہیا اے۔ فوج نُوں مروان لئی جنگ دے میدان وِچ دھکا کون دے رہیا اے؟......''

''کیہہ گل اے مُراد جنگ کولوں ڈر رہیاں'' درشن سنگھ ہس پیا۔

''ہاں میں ہر اوس جنگ کولوں ڈرداں جیہدے وِچ حصہ لین والی فوج دے جنگ ہارن دا پہلاں ای بندوبست کر دِتا گیا۔ میں چھ مہینے توں دربار نُوں عرضیاں گھل رہیا ساں کہ گولا بارُود مُکا پیا اے ستلج دے توپ خانے لئی گولہ برُود گھلو...... پر گولا برود تے دور دی گل اے کسے نے اِک وٹا وی اگوں نہیں ماریا اُلٹا مینوں چُک کے قیدے خانے وِچ سٹ دِتا۔'' مُراد حیات نُوں

اندازہ سی کہ لہور دربار اُتے ایس ویلے غداراں دا قبضہ سی۔

''مُراد حیات ...... فوج ستلج ٹپ رہی اے توں اپنے جتھے دی کمانڈ جا کے سنبھال......''
اوسے ویلے شاہی قلعیوں اک قاصد آ کے اوہنوں سنیہا دے گیا۔

قاصد دے نال توپخانے دا کپتان ویر سنگھ، کپتان ابراہیم تے کپتان راج وی سن۔

''فوج نوں ایس جنگ وچ زوری دھکن والے حرامیاں نے فوج نوں مروان دا پکا بندوبست کر لیا۔ جواناں تے افسراں نوں کوئی پتا نہیں ستلج دا پل ٹپ کے اوہناں دے غدار کمانڈر انچیف نے اپنی فوج نال کیہ سلوک کرنا اے'' مُراد اپنے جتھے دے افسراں نوں دُوروں اوندا تک رہیا سی۔

درشن سنگھ وی اوہناں دے نال ہو پیا تے اوہ سارے اوتھوں نکل کے ستلج پار ایسٹ انڈیا کمپنی دی فوج نال جنگ لئی جاندی فوج وچ رلن لئی چھاؤنی ٹُر گئے۔

''رب خیر کرے ایس فوج کول سبھ کُجھ ہے جے نہیں اے تے اپنا سپہ سالار رنجیت سنگھ نہیں اے۔'' مراد شاہی قلعے دے ساہمنے میدان وچوں جنگ لئی نکلدی فوج نوں تک رہیا سی۔ اوہ سارے گھوڑے دوڑاندے ہوئے اوس فوج وچ آ کے رلے۔ اج پنجاب دی فوج دا ہر سپاہی اپنے سورما سپہ سالار دی گھاٹ محسوس کر رہیا سی۔ جیہدا اظہار اوہناں دیاں چہریاں توں ہو رہیا سی۔ پر اوہناں دے حوصلے اُچے سن اج اوہ اوس دشمن نال جنگ لڑن جا رہے سن جیہدے نال اوہ اک فیصلہ کن جنگ لئی پچھلے چھتالی ورھیاں توں اُڈیک رہے سن۔ پر اگلا خیال ای دہشت ناک سی۔

''میدان جنگ ول جاندی ایس فوج نوں ایہہ نہیں پتا کہ اوہناں دا ہندوستانی سپہ سالار سامراجیاں دے ہتھ اوہناں دا دیس تے اپنی فوج ویچ چکیا اے''

سارے راہ اوہ ایہناں سوچاں وچ ای ڈُبیا اپنی فوج نال ستلج تک دا پینڈا کردا گیا۔ اوہدے ساتھی افسر کپتان ویر سنگھ، کپتان ابرہیم کپتان راج تے درشن سنگھ اوہدیاں گلاں سن کے فکراں وچ پے گئے۔ اوہ اپنی فوج نال ستلج دریا اُپر بنیا کشتیاں دا پل ٹپ رہیا سی۔ محاذ جنگ اُتے پار جاندے مُراد حیات دے وجود نوں پنجاب دے اک واری فیر ہندوستان تے انگریز دی غلامی وچ جان دے خوف نے نویں سریوں آن گھیر لیا۔

''اسیں ایہہ جنگ کیہدی خاطر لڑ رہے آں ...... ستلج دریا دا پل ٹپدیاں مُراد اپنے نال جاندے کپتان ویر سنگھ، کپتان ابراہیم، کپتان راج تے کپتان درشن سنگھ نوں سوال پچھیا۔ اوہنوں

بڑا چر اپنے سوال دا اگوں کوئی جواب نہیں سی مِلیا۔ ہزا گھوڑیاں دے سماں وچ اُٹھن والی دھمک تے ہتھیاراں دے کھڑک دیاں اوازں دا حشر اُٹھاندا شور تے تیز وگدے ستلج دا شکاٹ تیز ہوا وچ اوہناں دے کناں نال ٹکرا رہیا سی۔

''پنجاب دی ازادی تے راکھی دی ایہہ جنگ اساڈی فوج جت نہیں سکدی۔ اساڈی فوج دا ہندوستانی کمانڈر انچیف غدار اے سامراجیاں ہتھ وک چکیا اے پر جنگ تے سر تے آ پئی اے لڑنی پے گئی۔ نہ لڑے تے فیر وی مارے جاں گے ایہدے نالوں بہتر دُشمن نوں ماردے آپ وی لڑدے مریئے۔ لگدا اے پنجاب دی ازادی دا سورج ڈُبن والا اے.....'' مُراد سوچدا رہیا۔ اپنی راہ ٹُردے لشکر دے قدماں وِچوں اٹھن والی دھوڑ فوجیاں دے مارچ کردے قدم تے گھوڑیاں دے سماں دیاں اوازاں وِچ اوہدی سوچ وی ڈب گئی۔ ''موت نالوں وی بھکھ نالوں وی وڈا اِک خوف ہوندا اے ...... اوہ ہوندا اے غلامی دا خوف ...... بھکھ منظور...... موت قبول ...... پر غلامی قبول نہیں ۔ اصل موت تے غلامی اے'' ساہمنے میدانِ جنگ سی۔ دُشمن دی فوج سی، موت سی تے پچھے چڑھیا دریا۔ غدار سپہ سالار سی تے دریا اُتے کشتیاں دا ٹٹا ہویا پُل سی جیہدے اُپروں اپنے انجام توں بے خبر پنجاب دی فوج لنگھ کے پار اتری۔

(33)

ٹُھراوٗں

10 Feb:1846

جنگ ہند تے پنجاب ہون لگا، دوویں بادشاہی فوجاں بھریاں نیں
شاہ محمد اِک 'سرکار' باجھوں فوجاں جت کے انت نُوں ہریاں نیں

"I have learned to hate all traitors, and there is no disease that I spit on more than treachery"

Aeschylus

میں سارے غداراں کولوں نفرت کرنا سکھ لیا اے تے دغابازی توں وڈی کوئی ہوراجیہی بیماری نہیں اے جیہد ا اُتے میں تھکاں"

11 دسمبر 1845 نُوں قصور تے ہریکی دے وِچکار پنجاب دی ویہہ ہزار فوج نے ستلج پار کیتا۔ ایسٹ انڈیا کمپنی دیاں سازشاں برداشت توں باہر ہو چکیاں سن۔ گلاب سنگھ تیج سنگھ تے لال سنگھ نے وی فوج نُوں مروان دا بندوبست کر لیا۔ جنگ اٹل سی پنجاب دی فوج دسمبر نُوں انگریز دی عملداری والے پنجاب دے علاقے وِچ ایہہ آکھدی وڑ گئی کہ اسیں اپنے علاقے وِچ آئے واں جیہنوں انگریزاں اپنے مقبوضہ ہندوستان اُتے سِدھا ساواں حملہ جاتا۔ 13 دسمبر نُوں گورنر جنرل لارڈ ہارڈنگز نے ہندوستان ولوں پنجاب دے خلاف اعلان جنگ کر دِتا تے ستلج دے کھبے کنڈھے اُتے موجود پنجاب دے سارے مال متاع انگریز سلطنت دے حق وِچ ضبط کرن دا ہوکا دے دِتا۔ انگریز فوج دی کمانڈ سر ہیوگوہ دے ہتھ وِچ سی۔ بنگال دا گورنر جنرل سر ہنری ہارڈنگ وی ہیوگو دی کمانڈ ہیٹھ ایس جنگ وِچ رلیا۔ پنجاب دی فوج بڑے چِراں توں انگریز تے

اوہدی ہندوستانی فوج نال ٹکر لین لئی بے چین بیٹھی سی۔ پر ایہہ جنگ لڑے جان توں پہلاں ای سازش کر کے ہاری جا چکی سی، جیہدے وچ فوج دا پوربیا ہندوستانی کمانڈر انچیف تیج سنگھ تے فوج دی کمان کرن والا وزیر لال سنگھ شامل سن۔ فوج دے سپاہی افسر تے سر پنچ ایس سازش کولوں بے خبر سن۔ کہ اوہناں نوں مروان دا بندوبست پہلاں توں ای کر لیا گیا اے۔ انگریز دی طاقت دا تیج سنگھ تے لال سنگھ نوں پتہ سی۔ لال سنگھ دی چٹھی کیپٹن نکلسن نوں اپڑ چکی سی جیہدے وچ اوہنے اپنی فوج نوں پیدل فوج نال ملن توں دو دن تک ڈکی رکھن دا وعدہ کیتا تے جواب وچ اپنے لئی انگریز سرکار کولوں دوستی تے رعایتاں منگیاں سن۔ انگریزی فوج تے پنجابی فوج وچ پہلی خونی جنگ مدکی وچ اٹھاراں دسمبر نوں لڑی گئی۔ انگریز فوج دا کمانڈر سر ھیوگو پنجابی فوج دی بہادری تے لڑائی دے طور طریقے تے جنگ وچ ہوون والے جانی تے مال نقصان نوں ویکھ کے حواس باختہ ہو گیا۔ سکھ جواناں دے نال نال مسلمان پنجابی، پٹھان تے کشمیری وی ایس جنگ وچ بڑی بہادری نال لڑے۔

دو انگریز جرنیل میجر جنرل سر رابرٹ سیل تے میجر جنرل سر جان مکاسکی پنجابی سپاہیاں دیاں گولیاں دا نشانا بن گئے۔ توپچیاں انگریزی فوج اُتے گولا باری نال موت دا مینہہ ورسا دتا۔ انگریزی فوج وچ بھاجڑ پے گئی پر ایس موقعے تے غدار لال سنگھ انگریزاں دی مدد نوں اپڑیا۔ جدوں پنجابی فوج جنگ جتن دے نیڑے ہوئی لڑائی وچ انگریزاں دا نقصان ہون لگ پیا اوہناں نوں جان بچونی اوکھی ہو گئی لال سنگھ نے اپنی فوج نال دھوکا کیتا تے اوہنوں وچکار جنگ دے چھڈ کے پڑوں نس گیا۔ نسدی یورپین فوج پرتی تے فیر نویں سریوں حملہ آور ہو گئی۔ دوہاں نادیاں جنگ وچ اک دُوجے دی بے پناہ تباہی کیتی۔ پر پنجاب دی فوج ایہہ جنگ ہار گئی۔ جدوں فوج نوں پتہ لگا کہ اوہناں دا کمانڈر اوہناں نال دھوکا کر گیا تے فوج جنگ وچوں پچھانہہ ہٹ گئی۔ ہٹدیاں ہٹدیاں اپنا بڑا نقصان کروا بیٹھی۔

کجھ ای دناں مگروں فوج دوجی جنگ لئی تیار کھلوتی سی۔ فیروز شاہ کول 21 دسمبر نوں فیر اک واری انگریزی تے پنجابی فوجاں آہمو ساہمنا ہویا۔ انگریزی فوج نے حملہ کرن وچ دیر نہیں سی لائی۔ ایس فوج دی کمان کرن والیاں وچ میجر جنرل لارڈ ہارڈنگ وی سی بڑی خونی جنگ ہوئی۔ ایس واری پنجاب دی فوج دی کمانڈ تیج سنگھ کر رہیا سی۔ اوہدی فوج بڑی بہادری نال لڑی۔ ایس جنگ وچ پنجابی فوجیاں ہتھوں بریگیڈیئر والس تے میجر براڈفٹ مارے گئے۔ پر ٹھیک اوس ویلے جدوں ایس جنگ دا فیصلہ ہون لگا تے تیج سنگھ منصوبے دے مطابق اپنی فوج دی کمانڈ اچانک

چھڈ کے جنگ دے مدانوں ٹُر گیا۔ فوج نال فیر دھوکا ہویا اوہنوں مروان دا پورا بندوبست کیتا گیا۔ دیسی فوج انگریزی فوج دے ساہمنیوں پچھانہہ ستلج ول ہٹ گئی انگریز افسراں تے جرنیلاں نُوں اندازہ ہو چکیا سی کہ اوہناں دا مقابلہ خطرناک حد تک اِک بہادر فوج نال اے۔ ایہا جیہے سورمیاں جواناں نال اوہناں دا مقبوضہ ملک ہندوستان وِچ کدی واہ نہیں سی پیا جیہناں دے کمانڈر اپنی فوج نُوں بار بار دھوکا دے رہے نیں ایس دے باوجود اوہ ہر واری اوہناں دی بے حساب تباہی پٹ جاندی اے۔ انگریزاں اوسے حساب نال اِک ہور معرکے دیاں تیاریاں شروع کر دِتیاں۔ فیروز شاہ دی جنگ ہار کے لہور پرتن والے شرم ہتھوں سِر نوا کے کھلوتے سپاہیاں تے افسراں دے مونہہ اُتے رانی جنداں نے بھرے دربار وِچ اپنی گھگھری ایہہ آکھدیاں کھچ ماری کہ ''بُڈ مرو...... کیہناں کولوں جنگ ہار کے آئے اوہ اوہناں کولوں جیہڑے چالھی ورھے گدڑاں وانگ ساڈے پرچھاویں کولوں کمبدے ستلج پار بیٹھے رہے۔'' ایانا دلیپ سنگھ سپاہیاں نُوں حران ہو کے ویکھ رہیا۔

پنجاب دے آل دوالے انگریز اپنا گھیرا تنگ کردا جا رہیا سی۔ پنجاب دربار نُوں جدوں ایس خطرے دا احساس ہویا دربار وِچ سازشیاں تے غداراں دا اثر، طاقت تے گنتری ودھ چکی سی اوہ ہر شے اُتے اپنا قبضہ جمائی جا رہے سن پنجاب دربار ہر اون والے دن نال انگریز دے تھلے لگدا جا رہیا سی۔ فوج لئی ایہہ گل برداشت توں باہر سی۔ مدکی، فیروز شاہ تے علی وال دیاں لڑائیاں وِچ فوج دی ہار اوہنوں سُکھ نال نہیں سی بہن دے رہی۔ دُوجے پاسوں تن لڑائیاں مگروں انگریزاں دا حوصلہ وی ودھ چکیا سی۔ فوج دے کمانڈر تیج سنگھ تے لال سنگھ اوہناں دے نال سن پر شام سنگھ اٹاری والا جنگ لئی تیار کھلوتا سی۔ دُوجے پاسے انگریز وی ستلج ٹپ کے لہور اُتے حملہ آور ہون دی تیاری کر رہے سن۔ ایس توں پہلاں کہ انگریزی فوج ستلج ٹپدی پنجابی فوج آپئیں فروری دے پہلے ہفتے وِچ ستلج ٹپ گئی۔

ایس ویلے پنجاب دی فوج ستلج نوں بیڑیاں نال بنائے گئے پُل نُوں پار کر کے سبھراؤں ول ودھ رہی سی ایس فوج دے اِک حصے دی کمانڈ جنرل شام سنگھ اٹاری والا کر رہیا سی۔ جنرل شام سنگھ اٹاری والا اپنے گھوڑے اُتے سوار لشکر وِچ سبھ توں اگے کُجھ کمانڈراں نال گلاں کردا جا رہیا سی۔ اوہدے چہرے اُتے فکراں دا پرچھاواں سی۔ اوہنوں مدکی، فیروز شاہ تے علیوال دی جنگ وِچ ہوون والی شکست دا دکھ سی تے اوہ ایس جنگ اُتے نکلن لئی وردی پاندیاں ایس گل دی سونہہ چا کے لہوروں نکلیا کہ اوہ یاں تے جنگ جِت کے واپس آوے گا یاں جیوندا نہیں آوے

گا۔ شام سنگھ اپنی گل دا پکا سی۔ وہ جنگ دا بڑا ڈونگھا تجربا رکھدا سی۔ ملتان، کشمیر تے پشاور دی فتح وِچ اوہدا ہتھ سی۔ اوہ رنجیت سنگھ دا بیلی سی تے اوہدے نیڑے سی اوہدی دِھی مہاراجا رنجیت سنگھ دے پوترے تے کھڑک سنگھ دے پُتر نونہال سنگھ نال ویاہی سی۔ رنجیت سنگھ اوہدے اُتے اینا اتنا اتبار کردا سی کہ جدوں اوہنوں ڈوگریاں دیاں سازشاں دی خبر ملی تے اوہنے شام سنگھ نُوں کشمیر دی گورنری توں ہٹا کے لہور بلا لیا۔

جموں دے ڈوگریاں دیاں سازشاں پنجاب دی فوج نُوں رنجیت سنگھ دی موت مگروں تباہ کرن وِچ کامیاب ہویاں۔ انگریزاں لئی پنجاب دربار وچ ہوون والیاں ایہہ محلاتی سازشاں تے رنجیت سنگھ تے پُتراں تے پوترے دے قتل تے پنجاب دربار دی افراتفری تے بھاجڑ فکر تے پریشانی چ پئی ہر شے وِچ اوہناں دا برابر دا ہتھ سی تے اوہناں دے پچھے انگریز دا ہتھ سی۔ شام سنگھ اٹاری والا انگریزاں دی ستلج پار ایس خطرے دا مقابلہ کرن لئی تیاری وِچ دیر نہ لائی پر اوہنوں ایس جنگ وِچ ناکارہ رکھن لئی گھڑسواراں دی اک گھٹ گنتری دا جتھا دے کے بے اختیار رکھیا گیا تے فوج دی کمانڈ لال سنگھ تے تیج سنگھ اپنے ہتھ وِچ رکھی۔ لال سنگھ اندروں اندر ساریاں خبراں کیپٹن پیٹر نکلسن نُوں اپڑا رہیا سی۔ مدکی، فیروز شاہ تے علی وال دی جنگ پنجاب دی فوج ایویں نہیں سی ہاری۔ ایسے فوج نے سرہنری سمتھ نُوں بدووال وِچ شکست دِتی سی۔ سبھراؤں دی جنگ موت یا فتح دی سوچ نال لڑی گئی اتھے سردار اجیت سنگھ، سردار رنجودھ سنگھ تے شام سنگھ اٹاری والا مرے یاں جنگ جِتے بنا پچھانہہ ہٹن لئی تیار نہیں سن۔ سٹھ ورھے دے شام سنگھ اٹاری والا گروگرنتھ صاحب اُتے ہتھ رکھ کے سونہہ چکی کہ ہار دی تھاں جنگ وِچ آخری ساہ تک لڑے گا۔ ویہہ ہزار انگریز فوج دی کمانڈ سرہیوگوہ تے سرہنری ہارڈنگ کول سی۔ فوج سبھراؤں کول اپڑ کے مورچا لا دِتا۔ اُتوں برسات شروع ہوگئی۔ تن دن تک مینہہ پیندا رہیا دریا وچ پانی چڑھ آیا تے فوج دا ستلج اُتے بنایا پل دریا وچ رڑھن دا خطرہ وی ودھ گیا۔

10 فروری نُوں سوبھراؤں وِچ انگریز تے پنجابی فوجاں آہمنے ساہمنے سن۔ سویر دی ہر پاسے دھند چھائی ہوئی سی جیہدے وِچ کسے نُوں کجھ نہیں سی دس رہیا۔ جویں ای کُہیڑ ہٹی انگریز توپخانے گولاباری شروع کر دِتی۔ اگوں پنجاب دی فوج نے وی اوہدا جواب توپخانے دی گولا باری نال دِتا۔ دو گھنٹے دوہاں پاسیوں بمباری ہوندی رہی۔

سبھراؤں وِچ پنجاب تے انگریزی ہندوستان دیاں فوجاں وِچ فیصلہ کن جنگ ہوئی۔ ایس فوج دے اک جتھے دی کمانڈ غدار جنرل تیج سنگھ دُوجے جتھے دی کمانڈ غدار جنرل لال سنگھ کر رہیا

سی تے ترتیج جھے دی کمانڈ جنرل شام سنگھ اٹاری والا کر رہیا سی۔ تیج سنگھ تے لال سنگھ پنجابی فوج دے مورچیاں تے توپ خانے دے خفیہ تھاں ٹکانیاں بارے پیشگی مخبری کردیاں نقشے انگریزاں نوں اپڑا دتے، جیہدے کارن پنجابی توپخانے اُتے انگریزی توپخانے دے گولے نشانے اُپر ڈگ رہے سن۔ جس ویلے جنگ شروع ہوئی پنجابی فوج نے پیش قدمی شروع کیتی اوہدی کنڈ مگروں تنگی چھڈ کے تیج سنگھ جنگ دے مدانوں نکل گیا تے جاندیاں جاندیاں اپنے مگر فوج لئی خطرے دی صورت وچ پچھانہہ ہٹن لئی ستلج دریا اُتے بنایا گیا پُل وی بھن تروڑ گیا۔ رہی کھہی کسر لہور بیٹھے گلاب سنگھ ڈوگرہ نے جنگ لڑدی فوج دا گولہ بارود تے راشن ڈک کے پوری کر دتی۔ پچھے دریا سی تے اگے دُشمن فوج۔ پر سپاہیاں تے افسراں حوصلے نہ ہارے بڑی بے جگری نال لڑے پر اپنے خفیہ تھاں ٹکانے تے مورچہ بندیاں بارے مخبری ہوون کارن تے کمانڈر دی غیر موجودگی کارن ہار اوہناں دا مقدر بنی، پنجاب دی فوج نوں بھیڈاں بکریاں وانگ کوہیا گیا۔ فوج وچ غدار افسراں تے لہور دربار دے غدار وزیراں اِک مُٹھ ہو کے اپنی فوج نوں ایتھے مروایا۔ انگریزاں نوں جدوں دے ہندوستان وچ آئے سن کسے وی علاقے دی ایہا جیہی فوج دے نال واہ نہیں سی پیا۔

چِٹی گھوڑے اُتے سوار بہادر شام سنگھ اٹاری والا فتح یاں موت دا نعرہ ماردا انگریز فوج اُتے حملہ آور ہویا۔ اوہنوں اگانہہ ودھدیاں ویکھ کے فوج دے حوصلے ودھدے تے ایس توں پہلاں کہ غداراں دے مدان وِچوں نسن مگروں فوج وچ بھاجڑ پیندی اوہ پرت کے شام سنگھ اٹاری والا دے آل دوالے اکٹھی ہوگئی تے باقی دی فوج نے اوہدی کمانڈ وچ بھراواں دی جنگ لڑی۔ نہ کوئی پنجابی سپاہی نسیا نہ کسے ہتھیار سٹے نہ کسے جان دی پرواہ کیتی۔ اوہ ہر تھاں انگریزی فوج دا مقابلہ اِنج کر رہے سن جویں اوہ فیر کدے اوہناں نال لڑن لئی نہیں اون گے تے اوہناں نوں وڈھ کپ کے سُٹی جا رہے سن۔ اِک مگروں اِک اگانہہ ہو کے اپنی جاناں دے نظرانے وی پیش کردے جا رہے سن۔ انگریزاں نوں پنجاب دے ملک وچ جیہا جیہے لڑاکیاں نال واہ پیا اوہا جیہے لڑاکے اوس اپنے مقبوضہ ملک ہندوستان تے باقی دے غلام ملکاں وچ نہیں سن ویکھے۔ ایہہ فوج کسے ہور مٹی دی بنی سی ایہہ سُورمے کسے ہور نسل نال تعلق رکھدے سن۔ اوہ ساہمنے وسدی پئی موت نال ٹکرا گئے سن۔ اِک پاسیوں انگریزی فوج ہنری سمتھ تے گلبرٹ دی کمانڈ ہیٹھ حملہ آور ہوئی تے دُوجے پاسیوں میجر جنرل ہنری رابرٹ ڈک دی کمانڈ ہیٹھ اگانہہ ودھ کے حملہ کیتا۔ گلبرٹ ایس جنگ وچ ماریا گیا اوہدی موت مگروں انگریزی فوج پچھانہہ ہٹن لگی تے پچھے رہ

جان والے انگریز سپاہیاں نُوں پنجابی فوجیاں قتل کر دِتا۔ اوہناں دا حال ویکھ کے انگریز فیر بھوتر گئے تے اوہناں پرت کے حملہ کر دِتا۔ انگریز گورکھے تے بنگال رجمنٹ آخر تے پنجاب دی فوج دی پہلی دفاعی لین بھنن وِچ کامیاب ہو گئی۔ تے جنگ دا پاسا پرت گیا۔ لال سنگھ نسدیاں نسدیاں اپنے مگر ستلج اُتے بنے پُل دی وِچکارلی بیڑی دے وِچکاروں موریاں کر کے اوہنوں بوڑ گیا۔ فوج پچھانہہ ہٹن لگی تے پُل ڈُب گیا تے ویہہ ہزار پنجابی فوجی جنگ دے مدان وِچ پھس گئے۔ انگریز وی اوہناں نُوں قیدی بنان دی تھاں جانوں مار دین دے ودھ خاہش مند سن۔ فوج دی ودھ گنتری شام سنگھ اٹاری والا دے نال موت تک جنگ کردی رہی۔ کُجھ پنجابی فوجی تلواراں لے کے انگریزاں اُتے حملہ آور ہو گئے کُجھ دریا وِچ چھالاں مار کے اپنی جان بچان دی کوشش کردے رہے باقی دی فوج انگریزی توپاں دے نشانے تے سی۔ جدوں توپاں گولہ باری بند کیتی تے دس ہزار توں ودھ پنجابی فوجیاں دیاں لاشاں سوبھراؤں دے میدان جنگ وِچ پیاں سن۔ سکھاں پنجاب دی ازادی لئی اپنیاں جاناں قربان کر دِتیاں۔ ایہہ گل انگریزاں دی سمجھ توں باہر سی۔ سکھ کسراں دے سپاہی سن۔ شام سنگھ اٹاری والا آخری ساہ تک لڑیا اوہنے موت نُوں چِھا انج پایا کہ اپنے نال کنیں انگریزاں نُوں موت دے کھوہ وِچ دھکا مار گیا تے ان گنت نُوں پھٹڑ کر گیا۔ انگریز حرانگی نال سُبھراؤں دے مدان جنگ وِچ پیاں دس ہزار پنجابی فوجیاں دیاں لاشاں تے ان گنت پھٹاں نال لہولہان ہوئے پئے شام سنگھ اٹاری والا دی لاش نُوں تکدے۔ اج پڑ چھڈ کے کوئی نہیں سی نسیا۔ جے کوئی نسیا سی تے اوہ غداراں نُوں جنگ دے وِچکاروں نسدیاں ویکھ کے ساری حقیقت جان کے پڑ چھڈ گیا۔

مدکی، فیروزپور، علی وال تے سُبھراؤں دیاں ڈاڈھیاں تے چاراں خونی جنگاں ہار کے پنجاب دی فوج دا لک ترٹ گیا۔ ہزاراں فوجی مارے گئے اپنی فوج دی ایس ہار نال پورے پنجاب وِچ پھوڑھی وِچھ گئی۔ پر شاہی قلعے وِچ غدار ہندوستانی تیج سنگھ لال سنگھ تے تاریخِ انسانی دا سبھ توں وڈا دغا باز تے غدار گلاب سنگھ جشن منا رہے سن۔

سُبھراؤں دی جنگ انگریزی ہندوستان دی جارحیت دے خلاف آزاد پنجاب دی پہلی دفاعی جنگ سی جیہڑی پنجابی فوج سازشاں تے غداری ہتھوں ہار گئی۔ ہندوستانی تے انگریزی فوجاں پنجاب وِچ ضرور وڑ آئیاں پر اجے پنجاب ازاد سی۔ پنجاب دی فوج نے ایہہ جنگ ہندوستانیاں تے انگریزاں دے خلاف بڑی بہادری نال لڑی۔ پنجابی جوان گورے فوجیاں دی ٹکر دے سپاہی سن۔ اوہناں دی فوجی تربیت وی ودھیا سی تے اوہناں کول ہتھیار وی جدید سن۔

اوہناں دی نشانے بازی، تلوار بازی تے گولا باری نے انگریزی فوج وِچ بھاجڑ پا دِتی۔ پر غداراں دی امداد نال انگریزی فوج تے اوہدی ہتھ ٹوکا سامراجی گماشتا پوربیا فوج پنجاب دے غدار پوربی کمانڈر انچیف تے غدار جرنیلاں کارن اوہناں اُتے بھاری ہو گئی۔ غدار، نمک حرام تے دغاباز ہندوستانی تے ڈوگرے پنجاب دیاں جڑاں وِچ بہہ گئے۔ مدکی تے بھیرووال دی جنگ وِچ وزیر لال سنگھ نے غداری کیتی تے اوہ جنگ انگریزاں نوں جتوائی۔ سبھراؤں وِچ تیج سنگھ تے گلاب سنگھ اپنا کم وکھایا۔ تیج سنگھ نے پُل بھن کے فوج دی کنڈ وِچ چھرا ماریا۔ سبھراؤں دی جنگ پنجاب دی فوج دا اسلحہ گولہ بارود، راشن بند کر کے تے سپاہیاں نوں بھکھا مار رکھ کے انگریزاں کولوں جنگ ہرائی گئی۔

سبھراؤں دی جنگ تریخ وِچ پنجاب دی پہلی دفاعی جنگ سی جیہڑی برٹش انڈیا نے اوہدے اُتے تھپی جیہڑی ہندوستانیاں انگریزاں دی آگوائی وِچ پنجاب دے خلاف لڑی۔ ایس جنگ وِچ جت نے ہندوستانیاں تے انگریزاں نوں پنجاب وِچ وڑن دا حوصلہ دِتا اے پنجاب دی ازادی خطرے وِچ پے گئی تے پنجاب اِک واری فیر صدیاں دے ہنیریاں وِچ گواچن لگا۔

(34)
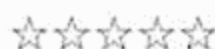
لہو نال لبڑی تلوار اپنے ہتھ وِچ پھڑی زخماں نال بھنے لہو لہان ہوئے سبھراؤں دے میدان جنگ وِچ مُراد دے ساہمنے اوس ویلے نپولین دے خلاف جنگ لڑن والے میجر جنرل سر رابرٹ ڈک جان دی لاش پئی سی جیہڑا بڑی بہادری نال لڑیا پر اخیر وچ پنجابی فوجیاں دے ہتھوں ماریا گیا۔ مُراد اوہدے ہندو تے سکھ افسراں جواناں تے لیفٹیننٹ جیمز دی کمانڈ ہیٹھ لڑن والے انگریز تے یورپین جواناں نال اوہناں دی اک خونی جنگ ہوئی۔ سبھراؤں دی جنگ وِچ مُراد حیات، درشن سنگھ، ویر سنگھ، ابراہیم، راج تے اوہدے ساتھی جنرل شام سنگھ اٹاری والا دی کمانڈ ہیٹھ انگریز تے اوہدی ہندوستانی فوج دے خلاف لڑے۔شام سنگھ اٹاری والا نے اوہناں دیاں اکھاں مُوہرے لڑدیاں پنجاب دی ازادی اُتے اپنی جان قربان کر دِتی۔ مُراد سبھراؤں دی جنگ وِچ ڈاڈھا پھٹڑ ہویا۔جنگ لڑدیاں اوہدا ساہمنا لیفٹیننٹ جیمز نال ہویا۔ جیمز نے اوہنوں کئیں ہور انگریز افسراں نال رل کے گھیر لیا۔مراد جس پاسے نیوندا اودھر انگریز فوجیاں دِیاں لاشاں گردیاں۔ گورے دی بندوق وِچوں نکلن والی اِک گولی اوہدے کھبے موڈھے دا ماس چھلدی نال لیندی گئی تے دوجی اوہدے کھبے پٹ دا ماس چھلدی اوہدے جثیوں اگ بالدی نکل گئی۔ جے پچھوں درشن سنگھ اوہنوں دھکا مار کے پرانہہ نہ سُٹدا تے اوہدے جثے وِچوں پار ہو جان والیاں گولیاں گِننا اوکھا ہو جاندا سی۔ انگریز جنرل نُوں اوہناں دی گولیاں نال بھجدا تک کے اوہناں دے کھبے پاسے لڑدے انگریز تے دُوجے یورپین سپاہیاں دی پلٹن بھوتر گئی تے اوہناں اپنے نشانے تے آئے فوجیاں نُوں چھڈ کے مُراد حیات دے جثے اُپر انھے واہ فائرنگ شروع کر دِتی۔ ایہناں فائرنگ کرن والیاں دا آگو لیفٹیننٹ جیمز سی۔ مُراد دے ہتھ وِچوں بندوق ڈِگی تے اوہنے تلوار کڈھ کے انگریزاں نال لڑدیاں کئیاں دے سِر وڈھے پر آپیں وی بڑے پھٹ کھاہدے۔ اوہدے جثے دے دوہاں زخماں وِچوں لہو وگدا رہیا تے کُجھ چِر مگروں اوہدے ہوش اوہدا ساتھ

چھڈ گئے اوہ جنگ دے میدان وچ ڈگیا۔ مگروں اوہنوں ہوش نہیں سی رہیا۔ انگریز افسراں دیاں لاشاں وچوں ای مُراد دے ساتھیاں اوہنوں بانہوں پھڑ کے دھرُ وندیاں ہویاں باہر چھکیا۔ اوہدے نال جنگ دے مدان وچ کیہ واپری جدوں ہوش آیا اوہ اٹھ نہ سکیا۔ اوہدے جُثے وچوں اینا لہو وگ چکیا سی کہ کمزوری ہتھوں اوہنوں اکھاں وی کھولنیاں اوکھیاں ہو گئیاں۔ جدوں ہوش پرتیا تے اوہ اوہدے ساہمنے کھلوتی مسکرا رہی سی۔

''شکر اے ہوش آ گیا اے۔'' اوہدی سریلی اواز اوہدے کناں وچ رس گھولدی گئی ایس توں پہلاں کہ اوہ کجھ آکھدا سُندا اک واری فیر بے ہوشی دا شکار ہو گیا۔

کئیں دناں تک ایہا حساب چلدا رہیا۔ اوہنوں تھوڑی دیر لئی ہوش اوندا تے اوہ کجھ گلاں کردا تے فیر بے ہوش ہو جاندا۔ اوہدا علاج نال نال چل رہیا سی۔ ہولی ہولی اوہدے اندر دی طاقت پرتنا شروع کر دِتا۔ اوہدی سیوا کرن والی نے کوئی کسر نہیں سی چھڈی۔ لہور وچ ڈاکٹری کردا انگریز ڈاکٹر جان اوہنوں پہلاں نت ویکھن اوندا جدوں اوہدی طبیعت کجھ ٹھیک ہوندی گئی تے ڈاکٹر ہفتے وچ اک واری اوّن لگ پیا۔ اوہدیاں پٹیاں کھُل گئیاں سن تے ڈونگھے زخم بھرنا شروع ہو گئے۔ ڈاکٹر اوہدے نال جدوں وی اوندا کجھ دیر گلاں کردا اوہدی نبض ویکھدا اپنے کولوں جے ضرورت پیندی تے دوائی کڈھ کے اوہنوں پواندا۔ اوہنوں ارام کرن، گھٹ گلاں کرن تے منجی توں بیٹھاں لہہ کے کجھ قدم اپنے پیراں تے ٹرن دی صلاح دیندا۔ جندڑی کئیں واری اوہدا ہتھ نپ کے اوہنوں ٹرن لئی پلنگ توں اٹھا کے بیٹھاں کھلوا دیندای۔ کجھ دناں مگروں سوئی دی تھاں جندڑی نے لے لئی تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں اوہنے اپنے پیراں دے بھار تے چلنا پھرنا شروع کر دِتا۔ ایس وِچکار اوہنوں جدوں وی ہوش آیا اوہ جندڑی، انگریز ڈاکٹر تے گھر دے نوکراں کولوں واروار اکا سوال دا جواب پچھن دی کوشش کردا رہیا ''میں تے سبھراوں دی جنگ وچ گولیاں کھا کے ڈگیا ساں ...... ایتھے کسراں اپڑیا...... ساڈی فوج نے جنگ جتی یاں نہیں ...... جنرل شام سنگھ اٹاری والا دی کیہ خبر اے ...... جنگ دا نتیجہ کیہ نکلیا اے ...... ورشن سنگھ کتھے اے۔؟''

جندڑی اوہدے سرہانے بیٹھی اوہنوں پکھیاں جھلدی بس اوہنوں تکدی تے اوہدے ہوٹھاں تے انگلی رکھ کے اوہنوں چپ کرا دیندی۔

''سبھ دساں گی فی الحال ارام کر......''

جدوں جندڑی نوں پک ہو گیا کہ اوہ ہُن ٹھیک اے تے اوہنوں ساری گل دسی۔

'پنجاب دی فوج سبھراؤں دی جنگ ہار گئی اے...... سردار شام سنگھ اٹاری والا انگریزاں نال لڑدیاں اپنی جان پنجاب اُتے قربان کیتی...... پنجابی فوجیاں نُوں لڑدیاں تک کے انگریز افسراں دے ہوش اُڈ گئے سن۔ اوہناں نُوں بچن دی کوئی اُمید نہیں سی رہی ...... اوہ اپنی لڑائی بھل کے پنجابی فوجیاں نُوں لڑدیاں تکن لگ پئے۔ پر اچانک غداری ہوگئی جدوں فوج نُوں پتہ لگا کہ اپنا ای کمانڈر انچیف اپنی ای فوج نُوں مروان وچ رُجھیا اے، اندر خانے انگریز نال رلیا اے مخبر غدار تے دغا باز اے تے جنگ جتدی فوج حوصلہ ہار گئی ...... پر شام سنگھ اٹاری وال فیر وی پچھانہہ نہ ہٹیا...... آکھدا سی 'جنگ جتنی اے نہیں تاں ایتھے ای مرساں ہار کے جنگ دے مدان وچوں جیوندا نہ نکلساں جے پڑ چھڈیا تے گرو رنج ہوسی'...... لہور دربار نے جنگ دے وچکار اپنی فوج دا راشن پانی تے ہتھیاراں تے گولے بارود دی سپلائی ڈک دِتی جنگ لڑدے فوجیاں نُوں ایس گل دا پتہ لگ گیا...... جیہڑے جان بچا کے نکل سکدے سی اوہ نکل آئے باقی لڑدیاں اپنیاں جاناں اپنی دھرتی دی نذر کیتیاں ۔ سبھراؤں دی جنگ دی ہار دی خبر سن کے رانی جنداں نے شاہی قلعے وچ ماتم کیتا اے...... وین پائے نیں ...... اپنے سر وچ سواہ پائی اے۔ آکھدی اے لال کوٹاں والیاں دے ہتھوں ہُن پنجاب وچ کربلا مچنی اے۔ تینوں ایتھے درشن سنگھ تے تیرے ساتھی افسراں نے اپڑایا اوہ آپ وی سارے خیریں نیں۔'' اوہدے چہرے ول تکدی سر نوائی کھلوتی جندڑی ہولی ہولی ٹھہر ٹھہر کے اوہنوں ساری گل دسی۔ شام پئی تے اوہ گھر ٹُر گئی۔

''اپنا خیال رکھنا دوائی ویلے سر لینا'' جاندیاں اوہنوں نصیحت کر گئی۔

مُراد اوس ویلے اپنی حویلی دے گول ویہڑے وچ گول محراباں والے گول برانڈے دے اک تھم نال کنڈ لا کے کھلوتا سی۔ بس اوتھے کھلوتا ای رہ گیا۔ پتا نہیں کنی دیر کھلوتا رہیا۔ سورج ڈب گیا۔ رات ہوگئی۔ حویلی وچ دیوے بل پئے۔ اوہ ہولی ہولی پوڑیاں چڑھدا چھت اُتے ٹُر گیا۔ اُچیاں چباریاں والی ایس حویلی دی چھت اُتے پھردیاں اوہنے شہر اُتے اک نگاہ ماری۔ تاریاں بھری رات وچ دور شاہی قلعے دیاں کندھاں نال لگیاں بلدیاں مشالاں اوہنوں دُور اسمان وچ ٹمٹماندے تاریاں وانگ دِس رہیاں سن۔ باقی دا شہر یاروِیں تریک دے چن دی چاننی وچ ڈبیا ستا پیا کوہ قاف دا دیس لگ رہیا سی۔

سبھراؤں دی جنگ دا آخری منظر اجے وی اوہدے چیتے وچ سی۔ کِسراں اوہ لیفٹینینٹ جیمز دیاں گولیاں دا شکار ہوندا بچیا۔ اُتوں کِسراں درشن سنگھ، ویر سنگھ، ابراہیم، راج تے دُوجے افسر تے جوان اوہنوں انگریزاں دے گھیرے وچ تک کے اوہدے ول نسے کنیں انگریز

مارے گئے تے جیمز نُوں ہور کئیں انگریز افسراں نال اوتھوں جان بچا کے نسنا پیا۔ جیمز اوہدے تلوار دے وار نال پھٹڑ ہویا مُراد دی تلوار اوہدا سر وڈھن وِچ تے ناکام رہی پر اوہدے متھے اُتے چیرا دیندی نکل گئی۔ جیمز پچھانہہ ہٹ کے بڑا اوکھیاں ہو کے اپنا سر بچایا۔ جوابی حملے وِچ اوہنے مُراد اُپر وار کیتا تے اوہدی تلوار مُراد دا موڈھا چیر دی نکل گئی۔ دُوجا وار ہوون توں پہلاں انگریز افسراں تے سپاہیاں اُپر جوابی حملہ ہو گیا۔ اوہناں دا جرنیل پنجابی فوجیاں ہتھوں ماریا گیا۔ جنگ دے مدان وِچ ہر پاسے لاشاں تے پھٹڑ پئے سن۔ کسے نُوں کسے دا ہوش نہیں سی۔ ورشن سنگھ تے ویر سنگھ اوہنوں لاشاں ہیٹھوں دھروندیاں کھچ کے کڈھیا اوہدے پھٹ تے وگدا لہو ڈکن لئی کپڑا بنھیا تے اوہنوں گھوڑی دی کنڈ اُپر لد کے جنگ دے میدانوں کڈھ لیائے۔ اوہ دوویں اوہنوں بے ہوش ای لہور اوہدی حویلی تک اپڑا کے گئے۔ جندڑی نُوں پتہ لگا تے اوہ دوڑدی آئی تے نالے انگریز ڈاکٹر وی نال لے کے آئی۔

''اک انگریز مینوں مارن وِچ لگا ہویا اے تے دُوجا مینوں بچاون وِچ لگا ہویا اے'' اوہ انگریز ڈاکٹر جان ول تک کے ہسدا احران ہوندا۔

''میں تینوں ٹھیک کر لواں تے توں فیر جیمز تے کمپنی نال جا کے لڑلئیں'' ڈاکٹر جان اوہدے ول تکدا تے مسکراؤندا جواب دیندا۔

جدوں تک اوہ ٹُرن پھرن جوگا نہ ہویا جندڑی نت اوہنوں ملن اوندی اوہدے کھان پین، کپڑیاں، دوائیاں تے گھر دا خیال رکھدی۔ اک دیہاڑے جدوں مُراد کُجھ ٹُرن پھرن دے قابل ہویا تے اوہنے ضد کر کے مُراد دی چٹی بگھی تیار کرائی جیہڑی ہر ویلے بنی سنوری مُراد دی حویلی دے بُوہے اگے کھلوتی رہندی۔ حویلی دے نگر بنے واڑے وِچوں چار چٹے گھوڑے سوار کولوں کڈھوا کے جتے تے اوہنوں راتیں چرکا جیہا شالیمار باغ دی سیر کران لئی نال لے گئی۔

شالیمار باغ چودھویں دی رات وِچ چانی دی چادر تانی موتیے چنبیلی تے گُلاباں دی خُشبو نال مہکدا اپاں بھار ٹُردی جندڑی دی پنجیاں دی جھنکار نال گونج رہیا سی۔ نمی نمی وگدی وا نال ڈولدے بُوٹے تے رُکھ اوہدی اُلڑدی الھڑ جوانی تلاں دے کنڈھے کنڈھے ٹُردی دا پرچھانواں پانی اُپر تردا جویں پانی وِچوں باہر نکلن دا ناکام جتن کردا اوہدے نال نال ٹُردا جا رہیا سی۔ چار چُفیرے کیاریاں وِچ ویلاں بوٹیاں کھڑے کھلوتے بوٹیاں اُتے پئی تریل دے تبکے چانی وِچ موتیاں وانگ چمک رہے سن۔ باغ وِچ اوہناں توں وکھ ایس ویلے ہور کوئی نہیں سی۔ مُراد اوہدے نال نال ٹُردا اوس سرو قد، نازک نازک وجود تے چن ورگے مُکھڑے والی کُڑی نُوں تکی

جاندا جیہڑی پہاں بہار ٹُردیاں کدی کدی موقعہ ملدیاں پرت کے اوہنوں تکدی۔ اوہدا گلابی چہرا کنڈل ماری کالیاں زُلفاں دیاں بدلیاں وچوں چودھویں دے چن وانگ جھاتیاں ماردا دِسدا اوہدے نرگسی نشیلے نیناں وچ تاریاں دی لو جاگدی، تے ہر ویلے مسکراوندے رس بھرے سرخ گلاباں دیاں پتیاں ورگے نازک ہوٹھاں اتے اِک سنیہا ہوندا۔ ٹردیاں اوہدا لک ہلارے لیندا تے وجود سپنی وانگ ولا کے کھاندا۔ اج فیر اوہنے اِک نویں نمونے داست رنگیا گھگرا پایا سی، اُتے تیز رنگ دی چولی سر اُتے آتشی رنگ دا دوپٹہ تے موڈھے اُتے ہمیش وانگ رکھی پیراں تک لمکدی جامنی رنگ دی کشمیری شال۔ ست رنگیاں دھاریاں والا لال گھگھرا جیہدے وچ اوہنوں نچدی نُوں ویکھن والیاں دے دل تے چھُریاں چلدیاں تے شہر وِچ شہیداں دی گنتری کجھ ہور ودھ جاندی۔ اوہدے حسن جوانی دے چرچے ہر پاسے سن۔ اوہدے چاہن والے اوہدے لئی جان تلی تے رکھ کے دین لئی تیار رہندے۔ تے کوئی بشر جیہڑا اوہنوں اِک واری تک لیندا اوہدی آس رکھے بنا جیونا بے کار کم سمجھدا۔

''جندڑی نُوں ویکھ کے بندہ اوہدے ساہمنے اِک واری تے شہید ہو جاندا اے فیر ہوش وِچ آون لئی دُوجا جنم لینا پیندا!'' اوہنے اِک واری درش سنگھ نُوں آکھدیاں سنیا۔ اوہ شہر تے لہور دربار دی سبھ توں سوہنی نچن والی سی تے اوہنوں اِک واری تکن والے دے مونہوں ایہا گل اِک واری ضرور نکلدی تے ہولی ہولی ایہہ گل اکھان جیہا بن گئی۔ مُرادکولوں اوہدے بارے کوئی گل لکی ہوئی نہیں سی۔ باراں دری کول اپڑ کے اوہ کھلو گئی سنگِ مرمر دیاں سِلاں اُپروں تلکدے چانی وِچ لہراندے رُڑھدے پانی نُوں بڑے گوہ نال تکدیاں اوہنے اِک واری سر چا کے پورے چن نُوں تکیا تے فیر اچانک سجے ہتھ نال کھبے موڈھے اُتے پئی شال سنبھالدی مُراد ول پرتی۔

''چانݨیاں راتاں وِچ ایس باغ وِچ زیب النساء کدی محفلاں سجاندی ہوندی سی...... تے اپنے شعر سناندی ہوندی سی ...... سنیاں اے اوہ بڑی سوہنی سی ...... اورنگ زیب دی سبھ توں پیاری دھی سی تے اوہنے کدی وِواہ وی نہ کیتا۔'' بولدی بولدی اوہ چُپ کر گئی تے اپنے ساہمنے کھلوتے مُرادنُوں ویکھن لگ پئی اوہ اوہنوں بڑی دیر توں بولن تے مجبور کر رہی سی۔

''وِواہ نہ کیتا یاں ہوون نہ دِتا گیا۔ مغلانیاں دا ساک منگنا کوئی سوکھا کم سی...... زیب النساء فقیرنی سی...... جیہڑا فقیری وِچ پھاتا ہووے اوہدے اگے حسن جوانی مال دولت، دنیا داری، موت، حیاتی، خشی، غم، تاج تخت کسے شے دی کوئی حیثیت نہیں رہندی۔ فقیراں دی اپنی سلطنت

ہوندی اے، جیہدے اوہ شہنشاہ ہوندے نیں'' مُراد اوہدیاں اکھاں وِچ تک رہیا سی۔

''سائیاں ...... بندیاں دیاں شکلاں، اوازاں تے سوچاں آپس وِچ نہیں رَلدیاں پر کئیں واری بندیاں دے مقدر اِک دُوجے جیہے کیوں ہوندے نیں؟اوہدے اندر دی کلی رُلدی پھردی دی اواز آئی جیہنوں اپنے اوندے کل بارے کوئی پک نہیں سی۔

''مقدر راں وِچ ودھ چون نہیں دِتی گئی...... وسی بے وسی موت حیات، خوشی غم، ہجر، وصال، گھر بار، جھگی، محل، آل اولاد، وراثت بے وارثی، جنگ، امن، بادشاہی فقیری، تخت تختہ دُکھ سکھ بس قصہ ایتھے ای مُک جاندا اے...... مقدر۔ لیکھ۔ سیت۔ قسمت...... نصیب۔ عقلاں، شکلاں، اوازاں، رنگ، روپ، چہرے، سوچاں، فکراں ان گنت نیں ...... ایہیاں ای جنیاں آپ بندیاں دی گنتری۔ مقدر والا اوہا ہوندا جیہدا انت خیر تے ہوندا'' چٹے کرتے چٹی تہمد تے چٹی پگڑی وِچ چن دی چاننی وِچ بھخدے کنکی رنگ تے روشن تے تیز اکھاں تے موڈھیاں تیک اوندے شاہ کالے سدھے والاں والا مُراد اوہنوں کسے یونانی دیوتا وانگ اپنے ساہمنے کھلوتا دِس رہیا سی۔

''جہانگیر تے نورجہاں لہور وِچ کیوں دفنیوے'' اوہنوں مُراد دی کمزوری دا پتہ سی۔ اوہ تریخ نال جنون دی حد تک دلچسپی رکھدا۔ گل ٹوری رکھن لئی ایس توں ودھ ہور کوئی موضوع نہیں سی ہوسکدا اوہ بڑے دناں توں چُپ سی۔

'نورجہاں لہور نُوں دوجی جنت آکھدی ہوندی سی...... تے جہانگیر دی جنت نورجہاں سی...... شہنشاہ تے اوہدے بناساہ نہیں سی لیندا ہوندا کسراں لہور توں باہر دفنیندے'' مُراد اوہدیاں اکھاں چ تکدا مسکرا پیا۔

''نورجہاں تے جہانگیر نُوں لہور وِچ مقبرے نصیب ہوئے پر انارکلی نُوں کندھ...... اوہدا کیہ قصور سی، اوہنوں کندھ وِچ جیوندا گڈ دِتا گیا اوہدا قصور ایہہ سی کہ اوہ نچن والی سی تے اِک ولی عہد نال محبت کرن دا جرم کر بیٹھی۔'' اوہ چلدی چلدی کھلو کے اوہدے وَل تکن لگ پئی۔

کُجھ جرم ناقابلِ معافی ہوندے نیں مغلِ اعظم دی برداشت توں ایہہ باہر سی ایہا کہانی سانوں کہانی سنان والیاں کولوں اپڑی پر اصل کہانی کیہ سی رب ای جانے انارکلی کون سی کتھوں آئی دربار دی نچن والی سی یاں دربار دی اِک کنیز سی یاں کوئی رانی سی۔ کوئی پتا نہیں سچ کیہ اے اوہدی موت پچھے ہوسکدا اے اوہ کہانی نہ ہووے جیہڑی ساہنوں دسی یاں سنائی جاندی اے ......

اصل کہانی اِک راز اے جیہڑی شہنشاہ اکبر، شہزادہ سلیم تے انارکلی نال قبراں تے کندھاں وِچ دفن ہوگیا پر ایہہ ساری کہانی واپری لہور وِچ اِک ایہہ کہانی وی ہے کہ اکبر دی سبھ توں نکی ملکہ نادرہ بیگم

انارکلی کسراں بن گئی کہ اِک واری شہزادہ سلیم ول مسکرا کے تکن دی سزا اینی سخت جیوندی جاگدی ساہ لیندی نُوں کندھ وِچ اساریا گیا۔ سارا رازا یسے گل وِچ اے کہ سوہنیاں رناں مغلاں دیاں کمزوریاں سن تے اوہناں لئی مرن مارن توں وی نہیں سن والاؤندے۔'' مُراد بولدا رہیا۔

''دنیا دے کیہڑے شہنشاہ، بادشاہ، مہاراجے نے سوہنیاں رناں، رانیاں، کنیزاں تے نچن والیاں نال اپنے حرم سجان توں ولایا اے..... اج وی لہور دا ہر رئیس اپنی گھر والی دے نال نال اِک ادھ نچن والی جیہڑی سوہنی نالے کنواری وی ہووے رکھنا بڑا مان تے اعزاز سمجھدا اے تے ایہدے بغیر اوہدی دوجیاں رئیساں دے ساہمنے شان وِچ کسراؤندی اے'' جندڑی فیر اپنے خوفاں وِچ پھاس گئی۔ ''لوک ایس شوق دا بڑا مل بھردے نیں ایہہ شوق اے یاں ہوس۔''

''کسے نچن والی دا کسے سوہنی دا، عشق دی آتش بالن والی دا تہذیب وِچ تے ہر پاسیوں سرتال وِچ ہونا ضروری اے..... نہیں تے حسن دا مصر بازار جچ نہیں سکدا تے نہ ای کوئی خریدار اوہدے وِچ کدی پیر رکھے..... خریدن دی طاقت جیہدے کول ہووے چنگے مال دا چنگا مُل وی اوہا لاؤندا اے۔ حسن دنیا دے بازار وِچ اِک جنس دے اصول دے تحت وکدا اے۔ کدی زوری تے کدی خوشی نال اپنا مُل وٹ کے رہندا۔ کِدھرے اینوں محبت، عشق، پیار تے چاہت دا ناں دِتا جاندا اے تے کِدھرے ایہدے اُتے نکاح وواہ دا قانونی ٹھپہ لا کے ایہدا سودا کیتا جاندا اے۔ تے کِدھرے اینوں جنگاں، لڑائیاں تے کوٹھیاں اتے زوری لٹیا جاندا اے۔ حسن ہمیش توں، محلاں، ماڑیاں جنگاں، زمیناں، جائداداں تے فساداں دی شکل وِچ اپنا خراج وصولدا تے مل وٹدا آیا اے تے اگانہہ وی وٹدا رہے گا۔ خریدار ہمیش توں ایہہ مل بھردا آیا اے تے بھردا رہے گا کدھرے کدھرے جذبات وِچ آ کے کدی کدی حسن آپ وی اپنی قربانی دین لئی تیار ہوجاندا اے۔ حسن نظر دا دھوکا وی ہے۔ بس حسن دی ایہا اوقات اے جے کوئی سمجھ سکے تاں۔'' مُراد دا ہر شے بارے اپنے ذہن سی۔

''نچن والیاں بارے بڑیاں خبراں نیں پر نچن والی دے اندر وی کدی جھات وی ماری اے۔ تیریاں ایہہ گلاں میرے لئی اِک خبر نیں۔''

''میں بے خبرا نہیں آں۔''

''سائیاں ..... ہوش وِچ کدوں اوسیں ..... جدوں حسن دا اُڈیکدا بازار لٹیا گیا''

چانݨی رات، شالیمار باغ دلاں وِچ سناٹا اوتھے اِک خموشی سی اگوں کوئی جواب نہیں سی آیا۔ اوہ جو کُجھ بولدا پیا سی اوس توں وی رہ گیا۔ جندڑی نُوں اپنے ایہاجیہے سوالاں دا جواب کدی نہیں

سی مِلیا اُنج تے اوہ اوہدے کول سارا سارا دن وی چُپ کر کے بیٹھی رہندی تے اوہنوں کدی اکلاپے دا احساس نہ ہوندا۔ گلاں کیتے بنا ای چپ بیٹھیاں وی اوہ اِک دُوجے نال ہزاراں گلاں کر جاندے پر مُراد کدی اظہار نہ کیتا جنڈڑی ایس گل وِچ وی خوش رہندی۔

''تینوں لہور نال اینا پیار کیوں اے'' جنڈڑی اوہنوں بلوان لئی جال سُٹیا تیر نشانے تے لگا۔

''لہور ای نہیں مینوں ملتان، امرتسر، بہاولپور، جھنگ، ہزارہ اٹک تے کشمیر نال وی اونا ای پیار اے، جِنا لہور نال اے ایہناں ساریاں بِنا پنجاب دا تے پنجاب دا ایہناں ساریاں بنا کوئی تصور نہیں اے۔ پر لہور لہور اے بس دل وِچ کُھب جاندا اے۔ ایہہ شہر پچھلے ڈھائی ہزار سال وِچ پنجاہ واری اُجڑیا تے وسیا۔ اُجاڑن والیاں دا ناں نشان نہیں رہیا پر لہور اج وی پہلاں نالوں بہتر حال وِچ موجود وسدا اے۔ اُجاڑن والیاں ملتان تے امرتسر نال وی کوئی گھٹ نہیں کیتی پر اوہ وی اج جیوندے تے وسدے نیں ایہہ پنجاب دے لوکاں دی روح اے جیہنوں کوئی باہری کوئی دھاڑوی کوئی حملہ آور اج تک مار نہیں سکیا تے حشر دیہاڑے تک کدی کسے نے مار وی نہیں سکنا۔ ایہناں شہراں دی وسیوں پِچھے پنجاب دے لوکاں وی جیوندے رہن دی خواہش دا زور اے تے لوکاں کولوں ودھ زبرا کوئی ہور نہیں ہوندا۔ مینوں کہانیاں نال پیار اے تے لہور شہر دی اِک اِک اِٹ اُتے ہر گزرے ویلے دی اِک کہانی لکھی اے۔ مینوں موہ اے ایس شہر دی معصومیت نال، مظلومیت نال، غرور نال، مان نال، دلیری نال تے زندہ رہن دی خاہش نال...... ایس شہر نال جو واپری کسے شہر نال نہیں کدی واپری...... کچا کوٹ توں لے کے اجوکے شہر لہور تک صدیاں دے پندھ وِچ ایس شہر وِچ ایہدے واسیاں ایہدے وِسیاں پُتراں اپنا لہو روڑھیا اے تاں اج دا لہور بنیا اے...... روم اِک دن وِچ بنیا سی تے نہ ای لہور...... اجے ہور پتہ نہیں کِنیاں قربانیاں ایہنوں ہسدا وسدا رکھن لئی دینیاں پینیاں نیں ...... دارہ شکوہ لہور نُوں اپنا کعبہ آکھدا سی...... شاہ حسین ایس شہر دیاں گلیاں وِچ تھیا تھیا کردا دھمالاں پوندا سی تے اکبر نُوں للکارن والے دُلے بھٹی نُوں ایتھے ای پھاہی لگی۔ بُلھیا تینوں کافر کافر آکھدے توں آہو آہو آکھ دے نعرے ماردا لہور دیاں گلیاں وِچ نچدا لوکاں نے تکھا ویکھیا۔ صوفیاں، فقیراں، درویشاں۔ گورواں، لہور تے راوی دی سانجھ ویلے دا وگدا دریا بن کے اج وی تریہایاں دی تریہہ لاہ رہیا اے...... مینوں تے وڈا افسوس ایس گل دا اے کہ بُلھے شاہ تے وارث شاہ اپنا پنجاب ازاد ہوندا نہ تکیا تے قہر دی دُھماں چاڑھن والے نادر شاہیاں تے احمد شاہیاں نُوں مار کھا کے پنجاب وِچوں نسدا نہ ویکھیا......''

''سائیاں اِک گل تے دس۔'' اوہ پتہ نہیں کدوں تک بولدا ای رہندا پر جنڈری نے اوہدی گل وِچکاروں کٹ دِتی۔

''پُچھ۔''

''تینوں کدی کسے شے کولوں ڈر لگا اے۔''

''ہاں دو شواں کولوں۔'' مُراد اپنا سجا ہتھ اوہنوں پچھانہہ ہٹان لئی اگانہہ کیتا پر فیر کُجھ سوچ کے پچھانہہ ہٹا لیا۔

''کیہڑیاں۔''

''غلامی دی زندگی گزارن توں۔ مینوں خوف آوندا اے اوہدے نالوں موت چنگی دُوجا مینوں سوچ، گل کرن تے ٹُرن پھرن اُتے پابندی توں ڈر لگدا...... میں پابندی برداشت نہیں کر سکدا''

''پر توں تے ازاد ہیں تے تیرا ملک وی خودمختار اے...... تے نہ ہی تیریاں سوچاں اُتے کوئی پابندی اے...... فیر ڈر کاہدا''

''اوون والیاں شواں اپنا پرچھاواں پانا شروع کر دِتا اے۔ پنجاب دی ازادی مُکن لگی اے اسیں غلامی وِچ جا رہے آں۔ رنجیت سنگھ مگروں سکھاں کولوں پنجاب سانبھیا نہیں گیا اسیں فیر ہندوستان دے تھلے لگن لگے ہاں۔ غدار پوربیے تے ڈوگرے جیہڑا کھیڈ کھیڈ رہے سن خالصہ اوہناں نُوں سمجھ نہ سکیا پابندیاں لگن والیاں نیں بیٹھیاں بٹھایاں دیس چھٹ جاندے ہوندے نیں مغلاں نال کیہ واپر رہی اے ٹیپو سلطان تے سراج الدولہ نال کیہ واپری...... رانی جنداں تے مہاراجہ دلیپ سنگھ نال کیہ واپر رہی اے۔ خالصیاں کدی سوچیا سی اوہنوں کولوں تخت لہور کھولیا جانا اے...... کدی پنجابی فوج نے انگریز تے اوہدی پوربیا چوہا فوج کولوں جنگ ہارن دا سوچیا سی کدی پنجابیاں نے سوچیا سی ہندوستانی وی پنجاب وِچ پیر دھر کے آکڑ آکڑ اتھے پھر سکدے نیں۔ ایس ویلے اوہ سبھ کُجھ ہو رہیا اے جیہدا کل سوچیا وی نہیں سی جا سکدا۔ ست سمندر پاروں اوون والا سامراج میرے دیس نُوں ہندوستانیاں نال رل کے الٹا سدھا کیتی جاندا اے اوہنوں ڈکن والا کوئی رنجیت سنگھ میرے دیس وِچ نہیں رہ گیا...... کوئی اِک خوف ہووے تے دساں''

اوہ اوہدے ساہمنے آ کے اوہدی راہ ڈک کے کھلو گئی۔ ایناں نیڑے کہ اوہدے ساہواں دی گرمی مُراد نُوں اپنے چہرے اُتے محسوس ہوئی۔ اوہنے اوہدے سجے موڈھے اُتے اپنا سِر رکھ کے اپنے دوویں نازک ہتھ اوہدے گل وِچ ہار وانگ پا دِتے۔

''پتہ نہیں توں کیہڑیاں خوفاں وِچ پھاتا ایں ...... نہ توں آپ خوش رہندا ایں نہ اپنے آل دوالے کسے نوں خوش رہن دینداں ...... کدی اپنے آل دوالے وی جھاتی مار لئی کر کجھ لوک تینوں ویکھ کے جیوندے نیں۔''

''جیہڑے میرے حال نال خوش نہیں رہ سکدے ...... میرے نال نہیں ٹُر سکدے۔ اوہناں نوں میرا راہ چھڈ دینا چاہیدا اے ...... میں اپنی راہ نہیں بدل سکدا'' اوہنے نرمی نال ہتھ اوہدے سجے موڈھے اُتے رکھ کے اوہنوں پچھانہہ ہٹا دتا۔

تھوڑی دیر لئی دوہاں وِچکار خموشی چھا گئی۔ نِرا تلاں وچوں پانی ہیٹھاں رُڑھن دی اواز سُنیندی۔

''کیہ گل اے مراد میں تینوں چنگی نہیں لگدی ایس لئی کہ میں نچن والی ہاں''۔

مُراد نوں گل کرن مگروں احساس ہویا کہ اوہنے چنگی گل نہیں کیتی۔ جیہڑی اوہنوں ویکھ ویکھ کے جیوندی سی اوہدے نال ایہہ سلوک چنگا نہیں سی۔

''شالیمار وِچ مہکدے گلاباں دی خوشبو تے ایس باغ دی ایہہ چانن رات تیرے تے میرے تعلق دی گواہی دے رہی اے توں ہر ویلے محبتاں دے ثبوت کیوں منگدی رہندی ایں'' مُراد اوہدے وَل تک کے مسکرایا۔ اوہنوں اپنی غلطی دا احساس ویلے سِر ہویا۔

جندڑی مسکرائی۔ نہال ہوگئی اوہدا جواب سن کے۔ اوہدی ایس اک رات دا کشٹ ونجا پیا نہیں سی۔

'رات بڑی ہوگئی اے واپس چلئے'' مراد نے ویکھیا اوہدا چہرہ گلاب وانگ کھڑیا سی۔

'نہیں میں اجے نہیں جانا'' اوہ اوہدے نال ودھ توں ودھ وقت گذارنا چاہوندی سی۔

اوہ شالیمار باغ وِچ وی بڑے چر کے اپنی بگھی اُتے اپڑے سن۔ ایہہ بگھی شہر وِچ لوکاں رنجیت سنگھ نوں انگریز وائسرائے ولوں کُھلی بگھی دی نقل وِچ بناونی شروع کر دِتی سی تے شہر دے امیر طبقے وِچ ایہہ اجکل بڑی پسند کیتی جا رہی سی تے ورتن وِچ سی۔ مُراد نے وی اپنے لئی بگھی بنوان وِچ چر نہیں سی لائی۔ جدوں اوہ باغ وِچ اپڑے باغ بندیاں کولوں سکھناں ہو چکیا سی تے بوہا بند ہو چکیا سی۔

باغ دے پہریداراں کمانڈر مُراد حیات نوں پچھان کے سلام کیتا تے باغ دا بوہا کھول دِتا۔ شاہ نہر کول اوہناں اپنی بگھی روکی سی۔ ڈھن توں پربت کھلرے چانن وِچ نہاتے باغ وِچ لگے خموش کھلوتے بادام، سیب، آڑو، انب، پاپلر تے ہور ان گنت، رُکھاں نوں تکدی اوہدا ہتھ پھڑی

تلاء دے کنڈھے اُتے ٹیرس اُتے تُردی تُردی پہلاں تے اوہ چُپ کر کے تناں تھلیاں نُوں چڑھدیاں تلاء وچ لگے سینکڑے فوارے گنن وِچ لگی رہی۔ پتا ای نہ لگا کدوں حیات بخش، فیض بخش توں نکل کے اوہ سبھ توں اُچے تھلے فرح بخش دے اُتے آ گئے۔ جندڑی نے اوتھے کھلوتیاں آل دوالے نگاہ پھیری تے چاننی وچ ڈبیاں باغ دیاں حسین عمارتاں دے سحر وِچ ڈُب گئی۔ خواب گاہ، باراں دریاں، دیوانِ خاص و عام، آرام گاہ، ایوان، نقار خانہ تے ساون بھدروں مغل شہنشاہ نے جی جان نال رب دی جنت دی نقل کر دیاں اپنی جنتِ ارضی اُساری۔

''شاہ جہان شیش محل تے شالیمار باغ نور جہاں لئی بنوایا پر نور جہاں نُوں کدی لہور اونا تے ایہناں نُوں ویکھنا تے ایتھے رہنا نصیب نہ ہویا'' جندڑی فیر نویں سریوں گل ٹور دِتی ایہہ سوچ کے کہ ہُن اوہ اپنی گل نُوں مطلب دی تھاں اپڑ کے ای چُپ کریسی۔

''جے شہنشاہ حضور اوہدی جان بخشدا تے اوہ ایتھے جیوندی اپڑدی نہ...... اوہنوں مشین وانگ ورتیا...... تاج محل دی تھاں جے سارے ملک وِچ ہسپتال، دائیاں، علاج، حکمت نُوں ودھاندا تے ہوسکدا اے اوہدے دل دی ملکہ کُجھ ورھے ہور وی جیندی رہندی تے اوہدی رعیت دا وی بھلا ہو جاندا''

''پر مغلاں نے ہندوستان دے نال نال لہور وِچ وی کُجھ گھٹ عمارتاں نہیں اُساریاں نیں شاہی قلعہ، شالیمار باغ، لہور نُوں اسارن، اباد کرن، ایہدے نین نقش سوارن چ ساریاں نے ای اپنا اپنا حصہ پایا اے تے اجاڑن والیاں اینوں لُٹیا تے اجاڑیا وی رج کے ہے۔''

''جندڑی'' مُراد اچانک سنجیدہ ہو گیا۔

''سائیاں!''

''مینوں تیری فکر اے''

''مینوں احساس اے۔''

''میں تینوں کئی واری دس بیٹھاں کہ رنگ محل دی حویلی وچ کسے ہور نے آ کے وسنا اے''

''مینوں پتا اے''

''فیر وی توں''

''رنگ محل دی اچیاں چوباریاں والی حویلی میری منزل نہیں اے سائیاں وے۔ جے تینوں ویکھ ویکھ کوئی جیوندا ہووے تے تینوں اوہدے اُتے وی اعتراض اے''

مُراد نُوں اگوں جواب دین دی ہمت نہیں سی ہوئی جیہدے اُتے سارا شہر مردا سی۔ اوہ

اوہدے اُتے مردی سی۔ اوہ آپ کسے ہور اُپر مردا سی جندڑی اک دیو مالائی بجھارت سی جیہڑی اوہنوں کدی سمجھ نہ آئی۔ بس جدوں وی اوہنوں ملدی اوہدے کول بیٹھی کھلوتی اوہنوں انج تکدی پھردی رہندی جویں اوہ اوہدا پچھلے جنم دا کوئی گواچیا سنگ سی۔

''جے راہ ٹُردیاں سنگ وِچھڑ جان تے کیہ ہوندا اے'' اوہ پُچھدی۔

''منزل کدی نہیں مِلدی بھٹکن چ حیاتی لنگھ جاندی اے''

''مینوں تیری بھٹکن لگی اے۔ مینوں بھٹکن دے کُجھ لوکاں دی منزل ای بھٹکن ہوندی اے۔ اوہناں دا سفر کدی نہیں مُکدا۔ میرے اُتے ترس نہ کھاہدا کر مینوں روناں نیوں اوندا سائیاں ـ'' اوہ فیر ہتھ سینے اُتے بنھ کے اوہدی راہ ڈک کے کھلوگئی۔ مُراد حیات اپنی ساری آکڑ تے ضد بھُل جاندا۔ ایہہ اوہا ویلا ہوندا جدوں جندڑی اوہنوں چڑھی ندی وانگ روڑھ کے لے جاندی فیر اوہدی حالت تکدی تے کھلوتی مسکراوندی رہندی۔ مُراد دا ہُن دل کیتا تے اوہنے اوہدا سجے ہتھ اپنے ہتھ وِچ پھڑ لیا تے اوہنوں نال لے کے اگانہہ ٹُر پیا۔

''بڑا غرور ہے کُجھ لوکاں نُوں اپنے سورما ہوون دا'۔' جندڑی نُوں پتا سی اوہ کتھے جا کے ٹُھدا سی۔ ہُن تھک پیا سی تے ہار گیا۔ جدہار جاندا اوہدا ہتھ پھڑ لیندا ایہہ ویلا ہوندا جد جندڑی نُوں اپنے حسن اُتے مان کرن دا موقعہ ملدا ایاں فیر دِتا جاندا۔ خورے اوہنوں ساری رات ای ٹُراندی رہندی تے گلاں کردی رہندی۔ پر اوہدا اج رات دی پینڈا ایس منزل تے آ کے مُک گیا۔

''سجن دے ہتھ اساڈی بانہہ...... چلو ہُن گھر چلئے'' جندڑی خوش سی۔ اوہ ہُن کسے گل بغیر وی ہس رہی سی۔ اوہنی تکدی تے فیر ہسن لگ پیندی۔

اوہناں دی ہر ملاقات اوہدے ہاسے تے ای مُکدی تے مُراد حیات جیہڑا ہر واری اوہنوں فیر کدی نہ ملن دا سوچ کے ملن آ جاندا جدوں تک اوہنوں فیر نہ مل لیندا اوہدا مسکروندا چہرا اک واری نہ تک لیندا اوہدا سکھ چین دی برباد ہویا رہندا۔ اوہ ساری راہ بگھی وِچ اوہدے موڈھے نال سِر ٹیک کے بیٹھی رہی۔ سرگھی ویلے جدوں نیڑے دی مسیتوں بانگ دی اواز سنیوی۔ اوہناں دی بگھی چاننی رات وِچ شہر دیاں سڑکاں تے گلیاں وِچ کھِلریا رات دا سناٹا توڑدی ترکھی ٹُری جاندی سی کہ اچانک۔ زیب النساء دی چوبرجی والی حویلی کولوں لنگھدیاں جندڑی نے بگھی ٹوران والے اپنے ملازم نُوں آکھیا کہ ''رحمو...... بگھی انارکلی دے مزار کولوں کڈھ لے''

رحمو نے چاراں چٹے گھوڑیاں دیاں واگاں کھچ کے بگھی انارکلی دے مزار ول موڑی۔

''ایس ویلے خیر تے ہے؟'' مُراد حیران ہویا۔

''بس میرا دل گھابر رہیا پتہ نہیں کیوں۔ انار کلی دی قبر تے جان نوں جی کر رہیا اے۔''
مُراد خموشی اختیار کیتی۔ اوہنوں پتا سی اوہنوں جدوں وی گھابر اوندی اوہ انار کلی دے مزار تے جا کے پھلاں دی چادر چاڑھ اوندی تے بڑا چر اوتھے چپ بیٹھی رہندی۔ انار کلی دے مزار ول جاندیاں اوہنے راہ وِچ کجھ نویاں گلاں چھیڑ دِتیاں۔
''میں شاہی محلاں بادشاہاں دے حرم وِچ حیاتی گذاران والیاں بارے سوچدی ہاں اوہناں دا کیہ انت ہوندا سی جدوں بادشاہ کسے جنگ وِچ ماریا جاندا بادشاہ نویں بادشاہ نال بدل جاندا اوہناں دے سِر دا سائیں نویں سِر دے سائیں نال بدل جاندا اوہ رانیاں، مہارانیاں، شہزادیاں تے ملکاواں ایس بدلدے ویلے دے دا اوہ اِک اِک پل کِسراں ساہ لیندیاں کِسراں گزاردیاں ہون کِیاں۔ اپنے ای محل وِچ اِک بادشاہ دے بستر توں دُوجے بادشاہ دے بستر تک دا وِچکارلا پینڈا کِسراں کردیاں ہوون گیاں۔ اج تک کسے لہو دے ہنجو روندے ایس پینڈے دی دس پائی نہ اوہناں دے انت بارے کدی کسے کوی یاں کہانیکار نے کوئی گیت یاں کوئی کہانی سنائی۔ اوہ کیہ ویلا ہوندا اے جدوں ملک دا بادشاہ جنگ وِچ مرن مگروں بدل جاندا پر اوہدی ملکہ نُوں دھکے دے کے اِک نُویں بادشاہ دے حرم وِچ زوری اپڑایا جاندا ہونا اے...... اوہ کِدھر جاندیاں سن...... اوہناں نُوں کون لے جاندا...... کدی اوہ اپنے گھراں نُوں وی پرتیاں ...... اوہناں دے اندر اوس ویلے کیہ واپردی ہوئی اے۔ کیہ اوہ اوتھے خوش رہندیاں سن لوک اوہناں دی نویں حیثیت بارے کیہ سوچدے ہون گے، کِسراں اوہناں نُوں قبولدے ہون کے اوہناں نُوں تک کے اوہناں بارے کیہ سوچدے ہون گے۔ اِک بادشاہ دے بستر وِچوں چُک کے دُوجے بادشاہ دے بستر وِچ سٹ دِتیاں جان والیاں اوہناں ملکاواں، اوہناں رانیاں، اوہناں شہزادیاں تے ساڈے جیہیاں کنجریاں وِچکار کیہ فرق رہ گیا؟ اگلا اوہدی گل چُپ کر کے سندا رہیا جدوں اوہنے اپنے دل دا بھار ہولا کرلیا تے اوہ بولیا۔
''حرم وِچ یاں محل وِچ حیاتی گذارن والیاں تے بازار وِچ بیٹھن والیاں وِچ بس اینا فرق ہوندا اے کہ دوہاں تھاواں اُتے جدوں جنگ ہوندی اے تے جنگ دا فیصلہ ہوون مگروں دوہاں دا مقام، تھاں ٹکانہ تے گاہک بدل جاندا اے برباد ہوون والی نری عورت ہوندی اے دنیاں دی ہر جنگ مگروں سبھ توں ودھ عذاب ہمیش عورتاں اُتے ای آئے ہر جنگ مگروں ہارن والی قوم دی عورت دا مقدر ہنیرے ٹھہردے نیں ہر ہارن والی قوم دی نسل گندی ہو جاندی اے''
مُراد اوہدے وِچاراں بارے سوچدا تے اوہنوں اوہدیاں گلاں سُن کے حرانگی ہوندی۔

بگھی اگے جتیاں گھوڑیاں دے سماں دی ٹھک ٹھک تے اُچیاں نیویاں ویران پیاں کچیاں سڑکاں توں گزردی بگھی دیاں پہیاں وچ نکلن والیاں اوازاں رات دا سناٹا توڑ رہیاں سن۔ بگھی انارکلی دے مقبرے کول اپڑ کے کھلوگئی۔ جندڑی اپنی شال سنبھالدی بیٹھاں اتری تے اوہ وی اوہدے نال اتر یا مزار دے آل دوالے منجیاں اُتے تے بھنجے کمبلاں، رضایاں تے کھیساں وچ سردی نال دوہرے ہوئے ستے پئے کُجھ ملنگ، فقیر تے بے گھر ایس ویلے ویلے بگھی نوں اوتھے کھلوندا ویکھ کے جاگ پے۔ کوچوان نے بگھی توں بتی لاہ کے ہتھ وچ پھڑلئی۔

''ایس ویلے ویلے جندڑی آئی ہونی اے'' وڈی عمر دا مجاور رضائی پرانہہ سٹ کے سرہانے رکھی چادر چک کے بُکل ماردا کھونڈی ٹیکدا مزار دی کنجی سرہانے بیٹھوں چاؤندا بڑ بڑ کردا اُٹھ کھلوتا۔

شہر دے مزاراں، گلیاں، بازاراں تے سڑکاں اُتے ٹردے پھردے ملنگ، فقیر، درویش منگتے تے بے گھر اوہنوں سارے شہر نالوں ودھ جاندے۔ اوہ اوہناں ساریاں وچ کپڑے جتیاں تے کھانا ونڈن لئی نکلدی۔ شہر دی اِک نکر توں دوجی نکر تک راتوں رات پھر جاندی منگن والے مک جاندے اوہدا ہتھ نہ رُکدا۔ اوہدے لنگر وِچ تھوڑ نہ اوندی۔ اوہ کسے بے چین روح وانگ ای سارے شہر وِچ اُڈدی پھردی راتاں جاگناں مزاراں، گلیاں بازاراں تے سڑکاں اُپر سر سارنا، دربار تے کوٹھے اُتے نچنا، مال دولت وٹنا تے لوکاں وچ ونڈ چھڈنا تے فیر ہتھ چھنڈ کے بہہ جانا۔ جدوں حدوں ودھ بے چین ہوندی قرار نہ اوندا تے ادھی راتیں شاہ حسین دے دربار اتے جا کے وال کھولدی تے ملنگاں نال مست ہوئی دھمالاں پانیاں شروع کر دیندی۔ یاں انارکلی دے مزار دیاں کندھاں نوں جا کے ٹکراں ماردی۔

''ایہہ جندڑی نہیں انارکلی دی بھٹکی ہوئی روح اے۔'' شہر دے ملنگ آکھدے۔

''جیتا رہو چاچا خوشی ...... میں اج اندر نہیں جانا'' اوہ آکھدی اوہدے کولوں لنگھ گئی چاچا کھلوتا تکدا رہیا تے فیر جا کے اپنی منجی تے لماں پے گیا۔

جندڑی مزار دیاں کندھاں کول ٹردی ٹردی جا کے کھلوگئی۔ فیر اوہنے دوویں ہتھ چک کے مزار دی کندھ اُتے رکھ دِتے تے اپنا متھا وی کندھ نال ٹیک دِتا۔ بڑی دیر لنگھ گئی۔ جدوں اوہ اوتھوں نہ ہلی تے مُرادنوں اوہدی فکر ہوئی اوہنے اگانہہ ہو کے اوہدے موڈھے اُتے ہتھ رکھیا تے کوئی جواب نہ آیا۔ اوہ مزار دی کندھ اُتے ہتھ رکھی تے متھا ٹیکی سوں گئی۔ مُراد دے دل اُتے سٹ لگی اوہنوں پتا نہیں اوس ویلے اپنے آپ کولوں شرمندگی ہون لگ پئی نہ اوہ شالیمار باغ وچ

اوہدا سر اپنے موڈھے توں ہٹاؤندا نہ اوہ آ کے انارکلی دے مزار دی کندھ دا سہارا لیندی۔ اوہنے جندڑی دا ہتھ پھڑیا تے لیا کے بگھی وچ بٹھا دتا۔ اوہ وی چپ کر کے بیٹھی رہی۔ گلاں گلاں وچ ای مغل پورہ آ گیا۔ اپنی حویلی دی گلی دی نکر اُتے اپڑ کے اوہ بگھیوں اُتر کے اپنی شال سنبھالدی کھلو گئی۔

مُراد نے بگھی چوں بیٹھاں اُتر کے اوہدے لئی بگھی دا بوہا کھولیا اوہدا سجا ہتھ پکڑ کے اوہنوں بیٹھاں اترن وچ اوہدی مدد کیتی۔

''میرا دل شام پور ویکھن نوں منگدا اے پر مینوں پتہ اے اوہ بُوہا وی میرے اُتے بند اے'' اوہ جاندی جاندی پرت کے کھلو گئی ایہہ گل کئیں واری اوہدے مسکراؤندے ہوٹھاں اُتے آ کے اُک اُک جاندی۔ اجوکی رات دے انیندرے نال سرخ ہویاں اکھاں، چاننی رات وچ لہور دے باغاں تے سڑکاں اُتے اوہدا رات بھر دا ساتھ پتا نہیں کویں ادھی جاگدی ادھی ستی تھڑکدی دے مونہوں نکل گئی جیہڑی ہوش وچ خورے کدی نہ نکلدی۔ اون والا دن مُراد لئی تے پنجاب دے لوکاں لئی کوئی چنگیاں خبراں نہیں سی لے کے آیا۔

12 فروری 1846 پنجاب دی تریخ دا اک شاہ کالا تے منحوس دیہاڑا سی جد انگریزی فوج ہندوستان تے پنجاب دوہاں دیساں دے وچکار بنی ستلج دی بین الاقوامی سرحد نوں ٹپ کے ازاد تے خودمختار پنجاب اندروڑ آئی۔

☆☆☆☆☆

(35)
Treaty of Amritsar
March 16,1846

''اج کشمیر وِکدا اے......مُل ...... 75 لکھ روپئے تے چھ شال بھیڈاں ...... ہے کوئی گھیند؟''
''گلاب سنگھ ڈوگرہ ساری دُنیا دے دغابازاں، غداراں، سازشیاں تے سپاں دا پیو اے''

ستلج دا ٹُٹیا پل جنرل ہیوگو دی راہ نہیں سی ڈک سکیا۔ اوہ پنجاب دی کھنڈی فوج نُوں ہور موقع نہیں سی دینا چاہوندا۔ سامراجی فوج نے سبھراؤں دی جنگ جِت کے 12 فروری 1846 دی شام نُوں ای ستلج پار کیتا تے قصور تے قبضہ کر لیا۔ ایس فوج نے 13 فروری نُوں لہور توں تیہہ میل دی وِتھ تے للانی کول ڈیرا لا دِتا۔ لہور دربار نے ایسٹ انڈیا کمپنی اگے سرنڈر کرن تے قرارنامے اُتے دستخط کرن لئی دربار دے سبھ توں وڈے سازشی، وزیر گلاب سنگھ ڈوگرہ نُوں چنیا۔ جیہڑا اندر خانے پہلاں ای انگریزاں نال رلیا ہویا سی۔ غدار ڈوگرا سردار اپنے تے کمپنی دے وِچکار متھے ایجنڈے اُتے منصوبے دے مطابق عمل کر رہیا سی۔ 18 فروری نُوں ہندوستان دے گورنر جنرل نے مہاراجا دلیپ سنگھ نُوں للیانی بلوا کے اوہدے کولوں وفاداری تے اطاعت گذاری دا اعلان کرایا۔ 20 فروری نُوں انگریز گورنر جنرل نے لہور وِچ ڈیرے لا دِتے تے انگریزی فوج دیاں دوتِن پلٹناں نے شاہی قلعے دے کُجھ حصے وِچ چھاؤنی پا دِتی۔ 8مارچ نُوں لہور دربار تے ایسٹ انڈیا کمپنی دے وِچکار قرارنامہ ہویا، جیہدے وِچ غدار گلاب سنگھ ڈوگرے نے لہور دربار ولوں پنجاب دی ازادی تے خودمختاری دا سودا لکھ دِتا۔

پنجاب دی ازادی دیاں جڑاں اُتے حملہ ہویا ایہہ خطرے وِچ پے گئی تے ایہدی خود مختاری نُوں کُھجی سٹ گئی۔ 20 فروری دے لہور دے قرارنادیں دے تحت سر ہنری لارنس نُوں انگریزی فوج دے کے برٹش ریذیڈنٹ لا دِتا گیا۔ جموں کشمیر پنجاب کولوں کھو کے پنجاب دے

ٹوٹے کیتے گئے۔ جموں کشمیر ایسٹ انڈیا کمپنی نے غداری دا پھل دین لئی غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ نوں ویچ دتا۔ پنجاب دی فوج دی گنتری گھٹ کر کے پنجھی پلٹناں تے باراں ہزار گھوڑچڑھ کر دتی دربار دی پالیسی ایسٹ انڈیا کمپنی دے حکم دی پابند ہو گئی۔ ادھا پنجاب کمپنی دے حکم ہیٹھ آ گیا۔ ایس قرارناویں دے تحت کوہ نور ہیرا وی انگریزاں دے قبضے وچ ٹر گیا تے ستلج تے چناب دے وچکار دیاں زرخیز زرعی زمیناں ایسٹ انڈیا کمپنی دے حوالے کیتیاں گیاں، سارا توپخانہ انگریز دے قبضے وچ دے دتا گیا۔ انگریز ریذیڈنٹ دا لہور دربار وچ پکا تقرر کیتا گیا۔ جیہڑا ہن پنجاب دا اصلی حاکم تے لہور دربار راہیں پنجاب اُتے بالواسطہ حکومت کرن دا مختار کارسی اوہدے تھلے پنجاب دے اہم شہراں وچ اوہدے ماتحت انگریز افسر لائے گئے۔ پنجاب دی راجدھانی وچ اک خاص گنتری وچ انگریزی فوج وی رکھن دی اجازت دتی گئی۔ اوہدے نال نال لہور دربار اُتے ڈیڑھ کروڑ روپے جرمانہ کیتا گیا۔ دربار دے سارے اختیار اک کونسل دے حوالے کیتے گئے۔ جیہدی جواب داری برٹش ریذیڈنٹ اگے سی۔ رنجیت سنگھ دی موت مگروں پنجاب دے ہر مہاراجا دے قتل تے خانہ جنگی دی ہر واردات مگروں گلاب سنگھ پنجاب دا خزانہ لُٹن دی واردت کردا۔ اوہدا خزانہ بھریندا گیا تے پنجاب دا خزانہ سکھنا ہوندا گیا۔ جیہڑا رہ گیا اوہ فوج نے کھوہ لیا۔ باقی دا وزیراں تے دربار دے وڈے عہدیداراں لُٹ لیا۔ جدوں انگریزاں نُوں جرمانے دی رقم لہور دربار دے سکھنے خزانیوں نہ لبھی تے اوہناں اندر خانے پہلاں توں متھے ہوئے فیصلے تے منصوبے دے مطابق جموں کشمیر پنجھتر لکھ روپے وچ غدار گلاب سنگھ ڈوگرا نوں ویچ کے اپنا جرمانہ وصول کیتا۔ ایہہ آکھ کے کہ اوہ وی لہور دربار دے چیفس وچوں اے۔ غدار گلاب سنگھ اوس ویلے پنجاب دربار دا سبھ توں دولت مند وزیر سی۔ پنجاب دا ایہہ وزیر پنجاب دے اوسے لٹے خزانے وچوں پنجھتر لکھ روپیہ بھر کے پنجاب دا دل جموں کشمیر مل لے رہیا سی۔ اوہ کشمیر جیہدے بارے بادشاہ رنجیت سنگھ آکھدا ہوندا۔

''پنجاب کشمیر دی دھرتی ماتا اے پنجاب نالوں وکھ کشمیر تے کشمیر نالوں وکھ پنجاب دا کوئی تصور نہیں اے دوہاں دے زندہ رہن لئی دوہاں دا ہمیشہ اکٹھا رہنا ضروری اے کشمیر پنجاب دا اٹوٹ انگ اے شہ رگ اے۔ کشمیر جان دا راہ پنجاب وچوں تے پنجاب دے دریا کشمیر وچوں لنگھدے نیں۔ ہندوستان دا پنجاب تے کشمیر نال کوئی تعلق نہیں اے ہندوستان جمنا توں پار اک غیر ملک اے۔''

پنجاب فروش گلاب سنگھ تے پنجاب دے غداراں تے نمک حراماں پوربیاں لال سنگھ تے

تیج سنگھ دی مدد نال پنجاب اُتے سوکھا قبضہ کرن والا انگریز ہن اوہناں دے احساناں دا بدلا چکا رہیا سی۔ 16 مارچ 1846ء نوں انگریزاں تے غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ وچکار امرتسر وچ پنجاب دے ٹوٹے کرن تے جموں کشمیر وچین خریدن دے غیر قانونی تے مجرمانہ سمجھوتے اُتے دستخط ہوئے۔ غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ نوں انگریز سرکار نے جموں کشمیر پنجھتر لکھ روپے وِچ ویچیا۔ نال ہر سال اِک گھوڑا، چھ بھڈورے چھ بھیڈاں تے کشمیری شالاں دے تن تن جوڑے خراج دے طور تے دین والے ایس سمجھوتے اُتے دستخط ہوئے تے سارے پنجاب سنے کشمیر کوک پئی ''اج کشمیر وِکدا اے...... مُل 75 لکھ روپیہ تے چھ شال بھیڈاں بے کوئی کھیند؟'' پر پنجاب ایسٹ انڈیا کمپنی نوں جرمانہ نہیں سی بھر سکدا۔ اوہدا خزانہ گلاب سنگھ نے خالی کر دِتا تے فوج مروا دتی۔ غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ نوں انگریزاں 15 مارچ نوں مہاراجہ دا خطاب دِتا۔ انگریزاں تے گلاب سنگھ ڈوگرہ دے وِچکار کشمیر وچین والے سودے دے قرار ناویں وچ لفظاں دی انج حرامکاری کیتی گئی۔

Treaty of Amritsar

March 16,1846

Legal Document 1

The treaty between the British Government on one part and Maharajah Gulab Singh of Jammu on the Other concluded on the part of the British Government by Frederick Currie,Esq.and Brevet-Major Henry Montgomery Lawrence,acting under the orders of the Rt.Hon.Sir Henry Hardinge,G.C.B.,one of the Britannic Majesty's most honorable Privy Council,Governor-General of the possessions of the East India Company,to direct and control all the affairs in the East Indies and by Maharajah Gulab Singh in person-1846.

Article 1

The British Government transfers and makes over for ever in independent possession to Maharajah Gulab and the heirs male of his body all the hilly or mountaninous country with its dependencies

situated to the eastward of the river Indus and the westward of the river Ravi including Chamba and excluding Lahol,being part of the territories ceded to the British Government by the Lahore State according to the provisions of Article IV of the Treaty of Lahore,dated 9th March,1846.

Article 2

The eastern boundry of the Tract transferred by the foregoing article to Maharajah Gulab Singh shall be laid down by the Commissioners appointed by the British Government and Maharajah Gulab Singh respectively for that purpose and shall be defined in a separate engangement after survey.

Article 3

In consideration of the transfer made to him and his heirs by the provisions of the foregoing article Maharajah Gulab Singh will pay to the British Government the sum of seventy-five lakhs of rupees(nanukshahee),fifty lakhs to be paid on or before the Ist October of the current year,A.D.,1846.

Article 4

The limits of territories of Maharajah Gulab singh shall not be at any time changed without concurrence of the British Government.

Artilce 5

Maharajah Gulab Singh will refer to the arbitration of the British Government any disputes or question that may arise between himself and the Government of Lahore or any other neighboring State,and will abide by the decision of the British

Government.

Article 6

Maharajah Gulab singh engages for himself and heirs to join,with the whole of Military forces,the British troops when employed within the hills or in the territories adjoining his possessions.

Article 7

Maharajah Gulab singh engages to respect in regard to the territory transferred to him,the provisions of Articles V,VI and VII of the separate engagement between the British and the Lahore.

Article 8

Maharajah Gulab Singh engages to respect in regard to the territory transferred to him, the provisions of Articles V, VI and VII of the separate Engagement between the British Government and the Lahore Durbar, dated 11th March, 1846.

Article 9

The British Government will give its aid to Maharajah Gulab Singh in protecting his territories from external enemies.

Article 10

Maharajah Gulab singh acknowledges the supremacy of the British Governemt and will in token of such supermacy present annually to the British Government one horse,tweleve shawl goats of approved breed(six male and six female) and three pairs of Cashmere shawls.

The Treaty of the articles has been this day settled by Frederick Currie,Esq.and Brever-Major Henry

Hardinge,Governor-General,on the part of the British Government and Maharajah Gulab Singh in person,and the said Treaty has been this day ratified by the seal of the Rt.Hon.Sir Henry Hardinge,Governor-General.

Done at Amritsar the sixteenth day of March,in the year or our Lord one thousand eight hundred and forty-six,corresponding with the seventeenth day of Rubee-ul-Awal(1262 Hijri)

(Signed) H.Hardinge (Seal)

(Signed) F.Curries

(Signed) H.M.Lawrance

جدوں امرتسر وچ غدار گلاب سنگھ تے انگریزاں دے وچکار ایس قرار ناویں اُتے ستخط ہو گئے تے ایہدیاں خبراں لہور وی اپڑیاں۔ اوس دیہاڑے شاہی قلعے وچ جدوں مُراد حیات دربار جان لئی عالمگیری دروازیوں قلعے اندر وڑیا تے شاہی قلعے اندر قائم کیتی گئی ایسٹ انڈیا کمپنی دی چوکی وچ ڈیوٹی دین والے لیفٹیننٹ تے کپتان دے عہدے دے لال کوٹاں والے چار پنج انگریز افسر جہناں دے لک نال تلواراں نیاماں لمکدیاں سن تے توڑے والیاں بندوقاں موڈھیاں اُتے رکھی امرتسر وچ ہوون والے قرار ناویں بارے گلاں کردے اوہدے اگے اگے دیوان خاص ول جاندے گنذر چڑھ رہے سن۔

''اساں پہلاں توں متھے ہوئے منصوبے تے بدنیتی دے تحت جموں کشمیر غدار گلاب سنگھ ڈوگرے نُوں لکھ دِتا۔ جیہنے سانوں اِک نقد رقم تار دِتی۔ جو اوہنے لہور دربار دے خزانیوں چوری کیتی۔ اوہ اِک بے اصولا بکرا، حرامی اے تے خالصیاں دے غصے دے ابال نُوں ڈکن لئی ساڈی امداد کرن لئی ساڈے مرضی موجب چلدا اے'' اک افسر آکھ رہیا سی۔

''گلاب سنگھ ڈوگرہ ساری دنیا دے غداراں، دغابازاں تے سپاں دا پیو اے۔ اوس جیہا سازشی، ضمیر فروش، پلیت، نیتی دا کھوٹا تے مکرا اج تک ایس سنسار وچ دوجا کوئی جمیا نہیں۔ اوہنے پوری اک بادشاہی نوں اوسے دربار وچ بیٹھیاں غیب کر دِتا تے اوہدے وارثاں دا اک مگروں اک کر کے لہو پی گیا۔ پر کدی دس سال تک کوئی اوہدی اصل پچھان نہ سکیا۔ بادشاہی توں لے کے دھیلے تک اوہ پورا اک چنڈال اے۔ اوہنے پنجاب تے پنجابیاں دے کنڈ وچ چنگا چھرا ماریا۔

ایہہ قابو نہیں سن اوندے۔'' تریجا انگریز افسر بولیا۔ جے کسے چترکار نے کسے اک چہرے وچ ایشیائی سازش دی چوپڑویں مکاری بھرنی ہووے تے اوہ گلاب سنگھ نوں دیکھدے سار ای اپنے بنائے تے ویترے ہوئے سارے سازشی چترکاریاں دے نمونے پرے سٹ دیسی تے خیالی چترکاری نوں چھڈ کے راؤ صاحب دے چہرے دی مورت چنگی طرح کھچ لیسی''

''قابل دی لڑائی ویلے اوہنے میجر براڈ فٹ نال یاری لائی انگریزاں نال اوہنے دوستی ودھائی تے اوہناں کولوں لہور دربار اُتے قبضہ کرن سکھاں اتے بلہ کرن لئی مدد منگی پہاڑی راجیاں نوں نال لے کے انگریزاں دی مدد کیتی تے پہاڑی علاقیاں وچ انگریزاں دے اشارے تے قبضہ کر کے اپنی طاقت ودھونی شروع کیتی تاں جے اوہنوں بادشاہی لئی تیار کیتا جا سکے۔ اوہنے کھراؤں دی جنگ وچ پنجابی فوج نوں بنھ کے مروایا اوہنے رنجیت سنگھ دا پورا پروار قتل کرایا تے ہنری لارنس دے اس یار نوں اوہدیاں خدمتاں دے صلے وچ اساں جموں کشمیر دتا۔ ایہو جیہا غدار اجے تک دنیا وچ ہور کوئی جمیا نہیں۔'' چوتھا انگریز بولیا۔

''ایہہ پنجاب بہت وڈا تے زورآور دیس بن گیا سی گلاب سنگھ نہ ہوندا تے اینے ایسٹ انڈیا کمپنی دے قابو کوئی نہیں سی اونا اصل کم گلاب سنگھ ہی کیتا پنجاب دی کنڈ وچ رکھ کے چھرا ماریا تے تخت لہور دے اک اک وارث تے دعوےدار نوں لہور وچ رہ کے قتل کیتا تے کرایا نالے خزانہ وی لٹیا تے ایہدی فوج نوں وی مکان وچ اساڈی مدد کیتی۔ گلاب سنگھ ڈوگرہ ساری دنیا دے غداراں تے دغابازاں دا پیو اے۔'' پنجواں انگریز افسر بولیا۔

ہنری لارنس نال یاری گنڈھن والا غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ ازاد تے خودمختار پنجاب تے ایہدی بادشاہی دا نگھا دشمن نکلیا۔ پنجاب وچ انگریزاں دا ہتھ ٹوکہ بنن والے تناں غداراں گلاب سنگھ ڈوگرہ، مسر لال سنگھ وزیر تے مسر تیج سنگھ کمانڈر انچیف نے اک مٹھ ہو کے پنجاب دی فوج نوں برباد کیتا۔

''پچھتر لکھ روپیا...... چھ بھیڈاں ...... چھ بکریاں، بھڈورے...... جموں کشمیر دا مُل تے ایسٹ انڈیا کمپنی دے کلکتے وچ بنے مال دے اک گودام وچ پئی کپاہ دے برابر روں نہ لگا...... اپنی بھکھ اپنی لٹ اپنی لوبھ ...... کدی ویکھی نہ کدی سُنی ......'' مُراد حیات دے مونہوں بھرے دربار وچ اوس دیہاڑے اوودوں نکلیا جدوں امرتسر وچ پنجاب دربار ولوں غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ انگریزاں نال سمجھوتا کر کے لہور اپڑیا۔ تے دربار وچ بیٹھے سارے کمانڈراں، پنچاں، وزیراں، جرنیلاں تے رانی جنداں دے ہتھوں ہوندی اوس سمجھوتے دی نقل اوہدے ہتھ وچ اپڑی جیہنوں

سارے دربار نے ساہ کھچ کے پڑھیا۔

''گلاب سنگھ نُوں دربار وِچ بلایا جائے تے اوہدے کولوں کُجھ سوالاں دے جواب منگے جان'' لہور دربار اوچ ایہہ منگ ہوئی۔

دُوجے دیہاڑے گلاب سنگھ ڈوگرہ سینا تان کے دربار وِچ آن کھلوتا۔ رانی جند کور اپنی کرسی چھڈ کے اُٹھ کھلوتی۔

''گلاب سنگھ ڈوگریا ایہہ دس رنجیت سنگھ دے سارے وارث کسراں اِک اِک کر کے قتل ہو گئے کیہ اپنے آپ ہو گئے یاں اوہدے وِچ تیریاں وی کُجھ مہربانیاں رلیاں سن ایہہ دس کہ تیرے کول کشمیر خریدن لئی پنجھتر لکھ روپیہ کتھوں آیا...... جس دیہاڑے توں پنجاب دی فوج وِچ بھرتی ہویا سیں اوس دیہاڑے اپنے بوجھے وِچ کنی کو رقم کشمیروں نال لے کے آیا سیں ...... تیری پنجاب دربار وِچ کوئی قانونی حیثیت ہی نہیں۔ کمپنی تینوں کیہڑے کھاتے وِچ پنجاب چیفس وِچ رلا لیا اے۔ امرتسر دا اقرار نامہ جیہڑا تیرے تے انگریزاں دے وچکار ہویا اے اوہ غیر قانونی تے اِک مجرمانہ حرکت اے پنجاب دا سودا ہو گیا تے پنجاب نُوں ای نہیں پتہ۔ حد ہو گئی۔ سارے سکھ، ہندو تے مسلمان چیفس تے سارے ایہہ تیرے ساہمنے دربار وِچ بیٹھے نیں۔ ایہناں وچوں تے پنجاب ویچن تے جموں کشمیر خریدن کوئی کیوں نہ گیا۔''

رانی جنداں دیاں اکھاں وِچ غدار تے پنجاب فروش ڈوگرے لئی نفرتاں دے ہڑھ سن۔

سارا دربار تک رہیا سی۔ کھیڈ مُک چُکیا سی۔

''جس گھر دے راکھے سپ ہوون اوس گھر دا راکھا رب ہووے۔'' مُراد بھرے دربار بول پیا۔

سارے دربار وِچ خموشی چھا گئی۔ گلاب سنگھ نے جدوں ویکھیا کہ دربار وِچ بیٹھے ہر بندے دے چہرے اُتے اوہدے لئی نفرتاں تے اکھاں وِچ بدلے دی اگ بل رہی تے خالصے اپنیاں تلواراں تے پستولاں اُتے ہتھ رکھ کے بیٹھے اوہنوں خونی تے نفرت بھریاں نظراں نال تک رہے نیں تے اوہ اپنے بندیاں نُوں نال لے کے درباروں نکل گیا۔ دربار وِچ بیٹھے بندیاں دا حال ویکھن والا سی اوہناں نُوں پتہ سی پنجاب دی ازادی اوہناں دے ہتھوں کھوہی جا رہی سی تے اوہ سارے بے وس بیٹھے اِک دوجے کولوں اپنے چہرے لکا رہے سن...... اوہدی کلّے دی ایہہ حالت نہیں سی سارے دربار دا ایہا حال سی پنجاب دربار وِچ ای نہیں پوری راجدھانی تے سارے پنجاب وِچ لوکائی ایہا سوچ کے سڑ بھج رہی سی کہ پنجاب دا خزانہ کیوں خالی اتے تے

کشمیر بکریاں دے بھاءکویں وکیا پنجاب دے ٹوٹے کویں ہوئے۔ سارا دربار سر پھڑ کے بہہ گیا۔ دربار چ بیٹھا ہر بندا غم تے غصے نال اپنا سر پٹ رہیا سی۔ ساریاں نوں پتہ سی کہ گلاب سنگھ سر ہنری ہارڈنگ دا اتباری ہتھ ٹوکا اے۔ اوہنوں پنجاب دربار ولوں انگریزاں نال معاہدہ کرن لئی کیوں اختیار دے کے گھلیا گیا جے اوہ اوتھے پنجاب انگریزاں نوں ویچ کے اوہدے بدلے وچ کشمیر مِل نہ لیندا اتے ہور کیہ کردا پنجاب دی ازادی تے کشمیر خریدن دا منصوبہ اوہنے رنجیت سنگھ دے مرن مگروں ای شروع کر دِتا۔ جیہدے کسے نوں کنوں کن خبر نہ ہوئی۔ جے ہوئی تے ڈوگرہ ایناں زور آور سی کہ اوہدے ڈرتوں اگوں کسے نوں بولن دی ہمت نہ ہوئی۔ دربار برخاست ہو گیا۔

رانی جنداں نے غدار گلاب سنگھ نوں سبق سکھان لئی اِک آخری کوشش کیتی۔ جدوں انگریزاں لہور دربار نوں کشمیر دا قبضہ راجہ گلاب سنگھ دے حوالے کرن لئی آکھیا تے رانی جنداں نے اِک خفیہ سنیہہ گھل کے کشمیر دے گورنر امام دین نوں بغاوت کرن لئی آکھیا۔ امام دین نے بغاوت کر دِتی پر ایہہ بغاوت ناکام ہوگئی۔ ۔ایہدے نال نال پنجاب وِچ انگریز فوج دی گنتری وی ودھنی شروع ہوگئی۔ انگریز ہولی ہولی پنجاب اُتے اپنا قبضہ پکا کردا تے ودھاندا گیا۔ لوکاں نوں ہُن ایس بارے کوئی مغالطہ نہیں سی رہ گیا کہ انگریز ایتھوں جان لئی نہیں آیا۔ پنجاب اُپر مکمل قبضے لئی ایسٹ انڈیا کمپنی اپنے منصوبے اُتے عمل شروع کردتا۔ مُراد دیاں اکھاں دے ساہمنے اوہدا خودمختار پنجاب سامراج دی غلامی وِچ جا رہیا سی تے پنجاب دی ازادی دا سودا ہو رہیا سی۔

''ہُن جد کہ غلامی اپنیاں ساریاں عذاباں تے نحوستاں نال اپنے ناپاک قدم میری دھرتی اُتے رکھ چکی اے ایہدے نال چمبڑے سارے ڈر سارے خوف سارے ہنیرے ننگے ہو کے میرے ساہمنے آن کھلوتے نیں تے ہُن ہر ڈر، ہر خوف تے ہر ہنیرے نال میری لڑائی اے، غلامی نالوں وڈا کوئی ڈر کوئی خوف کوئی ہنیرا نہیں ہوندا تے غلامی توں وڈا بندے دا کوئی دشمن نہیں ہوندا۔'' اج اپنے وجود نوں جنم جنم توں چنبڑی خوف دی ان دیکھی کالی چادر جیہنے اوہدی ساری حیاتی عذاباں دے شکنجے وِچ پھسا رکھی سی اوہنے لاہ کے پرانہہ ماری۔ ''ہُن میں غلامی دا درندہ تک لیا تے میں ایہدے نال لڑن لئی کوئی راہ سوچ سکداں'' ایہا سوچدا اوہ درباروں نکلیا۔ اوہ سوچدا تے سوچدا ای رہیا۔ اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے رنجیت سنگھ دا پنجاب کھنڈ پھُٹ رہیا سی۔

''میرا پنجاب ...... پنجاب دے لوکاں دا پنجاب اے'' رنجیت سنگھ آکھدا ہوندا۔

''ٹوں سِکھی وِچ ایں'' اوہدے مسلمان دوست مراد نوں میہنا دیندے۔ ''رنجیت سنگھ کیہڑا رنجیت سنگھ اوہ تے سکھ اے؟''

''میں کسے سکھ ہندو یاں مسلمان رنجیت سنگھ نوں نہیں جاندا میں نرا اوس رنجیت سنگھ نوں جان داں جیہڑا پنجاب دے لوکاں دا رنجیت سنگھ اے تے جیہنے پنجاب دے لوکاں نوں پنجاب دِتا'' اوہ اپنے بیلیاں نال لڑ پیندا۔

اوہدے بیلی بے جواب ہوجاندے چُپ کر جاندے۔

اوہ پنجاب جیہڑا پنجاب دے لوکاں دا پنجاب سی جیہڑا رنجیت سنگھ نے ڈھونڈ کے تیلا تیلا ٹوٹا ٹوٹا، پرزہ پرزہ جوڑ کے اکٹھا کیتا تے اپنے لوکاں دی جھول وِچ پایا۔ اج اک واری فیر کدرے صدیاں دیاں ہنریاں وِچ گواچن لگا۔ ایہہ خوف اوہدی ذات دا اوہ خوف سی جیہدے وِچ اوہنوں اپنی موت دِسدی تے اوہنے ہن ایس موت نال لڑن دا فیصلہ کر لیا۔

(36)

دو ہزار سال قبل مسیح وِچ ''شہزادہ لوہ'' دے ہتھوں وجوو وِچ اوُن والے شہرلہور دا 'کچا کوٹ' توں لہورتک دا پینڈا کردیاں جیہڑا راہ وِچ پنجاہ واری اُجڑیا اپنی جھول وِچ اپنے اُجڑن وَسن دیاں ان گنت کہانیاں لئی اتھے اڑیا تھے اج لہور دے واسے ایہوں ویکھدے۔ مُرادنوں لہور دا مُڈھ قدیم محلّہ مولیاں وِچ وسدا۔ شاہی قلعہ دے چوہداں دروازیاں وِلی دروازہ، بھاٹی دروازہ، روشنائی دروازہ، لوہاری دروازہ، مستی دروازہ، موچی دروازہ، کھجورگھوہ دروازہ، یکی دروازہ، شاہ عالمی دروازہ ٹکسالی دروازہ، موری دروازہ، کشمیری دروازہ، اکبری دروازہ، شیراں والہ دروازہ جیہناں دی راکھی تے اوتھوں اون جان والی ہر شے دا ریکارڈ رکھنا تے ویلے سر اوہدی رپورٹ دینا رنجیت سنگھ دے زمانے توں اک خفیہ محکمے دی ذمہ واری سی۔ ایہہ خفیہ محکمہ کمانڈر مُراد حیات دی نگرانی وِچ کم کردا سی۔ شاہی دربار، وزیراں، جرنیلاں، چھاونی، بازاراں، منڈیاں، سراواں، مسیتاں، گُردواریاں، مندراں تے شاہی محلے سنے کوئی اجیہا تھاں ٹکانہ شہر وِچ نہیں سی جیہدے وِچ ایس محکمے دے مخبر نہ ہوون۔ بادشاہ دی سیکرٹ سروس اک اجیہا جال سی جیہدے وِچ ایسٹ انڈیا کمپنی چالھی ورہے پھسی ڈِس انفارمیشن دا شکار رہی تے اوہنوں سرکار، دربار تے پنجاب دی فوجی طاقت بارے کدی کوئی سدھی خبر نہ اپڑی۔ پر سبھراواں دی جنگ وِچ ہارنگروں ایہہ فوج انگریزاں دے رگڑے تھلے آ گئی تے ایہوں ایسٹ انڈیا کمپنی گُجن لئی اپنا کھیڈ کھیڈنا شروع کیتا۔ فوج دیاں تنخواہاں دا ماملا کسے کولوں حل نہیں سی ہو رہیا تے نہ ای فوج کسے دے قابو آ رہی سی۔ جنگ وِچ شکست کھان مگروں وی ایہہ فوج اجے تک اینی طاقتور سی کہ نہ دربار دے قابو آ رہی سی تے نہ ہی انگریزاں لئی ایہدا خطرہ گھٹ ہویا۔

مُراد حیات نت جدوں سویرے رنگ محلوں شاہی قلعے جان لئی نکلدا تے اپنی ڈیوٹی دے مطابق لہور دے چوہداں دروازیاں اُتے پہرا دین والے افسراں تے جواناں نوں سرکھی ویلے مِلنا

شروع کردا تے اوہنوں ایس کم چوں ویہلیاں ہوندیاں ہوندیاں دن چڑھدیاں دربار لگن دا ویلا ہو جاندا۔ درشن سنگھ نے بوہا کھڑکایا تے اوہ واڑے وِچوں گھوڑی کھول کے اوسے ویلے پچھالویں نکلیا۔ اوہ سلام دعا کردے گھوڑیاں اُتے سوار پہلاں شہر دے دروازیاں وِچوں شہر وِچ وڑن تے نِکلن والیاں بارے رپورٹاں اکٹھیاں کرن لئی ٹُر گئے۔ شہر جاگن لگ پیا سی لوک ہولی ہولی مُونہہ انھیرے گھراں چوں نِکلدے اپنے کماں کاراں تے ڈیوٹیاں اُپر جان لئی پیدل تے گھوڑیاں اُتے سوار نکل رہے سن۔ کدے گلیاں وِچ گلاں کرن دی اواز آ جاندی تے کدھرے کوئی کھنگدا اپنی موجودگی دا احساس کراؤندا اپنی راہ ٹُریا جاندا۔ کتے ساری رات بھونک بھونک کے تھکن مگروں ہن چپ کر کے کندھاں دے تے گلیاں دیاں نُکراں وِچ یاں رُکھاں دیاں مُڈھاں وِچ سریاں دے کے سُتے سن۔ کہ ہن شہر دے واسے جاگ پئے سن تے اوہناں اپنا فرض نبھا دتا سی۔ پہلاں اوہ دہلی دراوزے اپڑے اوتھے موجود گارڈ کولوں راتیں شہر وِچ وڑن نکلن والیاں بارے رپورٹ لئی رات دی ڈیوٹی کرن والے راکھیاں اوہناں نُوں کتاب وِچ رات شہر اندر وڑن والیاں دے ناواں دی لسٹ پڑھائی تے شہر وِچ اون والے اک گورے دا حلیا دسیا جیہدے متھے اُپر زخم دا نشان سی تے جیہڑا کسے درباری نال راتیں شہر وِچ وڑیا۔

''متھے اُتے زخم دا نشان۔ درمیانہ قد، درمیانہ جُثہ، نکیاں نکیاں کوریاں اکھاں، گول چہرہ بھورے گُنجھلاں والے نکے نکے کٹے وال تے خاکی رنگ دی پتلون تے چٹے رنگ دی قمیض ہتھ وِچ جھولا تے پیراں وِچ بھورے رنگ دے بوٹ جے میں بھل نہیں رہیا تے ایہہ بندہ شکلوں لیفٹیننٹ جیمز لگدا اے...... لیفٹیننٹ جیمز ارنسٹ'' مُراد درشن سنگھ ول پرتیا۔ ''لیفٹیننٹ جیمز دہلی توں آیا اے راتیں یاراں وجے کیہڑے درباری دا پراہُنا بنیا اے یاں فیر انگریز ریذیڈنٹ دا مہمان اے'' دروازے دے پہریدار نے اوہنوں دس پائی۔

''ایہہ تے اوہا تیرا یار ستلج پار والا گورا لیفٹیننٹ جیمز اے جہدے متھے اُپر سکھراوں دی جنگ وِچ تیری تلواری نال چیرا پیا'' روشن سنگھ وی اوہنوں پچھاندا سی۔ ایہہ نرا جاسوس ای نہیں لہور وِچ ایہدے تعلقات کُجھ لوکاں نال ودھدے جا رہے نیں جیہناں دے مرتبے دربار وِچ وی ودھ رہے نیں تے اوہ نویاں حویلیاں، جاگیراں تے گھوڑیاں تے بندوقاں وی مل لے رہے نیں۔''

''درشن سنگھ ایس جیمز دیاں آنیاں جانیاں اُپر اکھ رکھنا تے فوری خبر کرنا'' مُراد قلعے جاندیاں راہ وِچ درشن سنگھ نال گل کیتی۔

اوہ دِلی دروازے توں ہو کے دوجے دروازیاں دا پھیرا ماردے اوہناں توں خبراں تے

رپورٹاں لیندے آخر تے شیراں والا دروازے تے اپڑے۔ ایتھے شواں دی شکل کجھ وگڑی پئی سی۔ گیٹ دے سجے کھبے پئے دونویں پنجرے سکھنے سن جہناں وچ رنجیت سنگھ دے ویلے توں شیر رکھے جاندے سن۔ اج شیر اوتھے نہیں سن ''پنجرے سکھنے پئے نیں شیر کتھے گئے نیں کیہ ایسٹ انڈیا کمپنی پنجاب دے شیراں نُوں وی کھا گئی اے'' مُراد دے مونہوں بے اختیار نکلیا۔

''توں ٹھیک آکھ رہیاں مُراد'' درشن سنگھ اج چھتالی ورھیاں مگروں شیراں والا گیٹ دے پنجرے سکھنے تک کے دُکھی ہویا۔ ''پنجاب دے شیراں نوں ایسٹ انڈیا کمپنی کھا گئی اے کہ شیراں دے لشکر دا سپہ سالار اک لونبڑ اے''

پتہ لگا کہ انگریز ریزیڈنٹ نے اوہناں نُوں لوکائی لئی خطرے تے دہشت دی علامت جان کے ہٹان دا حکم دتا۔ جد کہ رنجیت سنگھ اوہناں نُوں پنجاب دی ازادی تے انکھ تے دھاڑدیاں لئی پنجاب ولوں دہشت تے خطرے دی علامت بنا کے اوتھے رکھایا۔ دروزے اُتے لال کوٹاں والے ست اٹھ سپاہی دو دو دیاں ٹولیاں وِچ بندوقاں ہتھاں وِچ لئی ہشیار کھلوتے سن جے کوئی بندہ اوہناں نُوں مشکوک وِسدا تے اوہنوں ڈک کے اوہنوں شناخت کران لئی آکھدے۔ جدوں تسلی ہو جاندی تے بندے نُوں اگانہہ جان دیندے نہیں تے پرتا دیندے۔ اوہ دوویں ایہہ منظر دوروں تک کے اوتھے ای کھلے کھلوتے رہ گئے۔

''ایہہ میں کیہ ویکھ رہیاں'' درشن سنگھ دی اواز بہہ گئی۔ ''لہور دیاں دروازیاں اُتے قبضہ ہو رہیا اے۔''

''نرا دروازیاں اُتے نہیں پنجاب اُتے قبضہ ہو رہیا اے ...... پنجاب دی ازادی دا سورج ڈُب رہیا اے'' مُراد نے وی اپنی گھوڑی دی واگ اوتھے ای کھچ لئی۔

اوسے ویلے اوہناں دے مگر مگر ای دہلی دروزاے دا راکھا اک سپاہی گھوڑا نساندا اپڑیا۔

''دِلی دروازے توں انگریزاں ساڈے سپاہی ہٹا دتے نیں تے اپنے لا دتے''

اوہ دوویں چپ کھلوتے اک دوجے دی شکل ویکھدے رہے اپنے سپاہی نُوں جواب دین لئی اوہناں کول کوئی لفظ نہیں سن۔

''جوانا تیری کیہ ناں اے'' مُراد حیات نے اون والے سپاہی کولوں بڑی دیر مگروں پچھیا۔

''رام سنگھ''

''رام سنگھ توں ساڈے نال رہو'' مُراد نے اوہدی نویں ڈیوٹی لا دِتی اوہ اپنی فوجوں کڈھے گئے کسے جوان نُوں بے وارث ہوون دا احساس نہیں سی کراؤنا چاہوندا۔

اوہ ساہ کھچ کے کجھ دیر ایہہ تماشا ویکھدے رہے۔ اوتھوں ہٹ کے اوہ روشنائی دروزاہ، لوہاری دروزاہ، مستی دروزاہ، بھاٹی دوروزہ، کھجور کھوہ دروزاہ، اکبری دروزاہ وِلی دروازے تے دُوجے دروازیاں ول دوڑے۔ لہور شہر دے ساریاں دروازیاں اُتے انگریز تے پوربیا سپاہیاں دا قبضہ ہو چکیا سی۔ دروازیاں دا پہرہ ہُن لال کوتاں والیاں کول سی تے اوہناں دے جوان غیب سن۔ اک آخری آس لے کے شاہی قلعے دے عالمگیری دروازے تے اپڑے اوتھے وی پندراں ویہہ انگریز فوجی افسر تے جوان بندوقاں ہتھ وِچ لئی کُجھ کھلوتے تے کُجھ گھوڑیاں اُتے سوار پہرہ درے رہے سن۔ اوہ جو کُجھ اپنیاں اکھاں نال تک رہے سن اوہنوں تک کے کوئی وی بندہ اپنے ہوشاں وِچ نہیں سی رہ سکدا۔

''لال کوتاں والا طوفان پنجاب وِچ وی وڑ آیا اے تخت لہور سامراج دے قبضے ہیٹھ آ گیا اے تے پنجاب غلام بن لگا اے'' مُراد درشن سنگھ ول ویکھیا جیہڑا پتھر دا بت بنیا کھلوتا عالمگیری دروازے نُوں اکھاں جھمکائے بغیر تکی جاندا۔ مُراد نے ویکھیا کہ اوہدیاں اکھاں وِچوں دو اتھرو ڈِگے تے اوہدے چہرے توں تر دے اوہدی داڑھی وِچ غیب ہو گئے۔ درشن سنگھ دیاں اکھاں اگے ہنیرا سی نال کھلوتے سپاہی رام سنگھ دا حال وی ماڑا سی۔ مُراد وی اپنی حالت اُتے قابو کرن دی کوشش کیتی پر اوہدا دل اندروں روندا سی۔

''مُرادتینوں کُجھ دِس رہیا'' درشن سنگھ بڑی دیر مگروں اوہدے ول دھیان دتا۔

''ہاں میں ویکھ رہیاں غلامی، غداری، سازش تے وطن فروشی دا جھنڈا پنجاب وِچ اُچا ہوندا'' اوہ تنے شاہی قلعے دے ساہمنیوں ہٹ گئے اوتھے ہور کھلونا اوہناں دے وس توں باہر سی تے ایہدے وِچ خطرہ وی سی۔

''مرادا ایہہ قوماں غلام کسراں بن جاندیاں نیں'' درشن سنگھ سوال کیتا۔

''جدوں دیس دی راکھی کرن والے حاکم آپ سوں جان غیراں اُتے سرکار دربار چلان لئی اتبار کرن اپنے آل دوالے درباریاں، وزیراں، افسراں، جرنیلاں، صلاح کاراں دی شکل وِچ پھردے سپاں، سازشیاں، غداراں، دیس فروشاں نُوں سنجھان نہ سکن ضمیر ویچو سامراجی گماشتیاں دے ہتھ قومی سلامتی ٹُر جاوے قومی فیصلے وِکے ہوئے مکرے حرامی تے غدار کرن لگ پین جیہناں فوجاں دے سپہ سالار اپنی فوج نال اپنی قوم نال اپنے دیس نال غداری کر جان یاں ویلا پین تے بزدل تے ڈراکل نکل پین تے قوماں غلامی دی کالی رات وِچ ٹُر جاندیاں نیں تے اوہناں دے دیس گواچ جاندے نیں'' اپنے وجود نُوں چمبڑے غلامی وِچ جان والے خوف دا درندہ اج اپنی

کھل وِچوں باہر نکل آیا تے اوہدے سامنے لال کوٹاں دی شکل وِچ پنجاب دی تخت گاہ لہور دے شاہی قلعے دے عالمگیری دروازے اگے کھلوتا نچدا سی۔

''ایہہ ہو کویں گیا'' درشن دا اگلا سوال سی۔

''انگریز ریزیڈنٹ کئیں دناں توں رانی جنداں توں شہر دے دروازیاں اُتے اپنی گارڈ لان دی منگ کر رہیا سی اوہدے موجب انگریز اپنے آپ نوں سکھ سپاہیاں کولوں لہور وِچ غیر محفوظ سمجھدے نیں یا شہر دی سیکورٹی ساڈے حوالے کرو نہیں تے اسیں لہور وِچوں فوج کڈھ کے لے جانی اے جے انگریز افسراں دی شہر وِچ اپنی کوئی سیکورٹی نہیں تے اوہ درباریاں مہاراجہ دلیپ سنگھ نوں کِسراں سیکورٹی دے سکدے نیں'' مُراد اوہنوں وِچلی گل دسی۔

مُراد نوں کُجھ دیہاڑے پہلاں لہور دربار وِچ کھلوتا انگریز ریزیڈنٹ رولا پاؤندا دِسیا پر رانی جنداں اوہدی گل منن توں انکار کر دتا انگریز افسر نے لہور شہر اُتے قبضہ کرن لئی اپنا جال سٹیا سی اودوں تے اوہ ناکام ہویا پر فیر پتا نہیں کیہ ہویا کہ اج اوہدی کامیابی دا جھنڈا لہور شہر دے چوداں دروازیاں اُتے سنے شاہی قلعے دے لہرا رہیا سی۔ اوہ درشن سنگھ نوں ایہناں گلاں بارے دس رہیا سی جہڑیاں اوہنوں کئیں دناں توں پریشان کر رہیاں سن۔

''سارے شہر دے دروازیاں تے پہرہ دین والے اپنے جوان کتھے گئے'۔ مُراد درشن سنگھ ول پرتیا۔

''چھاؤنی وِچ پر اج کُجھ گھروں گھریں ٹُر گئے نیں تے کُجھ تیاری کر رہے نیں''

''کیوں؟''

''اک تے دربار اُتے انگریزاں دی نگرانی کے کولوں برداشت نہیں ہو رہی نالے دُوجا مہینہ ہو چلیا اے تنخاہاں نہیں ملیاں۔ 'ساڈا ہن کیہ بننا اے ایتھے تے سبھ کُجھ بدل رہیا اے'' درشن سنگھ وی فوج دے ہر سپاہی وانگ تے اپنے دیس تے اوندے کل لئی ہر بندے وانگ پریشانی تے بے یقینی تے بے وساہی دا شکار ہو گیا۔

''شیواں ایس لئی بدل جاندیاں نیں کہ اوہناں نوں بدلن لئی کُجھ لوک بند بوہیاں پچھے بہہ کے منصوبہ بندی تے فیصلے کردے نیں تے اوہ اپنا مقصد پان لئی کوئی خانہ خالی نہیں چھڈدے'' مُراد نوں اندازہ سی پنجاب نال ایہہ کویں واپری۔ ''جدوں حاکم تے حکم چلون والے قوم دا مفاد چھڈ کے ذاتی مفاد وِچ انھے ہو جاون، قوم فروشی تے بے ضمیری دیاں ساریاں حداں ٹپ جان، جدوں کالے ناگ ہر شے اُتے اپنا پرچھاواں پا لین تے ویلا بدل جاندا اے ...... غداراں وِچ

مقابلا شروع ہو جاندا اے...... جیہڑی فوج۔ اپنے دیس تے اپنی قوم نوں سیکورٹی نہیں دی سکدی۔ اپنے بارڈر چھڈ کے جیہڑی فوج اپنے ہی شہریاں نُوں مارن لگ پوے اپنے ہی خزانیاں تے اپنے ہی ہم وطناں نُوں دھاڑوی بن کے لُٹن لگ پوے...... جدوں اپنی فوج تے اپنے حاکم اپنے دیس دی راکھی نہیں کر سکدے تے ست سمندر پار بیٹھیاں نُوں اچانک خیال اوندا ہے کہ ہزاراں کوہ دور اوہ جیہڑا ملک اے اوہدے کولوں ساڈے ملک دی ازادی نُوں خطرہ اے ایس لئی اوس ملک تے قوم نُوں سیدھن تے اوہدے اُتے فوج کشی کرن دی لوڑ اے تے اُنج تے ساڈے دوست تے اوندے ای ساڈی مدد لئی نیں۔ اوہناں دے کالجے ساڈے غم نال پاٹ رہے ہوندے نیں ...... کیوں جو تہاڈی فوج دا سپہ سالار اوہناں دا ہتھ ٹوکا تے سامراجی گماشتا، غدار تے وطن فروش اے اوہدے ساتھی وی غدار نیں جھاں اپنی فوج اپنی قوم تے ملک نُوں بنھ کے سامراجیاں دے اگے رکھ دتا۔ اوہ آ گئے نیں سانوں اپنا انجام پچھن دسن دی لوڑ نہیں ہوندی کیوں کہ اوہ جان لئی نہیں آئے'' مُراد شاہی قلعے دے ساہمنیوں ہٹ گیا'' لگدا اے ساڈے ہوون نہ ہوون دا کوئی مقصد ای نہیں رہ گیا اسیں نرے غلامی لئی جے ہاں۔''

اوہ بڑی دیر لہور دیاں سڑکاں اُتے اپنیاں گھوڑیاں اُتے سوار پھردے رہے اوہناں نُوں کئیں تھاواں تے انگریز افسر گھوڑیاں اُتے سوار لہور دیاں گلیاں وچ اوندے جاندے دسے۔ اوندے جاندے لوک اوہناں نُوں حرانگی نال تکدے اوہناں دے چہریاں اُتے خوف سی۔

''ویلا بدل رہیا...... راج بدل رہیا...... نقشا بدل رہیا...... تریخ بدل رہی...... غلامی دا جھکڑ گھل پیا اے ہن اشرافاں بزت ہونا تے رُلنا اے تے بدزاتاں راج کرنا اے۔'' اوہنے اسمان ول تکیا، جیہڑا اج سرخ سی تے ہنیرے اجاڑے مل رہے سن۔ ''قہر دیاں دھماں اک واری فیر چڑھن لگیاں نیں ...... یا اللہ خیر'' مراد نے دعا لئی ہتھ چا دتے۔ ''اک اپنی زندگی ہے میرے کول اج توں ایہہ وی میں اپنی دھرتی نُوں دان کیتی میںوں راہ تکا رہا میں انھا ہو گیاں۔''

اوہ سارے شہر وچ گھوڑا دوڑندا رہیا۔ اوہنوں ہر پاسے غلامی دا پر چھاواں وھدا دا کھلر دا تے کھنڈدا دِسیا۔

درشن سنگھ تے رام سنگھ اوہدے نال رہے تے اوہنوں چیپ کر کے کھلو کے تکدے رہے۔ مُراد نے اپنی گھوڑے دی واگ میاں میر دی چھاؤنی ول کر لئی۔ جتھے پنجاب دی فوج اپنا ڈیرہ رکھدی سی۔ اوہ دوویں ای اوہدے نال نال سن۔

''ساڈے خفیہ محکمے دا ہن کیہ بنسی'' درشن سنگھ بڑی دیر دا پریشان سی۔

''اوہا جو ساری فوج دا بنا اے۔ گل ایہہ وے ورشن کہ ایہہ انج وی باقاعدہ فوج نہیں اے..... خفیہ والے نیں ...... جدوں لہور تے دوجے شہراں وچ ٹھگاں ات پا لیا لوک عجب طریقیاں نال لٹے جان لگ پئے اتوں ایسٹ انڈیا کمپنی نے اپنے ایجنٹ لہور وِچ لبھنے شروع کیتے تے رنجیت سنگھ نُوں برٹش سیکرٹ سروس دے ایجنٹاں دی لہور وِچ موجودگی بارے پکیاں خبراں ملیاں تے مہاراجہ نے پنجاب دی اپنی سیکرٹ سروس اساران دا فیصلہ کیتا۔ رنجیت سنگھ توں لے کے مہاراجہ شیر سنگھ تک ایہہ محکمہ مہاراجیاں کول رہیا پر ہُن ایہدا کوئی والی وارث نہیں رہیا گلاب سنگھ ڈوگرہ ایس محکمے بارے خبر رکھدا اے تے انگریز ریذیڈنٹ نُوں ایہدے بارے مخبری ہو چکی اے ...... پر رانی جنداں دی وجہ توں ایہدے خلاف اجے تک کوئی کارروائی نہیں ہوئی''

اوہ گلاں کردے کردے چھاونی اپڑے تے اوہ ویکھ حران ہوئے کہ چھاؤنی وچ فوجیاں دی گنتری گھٹ چلی سی۔ مُراد دو سو سپاہی نال لئے تے شہر دے دروازیاں اُتے قبضہ کرن لئی ادھی راتیں چھاؤنیوں کوچ کیتا۔

فجریں دیاں بانگاں کول شہر دے سارے دروازیاں اُتے۔ اوہناں دا قبضہ ہو چکیا سی۔ ویر سنگھ تے ورشن سنگھ پینتی انگریز تے دوجے یوروپین جواناں تے افسراں نُوں سراں اُتے ہتھ رکھائی اوہناں دے گھوڑے اگے لائی دہلی دروازے اپڑے۔ اوہناں نُوں بے خبر کھلوتے انگریزاں نُوں قابو کرن وچ کوئی اوکڑ نہیں سی ہوئی۔ جہڑے دروازے تے اوہناں دا قبضہ ہوندا اوتھے اپنے جوان کھلوا کے تے انگریز فوجیاں نُوں گرفتار کر کے اوہ اپنے گھوڑیاں دے اگے لا لیندے۔ دہلی گیٹ تے ضرور رولا پیا اوتھے چوہداں پندراں لال کوٹاں والے پہرہ دے رہے سن۔ جدوں شور پیا تے اک افسر تے کجھ انگریز جوان جہڑے دہلی گیٹ دی اُپرلی منزل تے کھلوتے ایہہ سارا گجھ سمجھن دی کوشش کر رہے سن تھلے آ کے اوہناں مُراد حیات تے اوہدے جواناں اُتے حملا کر دتا۔ پر اوہ چھیتی ای گرفتار ہو گئے۔ حملہ کرن والا افسر لیفٹیننٹ جیمز تے اوہدی پلٹن سن گرفتار ہوون والیاں وِچ لیفٹیننٹ جیمز وی سی جیہدے بارے مُراد حیات نُوں خبر مل چکی سی کہ اوہ پنجاب لئی برٹش سیکرٹ سروس دا انچارج تے ساریاں خفیہ کارواہیاں تے جاسوسی دا زمہ وار سی۔ سویرے دا سورج چڑھیا لہور دربار وِچ رولا پے چکیا سی۔ مُراد نے گرفتار ہوئے سارے انگریز جواناں تے افسراں نُوں دہلی دروازے دی اُپرلی منزل دے کمریاں وچ قید کر رکھیا سی۔ سارا شہر گرفتار انگریزاں نُوں ویکھن تے اپنے جواناں نُوں ہلا شیری دین لئی سڑکاں اُتے نکل آیا۔ لہور دربار نُوں وکھرا وخت پے گیا۔ انگریز ریذیڈنٹ دھمکی دے کے ٹُر گیا کہ: ''جے اوہدے جوان تے افسر نہ

چھڈے گئے تے ایسٹ انڈیا کمپنی معاہدہ بھیروووال توڑ دے گی۔ تے لہور اُپر حملہ کر دیسی۔''

مُراد، درشن سنگھ تے ویر سنگھ تناں نُوں دربار وِچ سد لیا گیا تے گلاب سنگھ ڈوگرہ نے اوہدے کولوں پچھیا گیا۔

''اوہناں ایہہ حرکت کیہدے کولوں پچھ کے کیتی؟''

''جھراں اپنے دیس نُوں وَیچن لئی کسے کولوں پچھن دی لوڑ نہیں ہوندی ایسے طرح اپنے دیس نُوں ازاد کران لئی وی کسے کولوں پچھن دی لوڑ نہیں ہوندی'' مُراد حیات دا جواب گلاب سنگھ دے مونہہ اُپر چپیڑ بن کے وجیا۔

ایانا مہاراجہ دلیپ سنگھ تخت تے بیٹھا تے اوہدے نال کرسی تے بیٹھی رانی جنداں چپ کر کے ایہہ تماشا ویکھدے رہے۔ دربار ولوں انگریز افسراں نُوں چھڈن دا حکم دتا گیا۔ پنجاب دی باقی دی فوج اجے لہور چھاونی وِچ بیٹھی سی۔ ایہہ فوج اٹھ کھلوتی تے دربار وِچ کھلوتے پنچاں (کور کمانڈراں) اک زبان ہو کے دھمکی دتی کہ: ''جے دروازیاں دی راکھی انگریز فوجاں نُوں دتی گئی تے اوہ بغاوت کر دین گے۔''

انگریزاں نُوں لہور دے دروازیاں تے شاہی قلعے دی راکھی دی ذمہ واری تے نہ واپس ملی پر لیفٹیننٹ جیمز دی بندوق تے تلوار کمانڈر مُراد حیات نُوں بھرے دربار وِچ اپنے ہتھاں نال واپس کرنی پے گئی تے سارے انگریز جوان تے افسر وی اوہنوں چھڈنے پے گئے۔ جے اوس ویلے بھوئیں دا سینا پاٹ جاندا تے اوہ لازمی اوہدے وِچ سما جاندا۔ پر غلامی دا ہنیرا اپنے کھمب کھلاری ہر پاسے کھلر رہیا سی۔ جیہدے وِچ ہر شے غیب ہوندی جاندی سی۔ مُراد کولوں بندوق تے تلوار رکھوا لئی گئی۔ درشن سنگھ نُوں نوکری توں برخاست کر دتا گیا۔ لہور دربار دا خفیہ محکمہ مکا دتا گیا سارے دے سارے جوان جیہناں 'دروزاہ کھولو' آپریشن وِچ حصہ لیا سی نالے ای نوکریاں وِچوں کڈھے گئے۔ مُراد حیات نُوں رانی جنداں شاہی قلعے وِچ اپنی گارڈ دا کمانڈر تے اپنے محل دی راکھی لئی 'ڈیوڑھی دار' لا دتا...... مُراد کولوں اوہدے خفیہ دے محکمے دے سارے اختیارات ضبط کر لئے گئے۔ اوس دیہاڑے مُراد ادھا مریا درباروں نکلیا۔ اج اوہ اک ہور بندہ سی۔ اوہ اپنے دیس دے غلامی وِچ جان دے منظر دا گواہ بن رہیا سی۔ زندگی دا مقصد تے منزل ای بدل گئی۔

اگلے دیہاڑے سویرے اوہنے ادھے دل نال جا کے قلعے وِچ رانی جنداں تے مہاراجہ دلیپ سنگھ دی گارڈ دے جتھے دے افسر تے رانی جنداں دے محل دے ڈیوڑھی دار دی نویں ذمہ واری سنبھال لئی۔

☆☆☆☆☆

(37)

''بغاوت رانی جند کور دے چہرے اُتے لکھی اے''

شام سنگھ اٹاری والا دی کمانڈ ہیٹھ لڑی جان والی سبھراؤں دی جنگ پنجاب دی پہلی دفاعی جنگ سی۔ ایس جنگ وچ ہار مگروں پنجاب وچ جویں جویں ایسٹ انڈیا کمپنی دا عمل دخل ودھدا گیا اوویں اوویں انگریز دے خلاف اندروں اندر بغاوت دی اگ وی کھلردی گئی...... جتھے ہور کئیں لوک پنجاب اُتے انگریز دے نت ودھدے قبضے نوں منن لئی ذہنی طور تے تیار نہیں سن اوتھے مہاراجہ رنجیت سنگھ دی سبھ توں نکی رانی تے مہاراجہ دلیپ سنگھ دی ماں رانی جند کور وی ایس قبضے نوں منن توں انکاری سی۔ مہاراجہ دلیپ سنگھ دی ریجنٹ ہوون پاروں پنجاب دے سیاسی تے انتظامی ماملیاں وچ اوہدا عمل دخل ودھدا جا رہیا سی۔ جیہڑا لہور دربار وچ بیٹھے کجھ غدار وزیراں تے جرنیلاں دے نال نال انگریزاں نوں وی نہیں سی پچدا۔ جنگ مگروں جیہڑی فوج باقی رہ گئی اوہدے وچ وی چھانٹی شروع ہو گئی۔ فوج دیاں تنخواہاں دا ماملا کسے کولوں حل نہیں سی ہو رہیا تے نہ ای فوج کسے دے قابو آ رہی سی۔ جنگ ہارن مگروں وی ایہہ فوج اجے تک اینی ڈاڈھی سی کہ نہ دربار دے قابو آ رہی سی تے نہ ہی انگریزاں لئی ایہدا خطرہ گھٹ ہویا۔

مُراد شاہی محل دا ڈیوڑھی دار مقرر ہویا اوہدی سیکورٹی سنبھالی تے اوہنوں رانی جنداں دی پنجاب دربار وچ اتھارٹی دا اندازہ ہویا۔ اوہنوں پتا سی مہاراجہ دی سیکورٹی ایس ویلے لہور دربار دا سبھ توں اوکھی ڈیوٹی سی۔ ایس ویلے ڈوگرے دلیپ سنگھ نوں ہٹا کے دھیان سنگھ دے پتر ہیرا سنگھ نوں پنجاب دے تخت اُتے بٹھاؤنا چاہندے سن۔

''اک پاسے سامراجی ایسٹ انڈیا کمپنی، دوجے پاسے غدار ڈوگرے تریجے پاسے وَیری پوربیے تے چوتھے پاسے سامراجی گماشتے سندھیانے، مجھیٹے اگوں بے وارث پنجاب۔ تے اوہدی بنا سرکار دی فوج ہُن پنجاب دی ازادی تے خود مختاری دا بچنا اوکھا اے'' مُراد سوچدا ای رہ گیا۔

لہور دربار وِچ ہر شے سازش تے غداری دے ہڑھ وِچ رڑھدی جاندی سی ایتھے جو کدی نہ سوچیا جاندا ہن سارا ہو رہیا سی۔ اوہ اک خموش تماشائی وانگ دوجے ان گنت جرنیلاں، افسراں، وزیراں، سرداراں وانگ اوہنوں ویکھن لئی مجبور سی ہر شے اوہنے دربار وِچ ہوندی، جنگ دے میدان وِچ گذردی تے لہور شہر وِچ واپردی اپنیاں اکھاں نال تک لئی۔ اوہناں جانن ہو گیا سامراجی طوفان اگے بند بنھن والا اج کوئی رنجیت سنگھ پنجاب وِچ موجود نہیں سی۔ جے کوئی مردا لیس ویلے پورے پنجاب وِچ دِسدا سی تے اوہ نِرا رانی جنداں سی۔ رانی جند کور اچانک ای لہور دربار تے پنجاب دے سیاسی منظرناویں تے اوس ویلے آئی جدوں پنجاب سیاسی، انتظامی، عسکری، معاشی افراتفری تے بدانتظامی نال بدحال تے سازشاں دا شکار سی۔ تخت لہور اُتے قبضے لئی ڈوگریاں رنجیت سنگھ دے پروارنوں اپنیاں سازشاں تے تلواراں دیاں دھاراں اُتے رکھ لیا جیہدے وِچ اوہناں نوں ایسٹ انڈیا کمپنی دی ہلا شیری وی لبھی ہوئی سی۔ پنجابیاں نوں صدیاں مگروں اپنا دیس لبھیا پر رنجیت سنگھ مگروں کوئی وی اوہدے جیہا لائق، سیانا تے قابل نہ نکلیا جیہڑا ایناں وڈا دیس اوہدی ازادی تے اوہدی لوکائی نوں سنبھال سکدا تے نالے ڈوگریاں تے ایسٹ انڈیا کمپنی نوں وی نبڑ سکدا۔ رنجیت سنگھ دے وارثاں دی نااہلی نے رنجیت سنگھ دی موت مگروں نِرا ست ورھیاں دے اندر اندر ایسٹ انڈیا کمپنی نوں پنجاب اندر وڑن تے اوہنوں برباد کرن دا موقعہ دتا۔ پنجاب وِچ سرکار دی رٹ نہ ہوون برابر رہ گئی۔ سرکاری مشینری ٹھپ ہو چکی تے فوج آپ مہاری تے سول اتھارٹی وِچ دخل دین لگ پئی نالے بندوق دے زور نال اپنی مرضی دے فیصلے کروان لگ پئی۔ ریاست دیاں چولاں ہل گیاں کے کولوں کسے قسم دی کوئی پچھ پرت نہیں سی رہ گئی۔ ایہہ پنجاب دی حد بدنصیبی سی کہ قسمتاں تے دربار دے فیصلے تلوار دی دھار، غداری، دغابازی تے سازشاں نال ہوون لگ پئے۔ سیانف، برداشت، ظرف تے دیش بھگتی رنجیت سنگھ دے نال ای پنجاب وِچوں اُٹھ گئی۔

گلاب سنگھ اک بہوں ڈونگھے ذہن دا شاطر، سازشی، راج پاٹ تے مال دولت دا بُھکھا اک خطرناک بندہ سی مہاراجہ رنجیت سنگھ جیہا بندہ وی جیہدی اصلیت پچھانن وِچ ناکام رہیا اوہ سپ وانگ چپ چپیتے ہنیرے وِچ اپنی چال چلدا، بس کدی کدی اوہدے ڈنگ مارن دا شکاٹ سنیدا پر ایہہ پتہ نہ لگدا کہ ڈنگ مارن والا گلاب سنگھ سی۔ اوہ دومونہاں پھنیر سپ سی زہریلا اتے خطرناک ہر پاسے پورا ہر ہر قدم ویکھ کے ٹردا ہر شے اُپر گوڑھی اکھ رکھدا اوہنے اپنی کامیابی لئی اپنے مکر تے دولت دوہاں نوں کمال نال ورتیا کہ ازاد تے خودمختار ملک پنجاب ڈھوں

وڈھے رکھ وانگ بھوندا ایتھاں آن لگا۔ پنجاب جو برباد ہویا ایہہ سارا کجھ کیتا کرتیا گلاب سنگھ ڈوگرہ دا سی۔ ڈوگرہ پنجاب دے گوڈیاں گٹیاں وچ بہہ گیا۔ ہن مہاراجہ دلیپ سنگھ تے رانی جانداں دی واری سی اوہ سارے اینے وی نااہل نہیں سن کہ اپنا دیس وی نہ چلا سکدے یاں اپنے دیس نوں گھٹ پیار کردے سن۔ اوہناں دیاں جاناں گیاں ای ایس لئی سن کہ اوہ پنجاب نوں ہندوستاں توں ہمیش وکھ تے ازاد ملک ویکھنا چاہوندے سن اوہناں دی بدنصیبی ایہہ سی کہ اوہناں دے مقابلے تے اون والے دوہے ناویں دھیان سنگھ ڈوگرہ تے ایسٹ انڈیا کمپنی اوہناں کولوں ودھ شاطر، مکار تے اپنیاں چالاں مناسب ویلے تے چلن تے اپنے شکار دا پوری تیاری نال شکار کھیڈن دے ماہر۔ تے اپنیاں وارداتاں تے گھاتاں نوں خفیہ رکھن تے اپنے ناپاک کم کراون لئی مال دولت انھے واہ لٹان وچ تے ضمیر خریدن وچ تگڑے سن۔ سورمے بادشاہ رنجیت سنگھ دی سیانف، جاگرتی تے دلیری دے ساہمنے ایسٹ انڈیا کمپنی تے ڈوگرہ برادراں دی ساری ہشیاری تے مکاری کسے کم نہ آئی پر اوہدی موت مگروں گلاب سنگھ ڈوگرہ تے ایسٹ انڈیا کمپنی رنجیت سنگھ دے تخت دے وارثاں تے اوہدے پریوار دے قتلام، پنجاب دی ازدی تے خودمختاری دے خاتمے، پنجابی فوج دی تباہی، پنجاب اُتے ایسٹ انڈیا کمپنی دے قبضے، پنجاب دے ٹوٹے کرن تے کشمیر نوں پنجاب کولوں وکھ کرن دا ذمہ وار سی تے ایناں جرماں وچ ایسٹ انڈیا کمپنی تے پورا بیا اوہدی بھجوال سی۔

پہلاں پہلاں جدوں مُراد حیات نے شاہی قلعے وچ رانی جند کور دے محل دی راکھی تے ڈیوڑھی دار دی زماہ واری سنبھالی تے کنیں دیہاڑے تک اوہ ضروری حکم لین لئی محل جاندا تے مہاراجہ دلیپ سنگھ دا ہتھ پھڑ کے دربار لے کے جاندا مہاراجہ دی گارڈ وچ ہندو، سکھ مسلمان سورمے ماہر نشانہ باز تلوار باز تے تگڑے جوان سن ایہہ سارے سکھ، ہندو تے مسلمان جوان بندے مارن والیاں مشیناں سن۔ جیہناں دی فوج خاص وچوں چھانٹی کرکے مُراد نے اوہناں نوں قلعے وچ لیاندا۔ دربار وچ اوہدے اُتے بڑا رولا پیا پر اوہنوں کسے دی پرواہ نہیں سی۔ اوہنوں جیہڑا کم سونپیا جاندا، اوہنوں پوری فوجی ضابطیاں وچ رہ کے کردا اوہدے لئی ڈیوٹی ڈیوٹی سی تے ایس ویلے اوہدی ڈیوٹی پنجاب دے مہاراجہ دلیپ سنگھ تے بادشاہ رنجیت سنگھ دی رانی جند کور دی زندگیاں دی راکھی سی کسے نوں وی بھلیکھا نہیں سی لہور دربار وچ کہ مہاراجہ تے رانی جنداں اُتے کیہڑے پاسیوں وار ہو سکدے سن اوہنے اوہناں ساریاں کھڈاں اُتے اپنے پہریدار بٹھائے ہوئے سن۔ قلعے وچ رہندے انگریز افسران نوں مُراد دا وجود اوتھے پڑدا تے اوہدے

کولوں اوکھے رہندے۔ اوہدے ماتحت ہر ویلے اوہدے آل دوالے ہوندے۔ اوس دیہاڑے اوہ حران ہویا جدوں محلوں مہاراجہ دلیپ سنگھ کلھا نہیں سی نکلیا اوہ اپنی ماں رانی جنداں دا ہتھ پھڑی محل دے بوہے اُتے کھلوتا سی۔ ست ورھے دا انیانا مہاراجہ اوہدے ویہہ افسراں دی گارڈ نال تخت گاہ جاکے دربار کردا رہیا...... اوہنے پہلی واری رانی جندکورنوں جدوں رنجیت سنگھ حیات سی شیش محل وچ تکیا سی۔ اج جدوں کہ دیس دی ازادی تے خود راج پاٹ خطرے وچ سی اوہ محلوں باہر نکل آئی۔ تے دربار وِچ مہاراجا دی کرسی نال اپنی کرسی رکھوا کے بہہ گئی۔ پورے شاہی قلعے وِچ بھاجڑ پے گئی۔ رانی جندکور انیانے مہاراجہ دلیپ سنگھ دا ہتھ اپنے سجے ہتھ وِچ پھڑی جدوں تخت گاہ وِچ پیر رکھیا تے سارا دربار تعظیم دین لئی اُٹھ کھلوتا۔ کوئی اُچا ساہ وی نہیں سی لے رہیا۔ رانی دے چہرے اُتے مسکراہٹ سی۔ جندکور رنجیت سنگھ دی سبھ توں نکی تے سبھ توں ودھ چاہی جان والی رانی سی۔ رب نے اوہنوں حسن جوانی دی دولت نال مال و مال کیتا۔ گلابی رنگ تے وڈیاں وڈیاں ڈونگھیاں تے کالیاں اکھاں والی جندکور جیہدا چہرہ تے وجود پہلی نظر پیندیاں ای ویکھن والے نوں اپنے ول مقناطیس وانگ کھچدا اوہدی شخصیت وِچ اِک رعب داب تے اکھاں وِچ ذہانت دی جھلک پیندی۔ اتوں مہاراجہ دی ماں وی سی۔ پنجاب اک ازاد تے خودمختار دیس سی تے اوہ اِک اجیہے مہاراجہ دی ماں سی جیہدے ازاد دیس دا وجود تے اوہدا تاج تخت سبھے کُجھ خطرے وِچ پے چکیا۔ ایہدا احساس ایس ویلے پورے پنجاب وِچ رانی جندکور توں اڈ کسے ہور نوں نہیں سی۔ اتوں نہ مکن والیاں سازشاں، جنگ وِچ پنجاب دی فوج دی ہار نالے سامراجیاں دی پنجاب وِچ موجودگی تے سرکار دربار وِچ دخل اندازی تے حکم اتوں لہور دربار تے سرکار وِچ ہرتھاں سپاں وانگ کھلرے اکھاں دے ساہمنے پھردے غدار ایہناں ساریاں شیواں رل کے اوہدے وجود وِچ زہر گھول دتا۔ اوہنوں اک عام جیہی زنانی نہ رہن دِتا۔ اوہ سوچ سکدی سی تے سوچن والا بندہ سمجھوتا نہیں کردا اپنی راہ ٹُردا اے۔ حالات نے اوہنوں اک وکھری طرز دی زنانی وچ بدل دتا۔ اک اجیہی زنانی جیہدی مسکراہٹ وی زہر وِچ بجھی ہوندی۔ تے جیہدیاں اکھاں وِچوں ہر ویلے اگ ورسدی۔ اوہ زنانی جیہدی چال ویکھ کے رنجیت سنگھ دی رُڑھ گیا ہُن اک زخمی شیرنی وانگ شاہی قلعے تے لہور دربار وِچ کسے بے چین روح وانگ بے چینی نال ٹکراں ماردی دِسدی جتھے پیر رکھدی جیہڑے پاسے اوہ پرت کے تکدی سپ کُھڈاں وِچ وڑدے جاندے رانی جنداں جیہڑی ویلے دی پُکار تے اپنا فرض نبھاون لئی اُٹھ کھلوتی ایس ویلے پورے پنجاب وِچ اوہدے نالوں ودھ کوئی خطرناک مرد ایسٹ انڈیا کمپنی نال ٹکران لئی موجود نہیں سی۔ اپنے انت

توں بے پرواہ ہو کے اوہنے اپنے لئی اوہ راہ چنیا جیہدے اُتے کنڈے ہی کنڈے کھلرے سن۔
پنجاب دے لوک اوہدی قدر کرن لگ پئے۔ ''مائی صاحب'' لوکاں اوہدے سر اُتے مان دا تاج
رکھ دِتا۔ پنجاب دی ایہہ دھی اک سورما رن بن کے سامراج نُوں اگوں ساویں ہو پئی اوہنے
پنجاب دی ازادی تے خودمختاری لئی آخری ساہ تک لڑن دا فیصلہ کرلیا۔

رانی دربار وِچ اپڑی تے اوہنے اوس ویلے اوس ویلے گوڑھے نیلے رنگ دا گھگرا اُتے اسمانی
رنگ دی کھلی کرتی تے سر اُپر گوڑھے نیلے رنگ دا بوچھن کیتا ہویا سی۔ اوہدے گل وِچ ہیریاں
دی گانی تے متھے اُتے موتیاں نال جڑیا سونے دا ٹِکا سجیا سی۔ کن وِچ ہیرے دے جھمکے لہراندے
سن اوہنے والاں نُوں کنج کے گت بنھی ہوئی سی تے اوہدے موڈھیاں اُتے کلیجی رنگ دی کشمیری
شال لمک رہی سی۔

شاہی قلعے دے اِک اِک حکم نال ہشیار کھلوتے شاہی پہریداراں شاہی قلعے دیاں برانڈیاں
تے غلام گردشاں وِچوں لنگھدی پُتر دا ہتھ پھڑی تخت گاہ ول جاندی مہارانی نُوں دربار ول
جاندیاں اکھاں پاڑ پاڑ کے حرانی نال تک رہے سن۔ اج تک رنجیت سنگھ دی کسے مہارانی نے تخت
گاہ تک جان دی جرائت نہیں سی کیتی پر جنداں سارے ضابطے اصول تے پردے پراںہہ سٹ کے
محل وِچوں باہر نکلی تے آ کے اپنے پُتر دے نال تخت گاہ وِچ کرسی گھتوا کے بہہ گئی۔ دربار وِچ
سناٹا سی۔ نیانے مہاراجہ پاروں پنجاب نُوں بے وارث مجھن تے ایہدے اُتے قبضہ کرن لئی
چھریاں تیز کیتی بیٹھیاں لئی رانی جندکور کوئی چنگی خبر نہیں سی۔

کرنل مُراد حیات دربار وِچ مہاراجہ تے جندکور دیاں کرسیاں مگر ہشیار کھلوتا سی۔ جدوں
درباری اپنیاں کرسیاں اُتے بہہ گئے تے اوہنے دربار دے شاہی پیشکار کول جا کے اوہنوں
مہاراجہ دلیپ سنگھ دا حکم پڑھن دا آکھیا تے اپنی تھاں کے پرت کے آ کے کھلو گیا شاہی پیشکار
اٹھ کھلوتا اوہ حکم شاہی رجسٹر وِچ لکھدا رہیا فیر اوہ رجسٹر لے کے مہاراجہ کول آیا مہاراجہ نے اپنے
دستخط کر کے حکم نُوں شاہی فرمان دا درجا دے دتا۔ پیش کار جا کے دربار دے وچکار کھلو کے شاہی
فرمان پڑھ کے سنایا۔

'سرکار...... مہاراجہ دلیپ سنگھ دے حکم دے مطابق اج توں اوہناں نے اپنی ماتا رانی جند
کور نُوں اپنا ریجنٹ مقرر کر دتا اے اج توں دیس پنجاب، سرکار تے دربار دے سارے مالے
مہاراجہ دے اختیار راہیں رانی جندکور ورتن گیاں تے سرکار، فوج، دربار تے سارے دیس دے
سرکاری اہلکار ملازم تے محکمے رانی جندکور دے ہر حکم نوں پورا کرن دے پابند ہوسن تے اوہناں

دے ہر حکم نُوں سرکاری تے شاہی حکم منھیا وسی''
پیشکار فرمان پڑھ کے اپنی تھاں تے بیٹھا تے فیر اٹھ کھلوتا تے نالے مہاراجہ دلیپ سنگھ دی اُٹھ کھلوتا۔ اوہنے رانی جند کور نُوں تعظیم دتی سارے دربار نُوں اُٹھ کے رانی جند کور نُوں تعظیم دینی پے گئی۔ سبھ توں آخر تے وزیر ہیرا سنگھ ڈوگرہ تے اوس توں پچھے اوہدا صلاح کار پنڈت جلا اُٹھیا۔ اوہ اجے وی حرانگی دے صدمے نال مُودھے ہوئے پے سن کدی مہاراجہ ول کدی درباریاں ول تے کدی اک دوجے ول تکدے۔ مُراد اوہناں دیاں چہریاں اُتے اون والی ناگواری دے جھکڑ ویکھ رہیا سی اوہناں دیاں متھیاں اُتے مجھڑ پے سن تے ایہہ سارکجھ وزیر ہیرا سنگھ نُوں پسند نہیں سی آیا۔ اوہ آپ تخت لہور اُتے باہن دی تیار کر رہیا سی پر اوہدی راہ وچ رانی جند کور آن کھلوتی۔
'ایہہ سارا کجھ چنگا نہیں ہویا......' پنڈت جلا نے اوہدے کن وچ پھوکیا۔
''حوصلا کر جلیا مینوں ایہہ سبھ کجھ سمجھن دے جنداں اتھے کویں اڑ گئی؟'' ہیرا سنگھ ڈوگرہ نے ہولی جیہا جلے نُوں دُھرک دتا۔
فیر اوہ دوویں چپ کر گئے مُراد نُوں پتا سی ہن جا کے اوہ ہر شے دی نویں سریوں منصوبا بندی کرن گے۔
''جتھے رنجیت سنگھ دے اپنے وارث ٹکانے لا دتے نیں اوتھے اک ڈیڈھ ہور لان وچ کیہ ہرج اے...... ایہہ تے فیر وی زنانی اے'' ہیرا سنگھ ڈوگرہ سوچ رہیا سی۔
مُراد اپنی کرسی اُتے بیٹھے پاسے ماردے ہیرا سنگھ ڈوگرہ دا چہرا پڑھ رہیا سی۔ دربار دی کارروائی چلدی رہی تے رانی جند کور موقعے اُتے حکم جاری کردی رہی۔ اوہدا ذہن چلدا سی۔ اوہدی جیبھوں نکلن والا اک اک حرف نپیا تولیا سی اوہنے کوئی فالتو گل نہ کیتی۔ اوہدی اواز وچ اِک حکم تے اتھارٹی سی حکم پورا کرن دی گونج سی تے حکم پورا نہ ہوون دی صورت وچ اوہدے اندر زماواراں کولوں جواب منگن دا زور وی سی۔ سارے جرنیل تے پنچ بیٹھے ویکھدے سن۔
''سامراج ڈنگدا پہلاں اے تے لڑدا مگروں اے'' مُرادنوں ایسٹ انڈیا کمپنی بارے کوئی بھلیکھے نہیں سن۔ ''کمپنی پنجاب دیاں سرحداں ٹپ کے زوری اندر وڑ آئی اے۔ اک تخت لہور تے دو دو دربار...... لہور دربار وی چل رہیا تے کمپنی بہادر دا حکم وی چل رہیا۔ اک دیس اُتے دو راج ...... اک دیسی تے اک بدیسی ...... ایہہ کسراں دی ازادی تے خود مختاری اے دنیا وچ ایسراں دے راج دی کوئی مثال نہیں ملدی ایہہ سبھ غلط ہو رہیا مائی صاحب۔'' دربار برخاست

ہویا تاں مُراد مہاراجہ تے راج ماتا جند کور نُوں اوہناں دے محل تک اپڑاندیاں راہ وِچ رانی نال گلاں کردا آیا۔

محل اپڑا کے مُراد سرنوا کے رانی تے مہاراجہ نُوں تعظیم دتی تے محلوں باہر نکل آیا تے قلعیوں نکلدا اگھر ٹر گیا..... ہر اون والے دن نال شواں بڑی تیزی نال واپر رہیاں سن اوہ ویکھدا کہ رانی جنداں دا وجود لہور دربارے انگریز اپنے لئی اک وڈا خطرہ سمجھدے سن۔

اوہنوں راہوں ہٹان دے جتن کرن لگ پئے۔ لوکائی دی اوہدے نال ہمدردی سی۔ اوہ پنجاب دی خودمختاری دی علامت بن دی جا رہی سی اُہنے سپریم خالصہ کونسل نویں سریوں اسار دتی تے فوج تے دربار وِچ پنچاں دے وسیلے نال ماملات نُوں بہتر کرن دی کوشش کیتی۔ اوہنے اپنے آپ نُوں مہاراجہ دلیپ سنگھ دا ریجنٹ مقرر کر لیا، انیاں نے مہاراجہ دے ناں تے پنجاب سرکار دا انتظام سنبھال لیا۔ اوہ گھوڑی تے سوار ہو کے اپنے گارڈز دے نال فوجی پریڈ دا معائنہ کردی، فوجی کونسل دیاں میٹنگاں وِچ رلت کردی، دربار لاوندی تے سرکاری حکم جاری کردی، لوکائی تے ریاست دے ماملے نبیڑن لگ پئی، ستلج پار تے دربار وِچ انگریزی فوج بارے خبراں رکھدی، اوہدا شکنجہ سرکار تے دربار اُتے ہر اون والے دن نال پیڈا ہوندا گیا فوج نے اپنے آپ نُوں اوہدے حکم دا پابند کر لیا تے اوہنوں دِلی دے تخت اُتے بٹھان لئی ہاں کر دتی۔ پنجاب دیاں سرحداں جمنا تک لے جان دلی نُوں فتح کرن تے کشمیر واپس لین دیاں گلاں نویں سریوں دربار وِچ ہون لگ پیاں۔ خالصہ اک واری فیر پنجاب لئی سر دین دیاں تیاریاں کرن لگ پیا تے سرکار خالصہ نوں بچان لئی تیار ہو کھلوتا۔ دھیان سنگھ دا پتر ہیرا سنگھ مہاراجہ شیر سنگھ دے قتل مگروں انیاں نے مہاراجہ دلیپ سنگھ دا وزیر بن چکیا سی۔ دلیپ سنگھ اوس ویلے ساڈھے ست ورہے دا سی پر اندر دی کہانی گُجھ ہور سی۔ لہور دربار وزیر ہیرا سنگھ تے اوہدے صلاح کار پنڈت جلا اوہ دوویں رانی جنداں نُوں سرکار دربار دے ماملیاں وِچوں باہر رکھن لئی ہر ویلے زور لاندے رہندے مہاراجہ دی ماں تے ریجنٹ ہوون پاروں دربار وِچ جس مقام، مرتبے، احترام تے اعزاز دی حق دار سی جلا تے ہیرا اوہنوں اوہدے کولوں محروم رکھن دے جتن کردے رہندے تے کدی کدی ایہدے وِچ کامیاب وی ہو جاندے کدی کدی رانی جنداں نال دربار وِچ بڑا ہتک والا سلوک ہوندا۔ اتوں اوہدی سرکاری حیثیت وی ریذیڈنٹ نے مسرلال سنگھ دی نگرانی دے ماتحت کر دتی۔ اوہ گلاب سنگھ ڈوگرہ دیاں چالاں نُوں سمجھدی تے اوہدیاں حرکتاں اُتے نفرت دا اظہار کردی اوہنوں پتہ سی گلاب سنگھ پنجاب دی ازادی تے خودمختاری دیاں جڑاں وڈھن وِچ لگا ہویا اے۔ اوہدی ایسٹ انڈیا کمپنی

نال ہتھ جوڑی پنجاب نوں کسے خوفناک انجام ول دھک رہی سی۔ اوہنے ڈوگریاں دے خلاف دربار تے فوج نوں اکٹھا کرنا شروع کر دتا تے لہور دربار اُتے اوہناں دی اجارہ داری نُوں چیلنج کر دتا۔

'ڈوگرے ہین کون؟'' اک دیہاڑے اوہ چھاونی وِچ فوجی پریڈ دا معائنہ کردیاں فوج دے پنچاں تے جرنیلاں دے ساہمنے بول پئی: ''پنجاب وِچ راج داحق کیہدا اے مہاراجہ دلیپ سنگھ دا یاں ڈوگریاں دا...... فوج نُوں حکم کیہدا منّنا چاہیدا اے دلیپ سنگھ دایاں ہیرا سنگھ دا بے ایس گل دا جواب نہ وِچ ہے تے فوج نُوں چاہیدا اے کہ دلیپ سنگھ نُوں ناں دا مہاراجہ نہ بنیا رہن دوے۔''

فوج اوہدا احترام کردی سی تے اوہنوں مائی (ماں) دا درجا دیندی۔ پنچ (کور کمانڈرز)، جرنیل، افسر تے جوان اوہنوں مائی صاحب آکھ کے بلاندے۔ فوجی کونسل نے اوہدی گل ول دھیان دتا تے ایہدا نتیجہ کُجھ دناں وِچ ای ساہمنے آ گیا۔ رانی جنداں اپنیاں کوششاں وِچ کامیاب رہی تے اوہنے پنڈت جلا نُوں لہور دربار وِچوں کڈھ کے پرانہہ ماریا تے اوہدی تھاں اپنے بھرا جواہر سنگھ نُوں فوج دی مدد نال وزیر بنوان وِچ کامیاب ہو گئی۔ رانی جنداں دی ایہہ حیثیت ڈوگریاں تے ایسٹ انڈیا کمپنی لئی خطرے دی گھنٹی سی۔ اوس دن رانی جند کور نُوں دربار وِچ بڑا غضبناک ویکھیا گیا۔ جس دن گلاب سنگھ ڈوگرہ تے ایسٹ انڈیا کمپنی نے پنجاب خریدن ویچن دے سمجھوتے اُتے دستخط کیتے۔ دربار وِچ اوس دیہاڑے موت دا سناٹا سی۔

''لہوردربار نے گلاب سنگھ نُوں اک غیر جانبدار بندا بنا کے جموں کشمیر بارے گل بات کرن دا اختیار دے کے انگریاں نال گل کرن لئی گھلیا اوس سپ دے پتر نے اوتھے جا کے کشمیر مل لے لیا اوہنوں ایہدا اختیار لہور دربار نے نہیں سی دتا۔'' ''امرتسر وِچ جموں کشمیر گلاب سنگھ نُوں ویچن والے سمجھوتے بارے سبھ توں ودھ رولا لہور دربار وِچ رانی جند کور نے پایا۔'' گلاب سنگھ ڈوگرہ، پنجاب تے مہاراجہ رنجیت سنگھ دے وارثاں دا قاتل، اوہ چور، ٹھگ، ...... غدار، دغا باز، سپ کدوں دا پنجاب نُوں ڈنگ رہیا اے۔ اوہ اک پوری بادشاہی نُوں ڈھا ڈھیری کر کے صاف ہتھوں بچ کے نکل گیا کسے نے اوہدے ول دھیان نہ کیتا پنجاب دے چوری کیتے خزانے نال کشمیر مل لے گیا انگریز کون ہویا اے کشمیر نُوں پنجاب کولوں وکھرا کرن تے ویچن والا...... گلابو کون ہویا اے کشمیر مل لین والا...... ایہہ کشمیر دا نہیں پنجاب دا سودا ہویا اے...... اج کشمیر نہیں پنجاب وکیا اے۔'' اوہ تخت گاہ وِچ لگے دربار وِچ دلیپ سنگھ دی کرسی دے آل دوالے پھیرے ماردی

مٹھاں بند کردی کدی کھولدی کدی ہتھ واء وِچ لہراندی، تیز کدی ہولی ٹردی، کسے زخمی شیرنی وانگ گڑھکدی۔ سارا دربار سر نوا کے بیٹھا سی کسے نُوں اوہدے ول اکھ چک کے تکن دی ہمت نہیں سی رہی۔

''کوئی جاوٗ تے دغا باز گلاب سنگھ دا سر مینوں وڈھ کے لیا دیو میں اوہدا کالجا چیر کے کھانا اے اوہدا لہو پینا اے تے اوہدی سری دِلی دروازے اُتے ٹنگنی اے اسیں لٹے گئے پنجاب غلام ہووے مینوں ایہہ پچہ انہیں جے اج رنجیت سنگھ جیوندا ہوندا؟'' اوہ آپیں ای بولدی بولدی چپ کر گئی گُجھ چر تخت اُتے بیٹھے انیانے مہاراجہ دلیپ سنگھ ول تکدی رہی تے فیر اپنے پیروں جتیاں لاہندی دربار وچ ای چھڈدی ننگے پیریں اپنے محل ول ٹُر گئی۔

فیر اوہ دربار وِچ محل وِچ ہر تھاں ننگے پیریں ای ٹردی دِسدی اوہ جدوں تک قلعے وِچ رہی اوہنوں کدی کسے نے جتیاں پایاں نہ ویکھیا

''کشمیر بغیر پنجاب دا کوئی تصور نہیں۔ پنجاب بنا کشمیر تے کشمیر بنا پنجاب دی موت اے...... رنجیت سنگھ ایہا آکھدا ہوندا سی'' رانی جنداں ایہہ گل دہراندی رہندی۔

دربار وِچ بیٹھے ہر اہلکار نُوں پتا سی کہ تخت لہور رانی جنداں لئی پھلاں دی سیج نہیں سی۔ پر اوہ بڑی حوصلیاں والی رن سی ایہدے وِچ کوئی شک وی نہیں سی اوہ پنجاب دی بیڑی وِچ اوس ویلے بیٹھی جدوں ایہہ دریا دے چکار ڈب رہی سی پر اوہنے ایس بیڑی نُوں ڈبن توں بچان لئی اپنی جاں تلی تے رکھ لئی۔ سرکار دربار دے معاملے ہتھ وِچ لیندیاں ای سکھنا خزانا، فوج والوں تنخواہاں ودھان دیاں منگاں، سرداراں، پنچاں، وزیراں تے نواباں ولوں جاگیراں ودھان دیاں تے جرمانیاں تے ٹیکساں نُوں گھٹان تے معاف کرن دیاں دھمکیاں وِچ لکیاں عرضیاں۔ ہیرا سنگھ دا گڈیا جنداں نوں وڈھنا پے گیا۔ سبھ توں ودھ خطرناک معاملا فوج دیاں تنخواہاں دا سی۔

''خزانا سکھنا اے تنخواہاں کتھوں دیاں ...... جرمانے دین والے مکر گئے نیں ...... ٹیکس بھرن والے ٹیکس چوری کرن تے نال ٹیکس ماف کروان لئی اکھاں وکھاوندے پھردے نیں ...... پیسہ کتھوں آوے' رانی بڑا دماغ لڑایا اوہدا ذہن گلاب سنگھ ول جا کے اوتھے ای اٹک جاندا۔ فیر اوہنے اک فیصلہ کر لیا۔ گلاب سنگھ نُوں سزا دین دا فیصلہ جیہڑا لہور دربار و چوں نس کے جموں جا کے لک کے بیٹھا سی تے اوتھوں پردے دے پچھے بیٹھا ڈوریاں ہلا رہیا سی۔ فوجی کونسل نے فیصلہ سنا دتا تے جند کور نے حکم دتا کہ،

''گلاب سنگھ ڈوگرہ پنجاب دا غدار تے سازشی اے اوہنوں سزا ملنی چاہیدی اے۔ اوس

سپ نُوں اپنی کُھڈ وچوں کڈھ کے میرے ساہمنے لیاؤ۔''

دُوجے دیہاڑے پینتی ہزار دا لشکر لہور چھاونی وِچوں نکلیا کسے نُوں نہیں سی پتا ایس لشکر دی منزل کیہ اے۔ گلاب سنگھ ڈوگرہ اوس ویلے بیٹھا مجرا ویکھ رہیا سی جدوں لہور دربار دے لشکر نے جموں وِچ اوہدے محل نُوں چوانہہ پاسیوں گھیر لیا۔ اوہنوں نس ن دا موقعا لگا نہ ای ایسٹ انڈیا کمپنی نُوں اپنی مدد لئی بلان دا کوئی وس لگا۔ اوہنوں گرفتار کر کے لہور دربار وِچ رانی جنداں تے کونسل دے ساہمنے پیش کیتا گیا۔ ایہہ اوہ بندہ سی جیہدے کولوں پنجاب وِچ ہر بندہ نفرت کردا پر رانی جنداں دے اندر اوس بندے لئی نفرت دے بھانبڑ بلدے۔ اوہ ساہمنے آیا تے رانی جند کور نُوں جویں سبھ کُجھ یاد آ گیا...... رانی اپنی کرسی توں اٹھ کھلوتی دربار وِچ سناٹا چھا گیا۔ اوہ اٹھی تے نالے سارا دربار وی اٹھ کھلوتا فوجی دے پنچاں دے چہریاں اُپر فکرمندی دِسدی سی۔

''گلاب سنگھ تیرے ہتھ رنجیت سنگھ دے پیاریاں دے لہو وِچ رنگے ہوئے نیں توں پنجاب دے ٹوٹے کیتے۔ پنجاب دا خزانہ لٹیا۔ پنجاب کولوں کشمیر چوری کیتا۔ انگریزاں نُوں پنجاب وِچ لے کے آئیوں۔ فوج مروائی تیرے جرم وڈے تے ناقابلِ معافی نیں۔ کوئی وڈی توں وڈی سزا وی تیرے جرماں دی سزا ہو نہیں سکدی۔ توں رنجیت سنگھ دی آتما نُوں دغا دتی۔ پنتھ نال دھوکا کیتا تے پنجاب دی خود مختاری دا سودا کیتا تیرے جیہا دغاباز تے غدار اج تک جمیا نہیں۔'' غضبناک کھلوتی رانی جند کور نے گلاب سنگھ ڈوگرہ دے مونہہ اُتے رکھ کے چپیڑ ماری تے نگروں اوہدے مُونہہ اُتے تھُک دتا۔

اوس چپیڑ دی گونج شاہی قلعے دیاں کندھاں وِچوں نکلدی پورے پنجاب تے گوانڈھی دیس ہندوستان تے ایسٹ انڈیا کمپنی دے دفتراں وِچ بیٹھے لاٹ صاحباں نُوں کلکتہ تک سُنیوی۔ ایہہ خطرے دی گھنٹی سی۔ رانی نال کھلوتے اپنے گارڈ کمانڈر مُراد سے دے نیام وِچوں تلوار کھچ لئی۔

''میرا دل کردا اے تیرا کالجا چب چھڈاں تے تیرا لہو پی جاواں ...... جماندرو سپ پنجاب وِچ کِدروں آ وڑیا......'' اوہنے تلوار لہراندیاں اپنے سامنے کھلوتے گلاب سنگھ ول اگری نیڑے سی کہ تلوار گلاب سنگھ دی دھون وڈھ دیندی کہ اچانک دربار وِچ بیٹھے کُجھ پنچاں نے اٹھ کے گلاب سنگھ نُوں پچھانہہ کھچ لیا۔

''گلاب سنگھ جرمانہ بھرن لئی تیار اے مائی صاحب'' اک پنچ اچانک اٹھ کے گلاب سنگھ تے رانی جنداں دے وِچکار آ کے کھلو گیا۔ اوہنے بڑے احترام نال اگانہہ ہو کے رانی دا دھیان اصل

ما ملے ول کرایا۔ ''ایہنوں مارن دی کوئی گل نہیں سی ہوئی''

''ہُن میں سمجھی ایہہ سپ دا پُتر ہر واری واردات کر کے کویں بچدا رہیا'' رانی جنداں حران پریشان ہوئی گلاب سنگھ کولوں دور ہٹ گئی اوہدی اپنی فوج دے کئیں پنج گلاب سنگھ ڈوگرہ دی جان بچان لئی دربار وِچ اٹھ کھلوتے۔ گلاب سنگھ مصیبت وِچ پھسدا ایاں کوئی مطلب کڈھنا ہوندا تے اوہ بندے دا منہ منگیا مل لان وِچ دیر نہیں سی کردا۔ اوہدا ایہا ہتھکنڈہ سی جیہنے اوہنوں پنجاب دیاں جڑاں وڈھن وِچ جیتو کیتا تے اوہ اپنی راہ وِچ اون والی ہر شے دیاں جڑاں وڈھدا گیا۔ اج فیر اک واری اوہ لہور دربار وِچوں کُجھ پنچاں نُوں مُل لے کے بچ کے نکل گیا پر جاندیاں جاندیاں اپنیاں بندیاں دیاں کُجھ ذمے واریاں لاندا گیا۔ رانی جند کور نے اپنے بھرا جواہر سنگھ نُوں وزیر لا دتا ڈوگریاں کولوں اوہنے لہور دربار دی جان چھڑا دتی۔ پر اوہناں دا وس اجے وی لہور دربار وِچ پہلاں وانگ چلدا سی۔ اوہ بے وس جیہی ہو کے درباروں نکل گئی۔ پر ایناں ضرور ہویا کہ فوج دیاں تنخواہاں ودھ گیاں پر غدار گلاب سنگھ سُکا بچ گیا تے فیر جموں نس گیا۔

جند کور نے اپنے بھرا جواہر سنگھ نُوں وزیر بنوایا پر اوہدے اُپر وی اُنگلیاں اٹھنیاں شروع ہو گیاں ڈوگریاں نُوں ایہہ سارا کُجھ ہضم نہیں سی ہویا۔ گلاب سنگھ رنجیت سنگھ دے پتر پشورا سنگھ نُوں جواہر دے خلاف زہر بھرنا شروع کر دتا۔ پشورا سنگھ بغاوت کر دتی جواہر سنگھ فوج لے کے اٹک گیا تے ایس جنگ وِچ پشورا سنگھ قتل ہو گیا۔ گلاب سنگھ اک واری فیر اپنا کم وکھا گیا سی۔ اوہنے رنجیت سنگھ دے تخت دا اِک ہور وارث قتل کروا دِتا اوہ پشور سنگھ نُوں ایہہ آکھدا کہ میں تیرے نال ہاں۔ جواہر سنگھ لہور پرتیا تے فوج اوہدے ہتھوں پشورا سنگھ دے قتل اُتے غضب ناک ہوئی بیٹھی سی اوہنوں فوجی پنچاں جواب دہی لئی بلا گھلیا جواہر سنگھ اپنے بھنجے مہاراجہ دلیپ سنگھ نُوں گھوڑے اُتے اپنی جھولی وِچ بٹھا کے نال لیایا اوہنوں اپنی جان دا خطرہ سی۔ پنچاں اوہدی کوئی گل نہ سنی ایتھے وی گلاب سنگھ دے بندے اپنا کم وکھا رہے سن۔ غضبناک فوجیاں اوہدے ہاتھی نُوں چوانہہ پاسیوں ننگیاں تلواراں کڈھ کے گھیر لیا۔ پہلاں مہاراجہ دلیپ سنگھ اوہدے ہتھوں کھویا فیر جواہر سنگھ نُوں ہاتھی توں ہیٹھاں کھچ لیا۔ جواہر ہتھ جوڑ دا رہ گیا پر اوہدی کسے نہ سنی۔ پہلاں اوہدی کھبی وکھی وِچ رائفل دی سنگین ماری گئی دوجے نے گولی اوہدی سر چوں پار کر دتی۔ اوہ ڈگیا تے اوہنوں سپاہیاں تلواراں نال چیر پاڑ کے رکھ دتا۔ تے اوہدی لہو چوندی لاش دھرو کے اوس طنبو کول سٹ دتی گئی جیہڑا رانی لئی لایا گیا۔ فیر ایناں قاتلاں محل نُوں لٹیا تے رامی نُوں لے جا کے تمبو وِچ بند کر دتا۔ مہاراجہ نُوں ماں کولوں وکھ کر دتا۔ جند کور دیاں ہائیں، ہاؤتے، ماتم تے

چیکاں نال ساری رات اپر اسمان تے تھلے شاہی قلعہ کمبدا رہیا۔ اپنے بھرا دے قتل دا دکھ اوہدا کالجا چیر گیا۔ اوہ ساری رات روندی تے وین پاندی رہی قاتل ساری رات اوہدے تنبو دا پہرا دیندے رہے۔ سویرے اوہنوں اپنے بھرا دی وگڑی رگڑی مدھولی تے لہو چوندی ٹوٹے ہوئی لاش ویکھن دی اجازت دے دتی گئی اوہ سینا پٹ دی روندی کرلاندی اوہدی لاش اُتے ڈگی۔ دلیپ سنگھ نوں وی لاش اُتے سٹیا اوہنے اپنے سر دے وال کھول کے اپنے سر وچ مٹی پائی اپنے کپڑے پاڑے تے بھنجے پلسیٹیاں کھاندی سر ماردی لیٹدی فیر اُٹھ کھلوتی ماتم شروع کر دتا۔ وین پاؤندی پتا نہیں کناں کُو چر روندی کرلاؤندی رہی۔ اوہدا کالجا پاٹا ہویا سی جیہناں اوہدے بھرا نوں قتل کیتا اوہ سارے کھلوتے تماشہ ویکھدے سن۔ مہاراجہ اُتے اپنی ماں دا حال ویکھ کے جو بیتی اوہ کوئی لفظاں وِچ بیان نہیں سی کر سکدا انیانے مہاراجہ نے لہور جا کے تخت اُتے باہن توں انکار کر دتا۔ اوہ اپنی ماں دا حال تکدا تے اِک پاسے بے وسا بہہ کے روندا کدی ماں ول نسدا اوہنوں چُپ کران لئی تے کدی اپنے مامے دی لاش نوں جا کے چمبڑ جاندا۔ اوہدے کپڑیاں تے ماں دے کپڑے وی جواہر سنگھ دے لہو نال بھرے گئے دوپہریں ویلے مہاراجہ تے اوہدی ماں اوکھا شہر پرتن لئی تیار ہوئے جواہر سنگھ دیاں آخری رسماں مستی گیٹ دے باہر ادا کیتاں گیا۔ رانی جند کور کئیں راتاں تک شاہی قلعے دیاں کندھاں نوں ٹکراں ماردی رہی تے قلعہ کئی دیہاڑیاں تک اوہدیاں دل ہلا دیاں والیاں چیکاں نال گونجدا رہیا۔

''گلاب سنگھ اک واری فیر وار کر گیا۔ اوہ ہمیش پچھوں بہہ کے ڈوریاں ہلاندا تے شواں نوں اپنی مرضی دے حساب نال نچاندا ایس ویلے وی اوہ دُور کشمیر وچ بیٹھا جند کور تے ہس رہیا سی۔ اوہ انجے ہنیرے وِچ کھلو کے وار کردا اوہدے وار جان لیوا ہوندے اوہ پتا نہیں کیہڑے جماں دے ویر پنجاب تے رنجیت سنگھ دے تخت دے وارثاں نال چکاون دی کوشش کر رہیا اے۔ اوہدی ہر حرکت مگروں تخت لہور دا کوئی نہ کوئی وراث قتل ہو جاندا پر اوہ اپنی تھاں اُتے آدم خور بن کے انج بیٹھا ہوندا اے جویں اوہنوں کسے شے دا پتا ای نہیں۔ گلاب سنگھ ڈوگرہ جیہا عجب اوپراتے اڈھ طرز دا حرامی، غدار، نمک حرام، دغا باز، ایمان فروش، وطن فروش، وِچولیا تے سپ نہ ویکھیا تے نہ کدی سنیا۔'' مُراد حیات اوہدے بارے سوچدا ''سامراجی گماشتہ، ہتھ ٹوکا، جھولی چک تے وطن فروش'' اوہدا خیال اوندیاں ای مُراد جتھے کھلوتا ہوندا اوتھے ای تھک دیندا...... جواہر سنگھ نوں قتل کروا کے گلاب سنگھ اپنا حساب رانی جنداں نال چکتا کر لیا ایہہ کم وی اوہنے فوج کولوں ای کروایا۔ اوہدے اندر دا سپ اجے وی زہر نال بھریا بیٹھا سی۔

سِکھ راوٗں دی جنگ مگروں انگریزاں دا عمل دخل لہور دربار تے ملک دے اندر لے مامِلیاں وِچ ہر اوہن والے دن نال ودھدا جاندا۔ رانی جنداں نے انگریزاں دے خلاف دربار تے فوج نُوں اکٹھا کرنا شروع کر دِتا۔ جویں جویں اوہدیاں انگریزاں دی پنجاب وِچ موجودگی دے خلاف سرگرمیاں ودھدیاں گیاں اوہدے اُتے دربار وِچ سختیاں وی۔ انگریز اوہدی نقل وحرکت دی خفیہ نگرانی کراوندے تے اوہدے بارے نت تازیاں رپورٹاں لہور وِچ انگریز ریذیڈنٹ دی میز اُتے اپڑدیاں۔ انگریز اوہنوں ایس علاقے وِچ اپنے سیاسی منصوبیاں لئی اک وڈا خطرہ سمجھدے۔ لہور دربار وِچ بیٹھے وطن فروش ٹولے لئی رانی جند کور اِک وڈی مصیبت بنی ہوئی سی تے ایس مصیبت دی تکلیف اوہناں دے نال نال انگریزاں نُوں وی ہونا شروع ہو گئی۔ ریجنسی کونسل بنن نال اوہدی ازادی تے نقل وحرکت اُتے ہور پابندیاں ودھدیاں گیاں۔ جہنے اوہدے اندر بلدی محرومی تے نفرت دی اگ اُتے تیل دا کم کیتا۔ اوہ انگریزاں نُوں نکھی مار دین لئی جوش پیا کرن لگ پئی۔ اوہنے افغانستان دے بادشاہ نُوں انگریزاں دے خلاف اپنے نال رلان لئی چٹھیاں لکھیاں تے فوج وِچ اوہنے اوہناں جرنیلاں نُوں جہڑے پنجاب وِچ انگریز دے عمل دخل دے خلاف سن نال رلان دی کوشش کیتی پر ایہہ گلاں خفیہ نہ رہ سکیاں۔ رانی جنداں نے انگریز ریذیڈنٹ تے ریجنسی کونسل دے بوہتا ممبراں وِچوں اوہناں ممبراں نُوں قتل کرن لئی منصوبا تیار کیتا جیہناں پنجاب نال غداری کیتی تے انگریز نال رل گئے۔ ایس منصوبے نُوں مکمل کرن لئی پریما نُوں ذمہ واری دتی گئی جیہنے گلاب سنگھ نال کشمیر جان توں انکار کر دتا سی۔ ہور کئیں وی اس منصوبے نُوں توڑ چاڑھن تے انگریزاں تے غداراں دے قتل لئی تیار کیتے جان والے ایس منصوبے وِچ شامل سن جیہدی مخبری ہو گئی پر انگریزاں نُوں رانی جنداں تے اوہدے ساتھیاں بارے کوئی ثبوت نہ ملیا تے ایہہ مالا ایتھے ای ٹھنڈا ہو گیا۔ لہور دربار دے وزیراں، سرداراں تے جرنیلاں اُتے رانی نُوں ملن تے پابندی لا دتی گئی۔ جویں جویں سختیاں ودھدیاں گیاں اوہنوں سرکار ولوں جنا دبایا جاندا اوہ پہلاں نالوں ودھ جذبے نال لڑن لئی اٹھ کھلوندی۔ جیہدے کارن پنجاب دی لوکائی دیاں ہمدردیاں اوہدے نال ہوندیاں یاں گیاں رانی ہولی ہولی پنجاب دی قومی ازادی دی علامت بندی جاندی سی ایہہ گل انگریز دی برداشت توں باہر سی اوہ اوہدی موجودگی نُوں پنجاب اُتے انگریز راج لئی تے اپنی راہ وِچ اک وڈا خطرہ سمجھدے۔

دسمبر 1846 وِچ ہوون والے معاہدہ بھیروال نے پنجاب دی ازادی تے خودمختاری نُوں غلامی چ بدل دتا ایدی فوجی طاقت نُوں ختم کر دتا تے ایہدی معیشت تے دربار انگریز دے قبضے

بیٹھ آ گیا انگریز پنجاب دے والی وارث بن گئے۔ رانی جنداں نوں ایس معاہدے وچوں انگریزاں باہر رکھیا۔ معاہدے دیاں شقاں بارے ریجنسی کونسل دربار دے ممبراں تے انگریز نمائندیاں وچکار گل بات تے مُک مُکا کرن لگیاں رانی نوں وچ نہ رلایا گیا تے نہ ای اوہنوں ایس بارے اعتماد وچ لیا گیا۔ اوہ بھیرووال سمجھوتے دی مخالف سی تے دربار وچ اوہدے خلاف اپنے جذبات دا اظہار کر دیاں آکھدی۔

'بھیرووال دا سمجھوتا پنجاب لئی موت دا پروانا اے...... میں نہیں مندی ایہنوں ...... کدی سمجھوتے بندوق دی نالی تے وی ہوندے نیں ...... پنجاب اُتے سرکار کیہدی اے مہاراجہ دلیپ سنگھ دی یاں ایسٹ انڈیا کمپنی دی...... جیہڑا سمجھوتا پنجاب دی خود مختاری کھوہے میں اوہنوں نہیں مندی'' اوہ بھرے دربار وچ بولن لگ پیندی۔ بھیرووال دا سمجھوتا رانی توں باہروں باہر کیتا گیا۔ جیہدے کارن اوہ اوہدے بارے ہر ویلے شک شبہیاں دا اظہار کردی تے ایس سمجھوتے اُتے دستخط کرن والیاں کولوں جواب منگدی رہندی۔ لہور دربار اُتے انگریز دی نگرانی وچ اوہنوں پنجاب دی غلامی دا منظر وسدا۔ ہنری ہارڈنگ کدھرے رُک نہیں سی رہیا۔ ایسٹ انڈیا کمپنی رانی جند کور اُتے اعتبار کرن لئی تیار نہیں سی۔ ایس کارن پنجاب دربار وچ اوہدا ہر قسم دا عمل دخل، کردار تے حصہ مُکا دتا گیا۔ جیہدے کارن رانی جند کور نُوں اپنا سرکاری عہدہ اودوں چھڈنا پے گیا جدوں اوہدے سارے اختیار وزیراں دی کونسل نُوں دے دتے گئے جہڑی انگریزاں لہور دربار وچ کھڑی کیتی سی۔ اوہ حالات نال سمجھوتا کر کے سرکار دربار دے معاملیاں توں وکھ ہو کے محل وچ اپنا بہتا ویلا عبادت وچ گزارن لگ پئی۔ پر انیانے گلاب سنگھ بارے فکر مند رہندی۔ رانی اُتے انگریز ریذیڈنٹ دیاں سختیاں ودھدیاں گیا۔ اوہنوں اینا تنگ کیتا گیا کہ اوہنوں ساہ لینا اوکھا ہو گیا۔ مہارانی جند کور نے اَک کے ثمن بُرج توں ہنری لارنس نُوں چٹھی لکھی۔

لکھتم بی بی صاحب، الارن صاحب جوگ روب کاری

اساں اپنا سِر تہاڈے حوالے کیتا۔ تُساں نمک حراماں دیاں پیراں وچ۔ تساں ساڈی منصفی نہ پائی۔ تہانوں جو چاہی دا سی جو دریافت کر کے ساڈے ذمے لگدا سو لاندے۔ نمک حراماں دی کہے نہیں سی لگنا۔ تساں وڈے مہاراج دی دوستی ول وی نہیں سی ڈِٹھا۔ تساں میری ابرو لوکاں توں لہائی۔ تُساں قرار ناویاں تے عہد ناویاں اُتے کُجھ وی عمل نہیں کیتا۔ راجہ لال سنگھ میرا موہتبر سی، خیر خواہ تے نمک حلال سی سو تساں تقصیری کر کے بھیج دتا۔ تاں اساں کُجھ نہیں تساں نُوں آکھیا۔ ساڈے دل وچ ایہہ گل سی کہ جو آپ صاحب ساڈے پاس نیں۔ سانوں ڈر کس دا

اے۔ سانوں ایس گل دی خبر نہیں سی جھوٹیاں گلاں ساڈے ذمے لا کے قید چ کیتا۔ کوئی ساڈی لکھت دسو کُجھ ساڈے ذمے لاؤ، پھیر جے تہاڈی مرضی ہوندی سو کردے۔ اِک میں تے اِک مہاراج تے بھائی ٹُھلنا اسیں ثمن وِچ قید واں۔ ہور نوکر سبھ کڈھ دتے نیں۔ اسیں بہت لاچار ہوئے آں۔ پانی تے روٹی وی نہیں آون دیندے۔ ایس طرح جو سانوں تنگ کردے اوہ، ایس گل کولوں بچاہی لا دیو۔

جے تساں ساڈی عدالت کیتی تاں چنگی گل۔ نہیں تاں لندن ستر وِچ فریاد کراں گے۔ ہور جیہڑا ڈوڈھ لکھ لایا سی اوہ نہیں کسے دتا۔ ہور جیہڑا چونہہ مہینیاں دے وِچ خرچ کیتا سی اکونجا ہزار سو وی گہنے ویچ کے مسر میگھ راج نُوں دے دِتا۔ کسے کولوں کُجھ منگدے نہیں ساں اپنے گہنے ویچ کے گزارا کردے ساں۔ بے نحق ساڈی ابرو لاہی۔ منگلاں کیہ تقصیر کیتی اوہنوں وی کڈھ دتا۔ اج مہاراج ساڈے پاس آ کے بہت روندے رہے نیں، آکھن لگے سانوں لچھن سنگھ تے گلاب سنگھ ڈراندے نیں۔ جے تاں مہاراج نُوں ڈرنال کُجھ ہو گیا تاں پھیر میں کیہ کراں گی۔ اوہناں نُوں آکھیا نیں تہانوں صاحب دا حکم ہے جو شالا باگ جا کے اترو۔ اوہ سن کے بہت روندے رہے۔ ایہہ جیہڑیاں گلاں ساڈے نال کردے ہو کسے راجواڑے وِچ نہیں ہویاں۔ تسیں کُجھے راج کیوں سانبھدے ہو، ظاہرا ہو کے کیوں نہیں کردے۔ نالے وِچ دوستی دا حرف رکھدے او نالے قید کردے اوہ۔ میری عدالت کرو نہیں تاں لندن فریاد کراں گی۔ تناں چونہہ نمک حراماں نُوں رکھ لو ہور ساری پنجاب نُوں قتل کرا دیو۔ ایہناں دے آکھے لگ کے تے

مُہر

اکال سہاءِ بی بی جندکور

سر لارنس رانی دی لہور وِچ موجودگی نُوں انگریز راج لئی خطرہ سمجھدا۔ ثمن برج وِچ قید پئی اک بے وس زنانی دی برداشت نہ ہوئی تے اوڑک انگریزاں اوہنوں لہوروں کڈھن دا فیصلہ کر لیا۔ ایہہ اک منحوس سویرسی جدوں مُراد حیات ثمن برج وِچ رانی نُوں ملن لئی گیا تے لیفٹیننٹ جیمز انگریز فوجی افسراں دے اک جتھے دی آگوائی کردا شاہی قلعے وِچ وڑیا تے اوہنے رانی جندکور نُوں شاہی قلعہ چھڈن دا حکم دتا۔ مُراد حیات نوں ڈیوڑھی دار دی ڈیوٹی توں برخاست کر دِتا تے اوہدی گارڈ نُوں وی نالے شاہی قلعہ چھڈن دا حکم دتا۔ انگریزاں رانی جنداں نُوں 19 اگست 1847 نُوں قلعیوں کڈھ کے شالیمار باغ وِچ بند کر دتا۔ رات دے اٹھ نو وجے فوجی پہرے بیٹھ مہارانی نُوں شیخو پورہ گھل دتا جتھے اوہ 10 اگست نُوں سویرے اپڑی تے اوہنوں شیخو پورہ دے

قلعے وِچ قید کر دتا۔ رانی جنداں لڑلڑ کے تھک گئی پر اوہدا کوئی واہ کدھرے نہ چلیا۔ ہر راہ اُتے سپ بیٹھے سن تے پنجاب نُوں غلامی وِچ دھکن ایہدی خودمختاری نُوں مکان دا فیصلہ ہو چکیا سی ایسراں مہاراجے تے کونسل اُتے ریزیڈنٹ دا مکمل اختیار ہو جاناسی۔

قید وِچ جندکور نے شیر سنگھ، مولراج تے افغانستان دے بادشاہ نُوں انگریزاں دے خلاف ازادی دی جنگ لڑن لئی چٹھیاں لکھنیاں شروع کر دتیاں۔ ایہہ چٹھیاں پھڑیاں گیاں تے جدوں جندکور کولوں جواب منگیا گیا تے اوہنے آکھیا۔

''چٹھیاں میں لکھیاں نیں ...... میں پنجاب نُوں تہاڈی غلامی وِچ نہیں رہن دیاں گی ...... ایدی ازادی لئی لڑنا میرا حق اے۔ تسیں کیہ کروگے تہاڈے دیس اُتے کوئی مجیز قبضہ کرلوے چپ کر کے بیٹھو رہو گے؟''

19اپریل1948ء ملتان وِچ دو انگریز افسراں اگنیو تے اینڈرسن نُوں قتل کیتا گیا۔ انگریز ریذیڈنٹ نُوں اوہدے وِچ مہارانی دا ہتھ دِسدا سی۔ ملتان دے خون خرابے دا سارا شک جندکور ول گیا۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں دیوان مولراج، پنجاب دی فوج تے پنجاب دے لوک بغاوت دی آگوئی لئی رانی جنداں ول تک رہے سن۔ مہارانی نُوں 15 مئی 1848 لوڈھے ویلے شیخو پورہ دے قلعیوں کڈھ کے پنجابوں دیس نکالا دتا گیا۔ جدوں انگریزاں نے ویکھیا کہ اوہدی پنجاب وِچ موجودگی خطرے توں خالی نہیں تے نظر بندی وِچ وی انگریزاں لئی خطرہ بن دی جا رہی سی اوہدا وجود پنجاب وِچ ہور اوہناں کولوں برداشت کرنا اوکھا ہو گیا۔ فقیر نورالدین دی نگرانی وِچ اوہنوں غیر ملک ہندوستان دے اِک شہر بنارس ٹور دِتا گیا۔

جس دیہاڑے رانی جندکور نُوں شاہی قلعیوں کڈھیا گیا تے اوہنوں لے جان لئی اوس قافلے دی نگرانی کرن والے لال کوٹاں والے انگریز فوجیاں دی اک پوری پلٹن اوتھے اپڑی، جیہناں دا انچارج لیفٹننٹ جیمز سی۔ جیمز جدوں وی مُرادنُوں ویکھدا ہر واری اوہنوں فاتحانا نظراں نال سینا تان کے تکدا رہندا۔ اوہ ہر واری مُراد اُتے اپنی کامیابی دا اک وار کر جاندا تے اوہنوں اک ہور نواں پھٹ لا جاندا۔ جدوں قافلہ عالمگیری دروازے اگوں ٹُرن لگا تے رانی گھوڑی اُپر سوار ہون لگیاں سجے ہتھ دے اشارے نال مُرادنُوں اپنے کول بُلایا۔ مُراد مہارانی نُوں سلوٹ کیتا۔ اوہدے چہرے اُتے اک پھکی جیہی مسکراہٹ سی۔ رانی بڑے گوہ نال مُراد دا چہرہ تک رہی سی۔

''مُراد حیات''

''جی مائی صاحب''

''ایہہ غدار کیوں جمدے نیں''

''جیہناں ماواں دے ددھاں وِچ سپنیاں دی تاثیر ہووے اوہ سپاں دے روپ وِچ غدار پتراں نُوں جنم دیندیاں نیں''

''مُراد حیات''

''جی مائی صاحب''

''جو سوچ رہیاں اوہ نہ کریں ...... توں کلا مینوں تخت لہور اُتے نہیں بٹھا سکدا...... اجے پنجاب نُوں تیری لوڑ اے...... ایہہ میرا حکم اے...... اج پنجاب وِچ سورمیاں دا کال اے...... اپنے جواناں نُوں پچھانہہ ہٹا لے اوہ انگریزاں دے دوالے گھیرا تنگ کر رہے نیں ...... ایہناں دس پندراں انگریزاں نُوں مارن نال پنجاب ازاد نہیں ہو جانا شیر انگھ اٹاری والا کول ٹُر جا اوہنوں آکھ کہ فوج اکٹھی کرے تے انگریزاں نال جنگ کر کے ایہناں سوراں کولوں اپنا پنجاب ازاد کراوے...... پنجاب دے لوک اپنے پنجاب دی فکر کرن ہندوستان دی نہیں ...... پنجاب اپنی ازادی دی جنگ آپ لڑ سکدا اے مینوں ایہدے وِچ کوئی شک نہیں ...... ایہہ میری چٹھی وی اوہنوں دئیں تے جو میں آکھیا اوہ کر'' رانی نے اوہدے ہتھ وِچ چٹھی پھڑا دتی۔ اوہدی اواز وِچ فکر سی۔

''جو حکم مائی صاحب دا''

مُراد رانی دے ہتھوں کاغذ لے لیا تے پچھانہہ ہٹ کے اوہنوں سلوٹ کیتا اپنی گارڈ نُوں انگریزاں دا گھیرا توڑن دا حکم دِتا انگریز افسراں دے رنگ اڈے سن۔ اوہناں نُوں چوانہہ پاسیوں سِکھ جواناں نے گھیر لیا۔ اوہ پچھانہہ ہٹ گئے تے انگریزاں دی جان وِچ جان آئی۔ ''رانی جند کور دے چہرے تے بغاوت لکھی اے'' مُراد بڑے گوہ نال جند کور دا چہرہ تکدیاں سوچیا۔

''رنجیت سنگھ دی سمادھی تے جاویں تے اوہناں نُوں دسیں کہ سرکار تہاڈا پنجاب رُل گیا اے ...... تے نالے تہاڈی جند کور وی...... میں تے کدی سوچیا وی نہیں سی مینوں اپنا دیس چھڈنا پئے گا...... میں کیہ قسمت لے کے جمی ساں ...... اللہ سائیں اپنی ماڑی لکھی سی کسے دا اوہدے اگے کیہ وس چلدا...... جویں رب دی مرضی میں چلی ہاں''

''گیٹ گوئنگ......'' لیفٹیننٹ جیمز نے تلوار لہراندیاں گھوڑا اگانہہ ٹوردیاں اپنی اُچی اواز وِچ قافلے نُوں ٹُرن دا آرڈر دِتا۔

مُراد تے اوہدے جوان اوتھے قلعے دے عالمگیری دروازے دے اگے بے وس کھلوتے اودوں تک ایس بنکے جیہے قافلے نوں قلعیوں نکلدا تکدے رہے۔ جدوں تک اوہناں دیاں اکھاں دے ساہمنیوں اوڈھر نہ ہو گیا۔ مُراد حیات اپنی حیاتی وچ اوس مگروں رانی جنداں نوں کدی نہ ویکھیا۔ جویں ای ایہہ قافلا اوہناں دیاں نظراں توں اوہلے ہویا اچانک سو ڈیڈھ سو سواراں دے انگریزی فوج دے جتھے نے لیفٹیننٹ جیمز دی آگوائی وچ اوہناں نوں چوگردیوں گھیر لیا۔

''اپنے ہتھیار سٹ دیو تسیں ہن پنجاب دی فوج وچ نہیں رہے'' لیفٹیننٹ جیمز نے اوہنوں تے اوہدے ساتھیاں نوں ہتھیار رکھن دا حکم دتا۔ مُراد اپنے جواناں نوں ہتھیار سٹن دا حکم دتا۔

''توں ہور ہن فرنچ آرمی والی وردی پا کے پنجاب وچ نہیں پھر سکدا اتھے ہن لال کوٹاں والیاں دا راج اے''

لیفٹیننٹ جیمز قافلے نال وکھ ہو کے نویں اون والے انگریز تے پوربی فوجیاں نوں نال لے کے اوہنوں گھیر لیا۔ اوہنے لہور دربار دے انگریز ریذیڈنٹ ولوں لیاؤندا حکم ناواں گھوڑے اُتے بیٹھے بیٹھے ای پڑھ کے سنایا۔

''رانی جند کور دی شاہی گارڈ نوں ڈیوڑھی دار کمانڈر مُراد حیات سنے لہور دربار دی ملازمت وچوں اج توں برخاست کیتا جاندا اے۔ اوہ اپنے اپنے ہتھیار تے گھوڑے چھڈ کے اپنے اپنے گھراں نوں جا سکدے نیں۔ یاں فیر انگریزی فوج وچ نوکری کر سکدے نیں۔ حکم نہ منن دی صورت وچ اوہناں نوں سزا دتی جا سکدی اے۔''

مُراد چپ کر کے گھوڑے توں لہہ آیا اپنی بندوق، پستول تے تلوار لاہ کے ہیٹھاں سٹی گھوڑے دی واگ چھڈ دتی اوہدے جواناں وی انج ای کیتا۔ اوہدا گھوڑا بڑا اوکھا انگریزاں دے قابو آیا۔

اوہ سارے پیدل ٹردے قلعیوں شہر اپڑے۔ دوجیاں ساریاں اپنیاں اپنیاں سواریاں دا بندوبست کیتا تے اپنے اپنے گھروں گھریں تے اپنے پنڈاں تے شہراں نوں پرت گئے۔ مُراد سدھا رنگ محل اپنی حویلی اپڑیا تے اوہنوں پتہ لگا کہ سارے شہر وچ اوہدے جندڑی نال واوہ دی خبر اُڈی ہوئی اے۔

☆☆☆☆☆

(38)

''کمانڈر مُراد حیات نے شہر دی مشہور نچن والی جندڑی نال نکاح پڑھا لیا اے'' ایہہ خبر شہر وِچ پاٹدے بارود وانگ کھنڈی۔ مُراد نوں ایس گل دا جد پتہ لگا تے اوہدا دھوں نکل گیا جویں ای اوہدے بیلیاں نوں خبر اپڑی ساریاں اوہنوں آ کے جو ودھائیاں دینیاں شروع کیتیاں تے مکن وِچ نہیں سن آ رہیاں۔ درشن سنگھ ویر سنگھ، ہور تے ہور شام پورتوں اوہدے بال پن دے بیلی فتح سنگھ دا پُتر لجپال سنگھ، سندر داس دا پُتر رام داس نالے مہنگے دا پُتر کبیر وی اپڑ گئے۔ شاہو دا پُتر مُوبا تے اوہدا پتر یر عمر حیات وی لہور اپڑے۔

باہروں باہروں سجنپائی تے اندروں اندر شریکتے دیاں پیڑاں رکھن تے پالن والے نتھو تلونا دا پتر خیرو تلونا، چنن سنگھ دا پتر بہادر سنگھ تے لہلہان مراثی دا پتر ہمیشہ مراثی دھتورا خان دا پتر لیدھرا خان وی پچھانہہ نہیں سن رہے۔ سارے شہر وِچ جندڑی تے مُراد دے وِواہ توں اڈ کوئی ہور کم دی گل سگوں کم ای نہیں سی ہو رہیا۔ بس وِواہ تے نکاح ہو چکیا اے۔ ہُن سارا شہر ایس اڈیک وِچ بیٹھا سی کہ کدوں مُراد جنج چاڑھ تے نکلدا سارا شہر جانجی ہوندا اتے کدوں جندڑی نوں شاہی محلیوں ویاہ کے رنگ محل وِچ اپنی اُچے چباریاں والی حویلی وِچ لیا کے بٹھاوندا اے۔ شاہی محلے دے کنجراں تے کنجریاں دی جویں عید ہوگئی بڑے دناں مگروں اوہناں نوں شاہی محلیوں کوئی نچن والی ویاہ کے کسے جٹ، خاندانی زمیندار تے اک فوجی افسر دے گھر جا رہی سی۔ نچن والیاں ملنگ، درویش، منگتے، سادھو،، جوگی وکھرے خوش سن۔ رنگ محل وِچ درشن سنگھ تے دوجے افسراں اوہنوں وِواہ دیاں مبارکاں تے ودھایاں دینیاں شروع کر دتیاں۔ مُراد حیات پہلاں تے چپ کر کے ایہہ سار اکجھ ویکھدا حرانگی نال بے ہوش بیٹھا لوکاں دیاں وداھائیاں لیندا رہیا پر جد پنڈوں اون والے لجپال سنگھ تے رام داس نے اوہنوں ہانہوں پھڑ کے لوکاں وِچوں اُٹھا کے اک پاسے لے جا کے ایہہ سنیہا دتا کہ۔

''زینب سنیہا گھلیا ای کہ ذرا شام پور آ کے مینوں مل جائیں یاں میں اوتھے آواں توں ا ساڈے نال ٹُردا ایں یاں تینوں چک کے لے جاویئے یاں فیر اسیں زینب بھین نُوں لہور لے کے آویئے دس کیہ آکھدا ایں مُراد'' لچھپال سنگھ نے موڈھیاں وِچ پھڑ کے اوہنوں جھجھوڑ دتا۔ مُراد دا ساہ ای سک گیا۔ ایہہ تماشا شام پور وی جا اپڑیا۔

''تسیں وی ایہا سمجھدے اوہ'' لوکاں نُوں صفایاں دے دے کے اوہدی اواز بہہ گئی۔

''کیہ آکھیا سمجھدے'' لچھپال سنگھ اوہدے مُونہہ اگے ہتھ نچاندیاں آکھیا۔ ''اسیں ایہہ سمجھدے نہیں سانوں پک اے...... تُوں ہیں اتوں کیرا نماناں تے معصوم جیہا پر اندروں پورا رِچھ ایں کُجھ مکرا جیہا بندہ...... فیر اسیں تیری جندڑی نُوں ویکھ آئے ہاں اوہنوں ویکھ کے بندہ پانی وِچ چھال ماردا اے توں کیڈا سارا پارسا ایں۔ تیری وجہا توں اجے اسیں سارے وی کنوارے بیٹھے ہاں تے توں ایتھے کنجریاں نچاؤندا پھردا ایں ٹُرسا ڈے نال شام پور'' رام داس اوہنوں بانہوں پھڑ کے اوسے حال وِچ شہروں کڈھ کے نال لے جان لگا۔

''یارو ایہہ میرے کسے دشمن دی چال اے رب دی سونہہ میں کوئی نہیں جے پرنیویا'' اوہ اوہناں نُوں حقیقت دسن لگا۔ ''ایہہ میرے خلاف سازش اے''

''راؤ صاحب اپنا کم مکا کے کشمیر چوری کر کے پنجاب کمپنی دی غلامی وِچ دے کے ٹُر وی گئے نیں ہن سازش لئی پچھے کُجھ نہیں رہ گیا بدنامی دا ایناں ڈر سی تاں پہلاں سوچنا سی ہُن کیہ روندا پھرداں'' لچھپال کوئی گل سنن نُوں تیار نہیں سی۔ ''اسیں تینوں لہور وِچ ہور کلا نہیں چھڈ سکدے ایتھے تیری عزت خطرے وِچ اے۔''

''مینوں ایہہ دسو تہانوں ایس خبر دا کتھوں پتا لگا'' مُراد نے اک کے اوہناں کولوں پچھیا۔

''جندڑی نے آپ سنیہا گھلیا سی شام پور ساڈے ول'' رام داس جواب دتا۔ ''تینوں ایہدے وِچ وی شک اے''

''سنیہا لیان والا کون سی'' مُراد پچھیا۔

''لہولہان دا پُتر ہمیشہ مراثی''

''ہمیشہ مراثی کدوں دا جندڑی نُوں جاندا'' مُراد نُوں گل کُجھ سمجھ لگی۔

''سانوں کیہ پتا''

''اوہنے تے لہور وی نہیں ویکھیا تے جندڑی نے تے اوہدا ناں وی نہیں سنیا فیر ایہہ؟'' مُراد سوچیا۔ پنڈ تک ایہہ خبر اپڑان وِچ کسے دا ہتھ سی کیہدا اوہنوں کوئی پتہ نہیں سی۔

اوسے ویلے اتوں درشن سنگھ آ گیا۔

''بھائی جی ودھائیاں ...... پنجاب دی سبھ توں سوہنی تے الھڑ مٹیار تے ہتھ صاف کیتا جے''

''مٹیار...... کیہڑی مٹیار''

''حد ہو گئی تدھے نوں اپنی ووہٹی دا ناں وی بھل گیا...... جندڑی ہور کون'' درشن سنگھ حران سی۔

''درشن توں وی......'' مُراد اوہدے گل پے گیا۔

''آہو میں وی ......'' درشن سنگھ نوں کوڑ چڑھی سی۔ ''جندڑی...... بھائی جی جندڑی نوں آپاں دی بھرجائی بنا دتا جے تے سانوں کوئی خبر ای نہیں اساں تے تہاڈا سہابلا بننا سی'' مُراد دے چوہداں طبق روشن ہو گئے۔

''جندڑی تے مُراد دے نکاح دیاں دُھماں تے پورے شہر وچ پیاں نیں پر ساڈے یار نوں اپنے ہی ووہ دا نہیں پتا...... ہن لکان دا کیہ فیدا...... حسن جوانی دا انت جندڑی اُتے ای جا کے ہوندا اے ......شکر دے سجدے کرو...... جیہڑے اوہدے اُتے اکھ رکھ کے بیٹھے سن تے جہناں نوں نہیں لبھی اوہناں دا حال جا کے پچھو...... شہر وچ پھوڑی وِچھی اے تے لوک ننگیاں تلواراں لہراندے سارے شہر وچ تینوں لبھدے پھردے نیں کرائے دے قاتل تیرے مگر چاڑھ دتے گئے نیں اسیں تیری فکر نہ کریئے تے ہور کون کرے'' درشن سنگھ بولدا اوہناں دوجے مبارکاں دین والیاں وچ آپ وی رل گیا۔ ''جتاں دے گھر کنجریاں ...... ایہہ دیہاڑا وی ویکھنا سی سبھ قیامت دیاں نشانیاں ہن ...... بھائی آپاں نوں ایہہ گل نہیں سمجھ اوندی...... کیوں دوستو'' درشن لجپال تے رام داس ول پرتیا۔

''آہو درشن ٹھیک آکھدا اے'' ساریاں اوہدی ہاں وچ ہاں رلائی۔

''ذرا ایتھے ای بیٹھو میں آیا تہاڈے ساریاں دی بھرجائی دی خبر لے کے'' مُراد گھر چھڈ کے نس پیا گھوڑا کڈھیا اوہناں ساریاں نوں اوتھے ای چھڈ سدھا شاہی محلے ٹُر گیا۔ گھوڑا باہر اوہنے میدان وچ اک رکھ نال بنھیا اوس ویلے شام پے رہی سی شاہی محلّہ اباد ہو چکیا سی۔ سازاں، سراں، روشنیاں تے پھلاں دیاں خوشبواں نال سارا بازار مہک رہیا سی۔ مُراد سدھا جندڑی تے کوٹھے ول نسدا گیا۔ دروازے اُتے اپڑیا تے اگے بوہے اُتے پردہ لمک رہیا سی بوہا بند تے اندر ہنیرا۔ نچن گاون تے دور دی گل خورے کوئی دیوا وی براندے دے آلے وچ نہیں سی بل رہیا۔ پر بازار دی رات جاگ پئی سی۔ روشنیاں، رنگاں، حسن، جوانی، ہوس تے زر دا

بازار گرم ہو چکیا۔ اوہنوں جندڑی دے کوٹھے اگے اپڑ کے حرانگی دا دھکا لگا۔ بوہے دیاں پوڑھیاں اُتے اوشا کھلوتی مجرا ویکھن لئی اون والے گاہکاں نُوں پرتا رہی سی۔

''جندڑی نے نکاح کر لیا اے...... ہن نہیں نچے گی''

کُجھ گاہک گالھاں کڈھدے، کُجھ گلاں سناندے، کُجھ دوروں کھلو کے بوہے نُوں وٹے ماردے، کُجھ بوہے نُوں ٹھڈے ماردے، کُجھ حران ہوندے تے کُجھ پریشان تے کُجھ بے یقینی نال دکھی ہوندے اوہدے بوہے توں پرت رہے سن۔

''سنیا اے توں'' مُراد کولوں لنگھ کے لنگھدے اک چٹ کپڑیے گاہک نے جیہڑا نشے نال بھنیا ہویا سی اوہدے موڈھے اُتے ہتھ رکھدیاں بولیا۔ ''جے کنجریاں وی نکاح وِواہ کھیڈن لگ پیاں تے ایہہ بازار کیہ ساری دنیا اُجڑ جانی اے۔'' اوہ بولدا ای رہیا۔ ''اسیں تے اوہدا ناچ تک کے نت جیون دا بہانہ لبھدے ساں پر۔ جیہڑی بے وساہی نا ہووے اوہنوں کنجری کون آکھے۔''

مُراد اوہنوں زور دا دھکا دتا تے نشئی پوڑھیاں توں رڑھدا ایتھاں بازار وچ جا ڈگیا۔ اوہ آپ کوٹھے دیاں پوڑھیاں چڑھ گیا۔ اوشا اوہنوں اوندے نُوں ویکھ لیا۔ جویں ای اوہ بوہے اگے اپڑیا اوہ نمستے آکھدی اوہدے لئی بوہا کھول کے اوہدی راہ چھڈ کے اک پاسے ہو گئی۔

''اندر بیٹھی اے ...... اوہدی حالت ٹھیک نہیں اے۔'' اوہ اوہدے نال اندر وڑی تے کنڈ مگر بوہا بند کر دتا۔ پکی عُمر دی بلیاں اکھاں تے مُشکی رنگ والی اوشا اج بھوتری ہوئی سی۔

کوٹھے دے اگلے کمرے وِچ اوہنے پیر رکھیا تے اوہنوں اپنیاں اکھاں اُتے اگوں دا منظر تک کے یقین نہ آیا۔ جندڑی پلنگ دے وِچکار ووہٹی بنی گھنڈ کڈھ کے سر گوڈیاں اُپر رکھ کے ہتھاں وِچ لکائی بیٹھی سی۔ سارا کمرہ سرخ گلاباں دی خشبو نال مہک رہیا سی۔ پلنگ گلاب دیاں پتیاں نال بھریا سی۔ کسے نے دل جان نال ووہٹی دا کمرہ سجایا۔ مُراد اوہدے کمرے دا منظر تے جندڑی نُوں ووہٹی بن کے بیٹھا تک کے بے ہوش ہوندا بچیا۔ اوہنے ایہا سمجھیا کہ جندڑی نے کسے نال نکاح کر لیا اے۔ اوہ اُلٹے قدماں پرتن لگا کہ پچھوں اواز آئی۔

''کتھے چلیاں ایہہ ووہٹی تیری اے ایہنوں نال لیندا جا'' جندڑی دی اواز سی۔

اوہ پلنگ دے ہیٹھے پاسے پئی کرسی چک کھچ کے اوہدے اگے گھٹ کے ہتھ گوڈیاں اُپر رکھ کے بہہ گیا جندڑی نُوں پتا سی ایس ویلے کمرے وِچ کون وڑیا اے۔ اوہ اوہدے قدماں دی اواز سنجھاندی سی اوہدے وجود دی آل دوالے موجودگی نُوں محسوس کر لیندی۔

''میرے نال وِواہ کرن توں پہلاں مینوں خبر تاں دینی سی...... کم از کم بندے دی مرضی

تاں ؔکچھ لینی چاہیدی اے...... ایناں دھنگاچا وی چنگا نہیں ہوندا...... شریفاں وی خوشیاں مانن دے کُجھ رسم رواج پورے کرنا ہوندے نیں ...... کُجھ لوکاں نُوں سدنا بلانا پیندا اے وواہ وِچ گنڈھ کھلنی پیندی اے ...... جنج لے اوندا...... بھیناں تے بھرجائیاں دے کُجھ لاگ پتر وی کرنے ہوندے نیں ...... کُجھ سجناں تے شریکاں نُوں بھاجیاں وی پرتونیاں ہوندیاں نیں ...... سہرا وی بنھنا ہوندا اے تے گھوڑی وی چڑھنا پیندا اے ...... کسے ساہلا وی بننا ہوندا اے ...... ماں پیو بھیناں بھراواں سجناں بیلیاں وواہ وِچ کُجھ سدھراں وی لاہنیاں ہوندیاں نیں ...... کسے نُوں جنج وی جھلنی پیندی اے'' مُراد بولدا رہیا۔

جندڑی نُوں اوہدے غصے وِچ وی پیار دی بھلک لگی۔ اوہدی اواز اک دوست دی سی۔ محبت دی اواز سی، حوصلے، ہمت، آس، امید تے زندہ رہن دی اواز سی۔ اوہ ایس اواز نوں ہزاراں لوکاں دے مجمعے وِچ وی پچھان سکدی سی۔ ایس اواز دے سہارے اوہ جیوندی سی۔

''مُراد کوئی آیا سی تیرے مگر...... اوہنے جندڑی دا ہتھ منگیا تے نتھ اتروائی دا مُونہہ منگیا مل لا گیا'' مُراد دی کنڈ مگروں اوشا بائی دی اواز آئی۔ ''اکھدا سی جندڑی دا ہتھ دیونہیں تے کڈھ کے لے ویساں''

''کون سی؟''

''اک سردار۔'' اوشا جواب دتا۔

''سردار...... کیہڑا سردار'' مُراد حران سی دربار دی کسے نچن والی دا کوئی ہتھ نہیں سی منگ سکدا ایہدے لئی اُتانہہ تک ہتھ اپڑنا چاہی دا سی۔ ''دربار دا کوئی سردار جندڑی دا ہتھ منگے تے مینوں یاں سارے دربار وِچ کسے نُوں خبر نہ ہووے...... کیہ گل کر رہی ایں''

''ایہہ سردار نہ دربار دا تے نہ ای لہور دا اے'' اوشا اوہنوں حران کر رہی سی۔

مُراد حیات دا متھا ٹھنکیا۔ جندڑی اُٹھ کھلوتی اوہنوں پتا سی مُراد حیات بجھارتاں بجھ لیندا اے ایس توں پہلاں کہ اوہدے مُونہوں کوئی لفظ نکلدا۔ اوہ آپئیں بول پئی۔

'شام پور دا سردار ہیبت خان جھانگڑی''

مُراد اُٹھ کھلوتا۔ ایہہ ناں سُن کے اوہدا سر پھریا۔ اندروں نفرت دا ہڑھ اُٹھیا جویں اچانک اوہدے چہرے اگے کالے ناگ دا پرچھاواں لہرایا۔ اوہ اتھے ای کھلا کھلوتا رہ گیا۔ چہرے دا رنگ بدلیا۔ بے اختیاری وِچ اوہدا کھبا ہتھ اپنے لکھ نال لمکدے پستول اُتے جا پیا۔ اک پل وِچ اوہدیاں اکھاں اگوں جھانگڑیاں ہتھوں شام پور نال واپرن والے سارے منظر آ کے گزر گئے۔ اوہ

کیوں کُجھ بھل سکدا سی۔

''توں اگوں اوہنوں کیہ جواب دتا جندڑی'' اوہنوں اپنے کناں اُتے یقین نہیں سی آ رہیا۔ اوہدے چہرے دے کئی رنگ بدلے کول کھلوتی اُوشا زمانہ شناس اوہدی ساری حیاتی ایس بازار وِچ کڑیاں دا وپار کردیاں تے رئیساں، نواباں، سرداراں تے جاگیرداراں نال وردتدیاں گذری۔ ساہمنے بھانبڑ بنے کھلوتے بندے اوہدی ساری مشکل حل کر دتی۔

'اوہا جیہڑا توں سارے لہور وِچوں سن کے آیاں ...... میں ای جان چھڑان لئی اوہنوں آکھیا کہ جندڑی کمانڈر مُراد حیات دے نکاح وِچ اے۔ اساں کوٹھا بند کر دتا کہ دربار تے فوجی افسراں لئی نچن والیاں ول کوئی اکھ پٹ کے نہیں تک سکدا۔'' اوشا ساری گل کھول سنائی۔

''اوہنے کیہ آکھیا'' جیہڑا نہیں سی ہونا چاہی دا اوہاہون چلیا سی۔ شام پور ایہہ خبر اپڑن مگروں جیہڑا طوفان اٹھنا سی اوہدی گونج اوہنوں اپنے کناں وِچ صاف سنیوی۔

'مینوں بڑا ڈر لگا اوس بندے نُوں ویکھ کے۔ سپ دی ویتر والا بندہ لگدا سی اوہدے وجود نال کوئی نحوست تے عذاب کوٹھے اُتے چڑھ آیا اے، جدوں تک ایتھے بیٹھا رہیا ساہ لینا اوکھا ہو گیا اُٹھدا ای نہیں سی۔ جدوں میں آکھیا کہ میں شاہی قلعیوں کمانڈر مُراد حیات نُوں بلان لگی آں تے میرا جواب سُن کے پہلاں تے اوہدا چہرہ خوف نال پیلا پے گیا فیر ہسدا انج اٹھ کھلوتا جویں اچانک اوہدے ہتھ کوئی خفیہ خزانے دی کُنجی آ گئی ...... ایہہ کہندا کوٹھے دیاں پوڑھیاں توں اتریا کہ۔ ہُن مینوں جندڑی دا ہتھ نہیں چاہیدا میرے لئی ایہہ خبر ہی بڑی اے ...... لہوروں شام پور دا پینڈا میرے لئی کرنا سوکھا ہو ویسی تے شام پور دے کُجھ لوکاں نُوں ایہہ خبر سن کے جھتوں ودھ خوشی ہوسی ساڈا تے کم ای لوکاں وِچ خوشیاں ونڈنا اے۔ بس ایناں آکھدا اوہ نشے وِچ ای دُھت ہویا سارے بازار وِچوں اُچا اُچا ہسدا اپنیاں بندیاں نال ٹُر گیا'' جندڑی ساری کہانی اوہنوں اک ساہ وِچ ای سنا دتی۔

''کیہ گل اے مُراد توں اوہنوں جاندا ایں ...... کون اے اوہ بندہ'' ہُن جندڑی حران سی۔

'کُجھ گلاں پُچھن دسن والیاں نہیں ہوندیاں تے کُجھ بندے ایس قابل نہیں ہوندے کہ اوہناں بارے کُجھ سوچن یاں گل کرن وِچ اپنا وقت خراب کیتا جاوے۔ بس کُجھ گلاں تے کُجھ بندے ہوندے ایس واسطے نیں کہ اوہ سولاں وانگ کنڈیاں وانگ ہمیش پڑدے ای رہن۔'' اوہ اٹھ کھلوتا۔ اوہدے چہرے دا رنگ سرخ ہو چکیا سی تے متھے اُتے مُچھڑ پے سن۔

اک سیت لئی اوہنے جندڑی ول تکیا تے اوہنوں ایہہ گل آکھن دا حوصلہ نا رہیا کہ میرا ناں اپنے ناں دے نال لینا چھڈ دے اوہ بیٹھیاں بٹھایاں اوہدے کولوں زندہ رہن دا بہانا نہیں سی کھونا چاہوندا۔

''جندڑی......''

''سائیاں''

''توں ایہہ چنگا نہیں کیتا''

''مینوں پتا اے''

''سائیاں ...... اج چپ کر جاتے بڑی مہر کریسیں۔'' جندڑی دیاں اکھاں سرخ سن پر اوہناں وِچ اتھرو نہیں سن چہرے اُتے خوف ضرور سی ''میں حرام کاری دی زندگی نہیں گزار سکدی...... ایہدے نالوں موت چنگی''

مُراد اگانہہ دا رہیاتے نہ پچھانہہ دا۔ جندڑی اوہدے اُتے ہر بوہا بند کر دتا شام پور پرت کے زینب دے ساہمنے جا کے کھلون داوی۔

''سائیاں وے ...... مینوں رونا نہیں اوندا''

جندڑی اگانہہ ہوئی تے مُرادنوں کے معصوم بال وانگ ای جپھی مار کے اوہنوں چنبڑ گئی ڈر تے خوف دی ماری۔ جویں اپنے وجودنوں چنبڑیا ڈر تے خوف لاہن دی آہر کر رہی سی۔ فیر انج رُنی جویں ساون بھادروں دی جھڑی ورسدی اے۔ مُرادنوں احساس ہویا جویں جندڑی اچانک اوہدی ذمے واری بن گئی اے۔ اوہ ذمے واری جیہدے کولوں اوہ ہمیش نسن دی آہر کردا تے جیہدے وجودتوں اوہنے ہمیش توں اپنیاں اکھاں بند کیتیاں ہویاں سن یاں جیہدے بارے اوہ سوچنا نہیں سی چاہوندا۔ نہ اوہنوں چھڈ سکدا سی نہ اوہنوں اپنا سکدا سی۔

''میں شہر چھڈ چلیاں جندڑی......'' مُراد اوہنوں بڑا اوکھا ہو کے اپنے نالوں وکھ کیتا۔

''دوست دیاں اڈیکاں جھنگ سیالیں ہوون تے تخت ہزارہ چھڈن دے بہانے آپیں ای بن جاندے نیں'' جندڑی روندی روندی ہس پئی۔ ''ایہہ گل کدی نہ بھلیں میں تیرے ناں نال زندہ رہنا تے تیرے ناں نال مرنا اے اپنی قبر دے نال شام پور وِچ اک جا میری قبر دی وی رکھیں ...... سائیاں''

''میری اُڈیک لاہ دے جندڑی...... میں دو بیڑیاں وِچ سواری نہیں کر سکدا''

'میں کدوں تیریاں اڈیکاں لایاں نیں جے لاہ دیاں ...... سائیاں ...... پر تیرا خیال اوندا

اے تے تیری فکر ہوندی اے توں اک وکھری راہ دا مسافر ہیں ...... تیرے جیہا کلا بندہ میں کدی اپنی حیاتی وچ نہیں ویکھیا...... توں وی میرے وانگ اندروں کلّا ایں ...... سرکاری عہدہ ...... ناں ...... شہرت ...... دولت...... طاقت تیرے کول سبھ کُجھ سی ...... پر راج بدلیا تے توں اک نویں عذاب وچ پھاس گیوں۔ ساری دنیا دے خوف تیرے کلے دی ذات نوں چمبڑے نیں پہلاں ہر ویلے غلامی وچ جان دا خوف تے ہن اک کنجری دا ناں اپنے ناں نال لگن دا خوف ...... اپنے کجھ خوف مینوں چا دے تاں کہ توں جیوندہ رہ سکیں تینوں ویکھ کے جے کُجھ لوک جیندے نہیں تے توں اوہناں کولوں جیون دا حق کیوں کھوہنا چاہوندا ایں تیری جان ہر ویلے کوئی نہ کوئی خوف گھیری رکھدا اے۔ میں تے ہمیش توں کلھی آں اے...... میں وی اک رات دے خوف وچ گھری آں۔ اوہ رات جہڑی کسے کنجری دی موت دی رات ہوندی اے میں اوس اک رات ہتھوں لٹے جان دے خوف وچ گھری آں ...... دو خوف وچ گھرے بندے اک دوجے نوں کیہ دے سکدے نیں ...... مینوں تیرے کولوں پتا نہیں فیر وی کیوں آس اے...... خویش...... قبیلدا ...... ساک...... وواہ...... نکاح...... گھر والی...... جنج۔ جانجی ...... سہرا...... ڈولی...... پہلی رات ...... حیاتی ...... سبھ میرے لئی رساں نیں ...... خواب نیں جیہناں دی کوئی تعبیر نہیں ...... ایہہ روح دی گھاٹ پوریاں نہیں کردیاں ...... کدی اپنے اندر وی جھات ماریں ...... ویکھیں کویں۔ روح دیاں سنجیاں گلیاں دی ویرانی یار دیاں ہاسیاں نال دور ہوندی اے دل دا دوروں دوست کول ہوندا اے...... تیرا کوئی دوست ہے تاں مینوں دس...... کجھے تیرے کول اک جندڑی رہ جانی اے ...... اوہنوں وی اپنے کولوں کھوہن لگا ایں ......'' اوہ بولدی بولدی چُپ کر گئی۔

مُراد کول اوہدی گل دا کوئی جواب نہیں سی۔

''سائیاں ...... میرا جی کردا اے اج میں تیرے لئی نچاں گاواں ...... جھمر پاواں، گدا نچاں، دھریس ماراں بھنگڑا پاواں انجے سر چھیڑاں کہ ایس کائنات نوں ساہ لینا بھل جاوے ...... اپنی عزت پت ازادی تے جان بچان لئی تیرا ناں لیا پہلاں مینوں نہیں سی پتا پر اج پتہ لگا اک ناں وچ کنی طاقت ہوندی اے کناں زور ہوندا اے ...... سبھ کُجھ رکھیا ہوندا اے اک ناں وچ ...... پر ناں وی جے کسے ہیکے دے وارث دا ہووے تے تاں گل بندی اے'' جندڑی دے اندر اج سارے بُجھے بند اک اک کر کے ترٹدے جاندے سن۔ ''میرا خریدار جیہڑا اک قبیلے دا سردار سی تے مینوں سونے وچ تولن آیا سی تیرا ناں لیا تے اوہدے ساہ ادھ وچکار لٹے دہشت کھا کے بھرے بازار وچ نقد سودا چھڈ کے پچھانہہ ہٹ گیا...... اج سارے شہر وچ میرا ناں تیرے ناں

نال لیا جا رہیا اے...... بس میں رب کولوں ایناں ای منگیا...... جیہڑا اوہنے میری جھولی وچ پا دتا...... میں کنڈھے دے نال سرنگرا کے پرت جان والی لہرآں ...... میرے نالوں چنگا نصیب کہدا ہونا اے ...... ہُن ایہہ کوٹھا کدی نہیں سجنا تے نہ ای میں کدی کسے لئی نچنا اے...... توں آکھدا ایں میں شہر چھڈ دیاں کیوں چھڈ دیاں ...... ایس شہر وچ تیریاں یاداں وسدیاں نیں میں اوہناں نُوں چھڈ کے کتھے جاواں اوہناں گلیاں، گذراں، راہواں، باغاں تے لہراں نوں چھڈ دیاں جہناں اُپر تیرے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے تیرا ہتھ پھڑ کے ٹُردی ساں ...... لہور وچ میری جان اے تے توں میری روح وچ وسدا ایں دوہاں نُوں نہیں چھڈ سکدی...... ایتھے مرساں تے اج شاہی محلہ وی ہمیش لئی چھڈ رہی آں ...... اج توں پچھے میںنوں ایس شہر وچ کوئی نچدا نا ویکھسی باقی دی حیاتی تیرے ناں نال لنگھسی......'' جندڑی نے اپنا ہتھ کھول کے اوہدے اگے کر دتا۔

جندڑی دا ہتھ اوہدے اگے اڈیا سی تے اوہدی تلی اُتے سیندور رکھیا سی۔

''جندڑی توں جس راہ نُوں چنیا اے اوہدی کوئی منزل نہیں'' جندڑی مُراد نُوں پل صراط اُپروں دھکا دتا۔ مُراد لئی اج فیصلے دا ویلا سی۔

مُراد کدی اوہنوں تے کدی اوہدے اپنے اگے اڈے اوہدے ہتھ تے اوہدے اُتے پئے سیندور نُوں تکدا۔ اوہدے متھے اُتے لگا سرخ رنگ دا تلک تکیا۔ کدی اوہدی نگاہ اوہدی سرخ چنی تے کدی سرخ کرتی تے کدی سرخ گھگھرے اُتے پیندے۔ کدی اوہدے ہتھاں تے پیراں وچ لگی مہندی نُوں تکدا تے کدی اوہدی تھلی ول ویکھدا تے کدی کجلا وچ پائیاں شربتی اکھاں وچ تکدا۔ جندڑی اج ووہٹی بنی سی۔ اوہدا سر لال زردی گوٹے لگے بوچھن نال کجیا سی تے اوہنے اج پہلی واری مُراد کولوں کجھ گھنڈ وی کڈھیا۔ ہتھاں وچ پھلاں دے گجرے تے اوہ وی سُرخ گلاباں دے اوہنوں پتہ سی مُراد نُوں سرخ گلاب پسند سن۔ اوہدا سارا وجود خوشبواں نال مہکدا سی۔

''سائیاں وے......''

''جندڑی''

''اک گل تے دس''

''پُچھ''

''جے راہ ای منزل ہووے تاں منزل دا پتا کیہ پچھنا......'' سیندور دی چونڈھی نال بھری جندڑی دی تلی اجے وی انجے اوہدے اگے اَڈی سی۔ ''جے مقدر وچ پینڈا ای لکھیا ہووے تے

چھاواں دی آس کیہ رکھنا۔'' اوہدیاں اکھاں بند سن۔

مُراد اوہدے چہرے ول تکدا رہیا جتھے مایوسی تے ناکامی دا جھکھڑ دھوڑ اُڈاندا سی۔ اوہنے اک پل لئی کُجھ سوچیا تے فیر چپ کر کے اوہدے ہتھ توں چٹکی بھر کے سیندر و اوہدی مانگ وچ سجا دتا تے اوہدی گلابی رنگ دی چنی اوہدے سر اُتے سدھی کر کے رکھ دتی۔ اوہنوں اوتھے ای چھڈ کے باہر جان لئی پر تیا۔

مُراد جاندا جاندا بوہے وچ پرت کے اک واری کھلو گیا جندڑی اجے وی اکھاں بند کر کے کھلوتی سی پر اوہدا ہتھ اڈیا ہویا نہیں سی۔ جویں کوئی طوفان مگروں جنگل پُرسکون ہوندا۔ اج انج ای اوہ چپ سی۔

اوہدے چہرے اُتے کسے ٹھہری جھیل وانگ ڈونگھا سکون سی اوہنے اکھاں کھولیاں تے ہمیش وانگ اوہنوں اک آخری واری جاندے نُوں مسکراوندیاں تکیا۔

''جندڑی...... تیرا میرا رشتہ ایتھے ای مکیا'' مُرادنُوں ایہہ گل آکھن توں پہلاں کئیں واری سوچنا پیا۔ پراہنے اوہنے فیصلہ کر لیا کہ اپنا معاملا اوہدے نال صاف کر کے ایتھوں نکلے۔ ''توں جے ایس حال وچ ساری حیاتی گذارنی تے فیر سوچ لے میرے ولوں تینوں اجے وی ازادی اے۔''

''اک ساہ نال نکاح دوجے نال طلاقاں ...... ایہہ کتھوں دا انصاف اے سائیاں ......'' جندڑی نہ چاہندیاں وی مسکراندی سی۔ ''تینوں پتہ ای نہیں کہ توں میرے لئی کیہ معنی رکھدا ایں ...... کدی سُنیاں ای رب دا ناں ...... ہُن جس حال وچ وی رہنواں اوہ میرا معاملا اے توں اپنا فرض نبھا دتا ہُن اگاں میرا رہندا اے اوہ مینوں نبھاون دے'' جندڑی اپنی گل دی پکی ہٹ تے اپنی ضد تے اڑی سی۔

مُراد اِک اخیری وار رُڑھدی بیڑی وانگ ڈُبدی جاندی جندڑی ول تکیا جیہدیاں اکھاں وچ فیر اک واری روہی دی وحشت جھاتیاں ماردی سی۔ بے وسی تے مایوسی دا جھکڑ جیہڑا اوہنوں اُڈا کے لے گیا۔

''میں پنڈ جا رہیاں جندڑی...... میرے لئی ایتھے ہُن کُجھ نہیں رہ گیا لوک اِنجے ای شہر چھڈ کے نہیں جارہے میں اپنے شہر وچ لال کوٹاں والیاں نُوں پھردیاں تک کے جیوندہ نہیں رہ سکدا میں ایس انھی غلامی نال سمجھوتا نہیں کر سکدا اج توں پچھے میری آس نہ رکھیں۔'' اوہنے جندڑی دی آخری آس وی توڑ کے رکھ دتی ہر بُوہا اوہدے اُتے بند کر دتا۔

''جو حکم سائیں دا'' جندڑی دا ایہا جواب جاندے مُراد حیات دے کناں تک مگروں اپڑیا۔

جندڑی کھلی کھلوتی رہ گئی تے مُراد کوٹھے دیاں پوڑھیاں اتر دا اپنی حویلی پر ت گیا۔ کوٹھے اُتے بلدے آخری دِیوے اُتے جندڑی نے اپنا سجا ہتھ رکھ دتا تے اودوں تک اوہدے اُتے ہتھ رکھ کے کھلوتی رہی جدوں تک دِیوا بُجھ نہ گیا۔ ایہدے نال ای اوہ شاہی محلّہ ہمیش لئی چھڈ کے مغل پورہ اپنی حویلی ٹُر گئی۔

اوسے شام مُراد نے رنگ محل وِچ اپنی حویلی وِچوں اپنا ضروری سامان صندوقاں وِچ بند کیتا۔ حویلی نُوں جندرا ماریا باہر چوکیدار بٹھایا تے اپنے سارے گھوڑے نال لیندا لہور نُوں ہمیش لئی چھڈ کے اپنے پنڈ شام پور پرت گیا۔ اوہدے بیلی لجپال سنگھ تے رام داس اوہدے نال سن۔ اگوں اِک نویں دُنیا اوہدی راہ اُڈیکدی سی۔

☆☆☆☆☆

(39)

مُراد اپنے سنگیاں نال بیڑی وچ چھاں پار کیتا جدوں پتن تے اُتر کے شام پور دیاں حداں وِچ قدم رکھیا تے جویں ورھیاں مگروں اوہنوں سارا کُجھ وِسریا اک واری فیر نویں سریوں یاد آ گیا۔ سجے پاسے وگدا دریا ہر پاسے کھلرے ہرے بھرے کماد، جوار، باجرے دے لہراندے کھیتاں دی دور تیک کھلری چادر، دور شام پور تے اوس توں پہلاں سجے ہتھ کھلوتا کشن نگر چھاں دے کنڈھے اُتے چڑدے اوہدے ڈبے، تیترے، چتکبرے، بھورے، کالے، چٹے، دھاریاں والے گھوڑے اوہدا وسیب اج رنگاں وِچ وسدا سی۔ پر جدوں کشن نگر، شام پور، پتن تے شہرئوں ملان والیاں چوانبہ سڑکاں دے 'تن کوہ پتن' چوراہے کول اپڑیا تے اپنے رُکھاں وِچ گھرے ڈیرے اُتے نگاہ پیندیاں اے اوہدے چہرے دا رنگ بدلا۔ اگوں سڑیا بلیا کھلوتا ڈیرہ اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔ ڈیرے اگے اپڑ کے گھوڑی دی واگ کھچی تے گھوڑی توں ہیٹھاں لہہ آیا اگ لان والیاں نے اگ انج دی کر کے لائی سی کہ ہر شے ساڑ کے سواہ کر گئے۔ اوتھے ای کھلوتا بڑا چر ڈیرے نُوں تکدا رہیا۔ ڈیرے دے چار کوٹھے اگے برانڈہ ساہمنے دو کنال وچ کھلریا ویڑھا سارا کُجھ برباد ہویا پیا سی۔ اوتھے نرے دُھوں نال بھریاں کولا ہوئیاں کندھاں کھڑیاں سن یاں فیر ڈیرے دے آل دوالے لگے شریہہ، تُوتاں، دھریکاں تے ککراں دے رُکھ یاں ڈیرے دے ویڑھے دے اگے سو ورھے توں پرانا کئی مرلیاں وِچ کھلریاں بوڑھ دا رکھ کھلوتا سی۔ اوہ پچھانہہ ہٹ کے اِک وڈھے پئے کِکر دی مُڈھی اُتے بہہ گیا۔ لجپال سنگھ تے رام داس وی اوہدے نال سجے کھبے اوسے مُڈھی اُتے بہہ گئے۔

نیکے دی فوتگی تے فرید دے لہور ٹُر جان مگروں جھانگڑیاں اِک واری فیر آ کے بیلے نُوں اپنا ٹکانہ بنا لیا۔ لجپال سنگھ، عمر حیات، رام داس دے لہور جاون مگروں واپس بیلے وِچ آ کے وس چین والے جھانگڑیاں نُوں کُھل لبھ گئی اوہناں پہلاں مراد دے ڈیرے نُوں اگ لائی فیر راتیں واڑے وچوں گھوڑے کڈھن دی واردات کیتی پر بابا شاہو ہشیاری اوہنے اپنے کُجھ لگدے لیندے

مصلی تے لجپال سنگھ تے رام داس دے نوکراں دے پوری فوج اکٹھی کر کے ڈیرے اُتے بٹھا لئی۔ اوہنوں کئیں دناں توں جھانگڑی ڈیرے دے آل دوالے گیڑے کڈھدے وسدے ایہہ جھانگڑیاں دا طریقہ سی واردات کرن دا۔ ہر شے بارے خبر لے کے تیاری کرن مگروں رولا پاندے ہوئے حملہ کردے ایس واری وی اوہناں مراد دے گھوڑے کڈھن لئی ایہا کیتا ڈیرہ لگا سمجھ کے حملہ کیتا اوہناں نوں کوئی وی نہ دِسیا تے اوہناں راہ صاف جاتا پر ویلے دے سرد گرم جاندا بڈھڑا شاہو مصلی ہشیار سی۔ ادھی راتیں مگروں جھانگڑیاں حملہ کیتا۔ ڈیرے نوں اگ لائی تے گھوڑے کڈھن دی کوشش کیتی پر شاہو تے اوہدے نال گبھرو اگوں اُٹھ کھلوتے گھوڑے تے بچ گئے۔ پر آپیں شاہو جھانگڑیاں ہتھوں قتل ہو گیا۔ نالے رام داس تے لجپال سنگھ دے وی کئیں نوکر اوہدے نال ای مارے گئے پر شاہو دے ہتھوں جھانگڑیان دیاں بڑیاں لاشاں گریاں۔ سردار فولاد خان جھانگڑی دا سبھ توں نکا پتر مراد ہتھوں قتل ہون والے منگل خان دا نکا بھرا سردار ہیبت خان جاندیاں جاندیاں ایہہ سنیہا دے گیا کہ ''ایہہ ڈیرہ کدی وسن نہ دیساں۔''

شاہو دے گھبرو پتر مُوبے اوہناں نوں ساری کہانی روندیاں سنائی۔ آل دوالے دے ڈیریاں تے لجپال تے رام داس دے ڈیریاں دے مزارع آ کے شاہو نال رل گئے تے اوہناں وچوں کئی اوہدے گھوڑے تے ڈیرہ بچاندے مارے گئے۔ لوک لاشاں نوں دفنان تے اوہناں دا سنسکار کرن مگروں اجے دارے اُتے بیٹھے جھانگڑیاں دی برچھا گردی تے ات گردی بارے ڈاڈھے غصے دا اظہار پئے کردے سن...... اوہدی واپسی دی خبر شام پور تے کشن نگر اپڑی۔ لوک شاہو تے ڈوجے مرن والیاں دا افسوس کرن لئی اوہدے کول اونا شروع ہو گئے۔

''گھوڑے ٹر جاندے بندے نہیں سن مرنے چاہیدے'' مراد بیٹھا لوکاں نال آپ وی افسوس کر رہیا سی۔ کفن دفن توں ویلھا ہو کے اوہ ڈیرے گیا۔ اپنے چتکبرے گھوڑے اُتے بیٹھا تے اوہنوں سدھا دریا ول دوڑا دتا جیہدے کنڈھے اُتے اوہدے گھوڑے چردے پھردے سن اوہنے گھوڑا دوڑاندیاں اپنے گھوڑیاں دے آل دوالے اک پھیرا پورا کیتا۔

پورے پنجاہ گھوڑے سن نیکے دے ویلے سو ڈیڈھ سو ہندے سن۔ اوہنے گنے۔ دریا دے کنڈھے اُتے اپنے گھوڑے دی واگ ہتھ وچ پھڑی کھلوتا اوہ بڑا چِر دور دریا دے وچکار کھلوتے ٹاپو وچ کھلرے بیلے تے بیلے دے وچکار کھلوتے دوُر تیک کھلرے جھانگڑ نوں گھوردا رہیا۔

''توں قبضہ گیراں، جابراں، دھاڑویاں، سپاں، گدڑاں تے گرجھاں کسے کولوں نہیں ڈرنا...... مرن اوہ جیہڑے ڈرن۔ ایہہ ڈیرہ اُجڑیا کھلوتا رہنا نہیں چاہیدا اُجڑے وسیب اُجڑیاں جھوکاں اُجڑے

ڈیرے، اجڑے شہر وساؤنا ساڈی پیڑھیوں پیڑھی ریت اے۔'' جدوں پہلی واری اوہدا پیو اوہنوں دس ورھے دی عمرے گھوڑے چران لئی دریا تے لے کے آیا تے ٹھیک ایسے تھاں چھاں دے کنڈھے اُتے نیکے اپنے پتر نال بہت ساریاں گلاں کیتیاں۔ مراد نوں سبھ کُجھ یاد سی۔

مُراد گھوڑے ولائے تے ساریاں نوں اکٹھا کرکے ڈیرے لیندو گیا جس راہ اُتے ٹُردیاں اوہدے وڈکیاں نے پیڑھیوں پیڑھی اپنیاں جاناں ہر دھاڑوی نال لڑدیاں دتیاں پر کدی ہار نہ منی۔ اپنے ڈیرے، جھوکاں پنڈ تے شہر کدی اُجڑے رہن نہ دتے۔ اوہ اوسے راہ دا پاندھی سی۔ اوہنے وی اپنے اگانہہ ٹُرن لئی اپنے وڈکیاں دے قدماں دے نشاناں اُتے اپنا پیر رکھ دتا۔ اوہنوں انج جاپیا جویں اوہدے ساویں اک ہور گھڑ سوار اپنا گھوڑا دوڑاندا اوہدے نال گلاں کردا آ رہیا اے۔ اپنے پیو دی اواز اوہدے کناں وِچ کدھرے پئی اوہنے دوڑدے گھوڑے دی واگ کھچ کے اِک واری گھوڑے نوں اپنے چوانہہ پیراں تے پھرا کے اپنے آل دوالے تکیا۔ مراد دے گھوڑے اپنے سائیں نوں وچکار ویکھ کے اوہدے آل دوالے اکٹھے ہنکدے تے گول دارے وچ دوڑدے تے نچدے سن۔ اوہ خوش سن۔ ہر پاسے گھوڑیاں دے سُماں وچوں اٹھن والی دھوڑ وچ اوہ گھریا کھلوتا سی۔ اوہنے گھوڑے دی واگ چھڈ کے اپنیاں دوہاں ہتھاں نال اکھاں وچ پیندی دھوڑ صاف کیتی تے نجھا کے سجے کھبے تکیا اوہنوں کُجھ نہ دِسیا۔ کدی اوہنوں لگدا اوہدے آل دوالے گھیرا پائی دوڑدے ہر گھوڑے دی ننگی کنڈ اُتے نیکا سوار اے کدی اوتھے نری نیکے دی اواز دی گونج ہوندی جیہڑی اوہنوں سینوی۔

''مرن مگروں وی میری روح اپنی دھرتی نوں چھڈ کے کدھرے نہیں جانا میرا پرچھاواں ہر ویلے بھوئیں دے ایس ٹوٹے اُتے بدلاں وانگ چھاں کیتی رکھسی ...... تُوں مینوں سورج دی دھپ، چن دی روشنائی، تاریاں دی لوء تے اسماں وچ تردے بدلاں دی چھاں وچ ویکھسیں، میری گل یاد رکھیں میں اپنی بھوئیں دے ایس ٹوٹے نوں کدی اجڑیا نہیں ویکھ سکدا نہیں تے میری روح نوں تکلیف ہوسی۔ بے شک اجاڑن والے اجاڑا کردے کردے تھک جان گے پر توں وساندیاں نہیں تھکنا، وسیوں ٹٹن نہیں دینی ایہا اساڈی ریت اے۔'' مراد اکھاں کھولیاں پر اُتھے کوئی نہیں سی۔

مراد مسکرایا تے گھوڑیاں نوں اکٹھا کرکے ترنڈ مگر اپنا گھوڑا دوڑاندیاں اپنے ڈیرے ول پرتیا۔ اوہنے اپنے ڈیرے نوں نویں سریوں اسارن تے وسان دا فیصلہ کرلیا۔

''مراد نیکے دا لہوروں پرت آیا اے۔''

ایہہ خبر شام پور وچ اپنے چاچا قاسم دے گھر وچ ترنجن وچ سہیلیاں نال بیٹھی چرکھا کتدی زینب نُوں اپڑی تے اوہ کتنا چِر کے بیٹھی مسکراؤندی کدھرے گواچ گئی۔

"دھم چرکھڑیا تھم تیری کتن والی جیوے نلیاں وٹن والی جیوے" اوہدیاں سہیلیاں رولا پایا تے زینب نُوں کدھرے ہوش آیا۔ زینب اج تک پرینون دی اُڈیک وچ مراد دی راہ پئی تکیندی سی۔ نیکے تے سرگھی نگروں ہُن شام پور تے کشن نگر وچ زینب تے مراد دیاں گلاں ہوندیاں۔

"مراد نیکے دا چرکا پرتیا اے پر پرت آیا اے زینب دی وی اج سُنی گئی" لوک آکھدے ہن۔ "ہن رام داس کبیر تے لجپال سنگھ دا وواہ ہوون دی اُمید بجھ گئی اے۔"

مراد سارے کم چھڈ کے سبھ توں پہلاں اپنا سڑیا کھلوتا ڈیرہ ڈھا کے پاؤنا شروع کیتا۔ اوس کم نگروں ویلھا ہو کے اوہنے اپنے رقبے ول دھیان ماریا کھوہ انھا ہویا پیا سی ہر شے اجڑی کھلوتی سی سنے سارے رقبے دے۔ اوہدے پیو نگروں کدی کسے نے اوس رقبے وچ ہل نہیں سی گھتیا۔ اوتھے نرے گھوڑے ای چردے لوکاں نُوں دِسدے۔ اوہنے ونگاراں کر کر کے سارا رقبہ پٹ ماریا۔ دہراں ماریاں، سیاں لائیاں، کانے، بھڈے، جھاڑیاں، سروٹے کڈھ کے پرانہہ مارے تھاں تھاں پھردے سپ تے پگھیاڑ ساری رات اگاں بال کے رقبے وچوں نسائے۔ پانی لئی کوہلاں تے کھالاں کٹیاں۔ بنے ستوارے، پیلیاں سدھیاں کیتیاں، کھوہ وچوں مٹی کڈھوا کے اوہنوں چالو کیتا۔ رقبے وچ رکھ لائے، بھوئیں وتر آئی تے فصلاں گُڈنیاں شروع کیتاں۔ اوہ رقبا اباد کرن لئی مال والے کوٹھے وچوں شواں کڈھن لئی وڑدا تے ہر ہر داتری، کہاڑی، کہی، رنبی، کھرپی، وہولے، ہل، پنجالی، کھرلی، سنگل، رسے اُتے اوہنوں اپنے پیو دے ہتھاں دے نشان دِسدے جیہڑیاں زینب نے ڈیرے نُوں اگ لگن ویلے اوتھوں کڈھ لئیاں۔ تے اوہنوں ہر پاسے ویڑھے وچ اپنی ماں سرگھی ٹُردی دِسدی اوہ اپنی ماں تے پیو نُوں بیٹھا اٹھدا کھلوتا کھیتاں وچ کم کریندا ہر ہر ساہ نال یاد کریندا تے اوہناں دیاں قبراں تے ہر جمعے نُوں مٹی پانی تازہ کرن ضرور ویندا۔ لجپال، رام تے منگے دا پتر کبیر اوہدے نال نال ہوندے اوہنوں کسے شے دی گھاٹ محسوس نا ہوون دیندے۔ ویکھدیاں ای ویکھدیاں اوہدا پنج مربعے رقبا اک ورھے دے اندر اندر اباد ہو گیا تے اوہنے سکھ دا ساہ لیا۔ ہن اوہدا دھیان اپنے گھوڑیاں ول پرتیا۔ اوہناں دی دیکھ ریکھ تے ودھا لئی اپنے اُہناں دا واڑا پٹ کے اچی تھاں بنایا۔ اوہناں اُتے چھاں لئی نواں ڈھاراو وی بنوا دتا۔ نالے ڈنگراں نُوں وی نہ بھلیا۔ راوی پارتوں جا کے مجھاں مل لے کے آیا۔ گاواں،

دانڈ، وہڑکے وی نال پالے۔ اِنج اوہنے اوہ سارا کُجھ جو اوہ اوہدے پیو دے ویلے اپنے ڈیرے اُتے ویکھدا ہوندا اِک واری فیر اوہناں رنگاں وِچ وسا دتا۔

''نیکے دا پُتر لائق نِکلیا...... نرا شہردا منڈا نہیں رہیا اوہنوں ویکھو تاں نیکا یاد اوندا اے اللہ جنت نصیب کرے۔ مراد انجے محنتاں کریندا جویں نیکا کریندا آہی تے اج مراد وی اپنے پیو وانگ رنگاں وچ وسدا اے۔'' شام پور تے کشن پور وِچ ایہہ گل عام ہوون لگ پئی۔

مراد اپنے گھوڑیاں دا وپاری وی بدل دتا۔ جیون رام کئیں واری ایسٹ انڈیا کمپنی دی پنجاب وچ اڈے بنا کے بیٹھی فوج لئی گھوڑے مل لین لئی آیا۔

''ایسٹ انڈیا کمپنی نُوں گھوڑے ناں ویچساں'' اوہنے اپنے پیو دے ویلے دے آڑھتی جیون رام نُوں سکا جواب دے دتا۔''جیون رام جی تہانوں پتہ اے میرے گھوڑے پنجاب دی فوج لئی ہین کمپنی تے اوہدی ہندوستانی فوج لئی نہیں۔''

''پر پنجاب دی فوج ہن کتھے رہی اے مراد......'' بڈھڑا جیون رام گھنگا وپاری سی۔''ویلا بدل گیا اے راج گیا اے پر تُوں اجے وی پرانیاں زمانیاں وچ وسدا ایں توں ایہدے بارے کُجھ سوچ میں وت اوساں''

''جیون رام جی تسیں اج توں پچھے میرے ڈیرے تے گھوڑے لین نا اوسوانج جدوں دل کرے آ سکدے اوہ'' اوہنے جیون رام نُوں اِک واری فیر اپنی گل دا پک کرایا۔''اساں اپنے گھوڑے دھاڑویاں تے قبضہ گیراں نُوں کدی نہیں ویچے۔''

''فیر توں ایناں گھوڑیاں دا کیہ کریسیں'' جیون رام نُوں غصہ گھٹ ای چڑھدا پر اج اوہدا مزاج کُجھ وگڑ گیا تے اوہدی اواز کُجھ اُچی ہوگئی۔

''جدوں کوئی ویلا آیا تے تسیں آپیں ویکھ لیائے' میں ایہناں دا کے کیہ کریساں'' مراد اوہدے ول تک کے مسکرایا۔

جیون رام ٹُر گیا تے فیر کدی پرت کے نہ آیا۔ مراد نے گھوڑے منڈی تے میلیاں وچ ویچنے شروع کر دتے تے اوہدے لئی اِک نواں آڑھتی کر لیا۔ نواں آڑھتی ملتان دا سانول ملتانی سی۔ لوک اوس ملتانی وپاری نُوں اپنے وپار وچ ایمانداری نال ورتاوے پاروں اوہدا ناں لیندے سن اوہدا لہجہ مٹھا، اواز نرم تے دوستاں والی ہوندی...... اوہ سودا کلے تے کریندا مال ٹھوک وجا کے لیندا تے نقد گن کے ڈنگر کلے توں کھولن توں پہلاں سائیں دے ہتھ اُتے رکھیندا۔

''جدوں دا مُراد شام پور پرتیا جھانگڑیاں نُوں جویں شام پور دا راہ بھُل گیا اے'' شام پور

تے کشن نگر وچ عام گلاں ہوندیاں۔''اوہناں ہتھوں ہوون والا اجاڑا وی بند ہوگیا تے ڈنگر کڈھنے تے اُدھالے وی اوہناں نوں وسر گئے نیں''

گل وی ٹھیک سی اوہدے پرتن نال جویں شام پور تے کشن نگر وچ لوکائی وچ اک واری فیر جان پے گئی۔ بیلے وچ پھردے جھانگڑی مراد نوں چھاں دے کنڈھیاں اُتے گھوڑے چراندیاں تکدے تے سپاں وانگ ولا کے کھاندے۔ اوہنے شام پور تے کشن نگر دے گبھرووآں نوں اکٹھا کر کے ہنیریاں راتاں وچ جھانگڑیاں دے دریا ٹپن والے لانگھیاں تے پتن تے کھلوا دتے۔ اک واری راتیں جدوں دھاڑوی جتھے اُتے اگوں گبھرووآں نے بے خبری وچ حملہ کر دتا تے جھانگڑی ایس علاقے وچ وارداتاں کرنا بھُل گئے۔ لوک سکھی وسن لگ پیا۔ تے اپنی عزت پت، مال ڈنگر تے گھربار وولوں بے چنتے تے بے فکری دی نیندر سوندے۔ رہی کھہی کسر اوہنوں لہوروں تے سارے پنجاب وچوں ملن لئی اون والے اوہدے فوج دے زمانے دے بیلی درشن سنگھ تے اوہناں دے نال اون والے خالصیاں دے گھڑسوار جتھے پوری کیتی رکھدے جیہڑے کئیں کئیں دیہاڑے اوہدے ڈیرے اُتے ٹکے رہندے اوہدے کولوں گھوڑے مُل لیندے اپنیاں گھوڑیاں نوں سیدھدے تے سارا سارا دن دریا اُتے بہہ کے مچھیاں دا شکار کریندے۔ جھانگڑی بیلے وچوں ایہہ سارا کُجھ ویکھدے تے وٹ کھاندے۔

''مراد حیات بانہواں والا اے۔ جھانگڑی خون خرابے توں ڈردے شام پور دا کھاہڑا چھڈ گئے نیں'' لہو لہان دا پتر ہمیشہ مراثی ایہہ گل اگانہہ توں اگانہہ ٹوری رکھدا۔ تے نال جتھے بیٹھا ہوندا اپنے ناں دا مطلب کہ جدوں لوک سوال کروے وی نال نال دسدا رہندا۔

''مینوں لگدا اے میری ساری حیاتی اپنے ناں دا مطبل ای لوکاں نوں سمجھاؤن وچ ای کھرچ ہو جانی اے''

''ہمیشہ مراثی دا مطلب کیہ ہوندا اے'' لوک پچھدے۔

''مراثی ہمیشہ مراثی ہوندا اے بس ایدا مطبل ایہا ہوندا اے'' اوہ اک بینڈا تے اوتھوں اٹھ جاندا۔ لوکاں اوہدا ناں اوہدی چڑ بنا لئی۔ ''کجھ لوک' ہمیشہ مراثی' رہندے نیں اوہ کدی نہیں بدلدے'' اوہ سوال کرن والے نوں اگوں رکھ کے جواب دیندا۔

جھانگڑیاں کولوں لوکاں دی جان چھٹی ہر پاسے امن ہویا تے لوکاں دیاں فصلاں تے مال ڈنگر وی چنگے ہوون لگ پئے تے دوہاں پنڈاں وچ خوشحالی وی ودھنا شروع ہوئی۔ مراد اپنے کماں وچ ایناں بھیڑا رہیا کہ کئیں واری زینب نال اوہدا ٹاکرا ہو جاندا تے اوہنوں گل کرنی وی

وسر جاندی۔ اوہ چاچا قاسم دے ڈیرے اُتے زینب نوں سارا سارا دن دوروں دوروں کم کار وچ رُجھیا تکدا۔ زینب سارا ڈیرہ سنبھالیا ہویا سی۔ اوہ سویرتوں دیگر ویلے تک ڈیرے اُتے اوہنوں کلی کم کردی دِسدی۔ وساکھ ہوندا یاں سون، جیٹھ ہوندا یاں ہاڑ اوہدی کم کرن دی عادت وچ کدی فرق نا پیا کھون پکون توں لے کے ڈنگراں دے پٹھے وڈھن دانے بچھے کرن تے مجھاں چون توں لے کے فصلاں نوں پانی دین تے گڈن وڈھن تائیں اوہنے سارے کم آپ سانبھے ہوئے سن۔ رمضان نرا ہل واہن تے واہی بیجی دا کم کردا باقی سارے کم دھی دے ذمے سن۔ زینب کسے مشین وانگ ای کھیتاں وچ اوہنوں کم کردی دِسدی کدی کدی دوجے ڈیریاں توں اوہدیاں سہلیاں یاں فیر رام داس تے لجپال سنگھ دیاں بھیناں اپنیاں سہیلیاں نال رل کے اوہدیاں وڈے کماں وچ ونگاریاں ہوندیاں رمضان دی فصل وی سارے شام پور وچوں زینب دیاں محنتاں پاروں چنگی ہوندی۔ چاچا قاسم دا رقبہ تے اوہدا اپنا کشن پور وچ پندراں کلے رقبا اوہنوں کولوں سانبھیا نہ جاندا جے ایہدے وچ زینب دا عمل دخل نا ہوندا۔ مراد نے کئیں واری زینب نال گل کرن دا سوچیا پر اوہنوں اگانہہ ہو کے ایدا حوصلا نا پیندا۔ مراد دا تنے ویلا دے کھانا زینب آپ پکاوندی تے رمضان ہتھ دے گھلیندی پر کدی آپ اوہنے مراد دے ڈیرے اُتے کلیاں قدم نہ رکھیا۔ مراد اوہنوں بس کم کردا اوہدے نال گل کرن دے بہانے لبھدا پر ایہا سوچدا رہندا کہ اوہدے نال گل کتھوں شروع کرے تے کتھے مکاوے۔ زینب ایس اڈیک وچ کہ اوہ گل کرن وچ پہل کریسی اک کے اوہدے ساہمنیوں ہٹ جاندی۔ مراد جدوں دا آیا سی لہوروں جندڑی دیاں چٹھیاں اون لگ پیاں۔ اج وی چٹھی رسان جدوں دارے اُتے بیٹھا سی اوہنوں جندڑی دی چٹھی دے گیا جیہدے وچ اوہنے لکھیا۔

سائیاں وے!

ڈکھن دی واگھل پئی اے ساون رُت آئی ہے۔ پتہ نہیں تینوں یاد وی ہے کہ نہیں توں اک ساون رُت میرے نال گزاری آہی۔ باغیں کوکدی کوئل، اسمان وچ اُڈدے چٹے، کالے، تے سلیٹی بدل اُتوں لگی ساون دی جھڑی ایہہ موسم برساتاں دا ہے۔ توں کتھے ویں۔ کئیں موسم، کئیں رُتاں بیت گیاں۔ توں کدی کوئی خبر نہیں لئی۔ پچھلی جمعرات نوں ساوں دی جھڑی لگی۔ ساون دی اک رُت میں تیرے نال گزاری۔ اوس واری وی جھڑی لگی آہی۔ جدوں توں قیدوں چھٹ کے گھر آیوں تے ساری دیہاڑ میں تیرے نال تیری مغلئی حویلی دے محراباں والے برانڈے وچ ٹپ ٹپ کردیاں کنیاں نوں پلکاں جھمکے بنا بیٹھی تکدی ساں۔ تینوں کجھ یاد ہے۔

میں تے ہاڑ کولوں پناہ منگدی ساں تے مینہہ دیاں دعاواں کردی ساں۔ مینوں ہاڑ کولوں کاہل جو پیندی اے سورج بھوئیں نوں چھا جو چاڑھن وگدا اے۔ پر توں میرا حال تک کے کول بیٹھا ہسدا سیں۔ توں آکھدا سیں مینوں اپنی جھوک تے ڈیرے کولوں لنگھدی برساتی نہر اُتے اپنے وسیب وچ ساونی مناونا چنگا لگدا ہے۔ میری روح نوں سکون مِلدا اے مینوں اپنے ڈیرے دے بوڑھ بیٹھ بیٹھیاں اوہ ساون ویکھنا چنگا لگدا اے۔ جدوں میں لہندے ڈُبدے سورج نال ڈیریاں نوں پرتدیاں آجڑیاں نوں ساون دے گیت گاؤندا اپنے ڈیرے کولوں لنگھدا ویکھاں۔ دور پتن تے بیڑی توں لہندا آخری پورتکاں تے وگدے دریا اُتے جھڑی ورسدی تے دریا نوں چڑھدا ویکھاں برساتاں وچ آہلنیاں ول اُڈدے جاندے پکھیرووواں دے ترنڈ ویکھاں میرے آل دوالے کوہلاں، کھالاں، ٹوبے، تلاں، واہنیاں تے نہراں پانی نال بھریاں وگدیاں ہوون تے اوہناں دیاں کنڈھیاں اُتوں پانی ڈلھدا تکاں تے اُتوں ساون دی جھڑ لگی ہووے، شاہ کالے بدل گجدے ہون بجلیاں کڑکدیاں تے چمکدیاں ہوون، اسمان تے دھنک دے رنگ ویکھاں تے لہندے ول شاماں پیندیاں تے اوس جھڑی وچ ڈُبدا سورج تکاں۔ مُیاراں نوں پپلاں نال بنھیاں پینگھاں نال اُلارے لیندا ویکھاں۔ ساون رت دی پہلی جھڑی اج لگی اے تے اج میں ست سنگھار کیتے تے پھلاں دے گجرے پائے نیں میرا دل کردا اے جھبیلاں نال رل کے ایس ساون رت وچ روہی وچ جا کے نچاں۔ میں تیرے لئی اج اپنے ہتھاں نال گُڑالے چول، مٹھے من پکا کے تے ملتانی انب کٹ کے رکھے نیں تے دوھ دی لسی وی بنا کے رکھی اے۔ پر توں تے چینی قہوہ پینداں اوہ وی بنا دیساں۔ جے توں میرے کول ہوویں پتہ نہیں تینوں اوتھے کوئی چینی قہوہ پچھدا وی ہے یاں نہیں۔ کوئیل، بلبل، چڑیاں، لالیاں، گھگیاں پتہ نہیں ایس موسم وچ رکھاں اندروں واروواری پنچھی باہر کیوں نکل اوندے نیں۔ ساون رت دا سحر کسے جی نوں نہیں بخشدا۔ ساون رُت دی جھنگی وچ عشق دا مور بلبینداں میں تکیا۔ اک جھڑی باہر لگی اے اِک میرے اندر لگی اے پتہ نہیں تینوں وسدی وی ہے کہ نہیں۔ جی کردا ای مینوں پنکھ لگ جان تے کونج وانگ اُڈ دی تیرے ڈیرے تے اپڑاں۔ جویں کونج ٹھنڈے دیساں توں ہزاراں کوہاں دا پینڈا اڈ دیاں کردی راوی تے چنھاں دے کنڈھیاں اُتے دھپ سیکن اپڑدی اے۔ ایہہ رت وصال دی رت اے پر میں ہجر ہوکے، وچھوڑے، فراق دے تھل وچ بلدی ہاں۔ کیہ سوغاتاں دے گیاں مینوں۔ تیرے نال گزاری ساون رُت میری حیاتی دیاں ساریاں رُتاں تے ساریاں رنگاں اُتے بھاری اے۔ مینوں تیرے نال گزاریا۔ اوہ اک ساون کدی نہیں بھلیا پتہ نہیں تینوں یاد وی ہے کہ نہیں۔

نیلی بار دیا جانگلیا۔ ساری دنیا دے علم پڑھ کے، پنج ست زباناں سکھ کے۔ چین ویکھ کے، لہور دربار تے شہر دیاں رونقاں، روشنائیاں تے لشکارے چھڈ کے فوج وچ افسر لگ کے تے فرنگ وردی پا کے وی جٹ دا جٹ رہیوں۔ مُڑ جا کے ڈیرے تے بہہ گیوں فیر جا کے ہل دی جنگھی پھڑ لئی، جا کے گھوڑے پالن لگ پیوں۔ کدی کُجھ نہ مجھیوں یاں خورے کُجھ سمجھنا ای نہیں سیں چاہوندا۔ پہلاں وی کئیں چٹھیاں لکھیاں۔ میری چٹھی دا ولدا لکھیں۔ اپنی خیر خیریت دس گھل بڑا چر ہویا تیری کوئی خبر نہیں پیندی۔ مینوں فکر رہندی اے۔ لگدا اے شام پور جا کے مینوں وسر گیاں۔ مینوں توں ووہٹی بنی نوں چھڈیا۔ اوہ سوہا جوڑا میں اجے وی سانبھ کے رکھیا تے سُکے پھلاں دے اوہ سارے گجرے جیہڑے میں تیری ووہٹی بنیاں اپنے ہتھاں وچ پائے سن۔ ہن سُک گئے نیں، جیہڑے میں تیریاں دتیاں کتاباں وِچ رکھ چھڈے نیں بے دردیا!

''تیری جندڑی''

مُراد اوہدی چٹھی پڑھی تے بیٹھکے وچ پئی اپنی لکھن پڑھن والی اِک میز دے ہیٹھلے خانے وچ رکھ چھڈی۔ اوس دیہاڑے جدوں اوہ گھوڑے دریا توں لے کے پرتیا تے زینب اوہدے ڈیرے دے ویڑھے وچ کھلوتی اوہدی راہ پئی اڈیکدی سی۔ اوہ گھوڑیاں نوں واڑے وچ ڈکن لئی موبے دے حوالے کر کے اپنا گھوڑا کلے نال بنھدا سدھا زینب ول ٹُر آیا۔ اوہ تازہ سرخ گلاباں دا گلدستہ ہتھ وچ پکڑ کے کھلوتی اوہدی راہ تک رہی سی۔ زینت نوں پتہ سی مراد نوں سُرخ گلاباں دا شوق سی تے اوہنے اپنے ڈیرے اُتے پورے اِک وگھے وچ سرخ گلاب لائے ہوئے سن۔ اج اوہ پہلی واری اوہدے لئی اپنے بغیچے وچوں پھل لے کے آئی۔ مراد اوہدے ہتھوں پھل لے لئے۔ ایس ویلے وی اوہ اپنی پسند دا انگوری رنگ دا کھلا جیہا کرتا تھلے انگوری رنگ دا لاچا بنھیا تے سر اُتے انگوری تے لال رنگ دیاں دھاریاں والی چنی کیتی اوہدے ساہمنے کھلوتی سی۔

اوہ دوویں اک دوجے نوں چُپ کھلوتے ویکھدے رہے۔ سدھی سادی اوہدے قد دے برابر اپڑدے قد والی چڑھدی ندی ورگی مُٹیار زینب جیہدیاں گلھاں وچ ہسن لکیاں ڈگھے پیندے۔، وڈے وڈے کالے نیناں رس بھرے ہوٹھاں تے سانولے رنگ، تیکھے تے کٹیلے نیناں دے رولے ستاں پنڈاں وچ پئے ہوئے سن۔

''ہیر سلیٹی'' مراد زینب ول تکدا مسکراندا بولیا۔ مراد زینب نوں ایسے ناں نال بلاندا سی۔

''اپنے آپ نوں ایتھے آ کے مٹیوں مٹی کر لیا ای ویکھ کیہ حال بنایا ای اپنا خاکی مخلوق بن

گیاں ساڈے جیہا'' زینب دے چہرے توں اوہنوں تکیاں مسکان اوندی...... ''میں ایہہ دسن آئی واں کہ پیو دی طبیعت ڈاڈھی خراب اے اوہنے تینوں گھر بلایا اے'' سٹیہا دے کے پرتن لگی تے مگروں مراد روکیا۔

''زینب''

''جی''

''میں معافی چاہوندا تینوں کئیں ورھیاں توں میں اڈیک وچ بٹھایا ہویا اے''

''مینوں کوئی فرق نہیں پیندا...... ورھے کیہ ہوندے نیں عمراں دی گل کر...... اوہ وی اُڈیک سکدی ہاں''

''توں رنج ایں''

''نہیں تے ہور راجی آں ...... میں کیہ کر سکدی ہاں ...... سہرا بنھ کے توں اوتا اے بھانویں ایس جنم وچ آ بھانویں اگلے وچ...... میں تے نرا تیرا راہ اڈیک سکدی ہاں''

''اجڑیا ڈیرہ، ڈگدی حویلی، غیر اباد رقبہ تے سکھنیاں کھرلیاں لے کے کدی کوئی جٹ گھوڑی چڑھدا نہیں ویکھیا۔''

''ایہہ سارے دکھ ویلے دی دھوڑ ہوندے نیں اگلے پچھاہی گھاٹاں، جیلاں، تلواراں دیاں چھاواں، چڑھدیاں کانگاں تے اُٹھدے جھگڑاں وچ وی سہرے بنھ لیندے ہوندے نیں بس جندڑی سلامت ہونی چاہیدی اے سارے کم اپنے ویلے تے ہوائی جاندے نیں'' زینب جواب دیندی مگروں اوتھے اک سیت نہ کھلوتی پر اوہ جاندی جاندی اوہنوں کُجھ گلاں دا چانن کر گئی۔

لہوروں پرتیاں مراد نوں کئیں ورھے بیت چکے سن۔ مراد اپنا ڈیرہ کئیں ورھیاں دی محنت مگروں وسا لیا۔ ہرے بھرے کھیت، پکیاں فصلاں، توتاں، شرینہاں، کِکراں، دھریکاں دیاں چھاواں، وگدا کھوہ نال مال ڈنگر تے نال کھیتاں وچ چگدے پھردے کھلے گھوڑے تے گھوڑیاں دا پورا ترنڈ اوہ بیٹھا رکھاں دے چھاویں ویکھدا تے خوش ہوندا رہندا۔ پر زینب ٹھیک رنج پھردی سی۔

''ایہہ اک پرسکون ٹھہری تے ڈونگھی جھیل ورگی کڑی اے جیہنوں تک کے بندے نوں حوصلہ اوندا اے'' مراد اوہنوں جاندی نوں تکدا مسکراوندا کُجھ کُجھ شرمندہ جیہا اوہدے کول زینب دی گل دا کوئی جواب نہیں سی۔ اوہ راتیں گھر پرتیا تے پہلی واری چوک وچ اپنے گھر دے بُوہے دے ساہمنے چاچا قاسم دے گھر جیہڑا وواہ توں پہلاں اوہدی ماں سرگھی دا گھر ہوندا سی تے اوہدا

تا نکا گھر سی اوہدے وچ اوہنے پیر رکھیا۔ رمضان دی صحت ماڑی سی۔ اوہدا کھنگن نال ماڑا حال سی۔ اوہدے کول لجپال سنگھ تے رام داس وی بیٹھے سن۔

مراد جدوں بہہ گیا تے رمضان دی تھاں لجپال نے ہی گل شروع کیتی۔

''مراد توں ہُن اپنے کماں کاراں توں ویلھا ہو گیاں۔ ڈیرہ وی وس پیا۔ چا چا رمضان چاہوندا اے کہ تیرا تے زینب دا نکاح ہُن پڑھا دتا جاوے۔''

رمضان نے لجپال سنگھ تے رام داس نُوں ساہمنے بٹھا کے زینب تے اوہدے ووواہ دی تریخ منگ لئی۔ مراد نے ہاں کر دتی۔ اوندے مہینے دی ست تریخ جمعے والا دا دیہاڑا پکا ہویا۔ اک مہینے مگروں وواہ سی تے وواہ وی اک نہیں چار چار لجپال کبیر تے رام داس دے وواہ دی تریک وی اوہدے نال ای مکی۔ اِک دیہاڑے چارے جنجاں چڑھنیاں تے چوّاں بیلیاں دا وواہ وی ہونا سی۔

پر اجے خبرے رب نُوں ایہہ دیہاڑا منظور نہیں سی۔ کہ اوس ویلے پورے پنجاب وچ بغاوت دیاں ہوواواں گھلیاں سن۔ جیہڑیاں سارا گُجھ اپنی ولھیٹ وچ لے لیا۔ پنڈ وچ چاراں بیلیاں دے ووااہاں دیاں تیاریاں زوراں تے سن۔ ہمیشہ مراثی تناں دیاں گنڈاں لے کے لگدیاں لیندیاں دور نیڑے ساکاں سنگاں ول شام پور کشن نگر تے آل دوالے دے پنڈاں ول ٹُریا ہویا سی۔ اوہناں دناں دی گل اے کہ اِک شام دارے اُتے مُراد، لجپال تے رام داس پنجاب دے تیزی نال بدلدے حال بارے گلاں کر رہے سن۔

پنجاب وچ اِک قومی بغاوت تے قومی ازادی دی جنگ دا مُڈھ بجھ گیا۔ پنجاب دے سارے سردار، پنچ، فوجی افسر، جرنیل تے سرکاری افسر جیہڑے پنجاب دربار تے پنجاب دی انگریز دے غلامی وچ جان دے خطرے توں پہلاں ای بھانبڑاں وانگ بلدے پھردے سن۔ ملتان اُتے انگریزی حملے تے سعداللہ پور کول جنرل شیر سنگھ دی فوج اُتے جنرل گف دے حملے مگروں حالات ہور خراب ہو گئے۔ سارا پنجاب جنرل شیر سنگھ اٹاری والا دے آل دوالے اکٹھا ہونا شروع ہو گیا۔ ازادی دی ایس جنگ وچ کامیابی لئی اوہنے پورے پنجاب وچ فوجی بھرتی وی شروع کر دتی۔ پنجاب ایس ویلے اپنی ازادی دی پہلی جنگ لڑن دی تیاری کر رہیا سی پر کشمیر وچ اک طاقتور فوج دا مالک پنجاب دربار دا سابقہ ملازم دغا باز راجہ گلاب سنگھ ایس جنگ وچ شیر سنگھ دی فوجی مدد کرن دی تھاں غیر جانبدار ہو گیا۔ اوہ اپنی فوج وچ موجود پنجابی افسراں تے سپاہیاں کولوں اکیا پھر دا سی۔ اوہنے پنجابی فوجیاں کولوں اپنی جان چھڑان لئی اوہناں نُوں اپنی فوج وچوں نسانا شروع

کر دتا جہناں وچ ودھ سکھ سن۔ اج کشمیر اُتے اوہ اپنا قبضہ پکا کر رہیا سی۔

''ایہہ شام پور وچ نواں آ کے وسن والا زمان علی وی گلاب سنگھ دی فوج وچوں کڈھیا گیا اے اوہنے اتھے آ کے باراں کلے بھوئیں مل لئی اتے شام پور اپنے ٹبر سنے آ کے وس پیا آکھدا اے گلاب سنگھ ڈوگرہ جموں وچ مسلماناں اُتے بڑا ظلم کر رہا اے اسیں رنجیت سنگھ دے ویلے سکھی وسدے ساں'' لجپال سنگھ اوہناں نوں دس پائی۔

''اوہنے رقبہ کیہدا مل لیا'' مراد پچھیا۔

''اوہنوں مہنگے دے پتر کبیر اپنا ادھا مربع رقبہ ویچیا تے ادھا اوہنوں مزارع دے دتا سی'' لجپال نُوں وچلے مالے دی خبر سی۔ ''کبیر پیو دادے دے ویلے توں بنئے دے قرضے تھلے دبیا ہویا سی۔ اَک کے اوہناں ادھا رقبا زمان نُوں ویچ چھڈیا تے ادھا مزارع تے دے چھڈیا۔''

''گلاب سنگھ نے پنجاب ویچ کے کشمیر خریدیا اے، ہضم اوہنوں وی کوئی نہیں ہونا'' رام داس نے جدوں دا گلاب سنگھ نے کشمیر پنجاب کولوں وکھ کیتا کشمیر وچ اپنا وپار ای بند کر دتا۔ ''گلاب سنگھ دے اوتھے حاکم بنن مگروں مسلماناں تے ہندوواں وچ کھچ تان شروع ہو چکی اے کشمیری مسلماناں نُوں سرکار تے نوکریاں وچوں کڈھ کے اوہناں دی تھاں ہندوواں نُوں لایا جا رہیا اے'' گلاں فیر انگریزاں ول پرت گیاں اوہ جدوں تک اوتھے بیٹھے رہے پنجاب دے مالیاں دا ذکر ہوندا رہیا۔

جنرل شیر سنگھ اٹاری والا پنجاب دی قومی ازادی دی علامت بن کے انگریزاں دے خلاف اُٹھ کھلوتا۔ اوہنے اپنے دیس دے لوکاں نُوں باہریاں کولوں ازاد ہوون لئی اپنے گھراں، شہراں پنڈاں چوں باہر نکلن لئی آکھیا تے ایہہ گل سمجھائی کہ میرے نال رلو ایہہ آخری موقعہ اے پنجاب نُوں ازاد کران دا جے اج وی چپ بیٹھے رہے تے فیر کدی ایہہ موقعہ نہیں آونا۔ نالے اوہنے اک وڈی جنگ دی تیاری شروع کر دتی۔ ایہہ بغاوت سارے پنجاب وچ ودھدی تے کھنڈدی جا رہی سی۔ جنرل شیر سنگھ نال مراد حیات دیاں لہور دربار وچ کئیں ملاقاں ہو چکیاں سن۔ انگریزاں پنجاب اُتے ہولی ہولی اپنا قبضہ پکا کرنا تے ودھانا شروع کر رکھیا سی جنرل شیر سنگھ پہلاں تے انگریزاں دے نال چنگی سروچ سی پر فیر اچانک جدوں انگریزاں ہزارے وچ اوہدے پیو سردار چھتر سنگھ نُوں تنگ کرنا شروع کیتا تے اوہ وی انگریزاں دی بدنیتی نُوں پچھان کے لہور دربا کولوں وکھرا ہو گیا۔ لارڈ ڈلہوزی نُوں گورنر جنرل بن کے آیاں تن مہینے ہی ہوئے سن کہ ملتان وچ دیوان مولراج بغاوت کر دتی۔ مولراج مالی مسئلیاں وچ پھاتا سی اتوں انگریزاں اوہدے کولوں

اوہدی کرسی چلدی رکھن لئی اک ملین سٹرلنگ منگ گھلیا اوہنے کوڑ وچ آ کے اپنے عہدے توں استعفی دے دتا جدوں انگریز ریذیڈنٹ نے اوہنوں اوہدے عہدے توں ہٹان لئی سردار خان سنگھ نُوں دو انگریز افسراں نال گھلیا تے اوہناں دوہاں افسراں نُوں ملتان وچ قتل کر دتا گیا ملتان وچ بغاوت ہوگئی۔ تے مولراج نوں اپنا عہدہ لوکاں دے زور دین تے واپس لینا پے گیا۔ انگریزاں مولراج نوں سیدھن لئی ریجنسی کونسل دے ممبر جنرل سردار شیر سنگھ اٹاری والا نُوں گھلیا۔ مولراج پنجاب دربار دا گورنر سی۔ انگریزاں دا باغی ہوگیا۔ شیر سنگھ کُجھ چر ملتان دے قلعے دے آل دوالے مولراج نُوں گھیر کے بیٹھا رہیا۔ کُجھ دناں مگروں دوہاں وچکار ملتانوں باہر اک خفیہ تھاویں ملاقات ہوئی۔ اتوں ایناں دوہاں باغیاں افغانیاں نُوں وی اپنے نال رلا لیا۔ جدوں شیر سنگھ نے مولراج نُوں ملتان دے قلعے اندر تیاری کر کے انگریزاں دے خلاف اکٹھے ہو کے جنگ کرن صلاح دتی تے مولراج اپنی شکی طبیعت ہتھوں اگوں اوہنوں قلعے وچ وڑنوں انکار کر دتا۔ شیر سنگھ اوہدے نال اک ملاقات کیتی۔ ملاقات وچ ایہا فیصلہ ہویا کہ مولراج ملتان وچ انگریزاں دے خلاف لڑے تے شیر سنگھ اوہناں نُوں وکھرا جنگ لڑے۔ جنگ نُوں ودھ توں ودھ کھلاریاں جاوے انگریزاں لئی کئیں محاذ کھولے جان انگریز دی طاقت نُوں ونڈ کے ماریا جاوے تے فیر دلی نے یمنا تک سارے پنجاب نُوں ازاد کران لئی اک وڈی تے فیصلہ کن قومی جنگ لڑن دا فیصلہ ہوگیا۔

شیر سنگھ ملتان دا گھیرا مکا کے اپنے پیو جنرل چتر سنگھ اٹاری والا دی فوج نال رلن لئی اتھوں ٹُر گیا۔ اوہدی آہر سی کہ اوہ چھیتی توں چھیتی اوہدی فوج نال جا رلے۔ انگریزاں نُوں ایہہ گل قبول نہیں سی اوہناں سعداللہ پورکول شیر سنگھ دی فوج اُتے حملہ کر دتا جیہدی کمانڈ انگریز کمانڈر انچیف جنرل لارڈ گف کر رہیا سی۔ ایس جنگ وچ انگریزی فوج نُوں ناکامی ہوئی تے جنرل شیر سنگھ اپنی فوج نُوں لے کے اپنے پیو جنرل چھتر سنگھ اٹاری والا دی فوج نال رلن وچ کامیاب ہو گیا۔ ہن انگریزاں دے مقابلے لئی اک طاقتور تے وڈی فوج پنجاب وچ اُٹھ کھلوتی۔ ایہہ پنجاب دی قومی فوج سی جیہڑی پنجاب نُوں انگریزی قبضے توں ازاد کران لئی پہلی قومی ازادی دی جنگ لڑن جا رہی سی۔ جدوں انگریزاں دا پنجاب دربار وچ عمل دخل ودھیا سی تے انگریزاں دے پنجاب دے شہراں تے پنڈاں وچ آوا جاوی کھلی ہوئی تے پنڈاں وچوں غریبی دے مارے کئیں گھراں دے گبھرو لہور جا کے انگریزی فوج وچ بھرتی ہوون لگ پئے۔

مراد نے محسوس کیتا کہ پنڈ وچ اک عجب جہی تبدیلی آ رہی اے بغیر محسوس کیتیاں جیہنوں کوئی ناں نہیں سی دتا جا سکدا بس پنڈ وچ انگریزی راج بارے گلاں ہون لگ پیاں۔ لہور دربار

وچوں فوج چھڈ کے پنڈ پرتن والے گبھرواں دی گنتری ودھدی جا رہی سی۔ انگریزی فوج وچ بھرتی ہوون والے گبھرواں دی گنتری وی نالوں نال ودھ رہی سی۔ پنجاب دی فوج وچوں نوکری چھڈ کے پرتن والیاں وچوں کئیں سکھ تے مسلمان انگریز فوج وچ رلن لئی ٹُر گئے پر ایہہ کم اجے ورلا ورلا ای ہو رہیا سی۔ لک لکا کے کسے نوں اعلان کر کے انگریزی فوج وچ جان دی ہمت نہیں سی ہوندی۔ پر انگریز دی پنجاب وچ موجودگی، لہور دربار وچ خراب ہوندے سکھاں دے مالے، سازشاں کارن ملک اُتے اوہناں دی کمزور ہوندی پکڑ تے کجھ مسلماناں دا انگریزاں ول دھیان ایس پنڈ وچ اون والے ویلیاں وچ تبدیلی دیاں ہوواں گھلن دا پتہ دے رہیا سی۔ مراد اوس دیہاڑے سویرے اجے جوترا لان لئی باہر ڈیرے اُتے جان دی تیاری کر ای رہیا سی کہ اچانک باہر دا بوہا کھڑکیا۔ اوّن والا اِک گھڑ سوار سی جیہڑا جنرل شیر سنگھ دا سنیہا لے کے اوہدے گھر دا بوہا کھڑکا رہیا سی۔ سُنیہا ملدیاں سار ای اوہنے پنڈ وچ انگریزاں دے خلاف جنگ اُتے جان لئی ہوکا دوا دتا۔ ہمیشہ مراثی ڈھول گل وچ لمکائی وجدے ڈھول نالوں وی اپنی اُچی اواز وچ ہوکا دیندا شام پور دیاں گلیاں سویرے سویرے پھر گیا۔

''جیہڑے ہندو، مسلمان تے سکھ لہور دربار دے سابقہ فوجی تے گبھرو پنجاب نوں انگریزی قبضے کولوں ازاد کران لئی جنگ اُتے جانا چاہوندے نیں۔ اوہ اج شامی پنڈ دے دارے اُتے تیاری کر کے لجپال سنگھ، رام داس تے مراد حیات دے نال آ رلن''

پنڈ دے مسلمان، ہندو تے سکھ گبھرو پنڈ دے چوک وچ دارے اُتے شامی اکٹھے ہوون لگ پئے۔ ایہناں وچوں کجھ تے گھراں وچوں جنگ لئی تیار ہو کے نکلے تے اپنے ہتھیار تے گھوڑے نال لے کے آئے کجھ سکھنے ہتھ تے کجھ نرا گل بات کرن اپنا ذہن بنان تے ایس جنگ بارے جان کاری لئی اکٹھے ہوئے پنڈ دے وڈکے وی حقے چائی سوٹیاں ٹیکدے تے کھندے گھنگدے دارے تے اپڑے۔ تھوڑی ای دیر وچ دارا بندیاں نال بھریا گیا تے پنڈ دے کوٹھیاں دیاں چھتاں اُتے بال، بالڑیاں تے زنانیاں وی جنگ اُتے جان بارے ہون والے ایس اکٹھ دی کاروائی ویکھن لئی چڑھ کھلوتیاں۔ مراد حیات، رام داس تے لجپال سنگھ اج ڈیگراں دے دارے اُتے بیٹھے پنجاب دی صورتحال بارے گلاں کردے فکراں وچ پئے سن۔ مراد لہور وچ ہوون والیاں ساریاں کاروائیاں تے سازشاں نوں اکھیں ویکھ آیا سی۔

''رانی جنداں نے مولراج نوں جہڑی چٹھی گھلی سی اوہدے وچ اوہنے شیر سنگھ تے مولراج نوں اکٹھیاں ہو کے انگریزاں دے خلاف جنگ کرن لئی آکھیا پر مولراج نے ایہہ صلاح نہ منی

پنجاب دی ازادی وی خطرے وچ پے گئی اے'' مراد اوہناں نُوں دسیا۔

''مولراج آپ انگریز نال کلیاں لڑن جوگا نہیں اے ایس ویلے ملتان انگریزاں دے گھیرے وچ ہے ملتانی بڑی بہادری نال لڑ رہے نیں جے مولراج نال شیر سنگھ وی رل جاندا تے انگریزاں دا ملتان وچ ای صفایا ہو جانا سی انگریز دی کہانی ملتان وچ ای مک جانی سی'' لجپال اپنی رائے دا اظہار کیتا۔

''مولراج ہے تے لہور دربار دا گورنر سی پر اوہنے پنجاب دربار دے کمزور ہون مگروں کجھ غلط اندازے لائے نیں۔ پنجاب دی فوجی طاقت ونڈی گئی اے ملتان وی انگریزاں دے ہتھوں نہیں بچنا'' رام داس نے قیافا لایا سی۔

کوئی سوتوں ودھ گبھرو اکٹھا ہو چکیا سی۔ جیہڑے سابقہ فوجی پنڈ پرتے سن اوہناں اوہ وی لڑائی اُتے جان لئی تیار سن تے کئیں گبھروواں نے وی اپنے جنگ اُتے جان دی خاہش دا اظہار کیتا۔ ساریاں دے ناں لکھے گئے تے سرگھیں۔ ویلے پنڈوں نکلن دا ویلا وی متھیا گیا۔ جدوں ایہہ اکٹھ مکیا تے پنڈ دے تنے فسادی جھرلو، کھندک، تے دھنگا چا وی اٹھ کے گھروں گھریں ٹر گئے خلاف توقع اوہناں اج کوئی گل فساد کھلارن والی نہیں سی کیتی۔ تے ایہہ اکٹھ خیر خیریت نال توڑ اپڑیا۔ مراد اپنی بندوق، تلوار، پستول تے چھرا سنبھالیا۔ کارتوساں دا تھیلا گل وچ لمکایا۔ اوہ جاندی واری زینب اوہنے ستی پئی زینب نُوں آ کے جگایا۔

''میں رام نگر جا رہیاں اتھے شیر سنگھ دیاں فوجاں ڈیرہ لایا ہویا اے جے حیاتی ہوئی تے آ ملساں نہیں تے بھلیا چکیا ماف کریں'' تے اوہدے جواب وی اُڈیک کیتے بغیر ای اوہنوں ستا پیا سمجھدا پرت کے بُوہے ول ٹر گیا۔

کچی نیندروں جاگی زینب ننگے پیریں دوڑدی ہوئی حویلی دے بُوہے تک اوہدے مگر مگر اپڑی پر اوودوں تک مراد گھوڑے اُتے سوار ہو کے جنگ اُتے جان والے گبھرو گھڑ سواراں دے جتھے نال رل کے چوکوں نکل کے ہنیرے وچ غیب ہو چکیا سی۔ تن گھوڑے تے ست گھوڑیاں ڈیرے تے چھڈ کے باقی دے سارے گھوڑے تے گھوڑیاں اوہنے اپنے ڈیرے توں اپنے ہتھاں نال کھول کے جنگ اُتے جان لئی اپنے پنڈ دے گبھروواں دے حوالے ایہہ آکھدیاں کیتے۔

''جیہڑے گھوڑے جنگ وچ مارے گئے اوہناں دی تہاڈے اُتے کوئی ذمے واری نہیں جیہڑے بچ گئے تساں ڈیرے تے اپڑاؤنے نیں''

جنگ وچ جان والیاں وچ رام داس تے لچھا ل دے نال نال کشن نگر دے کجھ گبھرو وی سن۔ شام پور وچ بڑے دناں دیاں جنرل شیر سنگھ دی فوج تے انگریزی فوج وچکار اِی فیصلہ کن جنگ دی تیاری دیاں خبراں آ رہیاں سن۔ تے پنڈوں نت کوئی نہ کوئی ہندو، سکھ یاں مسلمان گبھرو تے سابقہ فوجی اوہدی فوج وچ رلت کرن لئی ٹُر جاندا مراد وی زمینداری بارے معاملے اپنے پتر یر تے چاچے مجید دے پتر عمر حیات دے حوالے کر کے جنگ وچ حصہ لین لئی اج ٹُر گیا۔ ایہہ پنجاہ گھڑ سواراں تے پنجاہ توں ودھ پیدل جواناں دا جتھا تلواراں، برچھیاں تے بندوقاں نال مسلح پنڈوں نکلیا تے سارا پنڈ اوہناں نُوں ہلا شیری دے کے جنگ اُتے گھلن لئی سویرے چوک وچ اکٹھا ہو گیا۔ مراد حیات دی آگوائی وچ پنڈوں نکلدا ایہہ فوجی قافلا کچی سڑک اُتے چڑھدا تن کوہ پتن دی برجی کولوں رام نگر جان والی راہ پر ت گیا۔

اِک لمے سفر مگروں ایہہ جتھا رات نُوں رام نگر کول جنرل شیر سنگھ دی فوج نال آن رلیا۔

☆☆☆☆☆

(40)

چیلیاں والا

13 جنوری 1849

13 جنوری 1849 نوں شیر سنگھ دی فوج دے توپخانے دا اک کمانڈر بن کے مراد حیات ہندوستان توں آئی انگریز اتے اوہدی ہندوستانی فوج دے نال لڑن لئی چیلیاں والا دے میدان جنگ وچ کھلوتا سی۔ شیر سنگھ شام پوروں اون والے ایس جتھے دے اِک اک گبھرو نوں اٹھ کے ملیا۔ مراد نوں توپخانے دے اِک حصے دا کمانڈر مقرر کیتا۔ اوس رات جنگ بارے ہوون والے اِک خاص اکٹھ وچ اوہنوں وی رلن لئی آکھیا۔ راتیں جدوں لشکر ارام کر رہیا سی تے سارے کمانڈر شیر سنگھ دے تمبو وچ بلدیاں مشالاں دی روشنائی وچ اپنے ساہمنے علاقے دے کئیں نقشے کھلاری اوہناں اُتے سر نوائی بیٹھے سن۔ مراد حیات اندر وڑیا تے بھنجے دریاں اُتے بیٹھے سرداراں، پنچاں تے کمانڈراں سجے کھبے ہو کے اوہدے باہن لئی تھاں بنائی۔ اوہدے اوندیاں سار ای چلدی گل بات اِک سیت لئی رکی تے فیر اتھوں ای شروع ہو گئی جتھوں ایدا سلسلہ ترٹا۔ رات دیر تک ایہہ ملاقات چلدی رہی ایہدے وچ انگریزی فوج دے مقابلے لئی کمانڈراں دے صلاح مشورے نال منصوبے نوں آخری شکل دتی گئی۔ راتیں چرکی جہی ایہہ میٹنگ مکی، جدوں مراد اپنے تمبو وچ سون لئی پر تیا تے اوہنوں سرگھیں تک نیندر نہیں سی آئی۔ سوچدیاں سوچدیاں رات اکھاں وچ لنگھ گئی۔

اوہنوں یاد سی جدوں انگریزاں نال پہلی جنگ وچ پنجاب دی فوج نوں ہار ہوئی تے بھیرووال معاہدے مگروں انگریزاں دا ادھے پنجاب تے سرکار دربار ہر شے وچ عمل دخل ودھ گیا...... کل تک جیہڑے اپنی فوج وچ سردار یاں جرنیل سن اوہناں نوں انگریزی قائدیاں تے قانوناں دے تحت جونئیر انگریز افسراں دے حکماں دا پابند کر کے اوہناں دے تھلے کم کرن تے

مجبور کر دتا گیا۔ ایہہ جرنیل ایس بزتی دے عادی نہیں سن۔ اوہ ایہہ گلاں فوج چھڈ کے پنڈ پرتن والے افسراں تے سپاہیاں کولوں سُندا رہندا۔ انگریز پنجاب اُتے چُپ چپیتے قبضہ کر رہیا سی۔ تاں جے کسے وڈی جنگ توں بچ بچا کے ایہہ کم ہو جاوے شیر سنگھ ایہہ کھیڈ سمجھ گیا تے لہور دربار توں وکھ ہو گیا جیہدے کارن سارے دیس پنجاب وچ بے چینی شروع ہو گئی۔ ہزارہ دے گورنر جنرل چھتر سنگھ بارے ہزارہ دے پولیٹکل ایجنٹ جیمز ایبٹ دیاں رپورٹاں وی ایسٹ انڈیا کمپنی لئی پریشانی دا سبب بندیاں جا رہیاں سن۔ اوہدا پتر اشیر سنگھ اوددوں ریجنسی کونسل دا ممبر سی۔ اوہنوں انگریز ریذیڈنٹ دے حکم دے تحت کونسل نے ملتان مولراج کولوں ہتھیار رکھوان تے شہر اوہدے حوالے کرن لئی گھلیا پر ملتان اپڑ کے شیر سنگھ آپ ہیں وی بغاوت کر دتی۔ دُوجے پاسے اوہدا پیو سردار چھتر سنگھ پہلاں ای بغاوت کر کے تے فوج لے کے ہزاریوں نکل پیا۔

فوج نُوں رات نُوں ای حملہ کرن دی تیار دا حکم دے دتا گیا۔ رام نگر وچ انگریزی تے پنجابی فوج وچ جنگ وچ انگریزی فوج نُوں پڑ وچوں نسنا پیا۔ اوہنوں سخت مزاحمت دا ساہمنا کرنا پیا۔ کئیں وڈے وڈے انگریز افسر رام نگر وچ پنجاب دی فوج ہتھوں مارے گئے۔ شیر سنگھ نُوں پیو دی فوج نال رلن توں ڈکن لئی انگریزاں اوہدے اُتے حملہ کیتا۔ سعداللہ پور وچ ای دوہاں فوجاں وچ جنگ ہوئی پر شیر سنگھ تے چھتر سنگھ دیاں فوجاں نُوں انگریز کمانڈر انچیف لارڈ گف ڈکن وچ ناکام ہو گیا۔ انج دوہاں فوجاں دے اک ہون نال اک وڈی فوج انگریزاں دے مقابلے لئی تیار ہو گئی۔ جنرل شیر سنگھ نُوں انگریزی فوج دی نقل وحرکت دا پتہ لگا تے اوہنے سعداللہ پور نُوں فوری چھڈ کے اِک بہتر میدان جنگ دی چون کردیاں چیلیاں والا ول کوچ کر دِتا۔ شام نُوں جدوں فوج چیلیاں والا کول اپڑی تے چیلیاں والا پنڈ دے لوکاں گھراں وچوں باہر نکل کے اپنی فوج دا سواگت کیتا۔ پنڈ دے بالاں، گبھرواں تے وڈکیاں فوج دے گھوڑیاں تے سمان تے اسلحہ لدے تے توپاں کھچن والے کھچراں لئی پٹھے ڈھے، دانا تے کھا جارج کر دتا۔ لشکر لئی کھانے پانی دی ذمہ واری سارے پنڈ نے چک لئی۔ بھڑولیاں دے مونہہ کھل گئے۔ کنک چھانی گئی گھراس جپ گئے تے آٹے دیاں بوریاں دے ڈھیر لشکر دے لانگریاں دے حوالے کیتے گئے۔ پنڈوں جیہڑے گبھرو جنگ لڑن دے خاہش مند سن اوہناں نُوں فوری فوج وچ ذمہ واریاں دے دتیاں گیا ایہہ جنگ پنجاب دی لوکائی فرنگیاں دے خلاف لڑ رہی سی۔ فوج جیہدے وچ ہندو، مسلمان، سکھ سبھے شامل سن اپنے مرکز لہور تے امرتسر توں بہت دور مسلمان اکثریتی ابادی دے علاقے وچ انگریز دے خلاف لڑن لئی مورچا بند سی۔ پر مسلماناں شیر سنگھ نُوں ایس جنگ وچ کلا

محسوس نہ ہوون دتا۔ اوہدے نال موڈھا جوڑیا۔

پنجاب دی قومی ازادی لئی لڑی جان والی ایس پہلی جنگ ازادی تے پنجاب دی ایس قومی فوج دا سپہ سالار جنرل شیر سنگھ سی۔ علاقے دے لوکاں فوج نوں سارے علاقے بارے جانکاری دتی جس مگروں جنرل شیر سنگھ اپنی فوج نوں انگریزی فوج دے ایس علاقے وچ اپڑن توں پہلاں پہلاں اک پاسے جہلم دریا تے دوجے پاسے جنگل نوں اپنی فوج دی کنڈ مگر دے کے اپنیاں توپاں اچی تے نھیا تھانواں اُتے جھاڑیاں وِچ لکا کے اوہنے مورچے تے خندقاں کھٹوا کے اپنی فوج نوں بہتر جارحانہ تے دفاعی جنگ دی بہترین پوزیشن وچ دشمن دے مقابلےلئی اوہدی صف بندی کیتی۔ اوہ کِکر دے اک رُکھ تھلے اپنا تمبو لا کے اپنی فوج نال دشمن دی راہ اُڈیکن لگ پیا۔ اوس شام جدوں شیر سنگھ گھوڑے اُتے سوار اپنے توپخانے تے پیدل فوج دی تیاری دا معائنہ کرن لئی نکلیا تے اوہنوں ایہہ ویکھ کے خوشی ہوئی کہ فوج پوری طرح جنگ لئی تیار سی۔ اوہ اپنے کمانڈراں نال توپخانے دے اوس حصے کول اپڑیا جیہدی کمانڈ مُراد کول سی مراد اوہنوں کول اپڑن تے سیلوٹ ماریا۔ شیر سنگھ سیلوٹ دا جوب دیندیاں گھوڑے توں ہیٹھاں لہہ آیا۔ اوہدے نال ای دوجے کمانڈر وی گھوڑیاں توں اُترے۔

شیر سنگھ اِک اچے لمے قد دا پکی عمر دا بندا ویکھن چ گبھرو لگدا۔ اوہدیاں چمکدیاں گوڑھیاں بھوریاں اکھاں وچوں ذہانت دی جھلک سی اوہ بڑے صبر تے حوصلے والا جرنیل سی۔ اوہدا ذہن جنگ دے میدان وچ جاگدا تے تیز چلدا تے اوہ انگریزاں دیاں رمزاں نوں پنجاب دے پچھلیاں معرکیاں وچ اوہناں نال واہ پین مگروں سمجھدا سی۔ اوہ من تول کے قدم رکھدا تے سوچ سمجھ کے فیصلے کردا۔ اوہدی اواز اُچی تے پاٹ دار سی جدوں اوہنوں دور تک اپنے آرڈر دینے پوندے تے فوجیاں نوں سنان لئی اوہ اچی اواز وچ اِک اک لفظ نکھیڑ کے بولدا۔ سنن والے نوں کسے لفظ دا ہیر پھیر نہ لگدا۔ اوہدی لک نال تلوار بنھی سی تے گھوڑے دی کاٹھی نال اوہدے بندوق لمک رہی سی۔ پستول اوہدے لک نال بنھی بیلٹ وچ ٹنگیا سی۔ اوہنے سر اپر کیسری رنگ دی پگڑی بنھی ہوئی سی۔ اوہدی داڑھی اوہدے سینے تک اپڑ رہی سی اوہ اِک تگڑے قد بت والا بندا سی اوہنوں ویکھن والا اک واری تے اوہدی رعب دار شخصیت دے بھار تھلے دبیا جاندا۔ پر فیر اوہدی مہربان اواز ماحول بدل دیندی۔ اوہنوں انگریزاں دے ذہن تے فوجی حکمت عملی نال نبڑن دی چنگی واقفیت سی جیہدا اوہ رام نگر تے سعداللہ پور دیاں لڑایاں وچ انگریزاں نوں ماردے کے ثبوت دے چکیا۔ نال اوہدی فوج وچ بھراواں دی جنگ لڑن والے تجربہ کار سکھ

فوجی ودھ گنتری وچ سن۔

''مراد...... جنگ دے ایس میدان بارے کیہ خیال اے......'' شیر سنگھ اپنے افسراں کولوں رائے تے مشورا لین دا عادی سی۔ جنگ وچکار غلطیاں توں بچن دی کوشش کردا۔

''ساڈی جنگ کرن دی تھاں دی چون بہتر اے سانوں اج جنگ لئی تھاں وی پورس نالوں بہتر ملی اے۔ پورس تے سکندر وچکار جنگ وی ایسے علاقے وچ ہوئی پورس دے ہاتھی ساہمنے سن پر ساڈیاں توپاں لگیاں نیں۔ اوہ جہلم دریا توں کجھ دوری پر اسیں دریا دے بہت نیڑے ہاں پورس نوں مروان لئی راجا امبی نے سکندر نوں راہ وکھایا پر اج راجا امبی اتھے کوئی نہیں اے تے ساڈی لوکائی ساڈے نال اے اوہدی جنگ وچکار دی بڑے زور دا مینہہ پیا سی تے اج وی کالے بدل بنے ہوئے نیں۔ جے مینہہ پے گیا تے جنگ بارے کجھ نہیں آکھیا جا سکدا کیہدے حق وچ پاسا پرتے۔ پر اُچی تھاویں ہوون پاروں مینہہ دا فیدا سانوں ہو سکدا اے۔'' مراد اپنی رائے دا اظہار کیتا۔

''انگریز کمانڈر انچیف نوں میں اج مے اُتے چڑھ کے اساڈی فوج دیاں پوزیشناں ویکھدیاں تکیا اے مینوں خبر ملی اے کہ ساڈیاں پوزیشناں ویکھ کے اوہدا سر بھوں گیا اے پر ہن کجھ نہیں ہو سکدا اوہنے جدوں اپنی فوج دی صف بندی کرلئی...... مگروں اوہنوں جنگ دے میدان نوں پرتاون دا خیال آیا۔'' شیر سنگھ توپاں دا معائنہ کردیاں بڑی دیر اوہناں نال گلاں کردا رہیا۔

''انگریزی فوج دے بارے تیرا کیہ خیال اے مراد۔'' جنرل شیر سنگھ اچانک اک توپ دی نال اُتے ہتھ رکھ کے اوہدے نشانے دا اندازہ کرن لگ پیا۔

''ایہہ انگریزاں تے اوہناں دے نال آئے یوروپین سپاہی نیں تے اوہناں دے نال بنگال آرمی وچ بچانوے فیصد ہندو باہمن تے راجپوت سپاہی نیں جیہڑے پنجاب نوں نہیں جاندے ایہہ کوئی وکھری زبان بولدے نیں ایناں وچ پوربیے ودھ نیں ایناں دی زبان وی ساڈی سمجھ توں باہر اے انگریزاں دی ایہہ ودھ پوربیا فوج اے۔ انگریزاں دی ایس ہندوستانی فوج نال ساڈی مدوکی علی وال، فیروز شاہ تے سبھراؤں وچ جنگ ہوئی اے ایہناں نوں اجے ایہہ نہیں پتا کہ چیلیاں والا وچ اج کوئی گلاب سنگھ، تیج سنگھ تے لال سنگھ ایناں دی مدد نوں نہیں اونا۔ اوہ پنجاب دے اندر گھیرے گئے نیں تے کجھ گھابرے ہوئے نیں'' مُراد انگریزی فوج دی جاسوسی کرن لئی جان والے جاسوساں دے جتھے وچ شامل سی۔

''ایہہ تیرے نال کھلوتے گبھرو کون نیں'' شیر سنگھ مراد دے پچھے کھلوتے لجپال سنگھ تے

کھبے کھلوتے رام داس ول اشارہ کردیاں پچھیا۔

''میرے بیلی نیں لجپال سنگھ تے رام داس''

شیر سنگھ اوہناں دوہاں نال وی بڑی گرم جوشی نال ہتھ ملایا۔

''تیاری رکھو کسے ویلے وی حملہ ہو سکدا اے......'' شیر سنگھ جاندیاں اوہناں نوں اصل گل دس گیا۔ توپچیاں گولے توپاں دے منگر لیناں وچ رکھنے شروع کر دتے تے پوری فوج جنگ لئی تیار ہو کھلوتی۔

اوسے ویلے جنگل دے ساہمنے صفاں بنھی کھلوتی فوج وچ اچانک بھاجڑ پے گئی۔ اک افسر گھوڑا نساندا سدھا اوہناں ول نسدا آیا اوہنوں ساہ چڑھیا ہویا سی۔ ایس توں پہلاں کہ گھڑ سوار دے موہنوں کوئی لفظ نکلدا شیر سنگھ اپنا ہتھ کھڑا کر کے اوہنوں چپ رہن دا اشارہ کردیاں بولیا۔

''مینوں سویرے دی خبر اپڑ چکی اے کرنل سٹین بیک ڈوگرے تے روہیلے غداری کرن والے سن۔ جان والیاں نوں جان دیو......'' شیر سنگھ دی اواز چ لکی نراضگی تے غصہ آل دوالے کھلوتے سارے جرنیلاں تے افسراں محسوس کیتا۔ ''کرنل سٹین بیک ساری حیاتی رنجیت سنگھ کولوں تنخواہ لیندا رہیا پر جدوں ویلا پیا تے کنڈ وکھا کے اپنے گورے بھراواں نال جا کے رل گیا...... جدوں جنگ شروع ہووے تاں اینہاں غداراں نوں نشانے اُتے رکھو اینہاں وچوں کوئی بچ کے چیلیانوالا وچوں نہ نکلے......'' شیر سنگھ گل کردا کردا گھوڑے اُتے سوار ہویا تے دریا دے ساہمنے غداراں دے نسن نال فوج دیاں اگلیاں صفاں وچ پیدا ہو جان والی بے ترتیبی نوں ٹھیک کرن لئی تر کھیائی نال اوہدا اُتر گیا۔ کُجھ ای دیر وچ اوہنے سارا معاملا سنبھال لیا غداراں دے نسن نگروں اوتھے نویں جتھے لگ گئے تے فوج دی ترتیب جیہڑی نسن والیاں دی وجہ توں خراب ہو گئی سی اوہنے اک واری فیر درست کر دتی۔ دوویں فوجاں ہن جنگ لئی تیار کھلوتیاں سن۔

13 جنوری 1849 دا سورج چیلیانوالا اُتے چڑھیا تے اوہنے اپنے ساہمنے بڑا خوفناک نظارہ ویکھیا۔ پنجاب دی 23 ہزار فوج تے سٹھ توپاں دے مقابلے تے چوہداں ہزار انگریزی فوج چھیاٹھ توپاں لے کے اک دوجے نوں مرن مارن لئی تیار کھلوتیاں سن۔ جہلم دریا دے لاگے لڑی جان والی ایس جنگ وچ لال کوتاں والی انگریزی فوج دی کمانڈ جنرل ہیوگو تے اوہدے نائب میجر جنرل والٹر گلبرٹ تے بریگیڈیر جنرل کیمبل کر رہے سن اوہناں دے مقابلے تے پنجاب دی فوج دی کمانڈ جنرل شیر سنگھ کر رہیا سی۔ انگریز فوج نے حملہ کرن چ پہل کیتی۔ ٹھیک تن وجے ستر ورھے دے جنرل گوہ نے اپنی فوج نوں حملے دا حکم دتا۔ اوہناں دے توپخانے نے چیلیاں والا

دے ساہمنے اک کھلے پڑ نوں اپنا میدان چنیا اوتھوں آ کے پنجاب دی فوج اُتے گولا باری شروع کر دتی۔ جدوں توپخانے دی گولہ باری رکی تے انگریز فوج میدان جنگ وچ ہتھوں ہتھیں لڑن لئی سنگیناں تان کے اپنیاں صفاں سدھیاں کر لیاں۔ شیر سنگھ اِک اچے بے اُتے اپنے توپخانے کول کھلوتا انگریزی فوج نوں قطاراں سدھیاں کردیاں ویکھ رہیا سی۔

''ایہناں گوریاں کیہ جنگ نوں کھیڈ سمجھیا ہویا اے۔ ایہہ سانوں دریا وچ دھکن لئی اپنیاں سنگیناں تان کے حملا کرن لگے نیں ہتھوں ہتھیں لڑائی دی تیاری کر رہے نیں ......'' جنرل شیر سنگھ دے چہرے اُتے اِک خطرناک مسکراہٹ کھیڈ رہی سی۔ جہڑی اپنے جال وچ پھسن والے شکار نوں ویکھ کے عام طور تے کسے شکاری دے چہرے اُتے دِسدی ہوندی اے۔''ایہہ تے اوسے طرحاں قطاراں بنا رہے نیں جسراں میں چاہوندا ساں ...... ایہہ ساڈے وچکار اُتے حملہ کرن لگے نیں ...... شکار آپ جال وچ آ رہیا اے۔'' ایہہ آکھدیاں اوہنے اپنی فوج نوں ہشیار کیتا۔ اوہ اپنے گھوڑے اُتے سوار دشمن دی پرواہ نہ کردا اپنے لشکر دی اِک اک صف وچ جا کے جواناں افسراں دے حوصلے ودھاندا۔

شیر سنگھ دے ہتھ وچ کیسری جھنڈا سی۔ اوہنے لہرا کے جھنڈا بردار دے ہتھ وچ پھڑایا۔ مسلمان کمانڈراں دے ہتھ وچ ساوے جھنڈے سن۔ انگریز پوری طرح تیار سن۔ اوہناں حملہ کرن وچ دیر نہیں سی لائی...... جنرل شیر سنگھ اوس ویلے اپنے چٹے گھوڑے اُتے سوار توپخانے نوں انگریزاں دی اگانہہ ودھدی پیدل فوج اُتے گولا باری دا حکم دے دتا۔ مراد حیات اپنے توپچیاں کولوں گولے نشانے اُتے سٹواندا سوچ رہیا سی کہ

''کدی کدی اِک لفظ دا ہیر پھیر بڑیاں بڑیاں فوجاں اتے بڑے بڑے بندیاں نوں مروا دیندا اے ایسے لئی سیانے آکھدے نیں کہ جیبھ وچوں شبد ہمیش تول کے بولنا چاہیدا اے نہیں تے ایہنوں منداں تلے چتھ کے رکھنا چاہیدا اے ایہہ چھری نالوں ترکھی اتے زہر نالوں ودھ زہریلی ہوندی جویں چیلیاں والا وچ ہُنے بریگیڈیر پوپ اپنی کیولری نوں تھری رائٹ دی تھاں تھری اباؤٹ دا آرڈر دے کے جنگ دے مدان وچوں باہر نسا چھڈیا تے جنرل شیر سنگھ دی فوج اوتھاں نوں وڈھ چھڈیا۔''

انگریز کمانڈر انچیف سر وسکاؤنٹ گوہ دی کمانڈ وچ جنرل شیر سنگھ دی فوج نوں لبھدی جدوں چیلیاں والا دے جنگ دی مدان وچ پیش قدمی شروع کیتی تے شیر سنگھ دی فوج اوہناں لئی تیار کھلوتی سی۔ انگریزی فوج نوں اگانہہ ودھدیاں تک کے جنرل شیر سنگھ حران ہویا۔ ایس لئی

کہ انگریز جنرل اتھے مار کھا گیا سی او ہنے اپنی اک ڈویژن فوج نوں جہڑی بندوقاں اتے سنگیناں نال مسلح سی نوں توپاں دا مقابلہ کرن لئی حملے دا آرڈر دتا۔ پنجابی فوج اُچی تھاں اُتے سی جنرل شیر سنگھ جیہڑا اوس ویلے گھوڑے اُتے سوار اپنے توپچیاں دے آل دوالے بے چینی نال پھیرے ما رر ہیا سی۔ اوہنے اچانک اپنے گھوڑے دی واگ کھچی اتے پہلاں تے حیران ہو کے توپاں دے مقابلے اُتے بندوقاں ہتھ وچ پھڑی اوندے انگریز افسراں اتے اوہناں دے ہندوستانی فوجیاں نوں پیش قدمی کردیاں تکدا رہیا فیر اچانک ہس پیا۔ اوہدے افسر تے توپچی وی ایہہ تماشہ تک کے حران کھلوتے سن۔

''جاپدا اے ایناں نوں حملے دا آرڈر ویلے توں پہلاں ای دے دتا گیا'' جنرل شیر سنگھ جویں اپنے آپ نال گلاں کر رہیا سی فیر اوہ مراد ول پرتیا''تیرا کیہ خیال اے مراد...... ایہناں نوں کیہ ہویا اے''

''ایہناں نوں مرن دا شوق لگدا اے ......'' مراد انگریزی فوج نوں موت ول ودھدا تک کے حیران ہویا۔

''فیر ایہناں دا شوق پورا کر دیو'' جنرل شیر سنگھ توپخانے نوں انگریز فوج اُتے گولا باری دا حکم دے دتا۔

گولا باری شروع ہو گئی۔ توپاں دے گولے ڈاڈھے نشانے اُتے ڈگے۔ ساہمنیوں حملا آور ہوون والا بریگیڈئر جنرل پینیکوک تے اوہدا پتر ایس حملے وچ مارے گئے۔ اوہدی چوی بٹالین دا صفایا ہو گیا۔ تن انگریز رجمنٹاں تباہ ہو گئیاں تے اوہناں دے جھنڈے پنجابی فوج دیاں بوٹاں ہیٹھ رگڑے گئے۔ کیمبل دا بریگیڈ تے وائٹ دی کیولری پیش قدمی کرن وچ کامیاب ہو رہی سی۔ اوہ پنجاب دی فوج دا ودھ نقصان کر رہے سن۔ گلبرٹ دے دوہاں بریگیڈاں نوں وی شیر سنگھ دی فوج نوں پچھانہہ دھکن وچ کامیاب رہی۔ پر اوہناں دے سجے ہتھ تے لڑدے بریگیڈئر پوپ جھاڑیاں وچ اپنے بریگیڈ نوں انھے واہ چارج کرن دا حکم دے دتا پر اگوں پنجابی فوج دے لکے فوجیاں دے اک زور دار ہلے نے اوہناں نوں بوندلا دتا تے اوہ اپنے بریگیڈ نوں اچانک پچھانہہ پرتن دا آرڈر دے بیٹھا۔ اوہدی 14 لائٹ ڈریگنز دا پوری طرح ایس جنگ وچ صفایا ہو گیا۔ پنجابی فوجیاں گلبرٹ دیاں چار توپاں تے پوپ دیاں وی چار توپاں اُتے قبضہ کر لیا۔ فیر اوہناں سدھے ہتھ اُتے گلبرٹ دے توپخانے اُتے حملہ کر دتا، جیہدی کمانڈ بریگیڈئر گادبی کر رہیا سی۔ حملہ ایناں زور نال ہویا کہ گلبرٹ دی پیش قدمی اتھے ای ڈکی گئی۔ جنگ تن وجے شروع

ہوئی سی شام تک چلدی رہی۔ چیلیانوالا اُتے سورج ڈُب رہیا سی شام دے ہنیرے دی چادر ہر شے نُوں ولھیٹی جاندی سی۔

''واہے گرو دی فتح، واہے گرو دا خالصہ'' شیر سنگھ نے گھوڑے اُتے بیٹھیاں ہتھ الار کے کیسری جھنڈا وچ لہراندیاں ہوا اُچا کردیاں اپنی فوج نُوں حملے دا آرڈر دتا۔ اگوں وی ''واہے گرو دی فتح واہے گرو دا خالصہ'' تے مسلمان فوجاں دے پاسیوں ''نعرہ تکبیر تے اللہ اکبر'' دے نعریاں نال چیلیاں والا دا میدانِ جنگ گونج پیا۔

''نعرہ تکبیر'' اوہدی کنڈ مگر کھلوتے توپخانے دے کمانڈر مراد حیات نے نعرہ ماریا سی جہدا جواب مسلمان فوجیاں ''اللہ اکبر'' دا نعرہ مار کے دتا۔ فیر چیلیاں والا دے میدان وچ اگ تے خون دا اوہ کھیڈ شروع ہویا جہدا انگریز قوم نے کدی خاباں وچ وی نہیں سی سوچیا۔ جھاڑیاں، بھڈیاں، سروٹیاں، ٹویاں تے جنگل وچ لکے بیٹھے پنجابی فوجی اچانک اپنے ٹکانیاں وچوں باہر نکلدے سدھے ساویں انگریز فوجیاں اُتے اپنیاں سنگیناں تے تلواراں تان کے حملہ آور ہوئے۔ انگریز اجے سنبھل وی نا پیندے کہ اوہناں نُوں سنگیناں تے گولیاں دا نشانہ بناندے اوہناں دے سر وڈھدے تے ڈھڈ پاڑدے پنجابی سپاہی فیر اچانک غیب ہو جاندے۔ رُکھاں، سروٹیاں، بُھڈیاں تے جھاڑیاں مگر لکے نشانے بازاں انگریزی فوجیاں دیاں لاشاں دے ڈھیر لا دتے۔ کسے انگریز فوجی یاں افسر نُوں پہلاں تے سمجھ ای نہ آیا کہ موت اوہناں اُتے کیہڑے پاسیوں حملہ آور ہوئی اے۔ اوہناں نُوں ہر جھاڑی، ہر بوٹے، ہر سروٹے، ہر بُھڈے، ہر رکھ تے ہر ٹوئے کولوں خوف اون لگ پیا۔ ایہہ پنجاب دے میداناں دی جنگ سی۔ انگریزی فوج کول ایسے خوفناک مقابلے دا کوئی تصور نہیں سی انگریز فوج نُوں کدی ایس قسم دے جنگ بازاں تے سورمیاں نال واہ نہیں سی پیا۔ ایہہ سکھ سورمے اج ساری دنیا نُوں اگے لائی پھردی انگریز قوم دی فوج نوں گاجر مولیاں وانگ وڈھ رہے سن۔ اوہناں ایہہ جاتا سی کہ ہر جنگ دی طرح اوہ اتھے وی پہلاں گولا باری کرن گے تے فیر سنگیناں نال حملہ آور ہو کے دشمن دی فوج نُوں چیر پاڑ دین گے، شام نُوں بہہ کے فتح دا جشن منان گے تے دشمن دی صحت دا جام پین گے۔ مال غنیمت ونڈن گے پر اگلے اوہناں نالوں وی ودھ سیانے تے خطرناک نکلے۔ اوہ انگریز فوجیاں نُوں سنگیناں ہتھ وچ پھڑی قطار اندر قطار بنائی اپنے ول ودھدیاں ویکھ رہیا سی جیہڑے توپاں دے گولیاں دا شکار بن گئے۔ مراد حیات انگریزاں دی حالت ویکھ رہیا سی جہڑے پنجابی فوجیاں ہتھوں قربانی دے جانوراں وانگ کوہے جا رہے سن۔ پنجابی فوج اجے وی اپنیاں مورچیاں وچ جم کے لڑ رہی سی

اوہدا وی بتیرا جانی نقصان ہو چکیا سی۔ جنرل گوہ نے جدوں اپنی فوج نُوں جنگ ہاردیاں تے انگریز افسراں دا قتلام ہوندیاں تکیا تے اوہنے اپنی فوج نُوں اپنی اصلی پوزیشن تے واپس آن دا حکم دے دتا۔ انگریزی فوج پچھانہہ ہٹدی اپنے بتیرے زخمی چا لیائی پر جھاڑیاں، بھڈیاں تے سروٹیاں وچ ہزاراں انگریز یوروپی تے ہندوستانی زخمی تے لاشاں پیاں سن جیہناں نُوں ہنیرے وچ لبھن لئی جان والے آپ وی موت دا شکار بن رہے سن، جیہڑے زخمیاں نُوں پچھانہہ چھڈ دتا گیا۔ اوہناں نُوں پنجابی فوجیاں رات نُوں لبھ لبھ کے جنگل وچ قتل کیتا۔ انگریزی فوج دے پچھانہہ ہٹن نال پنجاب دی فوج نُوں اوہ باراں توپاں وی فیر لبھ گیاں جیہڑیاں انگریزی فوج اوہناں کولوں دوپہریں جنگ وچکار کھو لیاں سن۔ مراد، لجپال تے رام داس دی ایس جنگ وچ بڑی بہادری نال لڑے۔ اوہناں دے جتھے ہتھوں انگریز تے ہندوستانی فوجیاں دا بڑا قتلام ہویا۔ کیپٹن ورشن سنگھ، کیپٹن ابراہیم تے کیپٹن ویر سنگھ وی لہوروں آ کے اوہناں دے نال ایس جنگ وچ رلے سن۔ مراد اپنے پرانے ساتھیاں نُوں تک کے خوش ہویا۔

''چیلیاں والا دی جنگ مک چکی اے تے انگریز فوجیاں دا پنجابی فوجیاں ہتھوں ایتھے اوہ قتلام ہویا جیہڑا انگریز قوم دی پوری تریخ وچ اوہناں دی دنیا دی کسے جنگ وچ اج تک نہیں ہویا۔ پنجاب نے جیہڑی سٹ چیلیاں والا وچ انگریز نُوں ماری اے اوہنوں کدی نہیں بھلنی۔''

جنرل شیر سنگھ اپنے جنگ وِچ جیتو تے بھڑ جواناں دے حوصلیاں نُوں ہلا شیری دے رہیا سی۔

''چیلیاں والا دے جنگ پنجاب دی پہلی جنگ ازادی اے تے پنجاب دے شیراں ایہہ جنگ اپنا لہو دے کے اج جت لئی اے۔ ہُن پنجاب اِک واری فیر ازاد ہونا اے۔ اوہ پنجاب جیہڑا لوکاں دا پنجاب ہونا اے۔''

ایس جنگ وچ اِک ہزار توں ودھ انگریز فوجی قتل ہوئے انگریزی فوج تن ہزار لاشاں چیلیاں والا دے میدان جنگ وچ چھڈ کے پچھانہہ ہٹ گئی۔ پنجاب دی فوج دے چار ہزار توں ودھ جواناں اپنیاں جاناں قربان کردتیاں انگریز فوجی گولا باری وچ وی مارچ کردے رہے اوہ وی بہادر سن اوہناں نُوں ایس حملے دا بھار اُل چکنا کرنا پیا اینے انگریز فوجی افسر انگریز قوم دی تاریخ وچ اج تک کدی کسے جنگ وچ نہیں سن مارے گئے جنے چیلیاں والا وچ پنجابی فوج دے فوج ہتھوں قتل ہوئے چیلیاں والا انگریزاں دا قبرستان بن گیا۔ انگریزاں نُوں پڑ چھڈنا پے گیا اتے اوہناں دی فوج پچھانہہ ہٹ گئی پچھانہہ ہٹدیاں ہٹدیاں انگریزی فوج دا فیر جو قتلام ہوئیا اوہنے پنجاب تے ہندوستان وچ انگریزی راج نُوں مڈھوں پٹ دتا اوس قتلام نُوں انگریز قوم کدی نہیں

بھلی اتے نہ ای کدی بھلسی۔ پنجابی فوج نُوں ایس گل دا اندازہ نہ ہوسکیا کہ اوہناں چیلیاں والا وچ انگریزی فوج دی جڑ مار دتی سی اوہنوں تباہ تے برباد کر چھڈیا...... جدوں انگریز جنگ دا میدان چھڈ کے نس رہے سن اوسے ویلے اتوں مینہ شروع ہوگیا۔ مینہ تن دیہاڑے ورسدا رہیا۔ پنجابی فوج ایہا سمجھدی رہی کہ انگریزی فوج نس گئی اے اوہناں اوہدا پیچھا نہ کیتا جیہدے کارن فرنگیاں ں نُوں جاناں بچاون تے نوویں سریوں منظم تے سدھا ہوون دا موقعا لبھ گیا۔ ایہہ اک تریخی غلطی سی جہڑے پنجابی فوج ہتھوں ہوئی تے اوہدی بڑی بھیانک سزا پنجاب نوں ملی۔ دوویں فوجاں اپنیاں پوزیشناں اُتے تن دیہاڑے بیٹھیاں رہیاں جیہدے مگروں انگریزی فوج پچھانہہ ہٹ گئی۔ جنرل شیر سنگھ اپنی فوج نُوں لے کے پچھانہہ پرت گیا۔ انگریزی فوج نُوں ایس جنگ وچ ڈاڈھی مزاحمت دا سامنا کرنا پیا اوہناں نُوں جنگ دے مدانوں پچھانہہ ہٹنا پیا۔ اوہناں دیاں کئیں توپاں پنجابی دی فوج دے ہتھ لگیاں۔ چیلیاں والا دی جنگ انگریز دی ہار جیہوں اوہ اپنی جت آکھدے وچ چوی تے اوہدے نال دو ہور رجمنٹاں دی تباہی چوداں لائٹ ڈریگن دے مکمل صفائے نے پنجاب تے ہندوستان دوہاں دیساں وچ اوہدی طاقت تے دہشت نُوں رگڑ کے رکھ دتا۔ انگریز فوج پنجابی فوج نُوں اپنی تھاں توں پچھانہہ ہٹان وچ ناکام ہوگئی۔ ہندوستان، نیپال تے افغانستان وچ ہوون والیاں جنگاں چوں ایہہ جنگ وکھری سی ایہہ دُشمن وی کُجھ ہور طرز دا سی۔ سکھ جانبازاں نے انگریزی فوج نُوں وڈی مصیبت پائی۔ کھُلے میدان وچ ہوون والی ایس خونی جنگ نے انگریز دیاں اکھیڑ دتیاں۔ انگلینڈ وچ انگریز افسراں دے قتلام دی خبر اپڑی تے اوتھے پھُوڑھی وِچھ گئی۔ انگریز قوم وین پاندی تے جنرل گوہ کولوں جواب طلبی تے اوہنوں سزا دین دی منگ کر دی۔

''چیلیاں والا دے میدان جنگ وچ شیر سنگھ دی آگوائی ہیٹھ خالصہ نے پنجاب دی جانبازی، جنگی حکمت تے فتح دا جیہڑا جھنڈا گڈیا اوہ ہمیش ساری دنیا دے جنگ دے میداناں وچ سبھ توں اُچا لہرندا رہنا اے تے انگریز نُوں رہندی دنیا تک پنجاب ہتھوں چیلیانوالہ وچ ملی ہار کدی نہیں بھلنی۔'' مراد ہمیش ایہہ گل آکھدا۔'' پنجاب دے میداناں وچ ایس فوج نُوں کوئی سرنگا پٹم، بھرت پور تے دلی دے قلعیاں ورگا قلعہ لڑن لئی نہ لبھیا۔ نہ اوہناں نوں جان بچان لئی افغانستان نیپال تے سرحد دے علاقیاں ورگے پہاڑاں دی کوئی پناہ گاہ لبھی جیہڑی سزا انگریز فوج نُوں پنجاب دے میداناں وچ پنجابی فوج نے دتی اوہ اوہدی تریخ وچ اج تک اوہنوں کسے ہور فوج نہ دتی نہ ای ایہا جیہا خونی لڑائی اوہنے کدی لڑی تے نہ ای کدی ایہا جے خوفناک جنگ

بازاں تے جانبازاں نال کدی اوہدا واہ پیا سورما پنجاب برٹش ایمپائر لئی تے انگریز قوم لئی خوف تے دہشت دی اک علامت بن گیا۔ ایس جنگ وچ جنے انگریز فوجی مارے گئے کدی کسے ہور انگریز جنگ وچ نہ مرے جیہڑے انگریز فوجی جنگ وچ مرے اوہ بہادری وچ نہیں سگوں گھیرے وچ آ کے مرے۔ ایہو جیہی فوج نال اوہناں دا کدی واہ نہیں سی پیا۔ خالصہ پنجاب وچوں انگریزی فوج دی جڑ وڈھن وچ کامیاب ہویا سی۔'' مراد حیات چیلیاں والا دی جنگ دے قصے شام پور دے چوک وچ بیٹھا آخری ساہ تک سناندا رہیا۔

انگریزی فوج جاندیاں جاندیاں اپنے پچھے جنے فوجیاں نوں دفنا سکدی سی دفنا گئی پر انگریز فوجیاں دیاں لاشاں نوں راتیں بگھیاڑ، گدڑ تے جانگلی بلیاں نے قبراں وچوں کڈھ کے چیر پاڑ چھڈیاں۔ مراد حیات جدوں سویرے اپنے فوج دے زخمیاں تے لاشاں نوں لبھ رہیا سی ایہہ منظر تک کے اوہدی طبیعت خراب ہوگئی۔ اوہ آپ وی ایس جنگ وچ پھٹڑ ہویا تے اوہدے نال لجپال تے رام داس وی پھٹڑ ہوئے۔ درشن سنگھ تے ویر سنگھ ای اوہناں تناں نوں ہر پاسے کھلریاں پیاں لاشاں وچوں ڈھونڈ کے کڈھیا تے چیلیاں والا وچ لیا کے اوہناں دی مرہم پٹی کروائی۔

''میں ایس قتل گڑھ وچ کھلوتا ایس گل دا حساب کر رہیا ساں کہ اسیں تے اپنے دیس دی ازادی دی پہلی جنگ لڑے پر چیلیاں والا دے قتل گڑھ وچ کوہے جان والے انگریز، دوجے یورپین تے اوہناں دے پوربیے ہندوستانی ہتھ ٹوکے کہڑے عظیم مقصد لئی ایتھے جاناں دے رہے سن سامراجی قبضہ گیراں نے پنجاب کولوں ایہدی ازادی کھو کے اج تک پنجاب نال جو کجھ کیتا اوہ سارے حساب اج برابر ہو گئے'' مراد سوچدا ہوندا۔

چیلیاں والا انگریاں دا قتل گڑھ سی جتھے انگریزاں اپنا قبرستان بنا کے اپنے مردے دفنائے اج توں ہزاراں سال پہلاں چیلیاں والا دے قتل گڑھ توں کجھ وتھ اُتے ای سکندر اعظم وی پورس نال جنگ کرن مگروں ایس جنگ وچ کامیابی دی خوشی وچ پنجابی فوجیاں دے ہتھوں جہلم دے کنڈھے اُتے ہوون والی جنگ وچ مارے جان والے یونانی فوجیاں دیاں لاشاں نوں اگ لائی سی تے اوہنے ایتھے اِک شہر وی وسایا۔ جیہدے کھنڈراں اُتے اج چیلیاں والا دا پنڈ مونگ آباد وسدا اے۔

اودھر ملتانیاں وی ملتان دے قلعے دے اندر باہر انگریز نال خونی جنگ کیتی۔ ملتانیاں بڑی بہادری نال انگریزی فوج دی مزاحمت کیتی پر ایتھے وی مقامی غداراں رنگ جمایا تے لوکائی دی

ایہہ جنگ قبضہ گیراں دے خلاف ناکام ہوئی۔ مولراج اُنی دیہاڑے دی جنگ مگروں 22 جولائی نوں ہتھیار سٹ دتے اوہنوں گرفتار کر کے غیر ملک ہندوستان گھل دتا گیا...... ملتان فتح ہوون مگروں انگریز کمانڈر وِش اپنا بھاری توپخانہ لے کے جنرل گوہ نال گجرات آن رلیا۔ ایہہ مدداون نال انگریزی فوج دی طاقت ودھ گئی تے اوہ جنرل شیر سنگھ دی فوج دے مقابلے دی بہتر پوزیشن وچ آ گئی۔

انتالی دناں مگروں 21 فروری نوں مگروں گجرات وچ فیر دوہاں فوجاں وچکار جنگ ہوئی۔ پنجاب دی فوج اِک واری فیر جہلم دریا دے کنڈھے اُتے اکٹھی ہوئی۔ ایس فوج نے پہلاں انگریزی فوج اُتے گولا باری کر کے اوہنوں اپنے توپخانے دی پوزیشن دا پتہ دس دتا۔ انگریزی فوج دی ڈاھڈی گولا باری مگروں پیدل فوج نے مارچ کیتا تے پنجابی فوج نوں کُجھ گھنٹیاں دی جنگ مگروں شکست دے دتی۔ بمباری کر کے ایس جنگ وچ پنجاب دی فوج نوں ہرایا گیا۔ شیر سنگھ اسلحے تے گولہ بروود دی گھاٹ پاروں ایہہ جنگ ہار گیا جیہڑا چیلیانوالا وچ خرچ ہو گیا، جیہڑے پنجابی فوجی پھڑے گئے اوہناں نُوں قتل کر دتا گیا جیہناں ہتھیار سٹن توں انکار کیتا اوہناں نُوں چن چن کے قتل کیتا گیا۔ چیلیانوالہ دی جنگ وچ پنجاب دی فوج نے کسے انگریز فوجی نُوں قیدی نہ بنایا پر رج کے انگریزاں دا قتل کیتا ایسے طرح گجرات دی جنگ وچ انگریز فوج کسے پنجابی سپاہی یاں افسر نُوں قیدی نہ بنایا پر اوہناں دا رج کے قتلام کیتا گجرات وچ پنجابی فوج جنگ ہار رہی سی جدوں فوج نے ہتھیار سٹے تے اوہناں تناں وی ہتھیار سٹ دتے۔ اج فیر سویر دا مینہہ پے رہیا سی۔ سویرے بڑے زور دی سرخ ہنیری گھلی جیہنے ہر شے نوں پٹ کے رکھ چھڈیا۔ گجرات دے میدانِ جنگ وچ پیاں لاشاں پچھانیاں نہیں سن جاندیاں۔ مراد دے ذہن وچوں گجرات تے چیلیاں والا دیاں خونی جنگاں دا نقشہ کدی نہ نکلیا۔

''جے اوس دیہاڑے چیلیاں والا دے جنگ دے مدان وچوں نسدی انگریزی فوج دا پیچھا کیتا جاندا اوہناں نُوں دلی تک کشیا جاندا تے پنجاب 1849 وچ ای انگریزاں دے قبضے ہیٹھوں نکل جانا سی گجرات دی جنگ نہیں سی ہونی ایہہ وی کُجھ نہیں آکھیا جا سکدا کے گوانڈھی دیس ہندوستان وچ انگریزی راج وی رہندا یاں نہ رہندا'' مراد ہمیش ایہہ گل آکھدا جتھے بیٹھا ہوندا۔ چیلیاں والا وچ پنجاب دی فوج ہتھوں سامراجی فوج دا جو حشر ہویا میدان جنگ وچ لہو لہان کھلوتا مراد ہر پاسے انگریز فوجیاں دیاں وچھیاں لاشاں تک کے بول پیا ''رنجیت سنگھ دا دربار اوہدا ویلا، سکھراواں دی جنگ تے ہن چیلیاں والا وچ وچھیاں انگریزاں دیاں لاشاں تک

کے مینوں اج اک گل وچ کوئی شک نہیں رہ گیا جے رنجیت سنگھ دا آگوائی وچ کوئی وی جنگ پنجاب دی فوج انگریزی فوج نال لڑدی اوس جنگ وچ انگریز ہارنا سی تے پنجاب تے دِلی اُتے انگریز راج دا انت ہو جانا سی'' مردا بولدا بولدا رُک گیا۔''پر مینوں بھراؤں، چیلیاں والا دیاں جنگاں ویکھ کے اج اک ہور گل دا وی پک ہو گیا۔

''کیہڑی گل دا'' لچھال تے رام داس اِک زبان ہو کے پُچھیا۔

''پنجاب اِک بجھارت اے رنجیت سنگھ نے ایس بجھارت نُوں ادھا بُجھیا باقی دی ایس بجھارت نُوں بُجھن والا اجے کوئی جمیا نہیں جس دیہاڑے ایس بجھارت نُوں پورا بُجھن والا کوئی جم پیا اوہ دیہاڑا حشر دا ہونا اے'' فرید چیلیانوالا دے میدانِ جنگ وچ اسمان اُتے کڑکدیاں بجلیاں گجدے بدلاں تے طوفانی وا وچ ورسدے مینہ نُوں تک رہیا سی۔''پنجاب اِک سورما اے تے چیلیاں والا دے میدان جنگ وچ ایس سورمے دی روح ستی اے جتھے پنجاب نے اپنی ازادی دی پہلی جنگ لڑی۔ جس دیہاڑے ایس سورمے دی اوہ روح فیر جاگی۔ اوہ دیہاڑا پنجاب دی ازادی دا دیہاڑا ہونا اے۔'' مراد دیاں اکھاں وچ بجلیاں چمک رہیاں سن۔

''21 فروری 1849 نوں پنجاب دی فوج گجرات دی جنگ ہار گئی تے جنرل شیر سنگھ چوانبہ پاسیوں انگریزی فوج دے گھیرے وچ آ گیا سپلائی مکن اتے اسلحہ بارود ختم ہوون مگروں انگریزی فوج اگے ہتھیار سُٹن تے مجبور ہو گیا اسیں سارے گرفتار ہو گئے'' جدوں 12 مارچ نُوں چھتر سنگھ تے شیر سنگھ راولپنڈی دے نیڑے اپنے ویہہ ہزار سپاہیاں سنے جنرل گلبرٹ دے ساہمنے ہتھیار سٹے۔ اوس توں دو دیہاڑے مگروں پوری پنجابی فوج نے وی ہتھیار رکھ دتے۔ جدوں میری تلوار رکھن دی واری آئی تے میرے توں پہلاں تلوار رکھن والے اِک سکھ جوان نے ایہہ آکھدیاں اپنی تلوار چمدیاں دوجیاں تلواراں دے ڈھیر اُتے سٹی کہ

''رنجیت سنگھ درحقیقت اج مریا اے'' مراد چوک دے دارے اُتے ساری حیاتی چیلیانوالہ دی جنگ دے قصے لوکاں تے اپنیاں اوندیاں پیڑیاں نُوں سناندا رہیا۔''شیر سنگھ زرا جرنیل ہی نہیں سی۔ اک وڈا آگو وی سی ایس لئی انگریز اوہدے کولوں خوف کھاندا۔ اوہنوں سنگلاں چ بنھ کے پنجاب بدر کیتا تے اوہ غیر دیس ہندوستان وِچ مریا کدی پرت کے نہ آیا۔ میں اُوس دیہاڑے لہور دربار وِچ موجود ساں جدوں لہور وچ قبضے دا قرار نامہ لکھوا کے اوہدے اُتے دستخط کروا کے انگریزاں پنجاب دا قبضہ تے لیا کوہ نور ہیرا کھویا'' مراد پنجاب نُوں ہندوستان دے قبضے بیٹھ دین دا تماشہ شاہی قلعے وچ اوس دیہاڑے اپنیاں اکھاں نال تکیا جیہنوں انگریز انیکسیشن

آف پنجاب دا ناں دتا۔

’’10 فروری 1849ء پنجاب دی فوج نے انگریزی فوج نال ٹُھراوُوں وچ پنجاب دی پہلی دفاعی جنگ لڑی۔ جیہڑی غداری تے سازش ہتھوں ایس فوج نوں ہروائی گئی۔ 13 جنوری 1849 چیلیانوالا دے میدانِ جنگ وچ پنجاب نے انگریز فوجاں دے خلاف پنجاب دی پہلی جنگِ ازادی لڑی تے انگریزی فوج نوں شکست دتی......‘‘ مراد جنرل شیر سنگھ نال شاہی قلعے وچ شیش محل وچ اج لگن والے آخری لہور دربار وچ کھلوتا گل کر رہیا سی۔ ’’پر 21 جنوری نوں اتنالی دناں مگروں گجرات وچ پنجاب دی فوج پنجاب دی ازادی دی جنگ ہار گئی تے اج پنجاب اِک واری فیر غلامی وچ جا رہیا فیر کسے دن ازاد ہون لئی۔‘‘

☆☆☆☆☆

(41)

آخری لہور دربار

29,march,1849

"When the wind blows,clouds thunder,rain desccends storm rages,fear grips and the house fall's."

''جدوں ہنیری گھلدی اے، بدل گجدے نیں، جھڑی لگدی اے،
طوفان اٹھدا اے، خوف شکنجا گھت دا اے تے گھر ڈھاندا اے''

''29 مارچ 1849 نوں پنجاب دربار دا منظر دربار وچ کھلوتے لوکاں دے کالجے پاڑ رہیا سی۔ اج پنجاب دی ازادی تے خودمختاری دا آخری دن سی۔ اج پنجاب دی تریخ دا سبھ توں منحوس، بھیڑا، کڑما تے شاہ کالا دیہاڑا سی۔ اج تقدیر دی ماری بدقسمت پنجابی قوم تے اوہدا نصیب ہرگیا۔ تے اوہدا دیس پنجاب سامراج تے اوہدے اُلیکے ہندوستان دا غلام بنن جا رہیا اے۔'' مُراد ایس تماشے دا اکھیں ویکھیا گواہ سی۔ ہندوستان دے گورنر جنرل لارڈ ڈلہوزی دا فارن سیکرٹری ہنری میسرز ایلیٹ ریجنسی کونسل دے عہدیداراں تے انیانے اٹھ ورھے دے مہاراجہ دلیپ سنگھ کولوں دستخط کروان لئی لہور اپڑیا تے ایس مقصد لئی شاہی قلعے وچ باقاعدہ دربار لگا۔ ایہہ تماشا انگریز ای کرسکدا سی جیہڑا اوہنے ودھیا طریقے نال کیتا۔ اج دربار شیش محل وچ لگا۔ ایس دربار وچ سر ایلیٹ دے سجے پاسے انگریز فوجی اک قطار وچ اپنے اسلحے تے وردیاں وچ اٹینشن کھلوتے سن۔ دوجی قطار وچ اوہدے کھبے ہتھ بے یارومددگار پنجاب دے جرنیل تے سردار کھلوتے سن۔ جنرل شیر سنگھ اٹاری والا دے نال مراد کھلوتا سی۔ لال سنگھ تے تیج سنگھ دے وچکار فقیر عزیزالدین بیج دوجے وزیر تے درباری سرنوائی کھلوتے سن۔ دربار وچ موت دا سناٹا سی۔ کسے دا ساہ لین دی اواز نہیں سی آ رہی۔ جرنیلاں، سرداراں، نواباں وزیراں تے کونسل دے ممبراں دے چہریاں اُتے جویں موت نے چھاں کرلئی۔ شیش محل وچ اج آخری واری لہور دربار

سجایا گیا مہاراجا دلیپ سنگھ اج اپنا آخری دربار لایا تے آخری واری اوہنوں مہاراجہ دا شاہی لباس پوا کے اج تخت اُتے بٹھایا گیا۔ اوہدا چہرہ اندر دے دُکھ تے بے وسی دی کھلی کتاب بنیا سی جیہدے اُتے ایس عظیم المیے دی کہانی لکھی سی۔ پر غدار خوش کھلوتے سن اوہناں دیاں واچھاں اڈیاں ہویاں تے اکھاں خوشی نال پاٹ رہیاں سن۔ گورنر جنرل دا نمائندہ سرہنری ایلیٹ فرعون وانگ دھون اکڑاندا اک فاتح وانگ اکھاں وچ حقارت تے متھے اُتے تکبر دا سہرا سجائی شاہی قلعے وچ لال کوٹاں والے انگریز فوجی افسراں نال عالمگیری دروازے توں اندر وڑیا تے اینج آکڑ آکڑ کے سینا تان کے ٹُردا ہویا شیش محل وچ اپڑیا۔ دربار وچ اپڑ کے مہاراجا دے سجے ہتھ پئی سبھ توں اُچی کرسی اُتے لت اُتے لت ولا کے سینہ تان کے دھون اکڑا کے بہہ گیا۔ اوہدے چہرے اُتے بے پناہ خوشی دے نال نال اکھاں وچ بے پناہ نفرت تے حقارت دا سمندر ٹھاٹھاں مار رہیا سی۔ مہاراجا دلیپ سنگھ دی معزولی داحکم نامہ انگریز ریذیڈنٹ دے منشی سید رجب علی اچی اواز وچ پڑھ کے دربار وچ سنایا۔ اوہدی اواز کمب رہی سی۔ حکم نامے وچ آکھیا گیا کہ

''برطانیہ سرکار نے پنجاب سرکار نال کیتے سارے قرار ناویاں اُتے پورا عمل کیتا۔ پر پنجاب سرکار اگوں باغیاں ورگا رویہ اپنایا۔ برطانیے دے علاقیاں اُتے فوج کشی کیتی تے ہار بیٹھی۔ پر ایس ساری گڑ بڑ دے باجود انگریز سرکار نے بڑی مہر نال پنجاب سرکارنوں صلح تے امن دی راہ اختیار کرن دا اک ہور موقعہ دتا۔ پنجاب سرکار نے ایہدے کولوں فیدا چکن دی تھاں قرار ناواں توڑیا تے جنگ شروع کر دتی۔ جیہدا مقصد انگریز حکومت نوں مکاؤنا سی۔ ایس لئی انگریز راج نے پنجاب سرکارنوں جنگ وچ ہران مگروں فیصلہ کیتا اے کہ

- مہاراجہ دلیپ سنگھ نوں تخت توں معزول کیتا جاندا اے پنجاب دی ازادی تے خود مختاری مکائی جاندی اے تے اینوں برطانیہ سلطنت دا حصہ بنایا جاندا اے۔
- اوہ پنجابی سردار تے رئیس جیہناں انگریزاں دی مدد کیتی۔ اوہناں دیاں جائداداں تے خطاب باقی رہن گے پر جیہناں برطانیئے دی سرکار دے خلاف ہتھیار چائے اوہناں دیاں جائداداں تے جاگیراں بحق سرکار ضبط کیتیاں جاندیاں نیں۔
- گورنر جنرل ولوں حکم جاری کیتا جاندا اے کہ پنجاب دی لوکائی برطانیئے دی سرکار دے حکماں تے عمل کرن دی پابند ہوسی۔ ایہہ حکم سرداراں تے لوکائی اُتے اکو برابر لاگو ہوسی۔

امن پسند شہریاں نال رحم دلی تے نرمی دا سلوک ہوسی پر جیہڑا کوئی نویں سرکار دے خلاف گڑ بڑ کریسی ہتھیار چیسی قتل تے غارت گری کریسی اوہنوں مت دتی جاندی اے کہ اوہنوں سختی نال

رگڑ یا ویسی۔

حکم نامہ سن کے دربار اُتے موت دا سناٹا چھا گیا۔ ایہہ قرار ناواں تن زباناں انگریزی، فارسی تے ہندی وچ پڑھ کے سنایا گیا جیہڑا انگریز سرکار دی سرکاری پالیسی دے تحت اپناں زباں وچ انگریزاں ولوں لکھیا گیا تے فارسی تے ہندوستانی وچ ایدا ترجمہ کیتا گیا۔ تے پنجابی نوں بدنیتی، تعصب تے اندر لے کھوٹ دے تحت نظر انداز کیتا گیا جیہڑا انگریز سرکار دی پنجاب دے لوکاں دی ماں بولی کولوں ڈاہڈی، گھنیری نفرت تے تعصب دا ثبوت سی۔ جدوں سر ہنری دے سر دا اشارہ ملن تے غدار تے دغاباز تیج سنگھ اگے ہویا تے حکم نامے اُتے دستخط کران لئی جدوں کاغذ اوہدے تخت دے اگے پئی سرخ پتھر میز اُتے رکھے تے اِک انگریز افسر نے اگانہہ ہو کے اپنا قلم کڈھ کے اٹھ ورھے دے مہاراجا دلیپ سنگھ دے ہتھ وچ دے دتا پورے دربار وچ کسے قبرستان دی خاموشی سی۔ قلم پکڑ کے انیانے مہاراجا اِک پل لئی پورے دربار ول اِک واری نظر بھر کے ویکھیا اوہدی اکھاں اچ ان گنت ان پچھے سوال سن پر اوتھے جواب دین والا کوئی نہیں سی۔ زباناں اُتے چُپ دے جندرے ٹھکے سن اج اوہدے لئی تے پنجاب دی ازادی لئی بولن والا کوئی نہیں سی۔ سارے مارے جا چکے سن، گرفتار ہو چکے سن، جیلاں وچ سن، ہتھیار سٹ چکے سن یاں فیر دغا تے غداری کر چکے سن۔

مہاراجا دربار وچ کھلوتے اِک اِک چہرے نُوں تکدا سی۔ اوہدا اندر دا دکھ اوہدیاں اکھاں وچ ہنجو بن کے تر رہیا سی۔ پر اوہنے اپنے اُتے قابو رکھیا۔ اچانک اوہنے اپنے ساہمنے پیا قلم چا کے پورے زور نال کھچ کے شیش محل دے فرش اُتے کھچ ماریا۔ اپنے ہتھ پھڑے کاغذ اُل کے ساہمنے بیٹھے انگریز سرکار دے نمائندے سر ہنری ایلیٹ دے مُونہہ اُتے کھچ مارے۔ تے چھیتی نال اپنیاں دووےں لتاں تخت اُتے رکھ کے اپنے دووےں ہتھ کچھاں وچ دے کے سینے اُتے زور نال بنھ لئے تے تخت اُتے پتھل مار کے بہہ گیا۔ اوہنے دند کیڑ وٹ لئی غصے تے نفرت نال اوہدا چہرہ سرخ سی۔ اکھاں وچ لہو اتریا سی تے چہرے دیاں نساں کھچیاں سن۔ اوہدیاں اکھاں بے یقینی بے وساہی تے حرانگی نال بجے کھبے دربار وچ کھلوتے درباریاں تے انگریزاں نوں گھور رہیاں سن جویں پُچھ رہیاں سن دسیں کون اوہ تے ایتھے کیہ کر رہے او۔ ساریاں دے سر نیویں سن کسے وچ اوہدے ول سرچا کے تکن دا حوصلا نہیں سی۔ سوائے انگریزاں دے جیہڑے اوہنوں بڑی کوڑ نال گھوریاں پاندے سن۔ ساریاں نُوں پتہ سی اوہ سارے برابر دے مجرم سن۔ سر ہنری ایلیٹ اپنی کرسی توں اُٹھیا اوہدیاں اکھاں سُرخ ہویاں نال اوہ اپنی زبان اپنے دنداں تلے چتھ رہیا سی۔

اوہ مہاراجا دلیپ سنگھ ول ودھیا۔ مراد نے اوہدے بوٹاں دی اواز سنی۔ اوہنے سر چا کے مہاراجا ول ودھدے سری ایلیٹ نوں ویکھیا تے اپنی تھاں توں قطاروں نکل کے تیزی نال اگانہہ ہو کے مہاراجہ تے سری ایلیٹ وچکار ہتھ بنھ کے تے سینا تان کے کھلو گیا تے اوہنے بڑی نرم اواز وچ بڑی سخت گل کیتی۔

''اک بادشاہ کولوں اوہدی بادشاہی اوہدا تخت تاج کھوہیا جا رہیا اے تے اوہ وی اک انیا نا بادشاہ کولوں اوہنے اگوں جو کیتا جے ایہہ وی نہ کریسی تے ہور کیہ کریسی کیہ اوہنوں اپنی جاندی سلطنت دا ماتم کرن دی اجازت وی نہیں؟'' مراد انگریز افسر دیاں اکھاں وچ اکھاں پا دتیاں نفرت دا سیک سر ایلیٹ دے چہتے نوں اندروں دو دھاری تلوار وانگ کپدا گزر گیا۔ ''مہاراجہ دستخط کر رہیا مہاراج نوں کجھ وقت دیو دباؤ نہیں۔'' مراد بڑی سختی نال سر ایلیٹ دے سینے اُتے چڑھ کے اوہدیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے شوکیا۔

ہنری ایلیٹ نے ویکھیا کہ اجے دربار وچ کھلوتے کجھ سکھ سردار تے پنج دکھ، غصے تے نفرت نال دہرے ہوئے اپنیاں تلواراں تے پستولاں دے ہتھیاں اُتے ہتھ رکھ کے کھلوتے اپنیاں سرخ اکھاں تے لال اُتے چہریاں نال اوہنوں تکدے سن۔ سر ایلیٹ پچھانہہ ہٹ گیا۔ مراد مہاراجہ ول پرتیا تے گوڈیاں بھار بڑے ادب نال اوہدے ساہمنے شیش محل دے فرش اُتے بہہ گیا۔

''سرکار رب دی رضا جو تقدیر وچ لکھیا سرکار جو نہیں رہے۔ جس دیہاڑے سانوں موقعہ ملیا اساں سگواں پنجاب پرتا لینا اے۔ ایہہ پھٹ ساڈے کالجے اُتے لگا اے اساں ایہنوں ہزار سال تک وی کوئی نہیں بھلنا'' اوہنے مہاراجہ دلیپ سنگھ دا سجا ہتھ پھڑیا اوہنوں چمیا اکھاں تے متھے نال لایا۔ معصوم مہاراجا نے اپنے دوہے نکے نکے ہتھاں وچ مراد دا سجا ہتھ قابو کر لیا تے بڑی دیر تک اوہدا ہتھ نہ چھڈیا اوہدا ہتھ قابو کر کے بیٹھا رہیا۔ کجھ چیتاں مگروں جدوں اوہنے آپ ہتھ چھڈیا تے مراد مہاراجہ نوں تعظیم دیندیاں اُٹھیا تے پچھانہہ الٹے قدماں ہٹ کے قطار وچ کھلو گیا۔

مہاراجہ نے اپنے ساہمنے پئے غلامی دے پروانے نوں تکیا مگروں اپنا قلم لیا تے ساہمنے میز اُتے رکھے قرار ناویں اُتے سرنوا کے اپنے دستخط کر دتے۔ سر ایلیٹ اوہدے ہتھوں دستخط ہویا کاغذ لیا مہاراجا دے ہتھوں چین لین لگا تے مہاراجا نے اوہنوں دین دی تھاں قلم اپنے تخت دے بجے ہتھ اُتے رکھ کے بھن دتا تے گورے دے اگے فرش اُتے دے ماریا۔ انگریز افسراں نوں اوہدی ایہہ حرکت تک کے سپ سنگھ گیا۔ اوہنے اپنی سلطنت اپنا تاج اپنا تخت اپنا پنجاب

ست سمندر پاروں آیاں سامراجیاں نُوں لکھ دتا۔

''بے وسی وی کسے شے دا ناں ہوندا اے'' مراد دا اندر روندا سی تے دربار وچ کھلوتے سرداراں دا وی۔ ایس دربار وچ اوہنے پنجاب اُتے اپنی سرکار دے مکن تے پنجاب اُتے راج کرن دے اپنے سارے دعویاں تے حقاں توں دست برداری دا اعلان کیتا۔

''میں اج پنجاب اُتے راج دے اپنے سارے دعویاں تے حقاں توں ہتھ چا رہیاں......''
لہور دے قلعے دیاں کندھاں نال ٹکراندی سنن والیاں نُوں مہاراجہ دلیپ سنگھ دی اواز کسے شمشان گھاٹ وچ اوندی جاپی۔

جدوں دلیپ سنگھ نے قرار نامہ دستخط کر دتا تے سر ایلیٹ نے اگانہہ ہو کے دستخط ہویا قرار نامہ میزتوں چا کے اک فائل وچ رکھ کے اپنے کھبے ہتھ وچ پھڑ لیا۔ فیر اوتھے ای سدھا کھلو گیا۔

''مہاراجہ ...... ہز ایکسی لیسی...... اج لہور دربار آخری واری لگا اے تے ایہدا ویلا وی ہُن مُک گیا اے'' سر ایلیٹ چاہ رہیا سی کہ مہاراجہ دلیپ سنگھ ہن تخت لہور توں چھیتی توں چھیتی اُٹھ جائے۔ اوہدی اواز شیش محل دیاں کندھاں نال ٹکراندی آل دوالے موجود ہر شے نُوں ست ماردی ٹھڈے شیشیاں وانگ ای کرچی کرچی کردی زخمی کر گئی۔

مہاراجہ دلیپ سنگھ اپنی کرسی چھڈ کے اُٹھ کھلوتا۔ لہور دربار ہمیش لئی اج برخواست ہو چکیا تے تخت لہور اُتے قبضہ ہو گیا۔ سر ایلیٹ تے سارے انگریز افسراں تے نال شیش محل وچ کھلوتے سارے دیسی افسراں، جرنیلاں تے پنچاں اک آخری واری پنجاب دے آخری مہا راجہ نُوں ٹھک ٹھک اڈیاں وجا کے اٹینشن کھلو کے سلوٹ کیتا۔ فیر سر ایلیٹ نے دربار برخواست ہوون ویلے شاہی رسم دے مطابق اگانہہ ہو کے نیواں ہو کے اپنے سجے ہتھ وچ اپنے ساہمنے کھلوتے انیانے مہاراجا دا سجا ہتھ پھڑ کے ایس آخری دربار وچ چمیا۔ جدوں سر ایلیٹ مہاراجہ دے ہتھ اُتے 'چُمی' دے رہیا سی ٹھیک اوسے ویلے اِک ہور اواز نفرتاں دا جھکڑ بنی شیش محل دیاں کندھاں نال ٹکرائی۔

'' Kiss of Judas (چمی جیہڑی آخری کھانے ویلے مخبر یہوداہ نے یسوع مسیح دی لئی۔) ایہہ لہور دربار وچ غلامی دی ذلت دا طوق گل وچ پائی وحشت ذدہ چہرہ لئی کھلوتے کمانڈر مراد حیات دی گھمبیر اواز سی۔

سر ایلیٹ نُوں جویں کسے نے اچانک کالجے وچ چھرا کڈھ ماریا۔ او مہاراجہ دا ہتھ چھیتی نال چھڈ کے پچھانہہ ہٹ گیا۔ دربار وچ کھلوتے انگریز افسراں دے چہرے سرخ ہوئے۔

مہاراجہ تیز تیز قدم پُٹدا شیش محلوں نکل گیا۔ مراد نے اج مہاراجہ نُوں آخری واری تکیا۔ دربار برخواست ہو گیا۔

سرکار انگلشیا دا ایہہ زبردست تماشا مک چکیا۔ ٹھیک اوسے ویلے سامراج دی علامت اوہدا جھنڈا یونین جیک شاہی قلعے دے عالمگیری دروازے اُتے لہرایا گیا۔ تے اکتی توپاں دی سلامی دے کے ازاد تے خود مختار پنجاب نُوں فرنگی سامراج دی غلامی وچ دھکا دتا گیا۔ مراد حیات نُوں تخت گاہ وچ رنجیت سنگھ دے دربار دا اوہ منظر اجے وی یاد سی جدوں رنجیت سنگھ دے دربار وچ جنرل شیر سنگھ نے انگریز کمانڈر انچیف ول اشارہ کر کے اوہنوں اک واری آکھیا سی کہ

''ایس تخت اُتے کوئی ہور وی اکھ لا کے بیٹھا اے۔''

کل اوس تخت اُتے رنجیت سنگھ بیٹھا سی اج اوسے تخت اُتے بیٹھ اوہدا نیانا پتر اوہدا تخت تاج تے اوہدی بادشاہی اوسے انگریز نُوں لکھ کے دے رہیا سی جیہڑا رنجیت سنگھ دے دربار وچ ہتھ بنھ کے کھلوتا ہوندا سی تے جہنوں رنجیت سنگھ دی حیاتی وچ ستلج ٹپن دی ہمت نہیں سی ہوئی کہ ایس ڈر توں کہ پنجاب اُتے قبضہ کردیاں کردیاں کدرے ہندوستان وی ہتھوں نہ نکل جائے۔ دربار مکیا تے سارے خزانیاں تے شاہی قلعے سنے سارے پنجاب دا قبضہ وی انگریزاں لے لیا۔

مراد باہر نکلدیاں اک آخری واری قلعے اُتے نظر ماری ایس قلعے وچ اپنے بنان والے راجہ لوہ دی سمادھ سی۔ جیہنے عیسی دی اوندتوں دو ہزار ورھے پہلاں ایس شہر دی نینہ رکھی۔ ایس قلعے دی اک اک اِٹ اُتے تریخ نے اپنے ہر دوَر وچ ایہدے وسنیکاں تے اون جان والیاں دیاں کہانیاں لکھیاں سن۔ شیش محل اوہدی آبشار، نولکھا، دیوان خاص، دیوان خاص دے تھلے عرض گاہ، رنجیت سنگھ دی بنوائی فصیل، احاطہ جہانگیری، خواب گاہ جہانگیری تے اوہدے ساہمنے سنگ مرمر دا چبوترہ، خلوت خانہ، باغ، شیش محل دے نال جڑیا اٹھ دروازہ، خواب گاہ شاہجہانی، احاطہ شاہ جہانی دیوان عام، جھروکہ دیوان خاص۔ مستی دروازہ، مکاتب خانہ، موتی مسجد، مثمن برج دروازہ، کھڑک سنگھ دا محل، اوہدے ساہمنے رانی جنداں دا محل، دولت خانہ خاص و عام، روشنائی دروازہ، مکاتب خانہ، گرمائی کمرہ، عرض گاہ، لال برج، کالا برج، شاہ بُرج ایہدا ویڑھا تے دروازہ، نشیمن، ہاتھی پیر پوڑھیاں،، خلوت خانہ، خاص خانہ، دھیان سنگھ دی بارہ دری، ہر پاسے اوہنوں قلعے وچ لال کوٹاں والے بندوقاں لئی پھردے دِسے اوہ سارے بڑی حرانگی نال قلعہ ویکھدے گلاں کردے پھردے سن۔ عالمگیری دروازیوں باہر نکلیا سجے ہتھ مصور دیوار، ساہمنے روشنائی دروازہ، حضوری باغ، بارہ دری، رنجیت سنگھ دی مڑھی ساہمنے شاہی مسجد ہر پاسے انگریز تے یوروپین لال

کوٹاں والی وردی وچ بندوقاں موڈھیاں اُتے رکھی پھردے گورے پنجاب دے نویں حاکماں دے شاہی قلعے وچ تخت لہور اُتے قبضے دا حال سنا رہے سن۔ اوہنے ایس شاہی قلعے وچ رنجیت سنگھ نُوں ٹُردیاں پھردیاں تے پنجاب اُتے راج کردیاں تے انگریزاں نُوں پنجاب توں دُور رکھدا ویکھیا۔ رنجیت سنگھ دا دربار لگدا ویکھیا، اوہدے وارث قتل ہوندے ویکھے رانی جنداں نوں سازشاں دی کالی رات نال لڑدیاں تے پنجابیاں دا تخت تاج بچاندیاں تخت لہور وچوں دربدر ہوندیاں ویکھیا۔ اج اوہدی تھاں ست سمندری سامراج اپنا دربار سجا کے بہہ گیا۔ ایس قلعے وچ اوہنے زندگی نُوں ہسدیاں گاوندیاں تے نچدیاں ویکھیا سی ایس قلعے وچ اوہنے پنجاب نال ہزارں وریہاں وچ سبھ توں چنگا واپرن والا موقع پنجاب دا سورما بادشاہ رنجیت سنگھ ویکھیا تے اوس سورے بادشاہ دے وجود وچ ازاد تے خود مختار پنجاب ویکھیا اوہنے پنجاب دے جنگ دے میداناں وچ تے پنجاب دیاں سرحداں دی راکھی کردیاں پنجاب لئی سر دیندیاں اپنیاں جاناں قربان کردیاں تے اپنا لہو روڑھدیاں خالصیاں نُوں ویکھیا۔ ایہناں خالصیاں اپناں سورمیاں اگے اوہنے انگریز فوجاں نُوں کمبدیاں تے اوہناں دے ہتھوں چیلیاں والا وچ انگریز قوم دی تریخ وچ انگریزی فوجیاں دا سبھ توں وڈا قتلام ویکھیا۔ کھڑک سنگھ، نونہال سنگھ، شیر سنگھ، جنرل شام سنگھ، جنرل ہری سنگھ نالوہ جنرل شیر سنگھ رانی جنداں سبھ ویلے توں پہلاں سبھ کُجھ پچھے چھڈ کے کدرے ٹُر گئے۔ اوہنے ایس دربار وچ ساری دنیا دی سیاست بارے ہوندیاں گلاں سنیاں سن تے اتھے پنجاب دیاں سرحداں نُوں جمنا تک لے جان تے پنجاب نُوں ہمیشہ لئی ہندوستان دے قبضے توں ازاد کران لئی منصوبے بندے ویکھے۔ اوہنے ایس دربار وچ فرید بلھے، نانک تے وراث دے ذکر ہوندے سن۔ پر اج سبھ کُجھ بدل گیا۔ ہر شے ویلے دی دھوڑ وچ ستلج پاروں اون والی لال کوٹاں دی ہنیری ہنجھ میل کے اڈا کے کدرھے دور لیندو گئی تے سبھ توں ودھ اوہنے ایس قلعے وچ جندڑی نوں ویکھیا جیہڑی اوہدے ناں نال جیندی سی۔

''وقت بدل گیا اے وقت جو رڑھدے پانی وانگ ای ہتھوں نکل جاندا تے بندہ بس پچھے ہتھ ملدا رہ جاندا کہ میں کیہ کیتا پر گزریا ویلا تے گئے لوک کدی پرت کے نہیں اوندے بس ترا گئے ویلے تے گیاں دیاں یاداں پرچھاواں بن کے ہمیش لئی ساڈے نال لگ جاندیاں نیں اپنے گزرن دا احساس دواندیاں رہندیاں نیں'' اج اوہ جو کُجھ سوچدا اگھٹ سی۔ ''ذہن اک تے سوچاں ہزاراں میں کیہ کیہ سوچاں تے کیہ کیہ نہ سوچاں''

شیر سنگھ تے مراد جدوں دوویں قلعیوں باہر نکلے تے قلعے دے عالمگیری دروازے اُتے

یونین جیک لہران دی رسم شروع ہوئی۔ شاہی قلعے اُتے لہراندا غیر ملکی جھنڈا تک کے مراد حیات دے کالجے اُتے چھُریاں چلیاں۔ ایتھے تے پنجاب دا سرکار خالصہ دا جھنڈا لہراندا سی۔ غلامی وچ جان دا احساس ہی ایناں جان لئو سی۔ اوہ دوویں حضوری باغ وچ رنجیت سنگھ دی بنائی بارہ دری دے کول کھلوتے سن۔ انگریز راج دے شروع ہون دی خوشی وچ توپاں چل رہیاں سن۔ شاہی قلعے دے وڈے گیٹ اگے کھلوتے انگریز افسر تے جوان انگریزی جھنڈے نُوں سلامی دے رہے سن۔

''اج دیس پنجاب دی ازادی ہمیش لئی مک گئی اے خبرے اگوں پنجاب نال کیہ وا پرنی اے سامراج داسپ جس وسیب وچ وڑیا اوہنوں ڈنگ کے ای باہر نکلیا تے ایدا ڈنگیا پانی وی نہیں منگدا'' مراد روہناکا ہویا کھلوتا سی۔ ''تخت لہور اُتے اج اوہ لوک بیٹھے نیں جیہناں دا بندیائی نال دور دا وی واسطہ نہیں ایہہ پنجاب نُوں ہندوستان دی غلامی وچ دین گے رب پنجاب نُوں تے پنجاب دے لوکاں نوں ایناں فسادیاں تے سامراجیاں تے ایہناں دے ہندوستانی ہتھ ٹوکیاں دے شر زہر تے ظلم کولوں بچاوے''

اج اپنی حیاتی وچ اوہ پہلی واری رُنا۔ جنرل شیر سنگھ دیاں اکھاں وچ وی اتھرو سن۔

اوہ دوویں پتھر بنے عالمگیری دروازے دے اگے کھلوتے ایہہ منظر تکدے رہے تے پتہ نہیں کدوں تک چُپ کیتے ساہ کھچ کے اتھے کھلوتے کدی شاہی قلعے اُتے لہراندے یونین جیک ول تکدے کدی عالمگیری دروازے اُتے کھلوتے جھنڈے نُوں سلامی دیندے انگریز فوجی افسراں نُوں تکدے کدی دھون موڑ کے بادشاہی مسجد تے اوہدے مناراں ول تکدے تے کدی ساہمنے قلعے اُتے لگیاں گولے داغدیاں توپاں دیاں نالاں وچوں نکلن والی اگ تے دھوئیں نُوں تکدے۔ انگریزی توپاں دیاں نالاں وچوں نکلن والے بارود دے دھوئیں تے اگ وچ اج پنجاب دی ازادی گواچ گئی۔

''پنجاب اک واری فیر کدرے صدیاں دے ہنیرے وچ گواچ گیا'' مراد حیات اپنے اُتے قابو نہیں سی رکھ سکیا''۔ اساں پنجاب دے دوہری غلامی وچ جان دا منظر تکیا اے اک انگریز دی غلامی تے دوجی ہندوستان دی۔ دلی دی غلامی تے دھاڑوی دے قبضے وچوں رنجیت سنگھ نے پنجاب نُوں ازاد کرایا تے انگریزاں فیر آ کے پنجاب نُوں ہندوستان دی غلامی وچ دے دتا۔ تے پنجابی قوم اک واری فیر غلام بن گئی ایس تو وڈی قابل نفرت گل کوئی ایس توں وڈی ذلت ہور کوئی ہو نہیں سکدی۔''

جدوں اوہ دووین شیش محلوں نکل کے اُٹھ دروازے دے اگوں ہو کے کھبے قلعے توں باہر جان لئی پرتے تے اوہناں نُوں قلعے وچ ہر پاسے لال کوٹاں انگریز فوجی افسر تے جوان ریفلاں پائی قلعے تے قبضہ کردے دِسے۔ اوہ باہر جان لئی گزرتوں اتر دے جویں ای عالمگیری دروازے توں باہر نکلے۔ دربار دے پرانے خاداماں دروازے توں ہجے پرتدیاں سو قدماں دی وتھ اُتے اوہناں دوہاں دے گھوڑے لیا کے دتے، جویں ای اوہ دووین گھوڑیاں اُتے سوار ہو کے اُترائی اُتردے رنجیت سنگھ دی مڑھی کول اپڑے۔ اچانک اوہناں دوہاں نُوں مگروں آ کے لال کوٹاں والیاں گھڑسواراں نے گھیر لیا۔ اوہناں دا آگوافسر لیفٹیننٹ جیمز سی۔

☆☆☆☆☆

(42)

''وٹ از یور پرابلم مسٹر براؤن'' جیمز شوکیا۔ ''تینوں دربار دے ادب آداب نہیں اؤندے؟

''جیہڑا دربار میرے دیس دا نہیں رہیا اوہنوں میں جُتی تے ماردا اں ...... میرا پرابلم ایہہ ہے کہ میں اپنے دیس نُوں غلامی وچ نہیں ویکھ سکدا توں دس کھاں ذرا جے انگلینڈ اُتے فرانس قبضہ کر لئے تے تیرا دا کیہ حال ہوسی۔ بس اوہا حال ایس ویلے میرا وی ہے۔ پہلاں انگریزاں پنجاب کولوں کشمیر کھو کے ایہدے ٹوٹے کیتے مگروں میرے ازاد دیس اُتے قبضہ کر لیا اُتوں انڈیا دا عذاب وی لیا کے پنجاب دے سر اُتے مڑھ دتا۔ اک انڈیا دی غلامی اتوں انگریز دی غلامی پنجاب دا کیہ حال ہونا اے۔ تساں دوہاں ہنر منداں رل کے پنجاب نُوں برباد کر چھڈنا اے۔ مینوں اوہدے بارے کوئی بھلیکھا نہیں اے۔ اساں تے پہلاں صدیاں مگروں دلی تے دھاڑویاں کولوں اپنی ازادی کھوہی سی۔''

''شٹ اپ'' مُراد دا جواب سُن کے گورے افسر نے اگوں تلوار نیام وچوں کڈھ لئی۔

اوہدے نال پنج چھ گھڑ سوار انگریز افسر سن جیہڑے اوہناں دے آل دوالے آ کے گھوڑیاں اُتے رکے اوہ تلواراں تے بندوقاں نال مسلح سن، ''شاہی قلعے چوں نکل جا تے اج توں پچھے فیر ایہہ فرنچ وردی پائی لہور وچ نہ دِسیں جس ریاست دی وردی ایس ویلے توں پائی کھلوتا ایں اوہ ہن نہیں رہی۔'' جیمز نے اپنی تلوار نیاموں کڈھ کے تلوار دے اشارے نال مراد دی نیلی وردی ول اشارہ کیتا۔ اوہ ایس ویلے باراں دری دے ساہمنے کھلوتے سن۔ اوہ دونویں اتھوں نکلن ای لگے کہ عالمگیری دروازے اندروں اک گھڑ سوار انگریز افسر گھوڑا دوڑاندا بڑی تیزی نال اوہناں ول آیا اوہنے اپنے گھوڑے دی واگ لیفٹیننٹ جیمز کول آ کے کھچی۔ تے اپنا گھوڑا نیڑے لیا کے اوہدے کن وچ کوئی گل آکھدا پرت گیا۔

اوہدے جان نگروں لیفٹینینٹ جیمز نے انگریز افسراں تے جواناں نوں جنرل شیر سنگھ ول اپنے ہتھ پھڑی تلوار نال اشارا کیتا۔ انگریز افسر تے جوان اپنے گھوڑیاں توں اترے تے۔ سبھ توں پہلاں جنرل شیر سنگھ نوں قابو کیتا تے اوہنوں سنگلاں نال بنھدے گرفتار کر کے اوہناں وچوں ادھے انگریز افسر اوہنوں اپنے گھوڑیاں مگر دھروندے ہوئے قلعے توں باہر کدرے لیند و گئے۔ پنجاب دی پہلی جنگ ازادی لڑن والی فوج دا کمانڈر انچیف گرفتار ہو گیا۔

مراد لہور دربار وچ اوس دیہاڑے جنرل شیر سنگھ نوں آخری وار تکیا۔ بہادر، نڈر، جانباز، زبردست فوجی کمانڈر تے پنجاب دی لوکائی وچ ہر دلعزیز بندا جیہڑا اوندے ویلیاں وچ اک وڈا لیڈر وی بنن جا رہیا سی ایسے گل کارن انگریز اوہدے کولوں خوف کھاندا۔ اوہنوں سنگلاں نال بنھ کے پنجابوں دیس نکالا دتا گیا۔ اوہنوں لے جا کے غیر ملک ہندوستان دے علاقے بنارس دی اک جیل وچ قید کر دتا گیا۔ انگریز سرکار اوس جہے طاقتور سیانے تے بہادر جرنیل کولوں خوف کھاندی تے اوہدی پنجاب وچ موجودگی اوہنوں اپنے راج لئی خطرہ لگدی۔ لوک اجے وی شیر سنگھ ول آگوائی لئی تکدے۔ ایسے کارن اوہنوں پنجاب بدر کیتا گیا۔ جدوں سنگلاں نال بنھے شیر سنگھ نوں لہوروں انگریز فوجی قیدی بنا کے نال لے جا رہے سن۔ شیر سنگھ جاندیاں جاندیاں مراد نوں آکھیا:

''مینوں مان ہے کہ میں چیلیانوالہ وچ پنجاب دے شیراں دی فوج دا سپہ سالار ساں۔ میں جنگ نہیں ہاریا پنجاب جنگ نہیں ہاریا نہ میری فوج ہاری نہ میری قوم ہاری بس غدار، دغا بازتے سازشی جت گئے تے تقدیر ساڈے نال ہتھ کر گئی سکھاں دا نہیں پنجاب دا مقدر ماڑا سی۔''

مراد نوں پتہ سی شیر سنگھ اک زبردست فوجی کمانڈر سی پر بے رحم تقدیر تے تریخ اوہدی مخالف انگریز فوج نال کھلوتی سی۔ لیفٹینینٹ جیمز تے اوہدے نال تن چار ہور انگریز جوان افسر اوتھے مراد دے گھوڑے دے آل دوالے ہو گئے تے اوہنوں گھیر کے کھلو گئے۔

''کرنل مراد حیات اج میں تینوں سیلوٹ نہیں کراں گا کیوں کہ تیرا دیس رہیا اے نہ تیری فوج تے نہ ای توں کسے فوج دا اج کمانڈر رہیاں ...... میں تینوں اج دو شواں دا اختیار دے رہیاں فیصلہ تیرے ہتھ وچ اے۔ پہلا رائل برٹش انڈین آرمی جوائن کر لے تینوں تیرے سارے اعزاز تے عہدے واپس ملن گے۔ جے ایہہ منظور نہیں تے لہور شہر ہُنے ای چھڈ دے...... مینوں تیرا...... جواب ہن ای چاہی دا اے۔'' جیمز بے صبرا سی تے مالے چھیتی چھیتی نبیڑن دا عادی۔ بھاویں ایہدے وچ کوئی مرد ایاں جیوندا اہنوں کوئی پرواہ نا ہوندی۔

''میں لہور دربار نہیں آں جیہدے توں فیصلے کر سکیں نالے اپنا بھلیکھا کڈھ لے میں غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ وی نہیں ہاں جیہدا توں ضمیر خرید سکیں۔'' مراد اپنے گھوڑے اُتے سینا تان کے بیٹھا رہیا۔ ''توں اِک کمزور سامراجی افسر ایں جیہدا میرے وجود تے میری روح اُتے کوئی اختیار نہیں اے کیوں کہ میں ازاد آں تے ازاد رہنا چاہنداں''

'جنگ وِچ کامیابی لئی اوس احمق نُوں مارنا پیندا اے جیہڑا اپنے وطن لئی شہید ہو کے مرن دے شوق دے مرض وچ پھاتا ہووے'' جیمز اوہدا جواب سن کے اوکھا ہویا۔ ''گلاب سنگھ ڈوگرہ سیانا سی پنجابیاں دے گوڈیاں گٹیاں وچ بہہ گیا تے اج کشمیر دا مہاراجا وی بن گیا کمپنی ذہین تے دلیر بندیاں دی قدر کردی اے۔'' جیمز اج آخری حداں تک اڑ پیا۔

''جے اپنے دیس دی ازادی لئی شہید ہوون والے احمق ہوندے نیں تے اپنی خیر منا ایہا جیہے احمقاں نال دنیا بھری اے..... تے احمقاں نال لڑ کے تے اج وی کوئی نہیں جت سکدا کیوں کہ احمق اپنے نال لڑن والے بندے نُوں اپنی تھاں تے کھچ کے ماردا اے'' مراد اوہدی پیش کش سن کے ہس پیا۔'' ..... غلامی لئی جانور چاہی دے ہوندے نیں ہنیریاں راتاں وچ بند دروازیاں دے پچھے ہوون والی غداری، سازش تے دیس فروشی دا کیہ قوم دی انکھ، سیانف تے دلیری نال کیہ تعلق اے' مراد حیات دی زبانوں نکلن والا اِک اک لفظ جیمز نُوں سینے وچ تیر وانگ کھبیا۔

''میرا خیال اے کمپنی نُوں تیرے جیہے احمقاں دی لوڑ نہیں'۔' جیمز اوہدی کنڈ ٹگر اشارہ کیتا۔ ''اپنی کنڈ ٹگر ویکھ پرت کے انگریزاں نے پنجابی مسلماناں نُوں سکھاں دی غلامی وچوں ازاد کرایا اے..... اوہ ساہمنے بادشاہی مسجد ویکھ رہیاں ایہدے وچ نماز پڑھن تے رنجیت سنگھ دے ویلے توں پابندی سی اینے ایس مسیت نوں بارود خانہ بنایا ہویا سی۔ تے پورے پنجاب وچ گاں کوہن تے وی پابندی سی ..... مسلمان قصائیاں دے نک ایسے شہر وچ سکھاں نے وڈھے ...... اوہ ویکھ لے ساہمنے مسلمان نمازی مسیتوں پچھیں دی نماز پڑھ کے نکل رہے نیں تے گاوے نُوں کوہن دی پابندی وی اسیں مُکا چھڈی اے۔ ہُن تینوں لہور وچ گاوا لبھ سکدا اے'' جیمز نازک ماملے چھیڑ دتے۔

''جیمز ونڈو تے راج کرو دا تیرا قومی سامراجی فارمولا اے۔ ہمیش نہیں چلنا۔'' مراد اپنے گھوڑے دی واگ کھچ کے سینا تان کے بیٹھا اوہدیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے گل کردا رہیا۔

''اپنے ملک وچ اسیں اِک دُوجے نال جویں وی لڑئے مرئے تینوں وچ کیہ پیڑ اے.....

پنجاب، پنجاب دے لوکاں دا اے اوڑک لڑدے مردے کے پاسے لگ ای جان گے...... کسے دن ایناں نُوں عقل آ ہی جائے گی کہ برداشت دا ناں زندگی اے...... سانوں آپس وچ لڑن مرن دیو تہانوں کہنے ایتھے بُلایا اے کہ ساڈے دیس وچ آ کے دھنگاچ دے منصف بنو تے ساڈے مالے نبیڑو...... جے تسیں نہ اوندے تے اساں اوڑک لڑدیاں مردیاں کسے منے لگ جانا سی...... اساں دلی جموں کشمیر سنے اٹک توں جمنا تے راجستھان تک اپنا پنجاب لے جانا سی......

ایہہ رنجیت سنگھ دا تے سکھاں دا پنجاب تے احسان ہے کہ اوہناں پنجاب نُوں ہندوستان، افغانستان تے دھاڑویاں دی غلامی کولوں ازاد کرایا تے ایہنوں اکٹھا کیتا۔ ایدیاں سرحداں دا نکھیڑا کیتا...... اسیں جس حال وچ وی ساں کسے دے غلام نہیں ساں بڑے سکھی وسدے ساں تے ازاد ساں...... تے سکھاں نے پنجاب وچ پیین دے تیرے عیسائی بھراواں وانگ مسلماناں دیاں ساریاں مسیتاں نُوں جندرے نہیں ٹھوکے تے نہ ای بانگاں دین اُتے پابندیاں لائیاں نیں...... جے شاہی مسجد بندسی تے مسجد مہابت خان تے سارے پنجاب دیاں مسیتاں کھلیاں سن......

پنجابیاں نُوں اٹھ صدیاں مگروں پتہ لگا کہ اپنا ملک، اپنی ازادی، اپنی قوم تے اپنی فوج کیہ ہوندی اے...... چالھی ورھے وچ اساں اپنے آپ نُوں اپنی ازادی دا اہل ثابت کیتا۔ ساری دنیا اُتے قبضہ کیتے بیٹھے سمندری سامراج نال جنگاں لڑ کے پنجاب دی شیر فوج نے اپنا لوہا منوایا چیلیانوالا وچ پنجابی شیراں دُنیا دی سبھ توں طاقتور فوج نوں کوہیا۔ ایسٹ انڈیا کمپنی کیوں چالھی ورھے ستلج توں پرانہہ بیٹھی رہی...... سو پنجاہ ورھے جے پنجاب نُوں ازادی تے خود مختاری دے ہور لبھ جاندے تے ہر شے اپنے تھاں ٹکانے تے آپیں آ جانی سی تساں وی یمنا توں پرانہہ ای دِسنا سی جو اج پنجاب غلام اے تے انگریز دیاں سازشاں تے ڈوگریاں تے ہندوستانیاں دیاں غداریاں ایدا مُڈھلا کارن نیں ایہدے وچ انگریزاں دی کہڑی بہادری تے کمال اے سوائے سازش دے تے سازشی بزدل ہوندا''

''تسیں مسلمان ناشکرے اوہ اساں تہانوں ہندوواں تے سِکھاں دی غلامی کولوں ازاد کرایا پر تسیں سمجھدے اوہ ایہہ سارا کُجھ تہاڈا اللہ کر دا پھِردا اے...... ساڈا شکریہ تک ادا نہیں کر دے۔'' جیمز شکائت کر دا سی۔

''جے مسلماناں نُوں ہندوواں تے سکھاں کولوں ازاد کروان وچ انگریز قوم دا کوئی مفاد نہیں سی اوہنے ایہہ سارا کم خلوص نیت نال کیتا تے میں فیر پنجاب دے سارے مسلماناں ولوں تہاڈا شکر گزار آں تے اسیں مسلمان تہاڈے احسان مند ہاں کہ تساں سانوں سکھاں تے ہندوواں

دی غلامی وِچوں ازاد کرایا۔ پر جے ایس کم وچ انگریز قوم دا اپنا کوئی مفاد سی تے مینوں تیری کے گل دا جواب دین دی لوڑ نہیں بس میں ایہہ آکھنا چاہ رہیاں تینوں کہ ہُن کیوں کہ تیرے آکھے موجب ہُن تُساں سانوں ازاد کرا دتا اے تے تسیں پنجاب تے ہندوستان دووئیں دیس چھڈ دیو' مراد اوہدی شکائت دا جواب دے دتا۔

پر جیمز اوہدا جواب سن کے اپنے قدماں توں پٹیا گیا۔ اوہدیاں اکھاں اگ ورسا رہیاں سن۔ اوہدے مُونہہ وچوں جھگ وگن لگ پئی تے اوہدا چہرا انگارہ بن گیا۔

''ایس شام سنگھ اٹاری والا نُوں جان دے...... ایہہ مُجھن والا نہیں اے...... الٹا ساہنوں سمجھان دی کوشش کر رہیا اے'' جیمز نُوں اوہدے نال دے گھڑسوار لال کوتاں والیاں وچوں اک انگریز افسر نے سمجھایا۔ جیمز نے اوس افسر نُوں ناگواری نال تکیا تے مراد ول پرتیا۔

''مسٹر مراد حیات...... اپنے گھوڑے توں ہیٹھاں لہہ آ تے اپنا گھوڑا تے اپنی تلوار ایتھے ای چھڈ کے قلعیوں نکل جا'' جیمز اوہنوں گھیر کے مارن دے لبھدا سی۔ مراد اوہدیاں حرکتاں تے اوہدی حالت توں اوہدا ذہن پڑھ لیا۔

''انگریز دا سر پھر چکیا اے پاگل ہو گیا'' اوہنوں اندروں اواز آئی مراد نُوں جیمز دے متھے اُتے سِکھراوس دی جنگ وچ اپنی تلوار نال لگے پھٹ دا چیرا پیا صاف دِس رہیا سی گورا اپنا پھٹ بُھلن نُوں تیار نہیں سی۔

''اج میرے کول پنجاب وچ کسے وی بندے نوں قتل کرن دا لائسنس ہے مسٹر مراد حیات'' جیمز گھوریا۔ ''اپنا گھوڑا چھڈ دے تے تلوار بھُنجے رکھدے ایسے شاہی قلعے دے عالمگیری دروازے دے ساہمنے جیہدے اندروں توں سینا تان کے تے سر اچا کر کے کدی نکلدا ہوندا سیں اج اک جنگ ہارے ہوئے غلام سپاہی وانگ نکلدا ہو نہیں تے تیری جان دی کوئی ضمانت نہیں''

مُراد نُوں ساری دنیا وچ غلامی دے جھنڈے گڈدی سامراجی ذہنیت نال پہلی واری سدھا ساہواں واہ پیا۔ اوہدے چہرے تے کئیں رنگ Ê لے ئے تے گئے۔ پر اوہ چُپ کر کے گھوڑے توں لہہ آیا تے اوہدی لگام چھڈ کے قلعے توں باہر نکلن والی راہ اُتے لگ پیا۔ مراد دا گھوڑا سر نوا کے اپنے مالک دے پِچھے پِچھے ٹُرن لگ پیا۔ جیمز نے اشارہ کیتا تے اک انگریز سوار نے اپنے گھوڑے توں لہہ کے گھوڑے دے کڑیالے تے ہتھ ماریا گھوڑا ہنکیا تے اگلیاں لتاں اُتے کھلو کے اوہنے دونویں سُم انگریز افسر دے سینے وچ کڈھ مارے انگریز فوجی دور اڈ دا ڈِگیا۔ گھوڑا اپنے مالک دے مگر مگر نسیا مراد حیات دوڑ دے گھوڑے دی لگام پکڑ کے اوہنوں ڈکیا۔ انگریز افسر مگروں

اڑ گئے۔ ''ایہہ گھوڑا میرے حوالے کرنہیں تے میں اینوں گولی مار دیساں'' جیمز اپنی پستول نال گھوڑے دے سر دا نشانہ بن لیا۔

مراد حیات اپنے چٹے گھوڑے نُوں تھاپڑا دتا اوہدا متھا چمیا تے ایہہ آکھدیاں۔ ''اتھریا توں ہور میرے نال نہیں ٹُر سکدا تیرا میرا ساتھ اتھے مکا۔ آکھیا سنیا معاف کریں میں تینوں کھادا پیتا معاف کیتا میں ہن تیرا سائیں نہیں رہیا'' اوہدی لگام لیفٹیننٹ جیمز دے ہتھ وچ پھڑا دتی۔

گھوڑا کجھ دیر کھلوتا مراد دے مونڈھیاں نال اپنا سر رگڑدا رہیا۔ جدوں جیمز نے اوہدے لگام اپنے ول کھچی تے چُپ کر کیا وہدے نال ٹُر گیا۔ مراد رنجیت سنگھ دی مڑھی کولوں لنگھدیاں اک نگاہ اودھر ماری اوہدے بُوہے اُتے وی انگریز افسر کھلوتے سن۔ اوہنے اندر جان دی کوشش کیتی پر انگریز افسراں اوہنوں دھکے مار کے دور سٹیا۔ اوہ رکدا ہویا باہر نکلیا فیر اہنے پرت کے قلعے ول نہ ویکھیا۔

پنجاب اُتے سرکاری طور تے انگریز راج دا اج پہلا دن سی تے پنجاب دی غلامی دا وی اج پہلا دن سی۔ مراد نے سوچیا کہ اوہ رنگ محل جا کے اپنی حویلی ضرور تک آوے تے مغل پورہ جا کے اِک واری جندڑی نُوں ضرور مل آوے فیر پتہ نہیں لہور کدی اونا نصیب وی ہوئے یاں نہیں جدوں اوہ ٹُردا ٹُردا شہر دیاں گلیاں وچوں گُزریا تے اوہنوں ہر پاسے لال کوٹاں والے ہندوستانی فوجی جوان انگریز افسراں دی کمانڈ ہیٹھ شہر وچ پھردے دِسے۔ شیراں والا گیٹ، بھاٹی گیٹ، دہلی گیٹ، کشمیری گیٹ ہر دروازے دا ناں گیٹ ہوگیا تے اوہناں اُتے یونین جیک لہراندا دِسیا۔ چھاؤنی کولوں لنگھیا تے ہزاراں فوجی انگریز افسراں دے ساہمنے ہتھیار سٹ رہے سن تے انگریز افسر اوہناں دے ہتھیاراں نُوں حقارت نال ٹھڈے مار رہے سن۔ سبھ کجھ بدل گیا سی......

جتھے کل اوہدی اپنی فوج ہوندی سی جس شہر اُتے اوہدا اپنا جھنڈا لہراندا اسی۔ اوس شہر نُوں اپنے دیس نُوں اوہ غلامی وچ جاندا اپنیاں اکھاں نال ویکھ رہیا سی۔ لوک مکاناں، کوٹھیاں، ماڑیاں، چباریاں تے بُوہے باریاں دے پچھے دہشت زدہ کھلوتے اِک واری فیر راج بدلن دا ایہہ منظر تک رہے سن۔ اوہناں دے چہریاں اُتے اج اوہ خوف سی جیہدا مراد ویلیاں توں شکار سی ...... ایہہ منظر اوہدی برداشت توں باہر سی۔ اوہنے شہر چھڈن دا فیصلہ کر لیا۔ وہ پوری راہ رنگ محل تک ٹُردا شہر اُتے انگریزاں دا قبضہ ہوندا تکدا رہیا۔ سارا شہر دکھ تے غم نال دہرا سی۔ جدوں مراد اپنی حویلی اگے اپڑیا تے بُوہے اُتے جندڑی کھلوتی اوہنوں دِسی جیہڑی کالے کپڑے پائی اوہدی راہ اُڈیک رہی سی۔ اوہدے چہرے دی گلابی رنگت زرد ہو چکی سی تے اوہدے اُتے دکھ دیاں جھریٹاں

کچھیاں سن۔ اوہدی چٹی بگھی اجے وی حویلی دی کندھ نال کھلوتی سی۔

''چراغ پنڈ ٹُر گیا اے تے اوہدا پترا خیرا اگانہہ حویلی دی ذمہ داری لین نُوں تیار نہیں جدوں تک تیری اجازت نا ہووے اوہ تیرے مگر شام پور گیا اے۔ تیرے تنے گھوڑے انگریز کھول کے لے گئے نیں ...... حویلی نُوں میں جندرا مار دتا اے ...... ایہہ کنجی دین آئی ساں ...... مینوں پتہ لگ گیا سی تُوں اج دربارے آیاں۔''

''حویلی دی کنجی توں رکھ لے جندڑی'' مراد ویکھیا جندری دا حال ماڑا سی اوہدے چہرے اُتے وحشت تے ویرانی سی۔ جیہدا شہر دیوانہ سی اوہ آپ ایس ویلے کوئی کملی تے جھلی لگ رہی سی۔ مراد نُوں اوہدی حالت تک کے دُکھ لگا۔

''میں اوس حویلی دی کنجی نُوں کیہ کرنا جیہدے وچ میرے سردا سائیں میرے نال نہ رہندا ہووے۔'' حویلی گھر اودوں بن دی اے جدوں حویلی والا ہر شام اپنی حویلی دے بُوہے اندر قدم رکھے'' اوہنے کنجی مراد دے ہتھ اُتے رکھ دتی۔

مراد اوہدے ہتھوں کنجی پھڑلئی۔

''جندڑی''

''سائیاں وے''

''کے حال بنایا ای اپنا''

''میرا کیہ پچھداں اپنا ویکھیا ای مینوں تیری فکر اے''

''میں شام پور جا رہیاں''

''مینوں پتہ اے''

''اپنا خیال رکھیں ...... حیاتی کلیاں نہیں گزاری جا سکدی''

''سائیاں'' جندڑی اوہدی گل سنی ان سنی کر دتی۔ ''اک گل اے''

''دس۔''

''اج اک رات میرے کول رہ پو اپنی ایس حویلی وچ میں تیری ٹبری آں میرا دی تیرے اُتے کُجھ حق اے۔''

''نہیں رہ سکدا جندڑی۔۔ میں زینب نال دھوکا نہیں کر سکدا۔''

''دھوکا کیہڑی گل دا توں میری مانگ وچ سیندور بھریا اے میں تیری ٹبری آں ...... آکھ تے میں مسلمان ہو جاندی آں'' اوہنے اپنے سجے ہتھ نال اپنے متھے توں تلک رگڑ کے ہٹا دتا

''تیرے مذہب وِچ تاں چار جائز نیں فیر تے دھوکھا نہ ہوسی نہ کسے نال۔'' جندڑی اپنا کالجا چیر کے اوہدے اگے رکھ دتا۔

''تینوں میں پہلاں ایہہ گل کھول کے دس دتی سی۔ مینوں پتہ نہیں میری منزل کتھے وے''

جندڑی چُپ ہو گئی خورے ہمیش لئی۔ مرادنوں ایس سوال دا جواب پتہ سی پر اوہ اجانو بن گیا۔ جندڑی نوں اوتھے ای کھلوتا چھڈ کے گلی وچوں نکل گیا۔ نہ جندڑی اوہنوں اگانہہ ہو کے ڈکیا تے نہ ای مراد نے پچھانہہ پرت کے تکیا۔ جندڑی اوہدے گلی وچوں موڑ مڑن تک ایس اڈیک وچ اڈیاں چاچا کے اوہنوں تکدی رہی کہ ہُنے اک واری پرت کے اوہدے ول تکسی پر جان والاں گلی دا موڑ مُڑ چکیا اوہنے اک واری وی پرت کے نہیں سی تکیا۔ جندڑی منج ہو کے اوتھے ای گلی وچ اوہدے گھر دے بند بُوہے اگے بہہ گئی۔

مراد اوتھوں نکل کے رام داس دے کول دہلی دروازے دے بازار جتھے رام داس آڑھت کردا سی اپڑیا جیہڑا کُجھ انگریز افسراں نال جھیڑا لائی کھلوتا سی۔

میرا کھاتا صاف کرو میرا حساب کرو...... میں اوس فوج نوں راشن سپلائی کردا ساں جہنوں تساں مکا دتا جدوں پورے دیس پنجاب دی ذمہ واری لے لئی اے تے اوہدے خرچے ہرجے دی ذمہ واری وی لوو......'رام داس بولنوں رک نہیں سی رہیا۔

مرادکولوں اوہدی حالت نہیں سی ویکھی جا رہی۔

''رام داس چُپ کر نکل ایتھوں چل پنڈ چلیے'' مراد اگانہہ ہو کے اوہنوں چُپ کرا دتا۔

رام داس کھاتے بھرے بازار وچ انگریز افسر دے مونہہ اُتے چا مارے۔ انگریز افسر اگانہہ ہوئے پر اوتھے بڑے لوک اکٹھے سن اوہناں دی راہ ڈک کھلوتے۔ انگریز افسر نوں کوڑ چڑھ گئی۔ اوہ رام داس نوں دھکے دے کے اوتھوں اپنے پوربیا سپاہیاں نال ٹُر گیا۔ سارا لہور باہر نکل آیا ایہہ ویکھن لئی کہ پنجاب دی فوج ہتھیار سٹ کے لہور شہر خالی کر رہی سی تے انگریز فوج شہر دا قبضہ لے رہی شاہی قلعے اُتے رنجیت سنگھ دے ہتھ دا لہرایا سرکار خالصہ دا کیسری جھنڈا اتر رہیا سی تے اوہدی تھاں یونین جیک چڑھ رہیا سی۔ لہوریئے اکھاں وچ اتھرو لئی کوٹھیاں اندر وڑ گئے۔

''میں اپنے ازاد ملک اپنی ازاد قوم تے اپنی ازاد دھرتی نوں اک باہری قوم تے دھاڑوی دے غلامی چ جان دا منظر تکیا اے۔ ایس توں وڈا خوفناک منظر کوئی نہیں ہوندا ایس توں پہلاں میں اپنی فوج گجرات وچ نوں ہتھیار سٹدیاں وی ویکھیا اے۔ پنجاب دے ہندوستان تے انگریز دی غلامی وچ جان دا پل روح نوں زخمی کر گیا جیہدے وچوں اجے وی دکھ دا لہو تبکا تبکا کر کے

چوندا رہندا اے تے پتہ نہیں کدوں تک چوندا رہنا اے۔''

مراد وی لہور چھڈ کے انگریز دی غلامی دا طوق گل وچ پا کے اپنے پنڈ شام پور پرتیا دربار اجڑیا تے پنجاب وچ اجاڑے تے تبدیلی دی اجیہی ہنیری گھلی جیہنے اتھے سبھ کجھ بدل کے رکھ دِتا تے اون والیاں شواں دا چہرا وی پچھاننا اوکھا ہو گیا۔

شام پور اوندیاں سار ای مُرادنوں سہرا بنھنا پے گیا۔ نالے اوہدے بیلی لجپال سنگھ کبیر تے رام داس دے وواہ وی اوہدے نال ای ہوئے۔ اوہناں چوانہہ دی جنج اِک دیہاڑے چڑھی تے اِک دیہاڑے اپنیاں اپنیاں ووہٹیاں پرنا کے لیائے۔ زینب دے گھر اوندیاں ای اوہدی حیاتی وچ جویں خشیاں دا میلہ لگ گیا۔ زندگی اک نویں راہ ٹُر پئی۔۔ اوہنے ساری حیاتی کلیاں گزاری سی ہن ساتھی ملیا تے حیاتی دا مطلب تے معنے ای بدل گئے۔ زینب چُپ پھرن والی پر ڈونگھی سوچ والی کڑی سی۔ اوہنے کھنڈے تے پریشان ہوئے مرادنوں انجے اپنے وجود وچ کنج کے سانبھ لیا کہ مرادنوں زینب توں اڈ کُجھ نہ دِسدا۔ زینب نے اوہدا دھیان زمیندارے ول پرتا دِتا۔ تے اوہنوں ہولی ہولی خوف دے عذاب وچوں کڈھ لیا جیہڑا اوہنوں سون دیندا نہ جاگن دیندا، جیون دیندا نہ مرن دیندا۔ دھیان زمیندارے ول پرتیا تے نالے اپنے گھوڑیاں ول وی مراد اپنے پیو نیکے دی راہے اُتے ٹُر پیا تے اوہنے اجڑیا کھلوتا ڈیرہ اک واری فیر وسا کڈھیا۔ دریا، گھوڑے، ڈیرہ، پنڈ دا چوک۔ اپنے بیلی لجپال سنگھ، رام داس، کبیر تے اپنے پنڈ دے لوک تے اپنی دھرتی سارا کُجھ اوہدے لئی باہواں کھول کے کھلوتے سن۔

''ویلا اک اجیہا وگدا دریا اے جیہڑا کدی جا کے پرت کے نہیں اوندا تے کدی اُلٹا ہو کے نہیں وگ سکدا'' اوہنے اپنے پیودی اواز کدی کدی کناں وچ پیندی۔ گل وی سچی سی۔ اوہدے ہتھوں بڑا ویلا نکلیا سی ہن اوہنے ہر شے نوں سانبھنا شروع کر دتا۔

اوہنوں ڈیرے تے پھردا تک کے جھانگڑی سردار ہیبت خان راہ ولا کے لنگھ جاندا۔ ویلا لنگھن دا احساس وی ہن اوہنوں ہونوں رہ گیا اوہ انج اپنے زمیندارے تے گھر بار وچ پھاتا۔ چیلیاں والا وچ لڑی جان والی پنجاب دی پہلی جنگِ ازادی نگروں سقوطِ پنجاب نوں کئیں ورھے بیت گئے سن۔ اک دیہاڑے اوہنوں لہوروں آن والے چٹھی رسان گھر لیا کے اِک چٹھی اوہدے ہتھ وچ پھڑائی۔ اوہنے چٹھی کھول کے پڑھی لکھن والی نے لکھیا۔

''سائیاں وے''

ورھے بیت گئے تیری کائی خبر نہیں اوندی۔ پنجاب تے ہندوستان وچ غدر مچ گیا اے۔

نیلی بار وچ اِک رائے احمد خان کھرل سُنیندا اے سُنیا اے اوس سورمے نے پورے پنجاب وچ بغاوت دی اگ لا دتی اے، پنجاب دی ازادی دی منگ کر رہیا اے۔ مینوں پک اے توں ایس ویلے اوہدے نال ہونا اے پر فیر وی چنتا سی تیری خیر خبر لئی چٹھی لکھاں مینوں پتہ لگا اے توں ووواہ کر لیا اے۔ ووہائیاں۔ تینوں تے ایہہ وی یاد نہیں ہونا۔ کہ توں کیسے ہور دی مانگ وچ وی سیندور سجائیا سی اک نکاجی چھڈ کے دوجی کویں کر لئی۔ لہور دیاں گلیاں، بازاراں تے محفلاں وچ اجکل ''پیرو'' دی شاعری گونجدی اے۔ میں ایس توں پہلاں کدی کسے زنانی نُوں پنجابی وچ شاعری کردیاں ویکھیا تے سنیا نہیں۔ اوہ خورے پہلی پنجابی شاعرہ اے۔ اوہ زنانیاں نال نا انصافی بارے اپنی شاعری وچ گلاں کردی اے۔ میرا جی کردا میں اوہدے شعر گانواں۔ جے توں سنن والاں ہوویں تے۔

تیرے جان مگروں میری حیاتی دی ہر راہ اُتے غماں دے میلے لگے نیں۔ شاہ حسین دے مزار اُتے بڑی بھیڑ ہوندی اے پر میں کلی ہوندی آں۔ کوئی ساہ سکھ دا نہیں اوندا اک پل چین نہیں اوندا۔ روگ، سوگ، ہجر، ہاڑے، اتھرو، ہنیرے دکھی ہاسیاں وچ غماں دا رلیا زہر پر تیرے سفنے ٹھدے نہیں۔ اکلاپا، وچھوڑا اتوں رات دا سناٹا مینوں سولاں تے ٹنگی رکھدا۔ ایہا جیہا سخت عذاب تے قبر وچ وی نہ ہوسی۔ چاہ تے ایہا اے کہ آخری ساہ تیریاں بانہواں وچ نکلے۔ پر لگدا اے آس امید وی موت وانگ جواب دے گئی اے۔ ساری حیاتی لگدا تیرے بغیر کنڈیاں اُتے گُزرنی اے پہلاں کنڈیاں نال پھل دسدے سن ہن پھل تاں دور دی گل نیں کنڈے وی دسنو رہ گئے نیں۔ ایویں ای ہر بندے نُوں لڑن پینیدی آں لوک آکھدے نیں جندڑی مراد مگر جھلی ہو گئی اے۔ کملا لوک آپ جھلا اے میں بُھلا کویں جھلی ہو سکدی آں۔ تیرے ناں دا ورد کردیاں تیریاں نمازاں پڑھدیاں آں تے کُجھ شفا ہوندی اے۔ تیرے جان مگروں میں اپنے گھر دے بُوہے نُوں کنڈی لاناتے طاق ولوٹا بھل گئی آں۔ کیہ پتہ توں کدوں پرت آویں۔ لاماں تے جو نکلیاں غلامی دے خوف نال لڑن جو نکلیاں کدوں پرت کے اویں اگلی چٹھی وچ لکھ گھلیں:

عشق ماہی دے اگاں لائیاں، ایہناں لگیاں نُوں کون بُجھاوے ہُو
میں کیہ جاناں ذات عشق دی کہی، جیہڑا در در جا جھکاوے ہُو
دوست نہ دیوے دل دا دارُو، عشق نہ واگاں پھیرے ہُو
ایہہ دل یار دے پچھے ہووے، متاں یار وی کدے پچھانے ہُو
تن من میرا پرزے پرزے جویں درزی دیاں لیراں ہُو

ایہناں لیراں دی گل کفنی پا کے رلساں رنگ فقیراں ہُو
درمنداں دے خون جو پیندا برہوں یار مریلا ہُو
چھاتی دے وچ کیتوس ڈیرہ، جویں شیر بیٹھا مَل بیلا ہُو

میتوں جاپدا اے میری ساری حیاتی گلیاں وچ پھردی اوارہ وا وانگ گزر جانی اے۔ اوہناں گزراں دا کیہ ذکر کرنا جیہناں اُتے اجے وی تیرے قدماں دے نشان دِسدے نیں۔۔ ہن تے اپنے ہوون دا وی کوئی نشان نہیں مِلدا۔ ایہہ وی سوچیں کہ میں تیرے بغیر کدوں دی کلی آں۔ اپنی آتما دی تے اپنے اندر وی ویرانی ویکھی نہیں جاندی۔ چُپ کھلوتیاں کندھاں تے اجڑیا ویڑھا کھاون نوں وگدا اے۔ دل دیاں گلیاں سنجھیاں ہوگیاں نیں بس دل ڈب ڈب جاندا اے لگدا اے میرا دل نہیں کوئی سمندر ڈب رہیا اے۔ جے کدی جنگاں تے غلامی وچ جان دے خوفاں کولوں تینوں ویلھ ملے تے اک پھیرا اوس بُوہے دا وی ماریں جیہڑا ہمیش توں تیری اُڈیک وچ اج وی کھلا اے۔!

عشق قصائی چھری وگائی کہندا دے دے لتاں
یاری لاوے پگ وٹاوے دوست بنے کھا قسماں

''تیری جندڑی''

جس ویلے مراد حیات جندڑی دی چٹھی پڑھ رہیا سی۔ اوہ ویلا 1857 دا سی۔ جدوں پنجاب دے گوانڈھی دیس ہندوستان وچ غدر مچ گیا تے نالے پنجاب وچ دی بغاوت دا بھانبڑ بل پیا۔

☆☆☆☆☆

چوتھا حصہ

(43)

پنجاب

1857ء

راضی بہت رہندے مسلمان ہندو
سراں دوواں دے اُتے آفات آئی
شاہ محمد وچ پنجاب دے جی
کدے نہیں سی تیسری ذات آئی

11 مئی 1857ء نُوں دلی شہر دی شاہی مسجد وچ فجریں دی بانگ مکی تے لال قلعے وچ ہندوستان دا آخری شہنشاہ بہادر شاہ ظفر وضو کر کے رلکدا ہویا مصلے تک اپڑیا۔ نماز دی نیت بنھی تے بڑے سکون نال نماز پڑھی۔ ہاسی ورھے نُوں اپڑدا ضعیف شہنشاہ جدوں سجدے وچ جاندا اینج جاپدا اوہدے کولوں اتانہہ نہ اٹھیا جاندا او ہ سجدے چ سر رکھ کے بڑا چر روندا رہندا۔ ہنجوں نال بھریاں اکھاں لے کے اُٹھدا قیام وچ جاندا فیر رکوع وچ تے فیر سجدے وچ جدوں وی سجدیوں اٹھدا اوہدیاں اکھاں وچ پہلاں نالوں کجھ ودھ اتھرو ہوندے۔ نماز پڑھ کے اوہنے سلام پھیریا دعا منگ کے اوہ ویلھا ہویا مصلے اُتے بیٹھا ڈونگھیاں سوچاں وچ ڈبیا سی تے اچانک اوہنوں سپین دے اوس آخری عرب مسلمان بادشاہ دی کہانی یاد آئی جیہدی بادشاہی ویلے مسلماناں نُوں سپین وچوں پوری طرح کڈھ دتا گیا۔ اوہ مسلمان بادشاہ جدوں بیڑی وچ بیٹھدیاں اپنے خاندان نال سپین چھڈ رہیا سی تے اوہنے اِک واری پرت کے سپین دی دھرتی ول نگاہ ماری تے اِک آخری واری سہنپ وچ ڈبی جبل الطارق دی چوٹی ول ویکھیا۔ جتھے ست سو ورھے پہلاں طارق بن زیاد اپنیاں بیڑیاں نُوں اگ لا کے اتریا۔ اوہدیاں اکھاں وچوں اتھرو ڈِگن لگ پئے۔ اوہدی ماں کول کھلوتی سی اپنے پُتر دی حالت ویکھ کے اوہنوں بولی۔ ''ہن زنانیاں وانگ

کھلوتا کیہ روندا ایں جے کجھ غیرت ہووی آ تے اتھے ای لڑ مریں آ تے ایہہ دیہاڑا نہ ویکھنا پوی آ......'' بہادر شاہ ظفر نُوں انج جاپیا ایہہ اوہدی اپنی ماں دی اواز اے اوہنے پرت کے ایدھر اودھر ویکھیا محل دے ایس کمرے وِچ اوہ ایس ویلے کلا سی اوہنے چھیتی نال اکھاں وِچ آئے ہنجو اپنی پگڑی دی کنی نال صاف کیتے مصلے توں اُٹھیا تے لک اُتے سجا ہتھ رکھدا سدھا ہو کھلوتا۔ جتی پا کے رِکدا ہویا باہر کھلن والی باری تک اپڑیا ساہمنے بڑے سکون نال وگدے جمنا اُتے سویر دے سورج دیاں کرناں چمک رہیاں سن۔ اچانک شہنشاہ دی نگاہ ہجے پاسے مٹی گھٹے دے اُٹھدے اِک طوفان اُتے پئی۔ طوفان محل ول ای ودھدا آ رہیا سی۔ جدوں ایہہ محل دے نیڑے اپڑیا تے شہنشاہ نُوں اپنیاں اکھاں اُتے یقین نہیں سی آیا۔ ایہہ میرٹھ وچوں اون والے تن سو باغی سپاہیاں دا جتھا سی۔ جہڑے انگریز افسراں نُوں قتل کر کے سِدھے دلی ول دھاوے۔ اوہ انگریزاں کولوں ہندوستان چھڈن دی منگ کر رہے سن تے ازادی دے نعرے مار رہے سن۔ ایہہ ایسٹ انڈیا کمپنی کولوں بغاوت کر کے سدھے دلی اپڑے۔ راہ وِچ جو انگریز جنا سوانی تے بال دِسیا اوہنوں پھڑ کے اوہناں کوہ چھڈیا۔ شہنشاہ حرانگی نال باری نال ٹیک لا کے کھلوتا ہتھ ہیٹھے اُتے بنھ کے لال قلعے ول اوندے اوہناں گھڑ سواراں نُوں تکدا سی...... ایہناں باغیاں شہنشاہ نُوں پہلاں اپنی چٹھی وِچ لکھیا سی کہ:

''انگریز ہندوواں تے مسلماناں دوہاں دے عقیدے دا تے ساڈا مشترکہ دشمن اے سانوں رل کے ایہدا مقابلا کرنا چاہیدا اے تے شہنشاہ اپنی ایس باغی فوج دی آگوائی سنبھالے''

گاں دی پوجا کرن والے تے گاں نُوں کوہ کے کھاون والے اکٹھے ہو گئے۔ شہنشاہ باغیاں دی آگوائی سانبھ لئی تے اِک آخری جنگ لئی تیار ہو گیا۔ پنجاب پہلاں ای بُرودا ڈھیر بنیا پیا سی نال ای پاٹا بغاوت ہوئی تے لدھیانہ وِچوں شاہ عبدلقادر لدھیانوی نے انگریزاں نوں لدھیانے وِچوں چک کڈھیا اپنی فوج لے کے دلی اپڑیا تے اتھے انگریزاں نال چاندنی چوک وِچ لڑدا ہویا شہید ہویا۔ بنگال، ہندوستان تے پنجاب تناں دیساں وِچ انگریزاں دے کولوں ازادی لئی لڑی جان والی ایہہ بغاوت ہندوستان تے بنگال وِچ ناکام ہو گئی۔ پر پنجاب وِچ چلدی رہی۔ شہنشاہ دی شہنشاہی لال قلعے توں باہر نکلدیاں ای مک جاندی۔ مغلاں دا زوال اورنگ زیب دے کارنامیاں دا نتیجہ سی۔ جے دوہاں بھراواں وِچکار تخت دی جنگ وِچ دارا شکوہ دی تھاں اورنگ زیب قتل ہو جاندا تے پنجاب، بنگال تے ہندوستان تناں دیساں دی تاریخ اج کجھ ہور ہونی سی۔

پنجاب دے گوانڈھی دیس ہندوستان وِچ 10 مئی 1857ء میرٹھ وِچ بنگال آرمی دیاں تن رجمنٹاں نے کارتوساں دے معاملے تے کمپنی بہادر توں بغاوت کر دتی۔ ایس بغاوت نُوں انگریز غدر آکھیا۔ ہندوستان وِچ ایہہ غدریاں جنگ ازادی حادثاتی طور تے شروع ہوئی۔ بغاوت کجھ ودھ نہ چلی۔ اک بہاری سپاہی منگل پانڈے نے کجھ ہندو تے مسلمان سپاہیاں نال رل کے اک انگریز افسر نُوں قتل کیتا۔ کیوں کہ اوہ چربی والے کارتوس نُوں دندی وڈھ کے نالے چک مار کے کھولن تے ورتن توں انکاری سن۔ اوہنوں اوہدے ساتھیاں سنے پھاہی دے دتی گئی۔ اوودھ، جھانسی تے مہاراشٹر وِچ ہندو تے مسلمان سپاہیاں بغاوت کیتی۔ رانی جھانسی لکشمی بائی تے پیشوا نانا صاحب باغیاں وِچ شامل سن جیہڑے زرا اپنیاں ریاستاں دی ازادی تے راج پاٹ بچاون لئی انگریزاں دے خلاف لڑ رہے سن۔ ہندوستان دی ازادی لئی نہیں۔ 14 ستمبر 1857ء نُوں زرا چار مہینیاں دے اندر اندر ہندوستان دی ایس بغاوت نُوں انگریزاں اُڈا کے رکھ دتا تے دِلی اُتے قبضہ کر لیا۔ انگریز دلی وِچ وڑے تے اوہناں اگلے پچھلے حساب کھاتے چکائے۔ ان گنت بے گناہ تے معصوم لوکاں دا قتلام کیتا۔ شہر نُوں کھنڈر کر کے چھڈیا۔ شہنشاہ نے ہمایوں دے مقبرے وِچ جا کے پناہ لئی۔ جتھے اوہنوں پھڑ کے ناشتے وِچ شہزادیاں دے سر تھال وِچ رکھ کے پیش کیتے گئے۔ میجر ہڈسن سامراجی ذہنیت دا اصل چہرا چاندنی چوک وِچ دنیا نُوں وکھایا بہادر شاہ ظفر ہمایوں دے مقبرے وِچ ای گرفتا ہویا اوہدے اُتے غداری تے سازش دے تحت مقدما چلیا تے دیس کڈھیا ہویا۔ انج ہندوستان وِچ ہوون والی ایہہ بغاوت اپنے انت نُوں اپڑی۔ ہندوستان وِچ بغاوت کرن والے سپاہی اسی فیصد ہندو سن، جیہناں آگوائی لئی ہندوستان دے شہنشاہ بہادر شاہ ظفر ول تکیا۔ انگریزاں نُوں ایس بغاوت وِچ مسلماناں دا ہتھ دِسیا اوہنوں مسلماناں دا قتلام کیتا پر ہندوواں نُوں اپنے گلے نال لا لیا۔ انج ہندوستان تے پنجاب وِچ فرقہ واریت دا جن بوتل وِچوں کڈھ کے اوہنوں ہمیش لئی ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں نُوں اک دُوجے نال لڑان لئی اوہناں دے مگر لا دتا، جیہدا نتیجہ اگانہہ جا کے پنجاب نُوں بھگتنا پیا۔ پنجاب وِچ بغاوت کرن والے ہندو، سکھ تے مسلمان سپاہیاں دے نال نال پنجاب دی لوکائی وی رلتی سی، جیہدے کارن پنجاب وِچ 1857ء وِچ سامراجی قبضے دے خلاف ہوون والی بغاوت نُوں پنجاب دی دُوجی جنگ ازادی آکھیا جا سکدا اے۔ پنجاب اپنی پہلی جنگ ازادی اٹھ ورھے پہلاں 1849 وِچ چیلیاں والا وِچ لڑ چکیا سی۔ اوس توں پہلاں پنجاب انگریز دے خلاف اپنی پہلی دفاعی جنگ ایسٹ انڈیا کمپنی دے خلاف سبھراؤں وِچ لڑی۔ اوودوں پنجاب اجے ازاد سی

تے ایہدے اُتے انگریز دا قبضہ نہیں سی ہویا۔

ہندوستان وِچ ازادی دی جنگ مک چکی سی پر پنجاب وِچ جنگ ازادی شروع ہوگئی ایہدے وِچ پنجاب دے لوک وی باغیاں نال رل گئے تے ایہہ اِک قومی بغاوت دی شکل اختیار کر گئی۔ جدوں گوانڈھی دیس ہندوستان وِچ کجھ علاقیاں وِچ بغاوت شروع ہوئی تے دیس پنجاب وی اپنی ازادی لئی اٹھ کھلوتا اج۔ پنجاب اُتے انگریزی قبضے نُوں اجے اٹھ ورھے ای ہوئے سن۔ پر ایتھے بغاوت دی اِک نویں کہانی شروع ہوگئی۔ جیہڑی پنجاب دے سپاہیاں سورمیاں تے لوکاں اپنے لہو نال لکھی سامراجی قبضے دے خلاف لوکاں اپنی نفرت دا اظہار کیتا۔ پنجاب دی ازادی لئی اپنیاں جاناں دے نظرانے پیش کیتے۔ انگریز ایس بغاوت توں اٹھ ورھے پہلاں 1849ء وِچ ازاد تے خود مختار پنجاب اُتے قبضہ کر چکیا سی۔ کیہ ہندو کیہ مسلمان تے کیہ سکھ 1857 وِچ پنجاب دے کجھ سامراجی گماشتیاں، ہتھ ٹوکیاں تے جھولی چکاں جیہناں وِچ ودھ جاگیردار سن نوں چھڈ کے پنجاب وِچ اِک وڈی بغاوت ہوئی۔ جرمی پیشہ تے دھاڑوی قبیلیاں نُوں جاگیراں دے کے انگریز پنجاب اُتے اپنے نویں اتحادی نال رل کے اپنا راج پکا کر چکیا سی جیتھے اوہنوں جاگیرداراں دی شکل وِچ ہتھ ٹوکے تے تنخواہ دار لبھ گئے۔ جے انگریز پنجاب دے ہتھوں جاندا تے پورا گوانڈھی دیس ہندوستان وی اوہدے کول نہیں سی رہنا۔

1857ء وِچ ایسٹ انڈیا کمپنی دی سٹھ پرسنٹ بنگال آرمی تے ہندوستانی فوج جیہنوں پنجاب وِچ لوک بھیا فوج وی آکھدے سن پنجاب وِچ لگی سی۔ رائل برٹش انڈین آرمی دے پورے ہندوستان وِچ موجود ادھے نالوں ودھ انگریز تے دُوجے یورپین افسر پنجاب وِچ لگے سن۔ ایس بغاوت وِچ سبھ توں وڈا خطرہ پنجاب سی۔ انگریز نُوں چیلیانوالا کدی نہیں سی وسریا۔ دُوجے پاسے پنجاب انگریزاں ہتھوں اپنی ازادی غصب ہوون دے دکھاں وِچوں اجے نکلیاں نہیں سی تے زخمی روح لئی بے چین پھردا سی۔ تیج سنگھ، لال سنگھ تے گلاب سنگھ دی غداری تے ہندوستانی پوربیا سپاہیاں دی امداد نال انگریزاں پنجاب اُتے قبضہ کیتا۔ ایہدی ازادی نُوں غصب کیتا۔ 1857 دی جنگ ازادی وِچ پنجاب دیاں ساریاں چھاؤنیاں وِچ موجود پنجابی سپاہی پنجاب دی ازادی لئی انگریز دے خلاف لڑ رہیا سی جدکہ ہندوستانی سپاہی اوہدے اُتے گولیاں ورسا رہیا سی۔ ہندوستان تے پنجاب وِچ کجھ غدار انگریز فوج دا ساتھ دے رہے سن۔ پنجاب وِچ انگریزاں دے قبضے دے خلاف بغاوت دی اگ اندر ای اندر پہلاں توں بل رہی سی۔ 1857 وِچ گوانڈھی دیس وِچ بغاوت ہوئی تے پنجاب وی نالے اٹھ کھلوتا۔

1857 وِچ پنجاب وِچ سبھ توں پہلاں بغاوت انبالہ چھاؤنی وِچ شروع ہوئی۔ 19 اُتے یل نوں انگریز افسراں دیاں بنگلیاں نوں اگ لائی گئی۔ انبالہ دے خزانے وِچ جنا روپیہ پیا سی اوہدی نگرانی دیسی سپاہیاں کولوں لے کے انگریز سپاہیاں دے حوالے کیتی گئی۔ 29 مئی نوں 5th.N.I دیاں جنیاں کمپنیاں اتھے سن۔ اوہنوں کولوں ہتھیار رکھوا لئے گئے۔ انبالہ چھاؤنی وِچ 60 th 5th تے 40th, رجمنٹ دے سپاہیاں بغاوت کر دتی، ایہناں انگریز افسراں نوں گرفتار کر کے بند کر دتا۔ ایس بغاوت نوں امرتسر دے ڈپٹی کمشنر کوپر فریڈرک نے رگڑ دتا۔ سینکڑے باغی سپاہیاں نوں گولیاں مار کے اِک کھوہ وِچ سٹ دتا تے اتوں اوہنوں مٹی نال بھروا دتا۔ انبالہ وِچ سپاہیاں دے قتلام دا ردعمل بنگر دیش (ہریانہ) وِچ ہویا۔ سامراجی گماشتیاں پٹیالہ تے نابھا دے مہاراجیاں دے خلاف اوہناں دے اپنیاں نزدیکی لگدیاں لیندیاں ہندوواں تے سکھاں بغاوت کردتی۔ روپڑ وِچ باغی کمپنیاں نوں توڑ دتا گیا۔ بغاوت کرن والے 29 دیسی افسراں تے سپاہیاں نوں پھاہیاں دتیاں گیاں۔ 135 نوں قتل کیتا گیا۔

فیروز پور چھاؤنی اِک وڈی چھاؤنی سی تے انگریزی فوج دا اسلحہ تے گولہ بارود دا اک وڈا ذخیرہ ہر ویلے اتھے بھریا رہندا۔ باغی سپاہیاں اتھے اسلحہ خانہ اُتے حملہ کر دتا۔ پر ایہہ حملہ ناکام ہویا۔ چھاؤنی وِچ بوہت ساریاں بلڈنگاں نوں باغی سپاہیاں نے اگ لا دتی۔ اک گرجا گھر وی ساڑ دتا۔ تیراں سپاہیاں نوں پھاہی دتی گئی تے پندراں نوں گولی ماری گئی۔ 11 مئی نوں جالندھر وِچ بغاوت ہوئی۔ اک دیسی فوج افسر نوں پھاہی دتی گئی۔ شہر دی راکھی لئی پھلور توں توپاں منگوائیاں گیاں۔ کپورتھلہ نیڑے سی۔ اوہدے راجہ نے پوری مدد کیتی۔ ست جون نوں فوج وِچ سخت بے چینی سی پر اوہ کوئی کارروائی کیتے بنا چھاؤنیوں نکل گئی۔ اک تحصیل دار ضیاء الدین نے باغیاں دی مدد کیتی اوہنوں نوکری توں کڈھ دتا گیا۔ ہشیار پور وِچ سپاہیاں وِچ جدوں غصہ ودھنا شروع ہویا تے اتھے پلس دی نفری ودھا دتی گئی تے اوہناں دی ڈاک سنسر ہوون لگ پئی۔ انگریزاں نے تحصیلداری دی راکھی لئی توپاں لگوا دتیاں۔ لوکاں دے اندر باہر جان اُتے پابندی لئی سارے شہر دی ناکہ بندی کیتی گئی۔ 13 مئی نوں۔ امرتسر وِچ سپاہی بغاوت لئی تیاری وِچ سن۔ 35.N.I رجمنٹ کولوں بغاوت دے شک وِچ ہتھیار رکھوا لئے گئے۔ سپاہیاں نوں شہر وِچ وڑن توں ڈک دتا گیا۔ خزانہ قلعہ گوبند گڑھ گھل دتا گیا۔ چار نویں حوالات تیار کیتے گئے باغیاں نوں قیدن کرن لئی۔ 9 جولائی نوں 9.N.I وی غیر مسلح کر دتا گیا۔ ڈپٹی کمشنر دی رپورٹ دے مطابق ضلع امرتسر وِچ 476 باغی قتل ہوئے۔ دوئوں پھاہی دتی گئی۔ دو قید وِچ ای مر گئے

تے باراں نُوں قید کیتا گیا۔ تھانیسر وِچ وِچ مہاراجہ پٹیالہ دی مدد نال باغیاں دے وڈے مرکز اسونڈھ نُوں تباہ کیتا گیا۔ ایہہ لوک مالیہ دین توں انکاری سن۔

گجرات وِچ بیٹھی 35.N.I وِچ بغاوت دا شک پیا جیہنوں 17 جون نُوں گجرات وچوں پٹ کے انگریزاں نے سیالکوٹ جا سٹیا۔ راہ وِچ اوہناں بغاوت کر دتی پر چھیتی ای اوہناں نوں قابو کر کے پھلور وِچ غیر مسلح کیتا گیا۔ گوجرانوالہ وِچ بیٹھی 46.N.I رجمنٹ نوں پٹ کے سیالکوٹ گھل دتا گیا۔ تے ڈپٹی کمشنر نے اک پرانا قلعہ مرمت کروا کے سارا خزانہ اوہدے وِچ رکھوا دتا۔ ضلع سرگودھا وِچ کسٹمز فورس نے بغاوت نُوں دبا دتا۔ جہلموں اِک پیدل رجمنٹ سرگودھے اپڑی تے کجھ بے چینی چھاؤنی وِچ ودھی پر اوس رجمنٹ نُوں فوری اوتھوں کڈھ کے ڈیرہ اسماعیل خان گھل دتا گیا۔ شملہ دے علاقے وِچ خزانہ لٹ کے باغی سپاہیاں ہنگامہ کر دتا۔ سپاتھو وِچ رام پرشاد بیراگی لوکاں نُوں بغاوت لئی تیاندا پھردا سی اوہنوں انبالہ لے جا کے پھاہی دتی گئی۔ لدھیانہ وِچ وی باغیاں سارے شہر نُوں بغاوت لئی کھڑا کر دتا۔ 17 جون نُوں شہر کولوں ہتھیار رکھوا لئے۔ لدھیانیوں اکٹھے ہوون والے باغیاں دے ہتھیاراں نال یاراں گڈیاں بھریاں گیا۔ جالندھر توں آئے باغیاں نے اوتھے قلعے اُتے قبضہ کر لیا گولہ برود نہ ہوون پاروں اوہناں نے قلعہ خالی کر دتا تے ڈپٹی کمشنر نے قلعے دے آل دوالے تن سو گز تک سارے مکان ڈھوا دِتے۔ مری وِچ بغاوت دی پوری تیاری سی۔ ہزارہ دی کرران قوم نے مری اُتے حملے دا ارادہ بنھ لیا۔ پر انگریز اتھے وی ہُشیار سن۔ مری وِچ ڈاکٹر رسول بخش، ڈاکٹر سید امیر علی تے سید کرم علی باغیاں وِچ سبھ توں اگے سن۔ سید کرم علی دقلعی گر' بن کے مری تے جہلم جاندا تے لوکاں نُوں بغاوت لئی تیار کردا۔ مخبری ہوئی اوہ تنے گرفتا ہوئے بغاوت دا الزام لگا تے سید کرم علی نُوں 19 ستمبر دی رات نُوں پھاہی دتی گئی۔ تے ڈاکٹر رسول بخش تے ڈاکٹر امیر علی جہڑے کہ دوویں سرکاری ملازم سن نُوں 17 اکتوبر نُوں پھاہی دِتی گئی۔

کھراؤں، چیلیاں والا تے گجرات دے جنگ دے میداناں وِچ پنجابی فوجاں دا انگریزاں دے نال رل کے قتلام کرن والیاں دس ہندوستانی انفنٹری رجمنٹاں جیہناں وِچ 2nd, 11th, 24th, 41st, 42nd, 45th, 48th, 49th, 73rd Native Infentary Regiments شامل سن۔ اج ٹھیک اٹھ ورھے مگروں آپ ایسٹ انڈیا کمپنی دے خلاف بغاوت کر کے ایسٹ انڈیا کمپنی دی پنجابی رجمنٹاں وِچ موجود پنجابی فوجیاں دیاں گولیاں دے نشانے اُتے سن۔ ایسٹ انڈیا کمپنی دا کرائے دا ہندوستانی سپاہی اٹھ ورھے پہلاں

اپنے دیس دا دفاع کرن والے پنجابی سپاہیاں نُوں قتل کردیاں سواد لیندا تے دلی خشی دا اظہار کردا۔ اج اوہنوں انگریزی فوج موجود کرائے دا پنجابی سپاہی قتل کرکے سواد لے رہیا سی۔

1857ء وِچ ہندوستان وِچ ہویا غدر یاں بغاوت پنجاب دے سپاہیاں تے لوکائی لئی اک عجب موقعہ تے واقعہ سی، جیہدے وِچ اپنے دو دشمناں پوربیاں تے انگریزاں نال اپنے پرانے حساب برابر کرن دا موقعہ جھول اڈ کے اوہناں دے ساہمنے آ کھلوتا۔ اِک پاسے پنجابی سپاہی ایسٹ انڈیا کمپنی دی فوج نال رل کے بنگال آرمی تے ایسٹ انڈیا دے اوہناں قاتل پوربیا سپاہیاں نُوں اپنیاں گولیاں دا نشانہ بنا رہے سن جیہناں انگریزاں نال رل کے سبھراؤں، چیلیاں والا تے گجرات وِچ پنجاہ ہزارتوں ودھ پنجابی جواناں دا قتلام کیتا تے پنجاب دی ازادی تے خود مختاری نُوں غصب کرکے ایہنوں انگریزی ہندوستان دا غلام بنایا تے دُوجے پاسے پنجابی سپاہی پنجاب دیاں پندراں چھاونیاں تے شہراں وِچ بغاوت کرکے پنجاب دی ازادی لئی انگریز فوجی افسراں تے رائل برٹش انڈین آرمی وِچ موجود ہندوستانی فوجیاں دا قتلام شروع کر دتا۔ ایسراں پنجاب اکو ویلے اپنے دو دشمناں دے خلاف 1857 وِچ جنگ لڑ رہیا سی۔ کسے پنجابی سپاہی نُوں ہندوستان تے ایسٹ انڈیا کمپنی نال کوئی دلچسپی نہیں سی اوہ نرا اپنے دیس پنجاب دی ازادی لئی تے اپنے دو بدترین دشمناں دے خلاف بغاوت تے لڑائی لئی اُٹھ کھلوتے۔

لہور دی میاں میر چھاونی وِچ بیٹھے پنجابی سپاہیاں نے لہور دے شاہی قلعے اُتے قبضے دا اِک خفیہ منصوبہ تیار کرلیا جیہدی جالندھر، پھلور، پشاور، امرتسر تے نیڑے دیاں چھاؤنیاں وِچ بیٹھے سپاہیاں نے مدد کرنی سی۔ شاہی قلعہ پنجاب اُتے انگریزی قبضے تے ایہدی فوج تے مالی طاقت دا سبھ توں وڈا مرکز سی۔ ایہدے وِچ انگریزاں دے سارے اسلحے دا ذخیرہ، سارا تے بہوں قیمتی خزانہ، ساری انتظامیہ تے پنجاب دے چار انگریز حاکم تخت لہور تے بیٹھے سن۔ صدیاں توں ایہہ اصول سی جیہدے قبضے ہیٹھ شاہی قلعہ سی۔ اوہدے قبضے ہیٹھ لہور سی تے جیہدے قبضے ہیٹھ لہور سی اوہدے قبضے ہیٹھ سارا پنجاب سی۔ صدیاں توں طاقت تے راج پاٹ دا مرکز تخت لہور شاہی قلعے وِچوں کدھرے ہور دے اجے بدلی نہیں سی ہویا۔ لہور دے باغی سپاہیاں پنجاب دیاں دُوجیاں چھاؤنیاں وِچ موجود دیسی سپاہیاں نُوں لہور ول کوچ کرن، شاہی قلعے تے لہور اُتے قبضہ کرن لئی لہور اپڑن دے خفیہ سنیہے گھلے۔ دُوجے پاسے پنجاب دے مسلمان عالم تے ہندو پنڈت رل کے لوکاں نُوں بغاوت لئی تیار کرن لئی تھاں تھاں اپڑن لگے۔ ملتان، سیالکوٹ، امرتسر، پشاور، جالندھر، لدھیانہ، فیروز پور، مری جہلم، ملتان، تھانیسر، انبالہ، پھلور، میانوالی، ہانسی، مردان، پشاور،

حصار، سرسہ، اوکاڑہ، پاکپتن، ننکانہ، اٹک، گورداسپور، ٹوبہ ٹیک سنگھ، گجرات دیاں چھاؤنیاں، شہراں تے قصبیاں وِچ پنجابی سپاہی تے لوکائی ازادی دی جنگ لڑن لئی اٹھ کھلوتے۔ پنجاب دیاں چھاؤنیاں وِچ بغاوت کرن والے سپاہیاں دا اگلا پڑاں لہور سی جیہناں تک سنیہا اپڑیا اوہناں سارے باغی سپاہیاں دے قدم لہور ول ای اُٹھ رہے سن۔ لہور اپڑن دے سنیہے دا جواب سبھ توں پہلاں سیالکوٹ چھاؤنی دے سپاہیاں ولوں آیا۔ سیالکوٹ چھاؤنی دے سپاہی بغاوت کر کے لہور ول ٹُر پئے۔

11 مئی نوں لہور شہر گرمی نال تڑفدا سی۔ سر جان لارنس چیف کمشنر پنجاب راول پنڈی گیا ہویا سی۔ اوہدی تھاں رابرٹ منٹگمری انچارج سی۔ میاں میر دی چھاؤنی وِچ 49th Nativ Infantry دے پنجابی سپاہی جیہناں وِچ مسلمان، سکھ تے ہندو سبھے شامل سن شاہی قلعے اُتے قبضے تے بغاوت دی منصوبہ بندی کر رہے سن، اوہناں دی مخبری ہوگئی۔ مخبری کرن والا اِک پوربیا سپاہی سی۔ رابرٹ منٹگمری اپنے دفتروں اٹھ کے لہور دے ڈپٹی کمشنر مسٹر ایجرٹن نال سدھا سٹیشن کمانڈر جیہڑا اِک بریگیڈیئر سی کول اپڑیا۔ اوتھے اوہنوں کیپٹن پیری سی نے دسیا کہ لہور وِچ اپڑن والے چربی دے کارتوساں نوں سپاہیاں نے ورتن توں انکار کر دتا تے اتھے بغاوت دیاں گلاں ہو رہیاں نیں۔ اوہناں یورپین سپاہیاں تے افسراں نوں ہشیار کر دتا۔

لہور دی میاں میر چھاؤنی وِچ بیٹھی 49th Native Infentary Regment دے سپاہیاں لہور دے شاہی قلعے اُتے قبضہ کرن دا خفیہ منصوبہ تیار کیتا اوس دیہاڑے لہور وِچ سویر دا مٹی گھٹا اڈاندی ہنیری کھلی ہوئی سی۔ اک سپاہی پرکاش سنگھ نے چھاؤنی وِچ بیٹھے سپاہیاں نوں کوک ماری۔ کہ

''آوو سارے رل کے انگریزاں نوں قتل کر دویئے''

اوہنے اپنے کمانڈنگ آفیسر میجر سپینسر اُتے حملہ کردتا تے اوہنوں اپنی تلوار نال موقعے اُتے قتل کر دتا۔ اوہ سارے باہر نکلے تے اگوں انگریز تے کجھ پوربیا سپاہی اوہناں لئی تیار کھلوتے سن۔ سپاہی چھاؤنی چھڈ کے راوی ول نسے 13 مئی نوں سویرے سویرے شاہی قلعے اُتے قبضہ کرن لئی میاں میر وِچ پنجابی سپاہی تیار بیٹھے سن کہ انگریزاں نوں اوہناں دے منصوبے دی خبر پے گئی۔ سویرے سویرے حران پریشان کھلوتیاں چار دیسی رجمنٹاں کولوں انگریز افسراں ہتھیار رکھوا لئے، جیہناں بڑے خوف تے پریشانی وِچ اپنے ہتھیار رکھے۔ اوہناں وِچوں بہت ساریاں نوں پتا نہیں سی کہ اوہناں کولوں ہتھیار کیوں رکھوائے جا رہے نیں تے اوہناں نال کیہ سلوک ہونا

اے۔ اوس مگروں اوہناں سپاہیاں نُوں بڑی بے رحمی نال قتل کیتا گیا۔ جویں جویں انگریزاں نُوں باغی سپاہیاں دیاں باغیانہ حرکتاں تے سوچاں دے اظہار بارے خبراں ملدیاں گیاں میاں میر چھاؤنی وچ سپاہیاں دیاں گرفتاریاں ودھدیاں گیاں۔ جولائی دے شروع وِچ 26 Native Infantry دے چار سو سپاہی لہور وِچ جیل توڑ کے نس گئے۔ اوہ سارے غیر مسلح سن۔ کئی دناں دے بھکھے تے ہتھوں سکھنے سن۔ اوہناں وِچوں سوئوں راوی دے کنڈھیاں اُتے انگریز فوجیاں قتل کیتا۔ راوی دے کنڈھے اُتے کھوبے تے چکڑ وِچ اوہناں سپاہیاں نُوں قتل کر کے اوہناں دیاں لاشاں راوی وِچ سٹیاں گیا دریا لہور دے اوہناں سپاہیاں دے لہو نال سرخ ہویا وگدا سی۔ اوہناں وِچوں زندہ بچ جان والے ڈھائی سو سپاہیاں پل دے نیڑے اِک ٹاپو وِچ پناہ لئی۔ اوہناں دے مگر کمشنر ایف کوپر 30 سکھ تے 30 مسلمان سپاہی لے کے ٹاپو وچ چڑھ آیا۔ باغی سپاہیاں اپنے آپ نُوں گرفتاری لئی پیش کر دتا۔ راتیں کجھ ہور وی پھڑے گئے ایہہ کُل دو سو اسی سپاہی بن گئے۔ ایہناں ساریاں نُوں اجنالہ وِچ اک کھڈ وچ بند کر دتا گیا۔ جتھے بندے اُتے بندہ چڑھیا سی تے ساہ بند ہوندا سی۔ کوپر آکھدا سی۔

''میں لہور گریژن دے ایہناں سپاہیاں نُوں اجیہا سبق سکھیساں کہ پورا ہندوستان ایہنوں ہمیش یاد رکھسی''

پہلی اگست نُوں بقرہ عید سی۔ کوپر ہاکا ہو گیا۔ اوہنے پرواہ نہ کیتی کہ اج مسلماناں دی عید اے۔ اوس دن ایہناں سپاہیاں نُوں اجنالہ دی اوس کُھڈوں کڈھ کے دس دس دیاں قطاراں وِچ فائرنگ سکواڈ دے ساہمنے کھلو اکے گولیاں ماریاں تے انج ایہناں سپاہیاں قربانی والے دیہاڑے اپنے دیس لئی اپنیاں جاناں دی قربانی دتی۔ 237 فائرنگ سکواڈ ہتھوں مارے گئے۔ باقی دے پنجتالی کلکتہ دے ہول ویل دے بلیک ہول ورگی اوس کُھڈ جیہنوں انگریز لاک اپ آکھدے سن اوہدے وِچ ای ساہ بند ہون نال مر گئے۔ لہور چھاؤنی وِچ بڑے خفیہ طریقے نال باغی سپاہیاں دا قتلام جاری سی۔ لہور وچ سپاہیاں دے قتلام دی ایہہ واردات انگریزاں بڑے طریقے نال خفیہ رکھی۔ نیلا گنبد، بارہ دری وزیر خان، بھاٹی گیٹ دے باہر، میاں میر پریڈ گراونڈ دے باہر، ٹکسالی گیٹ، یکی گیٹ دے باہر ایہناں باغی سپاہیاں نُوں توپاں دے مُونہہ نال بنھ کے اڈایا جاندا۔ ایس قتلام دی منصوبہ بندی انگریزاں لہور چھاؤنی وِچ اوس بیرک وِچ کیتی جیہدے باہر 1851 لکھیا سی۔ باغیاں لہور وِچ اک دیہاڑے لہور دے صدر بازار وِچ اگ لا دتی۔ ایہا جہی اِک اگ امرتسر وِچ وی لائی گئی۔ جیہدے کارن انگریز کجھ ہور دہشت زدہ ہوئے۔ لارنس تے منٹگمری نے

کوپر نوں ایس کارنامے دیاں ودھائیاں دتیاں۔ تے لہور وچ دفتری تے سرکاری کاروائی دے ثبوت دے طور تے اوہدے کولوں مارن لئی کجھ ہور سپاہی منگے۔ کوپر نے اکتالی ہور سپاہی پنڈاں تھاواں وچوں گرفتار کر کے اوہناں دے حوالے کیتے جیہناں نوں توپاں دے موہنہ نال بنھ کے اڈایا گیا۔ اوہناں وچ اجنالیوں گرفتار ہوون والا اک زخمی سپاہی وی سی۔ جیہڑا اپنے قدماں تے ٹر نہیں سی سکدا۔ جو کرنل ہڈسن دلی وچ کر رہیا سی اوہا کوپر لہور وچ کر رہیا سی۔ کوپر پنجاب وچ جلاد بن چکیا سی تے خورے ہڈسن نالوں وی کجھ ودھ۔ جو کجھ لہور وچ باغی سپاہیاں نال واپری اوہ خورے پورے ہندوستان وچ کدھرے نہ ہویا۔ نال انگریزاں دی ونڈو تے راج کرو دی پالیسی وی چلدی سی۔ مسلماناں تے سکھاں نوں آپس وچ لڑان لئی پوری سرکاری مشنری مشن تے لگی سی۔ سر جان لارنس چیف کمشنر پنجاب نے مسلمان سپاہیاں اگے پہلی جون 1857 نوں میاں میر چھاؤنی وچ تقریر کردیاں آکھیا کہ

"Sepoys, you know well enough that British Government have never interferred with your religion.It was the other day that Badshahi Masjid Lahore ,which had cost lacs of Rupees to repair, and which the Sikhs had convrted into a magazine,was restored to Mohammdans"

1857 وچ سامراج نے ونڈو تے راج کرو دی بساط تناں دیساں پنجاب، بنگال تے ہندوستان وچ وچھا دتی تے فرقہ واریت دی وچھائی گئی ایس بساط تے اون والے ویلیاں وچ ہندو، سکھ تے مسلمان ایہہ بازی بڑے شوق نال کھیڈن والے سن۔

ہوتی مردان وچ 55th رجمنٹ چھاؤنی چھڈ کے نس گئی۔ برگیڈیئر نکلسن نے اوہدا پچھا کیتا اک سو ویہہ سپاہی قتل کر دتے۔ اک سو پنجاہ گرفتار ہوئے۔ 10 مئی نوں پشاور وچ دس دیاں قطاراں دی پریڈ ہوئی جیہناں وچوں چالھی نوں دوجے سپاہیاں تے ہزاراں لوکاں دے ساہمنے توپاں دے دہانے اگے رکھ کے اڈا دتا گیا۔

اپریل 1857ء وچ سیالکوٹ چھاؤنی وچ بغاوت دیاں گلاں شروع ہو چکیاں سن۔ 8 جون نوں انارکلی پریڈ گراؤنڈ وچ اوہناں دو سپاہیاں نوں دوجے سپاہیاں دے ساہمنے گولی ماری گئی جیہڑے بغاوت دیاں گلاں کردے سنیوے۔ دیسی سپاہیاں لئی ایہہ سارا منظر یقین کرن جوگا نہیں سی۔

9 جون نُوں 9th لائٹ کیولری تے 46thN.I نے سیالکوٹ وِچ بغاوت کر دتی۔ اوہناں نے انگریز فوجیاں اُتے اک کامیاب حملہ کیتا تے برگیڈیئر گرنڈ نُوں سنبھلن دا موقعا دتے بنا قتل کر دتا۔ مگروں گراہم ناں دے دو انگریز ڈاکٹراں تے کیپٹن بشپ تے اوہناں دے ٹبراں تے بالاں نُوں وی قتل کر دتا۔ مگروں باغی سپاہیاں ہسپتال اُتے حملہ کر دتا پر اوتھے ہر مجسٹی 52nd رجمنٹ دے ویہہ بیمار انگریز فوجیاں نُوں انسانی ہمدردی دے تحت مارن توں ولا گئے تے اوہناں دیاں جاناں بخش دتیاں۔ جد کہ انگریز بھجڑ تے بیمار دیسی سپاہیاں نُوں نہیں سن بخشدے۔ چھاؤنیوں نکل کے ایہہ سپاہی تریموں اپڑے جتھوں اوہناں لہور جانا سی۔ لہور جان لئی اوہ سارے تریموں وِچ اکٹھے ہوون لگ پئے۔ راوی دے کنڈھے تے اک پنڈ وزیر پور کول انگریز فوجی پلٹن لہور توں جنرل نکلسن دی کمانڈ ہیٹھ اوہناں نوں مگروں چڑھ پئی۔ جولائی 12 نُوں انگریز فوجیاں تے دیسی سپاہیاں وِچکار اِک خونی جنگ ہوئی۔ ایس لڑائی وِچ سینکڑے پنجابی سپاہی جتھوں ایہہ دریا پار کرنا چاؤہندے سن شہید ہوئے۔

16 جولائی 1857ء سیالکوٹ دے ایہناں سپاہیاں اُتے اک بھرواں حملہ ہویا۔ 9th کیولری تے 46th Native نے اگوں انگریز فوجیاں اُتے جوابی حملہ کیتا۔ ایہہ موت زندگی دی جنگ سی۔ ایس جنگ وِچ اک ہزار پنجابی سپاہی تے اِک ہزار گورے سپاہی ایہہ لڑائی لڑ رہے سن۔ جیہدے وِچ 759 پنجابی سپاہی شہید ہوئے۔ جیہڑے جاناں بچا کے نس رہے سن۔ اوہناں نسن والیاں نوں گورے تے ہندوستانی سپاہیاں ڈھونڈ ڈھونڈ کے نپدیاں ہویاں گولیاں نال شکار کیتا۔ سیالکوٹ دے ایہناں سپاہیاں وِچوں کجھاں نے جاناں بچان لئی (جسروتہ) جموں کشمیر دی راہ لئی پر جموں کشمیر دی سرکار تے پنجاب دے پرانے ویری تے غدار راجہ گلاب سنگھ ڈوگرہ انگریز دا کتا اگے ہاکا ہویا بیٹھا سی اوہنے چھ سو پنجابی باغی سپاہیاں نُوں گرفتار کر کے اپنے مالکاں دے حوالے کیتا تے اپنی وفاداری دا نواں اتبار بنایا۔ ایہناں گرفتار ہوون والیاں وِچ بہوت سارے عام باغی تے فوجی سن۔ انگریزاں نے ایہناں ساریاں نُوں گولیاں نال اڈا دتا۔ ایس بغاوت نُوں ناکام بناون لئی مرزا غلام قادر (مرزا غلام احمد قادیانی دا بھرا) نے جنرل نکلسن دا پورا پورا ساتھ دتا، جیہدے صلے وِچ مرزا قادر دی قادیان دی باقی دی جاگیر انگریزاں واگزار کر کے اوہنوں اپنے جھولی چکاں وِچ رلا لیا۔ جنرل نکلسن دی پورے پنجاب وِچ پچھان رکھاں نال لمکدیاں لاشاں بن گئیاں۔ پنجاب دے جس علاقے جس شہر وِچ رکھاں نال لاشاں لمکدیاں تے قیدیاں نال بھرے چھکڑے لوکاں نُوں دِسدے لوک آکھدے اج جنرل نکلسن ایتھے وے۔

اوہ جتھے جاندا اپنے مگر رکھاں نال لمکدیاں ان گنت لاشاں چھڈ جاندا۔

لہور وِچ 568 تے سیالکوٹ دے 759 سپاہی مارے گئے ایہہ 1857 دی جنگ ازادی دے شہیداں دی اوہ گنتری سی جہڑی انگریز سرکار دسی۔ غیر سرکاری خبراں لہور تے سیالکوٹ دے شہید ہوون والے سپاہیاں دی گنتری دو ہزار توں ودھ دسدیاں سن۔

ملتان وچ 2nd تے 69 th رجمنٹ دے پندراں سو سپاہیاں بغاوت کر دتی۔ انگریز افسراں نے اپنی حفاظت لئی چھاں وِچ برطانیہ دا اِک جنگی جہاز کھلوتا سی۔ اوہنوں روک لیا۔ کمانڈنگ آفیسر کرنل ہکس نوں دیسی سپاہیاں کولوں کوئی خطرہ نہیں سی دسدا۔ پر دُوجے انگریز افسر کجھ ہور سوچ رہے سن۔ میجر چیمبرلین نے ملتان وِچ دیسی سپاہیاں کولوں 10 مئی نوں ہتھیار رکھوا لئے۔ ہتھیار رکھوا کے ایہناں سپاہیاں نوں ویہہ ویہہ دیاں ٹولیاں وِچ چھاؤنی چھڈن لئی آکھیا۔ انگریز افسر چھاؤنیوں نت 20 دیسی سپاہی کڈھ کے لے جاندے تے اوہناں نوں باہر لے جا کے قتل کر دیندے۔ تے ایہناں دیاں لاشاں چھاں وِچ سٹ دیندے۔ ایہہ سلسلہ کئیں دیہاڑے چلدا رہیا۔ پر ایہہ سلسلہ لُکیا نہ رہ سکیا۔ ایہدی خبر چھاؤنی وِچ دیسی سپاہیاں نوں وی اپڑی اوہناں انگریز افسراں کولوں اید اجواب منگیا۔ جواب منگن والے دس دیسی افسراں تے سپاہیاں نوں گرفتار کر کے توپ دے دہانے نال بنھ کے اڈایا۔ 21 اگست نوں جدوں انگریزاں ہور ویہہ سپاہیاں نوں چھاؤنیوں زوری لے جان دی کوشش کیتی تے چھاؤنی وِچ موجود سارے سپاہیاں بغاوت کر دتی جیہدے وِچ انگریز ایجوٹنٹ تے اوہدے نال چار ہور انگریز افسر باغیاں دے ہتھوں قتل ہو گئے۔ سپاہیاں چھاؤنیوں نکلن دی کوشش کیتی انگریزاں نال لڑائی وِچ تن سو سپاہی قتل ہو گئے ملتان چھاؤنیوں نسن والے ایہہ باغی سپاہی تن ٹولیاں وِچ ونڈے گئے۔ کجھاں دی اگلی منزل لہور تے کجھ اپنے گھراں تے کجھ بلوچستان دے پہاڑاں وِچ پناہ لین لئی نسے۔ سپاہیاں وِچوں اک ٹولہ شجاع آباد دے نیڑے چھاں دے ٹاپو وِچ پناہ لئی وڑیا۔ کرنل ہملٹن نے اپنے ہتھ ٹوکے تے جھولی چک جاگیرداراں کولوں مدد منگی جیہناں امداد دی کوئی گھاٹ نہ رہن دتی۔ ٹاپو وِچ گھیرے وِچ آئے سپاہیاں نے رات نوں انگریز سپاہیاں دا گھیرا توڑ کے نکلن دی کوشش کیتی۔ پر کامیاب نہ ہو سکے جیہڑے دریا وِچ ڈب کے مر گئے تے باقی دے کھوبے وِچ پھس کے انگریزاں تے ہندوستانی سپاہیاں دیاں گولیاں دا نشانہ بن کے جاناں ہار گئے۔ دُوجے ٹولے وِچ موجود سپاہیاں نوں لیفٹیننٹ کینٹ نے ستلج تے چھاں دے جوڑ اُتے گھیریا تے قتل کر کے اوہناں دیاں لاشاں دریا وِچ سٹ دتیاں جیہڑے سپاہی کبیر والا وِچ وڑے اوہناں نوں

جاگیرداراں تے اوہناں دے دیسی غنڈیاں نے گھیر لیا۔ نسن والے سپاہیاں نوں سرائے سدھوکول کرم پور دے پنڈ دے لاگے دیوان وادے نالے کول گھیریا گیا۔ لڑائی ہوئی۔ ایس لڑائی وچ دیسی سپاہیاں ہتھوں انگریزاں دا ہتھ ٹوکہ علاقے دا جاگیردار ملک بہاول سنگڑیال قتل ہویا۔ دُوجے دیہاڑے کرنل ہلٹن اپنے نال اک ہزار انگریز تے دیسی سپاہیاں نوں نال لے کے اوہناں اُتے حملہ کر دتا۔ جیہدے وچ سارے باغی سپاہی مارے گئے۔ انج اکتوبر دے اخیر تک ملتان وچ 15 سو سپاہیاں نُوں قتل کر کے اوہناں دا ناں نشان وی مٹا دتا گیا جویں اوہ کدے موجود ہی نہیں سن۔

جہلم وِچ 7 جولائی 1857ء نوں دیسی سپاہیاں بغاوت کر دتی۔ جہلم وچ ہز مجسٹی 24 th رجمنٹ دے 35 انگریز سپاہی دیسی سپاہیاں ہتھوں قتل ہو گئے۔ فیروز پور وچ لہور دی سپاہی بغاوت دی خبر اپڑی تے 14 مئی نُوں اوتھے دی بغاوت ہو گئی۔ سپاہیاں نے چربی والے کارتوس ورتن توں انکار کر دتا۔ 45th.N.I دے سپاہیاں نے چرچ، رومن کیتھلک چیپل، سکول تے انگریز افسراں دے ستاراں رہائشی بنگلیاں نُوں اگ لا کے ساڑ دتا۔ امرتسر وچ سپاہیاں کولوں ہتھیار رکھوا لے گئے۔ تے رہتک وچ ہوون والی بغاوت ہتھوں وی انگریز نُوں بڑی تباہی ویکھنی پئی۔ فیروز پور، جہلم، اٹک، انبالہ، پشاور، سیالکوٹ، ملتان تے گورداسپور وچ بغاوت کرن والے سپاہیاں دی اگلی منزل لہور سی۔ سارے پنجاب دیاں چھاؤنیاں وچوں سپاہیاں دے لہور ول اٹھدے قدماں نے پنجاب دے انگریز حاکماں نُوں ہلا کے رکھ دتا...... اوہناں نُوں ایہہ سمجھ نہیں سی آ رہی کہ سپاہی دلی جان دی تھاں لہور ول کیوں مارچ کر دے اوندے نیں؟ ایہہ سارے باغی سپاہی راوی دے کنڈھیاں اُتے اپڑن تے اوتھے کیوں آ کے پڑاں پان دی کوشش کر دے نیں؟

سیالکوٹ چھاؤنی وچ 9 جون نوں سپاہیاں بغاوت کیتی۔ سیالکوٹ دے باغی سپاہیاں دا اگلا پڑاں لہور سی۔ اوہ سیالکوٹوں نکلدے لہور لئی ٹر پئے۔ انگریز فوجیاں اوہناں دا پچھا کیتا۔ راوی دے کنڈھیاں اُتے اوہناں دا صفائیا کر دتا گیا۔ اوہناں دی پنجاب دیاں ساریاں چھاؤنیاں وچ بیٹھیاں رجمنٹاں دے سپاہیاں نُوں لہور اپڑن دے سنیہے گھلے۔ میاں میر دی چھاؤنی وچ بیٹھے ہزاراں پنجابی سپاہی انگریز راج لئی خطرہ بن گئے۔ پر اک پوربیے سپاہی نے مخبری کر دتی تے اوہناں ساریاں نُوں توپاں نال اُڈا دتا گیا۔ جے ایہہ منصوبہ کامیاب ہو جاندا تے کجھ نہیں آکھیا جاندا کہ اگے کیہ ہوندا؟ ایہہ باغی سپاہی کوئی مال غنیمت لٹن نہیں سن نکلے اوہناں ایس گل دی وی پرواہ نہ کیتی کہ اوہ تنخواہاں بغیر بھکے مر جان گے تے ہتھیاراں بغیر بڑی بے رحمی نال مارے جان

گے۔ پنجاب دے ایہہ ہزاراں گمنام سپاہی پنجاب دی ازادی دی خاطر انگریزی چھاؤنیاں وِچ بغاوتاں کردے رہے، لڑدے رہے تے جاناں قربان کردے رہے۔ پنجاب وِچ 1857 دی جنگ ازادی وِچ ہزاراں پنجابی سپاہی شہید ہوئے۔ پنجاب وِچ بیٹھیاں کجھ پوربی رجمنٹاں دا کردار مجرماں ورگا سی۔ گوانڈھی دیس ہندوستان دی جنگ ازادی اودھ، جھانسی، مہاراشٹر تے دلی، فتح پور، کان پور تے الہ آباد تک محدود سی باقی دا ہندوستان ارام نال بیٹھا تماشا ویکھدا اسی۔ جد کہ دُوجے پاسے دیس پنجاب وِچ بغاوت دی ایہہ اگ شہر شہر، پنڈ پنڈ تے چھاؤنی چھاؤنی وِچ لگی۔ مری، جہلم، جالندھر، پھلور، امرتسر، میانوالی، ملتان، ڈیرہ غازیخان، راولپنڈی، ہزارہ، سیالکوٹ، پشاور، اٹک، فیروزپور، لہور، پشاور، حصار، سرسہ، ہانسی، انبالہ تے مردان وِچ بغاوت ہوگئی۔ چھاؤنیاں وِچ انگریز افسراں نُوں قتل کرن دے نال نال اسلحہ تے گولہ بارود دے گوداماں اُتے قبضہ وی شروع ہوگیا شاہی قلعے اُتے قبضہ کر کے پنجاب نوں ازاد کران دی منصوبہ بندی لگدا سپاہیاں ضرور کیتی۔ انگریزی حکومتی مشنری فوجیاں دے نال نال پنجاب دے شہراں تے پنڈاں وِچ وی لوکاں نُوں گرفتاریاں، پھاہیاں تے جیلاں وِچ سٹنا تے توپاں دے موہاں نال بنھ کے اڈایا...... پنڈاں دے لوکاں انگریزی فوج دے لنگھن دے راہ کھاہڑے بند کر کے اوہناں دی اسلحے تے راشن دی سپلائی تے فوج دی آواجاوی دیاں راہواں اُتے ناکے لائے۔ انگریز پنجاب وِچ مصیبت وِچ پھسدا جا رہیا سی۔ تے ایہہ مصیبت ہر اون والے دن نال ودھدی جا رہی سی۔ تھاں تھاں ہتھیار بندیاں، قلعہ بندیاں تے فوجی صف بندیاں ہوون لگ پیاں تے بغاوت دی اگ پنڈاں تے شہراں وِچ برابر لگی۔ ہندوستان وِچ فوجی بغاوت ہوئی سی جد کہ پنجاب وِچ انگریزاں دے خلاف فوج دے نال نال لوکائی دی بغاوت ہوئی۔

1857ء وِچ پنجاب وِچ جنگ ازادی نُوں ناکام بناون لئی سامراجی گماشتے جیہناں وِچ پٹیالہ، سندھیا، نابھے، کپورتھلہ، جیند، فرید کوٹ، ملتان، بہاولپور تے جھنگ دے جاگیردار، نواب۔ سردار، پیر، راجے، مہاراجے، ساہوکار رکھے رلے سن نے پنجاب دے لوکاں دے نال موڈھا جوڑن دی تھاں انگریزاں دے ہتھ ٹوکے بن کے پنجاب وِچ بغاوت تے ازادی دی جنگ نُوں ناکام بناون وِچ سامراج دی مدد کیتی۔ ایہہ سارے پنجاب دے غدار سن۔ کیوں کہ ایہناں لوکاں نوں لوکائی دے ہتھ وِچ جاندے راج پاٹ وِچ اپنی موت دِسدی سی جیہدے انعام دے طور تے ایہناں جاگیراں تے گدیاں لیاں ایس لئی چپ سن۔ پر اوسے پنجاب دے لوک ازادی لئی اپنے سر دین نُوں تیار سن۔ اوہناں نُوں پنجاب دی ازادی دا سودا کرنا منظور نہیں سی۔ اوہ وکاؤ

مال نہیں سن۔ پنجابیاں 1857 وِچ اپنی دُوجی جنگ ازادی لڑدیاں جنگ دا سبھ توں وڈا محاذ راوی دے کنڈھے توں لے کے جہلم دے کنڈھے تک کھولیا تے پنجاب وِچ ہوون والی ایس بغاوت نُوں ناکام بنان لئی ساری بنگال آرمی دا ادھ تے ادھے نالوں وی ودھ یورپین فوجی پنجاب نُوں قابو کرن لئی ایتھے لیاندی گئی۔ پر انگریز دیاں ایہہ فوجاں پنجاب نُوں قابو نہ کرسکیاں تے بغاوت اِک توں دُوجے شہر تے اِک چھاؤنی توں دُوجی چھاؤنی تک ودھدی تے کھِنڈردی گئی۔

ہندوستاں وِچ رولا کارتوساں توں شروع ہویا پر پنجاب وِچ کوئی کارتوساں دا رولا، جھیڑا یاں فساد نہیں سی۔ انگریزی سامراج تے اوہدے گماشتے جاگیرداراں دے ظلم، جبر تے استحصال دا شکار پنجاب دی لوکائی ایس موقعے دی تاڑ وِچ سی لوکائی سدھی ساہویں سامراجی قبضے دے خلاف تے پنجاب دی ازادی دی جنگ لڑن لئی اٹھ کھلوتی۔ ازادی دی ایہہ لہر پنجاب وِچ نیلی بار دے رائے احمد خان کھرل جیہے راٹھاں تک جا اپڑی۔ پنجاب دے لوکاں دی انگریز راج دے خلاف بغاوت ازادی تے مزاحمت دی علامت بن گئی۔ سارے ہندوستان اُتے جدوں غلامی موت تے دہشت بن کے چھا گئی ہندوستان چُپ ہو کے بہہ گیا تے پنجاب اُٹھ کھلوتا۔ پنجاب وِچ بغاوت چلدی سی تے پنجاب لڑ رہیا سی۔ ایس بغاوت وِچ پنجاب دے پنڈاں دے پنڈ ساڑے گئے۔ پنجاب دے لوکاں فرنگی راج دیاں جڑاں اُتے حملہ کیتا۔ سارے ہندوستان وِچ 1857 وِچ ہوون والی بغاوت اِک پاسے سی تے پنجاب وِچ ہوون والی بغاوت اِک پاسے۔ جے پنجاب انگریز دے ہتھوں نکلدا تے سارا ہندوستان اوہدے ہتھوں جاندا سی پنجاب انگریز دے قابو نہیں سی آ رہیا۔ گوگیرہ وِچ فرنگی راج دے خلاف اِک نواں محاذ کھُل گیا۔ 14 ستمبر نُوں دلی اُتے انگریزاں دا قبضہ ہویا تے اوہدے ٹھیک اِک ہفتے مگروں پنجاب اپنی ازادی لئی رائے احمد خان کھرل دے روپ وِچ بغاوت لئی اُٹھ کھلوتا۔

☆☆☆☆☆

(44)

پنجاب دے لوکاں نال واپرو ے جبر، غلامی تے سامراجی دہشت گردی دا بھر اوّن توں لے کے چیلیاں والا تک دا مُراد حیات اکھیں ویکھیا گواہ سی۔ ہُن رائے احمد خان کھرل نے پنجاب دی ازادی لئی اک نویں جنگ چھیڑ دتی۔ مُراد وی ازادی دے دوجے رکھواناں تے چاہ ونداں وانگ جان تلی تے رکھ کے اک ہور بازی کھیڈن دا رکھوان سی۔ مئی دی اک گرم سویر سی۔ سورج اج سویرے دا اگ ورسا رہیا سی اُتوں وا وی بند سی۔ پر جٹ ایہناں ڈاڈھے موسماں نال کھیڈ دے نیں۔ مُراد اج سویر دا اپنے ڈیرے کول بل جتی پھر دا سی۔ جدوں راوی دے نابر راٹھاں دا اِک گھڑ سوار جتھا اوس دیہاڑے رائے احمد نواز خان کھرل دی اگوائی وچ انگریزاں دے خلاف لڑن لئی گبھرو بھرتی کرن اوہدے علاقے وچ اپڑیا۔ اوہدے ڈیرے دے ساہمنے آ کے اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں کھچیاں تے اوہناں دے اگے کھلوتے ڈھولی نے ڈھول کٹنا شروع کر دتا۔ اوہ اِک نہیں دو نہیں کوئی دس ڈھولی سن اوہناں جو اکٹھا ڈھول کٹنا شروع کیتا تے سارا شام پور ڈھولاں دی ہب نال گونج پیا۔ کُجھ ای دیر وچ آل دوالے دے ڈیریاں، شام پور تے کشن نگر توں ساری خلقت اوتھے اکٹھی ہوگئی۔ رائے احمد خان اِنج ای پنڈ پنڈ پھر کے انگریزاں دے خلاف اپنی فوج لئی سپاہی بھرتی کردا۔

''پنجاب نُوں انگریز دی غلامی کولوں ازاد کراون لئی احمد خان دی فوج وچ بھرتی ہوو۔''

شام پور تے کشن نگر وچ ہوکا دِپ گیا۔ ڈھولاں دی گونج مُراد دے کناں تک وی اپڑی اوہنے اپنے ڈیرے دے ساہمنے سڑک اُتے کھلوتا ہتھیار بند جتھا وی ویکھ لیا۔ اوہ اپنے گھوڑے دریا اُتے چرن لئی چھڈ کے ہُن ای بل واہن لئی اپڑیا سی۔

ہفدے نسدے آوندے مُوبے مصلی نے دور بنے اُتے کھلو کے مُراد نُوں کوک ماری۔

''ہو...... مُراد...... ہو...... کال بلبیندی نارد اُٹھیا اے پڑھ کے بانی راوی دے من راٹھ

باہندے لا کچہریاں گلاں کردے مُونہہ زبانی...... ڈیرے اُتے پروہنے آئے نیں راوی دے راٹھ جاپدے نیں، اوہناں دے وڈے اپنا ناں رائے احمد نواز خان کھرل دسدے نیں تے تیریاں دیداں لائی بیٹھے نیں"

اوہنے رائے احمد خان دا ناں سندیاں ای ڈھگیاں دیاں رسیاں کھچ لئیاں۔ جنگھی ہتھوں نکل گئی، ہل دا پھالا بھوئیں وچ ای گڈیا رہگیا، پنجالی ڈھگیاں دی دھون وچوں کڈھنی بھل گئی، ڈھگے تے لگا جوترا اتھے ای چھڈیا اوہنوں دانداں دیاں رسیاں ولونیاں وی بھل گیاں تے پگڑی سنبھالدا واہن وچوں سدھا ڈیرے ول دوڑ پیا ڈیرے اُتے اپڑیا تے اتھے راوی دے راٹھاں دی پوری گھڑ سوار فوج اوہدی اڈیک وچ کھلوتی سی۔ اوہناں دے گھوڑیاں دے سُماں دی دھمک ہیٹھ بھوئیں کمب رہی سی۔

"جے میں بھلدا نہ پیا تاں توں مُراد نکے دا ایں چیلیاں والا وچ شیر سنگھ دے توپخانے دا افسر۔" چٹی گھوڑی اُتے سوار، چٹی پگڑی اتے چٹی پوشاک وچ موڈھے نال بندوق لمکائی تے کھبے موڈھے نال گولیاں نال بھریا گتھا لمکائی، لک دے پٹکے چ پستول ٹنگی تے گھوڑے دی کاٹھی نال برچھا لمکائی جنگ دے میدان ول جاندی فوج دا کمانڈر انچیف سبھ توں اگے گھوڑی اُتے رائے احمد خان کھرل چست بیٹھا سی۔ اوہدی چٹی سفید داڑھی جیہڑی اوہدے سینے تک اپڑی سی تے سرے دے چٹے چھتے اوہدی پگڑی وچوں لمکدے اوہدے موڈھیاں تک کھلرے سن۔ بیاسی ورھے دی عُمرے بھکھدا اگنی رنگ چہرے اُتے ورسدا نور سیانف تے سوچن والیاں روشن تے چمکدیاں اکھاں، راٹھاں ورگی شخصیت جیہدے اندر کوئی طوفان لگے دسدے تے چہرے اُتے اک بے اختیاری جہی مسکراہٹ جیہڑی بندے نُوں اپنا مرید کر لیندی۔ ایس عُمرے وی گبھرو واں وانگ سینہ کڈھ کے کسے فوجی جرنیل وانگ اپنی چٹی گھوڑی اُتے سوار ایہہ پنجاب دے باغیاں دا تے پنجاب دے لوکاں دا نواں آگو سی، جیہنے پنجاہ میل لماں جنگ دا پڑ تتا کر کے پنجاب دی دھرتی اُتے سامراج دے پیر ساڑ دتے۔

مُراد اج پہلی واری رائے احمد خان نوں ویکھیا۔ "جی تساں صحیح پچھانیا اے" مُراد اکھاں جھکائے ہنا اوس مہان سپتر نُوں تکیا جیہڑا پچھلے تن مہینیاں توں اپنی دھرتی اُتے انگریزی راج نُوں دفن کر کے اوہدی لاش اُتے ازادی دا جھنڈا گڈ کے بیٹھا ہویا سی جد کہ باقی دے ہندوستان وچ ازادی دی تحریک رگڑی گئی پر پنجاب وچ اجے وی چل رہی سی ہندوستاں دا آخری مغل شہنشاہ بہادر شاہ ظفر ہمایوں دے مقبرے وچ بیٹھا انگریزاں نُوں رائے احمد نواز کھرل دے ہتھوں پینڈی

مار دیاں کہانیاں سُن کے احترام نال اوہدا ناں لیندا اوہدی سلاہنا کردا ہوند اوہدی کامیابی دیاں دُعاواں کردا تے اوہدے سنیہیاں دی اڈیکاں لائی رکھدا۔

''راوی دے راٹھاں میرا مان ودھایا اے۔'' مُراد نے رائے احمد خان دے گھوڑی دی واگ نپ لئی واگ نپی نپی ڈیرے دے بُوہے دے ساہمنے لیآیا تے سو احترام نال اوس بزرگ نوں جیہنوں دنیا رائے احمد خان کھرل دے ناں نال جاندی سی گھوڑی توں بیٹھاں لاہن چ اوہدی مدد کیتی۔

''اسیں انگریزاں دے خلاف گبھرو بھرتی کرن لئی تیرے پنڈ آئے واں مُراد حیات ساڈے کُجھ سنگی وی مگر آوندے پئے نیں۔'' دوستاں والی اواز والے رائے احمد خان نے اپنی آوَند دی غرض دسی۔ اوہ سوچدا بولدا تے بولدا سوچدا۔

''جدوں تائیں تہاڈے سنگی اپڑدے نیں پانی دا گھٹ پیو میرے ڈیرے دا مان ودھاؤ اتے انگریزاں دے خلاف لڑن لئی بندے وی ہنے لبھ جاندے نیں'' مُراد جویں ایس کم وچ دیر نہیں سی کرنا چاہوندا۔

''اِک ہور گل وی ہے جیہدے واسطے میں اُچیچا ٹر کے تیرے کول آیاں۔'' رائے احمد دیاں اکھاں وچ اِک خاص چمک سی اوہ بار بار سر پھیر کے دور چھاں دے کنڈھے اُتے چرد ے اوہدے گھوڑیاں نُوں تکیا۔

''میں سمجھیا ...... تہانوں دسن پچھن دی لوڑ نہیں میرے گھوڑے حاضر نیں ایہہ ایسے کم لئی میں پالدا واں ...... جدوں کوئی ویلا آوے تے میرے گھوڑے میری دھرتی تے میرے لوکاں دے کم آون۔ ایہہ رسم ساڈے وڈ وڈیریاں توں دُلے دے ویلے توں ٹُردی آ رہی اے تے ایہنوں نبھاؤنا میرا فرض اے'' مُراد رائے احمد دی گل بُجھ لئی سوچاں وچ ڈبیا بزرگ رائے احمد اوہدا جواب سن کے مسکران لگ پیا اوہنوں تھاپڑا دتا۔

''مینوں پک آہی توں سانوں ناںہہ نہ کریسیں''

''ایہہ میرے لئی مان تران دی گل اے کہ راوی دا راٹھ ٹُر کے میرے ڈیرے اُتے آپ آیا اے اپنے لئی نہیں اپنے دیس دے لوکاں لئی'' مراد ہتھ بنھ کے رائے احمد دے اگے کھلوتا رہیا انج ای جویں کوئی ڈسپلن دا پابند سپاہی اپنے جرنیل اگے کھلوتا ہوندا اے۔

رائے احمد خان کھرل مُراد نوں ڈاڈھی شفقت نال اپنے پُتراں وانگ گل لایا۔ اوہدا مُونہہ متھا چمیا اوہدے سر اُتے ہتھ پھیریا۔

''اساں اپنا پنجاب ازاد کر لینا اے سدا غلامی ایدے مقدر وچ نہیں اے۔ اسیں آپ اپنے مقدر دے مالک ہاں اِک دیہاڑے غلامی دا ایہہ طوق پنجاب دے گلوں ٹٹنا اے۔ بھراوؤں توں لے کے چیلیاں والا تک کھلریا پیا پنجاب دے پتراں دا لہو ونجاپنا نہیں'' رائے احمد خان دور وگدے دریا دیاں لہراں اُتے نظراں گڈ کے کھلوتا سی۔ ''ساڈے دریا صدیاں توں ساڈی ازادی پسندی، غلامی دے خلاف لڑائیاں، جنگاں تے زندہ رہن دی خواہش دے گواہ نیں''

''بے شک ...... بے شک......'' مُراد رائے احمد دیاں گلاں بڑے دھیان نال سن رہیا سی تے نال اوہدے نال اون والے وی اوہدے ول ای دھیانی سن۔

اجے اوہ گلاں کردے ای سن کہ اوہدے نال آئے اوہدے سجے کھبے گھوڑیاں اُتے سوار جنگ آزادی دے دوجے ساتھی ماھد کاٹھیا، نتھو کاٹھیا، نادر شاہ قریشی، رائے سارنگ وی اپنیاں گھوڑیاں توں بیٹھاں لہہ آئے۔ اوہ سارے وی مُرادنوں ملے۔ نوکراں ڈیرے توں منجیاں کڈھ کے بوڑھ تلے گھت دتیاں۔ مُراد نے سارے لشکر دیاں گھوڑیاں اپنے ہرے بھرے کھیتاں وچ چگن لئی چھڑوا دتیاں۔ رائے احمد خان اوہدا ہتھ پھڑی منجیاں ول ٹُردا وچکارلی گھتی پئی منجی اُتے آ کے بہہ گیا۔ مُراد اوہناں نُوں اُتھے ای بٹھا کے اپنے مصلی موبے نُوں نال لیا گھوڑے اُتے بیٹھا تے دریا دے کنڈھے اُتے چردے اپنے گھوڑیاں وچوں ست گھوڑیاں تے تن گھوڑے چھڈ باقی دے سارے گھوڑے اگے لا کے ڈیرے اُتے لے آیا۔ ایہہ کل پنجاہ گھوڑے سن۔ رائے احمد خان تے اوہدی ساتھی ایہہ پلے تے سدھے ہوئے عربی جنگی گھوڑے تے گھوڑیاں تک کے حران ہوئے۔ رائے احمد خان اٹھ کھلوتا تے بڑا چر کئیں گھوڑیاں نُوں ہتھ پھیر کے تکدا رہیا۔

اوہدے نال اؤن والے گبھرو وی مگروں آن رلے سن۔ جیہڑے گھوڑیاں بغیر سن۔ مُراد نے اپنے ہتھ نال اِک اِک گھوڑے نُوں کڑیالہ گھت کے گھوڑے دی واگ اوہناں دے ہتھ پھڑائی۔

''ایہہ سارے جنگ لڑن لئی سدھے گئے گھوڑے تے گھوڑیاں نیں ساڈے سدھے ہوئے گھوڑے پنجاب دیاں ساریاں جنگاں وچ لڑے نیں۔'' مُراد بڑے مان نال اپنیاں گھوڑیاں بارے اوہناں ساریاں نُوں جان کاری کروائی۔

''جے گھوڑے جنگ وچ مارے گئے تاں کوئی حساب نہیں جہڑے گھوڑے بچ پین ڈیرے تے اپڑنے چاہی دے نیں ساڈی ایہا شرط ہوندی اے گھوڑے جنگ وچ دین لئی۔ تاں جے

مگروں اون والیاں پیڑھیاں دے وی ایہہ کم اوندے رہن'' مُراد ایہہ گل اوہناں نوں کھلو کے وسدا گیا۔

گھوڑے لین والا ہر گبھرو بڑے جوش نال ''جی انجے ہوسی'' آکھدا اوہنوں زبان دیندا گیا۔ رائے احمد خوش بیٹھا سی اوہدا اک وڈا مسئلا حل ہوگیا۔ رائے احمد دی فوج وچ گھوڑے ونڈ کے مُراد اپنے گھوڑے اُتے بیٹھا ڈھولیاں نوں نال لیا تے پنڈ وچ آ کے نویں سریوں ہوکا دوا دتا۔ شام تک سوتوں ودھ گبھرو پنڈوں جنگ اُتے جان لئی تیار ہوگیا۔ پنڈ دے بتیرے گبھرو ہتھیار چک کے گھراں وچوں باہر نکل کے دارے اُتے اپڑے تے اوہدے نال ٹر پے۔ جدوں اوہ ڈیرے اُتے اپڑیا تے اوس ویلے تک مگروں مُراد فتیانہ اتے اوہدے سنگی ولی داد بلوچ، سُوجا بھدڑو، جلا ترہانہ، مشری سعی، بہاول فتیانہ، لقمان جوئیہ، لال کاٹھیا اتے موکھا وینہی وال وی گھوڑیاں اُتے سوار اوہناں نال آرلے۔ جدوں ایہہ ساری فوج اکٹھی ہو کے نکلی تاں ایہنوں جنگ دے مدان ول ٹورن لئی سارا شام پور ڈیرے اُتے اکٹھا ہوگیا۔ رائے احمد دی فوج ڈیرے دے پچھالیوں لنگھدی نِکلدی کوٹ کمالیہ ول ٹرگئی۔ کوٹ کمالیہ اپڑ کے رائے احمد دی فوج نے آل دوالے دے علاقیاں وچوں وی بھرتی شروع کر دتی ہر اون والے دن نال اوہدی فوج دی گنتری ودھدی گئی۔ نیلی بار دے واسیاں دیس پنجاب دی ازادی لئی گوگیرہ وچ سامراج لئی جنگ دا اِک نواں محاذ کھول دتا۔

☆☆☆☆☆

(45)

گوگیرہ

جولائی۔ستمبر 1857

لڑساں نال انگریز دے، جویں شمع تے جوش پتنگ دا

"I will fight against the British
like the moth fights the light"

رائے احمد خان کھرل شہید

1857 وچ پنجاب وچ ہوون والی لوکائی دی بغاوت دا سبھ توں وڈا پڑیاں میدانِ جنگ راوی دے کنڈھے توں لے کے جہلم تک ہڑپہ، کمالیہ، چیچہ وطنی، پاکپتن، ساندل بار تے گوگیرہ تک کھلریا سی۔ پنجاہ میل توں ودھ چوڑا تے اسی میلاں توں ودھ لماں کھلریا ایہہ میدان جنگ انگریزاں لئی اک عذاب تے قبرستان بن دا ہر اون والے دن نال اگانہہ توں اگانہہ ودھدا تے کھنڈردا پورے پنجاب نوں اپنی ولھیٹ وچ لے رہیا سی۔ نیلی بار دے واسیاں کھرل دی آگوائی وچ ایکا کرلیا۔ جیہنے پنجاب وچ انگریز دی راج دے خلاف بغاوت کردتی۔ رائے احمد خان کھرل پنجاب دی ازدی دی جنگ لڑ رہیا سی تے ایس جنگ وچ پنجاب انگریز نوں اپنے ہتھوں جاندا دسیا۔

گوگیرہ دے لوک انگریز دے ہتھوں اپنے معاشی استحصال توں پہلاں ای اکے پئے سن۔ لگان تے اوہدی وصولے لئی کساناں تے زمینداراں دے خلاف سرکاری اہلکاراں دے ظلم تے 'وصولی دھنگان' نت اون والے دن نال ودھدی جاندی۔ 1857 دی بغاوت مگروں جدوں دلی اُتے انگریزاں دا قبضہ ہوگیا تے انگریز سرکار نے پنجاب تے سارے ہندوستان وچ لگان دُونا، تینا کر

وِتا۔ اک بندے نُوں اک ضلعے توں دوجے ضلعے نوکری لئی جان لئی وی چھ پیسے ٹول ٹیکس تے ہر ریڑھے تے گڈ اُتے چار توں اٹھ آنے ٹیکس دینا پیندا۔ لوکاں کول زندہ رہن دا سمان نہیں سی لگان کتھوں بھردے تے اوہ وی نقد جہڑا کہ کدی وی پنجاب دے کسے کسان کول اوس ویلے نہیں سی ہوندا...... لگان وصول کرن والے اہلکاراں گوگیرہ وچ ات پائی ہوئی سی۔ کسے دے تن اُتے کپڑے وی نہیں سن چھڈدے۔ عام کساناں دا کیہ وڈے وڈے چٹ کپڑیے زمینداراں نُوں وی ایہہ لگان بھرنا اوکھا ہوگیا۔ سرکاری اہلکاراں گوگیرہ وچ بڑیاں گرفتاریاں کیتیاں تے کئیں قبیلیاں دے زمینداراں دے سرداراں نُوں وی لگان نہ بھرن دے جرم وچ گوگیرہ جیل وچ بند کردتا۔ جیل وچ بند ایہناں کساناں تے زمینداراں رائے احمد خان کھرل ول سنیہے ٹورنے شروع کیتے۔ لوک ایس سیانے، دنا تے راٹھ بزرگ دی عزت کردے سن اوہ پرہیا پنچائت مکان والا حق سچ دے فیصلے کرن والا زبان دا پکا، گل دا سچا اک کھرا تے دلیر بزرگ بندہ سی۔ لوکاں مصیبت ویلے اوہنوں پکاریا تے ضرور اوہدے مگر کوئی وجہ سی۔ پنجاب دی ایہا ریت اے اپنے مڈھ قدیم توں۔ اتھے سیانا، دنا تے پرہیا پنچائت دا مرتبہ پان والا کوئی عام تے معمولی بندہ نہیں ہوندا۔ اوہدی اواز وچ، اوہدی گل وچ، اوہدی سوچ وچ تے اوہدے فیصلے وچ سچ تے حق بولدا اے۔ تے اوس توں وڈا سیانا، دنا تے کھرا منصف کوئی نہیں ہوندا۔ اوہدی دنائی تے انصاف دی نظر ہنیرا چیر کے مجرم ڈھونڈ لیندی اے تے انصاف لوکاں دی جھول وچ پاندی اے۔ اوہدے کیتے فیصلے اگے کسے نُوں سر چھنڈن دی جرائت نہیں ہوندی۔ گئے ویلیاں وچ ایہہ منصف ایہہ پنچ پنجاب دی سیانف، دنائی تے انصاف دا چہرہ ہوندے سن۔ سینکڑے ہزاراں لوکاں وچ ایس منصف دی پگ ہر اک نالوں اُچی دِسدی اے لوک اوہدی پرہیا وچ انصاف، حق تے حوصلہ ملن دی آس بنھ کے اوہنوں اپنے مقدر دا فیصلہ کرن دا اختیار دیندے نیں تے سبھ توں وڈی گل اوہدے اُتے اپنے ایمان نال اتبار کردے نیں۔ اوہدی اواز مکے مدینے ہوندی اے تے سو پنڈاں اُتے اوہدی گل دا اثر ہوندا اے۔ بس رائے احمد خان کھرل وی نیلی بار دا اِک اجیہا منصف، سیانا، دنا تے سچا بزرگ سی گوگیرہ دی جیل وچ بے گناہ قید پئے اوہدی دھرتی دے غریب تے مظلوم کساناں تے پنڈاں تھاواں دے بے وس واسیاں دی اک کُوک نے اوس سورمے نُوں سامراجی سرکار نال بھڑا دتا۔ تے ایہہ سورما ویلے دی پکار اُتے پورا اتریا۔ نیلی بار دے اوس سورمے دی سیانف، منصوبہ بندی، مزاحمت تے دلیری دیاں دھماں پنجاب تے ہندوستان توں نِکلدیاں انگلینڈ تے یورپ جا اپڑیاں ...... سارے پنجاب دے کساناں تے زمینداراں وانگ غریبی، بھکھ تے سوکے دے مارے گوگیرہ

دے پینڈو، راہک تے زمیندار انگریز دے ظلم تے استحصال دی چکی وچ پسدے سن۔ رائے احمد خان اوہناں دی گل اُتاں اپڑائی اوہناں لئی انگریز افسراں کول ٹر کے گیا۔ تے قیدیاں لئی انگریز سرکار کولوں انصاف تے کُجھ رعایتاں تے لگان بھرن لئی کُجھ وقت منگیا۔

''ایہناں کساناں تے زمینداراں نال کُجھ مہربانی دا سلوک کرو، ایہناں نوں ازاد کرو تے کُجھ وقت دیو جے ایہہ قید پئے رہے تے لگان کتھوں بھریسن؟'' اوہنے گوگیرہ دے انگریز ڈپٹی کمشنر نوں منگ کیتی۔

''پہلاں لگان بھرن فیر چھڈ دیساں۔'' اگوں سرکار لاٹ صاحب دا جواب سی۔

رائے احمد گوگیریوں وچوں سکھنے ہتھ پرت آیا۔ سرکار لاٹ صاحب نے نری اینی مہربانی کیتی کہ اوہنوں گوگیرہ جیل وچ بند کساناں تے زمینداراں نال ملاقات دی اجازت دے دتی۔ جیل دی کوٹھڑی وچ پئی اوس مسکین خاکی مخلوق دا حال تک کے رائے احمد بڑا دُکھی ہویا تے اپنے کالجے اُتے ہتھ رکھ کے جیلوں باہر نکلیا۔ اوہنے مئی دی آدھی وچ اک واری فیر جیل یاترا کیتی پر ایس واری اوہ جیل توڑن تے قیدیاں نوں چھڑاون دا منصوبہ اپنے نال لے کے جیل وچ وڑیا۔ 20 مئی نوں انگریز افسراں گوگیرہ جیل دا دورہ کیتا تے اوہناں نوں مخبر نے خبر دتی کہ ''رائے احمد بغیر اجازت توں جیل دا پھیرا مار کے گیا، قیدیاں نوں ملیا اے تے اوہناں وچ مٹھائی، تمباکو، دھوتے ہوئے کپڑے، پھل تے کھان پین دیاں کُجھ ہور شواں جہناں دی جیل وچ پابندی اے ونڈ کے گیا اے''

جیل دا درواغہ معطل ہویا قیدیاں اُتے کُجھ پابندیاں تے سختیاں ودھا دتیاں گیاں پر ایدے نال کوئی فرق نا پیا۔ جیل وچ قیدیاں بغاوت کر دتی تے رائے احمد خان کھرل اک راتیں گوگیرہ دی جیل بھن کے سارے قیدیاں نوں چھڑا کے لے گیا۔ انگریز افسر بے وس کھلوتے تماشا ویکھدے سن۔ گوگیرہ جیل وچ ہوون والے قیدی کساناں دی ایہہ بغاوت ودھدی ودھدی ازادی دی جنگ وچ بدل گئی۔ اُنج ہندوستان وچ نری سپاہیاں بغاوت کیتی پر پنجاب وچ کساناں بغاوت کیتی تے نال سپاہیاں وی۔ نیلی بار دے ایہناں باغی کساناں اپنے آگو رائے احمد دی آگوائی وچ ملتان تے لہور نوں ملان والی سڑک بند کر کے انگریزاں دی سپلائی لین کٹ دتی انگریزاں نوں خطرے دے ٹل کھڑک گئے۔ کہ اوہناں دے ذرائع مواصلات اُتے حملہ کرن والا تے اوہنوں دی سپلائی لین کٹن والا کوئی عام جیہا بندہ نہیں ہو سکدا۔ جیہڑا سارے پنجاب وچ انگریزاں دی سپلائی لیناں کٹن دی منصوبہ بندی کردا پھردا اے انگریزاں نوں پتا لگا کہ رائے احمد

خان بارے ہُن تک اوہ غلط اندازاے لاندے رہے۔

''رائے احمد پکا جنگی چالباز اے اوہ اگانہہ دی سوچ رہیا'' ۔ ملتان تے لہور وچکار سڑک بند ہوئی رپورٹاں اُتانہہ گھلیاں تے پنجاب وچ سپاہیاں دی بغاوت نُوں رگڑ کے تخت لہور اُتے بے چنت بیٹھی سرکار لاٹ صاحب دیاں اُگھڑیاں۔ ''جیہڑا دشمن تہاڈی سپلائی لائن تے حملا کرن دی حرکت کرے اوہدے ارادے خطرناک تے منصوبے لمے ہوندے نیں۔ اوہنوں دشمن دی حملہ آور فوج سمجھو تے اوہدی فوری خبر لوو نہیں تے اوہنے تہاڈی خبر لے چھڈنی اے۔''

سرکار لاٹ صاحب دی سپلائی لائن کٹی گئی جتھے نیلی بار دے علاقے وچ انگریزی راج دا ساہ کھچ لیا۔ ایہہ جٹ تے باغی کسان جدید اسلحے نال مسلح انگریزی فوج دے خلاف راوی تے ستلج دے وچکارلے جنگلاں وچ ڈانگاں، سوٹیاں، برچھیاں نال لڑ رہے سن تے ایس جنگ دا ہیڈ کوارٹر گوگیرہ سی، جیہڑا کھرلاں دا گڑھ وی سی۔ برکلے نے وی اوتھے ای آ کے اپنا ڈیرہ لا دتا۔ تے اوہنے کھرلاں، فتیانیاں تے دوجے جٹاں نُوں پھڑ پھڑ کے جیلاں وچ بند کرنا شروع کر دتا۔ انج پورہ گوگیرہ اِک وڈے جیل خانے وچ بدل گیا۔ پر باغیاں دا راہ ایہہ جیلاں نہ ڈک سکیاں۔ ایہناں دناں وچ ای جدوں لال کوٹاں والے گوگیرہ وچ گرفتاریاں کردے تے علاقے دے لوکاں نال جیلاں بھردے سن۔ رائے احمد خان کھرل راوی پار جھامرہ رکھ دی وِتی وچ باغی کساناں تے جٹاں دے اِک وڈے اکٹھ دے ساہمنے کھلوتا اپنے لوکاں نُوں اون والے خطریاں کولوں اگاہ کر رہیا سی۔

''جے اسان اگانہہ ہو کے مرداں وانگ انگریزاں دا مقابلہ نہ کیتا اپنا پنجاب ازاد نہ کرایا تے اسیں صدیاں تک انگریزاں دی غلامی راہواں گے۔ کیہ تہانوں ایہہ گل پُجدی اے''

''نہیں پُجدی ...... نہیں پُجدی ...... فرنگی دی غلامی نہیں پُجدی'' لوکاں نے اگوں ہتھ چا کے جواب دتا۔

رائے احمد خان انگریز دے خلاف پنجاب وچ ہوون والی ایس بغاوت دا گو تے جھنڈا چک سی۔ اوہ کوئی فوجی جرنیل نہیں سی پر ویلے نے اوہنوں اک سیانے تے ماہر جرنیل تے گوریلا جنگ لڑن والے کمانڈر دی شکل وچ بدل دتا اوہنے پنجاب وچ انگریز راج نُوں چیلنج کر دتا۔ رائے احمد خان نکیاں ہوندیاں توں ای پنجاب دے لوکاں اُتے انگریزاں دے ظلماں تے سامراجی قبضے دیاں کہانیاں سُندا آ رہیا سی۔ اوہ گبھرو ہویا تے اوہنے کئیں واری انگریزاں دے خلاف لڑن لئی ہتھیار چکے بندے اکٹھے کیتے پر ہر واری اوہدے وڈے اوہدی راہ ڈک کے کھلو جاندے کہ اجے

ویلا نہیں آیا۔ فیر ویلا اوہنوں رب نے دتا۔ پنجاب تے ہندوستان وچ 1857 وچ انگریز راج دے خلاف بغاوت ہوگئی نال نیلی بار دے کسان انگریزاں دے خلاف بھرے پیتے بیٹھے سن۔ ایہہ اوہا ویلا سی جیہدی احمد خان نوں اُڈیک سی۔ انگریز ہندوستان وچ جیہنوں اوہ غدر آکھدے سن دبان وچ کامیاب ہوئے پر پنجاب وچ ایہہ غدر رائے احمد خان کھرل دی شکل وچ بغاوت دا بھانبڑ بن کے انگریز دے گل پے گیا۔ پنجاب وچ کوئی کارتوساں دا جھیڑا نہیں سی اتھے لوکائی بغاوت کر دتی۔ پنجاب دی ازادی دا سوال سی۔

اوہ اک ہنیری رات سی جیہدے وچ رائے احمد خان کھرل ایہناں باغیاں دی فوج لے کے گوگیرہ جیل اُتے حملا کیتا۔ برکلے دی فوج نے اگوں مقابلہ کیتا تے اوہناں دی کوئی پیش نہ گئی۔ احمد خان تے اوہدے سنگیاں جیل بھن کے اپنے قیدیاں نوں چھڑا لیا ہن ازاد ہوون والے قیدی وی ایس حملے وچ اوہناں دے نال رل گئے باغیاں دی گنتری ودھ گئی۔ ایس جنگ وچ رائے احمد خان تے اوہدے ساتھیاں ہتھوں پونے چار سو انگریز فوجی مارے گئے۔ لہور دے شاہی قلعے وچ بیٹھے انگریزاں نوں اپنے ہتھاں وچوں پنجاب نکلدا دسیا۔ انگریز رائے احمد کولوں خوف کھان لگ پیا۔ اوہناں نوں اندازہ ہویا کہ ایہہ گوریلا جنگ اوہناں دے وارے وچ نہیں اوہ ایدے وچ مار کھا سکدے نیں تے اوہناں اپنی اصلی جنگ جہڑی اوہ اپنے ہر مخالف دے نال سازش، دھوکے تے مکر دے ہتھیاراں تے ونڈ تے راج کرو تے زہریلے تیر نال لڑدے سن اوہدی راہ اپنائی۔ تے گوگیرہ وچ غداراں تے مخبراں دا اِک جال وچھا دتا۔ نالے باغیاں دے بال بچے، مال ڈنگر گرفتار کر کے جیلاں وچ بند کرنے شروع کیتے اوہناں دیاں وستیاں تے گھراں نوں اگ لانی شروع کر دتی۔ نیلی بار دا سارا علاقہ ایس اگ وچ بل رہیا سی۔ رائے احمد خان چپ نہ بیٹھا اوہنے باہر نکل کے علاقیاں وچوں انگریزاں دے خلاف لڑن لئی فوجی بھرتی شروع کر دِتی تے اپنی فوج دی گنتری ودھاونی شروع کر دتی۔

رائے احمد خان دی فوج اک دیہاڑے اچانک کوٹ کمالیہ چوں نکلی تے اوہنے ساہیوال تے ملتان نوں ملان والی سڑک ول اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں موڑ دتیاں۔ سڑک نوں وچوں پٹ کے تھاں تھاں ڈونگھے ٹوئے مار دتے گئے تے اوہناں وچ پانی چھڈ دتا۔ اوس مگروں آل دوالے کھیتاں وچوں ایس فوج نے ان گنت رکھ وڈھے تے کئیں میلاں تک سڑک اُتے رکھاں دے مڈھاں نوں سڑک دے چکار رکھ کے سڑک نوں بند کر دتا۔ اک اِک میل دی وتھ تے چار چار پنج پنج رکھاں دے مڈھ رکھ گئے تے سڑک بھنی گئی توڑی گئی۔ کئیں تھاواں جتھے وس چلیا

کئیں رُکھاں نُوں اِک دوجے دے اُتے جوڑ کے اوہناں دا ٹال بنا دتا۔ ٹویاں وچ پانی چھڈ دتا۔ ایہہ کوئی چار پنج ہزار بندہ سی جیہڑا کہاڑیاں، کہاڑے، آریاں، آرے، کلوتریاں، ٹوکے، وہولے تے کہیاں لے کے ساری رات رُکھاں نُوں وڈھ تے سڑک وچ ٹوئے کھٹن تے ایس سڑک نُوں بند کرن وچ جٹیا رہیا۔ سڑک نُوں انج بند کیتا گیا کہ انگریزاں نُوں ایہنوں کھولن وچ کئیں مہینے لگ سکدے سن۔

''سڑک بند ہوون مگروں گوگیرہ وچ بیٹھی ساری انگریز فوج نُوں مدداوّن توں پہلاں گھیر کے ماریا جا سکدا جیہدے نال نیلی بار دا پورا علاقہ ازاد ہوسی تے باقی دے پنجاب دی ازادی دا بوہا کھلسی'' رائے احمد اپنا ذہن اپنے ساتھیاں نُوں دسیا۔

انگریزاں دی راہ بند کر کے رائے احمد فیر اِک واری فوجی بھرتی شروع کر دتی۔ تے اِک وڈی جنگ دی تیاری تے اپنیاں فوجاں لئی ہتھیار اکٹھے کرنے شروع کر دتے۔ جدوں انگریزاں نُوں ایس ناکہ بندی دی خبر پئی تے اوہناں گوگیریوں وچوں انگریزی فوج دی اِک پلٹن ایس سڑک دی خبر لین لئی گھلی۔ جدوں ایہہ فوج بند سڑک دے کول اپڑی تے اوہناں دی کنڈ مگر اچانک ڈھول دی گونج سُنیوی۔ انگریز فوجیاں پرت کے تکیا تے اپنے گھوڑے ڈک لئے۔ ایہہ پندراں سولہ ڈھولی سن جیہڑے بڑے زور زور نال ڈھول کُٹدے اسمان سر تے چائی اوندے سن۔ ایس ویران سڑک اُتے اوہناں دے ڈھولاں دی گونج نے اِک عجب دہشت ہر پاسے کھنڈا دتی۔ ایہہ ڈھولی اِک جنج دے اگے اگے ڈھول کٹدے اوندے سن۔ اِک بندا اگے اگے گھوڑے اُتے سواری تے اوہنے سہرا بنھیا سی۔ جانجیاں رنگ برنگے کپڑے پائے سن تے پوری جنج گھوڑیاں اُتے سوار سی۔ انگریز افسر ایہہ سارا کُجھ سمجھن دی کوشش کر رہے سن کہ ایہہ جنج اچانک کدھروں آئی اے تے کدھر جا رہی اے پر اودوں تک بڑی دیر ہو چکی سی۔ جنج انگریز فوجی جتھے دے کول اپڑی تے لاڑھے نے اچانک اپنا سہرا لاہ پراںہہ ماریا تے اپنی کنڈ مگروں بندوق کڈھ کے انگریز فوجیاں اُتے سدھی کر لئی۔ سہرا لاہ کے پراںہہ مارن والا مُراد حیات سی۔ ایہدے نال ای ڈھولیاں گلاں وچوں ڈھول لاہ کے پراںہہ سٹے تے گھوڑیاں اُتے سوار سارے جانجیاں دی اتر کے تلوار کھچ لیاں تے انگریز فوجیاں نُوں گھیر لیا۔ اچانک اوہناں دے چوانہہ پاسیوں ہزاراں گھڑ سواراں اوہناں نُوں نعرے ماردیاں گھیر لیا۔ جدوں اوہ گھیرے وچ آ گئے تے اوہناں نوں اندازہ ہویا کہ ایہہ جنج باغیاں دا کھیڈ سی۔ اوہناں دی ایہہ نکی جہی پلٹن اینی وڈی فوج نال نال لڑ نہیں سی سکدی۔ اوہناں ہتھیار سٹ دتے تے ہتھ سر تے رکھ لئے۔ جدوں ایہہ فوج نیڑے لگی تے آخر

تے اِک پاسیوں اوہناں گھڑ سواراں اپنے وچوں کسے دے اون لئی راہ بنایا دوروں اِک گھڑ سوار اوہناں ول اُڈدا آ رہیا سی۔ اِنج لگدا سی جویں کوئی فرشتہ تلورا ہتھ وچ پھڑی شیطاناں نال جنگ کرن لئی اپنے پراں والے اُڈدے چٹے گھوڑے اُتے سوار اسمانوں اُتر رہیا اے...... چٹی گھوڑی تے چٹی پشاک، چٹی داڑھی تے چٹی پگڑی والے گھڑ سوار اوہناں دے نیڑے آ کے اپنے گھوڑی دیاں واگاں کھچیاں۔ ایہ رائے احمد خان کھرل سی۔ مُراد فتیانہ تے ہور کئیں اوہدے مگر مگر اپنیاں گھوڑیاں اُتے سوار سن۔

''ایہناں لال کوٹاں والیاں کولوں ہتھیار تے گھوڑے لے لو تے ایہناں نوں پیدل گوگیرہ ٹور دیو۔'' اوہناں دے آگو رائے احمد خان کھرل دی اواز دی گونج دُور تک سُنیوی۔ اوہدے حکم تے عمل ہویا۔

مُراد اگانہہ ہویا تے ساہمنے کھلوتے لال کوٹ والے گھڑ سوار انگریز افسرنوں بڑے گوہ نال ویکھن لگ پیا۔ ایس فوجی پلٹن دا آگو لیفٹیننٹ جیمز سی۔ اوہنوں مُراد حیات نوں ویکھ کے بڑی حرانگی ہوئی۔ انگریز افسراں کولوں مُراد نے دوجے گبھرواں نال رل کے اوہناں نوں گھوڑیاں توں لاہ کے اوہناں دے ہتھوں ہتھیار رکھوائے۔

''ویلا اوہدا ہوندا جیہڑا جاگدا رہندا اے ستیاں نوں ویلا رگڑ دیندا اے اویں جویں انگریزاں نوں چیلیانوالہ تے گوگیرہ وچ رگڑیا گیا'' مُراد اوہدے کولوں اوہدی بندوق، پستول لے لئی نالے اوہدے نیام وچوں تلوار کڈھ لئی تے اوہدے ہتھوں اپنے گھوڑے دی واگ وی پھڑ لئی۔ ایہہ گھوڑا مُراد دا اپنا گھوڑا 'اتھرا' سی۔ اوہ مُراد نوں تک کے ہنکیا تے اپنیاں اگلیاں لتاں اُتے کھلو گیا۔ مُراد اپنے گھوڑے نوں تھاپڑا دتا تے گھوڑے دی بے چینی وچ پھسی جان عذاب وچوں نکلی۔

''توں میرے کولوں میرا گھوڑا، بندوق تے تلوار لئی سی میں اج اپنیاں شواں واپس لیاں تیرے کولوں کُجھ کھویا نہیں انجے میں کسے دیہاڑے تیرے کولوں اپنا پنجاب وی واپس لینا اے تے تینوں جیوند ایس لئی جان دے رہیاں کہ اوس دیہاڑے میں وی عالمگیری دروازے دے اگوں جیوندا نکلیا ساں جے ایس مگروں فیر کدی کدھرے ملاقات ہوئی تے زندگی موت دی کوئی ضمانت نہیں''

جیمز دے چہرے دا رنگ پیلا پے گیا۔ اوہنے سوچ لیا۔ ''ہُن جس دیہاڑے ایہہ بندہ مینوں کدھرے ملیا میں ایہنوں مار چھڈنا اے۔''

"مُر اوایس لال کوٹ والے نُوں دس کہ میرا سنیہا برکلے تک اپڑاوے جویں میں ملتان تے ساہی وال وچکار سڑک بند کیتی اے اینج میں سارا پنجاب انگریزاں اُتے بند کر دینا اے چنگی گل اے پنجاب دا قبضہ چھڈ دین" رائے احمد اپنی گل کر دا گھوڑی دی باگ ولاؤندا اوتھوں پرت گیا۔

اوہ سارے انگریز دی ایڈوانس تے مخبر پارٹی کولوں اسلحا تے گھوڑے کھوندے کوٹ کمالیہ پرت گئے انگریز افسر اوہناں ہزاراں گھڑ سواراں نُوں جاندا دور تک ویکھدے رہے۔ لیفٹیننٹ جیمز ٹردا جاندا اجے تک پرت پرت کے مُراد حیات بارے حران ہو رہیا سی۔ کہ اوہنے اج اوہنوں اوتھوں جان کسراں دتا۔

"ایہہ بندہ پنجاب وچ ہوون والی ہر جنگ تے ہر بغاوت والی تھاں کویں اپڑیا ہوندا اے۔" اوہ حران ہوندا۔ پتانہیں ایہہ تے ایہا جہے کنے ای سوال سن جہڑے جیمز دے ذہن وچ مُراد بارے ابھرے پر اوہدے کول اوہناں دا کوئی جواب نہیں سی۔

"مُرادحیات دی موجودگی ہمیش ای کسے وڈے خطرے یاں جنگ دا سبب بن دی اے۔" اوہنوں اپنے دشمن بارے کوئی بھلیکھا نہیں سی "ایہہ بندہ ہمیش ای انگریزاں دے خلاف کسے نہ کسے معاملے وچ اپنی ٹنگ پھسائی رکھدا ایتوں جیوندا نہیں رہنا چاہیدا۔" ایہا گل جیمز نُوں اوہدے بارے بڑا گُجھ سوچن تے مجبور کر دی "ایہہ کس مٹی دا بنیا ہویا بندا اے۔ اوہنوں جتھے موقع ملدا اوہ انگریزاں دے خلاف لڑن لئی مہرے کھلوتا وسدا۔"

جدوں ایہہ انگریز افسر تے نال یوروپین تے انگریز سپاہی گوگیرہ اپڑے تے اوتھے اسسٹنٹ کمشنر برکلی احمد خان کھرل دی واردات بارے خبر سن کے بھوتر گیا تے اوہنے نیلی بار دے ایہناں جانگلیاں نُوں سبق سکھان دا فیصلہ کر لیا جہڑے اوہناں دے خلاف جنگ اگانہہ توں اگانہہ ودھائی تے کھلاری جاندے سن تے کسے دے قابو وچ نہیں سن آ رہے۔ برکلی نُوں رائے احمد بارے کوئی شک نہیں سی رہ گیا کہ باسی ورھے دی عمر وچ اوہ بندا انگریزاں لئی کیوں اک مصیبت بن کے اُٹھ کھلوتا اے۔ گوگیرہ تے آل دوالے دے علاقیاں وچ اوہدی فوج وچ آرلن والے سورمیاں دی وجہ توں اوہدی فوجی طاقت ودھ رہی سی تے اوہدے قبضے ہیٹھ اون والے ازاد ہوندے علاقیاں دا رقبہ دی ودھدا جا رہیا سی ...... اوہ بڑے مسئلے کھڑے کیتی جاندا سی۔

پنڈوں پنڈ پھر کے انگریز دے خلاف جنگ لئی گبھرواں دی بھرتی چالو سی کہ انگریز نُوں اِک تھاں اوہناں دی موجودگی بارے مخبری ہو گئی۔ چھاپہ پیا اوہ سارے رائے احمد نے گرفتار ہو

گئے تے اوہناں نوں گوگیرا جیل وچ قید کر دتا گیا پر لوکائی بھوتری ہوئی سی سرکار لاٹ صاحب اُتے ایناں دبا سی کہ اوہنے رائے احمد سنے کجھ وڈیاں نوں جیلوں کڈھ دتا۔ مُراد حیات سنے دوجے سارے اجے جیل وچ ہی سن پر رائے احمد جیلوں نکلن مگروں وی اپنے ساتھیاں نوں ملن آؤندا ا۔ فیر اوہنے اک دیہاڑے اپنے سنگیاں نوں لے کے گوگیرا جیل اُتے حملہ کردتا تے سارے قیدیاں نوں سنے مال ڈنگر دے چھڑا کے لے گیا کجھ قیدی مارے وی گئے پر انگریز مونہہ ای ویکھدے رہ گئے۔ برکلے رائے احمد خان دے لگدے لیندے، دھیاں بھیناں، زنانیاں بالاں نوں سنے مال ڈنگر دے گرفتار کرلیا۔ تے اوہناں اُتے تشدد شروع کر دتا نال اعلان کرایا کہ احمد خان گرفتاری دوے نہیں تے ایہناں ساریاں نوں قتل کر دتا ویسی۔ انج رائے احمد خان پہلی واری گرفتار ہو کے گوگیرہ جیل وچ بند ہویا اوہدی گرفتاری دا رولا پے گیا۔ فتیانے،، کھرل، گھیبے تے وٹو اوہنوں ازاد کران لئی اٹھ کھلوتے تے انگریزاں نوں اوہنوں جیلوں چھڈنا پے گیا۔ پر اوہدے گوگیرہ توں باہر آن جان اُتے پابندی لگ گئی تے اوہنوں نظر بند کر دتا گیا۔ پر اپنے دیس دی ازادی لئی قسماں چاون والے چپ نہ بیٹھے۔ بھرتی تے بغاوت فیر وی نہ رکی۔ مُراد فتیانا پنڈ پنڈ پھر کے گبھرو بھرتی کردا رہیا۔ مُراد فتیانا بہوں ڈاھڈا بندا سی اوہ سامراجیاں کولوں اینی نفرت کریندا سی کہ اوہناں دا ناں اوندیاں ای اوہ اوہدے چہرے دا رنگ سرخ ہو جاندا تے اوہدیاں اکھاں وچ لہو اُتر آوندا۔

رائے احمد خان نظر بندی دی پراوہ نہ کیتی تے 'پنڈال رکھ' وچ ازادی دے چاہ ونداں دے اک اکٹھ دی آگوائی لئی راتوں رات گوگیریوں نکل کے ٹر گیا۔ ایس اکٹھ وچ ایس گل دا فیصلہ کیتا گیا کہ راوی پار وسدیاں نوں نال رلا کے منٹگمری دیاں ساریاں انگریز فوجی چوکیاں اُتے حملا کیتا جائے ایہہ منصوبہ توڑ چڑھن توں پہلاں ای ناکام ہو گیا۔ اکٹھ وچ بیٹھے سرفراز خان کھرل، نیہال سنگھ بیدی تے گلاب سنگھ بیدی جہناں دی رائے احمد نال ذاتی دشمنی سی انگریزاں اگے جا کے ایدی مخبری کر دتی۔ برکلی اپنی فوج لے کے رائے احمد تے اوہدے ساتھیاں نوں ڈکن لئی اگانہہ ودھیا احمد خان دی گرفتاری کران والے یاں اہنوں جانوں مارن والے لئی اک وڈا انعام رکھ کے علاقے وچ ایدا اعلان کروا دتا۔ تے غدار سرداراں کول بندے گھل کے رائے احمد دے خلاف مدد منگی جیہڑی اوہنوں دتی گئی۔ انگریزاں نوں کمالئے دا غدار سردار سرفراز خان کھرل رائے احمد بارے خبراں اپڑا رہیا سی۔ رائے احمد خان گوگیرے اپڑیا تاں ایکسٹرا اسسٹنٹ لارڈ برکلے ولوں احمد خان نوں ملاقات لئی سنیہا آیا پیا سی۔ رائے احمد ساتھیاں نال مشورہ کرن مگروں برکلے نال

ملاقات دا فیصلہ کر لیا۔ انگریز اوہدے کولوں اکے پھردے سن تے ایس عذاب کولوں جان چھڑان لئی ہر ہتھکنڈا ازماون وچ رُجھے سن۔

رائے احمد خان، سارنگ، مُراد فتیانا تے مُراد حیات کُجھ ہور ساتھیاں نوں نال لے کے برکلے نال ملاقات لئی گئے۔ اوہ سارے گوگیرہ اپڑ کے برکلے دے دفتر گئے اوہناں ویکھیا کہ لارڈ برکلے اپنے دفتر وچ بے چینی نال ٹہلدا رائے احمد دی راہ اڈیک رہیا سی۔ رائے احمد خان اینا زور آور ہو گیا سی کہ انگریز اوہدے اثر ہیٹھ اوندے نت ودھدے علاقیاں بارے پریشانی تے ڈر دا شکار ہوندے جا رہے سن تے اوہدی ودھدی فوج، اوہناں دے ہتھ اوندے ہتھیاراں تے اوکاں وچ ودھدی باغیاں دی دی حمائت اوہناں دیاں فکراں وچ وادھا کر دِتی سی۔ برکلے تے رائے احمد خان کھرل دی ملاقات پنجاب دی آزادی دے اِک مجاہد تے اِک سامراجی طاقت دے کارندے دی ملاقات سی۔ مُراد نوں اوس دیہاڑے اوس ملاقات وچ رائے احمد تے برکلے وچکار ہوون والیاں گلاں کدی نہ بھلیاں۔

''رائے احمد خان میں سنیا اے توں پنجاب وچ اپنی بادشاہی تے پنجاب دی ازادی دا اعلان کرن لگا ایں'' برکلے نوں غداراں تے مخبراں کولوں ساریاں خفیا خبراں تے باغیاں دے وچار اپڑدے رہندے۔

''جے پنجاب دے لوک اپنے فیصلے آپ کرن لگ پئے نیں ازادی چاہوندے نیں تے کسے ہور نوں ایدے اُتے اعتراض دا حق نہیں'' رائے احمد ہتھ پچھانہہ بنھ کے برکلے دے ساہمنے کھلوتیاں سینا تان کے دھون اُچی کر کے اوہدیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے گل کیتی۔

''رائے احمد خان توں بھرتی بند کر تے ہتھیار سٹ دے'' لارڈ برکلے اوہنوں حکم دتا۔

''تسیں غاصب تے دھاڑوی اوہ میرا دیس چھڈ دیو تے میں ہتھیار سٹ دیساں'' رائے احمد خان لارڈ برکلے دی گل رد کر دتی۔ اوہ اگلے بندے دی گل سندا فیر صبر نال اپنی بھاری اواز وچ اِک اِک لفظ سوچ کے اگوں جواب دیندا تے گل کردیاں ساہمنے کھلوتے بندے دیاں اکھاں وچ تکدا رہندا۔

''تینوں دوجے قبیلیاں تے کھرلاں وانگ جاگیراں الاٹ کرانگے نہراں دے کنڈھیاں اُتے'' برکلے اوہنوں لالچ دِتا پھسان لئی۔

''جاگیراں لین والے میری دھرتی دے غدار اتے تہاڈے ہتھ ٹوکے نیں، تہاڈا وجود ای اتھے غیر قانونی اے یہ جاگیراں وی غیر قانونی نیں'' رائے احمد خان وِکن والیاں وچوں نہیں سی۔

''ایہہ بھوئیں رب دی مالکی لوکائی دی امانت تے اوہدے ورتن لئی اے تسیں لوکائی دا حق اوہدے کولوں کھو کے اپنے ورگے اپنے ہتھ ٹوکیاں وچ ونڈ کے لوکائی دے خلاف جرم کر رہے اوہ، میں لوکائی دے خلاف تہاڈے جرماں دا بھجوال نا بنساں، تہاڈے ہتھوں ونڈیاں ہوئیاں ایہناں ساریاں جاگیراں اوڑک اک دیہاڑے ایہناں کولوں کھو کے حق داراں نوں پرتانیاں پینیاں نیں'' اوہ سخت توں سخت گل کردا پر اپنا لہجا تے اواز نرم رکھدا۔ گل سنن والے نوں تگروں پتا لگدا اوہ کیہ آکھ گیا اے۔

'تیرے بندے فوج وچ بھرتی کرانگے تینوں نواب دا خطاب وی دیاں گے'' لارڈ برکلے اوہدی گل نظر انداز کر دتی تے لالچ دی چادر کجھ ہور موکلی کر کے کھلار دتی۔ ''تخت لہور تے دلی دربار وچ تینوں کرسی وی لبھسی'' برکلے مہربانیاں دا مینہ وَرسا دتا۔ متاں کسے پاسویں رائے احمد پھسدا ہووے۔

''جاگیراں، خطاب، عہدے تے کرسیاں ایہہ سبھ کجھ غداراں دیاں غرضاں تے لوڑاں نیں میریاں نہیں میں اپنی دھرتی تے لوکاں دا غدار نہیں آں ایہہ تے اک جنم اے سو ہور وی ملے تے اپنے دیس اُتے وار دیساں'' اوہ اپنی تھاں توں ہلن توں انکاری سی۔ برکلے لئی ایہہ بندہ ذہنی پریشانی دا سبب وی بن رہیا سی۔ اوہنوں رائے احمد خان بارے ایہہ سرکاری رپورٹ پڑھ چکیا سی کہ

''رائے احمد کوئی عام جیہا بندہ نہیں اے۔ نہ اوہنوں کوئی عام جیہا بندہ سمجھ کے اوہدے نال کوئی غیر ذمہ دارانہ سلوک کیتا جائے۔ اوہ اپنا ذہن چلاندا اے۔ اوہ ویلا پین ٹے اک خطرناک بندہ ثابت ہو سکدا اوہدے کولوں ہشیار رہن دی ضرورت اے۔ اوہدے لوک اوہدے نال نیں ایہہ حقیقت اوہدے وجود نوں ساڈے لئی ہور وی خطرناک بناندی اے اوہنے سارے قبیلیاں نوں اپنے جھنڈے تلے اکٹھا کر لیا اے جیہڑا ساڈے مفاد وچ نہیں اے۔''

''اپنی گھوڑی سنے قبیلے دیاں گھوڑیاں وی ساڈے حوالے کر۔'' برکلے اندروں لہولہان ہویا کھلوتا سی تے اوہد چہرہ لال رتا اکھاں وچ اگ ورسدی تے مونہوں جھگ وگدی سی۔ اوہ نرا اپنا متھا ایس پہاڑ توں ٹکراں مار مار کے پاڑ رہیا سی۔

''اساں رناں، بھوئیں تے گھوڑیاں ونڈ کے کدی نہ دتیاں ...... اجے میرے بت وچ ساہ سلامت نیں'' رائے احمد خان دا چہرہ سرخ ہو گیا اواز کجھ اچی ہوئی تے اکھاں وچ نفرت دی اک لہر آ کے گزر گئی۔ رائے احمد انگریزاں بارے مالے مجھدا اسی تے اوہنوں پتا سی اوہناں کتھے

جا کے ٹُٹنا اے اوہنوں اپنے انجام دی پرواہ نہیں سی۔ اوہ ہُن دوویں ہتھ اپنے سینے اُتے بنھ کے برکلے دے ساہمنے کھلوتا سی۔ ایہہ فیصلہ ویکھن والے لئی کرنا اوکھا سی کہ دوہاں وچوں کون دوجے نالوں ودھ نفرت کردا اے۔ پر اوہدے اندر حوصلہ تے برداشت وی سی۔

لارڈ برکلے اوہدا جواب سن کے ساہ کھچ لیا۔ کجھ چر کمرے وچ اپنے لک مگر ہتھ بنھ کے ٹہلدا رہیا۔

''میں تینوں اٹک جیل وچ بند کر دیساں'' لارڈ برکلے رائے احمد خان نُوں دھمکی دتی۔

''مینوں جیلاں دے ڈراوے نہ دے میں گوگیرا بھن چکیاں'' ڈر خوف رائے احمد کولوں لنگھیا نہیں سی ''مینوں پتا اے انگریز کیہڑی زبان چنگی طرحاں سمجھدا۔''

''میں تینوں تے تیرے جیہے سارے بدماش مسلماناں نُوں دسنا چاہوندا واں کہ رب دے حکم نال ہُن بس انگریز ای پنجاب اتے ہندوستان اُتے حکومت کرن گے تہاڈے دن گئے'' اوہنے رائے احمد خان نوں اپنا اصلی چہرہ کرایا ''دِلی دے لال قلعے اُتے ساڈا قبضہ ہو چکیا، لہور پہلاں ای ساڈے قبضے ہیٹھ اے اتے غدر رگڑیا گیا اے''

''برکلیا بہتا اُچا نہ بول رب نُوں اُچا بول نہیں سکھاوندا میری دھرتی اُتے بڑے دھاڑوی آئے تے گئے توں وی سدا نہیں رہنا...... سن میری گل بڑے دھیان نال تے یاد رکھ...... ازادی میری دھرتی تے میرے لوکاں دا مقدر اے تے تیرے کول ساڈے مقدر بدلن دا اختیار نہیں اے'' رائے احمد خان لڑن مرن لئی تیار کھلوتا سی۔

''تینوں پتا نہیں توں اک انگریز نال گل کر رہیاں ...... اسیں ہر پاسیوں ہر شے وچ تہاڈے نالوں چنگے ہاں تسیں کیہڑی شے دے مان کر سکدے اوہ'' برکلے نُوں نسل پرستی دا جن پے گیا۔ اوہدی ہر ہر گل رد ہو رہی سی ہر چال ناکام ہو رہی سی۔

''انگریز ہندوستان تے پنجاب وچ جو کرتوت کر رہیا اے اوہناں اُتے اِک نگاہ مار کے مینوں وی دس پائیں کہ تیری قوم دوجیاں قوماں دی برداری وچ کھلو کے اپنے ایہناں کرتوتاں اُتے کناں کو مان کر سکدی اے۔ پنجاب، بنگال، میسور تے دِلی نوں تساں کسراں لیا کجھ پچھن دس دی لوڑ نہیں۔ بس تیرے تاں میرے وچ ایہا فرق اے'' رائے احمد اوہنوں جواب دیندیاں اپنی گل اوتھے ای مکا دتی۔ ''اسیں راوی دے راٹھ ہاں تیریاں گلاں وچوں نفرت دی بو اوندی اے تے ایہا جیہاں گلاں جرن دا ساڈے وچ حوصلا نہیں اج توں پچھے وت ایہناں گلاں لئی مینوں اتھے نا بلائیں جے بلانا ای تے پنجاب دی ازادی دی گل کرن لئی بلائیں میں ضرور سنن

اوساں پنجاب دی ازادی دی گل توں وکھ ہور کوئی گل مینوں چنگی نہیں لگدی۔''

''تسیں نیلی بار دے لوک جانگی تے بڑے بدتہذیب اوہ۔'' برکلے گلا پاڑیا۔

''تہذیب دی گل اوہ کرے جہدی اپنی کوئی تہذیب ہووے اسیں تہذیب دے ناں تے کالکھ بے نسل پرست، تعصبی، کھوٹے، بدنیت، منافق، پلیت تے بدبودار لوکاں لئی جانگلی ہاں پر دنیا جاندی اے اسیں ہڑپہ دی تہذیب دے وارث آں، ٹیکسا شیلا جیہے شہراں دے اُسارُو آں۔ ساڈی زبان تے ساڈی تہذیب اینی ای قدیم ہے جناں سپت سندھو دا مُڈھ قدیم اے...... اپنی جیبھ نال اپنی زبان بولدے ہاں اساں کنجراں وانگ منگ پن کے لشکراں دی لِد وچوں کڈھ کے اپنی زبان تہذیب تے تریخ گھڑ کے نہیں بنائی'' رائے احمد گڑھکیا اوہدا چہرہ سرخ سی۔''جیہڑا بندہ دوجے بندے دی زبان، نسل تے علاقے نُوں مُڈھ بنا کے اوہدے کولوں نفرت تے تعصب دا اظہار کرے اوہ بندہ نہیں پکا حرامزادہ، تعصبی تے بے غیرت اے اوس سپ دے پتر نُوں مار دینا چاہیدا اے''

مُراد حیات رائے احمد تے سارنگ دی کنڈ تگر کھلوتا سی رائے احمد اپنیاں ساتھیاں نال برکلے نُوں سکھنا جواب دے کے اپنیاں بندوقاں تے تلواراں سنے برکلے دے دفتروں نکل آیا۔ انگریز افسر اوہدا مونہہ تکدے ای رہ گئے۔ دوجے افسراں نال لیفٹیننٹ جمیز وی اوتھے کھلوتا سی کسے نُوں اگانہہ ہو کے اوہدا راہ ڈکن دا حوصلہ نہیں سی پیا۔ ایتھوں نکل کے اوہ سارے رائے احمد دے پنڈ جھمرے ٹر گئے۔

رائے احمد خان ڈاھڈا تے زبرا سی لوکائی اوہدے نال سی برکلے ایتھے تے اوہنوں کُجھ نہ آکھ سکیا پر اوہدے سر اُتے خون سوار ہوگیا۔ اوہناں نُوں علاقے دے اک مخبر نے رائے احمد دی اپنے علاقے وچ موجودگی دی خبر آکے دتی برکلی نے رائے احمد دا پچھا کیتا پر اوہ نہ لبھیا تے اوہدے پنڈ جھامرہ نُوں تے راوی دے دوہاں کنڈھیاں اُتے ابادیاں نُوں ساڑ کے سواہ کر دتا جیہدے وچ فقیر مستانہ دا ڈیرا وی سی۔ جدوں جھامرہ نُوں اگ لگی تے دریا دے دوجے کنڈھے اُتے کھلوتا رائے احمد اپنے پنڈ نُوں بلدا ویکھ رہیا سی۔

کدھی دریا دی اتے، انگریز جھگے چیاں دے پھوک مواتے لائے

اگاں نہیں لائی اگ مستانے نُوں جھگڑے اوہدے وی چاہیں ساڑے

آکھے اگ جھامرے وی لاونی نالے چھڈنے ڈھا چوبارے

گوگیرا اُتے انگریز فوج دا قبضہ سی۔ رائے احمد نواز فتح جنگ دے جنگل وچ ٹر گیا۔ انگریز ایس خوف وچ پھس گیا کہ رائے احمد خان پنجاب نُوں ازاد کران تے ایدا بادشاہ بنن دی کوشش کر رہیا اے۔ اوہناں اوہنوں راوی کول ڈکن دی کوشش کیتی پر برکلی ناکام رہیا۔ رائے احمد نال غداری ہوئی جسراں کہ کوئی جنگ مخبراں تے اندرلیاں کمزوریاں بنا ہاری نہیں جا سکدی۔ رائے احمد نُوں وی جاگیراں لین والے غداراں دی مخبری مروایا...... ایہناں غداراں تے جاسوساں وچ ملتان دے صادق محمد بدوزئی، مُراد شاہ گردیزی، شاہ محمد قریشی، پاکپتن دے مخدوم، لنگڑیال دے ننگیانے، اکبر دا جیوے خان، ڈولا بالا دا مُراد شاہ کھنڈا دا سردار تے ٹبی لال بیگ دا گلاب علی چشتی تے ہور وی بڑے شامل سن۔ بہت سارے غداراں تے جاسوساں وچوں سرفراز خان کھرل سبھ دا مہری سی۔ اخ انگریز تے پنجاب دے باغیاں وچکار جنگ دی تیاری ہو چکی۔ رائے احمد نے جنگ دا ہوکا دے دتا۔

پنجاب دی دوجی جنگ ازادی 21 ستمبر 1857 وچ رائے احمد خان کھرل دی کمانڈ ہیٹھ گوگیرہ وچ 'نورے کی ڈل' دے میدان جنگ وچ لڑی گئی۔ انگریز کیپٹن بلیک دی کمانڈ ہیٹھ انگریز کویلری نے اوس جنگل اُتے حملہ کیتا۔ ایس حملے وچ لیفٹننٹ چیسٹر تے اوہدی پلٹن آ کے کیپٹن بلیک نال رلے۔ فوج حملہ کردتا۔ رائے احمد نواز نے کیپٹن بلیک دا حملہ پچھانہہ دھک دتا...... راوی دے کنڈھے اُتے ایہہ جنگ تن دن تک چلی۔ جیہدے وچوں انگریزاں اپنے تن ہزار ہندوستانی سپاہیاں دیاں لاشاں چکیاں۔ ایس جنگ وچ انگریز فوج دا نیڑے نیڑے صفایا ہو گیا۔ راوی دے کنڈھے اُتے کھلوتے رائے حمد خان کھرل نے انگریزنوں للکاریا۔

''فرنگیو! لیاؤ کتھے ہے تہاڈی باقی دی فوج پڑ وچ لیاؤ...... ایہہ پنجاب اے دلی نہیں۔ پنجاب دھون کٹوا سکد اے جُھکا نہیں سکدا۔''

برکلی لہوروں ہور فوج لے آیا کھرل لڑدا رہیا اوہنے ہار منی نہ ہتھیار سٹے...... جنگ وچکار ای نماز دا ویلا ہو گیا۔ ادھے گبھرو جنگ وچ رُجھے رہے تے ادھے گبھرواں رائے احمد خان کھرل دی امامت وچ نماز پڑھن لئی نیت بنھی۔ مُراد تکبیر پڑھی سی جس ویلے احمد خاں نماز دی نیت بنھی، اوسے ویلے لیفٹیننٹ چیسٹر اپنی پلٹن نال لے کے کیپٹن بلیک دی مدد نُوں آ گیا۔ جنگ دا پاسہ پلٹ گیا...... جدوں رائے احمد نواز نماز پڑھاؤندا پہلے سجدے وچ گیا اچانک اک فائر دی اواز سُنیوی ...... سجدے وچ پے رائے احمد دے سروچوں گولی پار ہوئی۔ اوہدے مگر نماز پڑھدے دوجیاں گبھرواں اوسے حال وچ اوہدے مونہوں کلما سنیا تے اوہنے اپنی جان اپنے رب

نُوں وتی اوہنوں نماز وچ گولی ماری گئی تے شہادت دے سبھ توں اُچے مرتبے اُتے فائز ہویا۔ انج ساہمنے ہو کے راوی دے ایس شینہہ دے نیڑے کے نُوں لگن دی جرئت ناہی ہوئی۔ پر اوہدے دشمن ڈراکل، سازشی، بزدل تے غدار سن۔ سجدے وچ ای اوہنوں شہادت نصیب ہوئی۔ جہناں اکھیں رائے احمد خان نُوں شہید ہوندا اکھیں ویکھیا اوہناں اوہدے آخری ویلے دی گل سنائی جہڑی اج وی انج سنیدی اے۔

احمد خان شہید ہویا تاں سر پنجاب دے نوں برطانئے چا گھتیا اے ہتھ
نماز پڑھدے رائے احمد خان نُوں گلاب رائے بیدی ماری اے گولی
اگانیہہ وی رلے ہن، سنگ امام دے

اوسے ویلے اُتے وں حملہ ہویا باغی انگریزاں نال لڑدے جنگلوں نکل گئے۔ انگریزاں برکلے دے حکم تے رائے احمد دا سر وڈھ لیا تے لے جا کے گوگیرہ دی جیل دے بوہے دی کندھ اُتے ادھے گھڑے وچ رکھ دِتا۔ ایہہ خبر باہر نکلی تے بغاوت دا بھانبڑ گُجھ ہور اُچیرا ہو گیا۔

پنجاب باغی ہو چکیا سی تے ایس بغاوت دا آگو نیلی بار دا رائے احمد خان کھرل سی۔ ایہہ پنجاب دی ازادی دی جنگ سی۔ ایہدا وڈا پڑ راوی دے کنڈھے توں لے کے جہلم دے کنڈھے تک کھلریا سی پنجاب وچ انگریز حاکماں دے خلاف جنگ دی ایہہ بساط نیلی بار دے باسی ورھے دے رائے احمد نواز خان کھرل نے وچھائی تے اوہدی لئی اج اوہنے اج اپنی جان دی قربان کر دتی۔ جدوں گوگیرہ دی جیل دے بُوہے وچ اک ادھے بھنے گھڑے وچ رائے احمد خان دا وڈھیا سر رکھیا گیا تے ہر پاسے پھوڑی وِچھ گئی۔ اوسے رات شہید دا سر باغیاں اپنے ہتھاں نال چا لیا تے اوتھوں چا کے دفنا دتا گیا۔

اوہدی شہادت دی خبر دی گل جنگل دی اگ وانگ کھنڈی۔ لوک کوک پیا۔ نیلی بار وچ گلی گلی لگی اگ۔ سارنگ وی اوہدے نال شہید ہو گیا جنگ وچ انگریز فوج دے ان گنت سپاہی وی مارے گئے۔ ایس گل وچ کوئی شک نہیں اے کہ جے سرفراز کھرل غداری نہ کردا تے احمد خان کھرل دی بغاوت دی ایہہ اگ پورے پنجاب وچ لگنی سی کیوں کہ احمد خان دی آگوائی ہیٹھ نیلی بار، گنجی بار تے ساندل بارے دے لوک انگریزاں دے خلاف جنگ لئی اٹھ کھلوتے سن تے اوہ تن مہیناں نُوں اپنے علاقے ازاد کرا کے بیٹھے سن۔ پر سرفراز خان کھرل غداراں دے ٹولے نُوں نال لے کے جیہدے وچ ملتان توں صادق محمد، مُراد شاہ گردیزی، شاہ محمد قریشی، پاکپتن دے مخدوم، لنگڑیاں دا بہاول لنگڑیال، اکبر دا جیوے خان، ڈولا بولا دا مُراد شاہ، کھنڈا دا سردار شاہ۔

تے ٹبی لال بیگ دا گلاب علی چشتی شامل سن ساریاں غداراں ایکا کر کے رائے احمد نُوں چھڈ کے رات دے یاراں وجے جا کے بر کلے دے گھر دا بُوہا کھڑکایا تے اوہدی مُخبری کیتی۔ انج ایہناں غداراں ازادی دی ایس عظیم جنگ نُوں غداری دی دو دھاری تلوار نال قتل کیتا۔

''پلاسی، میسور، بھراوں تے ہن گوگیرہ سارے غداراں دی غداری تے دغا بازی دا شکار ہوئے۔ نہیں تے انگریز تے کوئی مسئلہ نہیں سن۔'' مُراد سوچدا۔ ''ہندوستان دی جنگ ازادی میرٹھ توں شروع ہوئی تے دِلی وچ مُکی پنجاب دی جنگ ازادی چیلیاں والا توں شروع ہوئی تے گجرات وچوں ہوندی گوگیرہ تے آ کے رُکی۔''

انگریز آ کھدے سن ''لگدا اے احمد خان پنجاب دا بادشاہ بنن دی کوشش کر رہیا۔''

''احمد خان کھرل نال وی اوہا واپری جو سراج الدولہ تے ٹیپو سلطان نال واپری۔ رائے احمد خان وی ٹیپو سلطان تے سراج الدولہ وانگ انگریز نال لڑدا شہید ہویا۔ فرق صرف ایناں سی کہ ٹیپو تے سراج الدولہ اپنیاں فوجاں نال کے انگریز نال لڑے جد کہ رائے احمد خان اپنی لوکائی نُوں نال لے کے انگریز دے خلاف لڑیا۔'' مُراد جتھے بیٹھدا ایہہ گل کردا۔

بندوبست اراضی دا جال غداراں دی پنیری لان لئی انگریزاں نے سُٹیا، جیہڑا ہن پھل پُھل دے رہیا سی۔ بنگال تے میسور وچ جو کم میر صادق تے میر جعفر نے کیتا اوہا کم پنجاب وچ سرفراز خان کھرل، قریشیاں، چشتیاں، خاکوانیاں، لنگڑیالاں، گردیزیاں، تے اوہناں دے ساتھی گُجھ سکھ سرداراں نے رل کے کیتا تے صلے وچ جاگیراں، خطاب، عہدے تے انعام وصولے احمد خان دی شہادت مگروں اوہناں نُوں انگریز سرکار کولوں انعام تے اکرام دے طور تے وڈیاں وڈیاں جاگیراں الاٹ ہویاں۔ پر پنجاب دے لوک اوس بہادر بزرگ دی بہادری اُتے مان کردے تے اپنی جان اپنی دھرتی دی نظر کرن دی گل نُوں یاد کردے سن اوہدیاں کہانیاں اپنیاں اوندیاں نسلاں نُوں سناندے اپنی ازادی ول جاندیاں راہوں اُتے اوہدی یاداں دے چراغ بالی رکھدے۔

کال بلیندی نارد اٹھیا مار کے نعرے
احمد خان شہید ہویا، خلقت نُوں
تلیوں لگی چوٹیوں نکلے اے مار بھڑکارے
فقیر آ ہندا اے میں اوہنوں انکھی نہیں سمجھدا،
جیہڑا احمد خان دا دکھ وسارے

راٹھ تاں اوہنوں آہناں،
جیہڑا کیتی ہوئی گل توں سرچاء وارے
مامدخان آکھیا ہُنے پوندا مُل بے دین نُوں
پر اجے حیاتی اے اوہندی کائی دیہاڑے
میں دِلوں ہوکے دعا کرلاں نُوں دتی اے
شالا احمد خان توں پچھے وی چڑھی وٹنیں ایہہ پینگھ ہلارے

ایہہ جنگ رائے احمد نواز دی شہادت نال ایتھے نہیں سی مُکی اک نویں سریوں شروع ہو گئی۔ برکلے اپنی فوج لے کے رائے احمد دے ساتھیاں نُوں لبھن نکلیا اتے راوی دی کندھی اُتے کوڑے شاہ دے کول اوہدا ساہمنا مُراد فتیانہ تے اوہدے ساتھیاں نال ہو گیا۔ مُراد حیات ایس جتھے دے نال نال سی۔ برکلے دے جتھے وچ لیفٹیننٹ جیمز وی سی۔ ہن رائے احمد دی باغی فوج دی کمانڈ مُراد فتیانا، ولی مردانا، اتے صلابت تریہانا کول سی۔ دوہاں جتھیاں دا ساہمنا ہویا تے اوتھے اِک خوفناک لڑائی شروع ہو گئی۔ مُراد فتیانہ طوفان بن کے برکلے نُوں پے گیا اوہدی سانگ برکلے دے سینیوں پار ہو گئی مُراد فتیانے رائے احمد خان دا ویر سگواں پرتا دیا۔ ایہہ راوی دے راٹھ سن اوہناں نال ویر کماؤنا سوکھا نہیں سی۔ اوسے ویلے لیفٹیننٹ جیمز مُراد حیات دے ساہمنے آ گیا۔ اوہنے گھوڑا اپچھاں پرتا کے اپنی بندوق سدھی کیتی۔

''لیفٹیننٹ جیمز تینوں تیری موت میرے مگر مگر لئی پھردی اے اج تیرے سارے لاہنے لاہ دیساں'' مُراد حیات نے اپنا برچھا اپنے ول بندوق سدھی کردے لیفٹیننٹ جیمز دے سینے دا نشان لے کے سروں الر کے سدھا اوہدے ول وگایا۔

''توں اج تک ہر واری میرے ہتھوں بچدا رہیاں پر میں وی تینوں مارن دی قسم کھادی ہوئی سی اج توں نہیں بچنا'' جیمز دی اواز نفرت وچ ڈبی سی۔ اوہنے برکلے نُوں قتل ہوندیاں ویکھ لیا سی۔ انگریز گھیرے وچ سن تے اوتھوں کسے دا بچ کے اج نکلنا اوکھا سی۔

''جدوں آپسی نفرت تے دشمنی نوں غلامی دی ذلت، تے جبر دے احساس دا تڑکا وی لگا ہووے تے مرنا مارنا سوکھا ہو جاندا اے باقی سبھے گلاں غیر اہم ہو جاندیاں نیں جبر تے ظلم دی حیاتی گھٹ جاندی اے'' مُراد حیات جیمز نُوں دنداں نال چربی والا کارتوس کھولدا تک کے ہس رہیا سی۔

ایس توں پہلاں کہ لیفٹیننٹ جیمز بندوق دا گھوڑا دباندا مُراد دا بَرچھا اوہدے سینیوں پار ہو

گیا۔ جیمز دا بکاٹ نکلیا تے اوہ گھوڑے دی کنڈ توں اڈوا ہویا ای پچھانہہ جا ڈگیا۔

مُرادنُوں برکلے دی موت دا منظر کدی نا وسریا اوہ رائے احمد تے مُراد فتیانہ دے ڈھولے جدوں تک جیوندا رہیا لوکاں نُوں سناؤندا رہیا۔ اوہدی حیاتی تے ہر پل وچ ہر ساہ وچ کال بلیندی سی:

کال پئی کوکیندی، نارد بولیا اے سِر تے
سانگ مُراد دی اے اُستاد آندی اے گھڑ کے
ماری تن برکلی دے، جویں ساون مانہہ آوندی اے مچھلی تر کے
مُراد آہندا اے وِس کریں راٹھاں ہو
برکلی بنگلے دا سیل نہ کرے بگھی تے چڑھ کے
مُڑ گھوڑی گھتی مُراد دلیل دے، چھٹی گولی، وینی وڈھ گئی کھبی
اُس ماری اڈی تے نکلیا شیر وانگ مار بھنوالیاں
مُڑ گھتی سوں پرت کے آکھے، انگریزا میں تیتھوں چک لیناں ہاں
مارے بلے احمد دیاں واراں بھالا وچوں سینے دے پار جھگا ئیوس
ہلا کے بیٹھا ماریا سُوں جویں لچھا لیا اے جھول للاریاں
ڈھاندے انگریز نُوں مل گیا سوجا بھدرو،
جس ڈگدے نُوں ڈانگاں ماریاں
آہندا اے مُراد فتیانا: سانوں تاں لکھی ڈھیسی،
پرتوں وی جاطے گوگیرے آلے وچ نہ باہسیں لا کچاہریاں
میماں اُچے وین کر روندیاں، مار گھتیونیں برکلی نُوں
کوئی سُنیدا اے مُراد فتیانا

پنجاب دی ازادی دی ایہہ جنگ پنجاب دے لوک فرنگی راج دے خلاف لڑ رہے سن۔ پنجاب اپنی زادی لئی اٹھ کھلوتا سی۔ تے انگریز دے قابو نہیں سی آ رہیا۔ جگا تے جیونا پنجاب دی ازادی دی ایس جنگ وچ اپنیاں جاناں پنجاب دے ان گنت مجاہداں وانگ ازادی دی جنگ لڑدیاں قربان کیتیاں۔

جے میں جاندی جگے مر جانا اے، اک دے میں دو جمدی
گھر گھر پُت جمدے، جیونا موڑ نہ کسے بن جانا
جیونا موڑ وڈھیا نہ جاوے، چھویاں دے کھنڈ مڑ گئے
ڈونگھی ڈھاب، وناں دا اوہلا، جتھے جیونا موڑ وڈھیا

اُتھے گھگیاں دا جوڑ بولے، جتھے جیونا موڑ وڈھیا

رائے احمد دے ساتھیاں دا آخری ٹاکرا چھلی وکھرے وچ ہویا چوہداں دیہاڑے جنگ ہوندی رہی دوہاں پاسیوں بہوں نقصان ہویا۔ ایتھوں ہٹ کے سارے باغی بہاولپور اپڑے تے نواباں کولوں مدد منگی۔ پر نواب انگریزاں دا جھولی چک تے غدار نکلیا۔ مُراد دے کناں وچ نواب ولوں بہاولپور دیاں گلیاں وچ دوائے گئے ہوکے دے لفظاں دی گونج اجے وی سنیدی سی۔

''ہوکا...... ہوکا...... بہاولپور دے نواباں دا ہوکا...... اسیں انگریز سرکار دے نال ہاں باغی اتھوں نکل وجن''

''انگریز دے ہتھ ٹوکے بہاولپور دے نواب اوہناں نال دھوکا کیتا مخبری کر کے اوہناں نوں گرفتار کرایا آزادی دی جنگ لڑن والیاں نال دھوکا کیتا۔ ایہناں سرداراں، جاگیرداراں نواباں، سیداں تے پیراں سارے پنجاب وچ آزادی دی تحریک دے سینے وچ انگریز سامراج دے ہتھ ٹوکے بن کے ٹوکا ماریا۔ ایہناں دیاں جاگیراں تے سرداریاں دھرتی نال غداریاں دا انعام سن۔'' گرفتار ہوون والیاں وچ مُراد حیات وی سی۔ اوہ غداراں نوں گرفتاری ویلے بہت مندا بولدا رہیا۔

انگریزاں نے ازادی دے جذبے نُوں مکاون تے باغیاں نُوں سبق سکھان لئی نیلی بار دے باغیاں وچوں جیہڑے گرفتار ہوئے اوہناں نُوں گوگیرہ جیل دے بوہے اگے توپاں دے مُونہہ اگے بنھ کے اڈایا نالے پھاہی گھاٹ وکھ سجایا۔ گوگیرہ دی جیل دے بوہے اگے انگریز افسر کرسیاں گھت کے بہہ گئے پھاہے لگن والے گبھرواں دی پھاہی دے نظارے دی چَس لیندے۔ کئیاں نُوں پھاہے لا دتا، کئیاں نُوں زندا ساڑیا، کُجھاں نُوں توپاں دے مونہہ نال بنھ کے ایس لئی اڈا دتا کہ اوہناندے موں‌ہوں نکل گیا سی کہ''موت کیہ شے ہوندی اے ذرا سانوں وی تے کُجھ دسو ساہنوں وی کُجھ سمجھاؤ''

آل دوالے دی پنڈاں نُوں اگ لا کے ساڑیا گیا، پنڈاں دے پنڈ ساڑ کے سواہ کر دتے گئے، چوکاں وچ پھاہی گھاٹ لائے گئے، رکھاں اُتے پھائیاں لگیاں، کئیاں دیاں زمیناں ضبط ہوئیاں، دھاڑویاں وانگ مال ڈنگر انگریز اگے لا کے لیندے گئے ایہہ اک نویکلے طرز دا دھاڑوی سامراج سی، ایہناں کول بندے مارن دی وڈھیا ٹیکنالوجی سی، ساندل بار دے بلند بیگ نُوں جیل دے بوہے اگے پھاہی لگی تے سارا گوگیرا تے فتح پور اکٹھا ہوگیا۔ اوہدی پھاہی دی چس لین لئی

انگریز افسر پھاہی گھاٹ اگے کرسیاں گھت کے بہہ گئے سن، اک انگریز افسر ہاکا ہویا پھر داسی کہ میں مُراد فتیانا دا لہو پینا اے، اوہناں نوں مُراد فتیانا کدی نہ لبھیا، اوہدی دھی پتر نُوں جیل وچ تشدد کر کے مار چھڈیا۔

باغیاں وچوں کئیاں نُوں کالے پانی دی سزا ہوئی جیہناں وچوں اک مُراد حیات وی سی۔ اوہناں ساریاں نُوں جہاز وچ پا کے کالے پانی ٹوریا گیا اوہدے نال ولی داد مردانے، موکھے ویھیوال تے دو تن ہور بندے وی سن۔ اجے راہ وچ سن کہ اوہناں جہاز وچوں نسن دا پراگرام بنایا مخبری ہو گئی پر اوہناں مخبر نُوں جہاز وچ ای قتل کر چھڈیا تے اوس جہاز وچوں سمندر وچ چھال مار دتی اُتوں انگریز افسراں گولیاں دا مینہ ورسا دتا پر اجے کُجھ دیہاڑے ساہ رہندے سن۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ سارے ڈب کے مر جاندے عرباں دے اک تجارتی جہاز دی اوہناں ڈبدیاں اُتے نظر پے گئی اوہنے ساریاں نُوں پانی وچوں کڈھ کے مالدیپ دی بندرگاہ اُتے لاہ دتا۔ اتھے اوہ دھکے کھاندے پہلاں ہندوستان اپڑے تے فیر پنجاب اپڑے۔ اجے سارے لہور ای اپڑے سن کہ اک واری فیر مخبری ہو گئی۔ پلس گھیر لیا پھڑے گئے تے سارے سدھے جیل گئے۔

☆☆☆☆☆

(46)

کئیں ورھیاں مگروں مُراد تے اوہدے ساتھیاں نُوں عدالت وچ پیش کیتا گیا۔ پنجاب تے ہندوستان وچ آزادی دی تحریک زور پکڑ رہی سی۔ اوہناں دی جیل وچ گذری مدت دا بیان سن کے اوس مدت نُوں سزا من کے انگریز جج اوہناں نُوں ازاد کر دتا۔ نال سرکار اوہناں نُوں رقبا وی دین لگی موکھے تے ہور کئیاں نے لے لیا پر مُراد انکار کر دتا۔

''توں انڈیا دی ازدی لئی جنگ لڑ رہیا سیں؟ وڈی عمر دے انگریز جج نے کٹہرے وچ سنگلاں وچ جکڑے ہوئے مُراد کولوں اپنی کرسی اتوں اگانہہ ہو کے پچھیا۔

''ہندوستان نہیں پنجاب می لارڈ...... میں پنجاب دی ازادی لئی جنگ لڑی میرا انڈیا نال کیہ تعلق اے...... اپنی تریخ دا علم درست کرلو۔ ہندوستان تے افغانستان نے پنجاب نُوں ہمیش برباد کیتا۔ ہن انگلستان اوہناں نال رل کے پنجاب دی بربادی کر رہیا اے۔ میں اوس پنجاب دی ازدی لئی جنگ لڑ رہیاں جہڑا انگریز نے 1949 وچ لہور دربار وچ مہاراجا دلیپ سنگھ کولوں لکھوایا۔''

''پنجاب تے انڈیا دا اِک حصہ اے دوہاں وچ کیہ فرق اے'' انگریز جج نُوں حیرانگی دا دورہ پیا۔''

پنجاب تے انڈیا وچکار اوہا فرق اے جہڑا فرانس تے انگلینڈ وچ اے۔ انڈیا ازلاں توں پنجاب دا دشمن اے۔ انڈس تے انڈیا دو وکھوں وکھ تہذیباں نیں۔ تے انڈس تے انڈیا وچکار ایہہ تہذیبی تصادم گذرے پنج ہزار ورھے توں چالو اے، جہڑا حشر دیہاڑ تک چلنا اے۔ پنجاب نُوں ہندوستان دا حصہ سمجھنا یاں اوہدے نال جوڑنا انج ای اے جویں فرانس نُوں انگلینڈ دا حصہ سمجھنا یاں اوہنوں انگلینڈ نال جوڑنا اے۔ انگریز بدنیتی دے تحت لہور دربار کولوں کشمیر کھو کے غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ نُوں ویچیا۔ پنجاب کشمیر دی دھرتی ماں اے انج ای جویں انگلینڈ امریکا دی مدر لینڈ

اے۔ پنجاب کشمیر تے کشمیر پنجاب بغیر زندہ نہیں رہ سکدے تے انڈیا تے انگریزاں نوں متحدہ، ازاد تے خود مختار پنجاب سنے کشمیر دے نہیں پچدا۔ باہمن سامراج تے گورا سامراج پنجاب وچ ہندوواں سکھاں تے مسلماناں نوں اکٹھا رہندا ویکھ نہیں سکدا ایس لئی پنجاب وچ فرقہ پرستی دا کالا ناگ چھڈ کے ایہناں وچ پاڑے پائے جا رہے نیں'' مُراد نے اپنی گل چالو رکھی۔ ''مائی لارڈ میرا یہ بیان تریخی ریکارڈ دی درستگی لئی انگریزی عدالت، ویلے دی عدالت تے تریخ دی عدالت اپنے کول درج کر لئے کہ پنجاب تے انڈیا دو وکھوں وکھ دیس نیں پنجاب دا تعلق سندھ وادی تہذیب نال اے۔ پنجاب دی زبان، نسل، تہذیب رہتل، وسیب، سبھیاچار، تریخ، پچھوکڑ، مڈھ قدیم کجھ وی انڈیا دی گنگا جمنی تہذیب نال نہیں رلدا...... پنجاب نے 10 فروری 1846 نوں سبھراؤں وچ پنجاب دی پہلی دفاعی جنگ لڑی...... تے اپنی پہلی جنگِ ازادی 13 جنوری 1849 چیلیاں والا وچ جنرل شیر سنگھ دی کمانڈ ہیٹھ لڑی جد کہ ہندوستان نے اپنی پہلی جنگ ازادی 11 مئی 1857 وچ لڑی۔ ہندوستان دی جنگ ازادی نوں پنجاب دی جنگ ازادی نہیں آکھیا جا سکدا......مگروں گوگیرہ وچ رائے احمد خان کھرل شہید دی آگوئی ہیٹھ پنجاب نے اپنی دوجی جنگ ازادی مئی توں لے کے ستمبر تک 1857 وچ لڑی۔''

''کرنل...... توں شکلوں باغی لگداں مینوں تیریاں گلاں وچوں سر ولیم والس دی جھلک ملدی اے۔ توں اج رنجیت سنگھ دے ویلے وچ جیوندا ایں جد کہ ویلا تینوں پچھاں چھڈ کے بوہت اگانہہ نکل گیا۔ پر میں تیری گل نال سہمت آں باقی کسے دے میری کوئی ذمہ داری نہیں پر میں ایہہ ساریاں گلاں تیرے ذاتی مقدمے دے فیصلے وچ نہیں لکھ سکدا۔ اپنا دوجا مقدمہ توں تریخ دی عدالت وچ پیش کر اوہدے کولوں جا کے انصاف منگ جے اوس عدالت دا جج میں ہوویں تے فیصلہ تیرے حق وچ ہوسی نہیں تے توں رب نوں سوچیوں'' انگریز جج نے اوہدا بیان سُن کے اپنا فیصلہ سُنا دتا۔ ''لہور دربار دے سابقہ کرنل مُراد حیات نوں اپنی سزا پوری کرن مگروں ایہہ عدالت باعزت طور تے بری کردی اے۔''

مراد حیات رائے احمد نواز خان کھرل شہید دی فوج وچ رل کے انگریز سامراج دے خلاف جنگ لڑن مگروں، دیس بدری، کالا پانی جیلاں بھوگ کے تے جنگاں لڑ کے کسے سورمے وانگ شام پور واپس پرتیا تے ایس علاقے وچ اوہدی ازادی پسندی تے انگریز دشمنی اک مثال بن گئی۔

''ہندوستان دی جنگ ازادی دا ہیرو منگل پانڈے، رانی جھانسی تے ہندوستان دے لوک

سن جد کہ پنجاب دی جنگ ازادی دے ہیرو جنرل شام سنگھ، جنرل شیر سنگھ، رانی جند کور، رائے احمد خان کھرل تے پنجاب دے لوک سن۔ ہندوستان تے پنجاب دوہاں دیاں نے وکھوں وکھ سامراج کولوں اپنی اپنی ازادی دی جنگ لڑی۔ کوئی ہندوستانی کدی پنجاب لئی جان نہیں دے گا تے کوئی پنجابی کدی ہندوستان لئی جان نہیں دے گا انج ای جویں کوئی فرنچ کدی انگلینڈ لئی تے کوئی انگریز کدی فرانس لئی اپنی جان نہیں دے گا'' مُراد حیات شام پورے دے دارے اُتے بیٹھا ڈونگھیاں سوچاں وچ ڈبیا ایہہ گل آکھدا ہوندا۔ ''غدر ویلے ہم ہیں مالک اس کے ہندوستان ہمارا دالگن والانعرہ پنجاب تے ایہدے لوکاں نوں اِک واری فیر دِلی تے ہندوستانیاں دی غلامی وچ دین دا ڈراوا دیندا اے۔ جدکہ دِلی داناں سن کے پنجابیاں دا لہو کھر لاٹ مارن لگ پیندا اے تے اوہناں دیاں اکھاں وچ خون اتر اندا اے۔ ایہہ ہندوستان پنجاب تے کشمیر دے لوکاں لئی اِک مستقل عذاب اے تے عذاب نوں عذاب داغضب ماردا اے۔ ہندوستان اپنی بالے تے سیکے تے پنجاب نوں اوہدے حال تے چھڈ دوے۔''

ایس پنڈ دالے ویلے کویلے سرکار نال کوئی نہ کوئی کھُندک پٹی رکھدے۔ انگریز افسراں نوں رائے احمد خان کھرل دا بھوت اتھے مُراد حیات دی شکل وچ دِسدا جیہدے کارن سرکار دی ایس پنڈ اُتے خاص مہربانی تے نظر کرم ویلے کویلے کیتی رکھدی۔ مُراد کئیں ورھیاں مگروں شام پور پرتیا تے اگے اوہدا بلیا سڑیا ڈیرہ اوہدی راہ اُڈیک رہیا سی۔

☆☆☆☆☆

(47)

جیل وچ جس دیہاڑے مُراد حیات نُوں خبر دِتی گئی کہ انگریز سرکار پنجاب وچ آزادی دی جنگ لڑن والے قیدیاں نُوں ازاد کرن دا فیصلہ کر لیا اے۔ کُجھ دیہاڑے مگروں جیل دی ہنیری تے تنگ کوٹھڑی دا بُوہا کھول کے مُراد دے ہتھاں پیراں نُوں لگے سنگل وی کھولے گئے تے اوہنوں وی آزاد کر دِتا گیا۔ جیلوں چھُٹ کے مُراد حیات سدھا شام پُور اپڑیا۔ اوہ کئیں ورھیاں مگروں اپنے پنڈ پرتیا۔ اگوں ڈیرے دا حال تک کے اوہنوں اپنیاں اکھاں اُتے یقین نہیں سی آیا کہ ایہہ اوہدا ای ڈیرا اے جیہڑا اوہ کئیں ورھے پہلاں چھڈ کے رائے احمد خان نال جنگ تے ٹُر گیا۔ پر اودوں یقین کرنا پے گیا جدوں ساہمنے دے ڈیرے اُتے بیٹھا لجپال سنگھ تے رام داس دووَیں اوہنوں سنجھانن دا آہر کر رہے سن۔ اوہ جیلاں کٹ کے جنگاں بھُگتا کے، لڑائیاں مُکا کے وطناں نُوں آئے چِٹی پشاک وچ کھلوتے اوس وحشت زدہ چہرے والے چالھی دے پیٹے چڑھے بندے نُوں ویکھ رہے سن جیہدے نال ایہہ سارا کُجھ واپرن مگروں وی اوہدے چہرے اُتے مسکان کھیڈ رہی سی۔

''تیرے بھانے اجے جنگ نہیں مُکی...... جے میں بھلدا نہ پیا تے توں مُراد حیات ایں''
لجپال سنگھ اُٹھ کھلوتا نالے رام داس وی دووَیں اُٹھ کے اوہنوں چمبڑ پا گئے۔

''ہاں میں مُراد حیات آں لجپال'' مُراد اپنے پرانے بیلیاں نُوں ویکھ کے خوش ہو گیا۔

''کیہ جنگاں، جیلاں، بارود اں، کالیاں پانیاں، مسافریاں، سمندراں تے غلامی دے دھوئیں میرا خلیہ ایڈا وگاڑ دِتا اے جو توں مینوں پچھان وی نہیں سکیا'' اوہنے لجپال نُوں گلا کیتا۔

''انج نہ آکھ یارا...... '' رام داس ہس پیا۔ ''تیرے اُتے ویلے دیاں سختیاں دا اجے کوئی اثر نہیں ہویا توں چالھی ورھے دی عمرے وی مینوں تے اجے وی گبھرو دسدا ایں''

''ویلا بڑیاں بڑیاں نال ہتھ کر جاندا اے پر لگدا اے سختیاں تیرا ککھ نہیں وگاڑ سکیاں بس

توں کُجھ سخت چہرے والا بندہ دِسن لگ پیاں تے تیرے سر تے داڑھی وِچ کُجھ چِٹے آ گئے نیں۔ پر ایدا ایہہ مطلب نہیں کہ توں بڈھا ہو گیاں۔'' ہن لجپال سنگھ دی واری سی۔

لجپال سنگھ تے رام داس دوویں اوہدے ہانی سی۔

''بڈ چیپے نُوں گبھرواں وانگ بڈھاون دا ول میں رائے احمد خان کولوں سکھیا جیہڑا دیس دی ازادی لئی باسی ورھے دی عمر وِچ بندوق پھڑ کے فرنگیاں نال لڑن لئی گھوڑی دوڑاندا ہویا میدان جنگ وِچ جا کھلوتا۔'' گل کردیاں مُراد دیاں اکھاں مسکراندیاں سن پر چہرے اُتے سختی چھائی رہندی ''میرے ڈیرے نُوں کیہ ہویا...... ''اوہنے اچانک گل والا کے اوہناں کولوں پچھیا۔

اوہ دوویں پہلاں تے چپ کھلوتے رہے فیر لجپال اوہنوں پُوری گل دسی۔

''ڈیرے نُوں اگ لگی سی...... ماف کرنا لگی نہیں لائی گئی جدوں توں رائے احمد خان نال ٹر گیوں اوس توں کُجھ دناں مگروں تیری حرکت ہارے مخبری ہوئی گوگیرہ توں اک انگریز لفٹین جیہدا ناں جیمز سی پُوریا فوج لے کے آیا۔ اوہناں دے نال سردار فولاد خان دا پُتر سردار ہیبت خان جھانگڑی سی۔ رائے احمد خان نال جان والیاں ساریاں دی مخبری کرن والا سردا ہیبت خان جھانگڑی سی۔ اوہناں ساریاں دے گھروی ساڑے تے ڈھائے تیرے ڈیرے نُوں اوس گورے فوجی افسر تے جھانگڑی سردار نے اپنے ہتھاں نال اگ لائی تے تیرا مال ڈنگرا تے گھوڑیاں وی کھول کے اپنے نال لیندو گئے۔ اوہناں ایتھے آ کے اوہا کُجھ کیتا جو اوہناں گوگیرہ وِچ کیتا۔ بڑا اوکھا ہو کے اساں تیریاں کُجھ گھوڑیاں تے تیرے نوکر موبے دی جان بچائی''

''ٹر ڈیرہ وت ویکھ لویں ہن گھر ٹُر کُجھ کھا پے لے ارام کر اُجڑیاں سنوارن وِچ تے جیون کھپ جاندے نیں'' لجپال اوہدا ہتھ پھڑ کے پِنڈ ول ٹُرن لگا۔

''نہیں لجپال پہلاں میں ڈیرہ تک لواں تسیں پنڈ ٹُرو میں اوندا'' اوہنے لجپال دے ہتھ اُتے اپنا دُوجا ہتھ رکھ کے اوہنوں تھاپڑا دِتا۔

''ایہنوں ایس ویلے کلا چھڈ دیئے تے چنگا اے'' رام داس لجپال دا ہتھ پھڑیا تے پِنڈ جان والی سڑک اُتے ٹُر گئے۔

مُراد اپنے اُجڑے ڈیرے نُوں تک کے حران ہو رہیا سی۔ اوہدے ڈیرے دی پچھالی اوہدی ماں سرکھی دا چاچا قاسم والا ڈیرہ اوس توں اگانہہ پنڈ دے نیڑے مہنگا دے پُتر کبیر دا ڈیرہ اوہدے ساہمنے سندر داس دے پُتر رام داس دا ڈیرہ اوس توں اگانہہ فتح سنگھ دے پُتر لجپال سنگھ دا ڈیرہ اوہدے ڈیرے دے ساہمنے سڑک پار کھلوتا سی۔ کشن نگر، شہر، شام پُور تے پتن جان والیاں

چاراں سڑکاں نُوں ملان والا 'تن کوہ پتن دا چوراہیا سبھ کُجھ وسدا سی دور دریا دے کنڈھے اُتے اوہدے پنج ست گھوڑے تے گھوڑیاں چردے سن ڈنگراں توں سکھنا سڑیا بلیا کھلوتا ڈیرہ تے کھیت ویکھ کے اوہنوں اپنا پیو نیکا یاد آیا۔ جیہڑا اوہنوں اپنی پچھلی پیڑھی دے اُجڑن دیاں کہانیاں سُناندا سُناندا آپ وی اوڑک اوسے اُجاڑے دا شکار ہو کے قبر وچ اُتر گیا۔

''میں ہی کیوں ...... میرے وڈ وڈیرے ہی کیوں ...... میری ہر پیڑھی ہی کیوں ...... ایس اُجاڑے دا شکار اے...... ایہدا انت کدوں ہونا اے...... ہونا وی ہے یاں فیر کدی نہیں ......''

مُراد پتہ نہیں کنا کو چر اپنے ڈیرے اُتے بیٹھا ایس اجاڑے تے برباد دیاں صدیاں توں لگے جندرے اپنیاں سوچاں دیاں کنجیاں نال کھولن دیاں کوششاں کردا رہیا پر اوہ جنا سوچدا اوہدے ذہن دی نویں پرت نُوں اک ہور جندرا لگ جاندا تے سوچ دی کوئی کنجی وی اوہنوں کھولن وچ کامیاب نہ ہوندی۔ کدی اوہدی ماں سرگھی دا شفیق چہرہ اوہدیاں اکھاں اگے اوندا تے کدی اپنے مہربان پیو دا۔

''کتھے لہور دربار دا کمانڈر مُراد حیات تے کتھے چنھاں دے کنڈھے اُتے اُجڑیا بیٹھا مُراد حیات ویلا کنج بدل گیا'' اوہ جنا سوچدا ہور بے وس محسوس کردا۔

''مُراد حیات لگدا ہُنے آیاں جیلوں چھٹ کے؟'' اچانک اوہنوں اپنی کنڈ مگروں اک مہربان اواز سُنیوی۔ اوہ رکھ دی مُڈھی اُتے بیٹھا سی اوہنے پرت کے ویکھیا اوہدے ساہمنے زینب کھلوتی سی۔

''ہیر سلیٹی'' اوہ جویں صدیاں توں سُتا ڈونگھی نیندروں جاگ پیا۔ اوہدے ہتھ وچ نِکی تھالی وچ چُوری سی اوہ اوہدے ساہمنے بہہ گئی اج اوہنے سارے پردے لاہ کے پرانہہ مارے تے مُراد نُوں اپنے ہتھ نال چوری کھوائی۔ اوہدا ہتھ اودوں رکیا جدوں تھالی سکھنی ہو گئی۔ اوہ ہولی ہولی بُرکی بُرکی اوہنوں چوری کھواندی سر نوا کے اوہدے برابر مُڈھی اُتے بیٹھی رہی۔ کدی کدی بس اوہدے چہرے ول وی جھات مار لیندی۔ مُراد اک واری ہی زینب دا چہرہ تک سکیا دُوجی واری اوہنوں اوہدے ول تکن دی ہمت نہ ہوئی۔

''اینی دیر توں ایتھے بیٹھا کیہ کر رہیاں ایں کدی گئے لوک تے گیا ویلا وی پرت کے اوندا اے کہنوں کہنوں یاد کریسیں بڑی دیر کردتی توں اوندیاں اوندیاں تیرے نال دے چھٹن والے قیدی دوپہراں دے پنڈ اپڑے ہوئے نیں میں کدوں دا تیرا راہ اُڈیک رہی ساں ...... اُٹھی اُتاں تے گھر ٹُر۔''

زینب اپنا ہتھ اگانہہ کر دِتا اوہ زینب دے ہتھ دا سہارا لے کے اُٹھیا پتہ نہیں اوس ہتھ وِچ کیہ جادو سی اوہنوں انج جاپیا جویں اوہدے اندر کسے نے نویں سریوں ساہ پھوک دِتا اے تے اوہ ہن اپنے قدماں اُتے ٹُرسکدا اے۔ اوہ زینب دا ہتھ پھڑ کے اُٹھ کھلوتا تے فیر مردیاں تک ایہہ ہتھ اوہدے ہتھوں نا چھٹیا۔ زینب اجے وی حرانگی نال اوہنوں تکدی اوہدا ہتھ پھڑ کے ہولی ہولی پیلیاں وِچوں لنگھدی ٹُردی پنڈ جان والی سڑک اُتے چڑھ آئی...... اوہ دوویں اک دُوجے نُوں پچھانن دی کوشش کر رہے سن۔

زینب دا حال تک کے مُراد دے دل اُتے سٹ لگی۔ زینب دی جوانی نُوں وچھوڑے تے اُڈیکاں دا دکھ دریا برد کر گیا۔ اوہ مُراد کولوں دس ورھے نکی سی پر مُراد وانگ اوہدے سر دے والاں وِچ چاندی تے نہیں سی آئی پر ہیہہ ورھے دی عمرے اوہدے چہرے اُتے پکی عمر دا پرچھاواں ضرور پین لگ پیا۔

مُراد اوہنوں اِک واری فیر بڑے دھیان نال تکیا۔ اوہدے پیریں پائی تروپے لگی پرانی جُتی اوہدے پُرانے ملوٹے رنگ دے کپڑے تے لیراں لیراں سیتی چُنی نال کجیا سر دس رہیا سی کہ ایس بھوئیں، کھوہ، کھیت، ڈیرے، وسیب، نُوں اُجڑیاں تے رنجھاں، سدھراں، خوشیاں، ہاسیاں نُوں رُسیاں جویں زمانے بیت گئے ہن۔ اپنی کھیتی دی سانبھ سنبھال کر والا جٹ جویں آپ ہیں کِدھرے ویلے دی دھوڑ وِچ گواچ گیا۔ گل وِچ لیراں دی کفنی پائی، ویران اکھاں نال پھکے ہوٹھاں تے پیلے چہرے اُتے بےیقینی دی مسکراہٹ سجائی پنجر پنجر وجود لئی اوہدا ہتھ پھڑ کے چپ کیتی اوہدے نال نال ٹُردی اوہدی منگ زینب اوہنوں صدیاں توں اُجڑدے پنجاب دی بربادی دی کہانی دا کوئی پاٹا پرانا ورقا لگی۔ جیہدا کوئی وی اکھر پڑھن وِچ نہیں سی آرہیا۔

مُراد اوہدا ہتھ پھڑی اوہدے نال پنڈ ول رلکدا رہیا۔ اوہنے محسوس کیتا کہ زینب دے ہتھ جیہڑے لگراں وانگ کولے ہوندے سن ہن کُجھ سخت تے کُھردرے ہو گئے سن۔ اوہدا پنڈا جیہڑا گلاب دیاں کلیاں وانگ نازک ہوندا سی ہن کُجھ کھورا لگدا سی۔ کدی کدی ٹُردا جاندا پرت کے اپنے اُجڑے کھلوتے ڈیرے نُوں تکدا فیر زینب دے چہرے ول تکدا تے اوہنوں ایہہ سمجھ نہ اوندا وِدھ کیہڑی شے اُجڑی اے اوہدیاں راہنواں اُڈیکدی اوہدی منگ زینب یاں اوہدا اُجڑیا کھلوتا ڈیرہ۔ نواب زادیاں دی چال والی وارث شاہ دی ہیر ورگی اوہ جٹی جیہنے اوہدی اُڈیک وِچ اپنی جوانی گال دِتی ورھیاں مگروں وی اوہنوں تک کے اج وی شکیت دا اِک حرف اپنی جیبھ اُتے نہ لیائی۔ بس اوہدے نال نال ٹُردی کدی کدی پرت کے مُراد دا چہرا تکدی تے مسکراندی۔ ٹُردیاں

ٹر دیاں اچانک مُراد نُوں اپنے ہتھ اُتے بھار چنیدا محسوس ہویا نالے اوہنوں لگا جویں زینب ٹر دی ٹر دی کھلوگئی اے۔ اوہنے ویکھیا کہ اوہ اگانہہ پیر نہیں سی پٹ رہی اوہنے بے ہوش ہو کے بیٹھاں ڈگدی زینب دے وجود نوں اپنے ہتھاں وچ ای سنبھالیا۔ تے انجے ہتھاں وچ چائی چوک وچ وڑدا چاچا قاسم دے گھروچ ویڑھے وچ گھتی پئی منجی اُتے لٹا دِتا۔

''میں زینب نال کیہ کیتا اینوں کیوں ساری حیاتی بنھ کے بہائی رکھیا؟۔ اوہ سر ہتھاں وچ پھڑ کے بہہ گیا''مینوں کیہ ہوگیا میں کیہ بندہ واں میں ساری حیاتی ہر شے نُوں اپنیاں سوچاں دی سولی اُتے کیوں ٹنگی رکھیا۔؟

''زینب صدمے ہتھوں بے ہوش ہوئی ہے ہوش وچ آ ولیسی......''بشیر حکیم زینب دی نبض ویکھ کے اوہنوں دسیا۔''کُجھ کمزوری ہوگئی اے ذہنی پریشانی دا شکار اے۔ دوائی دے چلیاں پوا دینا اے گھابرن دی لوڑ نہیں کُجھ کھاوے پیوے تے خش رہوے ٹھیک ہو ویسی۔''

تھوڑے چر مگروں زینب نُوں ہوش آیا اوہ گھابر کے اُٹھ بیٹھی۔ مُراد نُوں اپنے سرہانے بیٹھا ویکھ کے اوہدے چہرے اُتے آئی رونق ویکھن والی سی۔

''توں آ گیاں مُراد...... مینوں پتہ سی توں اِک دن پرت کے اونا اے میرا ایمان سی سرکھی تے نیکے دا پتر کدی اپنی راہ بھلن والا نہیں اے۔''

مُراد نے اوہنوں اپنے ہتھاں نال دوائی پوائی۔ زینب اپنی حالت نُوں بُھل کے مُراد دی سیوا وچ جُٹ گئی۔ مُراد نُوں آل دوالے دا ہوش آیا تے سبھ توں پہلاں ڈیرہ تے رقبہ اباد کرن دا خیال آیا اپنے کم وچ جُٹ گیا۔ پنڈ وچ اوہدی غیر حاضری وچ بڑیاں تبدیلیاں آ چُکیاں سن۔ کالے پانیوں تے انگریز دی قید وچوں کدی کوئی جیوندا نہیں سی پرتیا لوک اوہدی ارواح آکھ بیٹھے سن۔ پنڈ وڑیا تاں سارا لوک اوہنوں جیوندا تک کے حران ہویا۔ ساری برادری اوہنوں تکن لئی اکٹھی ہوگئی۔ کُجھ ای دناں مگروں اوہدا وواہ زینب نال ہو گیا۔ تے نالے رام داس، لچھپال سنگھ تے اہناں دے بیلی تے مہنگا دے پُتر کبیر دا وی جیہناں اوہدی اُڈیک وچ اجے آپ وی وواہ نہیں سن کیتے اوہناں چاراں دی جنج اکٹھی چڑھی۔ انج چاراں دے گھر اکٹھے ای وسے تے اوہ چارے وی اِک واری فیر بندیاں وچ باہن جوگے ہوئے۔ مُراد لوکاں نُوں اپنی قید دیاں کہانیاں سناندیاں ہویاں دسدا کہ

سبھ اوّں توں لے کے گوگیرہ تک پلک جھمکدیاں حیاتی گُزر گئی ہوش اوددوں آیا جدوں انگریز جج نے قیدوں ازاد کرن دا حکم دِتا۔''چنگا ہوندا جے مینوں وی کسے توپ دے مونہہ نال بنھ

کے اُڈان دا حکم دیندا۔ ایہہ انگریز دا دُوجا روپ سی جیہڑا میں پہلاں کدی نہیں سی ویکھیا۔ ہو سکدا اے ایہہ انگریز قوم دا اوہ خاص ذہن رکھن والا بندہ ہووے جیہدے سر اُتے تن ہزار انگریز افسراں نُوں لے کے انگریز قوم پنجاب تے ہندوستان دے کروڑاں لوکاں اُتے راج کر رہی اے تے اوہنوں احساس سی کہ اوہ اپنی نہیں پرائی زمین اُتے انصاف دی کرسی گھت کے تے انصاف دی عدالت لا کے بیٹھا اے سانوں مافی دے دِتی گئی تے جج نے سانوں ازاد کرن دے ویلے اپنے فیصلے وِچ لکھیا کہ انگریز سرکار نُوں سختی نال آکھیا جاندا اے کہ ساڈے خلاف فیر کدی کوئی کاروئی اودوں تک نہ کیتی جاوے جدوں تک اسیں سرکار دے خلاف کسے حرکت وِچ پہل نہ کریئے۔ انگریز سرکار سانوں آزاد کر دِتا نال سانوں رقبے وی دین لگی مو کھے رقبہ لے لیا پر میں انکار کر دِتا۔ جج بڑا حیران ہویا تے میرے کولوں پچھیا۔"

"بندوبست اراضی دے تحت توں رقبہ کیوں نہیں لے رہیا؟

میں جج نُوں آکھیا "جو رقبہ توں مینوں دینا چاہ رہیاں اوہ گھٹ اے۔"

جج حران ہو کے پچھن لگا۔

"تینوں کنا رقبہ چاہیدا تُوں مُونہوں بول میں تینوں ہنے الاٹ کر دیاں"

تے میں اوہنوں آکھیا کہ "اپنے فیصلے وِچ لکھ کہ توں میرے نال نال سارے پنجاب دا رقبہ وی ازاد کر رہیاں!

انگریز جج ہس ہس کے پٹھا ہو گیا تے آکھن لگا "جے پنجاب تینوں دے دیاں تے ہندوستان وی نالے ای جاندا اے ایس لئی توں کُجھ تھوڑے تے گُزارا کر لے"

میں آکھیا "میں انگریزاں نال لڑائیاں تے جنگاں زمیناں الاٹ کران لئی نہیں اپنا دیس ازاد کروان لئی لڑیاں۔"

انگریز جج نے میری ازادی دا فیصلہ لکھ دِتا باقی ساریاں نُوں ہر مہینے حاضری لئی آکھیا پر مینوں ہر پابندی توں ازاد کر دِتا۔ آکھدا سی "اسیں اگے رائے احمد دی شکل وِچ اِک 'سر ولیم والس' نُوں بھگت چکے ہاں ہن دُوجا نہیں چاہیدا توں ازاد ایں"

مُراد حیات سڑے بلے ڈیرے دے کھنڈر ڈھا کے پرانہہ مارے ڈیرے دی تھاں نُوں ساہرا کر دِتا تے نواں ڈیرا چھتنا شروع کر دِتا۔ اوہنے مصلیاں نُوں سد کے گھانی وِچ توڑی رلا کے گارا تیار کرائیا۔ رقبے چ سکے کھلوتے رکھاں نُوں وڈھ کے کوٹھیاں لئی کڑیاں تے کاٹھ تیار کیتا۔ ترکھاناں کولوں بُوہے باریاں تیار کروائے تے کبھاراں، مستریاں تے ترکھاناں تے

مصلیاں نُوں نال لے کے کُجھ ہی دناں وچ تن کچے کوٹھے چھت کے ڈیرا پا لیا۔ جھانگڑیاں نال اپنے ویرنُوں اِک واری اپنے اُتے جبر کر کے چلھے وچ سٹیا اتے سارا زور اپنے اُجڑے پئے رقبے نُوں نویں سریوں آباد کرن تے اپنے ٹبر دی حالت بہتر کرن وِچ لا دِتا۔ اوہنے اِک واری فیر اپنیاں گھوڑیاں تے مال ڈنگر ول دھیان دِتا۔ کُجھ گھوڑے مل لئے کُجھ وِچھیرے تے وچھریاں مُل لیایا اوہناں دی نسل ودھنا شروع ہوئی تے اوہدی جان وِچ جان آئی۔

''اک دیہاڑے مینوں یاں میرے مگروں اون والیاں نُوں اک واری فیر ایہناں گھوڑیاں دی لوڑ پئنی اے''اوہ اپنے آپ نُوں سمجھاندا۔''اُوس ویلے ایہہ گھوڑے نہ ہوئے تے لوک کہ گیسن میرا پیو نیکا وی تاں لیہا آکھدا آہی۔'' اوہ فیر اپنے پچھوکڑ دے سمندر وچ جا ڈُگدا۔

اوہدی حالت کُجھ ٹھیک ہوئی تے اوہدا پچھوکڑ اوہنوں اِک واری فیر چھا مار کے بہہ گیا۔ اوہنے گھوڑے ایس عمرے اک واری فیر سیدھنے تے نال نال اوہناں دا وپار وی شروع کر دِتا۔ ہن اوہ عربی گھوڑے وی لے آیا۔ ڈیرے اُتے کم کردیاں اوہنوں تھاں تھاں پیو دے قدماں دے نشان تے اوہدا پرچھانواں دسدا تے ماں دیاں اوازاں کناں وچ پیندیاں۔ اوہ ماہیاں نُوں یاد کردا تے اوہدے دل نُوں کُجھ سہارا اوُندا۔

پنج ست انگریز افسر ایس علاقے دا ویلے کویلے دورہ کردے رہندے۔ شام پُور جھانگڑی سردار کول اوُندے کشن نگر جاندے۔ چتن توں بیلے شکار کھیڈن جاندے۔ کشتی وِچ بہہ کے دریا وِچ مچھیاں دا شکار کردے۔ چنہاں دے کنڈھے اُتے چڑدے مُراد حیات دے گھوڑے تکدے تے اوہناں دی رجھ کردے۔ ایہناں انگریز افسراں دا آگو میجر کلائیو سی۔ گورے جدوں وی شام پُور اوُندے مُراد حیات دے ڈیرے اُتے ضرور جاندے چنہاں دے کنڈھے اُتے تے گھاہ دے مداناں وِچ چڑدے اوہدے گھوڑیاں نُوں تکدے اوہنوں جنگی گھوڑے سیدھدیاں تکدے تے حران ہوندے۔ اوہ ایس عمرے وی کسے گبھرو وانگ ای گلوں ننگا مجھ لانگڑ بنھ کے لک نال رسیاں بھی کاٹھی نال وی گول کیتیاں رسیاں لمکائی گھوڑے سیدھن وِچ لگا رہندا۔ اوہ رسی کھول کے ہتھ وچ پھڑدا تے کولوں لنگھن والے دوڑدے اتھرے گھوڑے نُوں رسی ولا کے انج پچھانہہ کھچدا جویں بندہ کسے اپنے اگے دوڑے جاندے بال نُوں پچھوں کھچ کے اپنے ہتھاں وِچ چا لیندا اے۔ دوڑدے گھوڑیاں نال آپ وی دوڑدا اوہناں دی ننگی کنڈ اُتے سوار ہوندا اوہناں نُوں کڑیالہ گھت دیندا۔ گھوڑیاں اُتے سوار لال کوٹاں والے میجر کلائیو تے دُوجے انگریز افسر اوہنوں گھوڑے سیدھے تکدے تے انگلیاں دنداں وِچ دبا کے کھلوتے رہندے۔ اوہدے نال ہتھ

ملاوندے اوہدے کول پانی پیندے بڑا چر چھاں دے کنڈھے اُتے اوہدے نال گلاں کردے ٹہلدے اوہنوں اپنے گھوڑے سرکار لاٹ صاحب نوں دین تے ہور گھوڑے تے گھوڑیاں پال کے مربعے لین لئی سمجھاؤندے اوہ اگوں مسکراوندا اوہناں دا شکریا ادا کردا تے گھوڑی پال بنن توں انکار کر دیندا...... سردار ہیبت خان جھانگڑی نوں مُراد دی واپسی اِک اکھ نہیں سی بھائی۔ اوہنوں مُراد کول کھلوتے اوہدے نال انگریزی وِچ گلاں کردے انگریز افسر وی زہر لگدے تے جدوں انگریز افسر حویلی تے اوندے تے اوہ اوہناں دے کناں وِچ اوہدے خلاف زہر بھریندا رہندا۔ پکی عمر دا میجر کلائیو چپ کر کے اوہدیاں گلاں سندا رہندا۔ پر اوہدے نال دے دُوجے انگریز افسر جیہناں وِچ کیپٹن برائن، لیفٹیننٹ پارکر تے لیفٹیننٹ مائیکل جیہڑے گرم تے جوان خون والے سن مُراد نال میجر کلائیو دی نرمی نوں پسند نہ کردے تے ہولی ہولی اِک واری فیر مُراد تے انگریزاں دے وِچکار انگریزی فوج دے ورتن لئی گھوڑے نہ ویچن دی وجہ توں اِک سرد جنگ شروع ہوگئی۔

''ایہہ سٹھ ستر گھوڑا کلاّ بندہ لے کے بیٹھا اے۔ نہ اوہناں دا وپار کردا اے نہ سرکار نوں دیندا اے۔ ایہہ کیہا شوق اے۔ ایہدے پچھے کیہ راز اے۔ ایہہ گھوڑے ایہدے کول نہیں چھڈنے اینے ضرور کوئی حرکت کرنی اے۔'' میجر کلائیو دوجے افسراں نوں آکھدا۔ سرکار لاٹ صاحب دی اکھ مُراد دے گھوڑیاں اُتے سی۔

☆☆☆☆☆

(48)

مُراد نے محسوس کیتا کہ ایس سارے کھیڈ وِچ اوہدا بہوں کُجھ وگڑ گیا اے اتے بتیرا کُجھ کھڑا پ گیا اے کدی کدی اوہ اپنے ای گھر وِچ تے اپنے ای پنڈ وِچ اپنے آپ نُوں پراؤہنا جاپدا۔ زینب اِک چپ رہن والی عورت سی جیہڑی اکھاں اکھاں وِچ ہزاراں گلاں کر جاندی تے زبان گھٹ ای چلاوندی۔ مُراد لئی زینب اِک ڈونگھی تے برداشت والی ہستی سی۔ جیہدے پرسکون چہرے نُوں تک کے مُراد دے اندر لگیاں اگاں اندروں اندر ٹھنڈیاں ہوندیاں رہندیاں اوہنے ای مُراد نُوں گھوڑیاں دی وجہ توں انگریزاں نال لڑن تے تعلق خراب کرن توں ڈک دِتا۔

''ہُن جد کہ سارا پنجاب انگریزاں نُوں گھوڑے پال کے دے رہیا لوکاں دے ضمیر سوں گئے نیں تے توں وی اپنے ہوش نُوں کُجھ ہتھ مار ہن کدی چیلیاں والا تے گوگیرہ نہیں بجنا تے جے توں گھوڑے انگریزاں نُوں ویچ نہیں سکدا یاں پال کے نہیں دے سکدا تے اوہناں نال لڑنوں وی ولائی رکھ اگے بڑا کُجھ اُجڑیا اے جو رہ گیا ہن اپنے مگروں اون والیاں لئی وی اوہدے وِچوں کُجھ چھڈ دے سر پر ہر شے نُوں اگ لا کے ای مُر وواِیں۔''

''میں اِک گواچیا بندہ واں تے اپنے ویلے دی ہر شے کولوں دور ہو گیاں۔'' اوہ اپنے آپ نُوں سمجھاوندا۔ اوہنے دماغ سدھا کیتا اتے پورا ویلا اپنے گھر تے زمیندارے نوں دین لگ پیا۔

فیر اوہنوں پکی عمرے رب اولاد دا رنگ لایا تے اوہنوں اِک پتر دِتا۔ اوہ نہال ہو گیا۔ اوہنوں بے وارث مرن دا دکھ اندروں اندر کھائی جاندا سی۔ پر رب نے نری اوہدی ای نہیں زینب دی وی سنی تے نال لجپال سنگھ، رام دس تے مہنگے دے پتر تے اوہناں چاراں دے بیلی کبیر دی وی سنی۔ اوہناں تناں نُوں وی رب اگے پچھے اولا دا رنگ لایا تے اوہ وی اِک اِک پتر دے پیو بنے...... چارے بیلی نہال ہو گئے۔ اوس دے پتر داں ناں اوہدے بیلی رام داس تے

لجپال نے رل کے 'فضل حیات' رکھیا۔ تے مُراد حیات نے لجپال دے پُتر داناں وریام سنگھ، رام داس دے پُتر داناں ست رام داس تے کبیر دے پُتر تے مہنگے دے پوترے داناں 'ٹوٹا' رکھیا۔

مُراد دے گھر پُتر کیہ جمیا کہ اوہ اِک واری فیر جوان ہو پیا۔ اک واری فیر گبھروواں وانگ دولانگھاں بھر کے ٹُرن لگ پیا رب اوہدیاں اخیری عمرے کٹ گھتیاں سن اتے اوہ اِک واری فیر آپنے آپ نوں گبھرو سمجھن لگ پیا۔ فضل پڑھائی توں نس کے زمیندارے ول ٹُر گیا۔ فضل آکھدا۔

''کتاباں دی زبان سمجھ چ نہیں آوندی دھرتی دی زبان سمجھ آوندی اے''

میجر کلائیو تے دُوجے انگریز افسر جدوں وی ایس علاقے وِچ پھیرا ماردے اوہ مُراد دے مربعے وِچ چرد یاں پھردیاں اوہدیاں اُچی نسل دیاں گھوڑیاں دا ترنڈ تکدے تے اوہناں بارے بیٹھے چر تک گلاں کردے رہندے۔ اک دیہاڑے میجر کلائیو دُوجے افسراں نال گھوڑیاں اُتے سوار ہو کے آکے ڈیرے دے ویہڑے دے ساہمنے بوڑھی ہیٹھ منجی اُتے بیٹھے مُراد دے ساہمنے آ کے کھلو گیا۔ تے اوہنوں آکھیا۔

''جدوں وی چاہویں سارے گھوڑے تے گھوڑیاں دے کے جنے مربعے چاہنویں لے سکداں تے ہور گھوڑیاں وی پال سکداں۔ اسیں تینوں تے تیرے قبیلے نوں ایس علاقے دا سردار بنادیاں گے مٹھا ٹوانہ دے اِک ٹوانے نوں سر مالکم ہیلی آکھیا سی جتھوں تک اپنا گھوڑا دوڑا سکدا اوتھوں تائیں رقبہ تیرا اے تے اج ٹوانے کالرہ توں جہان آباد تک سو پنڈاں دے مالک ہن۔'' کلائیو نے دور دریا دے کنڈھیاں اُتے چڑھدے تے لہندے تک پئے سینکڑے مربعیاں دے غیر اباد رقبے ول اشارہ کردیاں اپنا جال سٹیا۔ ''اپنے واڑیوں اپنا سبھ توں تیز دوڑن والا گھوڑا کڈھ تے اوہدے اُتے سوار ہو کے اوہنوں دوڑاندیاں جتھوں تائیں جناں وی رقبہ ول سکدا ایں ولے اوہ سارا تیرا مینوں اپنے سارے گھوڑے کھول دے۔''

'میجر کلائیو میں گھوڑے وتچن لئی نہیں رکھے'' مُرادوی اگوں انگریزاں وانگ ای خش مزاجی وکھاؤندا۔

''میں سنیا اے توں لہور دربار وِچ کرنل سیں۔ تے رنجیت سنگھ دی فوج نوں عربی گھوڑے ویچدا تے سیدھ کے دیندا سیں'' میجر کلائیو اوہنوں گھوڑیاں پالن تے وتچن دا پرانا چلن یاد کرا کے شرمندہ کرن دی کوشش کیتی۔

''میجر...... توں ٹھیک آکھ رہیاں پر شواں سگویاں نہیں رہیاں تے گھوڑے وتچن دیاں وجہاں وی بدل گیاں تے لین والے وی اوہ ویلا رہ گیا نہ سرکار ایس لئی میں گھوڑے نہیں وتچنے''

مُراد اوہنوں سکا جواب دے دِتا۔ ''رنجیت سنگھ پنجاب دا وارث تے راکھا سی انگریز تے ہندوستانی نہیں اے''

کلائیو سمجھ گیا۔ اوہ اوس بارے گل نہیں سی کرنا چاہوندا۔ تے اوہدے ذہن وِچ ایہناں گھوڑیاں دے پالن وِچ کوئی ڈونگھا مقصد سی۔ اوہدا شک ہور پکا ہو گیا۔

''کرنل سر......'' میجر کلائیو نے اوہنوں ہیٹھ چک کے سیلوٹ کیتا تے پرت گیا بڑی سرد اواز وِچ ایہہ آکھدیاں ''پر فیر وی سوچ لیناں۔'' پر اپنے دل وِچ ایس انکار نوں اپنی بزتی سمجھ کے کدی نہ بھلیا۔

مُراد جاندے جاندے دا شکریا ادا کیتا۔ پر انگریزاں دے آکھے گھوڑیاں دے بدلے وِچ مربعے لین دی راہ کدی نہ ٹُریا۔ انگریز افسر مُراد حیات دے مربعے وِچ پھرن والیاں گھوڑیاں دے ترنڈ نوں لالچی نظراں نال تکدے ڈیرے کولوں لنگھ جاندے۔ جیہڑے چھاں دے کنڈھے چڑدے پھردے پتن توں اوندے جاندے انگریز افسراں دیاں اکھاں وِچ رُڑکدے رہندے۔ کُجھ دناں مگروں میجر کلائیو اک دیہاڑے سویرے سویرے ڈیرے تے آ نکلیا جدوں مُراد گھوڑے دریا اُتے چران لے جان لئی واڑیوں کڈھ رہیا سی۔ اوہدے نال ہور کئی انگریز افسر تے پُوربیا سپاہیاں دی اک پلٹن وی سی۔ اوہناں نُوں تک کے مُراد دا متھا کھڑکیا۔ میجر کلائیو، کیپٹن برائن، لیفٹیننٹ پارکر، لیفٹیننٹ مائیکل، نواں نواں ذیلدار بنیا سردار ہیبت خان جھانگڑی، پٹواری، تحصیلدار تے ایکسین نُوں نال لے کے اوہدے ڈیرے تے آ وڑے۔

''سانوں تیریاں گھوڑیاں چاہی دیاں نیں گل کر کیہ لینا اے'' میجر کلائیو اج کُجھ ہور زبان وِچ گل کر رہیا سی۔ ''میں اک ہزار کلے بھوئیں دی مالکی دا فرد نال لے کے آیاں۔''

''میں گھوڑیاں وَیچن لئی نہیں پالیاں کوئی پتہ نہیں مینوں کدوں ایہناں دی لوڑ پے جاوے'' مُراد اپنے اُتے قابو رکھدیاں اپنی اواز نرم رکھی پر اگوں سکا سانا جواب دے دِتا۔

''توں احمق ایں...... اجے وی کسے ڈلے کسے رائے احمد خان کھرل دی راہ اُڈیک رہیاں......'' کلائیو دے نال آیا کیپٹن برائن بھوتر گیا۔ اوہناں نُوں ہن کوئی شک نہیں سی رہ گیا کہ مُراد ایہہ گھوڑے گھوڑیاں انگریزاں نال کسے لڑائی لئی سانبھ کے رکھی بیٹھا۔

''آہو توں اج ای سمجھ لے...... کوئی اوہ ویلا دس جیہڑا اپنے ڈلے یاں اپنے رائے احمد نُوں نہ اُڈیکدا ہووے'' اوہدا جواب سن کے انگریز افسر دا سر بھوں گیا پستول کڈھ کے اوہدے سر دا نشانہ لے کے اوہنوں گولی مارن لگا کہ کلائیو وِچکار آ کے کھلو گیا۔

''کیپٹن برائن تینوں ایہہ سارا کجھ کرن دی اجازت نہیں اے۔'' میجر کلائیو اوہنوں سختی نال گولی چلاون توں ڈک دتا۔

اپنے افسر نُوں غصے وچ ویکھ کے برائن پستول ہیٹھاں کر لیا۔ کلائیو نے دُوجے دو افسراں نُوں وی قابو کر لیا ایہہ آکھدیاں کہ

''ایہدے بارے عدالت دا فیصلہ اے کہ جدوں تک ایہہ پہل نہ کرے ایہنوں کجھ نہ آکھیا جاوے..... توں کیوں مرن لگاں'' انج ہزار کلے بھوئیں دے نال لیاندے فرد تے الاٹمنٹ آرڈر، پٹواری تے تحصیلدار جھانگڑی زیلدار نوں لے کے انگریز افسر پرت گئے فیر کدی گھوڑیاں اوہدے کولوں خریدن دی گل نہ پچھی پر جاندے جاندے اِک واری فیر اوہدا ناں اپنی 'بُری کتاب' وچ نویں سریوں مستقل طور تے ضرور لکھ گئے تے اوہدے اُتے اکھ رکھنی وی شروع کر دتی۔

پنجاب اُتے اپنا قبضہ پکا کرن لئی انگریزاں ڈونگھی تے تکھی منصوبہ بندی نال کم شروع کر دتا۔ جیہدے وچ ہور بہت ساریاں کماں دے نال نال پنجابوں پنجابی زبان دے صفائے دا کم وی اِک مشن بنا کے شروع کیتا..... بندوبست اراضی نال کالے انگریز بناون دیاں فیکٹریاں پُورے پنجاب وچ لگ گیاں۔ پنجاب برطانیا دے تاج وچ لگن والا آخری کوہ نور ہیرا سی۔ بس جویں ای انگریز ایتھے پیر رکھدا گیا اوویں صدیاں توں اِک تھاں ٹھاہرے ہوئے پنجاب دے معاشرے وچ وی ہلچل مچ گئی۔ انگریز نے پنجاب وچ سرکار دی نگرانی وچ سرداری تے جاگیرداری دا دوموہاں سپ واڑ دتا۔ جیہڑا پنجاب تے ایدی غریب لوکائی نُوں ڈنگنا شروع ہو گیا۔

قدرت دے اصول دے مطابق جے کوئی شے ہمیشا قائم رہ سکدی اے تے اوہ رب دی ذات اے۔ یاں فیر ایس کائنات وچ تبدیلی دا عمل اے جہنوں کوئی زوال نہیں اے باقی ہر شے زوال تے تبدیلی دے پہیئے ہیٹھ آ کے رہندی اے۔ شواں ہولی ہولی تبدیلی تے عروج زوال دی زد وچ آ کے فنا ہوندیاں، مُکدیاں، اُسردیاں، اُجڑدیاں، وسدیاں، ڈھاندیاں، بندیاں رہندیاں نیں۔ قدرت دا ایہہ مارشل لائی اصول کائنات دی ہر نکی وڈی شے اُتے ویلے دے کوڑے ہتھوں لاگو اے جدوں تائیں ایہہ کائنات فنا نہیں ہو جاندی ایہدے وچ عروج زوال تے تبدیلی دا ایہہ عمل وی جاری ساری رہنا اے۔ بس ایہو جیہی تبدیلی دے اِک عمل دی زد وچ پنجاب اُتے انگریز راج آون مگروں ایہہ نمانا پنڈ شام پوروی آ گیا جس شے اُتے انگریز نے سبھ توں ودھ دھیان دتا اوہ سی لوکاں نُوں قابو رکھن لئی امن امان قائم رکھن والا اِک اثر رکھن والا قانونی تے انتظامی سسٹم ایہدے لئی اوہناں نُوں ڈاکوواں تے مجرماں کولوں وی کم لینا پیا تے

اوہناں نے نہ ولائیا۔ ہندوستان وانگ پنجاب وِچ وی ایسے اصول دے تحت کئیں ورھے پہلاں انگریز سرکار نے پنڈ چھاں دے کنڈھے تے شام پُور دی پچھالی پے ہزاراں کلے رقبہ جیہڑا مغلاں دے ویلے توں غیر آباد پیا سی ایہدے وِچوں چھ ہزار ایکڑ رقبہ دھاڑوی قبیلے دے سردار ہیبت خان جھانگڑی نُوں کاشت کاری لئی الاٹ کر دتا تے نال اوہدے قبیلے نُوں وی نکیاں نکیاں الاٹاں الاٹ کر دتیاں۔ نال ای پنڈ دی پچھالی سکھنی پئی پنج مربعے تھاں اوہناں نُوں جنگل، پکھی واس وسیب اتے دھاڑو گردی چھڈ کے بندیاں وانگ رہن اتے وسن لئی الاٹ کر دتی جیہدے تائیں اپڑن لئی نرا اک راہ سی جیہڑا پنڈ دے چوک وِچوں لنگھدا۔ پہلاں ایہہ دھاڑوی پنڈ وِچ لٹ مار کرن لئی لشکراں نال وڑ دے سن یاں آپئیں حملہ آور ہوندے سن پر اج انگریزاں دی مہربانی نال مالک بن کے شام پُور وِچ وڑے یاں فیر مالکیاں دے کاغذ ہتھاں وِچ دے کے واڑے گئے۔ پکھی واساں دی نسل دے لشکراں دا داناں پانی ڈھون والے تے کھوتے خچر تے سر اُتے لٹے اناج دیاں چھٹاں، بوریاں چاون والے ڈھونیاں تے خونخواراں دا ایہہ اَجڑ گھوڑیاں دیاں ننگیاں کنڈاں اُتے سوار ہتھاں وچ بندوقاں اتے ننگیاں تلواراں پھڑی جدوں پہلی واری پنڈ چ قدم رکھیا تے پنڈ دے وارث ایہہ سمجھ کے کہ پنڈ اُتے باہری حملا آور ہو گئے نیں گھراں اندروں اپنے ہتھیار لبھن نسے تاں جے اوہناں نُوں پنڈوں باہر کڈھیا جاوے جدوں باہر نکلے تے کسے دے ہتھ چ ڈانگ سی تے کسے دے ہتھ چ سوٹی کسے دے ہتھ وِچ برچھا تے کسے دے ہتھ وِچ سانگ کسے دے ہتھ وِچ چھوی۔ سارا پنڈ داتریاں، رنبیاں، وہولے، کہیاں، تر ینگل، کہاڑیاں، اتاں روڑے وِچ دو چار بندوقاں پستولاں چا کے اوہناں دے مقابلے لئی نکل آیا۔ ایہناں جھانگڑیاں نال ایس پنڈ والے پہلاں وی نبڑدے رہندے سن پر ایس واری ایہہ وحشی قبیلہ انگریز سرکار دی سرپرستی وچ پنڈ وِچ وڑیا۔ جیہڑا پنڈ لئی اک وڈا مسئلہ بن گیا۔ پنڈ وِچ نویں آون والے گھڑ سوار وسنیک اپنیاں گھوڑیاں اُتے سوار پنڈ والیاں دے ہتھیار تک کے حران ہوئے تے بڑی چر اپنیاں گھوڑیاں اُتے ای بیٹھے پنڈ دے چوک وِچ ای ہسدے اتے اک دُوجے نُوں مخول کر دے رہے۔ کدی اوہناں دے ہتھیار تکدے اتے کدی اپنے ہتھاں وِچ پھڑیاں بندوقاں، پستولاں، گنڈاسیاں، اتے تلواراں نُوں تکدیاں اُچا چا ہسن لگ پیندے۔ ایہہ جھانگڑیاں دا گُجھ دو ڈھائی ہزارتوں ودھ بندیاں دا اک ہتھیار بند لشکر سی جیہڑا پنڈ دے چوک وِچ گھوڑے دوڑاندا وڑیا تے اوہناں چوک وِچ اپڑ کے اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں کھچ لیاں۔

''اسیں ایتھے رہن تے وسن لئی آئے واں، خون خرابے لئی نہیں۔ سانوں سرکار نے اجازت

وِتی اے جیہڑا رقبہ سرکار سانوں الاٹ کیتا اے ساڈے کول اوہدی مالکی دے قانونی کاغذ وی ہین جے تہاڈے کول وی اپنیاں بھوئیاں اتے اپنیاں گھراں دی مالکی دا کوئی کاغذی اتے قانونی ثبوت ہے تاں پیش کرو۔'' گھوڑے اُپر سبھ توں اگے بیٹھے اوہناں دے خونخوار چہرے وڈی وڈی کنڈیلی جھاڑی ورگی داڑھی مچھاں تے نکیاں سپ ورگیاں اکھاں مدھرے قد پر طاقتور تے پلے ہوئے جثے والے سردار ہیبت خان جھانگڑی نے اِک ہتھ وِچ کاغذاں نال بھری اک فائل اتے دُوجے ہتھ وِچ بھری بندوق لہراندیاں اوہناں دے صدیاں پرانے وسیب اتے اوہدی ہوند نوں ای چیلنج کر دِتا اتے اوہدا ثبوت وی منگ لیا۔

''رہ گیا لڑن دا مسئلہ تے فیر کسے ویلے لڑ لواں گے میرے کول ایس ویلے تہاڈے لہو وِچ ہتھ رنگن دی ویلھ انہیں اے تے اج تے میں ہن تہاڈے علاقے دا زیلدار وی ہاں مینوں سرکار نے مقرر کیتا اے۔''

ایہناں آکھدا اوہ وحشی، جانگلی اتے دھاڑوی سردار اگانہہ ٹُر گیا تے کُجھ ای چر مگروں کُجھ انگریز افسر اک تحصیلدار، پٹواری تے کُجھ پُورہیئے پلٹے پنڈ وِچ وڑ آئے۔

پرانے اتے نویں پنڈ وِچکار حد بندی شروع ہوگئی۔ نویں اون والے پنڈ والیاں اُتے اپنے گھوڑیاں اُتے سوار تلواراں، بندوقاں لہراندے جاندے تے ہوائی فائرنگ کردے چوکوں نکلے۔ شام پُور والے اج اِک اجیے عذاب وِچ پھاتے کہ اوہناں نوں ایہدے وِچوں نکلن دا کوئی راہ نہ سُجھیا۔ سارے پنجاب وِچ انجے ہو رہیا سی۔ اوہ جھانگڑیاں دے ہتھاں وِچ پھڑے ہتھیاراں اتے اپنے ہتھاں وِچ پھڑے بے کار ہتھیاراں نُوں بے وس کھلوتے تکدے رہے۔ اتے اِک دُوجے کولوں پُچھدے رہے کہ

''ایہہ مالکی دے کاغذ کیہ شے ہوندے نیں ایہہ کون دیندا اے تے ایہہ کتھوں لبھدے نیں تے اسیں کیوں لوئیے''

اوہناں نے مالکی دے کاغذاں والی ایہہ گل پہلی واری سنی۔ اوہناں دے ساہمنے جریباں کھچیاں گیاں۔ سیاں کڈھیاں گیاں۔ بُرجیاں لگن لگ پیاں تے چار دن دے اندر اندر پنج مربعے رقبہ کُجھ من کے پرانے پنڈ دی حد جتھے مکدی اوتھوں اگانہہ نواں پنڈ وسان لئی ڈاکواں دے قبیلے دے حوالے کر دِتا گیا۔ جہناں نُوں لوک دھاڑوی آکھدا سی۔ تے جیہناں دا وجود اوہ پنڈ وِچ برداشت کرن لئی تیار نہیں سن اوہ اج ایس پنڈ وِچ اچانک مالکیاں والے بن گئے۔ پنڈ والیاں نے جیہدے وِچ ہندو سکھ مسلمان سبھے ای شامل سن پنچایت سدلئی اتے فیصلہ کیتا کہ

اوہناں ڈاکواں نُوں بلا کے ایس پنڈ وچ رہن وسن دے طور طریقے دے جان اصول سمجھائے جاون اتے ادب تہذیب نال اِک دُوجے دے حقاں دا احترام کرن دا کوئی چارٹر لکھیا جاوے۔ پنڈ دے لوک کُجھ لسے تے کُجھ ساؤ سن۔ اگوں جھانگڑیاں دے سردار ہیبت خان نے پنچائت دا سنیہوڑا لے کے جان والے بندے نُوں پرتا دِتا کہ اوہ آپ آ کے ایس بارے پنچائت نال گل کریسی۔ جھانگڑی سردار ویلے سر پنچائت وچ اپڑیا۔ سردار ہیبت خان بنا کسے دا لحاظ کیتیاں تے بجھ کھے تکے بول پیا کہ

''ساڈا اپنا اِک قانون اے اوہدا ناں اے 'جھانگڑی دا قانون' اسیں اوہ پہلاں وی نیکے دے زمانے وچ ایس دارے اُتے تہاڈی جانکاری لئی اِک تختے اُتے لکھیا کندھ اُپر ٹھوکیا سی پر افسوس تساں اوہدی قدر نہ کیتی۔ ساڈا جھانگڑی قانون ہمیش لئی اے تے ساریاں اون والیاں نسلاں تے ساری دنیا لئی اے۔ اوہ اِک عالمی برادری تے بھائی چارے دا قنون اے تے اوہدے اُتے ساری دنیا وچ ہر ویلے عمل درآمد ہوندا اے انگریز سرکار دا قنون وی جھانگڑی قنون نال کُجھ رلدا ملدا اے۔ ایتھے رہن تے وسن دے اصول اتے ضابطے ہن ساڈے بنائے ہوئے ہی چلن گے ایہہ فیصلہ تساں ساریاں کرنا اے کہ تسیں ساڈیاں اصولاں اتے ضابطیاں ہیٹھ زندگی گزار سکدے او یا نہیں یا فیر ایس پنڈ دا امن امان خراب کر کے تے قانون شکنی کر کے جیلاں بھوگن اتے پنڈ چھڈن لئی تیار اوہ اسیں ای ہن ایتھے قانون ہاں اتے اسیں ای قانون دے راکھے ہاں۔ اگوں توں پنچائتاں وی اسیں مکاونیاں تے فیصلے وی ہن اسیں ہی کراں گے سرکار مینوں ایدا اختیار دِتا اے کہ میں تہاڈا ذیلدار وی ہاں تے ہن تہاڈے کولوں لگان وی میں ہی وصول کرنا اے جے وارا کھاندا اے تے ایتھے رہو نہیں تے جدھر مرضی اے مونہہ کر جاؤ۔ تے جیہڑے گھوڑی پال کے مربعے لینا چاہوندے نیں میرے نال گل کرن۔'' اینی گل آکھ کے سردار ہیبت خان جھانگڑی اپنے جتھے نال ٹُر گیا تے پنچائت نُوں گل کرن دا وی موقعہ نہ دِتا۔

پنچائت نے اوہناں دا جواب سنیا اتے پنڈ اوسے دیہاڑے دو حصیاں وچ ونڈیا گیا اِک منا دھاڑویاں دا بانہہ بیلی بن گیا اتے دُوجا اوہناں دے مقابلے لئی اٹھ کھلوتا پنڈ وچ صدیاں توں قائم طاقت دا توزن وگڑ گیا اتے ''ونڈو تے راج کرو'' دا سمندروں پار دا آیا خونی فارمولا ایتھے وی نافذالعمل ہو گیا۔ کئیں نکے زمیندار اِک اِک گھوڑی پالن لئی جھانگڑی سردار نال گل پکی کر آئے۔ ایہہ سارا کم 1857 دی آزادی دی جنگ مگروں اوودوں ہور ہیا سی جدوں ڈاکو، چور، ٹھگ، دھاڑوی، جرمی پیشہ قبیلے اتے اوہناں دے سردار گھوڑیاں پال کے اتے جاگیراں

الاٹ کرواکے اپنے دیس دے خلاف غداری اتے آزادی دی جنگ لڑن والیاں دی کنڈ وِچ چھرا مار کے انگریز دی مدد نال پنجاب دیاں زیناں اُتے قبضہ کر کے جاگیردار بن رہے سن۔

مُراد جدوں ملتانوں کُجھ گھوڑے مل لے کے پنڈ پرتیا تے جنگلاں، بیلیاں تے جھانگڑاں وِچ پکھی واساں وانگ حیاتی گزارن والے دھاڑوی جھانگڑی شام پُر وِچ انگریز دی حمائت تے مدد نال مالکیاں لے کے آ کے اباد ہو چکے سن۔ شام پُر وِچ ای نہیں پُورے پنجاب وِچ تبدیلی دی ہنیری انج گھلی کہ اون والیاں دی شواں دا چہرا پچھاننا اوکھا ہو گیا۔

اوہناں دناں وِچ ای میجر کلائیو اک دیہاڑے اچانک فوجیاں دی اک پُوری پلٹن لے کے چھاں دے پتن تے اتریا جیہدے وِچ کیپٹن برائن، لیفٹیننٹ پارکر لیفٹیننٹ مائیکل تے نال تحصیلدار، پٹواری، تے اِک انگریز پلس انسپکٹر تے نال کُجھ ہندوستانی سپاہی وی سن اوہ سارے سدھا دریا دے کنڈھے اُتے جتھے مُراد دے گھوڑے چر دے سے سن اپڑے۔ اوہناں سارے گھوڑے ول کے اپنے اگے لا لئے۔ گھوڑے ایس ویلے مُوبا مصلی چراندا پھردا سی۔ مرا د اوس ویلے ڈیرے تے بیٹھا سی۔ اوہنے لال کوٹاں والے دریا دے کنڈھے اُتے اپنے گھوڑیاں ول جاندے تکے تے نسدا ہویا اپنا گھوڑی اُتے سوار ہو کے دریا ول دوڑیا۔ اوہدے اپڑن تک انگریز سارے گھوڑے ول ولا کے پتن ول ٹوری جاندے سن۔

''گھوڑے کدھر لے چلے اوہ تے کہدے کولوں پچھ کے لے چلے اوہ''۔ مُراد اوہناں دی راہ ڈک کے کھلو گیا۔

''ایہہ گھوڑے گرفتار ہو چُکے نیں کیوں کہ ایہہ غیر قانونی طور تے کسے ہور دی مالکی وِچ چردے پھردے سن۔'' میجر کلائیو اوہنوں اگوں کھورا ہویا۔

''میرے گھوڑے گرفتار...... اوہ وی اپنی ہی جوہ وِچ چردے......'' اوہنوں دُوجا ساہ بڑا اوکھا آیا۔ ''گھوڑے گرفتار...... کسے ہور دی مالکی...... تہانوں کوئی غلط فہمی ہوئی اے۔'' مُراد ایس وھنگاچے تے ننگے جھوٹ دا صدمہ جھل نہ سکیا۔

''ایہہ گھوڑے جس رقبے وِچ چردے پھردے نیں اوہ سردار ہیبت خان جھانگڑی دا رقبہ اے اوہنے تھانے پرچہ کرایا اے تیرے گھوڑیاں اوہدے رقبے وِچ اُجاڑا کیتا اے ایس لئی ایہناں نُوں گرفتار کر رہے آں تے نالے تینوں وی۔''

''تسیں پاگل ہو چُکے اوہ...... ایہہ میری جوہ اے میری مالکی اے صدیاں توں میرے وڈ وڈیریاں دیاں ویلیاں توں۔'' مُراد نُوں لگا جویں اوہ جس بھوئیں اُتے کھلوتا اے اوہ بھوئیں

اوہدے پیراں تھلوں رِھکدی جاندی اے۔ جویں اوتھے کوئی بھچال آ گیا اے۔

''ایہہ بھوئیں تیری نہیں اے سرکاری اے تے سرکار ایہہ بھوئیں سردار ہیبت خان جھانگڑی نُوں الاٹ کر چکی اے سرکاری کاغذاں وِچ ایہہ رقبہ شروع توں بے وارث تے غیر اباد پیا اے۔'' دیسی تحصیلدار جیہدا رنگ سڑیا ہویا سی اگانہہ ہویا۔

''تسیں ایہہ شرارت نہ کرو تے چنگی گل ہوسی ایہہ رقبہ میری مالکی اے صدیاں توں۔'' مُراد دا چہرہ سرخ سی تے اوہدیاں اکھاں وِچ خون اتریا ہویا سی۔

''جے تیرے کول اپنی مالکی دا کوئی ثبوت ہے تاں وکھا...... کوئی فرد...... کوئی الاٹ منٹ...... کوئی حکم...... کوئی ریکارڈ؟ گورے اوہدی شہ رگ اُتے حملہ کیتا۔ ''سرکار تینوں سرکاری کم وِچ لت مارن تے کسے دی مالکی وِچ نقصان کرن تے گرفتار کر دی اے۔''

مُراد دے ہتھ وِچ اوس ویلے کوئی ہتھیار نہیں سی فیر وی اوہ انگریز افسراں نال بھڑ گیا۔ پر اگوں فوج دی پوری اک پلٹن سی اگلیاں مار مار کے اوہنوں لہولہان کر دتا۔ اوہدیاں بانہیں مشکاں بنھ کے گھوڑے دی کنڈ اُتے سٹ کے اوہنوں تحصیلے لے جا کے تھانے وِچ بند کر دتا۔

اوہ نوکر مُوبا نسد اپنڈ گیا اوتھے زینب نُوں خبر اپڑی تے اوہ گھروں باہر نکل آئی۔ تحصیلے جان لگی تے لجپال تے رام داس نے اوہنوں اوتھے ای ڈک دتا۔ کبیر نُوں نال لے کے اوہ تنے تحصیلے جا کے مُراد نُوں ملے نس بھج کے اوہدی ضمانت کرائی۔ بھوئیں دی مالکی تے قبضے دا مقدمہ کُجھ دن انگریزی عدالت وِچ چلدا رہیا۔ رقبے دی مالکی دا کوئی ثبوت نہ ہوون پاروں صدیاں توں اوہدی مالکی والے رقبے اُتے انگریز جج نے اوہدا حق منن توں انکار کر دتا ایہہ آکھدیاں کہ

''تیرے کول ایس رقبے دی مالکی دا کوئی ثبوت نہیں اے تے قانون سنیاں سنایاں کہانیاں نُوں ثبوت دے طور تے نہیں من دا۔ رقبے اُتے سردار ہیبت خان جھانگڑی دی مالکی جائز تے قانونی اے ایس لئی تیرا دعوی خارج کیتا جاندا تے تینوں وارننگ دِتی جاندی اے کہ اگانہہ توں اوہدے رقبے کولوں دور رہو۔''

اوہدے اُتے کسے دی جوہ وِچ گھوڑے چران، اجاڑا کرن تے اوہدا نقصان کرن دا الزام لگا تے دو ہزار روپے جرمانہ ہو گیا۔ عدالت اپنا فیصلہ دے کے برخاست ہو گئی۔ جرمانہ کتھوں بھردا۔ عدالت نے جرمانے دے عوض اوہدے ستر گھوڑے ضبط کر لئے تے نالے سرکاری کم وِچ مداخلت کرن دے الزام وِچ اِک مہینے دی قید دی سنا دِتی۔ انج اوہدی صدیاں دی مالکی نُوں ناجائز تے غیر قانونی قبضہ من کے اوہدے کولوں اوہدی بھوئیں کھوئی گئی تے ایہہ مالکی کھو کے ایدا

قبضہ لین وچ انگریز دی عدالت نُوں فیصلہ کرن وِچ پنج منٹ وی نہ لگے۔ انج اوہنوں جیوندہ قبر وِچ لاہیا گیا۔

اک مہینے مگروں مُراد جیلوں چھٹ کے آیا تے اوہ اک بدلیا ہویا بندہ سی۔ اوہنوں بولنا بھل گیا۔ انج جاپدا کسے نے اوہدی جیبھ وڈھ لئی اے۔ زینب ایہہ سارا کُجھ تکدی تے اوہدا حال تک اوہدا پنا حال وی خراب ہون لگ پیا۔ اُتوں اوہدا پیر وی بھارا سی۔ سارا پنڈ مُراد نُوں پچھن آیا تے اوہنوں سمجھاون دی کوشش کردا اوہدے بیلی لچھپال سنگھ، رام داس تے کبیر ٹکراں مار تھکے پر اوہنے اگوں اک لفظ وی نہ بول کے دِتا۔

''مُراد بولنوں رہ گیا'' ایہہ گل لوک اک دُوجے دے کنیں سنہیں کرن لگ پئے۔

اوہ دارے اُتے وی گھٹ ودھ ای جاندا۔ ودھ ویلا ڈیرے اُتے ای گُزاردا۔ بس کدی کدی جدوں بہتا دل گھابردا تے رام داس تے لچھپال نُوں آپیں ای ملن ٹُر جاندا۔ پر اوہناں کول وی چُپ ہی بیٹھا رہندا کوئی گل نہ کردا۔ کدی کدی اپنے کمرے دا بوہا بند کر کے اپنی فوجی وردی تے ہتھیاراں نوں ہتھاں وچ لے کے بیٹھا رہندا تے سوچیں پیا رہندا۔ سارا دن بیٹھا گُزرے دناں نُوں یاد کردا۔ لہور دربار...... جندڑی...... ورشن سنگھ...... ستلج پار...... رانی جنداں...... چیلیانوالہ، گوگیرہ...... سبھ کُجھ اوہدے اندر سوچاں دے جھکڑ جھلائی رکھدا۔ اوہدا ذہن اوہناں ویلیاں وِچ پھاس گیا جیہڑے ہُن کدی نہیں سن پرت سکدے۔ پر اوہ وی اوتھوں اگانہہ پچھانہہ ہون لئی تیار نہیں سی۔ اک دیہاڑے بیٹھا بیٹھا پتہ نہیں دل وِچ کیہ خیال آیا کہ اُٹھ کھلوتا تے پاک پتن ٹُر گیا۔

☆☆☆☆☆

(49)

گلیاں ساکوں سنجھ ڈسیون ویڑھا کھاون آوے
غلام فرید، اتھ کیا وسنا، جتھ یار نہ پھیرا پاوے

بابا فرید دے مزار اُتے چادر چاڑھی۔ دو نفل پڑھے، بڑا چر مزار دی کندھ نال کنڈ لا کے سر گوڈیاں وِچ دے کے بیٹھا رہیا۔ ملنگاں کول بہہ کے اوہناں دا کلام سُندا رہیا۔ کُجھ ذہن نُوں سکون نصیب ہویا دل نُوں تسلی ہوئی سوچاں دی اگ مٹھی ہوئی۔ اندر بلدے بھانبڑ بجھنے شروع ہوئے پر انجے کئیں دیہاڑے مزار اُتے گُزر گئے اتھوں ہلیا نا۔ اٹھدیاں باہندیاں ایہہ ورد کردا رہندا:

فریدا ایسا ہو رہو جیسا کَکھ مسیت
پیراں ہیٹھ لتاڑیئے اوہ کدی نا چھوڑے پریت

جدوں پیراں وِچ تُرن دی کُجھ طاقت آئی تے اُٹھ کھلوتا اتھوں اک ڈاچی لئی اوہدے اُتے سوار ہوندا مزار توں نکلدا سدھا روہی خواجہ غلام فرید دے در تے جا کھلوتا۔ روہی وِچ اک وکھری دنیا وسدی آہی حد نگاہ تائیں روہی دا تھل سی۔ اوہدے ساہمنے کھجوراں دا اک ذخیرہ سی جیہدے وِچ پانی دا اک ٹوبا سی۔

ذخیرے اندر کھجوراں دیاں چھاواں تھلے اوہنوں چردیاں ڈاچیاں دسیاں۔ اک منے اک کھجور دے رکھ دی چھاں تھلے ٹوبے دے نیڑے اپنے کُجھ مریداں نال بیٹھا گلاں کردا اوہنوں خواجہ غلام فرید دسیا۔ مُراد اپنی ڈاچی دی مُہار اک پاسے چھڈی۔ اوہ کھلوتا اوہ اوس بندے نُوں تک رہیا سی جیہڑا اوس تھل وِچ اپنی اک دنیا وسا کے بیٹھا سی۔ اوہ دنیا جیہدا اوہ آپ بادشاہ سی۔ گیان دھیان وِچ راتاں گُزاردا تے رب نُوں بھالدا سوچاں دے سمندراں وِچ ڈبیا غلام فرید سر

نوائی اکھاں بند کیتی مراقبے وِچ ڈبیا سی۔ اگے کجھ مرید وی چپ بیٹھے سن۔ نویں اپڑن والے دی خاطر اِک کولی وِچ تازے لاہے ہوئے ڈوکیاں نال کیتی گئی۔ نال گھڑے دے ٹھنڈے پانی دا اِک پیالہ اوہدے کول رکھیا گیا۔ اوہ سارے بیٹھے کھجوراں کھاندے سن بڑی دیر مگروں خواجہ نے اکھاں کھولیاں تے اپنے ساہمنے بیٹھے مریداں ول تکیا۔ اوہناں دیاں نظراں نویں اون والے دے چہرا اُتے جا کے رک گیاں۔

''شام پُور دا مُراد حیات اے خواجہ سائیں۔'' اک مرید نے ہتھ بنھ کے عرض کیتا۔

خواجہ سائیں اہنوں تک کے مسکرائے اپنا سر ہلا کے اوہدے اوتھے اون تے خوشی دا اظہار کیتا۔ اوہنوں بلا کے اپنے سجے ہتھ بٹھا لیا تے فیر اکھاں بند کر کے مراقبے وِچ ٹُر گئے۔ شام پئی جدوں رات دے ہنیرے، خاموشی تے ویرانے نے رل کے تھل نُوں وحشت دے اِک سمندر وِچ بدل دتا۔ تیدی روہی دا سناٹا اِک اوپرا سناٹا سی۔ مریداں اُٹھ کے دیوے بالے۔ فیر سارے اٹھے اوہناں مُرادنُوں وی ہتھ پھڑ کے اٹھا لیا تے اوہ سارے اوہناں دیویاں دے آل دوالے نچدے گون لگ پئے۔ مرشد اپنے طنبو دے اگے چپ بیٹھا سی اوہدیاں اکھاں بند سن پر اوہدا دھیاں کدرے ہور دے سی۔ اوہ کئیں دیہاڑے اوتھے رکیا۔ نت اِنج ہوندا۔ اج وی انجے روہی وِچ دور کِدھرے شام دا سورج ڈبیا ہنیرا پیا چراغ بلے تے سارے مرید چراغاں دے آل دوالے گول دارے وِچ پھر دے نچن لگ پئے:

آ چنوں رل یار پیلوں پکیاں نیں وے

کئی بگڑیاں کئی ساویاں پیلیاں	کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
حوراں پریاں ٹولے ٹولے	حسن دیاں ہیلاں برہوں دے جھولے
راتیں ٹھنڈیاں ٹھار کوئیلیں تتیاں نی وے	آ چنوں رل یار پیلوں پکیاں نی وے

آ چنوں رل یار پیلوں پکیاں نیں وے

مُرادنُوں خواجہ فرید دے روپ وِچ اپنے ساہمنے اِک صوفی، اک درویش، اِک شاعر دسیا۔ جیہڑا روہی دے حسن وِچ ڈبیا پر اکلاپے دا چاہ وندسی۔ جدوں دا اوہناں نے ابن عربی کولوں ہمہ اوست دا درس لیا اگوں راز کھلدے گئے کوئی بھید نہ رہیاسی، کوئی ویلا مُرادنُوں انجے جاپدا جویں روہی خواجہ فرید نال تے خواجہ فرید روہی نال گلاں کردے ہن۔ اوہناں دی ہر گل وِچ روہی گلاں کردی جاپدی۔ جویں دوویں اِک دُوجے دی وِچھوڑے دی اگ وِچ بلدے سن۔ ایہہ پر وحشت روہی جیہڑی صدیاں توں چپ سی پر چپ نہیں سی جدوں کوئی اوہنوں بلان والا ملدا تے اوہ بولن

دی لگ پیندی۔ روہی وچ ڈیرہ لائیاں خواجہ غلام فرید نُوں اٹھاراں ورھے ہو گئے سن۔ جد کدی کوٹ مٹھن جاندے تے اوہدی یاد وچ تڑفدے اوہناں قدماں اُتے ای پرت اوندے۔ ایس پر وحشت روہی دی جدائی اوہناں کولوں برداشت نہ ہوندی۔ روہی دا ویرانہ جو اوہناں اباد کیتا تے اوہدے وی بھاگ جاگ پئے۔ وحشت، سناٹے، اکلاپے، خاموشی وچ تپدی تے کلکدی روہی وچ لئی گوشہ نشینی نے اوہناں اُتے ذات دی پچھان تے کائنات دے نویں بھید کھولے۔ ایہہ ویرانہ جو اوہناں اباد کیتا تے تے اوہناں داندروی اباد ہو پیا۔ کوئی اجیہی گل سی جیہڑی اوہناں نوں روہی لئی تڑفاندی۔ روہی اون والے مسکین مسافراں بارے اوہناں نوں چنتا رہندی۔ اوہ روہی جیہدے حسن تے سحر وچ اوہ انج ڈبے کہ کدی نہ نکلے۔

وچ روہی دے رہندیاں دو نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیں دے ڈیہیں ولوڑن مٹیاں
جھڑے تیر چلاون کاری سے سے دلڑیاں پھٹیاں
کر کر درد منداں کُوں زخمی ہے ہے منھن نہ پٹیاں
کئی مسکین مسافر پھاتے، چوڑ کیتو نیں ترٹیاں

کدی اوہ وحدت الوجود دا راگ چھیڑدے تے کدی روہی جنت بی بی دے روپ وچ ٹوبے توں پانی بھرن ساہمنے آ کھلوندی۔ فرید روہی وچ تے روہی جنت بی بی وچ ڈبی سی۔ جو فرید نے روہی دا ساک منگیا تے اگوں لاڑ انکار کر گئے۔ روہی ویران ہوگئی تے ہر پاسے وحشت نے آ کے ڈیرے لا دتے۔ جدوں روہی نُوں اجاڑے آن گھیریا لاڑ دعا لئی آ کے منتیں ہوئے۔ خواجہ سائیں نے بارگاہِ ایزدی وچ دعا لئی ہتھ اتاں کیتے۔

ایہہ روہی یار ملانوڑی اے شالا ہووے ہر دم ساوڑی وے

مینہ ورسیا تے بڑے زور دا ورسیا۔ روہی وس پئی۔ ہس پئی، شاد ہوئی، اباد ہوئی ڈکھ تے منکھ دی اگ وچوں بلدی روہی نے سکھ چین دا ساہ لیا لاڑ جنت بی بی دا ہتھ فرید دے ہتھ وچ دے گئے۔

جس دیہاڑے مُراد روہی وچوں پرتن دی تیاری کر رہیا سی۔ اوس دیہاڑے اوہناں ویکھیا اک وڈا شاہی جلوس روہی اپڑیا۔ پتہ لگا بہاولپور دا نواب امیر صادق محمد خان عباسی خواجہ غلام فرید صاحب نُوں ملن آیا ہے۔ اوہ خواجہ صاحب دا مرید سی۔ نواب پیروں جتی لاہ کے کھجور دی چھانویں تھلے بیٹھے خواجہ سائیں تے اوہناں دے ساہمنے کھجی دیاں اُنیاں تڑدیاں اُتے بیٹھے

مریداں وچوں لنگھدا اوہناں تک اپڑیا۔ اوہنے تر ڈی اُتے پیر رکھن توں پہلاں اپنی جتی لاہی تے آکے خواجہ سائیں دے ساہمنے ہتھ بنھ کے بہہ گیا۔ اوہنے خواجہ سائیں دے پیراں نُوں ہتھ لا کے سر جُھکا کے دوویں ہتھ بنھ اوہناں نُوں تعظیم دِتی تے کُجھ دیر بیٹھا اوہناں نال گلاں کریندا رہیا۔ گلاں مکیاں تے دعا کرن لئی منت کرن لگا۔

''لوک انگریز افسراں دے ظلم کولوں ڈاھڈے تنگ بیٹھے ہن'' خواجہ سائیں سر چائیا تے نواب ول تکیا، جیہڑا سر نوائی اوہناں دی گل سن رہیا سی۔ ''اپنے دیس کوں آپ وسا توں ...... پٹ انگریزی تھانے''

نواب بہاولپور وچ انگریز ریذیڈینسی بنوا چُکیا سی تے انگریز ہولی ہولی بہاولپور دے معاملیاں وچ دخیل ہون لگ پئے سن۔ انگریز دے خلاف زبان کھولنا مصیبت سہیڑن والی گل سی۔ پر خواجہ فرید اوہدی کوئی پرواہ نہ جاتی۔ جو آکھنا سی آکھ دِتا...... نواب کُجھ چر بیٹھا رہیا۔ مگروں خواجہ سائیں نے اوہدے لئی دعا کیتی۔ دُعا مکی تے نواب خواجہ سائیں نُوں ادب احترام نال تعظیم دیندا الٹے پیراں اوہناں دی مجلس وِچوں اُٹھ کے ٹُر گیا۔ مُراد نُوں یاد آیا ایہہ اوہا نواب سی جیہنے نیلی بار دے دیاں باغیاں تے سورمیاں نُوں جانگلی آکھدیاں اوہناں دی بہاولپور وچ مخبری کروا کے اوہناں نُوں انگریزاں ہتھوں گرفتار کرایا۔ ہن خواجہ سائیں اگے شرمندہ تے چپ بیٹھا رہیا۔

کُجھ چر مگروں ملتان لئی اک قافلہ تیار ہویا تے مُراد وی اوس قافلے نال جان لئی تیار ہو پیا۔ اوہنے خواجہ غلام فرید دے پیریں ہتھ لایا اوہناں کولوں جان دی اجازت منگی۔ خواجہ سائیں اوہدے موڈھے اُتے ہتھ پھیریا...... اوہدی چہرے اُتے کھلری بے چینی نُوں پڑھن دی آہر کردے رہے۔ فیر اپنا سجا ہتھ اوہدے متھے اُتے رکھیا نالے فرید دیاں اکھاں اچانک بند ہوگیاں۔ اوہنوں انج جاپیا جویں اوہ ڈونگھے مراقبے یاں فیر نیندر وچ ٹُر گیا اے سوں گیا۔ ڈونگھی نیندر وچ پیاں خوابے اندر اوہنے روہی وچ ریت دا طوفان اٹھدا ویکھیا۔ اوہدے اندر وسدے غماں، دکھاں، وچھوڑیاں، زخماں تے جھگڑاں نُوں جویں پر وحشت روہی وچ اٹھن والا طوفان اُڈا کے لے گیا۔ فیر منظر بدلیا تے اوہنوں ہر پاسے لاشاں دِسیاں۔ اگاں دِسیاں، دھوئیں بلدیاں وسدیاں، جاناں بچان لئی نسدے لوک تے بلدے کھیت دِسے۔ تریجی واری فیر اچانک منظر بدلیا۔ تھلاں وچ اوہنوں تھل وچ مجنوں رُلدا دِسیا۔ کن پڑا کے جوگی ہویا رانجھا ہیر دیاں گلیاں وچ رُلدا دِسیا۔ اوہنوں صاحباں مرزے دے تیر بھندی تے کمان لکاوندی دِسی۔ اوہنوں کیچ دے تھل وچ تپدی ریت اُتے ننگے پیر، بُکھی، تسی، کلی سسی...... پنوں ...... پنوں ...... پکار دی دِسی۔ اوہنوں

چڑھدے چھاں دیاں لہراں نال لڑدی کچے گھڑے نوں چھاں دے پانی وچ کھلدا تے ڈُبدی سوہنی وِسی...... فیر منظر بدلیا اچانک۔ بجلیاں کڑکیاں۔ بدل گجے، مینہ ورسنا شروع ہویا تے بربادی دے سارے جھکڑ اُڈا لے لیند وگیا۔ اوہدے اندر دی اُجڑی روہی وس پئی اوہنوں اپنا اُجڑیا وسیب اِک واری وت وسدا پیا دِسیا۔ اوہنوں اپنے وسیب دے اسمان اُتوں اُڈدیاں ڈیناں تے درندیاں دے پرچھاویں غیب ہوندے دِسے۔ اوہنوں ہریاں بھریاں کھیتاں تے رکھاں وِچ گھریا کھلوتا شام پُور تے چڑھیا چھاں وگدا دِسیا۔ اوہنوں چھاں دے کنڈھے اُتے اپنا پیو نیکا گھوڑے چراوندا دِسیا تے اوہنوں اپنی ماں سرگھی ڈیرے اُتے اوہدا بستا سنبھالدی دِسی۔ فیر منظر بدلیا اچانک اوہدیاں نگاہواں اگے جندڑی آ گئی۔ اوہنے ویکھیا اوہ ہتھاں وِچ پھلاں دے گجرے پائی پیراں وِچ گھنگھرو بنھی روہی دے ریت دے اِک ٹبے اُتے چڑھی نچدی اوہدے ساہمنے گاوندی اے:

مرن کنوں مینوں ہوڑ نہ مائے مینوں مرن دا شوق متاون دے
کنجری بنیاں میری عزت نہ گھٹ دی مینوں نچ کے یار مناون دے
جوگن بناں میں یار اپنے دی مینوں گل وِچ مالا پاون دے
یار فرید اوہدی اوہ جانے مینوں اپنی توڑ نبھاون دے

منظر اک واری فیر بدلیا اوہنوں گھر دے بُوہے اُتے پرسکون زینب ہمیش وانگ ٹھنڈے پانی دا کٹورا اپنے ہتھ وِچ پھڑ کے اوہدی راہ اُڈیکدی دِسی۔ ہسدیاں اکھاں تے مسکراوندے ہوٹھاں والی ہیر سلیٹی زینب جیہدے ول اوہنے کدی دھیان نئیں سی دِتا۔ جیہنے اپنا اک اِک ساہ اوہدے ناں دی نظر چا کیتا۔

''ٹُر اِو بڑا چر ہو گیا اے گھر نئیوں پرتیا'' اوہ کھلوتی اوہدے کولوں پچھدی۔ ''میں کدوں دی تیری راہ پئی اُڈیکدی آں''

اچانک اوہدیاں اکھاں کھلیاں اوتھے کوئی ناہی۔ اوہ کھجیاں دے رُکھاں دے ذخیرے دی چھانویں بیٹھ کھجی دی بنی تڑدی اُتے کلھا بیٹھا سی۔ نری اک ڈاچی اوہدے کول بیٹھی سی۔ اوہ ڈاچی اُتے بیٹھا تے شام پُور پرت گیا۔ اوہدا ذہن پرسکون سی اوہدی اندر لگی اگ سرد ہو چکی سی۔ بلدے بھانبڑ بجھ چکے سن۔ دو مہینے مگروں اوہ شام پُور پرتیا تے اگوں اوہنوں گھر دے بُوہے اُتے ہمیش وانگ زینب ٹھنڈے پانی دا کٹورا لئی کھلوتی اپنی راہ اُڈیکدی دِسی۔

ویڑھے اندر جا کے منجی اُتے بیٹھا تے زینب نے اک مہینے دا ایانا بال لیا کے اوہدی جھول وِچ پا دِتا تے کول کھلو کے ہسن لگ پئی۔

''مُراد ایہہ تیرا پُتر اے تے میں ایدا ناں فرید رکھیا اے...... فرید حیات۔''

''ایہہ میرا پُتر اے......''اوڑک مُراد بول پیا۔''فرید سوہنا ناں اے مینوں چنگا لگا۔''

''شکر اے رب دا توں بول پیاں ...... شکر اے تیری زبان پرت آئی !!!

اوسے ویلے کبیر، لجپال تے رام داس وی اِک اِک بال نوں ہتھاں وِچ پائی بھنگڑے پاؤندے اوہدے ویڑھے وِچ وڑے۔ اوہ چارے اِک دُوجے نوں جپھے پا پا کے ملے۔ اوہناں تناں بالاں دے ناں دسے گئے۔

''لجپال سنگھ دے پُتر دا ناں ملتان سنگھ اے...... رام داس دے پُتر دا ناں سُکھی رام اے تے کبیر دے پُتر دا ناں مولا داد اے''

اوہ سارے خوش سن رب نے اوہناں نُوں آخری عمرے اِک اِک پُتر ہور دِتا۔ مُراد نُوں اپنے سارے غم بھل گئے۔ تے اوہ اپنے آپ نُوں ایس بدلی دنیا نُوں سمجھن دی کوشش کردیاں جیون دی آہرے لگ پیا۔ تھوڑی دیر مگروں اوہدا وڈا پُتر فضل حیات وی آ گیا۔ پیو نُوں تک کے ڈاڈھا خوش ہویا تے اوہنوں جپھا پا کے ملیا۔ اوہ سارے بڑا چر بیٹھے گلاں کردے رہے۔ راتیں چر کے جے جدوں اوہ سارے گھروں گھری ٹُر گئے تے زینب نے مُراد دے ہتھ وِچ لیا کے اِک چٹھی پھڑائی۔

''ایہہ کیہدی چٹھی اے'' زینب نے پچھیا۔

''ہے کسے دی'' مُراد جواب ولا گیا۔ زینب پڑھ نہیں سی سکدی۔ اوہدا جواب سن کے اوہدے سرتوں ہٹ گئی۔ وہ اندر بیٹھک وِچ ٹُر گیا تے اوہنے چمنی اگے بہہ کے اوہ چٹھی کھولی۔ جیہدے وِچ لکھیا سی۔

''سائیاں وے''

پتہ لگا اے توں روہی گیا سیں پیر سائیں خواجہ فرید دے دربار وِچ حاضری بھرن۔ ایس عمرے وی تیریاں سدھراں مکن وِچ نہیں اوندیاں۔ تینوں ہر راہ دِسدا اے نہیں دِسدا تے میرے گھر دا راہ نہیں دِسدا یاں توں آپ ویکھنا نہیں چاہوندا تیرا پیو نیکا وی پیر بُلھے شاہ تے پیر وارث شاہ دے در دے پھیرے ماردا سی توں بھلا کویں پچھے رہ سکدا ایں ...... توں پیر سائیں خواجہ فرید نُوں ملن گیا سیں ...... مینوں دس میں کہنوں اپنا پیر کراں۔ سارے بُوہے تے توں مل کے بیٹھاں ایس لئی کہ میرا پیر جو توں ہیں۔ اپنے پیراں کولوں ای پچھ لئیں جیہڑا مرید در نہ چھڈے اوہدے نال کے سلوک کریندا اے:

ہر ویلے تانگھ سجن دی رو رو کاگ اُڈاواں
فالاں پاواں، قاصد بھیجاں تھی گیا حال بیماراں
یار باجھوں ہُن جیون کوڑا، دِل وِچ درد ہزاراں
غلام فرید میں رو رو ایویں، وِچھڑی کونج قطاراں
شالا سجن کول وسن

''تیری جندڑی''

''میں تیرے بارے بڑا سوچ سکداں جندڑی پر ہور کُجھ نہیں ہوسکدا توں روہی ہوسیں پر میں کوٹ مٹھن دا پیر نہیں آں'' اوہ سوچدا ڈیرے ٹُر گیا۔ جندڑی اوہدے وچھوڑے دا شکار آہی۔

''پتہ نہیں میں ہر شے کولوں ایناں بیگانہ کیوں ہو گیاں''

کئیں ورھے بیت گئے۔ ویلا ہر شے نوں پچھانہہ چھڈدا اگانہہ توں اگانہہ وھددا آگیا۔ مُراد سارا سارا دن دریا دے کنڈھے اُتے بیٹھا وگدے دریا نوں تکدا جیہڑا لگدا سی ہر شے نوں روڑھ کے اپنے نال لئی جاندا۔ وقت تیز وگدا سی یاں دریا ایہدا فکھیڑا اوہ کدی نہ کرسکیا۔

''وقت تیز وگدا اے یاں دریا ایدا انکھیڑا میں کویں کراں''

کل تک جیہناں بالاں نوں تنے بابے مُراد، لجپال تے رام داس کُھڑ چا کے گلیاں وِچ پھردے سن پتہ ای نہ لگا اوہ کدوں وڈے ہوئے تے کدوں سکولاں وچوں نکلدے کالجاں وِچ جا نکلے اوہناں دے وڈے پُتر کبیر دا بوٹا، لجپال دا وریام تے رام داس دا وڈا پُتر موہن داس، فرید دا وڈا پُتر فضل حیات گبھرو ہو چُکے سن ساریاں دے دو دو پُتر سن۔ مُراد، لجپال تے رام اپنے نکے پُتراں فرید، ملتان تے سکھی نوں تکدے وی خوش ہوندے۔ کدی کدی اوہنوں پتہ لگدا کہ ویلے دا دریا کنا تیز وگدا اے۔

☆☆☆☆☆

(50)

لہور

1849-1900

Cities of old or modern fame,

the seat of mightiest empires.

"Which met the eyes of repentant.Adam from the hill of Paradise,and Moore has built up,amid the palaces,domes and guilded minarates of Lahore,a city of enchantment sacred to the loves of Lallarukh and Feramorz"

John Milton : Paradise Lost-1670

1879ء دی جنوری دی ایہہ لہور وِچ اِک ہڈیاں وِچ اترن والی ڈاڈھی سردی وِچ وِلھیٹی اِک سویر سی۔ اوہ ساری رات مُراد دی حویلی دے بوہے اگے اِک لیف چ پئی پالے نال ٹھردی رہی۔ کسے کولوں لنگھدے نے اوہنوں کمب وارا لگا تکیا تے اوہنوں پھڑ کے اٹھایا۔

''مائی کیوں مرن لگی ایں سردی وِچ حویلی دے برانڈے ہیٹھ ہو کے بہہ'' جاندا جاندا اوہ بندہ اپنے اُتے کیتا کمبل وی اوہدے اُتے سٹ گیا۔ نہیں تے سویر تک اوہدی لاش آکڑی پئی ہوئی سی۔ نالے اوہنوں کجھ لکڑیاں اکٹھیاں کر کے اگ بال کے وی دے گیا۔

''برف باری ہو رہی اے لہور وِچ...... لہور شہر وِچ برف گردی پئی اے۔'' اوہدی سویرے سویرے اکھ کُھلی تے اوہنوں اپنیاں اکھاں تے یقین نہ آیا۔ جتھوں تک اوہدی نگاہ جاندی سفید برف دی چادر نال ہر شے کجی پئی سی تے اجے تک رُوں دے اُڈدے نِکے نِکے بُڑیاں وانگ

اسمان توں برف گر رہی سی۔ سارا شہر ای برفباری ویکھن لئی گھراں وِچوں باہر نکل آیا۔ شاہی قلعہ برف نال کجیا پرستان دا کوئی چِٹا سفید محل لگدا سی۔ گلیاں، بازار، گزراں، حویلیاں، محل، دروازے، شالیمار باغ، شاہی مسجد ہر شے نے برف دی چِٹی چادر کھچ کے اپنے اُتے کر لئی۔ لہور ایس برف باری مگروں کوہ قاف دا چِٹا سفید دیس بن چکیا سی۔ وگدے راوی اُتے اجے برف گر رہی سی تے مَیلا پانی دودھ دا وگدا سفید دریا بن چکیا سی۔ شہر دیاں گلیاں وِچ پھردے انگریز فوجیاں نے خوشی نال ہوائی فائرنگ شروع کر دِتی تے اوہ شہر دیاں سڑکاں اُتے بھنگڑے پاؤندے نکل آئے۔ اوس ویلے جدوں لہور وِچ برف گردی سی سارا شہر نچدا گاؤندا گھراں اندروں باہر نکل آیا۔ ایہہ لہور وِچ ہوئی پہلی برف باری سی جیہنوں لوک کدی نہ بھلے۔ شہر دے گرجا گھراں دیاں گھنٹیاں بڑے زور زور نال وجن لگ پیاں۔ پادریاں گرجا گھراں وِچ اُچیچی دعا کرائی۔

''اے یسوع مسیح دے رب لہور شہر نُوں سدا ہسدا وسدا تے اباد رکھیں۔ آمین۔''

یورپین فوجیاں وِچ کئیں یہودی فوجی وی سن اوہ وی لہور لئی دعا کرن والیاں وِچ رلے سن۔ مندراں دیاں گھنٹیاں وجیاں سن۔ گردواریاں وِچ پاٹھ مگروں تے مسیتاں وِچ نمازاں مگروں دعاواں منگیاں گیاں۔

''ربا سچیا پنجاب نُوں سدا شاد رکھیں اباد رکھیں، وسدا رکھیں، خوشحال رکھیں امن تے سکھ چین دا گھر بنائی رکھیں ساڈے لوکاں نُوں عذاباں توں بچائیں لہور دے اسمان اُتے دن علم تے خوشیاں بارشاں تے برفاں وانگ ورساندا رہیں۔ پنجاب نوں غلامی وِچوں ازادی دے اپنا راج دے۔ ساڈے دریاواں نُوں سدا وگدا رکھیں۔ پنجاب دے لوکاں دے والاں وِچ اک دُوجے لئی محبتاں دے دیوے ہمیش بالی رکھیں۔ ملتان، امرتسر، کشمیر تے لہور وچکار چلدے وپاریاں دے بھرے قافلے محبتاں دیاں منافعنیاں نال توڑ چِین تک سدا ٹوری رکھیں۔ ساڈے گوانڈھیاں سندھ تے بلوچستان نُوں وی امن تے خوشحالی دا گھر بنائی رکھیں ربا سچیا سندھو وادی دا راکھا بنیں۔ آمین۔''

موسم بدلیا۔ بہار اپنے دامن وِچ پھلاں خوشبواں تے گیتاں نُوں لے کے شہر وِچ وڑ پئی۔ پر جندڑی نُوں لگا جویں ایہہ اوہ بہار نہیں سی جیہدی اوہنوں اُڈیک سی اوہنوں اپنی حیاتی دی اک بسنت تے اِک بہار یاد سی، جیہڑی اوہنے کے نال شالیمار باغ تے شاہ حسین دے مزار اُتے دھمالاں پاؤندیاں منائی سی۔ اوس مگروں اوہدی حیاتی وِچ اون والی ہر بہار ہر بسنت چپ چپیتے کولوں ولا کے لنگھ گئی یاں اوہنے آپیں ای اوہدے کولوں منہ پھیر لیا۔ رنگ محل دے چوک وِچ

اِک جوگیاں دی ٹولی اکٹھی سی۔ اوہ سارے شاہ حسین دے مزار اُتے جا رہے سن اج میلہ چراغاں لگا سی۔ اوہ اوہناں نال رُل پئی۔ کسے نے اوس بڈھڑی ملنگنی ول اکھ پٹ کے وی نہ تکیا جیہدے پنڈے اُتے پاٹیاں لیراں لمکدیاں سن پیروں ننگی تے سر اُتے اِک کالے رنگ دی چُنی، گل وِچ اِک پیراں تک جاندا الماں کرتا گل وِچ کالے منکیاں دیاں تن چار تسبیحاں گُجھ لمیاں تے گُجھ نکیاں اوہدے ہتھ وِچ اک خاکی رنگ دا نکا جیہا جھولا سی۔ اوہدے سر دے وال گُنجھل بنے اوہدے چہرے اُتے کھلرے سن اتوں اوہنے اپنا پورا وجود اک کالی چادر نال ولیٹ رکھیا سی۔ تے اوہ ہر شے توں بے نیاز بے پرواہ جوگیاں دی اوس نکی جہی ٹولی نال شاہ حسین دے مزار اُتے اپڑی۔ لوک دھمالاں پاؤندے سن نچدے سن گاؤندے سن پر اوہ چپ کر کے مزار دی باہرلی کندھ نال ٹیک لا کے خالی خولی نظراں نال اسمان نُوں گھوردی رہی نالے دبی زبان وِچ گاؤندی رہی:

مائے نی میں کہنوں آکھاں،	درد وِچھوڑے دا حال نی
دُکھاں دی روٹی سُولاں دا سالن،	آہے دا بالن بال نی
جنگل بیلے پھراں ڈھڈھیندی،	اجے نہ پایو لال نی

جندڑی کول کُجھ وی نہیں سی رہیا۔ حشر مچاندا حسن رولے پواندی جوانی۔ جوانی جیہڑی بلاں دے گلابی ہاسے ڈکدیاں، کسے دیاں یاداں وِچ پریم دے گیت گاؤندیاں، پلکاں وِچ آئے ہنجو چھپندیاں، کسے نال کشتی وِچ بہہ کے وگدے دریا دیاں لہراں گِندیاں، کسے دے پیار وِچ ٹھداں ہویاں، کسے دیاں گلاں یاد کردیاں تے کسے دے ناں دا ورد کردیاں گُزر گئی۔ دل جیہدے پِچھے سی اوہدے سوا ہور کوئی اپنے نال تے اپنیاں نظراں وِچ جچدا پھبدا نہیں سی۔

''ریت پریت، پیار محبت وِچ سودا نہیں اے سوہنی تے دریا پار جانا اے گھڑا بھانویں کچا ای ہووے'' اوہ سوچدی تے نہال رہندی۔

کسے دیوی مالائی کہانی دی اوس سوہنی من موہنی شہزادی جیہنوں سارا شہر جندڑی دے ناں نال جاندا سی اوہدے کول ہن کُجھ وی نہیں سی رہ گیا۔ جے اوہدے کول کُجھ رہ گیا سی تے مُراد حیات دیاں یاداں سن تے اوہ اوہدی اپنی سریلی اواز سی جیہنے ایس عمرے وی اوہدا ساتھ نہیں سی چھڈیا۔ مزار اُتے اوہدی اواز گونجدی تے دھمالاں پاؤندے ملنگاں نُوں اپنیاں دھمالاں بھل جاندیاں۔ لوک مزار دے بُوہے اگے اوہدے ساہمنے بھنجے باہندے گئے۔ اوہنوں سنن والیاں دا میلہ لگدا گیا۔ جندڑی بڑے دناں مگروں گائی سی۔ سنن والیاں اوہدے کولوں ساری رات شاہ حسین نُوں سنیا۔

''ایس ملنگنی دی ساری حیاتی شاہ حسین دے مزار اُتے گزر گئی''لوک آکھدے۔

''ایہہ نِکی جیہی مزار تے اوندی سی تے آخری عمرے وی ایتھے ای بیٹھی اے۔ جندڑی نوں کسے دی بھٹکن لگی اے۔ سنیا اے ایدی مانگ وچ کسے نے سیندور سجایا پر ایدی رخصتی اج نہیں ہوئی۔ اج تک اوہدی راہ اُڈیکدی اے۔ پاندھیاں، راہیاں، راہگزرودواں، اوندیاں جاندیاں کولوں پچھدی اے میری جنج کدی اوئی اے میر ڈولی کدوں اٹھنی اے۔ کون سی کدھر گیا کوئی پتہ نہیں۔ اوہنے کسے بندے لئی دربار، محل، ماڑیاں حویلیاں، مال دولت حسن جوانی سبھ تیاگ دِتا پر اوہ نہیں آیا اج وی اوہنوں بھالدی اے۔'' مزار دے مجاور جندڑی نوں سمجھاندے سن۔ اوہدی حالت تکدے تے آکھدے۔''ایس اداس کنجری دیاں اداسیاں دے گھمن گھیراں وچ کوئی سمندر وی ڈب جانا اے'' جندڑی سویر ہوئی تے مزار توں نکلدی اک واری فیر شہر دیاں نویاں پرانیاں سڑکاں دی خاک چھانن نکل پئی۔

''شیراز تے اصفہان دوویں شہر اکٹھے ہوجان تے فیر وی دوویں رل کے وی لہور جیہا اک شہر نہیں بنا سکدے۔'' اوہ ایس لہور نال پیار کردی سی۔ جندڑی جوگن بن گئی تے لہور دیاں سڑکاں، گلیاں تے مزاراں اُتے رلدی پھردی۔''جے لہور دے عالم، فاضل، ملاں، منشی سعدی، حافظ، ذوق تے نظامی دیاں کتاباں کچھاں وچ ماری پھردے نیں تے فیر ایہہ گلیاں وچ نچدے پھردے مست الست جوگی، قلندر، ملنگ، درویش نانک، شاہ حسین، بلھا، وارث تے فرید نوں کیوں گاؤندے پھردے نیں رولا کتھے وے۔''

اوہدا لہور اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے ویکھدیاں ای ویکھدیاں بدل گیا۔

''جے ایہہ افغانی سو ورھے تک لہور نوں نہ اجاڑدے رہندے جے انگریز نہ اوندے جے پنجاب اُتے اج وی سکھاں دا راج ہوندا تے ہوسکدا اے اج لہور کسے ہور شکل وچ ہوندا تے ہو سکدا اے اوہ وی اج اوہدے نال ای ہوندا۔ ایس شہر دے محل، ماڑیاں، حویلیاں اُچے برج ڈھان لئی اسارے جاندے نیں۔ مغلاں نے لہور نوں وسایا۔ نادر شاہ تے احمد شاہ نے ایہنوں آکے برباد کردِتا۔ رنجیت سنگھ دے ویلے ایہہ سکھ وچ رہیا اوہدی مگروں فیر ایدی بربادی ہوئی پورے دس ورھے تک ہن انگریز آئے نیں تے اک واری فیر ایتھے سکون اے پر کدوں تک۔ حملہ آور صدیاں توں پنجاب تے لہور نال کیہ کردے رہے ایہہ افغانی موت، نحوست، بربادی قتلاماں تے اجاڑے دی علامت کیوں نیں ایہناں دے آون توں پہلاں شہراں اُتے گرجھاں کیوں اُڈن لگ پیندیاں نیں' حرانگی دی گل اے ایہہ دھاڑوی افغان پوری اٹھارویں صدی

پنجاب نُوں لٹن، اجاڑن، برباد کرن تے ایہدے لوکاں دے قتلام وِچ رُجھے رہے جے رنجیت سنگھ نہ ہوندا تے ایہہ افغانی پنجاب وِچ بندیاں نُوں وی کھا جاندے پتہ نہیں ایدا کیہ حشر کردے یہ کسراں دے مسلمان سن جیہناں مسلماناں نُوں وی نہ بخشیا' اوہنوں مُراد دیاں گلاں یاد اوندیاں سوچدی تے سوچدی ای پھردی۔ اوہ ویکھدی انگریز ہر شے نُوں اپنے حساب نال بدلی جاندے سن ڈھائی جاندے سن تے اُساری جاندے سن۔

''انگریزاں نے آ کے شاہی محلّہ کیوں بند کروادتا اے کیہ آکھدے نیں مہذب لوکاں دے شہراں وِچ ایہہ ناچ گھر تے شاہی محلے نہیں ہو سکدے کیہ انگلستان وِچ، رنڈیاں کنجریاں، نچن والیاں، گاون والیاں تے پیشہ کرن والیاں نہیں ہوندیاں۔'' اوہنے ایہہ گل اوس انگریز لیفٹیننٹ جیمز نُوں آکھی سی جیہڑا مغل پُورہ اوہدا گھر سیل کرن آیا تے اوہنوں پھڑ کے لے جا کے سینٹرل جیل وِچ بند کردتا۔

''مندراں، مسیتاں، گردواریاں دے نال ہن لہور وِچ گرجا گھر وی نظر اون لگ پئے نیں...... پہلاں نرے شمشان گھاٹ تے قبرستان ہوندے سن ہن گورا قبرستان وِچ وس پیا اے''اوہ سارے شہر دے قبرستاناں، شمشان گھاٹاں تے مزاراں دے پھیرے ماردی۔ تے اوہدیاں گلیاں وِچ رلدی لکھ بھندی۔

''سکندر اعظم راوی دی کنڈھے وسدے کہڑے شہر دے دیاں کھڈیاں دا اُنیا کپڑا تے اوہناں کپڑیاں دا رنگ تے پھاکاری تک کے حران ہویا سی۔ شہر دے اندر ایہناں گھراں، مکاناں، حویلیاں تے ماڑیاں دیاں بالکنیاں وِچ یونانیاں، ایرانیاں، ترکاں، مغلاں، افغانیاں، بنگالیاں، کشمیریاں، بلوچاں، سندھیاں، پٹھاناں، پنجابیاں دے رنگاں وِچ رنگے ون سونے کپڑے وا نال لہراندے ٹنگے دل موہ دین والے رنگاں وِچ رنگے نیں اوہ سارے کتھے گئے اوہ سارے لہور دے رنگ وِچ رنگے گئے ایہناں رنگ رنگیلیاں پھلاں بوٹیاں والیاں کپڑیاں وانگ۔''

''ایس شہر دے موسم اینے ڈاڈھے کیوں نیں کیہ سردی کیہ گرمی بندے دے طور پھر جاندے نیں ...... پر روح کیوں انج تے کہدے لئی ہسڑاں وِچ تڑکیندا اے جویں سیخ تے کباب بھجدا اے۔ جے بندے دی روح اُتے وی اک واری کورا پوے تے ہوسکدا اے کوئی سکھ دا ساہ وی آوے''اوہ رنگ محل وِچ مُراد دی بند پئی حویلی دے بُوہے اگے بیٹھی سی۔ اوہ اِک دیہاڑے انارکلی دے مزار تے ٹُر گئی اوہنوں اندر وڑن توں انگریز فوجیاں نے ڈک دِتا۔ اوہنوں سٹیشن چرچ

دے طور تے ورتیا جا رہیا سی۔ ایتھے کدی فرنچ جنرل اونتا بیل رہندا سی۔ انارکلی دے کول سرکار اپنے دفتر بنا لئے سن۔ انارکلی دی مزار دے باہر جوگیاں دی اک ٹولی وچ بہہ گئی: جیہناں وچوں اک جوگی میاں محمد بخش دی سیف الملوک بیٹھا گاؤندا سی:

آسے آسے عمر گزاری جھلے خار ہزاراں
مالی باغ نہ ویکھن دیندا آئیاں جدوں بہاراں
جس دل اندر عشق سمانا اوس نہیں پھرنا
توڑے سوہنے ملن ہزاراں، ناہیں یار وٹاؤنا
غم پُہتے غمخوار نہ کوئی گن گن دساں کیہنوں
جس دے پچھے جنم ونجایا مکھ نہ دسے مینوں

جندڑی جوگیاں دی اوس ٹولی نال کئیں دن شہر وچ پھردی رہی۔ اوہ شاہ حسین تے میاں میر دے مزاراں اُتے گئے۔ اوہ اوہناں دے نال نال رہی۔ اوہ سارے جتھے وی ڈیرہ لاندے سیف الملوک ای پڑھدے، گاؤندے تے اوہدا ذکر کردے سنیدے۔ جندڑی وی سیف الملوک گاون والیاں وچ رل گئی۔ جیہڑی اپنے اندر لگیاں اگاں نوں کسے نہ کسے شے نال بجھاون دی آہر کردی:

جے کُجھ نال میرے دکھ کردے، ہے کیہ خبر کسے نوں   سوئیو جانے قدر محمد تن من لگدی جس نوں
وا، چلی تاں پتر پاٹے نالے ہنے دانے   کہہ محمد بخشا دونوں کس دن کتھے راہنے
جس دن ہیر ویاہی کھیڑے رانجھا وی مر جاندا   کاہنوں کن پڑاؤندا ٹلے، گل کفنی کیوں پاندا
اگے اس دے مرن شہادت جے دسے اک واری   نہیں تے گلیاں وچ مراں گا چاہ ایہو دل چایا
حسن کھیڈن نال لے گیوں سٹ گیوں ڈونگھیاں   فکراں پائی لیر پرانی وانگوں ٹنگ گیوں وچ ککراں
جیہناں دکھاں وچ دلبر راضی اوہناں توں سکھ وارے   دکھ قبول محمد بخشا، راضی رہن پیارے

لوک اوہنوں سیف الملوک گاؤندیاں سندے تے اوہدے آل دوالے دارہ بنا کے بہہ جاندے۔ ''ایہہ مائی گاؤندی نہیں اے لگدا اے پوجا کردی اے۔'' جیہڑا اوہنوں راگ لاؤندا سند حران ہوندا کول بہہ کے سنن لگ پیندا۔ ''گلے وچ بڑا سرا اے اجے وی ایس عمرے وی جویں کوئی گاون والی اپنے جوبن ویلے گاؤندی اے'' جدوں اوہ چپ کردی تے سنن والے اُٹھ کے ٹُر جاندے تے فیر سنن لئی اوہنوں شہر دیاں گلیاں وچ ڈھونڈیندے پھردے۔

انگریزاں نے آ کے لہور نوں قرار واقعی بدل دتا۔ رنجیت سنگھ دی موت مگروں انگریز پورے

دس ورھے پنجاب اُتے قبضہ کرن دے حیلے کردا رہیا۔ ہن تخت لہور اوہدے قبضے وِچ سی تے اوہنے اپنے حساب نال لہور نوں نویں سریوں ویترنا شروع کیتا۔ پکیاں اٹاں لگیاں سڑکاں نال پکے کھالے سڑکاں نال لگے کِکر، پپل، انب تے کھجور دے رکھاں دیاں چھانواں ہیٹھ انگریز ٹہلدے نظر اؤندے۔ شہر وِچ دریا دا پانی، کھوہ دا پانی تے کھالیاں وِچ وگدا دریا دا پانی انگریز حرانگی نال تکدے تے پین لئی کھوواں دا پانی ورتدے۔ شالیمار باغ اوہناں لئی اک عجوبہ سی۔ شاہدرہ کامران دی بارہ دری مغلاں دی بنائی ہر تھاں نوں انگریز ٹھوک وجا کے تکدے۔ شاہدرہ جتھے شہنشاہ جہانگیر دا مقبرہ سی ہن اوتھے ریل گڈیاں بنن لگ پیاں...... جدوں انگریزاں نے لہور اُتے قبضہ کیتا ایہہ اک لکھ توں ودھ ابادی دا شہر سی اوہناں دے اوندیاں سارے ای ایس شہر دی ابادی اینی تیزی نال ودھنی شروع ہوئی کہ انگریز آپ وی حران ہوندے۔ انگریزاں آکے لہور وِچ فروری 1875ء وِچ مردم شماری وی کرواچھڈی۔ ملتان، لہور، کشمیر تے امرتسر دے وِچکار چلدے وپاریاں دیاں جنساں ڈھوندے قافلے ویکھ ویکھ انگریز حران ہوندے۔ ایس توں وڈی پورے ہندوستان وِچ وپاریاں دیاں قافلیاں دا کوئی ہور راہ گزر نہیں سی۔ اوہ شہر دیاں گلیاں وِچ پھردے ملنگاں، جوگیاں، سادھوواں، درویشاں نوں گلیاں وِچ گاؤندا تکدے تے اوہناں نوں شہر توں دور رہن لئی آکھدے۔ ملنگ لوک حران ہندے نراض ہوندے تے اِتھے ای کھلو کے بڑے زور دی دھمال شروع کر دیندے۔ انگریز رولا پاندے پر اوہ نہ ہلدے۔ فیر کدی کدی انگریز اوہناں جوگیاں، ملنگاں نال گلاں کردے وسدے تے اوہ جو کُجھ گاؤندے ہوندے اوہناں کولوں سن کے سمجھ کے اپنیاں کتاباں وِچ لکھدے...... اوہ راجہ جے پال توں لے کے بادشاہ رنجیت سنگھ تک ہر اک دیاں گلاں تے کہانیاں لوکاں توں پچھدے۔ اوس ویلے دے پنجاب دے بادشاہ جے پال بارے سن کے حیران ہوندے جیہدا پنجاب سرہند توں لمکھن تے کشمیر توں ملتان تک کھلریا ہویا سی۔ اوس غیرت مند نے سبکتگین کولوں جنگ ہاری تے پنجاب نوں دھاڑویاں دے قبضے وِچ جاندا نہ تک سکیا اوہنے اپنی راجدھانی لہور دیاں کندھاں دے باہر اپنی چتا نوں اگ لوا دِتی۔ لہور نوں اسارن والا شہزادہ لوہ جے لہور دے اُجڑن وسن دا حال تکدا سندا تے پتہ نہیں اوہدے نال کیہ واپر دی۔ لہور نویں حاکماں دی ٹور نال اگانہہ ودھ رہیا سی۔ لہور وِچ چھاپے خانے لگنا شروع ہو گئے۔ نالے اخبار وی چھپنا شروع ہو گئے۔ پلس دا محکمہ وی اوہناں بنا دِتا تے دہلی دروازے دے ساہمنے کوتوالی وی بن گئی۔ شہر وِچ گھڑ سوار گورا پلس وی وسن لگ پئی۔ جیہدے سارے افسر انگریز سن۔ مسجد وزیر خان دے ساہمنے جتھے پلس والے کوتوالی

وچ اپنا دفتر رکھدے سن۔ اوہناں نوں وردیاں پائیاں ہتھ لک نگر بنھ کے مال روڈ تے شہر دیاں گلیاں وچ ٹہلدیاں ویکھ کے جرم کرن دی جرائت کسے نوں نہ ہوندی۔ آگرہ بنک انارکلی وچ نال۔ اک سٹیشن وی بن گیا۔ مال روڈ اُتے چارے سڑکاں جتھے آ کے ملدیاں اوہدا ناں اوہناں چیرنگ کراس رکھ دتا۔ اک چیرنگ کراس لندن وچ وی سی۔ ایتھے اک انگریز پلس افسر کھلوتا موٹر کاراں، سیکلاں تے ٹگھیاں والیاں نوں لین وچ چلن تے اپنے واری تے سڑک پار کرن دا حکم دیندیاں اپنا ڈنڈا ہوا وچ لہرندا رہندا۔

انگریزاں بڑی رفتار نال شہر وچ نویاں نویاں عمارتاں اساریاں۔ پنجاب یونیورسٹی، اورئینٹل کالج، لاء سکول، گورنمنٹ کالج، میڈیکل سکول، میو ہسپتال، سرکاری سکول، لہور ہائی سکول، امیرکن سکول، سینٹ جان سکول، سینٹرل میوزیم، ہائی کورٹ جیہاں شاندار عمارتاں بنوا کے لہور دی خوبصورتی نوں چار چن لا دتے۔ دہلی گیٹ دے اندر شاہی حمام دا کُجھ حصہ بھن کے اوتھے مجسٹریٹ دی کچہری بنا دتی۔ مال روڈ بنائی تے اوہدے اُتے رکھ لا کے اوہنوں شہر دی سبھ توں ودھیا سڑک وچ بدل دتا۔ اوہناں شاہی قلعے دا عالمگیری دروازہ بند کر دتا۔ آکھدے سن کہ خراب نہ ہووے ایس لئی بند کیتا۔ انگریزاں شاہی قلعے دے اصطبل نوں سپیشل جیل پولیس وچ بدل دتا۔ قلعے دی جنوبی کندھ جیہڑی شاہی محلے دے ساہمنے کھلدی سی کندھ نوں تڑوا کے پوڑھیاں تھلے تک بنوا دتیاں۔ تاں جے ایہہ قلعہ فیر کدی کسے جنگی مقصد لئی نہ ورتیا جا سکے۔ شاہ برج دروازے دے ساہمنے رنجیت سنگھ دی بنوائی کندھ تڑوا کے انگریزاں پکی سڑک بنوا دتی۔ شاہ برج دروازے توں ہو کے باغ دیوان عام تائیں جاندی اے۔ پکی سڑک دے شروع وچ پوسٹرن گیٹ انگریزاں نے بنوایا۔ شالیمار باغ ایس ویلے اُجڑیا پیا اے تے انگریزاں اوہدے گلابی باغ داخلے دے کوٹھے وچ پلس چوکی بنا چھڈی اے۔ نولکھا وچ ریلوے سٹیشن بن گیا، نالے ٹیلیگراف آفس وی بنیا۔ سوا چار مربعے وچ لارنس گارڈن وی بن گیا۔ مال روڈ ویکھن والا سی۔ یورپین لوکاں دیاں کئیں دکاناں وی مال روڈ تے بن گیاں جیہناں وچ رچرڈسن اینڈ کمپنی، ڈونالڈ ٹاؤن دے وچ مال روڈ اُتے اکاؤنٹنٹ جنرل دے دفتر دے ساہمنے اک وڈے گھر وچ ایہہ دوائیاں ویچدے نیں۔ گلن اینڈ کمپنی، بال اینڈ کمپنی انارکلی وچ سی، جنرل مرچنٹ سیٹھیر اینڈ کمپنی، گھڑیاں دی مرمتاں کرن والی دکان مسٹر پرانسن دی دُکان جتھے نیلامی تے گھڑیاں دی مرمت دا کم ہوندا۔ نال انگریز درزیاں دیاں دکاناں ملنر اینڈ کو، گیراچ اینڈ کمپنی، مسز میکلاوچ اینڈ مسز گیلیو، مال اُتے سن۔ اوہناں دے نال شیخ رحیم بخش، نور حسین اینڈ کمپنی انارکلی بازار روڈ اُتے، نالے

چھوٹا لال تے دینا ناتھ انارکلی بازار اندر۔ جیہڑے شالاں تے کپڑیاں دا وپار کر دے سن۔ کجھ دکاناں پارسیاں دیاں وی لہور وچ دسدیاں۔ پارسی اپنیاں دکاناں وچ عام طور تے یورپین شواں ویچدے۔ شہر وچ بگھیاں کرائے تے عام ملدیاں، جیہناں وچ بہہ کے شامی ٹھنڈ کے ویلے میماں سیر تے نکلدیاں۔ تن چار ہوٹل جیہناں وچ پنجاب ہوٹل، کلارک ہوٹل، وکٹوریا ہوٹل، منٹگمری ہوٹل ایہناں وچ گورے آ کے ٹھہردے۔ انارکلی وچ کچہری دے ساہمنے ڈاک بنگلا بنیا۔ جیہڑا یورپیں گاہکاں نال بھریا رہندا۔ انارکلی وچ آگرہ بنک، ایجنٹ سی ایچ چیتھم،، ایجنٹ ایف ایم ینگ، پنجاب بنک تے ایجنٹ ڈی پی میسن کم کر رہے نیں۔ گرجا گھر وی کئیں بن گئے نیں جتھاں وچ سینٹ جیمز چرچ انارکلی دے مقبرے وچ، یونین چرچ، رومن کیتھلک چرچ انارکلی وچ، ریلوے چرچ، سینٹ میری مگیڈالین چرچ میاں میر چھاؤنی وچ بنیا اے۔ سینٹرل جیل لہور وی بن گئی اے ایہدے وچ ہسپتال تے سکول وی ہے تے گورے قیدیاں لئی وکھرے کمرے سن زنانہ جیل وکھری اے۔ جندڑی سارے شہر وچ پھردی ایس بدلدے جاندے لہور نوں تکدی تے حیران ہوندی۔ 'اوہ لہور کتھے گیا جیہدے وچ میں رہندی ساں۔' اوہنوں اوہ لہور کدھرے نظر نہ آندا پر ہر راہ تے ہر گزر اُتے مُراد دا پرچھانواں ضرور دِسدا۔ اوس دیہاڑے جدوں اوہدی حالت بوہت ماڑی سی اوہنے بہہ کے مُرادنوں چٹھی لکھی۔ ایہہ چٹھیاں لکھناں ای ہن اوہدی حیاتی دا مقصد بن گیا۔

''سائیاں وے!
سُن مُرلی دی لکڑی کولوں در وچھوڑا،
دُکھ دا حسن کھیڈن یاد نہ مینوں،
پیا عمر دا رونا''

شاہ حسین، اکبر، جہانگیر، نورجہاں، انارکلی، زیب النسا، گرو ارجن لال، شاہ جہان، دارا شکوہ، بلھے شاہ، رنجیت سنگھ دا لہور نہیں رہیا۔ ایہہ اِک نواں لہور اے لوک آکھدے نیں مال روڈ تے پھر دیاں انج جاپدا اے بندہ لندن وچ پھردا اے۔ تیمور لنگ، محمود غزنوی، بابر توں لے کے نادر شاہ تے احمد شاہ تک کسے نے لہور نوں برباد کرن وچ گھٹ نہیں کیتی جے لہور نہیں اُجڑیا تے دو واری راج بدلے ویلے نہیں اُجڑیا اِک واری رنجیت سنگھ دا رج اون ویلے تے دوجی واری انگریزی راج اون ویلے لہور نہیں اُجڑیا۔ باقی کسے نیں گھٹ نہیں کیتی۔ جو لہور نال واپری اوہا سارے پنجاب نال واپری۔ میں تینوں ایہہ دسنا تے بھل ای گئی ساں کہ انگریزاں نے لہور اوندیاں ای شاہی محلّہ بند کروا دِتا۔ میں تے تیرے ہوندیاں ای شاہی محلّہ چھڈ کے مغل پورے

اپنی ماں دے حویلی وچ ٹُر گئی ساں۔ جدوں پنجاب وچ غدر پیا تے اک دیہاڑے مینوں تے میرے نال رہن والیاں کُڑیاں جیہڑیاں بے وارث سن تے شاہی محلہ بند ہوون مگروں کِدھرے سرلکان دی تھاں لبھن جوگیاں وی نہیں سن، اوہناں میرے کول آ کے پناہ لئی۔ اساں ساریاں رل کے غدر ویلے باغیاں نوں ہتھیار اپنے گھروں اپڑانے شروع کیتے کسے گوانڈھی شکیت کر دِتی۔ اک انگریز افسر جیہدا ناں لیفٹننٹ جیمز سی نے آ کے چھاپہ ماریا۔ جیمز نے میرا گھر سیل کردِتا۔ میں پچھیا ایہہ کیہ کرن لگاں کہندا تیرا گھر سیل کر دِتا توں باغیاں دی مدد کردی ایں۔ میں پچھیا جے تیرے انگلستان اُتے پنجاب قبضہ کر لئے جا کے تے انگریز عورتاں کیہ کریسن کیہ پنجابی فوجیاں دے اگے کپڑے لاہ کے کھلو ویسن یاں اگوں ہتھیار چک کے اوہناں نال لڑن لئی اُٹھ کھلوسن۔ غلامی دے خلاف لڑنا ہر بندے دا جماندروحق اے ایہہ سن کے بھوتر گیا۔ آکھن لگا مینوں پتہ اے تیرے اندروں کون بول رہیا اے۔ اوہنے مینوں بڑا ماریا مینوں چوٹی وِچوں پھڑ کے دھروندیاں گھروں باہر کڈھ لیاانجے چوٹی وِچوں پھڑیاں گلی وِچ مینوں گول چکر وِچ پھراندیاں دور سٹیا فیر بھنجے پئی نوں بوٹاں نال ٹھڈے مارے۔ میرے سارے پنڈے اُتے نیل پے گئے ڈاھڈی پیڑ ہوندی سی فیر اوہنے مینوں لے جا کے سینٹرل جیل وِچ بند کردِتا تے کُڑیاں دا چھکڑا بھر کے شہروں باہر جنگل وِچ چھڈ آیا میں جیلوں چھٹی تے کوئی تھاں نہیں سی کِدھرے سرلکان والی ہار ہار تیری حویلی دا خیال اوندا سوچدی ساں اوس دیہاڑے تیرے ہتھوں کنجی پھڑ لیندی تے اج رلدی نہ پھردی ہوندی پر ہن تے اتھے زینب تے تیرا پُتر فرید رہندے نیں۔ اودوں دا شاہ حسین دے مزار دے باہر سوندی ہاں۔ اُتے اسمان والا ویکھدا اے۔ کدی کدی شہر پھرن نکل جاندی ہاں۔ ٹولنٹن مارکیٹ گورے تے گوریاں نال بھری ہوندی اے۔ میم تے صاحب اک دُوجے دے ہتھ وِچ ہتھ پا کے تے کُجھ اک دُوجے دے لکاں اُتے ہتھ رکھ کے مال روڈ اُتے ٹہلدے وِسدے نیں پتہ نہیں اوہ ایہہ سبھ کسراں کرلیندے نیں توں تے کدی بند بوہے مگر وی میرا ہتھ نہ پھڑیا۔ جدوں بوہتا دل گھابردا اے تے رنگ محل جا کے تیری گلی دا پھیرا ماراوندی آں۔ اک نظر اوس دیہاڑے شاہی قلعے اُتے پے گئی جتھے کدی چن سورج میرے پیراں تھلے ہوندے سن۔ شاہی محلے دیاں گلیاں وِچ خاک اڈدی اے اوہ ویلا چنگا سی جدوں توں میرے کوٹھے دیاں پوڑھیاں چڑھدا سیں راوی وِچ میرا ہتھ پکڑ کے بیڑی وِچ بٹھاندا سیں تے اپنے ہتھ وِچ میرا ہتھ لے کے چانھیاں راتاں وِچ شالاباگ وِچ میرے نال ٹہلدا سیں۔ میرے نال دیاں اجے وی سوکھیاں وسدیاں نیں۔ تے آل اولاد والیاں نیں۔ میری مانگ وِچ وی کسے نے سیندور بھریا پر میرے بھاگ ماڑے سن رخصتی کدی نہ ہوئی کسے دا دوش نہیں۔ جیہڑی راہ میں ٹُری آں اوہد پینڈا مکن وِچ نہیں اوندا۔ شہر بدل گیا۔ لوک وی بدل گئے نیں۔ توں جدوں دا شہر چھڈیا لگدا اے مینوں جہان چھڈ گیا۔ میں زینب نوں وی ویکھیا تے تیرے پُتر فرید نوں وی۔ زینب ہیر سلیٹی اے۔ اِک واری تیری گلی دی نکرے بیٹھی ساں مینوں فرید نے خیرات دِتی۔ فرید

گُجھ اپنی ماں تے گیا شکلوں پُورا گوتم بدھ لگدا اے۔ گوتم بدھ دے ذکر توں یاد آیا اوہنوں وی کسے دی بھٹکن لگی سی جویں ہیرنُوں بار دی بھٹکن لگی۔ بے دردیا!''

کالی رات ہجروں اندر نہ کوئی سکھ سنیہا نہ قاصد، نہ رقعہ، نہ کوئی گل زبانی
چٹا کاغذ داغی ہویا پھری سیاہی غم دی، دُکھاں کیتا زور محمد لکیں خبر اس دم دی

''تیری جندڑی''

مُراد نے چٹھی پڑھ کے لفافے وِچ بند کیتی تے سانبھ کے بیٹھک وِچ میز دے سبھ توں ہیٹھلے رخنے وِچ اِک کتاب وِچ رکھ دِتی۔ اوس ساری رات اوہ سوں نہ سکیا۔ جندڑی ساری رات اوہدیاں اکھاں اگے کھلوتی رہی۔ اوہنے کئیں واری سوچیا اوہ لہور جا کے اِک واری جندڑی نُوں مل آوے اوہنوں ایس عذاب توں ازاد کراوے جیہدے وِچ اوہ ساری حیاتی لئی پھاس چکی سی۔ جدوں وی لہور جان دا سوچدا اگوں دو جوان پتراں تے اوہناں دی ماں نُوں ویکھ کے چپ کر کے پچھانہہ ہٹ کے بہہ جاندا۔

''لوک کیہ سوچیسی ایس عمرے؟ فیر اک دیہاڑے اوہنے جندڑی لئی اِک دوسطری چٹھی لکھ کے چٹھی رسان دے حوالے کیتی۔ جیہدے وِچ اوہنے لکھیا:

''جندڑی!''

کوئی اجیہا ساہ مینوں یادنہیں پیندا جیہڑا تینوں یاد کیتے بنا آیا ہووے۔ تیریاں چاہواں سمندراں نالوں ڈونگھیاں تے محبتاں ہیر وانگ سچیاں نیں پر میں رانجھا نہیں آں۔ توں روہی ہوسیں پر میں کوٹ مٹھن دا پیر نہیں آں۔ مینوں دُکھ ہے کہ میں کدی تیرے جیہا سچا تے سُچا نہ ہوسکیا۔ تیتھوں معافی منگاں میرے کول ایہہ حوصلا نہیں''

تیرا اپنا

مُراد حیات

''شاہ حسین دے مزار تے تینوں اِک کملی ملسی اوہدا ناں جندڑی اے ایہہ چٹھی اوہدے ہتھ وِچ جا کے دیویں'' اوہنے چٹھی چٹھی رسان دے حوالے کیتی۔

فیر اپنے پتراں فضل تے فرید نال ڈیرے ٹُر جاندا جدوں اوہ کماں کاراں نُوں لگ جاندے تے آپ دریا دی کدھی اُتے جا کے بہہ جاندا تے گئے ویلیاں نُوں بیٹھا یاد کریندا۔ گوریا ویلا پرچھانواں بن کے اکھاں اگوں گزردے دریا دے وگدے پانی وانگ رُڑھدا جاندا تے اوہ بے وس بیٹھا تکدا رہندا۔ اوتھوں اٹھدا تے گھر پرت اوندا جدوں اپنے بیلیاں لجپال سنگھ تے رام داس کول اپڑدا تے اوتھے دیس دے حالاں بارے گلاں ہون لگ پیندیاں تے اوہدا چیتا کجھ دیر لئی جندڑی ولوں ہٹ جاندا۔ پنجاب تے ہندوستان وِچ ازادی دی تحریک شروع ہو چکی سی۔

☆☆☆☆☆

(51)

چیلیاں والا وِچ اپنی پہلی جنگِ زادی تے گوگیرہ وِچ دوجی جنگ ازادی لڑن مگروں پنجاب دی ازادی دی جے کوئی امید رہ گئی سی تے اوہ بھیرو وال دے سمجھوتے دے تحت 1884 وِچ پنجاب دی خود مختاری بحال ہون دی آس سی جیہدے تحت مہاراجہ دلیپ سنگھ نے تخت لہور تے بہنا سی۔ پر ایسٹ انڈیا کمپنی ولوں کیتے ہوئے ایس سمجھوتے دیاں شرطاں پُوریاں کرن توں انگریز سرکار بدنیتی کردیاں مکر گئی تے ہندوستان توں وکھرے وسدے ازاد، خود مختار علاقے وِچ پنجابیاں دی قومی ریاست بنن دا خواب سامراجی مفاد دی بھینٹ چڑھ گیا۔ سامراج ' ونڈو تے راج کرو' دا فارمولا پنجاب اُتے لاگو کر دِتا۔ پنجاب دے لوک جیہڑے مذہبی فرقہ پرستی تے تعصب کولوں دور صدیاں توں اک دُوجے نال امن امان تے سکھ سکون نال رہ رہے سن فرید، نانک، بلھے تے وارث دی فکر دے پرچارک سن عیسائی مشنریاں تے سرکاری ایجنٹاں دیاں کارستانیاں مگروں اک دُوجے نُوں شک شبے دی نگاہ نال تکن لگ پئے تے اوہناں وِچکار پاڑے پین لگ پئے۔ انگریز مشنریاں ہندوواں سکھاں تے مسلماناں نُوں عیسائی بناون دا جوان ڈکیا سلسلہ شروع کر رکھیا سی اوہنوں ڈکن لئی ہندوواں سکھاں تے مسلماناں اپنیاں اپنیاں فرقیاں دیاں پارٹیاں بنا لیا۔ ایہا مذہبی پارٹیاں اگانہہ جا کے پنجاب وِچ فرقہ وارانہ فساداں دا مُڈھ بنیاں۔ تے اپنے اپنے فرقے لئی انگریز سرکار توں ودھ توں ودھ سہولتاں تے ملازمتاں لئی ایہناں وِچکار مقابلا شروع ہو گیا۔ ایس مقابلے بازی دا نتیجہ ہندو مسلم فساداں دی شکل وِچ نکلیا۔ 'ونڈو تے راج کرو' دا فارمولا کامیاب ہویا۔ پنجاب نے اپنے مونڈھے توں بُھورا لاہ کے پرانہہ ماریا تے ہتھ وِچ پھڑی وَنجھلی دور جا سٹی۔ تے فرقہ وارانہ نفرت دا جھنڈا چک بن گیا۔ ہندو سکھ اک پاسے تے مسلمان دُوجے پاسے اک دُوجے دے لہو دے تریہائے درندے بن گئے۔ اج پنجاب اندر فرقہ وارانہ

نفرت دی لکیر کھچی گئی جینے اگانہہ چل کے پنجاب دی ونڈ دا مڈھ بنھیا۔ سامراجی قبضے دا ردِعمل ہونا سی پنجاب سیاسی طور تے جاگن لگ پیا۔ پاسا بدل رہیا سی۔ جیہڑا نامدھاری کوکا تحریک دی شکل وِچ ساہمنے آیا۔ ایہہ اکو ویلے اک مذہبی تے سیاسی تحریک سی۔ ایہدے آگو رام سنگھ دا ایہہ اعزاز ہے کہ اوہنے ای پنجاب وِچ سبھ توں پہلاں انگریزاں دے خلاف عدم تعاون تے بائیکاٹ دی تحریک چلائی۔ ہندوستان وِچ اودوں تک انگریزاں دے خلاف ایہہ سوچ موجود نہیں سی۔

1875 ئوں ایہناں ویلیاں وِچ ای گورنر جنرل لارڈ ڈفرن دی ہلا شیری نال اک انگریز اے۔ او۔ ہیوم نے آل انڈیا کانگریس دابی گڈیا۔ کانگریس نُوں پنجاب وِچ کامیاب تے پاپولر کراون لئی سرکاری طور تے بڑیاں کوششاں ہویاں پر پنجاب دے لوک صدیاں توں دِلی، ہندوستان، پُوربیا تے انگریز سامراج دے ڈنگے سن اوہناں لئی ایہناں ساریاں عذاباں دا اکا مطلب سی ''ہندوستانی عذاب۔'' ایتھے انڈین نیشنل ازم دا بوٹا جڑ نہ پکڑ سکیا۔ جیہدی سزا پنجاب وِچ فرقہ واریت دا بوٹا لا کے اینوں دِتی گئی۔ پنجاب دے کھمب کترن لئی فرقہ واریت دی زہریلی چھری ایدے لوکاں اُتے چلائی جا رہی سی۔ دُوجے پاسے انگریز پنجاب دے میداناں تے دریاواں نُوں ویکھیا تے ایتھوں اناج تے کپاہ اگان لئی اوہنے پُورے پنجاب وِچ غیر اباد زمیناں نُوں اباد کرن لئی نہراں دا جال وِچھا دِتا۔ جیہدے نال سوا کروڑ کلیاں دے نیڑے تریڑے رقبہ زراعت لئی اوہناں کڈھ لیا۔ زمیناں سرداراں، نواباں، پیراں، قبیلیاں، گھوڑی پالاں، فوجی افسراں، سرکاری افسراں تے سوکھے وسدے کساناں نُوں کِدھرے مفت تے کِدھرے نیلامی راہیں دِتیاں گیا۔ دُوجے پاسے ہریانہ وِچ کال تے طاعون پے گیا۔ جیہڑا لکھ بندہ کھا گیا...... انگریز کساناں دی حالت بہتر کرن لئی کالونائیزیشن بل لے آئے۔ جیہدا الٹا اثر ہویا تے پنجاب دے کساناں پنجاب وِچ اِک وڈی سیاسی تحریک 'پگڑی سنبھال جٹا' دے ناں توں شروع ہوئی۔ پنجاب دے پِنڈ تے ڈیرے 'پگڑی سنبھال جٹا' دا گیت گاؤندے ہوئے اُٹھ کھلوتے۔

پگڑی سنبھال او جٹا، پگڑی سنبھال او جٹا
فصلاں نُوں کھا گئے کیڑے تن تے نہیں لیڑے
بھکھاں نے خون نپیڑے، روندے نیں بال اوئے
پگڑی سنبھال او جٹا، پگڑی سنبھال اوئے
بن دے نیں تیرے لیڈر، راجے تے خان بہادر
لڑنے تے مرنے دی کر لے تیاری توں

پگڑی سنبھال او جٹا، پگڑی سنبھال اوئے

پُورے پنجاب وِچ کالونائزیشن بل دے خلاف احتجاج شروع ہوگیا۔ اجیت سنگھ نے اُٹھ نو ہزار کساناں دے اکٹھ وِچ کساناں نُوں آبیانہ دین توں ہوڑیا۔ سول سروس تے عدالتاں دے بائیکاٹ دیاں گلاں ہوون لگ پیاں، ایہہ پنجاب دی پہلی سول نافرمانی دی تحریک سی۔ گوانڈھی ملک۔ ہندوستان وِچ اجے کسے سول نافرمانی دی تحریک دا ناں نشان ناہی۔ ایس تحریک دے آگو پنجاب دے کسان سن جیہناں دے پُتر انگریزی فوج وِچ سن۔ انگریزی راج نُوں اصل خطرہ اجیت سنگھ ولوں سی جہنے پُورے پنجاب دے کساناں وِچ انگریزی راج دے خلاف بغاوت دی اگ بالی ہوئی سی۔ سِکھاں 1857 دا مہنا 1909 وِچ پگڑی سنبھال جٹا تحریک وِچ لاہ چھڈیا۔ پنجابی کساناں اجیت سنگھ دی آگوائی ہیٹھ پنجاب وِچ انگریز راج دی جڑ اُتے حملہ کیتا۔ تے سامراجیت دے ایس پہلدے پُھلدے رکھ نُوں مُڈھوں ہلا کے رکھ دِتا۔ لالہ لاجپت رائے تے اجیت سنگھ نُوں جیلوں کڈھیا گیا تے کساناں دیاں منگاں پُوریاں کرن دا سرکار نے وعدہ کرلیا اِنج ایہہ تحریک مُکی۔

پر نالے پنجاب وِچ انقلابیاں اُتے سرکار دیاں سختیاں وی ودھ گیا۔ انگریز ہن پنجاب اُتے اعتبار کرن نُوں تیار نہیں سی۔ اوہ ہندوستان وِچ کانگریس بنوا کے ہندوستانیاں نُوں رعایتاں تے پنجاب نُوں رگڑے دین لگ پیا۔ پنجاب تے ہندوستان دوہاں ملکاں وِچ سیاسی تبدیلیاں تے جاگرتی نُوں انگریز ڈکالاون وِچ ناکام ہویا تے اوہنے فرقہ واریت دے زہریلے ہتھیار دا وار کیتا۔ 1882 توں لے کے 1900 دے وِچکار ہندی اردو جھیڑا، ملازمتاں وِچ حصیاں دا جھیڑا، بلدیاتی الیکشن، قانون انتقال اراضی مذہبی نفرتاں دا مُڈھ بنھ چکے سن۔

پنجاب توں باہر امریکہ تے کینیڈا وِچ جا وسن والے پنجابیاں جیہناں وِچ سکھ ودھ سن نے امریکہ وِچ غدر پارٹی دی نیہہ رکھی۔ نال اپنا میگزین 'غدر' دے ناں توں چھاپنا شروع کیتا۔ غدر پارٹی گوریلا جنگ ہتھوں انگریزاں نُوں پنجاب وِچوں کڈھ کے پنجاب نُوں ازاد کراؤنا چاہندی سی۔ پہلاں کشمیر نُوں ازاد کراون دا فیصلہ کیتا گیا۔ اوہناں دناں وِچ ای جنگ عظیم شروع ہوگئی۔ اوسے ویلے وِچ پنجابیاں نُوں کینیڈا سدھا اپڑان لئی گردت سنگھ نے اپنا سمندری مسافر جہاز" کاما گاٹا مارو' مل لے کے چلا دِتا۔ جدوں ایہہ جہاز پنجابی مسافراں نُوں لے کے کینیڈا اپڑیا تے سرکار نے ایہناں مسافراں نال نسل پرستی دا سلوک کیتا تے اوہناں نُوں کینیڈا وڑن دی اجازت دین توں انکار کرتا۔ نسل پرست سرکار نے اوس جہاز نُوں وینکور دی بندرگاہ چھڈن دا حکم دِتا تے نہ چھڈن دی شکل وِچ اوہدے اُتے بمباری کرن لئی فوج تیار کرلئی۔ جدوں وینکوور وِچ وسدے

پنجابیاں نُوں ایس گل دا پتہ لگا تے اوہ اُٹھ کھلوتے تے اوہناں کینیڈا دی اوس ویلے دی نسل پرست گوری سرکارنُوں دھمکی دِتی کہ۔

''جے کاما گاٹا مارو اُتے بمباری ہوئی تے پُورے شہرنُوں ساڑ کے سواہ کر دیاں گے''

دھمکی کم کر گئی تے سرکار اپنیاں جتیاں وِچ آن کھلوتی۔ مسافراں نُوں راشن پانی دِتا گیا تے جہاز وینکوور دی بندر گاہ چھڈ دِتی۔ دو مہینیاں مگروں جہاز کلکتہ اپڑیا۔ کُجھ مسافر ٹُر گئے تے کُجھ نے گڈی وِچ بہن دی تھاں شہر وِچ وڑن دی منگ کیتی جیہدے وِچ اٹھاراں مسافر مارے گئے انج ایس جہاز دا سفر اپنے انت نُوں پہنچیا تے پنجاب دی ازاوی دی تحریک وِچ اپنا حصا پاندا اپنا ناں لکھو کے امر ہوگیا۔ غدر پارٹی پنجاب تے ہندوستاں وِچ آ کے اپنا کم شروع کر دِتا۔ امریکا تے کینیڈا وچوں پرتن والے پنجابیاں دی نگرانی شروع ہوگئی اوس ویلے پنجاب دا گورنر سر مائیکل او ڈائر سی۔ اوہنے سختی شروع کر دِتی۔ غدریاں وِچوں کُجھ گرفتار ہوئے جیل گئے۔ کُجھ نُوں پِنڈاں وِچ اپنے گھراں وِچ بند کر دِتا گُجھاں مگر مستقل پُلس لا دِتی۔ اودوں دُوجا جہاز تاسو مارو کُجھ ہور غدریاں نُوں لے کے کلکتے اپڑیا۔ جیہدی مخبری ہوگئی۔ کئیں غدری گرفتار ہوئے۔ کئیں مارے گئے تے کئیں کالے پانی ٹورے گئے۔ کرتار سنگھ سرابھا تے اوہدے نال کئیں ہور غدریاں نُوں پھاہیاں ہویاں۔ کرتار سنگھ سرابھا اُنی ورھے دی عمر وِچ ایہہ شعر پڑھدا پھاہی لگا:

سیوا دیس دی جندڑیئے بڑی اوکھی	گلاں کرنیاں ڈھیر سوکھالیاں نیں
جیہناں دیس دی سیوا وِچ پیر پایا	اوہناں لکھ مصیبتاں جالیاں نیں

غدر پارٹی فوج وِچ بغاوت لئی وی کم کیتا۔ سنگاپُور تے لہور وِچ فوجیاں بغاوت دی کوشش کیتی پر ایہہ کوششاں ناکام رہیاں۔ غدریاں ہن ساہوکاراں نُوں لٹن، ریل گڈی دیاں پڑیاں پٹن۔ انگریزاں دے حمائیتاں نُوں قتل کرن تے اسلحہ خانے لٹنے شروع کر دتے۔ پر سرکار نے غدر پارٹی وِچ چھڈے ہوئے مخبراں ہتھوں ایس تحریک نُوں ہتھ پایا۔ 'پہلا سازش کیس' دا مقدمہ شروع ہویا جیہدے وِچ غدریاں نُوں موت، پھائیاں، عمر قیداں، کالا پانی تے جائیداداں دیاں ضبطیاں دیاں سزاواں بول گیاں۔ انج غدر پارٹی دی جدو جہد مخبراں ہتھوں ناکام ہوئی۔ پر سامراجی حاکماں دیاں جڑاں وڈھ گئی۔

مگروں خلافت تحریک اُٹھ کھلوتی جہدی آگوائی لئی مسلماناں گاندھی نُوں چنیا۔ نالے ہجرت تحریک نے جنم لیا۔ تحریک ریشمی رومال شروع ہوگئی...... رولٹ بل دے خلاف تحریک شروع ہوئی۔ نالے پہلی جنگ عظیم شروع ہوئی جیہدے پنجاب وِچ جبری فوجی بھرتی شروع ہوگئی۔

☆☆☆☆☆

(52)

مُراد دا وڈا پُتر فضل ہُن ویہہ ورھیاں دا ہو گیا سی۔ اوہنے زمیندرا تے سارا ڈیرہ سنبھال لیا۔ نِکا پُتر فرید اپنی ماں نال پڑھن لئی لہور ٹُر گیا تے ماں پُتر نے رنگ محل دی اُجڑی پئی اپنی حویلی کھول کے نویں سریوں اک واری فیر وسا دِتی۔ فرید گورنمنٹ کالج لہور وِچ ملتان سنگھ تے سکھی رام نال آخری سال وِچ سی۔ لجپال دا پُتر ملتان سنگھ اپنے چاچے کول سنت نگر وِچ جا کے رہ پیا جد کہ رام داس سن ٹبر الہور ٹُر گیا اوہنے لہور وِچ شاہ عالمی وِچ اپنے لئی گھر خرید لیا۔ اوہدا وڈا پُتر بھگوان داس رہن لگ پیا تے اوہدے نال اوہدا نِکا پُتر سکھی رام وی لہور ای پڑھن لگ پیا۔ نیکے فتح سنگھ تے سندر داس دی پیڑھی وِچ شروع ہوون والا تعلق تے محبتاں دا سلسلہ دوجی پیڑھی وِچ مُراد حیات، رام داس تے لجپال سنگھ وِچوں ہوندا ہُن تریجی پیڑھی وِچ اوہناں دے پُتراں تے پوتریاں فرید حیات، ملتان سنگھ تے سکھی رام تک آن اپڑیا۔ تریجی پیڑھی دے تنے بال پتہ ای نہ لگا کدوں ہسدیاں کھیڈیاں گبھرو ہو گئے۔ مُراد دا پُتر فرید حیات، رام داس دا پُتر سکھی رام تے لجپال سنگھ دا پُتر ملتان سنگھ وی تنوں اِک دُوجے دے ہانی سی تے پہلی توں لے کے کالج تک اِک دُوجے دے جماتی سن۔ ایس سال اوہ تنے پنجاب یونیورسٹی وِچ وی اِک دُوجے دے جماتی ہوون چلے سن۔ جتھے کبیر دا پُتر تے مہنگا دا وڈا پوترا بوٹا جیہڑا کہ اپنے علم تے ادب دے میدان وِچ معرکے مارن مگروں ہُن پروفیسر بوٹا بن کے یونیورسٹی وِچ پڑھا رہیا سی اوہناں دا چوتھا سنگی سی۔ اوہ وی لہور ای ٹکیا رہندا تے اوہناں نال پنڈ وِچ گھٹ ای آؤندا اوہدا زمیدارا ہُن کشمیر توں گلاب سنگھ دے ویلے مسلماناں اُتے ہوون والے ظلماں مگروں شام پُور وِچ آ کے وس پین والے زمان علی دے پُتر کشمیر علی دے ہتھ وِچ سی جیہڑا شام پُور وِچ زمیندارے دے نال سکول ماسٹری وی کردا۔ کبیر نے باراں کلے رقبہ زمان علی نُوں ویچ چھڈیا جیہڑے مہنگے دے ویلے توں

اوہدیاں کتاباں دے شوق دا مل بھرن لئی لال چند کول گروی رکھیا سی۔ کبیر نے زمان علی نوں ادھا رقبہ ویچ کے لال چند دے پُتر موتی لال نوں ویہاج تے اصل دی رقم بھر کے اپنا باقی دا رقبہ بچایا۔ کبیر گھر بہہ گیا تے اوہدا تے اپنا زمیندارہ سکول وچ پڑھان دے نال نال کشمیر علی نے ویکھنا شروع کر دتا۔ زمان علی نے چوک وچ سکھنی پئی چھیویں نکر اُتے دو کنال دا حاطہ مل کے اوہدے وچ اپنے تن کوٹھے پا کے اگے حویلی وی ول لئی اے اوہ چوک وچ وسدے مُراد حیات، لچھپال سنگھ، رام داس تے کبیر دا پنجواں بیلی بن کے اوہناں دے وسیب رچ وس گیا۔ ہن اوہدی دوجی پیڑھی وچ اوہدا پُتر کشمیر علی اوہدی وراثت دا مالک بن کے شام پُور دے لوکاں نال وسدا سی۔

پنڈ وچ جدوں کدی پروفیسر بوٹا، سکول ماسٹر کشمیر علی تے فرید حیات، ملتان سنگھ تے سکھی رام اکٹھے ہوندے تے پنڈ دے چوک وچ رونقاں لگ جاندیاں۔ اوہ تنے ہر مہینے دی آخری تریخ تے لہوروں ضرور شام پُور اپنے ٹبراں تے بھیناں بھراواں نُوں ملن لئی اوندے۔ فرید، ملتان تے سکھی تنے اکٹھے پڑھ رہے سن تے اِک دُوجے دی خیر خبر رکھدے۔ نال تناں دے پیواں دی اِک دُوجے نال کئیں پیڑھیاں توں چلدی دوستی دی سانجھ جیہڑی اوہناں نُوں اپنیاں وڈکیاں دے خون وچوں وارثت وچ ملی سی۔ اوہناں وی نبھائی۔ مُراد، لچھپال تے رام داس تے کبیر اپنے گبھرو پُتراں نُوں اِک دُوجے نال ہسدا بولدا گلاں کردے ویکھدے تے بڈھڑے بیٹھے خوش ہوندے اپنے پُتراں نُوں انگریزی پڑھدیاں تک کے حران ہوندے۔ نال پنجاب وچ انگریزاں ہتھوں اون والیاں تبدیلیاں بارے اپنے پُتراں دیاں گلاں سن کے حران ہوندے رہندے۔ اوس ڈیگر وی فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام دارے اُتے بیٹھے پنجابی زبان دے مسئلے بارے گلاں کردے سن۔ ''حاکم اپنی زبان ای پڑھان گے ساڈی کیوں پڑھان گے...... نالے انگریز پنجاب وچ ہندوستانوں وڑیا تے اوتھوں پنجابیاں لئی باہرلی بولی نال لے کے آیا اوہ بھلا پنجاب دے لوکاں نُوں پنجابی کیوں پڑھن دیسی'' فرید سنے اوہناں دوہاں نُوں وی ایہہ گل کجھ چنگی نہیں سی لگدی کہ پنجاب وچ ماں بولی کیوں نہیں پڑھائی جاندی۔

''سامراجیت دا ایہا کمال اے کہ شواں اِک تھاں جم جاندیاں نیں تے فیر پچھانہہ ول کھسکنا شروع ہو جاندیاں نیں'' سکھی رام لہوروں ون سونیاں خبراں لے کے اوندا۔ ''ایہہ انگریز پُورے ہندوستان وچ ہر تھاں علاقے دے لوکاں نُوں اوہناں دیاں زباناں دے نال نال انگریزی پڑھا رہیا۔ بنگال وچ بنگالی۔ پُوربیاں لئی ہندی پر پنجاب وچ اوہنوں پنجابی پڑھاون لگیاں سول اٹھدا اے۔ انگریز تے پُوربیا نے پنجابی زبان دی تباہی لئی ایکا کر لیا اے۔ پنجابی زبان دے

خلاف سامراج دا جرم کدی معاف نہیں ہوسکدا۔''

''پنجاب وچ وی کجھ کنجریاں دے پتر ہین جیہڑے سپ بن کے اپنی ماں بولی نوں ڈنگن لگے ہوئے تے۔ ایتھے پنجابی پڑھان دی مخالفت کردے نیں' فرید لہور وچ چلدی پیسہ اخبار تے کجھ ہور اخباراں دے 'تعصبی شیطان' مالکاں تے اوہناں دے فسادی اخباراں ولوں چلدی پنجابی مخالف مہم تے لابی بارے خبراں رکھدا سی۔

''پنجاب وچ پنجابی زبان دی تھاں اوبھڑ بولی لاگو کران والا پنجابی مسلماناں دا ٹولہ ابو جہلاں دی نسل نال تعلق رکھدا اے۔ ایہناں ولوں پنجابی دی مخالفت دی وجہ توں پنجاب وچ پنجابی زبان دا حق غصب ہویا۔ جے پنجاب وچ ماں بولی نوں ایہدا جائز حق نہ ملیا تے ایہہ اوڑک اک دیہاڑے غیب ہو جانی اے تے مگروں رہنا اے پنجاب تے نہ پنجابی۔ کروڑاں لوکاں دی ماں بولی دا جائز قانونی آئینی تے جماندرو حق غصب ہو رہیا اے تے پنجاب وچ اکو ویلے چار چار باہرلیاں زباناں پڑھا کے پنجابی زبان دی جڑھ وڈھی جا رہی اے۔'' فرید اپنی ماں بولی دے بارے حدوں ودھ حساس سی۔ ''جے بہار، اتر پردیش، مہاراشٹر، بنگال، تامل ناڈ تے انگلستان والیاں دی دھون اُتے بندوق رکھ کے آکھیا جاوے کہ اپنیاں مادری زباناں چھڈ دیو تے اوہناں دی تھاں پنجابی پڑھو تے اوہناں دا کیہ حال ہوسی۔ سارے ہلکے ہو جان گے۔ فیر پنجاب کیوں کسے غیر دی مادری زبان پڑھے۔'' اوہنے مادری زبان دی اہمیت بارے گل کردیاں آکھیا کہ ''کسے قوم دی زبان اوہدیاں رگاں وچ وگدے خون وانگ ہوندی اے۔ جے اوس قوم دیاں رگاں وچوں اوہدا اپنا خون کڈھ کے اوہدی تھاں 'زہر دا ٹیکا' لا دتا جاوے تے اوس قوم دا انت تے حشر پچھن دسن دی لوڑ نہیں۔ تعلیم، سرکار، دربار، کورٹ کچہری، خبراں، عاماں خاصاں دے ظہار دا ذریعہ بنے بغیر تے سرکار دی سرپرستی تے ہلا شیری بنا کوئی زبان زندہ نہیں رہ سکدی۔''

اوہنے مثال دیندیاں آکھیا کہ ''ساڈے نبیﷺ نے وی اسلام دی تبلیغ لئی روم جا کے رومن زبان نہیں سی سکھی سگوں اپنی ماں بولی عربی وچ ہی اسلام دی تبلیغ کیتی تے اللہ تعالی نے وی اپنے پیارے نبیﷺ نال گل کرن لئی اوہناں دی ماں بولی نوں ہی پسند فرمائیا ایس لئی پنجاب وچ اپنی ماں بولی دی مخالفت کرن والے ابوجہل دی نسل نال تعلق رکھدے نیں ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ایہناں دا حشر اوڑک اوہا ہونا جیہڑا ابوجہل دا ہویا۔ ابوجہل وانگ کجھ لوکاں اگے کوئی دلیل نہیں چلدی اوہ نری ہتھیار دی زبان سمجھدے نیں۔ تے ہتھیار اوودوں چکیا جاندا اے جدوں اگوں دلیل نوں رد کیتا جاندا اے۔''

''جدوں کسے قوم نُوں مارنا ہووے تے اوہدے کولوں اوہدی زبان کھولو اوہ قوم آپیں ہی مر ویسی جس قوم کول اپنی ماں بولی نہ ہووے اوہدا جغرافیہ وی بدل جاندا اے' لجپال گل دی جڑ تک اپڑیا۔'' اپنے ہی دیس وچ اپنی ہی ماں بولی دی مخالفت کرن والے پکے حرام زادے نیں ایہناں ہلکیاں کتیاں دے سر وڈھ کے اوہناں دیاں سریاں دے منارے اسارنے چاہیدے نیں۔ جدوں تک پنجاب وچ ماں بولی دی مخالفت کرن والیاں دے سر نہ وڈھے گئے ایہہ مسئلہ حل کوئی نہیں ہونا''' ملتان سنگھ وی ایس معاملے وچ بڑا حساس سی۔ ایس معاملے وچ اوہناں تناں دی سوچ وچ ایکا سی۔ فرید، ملتان تے سکھی رام پنجاب وچ ماں بولی دا حال تکدے تے تنے دُکھی رام بنے رہندے۔

تنے بابے ویکھدے کہ ویلا اوہناں نُوں پچھانہہ چھڈدا ہر شے نُوں اپنی ولبیٹھ وچ لیندا اگانہہ توں اگانہہ ودھ رہیا پر اوہناں تناں دے بھانے اک تھاں کھلوتا۔ اگانہہ ہو رہیا سی نہ پچھانہہ۔ جد کہ شواں اک تھاں تے کھلوتیاں نہیں سن اگانہہ توں اگانہہ ودھدیاں ویلے ہتھوں ولھیٹیاں اپنا شکلاں وٹاندیاں کجھ دیاں کجھ ہوندیاں جا رہیاں سن۔ ایس گل دا اوہناں تناں نُوں احساس نہیں سی یاں فیر اوہ تنے ایس گل دا احساس نہیں سن کرنا چاہوندے۔ ایہہ اوہا ویلا سی جدوں انگریز پنجاب اُتے اپنا قبضہ پکا کرن لئی اوہنے پُورے پنجاب وچ وڈیاں وڈیاں قبیلیاں تے اوہناں دے سرداراں نُوں وڈے وڈے رقبے ونڈنا شروع کر دتے تے ایہدے وچ جرائم پیشہ، دھاڑوی تے وحشی قبیلیاں نُوں امن امان قائم رکھن لئی اپنا بانہہ بیلی بنالیا تے پنجاب دی لوکائی نُوں غلامی دے اک نویں عذاب وچ پھسا دتا۔ ست سمندر پاروں اوّن والا سامراج اون والیاں نسلاں تک غلامی نُوں قائم رکھن لئی اپنے سارے ہتھیار پنجاب وچ ورت رہیا سی۔ اوس شام دی چوک دے دارے اُتے بڑی رونق سی۔ لوک دارے دے ویہڑے وچ منجیاں اُتے بیٹھے پنجاب وچ چلدی جبری بھرتی بارے گلاں کردے سن۔ بابا مُراد اوسے ویلے اپنیاں بیلیاں لجپال سنگھ، رام داس، زمان علی تے کبیر نال دارے اُتے بیٹھا سی۔ تے نال اوہناں دے گبھرو پتر فرید حیات، ملتان سنگھ، سکھی رام، ماسٹر کشمیر علی تے پوفیسر بوٹا وی بیٹھے سن کہ اچانک پنڈ وچ نویں آ وسن والے جھانگڑی گھڑ سواراں دا جتھا چوک وچ وڑیا۔ ساریاں دیاں نگاہنواں اوہناں ول اٹھیاں۔ ایہہ کالیاں پگڑیاں، کالیاں گھگری ورگیاں سُتھناں قابلی چپلاں، تے فراقاں دے نمونے دیاں گول گول باہواں والیاں قمیضاں پائی کالیاں گھوڑیاں اُتے سوار جھانگڑی قبیلے دے گبھرو سن۔

''ایہہ قندھاریئے وسدے ایتھے نیں پر ایہناں اجے اپنا بانا تے زبان نہیں چھڈی جدوں

تک ایہہ اپنی اوپری رہتل اُتے اڑے رہن گے ایہناں پنجاب دی دھرتی لئی عذاب بنیا رہنا اے‘‘ مُراد بولیا۔

’’باہروں اون والے نسل پرستی، تعصب، بُغض تے شتر کینہ رکھدے نیں ساڈے لوکاں کولوں ایس لئی‘ لجپال سنگھ بولیا۔

’’ایہہ دھاڑوی پتہ نہیں اج کیہدا جُھگا بھن کے پرتیا اے‘ اوہدے نال بیٹھے رام داس نے گھوڑے اُتے سوار چوکوں لنگھدے سردار ہیبت خان جھانگڑی تے اوہدے مسلح گھڑسواراں ول تکدیاں ہولی جیہا بولیا۔

’’ہُسڑ نال میرا روح پیا تڑکیندا اے...... رام داس ایہہ ٹُر گیا اے یاں ......‘‘ مُراد داوجود جھانگڑی سرداروں تک کے ہسڑن لگ پیندا۔ اوہنے اپنا مونہہ دُوجے منے پھیر لیا۔

’’اوہنے گھوڑے دی واگ کھچ لئی اے تے کھلوتا تینوں ای گھوریاں پا رہیا اے‘‘ رام داس اوہنوں جواب دتا۔

مُراد حیات اوہدی گل سندیاں ای اپنی تھاں توں اُٹھ کھلوتا۔ اوہدے اٹھدیاں ای رام داس لجپال سنگھ وی اُٹھ کھلوتے مُراد ایتھے کھلوتیاں ای ہیبت خان ول تکیا دوہاں دیاں اکھاں اک دُوجے نال چار ہوئیاں نفرتاں دے بھانبر دوہاں منے بل پئے۔ سارا چوک اوہناں دوہاں ول تک رہیا سی۔ ہیبت خان دے جسے وچوں دہشت دی اک لہر پتہ نہیں کہڑے ویلے لنگھ گئی۔ اوہ ایس بندے کولوں جنی نفرت کردا سی اوہدے نالوں وی ودھ اوہدے کولوں دہشت کھاندا سی اوس بندے نوں ہتھ گھتنا اِک وڈا اوکھا کم سی جیہدا اوجو اوہنوں ایس پنڈ وچ سکھاؤندا نہیں سی۔

’’کیہدا جُھگا بھن کے آ رہیاں ہیبت خان‘‘ مُراد کچھوں نہیں سی رہیا۔ ’’توں ڈاکو ایں جنگل ول پرت جا ابادی وچ کیہ کر رہیاں‘‘

’’شام پُور وی اک جنگل اے میرے لئی‘ ہیبت خان وی لوکائی دے ساہمنے اوہدے کولوں اپنی نفرت دا ڈھول کٹن تے اپنی نفرت لکان وچ پچھانہہ نہیں سی رہندا۔ ’’جیہدا وی بھن کے آ رہیاں اوہنوں چھڈ تے اپنے دی فکر کر تیرا اپہلاں دی کئیں واری اجاڑیا اے فیر وی اُجڑیاں‘‘

’’ہمیش میری کنڈ مگروای واردت کردا ایں ...... میں ہن شام پُور وچ کھلوتاں ہن کجھ کریں تے مناں‘‘ مُراد دے چہرے اُتے اوہا خونخوار مسکراہٹ سی جنھوں تک کے ہمیش ہیبت خان دے سوتر سک جاندے۔

’میں تریاں ساریاں سدھراں اکٹھیاں لاہ دیاں گا۔‘‘ ہیبت خان جھانگری نے بابا مُراد

دے آل دوالے منجیاں اُتے بیٹھے اوہدے بیلیاں تے اوہناں دے پتراں فرید، سکھی رام، ملتان سنگھ، کشمیر علی تے پروفیسر بوٹا ول سجے ہتھ دا اشارہ کردیاں آکھیا۔

سارے منڈے نال اکٹھے ای اوہدی گل سن کے ہسے۔ تے سارے اکسے واری اپنی تھاں توں اُٹھ کے کھلو گئے۔ جھانگڑی سردار ہن گھابریا۔

''اپنی سدھر میری حیاتی وچ ای لاہ لے ساہواں دی کیہ اعتبار اے...... غداراں دے ہتھوں بھنے جھگے وی کدے اُجڑے نیں''

''تینوں تیریاں سدھراں سنے قبراں وچ ٹُریساں'' سردار ہیبت خان جھانگڑی چوک وچ کھلوتے اوہدے بیلیاں، رام داس تے لجپال تے اوہناں دے گبھرو پُتراں ول اک واری فیر اپنے سجے ہتھ دی انگلی نال اشارا کردیاں کھنگورا مار کے بولیا۔

''جے بزرگاں نال گل کرن دی تمیز نہیں اے تے کدروں سکھ لے جا کے۔'' ملتان سنگھ اگوں شوکیا۔

جھانگڑی سردار نوں اگوں سپ سنگھ گیا۔ اوہدی جیبھ اُتے اون والے لفظ باہر نہ نکلے۔ اندر ای رہ گئے۔

''بالاں ول کدی ڈنگی اکھ نال فیر نہ تکیں جھانگڑیا نہیں تے تیریاں اکھاں کڈھ لیساں''مُراد دی اواز وچ لڑن مرن والی گل سی۔

احمد شاہ دے حملے ویلے ہیبت خان دا پیو فولاد خان تے دادا لشکر خاں مُراد دے پیو نیکے ہتھوں قتل ہو چکیا سی۔ تے ہیبت دا وڈا بھرا منگل خاں مُراد دے ہتھوں قتل ہویا۔ ہیبت نوں ایہہ گل کدی نا وسری۔ چوک وچ بڑا ملک اکٹھا ہو چکیا سی۔ ہیبت خان پا سا پرتدا و کیھ لیا کوئی نواں کھیڈ کھیڈنا ایس ویلے اوہدے وس دا کم نہیں سی نالے۔ فی الحال اوہ بلدی اُتے تیل پان دی پالیسی اُتے ٹُردا پیا سی۔ تے کسے مناسب ویلے دی اُڈیک وچ سی۔ اوہنے واگ کھچی گھوڑے نوں اڈی ماری تے چوکوں نکلدا سدھا اپنی حویلی ول ٹُر گیا اوہدے مگر مگر چالھی پنجاہ جھانگڑی گھڑ سواراں دا جتھا جتھاں ساریاں منڈا سے مارے اتے کالے بانے پائے ہوئے سن ٹُر گیا۔ چوک وچ آئیا طوفان ٹل گیا۔ شام پین لگی تے سارے اُٹھ کے گھروں گھریں ٹُر گئے۔ جدوں چوک سکھنا ہوگیا۔ تنے بابا مُراد بابا لجپال تے بابا رام داس چوک وچ دارے اُتے ای بیٹھے رہ گئے۔

رات دا ہنیرا اُگھ ہور ڈونگھا ہوگیا۔ رات دے سناٹے وچ سکھنے پے چوک وچ رات تے اسمان وچ کھتیاں ڈھلدیاں جاپدیاں سن۔ رات دا سناٹا ڈونگھا ہوندا جا رہیا سی۔

''رام داس توں کدی ویلا تکیا اے کیسے دے ہتھیں پوندا'' اوہنے رام داس ول تکیا۔

''مُرادتوں گل کر اسیں سن رہے آں'' رام داس اوہدا ذہن پڑھ لیندا۔ اوہدی حالت دا اوہنوں ایس ویلے اندازا سی

''میرے ہتھیں پیا اے ویلا...... '' اوہ بولدا ای رہیا۔ ''ایہہ ویلا میرے ہتھیں میرے پروار تے میریاں اوندیاں نسلاں دے وی ہتھیں پے گیا غلامی دی ایہہ انھی تے کالی رات دی سویر مینوں دور دور تک نہیں دِس دی''

لجپال تے رام داس نُوں مُراد بارے پتہ سی کہ ایہہ ساریاں گلاں اپنی تھاویں پر پتہ نہیں ایس مٹی دی ایس پانی دی کیہ تاثیر سی کہ اوہ مرن توں انکاری سی فنا ہوون توں انکاری سی اپنی ہوندلئی پرت پرت کے اُٹھ کھلوندا فیر مردا فیر اُٹھ کھلوندا اتے ویلے تے تقدیر دے ہتھیں پے جاندا نہ اوہناں دوہاں نے اوہدا پچھا چھڈیا تے نہ اوہنے ہار من کے دِتی اجے وی ایس آس وِچ لڑی جاندا سی کہ کدی کدی ویلا وی وی بدل جاندا اے کدی کدی تقدیر وی بدل جاندی اے، کدی کدی موت وی راہ بھل جاندی اے، کدی اوہدی وی تقدیر بدلنی اے تے کدی تے اوہدا وی چنگا ویلا اوسی، کدی موت وی اوہدے گھر دا راہ بھلسی تے کدی اوہ وی سکھ دا ساہ لیسی اوہ صدیاں توں اِک ایس آس تے جیوندہ آوندا سی اتے ایہہ ای آس اوہنوں ہار نہیں سی مَنن دیندی۔

''ہتھیار نہیں سٹنے...... نو سرنڈر...... لڑنا اے...... آزادی مقدر اے۔'' مُراد اپنے پُتر فرید تے اوہدے بیلیاں ملتان سنگھ تے سکھی رام نُوں بغاوت دا سبق پڑھاندا۔

ویلا جیہڑا ہر پھٹ دا مرہم اے پنکھ لا کے اُڈدا رہیا۔ تے مُراد وی ودھدی عمر ہتھوں بڈھیپے دی زد وِچ اوندا حالات دے جبر ہتھوں ہولی ہولی چپ کردا گیا۔ اوہدے آل دوالے بہت کجھ بڑی تیزی نال بدل رہیا سی۔ اوہدا سارا دھیان ہن اپنے ٹبر اُتے لگا سی۔ مُراد دو پُتراں دا اپیو سی۔ زینب اوہدے لئی خوش بختی دے بُوہے کھولدی گئی۔ اوہنے ہور گھوڑے لیا کے پال لئے۔ پر ہن اوہدے گھوڑے دریا دے کنڈھے اُتے نہیں سن چر سکدے اوہ اوہدے اپنے رقبے وِچ ای چردے۔ گھوڑے اِک واری فیر اپنے رقبے وِچ چردے تک کے جویں اوہدی جان وِچ جان آ گئی گھوڑے وی ہولی ہولی ودھدے ہن فیر پنجاہ گنتری دے نیڑے لگ چکے سن ڈیرہ وس پیا۔ کھیتاں وِچ فصلاں لہراندیاں تے اپنے رقبے وِچ گھوڑے چردا ویکھدا اخش ہوندا۔ اک دیہاڑے اچانک کشن نگر تے شام پُوردے وچکار تن کوہ چَپّن دے چوراہے اُتے دوہاں پِنڈاں دی سینئ اُتے ڈاک بنگلا بننا شروع ہوگیا۔

''ایہہ ڈاک بنگلے تے نویں چک سارے پنجاب وچ بن رہے نیں۔ انگریز پورے پنجاب وچ نہری نظام اسار رہیا اے تے زیناں لوکاں وچ ونڈ رہیا اے تے ایس ریسٹ ہاؤس وچ نہراں دے محکمے دے انگریز افسر، لاٹ صاحب تے دوجے سرکاری افسر آ کے رہیا کرن گے''

مُراد ایہہ خبر سن تے چپ کر کے آ کے دارے اُتے بہہ گیا۔ فیر اوہنے ویکھیا پنڈ دے گبھرو سرکاری نوکریاں کرن لئی پنڈوں نکلن لگ پئے۔ اوہدے بیلی وی اپنے کماں کاراں وچ رجھ گئے۔ رام داس لہور جا کے اندرون شہر دہلی دروازے دے پچھے اپنے پیو دے ویلے دی آڑھت دی دکان اک واری فیر کھول لئی جیہڑی اوہ اک واری لہور اُتے قبضے دے ویلے انگریزاں نال لڑ کے بند کر آیا سی۔ تے لجپال سنگھ اپنے نکے بھرا کرتار سنگھ دے فوج وچ بھرتی ہوون پاروں اوہدے تے اپنے رقبے دی دیکھ ریکھ وچ پھس گیا۔ لجپال سنگھ دا سبھ توں نکا پتر ہری سنگھ زمیندارے ول ٹُر گیا تے اوہدا منگیا انکیاں ہوندیاں ای امرتسر وچ رہندی اوہدی پھپھی دی دھی نال ہو گیا۔

زندگی اپنی نویں ٹورٹُرن وچ کوئی اوکڑ محسوس نہیں سی کر رہی۔ اوہناں تناں دے پتر فرید، ملتان تے سکھی کجھ دن پنڈ وچ گزار کے فیر شہر پرت گئے۔ پروفیسر بوٹا جیہڑا اوہناں سبھ وچوں عمر وچ وڈا سی اوہناں توں پہلاں لہور جا چکیا سی۔

پچھے ترپوے بابے بابا مُراد، بابا لجپال تے بابا رام داس چوک وچ بیٹھے بیتے ویلیاں نوں یاد کردے اک دوجے نال بیٹھے جھکھدے رہندے۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں انگریز پنجاب وچ کنیں ڈھلیاں تبدیلیاں لیا رہیا سی ہر شے ایہناں تیز رفتار تبدیلیاں دی زد وچ آ رہی سی تے پنڈ توں باہر بن دا سرکاری گیسٹ ہاؤس تیار ہو چکیا سی تے اوہناں دن وچ ای اوہدے وچ اک انگریز انجینئر دی آوند خبر چوک وچ اپڑی۔

☆☆☆☆☆

(53)

1917 دے مئی دیاں آخری تریکاں دی اک تتڑی ڈیگر سی، جدوں پنڈوں باہر پڑ وِچ شام پُور تے کشن نگر دے وچکار کوڈی دا اِک پڑ تنا سی۔ دوہاں پنڈاں دے گبھرو تے نکے وڈے اوہنوں ویکھن لئی مدان وِچ اکٹھے سن۔ اوسے ویلے اِک انگریز گھڑسوار اپنے دو راکھے سپاہیاں نال کوڈی والے اوس پڑ کول پکی سڑک اُتے اپڑیا۔ ایہہ نہراں دے محکمے دا اسسٹنٹ انجینیر تے نواں نواں انگلستان توں آ کے پنجاب وِچ اپنے عہدے اُتے کے لگا۔ سارے پنجاب دے نہری نظام دا جیہڑا دنیا دا سبھ توں وڈا نہری نظام دسیا جاندا اے دی بذات خود جانکاری تے اوہدی ہور بہتری لئی دورے تے نکلیا ہویا سی۔ شام پُور وِچ وی اج اوہنے ایسے سلسلے وِچ پہلی واری قدم رکھیا۔ شاملات والے کھلے پڑ وِچ شام پُور تے کشن نگر دے گبھرو کوڈی کھیڈ رہے سن۔ اوہدے گھوڑے دے مگر مگر گھوڑیاں اُتے آکڑ کے بیٹھے کالے رنگ دے دو پُوربیئے ملازم وی سوار سن۔ جیہڑے اوہدے راکھے لگدے سن۔ پہلاں اوہ تنے سڑک اُتے بنے سرکاری ڈاک بنگلے دے گیٹ اگے کھلوتے پنڈ چ وڑدی پکی سڑک توں پنڈ نُوں تکدے رہے۔ اوہناں دیاں نظراں شاملات وِچ لگی بھیڑ اتے کوڈی کھیڈدے کھڈکاراں اُتے آ کے ٹِک گئیاں۔ کجھ پل اوہ اتھے ای کھلوتے ایہہ کھیڈ ویکھدے رہے۔ بنگلے دے اندروں نکلن والے نوکراں چھیتی چھیتی نال آئے دو خچراں اتوں لاٹ صاحب دا سمان لاہ کے بنگلے دے اندر رکھیا تے بنگلے دے اگالی بنے بغیچے وِچ نس کے لیا کے دو کرسیاں تے اِک میز رکھی۔ پر گورے صاحب نے اوتھے رکن دی تھاں اپنے گھوڑے نُوں اڈی ماری اتے گھوڑا تن کوہ پتن دا چوراہا چھڈ دا پکی سڑک اُتے سدھا پنڈ ول ٹُر پیا اوہدے مگر اوندے دوہاں گھڑسواراں وی اوہدی پیروی کیتی۔

گورا صاحب کسے جلدی وِچ وِچ نہیں سی جاپدا اوہ تے اوہدے ساتھی گھوڑے ہولی ہولی رلکاندے پنڈ ول جاندے سن۔ اوہناں تناں اپنے گھوڑیاں دیاں واگاں سڑک اُتے پڑ دے

ساہمنے اپڑ کے کھچ لئیاں تے گھوڑے بجے ہتھ پرتا کے اوہناں دا مونہہ سدھا کوڈی کھیڈ دے کھڈکاراں ول کر دتا اوہ سڑک دے کنڈھے اُتے ای گھوڑیاں اُتے بیٹھے بیٹھے گبھروواں نوں کوڈی کھیڈدے تکن لگ پئے۔ افسر تے اودھے راکھیاں نوں پڑ توں باہر کوڈی ویکھن والے لوکاں دے لگے اکٹھ وچکار بیٹھے کوڈی ویکھدے لہوروں گرمی دیاں چھٹیاں گزارن پنڈ آئے تناں کالجیاں فرید حیات، ملتان سنگھ تے سکھی رام نے دوروں تاڑ لیا پر اوہ اوہناں ولوں اجانو بن کے کوڈی ویکھن وچ ای رجھے رہے۔ کدی کدی کانیاں اکھاں نال سڑک اُتے کھلوتے تنے اجانو گھڑ سواراں نوں تک لیندے تے فیر کوڈی ول دھیانی ہو جاندے۔ پڑ وچ موجود سارے لوک اوہناں گھڑ سواراں نوں نظر انداز کرن دی کوشش کر رہے سن۔

''انگریز تے مصیبت نال نال ای اوندے نیں۔'' ملتان سنگھ کانی اکھ نال گورے ول تکیا۔

اوہناں تناں نوں پتا سی کہ جدوں وی کوئی انگریز افسر شام پور وچ قدم رکھدا پنڈ وچ کوئی نہ کوئی پکھنڈ پا کے ای نکلدا۔ ہن سارا پنڈ اوہناں دا اینا عادی ہو گیا کہ گورے افسراں نوں آوندیاں ویکھ کے اوہناں بارے سوچنا اتے دھیان کرنا وی لوکاں نے چھڈ دتا۔ چتکبرے گھوڑے اُتے سوار گورا صاحب بڑے چہ داہڑے دھیان نال گبھروواں نوں کوڈی کھیڈدا تکدا رہیا۔ تماشاں پے رہیاں سن۔ کوڈی مک گئی اج فیر کشن نگر شام پور کولوں ہار گیا۔ کھیڈ مکیا تے انگریز افسر نے اپنے سر اُتے رکھیا خاکی رنگ داٹوپ اک واری لاہ کے اپنے سر دے بھورے والاں وچ انگلیاں نال ایدھر اودھر تکدیاں کنگھی کیتی فیر ٹوپ نوں سر اتے رکھ کے پتلے جہے کالے فریم والی اپنی نظر دی عینک سدھی کیتی تے اپنے آلے دوالے اِک نگاہ ماری۔ گھوڑے نوں ہولی جیہا اگانہہ ٹرن لئی واگ ہلاوندیاں اڈی ماری اتے گھوڑا شاملات وچ اُتر کے سدھا اوس پاسے ٹر پیا جتھے لوک بھنجے گھاہ اُتے چتھل ماری بیٹھے کوڈی مکدی ویکھ کے اٹھن لگ پئے سن۔ جدوں تک لوک اپنے کپڑے جھاڑ پھوک کے اٹھدے تنے گھڑ سوار اوہناں دے کول اپڑ گئے سن۔ لوک گورے کولوں کن ولا کے لنگھ گئے پر اوہ تنے گھڑ سواراں نوں اپنے ول آوندیاں تک کے سنبھل کے اپنی تھاؤں توں کپڑے چھنڈدے اُٹھ کھلوتے۔ اوہ تنے گبھرو اِک دوجے دے ہانی سن۔ تنے مسکراوندے چہریاں ذہین اکھاں تے تیز دماغ والے پڑھے لکھے منڈے سن۔ تناں دے سراں اُتے چٹیاں پگڑیاں گل وچ چٹے ململ دے کرتے چٹے رنگ دیاں دھوتیاں بنھیاں اتے زری والے کھسے پائے ہوئے سن۔ تکن چ اوہ سدھے سادے اتے ساؤ جہے جٹاں دے پتر وسدے اوہناں نوں ایس حالت وچ تک کے کسے نوں وی نہیں سی لگدا کہ اوہ تنے لہور دے

گورنمنٹ کالج دے پڑھو کے سن۔ پر اوہناں نال گل کرن والا دوجی ای ہیتے ہشیار ہو جاندا سی بس تننے جٹ جلیبی وانگ ای سدھے سادے سن۔ جویں ساریاں جٹاں وچ چنگے ماڑے گُجھ نہ گُجھ ولا کے ضرور ہوندے نے انجے ای اوہناں تناں وچ وی گُجھ ولا کے سن اُتے ایہہ ولا کے نرے اوہناں ان بھوندیاں اتے نیتی دے کھوٹیاں نُوں ای دسدے جیہڑے اوہناں نال کھہیڑ کے اپنے ولا کے وی کڈھا باہندے۔ باقی سارے پنڈ وچ اوہناں نال کسے ہور نُوں کوئی تکلیف یاں کھندک نہیں سی۔ سوائے سردار ہیبت خان جھانگڑی تے اوہدے سبھ توں وڈے پت سردار قہر خان جھانگڑی دے۔ پنڈ وچ اپنے اوس پالتو جاگیردار دی رکھ سکھ لئی وڑن والے انگریز افسراں نُوں اوہ تننے کوئی نہ کوئی تلونا دِتی رکھدے۔ پہل ہمیشا سردار ہیبت خان خان یا فیر انگریزاں ولوں ہوندی۔ کیونکہ اوہ سرکاروی سن تے ریاست دی ویلے کُویلے لوکائی دے خلاف غنڈہ گردی، بدماشی تے دہشت گردی اپنا حق سمجھدے۔

فرید تھوری دیر پہلاں ای ڈیرے توں اپنے پیو مراد نال کوڈی ویکھن لئی پر تیا ڈیرے تے مراد نے اپنے پتر نُوں ہمیش وانگ اج وی گھوڑے سِدھن لئی دوپہر توں لے کے ڈیگر تائیں ہلن نہ دِتا۔ وڈا بھرا نکے بھرا نُوں گھوڑے سِدھن دے ول پھیر پیو کولوں سکھدیاں تکدا تے ہسدا۔

''بابا ایس کوئی نُوں سکھنا...... گھوڑیاں نُوں سیدھدا توں فرید نُوں سِدھن لگ پیاں ...... بس کر ہن ایہدے ہتھ وِچ کتاباں ای چنگیاں لگدیاں نیں۔''

مراد اپنے وڈے پتر دی گل سن کے دل اندر آپ وی ہسیا پر چہرہ پکا کیتی رکھیا ''توں بُجا پاڈا نہ بن توں وی پہلے دیہاڑے ست واری گن کے گھوڑی توں ڈگیا سی۔'' مراد فضل نُوں اگوں اکھاں وکھائیاں۔

''بس کر وڈیا سورمیا...... اک دیہاڑے وِچ تے توں وی بابے نکے کولوں گھوڑے دی سواری نہیں سی سکھیا'' اتوں زینب وی اپنے پتراں دی حمائت وِچ آ کھلوتی۔

انج مرادنُوں نکے پتر فرید دی جان چھڈنی پے گئی۔

''باقی دا کل'' مراد نے رسی تڑواندے گھوڑے دے گلوں رسی کڈھ لئی دوویں گھوڑے واڑے وِچ فرید نے واڑے تے واڑے دا بوہا بند کر دِتا۔

فرید راہ وچوں سکھی رام تے ملتان سنگھ نُوں اوہناں دیاں ڈیریاں توں لیندا ہسدے گاؤندے گلاں کردے کوڈی ویکھن لئی پنڈ ول ٹُر پئے۔ اوہناں دیاں گلاں ہر ویلے سیاست دے آل دوالے ای گھمدیاں رہندیاں۔ کچی سڑکے پنڈ جاندیاں جہدے بیجے کھبے باجرے، جوار

تے کماد دے کھیت کھلوتے سن وا بند ہوون دی وجہاتوں پتر تک نہیں سی ہل رہیا گرمی تے ہُسڑ
نال طبیعت گھابر دی۔ پر اوہ ایس موسم دے عادی سن اپنیاں کرتیاں دے گلمیاں دے بٹن کھولی
تے پگڑیاں سرتوں لا کے موڈیاں اُتے رکھی گلاں کردے پنڈ ول ٹردے رہے۔

''اج تک دنیا وچ کوئی اجیہی ریاست نہیں گزری جیہنے کدی نہ کدی کسے نہ کسے موقع
اُتے اپنی ای لوکائی دے خلاف بدماشی، غنڈہ گردی، دہشت گردی اتے حرامی پن دے جرم نہ
کیتے ہوون کیونکہ کسے وی ریاست نُوں چلان والا حاکم طبقہ خصلتاً اپنے ویلا دا سبھ توں وڈا
بدماش، غنڈا، دہشت گرد، منافق، بلیک میلر تے سامراجی ہوندا اے'' فرید اپنے وچاراں دے
اظہارلئی کدی کسے دا لحاظ نہ کردا۔ گل سچی حقی پکی ہوندی تے مُونہہ تے دے ماردا۔

''ایہدے وِچ کیہ شک ہے ایہہ طبقہ ریاست دی طاقت اتے ذرائع نُوں اپنے ذاتی مفاد
لٹ مارا تے استحصال لئی لوکائی تے قومی مفاد دے خلاف ورتدا اے۔ لوکائی نُوں رعیت بنا کے
معاشی فیدے اوہناں تک اپڑن توں ڈکی رکھدا اے جیس کارن لوکائی ہمیشہ غریب بے وس بنی
ایہناں دے شکنجے وِچ پھسی رہندی اے'' سکھی رام وی اپنے وچاراں دا کھلا اظہار کردا۔

''ایس حاکم طبقے دے کھان دے دند ہور اتے دکھان دے دند ہور ہوندے نیں۔ ایہہ ون
سونے نت نویں سوانگ رچا کے اتے بہروپ وٹا کے لوکائی نُوں ٹھک لان اِنج رجھے رہندے
نے جویں غریب لوک صدیاں توں اپنی غریبی ہٹان لئی رب کولوں دعاواں منگن وچ رجھے ہوئے
نیں پر ایہہ دعاواں الٹیاں ہو کے دہرے منافعے نال سنے سود دے ساہوکاراں، سرداراں،
جاگیرداراں، حاکماں تے اوہناں دیاں اولاداں نُوں لگ کے اوہناں دے کھاتیاں وچ جا کے جمع
جوڑ ہو جاندیاں نیں انج امیر امیر توں امیر تے غریب غریب توں غریب ہوندا جاندا اے۔''
ملتان سنگھ وی حق سچ دی گل کردا۔ فرید، ملتان تے سکھی تناں دے وچار وی اک دوجے نال
رلدے تے جے کوئی تریجا اوہناں دی گل سن رہیا ہوندا تاں اوہنوں وی اوہناں تناں دے
وچاراں نال سہمت ہونا پیندا۔ نجیر گل کرن والے دے گل پینوں نہیں سن ولاوندے۔ علاقے
دے لوک اوہناں نُوں تریشول، تریگل خبرے کس کس ناں توں بلاوندے۔ اوہناں تناں بارے
مشہورسی کہ

''اوہ تریوے ہر پھرے نیں اکو ویلے ہسدے، اکو ویلے روندے تے اکو ویلے لڑدے
نیں اوہناں کولوں بچ کے رہوو۔''

شام پُور اندر خانے بڑے رولے سن۔ پر ایہہ سارا کم دبے پیریں ای اج تک ہوندا آ رہیا

سی۔ کدی کدی بس ایکشن داری ایکشن ہو جاندا۔ اجے تک ماملا وس توں باہر وی نہیں ہویا تے
حدوں وی نہیں سی ٹپیا۔ شواں دی صورت اینی وگڑی نہیں سی جنی اگے وگڑن جا رہی سی۔ ایس لئی
شام پور وچ جھانگڑیاں تے مقامیاں وچکار ماملے اک دُوجے کولوں اجے تک درگزر کر کے
مصیبتاں توں بچدے اوندے سن۔ پر ضروری نہیں کہ شواں ہمیش شرافت نال اک پاسے ہو کے
ٹردیاں رہن تے اپنے اندر رڑکدیاں پیڑاں نوں باہر نہ نکلن دین۔ جھانگڑیاں نوں اوہناں دے
پواں وانگ اوہناں تناں منڈیاں بارے اِنج جاپن سی کہ اوہ اک دُوجے دے یار سن تے اوہناں
دا آپسی تعلق ہر رشتے نالوں گوہڑا سچا تے نگھا سی۔ فرید نیکے دا پوترا سی، ملتان فتح سنگھ دا پوترا سی
تے سکھی سندر داس دا پوترا سی۔ ایہہ رشتا اینا ڈونگھا سی کہ ایدی جڑ تک وی کسے لئی اپڑنا اوکھا
سی۔ جدوں اک تھاں کھلوتے ہوندے کسے چٹان وانگ ای ٹھک کھلوندے۔ جیہدے نال
ٹکراون والا اپنا متھا پاڑ کے اپنے آپ نوں لہولہان کر لیندا تے ٹوٹے ٹوٹے ہو کے کھنڈ جاندا۔

انگریز افسر نے اوہناں تناں دے ساہمنے اپڑ کے اپنے ڈبے گھوڑے دی واگ کھچی۔
چینڈے دا پھنڈیا ہویا گھوڑا جویں اُڈیک ای رہیا سی کہ اوہدی واگ کھچی جاوے واگ کھچدیاں
سار ای کھلو گیا۔ ایہہ انگریز درمیانے قد درمیانے جثے تے دوستاں ورگے مستقل اک مسکان لئی
نرم چہرے والا بندہ سی۔ سر اُتے خاکی رنگ دا ٹوپ، چٹے رنگ دی سُوتر دے کپڑے دی بش
شرٹ، خاکی رنگ دی پتلون، گوڈیاں تائیں لمے کالے بوٹ، گول چہرا نکیاں نکیاں نیلیاں
پر چمکدار اکھاں، داڑھی مون، سدھی نک اُتے رکھی چاندی رنگ دی نکی گول فریم والی نظر دی
عینک اوہ ہر دو منٹ مگروں اپنی عینک لاہ کے گھوڑی دی کاٹھی دے بنے نال بجھے رومال نال
صاف کرن لگ پیندا فیر عینک پاندا تے شواں نوں ویکھن مجھن لئی گھورن لگ پیندا۔ اوہ بڑے گوہ
نال اوہناں تناں دیاں چہریاں اُتے اپنی آوندا ردِعمل پڑھن دی کوشش کردا رہیا۔ تے نال اپنی
نک اُتے رکھی عینک نوں کھبے ہتھ دی وچکارلی اُنگلی نال پچھانہہ دبا کے اپنے ویکھن دا زاویہ
درست کردا رہیا اگوں اوہ تنے نراسکھیاں اکھاں نال اوہنوں تکی جا رہے سن۔ انگریز افسر
اوہناں دے چہرے پڑھن دی کوشش کر رہیا سی۔ اوہنوں ایہے لوک کجھ ودھ چنگے نہیں سن لگدے
جیہناں دے چہرے تک کے اوہ اوہناں دی شخصیت بارے کجھ نہ کجھ انداز نہ لا سکدا۔ فیروی
جدوں اوہنوں پک ہو گیا کہ اوہناں دے چہریاں اُتے اوہدے لئی ناگواری دے کوئی جذبات
نہیں ہن اوہناں نال دوستانا محول وچ گل ہو سکدی اے اوہدے مگروں ہی اوہنے گل کرن لئی
مُونہہ کھولیا۔ فرید دا چہرہ تک کے اوہدے چہرے اُتے حیرانگی سی۔ جیویں اوہنوں پچھانن دی کوشش

کر دا سی فیر اوہنوں گل کرن دا بہانہ جھل گیا۔

''یقین نہیں اؤندا...... تیری شکل گوتم بدھ نال اینی رلدی اے!'' اوہنے وچکار بیٹھے فرید ول سجے ہتھ دی شہادت دی انگلی نال اشارہ کر دیاں گل کیتی۔

''ایہہ پچھلے جنم وچ گوتم بدھ سی ایس جنم وچ جٹ اے...... تُوں دس کویں آیاں؟ملتان سنگھ اوہنوں گھوڑے سنے اتوں لے پیٹھ تک گھوردیاں تے اگلی گل کرن لئی اوہنوں ساہ نہ لین دتا۔

میں مراد حیات نُوں ملنا چاہوندا ں'' اوہنے اون دی غرض دسی۔

''کوئی خاص گل اے'' فرید دے برابر بیٹھے سکھی رام اوہنوں اُلٹا پُچھیا۔

''ہاں ہے خاص گل کیہ تسیں مینوں اوہدا پتا دس سکدے اوہ؟'' انگریز دا دھیان فرید توں ہٹ کے ملتان سنگھ تے سکھی رام ول پرت گیا۔

''کوئی جان پچھان؟'' سکھی رام نے انگریز نُوں اوہدی شناخت پچھی۔

''میرا ناں ایڈورڈ سمتھ اے تے میں پنجاب دے نہراں دے محکمے دا اسسٹنٹ انجینئر آں کسے سرکاری کم بارے مراد حیات نُوں ملنا اے'' انگریز افسر نُوں پُچھ گِچھ کُجھ بُہتی چنگی نہیں سی لگی۔ فیر وی اوہنے اپنے چہرے اُتے مسکراہٹ قائم رکھی پر اوہدی کنڈ مگر گھوڑیاں اُتے سوار تو ے توں اڈ دی کالکھ رنگ والے گھوڑیاں دیاں کاٹھیاں اُتے بیٹھے پُربیئے سپاہی بے چینی نال پاسے پرت رہے سن۔ دوویں بندوقاں نال مسلح سن اتے انگریز افسر دے گھوڑے دی کاٹھی نال وی سجے پاسے دونالی بندوق لمک رہی سی۔ کاٹھی دے کھبے پاسے گولیاں نال بھریا گٹھا تے کاغذاں نال بھریا اک خاکی رنگ دا جھولا لمک رہیا سی۔ جیہڑا ضرورت توں ودھ کاغذاں تے نقشیاں نال بھریا ہویا سی۔ کاغذ جھولیوں باہر نکل کے اڈن دی کوشش کردے جاپدے۔

''میرا ناں فرید حیات اے تے میں مراد حیات دا اِکّا پُتر ہاں اوہناں نال ملن دی کیہ غرض اے ایڈورڈ'' فرید حیات نے اپنی جان پچھان کرائی۔

''میں تے سنیا سی شام پُور والے بڑے مہمان نواز ہوندے نیں کیہ تسیں مینوں باہن لئی نہیں پچھو گے'' ایڈورڈ نے گِلہ کیتا۔ اوہنے اندازہ لا لیا کہ اپروں اپروں ساؤ تے سدھے سادے دِسن والے ایہہ تنے گبھرو اینے وی ساؤ نہیں ہین جنا اوہ اوہناں نُوں سمجھ رہیا سی۔ ایس لئی اوہنے اپنی افسریائی نُوں پچھانہہ رکھیا تے اوہناں نال بندیاں وانگ گلاں کر دا رہیا۔ اوہناں تناں نُوں ایہہ لاٹ صاحب کُجھ وکھری طرز دا لگا۔ اوہدی دھون وچ لاٹ صاحب دی آکڑ، لہجے وچ

حقارت تے اکھاں وِچ نفرت نہیں سی۔ اوہدی آواز کسے دوست دی آواز جاپدی۔ اوہناں نُوں گورنمنٹ کالج وِچ اون جان والے انگریز استاداں نال واہ پیندا رہندا۔

''گل لمی اے یاں مختصر'' فرید نے پچھیا۔

''لمی اے'' انگریز افسر کسے خاص مقصد تحت ہی آیا سی۔

''فیر چوک وِچ دارے اُتے چل کے باہندے آں تسیں ٹُر واسیں تہاڈے مگر مگر آوندے ہاں'' فرید نے آون والیاں نُوں سجے ہتھ نال چوک دی نُکر اُتے بنے دارے وَل اشارہ کیتا۔

تنے گھڑ سوار گھوڑیاں دیاں واگاں پرتا کے کچی سڑک اُتے چڑھدے چوک وَل ٹُر گئے تے اوہ تنے وی اوہناں دے مگر مگر ٹردے دارے تے اپڑے۔ اوہناں دے گھوڑے دارے تے بیٹھے طوطی خان نمبردار دے اشارے تے نوکر نے لے کے کِکراں تھلے لگے کِلیاں نال بنھ دتے اوہناں لئی اندروں داریوں میز کرسیاں کڈھ کے دارے دے ویہڑے وِچ گھتیاں۔ اوہ تنے پوڑیاں چڑھ کے کُرسیاں اُتے آ کے بہہ گئے۔ شام ہو رہی سی نال ہی آ ملے وِچ پیاں بتیاں وی بل پیاں۔ تناں پراوہنیاں دے چہرے وسدے سن اوہ لما پینڈا کر کے آئے نیں تے تھکے ہوئے نیں۔ فرید نے نوکر نُوں اوہناں واسطے گھروں نیموں پانی بنا کے لیان دا آ کھیا۔ انگریز افسر نے اپنا ٹوپ لاہ کے وچکار پئی مربعا شکل دی کالی ٹاہلی دی بھاری میز اُتے رکھ دِتا اپنے والاں چ انگلیاں دی کنگھی پھیر کے اوہنوں سدھا کیتا قمیض دا اپرلا بٹن کھولیا، تے لت اُتے لت والا کے کرسی نال ڈھو لاندیاں اک لماں ساہ لیا۔ دوویں پُورپیئے اہلکار اپنیاں کرسیاں اوہناں کولوں دور رکھ کے بندوقاں جھولی چ رکھ کے ہشیار بہہ گئے۔ ایڈورڈ نے اپنی بندوق، سرکار کاغذاں نال بھریا خاکی جھولا تے گولیاں نال بھریا گتھا گھوڑی دی کاٹھی نال ای لمکدا چھڈ دِتا۔

''میرا ناں ایڈورڈ سمتھ اے'' افسر نے اِک واری فیر اپنا پک کران لئی بڑی گرمجوشی نال اپنا سجا ہتھ فرید نال ملان لئی اگانہہ کیتا جیہدا جواب اوہنے وی گرمجوشی نال مسکراندیاں ہتھ ملا کے دِتا...... ایڈورڈ نے واری واری تناں نال ہتھ ملایا۔

''میں بابا جی نُوں بلاؤندا ہاں'' فرید اٹھ کلوتا۔

''بابا مراد نے ایہدے نال کلیاں تے کوئی گل کرنی نہیں تسیں وی بابیاں نُوں بُلاؤ'' فرید اپنے بیلیاں ول تکیا ملتان تے سکھی وی نالے ای اُٹھ کھلوتے۔

☆☆☆☆☆

(54)

بابا مراد تھوڑی دیر مگروں اپنے پتر فرید نال اپنی حویلیوں باہر نکلیا تے چوک وچوں رلکدا ہویا دارے دیاں پوڑیاں چڑھدا ایڈورڈ دے ساہمنے آ کھلوتا۔ اوہدی شخصیت وِچ کوئی اجیہی گل سی کہ ایڈورڈ بے وس جیہا ہو کے اپنی کرسی توں اٹھ کھلوتا۔ اوہنوں اوس بابے دی ٹرن کھلون وِچ کسے فوجی افسر دے انداز دی جھلک پئی سینا کڈھیا دھون سدھی تے اکھاں کھوجدیاں نفاست نال کٹی ہوئی نکی نکی چٹیاں داڑھی مچھاں، بھخدا کنکی رنگ گلاں کردیاں چمکدیاں اکھاں گول چہرے تے چیڑا متھا گلھاں دیاں ابھریاں ہڈیاں تے چٹی پشاک تے سر اُتے چٹی پگڑی وِچ کھلوتا سبھ توں اچے قد تے فوجیاں وانگ سخت تے درمیانے جُثے والا اوہ وڈکا اِک اجیہا بندہ سی جیہدا احترام کرن نوں بندے دا دل کرے۔ ایڈورڈ نے اپنی کرسی توں اُٹھ کے بڑے احترام نال بزرگ نال ہتھ ملایا چہرے اُتے کھلری مسکراہٹ دے مگر اِک سختی لکی سی۔ اوہدے سر دے چٹے وال اوہدی پگڑی وچوں نِکلدے اوہدے موڈھیاں تک اپڑدے سن۔ ایس بُزرگی وِچ وی بابا مراد حیات اجے وی جواناں وانگ ہک تان کے ٹُردا تے سدھا کھلو کے گلاں کردا۔ اوہنے بڑی خوش دلی نال اوس گورے افسر نال ہتھ ملایا۔

''ایڈورڈ سمتھ'' ایڈورڈ فیر اپنا ناں دسیا۔

''مراد...... میرا ناں مراد حیات اے''

''کرنل مراد حیات آف لہور دربار'' ایڈورڈ اوہدے دل تک کے مسکرایا۔

مراد حیات نوں انج لگا جویں اچانک اوہنوں کسے نے اوہدے پچھوکڑ وچ دھکا مار دتا۔ تے اوہ لہور دربار وِچ کھلوتا۔ یاں ستلج دریا اُتے اپنے گھوڑے اُتے سوار کسے فوجی پلٹن دی کمانڈ کر رہیا۔ پر اوہ چھیتی ای اپنی اصلی حالت وِچ پرت آیا۔ اوہدے چہرے اُتے اِک سیت لئی مسکراہٹ آئی اوہنے ایڈورڈ نوں بیٹھن لئی آکھیا تے فیر آپ وی اِک کرسی کھچ کے اوہدے

ساہمنے بہہ گیا اوسے ویلے بابا لجپال سنگھ تے بابا رام داس وی آ گئے۔ اوہ وی بڑی گرمجوشی نال ایڈورڈ نُوں ملے۔ تِنّے منڈے فرید، ملتان تے سکھی رام اپنے وڈکیاں دے پچھے ہتھ بنھ کھلوتے۔

''جویں کہ تہانوں ساریاں نُوں پتا اے کہ انگریز سرکار نے سارے پنجاب وِچ نہراں دا جال وِچھا دِتا اے تے زرعی پیدوارا ودھان لئی ودھ توں ودھ رقبہ اباد کرن دی کوشش کیتی جا رہی اے'' ایڈورڈ کھنگدیاں اپنا گلا صاف کردیاں اپنی گل شروع کیتی ''سانوں اپنیاں کوششاں وِچ ہن تک لوکائی دے مل ورتن نال وڈی کامیابی ہوئی اے......'' ایتھے آ کے اوہ چُپ کر گیا

''اسیں سن رہے آں ایڈورڈ توں مطلب دی گل کر'' مراد حیات ولاکیاں والیاں گلاں نُوں پسند نہیں سی کردا ''اپنے اون دا مقصد بیان کر''

''مسٹر مراد حیات......'' ایڈورڈ ہشیار ہو گیا تے مطلب دی گل ول آ گیا ''جویں کہ تہانوں پتا اے کہ تہاڈی سو کلے بھوئیں دی حد توں پرانہہ پٔے پندراں ویہہ ہزار کلے دریا دے کنڈھے تک پیا رقبہ سرکاری اے تے سارا بارانی اے اُچا ہوون پاروں اوتھے دریا دا پانی وی نہیں چڑھدا اوس رقبے تک سرکار نہری پانی اپڑان دی منصوبا بندی کیتی اے۔''

''اوہ رقبہ میری مالکی سی جیہڑا میرے وڈکیاں اکبر دے ویلے مل بھر کے خریدیا پر سرکار نے میرا رقبہ وی کھولیا تے میرے گھوڑے وی۔ ہُن میرے کول کیہ لین آیاں ضرور نہراں کھٹو تے رقبے نُوں پانی دیو پر میرے کولوں سرکار نُوں پچھّن دی کیہ لوڑ اے'' مراد ہوشیار ہو گیا۔

''سرکار بارانی زیناں نُوں تے اوس رقبے تک پانی اپڑان لئی اپروں نہر کڈھ کے تہاڈے رقبے وِچوں لنگھا کے پنڈ کولوں گزارے کے چڑھدے لے جانی اے تے پنڈ دی پچھالی پیا ہزاراں کلے رقبہ وی اباد کرنا اے جہدے نال نِرا تہاڈے رقبے نُوں ای نہیں سارے پنڈ دے سارے رقبیاں نُوں وی پانی ملسی ایس طرح ہزاراں ایکڑ پٔے رقبے نُوں پانی چاڑھ بنا کے کاشت دے قابل بنایا جا سکدا اے تے ایس علاقے دیاں بارانی رقبیاں نُوں پانی ملن نال ایتھوں دے کساناں دی وی تقدیر بدل ویسی'' ایڈورڈ گل کیتی۔

''ایڈورڈ توں کیہ آکھنا چاہ رہیاں'' مراد حیات دے چہرے دی مسکراہٹ غیب ہو چکی سی لجپال سنگھ تے رام داس وی اپنی تھاں بیٹھے پاسے بدل رہے سن۔ اوہناں دے رقبے وی مراد دے رقبے دے نال لگدے سن۔

''مسٹر حیات تہانوں پتہ ہے کہ پنڈ دی پچھالی پٔے تے شام پُور تے کشن نگر دے آل

دوالے اگلے غیر اباد رقبے نُوں پانی دینا پوے تاں اوہ نہر دریا وچوں کڈھ کے نری تہاڈے رقبے وچوں ای لنگھ کے ایتھے تک اپڑ سکدی اے'' ایڈورڈ نے جدوں ویکھیا کہ جٹ ذہنی طور تے اوہدی گل سنن لئی تیار ہو چکے نیں تے فوری اپنے مطلب دی گل اُتے آ گیا۔

''جی پتہ اے'' مراد حیات کرسی اُتے سدھا ہو کے بہہ گیا۔

''سرکار نے فیصلہ کیتا اے کہ نہر دریا وچوں کڈھ کے تہاڈے رقبے وچوں گزاری جائے تے اگلے سارے شام پور، کشن نگر تے غیر اباد رقبے نُوں پانی دووے۔'' ایڈورڈ نے اِک ساہ وِچ سرکاری منصوبہ حرف بحرف اوہدے اگے کھول کے رکھ دِتا۔

''فیصلہ کر کے پچھن کیہ آیاں ایں ایڈورڈ'' مراد پچھانہہ ہٹ کے بہہ گیا۔ ''میں پچھلے ورھے آون والے افسر نُوں وی انکار کر چکیا واں۔''

''تہانوں ایہہ وی پتہ اے کہ انکار سبب پُورے دو پِنڈاں دے رقبے تہاڈے رقبے سنے بنجر ہوندے جا رہے نیں'' ایڈورڈ دی اواز وچوں نرمی کِدھرے نہیں سی گئی۔

''ایڈورڈ تینوں وی پتا اے کہ جیہڑے پندراں ویہہ ہزار کلے رقبے دی توں گل کر رہیاں اوہدے وچوں اٹھ دس ہزار کلے رقبہ پہلاں ای سرکار سردار ہیبت خان جھانگڑی نُوں الاٹ کر چکی اے۔ تہاڈی ایس حرکت نے نرا مینوں ای نہیں میریاں لوکاں نُوں وی اِک عذاب دے سمندر وِچ ہمیش لئی دھکا دے دِتا اے کتھے پنجھی پنجاہ کلے دی مالکی والا اِک زمیندار تے کتھے ہزاراں کلیاں دی مالکی والا جاگیردار ایہہ رقبہ سرکار کس قانون دے تحت جرمی پیشہ تے دھاڑویاں نُوں الاٹ کرن وِچ رجھی اے ایہہ بھوئیں تے لوکائی دی مالکی اے تسیں ہزاراں لوکاں نُوں ایس بھوئیں دی مالکی دین دی تھاں اِک بندے نُوں ہزاراں کلے دی مالکی کِسراں ونڈ سکدے او۔'' مراد سرکار لاٹ صاحب دیاں حرکتاں تے تجزیاں اوہناں گنوا دِتیاں۔

''میں نرا سرکاری ملازم ہاں تے سرکار ولوں تہاڈے نال گل کرن آیاں'' ایڈورڈ دے رویئے وِچ کوئی تبدیلی نہیں سی آئی۔ اوہ اپنی گل توں پچھانہہ ہٹن لئی تیار نہیں سی۔

''جے میں اپنے رقبیوں نہر نہ لنگھن دیاں تے؟'' مراد ایس مالے وا سبھ توں بھیڑا پاسا وی تکنا چاہوندا سی۔

''فیر سرکار اپنی اتھارٹی ورتن تے مجبور ہوسی'' ایڈورڈ اپنی پتلون دی جیبوں سدھا ہو کے چٹے رنگ دا صاف ستھرا تہیا ہویا رمال کڈھیا تے اپنے متھے اُتے آئے مڑھکے دے نکے نکے تپکے صاف کردیاں بڑی چرمگروں بولیا۔ دھمکی دیندیاں اوہ ترٹھ گیا۔ اوہنوں پہلاں ہی بریفنگ

مِل چکّی سی کہ اوہنوں مراد حیات بارے کسے بھلیکھے وِچ پین توں پہلاں احتیاط ورتن دا مشورا دِتا گیا۔ اوہ ازاد پنجاب دی فوج دا اک سابقہ افسر، چیلیاں والا وِچ شیر سنگھ تے گوگیرہ وِچ رائے احمد خان کھرل دی فوج وِچ رل کے راج دے خلاف جنگاں لڑ چکیا۔ اک باغی اے۔

''سرکار دا اپنا اک ایجنڈا اے جیہڑا لوکائی دے مفاد دے خلاف اے'' مراد حیات نے بے چینی نال پاسا پرتیا۔ اوہدے سجے کھبے بیٹھے رام داس تے لچھپال سنگھ دوہاں بابیاں نے اوہدے پیراں اُتے پیر رکھ کے اوہنوں چُپ رہن دا اشارہ دِتا۔ ''مینوں نِرا ایس گل دا افسوس ہے کہ سرکار نے اوہ ہزاراں کلے رقبہ ہزاراں غریب کساناں تے مزارعیاں وِچ ونڈن دی تھاں اِک دھاڑوی نُوں ہزاراں کلے الاٹ کردتے نیں جے سرکار اوہدی تھاویں بے زمین تے غریب کساناں نُوں دوے تے میرے کولوں اجازت لین دی لوڑ نہیں اے۔''

''ایہدے بارے میں کُجھ نہیں کہہ سکدا سرکار جو بہتر سمجھدی اے لوکائی واسطے کر رہی اے'' ایڈورڈ نُوں گل اوس پاسے جاندی لگ رہی سی جس پاسے اوہنوں جاندا اوہ ویکھنا نہیں سی چاؤہندا۔ پہلاں ای کئیں انگریز افسر گھوڑیاں دے معاملے وِچ مراد حیات دے اگے ناکام ہو چکے سن۔ پر ایڈورڈ ناکامیاں کولوں چڑھدا سی۔

''چوراں، ٹھگاں تے ڈاکوواں نوں ہزاراں کلے بھوئیں مفت ونڈ کے سرکار ایتھے جاگیرداری سسٹم نُوں تگڑا کر کے لوکائی اُتے تھپ رہی اے۔'' مراد نُوں اپنے گوانڈھ اتے اپنے پنڈ وِچ انگریز سرکار دے زور تے آون والے جھانگڑیاں دے وجود دا تلخ تجربا ہو چکیا سی۔ ''انگریزاں جاگیرداری مڑھ کے پنجاب نُوں دوہری غلامی وِچ دھکا ماریا اے۔''

''میں تہاڈے وچاراں دا احترام کرداں'' ایڈورڈ تلخی توں بچن دی راہ لبھ رہیا سی۔

''جے نہر میرے پُورے پنج مربعیاں وچوں لنگھے تے مینوں بہوں نقصان اے'' مراد نے اپنے اندر دے بندے نُوں انکار کرن توں بڑا اوکھا ڈکیا۔ اوہ انگریز افسر نُوں پُوری گل سمجھائے بنا انکار کرنا نہیں سی چاہ رہیا۔ ''میں نِرا اک سوجھی کلے دا مالک آں نہر لنگھن نال میرا کافی سارا رقبہ گھٹ ویسی، اگے بہوں سارا بارانی ہے تے سانوں پہلاں ہی پانی دی گھاٹ نے مار چھڈیا اے سارا ورھا مینہہ کنی دی اُڈیک وِچ ٹبے اُتے بیٹھے رہندے آں۔ جیہڑا رقبہ پانی چاڑھدا اے اوتھے وی کھوہ دا پانی بڑا اوکھا چڑھدا اے نہر لنگھاں دیاں تے میرے کول تے کَکھ وہ نہ راہسی ورھے دے دانے وی کوئی نہیں جُونے اتوں پیڑھیوں پیڑھی دا وہیر تے شریکتا وکھرا میرا گھاٹا کسراں پُورا ہو سکدا اے'' مراد نے ہاں یا فیر نہ توں پہلاں اک واری فیر اوہدے کولوں پک

کیتا۔

''سرکار نے ایس بارے سوچیا اتے سرکار کوشش کریسی کہ تہاڈا گھٹ توں گھٹ نقصان ہووے ہوسکدا اے سگوں کجھ فیدا ای ہو ونجے'' ایڈورڈ دے ساہ وچ ساہ آئے سن۔ اوہنوں کجھ امید دی کرن دسن لگ پئی۔ اوہ ہرگل دی تیاری کر کے آیا۔ ''تہاڈا جیہڑا رقبہ نہر لنگھن مگروں گھٹدا اے اوہدی تھاں سرکار اوتا ای رقبہ کجھ کے الاٹ کرن نوں تیار اے۔ رہ گئیاں کلیاں دیاں حد بندیاں تے اوہدے لئی سرکار مدد دے سکدی اے تے جیہڑا رقبہ نہر وچ اون مگروں تھڑ جاوے اوہدے برابر کجھ کے اوسے ویلے تہاڈے رقبے نال رلا دتا جاوے جدوں نہر مکمل ہو ونجے تاں اپنے خرچے اُتے اوہناں کامیاں کولوں ای اوہناں سارے کلیاں دیاں حد بندیاں وی درست کروا چھڈے تے جیہڑے رکھ وڈھے جان اوہناں دا پورا مل سرکار بھریسی''

''اسیں آپس وچ صلاح کرنا چاہوندے آں'' مراد سجے کھبے بیٹھے لجپال تے رام داس ول تکیا۔ اوہناں دوہاں وی ہاں وچ سر ہلایا۔

''ضرور کرو'' ایڈورڈ دی جان وچ جان آئی۔

مراد، لجپال سنگھ تے رام داس دارے دیاں پوڑھیاں اُتر کے چوک وچ ٹر گئے تے اوتھے ایس بارے اک دُوجے نال صلاح کرن لگ پئے۔

''انکار دی گنجائش نہیں'' بابا رام داس سارا ویلا ایڈورڈ دے چہرے توں اکھ نہیں سی ہٹائی۔ ''ساڈا نقصان ہوسکدا اے اگلا پوری تیاری کر کے آیا اے''

''جے انکار کر دویئے اگلیاں نہر زوری وی کڈھ لینی اے جے رپھڑ گھتیا تاں ساڈے پتراں دا نویں سریوں سرکار تے جھانگڑیاں نال ویر بننا اے۔ نالے ساری برادری تے دوویں پنڈ وی ساڈے مخالف ہوسکدے نیں کہ اساں اوہناں دے رقبیاں نوں پانی نہیں لگن دے رہے'' لجپال دا ذہن وی بن گیا۔

''تسیں ٹھیک آکھدے اوہ پر...... '' مراد دے اندر ہمیش توں بیٹھا غلط گلاں نال لڑ پین والا بندہ اوہدی راہ ڈک کے کھلوتا سی ''ایہہ ساریاں گلاں ٹھیک نیں پر میری فیر وی نہ اے۔'' ہاں کرویاں کردیاں اوہدا ذہن فیر الٹ گیا۔

لجپال تے رام نوں پتا سی کہ ایہہ اوہدا قصور نہیں سی۔ جدوں مراد کسے گل اُتے اڑ کھلوندا تے اپنا ذہن بدلدا نہیں سی پر اوہناں دوہاں اج اوہدے کولوں ہاں کران دا فیصلہ کرلیا۔ اوہ تنے پرت کے کرسیاں اُتے آکے بہہ گئے۔

''ایڈورڈ سرکار نا انصافی کیوں کر رہی اے'' مراد انگریز افسر دے ساہمنے آکے کرسی اُتے بہہ گیا تے اوہدے چہرے اُتے نظراں گڈ دتیاں۔ ''اوس رقبے وچوں سرکار جھانگڑی تے اوہدے قبیلے نُوں پہلاں ای اُٹھ ہزار کلے مفت الاٹ کر چکی اے باقی دا رقبہ توڑ دریا تک تے بنا مالکی دے ای پیا اے، جھانگڑی بیلے اُتے پہلاں توں قبضہ کیتی بیٹھے نیں باقی دا بنا مالکی دے پئے ہزاراں کلے رقبے نُوں وی اوہناں دے قبضے وِچ جان توں کوئی نہیں بچا سکدا انگریز سرکار نُوں اوس رقبے لئی اینی کھچل کرن دی کیہ لوڑ آ پئی اے، ایہ مفت دا مال کیہ کسے ہور دھاڑوو نُوں الاٹ کرنا اے اگے تے مغلاں تے سکھاں وی پنجاب نال نہیں سی کیتا جو ایں تسیں کر رہے اوہ'' مرادنوں ایہہ سبھ کُجھ ٹھیک نہیں سی لگ رہیا۔

''سارے پنجاب وِچ نہری نظام نُوں بہتر بنایا جا رہیا اے اوس رقبے لئی پانی دا بندوبست وی سرکاری پالیسی دا حصا اے'' مراد حیات دیاں سخت گلاں سن کے ایڈورڈ دی طبعیت وِچ اجے وی تلخی نہ آئی۔ ''میں نرا ایتھے سرکاروں لوکائی دی بہتری لئی تہاڈے نال صلاح کرن آئیاں تہاڈے انکار مگروں میں نرا سرکار نُوں ایدی رپورٹ دینی ہے اگے تسیں جانو تے سرکار......''

ایڈورڈ گھروں آئی لُون والی سکنجبی دا گلاس اِک ساہ وِچ ہی پی گیا اوہ تریہایا لگدا سی۔

''سرکار دی اینی کھچل دا سارا فیدا کُجھ بندیاں نُوں ہو رہیا اے اوہ چار بندیاں دی تھاں چار بندیاں ول کیوں دھیان نہیں دیندی'' مراد اندروں بے وس ہویا بیٹھا سی۔

''انگریز سلطنت نُوں ایس لئی مشورے دی کوئی لوڑ نہیں اوہ جو بہتر سمجھدی اے لوکائی دے مفاد وِچ اوہا کردی اے'' ایڈورڈ اپنی گل توں پچھاں نہ ہٹیا۔

''جاگیرداراں دی سرپرستی وِچ تے لوکائی دا مفاد نہیں اے'' لجپال سنگھ بولیا۔

''دو دو چار چار مربعے دے مالک تاں تسیں وی اوہ'' ایڈورڈ الٹا پچھیا۔ ''رام داس تے پندراں ویہہ مربعیاں دا مالک اے''

''دو چار مربعے رقبہ کیہڑی جاگیرداری دے کھاتے وِچ آوندا اے مساں مر کے ورھے دے دانے جڑدے نیں۔ نال ایہہ رقبے تہاڈے تے مغلاں دے اون توں پہلاں ای ساڈے پیو داوے دی مالکی سن۔'' لجپال سنگھ اوہنوں جواب دتا۔

''ایڈورڈ ایہہ گل نہ وسر کہ اسیں دھاڑوی نہیں آں ایس دھرتی دے وارث ہاں'' مراد دی کنڈ مگر کھلوتے اوہدے نکے پتر فرید کولوں گورے دی ڈپلومیسی تے سرکار دا ٹل وکھان دی حرکت برداشت نہیں سی ہو سکی۔ ''تسیں لوکائی نُوں اپنی غلامی چ رکھن لئی اوہناں نُوں جاگیرداری سسٹم

دے اوس کولہو وچ پیہنا شروع کر دِتا اے جیہدے خلاف تہاڈے اپنے ملکاں وچ بغاوتاں ہوئیاں تے تہانوں اوتھے جاگیرداری مکاؤنی پئی تے تے آپ انڈسٹریلائیزیشن دی راہ ٹُر پئے تسیں اپنے تجربے کولوں وی سبق سکھن نُوں تیار نہیں اوہ الٹا گھوڑی پال سکیماں کڈھ کے بھوئیں ونڈن تے جاگیرداری نظام نُوں پالن لئی بازار لائی بیٹھے اوہ۔''

''اتھے حالات وکھرے نیں'' ایڈورڈ لئی مالا گڑبڑ ہو رہیا سی۔ اوہ ایہہ نہیں سی چاؤہندا۔

''جاگیرداری سسٹم نُوں تھپ کے لوکاں نُوں غلامی دے سنگلاں چ جکڑی رکھنا چاہندے اوہ'' ملتان سنگھ بڑی دیر دا چپ کھلوتا ایہہ تماشا ویکھ رہیا سی اوڑک بول پیا۔

''ایہ تہاڈے لوکاں دی سوچ ہو سکدی اے ساڈے لئی ایہہ اِک نِرا انتظامی مالا اے'' ایڈورڈ اپنیاں گلاں بھال کے بولن لگ پیا۔

''ساڈیاں سوچاں تے ایہہ وی ہین کہ ست سمندروں پار اون والا ساڈے غم وچ دہرا کیوں ہو رہیا جاگیرداراں نُوں کیوں تگڑا کر رہیا'' رام داس دی کنڈ نگر کھلوتا اوہدا پتر سکھی رام بولیا۔

''میں ہاریاں تسیں جتے میں اتھے بحث کرن نہیں آیا۔ اک سرکاری کم تے اپنی ڈیوٹی کر رہیاں بس تسیں میری پوزیشن نُوں سمجھن دی کوشش کرو'' ایڈورڈ نُوں پک ہو گیا کہ اوہنوں انکار ہو چکیا اے۔ ''مینوں اجازت دیو''

''بہہ جا ایڈورڈ تے رات دا کھانا کھا کے جاویں'' لجپال دے چہرے اُتے مسکراہٹ سی ''سرکار مراد دے رقبے وچوں نہر لنگھا سکدی اے اوہدے ولوں اجازت اے'' رام داس دی اوہدی ہاں وچ ہاں رلائی۔ مراد اُٹھن لگا پر دوہاں اوہنوں موڈھیاں اُتے ہتھ رکھ کے بٹھا دِتا۔

ایڈورڈ نُوں اپنے کناں اُتے یقین نہیں سی آیا اوہدی خوشی ویکھن والی سی۔ مراد سر پھڑ کے بہہ گیا پر اوہدے بیلیاں دا فیصلہ سی اوہنے سر جھکا دِتا۔

''ہُن نگر ضرور کھا کے ویساں'' اوہدی جان وچ جان آئی۔ ''تھینک گاڈ اِک وڈا کم خون خرابے بغیر توڑ چڑھیا''

ایڈورڈ نے بابا مراد کولوں کجھ ضروری کاغذ دستخط کرائے۔ کجھ ای دناں مگروں ایڈورڈ کامیاں دی اک پُوری ٹیم سنے اوہناں دے اوزاراں نال لدے ریڑھے لے کے پرتیا جتھوں جتھوں مراد دے رقبے وچوں نہر لنگھنی سی اوہ توڑ جھانگریاں نُوں الاٹ ہوئے رقبے تک نشان لاندا گیا کامیاں دیاں تن ٹولیاں کم شروع کر دِتا۔ ایڈورڈ سرکاری گیسٹ ہاؤس وچ ڈیرا لا دِتا۔ نویں نہر کھٹن دا کم ایڈورڈ دی نگرانی وچ ای شروع ہویا جیہڑا دو مہینیاں وچ مکمل ہو گیا اج پانی صدیاں

توں غیر آباد پیاں بارانی زمیناں دے ہینے اُتے جا چڑھیا۔ ایڈورڈ آپ انجینئر سی تے اپنے کم نُوں وی چنگے رنگ سمجھدا۔ نہر مکمل ہوندیاں ای اوہدے وچ دریا دا پانی کھول دتا گیا۔ اوس دیہاڑے ایڈورڈ بڑا خوش سی، پر سبھ توں ودھ خوشی سردار ہیبت خان جھانگڑی دی حویلی وچ منائی گئی۔ اوس دیہاڑے ایڈورڈ چر تک مراد دے ڈیرے اُتے بہہ کے اوہدے نال گلاں کردا رہیا۔ ایڈورڈ اوہدے رقبے وچ پھردا رہندا، اوہدے وچ لگے ون سونے پھلاں تے سکھنیاں چھاواں والے توتاں، کِکراں، پپلاں، شرینہاں، کریا، ٹاہلی، دھریکاں تے دُوجے رکھاں نُوں تک تک اوہناں دیاں تعریفاں کردا رہیا اوہدے گھوڑے تکدا رہندا تے اوہناں اُتے سواری کردا گھاہ چکدیاں گھوڑیاں دیاں تریفاں کردا تے کئیں واری کسے گھوڑے دی ننگی کنڈ اُتے سواری کرن دی کوشش وچ تماشا بنیا تے ہیٹھاں ڈھٹھا۔ اوڑک اِک چٹے رنگ دی گھوڑی لادی کرن وچ کامیاب ہو گیا۔ مراد نے اوہنوں آکھیا سی کہ جس دن کسے گھوڑی تے سواری کر لئیں گا اوہ تیری ہوسی۔ ایڈورڈ اوس دیہاڑے بڑا خوش سی چٹی گھوڑی اوہنوں پسند سی اوس دیہاڑے اوہنوں کڑیالہ گھت کے نال گیسٹ ہاؤس لے جا کے بنھ دتی۔ تناں منڈیاں نال ایڈورڈ دی دوستی ہو گئی۔ ایڈورڈ، فرید، ملتان تے سکھی ریسٹ ہاؤس دے بغیچے وچ بہہ کے ساری دنیا دیاں گلاں کردے رہندے۔

''انگریزاں نے پنجاب سکھاں کولوں تے ہندوستان مغلاں کولوں کھوہیا تساں کیتا کیہ سوائے ایہناں دوہاں نُوں لُٹن توں'' سکھی رام نے ای گل شروع کیتی۔ ''پہلاں مال اتھوں ایکسپورٹ ہوندا سی ہن انگلینڈ توں اوسے مال دا سمان بن کے ایتھے واپس امپورٹ ہو رہیا۔''

''ایجہی گل نہیں اے سکھی رام اساں ہندوستان لئی کیتا وی بہت کُجھ اے تسیں نہ منوں تے اوہ وکھری گل اے، ریل گڈی نُوں تک لو، ٹیلیفون نُوں تک لو، ریڈیو نُوں تک لو، اساں دنیا دا سبھ توں وڈا نہری نظام پنجاب وچ بنایا، ہوائی اڈے بنائے۔ اپنیاں بندرگاہواں نُوں تک لئو، سمندرے راہیں باقی دنیا نال ہندوستان دے وپار نُوں تک لو، ساڈیاں بنائیاں بلڈنگاں نُوں تک لئیو، ستی دی رسم دیکھ لو، سڑکاں تک لو، پلس عدالتاں سرکار دا نظام تک لو...... سکول، کالج یونیورسٹیاں'' ایڈورڈ انگریز دے ہتھوں ہوئے نیک کماں دیاں گنتری اِک ساہ وچ ای کیتی جاندا سی کہ ملتان نے اوہنوں راہ وچ ای ڈک دتا۔

''پنجاب وچ سرکار لاٹ صاحب دے نیک کماں دا نتیجہ کیہ نکلیا کہ ایس ویلے پنجاب دی کنک تے کپاہ کراچی دی بندرگاہ توں یورپ ایکسپورٹ ہو رہی اے پر پنجاب دا غریب کسان

آپ بھکا مر رہیا تے ساہوکار دے قرضے ہتھوں قرقی دی چھری نال کوہیا جا رہیا اے۔'' ملتان سبھ حساب رکھدا سی۔ ''ایناں سارے کماں وچوں جیہڑا منافع لبھیا اوہدا وی کوئی حساب ہے اوہ کتھے گیا اتے اتھوں کیہ کجھ لٹ کے سمندر پار گیا اتے لندن دیاں سڑکاں اتے سسٹم کالونیاں نوں پنجاب تے ہندوستان دوہاں ملکاں نوں لٹ کے اپنا انگلستان سونے دا بنایا انڈسٹریلائیزیشن شروع ہوگئی اوتھے جاگیرداری مکائی تے ایتھے شروع کرتی؟

''نوآبادکاراں تے سامراجیاں دا ایہا کلچر ہوندا اے نہیں تاں اوہ اپنے گھروں نکلن ہی کیوں جے اوہناں بہت کجھ لتا اتے کجھ تھوڑا بہت ہندوستان تے پنجاب نوں دتا وی اے تسیں لوک اوہدی سلاہنا کرنا بھل جاندے اوہ'' ایڈورڈ کھلے ذہن نال گل زبان تے لے اوندا۔

''تہانوں ہندوستان وچ اپنا کلا ٹھوکن دا موقعا مغلاں دی کمزوری دتا نہیں تے ایسٹ انڈیا کمپنی اج وی ہتھ بنھ کے ہندوستان دے دربار وچ وپار لئی کھلوتیاں رعائیتاں ای منگ رہیا ہوتا سی۔'' فرید تریخی حقیقتاں ول ٹرگیا۔ ''جے غدار گلاب سنگھ تے پوربیئے دغاباز لال سنگھ تے تیج سنگھ نہ ہوندے تے پنجاب اج وی ازاد ہوتا سی۔ پنجاب تے ہندوستان اُتے جیہڑے احساناں دی گنتری گن رہیا ایں ایہہ ٹیکنالوجی تاں نویاں سہولتاں تے وپار راہیں انج وی تساں یا فیر کسے ہور نے پنجاب تے ہندوستان نوں اج نہیں تے کل دینیاں ای دینیاں سن''

''سبھ کجھ ہوتا سی پر اِک شے کدی نہیں سی ہونی'' ایڈورڈ وی ہارمنن والا نہیں سی

''اوہ کیہ'' تاں نے اکٹھا ای پچھیا۔

پنجاب وچ جیہڑا نہری نظام اساں دتا اے ایہہ خبرے ایہنوں کدی نہ لبھدا'' ایڈورڈ اپنے کلے اُتے پکا سی۔

''انگریز دا وجود پنجاب تے ہندوستان وچ غیر قانونی تے اِک قبضہ گیر دا اے جو وی کرو ترقی دے کماں نال اوہنوں جائز تے قانونی حیثیت تے نہیں نا مل سکدی'' فرید حیات گل دُوجے پاسے پرتا دتی۔ ''نال جاگیرداری دا طوق پنجاب دے گل پا دتا''

''جاگیرداری دے خلاف تسیں سارے کیوں اوہ۔'' ایڈورڈ کدی کدی اوہناں ولوں جاگیرداری دی مخالفت اُتے حیران ہوندا۔ ''پنجاب نوں قابو کرن لئی سرکارنوں راکھویں کتے چاہیدے نیں۔''

''نہری نظام دے نال جاگیرداری نظام دی لعنت وی ساڈی جھولی وچ پائی ایہہ اگا نہہ ٹر کے کیہ رنگ وکھیسی لیہدے بارے کم ازکم مینوں کوئی بھلیکھا نہیں اے اوہنے کلاس سسٹم دا ڈھ

پکا کر دِتا اے انگریز وی ایہہ حرکت لوکائی دے مفاد دے خلاف اے جیہڑے نظام دے خلاف تہاڈے اپنے ملکاں وِچ بغاوتاں ہوئیاں، خانا جنگی ہوئی سر پر تہانوں مُکانا پیا اوہ تساں ایتھے دے لوکاں اُتے مڑھ دِتا'' ملتان سنگھ اوہنوں ایس سسٹم دا کوڑھ وی تکا دِتا۔

''ایہہ کم غلط ہویا اے پر ایہہ سامراجیاں تے نوآبادکاراں دا اپچیا ہتھیار اے دیسی لوکاں وِچ اپنا حمایتی طبقا تیار کرن اتے نوآبادیاتی سسٹم چلان لئی ایہہ سارا گُجھ سامراجی فارمولے دا حصا ہوندا اے'' ایڈورڈ نے کھلے دل نال اپنیاں وڈیاں دے کرتوتاں دی ذمے واری قبول کیتی۔

''اک گل سمجھ نہیں آوندی'' فرید دے ذہن وِچ ایہہ سوال ہمیشا ای رڑکدا رہندا سی۔

اوہ کیہ'' ایڈورڈ سدھا ہو کے بہہ گیا۔

''انگلینڈ اِک نکا جیہا ٹاپو اے تھوڑی جیہی ابادی اے ایہہ انگریز منصوبہ بندی کر کے نکلیا اتے اِک ویلے ساری دنیا اُتے چھا گیا، انگریز جس ویلے کینیڈا، امریکہ، نیوزی لینڈ، آسٹریلیا، جنوبی افریقا اُتے قبضا کر رہیا سی، عرب ملکاں اُتے قبضہ کر رہیا ساری دنیا وِچ اپنیاں کالونیاں اسار رہیا سی، قوماں دے وسیلیاں اُتے قبضہ کر رہیا سی اوہناں نُوں غلام بنا رہیا سی اوسے ویلے پنجاب تے ہندوستان اُتے وی قبضہ کر رہیا سی کالونائزیشن دے ایس گرانڈ آپریشن دی کامیابی دا راز کیہ اے'' فرید نے اوہنوں اوہدے قومی کارنامے گن کے سنائے۔

''لالچ، حرص اتے قبضہ گیری نُوں ٹیکنالوجی دا تڑکا لگ گیا سی'' اوہدا ہاسا بڑی چرمگروں رُکیا۔ ''گورے بندے کول ٹیکنالوجی ہے جیہنوں اوہ وہائٹ ٹیکنالوجی آکھدا اے ایہہ ٹیکنالوجی نری اوہدے کول ای ہے ہور کسے کول نہیں جیہڑی اوہدے لئی بے کار ہو جاندی اے اوہ تہانوں ویچ چھڈدا اتے آپ اوس ویلے تک سو پوڑھی اُتانہہ چڑھ چکیا ہوندا اے جدوں تک گورا ٹیکنالوجی وِچ اُتلے ہتھ تے اگانہہ رہوے گا ساری دنیا اوہدی کولوں مار کھاندی رہو گی جدوں کوئی اوہدے کولوں ٹیکنالوجی وِچوں اگانہہ نکل گیا اوس دیہاڑے اوہنوں مار پینی شروع ہو گی۔ اوہدا زوال شروع ہو جانا اے ایس دنیا نُوں مکڑی دے جس جال وِچ اوہنے جکڑ رکھیا اے اوہ ٹٹ جانا اے تے اوہ ایہہ گل کدی وی برداشت نہیں کرے گا جدوں تسیں لوک چنگیاں سڑکاں اتے ٹی وی بناؤنا سکھ رہے ہوسو اتے نال نال اصل مسئلے بھل کے زبان، نسل، مذہب اتے علاقے نُوں مدھ بنا کے اِک دُوجے نُوں وڈھ کپ رہے ہوسو گورا مریخ اُتے ٹہل رہیا ہووے گا اتے اوہدے سیٹلائٹ تے سپیس شپ خلا اُتے قبضہ کر کے آپنے لئی نویاں منڈیاں تے نوے علاقے لبھ چکیا ہووے گا پتا نہیں خلاء وِچ کہڑا سیارے کھان پین دیاں شواں محفوظ رکھن لئی لبھ کے ایتھے اپنا ویب وسا چکیا

ہووےگا خبرے اوہنوں کدھرے ایس کوشش وِچ خلاء وِچ پانی وی لبھ جاوے تے اوہ اپنا کالونیاں وی اتھے وسان وِچ کامیاب ہو چکیا ہووے کیوں کہ جسراں دے حالات چل رہے نیں اوڑک ایہہ زمین انسان دے رہن لئی ناکارہ ہو چکی ہوئی اے اج ہی جدوں تہاڈے وچوں جیہڑے انگلینڈ تے یوروپ ویکھ آوندے نیں اوہناں دا جی فیر ایتھے نہیں لگدا، ایٹم بم نے انت ایس دنیا دا کھاتا لیک دینا اے۔ مینوں نہیں جاپدا ایس انسان ذات نوں بائیسویں صدی ویکھنی نصیب ہوسی۔ جیوندے اوہ رہن گے جیہڑے کسے ہور سیارے اُتے جا کے وس چکے ہوون گے۔ ایس گورے طوفان تے اوہدی ٹیکنالوجی دا مقابلہ کرن لئی تسیں لوک اوہدے خلاف اخباراں وِچ تے نریاں کتاباں لکھ کے، تقریراں کر کے تے جلسے جلوس کڈھ کے، اوہناں دے جھنڈے ساڑ سُوڑ کے، اوہناں دیاں ایجنسیاں نُوں گالھاں کڈھ کے، سڑکاں اُتے اپنے ای بندے مروا کے، اوہناں دیاں فوجیاں نُوں وٹے مار کے اتے اوہناں دیاں بلڈنگاں، بازاراں اتے سٹیشناں اُتے پٹاکے پاڑ کے ای اپنے دل دی بھڑاس کڈھ سکدے اوہدا ککھ وی نہیں وگاڑ سکدے گورا ٹیکنالوجی دا گاڈ فادر اے، اپنے ویلے دا چوہدری اے، ایہہ اوہدا خاص ایریا اے اوہ اپنی جُوہ وِچ کسے ہور گاڈ فادر یا چوہدری نُوں کدی برداشت نہ کریسی۔ کیوں کہ ایسراں اوہدی چوہدراہٹ مک جانی اے، کُجھ انگریز ایس مغالطے وِچ وی پھسیا اے کہ ایس دنیا وِچ ساہ لین والا ہر بندا کسے نہ کسے طرح اوہدے کسے نہ کسے احسان تھلے دبیا اے اوہدا قرضائیں اے اتے ایہہ دنیا ناشکری اے جو اوہدے احساناں نُوں نہیں من دی جد کہ میں ایس سوچ دے خلاف ہاں ایہہ سوچ انسانیت دی نفی کردی اے تے ایہدے وچوں نسل پرستی دی بو آندی اے''

رچرڈ دیاں گلاں سن کے اوہ تنے حران ہو رہے سن۔ اوہناں نے پہلاں کدی اجہیاں گلاں نہیں سن سنیاں۔ شام پے رہی سی۔ اوہ چارے وی اُٹھ کھلوتے تے ریسٹ ہاؤس توں ایڈورڈ نُوں کھچ کے اپنے نال ہی پنڈ لے گئے۔ شامیں ایتھے ای اوہناں نے دیویاں دی روشنائی وِچ منجیاں اُتے بہہ کے کھانا کھادا۔ چراں تک بیٹھے دنیاں جہان دیاں گلاں کردے رہے۔ ویلا گوردا گیا۔ ایڈورڈ دی اوہناں تناں نال یاری ہوگئی۔

''تسیں تنے گھوڑیاں کیوں نہیں پال لیندے'' اوس دیہاڑے دارے اُتے ورسدے مینہ وِچ بیٹھے چاہ پی رہے سن ایڈورڈ نے اوہناں نُوں بہوں خلوص نال مشورہ دتا۔

''جس بھوئیں اُتے ساڈا کسے پاسیوں کوئی حق ای نہیں بندا اسیں اوہ کویں لے سکدے ہاں ساڈے نالوں ہور بڑے اوہدے حق دار پئے نیں'' تناں دا اک ای جواب سی۔ اوہ تنے کسے

ہور ای مٹی دے بنے ہوئے سن۔ ''اسیں پناہ گیر بھکھے تے ٹھگ نہیں آں''

''میں پچھ سکدا ہاں تسیں سارے کتھوں دے پڑھے ہوئے او'' پینڈواں دے کپڑیاں تے حُلیے چ ہر ویلے رہن والے ایہہ تنے گبھرو ایڈورڈ نوں کدی کدی ضرورت توں ودھ سیانے لگدے۔

''اسیں تنے گورنمنٹ کالج لہور دے پڑھے ہوئے آں'' فرید نے مسکراندیاں جواب دِتا۔

''مینوں تہاڈا پنڈ تے ایہدا ایہہ چوک بہت پسند اے بڑی کھلی تھاں اے ایہدے اُتے تھوڑا جیہا دھیان دِتا جاوے تاں ایہنوں لوکاں دے رونق میلے اتے ویلا گزارن لئی ودھیا تھاں بنایا جا سکدا اے تھے لندن دے کسے چوک دا ہو بہو نقشہ بن سکدا اے۔'' ایڈورڈ کلے توں ودھ تھاں وِچ کھلرے چوک نُوں بڑے گوہ نال تک کے کجھ سوچن لگا۔

''لوکاں کول ایتھے کھان لئی ٹکر تے پیراں چ پان لئی جُتی نہیں اے تن اُتے پان لئی کپڑا نہیں اے توں ویکھیا نہیں ساڈے لوک گلوں ننگے تے پیروں ننگے پھردے نیں ایہہ گلیاں وِچ چلدے پھردے کرنگے تینوں وِسدے نہیں ایہناں خاکیاں نُوں اک ویلے دی وی نہیں جڑدی تے توں اِتھے لندن بناون دا سوچ رہیاں'' ملتان سنگھ اوہدے ول حیران ہو کے تکیا۔

''ایس چوک وِچ لندن دے کسے چوک ورگا اِک چوک بن سکدا اے بگ بین لگ سکدا اے۔ میرا مطلب اے ایس چوک وِچ گھنٹا گھر بن سکدا اے۔''

ایڈورڈ نُوں سنجیدا تک کے اوہ تنے وی سنجیدہ ہو گئے۔

''پنجاب سرکار بڑے چِر توں نویں نویں شہر تے چک بناون تے پرانے شہراں نوں بہتر کرن دے منصوبیاں وِچ رجھی ہوئی اے اوہدے لئی فنڈز وی دے رہی اے۔ منٹگمری۔ لائلپور سرگودھا سبھ انج نہیں اباد ہو گئے۔ میں سوچ رہیا واں کہ ایس چوک نُوں بنوان لئی سرکار نوں گل کراں۔''

''ایہہ چوک پُورے اک کلے وِچ کھلریا ہویا اے کیہنے بنوایا سی'' ایڈورڈ پچھیا۔

''میرے وڈکیاں اکبر دے ویلے اج توں کئیں صدیاں پہلاں میرے وڈکے نور حیات ایہہ رقبہ سکھی رام دے وڈکے سترام داس کولوں مل لیا سی تے اوہنے ای ایہہ پنڈ وسایا'' فرید جواب دِتا۔

ایڈا موکلا چوک اے ایس چوک نُوں تک کے لائل پُور دے گھنٹہ گھر دا نقشہ بندا وِسدا اے'' ایڈورڈ نے چوگردی نگاہ ماری۔ ایہہ چوک تے پنڈ دیاں گلیاں تے سڑکاں بہتر بن سکدیاں

نیں سکول وی بن سکدا اے مسئلہ نرا سرکار نوں مناون دا درپیش اے۔''

''انگریز سرکار لوکائی لئی کجھ کیوں کریسی'' فرید نوں اوہدی گل اُتے شک سی

''ایس سرکار دیاں وی کجھ کمزوریاں وی ہین اتے اوہناں کمزوریاں نوں ایتھوں دے لوکاں دے فیدے لئی میں ورتنا کوئی گناہ نہیں سمجھدا'' ایڈورڈ دی گل وچ کجھ کرگزرن دا جذبہ سی۔

اپنی سرکاری ڈیوٹی کردیاں ایڈورڈ نے سارا پنجاب گاہ چھڈیا۔ بڑے پنڈ پھرے، شہر ویکھے تے بڑے لوکاں نوں ملیا۔ اوہنوں ہر پاسے لوکاں دی زبانی انگریزی راج بارے ہر طرح دیاں گلاں سنن نوں ملدیاں۔ اوہ ایہناں گلاں دا برا نہیں سی مناؤندا ہوندا گل سندا تے اوہنوں جالن دی کوشش کردا۔ صبر تے برداشت کولوں کم لیندا۔ اپنے وسائل تے اختیاراں دے تحت اوہدی کوشش ہوندی کہ لوکاں دا جنا کو ودھ توں ودھ فیدا کیتا جا سکدا اے کیتا جاوے بھانویں ایہدے لئی سرکار نال کجھ لڑنا ہی کیوں نہ پوے۔ اوہ اپنے ہم وطن دُوجے انگریزی افسراں کولوں کجھ وکھری سوچ رکھدا تے اوہناں نوں آکھدا ہوندا۔

''ایہہ سارے وسیلے ایہناں لوکاں دی مالکی ہن مینوں تنخواہ وی سرکار اپنی جیبوں نہیں پنجاب دے سورسز نوں ورتدیاں ہوئیاں دیندی اے ایس لئی ایہناں دا مال ایہناں اُتے خرچ کرن چ کیہ ہرج اے ایہدے وچ وی میرا تاں کوئی ذاتی فیدا نہیں اے سگوں لوکائی دی نگاہ وچ انگریز قوم تے برٹش ایمپائر دی ای نیک نامی ودھدی اے''

اوہدی دلیل سن کے اگوں انگریز افسر لا جواب ہو جاندے۔ اوہدی دیانت داری اتے سدھی نیتی دی سلاہنا کردے اتے جو کجھ وی ممکن ہوندا مالی وسائل کسے نہ کسے کھاتیوں کڈھ کے اوہدے اگے حاضر کر دیندے تے اوہ جِناں وانگ اپنے کم چ جٹیا رہندا۔ اوہدے کول بے پناہ اختیار سن۔ نہراں دو پُورا محکمہ، اوہدی پُوری مشنری اوہدا پُورا سٹاف تے اوہدے پُورے وسائل اوہدے اگے ہتھ بنھ کے کھلوتے رہندے۔ جیہڑے علاقے وچ وڑدا ایتھے کجھ نا کجھ اجیہا کر کے ای نکلدا کہ لوک اوہنوں چمبڑ جاندے اتے اوہنوں پنڈ چھڈن توں ڈکن لئی بہوں طرلے ماردے۔ اوہدے کیتے نکے توں نکے اتے وڈے توں وڈے کماں وچ لوکائی نوں ودھ توں ودھ فیدا لبھدا۔ اپنے کم توں وکھ وی اوہ لوکاں دی ذاتی طور تے وی مدد امداد کردا رہندا، اوہ تھانیاں وچ جا کے لوکاں دے ڈھور ڈنگر چھڑا لیاندا اتے اوہناں دے نگر نگر گھوڑے اُتے بیٹھا مالکاں دے گھر تک اپڑا کے جاندا، تھانیاں وچ بند پئے بے گناہ کساناں اتے بے قصور مجرماں نوں انگریز ایس پی نال لڑ بھڑ کے لاک اپ وچوں کڈھ کے نسا چھڈدا۔ پنڈ وچ سکول تے ڈسپنسریاں بناون وچ اوہدی خاص دلچسپی ہوندی۔ جتھے پانی دی گھاٹ ہوندی پانی دی وارا بندی کروا کے

کھیتاں لئی پانی دا بندوبست کر دیندا اوہدا چلدا پھردا دفتر اوہدے گھوڑے دی کنڈ اُتے سی تے اوہ گھوڑے اُتے بیٹھا بیٹھا ای آرڈر کڈھدا۔ گورنر سنے کسے نُوں اوہدے فیصلیاں اُتے کِن کھرکن دی وی جرائت نہیں سی ہوندی نرا ایس لئی کہ اوہ قانون تے کتاباں وِچ تگڑا سی تے کسے قسم دی کرپشن وِچ حصا دار ناہی۔ غلط کردا تے نہ ہی کسے نُوں کرن دیندا۔ لوک اوہنوں اوہدی کنڈ مگر وی چنگے شبداں وِچ یاد کردے رہندے۔ اوہدا ضمیر ایس گل اُتے تسلی وِچ رہندا کہ اوہنے حقداراں نُوں اوہناں دا حق دین لئی پُوری کوشش کیتی اے۔ لوک گھراں وِچ اوہدا ذکر کردے جتھے جاندا اوہنوں ایڈی ایڈی کر کے بلاندے، آپس وِچ بہہ کے گلاں کردے آکھدے رہندے کہ: ''ایڈی نے ساڈے لئی ایڈا کُجھ کیتا اے کہ ہور کوئی جم کے وی ایڈا نہیں سی کر سکدا۔''

شام پُور وِچ جدوں اوہنے پنڈ دے آل دوالے کھلر یا پیا رقبہ تکیا تے اوندے ویلیاں وِچ ابادی ودھن تے ضرورتاں دا خیال ذہن چ رکھدیاں نہرتوں پند وڑن والی سڑک دہری کروا دِتی۔ پنڈ نُوں نویں وسائے جان والے چکوک دی شکل دین دی کوشش کیتی گئی۔ چوک لئی اوہنے اینی کھلی تھاں چھڈ دِتی کہ لوک اونھوں تک تک کے حران ہوندے سن کی ایہہ گورا ایتھے کیہ کرُو اے۔ مسیت مندر تے گردوارے دے ساہمنے چار کلے شاملات وقف کر دِتی۔ اوہ نقشے بنا کے تے نشان لا کے دو مہینیاں مگروں پنڈوں اودوں نکلیا جدوں اوہنوں پک ہو گیا کہ اوہنے سارا کم منصوبے دے مطابق مکمل کر دِتا اے تے پِنڈ دیاں لوکاں نُوں پٹواری، تحصیلدار تے گرداور دے نال رل کے ایہہ گل چنگے رنگ سمجھا دِتی اے کہ پند وِچ خالی پئی کہڑی تھاں کس مقصد واسطے ہے۔ پنڈوں نکل کے باہر اوہنے سکول دے نقشے اُتے کم شروع کر دِتا۔ بالڑیاں دا سکول وکھرا بنوا دِتا تے بالاں دے سکول دے آل دوالے چار دیواری بنوا کے اِک کمرے دے نال سجے کھبے دو دو ہور کمرے کر کے پُورے پنجاں جماتاں لئی پنج کمرے کر دتے تے اگے براندہ وی بنوا دِتا سکول لئی ترکھاناں نُوں آکھ کے کُجھ بنچ وی بنا کے ہیڈ ماسٹر دے حوالے کیتے۔ پنڈ وِچ وڑدی وڈی سڑک اُتے نگراں دا بی سُٹا کے نمبردار طوطی خان دی ڈیوٹی لا گیا کہ اوہناں نُوں سرکاری کوٹے وچوں پانی ویلے سر لگدا رہوے تے سڑک اُتے تُرکا وی ہوندا رہوے۔ اِنج کُجھ ای دناں وِچ ایس پنڈ دا اوُن والے ویلیاں دا نقشا بدل گیا۔ فیر اوہ کنیں مہینیاں مگروں اپنے نال تن دیسی افسراں نُوں لے کے پرتیا۔ اوُندیاں ای اوہناں نُوں خوشخبری سنائی کہ پنڈ دے چوک نُوں نواں بناون، ایتھے گھنٹہ گھر بناون تے ایہدے لئی سارا سامان انگلستانوں بحری جہاز تے لیان دی منظوری سرکار نے دے دِتی نال ہی مندر، مسجد، گردوارا تے چرچ بناون لئی وی فنڈ منظور ہو گیا۔

''ایہہ گورا کِدھرے آپ انگلستان دا بادشاہ تے نہیں اے'' لوک اینیاں ساریاں مہربانیاں ہوندیاں تک کے کُجھ شک وِچ پے گئے۔ پر ایڈورڈ کسے گل دہ پرواہ نہ جاتی تے اپنے مشن نُوں پُورا کرن وِچ جٹ گیا۔

☆☆☆☆☆

(55)

''سرکار مندر، مسیت، گردوارے اتے چرچ واسطے وی اک وڈی رقم رکھی اے جیہڑی میری نگرانی تے تہاڈے مل ورتن نال اسیں اکٹھے بنا واں گے میں اتھوں اودوں نکلساں جدوں ایتھے گھنٹا گھر، چوک، باغ، سکول، ڈسپینسری، لائبریری اتے عبادت گھر بن ویسن۔''

پنڈ دے لوکاں نے ایڈورڈنوں موڈھیاں اُتے چا کے بھنگڑے پائے سارے پنڈ نُوں گھر بیٹھیاں نوکری لبھ گئی سگوں نال دے پنڈاں دے لوک وی مزدوری کرن لئی ایتھے لیناں لا کے سویرے سویرے آ کے کھلو جاندے۔ فرید حیات، سکھی رام تے ملتان سنگھ تنے حران ہو گئے اوہناں نُوں ہن پتا لگا کہ ایڈورڈ اپنی گل وچ کنا پکا سی۔ شام تائیں پُورے پنڈ چ ایس خبر دا ہوکا دپ گیا۔ جس جس وی سنیا لوکاں نُوں امید ضرور بجھ گئی۔ ایڈورڈ نے پکا پکا ریسٹ ہاوس وچ ڈیرا لا دِتا سارا دن چوک دے پھیرے ماردا نقشے بناون، ناپاں کرن تے تھاں تھاں وِچ نشان لاون چ رُجھیا رہندا۔ دو ہور انگریز انجینئر وی اوہدے نال آ کے رل گئے تنے انگریز ساری دیہاڑ کم وِچ رجھے رہندے اوہناں نُوں کھان پین دا ہوش وی نہیں سی رہندا۔ مُدھلا کم نمٹا کے دوویں انگریز افسر اتھوں ٹُر گئے پچھے ایڈورڈ آپ رہ گیا۔ ریسٹ ہاؤس دے وڈے کمرے وِچ پئی اوہدی میز اُتے نقشیاں اتے کاغذاں دا ڈھیر لگ گیا اوہ ساری ساری رات بیٹھا لالٹین دی روشنی وِچ کاغذاں اُتے نویاں اپنے کم چ رجھیا رہندا۔ کئی واری اوہنوں دسنا پوندا سی کہ اونھے اجے تائیں کھانا نہیں کھاہدا۔

سرکاری کم کرن لئی ضلعے جاندا اوجیاں پنڈاں تے نہراں تے نویں چکاں دے معاملے نبیڑ کے اپنی ڈیوٹی کر کے پرت اوندا۔ نقشیاں توں جیہڑا واذھو ویلا بچدا اوہ وی پنڈ دے بالاں نُوں مرضی خوشی نال روز اِک گھنٹا بہہ کے انگریزی پڑھاندا اتے بدلے چ اوہناں کولوں ٹاٹ اُتے بہہ

کے نت پنجابی لکھنا پڑھنا اتے بولنا وی سکھدا رہندا۔ چھ مہینیاں چ بال تے انگریزی نہ سکھے پر بالاں تے نال کم کرن والے کامیاں تے جتاں ایڈورڈ نوں پنجابی ضرور سکھا دتی۔ ہن اوہ چنگی بھلی پنجابی بولن لگ پیا۔ جویں جویں لوکاں نال اوہدی اٹھ بیٹھک ودھدی گئی اوہدی پنجابی وی نرول ہوندی گئی۔ سبھ توں پہلاں پنڈ وچ سکول بنیا تے نال ای پڑھائی شروع کروا دتی۔ پنڈ وچ پھر پھر کے لڑ بھڑ کے جتاں اتے کمیاں دے بالاں نوں وی سکولے داخل کرایا تے نال ای سکول دا سمان وی اپنے پلیوں خرچ کر کے لیا کے رکھدا رہیا۔ کجھ دناں لئی لہور جان دا آکھ کے گیا اتے کئیں مہینیاں مگروں پرتیا اوہنے دسیا کہ اوہ انگلینڈ ٹُر گیا سی۔ پرت کے آیا تے پنڈ لئی بالڑیاں دا پرائمری سکول بناون دی اجازت وی نال لے کے آیا۔ پر سردار ہیبت نے بجھ دھروک کر کے کڑیاں دا سکول نہ بنن دتا پر منڈیاں دا سکول بنن توں ڈک نہ سکیا۔ پنڈوں باہر دو ڈھائی میل دی وتھ تے بالاں دے پنج کمرے دے سکول دی نویں بلڈنگ دی اُساری شروع ہو گئی پنج کمریاں دا ایہہ سکول اک کلے توں ودھ تھاں وچ بنیا۔ نال کھیڈن لئی دو وگھے گراونڈ وکھرا رکھیا۔ سکول دی حویلی چار فٹ اچی رکھی اوہدے اندر ترتیب نال چھاں لئی پپل دے رکھ لائے اتے دو ماسٹراں دا ایتھے تبادلا کرایا گیا۔ شام پور دے نال نال آل دوالے دی پنڈاں دے بال وی پڑھن لئی ایتھے آون لگ پئے، ایڈورد دی محنت سبب پنڈ وچ تعلیم دا مڈھ بجھ گیا تے بالاں نوں لہوروں انگریزی دیاں کتاباں وی مفت آون لگ پیاں۔

اِک دیہاڑے شامی ویلے اوہ تنے ایڈورڈ دے نال دارے اُتے بیٹھے سن کہ اٹھ دس گڈاں اُتے لدیا انگلستان توں اون والا گھنٹا گھر دے چوک لئی گھلیا خاص سمان تے گھنٹا پنڈ اپڑ گیا۔ سارے پنڈ نے اکٹھا ہو کے ایہہ سمان گڈاں اپروں لاہیا۔

''ایڈورڈ توں ایہہ سارا کجھ کیوں کر رہیاں'' فرید نے اوہدے کولوں پچھ ای لیا۔

"اپنی قوم دے اعمال ناویں وچ کوئی اک نیکی لکھوان لئی۔ تے اوہدے راج وچ وسدے لوکاں دے فیدے لئی'' اوہنے جواب دتا۔

''ایڈی میں ایہہ پچھ رہیاں تینوں ایہدے وچوں کیہ لبھنا اے'' ملتان سنگھ نے اپنا سوال سدھا سامنا پچھ لیا۔

''مینوں ایہدے وچوں نیکی دی کمائی لبھنی اے'' ایڈورڈ دے اندر بیٹھا انسان بولیا۔''ہن ایہہ نکا جیہا جگ بین ایہہ گھڑیال ای تک لو جیہڑا میں انگلستان توں چک کے ایتھے لے آیا واں میں جدوں گھڑیال ایتھے لیاون دی گل کیتی تے میرے کولوں اک ای سوال کیتا گیا کہ تینوں

ایہدے وِچوں کیہ لبھنا اے جدوں میں آکھیا کہ میں اپنی قوم لئی اوہناں لوکاں دے دلاں وِچ کُجھ نیک نامی اتے کُجھ چنگیائیاں دی مثال قائم کرنا چاہوندا ہاں۔ جیہڑے ہر ویلے ساڈے کرتوتاں کارن ساڈے کولوں نفرت دا اظہار ای کردے رہندے نیں۔ انج اوہ سارے چُپ کر گئے۔ انج ایہہ گھڑیال، لوہے دے وکٹورین بنچ تے لیمپ پول انگلینڈ توں ایتھے لیاون دی اجازت ملی۔''

اوہناں تناں تے سارے پنڈ دے دل وِچ اوہدی قدر اتے احترام نے تھاں بنا لئی۔ اوہناں نوں اندازا ہو گیا کہ ایڈورڈ ایسٹ انڈیا کمپنی دی ذہنیت اتے پالیسیاں دی لاش اپنیاں موڈھیاں اُتے نہیں سی چائی پھِردا اوہ بندیاں نال پیار کرن والا بیبا بندا اے اوہ وی اپنے وطن نوں انج ای پیار کردا، جویں اوہ تنے اپنی دھرتی نوں کردے سن۔ اوہناں تناں نوں ایہہ گل مجھن وِچ چر نہیں سی لگا کہ ایڈورڈ نوں اپنی دھرتی تے اپنے لوکاں نوں مندا سُن کے دُکھ ضرور لگدا، جیہڑا کدی کدی اوہدے چہرے اُتے دِس لگ پیندا۔ اوہ اپنے حاکماں تے اوہناں دیاں سامراجی پالیسیاں دے بر خلاف اوہناں دی نندیا کردا جیہناں دے سبب اوہدے وطن اتے اوہدے ہم وطناں نوں باہری دیساں وِچ گالھاں اتے گولیاں پیندیاں۔ نو آبادیاں دے لوک بدظن سن تے اوہناں نوں برا بولدے اتے خراب سمجھدے۔

ایڈورڈ نے نقشے کھول لئے۔ نقشے دے مطابق سبھ توں پہلاں اوہنے چوکوں باہر دے کم اُتے دھیان دِتا۔ پنڈ چ وڑدیاں ای سجے پاسے پئی عید گاہ لئی ورتی جان والی چار کلے شاملات دے تن پاسے چار چار فٹ اچی پکی اٹاں دی کندھ اسرواء دِتی۔ سڑک والا پورا پاسا کھلا چھڈ دِتا تے اندروں کراہ مار کے مینہ کنی دا پانی کڈھن لئی پورے گراونڈ وِچ روڑھ بنا دِتی۔ صفائی ستھرائی کروا کے گراونڈ لوکاں دے کھیڈن لئی کھول دِتا سڑک دے پار گراونڈ دے سامنے پئی دوجی چار کلے شاملات دے چار ٹوٹے کیتے تے اوہناں اُتے مسیت، مندر، گردوارے تے چرچ لئی رکھی گئی تھاں دے بورڈ لوا دتے۔ مسلماناں، ہندوواں، سکھاں اتے پنڈ دے عیسائیاں دے وڈ وڈیریاں اتے سیانیاں نوں اکٹھیاں کر کے پنڈت، پیش امام، بھائی اتے پادری نال بٹھا کے چارے عبادت گاہواں وی اوہناں دی خاہش اتے مرضی دے حساب نال نقشے بنوائے مسیت وِچ مدرسے دی جاہ وی رکھی۔ نقشیاں توں وہیلا ہو کے ٹھیکیدار نوں اٹاں، تے دُوجے تعمیراتی سمان دا آرڈر کیتا۔ سمان اپڑدا گیا اتے بال جنے سوانیاں نکے وڈے سارا پنڈ ای کامے بن کے عبادت گاہواں دی اساری وِچ رجھ گئے پرانے مندر، مسیت، گردووارہ ڈھا کے اوہناں اُتے

نویاں عبادت گاہواں اُتے کم اکٹھا ای شروع ہویا اتے اکٹھا ای مکیا۔ تیار کر کے چارے عبادت اتے پوجا پاٹ لئی کھول دِتیاں گئیاں۔ چاراں وِچ اکٹھا اوس دن چراغاں ہویا اتے سارے پنڈ نے اِک مٹھ تے اِک زبان ہو کے ایہہ آدر مان پنڈ دے سبھ توں وڈے وڈ کے چیلیاں والا دے ہیرو اتے رائے احمد خان کھرل دے ساتھی غازی مرادحیات نوں دِتا کہ اوہ چارے عبادت گاہواں وِچ چراغاں دا پہلا دیوا بالے۔ اج ایس پنڈ وِچ عید، دیوالی تے کرسمس تے مندر، مسیت، گردوارے تے چرچ وِچ چراغاں کرن ویلے پہلا ڈیوا بالن دا نویکلا مان اتے اعزاز حیات پروار دے حصے وِچ آیا۔

مگروں ایڈورڈ نے دارے ول دھیان دِتا۔ دو وگھے چ کھلریا کچا دارا ڈھا کے بھرتی پا کے نویں سروں اتھے پنج پکے کمرے بنائے گئے وڈا کوٹھا جیہدے اندر سوکھا اک ویلے چالھی پنجاہ بندہ بہہ سکدا، پہلاں بنیا اوہدے نال سجے کھبے اِک سائز دے دو دو نکے کمرے بنائے، اِک پاسے اِک کمرے دے دارے دی نکر وِچ سرکاری خرچ اُتے ڈسپنسری کھول دِتی۔ اوہ تھکدا پر اٹھدا بیٹھدا کم نوں پکی رکھدا۔ دارا پکا کر کے ڈھارا اپایا ڈھارا بنیا تے ڈھارے دے ساہمنے وہڑے دا فرش پکیاں اٹاں نال بنھیا۔ ساہمنے کھلے شرینہہ، پپلاں اتے توتاں دے رُکھاں دے مڈھاں دوالے پکیاں کیاریاں بنائیاں۔ دارے توں ویہلیاں ہو کے اوہنے چوک ول دھیان دِتا۔ چوک وِچ ضروری بھن تروڑ کروا کے اتھوں ملبا چوا کے پنڈوں باہر سٹایا اوہدی صفائی کرائی۔ فیر چوک دے وِچ وچکار گھنٹا گھر اسارن لئی کھدائی دا کم شروع ہوگیا کھدائی مکی تے نال ای تعمیر لئی ترکھان، کاریگر تے کامے جناں وانگ اپنے کم نوں آ کے جُٹ گئے۔

چوک وِچ رام داس، لجپال سنگھ تے مراد حیات نے اپنے پرانے مکان ڈھا کے نویاں حویلیاں بنا لیاں۔ ایہہ ساریاں حویلیاں لال اٹاں دیاں بنیاں سن تے ایہناں ساریاں دے دروازے پرانیاں حویلیاں وانگ چوک وِچ ای کھلدے۔ ایہناں ساریاں حویلیاں دے متھے اُتے ایہناں دے ناں لکھے سن جیہناں نوں سارا لوک آ کے پڑھدا۔ رام داس دی حویلی دے بوہے دی موہاٹھ اُتے کندھ وِچ ''آہلنا سندر داس 1900 دی لکھی سنگ مرمر دی چٹی سلھ لگی۔ نال دا مکان مرادحیات دا سی جہدی اگالی وڈے بوہے اُتے ''نیکا 1900 دی چٹی سنگ مرمر دی سلھ لگی۔ ساہمنے نکر تے ملتان سنگھ دی حویلی اُتے ''حویلی فتح سنگھ'' ýý 1900 دی سنگ مرمر دی سلھ لگی۔ اوہدے نال دی حویلی اُتے ''مہنگا 1900 کبیر نے اپنے پیو دے ناں دی سلھ لگوائی۔

کبیر دا وڈا پُتر پروفیسر بُوٹا لہور پڑھاندا پر اوہناں نالوں دو سال اگانہہ ای اوہنے لہور وِچ ای مستقل ٹکانہ کیتا ہویا سی تے کسے کالج وِچ پروفیسر سی۔ پروفیسر بُوٹا گھٹ ای گھر اوندا پر جدوں اوندا اوہدے نال گلاں کرن لئی پُورے پنڈ دے منڈے اکٹھے ہو جاندے پروفیسر بُوٹا بارے آکھیا جاندا کہ اوہ کُجھ اپنے دادے مہنگے اُتے گیا اے۔ چاچا قاسم دی حویلی وِچ ہُن فرید دا چاچا عمر حیات رہندا سی جہدے اُتے ''سرگھی ý ý 1900 دی سلھ لگی سی۔ چوک دی چھیویں نکر تے زمان علی دے پُتر ''کشمیر علی نے اپنی حویلی بنوائی اوہدے اُتے ''کشمیر 1846 دی سلھ لگی۔ ساریاں نُوں یاد آیا کہ اوس سال کشمیر پنجاب دے ٹوٹے کر کے غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ نُوں انگریزاں ویچیا...... چوک دیاں دو نکراں اجے وی صدیاں توں اپنے وسن والیاں تے گھر پاون والیاں نُوں سکھناں پیاں اُڈیک رہیاں سن۔

باہروں لہندے والے پاسیوں اوندی چوک وِچ وڑدی سڑک چوکوں نکلدی سدھی چڑھدے وَل جاندی تے گلیاں وِچ دو میل دا پینڈا کر کے جتھے مکدی اتھے پرانا پنڈ وی مُکدا تے ایتھوں اگانہہ جھانگڑیاں دی ابادی والا پنڈ دا نواں حصہ شروع ہو جاندا، جیہدی وچکارلی سڑک دے دوہاں پاسے تے اندر گلیاں وِچ جھانگڑیاں دے گھر بنے سن نویں پنڈ دے اخیر تے سردار ہیبت خان جھانگڑی دی دو کلیاں وِچ دو منزلہ بنی قلعے دی ویتر والی اُچیاں برجاں تے چباریاں والی گرجھی رنگ دی حویلی دے لوہے دے وڈے اُچے تے بھارے گیٹ دے اگے جا مُکدی جہدے لوہے دے وڈے اتے بھارے گیٹاں اتے اوہناں اگے بندوقاں ہتھ وِچ پھڑی کھلوتے کالے منڈاسے ماری کالی کپڑیاں تے ڈرونیاں شکلاں والے اٹھ داہ پہریداراں نُوں تکیاں ای بندے اُتے دہشت چھا جاندی۔ پرانے تے نویں پنڈ نوں ملان والی چوکوں سدھی نکلدی سڑک جیہڑی جھانگڑی سردار دی حویلی اگے مُکدی سبھ توں ودھ رونق والی سڑک سی۔ ایہدے وچ ای دکاناں تے ایہا پنڈ دا بازار وی سی۔ دی ایسے وچکارلی سڑک اتے تلونا پریوار، گھندک پریوار، چنن پریوار، طوطا رنگ پریوار تے لال چند پریوار دے مکان وی سن۔ کمیاں اچھوتاں دے محلے پنڈ دی پچھالی سن تے اوتھے ای مراثی لہولہان دا پُتر ہمیشہ مراثی دا گھر وی سی۔ چوک دی وچکارلی سڑک نُوں چھڈ کے باقی دیاں ساریاں گلیاں ڈنگیاں اتے چب کھڑبیاں سن۔ اوہناں وِچ بنے ہوئے گھر وی انجے ای ڈنگ پھڑنگے دسدے۔ اک ادھ بُوٹا چھڈ کے گلیاں رکھاں توں وانجھیاں سن پر گھراں دے اندر ضرور لوکاں نے دھریک، توتاں، بیری، پپل، شرینہہ، ککراں، امباں اتے امرُوداں دے رکھ لائے ہوئے سن۔ ایسے کارن باہروں پُورا پنڈ رکھاں چ گھریا

وسدا۔

جدوں گھنٹہ گھر دی اساری دا کم شروع ہویا تے سارا پنڈ اوہدے نال موڈھا جوڑ کے کھلو گیا۔ سارا سارا دن اتے ساری ساری رات چوک چ کم ہوندا رہیا۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام وی مزدوراں وانگ نال کم کردے۔ سردار ہیبت خان جہانگڑی دی سواری اتھوں کدی کدی لنگھدی اوہ اِک دوسیت ایتھے اپنا گھوڑا ڈک کے کھلو جاندا، ایڈورڈ نال گل کردا تے اوہناں تناں ول اِک نفرت وِچ گنجھی مسکراہٹ نال تکدا مچھاں نُوں وٹ دیندا تے گھوڑے دی واگ پرت کے اپنے راہ پے جاندا۔

''تہانوں تناں نُوں تک کے ایہنوں مرچاں کیوں لگدیاں نیں اکھاں لال کر کے مچھاں نُوں کیوں وٹ دیندا اے'' ایڈورڈ کئیں واری ایس مچھ وٹی حرکت دا نوٹس لیا۔ ''ایہنوں کیہ کچھ بڑ اے''

''ایہدے ڈھڈ چ پیڑ اے ایہہ ڈراوا دیندا اے کہ تسیں ایتھے میرے کولوں ڈر کے رہوو نہیں تاں میں تہانوں تن کے رکھ دوں گا'' ملتان سنگھ نے اپنیاں مچھاں نُوں وٹ دیندیاں مچھ وٹی راہیں دِتی جان والی دھمکی نُوں ڈی کوڈ کیتا۔

''واٹ'' ایڈورڈ حیران ہویا سی ''ایہ بلی کرر ہیا اے''

''اوہنوں بلی کرن دی گڑھتی لگی ہوئی اے'' فرید نے مالے دی نزاکت اوہنوں سمجھائی ''ساڈی ہوندا ویری اے۔''

''ایہہ انگریز سرکار دا پالیا کُتا اے'' ایڈورڈ نُوں سردار ہیبت خان دی ذہنیت جان کے غصا آ گیا۔ ''ہر مہینے دی پہلی تریک نُوں ایہناں ساریاں علاقیاں دے ایہہ وڈیاں شاناں، وڈیاں مُچھاں اتے وڈیاں جاگیراں والے ایہہ پھوکے آکڑ خان، سردار، نواب زادے، سر، چوہدری، خان بہادر، رئیس، وڈیرے تے پیر سارے اکٹھے ہو کے ڈپٹی کمشنر دی کوٹھی اُتے سویرے اٹھ وجے سلام کرن تے حاضری بھرن لئی اکٹھے ہوندے نیں۔ انگریز ڈپٹی کمشنر یاراں وجے تائیں ستا رہندا اے اتے ایہہ سارے باہر ڈیوڈھی وِچ کرسیاں اُتے ہتھ بن کے بیٹھے رہندے نیں ایہناں نُوں اوہدے ڈرائنگ روم وِچ وی پیر دھرن دی اجازت نہیں اے اُتھے پانی دا گھٹ وی ایہناں نُوں کوئی نہیں پچھدا ساڈھے یاراں وجے کمشنر صاحب دا اردلی صاحب اندروں نکل کے ایہناں نُوں دسدا اے کہ تہاڈا سلام قبول ہوگیا اے اتے تہاڈی حاضری بھری گئی اے ہُن ایتھوں دفع ہو ونجو اتے ایہہ اوتھے اِک دُوجے نُوں جپھے پا کے مبارکاں دیندے نیں کہ حاضری

قبول ہوگئی اے۔ غداری دے صلے وچ ایہناں نے جاگیراں، جرنیلیاں، راج پاٹ، اسمبلی دیاں ممبریاں، وزارتاں، ذاتی فیدے اتے اینچی سن کالج لیا اے، ایہ سارے غدار ڈراکل تے قوم فروش نیں''

''سارے غدار نرے ڈراکل ای نہیں ہوندے اوہ سپ وی ہوندے نیں'' فرید نے جواب دتا'' جے سپ نہ ہوون تے غدار کویں ہوون؟''

''میں ایہدے نال گل کراں'' ایڈورڈ نے مخلصانا پیش کش کیتی۔

''سانوں جدوں لوڑ پوئیگی اسیں ایہدا اکو آپ ای ٹھپ لواں گے'' ملتان سنگھ اوہنوں گل کرن توں ہوڑیا۔

''ایڈی تینوں مرن دا بہتا شوق اے ساڈا گھنٹا گھر اسارلے تاں فیر جا کے اوس بُڈھی نال گل کرلیں'' سکھی رام نے اوہنوں صلاح دِتی

''بڑی ای کوئی خودغرض مخلوق او بھئی'' ایڈورڈ ہسدا ہویا دوجے پاسے کامیاں ول ٹُر گیا۔

پُورے چوک دی اساری دا جیہڑا کم اک ورھے چ پُورا ہوناسی چھ مہینیاں وچ توڑ چڑھ گیا۔ ایڈورڈ ہر گھنٹے مگروں اپنی جیبی گھڑی کڈھ کے ٹائم تکدا اتے تیجی دوپہر وچ وی مستریاں اتے مزدوراں دے سرُتے کھلو کے کم کرائی جاندا۔ رات دن کم اتے پنڈ والیاں دی محنتاں اتے ایڈورڈ دی کم ویلے سر پُورا کرن دی سوڑ اتے منصوبہ بندی نے ان ہونی نُوں ہونا کر وکھایا اوہناں ساریاں دیاں محنتاں نُوں رنگ لگدا صاف دس رہیا سی۔ سبھ توں اخیر تے گھنٹہ گھر دا ٹاور بنن دی واری آئی۔ چوک وِچ مڈھلا کم مکیا تے گھنٹا گھر دے منارے لئی کھٹن دا کم شروع ہویا۔ سرخ اٹ نال بنے ٹاور دی اساری توڑ اپڑی تاں فیر چاراں پاسے بانساں دا پلیٹ فارم بنا کے گھڑیال نُوں چا کے اوہدے وچ فٹ کیتا گیا ایہہ کم تن دن وچ پُورا ہویا۔ گھڑیال ہو بہو لندن دے بگ بین دے ڈیزائن دا بنیا ہویا سی۔ گھڑیال ایڈورڈ نے پنڈ دے چار لوہاراں نال بہہ کے جوڑیا اوہدا ٹائم سیٹ کیتا، جدوں گھڑیال ٹاور وچ لگ گیا تے اُتے چڑھ کے گھڑیال دی وڈیاں وڈیاں سوئیاں دا ٹائم اپنے گھڑی نال ملایا۔

ڈیگر ویلا سی اوس ویلے شام دے پنج وجے سن۔ جویں ای گھڑیال دی نکی سوئی پنج اتے وڈی بارہ تے اپڑی گھڑیال دے گھنٹے نے شام دے پنج وجا کے ایس عالم وچ اپنی آوند، اپنے وجود تے اپنی ہوندا دا ہوکا دِتا اوہدے نال ای شام پُور اندر اوہ زور آور ویلا اپنی پُوری ہیبت نال وھاوڑیا جیہنوں ہن لوک ایس گھڑیال دی شکل وِچ تک تے سن وی سکدے سن جیہڑا اپنے وجود

نال اِک اِک پل دا حساب وی لے کے آیا۔ گھڑیال نے پنج وجائے اہدا کھڑکار واء دیاں لہراں اُتے تردا ہویا پنڈوں باہر کئیں ڈیریاں تائیں اپڑیا اتے سنیویا۔

سارا پنڈ کیہ نال دے پنج ست پنڈ وی گھڑیال لگدا تے ٹائم نُوں چلدا ویکھن لئی اکٹھے ہو گئے۔ گھنٹا وجدیاں ایڈورڈ نے اپروں ای وی دا نشان بنا کے ہتھ ہلائیا تے لوکاں نے تاڑیاں مار مار کے دلوں اوہدی سلاہنا کیتی تے اوہنوں ہلا شیری دِتی۔ پنڈ دا چوک بڑا چر تاڑیاں نال گونجدا رہیا سی۔ ایڈورڈ گھنٹہ گھر دے منارے دیاں اندرلیاں پوڑیاں توں بیٹھاں لہ کے مجمعے وِچ گھل مل گیا اوہنے گھڑیال ول تکیا اوہدیاں اکھاں چ کسے معصوم بال وانگ چمک تے مسکراہٹ سی اوہ آپ وی تاڑیاں مارن والیاں چ شامل ہو گیا۔ ایڈورڈ اپنے دل تے اپنے ذہن وِچ تسلی سی کہ اوہنے ایہناں لوکاں لئی بے شک تھوڑا جیہا ای سہی پر کُجھ تے کیتا اے۔ اوہنوں ایہہ گل سوچ کے اِک روحانی خوشی محسوس ہو رہی سی جدوں اوہدی سامراجی سرکار ایہناں لوکاں دے وسیلے لٹن اتے اوہناں دے استحصال وِچ رُجھی ہوئی اے اوہنے اپنی سرکار کولوں کھو کے ایہناں لوکاں لئی اک سکول، اک سڑک، اک ڈسپینسری، اک چوک اِک گھنٹہ گھر، اک باغ، اک مندر، اِک مسیت، اک گردوارہ، اک چرچ، اِک کھیڈ دا مدان بنا دِتا تے اوہناں دے بالاں نُوں کُجھ تھوڑی بہت اپنی زبان دی سدھ بدھ دِتی اے تے اوہناں کولوں اوہناں دی زبان وی سکھ لئی اے۔ اوہنوں رب نال پیار سی اتے اپنے رب دے بندیاں نال عشق سی اوہنے اپنے سجے کھبے کھلوتے فرید حیات، ملتان سنگھ تے سکھی رام تے بھرے چوک وِچ کھلوتے مسکین جیہے خاکی مخلوقاں اُتے اک نگاہ ماری اتے فیر اپنے من اندر لکے قلندر دے سنگل کھول دتے اکھ وچکار کھلوتیاں ای اوہنے اسمان ول مونہہ چک کے اپنا سینا دو ہتھر مار کے ٹھوکیا اتے اپنا پُورا مونہہ کھول کے تے گلا پاڑ کے اسمان ول تکدیاں خشی دا اظہار کرن تے اپنی ایس کامیابی اُتے اچانک گلا پاڑ کے ساہ کھچ کے اِک اُچی اتے لمی چیک ماری۔

''تھینک یو...... ایوری باڈی......... سبھ دی مہربانی ...... ''

''جیوندہ رہ ایڈی...... تیری وی وڈی مہربانی'' اگوں پنڈ والے اک اواز ہو کے بولے۔

اوہدی خوشی چ ڈبی اینی اُچی سی کہ اکے واری پُورے چوک وِچ اِک دم خاموشی چھا گئی۔

☆☆☆☆☆

(56)

''ایڈی تینوں کیہ ہویا اے'' اوہدے برابر کھلوتے فرید حران ہو کے پچھیا۔
سکھی، ملتان تے فرید نوں حرانگی دا جھٹکا لگ چکا۔ سارے لوک ساہ کھچ کے ایڈورڈ ول تک رہے سن۔
''عشق ہو گیا اے مینوں ...... عشق ...... ایس دھرتی نال ایہناں لوکاں نال...... ایہناں خاکی مخلوقاں نال...... ایہناں مسکیناں نال'' ایڈورڈ نے اچانک اپنا ٹوپ لاہ کے وا، وچ اُلار کے سٹیا اپنے گلے وچ پائی مٹی اتے مڑھکے نال بھری قمیض پاڑ کے گلوں لاہی تے گول کر کے دور اسمان ول ہوا چ الار دِتی تے نالے بھنگڑا وی پاؤنا شروع کر دِتا۔ پتہ نہیں کیہ کُجھ اوہدے مونہوں نکل رہیا سی اوہ کوئی لمی تپسیا کٹ کے کسے جنگل بیلے یاں ٹِلا جوگیاں 'توں اُتریا کوئی جوگی لگ رہیا سی۔ ایڈورڈ دوویں ہتھ کھول کے اسمان ول چا اچے کیتے، سیٹی ماری تے فیر جو اوہنے بھنگڑا پایا تے دھرتی دا سینا ہلا کے رکھ دِتا۔ ہسدا انجدا سی اوہدے پیر بھویں اُتے نہیں سن ٹکدے، لگدا سی اوہدے جُثے اندر دھرتی دا زور وڑ گیا اے!!!
ایس درویش جیسے جوان انگریز افسر دے سر اُتے دھرتی دا جادو سر چڑھ کے بولیا۔ اوہنے بھنگڑا پان لئی پہلا پیر چُکیا تے نال ای ڈھولیاں نے ڈھولاں نوں گھائی ماری۔ اوس دیہاڑے فرید، ملتان تے سکھی نے جشن مناون لئی آل دوالے دے پنڈاں وچوں سوتوں ودھ ڈھولی اکٹھے کیتے۔ ڈھولیاں نے وی ڈھولاں دی بنب کڈھ دِتی۔ سو ڈھول جدوں اکٹھا وجیا اتے اِنج جاپیا جویں ساری کائنات وِچ ایس ویلے ڈھولاں دی بنب چڑھی ہوئی اے۔ سارا لوک اوہدے نال بھنگڑے وچ رل گیا۔ جنے سوانیاں، نکے وڈے بال، ہور تے ہور ضعیف غازی مراد حیات

وی کھونڈی ٹیکدا اپنی حویلیوں باہر نکلیا اتے ساہمنے چوک وچ بھنگڑا پون والیاں وچ رل گیا رام داس کویں پچھے رہندا اوہ وی ہٹی چھڈ کے آن بھنگڑے والیاں وچ آن رلے۔ اودھروں لجپال سنگھ وی گھروں بھنگڑا پاؤندا نکلیا۔ اوہناں تناں بابیاں نوں تکدیاں ای پنڈ والیاں دا جوش کجھ ہور وی ودھ گیا۔ ڈھولاں دی گونج نال دھرتی کمب رہی سی اتے اوہناں دے پیراں دی حرکت وچ تیزی آ گئی۔ اوہ بھنگڑا وی انج ای پوندے سن جویں کوئی طوفان آوندا اے اتے طوفاناں نوں کدی کوئی ڈک نہیں سکیا جدوں تک اوہ آپ کھلوت نہ کرن۔ فرید، ملتان، سکھی رام تے پنڈ دے دوجے گبھرواں نوں طوفانی رفتار نال بھنگڑا پوندیاں تک کے ایڈورڈ حران ہویا۔ اوہنے ایڈی تیزی اتے ترکھیائی نال اج تک کسے نچن والے والے دے پیر اٹھدے اتے تھرکدے نہیں سن تکے۔ اوہ سارے اِک ای دھن اُتے نچ رہے سن۔ اچانک ایڈورڈ نچدیاں بے ہوش ہو کے ڈگیا تے چوک وچ خوشی چھا گئی۔

لوک اپنی دھرتی نال اوس انگریز دے عشق دا اظہار تک کے اپنیاں اکھاں وکیھ کے اپنی تھاں تے بت بن بنے کھلوتے اکھاں جھمکائے بنا اوہنوں تکی جاندے سن۔ اوہ چوک وچ نچدا نچدا بے ہوش ہو کے ڈگیا۔ اوہنوں چوک وِچ بھنگڑا پاندا تکن والیاں وچ بابا مراد بابا لجپال تے بابا رام وی رلتی سن۔ ایڈورڈ اوہناں دے ساہمنے ای ڈگیا ڈگدیاں اوہدی پتلون دی جیبوں اوہدا بٹوا نکل کے چوک دے فرش اُتے ڈگیا تے اوہدے وچوں کجھ شواں کجھ تصویراں تے کجھ کاغذ دیاں پرچیاں تے کجھ انگریزی تے دیسی نوٹ وی باہر ڈگے۔ بابا مراد نے بھجنے بھہ کے بٹوے وچوں باہر گرن والیاں ساریاں شواں اکٹھیاں کیتیاں تے اوہناں نوں بٹوے وچ پاندیاں اوہدی نگاہ اپنے ہتھ وِچ پکڑی اِک تصویر اُتے کھلو گئی۔ اوس تصویر نوں وکیھ کے مراد نوں اپنے سینے وِچ دھکا لگا، اوہ پتھر دا بن گیا۔ اوہدے پیراں تلوں زمین اچانک پھر گئی اوہنے چھیتی نال تصویر ایڈوڈ دے بٹوے وِچ رکھ کے بٹوا اوہدی پتلون دی جیب وِچ پا دتا۔ فرید نے ایڈورڈ نوں اپنیاں بانہواں وِچ چا کے اپنے گھر دی بیٹھک وِچ اڑایا۔ حکیم صاحب آئے اوہدی نبض ویکھی۔

''کمزوری بہوں ہو گئی انیندرا تے تھکیڑا ہے کوئی فکر دی گل نہیں ......'' اوہناں پانی اوہدے مونہہ اُتے چھنڈکیا ایڈورڈ نوں ہوش آیا تے حکیم صاحب نے اوہنوں فوری طور تے اِک شربت پوایا۔ اوہنوں ارام دا مشورہ دِتا۔ ''ایہنوں سون دیو ارام دی لوڑ اے انج ٹھیک اے''

نال دے کمرے وِچ لماں پیا بابا مراد وی ساری رات اکھاں وِچ کٹ گیا۔ اوہنوں ساری رات نیندر نہ پئی تے اوہدے ذہن وِچ ایڈورڈ دے بٹوے وِچ پئی تصویر ویکھن مگروں ساری

رات جھکڑ گھلے رہے۔ گھڑیال نے سویرے دے چدوں پنج وجائے مسیتیوں فجریں دی بانگ دی اواز سنیوی۔ اوس ویلے ایڈورڈ پورا ہوش وچ آ کے اٹھ بیٹھا۔ فرید، سکھی تے ملتان اوہدے ساہمنے منجی اُتے ساری رات بیٹھے جاگدے رہے۔ اوہنوں ہوش آیا تے اوہناں سکھ دا ساہ لیا۔ فرید اوسے ویلے چاہ دی پیالی اندروں بنوا کے لے آیا چاہ پی کے ایڈورڈ جویں ہوش وچ آ گیا۔

''میں ایتھے کیہ کر رہیاں'' اوہدا پہلا سوال سی۔

''کجھ نہیں توں ایتھے بیٹھا بیٹھا سوں گیا سیں'' فرید اوہدے ول تک کے مسکرایا۔

چوک وچ بنن والے ایس گھنٹہ گھر وچ لگے گھڑیال دے ہر گھنٹے مگروں ویلا گُورن دے اعلان نے ایس پنڈ والیاں دی نفسیات بدل کے رکھ دِتی تے ایتھے وقت بارے بڑے رولے اٹھ کھلوتے جیہناں اُتے اوہناں پہلاں کدی دھیان نہیں سی دِتا۔ گھڑیال نے ویلا لنگھن دے نال نال ایس پنڈ وچ ویلے نال تعلق رکھن والی ہر شے اُتے اپنا اثر پایا۔ دُوجے دیہاڑے لوکی ایڈورڈ کولوں ٹائم ویکھن دا طریقہ پچھدے رہے اوہدی جان اودوں چھٹی جدوں اوہ گھڑیال اُتے ویلا تکن دا طریقہ سمجھاندیاں کئیں دیہاڑیاں دے تھکیڑے تے اُنیندرے ہتھوں اک واری فیر بے ہوش ہو کے منجی اُتے ڈھے گیا تیجے دیہاڑے سویرے اٹھ کے اوہنے سبھ توں پہلا کم ایہہ کیتا کہ اِک بندے دی ڈیوٹی لا دِتی کہ اوہ ہر اون جان والے نوں ٹائم ویکھن دا طریقہ سمجھائی جاوے۔ فیر گھنٹا گھر ناوردے آل دوالے پھر گئیاں اٹھ فٹ اُچیاں گول پوڑھیاں بنوا دِتیاں۔ پُورے چوک دی صفائی کروا کے ایتھے ٹائلاں دا فرش بنھوا دِتا چوک پکا ہوگیا۔ دارے دے نال باغ اِک کنال بنوا دتا پُورے چوک دی نکاسی واسطے فرش روڑھواں بنوایا جہدے نال مینہ کنی دا پانی ایتھوں منٹاں سکینڈاں وچ غیب ہو کے راج واہ وِچ جا ڈھاندا۔ انگلینڈ توں منگوائے لوہے دے کالے وکٹورین لیمپ پول جویں دے لندن شہر دیاں سڑکاں، چوکاں اتے گلیاں وچ اج وی لگے نیں چوک وِچ، چاراں نکراں اُتے، گھنٹا گھر دے آل دوالے، دارے دے اگے اتے باغ دے اگے لوا دتے نال ای لوہے دے کالے رنگ دے اٹھ بنچ جیہڑے پنڈ دے لوہاراں نے اک وکٹورین بنچ دی نقل کر کے بنائے چوک دیاں چاراں گلیاں دیاں نکراں اُتے اک اِک رکھ کے پکا فرش بنا کے اوہناں دے پیر اوہدے وِچ ٹھوک دتے۔ نہ اوہناں نوں اتھوں کوئی ہلا سکدا سی تے نہ ای اوہناں نوں اتھوں کوئی پٹ سکدا۔ چاراں نکراں وچ تھوڑی تھوڑی وتھ اُتے پھل بوٹے لان لئی پکیاں کیاریاں بنوا دِتیاں اوہناں وِچ چن چن کے ایہو جہے بوٹیاں تے ویلاں لوائیاں جیہناں اُتے سارا سال پھل لگدے۔ چوک وِچ سبھ توں سوہنی تے

دل موہ لین والی شے لیمپ پولاں دے اُتے رکھے ہوئے شیشے دے لیمپ شیڈ سن جیہڑے گھڑیال اتے بنچاں نال ای انگلینڈ توں آئے۔ اوہناں وچ جدوں دیوے بال کے رکھے گئے تے سارا چوک روشنی وچ ناتا دھوتا چانوں چانن ہو گیا۔

چوک دی خوبصورتی چ ودھیکڑا واوھا کردیاں ایہدیاں پکیاں مُلتانی ٹائلاں دا فرش سی۔ چوک دیاں نکراں وِچ پُھلاں تے چھاں دین والے، پپل، توت، ٹاہلی، دھریک، شرینہہ دے بوٹے بڑی ترتیب نال لائے گئے۔ پھلاں دے بوٹے وَدھ سن۔ بوٹیاں نُوں پانی دین دی ڈیوٹی طالبے ماچھی دی لگی جیہڑا نت اوہناں نُوں مشکاں بھر بھر پانی دیندا۔ نکاسی دا خاص انتظام انج دا سی کہ جناں وی زور دا مینہہ ہوندا چوک وِچ دو تبکا پانی نہیں سی دسدا۔ ہر شے صاف ستھری اتے نویں نکور دھوتی اتے لشکدی پئی دسدی۔ مینہہ دا پانی جدوں روڑھ لے کے نالیاں وچ تیزی نال جا ڈھاندا تے لوک اوہدی روڑھ نُوں کھلو کے تکدے ہوندے اوہدا فیدا ایہہ ہویا کہ پنڈ والیاں نے سارے پنڈ دی نکاسی وی اوسے حساب نال نویں سریوں دن رات اک کر کے اسار دِتی جس پنڈ وِچ دیاں گلیاں وچ پہلاں تھوڑی جیہی مینہہ کنی نال چھپڑ بھری کھلوندے۔ ہُن اوہ جنی زور دا امینہہ ورسدا تھوڑی دیر مگروں سُکا پُکا ہوندا۔ پنڈ وِچ چکڑ اتے گاب دا ناں نشان نہ رہیا۔ انج شام پُور صفائی ستھرائی دے مالمے دوجیاں پنڈاں وچوں دو قدم ہمیشہ اگانہہ ای رہندا۔ پنڈ دی وچکارلی سڑک وی اٹاں لا کے پکی کر دِتی گئی۔

چوک دی صفائی ستھرائی دا کم نویں نویں عیسائی بنن والے مصلی برکت مسیح تے اوہدے پروار دے ذمے لا دِتا گیا ایسٹ انڈیا کمپنی دے نال آئے ہوئے مشنریاں نے عیسائیت دے پرچار وِچ سارے ہندوستان نُوں گاہ کے رکھ چھڈیا۔ شام پور دی کوئی اُچیچ نہیں سی اتھے وی نکی ذات دے اچھوت، ہریجن، مصلی کی کمیوڑے اتے نکیاں ذاتاں دے مسلمان مذہب وٹا وٹا کے عیسائی بندے جا رہے سن جہدے کارن پنڈ وِچ اک اوپری اتے اڈھٹ جیہی کھچ تان شروع ہو گئی تے سارے ہندوستان وانگ ایس پنڈ وچ ہندو، مسلمان تے سکھ اکٹھے ہو کے ایہناں عیسائی مشنریاں اتے پادریاں مگر ڈانگاں کچھ کے لگ گئے۔ جدوں شام پُور وِچ سنڈے دی عبادت لئی نواں نواں بنیا چرچ پہلی واری کھلیا تے سارے پنڈ وچ وین پے گئے اجیہے اجیہے ہندو، سکھ تے مسلمان مذہب وٹا کے چُپ چپیتے عیسائی ہو چکے سن کہ اوہناں نُوں چرچ وڑدیاں تک کے کئیں لوک غش کھا کے ڈگے۔ پر ہن کجھ نہیں سی ہو سکدا۔ پنڈ والے ایہہ تک کے حیران ہو گئے کہ پنڈوں سونالوں ودھ جنے سوانیاں اتے بال چرچ دے ہال وِچ عیسی تے مریم دی مورتی اگے

پادری دے ساہمنے بنچاں اُتے عبادت لئی اکٹھے ہو کے بہہ گئے۔ مڈل فیل دِتا مصلی فادر دی پوشاک پا کے راتوں رات راتھ تے پادری بن گیا اتے اوہ انجیل مقدس ہتھ وچ پھڑی آ کڑ کے ٹردا پادریاں دا بانا پا کے پوڑیاں چڑھدا چرچ وِچ وڑیا۔ عبادت وِچ رلن والیاں وِچ ایڈوڑ وی سی۔ اوس ویلے فرید، ملتان تے سکھی چرچ دے باہر پوڑیاں اُتے ڈانگاں لے کے بہہ گئے اتے ایہہ سوچ کے چرچ دا پہرا دیندے رہے کہ کِدھرے ہندو سکھ اتے مسلمان بھوتر کے پنڈ دے ایہناں نویاں نویاں کافراں دے خلاف کوئی کاروائی نہ کرن۔ سبھ توں ودھ رپھڑ مندر، مسیت اتے گردوارے نُوں پیا۔

''پنڈ وِچ اپنے لوک کیہڑے ویلے کافر ہوئے سانوں پتہ ای نہیں لگا حد ہو گئی اے'' ہندو پُجاری، سکھ بھائی تے مسلمان پیش امام تنے غضبناک ہوئے اِک مٹھ ہو گئے۔ اوہناں دا لہو چرچ ول جاندے ایہناں پنڈ وِچ نویں نویں عیسائی ہوون والے کافراں نُوں تک تک کے کھرلاٹ ماری جاندا، اوہ تنے گردوارے وِچ چتھل مار کے بہہ گئے، دُوجے سنڈے بندے ونگارے اتے پنڈ دے ایہناں نویاں کافراں نُوں تچھ مُچھ کے اپنے اپنے دین دھرم وِچ پرت کے لیاون دی پُوری تیاری کر لئی۔

''تہاڈا عیسائی ہونا سانوں قبول نہیں جے ایتھے رہنا جے تے ساڈے آکھے لگو اپنے دین دھرم تے پرت آوو'' تناں مذہباں وچوں نسے اوہناں نویاں کافراں نُوں مندر، مسیت تے گردوارے ولوں مشترکہ سنیہا ٹوریا گیا۔

پر اوہناں دی جاسوسی ہو گئی تے اوہناں نُوں حملہ کرن دا اپنا ایہہ پروگرام اوددوں کینسل کرنا پے پیا گیا جدوں اوہناں نے گرجے دیاں پوڑھیاں اُتے فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام نُوں ڈانگاں پھڑی ہشیار بیٹھا تکیا۔ اوہناں تناں دی ایکتا اگے سو پنڈاں نُوں وی کھلونا اوکھا ہو جاندا۔ عیسائیاں اُتے حملا کرن لئی ونگارے گبھرو اوہناں تناں نُوں چرچ دیاں پوڑھیاں اُتے بیٹھا تک کے گھراں نُوں پرت گئے۔ پیش امام، پجاری تے بھائی اوہناں نوں ڈکدے ای رہے پر اوہناں دا کوئی وس نہ چلیا۔ پر شامی فرید، سکھی تے ملتان نوں گردوارے بلا کے پنڈت، پیش امام تے بھائی نے چنگے رنگ تنگی لائی،، جھنکیا، کھلّے، بُجے اتے جھسّے دِتے، نرگ سورگ، جنت دوزخ دے ڈراوے تے لالچ دتے، اپنے دین دھرم دے ساہمنے فیر کدی نہ کھلوون دی مت دِتی تے اوہناں دی موت مگروں اوہناں دے جنازے نہ پڑھن تے سنسکار نہ کرن دین دی چتاونی وی دِتی۔ اوہ تنے سر نواء کے اوہناں دیاں جھنکیاں چھبیاں سُندے رہے۔ اوہناں دے پیراں،

گوڈیاں اتے داڑھیاں نُوں ہتھ لاندے اوہناں اگے ہتھ جوڑدے اوہناں کولوں جان چھڑا کے گردواریوں نسے۔

جدوں پنڈ دا چوک بن کے تیار ہو گیا۔ تے سارا پنڈ اک واری فیر اکٹھا ہویا۔ چوک دے داخلے اُتے بنائے گئے جھنڈا لہران والی تھاں اُتے ہن پنڈ دے وِچ وِچ وڑدیاں سار ای ہر بندے نُوں اک چٹا جھنڈا لہراندا دِسدا۔ چٹے رنگ دا جھنڈا لہرا کے چوک نُوں لوکاں لئی کھول دِتا۔ اوس توں کُجھ دناں مگروں شامی ویلے ضلعے دا ڈپٹی کمشنر، ایس پی، گورنر دا سیکرٹری، تحصیلدار لہوروں آئے جیہناں وِچ علاقے دا گورا کمانڈنگ آفیسر جیہڑا بریگیڈیر دے رینک دا سی سارے چوک دی انسپیکشن کرن لئی شامی پنڈ اپڑے۔ نال میجر کلائیو وی سی۔ اوہناں دے نال گھوڑے اُتے سوار سردار ہیبت خان جھانگڑی تے اوہدے تِنے پُتر وی سن۔ اوہ سارے گھوڑیاں توں اُتر آئے تے سارے چوک نُوں ویکھیا۔ اوہناں دے ساہمنے جدوں چوک دے باغ دارے تے گھنٹا گھر دے ٹاور دے آل دوالے لیمپاں والے کھمبیاں اُتے بتیاں بالیاں گئیاں اتے انج ای جاپیا جویں اوہ لندن دے کسے چوک وِچ کھلوتے سن۔ سارے افسر خوش ہوئے تے ایڈورڈ نُوں تے سارے پنڈ نُوں ہلا شیری دِتی۔ پر ایس موقعے اُتے اودوں کُجھ بدمزگی بن گئی جدوں دورا کرن والے انگریز سرکاری افسراں دی نگاہ گھنٹا گھر دے منارے اُتے لہراندے چٹے رنگ دے جھنڈے اُتے پئی جنھوں اوہ سارے حیران ہو کے غصے اتے نراضگی نال تک رہے سن۔ سارے انگریز افسر گھنٹا گھر دے دوالے بنیاں پوڑھیاں چڑھ کے منارے ول تکدے تے سریاں چا چا کے اوہدے اُتے لہراندے سفید جھنڈے نُوں انج تکدے۔ جویں ایتھے سفید جھنڈا نہیں کوئی جانگلی سور ٹنگیا ہویا اے۔ ڈپٹی کمشنر واٹسن کدی جھنڈے ول تکدا تے کدی ایڈورڈ ول۔ فیر اوہنے میجر کلائیو ول تکیا تے اوہنوں اکھاں ای اکھ وِچ اشارہ کیتا۔

''ایڈورڈ میں پُچھ سکداں اوتھے یونین جیک دی تھاں ایہہ بے مقصد سفید جھنڈا کیوں لہرا رہیا اے'' میجر کلائیو نے ایڈورڈ کولوں پچھیا۔ ''ایہہ جھنڈا ایتھوں لاہ کے یونین جیک لہرا دیو' نالے اوہنے اپنے مگر کھلوتے فوجی افسراں نُوں آرڈر دِتا۔ افسر لہوروں یونین جیک لہران لئی نال لے کے آئے سن۔ جویں ای نال کھلوتا کیپٹن برائن یونین جیک ہتھاں وِچ پھڑی گھنٹا گھر دے منارے دیاں پوڑھیاں چڑھن لگا۔ ایڈورڈ اوہدا راہ ڈک کے اوس توں اتلی پوڑھی اُتے اوہدے ساہمنے کھلو گیا۔

''ایڈورڈ سمتھ تیری مت ماری گئی اے'' میجر کلائیو اوہنوں گھوریا۔ ''تیرا ایس پنڈ نال کیہ

تعلق اے۔''

''اوہا جیہڑا تیرا تعلق انگلینڈ نال اے'' اوہنے میجر دیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے اوہدے ساہمنے سینا کڈھ کے آکڑ دیاں گل کیتی۔''ایتھے یونین جیک نہیں لہرایا جا سکدا۔''

کیوں نہیں لہرایا جا سکدا'' میجر کلائیو نوں اک سویلین انجینئر دی ایس دلیری اُتے سخت تکلیف دے نال حرانگی وی ہوئی۔

''ایس لئی کہ ایس پنڈ دے لوک نہیں چاہوندے''

''ساری دُنیا اُتے یونین جیک لہرا رہیا اے، ایہہ پنڈ کیہ شے ہے، تے توں اپنی قوم نال غداری کر رہیاں مینوں جاپدا کتیاں وچ رہ رہ کے توں وی کُتا بن گیاں''

میجر کلائیو نے پستول کڈھ کے ایڈورڈ دے متھے اُپر رکھ دِتا۔ اوہ ایس گل توں بے خبر سی کہ سارا پنڈ ایڈورڈے دے گھر سی اتے ایس ویلے انگریز افسر چوگردیوں پنڈ والیاں دے گھیرے وچ سن۔ فرید، ملتان تے سُکھی اوہناں دی کنڈ تگر کھلوتے اوہناں نوں گھوری جا رہے سن۔ ایڈورڈ دا اِک اشارا ہونا سی تے اوہناں دیاں لاشاں ایتھے پیاں ہونیاں سن۔ بابا مراد وی کھونڈی ٹیکدا پستول بھر کے اپنی دھوتی دی ڈاب وچ ٹنگ کے گھروں باہر نکل آیا تے اپنے بوہے اگے اک لیمپ پول نال ٹیک لا کے ہتھ سینے اُتے بنھ کے تے کھونڈی پول دے نال رکھ کے اِک پاسے کھلو کے چپ کر کے ایہہ سارا تماشا تکن لگ پیا اوہدا سجا ہتھ اوہدے پستول اُتے رکھیا سی۔ تے اوہدے نال رام داس تے لجپال سنگھ وی اپنیاں پستولاں بھر کے تیار کھلوتے سن۔

''ایہہ گورے اپنے وچ وی کسے بندے دے پتر نوں برداشت نہیں کردے جے ایہناں ایڈورڈ نوں کجھ آکھیا تاں میں اوس میجر نوں گولی مار دینی اے'' مراد سرد اواز وچ بولیا۔

''اسیں تیرے نال آں مراد'' اگوں اہناں دوہاں دی اواز اوہدے کناں وچ اپڑی۔

بابا مراد رلکدا ہویا جا کے میجر کلائیو تے ایڈورڈ دے وچکار کھلو گیا۔

''ایڈورڈ جے توں آکھیں تاں ......؟'' مراد نے مکاناں دیاں چھتاں، گلیاں، چوک تے دارے وچ اکٹھے ہوئے کھلوتے لوکاں ول اپنے سجے ہتھ نال اشارہ کر دیاں پچھیا۔

''نہیں ...... مینوں خون خرابے کولوں نفرت اے میں لاشاں نہیں ویکھ سکدا ......''

ایڈورڈ بابا مراد دا ہتھ پھڑ کے میجر کلائیو تے انگریز افسراں دے سامنیوں ہٹ گیا۔

میجر کلائیو نے گھنٹہ گھر دیاں اندروں اندر بنیاں پوڑھیاں اُتے چڑھدیاں اُتانہہ جا کے یونین جیک لہرا دِتا۔ ایڈورڈ نے سارا پنڈ ساہ گھٹ کے تماشا ویکھدا رہیا۔ انگریز افسراں یونین جیک

نُوں سیلوٹ کیتا خوشی نال کُجھ دیر چوک وِچ اپنے گھوڑیاں اُتے چڑھ کے ہوائی فائرنگ کردے رہے تے فیر ایڈورڈ، بابا مراد تے اوہناں ساریاں نُوں گھوریاں پاندے چوکوں نکل گئے۔ جدوں گورے افسر چوکوں ٹُر گئے تے ایڈورڈ نے وی سکھ دا ساہ لیا۔ سارے لوک وی گھروں گھریں ٹُر گئے۔ بابا مراد یونین جیک نُوں چوک وِچ لہراندا ہر ویلے تکدا تے اوہدا لہو کھرلاٹ ماردا رہندا۔ سارے پنڈ دا ایہا حال سی۔ جھانگڑی سردار دی ڈیوٹی لگی کہ ''کوئی جھنڈا اتارن دی کوشش کرے تے فوری تھانے خبر کرے۔''

اوہ سارے اوس ویلے ایڈورڈ دی وجہ توں چُپ رہے۔ ''میرے اتھوں جان مگروں تہاڈی جو مرضی کرنا'' ایڈورڈ بابا مراد نُوں یونین جیک ول گھوریاں پاندا تکدا تے اوہنوں سمجھاندا۔

چوک گھنٹہ گھر اسارن مگروں اوہنے فیر سکول ول دھیان دِتا ہُن بالاں نُوں انگریزی پڑھاون دے نال نال اوہناں نُوں کرکٹ وی سکھاؤنی شروع کر دِتی اک مہینے دے اندر اندر اوہنے سکول تے پنڈ وِچ اکٹھے کر کے کرکٹ کھیڈن لئی بالاں دیاں دو ٹیماں کھلیاں کر دِتیاں۔ مدان وی بنوا دِتا پہلا کرکٹ میچ ہویا تے سارا پند اوہنوں ویکھن لئی اکٹھا ہو گیا لوکاں نے بلے بازاں تے بالراں نُوں دل کھول کے ہلا شیری دِتی ایہہ پنڈ والیاں لئی نواں کھیڈ سی تے اوہناں نُوں چنگا لگا۔ اوس توں وی ودھ بالاں نُوں ایڈی نال بہت جڑت ہو گئی تے۔ ڈنڈے دے نال نال ہُن تختیاں نُوں بیٹ بنا کے ہتھ دے بنے کھدوواں دا بال بنا پنڈ دیاں گلیاں وِچ وی کرکٹ کھیڈن لگ پئے۔

پنڈ والے ہولی ہولی ٹائم ویکھن تے ٹائم دے حساب نال اپنے کماں کاراں ول بے اختیارے دھیان دین لگ پئے لوکاں نُوں جویں جویں ٹائم ویکھن دی عادت ودھدی گئی اوویں اوویں ایہہ گھڑیال وی اوہناں دی حیاتی نال جڑدا گیا۔ ایہدی اہمیت ایس پنڈ وِچ ہر آون والے دن نال ودھدی گئی۔ جویں اوہ جنم جنم توں ویلے دے حساب کتاب نال بجھے ہوئے سن۔ تے ویلے دے حساب کتاب وِچ بجھ کے آپ وی حسابی کتابی ہو گئے۔ کدی کسے نُوں کسے کم وِچ دیر سویر ہوندی تے اوہ حماتڑ نُوں یاد کرواؤنا اپنا فرض سمجھدا کہ تیری وجہا توں میرا ویلا زان ہو گیا اے یا ساری دیہاڑ ونجاپ گئی اے فیر اجیہی حرکت نہ کریں۔ میں اتھے تیری وجہ توں اینے گھنٹے لیٹ ہو گیا واں۔ لوکاں دے انداز کُجھ مشینی جیہے ہو گئے۔ گھڑیال دا کھڑکار اوہناں نوں ویلا لنگھن دا احساس کروندا تے اوہ مشین دے کسے پرزے وانگ کوئی نہ کوئی حرکت ضرور کر باہندے یا کوئی کم شروع کر لیندے یا شروع کرن دے منصوبے بنھن شروع ہو ویندے جے کُجھ

کر رہے ہوندے تے اوہنوں مکان دی آہر کردے جے مکا رہے ہوندے تے کسے ہور پواڑے نوں ویلے سر مکان واسطے سارے کم چھڈ کے نس پیندے۔

ایڈورڈ نے لوکاں وچ ایہہ تبدیلی نوٹ کیتی تے اوہ اوہناں دی ویلے سر کم کرن دی آہر والی حرکت نوں ویکھ تے محسوس کر کے خوش ہونداا۔ اک دیہاڑے اوہ کجھ دناں لئی لہور جان دا آکھ کے گیا پر فیر کئیں مہینیاں مگروں پرتیا تے گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں اُتے بیٹھے فرید حیات، ملتان سنگھ تے سکھی رام دے کول آ کے بہہ گیا جتھے پنڈ دے لوکاں دا اہن بہتا ویلا لنگھن لگ پیا۔ ایس ویلے وی چوک دے سارے بنچ، وارے اُتے پیاں کرسیاں تے منجیاں تے چوک دارے دے نال لگدا باغ بندیاں نال بھریا سی۔ ایڈورڈ نے چوک دی اک نکرے باغ دے لاگے چاہ وکن دا اک نکا جیہا لکڑ دی دا کھوکھا وی رکھوا دِتا تے ایس کھوکے دا رنگ اوہنے گوڑھا نیلا تے چٹا کروا دِتا...... جیہنوں لبھان مراثی دا نکا پوترا 'چنگا مراثی' چلاندا۔ سارے چوک وچ بیٹھے لوک اوتھے ڈیگر ویلے توں لے کے سوتے ویلے تک چاہ پیندے۔ جہدی وجہا توں 'چنگا مراثی' دے کھوکھے تے چاہ پین والیاں دی بھیڑ لگی رہندی۔ اوہ چنگے روکڑے وٹدا۔ ایہہ کھوکھا ادھی راتیں بند ہوندا۔

جویں ای ایڈورڈ منارے دیاں پوڑھیاں اُتے آ کے بیٹھا چنگا مراصی اوہناں چاراں لئی گرما گرم چاہ بنا کے لے آیا۔ فرید، سکھی تے ملتان نے اوہدے ایناں لماں چر پنڈوں غیب رہن دی وجہ پچھی اتے اوہنے اوہناں نوں اگوں کوئی چنگی خبر نہیں سی سنائی

''میرا تبادلہ سرگودھا ہو گیا اے میں اوتھے سر میلکم ہیلی نال کم کرنا اے ٹوانے بڑا رقبہ لے گئے نیں نہراں دے پانی دا مسئلہ نبیڑنا۔ مینوں لہور ہیڈ آفس فوری رپورٹ کرن لئی آکھیا گیا اے اپنا سمان لین آیا واں۔''

☆☆☆☆☆

(57)

''کیہ گل کرر ہیا ایں ایڈورڈ'' اوہناں تناں دے موہنوں اکا جملہ نکلیا۔''توں تے آکھیا سی کہ اجے اِک ورہا ہور ساڈے علاقے وِچ رہنا اے''
''رہ سکدا ساں پر کجھ لوکاں نوں ایس پنڈ وِچ میری سکھالی نہیں ہو رہی گورز کول جا کے شکیتاں کیتیاں نیں'' ایڈورڈ نے اپنے تبادلے مگر سازشی ہتھ دا راز کھول دِتا۔
''اچھا تے ایہہ گل اے۔'' اوہ تنے چپ کر گئے۔
اوہدے جان دی خبر سن کے اوہ تنے ای دُکھی ہو گئے۔ اوہ تنے بڑا چر چپ بیٹھے رہے اوہناں نے ایہہ تاں سوچیا ای نہیں سی کہ اوہ اک سرکاری افسر تے غیر ملکی اے تے اوہنے ہمیش ایتھے نہیں رہنا اِک دن سر پر اوہناں نوں چھڈ کے ایتھوں جانا اے۔ اوہنوں اوہ اپنے پنڈ دا اِک پکا حصہ سمجھن لگ پئے۔
''ایڈورڈ تینوں انگلستاں یاد نہیں اوندا'' فرید نے پچھیا۔
''اپناوطن کشمیر ہوندا اے کیوں یاد نہیں اوندا''
''تیری فیملی ہے'' ملتان نے پچھیا
''ہاں ہے میری ماں اے میرا پیو اِتھے پنجاب وِچ اِک جنگ وِچ ماریا گیا میری گھروالی تے اِک پتر اے ولسن'' اپنی گھر والی اتے اپنے پتر نال کھچی اپنی فوٹو اوہناں نوں تکائی۔
''تینوں یاد نہیں اوندے'' سکھی پچھیا۔
''اوندے نیں'' ایڈورڈ دی اکھاں وِچ اداسی اُتر آئی۔
اوہناں نوں ملن جاندا ایں'' ملتان سنگھ نے پچھیا۔

''پچھلے ورھے گیاں ساں جدوں گھنٹا گھر دا سمان لیاندا تن ورھے مگروں ملیا ساں ......''
ایڈورڈ بہت اداس ہوگیا ''میں سوچ رہیا واں نوکری چھڈ دیاں اتے اپنے وطن ٹُر جاواں میری گھر والی دیاں چٹھیاں آوندیاں نیں۔''

''جے تیرے نال نوکری دی مجبوری نہیں اے تے فیر اپنے گھر پرت وَنج'' فرید نے اوہنوں صلاح دِتی ''اِک پردیس دوجا اپنیاں توں دوری اتے تریجا دھرتی دا وچھوڑا بندے نُوں مار چھڈدا اے ...... روح کسے ویس تے جُثا کسے دیس ایہناں نُوں وکھ نہیں کرنا چاہیدا۔''

''تُوں ٹھیک آکھ رہیاں میں استعفیٰ دے کے انگلینڈ پرت جاواں گا'' ایڈورڈ نُوں اپنا ذہن بناون وِچ دیر نہیں سی لگی۔ ''اَج وی ہندوستان وِچ راج دے دن گنے جا چکے نیں جویں جویں ایتھے فرقہ واریت ودھ رہی اے ماملے انگریز دے ہتھوں نکلدے جا رہے نیں''

دُوجے دیہاڑے اوہدے جان دی خبر پُورے پنڈ وِچ اڑ چکی سی۔ گھڑیال نے سویر دے نو وجائے تے اوس ویلے سارے لوک اوہنوں ملن آئے۔ دو گھنٹے اُتے اوہدا سمان وی نال لدیا جا چکیا سی اوہدے دوویں ہندوستانی ملازم اوہدے نال سن۔ اوسے ویلے چنگا مراثی اوہناں تناں لئی گرما گرم چاہ دیاں تن پیالیاں بنا کے لے آیا۔ ایڈورڈ اوہنوں تک کے مسکرایا تے اوہناں تناں اوتھے کھڑیاں ای چاہ پیتی۔

اچانک بابا مراد جیہڑا بڑا دیر دا اپنی بیٹھک دے بوہے اگے لگے وکٹورین بنچ اُتے بیٹھا ایڈورڈ نُوں اوہناں تناں نال گلاں کردا تک رہیا سی اپنی تھاؤں اٹھیا تے رلکدا ہویاں اوہناں دے کول آ کھلوتا اوہنے سوچ لیا سی اج اوہ ایڈورڈ نال جان توں پہلاں ضرور اوہ گل کریسی جیہڑی اوہدے سینے اندر پیڑ بن گئی۔ اوہدے کولوں نا رہیا گیا تے اوہنے اوہدے کولوں پچھ ای لیا۔

''ایڈورڈ ...... میں تیرے کولوں کُجھ پچھنا چاہونداں ...... اک پاسے ہو کے میری گل سن ذرا۔''

ایڈورڈ جویں پتا نہیں کدوں دا اوہدے ولوں ایس سوال نُوں اُڈیک رہیا سی۔ پر اوہ بندہ ایناں ڈونگھا سی کہ ایڈورڈ نُوں ویکھدا اچپ کر کے دڑ وٹ کے پھردا رہندا۔ اوہدے نال گل وی گھٹ ای کردا بابا مراد اوہدا ہتھ پکڑ کے اے اوہنوں اِک لاہمے لے گیا۔

''مینوں انج لگدا اے جویں میرے کسے جانن والے نال تیرا مہاندرا رلدا اے''

''ہوسکدا اے پر میں کیہ آکھ سکداں'' ایڈورڈ دیاں اکھاں وِچ بس اتھرو نہیں سن آئے۔

’تیرا پُورا ناں کیہ اے؟‘

’’ایڈورڈ سمتھ جیمز‘‘

توں کِدھرے۔ لیفٹیننٹ جیمز ارنسٹ دا......؟

’جی...... میں لیفٹیننٹ جیمز دا پتر واں‘‘ ایڈورڈ نے اپنے سرتوں خاکی ٹوپ لاہ کے دوہاں ہتھاں وِچ پکڑ لیا ’’اوسے لیفٹیننٹ جیمز دا پتر ہاں جیہڑا گوگیرہ دی جنگ وِچ اِک باغی کرنل مراد حیات دے برچھے نال ماریا گیا‘‘

مراد حیات پتھر دا بُت بنیا اوہنوں ویکھ رہیا سی۔ اوہ سبھ کُجھ ویکھ کے برداشت کرسکدا سی پر اوس گبھرونوں اپنے اگے چُپ کھلوتا ویکھنا اوہدے وس دا کم نہیں سی جہدا پیو جنگ وِچ اوہدے ہتھوں ماریا گیا تے اوہدا پتر سبھ کُجھ جاندا بُجھدا وی اجانو بنیا رہیا اوہناں دا پنڈ وساندا بناندا اُسار دا اپنی جوانی اوہدے وِچ گال گیا۔ ایہہ عجب حادثہ سی جیہڑا مراد نال واپر گیا۔ ایڈورڈ کس طرح دا بندہ سی اجیہا جیہڑا اوہنے کدی پہلاں سُنیا نہ ویکھیا۔ اوہ کیہ بندہ سی۔ کیہ اوہ انگریز ای سی...... سبھ کُجھ جاندیاں وی اپنے حوصلے نال میرا پنڈ وساندا رہیا میریاں ای زمیاں نوں پانی دین لئی نہراں تے موگھے کھٹدا رہیا تے میرے ای لوکاں دے حق لئی اپنی سرکار نال لڑدا رہیا۔ مراد دا ذہن تے زبان ساتھ چھڈ گئے۔ اوہ کدی ایڈورڈ ول تکدا تے کدی چوک دے وِچ گھنٹہ گھرے دے منارے اُتے لہراندے یونین جیک نُوں۔

’’ایہہ انگریز کسراں دی قوم اے دوانتہاواں وِچ ونڈی ہوئی ...... اک انسانیت دی جھنڈا چک تے اک......‘‘ اوہنوں کُجھ آکھن سُنن لئی کوئی لفظ نہیں سن ملدے پئے۔ جدوں بڑی دیر تک مراد کُجھ نہ بولیا تے ایڈورڈ نے اپنے ہتھ وِچ پھڑیا ٹوپ سر تے رکھ لیا جیہنوں اوہ بڑی دیر دا اپنے ہتھاں وِچ پکڑ کے موڑدا توڑدا رہیا۔ اوہ مراد اگے سر جُھکا کے چُپ کھلوتا سی۔ پر اوہدا افسردہ چہرہ تے اوہدیاں سرخ اکھاں وِچ لہراں ماردے دکھاں دے پرچھانویں بڑیاں کہانیاں سنا رہے سن۔ فیر اوہنے ٹوپ سر اُتے رکھ کے اپنے دوہاں ہتھاں نال اپنی عینک درست کیتی اپنی قمیض نُوں کھچ کے ٹھیک کیتا تے اپنی حالت اُتے قابو رکھیا۔

’’اپنے دیس دی ازادی لئی لڑدیاں تساں جو کُجھ کیتا اپنا فرض سمجھ کے کیتا تے میرے والد لیفٹیننٹ جیمز نے جو اپنے ملک دے مفاد لئی لڑدیاں اپنی جان قربان کیتی تے اوہنے وی اپنا فرض سمجھ کے پُورا کیتا تسیں دوویں اپنی اپنی جگہ ٹھیک سو...... جنگاں وِچ ایہا کُجھ ہوندا اے۔‘‘ ایڈورڈ اِک پل لئی رُک کے ساہ لیا۔ ’’جے اوہ پہلاں گولی چلا دیندا تے تسیں اج ایتھے نہیں سی کھلوتا

ہونا...... جو ظلم تے ودھیکیاں برٹش گورنمنٹ پنجاب دے لوکاں نال کیتا میں تے نرا اوہناں گناہواں دا کفارہ ادا کرن تے اپنے ضمیر دا بوجھ ہولا کرن لئی ایہہ سارا کُجھ پنجاب وِچ کردا پھر رہیاں۔ تہاڈے اُتے یاں تہاڈے پنڈ اُتے میں کوئی احسان نہیں کیتا۔''

''مینوں افسوس ہے ایڈورڈ کہ میں تیرا پیو واپس نہیں لیا سکدا پر اوہ اِک بہادر انگریز سی تے اوہنے گوگیرہ دے جنگ دے میدان وِچ بہادراں وانگ لڑدیاں جان دِتی۔ میں اوہدی بہادری دی قدر کرداں ساں۔ اوہ اپنے فرض پُورے کرن وِچ تگڑا سی۔'' مراد حیات اج اپنی حیاتی وِچ پہلی واری بے وس کھلوتا سی اوہدے کولوں ایڈورڈ دی حالت نہیں سی ویکھی جا رہی۔ اوہ اِک اوپرا گبھرو پُتر سی جیہڑا سبھ کُجھ جاندا بُجھدا وی اجانو بنیا رہیا۔

''میں تہاڈے بارے اپنے پیو کولوں نکیاں ہوندیاں بڑیاں گلاں سندا ساں ...... اوہ آکھدے سن رنجیت سنگھ دی فوج وِچ سبھ توں خطرناک بندہ اوہدی سیکرٹ سروس دا آفیسر کرنل مراد حیات اے...... اوہ بھراواں وِچ میرا ٹارگٹ سی پر مینوں زخمی کر کے بچ نکلیا تے چیلیاں والا وِچ اوہ میرا ٹارگٹ سی۔ تہانوں مارن دی ذمہ واری میرے پیوُوں دِتی گئی ...... اوہ بیاری پاروں چیلیاں والہ دی جنگ وِچ نہ رل سکیا...... پر گوگیرہ وِچ تہانوں مارن دا مشن اوہنوں دِتا گیا...... اوہنوں ناکامی ہوئی کامیاب تسیں رہے ثابت ہویا کہ تسیں خطرناک تے ہشیار سو...... تے۔ ایس ضلع دے انگریز افسر سمجھدے نیں تسیں اجے وی ایس عمرے وی انگریزاں لئی ایس علاقے وِچ اِک وڈا خطرہ اوہ تہاڈے گھوڑے تہانوں کوئی واردات کرن توں ڈکن لئی کھوہے گئے۔ اوہناں دے نیڑے تہاڈا زندہ رہنا ٹھیک نہیں اے ...... پر میرا ایس گل نال کوئی تعلق نہیں۔ میں مخبر نہیں آں۔ اپنے رب دا بندہ واں ......''

مراد چُپ کر کے کھلوتا ساہ کھچ کے ایڈورڈ دیاں گلاں سندا رہیا۔ فیر اوہنے اگے کھلوتے ایڈورڈ نُوں اپنے گل لا لیا تے بڑی دیر اوہنوں چھا کے کھلوتا رہیا۔ ایڈورڈ کسے بال وانگ ای اوہدیاں باہواں وِچ ہٹکورے لے لے کے روندا رہیا۔ چوک وِچ سارا لوک ساہ کھچ کے کھلوتا ایہہ عجب ہوندی تکدا رہیا۔

جدوں ایڈورڈ کُجھ دیر مگروں اپنے اُتے قابو کر کے اپنی حالت کُجھ ٹھیک کیتی جیبوں رومال کڈھ کے اپنا اتھرووَاں والا چہرہ صاف کیتا تے مراد دی کھونڈی کھبے ہتھ وِچ پھڑ کے اوہدا ہتھ اپنے ہتھ وِچ پکڑ کے ہولی ہولی چوک وِچوں ٹردا پنڈوں باہر جان والی سڑک اُتے ٹر پیا پچھوں فرید وی دوڑ کے آ گیا تے اوہنے اپنے پیو دا ہتھ اپنے ہتھ وِچ پکڑ لیا۔ مراد دا سجا ہتھ اپنے پتر

فرید تے ہتھ وِچ سی تے کھبا ہتھ ایڈورڈ دے ہتھ وِچ۔ مرادحیات نُوں اپنے ہتھاں وچ پکڑے دوہاں ہتھاں دا فرق پچھاننا اوکھا ہوگیا۔ دوہاں ہتھوں وچوں نکلن والی لہو دی حرارت اکو جیہی تے اکو جنی سی۔ ہمیش انسانیت تے اتبار کرن والے مراد حیات دا اتبار انسانیت اُتے کُجھ ہور ودھ گیا۔

اوہ انجے رکے رکے گلاں کردے سکول کولوں لنگھے تے اوہدے ڈیرے کولوں لنگھدے گیسٹ ہاؤس تے اوہناں دیاں ڈیریاں دے ساہمنیوں لنگھدے 'تن کوہ پتن' دے چوراہے ول ٹُردے گئے۔ لچپال سنگھ، رام داس، ملتان سنگھ تے سُکھی رام وی مگروں آ کے اوہناں دے نال رل گئے۔ اوہ انجے ٹُردے ٹُردے بابا مراد دے ڈیرے تک اپڑے۔

''فرید...... تیرے ڈیرے تے ہن بڑیاں رونقاں آ گئیاں نیں'' ایڈورڈ بڑی دیر مگروں اچانک مسکرا کے فرید ول تکدیاں بولیا۔ اوہدے ہرے بھرے کھیتاں تے ڈیرے اُتے کھرلیاں اُتے بجھے کھلوتے ڈنگراں تے اپنے رقبے وِچ پھردے گھوڑیاں دے ترنڈ ول اشارا کردیاں آکھیا۔

اوہ ساریاں نُوں واری واری چھپا پا کے ملیا مراد بڑی دیر اوہنوں گل لائی اپنے اتھرو ڈکن دی کوشش کردا رہیا۔ مگروں مراد نے اپنے واڑے دا سبھ توں ودھیا تے چنگی نسل دا چٹا گھوڑا اپنے ہتھ نال نال کھول کے اوہدے اُتے کاٹھی بیڑ کے اوہدی واگ اپنے ہتھ نال ایڈورڈ دے ہتھ وِچ پھڑائی۔ ایہ اوہا گھوڑا سی جیہنوں مل لین لئی انگریز افسر اوہدے ڈیرے دے پھیرے ماردے رہندے۔

''ایہ میرے واڑے دا سبھ توں ودھیا نسل دا عربی گھوڑا اے۔ توں میرے ایس گھوڑے اُتے اتبار کر سکداں جدوں مصیبت دے ہنیرے وِچ تیرا پرچھاواں وی تیرا ساتھ چھڈ جائیگا ایہہ اوددوں وی تیرے موڈھے نال اپنا سر جوڑ کے کھلوتا ہوسی۔''

اوہنے گھوڑے نُوں تھاپڑا ماریا ''لے بھئی شیرا...... اج توں توں رب دے حوالے تے تیرا نواں سائیں ایڈی اے''

گھوڑے نے سر چھنڈیا تے بڑے زور نال ہنکیا۔ ایڈورڈ کسے معصوم بال وانگ ای گھوڑے دی واگ پکڑ کے خوش ہوگیا جویں اوہنوں کوئی انملا خزانا ہتھ لگا اے۔ اوہ چنگیاں گھوڑیاں دا شوقین سی تے اوہ ایس گھوڑے نُوں جدوں وی ڈیرے توں لنگھدا کھیتاں وِچ چ کھلا چگدا پھردا چھالاں ماردا، دوڑدا ویکھدا تے کھلو کے ویکھن لگ پیندا۔ اوہنے گھوڑے اُتے سوار ہوندیاں اک واری پنڈ ول تکیا تے گھنٹا گھر ول اشارا کردیاں بولیا ''کل اوس چوک وِچ کُجھ نہیں

سی اج اوتھے اِک گھنٹہ گھر اے بس اینجے شواں دا آنا جانا لگا رہندا اے'' فریدٔوں چھا پاندیاں اوہدی نظر پنڈ ول پھر گئی۔

''ایہہ نظارا مینوں ہر ویلے تیری یاد دواندا راہسی'' فرید نے وی اوہنوں گھٹ کے جپھا پایا۔ فیر اوہ واری واری ملتان سنگھ، سُکھی رام، بابا لچپال تے بابا رام داس نوں گلے ملیا اتے اوہناں نوں وی گھٹ گھٹ جپھیاں پائیاں۔ تے اپنی نویں گھوڑے اُتے سوار ہو گیا جہدی کاٹھی نال اوہدا جھولا تے بندوق اوہدے ملازماں پہلاں ای ٹنگ دِتی۔

''تسیں لوک مینوں بہتا یاد کر کے وین نہ پونا میں اجے جیونا چاہونداں'' اوہنے مسکراندیاں سبھناں نوں تکیا تے اپنے نویں گھوڑے اُتے سوار ہو گیا۔

''بوہتی چنتا نہ کر دوجے جنم وچ پادری بن کے توں ایسے پنڈ وچ پرت کے آؤنا اے'' ملتان سنگھ بولیا اوہ سارے تکھے بیلی سن اتے ایڈورڈ دا جانا اوہناں نوں دُکھی کر گیا اوہدے نال ای اوہنے گھوڑے دی واگ کھچ کے اوہنوں اڈی ماری گھوڑا اچڑھدے ول شُطری پے گیا۔ پچھے پچھے گھوڑیاں اُتے سوار اوہدے پُورپئے سپاہی تے دو کھچراں اُتے لدیا اوہدا پُورا دفتر سی۔

اوہ تنے اوہناں تناں گھڑ سواراں نوں 'تن کوہ پتن' دے چوراہے وچوں نکل کے شہر جان والی سڑک اُتے بنے مُڑدے تے تکدے رہے سارے ایڈورڈ بارے گلاں کردے پنڈ ول پرتے۔

''بابا ایڈی تہانوں مل کے کیوں رو رہیا سی۔'' فرید بڑی دیر دا ایس سوال دا جوب لین لئی بے چین پھردا سی۔

''ایڈورڈ دا پیو لیفٹیننٹ جیمز میرا دوست سی تے اوہ اِک بہادر انگریز سپاہی سی۔'' بابا مراد دادھیاں اپنے پتر دے سوال داجوب دیندیاں دھیان دور چوک وچ شام دے پنج وجاندے گھڑیال دی اواز ول ہو گیا۔

اوہناں دناں وچ ای تنے منڈے سُکھی رام، ملتان سنگھ تے فرید حیات جدوں پڑھائی کر کے ویلھے ہو گئے تے اوہناں دے گھر والیاں نوں اوہناں دے ووَاہ دیاں فکراں پے گیاں تے اوہناں تناں دے بابے رام داس، لچپال سنگھ تے مراد حیات سر جوڑ کے بیٹھے۔

''اسیں تنے بہوں ضعیف ہو گئے آں ...... پتہ نہیں حیاتی دے کنے دیہاڑے نیں۔ بال کالج توں ویلھے ہو گئے نیں ...... کیہ آکھدے اوہ مرنوں پہلاں ایہناں دے متھے سہرے بنھے ویکھ لئیے'' مراد اپنے بالپن دے بیلیاں کولوں صلاح لئی۔

''میرے دل دی گل کیتی اے مراد توں ...... میرا بڑا جی کردا اے پوترے پوتریاں کھڈان تے ...... میں بڑا زور لا بیٹھا پر ملتان راجی نہیں ہوندا...... توں ایہہ گل کر کے ویکھ تیری موڑن نہیں لگا'' لجپال دیاں اکھاں تے چہرے اُتے آئی خوشی ویکھن والی سی۔

''میں تے پُوری تیاری کر بیٹھاں پر سکھی ہر واری پڑھائی دا بہانا کر کے تدکا جاندا اے..... سچی گل اے ایہناں منڈیاں نُوں مینوں تے لہور کلھیاں گھلن توں ڈر لگدا اے پتا نہیں کیہنوں پرنا کے لہوروں گھر لے اون...... خورے سانوں ایہناں دے سہرے وی تکنے نصیب ہوون یاں نہیں توں اوہدے نال وی گل کر مراد'' رام داس وی اندروں اندروں تیاری کیتی پھردا سی۔

اوسے شامی تناں منڈیاں نوں بلایا گیا۔ تنے پروار بابا مراد دے گھر بیٹھک وچ اکٹھے ہوئے۔ سکھی، ملتان تے فرید تنے اپنیاں وڈکیاں دے ساہمنے ہتھ بھن کے کھلوتے سن۔

''اسیں تہاڈا دواہ کرن لگے آں'' بابا مراد کھونڈی اُتے دوویں ہتھ رکھدیاں اپنے ساہمنے سدھی کھلو اندیاں کُجھ کھنگدیاں شنگھدیاں گلا صاف کیتا تے تناں منڈیاں ول واری واری تکدا اپنی اُچی تے بھاری اواز وچ بولیا۔''تسیں کیہ آکھدے''

تنے منڈے جویں کسے جال وچ پھس گئے ہل سکدے سن نکل نہیں سن سکدے۔ تنے چُپ کھلوتے بس اِک دُوجے دیاں شکلاں ویکھی جاندے۔ کسے وچ اگوں بولن دا حوصلہ نہیں سی جے بولن دا حوصلہ سی تے لفظ نہیں سن لبھ رہے۔

''اج تنے اُٹھ پہاڑ تلے آ گئے نیں'' زینب جیہڑی آپ وی ضعیفی ہتھوں اگانہہ دا سوچ رہی سی۔''بابے نُوں جواب دیو''

''شہید ہوون توں پہلاں اسیں صلاح کر سکدے ہاں'' فرید بے وس جیہا ہو کے وڈکیاں ول تکیا۔

''آہو صلاح کر سکدے او...... نہ نہیں'' اگوں لجپال سنگھ پاسا بدلیا۔

اوہ تنے باہر نکل گئے۔ مراد، لجپال تے رام تنے اِک دُوجے دیاں شکلاں ویکھ رہے سن۔ اوہناں دیاں بڈھیاں ساہمنے چُپ بیٹھیاں سن۔ اوہناں نُوں وی پتا سی اوہ سارے ضعیف ہو چکے سن اوہناں تناں دے ووہ اخیری عمرے ہوئے تے آخری عمرے بال کھڈان تے جاتک کُچھڑ پا کے گلیاں وِچ ٹرن دا تجربا کُجھ چنگا تجربا نہیں سی۔

''دواہ تے جوانی وِچ ای ہونا چاہیدا تاں جے بال بچے نُوں ودھ ویلا دِتا جا سکے'' رام

داس دی اوہناں دوہاں نال ایس دکھ دی سانجھ سی۔

''ساڈے پیو وی اکا دن پرنیوے...... اسیں وی اکا دن پرنیوے تے ہن ساڈے پتر وی اکا دن پرنیسن'' مراد دے چہرے اُتے مسکراہٹ سی۔

''نِکا تے سرگھی ایہہ ساریاں سانجھاں بناگئے شالا کدی نہ ٹٹن'' زینب بولی۔

تریوے منڈے کُجھ چر مگروں پرت آئے اوہناں دے چہریاں اُتے کُجھ رنجگی دِس رہی سی۔

''اساں اگے نوکریاں کرنیاں نیں کُجھ کموناشموناوی ہے اوہدا کیہ بنسی'' ترنے اکٹھے بولے۔

''جے تہانوں کوئی کڑیاں پسند ہین تے دسو'' بابا مراد اوہناں کولوں پچھیا ترنے منڈے اگوں چُپ کھلوتے رہے۔

''تہاڈے ووّاہ ایسے شرط تے ہو رہے نیں کہ تسیں پرنین مگروں نوکریاں لئی جاسکدے اوہ'' ملتان سنگھ اوہناں نُوں اِک چنگی خبر سنائی۔

''فیر اپنیاں وڈکیاں دی رسم پُوری کرلو کردیو ساڈے ووّاہ'' اوہ ترنے اکٹھے بولے۔

بابے تے مائیاں سارے خوش ہو گئے۔ ووّاہ دی تیاری شروع ہو گئی۔ ملتان سنگھ دا ووّاہ اپنے چاچے دیوا سنگھ دی دھی نال امرتسر وِچ ہویا۔ سکھی دا ووّاہ اوہدے نکے چاچے پریم داس دی دھی نال لہور وِچ ہویا تے فرید دا ووّاہ ملتان وچ بابا مراد دے بیلی تے گھوڑیاں دے وپاری سانول ملتانی دی دھی زبیدہ نال ہویا۔ اوہناں دا بیلی پروفیسر بُوٹا وی اوہناں دے ووّاہ وچ اُچیچا لہوروں آکے رلیا۔ تے امرتسروں بابا کرپال سنگھ دا نکا پتر تے ملتان سنگھ دا نکا بھرا ہری سنگھ تے اوہدا بیلی کمالا امبرسریا جیہڑا امرتسر وِچ کوڈی دا منیا پرمنیا کھڈکار سی ایس ووّاہ وچ آکے رلے۔ لہوروں ای سکھی رام دا نِکا بھرا بھگوان داس وی اپنی گھر والی نال ایس ووّاہ وِچ رلیا۔ ویاہ شادی مکے تے ترنے منڈے نوکریاں لئی اپنیاں ووہٹیاں نُوں پنڈ وِچ ماں پیو کول ای چھڈ کے لہور ٹُر گئے۔ اوہناں ویلیاں وچ ترناں نُوں ای لیکچرار دیاں نوکریاں لہور دے دِن وکھوں وکھ کالجاں وِچ ملیاں۔ اوہناں ویلیاں وچ سر مالکم ہیلی پنجاب وِچ رقبے ونڈ دا پھردا سی۔ لگدا سی اوہنوں پنجاب نُوں اباد کرن دا جنون سی۔ جیہڑا بندہ اوہدے کولوں لنگھدا اوہنوں بھوئیں دے اِک ٹوٹے دا مالک بنا دیندا سر میلکم ہیلی وی اوہناں دے ووّاہ وچ رلیا تے بڑے لوکاں نُوں رقبے شام پور وچ ونڈ کے گیا اوہنوں سرگودھیوں ایڈورڈ اپنے نال لے کے آیا۔ چنگا مراثی وی اک مربعے دا مالک بن گیا۔ ویلا گُزرن دا کسے نُوں احساس نہ ہویا۔ ایڈورڈ نُوں گیاں ورہا ہو رہیا سی۔ اوہناں ترناں نُوں اک ای چٹھی وِچ اوہ اپنی خیر خبر لکھدا۔ اوہ ویلے سر اوہدا جواب دے گھلدے ایڈورڈ اج کل

سرگودھے وِچ لگا ہویا سی۔

فرید رنگ محل وچ اپنے دادے نِکے دی حویلی وِچ ٹکانہ کرلیا۔ سکھی رام شاہ عالمی تے ملتان سنگھ سنت نگر جا وسیا پر ورھے دے اخیر تے لہوروں گھر والیاں نال چھٹیاں گزارن آئے۔ تے تناں دیاں گھر والیاں دی جھول وِچ اِک اِک مہینے دے بال سن۔ بابا مراد، بابا رام داس تے بابا لجپال سنگھ تنے دادے بن گئے۔ پوتریاں نُوں ہتھاں وِچ چائی تنے بابے بڑی دیر چوک وِچ بھنگڑے پاؤندے رہے۔ ایہہ خوشی اوہناں سارے پنڈ نال سانجھی کیتی غریب غربے نُوں رج کے روٹی کھوائی تے اپنیاں لگدیاں لیندیاں دیاں رج کے دعوتاں کیتیاں۔ تے اوہناں نال خوشیاں سانجھیاں کیتیاں۔

ایس واری فیر رسم دے مطابق اوہناں تناں اک دُوجے دے پتراں دے ناں رکھے۔ بابا لجپال سنگھ نے بابا مراد دے پوترے تے فرید دے پتر دا ناں 'وارث حیات' رکھیا تے بابا مراد نے لجپال سنگھ دے پوترے تے ملتان سنگھ دے پتر دا ناں 'پرتیم سنگھ' رکھیا تے بابا رام داس دے پوترے تے سکھی رام دے پتر دا ناں بابا مراد نے 'امرداس' رکھیا۔ مبارکاں تے ودھائیاں دین والیاں وچ مہنگے دا پوترا تے کبیر دا پتر پروفیسر بُوٹا، کشمیر علی تے لجپال دا وڈا پتر وریام سنگھ، تے رام داس دا وڈا پتر جیون رام تے ملتان سنگھ دا نِکا بھرا ہری سنگھ جیہڑا نکیاں ہوندیاں دا اپنے چاچے کول امرتسر ٹُر گیا سی۔ اوہ وی امرتسروں وواہ دیاں ودھائیاں دین آیا...... ہری سنگھ نال امرتسر توں اوہدا بیلی تے شام پُور وچ وسدی ماصی مونداں دا بھتریا تے کوڈی دا کھڈیار کمالا امبرسریا وی آیا ہویا سی۔ کمالا امبرسریا تے ہری سنگھ امرتسر وِچ اک دُوجے دے گوانڈھی وی سن اوہ فرید، تے پروفیسر بُوٹا تے سکھی رام نُوں وی ملے۔ پنڈ دے سارے ہندو سکھ تے مسلمان وی ایس خوشی وِچ رلتی سن۔ ہری سنگھ تے کمالا امبرسریا بابا مراد دے گھوڑیاں دی سواری کرن وی گئے۔

''وارث حیات ولد فرید حیات ولد مراد حیات ولد نِکا (نیک حیات) تے...... پرتیم سنگھ ولد ملتان سنگھ ولد لجپال سنگھ ولد فتح سنگھ...... تے امرداس ولد سکھی رام ولد رام داس ولد سندر داس ایسے ترتیب نال اوہناں تناں بالاں دے ناں پنڈ دے جمن مرن والے رجسٹر دے کھاتے وِچ لمبردار طوطی خان نے لکھے۔

اوس دیہاڑے مراد، ملتان تے سکھی تنے دارے اُتے بیٹھے سن کہ چٹھی رسان ایڈورڈ دی چٹھی لیا کے فرید دے ہتھ وِچ پکڑائی۔

''ڈیئر فرید''

سرکار نے فوج لئی جبری بھرتی شروع کر دِتی اے اپنا خصمانا کریا
جے نقشے اُتے شام پُور دوالے لال گول دارے دا نشان لگ چکیا اے
سردار ہیبت خان جھانگڑی انگریز سرکار دا مخبر تے سپلائر اے اوہ گھبرو سپلائی
کر کے ایس دھندے وِچ جاگیراں بناون اتے منافع کھٹن وِچ رجھیا
اے اوہدے کولوں وی ہشیار رہنا۔

ایڈورڈ سمتھ

خوشیاں دیاں ایہناں سیتاں وِچ جویں اچانک خوف دا سپ رات دے ہنیرے وِچ شام پُور دے اندر اک پاسیوں وڑیا تے مگر اپنی کنجلی چھڈا دُوجے پاسیوں باہر نکل گیا۔ اگلی سویر اوہ اٹھے تے خوف دی ایہہ لہر گلی گلی گھر گھر وچ پھر دی وِی۔ اوہ دارے اُتے سوچاں وِچ بیٹھے سن۔ اوہناں تناں دیاں چہریاں اُتے فکراں سن۔ پہلی جنگ عظیم لئی پنجابوں گھبرواں نُوں رائل برٹش انڈین آرمی دی جبری بھرتی کرن ہتھوں اٹھن والا طوفان شام پُور دا بوہا وی کھڑکا رہیا سی۔

(58)

گھڑیال نے شام دے چھ وجائے تے شام پُور دے چوک گھنٹا گھر وچ ان گنت دیویاں دے بلن نال میلا چراغاں دا منظر اکھاں دے ساہمنے روشن ہو گیا۔ اُنج تے پنڈ اں دیاں گلیاں شاماں پیندیاں سار اى سُنجیاں ہو جاندیاں نیں تے ایہناں نُوں ہنیرے تے سناٹے دی چادر گنج لیندی اے۔ پر دوجیاں پنڈاں نالوں شام پُور دا وسیبا کجھ وکھرا سی شامی چوک وچ بتیاں بلدیاں سار اى پنڈ دیاں شاماں جاگ پیندیاں۔ ایتھے دن نویں سریوں چڑھ پیندا۔ ساری دیہاڑ کھیتاں وچ کم کرن والے جٹ، واہی وان، کسان، زمیندار، مزارع، کامے، کی کمین، ہندو، مسلمان، سکھ، عیسائی، نکے وڈے، بال، گبھرو تے بابے اِک نگر اِک پنڈ دے چوک وچ جتھے تھاں لبھدی آ کے ڈیرے لا لیندے۔ کم ویلے کم تے تفریح ویلے تفریح ایتھے اپڑ کے ذات پات، اُچ نِچ دا فرق مٹ وینیدا۔ کوئی کسے دی ذات نہ پچھدا ناں پیشہ۔ سارے اپنے حال وچ مست ہوندے۔ مراثی، موچی، مصلی، نائی۔ لوہار، پاولی جتاں، راٹھاں، سیداں، باہمناں تے اچیاں ذاتاں والیاں نال انج رل باہندے جویں جنم جنم توں اوہ اِک ذات سن۔ تے چنگا مراثی دیاں چاہنواں پیندے۔

”جیہڑے بندے دا بندیائی اُتے ایمان نہ ہووے اوہ بندیاں وچوں نہیں ہوندا“ بابا مراد دا آکھیا لوکاں پلے بنھ لیا۔

انج شام پُور دیاں شاماں روشن تے راتاں جاگدیاں۔ اج وی چوک نت شام وانگ روشنیاں وچ ڈبیا ہویا سی۔ کجھ لوک دارے دے چوک نال بنے باغ وچ بنچاں تے گھاہ اُتے بیٹھے گلیں باتیں سن دارے اُتے وی رونق لگی ہوئی سی سبھ توں ودھ لوک گھنٹا گھر دے چوگٹھے بنے

پنجاہ فٹ منارے دے چوگردی بنیاں گول پوڑھیاں اُتے جیہڑیاں اٹھ قدم اُتانہہ چڑھدیاں سن اُتے بیٹھے سن۔ جدوں دا چوک بنیا سی گھنٹہ گھر دیاں پوڑھیاں لوکاں دے اٹھن باہن، مسئلیاں، گلاں باتاں، ملن ملان، عیداں، دیوالی، خشی غمی اتے فالتو ویلا گزارن دی سبھ توں من پسند تھاں بن گئیاں۔ سویر ہوندی یاں شام دیہاڑ ہوندی یا رات ایتھے رونق لگی ای رہندی ایتھے ہر ویلے کوئی نہ کوئی بندا بیٹھا ای ہوندا۔ کویلے ویلے ایتھے اوہ بیٹھا دِسدا جہدے گھرے دے مالے خراب ہوندے یاں اپنی بڈھی یاں اپنی جوان اولاد ہتھوں اکیا کوئی مظلوم کے بیچ اُتے سر پھڑ کے بیٹھا یاں لماں پیا ہوندا۔

فرید، ملتان تے سکھی دی گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں اُتے سویر دے بیٹھے ایڈورڈ دی گھلی چِٹھی ہتھ وِچ پھڑ کے بیٹھے سن ٹھیک اوس ویلے گھڑیال نے سویر دے دس وجائے۔ چِٹھی وِچ اوہنے شام پُور تے آل دوالے دے پنڈاں وِچ جبری فوجی بھرتی بارے اوہناں نُوں ہشیار رہن لئی آکھیا۔ تے اوہناں اپنے وڈکیاں دے نال نال پنڈ دے ہور کئیں لوکاں نال وی ایس بارے صلاح کیتی اوہ سرجوڑی چوک وِچ بیٹھے ایسے بھرتی بارے گلاں کر رہے سن کہ اوسے ویلے شہروں اون والا امیر علی اج دا اخبار دے گیا ایس ویلے جبری بھرتی بارے سبھے فکراں وِچ پھاتے سن ...... اخبار کھولدیاں ای ساہمنے دے صفحے اُتے نظر پوندیاں ای فرید دا سر چکرایا۔

''کیہ گل اے'' پوڑھیاں اُتے ٹنگ ولائی لما پیا سکھی رام اوہدا رنگ وٹاندا چہرا تک کے اٹھ کے سدھا ہو بیٹھا ''جاپدا اے کوئی ماڑی خبر اے؟

''ہاں ہے'' فرید دی اواز وچ کجھ فکر سی۔

''فریدا...... خبر پڑھ کے سنا'' اوہدے چہرے دی پریشانی تک کے ملتان سنگھ جیہڑا آپ وی پوڑھیاں اُتے لتاں نسل کر رہیا سی۔ سدھا ہو کے بہہ گیا۔

''نکا بادشاہ آ رہیا اے......'' فرید نے اخبار اک پاسے رکھدیاں خبر سنائی۔

''نکا بادشاہ؟ سکھی نے حرانگی نال پچھیا۔ ''بادشاہ تے اک سنیا سی ایہہ دوجا کتھے دی پوچھلی کتھوں جم پیا اے''

''ویلا بدل گیا اے سکھی اج اجکل جویں جھانگڑی سردار جے دھاڑوی تے دہشت گرد جاگیردار بن گئے نیں تے لوکائی نُوں دبائی رکھن لئی سرکار دی سرپرستی وِچ ریاست اندر ریاست بنائی بیٹھے نیں انجے ست سمندروں پار بادشاہ دے نال نکے بادشاہ دا تحفا وی آیا اے ڈپٹی کمشنر آ رہیا اے سکھی'' ملتان سنگھ نے اوہدی حرانگی دور کیتی۔

''میں سمجھیا...... پر اوہدے اون دا مقصد کیہ اے'' اوہنے سوال پچھیا۔
''تن مقصد نیں پہلا تاں ایہہ ہے کہ سردار ہیبت خان دا انگریز سرکار دی سیوا دے صلے وچ اوہدا مان ودھایا جاوے دوجا لوکائی نُوں ریاست دا زور تے وردی تکا کے ڈراوا دِتا جاوے تاں جے لوکائی اوہدی جتی ہیٹھاں رہوے۔ تریجا اوہا جیہڑا کہ ایڈورڈ تے اپنی چٹھی وِچ لکھیا تے ہن اخبار وِچ وی پڑھ لیا جبری فوجی بھرتی...... ایس ویلے سارے پنجاب وِچ لیفٹیننٹ گورنر او ڈائر جبری فوجی بھرتی شروع کیتی ہوئی اے خبر وِچ ایہا لکھیا اے کہ چھہاں دے کنڈے اُتے وسدے شام پُور، کشن نگر تے آل دوالے دے سارے پنڈاں وچوں وی فوجی بھرتی لئی اوہنے اپنا نادر شاہی حکم جاری کر دِتا اے کہ ایس پنڈوں گھوگھٹ ایس واری دو سو جوان حاضر کیتے جان ساری سرکاری مشنری حرکت وِچ آ چکی اے پنڈ وچوں جھانگڑی پہلاں اپنے قبیلے دے گبھرو فوج وِچ بھرتی کروا چکیا اے تے گھوڑی پالن تے رقبے لین وِچ جتیا اے ساڈے پنڈ نال انگریزی سرکار نُوں خاص ساڑ کا تے ویر اے کیوں کہ ایس پنڈ دے لوک چیلیاں والا تے گوگیرہ وچ انگریز فوجی افسراں دا قتلام کر چکے نیں سردار ہیبت خان جھانگڑی ایسے گل توں فیدا چک رہیا اوہنے سرکار نُوں مدد دی پیشکش کیتی اے کہ اوہ ہور دو سوتوں وی ودھ جوان اپنے پنڈ وچوں فوج وِچ بھرتی کروان لئی پیش کر سکدا اے۔''

''جدوں ساڈے گبھرو فوج وِچ نہیں جانا چاہوندے تے ہیبت خان ہویا کون اے اوہناں نُوں جبری بھرتی کراون والا'' ملتان سنگھ ہیبت خان دی اتھارٹی بارے ہر ویلے سوال اٹھائی رکھدا۔
''اوہدی تے اپنی برادری ایس گل اُتے اوہدے خلاف بغاوت کیتی پھردی اے''
''جبری بھرتی دی اگ ایس ویلے سارے پنجاب وِچ لگی ہوئی اے تے لوک ایہدے خلاف اُٹھ کھلوتے نیں'' فرید نے اوہنوں ایس مسئلے دی سنگینی سمجھائی۔ ''اگوں انگریز افسر وی پنڈاں دے پنڈ پھڑ کے تشدد دا نشانا بنائی اوندے نیں''
''ایہدا مطلب اے کہ لوکائی جبری بھرتی دے خلاف اے تے اوہدے زور نال ایس بھرتی نُوں ڈکن دی کوشش کیتی جا سکدی اے'' سکھی رام لڑائی ہون دا خطرہ ویکھ رہیا سی۔
''توں ٹھیک آکھ رہیاں سکھی جے اسیں وی اوسے راہ ٹُریئے جس اُتے لوکائی ٹُر پئی اے تے اخیر تے سرکار نُوں گوڈے ٹیکنے پین گے'' فرید دا ذہن وی اوہا کُجھ سوچ رہیا سی۔ ''بے شک ایس ویلے سرکار دا پاسا ای بھارا اے کیونکہ سارے پنجاب دے جاگیردار انگریز سرکار دے نال ہین ایہہ اپنی برادری اتے برادری توں باہر غریب غربیاں دے گبھرووااں نُوں پھڑ پھڑ کے

انگریز سرکار دے حوالے کیتی جاندے نیں جیہناں وچ ودھ لالے دے قرضیاں دے مارے ہوئے تے بنیئے دے ہتھ قرقی ہویاں زمنیاں والے نیں۔ انہتر گھوڑے پالن دی منظوری دا پرمٹ تے اوہدے نال ویہہ ویہہ مربعے اپنے تے اپنیاں اولاداں دے ناں الاٹ کرائی جاندے نیں''

''ایہہ تے فرِ ٹریڈ تے افریقی غلاماں دی تجارت دا مکروہ دھندا اک نویں سٹائل نال پنجاب وچ وی شروع ہو چکیا اے'' ملتان سنگھ ایس گل مگر اصل رپھڑ دا ذکر کیتا۔''امریکا، کنیڈا، جنوبی افریقا، آسٹریلیا، نیوزی لینڈ، ہندوستان، بنگال تے پنجاب اُتے انگریز تے یوروپین نوآبادکاراں دے قبضے لئی ورتے جان والے ہتھکنڈیاں تے کرتوتاں وچ کوئی فرق نہیں۔''

''پر اوس قبضے تے ایس قبضے وچ اک فرق ہے'' فرید بولیا۔

''اوہ کیہ'' سکھی رام سوال کیتا۔

''قبضے ہیٹھ آون والی دھرتی تے اوہدے لوک'' فرید نے اک لماں ساہ لیا۔''اوہناں لوکاں نوں سامراجیاں، قبضہ گیراں، وپاریاں تے دھاڑویاں نال اپنی تاریخ وچ پہلی واری واہ پیا سی اتے اوہ ایس جنگ وچ ہار گئے جدکہ پنجاب پنج ہزار ورھے توں ایس دھاڑو گردی تے دہشت گردی دا شکار اے پر اوہنے ہار کدی نہیں منی لوکائی نوں ایس جبری بھرتی وچ دھکا مارن والے سرداراں تے جاگیرداراں دا ہتھ اے پنجاب دی لوکائی ایس خونی وپار دے خلاف کفن سر توں بنھ کے اُٹھ کھلوتی اے لوک بھرتی دے خلاف اپنیاں جاناں دے نظرانے پیش کر رہے نیں ایس لئی اسیں ایہہ جنگ ہارن نہیں لگے''

''پنڈ وچ کیہ ہو سکدا اے'' ملتان سنگھ نے پچھیا۔

''سوچن والی گل ایہہ وے کہ بھوئیں گروی رکھ کے قرضہ لین والے نوں ساہوکار ہتھوں اپنی بھوئیں قرقی ہوون توں بچاون لئی اک دوجا راہ ہتھ آ گیا اے جہدے وچ اوہ اپنی ازادی ویکھ رہیا۔'' سکھی رام وچلی گل بارے دھیان کرایا۔

''پنڈ وچ جھانگڑی دی برداری وچوں وی کوئی گبھرو جان تے تیار نہیں اے پر اپنے سردار اگے کسے نوں انکار دی مجال نہیں کیونکہ اوہدی ہتھیار بند فوج تے بیلے وچ بیٹھے اوہدے غنڈیاں کولوں سبھے ڈردے نیں'' فرید نے جواب دِتا۔

''جے دو سو دی گنتری پُوری نا ہوئی تاں ....'' ملتان سنگھ نوں چنتا سی۔

''فیر اوہا کجھ ہوسی جو شاہ پُور، کرنال، ملتان، لائلپور، گوجرانوالا، جھنگ تے دوجیاں

ضلعیاں وِچ ہو چکیا اے'' سکھی نُوں شام پور بارے کوئی مغالطا نہیں سی۔

''نریاں دو راہنواں نیں'' فرید اگانہہ دی سوچ رہیا۔

اوہ کہڑیاں'' ملتان سنگھ پچھیا۔

''بلی دی جان جدوں عذاب وِچ پھسے تاں اوہ انھیرے وِچ دِسن والیاں دواکھاں اُتے ای حملا آور ہوندی اے'' فرید جواب دِتا۔ ''مرن مارن یا فیر جوان بھرتی لئی دین توں وکھ ہور کوئی واہ دوا نہیں''

''نس وی تاں سکدے ہاں'' سکھی تریجا راہ تکایا۔ ''جسراں لوک جان بچا رہے نیں''

''ایہ وی اِک راہ ہے پر جان اوس صورت وِچ وی کوئی نہیں چھٹنی۔'' فرید نُوں ایس عمل دا ردعمل وی معلوم سی ''مال ڈنگر، بال بچا، دھیاں بھیناں کُجھ نہیں چھڈدے سبھ کُجھ اگے لاکے تھانے لے جاندے نیں''

''فیر لڑن مرن دی تیاری کرو ایہہ گڑا سارے پنڈ اُتے ورسن والا ہے'' ملتان سنگھ نُوں سارے بوہے بند دِسے۔

''ایہہ گڑا نرا ساڈے اُتے ای ورسنا اے سارے پنڈ اُتے نہیں'' فرید اوہناں دوہاں دی پریشانی وِچ کُجھ ہور وادھا کر دِتا۔ ''تیاری وی نری اسانوں ای کرنی پینی اے''

''کیوں'' دوہاں اکٹھا پچھیا۔

''ایس لئی کہ پنڈ دی ادھی ابادی جھانگڑیاں دی اے اوہناں دا سردار انگریز سرکار دے نال اے اتے قبیلا اپنے سردار کولوں ڈردا اے کیونکہ اوہنے ہر شے دے نال نال اپنے قبیلے نُوں وی ات پائی ہوئی اے پچھے مار کھاون لئی تے اسیں ای رہ گئے ہاں'' فرید دا جواب سن اوہناں دوہاں دی فکر وی دھی۔

''کیہ کیتا جاوے'' سکھی پچھیا۔

''اپنے کسے گبھرو نُوں فوج وِچ نہیں جان دیاں گے جان جاندی تے جاوے۔'' ملتان نے فیصلہ سنا دِتا۔

''زوری لے جان گے'' فرید نُوں نتیجے دا پتا۔

''لوکاں نُوں نال لے کے ایہناں نُوں ڈکیا جاسکدا اے'' سکھی بولیا۔

''خون خرابا ہو سکدا اے جسراں ہر تھاں ہو رہیا اے'' ملتان سنگھ بولیا ''جے اپنے برادری چوں کوئی گبھرو جانا چاہوے تاں پچھ لین چ کیہ ہرج اے اسیں کسے نوں کیوں ڈکئے''

''جیہڑے بنیئے دے مارے نیں یاں جاگیردار اگے مجبور نیں اوہناں نے جانا ای جانا اے۔ ایہ صلاح وی ماڑی نہیں اے کوئی فیصلہ کرن توں پہلاں لوکاں دی صلاح لین وچ وی کوئی ہرج نہیں اے'' فرید بولیا

''گل کرنی اے تے اج شامی ای کریئے ...... چہ نہ کروتھوڑی دیر وچ سارا لوک ایتھے اکٹھا ہو جاناں اے جے لوک گل سنے بنا ای اتھوں اٹھ گئے تاں پھیر کسے قابونہیں جے آونا ہر کوئی اپنی مرضی کریسی اوہدے وچ بہتا نقصان ہو سکدا اے'' ملتان سنگھ بولیا۔

گل کون کرے'' سکھی نے پچھیا۔

''گل کرن دا زما بابا مراد نوں دِتا جاوے اوہنوں کسے انکارنہیں کرنا ''ملتان سنگھ بولیا

''ساڈی برادری وچ وی کالیاں بھیڈاں نے جیہڑیاں جھانگڑیاں دے اجڑ نال رلیاں ہوئیاں ہین''

اوہ تنے اپنیاں پگڑیاں سنبھالدے اتھوں اٹھے اتے ساہمنے ای فرید دی بیٹھک وچ وڑ گئے۔ بابا مراد ساہمنے موڑھے اُتے ٹیک لائی لت اُتے لت ولائی بیٹھا سی۔ اوہدی جھول وچ اوہدا اک ورھے دا پوترا وارث بیٹھا کھیڈ رہیا سی۔ اوہدے ساہمنے اک موڑھے اُتے زینب بیٹھی سی تے مراد دی گھر والی زبیدہ بیٹھی سی۔ مراد دے سجے ہتھ دے موڑھے اُتے اوہدا وڈا پتر فضل بیٹھا سی۔ ساہمنے دے پلنگ اُتے رام داس تے اوہدی گھر والی آشا بیٹھے سن۔ رام داس دی جھول وچ اوہدا پوترا امرداس کھیڈ رہیا سی۔ دوجی منجی اُتے لجپال سنگھ تے اوہدی گھر والی امن دیپ بیٹھے سن لجپال سنگھ دی جھول وچ اک ورھے دا پریتم سنگھ بیٹھا کھیڈ رہیا سی۔ اوتھے وی جبری بھرتی بارے ای گلاں ہو رہیاں سن اوہ تنے وی ایدھر اودھر پے موڑھیاں نوں کھچ کے اوہناں دے کول بہہ گئے تے گل بات وچ رل گئے۔ بڑی دیر گلاں باتاں مگروں فیصلہ ہویا کہ پنڈ وچوں جبری بھرتی لئی انگریزاں نوں کوئی گبھرو نا دِتا ویسی۔ انج اوہناں انگریز سرکار دی اتھارٹی نوں شام پور وچ چیلنج کرن دا فیصلہ کرلیا۔ جدوں اوہ سارے اٹھ کے اوہدے کولوں ٹُر گئے تے بابا مراد بیٹھک دا بوہا کھول کے باہر نکلیا۔ بیٹھک دا ایہہ بوہا چوک وچ کھلدا سی۔ چوک اجے وی روشنیاں وچ ڈبیا سی۔ اوہ رکدا ہویا چوک وچ بنے گھنٹا گھر دے منارے دے آل دوالے گول پھر گیاں پوڑھیاں چڑھدا سبھ توں اچی پوڑھی اُتے آ کے بہہ گیا۔

سوچدیاں سوچدیاں اوہدا ذہن اک تھاں تے ای اٹک گیا۔ اوہنوں اج اک واری فیر بڑے ورھیاں مگروں انگریزاں نال حساب کتاب برابر کرن دا موقعہ مل رہیا سی۔ اوہنے لڑن دا

فیصلہ کر لیا تے لوکاں نوں تیاری دا سنیہا وی ٹور دِتا۔ چوک وِچ بلدیاں چراغاں تے دیویاں دی روشنائی وِچ بابا مراد دے اندر چلدی کجھ تان چہرے اُتے چھائی وِسدی۔ چٹا سفید سر، نکی نکی چٹی داڑھی، روشن اتے چمکدار اکھاں متھے اُتے ذہانت لکھی وِسدی تے اوہدی شخصیت وِچ رب نے کوئی خاص شے اجیہی رکھی سی جیہڑی اوہنوں لوکاں کولوں وکھ تے اُچا رکھدی۔ اوہدی پوشاک سادی جیہی سی چٹی پگڑی، چٹا کرتا تے چٹا تہمد پیراں وِچ چمڑے دی سادی کالی جُتی۔ ایس وڈ وڈیرے دا سارا پنڈ احترام کردا جھانگڑی وی اوہنوں ساہمنیوں اوندا تک کے راہ چھڈ کے کھلو جاندے تے ادب احترام نال اوہنوں سلام کر کے اوہنوں لنگھن دی راہ دیندے۔ سویرے سویرے پنڈوں گھوڑا کڈھ کے گھڑ سواری وی کردا تے اپنی پستول نال اجے وی نشانا بازی دی مشق کردا۔ سردار ہیبت خان جھانگڑی جیہڑا آپ وی ضعیفی دا شکاری تے جیہدے سر تے داڑھی دے چٹے ہو چکے سن لال لال اکھاں کڈھ کے اجے وی ہر بندے نوں تک کے مُچھ وٹدا ہوندا پر بابا مراد نوں تک کے اوہدا مچھاں ول وٹ دین لئی اٹھن والا ہتھ ادھ راہ وچوں ای بے جان ہو کے تھلے ڈگ پیندا مراد سو ورھے دی عمر وِچ وی گبھرواں وانگ دولانگھاں بھر کے پنڈوں نکل کے اپنے ڈیرے ول جاندا سینا کڈھ کے ٹردا۔ جے پنڈ اون والے انگریز افسراں دا کدی اوہدے نال ٹاکرا ہو ای جاندا اتے اوہ احترام نال اوہدی راہ چھڈ کے اپنیاں گھوڑیاں دیاں واگاں کھچ کے سڑک دے اک لاہمے کھلو جاندے اوہنوں لنگھن دا راہ دیندے اپنیاں ٹوپیاں سرتوں لاہ کے اپنے سر نوا کے اوس مہان بندے نوں احترام دیندے۔ انگریز افسراں دیاں اکھاں وِچ ایہہ مرتبا، عزت، احترام اتے مقام ایس علاقے وِچ نرا بابا مراد نوں ای ملیا۔ باقی جیہڑے اوہناں دیاں جتیاں چٹدے سن اوہناں نال اوہ کتے والا سلوک ای روا رکھدے۔ کیونکہ اوہناں دے نیڑے اوہ سارے وطن فروش، ضمیر فروش اتے اپنے دیس دے غدار سن۔ کئی واری انگریز افسر اوہدے کول کھلو کے اوہدے نال سکھراؤں، چیلیاں والا، گوگیرہ دیاں جنگاں تے مگروں کالے پانی جاندیاں جہاز وچوں چھال مار کے نسن بارے اوہدے کولوں گلاں پچھدے رہندے۔ رنجیت سنگھ، شام سنگھ اٹاری والا، جنرل شیر سنگھ تے رائے احمد خان کھرل دے ویلیاں دے ایس سورمے نوں انگریز افسر اپنے دیس دی آزادی لئی لڑن والا اِک کھرا اتے سچا سپاہی جان کے اوہدا مان ودھاؤندے۔

اوہناں دیاں گلاں ودھدیاں ودھدیاں دلا بھٹی تے سر ولیم والس تک جا اپڑدیاں انگریز افسر دلے بھٹی نوں ولیم والس نال تشبیہ دیندے ہندوستان دے حالات بارے گلاں کردے تے

اپنے دیس دے ازادی دے اوس مخلص سپاہی نُوں سیلوٹ کردے فیر دُوجے لوکاں دی کھل کھچن دے مشن اُتے ٹُر جاندے۔ ایہناں سوال کرن والیاں وِچ میجر کلائیو سبھ توں اگے ہوندا۔ پر دُوجے پاسے ایس عمرے وی بابا مرادحیات انگریز دے خلاف ہتھیار چکن دے بہانے لبھدا پھردا۔ دوہاں دیساں پنجاب تے ہندوستان وِچ حالات بدل چکے سن۔ غدر ازادی دی جنگ بن چکیا سی۔ پلاسی، سرنگاپٹم، چیلیاں والا، گوگیرہ تے میرٹھ ازادی لئی لڑن والی جنگاں دیاں نہ وسرن والیاں علامتاں سن۔ سراج الدولہ، ٹیپو، جنرل شام سنگھ، جنرل شیر سنگھ، رائے احمد خان کھرل، منگل پانڈے تے رانی جھانسی آزادی دے ہیرو بن چکے سن اوہ سارے اکو ویلے اکو دشمن دے خلاف پنجاب تے ہندوستاں اپنے اپنے دوہاں دیساں دے وکھوں وکھ علاقیاں وِچ ازادی دی جنگ لڑے۔ ہندوستان وِچ ازادی لئی جدو جہد شروع ہو چکی سی۔

بابا مراد ایس تیزی نال بدلدے حال نوں اپنیاں اکھاں نال تکدا اتے خوش ہوندا رہندا۔ اوہدا ذہن پڑھنا لوکاں لئی اوکھا سی اوہدے بارے ایہہ گل کوئی وی پُورے یقین نال نہیں سی آکھ سکدا کہ جے اوہ اپنے نال گل کرن والے ساہمنے کھلوتے بندے نال اوندی سیت وِچ کیہ گل کرن والا اے، اوہنوں کس وزن دا بندا سمجھدا اے تے اوہدے کولوں اگوں کیہ حرکت ہوون والی اے ایہا گل اوہنوں سخت خطرناک بنا وُندی۔ اوہ بندیاں دی نفسیات پڑھن دا ماسٹر سی۔ اوہدی ایہا عادت سی جہدے کولوں ایس علاقے وِچ اٹھ ہزار کلے دی جاگیر، قبیلے دے زور تے سرکار دی ہلا شیری تے انھی طاقت دا مالک سردا ہیبت خان جھانگڑی وی ڈرکدا۔

بابا مراد نُوں اج بڑے دناں مگروں سویرے چٹھی رسان لہوروں اون والی اک چٹھی دے گیا اوہ سویر دی سانجھ کے اپنے نال لئی پھردا سی۔ جدوں سارے بجے کھبے ہو گئے تے اوہنے اپنے کمرے اندر جا کے لفافہ کھولیا۔ لہوروں چٹھی آئی سی جیہدے وِچ لکھیا سی۔

''سائیاں وے!''

> ''پُتراں پوتریاں والا ہوگیاں میں خوش ہوندی رہندی آں تیرے پُتر فرید تے اوہدی ماں زینب نُوں ویکھ کے۔ اوہناں دوہاں نُوں تکن لئی کئیں واری رنگ محل تیری حویلی دی گلی والی نکر اُتے جا کے بیٹھی رہندی آں۔ متاں کدی توں آ نکلیں۔ زینب سوہنی تے مچّی جٹی اے ...... توں ایویں نہیں اوہدے اُتے ڈُلھیا۔ اوہنوں تک کے ایس عمرے وی اوہدے اُتے وارث شاہ دی ہیر دا بھلکارا پیندا اے۔ جدوں وی اوتھوں لنگھدی مینوں کوئی منگتی سمجھ کے میری جھول وِچ خیر ضرور پاؤندی اے۔ کنجری

تے جنم جنم دی منگتی ہوندی اے کسے نُوں کیہ دے سکدی۔ پر ہاں۔ اوہ جیہڑی خیرات دیندی اے میں تیرے تے تیرے پتر دے سر دا صدقہ من کے لاہ دیندی آں۔ تیرے پتر فرید نوں ویکھ انج لگدا اے گوتم بدھ نے دوجا جنم لیا اے کجھ اپنی ماں تے کجھ تیرے تے گیا پر ودھ گوتم ای لگدا۔ مینوں اکھاں وچوں ہن کجھ گھٹ دِسدا اے۔ ہو سکدا میری نظر دا قصور ہووے۔ میرا آخری ویلا نیڑے لگ گیا اے۔ میری کوئی آل اولاد وی نہیں جے کنجریاں دی ہووے وی تے اوہناں دی نہیں ہوندی۔ مینوں سانبھن والا کوئی نہیں اے۔ تینوں جاندیاں اک عرض گزاری سی اپنی قبر دے نال میر قبر دی جاہ رکھیں۔ حیاتی گزر گئی تینوں چٹھیاں لکھدیاں تے سنیہوڑے گھلدیاں پر توں اجیہا بے درد ایں جیہنے کدی میری کسے چٹھی دا جواب تک اج تائیں نہیں لکھ کے گھلیا تے نہ ای کدی مینوں ملن آئیوں نہ کدی میرا حال پچھیا۔ اِک واری تیریاں دو لیناں والی چٹھی ملی سی۔ اوہناں نال روح کویں رجدا۔ میں ساری حیاتی تیرے ناں دا ورد کیتا کلمہ وی پڑھیا ہن جدوں زندگی دی ڈگر ہو چلی اے حیاتی دا سورج ڈبن والا اے تے سوچیا ہے کہ اوہدا کلمہ پڑھ لواں جیہدے کول جانا اے۔ میری ایس چٹھی دا جواب دے گھلیں جے ایہہ وی نئیوں پچدا تے ایناں تے کریں اپنے وڈے پتر فضل حیات نوں گھلیں تاں جے آ کے میرا سنسکار کر و نجے۔ ماں دی چتا نُوں بھا دین دا فرض وڈا پتر ای پُورا کریندا اے۔ کنجریاں دے خصم نہیں ہوندے پر پُتر ضرور ہوندے نیں۔ فضل تے فرید میرے وی پُتر نیں۔ کدی کدی لگدا اے رات گزر گئی اے پر سویر نہیں ہوئی۔ بے دردیا!''

''تیری جندڑی''

مراد بڑی دیر جندڑی دی چٹھی ہتھ وِچ پھڑ کے بیٹھا رہیا۔ اج تک کسے نے اوہدے اکھ وچوں کردے ہنجو نہیں سن تکے۔ جندڑی اوہدے ناں دے نال حیاتی گزار گئی۔ پر اج مراد دی اکھاں وچوں اتھرو ڈگے۔ اوہدے لئی جیہڑی اوہدے لئی روندیاں انھی ہو گئی۔ دوجی سویر بابا مراد اٹھیا تے اوہنے سبھ توں پہلاں جندڑی دی چٹھی دا ولدا لکھیا چٹھی جا کے چٹھی رسان دے حوالے کیتی حکروں قبرستان ٹر گیا تے گورکن دے سر اُتے کھلو کے تن قبراں کھٹوائیاں۔ سرکھی نگروں نیکے دی قبر سی۔ اپنے پیو نال مراد نے اپنی قبر کھٹوائی۔ اپنے نال زینب دی تے زینب نال تریجی قبر اوہنے جندڑی دی کھٹوائی۔

ٹھیک اوس ویلے جدوں اوہ اپنی قبر کھٹوا رہیا سی لال کوٹاں والیاں دا طوفان جبری بھرتی دا جھنڈا چک کے شام پُور دا بوہا کھڑکا رہیا سی۔

☆☆☆☆☆
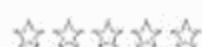
(59)

مارچ 1918 دے موسم بہار دی اِک شام خوش گوار شام سی۔ شام پُور دے لوک چوک وِچ اکٹھے ہو رہے سن تے دارے دی کندھ اُتے لگا اِک اعلان جیہڑے پڑھ سکدے سن پڑھ رہے سن۔ جہدے وِچ لکھیا سی۔

'بھرتی ہو جا اُوئے رنگروٹ...... ایتھے پاٹا ایں پاٹے ہوئے کپڑے...... اوتھے پائیں گا سوٹ ...... ایتھے پاٹا ایں ٹٹے ہوئے چھتر ...... اوتھے پائیں گا بوٹ...... بھرتی ہو جا اوئے رنگروٹ......'

نہ پڑھ سکن والے دوجیاں کولوں پچھ رہے سن کہ ایہدے وِچ کیہ لکھیا ہویا اے۔ پہلی جنگ عظیم وِچ یورپ دے محاذِ جنگ اُتے لڑن لئی انگریزاں نے پنجاب وِچ فوجی بھرتی شروع کر دِتی۔ ساہوکاراں دے ظلم، جاگیرداری دی بھوئیں دی بھکھ اتوں گل وِچ غریبی، بے کاری، بے روزگاری، قرضے دا طوق تے ذلت بہت ساریاں وجہاں بن گیاں پنجاب دے گھبروواں نُوں فوج وِچ بھرتی ہوون دی راہ وکھان لئی۔ پر پنجاب وِچ تھاں تھاں لوک ایدی مخالفت وی کر رہے سن۔ لوک بسنت منا کے ویلھے ہو چکے سن۔ اج سویر دی پنڈ وِچ پھرٹر کے منگ پِن کے کھاون والے پکھی واساں دی اِک ٹولی وڑی ہوئی سی۔ اوہناں دا راتیں چوک وِچ گون دا پروگرام سی۔ اٹھ وجے ایہہ محفل شروع ہوئی۔ پہلاں اوہ ڈھولے ماہیے گاوندے رہے، نچدے ٹپدے، دھمالاں تے بھنگڑے پاوندے رہے پر جدوں اوہناں نُوں سنن والیاں دی محفل بھب سُو تر گئی

اتے اوہ وی گھنٹا گھر دی سبھتوں اُچی پوڑھی اُتے چڑھ کے بہہ گئے۔ ایہ پنج بندے سن ایہناں وِچ اِک گائیک سی تے باقی دے چار ساز وجاون والے اوہدے سنگی ساتھی سن۔ گائیک نے اپنے واجے اُتے ہیر دا انترا چھیڑیا ایہدا مطلب سی ایہہ محفل رات چراں تک چلنی اے۔ چوک دے باغ وِچ تے دارے اُتے بیٹھے لوک وی ہیر دے بول کناں چ پیندیاں ای اوہناں ول دھیان دین تے مجبور ہوئے تے اپنیاں تھاواں توں اُٹھ اُٹھ کے سارے چوک وِچ آ کے اٹاں دے فرش اُتے ای بہنا شروع ہو گئے تے سنن والے تے سنان والے دوہے موج وِچ سن۔

ہیر آکھدی جوگیا جھوٹ بولیں کون رُٹھڑے یار ملاوندا ای؟

ایہا کوئی نہ ملیا میں ڈھونڈ تھکی جیہڑا گیاں نوں موڑ لیاوندا ای

محفل دیر تائیں چلدی پر اجے محفل اُتے رنگ آونا شروع ای ہویا سی کہ اوسے ویلے نوبت کھڑکن دی آواز ہیر گون والے دی اواز اُتے بھاری ہو گئی۔ گاون والا چپ کر گیا سازاں اُتے چلدے ہتھ اوتھے ای ٹھہر گئے۔ چوک وِچ چپھل ماری بے چنت بیٹھے ہیر سندے سارے لوکاں نے سر پٹ کے پچھانہہ پرت کے آواز ول تکیا۔ چوک دے اخیر اُتے وڈی گلی وچ کالا منڈاسا ماری اِک گھڑ سوار اوہنا انھیرے تے ادھا چانن وِچ کھلوتا سی اوہدے گھوڑے دے اگے بھوئیں اُتے کھلوتے بدھڑے ہمیشا مراثی دا پتر سیانا مراثی اپنے نکے بھرا چنگا مراثی نال گل وِچ نوبت لٹکائی کھلوتا سی۔ اوہنے گن کے اٹھ واری گھائی مار کے نوبت کھڑکائی اتے ایہدے نال ای سارے چوک وِچ سناٹا چھا گیا۔

''ہوکا...... ہوکا لوکو...... ہوکا......'' اوہدی اچی، پاٹی ہوئی کاں ورگی اواز دی گونج رات دی خموشی تے سناٹے نوں توڑدی دور تائیں سنیوی۔ اوہ ٹھہر ٹھہر کے اِک اِک لفظ چِتھ کے سجا ہتھ اُچا کر کے بول رہیا سی۔

''پنجاب دے لیفٹیننٹ گورنر اوڈائر دے حکم دے مطابق شام پُور وِچوں دو سو گھبرو شاہی انگریزی فوج وِچ بھرتی کراون لئی پیش کرنا اے، کل سویرے ٹھیک داہ وجے بھرتی لئی ڈپٹی کمشنر، تے سرکاری اہلکار شام پُور اپڑ رہے نیں سارے پنڈ دے گھبرو کل ویلے سر فوج وِچ بھرتی ہوون لئی تیار ہو کے چوک وِچ اپڑن جیہڑے گھبرو پاس ہوسن نراوہا فوج وِچ بھرتی ہو سکسن جیہڑا جوان یا پنڈ دا کوئی وی پروار جان بجھ کے بھرتی توں نسن دی کوشش کریسی اوہنوں تے اوہدے گھر والیاں کولوں ایدی جواب طلبی ہوسی تے اوہدی سزا وی ڈاڈھی سخت ہوسی۔''

ہوکا دین والے نے دوجی واری فیر ہوکے نوں ہور وی زور نال دُہرائی۔ چوک وِچ ہوکا

دے کے مراثی نوبت کھڑکاندا دوجی گلی ول ٹُر گیا تے اوہدے مگر کھلوتا جھانگڑی گھڑ سوار وی جیہڑا چوک وِچ بیٹھے لوکاں نُوں منڈاسے وچوں دسدیاں اپنیاں لال خونی اکھاں نال گھوریاں پا رہیا سی گھوڑا پرتا کے ہوکا دین والے دے مگر دوجی گلی وِچ پرت کے انھیرے وِچ غیب ہو گیا تے چنگا مراثی نے فیر آ کے چوک وِچ لوکاں نُوں چاہ پلانی شروع کر دِتی...... جدوں تک گھڑ سوار دے گھوڑے دے سُماں دی اوازاوندی رہی اپنی تھاں توں کوئی نہیں سی ہلیا نہ ای کسے دے مونہوں دوجی گل نکلی۔ ہوکا سی یا فیر بم دا گولا جیہڑا اکھٹ اوہناں دیاں سراں اُتے ڈگیا۔ جھٹوں سندیاں ای چوک وِچ خموشی چھا گئی۔ فیر انج ای جاپیا جویں اوہ ڈونگھی نیندروں کوئی ڈراؤنا خواب تک کے جاگے ہوون۔ محفل دا رنگ بدلیا تک کے سبھ توں پہلاں پکھی واس گاییکاں نے اپنا طبلے سرنگی، ونجھلی اتے واجے سمیٹے تے اوہناں نُوں چک کے اپنیاں جھگیاں راتوں رات عید گاہ دے کھیڈن والے گراونڈ وچوں ہٹ کے نکل گئے۔ گاون والیاں دے چوکوں نکلدیاں ای اوہناں ساریاں اچانک اکٹھا ای بولنا شروع کر دِتا۔ ہر بندا اپنے برابر بیٹھے دُوجے بندے نال فوجی بھرتی بارے گل کرن لگ پیا۔

''ہن کیہ ہوسی'' ہر اِک دی زبان اُتے اکا سوال سی۔ چوک چ رولا وی وھدا گیا۔

''شام پُور دا اِک وی گبھرو انگریزی فوج وِچ بھرتی نہ ہوسی'' اچانک اِک بھاری، اُچی تے گھمبیر اواز اوہناں ساریاں دے کناں نال ٹکری چوک وِچ خاموشی چھا گئی۔ ''انگریز دے ہتھ ٹوکے سردار ہیبت خان جھانگڑی دیاں جاگیراں وِچ وادھے لئی اسیں اپنے پتراں نُوں قربانی دے بکرے نہیں بنن دیاں گے۔ اوہ کالی بھیڈ ساڈے پتراں نُوں پھڑ پھڑ کے جبری انگریزاں دے حوالے کیتی جاندا اے تے اپنے ناں مربعے الاٹ کرائی جاندا اے پہلاں اپنے وڈے پتر قہر خان تے اپنے دوناں پتراں نُوں انگریزی فوج وِچ بھرتی کراوے فیر اسیں وی سوچاں گے...... میری گل وِچ کسے نُوں کوئی شک'' ایہہ بابا مراد دی اواز سی جہدے نال لوکاں دی اواز رلدی۔

''فضل حیات اُتانہہ اُٹھ کھلو'' اوہنے اپنے کول بھنجے بیٹھے اپنے وڈے پتر نُوں بانہوں وچوں پھڑ کے مجمعے وچوں اُتانہہ اٹھا لیا۔ ''فضل حیات توں پنڈ دے دُوجے گبھرواں نُوں نال لے کے ہنے ڈیرے تے ٹُر جا انگریز کسے ویلے وی پنڈ اُتے چھاپا مار سکدے نیں جے ڈیرے اُتے خطرا جانو اتے چھاں دے بیلے وِچ ٹُر جاوو جے جھانگڑی بیلے ہوون تے بیلے نُوں اگ لا دیو تے دریا ٹپ کے پار نکل جاؤ'' اوہنے اِک اِک لفظ اُتے زور دیندیاں اچی اواز وِچ اوہناں نُوں گل سمجھائی فیر اوہ چوک وِچ بیٹھے مجمعے ول دھیانی ہویا تے اُچی آواز وِچ بولیا۔

''جیہڑے گبھرو فوج وِچ نہیں جانا چاؤہندے اوہ وکھرے ہو کے فضل نال ٹُر جان'' مجمعے وِچ بیٹھے سارے گبھرو اوسے ویلے اُٹھ کھلوتے۔ جیہڑے گھراں وِچ سن اوہ وی اوہناں نال آن رلے سوائے جھانگڑی برادری دے گبھرواں دے پنڈ دے ادھے نالوں ودھ گبھرو وی اوہناں نال ای راتوں رات پنڈ چھڈ گئے۔

''فرید، ملتان تے سکھی تسیں تے ہو رجیہڑے وی گبھرو اتے وڈ وڈیرے تیار ہو سکن سویرے چوک وِچ موجود راہسو تاں جے لوڑ پئی تے بھرتی لئی آون والے انگریزاں نوں لوکاں دے گھراں وِچ وڑن توں ڈکیا جا سکے''

''جی بابا جی......'' اوہ تنے اِک زبان ہو کے بولے۔

بھرتی لئی نگارا کھڑکن تے ہوکا دین مگروں سارے پنڈ وچ ایس ویلے اکا موضوع اُتے گل ہو رہی سی رائل برٹش انڈین آرمی لئی گبھرواں دی فوجی بھرتی جیہنوں انگریز سرکار 'مرضی خشی نال' بھرتی دا ناں دے رہی سی تے لوکائی اوہنوں 'جبری بھرتی' مِتھ کے ایہدے خلاف اُٹھ کھلوتی۔ جہدے نتیجے چ پنجاب دے کئیں ضلعیاں وچوں فساد تے خون خرابے دیاں خبراں وی آ رہیاں سن۔ پنڈ گبھرواں توں راتوں رات سکھنا ہو گیا تے نسن والے گبھرو جاندے جاندے جھانگڑیاں دے بتیرے گبھرواں نُوں وی کھچ کے نال لبھدو گئے۔

اگلے دیہاڑے سویرتوں ای لوک چوک وِچ اکٹھے ہونا شروع ہو گئے۔ فرید، ملتان تے سکھی سویرے سویرے باہروں ڈیریاں توں چھیتی چھیتی کم کار مکا کے پنڈ پر تے جس ویلے چوک وِچ اپڑے تے چوک وِچ چنگی بھلی بھیڑ اکٹھی ہو چکی سی۔ لوک ویلے توں پہلاں ای چوک وِچ اپڑنا شروع ہو گئے۔ اکٹھ وِچ وڈکے، بال، بڈھڑے تے بال بچے دار تے کراڑی عمر دے لوک ودھ سن جیہڑے انگریزاں دے کسے کم دے نہیں سن۔ چوک وِچ کھلن والے مکاناں ڈیوڈھیاں، چوباریاں، ماڑیاں اتے کوٹھیاں دیاں چھتاں سوانیاں تے بالاں نال بھری چکیاں سن۔ جیہناں پکیاں اٹاں اتے وٹیاں دا بتیرا ذخیرہ چھتاں اُتے جوڑ لیا تاں جے ویلا پین تے ورتیا جا سکے۔ ایہہ سارا کجھ بابا مراد دی ہدایت تے منصوبے دے مطابق کیتا گیا۔ اوہ سارے ایہہ گل را تیں مکا کے اٹھے سن کہ جے انگریز فوجی افسراں تے اوہناں دے نال آون والے پوربی سپاہیاں گھراں وِچ وڑن کوشش کیتی تے اوہناں نُوں چوک وچوں باہر نہ نکلن دِتا جاوے تے گھیر کے چوک وِچ ای مار مکایا جاوے۔ اوہ تنے وی گھنا گھر دیاں پوڑھیاں اُتے چڑھ کے بہہ گئے۔ اوسے ویلے مراد دا وڈا پتر فضل گھوڑا نساندا چوک وِچ وڑیا سی۔ اوہدے نال ملتان سنگھ دا وڈا پتر

وریام سنگھ تے رام داس دا وڈا پتر جیون رام وی سی۔ اوہنے اِک سیت لئی گھوڑے دیاں واگاں کھچیاں تے چوک وِچ جوہیں کسے نُوں اوہدیاں نظراں ڈھونڈ رہیاں سن۔ اوہناں تناں نُوں پوڑھیاں اُتے بیٹھا تک کے گھوڑے دی واگ اوہناں ول ای پرتا لئی۔ پنجھی دے پیٹے پیندا درمیانے قد، تگڑے جثے، کنکی رنگ بھوریاں اکھاں کالے والاں گول چہرے والا داڑھی مون نکیاں نکیاں مچھاں والا فضل تکن چ اپنی عمر کولوں وڈا لگدا۔ اوہ سخت جثے تے مضبوط بانہواں والا ٹھنڈے مزاج تے سدھی طبیعت دا گبھرو سی نیویں اواز وِچ گل کردا تے اوہدی ہر گل جی توں شروع ہو کے جی اُتے ہی مکدی۔

''خیر دی خبر لے کے آئیاں فضل حیات'' سکھی نے پچھیا۔ اوہدے نال اوہ دوویں وی پوڑھیاں توں اٹھ کے ہیٹھاں لہہ آئے۔

''جی خیر دی خبر نہیں اے جی'' فضل نُوں ساہ چڑھیا ہویا سی تے اوہدے چہرے تے پریشانی دِس رہی سی۔

'گل دس'' ملتان نے پچھیا۔

''جی...... اوہ تے پُوری فوج لے کے پنڈ اُتے چڑھن دی تیاری کر کے آ رہے نیں انگریز ڈپٹی کمشنر، دو انگریز فوجی افسر، انگریز ایس پی، سردار ہیبت خان، اوہدا پتر قہر خان، افسر مال، تحصیلدار دے نال کوئی سوتوں ودھ ہتھیار بند پُورہیے سپاہی آ رہے نیں تے اوہناں دیاں نیتاں وی کجھ ٹھیک نہیں جاپدیاں اوہ کشن نگر وِچ وڑن والے نیں جی۔''

اوہدی گل سندیاں ای چوک وِچ اک بھاجڑ جیہی مچ گئی۔ کجھ گبھرو جیہڑے راتیں نہیں سن نسے اوہ وی ہن مجمعے وچوں نکل کے نس پئے۔ بہت سارے تے ایس آس وِچ پنڈ وچ ای بیٹھے سن کہ خبرے بھرتی والے آوندے وی ہین کہ نہیں۔ پر آون والے ویلے اُتے اپڑے۔

''انگریز وِچ سو برائیاں سہی پر اوہ ویلے دی ہمیش پابندی کردا اے ایس لئی اوہ باقی دنیا کولوں ہر ویلے اک قدم ہر شے وِچ اگانہہ ای رہندا اے۔ جد کہ ہماڑا اجے وی ویلے نُوں تھک لاون وِچ رُجھے ہوئے نیں جھوٹ تے منافقت نال۔'' فرید بول پیا

''کشن نگر دا کیہ کریئے'' سکھی نُوں شام پُور دے نال لگدے اپنے چاچے دے پنڈ دی فکر سی ''کشن نگر دا ناں وی اخبار وِچ چھپیا اے۔''

''فضل اِک کم کر انگریز بھرتی لئی اپڑ گئے نیں تے اوہناں دا اگلا پڑا کشن نگر اے'' فرید نے اپنے وڈے بھرا ول تکیا۔ ''اوتھے خبر اپڑاتے تے پنڈ دی پچھالیوں جانا ساہمنیوں پھڑے جا

سکدے اوہ۔''

''جی میں ہنے گیا تسیں فکر نہ کرو جی'' فضل اوہناں دل تکیا تے گھوڑے دی واگ پرتا کے
اوہنوں اڈی ماردا چوکوں نکلدا اپنڈ دی پچھالی نکلن والی گلی وچ وڑ گیا۔

فضل دیاں اکھاں وچ ہر ویلے شواں نوں ویکھدیاں اِک حیرانگی جیہی رہندی جہدے
بارے اوہدے پیوسنے کدی کسے نوں سمجھ نہ آیا کہ اوہ اجّ دا کیوں ہے اک دیہاڑے بابا مراد
فضل دا ہتھ پھڑی دھونی دے آل دوالے پنڈوں باہر ڈیرہ لائی بیٹھے جوگیاں کول لے کے ٹُر گیا۔
جوگیاں دے گرو نے فضل دے سر اُتے ہتھ رکھدیاں مراد نوں دسیا کہ

''مراد...... تیرا ایہہ پتر رب دا بندہ اے ایہہ ایتھے نہیں اے گواچیا ہویا اے جیہڑے
دیہاڑے حیاتی دے تیرے کول گزار لوے سمجھیں خوش نصیب ایں۔ ایہہ تیرا کجھ دیہاڑا دا پراؤہنا
اے اپنے کسے لمے سفر تے جاناں اے''

جوگی دی گل سن کے مراد دے کالجے تے چھریاں چل گیاں تے اوہ پتر بارے اک اجانو
خوف دے دکھ سینے اندر پالدا دہرا ہوندا گیا۔ اوہ جدوں تک جیندا رہیا اوس ویلے نوں جھکدا رہیا
جدوں اوہ اپنے پتر دی قسمت دا حال جانن لئی اوہنوں جوگیاں کول لے گیا۔

''قسمت دا حال تے غیب دیاں خبراں کدی نہیں پچھنیاں چاہی دیاں ...... ایہ بندے دی
جھول وچ موت تے بربادی دا تحفا پا دیندیاں نیں۔''

فضل نکے ہوندیاں ہی پڑھائی توں نسن دی راہ اپنائی۔ اوہدا دھیان زمیندارے ول ودھ
سی۔ مراد بڑی کوشش کیتی پر اوہنے پنج جماتاں پاس کر کے ہور پڑھن توں انکار کر دِتا۔ مراد بالاں
اُتے پڑھائی لئی جبر تے تشدد دا روادار نہیں سی اوہنے زمیندارا سکھن تے کرن وچ اوہدی مدد کیتی
تے اوہ اِک ودھیا کسان تے واہی وان نکلیا اوہدے کھیتاں نوں ڈیرے کولوں لنگھن والے
رنگھاں نال تکدے۔

فضل نوں چوکوں نکلیاں کجھ اینا چر نہیں سی ہویا اجے گلاں ہوائی رہیاں سن کہ اچانک
اِک سڑے رنگ سپ ورگیاں نکیاں اکھاں تے لال کوٹ والا مدھرا جیہا بھرے بورے دے
وجود والا داپُوربیا گھڑ سوار سپاہی چوک وچ وڑیا بولدے لوکاں دے ساہ کھچے گئے۔ اوہدا کالا گھوڑا
اگلیاں لتاں اُتے کھلو گیا ایہہ انگریزی فوج داپوربیا سپاہی سی ...... جیہناں بارے سارے پنجاب
چ ون سونے اکھاں مشہور سن۔ ہندوستانی بڑے شیطانی آکڑ آکڑ پھرتے ہیں۔ ہندوستانی فوجی،
بھیا فوجی ون سونے ناں ایہناں نوں بولدے۔ ایہناں پنجاب اُتے انگریز دا قبضہ کرایا۔ پورے
چوک وچ سناٹا چھا گیا۔ اوہ چوک وچ ہر پاسے کھلرے بیٹھے کھلوتے لوکاں تے چھتاں اُتے

چڑھیاں سوانیاں نوں اپنا گھوڑا قابو کر کے کُجھ چر گھوردا رہیا تے فیر گھوڑے دی واگ پرتا کے چوکوں پرت گیا۔

☆☆☆☆☆

(60)

جنگ اُجاڑے شہر بندر گاہ، جنگ اجاڑے جُھگیاں
ہنجواں دے در ماراں، گلاں کرے گُجھیاں
مر گئے پنچھی، مر گئے ہاسے، کھے بیڑیاں ڈُبیاں
کھا کھا ماس، لہو وی پینے، قبر دیاں رمزاں گُجھیاں

فوجی سوار دے جان مگروں کُجھ ودھ چر نہیں سی لگا جدوں ڈپٹی کمشنر دی شاہی سواری چوک وچ قدم رنجا فرمایا۔ اگے تن گھڑ سوار پوربیا فوجی سن جیہناں دے ہتھاں وچ بھریاں بندوقاں سن۔ اوہناں دے مگر انگریز ڈپٹی کمشنر واٹسن آپ گھوڑے اُتے سوار سی۔ ڈبے تیترے چنگے پلے ہوئے تے مونہہ زور گھوڑے اُتے سوار ڈپٹی کمشنر نے سولیمن انگریز افسری چھجے والا خاص خاکی ٹوپ پایا ہویا سی اوہ اِک درمیانے قد سرخ تے سخت چہرے کوریاں تے باریک اکھاں والا کوئی پنجاہ دے پیٹے پیندا انگریز افسر سی۔ سرکار لاٹ صاحب نے ہولے سلیٹی رنگ دا سوٹ اسمانی رنگ دی شرٹ تے گوڑھے کلیجی رنگ دی چیڑی ٹائی لائی ہوئی سی۔ اوہدے کوٹ دی ساہمنے والی کھبی جیب وِچ جیبی گھڑی دی چاندی رنگ دی لمکدی چین چمک رہی سی۔ اوہدے سجے ہتھ وچ کوئی ڈیڈھ فٹ لما اک تے پتلا جیہا بید سی۔ گھوڑے اُتے آکڑ کے بیٹھن دا اوہدا انداز وی فرعون نالوں کُجھ ودھ سی گھٹ نہیں۔ انج ای جاپدا جویں اونھوں کسے نے سولی اُتے چاڑھیا ہویا اے اتے اوہدے لئی حرکت کرنا ممکن نہیں اے اوہدی دھون غرور تے تکبر نال انج آکڑی ہوئی سی

جویں اوہدے وچ کسے نے لوہے دا سریا ٹھوکیا ہویا۔ اوہدے نال دُوجے انگریز فوجی افسر جیہناں وچ میجر کلائیو، کپتان برائن۔ لیفٹیننٹ پارکر، لیفٹیننٹ مائیکل، تحصیلدار، اک پُوربیا صوبیدار تے سردار ہیبت خان جھانگڑی اوہدا وڈا پُتر قہر خان جھانگڑی تے باقی دے لوک سن تے مگر سو پوربیا گھڑ سواراں دی کمپنی اوہناں ساریاں چوک وچ وڑ کے پہلاں یونین جیک نُوں سلامی دِتی۔

''ایہدے وچ کوئی شک نہیں اے کہ ایس ڈپٹی کمشنر نُوں جے فرعون اک واری جیوندا ہو کے تک لوے تے دُوجے جنم وچ فرعون دی تھاں رب کولوں ڈپٹی کمشنر بنن دی دعا منگسی'' فرید اوہنوں تک کے کُجھ بول رہیا سی۔

ڈپٹی کمشنر دیاں گرجھ ورگیاں ویران پر خونی اکھاں وچوں ہر شے لئی نفرت تے حقارت دے اُلنبے اٹھدے سن۔ بے پناہ اختیار تے طاقت رکھن والے ایس انگریز افسر نُوں بلا وجہ لوک نکا بادشاہ نہیں سن آکھدے کئیں معاملیاں وچ تے اوہدا اختیار بادشاہ نالوں وی ودھ سی۔ شام پُور دے لوکاں نے اپنے پنڈ وچ نہراں دے محکمے دا جیہڑا نمانا تے غریبڑا جیہا جھولا لمکائی اتے عینک لائی پھردا ڈھلی پتلون تے ڈھلی قمیض والا یار بادشاہ ملنگ تے درویش جیہا انگریز افسر ایڈورڈ ویکھیا سی ایہہ انگریز افسر اوہدا دو سو فیصد اُلٹ سی۔ جیہنوں تک کے لوکاں نُوں ایڈورڈ دے انگریز ہوون اُتے وی شک ہوون لگ پیا۔ اوہدیاں کوریاں اکھاں وِچ چوک وچ کھلوتے ملوٹے، پاٹے پرانے کپڑیاں وچ ہڈیاں دے کھربے، کرنگے تے پنجر بنے بھورے رنگ دے ایہناں کیڑیاں لئی حقارت تے نفرت دا 'اٹلانٹک اوشن' لہراں مار رہیا سی۔ اوہدا سجا ہتھ گھوڑے دی واگ تے کھبا ہتھ جہدے وچ اوہنے بید پھڑیا سی اوہنے اپنے کھبے پٹ اُتے رکھیا ہویا سی۔ لمے کالے گوڈیاں تک چڑھے بُوٹاں وچ گھوڑے اُتے اوہ کسے بت وانگ ای بنا حرکت کیتے نریاں اپنیاں کوریاں اکھاں نُوں کسے چتکبرے دیاں اکھاں وانگ ایدھر اودھر حرکت دے رہیا سی۔ اوہنے چوک دا سارا منظر اک سیت وچ ای رُکن من لیا۔ اوہدا گھوڑا ہولی ہولی اگانہہ ٹُردا رہیا۔ چوک وچکار گھنٹہ گھر دے منارے دیاں پوڑیاں دے ساہمنے اپڑ کے اگلے تنے گھڑ سواراں اپنے گھوڑیاں دیاں واگاں کھچ لئیاں تے اوہناں دے مگر ڈپٹی کمشنر دا گھوڑا وی اپنے آپ ای کھلو گیا۔ ٹھیک اوس ویلے گھڑیال نے سویر دے یاراں وجائے۔ لوک چوکوں سجے کھبے ہو گئے۔

''ایہدے پیو دادے پُورا امریکا، کنیڈا، جنوبی افریقا، آسٹریلیا، نیوزی لینڈ کھا گئے اتے ڈکار وی نہیں ماری'' ملتان سنگھ ہولی جیہا بولیا ''ایدھر سارا ہندوستان تے سارا پنجاب کھا گئے تے ساڈا اک کاما گاٹا مارو وی برداشت نہ کر سکے اوہنوں وی کنیڈا وچوں ٹھڈے مار مار کے باہر کڈھ

ماریا دل کردا اوہدا حساب ایہدے کولوں ایتھے ای لے لواں ایہ بندے نے کیہ شے ئیں'' ملتان بولیا۔

''اگ لین آئی سی مالک بن بیٹھی...... زمین خور، آدم خور اتے قبضہ گیر'' سکھی وی بیٹھا ولا کے کھانداسی۔

''گھوڑا وی ساڈا، بھوئیں وی ساڈی، کنڈ وی ساڈی، کاٹھی وی ساڈی، چابک وی ساڈا، چم وی ساڈا تے مال، دانا پانی وی ساڈا...... گورا صاحب نے راج لئی کیا شاندار شاہی سواری بنائی اے سامراج دیاں ایہا علامتاں ہوندیاں نیں تے ایہہ سارا کُجھ دیسی لوکاں دی سیانف دا شاندرا اظہار اے۔ اسیں لوک کُجھ بُہتے سیانے نہیں ہو گئے'' فرید چپر لائی۔

اوہدی گل تے اوہ تنے بے اختیار ہو کے ہسے پر فیر چھیتی نال اک دُوجے دے مونہہ اُتے ہتھ رکھ کے اپنے ہاسے ڈک لئے۔ کھی کھی دی دبی ہوئی اواز سن کے ڈپٹی کمشنر دے کن کھڑ کے تے اوہنے اواز آون والی پاسے دی تھاں نُوں اپنے ذہن وچ بٹھا لیا۔

نکے بادشاہ دے برابر سجے ہتھ اُتے دوجا گھڑ سوار سردار ہیبت خان جہانگڑی تے اوہدے نال اوہدا وڈا پتر سردار قہر خان جہانگڑی گھوڑے اُتے سوار سی۔ ہیبت خان اُسّی ورھے توں ٹپدا اک بھارے وجود والا مدھرے قد دا بندا سی۔ اوہدے سر اُتے اچا تے لمے طرے والا سفید شملا سی تے اوہنے کالے رنگ دی شیروانی تے لٹھے دی شلوار ہیٹھ زری والا لال کھسا پایا ہویا سی۔ گھوڑے نُوں اوہدا بھارا وجود چاون وچ کُجھ اوکڑ جاپ رہی سی پر فیر وی اوہ بہادری نال اپنے ہم نسلاں نال اپنی لِبھدی کنڈ نُوں سدھا کر کے کھلوون دی کوشش کر رہیا سی ہیبت خانے دا عجب خونخوار چہرہ سی ایہہ وی پتا نہیں سی لگدا اوہ بندہ اے چوہا اے یاں سور۔ جیہنوں تکیاں خوف اوندا وڈیاں وڈیاں لمیاں مچھاں تے کسے جھنگی وانگ بنی داڑھی اوہدے سارے چہرے اُتے کھلریاں ہوئیاں سن ایہہ چنگے رنگ ویکھن نال وی پتا نہیں سی لگدا کہ داڑھی نالوں مچھاں لمیاں ہین یا فیر مچھاں نالوں داڑھی لمی اے۔ چہرے اُتے نریاں اوہدیاں دو خونخوار اتے وڈیاں وڈیاں اگ دے انگارے وانگ بلدیاں ہوئیاں اکھاں ای دس رہیاں سن۔ ڈپٹی کمشنر دی اکھ بچا کے چھیتی نال اِک ادھ واری اپنی مچھاں نُوں وٹ دے کے لوکاں دا تراہ کڈھن دی کوشش کر لیندا۔ ڈپٹی کمشنر دے کھبے پاسے ہیبت خان دا پتر سردار قہر خان گھوڑے اُتے سوار سی۔

''پیو سُور اے تے پُتر سُور دا پتر اے'' فرید قہر خان نُوں تکدا بولیا۔

قہر خان پکے رنگ دا گرجھی چہرے والا درمیانے قد اتے تگڑے جثے والا پنجھی دے پیٹے

چینڈا وڈیاں وڈیاں گلپھاڑی سرخ اکھاں تے جھاڑی وانگ کھلریاں مچھاں تے نکی نکی داڑھی والی بندہ سی۔ ہیبت خان دا وارث قہر خان جھانگڑیاں وچ سبھ توں خطرناک بندہ سی۔ اوہ انگلینڈ توں پڑھ کے آیا اوہدی کالی شیروانی تے سر اُتے چٹے رنگ دی طرے والی پگڑی تھلے لٹھے دی چٹی ستھن تھلے کالی گرگابی اوہدا بانا سی اوہ ہر ویلے ایس بانے وچ ای دسدا سی جتھوں اک واری لنگھ جاندا اپنے مگر خوف تے دہشت دی اک لہر چھڈ جاندا۔ اوہ ایس ساری کاروائی توں بے تعلق ہو کے نرا چھت اُتے کھلوتیاں سوانیاں نوں ای گھوری جاندا سی۔ اوہ چہرے مہرے توں کوئی پھٹیا ہویا سنڈھا ای لگدا اوہدیاں حرکتاں دس رہیاں سن کہ عورت ذات ول اوہدی دلچسپی ضرورت توں کُجھ ودھ ای ہے۔

''ایہہ سور غلط تھاں اُتے غلط موقعے تے غلط ویلے تے اِک بہوں ای غلط حرکت کر رہیا اے۔'' ملتان سنگھ تے پنڈ والے اوہدی ایس حرکت دا نوٹس لے رہے سن۔

سردار قہر خان جھانگڑی ادھا شیطان ادھا سور کلھا کشن گڑھ وچ ذاتی چار ہزار کلے دا مالک سی۔ آکھدے ہوندے سن کہ اوہ ہر رات اپنے زنان خانے وچ اِک نویں رن واڑے بنا سوندا نہیں۔ اوہنے اج فوج وچ بھرتی کروان لئی ڈیڈھ سوتوں ودھ گبھرو قابو کر کے رکھیا ہویا سی اتے اوہنوں آس سی کہ اج اوہ کُجھ ہور مربعے الاٹ کروان وچ وی کامیاب ہو ویسی۔

قہر خان دے نال دے اوہدا چاچا تے ہیبت خان دا وڈا بھرا سردار آدم خان جھانگڑی گھوڑے اُتے سوار سی ایہہ اچے لمے قد دگورا چٹا شکلوں بہوں شریف اتے نمانا دِسن والا بابا سی ورھے وچ پیر رکھدا اپ دی خصلت والا بندہ سی۔ اجے اوہدی بھوئیں خوری دی وِس ملی نہیں سی۔ اوہ ہر شے دا کتبا چائی آوندا سی۔ اجکل اوہنے دریا کول اپنی جاگیر نال لگن والے سرکاری رقبے اُتے ہتھ صاف کرنا شروع کر دِتا تے اوہدے ناؤں کھوتر کھوتر کے رقبہ قبضے ہیٹھ لین دا کھاتا کھولیا ہویا سی۔ اوہ ہر بندے نال ملدا اتے جپھی پاندا پر بابا فرید نوں تک کے راہ بدل لیندا فرید، ملتان سنگھ تے سکھی تناں کولوں مُونہہ پھیر کے لنگھ جاندا۔

''فرید ملتان تے سکھی اوہ تنے ترینگل نیں تری شول نے چیتے نیں اوہناں کولوں بچ کے رہو'' اوہناں تناں بارے اپنے قبیلے نوں آکھدا۔

ڈپٹی کمشنر دی کنڈ مگر سجے پاسے بھورے رنگ دے گھوڑے اُتے سوار سخت گیر چہرے اتے تگڑے جثے والا اِک انگریز میجر کلائیو سوار سی جیہڑا شام پُورنوں چنگے رنگ جان دا سی۔ اوہدے ہتھ وِچ وی بید سی۔ اوہ خاکی ملٹری یونیفارم وچ اِک سدھا سادا حکم دے پابندی کرن تے کراون

والا سخت گیر افسر دِسدا اوہدے چہرے اُتے سکون سی تے اوہدیاں نیلیاں اکھاں وِچ کسے قسم دی
بے چینی نہیں سی اوہ اپنے گھوڑے اُتے تیر وانگ سدھا بیٹھا سی اوہدی کھبی وکھی نال ٹنگی ہولسٹر وِچ
ملٹری دا پستول سی تے گھوڑے دی کاٹھی نال گولیاں نال بھریا چمڑے دا بھورے رنگ دا نکا جیہا
جھولا لمک رہیا سی۔ اوہدیاں اکھاں ہر قسم دے جذبات توں سکھنیاں تے اوہدے چہرے دا
سکون دس رہیا سی کہ اوہدا ہر شے اُتے کنٹرول اے تے اوہنوں کسے شے ولوں پریشانی تے فکر
نہیں اے جیراں کہ بہوں سارے بندوقاں والے سوچدے نیں۔ ایس گل دا انداز اوس توں
ودھ کسے نُوں نہیں سی کہ اوہ ویلا پین تے کنا کو خطرناک ہو سکدا اے۔ اتے اوہدی طاقت کیہ
گڑے وسا سکدی اے۔ اوہدے نال دے گھوڑے اُتے لیفٹیننٹ مائیکل سوار سی۔ جیہڑا چوک وِچ
کھلوتیاں لوکاں نُوں چھڈ کے کوٹھیاں دیاں چھتاں اُتے چڑھیاں سوانیاں نُوں اکھ پھڑکائے بنا
ای بڑی چِڑ دا حرانگی نال اکھاں پاڑ پاڑ کے تکی جاندا سی اوہ اوہناں وِچ کوئی بلیک بیوٹی اتے
براؤن بیوٹی اجے تک لبھن وِچ کامیاب نہیں سی ہویا پر اوہ نال نال اوہناں دے کھلون تے
اپنے وَل تکن دے انداز توں کُجھ نروس تے پریشان وی لگ رہیا سی۔ اوہنوں ایہہ زنانیاں کُجھ
چڑیلاں تے بھوتنیاں ورگی کوئی شے لگ رہیاں سن اوہناں دے چہرے تک کے اوہنوں اِک غیر
محسوس جیہا خوف اپنے جُسے اندر وڑدا جاپیا سی۔ اوہ اپنے گھوڑے دی کاٹھی اُتے بیٹھا بار بار پاسا
بدل کے اپنی ایس حالت نُوں اپنے ذہن وِچ مجھن سنجھانن دی آہر کرن لگا سی بڑی چرمگروں جا
کے اوہنوں اپنی چھیویں حس ولوں کھڑکن والی خطرے دیاں گھنٹیاں وجن دا احساس ہویا تماشا
دیکھن والیاں دیاں شکلاں تے تماشے توں سوا لین دا جوش تے خشی ہوندی اے پر ایتھے جوش
تے خشی دا ناں نشان وی نہیں سی سگوں چہریاں اُتے مچڑیاں اکھاں وِچ سیک سی۔ اوہنوں مالا کُجھ
گڑ بڑ لگدا سی اوہنے اپنے پستول اُتے ہتھ رکھ لیا۔

اوہدے نال دے گھوڑے اُتے انگلینڈ توں نواں نواں اپنی پہلی ڈیوٹی اُتے لگا اِک انگریز
لیفٹیننٹ پارکر جیہڑا شکلوں جلاد لگدا سی اوہنے بھریا پستول پہلاں توں ای اپنے ہتھ وِچ پھڑیا ہویا
سی تے چوک تے گلیاں وچ کھلوتے ہر بندے اتے چھتاں اُتے چڑھیاں سبھے سوانیاں نُوں بڑی
مشکوک نگاہ نال تکن لگا تے گولی چلاون دا موقعہ لبھ رہیا سی۔ چوتھا انگریز افسر کیپٹن براؤن سی جیہڑا
اکھاں بند کیتی خورے ستا سی پر اوہدا ہتھ اپنے پستول دے ہتھے اُتے سی۔ ہر شے وِچ اوہنوں اِک
دشمن لکیا دِسدا تے اوہ بندوق چلان لئی تیار۔ کالے تے بھورے رنگ دے بندے مارن وِچ
اوہنوں چس اوندی تے اوہ اپنے ایس نیک کم نُوں توڑ چاڑھ کے جدوں وی موقع ملدا اِک

روحانی سکون محسوس کردا۔ اوہدی حیاتی دا وڈا مقصد ودھ توں ودھ رنگدار بندے مارنا سی اوہ پہلاں امریکہ وچ ریڈ انڈینز تے افریقا وچ کالیاں دے لہو وچ ہتھ رنگ کے ایہہ مشن توڑ چاڑھ کے آیا۔ اوہ سبھ توں وڈی عمر دا سی۔

''پنجاب دے لوکاں تے ریڈ انڈینز وچ کیہ فرق اے اوہناں دو سو سال پہلاں باہری حملہ آور تے دھاڑوی ویکھے ایہہ پنج ہزار سال توں بھگت رہے نیں۔ ایہناں کول اپنی فوج تے اپنا راج وی نہیں کوئی ہتھیار وی نہیں پر فیر وی......'' کیپٹن برائن ہر ویلے ایہا سوچدا۔ جدوں سبھر واؤں تے چیلیاں والا ول دھیان جاندا تے فرق سمجھ کے ہشیار ہوندا۔ اوہ چھیتی توں چھیتی ریٹائر ہو کے پنجابوں نسنا چاؤہندا۔ ''ایہ فسادی لوک نیں ہر ویلے لڑن دے بہانے لبھن لئی کوئی نہ کوئی تلونا دِتی رکھدے نیں۔''

اوہناں انگریز افسراں دے مگر تن ہور گھڑ سوار کھلوتے سن جیہناں وچوں دھپ تے گرمی نال سڑیا کالی شکل والا اِک دا تحصیلدار، دوجا اک بھورے رنگ دا گینڈے دی شکل والا افسر مال جیہڑا ایس سارے ڈارے نالوں بے تعلق ہو کے اپنے گھوڑے دی کنڈ اُتے ادھا ستا اتے ادھا جاگدا لدیا ہویا سی۔ اوہناں دی کنڈ مگر چوتھا گھڑ سوار خاکی کپھے والی وردی وچ فوجی بوٹاں نال کالے رنگ دا اک پُوربیا صوبیدار سی جنھے اپنے موڈھے اُتے بندوق لمکائی ہوئی سی اوہناں دے مگر کوئی سوتوں ودھ خاکی وردیاں وچ موڈھے نال رفلاں لمکائی گھوڑیاں اُتے سوار خاکی وردی والے ہشیار بیٹھے دھوں کالے، نکیاں لال اکھاں تے مدھرے قدے والے بندوق بردار پُوربیا فوجی جوان سن۔ جویں ای ڈپٹی کمشنر دا گھوڑا رکیا اوہدے مگر دُوجے سٹاف دے گھوڑے وی اوسے ترتیب نال کھلوندے گئے۔ میجر کلائیو نے دھون موڑ کے صوبیدار نُوں اپنی بید نال اشارہ کیتا۔

''صوبیدار حامد کھان''

صوبے دار اپنا گھوڑا لین وچوں کڈھ کے مجمعے دے ساہمنے آ کے کھلو گیا اوہنے چوک وچ اکٹھے لوکاں نُوں چوک خالی کر کے گلیاں، دارے تے باغ ول ہٹ جان دا آرڈر دِتا۔ چوک دو منٹ وچ سکھنا ہو گیا تے لوک چوک چھڈ کے پچھانہہ ہٹ کے گلیاں دی نکراں، دارے دے وہڑے اتے باغ وچ جا کے کھلو گئے۔ اوسے ویلے چوک وچ بابا مراد دی حویلی دی بیٹھک دا بوہا کھلیا تے بابا مراد کھونڈی ٹیکدا اندروں باہر نکلیا اوہدے نال رام داس تے کرپال سنگھ وی سن۔ اوہ دووئیں اپنیاں دھوتیاں سنبھدے انگریز افسراں ول تکدے بیٹھک دے بوہے اگے پئے لوہے دی

وکٹوریہ پنج اُتے بہہ گئے۔ اوسے ویلے لال چند دا پوترا موتی لال وی اپنے بیلی چنن سنگھ دے پوترے سیانا سنگھ تے اوہناں دے نال نال منصب خان دا پوترا کوڑا خان طوطا رنگ تے نتھو تلونا دا پوترا اسادا تلونا وی چوک دی اک گلی وِچ آ کے کھلو گئے۔ رام داس تے موتی لال دا معاملہ آپس وِچ کسے نہ کسے پاروں خراب ای رہندا۔

رام داس ایس پنڈ دا کلم کلا آڑھتی تے وپاری جیہدا وپار لہور توں کلکتے تک کھلریا سی۔ اُتوں زمیندارے وِچ وی سنگھ پھسائی رکھدا۔ لکشمی ایس کھتری تے مہربان سی اتے اوہ مال دولت نال بھنیا ہویا سی اوہدا وڈا بھرا دلی وِچ وکالت کردا سی تے اوہدے نکے پتر بھگوان داس لہور دی غلہ منڈی وِچ ڈیرہ لایا ہویا سی۔ رام داس دی آڑھت لہوروں لے کے کلکتے تک کھلری ہوئی سی لہوردی غلہ منڈی وچوں نکلن والا جنساں دا اِک پھیرا جے کلکتے اپڑیا نہیں سی ہوندا کہ دوجا بھار لہوروں چھکڑیاں تے گڈاں اُتے لدیناں شروع ہو جاندا۔ لہور منڈی وِچ اوہدا نکا پُتر بھگوان داس باہندا پر سارے پنجاب وِچ پھر پھر کے جنساں دی خریداری رام داس کردا ہوندا۔ لال چند دے پوترے موتی لال نال اوہدی کھٹ پٹ لگی رہندی جیہدا اوتھے ناوں ودھ پنڈ کسے نہ کسے شکل وِچ قرضائیں سی ایہہ وکھری گل سی موتی لال دا سارا وپار ویاج تے ٹُردا تے اوہ اصل دا تقاضا گھٹ ای کردا اوہ آکھدا ہوندا کہ

''اصل منگ کے میں اپنا وپار خراب نہیں کر سکدا تے اپنے قرضائیاں نُوں شرمندہ نہیں کرنا چاؤہندا۔'' موتی لال قرضہ دے نہ سکن تے ویاج نہ بھرن دے قابل رہ جان والے اجڑے کساناں تے قرضائیاں دے رقبے وی بڑی رفتار نال اپنے ناویں لوائی جاندا جیہدے کارن رام داس ایس گل اُتے اعتراض کردا تے اوہنوں ہتھ ہولا رکھن دی صلاح دیندا۔

''توں سڑدا ایں رام داس میرے کولوں تینوں تکلیف ہے کہ میرا رقبہ تیرے رقبے دے برابر کیوں ہورہیا۔'' اگو موتی لال اپنی مٹھی زبان وِچ نفرت دا اظہار کردا۔

''توں غریب کساناں دا لہو پی رہیاں اوہناں دیاں زمیناں وواہ دے قرضے دے کے کھاہدی جاندا ایں ایہہ گل چنگی نہیں'' رام داس اوہنوں سمجھان دی کوشش کردا۔

''توں مسلماناں دیاں لتاں وِچ وڑیا رہنداں کجھ اپنے دھرم دا پاس لحاظ کر اپنا ایمان کیوں خراب کر رہیاں بھگوان کولوں ڈر۔''

''بندیاں کولوں نفرت کرن والا بھگوان توں گھڑ سکداں میرے وِچ اینی جرائت نہیں'' رام داس نے اوہدی ایہہ گل سنی تے اگوں اوہدے مُونہہ اُتے چپیڑ کڈھ ماری۔ بس ایسے گلوں رام

داس تے موتی لال وِچ شریکتے دا مُدھ بجھ گیا۔ تے موتی لال اوہدا نقصان کرن دا کوئی موقع نہ چھڈدا۔ رام داس مراد تے لجپال وانگ ضعیفی وِچ قدم رکھ چکیا سی۔ اپنے کم نال کم رکھن والا بندہ سی۔ درمیانہ قد دوستاں ورگا چہرہ نکی نکی داڑھی سوچ سوچ کے گلاں کرن والا رام داس سارے پنڈ دا بیلی سی۔ رام داس جدوں مراد تے پنڈ دے گبھرو رائے احمد خان کھرل دی فوج وِچ رلن لئی ٹرے تاں اوہنے بندوقاں تے اسلحا خریدن لئی اپنیاں تجوریاں دے مونہہ کھول دتے ایس لئی سنے مراد حیات دے سارا پنڈ اوہدی عزت تے قدر کردا انگریزاں کئیں واری لہور توں لے کے کلکتے تک کھلرے اوہدے کاروبار اُتے ٹیکس لان دی کوشش کیتی پر اوہ کتاباں دا پکا سی۔ اِک واری ٹیکس چوری دے چکر وِچ اوہنوں محکما ٹیکس والے پھڑ کے وی لے گئے تن دیہاڑے اوہنوں لاک اپ وِچ وی رکھیا ککھ نہ لبھیا تے اُلٹا اوہنوں واپسی لئی ٹانگے دا کرایا وی انگریز افسر نُوں جیبوں دینا پیا۔ اوہ انکم ٹیکس دے دفتروں نکلدا نکلدا انگریز افسر نُوں ایہہ آکھ کے نکلیا کہ

''ٹیکس اودوں بھریساں جدوں سرکار وی میری ہوسی تے ٹیکس ورتیا وی میرے لوکاں اُتے ای جاسی۔''

جدوں لوک چوک سکھنا کر کے دارے دے لاگے باغ تے گلیاں وِچ پچھانہہ ہٹ گئے تے سردار ہیبت خان جھانگڑی اپنا گھوڑا اکڈھ کے ڈپٹی کمشنر تے دُوجے عملے دے ساہمنے آن کھلوتا تے گھوڑے اپروں بیٹھاں لہہ آیا اوہدا پُتر قہر خان تے وڈا بھرا آدم خان وی اپنیاں گھوڑیاں توں بیٹھاں لہہ آئے تے اوہدے بجے کھبے آن کے کھلو گئے۔ جھانگڑیاں دے اِک نوکر نے تناں گھوڑیاں نُوں پھڑ کے اِک پاسے کرلیا۔ سردار ہیبت خان جھانگڑی نے ڈپٹی کمشنر نُوں پہلاں سجدا کرن دے انداز وِچ ست واری فرشی سلام کیتا تے فیر گُجھ انج دی گلابی بولی نال نکے بادشاہ دی خدمت وِچ عرض گزار ہویا، جیہڑی کہ ایہو جیہے موقعیاں لئی خاص ورتی جاندی۔

''حضور فیضِ گنجور کا اقبال بلند ہووے شام پُور دے وسنیک سرکار لاٹ صاحب بہادر نُوں ہزارا ادب تے احترام نال سلام دعا پیش کردے تے آپ دیاں مہربانیاں دے نسل در نسل جوق در جوق احسان مند، شکر گُزار نیں۔ آپ دے ایس حقیر پر تقصیر ادنی غلام بندے دے ایس کم درجے دے پنڈ وِچ قدم رنجا فرمان اُتے تہہ دل نال خوش آمدید آکھتے ہیں آپ دے قدماں دی دھوڑ ایس پنڈ کے واسی اج اپنی قسمت اُتے فخر و انبساط دا اظہار تے مان کر رہے نیں ایس ویلے رائل برٹش انڈین آرمی لئی دستیاب اِک سو گبھروواں نُوں لیفٹیننٹ گورنر صاحب دے حکم دے مطابق حضور دی خدمت اقدس وعالیہ وِچ شہنشاہ معظم دی جتیاں دی دھوڑ دی دھوڑا اِک ادنی

حقیر، فقیر پرتقصیر تے وفادار نوکر تے غلام سردار رئیس ہیبت خان جھانگڑی اپنے دل دی اتھاہ گہرائیاں توں ڈاھڈی نیک نیتی، وڈے خلوص نیت نال اپنی بے مثال وفاداری تے خدمت کے جذبے نال معمور سرکار انگلشیہ اُتے اپنی جانیں نچھاور کرن لئی تگھے، ڈونگھے دلوں انگریزی فوج وچ بھرتی لئی جوان حاضر کرنا چاہندا ہے جے عالی مقام بندہ پرور حضور فیض گنجور کی اجازت ہووے تاں فوج وچ مرضی خشی نال بھرتی ہوون کے لئے حضور کے نال جان لئی ایس ویلے تیار بیٹھے شام پُور کے ایہناں ڈیڈھ سو جواناں نُوں آپ حضور دی خدمت عالیہ وچ ملاحظے لئی ہتھ بنھ کے حاضر کیتے جان دی اجازت مرحمت فرمائی جاوے''

سردار ہیبت نے پُورے زور نال گلا پاڑ کے سارے پنڈ تے اپنے ولوں بڑے ادب تے احترام نال سپاس نامہ پیش کیتا۔ ڈپٹی کمشنر نے ایس سرخ رنگ دے مدھرے قد تے بھونے دی شکل والے اپنے نمک خوار نُوں حقارت دی نظر نال تکدیاں اپنا سجا ہتھ اپنے ٹوپ دی کنی تک لے جا کے اوہدی تحسین تے سلاہنا کیتی۔ فیر زور دا کھنگورا مار کے چوک وچ چورس کھلوتے لوکاں ول تکدیاں بھوئیں اُتے تھکیا تے اجازت دین دے اظہار لئی اپنا نکا جیہا سر ہاں وچ ہلایا۔
''بھرتی لئی جوان حاضر ہوون'' گھنٹہ گھر دیاں پوڑھیاں اُتے چڑھ کے کھلوتے دھوتی کرتے وچ بھڈورے دی شکل تے اواز والے نمبردار طوطی خان نے پُورے زور نال گلا پاڑ کے بھرتی لئی جواناں دی طلبی کیتی۔ گلی دی نکر اُتے کھلوتے جھانگڑی گھڑسوار نے اپنے گھوڑے دی واگ کھچ کے پرتائی تے اتھوں گلا پاڑ کے اگلی گلی دی نکر اُتے کھلوتے گھڑسوار نُوں کوک ماری ''جوان حاضر کر''

دُوجے گھڑسوار نے اپنا گھوڑا حویلی ول پرتا کے اتھوں ای حویلی دے گیٹ اُتے کھڑے اسلحا بردار راکھیاں ول کیتا تے ''جوان حاضر کر'' نُوں دوہر لائی۔ اوہدے نال ای جھانگڑی سردار دی حویلی دے لوہے دے بھارے گیٹ کھلے تے اوہناں مگروں فوجی بھرتی لئی پھڑے گئے ڈیڈھ سوتوں ودھ گبھرواں دی اک پلٹن بے ڈھنگے طریقے تے بے ترتیبی نال اک اجڑ دی شکل وچ ای ٹردے باہر نکلے۔ پلٹن دے سجے کھبے ہیبت خان دے قبیلے دے دس بارہ مسلح گھڑسواراں دا جتھا موڈھے نال بندوقاں لمکائی ہتھاں وچ چابک پھڑی اوہناں نال انج ٹر رہیا سی جویں کوئی آجڑی ہتھ وچ چھمک پکڑ کے اپنا اجڑ اگے اگے ٹوری پچھے پچھے آپ ٹردا اے۔ فوجی بھرتی لئی ہیبت خان دی حویلیوں نکلن والے ایہہ ڈیڈھ سوتوں ودھ گبھرو اوہدی اپنی برداری تے قبیلے دے اوہناں غریب کساناں، مزاعاریاں، لچھائیاں، کمیاں دے اوہ پتر سن جیہڑے ہیبت خان دے

اگے اُچا ساہ نئیں سن چھک سکدے۔ تے ایہناں وِچ کجھ اوہ وی سن جیہناں دے رقبے موتی لال کول گروی رکھے سن تے اوہ سود بھرن دے قابل وی نہیں سن رہ گئے۔ اوہناں لئی فوج وِچ بھرتی ہونا جویں جنت دے بوہے دی کنجی مفت وِچ لبھن والی گل سی جیہدے مگروں جیئن دے اُسارے دوزخ وچوں نکلن دی آس بن گئی۔ قدیم مصری غلاماں وانگ اوہ پاٹیاں پرانیاں لیراں وِچ سرنوائی اسلحہ بردار راکھیاں دے اگے بھیڈ بکریاں وانگ سرنوائی رلکدے آ رہے سن۔ اوہ جوان سن پر اوہناں دے رنگ کمزوری تے گھٹ خوراکی دے کارن پیلے سن اوہناں دے جُثے کمزور تے لِسے سن اوہناں دے چہرے جیہناں دیاں ہڈیاں اُتے ماس نہیں سی دِسدا اُتے مایوسی، بھکھ، مفلسی تے وحشت نچڑدی سی۔ اوہناں دیاں ہڈیاں دا ماس ساہوکار کھا گیا تے جُثے دا لہو جاگیردار پی گیا۔ اوہ سارے اپنیاں لاشاں اپنے موڈھیاں اُتے چائی جویں کسے شمشان گھاٹ ول جا رہے سن۔ گل وِچ پاٹے پرانے کرتے، مجھ بھے ملوٹے تہمد سر اُتے لیر دلیر پگڑیاں چمڑے دیاں پاٹیاں پرانیاں ودھراں والیاں تلے وِچ ہاریاں ہویاں جتیاں والے تے کُجھ ننگے پیریں وحشت تے خوف دا شکار ایس بے وارث اجڑ نوں جاگیردار دے راکھویں کتے دھکیندے اوہناں دیاں پچھاڑیاں تے لتاں تے ٹھڈے ماردے بھرتی لئی سرکار لاٹ صاحب نکا بادشاہ ڈپٹی کمشنر حضوردے دربار وِچ چوک تک لے کے اپڑے۔ ایہہ پنجاب دی خاکی مخلوق سی جیہڑی ساہوکار تے جاگیردار دے جبر، استحصال، غلامی، حرام خوری تے حرامکاری دا شکار سی تے جیہناں لئی فوجی بھرتی دا بوہا کھولن والا انگریز جیہدا غلام اوہناں دا دیس سی ایس ویلے رحمت دا اِک فرشتہ بن کے اسمانوں اُتر آیا کہ جاگیردار تے ساہوکار دی غلامی وچوں کِدھرے نسن دا اوہناں کول ایس ویلے اِک ایہا راہ سی۔

پنجاب دا گبھرو فوج وِچ بھرتی ہوون لئی اٹھ کھلوتا۔ پر ایہہ مورت دا اِک پاسا سی مورت دا دوجا پاسا اوہ پنجاب سی جیہڑا ایس جبری بھرتی دی مزاحمت لئی اٹھ کھلوتا تے ایہنوں ناکام بناون لئی اپنیاں جاناں دا نظرانہ پیش کرن لگ پیا۔ جدوں غلاماں دا ایہہ اجڑ چوک وِچ اپڑ گیا تے نمبردار طوطی خان گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں توں ہیٹھاں لہہ آیا اتے اوہناں دے ساہمنے اپڑ کے اوہناں نوں ہتھ دے اشارے نال کھلون لئی آکھیا۔ اوہناں ساریاں کسے مشین وانگ نمبردار دے اشارے نوں منیا۔ اوہناں ساریاں دیاں اکھاں وِچ لکھاں سوال سن جیہناں دا جواب اوہناں نوں خبرے کدے وی اپنی زندگی چ نہیں سی لبھنا۔ میجر کلائیو نے اوہناں دے ساہمنے گھوڑے اُتے بیٹھے صوبیدار حامد خان نُوں اپنے بید نال اوہناں دا چارج لین دا آرڈر دِتا سپلائر دی زمے

واری ایتھے مک گئی۔ تے ایہدے نال ای اوہناں گبھرواں دی تقدیر وی اوہناں نوں غلامی دے اِک نویں کھوہ وِچ سٹ کے چوکوں نکل گئی۔ اپنی ای برادری تے قبیلے دے سردار تے ساہوکار دی غلامی وچوں نکل کے سمندر پاروں آئے سامراج دی غلامی وِچ جان والی اوس اِک سیٹ وِچ جدوں میجر کلائیو دی بید دا اشارہ ہویا تے اوہناں دی تقدیر ایدھر توں اودھر ہوگئی۔ جیہڑی اوہناں دے کالجیاں نوں وی اِک ڈاڈھی سٹ مار گئی، جیہدی پیڑ اوہناں نوں اتے اوہناں دے پیاریاں نوں عمراں لنگھدیاں تائیں ہوندی رہنی سی اوہ اپنے ای دیس وِچ اج پردیسی ہوئے کہ اوہناں دے سودے دی کسے نے کوئی رسید وی نہیں سی دِتی۔

''دس دس دیاں دس قطاراں بناؤ اِک دُوجے دے مگر کھلو کے ایس گل دا دھیان رکھو کہ وِچ چار چار قدم دی وِتھ ہووے اپنے قد دے برابر دے جوان نال لین بناؤ'' صوبیدار حامد خان اپنے گھوڑے توں ہیٹھاں لہہ آیا تے اوہنے اوہناں نوں پہلا فوجی آڈر سنایا جیہدے اوہ اُکا عادی نہیں سن۔ اوہ ایتھے کھلو تے اِک دُوجے دیاں شکلاں تکدے رہے کوئی وی اپنی تھاں توں نہیں سی ہلیا۔

''دس جوان مگروں ایتھے آوؤ'' صوبیدار حامد خان نے پچھاں پرت کے اپنے نال آئے فوجی گھڑ سواراں نوں آرڈر دِتا...... دس جوان گھوڑیاں توں لہہ کے اِک قطار چ ڈبل مارچ کر دے ہوئے بھرتی لئی اون والے نویں گبھرواں دے ساہمنے آ کے کھلو گئے اوناں نے اِک دُوجے دے برابر کھلو کے اپنے ہتھ اِک دُوجے دیاں موڈھیاں اُتے رکھ کے پہلاں آپ قطار بنا کے تکائی۔ فیر صوبیدار نے اپنے ساہمنے کھلوتے گبھرواں نوں دے ہتھ نال اشارہ کیتا اوہ سارے ہتھاں دی بولی سمجھ گئے تے اوہناں دی نقل وِچ لین بناون وِچ اوہناں نوں کوئی دیر نہیں سی لگی۔ صوبیدار دا اشارا تک کے لین بنوان لئی اون والے جوان پرت کے ڈبل مارچ کر دے اپنیاں گھوڑیاں اُتے جا کے سوار ہو کے اٹینشن بہہ گئے۔

صوبیدار حامد لیناں اندر وڑ کے اوہناں نوں بانہواں وچوں پھڑ پھڑ کے قد دے حساب نال چھانٹی کر کے اوہناں دیاں لیناں نویں سروں ترتیب دِتیاں۔ ایس سارے کم وِچ دس منٹ توں ودھ نہیں سن لگے۔ سبھ توں نکے تے مدھرے قد والے گبھرواں نوں انگریز میجر دے اشارے اُتے صوبیدار نے گھر جان دی اجازت دے دِتی۔ ایہ کوئی دس جوان سن جیہڑے نکے تے مدھرے قد دے سن تے انگریزی معیار دے حساب نال فوج وِچ بھرتی ہوون دے اہل نہیں سن پہلاں تے اوہناں نوں یقین نہ آیا کہ اوہ ایتھوں جان لئی آزاد نیں۔ جدوں صوبے دار نے

اوہناں نُوں اوتھوں نساں لئی دھڑ کیا اوہ سارے نس پئے۔

''تسیں جا سکدے او'' میجر کلائیو نے اپنی پستول کڈھ کے ہوائی فائر کیتا۔ مجمعے اُتے اک دہشت طاری ہوگئی ہر پاسے اِک خموشی چھا گئی۔ مدھرے تے نکے قد والے جوان ازادی ملن دی خشی وِچ اپنیاں جتیاں چوک وِچ ای چھڈ کے ایتھوں نسے۔

ہُن انگریز میجر اپنے گھوڑے توں بیٹھاں لتھا تے لوہے دی لٹھ وانگ سدھا کوئیک مارچ کردا ہویا بھرتی لئی حاضر کیتے گئے نویں رنگروٹاں دے ساہمنے آ کے اٹینشن کھلو گیا فیر اوہ مارچ کردا ہویا اوہناں دا معائنا کرن لئی قطاراں اندر وڑ گیا اوہ اوہناں نُوں انج ای تک رہیا سی جویں کوئی قصائی بکرا کوہن توں پہلاں مل لین لئی ٹوہندا اے۔ پہلی قطار وِچ اوہ چوتھے نمبر تے کھلوتے گبھرو کول آ کے کھلو گیا تے اوہنوں نجھا کے تکیا اوہ جوان اِک پیر دے بھار اُتے کھلوتا سی۔

''آوٹ'' اوہ گبھرو لنگاندا ہویا لین وچوں باہر نکل گیا۔

نکل کے نسن لگا تے تریجے نمبر تے کھلوتے اِک کانگڑی جوان نے میجر دی اکھ بچا کے اوہنوں لت اگانہہ کڈھ کے ٹھِبی مار دِتی اوہ ٹھڈا کھاندا ہوا وِچ اڈدا ہویا مونہہ بھار اٹاں دے فرش اُتے آن ڈھٹھا پر فساد کرن دا موقعہ نہیں سی تے اوہ ایس لادھ اُتے لہو دا گھٹ پیندا فیر اُٹھ کے لنگاندا ہویا نس پیا۔

میجر پنجویں قطار دے وِچکار کھلوتے اِک گبھرو کول کھلو کے اوہدیاں اکھاں وِچ گوہ نال تکن لگ پیا ایہہ گبھرو کانا سی۔

''آوٹ'' کانا اوتھوں نسیا۔

میجر کلائیو پرت کے سدھا ہویا تے اپنا پستول کڈھ کے نسدے کانے دیاں پیراں وِچ سدھا فیر کر دِتا کانا اوتھے ای بُت بن گیا۔

''گیٹ بیک'' میجر نے پستول ہولسٹر وِچ رکھدیاں کانے جوان نُوں آرڈر دِتا جیہدا کاں پہلے فائر اُتے ای ٹھیک ہو چکیا سی۔

''تیرے جیہے مکرے تے ٹُطرے کدی کدی ودھیا سولجر وی بن جاندے نیں تیرا فیوچر برائٹ اے توں ایس پلٹن دا ایس ویلے انچارج افسر ایں ایتھے صوبیدار دے نال جا کے کھلو جا اتے جو کُجھ اوہ آکھدا اے اوہدا آرڈر من بس تیرا ایناں ای کم اے تے اج توں پچھے کدی اپنا دماغ ورتن دی کوشش نہ کریں نہیں تے میں تینوں گولی مار دیاں گا۔''

کانے دا کان ٹھیک ہو گیا تے اوہ ڈبل مارچ کردا ہویا صوبے دار دے برابر آ کے کھلو

گیا۔ میجر کلائیو نے پلٹن دا معائینہ مکایا تے سارے رنگروٹاں نوں چوکوں باہر کڈھ کے نال لے جان لئی اک قطار بنوائی۔ صوبیدار نوں آرڈر کیتا جیہڑا اوہناں نوں کوئیک مارچ کراوندا چوکوں کڈھ کے چوک دے باہر جان والی کچی سڑک اُتے ایس پریڈ نوں لیا کے کھلوا دِتا۔ فیر ڈپٹی کمشنر نے اپنے گھوڑے دی کاٹھی نال لمکے چمڑے دے اک کالے بیگ وچوں اک فائل کڈھی اتے اوہنوں اُچا اُچا پڑھیا۔

''لیفٹیننٹ گورنر پنجاب دے حکم دے تحت سردار ہیبت خان جھانگڑی ولوں سلطنت برطانیا لئی ڈیڈھ سو جوان دین تے اپنے علاقے وچوں فوجی بھرتی کرن وِچ مدد دین تے سرکار برطانیہ لئی اوہدیاں خدمتاں نوں سلاہنا دیندیاں ہویاں اوہنوں ویہہ مربعے بھوئیں دین دے نال اَتھر گھوڑے پالن دی اجازت دِتی جاندی اے تے نالے اوہنوں خان بہادر دا خطاب دِتا جاندا اے۔ شام پُور دے دو ہور زمینداراں سردار قہر خان جھانگڑی تے سردار آدم خان جھانگڑی نوں گھوڑی پال سکیم تحت انگریزی فوج لئی گھوڑیاں پالن تے پنج پنج مربعے بھوئیں انعام دے طور تے دِتی جاندی اے تے سردار قہر خان جھانگڑی نوں چھناں دے کنڈھے دے نال نال پیا سو کلے رقبہ وی الاٹ کیتا جاندا اے۔'' فیر ڈپٹی کمشنر نے ہیبت خان نوں کول بلا کے اوہدے سینے اُتے سونے دا تمغہ سجایا۔

''دھاڑوی ہیبت خان ہُن خان بہادر رئیس سردار ہیبت خان جھانگڑی آف شام پُور ہو گیا اے'' فرید ہولی جیہی بولیا۔ ہیبت خان تے اوہدے پتر قہر خان تے نالے آدم خان تناں ادب نال ٹردے ہوئے ڈپٹی کمشنر دے گھوڑے دے کول آن کھلوتے ساریاں نے واری واری اوہدیاں بُوٹاں نوں ہتھ لا کے سیلوٹ کیتا تے نکے بادشاہ دا شکریا ادا کیتا تے بھوئیں دے الاٹمنٹ دا خان بہادر دا خطاب ملن دا سرکاری حکم ناواں اوہدے کولوں وصول کیتا تے اوہدے ول کنڈ کیتے بنا اوہناں پیراں اپرای پچھے ٹردے ہوئے جا کے اپنیاں گھوڑیاں اُتے سوار ہو کے سینا تان کے تے دھوناں اکڑا کے کاٹھیاں اُتے بہہ گئے۔ ڈپٹی کمشنر نے سردار ہیبت نوں یاد کرایا کہ

''دو سو جواناں دی بھرتی دا وعدا کیتا گیا سی سرڈار ہیبٹ کھان توں آوندے پھیرے وِچ باقی دے جوان پُورے کرنے نیں''

ہیبت خان نیں انگریز بہادر دے گوڈیاں نوں ہتھ لا کے اپنا وعداہ پُورا کرن دا یقین دوایا۔

''نال اِک ہور گل وی ہے'' ڈپٹی کمشنر نے اوہنوں گھوریا۔

''جی سرکار'' سردا ہیبت خان کہب رہیا سی۔

''دو دیہاڑے ہو گئے نیں توں آ کے میرے کتے نہیں نوائے۔ میرے کتے کجھ دیہاڑے اپنے کول رکھ تے اپنے ہتھاں نال نوادھو کے اوہنوں واپس گھل میم صاحب سخت نراض اے''

''کتے اج ای منگوا لیساں سرکار'' ہیبت خان نے وعدہ کیتا۔''بھرتی وِچ بھیڑا ساں ایس لئی دیر ہوئی وت ایہا جیہی غلطی نا ہوسی سرکار'' خان بہادر رئیس اعظم معافی منگی۔

نکے بادشاہ اوہدے ول تک کے حقارت نال سر ہلایا تے فیر اوہدے ساہمنے زور دا کھنگھ کے تھک دتا۔ بھرتی تے اعزاز دین دی کاروائی نبڑ گئی۔ ہیبت خان تے اوہدے پتر تے بھراواں سکھ دا ساہ لیا۔ پر اجے لوکاں دے بھانے ایہہ کاروائی ہن شروع ہوون لگی۔ ڈپٹی کمشنر نے واپس جان لئی اپنے گھوڑے دی واگ کھچی ای سی کہ چوک دیاں کوٹھیاں دیاں چھتاں اُتے کھلوتیاں سوانیاں وچوں اک نراض جیہی آواز اوہناں دے کناں تک اپڑی۔

''بے غیرتیا تک داڑھیا ایہدا نالوں چنگا ہے اپنا مُوتر پی کے بُڈ مردوں اپنے ای پتر پوترے ویچ کے اوہناں دا مل پئے وٹیندے اوہ تے جگیر اں کھٹیندے ودے او اُتوں آکڑ آکڑ وی ٹُردے اوہ...... تہاتھوں وڈا بے غیرت تاں اساں کوئی ہور نہ ڈٹھا'' چوک وِچ بنیاں حویلیاں دیاں چھتاں زنانیاں تے بالاں نال بھریاں سن۔ کوٹھے دی چھت توں اون والی ایس زنانا چیکدی آواز دی ڈپٹی کمشنر بولی تے نہ سمجھ سکیا پر لہجے وِچ لُکی نفرت دا سیک اوہنوں ضرور اپڑیا۔

''اینی پرابلم ٹُوٹی کھان گھیا'ڈپٹی کمشنر ساہمنے کھلوتے لمبردار نال سدھا مخاطب ہویا۔

''نو پرابلم سر جی...... ایوری تھنگ آل رائٹ سر'' توتی خان بوکھلاں وانگ کھلا کمب رہیا سی اِک ذرا جیہی حرکت اوہدی لمبرداری دا بیڑا بوڑ سکدی سی اوہنوں پتا سی ایس پنڈ وچ انگریزاں دے خلاف کنی ساری نفرت موجود اے تے ایتھے کسے ویلے کجھ وی ہو سکدا اے۔ سوائے ہیبت خان دے سارے دیسی جھولی چک، ہتھ ٹوکے، گماشتے تے چمچے کڑ چھے اندروں ای اندروں چوکوں خیر خیریت نال نکلن لئی دعاواں منگ رہے سن۔ جہانگڑی دی برادری وی ایس ویلے اوہنوں چھڈ کے بابا مراد دی ہندو، سکھ تے مسلمان برادری نال رلی کھلوتی سی۔ طوطی خان تے ہیبت خان نے بابا مراد بابا رام داس تے بابا لجپال سنگھ نوں مراد دی حویلی دے ساہمنے بیٹھیاں ایہہ سارا تماشا ویکھدیاں تک لیا۔ دُوجے پاسے وارے اُتے اوہناں تناں دے پتر فرید، ملتان تے سُکھی پوڑھیاں اُتے کھلوتے ایہہ سارا تماشا تک رہے سن۔ ایہ کوئی چنگی صورتحال نہیں سی ہیبت خان نوں ایدی فکر سی اوہنوں پتا سی جتھے انگریز ہوندے تے آل دوالے مراد حیات ہوندا اوتھے فساد ہونا فرض سی۔ اوہناں ساریاں دی ایتھے موجودگی فساد دی ضمانت سی جتھے اوہ

سارے ہوون ایتھے انگریز دے خلاف فسا د نہ ہووے ایہہ گل مَن والی نہیں سی پر اوہ اجے تک چُپ بیٹھے سن ایہہ وی یقین کرن والی گل نہیں سی۔ ہیبت خان نُوں ایس گل دا وی چانن ہو چکیا کہ اوہ ایس ویلے بابا مراد دے اِک اشارے دی مار نیں اوہ سارے بے خبری وِچ پنڈ والیاں دے گھیرے وِچ آ چکے سن تے انگریز افسراں نُوں وی ہن ایس گل دا احساس ہو چلیا سی کہ پنڈوں باہر نکلن والیاں ساریاں گلیاں پنڈ دے واسیاں نے بند کر دِتیاں سن۔ پر ڈپٹی کمشنر ہر گل توں بے خبرا بن کے جھیڑا ودھان دے بہانے لبھ رہیا سی۔ میجر کلائیو معاملے دی نزاکت نُوں سمجھ گیا اوہنوں اپنی غلطی دا احساس ہو گیا۔ ساریاں پنڈاں وانگ ایس پنڈ وِچ وی بھرتی پنڈ توں باہر کھلے رڑے مدان وِچ ہونی سی۔ ایہہ کسے فوجی پلٹن دا کسے نراض کھلوتی سویلین ابادی دے گھیرے وِچ آ جان دا خوفناک منظر سی جہدے کولوں بچن دا پہلا سبق دنیا دی ہر فوج نُوں پڑھایا جاندا اے۔ ایہہ اوہدی غلطی سی کہ اوہ سیکورٹی نُوں نظر انداز کر کے ایس ہیبت خان دے آکھے لگ کے پنڈ دے چوک وِچ لوکاں وِچ پھس کھلوتے۔ اوہدا دل کیتا اوہ ہیبت خان نُوں گولی مار دوے۔ ٹھیک اوسے ویلے گھنٹا گھر دے گھڑیال نے دن دے دو وجائے۔ چوک اچ اِک پل لئی خموشی چھا گئی۔ فیر خموشی ٹٹی۔

''فرنگیا شالا اگ لگی...... کوڑھا ہوویں ...... میرا دل کردا اے میں تینوں قتل کر چھڈاں ...... سورا۔'' کسے چھت توں فیر اِک زنانہ اواز آئی۔

میجر کلائیو گھوڑے اُتے سوار بیٹھا ولا کے کھا رہیا سی اوہ کدی ہیبت خان نُوں ویکھدا تے کدی چھتاں اُتے بیٹھے بالاں تے زنانیاں نُوں۔ پر ہن ایہدا ویلا نہیں سی۔ اوہنے اپنے اُتے قابو کیتی رکھیا۔ اوہنے اِک نظر وِچ ای سارے انگریز افسراں دے چہریاں اُتے گھابر وی تک لئی تے اوہنے کئیں واری سر پھیر کے اپنی کنڈ مگر اپنی بیٹھک اگے بنچ اُتے کسے پتھر دے بت وانگ بیٹھے اوس بڈھڑے نُوں تکیا جیہڑا اینیاں سرخ سرخ اکھاں اِک پل لئی وی اوہناں اپروں نہیں سی ہٹا رہیا۔ اوس بڈھڑے دا وجود ایس ویلے کسے موت دے فرشتے دا لگدا چوک وِچ کھلوتا تے چھتاں اُتے چڑھیا ہر بندہ اوہدے ول ای تک رہیا سی۔ بڈھڑا جیہڑا گُجھ لوکاں دی جان لئے بنا ٹلن والا نہیں سی۔ جہدے ہتھاں دے اشارے ول سارا پنڈ تک رہیا سی۔ میجر کلائیو نے اِک واری فیر پرت کے بابا مراد ول تکیا اوہدیاں اکھاں اگ ورسا رہیاں سن تے اوہ اوس دی ہر حرکت نُوں کسے باز وانگ ای بیٹھا تاڑ رہیا سی۔ میجر کلائیو نُوں ایس ویلے ایس چوک وِچ ہر شے توں ودھ ایہہ بڈھڑا ای خطرناک دِس رہیا سی۔

''ڈی سی واٹسن میرا خیال اے ایتھوں ہن نکلنا چاہیدا اے اجے دو پنڈ ہور وی رہندے نیں'' اوہ اپنا گھوڑا ڈپٹی کمشنر دے گھوڑے دے برابر لے آیا۔

''میجر کلائیو کیہ گل اے تھک گیاں'' ڈپٹی کمشنر اوہدی پریشانی نُوں سمجھ نہیں سی سکیا۔

''ایتھے کم مک گیا اے'' میجر کلائیو سول بیوروکریسی دے نخریاں تے مخصوص حرکتاں توں چڑھدا ہوندا۔ ''ساری دیہاڑ ایتھے خراب کرن لئی تے نہیں آئے۔''

''ٹھیک اے ٹُرو'' ڈپٹی کمشنر نے اپنے گھوڑے دی واگ پرتائی تے اچانک اوہدی نگاہ ساہمنے وارے دیاں پوڑیاں اُتے لوکاں وِچ کھلوتے فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام اُتے پے گئی۔ اوہنوں یاد آیا اوہ اوہدے اُتے ہسّے سن۔ اوہنے اپنے گھوڑے دی واگ ایتھے ای کھچ لئی تے گھوڑا ہولی ہولی ٹوردا ہویا اوہناں تناں دے ساہمنے آ کے کھلو گیا۔ اوہدی دھون آکڑی ہوئی سی تے اوہدے ارادے ٹھیک نہیں سن دِسدے۔ نکا بادشاہ اوہناں تناں نُوں بڑی حقارت نال تکدا رہیا۔ فیر پرت کے لنمبردار توتی خان ول تکیا

''توتی کھان گھبیا...... ایہہ تنے ینگ مین کویں ایتھے بیٹھے نیں بھرتی کیوں نہیں ہوئے''

''سرکار ایہہ بال بچے وار نیں'' ڈپٹی کمشنر غلط بندیاں اگے کھلو گیا۔ توتی خان نسدا کمبدا ہویا اوہدے تے اوہناں تناں دے وچکار آن کھلوتا۔

''مینوں تے ایہہ بال بچیاں والے نہیں لگدے جے ہین وی تے کیہ ہویا فوج وِچ تے بھرتی کیتے جا سکدے نیں تنے چیتے لگدے نیں چنگے فوجی بن گے'' ڈپٹی نے توتی خان نُوں اپنا بید اوہدے سینے اُتے رکھ کے زور نال دباندیاں اوہنوں وچکاروں اک پاسے دھک دِتا۔

''سرکار تسیں ......'' طوطی خان اوہناں تناں تے ڈپٹی کمشنر دے وچکار فیر آ کے کھلو گیا۔ اوہنوں پتا سی معاملا بس خراب ہوون ای لگا اے۔

''شٹ اپ یو فِلدی اینمل'' ڈپٹی نے اوہنوں لت مار کے پراںہہ سٹ دِتا۔

''تسیں پڑھے لکھے لگدے اوہ'' ڈپٹی کمشنر نُوں اوہناں دیاں شکلاں صاف ستھرے کرتے تہمد پگڑیاں تے جتیاں تک کے کُجھ شک پیا۔ اوہنوں ہور غصہ چڑھیا جدوں اوہ اوہنوں ویکھ کے وی نہ اٹھے۔

اسیں تنے گورنمنٹ کالج دے پڑھے ہوئے آں'' ملتان سنگھ اگوں انگریزی وِچ ای جواب دِتا۔ ڈپٹی نُوں اک جھٹکا لگا اوہ پڑھ لکھے جتھاں اگے کھلوتا سی پر ہن کُجھ نہیں سی ہو سکدا۔

فوج وِچ کیوں بھرتی نہیں ہوئے'' اوہنے ڈکھدا سوال کیتا۔

''نہ فوج ساڈی نہ سرکار ساڈی اسیں کرائے دے فوجی بن کے باہری راج دی بانہہ کیوں بنیئے'' اگوں فرید بولیا۔

''توں دس'' اوہنے ملتان سنگھ نوں پچھیا۔

''میرے پیر نے منع کیتا اے انگریزی فوج وچ بھرتی نہ ہوویں'' ملتان سنگھ اگوں اوہنوں گھوری پائی۔

''توں سکھ ایں تیرا پیری مریدی نال کیہ تعلق اے'' ڈپٹی کمشنر اوہناں کولوں پتا نہیں کہڑے جنم دا ویر چکاون دی نیت بنھ کے اوہناں دے ہانویں اُتے چڑھ کھلوتا تے زوری اوہناں نوں تپان دی آہرے لگ پیا۔

''تینوں کیہ پیڑ اے'' ملتان سنگھ نوں اوکھا ہو کے بولن والے بندے چنگے نہیں سن لگدے ہوندے۔ ''میں سکھ نہیں آں پنجابی بندہ واں بندہ وی اپنے سچے رب دا جدوں لوڑ پوے اسیں پیر شیر کر لیندے ہاں ساڈے مندر مسیتاں، گردوارے پنڈت، پیر، امام، بھائی، پجاری سبھے سانجھے ہین۔ جدوں دل کرے گیتا جدوں دل کرے قران جدوں دل کرے گرنتھ صاحب پڑھ لیندے ہاں۔ گردواریاں وچ نماز پڑھ لیندے ہاں۔ مسیتاں وچ متھا ٹیک لیندے ہاں مندر وِچ ہتھ جوڑ کے رب نوں یاد کر لیندے ہاں سارے گھر جو اوہدے نیں بس اپنے ایمان دی گل اے مندر مسیت گردوارہ جہدے اُتے دی کھلو جاوے۔'' اوہنے شہادت دی انگلی نال اسمان ول اشارہ کیتا۔

''توں ...... تیری شکل ...... گوتم بدھ...... توں کیہ آکھداں'' اوہنے اپنے ہتھ وچ پھڑیا بید بڑے زور نال فرید دے سینے وِچ ٹھوک کے اوہناں پچھانہہ دھک دِتا۔

فرید دارے دے ساہمنے پوڑھیاں اُتے بیٹھا سی اٹھ کھلوتا تے نال اوہدے سجے کھبے بیٹھے ملتان تے سکھی وی اٹھ کھلوتے۔ ماملا ہتھوں نکل گیا۔

''ساڈی مرضی...... اسیں اپنے دیس نوں غلام رکھن لئی فوج وچ کویں بھرتی ہووئیے فرض کیتا فرانس انگلینڈ اُتے قبضہ کر لیندا اے کیہ توں فرنچ آرمی وچ بھرتی ہو کے اپنے دیس دیاں لوکاں اُتے کرائے دا فوجی بن کے گولی چلاؤنا پسند کریسیں'' فرید دے چہرے دا رنگ سرخ ہو گیا اوہنے اِک جھٹکے نال ڈپٹی کمشنر دی بید نوں کھبے ہتھ نال پرانہہ ہٹایا تے اوہنوں اگوں ساہنواں ہو پیا۔

فرید سارے چوک وِچ کھلوتے لوکاں وچوں سبھ توں اُچے قد دا دیکھن وِچ اِک پتلا جہا بندہ لگدا پر اوہدا وجود سورمیاں وانگ اندروں زور آوری۔

''یو بلڈی انڈین ڈاگ...... تیری ایہہ جرائت۔'' ڈپٹی کمشنر نے بھوتر کے بید والا ہتھ الریا سی پر ہتھ اُتانہہ اُلریا ای رہ گیا۔ فرید اوہدا ہتھ راہ وِچ ای ڈک لیا اوہنے ڈپٹی کمشنر نوں گھوڑی توں اوہدے گلمیوں پھڑ کے کھچ لیا تے اوہنوں سریوں چا کے کسے ان بھوندے بھار وانگ دارے دیاں پوڑھیاں اُتے دے ماریا اوہنوں سنگھیوں نونہہ دے کے اوہدے ہاویں اُتے چڑھ بیٹھا تے چپیڑاں، الٹھیاں، مکیاں تے گھسنیاں نال اوہدا مونہہ بھن دِتا۔

''میں پنجابی ہاں پنجابی...... مینوں ہندوستانی آکھ کے گالھ نہ کڈھ...... آئی ایم اے مین فرام انڈس ویلی ناٹ فرام گینگز ویلی...... تیری ایسی دی تیسی...... یو بلڈی سکاؤنڈرل...... میری قوم نہ بدل...... میری ہوند نوں نہ چھیڑ...... جے میں فرانسیسی آکھ کے تینوں گالھ کڈھاں تاں تیرا کے حال ہوسی...... تساں مہاراجا دلیپ سنگھ کولوں انڈیا نہیں پنجاب لکھوایا سی...... ازاد تے خود مختار پنجاب کھویا...... پنجاب کولوں کشمیر کھو کے ایہدے ٹوٹے کیتے...... اپنی چھیتی بھل گیاں...... تیری یاداشت اینی کمزور اے...... میرے دیس دا ناں ہندوستان، بھارت یاں انڈیا نہیں پنجاب اے...... پنجاب۔...... سپت سندھو...... کیہ تینوں ایہہ وی نہیں پتا کہ انڈیا جمنا توں پار اے...... تہاڈے آون توں پہلاں اسیں اپنے پنجاب وِچ سکھی وسدے ساں تے ہندوستان کولوں ازاد ہو چکے ساں ہن پنجاب وِچ ہندوواں سکھاں تے مسلماناں نُوں آپس وچ لڑوان وِچ رُجھے اوہ...... کہ ایہدے بغیر تہاڈا راج نہیں چل سکدا...... میرا دیس چھڈ دے گورا صاحب مینوں سگواں پنجاب سنے کشمیر دے پرتا دے...... سانوں لڑن مرن دے آپس وچ کسے نہ کسے دن کنڈھے لگ ای جانواں گے...... پر کسے انگلستان کسے ہندوستان دی غلامی پنجاب نُوں نہیں پجدی...... اپنی دھرتی اُتے تیری موجودگی سبب مینوں ساہ نہیں پیا اوندا مینوں ازادی چاہیدی اے...... ازادی ہور کُجھ نہیں پر ازادی...... سرکار لاٹ صاحب...... ازادی...... ازادی...... پنجاب دی ازادی......'' فرید دے سر اُتے خون سوار ہو گیا۔

اوہنوں نفرت دا دورہ پے گیا۔ اکھاں چ خون اُتریا ہویا سی اوہنے اوہدا مونہہ چپیڑاں نال لال کر دِتا تے مگروں اپنی سجی لت دے گوڈے نال چمڑے دی ودھر نال بنھیا چھرا کڈھ لیا ایس توں پہلاں کہ اوہ انگریز افسر نُوں کوہ چھڈدا سکھی تے ملتان سنگھ اوہنوں پے گئے تے اوہنوں نکے بادشاہ اُتوں بانہواں وچوں پھڑ کے کھچدے دھکدے دھروندے ہوئے دُور لے گئے۔ سکھی نے اوہدے کولوں چھرا کھوہ لیا۔ ایہہ سارا کُجھ اک پل وِچ واپر گیا کسے نُوں کُجھ سمجھ نا آیا۔ فرید انجے ڈاڈھا سی سامراجیاں کولوں نفرت دی اوہنوں گڑھتی لگی سی۔ سارے افسر گھوڑیاں توں لہہ کے

ڈی سی واٹسن ول نسدے آئے۔ ڈپٹی کھلوتا کنب رہیا سی۔ اوہدا چہرا سرخ تے مُونہوں لہو وگ رہیا سی تے اپنے پیراں اُتے سدھا کھلون دی آہر کر رہیا سی۔ اوہدی ولائتی وردی خراب ہو چکی سی خاکی ٹوپ دور ڈگیا، کوٹ پاٹ گیا تے بید ہتھوں ڈگ پیا۔ میجر جیمز نے اوہنوں اٹھ کے کھلون وچ مدد کیتی۔ اوہنے اپنے متھے اُتے آیا مڑھکا تے مونہوں وگدا لہو جیبوں رُمال کڈھ کے صاف کیتا۔ نکا بادشاہ کوڑ نفرت تے انتقام دی اگ وچ بلدا بھانبڑ بن گیا۔

''سرکار ایہدی پُوری برادری وچوں اک بندا وی فوج وچ بھرتی نہیں ہویا'' پچھوں ہیبت خان نے بلدی اُتے تیل روڑھیا۔

ڈپٹی کمشنر نے پچھانہہ پرت کے ہیبت خان ول تکیا اگانہہ ہویا پُورے زور نال تے الٹا ہتھ کے اوہدے مُونہہ اُتے ماریا۔ نال اوہدے مُونہہ اُتے تھک دِتا۔''شٹ اپ یو ٹو انڈین ڈاگ باسٹرڈ سُور دے پُتر توں مینوں پہلاں کیوں نہیں دسیا کہ ایس پنڈ وچ کجھ منڈے پڑھے لکھے وی ہین اوہناں نُوں پہلاں ٹکانے لاؤنا سی''

ڈپٹی کمشنر دی چپیڑ کھا کے خان بہادر سردار ہیبت خان جھانگڑی دی پگ اڈ کے دور جا ڈگی۔ ڈی سی واٹسن دے مُونہوں اجے تک خون نہیں سی رکیا۔ اوہنے میجر کلائیو نُوں اشارا کیتا انگریز فوجی افسر نے صوبیدار تے ہندوستانی فوجیاں نُوں اشارا کیتا جیہڑے پہلاں ای اوہناں تناں دوالے گھیرا گھت چکے۔ اوہناں فرید نوں رَیفلاں دے بٹ مار مار کے لہولہان کر دِتا۔ جے ملتان سنگھ تے سکھی رام اوہدے اُتے ڈھال بن کے ڈھے نہ پوندے تے فرید دی جان نہیں سی بچنی۔

''ایہدا مُونہہ میرے ول کرو'' دو پُوربی سپاہیاں لہولہان فرید نُوں بانہواں وچوں پھڑ کے سدھا کھلوا دِتا۔

''تیرا ناں کیہ اے'' میجر کلائیو نے پچھیا۔

''فرید ولد مراد ولد نِکا'' فرید دا چہری سرخ مونہوں خون وگدا سی۔

''تیرا نہیں تیریاں رگاں وچ دوڑن والے خون دا قصور اے توں مرے بغیر سدھا نہیں ہونا''

''ایہناں تناں نُوں فائرنگ سکواڈ دے ساہمنے کھلواؤ'' ڈپٹی کمشنر انگریز میجر کلائیو نُوں اشارہ کیتا۔ میجر نے صوبیدار ول تے صوبیدار اٹھ ہندوستانی سپاہیاں نوں بندوقاں لوڈ کرن دا حکم دے کے اک لین وچ چوک دیاں پوڑھیاں دے ساہمنے کھڑا کر دِتا۔ تے اٹھ دس سپاہیاں

اوہناں تناں نُوں پھڑ کے دارے دیاں پوڑھیاں دے ساہمنے ریفلاں سدھیاں کیتے کھلوتے سپاہیاں توں پندراں قدم دی وِتھ تے اِک قطار وِچ کھڑا کر دِتا۔ اوہناں تناں نُوں انگریز لفٹین پارکر، کیپٹن برائن تے میجر کلائیو نے ٹھڈے مار مار کے لہولہان کندھ نال سدھا کھڑا کیتا تے ٹُردے گھوڑیاں اُتے جا کے سوار ہو گئے۔ ڈپٹی کمشنر دے حکم دی تعمیل ہو رہی سی۔

بابا مراد بابا رام داس تے بابا لجپال سنگھ تنے ساہ کھچ کے بت بنے بیٹھے اپنے پتراں دی کھل بھوں بھریندے تکدے رہے۔ اوہناں تناں صبر نال کم لیا بابا مراد اپنی کھونڈی اُتے دوویں ہتھ رکھ اوہناں نُوں ساہ کھچ کے مار کھاندا ویکھیا اوہناں تناں نُوں لگن والی ہر سٹ اوہدے کالجے اُتے لگی۔ فرید، ملتان تے سکھی تنے لہولہان کھلوتے سن موہناں وچوں اچی اواز نہیں سی نکلی زرا اوہنوں نُوں سناں لگن دیاں اوازاں نال چوک گونج رہیا سی۔ ٹھیک اوس ویلے چوک دے گھڑیال نے دوپہر دے تن وجائے چوک وِچ اِک واری سناٹا چھا گیا۔ چھتاں اُتے تے گلیاں وِچ کھلوتے لوکاں ساہ کھچ لئے۔

"ّ ۔ aim ۔ ý ۔ ý ۔" میجر کلائیو ہندوستانی فوجیاں دے فائرنگ سکواڈ نُوں اوہناں تناں دا نشانہ لین دا آرڈر دِتا۔

"ّ ۔ aim ۔ ý ۔ ý ۔" انگریز افسراں دی کنڈ مگروں اون والی اِک گجدی دوجی اواز نال چوک گونج پیا۔

ڈپٹی نے ساریاں ترٹھ کے پچھانہہ ویکھیا۔ اوہناں دی کنڈ مگر سو ورھے دا بابا مراد حیات کھلوتا سی۔ اوہنے اپنے پستول نال سدھا ڈپٹی کمشنر دے متھے دا نشانہ لیا ہویا سی۔ نالے رام داس تے لجپال سنگھ دے پستولاں میجر کلائیو تے کیپٹن برائن دے سراں دا نشانہ لیا ہویا سی۔

بابا مراد اِک واری چوک دے چوانہہ پاسے گلیاں دیاں نکراں اُتے بنے مکاناں، چباریاں تے ماڑیاں دیاں چھتاں ول نظراں چا کے تے سر پھیر کے ویکھیا۔ جدوں انگریز افسراں تے ہندوستانی سپاہیاں اوہدیاں نظراں دا پچھا کیتا تے اُتے چھتاں دا نظارہ تک کے اوہناں دا اپنی ہشیاری، زور تے اختیار دا سارا نشہ دُھوں ہو گیا۔ جتھے پنڈ دیاں کڑیاں، زنانیاں بال ہتھاں وِچ بندوقاں، برچھے، سانگاں، اٹاں، پتھر، وٹے لے کے اوہناں ساریاں دا نشانہ بنھ کے کھلوتے سن۔ بابا مراد دے چبارے اُتے کھلوتی اوہدی نونہہ تے فرید دی گھر والی زبیدہ سکھی دے گھر والی آشا تے ملتان سنگھ دی گھر والی امن دیپ دے ہتھاں وِچ بندوقاں سن جیہناں دا نشانہ چوک وِچ کھلوتے انگریز افسر، جھانگڑی سردار تے ہندوستانی سپاہی سن۔ چھتاں اُتوں تے آل دوالے ہور

وی گئیں بندوقاں دِسیاں۔ لوکاں سوٹیاں، برچھیاں، چھویاں تلواراں کڈھ لیاں ...... سارا پنڈ اوہناں دا بیڑا بیڑا کرن لئی بابا مراد دے ہتھ دے اشارے ول تکدا رہیا۔

''اپنے سپاہیاں نُوں آکھ رِیفلاں بیٹھاں کرلین میجر کلائیو'' بابا مراد اوہنوں حکم دِتا۔'' تے بالاں نُوں جان دین''

''رِیفلاں ہٹالئو'' میجر کلائیو نُوں اج پہلی واری اپنے چار چفیرے موت نے چہرہ کرایا۔

''ایتھوں نسن دی کوئی راہ نہیں اے بالاں نُوں چھڈ دیو تے تسیں جاسکدے او'' بابا مراد نے اوہنوں اِک موقعا دِتا۔''میں خون خرابہ نہیں چاہوندا۔ چوک وِچوں نکل جاؤ میریاں نظراں اگوں ہٹ جاؤ''

ڈپٹی کمشنر واٹسن اپنے فوجی تے افسر نال لے کے چوکوں نکلن وِچ دیر نہیں سی کیتی۔

''اسیں فیر پھیرا ماراں گے اپنی برادری وِچوں اِک سو جوان فوج وِچ بھرتی لئی تیار رکھیں'' انگریز ڈپٹی کمشنر جاندیاں جاندیاں چوک وِچ لہو لہان فرش اُتے رُڑھے پے فرید دے ڈھڈ وِچ ٹھڈا ماردا گھوڑے اُتے سوار ہوندیاں پرتیا تے گھوڑا ٹوردیاں بابا مراد دے ساہمنے گھوڑے نُوں ڈک کے بولیا۔ بابا مراد اِک واری اوہنوں سر چا کے ویکھیا تے نِکا بادشاہ اوتھوں نسیا۔ مگروں نہیں سی کھلوتا۔ اوہ اجے تک اپنے تناں منڈیاں دے جثے اُتے لگن والیاں سٹاں تے پھٹاں نُوں گنن دی کوشش کررہیا سی۔ فرید، ملتان تے سکھی نُوں لگن والی اِک اِک سٹ اُتے اوہ تنے تڑفدے رہے ہر سٹ اوہناں دے کالجے اُتے ای لگدی رہی پر اوہ اپنے اُتے قابو کیتی بیٹھے رہے۔ سارا پنڈ ایہناں انگریزاں تے پُورے سپاہیاں نُوں وڈھن کپن لئی وٹ کھا رہیا سی تے بابا مراد دے اِک اشارے دا منتظر پر مراد اپنے لوکاں نُوں کسے وڈی مصیبت وِچ پان لئی تیار نہیں سی۔ اوہنے ہتھ دے اشارے نال سارے لوکاں نُوں کاروائی کرن توں ڈک دِتا۔

''ایہہ نرے چار انگریز افسر نہیں ہین اوہناں مگر اِک پُوری سامراجی ریاست دی انھی طاقت کھلوتی اے اتے ایس پنڈ دے لوکاں دا ایس جنگ وِچ صفایا ہوسکدا اے'' بابا مراد دی اواز چوک وِچ گونجی۔''ایہناں نال لڑن لئی جنرل شیر سنگھ دی فوج چاہیدی اے جیہڑی پنجاب کول ایس ویلے نہیں اے'' اوہنے تپے کھلوتے لوکاں نُوں مگروں انگریزاں اتے فائرنگ کرن توں ڈک دِتا۔ اوہنوں گوگیرہ تے جھامرہ تے سارے پنجاب وِچ ایہناں انگریز فوجیاں ہتھوں واپردے ظلم دی خبر سی۔

''ایہہ انگریز جبری بھرتی دے خلاف اٹھ کھلون والے لوکاں نُوں پھڑدے نیں اوہناں

دیاں زنانیاں تے وڈکیاں نُوں نوں ننگا کردے نیں۔ زنانیاں دیاں چڈیاں وِچ جھارے رکھدے نیں، پنڈ اں اُتے گولہ باری کردے نیں، ساڑ چھڈ دے نیں، فصلاں اجاڑ چھڈ دے نیں تے مال ڈنگر اگے لا کے لے جا کے تھانے بند کر دیندے نیں بالاں نُوں وی گرفتار کردے نیں تے گبھرووان نُوں زوری پھڑ کے بھرتی لئی لے جاندے نیں۔'' بابا مراد نے لوکاں نوں سمجھایا۔

سارے پنجاب وِچ بھرتی دی مخالفت کرن والیاں نال ایہا وارپر رہی سی۔ جتھے جتھے بھرتی لئی جان والیاں افسراں نُوں قتل کیتا جاندا اوہناں پنڈاں نُوں سرکار ولوں ساڑن تے بھوئیں بروبر ساہرا کرن دیاں خبراں وی اوہنوں اپڑدیاں رہندیاں۔ سارے پنڈ نُوں توپاں دے مونہہ نال بنھ کے اڈایا وی جا سکدا سی۔ بے شک ایہہ پنڈ اوہدی فوج سی تے اوہنے کسے سیانے جرنیل وانگ کسے بہتر موقعے لئی اپنی فوج تے اوہدی طاقت نُوں بچان لئی پچھانہہ ہٹا لیا۔ تے ایس طاقت نُوں کسے ہور ویلے لئی سنبھا لیا۔

چارے انگریز افسر گھوڑیاں اُتے سوار واپس جان لئی چوکوں نکلن لگیاں مراد دی بیٹھک اگوں لنگھن لگے اتے چاراں نے اپنے گھوڑیاں دیاں واگاں کھچ لیاں۔ اوہ چارے اِک دُوجے دے مگر مگر گھوڑیاں اُتے سوار بابا مراد دے ساہمنیوں لنگھدے گئے اتے چوانہہ نے اپنیاں ٹوپیاں سراں توں لاہ کے سرنوا کے واری واری اوہنوں احترام نال سلام کیتا۔

''کرنل سر......'' اوہ سارے جان دے سن اوہ رنجیت سنگھ دی فوج دا اِک سابقہ کمانڈر سی تے انگریزاں دا باغی۔

''عزت وی دیندے اوہ تے بزت وی کردے اوہ...... بس کرو بس تسیں کیہ بندے اوہ...... فوج فوج نال لڑدی سوہنی لگدی اے ہتھوں سکھنیاں ں نال لڑن والی ہور سبھ کُجھ ہو سکدی اے کوئی فوج نہیں ہو سکدی'' بابا مراد بول پیا۔ انگریز افسراں اوہدیاں اکھاں وِچ اپنے لئی نفرتاں دے بھانبڑ بلدے تے بے وسی دے ہنیرے نال نال ویکھے۔ اوہ اوہناں دیاں اکھاں وِچ اکھاں پا کے تکدا رہیا۔ فیر اوہ چارے اِک دُوجے دے پچھے ای اپنے گھوڑیاں نوں اڈیاں مار کے نساندے چوکوں نکل گئے۔ اوہناں دے مگر سردار ہیبت خان اوہدا پُتر قہر خان اوہدے دوویں بھرا آدم خان تے جابر خان وی اپنیاں گھوڑیاں اُتے سوار ہو کے چوکوں نکلے۔ بابا مراد نے ہیبت خان دی شکل دسدیاں ای اوہدے ساہمنے تھک دِتا۔

''ہیبت خان توں اج توں ادھارے ساہواں اُتے جی رہیاں'' لجپال سنگھ دیاں دیاں اکھاں وِچ خون اُتریا ہویا سی۔

''پتر وکاؤ مال نہیں ہوندے ایہناں سٹاں دا حساب تیرے کولوں سنے ویاج دے وصولاں گے'' رام داس اوہدا کدی لحاظ نہیں سی کیتا۔

ہیبت خان کوئی جواب دتے بنا ای اوہناں نُوں گھوری پوندا تے مچھاں وٹدا انگریز افسراں دے مگر مگر ای چوکوں نکل گیا۔ انگریز افسراں نوں پنڈ وچ وڑن توں پہلاں ایس پنڈ تے بابا مراد حیات بارے پُوری بریفنگ دِتی گئی۔ پر ہیبت خان بھرتی باہر کھلے پڑ وِچ کران دی تھاں جان بجھ کے اوہدے نال پنگا لین لئی پُوری تیاری کر کے چوک وچ وڑیا اوہنے فوجی افسراں نُوں ایس گل دی واوی نہیں سی لگن دِتی۔ نرا ہیبت خان نُوں اصل کھیڑ دا پتا سی۔ اوہ چاہوندا سی کہ اج کُجھ انگریز افسر اوتھے مارے جان تاں جے اوہدے تناں دشمناں تے اوہناں دیاں اولاداں کولوں ہمیش لئی اوہدی جان چھٹ جاوے پر بابا مرادنُوں بھرتی دا طریقہ کار پتا سی تے اوہ وی ایس وچھائے گئے جال تے جھانگڑی سردار دی چال نوں سمجھ گیا اوہنے اپنا پنڈ اک وڈی تباہی توں صاف بچا لیا۔ تے اپنے بالاں نُوں وی۔ جھانگڑی سردار اپنی چال ناکام ہوون تے سپاں وانگ اندروں اندر وِلاکے تے وٹ کھاندے ای چوکوں نکلے۔ جدوں فوجی بھرتی لئی پھڑے گبھرو واں نُوں نال لے کے بھرتی والی ٹیم چوکوں نکل گئی تے تنے بابے تے سارے لوک نسدے ہوئے گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں اگے لہولہان پئے تناں گبھرو واں ول دوڑے اتوں زبیدہ، زینب، امن دیپ تے آشا وی اوتھے نسدیاں اپڑیاں۔ بابا مرادتناں زخمی ہوئے پئے منڈیاں دے اگے گوڈیاں بھار بہہ گیا اوہ تنے بے ہوش پئے سن تے اوہناں دے سراں وچوں اجے وی لہو وگ رہیا سی۔ اوہنے اپنے سرتوں پگڑی لاہ کے لیراں لیراں کیتی اوہدیاں پٹیاں بنائیاں اتے اوہناں دے سراں اُتے بنھ کے وگدا لہو ڈکیا کمبدے ہتھاں نال اوہناں دے چہریاں توں لہو صاف کیتا اوہناں تناں دے مونہہ متھے چمے۔ اوہدیاں اکھاں وِچ ہنجواں دی جھڑی لگی ہوئی۔

''ایہہ ویکھ میرے جاتکاں دا کیہ حال چا بنایا نیں لجپال سنگھ ...... توں ویکھ رہیاں رام داس......'' اوہنے نال بیٹھے لجپال سنگھ تے رام داس دا ہتھ پھڑ کے واری واری تناں دے لہولہان چہریاں اُتے پھیریا بابا مراددے نال نال لجپال سنگھ تے رام داس دے ہتھ وی لہو نال لبڑی گئے۔

''مراد حوصلہ کر اِک اک پھٹ دا ...... لہو دے اِک اک قطرے دا گن گن کے حساب لواں گے'' لجپال کیہ تے رام داس ای کیہ سارے پنڈ دے کالجے اوہناں دا ایہہ حال تک پاٹ گئے۔ اوہناں تناں گبھرو واں وِچ ای سارے پنڈ دی جان اڑکی رہندی سی سارا پنڈ ای اوہناں دوالے چوک وِچ اکٹھا ہوگیا۔ نال ای پنڈ دا اکلم کلا حکیم احمد دین اپنی دوائیاں والی صندوقڑی

ہتھاں وچ پنی نسدا ہویا اتھے اپڑیا۔ اوہناں تناں نوں چک کے منجیاں اُتے رکھیا گیا تے منجیاں اُتے ای چک کے گھر اندر اپڑایا گیا۔ بابا مراد اوس دیہاڑے منجی نال ای لگ گیا۔ اپنی ہی دھرتی اُتے بے وسی تے غلامی دے احساس نے اوہنوں اندروں باہروں بھن کے رکھ دتا۔ 'میں اینا ں بے وس تے کدی وی نہیں ساں ...... بے وسی وی کیسے شے دا ناں ہوندا اے'' اوہ اندروں اندر وٹ کھاندا تے ڈڑ مار جاندا۔

حکیم صاحب نے اوہناں تناں دے پھٹ دھو کے صاف کیتے۔ پھٹاں چوں وگدا لہو ڈکیا تے مرہم لا کے پٹی کیتی فرید دے سروں لہو وگنا بند ہوگیا۔ حکیم صاحب نے دسیا کہ بچ بچا ہوگیا اے کدھرے وی کوئی خطرناک سٹ نہیں لگی کجھ دناں وچ پھٹ بھر جان گے تے چنگا بھلا ہو ویسی۔ بڑی دیر مگروں ملتان سنگھ تے سکھی رام نوں ہوش آیا اوہ اٹھ کے فرید دے منجی دے دوالے ہو کے بہہ گئے۔ کجھ دیر مگروں فرید نے وی اکھاں کھول دتیاں۔ اوہناں تناں اکھاں پٹیاں تے ساریاں دی جان وچ جان پرتی۔ بھرتی ہوون والیاں وچ پنڈ دے بہتیرے گبھرو اجیہے وی سن جیہڑے غریبی، بھکھ ننگ، قرضے، جاگیردار دی غلامی تے ظلم کولوں اک کے اپنی جان چھڑاون لئی فوج وچ بھرتی ہوئے کجھ اجیہے وی سن جیہناں نوں تنخواہ دی شکل وچ اپنی معاشی آزادی اتے اپنے غریبی داحل وسدا سی تے اوہناں نے فوج وچ بھرتی ہوون لئی اپنے آپ نوں مرضی خشی نال پیش کر دتا اوہ نرے جھانگڑی قبیلے دے نہیں سن اوہناں وچ پنڈ دی دوجی برادریاں دے کجھ گبھرو وی شامل سن جیہناں نوں تک کے ساریاں نوں حرانگی ہوئی۔ پر وادھو جبری طور تے بھرتی کیتے گئے جدوں اوہ پنڈوں نکلے تے اوہناں دیاں اکھاں وچ ہنجو سن سردار خان بہادر ہیبت خان جھانگڑی نے اوہناں دا مل ای ویہ مربعیاں تے انبتر گھوڑیاں پالن دی شکل وچ وٹیا۔ لام اُتے جان والیاں مگروں پنڈ دیاں گلیاں وچ اوہناں دیاں سوانیاں دے موہنوں کجھ انج ماہیے سُنید ے:

بوٹا پکیا امبیاں دا ٹُر گیا لام تے چناں ڈاڈھا راج فرنگیاں دا

جان والیاں وچوں کنہاں دی خبر مہینیاں تے کئیاں دی خبر کئیں ورھیاں مگروں لگی۔ خوشی کلواڑ جدوں بھرتی ہو کے ٹُر گیا تے پچھوں اوہدی منگیتر 'ستو' جھلی ہوگئی۔ گلیاں وچ پھردی تے چوک وچ کھلوتی جتھوں خشی نوں انگریز لے کے گئے سن ساری دیہاڑ ایہا گوندی پھردی:

دیور جیٹھ گھر والا لام گئے تینے گبھرو

گل کرتا ٹسرے دا ہولی ہولی چل گڈیئے وچ مسافر بسرے دا

تتی ریت کڑاہیاں دی بس کر جرمنیا نہیں لوڑ لڑائیاں دی

سڑکاں تے جنڈیاں نی بس کر جرمنا بھیڑیا گھر گھر رنڈیاں نی

جیہڑا اکانا بن کے جان چھڑان لگا سی اوہدی ماں گلیاں وچ کرلاندی پھردی سی۔

ماواں دے سبھ بچڑے پردیس

مینڈھے بچڑیو وے، مولا تروڑے پنج تن راکھانے، اللہ خیریں موڑے نے

کُجھ دناں وِچ ای اوہناں تناں دے پھٹ تاں بھری گئے پر ہُن اوہ اپنی نوکری لئی لہور پرتن دی تھاں اوتھوں چھٹی لے کے اپنجھے پاسے ٹُر پئے۔ انگریز افسراں نُوں اوہناں نُوں مارنا مہنگا پے گیا۔ اوہ تینے انگریزاں دے کھوری پے گئے۔ جٹ اوسے ویلے بہتا خطرناک ہوندا اے جدوں اوہ کوبرے وانگ کسے نال کھور گھت لیندا اے اوہ سراُتے کفن بنھ کے نکل پئے۔ رام داس نے اوہناں نُوں اک موٹر مل لے دِتی پٹرول پان لئی بتیری نقدی وی اوہناں تناں دے ہتھ کر دِتی لہور وِچ سرگنگا رام دے ناں اوہناں نُوں اک سفارشی چٹھی وی لکھ کے دِتی دیال سنگھ کالج جا کے دیال سنگھ نُوں ملن دی اوہناں نُوں جھیں کیتی لہور دے اِک پرنٹنگ پریس دے ہندو مالک لئی رقعا وی دِتا جیس اوہناں نُوں اپنے پریس وِچ جبری بھرتی دے خلاف ہزاراں دے حساب نال پمفلٹ مفت چھاپ کے دِتے۔

کم نُوں اوہ تینے تگڑے سن۔ اوہ پنجاب دے ہراوس ضلع وِچ جتھے بھرتی دا سرکار اعلان کردی اوہ انگریز افسراں دی بھرتی ٹیم توں اک دن پہلاں ای اپڑے ہوندے تے بھرتی کرن والیاں دی راہ وِچ کنڈے کھلار آوندے۔ اوہناں پنڈ پنڈ شہر شہر اگ لا دِتی تے لوکاں نُوں ایہدے خلاف منظم کرنا شروع کر دِتا جیہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ لوک بھرتی دے خلاف اُٹھ کھلوتے تے پنجاب وِچ تھاں تھاں ایہدے خلاف بغاوت ہو گئی ہر پاسے جبری بھرتی دے خلاف احتجاج ہوون لگ پیا۔ انگریز افسر جتھے وی جاندے لوک اگوں اوہناں نُوں مارن لئی اُٹھ کھلوندے انگریز افسراں دا قتلام وددھدا گیا تے سرکار اک بھاری مصیبت وِچ پھس گئی۔ شام پُور وِچ انگریز افسراں نے اوہناں تناں نُوں چھوٹ لائے اوہناں دا حساب سرکار نُوں پنجاب دے ہر اوس پنڈ وِچ جتھے اوہ بھرتی لئی اپڑے گن گن کے دینا پے گیا ہر پمفلٹ دی چوٹی اُتے لکھیا ہوندا۔

''جبری بھرتی منظور نہیں...... سامراجی فوج وِچ نوکری منظور نہیں''

''جس پنڈ جس شہر وِچ کوئی انگریز جبری بھرتی لئی پیر رکھے اوہ اوتھوں جیوندا نہ نکلے''

اوہناں دِناں وِچ ای عید آ گئی اوہ تِنے گھر عید کرن لئی شام پُور پر تے، جتھے اوہناں دا راہ اِک ہور طوفان اُڈیکدا سی۔

☆☆☆☆☆

(61)

چپلا وے میرے پیکے پنڈ دیا' تیریاں ٹھنڈیاں چھاواں
ڈھاب تیری دا ٹھنڈا پانی' اُتوں بور ہٹاواں
سبھے سہلیاں سوہرے گئیاں' کس نُوں حال سناواں
چِٹھیاں بے رنگ بھیجدا' کہڑی چھاؤنی لوا لیا ناواں

''بھیڑے..... بھیڑے...... عید گاہ وِچ بھیڑے وڑ آئے نیں'' نکی عید دی نماز پڑھ کے خطبہ سنن مگروں لوکاں دعا لئی ہتھ اُتاں کیتے ای سن کہ کسے نیں پچھلیاں صفاں وچوں کوک ماری۔ چوک توں مسیت، مندر، گردوارے تے گرجے دے ساہمنے کھلے پڑ وِچ بنی عید گاہ جتھے منڈے سارا ویلے کوڈی تے کرکٹ کھیڈدے سن وِچ بھاجڑ پے گئی۔

بابا مراد اپنے پتراں فرید، فضل تے بیچ ورھے دے پوترے وارث حیات دے ہتھ پھڑ کے دوجیاں نمازیاں وانگ اپنے نال کھچ کے کِکراں مگر لُک کے اپنی جان بچائی۔ لوکاں دا جدھر مُونہہ آیا اودھرے نس پئے ہر اِک نُوں جان بچان دی فکر سی ہور کسے نُوں کُجھ نہیں سی جھ رہیا۔ ایہہ جانگلی سوراں دا پُور اِک اجڑ سی جیہڑا نمازیاں دے مگروں کماد دے کھیت وچوں نکل دا ہنیری وانگ عید گاہ وِچ وڑیا تے ان گنت نمازیاں نُوں پیراں ہیٹھ رگڑدا تسلیاں اُتے چا کے سدا کنیاں دے ڈھڈ پاڑدا وا وروو لے وانگ صفاں پاڑدا ساہمنے سدھا کماد وِچ وڑ کے غیب ہوگیا۔ جتھے کُجھ دیر پہلاں عید دیاں خشیاں مناون دیاں تیاریاں سن نمازاں پڑھیاں جا رہیاں سن دعاواں منگیاں

جا رہیاں سن رب نُوں یاد کیتا جا رہیا سی اوتھے ہن لاشاں پیاں سن۔ سوراں ہتھوں تے بھاجڑ پین نالے لوکاں دے پیراں ہیٹھ آ کے مرن والیاں دے کئیں جنازے تیار پے سن ایتھے۔ سور موت بن کے وڑے تے اپنے نگر لوکاں دی بھوہڑی گھت کے نکل گئے۔ لوکاں نُوں ہوش آیا تاں اوہناں مُردیاں اتے پھٹڑاں ول دھیان ماریا۔ پنڈ وچ کوک پے گئی۔

سارا پنڈ عیدگاہ اُتے آن ڈھٹھا۔۔ ہندو سکھ مسلمان عیسائی کوئی فرق نہیں سی پیا دسدا۔ لوک جدوں لاشاں تے پھٹڑاں نُوں سانبھن وِچ لگے نالے گلاں وی ہوون لگ پئیاں۔

''ایہہ سور کشن نگر دے ہندوواں نے چھڈے نیں کیوں کہ ایس پنڈ چ مسلماناں دی گنتری ودھ اے'' اچانک نمبردار توتی خان دی گلا پاڑدی آواز آئی جیہڑا اپنے بھرا دی لاش اُتے بیٹھا اسمان ول مُونہہ کیتی اپنے سینے اُتے دوہتھڑ ماردا ماتم کیتی جاندا ''ایہہ کشن نگر والے ہندو ودھ گنتری وِچ ہین تے مسلماناں نُوں کوئی نہ کوئی تکلیف دِتی ای رکھدے نیں۔

ایہہ آواز کیہ سی انج جاپیا اسرافیل نے حشر دیہاڑے دا صور پھوک دِتا اے۔ لاشاں چکدے، پھٹاں اُتے پٹیاں رکھدے، زخمیاں نُوں بھنجیوں چکدے ہندوواں، سکھاں، عیسائیاں اتے مسلماناں سبھناں دے ہتھ اوتھے ای رُک گئے جویں اوہناں دے پیراں ہیٹھوں کسے نے بھوئیں کھچ لئی ہووے اج ایس پنڈ وِچ دُوجے مذہب دے منّن والیاں دے خلاف کُھلے پڑ وِچ نفرت دا ایہہ پہلا پہلا اظہار اتے پہلا ہوکا سی جیہڑا پُورے پنڈ نُوں اندروں پاڑ کے ہمیش لئی ٹوٹے ٹوٹے کر گیا۔ ایس پنڈ وِچ ایہو جیہی گل آکھنا تے دور دی گل اے سوچنا وی گناہ سی۔

''اپنے بھرا دی لاش اُتوں اٹھ ونج توتی خان'' بابا مراد اوہدے سر اُتے آن کھلوتا۔ اوہدی کنڈ نگر اوہدے دوہے پُتر فرید اتے فضل کھلوتے سن۔ اوہدا انیانا پوترا وارث اپنے دادے دی انگلی پھڑ کے دہشت زدہ اپنے آل دوالے پئیاں لاشاں، پھٹڑاں چیکدے کُرلاندے لہو لہان بندیاں وِچ کھلوتا سی۔ ایہہ وارث دی زندگی دی پہلی عید سی۔ اوہدے نال بابا رام داس، بابا لجپال سنگھ تے سکھی رام تے ملتان سنگھ وی پنڈوں نسدے ہوئے آ کے موڈھا جوڑ کھلوتے۔

''سانوں تیرے بھرا دے مرن دا دکھ ہے ...... پر توں ایس ویلے بہوں غلط گل کیتی اے۔ ایس پنڈ دے پلے لکھ نہیں چھڈیا'' بابا مراد دے ہتھ کھونڈی اُتے کمب رہے سن۔

''بابا مراد توں ہر معاملے وِچ ہندوواں سکھاں دی دھڑ کریندا ایس لئی کہ ایہہ تیری برادری ہین'' توتی خان اپنے بھرا دی لاش چھڈ کے اُٹھ کھلوتا۔ ''تینوں ایہہ وچھیاں لاشاں نہیں پیاں دسدیاں۔''

''سور ہندوواں نہیں چھڈ ے سور تیرے اندر اے۔'' بابا مراد نے اوہدی دھون وِچ اپنی کھونڈی پا کے اوہنوں اپنے ول کھچ لیا ''ایدھر آ توتی خان ...... میں تینوں تکاواں سور کھے چھڈے نیں۔'' بابا مراد اوہدی دھون اپنی کلاوے وِچ لے کے اوہدے آل دوال شکنجہ کسیا انج لگدا سی اوہنے توتی خان دا گاٹا گھٹ دینا اے۔''اودھر ویکھ اج ایتھے ہور لاشاں وی وچھیاں نیں'' بابا مراد نے اپنی کھونڈی نال دوراڈے سڑک اُتے پتن تن کوہ دے کول بنے ریسٹ ہاؤس ول اشارا کیتا۔ عید گاہ وِچ کھلوتے سارے لوکاں اوہدے اشارے ول تکیا۔ اودھر تکدیاں ای لوکاں دے ساہ ادھ راہ تڑ ٹے

''جبری بھرتی والے انگریز فوجی افسر پرت آئے نیں''

پنڈ وِچ وڑن والی سڑک دے مونہہ تن کوہ پتن دے چوراہے اُتے ڈی سی وائسن تے میجر کلائیو پوری اک فوج لے کے کھلوتے سن۔ اوس ویلے تک پنڈوں کیہ مسلمان، کیہ ہندو کیہ تے کیہ سکھ کیہ جنے تے کیہ سوانیاں سوراں نوں مارن لئی عید پڑھدے مسلماناں دی مدد لئی ڈانگاں سوٹے، برچھے، گنڈاسے بندوقاں اتے کرپاناں چک کے نسدے ہوئے اپڑے۔

''شام پور وِچ ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں نوں آپس وِچ لڑان لئی سور عید گاہ وِچ چھڈے گئے نیں۔'' بابا مراد دے نال سارا پنڈ ہن ایہہ کھیڈ سمجھ گیا۔ سارے لوک اوہدے آل دوالے اکٹھے ہو گئے۔''دوجا ایس لئی کہ پنڈ وِچ رہ گئے لوکاں نوں گھراں وچوں باہر کڈھیا جاوے اوہناں نوں پتا سی کہ پنڈ دے سارے مسلمان اج عیدگا وِچ اکٹھے ہین بھاجڑ پوے گی بندے مرن گے ہندو، سکھ تے جیہڑے وی لوک پنڈ وِچ باقی رہ گئے نیں اوہ اوہناں دی مدد لئی لازمی اپڑن گے اج پورے پنڈ نوں جبری بھرتی لئی ایتھے کھلے پڑ وِچ ای گھیر لیا جاوے''

''بابا اودھر......'' فضل نے اپنے پیو دا دھیان اپنی کنڈ ول کرایا۔

ساریاں پرت کے پنڈ ول تکیا۔ چوکوں باہر پنڈ وِچ وڑن والی سڑک اُتے سردار ہیبت خان جھانگڑی اپنے قبیلے دے سوتوں ودھ مسلح گھڑ سواراں نال اوہناں دا راہ ڈک کے کھلوتا سی۔ اوسے اویلے مندر، گُردوارے، مسیت اتے چرچ نگروں ہندوستانی فوجیاں دی اک پلٹن بندوقاں لئی نکلی۔ عید گاہ وچ سارے پنڈ دے نکے وڈے گبھرو اتے جنے سوانیاں چوگردیوں بھرتی کرن والیاں دے گھیرے وِچ سن۔

''اج بچن دیاں ساریاں راہواں سوراں مل لئیاں نیں'' بابا مراد حیات ایہہ سبھ کُجھ ہوندا کدی نہیں سی تکنا چاہوندا۔''ایس فوج دے مقابلے لئی اک فوج چاہیدی اے ہتھوں سکھنے لوک

ایتھے کیہ کر سکدے نیں بڑے جانی نقصاں دا خطرہ اے''

''ہُن کیہ کریئے بابا جی'' ملتان سنگھ دی آواز آئی۔

''دو تُجھا ہین'' بڑی چڑ نگروں بابا مراد دی آواز آئی۔ ''یا لڑ مریئے یا فیر اپنے پُتر چُپ کر کے بھرتی لئی دے دَویئے۔''

''تسیں کیہ آکھدے اوہ بابا جی'' سارے پنڈ نے اِک اواز ہو کے پچھیا۔

''ایہناں ساڈے اُتے ساریاں راہواں بند کر دِتیاں ہین سانوں کندھ نال لا دِتا نیں۔ پہلاں پنجاب کھوہیا، فیر جاگیرداراں دا گند ساڈے گل پایا، ہُن ساڈے پُتر غلامی لئی منگدے نیں ایہہ تے ساڈی ہوند دے ویری نیں'' بابا مراد دے اندر صبر اتے برداشت دے سارے بند اج ڈھے گئے ''اج لڑاں گے، مراں گے تے نالے ماراں گے...... غلام جیون نہیں منگدے''

''نعرہ تکبیر ا...... اللہ اکبر...... نعرہ حیدری یا علی ...... واہے گرو جی دا خالصہ...... واہے گرو جی دی فتح...... دے نعریاں نال شام پُور گونجیا پیا بابا مراد دے ہتھ اج ای واوچ اُچے ہوئے سن جیوں کوئی جرنیل جنگ دے مدان وِچ اپنے سپاہیاں نوں آرڈر دیندا اے۔ گبھرو اتے وڈکے تن ٹولیاں وِچ ونڈے گئے۔ گبھرواں دا اِک جتھا ملتان سنگھ دی آگوائی ہیٹھ سردار ہیبت خان دی گھڑ سوار فوج نال متھا لان لئی سدھا اودھرے ٹُر پیا۔

''ملتان توں جھانگڑیاں دا گھیرا توڑ کے پنڈ وِچ وڑن دی کوشش کرتے اوتھوں ہتھیار تے بندیاں دا ساڈے نال آرلن دا راہ کھولنا اے۔ فرید توں انگریز فوجیاں نوں جھانگڑیاں دے نال آرلن توں اوتھے ای ڈک تے سکھی رام چرچ، مسیت مندر تے گردوارے وِچ بیٹھے فوجیاں نوں انگریز فوجیاں نال نہیں رلن دیناں'' بابا مراد کسے جرنیل وانگ ای اپنے سپاہیاں نوں آرڈر دے رہیا سی۔ ''جیتے رہوے انگریز، جھانگڑی تے پُوربیئے تنے حملا آورا جتھے اِک دُوجے نال اکٹھا ہوون وِچ کامیاب نہ ہوون ایہناں وچوں اج کوئی جویندا اتھوں نہ نکلے'' اوہنے ساریاں نوں اِک واری فیر ہدایت دِتی۔

''اساں اوس جتھے دی مدد کرنی اے جیہڑا جنگ وِچ سانوں کمزور ہوندا دِسیا'' چوتھا جتھا جیہدے وِچ بابے آپیں سن اوہنے اپنے نال رکھیا۔

بابا رام داس تے بابا لجپال سنگھ نے تے دُوجے بابیاں عیدگاہ دی کندھ دیاں اِٹاں نوں پٹ کے کُہاڑی دے پیاں تے اِٹاں نال بھن تروڑ کے ٹوٹے ٹوٹے کرن دی ڈیوٹی سانبھ لئی، جیہناں نوں اوہ ہینڈ گرینیڈ آکھدا ہتھیاراں توں سکھنے گبھرواں اتے وڈکیاں وِچ ونڈن لگا ہویا

سی۔ بابا مُراد دیاں نظراں چورس کھلرے فوجیاں اتے اپنے پنڈ دے گبھرواں اُتے لگیاں سن جیہڑے ایس ویلے اِک دُوجے دے ساہمنے ہتھیار بند کھلوتے سن جنگ جتن تے دُشمن دا ودھ توں ودھ نقصان کرن لئی اوہنے اکو ویلے تن محاذ کھول دتے اوہدی کوشش سی کہ کسے طرح ہر پاسیوں انگریزاں تے جھانگڑیاں دا گھیرا توڑ کے پنڈ نال سپلائی لائن کھولی جائے تاں جے پنڈوں ہتھیار، اسلحہ تے ہور مدد آ سکے تے ایس جنگ وِچ کامیابی دی اُمید ہو سکدی۔ دوجی صورت وِچ کُجھ وی ہو سکدا سی۔ اوہنوں پتا سی کہ اوہ دو پاسیوں انگریز فوج دے گھیرے وِچ سی پر فیروی اوہنے ہمت نہیں سی ہاری۔ ڈاک بنگلے دے ساہمنے کھلوتا انگریز ڈپٹی کمشنر تے اوہدے انگریز افسر ایہہ سارا کُجھ گھوڑیاں اُتے سوار کھلوتے تکدے ہسدے رہے پر اچانک جدوں میجر کلائیو دی اواز اوہناں دے کناں وِچ پئی تے اوہناں دا ہاسا بند ہو گیا۔

''اوہ بڈھڑا پکا جنگی چال باز تے اِک خطرناک چیتا اے..... آپ ہتھ سینے اُتے بنھ کے کگر نال ٹیک لا کے کھلوتا اے جویں کوئی گل ای نہیں تے اوہدیاں فوجاں ساڈے اُتے حملے لئی پیش قدمی کر رہیاں نیں۔ اوہنوں جت دا یقین اے تے اپنے سپاہیاں اُتے اعتبار وی۔ کھراوں، چیلیاں والا، گوگیرہ...... پتہ نہیں کنیاں جنگاں انگریزاں نال لڑ چکیا ...... لیفٹیننٹ جیمز تے پتا نہیں کنے انگریز افسراں دا قاتل اے۔ اوہنے جال وچھا دِتا اے ڈی سی واٹسن توں دند کڈھنا بند کر...... اوہ پنڈ وِچ وڑن دی کوشش کر رہیا اے جتھوں اوہنوں ہر قسم دی مدد مل سکدی اے تے اوہ گلیاں وِچ لُک چھپ کے لڑائی لڑ سکدا اے۔''

میجر کلائیو سول افسراں نال کم کرن لگیاں جتھے اوہنوں اوہناں دا آرڈر منّا پیندا ہمیشا تپیا رہندا۔ اوہ سوچدے ودھ تے ایکشن گھٹ لیندے سن۔ جد کہ جنگ وِچ اوہدے حساب نال چھیتی چھیتی سوچنا، فیصلہ کرنا تے ایکشن لینا پیندا اے۔

''تے میرا مُونہہ کیہ تک رہیاں اوہناں نُوں ڈکو'' ڈی سی واٹسن نُوں احساس ہویا کہ وچھان والے نے اوہناں لئی جال وچھا دِتا اے تے اوہدا ہاسا اچانک ای بند ہو گیا۔

فرید دا جتھا ڈانگاں سوٹیاں کہاڑیاں اٹاں وٹے چائی اوہناں دی راہ ڈک کے کھلو گیا۔

فرید نے دوروں پچھان لیا۔ ایہ اوہا ڈپٹی کمشنر واٹسن، میجر کلائیو، لیفٹیننٹ مائیکل، لیفٹیننٹ پارکر، کیپٹن برائن اتے اوہناں دے نال سڑی چِٹری والا تحصیلدار، افسر مال اتے اوہناں دے مگر کوئی سوتوں ودھ کرائے تے آئے پُوربی سپاہی کھلوتے سن۔ ڈی سی واٹسن نے میجر کلائیو نُوں اوہناں نال گل کرن لئی گھلیا۔ میجر کلائیو دس پُوربیا سپاہیاں نال گھوڑیاں اُتے سوار گولی وانگ

اوہناں تک اپڑیا۔ فرید اپنے جتھے نال انگریز افسراں تے پُوربیا سپاہیاں کولوں چنج کلے دی وتھ اُتے کھلوتا سی۔

''گوتم بدھ توں اجے جیوندا ایں اج میں تینوں سبق سکھا دیاں گا۔'' میجر کلائیو نُوں فرید دی شکل توں ای نفرت سی۔ ''ہتھیار سٹ دووَ اتے اپنے گبھرو بھرتی لئی پیش کر دوَ نہیں تاں قانون اپنے ہتھ وِچ لین دی سخت سزا ملسی'' میجر کلائیو تے ڈپٹی کمشنر نُوں جھانگڑیاں ہتھوں عید گاہ وِچ سور چھڑوان لگیاں ایہہ گل بھل گئی سی کہ پنڈ والے سوراں نُوں مارن لئی سکھنے ہتھ نہیں نس پین گے ڈانگ سوٹا ہتھ وِچ لے کے ای باہر نکلن گے جسراں کہ صدیاں توں پنڈاں وِچ وڑن والے جانگلی سوراں نُوں ایتھے مارن دی ریت سی اتے سوراں نُوں مارن لئی اوہناں دے ہتھاں وِچ پھڑے ایہا ڈانگ سوٹے، برچھے، کہاڑیاں، گنڈاسے اوس لئی ایس ویلے سخت پریشانی اتے خطرے دا کارن بن گئے۔

''جرمناں نال جنگ تہاڈی لگی اے پنجاب دی نہیں اسیں کرائے دے سپاہی بن کے کیوں سامراجی منصوبیاں دا بالن بنیئے'' فرید نُوں انگریز افسر دے ہتھوں لگن والے پھٹ اجے یاد سن ''تینوں بھرتی لئی ایس پنڈ وچوں نرا اِک بندہ مِل سکدا اے''

''اوہ کون اے'' میجر نے بڑی دلچسپی نال سرا گانہہ نوا کے اوہدے کولوں پچھیا سی۔

''تہاڈا ہتھ ٹوکا راکھواں کتا خان بہادر رئیسِ اعظم سردار ہیبت خان جھانگری آف شام پُور...... اپنے راکھویں کتے دا پٹا پھڑ لے تے اوہنوں جرمناں نال لے جا کے لڑا'' فرید اوہناں نُوں شیشا تکا دِتا۔ ''اساں اپنے پنڈوں اِک وی بندہ بھرتی لئی نہیں دینا''

''فیر مرن لئی تیار رہو تہاڈیاں زنانیاں گرفتار ہو چکیاں نیں تے میں سپاہیاں نُوں حکم دِتا کہ اوہناں نُوں ننگیاں کر کے اوہناں دے چڈیاں وِچ جھارے تُن دیو تے اوہناں نُوں گرفتار کر کے تھانے لے جا کے بند کر دیو جدوں تک پنڈ دے گبھرو فوج لئی حاضر نہیں ہوندے'' میجر کلائیو اوہنوں جواب دے کے اپنے گھوڑے دی واگ پرتائی تے دُوجے افسراں ول پرت گیا۔

''فرید...... اک انگریز افسر جھانگڑیاں نال رل کے پنڈی دیاں کڑیاں تے زنانیاں نُوں پھڑ کے پنڈ دی پچھالیوں کڈھ کے لے جا رہیا اوہناں وِچ زینب، زبیدہ، امن دیپ، امرتا، تے ہوراں گنت زنانیاں وی ہن'' لمبردار توتی خان گھبیا نسدا ہویا آیا تے اوہنے فرید نُوں خبر دِتی۔

فرید ایہہ گل سندیاں ای اوہناں قدماں تے بندے نال لے کے پنڈ ول نسیا۔ سارے میدان وِچ رولا پے گیا۔ ایس لڑائی دا نقشہ اچانک پرت گیا۔ فرید، سکھی تے ملتان سنگھ جیہڑے

کُجھ چر پہلاں انگریزاں اوہناں دے پُوربی سپاہیاں تے اوہناں دے حمائتی جھانگڑیاں نال لڑن لئی تن محاذ کھول کے کھلوتے سن سارا کُجھ بھل گئے تے سارے اپنے بندے نال لے کے پنڈ ول نسے تے پنڈ دے چوکوں نکلدے پنڈ دے پچھالیوں نکلدے پنڈ دیاں کڑیاں تے زنانیاں نُوں گرفتار کر کے لئی جاندے پُوربی سپاہیاں، جھانگڑیاں تے اِک انگریز افسر مگر دوڑے۔ پچھوں انگریز افسراں نُوں کُھل لبھ گئی میدان خالی سی اوہناں نے عیدگاہ وِچ حران پریشان کھلوتے پنڈ دی ساری اباری دے چورس گھیرا گھت لیا۔ تے اوہناں وِچوں گبھرووال نُوں چُن چُن کے گرفتاریاں شروع کر دِتیاں۔ بابا مراد، بابا رام داس تے بابا لجپال سنگھ تناں نے اشارہ کیتا تے اگوں گھیرے وِچ آئے لوکاں نے گرفتار کرن والیاں اُتے حملہ کر دِتا۔ ہر پاسے چیکاں فائرنگ اتے ہتھیار چلن، پھٹڑ ہوئے ڈِگدے بندیاں دیاں اوازں نے ایتھے اِک حشر مچا دِتا۔ چوکوں لے کے ڈاک بنگلے تے پُوری سڑک اُتے پانی پت دی کسے جنگ دا نقشا کھچ گیا۔

ہُن لڑائی نری شام پُور والیاں اتے انگریزی فوج دے وِچکار ہو رہی سی۔ پر ایہہ جنگ چھیتی مک گئی۔ جدوں اِک پُوری پلٹن فوجیاں دی آ کے ایس جنگ وِچ رل گئی اتے لڑن والیاں نُوں چوانہہ پاسیوں گھیرے وِچ لے کے اوہناں نُوں دبائی دبائی عیدگاہ وِچ گھیر لیا۔ انگریز فوج کول بہتر ہتھیار سن۔ اوہ گنتری وِچ وی ودھ سن اتے بڑے انتظام نال لڑائی دی تیاری کر کے اوہناں نے پنڈ نُوں گھیریا۔ مقابلا کرن والے اِٹ روڑے ممکن نال سکھنے ہتھ ہو کے گرفتار ہو گئے۔ کُجھ زخمی ہو کے ڈھے گئے کُجھ نے مسیت، گردوارے مندر چرچ تے کُجھ کھیتاں وِچ نس کے جان بچائی۔ تھوڑے ای چر وِچ لڑائی دے مدان اُتے فوج دا قبضہ ہو چکیا سی۔ ہُن سارے لوکاں نُوں اِک لین وِچ کھلوا دِتا گیا زخمیاں ول کسے نے دھیاں نہیں سی دِتا اوہناں دے سراں اُتے چوانہہ پاسیوں بندوقاں تنیاں ہوئیاں سن۔ جبری بھرتی لئی گبھرواں دی پکڑ دھکڑ شروع ہوئی سی۔ انگریز میجر دی انگلی جس گبھرو ول اٹھدی اوہنوں کڈھ کے لین وِچوں واکھرا کھلوا دِتا جاندا۔ ڈپٹی کمشنر دے اشارے اُتے اوہناں دی گنتری ہوئی اِک سو ویہہ گبھرو فوج وِچ بھرتی لئی چنے گئے اوہناں وِچ بابا مراد دا وڈا پتر فضل بابا لجپال سنگھ دا وڈا پتر وریام سنگھ تے بابا رام داس دا وڈا پتر جیون رام وی سی۔ بابا کبیر دا اِکا پُتر انگریزاں نال لڑدا قتل ہو گیا۔ اوہناں نُوں اِک لین وِچ کھلوا کے اوہناں ساریاں دے ہتھاں وِچ لوہے دے کڑے پا کے اوہناں وِچوں اِک لماں سنگل لنگھا کے بنھ دِتا۔ میجر کلائیو نے سنگلاں نال بجھے گبھرواں دے اس قافلے نُوں ڈاک بنگلے ول مارچ دا حکم دِتا۔ جتھوں اوہناں نے پرت کے پتن تن کوہ دے چوراہے توں شہر چھاونی جان

والی سڑک اُتے چڑھنا سی۔ زخمیاں نُوں اوہناں دے حال اُتے چھڈ دِتا تے ڈپٹی کمشنر نے سبھ توں پہلاں توتی خان دی نمبرداری ضبط کرن دا آرڈر دِتا جیہڑا فوجیاں نال لڑدا پھڑ ہویا پتا نہیں کتھے بے ہوش پیا سی۔ نال آئے ایس پی نُوں اوہنے آرڈر دِتا کہ باقی ساری آبادی نُوں گرفتار کر کے اوہناں دا چلان کیتا جاوے اتے اوہناں نُوں عدالت وِچ پیش کیتا وَنجے اوہناں اُتے سرکاری کم وِچ لت مارن اتے قانون شکنی دے الزام وِچ مقدما بنے گا۔ جدوں اوہ سارے وی گرفتا ہو گئے اتے فیر انگریز میجر نے نادر شاہی حکم جاری کیتا۔

''ایہناں دے گھراں نُوں لُٹ لو اتے کھیتاں نُوں اگ لا دیو جیہڑے نس گئے نیں اوہناں دیاں سوانیاں نُوں پھڑ کے سارے پنڈ دے ساہمنے ننگا کر دیو تے اوہناں نُوں لٹا کے اوہناں دیاں چڈیاں وِچ جھارے تن دیو سوانیاں نُوں اوس ویلے چھڈو جدوں اوہناں دے بندے بھرتی لئی پیش ہو جان''

پنڈ نُوں لُٹن اتے کھیتاں نُوں اگ لاون دا فرض سردار ہیبت خان جھانگڑی تے اوہدے قبیلے تے نال اون والے پُوربی فوجیاں دے نال رل کے نبھایا شام پور اج اِک واری فیر بھانبڑاں وِچ گھریا بلدا سی۔ اوتھوں وِیہلا ہو کے قیدیاں دے دو قافلے بنائے پہلا قافلاں بھرتی لئی گرفتار کیتے گئے گھبروواں دا سی جیہنوں لے کے انگریز افسر اتے فوجی پکی سڑک اُتے چڑھ کے مینگنے چاچا قاسم تے نیکے دے ڈیرے کولوں لنگھدے شہر ول جا رہے سن...... بھرتی لئی پھڑے گئے ایہناں جواناں نُوں سنگل مار کے سڑک دے کھبے پاسے اِک لین وِچ ٹوریا گیا۔ سڑک دے سجے پاسے اوہناں دے برابر پُوربیئے سپاہی بندوقاں لئی گھوڑیاں اُتے سوار نال نال ٹُر رہے سن۔ قافلے دے سبھ توں اگے انگریز کیپٹن برائن، لیفٹیننٹ مائیکل اوہدے مگر مگر صوبیدار حامد خان گرفتار گبھروواں نال نال گھوڑیاں اُتے سوار ٹرے اوندے سن تے اوہناں دے مگر مگر تن انگریز افسر جیہناں وِچ ڈپٹی کمشنر واٹسن، میجر کلائیو تے لیفٹیننٹ پارکر سی گھوڑیاں اُتے سوار سن۔ جدوں ایہہ سارا تماشا ہو رہیا سی کسے دا دھیان تناں بڈھڑیاں ول نہ گیا جیہڑے کماد وچوں ہوندے پستولاں لئی ہکاں ماری ڈاک بنگلے کول اپڑ کے اوہدی کندھ مگر لُک کے بہہ گئے تے اوہناں دا راہ اُڈیکن لگ پئے، جیہڑے جبری پھڑے گئے سو توں ودھ سنگلاں نال بجھے اِک لمی قطار بنائی گبھروواں نُوں لئی اوہناں ول ای ٹرے آ رہے سن۔

''فضل ٹُردا رہویں پر ہشیاری نال بچے تکمیں تینے ہابے کندھ نال بیٹھے سانوں تکدے نیں'' فضل دے مگر اوندے وریام سنگھ نے اوہدا دھیان بابا مراد ول کرایا۔ فضل نے اِک واری سر چا

کے اپنے بابے نوں تکیا اوہدے چہرے اُتے اِک پھکی جیہی مسکراہٹ آئی اوہدیاں اکھاں وِچ اتھرو سن تے اوہدے ہتھ سنگل نال بنھے کمب رہے سن بابا مراد نے بُکلوں اِک آخری واری اپنے پت نوں اکھاں بھر کے تکیا۔ اوہنوں جوگی دا آکھیا یاد آیا۔

''تیرا ایہہ پتر تیرے کول پراوہنا اے اپنے اک دیہاڑے کسے ملے سفر اُتے ٹُر جانا اے جیہڑے دیہاڑے تیرے کول رہ گیا اوہنوں اپنی خوش نصیبی سمجھیں۔''

''رب نوں سونپیوں فضل پتر......'' اوہنے اپنے پتر نوں دل ای دل وِچ دعا دِتی۔

بابا لجپال تے بابا رام داس اپنے پُتراں نوں سنگلاں وِچ بجھیا جاندا تکدے روندے۔ فضل نے پرت کے تکیا انگریز افسر اوہدے ول دھیانی سن دھون پھیر کے سدھا ٹُردا رہیا۔ جیون نے اپنے بابے رام داس تے وریام سنگھ نے اپنے بابے لجپال سنگھ ول تکیا۔ اوہ تنے نہیں سن چاہندے کہ بابیاں نوں کوئی نقصان ہووے۔ اوہناں تناں نوں نہیں سی پتا کہ اوہ کتھے جا رہے سن تے کیوں جا رہے سن تے اوہناں ساریاں کدوں پرت کے آونا سی یا فیر کدی نہیں سی اونا۔ فضل نوں اپنی ماں، اپنے پیو، اپنے بھرا اپنی گھر والی اپنے پتر تے اپنے بھتریئے دا خیال آیا۔ بابیاں نوں تک کے اوہناں نوں کُجھ حوصلہ ہویا۔

''فضل ہُن پچھانہہ نہ تکیں سدھے ٹُردے رہو نہیں تاں پتھرے دے بن ویسو بابیاں دیاں جاناں خطرے وِچ پے جانیاں نیں'' نگر نگر ٹُردے وریام سنگھ نے دھون موڑ کے بجے تکن لگے فضل نوں خطرے دا احساس کرایا۔ فیر کسے نے پرت کے نہیں سی تکیا۔ اوہ سنگل چکی کچی سڑک تے دھوڑ اُڈاندے دوجیاں گھوڑواں نال سرنوا کے سڑک اُتے سدھے ٹُردے رہے ایہہ قافلا ہُن بابیاں دے ساہمنیوں گزر رہیا سی۔

دُوجے قافلے وِچ وڈی اتے نکی عمر دے اوہ بندے رلتی سن جیہناں اُتے مقدما بنا کے حوالات وِچ بند کیتا جانا سی۔ اوہ قافلہ اجے عیدگاہ وِچ ای کھلوتا سی اوہناں نوں انگریز ایس پی کُجھ ہندوستانی فوجیاں اتے اِک صوبیدار دی نگرانی وِچ ایتھے ای چھڈ دِتا گیا تے اوہ پنڈ اندروں گرفتار ہوون والے دُوجے بندیاں دی اُڈیک کر رہے سن جیہناں نوں فوجی اتے جھانگڑی ماردے کُٹدے پھڑ پھڑ کے گھراں وچوں کڈھ کے مدان وِچ لیا کے سنگلاں تے رسیاں نال بنھی جاندے۔ انگریز افسراں دے نال ہُن پنڈ اُتے شاندار فتح کھٹن مگروں سردار ہیبت خان جھانگڑی وی آکے رل گیا۔ اوہنوں ویکھ کے انگریز افسر خوش ہوئے اوہنے جدوں گھوڑا ڈی سی واٹسن دے برابر لیاندا تے اُتر کے اوہدے بوٹاں نوں ہتھ لا کے اوہنوں سلام کیتا۔

''لاٹ صاحب خوش ہویا۔'' واٹسن نے حقارت نال مسکراوندیاں کھبے ہتھ نال اوہدے موڈھے اُتے تھاپڑا دِتا۔ ''تیرے واسطے میں ہور سو کلے دی سفارش کریساں''

جویں ای قیدی گھروواں دے قافلا ڈاک بنگلہ ٹپیا تے مگر مگر گھوڑیاں اُتے اوندے انگریز افسر بنگلے دے گیٹ اگے اپڑے اوہناں دی کناں وِچ اک اواز پئی۔

''ڈی سی واٹسن ......'' ساریاں انگریز افسراں اکٹھے ای پرت کے اودھر تکیا۔ اوہناں نے پستول کڈھ لئے تے گھوڑیاں دیاں واگاں پرتائیاں پر چر ہو چکیا سی۔ مراد، رام داس تے لچپال سنگھ تنے بنگلے دی کندھ مگروں نکل آئے۔ بابا مراد دے پستول وچوں نکلن والی گولی ڈی سی واٹسن دے متھیوں پار نکل گئی۔ اوہنوں سنبھلن دا موقعہ وی نہیں سی لگا۔

''اساں پتر کدی کسے نُوں کھوہن نہ دِتے اسانوں غیراں لئی پردیساں وِچ لڑدیاں موت قبول نہیں'' اگے پچھے تن فائراں دی اواز آئی۔ نال مُراد دی آواز۔

بابا لچپال تے بابا رام داس دے پستولاں وچوں نکلن والیاں گولیاں کیپٹن مائیکل تے لیفٹینینٹ پارکر دے سینیاں وچوں پار ہویاں۔ اوہ اپنی گھوڑیاں دیاں واگاں کھچ کے پستولاں سدھے کردے رہ گئے۔ اوہ تریوے بھوندے ہوئے گھوڑیاں اُتے ای ڈگے۔ ایس توں پہلاں کہ سردار ہیبت خان جھانگڑی اپنی بندوق سدھی کر کے اوہدا نشانا لیندا۔ بابا مراد دے پستول وچوں نکل والی دوجی گولی اوہدے کالجیوں پار ہوگئی جھانگڑی سردار دے مونہوں لہو دے نال نال اک لمی خوفناک چیک نکلی اتے اوہ سینا پھڑی گھوڑی دی کاٹھی اُتے ای مونڈھا ہوندا ہیٹھاں ڈگیا۔ مراد اوہدے لک نال بجھی اوہدی ای تلوار کڈھ کے اوہدے سر اُتے جا کھلوتا تے اوہنوں گھوڑے توں ہیٹھاں کھچ لیا۔ اوہنے پہلاں اک وار نال اوہدا سجا ہتھ وڈھیا فیر کھبا ہتھ وڈھیا۔ ہیبت خان اجے جیوندا سی۔ مراد اوہدیاں لتاں وڈھیاں ...... فیر اوہدے اُتے کھلو کے دوہاں ہتھاں وِچ پھڑ کے تلوار اوہدے سینے وِچ ٹھوک دِتی۔ ہیبت خان جھانگڑی دے مُونہہ وچوں اک ہولناک چیک نکلی۔ پتا نہیں مراد کدوں تک اوہدے جسے اُتے تلوار دے وار کردا رہیا۔ اوہدے ٹوٹے کر کے بوٹیاں اڈا چھڈیاں۔ آخر تے اِک بھرویں وار نال مٹی گھٹے تے لہو وِچ رُبڑیندے خان بہادر رئیس سردار ہیبت خان جھانگڑی دا سر وڈھ دِتا۔ اک ہتھ وِچ لہو نال لبڑی تلوار پھڑی تے دُوجے ہتھ وِچ ہیبت خان دا لہو چوندا وڈھیا سر پھڑ کے اوہ سڑک دے وچکار کھلوتا سی۔ فیر اوہدا وڈھیا سر اوہدی گھوڑی دی کاٹھی نال بنھ کے گھوڑی نُوں پنڈ ول پرت کے پچھوں لت ماری۔ گھوڑی ترٹھ کے سدھی پنڈ ول دوڑ لا دِتی۔ تناں انگریز افسراں تے ہیبت خان دے گھوڑے ترٹھ کے اکٹھے ای

اوتھوں نسے۔ اوہناں دے بے جان سواراں دیاں لاشاں دے پیر کاٹھی دیاں رکاباں وچ پھسے سن۔ گھوڑے اوہناں نوں دھروکدے ہوئے سدھے قافلے دے مگر مگر نس گئے۔ فائرنگ دی اواز گونجدیاں ای سبھ توں اگانہہ جاندے جبری بھرتی والیاں دا قافلہ لئی جاندے میجر کلائیو نے اپنے گھوڑے دی واگ کھچی۔ اوہنے صوبیدار نوں آرڈر دِتا کہ

''رنگروٹاں نوں لے کے فوری اتھوں نکل ونجو اسیں مگروں تہانوں رل جاواں گے'' اوہ پنجاہ سپاہیاں دا جتھا لے کے پچھانہہ پرتیا۔ اوہناں نوں تناں بابیاں تک اپڑن وچ دیر نہیں سی لگی۔ بابا مراد سڑک دے وچکار کسے پہاڑ وانگ ای کھلوتا رہیا۔ بابا رام داس تے بابا لجپال سنگھ اوہدے آل دوالے کھلوتے سن اوہناں تناں نوں موت ساہمنے دِس رہی سی پر اوہناں وچوں کوئی وی اوتھوں ہلیا نہیں سی۔ انگریز افسر تے پوربیاں تناں بابیاں نوں چوگردیوں گھیرے وچ لے کے گرفتار کر لیا تے گھوڑیاں مگر بنھ کے دھروندا ہویا اوہناں نوں پنڈ دے چوک وچ لے آیا۔ اوہنے اوسے ویلے اوتھے لکڑیاں دے تھم منگوا کے چوک وچ ٹھکوا کے پھاہی گھاٹ اُسار دتے۔ اوہناں تناں نوں منجیاں اُتے کھلوا کے تھمیاں دے وچکار پھاہی دین لئی رسیاں بنھ دتیاں تے اوہناں دیاں پگڑیاں دے گل گھوٹو اوہناں دیاں دھوناں دے حساب نال بنا کے اوہناں نوں گنڈھاں ماریاں گیا۔ تنے بابے اِک دُوجے ول سنگاں نال بھجے کھلوتے تکدے مسکراوندے سن۔ بابا مراد کدی چوک ول تکدا تے کدی اپنی حویلی ول تے کدی چوکوں باہر سڑک ول اوہنوں پتا نہیں سی زینب، تے فرید کتھے سن اچانک اوہدی نگاہ اپنی حویلی دی چھت اُتے پئی ساہمنے اوہدا پنج ورھیاں دا پوترا وارث کھلوتا بت بنیا اوہنوں پھاہی چڑھدیاں تکی جاندا۔ بابا مرادیاں اکھاں وچ جویں نور اُتر آیا۔ اوہ اپنے پوترے دے معصوم چہرے اُتے نظراں گڈی اوہنوں تکدا رہیا۔ وارث دے نال بابا رام داس دا پوترا امرداس تے لجپال سنگھ دا پوترا پرتیم سنگھ وی کھلوتے سن۔ اوہ دوویں ای اپنیاں پوتریاں ول تک کے مسکراوندے سن۔

''میں اپنے وارث نوں ویکھ لیا ہن میں سوکھا مر سکداں'' بابا مراد مسکرائی جاندا سی اوہدے چہرے اُتے چھائی ساری وحشت دُور ہو چکی۔

''میرے جیہا خوش نصیب کون اے کہ میں اپنی مرضی دی موت مر سکداں ...... اپنے دیس لئی اپنے لوکاں لئی۔ میرے کولوں شہادت دی موت دا حق کوئی نہیں کھوہ سکدا'' مراد اپنے پوترے تے بچے کھچے پھاہی چڑھدے اپنے دوہاں بیلیاں ول تک کے مسکرندیاں بولیا۔ اوہنوں پتہ سی اوہدا آخری ویلا آ گیا اے اِک پل وچ ای جویں اوہدی ساری گزری حیاتی اوہدیاں

نگاہواں اگوں گزر گئی یاداں سن کہ جویں سون بھدروں دی جھڑی وانگ ورس رہیاں سن۔ ستلج دریا دا کنڈھا، لہور دربار، بادشاہ رنجیت سنگھ، درشن سنگھ، رانی جنداں، لہور شہر، شاہی قلعہ، سارا وسیب، دریا، بھراواں چلیانوالہ، گوگیرہ، رنگ محل دیاں گلیاں تے گزراں، حویلی، دِلی دروازہ، شاہ حسین دے مزار اُتے دھمالاں پوندے ملنگ تے دھمالاں پوندی اوہ ...... جندڑی جیہدا ناں سی ...... جیہڑی اج وی اوہدی راہ اُڈیک رہی سی چنھاں دے کنڈھے اُتے چڑدے اوہدے گھوڑے اپنے پیو نیکا تے اپنا ڈیرہ نہنب اپنا پتر فرید تے سنگلاں وِچ بنھیا جاندا وڈا پتر فضل سبھ کُجھ ویلے دی دھوڑ وِچ کِدھرے گواچ گیا اوہدا ذہن اج سوچنوں نہیں سی رک رہیا۔ اوہدیاں اکھاں وے اگے گل گھوٹو لمک رہیا سی۔ اِک پُوربیئے نے اگانہہ ہو کے اوہدے ہتھ رسی نال بنھن دی کوشش کیتی اوہنے اوس پُوربیئے نُوں پچھانہہ دھکا ماریا اوہ فیر اٹھ کھلوتا اوہنے اوہدے مُونہہ سر اُتے کالا کپڑ پاون دی کوشش کیتی ایس واری مراد نے لت رکھ کے اوہدی سینے وِچ ماری پُوربیا دور جا ڈگیا۔ اوہنے اپنے ہتھ نال اپنے گل وِچ چُم کے گل گھوٹو پا لیا۔ اوہدے نال کھلوتے لجپال دیاں اکھاں اپنے پتر ملتان سنگھ نُوں لبھ رہیاں سن پر اوہ کِدھرے نظر نا آیا۔ بابا رام داس پرت پرت کے اپنے پتر سکھی رام نوں اُڈیکدا سی۔ اوہناں تناں اِک آخری واری مسکراوندیاں اِک دُوجے ول تکیا تے تناں دے موہاں وِچ اک ایہا گل نکلی۔

''یارو آکھیا سنیا معاف'' چوک وِچ اوہناں نُوں پھاہی لگدا تکن لئی سارا پنڈ کٹھا ہو چکیا سی۔ ٹھیک اوس ویلے چوک گھنٹہ گھر نے دن دے تن وجائے۔ تے میجر کلائیو اپنا گھوڑا ٹوردا اوہناں دے ساہمنے آن کھلوتا۔

''تُوں مرنوں پہلاں کُجھ آکھنا چاہونداں'' اوہنے مراد حیات نُوں اپنے گل وِچ آپ گل گھوٹو پاندیاں ویکھ لیا۔

''ہاں'' مراد حیات دے چہرے اُتے مسکراہٹ کھیڈ رہی سی۔

''آکھ کیہ آکھداں'' میجر کلائیو معافی دی امید کر رہیا سی پر اگوں کوئی ہور ای گل دی اواز اوہدے کناں تک اپڑی جیہڑی اوہدے سارے وجود نُوں اگ لاوندی گئی۔

''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا، بیڑیا گھوڑا تے بھری بندوق میری ہوند، ازادی تے خود مختاری دی ضمانت نیں جیہڑا میری بُوہ وِچ زوری پیر رکھے یاں ایہدے ول ملوٹی اکھ نال تکے اوہ میرا دشمن اے''

میجر کلائیو دے سر اُتے خون سوار سی اوہنے دوجیاں دوہاں کولوں نہ کوئی آخری خواہش پچھی

تے نہ کوئی دیر لائی۔ اپنا گھوڑا پچھانہہ ہٹایا تے پُوربیاں نُوں حکم دِتا۔

''ایہناں دے پیراں ہیٹھوں منجیاں کھچ لوو''

حکم دی تعمیل ہوئی تے چوک سنے سارے پنڈ وچ موت دا سناٹا منجیاں کھچیاں گیاں نالے تناں دیاں دھوناں گل گھوٹو وِچ کھچیاں گیاں تناں بابیاں دے گاٹے ٹٹ گئے۔ پھاہی گھاٹ اُتے اوہناں دیاں بے جان لاشاں لمک رہیاں سن۔ اوہناں نُوں پھاہیاں لگیاں تے اوتھے رون دیاں اوازاں اچیاں ہویاں بالاں تے زنانیاں دیاں چیکاں نکلیاں۔ انگریز افسر نے فیر اپنے پنجاہ توں ودھ سپاہیاں نُوں چوک وچوں نکلن لئی انھے واہ ہوائی فائرنگ دا حکم دِتا۔ لوک ترٹھ کے چوک سکھنا کر گئے۔ جس ویلے میجر کلائیو بابیاں نُوں چوک وِچ پھاہی لا ن مگروں اپنے سپاہیاں کولوں انھے واہ ہوائی فائرنگ کروا کے اپنی کامیابی دا جشن منا رہیا سی۔ ٹھیک اوسے ویلے فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام زنانیاں نوں نال لے کے چوک وِچ وڑے۔

فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام کوئی سوتوں ودھ زنانیاں نُوں گرفتار کر کے لئی جاندے اوس انگریز افسر اوہدے پُوربیا سپاہیاں دے جتھے تے اوہناں دی امدادی جھانگڑیاں نُوں مگروں کجھ میل دی وِتھ اُتے جا رلے...... مخبر جھانگڑی اپنا کم وکھا گئے سن۔ پنڈ وچوں سوانیاں نُوں گرفتار کر کے اک فوجی پلٹن گھوڑیاں اُتے سوار جاندی چلی سی ...... سوانیاں وچوں سبھ توں اگے زینب، زبیدہ، امن دیپ آشا تے امرتا سن...... ملتان سنگھ، سکھی رام تے فرید پنڈ دے پچھالی زنانیاں اغوا کیتی اجڑ وانگ اگے لائی جاندے اوس جتھے نُوں مگروں اپڑ کے حملہ کیتا۔ انگریز افسر فرید دی گولی دا نشانہ بنیا۔ ملتان سنگھ، سکھی رام تے فرید تناں نے پنڈ دے پنجاہ سٹھ گبھرواں نے رل کے پُوربیا سپاہیاں نُوں گھیر لیا تے ویکھدیاں دی ویکھدیاں اوہناں دیاں لاشاں بھنجے پیاں سن۔ جھانگڑی نس گئے تے پُوربیئے سارے مارے گئے۔ اوہناں اِک وی جیوندا نہ چھڈیا۔ تے زنانیاں نُوں نال لے کے پنڈ پرتے۔ پنڈ وِچ وی بتیرے گبھرو اِک واری فیر اکٹھے ہو چکے سن۔ میجر کلائیو تے اوہدے پُوربیا فوجیاں نُوں چوکوں نکلنا نصیب نہیں سی ہویا۔ اوہ چوانہہ پاسیوں گھیرے وِچ سن۔ ہوش وِچ اون والیاں تے پنڈ وچوں چوک وِچ اپڑ والیاں نے کہاڑیاں، برچھے ٹوکے، بندوقاں اتے گنڈاسے چک کے فوجیاں اُتے حملہ کر دِتا فوجی ایس لئی شب خون لئی تیار نہیں سن۔ کجھ سیتاں وچ ای جنگ دا نقشہ بدل گیا، جیہڑے پنڈ اتے کھیتاں وچ لکے سارے تماشا تک رہے سن اوہ وی باہر نکل کے ایس لڑائی وچ آ کے رل گئے۔ سارا پنڈ اکٹھا ہو کے ای اوہناں اُتے حملہ آور ہویا۔ انگریزی فوج دے ایہناں کرائے دے قاتلاں پُوربی ہندوستانی فوجیاں نوں اوتھے وڈھیا

کپیا گیا۔ میجر کلائیو دے سینیوں فرید دا برچھا پار ہویا تے تھلے ڈگدے نُوں لوکاں نے ڈانگاں نال منج کر دِتا۔ اوہ فیر نہ اٹھ سکیا کوئی پُوربیا سپاہی چوکوں جیوندا نہیں سی نکلیا۔

انگریز فوجی افسر دے قتل ہوندیاں ای جنگ دا پاسا پرت گیا۔ ادھی انگریز فوج رنگروٹاں نُوں لے کے دور نکل چکی سی۔ ایس کاروائی وچوں جدوں اوہ وہیلے ہوئے اودوں تک رنگروٹاں نُوں لے جان والے فوجی اوہناں دی پہنچ توں دور نکل چکے سن۔ اتے اوہ سارے اپنیاں پیاریاں نُوں روندے کرلاندے انگریزی فوج دے پچھے رہ جان والے ہندوستانی سپاہیاں نُوں قتل وی کردے اتے نال وین وی پاندے رہے۔ قتل ہون والے پُوربیاں دیاں اکھاں حیرانگی نال پاٹ جاندیاں۔ جدوں اوہناں نُوں قتل ہوون لگیاں ایہہ گل سمجھ نہ اوندی کہ اوہناں دے قاتل سینے گھدے، وین پاوندے، ہنجو کیردے، رولا پاندے، ہال پاریہا کیوں کردے نیں اوہناں نے کسے وی جنگ وِچ ایجیہے اوپرے روندے کرلاندے قاتلیاں اتے لڑن والیاں نال کدی واہ نہیں سی پیا۔ جیہڑا جناں زور نال روندا کرلاوندا اوہ اینی ای زور نال چھرا ماردا تے اوہناں نُوں وڈھدا کپدا۔ پُوربیاں نُوں ایہہ وی نہیں سی پتا لگدا کہ اوہناں نُوں مارن والا ہندو اے کہ مسلمان اے یاں سکھ اے۔ ودھ دیاں واڑھیاں سن تے سارے ای سراں اُتے پگڑیاں بھدے سن۔ اوہ انگریزی فوج نال آئے پوربیا ہندوستانی سپاہیاں نُوں قتل کرن لگیاں رام رام، اللہ اللہ، واہے گرو دے نعرے ماردے وڈھدے کپدے رہے۔ اوہناں دے ڈِھڈ وِچ چھرا ماردیندے یا فیر کہاڑی اتے گنڈاسے نال اوہناں دی دھون وڈھ دیندے۔ حملہ آور فوجی سارے دے سارے نس گئے یا مارے گئے اوہناں دا دھیان اپنے زخمیاں اتے مرن والیاں ول گیا۔ زخمیاں دی مرہم پٹی کر دِتی گئی۔ سوں توں ودھ جنازے چوک وِچ اِک لین وِچ رکھے گئے تاں سارا پنڈ ماتم کردا وین پاوندا نکل آیا۔ ہندوواں اتے سکھاں دیاں دیاں چتاواں نُوں پہلاں اگ لائی گئی فیر مسلماناں دے جنازے اٹھے سن سارا پنڈ شمشان گھاٹ تے قبرستان گیا۔

فرید اپنے پیو دی لاش نُوں جا کے چمبا مار لیا جس گھن چھاویں بوٹے دی چھاویں بیٹھ اوہنے اپنی زندگی دیاں ساریاں بہاراں تکیاں۔ اج اوہدی چھاں اوہدے سر اُتے نہیں سی رہی۔ بابا مراد حیات دا جنازا اٹھیا تے پنڈ دے سارے ہندو سکھ مسلمان اوہدی منجی نُوں موڈھا دین لئی جنازے دے مگر مگر سن۔ ہر اکھ وِچ اوہدے لئی اتھرو سن ہر دل اوہدے لئی دُکھی سی بابا مراد حیات پُورے سو ورھے جیویا۔ جتھوں تائیں وی لوکاں نُوں خبر اپڑی اوہدا پُرسا دین آئے اوہدے جنازے وِچ رلے۔ مراد دی گھر والی زینب وی اوہدے نال ہی جان ہار گئی۔ اوہدا وی جنازا نال

ہی اٹھیا۔ مراد حیات دی وصیت دے مطابق اوہنوں اپنے پیو نیکا دی قبر دے نال دفنایا گیا تے کتبہ لکھوا کے فرید حیات نے اوہدی قبر اُتے لوایا کتبے اُتے ایہہ عبارت لکھی سی:

شہید کمانڈر مراد حیات

1818-1918

''بھوئیں دا ایہہ ٹوٹا، اُتے وگدا دریا، بیڑیا گھوڑا تے بھری بندوق میری ہوند، ازادی تے خود مختاری دی ضمانت نیں میری جُوہ وِچ زوری پیر رکھے یاں ایہدے ول ملوٹی اکھ نال تکے اوہ میرا دشمن اے۔''

شام ویلے جدوں سارا پنڈ مراد حیات نوں دفنا کے گھراں نوں پرت گیا اوس ویلے قبرستان دی اک لاہموں اک پرچھاواں جیہا رلکدا ہویا دسیا۔ اوہدے ہتھاں وِچ سُرخ گلاباں دے پھلاں دا گلدستہ سی۔ ایہہ اک ضعیف عمر دی زنانی سی۔ اوہ ہولی ہولی رلکدی ہوئی قبر تک اپڑی۔ اوہنے پہلاں قبر اُتے پھلاں دا ہار رکھیا اپنا آپ اک واری فیروزی ساری کالی چادر نال چنگے رنگ کجیا تے ہتھ چا کے فیتا پڑھن لگ پئی۔ دعا کولوں ویلھا ہو کے اوہ قبر دی سراندی بہہ گئی تے قبر اُتے ٹِک ٹِک مٹی رکھن لگ پئی۔ فیر اوہنے اپنا متھا قبر اُتے ٹیک دتا تے مگروں سر اُتاں نہ چایا۔ راتیں ویلے جدوں گورکن اک ہتھ وِچ لالٹین پھڑ کے تے دُوجے ہتھ وِچ سوٹی پھڑ کے تازیاں بنیاں قبراں دی راکھی لئی پھیرے تے نکلیا تے شہید مراد حیات دی قبر دی پواندی اوہنوں کسے شے دی جھلک پئی۔

''کون اے اوتھے...... ایس ویلے قبرستان وِچ کیہ کر رہیاں ...... اپنی سنجھان کرا......''

اوہنے سوٹی اِک قبر دے کتبے نال زور نال مار کے کھڑکاندیاں اُچی اواز دِتی۔ پر اگوں کوئی جواب نہ سن کے اوہ اگانہہ ودھیا تے قبر کول بیٹھے بندے دے سر اُتے جا کھلوتا۔

''کون ایں توں'' اوہنے اِک واری فیر اواز دِتی پر اگوں فیر کوئی جواب نہیں سی آیا بس اوہدی اواز دور قبرستان دے سناٹے وِچ گونجدی گئی۔

اوہنے اگانہہ ہو کے قبر دی پواندی کالی چادر کیتی بیٹھی ہستی دے موڈھے اُتے ہتھ رکھیا جیہدا سر قبر تے اک پاسے لگا گیا۔ گورکن ڈر کے پچھانہہ ہٹیا۔ اوہنے قبر اُتے پئی جے جان لاش نوں ویکھیا تے اوہنوں سنجھانن دی کوشش کیتی پر اوہدے وِچ کامیاب نہ ہویا۔ اوہنے اوہ چہرہ کدی پہلاں ایس پنڈ وِچ نہیں سی ویکھیا۔ اوہنے فوری پنڈ وِچ خبر کیتی۔ پنڈوں فرید حیات، ملتان سنگھ تے سکھی رام تے ہور کئیں گبھرو نسدے آئے۔ مراد نے جدوں اوہنوں سنجھانن لئی

اوہدے چہرے اتوں چادر ہٹائی تے اوہدے چہرے دا رنگ سفید ہوگیا اوہ اِک واری تے حران ہو کے پچھانہہ ہٹ گیا چادر اوہدے ہتھوں چھٹ کے پچھانہہ جا ڈگی۔ ایہہ کوئی اسی ورھے دی چٹے سر والی اِک ضعیف مائی سی جیہنے ووہٹیاں والا سوہا جوڑا پایا سی۔ اوہدے ہتھاں وِچ مہندی لگی سی تے اوہدیاں اُداسیاں نال بھریاں بے نور دکھ بھریاں اڈیاں اکھاں وِچ کجلا پایا ہویا سی۔ اوہدے ہتھاں وچ سونے دیاں ونگاں گل وِچ سونے دی گانی متھے اُتے سونے دا ٹکا، کناں وِچ سونی دیاں مرکیاں تے دوہاں ہتھاں وِچ سونے دیاں چھاپاں تے موتیئے دے گجرے سن۔ اوہدے چہرے اُتے نور ورسدا سی جیہدے اندر لکے حسن اُتے ایس عمرے وی کے دیوی وانگ وقار تے پریاں وانگ معصومیت تے سوہنپ دی جھلک پیندی۔ اوہناں ساریاں تکیا تے ہٹ ہٹ اوہنوں تکدے ای رہے۔ کسے نُوں سمجھ نہ آیا، اوہ کون اے کتھوں آئی تے مراد دی قبر اتے ای اوہنے آ کے ووہٹی بنی جان کیوں دِتی اے۔ فرید نے اوہدے ہتھ پھڑی پوٹلی کھولی تے اوہدے وچوں اِک لفافے وچوں اِک چٹھی نکلی۔ اوہنے کھول کے پڑھی جہدے وِچ لکھیا سی۔

”سائیاں وے......

میں اخبار وِچ خبر پڑھی کہ جبری بھرتی لئی انگریز افسر شام پُور جا رہے نیں مینوں پتا سی توں اگوں لڑے بغیر نہیں رہنا...... بس اوسے ویلے لہوروں ٹُر پئی...... ساری حیاتی تیری راہ اُڈیکی...... میں تیرے ہر پل دی خبر رکھدی ساں...... ایس گل دا میرا رب وی گواہ اے...... ہن میں تھک گئی آں تیری راہ اُڈیکدیاں...... تینوں تے خورے ایہہ وی بھل گیا ہوسی کہ توں کسے دی مانگ سیندور نال بھری سی۔ تے توں کسے نُوں ووہٹی بنی نُوں چھڈ کے آیا سیں۔ پر میں اپنا اوہ ووہٹی والا جوڑا سانبھ کے رکھیا ہویا سی اج پا کے تیری جھوک ٹُر چلی آں۔ خورے اپڑنا وی نصیب ہوندا اے یاں نہیں...... سوچیا اِک آخری واری تیرا دیدار کر آواں...... مینوں تے ایہہ وی نہیں پتا کہ توں میری قبر دی جاہ اپنی قبر دے نال رکھی وی ہے یاں نہیں...... ہن دُوجے ساہ دا وی وساہ نہیں رہیا...... جویں نچن والی دا اعتبار نہیں ہوندا انجے ساہنواں دا وی کوئی اعتبار نہیں ہوندا...... کیہ پتا کدوں بنا دسے چھڈ جان...... میں تے تیرا پلا پھڑن دی آرزو وِچ سارا جیون گزار دِتا...... گاون والی توں نچن والی بنی نچن والی توں کنجری بنی پر توں کسے دا جانوں نہ بنیوں تے میں۔ کنجری ہو کے تینوں کنجریاں وانگ چھڈن دی رِیجھ وی نہ لا سکی...... کیہ کردی میرے لیکھ ای ماڑے سن سدھراں دا کیہ ذکر...... لگدا اے جویں دُوجے جنم وِچ وی میرے نصیباں وِچ تیریاں ای اُڈیکاں لکھیاں نیں۔ تینوں پہلی واری میلہ چراغاں وِچ تکیا تے تکدیاں ای وفا دا پہلا سبق

پڑھیا پر توں کدی وارث نا بنیوں بے دردیا!

یاری عمر سنواری، میری آپ پریت نہ ہاری
جس نیتے سنگ نیتی آہی اوہا نماز گزاری

''تیری جندڑی''

''امام صاحب نُوں بلاؤ...... میری دوجی ماں دا جنازہ پڑھنا اے......'' فرید حیات دی گھمبیر اواز قبرستان دے سناٹے وِچ گونجی۔ ''تر یجی قبر میرے بابے میری دوجی ماں لئی کھٹوائی سی''

آل دوالے کھلوتے لوک سوالیہ نظراں نال اک دُوجے نُوں ویکھن لگ پئے۔ پر کسے نُوں فرید دے اگے بولن دی ہمت نہ ہوئی۔

''پر ایہہ تے تیرے پیو داوے دی قبراں دی تھاں اے ایتھے ہور کوئی کویں دفنی سکدا'' توتی خان بولے بنا نہ رہ سکیا۔

''قبراں تے اوہ وی اپنیاں پیڑھیاں دے قبرستاناں وِچ نصیباں والیاں نُوں نصیب ہوندیاں نیں کیہ پتا کوئی کتھے مردا اے تے کتھے دفنیندا اے'' مراد اوس مہان ہستی دے نور ورسدے چہرے نُوں تک رہیا سی جینہے اپنی وفا دی قسم آخری ساہ تک نبھائی۔ ''جیہدے نصیب وِچ ایس قبر دی تھاں سی اوہ اوہنوں ڈھوڈھیندی اپنی میت آپ اپنیاں موڈھیاں اُتے چا کے ایتھے لے آئی۔ ہن اوہنوں ہمیش لئی اپنے سائیں کول سکھ دی نیندر سون دیو''

فرید دی گھر والی زبیدہ اپنے ہتھاں نال جندڑی دی میت نُوں غسل دِتا۔ پُورا پنڈ ادھی راتیں ویلے جندڑی دا جنازہ پڑھن لئی قبرستان وِچ اکٹھا ہویا۔ تے ادھی رات نُوں فرید نے اپنی دوجی ماں جندڑی نُوں اوہدے سوہے جوڑے وِچ انجے ووہٹی بنی نُوں ساریاں گہنیاں نال اپنیاں ہتھاں نال مشالاں دی روشنائی وچ اپنے پیو دے کھبے پاسے کھٹی گئی قبر وِچ دفنایا اپنے ہتھاں نال اوہدی قبر اُتے مٹی پائی۔ ہتھ چا کے اوہدی قبر اُتے فیتا پڑھیا تے اوہدی لئی مغفرت دی دعا کیتی۔

دُوجی سویر جدوں سردار ہیبت خان جھانگڑی دا وڈا پتر سردار قہر خان جھانگڑی کشن پوروں اپنے بھرا سردار زبردست خان جھانگڑی اتے چاچیاں آدم خان تے جابر خان نال فوجی بھرتی لئی اک سو جوان جبری بھرتی کروا کے اتے اوس پنڈ وِچ ویہہ مربعے اپنے ناں الاٹ کروا کے اپنے پنڈ پرتیا تے اوہدے پیو خان بہادر سردار ہیبت خان جھانگڑی دی لاش دے ٹوٹے تے اوہدا وڈھیا

سر اوہنوں چوک وِچ اِک لکڑی دے نال وکھوں وکھ ٹنگے اوہدی راہ اُڈیک رہے سن جیہدیاں ہڈیاں اُتے رہ جان والا ماس گرجھاں چونگھاں نال چھل رہیاں سن۔ اگانہہ پنڈ وڑدی سڑک اُتے تھاں تھاں اجے وی پوربیا فوجیاں تے جھانگڑی قبیلے دے جواناں دی لاشاں وچھیاں سن۔ جیہناں نوں کتے تے گرجھاں چیردے پاڑدے پھردے سن۔ اوہنے آدم خان، جابر خان تے اپنے بھرا زبردست خان نال رل کے لاشاں نوں سانبھیا پنڈ وِچ کُجھ شواں ٹھیک نہیں سن لگ رہیاں سارا پنڈ بھوتریا ہویا سی۔ ویلے تے حالات دی نزاکت ساہمنے رکھدیاں اوہناں چُپ کرکے ہیبت خان دا جنازہ پڑھا کے اوہنوں رات دے انھیرے وِچ ای قبرستان لے جا کے دفنایا دُوجے دیہاڑے جدوں اوہناں نُوں پُوری کہانی دا پتا لگا تاں تے اوہناں سارے مالے دی خبر اُتاں اپڑان وِچ دیر نہیں سی لائی بھرتی دی اوٹ وِچ پنڈ وِچ قتلام دا منصوبہ بن چکیا سی اتے اوسے کاروائی ویلے اوہناں نے فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام نُوں قتل کرن دا منصوبہ بنا لیا پر اوہناں دی قسمت ماڑی نکلی کہ اِک تاں اوہناں دناں وِچ ای پہلی جنگ عظیم بند ہو گئی دوجا سرکار نے پنجاب وِچ تھاں تھاں ایس جبری بھرتی دے خلاف لوکاں دیاں بغاوتاں، انگریز افسراں دے قتلام، صوبے وِچ امن امان خراب ہوندیاں اتے مالا وسوں باہر ہوندا تک کے جبری بھرتی فوری بند کر دِتی۔ انج اوہناں دا منصوبہ وی ادھ راہ ای دھریا رہ گیا۔

پر اجے پنجاب اُتے عذاب مکیا نہیں سی جبری بھرتی والی عذاباں دی انھیری مکی تاں حشر عذاب دا اِک ہور در کھل چکیا سی۔ پنجاب دے نال نال ملک ہندوستان وِچ وی انگریز کولوں آزادی دی لہر زور پکڑ رہی سی۔ فرید، ملتان تے سکھی اپنے بھراواں فضل، وریام تے جیون نُوں ڈھونڈن لہور چھاونی اپڑے اوہناں نُوں دسیا گیا کہ اوہناں نُوں ٹریننگ لئی رڑکی گھل دِتا گیا اے۔ اوہ فی الحال اوہناں نال ملاقات نہیں کر سکدے جدوں تک کہ اوہ ٹریننگ مکمل نہیں کر لیندے۔ لہور وِچ اوہ تنے رنگ محل وِچ فرید دی حویلی وِچ ٹھہرے جتھے اوہناں نُوں ملن تے افسوس کرن لئی اوہناں دے کئیں جماتی سنے اوہناں دا بیلی کبیر دا پُتر تے مہنگے دا پوترا پروفیسر بُوٹا وی آئے۔ شاہ عالمی وِچ وسدا سکھی رام دا نکا بھرا بھگوان داس وی اوہناں نُوں ملن آیا۔ اپنے کالج اتے یونیورسٹی دے کئیں سنگیاں جیہناں وِچ ریاض جھارا وی سی نال اوہناں دی ملاقات ہوئی۔ ساری رات پنجاب اتے ہندوستان وِچ چلدی ازادی دی تحریک بارے گلاں ہوندیاں رہیاں۔ دوہاں غلام ویساں پنجاب تے ہندوستان دے حالات بڑی تیزی نال بدل رہے سن تے تحریک ازادی اِک نواں موڑ مڑن لگی۔

☆☆☆☆☆

(62)

1919ء وِچ پنجاب وِچ سیاسی ہلچل سی تے ایس ہلچل دا گھر لہور سی۔ فرید، ملتان تے سکھی تنے اج سویر دے اپنے بیلیاں نوں ملدے شہر پھر رہے سن۔ اوہناں دے نال چوتھا بندہ اوہناں دا دوست پروفیسر بوٹا سی۔ انج تے اوہ تنے ای لہور دے بھیتی سن پر پروفیسر بوٹا تریخ دا پروفیسر تے بھیتی سی۔ اوہدا تریخ نوں سمجھن، اوہدے بارے گل کرن اتے اوہنوں بیان کرن دا اپنا اِک اندازسی۔ پروفیسر بوٹا اک سُکے جیہا کانے ورگے وجود والا تیہہ ورھے توں ٹپدا جوان سی۔ اوہدی داڑھی تے سر دے وال ودھے ہوئے سن تے اوہ کجھ کجھ اپنے پڑدادے مہنگا اُتے گیا سی۔ اوہدا پکا رنگ، لماں چہرہ تے تیز بھوریاں اکھاں جیہڑیاں کدی ستیاں تے کدی جاگدیاں لگدیاں نرم انداز نال زبان وچوں اک اک لفظ من تول کے بولن دی عادت والا بندہ سی۔ اوہ گلاں کردا کردا کدی اُچا بولن لگ پیندا کدی اواز نیویں ہو جاندی تے کدے گل دے ادھ وچکار ہی رُک جاندا نک اُتے اِک وڈے موٹے شیشے والی رنگ دی نظر دی عینک لگی سی، جیہنوں اوہ ہر ویلے سجے ہتھ دی شہادت دی انگلی نال نک اُتے پچھانہہ دھکدا رہندا سی۔ اوہدا من پسند پہناوا اِک ڈھلی جیہی سفید شرٹ کالی پتلون تے اودھے پچھے تے ادھے کالے ڈبیاں والے بوٹ سن۔ اوہدے گل وِچ ہر ویلے اِک نکیاں نکیاں براوٗن، کریم تے بلیک کلر دیاں ڈبیاں والا مفلر گلے نال ولیاں گوڈے تک لمکدا رہندا تے ہتھ وِچ ہر ویلے کوئی نہ کوئی اخبار تے موڈھے تے کپڑے دا اِک جھولا جیہدے وِچ اوہدی ڈائری، اک ادھ کتاب، پین پینسلاں تے کجھ کاغذ تے کسے دیاں

اِک دو تصویراں تے اِک ادھ اخبار پیا رہندا لمکدا رہندا۔ اوہ کئیں واری گلاں کردا کردا کِدھرے گواچ جاندا جتھے گل بھلدا ناں کھلوتے بندے کولوں پُچھدا ''میں کیہ آکھ رہیا ساں۔''

اوہدا اجے ووِاہ نہیں سی ہویا تے اوہدے پچھے اِک دردناک کہانی سی کہ اوہدی اکھ کِدھرے اِک کالج وِچ پڑھاون والی جتاں دی دھی اِک لیکچرار نال لڑ گئی۔ جٹ تے آپ وی ہے سی پر لگدا نہیں سی۔ اِک دیہاڑے لہور کالجوں نکل کے ٹُردا اٹردا اوس کُڑی دے مگر اوہدے گھر اپڑ گیا تے اوس کُڑی نُوں اوہدے بوہے اُتے ڈک کے اوہدے گھر والیاں نال اوہدے رشتے لئی گل کرن دی خاہش دا اظہار کیتا تے کُڑی نے برقعے دا پردہ چا کے اوہنوں اپنی من موہنی صورت تکاندیاں بڑی نرمی نال کھل کے جواب دِتا

''تسیں اِک منٹ ایتھے ٹھہرو میں اندروں کسے نُوں گھلیندی آں گل کر کے۔''

پروفیسر بُوٹا بڑا خوش سی کہ ایہہ کم ایناں سوکھا ہو گیا۔ پنج منٹ مگروں گھر دے اندروں اوس کُڑی دے سنڈھیاں ورگے دھوتیاں تے لمے جھگیاں والے ست گبھرو بھرا ڈانگاں لے کے نکلے۔ بُوٹا اوہناں دے اگے اگے سی تے اوہ ستے دھوتیاں والے ڈانگاں سوٹیاں اُلری ہلا ہلا کردے اوہدے مگر مگر۔ ٹانگہ سٹینڈ تک اپڑدیاں کُڑی دے بھراواں اوہنوں مگروں کُجھ نہ کُجھ ڈانگاں مار ہی لئیاں۔ اوہ ٹُردے ٹانگے وِچ ہی نس کے لمک گیا۔ اگے سواریاں اوہدی جان بچان وِچ کُجھ مدد کیتی۔ ٹانگے والے ودھ سواری بھاون پاروں اوہدے کولوں کرایا وی کُجھ ڈبل چارج کیتا۔ ایس گل دی چرچا کالج وِچ وی اپڑی تے پروفیسر بُوٹا ''ست بھرائی دا ڈنگیا'' دے ناں نال اینج مشہور ہویا کہ اوس واقعے مگروں جیہڑا بندہ اوہدے نال کُڑیاں یاں زنانی دی گل کردا اوہنوں وڈھ کھون نُوں پیندا۔

''میں ست بھرائی دا ساک لین گیا ساں اوہدا اُدھالا کرن نہیں''

پر ست بھرائی اوہدے مگروں کدی کالج وِچ نہ دِسی تے بُوٹا پروفیسر بن کے اجے وی بغیر ووِاہ دے ہی پھردا سی۔ اوہدا ویو پوائنٹ جانن والے اوہدے بارے آکھدے ہوندے کہ اوہ پہلے جنم وِچ ہندو سی دُوجے جنم غلطی نال مسلمان جم پیا اے۔ پروفیسر بُوٹا وی ایہہ گل مندا ہوندا سی کہ اوہدے وڈ وڈیرے ہندو سن اتے اوہ بابا فرید دے ہتھ تے مسلمان ہوئے۔ ست بھرائی والی واردات ہوون مگروں اوہدا اعتبار کُجھ عورت ذات توں اُٹھ گیا تے جتھے کسے کُڑی یاں زنانی نُوں اوندے یاں کولوں گُزردا تکدا مُونہہ ولا کے لنگھ جاندا۔ ایہہ وی آکھیا جان لگ پیا کہ

''پروفیسر بُوٹا زنانیاں کولوں ڈردا اے''

اوہدے پیو کبیر نے اوہدے بیلیاں فرید، سکھی تے ملتان نال رل کے اوہدے وواہ لئی بڑا ترلا ماریا پر اوہ اجے تک ہاں کرن نوں تیار نہیں سی جد کہ اوہدے بیلی بال بچیاں والے سن۔ اج اوہ چارے لہور دے پھیرے ٹورے تے نکلے۔ فرید نے اپنے دادے نیکے دے ویلے دی بگھی دی مرمت کروائی ایہہ چٹی بگھی ہُن شیشے وانگ چمک رہی سی۔ اک کوچوان لبھیا چار چٹے گھوڑے فرید نے شام پوروں منگوا لئے۔ کوچوان نے گھوڑے بگھی اگے جوئے تے اوہ اوہدے وچ بہہ کے شہر دی سیر کرن لئی نکل پئے۔ فرید دی نظر ساہمنے دے اندرلے تختے اُتے پئی جیہدے اُتے کالی شاہی نال 'جندڑی' لکھیا سی۔ فرید اپنے پیو دی ہتھ لکھت پچھاندا سی۔ کوچوان شہر دا بھیتی سی ایہنوں اپنے ٹکانے دسدے گئے تے اوہ اوہناں نوں لے کے ہر اوس تھاں اپڑیا جتھے اوہ چاہوندے۔

''مغلاں لہور نوں وسا دتا۔ ایدی شکل بدل دتی۔ لہور دے عشق وچ جو ڈبیا کدی نہ تریا ایس گل وچ وی کوئی شک نہیں کہ جہانگیر سبھ نالوں ودھ لہور نوں پیار کردا سی'' اوہ ایس ویلے گاہکاں نال بھرے انارکلی بازار وچوں لنگھ رہے سن پروفیسر بوٹا اوہناں تناں دے اگے اگے ٹردا ہتھ وا وچ اُلاردا اُچا بولدا لنگھدے لوکاں دیاں نظراں دی پرواہ نہ کردا بولی جاندا ''رنجیت سنگھ لہور نوں عذاباں وچوں کڈھیا تے دلی، لندن تے پیرس دی ٹکر دی راجدھانی بنا دتا۔ اوہدے مگروں انگریزاں ایہنوں پورے ہندوستان دے مقابلے تے زور آور بنا دتا بس تخت لہور دا نصیب بھیڑا نکلیا ایہدے نیڑے کدی کوئی دارا شکوہ نہ اپڑیا نہیں تے اج کہانی کُجھ ہور ہونی سی''

انارکلی وچ ایس ویلے اوہ راجا برادرز دی دکان اگوں لنگھ رہے سن۔ اوس توں کُجھ دکاناں چھڈ کے سکھی دے نکے بھرا بھگوان داس دی کپڑے دی دکان سی ایتھے بہہ کے اوہناں مٹھی تے ٹھنڈی ٹھار لسی دا گلاس گلاس پیتا اتے کُجھ چر اوہدے کول بیٹھے اوہدے نال پنجاب تے ہندوستان دی سیاست بارے گلاں کردے رہے بھگوان داس پنجھی ورھے دا درمیانی شکل اتے درمیانے قد بُت دا بندا سی جدوں بندے نال گل کرہیا ہوندا۔ دوجے بندے نوں تولدا، مندا، ناپدا تے کچھدا رہندا اتے اوہدی گل مکن دی اُڈیک کردا اتے فیر اپنی گل شروع کردا۔ اوہ ساہمنے والے بندے نوں آرام نال سُندا۔ اوہناں ساریاں نوں بھگوان داس جلیبی وانگ ای مٹھا تے سدھا لگا سی۔ لہور توں کلکتے تک کھلریا اوہدا وپار جیہڑا اوہدے پیو رام داس دی ذہانت تے مٹھی زبان دا نتیجہ سی۔ اج اوہ انارکلی وچ وڈے وڈے ہندو وپاریاں اتے سیٹھاں نوں پچھانہہ چھڈ گیا۔ اوہنے کئیں دیوالیا ہوندیاں دکاناں نوں چالو کیتا۔

اوہدیاں دکاناں وچ دوجے ہندو دکانداراں دے برخلاف اپنے ہم مذہب ملازماں دی

تھاں مسلمان، ہندو تے سکھ ملازم کم کر دے اتے ہندوواں اتے سکھاں نالوں اوہدے وِدھ گاہک مسلمان سن۔ اوہدا کپڑے دا کاروبار ہندوستان دے سارے وڈے وڈے شہراں وِچ کھلریا ہویا سی۔ اوہدی کنڈ تے پہلاں اوہدا پیو رام داس تے ہن وڈا بھرا سکھی رام سی ایہہ سارا کُجھ سی پر سکھی رام فیر وی اپنے پیو دادے دے پنڈ چ بیٹھا اجے وی اپنی زمینداری دی چَنڈ چھڈن نُوں تیار نہیں سی۔ اوسے دی گلی وِچ سکھی نے وی شاہ عالمی وِچ اپنے لئی گھر خریدیا۔ اوہ انارکلیوں نکل کے مال روڈ اُتے اپڑے جتھے دُکاناں وِچ وِدھ گاہک گورے تے گوریاں سن۔

''جاپدا اے انگلینڈ وِچ آ گئے آں'' پروفیسر بُوٹا دے مُونہوں نکلیا۔ اوہ سارے ایس ویلے مال روڈ اُتے سن۔ ''ایہہ اوہ سڑک اے جیہدے اُتے کدی انگریزاں توں وکھ کسے نُوں پیر رکھن دی اجازت نہیں سی غزنیاں، مغلاں، سکھاں تے انگریزاں ساریاں لہور نُوں اجاڑیا وی تے وسایا وی اوہ سارے نہیں رہے تے انگریزاں وی نہیں رہنا جے کوئی پچھے رہ جانے نیں تے اوہ پنجاب دے لوک نیں''

''جے دارا شکوہ ارنگ زیب دی تھاں ہندوستان دا بادشاہ ہوندا تے ہندوستان اج وی آزاد ہوندا، ہندو مسلمان آپس وِچ نہ لڑ مر رہے ہوندے، ہندوستان وِچ اج وی مغلاں دی سرکار ہوندی اتے انگریز وپار اتے معاشی سہولتاں لئی اج دربار وچ ہتھ بنھ کے ٹیکنالوجی ہندوستان نُوں ویچ رہیا ہوندا'' پروفیسر بُوٹا دارا شکوہ دی تقدیر اُتے افسوس کر رہیا سی کہ ''ایہہ سارا فساد اورنگ زیب نے پایا جیہنے پیو نُوں انھا کرا ماریا، بھراواں دے گلے وڈھے اتے جاندیاں جاندیاں ہندوستان نُوں اینا کمزور کر گیا کہ ہندوستان وِچ وپار کرن لئی آون والی ایسٹ انڈیا کمپنی اوہدی مالک بن بیٹھی اتے اسیں اج اوسے ایسٹ انڈیا کمپنی دی غلامی وِچ جی رہے ایس گل دی کوئی ضمانت نہیں کہ غلامی مُکن مگروں وی سانوں آزادی لبھنی اے کہ نہیں ......''

اوہناں دی بگھی ایس ویلے مال روڈ توں لنگھ رہی سی۔ سینٹرل میوزیم کول اپڑے تے اوہناں ساریاں دی نگاہ زم زمہ توپ اُتے پئی۔

''زم زمہ توپ لہور وِچ بنی سی احمد شاہ ابدالی دے حکم تے پانی پت دے میدان جنگ وِچ ایس توپ نے مرہٹیاں دی ہار دا مُڈھ بنھیا۔ فیر ایہہ بھنگیاں دی توپ بن گئی۔ ایسے توپ نال رنجیت سنگھ ملتان فتح کیتا۔ رنجیت سنگھ دے ویلے ایہہ توپ دِلی گیٹ اگے رکھی ہوندی سی انگریزاں اوتھوں چک کے میوزیم دے اگے لیا کے رکھ دِتی۔''

پروفیسر بولدا رہیا، ''مینوں ایہہ گل سمجھ نہیں آ رہی کہ ہندو مسلمان اتے سکھ ایتھے صدیاں

توں اکٹھے رہ رہے نیں ہُن کیہ مسئلہ آن پیا اے'' پروفیسر بوٹا بہت کُجھ جاندا ہویا وی اجانو سی۔

''جتھے انگریز ہوئے گا اوتھے مسئلہ نہ وی ہویا تے اپنے آپ اُگ پئے گا'' فرید دے چہرے اُتے مسکراہٹ سی۔ اوہدے پیو مراد حیات نے اوہنوں اک واری ایہہ گل دسی سی ''انگریز نال ماملا کرن لئی بندے نُوں پُورا سائنسدان ہونا چاہیدا ایہہ ہمیش دُوجے بندے دی سوچ توں سو قدم اگانہہ یاں سجے یاں کھبے کھلو کے گل کردا اے۔ انگریز ایس مغالطے وچ پھاتا اے کہ دُنیا دا ہر بندہ اوہدے کسے نہ کسے احسان تھلے دبیا اے''

فرید جواب دِتا۔ ''بس ایہہ مسئلہ آن پیا اے کالے تے گورے دھاڑوی تے کوڑو کنڈیاں دی جیہڑی فصل ساڈے لئی گڈ گئے نیں اسیں اوہنوں بھنگیاں دی توپ نال اُڈا سکدے ہاں۔'' فرید زم زمہ توپ ول اشارہ کردیاں بولیا۔ ''ویلا صدیاں توں پنجاب لئی زم زمہ توپ بنیا ہویا اے۔ پنجاب دا مسئلہ بڑا سادا جیہا اے پنجاب کول سبھ کُجھ ہے جے نہیں اے تے داراہ شکوہ تے رنجیت سنگھ جیہا کوئی آگو نہیں اے جس دیہاڑے کوئی لبھ گیا ہر شے نُوں لگام پے جانی اے۔ جے پنجاب فرقہ واریت دی راہ اپنے لئی چن لئی تے سبھ کُجھ بھل جاؤ فرقہ پرستی انسانیت، ترقی، بھائی چارے، سانجھ، برداشت، سیانف، علم، عقل، ایکتا، سوچ، فکر، ازادی تے دلیل ہر شے لئی دو دھاری تلوار اے۔ فرقہ پرست شواں نوں، اجاڑے، توڑے یاں مارے بغیر جیوندہ نہیں رہ سکدا نہ ایہہ حرام زادہ آپ جیوندہ اے نہ کسے نُوں جیون دیندا''

اوہ لوہاری گیٹ وچوں لہور شہر چ وڑے سن۔ ایہہ لوہاری گیٹ اوہا ہے جیہڑا میاں مہر محکم الدین نے رنجیت سنگھ نُوں لہور چ داخلے لئی کھولیا۔ اوہ مزنگ اتے قلعہ گجر سنگھ وِچ ریاض جھارا ئنے اپنے کئیں بیلیاں نُوں جا کے ملے۔ ساریاں نال پنجاب تے ہندوستان دے سیاسی ماملیاں بارے گل بات ہوندی رہی۔

سکھی اوہناں نُوں پھڑ کے ڈیگر ویلے فیر شاہ عالمی وِچ اپنے بھرا بھگوان داس دے گھر لے گیا۔ بھگوان داس وی پڑھن لکھن دا شوقین سی۔ اوہدی لائبریری تک کے سارے خوش ہوئے بُوٹا اوہدے کولوں کئیں کتاباں ایس کارے تے لیاں سن کہ اوہناں کتاباں نُوں لازمی پرتائے گا۔ ایتھوں نکل کے اوہ شاہ حسین دے مزار اُتے ٹُر گئے انارکلی دے مقبرے گئے۔ ڈیگر شالیمار باغ وِچ گزاری۔ مال روڈ اُتے وکٹورین تے گاتھک طرز دیاں بنیاں عمارتاں جیہناں وچ منٹگمری ہال، ہائی کورٹ، گورنمنٹ کالج، ٹولنٹن مارکیٹ، پنجاب یونیورسٹی، جنرل پوسٹ آفس پنجاب اسمبلی دے دوجیاں عمارتاں سن نُوں ویکھ کے ایتھے انگلستان دی جھلک ملدی۔

''لہور دا لارنس گارڈ لندن دا کنسنگٹن گارڈن اے'' بُوٹا آکھدا۔
منٹگمری ہال دے ساہمنیوں لنگھدیاں اوہناں لہور پولیس دے بینڈ نُوں ویکھیا جیہڑا اوس ویلے ماہیاں دیاں ٹیون وجا رہیا سی۔

''ایہدا مطلب اے اج چھن چھن اے...... پنجاب پلس دا بینڈ ہر ہفتے نُوں ایتھے اپنا شو کردا اے'' بُوٹا اوہناں نُوں دس رہیا سی۔ اوہ کجھ دیر کھلوتے بینڈ تے اوہدے انگریز ماسٹر نُوں بینڈ وجاندا تکدے تے سندے رہے۔ شہر دیاں سڑکاں تے تھاواں اُتے انگریزاں دے لگے بت تک کے حران ہوندے۔ پنجاب دے پہلے چیف کمشنر تے لیفٹیننٹ گورنر سر جان لارنس دا بُت اِک اُچے تے پکے تھلے اُتے چیف کورٹ دے ساہمنے لگا سی۔ لارنس نے اِک ہتھ وِچ قلم اِک ہتھ وِچ تلوار پھڑی سی۔ ملکہ (کوئین وکٹوریا) دا بت وکٹوریا جوبلی ٹاؤن ہال دے باہر لگا سی۔ وائسرائے تے گورنر جنرل لارڈ میو دا بت میو ہسپتال دے ساہمنے لگا سی۔ انگلستان دے بادشاہ جارج پنج دا چھ فٹ اچا تانبے دا بنیا بُت لہور میوزیم دے ساہمنے لگا سی۔ بادشاہ ایڈورڈ دا بُت نیلا گنبد دے چوک وِچ لگا سی۔ دیال سنگھ دا بُت دیال سنگھ دے کالج دے باہر لگا سی۔ لہور میوزیم تے ٹولنٹن مارکیٹ دے وچکار اِک اُچے پکے تھلے اُتے سر گنگا رام دا بُت لگا سی۔

ڈیگر ہو چلی سی، اوہ سارے چارے اجے مال روڈ اُتے ای ٹہلدے پھردے سن۔ اِیچی سن کالج دے گیٹ اُتے ای اوہناں دی ملاقات سر گنگا رام نال ہو گئی۔ گورنمنٹ کالج دے پڑھوکے ہوون پاروں جتھے ہر ویلے سر گنگا رام دا ذکر ہوندا تے مہینے وِچ اِک ادھ واری سر گنگا رام کالج دا ضرور پھیرا ماردا اوہ سارے گنگا رام نُوں پچھاندے سن۔ اوہنوں بڑی گرم جوشی نال ملے۔

''فوجاں کتھے چڑھیاں نیں اج'' سر گنگا رام گل کردیاں مسکراؤندا رہندا۔ اوہناں نُوں تک کے خوش ہویا۔

''لہور دی سیر ہو رہی اے تے ایہہ ویکھ رہے آں کہ مغلاں، رنجیت سنگھ تے انگریزاں مگروں لہور دا نواں معمار کِدھرے تھک تے نہیں گیا'' فرید نُوں سر گنگا رام دے لہور نال عشق دا پتا سی۔

''گنگا رام نے اپنی ساری حیاتی دیاں محنتاں تے کمائیاں وی لہور نُوں بناون، اُسارن، سجاون تے وسان وِچ خرچ کر دِتیاں۔'' اجے کجھ دیر پہلاں ای بوٹے نے اوہدا ذکر کیتا۔

''بندہ تے گھوڑا کدی نہیں تھکدے بس ساہ ساتھ ہونے چاہیدے نیں'' گنگا رام فرید دی گل سن کے ہس پیا۔ ''میں لہور شہروں باہر اِک مثالی ہاؤسنگ سکیم بناون دا منصوبہ بنایا اے جے تہاڈے کول کجھ وقت ہے تے میرے نال چلو میں تہانوں ماڈل ٹاؤن دکھاؤنا۔''

اوہ چارے تیار ہو گئے تے سر گنگا رام دی موٹر وِچ بہہ کے اوہدے نال ماڈل ٹاؤن پھرن ٹُر گئے۔ سارے راہ اوہدے نال گلاں کردے گئے۔ مال روڈ توں گزردیاں اچانک سر گنگا رام نے گڈی نُوں بریک لائے گڈی سڑک دے سجے پاسے کھلوا کے اوہ تھلے اُتریا۔ تے دس ہتھ دے وِتھ اُتے اک پپل دے رکھ دے مُڈھ نُوں ہتھ لا کے اُتانہہ سر چا کے اوہدیاں ٹاہنیاں تے لگراں نُوں تکن لگ پیا جیہڑیاں کملا گیاں سن...... اوہ چارے وی اوہدے نال ای اُترے۔

''سمجھ نہیں اوندی ایس رُکھ نُوں کیہ بیماری اے کجھ دن ساوا رہندا فیر کملا جاندا مینوں لگدا اے ایہدیاں جڑھاں ہیٹھ مٹی کجھ ٹھیک نہیں لگدی؟ سر گنگا رام اوس رُکھ بارے فکر مند سی۔

''ایہنوں ایسٹ انڈیا کمپنی دے حوالے کردیو آپیں ٹھیک ہو ویسی'' پروفیسر بوٹا نے صلاح دِتی۔

سر گنگا رام سنے اوہ سارے ہس پئے۔

''صلاح ماڑی نہیں اے'' سر گنگا رام بوٹے دے مڈھ نوں تھاپڑا دِتا۔

فیر گڈی وِچ بہہ کے اوہ ماڈل ٹاؤن ول ٹُر گئے۔ فرید سارے راہ سر گنگا رام بارے ای سوچدا گیا۔ جیہڑا جدید شہر لہور دا معمار، اُسارو، محسن تے منصوبہ ساز سی۔ اوہ شہر لہور دا ایکسین سی۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں لہور گنگا رام سی تے گنگا رام لہور سی۔ لہور وِچ جدھر نگاہ اُٹھدی اگوں ہر نویں تے جدید عمارت دیاں کندھاں اُتے گنگا رام دا پرچھاواں دِسدا تے اوہناں لال اٹاں والیاں شیشیاں ورگیاں کندھاں وِچ گنگا رام دا چہرہ مسکراؤندا دِسدا۔ گنگا رام لہور دا نقشہ بدل دِتا۔ ایچی سن کالج، گورنمنٹ کالج، جی پی او، لہور ہائی کورٹ، لہور میوزیم، میو سکول آف آرٹ، لہور کیتھڈرل، کیہڑی بلڈنگ سی جیہدی نقشے، نمونے، منصوبہ بندی تے اساری وِچ سر گنگا رام دا ہتھ نہیں سی۔ مفت علاج لئی گنگا رام ہسپتال اوہدا لہور نُوں سبھ توں وڈا تحفہ سی۔ سٹوڈنٹس کریئر سوسائٹی، لیڈی میکلیگن گرلز ہائی سکول، گنگا رام ٹرسٹ ہسپتال، ہیلے کالج آف کامرس، لیڈی منارڈ انڈسٹریل سکول، لائلپور کول گنگارام دا پنڈ، اوہنوں پانی دین لئی گھوڑا ٹرین سر گنگا رام دیاں نیکیاں دی فہرست لمی سی۔ اوہدے مقابلے تے کوئی نہیں سی کھلو سکدا۔ اوہنے اپنی محنت تے کمائی اپنی حیاتی تے اپنا اک اک ساہ لہور اُتے قربان کیتا۔

''ماڈل ٹاؤن پورے اک ہزار کلے اُتے بن رہیا'' فرید سارے راہ سر گنگا رام بارے ای سوچدا رہیا۔ اوہدیاں سوچاں دی لڑی اودوں ٹُٹی جدوں شہروں باہر ماڈل ٹاؤن دے رقبے وِچ کھلوتے سن۔ اوہ بڑا چر ماڈل ٹاؤن دی زمین ویکھدے رہے۔ شامی اوہناں سر گنگا رام نال اوہدے گھر کھانا کھادا جتھے اوہ اوہدے کولوں لہور دیاں گلاں سُندے رہے۔ تے پٹھان کوٹ تے

امرتسر وچکار وچھائی ریل دی پٹڑی بارے اوہدے نال گل بات کردے رہے۔

''میں لہور نوں پیرس تے لندن ورگا ویکھنا چاہونداں'' جدوں اوہ جان لگے تے سرگنگا رام اوہناں نوں اپنی کوٹھی دے گیٹ تک چھڈن آیا۔

''گنگا رام لہور دا مان یوگ پتر اے جے لہور نے لندن تے پیرس دے برابر ہونا اے تے ایہنوں ہر ویلے اِک گنگارام اپنیاں سڑکاں نوں دھوندا اپنے رکھاں نوں پانی دیندا نویاں نویاں عمارتاں اساردا تے شہر نوں سجاند سنواردا چاہیدا اے نہیں تے لہور نے پچھانہہ رہ جانا'' فرید راہ وچ اپنے ساتھیاں نوں ایہہ گل آکھے بنا نہ رہیا۔ ساریاں ہاں وچ سر ہلایا۔ بگھی شہر پھردی رہی۔

اوہناں دای نگاہ اچانک دیال سنگھ کالج اُتے پئی۔ جیہڑا سردار دیال سنگھ مجیٹھیا نے بنوایا۔ دیال سنگھ بڑا دیالو سی اوہدی جان لہور وچ اٹکی رہندی۔ سردار دیال سنگھ امرتسر دے لاگے اک پنڈ وچ جمیا پر رہیا لہور وچ تے اوہنے جو کمایا لہور اُتے ای خرچ کردا رہندا۔ اوہنے نسبت روڈ اُتے اک پبلک لائبریری تے کالج بنوایا۔ اوہنے لہور وچ ای 'دی ٹریبیون' اخبار شروع کرایا۔ اوہ ہیرے جواہرات قیمتی پتھراں تے جائداداں دا وپاری سی۔ قسمت دی دیوی مہربان سی اوہدے اُتے۔ مٹی وچ ہتھ پاندا سونا بندی۔ اوہنے بڑا مال کمایا تے خرچ وی انج کیتا۔ نسبت روڈ اُتے سردار پیرکس دے ناں نال اوہدے پنجھی مکان سن۔ اوہنے مال روڈ اُتے گھوڑے دی سم دی شکل دی بلڈنگ دیال سنگھ مینشن تے مجیٹھیا ہال ایمپریس روڈ اُتے بنوایا۔ اوہنے بی ہائیو تے لٹی کالج دیاں کوٹھیاں نکلسن روڈ تے ایمپریس روڈ تے بنوائیاں۔ جتھے اوہنے 1889ء آل انڈیا کانگریس دے پہلے اکٹھ دی میزبانی کیتی۔ اوہدا اخبار دی ٹریبیون اوس ویلے ہفتہ وار انارکلی توں اکبری روڈ تے چھپدا سی۔

''دیال سنگھ بے وارث مریا۔ پر لہور نے اوہنوں بے وارث نہ رہن دِتا۔ اپنے ایس مہان تے دیالو پتر نوں اج وی یاد کردا اے تے اوہدے اُتے مان کردا اے'' پروفیسر بوٹا دیال سنگھ کالج دے ساہمنے لگے دیال سنگھ دے بُت ول اشارہ کردیاں آکھیا۔

پنجاب گورنمنٹ دے سیکرٹریٹ دے ساہمنیوں لنگھے جیہڑا رنجیت سنگھ دے فرنچ جرنیل ژاں جین ونچورا نے 1845 وچ بنوایا سی۔ جیہنوں انارکلی ہاؤس آکھیا جاندا سی۔ جتھے جرنل ونچورا اپنی آرمینین ٹبری نال رہندا سی رنجیت سنگھ جرنل ونچورا تے دُوجے یورپین جرنیلاں دی ساری کمائی پنجاب وچ ای خرچ کراؤندا رہندا۔ اوہ چارے راتیں چڑھ کے جیسے رنگ محل حویلی پرتے۔

''اج بھگوان داس دیاں گلاں توں مینوں اندازا ہویا اے کہ ہندوواں اتے مسلماناں دا ماملا ٹھیک نہیں چل رہیا۔ پنجاب دی ونڈ دیاں گلاں ہون لگ پیاں نیں سکھ تے مسلمان لڑن مرن دی تیاری کر رہے نیں ایہہ سارا کُجھ ٹھیک نہیں لگ رہیا مسلمان اجے نشے وچوں نہیں نکلے اتے ایہہ سمجھ رہے نیں کہ انگریز ٹُر گیا تے سارا کُجھ آپیں ای ٹھیک ہو جائے گا یا اللہ آ کے اوہناں لئی آپوں سبھ کُجھ کر جائے گا''

''تُوں بہوں مایوسی دیاں گلاں کر رہیاں بوٹیا'' فرید نے اوہنوں ایتھے ای ڈکیا۔ ''ہو سکدا اے ایہدے وچوں کوئی بہتری دی صورت بن وَنجے''

''جنگِ عظیم، جبری بھرتی، سوکا تے کال لوکائی نُوں مار گیا اے ساڈے پنڈ گبھرووان توں سکھنے ہو گئے نیں، باقی دی کسر رولٹ ایکٹ نے پُوری کر دِتی اے بغاوت ہونی ای ہونی اے ایہہ کھیڈ لہو منگ رہیا اے اتے اپنی اخیر ول ودھ رہیا اے، سوویت انقلاب سامراجیاں نُوں ڈروائے دے رہیا اے مینوں چوگردیوں طوفان اٹھدے دِس رہے نیں سبھ توں وڈا خطرہ فرقہ واریت دا جن اے جیہنوں بڑا سوچ سمجھ کے ایس ویلے بوتل وچوں کڈھ دِتا گیا اے اتے اینے کدی بوتل وِچ واپس نہیں جانا۔'' پروفیسر بُوٹا اپنی گل مکاندیاں مجلس وچوں اٹھ کھلوتا ''مینوں نیندر آ رہی اے تے میں ہُن مرن چلیاں سویرے تہاڈے نال ملاقات ہوسی۔''

انج ادھی راتیں ایہہ مجلس اوددوں برخاست ہوئی۔

''امرتسر کیہنے کیہنے اونا اے'' اگلی سویر ناشتے دی میز اُتے بیٹھے پروفیسر بُوٹا نے اپنے سجے ہتھ وِچ پھڑیا اخبار واوچ لہراندیاں پچھیا۔

''کیوں خیر اے امرتسر وِچ کیہ ہو رہیا اے'' تریواں پُچھیا۔

''رام نومی دا میلہ تے نالے 13 اپریل نُوں وساکھی دے موقعے اُتے جلیانوالہ باغ وِچ جلسہ ہو رہیا اے'' بُوٹا اوہناں نُوں خبر دِتی۔ ''اوتھے رولٹ ایکٹ بارے رولا پینا اے۔''

ساریاں ہاں وِچ ہتھ کھڑے کر دتے۔ دُوجے سارے کم چھڈ کے سویرے سویرے اپنی موٹر کار سٹارٹ کیتی اتے امرتسر ٹر گئے۔

امرتسر دی راہ جاندیاں اوہ سارے راہیں سیاست بارے ای گلاں کردے گئے۔ ازادی دی تحریک وچوں کئیں نوِیاں گلاں اتے اوپرے مسئلے اُٹھ کھلوتے سن۔ اوہناں نُوں پروفیسر بُوٹا کولوں اجیہاں بہت ساریاں گلاں دا پتا لگا جیہناں بارے عام لوکاں نُوں اجے وا وی نہیں سی لگی۔

فرید موٹر چلا رہیا سی اگلی سیٹ تے اوہدے نال ملتان سنگھ تے پچھلی سیٹ اُتے سکھی رام تے

پروفیسر بُوٹا بیٹھے سن۔ لہور دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں وِچ پئی ذہنی تریڑ صاف دِس رہی سی۔ پروفسر بُوٹا دیاں گلاں وچوں اِک وکھری اواز آوندی سُنیندی۔ ''مسلمان، ہندو تے سِکھ پنجاب وِچ اِک دُوجے نُوں برداشت کرن لئی تیار نہیں۔'' مندراں، مسیتاں تے گردوارے تناں فرقیاں دے اِک دُوجے دے خلاف زہر اگلن والیاں مستقل فیکٹریاں نیں ...... انگریز ونڈو تے راج کرو دا بُوٹا پنجاب وِچ فرقہ واریت دی شکل وِچ گڈ دِتا اے ایسے گل دا فرقہ پرست پارٹیاں فیدا چک رہیا نیں تے کُجھ لوک لیڈر رہن لئی فرقہ واریت دا تیر بہدف نسخہ ورت رہے نیں۔ تناں فرقیاں وِچ اپنی لیڈری چمکا رہے نیں مسلمان ہندوواں تھلے لگ کے نہیں رہنا چاہوندے تے ہندو اوہناں نُوں جتی تھلے رکھن توں علاوہ ہور کُجھ دین لئی یتار نہیں ہین جدوں ہر شے کندھ نال لگ جاوے تے فیر کندھ ڈھائے بغیر کوئی واہ دوا نہیں ہوندی بس ایس ویلے ازادی دے حوالے نال مسلماناں تے ہندوواں دے وچکار ایہا ہو رہیا اے..... کوئی کسے اُتے اتبار کرن نُوں تیار نہیں نتیجہ لڑائی اے'' اوہ بولدا بولدا چُپ ہویا کُجھ سوچن لگ پیا تے فیر بولیا ''پنجاب، بنگال تے ہندوستان تناں دیساں نوں سامراج کولوں ازادی ملنی چاہیدی اے پر ازادی دی گل کرن لگیاں کُجھ لوک ایہہ گل بھل جاندے نیں کہ ہندوستان گنگا جمنی تہذیب دا وارث تے حصہ ہے جدکہ پنجاب سپت سندھو اے تے ٹیکسلا تے ہڑپہ دی تہذیب دا وارث تے سندھو وادی دا انگ اے پنجاب، بنگال تے ہندوستان تن وکھو وکھ دیس نیں۔''

''توں کیہ آکھ رہیاں بُوٹا ہندوستان، بنگال تے پنجاب تن وکھو وکھ دیس نیں'' سکھی رام نے کن کھڑے کیتے۔

''ہاں میں ایہا آکھ رہیاں کہ ہندوستان بنگال تے پنجاب تن وکھو وکھ دیس نیں'' بوٹے دی اواز کُجھ اچی سی۔ بُوٹا دور کِدھرے خلاواں وِچ گھور رہیا سی۔ ''سامراج جتھے جاندا اے اوس دھرتی اتے نفرت دی فصل گڈ دا تے زہر دا بُوٹا لا کے اگانہہ ٹردا رہندا اے اپنا مشن چالو رکھن لئی پچھے جاگیردار تے اپنے گماشتے تے ہتھ ٹوکے چھڈ جاندا۔''

ساریاں چُپ رہن دا فیصلہ کیتا۔ اوہ جھیڑے والے ماملیاں نُوں اِک پاسے رکھ کے اگانہہ ودھن دے اصول اُتے کدی کدی عمل کر لیندے۔ بُوٹا دیاں گلاں مکن وِچ نہیں سن آ رہیاں پر پینڈا ضرور مک گیا۔ اوہ امرتسر اپڑ چکے سن، جتھے سیاست دا جھنڈا ہر جھنڈے توں اُچا لہراندا سی۔

☆☆☆☆☆

(63)

امرتسر

اپریل، 1919

''رولٹ ایکٹ قانون اِک کالا قانون اے جیہدے تحت کسے وی بندے نُوں وجہ دَسے بنا جیلے بند کیتا جا سکدا اے۔ ایس قانون دا مقصد ایہہ وے کہ پنجاب تے ہندوستان دے لوکاں اندر ازادی دی جیہڑی نوِیں نوِیں سوچ تے سدھر جنم لے رہی اے جیہدا اظہار لوکاں نے سوراج تحریک تے خلافت تحریک دی شکل وِچ کیتا، اوہنوں مِدھ دِتا جاوے۔ رولٹ ایکٹ دے لاگو کرن دے خلاف احتجاج دے طور تے جلیاں والا وِچ جلسہ ہو رہیا اے، اسیں سارے اوس جلسے وِچ رلن لئی آئے آں۔'' ملتان سنگھ اپنے نِکے بھرا ہری سنگھ نُوں دسیا۔ 8 اپریل دی شام نُوں اوہ امرتسر اپڑے۔ شہر دِیاں گلیاں وِچوں لنگھدے اوہناں موڑ نُوں ملتان سنگھ دے نِکے بھرا ہری سنگھ دے گھر دے بُوہے اگے جا کے بریک لائے۔ ہری سنگھ اپنے بھرا تے اوہدے بیلیاں فرید، پروفیسر بوٹا تے سُکھی رام نُوں اپنے بُوہے اُتے اچانک کھلوتا تک کے حیران ہویا۔ جد اوہنوں ایہناں دے آون دی وجہ پتہ لگی تاں اوہنے سُکھ دا اِک لما ساہ لیا۔ اوہ اچانک ای اپڑے۔ ساریاں نُوں جپھے پا پا کے مِلیا۔ بیٹھک وِچ بٹھا کے اوہناں دی سیوا مٹھی لسی نال کیتی۔ ہری سنگھ چھ فٹ توں اُچا اِک تگڑے جُثے تے پکے رنگ والا گبھرو سی اوہناں چاراں نے محسوس کیتا کہ ہری سنگھ اوہ بندہ نہیں سی لگ رہیا جیہڑا اوہناں نُوں ملتان سنگھ دے پُتر دی خوشی تے اپنے بیلی کمالا امبر سریا دے نال شام پُور وِچ مِلن آیا، جیہدی پھپھی مونداں شام پُور وِچ وسدی سی۔ ایہہ ہری سنگھ کُجھ بدلیا بدلیا جیہا بندہ سی۔ اوہناں کول چِر تک بیٹھا شام پُور تے کشن نگر تے اپنی بھوئیں تے بابیاں بارے گلاں کردا تے یاداں سانجھیاں کردا رہیا پر اوہدیاں گلاں وچکار ہر دس پندراں منٹ مگروں باہر دا بُوہا کھڑکن دی اواز اوندی اوہ باہر جاندا اِک دو منٹ بُوہے نال لگ کے کسے نال

گل کردا تے فیر اوہناں کول آ کے بہہ جاندا۔ ہر واری واپسی تے اوہدا چہرہ کُجھ ہور کہانی سنا رہیا ہوندا۔ ہری سنگھ اوہناں بندیاں وچوں سی جیہڑے اپنا اندر لوکاں کولوں لکا نہیں سکدے اوہناں دے اندر واپردی اوہناں دیاں چہریاں اُتے پڑھی جا سکدی اے۔ گلاں گلاں وچ جدوں موضوع سیاست ول پھر گیا تے اوہنے بڑی گرمجوشی نال ہندوستان دی ازادی بارے گل کیتی، جدوں جناح، گاندھی، نہرو تے ماسٹر تارا سنگھ دا ذکر آیا تے ہری سنگھ اودوں پاسا بدلیا جدوں پروفیسر بوٹا دے مونہوں نکلیا کہ ''گاندھی ہندوواں دا لیڈر، جناح مسلماناں دا لیڈر تے تارا سنگھ سکھاں دا لیڈر اے پنجاب دا کوئی لیڈر نہیں ہے۔ لیگ تے کانگریس نُوں پتہ نہیں اے پنجاب کس بلا دا ناں اے۔ ایس آزادی دے جھگڑے وچ پنجاب بے وارث ماریا جانا اے۔ فرقہ واریت دا زہر پنجاب نُوں پاڑن والا ہے''

اوسے ویلے فیر بُوہا کے نے کھڑکایا۔

''مینوں اک ضروری کم ہے'' ہری سنگھ پروفیسر بوٹا نُوں زہریلیاں نظراں نال تکدا اُٹھ کھلوتا تے فیر اوہناں کول جدوں تک اوہ امرتسر وچ رہے گھٹ ہی بیٹھا۔

اج اوتھے ہی اوہناں دی ملاقات ہری سنگھ دے گوانڈھی تے بیلی کمالا امبرسریا نال وی ہوئی جیہڑا امرتسر وچ کوڈی دا اک وڈا تے سرکڈھواں کھڈکاری سی۔ کمالا دا اصلی ناں تے کمال احمد سی پر سارے اوہنوں اپنی سہولت لئی کمالا آکھ کے بلاؤندے۔ اوہدے ناں نال امبرسریا انج لگا کہ اوہ کوڈی نری امرتسر لئی کھیڈن تے جتن لئی پڑ وچ اُتردا۔ اوہ بڑا زور آور، پھرتیلا تگڑے جثے والا سخت جان گبھرو سی۔ نکیاں نکیاں بھوریاں اکھاں گول چہرے تے ہر قسم دے جذبات توں سکھنے چہرے والا بندہ، جیہڑا ہسدا مُسکراندا وی، اپنے آپ کولوں پُچھ کے۔ ہری سنگھ دی ٹبری اپنے پیو دے گھر گئی ہوئی سی اوہناں دے کھانے پینے دا ذمہ وی کمالا نے لے لیا۔ اوس دن اوہ چاہ پانی لے کے شہر پھرن نکل پئے سبھ توں پہلاں ہرمندر صاحب تے حاضری دِتی باقی دی ساری دیہاڑ امرتسر دیاں گلیاں اتے بازار پھردے رہے۔ گُرو بازار اپڑے تے بازار دی رونق وچ اوہ وی گواچ گئے۔ اوہناں دا دھیان دکاناں وچ بجیاں شواں اتے بھا تا کردے گاہکاں ول پھر گیا۔ گاہکاں نال بھرے گُرو بازار وچوں لنگھدیاں بندے دا بندے نال موڈھا کھیہندا۔

''لہور بادشاہ...... امرتسر وزیر اتے لدھیانہ فقیر'' امرتسر دے اک ہندو وپاری دا ایہہ اکھان اوس ویلے پنجاب وچ مشہور سی۔ جدوں امرتسر وپاریاں، آڑھتیاں، مالداراں تے خزانیاں نال بھریا رہندا سی اتے پنجاب دے خزانے ورتن اتے سانبھن دی کُنجی ایس شہر دے ہتھ وچ ہوندی

سی۔ لہور بادشاہ ہوندا سی، امرتسر مال مالیاں اتے خزانیاں داوزیر اتے لدھیانا غریب ہوندا سی۔
''پروفیسر بوٹا اپنا ترنج داعلم اوہناں نُوں دان کر رہیا سی۔
فرید تے سُکھی پہلی واری امرتسر آئے سن۔ پر ملتان سنگھ دا اُونا جاونا اپنے بھرا ہری سنگھ کول لگا رہندا۔
''امرتسر جو اج ہے اوہنوں ایس تھاں اُتے لیان وِچ رنجیت سنگھ دا وی بڑا ہتھ اے۔ اج لوک رہن لئی لہور نُوں پسند کردے ہین پر وپار لئی امرتسر اُتے سارا زور ہوندا اے۔ ایہہ ویکھ لو ایس ویلے وی گُرو بازار گاہنے خریدن لئی سارے ہندوستان، سارے پنجاب توں آون والیاں گوریاں اتے دیسی سوانیاں نال بھریا ہوا اے۔ قابل، قندھار، جلال آباد دے دور دیساں وِچوں وپاری ایتھے آوندے نیں۔ جیہڑے اپنے نال ون سونے سُکے میوے کے لے آوندے نیں اتے ایتھوں مرچاں، مسالے، کالی چاہ، ساوی چاہ، بھانڈا ٹنڈر، گُڑ، کھنڈ، کمبل، کھیس، دریاں، لکاراں، دُھسے، کشمیری شالاں، اُن والے کپڑے، سونے دے گاہنے اتے سِٹرن دیاں مشیناں لد کے نال لے جاندے نیں۔ جیہڑا اوہ باہری حملہ آواراں دے وچ ویلیاں کھوہ کے لے جاندے سن''
''بوٹیا توں ایہہ آکھ رہیاں کہ لے کے جاندے سن بھانویں لٹ کے تے بھانویں وٹا سٹا وپار (بارٹر ٹریڈ) راہیں ایہدا کیہ کارن سی'' سُکھی نُوں بوٹا دی علمی قابلیت اُتے ہمیش شک رہندا۔
''معاشی مسئلہ سی سُکھی ...... معاشی ...... افغانستان تے ہندوستان دے وِچکار سونے چاندی دے وگدے پنج دریاواں والا، وادیاں والا، باغاں والا، میویاں اتے جنساں والا محنتی لوکاں دا دیس پنجاب اے سینٹرل ایشیا اتے کابل توں آون والے بھک ننگ ہتھوں لہو تھکدے پہاڑاں توں اُتر کے اتے برفاں وِچوں ٹھردے نکل کے ساڈے دریاواں دے گرم پانیاں گرم موسماں، ہرے بھرے کھیتاں اتے باغاں وچ آن وڑدے سن۔ جدوں ایہہ دھاڑوی پرت کے اپنے وطناں نُوں جاندے اوہناں دے پنڈے اُتے گرم کمبل، پیراں وِچ گرم جراباں، چمڑے دیاں جتیاں اتے ڈھڈ آپھریا ہوندا۔ سمرقند، بخارا تے قابل دے بازاراں وِچ غلامی واسطے ویچن لئی تُوے مُنڈے زنا کاری لئی جوان اتے سوہنیاں کُڑیاں تے رناں سنگلاں نال نرڑیاں نال ہوندیاں، لشکر دے ہزاراں خچر جنساں نال لدے ہوندے اتے اوہناں دے گھوڑیاں اُتے کاٹھیاں وی گھتیاں ہوندیاں۔ مرداں دا قتلام کردے اتے جاندیاں جاندیاں پچھے رہ جان والی ہر شے نوں اگ لائی ساڑ کے سواہ کیتی جاندے۔ ساڈا وسیب رہتل ہزاراں ورھیاں توں دریاواں دے کنڈھیاں اُپر ہوون پاروں خوشحال اتے آپ ہُدارسی، ایس لئی کہ جمنا دے اُرار دیس پنجاب سونے دی چڑی

اتے اوس پار رزی چڑی دی پُوچھل‘‘

’’توں تبلیغ نُوں غلط رنگ دے رہیاں بوٹیا‘‘ فرید نے اوہدی فکرنُوں چونڈھی وڈھی۔

’’دھاڑوی قبیلا وکھرا سی تے تبلیغی قبیلا وکھرا دوہاں اپنا اپنا کم اپنے اپنے طریقے دے مطابق کیتا۔‘‘ پروفیسر بوٹا ایڈا سوکھا ہار منن والا نہیں سی۔

امرتسر وچ دوہاں دیساں پنجاب تے ہندوستان دے باقی شہراں وانگ جاگرتی تے ازادی دی سوچ بڑی تیزی نال اگانہہ ودھ رہی سی۔ ہال بازار وچ دُکاناں تے مکاناں اُتے مجلس احرار تے ڈاکٹر سیف الدین کچلو دی نیلی پوش تحریک، اکالی دل، راشٹریہ سیوک سنگھ، کانگریس تے مسلم لیگ دے جھنڈے لہراندے سن۔ ایتھوں اوہ سدھے سکتری دے رکھاں دی چھاویں جاء کے بہہ گئے۔ ایتھوں اُٹھے تاں پھردے پھراندے الیگزینڈرا باغ جا وڑے روپل دے چٹے پھل تک تک کے اوہناں دا جی خوش ہوندا رہیا اوہ بڑا چر باغ وچ بیٹھے گلاں کردے رہے۔ چوک فرید، ہال بازار، کٹڑہ مہان سنگھ، مندر، مسیتاں گردوارے تکدے اکدُوجے نال گلاں کردے جا رہے سن۔ اچانک بوٹا نے موسم بارے گل بات شروع کر دِتی ساہمنیوں کُجھ انگریز افسر گھوڑیاں اُتے اوندے دِسے۔

’’موسم بدل رہیا‘‘

’’موسم تے ہمیش ای بدلدے رہندے نیں۔ پر اج کُجھ ودھ ای ڈاڈھا ہوندا جا رہیا اے چھاں گھٹدی جا رہی اے پرچھانویں ودھدے جاندے نیں دھپ وچ سیک تے گرمی ودھ گئی کُجھ نویں گھن چھاویں بوٹے لاون دی لوڑ اے‘‘ فرید انگریز فوجیاں ول ای تکی جاندا۔ ’’جدوں رڑے اُتے تُردیاں پیر سڑدے نیں کنڈیالی راہ دی تھاں جے چھاں والی راہ ٹُریا جاوے تاں پینڈا کرن سوکھا ہو جاندا اے‘‘

’’کیہڑی راہ ٹُریئے جے پینڈا چھیتی مکے‘‘ پروفیسر بوٹا بجھارتاں بُجھا رہیا سی۔

’’تُردے رہوو...... جدوں پینڈا مکا منزل آئی تے آپیں پتا لگ ویسی‘‘ ملتان بولیا۔

’’پینڈا کناای اوکھا ہووے جے حق تے سچ دے بدلاں دی چھاویں کیتا جاوے تے گھٹ جاندا تے راہوں اپنے آپ سوکھیاں ہو جاندیاں نیں‘‘ فرید دی اواز آئی۔

’’کُجھ پینڈے اجیہے ہوندے نیں جیہڑے کدی نہیں مکدے۔‘‘ سُکھی رام بولیا۔ ’’کدی کدی رات گُزر جاندی اے پر سویر فیر وی نہیں اوندی؟‘‘

جدوں انگریز گھڑ سوار فوجی اِک دُوجے نال گلاں کردے اوہناں کولوں لنگھ گئے تے

اوہناں دی جان وِچ جان آئی۔ انگریز راہ ٹردیاں نوں اچانک بغیر وجہ دے گرفتار کرلیندے تے بندے دا قصور وی نہ دِسدے۔ گلاں باتاں کردے اوہ شہابے فالودے والی دی دُکان اُتے جا اپڑے دُکان گاہکاں نال بھری ہوئی سی اوہ اپنی واری دی اڈیک وِچ کھلو گئے۔ شیر سنگھ نے اوہناں نوں فلودا لے کے کھوایا۔ شہابے دا فلودا سوادی سی تے سارا امرتسر ایس سوغات دا دیوانہ سی۔ فلودا کھا کے اوہناں دا پروگرام کمپنی باغ پھرن دا بن گیا اتے ایتھوں نکل کے اوہ کمپنی باغ جا وڑے۔

بہار دا موسم گُزر چکیا سی پر اجے وی شہر دے باغاں وِچ کھلوتے بوٹے جاندی بہار دے پُھلاں نال لدے کھلوتے سن۔ اوہناں امرتسر دیاں تریفاں ای سنیاں سن پر اج اوہ تنے پہلی واری امرتسر نوں اپنیاں اکھاں نال ویکھ رہے سن۔ رُکھاں نال بھریا اتے پھلاں نال لدیا کمپنی باغ اوہناں دے دل اندر گھر کر گیا۔ فرید بڑا چر نہر وِچ تردے سرخ گلاباں نوں تکدا رہیا اتھوں نظر پرتی تاں سنبل دے سرخ پھلاں اُتے جا کے ٹھہر گئی۔ ناکھاں دے بوٹے گلابی رنگ دے پھلاں نال بھرے کھلوتے سن۔ کمپنی باغ وِچ لوکاں دی بھیڑ سی فرید نے پھل ویچدے اِک بال کولوں سرخ گلاب دا اِک پھل لے کے اپنے کوٹ دے کالر وِچ ٹنگ لیا اوہدی ویکھا ویکھی ملتان سنگھ، پروفیسر بوٹا اتے سکھی نے وی اک اک پھل لے کے اپنے کوٹاں دے کالراں وِچ سجا لیا۔ اوہناں چاراں نے سلیٹی رنگ دیاں پتلوناں اُتے چٹیاں قمیضاں اُتے گوڑھے نیلے رنگ دی کوٹ پائے ہوئے سن۔ گلمے کھلے سن تے چوانہہ دیاں کالیاں گرگابیاں چمکدیاں سن۔ ویکھن والیاں نوں اوہ کسے کالج دے لیکچراریاں یونیورسٹی دے پڑھو کے لگدے۔

''میرا تاں دل کردا ایتھے ای رہ جاواں'' فرید اجے کمپنی باغ دی سوہنپ وِچ ڈبیا ہویا سی۔

''توں ایتھے رہ گیوں تے جھانگڑی تیرے غم وِچ ای مرویسی'' ملتان سنگھ نے اوہنوں شام پُور وِچ بلدے شریکتے دی اگ ول دھیان کرایا۔

''مینوں تسا لگا اے'' پنڈ دا دھیان آوندیاں ای فرید دی اواز وِچ فکر لہراندی محسوس ہوئی۔

''ٹرو اوتھوں ٹھنڈی کھوئی توں پانی پیندے آں'' ملتان سنگھ نے اوہناں دا دھیان کھبے پاسے کھوئی اُتے پانی پیندے لوکاں ول کرایا۔

اوہ چارے اودھر ای پرت گئے اتے پانی پین لئی لین جا کے لین وِچ لگ گئے۔ فرید دے موہرے کھلوتے بندے نے پانی پی کے گلاس رکھیا ایس توں پہلاں کہ فرید دا ہتھ گلاس تک اپڑدا

پانی پوان لئی کھوئی دی تھلی اُتے کھلوتے پیلا باناں پائی تے متھے اُتے تلک لائی کھلوتے بودی والے ہندو نے جھپٹا مار کے گلاس اوہدے اگوں چا کے پراہنہ کرلیا اتے اپنی تھاں توں اُٹھ کھلوتا۔

''توں مسلمان ایں تے توں نرا بانس دی نڑی وچ پانی پی سکدا ایں گلاس وچ نہیں۔'' ہندو نے نڑی اوہدے ہتھ وچ پھڑا دتی۔''اوہنوں مونہہ وچ پا میں اُتوں پانی پا دینداں''

''میں گلاس وچ پانی کیوں نہیں پی سکدا''

''ملیچھ ایں توں ...... کوئی ملیچھ مسلمان کسے ہندو دے گلاس وچ پانی نہیں پی سکدا'' ہندو نے پانی دا بھریا جگ پچھانہہ کرلیا۔

''تیرے اندر دی کالکھ تیرے چہرے اُتے دِس رہی اے'' فرید بولے بنا نہ رہیا۔

''گوتم بدھ توں ...... فیر آ گیاں ...... میں تینوں ٹھڈے مار مار کے ہندوستانوں فیر کڈھ دیساں'' ہندو اگوں اوہنوں شُوکیا۔ اوہنے جھپٹا مار کے اوہدے ہتھوں پانی پین والی نڑی وی کھوہلئی۔ تے اوہنوں دوہاں ہتھاں وچ قابو کر کے اپنی کنڈ مگر لکا لیا۔

پیلی دھوتی، پیلی کُرتے تے پیلی پگڑی وچ پیلیاں اکھاں والا اوہ اِک پکی عمر تے کالے چہرے والا بندہ سی جہدیاں اکھاں وچ اوہدے لئی نفرت توں وکھ کُجھ وی نہیں سی۔ تے اوہنوں پورے ہوش حواس نال پتہ سی اوہ ایس ویلے کیہ کر رہیا۔ سُکھی رام تے ملتان سنگھ دے چہریاں دے رنگ اُڈ گئے اوہناں لئی سورج اج لہندیوں چڑھ پیا۔ فرید پچھانہہ ہٹ گیا۔ اوہنوں انجے ای جاپیا جویں کسے اوہنوں سروں چا کے کُھنجے دے ماریا۔ دل تے دماغ اُتے نفرت دے ایس اظہار ہتھوں لگن والی سٹ ڈاڈھی لگی، جیہدا اظہار نرا اوہدے چہرے تے اوہدیاں اکھاں وچ چھائے ہنیرے تکن نال ای ہو سکدا سی۔ اوہ اگوں اِک لفظ نہ بولیا بس پاٹیاں اکھاں لئی پچھانہہ ہٹ کے کھلو گیا۔ اوہنوں اج اپنی حیاتی وچ پہلی واری فرقہ وارانہ نفرت دے سپ نے ڈنگیا۔

''بندے وچ اینا زہر مینوں نہیں سی پتا۔ سپ دا کیہ بنسی۔ اج سمجھ آیا مینوں کیوں آکھدے نیں بندے نُوں بندہ ڈنگ رہیا تے سپ بیٹھا ہس رہیا''۔ اوہ کہہ بیٹھا پتہ نہیں کیہ بس موہوں بے اختیاری نکلیا۔

فرید دے مگر کھلوتے ملتان سنگھ، سُکھی رام تے پروفیسر بوٹا پانی پانی ہو گئے۔ سبھ توں پہلاں سُکھی ایس صدمیوں نکلیا۔ اوہنے فرید دا ہتھ پھڑ کے اوہنوں اِک پاسے کیتا تے اُتے پانی پواندے کھلوتے ہندو نُوں گلمیوں پھڑ کے ہیٹھاں کھچ لیا اوہنوں ڈھا کے اوہدے ہاویں اُتے چڑھ بیٹھا تے چپیڑاں نال اوہدا مونہہ سُجا دِتا۔ اوہدے ہتھوں پانی پوان والی بانس دی نڑی کھولئی تے

مار مار کے اوہدا چم لاہ لیا۔ لوک اکٹھے ہو گئے تے اوہنوں پکڑ کے چھڑایا نہیں تے اوس ہندو نے اج اوہدے ہتھوں ماریا جاناسی۔

''مسلماناں کولوں نفرت دا ایہہ وپار چالو رکھ ہندوستان دی ونڈ ضرور ہوسی تسیں کسے ہور نوں ایہہ اودش نہیں دے سکدے توں لوکاں نوں پانی نہیں زہر پوا رہیاں توں تے اوہ جیہناں تیری ایتھے ڈیوٹی لائی اے تسیں سبھ کجھ ہو سکدے او پر ہندو نہیں ہو سکدے''

سُکھی رام نے تانبے دا گلاس جیہڑا اوہنے اجے تک ہتھ وچ پھڑیا ہویا سی اوہدے کولوں کھولیا تے سبیل وچوں ٹھنڈا پانی کڈھ کے گلاس فرید دے اگے کر دتا۔ ''پانی پی فریدا تیرا میرا کوئی جھیڑا نہیں اے۔''

''سُکھی ایہدے وچ تیرا کیہ قصور اے ...... پنجاب دے دریاواں دا پانی ہندو کدوں ہویا تے مسلمان کویں بن گیا میں ایہناں بے خبرا ساں'' فرید دے چہرے دا رنگ نیلا ہو گیا۔

فرقہ پرستی دی سٹ گولی وانگ اوہدے دل تے دماغ تے لگی۔ نال ای اوہدا سر چکرایا اوہنے کدی ایس گل اُتے کیوں دھیان نہیں سی دتا کہ اوہدے پنڈ توں باہر اِک وکھری دنیا جنم لے چکی اے یاں پھیر اوہ سارا کجھ جاندیاں بجھدیاں وی اوس توں اجانو بنیا رہنا چاہوندا سی۔ اوہ ایس بارے سوچن لئی وی تیار ناہی۔

''فریدا پانی پی لے'' ملتان سنگھ اگانہہ ہو کے فرید نوں گھٹ کے جپھا پا لیا'' دریا کدے ونڈے نہیں جان گے اکٹھے پئے بھانڈے کدی کدی کھڑک ای جاندے نیں'' نال ای بوٹا تے سُکھی نے وی اوہنوں جپھی مارلئی۔ اوہناں ساریاں اوہدے اُتے محبتاں دی چھاں کرلئی۔

فرید نے دند کیڑ ماری ہوئی سی اتے بڑا اوکھا ہو کے اپنیاں اکھاں وچ اونڈدے اتھرو ڈکے۔ ایہہ سٹ اوہدی روح نوں ای لگی۔ اوہدا من پوتر سی اوہ اپنے بیلیاں وانگ ایہناں گلاں وچ نہیں سی اوہنوں پتہ سی اوہ وی ایہناں گلاں وچ نہیں سن اوہ وی پوتر سن۔

''یارو میں تے کدی ہندو مسلمان وچ فرق نہیں کیتا'' اوہنے کدی ایس فرق بارے سوچیا وی نہیں سی۔ اوہنے فرق تے نفرت دا نظارا اج دوجی واری تکیا پہلی واری اپنے پنڈ وچ جدوں نمبردار طوطی خان ہندوواں دے خلاف بولیا تے دوجی وار اج جدوں اوہنے پانی نوں ہندو پانی تے مسلمان وچ ونڈیا تکیا۔ اوہنوں اوہدے پُرکھاں نکیاں ہوندیاں بندیائی دا سبق پڑھایا۔

''میری ماں نے مینوں دُوجے دین دھرم تے رنگ نسل والے بندے کولوں نفرت دی گڑھتی نہیں لائی تے میرا مذہب وی ایس گل توں ہوڑدا اے۔'' اوہدی ماں نے اوہنوں تے

ملتان سنگھ، سکھی رام تے بوٹا دیاں ماواں نے وی اوہناں نوں بالپن وچ ایہا سبق پڑھایا۔
''بندیائی دا جو سبق میری ماں نے مینوں پڑھایا مینوں اج تک نہیں بھلیا۔ فرقہ پرستی دے جھنڈا چکاں نوں اوہناں دیاں ماںواں ای فیر ایہہ سبق پڑھاندیاں ہونیاں نیں جو ایہہ بندے کولوں ایی نفرت تے فرق کریندے نیں''
''اساں کدوں کیتا اے فریدا'' سکھی رام دیاں نظراں بھیجے گڈیاں سن۔ ''بالاں نوں دُوجے مذہب، رنگ، نسل اتے زبان بولن والے لوکاں بارے نفرت یاں پیار دا پہلاں سبق نکیاں ہوندیاں گھراں وچ پڑھایا جاندا اے۔ ساڈے ایس سنسار دی نینہ لگدا اے نفرت دے ایسے سبق دے مُدھ اُتے بجھی اے ایس لئی ایہہ سنسار اک دوزخ بنیا ہویا اے'' اوہنوں یاد سی اوہدا اپو مراد اوہنوں ایہہ گلاں دسدا۔
اوہدا دل اج سویرے دا پتہ نہیں کیوں گھابریا ہویا سی۔ اوہ صدمیوں نکل آیا۔ اوہدے بیلیاں نے اوہدے اُتے پیار دا مینہ انج ورسایا کہ اوہدے چہرے اُتے مسکراہٹ پرت آئی۔
فیر اوہ تنے کمپنی باغ دی سیر چھڈ کے سدھے گھر پرتے۔ سارے راہ فرقہ وارانہ مسئلے بارے گلاں کردے آئے دُوجے دیہاڑے تے جویں شہر وچ میلا ای لگا ہویا سی۔ اج رام نومی دا میلا جنھوں ہندو، مسلمان سکھ سبھے ناویں رل کے منا رہے سن۔ ایہ اوہ اِک چنگا دیہاڑا سی جدوں ایس شہر وچ ہندوواں، سکھاں اتے مسلماناں اِک بھانڈے وچ کھا کے برادری اتے بھائی چارے دی مثال قائم کردتی۔ مسلماناں، سکھاں اتے ہندوواں رل کے سبیلاں لائیاں ہندو مسلم سکھ دی جے دے نعریاں نال امرتسر گونج پیا۔ اوہ چارے ایہہ منظر تک کے نہال ہو گئے۔
ٹھنڈی کھوئی دی ذہنیت دُوجے دیہاڑے ای امرتسر نے بھائی چارے دے سمندر وچ غرق کر دِتی۔ دُوجے دیہاڑے فیر اوہناں باقی دے شہر دے سیر سپاٹے دا پراگرام بنایا اجے اوہناں دا دورا شروع ای ہویا سی کہ اچانک بازارا تے دکاناں بند ہوون لگ پیاں اتے ہر پاسے اک بھاجڑ پے گئی۔ اوہ چارے بازار وچ اک منے ہو کے کھلو گئے۔
''ایہہ شٹر کیوں بند ہو رہے نیں'' ملتان سنگھ نے ہٹی بند کر کے نسدے اک سردار نوں پھڑ کے پچھیا، جیہڑا کجھ جلدی وچ لگدا سی۔
''شہر وچ کرفیو لگ چکا اے'' سردار جی نے جواب دتا۔
''اوہ کیوں'' پروفیسر سنے اوہناں چاراں نوں حیرانگی دا جھٹکا لگا۔
''ڈاکٹر کچلو اتے ستیہ پال نوں گرفتار کر کے کدھرے غیب کر دتا نیں ڈپٹی کمشنر کولوں

اوہناں بارے لوک پچھن گئے اتے اوہنے بھوتر کے لوکاں اُتے فائرنگ کر دتی کجھ بندے مارے گئے نیں اوہدا حساب کتاب کرن لئی سارا شہر نکل پیا اے'' سردار گلی وچ سدھا نس پیا۔

''شہر جدوں باہر نکلدا اے تے پھیر انج ای نکلدا اے بھاویں اوہ امرتسر ہووے، لہور ہووے، شہر سارے ای ڈاہڈھے ہوندے نیں شرط ایہہ وے کہ جدوں ویلا پوے تاں شہر جاگدا وی ہووے'' پروفیسر بوٹا نے کسے بے رحم بندے وانگ اِک خوفناک قہقہہ ماریا جویں اوہنوں ایہہ کھیڈ تک کے سواد آ رہیا سی۔ ''ایہدے مگر ٹُر و ویکھیے اودھر کیہ ہو رہیا اے''

بوٹے وی سردار مگر ای دوڑ لا دتی اتے اوہ ہنے اوہنوں پھڑن لئی اوہدے مگر نس پے پر بوٹا پراناں دا تِرکھا سی اوہ سردار دے مگر اتے اوہ ہنے اوہدے مگر مگر۔ باقی دا بازار اوہناں تناں دے مگر مگر نسدا آؤندا سی۔ اوہ جیہڑی گلیوں لنگھدے ہر پاسے لٹ مار اتے اِک فساد تماشا بنا ہویا سی۔ دو تن گلیاں مڑدا سردار اچانک اِک گلی دی نکر اُتے کھلو گیا فیر اوہنے پستول کڈھیا اوہنوں بھریا تے اُتے تھلے کسے دا نشانا لے کے گلی وچ دو فائر کیتے پرت کے نس پیا۔

''ایہہ توں کیہ کیتا'' بوٹے نے اپنے کولوں نسدے سردار نوں پھڑن دی کوشش کیتی۔

''اگانہہ ہو کے آپیں ای تک لے'' سردار اِک ٹھڈ مار کے باہنہہ چھڑائی اتے نس پیا۔

اوہناں اگانہہ ہو کے تکیا تے گلی وچ ساہمنے انگریزی فوج دے دو پوربیئے سپاہیاں دیاں لاشاں پیئاں سن گلی وچ پلس اتے لوکاں دے وچکار مارا ماری ہو رہی سی۔ اوسے ویلے کھبے منے والی گلی وچوں اک انگریز سوانی چیکاں ماردی نسدی ہوئی نکلی ۔ ۔ اوہدا حال بھیڑا سی ننگے پیریں، وال کھلرے اتے چہرے اُتے موت دی دہشت اوہ جان بچان دا جتن کردی پاگلاں وانگ ایدھرو اودھر نس رہی سی۔ اوہدے مگر کجھ لوک اتاں وٹے ڈانگاں سوٹے چاء کے لگے سن۔ اوہ ایہناں جان بچاون لئی اوہناں ول ای نس پئی۔ پر اوہدا پیچھا کرن والے بھوترے ہوئے تے اوہدے سر اُتے اپڑ چکے سن اوہناں اوس گوری نوں گلی دے وچکار ای ڈھا لیا اتے اوہنوں اتھے کُٹن کھلو گئے۔ اوہناں چاراں نے بھوں اوکھا ہو کے گوری دی جان چھڑائی اینی دیر وچ انگریز ڈپٹی کمشنر پوربیا سپاہیاں دی اک پلٹن لے کے اوتھے اپڑیا اتے اوہنے ہتھ چھٹے لوکاں اُتے سوٹیاں نال حملہ کر دتا۔ کجھے پائے تے پگڑیاں بنھی خاکی وردیاں والے ایہناں فوجیاں نے اینی ترتیب اتے انتظام نال مجمعے نوں اِک گلی ول نسن دا راہ کھلا چھڈ باقی دیاں تن نکراں اندروں نکل کے سوٹیاں نال چنگے رنگ چھینٹی لائی تے اوہناں دے کھنے سیکے کہ لوکاں نوں جان بچاؤنی اوکھی ہو گئی لوک نس گئے کجھ پھٹڑ ہو کے اتھے ای ڈھے گئے اتے اوہ چارے وی گوری نوں

فوجیاں دے حوالے کر کے ایتھوں نس پے دوجی گلیوں نکلن والے سپاہیاں نے اوہناں چاراں نُوں وی فسادی سمجھ کے سوٹیاں اُتے رکھ لیا۔ ایس گلی وچ کُجھ بنکاں نُوں اگ لگی ہوئی سی دوجی گلی نسدے وڑے تے ایتھے اِک چرچ بل سڑ رہیا سی۔ جتھے کوئی گورا لبھیا اوہنوں ماریا کٹیا جا رہیا سی یا فیر اوہنوں قتل کر دتا گیا۔ لٹ مارتے بھن تروڑ چالو سی کوئی ڈکن والا نہیں سی۔ لگدا سی اج امرتسر وچ انگریزی سرکار دی چھٹی ہوگئی۔ لوکائی اپنے لیڈراں دے گرفتاری دے خلاف ایجی ٹیشن کر رہی سی۔

''بوٹیا تیریاں نیکیاں نے سانوں کسے دیہاڑے مروا دینا اے'' سُکھی رام نے اپنی کنڈ کھبے ہتھ نال ملدیاں نسدیاں نسدیاں پروفیسر بوٹا نُوں اکھاں وکھائیاں جیہنوں اِک تگڑے سپاہی کولوں اک دو سوٹیاں خبرے چوکھیاں ای لگیاں۔ ''توں ہر تھاں نیکی دا بوٹا لاون دا جتن نہ کیتا کر اج ساڈی تِرکل وچ لگن والیاں ایہہ سوٹیاں تیرے لائے اوسے بوٹے توں وڈھیاں گیاں سن۔''

اوہ چارے بہوں ترکھا پُوربی سپاہیاں نُوں چکر دے کے دوجی گلی ول نسے۔ جیہڑے سوٹیاں اُلری ''کہاں جا ریا'' دے نعرے ماردے اوہناں دے مگر مگر واہ وروولے وانگ ای لگے۔ نسدے نسدے اوہ دوجی گلی وچ وڑے تاں ساہمنے ای ہری سنگھ دا گھر سی۔ چاراں نے گھر اندر وڑ کے اپنے مگر لگے فوجیاں کولوں جان بچائی۔ اگلی سویر اوہ شہر دی خبر ساری اتے اخبار لین لئی گھروں نکلے اپنی گلیوں نکل کے کھبے ہتھ دوجی گلی وچ مُڑے ای سن کہ اوہناں نوں چوگردیوں پُوربیا سپاہیاں نے گھیر لیا۔

''کتھے جا رہے اوہ'' انگریز میجر اوہناں دے ساہمنے کھلوتا۔ ''جاندے نہیں اوہ میرا ناں میجر لاٹ اے۔''

''اخبار لین'' فرید جواب دتا۔ میجر لاٹ صاحب۔

''تہانوں پتہ نہیں شہر وچ کرفیو لگ چکا اے'' میجر لاٹ نے ہتھ وچ پھڑی بید فرید دے سینے وچ چوبھی۔ میجر لاٹ کھبے ہتھ توں ٹنڈا سی۔

''لوکائی نوں کوئی ڈراوا نہیں دے سکدا'' فرید جواب دیندیاں اوہدا بید پراںہ جھٹک دتا۔ ''ٹنڈا لاٹ صاحب۔''

''تہانوں پتہ اے تسیں ایس ویلے امرتسر دی کیہڑی گلی وچ کھلوتے اوہ'' میجر بھوتر گیا۔

''نہیں اسیں پراؤہنے واں'' سُکھی نے جواب دتا۔ اوہنے فرید نُوں پچھانہہ کھچ لیا۔

''تسیں ایس ویلے ڈھڈ بھار ٹرن والی گلی وچ کھلوتے اوہ۔'' میجر لاٹ جیہڑا اک سخت

خطرناک شکل دا غیر معمولی اُچا لما انگریزی سی نے اوہناں دا تراہ کڈھ دتا۔ اوہناں دی نگاہ ساہمنے ڈھڈ پرنے بھنجے ٹردے کرلیاں وانگ گلی پار کردے کئیں بندیاں اُتے پئی سی۔ اوہ اوس گلی وچ وڑ آئے سن جیہڑی امرتسر وچ اج کل ''کرلا گلی'' دے ناں نال مشہور سی۔

''ایسے گلی وچ تساں مس شیروڈ نوں کٹیا؟'' انگریز افسر دا پارا چڑھ رہیا۔

''اساں اوہنوں کٹیا نہیں سی، اوہدی کٹن والیاں کولوں جان بچائی توں ایویں ای ہر بندے نوں ذلیل کرن لئی مچھریا کھلوتا ایں'' فرید اوہنوں اکھاں وکھایاں سن۔

''تسیں چارے کرلے وانگ ٹر کے گلی پار کر سکدے اوہ نہیں تے قانون توڑن دے جرم وچ جیل جاوو'' میجر نے فیصلہ اوہناں دے ہتھ وچ دے دتا۔

''میرے کول جیل جان دا وقت نہیں اے'' بوٹا ڈھڈ بھار بھنجے ڈِگیا تے کرلے وانگ ڈھڈ بھار گلی وچ ٹردا ہویا دوجے منے کھسکن لگ پیا۔

گوڈیاں اتے آرکاں بھار رنگ رنگ ٹردے اپنی گلی وچ وڑے اتوں پوربی سپاہی کدی کدی اوہناں دی تڑکل وچ اک ادھ سوٹی مارنا تے ٹھڈا مارنا نہیں سن وسردے۔

''ایہناں نے کڈھ رنگاٹ دتا اے بوٹیا ایہہ اخبار پڑھن دا سنہری آڈیا تیرا ای سی'' ملتان دی نظر بوٹے اُتے سی جیہڑا سبھ توں اگانہہ کرلے وانگ چاراں ہتھاں پیراں اُتے ٹردا نسیا جا رہیا۔ اوسے ویلے کدروں اک سردار فوٹوگرافر آیا تے اوہناں دی فوٹو کھچ کے نس گیا۔

''ایہناں کرلیاں دے فوٹو تے کل سارے اخباراں وچ چھپے ہوسن۔'' اک سردار گلی وچ کھلدے اپنے گھر دے بوہے وِچوں سری باہر کڈھ کے اوہناں دی حالت تک کے ہس رہیا سی ''اوئے تسیں تاں کل لیڈر بن جانا اے مینوں نہ بھلیا جے۔''

''نہیں بھلاں گے جے اپنا آپ کل تک یاد رہیا تاں'' ملتان سنگھ نے اوہنوں جواب دتا۔

''کرلا ہوون دا اعزاز وی نصیباں والیاں نوں ای نصیب ہوندا اے'' پروفیسر بوٹا اوہناں نوں ایہہ اعزاز ملن اُتے ودھائیاں دِتیاں۔ گھر اپڑ کے اوہ چارے سر جوڑ کے بہہ گئے۔ شہر وچ کرفیو لگ چکا سی۔ اوہ چارے جلیانوالا باغ وچ وساکھی دے موقعے اتے ہوون والا جلسہ سنن لہوروں اچیچے آئے سن۔ اوہناں پابندیاں دی پرواہ نہ کیتی تے دوجے دیہاڑے اوہ چارے جلسہ سنن ٹھیک پنج وجے جلیاں والا باغ اپڑے۔

☆☆☆☆☆

(64)

جلیانوالہ باغ

13 April 1919

13 اپریل 1919ء نوں جلیاں والا باغ لوکاں نال دوپہر تک بھری چکیا سی۔ بندے اُتے بندہ چڑھیا سی اوہ چڑ کے اپڑے۔ اندر وڑن دی تھاں وی نہیں سی لبھ رہی۔ گیٹ دے اندر لے لاہے کھلوتے اک گبھرو نے اوہناں نوں پریشان تک کے اوہناں دے اندر وڑن لئی لوکاں نوں ایدھر اودھر ہٹا کے راہ بنائی۔ اوہ دھکدے اندر وڑ ای گئی اتے اوس گبھرو دے برابر جا کے کھلو گئے۔ اوہناں چاراں واری واری اوہدا شکریا ادا کیتا گبھرو نے اپنا ناں 'ادھم سنگھ' دس کے اپنی جان سنجھان کرائی۔ تے کجھ دیر اوہناں نال ازادی دی تحریک بارے گل بات کردا رہیا۔ ہزاراں بندے جلسے وچ موجود سن۔ اتے اجے سینکڑے آ رہے سن۔ ایہناں وچ ہندو، سکھ، مسلمان جنے سوانیاں اتے بال سبھے شامل سن۔ سٹیج اُتے اِک کرسی اُتے سیف الدین کچلو دی فوٹو جلسے دی صدارت لئی رکھی دوجیاں کرسیاں اُتے رام سنگھ، ہنس راج، عبدالمجید گوپی ناتھ، اتے ڈار سنگھ بیٹھے سن۔ جس ویلے اوہ جلسے وچ اپڑے اوس ویلے درگا داس تقریر کر رہیا سی۔ اوہ داخلے دے اک گیٹ دے نیڑے ای اک اُچی تھاں اُتے کھلو کے ایتھوں جلسے دی کاروائی تکن اتے اوہدی تقریر سنن لگ پئے۔ اجے درگا داس دی تقریر شروع ای ہوئی سی کہ اچانک اوہناں نوں اپنی کنڈ مگر گڈیاں دے انجناں دیاں اوازاں سنیویاں اوہناں چاراں اکٹھیاں ای پرت کے تکیا تے اوہ فکر وچ پے گئے۔ ایہہ کوئی نوے بانوے دے نیڑے تریڑے فوجیاں دی اک پوری پلٹن سی اوہناں دے ہتھاں وچ ریفلاں سن اتے اوہ سارے مارچ کردے باغ وچ وڑ گئے۔ اوہناں دے نال دو بکتر بند گڈیاں سن جیہناں دے اُتے مشین گناں فٹ سن جیہڑیاں گیٹ نکے ہوون کرن باغ وچ نہیں سن وڑ سکیاں اتے اوہناں نوں باہر ای چھڈنا پے گیا۔ انگریزی فوجی تے

ایہناں پُوربی سپاہیاں دی کمانڈ اک وڈا انگریز افسر کر رہیا سی۔

''ایہہ ایتھے کیہ کر رہے نیں'' فرید دے موُنہوں اچانک ای نکلیا۔

''ایہناں دی نیت ٹھیک نہیں لگدی'' ملتان سنگھ خطرے دی بو سنگھ لئی۔

''شہر وچ ایس ویلے پنج توں ودھ بندیاں دے اکٹھ اُتے پابندی اے'' سکھی نے اجے تک سویر دا اخبار ہتھ چ پھڑیا سی اوہنے اخبار دی خبر ول اشارا کردیاں آکھیا۔''ایہہ پابندی 13 مارچ نوں لگی سی۔''

''ایہدا مطلب اے ایہہ ہے کہ پابندی دی خلاف ورزی کرن والیاں نُوں سبق سکھان دا پروگرام اے'' پروفیسر بوٹا نُوں ماملا مُجھن وِچ دیر نہیں سی لگی ''انگریز جنرل دا چہرا دس رہیا اے کہ اوہ دہشت گردی دی تیاری کر کے آیا اے''

''ایہناں دیاں بکتر بند گڈیاں داخلے دے بُوہے وچ پھس گئیاں نیں، گیٹ سوڑے نیں ایتھوں گڈیاں اندر نہیں لنگھ سکدیاں'' ادھم سنگھ اپنی کنڈ مگر باغ وِچ وڑن والے دو نِکے گیٹاں ول اشارا کردیاں آکھیا۔''پر اجیہی کیہ گل ہے کہ ایہہ فیر وی بندوقاں چا کے اندر وڑے جا رہے نیں''

''ایہہ انگریز فوجی افسر کون اے'' فرید نے ادھم سنگھ کولوں پچھیا جیہنے اپنا ناں ادھم سنگھ دسیا۔

''ایہہ بریگیڈیئر جنرل ڈائر اے'' ادھم سنگھ نے جواب دتا۔ ادھم سنگھ وی اوہناں وانگ حدوں ودھ پریشانی دا شکار بنیا ہر شئے نُوں کسے مصیبت وِچ پھاسدا تک رہیا سی۔

''ایہہ انگریز تے جلسہ گاہ نُوں گھیر رہے نیں۔'' لوی عمر دے ادھم سنگھ دے چہرے اُتے خوف سی اوہنے یمراج نُوں تک لیا۔

اچانک اوہناں دے ساہمنے کھلوتے جلسے دے کُجھ رضا کار گیٹ ول نس پئے۔ جیوں کوئی موت ساہمنے تک کے جان بچاون لئی پیر سر اُتے رکھ کے نسدا اے اوہ گیٹ ول نسدے تے پرت پرت کے باغ وِچ بیٹھے لوکاں اتے فوجیاں ول وی تکدے جاندے۔ اوہناں نوں نسدیاں ویکھ کے کئیں ہور بندے وی چھیتی نال باغوں باہر نکلن لئی گیٹ ول نسے۔ فرید دا ذہن ہل گیا اوہنوں سمجھ نہیں سی آ رہی اوہ مُنڈا کیوں نسیا اے۔

''ایہہ کیوں نس گیا اے'' سکھی حیران ہو کے پچھیا۔

''اوودھر ویکھو'' فرید نے باغ ول اشارہ کیتا۔ اوہناں ساریاں وی پرت کے جلسہ گاہ ول تکیا۔ اوہناں دے ہوش ای اڈ گئے۔ فوجیاں گوڈیاں بھار بہہ کے جلسہ سندے بھنجے بیٹھے ہزاراں

لوکاں نُوں اپنیاں بندوقاں دے نشانے اُتے رکھ لیا۔

''ایہہ بندے مارو جے'' ملتان سنگھ چیک پیا اوہدے چہرے دا رنگ پیلا ہو گیا۔

''اینے تے قانون دے مطابق کوئی وارننگ وی نہیں دِتی'' پروفیسر غضبناک ہویا۔

''ٹرو ایہدے نال گل کریئے''، سکھی بولیا۔

''گل کرن دا ویلا لنگھ گیا اے سکھی'' فرید سکھی نوں ٹکروں کھچ لیا۔

''فوجیاں ایتھے نشانہ لیا اے جتھے بندیاں دی بھیڑ بوہتی اے اوہناں دیاں انگلاں گھوڑیاں اُتے ہین'' ادھم سنگھ نوں باغ وِچ چار چفیرے موت لوکاں دے سراں اُتے نچدی دِس رہی سی۔

''سارے لوک بھنجے'' فرید اچانک چیک پیا۔

''لوڈ...... ایم...... فائر......'' بندیاں دے لہو دے تریہائے کسے درندے دی چنگھاڑ وانگ ای جنرل ڈائر دی منحوس اواز اوہناں دے کناں نال ٹکرائی۔

''جنرل ڈائر دی ایہہ منحوس تے قاتل اواز اج تاریخ دی راہ بدل گئی اے ایس اواز نے پنجاب تے ہند اُتے انگریز راج دی عمر اج گھٹا دِتی اے۔'' فرید دا ذہن جواب دے گیا۔ اوہنوں پتہ سی بندوقاں دے نشانے اُتے ہزاراں ہتھوں سکھنے معصوم بندے سن۔

جتھوں تک فرید دی اواز اپڑی لوک بھنجے ڈِگے پُورپئے فوجیاں نُوں حکم مل چُکیا سی۔ فوجیاں اپنیاں رفلاں دے گھوڑے دبائے اتے ایہدے نال ای رفلاں دیاں ناڑاں اگ ورسان لگ پیاں۔ رفلاں واروار لوڈ ہوندیاں رہیاں گولیاں دا مینہہ ورسدا رہیا اتے موت دا فرشتہ گولیاں بن کے لوکاں دی جان کڈھدا اتے روحاں کھچدا رہیا۔ فائرنگ انجے واہ کُجھ پندرا منٹ تک چالو رہی۔ تاڑ تاڑ کے اوتھے ای کرائی گئی جتھے لوکاں دی گنتری ودھیری سی۔ ایس ویلے ایتھے اِک آدم خور دا راج سی جیہدا اِک حکم جلیانوالا باغ وِچ بیٹھی ازادی بارے گلاں سندی اتے اوہدا جاگدیاں اکھیں خواب تکدیاں ہزاراں روشن اکھاں وِچ موت دی سیاہی پھیر کے اوہناں نُوں ہمیش لئی انھا کر گیا۔ اوہناں نُوں مارن توں پہلاں ایہہ وی دسن دی تکلیف وی نہ کیتی گئی کہ اوہناں دا قصور کیہ سی۔

''ست سمندر پاروں آئے قصائی نے جلیاں والا وِچ معصوم لوکاں نُوں کوہن توں پہلاں رسم دے مطابق نہ چھری تکائی اتے نہ ای پانی دا گھٹ پچھیا جنرل ڈائر جلیانوالا وِچ قصائی بن گیا۔'' فرید دیاں سوچاں اج ساتھ چھڈ گیاں۔

باغوں باہر نکلن والے پنج دروازے پکے بند رہندے سن۔ باغ جیہڑا چوگردی پکیاں اتاں

دی کندھ اتے اُچیاں مکاناں دیاں کندھاں نال گھریا ہویا سی۔ باہر نکلن دے کھلے راہ گھٹ سن۔ پچھے باہر نکلن لئی دو نکے گیٹ رہے گئے جیہناں وچوں اک اُتے بھریاں رفلاں تے سٹین گناں لے کے فوجی کھلوتے سن اتے دوجے گیٹ نوں جان بچان دی آہر کردیاں باہر نسن دی کوشش کردے ڈھاندی تے ڈھیر ہوندے لوکاں بند کر دتا۔ کندھاں ٹپن لگیاں وی لوک گولیاں دی نشانا بنے اتے باہر نسن لگیاں وی۔ باغ دے وچ بنے کھوہ وچ سینکڑے لوکاں جان بچان لئی چھالاں ماریاں اتے اوہ اک دوجے دے مگر موت دے کھوہ وچ ڈھاندے گئے۔

فرید بھنجے ڈگیا کئیں گولیاں اوہدے سر دے آل دوالیوں شوکردیاں لنگھ گئیاں اوہنوں سر چا کے ایہہ ویکھن دی مہلت نہیں سی ملی کہ دوجیاں نال کیہ بیتی اے۔ فائرنگ اتے جان بچان لئی نسن والیاں، زخمی ہوون والیاں اتے مرن والیاں دی آخر ویلے دیاں چیکاں ایتھے حشر مچا دتا۔ اوہنے اپنا سر دوہاں ہتھاں وچ لکا کے بھنجے دِتی رکھیا اتے آرکاں اتے گوڈیاں بھار ایتھوں بھوئیں اُتے ای لمیاں پیاں کھبے پاسے گیٹ ول ودھن دی کوشش کیتی پر اوسے ویلے اوہدے اُتے اک بے جان لاش ڈگی فیر دوجی فیر تیجی لاشاں دا اوہدے وجود اُتے ڈھیر لگدا گیا اوہنوں ساہ لینا اوکھا ہو گیا اوہ لاشاں ہیٹھ ای بے ہوش ہو یا پیا رہیا۔ سکھی، ملتان سنگھ تے پروفیسر بوٹا نال وی ایہا کجھ ورت گئی۔

اپنے مگر ان گنت لاشاں اتے ہزاراں بھڑ اتے چیکدے روندے کرلاندے مردے لوک چھڈ کے اوہ آدم خور اوہ درندہ قصائی، شیطان، راکھشش اپنیاں فوجاں نوں لاشاں اپروں مارچ کراؤندا موت دے باغوں نکل گیا۔ اوہنے پرت کے وی نہیں سی ویکھیا۔ فائرنگ رکن وچ نہیں سی آ رہی فرید ان گنت لاشاں ہیٹھ دبیا پیا نہ مردیاں وچ سی نہ جیندیاں وچ۔ ''جلیاں والا تے جلیاں والا...... کتھوں دا ویر اگلیاں کتھے چکایا...... اوہ وی ہتھوں سکھنے معصوم بے گناہ لوکاں دیاں جاناں لے کے۔'' فائرنگ رُکی تے فرید سوچدا رہیا۔ ان گنت گولیاں اوہدے سر اُپروں ای گزریاں سن۔

سارا امرتسر نکل کے جلیاں والا باغ ول دوڑ پیا۔ لوکاں لاشاں، زخمیاں، جیوندیاں اتے لاشاں ہیٹھ دبیاں پیاں نوں لبھ لبھ کے اک دوجے کولوں وکھرا کیتا۔ کھوہوں ان گنت لاشاں باہر کڈھیاں۔ فرید نوں اودوں ہوش آیا جدوں اوہدے اُتے ڈگیاں لاشاں نوں ہٹایا گیا۔ زخمیاں تے لاشاں وچوں اوہنوں کڈھ کے اوہدے مونہہ اُتے اک سردار نے پانی دا چھٹا ماریا اوہ اک گھنٹے توں ودھ بے ہوش پیا رہیا۔ اوہنے سرت اؤندیاں ای اُٹھ کے اپنے سجے کھبے تکیا اتے اُٹھ

کے اوہناں تناں نوں ڈھونڈن لئی گیٹ ول نس پیا۔ اوہ تِنے وی اوسے ویلے ہوش وِچ آئے اتے گیٹ دی ڈوجی لاہمے بے حال کندھ نال ٹیک لا کے بیٹھے سن۔ اوہناں نوں کُجھ ہوش آیا اوہ وی زخمیاں دی مدد کرن لئی اُٹھ کھلوتے۔ ادھی راتیں مگروں اوہ لہو نال بھرے کپڑیاں تے ہتھاں نال گھر پرتے۔

''جلیاں والا وِچ ہوون والی دہشت گردی پنجاب وِچ جبری بھرتی وِچ ہنیر گردی نے ایتھے انگریز راج دے دیہاڑے گِن چھڈے نیں جے ڈائیر ایہہ حرکت نہ کردا تے اسیں آکھ سکدے ساں کہ انگریز ایتھے ستر اسی ورھے ہور وی کڈھ جانے سن پر ہن......'' فرید حساب لایا ''ہن کُجھ ورھیاں دی گل اے اج گیا کہ کل گیا کوک پے گئی اے پنجاب تے ہندوستان دوہے دیس ازادی دی راہ اُتے ٹُر پئے نیں۔''

''پر جاون توں پہلاں انگریز بڑا کُجھ برباد کر کے نکلسی'' پروفیسر بُوٹا ہر ویلے آون والے وقت اتے حالاں اُتے اکھ رکھی رکھدا۔ ''پنجاب وِچ پہلاں اگ لگی سی اتوں رولٹ ایکٹ تحریک شروع ہوگئی اے ساڈے کول اپنی لیڈرشپ ہے نہیں ساڈا بنتا کیہ اے سوائے ایہدے کہ پنجاب دے لوک آپس وِچ لڑ پین تے غیر اوہناں دیاں قربانیاں دا ملّ وٹ لین''

راتوں رات اوہناں لہور پرتن دا پروگرام بنا لیا۔ کمالا امبرسریا اوہناں دی مدد نوں آیا تے اوہنے گلی وِچ رولے دا تماشا کر کے کُجھ بندے لیا کے پلس دا دھیان دُوجے منے کروا دتا۔ اوہناں اپنے جھولے موٹر وِچ سٹے۔ فرید نے گڈی سٹارٹ کیتی اتے کرفیو دی پرواہ نہ کردیاں فجریں مُونہہ انھیرے شہر چھڈ گئے سپاہیاں دی اِک پُوری کمپنی سوٹیاں اُلردی اوہناں دی موٹر دے مگر ہوگئی موٹر دا پچھا کردے اوہناں اُتے فائرنگ وی کردے رہے پر فرید سٹیئرنگ سجے کھبے پھراؤندا گڈی نوں گُھتیاں مرواندا ورسدیاں گولیاں دے مُونہوں موٹر امرتسروں کڈھ کے لے گیا۔ اوہناں چاراں دے حلیے ویکھن والے سن۔ لگدا سی چارے قبراں وچوں کفن پاڑ کے نکلے مردے سن۔

جلیاں والا دے وقوعے نے سارے پنجاب وِچ اگ لا دِتی۔ پنجاب وِچ جاری جبری بھرتی کارن لوکائی پہلاں ہی راج دے خلاف بھوتری ہوئی سی۔ ڈائر دیاں پالیسیاں انگریزی راج دی پنجاب تے ہندوستان وِچ عمر گھٹا دِتی۔ سرکار دے خلاف ہر تھاں نفرت دا اظہار ہوون لگ پیا۔ لوکائی سڑکاں اُتے نکل آئی تے ہر پاسے خون خرابا شروع ہوگیا۔ لہور اپڑے تے ایتھے وی حالات وکھرے نہیں سن۔ اوہ سدھے رنگ محل اپنی حویلی ٹُر گئے۔ اگے شام پُوروں پکا مراثی

آ کے بیٹھا سی۔ اوہ پروفیسر بوٹا لئی اوہدے پیو کبیر دا سنیہا لے کے آیا سی اوہنے دسیا کہ اوہدے وواہ دی گل گوجرانوالہ وچ پکی ہو چکی اے۔ اوہ سارے جنج لے کے گوجرانولہ اوہدے چاچے دے گھر اپڑ گئے نیں۔ تے اوہنوں ہدائت کیتی کہ اپنے تناں بیلیاں نال جتھے وی جس حال وچ وی ہے۔ گوجرانوالہ اپڑے۔

ایہہ سنیہا ملدیاں ای اپنے بیلیاں نوں نال لے کے پروفیسر بوٹا فوری طور تے گوجرانوالہ جان دی تیاری کر لئی۔

(65)

گوجرانوالہ

اپریل 1919

14 اپریل دا دیہاڑا انگریز سامراج لئی بہوں بھیڑیاں خبراں لے کے آیا۔ جلیانوالا باغ وچ ہوون والے قتلام دی خبر دیس پنجاب وچوں نکلدی گوانڈھی ہندوستان تک اپڑ گئی۔ جلیانوالا وچ ہوون والی دہشت گردی تے قتلام پنجاب دی لوکائی نوں ڈراوانہیں سی دے سکیا ایہد اسگوں الٹا اثر ہویا۔ لوکائی سامراجی سرکار دے خلاف اُٹھ کھلوتی۔ سارا پنجاب اگ تے لہو دے سمندر وچ ڈُب گیا۔ لوکائی نے سرکار نوں وخت پا دتا۔ انگریزی سرکار دی کرسی نوں کمبن وارا لگا تے 15 اپریل نوں پنجاب وچ پہلا مارشل لاء لگ گیا۔ گورنر او ڈائر پنجاب لئی دوجا نادر شاہ بن گیا۔ ایس مارشل لاء وچ جو سلوک پنجاب دی لوکائی نال کیتا گیا اوہنوں تک کے لوکاں نوں 1857 وچ پنجاب بغاوت دے نتیجے وچ ہوون والے ظلم اتے دہشت گردی بھل گئی۔ نومی دے میلے اُتے لہور وچ وی ہڑتال ہوئی ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں رل کے جلوس کڈھیا سارا شہر سڑکاں اُتے نکل آیا۔

پنجاب دے سارے وڈے وڈے شہراں وچ ایجی ٹیشن اتے بھن تروڑ ہوئی اے ایس جلوس وچ ہندو مسلم اتحاد دی جے دے نعرے لگے۔ ہندوواں اتے مسلماناں اکٹھے دی اک ای بھانڈے وچ پانی پی کے اتے اِک ای بھانڈے وچ حلوا پُوری کھا کے بھائی چارے دی راہ نپی۔ ہائی کورٹ دے نیڑے اِک جلوس اُتے گولی چلی لوہاری دروازے وچ گولی چلی اگلے دیہاڑے شاہی مسجد وچ نمازیاں ساہمنیوں ہندو لیڈراں وی تقریراں کیتیاں لوکاں نوں ڈراوا دین لئی لہور وچ فوج نے گشت کیتا۔

''ایہہ مارشل لاء دا حکم اے تسیں اپنی موٹر کار فوج دے حوالے کر دیو'' دُوجے دن اوہ تڑکے سویرے سویرے موٹر کار وِچ بہہ کے لہوروں گوجرانوالا جان لئی نکلے ای سن کہ دِلی دروازے دے ساہمنے کوتوالی کول انگریز فوجی افسر اپنے پُوربی سپاہیاں نُوں نال لے کے اوہناں کولوں موٹر کھوہ لئی۔ اوہناں ساریاں اوہنوں پچھان لیا ایہہ اوہا امرتسر والا انگریز میجر لاٹ سی۔ اوہ اِک ہتھ توں ٹُنڈا سی۔ سارے لوک اوہنوں ٹُنڈا لاٹ صاحب آکھدے سن۔

''کیہ مارشل لاء موٹر کاراں، سیکلاں تے بھانڈیاں اُتے وی لگا اے'' ملتان سنگھ نے پچھیا۔

''یس'' انگریز افسر نے جواب دتا۔ تے اوہناں چاراں نُوں ٹھڈے مار کے گوجرانوالا دی راہ تکا دِتی۔ ٹُنڈا لاٹ صاحب غُصے وِچ سی۔

اوہناں تکیا کہ لوک اپنیاں موٹراں، بجلی دے پکھے، سیکلاں، استریاں اتے دُوجا سمان لیا لیا کے مارشل لاء دے افسراں کول جمع کرائی جاندے نیں۔ اوسے ویلے انگریزاں نال بھری اِک موٹر کار اوہناں دے مونہہ اُتے دھواں چھڈ دی ایتھوں لنگھ گئی۔

''ایہہ جیہڑے انگریز گڈی وِچ ہُن لنگھ کے گئے نیں اوہناں نُوں کیوں نہیں ڈکیا اوہناں دی گڈی کیوں نہیں کھوئی لاٹ صاحب'' فرید نے انگریز میجر کولوں پچھیا۔

''امن تسی خراب کر رہے او انگریز نہیں ...... مارشل لاء اوہناں اُتے نہیں تہاڈے اُتے لگا اے'' میجر ٹُنڈا نے اوہدے ہتھ وِچوں موٹر کار دی کُنجی کھوندیاں سختی نال جواب دتا۔ ''جے تساں گوجرانوالا جان اے تاں پاس لئو نہیں تاں کوڑے کھاوو تے جیل وَنجو''

''تینوں کوئی شرم حیا ہے ست سمندر پاروں آ کے امن تسیں خراب کر رہے یاں اسیں اتوں شینگھڑ دا وی ہیں'' ملتان سنگھ اگانہہ ہویا۔ سکھی تے بوٹا نے اوہنوں پچھانہہ کھچ لیا۔ اوہناں ٹانگا لین دی آہر کیتی پر ٹانگا وی کھوہ لیا گیا اوہدے مگر آوندے دُوجے ٹانگے والے کولوں اوہناں دی اکھاں دے ساہمنے اوہدا ٹانگا کھو کے زنانا سواریاں نُوں فوجیاں نے پیدل گھر ٹور دتا۔ اوہناں چاراں نُوں سمجھ نہیں سی آ رہی اوہ کرن کیہ۔

ایہہ پروفیسر بوٹا دے وواہ دا مالا سی۔ اوہناں فیصلہ ایہا کیتا کہ اوہناں ہر حال وِچ گوجرانوالا اپڑنا اے۔ کہ پروفیسر بوٹا دا وواہ تے نت نت ہوتا کوئی نہیں اے ایس لئی پاس لے کے ریل گڈی وِچ گوجرانوالا ویلے سر اپڑیا جاوے۔ چارے پاس لین لئی مارشل لاء دے دفتر وَل نسے۔ راہ وِچ اِک کالج دے ہاسٹل کولوں لنگھدیاں اوہناں ہاسٹل وِچ رہن والے پڑھیاراں نوں

بسترے تے اپنے سِراں اُتے پتھر چا کے یونین جیک نُوں سلامی دیندیاں اتے لانگ مارچ کردیاں تکیا پتہ لگا کہ اوہناں اُتے سولاں میل دا پینڈا کرکے پرتن دی سزا لگی اے کیوں کہ اوہناں دے کالج دے ہاسٹل دی کندھ تو اُتوں کسے نے مارشل لاء دے قانون اتے ضابطیاں بارے لگیا سرکاری پوسٹر لاہ کے پاڑ چھڈیا۔ ایس لئی پُورے ہاسٹل نُوں سراں اُتے بسترے رکھ کے سولاں میل دے چار چار پھیرے مارن دی سزا دِتی گئی۔ دوجی گلی وِچ اپڑے تاں اتھے چوداں ورھے دے اک بال نُوں ٹک ٹکی نال بنھ کے ویہ کوڑے مارے جا رہے سن پتہ لگا کہ اوہنے یونین جیک نُوں سلامی دین توں انکار کر دتا۔ باقی دے بالاں نُوں عبرت دا نمونا وکھاون لئی اِک انگریز فوجی افسر نے دھپ وِچ کھلوایا ہویا سی۔ اتے اوہنوں کولوں ''سرکار لاٹ صاحب حضور فیض گنجور ساڈی توبا...... فیر کدی اجیہی غلطی نہیں کراں گے...... ہُن ماف کر دیو' دا کورس گوائی جاندا۔

اگانہہ اپڑے تاں اک سڑک دے کنڈھے بہت سارے لوک اک لمی لین وِچ سرنواء کے کھلوتے سن اوہناں کولوں دو انگریز افسر ڈیوٹی اُتے جاندے لنگھ رہے سن پُورے لہور وِچ ایہہ آرڈر سی کہ جتھوں کوئی انگریز افسر لنگھدا اوسے لوک راہ چھڈ کے اتے سرنوا کے کھلوجان۔ فرید تے ملتان سنگھ ہولی ہولی ٹُردے انگریز افسراں دے گھوڑیاں نگر اپڑ گئے۔ نتیجے دی پرواہ نہ کردیاں اوہناں اکٹھا ای دوہاں گھوڑیاں نُوں زور دا تلوںا دِتا دوویں گھوڑے تربھ کے کُدے اتے کُد کے نس پئے انگریز افسر ایس واردات لئی تیار نہیں سن۔ دوویں گھوڑیاں دی کنڈ توں بھوندے ہوئے بیٹھاں ڈِگے۔ پیر رکاباں وِچ پھاس گئے سن اتے گھوڑے اوہناں نُوں گھسیٹدے انھے واہ سڑک اُتے سدھے نس پئے۔ انگریز افسراں نُوں دھروکے لیندے ویکھن لئی لوک کھلوتے ہسدے سن پر جیہڑے ٹولے نُوں سزا ملی اوہ اجے وی اپنے سرنوائی سڑک دے اک لاہمے کھلوتے سن۔ انگریز دے ڈرتوں اپنی تھاں توں کوئی وی ہٹیا نہیں سی۔

''انگریز ٹُر گئے نیں تسیں لوک سر اُچا کر کے ٹُر سکدے اوہ'' پروفیسر بوٹا اوہناں نُوں غیرت دوائی۔

''سانوں ساڈے حال تے چھڈ اوہناں فیر ہنے پرت اونا اے تے سانوں گھراں وِچوں وی کڈھ کے مارنا اے تسیں جو کارناما کیتی جا رہے اوہ اوہدی سزا وی سانوں ملنی اے اتھوں نس جاو ایس توں پہلاں کہ انگریز آ کے تہاڈی کھل وِچ بھوں بھر دین۔'' اوہناں دے وچکار کھلوتے اک بابے نے کھنگدیاں اوہناں نُوں اکھاں تکائیاں۔

اوہ چارے کانیاں اکھاں نال اوہناں نُوں تکدے اتھوں نس پئے اتے سڑک دے کنڈھے کھلوتے لوک فیر اِک واری فیر پہلاں وانگ ای سرنواکے اوتھے ای کھلو گئے۔ اوہ نسدے نسدے مارشل لاء دے دفتر اپڑے تاں ایتھے اگے ای لوکاں دی اِک لمی لین لگی سی اوہ جدوں اپنی واری آون تے اِک دُوجے دے پچھے کمرے وِچ وڑے تاں ایتھے اِک ادھ ننگا انگریز افسر کرسی اُتے بیٹھا پاس لوکاں نُوں دئی جا رہیا سی اوہ سارے اوہنے تک بے ہوش ہوندے بچے۔ اگے اوہناں دا دوست خطرناک شکل والا میجر ٹنڈا لاٹ صاحب بیٹھا سی۔ اوہ گرمی ہتھوں اَک کے اِک تولیا اپنے لک دووالے ولائی بیٹھا اپنے کم وِچ رجھیا سی۔ سوانیاں دُوجے منے مونہہ موڑ کے اوہدے ہتھ وِچوں پاس پھڑ رہیاں سن تاں کہ اوہناں دیاں نظراں کِدھرے گورے دے ننگے پٹاں اُتے نہ پے جان۔ سرکار لاٹ صاحب ایہناں شواں توں بے پروہ اپنے کم وِچ رُجھیا سی۔ گورے افسر نُوں ایس گل دی کوئی پرواہ نہیں سی کہ لوک اوہدی ایس حالت بارے کیہ سوچدے نیں یاں فیر اوہنوں ایہدا احساس ہی نا ہی۔ اوہ پٹ کھول کے جنگھاں نسل کر کے ادھ ننگا مست بیٹھا اپنی ڈیوٹی کر رہیا سی۔ اتے نال نال اپنے مونہہ وِچوں نکلن والا سگریٹ دا دھواں پاس اُتے ٹھپہ لاندیاں پاس لین والے دے مونہہ اُتے وی ماری جاندا۔

''تسیں شکلوں مسکین پر اندروں غنڈے لگدے اوہ تہانوں پاس نہیں مل سکدا تسیں چارے امرتسر تے لہور وچ فساد کروا رہے اوہ'' اوہنے اِک پروفیسر بوٹا دا پاس بنا دتا۔ بڑیاں صفائیاں لین تے ڈھیر ساریاں جتاں کرن مگروں اوڑک اوس گورے نے اوہناں نُوں پاس دتے۔ ایتھوں سدھے لہور دے ریلوے سٹیشن اپڑے تاں جیہڑی پہلی گڈی لبھی اوہدے اُتے سوار ہو کے گوجرانوالا ٹُر گئے۔ مارشل لاء گوجرانوالا وِچ اوہناں دے آون توں پہلاں ای اپڑ چکیا سی۔ جویں ای گڈی ٹیشن پر رکی اوہ اپنے ڈبے وِچوں نکل کے ہیٹھاں لتھے تے اِک بچ نال بنھ کے فوجی دو بندیاں نُوں مارشل لاء دی خلاف ورزی کرن اتے گھروں بنا پاس دے نکلن اُتے کوڑے ماردے اوہناں نُوں دِسے۔ دوہاں بندیاں دیاں چیکاں نال پُورا ٹیشن گونج رہیا سی کسے نُوں اوہناں دے نیڑے جان دی جرائت نہیں سی ہوئی۔ پروفیسر بوٹا نے اوہناں تناں دے ہتھ پھڑے تے ٹیشن وِچوں باہر نکل گیا۔ اوہنوں پتہ سی جے اوہ اوہناں نُوں ایتھے دومنٹ لئی وی کھلون دیندا تاں کوڑے کھاون والیاں دی تھاں فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام نے بجھیا ہونا سی تے اوہناں دیاں کنڈاں اُتے کوڑیاں دی مہربانی ہو رہی ہونی سی۔ گھر اپڑے تاں دواہ دی بھرویں تیاری ہو چکی سی۔ اوہدے ضعیف پیو کبیرا تے کُجھ نیڑے دے لگدے لیندے جیہڑے

بڑے اوکھے ہو کے اوہدی جنج وِچ رلن لئی اِک رات پہلاں ای شام پوروں گوجرانوالا اوہدے چاچے مُودے دے گھر اپڑ ے۔ جتھوں اوہناں شہر دے لاگے اوہدے پنڈ وِچ گُڑی ویاہن جانا سی، اوہ سارے بوٹا دا راہ ڈیک رہے سن۔ دُوجے دیہاڑے سبھ توں پہلاں سویرے سویرے بوٹا دی گھڑولی بھر کے سارے محلے وِچ پھرائی گئی۔ سارا محلہ ایس وواہ وِچ رلت کر رہیا سی۔ ہندو مسلمان سکھ سبھے اوہدے جانجی سن۔

''کسے نُوں پتہ وی ہے کہ ایہہ جنج نہیں چڑھ سکدی۔'' کسے پراؤہنے نے اچانک اوہناں نُوں مصیبت وِچ پا دتا۔''مارشل لا لگا اے''

''ایہہ مارشل لاء کیہ بلا ہوندا اے سانوں وواہ تے جنج چاڑھن توں کون ڈک سکدا اج تائیں انج کدی نہ ہویا۔'' ملتان، سکھی، بوٹا تے فرید نے بابا کبیر تے چاچے سوہرے نُوں بڑا سمجھایا پر اوہناں دوہاں بابیاں کُجھ وی سنن تے سمجھن توں انکار کر دتا۔

''مارشل لاء دی ماں دی ارواہ...... وڈے آئے ویکھو کھاں مینوں ڈراوے دیندے نیں۔'' بابا کبیر کُجھ وی سنن نُوں تیار نہیں سی ''ایہ مارشل لاء ہوندا کیہ اے'' اوہنے پُچھیا۔

''مارشل لاء بندے دے تُرن پھرن گل کرن دی ازادی، سوچ، فکر اوہدے کولوں ہر شے کھو لیندا اے، بندے نُوں مار مار کے اوہدے اَنج پران شَکل کر دیندا اے، اوہنوں کالی کوٹھی لا دیندا اے، اوہدے گُھٹنے سیکدا اے، گوڈے گِٹے وِچ بہہ جاندا، بنا وارنٹ دے جیل وِچ تُن دیندا اے، کوڑے ماردا اے، کھل لاہندا اے، بے وطنا کردا اے، ازادیاں دا ویری ہوندا اے، سوچاں دا کھوری ہوندا اے، ہنیریاں راتاں وِچ بندہ ماردا اے، لاش وی نہیں دیندا، کفن نصیب نہیں ہوندا، رات دے ہنیرے وِچ قبر وِچ اتار دا اے، پیاریاں نُوں آخری دیدار وی نہیں کرن دیندا، قوماں نُوں کھا جاندا اے تے دیساں نُوں اُجاڑدا تے اوہناں دے ٹوٹے کر چھڈدا اے'' پروفیسر بوٹا نے اپنے پیو نُوں چنگے رنگ مارشل لاء کولوں ڈرایا تے اوہنوں سمجھاون دی کوشش کیتی۔

''ایہہ مارشل لاء اے یاں گدڑ...... فیر میں ایس بزدل مارشل لاء نُوں کولوں نہیں ڈردا۔ اساڈے پنڈ دا جاگیردار وی تے ایہا کرتوت کریندا ہے تے میں کدی اوہدے کولوں کوئی ڈریاں۔ کدی ہار منی۔ جدوں دا جمیاں اوہدے نال لڑائی اے۔ اوُن دے ایس کوڑھے مارشل لاء نُوں میری راہ وِچ میں اوہدے نال وی نبڑ لیساں'' مہنگا دا پُتر تے مراد دا بیلی سو ورہے توں ٹپدا ضعیف بابا کبیر جھانگڑی جاگیردار دا ویری سی۔ اوہنے ایہہ ڈرواغن نُوں انکار کر دتا۔

جدوں بوٹا دے ہوون والے چاچے سوہرے مُودے نُوں پتہ لگا کہ جنج نہیں آ رہی تے

اوہنے اُٹھ کے پٹنا شروع کر دتا رولا پا دتا۔

''گل تاں کرکھاں وِواہ کرنا کیہڑا جرم اے...... جنج اج ای اوسی نہیں تے فیر کدی نہ اوسی''

پروفیسر بوٹا دا ہوون والا سوہرا اپنے جوائی کولوں وی بہتا پڑھیا لکھیا نکلیا۔ اوہنے ہتھ ہوا وِچ نچاندیاں اپنا ارادہ بدلن نوں انکار کردتا۔''بوٹیا مینوں تیری نیت کُجھ بھیڑی لگدی اے دس کھاں کیہ گل اے میں اتناں خرچہ جو کیتی بیٹھاں سو بندہ میرے بُوہے تے اگے ای آکے بیٹھا اے تے نیوندرا وی کھت چکیا اے بوٹیا ہنے بنھ سہرا تاں چڑھ گھوڑی''

مردے کیہ نہ کردے اوڑک پروفیسر بوٹا نوں سہرا بنھنا پے گیا۔ تے جانجیاں تاں پہلاں ای مارشل لاء دے ڈروائے دی پرواہ نہ کردیاں جنج چڑھن دا فیصلہ کرلیا۔ اوہناں چاراں مارشل لاء تے شہر وِچ فوج دی موجودگی تے اپنے انجام دی پرواہ نہ کردیاں جنج نال دے پنڈ لے جان دا فیصلہ کیتا۔ کُجھ گھوڑیاں اتے بیل گڈیاں دا بندوبست کیتا گیا پروفیسر بوٹا نوں نڈھا بنا کے اتے سہرا بنھ کے گھوڑی اُتے چڑھا دتا۔ ملتان سنگھ ہتھ وِچ کپڑا اوکھیٹی چھری پھڑ کے اوہدا سبابلا بنیا۔ بوٹا دا پیو تے اوہدی ضعیف ماں تے کُجھ ہور وڈکے سبھ توں اگلی گڈ وِچ بیٹھے۔ شام پوروں کُجھ لگدے لیندے اپنیاں گھوڑیاں وی نال لے آئے باقی دے کُجھ بندے پیدل تے کُجھ بندے بیل گڈیاں وِچ سوار ہو گئے کردیاں کراندیاں سو ڈیڈھ سو بندے دی جنج بن گئی۔ جیہناں نوں گڈاں وِچ تھاں نہ لبھی اوہ پیدل ای نال ٹُر پئے۔ لوکاں دن سونے کپڑے، پوشاکاں اتے بانے پائے ہوئے اتے رنگ برنگیاں پیلیاں، لال گلابی ساویاں پگڑیاں بنھیاں ہوئیاں سن...... جنج دے اگے اگے بینڈ کمپنی والے اپنے سرخ رنگ دے یونیفارم اتے ٹوپ پائی واجے وجاؤندے جا رہے سن۔ جدوں بینڈ والے وقفہ کردے تاں ڈھولی ڈھول کھڑکدے تے کڑیاں تاڑیاں ماردیاں واواہ دے گون گاون شروع ہو جاندیاں۔ سُکھی رام تے فریدلھور وِچ ای کافی ساری ریزگاری بھنا لئی جویں ای اوہناں گلیوں نکلدیاں پیسے نڈھے دی راہ تے اوہدے سر اُتے سٹے لوک اتے ایانے اوہناں نوں لٹ دا مال سمجھ کے پے گئے۔ ساری گلی نے اوہناں نوں دعاواں ویندیاں گلیوں ٹوریا۔

اوہناں نوں پتہ سی کہ اوہ مارشل لاء دی خلاف ورزی کر رہے نیں ایس ویلے اوہناں چاراں دے ذہناں وِچ اکا سوال نے طوفان گھلایا ہویا سی کہ جے راہ وِچ مارشل لاء والیاں نال واہ پے گیا تے اوہناں دا کیہ بنسی فیر اوہ رسم دے مطابق سارا کُجھ رب دے حوالے کرکے اپنے ذہناں وِچوں ایس ڈر نوں جھٹکن دی آہر کردے رہے۔ پر ایہہ سوال فیر کڈ کے اوہناں دے

ڈھناں وِچ وڑ کے اوہناں نُوں چھوکے دین لگ پیندا۔ انج ایہہ سو ڈیڈھ سو بندیاں دی جنج بڑے ڈھم دھڑ کے نال سویلے شہروں نکل کے رلکدی ہوئی اک ڈیڈھ گھنٹے وِچ اپنا پینڈا کر کے پنڈ وِچ جا وڑی۔ ایہہ 'سا دیہاڑی' دی جنج سی۔ مارشل لاء دی تلوار ساری جنج دے سراں اُتے لمک رہی سی۔ سارا پنڈ جنج نُوں جی آیاں نُوں آکھن لئی تیار کھلوتا سی۔ ساریاں ہتھ پلا ماریا اتے نس نس کے ای ساری کاروائی مکمل کیتی گئی۔ جانجیاں چھیتی چھیتی کھانا کھاہدا۔ داج لین توں پروفیسر بوٹا نے انکار کر دتا۔ نکاح کر کے ووہٹی نُوں ڈولی وِچ پاء کے اوہناں دے حوالے کیتا گیا۔ جنج ڈیگر ویلے پنڈوں نکلی۔ پر جنج نُوں شہر تک اپڑنا نصیب نہیں سی ہویا۔ اوس جنج دی راہ عذاب تے دہشت گردی دا فرشتہ اُڈیک رہیا سی۔ جویں ای جنج واجے گاجے نال پنڈوں ڈولی لے کے نکلی اوہنوں چوگردیوں گھڑ سوار اسلحہ بردار فوجیاں نے گھیرے وِچ لے لیا۔ سبھ توں اگے گھوڑی اُتے اوہناں دا دوست میجر ٹُنڈا لاٹ صاحب سوار سی۔

''میرا ناں میجر لاٹ اے تساں مارشل لاء دے حکم دی خلاف ورزی دا جرم کیتا اے ایدی سزا ملسی'' میجر لاٹ نے اک اشارا کیتا اتے فوجیاں پُوری جنج نُوں اک لین وِچ کھلوا بھُنجے لما پوا دتا...... ووہٹی دا، سوانیاں دا، وڈکیاں دا، بالاں کوئی لحاظ نہ کیتا گیا۔ فوجیاں اوہناں نُوں رفلاں دے بٹ اتے بوٹاں دے ٹھڈے ماردیاں ڈنگراں وانگ ای بھُنجے ڈھایا۔ اوہناں دے گھوڑے کھولئے ڈھگیاں نُوں سوٹیاں مار مار کے گڈاں سنے کھیتاں وِچ نسا دتا۔ سنے لاڑے اتے ووہٹی دے اتے مولوی صاحب ساری جنج نُوں تے جنج لئی آون والیاں نچنیاں دے ساہمنے چھ چھ کوڑے مارے گئے۔ کوڑے مارن مگروں پُوری جنج دا متھا بھُنجے رگڑایا۔ فیر ایس جنج نوں اگے لایا اتے گوجرانوالا دے ریلوے سٹیشن اُتے لیا کے پنجریاں وِچ بند کر دتا۔ جیہڑا بندا اوہناں نُوں تکن آوندا ٹُنڈا لاٹ صاحب اوہنوں ننگا کروا کے کوڑے مروا کے اوتھوں نسا دیندا۔ فرید، بوٹا، ملتان سنگھ تے سکھی رام اِک پنجرے وِچ بند سن اوہناں دے نال پنج ست بندے جیہڑے شام پوروں آئے پراوہنے اتے جانجی سن اوہ وی بند سن۔ بوٹا دی ماں، پیو اتے اوہدی ووہٹی اتے اوہناں دے لگدیاں کُجھ ہور سوانیاں نال دے پنجرے وِچ بند سن۔ انجے ای چھ چھ فٹ اُچے تے دس دس فٹ چیڑے اٹھ داہ پنجرے پُورے پلیٹ فارم اُتے اِک لین وِچ رکھ ہوئے سن۔ جیہناں وِچ اوہناں ساریاں نُوں چڑیا گھر دے جانوراں وانگ ای ڈکیا گیا۔ ایناں پنجریاں وِچ ایس ویلے پُوری اِک جنج لاڑے، ووہٹی، پروہنیاں، جانجیاں تے بینڈ والیاں سنے بندی سی۔

پروفیسر بوٹا دا حال ماڑا سی۔ ایس ذلت اتے دُکھ ہتھوں اوہدے مونہہ نُوں چُپ دے

جندرے وج گئے۔ لگدا سی کسے نے اوہدی زبان وڈھ دِتی اے۔ اوہ لوہے دے پنجرے دیاں سیکھاں نال اپنا سر ٹکراؤندا اپنے آپ نُوں لہولہان کر کے بیٹھاں ڈِگیا۔ اوہ اپنیاں اکھاں دے ساہمنے اپنے بیلیاں اپنے ضعیف ماں پیو تے اپنی ووہٹی نُوں ایسراں بزت ہوندیاں تک کے برداشت نہیں سی کر سکیا۔ اوہ اپنے آپ نُوں ایہدا قصور وار سمجھ رہیا سی۔ اوہدے نال والے پنجرے وِچ اوہدی ووہٹی گھنڈ کڈھ کے بیٹھاں بیٹھی سی اوہنے اک دوا واری پانی منگیا پر ایتھے پانی دین والا کوئی نہیں سی۔ فیر اوس دے مونہوں وی کسے اُچی آواز نکلدی نہیں سی سنی۔ بوٹے دے بڈھے ماں پیو صدمے نال پنجرے وِچ بے ہوش پئے سن۔

''گوجرانوالے وِچ ایس مارشل لاء نوں سنے ایس میجر دے میں اگ وِچ ساڑنا اے''

فرید حیات دے اندر بھانبڑ بلدے سن اوہ پنجرے دے اندر کھلوتا سیکھاں پھڑی کسے زخمی شیر وانگ ولا کے کھاندا جاندا۔ ایہو جیہی ذلت دا اوہناں وِچوں کدی کسے نے اپنی زندگی وِچ سوچیا وی نہیں سی۔ فرید تے اوہناں ساریاں دے کپڑے لیراں لیراں ہو چکے سن۔ اوہنے ٹیشن وِچ وڑدیاں ای موقعا تاڑ کے اک سپاہی کولوں ریفل کھو کے انگریز میجر اُتے حملہ کردتا اوہنوں گھوڑے توں بیٹھاں کھچ لیا تے بٹ مار مار کے اوہنوں لہولہان کر دتا۔ پر اتوں پُورے فوجیاں نے آ کے ریفلاں دے بٹ مار مار کے اوہنوں ادھ مویا کر چھڈیا۔ ملتان سنگھ نے پنجرے وِچ بند ہوندیاں ریفل کھو کے تن سپاہیاں دے سر پاڑ دتے سن سپاہیاں نال ہتھیں بکیں ہوون کارن بہوں سٹاں لگیاں سن ریفلاں دے بٹ اوہدی ترکل وِچ لگے اتے اوہ دوہرا ہو کے پنجرے وِچ ای ڈِگیا۔ بڑی چرمگروں فرید نوں ہوش آیا۔ سُکھی رام دا حال ساریاں نالوں بھیڑا سی اوہنے اک فوجی دی ریفل کھو کے بٹ مار کے اوہدی کھکھاڑی بھن دِتی۔ اک دا سر پاڑ دتا تے اِک دا ہتھ بھن دتا فوجیاں مار مار کے اوہنوں لہولہان کر چھڈیا۔ اوہنوں مریا جان کے پنجرے وِچ اوہناں دے اگے سٹ کے پنجرے دا بُوہا بند کر کے اتھوں ٹُر گئے۔ پروفیسر بوٹا اوہناں نُوں ہوڑدا رہیا کہ ایہہ ویلا لڑن جھگڑن دا نہیں اے۔ پر اوہناں اک نہ سُنی۔ میجر لنڈا لاٹ نے وی اوہناں چاراں نال جوہیں کھور گھت لیا۔ اوہ ہر ادھے گھنٹے مگروں آوندا اوہناں دے پنجرے اگے کھلو کے اوہناں نوں گھوریاں پاؤندا اتے اوہناں دے پنجرے نُوں بوٹاں نال ٹھڈے ماردا، اوہناں دے پنجرے دے چوگردی پھیرا ماردا اوہناں دے کناں کول ہوائی فائرنگ کردا دُوجے پنجریاں دے پھیرا مارن ٹُر جاؤندا۔ ساری رات اوہ پنجریاں وِچ بھکھے تسے ٹیشن اُتے ای ڈکے رہے۔

ریلوے سٹیشن اُتے ڈیڈھ دوسو بندیاں دے پنجریاں وِچ بند ہوون دی خبر شہرے اپڑی

تے شہر نوں غضب دی نفرت تے بدلے دی اگ نے آن گھیریا۔ سارے شہر دے گبھرو ساری رات اکٹھے ہو کے سٹیشن اُتے بیٹھی فوج اُتے حملا کر کے پنجریاں وِچ بند ہویاں نوں چھڑاون لئی تیاری کردے تے بندے اکٹھے کردے رہے۔ لوکاں رات اوکھی لنگھائی سویرے خلقت کٹک قہار بن کے سٹیشن اُتے نازل ہوئی اتے ہر شے نوں مڈھوں پٹ کے پٹھا کر دتا۔ پنجرے انج بھنے تروڑے گئے جیوں انھیری ککھاں نوں اڈا کے لے جاندی اے۔ لوکاں نوں آزاد کروا لیا گیا۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی اکٹھے ای پنجریوں نکلے تے سریئے لے کے سدھے پوربیا فوجیاں اُتے حملا آور ہوئے۔ بوٹا سدھا اپنی ماں پیو بابا کبیر تے بے ہوش پئی دوہتی ول نسیا۔ فوجیاں نے جان دا خطرا ویکھ کے باغیاں اُتے انھے واہ فائرنگ شروع کر دِتی۔ مینہ وانگ ورسدیاں گولیاں وِچ کئیں لوک جاناں ہار گئے۔ ملتان سنگھ سکھی تے فرید سٹیشن دی نکر اُتے سدھے اوس پوسٹ اُتے حملہ آور ہوئے جتھے چار انگریز افسراں دی ٹولی کھلوتی پوربیئے فوجیاں نوں باغیاں اُتے فائرنگ کرن دے آرڈر دیندے سن۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ سنبھالا کردے اوہ تِنے اوہناں دے سر اُتے اپڑ چکے سن۔ فرید دا سریا سدھا میجر ٹنڈا لاٹ دے ڈھڈ نوں پاڑ دا کنڈ مگروں نکل گیا۔ ملتان سنگھ اتے سکھی نے دُوجے دو افسراں دے سر بھن چھڈے۔ چوتھا افسر ہوشیار ہو چکیا سی۔ اوہنے پستول کڈھ کے اوہناں اُتے سدھا فائر کیتا پر اوہدا نشانی اُک گیا سکھی نے سریئے نال اوہدا سر بھن دتا۔ دو ہور اوہناں دی مدد لئی نسے اوہناں نوں تناں نے ڈھا کے ایتھے کوہ دِتا۔ فرید نے اوس چوکی نوں ککھ، کاغذ اتے لکڑیاں سٹ کے اگ لا دِتی چارے انگریز افسر سنے میجر ٹنڈا لاٹ صاحب دے اگ وِچ بل سڑ کے سواہ ہو گئے۔ ایہہ اگ کھلر دی کھنڈر دی پورے سٹیشن نوں لگ گئی تے کجھ ای گھنٹیاں وِچ گوجرانوالا دا ریلوے سٹیشن سڑ کے سواہ ہو گیا۔ فیر ایہہ اگ سارے شہر وِچ کھلر گئی۔ انج جاپدا سی جویں روم بل رہیا اے پر ایتھے ونجھلی وجان والا نیرو کوئی نہیں سی۔ رنجیت سنگھ دا شہر سی تے اپنے سپتر وانگ اک سورما شہر سی۔ اج ایہہ شہر اپنی روح اتے جثے اُتے غلامی ہتھوں لگے پرانے پھٹاں دا ویر چکا رہیا سی۔ قہر دی اگ ورساندا ایہہ غضبناک لوک پورے شہر وِچ کھلر گیا۔ جتھے وی اوہناں نوں جیہڑی وی سرکاری شے دسی اوہنوں ساڑ کے سواہ کر دتا۔ ریلوے سٹیشن سنے شہر دے پلاں، ڈاک خانیاں، کچہریاں، تحصیل دے دفتراں اتے ان گنت سرکاری بلڈنگاں نوں اگ لگی ہوئی سی۔ جتھے وی کوئی انگریز اتے پوربیا فوجی دِسیا اوہنوں قتل کر دتا گیا۔ شہر وِچ بغاوت ہو چکی سی گوجرانوالہ انگریز دے قبضیوں اپنے آپ ازاد کرا چکیا سی تے اوس شہر دی حد تک انگریز راج مک چکیا سی...... لہور وِچ انگریز لیفٹیننٹ گورنر نوں ایس

بغاوت دی خبر اپڑی تاں ایس شہر دے خلاف سخت کاروائی کرن دا حکم دتا گیا۔ گوجرانوالہ اُتے ہوائی جہازتوں بمباری کرن دا حکم ہویا۔

Royal Air Force:Figter Air Craft No'4491,Type
B-O-E-2=E Squadern No.31

رائل ائیر فورس دا کپتان کار بیری ایہہ جہاز لے کے لہوروں دو وج کے ویہہ منٹ تے اُڈیا۔ گوجرانولا انگریز حاکماں دے راج ہیٹھ دیا پنجاب اتے ہندوستان وِچ اوہ پہلا شہر سی جیہدے اُتے پہلی واری ہوائی جہاز نال بمباری ہوئی۔ ایس لئی کہ ایس شہر نے اوس دیہاڑے بغاوت کیتی اپنے آپ نُوں باہری حاکماں دی غلامی کولوں آزاد کروا لیا۔ بمبار شہر اُتے آ کے نیواں ہویا تے لوک اوہنوں تک کے ایدھر اودھر نسے جہاز ایناں نیواں آ گیا کہ تھلے بھوئیں اُتے شہر وِچ ہر پاسے اگ لائی پھردے اتے فوجیاں نُوں کٹدے ماردے پھردے لوکاں نُوں اوہدا انگریز پائلٹ تے اوہدا گنر صاف دس رہے سن۔ اوہ دوویں مونہہ کھول کھول کے کُجھ اچا اچا بولی جا رہے۔ لوکاں نے اندازا لایا کہ جہاز دا پائلٹ اتے گنر اوہناں نُوں گالھاں کڈھ رہے نیں۔ لوکاں ہیٹھوں وٹے چا کے جہازنُوں مارے پر وٹے جہاز تک نہیں سن اپڑ سکدے۔ جہاز پُورے شہراُتے اک پھیرا مار کے پرت گیا۔ اتے لوکاں سکھ دا ساہ لیا جویں خطرا ٹل گیا اے۔

''ایہہ شہر دا سروے کر کے گیا اے تے اپنے نشانے تاڑ کے گیا اے ایہنے فیر پرت کے اوناں اے'' فرید اتے اوہ سارے بلدے سٹیشن دے ساہمنے میدان وِچ کھلوتے سن جتھے اوہ تھوڑی دیر پہلاں پنجریاں وِچ بند سن۔ پروفیسر بوٹا دور اِک مُڈھی اُتے اپنی ماں، اپنے پیو تے اپنی ووہٹی نال سرنوائی بیٹھا سی۔ اوہدے ووہٹی اجے وی گھنڈ کڈھیا ہویا سی اتے دہشت ہتھوں اوہ اپنا سر بوٹا دے موڈھے نال لا کے بیٹھ ہوئی سی۔ آسے پاسے لوک زخمی ہوئے پئے سن اتے کئیں لاشاں پیاں سن اوہناں وِچ انگریز تے پُوربیا فوجیاں دیاں لاشاں وی سن تے شہر دے اوہناں لوکاں دیاں لاشاں وی سن جیہڑے فوجیاں دی گولیاں دا نشانا بن گئے۔ فرید دا اندازا ٹھیک نکلیا۔ اوہناں دے کن لہندیوں اسمان ولوں آون والی گھوکر ول ہو گئے۔ ایس جہاز نے سبھ توں پہلاں جس پنڈ وِچوں بوٹا دی جنج چڑھی جتھے انگریز فوجیاں اُتے حملہ ہویا سی اوس پنڈ اُتے تن بم سٹے نال ای مشین گن نال لوکاں نُوں نشانا وی بنایا۔ پنڈ وِچ سینکڑے بندے مارے گئے۔ نال دے اِک پنڈ وِچ وی دو بم سٹے اتھے وی ان گنت بندے جانوں گئے۔ گوجرانولا اُڈ دیاں جاندیاں اوس راہ وِچ اِک کھیت وِچ کم کردے لوکاں اُتے اِک بم سٹیا بتیرے بندے اتھے وی مارے

گئے پھٹڑ ہوئے۔ شہر وِچ وڑدیاں ای اوس جہاز نُوں جیہڑی شے بیٹھاں چلدی پھردی حرکت کردی دِسی اوہنے اوسے دے اُتے بم سٹے کُجھ لوک جاناں بچان لئی اک بلڈنگ ول نسے جہاز دُوجا پھیرا لے کے آیا تے اوس بلڈنگ اُتے مشین گن دے کئیں برسٹ مارے، بیٹھاں شہر وِچ لگدا سی اج قیامت آ گئی اے لوک انھے واہ شہر دے اک توں دُوجے تے دُوجے توں تریجے پاسے جاناں بچان لئی نسے۔ انگریز پائلٹ کیپٹن بیری تے اوہد گنر جہاز دے کاک پٹ وِچ بیٹھے سکھنے ہتھ جان بچان لئی شہر دیاں گلیاں وِچ نسدے لوکاں نُوں تکدے تے ہسدے۔ اوہناں نُوں ایس کھیڈ وِچ سواد آ رہیا سی۔ بمبار ایناں نیواں سی کہ فرید، ملتان سنگھ اتے سکھی تِناں اوس جہاز دا نمبر پڑھیا۔ ٹیشن دے ساہمنے میدان وِچ لوکاں دا بہوں وڈا اکٹھ سی۔ ہُن جہاز دا اصل نشانا اوہ لوک سن جیہڑے ٹیشن دے میدان وِچ پہلاں کھلوتے سن تے ہُن جاناں بچان لئی ایدھر اودھر نس رہے سن جہاز کُجھ ہور نیواں ہو کے لوکاں دے سراں اُتے آ گیا۔

''جتھے تھاں لبھدی جے اولھے ہو جاوو لمے پے جاوٗ'' فرید کوک ماری جتھوں تک اوہدی اواز اپڑی لوک اپنی جان بچاون لئی اوتھے ای لیٹ گئے۔ ''بوٹیا مُڈھیاں دے مگر ہو ونج اپنیاں جاناں بچاوٗ'' فرید پتھر دے بت وانگ لکڑی دی مُڈھی اُتے بیٹھے بوٹا نُوں کوک ماری۔

پاٹے کپڑیاں اتے زخماں نال بھنے پروفیسر بوٹا نے اِک واری سر چا کے فرید ول تکیا اوہدے وحشت زدہ چہرے اُتے اِک پھکی جیہی مسکراہٹ سی۔ اک اجیہے بندے دی مسکراہٹ جیہدے من اندر جیون مرن دی خواہش مک چکی ہوندی اے ہر شے نالوں اپنا تعلق توڑ چکیا ہوندا اے تے زندگی موت اوہدے لئی کوئی مطلب معنی نہیں رکھدے۔ بوٹا نے کوئی جواب دتے بناں ای سر نوا لیا نہ اوہ آپ اپنی تھاؤیوں ہلیا تے نہ ای اوہدی ووہٹی اتے نہ ای اوہدے ماں تے اوہدا پیو بابا کبیر ای ایتھوں ہلے۔

کُجھ منٹ ای گزرے کہ بمبار اسمان ولوں گولی وانگ اوہناں دے سراں اُتے اپڑیا۔ جہاز نے سٹیشن دے ساہمنے دے میدان اُتے جتھے لوک جاناں بچان لئی نسدے پھردے سن بم گرایا تے نال ای اوہدی مشین گن نے وی اگ ورسانی شروع کر دِتی۔ پائلٹ بہوں نیواں جہاز اڈا کے انھے واہ گولیاں دا مینہہ ورسا دتا۔ ان گنت بندے گولیاں دا نشانا بنے۔ گولیاں تے مرن والیاں دیاں چیکاں نال اسمان پاٹ رہیا سی۔ بم پاٹا زور دا دھماکہ ہویا جویں بھچال آ گیا تے اے ہر پاسے اگ، دھواں، لہو، لاشاں، بندیاں دے جُثیاں دے ٹوٹے اڈے۔ ہر شے تھلے پُرزا پُرزا ہو کے انگارا بن کے وا وِچ اُڈ گئی۔ جہاز نے اِک دُوجے مگر چار پنج بم اُتے تلے نسدے

لوکاں اُتے سُٹے۔ ایہہ پک کرن لئی کہ اوتھے کوئی جیوندا نہ بچے۔ ایتھوں ویلھا ہو کے اوہنے شہر تے بازار دا اِک پھیرا لایا اتے اِک نکر توں دُوجی نکر تک بم سُٹدا اتے گولیاں دا مینہہ ورساندا گیا۔ ایہہ جہاز شہر اُتے ادھا پونا گھنٹہ بمباری اتے فائرنگ کردا رہیا۔ پائلٹ نے شہر دے کئیں پھیرے مارے ہر پھیرے وچ کُجھ ہور تُردے پھردے بندے ڈھے جاندے۔ اوس بمبار نے شہر دی جان اودوں چھڈی جدوں اوہنوں پک ہو گیا کہ شہر دِیاں گلیاں وچ ہُن کوئی بندہ تُردا پھردا نہیں دِس رہیا یاں کوئی جیوندا باقی نہیں بچیا۔ جہاز پُورے شہر اُتے انھے واہ بمباری کر کے اپنے پچھے موت، بربادی، لاشاں تے بلدا شہر چھڈ گیا۔

تن وج کے چالھی منٹ تے ایس بمبار نے گوجرانوالہ اُتے ہوائی حملہ شروع کیتا۔ شہر دے دکھن والے پاسے ہزارتوں ودھ لوکاں دے اکٹھ اُتے بمباری شروع کیتی۔ مشین گن دے اِک سو راؤنڈ بازاراں وچ پھرن والے لوکاں اُتے چلائے جدوں جہاز گوجرانوالہ اُتے اپنا مشن توڑ چاڑھ کے لہور ول پرتیا تے شہر دے بازاراں وچ لوک نظریں نہیں سن اوندے۔

جدوں تک شہر اُتے بمباری ہوندی رہی اوہ سارے ٹیشن دے ساہمنے ٹانگہ سٹینڈ دے ڈھارے دے تھمیاں دے اوہلے بھنجے کن بند کیتی سر اپنے ہتھاں وچ لکائی بے جان لاشاں وانگ پئے رہے۔ جدوں جہاز وچ بم اتے گولیاں مک گیاں تے جہاز دے انجناں دے دور ہوندی آواز اتے فائرنگ بند ہوندی تک کے اوہناں نوں وی ہوش آیا۔ اوہناں اُٹھ کے پہلاں اِک دُوجے نوں سانبھیا اتے فیر تناں ساہمنے دوڑ لا دِتی۔ راہ وِچ ہر پاسے لاشاں، پھٹڑ تے بندیاں دے جُثیاں دے ٹوٹے کھلرے پئے سن۔ ہر پاسے دھوں، چیکاں تے مددلئی پکاراں سن۔ اوہ لاشاں تے زخمیاں اتوں ٹپدے پروفیسر بوٹا اتے اوہدی ووہٹی کول اپڑے۔ ساہمنے پروفیسر بوٹا اتے اوہدی ووہٹی دیاں گولیاں نال چھلیاں لہو دے تلاں وچ ڈبیاں لاشاں پیاں سن۔ دور اوہدا جھولا تے عینک مٹی وچ رُبڑی پئی دِسی۔ اک پاسے اوہدی ضعیف ماں تے بابا کبیر دیاں لاشاں پیاں سن۔ اوہناں دے پنڈیاں وچوں وی ان گنت گولیاں ٹپ گیاں۔ اوہ تنے گوڈیاں بھار اوتھے ای بہہ گئے۔ پروفیسر بوٹا دیاں اکھاں بے یقینی تے دکھ نال پائیاں سن۔ اوہدے کول اوہدی ووہٹی دی انجے گھنڈ کڈھی لاش کسے کھدو وانگ وُلھیٹی لہو لہان پئی سی۔ بوٹا دے لہو وگدے ہتھ وِچ اِک پرچی سی۔ فرید نے ہتھ اگانہہ کر کے اوہدے ہتھوں پرچی کڈھ کے پڑھی جیہدے وِچ لکھیا سی۔

''بیلیو...... میں تے اپنی ووہٹی وی نہیں ویکھی اوہ میرے کول بیٹھی میری راہ اُڈیک رہی

اے میں تے اجے اوہدے کولوں اوہدا ناں وی نہیں سی پچھیا اوہ کیہ سوچ گی میں کتھے رہ گیاں جے تسیں اوہنوں بھالو تے میرے ولوں اوہدے کولوں اتے میرے ماپیاں کولوں وی مافی منگنا میںوں نہیں پتہ میں ادھ راہ کیوں رہ گیاں ...... بُوٹا''

بُوٹے دی لاش کول ووہٹی دی لاش پئی سی اوہدا چہرا اجے وی گھنڈ وِچ لکیا سی اتے اوہدے مہندی والے ہتھ رت نال سرخ ہو رہے سن اوہدے ہتھاں اُتے لہو جم گیا تے اوہدے ہتھ وِچ بوٹے دا دِتا ہویا سرخ گلاباں دا گلدستہ اجے وی مضبوطی نال پھڑیا ہویا سی جیہدے پھل کملا ئے تے مٹی گھٹے تے لہو وِچ لبڑے کُجھ ہور سُرخ ہوئے سن۔ ایہ پہلا تے آخری تحفہ سی جیہڑا بُوٹے نے اپنی ووہٹی نُوں دِتا۔

اوہناں گڈاں دا بندوبست کیتا تے اوہناں چاراں دیاں لاشاں گڈاں وِچ رکھ کے شام پُورنال لے گئے۔ جدوں اوہ شہروں نکل رہے سن انگریزی فوج دی اک مسلح پلٹن اک انگریز میجر دی کمانڈ وِچ مارچ کردی ہوئی شہر وِچ وڑ رہی سی۔ جس ویلے اوہ لاری اڈے اپڑے اوس ویلے لہوروں آون والی بس اُتے اٹھ داہ منڈیاں دی اک ٹولی انقلاب زندہ باد دے نعرے ماردی لتھی۔ لہور جاندیاں لوک گلاں کر رہے سن کہ لالہ لاجپت رائے نے پنجاب نُوں ہندو اتے مسلم پنجاب وِچ ونڈن دی منگ کیتی اے۔

''فرقہ واریت زندہ باد'' فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام تناں دے موہاں وِچوں اچانک نکلیا تے اوہناں اکٹھے ای تھک دِتا۔

''کیہ ہندو، کیہ سکھ، کیہ مسلمان نُوں پنجاب دی ونڈ دی گل کرن دا کوئی حق نہیں اے۔ جے ایہہ پنجاب وِچ اک دوجے نال اکٹھے نہیں رہ سکدے تے پنجاب وِچوں دفع ہو جان۔ ہندوستان دی ونڈ دی گل کرن پنجاب نُوں معاف کرن۔'' فرید دی گل نال سکھی رام تے ملتان سنگھ سہمت سن۔ ''پنجاب کیہ فرقہ پرست دے پیو دی جاگیر نہیں، پنجاب، پنجاب دے لوکاں دا ہے۔''

بس توں اُترن والے تے انقلاب زندہ باد دے نعرے مارن والے بھگت سنگھ دی پارٹی دے بندے سن۔ پنجاب وِچ کال بلیندی پئی سی تے ناردموت، موت پکار دا اپنا بھیانکر تے خونی وجود لے کے اُٹھ کھلوتا ''پنج ہزار ورھے تک لہو تے بربادی دے ہڑھ وِچ لُڑھن مگروں پنجاب اک واری فیر فرقہ پرستی دی رسی پھڑ کے نویں سریوں بربادی دی راہ اُتے ٹُریا اے، دشمناں دی چال وِچ آ گیا اے نرا ایس لئی کہ ایہنوں راہ تکان والا ایہدا اپنا کوئی آگو نہیں اے، پنجاب

کتیاں بلیاں دے ہتھ لگ گیا اے۔ ایتھے کجھ لوک بندیائی چھڈ کے فرقہ پرست درندے بن گئے نیں۔ جے پنجاب دے لوک آپس وچ لڑ پئے تے ایہناں دی آپسی لڑائی وچ پنجاب کدھرے گواچ جانا اے ایہہ کسے قوم دا اپنے نال سبھ توں وڈا ظلم ہوسی رب کرے انج نہ ہووے۔‘‘ اوہناں نوں اپنے کناں وچ پروفیسر بوٹا دے شبداں دی گونج سنیوی۔

فرید، ملتان تے سکھی بوٹا، اوہدی ووہٹی، اوہدی ماں تے بابا کبیر دیاں میتاں لے کے شام پور اپڑے کفن دفن توں ویہلے ہوئے تے جیہڑی اک گل اوہ ویکھ کے ہر ویلے دکھی رہن لگ پئے اوہ سی پروفیسر بوٹا دی چوک وچ کھلوتی حویلی جیہوں ہمیش لئی جندرا لگ گیا۔ مہنگا دا پوترا پروفیسر بوٹا بابا کبیر دا پچھے کلّا پتر سی اوہدا اِکا پتر بھرتی ویلے ماریا گیا۔ بوٹا نے وِواہ لئی وی دیر نال ہاں کیتی۔ جدوں فرید، ملتان تے سکھی اک اک دو دو بالاں دے پیو بن چکے سن۔ پر وِواہ اوہدے لئی موت دا سنیہا لے کے آیا۔

’’اج مہنگے دی پیڑھی مک گئی اے بابا کبیر وی گیا تے بوٹا وی گیا اوہناں دا تے ہن کوئی ناں لین والا ای نہ رہیا‘‘ فرید نے اوہدی حویلی دے بوہے نوں جندرا ماریا۔ تے اپنے بیلیاں نال دیر تک کنجی پھڑ کے بوہے اگے کھلوتا رہیا۔ ’’بوٹا دا رقبہ تے حویلی بے وارث ہوگئی اے ایہناں دا کیہ کریئے‘‘ سکھی تے ملتان چپ کر کے کھلوتے رہے کسے کول اوہدی گل دا کوئی جواب نہیں سی۔ شامی فرید نے پنڈ وچ ہوکا دوا دتا تے اوہدی حویلی تے رقبے بارے سارے پنڈ دا مشترکہ فیصلہ کرن لئی پنچائت سدلئی۔

’’بوٹا بے وارث مریا اوہدے رقبے تے حویلی اُتے دعویٰ کرن والا وی کوئی نہیں میں پچھنا چاہوندا ایہدا کیہ کریئے‘‘ اوہنے سارے پنڈ کولوں صلاح منگی۔ اگوں سبھے چپ سن کسے کول کوئی جواب نہیں سی۔

’’بوٹا تیرا نزدیکی سی تیرا بیلی سی ایہہ سارا کجھ توں ای رکھ‘‘ کئیں لوکاں صلاح دتی۔

’’میرا بوٹے دی جائداد اُتے کوئی حق نہیں اے‘‘ اوہنے ساڈھے باراں کلے زمین تے چوک وچ کنال اُتے کھلوتی حویلی لین توں انکار کر دتا۔ ’’پر میرے ذہن وچ ایس معاملے دا اک حل ہے جے تسیں سارے وی ہاں کرو‘‘

’’ایہہ کیہ‘‘ کئیں لوکاں سوال کیتا۔

’’بابا مہنگا تے اوہدا پوترا پروفیسر بوٹا علم نال تے بندیاں نال پیار کرن والے بندے سن۔ پنڈ وچ بالڑیاں دا کوئی سکول نہیں اے اوہدی حویلی وچ بالڑیاں دا سکول کھول دیندے ہاں تے

اوہدا رقبہ ایس سکول دے ناں کر دیندے آں اتے سکول دا خرچہ تے استانیاں دیاں تنخواہاں وی نکلدیاں رہن گیاں۔ میری دھی، ملتان سنگھ تے سکھی رام دیاں دھیاں لہوروں باراں جماتاں پڑھ کے گھر بیٹھیاں نے اوہناں نوں استانیاں لوا دیندے آں تے سرکار کولوں سکول دی منظوری میں لے دینداں'' فرید اِک ساہ وِچ ای اپنی سوچ دس تے اوہناں کولوں صلاح منگی۔ ادھے لوکاں ہاں کیتی تے ادھے چُپ کر کے اُٹھ گئے۔

''ایہہ اٹھن والیاں نوں کیہ پیڑ اے'' فرید پچھیا۔

''ایہہ اپنیاں دھیاں نوں پڑھونا نہیں چاہندے'' سکھی اگوں جواب دتا۔

''نہ پڑھین فرید اتوں اجازت لے اسیں سکول دا سمان لیاؤندے ہاں تے پہلی توں ایتھے پڑھائی شروع...... تے ساڈیاں دھیاں پہلے ورہے کوئی تنخواہ وی نہیں لین گیا...... کیوں سکھی توں کیہ آکھداں'' ملتان سنگھ ایس فیصلے توں خوش سی۔

''میں وی تیری گل نال سہمت آں ملتان سنگھ'' سکھی وی راضی سی۔

''مہنگے توں لے کے بوٹے تک ایہہ سارے رب دے سچے بندے سن تے علم نال پیار کردے سن اوہناں دی جائداد دا میرے خیال وِچ ایہدے نالوں بہتر ہور کوئی ورتن ہو نہیں سکدا'' فرید دا ضمیر مطمئن سی۔

''بے شک بے شک۔'' چوک وِچ بیٹھے کئیں لوکاں دیاں اوازاں آئیاں۔

پروفیسر بوٹا دی موت دا دکھ اوہناں تناں دے اندر وڑ گیا۔ اوہ اوہنوں ہر ویلے یاد رکھدے۔ اوس نڈھے تے وہٹی دی موت دی جدوں وی خبر سنی اوہ دکھی ہویا۔ اوہدی گھاٹ کوئی نہیں سی پوری کر سکدا۔ پہلاں اوہ اوہنوں تے اپنے بیلیاں سنگیاں نوں ملن لئی نت لہور اپڑے ہوندے ہن اوہ کدی کدی ای لہور دا پھیرا ماردے۔ نوکریاں چھڈ کے تنے گھر بہہ گئے۔ پنجاب تے ہندوستان دوہاں دیساں دے حالات بڑی تیزی نال بدلدے جا رہے سن، جتھاں دی تحریک پگڑی سنبھال جٹا دا انت ہو چکیا سی لوکائی دا دھیان کِدھرے ہور دے پرت گیا۔ تحریک خلافت وِچوں پھوک نکل چکیا۔ کمال اتا ترک نے خلافت نوں آپ ای چاء کے پراںہہ ماریا۔ اِنج خلافت دے نال تحریک خلافت وی مُک گئی۔ مسلم لیگ اتے کانگریس دی ہوند ایس گل دا سبھ توں وڈا ثبوت سی کہ پنجاب اتے ہندوستان وِچ رہن والے لوک ونڈے جا چکے نیں۔ انگلستان، فرانس اتے روس وِچ چلن والیاں تبدیلیاں دی ہواواں ایتھے وی اپڑ چکیاں سن۔ نویں نویں لیڈر، نویاں نویاں گلاں سیاسی فلسفے تے نویاں نویاں سوچاں ساہمنے آ رہیاں سن۔ ہندوستان دی ازادی دی تحریک گاندھی، نہرو تے پٹیل جیہے لوک چلا رہے سن جد کہ پنجاب دا کوئی آگو نہیں سی۔ پنجاب اپنے کسے آگو بغیر ای اپنے لہو نال اِک اوپری تریخ لکھ رہیا سی۔

''سیاست اتے اوہ وی نفرت، فرقہ پرستی تے سازش دی سیاست بہوں ظالم شے اے دُوجا ساہ نہیں لین دیندی تے پنجاب وچ ایس ویلے ایہا ذلیل سیاست ہو رہی اے۔'' پروفیسر بوٹا آکھدا ہوندا۔ ''خالصہ پنجاب دی تلوار اے۔ اج پنجاب دے بے عقل مسلماناں تے پاگل ہندوواں رل کے اپنی ایہہ تلوار تروڑی اے۔ تے کجھ تلواراں نوں وی ٹٹن دا شوق سی۔ ہُن پنجاب ہمیشہ دُشمناں کولوں مار کھاندا رُلدا تے روندا راہسی پنجاب نوں رب نے چار روپ دِتے، اک سورما پنجاب، اِک گرو پنجاب تے صوفی پنجاب تے اک لوک پنجاب۔ رب نے ایہہ شان ایہہ روپ سنگھار اپنی کائنات وچ کسے ہور دھرتی نُوں نہ دتا۔ فرقہ پرست دہشت گرد میرا سورما پنجاب، گرو پنجاب صوفی پنجاب تے لوک پنجاب روڑھ کے لے گئے۔''

کسے نُوں وی نہیں سی پتہ کہ اصل کھیڈ کیہ اے اتے اصل شکار کون اے۔ بس ویلے نے سبھ کجھ اپنے دامن وِچ لکا کے بکل مارلئی اتے جمعہ پرائی جنج وِچ جھلا ہو کے نچ لگ پیا۔ لالہ لاجپت رائے پنجاب نُوں ہندو پنجاب اتے مسلم پنجاب وِچ ونڈن دی تجویز پیش کر چکیا سی۔ علامہ اقبال مسلم ہندوستان دا تصور پیش کر چکیا سی، لندن وِچ گول میز کانفرنس وِچ رلن والیاں وڈیاں وڈیاں آگوواں نُوں چوہدری رحمت علی ''پاکستان...... ہُن یا کدی وی نہیں'' دی کتابڑی ونڈ چکیا سی۔ رحمت علی نُوں لیگ دے وڈے وڈے مسلمان ہندوستانی لیڈراں چھنڈ کے پراںہہ ماریا۔ شواں اپنے اصل انجام ول ودھ رہیاں سن۔ پنجاب وِچ ہندو سکھ اِک پاسے تے مسلمان دُوجے پاسے اِک دُوجے دے لہو دے تریہائے کھلوتے سن۔

''ہندوستان دی نہیں پنجاب دی ونڈ لیگ، کانگریس، انگریز تے فرقہ پرستاں تے ایجنڈے اُتے ہے۔ اُتوں گل ہندوستان دی پارٹیشن دی ہو رہی اے پر اندروں پارٹیشن دی چھری پنجاب دے گاٹے اُتے پھیرن دی تیاری اے: پنجاب دی پارٹیشن نُوں کجھ منافق تے پنجاب دشمن ہندوستان دی پارٹیشن آکھن لگ پئے نیں۔ ایس توں وڈا جھوٹ انسانی تریخ وِچ اج تک بولیا تے سنیا نہیں گیا۔ ہندوستان تے پنجاب دا آپس وِچ کیہ لگے؟'' پروفیسر بوٹا آکھدا ہوندا۔

اک پاسے پنجاب وِچ فرقہ پرست سیاست دے جھنڈا چک دردے سن جیہڑے ہلکے ہوئے پھردے سن تے پنجاب دے معصوم تے مسکین لوکاں کولوں اوہناں دا لہو پین لئی منگدے سن تے دُوجے پاسے اُمید دی اک کرن بھگت سنگھ سی۔ جیہڑا انسانیت دا جھنڈا چک سی تے امن، ازادی تے انسانیت تے لوکائی دے حقاں تے اوہدے ہتھ وِچ راج دین دی گل کردا سی۔ بھگت سنگھ تحریک ازادی وِچ پنجاب دے لوکاں دا سچا تے سچا چہرہ تے اواز سی۔ اوہدے 'انقلاب زندہ باد' تے 'سامراج مردہ باد' دے نعریاں نال تِنے دیس بنگال ہندوستان تے پنجاب گونج رہے سن تے اوہ پورے ہند پنجاب بنگال تناں دیساں وِچ گاندھی دی لیڈری، سامراجی قبضے تے فرقہ پرستاں نُوں چیلنج کر رہیا سی۔

☆☆☆☆☆

(66)

لاہور

23 March,1931

"The sword of revolution is sharpeded at the whetstoe of thought"

''تریوی سال دی عمر وچ پھاہی گھاٹ دے تختے اُتے چڑھ کے کھلوتا جے کوئی گبھرو گل چین والی پھاہی نُوں پریم دی پھاہی سمجھ کے مسکراؤندا ہویا چم کے گل پاندیاں سامراج مردہ باد تے انقلاب زندہ باد دے نعرے ماردا موت نُوں جپھا مار کے اوہنوں گل گھوٹو پا دوے جیہدے ساہمنے موت بے وس کھلوتی کمبدی ہووے۔ ایہہ سورما کسے ہور دا نہیں اک پنجابن ماں دا پتر ای ہو سکدا اے۔ دنیا پنجاب دے ایس شیر دل پتر نُوں اک انقلابی تے شہید اعظم سردار بھگت سنگھ دے ناں نال جاندی اے، جیہدی قربانی نے پنجاب تے ہندوستان اُتے جبری قبضہ کیتی بیٹھی سامراجی ایمپائر دیاں جڑاں وڈھ دِتیاں تے ازادی دی راہ دے ڈکے ہٹا کے پینڈا سوکھا تے منزل نیڑے کر دِتی'' فرید حیات بھگت سنگھ شہید دی یاد وِچ رنگ محل اپنی حویلی 'سرگھی' دے بُوہے اگے گلی وچ اوہنوں پھاہی لگن مگروں ہوون والے ایس اکٹھ وِچ تقریر کر رہیا سی۔ ایس ویلے لہور دے کئیں کالجاں تے یونیورسٹیاں دے ہم خیال دوستوں ودھ پڑھیار اوہدی حویلی دے اگے اکٹھے سن۔ اوہ سارے گلی وچ دریاں اُتے بیٹھے بڑے دھیان نال اوہدیاں گلاں سُن رہے سن۔ فرید اوہناں دے ساہمنے ساہمنے سٹیج اُتے کھلوتا اپنی گل مکا رہیا سی...... اوہ سارے بھگت سنگھ دی سوچ تے فکر کولوں متاثر سن۔ اوہناں وچ ہندو سکھ مسلمان سارے لہور دے منڈے سن۔ جیہناں اج بھگت سنگھ نُوں پھاہی لگن مگروں لہور وِچ ہوون والے احتجاجی جلسے جلوساں وِچ

حصہ لیا۔ سٹیج اُتے فرید، ملتان سنگھ تے سُکھی رام بیٹھے سن تے چوتھی کرسی اُتے ایہناں دا کالج دے ویلیاں دا ساتھی ریاض جھارا بیٹھا سی جیہڑا اج کل لہور وچ پاڑھواں دی اک سٹوڈنٹس یونین دا صدر وی سی۔ ریاض جھارا نے کرسی اُتے بھگت سنگھ دی ٹوپ والی تصویر رکھی سی۔ اکٹھ وچ گل پہلاں ریاض جھارا نے ای بڑی جذباتی تقریر کیتی۔ اوہ مُنڈیاں دا اک پُورا جتھا لے کے اکٹھ وچ آیا جیہڑے بڑا چر نعرے بازی کردے رہے۔ ریاض جھارا مگروں سُکھی رام تے ملتان سنگھ گل کیتی تے آخر تے فرید گل کرن لئی اُٹھیا سی۔

''دوستو، ساتھیو تے سجنو...... کُجھ موتاں اجیہاں ہوندیاں نیں جیہناں نُوں چین مگروں موت وی گُٹھے بہہ کے روندی اے...... بھگت سنگھ دی موت انسانی ضمیر دی موت سی استحصال، غلامی، جبر تے سامراجیت دے دوزخ وِچ بلدے لکھاں کروڑاں انساناں دے خواباں دی، اُمنگاں دی، خاہشاں دی موت سی۔ 23 مارچ نُوں لہور دی جیل وِچ بھگت سنگھ دی اک نہیں دو موتاں ہویاں اک بھگت سنگھ ازادی دی راہ وِچ شہید ہویا جدکہ دُوجا بھگت سنگھ جیہڑا کہ سارے ہندوستان دی سیاسی آگوائی دے مقابلے تے پنجاب دا آگو تے جواب سی اوہدا جوڈیشل مرڈر وی کیتا گیا۔۔ پنجاب سبھ سمجھدا اے۔۔ جے پنجاب ڈاھڈا اے سورما اے تے دُوجے ڈرا کل نیں تے ایہدے وِچ پنجاب دا کیہ قصور اے۔ پنجاب ساریاں نُوں کنڈے وانگ کیوں پڑدا اے ایس لئی کہ جے اینوں فرقہ پرستی توں پاک اپنا آگو لبھ گیا تے ازادی دی تحریک دا نتیجا کُجھ دا کُجھ نکل سکدا۔۔ ایناں ساریاں طوفاناں نال لڑن والے تے اگ دے مزاج والے پنجابیاں نُوں قابو کرن والا سوچن تے فکراں کرن والا ساڈا آگو بھگت سنگھ قتل کیتا گیا۔ پنجاب کولوں ایہدا آگو کھوہ لیا...... بھگت سنگھ نُوں مارن لئی سارے شیطاناں ایکا کیتا...... سامراج مردہ باد...... سامراجی گماشتے مردہ باد...... انقلاب زندہ باد...... بھگت سنگھ زندہ باد...... پنجاب زندہ باد......'' فرید حیات دی گجدی اواز نال اندرون شہر گونج رہیا سی۔ اوہدی تقریر مکی تے سارے منڈے بڑی دیر تک ہال وِچ کھلو کے اوہنوں ہلاشیری دیندے تے تاڑیاں ماردے رہے۔

23 مارچ نُوں شامی سوا ست وجے بھگت سنگھ، گرو دیو تے سکھدیو نُوں سینٹرل جیل لہور وِچ پھاہی دِتی گئی۔ فرید حیات، ملتان سنگھ تے سُکھی رام دُوجے ان گنت لوکاں نال سینٹرل جیل دے باہر اوہناں دیاں لاشاں نُوں اڈیکدے رہے جدکہ پلس جیل دی پچھالی دی کندھ پاڑ کے لاشاں کڈھ کے لے گئی۔ اوہ دُوجے دیہاڑے بھگت سنگھ نُوں پھاہی لگن مگروں لہور وِچ نکلن والے جلوس وِچ اپنے ساتھیاں تے ریاض جھارا دے ساتھیاں نال رلے سن جتھے انقلاب زندہ

باد تے انگریز سامراج مردہ باد دے نعرے لگدے رہے۔ لہور دیاں سڑکاں اُتے اج بھگت سنگھ نُوں چاہن والیاں دا قبضہ سی شامی جلوس توں ویلھے ہو کے یونیورسٹی وِچ پڑھوکیاں دا بہت وڈا اکٹھ بھگت سنگھ دی یاد وِچ ہویا۔

بھگت سنگھ نال اوہناں دی پہلی ملاقات نیشنل کالج لہور وِچ ہوئی جتھے اوہ گورنمنٹ کالج لہور دے ہور کئیں پڑھوکیاں نال اوس شام ڈرامہ ویکھن گئے سن جیہدے وِچ بھگت سنگھ وی کردار ادا کر رہیا سی۔ ڈراما مکیا تے اوہناں دی بھگت سنگھ نال ملاقات ہوئی اوہ بڑی دیر تیئں اوہدے نال بہہ کے گلاں کردے رہے۔ بھگت سنگھ نے اوہناں نُوں کُجھ اپنیاں لکھتاں دیاں کتابڑیاں تے ہور پڑھن لئی بڑا کُجھ دتا۔ فرید حیات اوہدے نال گلاں کردیاں محسوس کیتا کہ ازادی تے سسٹم بارے گل کردیاں اوہ بڑیاں ڈونگھیاں گلاں کردا۔ اوہدے مگروں وی اوہناں دیاں ملاقاتاں اوہدے نال ہوندیاں رہیاں تے اوہدے وچاراں بارے جانکاری لیندے رہندے۔ بھگت سنگھ دی مختصر جیہی زندگی حیران کر دین والی اِک ان سنی کہانی سی۔

جدوں بھگت سنگھ نے ہوش سنبھالیا اودوں پنجاب اُتے 1849 ، وِچ انگریزاں دا قبضہ، 1846 پنجاب دی پہلی دفاعی جنگ، 49-1848 چیلیاں والا وِچ پنجاب دی پہلی جنگ ازادی، 1857 وِچ ہندوستان دی جنگ پہلی تے پنجاب دی دوجی جنگ ازادی، جلیاں والا باغ وِچ چار سو بے گناہ بندیاں دا قتلام تے ہزاراں زخمیاں دا سانحہ، پنجاب وِچ مارشل لا، گوجرانوالا اُتے بمباری انگریزی راج نُوں بدحال کر چکی سی۔ جلیانوالا دے قتلام، تحریک رشمی رومال تے انقلابی غدریاں دی شہادت مگروں پنجاب لہو رو رہیا سی۔ گاندھی دی عدم تعاون دی تحریک ناکامی نال دوچار ہو چکی سی، پنجاب تے ہند وِچ فرقہ وارانہ فساداں تے نفرتاں جڑ پکڑ رہیاں سن، کانگریس تے مسلم لیگ وِچ آئینی تے قانونی ماملیاں وِچ اختلافات ودھ رہے سن، مسلمان تے ہندو وِچ دوریاں ودھدیاں جا رہیاں سن۔ کانگریس دے فرقہ پرست ہندو آگو مسلماناں نوں کوئی رعائت دین لئی تیار نہیں سی نرا اوہناں نُوں اپنی رعیت بنا کے رکھنا چاہوندے سن جیہدے لئی مسلمان تیار نہیں سن۔ تے ایہہ سارا کُجھ ہندوستان نالوں ودھ پنجاب وِچ ہو رہیا سی۔

بھگت سنگھ ایہہ سارا کُجھ سن تے ویکھ رہیا سی کہ ہر پاسے انگریز سامراج کولوں ازادی دی سوچ جڑ پکڑ رہی اے کانگریس تے مسلم لیگ پنجاب تے ہندوہاں ملکاں دے سیاسی منظرناویں تے چھایاں ہویاں سن۔ بھاگاں والے دا پُورا پریوار ازادی لئی لڑ رہیا سی۔ ایہہ سارا گھرانا ای

انقلابیاں دا گھرانا سی۔ اوہدا پیو کشن سنگھ تے چاچا اجیت سنگھ غدر پارٹی دے ممبر سن تے جیل جا چکے سن اوہدے چاچے اجیت سنگھ نوں پگڑی سنبھال جٹا دی تحریک دا ذماوار تے جرمی من کے کالے پانی دی سزا وِتی جا چکی سی۔ پر اوہ انگریزاں دے ہتھ نہ آیا۔ ایہو جے تپے ہوئے محول وِچ ہوش سنبھالن تے جوان ہون والے بھگت سنگھ دے اندر نکیاں ہوندیاں توں ای ازادی، بغاوت تے سرکشی دی اگ بل رہی سی۔ جویں جویں حالات دی گرمی ودھدی رہی اوہدے اثر ہیٹھ بھگت سنگھ دا وی اک خاص ذہن بندا گیا۔ ایس تندور بنے محول نے اوہدے اُتے اپنا اثر بڑا ڈونگھا پایا اوہ انگریزاں نوں ہندوستان تے پنجاب وِچوں کڈھن دے خاب ویکھدا ہوندا۔ نکی عمرے ای اِک واری اوہدے مُونہوں ایہہ گل نکلی کہ

''ایہناں کھیتاں وِچ دوجیاں فصلاں دی تھاں نری ہتھیاراں دی فصل اگانی چاہیدی اے...... انگریز سامراج دی من پسند زبان ہتھیار نیں اوہ نری ہتھیاراں دی زبان ای سمجھدا اے''

جس دیہاڑے اوہنے لہور دے نیشنل کالج وِچ داخلا لیا اوس دیہاڑے شہر وِچ لال ہنیری جھلی ہوئی سی۔ فیر اوہ آپ وی طوفان بن کے پنجاب تے ہندوستان دے سیاسی منظرناویں تے چھا گیا۔ اوہدا ہر قدم لوکائی وَل تے انقلاب وَل اُٹھدا۔ جدوں اوہنوں شادی لئی آکھیا گیا تے اوہنے جواب دتا کہ

'دوستو میں تہانوں دس دیاں کہ جے میرا وواہ ایس غلام دیس وِچ ہویا تے میری ووہٹی نری میری موت ہوسکدی اے، میرا جنازہ میری جنج ہوسی تے تے میرے جانجی ایس دیس دے شہید ہوسن۔''

بھگت سنگھ اپنی لوکائی نال پیار کردا سی۔ جلیاں والا باغ وِچ ہوون والا اوہدی لوکائی دا قتلام اوہنوں بھلدا نہیں سی۔ ایہہ لوکائی نال اوہدا جوڑ سی جیہڑا اوہنوں توڑ امرتسر لے گیا تے اوہنے جلیاں والا باغ وِچ متھا ٹیک کے اوس بھوئیں نوں چمیا جیہدے اُتے اوہدی معصوم لوکائی دا لہور روڑھیا گیا تے شہیداں دے لہو نال بھجی ہوئی مٹی اپنے لنچ باکس وِچ پا کے اپنے نال لے کے پرتیا جیہڑی اوہدی روح نوں ہر ویلے بے قرار رکھدی۔ شامی جدوں گھر پرتیا تے اوہدی بھین نے اوہنوں کھانا دتا پر اوہنے کھانا کھان توں اِنکار کر دتا۔ جلیاں والا باغ وچوں لیاندی ایس مٹی اُتے اوہ ہر سویر تازے پھل چاڑھدا۔ اک دیہاڑے اوہ سویرے راوی گیا تے دریا دے کنڈھے اُتے کھلو کے اوہنے عہد کیتا کہ

''میں راوی دے پانی نوں اپنے لہو نال رنگ دیاں گا...... جیہڑا پنج دریاواں دے پانیاں

وِچ رل کے ازادی دا ہڑ بنسی۔''

جلیانوالہ وچ شہید تے زخمی ہوون والے ہزاراں بندے پنجاب تے ہند دے سینے وِچ انگریز قبضہ گیراں دے خلاف نفرت دا طوفان بھر گئے۔ ایہا جیہے لہو رنگ محول وِچ کوئی فکر تے سوچ رکھن والا بندہ ایہہ سارا کُجھ چُپ کر کے برداشت نہیں کر سکدا۔

''غلامی تے جبر نال سمجھوتا کر کے جیوندا رہن والا بندہ بندہ نہیں رہ جاندا'' اوہ جیل وِچ اپنے ساتھیاں نُوں آکھدا۔

کرتار سنگھ سرابھا نُوں اُنھیاں سالاں دی عُمرے پھاہی لگی۔ بھگت سنگھ اوہدی فوٹو بوجھے وِچ رکھدا، اوہدے بارے گلاں سُن کے حیران ہوندا تے اوہدے نال ریجھ کردا۔ کسے نُوں کیہ پتہ سی اوہ آپ وی اوس راہ دا مسافر سی۔ اوہ ہمیش ایہہ سوچدا کہ انگریز کولوں ازادی کھوہی جا سکدی اے۔ بھگت سنگھ کانگریس تے انگریز بارے کسے غلط فہمی دا شکار نہیں سی ...... تے نہ ای گاندھی دے یوٹوپیائی عدم تشدد بارے اوہنوں کوئی بھلیکھے سن۔ جیہڑا اپنے ہم وطناں دے قتلام تے عدم تشدد دی تلقین کردا چورا چوری وِچ اِک انگریز افسر قتل تے پُوری عدم تشدد دی تحریک نُوں ختم کرن دا اعلان کر دیندا۔ ایہہ گل حیرانگی والی ہے کہ گاندھی جی تے انگریزاں دے وچکار ہر شے تے ہر مسئلہ اپنے ویلے تے اپنے پروگرام دے مطابق نبڑ جاندا۔ ایہہ عدم تشدد دی دہشت سی یاں فیر کوئی پہلاں توں مُک مُکا کیتا پروگرام اینوں اتفاق آکھیا جاوے یاں مفاہمت دا ناں دتا جاوے۔ عدم تعاون نُوں اچانک ختم کرن مگروں گاندھی جی اُتے انگلیاں اٹھنیاں شروع ہو گئیاں۔ بھگت سنگھ اوہ ہستی سی جیہڑا گاندھی دے یوٹوپیائی عدم تشدد دے فلسفے نُوں مسئلے دا حل نہیں سی سمجھدا...... اوہنوں بس پرولتاری انقلاب دا راہ پدھرا کرن والا اِک قدم سمجھدا...... ڈنڈی مارچ تے ستیا گری دی تحریک لئی سٹھ ہزار بندے دا جیل جانا ...... جیل بھرو تحریک وِچ لوکاں نے جیل جا کے اپنے وجود اُتے سختیاں برداشت کیتیاں۔

پنجاب وِچ کُجھ ایجیے آگو وی سن جیہڑے ہندو قوم تے فرقہ وارانہ ذہنیت دے مارے سن اوہ ہندواں نُوں اک وکھ قوم سمجھدے تے ایسے نُوں وجہ بنا کے اوہ اپنی ای دھرتی ماتا پنجاب نُوں ہندو پنجاب تے مسلم پنجاب دی ونڈ دی گل پبلک وِچ کردے۔ تے پنجاب دے کُجھ ہندواں تے سکھاں نُوں پنجاب ماتا نالوں بھارت ماتا ودھ پیاری سی۔ ایس لئی اوہ اوہدی ونڈ دی گل کردے۔

لالہ لاجپت رائے دا قتل انگریز سرکار نُوں مہنگا پیا سی۔ جیہڑا بھگت سنگھ دیاں اکھاں دے

ساہمنے ہویا۔ انگریزاں دی ایس واردات نے اوہدا ذہن بدل دتا۔ تشدد نال اِک آگو دی موت کوئی اجیہا واقعہ نہیں سی جیہنوں لوک چپ کر کے برداشت کر جاندے 30 اکتوبر 1928 نوں جدوں سائمن کمشن دے ممبر ہندوستان تے پنجاب دی سیاسی حالت بارے اندازہ لان لئی لہور اپڑے تے اوہناں دا سواگت لہور دے ریلوے سٹیشن تے لالہ لاجپت رائے دی آگوائی وِچ نکلن والے اِک پرامن جلوس نے کیتا۔ جیہدے وِچ بھگت سنگھ وی شامل سی۔ اوس دن فرید حیات، ملتان سنگھ تے سکھی تِنے تے ریاض جھارا اپنے ساتھیاں نال لہور دیاں سڑکاں اُتے لالہ لاجپت رائے دی آگوائی وِچ کڈھے جان والے اِک وڈے احتجاجی جلوس وِچ اُچیچ آ کے رلے۔

ایس پُرامن جلوس نُوں سکاٹ دے حکم تے پلس نے سوٹیاں نال پھنڈنا شروع کر دتا۔ لالہ لاجپت رائے نُوں سکاٹ نے انھیاں وانگ اپنے سوٹے مارے کہ تِن ہفتے مگروں سکاٹ ہتھوں لگن والیاں سٹاں پاروں لالہ جی دی موت ہوگئی۔ اوہدی موت دا بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں انگریزاں کولوں ویر چکاون دا فیصلہ کرلیا۔ 17 دسمبر والے دیہاڑے چار وجے بھگت سنگھ اپنے دو ساتھیاں راج گُرو تے سکھدیو نال رل کے جے اے سکاٹ نُوں قتل کرن لئی تھانے دے ساہمنے اپڑے پرشناخت دا مغالطہ لگن سبب اوہناں کولوں سکاٹ دی تھاں اوہدا اسسٹنٹ جے پی سانڈرس قتل ہوگیا۔ اوہ جائے واردات توں نسے تے اوہناں دا پچھا کرن والا چیف کانسٹیبل چنن سنگھ وی کسے دیاں گولیاں دا نشانہ بن گیا۔ بھگت سنگھ دے ذہن وِچ نرا ایس موت دا ویر چکاون دا مسئلہ نہیں سی۔ اوہ ایس راہیں ہندوستان تے پنجاب دے لوکاں نُوں گاندھی جی تے عدم تشدد دے فلسفے دی ناکامی تے اوہدے مقابلے تے دُوجا راہ وکھاؤنا چاہوندا سی۔ اوہ راہ جیہدے وِچ ایس فکری بیٹھک وِچ فرید اپنی گل اگانہہ ٹوردیاں آکھیا۔

''ازادی دی راہ انقلاب تے مڈھلی تبدیلی دی سرنگ وِچوں ہو کے لنگھدی اے'' فرید بولیا۔ ''بھگت سنگھ ایس توں گھٹ کسے شے نال سمجھوتا کرن نُوں تیار نہیں سی۔ اوہدے ایجنڈے وِچ سٹیٹس کو دے حمائتی، یوٹوپیائی عدمِ تشدد دے جھنڈا چک، فرقا پرست، مذہبی جنونی، انتہا پسند، تنگ نذر، تعصبی تے انسان دشمن فِٹ نہیں سن ہوندے''

سانڈرس دے قتل مگروں بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں لہور چھڈ دتا تے لہور دے ریلوے سٹیشن توں کلکتہ میل اُتے بہہ کے اپنے ساتھیاں نال کلکتہ ٹُر گیا، کلکتہ وِچ اوہدیاں ملاقاتاں انقلابیاں نال ہوئیاں جیہناں اوہنوں ملک چھڈن دا مشورہ دتا کہ اوہنوں ایتھے پھاہی لگ سکدی

اے پر اوہنے ایہہ مشورہ منن توں انکار کر دتا۔ کلکتہ وِچ پہلی واری اوہنے سمندر ویکھیا سمندر دیاں نہ مکن والیاں حداں اوہنوں اپنے سحر وِچ جکڑ لیا۔ دُور سمندر وِچ سورج ڈُبدیاں تکدا بیٹھا بڑیاں گلاں بڑا چر سوچدا تے فکراں کردا رہیا۔ کلکتہ وِچ ای اوہنے ٹوپ پا کے رام ناتھ کولوں اپنی اوہ مشہور فوٹو بنوائی جیہڑی ایس ویلے سارے پنجاب تے سارے ہندوستان دے ازادی پسنداں دے گھر گھر وچ لگی سی۔

کلکتہ وِچ ای اوہدے ذہن وِچ سینٹرل اسمبلی وِچ نقلی بم سٹن دا خیال آیا۔ کلکتہ وِچ ای اوہنے غلامی تے نسلی تعصب دے خلاف مشہور ناول 'انکل ٹامز کیبن' اُتے بݨن والی فلم ویکھی تے پڑھن لئی کتاباں وی مُل لیاں، اوہنے اوتھے انقلابیاں نال وی ملاقاتاں کیتیاں۔ کُجھ دناں مگروں اوہ دِلی وِچ آ وڑیا تے اوہدا اگلا نشانہ سینٹرل لیجسلیٹو اسمبلی سی۔

8 اپریل نُوں جس ویلے مرکزی اسمبلی دی میٹنگ ہو رہی سی...... بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھی باتو کیشور دت نے دھواں چھڈن والا تے جانی نقصان نہ کرن والا بم سٹیا اوس ویلے اسمبلی وِچ مسٹر محمد علی جناح، وٹھل بھائی پٹیل، مدن موہن تے موتی لال نہرو وی بیٹھے سن۔ جناح صاحب اپنی کرسی اُتے بیٹھے ایہہ سارا کُجھ ہوندا بڑی فکر نال ویکھدے رہے اوہ اپنی تھاں توں نہ ہلے تے نہ ای اسمبلی وِچ کوئی بندہ پھٹڑ ہویا۔ بھگت سنگھ انگریز سامراج مردہ باد تے انقلاب زندہ باد دے نعرے ماردیاں اپنے پمفلٹ وی اسمبلی وِچ سٹے جیہناں وِچوں اِک اُتے لکھیا سی۔

'ڈورے نُوں اپنی گل سنان لئی اُچا بولنا پیندا اے......' غلامی دے خلاف تے یوٹوپیائی عدم تشدد دی نندیا لئی ایہہ بھگت سنگھ دا احتجاج سی۔

اوتھے اوہناں نے اپنی رضا کارانہ گرفتاری وی دے دِتی۔ گرفتاری توں دو مہینے مگروں اوہناں دا مقدما شروع ہویا، باراں جون نُوں اوہناں نُوں عمر قید دی سزا بول گئی اوہناں نُوں میانوالی جیل گھل دتا گیا جتھے اوہناں احتجاج کیتا تے بھکھ ہڑتال کر دِتی اوہناں نُوں فیر لہور سینٹرل جیل وِچ گھل دتا گیا۔ اوہناں دناں وِچ ای لہور تے آگرہ وِچ کُجھ گرفتاریاں ہویاں جیہناں وِچوں گرفتار ہوون والیاں دو بندیاں سانڈرس دے قتل بارے راز کھول دتا تے بھگت سنگھ، سُکھ دیو تے راج گرو اُتے نواں لہور سازش کیس بنایا گیا۔ ڈسٹرکٹ مجسٹریٹ لہور دی عدالت وِچ ایہہ قتل کیس دس مہینے چلدا رہیا تے جیل دا اِک کمرہ ای عدالت بنا دتا گیا۔ بھکھ ہڑتال پاروں بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں دی حالت خراب ہو رہی سی۔ بھکھ ہڑتال وِچ ای جتن داس دا دیہانت ہو گیا اوہناں دی ہڑتال نُوں دو مہینے توں ودھ دا ویلا ہو گیا۔ بُن دت دی حالت خراب

ہوگئی۔ 7 اکتوبر نُوں اوہناں تناں نُوں سوچے سمجھے فیصلے دے تحت عدالت نے اوہناں نُوں موت دی سزا سنا دِتی۔ ایہہ فیصلہ انگریزی انصاف دی ریت نُوں لیراں لیراں کر گیا۔ جنی دیر بھگت سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں اُتے مقدمہ چلدا رہیا بھگت سنگھ دا ذہن وی چلدا رہیا تے اوہنے انگریز سرکار نُوں وخت چ پائی رکھیا۔ دوہاں دیساں پنجاب تے ہندوستان وِچ انگریز راج دے خلاف نفرت ودھدی گئی اوہ اوہدے باغی سن...... انقلابی سن تے اوہدے وس توں باہر سن...... اوہناں وکیل کرن توں انکار کر دتا بھگت سنگھ عدالت وِچ کھلو کے اپنا مقدمہ آپ لڑن لگ پیندا۔ اوہدیاں گلاں، لکھتاں، اوہناں دے جوش، جذبے تے حوصلے نے پنجاب تے ہندوستان دوہاں دیساں وِچ بغاوت دی اگ بال دِتی۔ اوہدے جیل وِچ گزرے دو ورھے۔ انگریز راج دی باقی دی عمر وی کھا گئے۔ سمندری جہاز اُتے بہہ کے ست سمندروں پاروں اون والی ایسٹ انڈیا کمپنی دی وراثت دی مالک انگریز سرکارے دے جہاز وِچ بھگت سنگھ دی پھاہی نے موری کر دِتی تے ایہہ جہاز ڈبنا شروع ہو گیا۔

تن مارچ 1930 اج دے دیہاڑے بھگت سنگھ دی لہور جیل وِچ آخری ملاقات آئی۔ سارا پریوار اوہنوں ملن آیا۔ ایس ملاقات وِچ پیو پُتر دے وچکار جو گل بات ہوئی اوہنوں سنن سنان لئی وی بڑا حوصلا چاہیدا اے۔

''خورے اِک ملاقات ہور وی ہووے؟'' کشن سنگھ اجے امیدا دا دامن نہیں سی چھڈیا۔

''تساں کُجھ سنیا اے؟۔'' بھگت سنگھ پیو دا دھیان کدے ہور دے کرایا

''ہاں ......'' اپنے گبھرو پُتر دے معصوم چہرے ول تکدیاں غم تے دکھ نال دہرے ہوئے کھلوتے کشن سنگھ نُوں جویں اچانک کُجھ یاد آ گیا۔

'کیہ؟۔''

''تیری، راج گرو تے سکھ دیو دی موت دی سزا نہیں بدلنی ...... گاندھی اروِن سمجھوتے دے تحت نرا کانگریسی قیدیاں نُوں چھڈیا جانا اے...... پر کسے انقلابی قیدی نُوں نہیں چھڈیا جانا...... وائسرائے چاہوے تاں اپنا اختیار ورت کے موت دی سزا تبدیل کر سکدا اے...... پر اوہ انج کرن لئی راضی نہیں اے''

''میں شروع توں آکھ رہیاں ساڈی سزا نہیں بدلنی...... رسا گل وِچ پیا ای پیا اے...... ایہہ کوئی نویں گل نہیں اے۔''

''میں کُجھ ہور وی سنیا اے''

''اوہ کیہ؟''

''گاندھی آکھیا اے کہ جے تینے منڈیاں نوں سزا دینی ای ہے تے ایہہ کم کانگریس دے کراچی سیشن توں پہلاں ہو جانا چاہیدا اے۔''

''کراچی سیشن کدوں ہو رہیا اے''

''ایس مہینے دے اخیر وچ''

''فیر تے ایہہ بڑی خوشی دی گل اے پتہ جی...... گرمی آ رہی اے...... اپنے آپ نوں ایس کوٹھڑی دی گرمی وچ بھُنن نالوں مر جانا چنگا اے...... میں دوجا جنم ضرور لواں گا............ میری انگریزاں نال اِک واری فیر ٹکر ہونی اے...... میرا دیس ضرور ازاد ہونا اے۔'' ایہہ جواب اوس پُتر دا سی جیہوں پھاہی دی سزا ہو چکی سی اوہدا حوصلا ویکھن والا سی۔ فیر اوہا ہویا جیہدا فیصلہ ہو چکیا سی۔

23 مارچ نوں ڈیگر ویلے لہور سینٹرل جیل 'انقلاب زندہ باد' تے انگریز سامراج مردہ باد دے نعریاں نال گونج پئی۔ بسنتی چولا رنگیا گیا۔ سوا ست وجے بھگت سنگھ نے پھاہی گھاٹ دے تختے اُتے چڑھ کے رسی نوں چمیا اپنے ہتھ نال اپنے گل وِچ پایا تے فیر جلاد نوں مسکراندیاں اپنی ڈیوٹی پوری کرن دا اشارہ کیتا تے اِک آخری واری انقلاب زندہ باد دا نعرہ ماریا اوہدے دوہاں ساتھیاں سکھدیو تے راج گرو نوں پھاہی لگ چکی سی۔ پنج دریاواں دی دھرتی اُتے جنم لین والا ایہدا مہان پُتر ساری دنیا نوں اپنے پچھے حیران چھڈ کے مرن جیون دیاں ساریاں حداں ٹپ کے امر ہو گیا۔

کانگریس دے کراچی وچ گاندھی دی صدارت ہیٹھ ہوون والے سیشن توں کُجھ دیر پہلاں بھگت سنگھ تے اوہدے دوویں ساتھیاں سکھدیو تے راج گرُو نوں پھاہی دِتی گئی۔ پھاہی دے کے راتیں جیل دی پچھالی دی کندھ بھن کے اوہناں دیاں لاشاں نوں فیروزپور لے جا کے رات دے ہنیرے وِچ چتاواں نوں اگ لا کے اوہناں دیاں ادھ سڑیاں لاشاں ستلج وِچ سٹ دِتیاں گیا۔ پنڈ والیاں نے پلس نوں ایہہ حرکت کردیاں ویکھ لیا۔ اوہناں لاشاں دریا چوں کڈھ کے اوہناں دا سنسکار کیتا۔ سوتے تک ایس واردات دی خبر پنجابوں نکلدی سارے گوانڈھی دیس ہندوستان وِچ وی اپڑ چکی سی۔

''بھگت سنگھ دی پھاہی جوڈیشل مرڈر سی...... جو منصوبے نال کیتا گیا...... سانڈرس دے مرڈر کیس وچ بڑے نقص موجود سن جے ایہہ مقدما کھلی عدالت وِچ چلدا اوہنوں پیشہ ور وکیل

لڑدے، اپیل دا حق ملدا، مقدما ہائی کورٹ یاں سپریم کورٹ تک جاندا تے اوہنے چھٹ جانا سی یاں اوہنوں مختصر سزا ہونی سی...... ایہہ گل حیرانی والی اے کہ بھگت سنگھ دے مقدمے دی کاروائی ہوندیاں گاندھی جی اپنے مُونہہ اُتے چُپ دے جندرے لائی رکھے۔ کُجھ لوکاں نُوں بھگت سنگھ سول وانگ پڑدا جیہڑے اوہنوں جیل وچوں جیوندا نکلدا ویکھنا نہیں سن چاہوندے'' فرید بھگت سنگھ بارے وچار سانجھے کردیاں اوس دیہاڑے اکٹھ وچ آکھیا ''بھگت سنگھ ساڈے وچ اجے وی موجود اے تے جدوں تک ایہہ دنیا باقی اے اوہنے ساڈے وچ موجود رہنا اے۔ اوہنوں کتاباں نال، علم نال، پڑھن نال، سِکھن نال تے اپنی سوچ، اپنی فکر تے اپنے نظریئے دی اصلاح دا رب نے شعور دتا۔ اوہنے پنجاب تے ہندوستان دے انقلابیاں نُوں اکٹھا کیتا۔ جدوں پھاہی دین لئی اوہنوں سدیا گیا اوہ لینن بارے آئی نویں کتاب دا پہلا چیپٹر پڑھ رہیا سی۔ اوہدیاں سوچاں تے اوہدے خیالات جیل وچ گزارے دو ورھیاں وچ بدل چکے سن۔ اوہ جس راہ اُتے ٹُر کے اپنے حقاں تے ازادی دی جنگ لڑدا جیل وچ اپڑیا اوہناں بارے اوہدی سوچ تے فکر بدل گئی تے اوہ انقلاب، ازادی تے ڈھلی تبدیلی دی راہ مسلح جدوجہد دی تھاں لوکائی دے زور تے تبدیلی لیان دی سوچ اوہدے اندر پکی ہو چکی سی۔ تے ہتھیار بند انقلابی سوچ نُوں تحریک دا اِک ملٹری ونگ دا درجا ہوون وکھ اوہدا کوئی ہور کردار اوہدی نظر وچ نہیں سی رہ گیا۔ جیہدا اظہار اوہدیاں جیل وچ آخری ویلے دیاں لکھتاں وچ لبھدا اے۔'' گاندھی جی نے جیل وچ بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں دی ہڑتال ویلے پُوری چُپ وٹ ماری رکھی تے اوہناں دے حق وچ کسے قسم دا بیان دین توں وی انکار کر دتا۔ جدکہ لوکائی اوہناں دی جان بچان لئی سڑکاں اُتے نکل رہی سی۔

''گاندھی جی دے عدمِ تشدد دے فلسفے نال اختلاف کرن دا مطلب ایہہ نہیں سی کہ بھگت سنگھ تشدد دا پرچارک یاں دہشت گرد سی...... اوہدے بارے گل کرن توں پہلاں سانوں پنجاب تے ہندوستان دے تپدے سیاسی محول تے ہون والے وقوعے وی ذہن وچ رکھنے پین گے جیہدے کارن بھگت سنگھ اِک خاص راہ اختیار کرن تے مجبور ہویا...... جے بھگت سنگھ دہشت گرد تے انگریز سرکار اوس توں وڈی دہشت گرد سی جیہڑی بجیر راج نُوں باقی رکھن لئی پنجاب تے ہندوستاں دوہاں ملکاں دی لوکائی دا قتلِ عام کر رہی سی۔ سامراج دا وجود ای اینتھے دہشت گردی دی علامت سی بھگت سنگھ دا فلسفا ایہہ سی کہ اِک کسان نُوں ایہدے نال کیہ فرق پیندا اے کہ لارڈ ارون دی تھاں سر تیج بہادر آ کے اوہدا حاکم بن جاوے...... ایہہ کس طرح دی ازادی اے۔ اصل جھیڑا بھگت سنگھ دی ایہا سوچ سی جیہڑی کُجھ لوکاں نُوں اپنے مفاداں لئی خطرہ تے موت جاپدی''

فرید بھگت سنگھ بارے ہوئے جس اکٹھ وچ جاندا ایہا گلاں کردا۔

بھگت سنگھ نوں جدوں اپنی سزا بارے خبر ملی تے اوہنے آکھیا کہ

''میں جنگ کردیاں گرفتار ہویاں، مینوں پھاہی کیوں دِتی جا رہی اے توپ دے منہ اگے بنھ کے مینوں اڈا دتا جاوے'' بھگت اپنے وچاراں بارے کسے بھلیکھے دا شکار نہیں سی اوہنے اک واری لکھیا کہ ''اصل انقلابی فوجاں کسان تے مزدور پنڈاں تے کارخانیاں وچ نیں ...... سانوں صبر تے حوصلے نال کم کرنا پئے گا...... سیاسی بیداری تے شعور جاگرتی اک مشن اے تے ایہہ مشن توڑ چاڑھن چ ویہہ سال لگ سکدے نیں۔''

ایس گل وچ تے کوئی شک نہیں سی۔ کہ روس وچ اون والے انقلاب دا سنیہا پنجاب تے ہندوستان دوہاں دیساں وچ اپڑ چکیا سی۔ دوہاں ملکاں دا مراعات یافتہ تے بالا دست طبقا ایس دہشت دا شکار سی کہ جے انگریز دے ہتھوں حاکمیت دا حق لوکائی نوں ٹُر گیا تے سارا سسٹم ڈھے جاندا اے۔ تے اوہناں دے ہتھوں سارا کُجھ نکل کے لوکائی دے ہتھ ٹُر جانا اے۔ بھگت سنگھ ایہا کُجھ چاہوندا سی ایس لئی اوہنوں مارنا ضروری سی۔ گاندھی اروِن ملاقات وِچ بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں وِچ پھاہی دین لئی اک خموش سمجھوتا ہو چکیا سی۔ ایس لئی اوہناں دیاں جاناں بچان لئی گاندھی جی دے مونہوں اِک لفظ وی نہ نکلیا۔ گاندھی اروِن سمجھوتے توں پہلاں گاندھی جی تے لارڈ اِروِن وچکار ہون والیاں لمیاں پُراَسرار ملاقاتاں جیہڑیاں ادھی ادھی رات تک چلدیاں جیہناں وِچ سمجھوتے دے اِک اک نقطے، زیر، زبر تے پیش دی کھل لاہی جاندی تے اِک اک جملے نوں سو سو واری پڑھ کے اوہنوں رگڑا دتا جاندا۔ ایس سمجھوتے ویلے گاندھی جی دیاں باتاں، گھاتاں، چالاں، پینترے تے نہ مکن والیاں ملاقاتاں کولوں اُک کے وِنسٹن چرچل دا صبر وی جواب دے گیا تے اوہ وی اِک دیہاڑے چیک پیا۔

'It is alarming and nauseating to see Mr.Gandhi,a seditious Middle Temple lawyer,now posing as a fakir of a type well known in the east,striding half- naked up the steps of the Viceregal palace,to parley on equal terms with the representative of the King Emperor'.Said Mr.Winston Churchill.

''گاندھی جی تے لارڈ اِروِن دیاں ایہناں پُر اَسرار ملاقاتاں وِچ ای کِدھرے ساڈے بھگت سنگھ نوں مارن دا فیصلہ ہویا'' ایس سمجھوتے اُتے نیتا سبھاش چندر بوس نے آکھیا کہ

''ساڈے تے انگریز دے وچکار لہو دا اک سمندر تے لاشاں دا پہاڑ کھلوتا اے، سانوں دینا دی کوئی طاقت ایس سمجھوتے نُوں قبولن تے مجبور نہیں کر سکدی جیہڑا انگریزاں تے گاندھی جی دے وچکار ہویا اے...... بھگت سنگھ زندہ باد تے انقلاب زندہ باد دا اک ای مطلب اے۔''

گاندھی جی دی عدمِ تشدد دی سیاست نال اختلاف کرن والے تے لیفٹ والیاں نے ایس سمجھوتے نُوں ایہہ آکھدیاں مَنن توں انکار کر دتا کہ

'ایہا جیہے سمجھوتے دا کیہ فیدا جیہڑا بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں دی جان نہ بچاوے''

بھگت سنگھ دی پھاہی مگروں گاندھی جی جِتھے وی جاندے اگوں لال جھنڈیاں نال نراض ورکر سواگت کردے، گھیراؤ کر کے ایہناں کولوں سوال پُچھدے کئی واری اوہناں نُوں دھکے دِتے گئے تے نالے لوک اوہناں دے ہتھیں وی پیندے۔ جنتا نُوں وکھان لئی اوہناں نے بھگت سنگھ دی سزا نُوں بدلوان لئی اپنیاں کوششاں دا ذکر مارے جیہے دل نال کیتا۔ آل انڈیا کانگریس کمیٹی کراچی دی میٹنگ وِچ اوہدا گھیراؤ کیتا گیا تے الزام لایا گیا کہ

''گاندھی اِرون دے سمجھوتے دی وجہ توں بھگت سنگھ نُوں پھاہی لگی اے''

کانگریس تے نہرو نے پتہ نہیں ایس موقعے تے چُپ رہنا مناسب سمجھیا۔ نہرو جنتا وِچ بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں دی تعریف کردا تے کانگریس دیاں میٹنگاں وِچ اوہناں بارے ڈڑ مار جاندا۔

''بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں مرن دا فیصلہ کر لیا اے ...... ایہہ کوئی مذاق نہیں اے...... ہر کوئی اپنے آپ نُوں بھکھا رکھ کے مار نہیں سکدا۔'' مسٹر جناح صاحب نے اوہناں دی بُھکھ ہڑتال نُوں بڑی سنجیدگی نال لیا تے اوہناں دیاں زندگیاں بارے اپنی فکر دا اظہار کیتا۔

''گاندھی جی بھگت سنگھ نُوں پھاہی لگن توں بچا سکدے سن پر اوہنے اہنسا دی اپنی جھوٹی ضد نہ چھڈی'' ازاد ہند فوج دے اصلی بناون والے سیالکوٹ دے جنرل موہن سنگھ نے الزام لا دِتا۔

سینٹرل جیل وِچ بھگت سنگھ دے دو ورھے اوہدی سوچ تے زندگی بدل گئے۔ اوہنے جنا جیل دے ایہناں ورھیاں وِچ رہندیاں پڑھیا۔ اوہنے اوہدے نظریات اُتے ڈونگھا اثر گھتیا۔ تے اوہدے سیاسی تے فکری سوچ نُوں اک نواں روپ دتا۔ لوکاں دا دھیان ایس پاسے جا رہیا سی کہ بھگت سنگھ دی موت گاندھی اِرون دی ہتھ جوڑی دا نتیجہ سی تے انگلینڈ سرکار دے حکم اگے اِرون دی بے وسی اک بہانہ تے ڈراما سی جیہدا لوکائی اگے ڈھول کٹیا جا رہیا سی۔ جد کہ انگریز سرکار آپ گاندھی جی دے اگے بے وس تے اوہدے اِشاریاں اُتے نچدی سی۔ گاندھی جی

چاہوندے تے بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں نُوں پھاہی توں بچایا جا سکدا سی۔ گاندھی جی ولوں بھگت سنگھ، راج گُرو تے سکھدیو دے پھاہی دے خلاف 'پرامن ہڑتال' دی اک کال اوہناں دیاں زندگیاں بچا سکدی سی ایہہ اوہ پل سی جتھے گاندھی، نہرو تے کانگریس دی چُپ بڑیاں کہانیاں بیان کردی اے۔ تے یوٹوپیائی عدم تشدد دے ہتھیار دا اصل چہرہ نکاوندی تے نیتاں دا اصل بھید وی کھولدی اے۔ بھگت سنگھ کانگریس تے انگریز بارے کسے غلط فہمی دا شکار نہیں سی ......

تے نہ ای گاندھی جی دے یوٹوپیائی عدم تشدد بارے اوہنوں کوئی بھلیکھے سن، جیہڑا اپنے ہم وطناں دے قتلام تے پھائیاں تے چُپ رہندا پر چورا چوری وِچ اک انگریز افسر دے قتل تے پُوری عدم تشدد دی تحریک نُوں ختم کرن دا اعلان کر دیندا، جیہدے پاروں گاندھی جی بارے ایس گل دا شک پیندا اے کہ اوہدی ہر معاملے وِچ انگریزاں نال پہلاں توں ای ڈونگھی مفاہمت سی۔ کِدھرے نہ کِدھرے دال وِچ ضرور کُجھ کالا سی۔ ایہہ پتہ نہیں سی اتفاق یاں مفاہمت گاندھی جی نُوں جنوبی افریقا وِچ گوریاں دے ٹرین دے ڈبے وِچ واڑن مگروں تے اوہنوں ڈبے چوں دھکے مار کے باہر سٹن توں شروع ہوئی سی یاں فیر ہندوستان اپڑن مگروں۔ بھگت سنگھ دا سارا قصور ایہہ سی کہ اوہ گاندھی جی تے عدم تشدد دے فلسفے نال اختلاف کردا سی تے آپ مُڈھلی تبدیلی دے فلسفے دا پرچارک سی۔ گاندھی جی کانگریس تے نہرو سٹیٹس کو دے علمبردار سن تے بھارت ماتا دی ازادی دی گل کردے کہ اوسے ساہ نال پنجاب ماتا دی ونڈ دی گل کردے نیں جد کہ بھگت سنگھ سسٹم نُوں جڑوں پٹا تے بدلنا چاہوندا سی تے لوکائی دی ازادی دی گل کردا سی۔ تے انقلاب دا جھنڈا چُک سی، جسراں کہ اوہدے آخری دناں دیاں لکھتاں وِچوں اوہدی سوچ نتھر کے ساہمنے آئی۔

بھگت سنگھ پکا مارکسسٹ سی۔ اوہ طبقاتی جدوجہد دا علمبردار سی تے ازادی مگروں 'گورے صاحب' دی تھاں 'براؤن صاحب' دا راج برداشت کرن لئی تیار نہیں سی۔ 1928-29 ہندوستان تے پنجاب وِچ ہڑتالاں دا ویلا سی جیہدے وِچ ریل گڈیاں، لوہے تے سٹیل دیاں ملاں تے کپڑے دے کارخانے ہڑتال تے ہڑتال کری جاندے سن۔ ٹریڈ یونین ہر پاسے کھلر رہی سی۔ ایناں ہڑتالاں وِچ تے مزدوراں نُوں آرگنائز کرن وِچ کمیونسٹاں تے انقلابیاں دا ہتھ سی تے انگریز پہلاں ای روسی انقلاب خطرے دی گھنٹی سن رہے سن۔ ایہہ سارا میدان بھگت سنگھ لئی سکھنا پیا۔ سبھ توں وڈی تکلیف والی گل ایہہ سی کہ ایہا جیہے نظریات رکھن والا گبھرو جیبر توں راس کماری تک لوکائی دے دلاں وِچ ڈیرے لا بیٹھا جیہڑا گاندھی، نہرو، کانگریس، لیگ تے انگریز سنے کسے

نُوں نہیں سی پُجدا، اوہ ہندو، سکھ، مسلمان، عیسائی ہر گھر دا فیملی ممبر بن چُکیا سی۔ اوہدی شہرت تے مقبولیت کسے طرح گاندھی کولوں گھٹ نہیں سی تے گاندھی، جناح، نہرو، سبھاش چندر بوس دے نال نال لوک بھگت سنگھ دا ناں وی برابر لین لگ پئے سن...... گاندھی تے بھگت سنگھ در اصل دو نظریاں، دو سوچاں، دو ذہناں، دو فلسفیاں، دو شخصیتاں تے دو انتہاواں دا ٹکراؤ سی۔ گاندھی، کانگریس، نہرو تے انگریز دے ایجنڈے وِچ بھگت سنگھ کِدھرے فٹ نہیں سی ہوندا، ایس کارن اوہنوں سازش دا شکار کر کے راہوں ہٹایا گیا۔ 1907 وِچ پنجاب دے لیفٹیننٹ گورنر ڈینزل ایبٹسن نے جس نویں واء دا ذکر کیتا اوہ نویں واء بھگت سنگھ دی شکل وِچ پنجابوں بھگت سنگھ دی شکل بن کے اٹھی تے سارے پنجاب تے ہندوستان اُتے چھا گئی۔

''گاندھی اِرون سمجھوتے مگروں بھگت سنگھ نُوں پھاہی دِتی گئی...... کیوں؟ایس سوال دا گاندھی تے ارون اپنے نال قبراں وِچ لے گئے۔

''گاندھی نے نازیاں دے خلاف یورپیں قوماں دی مزاحمت نُوں غیر اخلاقی آکھیا تے اوہناں نُوں مشورہ دتا کہ اوہ ہٹلر تے مسولینی دے خلاف مزاحمت نہ کرن تے یہودی اپنے آپ نُوں قصائیاں یاں فیر سمندر دے حوالے کر دین۔ تاں ای پنجاب نُوں وی فرقہ پرست قصائیاں دے حوالے کیتا گیا۔'' فرید نے اِک اکٹھ وِچ ایہہ گل وی کیتی۔ ''گاندھی دی شخصیت دا ایہہ دہرا پن پنجاب وِچ لگی اگ تے بھگت سنگھ نُوں پھاہی توں کویں بچا سکدا کسے گجراتیے تے پُوربیئے نُوں بھلا پنجاب دی کیوں پیڑ ہووے بھارت ماتا دی پُوجا کرن والے نُوں کیہ پتہ پنجاب ماتا کیہ اے۔ پنجاب دا درد پنجاب دے لوکاں کولوں پچھیا جاندا تے دنیا نُوں خبر ہوندی کہ پنجاب نُوں کس عذاب دا شکار کیتا جا رہیا اے۔'' فرید جلسے وِچ اپنی گل چالو رکھی۔ ''بھگت سنگھ دی موت اِک عدالتی قتل سی...... ایہہ کوئی مقدمہ نہیں سی بندا...... ایہہ کوئی کیس نہیں سی...... اوہدا قتل پنجاب تے ہندوستان دے منظر ناویں تے چھا جان والی انقلابی پنجابی لیڈر شپ دا جوڈیشل مرڈر سی...... ایہہ بھگت سنگھ دا نہیں پنجاب دی سیانف، دانش، وژن، برداشت، آگوائی، حوصلے، اوہدی شناخت دا قتل سی، جلیانوالا باغ وِچ بے گناہواں دا قتلام تے ہزاراں بندیاں گولیاں دا نشانہ بنا کے زخمی کرن والے کرن والے جنرل ڈائر دے خلاف کوئی مقدمہ بنیا نہ اوہنوں کوئی سزا ملی تے اِک انگریز نُوں قتل کرن والے بھگت سنگھ نُوں پھاہی لا دِتی گئی...... ایہہ کتھوں دا انصاف اے...... لالہ لاجپت رائے نُوں قتل کرن والے انگریز افسر نُوں جے انگریز سرکار انصاف پسندی کولوں کم لیندی اوہنوں سزا دیندی تے بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں کول ایس حرکت دا کوئی جواز ای نہیں سی

رہ جانا...... یک طرفہ انصاف منافقت دی علامت اے صاف دِس رہیا اے کہ بھگت سنگھ دی پھاہی بدنیتی تے سازش تے تحت ہوئی۔''

''بھگت سنگھ پہلاں انقلابی، فیر فریڈم فائٹر تے آخر تے دیش بھگت سی۔ بھگت سنگھ دی موت دا اصل سبب وی اوہدا اِک انقلابی آگو ہونا سی...... فریڈم فائٹر تے دیش بھگت کسے لئی خطرہ نہیں ہوندے...... اصل خطرہ انقلابی ہوندا اے...... جیہڑا اصلاح تے تبدیلی دی گل کردا اے...... سماج نوں تے سسٹم نوں بدلنا چاہوندا اے...... ظلم تے استحصال اُتے پلدے حاکماں تے طبقیاں دے وجود دا ویری ہوندا اے...... تے حاکمیت دا حق اوہناں کولوں کھو کے لوکائی نوں پرتاؤنا چاہوندا اے...... نا انصافی نوں جڑوں پٹنا چاہوندا اے تے مڈھلی تبدیلی لیاؤنا چاہوندا اے...... بھگت سنگھ دی موت نے ایہہ سنیہا دتا کہ سامراج نال لڑیا جا سکدا اے...... اوہنوں ہرایا جا سکدا اے...... بھگت سنگھ انقلاب دا ناں سی...... تبدیلی دا ناں سی...... بغاوت دا ناں سی...... ازادی دا ناں سی...... کُجھ لوکاں نے بھگت سنگھ دا ایہہ روپ ویکھ لیا...... تے اوہدے کولوں ڈر گئے...... 'انقلابی نوں مرنا نہیں چاہیدا اوہنوں جیوندا رہنا چاہیدا اے...... تاں جے اوہ اپنا مشن توڑ چاڑھ سکے جے اپنے دیس دی ازادی لئی تے غلامی دے خلاف لڑن والا دہشت گرد ہوندا اے...... تے فیر دہشت گرد کون ہوندا اے...... بھگت سنگھ انقلاب دی علامت سی...... تبدیلی دی نوّیں واء سی سسٹم لئی اِک وڈا خطرہ سی...... بھگت سنگھ جاندیاں جاندیاں گاندھی دے یوٹوپیائی عدم تشدد دے چہرے اُتے انقلاب دی جیہڑی دھوڑ اڈا گیا ایہہ کوئی کنا زور لا لوے کسے کولوں کدی نہیں ہٹ سکدی...... انقلاب دے قدماں وچوں اُٹھن والی ایہہ دھوڑ ہمیش لئی مہاتما گاندھی دی صورت نوں دھندلا کیتی رکھسی...... قتل تے مقدمہ لوکاں نوں بھل گیا سی جے کوئی شے لوکاں یاد رہ گئی سی تے اوہ بھگت سنگھ دا انقلاب تے ازادی لئی جان دین لئی دلیری تے جذبہ سی۔''

بھگت سنگھ دی یاد وِچ ہوون والے ایس اکٹھ وِچ فرید حیات دی تقریر مُک گئی۔ جویں ای اوہدی تقریر مکی اوہ سارے مشالاں ہتھ وِچ لے کے رنگ محلوں نکلے دِلی دروازے اُتے اپڑے ایتھوں نکل کے ایہہ جلوس شہر لئی ٹُر پیا۔ اگوں کوتوالی توں پلس دا اِک جتھا وی سوٹیاں لے کے اوہناں دے نال ہو پیا۔ اوہ جتھوں لنگھدے لوک اوہناں دے جلوس وِچ رلدے گئے اوس رات پُورا لہور بھگت سنگھ زندہ باد، راج گرو زندہ باد، سکھدیو زندہ باد تے انقلاب زندہ باد دے نعریاں نال گونج پیا۔ مال روڈ تے اپڑے تے اگوں پلس نے اوہناں دا راہ ڈک لیا تے جلوس اُتے بھرویں سوٹی پھیری۔ جلوس وِچ بھاجڑ پے گئی۔ ماتان سنگھ، سکھی رام تے فرید تنے گرفتار ہو گئے پر

پڑھوکیاں دا آ گو ریاض جھارا اوتھوں نس گیا۔ ریاض جھارا دے نسدیاں ای سارا جلوس کھنڈ پُھٹ گیا۔

''لے بھئی گوتم بدھ سنبھال سارا کُجھ ہن...... توں ونج جیل تے میں گھر چلیاں۔'' ریاض جھارا فرید نُوں گوتم بدھ دا ہم شکل ہوون دی وجہ توں ہمیش گوتم بدھ ای آکھ کے بلاؤندا۔ ''جیلاں جان والی لیڈری اساں نوں وارانہیں کھاندی بڑا قیمتی وقت جیل وچ برباد ہو جاندا اتے دنیا کدھر دی کدھر نکل جاندے بندہ آپ پچھانہہ رہ جاندا۔'' ریاض ہسدا ہویا پلس نُوں اوندا ویکھ کے جتیاں ہتھاں وچ پھڑ کے ننگے پیریں اوتھوں نسیا۔

بھگت سنگھ دی شہادت ویلے شہر وچ ہندو مسلم فساد کھڑا کرن والے سپ، فسادی تے غنڈے دہشت نال اک واری فیر اپنیاں کھڈاں وچ وڑن تے مجبور ہو گئے۔ پر کُجھ چر مگروں اوہناں فیر سر کڈھنا شروع کر دتا۔ پنجاب نوں ہندوواں سکھاں تے مسلماناں وچکار ونڈن دیاں گلاں شروع ہو گیاں۔ اپریل نُوں لہور وچ ہڑتال ہوئی۔ لوکاں دی نراضی تے غصہ ودھدا رہیا۔ مالے سرکار دے قابو وچوں باہر ہوندے گئے تے پنجاب دے چھ ضلعیاں وچ مارشل لاء لگ گیا۔ ایہہ مارشل لا، کوڑے، پھاہیاں، گولیاں، تشدد، لاشاں فوجی عدالتاں، بم دھماکے نال لے کے آیا۔ لوکاں نُوں گھراں تے دفتراں وچ بند کیتو نیں۔ جویں جویں انگریز سرکار دا ظلم ودھدا گیا اوویں اوویں پنجاب دے لوکاں دا غصہ وی ودھدا گیا۔ جلیاں والہ باغ دا سانحہ، بھگت سنگھ دی پھاہی، لہور دیاں ہڑتالاں مگروں مارشل لاء مگروں پنجاب تے ہندوہاں دیساں دا کنٹرول انگریز سرکار دے ہتھوں نکلدا جاندا سی۔ حالات اپنے تیزی نال بدلدے جا رہے سن کہ انگریز سارا کُجھ بے وسی نال کھلوتا تک رہیا سی۔ نویاں نویں سوچاں، نویاں نویاں تحریکاں تے نویں نویں طوفان دوہاں دیساں وچ جنم لے رہے سن۔ ہر دا مقصد سامراج کولوں ہر قیمت تے ازادی سی۔ پر ازادی دی ایس تحریک نُوں فرقہ پرست دہشت گرداں اغوا کر لیا تے تشدد تے منافرت ایہدا حصہ بن گئی۔ پنجاب تے ہندوستان دے لوک اپنیاں اکھاں دے ساہمنے اپنی دنیا نُوں بدلدا ویکھ رہے سن۔

فرید، ملتان تے سکھی لہور سینٹرل جیل وچ کُجھ مہینیاں دی قید کٹ کے شام پُور پرتے اوتھے اِک ہور تماشا اوہناں دی راہ اُڈیک رہیا سی۔

☆☆☆☆☆

پنجواں حصہ

(67)

30 دسمبر 1906 وچ آل انڈیا مسلم لیگ بنی اتے پنجاب تے ہندوستان وِچ مسلم سیاست دا ویلا شروع ہویا۔ اوس ویلے سر فضل حسین تے سر چھوٹو رام پنجاب دی سیاست اُتے چھائے سن۔ ایہناں دوہاں رل کے 'پنجاب نیشنل یونینسٹ پارٹی'' بنائی ایہہ وڈیاں، زمینداراں، نواباں، سرداراں، جاگیرداراں دی پارٹی سی جیہنوں انگریز سرکار دی حمائت وی لبھی ہوئی سی۔ اوہدے مقابلے تے پنجاب وِچ کانگریس، مسلم لیگ تے سکھاں دیاں پارٹیاں چیف خالصہ دیوان تے اکالی دل سن۔ پر اوس ویلے یونینسٹ پارٹی پنجاب دے پنڈاں تھاواں وِچ ودھ پاپولر ہوئی باقی نکیاں وڈیاں پارٹیاں ایدی ٹکر تے نہ کھلوسکیاں۔ شہر والے وی ہولی ہولی ایہدے ول کھچے آئے تے پنجاب دے لوک جیہدے وِچ ودھ مسلمان سن ایہدے حمائتی بن گئے۔ دسمبر 1930 وِچ الہ آباد وِچ علامہ اقبال مسلم لیگ دے ورھے وار جلسے وِچ ''مسلم ہندوستان'' دی اپنی سوچ دا اظہار کیتا۔ جیہڑی پنجاب تے ہندوستان وِچ مسلماناں نال ہندوواں ہتھوں ہوون والے نجیڑ سلوک دا ردِعمل سی۔ 1933 وِچ چوہدری رحمت علی اپنے پمفلٹ وِچ مسلماناں دے ایس ملک دا ناں 'پاکستان' تجویز کر دتا۔ سکندر جناح پیکٹ مگروں پنجاب وِچ مسلم لیگ اپنے قدم جما لئے تے 23 مارچ 1940 نوں لہور وِچ قرار دادِ لہور منظور ہوگئی جیہنے دوقومی نظریہ نوں مُڈھ بنا کے ہندوستان دی ونڈ دی منگ کرلئی۔ جیہنوں ہندو پریس نے آپیں ای قرارداد پاکستان دا ناں دے دتا۔ پنجاب وِچ کوکا تحریک، راشٹریہ سیوک سنگھ، تحریک خلافت، مجلس احرار، تحریک کشمیر، خاکسار تحریک، کمیونسٹ پارٹی، اکالی تحریک، ببر اکالی، مہنتاں دے خلاف تحریک، سکھ ہوم لینڈ تحریک، یونینسٹ پارٹی، کسان سبھا، نیلی پوشاں دی تحریک، مسجد شہید گنج تحریک، کانگریس تے مسلم لیگ سبھے چلدیاں سن۔ پنجاب نُوں ون سونیاں تے اوپریاں تحریکاں، سوچاں تے نظریات

نے سیاسی پانی پت وِچ بدل دِتا۔ پنجاب نُوں فرقہ پرستاں نے دوزخ بنا دتا۔ جیہدا نتیجہ اگے چل کے پنجاب نے بھگتنا سی۔ جناح صاحب 1940 وِچ لہور اندر منظور ہوون والی قرار داد لہور مگروں ہندوستان دے مسلماناں دے نویکلے لیڈر بنے۔ گاندھی جی ساؤتھ افریقہ توں آ کے کانگریس دے پلیٹ فارم توں ہندوستان دے ہندوواں دے لیڈر بن گئے۔ کانگریس اکھنڈ بھارت اسارن لئی ہندوواں دے پہلے مورچے دے طور تے ساہمنے آئی۔ جیہدے وِچ سرحد دے خدائی خدمت گار، کشمیر دے باہمن، ساؤتھ دے ہریجن، احمد آباد تے لکھنو دا صنعتی تے بورژوا ہندو طبقہ ہندوستان تے پنجاب دے جاگیردار سارے ای رلے ملے سن۔ کانگریس اُتے باہمناں دا قبضہ سی تے باقی ساریاں دی حیثیت کانگریس دی باہمن شاہی دے اگے سنے مسلماناں دے پنڈوِچ جٹ دا حقہ تازہ کرن والے کمی تے چوڑھے ورگی سی۔ باہمناں دی مسلماناں بارے ذہنیت نُوں تاڑ کے جناح صاحب کانگریس توں وکھرے ہوگئے۔ رنگیلا رسول جیہاں کتاباں چھاپ کے تے مسلماناں دے حقاں اُتے کن بند کر کے کانگریس نے ہندوستان نُوں ونڈ توں بچاون لئی پنجاب دی ونڈ دا راہ بنایا۔ دوجی عالمی جنگ شروع ہو چکی سی۔ پنجاب وِچ فرقہ واریت دا زہر گھول دتا گیا۔ ہندو سکھ اِک پاسے اتے مسلمان دُوجے پاسے رڑے مدان وِچ وج گج کے اِک دُوجے کولوں نفرت دا اظہار کرن تے اِک دُوجے دے خلاف فرقہ واراناں وارداتاں کرن لگ پئے۔ پنجاب دے ہندوواں سکھاں تے مسلماناں اِک دُوجے نُوں کوہن دی تیاری کر لئی۔ پنجاب اتے ہندوستان دوہاں مقبوضہ دیساں وِچ بڑی تیزی نال سیاسی مالے پلٹا کھا رہے سن۔ پنجاب وِچ یونینسٹ پارٹی اپنیاں جڑاں مضبوط کر چکی سی پر دُوجے پاسے مسلم لیگ اُتے محمد علی جناح دی پکڑ تگڑی ہو چکی سی۔

شام پُوروی تیزی نال اٹھدے ایس سیاسی طوفان دی زد وِچ آ گیا۔ ہر پاسے کُھلی نفرت دی تتی ہنیری دا سیک ایتھے وی اپڑیا۔ پنجاب وِچ کانگریس، اکالی دل، انگریز سامراج تے مسلم لیگ اپنی اپنی سیاست کر رہے سن...... ہر بندہ فرقہ واریت دا زہر پنجاب وِچ ویچدا سی۔ ایہہ زہر ایتھوں دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دیاں رگاں وِچ وڑ گیا تے ہر پاسے اِک اگ لگی۔ شام پُور وِچ وی ازادی دی تحریک دا چرچا سی تے لالہ لاجپت رائے ولوں پنجاب دی ونڈ دی گل نے پنجاب دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں نُوں پنجاب وِچ اِک دُوجے دے نال رہن دی سوچ وِچ پاڑے پا دِتے۔ پنجاب فرقہ واریت دی راہ اُتے ٹُر پیا۔ پنجاب دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دے پنجاب وِچ اکٹھا رہن توں انکار دی وجہ توں ایہدی ونڈ دی گل ہوون لگ

پئی۔ فرقہ پرستی دا زہریلا سپ پنجاب وِچ واڑیا جا چُکیا سی۔

''گل ہندوستان دی ونڈ دی ہو رہی سی ایہہ اچانک وِچوں پنجاب دی ونڈ دی گل کتھوں آ گئی۔ مسلمان، ہندو تے سکھ پنجاب وِچ اکٹھے کیوں نہیں رہ سکدے...... لالہ لاجپت رائے نے پنجاب دی ونڈ دی گل کیوں کیتی۔ جمنا پار جا کے ہندوستان نُوں ونڈن دی گل کرے۔ پنجاب ماتا دی نہیں بھارت ماتا دی ونڈ دی گل کرے کیہ پنجاب پنجابی ہندو دی متریٔ ماتا اے تے بھارت سکی۔ ایہہ کیہ غداری اے۔ پنجاب، پنجاب دے لوکاں دا اے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دا نہیں اے۔ پنجاب دی فرقہ وارانہ ٹُدھاں تے ونڈ دی گل کرن والے پنجاب تے ایہدے لوکاں دے دوست نہیں ہو سکدے۔'' فرید نے اِک دیہاڑے چوک وِچ مسلم لیگ دے جلسے وِچ اپنے پُتر وارث نُوں ایہہ گل کر دیاں سُنیا۔

شام پُور وِچ فرقہ وارانہ سوچ دا زہر وی ہولی ہولی آ کے وڑ گیا۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام دیاں اولاداں جوان ہو پیاں سن۔ فرید دا پُتر وارث حیات، سکھی رام دا پُتر امر داس تے ملتان سنگھ دا پُتر پرتیم سنگھ تنے ہانی سن تنے لہور وِچ پڑھدے سن۔ پر وکھوں وکھ کالجاں وِچ۔ فرید گورنمنٹ کالج وِچ سی جدکہ پرتیم سنگھ تے امرداس دیال سنگھ کالج وِچ سن۔ لہور وِچ رہن پاروں ویلے دی گل دی آگاہی رکھدے تے اپنی اپنی سوچ تے اپنے اپنے ذہن دے مالک سن۔ اوہ تنے گھٹ ای اِک دُوجے نال گل کردے۔ ملتان، سکھی تے فرید اپنی اوندی پیڑھی وِچ پیندی ایہہ تریڑ اپنیاں اکھاں دے ساہمنے تکدے اندروں اندر دکھی رہندے پر اک دُوجے اگے کدی ایس گل دا ظہار نہ کردے۔ پر اوہناں دے گھراں وِچ اجیہا کوئی مالا نہیں سی۔ مراد دی دِھی زینت ملتان سنگھ دی دِھی روپ کنول تے سکھی رام دی دِھی نمرتا تنوں آپس وِچ سہلیاں سن تے اِک دُوجے نال اُٹھنا باہنا مل ورتن، ہسن بولن تے ترنجن وِچ چرکھا کتنا تے گیت گاوُنا اوہناں لئی حیاتی معصومیت تے وسیبوں دا دُوجا ناں سی۔ سیاست دی نفرت دی لہر ملتان، فرید تے سکھی نے اپنے گھراں وِچ وڑن نہ دِتی۔ پر تِنے اپنے پُتراں نُوں ایس زہر کولوں نا بچا سکے۔

''خبردار جے تساں تناں وِچوں اپنے وچاراں دا زہر ساڈے گھراں وِچ گھولن دا سوچیا وی'' فرید، ملتان تے سکھی نے اپنے گبھرو پُتراں نُوں اک دیہاڑے جدوں اوہ تنے پروار ملتان سنگھ دے گھر کٹھے بیٹھے سن سیاست بارے ہندوواں سکھاں تے مسلماناں دے آپسی مالیاں بارے تناں منڈیاں نے کوئی تنازعے والی گل چھیڑ دِتی تے فرید، ملتان تے سکھی تِنے اُٹھ کھلوتے تناں منڈیاں نُوں گھروں کڈھ کے چوک وِچ لے آئے تے اوہناں نُوں کھریاں کھریاں

سُناندیاں اوہناں دے مُونہہ بند کر دتے۔ اوس نگروں تناں منڈیاں نُوں گھراں اندر تے فرقہ وارانہ زہر دی وِس گھولن دی جرائت نہ ہوئی پر گھروں باہر تے لہور وِچ اوہ اِک دُوجے نُوں کھڑکدے کھڑکاندے رہندے۔ وارث دی نکی بھین زینت، پریتم سنگھ دی نکی بھین روپ کنول تے امرداس دی نکی بھین نمرتا ہتھے پروفیسر بوٹا دی حویلی وِچ جیہڑی کہ ہن سکول بن چکی سی وِچ اکٹھیاں پڑھاندیاں۔ فرید دی گھر والی زبیدہ، ملتان سنگھ دی گھر والی امن دیپ تے سُکھی رام دی گھر والی آشا دے آپسی مالمیاں وِچ وی کدی کوئی فرق نہ پیا۔ تناں پرواراں وِچ اجے اوس اگ دا سیک نہیں سی اپڑیا جیہڑا پنجاب دے ہر دُوجے گھر وِچ فرقہ واریت دے جھنڈے چُکاں لا وِتی۔ پر تِنے منڈے وارث حیات، پریتم سنگھ تے امرداس ایس اگ دا بالن بن چکے سن۔ اِک دُوجے نال اتوں اتوں گل بات کرلیندے پر اندروں پاٹے پھردے۔

23مارچ 1940 نُوں لہور وِچ لہور ریزولیشن پنجاب تے سارے ہندوستان دے مسلماناں جناح صاحب دی آگوائی ہیٹھ پاس کیتا اوس دیہاڑے وارث، پریتم سنگھ تے امرداس نے وی رل کے منٹو پارک وِچ اوہ جلسہ سُنیا۔ اوہ جلسہ گاہ وِچ وڑے اکٹھے پر نکلے وکھو وکھ۔ پریتم سنگھ تے امرداس جلسہ گاہ وِچ وارث دے کول بیٹھے سن تے کُجھ آکھن دا کہ کے اٹھے تے فیر پرت کے نہ آئے وارث جلسہ مکن نگروں اوہناں دی بڑی اُڈیک کیتی اوہناں نُوں منٹو پارک وِچ لبھدا پھریا لکھاں بندیاں وِچ اوہ کتھے لبھدے۔ جدوں اوہ نہ آئے نہ اوہنوں کِدھرے دِسے تے کلا ای رنگ محل اپنی حویلی پرت گیا۔ اوہ دوویں ہمیش لہور وِچ اوہدے نال ٹھہردے پر اج کُجھ دسے پچھے بغیر ای کِدھرے غیب ہو گئے۔ گھر آیا تے اوہناں دا سامان غیب سی۔ نوکر نے دسیا کہ اوہ دس گئے نیں کہ اسیں اپنے رشتہ داراں کول رہن جا رہے آں ساڈی اُڈیک نہ رکھی جائے۔ وارث اوہناں دوہاں دا خالی کمرہ کھلوتا تکدا رہیا اوہ ساریاں تصویراں وی کندھاں توں لاہ کے لیندو گئے۔ منٹو پارک دے جلسے وِچ سارے پنجاب تے ہندوستان توں آئے مسلماناں دے ایس نمائندہ اکٹھ جیھدے وِچ آکھیا جاندا اے اِک لکھ بندیاں رلت کیتی مسلماناں لئی اِک وکھرے دیس دی منگ کرلئی۔ وارث نے اتھے ای پہلی واری جناح صاحب نُوں ویکھیا اوہناں دی تقریر سنی پاس ہویاں قرارداداں سُنیاں تے لکھاں لوکاں نال کھلو کے آپ وی جلسہ گاہ وِچ بڑی دیر تک تاڑیاں وجاندا رہیا۔ اوہ وی ایس تریخی موقعے تے ہوون والے ایس تریخی واقعے دا لکھاں ہور مسلماناں وانگ اکھیں ویکھیا گواہ سی۔ اوہدے اندر وی مسلماناں لئی اِک وکھرے ملک دی سوچ نے جڑ پکڑلئی۔ اوہ جدوں جلسہ گاہ وِچ دُوجے لوکاں نال رل کے تاڑیاں مار رہیا سی

اوسے ویلے پرتیم سنگھ تے امرداس کدھرے غیب ہو گئے تے فیر اوہنوں نظریں نہ پئے۔

''ایس جلسے وچ ہندوستان دی ونڈ تے مسلماناں دے ودھ گنتری والے علاقیاں وچ اوہناں لئی اک وکھرے دیس دی گل ہوئی اے لگدا اے ایہہ گل پرتیم سنگھ تے امرداس نوں چنگی نہیں لگی ایس لئی اوہ پرت کے گھر میرے نال نہیں آئے'' سوچدیاں وارث دا ذہن کدے ہور دے پرت گیا۔

''میں لہور وچ نوکری لئی جتھے وی جانداں اگے کوئی ہندو، سکھ یاں انگریز بیٹھا ہوندا ہندو سکھ نوں نوکری لبھ جاندی مینوں نہیں لبھدی میرا قصور کیہ اے کہ میں مسلمان آں میرے وجود کولوں اینی نفرت...... جناح صاحب ٹھیک آکھدے نیں ہندو مسلمان ہن ہندوستان وچ اکٹھے نہیں رہ سکدے'' وارث ایہہ بیٹھا بڑا چر سوچدا رہیا۔

اوہنوں اپنے بالپن دے دوستاں دا اپنے کولوں جیہڑے اوہدے نال منٹو پارک دا جلسہ سنن گئے سن بغیر دسے پچھے انج اُٹھ کے جانا چنگا نہیں سی لگا اوہدے دل وچ اک گنڈھ جیہی پے گئی۔ جیہڑی کدی نہ کھلی۔ اوہ ایس ویلے بیٹھک وچ اوسے کرسی اُتے بیٹھا سی جیہدے اُتے کدی اوہدا پڑدادا نیکا تے مگروں اوہدا دادا تے پیو بہہ کے ایس کمرے وچ رکھیاں کتاباں پڑھدے ہوندے۔ ساہمنے کمرے دی کندھ اُتے لگی اک مورت اُتے اوہدی نگاہ گئی جیہدے وچ گھوڑے اُتے سوار ہتھ وچ ننگی تلوار اُلری اوہدا دادا وڈا تے اپنے ویلے دا سورما نیکا ہر ویلے اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے رہندا۔ نال دی تصویر اوہدی دادی وڈی سرگھی دی سی۔ اوہدے نال دی تصویر اوہدے دادے مراد حیات دی سی جیہڑے لہور دربار دے کسے مصور نے بنائی سی جیہدے وچ اوہ اِک کرنل دی فرنچ وردی پائی ننگی تلوار دی نوک بھنجے ٹیک کے تے دوجا ہتھ سدھا چھڈ کے کھلوتا اوہ اِک شاندار تے رُعب دار شخصیت والا افسر لگدا سی۔ مسکراوندی تریجی تصویر اوہدی دادی زینب دی سی چوتھی تصویر زینب دے نال اک ہور زنانی دی سی جیہدے ہیٹھ جندڑی لکھیا سی۔ ایسے کندھ دے ساہمنے دی کندھ اُتے اوہدے پیو تے دادے وڈے نیکے دے بیلیاں فتح سنگھ تے اوہدے پُتر لجپال سنگھ تے نال سندر داس تے اوہدے پُتر رام داس دیاں تصویراں لگیاں سن۔ تریجی کندھ اُتے اوہدے پیو فرید تے اوہدے بیلیاں فتح سنگھ تے سکھی رام دیاں مسکروندیاں تصویراں لگیاں سن۔

''چوتھی کندھ اجے سکھنی اے تیرے بیلیاں دی تصویراں لئی۔ جدوں تیرا دل کرے اوہناں نوں لالئیں'' اوہدے کناں وچ اپنے پیو دی اواز آئی۔ وارث سوچدا سوچدا اوتھوں اُٹھ

کے تخت اُتے بہہ گیا۔ ''پتا نہیں ایس چوتھی دیوار اُتے میرے بیلیاں دیاں تصویراں لگدیاں وی ہین یاں ایہہ چوتھی کندھ ہمیش سکھنی پئی رہنی اے'' اوہ سوچدا سوچدا اوتھے ای سوں گیا۔

پنجاب تے ہندوستان دے سیاسی حالات بڑی تیزی نال اگانہہ ودھدے تے نالے بدل رہے سن۔ لہور وِچ ہوون والے جلسے وِچ منظور ہوون والے ریزولیوشن نے پورے ہندوستان نوں ہلا کے رکھ دِتا۔ تے مسلماناں لئی اک وکھرے دیس دیاں گلاں ہر پاسے ہوون لگا پیاں۔ ہندوواں تے مسلماناں وِچ نال ای فرقہ وارانہ نفرت وی ودھن لگ پئی۔ جلسہ سُنن مگروں دُوجے دیہاڑے وی جدوں اوہنوں امرداس تے پریتم سنگھ دی کوئی خبر نہ پئی تے اوہنے اپنے اندر اک فیصلہ کر لیا۔ کہ اوہ وی ہُن پاکستان بناون دی مسلم لیگ دی تحریک وِچ اپنا حصا پاوے گا۔ اوہنی اگلی سویر ای جا کے مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن دی ممبرشپ لے لئی تے اوہناں دیاں جلسیاں وِچ جا کے رلن لگ پیا۔ نت اِک گھنٹہ شامی فیڈریشن دے دفتر وِچ بہہ کے رضا کارانہ طور تے کم کردا۔ دُوجے پاسے پریتم سنگھ اکالی دل تے امرداس کانگریس وِچ جا کے رل گئے۔ اوہناں لہور وِچ مسلماناں دا جلسہ ویکھیا سی۔ اوس مگروں اوہناں دے ذہن وی اُلٹ گئے۔

''ایہہ سبھ توں وڈی نفرت والی گل ہے کہ ایہہ مسلمان ہندوستان دے ٹوٹے کرن دی گل کرن ہن اپنے لئی وکھرا ملک وی منگن لگ پئے نیں ایہناں دا کوئی حق نہیں جے رہنا نیں تے ہندوستان وِچ رہن نہیں تے ہندوستان چھڈ کے جدھر مرضی نے ٹُر جان ایہناں دِیاں سدھراں لاہ دیاں گے'' امرداس جتھے اٹھدا باہندا ایہا گل کردا۔ اوہناں دوہاں دے ذہن وی برود بن گئے تے اوہناں مسلماناں دی ایس منگ دا ہر ہر پلیٹ فارم توں مخالفت دا فیصلہ کر لیا۔

''سبھ کُجھ ہو سکدا پر ایہناں نُوں وکھرے ملک دی منگ کرن دا کوئی حق نہیں پنجاب سکھاں دا اے مُسلیاں دا ایہدے نال کیہ تعلق اے'' پریتم سنگھ اکالی دل تے چیف خالصہ دیوان دوہاں دیاں جلسیاں وِچ اپنیاں تقریراں وِچ ایہا گل آکھدا آخر تے اکالی دل نال جڑ گیا۔

اج تِنے منڈے وارث، امر تے پریتم لہوروں شام پُور آئے ہوئے سن۔ اوہ پنڈ پنڈ شہر شہر پھر کے اپنے اپنے وچاراں نُوں اپنیاں پارٹیاں دے پلیٹ فارماں توں لوکاں تک اپڑا رہے سن تے لوکاں دے ذہن بنان دے کم وِچ جُٹے سن۔ ایہہ تِنے منڈے ایس ویلے لہور دے کالجاں وِچ پڑھدے سن پر جدوں اوہناں نُوں پتہ لگا کہ پنڈ وِچ بالڑیاں دا پرائمری سکول ہور بہتر کرنا اے اوہدے لئی کُجھ رقم دی لوڑ اے تے تِنے اپنا نظریاتی مدپا اک پاسے رکھ کے سکول نُوں سدھا کرن وِچ جُٹ گئے۔

چوک وِچ پروفیسر دے بوٹا حویلی بنے سکول وِچ مرمتاں دا بڑا کم ہویا۔ سکول دی نویں شکل دیترن وِچ اوہناں دی مدد کیتی۔ جیہڑا کم چھ مہینیاں وِچ ہونا سی اِک مہینے وِچ ہوگیا۔ فرید، ملتان تے سکھی اپنے پُتراں نُوں اکٹھیاں کم کردے تکدے تے بڑے خوش ہوندے۔ پر اوہناں نُوں ایس گل دا چاننہیں سی کہ اِتھے منڈے اصل وِچ اندروں اِک دُوجے کولوں پاٹے پھردے نیں۔

اوہ اِتھے چٹے رنگ دیاں قمیصاں، کالیاں پتلوناں تے پیراں وِچ کالیاں گرگابیاں پائی ترتیب نال بنے کٹے صاف ستھرے بودے بنائی ویکھن وِچ صاف ستھرے تے ساؤجھے دسدے پر اندروں اِنج دے نہیں سن۔ اندر اپنے اپنے دیس دی ازادی دے بھانبڑ بالی پھردے سن۔ جسراں پُورے پنجاب تے ہندوستان وِچ ہندو سکھ تے مسلمان اِک دُوجے دے وجود کولوں بیزار تے اِک دُوجے دی اپنے آل دوالے موجودگی توں اگوں اگ ہوئے پھردے سن ایہناں تناں منڈیاں دا حال وی دُوجے لوکاں کولوں کوئی وکھرا نہیں سی۔ وارث نُوں پرتیم تے امر دا تے اوہناں دوہاں نوں وارث دا وجود گوارا نہیں سی۔

روشن، چمکدار تے باز ورگیاں اکھاں والا وارث اپنے داوے نیکا اُتے گیا۔ اوسے طرحاں اُچا لماں قد، پتلا پر تگڑا جُثا بھخدا کنکی رنگ تے چہرے اُتے ہر ویلے کھیڈدی اِک مسکراہٹ۔ اوہ اپنے آل دوالے اِک اپنائیت دا گول دارہ کچھی رکھدا۔ پنڈ وِچ کانگریس، اکالی دل، راشٹریہ سیوک سنگھ تے لیگ دی فکر تے سوچ رکھن والے بڑے حمائتی جم پئے۔ ایہہ اِتھے پارٹیاں ویلے کویلے پنڈ وِچ جلسے کروا ندیاں رہندیاں شہروں اوہناں دے آگوواں تے سیاسی کامیاں دی آواجاوی چلدی رہندی تے اہناں دی سوچ تے فکر پنڈ دے ہر گھر تے ہر بندے دے ذہن وِچ الٹا سدھا کُجھ نہ کُجھ اثر کردی۔ پر کُجھ لوک ایس معاملے وِچ ضرورت توں کُجھ ودھ جوش وکھاؤندے پھردے سن۔

ایہناں وِچ طوطا رنگ منصب جہانگڑی دا پوترا گوڑا خان جہانگڑی کمال دا بندہ سی نہ سمجھ اون والا ہسدا ہسدا گلاں کردا اچانک ساہمنے کھلوتے بندے نُوں چھرا کڈھ ماردا۔ بندے دی جان واہ کر کے لیندا۔ جہانگڑیاں دا ہڑیلو کٹا مدھرے قد والا سنڈھا ویتر کسے دے قابو چ نہ اؤن والا پنڈ وِچ جدھر کائی کُوی جاندی وِسدی چُپ کر کے اُٹھ کے اوہدے مگر لگ پیندا تے ٹکر ٹکر ٹردا گھوریاں پائی جاندا تے نالے اوپریاں اوپریاں گلاں وی راہ جاندی نُوں سنائی اؤندا۔ اپنیاں ایہناں حرکتاں پاروں پنڈ وِچ کئی واری فساد کروا چُکیا پر فیر وی کِدھرے کھلوت نہ کردا۔ اج کل

پنڈ دیاں ہندو تے سکھ کڑیاں اُتے اوہدی خاص نظر سی۔ اوہ اج کل ملتان سنگھ دی دِھی روپ کنول تے سنکھی رام دی دِھی نمرتا دے مگر چوک دے بڑے گیڑے کڈھدا۔ جدوں اوہ اپنیاں گھراں وچوں نکل کے چوک وِچ ای بوٹے دی حویلی جیہڑی ہن سکول بن چکی سی پڑھان لئی نکلدیاں یاں فیر جس ویلے سکولوں چھٹی ہوندی۔ اوہ چوک دے پھیرے ماردا۔ زینت، نمرتا تے روپ کنول ہنے ستارھویں وچ پیر رکھ رہیاں سن۔ پر کوڑا خان دارے اُتے تناں بابیاں نوں بیٹھا ویکھ کے کھیاں ماردا اگانہہ پچھانہہ کسے گلی وِچ مُڑ جاندا۔ کوڑا خان سگواں اپنے دادے طوطا رنگ منصب خان اُتے گیا طوطے رنگ دے کپڑے پاؤندا۔ طوطے رنگ دا کرتا، طوطا رنگ دی تھن، طوطے رنگ دا جھگا تے سر اُتے طوطے رنگ دی پگڑی پر گل وِچ لال رنگ دا پٹکا وکھیٹی رکھدا۔ جویں لال گانی والا طوطا ہوندا اے۔ ہور تے ہور جتیاں وی طوطا رنگ دیاں ہوندیاں۔

کُتے دی پوچھل وانگ کھلوتیاں مُچھاں، ساہمنے دے دو دند گُھ اگانہہ نکلے سن جیہدے کارن ہر ویلے بندے نوں دندی کڈھدا جاپدا۔ اتوں اہدیاں کوریاں اکھاں ہر شے واہ واہ رنگ جمایا۔ طوطے ورگی نک، طوطے ورگیاں اکھاں، متھاوی طوطے ورگا تے ظلم ایہہ کے طوطے ورگی ای ٹین ٹیں کردی اوازاوہ ویکھن وِچ ہو بہو بندے دی شکل وِچ اِک لال گانی والا طوطا جاپدا پر ایہہ ساریاں شواں اپنی تھاں اوہ ہے سی اِک اوپرا جیہا بندہ۔ اک بے وساہیا جیہدا بندہ جیہدے اُتے پُورے پنڈ وِچ کوئی وساہ کرن نوں تیار نہ ہوندا۔ اِک اجیہا بندہ جیہنوں ویکھ کے بندہ کدی ایہہ نہ سمجھ سکدا کہ اوہ دوست اے یاں دشمن بس جیہنوں واہ پیندا اوہنوں ای پتہ لگدا اوہ کسے عذاب وِچ پھاس گیا۔ بندے نوں اذیت تے تشدد کر کے سواد لیندا تے سردار ہیبت خان جھانگڑی دا پوترا تے سردار قہر خان جھانگڑی دا گھبرو پُتر تے اوہدا ہانی سردار جہانا خان اوہدا یار غار سی اوہدی بلا شیری نے کوڑا خان نوں اک چلدا پھردا عذاب بنا دتا۔ اوہ اپنی جھانگڑی برادری ولوں پنڈ دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں وچکار فساد کران لئی ہر ویلے کوئی نہ کوئی تازہ خبر پنڈ وِچ کسے نہ کسے گُھڈوں کڈھ کے چوک وِچ اپڑاندا رہندا۔ اوہ جھانگڑی سرداراں دا ہتھ ٹوکا سی تے اوہدا ہتھ ٹوکا نتھو تلونا دا پوترا سادہ تلونا سی۔ اوہ کدی کدی پنڈ دے چوک وِچ یاں کِدھرے بجے کھبے ہندوواں یا سکھاں نوں مسلماناں یا مسلماناں نوں اوہناں نال لڑدیاں تکدا تے گھنٹہ گھر دیاں پوڑھیاں اُتے بیٹھا اپنے قتلیاں ورگے ساوے دند کڈھدا۔ اک معرکہ مارن مگروں دُوجے معرکے وِچ رجھ جاندا۔

''بندے نوں بندہ ڈنگ رہیا اے تے سپ بیٹھا ہس رہیا اے'' فرید اوہدیاں کرتوتاں

نُوں ویکھدا اتے کول کھلو کے ملتان سنگھ تے سُکھی رام نال اُچی اُچی گل کردا۔

گُوڑا خان دے کناں وچ فرید دی اواز پیندی تے مظفر کن نال ولا کے اوتھوں سجے کھبے کِدھرے کھسک جاندا۔ اوہدا دُوجا سنگی لال چند دا پوترا اپنے پیو موتی لال دے مرن مگروں تیج لال سی جیہڑا ادھے نالوں ودھ پنڈ دے کساناں دے رقبیاں نُوں قرضے دے دے کے وصولیاں نہ ہوون مگروں اپنے ناں کرائی بیٹھا سی۔ تے پنڈ وچ جھانگڑیاں تے سُکھی رام مگروں سبھ توں ودھ رقبہ اوہدا سی۔ اپنے وپار تے پیسے راہیں نال نال مسلماناں دے خلاف پنڈ وچ اون والے اکالیاں تے کانگرسیاں دی دل کھول کے امداد کردا تے پُورے پنڈ وچ چدوں سار اپنڈ ستا پیا ہونداا وہ اِک اک ہندو تے سکھ دے گھر جاندا تے ادِھی ادھی راتیں تک بیٹھا اوہناں نُوں فرقہ پرستی تے زہر دیاں پڑیاں گھول گھول کے پواندا رہندا۔ اپنی پیلی دھوتی، پیلی پگڑی تے پیلے جھگے تے پیلی جُتی وچ مدھرے قد دا ایہہ بندہ اُتوں ہر بندے نال ہس ہس کے گلاں کردا پر اندروں چھری لائی رکھدا کسے نُوں نہیں سی پتہ اوہ پنڈ وچ اندروں کیہ اگ لئی پھردا۔ ٹلیاں ٹلیاں بھوریاں اکھاں اُتے وڈے تے برچھے دی ویتر والی لمی نک اُتے گول شیشیاں والی چڑھی عینک مگروں گھوردیاں اوہدیاں نکیاں نکیاں پیلیاں اکھاں کولوں کوئی شے نہ بچدی۔ اوہدا گول چہرہ ہر شے نُوں اوہدے اگے گول مول کیتی رکھدا اوہدے کولوں پچھے جان والے ہر سوال دا جواب گول مول ہندا اصل جواب اوہدے توں اڈ کسے ہور نُوں نہیں سی پتہ ہوندا۔

''ہر شے نُوں گول گمائی جاؤ بھنوالیاں اپنیاں دووکہ اگلا ڈھے جائے فیر جو مرضی اوہدے نال سلول کرو'' اپنے دل وچ ایہا گل ہر ویلے دہراندا۔ ایہ اوہدی حیاتی دا سنہرا اصول سی تے اوہ اِک پکے اصول پسند وانگ ایس اصول اُتے کاربند سی۔

تریجا بندہ چنن سنگھ دا پوترا سیانا سنگھ سی جیہڑا اندروں باہروں اپنے آپ نُوں ایس پنڈ دا سبھ توں وریام بندہ سمجھدا پر اوہدے اندر کوئی شے وریاماں والی نہیں سی اوہدی وریامی بس اینی سی کہ جتھے بیٹھدا مسلماناں نُوں مندا بولدا رہندا کسے مسلمان نُوں اؤندا ویکھدا تے منہ دُوجے منے کر کے چُپ کر کے کولوں لنگھ جاندا۔ مسلماناں کولوں ہر ویلے نفرت دی اگ وچ بلدا رہندا تے ایہا سوچدا رہندا۔

''ایہناں مُسلیاں کولوں کسراں دھرتی نُوں پوتر کیتا جائے ایہناں کولوں جان کسراں چھٹے''

''پنڈ وچ کُجھ عیسائی وی سن جیہناں دا وڈا جارج سی۔

''ایہہ آپس وچ لڑن مرن ہور کیہ چاہیدا'' بس اوہ اینا ای سوچ سکدا ہور اوہدے وس

وچ کُجھ نہیں سی۔

جارج نُوں ایس گل دی تسلی سی کہ اوہدے ہم مذہب گورے عیسائی ایہناں کالیاں ہندوواں تے مسلماناں نُوں سیدھ کے رکھیا ہویا اے۔ اوہ ایسے حال وچ خش سی باقی دا ویلا اوہ چرچ وچ بہہ کے اپنے رب کولوں اپنے گناہواں دی معافی منگدا اتوار دے اتوار چرچ جاندا تے باقی دا ویلا دارے اُتے بوکھر بہاری کر لیندا۔ چوک دی صفائی وچ لگا رہندا اوتھوں ویہلا ہو کے چرچ دی صفائی کرن ٹُر جاندا۔ فسادی ٹولے دا چوتھا بیلی نتھو تلونا دا اوترا سادا تلونا سی۔ جیہڑا چوکی گھنٹے شام پُور وچ وسدے ہندوواں تے سکھاں دے قتلام تے اوہناں نُوں لٹن دے منصوبے بناندا رہندا۔ اوہناں کولوں ڈاڈھی نفرت کردا تے کسے ہندو نُوں زندہ رہن دا حق دین لئی تیار نہ ہوندا۔ سادا تلونا قہر جھانگڑی تے کوڑا خان دا یارسی دولے شاہ دے چوہے دی شکل والا اوہناں دوہاں نال رل کے کدی پنڈ وچوں لنگھدا تے اوہناں دوہاں نُوں تک کے ہندو سکھ رستا ولا جاندے۔ ہندو سکھ قہر خان جھانگڑی، سادا تلونا تے کوڑا خان نُوں تک کے خوف کھاندے تے مسلمان تیج لال تے سیانا سنگھ نُوں ویکھ کے ڈردے۔ اوہناں ساریاں دے ناں اک اک دو دو قتل سن پر ثبوت نہ ہوون پاروں کھلے پھردے سن۔

''شیطاناں نُوں ویکھنا ہووے تے ایہناں چوانہہ نُوں بندہ پنڈ وچ آکڑ آکڑ ٹُردا پھردا تک لوے کِدھرے جان دی لوڑ نہیں ایہہ پنجاہ پنجاہ ورھے دے ہو گئے نیں پر بندے بنن دی راہ اجے وی نہیں ٹُردے'' نِکے وڈے اوہناں بارے ایہہ گل کردے۔ لہولہان مراثی دا پوترا تے ہمیشہ مراثی دا پُتر پکا مراثی، اوہناں چوانہہ دیاں خبراں رکھدا تے کئیں واری کٹ کھا بیٹھا پر اوہناں دے کرتوتاں بارے ہر تھاں مُونہہ کھولدا۔ اوہناں نُوں ہر تھاں بھنڈدا کہ

''پنڈ وچ آکڑ آکڑ پھردے نیں بندے نیں سپ نیں سمجھ نہیں اوندا ایہہ وڈے شیطان نے یاں شیطان وڈا شیطان اے''

اوہ چارے ایس پنڈ لئی اک اجیہا خوف سن جیہدا کسے کول کوئی علاج نہیں سی۔

''ایہہ چارے جس ویلے چاہن ایس پنڈ وچ اگ لا دین'' پکا مراثی کدی کدی فرید، ملتان تے سکھی کول بہہ کے جھکھدا۔ ''سارا لوک ایناں کولوں ڈردا تے ایہہ اپنے آپ کولوں ڈردے نیں۔''

اوہ چارے پنجاہ دے پیٹے چپندے فرید، سکھی تے ملتان دے ہانی سن۔ پر اوہناں وچ اک بڑی خوبی سی کہ اوہ چارے اک دُوجے دے وی یار بیلی سن تے چاراں نُوں اک دُوجے

دے گناں دی خبر سی پر اپنے بے خبر بنے رہندے کہ اپنی یاری وِچ اوہدی اوکڑ نہ اوٗن دیندے۔ اوہناں دا خاص نشانہ فرید، سکھی تے ملتان دے لہوروں چھٹی آون والے پتر وارث، امرداس تے پرتیم سنگھ سن۔ جیہناں اُتے اوہ بڑی محنت کردے تے اہناں دے ذہناں وِچ اِک دوجے دے فرقیاں دے خلاف زہر دے ٹیکے لاندے رہندے۔ جدوں وی ایہہ تِنے منڈے پنڈ وِچ ہوندے۔ اوہ اوہناں دے دوالے ہو جاندے تے ایہہ اِک عجب اتفاق سی کہ اوہ چارے شیطان ایہناں تناں منڈیاں دے بارے اِک ای گل سوچدے۔ اوہناں سبھ عذاباں توں اتے عذاباں دا عذاب سردار قہر خان جھانگڑی دا پُتر تے سردار ہیبت خان جھانگڑی دا پوترا سردار جہان خان جھانگڑی سی جیہنوں سارے لوک 'جہانا' آکھدے تے جیہڑا وارث، پرتیم تے امر دا ہانی سی انگلینڈوں نواں نواں پڑھ کے آیا تے کسے نواب زادے وانگ ای اپنی موٹر وِچ بہہ کے شہر مجرے ویکھن تے کنجریاں نچاون جاندا۔ تے اپنے راکھویاں کتیاں دے جلوس وِچ گھوڑی اُتے بہہ کے باہر اپنے مربعیاں دا سیل کردا۔ جہانا اپنے مزاعاریاں دیاں کنواریاں دھیاں نوٗں کھیتاں وِچوں ڈیرے اُتے چوا کے لے اوٗندا۔ جیہدیاں خبراں پنڈ وِچ عام اڈّ رہیاں سن پر کسے نوٗں اگوں بولن دی جرات نہیں سی اِک دو مزارعے اگوں اُٹھے پر اوہناں دے سر بھن دتے گئے تے اِک مُڈھوں غیب ای ہو گیا۔ اوس مگروں اوس محاذ تے خموشی سی اگوں کوئی بولن والا کوئی نہ رہیا۔ پر پنڈ وِچ عزت پت لہندیاں کساناں تے مزارعیاں دیاں کڑیاں دی گنتری وَدھدی جاندی۔ نکیاں فکیاں مچھاں پگھیاڑی کتے دی شکل تے سرخ اکھاں والا جھانگڑیاں دا والی وارث سردار جہان خان جھانگڑی عرف 'جہانا' آل دوالے اپنا ناں کڈھا کے مشہور ہو چکیا۔

''کسے دی عزت پت محفوظ نہیں اے پنڈ وِچ جاگیراں دا نواں مالک اپنے پیو دادے توں کُجھ وی گھٹ نہیں سگوں دو قدم اوہناں توں اگانہہ اے'' فرید اِک دیہاڑے چوک وِچ بیٹھا اچا بول پیا۔

ایہہ گل نویں نویں جوان ہوئے جھانگڑی سرداراں دے وارث جہانے نوٗں وی اپڑی اوہنوں ضرورت نالوں کُجھ ودھ غصہ چڑھیا تے بندے نال لے کے جدوں اوہ گھروں فرید نال گل کرن لئی نکلیا تے اوہدے پیو قہر خان نے اوہنوں ڈک دتا۔ اچے طرے والی چٹی مائع لگی پگ تے کالی شیروانی والا سردار قہر خان اپنیاں مچھاں نوٗں وٹ دیندا تے ابلدیاں سرخ اکھاں کڈھدیاں اپنے پُتر نوں صبر دا مشورہ دِتا۔

''اِک واری سکھاں تے ہندوواں نوٗں شام پوروں جا لین دے جدوں تک اوہ دو

بڈھڑے ملتان سنگھ تے سُکھی رام بیٹھے نے اوہدا اسیں کُجھ نہیں وگاڑ سکدے اوس گوتم بدھ تے ہندو سکھ تے مسلمان جان دیندے نیں فرید نُوں توں نہیں سمجھدا اوس مہاتما دے مُونہہ وچ رام رام تے ٹِکھ وچ چھُری ہوندی اے۔ ہوشیار رہویں۔''

ولائت توں پرت کے آئے پُتر نے جدوں اپنے پیوٗنوں اپنی کنڈ مگروں پچھانہہ ہٹدا ویکھیا تے آپ وی ٹھنڈا ہو کے پچھانہہ ہٹ کے بہہ گیا۔ تیج لال، سیانا سنگھ پرتیم تے امرا تے تپیا کر رہے سن تے سادا تلونا تے گوڑا خان وارث اُتے محنت کر رہے سن۔

''جس دیہاڑے ایہہ تِنے منڈے اک دُوجے دے گل پے گئے اوس دیہاڑے پنڈ دے ہندوواں سکھاں تے مسلماناں وی اک دُوجے دے گل پے جانا اے'' تیج لال تے سیانا سنگھ آپس وچ صلاحواں پکاؤندے۔ ''ایس بنا ملتان سنگھ تے سُکھی رام کولوں جان کوئی نہیں چھڈنی۔''

''بس ایہناں تِناں نُوں کسے طرحاں آپس وچ لڑنا چاہیدا۔'' سردار قہر خان جھانگڑی سادا تلونا تے گوڑا خان نُوں اصل راہ تکاؤندا تے کول بیٹھا سردار جہانا جھانگڑی وی سر ہلاؤندا۔

اوہناں لئی سبھ توں بہتر ویلا اوہا ہوندا جدوں اکالی، کانگریس یاں لیگ والے کوئی جلسہ پنڈ دے چوک وچ کردے تے اوہ اوہناں دے نال گلاں کردے کردے نیڑے لگ جاندے تے اوہناں دے کناں وچ اِک دُوجے دے فرقے دے خلاف زہر اُگلدے۔ جدوں دا انگریزاں نے دریا دے کنڈھے اُتے بے وارث پیا رقبہ جھانگڑیاں نُوں الاٹ کیتا فرید دے گھوڑے دریا اُتے جانوں رہ گئے۔

''فریدا آکھ تے قہر خان نال گل کریئے گھوڑے اوہدے رقبے وچ کھولن لئی'' سادا تلونا تے گوڑا خان فرید دے کنیں گُڑ بُڑ بہہ کے کردے۔

''نہیں میرا گزارا ہو رہیا ...... میرے گھوڑے اپنے رقبے وچ ای چر لیندے نیں'' فرید دی اِکا نہ ہوندی۔

فرید نُوں پتہ سی اوہ دوویں اوہنوں ہندوواں تے سکھاں نالوں توڑن لئی اوہدے دل جھانگڑیاں دے سنیہے لے لے کے اوندے۔ اوہناں جدوں ایتھے ناکامی ویکھی تے اوہدے پُتر وارث نُوں جا کے گھیر لیا۔

''نہیں میں بابا نال ایہہ گل نہیں کر سکدا اوہناں نُوں بہتر پتہ اے گھوڑے کتھے چرنے نیں'' اوہ چپ کر گئے پر اپنی راہ نہ چھڈی۔

دوجے پاسے تیج لال تے سیانا سنگھ سُکھی رام تے ملتان سنگھ دے مگر لگے رہندے۔

''اوس مُسلے دی دی یاری چھڈ دیو اینے تہانوں مروا دینا اے'' اوہ اوہناں دوہاں نُوں صلاح دیندے۔

''ایتھوں اُٹھ کھلوو تے دفع ہوو فیر ایہہ گل نہ کرنا'' سکھی تے ملتان کے ہور مٹی دے بنے سن دوہاں فسادیاں دا پانی اوس بھوئیں اُتے نہ چھڑھدا۔ پر اوہ ہمت نہ ہاردے۔ اوہناں پریتم تے امرئوں تاڑ لیا اتھے کُجھ کم سوکھا سی۔ تے اوہناں نُوں کُجھ کامیابی ہو چلی سی۔

اج وی سویر دا پنڈ دے چوک وچ تن جلسیاں دا رولا سی۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام اپنیاں ہالاں نُوں ویلے ہتھوں کُھلی تبدیلی دی ایس ہنیری وچ اڈدا جاندا ویکھ رہے سن تے ایہہ سارا کُجھ ویکھدے ہولی ہولی گُھٹے لگدے گئے۔ اوہناں چوک وچ دی اونا جانا گھٹ کر دتا جدوں وی ملدے ہتے اِک دُوجے دے ساہمنے چپ کر کے بیٹھے پتہ نہیں کیہ کُجھ سوچدے رہندے۔

''شیواں کنج بدل گئیاں نیں اپنا آپ پچھانن اوکھا ہو گیا'' ملتان سنگھ کُجھ حوصلہ کر کے بولدا''

''اسیں ایہہ سارا کُجھ ویکھن لئی کیوں جیوندے ہاں'' فرید ملتان سنگھ ول تکدا جیہدے سر تے داڑھی وچ چٹے آ گئے سن۔ ''ملتان سنگھ بڈھا ہو گیاں''

''سوچاں بندے نُوں ویلے توں پہلاں بڈھا کر دیندیاں نیں'' ملتان سنگھ بولیا۔

''تیرے وی چٹے آ گئے نیں فرید...... سارے ای بڈھے ہو گئے آں ساڈا ویلا جو نہیں رہیا'۔ سکھی گل کردا کردا چپ کر گیا۔

''پنڈ وچ ہندو سکھ تے مسلمان اِک دُوجے نال گل کرن نُوں تیار نہیں ...... پہلاں صدیاں توں راضی رہندے سن۔'' گھڑیال شام دے پنج وجا رہیا سی۔ گھنٹے دی ٹن ٹن شروع ہوئی تے فرید نے سر اُتانہہ چا کے ویکھیا گھنٹہ گھر دے منارے اُتے یونین جیک دی تھاں مسلم لیگ دا جھنڈا لہرا رہیا سی۔ سکھی رام تے ملتان سنگھ وی اتاں تکیا تناں اِک دُوجے ول سوالیہ انداز وچ تکیا تے سر نوا لئے۔ کسے کول اوس گل دا کوئی جواب نہیں سی۔

''جیکن راتوں رات جھنڈا بدل گیا اینج شام پور دے ہندو، سکھ تے مسلمان وی بدل گئے نیں'' ملتان سنگھ دی اواز کسے ڈبدے بندے دی اواز سی۔

''لال کوٹاں والا سامراجی جھکڑ ہر شے اڈا کے لے گیا پتہ نہیں اگوں کیہ ہونا مینوں تے کدروں وی خیر دی کائی خبر اوندی نہیں جاپدی'' فرید دے اندر جو وا پر رہی سی اوہنوں ای پتہ سی۔

''جے ہندو تے مسلمان اکٹھے نہ رہ سکے تے فیر کیہ ہوسی۔'' ملتان سنگھ پچھیا۔

''ایہناں تماشہ کرنا اے مینوں بڑا ڈر لگ رہیا اون والے ویلیاں توں'' سکھی رام کجھ اجانو خوفاں دا شکار سی۔ اوہنے کئی واری سرچا کے لیگ دے جھنڈے نوں تکیا۔
''توں ٹھیک سمجھیاں ہندو سکھ تے مسلمان اک دوجے دے خون دے تریہائے پھردے نیں شام پور وچ ویکھ لئیو اک دوجے دا پرچھاواں برداشت کرن نوں تیار نہیں ...... اسیں خبرے ایہناں کولوں بہت پچھانہہ رہ گئے آں ایہہ لوک ساتھوں بہت اگانہہ نکل گئے نیں'' فرید اوہناں وانگ ای سوچدا۔ ''جھنڈا بدل کے سنیہا دتا گیا اے ہندوواں تے سکھاں نوں۔''
جھنڈا بدلن دا نتیجہ اج چوک وچ اوہناں نوں وس پیا، جیہدی وی حرکت سی تیر نشانے اُتے لگا۔ شام پے رہی سی۔ چوک وچ دیوے بلے تے اج ایس چوک وچ اوہناں دیاں اکھاں عجب منظر ویکھیا جس چوک وچ پہلاں ہندو سکھ تے مسلمان رل کے اکٹھے بیٹھدے سن اج اوہناں نوں سارے وکھوں وکھ بیٹھے دسے۔ اک پاسے دارے دے باغ وچ بنچاں اُتے ہندو سکھ بیٹھے سن دوجے پاسے دارے اُتے مسلمان بیٹھے گلاں کردے دسے تے چوک گھنٹا گھر دے منارے دیاں پوڑھیاں جتھے سارا پنڈ بیٹھدا سی اج اوہ تنے کلّے بیٹھے سن۔ اوہناں نال ہور کوئی گل کرن والا نہیں سی۔ اج کوئی ہندو تے سکھ چنگا مراثی دے کھوکھے توں چاہ نہیں سی پی رہیا۔ نرے مسلمان ای چاہ منگوا رہے سن۔
''ایہناں نوں کجھ سمجھاؤ تسیں تنے'' چنگا مراثی اوہناں کول آ کے پٹ کھلوتا۔ اوہ تنے سرنوا کے گھنٹہ گھر دیاں پوڑھیاں اُتے بیٹھے رہے۔ چنگا مراثی پوڑھیاں اُتر کے کھوکھے ول نس گیا۔
اوسے ویلے تیج لال، سیانا سنگھ، کوڑا خان طوطا رنگ تنے اک دوجے نال گلاں کردے اُچا اُچا ہسدے چوک وچ آ وڑے تے سدھے جا کے چنگا مراثی دے کھوکھے دے ساہمنے پیاں کرسیاں اُتے بہہ کے چاہ پین لگ پئے۔ اوہناں چاراں چوک دا منظرناواں بڑی دلچسپی نال ویکھیا۔ اک دوجے ول تکیا۔ فیر بڑے زور دے ہسے۔ اوہ چارے اج دِلوں خوش سن۔
''میں اپنے آپ نوں اج شام پور وچ کجھ اوپرا لگن لگ پیاں میرا روح ہُسڑ رہیا اے'' فرید سرچھنڈدا اوتھوں اُٹھ کھلوتا۔ ''بندہ بندے نوں ڈنگ رہیا اے تے سپ بیٹھا ہس رہیا اے؟
اوسے ویلے کشمیر علی لہوروں پرتیا۔ اوہدے ہتھ وچ کشمیر دا جھنڈا سی۔ تے دوجے ہتھ وچ انقلاب اخبار۔ اوہ اوہناں تناں نوں ملیا تے اخبار اوہناں دے اگے سٹ کے گھنٹہ گھر دیاں پوڑھیاں توں اُترن لگیاں ڈنڈے اُتے ولیا جھنڈا کھول کے لہراندا ہویا اپنے گھر وڑ گیا۔ سکھی تے

ملتان سنگھ وی اُٹھ کھلوتے تے چُپ کر کے بجے کھبے ویکھا بنا فرید وانگ ای مُونہہ سر لکا کے چوکوں اُٹھ گئے۔

اگلی سویر سارا پنڈ چوک وچ کھلوتا کانگریس دے اوس جھنڈے نُوں گھنٹا گھر دے منارے اُتے لہراندا تک رہیا سی جیہڑا راتیں مسلم لیگ دے جھنڈے نُوں نے اتار کے کے نے اوہدی تھاں لہرا دتا۔ سارا دن تے خموشی رہی۔ لوک چوک وچ کھلوندے کانگریس دا جھنڈا لہرندا تکدے تے ٹردے رہے۔ پنڈ وچ ایہدے بارے گلاں شروع ہو گیا۔ کسے نُوں سمجھ نہ آیا کہ پہلاں ای فرقہ واریت دے توے اُتے بیٹھے پنڈ وچ ایہہ نواں فساد کہنے پایا۔ پر اگلی سویر چوک دا منظر فیر بدل گیا کسے نے راتیں منارے توں کانگریس دا جھنڈا اُتار کے اوہدی تھاں مسلم لیگ دا جھنڈا لہرا دتا۔ آندے جاندے لوک چوک وچ کھلوندے لیگ دا جھنڈا لہراندا تکدے تے اگانہہ ٹردے رہندے۔ چوتھی رات گُوری تے اگلی سویر چوک دا منظر فیر بدلیا۔ ہن ایتھے لیگ دی تھاں اکالی دا جھنڈا لہرا رہیا سی۔ لوک چوکوں گُورن لگیاں اکالی جھنڈا لہراندے تکدے سر ہلاندے تے چُپ کر کے اگانہہ ٹُردے رہندے۔ اوس توں اوندی رات کسے نے اکالی جھنڈا اتار کے اوہدی تھاں فیر لیگ دا جھنڈا اوتھے لہرا دتا۔ سویرے چوک وچ ایہہ چوتھا جھنڈا وی لوکاں کھلو کے حیرانی پریشانی وچ تکیا۔ تے گھنٹا گھر دے منارے اُتے ایس جھنڈ ابدلن دی چلدی جنگ ہر شے توں پچھانہہ چھڈ کے اگے آ گئی۔ فیر ایہہ تماشا ہی بن گیا۔ کہ چوک وچ کدی لیگ دا کدی کانگریس دا تے کدی اکالیاں دا جھنڈا لہرا رہیا ہوندا۔ کُجھ دن تے ایہہ سلسلہ چلدا رہیا فیر اک انہونی ہوگئی کسے نے کانگریس دا جھنڈا لاہ کے اوتھے کشمیر دا جھنڈا لا دتا۔ ہن سارے پنڈ دا شک چوک وچ وسدے کشمیر علی ول گیا۔ اگلے دیہاڑے پر ہیا سدی گئی۔ کشمیر علی جیہڑا آپ وی چوک وچ گھر دا مالک سی۔ اوہنے بھری پنچائت وچ کھلو کے آکھ دتا کہ

''ہاں کشمیر دا جھنڈا میں لایا جدوں تک چوک وچ کانگریس، لیگ تے خالصہ دا جھنڈا لگدا رہیا ہر کوئی چُپ رہیا جدوں کشمیر دا جھنڈا لگا تے ساریاں دے ڈھڈ وچ پیڑ ہو پئی تے پر ہیا سد لئی گئی۔'' اوہ جویں گل کرن دی اڈیک وچ سی۔ ''پنجاب دے غدار گلاب سنگھ دا پوترا ہری سنگھ کشمیری مسلماناں اُتے ظلم کر رہیا۔ کشمیر مسلمان اکثریتی علاقہ اے جموں کشمیر دی ستر پرسنٹ اباد دی مسلمان اے پر اوتھوں دا ہندو راجہ اندروں کانگریس تے انگریزاں نال رلیا ہویا اے۔ کشمیر اُتے ڈوگرہ راج دا کوئی قانونی تے اخلاقی جواز نہیں انگریزاں دھوکے نال کشمیر گلاب سنگھ نوں ویچیا۔ کشمیر دی قسمت دا فیصلہ کہ کشمیر ہندوستان وچ جاوے یاں پاکستان وچ جاوے نرا کشمیری

مسلماناں دا جماندروحق اے۔ کے ہندو، کے مسلمان یاں کے انگریز دا ایہہ حق نہیں بندا کہ اوہ کشمیر دی تقدیر دا فیصلہ کردا پھرے تے کھڑ پینچ بنن دی کوشش کرے۔ کشمیر دی تقدیر دا فیصلہ کشمیر دے مسلمان آپ کریسن۔ کشمیریاں دی مرضی جانے بغیر کوئی پر ہیا یاں پنچائت ایہدا فیصلہ کرے اوہدا اوہنوں حق نہیں تے کوئی اجیہا فیصلہ سانوں منظور نہیں جدوں لیگ، کانگریس تے اکالی دا جھنڈا لگ سکدا اے تے کشمیر دا جھنڈا کیوں نہیں لگ سکدا۔'' اوہنے پر ہیا کولوں جواب منگیا۔

''پنڈ وچ ایہناں جھنڈیاں دی وجہ توں فساد دا خطرہ اے ایس لئی ایہہ پر ہیا سدی اے کہ ایہہ مالملا نبیڑیا جاوے'' ملتان سنگھ کشمیر علی نُوں سمجھاون دی کوشش کیتی۔

''ملتان سنگھ مینوں سمجھان دی تھاں جا کے ماسٹر تارا سنگھ نُوں سمجھا۔ اوہنوں ایہہ تے یاد ہے کہ مسلماناں نے گرووواں نُوں قتل کیتا پر اوہنوں ایہہ کویں بھلیا پھردا اے کہ ہندوواں تے انگریزاں نے سکھاں نال کیہ کیتا۔ جے مسلمان سکھاں دے سجن نہیں تے ہندو تے انگریز وی نہیں ہین۔ اسیں کشمیری ہندوستان دا گل گھوٹو اپنے گل وچ پان لئی تیار نہیں آں۔ اج اوہ خالصہ کتھے گیا جنھے پنجاب نُوں جوڑ کے رکھیا، ایہدے لئی اپنا لہو دتا تے سر وڈھایا۔ اوہ مسلمان، ہندو تے سکھ کتھے گیا جیہڑا صدیاں توں پنجاب وچ دل جان وانگ وسدا سی۔ تساں پنجاب دے فرقہ پرست تے دہشت گرد ہندوواں، مسلماناں تے سکھاں اپنے پنجاب نُوں قتل کرن لئی ایکا کرلیا اے۔ تسیں ضرور چن چاڑھسو...... تہاڈیاں نیتاں وچ پلیتی اے۔ تہاڈیاں کرتوتاں تک کے تھکن نُوں دل کردا۔ بھلا اپنی دھری ماں نُوں وی کوئی ونڈدا اے۔ ونڈنا جے تے ہندوستان دی ونڈ دی گل کرو پنجاب تے کشمیر دے پچھے کیوں پے گئے اوہ۔ پنجاب دے ٹوٹے جوڑن والا رنجیت سنگھ وڈا آگو سی یاں پنجاب دے ٹوٹے کرن دی آہرے لگا ماسٹر تارا سنگھ وڈا آگو اے۔ ہر کوئی پنجاب نُوں ونڈن تے کشمیر اُتے قبضہ کرن دی گل کردا ایہناں دوہاں نُوں جوڑن دی گل کوئی نہیں کردا...... غدار۔ گلاب سنگھ ڈوگرہ مردہ باد...... ہری سنگھ ڈوگرہ مردہ باد...... جموں کشمیر زندہ باد۔ پنجاب دے فرقہ پرست مردہ باد...... ایسٹ انڈیا کمپنی دے گماشتے مردہ باد......'' کشمیر علی بڑا نراض سی بڑے زور نال گلا پاڑ کے تے مکا وا وچ لہراندا نعرے ماردا پنچائت نُوں گل کرن دا موقعہ دِتے بغیر ای اوتھوں اُٹھ گیا۔ تے اوہنے اپنے گھر اُتے جا کے کشمیر دا جھنڈا لہرا دتا۔

کشمیر علی ہر ویلے پنڈ وچ مہاراجہ ہری سنگھ دے ظلماں بارے گلاں کردا رہندا۔ جیہڑا بے وارث سور گباش ہوون والے مہاراجہ دا بھتر یا سی۔ ہن پنڈ وچ کئیں ہور کشمیری مسلمان وی آ کے وس پئے سن۔ کشمیر علی لہور توں چھپن والا انقلاب اخبار کچھ وچ ماری ٹُردا پھردا رہندا جتھے دو

بندے بیٹھے ہوندے اخبار وچوں کشمیریاں دے خلاف چلدے ظلماں تے فرقہ واریت دیاں خبراں پڑھن لگ پیندا۔ اوہ لوکاں نوں دسدا کہ کسراں ہندو مہاراجہ نے کشمیر وچ مسلماناں نوں ملازمتاں دین اُتے پابندی لائی ہوئی اے۔ مسلماناں اُتے ظلم، جبر تے نال اوہناں دے قرض بیٹھ رگڑیندے پئے نیں، کشمیری مسلماناں دا مذہب جبری تبدیل کرانا، جانور ذبح کرن تے جائداد دی ضبطی تے دس سال قید دی سزا، مسلماناں اُتے حدوں ودھ نجیز ٹیکس، ہندو پنڈت تے ڈوگرے آکھدے نیں کہ جے مسلماناں نوں جموں کشمیر وچ کوئی نوکری دِتی گئی تے اوہ راجہ دا تختہ الٹ دین گے۔ انج کشمیریاں نوں احساس ہویا کہ اوہ اپنے ای دیس وچ اقلیتی بن کے ہندو باہمن تے پنڈت ابادی دی دہشت گردی تے غلامی وِچ مارے جا رہے سن۔ مجلس احرار نے پُورے پنجاب تے ہندوستان وِچ کشمیر دی تحریک ٹور کے اگ لا دِتی۔ ایس تحریک نے کشمیری مسلماناں نُوں جگا دتا تے نالے پنجاب وی اوہناں دے نال ہو کھلوتا۔ جموں کشمیر دے مسلمان وڈی گنتری وِچ پنجاب وِچ آ کے آباد ہو رہے سن۔ کشمیر علی ایہہ آکھدا پر ہیا وِچوں اُٹھ کے ٹُر گیا کہ ”پنجاب کشمیر دی شہ رگ تے کشمیر پنجاب دی شہ رگ اے ایہہ دوویں اِک دُوجے دے اٹوٹ انگ نیں تے اِک دُوجے دے بغیر جیوندے نہیں رہ سکدے“

ایہدے وِچ شک وی کوئی نہیں سی کہ جموں کشمیر وِچ وڑن دا راہ راولپنڈی تے سیالکوٹ وِچوں لنگھدا سی تے پنجاب دے دریاواں دے مُڈھ دہانے جموں کشمیر وِچوں نکلدے سن جے ایہناں دریاواں دے دہانیاں اُتے ہندوستان دا قبضہ رہندا تے پنجاب دے نال نال سندھ تے بلوچستان نے وی ماریا جانا سی۔ جموں کشمیر دے لوکاں لئی زندہ رہن تے باہر دی دنیا نال وپار دا اِک ای راہ سی تے اوہ پنجاب سی۔ کشمیری شال ہندوستان وِچ پنجاب دی راہوں اپڑ دی نالے روزی روزگار لئی وی عام کشمیری مسلمان پنجاب ول اوندا۔ پنجاب دیاں منڈیاں وِچ مال بردار مزدور سارے کامے کشمیری ہوندے سن۔ کشمیری پنجاب دے شہراں وِچ وڈی گنتری وِچ ابادسن۔

”پنجاب تے کشمیر اِک دُوجے دے ازلاں توں دکھ سکھ دے ساتھی نیں۔“ کشمیر علی آکھدا ”کشمیر تے پنجاب اِک دُوجے بنا جیوندے نہیں رہ سکدے“ سُکھی رام، ملتان سنگھ تے فرید اوہدی گل سن تے اوہنوں جاندا تکدے چُپ کر کے بیٹھے رہے۔ پنچائت بغیر فیصلے توں بر خواست ہو گئی۔ ہن چوک وِچ کدی کانگریس، کدی لیگ، کدی اکالی تے کدی کشمیر دا جھنڈا لگا ہوندا۔ چوک وِچ چلدی ایس جھنڈے بازی دی جنگ پاروں پُورے پنڈ وِچ فرقہ وارانہ نفرت نُوں چنگے رنگ ودھاوا ملدا رہیا تے لوکاں ایہناں جھنڈیاں نُوں اپنی حیاتی موت دا مسئلہ بنا لیا۔

''جھنڈیاں دی نت دی تبدیلی بلدی تے تیل پاندی رہندی اے'' فرید نت جھنڈا بدلیا تک کے آکھدا۔ ہر اون والے دن نال ہندو سکھ تے مسلمان وِچ پاڑا وھدا گیا۔ اوڑک اک دیہاڑے پرہیا سدی گئی تے پنڈ دے سرپنچ فرید نے ساریاں نال صلاح مگروں اپنا فیصلہ سنا دتا کہ

''چوک وِچ کانگریس، لیگ، کشمیر تے خالصہ چارے جھنڈے لہران گے جیہڑا ایہناں نوں پٹے گا میں اوہنوں پنڈوں پٹ دیساں۔''

فرید دی گل سن کے ہر شے نوں سپ سنگھ گیا۔ گوڑا خان، سادہ تلونا، تیج لال تے چنن سنگھ دل وِچ فرید نوں گالھاں کڈھدے پرہیا وِچوں اُٹھ گئے۔ جھنڈیاں دی اوٹ وِچ پنڈ وِچ فساد کران دا اوہناں دا منصوبہ فی الحال ناکام ہو گیا۔ ہُن اوہناں نے کجھ ہور سوچنا سی۔

پرہیا سوتے دیاں بانگاں کول مکی جدوں گھڑیال رات دے نو وجا رہیا سی۔ راتیں پنڈ وِچ تن ہوکے وِپے۔ کل دن وِچ چوک وِچ پہلا جلسہ اکالیاں دا، دوجا جلسہ کانگریس دا تے تریجا جلسہ مسلم لیگ دا۔ جس دن پنڈ وِچ کسے پارٹی دا کوئی جلسہ ہوندا اوہ دن پنڈ لئی چھٹی دا دن ہوندا۔

پنڈاں وِچ اُنج تے چھٹی دا کوئی تصور نہیں ہوندا۔ ہر بندے نے اپنا کم کیوں کہ آپ ای کرنا ہوندا اے ایس لئی اوس پاسے کسے دا دھیان ای نہیں جاندا پر خشیاں، میلے، عیداں وساکھی، ہولی، دیوالی ہوون تے ضرور چھٹیاں مناندے یاں فیر کوئی خاص موقعا بن جاوے تے چھٹی اپنے آپ ای ہو جاندی اے۔ جویں اج وی سارے پنڈ وِچ زوری دی چھٹی بن گئی۔ سویرے سویرے چوک گھنٹا گھر وِچ کانگریس دا جلسہ ہویا۔ جیہدے مگروں اوتھے بندے ماترم گایا گیا پر اجے بندے ماترم شروع ای ہویا کہ گوڑا خان تے سادا تلونا اُٹھ کھلوتے تے اوہناں رولا پا دتا۔

''ایہہ بندے ماترم اتھے نہیں چلنا ایہدے وِچ مسلماناں دے خلاف نفرت دا اظہار اے بند کرو ایہنوں اتھے ایسے ویلے'' اوہناں دی مدد نوں پنڈ دے لیگی تے جاگیردار دے بندے وی آ گئے؛ اُنج کانگریس والیاں نوں ایتھوں اپنا بوریا بستر بندے ماترم گائے بنا ای چکنا پے گیا۔ سارے مسلمان اُٹھ کے اوتھوں گھروں گھریں ٹُر گئے۔

''اسیں بندے ماترم کیوں گاویئے ایہہ ہندوواں دا ترانہ اے ایہناں ہندوواں ساڈے نال ہندوستان وِچ ہر شے وِچ انج زورا زوری کرنی اے پاکستان ٹھیک بن رہیا اے'' سادا تلونا تے گوڑا خان دوویں اُٹھ کھلوتے تے اوہناں رولا پا دتا جیہدے مگروں سارے مسلمان کانگریس

دا جلسہ چھڈ کے ٹُر گئے۔ کانگرسیاں نے چوک وِچ گھنٹہ گھر دے منارے اُتے لہراندے مسلم لیگ دے جھنڈے نُوں اتار کے اوتھے کانگریس دا جھنڈا لہرا دتا۔ پر سادا تکونا تے کوڑا خان نے اوہ آ کے اُتار دتا۔

کانگریس دا جلسہ مکا تے نالے اکالیاں دا جلسہ شروع ہو گیا اکالیاں دا جلسہ مکا تے چوک وِچ سکھ کرپاناں لہراندے بڑا چر اوتھے 'ست سری اکال ...... راج کریگا خالصہ' دے نعرے ماردے رہے۔ اک سکھ نے گھنٹا گھر دیاں پوڑیاں چڑھ کے منارے اُتے اکالی جھنڈا لا دِتا۔ کوڑا خان تے سادا تکونا بندے لے کے آ گئے۔

''سکھ ہندوواں نال رل گئے نیں۔ اکالی جا کے اپنا جھنڈا دِلی اُتے لان ایتھے نہیں'' کوڑا خان غنڈے لے کے آیا۔ اوہ وی اسلحہ بردار۔ اگوں سارے پنڈ دے سکھ اُٹھ کھلوتے۔ ہندو وی اوہناں دے نال ہو گئے۔ نیڑے سی کہ ایتھے فساد ہو جاندا تے لاشاں گردیاں۔ فرید چوک وِچ آ کھلوتا۔ اوہدے نال سُکھی رام تے ملتان سنگھ نے وی آ کے موڈھا جوڑ لیا۔ کسے دی ہمت نہ ہوئی اوہناں تناں نُوں ویکھ کے اگانہہ ہون دی۔ سارے چُپ کر کے گھروں گھریں ٹُر گئے۔ اوہناں تناں نُوں تک کے لڑن مارن لئی تیار کھلوتے سکھ، ہندو تے مسلمان پچھانہہ ہٹدے چوک خالی کر گئے۔ مسلمان کوٹھیاں تے حویلیاں دیاں چھتاں اپروں کھلو کے ایہہ ساری کاروائی ہوندیاں تکدے تے سُندے رہے۔ اکالیاں دا جلسہ مکدیاں ای چوک وِچ دوپہریں ویلے مسلم لیگ دا جلسہ شروع ہو گیا۔ اوہ ڈیگر ویلے مکا تے لیگیاں نے چوک وچ ای ساوے جھنڈے لہراندیاں 'لے کے رہواں گے پاکستان تے ونڈ کے راہسی ہندوستان' دے نعرے لانے شروع کر دتے۔ تناں پارٹیاں دے آگو لہوروں آئے سن جلسے مکدیاں کشن نگر ٹُر دے جاندے۔ لیگیاں جاندیاں جاندیاں گھنٹہ گھر دے منارے اُتے لہراندا اکالی جھنڈا اُتار کے اوہدی تھاں لیگ دا جھنڈا لہرا دتا۔ اگلی سویر لیگی جھنڈا غیب سی تے اوتھے کشمیر نیشنل کانفرنس دا جھنڈا اِک واری فیر کسے نے لہرا دِتا۔ جھنڈے دے مالے وِچ وچ ہن پُورے پنڈ وِچ کھچ تان ودھدی جاندی سی۔ پنڈ وِچ فرقہ پرستی دا جن وڑ گیا جیہدے اگے ہر شے بے وس ہوندی جاندی۔ اوس دیہاڑے تے حد ای ہو گئی جدوں لہوروں آئے چھٹی تناں منڈیاں وارث، پرتیم سنگھ تے امر داس اچانک بھرے چوک وِچ اِک دُوجے دیاں گلاں سن کے گرمی کھا گئے تے اوتھے اِک تماشا بن گیا۔ سارا پنڈ اکٹھا ہو گیا۔ ہندو سکھ اِک پاسے تے مسلمان دوجے پاسے۔ فرید، ملتان سنگھ تے سُکھی رام اوس ویلے باہر ڈیرے تے سن۔ اوہناں نُوں چنگا مراثی نے چوک وِچ چلدے اوس تماشے بارے آ کے دسیا اوہ سبھ کجھ اوتھے ای چھڈ کے پگڑیاں سنبھالدے گھوڑیاں اُتے سوار ہوئے تے پنڈ ول دوڑ پئے۔

☆☆☆☆☆

(68)

فرید، ملتان سنگھ تے سُکھی رام گھوڑیاں دوڑاندے چوک وِچ وڑے اگے پُورا چوک بندیاں نال بھریا سی۔ ایتھے پیر رکھن دی تھاں نہیں سی۔ اک پاسے سکھ تے ہندو پریتم سنگھ تے امرداس دی کنڈ تگر کھلوتے سن تے اوہناں دے سجے کھبے سیانا سنگھ تے تیج لال ہتھ سینے اُتے بنھ کے کھلوتے سن۔ دُوجے پاسے مسلمان وارث دی کنڈ تگر کھلوتے سن۔ وارث دے سجے کھبے سادا تلونا تے طوطا رنگ گوڑا خان کھلوتے سن۔ ملتان سنگھ، سُکھی رام تے فرید گھوڑیاں اُتے ای ساہ کھچ کے بیٹھے رہ گئے۔ ساہمنیوں جو اوازاں اوہناں دے کناں تک اپڑیاں تے اوہناں تناں دے رنگ اڈے اوہ تِنے اِک دُوجے نُوں پاٹیاں اکھاں نال تکی جاندے۔ تِنے منڈے چوک دیاں پوڑھیاں اُتے باہواں گُنھ کے کھلوتے اِک دُوجے دیاں اکھاں وِچ اکھاں پا کے اِک دُوجے نال بڑی خطرناک قسم دی بحث وِچ پھاتے سن۔ انجے لگدا اوہ تِنے اک دُوجے دی جان لئے بنا اج ٹلن گے نہیں۔ اوہناں تناں دیاں گلاں نے بھرے چوک وِچ اگ لائی ہوئی سی۔

گل ایتھوں شروع ہوئی کہ لیگ دا جلسہ مُکن مگروں چوک وِچ پاکستان زندہ باد دے نعرے ماردے مسلماناں نُوں کُجھ سکھ تے ہندو منڈیاں پریتم سنگھ تے امرداس نال ہو کے ڈک دِتا۔

''بڑی ہوگئی ہن بس وی کرو......'' تے ہندوواں تے سکھاں نے جواب وِچ' ہندوستان زندہ باد' دے نعرے مارنے شروع کر دِتے۔

''کیوں بس کریئے'' وارث دارے اُتے بیٹھا ایہہ سارا تماشا پہلاں تاں چُپ کر کے بیٹھا ویکھدا رہیا فیر اُٹھ کے پریتم سنگھ تے امرداس نُوں ساہواں ہو پیا۔

''نعرہ مارو...... پاکستان زندہ باد......'' لوکاں نے اوہدے آکھن تے پاکستان زندہ باد دا نعرہ ماریا۔''پریتم تے امرتسیں چاہو تے ہندوستان زندہ باد دا نعرہ وی لا سکدے اوہ سانوں کوئی اعتراض نہیں اے پر تہانوں سانوں ڈکن دا حق نہیں'' پر اوہناں دوہاں دے مُونہوں اِک لفظ نہیں

سی نکلیا۔ اوتھے چوک وچ ہر پاسے مسلمان ای مسلمان سن کجھ ای دیر وچ جدوں تیج لال تے سیانا سنگھ نوں خبر اپڑی کہ چوک وچ امر تے پرتیم کلے مسلماناں وچ گھرے کھلوتے نیں تے اوہ وی بندے نال لئی نسدے ہوئے چوک وچ اپڑے ہن اوتھے پنڈ دے ہندو تے سکھ وی آ گئے۔

''ایہہ اوہ دیہاڑا اے جیہدی سانوں اُڈیک سی'' تیج لال، سیانا سنگھ، کوڑا خان تے سادہ تلونا اوہناں چوانہہ دے موہوں وچ اک ای گیت اک ای سر وچ اکو ویلے نکلیا۔

ملتان سنگھ گھوڑی توں اُترن لگا تے سکھی تے فرید نے اوہنوں ڈک دتا۔

''جو ہونا سی ہو چکیا اج ایہناں نوں اپنے فیصلے آپ کر لین دے اسیں تِنے ایس پنڈ وچ کلے رہ گئے آں ویکھ لے سارا پنڈ ہندو سکھ تے مسلمان وچ ونڈیا گیا مسلمان وارث نال کھلوتے نیں تے ہندو سکھ پرتیم تے امر نال۔ ایتھے توں میں کیہ کر سکدے آں اگلیاں اپنے مالے پہلاں ای اپنے ہتھ وچ لے لئے نیں۔'' فرید نے اوہنوں سمجھایا۔

ملتان چپ کر کے گھوڑی دی کاٹھی اُتے ای بیٹھا رہ گیا۔ اوہناں تناں اج اوہ ساریاں گلاں اپنے کناں نال سنیاں جیہڑیاں سنن توں اوہناں دے اندر جیون دی خواہش ای مر گئی۔ اوہ جیوندیاں لاشاں سن جیہناں دیاں اکھاں کھلیاں سن۔ کن موت دا گیت سن رہے سن تے دل ان دیکھے خوف نال دھڑک رہے سن۔

''تسیں مسلمان بھارت ماتا دی ونڈ کرن لگے او ایہہ ہو نہیں سکدا''، سکھی رام دا پتر امرداس وی اندروں بھریا پیتا پھردا سی۔ ''تہاڈا کوئی حق نہیں کجھ منگن دا ہندوستان وچ رہنا جے رہو نہیں تے ایتوں چھڈ دیو ہندو انڈیا دے مالک تے وارث نیں''

اوہناں تناں وچ بحث شروع ہو گئی۔ اک اجیہی بحث اک اجیہی سوچ جہنے ایس ویلے سارے پنجاب وچ تے نالے ہندوستان وچ اگ لا رکھی سی۔ تے سارا لوک اج اوہ گلاں سنن لگا سی جیہڑیاں پہلاں بند بوہیاں، کمریاں تے چپ چپیتے آپس وچ دوجے فرقے دے خلاف ہوندیاں سن۔

''توں ٹھیک آکھ رہیاں ہندو انڈیا دے وارث نیں پر اوس انڈیا دے جیہڑا جمنا توں پار اے کیوں کہ اٹک توں یمنا تک پنجاب اے پنجاب اُتے ہندوستان تے ہندوستانی کدوں دے دعویدار ہو گئے۔ تریخ دیاں کتاباں جیہناں وچ پنجاب نوں بھارت دا حصہ دسیا گیا جھوٹ نیں۔ پنجاب تے ہندوستان دو وکھرے لوکاں دے دو وکھرے دیس نیں۔ پنجاب ہندوستان وچ نہیں انڈس دیلی وچ اے۔ پنجاب نوں زوری کوئی ہندوستان دا حصہ آکھدا پھرے تے ایہہ اوہدے

دماغ داخل بدنیتی، کم علمی، تنگ نظری تے ہوسکدی اے حقیقت نہیں۔ سانوں تاریخ درست لکھن تے اپنے آپ نُوں وی درست کرن دی ضرورت اے'' وارث دے چہرے دا رنگ بدلیا اے
''بھارت پنجاب دا ازلاں توں ویری اے''
''پنجاب ہندوستان وچ نہیں اے ایہہ نویں گل سنی اے کہ پنجاب یمنا تک اے'' امر صدے نال دوہرا ہوگیا۔
''انڈس تے انڈیا دو وکھوں وکھ تہذیباں دا ن ناں اے۔ تے پنجاب اٹک توں یمنا تے جموں کشمیر توں راجستھان تک اے۔'' وارث اِک نویں سوچ دا جھنڈا چک سی۔
''اسلام ہندوستان وِچ اک باہری دھرم اے مسلماناں بادشاہاں اپنے ویلے ہندوواں اُتے بڑے ظلم کیتے جرم کیتے جیہناں دی معافی نہیں دِتی جاسکدی۔'' ملتان سنگھ دا پُتر پریتم سنگھ بولیا۔
''مسلماناں دے اون توں پہلاں ہندو جیہنوں اپنا سُنہرا دوَر آکھدے نیں اوہدے وِچ ہندو راجے مہاراجے اِک دُوجے نال جنگاں کیوں کردے رہے کالنگاہ وِچ ڈیڈھ دو لکھ ہندوواں نُوں کہڑے مسلماناں نے قتل کیتا۔ اوہداناں تے دسو؟'' وارث سوال کیتا۔
''مسلمان گئو ماتا نُوں کوہ کے کھاندے نیں'' امرداس فساد دے مُڈھ نوں چھیڑیا۔
''آریالوکاں بارے کیہ خیال اے اوہ وی تے گاوا کھاندے سن۔ عیسائی انگریزاں بارے وی کُجھ آکھو اوہ وی تے گاں کوہ کے کھاندے نیں۔ پُورا یورپ تے امریکا تے ساری دنیا دے یہودی وی گاں کوہ کے کھاندے نیں۔ جاؤ تے اوہناں ساریاں نُوں وی قتل کردیو۔ گاں دا کوہنا ڈکن لئی ہندوواں نُوں ساری دنیا دے مسلماناں، عیسائیاں تے یہودیاں نُوں قتل کرنا پے گیا۔ دُوجیاں نُوں وی کدی پچھ لیا کرو پنجاب تے ہندوستان وِچ وسدے مسلماناں نال ای کیہ کھور جے۔ پر ایہہ عقیدے دا مالا اے تسیں ساڈے عقیدے دا احترام کرو اسیں تہاڈے عقیدے دا۔ برداشت وی کوئی شے ہوندی اے۔'' وارث دے اندر وی پیڑاں سن۔
''ہندو روز نہاندے نیں ایہہ مسلمان مہینے وِچ اِک واری نہاندے نیں ایہناں دی تے وسیوں گندی ہوندی اے۔ ایہہ ساڈی تہذیب نُوں برباد کررہے نیں'' امرداس نے نواں وار کیتا۔
''ایس توں وڈا جھوٹھ میں کوئی نہیں سُنیا۔ مسلمان دن وِچ نماز پڑھن لگیاں پنج واری وضو کردا اے۔ نت نہاؤندا اے جمعے نُوں لازم نہاندا اے۔ توں دس ہندو دن وِچ کنی واری منہ دھوندا اے۔ رہ گئی مسلماناں دی گندی وسیوں تے اپنے وسائے شہراں، وستیاں تے پنڈاں دیاں

سوڑیاں گلیاں بارے کیہ خیال اے جیہناں وچوں دو بندے اکٹھے نہیں لنگھ سکدے ایہہ تنگ، ہنیریاں تے سوڑیاں گلیاں کس ذہنیت تے کس تہذیب دی علامت نیں'' وارث نواں حملہ کیتا۔

''ہندو تہذیب تے دھرم قدیم اے، مسلم تہذیب کولوں بہتر اے'' امرداس ہندو تہذیب دے مُڈھ قدیم اُتے مان کردا۔

''جے مسلم تہذیب اینی ماڑی ہوندی تے اج ہندوستان وچ ایہدا ناں لین والا کوئی نہ ہوندا۔ ہندو دھرم نے بدھ مت نوں ٹھڈے مار مار کے ہندوستانوں کڈھیا پر اسلام نوں نہ کڈھ سکیا ہندوواں نوں تہذیب مسلماناں نے اپنے ہزار ورھے دے راج وچ سکھائی پر تسیں ناشکرے اوہ مندے نہیں'' وارث نوں وی اسلامی تہذیب دی فکر سی۔

''مسلماناں نوں مکہ مدینہ ٹُر جانا چاہیدا ہندوستان نرا ہندوواں دا اے'' پرتیم سنگھ کوئی تھاں دین لئی تیار نہیں سی۔

''ہندوواں نوں جمنا توں ایدھر پیر نہیں دھرنا چاہی دا۔ ایدھر نرا ہڑپہ، ٹیکسلا موہنجو داڑو، مہر گڑھ تے سندھ وادی دی تہذیب تے علاقہ اے۔ سندھو تہذیب تے ایتھے وسدے ہندو تے سکھ وی ساڈے وجود دا حصہ نیں'' مراد نوں وی پنجاب دے مُڈھ قدیم اُتے مان سی۔ ''پنجابی ہندو دی دھرتی ماتا پنجاب اے بھارت نہیں۔''

''مسلماناں ساڈے مندر لٹے ڈھائے تے ساڑے'' امرداس سومناتھ دا حوالہ دتا۔

''عبادت گاہواں اُجاڑن والے مسلمان نہیں سن حملہ آور تے دھاڑوی سن۔ تے جنگاں لڑائیاں وچ سبھ کُجھ برباد ہوندا اے۔ ہندو راجے مہاراجے وی جنگ مگروں دشمن دے علاقیاں وچ منڈراں نوں ڈھا بھن دیندے سن 'پرمار دا راجہ نادرمن' نے گجرات وچ جین دے بہوں سارے مندر ڈھائے سن۔ پر اوہنوں تے کدی مندا نہ بولیا کسے ہندو نے۔'' وارث نے اگوں شیشہ وکھایا۔ ''پر مسلمان بادشاہ مندر بناندے تے اوہناں اُتے خرچ وی کردے سن اوہدا کوئی ہندو کدی ذکر نہیں کردا''

''اسلام ہندوستان وچ تلوار دے زور نال کھلریا ہندوواں نوں زبردستی ہندو بنایا گیا۔'' امرداس دیاں پیڑاں بڑیاں سن۔

''اسلام ذات پات نوں نہیں من دا۔ جتھے باہمن اگے اچھوت کھلوتا ہووے اوتھے اسلام نوں تلوار چلاون دی کیہ لوڑ سی۔ باہمن نے دلت نوں لت ماری تے مسلمان نے اوہنوں اپنے گلے لایا۔ اسلام بندے نال بندیاں ورگے سلوک دی وجہ توں کھلریا جتھے شودر، اچھوت تے

ہریجن سید زادے تے مسلمان بادشاہ، شہزادے سید زادے تے اُچی ذات والے نال اک پلیٹ وچ اوہدے نال بہہ کے روٹی کھا سکدا ہووے تے اوہدے موڈھے نال مونڈا جوڑ کے مسیت وِچ نماز پڑھ سکدا ہووے تے اوہدے کولوں اوہدی دھی بھین دا ساک منگ سکدا ہووے ایتھے تلوار چلا کے کسے نُوں مسلمان بناون دی کیہ لوڑ اے کسے باہمن نُوں آکھو کھاں ذرا اوہ کسے شودر نال کسے دلت نال کسے ہریجن نال بہہ کے اِک پلیٹ وچ کھانا کھا کے وکھاوے۔ اوہدے نال ساک کر کے وکھاوے۔ اسلام وِچ سبھ انسان برابر نیں کسے نُوں رنگ، نسل، زبان دی وجہ توں دُوجے انسان اُتے کوئی وڈیائی تے اُچیائی نہیں اے باہمن کولوں پچھوں اوہنے اچھوت نُوں انسان دا درجہ کیوں نہ دِتا۔ کُتا بنا کے کیوں رکھیا۔ جے اسلام نے اچھوت نُوں اپنے سینے نال لایا تے ایہدے وِچ اوکھا ہون دی کیہ لوڑ اے باہمن وی لا لین۔ ہندو دھرم تے ہندوستان باہروں اوَن والی ہر شے ہر عقیدے نُوں کھا گئے۔ بُدھ مت نُوں ٹُھدے مار مار کے ہندوستانوں کڈھیا پر دوشواں نُوں نہ کھا سکے اِک مذہب اسلام نُوں تے دُوجا پنجابیاں دی دھرتی ماتا پنجاب تے پنجابی تہذیب نوں، دھرتی، رہتل، تریخ، زبان، نسل، پنجاب پنج ہزار سال توں ہندوی تہذیب تے ہندوستان دے اگے سینا تان کے کھلوتے نیں۔ ایہدی کوئی مُڈھلی وجہ تاں ہونی اے۔''

''ہندوستان ازاد ہو لئے اسیں مسلماناں نُوں ہندوستان وِچ ختم کر دیاں گے ایہناں دا ناں نشاں مٹا دیاں گے'' پریتم سنگھ دھمکایا۔

''اول تے ہندوواں دا مسلماناں نُوں ہندوستان وِچ مٹاون دا کوئی مشن کدی توڑ نہیں چڑھنا۔ جے کدی پُوری ہو وی گیا تے ساری دنیا وچ وسدے باقی دے مسلماناں دا کیہ کرو گے۔ ہندوواں دی تریخ وِچ مسلماناں نُوں ظالم، جابر تے قاہر لکھیا گیا تے اپنے آپ نُوں مظلوم...... پر کالنگاہ دی جنگ وِچ اِک لکھ بندے نُوں قتل کرن والے اشوک نُوں کوئی ہندو مندا نہیں بولدا جیہڑا ہندوو دھرم دی تھاں بدھ مت دی تبلیغ وِچ جتیا رہیا۔ ہندو تریخ لکھدے نیں کہ ہندوواں دا قدیم دوَر چنگا سی پر مسلماناں دا وِچکارلا دور بھیڑا سی۔ پر ہندو تریخ لکھن والے مغلاں مگروں اون والے انگریز عیسائی دے راج تے ویلے بارے چُپ نیں اوہدا ذکر نہیں کردے کہ عیسائی انگریز ہندوستان تے ہندوواں نال کیہ کر دے رہے۔ مسلماناں کولوں نفرت تے عیسائیاں نُوں چنگا۔ گاں کوہ کے کھان والے اِک ناویں کولوں نفرت تے دُوجے ناویں نال محبت ایہدے وِچ کیہ بھید اے۔ مسلماناں مگروں ہندوستان اُتے انگریز عیسائیاں دا راج کدی کسے ہندو نے عیسائی راج آکھ کے مندا نہیں آکھیا۔''

''تسیں مسلمان بھارت ماتا دے ٹوٹے کرن لگے اوہ تسیں ہندوستان تے ہندو تے بدترین دشمن اوہ اسیں تہانوں کدی ہندوستان وچ نہیں رہن دیاں گے تہاڈی جڑ مار دیاں گے نسل مار دیاں گے۔'' پریتم اپنی واری لئی۔ ''اسیں پاکستان وچ مسلماناں دی جتی تھلے نہیں رہ سکدے''

''جس ہندوستان دا توں رولا پا رہیاں مسلماناں دے اون توں پہلاں ایہہ راجواڑے سن۔ مسلماناں اک ہزار سال وچ ایہناں ریاستاں تے راج واڑیاں نوں اکٹھا کر کے ہندوستان بنایا جیہدے اُتے آ کے انگریزاں نے قبضہ کر لیا۔ مغل ہندوستانی سن۔ جے پنجاب دے سکھاں تے ہندوواں نوں مسلماناں نال رہنا منظور نہیں اے تے سانوں مسلماناں نوں ہندوستان وچ ہندوواں تے سکھاں نال رہنا منظور نہیں اے تسیں ہندوستان وچ جا کے جمنا پار ہندوواں نال رہو اسیں پاکستان وچ مسلماناں نال راہنواں گے'' وارث نے اگوں دلیل دتی۔

''تُساں مسلماناں ساڈیاں گروواں تے صاحبزادیاں نوں شہید کیتا ایہناں نال سکھ کِسراں رہ سکدے نیں'' پریتم پرانے پھٹ وکھائے۔

''جیہناں نے ایہہ کم کیتا اوہ مسلمان نہیں سن۔ کسے ریاست دے راجے تے حاکم سن۔ سکھاں کیہڑا اپنے راج ویلے مسلماناں نال گھٹ کیتا۔ ساڈیاں مسیتاں اجاڑیاں اوہناں نوں جندرے مارے وچ اصطبل تے بارود خانے بنا دتے۔ قصائیاں دے تک وڈھے گاں کوہن تے پابندی لائی'' سید احمد نوں شہید کیتا۔ وارث اک ساہ وچ بولدا گیا۔ ''سرکاراں تے بادشاہاں...... جیہناں دی حد اپنے راج توں شروع ہوندی تے اپنے راج اُتے مکدی اے اوہناں دے کرتوتاں دی سزا تسیں پنجاب یاں ہندوستان دے مسلماناں نوں نہیں دے سکدے''

''ایہناں مسلماناں ہزار سال تک ہندوواں اُتے ظلم کیتے ہن اوس ہزار ورہے دی غلامی دا بدلا لین دا ویلا آ گیا اے'' امر پھٹاں تے لون دھوڑیا۔ ''تساں ساڈے مندر ڈھا کے اُتے اپنیاں مسیتاں بنایاں ہن ہندوواں دا راج آ رہیا اسیں اوہناں مسیتاں نوں ڈھا کے اُتے فیر مندر بنانے نیں تسیں ساڈے مندراں دے خزانے لئے تسیں باہری ٹھگ تے دھاڑوی اوہ''

''اوہ دھاڑوی سن جیہڑے مسلماناں ہندوواں تے سکھاں نوں اکو برابر لٹدے اجاڑدے تے قتلام کردے اجڑن والیاں وچ مسلماناں ودھ ہوندے سن کجھ اپنیاں کرتوتاں نوں وی ویکھ لیو جیہناں نوں بہانا بنا کے دھاڑوی پنجاب تے ہندوستان اُتے چڑھ دوڑدے سن'' وارث وی اگوں اوسے زبان وچ جواب دتا۔

''تسیں مسلمان ملیچھ اوہ...... تسیں نرا ایتھے شودر بن کے رہ سکدے اوہ ہندوستان وچ

راج کرن دا حق نرا ہندواں دا اے'' امر دی اواز کُجھ ہور اچی ہوئی۔ اوہنے بانہواں چڑھا لیاں سن۔ اوہدا چہرہ سرخ ہوون لگا۔''ہندو بن جاؤ نہیں تے بھارت چھڈ دیو۔''

''پنجاب دے شہراں وِچ ہر وپار، تعلیم، سرکاری نوکریاں، عدالتاں، سرکاری محکمیاں ہر شے اُتے ہندواں تے سکھاں دا قبضہ اے۔ ۔ ایہ کھاندے پیندے نیں ...... جدکہ مسلمان کسان بھکے نیں تے غریبی ہتھوں تنگ نیں ہندو سکھ تے انگریز نوکریاں دے نیڑے کوئی مسلماناں نوں نہیں لگن دیندا کیوں کہ اگوں ہر دفتر، ہر عدالت، ہر کرسی کوئی ہندو یاں سکھ مل کے بیٹھا...... ۔ پنجاب وِچ ابادی مسلماناں دی ودھ تے نوکریاں تے سارے وپار تے بھوئیاں ہندوواں تے سکھاں لئی ایہہ کتھوں دا انصاف اے ...... ہندو ہندوستان وِچ مسلماناں نوں جیوندہ رہن دا حق دین لئی تیار نہیں پنجاب وِچ مسلماناں دی گنتری ودھ اے اوتھے وی ساہ نہیں پیا لین دیندا۔ ہندو مسلمان نوں جیون دا حق دین نوں تیار نہیں اوہنوں ہندوستان وِچ مکان دے ایجنڈے اُتے عمل کر رہیا۔ مسلمان پاکستان دی حمائت نہ کرن تے ہور کیہ کرن تساں کوئی راہ چھڈیا مسلماناں لئی'' وارث بولنوں چُپ نہیں سی کر رہیا۔

''مسلماناں نوں ہندو بنا پئے گا نہیں تے ہندوستان چھڈنا پئے گا ایہہ شدھ نہ ہوئے تے بھرشٹ ہو جان گے'' امر داس دی اواز اچی ہوئی ''ہندوستان نرا ہندواں لئی اے اپنا دیس جا کے قابل قندھار تے عرب شریف وِچ لبھو ایتھے کیہ کر رہے اوہ''

''آہو...... توں ٹھیک آکھ رہیاں ...... ہندوستان ہندوواں لئی اے ایس لئی تے اسیں پاکستان منگ رہے آں تاں کہ تہانوں مسلماناں کولوں کوئی تکلیف نہ ہووے ......'' اگوں وارث وی اوسے دے لہجے وِچ جواب دتا۔

''مسلم لیگ ہندوستان نوں ونڈن دی ذمہ دار اے'' پریتم دی اواز آئی۔

''مسلم لیگ نہیں ونڈ رہی۔ کانگریس ازادی مگروں مسلماناں نوں کوئی حق دین لئی تیار نہیں۔ اوہ ایہہ بھل گئی اے کہ ہندوستان وِچ ہمیش اک مسلم ہندوستان تے اک ہندو ہندوستان دا وجود رہیا اے۔ مسلمان اپنے لئی مسلم انڈیا منگ رہے نیں تسیں اپنا ہندو انڈیا رکھو ایس لئی کہ تسیں مسلماناں نوں کوئی حق دین نوں تیار نہیں۔ ہندوواں نے آپیں ای مسلم انڈیا دا ناں پاکستان رکھ دتا اے۔ ونڈ تے آپیں ہوئی اے پنجاب دی ونڈ دی گل سبھ توں پہلاں ہندوواں تے سکھاں نے کیتی نہرو تے کانگریس دے اشارے تے سبھ توں پہلاں لالہ لاجپت رائے، کرتار سنگھ، بلدیو سنگھ، ماسٹر تارا سنگھ نے پنجاب دی ونڈ دی گل کیتی مسلم لیگ نہیں۔ کانگریس ایدی حمائت کر

رہی اے کہ پنجاب نُوں ونڈیا جائے'' وارث جواب دتا۔

''پنجاب وچ مسلماناں نے ہندوواں تے سکھاں نُوں اگے لا لیا اے اسیں ایہہ سبھ کُجھ برداشت نہیں کر سکدے ایہدا حساب کتاب ہندوستان وِچ مسلماناں نال ضرور رہوئی'' پرتیم کُجھ دیر چُپ رہن مگروں فیر بول پیا۔

اوہنے ویکھیا کہ گل ودھ رہی اے تے اوہ جے کھبے کھلوتے ہندوواں تے سکھاں ول تک رہیا سی جیہڑے گنتری وِچ مسلماناں دے ساہمنے گھٹ سن تے اوہنوں کُجھ دیر مگروں چیتا آیا کہ شام پُور مسلمان اکثریتی علاقہ اے۔

''پنجاب دے ہندوواں تے سکھاں دا ایہہ خوف کہ اوہ پنجاب وِچ مسلماناں دے تھلے لگ کے نہیں رہ سکدے نالے اوہناں دی گنتری مسلماناں دے مقابلے تے پنجاب وِچ گھٹ اے پنجاب دی ونڈ دا مُڈھلا سبب اے ...... کاروائی کانگریس نے پا دِتی ...... مدد انگریز نے کر دِتی...... تے ساتھ سکھاں نے دے دتا'' وارث پچھانہہ ہٹن نُوں تیار نہیں سی۔ ''مسلم لیگ ہمیش پُورے بنگال پُورے پنجاب سگوں نالے آسام دی گل وی کیتی پنجاب دی ونڈ پاکستان دی سکیم دا حصہ نہیں سی ایہہ کانگریس پنجاب دے اُتے تھپ دِتی تے پنجاب دے ہندوواں تے سکھاں اوہدا ساتھ کیوں دتا مسلم لیگ دا ساتھ کیوں نہیں دتا۔ پنجاب دے ہندوواں یاں سکھاں دی دھرتی ماتا پنجاب اے یاں بھارت، پنجاب دی ونڈ نُوں ہندوستان دی ونڈ آکھنا دنیا دا سبھ توں وڈا جُھوٹھ اے۔''

''مینوں ایہہ دس کہ مسلم لیگ دا ایہہ نعرہ کہ 'لے کے رہواں گے پاکستان' تے 'پاکستان دا مطلب کیا لا الہٰ اِلا اللہ' ایہدے وِچ پنجاب دے ہندو تے سکھ کتھے فٹ ہوندے نیں ...... کیہ ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ اوہناں نُوں اِک واری فیر مسلماناں دے ہیٹھ لگ کے رہنا پئے گا۔ ایہ کسراں ہو سکدا اے ...... اگے مسلماناں ساڈے نال کیہ کیتا'' ہن پرتیم سنگھ اپنی واری لئی۔ ''ہندو اپنے ہندوستان دا خواب ویکھ رہے نیں سکھ اپنے آپ نُوں پنجاب دا وارث تے حاکم سمجھ رہے نیں مسلمان پاکستان دے جھنڈا چک بن گئے نیں۔ اکٹھا پنجاب ہن کسے دی لوڑ نہیں رہ گیا...... ایہدی ونڈ ہووے ای ہووے...... ہن پنجاب رب دے حوالے...... تے جدوں کوئی شے رب دے حوالے ہو جاندی اے تے قدرت اوہدے نال اپنے اصولاں دی تلوار چلاوندی اے شیواں ٹھیک کرن لئی۔''

''ایہہ وی سوچن والی گل اے کہ گردوارہ تحریک جیہڑی ہندوو مہنتاں کولوں گردواریاں دا

انتظام لین لئی شروع ہوئی اوہ اگانہہ جا کے مسلماناں دخلاف کیوں ہوگئی'' پریتم دی گل مُکی تے اِک واری فیر وارث بول پیا۔

''ہندوواں لئی ہندوستان ...... مسلماناں لئی پاکستان ...... تے سکھاں لئی کیہ جیہڑے سارے پنجاب وِچ کھنڈے ہوئے نیں تے اوہناں دا کوئی اکثریتی علاقہ نہیں ...... اوہ کتھے جان...... اساں سارا پنجاب لینا اے جے ونڈ ہوئی تے اسان لہور نُوں وی برلن وانگ ونڈنا اے تے جتھے جتھے سکھ تے ہندو اباد یاں لہندے وِچ ہین اوہ علاقے وی ہندوستان وِچ ای جان گے'' پریتم سنگھ بولیا۔

''سکھاں دی پہلی منگ تے ایہہ سی کہ انگریزاں پنجاب اوہناں کولوں کھو یا اے اوہناں نُوں سگواں پرتان ...... اگوں مسلماناں وِچ ایہہ خوف وڑیا کہ جے پنجاب سکھاں دے ہتھ آ گیا تے اوہناں مسلماناں نال اوہ کرنا اے جو اوہناں نے اپنے راج وِچ مسلماناں نال کیتا ایس لئی مسلمان مسلم لیگ نال جڑ گئے......'' وارث اوہناں دی گل پرتائی۔''وائسرے ہند تے گورنر پنجاب سکھاں نُوں اک ای مشورہ دتا کہ پنجاب دی ونڈ دا سبھ توں ودھ نقصان سکھاں نُوں ہونا اے اوہناں دا فیدا ایسے گل وِچ ہے کہ اوہ مسلم لیگ نال مک مکا کر کے راج پاٹ وِچ اپنا حصہ وصولن نہیں تے سکھ برباد ہو جان گے پر اگوں گل مکان والے ماسٹر تارا سنگھ تے گیانی کرتار سنگھ بیٹھے نیں جیہڑے مسلم لیگ تے مسلماناں دا ناں وی نہیں سننا چاہوندے''۔

''جے کانگریس نُوں راج پاٹ لبھ جائے تے اوہ لیگ نال تے مسلماناں نال آپیں ای نبڑ لیسی۔'' ہندوستان ہندوواں دا ملک اے'' امر ویلیل دِتی۔

''ہندوواں دی ایسے ذہنیت نے پنجاب دی ونڈ کروا دِتی اے۔ ہندوستان دی ابادی ایس ویلے چالھی کروڑ اے جیہدے وِچ سکھ کل سٹھ لکھ نیں ...... پنجاب دی ابادی دو کروڑ اسی لکھ اے جیہدے وِچ سکھ نرے چالھی لکھ نیں ...... جمہوری حوالے نال پنجاب وِچ مسلماناں دی سرکار کیوں نہ بنے ایہہ مسلماناں دا دیس کیوں نہ بنے جو اصول ہندو اپنے حق لئی ورتدے نیں اوہا مسلماناں بارے ورتن لگیاں پیڑ کیوں ہوندی اے'' وارث بولیا۔''اجے ہندوستان ازاد نہیں ہویا پر نہرو ہُنے نال ایہنوں بحرِالکاہل توں لے کے مشرقِ وسطیٰ تک اکلے ہتھ والی طاقت بناون دا خواب ویکھ رہیا اے۔ اودھر پٹیل لیگ توں جان چھڑان لئی اوہنوں وڈھیا کپیا نکارہ پاکستان دینا بہتر جانیا۔ انگریز نُوں پتہ نہیں ہندوستان چھڈ کے نسن دی اینی جلدی کیوں اے...... پہلاں جان نہیں سن چھڈدے ہن نس پہلاں تے تیار مگروں ہورہے نیں'' وارث انگریزاں والے پاسے نُوں

وی نہیں سی بھلیا۔

''مغل راج وِچ گُزرے تن سو سال وِچ مسلماناں دا سکھاں نال ماڑا سلوک...... سکھ راج وِچ گُزرے مسلماناں دے پنجاہ سال وِچ مسلماناں نال سکھاں دا خراب سلوک...... مسلماناں کولوں ہندوواں دا اپنی اِک ہزار سال تک چلدی غلامی دا ویر چکون دی خواہش ...... ہندوستان وِچ مسلماناں دا ہندوواں دا غلام بن کے رہن توں انکار تے پنجاب وِچ سکھاں تے ہندوواں دا مسلمان اکثریت دی جتی ہیٹھ رہن توں انکار...... پنجاب وِچ مسلمان کساناں دا ماڑا حال تے اوہناں دے اُتے بیٹھے ہندو ساہوکار تے سکھ زمیندار ہتھوں استحصال...... مسلماناں دے خلاف انگریزاں تے ہندوواں دا ایکا، نفرت تے دشمنی۔ نفرت اینی ڈونگھی تے انمٹ ہے کہ ہر ناواں دُوجے دا وجود حرفِ غلط وانگ مٹا دینا چاہوندا اے...... جتھے ہر کوئی بدنیتی دا شکار ہووے ظلم تے تک ہتھ لوے تے اوتھے فیر قدرت انصاف دی تلوار آپ چلاؤندی اے......'' وارث جو بولنا شروع کیتا تے کسے دے ڈکین وِچ نہیں سی آرہیا۔ ''فساد دی جڑ نہرو رپورٹ سی جیہڑی ایس گل دا ثبوت ہے کہ کانگریس تے ہندو اک شے دے دو ناں نیں۔''

''حد ہو گئی مسلماناں دا کوئی تے حق ای نہیں بن دا ہندوستان اُتے۔ مسلمان کھلوتا کیہڑی شے ہندو کولوں منگ رہیا ہندوستان ہندوواں دا اے۔ مسلمان پہلاں ہندوستان نُوں بڑا برباد کر چکیا اے۔ بڑا کُجھ ہندوواں کولوں کھو چکیا اے سانوں ہزار سال تک غلام بنا کے بیٹھا رہیا۔ ہُن اوس ہزار سالاں دی غلامی دا بدلا لین دا ویلا آ گیا اے تسیں مسلمان ہن ہندوستان چھڈ دیو نہیں تے تہانوں فنا کر دیاں گے، تہاڈی نسل مٹا دیاں گے تہاڈا قابل نفرت وجود ایتھے ہر برداشت نہیں ہو سکدا'' امرو وی پچھانہہ ہٹن والا نہیں سی۔

''جو کُجھ سکھ تے ہندو ایس ویلے چڑھدے پنجاب تے سارے ہندوستان وِچ مسلماناں نال کر رہے نیں اوہنوں کیہدے کھاتے وِچ پاؤ گے۔ اوہدا حساب کیہدے کولوں منگئے اجے تک تہاڈیاں نفرتاں نہیں مکیاں تہاڈے کالجے وِچ ٹھنڈ نہیں پئی۔ ہندوواں دیاں نفرتاں دا مسلماناں کول کوئی علاج نہیں اے۔ کِدھرے ہُن کھلوت وی کرو اینی نفرت۔ ہن معاف کرو مسلماناں نوں ...... سانوں جیون دیو نہیں تے اساں تہانوں کوئی نہیں جیون دینا...... پنجاب دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دیاں ایہناں آپسی دشمنیاں تے نفرتاں وِچ ساڈا ساریاں دا سانجھا پنجاب کِدھرے گواچ جانا اے۔ کُجھ ہوش کرو'' وارث اوہناں اگے ہتھ جوڑ دِتے۔

پنجاب دا ناں آیا تے تنے مُنڈے اِک دم چُپ کر گئے۔ جیہڑے دو پل پہلاں اِک

ڈوجے دیاں دھوناں تاڑ کے اِک ڈوجے دے لہو دے تریہائے کھلوتے سن۔ اک ڈوجے کولوں نظراں چرا کے چوراں وانگ ہجے کھبے تکن لگ پئے۔ چوک وچ اک ڈوجے نوں مرن مارنئی تیار کھلوتے ہندو، سکھ تے مسلمان سبھے شرمندگی ہتھوں سرنوائی کھلوتے اندروں اندر روندے سن۔ کوئی گھروں بے گھر ہونا تے مرنا نہیں سی چاہوندا۔ پنجاب نال تناں نوں پیار سی۔ پنجاب نوں سارے اپنی دھرتی ماں تے دھرتی ماتا آکھدے تے سمجھدے سن۔ اوہ تنے لڑنا نہیں سن چاہوندے پر اوہناں نوں لڑا دتا گیا۔ ہن معاملے اوتھے اپڑ گئے کہ جتھے اپنے اندر بلدی فرقہ پرستی تے آپسی نفرتاں دے ایہناں بھانبڑاں اُتے اوہناں دا کوئی اختیار نہیں سی۔ ایس اگ وچ ایس ویلے سارا پنجاب بل رہیا سی، ورتیا جا رہیا سی۔ ایس بلدی اُتے بڑے شیطانی ہتھ تیل پا کے اپنی اپنی سیک رہے سن۔

اچانک اک ہندو منڈے گھنٹہ گھر دے منارے دیاں اندرلیاں پوڑھیاں چڑھ کے اُتے لگا لیگ دا جھنڈا اُتار کے اوتھے کانگریس دا جھنڈا لان دی کوشش کیتی اوہنوں گلی دی نکرے، نکروں کھلوتے کسے بندے نے گولی مار دِتی تے نس گیا۔ ہندو منڈے دی لاش پنجاہ فٹ اُچے منارے توں لہو چوندی اُڈدی ہوئی جھنڈے سنے ہیٹھاں گھنٹہ گھر دیاں پوڑھیاں اُتے ڈِگی تے رڑھدی ہوئی اوہناں دے ساہمنے آ پئی۔ اوتھے دہشت پے گئی۔ اوہ سارے ترٹھ کے پچھانہہ ہٹ گئے۔ چوک وچ سناٹا چھا گیا۔ ہندو دی لاش تک کے اِک سکھ مُنڈا اکالی دا جھنڈا لے کے گھنٹہ گھر دے منارے دے اندر وڑ گیا پوڑھیاں چڑھدا اُتے اپڑ کے اوتھے اوہنے اکالی جھنڈا لہران دی کوشش کیتی اوہنوں وی گلی دے کسے کوٹھے دی چھت اُتے کھلوتے کسے بندے نے گولی مار دِتی۔ اوہدی لاش وی جھنڈے سنے ہندو منڈے دی لاش کول اتوں لہو چوندی ڈِگی۔ پر سکھنا تک کے اِک مسلمان منڈا لیگ دا جھنڈا لے کے منارے دے اندر وڑ گیا نسدا ہویا پوڑھیاں چڑھدا جا کے لیگ دا جھنڈ الان لگا تے ساہمنے ہندوواں تے سکھاں دی گلی وچوں اوہنوں وی کسے نے سر وچ گولی مار دِتی۔ اوہدی لاش وی لیگ دے جھنڈے سنے ہیٹھاں چوک وچ دوجیاں دو لاشاں دے اُتے ڈِگی...... کوئی ساہ نہیں سی لے رہیا چوک وچ۔ فیر کشمیر علی دا بھتریا نسدا آیا ایہنے منارے اُتے کشمیر دا جھنڈا لہران دی کوشش کیتی اوہنوں وی چھت اُپروں کسے نے گولی مار دِتی اوہدی لاش وی کشمیر نیشنل کانفرس دے جھنڈے سنے ہیٹھاں دوجیاں تناں لاشاں اُتے ڈِگی۔ اوتھے ہن چار لاشاں پیاں سن تے ساہمنے اودھا پنڈا کٹھا کھلوتا پاٹیاں اکھاں نال چوک وچ پئے لیگ، کانگریس، اکالی تے کشمیر دے جھنڈے نوں کدی تکدا تے کدی لاشاں نوں۔

فرید ملتان سنگھ تے سکھی رام اپنیاں گھوڑیاں اُتے بیٹھے بڑی دیر دا ساہ کھچ کے تناں منڈیاں دا آپسی مناظرہ لاشاں گرن تے جھنڈے لاون دا ایہہ تماشا تک رہے سن۔ اکٹھ وِچ کھلوتے گُوڑا خان، سادا تلکونا مسلماناں دے نال تے تیج لال تے سیانا سنگھ ہندوواں تے سکھاں وچ رل کے اِک دُوجے دے ساہمنے کھلوتے مسکراوندے سن۔ اچانک فرید دی نگاہ اوہناں چاراں اُتے پئی۔

''بندہ بندے نُوں ڈنگ رہیا تے سپ بیٹھا ہس رہیا۔'' فرید دے مُونہوں نکلیا۔

فرید گھوڑی توں اُتریا تُردا ہویا چوک دے وچکار کھلوتے لوکاں وچوں لنگھدا لاشاں دے ساہمنے آ کھلوتا۔ اوہنے چارے جھنڈے چائے تے منارے اندر وڑ گیا۔ پوڑھیاں چڑھدا اُتاں گیا تے جا کے منارے اُتے چارے جھنڈے لہرا دتے۔ چوک وِچ سناٹا سی ہن کسے گلی وچوں کسے نُوں کوئی گولی چلاون دی ہمت نہ ہوئی ساریاں دے کلیجے وِچ ہن ٹھنڈ پے گئی اپنے اپنے جھنڈ لہراندے تک کے لاشاں وی اوہناں نُوں بھل گیاں۔

فرید اجے اوتھے ای کھلوتا سی کہ اچانک اکٹھ وِچوں کسے نے 'پاکستان زندہ باد' دا نعرہ مار دتا تے ایہدے نال ای چوک وِچ نعرے بازی دا مقابلہ شروع ہو گیا۔ اوس ویلے گھڑیال شام دے ست وجا رہیا سی گھڑیال دی اواز کوئی نہیں سی سن رہیا کہ ویلا کِنا چھیتی لنگھ رہیا اے۔ دوہاں پاسیوں 'ہندوستان زندہ باد...... جے ہند...... گاندھی زندہ باد...... پاکستان زندہ باد تے 'جناح زندہ باد' دے پرجوش نعریاں نال شام پُور گونج پیا۔ ہر ناواں ودھ زور لا رہیا سی...... بڑا چ نعرے لگدے رہے۔

اک دُوجے دے ساہمنے کھلوتے نعرے بازی کردے ہندوواں سکھاں تے مسلماناں نُوں جیہڑے اِک دُوجے دیاں اکھاں وِچ آ کھا پا کے بانہواں چڑھا کے نعرے بازی کردے ہن اک دُوجے ول ہولی ہولی اگانہہ وی ودھ رہے سن جہانگڑی سردار قہر خان اپنے ہتھیار بند گھڑ سواراں دے جتھے نال چوک وِچ وڑیا تے اتھے سناٹا چھا گیا۔ رئیسِ اعظم خان بہادر سردار قہر خان جہانگڑی اپنے گھوڑے اُتے سوار انج ای جاپ رہیا سی جیوں کوئی گرجھا گھوڑے دی کنڈ اُتے پائی کاٹھی اُتے بیٹھا گھوڑی دی لگام پھڑ کے بیٹھا اے۔ ویکھن والیاں نُوں ایہدے وِچ کوئی شک نہیں سی کہ سردار قہر خان جہانگڑی ہو بہو اِک گرجھ دی ویتر دا بندہ سی۔ اوہدی تک گرجھ وانگ سی اوہدیاں اکھاں گرجھ وانگ سن اوہدی دھون گرجھ وانگ سی اوہدیاں وحشت بھریاں ویران اکھاں جیہناں وِچوں بندے دا ماس چوہنڑاں مار مار وڈھ کھان دی انھی خواہش ہتھوں مغلوب ہویاں

وسدیاں گرجھاں وانگ سن۔ اوہدے گرجھ دی چونگھ وانگ اُتلے دودند مُونہوں باہر نکل کے اوہدے تلویں ہوٹھاں نُوں لکا لیا۔ اوہدے وڈے وڈے نوکاں کڈھی کھلوتے چیڑے تے اُچے کن جویں کسے نے سور دے کن کھچ کے اوہدے کناں دی تھاں لا دتے نیں۔ تکی پرکھلی دھون اتے رکھے گول سر جیہوں اگے پچھے ہون لئی اوہناں چنگا بھلا زور لانا پیندا اوہدے اُتوں گرجھی رنگ دا طُرے والا کُلا گرجھی رنگ دی شیروانی گرجھی رانگ دی سُتھن گرجھی رنگ دیاں جتیاں پگڑی وچوں لمکے سردے گرجھی رنگ دے وال گرجھ دے پیراں ورگے ہتھ تے انگلیاں اوہ اک چلدا پھردا گرجھا سی جیہدے اُتے پہلی نظر پیندیاں ای بندے نُوں خوف اوُندا۔ پر جدوں اوہ بولدا اوہدی اواز وی گرجھاں دی منحوس چیکاں ماردی اواز وانگ جاپدی۔ جدوں کسے نال اگانہہ ہو کے گل کرن لگدا اپنے خوفناک دنداں نال بندے نُوں گرجھاں وانگ پُوہنگھ مارن چہرے دا ماس چٹن لگا اے۔ سردار قہر خاں جھانگڑی بندہ نہیں سی اک گرجھا سی۔ اک اجیہا گرجھا جیہدا من پسند کھاجا بندیاں نُوں چونگھاں مارے کے اوہناں دیاں بوٹیاں پٹنا ماس کھاوَنا تے لہو پینا سی۔ اوہ ایویں ای پیو دادے دا چار ہزار کلے رقبہ ودھا کے دس ہزار کلے تک نہیں سی لے گیا تے اجے اوہدیاں کامیابیاں دا سفر چالو سی۔ اوس گرجھا ویتر بندے دی دہشت دور تک سی تے اوہ ایس ویلے اپنیاں ساریاں دہشتاں دا جلوس نال لئی کھلوتا چوک وِچ کھلوتے ہندوستان زندہ باد تے پاکستان زندہ باد دے نعرے ماردے لوکاں نُوں اپنیاں گرجھا دی وحشت ناک اکھاں نال دہشت زدہ کر رہیا سی اوہ جتھے قدم رکھدا موت تے نحوست دا جلوس وی اوہدا پرچھاواں بن کے اوہدے نال ای گرجھاں وانگ ٹُردا اوُندا۔ اج اوہدے نال اوہدا وڈا پُتر سردار جہانا جھانگڑی وی سی تے قبیلے دے کُجھ پنجاہ سٹھ گھڑ سوار وی جیہناں ساریاں دے ہتھ وِچ ہتھیار سن۔

''ایہہ ہندوستان زندہ باد دے نعرے مارنے جے تے ہندوستان وِچ جا کے مارو ایتھے نہیں ایتھے تے پاکستان بن رہیا اے'' سردار قہر خان جھانگری دی گرجھاں ورگی اواز چیکدی نکلی تے چوک وِچ کھلوتے ہندو تے سکھ پتھر دے بن گئے۔ ساہمنے گرجھ دی شکل وِچ موت کھلوتی سی۔ چوکوں جویں موت دا فرشتہ پھر گیا کسے دے اچا ساہ لین دی اواز نہیں سی آ رہی۔

جھانگڑی سردارں دے ساہمنے فرید حیات کھلوتا سی۔ اوہنوں اوُندا ویکھ کے سکھی رام تے ملتان سنگھ وی اپنیاں گھوڑیاں توں اُتر کے فرید دے نال آ کے موڈھا جوڑ کے کھلو گئے۔ فرید جیہدے نال قہر خان دا پیڑھیوں پیڑھی دا ویر سی ایس فرید دے پیو دادے اوہدے پیو دادے نُوں ایس چوک وِچ قتل کیتا تے اوہناں دیاں سریاں چوک وِچ برچھیاں اُتے ٹنگیاں۔ اوہنوں ایہہ

سبھ کجھ یاد سی اوہ بھلن لئی تیار نہیں سی جے اوہ جے کجھ بھل گیا سی تے ایہہ بھل گیا کہ اوہ اک دھاڑوی سی اوہدے وڈ وڈیریاں ایس پنڈ نوں اجاڑیا ایہنوں اگ لائی ڈھا کے بھوئیں دے برابر کیتا تے ایس چوک وچ سینکڑے بے گناہ بندیاں دے لہو نال ہتھ رنگے اوہ باہروں آ کے اوہناں دی بھوئیں اتے آ کے قبضہ کر کے بہہ گئے تے سامراجیاں نے اوہناں نوں ایس نجیز قبضے دے جیز ہوون دی سند دے دتی تے لوک بے وس چپ بیٹھے ایہہ سارا تماشا تکدے رہے کہ اوہ کسے فوج نال کسے ریاست نال لڑ نہیں سن سکدے کیوں کہ تریجی ذات نے آ کے اوہناں نوں آپس وچ لڑا دتا۔

اچانک فیر نعرے لگنے شروع ہو گئے۔ بڑا چر نعرے لگدے رہے ہن مالا خراب ہوون لگا جدوں مالا خراب ہون لگا تے ہندوواں سکھاں تے مسلماناں دے وچکار کندھ وانگ کھلوتا فرید تے اوہدے دوویں بیلی اپنے تھاں توں ہلے وی نا۔ فرید چوک وچ کھلوتے بندیاں وچوں سبھناں توں اچے قد دا بندہ سی۔ اوہنوں ویکھ کے انج لگدا جویں مہاتما بدھ چٹی پگڑی بنھ کے چٹا کرتا تے چٹی دھوتی بنھ کے ٹردا پھردا لوکاں دے وچکار آن کھلوتا اے۔ اوہدیاں اکھاں وچ سیانف، سوچ تے فکر دی روشنائی لہراں ماردی دسدی تے اوہ وی کدی اچا وی بولدا کسے نے نہ سنیا اوہدی زبان مٹھی تے کسے جادوگر دی اواز سی جیہدے وچ رب نے کجھ خاص تاثیر رکھی۔ لوک اوہدی گل دھیان نال سندے تے اوہدا بڑا احترام کردے پورے پنڈ وچ اوہ اک بندہ سی جہدی گل اتے ہندو سکھ تے مسلمان سارے آمنا آکھدے۔ جیہڑی گل کر چھڈدا پتھر اتے لیک ہوندی تے اوہدیاں گلاں تے فیصلے لوکاں دے مالے وچ کدی ماڑے نہ ہوندے چنگے ہوندے تے پنڈ وچ امن تے سکھ دی چھاں کیتی رکھدے۔ لوکاں وچ پاڑے پان والے اوہدے پرچھاویں کولوں وی دوراڈے نسدے۔ قہر خان جھانگڑی اوہدی ضد سی تے ایس پنڈ دی تقدیر ایہناں دوہاں ضداں دے ویلنے وچ آئی ہر ویلے گنے وانگ ای پڑدی رہندی۔ اج وی ایہا ہویا سی۔ فرید قہر خان تے فسادیاں دے چکار کھلوتا سی۔

''ایہہ ہندو سکھ تے مسلمان سبھے آپس وچ گل بات کر رہے نیں لڑ نہیں رہے تے گل بات نال مالے نبڑدے نیں خراب نہیں ہوندے جتھے گل بات نہ ہووے اتھے جنگ ہوندی اے تے جنگ سانوں پجدی نہیں'' فرید دی بھارکی تے گھنبیر اوازواں دیاں لہراں اتے تر دی چوک وچ کھلوتی تے ہر پاسے کھلر دی کھنڈدی دہشت نوں اپنے نال روڑھ کے لے گئی۔ '' لئیو بھئی نعرہ مارو سارے رل کے پورے زور دا ہندوستان زندہ باد تے پاکستان زندہ باد۔ خالصہ زندہ باد تے

کشمیر زندہ باد دا''

چوک وِچ کھلوتے ہندووں سکھاں مسلماناں تے کشمیریاں ساریاں رل کے اِک دُوجے دی اواز وِچ اواز رلا کے دلوں جدوں ہندوستان زندہ باد، پاکستان زندہ باد، خالصہ زندہ باد، کشمیر زندہ باد دا نعرہ ماریا تے ایہہ مشترکے لائے نعرے لوکاں دے دلاں وِچوں سارے میل، کھوٹ، نفرت تے دشمنی دھوندے اوہناں ساریاں نُوں گنگا نہایا کر گئے۔

''ہندو، سکھ تے مسلمان تسیں سارے پوتر، پاک تے معصوم اوہ۔ اپنے رب دے اپنے بھگوان دے چنگے سچے تے سُچے بندے اوہ۔ رب اپنے ہر بندے نال اوہدی ماں توں وی ستر واری ودھ پیار کردا اے۔'' فرید دی اواز چوک وِچ گونج رہی سی۔

''بس ایہہ سارا گُجھ راہ تکان تے آگوائی کرن والیاں دی سوچ ہوندی اے جیہڑی قوماں نُوں اجاڑدی یاں وساندی یاں فیر ماردی یاں جیواندی اے ایہہ آگو تے سوچن والے ایہہ جیہڑے پاسے رب دی مخلوق نُوں لا دین اوہ اوسے پاسے تر پیندی اے اوہنوں ہوش اودوں اُوندا اے جدوں اوہ ماڑیاں تے بھیڑیاں آگوواں تے راہ وکھاون والیاں جھوٹیاں دے ہتے جال وِچ پھاس کے برباد ہو جاندی اے پر اوودوں بڑی دیر ہو چُکی ہوندی اے'' ملتان سنگھ فرید دے برابر کھڑا سوچدا سی اہناں دا پنڈ اج اِک وڈے خون خرابے توں بچ گیا سی۔

اوہناں ساریاں رل کے ہندوستان زندہ باد، پاکستان زندہ باد خالصہ زندہ باد تے کشمیر زندہ باد دے نعرے کیہ مارے کہ اوہناں دے سراں اُتے نچدی موت دی وحشت بنی کھلوتی گرجھ اپنا شکار ہتھوں نکلدا تک کے چوک وِچوں اُڈ گئی۔

''ہُن سارے چوک وِچ پئیاں ایہہ چارے لاشاں چالیو تے ایہناں دا کفن دفن کرو۔ انتم سنسکار کرو۔ گھروں گھریں جاؤ تے اپنیاں پرواراں نال بہہ کے گلاں کرو تے ہسو کھیڈو'' فرید گلیاں ول اپنے سجے ہتھ نال اشارہ کردیاں بولیا۔ ''ایہہ خوف جیہڑا تہانوں چمبڑیا اے ایہہ تہاڈا نہیں اے ایہنوں لاہ کے پرانہہ مارو نفرتاں پنجاب دے لوکاں دا پیشہ نہیں سن۔ ایہہ کسے ہور دا مرض اے۔''

اوہ سارے لاشاں اوتھوں چکدے چُپ کر کے چوکوں نِکلدے گلیاں وِچ مُڑدے گھروں گھریں ٹُر گئے۔ فرید سرنوا کے کھلوتا رہیا اوہنے نہ سجے ویکھیا نہ کھبے چوک لوکاں کولوں سکھنا ہو گیا پچھے اوہ تنے ای چوک وِچ کھلوتے رہ گئے۔ تے نال اوہناں دے پُتر وارث، پرتیم سنگھ تے امرداس۔

''تسیں تنے ایہہ کیہ کردے پھردے اوہ...... اک دُوجے دے نال گل کرن دے روادار نہیں'' فرید نے ای گل شروع کیتی۔ اوہ وڈا سی تے ساریاں نوں پتہ سی اوہدے اگے کسے جیبھ نہیں سی کھچنی۔ وارث، پرتیم تے امر تِنے منڈے چپ کھلوتے رہے۔

''اسیں تہاڈے کولوں کُجھ پچھ رہے آں ...... بولدے کیوں نہیں اگوں'' ہُن ملتان سنگھ دا چہرہ سُرخ سی۔

اگوں اوہا چُپ۔

''اسیں تہاڈے نال گل کرر ہے آں ...... وا نال نہیں'' سُکھی رام رنجگی وکھائی۔

''چا چا سُکھی کوئی گل نہیں اے ...... بس اسیں اپنے اپنے کماں وِچ لگے ہاں'' وارث اجے سرنوائی جواب دِتا۔

''ایہہ کم تہانوں تناں نُوں آپس وِچ گل کرن توں ڈکدے نیں تے آپس وِچ لڑن مرن دا سبق سکھاؤندے نیں تسیں کہڑی راہ ٹُر پئے ایہہ ساڈی راہ نہیں'' ملتان سنگھ دُکھی سی۔

''گلاں تے ہوندیاں ای رہندیاں نیں'' ہُن پرتیم بولیا۔ سراُتانہہ نہ چایا۔

''ازادی دی ایس جنگ وِچ اسیں اپنی اپنی راہ ٹُر رہے آں'' امر نظراں چُراندا سی۔

''تے ایس راہ اُتے ٹُردیاں تہانوں اپنا آپ وِسنورہ گیا'' سُکھی رام سوال کیتا۔

''تسیں کھل کے گل کرو'' فرید تناں ول تکیا اوہ اجے وی سرنوا کے کھلوتے سن۔ ''بجھارتاں کیہ بجھوا رہے اوہ''

''گل ایہہ وے چاچا فرید کہ اسیں اپنیاں اپنیاں سٹوڈنٹس فیڈریشناں نال رل کے ازادی دی ایس تحریک وِچ اپنی اپنی ذمہ واری نبھا رہے آں'' پرتیم جواب دِتا۔

''سمجھیا میں ہُن تہاڈی گل وارث مسلم لیگ وِچ ٹُر گیا توں اکالی دل وِچ تے امر کانگریس وِچ ایہا گل اے'' سُکھی رام اوہناں کولوں پچھیا۔

''جی انج ای سمجھو'' تناں دے موہوں اکٹھا ای نکلیا۔

اوہ سارے ای چپ کر گئے۔ کدی منڈیاں ول تکدے تے کدے اک دُوجے دیاں شکلاں جیہناں اُپر حیرانگی سی تے بے یقینی سی۔ اوہ سارا کُجھ اوہناں ویکھ تے سن لیا جیہدے بارے اوہناں کدی سوچیا نہیں سی۔ ملتان، فرید تے سُکھی نے اک دُوجے ول تکیا تے کُجھ سوچدیاں اک دُوجے ول تک کے ہاں وِچ تناں نے اپنے سر ہلائے تے فرید فیصلہ سُنا دِتا۔

''وارث، پرتیم تے امر تسیں تنے پنڈ چھڈ دیو ہُنے ایسے ویلے اسیں نہیں چاہوندے تسیں

ایتھے اِک منٹ وی ہور رہو تہاڈے تناں دی وجہ توں پنڈ وِچ ہندوواں سکھاں تے مسلماناں وِچ فساد ہو سکدا اے تے بے گناہ نواں دیاں جاناں جا سکدیاں نیں۔'' فرید نے دل اُتے پتھر رکھ کے فیصلہ سُنا دِتا۔

''کیہ آکھ رہیاں بابا فرید'' تناں منڈیاں اُتے ایٹم بم ڈِگیا۔

''فرید ٹھیک آکھ رہیا تہاڈے تناں دی وجہ توں پنڈ دا امن خطرے وِچ پے گیا اے تے ہندوواں تے سکھاں دیاں جاناں خطرے وِچ پے گئیاں نیں تسیں تِنے پنڈ چھڈ دیو'' ملتان سنگھ وی ایس فیصلے نال سہمت سی۔

''تہاڈا تناں دا کوئی حق نہیں ساڈے وسیب وِچ فرقہ پرستی دا زہر گھولن دا اسیں پیڑھیوں پیڑھی اکٹھے وسدے آ رہے آں اسیں تہانوں اپنی وسیوں برباد کرن دی اجازت نہیں دے سکدے تسیں تِنے شام پُور چھڈ دیو'' سُکھی رام وی اپنے بیلیاں نال سی۔''نفرت دے زہر دا وپار اسانوں پُجدا نہیں ساڈیاں خشیاں سانجھیاں تے غم اِک سن پیڑھیوں پیڑھی...... اوہناں دی ہن سانبھ کون کریسی'' سُکھی رام اندروں ٹُٹ بھج رہیا سی۔''ایہہ تسیں چنگا نہیں کر رہے اِک دُوجے نال گل کرن تے وی تیار نہیں۔''

''اسیں چاہوندے آں تسیں تِنے ایہہ سلسلہ بند کر دیو'' فرید اوہناں نُوں اپنے ولوں حکم دتا۔

''چاچا فرید ایہہ نہیں ہو سکدا'' پریتم سنگھ اُٹھ کھلوتا۔''تسیں ساڈے وڈکے پتہ نہیں کیہڑے ویلیاں نُوں جھمبڑے اوہ دنیا کدھر ہور دے جا رہی جیہڑی تہانوں دِس نہیں رہی''

''پریتم چُپ کر وڈیاں نال گل کرن دی کوئی تمیز ہوندی اے'' ملتان سنگھ نُوں کوڑ چڑھی۔

پریتم جواب دتے بنا اوتھوں اُٹھ گیا۔ امرداس وی اوہدے مگر مگر ای اُٹھیا۔

''ابا جی میں اِک ضروری کم لہور چلیاں'' وارث وی اوہناں دے مگر ای اُٹھیا۔

''تسیں تِنے میری اِک گل سُندے جاؤ'' فرید اوہناں نُوں پچھوں سدیا۔ فرید کولوں ایہہ گل برداشت نہیں سی ہو رہی جیہناں آدرشاں دا اوہ پیڑھیوں پیڑھی جھنڈا چک سی اوہدے ہتھوں اون والی پیڑھی اوہ اجھنڈا کھوہ کے پرانہہ سُٹ دتا۔ ایہا حال سُکھی رام تے ملتان سنگھ دا سی۔

''تسیں نفرت دے ہتھیاراں نال دُوجے مذہب دے مَنن والیاں نُوں فتح نہیں کر سکدے مار مکا نہیں سکدے تسیں آپ مک جاؤ گے پر ہندو، سکھ، عیسائی، مسلمان تہاڈے کولوں کوئی مذہب دے مَنن والے نہیں مکنے تے نہ ایہہ مذہب۔ جس لڑائی دا انجام پہلاں ای پتہ ہووے اوہ لڑن دا کیہ فیدا۔ جدوں تسیں کسے دُوجے مذہب یاں عقیدے نُوں نفرت، تعصب تے حقارت دی نگاہ

نال تکدے اوہ تے تہاڈے اندر بیٹھا اصلی بندہ جیہڑا کہ اصل در اک گندہ خبیث تے شیطان بندہ ہوندا اے اپنے آل دوالے سارے محول نوں گندہ کر رہیا ہوندا اے...... ایہو جیہے درندے نوں بندہ آکھنا گناہ اے ایہہ بندیائی دا بدترین دشمن ہوندا اے ...... ایہا بندہ فرقہ واریت تے فساد دا مُڈھ ہوندا اے ازادی دی تحریک وِچ ضرور حصہ لوو ...... پر ازادی نفرتاں دا سبق نہیں دیندی سگوں برداشت، صبر تے حوصلے دا ناں تحریک اے۔" اوہناں تناں پرت کے اوہدی گل سنی جدوں اوہنے چُپ کیتا تے اپنی راہ ٹُردے رہے۔

وارث گھر گیا ماں نوں ملیا اپنا سوٹ کیس چکیا تے ٹانگا پھڑ دا شہر ٹُر گیا۔ تِنے وڈے بڑی دیر پتہ نہیں کیہڑیاں سوچاں وِچ گواچے چوک وِچ بیٹھے رہے۔

"لگدا اے جویں شواں کے بندگلی وچ اڑ گیاں نیں" فرید بولیا۔

ملتان تے سکھی اوہدے ول سکھنیاں نظراں نال تکدے رہے اوہناں کول اوہدی کسے گل دا جواب نہیں سی۔ دوجی راتیں پرتیم وی لہور ٹُر گیا۔ تریجی راتیں امرداس وی اپنے چاچے بھگوان داس کول لہور ٹُر گیا۔ تِنے وڈے چوک وِچ کلّے ڈر ماری چُپ بیٹھے ویکھدے سن۔ گھر وِچ زنانیاں نوں دُوجے دیہاڑے پتہ لگا کہ ملتان سنگھ، سکھی رام تے فرید نے رل کے تناں منڈیاں نوں گھروں کڈھ دتا اے تے گھراں وِچ رولا پے گیا۔ زبیدہ نے فرید، آشا نے سکھی تے امن دیپ نے ملتان نال لڑ لڑ کے اوہناں دا حشر کر دتا۔

"تسیں ہوئے کون اوہ منڈیاں نوں گھروں کڈھن والے کدی گبھرو پتراں نوں وی کوئی گھروں کڈھدا اے تہاڈا تناں بڈھڑیاں دا سر بھوں گیا تسیں پاگل ہو گئے اوہ" تناں نوں اکو ای گل سنن نوں ملی۔ تِنے چُپ کر کے بیٹھے رہے پر اگلیاں نے ویڑھیاں وچوں اُٹھا دِتے گھروں دھکے مار کے باہر کڈھ دتا۔ تِنے دھکے کھا کے آکے فیر چوک دے دارے اُتے بہہ گئے اوس ویلے گھڑیال رات دے دس وجا رہیا سی۔ تِنے کڑیاں روپ کنول، نمرتا تے زینت اپنے ویراں لئی وکھ پریشان سن تے گُٹھے بہہ کے روندیاں۔

"ٹھیک اے کسے مناسب ویلے تے اوہناں نوں واپس بلا لواں گے" ایس شرط اُتے ہاں کرن مگروں تناں بڈھڑیاں نوں کِدھرے سرگھی ویلے اپنے گھراں وِچ وڑن دی اجازت ملی۔

وارث لہور رنگ محل اپنی حویلی اپڑیا تے اوہدے ذہن وِچ اکا گل پھر رہی سی۔

"ہن کیہ کراں ...... گھروں کڈھیا گیاں" ایہہ خیال پرت پرت کے اوہدے ذہن وِچ اوندا۔ اوہدے والد نے اوہنوں سختی نال سیاست توں دور رہن دا حکم دِتا۔ اوہ دُوجے دیہاڑے

سٹوڈنٹس فیڈریشن دے دفتر جا کے اپنیاں ساریاں سیاسی ذمہ واریاں چھڈ کے آ گیا۔

لہور وِچ لوکاں دیاں گلاں سن کے اوہنوں ایس گل وِچ ہن کوئی شک نہیں سی رہ گیا کہ مسلماناں دا ملک پاکستان چھیتی بننا اے۔ ہندو تے مسلمان اِک دُوجے دا وجود برداشت کرن نُوں تیار نہیں سی۔ کتھے بننا اے تے کِسراں بننا اے ایہہ کسے نُوں نہیں سی پتا۔

''جے کل پاکستان بن گیا تے میرے دیس نُوں اپنیاں سرحداں دی راکھی لئی اک فوج دی وی لوڑ ہوونی اے'' اوہ رنگ محل، دِلی دروازے تے کوتوالی دے اگے پھردیاں ایہا سوچدا پھریا۔

اوہدا ذہن فوج وِچ جان لئی بن دا گیا۔ ایسے طرحاں دی اک سویر نُوں اوہ اٹھیا تے جا کے رائل برٹش انڈین آرمی وِچ بھرتی ہوون لئی بھرتی دفتر جا کے لین وِچ لگ گیا۔ اوہنوں فوج وِچ کمشن مل گیا اوہ گورنمنٹ کالج دا پڑھیا سی قد کاٹھ پیو دادے تے گیا سی لماں چوڑا گبھرو میڈیکل وی پاس کر لیا۔ انگریزی لکھن پڑھن تے بولن دا کوئی مسئلہ نہیں سی۔ رب نے دماغ وی دتا سی۔ فوج وِچ کمشن افسر دا امتحان پاس کر کے سیکنڈ لیفٹیننٹ دے عہدے تے بھرتی ہویا تے اوہنوں ٹریننگ لئی دیرادون چھاؤنی گھل دتا گیا۔ نہ اوہنے پیو نُوں دسیا تے نہ ماں نُوں اوہناں نُوں اوووں پتہ لگا جدوں کئی مہینیاں مگروں چٹھی رساں اِک بے رنگ جیہی چٹھی چوک وِچ بیٹھے فرید دے ہتھ وِچ پھڑا گیا۔ جیہدے وِچ لکھیا سی۔

''اماں جی تے بابا جی السلام وعلیکم ......! دیرہ دُون چھاؤنی

23 مارچ نُوں منٹو پارک وِچ ہوون والا مسلم لیگ دا جلسا ویکھیا تے جناح صاحب دیاں گلاں وی سنیاں اوس مگروں اجو کے سیاسی حالات وی میرے ساہمنے نیں تہانوں وی ہر شے دی خبر اے تے لوکاں دے ارادے وی ویکھے نیں ہر پاسے اِک ای گل ہو رہی اے میرے انگریز فوجی افسر وی ایہا گل کردے نیں کہ مسلماناں تے ہندوواں دے دو وکھرے وکھرے دیس بناون دی تیاری ہو رہی اے ہور کجھ ہووے نہ ہووے مینوں ایس گل دا پک ہو گیا ہے کہ انگریز پنجاب تے ہندوستان وِچوں نسن ہی والا ہے میں ایہہ سوچ کے فوج وِچ بھرتی ہو گیاں کہ جدوں کل ساڈا دیس ازاد ہوسی تاں میں اپنے ازاد دیس دیاں سرحداں دی راکھی کرن لئی اپنے دیس دی فوج وِچ موجود ہوواں جدوں ونڈ ہونی اے تے فوج وی ونڈی جانی اے تے مسلمان فوجیاں نُوں رلا کے پاکستان دی فوج بننی اے تے میں چاہونداں کہ میں اوس فوج وِچ

ہووااں مینوں آس ہے کہ تسیں میری ایس آپ خودری نُوں معاف کرن
دا جتن کریسو"

نواں نواں لفٹین ہویا تہاڈا نالائق پُتر
"وارث حیات"

وارث دی ماں زبیدہ ایہہ چٹھی سُنی تے اوہنوں ہتھ وِچ پھڑی حیران ہوندی رہی۔ فرید ایہا چٹھی لے کے باہر نکلیا اگے گھنٹہ گھر دیاں پوڑھیاں اُتے ملتان سنگھ تے سکھی رام بیٹھے سن گھڑیال اوس ویلے سویر دے یاراں وجا رہیا سی۔ اوہناں دے ہتھ وِچ اِک اِک چٹھی سی۔ فرید ملتان تے سکھی تناں نُوں آیاں ایہہ چٹھیاں واری واری اِک دُوجے نُوں پڑھایاں۔ پریتم سنگھ نے اپنی چٹھی وِچ لکھیا کہ اوہ وی فوج وِچ ٹُر گیا اے تے سکھی دے پُتر امرداس نے لکھیا کہ میں لہور وِچ ہور نہیں رہنا چاہوندا تے اپنی ماسی کول دِلی جا رہیاں میں ہُن نِرا کانگریس لئی تے ہندوستان دی ازادی لئی کم کرنا اے۔ تے میں ایتھے آ کے کانگریس پارٹی وِچ رلت کر لئی اے۔

اوہ تِنے اِک دُوجے دیاں شکلاں تکدے سن۔ چٹھیاں نُوں ہتھاں وِچ لئی بیٹھے ارت پرت کے ویکھدے تے اپنے آپ کولوں پُچھدے ایہہ کیہ اے۔

"ایہناں کیہ کیتا" ملتان سنگھ بیٹھا غصے نال کمب رہیا سی "جس فوج نال اسیں ہمیش لڑدے رہے ایہہ اوسے وِچ جا کے بھرتی ہو گئے"

"جو ہونا سی ہو گیا اے...... ہُن ساڈے وس کُجھ نہیں رہیا......" فرید دی اواز چ نراضی سی۔

"ایہہ نہیں سی ہونا چاہی دا میں اوہنوں ہور پڑھن لئی ولائت گھلن دی تیار کر رہیا ساں اوہنے کیہ کیتا" سکھی رام حال دی ماڑا سی۔ "ایہناں منڈیاں وِچ پہلاں ای تریڑ پے گئی سی اسیں ویکھن نُوں تیار نہیں ساں" سکھی بولیا۔

فرید تے ملتان سنگھ اوہدے شکل ویکھن لگ پئے۔

"تہانوں اوہ دیہاڑا یاد اے جدوں ایس چوک وِچ تناں مُنڈیاں لہوروں آئے اکالیاں لیگیاں تے کانگرسیاں دے تن وکھوں وکھ تے اِک ای دن وِچ اپنے اپنے جلسے کروائے تے تقریراں کیتیاں۔" سکھی اوہناں توں پُچھیا۔

"ہاں یاد اے سانوں" فرید تے ملتان سنگھ اکٹھا ای جواب دِتا۔

"بس مالا اوس توں پہلاں ای خراب ہو چکیا سی سانوں پتہ چر کا لگا۔" سکھی دے اندر ڈھا پا گئی سی۔

''توں ٹھیک آکھیا سکھی رام۔'' فرید اک ٹھنڈا ساہ لیا تے سر پکڑ کے بہہ گیا۔''جویں ساڈے منڈیاں دے دل دماغ راتوں رات بدل گئے تے سانوں پتہ وی نہ لگا ایسے طرح سارے ہندوستان تے سارے پنجاب دے مسلماناں ہندوواں تے سکھاں دی سوچ وی راتوں رات بدل گئی دوش کیہنوں دیئے نفرتاں دی ایہہ کالی ہنیری سبھ کُجھ اڈا کے لے گئی ساڈے پتر ساڈے کولوں کھو کے لے گئی۔'' فرید نے سر چایا تے اگانہہ ودھدیاں گھڑیال دیاں چمکدیاں سوئیاں اُتے نظراں گڈ کے بولیا۔''فرقہ پرستی دی سوچ اک شیطانی فلسفہ اے جیہنے دنیا دے ہر دُوجے فلسفے، سوچ، فکر، نظریئے تے ہر تہذیب نُوں کھاجانا اے۔ دنیا وِچ منفی سوچ تے فکر ہتھوں لگن والی ہر اگ اوڑک اِک دیہاڑے بجھ جاندی اے پر دنیا وِچ لگیاں دو اگاں کدی نہیں بجھنیاں اِک نسل پرستی دی اگ تے دوجی فرقہ پرستی دی اگ...... ایہہ اون والے ویلیاں دیاں اگاں نیں نے ایہناں ہتھوں انسانی نسل نے مک جانا اے پر ایہناں اگاں کسے کولوں نہیں بجھنا۔ نسل پرستی تعصب تے فرقہ پرستی دی اگ وِچ بلدے دندی کڈھ چک مارن وگدے ہلکے دہشت گرد کتے دا دِل کردا اے اوہ اپنے مخالف مذہب تے نسل نال تعلق رکھن والے دُوجے بندے دیاں بوٹیاں کر چھڈے، اوہدا لہو پی جاوے اوہدا کالجا کڈھ کے چب چھڈے اوہدا گھر ساڑا کے سواہ کردوے اوہدے بچے مار چھڈے اوہدی نسل مکا دوے۔ اوہنوں غلام بنا لوے تے اوہدا وسیب اجاڑ چھڈے۔ ساری دنیا دے نسل پرست، تعصبی تے فرقہ پرست جیہڑے کہ دنیا دے سبھ توں وڈے جھوٹے تے مکرے حرامی نیں ایہناں نُوں چک کے سمندراں وِچ غرق کر دینا چاہی دا اے نہیں تاں ایہناں دہشت گرداں ہلکیاں کتیاں ایس دنیا وِچ امن تے سکھ چین کدی نہیں ہوون دینا۔ ایہ دنیا وِچ امن، ترقی تے بھائی چارے ول جاندی ہر راہ اُتے اپنیاں نفرت بھریاں سرخ اکھاں تے خونی دندیاں وِچ لہو نال لبڑیاں جیبھاں کڈھ کے بیٹھے نیں تے اپنی راہ وِچ اون والے ہر بندے دا لہو پیتی تے ماس بیٹ کھائی جاندے نیں۔ نسل پرستی، تعصب تے فرقہ پرستی دی سوچ ہر فسادی سوچ دی ماں سوچ اے تے ایہدے جھنڈا چک دنیا دے امن، بھائی چارے، ترقی تے نسل انسانی دے سبھ توں خطرناک دشمن، ایس دنیا وِچ ہر فساد دی جڑ، سبھ توں وڈے تے اصلی دہشت گردتے دنیا دی ہر تہذیب دے مجرم نیں ایہناں دو موہے سپاں نوں مار دینا چاہیدا اے۔''

شامی چوک وِچ ہندوواں سکھاں مسلماناں دے وچکار ہوون والا نعرے بازی تے جھنڈے لان دے چکر وِچ چار لاشاں گرن دا معرکہ تے مگروں تناں مُنڈیاں نوں پنڈوں کڈھن دا تماشہ سارے پنڈ نے ویکھیا تے ہر بندہ شرمندہ پھردا سی۔ جس نے جو سوچنا سی سوچیا پر سبھ توں ودھ رولا سکھی رام دے گھر پیا۔

☆☆☆☆☆

(69)

فروری 1946 دے الیکشن وِچ مسلم لیگ پنجاب اسمبلی دیاں 86 سیٹاں وِچوں 73 سیٹاں جت لیاں۔ مسلم لیگ پنجاب وِچ زور پکڑ چکی سی۔ ہن اوہ سارے پنجاب دے مسلماناں دے ووٹ دے زور تے ہندوستان وِچ جناح صاحب دی آگوائی ہیٹھ کانگریس گاندھی جی، نہرو تے پٹیل دا مقابلا کرن لئی تے پاکستان دی منگ منوان والی مسلماناں دی آگو تے نمائندہ پارٹی بن چکی سی۔ کانگریس انگریزاں نوں ہندوستاں وِچوں کڈھن لئی ''ہندوستان چھڈ دیو'' دا نعرہ مار رہی سی۔ جد کہ مسلم لیگ ہندوستان نوں ''ونڈو تے چھڈ دیو'' دا نعرہ مار رہی سی۔ ایس گل وِچ ہن کوئی شک نہیں سی رہ گیا کہ کیبنٹ مشن دے وقوعے مگروں قائداعظم مسلماناں لئی اک وکھرے ملک دے خواہش مند سن۔ پنجاب وِچ پنجاب دے گورنر رابرٹ گلانسی نے مسلم لیگ نوں سرکار بنان دی اجازت دین توں انکار کر دتا تے یونینسٹ پارٹی، اکالی دل تے کانگریس دی سرکار بنوان دی آہرے لگ گیا اوہنے خضر حیات ٹوانہ نوں سرکار بنان لئی آکھیا۔ مسلم لیگ نے سول نافرمانی شروع کر دِتی جیہدے نتیجے وِچ 2 مارچ 1946 خضر حیات ٹوانہ دے استعفے مگروں یونینسٹاں دی سرکار مُک گئی۔ ایتھوں پنجاب دی تباہی شروع ہوئی مِگی۔ خضر حیات ٹوانہ دے استعفے مگروں ہندو تے سکھ لیڈراں 3 مارچ 1946 نوں پنجاب اسمبلی دے بُوہے اگے کھلو کے اگ لان والیاں تقریراں کیتیاں۔ ماسٹر تارا سنگھ نے اپنی کرپان دا وِچ لہراندیاں پنجاب دے مسلماناں دے خلاف ڈاڈھی تے ڈونگھی نفرت دا اظہار کر دیاں اوہناں نوں چیلنج کر چھڈیا۔

''راج کرے گا خالصہ آکی رہے نہ کوئی۔ میں ہر سکھ نوں آکھداں کہ اوہ اپنا فرض نبھاوے اسیں مریئے یاں جیویئے مسلیاں دا اُتلا ہتھ قبول نہیں پنجاب اُتے نِرا سکھاں دا راج ہوسی ایہدا فیصلہ ہن کرپان کریسی اسیں مسلیاں نوں تن کے رکھ دیاں گے میں بگل وجا دتا اے مسلم لیگ نوں تن دیو...... پاکستان مردہ باد...... واہے گُرو جی دا خالصہ...... واہے گُرو جی دی فتح''

بلدی تے تیل پا کے خوش ہوون والے سارے ہوندے نیں پانی پان والا کوئی نہیں ہوندا''
فرید چوک وچ گھر اندر کدی ڈیرے اُتے کدی دارے اُتے بیٹھا تے کدی راہ ٹردا ایہا سوچدا
ایہہ بولدا۔''پنجاب ہندو، سکھ تے مسلمان فرقہ پرستاں ہتھوں برباد ہو جانا اے۔''
''من اندر سپ بن کے بیٹھے صدیاں دے کھوٹ تے کرودھ کڈھن دا سنہرا ویلا آ گیا
اے ایہہ ویلا کوئی کویں ہتھوں جان دوے'' ملتان سنگھ وی فکریں پیا۔
''ہندوواں تے مسلماناں وچکار موجود نفرتاں ساریاں حداں ٹپ گیاں نیں ایہہ اک
دُوجے کولوں اپنی نفرت کر دے نیں مینوں حیرانگی ہوندی اے ایہہ ساہ کسراں لیندے نیں'' سُکھی
رام وی دُکھی رام بن گیا۔
کُجھ دناں توں سُکھی رام اپنے اندر اک عجب جیہی تبدیلی محسوس کر رہیا سی اوہنوں کدی
کدی انجے جاپدا کہ اوہ ایس علاقے ایس پنڈ وچ ایہناں لوکاں وچ اک اجانو بندہ اے کسے
پرائے دیس وچ ہے۔ اوہدا دل کردا اپنا پنڈ چھڈ کے کِدھرے نس جاوے پر جدوں اوہدی نگاہ
چوک وچ اپنی حویلی اپنی گھر والی آشا تے اپنی دِھی نمرتا اُتے پیندی باہر اپنے پیو دادے دے
ویلیاں دا بنیا چوک، دارا، اپنے بیلیاں دے گھراں، اپنیاں وڈکیاں دادے دے ویلے دا پندراں
مربعے رقبہ ویکھدا اپنے مال ڈنگر اپنے رزق بخت تے رونقاں ویکھدا اوہدا کالجا مُونہہ نُوں اوندا۔
اوس دیہاڑے ڈیرے تے گیا اندر کوٹھے وچ وڑن لگا تے اندروں اوہنوں کُجھ اوازاں کنیں
پئیاں۔
''میں سُکھی رام دے سارے ڈنگر کڈھ کے لے جانے نیں'' اوہنے اندر اپنے مزارعے
دینونوں گل کردیاں سنیا۔''بڑیاں موجاں کرلیاں ایس کھتری نے ساڈے سر تے''
''میں ایس کھتری دا بھگا بھنڑا اے'' اوہدا دُوجا مسلمان مزارع شیدا بولدا اوہنوں سنیویا۔
''میں ایہدے رقبے تے حویلی اُتے قبضہ کرنا اے۔'' تریجا مزارع شمسو وی پچھانہہ نہیں سی
'پاکستان بنن وی والا اے ہندوواں ایتھوں نس جانا اے''
''گوڑا خان تے سادا تلونا سردار قہر خان دے پُتر سردار جہانا نال رل کے ایدی دِھی نمرتا دا
ادھالا کرن دی تیار کیتی پھردے نیں'' شیدا خبراں رکھدا سی۔
''جہانا آکھدا اے میں اوس ہندنی کُڑی نمرتا نال اپنا گھر وسونا اے اوہدی جوانی کپڑے
پاڑ کے باہر نکل رہی اے'' شمسو بولیا۔
سُکھی رام دبے پیریں اوہناں قدماں تے ای پرت کے ڈیریوں واپس آ گیا۔ اوہدے

متھے اُتے مڑھکے تے تیکے تر دے سن۔ گھر وڑیا تے اوہدا اُڈیا رنگ ویکھ کے اوہدی گھر والی آشا تے اوہدی دھی نمرتا جیہڑی اوسے ویلے سکولوں پڑھا کے پرتی نے وی بڑا پچھیا پر اوہنے کُجھ نہ دسیا۔

''پتا جی گل کیہ اے تسیں دسدے کیوں نہیں'' نمرتا بڑا زور لایا پر سُکھی رام چُپ رہیا۔ پنجاہ توں ٹپ دا سُکھی رام اپنے آپ نُوں ایس ویلے قبر وچ پیر لمکائی بیٹھا لگ رہیا سی۔ اوہدے ساہمنے اخبار پیا سی جیہدے پہلے صفحے تے کئیں نکیاں وڈیاں سرخیاں اوہنوں خوف دے سنگلاں نال پکا بنھ کے جکڑ دتا۔ اِک سرخی لگی سی۔

''فرقہ وارانہ نفرتاں سارے بند تروڑ کے باہر نکل آیاں''

لہور (سٹاف رپورٹر)۔ ماسٹر تارا سنگھ ولوں پنجاب وِچ مسلماناں نُوں مار مکان دی دھمکی وی ہندوواں تے سِکھاں ولوں ملی جیہدے ردِعمل وِچ راولپنڈی، ملتان وِچ بڑے ہندو تے سکھ قتل کیتے گئے نیں۔ پنجاب وِچ لاشاں، بربادی، نفرتاں تے اُجاڑے دا ہڑھ آ گیا۔ ہندو سکھ اک پاسے تے مسلمان دُوجے پاسے دوہاں ناویاں وچوں کوئی اِک دُوجے دا وجود پنجاب وِچ برداشت کرن لئی تیار نہیں۔ اج پنجاب دی ونڈ ہوون توں پہلاں ای ہر شے ونڈی گئی صدیاں پرانے ویر کرودھ تے غلاظتاں گندے پوتڑے فرقہ پرستاں پُورے پنجاب وِچ دھونے شروع کر دتے۔ کانگریس چڑھدے پنجاب وِچ تے لیگ لہندے پنجاب وِچ ہلا شیری دے رہی اے۔''

''چڑھدے پنجاب وِچ مسلمان کُڑیاں تے لہندے پنجاب وِچ ہندو تے سکھ کُڑیاں اغوا ہونیاں شروع'' دُوجی خبر دی سرخی۔

''چڑھدے تے لہندے وِچ بے گناہ لوکاں دے قتلام لئی اسلحہ تے ہتھیار ونڈے جا رہے نیں'' اک ہور خبر۔

''میجر شارٹ سکھ تے ہندوو غنڈیاں نُوں چڑھدے وِچ مسلماناں دے قتلام تے اوہناں اُتے حملیاں لئی ضروری ٹریننگ دے رہیا'' اگلی خبر۔

''چڑھدے توں لہندے تک ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دے گھراں اُتے لال نشان لگ گئے''

نمرتا اپنے پیو نُوں اخبار پڑھدیاں اِک خبر اُتے جدوں چر تک نظراں گڈی ویکھیا تے اوہدے سامنیوں آ کے اخبار چک لیا۔

''پتا جی اخباراں وِچ ہر الٹی سدھی شے لکھی ہوندی اے تسیں دل اُتے کیوں لیندے او''

دِھی بول رہی سی تے پیو سن رہیا سی۔

سُکھی رام نوں ہر شے نالوں اپنی جوان دِھی دی ودھ فکر سی۔ اج جو کُجھ اوہ ڈیرے اُتے سن کے آیا اوہدا ہوش اڈ گیا تے اوہنوں خوف ہتھوں ساہ لین اوکھا ہو گیا۔ کھانا پینا بھُل گیا تے نیندراں اُڈ گئیاں۔ اوہ بڑا کُجھ سوچدا رہیا پر کسے نتیجے اُتے نہ اپڑ سکیا۔ نمرتا دی ذمہ واری دے بھار ہیٹھ اوہ دہرا ہوندا گیا۔ نمرتا اون والیاں مصیبتاں توں بے خبر بے فکر ویڑھے وچ اپنیاں سہیلیاں روپ کنول تے زینت نال بیٹھی گلاں کردی ہس رہی سی۔

''کتھے جاواں کیہ کراں'' سُکھی رام نوں اگوں کوئی جواب نہ اوندا۔

رات پئی تے اوہنوں نیندر نہ آئی۔ آشا دی اکھ کھُلی تے اوہ پلنگھ اُتے بے خبر بیٹھا سوچاں وچ غرق سی۔

''کیہ گل اے سکھی ایسراں کیوں بیٹھاں توں دوپہراں دا چپ پھرداں مینوں گل کیوں نہیں دسدا'' آشا اُٹھ کے کمرے وچ لالٹین بالی تے اوہدے برابر پلنگ تے آ کے بہہ گئی۔

جدوں سُکھی رام نے ساری گل آشا نوں دسی تے اوہدا چہرہ خوف نال پیلا پے گیا۔

''ہن کیہ کریئے۔'' آشا پچھیا۔

''شام پُور چھڈ دیئے'' سُکھی رام دا جواب سی۔

''ہندو کڑیاں اغوا ہو رہیاں نیں جے جھانگڑیاں ......'' آشا اپنی دِھی بارے سوچ کے پریشانی دا شکار ہو گئی۔

''چپ کر......'' سُکھی رام نے اپنی پتنی دے مُونہہ اُتے ہتھ رکھ دتا اوہ ایہہ گل سوچن لئی وی تیار نہیں سی۔

دوہاں نوں ساری رات نیندر نہ پئی رات اکھاں وچ ای لنگھ گئی۔ جس ویلے اوہ رات اکھاں وچ گذارن دی کوشش کر رہے سن ٹھیک اوس ویلے باہر ہنیری رات وچ پنڈ وچ ہندوواں تے سکھاں دے کُجھ چونویں گھراں اُتے لال نشان لگ رہے سن۔ پرچھاویں اپنے کم وچ لگے سن ٹھیک اوسے ویلے سُکھی رام دے گھر دی باہرلی کندھ دے بُوہے دے سجے پاسے وی گول دارہ بنا کے لال نشان لایا گیا۔

سُکھی رام سویرے باہر اپنے رقبے اُتے جان لئی نکلیا تے اپنی حویلی دے کھبے بُوہے دے نال کندھ اُتے لال نشاں دا وڈا جیہا گول دارہ ویکھ کے اوہدے اگانہہ جاندے قدم اوتھے ای رک گئے۔ الٹے قدماں پرتیا تے حویلی دا بُوہا زور نال بند کر کے اندروں کنڈی مار کے نسدا ہویا

آیا تے آ کے ویڑھے وِچ شرینہ دے رکھ ہیٹھ گھتی پئی منجی اُتے بہہ گیا۔

''سکھی رام کیہ گل اے'' آشا چاہ توں اُٹھ کے اوہدے ساہمنے آ کے کھلو گئی۔

آشا نے ویکھ لیا سکھی رام اندروں اندر خوف دا ڈنگیا ہویا سی۔ فیر اوہ منجی توں اُٹھ کے ویڑھے وچکار ہتھ پچھے بنھ کے تیز تیز ٹہلن لگ پیا۔ آشا ویکھیا پئی عمر دا سکھی ایس ویلے کوئی سو ورہے دا بڈھڑا لگ رہیا سی اہنے اپنی پگڑی بے چینی وِچ سروں لاہ کے ہتھ وچ پھڑ لئی۔ سر دے ادھے چٹے تے ادھے کالے وال کھچل بنے سن۔ اوہدی داڑھی دودھی سی جیہدے سارے وال چٹے ہو چکے سن داہڑی مون سکھی رام کئیں دناں توں داہڑی نہیں سی بنائی۔ اوہدیاں اکھاں وچ وحشت سی ہر ویلے ہسدیاں مسکراندیاں بھوریاں اکھاں ایس ویلے اوہدیاں نہیں سن لگ رہیاں۔ متھے اُتے وٹ پئے سن تے چہرے دا پکا رنگ ہنیرے وِچ ڈبیا سی۔ اوہدا گول چہرہ لمک گیا سی تے گلھاں اندر وڑ گیاں اوہدا درمیانہ قد جیہڑا پگڑی بنھن مگروں کجھ اُچا لگدا سی اج کجھ ہور گھٹ وِس رہیا سی اوہدے موڈھے جھکے ہوئے سن تے اوہ جویں کجھ کُبا ہو کے ٹُر رہیا سی۔ اوہدی ہمیش صاف ستھری اجلی رہن والی چٹی دھوتی چٹا کرتا تے چٹی پگڑی اوہدی ہر ویلے دی پشاک اج ان دھوتی ملوٹی تے پرانی لگ رہی سی۔

''سکھی تیرے نال کیہ مالا اے کجھ مینوں وی دس بھال۔'' آشا نے فیر اوہا سوال کر دتا۔

''ساڈے گھر اُتے لال نشان لگ گیا اے اسیں غنڈیاں دی نظر وِچ آں۔''

''کیہ آکھ رہیاں۔'' آشا دی اواز بہہ گئی۔

''مینوں سمجھ نہیں آ رہی میں کیہ کراں اجے تے نہ ہندوستان بنیا تے نہ پاکستان نہ ایس گل دا فیصلہ ہویا کہ کتھے بننا اے تے لوکاں نال کیہ واپرنی اے پر کجھ لوک جلدی وچ نیں۔ ہندو سکھ تے مسلمان غنڈے اک دوجے دیاں دھیاں بھیناں، جائداداں اُتے اکھ رکھ کے بیٹھے نیں تے مخالف فرقے دے لوکاں دے قتلام دیاں تیاریاں کیتی بیٹھے نیں ہتھیار تے اسلحے ونڈے جا رہے نیں۔'' سکھی رام نُوں ہر پاسیوں اٹھدے طوفان اپنے ول اوندے دِسدے۔

''لوکاں نُوں چھڈ اپنی دس اسیں کیہ کریئے۔'' آشا نُوں اپنے پروار دی فکر پے گئی۔

''اک گل اوندی اے میری سمجھ وِچ'' سکھی رام کجھ سوچدیاں بولیا۔

''اوہ کیہ''۔ آشا نُوں کجھ آس بجھی۔

''جے اسیں ایتھوں کسے طرح حفاظت نال نکل سکیے تے ٹھیک اے جے نہیں نکلد سکدے تے جے میری دِھی نے پندراں غنڈیاں دے ہتھ لگ کے برباد ہونا اے تے اوہدے

نالوں چنگا اے میں آپ ای اوہنوں کسے مسلمان دے نکاح وچ دے دیاں'' سکھی رام بغیر سوچے سمجھے بول رہیا سی۔

''سکھی رام توں ہوش وچ ہیں۔ ۔ تینوں پتہ اے توں کیہ آکھ رہیاں۔'' آشا دا ساہ بُت ہوون لگا۔

''میں سوچ رہیاں فرید نال گل کراں کہ اوہ وارث لئی نمرتا دا ساک لے لوے'' سکھی رام اوہدی سنی ان سنی کر دتی۔

اوہنوں ہوش اودوں آیا جدوں اوہدی ایہہ گل سن کے آشا نے اک خوفناک چیک ماری تے اوہدے ساہمنے کھڑی کھلوتی بے ہوش ہو کے بھنجے ڈگی۔ ہن سکھی رام نوں ہوش آیا۔ ماں دی چیک سن کے اندروں نمرتا دی نسدی آئی۔ ماں نوں فرش اُتے بے ہوش ڈگیا تک کے اوہدے وی ہوش اڈ گئے۔ سکھی رام اوہدے کول بیٹھا اپنی پتنی نوں اکھاں اڈ اڈ کے تک رہیا سی۔ نمرتا نسدی گئی تے پانی لے کے آئی بڑی دیر مگروں آشا نوں ہوش آیا۔ سارا دِن تے رات تے چُپ رہی پر سویرے فیر جدوں رات والی گل آشا نوں یاد آئی تے اوہ چاھ بالن دی تیار کر رہی سی اِک ادھ بلدی چواتی ہتھ وِچ پھڑی تے اوہنے آکے سکھی رام اُتے بھن دِتی۔

''فیر ایہہ گل نہ کریں'' آشا اپنے پتی دے ہتھیں پے گئی تے پھڑ کے اوہدے چولے دا گلماں لیراں لیراں کر دتا۔

نمرتا اوس ویلے اندر سکول جان دی تیاری کر رہی سی۔ بڑا اوکھا ہو کے اپنی غضبناک ہوئی کھلوتی ماں کولوں اپنے پتا نوں چھڑایا۔

''ماتا جی ہویا کیہ ...... کجھ دسوتاں سہی'' نمرتا رولا پا دتا۔

''پچھ اپنے ایس دھروہی پیو نوں ایہہ کیہ پاپ کمان لگا ...... پاپی کیہ دھروہ کرن لگا...... کافر جیہا نہ ہووے تاں۔'' آشا اوتھوں پچھانہہ ہٹ کے بہہ گئی تے اپنے سر دے وال کھول کے سینا پٹن لگ پئی تے وین پانے شروع کر دتے۔ ''سکھی رام جمدا مریں آ مینوں موت کیوں نہ آئی ایہہ گل سنن توں پہلاں ...... ہے بھگوان''

گھر وِچ رولا پیا گھر دی کندھ ٹپ کے اوازاں برابر دے ویڑھے وِچ بیٹھے فرید اوہدی گھر والی زبیدہ تے اوہدی دِھی زینت دے کناں تک اپڑیاں تے زبیدہ دوہاں گھراں دی وچکارلی کندھ اُتے پوڑھی لا کے چڑھ کھلوتی۔

''وے بھائی سکھی رام کیوں مارن لگا ایں میری بھین نوں'' زبیدہ اوتھوں ای اچی اواز وِچ

ویڑھے وِچ پاٹا گلماں لے کے کھلوتے سکھی رام نُوں پچھیا۔

''اپنی بھین نُوں پچھ زبیداں بھرجائی اوہنے ماریا کہ میں ماریا ...... ماردی وی اے اتوں روندی وی اے'' سکھی رام دُوجے منے مُونہہ کر کے اپناں پاٹا چولا تے جھریٹاں لگا چہرہ لکان دی کوشش کر دیاں بولیا۔

سکھی رام چُپ کر کے اٹھیا اپنی دھوتی چھنڈی۔ ویڑھے وِچ ڈگی پئی اپنی پگڑی چائی اندر جا کے چولا بدلیا۔ اپنا چٹا سر چھنڈیا تے پگڑی سر اُتے بنھ اویڑھیوں باہر نکل کے جا کے دارے اُتے بہہ گیا۔ کسے نُوں پتہ نہ لگا اندر گل کیہ ہوئی۔ سکھی رام نے جدوں اپنی گل دی مخالفت ویکھی تے سارا مالا اپنے حال تے چھڈ دتا۔ ناشتا وی گھروں فرید لے کے آیا اوس ویلے گھڑیال سویرے دے نُوں وجا رہیا سی۔ ملتان سنگھ نُوں وی خبر اپڑی اوہ وی دارے تے اپڑ گیا۔ اوسے ویلے نمرتا گھروں نکلی پہلاں نال دے گھروں زینت نُوں لیا فیر ملتان سنگھ دے گھروں جا کے روپ کنول نُوں لیتا تے تِنے گھروں نکل کے جدوں برابر بوٹا دی حویلی وِچ سکول دا بُوہا کھول رہیاں سن ٹھیک اوسے ویلے ساد اتلونا تے کوڑا خان جھانگریاں والی وڈی گلی وِچوں نکلدے گلی دی نکرے کھلوتے تناں کڑیاں نُوں تاڑدے دے۔ سکھی رام دی نگاہ اوہناں اُتے پئی تے اوہ ہتھ وِچ پھڑی برکی اوتھے ای سٹ کے اوہناں مگر نس پیا۔ کوڑا تے تلونا نس گئے فرید تے ملتان جا کے مگروں بڑا اوکھا ہو کے سکھی نُوں پھڑ کے دارے اُتے بٹھایا سکھی نے کھانا کھان توں انکار کر دتا۔ فرید بھانڈے چوا دتے۔ ملتان سنگھ تے فرید اِک دُوجے ول تکیا۔ اوہناں نُوں ساری کہانی تے گھر وِچ سویرے سویرے ہوون والے جھیڑے تے سکھی دی پریشانی سارا سبب بن سمجھ آ گیا۔ پر سکھی رام چُپ سی آپیں کوئی گل دسن نُوں تیار نہیں سی۔

دارے اُتے ایہہ تِنے بیٹھے سن کہ اچانک اِک جتھا کانگریس دا جھنڈا تے چرکھا چُکی پنڈ وِچ آن وڑیا پہلاں اوہناں پُورے پنڈ وِچ ڈھول کٹ کے اپنی آوند دا آپیں ہی ہوکا دتا اوس مگروں چوک وِچ آ گئے تھوڑی دیر مگروں لوک وی چوک وِچ اپڑن لگ پئے کُجھ ای دیر وِچ لوکاں دا چنگا بھلا مجمعہ لگ گیا کانگرسیاں دا اِک لیڈر سی جیہنے بِجی کھبی کرن دی تھاں سدھی سانویں ای دھواں دھار تقریر بڑے جوش نال شروع کر دِتی۔

''دیس آزاد ہو لین دیو...... کساناں دی حالت ٹھیک کراں گے...... بدیسی راج دا مکو ٹھپن چ لوکائی ساڈی مدد کرے...... جدوں تک انگریز کولوں مکتی نہ ملی ساڈی حالت کدی ٹھیک نہیں ہو سکدی ......'' اوہ بول بول کے جدوں تھک گیا اوہدا اگلا بہہ گیا تے اوہدے وِچوں اواز دی تھاں

نری واای نکلن لگ پئی تے دُوجا اُٹھ کھلوت فیر تریجا فیر چوتھا۔

ڈیگر ویلے اوہناں دا جلسا مکا۔ ملتان سنگھ، فرید تے سُکھی رام تنے حیران ہو کے ایہہ تقریراں سندے رہے سن۔ جویں ہی کانگرسیئے چوکوں نکل کے کشن نگر ول ٹرے کشن نگر وچوں جلسا مکا کے مسلم لیگ دا جھنڈا چائی اون والے لیگیاں لوکاں نُوں اٹھن توں پہلاں ہی آ کے گھیر لیا تے اوہناں دے لیڈر وی اک دھواں دھار تقریری کرن نگروں انگریز دی غلامی کولوں دیس دی آزادی لئی مل ورتن دی بنتی کیتی۔ لیگی پاکستان دا نعرا لے کے اتھے آن وڑے سن۔ دُوجے دیہاڑے سویرے سویرے لال جھنڈا چکی کمیونسٹ انقلاب زندہ باد دا نعرا ماردے آ گئے۔

''ایہہ سارے تماشا کر رہے نیں ایہناں مروا دینا اے لوکاں نوں'' سارے جلسے سنن والا چوک وچ کھلوتا پکا مراثی ہولی جیہا بول پیا ''ناں تے لوکائی دا ای لیندے نیں پر ایہناں وچوں جاپدا اے کوئی وی لوکائی نال مخلص نہیں اے۔''

جیہڑی پارٹی دا جلسا تے لیڈر دی تقریری مکدی جلسے وچوں کوئی نہ کوئی بندہ کھلو کے کوئی اپٹھا جیہا سوال کر دیندا تے شام پُور دی لوکائی دا ایناں ساریاں پارٹیاں اتے ازماں والیاں نُوں نرالا کا سوال ہوندا کہ ''فرق وارانا مسئلے دا حل دسو ہندوواں، مسلماناں اتے سکھاں دی آپسی دی لڑائی بند کرا سکدے اوہ یا نہیں لوکائی نُوں برابر دے حق دے سکدے یاں نہیں؟'' ایس سوال دا کسے کول کوئی جواب نہیں سی ہوندا سوائے ایہدے کہ ''آزاد ہو لین دیو سبھ کُجھ ٹھیک ہو جائیگا''

''کویں ...... اپنے آپ ای سبھ ٹھیک ہو ویسی ہن تہاڈی کوئی ذمہ واری نہیں۔ ۔ اتھے کیہ لین اوندے او......'' جلسہ کرن والی جیہڑی وی پارٹی دے ہوندے ایس پنڈ دے لوکاں دی ایس بدتہذیبی تے بدتمیزی نُوں برداشت کرن لئی تیار نہیں سن ہوندے۔ اوہ تے لوکاں نُوں اپنے نال راون نہیں سگوں اوہنوں نُوں اپنا نظریہ تے آرڈر سناون اوندے کہ لوک ایہہ کرن تے اوہ کرن جویں اوہناں دی اپنی کوئی ذمہ واری نہیں سی۔ جدوں لوک اگوں چوبھے دین والے سوال کرن لگ پوندے تے اوہ سارے اک دُوجے نگر ای اپنے جھنڈے چوک وچ ای چھڈ کے نس جاندے۔ چوک وچ بہہ کے ملتان سنگھ اوہناں تناں ناواں بارے اکو گل کردا۔

''ایہناں وچوں کوئی اک ناواں وی لوکائی نال مخلص نہیں اے ایہہ سارے منافق نیں فرق وارانا مسئلہ حل کرن لئی کُجھ نہیں کردے پھوکی نعرے بازی کردے نیں اندروں سکھنے نیں''

کانگریسی تاں لیگی تاں چلو منیا کہ لوکائی نال مخلص نہیں ہین پر سوشلسٹاں دا کیہ قصور اے'' سُکھی رام اوہناں دا حمایتی سی۔

''کساناں، مزدوراں دے حقاں اتے انقلاب زندہ باد دا نعرا مارن والے پڑھے لکھے اتے روشن خیال لوک وی مذہب باجھوں ونڈے گئے نیں اتے اِک دُوجے دا وجود برداشت کرن نُوں تیار نہیں ہین'' فرید اوس ویلے دارے تے بیٹھا کمیونسٹاں نُوں چوک وِچوں جلسہ مُکا کے سرخ جھنڈے چکے انقلاب زندہ باد دے نعرے ماردا نکلدا تک رہیا سی۔

''توں کہنا کیہ چاہ رہیاں فرید'' سکھی اوہدا ذہن پڑھ دی کوشش کر رہیا سی۔

''کمیونسٹاں نے اپنیاں صفاں وِچ فرقہ واریت پاروں پون والے پاڑے کیوں نہیں میلے'' فرید اوہنوں سوال کیتا ''کیہ کوئی وی اجیہا بندا نہیں جیہڑا سانوں بربادی دے سمندر وچ رڑھن توں ڈک سکے۔''

''ایہہ محول اینا زہریلا ہو چکیا اے کہ عقل تے دلیل ہر گئی اے'' سکھی اوہناں ول تکی جاندا۔

''فیدے وِچ کون رہیا'' ملتان سنگھ پچھیا۔

''انگریز دا پالیا راکھواں کتا...... سردار تے جاگیردار...... اصل فیدا اوہنے کھٹیا ساڈے وچوں ہوندا اتے اوہدا حال وی ساڈے وانگ ہوندا اوہدا حال ساڈے حال کولوں وکھرا کیوں اے۔'' فرید انگریز دے بنائے سسٹم دا ڈنگیا ہویا سی۔ ''سوال ایہہ وے کہ ذرائع پیدوار اتے ریاستی طاقت کیہدے قبضے وِچ ہین سبھ توں پہلاں بھوئیں دی مالکی دا مَلا نبیڑن والا اے اے اِک بندا ہزاراں کلے بھوئیں اپنے اتے اپنے پروار دے ناں اُتے کِسراں رکھ سکدا اے تے ہزاراں کساناں تے مزارعیاں کول اِک کلاوی بھوئیں دا نہیں اے''

''ایہہ ہزاراں ایکڑ رقبہ اوہدے قبضے ہیٹھوں نکلے تاں فیر سارا مسئلہ حل ہوندا اے'' سکھی فساد دی جڑ مارن وِچ یقین رکھدا۔

''جدوں تک انگریز اے اودوں تک جاگیردار دا کوئی کجھ نہیں وگاڑ سکدا'' ملتان بولیا ''انگریز دے جان مگروں وی ایہدے کولوں جان چھُٹدی نہیں پئی دِسدی''

''ایہہ ہمالیا نالوں وی اُچا مسئلہ اے اتے لیڈر وی ہمالیا نالوں اُچا چاہیدا اے کسے گاندھی جی ہندوواں دا تے جناح صاحب مسلماناں دا تے تارا سنگھ سکھاں دا لیڈر اے پنجاب دا لیڈر کوئی نہیں اے پر پڑ پنجاب دا اِی تنا کیتا جا رہیا اے اتے سبھ توں خطرناک مَلا وی پنجاب دا بندا جا رہیا اے'' فرید دے اندر رولے پئے سن۔

''پنجاب نُوں اگ تے خون والی راہ اُتے دھکا مار دتا گیا ایہہ کسے دے قابو نہیں آونا

مینوں ایسے گل دا ڈر اے' ماتان سنگھ وی اندروں بے چین پھردا سی۔ ''ایتھے اگ لاون دی تیاری ہو چکی ہے۔ مینوں امرتسروں ہری سنگھ دیاں چٹھیاں آ رہیاں نیں اوتھے معاملے ٹھیک نہیں چل رہے''

''ہندو لہندا نہیں چھڈنا چاہ رہے پر اوہناں نوں مجبور کیتا جا رہیا اے'' سکھی دے اندر کے وڑنہیں سی ویکھیا سبھ توں ودھ پریشانی دا شکار اوہ سی۔ ''ہندوواں پنجاب دی ونڈ وچ برباد ہو جانا اے...... زہر گھولن والے بازی جت رہے جاپدے نیں''

شام ہو چلی سی چوک دا گھڑیال شام دے چھ وجا رہیا سی۔ چوک وچ لوکاں دا اکٹھ ودھ رہیا سی اوہ تنے اُٹھ کے گھروں گھریں ٹر گئے۔

دُوجے دن فرید فیر اپنے بھرا افضل دا اتا پتہ لین لہور چھاؤنی ٹر گیا تے سارا دن مٹی گھٹا جھپ کے شامیں پنڈ پرت آیا۔ اوہنوں ہر پاسیوں اکا جواب ملیا کہ

''افضل فرانس وچ اے جدوں کوئی خبر ملی تہانوں جواب دیاں گے''

''تہاڈا ایہہ جواب میں پچھلے وِیہ وریاں توں سن رہیاں مینوں دسو میرا بھرا کتھے وے جے مر گیا تے اوہدی قبر دا کوئی پتا دسو۔ فرانس دے مسلمان سپاہیاں دے قبرستان وچ پنجابی سپاہیاں دے ناواں دی لسٹ دیو مینوں'' اوس دیہاڑے اوہ اوس انگریز میجر نال بھڑ گیا۔ جاندے جاندے دی نکروں بانہہ پھڑلئی گورے نے اوہنوں پچھانہہ دھکا ماریا۔

''میں تیرا کورٹ مارشل کر دیاں گا'' انگریز فوجی افسر اوہنوں اکھاں کڈھدا اوتھوں ٹر گیا۔ نکروں پُورہبئے سپاہی اوہنوں دھکے ماردے چھاؤنی وِچوں باہر چھڈ آئے تے مڑ اوہدے اُتے چھاؤنی وچ وڑن اُتے پابندی لگ گئی۔ اوہ رنگ محل حویلی ویکھن گیا اے۔ اوتھے کوئی نہیں سی اوہدے بُوہے نوں لگے جندرے نوں زنگ لگ گیا تے اوہدا باغ سُکا پیا۔ برانڈے وچ کبوتراں نے آہلنے بنا لئے سن۔ تے کندھ نال ملنگاں دی اک ٹولی بیٹھی کجھ گاؤندی سی۔ رات حویلی وچ گذاری ہر شے ٹٹ بھج دا شکار سی کندھاں، فرنیچر تے بُوہے باریاں ڈھوڑ نال بھرے سن۔ اوہدا کسے شے نوں ہتھ لان تے دل نہ کیتا۔ اپنیاں پیاریاں دیاں کندھاں اُتے لگیاں مورتاں نوں تکدا تے بہہ کے روندا۔ اوہ دُوجے دن سویرے ای لہوروں پرت آیا۔ سارا دن گھر منجی اُتے چپ بیٹھا رہیا لہور وچ وی اوہنے تھاں تھاں مسلم لیگ تے کانگریس دے جھنڈے لگے جلسے جلوس نکلدے تے لوکاں نوں ازادی بارے گلاں کر دیاں سنیا۔

فرید شامی حویلی دے ویڑھے وچ منجی اُتے بیٹھا اپنی گھر والی زبیدہ نال اپنے پُتر وارث بارے گلاں کر رہیا سی آلے وچ بلدے دیوے دی لو کدی واء نال تکھی ہو جاندی تے کدی

مٹھی۔ وارث دی ہر دُوجے تریجے مہینے مگروں اِک چِٹھی آ جاندی۔ اتے زبیدہ ہر ویلے اپنے پُتر نُوں یاد کردی رہندی۔

''پتا نہیں میرا پُترا فوج وِچ کس حال وِچ اے'' اوہدا اِک سوال ہوندا سی۔ ''اوہدے چاچے فضل دی اج تک کوئی خبر نہیں کِتواں سال ہے...... پتا نہیں اوہ جیندا ایاں فیر......'' اوہ اگانہہ نہیں سی بولدی ہوندی فرید اپنے بھرا دا ناں سن کے رون ہاکا ہو جاندا۔ فیر چھیتی نال گل پرتا دیندا تے اوہنوں تے اپنے آپ نُوں تسلی دین لئی جویں اپنے آپ نال گلاں کرن لگ پیندا۔

''تیرا پُتر بڑے چنگے حال وِچ اے ہن۔ وارث ہن فل لفٹین بن چکیا اے۔ ۔فضل ہو سکدا اے فرانس وِچ ہووے اوتھوں اجے وی لوک پانی والے جہازاں اتے واپس آ رہے نیں......'' فرید اوہدی ہمت بنھواندا پر اندروں آپ ہیں اوہدے نالوں ودھ دُکھی رہندا۔

''پر میں تے سنیا اے پہلی وڈی جنگ وِچ فرانس وِچ جیہڑے مسلمان مارے گئے اوہناں دیاں قبراں اوتھے ای بنا کے اوہناں نُوں اوتھے دفنا یا گیا...... جے فضل اج تک نہیں آیا تے اوہدی قبر دا وارث تاں بن جا کے تیرا پیو مراد بہشتی جیوندا ہوندا تے اوہنے ہن تک اوہنوں فرانس ڈھونڈن ٹریا ہونا سی'' زبیدہ کولوں نا رہیا جاندا کدی کدی اوہنوں ایہہ تسلیاں سن کے کوڑ چڑھدی۔

''ویساں ضرور ویساں فرانس...... پر جے اوہدی قبر اوتھے نا ہوئی...... تے نالے اوہدے نال جان والا تے اج تک کوئی نہیں پرتیا'' فرید بے وس بیٹھا سی۔

''پر اوہدے نال جبری بھرتی لئی گرفتار ہوون والیاں ساریاں دیاں چِٹھیاں تے اوندیاں نیں اوہدی کیوں نہیں اوندی...... اوہدی گھر والی رو رو کے انھی ہو گئی اے...... توں انگریزاں نال جا کے گل کر دس فضل دا کیہ کیتا نیں۔''

''سو واری کر چکیاں چھاونی جا کے پچھ چکیاں ہن تے گورے افسر دھمکیاں دین لگ پئے نیں ایدھر نہ آیا کر نہیں تے تینوں بند کر دیاں گے تیرا کورٹ مارشل کر دیاں گے'' فرید نوں اگوں ہر پاسے ہنیرا دِسدا۔

''کتھوں جا کے اپنے بھرا لئی انصاف منگاں...... ایتھے ہزاراں فضل غیب نیں جدوں سامراجی بندہ غیب کر دے نیں تے اوہدی رسید وی نہیں دیندے...... پتا نہیں فضل دا اوہناں کیہ کیتا اے'' فرید اُٹھن لگدا تے زبیدا اوہنوں باہر جان توں ڈکن لئی گل پرت دیندی۔

''وارث ہن جس دیہاڑے وی پہلی چھٹی آیا میں پھڑ کے اوہدا ویاہ کر چھڈنا اے'' زبیدہ

دی سوئی ایتھے آ کے اٹک جاندی اوتھوں اگانہہ پچھانہہ ہون دا ناں نہ لیندی۔

اوسے ویلے باہر دا بُوہا کھڑکیا۔ زبیدہ نے بُوہا کھولیا اگے چِٹھی رسان کھلوتا سی۔ ہتھ وِچ وارث دی چِٹھی لے کے۔ فرید نے چِٹھی زبیدہ نُوں پڑھ کے سنائی جیہدے وِچ لکھیا سی۔

اماں جی تے ابا جی!

ڈھیر سلاماں!

''اک وڈی خبر تہانوں سنانی اے...... اوہ ایہہ وے کہ میں اپنا منگیوا آپیں کر لیا اے۔ میرے میجر صاحب جیہڑے کہ پچھوں امرتسر دے نیں اوہناں دی دِھی اے روہی جیہنوں میں پسند کریندا ساں میرا اوہدے نال منگیوا وی ہو چُکیا اے۔ سارا کُجھ بس اچانک ای ہویا...... کوئی رنجگی نراضی نہ رکھنا میرے وس کُجھ نہیں سی۔ روہی تہانوں وی پسند اوسی۔ جدوں وی چھٹی ملی فوری ملساں۔ ووواہ تہاڈے بغیر کوئی نہ کریساں ...... میرے سوہرے دا ناں میجر صفدر حمید اے...... اوہناں دا اپنا گھر امرتسر وِچ اے۔ اجکل وِچ ریٹائر ہون والے نیں تے ریٹائرمنٹ مگروں امرتسر اپنے گھر واپس جا رہے نیں اوہناں دی کُجھ زمین وی امرتسر وِچ ہے میجر صاحب دس رہے سن کہ اوہ ریٹائرمنٹ مگروں زمیندارہ کریسن۔ میجر صاحب تے میری ہوون والی سس جوزفین نے تہانوں سلام آکھیا اے۔ روہی دی ماں انگریز اے۔ تہانوں جدوں وی ویلھ لبھے اوہناں نُوں امرتسر جا کے ضرور مل سکدے اوہ امرتسر دے محلے شریف پُورہ وِچ رہندے نیں۔''

تہاڈا پُتر

''کیپٹن وارث حیات''

اوہ ایس چِٹھی تے اپنے پُتر دی جرائت تے حیران سن پر ہُن کُجھ نہیں سی ہو سکدا۔ اوہ راتیں چر تک بیٹھے گلاں کردے رہے دن گُزر گیا۔ راتیں جدوں سون دی تیاری کر رہے سن تے اچانک اوسے ویلے حویلی دا وڈا بُوہا باہروں کھڑکیا زبیدہ اُٹھ کے بُوہا کھولیا۔

''فرید بیٹھا اے زبیدہ بھَین'' باہروں اِک جانی سنجھانی آواز آئی۔

زبیدہ نے بُوہا کھولیا۔ ادھی راتیں بُوہے تے سکھی رام کھلوتا سی۔

☆☆☆☆☆

(70)

''سلام بھائی سُکھی رام اندر لنگھ آ فرید بیٹھا اے'' زبیدہ بُوہا کھولیا تے سُکھی رام اندر لنگھ آیا۔ فرید اوہدی اواز سن کے اُٹھ کھلوتا۔ دوویں ویڑھیوں ٹردے ہوئے اندر بیٹھک وچ جا کے بہہ گئے۔

''سکھی خیریں آیاں'' فرید نے اوہدے سلام دا جوب دتا۔ اتے اوہدے نال ہتھ ملا کے اوہدے باہن لئی کرسی کھچ کے اگانہہ کیتی۔ سکھی بہہ گیا اوہدے ہتھ وچ اخباراں دی اک پُوری گڈی سی۔ فرید وی کرسی کھچ کے اوہدے ساہمنے بہہ گیا۔ لالٹین دی پیلی روشنی وچ بیٹھک دی ہر شے ادھی روشنی اتے ادھی انھیرے وچ ڈُبی وِس رہی سی۔ ایہہ کمرہ فرید دے گھر اندر بیٹھک تے پڑھن دے کمرے دا کم وی دیندا، جیہدے وچ سارا سمان اوہدے پیو مراد حیات دے ویلے دا پیا سی۔ وڈا، موکلا کھلا چِٹ رنگیا ہوادار تے روشن کمرہ جیہدے اندر وڑن والے بُوہے دے اُکا ساہمنے والی کندھ دے وچکار لگی شیشے والی باری وچوں پُورا چوک دِسدا۔ ایسے باری دے ساہمنے فرید دی پڑھن لکھن دی میز پئی سی، جیہڑی مراد حیات لہوروں بنوا کے لیایا، جیہدے اگے لکڑی دی کرسی اُتے کسے ویلے مراد حیات باہندا ہوندا سی۔ ایسے کندھ اُتے باری دے اُتے اِک قطار وچ اوہدے دادے تے دادی نیکا تے سرگھی تے اوہدے نال اوہدے پیو مراد حیات ماں زینب تے تے دوجی ماں جندڑی دیاں مورتاں جیہڑیاں لہور دے کسے پینٹر نے بنائیاں سن۔ فریم ہویاں ٹنگیاں سن۔ کمرے وِچ وڑدیاں ای کھبے ہتھ والی پُوری کندھ دے ساہمنے کتاباں نال بھریاں شیشے دیاں الماریاں پیاں سن۔ تے سجے ہتھ والی پُوری کندھ اُتے نیکا دی توڑے دار بندوق، برچھا تلوار تے اوہدے نال اوہدے پیو مراد حیات دی پستول، بندوق۔ تلوار تے چُھرا ٹنگیا سی۔ ایسے کندھ دے نال چِٹی چادر والا اک چھ ہتھ لماں، تن ہتھ چوڑا تے دو ہتھ اُچا تن چار سنگترئیے رنگ دے تکیاں والا تخت پیا سی، جیہدے اُتے کئیں واری فرید پڑھدا پڑھدا اوتھے ای

سوں جاندا۔ کمرے دے وچکار اِک تن ہتھ چیڑی تے ڈیڑھ ہتھ اُچی گول میز پئی سی۔ جیہدے اُتے ہر ویلے کوئی نہ کوئی اخبار پیا ہوندا۔ ایس گول میز دے آل دوالے تن چار ہتھ ہٹا کے لکڑی دیاں بید نال اُنیاں پنج ست ارام کرسیاں رکھیاں سن۔ کمرے وِچ پیا سارا لکڑی دا سمان کالی ٹاہلی دی لکڑی دا بنیا ہویا سی۔ چھت وِچ ہلکے ہلکے نیلے پھلاں والیاں تے فرش اُتے چٹیاں کالیاں ڈبیاں والیاں اِک اِک فٹ چیڑیاں چوگٹھیاں ملتانی ٹائیلاں لگیاں سن تے ساہمنے دی باری اُتے پیا پردہ وی نکیاں نکیاں میلیاں، چٹیاں تے کالیاں دھاریاں والا سی، جیہڑا ایس بیٹھک وِچ وڑدا اوہ اپنیاں جتیاں باہر لاہ کے وڑدا۔ فرید دا پورا گھر جیہدے وِچ ایس بیٹھک توں وکھ چار سوں دے کمرے سن۔ بیٹھک گھر دے وچکار بنی سی تے بیٹھک دے سجے پاسے دو کمرے تے کھبے پاسے دو کمرے بنے سن۔ سجے پاسے دا کمرہ فرید تے زبیدہ دا سی تے اوہدے نال زینت دا کمرہ سی۔ بیٹھک دے نال کھبے پاسے دا کمرہ وارث دا سی تے اوہدے نال دا کمرہ پراوہنیاں دا سی۔ بیٹھک تے وارث دے کمرے وچکار باہروں گھر اندر وڑن والا پکیاں اِٹاں والا اٹھ ہتھ چیڑ راہ سی جیہدا لکڑی دا دو طاقاں والا وڈا تے بھارا بُوہا باہر چوک وِچ کھلدا سی۔ تے بیٹھک وِچوں اِک بُوہا سدھا چوک وِچ وی کھلدا۔ اوہناں دے ساہمنے بنیا محراباں والا برانڈے نال ترنجن والا وڈا موکلا اَدھی کنال وِچ کھلریاں پکیاں اِٹاں والا ویڑھا جیہدے وچکار پپل، دھریک شرینہہ دے رکھ تے برانڈے دے اگے موسمی پھلاں لئی نکیاں نکیاں کیاریاں وِچ پھل بوٹے تے ویلاں لگیاں سن۔ جیہڑیاں برانڈے دیاں چوگٹھیاں محراباں توں اُتے چڑھدیاں چھت تک ٹُر گئیاں۔ ویڑھے وِچ بیٹھیاں بندے نُوں انجے ای لگدا جویں اوہ کسے باغ وِچ بیٹھا سی۔ برانڈے دی ہر محراب دے ساہمنے تے سُکھی رام دے گھر نال سانجھی کندھ نال توڑ تک پوری کندھ نال لگے سرخ گلاباں دی خشبو نال سارا گھر ہر ویلے مہکدا رہندا۔ ویڑھے اندر اخیر تے نکر وِچ باورچی خانہ بنیا سی تے اوہدے اگے تھلے اُتے چُلھ تے تندوری وی لگی سی نال دا کمرہ اِک سٹور جیہا سی جیہدے وِچ اِک پاسے وادھو بھانڈا ٹنڈر تے بالن پیا سی اوسے سٹور دے نالوں نالوں چھت اُتے جاندیاں پوڑھیاں تے چھت اُتے بنے چباریاں والا برانڈا جیہڑا باہروں ویکھن وِچ حویلی جاپدا۔ باورچی خانہ تے سٹور دی پچھالی والی کندھ نال بنیا سی تے پچھالی والی کندھ دے باہرلے پاسے ککر شرینہہ تے تُوتاں دے رُکھ کندھ توں اُتانہہ اسمان ول اٹھدے وسدے جیہناں اُتے ہر ویلے کوئل بیٹھی کوکدی تے طوطے چڑیاں گھگھیاں، لالیاں اُڈدے، باہندے تے رولا گاندے پاندے دِسدے سن۔ اوہناں رُکھاں دیاں حویلی دی

کندھ اندر چھاں کر وڑ آن والیاں ٹاہنیاں اُپروں گالھڑ کندھاں اُتوں اُتر کے گھر دے ویڑھے اندر آ کے کھیڈ دے رہندے۔ کدی کدی نالی دی باری وچوں نیول وی اندر وڑاؤندا۔ فرید اوہدے لئی کھان پین دی کوئی نہ کوئی شے سٹی رکھدا ہولی ہولی اوس نیول نے گھر اندر ای پکا پکا ڈیرہ لا لیا گھر اندر ویلے کویلے وڑن والے سپاں کولوں اوہناں دی جان چھٹ گئی۔ فرید دے مکان دے ایسے نمونے تے ملتان سنگھ، سکھی رام تے چوک وچ کشمیر علی تے پروفیسر بوٹا دے مکان وی سگویں بنے سن۔

زبیدہ دا گھر ہر ویلے شیشے وانگ لشکاں ماردا۔ اوہدے ترنجن وچ سارے پنڈ دیاں کڑیاں بہہ کے چرکھا کتدیاں تے نلیاں وڑدیاں۔ روپ کنول، نمرتا تے زینت کول ایس ترنجن وچ سارے پنڈیاں کُڑیاں دا اونا جانا رہندا۔ جیہناں نال ایہہ ترنجن ہر ویلے ہسدا، وسدا بولدا، نچدا گاؤندا بھریا تے وسدا وسدا۔ گھر نوں صاف ستھرا رکھن والی زبیدہ سارا دن پھرکی وانگ پھردی گھر دی صفائی ستھرائی وچ جُتی رہندی۔ چالھی ورہے وچ وی درمیانے قد تے درمیانے جثے والی زبیدہ کڑیاں وانگ ای بھج دوڑ کے گھر دے سارے کم کردی۔ اوہ شکلوں ای اینی سدھی، مہربان تے سلوکن سی کہ اوہناں ویکھ کے اینج جاپدا جویں بندے نوں کسے 'فرشتی' نال واہ پے گیا اے۔ ہر ویلے چہرے اُتے نچدی اِک مسکان، پر سکون کالیاں نلیاں نکیاں پر ہسدیاں اکھاں، متھا مُجڑاں توں سکھنا تے سدھا، ہسدے بلاں دی وجہ توں ہر ویلے مسکراندی جاپدی۔ تکونا چہرہ تے دُدھ ورگا رنگ اوہ ویکھن وچ ہر بندے نوں اِک مہربان جیہی سوانی لگدی۔ اوہدے نال گل کرن لگیاں کسے نوں ڈر جھاکا نہ لگدا۔ ہر بندہ اوہدے اگے اپنے دل دا دکھڑا رو سکدا سی۔ تے اوہ ہر اک نوں سنن لئی ہر ویلے تیار دِسدی۔ ایہا وجہ سی کہ امن دیپ تے آشا نال اوہدی گوڑھی بجنیائی سی۔ تے پورے پنڈ وچ اپنے گھر وچ اگاں لائی رکھن والیاں تے گوانڈھیاں ہتھوں اکیاں پھردیاں تے وِواہ، پرنیوے، منگیوے، رسماں کرن لئی اوہدے مشورے لین والیاں کڑیاں تے سوانیاں وچوں کوئی نہ کوئی اوہدا بوہا ہر ویلے بھنی رکھدی۔ لڑائی جھگڑے توں دور نسدی اُچا نہ بولدی تے اوہدی نیویں نرم اواز سن کے اگوں رولا پان تے اُچا بولن والے نوں ارام نال گل کرن دا احساس کراندی رہندی۔ چٹا لہنگا، گوڑھے سُرخ رنگ دا کرتا تے سر اُتے چٹے رنگ دا دوپٹہ پیراں وچ کالے چمڑے دی سادی جیہی جتی اوہ ٹردیاں پیر وی بُھنجے سنبھل سنبھل کے رکھدی:

سکھی رام کجھ دیر بیٹھا کندھ اُتے لگیاں مورتاں تکدا رہیا۔ فرید اوہدا چہرا تک رہیا سی۔

اوہنے سکھی نوں کدی ایناں پریشانی وچ گھریا پہلاں نہیں سی تکیا۔

''زبیدہ بھین اوہ لالٹین چا کے ایتھے رکھ دے'' اوہنے زبیدہ نوں آکھیا۔

''ہُنے رکھی بھائی سکھی'' زبیدہ لالٹین وچکار پئی لکڑی دی گول میز اُتے رکھ دتی ''سکھی کوئی روٹی ٹکر چاہ پانی؟

''چاہ پیساں۔''

''ہُنے لیائی!۔'' زبیدہ آکھدی گھر اندر ٹُر گئی۔

''فرید ایہہ اخباراں اک نظر ویکھ'' سکھی نے ساریاں اخباراں اوہدے ساہمنے رکھ دتیاں۔ ایناں وچ نویں پرانے سارے اخبار رلے ملے سن۔

فرید سبھ توں اُتے پئے اخبار دے فرنٹ پیج تے لگی شہ سرخی پڑھی سی۔

لہور''2 مارچ۔ پنجاب دے وزیر اعظم خضر حیات نے پنجاب دے گورنر سر ایونز جنکنز نوں اپنا استعفا پیش کر دتا استعفے دی وجہ وچ ایتھاں لکھیا سی کہ ''میں پنجاب دے مفاد وچ استعفیٰ دے رہیاں پنجاب نوں اکٹھا رہنا چاہی دا اے جے پنجاب دے ٹوٹے ہوئے تاں پنجابیاں دا حدوں ودھ نقصان ہوسی''

فیر اوہنے اوہدے تھلے پیا اخبار کڈھ کے اوہدے فرنٹ پیج دی سرخی پڑھی۔

''مسلماناں دیاں سدھراں نوں تن دیو پاکستان مردہ باد...... ماسٹر تارا سنگھ''

لاہور۔ (سٹاف رپورٹر) سکھ لیڈر ماسٹر تارا سنگھ پنجاب اسمبلی دیاں پوڑھیاں اُتے کھلو کے کرپان ہتھ وچ لہراندیاں آکھیا اے ''راج کریگا خالصا آ کی رہے نہ کوئی...... پنجاب اُتے سکھاں دی حکومت ہوسی، ایہدا فیصلہ کرپان کریسی سکھ مرن یا جیون پنجاب اُتے مسلماناں دی چوہدراہٹ قبول نہیں کراں گے مسلماناں دیاں سدھراں نوں تن دیو پاکستان مردہ باد''

''تارا سنگھ دی تقریر دا ردعمل...... راولپنڈی تے ملتان وچ ہندوواں تے سکھاں دا قتلام''

لہور (سٹاف رپورٹر) تارا سنگھ دی تقریر دا ردعمل لہور، ملتان، راولپنڈی، امرتسر، جالندھر، انبالا اتے کپورتھلا وچ اکو ویلے ہویا ایدھر ہندوواں اتے سکھاں اُتے حملے شروع ہو گئے۔ روالپنڈی وچ تارا سنگھ دے مکان نوں اگ لاء دتی گئی اتے اوہدی بڈھڑی ماں نوں قتل کر دتا گیا اتے مسلمان مجاہداں اپنے ودھ گنتری دے علاقیاں وچ ہندوواں تے سکھاں نوں وڈھ کپ کے رکھ چھڈیا۔ شہر وچ ہندوواں تے سکھاں نوں گاجر مولی وانگ کپیا گیا۔ پلس تے پیرا ملٹری والے پچھانہہ ہٹ گئے مسلمان نعرے ماردے ہندوواں اتے سکھاں اُتے حملہ آور ہوئے۔ ملتان

وِچ ان گنت ہندو تے سکھ قتل کر دتے گئے۔ اج مسلماناں تارا سنگھ نوں اوہدی دھمکی دا جواب ٹور یا سی۔ ۔''لڑ کے لواں گے پاکستان ...... مر کے لواں گے پاکستان'' اگوں مسلماناں تارا سنگھ دے نعرے دا جواب دے دتا اے۔''

''جیہڑا منگسی پاکستان اوہنوں ملسی قبرستان''

لہور:''مسلماناں جو سکھاں تے ہندوواں نال لہور، ملتان اتے راولپنڈی وِچ کیتا اوس قتلام دا جواب امرتسر، جالندھر، انبالا اتے کپورتھلا توں آیا اے۔'' فرید ہمیش ایس گل بارے سوچن توں وی ڈردا اج اوہا گل اوہدے ساہمنے اخباراں وِچ لکھی پئی سی۔''سکھاں اتے ہندوواں نے وی تارا سنگھ دی کال دا جواب وی اوسے تیزی نال دتا جنی ترکھیائی نال مسلماناں دتا۔ امرتسر وِچ 3 مارچ نوں اوہدا سنہیا اپڑدیاں ای مسلماناں نوں قتل کرن دا سلسلہ شروع ہو گیا جیہڑا منگسی پاکستان...... اوہنوں ملسی قبرستان'' امرتسر وِچ مسلماناں دا قتلام شروع......'' اخباراں وِچ ایہا لکھیا سی فرید اوہا پڑھیا۔

فرید مشین وانگ ہی اک مگروں دُوجی اخبار چا کے اوہناں وِچوں ایس بارے چھوٹیاں خبراں اُتے نظر ماری جاندا...... جدوں اوہنے سارے اخبار اِک نظر وِچ ویکھ کے اِک پاسے رکھ دِتے تے اوہ اندروں دُھواں دُھواں ہو چُکیا سی۔ سُکھی رام اوہدے ویلھے ہوون دی اُڈیک وِچ بیٹھا اپنا اِک اِک ساہ گِن رہیا سی۔ فرید نوں ایس سارے کُجھ دا پتہ سی اوہ سوچ رہیا سی سُکھی اوہنوں ایہہ سبھ کیوں یاد کرا رہیا اے۔ سُکھی خبراں راہیں پتہ نہیں کیہ کُجھ آکھ گیا۔

''اخبار وی ہندو تے مسلمان اخباراں وِچ ونڈے گئے اِک نوں پڑھو تے لگدا اے دُوجے ناویں توں وڈا غنڈہ کوئی نہیں اے...... اخبار غنڈیاں نوں غنڈہ نہیں سگوں ہندو غنڈہ تے مسلمان غنڈہ لکھ رہے نیں۔'' سُکھی رام بول پیا۔

آزادی دی تحریک پنجاب دا لہو پینا شروع کر دتا اے پنجاب دے لوک آپس وِچ لڑ پئے نیں دشمن دی چال کامیاب ہو گئی اے......'' سُکھی سارا کھیڈ اِک منے جاندا ویکھ رہیا سی۔

سُکھی کُجھ چِر گل کردا کردا رک گیا اوہنے اپنا سر دوہاں ہتھاں وِچ پھڑ لیا تے اپنی پگڑی نال اپنا چہرہ لکا لیا۔ اوہدے ہتھ کمب رہے سن۔ اوسے ویلے زبیدہ چاہ دا تاش لے کے اندر وڑی۔ سُکھی نوں انج بیٹھا تک کے اوہنوں ہول جیہا پیا۔

''بھائی سُکھی خیر تاں ہے انج کیوں بیٹھاں'' اوہنے چاہ میز اُتے اوہدے اگے رکھی تے دوجی پیالی فرید دے اگے رکھی۔

''خیر اے زبیدہ بھین''، سکھی سر اُچا کر کے زبیدہ ول تکیا۔ اوہدے چہرے اُتے ویرانی چھائی سی۔ زبیدہ سمجھ گئی کوئی مسئلہ بہوں گھمبیر اے۔ اوہ چپ کر کے بیٹھکوں نکل۔

''23 مارچ نُوں لارڈ ماونٹ بیٹن نواں وائسرائے بن کے ہندوستان اپڑیا اوہدے آون تک پنجاب وچ ہزاراں ہندو، سکھ مسلمان قتل ہو چکے نیں۔ جیہڑا کم اورنگ زیب نے شروع کیتا اوہدا انت کانگریس دے ہتھوں ہو چلیا اے''سکھی اجے بولی جا رہیا سی۔ ''ہندو پنجاب نہیں چھڈنا چاؤہندے ساہنوں مجبور کیتا جا رہیا اے جے ہندوستان وچ مسلمان رہ سکدے نیں تے ہندو اپنے پنجاب وچ پاکستان وچ کیوں نہیں رک سکدے لیگی غنڈے ہندوواں سکھاں نُوں تے کانگرسی غنڈے مسلماناں نُوں مار رہے نیں ...... ساڈے نال ہتھ ہو گیا۔ ایہہ تے کِدھرے گل ای نہیں ہوئی کہ ازادی مگروں لوکاں اپنے گھر بار چھڈ کے نویں دیس جا وسنا اے''

اوہ گلاں کردا کردا چپ کر جاندا اوہ گھروں وی اینے چنگے حال وچ نہیں سی نکلیا۔ فرید اپنے بیلی سکھی دا ایہہ روپ کدی نہیں سی ویکھیا فرید نے چاہ دی پیالی اوہدے ہتھ وچ پھڑائی۔ چاہ دا گھٹ لے کے سکھی دی حالت کُجھ بہتر ہوئی۔

''ہندوستان ازاد ہوون لگا اے پاکستان بنن لگا اے پر دوہاں دیساں وچکار ابادی دا تبادلہ کِس کھاتے وچ ہو رہیا۔ کیوں ہو رہیا۔ ایہہ تے گل ای نہیں ہوئی۔ میں وپاری آں میرا مال لہور توں کلکتے تائیں جاندا اے اج تک کسے نے نہیں سی پچھیا پر ہن چھبوکے دین لگ پئے نیں پہلاں لہوریاں میرے ڈھڈ وچ چھرا ماریا کہ ایہہ ہندو دا مال کلکتے وچوں کِسراں آ رہیا اے فیر کلکتے والیاں میرا مال لین توں انکار کر کے میری کنڈ وچ چھرا ماریا کہ ایہہ مال لہوروں کویں آ رہیا اے میرے پیو دادے تاں کنک مغلاں نُوں وی ویچدے سن تے رنجیت سنگھ نُوں وی...... اوہناں تاں کدی میری کنک توں وسواس نہ کیتا'' سکھی دے ہتھ اجے وی کمبدے پئے سن ''مینوں انج کیوں جاپن لگ پیا جویں میرا تاں کوئی دیس نہیں رہیا میں اپنی ای جنم بھوں اُتے کیوں بے وطنا ہو گیاں، اچانک کویں غیر، شرنارتھی، پناہ گیر بنن جا رہیاں۔''

''سکھی اپنا جھاکا لاہ چھڈ تینوں شام پُوروں کڈھن والا کوئی جمیا نہیں ...... جناں شام پُور مسلماناں دا اے ایہناں ای ہندوواں تے سکھاں دا اے...... میں کس واسطے بیٹھاں ......'' فرید ایہہ ساریاں خبراں پڑھ کے سکھی رام دی حالت دا اندازہ کر چکیا سی جیہڑا اوہدے ساہمنے بیٹھا اپنے اندر پئیاں گھمن گھیریاں وچوں نکلن دا آہر کر رہیا سی۔ ''جو کُجھ ہو رہیا چنگا نہیں ہو رہیا''

''ایہہ ساریاں آکھن سنن دیاں گلاں نیں فرید۔ تینوں وی پتہ اے تے مینوں وی پتہ اے

کہ پاڑے پاون والیاں نے پاڑے پا چھڈے نیں ہن کدی ہندو سکھ تے مسلمان اکٹھے نہیں رہ سکدے...... کھیڈن والے اپنا کھیڈ کھیڈ گئے نیں ...... پریم دے پانیاں وچ نفرتاں دی اگ لگ چکی اے'' سکھی دے اندروڑے خوف تے بے وساہی نوں کوئی تسلی کڈھ نہیں سی سکدی۔

فرید کول اوہدی گل دا کوئی جواب نہیں سی اوہ چپ آکھ رہیا سی۔

''فرید جے توں ہاں کریں تاں میں گل کراں'' سکھی اپنی حالت کافی بہتر کرلئی۔

''سکھی توں گل کر جان توں ودھ تاں کوئی شے نہیں اے اوہ وی حاضر اے'' فرید نوں اپنی ذات بارے کوئی بھلیکا نہیں سی۔

''میری دِھی رانی نمرتا تے وارث ......'' سکھی رام وارث دا ناں لیندا لیندا اگلی کرنوں رہ گیا۔ ادھی کر کے چپ کر گیا۔ کجھ دیر سر نوا کے بیٹھا رہیا جو کہنا چاہ رہیا سی نہ کہہ سکیا تے گل ولا گیا ''میں دِلی جانا چاہ رہیاں میں چاہوندا ں کہ توں تے ملتان سنگھ دوویں رل کے مینوں امرتسر تائیں اپڑا کے آوو'' سکھی نے گل اگانہہ ٹوری۔ ''میرا نکا بھرا بھگوان داس لہور وچ اے اوہ لہور چھڈن نوں تیار نہیں میرے توں وڈا دِلی وچ اے اوہنے مینوں آکھیا دِلی آ ونجو۔''

''توں پنجاب چھڈ کے بھارت جانا چاہ رہیاں سکھی رام کیہ ہویا تینوں۔'' فرید سکھی رام کولوں ایہہ کدی نہیں سی سننا چاہوندا جیہڑا اوہنے اج سنا دتا۔ اوہنوں جویں سینے وچ کسے نے دھکا ماریا۔ اوہنوں پتہ سی پنڈ وچ قہر خان دا پتر ہندوواں کولوں رقبے ناں دا مل بھر کے لکھوا رہیا سی تے پنڈ وچ ہتھیار اکٹھے کر رہیا سی ''میرا مطلب اے توں شام پور کسراں چھڈ سکدا ایں تیرا تے سبھ کجھ اِتھے ہے تے کوئی سرکار ہندوواں تے سکھاں نوں پنجاب چھڈن لئی نہیں آکھ رہی''

''سرکار نہیں آکھ رہی پر کجھ لوک نہیں چاہندے کہ ہندو سکھ پاکستان وچ رہن انج ای جویں کجھ لوک نہیں چاہندے کہ مسلمان چڑھدے پنجاب وچ رہن۔ اوہ اپنی سرکار چلا رہے نیں۔ سرکار دے وس توں باہر نیں جرمنی وچ جیہڑے یہودی قتلام شروع ہوون توں پہلاں ویلے سر نکل گئے اوہ بچ گئے باقی مارے گئے یاں گیس چیمبر اوہناں دا آخری تھاں ٹکانا بنے'' سکھی کول اوہدی ہر گل دا جواب سی۔ ''ہن ایس گل وچ کوئی شک نہیں رہ گیا کہ ہندو تے مسلمان اکٹھے نہیں رہ سکدے پنجاب ہندوواں سکھاں اتے مسلماناں وچکار ونڈیا جانا اے ایہہ مسلماناں دی ودھ گنتری والا علاقا اے میں اِتھے بے موت نہیں مرنا چاہوندا اتے نہ ای تیرے لئی رپھڑ کھڑا کرنا چاہوندا ں توں مینوں تے میرے پریوار نوں امرتسر اپڑا۔ اُتھے میرا بھرا دِلی توں اپڑ چکیا اے اتے ساڈی راہ اُڈیک رہیا اجے حالات اینے خراب نہیں ہوئے ہو سکدا کل اتھوں جان بچا کے نکلنا

وی اوکھا ہو ونجے میں ایتھے ای مر پونداپر مینوں اپنے پریوار دی بوہتی فکر اے سبھ نالوں بوہتی فکر مینوں اپنی دِھی دی اے۔ نال امرتسر وی لہور وانگ سرحدی قصبا ہے پتہ نہیں کل کیہ ہونا اے میں دِلی وِچ وسنا ہی پسند کریساں''

''سکھی کُجھ چر اڈیک لے ہو سکدا اے شواں کُجھ بہتر ہوجان کوئی چنگی راہ نکل آوے۔'' فرید نے اِک ہور کوشش کیتی اوہنوں روکن دی۔

''ہندو تے سکھ اکا دُکا کر کے شام پُور چھڈنا شروع ہو گئے نیں۔ اوہناں دے مکان تے رقبے ناں دی رقم دے کے جھاہ، سادہ تکونا تے گوڑا خان تے کُجھ ہور لوک اپنے ناں لوا رہے نیں۔ کشن نگر وی سکھنا ہونا شروع ہو گیا۔ ایتھے سردار قہر خان ہندوواں تے سکھاں دے رقبیاں اُتے قبضے کیتی جاندا اے حالات وڈی مصیبت ول جا رہے نیں'' سکھی رام سارا تماشا ویکھ رہیا سی۔

''آہو توں ٹھیک آکھ رہیاں سکھی ...... پر میں کسراں سوچ لواں۔ جان دی گل تے دور اے ایہدا سوچیا وی نہیں'' فرید نے اِک اخیر واری زور لایا۔

''فرید مینوں ایس گل وِچ کوئی شک نہیں کہ سکھ چڑھدے پنجاب توں مسلماناں کولوں اتے مسلمان لہندے پنجاب نُوں سکھاں تے ہندوواں کولوں مکمل طور تے سکھنا کراؤنا چاؤہندے نیں ایہہ کم نرا اِک طریقے نال ای ہو سکدا اے کہ دوہاں پنجاب وِچ دُوجے مذہب نال تعلق رکھن والی لوکائی دی جڑ مارن لئی اوہناں دا بھرویں طریقے نال قتلام کیتا تے کرایا جاوے بے گناہ تے معصوم لوکائی دا ہزاراں دی گنتری وِچ دوہاں پاسے ایسے مقصد نُوں کھٹن لئی قتلام کیتا جا رہیا اے اوہناں نُوں واگجے دے آر پار دھکیا جا رہیا اے ایہہ سارا کُجھ منصوبہ بندی نال کیتا جا رہیا اے شرنارتھیاں دا اِک ہڑ دوہاں پاسے چڑھ آنا اے جیہنے سارے پنجاب نُوں لوڑھ کے لے جانا اے جیہڑا لوکاں نُوں نہیں دس رہیاں پر میں ویکھ سکداں۔ ریل گڈیاں، پنڈاں، شہراں قصبیاں اُتے اچانک حملے بنا کسے وجہ دے نہیں کیتے جا رہے لوکائی نُوں سوچ سمجھ کے ایس راہ اُتے دھکا ماریا گیا اے دھکا مارن والے چنگے رنگ ایہہ گل جاندے نیں کہ اوہ کیہ کر رہے نیں تے کیوں کر رہے نیں میں دِلی، امرتسر اتے لہوروں ہو کے آیا واں بہوں بھیڑیاں خبراں نیں اٹک توں لے کے دِلی تک لوکاں وِچ اسلحہ ونڈیا جا رہیا اے ہندواں مسلماناں اتے سکھاں نُوں خاب نہیں آیا کہ اوہ اُٹھ کے راتوں رات اِک دُوجے نُوں کوہن لگ پین ایہدے وِچ انگریز سامراج، اوہدے ہتھ ٹوکے سامرجی گماشتے تے فرقا وارانا پارٹیاں تے کُجھ ہندو سکھ تے مسلمان لیڈراں دا

وی ہتھ اے۔ انگریزی ہندوستانی فوج دا اِک ریٹائرڈ ''میجر شارٹ'' وڈے قتلام لئی غنڈیاں اتے دہشت گرداں دیاں فوجاں نوں چڑھدے پنجاب وِچ فرقہ وارانہ قتلام دی ٹریننگ دے رہیااے، فرقہ وارانہ جماتاں اتے انگریزی سرکار سارے خفیا طور تے ایس گندے دھندے وِچ رجھے ہوئے نیں لوکائی نوں آپس وِچ لڑاون لئی ہندوواں وِچ اک ہزار ورہے دا پچھوکڑ بطور ہتھیار ورتیا جا رہیا اے جد کہ مسلماناں وِچ اوہناں دے ہر شے وِچ پچھڑے ہوون دا ذمہ وار ہندوواں نوں متھیا جا رہیا اے۔'' سکھی رام ساہ لین لئی رُکیا تے فیر بولیا''ہر قوم وِچ کجھ گندے لوک ہوندے نیں گندے لوک گندہ کھیڈ کھیڈ رہے نیں تے کوئی ویلا گندے لوکاں دا اے۔''

''کدوں جانا چاہ رہیاں سکھی'' فرید ہاں کر دِتی۔

''جس ویلے توں تے ملتان سنگھ تیار ہووو۔ اسیں کل سویرے نکلنا چاہ رہے آں'' سکھی اُٹھ کھلوتا۔ نال ای فرید وی اٹھیا۔ سکھی نوں بُوہے تک چھڈن آیا۔ سکھی کجھ آکھن لئی مڑیا پر فیر اوہدا ذہن بدل گیا۔ گل زبان اُتے آکے رہ گئی تے گھر ٹُر گیا۔

اوہ چوک وِچ کھلوتا اپنے نال دے بُوہے اندر اپنے گوانڈھی تے دوست نوں وڑدا ویکھدا رہیا جیہدا گھر کل سکھنا ہو جانا سی جہنے اپنی جنم بھوں نوں کل چھڈ جانا سی۔ فرید اپنے بُوہے دے موہاتھ دی پوہڑی اُتے ای سر پھڑ کے بہہ گیا چوک وِچ ہر پاسے ہنیرا سی۔ اوہنوں کجھ نظر نہیں سی آرہیا۔ اوہنے سر چا کے ویکھیا ہنیرا ودھ رہیا سی گھٹ نہیں سی رہیا۔ اچانک اوہنوں چوک وِچ اپنے کھبے پاسے کُجھ قدماں دی اواز آئی۔ اوتھے کُجھ نہیں سی دِس رہیا۔ اوہنے اوس پاسے دھیان دتا اوتھے اِک نہیں کئیں قدماں دی اواز سی۔

''کون اے اُتھے اپنی سنجھان کراؤ'' اوہنے اپنی ڈاب وِچوں پستول کڈھیا اُٹھ کھلوتا تے بُوہے دے اوہلے ہو کے اِک ہوائی فائر کر دتا۔

فائر دی اواز نال رات دا سناٹا ٹٹا ہنیرے وِچ دس پندراں نسدے بندیاں دیاں قدماں دیاں اوازاں آیاں۔ فرید مگروں فوری اوہناں دا نشانہ لے کے دُوجا فائر وی کیتا۔ فائرنگ دی اواز سن کے ملتان سنگھ اِک ہتھ وِچ رائفل تے دُوجے ہتھ وِچ مشال پھڑی ساہمنے اپنی حویلی وِچوں باہر نکلدا سدھا فرید دی حویلی ول نسیا۔ نالے کشمیر علی تے سکھی وی بندوقاں لے کے اوہناں ول دوڑے۔

''فرید فائر توں کیتا ...... کون سی؟''

''آہو میں کیتا سی ...... پتہ نہیں کون سن ...... ہنیرے وِچ آئے ہنیرے وِچ نس گئے''

فرید دا جواب اوہناں تناں دے چہریاں اُتے کھلریا اک انجانو جیہا خوف لکا نہیں سی سکیا۔

اوسے ویلے چوک دے گھڑیال نے رات دے دو وجائے۔ ملتان سنگھ؛ کشمیر علی تے سکھی کجھ دیر کھلوتے اوہدے نال گلاں کردے رہے تے سوچدے رہے ایہہ کیوں ہویا۔ جدوں گھر اندر ٹر گئے تے فرید چوک وچ ای گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں اُتے ساری رات ہنیرے وچ بیٹھا رہیا۔ جدوں دی پنڈ وچ ہندوواں سکھاں تے مسلماناں وچکار کھچ تان تے پاڑے ودھنے شروع ہوئے چوک وچ بتیاں بلنیاں، مشالاں روش ہونیاں تے چراغاں کرنا لوکاں نوں بھل گیا۔ چوک وودھ ہنیرے وچ ای ڈبیا رہندا تے چنگا مراثی دا کھوکھا وی گاہک نہ ہوون دی وجہ توں سکھنا پیا رہندا...... جے ایتھے کوئی دیوا بالن دی کوشش کردا تے راتیں کوئی نہ کوئی بندہ آ کے اوہناں بجھا جاندا۔ کجھ دناں مگروں تے چوک وچ کھنبیاں نال ٹنگیاں لالٹیناں تے دے دارے دیاں کندھاں وچ لگیاں مشالاں وی کوئی کڈھ کے لے گیا۔

''چوک وچ ہنیرا رکھن دی کوئی جان بجھ کے کوشش کر رہیا اے۔'' فرید ایہہ گل کئیں دناں توں سوچدا پھردا سی۔

گھڑیال ہر گھنٹے مگروں ویلا گزارن دا حساس دواندا رہندا۔ فرید فجریں دی بانگ ہوندیاں تائیں چوک وچ ای بیٹھا رہیا۔ جدوں نمازی گھراں وچوں نکل کے مسیتی ول ٹردے چوک وچوں لنگھن لگ پئے تے فرید نوں کجھ تسلی ہوئی مسیتی جا کے نماز پڑھی تے گھر آ کے ٹرن دی تیاری شروع کر دتی۔ زبیدہ اوہنوں تیار ہوندیاں ویکھیا تے اوہدے سراُتے آ کے کھلو گئی۔

''فرید...... امرتسر ٹریاں؟''

''آہو...... کیہ گل اے زبیدہ؟''

''اوتھے شریف پورہ وچ وارث دا سوہرہ گھر اے اوہناں نوں ضرور مل کے آئیں تے اپنی نونہہ دے ہتھ اُتے کوئی شے وی رکھ کے آئیں''

''توں چنگا یاد کرایا کیہ ناں اے میجر صاحب دا...... میجر صفدر حمید یاد آیا...... ضرور جا کے ملساں'' فرید نے اوسے ویلے بیٹھک وچ جا کے اپنی لکھن پڑھن والی میز دے خانے وچوں وارث دی اوہ چٹھی وی کڈھ لئی جیہدے وچ اوہنے اپنے سوہرے گھر دا پتہ لکھ گھلیا۔

سویرے سارے پنڈ وچ رولا پے گیا۔ سکھی رام شام پور چھڈ کے ہندوستان جا رہیا اے۔

☆☆☆☆☆

(71)

"سُکھی رام شام پُور چھڈ کے ہندوستان جا رہیا اے" سارا پنڈ ای چوک وِچ اکٹھا ہو گیا۔ سُکھی رام پنڈ چھڈن والا پہلا ہندو نہیں سی پر اوہ ایس پنڈ وِچ پندراں مربعیاں دا مالک سی۔ تے اثر رسوخ والا بندہ سی جیہدا ہتھ لہور تے دِلی تک اپڑدا سی اوہ وی اج اپنے اندر اتار دی جنگ ہار گیا تے اپنا سمان بنھ لیا۔ لوکاں کدی ایہہ سوچیا وی نہیں سی کہ ایتھوں کوئی ہندو اپنا پنڈ چھڈ کے وی جا سکدا اے۔ تے اوہ وی سُکھی رام ورگا بندہ۔ اوہدے جان دا سن کے پنڈ دے ادھے ہندو اپنے پنڈ چھڈن دی تیاری وِچ لگ پئے۔

"خوف، ڈر تے دہشت جان مال عزت پت جان دا ایس خوف کولوں کوئی پناہ نہیں جے ہے تے بندے دا اصل اوہ تھاں ٹکانہ اے جتھے ایہہ شواں خطرے وِچ نہ ہوون" سُکھی رام نُوں لوک کئیں دناں توں ایہہ گل کردا سن رہے سن۔

پر واہ پُٹھے پاسے دی گُھل پئی تے اجے بڑا کُجھ پُٹھا سدھا ہونا سی۔ سُکھی دی گھر والی آشا، اوہدی دِھی نمرتا تے کشن نگر توں اوہدی بھین رتی تے اوہدا پُتر شنکر وی آ گئے ایہہ سارا پروار اِک موٹر کار وِچ آ گیا۔ فرید تے ملتان سنگھ موڈھے نال بندوقاں تے کارتوساں دے بھرے گُتھے لمکائی اکٹھے فرید دے گھروں باہر نکلے۔ دوجی موٹر وِچ سُکھی رام، فرید تے ملتان سنگھ بہہ گئے۔ سارا پنڈ ایس ویلے چوک وِچ کھلوتا ایہہ منظر تک رہیا سی۔ اوہناں دا سمان تے گھر دیاں ضروری شواں وی دوہاں گڈیاں وِچ لوڈ ہو چکیاں۔ ملتان سنگھ دی گھر والی امن دیپ اوہدی دِھی روپ کنول، زبیدہ تے اوہدی دِھی زینت اوہناں دی مدد کیتی۔ اوہ ساریاں اکٹھیاں بُوہے وِچ کھلوتیاں ایہہ سارا منظر تک رہیاں سن۔ اوہناں دی بالپن دی سہیلی آشا اج شام پور چھڈ کے جا رہی سی اوہناں کدی سوچیا وی نہیں سی۔ شام پُور دا چوک گھنٹہ گھر ایس ویلے اِک عجب منظر ویکھ رہیا سی۔ سُکھی رام دا صدیاں پرانا وسیبا اج ایس پنڈوں پُٹیا جا رہیا سی۔ سُکھی رام کدی حویلی

دے اندر وڑدا کدی باہر فیر کوئی شے بھالن لئی اندر ٹر جاندا فیر باہر نکل آوندا۔ اوہدا سارا جُثا کمب رہیا سی۔ اوہنے ہمیش وانگ چِٹا کرتا، چِٹی دھوتی تے چِٹی پگڑی بنھی تے پیراں وچ کالے چمڑے دے کھسے پائے سن؛ پنجاہ ورھے دی عمر توں ٹپدا فرید تے ملتان سنگھ دا ہانی سکھی رام اپنے گھر دے بُوہے اندروں ہنیری نال جڑاں توں ڈولدے کِسے رکھ وانگ گھروں باہر نکلیا۔ اوہ پَیر کِدھرے رکھدا تے پیندا کِدھرے ہور دے۔ اوہدے کمبدے ہتھاں وچ پھڑیاں کنجیاں دا تھبا اِک دُوجے نال وجن پاروں کھڑک رہیا۔ اوہ ہولی ہولی کُجھ مونہہ وِچ بُڑ بُڑ وی کردا رہیا۔ چوک وِچ کھلوتے اوہنوں ویکھن والے ڈکھی کھلوتے سن۔ حویلی دے بُوہیوں پَیر باہر رکھیا تے فیر مُڑ کے اپنی حویلی دے بُوہے دی مُہاٹھ پھڑ کے بہہ گیا۔ اوہدا سر ہیٹھاں نِویاں سی۔ اوہنے پگڑی کھول کے اپنا مونہہ اوہدے نال کج لیا اوہدے سر دے چِٹے وال اوہدے مونہہ اُتے آن کے ڈِگے۔ ہمیش سکھ سکون وِچ رہن والا سکھی رام اج سارے پنڈ نے پہلی واری چوک وِچ بیٹھا ڈھائیں مار مار کے روندا ویکھیا۔ فیر اچانک اوہ اٹھیا تے اندر ٹُر گیا پر تیا تے ہُن اوہ رو نہیں سی رہیا اوہدے چہرے اُتے مسکراہٹ سی پگڑی اوہنے اندر جا کے فیر سر اُتے بنھ لئی۔ اوہدے ہتھ وِچ اِک وڈی جیہی گٹھڑی سی۔ فرید اجے چوک وِچ موڑ کول ملتان سنگھ دے نال کھلوتا سکھی رام نال جو وا پردی سی اوہنوں تک کے اوہدا حال ماڑا سی۔ سر نوائی کھلوتا سارا کُجھ ساہ گھٹ کے تکی جاندا۔ ایہا حال ملتان سنگھ تے چوک وِچ کھلوتے مجمعے دا سی۔ کوئی بندہ مونہوں اِک شبد نہیں سی بول رہیا اتے نہ ای کوئی اپنی تھاں توں ہلیا۔ سکھی رام نے گٹھڑی گڈی وِچ رکھن دی تھاں چوک دے وچکار لیا رکھی۔ اوہنوں کھولیا اتے اوہدے وِچوں کھاتیداراں دے دو رجسٹر نکلے۔ اوہنے دوہاں نُوں جیبوں ماچس کڈھ کے تیلی لا دِتی۔ رجسٹر کُجھ ای دیر وِچ سڑ کے سواہ ہو گئے۔ فیر اوہنے اِک ہور نکی جیہی گٹھڑی کھولی۔ اوہدے وِچ سونے چاندی دے گاہنے سن۔ اوہنے چک کے سارے چوک دے وِچ کھلار کے سٹ دِتے۔ فیر اوہ ہتھ چھنڈدا ہویا سدھا ہو کے اُٹھ کھلوتا۔ چادر چک کے پرانہہ سُٹی۔ اتے مونہہ وِچ کُجھ گاوندا ہویا پگڑی گل وِچ پا کے دھمال پاؤندا ہویا گڈی ول ٹُر پیا۔ اوہدی اواز کُجھ اُچی ہو گئی:

چل او بلھیا! چل اوتھے چلئے ،جتھے ہوون سارے انھے

نہ کوئی ساڈی ذات پچھانے، نہ کوئی سانوں منّے

راتیں جاگیں کریں عبادت، راتیں جاگن کُتے تیتھوں اُتے

بھونکنوں بند مُول نہ ہوندے، جا روڑی سُتے تے کُتے تیتھوں اُتے

کھسم اپنے دا در نہ چھڈدے، بھاویں وجن جُتے تھتوں اُتے
بُلھے شاہ کوئی رخت ویہاج لے، نہیں تے بازی لے گئے کُتے تیتھوں اُتے

اوہ گڈی وِچ پیر رکھن لگا فیر اوہنوں کُجھ یاد آیا تے نسدا ہویا اپنی بیٹھک دے بُوہے اگے جا کھلوتا ایتھوں مٹی دا بُک بھر کے اِک رمال وِچ بھیا تے نسدا ہویا آ کے گڈی وِچ بہہ گیا اجے موٹر سٹارٹ ای ہوئی سی کہ اوہ فیر کُد کے گڈی وِچوں نسدا گیا۔ چاراں عبادت گاہواں ول گیا مسیت، گردوارے مندر اتے چرچ دے بوہیاں نُوں جا کے ہتھ لایا۔ مندر دیاں پوڑھیاں چڑھ کے گھنٹیاں وجائیاں تے اندر جا کے اِک سیت لئی پوجا کیتی تے فیر آ کے گڈی وِچ بہہ گیا۔ فیر اُتر کے حویلی ول نس پیا۔ کدی ایدھر نسدا کدی اودھر نسدا۔ اوہدی گھر والی آشا کولوں اوہدا حال نہ تکیا گیا ''توں کوئی نہیں جیوندا رہنا سُکھی رام...... مرن جوگیا ایتھے ای مر پو...... ایہناں گلیاں نُوں یاد کردیاں کردیاں ای توں شمشان گھاٹ اپڑنا اے...... میں تینوں آکھدی ساں ایتھے ای مر جایئے ساڈا اوتھے کون اے......'' آشا اوتھے ہی کھلوتی ہاڑا پا دتا ''فریدا ایہہ ایتھے جمیا اے میں ایتھے جمی ساں ایہہ میرا نانکا دادکا پنڈ ہے دس اسیں کہڑے پاسے جایئے...... ساڈا شمشان گھاٹ وی ایتھے ہی رہ جانا اے۔''

فرید آشا نُوں بھین آکھ کے بلاندا سی پر اج بھین نُوں دلاسا دین جوگا وی نہیں سی رہیا۔ آشا دا حال نہیں سی ویکھیا گیا۔ سُکھی رام دا پورا پروار بیٹھا موٹر کار وِچ رو رہیا سی نمرتا کولوں اپنے پیو دی حالت نہیں سی تکی جا رہی۔ اوہنوں کمبن وارا لگا ہویا سی

''اخیری عمر وِچ اپنی جنم بھوں کون چھڈدا اے ایہہ منکھ سُکھی رام نُوں لے گیا۔ فرید ایہنوں سنبھال'' اپنی حویلی دے بُوہے اگے چوک وِچ کھلوتی زبیدہ دی اواز آئی۔

فرید اوہدے ول نسیا تے اوہنوں سہارا دے کے موٹر کار کول لے آیا۔

''سکھ تے اِک نواں تے دکھرا پنجاب اپنے لئی بناون لگے نیں۔ اک پنجاب مسلمان اپنے لئی بناون وِچ رُجھے نیں۔ تریجا پنجاب ہندوواں دا پنجاب اوہ کتھے گیا ہندوواں دا پنجاب مسلمان تے سکھ آپسی لڑائی وِچ کھا گئے۔ ہندو تے سارے پنجاب وِچ وسدا اے اوہ پنجاب کتھے غیب کیتا جے۔ ونڈ ہندوستان دی ہو رہی اے یاں پنجاب دی۔ ہندو کدھر جان'' سُکھی رام نے فرید تے ملتان سنگھ دوہاں نُوں گلوینے وِچوں پھڑ لیا۔ ملتان سنگھ تے فرید پتھر دے بے جان بتاں وانگ اوہدے اگے کھلوتے رہے۔

''توں دس وڈیا سورمیا'' اوہنے فرید دا گلوینا پاڑ دتا۔ فیر اوہ ملتان سنگھ ول پرتیا۔

''توں دس کھنن سنگھ'' اوہنے ملتان سنگھ دے چولے دا گلماں وی پاڑ دتا۔''صدیاں دے جیون انج اُجڑیندے نیں۔'' ''ہندو دا پنجاب کتھے وے۔'' اوہنے اوہناں دوہاں نُوں ہلا کے رکھ دتا۔ ''مسلم پنجاب ...... سکھ پنجاب ...... بن رہیا اے۔ پر ہندو پنجاب کتھے وے ...... لیاؤ ...... کڈھو میرا پنجاب ...... ہندوواں دا پنجاب ...... تسیں دوویں رل کے کھا گئے اوہ سارا پنجاب بے شرمو ...... کربلا مچا دِتی جے۔'' اوہ اوہناں دوہاں اگے منگتیاں وانگ ہتھ اڈ کے کھلو گیا۔ اگوں اِک لمی چُپ۔ سارے چوک وِچ سناٹا۔ آشا تے نمرتا گڈیاں وچوں اُتر کے نسدیاں آیاں تے اوہناں کھچ کے سُکھی رام نُوں اوہناں توں وکھرا کیتا۔

سُکھی رام بس کر میرا بھرا ...... چل چلیے ایتھوں'' فرید اوہدے نال سی۔''اوس دھرتی نُوں پنجاب کہڑی ماں دا پتر آکھے جیہدے وِچ سکھ ہندو تے مسلمان رل کے نہ وسدے ہوون''

''سُکھی رام نُوں تکھی سٹ لگی اے باہر تے زیاں پیڑاں ای دِس رہیاں نیں رُت اندر چو رہی اے اینے کوئی نہیں بچنا'' زبیدہ کھلوتی بولی جاندی۔

اینی دیر وِچ چوک وِچ کھلوتے لوک اوہدا سارا سونا چاندی، زیور، گاہنے جیہڑے سُکھی رام نے چوک وِچ لوکاں دے لٹن لئی سٹے سن۔ اکٹھے کر کے ولا کے لے آئے تے لیا کے سُکھی رام دی گڈی دے آل دوالے آ کے کھلو گئے۔

''سُکھی رام اپنی امانت سانبھ لے'' فرید نے ای سارا سونا اوسے گڈھڑی وِچ بنھیا تے سُکھی رام دے ہتھ وِچ پھڑا دتا۔

فرید تے ملتان سنگھ جویں ای گڈی وِچ بیٹھے اگلی گڈی وِچ بیٹھ شنکر نے اپنی موٹر سٹارٹ کیتی۔ مگروں فرید نے وی اپنی موٹر سٹارٹ کیتی۔ سکھی پرت پرت کے موٹر وِچوں دھون کڈھ کے اپنی حویلی نُوں چوک نُوں، گھنٹہ گھر نُوں، اتے پنڈوں باہر نکلدیاں مسیت مندر نُوں گردوارے تے چرچ نُوں تکدا گیا۔ پنڈوں باہر نکل لے قبرستان کول اپڑ کے اوہنے گڈی اِک واری فیر رکو الئی۔ اوہ گڈی وِچوں اُتر کے پگڑی سر اُتے رکھدا نسدا ہویا آیا مراد حیات تے نیکا دیاں قبراں تے گیا ایتھے اِک ویت لئی چُپ کھلوتا پتہ نہیں اپنے آپ نال کیہ گلاں کردا رہیا اپنی پگڑی سنبھالدا فیر گڈی وِچ آ کے بہہ گیا سارے چُپ بیٹھے رہے۔ اوہناں نُوں پتہ سی۔ سُکھی رام اپنے اگلے پچھلے جنماں دے سارے قرضے اج لاہ رہیا اے۔

گڈیاں فیر سٹارٹ ہویاں اگے اگے جاندی موٹر کار جیہدے وِچ آشا، نمرتا، شنکر تے رتی سن۔ دووِیں موٹراں مہنگا، چاچا قاسم، نیکا، سندر داس، تے فتح سنگھ دیاں ڈیریاں تے وچکار کھلوتا

ریسٹ ہاؤس کولوں لنگھدیاں 'تن کوہ پتن' والے چوراہے اُتے اپڑ چکیاں سن۔ سُکھی رام وارو وار پرت کے سارے ڈیرے تے اپنا ڈیرہ تے دور وگدا چھاں تکدا اوندا۔ جویں ای دوویں گڈیاں 'تن کوہ پتن' دے چوراہے اُتے اپڑیاں تے ایتھے اوہناں دی موٹر دی رفتار موڑکٹن لئی کجھ ہولی ہوگئی۔ اگے جاندی زنانیاں والی موٹر سجے پرت کے شہر جان والی سڑک اُتے سجے موڑ مڑ کے سجے ہتھ کھلوتے کماد دے کھیتاں دے پچھے اوہناں دیاں اکھاں دے ساہمنیوں اولھے ہوگئی۔ فرید، ملتان سنگھ تے سُکھی رام والی موٹر اک کلے دی وتھ اُتے دھوڑ اڈاندی اوہناں دے مگر مگر اوندی سی۔ ٹھیک اوسے ویلے تن چار فائر ہوئے۔ اگے جاندی گڈی اوہناں دیاں اکھاں توں اوہلے سی۔ فرید اایکسلیٹر دبایا گڈی سجے موڑ کے اگے جاندی موٹر تک اپڑی پر دیر ہو چکی سی۔ گڈی وچ بیٹھے بال تے زنانیاں سارے دہشت تے خوف نال چیکاں مار رہے سن۔ گڈی دے سجے کھبے دوویں بُوہے کھلے سن۔ فرید گڈی پچھے روکی اوہ چھیتی نال اُتر کے گڈی ول نسے گڈی دا انجن سٹارٹ سی پر گڈی کھلوتی سی اگوں سڑک نوں اک مُڈھی وچ سٹ کے بند کیتا گیا۔ اوہنوں تناں دی نگاہ گڈی دی پچھلی سیٹ اُتے پئی موٹر وچوں نمرتا غیب سی۔

سُکھی رام دیاں اکھاں اڈیاں گیاں جویں اوہ جیوندا جاگدا بھوئیں وچ گڈیا گیا۔ اوتھے ای کھلوتا نمرتا دی سُکھنی پئی سیٹ نوں ویکھدا۔ شنکر دا سر پاٹا سی۔ آشا اگلی سیٹ اُتے بیہوش پئی سی اوہدا سر ڈیش بورڈ نال ٹکرایا۔ پچھلی سیٹ اُتے رتی چیکاں مار رہی سی تے اوہدا بال وی بے ہوش پیا سی۔ واردات ہوگئی۔

اوہناں نوں دور گھوڑیاں اُتے جاندے گھڑ سوار شہر ول جاندی سڑک اُتے گھوڑے دوڑائی جاندے دِسے۔ اوہ بوہت دور نکل چکے سن۔ فرید تے ملتان سنگھ اوہناں نوں نکروں کئیں فائر کیتے پر اوہ فائر دی حد وچوں باہر نکل چکے سن۔ نمرتا دیاں چیکاں اوہناں نوں دوروں اوندیاں کناں وچ سنیندیاں رہیاں۔ سُکھی رام دیاں اکھاں اگے ہنیرا چھا گیا اکھاں کولوں دور ہوندی اپنی دھی دیاں چیکاں اوہدے کناں پے رہیاں سن۔

''پتا جی...... ماتا جی...... چاچا جی......''

''میرے نال ہنیر ہو گیا اے۔...... فرید...... ملتان سنگھ کجھ کرو...... میر دِھی چا کے لے گئے نیں۔'' سُکھی رام سر پھڑ کے اوتھے ای سڑک دے وچکار بہہ گیا۔

اوہناں چھیتی چھیتی مُڈھی راہ وچوں ہٹائی فرید موٹر گھڑ سواراں دے پچھے دوڑائی پر نمرتا نوں لے جان والے اَٹھ دس گھڑ سوار کھبے ہتھ کماد دے کھیتاں وچ کِدھرے غیب ہو گئے جتھے

کوئی موڑ اوہناں دے پچھے نہیں سی جا سکدی۔ اوہ پرتے تے گڈی وچ آشا بے ہوش پئی سی۔ سکھی اوہدے مُونہہ اُتے پانی سٹ کے اوہنوں ہوش وچ لیاؤندا۔ اوہ فیر اپنی دھی دا ناں لیندی بے ہوش ہو گئی۔ فرید اوہدے سر اُتے پٹی بنھ دِتی۔ شنکر کُجھ ہوش وچ آیا تے اوہنے دسیا کہ۔

''اوہناں ٹرھی رکھ کے راہ بند کیتا۔ جویں ای میں بریک ماری اوہ ایس کماد دے کھیت وچ گھوڑے پھڑ کے کھلوتے سن اوتھوں نکلدے نمرتا نوں گڈی دا پچھلا بُوہا کھول کے باہر کھچیا گھوڑے اُتے سٹیا تے لے کے نس گئے''

اوہ اوہناں دے حُلیے نہیں سی ویکھ سکیا۔ پر اوہنے اِک اواز ضرور سنی۔

''اوہناں ساریاں منڈاسے مارے ہوئے سن۔ مینوں اینا یاد ہے کہ اِک بندے دی اوازا طوطے ورگی سی تے جتی وی طوطے دے رنگ دی سی''

''واپس ٹُرو'' فرید اوہناں ساریاں نُوں آکھیا۔

''نہیں فریدا...... واپس نہیں جانا۔'' سُکھی رام واپس جان توں انکار کردتا۔ ''اگانہہ ٹُردے رہوو'' سُکھی رام پتھر دا بن گیا۔ ''گڈیاں سٹارٹ کرو چلیے ہُن پچھانہہ پرت کے کسے نہیں ویکھنا اوہ ویلا کدی پرت کے نہیں اونا جدوں میں اپنی دھی نُوں کدی فیر ہسدیاں مسکراؤندیاں تکنا اے میرے لئی اوہ اج توں نہیں رہی۔''

''توں کیہ گل کرر ہیاں سُکھی رام ..... ایہدے وچ نمانی نمرتا دا کیہ قصور اے۔'' فرید اوہنوں سمجھان دی کوشش کیتی۔ ''توں انج نہ کر''

''ایس طرح نہ کر سُکھی رام واپس ٹُر نمرتا نے لبھ کے جانا اے'' ملتان سنگھ وی نمرتا نُوں اوتھے چھڈ کے اگانہہ نہیں سی جانا چاہ رہیا۔

''نمرتا کتھے وے'' اوسے ویلے آشا ہوش وچ آئی اوہنے اِک واری اکھاں پٹ کے اپنے آل دوالے ویکھیا تے اِک واری چیکاں ماردی فیر بے ہوش ہو گئی۔

''تسیں دوویں کیہ گلاں کر رہے اوہ میں ایتھے کسراں سر چا کے جیوندا رہ سکداں جیہدی کنواری دھی نُوں اُٹھ داہ غنڈے چا کے لے گئے ہوون اوہنوں تسیں کہہ رہے اوہ کے چل کے اوتھے رہ پؤ'' اوہنے شام پُور ول اشارہ کیتا۔ ''ایہہ کدی نہیں ہونا جے تسیں نہیں جانا چاہ رہے میرے نال تے میں آپیں ٹُر جانداں'' ملتان سنگھ تے فرید چُپ کر کے گڈیاں وچ بیٹھے اوہناں گڈیاں سٹارٹ کیتیاں تے اگانہہ ٹُر پئے۔ سارے راہ کسے کوئی گل نہ کیتی۔

سُکھی رام انج بن گیاں جویں کُجھ ہویا ای نہیں سی یاں اوہ کسے دھی دا پیو ای نہیں سی۔

بس سارے راہ حیرانگی نال پاٹیاں اکھاں لے کے بیٹھا رہیا جیہڑیاں نہ جھمکدیاں تے نہ ای جیہناں وِچوں کوئی اتھرو کریا۔ لہوروں نکل کے امرتسر اپڑ دیاں تک اوہناں دیاں اکھاں کھل گئیاں سن۔ لٹے پٹے لوکاں دی واہگا دے آر پار آوا جاوی شروع ہو چکی سی۔ لوک اپنے سمان اتے پرواراں نال اِک توں دُوجے پاسے وسیاپٹ کے نسے جا رہے سن۔ نرا سُکھی رام نُوں ای آون والے طوفان دا اندازہ نہیں سی ہویا ہور وی بتیرے لوکاں نے ایہدا کھڑک سن لیا۔ امرتسر اپڑ کے سُکھی رام موٹر کار سدھی اپنے بھرا بلراج داس دے گھر اگے رکوائی۔ جیہڑا اوہناں نُوں دِلی لے جان لئی تیار کھلوتا سی۔ جان لگیاں فرید جیبوں حویلی دیاں کنجیاں کڈھ کے سُکھی رام دے ہتھ اُتے رکھ دِتیاں۔ ''سُکھی رام ایہہ کنجیاں توں اپنے کول ای رکھ جے ایہہ تیرے کول رہن گیاں تے تینوں ایہہ احساس ہمیشہ رہسی کہ توں شرنارتھی نہیں ایں، کتھائیں بھوئیں دے کسے ٹوٹے دا کسے گھر دا کسے بُوہے دا مالک ایں تیری حویلی دیاں ایہہ کنجیاں تینوں تے تیریاں اَوندیاں پیڑھیاں نُوں ہمیش یاد کراوندیاں رہن گیاں کہ توں کون سیں کتھوں آئیاں سیں توں وی کسے چُبارے، کسے ماڑی کسے بھوئیں دے ٹوٹے اتے کسے جوہ دات کسے دریا دا مالک سیں، جے اج اج نہیں رہیا تے کل کل نہیں رہنا۔ نفرتاں تے لہو دی ہنیری سدا نہیں گھلی رہنی ویلا بدلدیاں پتہ نہیں لگدا'' فرید حیات کنجیاں پرتا کے اوہدی مٹھ وِچ رکھ کے اپنے ہتھ نال اوہدی مٹھ بند کر دِتی۔

''مینوں کلا چھڈ کے کتھے چلے اوہ میں تہاڈے نال جانا اے'' اوہ اپنے بال بچے نُوں اپنے بھرا دے حوالے کردا اوہناں دے نال شام پُور پرت آیا۔ سُکھی رام نے اپنے پروار نُوں دسیا کہ۔

''میں شام پُور اپنی دِھی نمرتا نُوں ڈھونڈن لئی واپس جا رہیاں جے جیوندا رہیوس تے اِک دیہاڑے اپنی دِھی نُوں نال لے کے تہاڈے نال آرلساں نہیں تے میری اڈیک نہ رکھیا جے'' اوہدا فیصلہ سن کے سارے حیران تے پریشان کھلوتے سن۔ ساریاں اوہنوں بڑا سمجھایا۔

''لہندے وِچ مسلمان ملکے ہوئے پھردے نیں دِلی ٹُر اوتھے سارے حساب برابر کر لئیں'' بلراج نے اپنے بھرا نُوں اِک پاسے لے جا کے سمجھایا۔

''ایہا جیہی گل فیر نہ کریں میرے نال بلراج'' سُکھی رام نے اپنے بھرا دا ہتھ سختی نال پراںہہ جھٹک دتا۔ اوہنے سمھناں نُوں نہ کر دِتی۔

آشا جیہڑی سارے راہ چُپ کر کے بیٹھی رہی سی جدوں ہوش وِچ آئی دِھی دا ناں لے کے فیر بیہوش ہو جاندی۔ اوہ خالی خولی اکھاں نال اوہناں تاں نوں شام پُور جاندیاں تکدی رہی۔ اچانک دوڑدی ہوئی فرید دے اگے آن کھلوتی۔

''فریدا وارث دی جنج کتھے وے نمرتا اندر ووہٹی بنی بیٹھی کدوں دی اوہدی راہ اُڈیک رہی اے ...... بڑی دیر ہوگئی ویکھ پراؤ ہنے دی راہ تک تک کے اک کے گھروں گھریں ٹُر گئے نیں''

''آشا تینوں کیہ ہویا میری بھین کیہ گلاں کر رہی ایں'' فرید نُوں اپنی حیاتی دا سبھ توں وڈا صدمہ ہویا۔

سُکھی رام دیاں اکھاں اڈیاں گیا۔ کول کھلوتے ملتان سنگھ نے اپنا مُونہہ لکا لیا۔

''نہیں ایہہ نہیں ہو سکدا'' اوہنے آشا نُوں دوہاں باہواں وِچوں پھڑ کے بڑے زور نال جھونا دتا۔ ''آشا...... آشا......''

''سُکھی رام مینوں چھڈ دے ...... پچھانہہ ہٹ'' آشا نے سُکھی رام دے ہتھاں وِچوں اپنے آپ نُوں چھڈا کے بڑے زور دا پچھانہہ دھکا ماریا۔ ''مرد تے فیصلے کرن لگیاں اپنی مرضی چلاؤندے نیں جے میں وارث دے ساک لئی نہ کہندی سی تے توں تے مرد سیں زوری اپنی دِھی نُوں وارث نال ویاہ دینا سی توں میری آکھے کیوں لگوں ...... جے مرد بندا اپنی مرضی کردا تے اج نمرتا کِدھرے ننگی نہ ہو رہی ہوندی ...... میری نمانی دِھی میرے کول ......'' اوہ فیر بیہوش ہو کے پچھانہہ ڈِگی۔

اوہدا بھرا بلراج چُپ کر کے اگانہہ ہویا اپنی بھرجائی نوں گڈی وِچ بٹھایا تے اوہدے پُورے پروار نُوں لے کے اوسے ویلے دِلی ٹُر گیا۔ اوہ جی ٹی روڈ اُتے چڑھن لگے تے اگوں سڑک بند سی فوجیاں اوہناں نُوں واپس گھل دتا اگے سڑک اُتے ایس ویلے خطرہ اے اج کوئی شہروں باہر نہیں نکل سکدا۔ اوہ تنے رات گزارن لئی ہری سنگھ دے گھر ٹُر گئے۔

ہندوستان اتے پنجاب وِچ آزادی دی تحریک جویں جویں زور پھڑ رہی سی انجے ای مسلماناں ولوں پاکستان دی منگ زور پکڑدی جاندی۔ ہندوستان دے سیاسی حالات بڑی تیزی نال تبدیل ہو رہے سن مسلماناں ہندواں تے سکھاں وِچکار نفرت ساریاں حداں ٹپ گئی۔ پنجاب دا پانی ہندو پانی تے مسلمان پانی چ پہلاں ہی ونڈیا جا چکیا سی۔ دوجی جنگ عظیم دا بھار انگلستان لئی معاشی، سیاسی تے انتظامی مسئلیاں دا پہاڑ بن کے اوہدا لک بھن گیا تے نال ہی پنجاب تے ہندوستان وی اوہدے لئی بھار بن گئے۔ جاپان تے جرمنی قابو نہیں آ رہے سن۔ جاپانیاں نُوں دو ایٹم بم مار کے سدھا کیتا گیا تے جرمناں نُوں اتحادیاں رگڑ کے رکھ دتا تے جرمنی دو دو ٹوٹے کر کے وِچ دیوارِ برلن کھڑی کر دِتی۔ دو ستمبر 1946 نُوں جدوں دوجی جنگ عظیم مکی تاں اک پاسے پنجاب دے لکھاں سپاہی ساری دنیا چ ایس جنگ وِچ رلے سن تے دُوجے پاسے اوہ آزاد ہند

فوج وِچ رل کے نیتا جی سبھاش چندر بوس دی آگوائی وِچ آزادی لئی مسلح جدو جہد دی راہ اُتے ٹُر پئے تر تیجے پاسے اوہ انگریز فوج وِچ رل کے پنجاب اُتے انگریزی قبضے نُوں پکا کیتی بیٹھے سن، چوتھے پاسے پنجاب دی لوکائی نُوں ہندو سکھ تے مسلمان وِچ ونڈ کے اوہناں دے وچکار نفرت دی لیک کھچ دِتی گئی۔ جیہڑی پاکستان تے ہندوستان دا جھنڈا چُک کے اِک دُوجے نُوں کوہن لئی تیار ہو بیٹھی۔ سکھ سٹوڈنٹ فیڈریشن تے سردار کپور سنگھ نُس بھج کیتی دِلی وِچ ماسٹر تارا سنگھ تے جناح صاحب دی ملاقات وی ہوئی پر پنجاب تے ایہدے لوکاں دی سیت ہر گئی سی۔ سکھاں تے جناح صاحب وِچ ہوون والی ایہہ ملاقات بے وساہی، بے اتباری، شکاں، شبہیاں دی بھینٹ چڑھ گئی۔ سکھ مسلماناں اُتے اتبار کرن نُوں تیار نہیں سن۔ پنجاب وِچ ہندوواں سکھاں تے مسلماناں دا قتلام روکن والی تے پنجاب نوں ونڈ توں بچان والی ہر کوشش اُتے چڑھ چڑھ کے پانی پھیریا گیا۔

معصوم لوکائی نُوں اِک دُوجے دے قتلام لئی کانگریس، مسلم لیگ سنے فرقہ پرست، دہشت گرد گروپاں تے مال دار طبقیاں غنڈیاں وچکار اپنی راکھی دی اوٹ وِچ رقماں تے اسلحہ ونڈنا شروع کر دتا تے ایس کم لئی سارے پنجاب وِچ ونڈ توں پہلاں قتلام، اغوا، ریپ، قبضے، لٹ مار تے حملیاں دی ٹریننگ لئی غنڈیاں تے دہشت گرداں دے باقاعدہ ٹریننگ کیمپ کھول کے پنجاب دی معصوم لوکائی نُوں غنڈیاں تے دہشت گرداں دیاں جتھیاں دے حوالے کر دتا۔

اوتھے ای اوہناں دی کنیں ایہہ گل وی پئی کہ امرتسر وِچ اِک وی مسلمان جیوندا نہیں چھڈنا۔ گل دُور نکل گئی سی تے شواں قابو توں باہر ہو چکیاں سن سارے راہ نفرتاں والے تماشے ویکھدے اوہ ہری سنگھ دے گھر اپڑے تے بڑی دیر مگروں فرید دی آواز آئی۔

''ایس گل دا پک کیتا گیا ہے کہ پنجاب وِچ ہندو، سکھ تے مسلمان وچکار اینی نفرت ودھائی جاوے کہ ایہہ ہمیشہ اِک دُوجے دے پرچھاویں کولوں وی ڈر دے پھرن۔''

کانگریس، نہرو تے پٹیل دے منصوبے دے مطابق ایس ویلے امرتسر تے چڑھدے پنجاب وِچ میجر شارٹ دے سکھائے ہوئے غنڈیاں دے ہتھوں مسلماناں دا قتلام شروع ہو چکیا سی۔

☆☆☆☆☆

(72)

امرتسر

مارچ 1947

1947ء دے مارچ دے پہلے ہفتے وچ ہی پنجاب وچ فرقاوارانہ دہشت گردی شروع ہوگئی جیہڑی ودھدی ودھدی ہن اک دُوجے دے قتلام تک آن اپڑی ایہہ ہور بڑے خطرناک مسئلیاں نُوں جنم دے رہی سی چار چفیرے بے یقینی، خوف، ڈر تے موت دی دہشت نے آ کے ڈیرا لا دتا۔ ہندوواں سکھاں تے مسلماناں وچکار صدیاں توں چلدے بھائی چارے وچکار تریڑاں پے گیاں۔ لہندے توں چڑھدے تک ہندو سکھ تے مسلمان دی تفریق جنم لے چکی سی۔ ہندو، سکھ تے مسلمان اباداں اپنی اپنی تھاں اک دُوجے دی ودھ گھٹ گنتری کولوں دہشت زدہ ہو چکیاں سن۔ پنجاب نُوں فرق واریت دی اگ وچ انج دھکا ماریا گیا کہ دُوجے مذہب دے منن والا جیہڑا بندہ جیہدے ہتھ لگدا اوہنوں نفرت دے اظہار لئی کتا بلا سمجھ کے وڈھ ٹک دتا جاندا۔ امرتسر وچ ایس ویلے ایہا ہو رہیا سی۔ میجر شارٹ دے کیمپ وچوں قتل، بلوہ، فساد، لٹ مار، اغوا، اگ لان ہتھیار ورتن دی ٹریننگ لے کے نکلن والے ہندو تے سکھ غنڈیاں دیاں فوجاں تے جتھیاں نے امرتسر تے پُورے چڑھدے پنجاب وچ مسلماناں دے لہو نال ہولی کھیڈنی شروع کر دتی۔ جیہناں نُوں کانگریس، نہرو تے پٹیل دی ہلا شیری سی۔

ملتان سنگھ نے بُوہا کھڑکایا تے اگوں ہری سنگھ نے طاق کھولیا۔ اوہ فرید، سکھی تے ملتان نُوں ایس کویلے ویلے اپنے بوہے اُتے تک کے حران ہویا بوہے اگے ای کھلوتا رہیا تے اگوں اودوں ہٹیا جدوں ملتان سنگھ اوہنوں آکھیا۔

''کیہ گل اے ہری اسیں تیرے گھر اندر نہیں آ سکدے''

''نہیں بھاجی......آوو......اجیہی کوئی گل نہیں'' اوہنے گھبرا کے بُوہا کھول دتا۔

اوہ اندر وڑے تاں اگے پنجاہ سٹھ سکھ ویڑھے وچ بھنجے دریاں اُتے بیٹھے کسے معاملے

بارے گل کر رہے سن۔ اوہناں نُوں ویکھدے ای چُپ ہو گئے۔ اوہناں ساریاں کول بندوقاں، تلواراں، چھُرے تے کُجھ کول پستولاں سن۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام نُوں تک کے جویں اوہناں نُوں سپ سنگھ گیا۔ ملتان سنگھ اوہناں نُوں پہلاں تے سینے اُتے ہتھ بنھ کے ویڑھے وچکار کھلن والے بوہے دے اگّے کھلوتا تکدا تے اوہناں دے چہرے پڑھن تے اوس محول نوں مجھن دی کوشش کردا رہیا۔ ملتان سنگھ دا قد بوہے دی موہاٹھ نالوں اُچا نکل رہیا سی۔ گوڑھی کنکی رنگت کالیاں اکھاں چوڑے متھے تے روشن بادامی اکھاں والا ملتان سنگھ اوہناں ساریاں نالوں تگڑا سی۔ اوہ چوڑے سینے سخت ہتھاں تے تگڑے پٹھے والا جٹ سی۔ اکھاں کھلیاں رکھن، شواں نُوں مجھن تے ویلا چین تے اوہناں نُوں کجن، سنبھالن تے سانبھن والا اراداں دا پکا تے قول دا سچا جٹ جیہڑی شے دا ارادہ اک واری بنھ لیندا اوہنوں بدلنا اوکھا ہو جاندا۔ اوہدا کھبا ہتھ ایس ویلے وکھی نال لمکدی کرپان اُتے سی سجا ہتھ بوہے دی موہاٹھ اُتے۔ اوہ باہر جان دا راہ ڈک کے بوہے وچکار کھلوتا سی۔ اوہدے چہرے دا رنگ بدلیا۔ اوہدا چٹے رنگ دا کرتا چٹے رنگ دی تہمد تے چٹے رنگ دی پگڑی تے پیراں وچ پائی نیلے چمڑے دی جتی تے سجے ہتھ وچ پائے چاندی دے کڑے کناں وچ پائیاں چاندی دیاں مُرکیاں دسدیاں سن کہ اوہ لہندے پنجاب دے کسے پنڈ دا رہن والا جٹ اے۔ تے امرتسر وچ پراوہنا اے۔ اوہدی داڑھی وچ ادھے چٹے تے ادھے کالے سن اوہ پنجاہ توں ٹپ رہیا سی پر ویکھن وچ عمروں کُجھ وڈا لگدا۔ اوہدی اواز صاف سی تے اچی سی۔ عام طور تے لوکاں نال ارام نال گل کردا پر جدوں شواں نُوں وگڑدا تک دا تے اوہدی اواز کُجھ اُچی نالے بھاری ہو جاندی وگڑدیاں شواں نُوں تگڑا کر کے ہتھ پاندا تے فیر اوہناں نُوں ہلن نہ دیندا اوہدی ساری حیاتی اک سادے جیہے اصول دے آل دوالے پھردی گُھور رہی سی۔ ''کسے دا حق نہ مارو تے کسے نُوں اپنا حق مارن نہ دیو جدوں ویلا پوے تے چپ نہ رہوو بولو۔ جو بولے سو نہال'۔ جدوں ذہن بنا لیندا تے نفعے گھاٹے دی پرواہ نہ کردا تے جے گل حق سچ دی ہوندی تے لشکر وی ساہمنے ہوندا تے اوہدے نال وی بھڑ جاندا۔ اج وی ایہا ہویا سی۔ اوہنوں غلط گلاں تے زہر چڑھدا۔ غنڈیاں نُوں اپنے بھرا دے گھر بیٹھے تک کے اوہنوں چنگا نہیں سی لگا۔ اوہدا بھرا غلط پاسے ٹُر پیا سی۔ ایہ گل اوہنوں چنگی نہیں سی لگی۔ اوہنوں ساری گل سمجھ آ گئی۔

''ایہہ لہندے دا اے تے مسلیاں دا سنگی اے'' ویڑھے وچکار بیٹھے جتھے وچکار بیٹھے اک پکی عمر دے سکھ دی اواز ہولی جیہی سی پر ملتان سنگھ دے کناں تک اپڑ گئی۔

''آہو میں مسلماناں دا سنگی ہاں تینوں کیہ پیڑ اے'' ملتان سنگھ دی اواز بڑی گھنبیر سی۔

''ویڑھے وچوں سارے نکل جاؤ ایسے ویلے۔'' ملتان سنگھ بُوہا چھڈ کے ہتھ سینے اُتے بنھ کے اک

پا سے ہو کے کھلو گیا۔ فرید تے سکھی رام وی بُو ہا چھڈ کے اوہدے بجے کھبے کھلو گئے۔
ہری سنگھ چُپ کر کے اوہدی کنڈ مگر سرنوا کے کھلوتا رہیا اوہنوں بھرا اگے سر چُکن دی جرائت نا ہوئی۔ اوہ سارے چُپ کر کے اپنے ہتھیار چکدے ویڑھیوں نکل گئے۔ مگروں اوہ اپنے بھرا ول پرتیا۔
''ہری توں ایس راہ اُتے ٹرن توں پہلاں سوچ لے کہ جو کجھ توں مسلماناں نال امرتسر وچ کرن ٹریاں جے اوہا کجھ مسلمان اوتھے لہور وچ سکھاں تے ہندوواں نال کرن تے توں دس تیرا کیہ حال ہوسی ساڈا تے گھر جھگا اجے اوتھے ای ہے۔''
''تہاڈا جھگے نوں سنھ لگ چکی اے مسلمان لہور، راولپنڈی تے ملتان وچ ہندوواں سکھاں دا قتلام کر رہے نیں اتے امرتسر وچ مورچا بند ہو چکے نیں تہانوں میں کدوں دا آکھ رہیاں شام پُور چھڈ دوو مُسلے تہانوں جیندیاں اوتھوں نکلن نہیں دین گے'' ہری سنگھ اگوں کُہاڑی دے اُکھڑے ہوئے وجھے وانگ اوہنوں پے گیا۔
ہری سنگھ نوں اپنے مالیاں وچ بھرا دی دخل اندازی کجھ چنگی نا ہی لگی تے ملتان سنگھ نوں اپنے بھرا دا ایہہ روپ ویکھ کے جو دکھ ہویا اوہدا اندازہ اوہدے چہرے اُتے دس رہیا سی۔ سرخ اکھاں تے چہرے دیاں کھچیاں نساں بڑیاں کہانیاں سنا رہیاں سن۔ اوڑک بول پیا۔''اسلحہ ونڈیا جا رہیا اے پیسا دتا جا رہیا اے اتے غنڈیاں نوں دہشت گردی دی ٹریننگ دتی جا رہی اے''
''جو وی ہو رہیا اے ٹھیک ہو رہیا اے رنگو تے مودے دے کرتوتاں دا حساب ہور کدوں ہووےگا فیر مُسلیاں ساڈے گرووواں نوں قتل کتیا اے...... ایہناں نوں ماف کرن دی گنجائش ہی کوئی نہیں۔'' ہری سنگھ دا ذہن صاف سی۔
''رنجیت سنگھ چالھی ورہے وچ کنے کو مسلمان قتل کیتے یاں کرائے۔ کوئی حساب ہئی تاں مینوں وکھا۔ اوہنے تے موت دی سزا اُتے وی پابندی لا دتی۔ اوہ جو چاہوندا کر سکدا سی پر اوہنے برداشت کولوں کم لیا۔'' ملتان سنگھ اوہنوں سمجھان دی کوشش کیتی۔''جنھاں دے لہو وچ ہتھ بوڑن چلیاں اوہ ساڈے اپنے نیں صدیاں توں ساڈے نال وس رہے نیں۔'' اوہدی اواز کجھ اُچی ہوئی ''پنجاب دے وسنیکاں دی آپس وچ دھرتی، پانی، پچھوکڑ، تہذیب، لہو، نسل، رنگ تے زبان دی سانجھ اے تے ایناں سانجھاں نالوں وڈی کوئی سانجھ ہو نہیں سکدی''
''آہو ایسے لئی پنجاب دے مسلمان وی اپنے لئی وکھرا ملک پاکستان منگ رہے نیں اوہناں نوں جا کے سمجھا پہلاں اوہ ایہہ گل منن'' ہری سنگھ کوئی دلیل سنن تے تیار نہیں سی۔''توں غلط پاسے کھلوتا ایں مسلیاں وچ رہ رہ کے تینوں اپنا آپ ای دِسنوں رہ گیا۔''

''ہری توں اپنی زبان ٹھیک کر عزت کرانی سِکھ جے توں اوہناں نُوں مسلا آکھنا نہیں چھڈیں گا تے اوہ تینوں سکھڑا آکھنا نہیں چھڈن گے غلط پا ہے میں نہیں توں ٹُریاں میرا دھرم اوہ نہیں کہندا جو توں کرن ٹُریاں ...... '' ملتان سنگھ لئی ایہہ سارا کُجھ برداشت توں باہر سی۔ ''تینوں مہمان داری دے وی سارے ادب آداب بھل گئے نیں کے سکھ دے گھر کوئی پراوہنا آدے تے اگوں اوہدے نال انج کریندا۔''

''ایہو بھاشن مسلماناں نُوں جا کے دے ہن اجیہے سبق پڑھن دا ویلا نہیں رہیا ایس ویلے تے مسئلہ نرا ودھ توں ودھ مسلمان مارن دا اے'' ہری اگانہہ پچھانہہ ہوون نُوں تیار نہیں سی۔

''توں اپنے وڈے بھرا نال گل کر رہیاں ہری سنگھ کُجھ حیا کر'' کول کھلوتے سکھی رام کولوں برداشت نہ ہویا۔ اوہنے ہری سنگھ دا ہتھ پھڑیا تے اوہنوں ویڑھے وچوں ہٹا کے بیٹھک وچ لے گیا۔ ''توں اپنے بھرا نال ایسراں گل نہیں کر سکدا تیری سوچ غلط اے۔''

''مینوں خبر اپڑ چکی اے تیری دھی شام پُور وچ مسلمان چا کے لے گئے نیں تے توں اجے وی اوہناں دا حمائتی بن کے الٹا مینوں سمجھا رہیاں آ ساڈے نال تے اتھے امرتسر وچوں جنیاں مسلمان کڑیاں مرضی نی چالے اوہناں دا قرضہ لاہ دے ٹُر میرے نال'' ہری سنگھ سکھی رام نُوں بانہہ وچوں پھڑ کے اپنے نال باہر گھسیٹن لگا پر سکھی رام نے غصے نال اوہدے ہتھوں اپنی بانہہ چھڑا لئی۔

''میری دھی تیرے جیہے لوکاں دے کرتوتاں دی وجہا توں چکی گئی اے..... پرانہہ ہٹ میرے کولوں۔'' سکھی رام ہری سنگھ نُوں پچھانہہ دھکا ماریا ''تحریک ازادی لئی چل رہی اے یاں پنجاب دیاں دھیاں نُوں ننگا کرن دی جنگ ہو رہی اے..... دھیاں بھیناں نمانیاں ہوندیاں نیں اوہناں دا ایس وچ کیہ قصور اے اوہناں دا تماشا تیرے جیہے غنڈیاں بنایا ہویا اے توں وی بھیناں والا ایں بھگوان دے غضب کولوں ڈر توں مینوں بندہ نہیں کوئی راکھشش لگ رہیاں۔''

فرید تے ملتان سنگھ وی سکھی رام دی اواز اچی ہوندی سن کے اندر وڑے۔ ہری سنگھ دے ارادے خطرناک سن تے اوہ اپنی گل دا پکا سی۔ اوہنوں ڈکنا کسے دے وس دا کم نہیں سی۔ اوہدے زور آور تے سخت طبعیت دا مالک بندہ ہوون دا اوہناں ساریاں اج نظارہ تک لیا اوہدا اچہرا سرخ ہو رہیا سی جنی دیر کھلوتا رہیا اوہدیاں بھوریاں اکھاں وچوں اگ ورسدی رہی۔ اوہدا اک ہتھ اوہدے لک نال بجھے پستول اُتے ای رکھیا رہیا۔ ہری سنگھ اک درمیانے قد دا شکاں تے وہماں وچ پھسیا ہر ویلے کوڑ وچ رہندے بھوترے ہوئے چہرے والا ہر شے کولوں نراض پھردا بندہ سی۔ نسواری رنگ دے کرتے نسواری پجامے تے نسواری پگڑی وچ اوہ کُجھ ہور ہولناک لگ رہیا سی۔

آل دوالے کھلوتے ملتان سنگھ، سکھی رام تے فرید نُوں ویریاں وانگ گھور رہیا سی۔ ہری سنگھ بیٹھک وچ رکیا نہیں سی اوہدے مُونہہ وچ جو آیا آکھدا سر چھنڈدا بیٹھکوں نکل گیا۔

''اوہدے کول اپنے کرتاتوں دی کوئی دلیل نہیں اے۔'' سکھی رام اجے وی کوڑیا کھلوتا سی۔ ''جدوں بندے کول دلیل مُک جاوے تے اوہ ہار منن دی تھاں دُوجے بندے دے ہتھیں پے جاندا اے تے زورازمائی کر کے مسئلہ حل کرن دی کوشش کردا اے پر مار کھاندا اے''

ہری سنگھ دا ایہا اصول سی۔ جدوں دلیل نال گل کرن لگیاں ہر جاندا تے گل منن دی تھاں طاقت آزمان توں نا ولاؤندا اوہدی کوشش ہوندی کہ دوجا بندا اوہدی ہی دلیل منے نہیں تے اپنا مونہہ بند کرے تے اوہدی راہ چوں پرانہہ ہٹے۔ ملتان سنگھ اپنے بھرا دا ایہہ روپ کدی نہیں سی ویکھیا جدوں تک اوہ شام پُور وچ رہیا اوہدی اچی اواز وی کدی کسے نے نہیں سی سنی۔ پر امرتسر ہندو سکھ تے مسلمان سیاست دا اک گرم مدان سی۔ اوہدا کلچر پنڈ دے کلچر نالوں وکھرا سی تے پنجاب دے دُوجے شہراں ورگا سی۔ نویاں نویں گلاں تے خبراں ویلے سراپڑ کے ہراک دا مزاج تتا کیتی رکھدیاں ہری سنگھ کوئی اُچیچ نہیں سی۔

''کیہنوں کیہنوں دوش دویئے سارا پنجاب انھے واہ نفرت، اگ تے لہو نال بھری اوسے راہ اُتے ٹُریا جاندا اے۔ ذہناں، سوچاں، فکراں تے دلاں وچ نفرتاں دا ایہناں ہی بارود بھریا تے ٹنیا گیا اے۔'' فرید سجا ہتھ کندھ نال لا کے کھلوتا سی۔

نفرت دی تپدی وا پُورے پنجاب وچوں پھردی ہری سنگھ نُوں وی سیک دے گئی کہ اوہنوں اپنا سکا بھرا سنجھاننا اوکھا ہو گیا۔ جو کُجھ اوتھے واپری فرید چُپ کر کے کھلوتا بس ویکھدا رہیا نہ اوہ بولن جوگا سی تے نہ سُنن جیہا پر اج سبھ سننا تے ویکھنا پے گیا اوہ سوچ رہیا سی اوس ویڑھے وچ کدی پیر نہ رکھدا۔ اوہناں دوہاں ملتان سنگھ نُوں پھڑ کے منجی اُتے بٹھایا فرید نے نکر وچ پئے گھڑے وچوں پانی دا گلاس بھر کے اوہنوں پوایا ملتان سنگھ اپنے بھرا لئی بیٹھا منکھیندا سی۔

''ہری سنگھ انج دا نہیں سی اوہنوں کیہ ہویا''

اگوں کوئی نہیں سی بولیا کسے کول ایس گل دا جواب کوئی نہیں سی کہ بندہ اچانک نفرت دے گیڑے وچ کسراں آ جاندا اے۔ ملتان سنگھ دا غصہ چھیتی لہہ گیا۔ اوہ تنے وڑ مار کے بیٹھک وچ منجیاں اُتے بہہ گئے بیٹھک وچ لماں چر چُپ رہی۔ لالٹین دی کمزور روشنی وچ اوہناں دے چہریاں اُتے پیاں فکراں دیاں پرچھاواں کُجھ ہور کھلریاں اتے ڈونگھیاں دِس رہیاں سن۔

''نفرت دی سیاست اپنا اثر وکھا رہی اے ملتان توں دُکھی نہ ہو ہری سنگھ دا ایہدے وچ کوئی قصور نہیں اے اوہنوں وی ہزاراں لکھاں دوجیاں وانگ فرقا واریت دا طوفان اڈا کے لے

گیا اے۔'' فرید اجے تک اوہ اپنے دل وچ بڑے مغالطے لئی پھردا سی۔ ہری سنگھ اوہدے سارے ھلیکھے اج کڈھ گیا گلاں گلاں وچ ای شام پے گئی تے اوہ تنے پریشانی دے عالم وچ ایہہ وی فیصلہ نہ کر سکے کہ شام پُور کس ویلے پرتیا جاوے۔''میں چاہواں گا کہ اسیں چھیتی توں چھیتی ایتھوں نکل جایئے ساڈے نگر اُتھے پتا نہیں کیہ ہو رہیا ہونا اے''

اوسے ویلے باہر دا بُوہا کھڑکیا ملتان سنگھ نے بُوہا کھولیا تے بُوہا کھول کے پچھانہہ ہٹ آیا۔ کمالا امبر سریا دی نکی بھین تے اوہدا ضعیف پیو اک تھال وچ روٹی لے کے کھلوتے سن۔

''اندر لنگھ آ چاچا رمضان'' ملتان سنگھ اوہنوں اندر آون دا راہ دتا۔ پیو دھی اندر وڑے سن۔

''ہری سنگھ دی گھر والی بال بچے لے کے اپنے پیکے گئی اے روٹی دا ویلا ہو گیا کھانا کھا لو'' کمالے دے ضعیف پیو نے بیٹھک وچ منجیاں دے وچکار پئی میز اُتے کھانے دا تھال اپنی دھی دے ہتھوں لے کے رکھدتا۔ تے اوہناں نوں سلام کردا دھی نال جان لگا۔

''راتیں گھروں باہر نہ نکلنا شہر وچ ہر پاسے مارا ماری چل رہی اے'' اوہنے بوہے تے اپڑ کے پرت کے اوہناں نوں خبردار کیتا۔

کھانا کھاندیاں ای اوہناں فیصلہ کیتا کہ اوہ سویرے شام پُور پرت جان گے بھانویں حالات کیہو جیہے کیوں نہ ہوون۔ تنے کھانا کھا کے بڑی دیر بیٹھے گلاں کردے رہے۔ ادھی راتیں جدوں اوہناں دی اکھ اجے لگی ای سی کہ اچانک باہر گلی وچ ہوون والی فائرنگ دی اواز نے اوہناں نوں جگا ماریا اوہ اپنیاں منجیاں اُتے اٹھ کے بہہ گئے۔ ملتان سنگھ نے چھیتی جیہا دیوا بالیا۔ اوہ بیٹھک دا بُوہا کھول کے گلی وچ نکلے تاں فائرنگ دی اواز ودھ چکی سی۔ ایہے پاسے دی پُوری گلی بلوائیاں نال بھری ہوئی سی۔ پتا لگا کہ مسلماناں دے اک محلے اُتے حملہ کیتا گیا اے اگوں مسلمان وی تیار بیٹھے سن دوہاں ناویاں وچ جنگ ہو رہی سی۔ ایہ فساد ودھدا کھلر دا اوہناں دی گلی وچ وی وڑ آیا۔ اوسے ویلے نال دے گھروں سوانیاں تے جنے روندے پٹدے نکلے۔ ایہ کمالے امبر سریے دے گھر والے سن۔ اوہدی ماں، اوہدا پیو اتے اوہدیاں دو جوان بھیناں اوہ چارے نس کے اوہناں کول آن کھلوتے اوہ اپنے پتر کمالے نوں بھالدے پھردے سن۔

''تسیں سارے اپنے گھر ونجو تہانوں کوئی کُجھ نہیں آکھ سکدا'' ملتان سنگھ اوہناں چوانہہ نوں گھر اندر اپڑا کے آیا۔ ساری رات لنگھ گئی پر کمالا پرت کے نہ آیا۔ کمالے دی ماں اوہدا پیو تے اوہدیاں دوویں جوان بھیناں چارے اپنے گھر اندر بند ہو کے بہہ گئیے تے اوہناں دی راکھی لئی ملتان سنگھ، سکھی رام تے فرید منجیاں کھت کے اوہناں دے گھر دے بوہے اگے بہہ گئے تناں نے اپنیاں بندوقاں تے پستولاں بھر لیاں۔ اوہناں دی ساری رات اکھاں وچ کمالے دے بوہے دا

پہرہ دیندیاں گزری۔ کمالا نے کِدھرے سویرے دا سورج چڑھدا پیا سی جدوں اپنی گلی وچ قدم رکھیا۔ رات شروع ہون والا فساد سویر ہوندیاں تک چلدا رہیا۔

کوڈی دا منیا پرمنیا کھڈکار، تگڑے جُثے والا چھ فٹ توں نکلدا بھورے رنگ، نیلیاں اکھاں، چپڑے چہرے، اُچی نک تے اُچے متھے تے نکیاں نکیاں بودیاں والا کمالا امبرسریا وڈے وڈے قدم پٹ کے چلدا اوہناں ول ای ٹُردا آ رہیا سی۔ ٹردیاں اوہدی ٹور تر کھی ہوندی تے انج لگدا جویں اوہ ہنے دوڑن لگا اے۔ سر تے چٹی پگڑی گل وچ بادامی رنگ کھڈی دا کرتا ہیٹھاں چٹے لٹھے دی دھوتی تے پیراں چ ملتانی کھسا اوہ ٹردا تے جاپدا کوئی بندہ اڈن دی کوشش کر رہیا۔ اوہ اپنے بوہے اگے تن پراوہنیاں نوں منجی اُتے بیٹھا تک کے حران ہویا جہڑے دوروں گلی وچ اوندا اوہنوں ای تکدے اوہدے قدم گن رہے سن۔ اوہ تنے اوہدے بوہے تے اپڑدیاں سار ای منجی چھڈ کے اٹھ کھلوتے سن۔

''توں ساری رات کتھے سیں کمالیا۔'' ملتان پچھیا

''ہری سنگھ تے اوہدیاں فوجاں امرتسر وچ مسلماناں دے کئیں محلیاں اُتے راتیں حملہ کیتا اے لوکاں دی مدد کر رہیا ساں'' کمالے اوہدے پچھن اُتے اگوں جواب دتا۔

''اپنے گھر نوں لگی اگ چھڈ کے تاں لوکاں دی بجھاون نہیں ٹر پئی دا'' ملتان اوہدے کپڑیاں اُتے پیاں تھاں تھاں لہو دیاں چھٹڑکاں تک لیاں اوہنوں سمجھایا۔ ''حالات ٹھیک نہیں ہین اپنے پروار نوں کلا نہ چھڈ کے جایا کر کمالیا۔''

''ملتان سنگھ اپنے بھرا نوں سمجھا لے تاں چنگی گل ہوئی'' اوہنے ملتان سنگھ نوں جوابد دتا۔ ''اوہنے میرے گھر اُتے لال نشان لوایا اے۔ جیہڑا لال نشان لا رہیا سی میں اوہنوں مار چھڈیا اے..... ایہ لڑائی دِھیاں بھیناں تک نہیں اپڑنی چاہی دی تسیں وی دِھیاں بھیناں والے میری اکا بھیچی اے موںداں تسیں سارے جاندے اوہ شام پُور وچ رہندی اے جے میں امرتسر وچوں چلیا گیا یاں ہری سنگھ نے میرے ویڑھے وچ پیر رکھیا تے میرا اگلا پڑاں شام پُور ہونا اے۔''

ملتان سنگھ دا ساہ سک گیا۔ اوہدی جوان دِھی اجے شام پُور وچ بیٹھی سی تے سکھی رام دی جوان دِھی چکی گئی سی۔ اجے بڑے ہندو تے سکھ شام پُور وچ بیٹھے سن۔ ملتان سنگھ ایہہ سارا کجھ نہیں سی سننا چاہوندا۔

''حوصلہ کر کمالیا'' ملتان سنگھ دی تھاں فرید اوہنوں ساہواں ہو پیا تے اوہنوں بڑی نرم اواز وچ جواب دتا۔ ''توں تے ہری سنگھ دوویں غلط راہ اُتے ٹُر پئے جے تینوں اپنے پروار دا کوئی خطرا اے اجے ویلا اے امرتسروں نِکلدا ہو نگروں گلا نہ کریں جویں توں کسے دے قابو وچ نہیں ایں

انج ہری سنگھ وی کسے دے قابو نہیں اے سارے پنجاب اُتے فرقہ پرستاں تے اوہناں دے غنڈیاں دا راج اے ہر دُوجے بندے دا ایہا حال اے تیرے تے ہری اُتے کوئی گِلہ نہیں اے......رہ گیا تیرا رشتا شام پُور نال تے اسیں تینوں شام پُور نال اپنا رشتا وی دساں گے جدوں کدی توں شام پُور پھیرا ماریا تے......''

کمالا اپنے ساہمنے سینا تان کے کھلوتی پکی عمر دے اپنے سرتوں نکلدے روشن، سیانیاں تے چمکدار اکھاں والے گوتم بدھ دی شکل والے اوس بندے نُوں بڑے دھیان نال تکیا۔ اوہ فرید نُوں پہلاں وی دو واری مل چکیا سی اک واری جدوں اوہ ہری سنگھ نال ملتان سنگھ دے گھر پریتم دے جنم دی خوشی وچ ودھائی دین تے اپنی پھپھی مونداں نُوں ملن شام پُور گیا تے دوجی واری اودوں جدوں اوہ پروفیسر بوٹا نال امرتسر جلیانوالہ باغ وچ جلسہ سُنن آئے سن اوہنے اندازہ کیتا کہ ایہہ بندہ اوہناں تناں وچوں سبھ توں ٹھنڈے مزاج دا بندہ سی پر اوہدیاں اکھاں اوس ٹھنڈے مزاج دا ساتھ نہیں سن دیندیاں اوہ اوہدے اندر لکے بیٹھے کسے خطرناک بندے دا پتا دیندیاں۔ اوہنے فرید نُوں ویکھیا جیہڑا ہر بندے نال گل کردا اوہنوں اکھاں ای اکھاں وچ ناپدا تولدا رہندا اوہدے وچ کوئی اجیہی گل سی جیہڑی دُوجے بندے نُوں اوہدے بارے کُجھ سوچن تے مجبور کر دیندی خورے اوہدا مہاتما بدھ ورگا چہرا یاں اوہدی گنبھیر اواز یاں اوہدی گل وچ اتھارٹی۔ یاں فیر اوہدیاں آر پار اتر جاں والیاں نظراں۔ اوہدی گل نُوں نظر انداز کرنا سوکھا نہیں سی۔ کمالا آپ ڈاڈھا سی پر فرید اگے اوہدا ڈاڈھ پُنا جھگ وانگ بہہ گیا۔

''ایہہ کیہ بندہ اے جیہڑا ساہمنے کھلوتے دُوجے بندے نُوں اپنے آپ لئی مسئلا بنا دیندا اے؟'' کمالا تیجھے کھجے تک کے سر کھرکن لگ پیا۔ اوہنوں اگلے نے سیتیہا دے دتا سی۔

فرید اپنے دوہے ہتھ اپنے سینے اُتے بنھ کے کھلوتا اوہدیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے اوہنوں گھوردا رہیا نرا اوہدی گل سنی پر اگوں اوہدی کسے گل دا جواب دینا اوہنے مناسب نہیں سی سمجھیا۔ اوہدی عادت سی جدوں اوہ ساہمنے والے بندے نُوں گلاں گلاں وچ من تول لیندا ایاں بندے نُوں ہتھوں اکھڑدا تکدا اپنی جیبھ نُوں دنداں ہیٹھ دے لیندا۔

''اسیں بندیاں کولوں نفرت دا وپار کرن والیاں وچوں نہیں آں ''سکھی رام نُوں اگ لاون والیاں گلاں کولوں ڈاھڈی نفرت سی اوہنے کمالے دے موڈھے اُتے ہتھ رکھ دتا۔'' کمالیا اندر وڑ تے اپنی ماتا پتا اتے بھیناں نُوں اپنی شکل وکھا توں اوہناں دی جان کیوں عذاباں وچ ٹنگی پھردا ایں۔'' اوہنے اوہنوں سمجھان دی کوشش کیتی۔ ''جیہڑا بندہ اپنا جھگا لگا چھڈ کے دُوجے دے گھر دے راکھی لئی جاہاہندا اے اوہدے اپنے جھگے نُوں اوڑک سنھ لگدی اے۔''

کمالا دو جاہری سنگھ سی کے دی کوئی گل سنن نوں تیار نہیں سی۔ اوہ تنے اوہدا بُوہا چھڈ کے گھر ٹُر آئے۔ مگروں ناشتے والی تاش کندوری نال بُکی کمالے دی بھین بیٹھک اندر وڑ پئی۔

''ناشتہ کر لئیو ٹرن توں پہلاں'' اوہ تنے اوس کڑی نوں تک کے حران ہوئے۔ ''میرا ناں سلیمہ اے میں کمالے توں نکی آں تے میرے توں نکی دا ناں کوثر اے میری ماں نے ناشتہ بنا کے گھلیا اے اپنے ہتھ نال تہاڈے لئی۔''

اوہ تھال توں کپڑا ہٹا کے تناں پلیٹاں وچ پے پراٹھے پچھیاں وچ چا کے رکھدی اوہناں دے اگے رکھدی گئی۔ تن کولیاں وچ تڑکا لگا سرہیوں دا ساگ سی تے نال چینک وچوں پیالیاں وچ چاہ پاندی گئی تے نال چھیتی چھیتی گلاں وی کردی گئی جویں اوہنوں کُجھ جلدی سی۔

''کمالا تے ہریا دوویں غنڈے نیں شہر وچ ہوون والے ہر دُوجے فساد وچ ایہناں دوہاں دا ہتھ ہوندا اے ایہناں نُوں کدروں پیسے ملدے نیں ایس کم دے'' اوہ گلاں وی کردی جاندی تے چاہ دی پیالیاں وچ پائی جاندی۔ اک واری دوپٹا اوہدے سرتوں تلکیا تے اوہدا چہرہ اوہناں تناں نُوں دسیا۔ اوہ ویہ ہاوی ورہے دی پُوری جیہی شکل دی کڑی سی پر جیہڑی شے اوہنوں دوجیاں کولوں وکھ کردی اوہ اوہدا گورا رنگ سی جیہدے اُتے نگاہ نہ ٹھہردی۔ ''میں میری ماں میری بھین تے ساڈا پیو اسیں سارے شام پُور اپنی پھپھی مونداں کول جانا چاہوندے آں پر کمالا کہندا اے امرتسر اساڈا وی شہر اے اسیں سکھاں تے ہندوواں توں ڈر کے اینوں کیوں چھڈ یئے۔''

اوہ ساریاں گلاں اک ساہ وچ ای کرنا چاہ رہی سی اوہنے بوہے ول تکیا متاں کوئی اتھے کھلوتا سن تے نہیں رہیا۔ اوہ تناں پیالیاں وچ چاہ پا چکی تے ہن سدھی کھلو کے اپنی چنی دوہاں ہتھاں نال سدھی کردی اپنا سر کجدی بولی۔ ''میری ماں پچھ رہی اے جے تسیں منو تے اسیں وی تہاڈے نال شام پُور چلے چلیے ہری سنگھ کمالے نُوں دھمکیاں دے رہیا کہ میں تیریاں بھیناں نُوں چا کے لے جانا اے ساڈی کُجھ مدد کر سکدے اوہ''

''سلیمہ ......او...... سلیمہ ......'' اوسے ویلے باہروں اوہدے بڈھڑے پیو دی اواز آئی۔

''آئی ابا'' آکھدی تر کھی اوتھوں نکل گئی۔

اوہ تنے اوہدے جان مگروں بیٹھے سوچدے رہے۔ ساریاں دا جواب نہ وچ سی کمالے نال ہرو بھرو دی دشمنی کوئی سہیڑنا نہیں سی چاہ رہیا۔ اوہ گل چیندا تے اوہنے جان کوئی نہیں سی چھڈنی۔

ملتان اوہناں دے گھر بھانڈے دین گیا تے بُوہا کمالے نے ای کھولیا۔

''اپنی ماتا نُوں ناشتے ٹورن لئی شکریہ آکھیں'' اوہنے اُچا بول کے اپنی اواز ویڑھے دے اندر اپڑان دی کوشش کیتی ''اسیں پتا نہیں اجے کدوں شام پُور جاویئے جدوں وی گئے تہانوں مل

کے جاواں گے۔''

''میں کل والی گل توں شرمندہ واں ملتان سنگھ'' کمالا کجھ شرمندہ جیہا سی۔

''کوئی گل نہیں'' ملتان سنگھ اوہدے موڈھے اُتے تھاپڑا دتا۔ ''جس بندے اندرا حساس جاگدا ہووے اوہ ٹھڈا نہیں کھاندا''

ملتان سنگھ واپس بیٹھک وچ وڑیا تے فرید تے سکھی دوویں ٹرن لئی تیار بیٹھے سن۔

''اک کم امرتسر وچ رہ گیا اوہ وی کر لیئے'' فرید جیب وچوں اک چِٹھی کڈھی تے لفافہ کھولیا۔ ''ایہ شریف پُورے دا پتا اے اوتھے میرے پتر دے ہوون والے سوہریاں دا گھر اے میجر حمید صاحب ریٹائرڈ دے گھر جانا اے''

''اٹھو ہن ای نکلیئے سٹیشن وی جانا اے'' ملتان سنگھ اٹھ کھلوتا اوہ ہال بازار دے نیڑے سن اوہناں اوتھوں ٹانگہ پھڑیا تے سدھے شریف پُورہ ٹُر گئے۔ پر شریف پُورہ دے نیڑے اپڑے تے کوچوان ٹانگہ اوتھے ای چھڈ کے نس گیا۔ جاندیاں جاندیاں دوویں بانہواں سر اُتے دھر کے اوہ چیکدا جاندا سی۔

''شریف پُورہ اُتے غنڈیاں نے حملہ کر دتا۔''

اوہ تنے نسدے ہوئے ای شریف پُورہ دیاں گلیاں وچ وڑے شریف پُورہ دے باہر وار بندراں وِیہ گھراں نُوں اگ لگی سی باقی دی وستی مقابلے لئی اٹھ کھلوتی۔ غنڈیاں دا حملہ ناکام ہو گیا تے اوہ نس پئے پر جاندے جاندے کئیں بندے مار گئے تے کئیں گھراں نُوں اگ لا گئے۔ غنڈے اوہناں کولوں نسدے لنگھ رہے سن۔ اچانک ساہمنیوں نسدا اون والا اک غنڈہ جہدے ہتھ وچ لہو نال لبڑی تلوار سی بے دھیانی وچ ملتان سنگھ نال ٹکرا گیا اوہنے منڈاسا سا ماریا ہویا سی اوہ اک پل لئی کھلو گیا۔ ٹکر لگن نال اوہنوں بڑی کوڑ چڑھی اوہنے اپنیاں اگ ورساندیاں خونی اکھاں نال پرت کے ملتان سنگھ نُوں گھوریا۔ اپنے ہتھ وچ پھڑی تلوار اگری۔ اک پل لئی حرانگی نال کھلو کے ملتان سنگھ نُوں تکدا رہیا

اوہدی تلوار ہتھ وچ اگری ای رہ گئی۔ تے دُوجے غنڈاں نال اوتھوں نس گیا۔

''ہری سنگھ ...... میں اپنے بھرا دیاں سرخ اکھاں سو بندیاں وچ وی پچھان سکدا اں'' ملتان سنگھ اج پہلی واری اندروں کمب گیا۔ ''ایہ سارا کجھ میرا اپنا بھرا کر رہیا؟ اوہدا ذہن منن نُوں تیار نہیں سی اوہ پرت کے دور جاندے غنڈیاں نُوں اودوں تک کھلوتا تکدا رہیا جدوں تائیں اوہ سارے اوہدیاں نظراں اگوں اوہلے نہ ہو گئے۔ اوہ کوئی سٹھ ستر توں ودھ سن اوہناں دے پچھے شریف پُورا دے کوئی ڈیڈھ دو سو مسلمان تلواراں، بندوقاں تے چھرے چا کے لگے سن۔ فرید تے

سکھی رام نے چھیتی نال ملتان سنگھ نوں کھچ کے اپنے گَل لا لیا۔ جے بھوترے مسلماناں دی نگاہ اوہدے اُتے پے جاندی تے اوہناں تناں وی نہیں سی بچنا۔

''کیہ سوچ رہیاں ملتان سنگھ۔'' سکھی رام کدے گواچے ملتان سنگھ نوں جھونا دِتا۔

''کجھ نہیں بس تک رہیاں ساں ایہناں غنڈیاں نوں کوئی قابو کرن والا نہیں اے'' ملتان سنگھ بولیا۔

''پلس آپ غنڈیاں نال رل گئی اے تے غنڈیاں نوں کون ڈکے'' سکھی رام بولیا۔

فرید اک کول کھلوتے بندے نوں کاغذ اُتے لکھیا ہویا پتا پچھیا۔

''اوہ ساہمنے گھر اے میجر صفدر حمید دا'' اوس بندے نے اوہناں نوں شریف پورہ دی باہر وار دی گلی وچ بلدے گھراں وچوں اک گھر ول اشارہ کیتا۔ ''چھیتی اپڑو اوس گھر نوں اگ لگی اے ہو سکدا اے اجے اُتھے کوئی جیوندا ہووے''

اوہ تنے انجھے واہ ای ساہمنے اک دو منزلہ گھر ول نس پے جہدی تھلویں منزل نوں اگ لگی سی جیہدے وچوں نکلن والے بھانبڑاں نے اپرلی منزل نوں وی اپنی ولیٹھ وچ لے لیا۔ اوس گھر تک اپڑن وچ اوہناں نوں کوئی دیر نہ لگی۔ گھر دے ساہمنے اپڑے تے اوہدے بوہے اُتے اک ناں دی تختی لگی سی جیہدے اُتے لکھیا سی۔

'میجر (ریٹائرڈ) صفدر حمید: رائل برٹش انڈین آرمی'

☆☆☆☆☆

(73)

بلدے گھر دے ساہمنے شریف پورہ دے بڑے مسلمان اکٹھے سن ایس گلی وچ کئی گھراں نوں اگ لگی۔ کئیں گھراں دے اگے لاشاں بھُنجے پئیاں سن۔ میجر حمید دے گھر اگے وی تن لاشاں پیاں سن۔ اک کڑی اوہناں لاشاں کول آپ وی بے جان لاش وانگ بیٹھی سی۔
''ایہہ کیہدیاں لاشاں نیں''فرید نوں وی جویں کسے نے قبر وچ دھکا مار دتا۔ اوہنے گلی وچ لاشاں کول کھلوتے اک وڈکے کولوں پچھیا۔
''ایہہ میجر حمید اوہدی گھر والی تے اوہدے جوان پتر جمیل دیاں لاشاں اوہناں دے بلدے گھر دے بوہے دے اگے گلی وچ پیاں نیں۔ دوویں پیو پتر غنڈیاں نال لڑدے شہید ہوئے۔ اوہناں دیاں لاشاں کول اوہناں دی دِھی 'روبی' بیٹھی نہ روندی اے نہ بولدی اے۔ غنڈے میجر صاحب دی دِھی روبی نوں چاون آئے پر میجر صاحب تے اوہناں دے گبھرو پتر بڑی بہادری نال غنڈیاں دا مقابلہ کیتا دِھی تے بچا لئی پر پورا پروار اپنیاں جاناں ہار گیا غنڈے آکھ گئے نیں کہ اوہناں فیر روبی نگر اونا اے۔ اج تے محلے والیاں نے بچا لئی اے کدوں تک بچان گے۔ روبی دے مگر امرتسر دا ہر غنڈہ پیا اے پر جدوں دا پاکستان بنن دی گل تے ونڈ دا پک ہویا اے اودوں دا ای اوہدی گلی دے بوہتے گیڑے شہر دا سبھ توں خطرناک غنڈہ ہریا کڈھ رہیا اے۔ اج دا حملہ وی اوہنے ای اپنے غنڈے نال لے کے کیتا۔ روبی امرتسر دی سبھ توں سوہنی مسلمان کڑی اے سارے شہر دے غنڈے اوہنوں چاون لئی موقعے دی تاڑ وچ ہین۔ ہن گلھی ہو گئی اے مسلمان غنڈے وی روبی دے مگر چڑھ پئے نیں امرتسر دا سبھ توں وڈا مسلمان غنڈہ کمالا امبرسریا وی اینوں نہیں چھڈن لگا آکھدا اے روبی مسلمان اے تے میں اینوں میں اپنی حفاظت وچ رکھساں نہیں تے سکھ تے ہندو غنڈے اینوں چا کے لے جان گئے تے مسلماناں دے پلے ککھ نہیں رہنا۔'' گلی وچ قتل ہوون والیاں دے گھر اگے کھلوتے اوس محلے دے وڈکے نے فرید دے پچھن تے اوہنوں ساری گل دسی۔

فرید نوں جے اوس ویلے کوئی کھنڈی چھری نال کوہ دیندا تے اوہدے پنڈے وچوں اک تُبکا لہو دا نہیں سی نکلنا۔ جتھے روہی اپنی کالی چنی وچ مونہہ سر لکا کے چُپ بے جان لاش وانگ اپنیاں دیاں لاشاں کول بیٹھی سی۔ اوہ تنے اوہدے سجے کھبے گل دے وچکار سڑک اُتے پتھل مار کے بہہ گئے۔ فرید روہی دے ساہمنے بھنجے بہہ گیا۔ پتا نہیں کناں چر روہی پتھر دا بت بنی انجے بیٹھی رہی۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام نُوں لاشاں دے کول بیٹھا تک کے اوہناں دی ویکھا ویکھی شریف پُورہ دے ہور کئیں مسلمان وی ہولی ہولی گھروں نکل کے آ کے اوہناں دے آل دوالے گلی وچ ہا ہندے گئے ساریاں اپنے سر کج لئے کسے نے اپنے سر اُتے رومال رکھیا تے کسے نے ٹوپی۔ اوہ سارے سرنوا کے شہید ہوون والیاں لئی دعاواں پڑھ رہے سن تے قران دی تلاوت کر رہے سن۔

''روہی پتر اکھاں کھول تے ساہمنے تک تیرا پیو تے تیرے وارث اجے جیوندے نیں تے تیرے ساہمنے بیٹھے نیں'' ملتان سنگھ دی گھنبیر اواز روہی دے کناں نال ٹکرائی۔ ''اسانوں معاف کریں دِھی رانی اسیں چر کے اپڑے۔''

روہی دے اندر جویں جان پئی۔ اوہنے اک اوپری گل سنی سی۔

''بھلا مویاں نُوں وی کوئی موڑ کے لیا ؤندا اے میرا پیو جیوندا اے میرے وارث جیوندے نیں ؟ روہی نے سر چایا تے اپنیاں سرخ بجیاں اکھاں حرانگی نال کھول کے ساہمنے تکیا۔ اوہنوں انجے لگا جویں مہاتما بدھ اوہدے ساہمنے پتھلا مار کے بیٹھا اوہنوں تک رہیا اے حوصلہ دے رہیا اے۔ اوہ حران ہو کے ساہمنے بیٹھے بزرگ نُوں تک رہی سی۔

''دھیئے اسیں شام پُورتوں آئے ہاں میں تیرا چاچا ملتان سنگھ ہاں اوہ تیرے کھبے ہتھ تیرا چاچا سکھی رام بیٹھا اے تے ایہہ تیرے ساہمنے تیرا بابا فرید بیٹھا اے کپتان وارث حیات دا پیو!'' ملتان سنگھ روہی دے سر اُتے ہتھ پھیردیاں اوہنوں ساریاں دی جان پچھان کرائی۔ ''تے اساں تینوں شام پُور لے جانا اے۔''

''میرے ابا جی دی شکل مہاتما بدھ نال رلدی اے توں جے کدی اوہناں نُوں تکیا تے تینوں پچھانن وچ کوئی اوکھ نہیں ہونا۔'' روہی نُوں یاد سی وارث نے اوہنوں اک چٹھی وچ اپنے پیو دے بارے انجے لکھیا۔ ''تے میری ماں جتی اے''

آکھن والے نے سچ آکھیا سی۔ روہی اوہناں تنوں نُوں واری واری تکدی۔ تے تنے بابے روہی نُوں تکدے۔ رب نے روہی نُوں ملکوتی حسن دتا سی پر روہی ایس ویلے پُروحشت تے ویرانہ سی۔ اوہدے پیاریاں دیاں لاشاں کول پیاں سن۔

''ابا جی میں تے سمجھدی ساں ایہناں دیاں جنازیاں نُوں کسے نے موڈھا وی نہیں دینا۔''
روہی نے اپنا سر فرید دے موڈھے نال ٹکا دتا۔
''مینوں پتہ نہیں کِنے چِر توں رون لئی اِک موڈھا لوڑیدا سی میں ایس غم وچ ای مرجانا سی کہ میں کیہدے موڈھے اُتے سر رکھ کے رَوواں'''' فیر روہی دے ضبط دے سارے بند ترٹے تے ہنجواں دا جویں ہڑھ اوہدیاں اکھاں وچ آ گیا۔ اوہ پتا نہیں کِنے ای دیر تیک ہلکورے لیندی بالاں وانگ روندی رہی۔ بڑا اوکھا ہو کے فرید نے اوہنوں حوصلہ تے صبر دوایا۔ شریف پُورہ دی مسیتوں اوس دیہاڑے اٹھ جنازے اُٹھے اوہناں دے جنازیاں تے کفن دفن توں وہیلے ہو کے اوہ پرتے تے روہی اوہناں نال اک آخری واری اپنے ماں پیو تے بھرا دی قبر اُتے جا کے پھل چاڑھے۔ کفن دفن توں وہیلے ہو کے اوہ اوہناں نال ٹُر پئی۔ اوہنے اپنے آپ اُتے قابو کر لیا۔ اوہنے برقعا پا لیا تے اوہدے ہتھ وچ اک جھولا سی۔ اوہ اوہناں دے مگر مگر ٹردی رہی کسے بے جان لاش وانگ۔ اوہنے جاندیاں جاندیاں کئیں واری اوہناں گلیاں نُوں مڑ مڑ کے ویکھیا جیہڑیاں وچ اوہ کھیڈیاں جوان ہوئی۔ اوہ اپنے شہر دی ہر گلی نُوں پرت پرت کے ویکھدی۔ امرتسر اوہدے پیاریاں دا شہر سی اوہدا شہر سی جھنوں فیر اوہنے کدی نہیں سن ویکھنا۔
''میرا دانا پانی امرتسروں اٹھ گیا جنج چڑھی نہ ڈولی اٹھی پر جنازے ضرور اٹھے۔ آپیں ای سجن دے گھر ٹُر چلی آں ترنجن، چرکھا، بالپن اپنیاں پیاریاں دیاں قبراں، یاداں دی مہک میں لُٹی گئی آں رہا میرا سبھ کجھ تے امرتسر وچ ای رہ گیا۔''
اوہ چارے ٹیشن تے اپڑے تاں پتا لگا کہ ریل گڈی اجے لہوروں ای نہیں آئی تے جیہڑی گڈی نے لہور لئی جانا سی اوہنوں فوج نے کسے ایمرجنسی لئی ورت لیا۔ ٹیشن اُتے بہوں بھیڑ سی اج ای جاپدا سی سارا لوک ای شہر چھڈ کے جان بچا کے نسن لگا اے بندے اُتے بندہ چڑھیا سی ٹیشن اُتے اک حشر محول وچ دہشت اتے خوف وڑیا ہویا سی۔ لوک اپنے پرچھاویں کولوں وی ڈردے پھردے سن۔ ایہ سارے لوک ای لہور جان لئی اتھے اپڑے۔ سنے امرتسر دے سارے پنجاب وچ ہندو مسلم فساد تے امرتسر وچ مسلماناں اُتے حملے شروع ہو چکے سن۔ اوہناں دے گھراں نُوں اگ لائی جا رہی سی کپورتھلا کول مسلماناں نال بھری ریل گڈی نُوں ڈک کے اوہدے وچ مسلمان زنانیاں نُوں ریپ کیتا گیا۔ دُوجے پاسے مسلمان علاقیاں ملتان، لہور، راولپنڈی، لائلپور ہر تھاں اُتے ہندوواں تے سکھاں نُوں وڈھیا کپیا جا رہیا سی اوہناں دے گھراں نُوں اگ لائی جا رہی سی تے اوہناں دیاں زنانیاں نُوں اغواء تے ریپ کیتا جا رہیا سی۔ فرید اخبار خریدیا۔ پڑھن لئی اوہنوں ایہا خبراں ملیاں اوہنے اخبار دور سٹ دتا۔ ''اج سکور کیہ ہویا اے'' اوہدے

برابر کھلوتا ٹیشن اُتے اک مسلمان دُوجے کولوں پچھ رہیا سی۔

''راتیں پنجتالھی کافر جہنم رسید ہوئے نیں''اوس مسلمان نے جواب دتا۔

فرید ایتھوں اگانہہ ہویا تے دو سکھ کھلوتے اک دُوجے نال گل کرر ہے سن۔اک نے پچھیا سی

''اج کنے مسلے وڈھے نیں''اک نے پچھیا

''ستر مُسلے راتیں نرگ واسی ہوئے نیں''دُوجے نے جواب دتا۔

فرید بھیڑ وچ اگانہہ ٹُردا رہیا۔

''لکھنو وچ اجے وی مجرے ہو رہے نیں اُتھے کوئی فساد نہیں ہویا اک بندا قتل نہیں ہویا اتھے قتلام شروع ہو گیا اے......ایہ کیہ ہورہیا اے''اک ہندو دُوجے ہندو نال گل کرر ہیا سی۔

''توں بہوں بھولا ایں رامو...... منصوبا بناون والیاں منصوبا پنجاب لئی بنایا ہے قتلام پنجاب وچ کراونا نیں ہندوستان وچ نہیں''دُوجے ہندو نے جواب دتا۔

''ایہ ہو کیہ رہیا اے''فرید بندیاں دے نال بھرے پلیٹ فارم وچ دھکے کھاندا اپنے آپ کولوں بار بار اکا سوال پچھدا۔

''اج کوئی ریل گڈی لہور نہیں جا رہی راہ وچ ٹریناں اُتے حملے ہو رہے نیں پاکستان جان والے ریلیف کیمپاں وچ پرت جاون تے کل پتا کرن؟ٹیشن اُتے اعلان ہویا۔

ویکھدیاں ای ویکھدیاں ٹیشن بندیاں کولوں سکھنا ہو گیا۔اوہ چارے وی ٹیشن توں باہر نکلے تے گھر جان لئی ٹانگا پھڑ لیا۔اجے اوہ چوک پراگ داس کولوں دور ای ہے سن کہ اوہناں نُوں چوک وچوں دُھواں اٹھدا دِسیا۔ٹانگے والے نے اگے جان توں نہ کر دتی اوہ چارے ٹانگے توں لہہ کے پیدل ای چوک ول ٹُرپے۔چوک وچ وڑے تاں مسیت نُوں اگ لگی ہوئی سی لوک اوہدے وچوں بالاں زنانیاں تے بندیاں دیاں بلیاں ہوئیاں لاشاں کھچ کھچ کے کڈھ رہے سن۔ جیہڑے جان بچان تے پناہ لئی مسیت اندر جا وڑے سن۔ ملتان سنگھ، فرید تے سکھی رام وی لاشاں کھچ کے کڈھن والیاں وچ جا کے رل گئے۔ روہی وی پچھانہہ نہیں سی رہی اوہ وی بالاں دیاں لاشاں ملبے وچوں کھچن لگی ہوئی سی۔مسلمان اک سکھ تے ہندوئوں اپنی مدد کردیاں تک کے پہلاں تاں بھوترے پر فیر چپ کر کے اوہناں نال لاشاں کھچ کھچ کے بلدی سڑی کھلوتی مسیت وچوں کڈھدے رہے۔دُوجے دیہاڑے ایدا ردعمل ہویا۔گول ہٹی والے چوک، چند پُورنی چوک، فوارا چوک، چوک فرید، کٹڑہ مہان سنگھ، چیل منڈی وچ مسلماناں تے سکھاں دے وچکار فساد ہویا۔نمک منڈی دے کول اک لکڑی دے ٹال نُوں اگ لگی ہوئی سی۔ دوہاں ناویاں

اک دُوجے نُوں انج وڈھیا کپیا کہ لاشاں نال سڑکاں بازار گلیاں اتے گندے نالے بھرے پئے سن۔ جنھاں نُوں گرجھاں اتے کتے کھا رہے۔ مسلماناں دے دھر نگے چکن لئی جے کوئی آوندا تے اوہ وی قتل ہو جاندا۔ امرتسر وچ اگ لگ چکی سی۔

مسلماناں دا قتلام امرتسر وچ انج ای شروع ہو گیا جویں لہندے ول ہندوواں اتے سکھاں دا مسلماناں ہتھوں ہو رہیا سی۔ ایہا سارا کُجھ لہندے وی اپڑ رہیا سی تے اُتھے دے ہر نکے وڈے شہر وچ ہندوواں تے سکھاں دا اوہا حشر ہو رہیا سی جیہڑا امرتسر وچ مسلماناں دا ہو رہیا سی۔ ایہ گل وی لوکاں نُوں بھل گئی کہ قصور کہدا ہوندا سی تے پہل کون کردا۔ بس ہر اک دے سر اُتے اک ہی جنون چڑھیا سی دُوجے فرقے دے بندے نُوں مارن دا۔ کانگریس، لیگ، اکالی، راشٹریہ سیوک سنگھ تے انگریز سرکار پنجاب نُوں اگ تے لہو دے سمندر وچ دھکا دے کے دوروں اگ سیکدیاں پھوکے نعرے مارن تے اپیلاں کرن وچ رجھے سن۔

اوہناں دی ملاقات چوک پراگ داس وچ پنڈت جے پرکاش نرائن نال وی ہوئی۔ جیہڑا مسلماناں دی مدد تے حال تکن لئی امرتسر آ وڑیا۔ شہر وچ مسلماناں، ہندوواں تے سکھاں دیاں لاشاں ہر پاسے کھلریاں تک کے پنڈت جے پرکاش نرائن وی روندا ہویا شہروں نکلیا۔

اوہ وی چوکوں نکل کے اپنے محلے ول پرتے۔ راہ وچ اگ وچ بلدے گھر، زخمی لوک اتے سمان چک کے رفیوجی کیمپاں نُوں بھالدے ڈردے کنبدے موت دی دہشت دے مارے لوک تک تک کے اوہناں دا دل خون روندا رہیا۔ راہ وچ کِدھرے وی پلس یاں فوج نہیں سی دس رہی شہر ہنے نال بلوائیاں اتے فسادیاں دے حوالے کر دتا گیا۔

''بنگال وچ قتلام ڈکن لئی دو لیڈراں بڑی پھرتی وکھائی اتے اوہنوں رات دن اک کر کے ڈک دتا گیا'' ملتان سنگھ نُوں ایہہ سیاست سمجھ نہیں سی آ رہی۔ ''پر پنجاب وچ قتلام بند کراؤن وچ کسے نُوں کوئی دلچسپی نہیں پنجاب بے وارث جو ہویا''

"اوہدی اک وجہا اے'' سکھی رام بولیا۔

''اوہ کیہ'' فرید پچھیا

''کانگریس، لیگ تے اکالیاں وچ یا کسے ہور پلیٹ فارم اُتے پنجاب دے لوکاں دا درد وکھن والا کوئی اجیہا نویکلا پنجابی لیڈر نہیں اے جیہڑا پنجاب دے ایہناں تناں فرقیاں دی آگوائی کردا ہووے انگریزاں نے کانگریس اتے لیگ دوہاں دی لیڈر شپ پنجاب دی نفسیات اتے مزاج نُوں نہیں سمجھدی۔ ایہ ویلا سی بھگت سنگھ دا۔ اج لوڑ سی پنجاب نُوں بھگت سنگھ دی۔'' سکھی رام دی گل اوہ بڑے گوہ نال سن رہے سن '' پنجاب تے پنجاب دے لوکاں نُوں ازادی دی تحریک

وچ کُجھ ناویاں ورت کے سٹ چھڈنا اے ایس لئی تباہی تے بربادی پنجاب دے مقدر وچ لکھ دتی گئی اے''

''حالات اوسے پاسے جا رہے نیں''فرید بولیا۔''فرقا وارانا فساداں اتے قتلام نُوں اکھاں دے ساہمنے ہوندیاں تک کے وی ایس توں بچن لئی اجے تک سیکورٹی دا کوئی بندوبست نہیں کیتا گیا ایہہ سارا کُجھ اجے وی ڈکیا جاسکدا اے''

''مینوں ایس گل وچ کوئی شک نہیں کہ ایس قتلام دے پچھے تتاں فرقیاں دے غنڈیاں، مذہبی اتے سیاسی لیڈراں دا ذہن کم کر رہیا'' ملتان سنگھ بولیا۔''ساریاں ناویاں نُوں ہتھیار ونڈے جا رہے نیں ٹریننگ دتی جا رہی اے اتے اوہناں نوں اکٹھا کر کے دُوجے دین دھرم نُوں مَنن والیاں دے قتلام لئی کُھلیا جاندا اے''

اوہ جس ویلے اپنی گلی وچ وڑے ہری سنگھ گھر دے بوہے اگے کوئی سو ڈیڈھ سو ہتھیار بند غنڈے کھلوتے مسلماناں دے خلاف نعرے بازی کر رہے سن۔ ہری سنگھ اک اچی تھاں اُتے کھلوتا تقریر کردا اوہناں نُوں دسیا۔

☆☆☆☆☆

(74)

''لہور، ملتان، روالپنڈی، گجرات، لائل پور، جہلم لہندے دا کوئی اجیہا شہر نہیں اے جتھے ہندوواں اتے سکھاں دا قتلام نہ ہو رہیا ہووے اج دے اخبار چک کے تک لو جیہڑے ہندو تے سکھ وڈھیندے کپیندے اوتھوں امرتسر اپڑے نیں اوہناں کولوں جا کے پچھ لو اتھے کیہ ہو رہیا اے، سکھاں تے ہندوواں دیاں سوانیاں نوں ادھالیا جا رہیا اے، اوہناں دی عزت پت لاہی جا رہی اے، اوہناں نوں ننگا کیتا جا رہیا اے، ساڈے بالاں نوں قتل کیتا جا رہیا اے امرتسر دے مسلمان ایہہ سمجھ رہے نیں کہ امرتسر وی پاکستان وچ ٹر جانا اے اج ایہناں دا ایہہ بھلیکھا کڈھ دیوا تے جو کجھ ایہہ اوتھے ساڈے نال کر رہے نیں اسیں وی اوہناں نال اتھے اوہا کجھ کراں گے رنگو تے مودے دے ظلماں دا ویر چکا کے ای چھڈاں گے'' ہری سنگھ اکٹھ وچ اُچا اُچا بولن لگا ہویا سی۔ ''کوئی مُسلا امرتسروں جیوندا نہ نکلے تے نہ ہی کوئی جیوندا چھڈو''

اوسے ویلے گلی دی دوجی نکروں کمالا امبرسریا کوئی سٹھ ستر مسلماناں دا جلوس لے کے گلی وچ وڑیا۔ اوہناں دے ہتھاں وچ تلواراں، چھرے، بندوقاں اتے ڈانگاں سن اوہ سدھا اوہناں ول ای آ رہے سن۔ سکھ تے ہندو پہلاں توں ای اوہناں لئی تیار کھلوتے سن دوہاں پاسیوں ''ست سری اکال'' تے ''اللہ اکبر'' دے نعرے ماردیاں گولیاں چلیاں اتے دوہاں تاویاں دے کنّیں بندے گلی وچ ڈھیر ہو گئے۔ اک دوجے اُتے فائرنگ کردے اوہ اک دوجے اُتے حملہ آور ہو گئے۔ اوہناں اک دوجے نوں انج ای وڈھنا کپنا شروع کیتا جویں اوہ صدیاں توں اک دوجے دے لہو دے تریہائے سن۔ تلواراں، چاقو، چھرے، برچھے بندوقاں بندہ مارن لئی اتھے ہر ہتھیار ورتیا جا رہیا سی۔ پوری گلی لہو لہو ہو گئی۔ اوہناں اک دوجے دے ڈکرے کر کے گلی وچ سٹ چھڈے۔ مسلمان گھیرے وچ آ گئے ہندوواں تے سکھاں نوں کجھ چہ نگروں مدد اپڑ گئی۔ تے مسلماناں نوں گاجر مولی دی طرح وڈھ دتا گیا۔ اوس توں مگروں ہندو سکھ غنڈے مسلماناں دے گھراں وچ وڑ گئے۔ بڈھیاں تے بالاں نوں قتل کیتا، سوانیاں نوں ننگا کر کے گلی وچ کھچ

لیا۔ جس ہندو سکھ دے ہتھ جیہڑی مسلمان کڑی یاں سوانی لگی اوہنوں موڈھے اُتے رکھ کے ایتھوں نسدا ہویا۔ اج ایس گلی وچ وی اوہا شیطانی کھیڈ کھیڈیا جا رہیا سی جیہڑا اٹک توں لے کے جمنا تک پنجاب دے ہر شہر، ہر گلی، ہر قصبے اتے ہر گراں وچ نت کھیڈیا جاندا سی۔ اوسے ویلے اٹھ داہ غنڈے کمالے دے گھر تلواراں لہراندے وڑ گئے۔ ہری سنگھ سبھ توں اگے سی اوہناں اوہدے پیو تے ماں دے اُتھے ای سر وڈھ دتے پُورے گھر دی تلاشی لئی تے چھت اُتے چڑھیاں اوہدیاں دوہاں بھیناں نُوں بیٹھاں کھچ کے لے آئے ہری سنگھ نے اوہدی نکی بھین کوثر نُوں تے وڈی بھین سلیمہ نُوں اٹھ دس غنڈیاں قابو کر لیا۔ کڑیاں وحشت نال چیکاں مار رہیاں سن۔ غنڈیاں اوہناں نُوں والاں وچوں پھڑ کے قابو کیتا۔ اوسے ویلے مگروں کمالا تلوار لہراندا اوہناں اُتے حملہ آور ہویا۔ اوہنے اپنے گھر اندر وڑ آئے بوہے اُتے کھلوتے دو غنڈیاں دے سر وڈھ چھڈے پر ساہمنے والے ہشیار ہو گئے۔ اوہناں نے کمالے نُوں چاراں پاسیوں گھیر کے قابو کر لیا۔ اوہدی نکی بھین نُوں ہری سنگھ اوہدے ساہمنے لے کے چھت اُتے بنے کمرے اندر وڑ گیا اندروں بڑی دیر کڑی دیاں ہولناک چیکاں سنیدیاں رہیاں کجھ دیر مگروں اوہ پجامہ بنھدا تے پگڑی بنھدا سینا تان کے کسے فاتح وانگ اندروں باہر نکلیا اوہدے ساہمنے کمالا پنجرے وچ بند کسے زخمی شیر وانگ ای پھڑک رہیا سی۔ کمالے نُوں ہری سنگھ دے اٹھ دس غنڈیاں قابو کیتا ہویا سی۔

''ایہہ کھنن سنگھ اج قابو آیا اے'' ہری سنگھ دے سر اُتے خون سوار سی۔ ''ایس ماں دے یار نُوں پھڑ کے رکھو جے تھاں توں ہلے تے ڈکرے کر دیو'' اوہ اوہدی وڈی بھین سلیمہ نُوں موڈھے اُتے سٹدا تلوار لہراندا اوتھوں باہر نکل گیا۔ چھ غنڈیاں کمالے نُوں قابو کر کے رکھیا۔ تے دو نس کے اندر اوس کمرے وچ وڑ گئے جتھے اوہدی نکی بھین کوثر بیہوش پئی سی۔ کمالے اپنے جُثے دا پُورا زور لا لیا پر اج اوہ شکنجہ نہ توڑ سکیا۔

''اج توں اصلی کوڈی کھیڈ رہیاں کمالیا امبر سریا'' جاندے جاندے ہری سنگھ نے سجے ہتھ دا اک زوردار مکا اوہدے مُونہہ اُتے ماریا۔ ''ایہہ اوہناں ہندو تے سکھ کڑیاں دا کُجھ حساب اے جیہناں نُوں مسلماناں دے پیو احمد شاہ ابدالی تے نادر شاہ پنجاب وچوں چک کے لے گئے سن میں کُجھ نواں نہیں کر رہیا اوہا کر رہیاں جو تیرے پیو داداں ساڈیاں دھیاں بھیناں نال کیتا۔''

کمالے دے مُونہوں لہو وگ رہیا سی۔ فیر اوہناں کمالے نُوں مار مار کے لہولہان کر دتا۔ غنڈے کمالے دی بھین نُوں چک کے تھلے والے کمرے وچ لے گئے۔ اوتھے ہور بوہت سارے غنڈے کھلوتے سن۔ اک غنڈہ ہٹدا تے دوجا کمالے دی بھین اُتے چڑھ جاندا۔ کوثر نال اپنی واری لین لئی غنڈیاں دی گنتری ودھدی گئی تے ودھدی ودھدی گھر دے باہر تک لین لگ گئی۔

ہن غنڈیاں دے نال عام لوک وی رل گئے۔ جہڑے ہندو سکھ نوں پتا لگدا اندر اک مسلمان کڑی اے تے اوہ سارے کم چھڈ کے لین وچ لگ جاندا گنتری ودھدیاں ودھدیاں سو تک جا اپڑی۔ ہندو سکھ اپنی واری لین لئی قطار وچ لگے سن۔ تے اوہناں دی گنتری ودھدی جاندی۔

اوسے ویلے فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام بندوقاں لئی گلی اندرر وڑے۔ کمالے دے گھر اگے لگی لین ویکھ کے اوہدر ای دوڑ پئے۔

''ایتھے کیہ ہو رہیا اے ایہہ لین کیوں لگی اے'' ملتان سنگھ نے پچھیا۔

''احمد شاہ ابدالی دا تے مسلمان بادشاہاں دے لشکراں دا قرضہ اُتر رہیا اے'' غنڈے نے جواب دتا۔

''میں پچھیا ایہہ لین کیوں لگی اے'' ملتان سنگھ اوہدا گلماں پھڑ لیا۔

''اندر مسلمان کڑی اے اپنی واری لینی جے تے تسیں لین وچ لگ جاؤ'' لین وچ سبھ توں آخر تے کھلوتے اک غنڈے نے اوہنوں پچھانہہ دھک دتا تے اپنے مگر لین بناون لئی آکھیا۔

ملتان سنگھ کرپان کڈھ کے غنڈے دے سینے وچ ٹھوک دتی۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام نے اوہناں غنڈیاں نوں نشانے اُتے رکھ لیا گولیاں دی اواز نال محلّہ گونج پیا۔ غنڈیاں نوں سدھا ہوون دا موقعہ نہیں سی ملیا۔ دو تن منٹاں وچ ای اوتھے اٹھ دس لاشاں پیاں سن۔ اندر جہڑے کوثر نوں لے کے وڑے سن گولیاں دیاں اوازاں سن کے تلواراں لہراندے باہر نکلے تے اوہ وی اوہناں دیاں گولیاں دا نشانہ بن گئے۔ اوہ تِنّے اندری وڑے تے ساہمنے کوثر اپنے لہو چ ڈبی فرش اُتے ننگی پئی سی۔ ملتان سنگھ اپنی پگ کھول کے کمالے دی بھین دا پنڈا کجیا۔ سکھی نے اوہدا ہتھ پکڑ کے ہلایا اوہدے پنڈے وچ جان نہیں سی اوہ ہن نری اک لاش سی بے جان۔ کمالا اپروں لہولہان اتریا۔ اپنی بھین دا حال تک کے چکراندیا ہویا پچھانہہ ڈگیا اوہ پہلاں تھلے اپنی ماں تے پیو دیاں لاشاں وی تک آیا سی۔ اوہدا سر کندھ نال ٹکرایا تے اوہ پچھانہہ لگا گیا۔ ایہہ سارا کُجھ ویکھنا اوہناں دے وس توں باہر سی۔ اوہ تِنّے اوتھوں نکل آئے۔ بیٹھک وچ برقعے وچ بیٹھی روحی دہشت نال کنبدی اوہناں دا راہ اڈیک رہی سی۔

''کمالے دیاں بھیناں میرے نال کالج وچ پڑھدیاں سن کیہ بنیا کوثر تے سلیمہ دا''

اگوں فرید، سکھی تے ملتان تِنّے چُپ رہے۔

اوسے ویلے مسلمان غنڈیاں دا اک ٹولا کمالے دی مدد نوں اپڑیا کمالے نوں ہندو تے سکھ غنڈیاں مار مار کے لہولہان کر چھڈیا۔ اوسے ویلے کمالے نوں ہوش آیا سی۔ مسلماناں دا جتھا لہو لہان کمالے اوہدی بھین تے اوہدی ماں تے اوہدے پیو دیاں لاشاں نوں چک کے اپنے نال

لیند و گئے۔ کمالے دے گھر نوں نسن والے بلوائیاں جاندیاں جاندیاں اگ لا دتی۔ اوہناں دیاں اکھاں دے ساہمنے کمالے دا گھر سڑ کے سواہ ہو گیا۔ اوس مگروں کمالے نوں کدی کسے نے امرتسر وچ نہیں سی تکیا۔

ملتان سنگھ سکھی رام، فرید تے روہی وی اوہناں دے مگر مگر ای گھروں باہر نکلے۔ اوہ چھیتی توں چھیتی امرتسر چھڈ دینا چاہوندے سن۔ لوک اپنے گھر باہر چھڈ کے کیمپاں تے محفوظ تھانواں ول نس رہے سن تھاں تھاں لاشاں پئیاں سن۔ جہاں نوں گرجھاں تے کتے کھا رہے سن۔ زنانیاں نوں ریپ کرن مگروں اوہناں دے ڈھڈ پاڑ کے اوہناں دے تھن وڈھ دتے جاندے، کھو واں وچ لاشاں بھریاں سن۔ بالاں نوں برچھیاں اُتے پرو کے فیر اوہناں دے ڈکرے کیتے جاندے۔ امرتسر وچ مسلمان پلس کولوں ہتھیار رکھوا لئے گئے لہور وچ وی ہندو اتے سکھ پلسیاں نوں کھڈے لین لا دتا گیا۔ سارے پنجاب نوں ایس ویلے ہندو سکھ اتے مسلمان غنڈے دہشت گرد، فسادی، بلوائی تے جنونی باہری حملہ آواراں وانگ اگے لائی پھردے سن اتے معصوم لوکائی نوں وڈھی ٹکی جاندے سن۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام روہی نوں نال لیندے گھروں نکل کے سدھے ٹیشن اپڑے۔ اوہناں ریفلاں اپنے کول ای رکھیاں تے جنے چا سکے کارتوساں دے جھولے بھر کے وی اپنے موڈھیاں نال لمکا لئے۔ ہری سنگھ دا گھر ہر قسم دے اسلحے گولیاں تے بارود نال بھریا پیا سی۔ ٹیشن تے اپڑے تے اوہناں دیاں اکھاں دے سامنیوں اک ٹرین سٹھ میل فی گھنٹا دی رفتار نال لنگھی جنھوں اک انگریز افسر چلا رہیا سی۔ اوہنے ٹیشن تے حال خراب تک کے انجن دی سپیڈ ودھا دتی دلی توں لہور جان والی ایہہ ٹرین مسلماناں نال بھری سی انگریز افسر نے ٹرین نوں اتھے نہ روک کے اک ہور قتلام دا راہ بند کر دتا۔

اچانک ریلوے سٹیشن اُتے کھلوتے لہور جان والی گڈی دی راہ اڈیکن والے مسلماناں اُتے چوگردیوں حملہ ہو گیا۔ ویکھدیاں ای ویکھدیاں اتھے غنڈیاں چالھی پنجاہ مسلماناں نوں وڈھ کپ کے اتھے مسلمان کڑیاں نوں ڈھونڈنا شروع کیتا جیہڑی کڑی اوہنوں لبھدی چا لیندے جے کوئی کسے کڑی نوں بچان لئی اگانہہ ہوندا وہنوں گولی مار دیندے یاں اوہدا سر وڈھ دیندے۔ اوہ تنے اپنیاں بندوقاں سنبھال کے پلیٹ فارم دی اک نکرے وچ کھلوتے سن کہ غنڈیاں دا اک جتھا اچانک کدروں نسدا ہویا آیا تے اوہناں دے ساہنے آ کے کھلو گئے۔

"اسیں شریف پورہ توں پتا کر کے آئے ہاں ایہہ امرتسر دی سبھ توں سوہنی مسلمان کڑی اے اج ساڈے ہتھ آئی اے تسیں تنے شیطان اینوں لے کے کتھے ٹرے اوہ ایدھر پھڑاؤ ایدا ہتھ۔" اک غنڈے نے جیہدے ہتھ وچ لہو نال لبڑی تلوار سی نوں لہراندیاں اوہناں دی کنڈ مگر

برقعے وچ کھلوتی روہی ول اشارہ کردیاں آکھیا۔

اوہ روہی نوں پھڑن لئی اگانہہ ہویا روہی ڈر کے اوہناں تناں دے مگر لک گئی۔ اگوں فرید نے گھسن مار کے اوس غنڈے دا مونہہ بھن دتا۔ نالے ای اوہناں رپفلاں غندیاں اُتے سدھیاں کرلیاں۔غنڈے پچھانہہ ہٹدے اوتھوں نس گئے۔ روہی نوں کنبن وارا لگا سی۔

''اوہناں فیر آجانا اے''

''کنہاں؟'' فرید نے پچھیا۔

''غنڈیاں ...... ایہناں ای میری ماں میرے پیو تے میرے بھرا نوں قتل کیتا تے ساڈے گھر نوں اگ لائی میں ایہناں نوں پچھان دی آں۔'' روہی دہشت زدہ سی۔

''ہن کیوں اون گے''

''اوہناں دا آگوا اے جیہڑا اوہنے ایہناں غنڈیاں نوں پہلاں وی کئیں واری میرے پچھے لایا'' روہی اجے وی کنبی جاندی۔

ملتان سنگھ نے فرید تے سکھی ول تکیا۔

''اون دے اوہناں حرامیاں نوں میں اوہناں دی خبر لیندا اں اج۔ میں وی تیرا چاچا ملتان سنگھ آں ...... سردار آں سردار ...... کوئی گدڑ نہیں آں ...... توں ساڈے ہوندیاں کہڑی شے توں پئی ڈردی ایں'' ملتان سنگھ نے اپنے سینے اُتے ہتھ ماردیاں روہی دا ڈر لاہن دی کوشش کیتی۔

تھوڑی دیر مگروں ٹیشن اُتے فیر رولا پے گیا ایس واری کوئی سوتوں ودھ غنڈے پلیٹ فارم اُتے چڑھے اوہ سدھے اودھر ای پلیٹ فارم اُتے واوارلے وانگ اڈدے آئے کڑی صحیح آکھیا۔ اوہ غنڈے اپنے ہور ساتھیاں نال پرتے۔ اوہ سدھے ملتان سنگھ، فرید تے سکھی رام دے ساہمنے آن کھلوتے۔ اوہناں تناں اپنیاں رپفلاں سدھیاں کرلیاں غنڈیاں کول وی بندوقاں سن۔ ایس توں پہلاں کہ کوئی پہل کردا مگروں اک اواز آئی۔

''ٹھہر جاوو...... ایہہ میرا بھرا اے'' غنڈیاں دے جتھے وچوں اوہناں دا آگو ہری سنگھ نکلیا۔''اوس کتی نوں میرے حوالے کردیو'' اوہنے اپنے بھرا دی تھاں فرید ول تک کے گل کیتی۔

''ہریا۔۔ روہی میری دھی اے'' ملتان سنگھ اوہنوں خبردار کیتا ''ایہدا کھاہڑا چھڈ دے۔''

''ہری سنگھ ...... کڑی تینوں کوئی نہیں دینی'' سکھی رام ہری سنگھ نوں ویکھدیاں ای غصے وچ آجاندا۔''توں بڑا بے حیا ایں تیرا وڈا بھرا ساہمنے کھلوتا اے چنگی گل اے ایتھوں ہٹ جا تے ساڈے نال ٹُرتے اپنیاں بھیناں تے ماں نوں شام پوروں لے کے آ''

''تسیں تنے مرگئے اوہ جو میں وی آواں'' اوہ آکھدا اگانہہ روہی ول ودھیا '' جے تسیں

اوہناں دی راکھی نہیں کر سکدے تے میں وی نہیں کر سکدا'' ہری سنگھ سکھی رام نوں گھوریا۔
سکھی رام نے بندوق سدھی کر لئی۔ ''پہلاں ایہہ دس کمالے دی بھین کتھے وے۔''
''سارا دن میں رکھی مگروں اپنے بیلیاں نوں دے دتی سنیا اے نس کے کیمپ جا وڑی اے کسے قافلے نال پاکستان جان لئی...... کیوں تینوں چاہی دی سی'' ہری سنگھ دیاں گلاں وچ زہر بھریا سی۔ اوہناں تناں نوں جویں کسے مونہہ اُتے چپیڑ مار دتی۔ فیر اوہ اپنے وڈے بھرا ول پر تیا۔
''بھا جی...... ایس مسلمان کڑی مگر امرتسر وچ پہلاں ای بڑا فساد ہو چکیا اج سویر دے پتا نہیں ایہہ دے مگر کنے قتل ہو چکے نیں...... میری راہ وچوں ہٹ جاؤ'' ہری سنگھ ٹلن والا نہیں سی۔
''ہریا توں میرا ماں جایا ایں میں تیتھوں وڈا میرا کجھ حق وی بندا اے تیرے اُتے میرے آکھے لگ ایدا کھاہڑا چھڈ دے'' ملتان سنگھ دیاں اکھاں اگے ہنیرا سی۔
''بھاء جی...... میری راہ وچوں ہٹ ونجو'' ہری سنگھ اُتے درندگی سوار سی اوہنوں اج سارے سنگ رشتے بھل گئے۔
''ہریا...... اسیں پچھوں ملتانی ہوندے آں ...... دھی بھین کسے دی وی ہووے اوہدی عزت پت لاہن والے دا سر وڈھنا اساڈی ریت ہے۔ میری ماں مینوں نکیاں ہوندیاں ایہا سبق پڑھایا۔۔ توں کویں بھل گیوں ...... لوکاں دیاں دھیاں بھیناں نوں ننگا کرنا تے ادھالنا اساڈا پیشا نہیں اے۔۔ توں کویں بنا لیا'' ملتان سنگھ دا چہرہ سرخ سی۔ اکھاں وچ اپنے بھرا لئی ڈونگھی نفرت، اوہدا پورا وجود بارود بن گیا۔ اوہنے رائفل سدھی کر کے ہری سنگھ دے سینے دا نشانا بنھ لیا۔
''ملتان سنگھ کیہ ظلم کرن لگاں ...... لے میرے سینے وچ گولی مار لے'' فرید اوہدے رائفل دے اگے آ کھلوتا۔
ملتان سنگھ دے قدماں ہیٹھ بھوئیں پھر رہی سی۔ فرید اوہدی بندوق دی نالی ہتھ نال ہیٹھاں کر دتی۔
''میں جہڑے کم توں ہن ملتان سنگھ نوں ڈکیا اوہ میں کر سکدا اں توں یقینی موت کولوں ادھا ساہ دور ایں مینوں اپنی جان دی پرواہ نہیں توں دس تیرا کیہ جواب اے'' فرید اوہدی راہ ڈک کے کھلو گیا ''دھیاں بھیناں نال جو ظلم توں کر رہیاں اوہ کوئی بندہ نہیں کر سکدا''
ہری سنگھ فرید نوں دھکا دے کے پچھانہہ سٹیا فیر اوہنے اک مُکا رکھ کے اپنے ول وودھدے اوندے سکھی رام دے مونہہ اُتے ماریا۔ سکھی رام دور جا ڈگیا۔ ہری سنگھ اگانہہ ہو کے اپنے وڈے بھرا دے ہتھیں پے گیا تے اوہدے ہتھاں وچوں رائفل کھو کے دور چا سٹی۔ بھرا نوں دھکا دے کے پرانہہ سٹیا۔ تے اگانہہ ہو کے اوہنے روہی دا ہتھ پھڑ لیا۔ اوہنوں نیواں ہو کے چا کے اپنے

موڈھے اُتے رکھن ای لگا کہ پچھوں ملتان سنگھ دی گجدی آواز دی گونج پورے پلیٹ فارم اُتے سنیوی۔ پلیٹ فارم اُتے کھلوتے پاکستان جان والے سینکڑے لوک ڈرے، تہمے ساہ کھچ کے ایہہ تماشا تکدے سن۔

''بے غیرتیا لگدا اے توں سردارنی دودھ نہیں پیتا حرامدیا'' ملتان سنگھ دی اواز ہری سنگھ نُوں اپنی کنڈ مگروں آئی۔ ''میرے ول پرت کے ویکھ ہریا متاں ایہہ نہ آکھیں بھرا نے کنڈ پچھوں وار کیتا۔ کدی سرداراں وی ایہہ کم کیتے جوتوں کردا پھرداں تینوں سکھ کون آکھے''

ہری سنگھ روہی نُوں چاندا چاندا ہتھ پچھانہہ کھچ لیا تے پستول کھچ کے اپنے بھرا ول پرتیا۔ پر اوہنوں دیر ہو گئی۔ ملتان سنگھ اوہدے سر اُتے کھلوتا سی ایس توں پہلاں کہ ہری سنگھ اپنے پستول دا گھوڑا دباندا ملتان سنگھ دوہاں ہتھاں نال اپنی کرپان اوہدے سینے وچ ٹھوک دتی۔ ہری سنگھ وار نہیں سی جھل سکیا۔ کسے ٹٹے تھم وانگ ای پلیٹ فارم دے فرش اُتے ڈگیا۔ سٹیشن اُتے ہر پاسے سناٹا سی اوہدے ڈگن دی اواز دور تک گونجدی گئی۔ ملتان سنگھ پچھانہہ ہٹ کے کھلو گیا تے اپنے تڑفدے لہولہان بھرا نُوں گُھچ تے پاٹیاں اکھاں نال کھلوتا تکدا رہیا۔ ہری سنگھ دیاں اکھاں بے یقینی، بے وساہی تے حرانگی نال پاٹیاں سن۔ ملتان سنگھ کُجھ دیر اپنے بھرا دی لاش نُوں پتھریویا تکدا رہیا فیر بیٹھاں بہہ کے اوہدی بے جان لاش نُوں جپھا مارلیا۔

''ہری......'' ملتان سنگھ اپنی پگڑی کھول کے اپنا سر مُونہہ اوہدے وچ لکائی روئی جاندا۔ اوہدیاں نظراں کدی فرید ول کدی سکھی ول کدی اپنے بھرا دی لاش تے کدی ساہمنے کھلوتے سینکڑے غنڈیاں ول اٹھدیاں۔ پُورے سٹیشن اُتے سناٹا۔ لوک ساہ کھچ کے ایہہ منظر تک رہے سن۔ ہری سنگھ دی لاش تک کے اوہدے غنڈے اوتھوں نس پئے۔

''موت وچوں حیاتی تے حیاتی وچوں موت......بھگوان دے کیہ رنگ نیں'' سکھی رام کدی ہری سنگھ دی لاش ول تکدا تے کدی برقعے دے وچ کنبدی کھلوتی روہی نُوں تکدا۔ اوہناں تناں کول آکھن لئی سنن لئی بڑا کُجھ سی پر زباناں ساتھ نہیں سن دے رہیاں۔

اوہناں تناں اک منجی منگوا کے اوہدے اُتے ہری لاش رکھی۔ ہری سنگھ دی لاش نُوں موڈھا دین لئی کئی بندے اگاں ہوئے۔ ملتان سنگھ اپنے بھرا دیاں آخری رساں توں وہلا ہو کے اُکا چُپ کر گیا۔ گھٹ بولدا۔ ہسنا اوہنوں بھل گیا تے اوہ راہ چلدا راہ بھل جاندا۔ سکھی تے فرید اوہنوں بڑا اوکھا ہو کے نال لے کے دُوجے دیہاڑے ٹیشن تے اپڑے۔ رات اوہناں ہری سنگھ دے گھر گزاری جہدیاں کندھاں وچوں ساری رات اوہناں نُوں ہری سنگھ دیاں اوازاں اوندیاں رہیاں۔ اگلی سویر اوہ لہور جان لئی فیر ٹیشن اپڑ گئے۔ چار بندیاں دے ایس قافلے وچ جہدے وچ

اک گھڑی سی تے تن وڈ کے اوہناں ساریاں دی دنیا بدل چکی۔ سارے چُپ جویں اوہناں نُوں بولنا نہیں سی اوندا تے سنان لئی ہر اک کول اک خونی کہانی سی۔

''اسیں پنجاب دے لوک اپنیاں لاشاں اپنیاں مونڈھیاں اُتے چائی واہگا ٹپ دے ہندوواں دے ہندوستان توں مسلماناں دے پاکستان تے مسلماناں دے پاکستان توں ہندوواں دے ہندوستان چلے آں ایس پینڈے وچ مسکین پنجاب کدھرے گواچ گیا اے'' فرید نویں دوہاں دیساں دے بنن توں پہلاں ای اوہناں دے وچکار لاشاں دے ایس پندھ تے وپار دا مطلب سمجھن توں وانجھا سی۔ ''پنجاب وچ واہگا دے دوہاں پاسے لاشاں دے ایس سفر وچ فید اوڑک کیہنوں ملنا اے جو پنجاب وچ لاشاں وچھان دا ایڈا کشٹ کیتا جا رہیا اے۔ پنجاب دی ونڈ دا کیہنوں فیدا ہونا اے۔ جمنا پار کھلوتا ہندوستان تے ونڈ توں بچ گیا۔ پر پنجاب دی پارٹیشن ہون لگی اے۔ پنجاب وچ گرن والیاں بے وارث لاشاں دا ذمہ دار کون اے ایہناں لاشاں دا حساب کیہدے کولوں منگیا جاوے۔ ونڈ تے ازادی لاشاں دا وپار کیتے بغیر وی ہو سکدی سی پنجاب دے مونڈھیاں اُتے لاشاں رکھنیاں کیوں ضروری سن۔ پنجاب وچ لاشاں وچھان والا کون اے۔ کتھے لکیا اے۔ اوہنوں اک دیہاڑے لبھ کے اوہدے کولوں حساب منگنا پئے گا۔ واہگا دے آر پار پینڈا کردیاں معصوماں تے مسکیناں دیاں ایہناں لاشاں دا حساب اک دیہاڑے ضرور ہونا اے۔''

فرید، ملتان سنگھ، سکھی رام نُوں تے روہی نُوں ہر پاسے لاشاں ای پاکستان جاندیاں وسدیاں تے اوہ آپ وی اوہناں لاشاں وچ رلے واہگا ول ٹردے سن۔

(75)

امرتسروں لہور جان والی ریل گڈی کجھ ای دیر مگروں پلیٹ فارم نمبر اک اُتے آ کے لگی۔ پلیٹ فارم اُتے اوس ویلے وی ہندو پانی اتے مسلمان پانی دے نعرے وجدے سن۔ ٹرین دی راکھی لئی ٹرین دے نال آون والے بلوچ رجمنٹ دے مسلمان سپاہیاں دی اک پلٹون اوسے ویلے مارچ کردی پلیٹ فارم اُتے چڑھی۔ جیہدے ذمے ٹرین نوں حفاظت نال پاکستان اپڑانا سی۔ فوجیاں دیاں بوٹاں دی دھمک نال ٹیشن گونج رہیا سی۔ مسلماناں بلوچ رجمنٹ دے سپاہیاں نوں تک کے پاکستان زندہ باد دے نعرے مارے۔ ٹیشن بڑی دیر تک اوہناں دے نعریاں نال گونجدا رہیا۔ جوان تن لیناں وچ سٹین گناں ہتھاں وچ لمکائی اپنے افسر دی کمانڈ ہیٹھ مارچ کردے پلیٹ فارم دے وچکار آ کے کھلو گئے۔ اچانک اوہناں چاراں دیاں نظراں پلٹون نوں کمانڈ تے مارچ کراوندے انگریز میجر دے نال نال مارچ کردے اک کیپٹن دے عہدے دے گبھرو دیسی افسر اُتے پئی۔ فرید، ملتان تے روہی دیاں چہریاں اُتے آئی حیرانگی تے خشی تکن والی سی اوہناں دی کنڈ مگر کھلوتی روہی بے چینی نال اپنی تھاں توں اگانہہ ہو ہو کے تے اڈیاں چا چا کے اوس فوجی افسر نوں تکن دی آہر کر رہی سی۔ اوہناں تناں اِک دُوجے نوں انج تکیا جویں اک دُوجے کولوں پچھ رہے سن کہ 'جو اسیں ویکھ رہے واں اوہ حقیقت ہے، بلوچ رجمنٹ دا ایہہ تازہ دم جتھا تے اپنی ڈیوٹی سانبھن لئی تیار ہو کے ٹرین وچ ڈیوٹی کردے جتھے نوں ویہلا کرن آیا۔

ٹیشن تے کھلوتے ہزاراں لوک ساہ گھٹ کے بلوچ رجمنٹ دیاں ایہناں دوہاں پلٹناں نوں نوں ڈیوٹیاں وڈاندیاں تک رہے سن نویں پلٹن لیان والے اوس انگریز میجر اوس دیسی کیپٹن نوں ٹرین دی سیکورٹی بارے ضروری ہدایتاں دتیاں۔ ایس پلٹن نوں ایہہ ٹرین امرتسروں لہور لے جان دی ذمہ واری سونپی گئی۔ دلی توں امرتسر اون والی پلٹن مارچ کردی پلیٹ فارم توں جدوں ٹر گئی تے انگریز افسر نویں اون والی اوس پلٹن دا چارج اوس مسلمان کیپٹن دے حوالے کر کے ٹرین

وچوں اترن والی پلٹون نوں نال لے کے مارچ کراوندا پلیٹ فارم توں ٹُر گیا۔ اہدے جان مگروں کیپٹن نے اپنے ساہمنے کھلوتے صوبیدار نوں جہنوں اوہنے 'صوبیدار نصیب گل' دے ناں نال بلایا۔ پریڈ دا انچارج بنایا۔ اوہ پُوری پلٹن نوں سیکورٹی بارے ضروری گلاں سمجھا رہیا سی۔ اوہ چارے ساہ کھچ کے اپنی پلٹن نوں حکم دیندے کپتان دی وردی وچ کھلوتے اوس بجیلے گھبرونوں تکی جا رہے سن۔ پاکستان جان والے لوکاں نال بھرے کھلوتے اوس ٹیشن اُتے کھلوتے ہر بندے دا دھیان اوہناں مسلمان فوجیاں ول سی۔ ٹیشن اُتے مکمل خاموشی چھائی سی نری پلیٹ فارم اُتے کیپٹن وارث حیات دی اواز گونج رہی سی۔

''ایس ٹرین نوں اپنی راکھی وچ اتھوں مسلماناں نوں لہور تے راولپنڈی تک اپڑاوان دی ساڈی ڈیوٹی لگی اے۔ ساڈی ذما واری ایس ٹرین نوں اپنی راکھی وچ اک توں دُوجے منے اپڑان دی اے خطرناک بندا ویکھو تاں اوتھوں تھاویں اُتے ای گولی مار دیو میرے آرڈر دا مکھیڑا اے یاں فیر کوئی سوال''

''نو سر'' اگوں پلٹن نے اِک زبان ہو کے اُچی اواز وچ جواب دتا۔ پلٹن صوبیدار دی کمانڈ وچ پُورے پلیٹ فارم اُتے کھلر گئی تے لہور جان والی ریل گڈی دے بوہیاں اگے جوان سٹین گناں لے کے کھلو گئے۔ بلوچ رجمنٹ دے اپنے ماتحتاں وچوں سبھ توں اچے لمے قد والا خاکی وردی وچ کھلوتا اوہ گھبرو ویکھن والے نوں اک شاندرا فوجی افسر دِسدا سی۔

''وارث اپنے دادے وڈے نیکے تے گیا سگواں اوہ مُونہہ مہاندرا قد بت، باز ورگیاں روشن تے چمکدار اکھاں بھخدا اکنکی رنگ اُچی نک چیڑا متھا۔ فولادی جُثا تے سخت چہرہ ایہہ تے سگوان بابا نیکا اے'' فرید کنیں ورہیاں مگروں اج پہلی واری اپنے پتر نوں ویکھیا۔

اوہ اپنے پُتر نوں تکی جاندا جیہڑا پلیٹ فارم اُتے کھلوتا سبھ توں وکھرا دِسدا۔ بلوچ رجمنٹ دا ایہہ فوجی جتھا ٹیشن اُتے کھلوتے مسلماناں لئی رحمت دا فرشتہ بن کے آیا۔ اوس افسر دی اواز وچ اتھارٹی دی گونج سی اپنے فرض نوں پُورا کرن وچ بہوں سنجیدا لگدا سی اوہدی اچی بھاری تے سنجیدا اواز آرڈر دین لگیاں حکم دی اہمیت ہور ودھاندی سی۔ اوہ چارے اوہنوں فوجیاں دی کمانڈ کرویاں ساہ کھچ کے تکدے رہے۔ تناں نے اک دُوجے دے ہتھ پھڑے لئے۔ اوہناں اک دُوجے ول تکیا۔

''ایہہ تے اپنا وارث حیات اے ...... ایڈا سوہنا گھبرو نکلیا اے ......'' ملتان سنگھ پولا جیہا بولیا ''لے بھئی فریدا ویکھاں ذرا دِھیان نال میرا بھتریا چیلیاں والا دا جنرل شیر سنگھ لگدا اے یا

نہیں''

لگدا اے بھئی لگدا اے تیرا بھتر ئیا جو ہویا'' فرید حیات دی نگاہ اپنے پتر دے چہرے توں ہٹ نہیں سی رہی۔

سکھی اوہناں دوہاں دی بانہہ پھڑلئی۔''چلو اپنے پتر نوں چل کے ملئے''

ہُن روہی دے بے ہوش ہون دی واری سی اوہ وی اوہناں دے مگر مگر ٹُر پئی۔

''فوج وی ونڈی گئی اے پہلاں ایہہ انگریز دی ہندوستانی فوج ہوندی سی ہُن ایہہ ہندو تے مسلمان فوج بن جا رہی اے میرا پتر پرتیم سنگھ خورے کتھے کس شہر وچ ڈیوٹی دے رہیا ہوتا اے'' ملتان سنگھ ٹردیاں ٹردیاں گل کردا گیا۔''وارث نوں لازمی اوہدے بارے خبر ہوسی''

اوہ دووے فرید نال ٹردے کیپٹن وارث دی کنڈ مگر جا کھلوتے۔ برقعے وچ ویکھی روہی اوہناں دے مگر مگر سی۔ کیپٹن وارث دا دھیان اوہدے ساہمنے کھلوتے گورے چٹے اُچے لمے پٹھان صوبیدار نصیب گل نے اکھاں تے بھیر کے اشارے نال اوہدی کنڈ مگر کھلوتے بندیاں ول کرایا۔ وارث پرتیا تے تناں بابیاں نوں اپنے ساہمنے کھلوتا ویکھ کے حیران ہویا۔

''ایہہ میں خواب تے نہیں تک رہیا کدھرے ...... بابے اتھے تے اوہ وے سارے۔'' وارث اک واری تے فوج دے سارے پروٹوکول بھل کے اپنیاں بابیاں نوں جپھا پا گیا۔ اوہنوں یاد وی نہ رہیا کہ اوہ اک فوجی افسر سی تے انگریز دی فوج وچ وردی وچ ہوندیاں ایس 'جپھا شاہی' دی اجازت نہیں سی۔ اوہ چارے بڑا چر اک دوجے نوں جپھا پا کے کھلوتے رہے۔ وکھرے اوودوں ہوئے جدوں وارث دے کناں وچ اک سریلی جیہی اواز آئی۔

''ایہہ تسیں لوک کیہ کر رہے اوہ ٹیشن اُتے کجھ ہور لوک وی کھلوتے نیں۔'' وارث ایہہ اواز لکھاں اوازاں وچ وی پچھان سکدا اسی۔

''روہی...... توں اتھے میں تینوں پورے شہر وچ ڈھونڈ تھکاں ...... میں شریف پورہ گیا ساں تیرا بلیا کھلوتا گھر ویکھ آیاں تے میجر صاحب دی قبر......'' وارث اوہدے ساہمنے آ کھلوتا اک ساہ وچ سارا کجھ بول گیا رکیا اوودوں جدوں روہی بیہوش ہوندی اوہدیاں بانہواں وچ آ ڈگی۔

اوہ پریشان ہو گیا وردی وچ کسے بے ہوش کڑی نوں بانہواں وچ چکن دی فوج نے اوہنوں کوئی ٹریننگ تے اوہ وی ڈیوٹی اُتے ہوندیاں نہیں سی دتی۔ نال کھلوتی اک مائی اوہدی مدد نوں آئی تے اوہنے روہی نوں اوہدے ہتھاں وچوں پھڑ کے کول پئی بنچ اُتے لٹا دتا۔ اپنے ہتھ

وچ پھڑی پانی دی گڈوی وچوں پانی کڈھ کے اوہدا نقاب ہٹا کے اوہدے مُونہہ اُتے چھنڈ کیا۔ وارث اوہدا چہرا تک رہیا سی کدروں سرخ گلاب دا کھڑیا پھل ای اچانک اوہدے ساہمنے آ گیا۔ روہی دا چہرا پھل گلاب دا سی سرخ تے بھخدا۔ اوہ اٹھ کے بہہ گئی۔

''کپتان صاحب اپنی ڈیوٹی ول دھیان دیو تہاڈے اُتے بڑے لوکاں دی ذمہ واری اے میں ابا جی نال شام پُور جا رہی آں جدوں چھٹی ملے دل کرے تے آ کے مل لیناں ...... ہن جاؤ اپنی ڈیوٹی جا کے کرو'' روہی فیر چہرے اُتے پردہ کر لیا۔

''چھٹی لے کے گھر ضرور آویں تیری ماں تے نکی بھین تینوں بہوں یاد کریندیاں نیں'' فرید نے پتر نُوں گھر دی خیر خبر دتی۔

''جی ابا جی'' وارث جواب دتا ''تسیں سارے ساہمنے والے ڈبے وچ چڑھو ٹرین نکلن ای والی اے حالات بہوں خراب ہو چکے نیں دوہاں پاسے ریل گڈیاں اُتے حملے ہو رہے نیں اج سویرے دلی توں جان والی سپیشل ٹرین لہور اپڑی تاں لاشاں نال بھری ہوئی سی جیہڑی گڈی لہوروں راتیں امرتسر اپڑی اوہ وی لاشاں نال بھری ہوئی سی ایہناں دوہاں گڈیاں وچوں دو ڈھائی ہزارتوں ودھ لاشاں وڈھیاں کپیاں تے ٹوٹے ہوئیاں ملیاں نیں میں ایہہ گڈی لہور لے کے جاناں اے تے اوتھوں ایس گڈی نُوں پنڈی لے کے جاناں اے لہور دے ریلوے سٹیشن اُتے کیپٹن پریتم سنگھ نال تہاڈی ملاقات ہو سکدی اے اوہ راولپنڈی توں گڈی لیکے امرتسر آ رہے نیں''

اوہ تنے ایتھوں ہٹ کے چھیتی نال ڈبے وچ چڑھ گئے۔ وارث صوبیدار نصیب گل نُوں گھل کے اوہناں نُوں بیٹھن دی تھاں بنا دتی۔ روہی نے بڑی چرگروں سکھ دا ساہ لیا۔ اوہنے جتھے اپڑنا سی اتھے اپڑ گئی ہن اوہنوں کوئی دکھ کوئی غم کوئی فکر نہیں سی۔ رب اوہدیاں سن لیاں تے اوہدیاں راہنواں سوکھیاں کر دتیاں۔ اوہ چُپ کر کے اک سیٹ اُتے بیٹھیاں زنانیاں وچکار پھاس کے بہہ گئی۔ جس ڈبے وچ اوہ چڑھے بندے اُتے بندا چڑھیا سی۔ لوک اپنے نال بیٹھے بندے کولوں وی خوف زدہ ہو کے مُونہہ لکا کے بیٹھے سن۔ اوسے ویلے انجن سیٹی وجائی۔ تے جہڑے لوک اجے پلیٹ فارم اُتے کھلوتے سن اوہ وی ڈبیاں اندر وڑن لئی دھکے ماردے زور لا رہے سن۔ جیہناں نُوں ڈبیاں وچ تھاں نہ لبھی اوہ ڈبیاں دیاں چھتاں اُتے چڑھ گئے ٹرین ایدی چھت سنے انجن دے لوکاں نال اچانک اک بندہ ڈبے وچ اک بیج ورہے دے بال نُوں لے کے چڑھیا تے اوہناں دے بجے ہتھ دی سیٹ اُتے اپنے بال نُوں لٹا کے فیر چھتی نال گڈی وچوں اُتر گیا۔

''ذرا میرے بال دا خیال رکھیا جے میں دُوجے بالاں نُوں لے کے ہُنے آیا۔'' اوہ دھکم دھوڑی کردا فیر ڈبے وچوں اتر گیا۔ اوہدے نکلدیاں ای ریل گڈی چل پئی تے اوہ پرت کے ڈبے وچ نہ وڑیا۔ بال بے وارث ڈبے وچ ستا پاکستان جار ہیا سی۔ سبھ توں آخر تے فوجی اپنے ڈبے وچ چڑھے اوہناں دے چڑھدیاں ای انجن اک ہور سیٹی ماری تے چھک چھک کردا انجن دھواں چھڈدا ہولی جیہیاں اپنے لوہے دے بھارے چیکاں ماردے پہیے پٹڑیاں اُتے گھمن لگ پیا۔ ریل گڈی وچ بندے اُتے بندا چڑھیا سی۔ ڈبیاں دے بوہے اتے چھتاں وی بندیاں نال بھریاں سن۔ لوک لٹے پٹے بھیڑے حالاں وچ دہشت دے شکار بنے ریل گڈی اندر تے چھت اُتے چڑھے سن جہڑے پچھے رہ گئے موت دے ہتھ چڑھ گئے۔ جدوں فوجی اپنے ڈبے وچ چڑھ گئے ٹرین ٹیشنوں نکلی تاں اوسے ویلے ریل گڈی تے ٹیشن اُتے حملہ ہو گیا۔ غنڈے چلدی گڈی وچ چڑھن دی کوشش کر کے گڈی نُوں روکن دی کوشش کرن لگے سن۔ اوہناں ایمرجینسی بریکاں کھچ کے گڈی روک دتی تے ڈبیاں وچ بیٹھے مسلماناں نُوں وڈھنا کپنا شروع کردتا۔ نفرت تے جنون دی ایس ہنیری وچ اوہناں مشیناں وانگ ای مسلمان بالاں، جنیاں، گبھرووا ں تے وڈکیاں نُوں وڈھیا کپیا۔ جوکڑی ہتھ لگی چالئی۔ بلوچ رجمنٹ دے جوان اک اک ڈبے وچ وڑ کے غنڈیاں نُوں گولیاں مار رہے سن۔ پر غنڈے ہنیری وانگ آئے تے اپنے مگر ڈبیاں وچ ان گنت لاشاں چھڈ کے طوفان وانگ نکل گئے۔ کیپٹن وارث نے اوسے طرح گڈی نُوں چلاون دا حکم دے دتا۔ اوہنوں دور اک ہور جتھا گڈی ول پٹڑیاں توں اوندا دِسیا۔ گڈی چل پئی لاشاں تے جیوندیاں نال بھری۔ بڑی مخلوق ٹیشن اُتے ای رہ گئی۔ اوہناں اُتے شکاری غنڈیاں نے حملہ کردتا اوہناں دیاں اکھاں دے ساہمنے ان گنت لوکاں دیاں لاشاں پلیٹ فارم اُتے ڈگیاں کجھ جان بچان لئی پٹڑی ٹپدیاں ٹرین بیٹھاں آ کے مرے۔ ٹرین وچ نس نس کے چڑھن والیاں نُوں وی وڈھیا کپیا گیا۔ فوجیاں غنڈیاں اُتے چلدی ٹرین وچوں فائرنگ شروع کر دتی۔ کئی غنڈے گولیاں دا نشانہ بنے۔ پر ٹیشنوں نکلدیاں وی ان گنت مسلمان مارے گئے تے جیہڑے بچ گئے اوہ بلوائیاں دے اگے اگے سٹیشن چوں نکل کے شہر ول نس پئے موت اوہناں دا پچھا کر رہی سی۔ اوہ راہنواں وچ گلیاں وچ ای وڈھے کپے جا رہے سن۔ گڈی دے مسافر پچھے رہ جان والیاں دے قتلام دا ایہہ خونی منظر ہمیش لئی اکھاں وچ سجائی امرتسر دی حدوں نکلے۔ جی ٹی روڈ تے ریلوے لائن اُتے مسلماناں دے قافلے فسادیاں وچ گھرے وچ سن اوہناں دا قتلام چالو سی۔ ریل گڈی ہولی ہولی سپیڈ پھڑلئی۔ ٹیشن تے پلیٹ فارم نُوں پچھانہہ چھڈدی اپنی منزل ول

پینڈا شروع کر دتا۔ اوہناں چاراں نوں ڈبے دیاں باریاں نال آہمنے ساہمنے سیٹاں لبھیاں۔ جدوں گڈی سٹیشنوں نکلی تے اوہناں تناں نے اپنے ڈبے چ آل دوالے نگاہ ماری۔ ڈبے وچ وحشت زدہ تے اک دوجے دے وجود کولوں ڈرے ہوئے لوک بیٹھے سن۔ روہی اپنا سر گوڈیاں وچ دے کے بیٹھی سی۔

''ہندو، سکھ تے مسلمان غنڈے پنجاب دے شہراں، پنڈاں تے ریل گڈیاں وچ اپنیاں اپنیاں علاقیاں وچ بے گناہ تے معصوم لوکاں دا قتلام کر رہے نیں۔ سارا زور اک دوجے دیاں زنانیاں ادھالن، اوہناں نوں قتل کرن'' اوہناں دے تھن وڈھن، اوہناں دے پیٹ چیر کے وچوں بال کڈھ کے برچھیاں اُتے ٹنگن، اوہناں اُتے پندراں پندراں غنڈے چاڑھن یاں فیر دوجے دین دھرم دی زنانیاں نوں ہمیش لئی اپنے بستر وچ سٹن وچ رُجھیا اے۔ جاپدا پنجاب وچ فرقہ پرستاں ہتھوں معصوم لوکاں دے قتلام تے غنڈیاں نوں ہندو، سکھ تے مسلمان زنانیاں نوں ریپ کرن دی ازادی دین لئی پنجاب دی پارٹیشن ہوئی اے۔ پنجاب نوں تباہ کرن لئی اینوں فرقہ پرستی دی تلوار نال وڈھیا کپیا گیا۔ پنجاب دی پارٹیشن نوں انڈیا دی پارٹیشن آکھن والے جھوٹے تے پکے حرامزادے نیں'' اوہناں دے ساہمنے والی سیٹ اُتے بیٹھا اک بابا لہو رونداسی۔

''میریاں دو دھیاں چا کے لے گئے۔ میرے دو پتراں تے میری گھر والی نوں میریاں اکھاں دے ساہمنے قتل کیتا۔ آکھدے سن بابا اپنے پتراں دیاں لاشاں نال لے کے پاکستان جا۔ ایس توں بہتر اسیں پاکستان دے مسلماناں نوں ازادی ویلے ہور کوئی تحفا نہیں دے سکدے......''

توں ٹھیک آکھدا ایں رب نواز ......'' اوہدے ساہمنے بیٹھا دوجا بابو دی ویتر والا وڈکا وی بول پیا۔

''پنجاب نوں بے وارث چھڈ دتا گیا ایہدے وچ قتلام دی کھلی چھٹی دتی گئی ایدا کیہ کارن سی چڑھدے وچ مسلماناں دا تے لہندے وچ ہندوواں تے سکھاں دا قتلام ہو رہیا ایہہ کیہا جیہی ازادی اے ایہناں نفرتاں'' اوہ بابا بولیا۔

اجے چلدی گڈی اُتے باہروں فائرنگ ہو رہی سی۔ اک گولی باری نال بیٹھے اوسے بابو واں دی شکل والے اوسے وڈکے دے سروں پار ہو گئی جیہڑا کجھ دیر پہلاں اپنے دو پتراں، دو دھیاں تے اپنی گھر والی دا ماتم کر رہیا سی۔ اوہدی لاش اوہناں دے وچکار ڈگی۔ سارے دہشت زدہ ہو کے لتاں پچھانہہ کھچ کے اپنے آپ نوں کنج کے بہہ گئے۔ ڈبے وچ خموشی چھا گئی۔ کسے وچ ہمت نہیں سی اُٹھ کے اوس لاش نوں اوتھوں ہٹان دی۔ سبھ چپ سن۔

ریل گڈی اک نہر دے پل توں لنگھ رہی سی۔ سکھی رام ڈبے دی باری وچوں اوہناں دا دھیان باہر کرایا نہر دے وچ اوہناں نوں ان گنت سر تردے جاندے دِسے۔ بیل گڈیاں اُتے لہور جان والا اِک قافلہ جدوں بیاس دے پل دے نیڑے اپڑیا اوہناں دِیاں اکھاں دے ساہمنے اوہدے اُتے حملہ ہو گیا۔ اوہ چلدی گڈی وچ بے وس بیٹھے ایہہ سارا کُجھ تکدے رہے۔ گڈی تھوڑا جیہا پندھ کیتا پٹڑی دے نال لگدے اک پنڈ لاگے اپڑی تاں اوہناں نوں پٹڑی دے نال سینکڑے مسلمان کڑیاں تے سوانیاں لین وچ کھلوتیاں دسیاں جتھے غنڈیاں دی اک فوج ہتھاں وچ بندوقاں اتے تلواراں پھڑی اوہناں وچوں چنگے مال دی چھانٹی کر رہے سن۔ اتے بھیڑے مال نوں وکھ کر کے نال نال قتل کردے جاندے۔ چلدی ٹرین وچوں فوجیاں اوہناں اُتے انھے واہ فائرنگ کردتی کئیں مارے گئے کئیں نس گئے۔ اوہناں ساریاں ایہ منظر تک کے اپنے مونہہ لکا لئے۔ گڈی دا انجن سیٹیاں وجاندا اپنی منزل ول دوڑ رہیا سی۔ اجے اوہ ادھ راہے اپڑے سن کہ ریل گڈی دی سپیڈ گھٹ ہوون لگ پئی ہولی ہوندی ہوندی گڈی کھلو گئی۔ گڈی رکی تاں پتا لگا کہ پٹڑی اُتے کوئی شواں رکھ کے پٹڑی بند کیتی گئی اے۔ فوجی چار چفیرے ریل گڈی دوالے گھیرا پا کے سٹین گناں لے کے ہشیار کھلو گئے اوسے ویلے نال دے کھیتاں وچوں اک کڑی نسدی ہوئی آئی اوہ زخمی سی اوہدی کرتی پاٹی تے تھلوں شلوار غیب۔ اوہدی ناف تھلوں لہو وگدا سی تے اوہدے پیراں تک اپڑ رہیا سی اوس کڑی نے فوجیاں ول تکدیاں کھیتاں ول اشارا کیتا اوہ اوہناں دے ڈبے دے ساہمنے ای ڈگی تے اوتھے ای جان ہار گئی۔

کیپٹن وارث نے اک حوالدار تے تن سپاہی کھیتاں وچ واپرن والی واردات دی خبر لین لئی ٹورے تھوڑی دیر مگروں اوہ پرتے تاں اوہناں اپنے افسر نوں وکھرا لے جا کے کُجھ گلاں دسیاں وارث اِدھی پلٹن اتھے ای چھڈ کے آدھی پلٹن لے کے کھیتاں وچ وڑ گیا۔ اوہناں نوں چلدیاں چلدیاں پہلاں کھیتاں وچ اک جوان کڑی دی اک لت وڈھی پئی دسی۔ مگروں اوہدا سر دسیا کُجھ قدماں دی وتھ اُتے اوہدا لہولہان ننگا دھڑ پیا سی۔ اوہ ٹردے رہے دوجی ننگی لاش تریجی ننگی لاش چوتھی ننگی لاش۔ لاشاں اُتے لاشاں سبھ مسلمان زنانیاں تے کڑیاں دیاں ننگیاں لہو چوندیاں چیریاں پاڑیاں لاشاں۔ پھٹڑ، ونجاپیاں، تشدد ہویاں وڈھیاں کپیاں کسے دیاں چھاتیاں غیب تے کسے دے تھلویں حصے وچوں لہو وگدا سی۔ کئیاں دیاں شرم گاہواں وچ برچھیاں ٹھکیاں سن۔ لان والیاں نے مسلمان کڑیاں تے زنانیاں دے پنڈیاں دے ہر ہر حصے اُتے فرقہ پرستی، نفرت، جنونیت، ہوس، دہشت گردی، ازادی فرقہ پرستی تے پارٹیشن دا ٹھپا لایا۔ وارث دے کالجے اُتے

پُھرے چلدے سن۔

اگانہہ ٹُرے تاں اوہناں نُوں آوازاں آئیاں اوہ ہشیار ہو گئے بھنجے لیٹ کے ڈھڈ پرنے رُکھسکدے اوہناں اوازاں دے نیڑے اپڑے وارث نے اک جھاڑی دے اوہلیوں تکیا تے ویکھیا کہ اُتھے کُجھ سٹھ ستر زنانیاں اک لین وچ کھلوتیاں سن۔ کُجھ غنڈے جیہڑے ہتھیار بند سن سوانیاں دی چھانٹی کر رہے سن۔ وارث اشارہ کیتا تے فوجیاں سٹین گن دے برسٹ اوہناں نُوں مارے۔ ایہہ کوئی ویہہ پنجھی غنڈے سن سارے ای ڈھاندی تے ڈھیر ہو گئے۔ اوہناں سوانیاں نُوں اگے لایا تے پرت آئے اوسے ویلے اک فوجی نسدا آیا اوہنے کیپٹن وارث دے کن وچ کُجھ آکھیا اوہ سپاہیاں نُوں لے کے پچھانہہ پرتیا۔ نال دے کھیتاں وچوں نکلن والے غنڈیاں ریل گڈی اُتے حملہ کر دتا۔ اوہناں دے اپڑدیاں تک ریل گڈی اُتے حملہ آور غنڈیاں نے کئیں مسلماناں نُوں ڈبیاں وچ وڑ کے وڈھ کپ دتا۔ کئیں زنانیاں تے کڑیاں نُوں چا کے لے گئے۔ گڈی دے ہر ڈبے وچ لاشاں پیاں سن۔ گڈی وچ امرتسروں اون والیاں لاشاں تے پھٹڑاں وچ کُجھ ہور لاشاں تے پھٹڑ رل گئے۔ وارث نے اپنے سپاہیاں نُوں فائرنگ دا حکم دتا غنڈے ایہدے لئی تیار نہیں سن کُجھ مارے گئے کُجھ اوہناں پیراں تے پرت کے نس گئے۔ ٹرین دی پٹڑی اگوں پَے پتھر تے وڈھے رکھاں دے مُڈھ ہٹا کے گڈی فوری ایتھوں ٹوری گئی کھیتاں وچوں لیایاں کڑیاں تے زنانیاں نوں گڈی وچ چڑھایا کئیں زخمی پچھانہہ ای رہ گئے ریل گڈی اندروں باہروں چھت تک بھری سی۔

اوہ تنے بڑی دیر دے کھبے ہتھ والی سیٹ اُتے اوس پنج ورھے دے بال نُوں جیہڑا اجے وی بے خبر گوڑھی نیندرے ستا پیا سی تک رہے سن۔ تے اوہناں دے وچکار سر وچ گولی لگی اوس بابو ورگے جاپدے والے وڈکے دی لاش پئی سی جیہدا ساتھی اوہدی لاش اوتھے ای چھڈ کے کدھرے اٹھ کے ٹُر گیا۔ تے پرت کے نہ آیا۔ اوس بال دا پیو اوہنوں ٹرین چڑھاندیاں پرت کے جدوں دُوجے بالاں نُوں لین لئی پلیٹ فارم تے اتریا تے فیر نہ پرتیا۔ گڈی ٹُر پئی۔ جدوں اوہدی اکھ کھلی اتے اوہنے بابا...... بابا دا رولا پا دتا...... پر بابا اتھے ہوندا تاں سندا ...... ساہمنے سر وچوں لہو وگدی بیٹھاں پئی لاش اُتے اچانک اوہدی نظر پئی تے بال اک چیک مارے کے بے ہوش ہو گیا۔ اک زنانی جیہڑی روہی دے ساہمنے دی سیٹ اُتے بیٹھی سی بڑی دیر دی روندی سی۔ اوہدا حال کپڑیاں تے شکلوں بھیڑا سی۔ بُڑ بُڑ کردی سی۔

''میرے چار بھرا میرے ماں پیو میرے ساہمنے قتل ہو گئے اوس دن پندراں غنڈے ساڈے

گھر اندر وڑ آئے ......'' اوہ چُپ کر گئی تے اوہنے اوس خاکی رنگ دی قمیض تے خاکی رنگ دے گُچھے والے بال نُوں گھورنا شروع کر دتا جیہڑا کُجھ دیر پہلاں روندا بیہوش ہویا سی اوہ کُجھ دیر بال نُوں اپنیاں وحشت زدہ اکھاں نال تکدی رہی فیر اچانک اٹھ کھلوتی ''احمد ...... احمد میرا پتر میں تینوں کتھے کتھے نہیں لبھیا توں کتھے رہ گیا سیں''

اوہ اٹھ کھلوتی اوہنے بال نُوں چک کے سینے نال لایا اوہنوں پیار کردی رہی۔ ایس توں پہلاں کہ ڈبے وچ بیٹھے دُوجے لوک سمجھدے کہ اوہ کیہ کرن لگی اے اوہ ڈبے دے بوہے ول نس پئی لوکاں دیاں اٹھدیاں اٹھدیاں ای اوہنے چلدی ٹرین وچوں باہر چھال ماردتی۔ اوہ سارے جویں ساہ لینا بھل گئے ڈبے وچ خموشی سی۔ نرا پٹڑی اُتے چلدے لوہے دے پہیاں تے ڈبیاں دی کھڑ کھڑ اتے باہروں اون والی تیز وادیاں سیٹیاں اوہناں دے کناں وچ گونج رہیاں سن۔ اوسے ویلے دُوجے ڈبے وچ کھلن والا ڈبے دا بُوہا کھلیا اک درمیانی عمر عورت پریشانی دا شکار تے ادھی جھلی دسدی سی اوہناں کولوں پُچھن لگی۔

''میرا رشید ویکھیا تہاڈے وچوں کسے نیں پنج ورھے دا اے اوہنے خاکی رنگ دی قمیض تے خاکی رنگ دا کچھا پایا ہویا سی اوہدا پیو اوہنوں کسے سیٹ اُتے لٹا کے گیا سی۔''

اگوں ڈبے وچ خموشی سی اوہ عورت ڈبہ پھر کے اگلے ڈبے دا بُوہا کھول کے اوہدے وچ وڑ گئی۔ واہگا ٹپدیاں تک سارے راہ اوہناں نُوں تھاں تھاں تباہی بربادی دا شکار لوکاں دے قافلیاں دے قافلے گڈاں اُتے لہور جاندے دسے۔ اوہناں دا بھیڑا حال سی بتیرے زخمی تے بدحال سن اوہناں اُتے تھاں تھاں حملے ہو رہے سن۔ واہگا ٹپدیاں ای اوہ جدوں لہندے پنجاب وچ وڑے تاں اتھے ہندوواں اتے سکھاں دا مسلمان غنڈیاں دے ہتھوں اوہا حال ہو رہیا سی جیہڑا مسلماناں دا ہندو تے سکھ غنڈیاں دے ہتھوں امرتسر وچ ہو رہیا سی۔ ہندوواں اتے سکھاں دے قافلے کِدھرے فوجی نگرانی وچ تے کِدھرے بنا فوجیاں دے کلھے ای چڑھدے ول ٹرے جا رہے سن۔ اوہناں اُتے وی تھاں تھاں حملے ہو رہے سن۔ مسلمان غنڈے ہندو تے سکھ سوانیاں اتے کڑیاں نُوں زوری چکی جاندے سن۔۔ تھاں تھاں اگ لگی سی شہر شہر اُجڑ رہے سن ویران ہو رہے سن، لاشاں سن، لٹیاں عصمتاں سن، اُجڑے شہر سن، لہور وچ چلدی ٹرین وچوں اوہناں فرقہ پرست دہشت گرداں، غنڈیاں تے فسادیاں نُوں تکیا جیہڑے ہندوواں اتے سکھاں دے گھراں نُوں اگ لاندے پھُوکدے پھردے سن اتے گلیاں وچ سکھاں اتے ہندوواں دا قتلام کردے پھردے سن کتنیں چھتاں اُتے اوہناں دیاں سوانیاں تے کڑیاں نُوں ریپ کر رہے سن۔ جدوں

ریل گڈی لہور دے ٹیشن اُتے اپڑی۔ اوسے ویلے وزیر آباد توں آون والی ٹرین اوہناں دی ٹرین دے برابر آن کے پلیٹ فارم اُپر رُکی۔ وزیر آباد توں اون والی ریل گڈی وچ ہندوواں تے سکھاں دا قتلام ہویا گڈی لاشاں تے زخمیاں نال بھری سی جدوں ریل گڈی پلیٹ فارم اُتے رُکی تے اوہدے ڈبیاں وچوں باہر وگدا لہو ہیٹھاں پٹڑی اُتے چوندا سی۔ ہر ڈبے وچوں اون والیاں دہشت ناک چیکاں دیاں اوازاں پُورے ٹیشن نوں ہلا کے رکھ دتا۔ اوہناں دا ٹیشن آ گیا۔

(76)

اُٹھ درد منداں دیا دردیا، اُٹھ تک اپنا پنجاب

اج بیلے لاشاں وچھیاں، تے لہو دی بھری چناب

(امرتا پریتم)

لہور دے ریلوے سٹیشن تے وزیر آباد توں آون والی ریل گڈی آ کے لگی۔ جیہڑی امرتسر جانی سی۔ جویں ای گڈی رکی ٹیشن اُتے امرتسر جان لئی کھلوتے ہندو تے سکھ اوہدے وچ چڑھن لئی ڈبیاں ول نسے پر جویں ای اوہناں بوہے کھولے دہشتناک چیکاں ماردے پچھانہہ پرتے۔ ٹرین دے بوہیاں وچوں لہو رڑھدا انج باہر نکلیا جویں کسے وگدی بھری نہر دے کنڈھے توں پانی رُڑھ رہیا ہوندا اے۔ ٹرین دے ڈبیاں چوں ادھے وڈھے ادھے کپے ادھے مرے ادھے جیندے ہندوواں تے سکھاں دیاں وی لاشاں ہیٹھاں پلیٹ فارم اُتے ڈِگیاں۔ سٹیشن اُتے بھچال آ گیا۔ گڈی وچ سینکڑے لاشاں وڈھیاں ٹکیاں پیاں سن۔ امرتسر جان والی ہندوواں تے سکھاں نال بھری ایس گڈی نال وزیر آباد وچ اوہا واپرگئی جیہڑی کپورتھلا توں لہور آون والی مسلماناں نال بھری ٹرین نال واپری۔ وزیر آبا تے کپورتھلا والیاں دوہاں ریل گڈیاں دی اکا کہانی سی۔ انج جاپدا جویں وزیر آباد والی ٹرین دے ہندو تے سکھ مسافراں اتے کپورتھلا والی ٹرین دے مسلمان مسافراں دی تقدیر اک قلم نال اکو ویلے اکو جیہی لکھی گئی دوہاں ٹرین دے مسافراں نُوں اکا جیہی موت ریل گڈیاں وچ بیٹھیاں اپنے نویں دیساں نُوں جاندیاں تھالی وچ رکھ کے پیش کیتی گئی۔

فرید، ملتان سنگھ، سکھی رام تے روہی دیاں اکھاں دے ساہمنے اے ڈبیاں دے بوہیاں وچوں لہو انج چو رہیا سی جویں چھپر وچوں ورسدے مینہ دا پانی چوندا اے۔ ایس گڈی وچ اون والے اک مسافر نے اوہناں نُوں ایس بدقسمت ٹرین دا قصا سناندیاں دسیا کہ ''مسلمان غنڈیاں ایس گڈی اُتے حملہ کیتا ان گنت ہندو تے سکھ مسافراں نُوں قتل تے سوانیاں تے کڑیاں اغواء کر

لئیاں، کئیاں نُوں ڈبیاں وچ ای ننگا کیتا۔ بالاں نُوں قتل کیتا،سوانیاں دیاں چھاتیاں وڈھ دتیاں، سمان لٹ لیا۔'' اوہ تنے سٹیشن اُتے کھلوتے ایہہ سارا سندے ہولناک منظر تکدے رہے۔ اوہناں دی کنڈ مگر دہشت زدہ روہی کھلوتی سی۔

پنجاب وچ خانہ جنگی شروع ہو چکی سی۔ انجے لگدا سی جویں دُوجی جنگ عظیم اتھے ای لگی ہوئی اے۔ جویں جرمنی تے یورپ وچ یہودیاں دا حال ہٹلر تے نازیاں ہتھوں ہو رہیا سی انج ای اتھے وی ہندوواں سکھاں دا لہندے پنجاب مسلمان نازیاں ہتھوں تے مسلماناں دا چڑھدے پنجاب وچ ہندو تے سکھ نازیاں ہتھوں ہو رہیا سی۔ لگدا سی جویں پنجاب دے مسلماناں ہندوواں تے سکھاں اندر وی کوئی ہٹلر وڑ گیا اے تے اوہ سارے وی نازی بن گئے نیں۔ پر پنجاب دے فرقہ پرست غنڈے دہشت گردی،قتلام تے ریپ وچ نازیاں نُوں پچھانہہ چھڈ گئے۔ جے نازی پنجاب دے فرقہ پرست ہندو،سکھ تے مسلمان غنڈیاں دے کرتوت ویکھدے تے شرم نال ڈب مردے جے یہودی پنجاب وچ ونڈ مگروں ہوون والا قتلام ویکھدے تے اپنے ہولوکاسٹ نوں بُھل جاندے۔ ایہہ غنڈے پُورے پنجاب وچ اِک دُوجے دے فرقے دی نسل کشی دی راہ اُتے لگے سن تے اوہناں نُوں ڈکن والا کوئی نہ رہیا۔ اوہناں نُوں قتلام، لٹ مار، اگاں لان، اغوا تے ریپ دی کھلی ازادی سی۔ غنڈیاں لوکاں لئی چڑھدے توں لہندے تک ہر شہر، ہر پنڈ، ہر راہ تے ہر ریل گڈی نُوں آشٹوچ دے کیمپ وچ بدل کے رکھ دتا۔ تے واہگا دے دوہا پاسیاں اپنے نویں دیساں ول سفر کردے قافلیاں دے قافلے اینا غنڈیاں غیب کر دتے۔ جیہناں دی کدی کوئی خبر نہ ملی اوہنوں نُوں زمین کھا گئی یاں اسمان نگل گیا۔

اوہ چارے پلیٹ فارم اُتے اِک بینچ سکھنا تک کے اوہدے اُتے بہہ گئے۔ ہولی ہولی سٹیشن اُتے رش ودھنا شروع ہو گیا۔ اوہ چارے دوہاں ریل گڈیاں نُوں اک دُوجے دے ساہمنے دے پلیٹ فارم اُتے کھلوتا تک رہے سن۔ وزیر آباد توں آ کے امرتسر جان والی لہو چوندی ریل گڈی ہندوواں تے سکھاں دیاں لاشاں نال بھری سی تے دُوجی لہو چوندی مسلماناں دیاں لاشاں نال بھری گڈی امرتسر توں آئی تے روالپنڈی جا رہی سی۔ جیہدے وچ اوہ تنے وی آئے وچوں لہو ٹرین دیاں پٹڑیاں اُتے چوندا سی اچانک انجے ای لگا جویں اِک دم ریلوے سٹیشن اُتے شرنارتھیاں دا ہڑ آ گیا۔ لہور توں بھارت جان لئی اپنے گھر باہر چھڈ کے سینکڑے ہزاراں اُجڑے پُجڑے لوک پتا نہیں کہڑے پاسیوں پلیٹ فارم اُتے آن چڑھے۔ ایہ بھارت جان والے ہندو اتے سکھ شرنارتھی سن پلیٹ فارم اُتے بندے اُتے بندا چڑھیا ہویا سی ساری دنیا امرتسر جان والی

ٹرین وچ وڑن دی کوشش کر رہی سی۔ کجھ ای سیٹ وچ گڈی دیاں چھتاں وی شرنارتھیاں نال بھریاں گیاں۔ کیپٹن وارث پُورے سٹیشن دا چارج سنبھال لیا۔ امرتسروں اون والی گڈی چوں ٹیشن دا عملہ مسلماناں دیاں وڈھیاں کپیاں لاشاں کڈھ رہیا سی۔ جہڑے گڈی چلدیاں امرتسر دے سٹیشن تے راہ وچ گڈی کھلوندیاں قتل ہوئے۔ بھارت جان والے شرنارتھی مسلماناں دیاں لہو لہوتوٹے ہویاں وڈھیاں ٹکیاں لاشاں پاٹیاں اکھاں نال تکدے اپنیاں جاناں دی خیر منگدے سن۔

لہور دا ریلوے سٹیشن ایس ویلے کیپٹن وارث دی کمانڈ ہیٹھ سی۔ اوہدی ماتحتی وچ خاکی وردیاں والے اوہدے جوان پُورے پلیٹ فارم اُتے ہتھاں وچ سٹین گناں تے رائفلاں لئی ہشیار کھلوتے سن۔ اوسے ویلے اک انگریز میجر تے اک سکھ کیپٹن دی کمانڈ ہیٹھ سکھ سپاہیاں دی اک پلٹن اوہناں دے نال مارچ کردی پلیٹ فارم اُتے چڑھی تے کیپٹن وارث کول آ کے رک گئی۔ کیپٹن وارث اٹینشن ہو کے سیلوٹ کر کے اوہدا پلیٹ فارم اُتے سواگت کیتا۔ کیپٹن وارث دی مسلمان سپاہیاں والی بلوچ رجمنٹ دی پلٹون دوہاں ریل گڈیاں دے وچکار پلیٹ فارم اُتے اٹینشن کھلوتی سی۔ لہوروں امرتسر جان والے شرنارتھیاں دی ایس سپیشل ٹرین نے فوج دے پہرے وچ امرتسر جانا سی۔ ایس ٹرین نُوں امرتسر لے جان لئی کیپٹن پریتم سنگھ دی ڈیوٹی لگی جہدی پلٹن انگریز افسر نال لے کے آئے۔ انگریز افسراں امرتسر جان والی ٹرین دا چارج کیپٹن پریتم سنگھ نُوں دتا۔ امرتسر توں آن والی گڈی وچ راولپنڈی جان والے مسافراں نوں سوار کروا کے اوس گڈی نُوں کیپٹن وارث دی کمانڈ ہیٹھ دتا۔ انگریز میجر نے کیپٹن وارث نُوں ایسے گڈی وچ واپسی تے راولپنڈی توں بھارت جان والے ہندوواں تے سکھاں نُوں لے کے امرتسر جان دا آرڈر دتا تے نالے اوہدی ڈیوٹی دلی توں جا کے محکما دفاع دے مسلمان ملازماں دی سپیشل ٹرین نُوں لہور لیان دا حکم پڑھ کے سنایا۔

''امرتسر جان والی ٹرین دا چارج کیپٹن پریتم سنگھ تے راولپنڈی جان والی ٹرین دا چارج کیپٹن وارث نُوں دتا جاندا اے جے کوئی خطرہ بنے تے تھاں اُتے گولی مار دیو۔''

اوہناں دوہاں دا سیلوٹ لیندا انگریز افسر اپنی گارڈ دے نال پلیٹ فارم توں نکل گیا پُورا سٹیشن ایس ویلے فوجیاں دے گھیرے وچ سی کیپٹن وارث، کیپٹن پریتم سنگھ اپنی کمپنیاں دی کمانڈ اپنے ماتحت لفٹیناں نُوں دے کے اک دُوجے نُوں آ کے ملن لئی ہتھ ملان دی رسم پُوری کیتی۔ اوہ اک دُوجے نُوں جاندیاں وی اجانو بن گئے۔ دوہاں دی اِک دُوجے لئی سرد مہری تنے بابے

کھلوتے ویکھ رہے سن۔ ملتان سنگھ اپنے پتر نوں ویکھ کے خوش ہو رہیا سی۔

"لے بھئی ملتان سنگھ میرا بھتریا پریتم سنگھ تے پکا پکا شام سنگھ اٹاری والا لگ رہیا" فرید وی پریتم نوں ویکھ کے خوش کھلوتا سی۔

"تہاڈے پتراں نوں ویکھ کے مینوں امر یاد آ رہیا پتا نہیں دلی وچ کس حال وچ اے۔"

"ساڈا بھتیرا امر سیانا اے۔ اوہ سیاستدان بن گیا اے مینوں پک اے اوہنے چنگے حال وچ ہونا اے جے اج ایہناں نال دِسدا تے سانوں ہور وی خوشی ہوندی۔" فرید پریتم تے امر نوں پتراں وانگ سمجھدا۔

دوہاں افسراں اک دوجے نال ضروری معلومات دا تبادلا کیتا۔ اوہ کیہیں وریہیاں مگروں اج اک دوجے نوں ملے۔ پر لگدا سی اوہناں دوہاں نوں اک دوجے نال مل کے کوئی خشی نہیں سی ہوئی۔ جدوں انگریز افسر ٹر گئے اوہ دوویں اک دوجے نال ضروری کاغذی کاروائیاں پوریاں کر کے اپنیاں پنیاں پلٹوناں ول پرتن لگے تے اوسے ویلے فرید، ملتان سنگھ، سکھی رام نسدے ہوئے اوہناں نوں مگروں جا اپڑے۔ روہی وی اوہناں دے مگر مگر ٹر پئی۔ اوہ سارے راہ چپ رہی تے ایس ویلے وی برقعے اندر سارے راہ واپردی تے ٹیشن اُتے لاشاں نال بھریاں کھلوتیاں گڈیاں نوں تکدیاں اوہدا حال ماڑا سی۔

"کیپٹن پریتم سنگھ بابے کھلوتے جے کنڈ مگر میں ایہناں تناں نوں امبرسروں پھڑ کے لیا آیا واں" وارث پریتم سنگھ نوں سرپرائز دتا۔

"ست سری اکال۔" کیپٹن پریتم سنگھ بابیاں نوں تک کے حیران ہویا تے تناں نوں جپھا پا گیا۔

"پریتم کتھے جا رہیاں" ملتان سنگھ اپنے پتر کیپٹن پریتم سنگھ نوں پچھیا۔

"پتا جی...... میری ڈیوٹی شرنارتھیاں نوں بھارت لے جان والیاں گڈیاں اُتے لگی اے" پریتم سنگھ نے جواب دتا۔

"گھر کدوں اونا اے" ملتان سنگھ پچھیا۔

"پتا جی جدوں چھٹی ملسی" اوہنے جواب دتا

"چھٹی کدوں ملسی" ملتان سنگھ پچھیا۔

کوئی پتا نہیں...... پتا جی...... کئی مہینے لگ سکدے نیں"

"تسیں بھارت کدوں جانا اے دیر کیوں کر رہے اوہ...... حالات بڑے خراب ہو چکے نیں

''کیپٹن پریتم سنگھ اپنے پیو نُوں پچھیا۔
''سکھی رام دے پروار نُوں امرتسر چھڈن گئے ساں شام پور جا رہے آں کجھ دناں وچ امرتسر ٹُر جاواں گے۔'' ملتان سنگھ جواب دتا۔
''مینوں تہاڈی سلامتی دی فکر اے'' پریتم سنگھ سٹیشن اُتے رُلدے پھردے تباہ حال شرنارتھیاں دا حال تک رہیا سی۔
''چھیتی نکلاں گے'' اگوں ملتان سنگھ پتر نُوں جواب دتا۔ اوہدا پتر فوجی وردی وچ پھبیا سوتریا گبھرو لگ رہیا سی۔ ''تیری ماں تے روپ کنول تیری راہ اڈیکدیاں نیں پریتم توں بڑے چراں توں گھر پھیرا نہیں ماریا''
''پتا جی ایتھوں چھیتی نکلو تے چڑھدے اپڑو تہاڈیاں جاناں اتھے محفوظ نہیں'' پریتم نے اپنے پیو دی گل ولا دتی۔
''کیہ گل اے توں شام پور نہیں اونا چاہ رہیا'' ملتان نُوں پتر دا جواب پریشان کر گیا۔
''پتا جی ایہہ گل نہیں اے میں ڈیوٹی وچ پھاتاں تسیں سمجھن دی کوشش کرو۔ شام پور شام توں پہلاں چھڈ دیو'' پریتم اجے وی پیو دی گل نُوں نظر انداز کر دتا۔
''کس طرح چھڈ دیاں ہر شے شام توں پہلاں۔'' ملتان سنگھ دا دل اپنے پتر دیاں گلاں سن کے بُجھ بُجھ گیا۔ اگوں اوہنے پتر نال ہور کوئی گل نہ کیتی۔
روہی اوہناں دی کنڈ نگر کھلوتی چپ کر کے اوہناں دیاں گلاں سن رہی سی۔ جس ویلے اوہ سارے گلاں کر رہے سن اوس ویلے سٹیشن اُتے اک پاسے سکھ فوجی سپاہی تے اوہناں دے ساہمنے اک لمی لین وچ کھلوتے بلوچ رجمنٹ دے مسلمان سپاہی اک دُوجے دے ساہمنے بندوقاں لئی ہشیار کھلوتے اپنے افسراں دے نال نال سٹیشن اُتے نسدے پھردے شرنارتھیاں نُوں گڈیاں وچ چڑھن لئی اک دُوجے نال زورا زوری کردے تک رہے سن۔ پنڈی تے امرتسر جان والیاں دوویں گڈیاں بھر چکیاں سن۔ بلوچ رجمنٹ دے صوبیدار نصیب گل نُوں اپنے صاحب دی فکر سی اوہ کنہاں لوکاں نال تے کیوں اینی دیر دیاں گلاں کری جا رہیا اے۔ پلیٹ فارم اُتے روندے کرلاندے چیکدے اودھر اودھر نسدے پھردے لٹے پٹے زخمی گڈیاں وچ چڑھن لئی انج اک دُوجے نُوں دھکے مار رہے سن جویں ایہہ گڈی نکل گئی تے اوہناں کولوں حیاتی دی گڈی وی چھٹ جانی اے۔ گڈیاں تیار کھلوتیاں سن۔ کیپٹن پریتم تے کیپٹن وارث بابیاں کولوں اجازت منگی اوہ دوویں بابیاں نُوں جپھا پا کے ملے پر اوہناں دوہاں اک دُوجے نال ہتھ ملایا نہ آپس وچ کوئی

گل کیتی۔ ملتان سنگھ، سکھی تے فرید تناں ایہہ حال تک کے گُجھ وکھی کھلوتے سن۔

''ویروتسیں دوویں افسر اک دُوجے نُوں کیوں نہیں ملے تہاڈے بابے تاں اک دُوجے دے اجے وی ہتھ پھڑ کے کھلوتے نیں۔'' اچانک اوہناں دی کنڈ مگروں اک زنانہ اواز آئی محبت تے شفقت وچ ڈُبی۔

اوہ سارے اوس اواز ول پرتے۔ دوہاں کپتاناں تے اوہناں دیاں سپاہیاں پچھانہہ پرت کے تکیا۔ اوہناں دے ساہمنے اک پتلی پتنگ لمے قد دی سوہنے رنگ روپ والی کڑی جہنے ملتانی پھینٹ دی سُتھن اتے قمیض پائی ہوئی سی تے سرچٹے رنگ دی چُنی نال کجیا سی۔ اوہ کڑی امرتسر جان والیاں کڑیاں تے زنانیاں دے اکٹھ وچوں نکل کے اوہناں دے ساہمنے آن کھلوتی۔ اوہدے کھبے ہتھ وچ اک خاکی رنگ دا جھولا تے سجے ہتھ وچ اک کتاب سی۔

''مینوں پتا اے تسیں ہن پاکستان تے ہندوستان دیاں فوجاں دے افسر اوہ پر اجے تسیں دوویں پنجاب دے پتر وی اوہ جے تسیں وی اک دُوجے نُوں جپھا پا کے نکھڑو تے تہاڈا اگے دا پینڈا سوکھا ہو جاناں اے۔'' کڑی اپنی ضد تے اڑی سی۔''میں تہانوں ہتھ ملاوندیاں وی ویکھیا جویں گُجھ اک دُوجے نال رُسے اوہ ایہہ تے کوئی چنگی گل نہ ہوئی ایہناں ڈونگھا تعلق مُونہہ وٹاون، دلاں وچ کوڑ رکھن نال، گُجھ لیکاں مارن تے کجھ رُسیماں نال تے نہیں ٹٹ سکدا''

کیپٹن وارث تے کیپٹن پرتیم سنگھ گُجھ شرمندہ جیہے کھلوتے اک دُوجے نال نظراں نہیں سن ملا رہے۔ اوس کڑی نے بابیاں دے دل دی گل کیتی۔ اوہ وی ایہہ سارا تماشا تک چکے سن تے دل وچ اوہناں دی ایس حرکت اُتے اندروں اندر منکھیدے سن۔ پر اپنے پتراں اگے بول نہیں سن پے سکدے۔ وارث تے پرتیم نے قدم اگانہہ ودھائے تے اک دُوجے نُوں جپھا پا گئے۔

''یارا معاف کریں دل وچ کوئی رُسیماں نہیں اے کوئی رنجگی نہیں اے۔'' دوہاں دے موہاں وچوں اکا گل اکٹھی ای نکل نکلی۔ دوہاں دے سپاہی حیران ہو کے اپنے افسراں نُوں گلے لگدا ویکھ رہے سن۔

''پنجاب دے پانیاں وچ اگ لگی اے اج ایس اگ اتے پانی پان والا کوئی سمندر چاہیدا اے۔'' کڑی مسکرا رہی سی۔

ٹرین دی تیاری مکمل سی جویں ای گارڈ نے ہری جھنڈی تکائی ٹرین نے سیٹی وجائی لوہے دے بھارے پہیاں اُتے لگیاں ہوئیاں بھاریاں بریکاں چیکدیاں ہوئیاں کھلیاں اتے ٹرین پٹڑی اُتے رڑھن لگ پئی۔ اوسے ویلے اک گبھرو کدروں نسدا ہویا آیا تے اوہناں ساریاں دے کولوں

گولی وانگ نسدا ہویا لنگھیا اتے ساہمنے والے ڈبے دے بوہے وچ کھلوتے شرنارتھیاں نوں دھکا مار کے اوہناں چوں اپنی گورن دی تھاں بناؤندا اندر وڑ گیا اندر وڑ کے اوہنے گڈی دی ایمرجینسی بریک کھچ دتی ایمرجنسی بریک کھچدیاں ای گڈی نوں فوری بریک لگے گڈی دیاں بریکاں لوہے دے پہیاں اُتے لگیاں تے پہیاں وچوں اگ نکلی تے گڈی اتھے ای کھلو گئی۔ گڈی رکدیاں ای اوہ گبھرو بوہے اُتے دسیا۔ اوہنے بوہے وچوں سدھی بیٹھاں چھال ماری اتے سدھا سٹیشن دے وڈے بوہے ول ایہہ آکھدا نس گیا ''امرتسروں مسلماناں دیاں لاشاں نال بھری لہو چوندی ٹرین آئی اے تہانوں اج ای امرتسر گھلاں گے۔'' اوہ گلا پاڑ پاڑ کے آکھدا جا رہیا سی۔ ٹیشن اُتے کھلوتے ہر بندے نوں سپ سنگھ گیا۔ اوہ سارے اوہدی ایس حرکت نوں سمجھن دی کوشش کر رہے سن۔

''شوٹ......'' کیپٹن وارث اپنے صوبیدر انصیب گل نوں حکم دتا۔

صوبیدار نصیب گل دا نشانا پکا سی۔ نسدا جاندا فسادی کنڈ وچ گولیاں لگن مگروں گولی نال شکار ہوئے کسے پکھیرو وانگ ای پھڑکدا تے اُڈدا ہویا پلیٹ فارم اُتے ڈگدیاں کجھ چر پھڑکن مگروں ٹھنڈا ہو گیا۔ ٹھیک اوسے ویلے سٹیشن دے مین گیٹ توں وڑدے سینکڑے غنڈے اچانک پلیٹ فارم اُتے نعرے ماردے چڑھے۔ اوہناں دے ہتھاں وچ، برچھے، بلماں، تلواراں، چھرے سوٹیاں، کہاڑیاں، پستولاں تے بندوقاں سن اوہناں پلیٹ فارم تک اپڑن وچ دیر نہیں سی لائی جیہدے دوہاں پاسیاں دیاں پٹڑیاں اُتے پنڈی تے امرتسر جان والیاں گڈیاں تیار کھلوتیاں سن۔

''اک وی ہندو سکھ جیندا ایتھوں بھارت نہ اپڑے'' غنڈیاں دے آگو نعرا ماریا۔ ''وڈھ دیوں ایہناں کافراں نوں اتھے ...... ایہناں امرتسر وچ کوئی مسلمان جیوندا نہیں چھڈیا ایہناں ہال بازار وچ مسلمان کڑیاں دا ننگا جلوس کڈھیا اے مار دیو سارے کافر'' اوہدے ہتھ وچ ننگی تلوار لہراندی سی۔

اوہ اگانہہ ودھے تاں کیپٹن مراد تے کیپٹن پریتم سنگھ دوویں بلوائیاں دے ساہمنے آ کھلوتے اوہناں دے فوجیاں اوہناں اُتے بندوقاں سدھیاں کر لیاں تے امرتسر جان والی ریل گڈی دے ڈبیاں دے ساہمنے کھلو گئے غنڈے اوتھے ای رک گئے۔

''ایہہ تے ریاض جھارا اے' فرید، سکھی تے ملتان سنگھ دے مونہوں اکٹھا نکلیا۔ اوہناں تناں اوہنوں پچھان لیا۔ اوہنوں تک کے اوہناں نوں یقین نہ آیا۔ اوہ کیہ بن گیا سی۔

ریاض جھارا اوہناں دا کالج دے ویلے دا ساتھی سی اوہ اجکل لہور وچ اک سیاسی پارٹی دا آگو بن گیا۔ آخری واری فرید اوہنوں اوددوں ویکھیا جدوں اوہنے مال روڈ اُتے اوہناں تناں نال رل کے بھگت سنگھ دی یاد وچ جلوس کڈھیا جیہدے اُتے پلس نے سوٹیاں پھیریاں تے اوہ تنے گرفتار ہو گئے۔ پر ریاض جھارا اوتھوں نس گیا۔ ٹیشن اُتے چاراں پاسیوں بلوائی انج نکلے جیوں بھوئیں وچوں اُگ پئے۔ اوہناں فوجیاں دی موجودگی دی کوئی پرواہ نہ جاتی۔ اوہناں نوں تک کے اوہناں تناں نوں احساس ہویا کہ چڑھدے وانگ لہندے وچ وی سارا نقشا بدلیا ہویا اے۔ تے فرقاوارانا نفرت دی اگ گھر گھر اپڑ چکی اے۔

''بے گناہ مارے جان گے ریاض نال گل کیتی جاسکدی اے'' فرید اپنی رائے ظاہر کیتی۔

''کرنی چاہی دے اے'' ملتان سنگھ اوہدے نال سہمت سی۔ ''نہیں تے بڑا نقصان کریسن۔''

اوہ تنے تیزی نال ٹردے غنڈیاں اتے فوجیاں دے وچکار آن کھلوتے۔

''گوتم بدھ توں ......'' ریاض جھارا فرید نوں تک کے حیران ہویا۔ ''تیرا کیہ حال اے اُنج تے توں وی ہیں بڑا بے شرم'' ریاض نوں فرید نوں ملتان تے سکھی نال تک کے زہر چڑھیا۔ ''تیرے ایہہ سکے مسلماناں دیاں دھیاں بھیناں دی عزت پت لاہی جاندے، مرداں دا قتلام کیتی جاندے نیں چھڈدے ماں دے ڈھڈ وچ ساہ لیندے مسلمان دا بال وی نہیں، ہندو تینوں لتاں ٹھڈے مار رہے نیں پر توں فیر وی اوہناں دیاں لتاں وچ ای وڑیاں ہویاں بے غیرتا۔''

''ریاض تہاڈے اتے اوہناں وچکار کیہ فرق اے جو تسیں اوہناں نال کر رہے اوہا اوہ تہاڈے نال کر رہے نیں'' فرید اگوں برداشت نال کم لیا۔

اج توں غلط پاسے کھلوتا ایں فریدا۔'' ریاض بھوتریا ہویا سی ''ایہناں ساڈیاں دھیاں بھیناں نوں وچ بازاراں تے گلیاں ننگا کیتا اے امرتسر دے ہال بازار وچ ایہناں مسلمان کڑیاں دا ننگا جلوس کڈھیا اے اے ایہناں دیاں دھیاں نوں اج ننگا کراں گے اینا ساڈے بالاں نوں بلدی اگ چ سٹیا اج ایہناں دے بالاں دیاں اتھے چتاواں بالاں گے اینا ساڈے گبھرو وڈھے نیں اسیں اج ایہناں دے پتراں نوں اتھے کوہ کے ای چھڈاں گے، اک وی ہندو یاں سکھ لہوروں جیوندا نہ نکلسی'' ریاض اندروں باہروں نفرت دی اگ وچ بل رہیا سی۔

ٹیشن اُتے ریاض جھارا دی اواز بھارت جان والے شرنارتھیاں لئی موت دا اعلان بن گئی۔

''ایہہ ہندو، سکھ مسلمان عیسائی تے یہودی سارے ربّ دے بندے نیں تے ایس دھرتی

اُتے رب دا پرچھاواں نیں تسیں پرچھاویں نُوں قتل نہیں کر سکدے، پھاہی نہیں لا سکدے، کسے کھوہ چ نہیں سٹ سکدے کسے قبر چ دفن نہیں کر سکدے اوہدی چتا نُوں اگ نہیں لا سکدے جے وس چیندا جے تے رب دے گل پو جیہنے ایہہ سارا کھیڈ رچایا اے، اپنے دلاں اُتے ٹھکے نفرتاں نال زنگالے جندرے کھولو ایہہ ہندو سکھ کل تک ساڈے وچ رہندے سن اج ساڈے دشمن کویں بن گئے جیہناں ازادی دی تحریک نُوں پنجاب وچ ہندو مسلم تنازعہ بنا دتا ذمے وار اوہ نیں ایہہ معصوم لوک نہیں۔'' فرید اوہنوں سمجھاون دی کوشش کیتی۔

''فریدا بند کر امن دوستی تے بھائی چارے دا ایہہ بھاشن'' ریاض مرن مارن دی تیاری کر کے آیا سی ''ایہہ بھاشن دینا ای تے راشٹریا سیوک سنگھ، جن سنگھ، ماسٹر تارا سنگھ، نہرو تے پٹیل نوں جا کے دے جیہناں دیاں کرتوتاں نے پورے پنجاب وچ اگ لائی ہوئی اے۔ جدوں تک ایس اگ دا سیک چڑھدے تک تے دِلی نہ اپڑیا ایہناں کھلوت کوئی نہیں کرنی۔'' ریاض چنگھاڑ رہیا سی۔

''توں نفرتاں دے وپار بند کرا تے چنگا ہوسی۔ اسیں اک دُوجے نُوں گوانڈھوں چک کے کسے سمندر رے جا کے نہیں سٹ سکدے تسیں اپنا گوانڈھ نہیں پٹ سکدے، حقیقت نال سمجھوتا کر لیو، اک دُوجے دا وجود برداشت نہیں کر سکدے پر تک لیو فیر وی صدیاں توں تسیں اک دُوجے نال رہن تے مجبور اوہ'' فرید اوہدی راہ وچوں ہٹن دا ارادہ نہیں سی رکھدا۔

''توں تھڑک گیاں فریدا'' ریاض دی کوڑ ودھ رہی سی۔ ''میری راہ وچوں ہٹ ونج''

''جو توں کرن آیاں اوہ میں تینوں کرن نہیں دینا بھانویں نتیجہ کُجھ ہووے'' فرید اوہدی راہ ڈک لئی۔ ٹھیک اوسے ویلے کیپٹن وارث اپنے فوجیاں نُوں غنڈیاں دا نشانہ لین دا حکم دتا۔

''ایم'' سپاہیاں غنڈیاں نُوں نشانے اُتے رکھ لیا غنڈے مسلمان فوجیاں تے اوہناں دے افسر نُوں سنجیدہ ہوندا تک کے پریشانی دا شکار ہوئے۔ کیپٹن وارث اشارہ کیتا تے سینکڑے ریفلاں ریاض سنے سارے غنڈیاں دے اوس جتھے اُتے نشانہ بنھ لیا۔

''سٹیشن فوری خالی کر دیو'' وارث اوہناں نُوں حکم دتا ''نہیں تے ساریاں نُوں گولی مار دیساں۔''

ٹیشن اُتے سناٹا چھا گیا۔ اوہی کتاب والی نازک تتلی ورگی کڑی جیہڑی بڑی دیر دی کھلوتی ایہہ تماشا تک رہی سی اوہدے کولوں نہ رہیا گیا۔ ہندو اتے سکھ سوانیاں دے اکٹھ وچوں نکلی۔ رلکدی ہوئی ریاض تے فرید دے وچکار آ کھلوتی۔ اوہ اک پل کھلوتی ریاض دیاں اکھاں وچ

تکدی رہی۔ فیر اوہنے اپنے کھبے ہتھ وچ پھڑیا خاکی جھولا پلیٹ فارم دے فرش اُتے رکھیا اپنے سجے ہتھ وچ پھڑی اک کتاب جیہڑی کہ ڈائری لگدی سی اوہدے اُتے رکھ دتی۔

''لے ویرا میری دھون حاضر اے چلا اپنی تلوار تے لاہ دے میرا سر متاں کوئی کل ایہہ نہ آکھے کہ پنجاب دیاں دھیاں تلواراں کولوں ڈردیاں نیں'' فیر گوڈیاں بھار سرنوا کے ٹیشن دے فرش اُتے بہہ کے اوہنے اپنا سر ریاض اگے جھکا دتا۔ ریاض دے چہرے دا رنگ بدلیا۔ اوہدے متھے اُتے مڑھکے دے تبکے چمکدے دِسے۔ اوہدے ہتھ کمب رہے سن۔ کدی اپنے ہتھ وچ پھڑی ننگی تلوار نوں تکدا تے کدی اپنی دھون وڈھان لئی اپنے ساہمنے پلیٹ فارم دے فرش اُتے گوڈیاں بھارا بیٹھی اوس جوان سکھ کڑی نوں تکدا۔ اچانک اوہنے تلوار پرانہہ سٹ دتی، تلوار ڈگن دے کھڑاک نال سٹیشن گونج پیا۔ ریاض دے تلوار سٹ دیاں غنڈے پچھانہہ ہٹن لگ پئے تے ریاض نے پلیٹ فارم خالی کردے ٹیشنوں باہر نکل گئے۔

''شالا سکھی وسیں تتی وا کدی نہ لگی'' ٹیشن توں باہر جاندے ریاض دے کناں وچ مگروں اوسے کتاب والی کڑی دی اواز اپڑی۔

کڑی اٹھ کھلوتی تے اوہنے پہلاں اپنی کتاب فیر سجے ہتھ وچ پھڑی تے مگروں اپنا جھولا چا لیا۔ تے اوہ فرید ول پرتی۔

''چاچا جی کتھے گئے سو''

''امرتسر''

''سارے پنجاب وچ لوک اک دُوجے دے خون نال ہولی کھیڈ رہے نیں تہانوں ڈر نہیں لگدا اج تھاں تھاں پھرن چ''

''ڈر کیوں لگے ...... ایہہ پنجاب وی میرا اے اوہ پنجاب وی میرا اے''

''خواباں وچوں نکل آوو...... تہاڈا پنجاب نہیں رہیا...... سٹ کُھبی لگی اے ...... اجے دِس نہیں رہی ...... کجھ ویلے مگروں دِسنی اے ...... ویکھن وچ دو ٹوٹے ہوئے نیں پر اندروں اندر ہزار ٹوٹے ہوئے نیں ہندو پنجاب، سکھ پنجاب تے مسلمان پنجاب ایہہ سارے رل کے لوکاں دا پنجاب کھا گئے نیں'' کڑی دے چہرے اُتے غم تے دکھ دے بدلاں دی چھاں سی فکراں سن۔

''تیرا سمان کتھے اے توں سکھنے ہتھ جا رہی ایں'' فرید اوہدے نکے جیسے خاکی جھولے تے ہتھ وچ پھڑی ڈائری ول تکیا۔

'میں اپنا سبھ کُجھ اپنا بالپن، اپنی جوانی، گھر بار اپنے پیاریاں دی یاداں، اپنی جنم بھوں سبھ

کُجھ پچھے چھڈی سکھنے ہتھ جا رہی آں، میریاں اج ساریاں پچھاناں کُھس گئیاں نیں میں اپنی ہی جنم بھوں اُتے اج نری اک شرنارتھی، پناہ گیر تے ریفیوجی واں۔ میں اپنے دیس نُوں چھڈ کے اپنے دیس چلی آں ایہہ سمجھ نہیں آ رہیا ایہہ کویں ہو گیا ایہدے بارے میں کدی خواب وچ وی نہیں سی سوچیا کہ مینوں لہور چھڈنا پئے گا مینوں پتا اے کہ شرنارتھی جیوندیاں لاشاں ہوندے نیں اوہ اپنی جڑ مار کے رُل جاندے نیں اتے جس دھرتی اُتے جا وسدے نیں اوس دے لوکاں لئی بھار تے عذاب بن جاندے نیں اوہناں دا حق ماردے نیں میں سوچدی ساں کہ میں اپنی جنم بھوں چھڈ کے کِدھرے نہیں جاواں گی بھانویں تھاں مار چھڈن میں لہور کدی نہیں سی چھڈنا پر چھڈنا پے گیا۔'' کڑی جویں اپنے آپ نال گلاں کر دی سی۔

''ایہا جیہا گلاں نہ کر پتری...... گھر اپنے سائیاں نُوں ہمیش اڈیکدے نیں ...... توں وی اک دیہاڑے پرت کے اونا اے اپنے گھر وچ'' فرید اوہنوں تسلی دتی۔

''سارے ہندو، سکھ تے مسلمان دوہاں پاسیوں ایہا آکھ کے اپنے گھر چھڈ چلے کہ اساں اک دیہاڑے پرت کے اونا اے...... پر اوہناں کوئی نہیں اونا ...... اُکا نہیں اونا...... میں وی کوئی نہیں اونا...... چڑھدے توں لہندے تک پنج دریاواں دے وچکار واہگا دے دوہاں پاسے اپنے نویں دیساں ول پینڈا کردے جہڑے قافلیاں دے قافلے رات دا ہنیرا کھا گیا جہڑے کدی واہگے تک نہ اپڑے کسے نے نہیں پچھنا اوہ راہ وچ ای کیوں گواچ گئے۔ اوہناں نُوں کون لبھ کے اپنے گھر اپڑیسی۔'' کڑی اپنے ہتھ وچ پھڑی کتاب نُوں کدی اک ہتھ وچ پھڑدی کدے دُوجے ہتھ وچ۔ اوہدیاں اکھاں پلیٹ فارم اُتے کھلوتی امرتسر جان والی تے امرتسروں اون والیاں دوہاں گڈیاں دے لہو چوندے ڈبیاں اُتے لگیاں سن۔ ٹیشن اُتے کھلوتے فرید، سکھی رام، ملتان سنگھ برقعے وچ کھلوتی روہی کیپٹن وارث، کیپٹن پرتیم سنگھ تے آل دوالے کھلوتے سارے بندے اوس کڑی دیاں دیاں گلاں بڑے گوہ نال چپ کھلوتے سُندے رہے۔ اک پل لئی اوہناں ساریاں نُوں بھل گیا اوہ کون سن تے کتھے جا رہے سن۔

''ویلے توں وڈا حسابی کتابی کوئی نہیں ...... اِک دیہاڑے ہر ظلم دا حساب ہو جاتا اے'' فرید نُوں اوہدی گل نے ہلا کے رکھ دتا۔

''سانوں ہر شے ویلے اُتے نہیں چھڈنی چاہیدی...... آپ وی کُجھ کرنا چاہیدا'' کتاب والی اپنا اِک ذہن رکھدی سی۔

''اسیں آپ لاشاں چا سکدے ہاں اوہ چا رہے آں تے اساں آپیں وی اوڑک ایہناں

لاشاں وچ رل جاندا اے" فرید کول اوس کڑی دیاں گلاں دا کوئی جواب نہیں سی۔

"اج ویلے دی مہار سکھاں نوں سکھڑا تے مسلماناں نوں مُسلا آکھن والیاں دے ہتھ وچ اے...... نفرتاں دے وپاری...... کیہڑیاں ماواں دی کُکھ وچوں جنم لیا ایہناں سپاں ...... ایہناں کڑمیاں ...... ویکھ ایناں کیہ حال کیتا اے پنجاب دا۔" اوس کڑی دیاں اکھاں ٹیشن اُتے کھنڈیاں لاشاں اُتوں نہیں سن ہٹدیاں۔

"ازادی دا کوئی نہ کوئی مل بھرنا پیندا اے ...... اسیں کوئی اچنچ نہیں" فرید اوہدیاں گلاں داجواب دین توں پہلاں کئیں واری سوچدا۔

"ازادی مگروں وی جے جبر دے سنگلاں نال بجھیا رہنا اے تے اوہ ازادی کس کم دی ایس ازادی نے فرقہ پرستاں نوں ہور تگڑیاں کر دینا اے ایہناں فسادیاں ازادی مگروں دی اک دُوجے نوں کوئی نہیں بخشنا کیوں کہ ہن ایہناں دے ہتھ فرق واریت دا نواں تے مہلک ہتھیار لگا اے جیہڑا سبھ ہتھیاراں وچوں بہوں خطرناک ہتھیار اے۔ یہ کیہا جیہی ازادی اے جیہڑی اپنی کُکھ وچوں لاشاں پئی اگلدی اے۔ پنجاب دیاں دھیاں نوں ننگا پئی کردی اے۔ جہڑے پنجاب دے مونڈھے اُتے بھورا تے ہتھ وچ ونجلی سی اوہ پنجاب کتھے گیا...... ایہ کیہڑا پنجاب اے جہنے ہندو تے سکھ تے مسلمان نوں قتل کرن لئی اپنے ہتھ وچ فرقہ پرستی دی تلوار پھڑ لئی اے میں انھی ہوگئی آں یاں ہر پاسے ہنیرا اے۔ اوہ پنجاب کتھے گیا جیہڑا لوکاں دا پنجاب سی نانک، وارث، بلھے تے فرید دا پنجاب کنہاں چوری کر لیا" اوہ کڑی پچھانہہ ہٹ کے ہندو تے سکھ زنانیاں نال رلن لئی پچھانہہ پرتی تے مگروں فرید دی اواز اوہدے کناں وچ پئی۔

"دھیے کون ایں توں اپنا ناں نہیں دسیا......" فرید اوس کتاب ولی کڑی کولوں پچھ ای بیٹھا۔

"میرا ناں امرتا اے ...... امرتا پریتم ...... چاچا جی۔" اوس جاندی جاندی دے ویران چہرے اُتے اِک اُجڑی مسکراہٹ سی۔

فرید، ملتان سنگھ تے سکھی ساریاں نوں یاد آیا کہ اوہناں امرتا نوں لہور ریڈیو تے اوہدی زبانی اوہدیاں اپنیاں کُجھ نظماں سنیاں سن تے اوہنوں لہور ریڈیو تے ای ستار وجاندیاں وی سنیاں سی۔ امرتا ہولی ہولی ٹردی دوجیاں سکھ تے ہندو زنانیاں کول جا کے کھلو گئی اوہ جتھے کھلوتی سی۔ اوہدے آل دوالے پیاں لاشاں وچوں چوندے لہو دی لکیر ٹردی اوہدے پیراں وچوں لنگھ گئی اوہ تڑٹھ کے پچھانہہ ہٹی اوتھے وی لہو رڑھ رہیا سی۔ اوہ جدھر پیر رکھدی اوسے پاسے اوہدے

پیر رُڑھدے لہواُتے پیندے۔ فیر اوہنے ہلنا بند کردتا تے اتھے ای سدھا کھلوتیاں اوہنے اپنیاں اکھاں بند کرلیاں جویں ڈونگھے مراقبے وچ ٹُرگئی ہگروں اپنی تھاں توں ہلی ناہی۔ فیر اکھاں کھولیاں تے بس لہو دی اوسے لکیر نُوں پاٹیاں اکھاں نال اودوں تک تکدی رہی جدوں تک امرتسر جان والی گڈی دے ٹُرن دا اعلان نہ ہوگیا۔ کول کھلوتی اک سردارنی نے اوہنوں گڈی دے ٹُرن دی دس پائی تے اوہ پرت کے ہوش وچ آئی۔ امرتا دوجیاں سواریاں نال گڈی وچ چڑھن لگی تے کیپٹن وارث نسدا آیا...... اوہنے اوہنوں تے اوہدے پروار نُوں اپنے ہتھاں نال ڈبے وچ تھاں بنا کے دتی۔ اوہدے نال روہی وی سی۔

''میں تہاڈیاں نظماں پڑھیاں میں مینوں بڑا چاہ سی تہانوں ملن دا'' اوہنے چہرے اُتوں نقاب اُلٹیا تے امرتا اوہنوں تکدی رہ گئی۔

''روہی کنی سوہنی من موہنی اے ہن میں سمجھی وارث بھاگ بھری تے کیوں رُڑھیا تے فرید روہی تے کیوں ڈُلھیا۔''

اوہ دوویں اوہنوں بٹھا کے اوہدے ڈبے وچوں اتر آئے۔ امرتسر والی ٹرین شرنارتھیاں نال بھرچکی سی جدوں سٹیشن ماسٹر نُوں پک ہوگیا کہ بھارت جان والا کوئی شرنارتھی ٹیشن اُتے نہیں رہ گیا اتے اوہنے کیپٹن وارث نُوں اپنی تیاری دی رپورٹ دتی۔ نالے گڈی نوں سٹیشن توں کڈھن لئی سیٹی وجائی تے ہری جھنڈی وکھائی۔ کیپٹن پرتیم سنگھ اک واری فیر اپنے بابیاں نُوں مل کے امرتسر جان والی گڈی وچ چڑھ گیا اوس گڈی دی امرتسر لے جان دی ذمہ واری اوہدی سی۔ اوہدے نال جان والی سکھ سپاہیاں دی پلٹن پہلاں ای گڈی وچ چڑھ چکی سی۔۔ امرتا جاندی واری گڈی دی باری وچوں ہتھ باہر کڈھ کے ہلایا۔ کیپٹن وارث نے اوہنوں اٹینشن کھلو کے سیلوٹ کیتا۔

''اج لہور اجڑ گیا'' فرید دے موںہوں نکلیا۔ ''کرشن چندر، راجندر سنگھ بیدی، بلونت سنگھ، بلونت گارگی، خشونت سنگھ سارے ای لہور چھڈ گئے تے ہُن امرتا پریتم وی''

''اودھر وی کُکھ نہیں رہیا'' سکھی رام بولیا۔

''اوہ کِسراں'' ملتان سنگھ پچھیا۔

''اودھر سعادت حسن منٹو نہیں رہیا''، سکھی جواب دتا۔

فرید، ملتان سنگھ، سکھی، روہی تے کیپٹن وارث اوتھے ای کھلوتے رہے۔ ہن راولپنڈی جان والی گڈی نکلن دا ویلا ہو رہیا سی۔ پر اچانک ٹیشن اتے رولا پے گیا جویں ای گارڈ نے سیٹی وجائی

ٹیشن اُتے قیامت آن پئی۔ ریاض جھارا اپنے سینکڑے فسادیاں تے غنڈیاں نال فیر پلیٹ فارم اُتے تلوار لہراندا دسیا اوہناں امرتسر جان والی ٹرین اُتے حملہ کر دتا ایہہ حملہ اچانک سی پر بلوچ رجمنٹ دے جوان ہشیار کھلوتے سن ایس توں پہلاں کہ غنڈے شرنارتھیاں توں قتل کرن لئی اپنے ہتھیار اُلردے سپاہی گانہہ ودھے۔ اوسے ویلے شہید گنج والے پاسیوں ٹیشن توں باہر فائرنگ شروع ہوگئی۔ ریل گڈی اُتے اگوں وی حملہ ہوگیا۔ پورا ٹیشن فائرنگ نال گونج رہیا سی: غنڈے پستولاں تے بندوقاں ہتھاں وچ لئی دسے اوہ انھے واہ چلدی گڈی دے ڈبیاں اُتے فائرنگ کر رہے سن۔ اچانک امرتا پریتم دے ساہمنے بیٹھے مائی بے حرکت ہوگئی گولی اوہدے سر وچوں پار ہو گئی تے اوہ پاٹیاں اکھاں نال باہر گولی مار کے نسن والے نوں جویں تک کے حیران ہو رہی سی۔ ڈبے وچ زنانیاں تے بالاں لاش ویکھ کے ڈر نال رونا تے چیکنا شروع کردتا۔

رب خیر کرے تیرے ویڑھے دی

اج دھمک سُنیندی کھیڑے دی

''اوہنوں دوجا ساہ لینا اکھا ہوگیا۔ اک گولی میرے سینے وچ وی مارو'' اوہنے باہر کڈھ کے ڈبے دے باری وچوں کئیں غنڈیاں نوں چیکدیاں سدیا پر اوہدے ول کسے دا دھیان نہیں سی۔ اوہدے ڈبے دی باری اگے فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام اوہدی اواز سن کے اوہلا کر کے آ کے چلدی گڈی نال نال چلدے رہے۔ تے جدوں تک ٹرین ٹیشنوں نکل نہ گئی پلیٹ فارم تے اوہدے ڈبے نال نال ٹردے رہے۔

''دوجیاں نوں کون بچائیگا'' جاندی جاندی امرتا دی اواز اوہناں دے کناں وچ پئی۔

غنڈے کئی وارننگ ملن مگروں وی قابو چ نہیں سن آ رہے۔ کیپٹن وارث نے اک واری میدان جنگ بنے سٹیشن اُتے نظر ماری ایہہ سبھ کجھ ٹھیک نہیں سی ہو رہیا۔

''شوٹ'' اوہنے اپنے سپاہیاں نوں آرڈر دتا۔

ریاض جھارا نے اپنے غنڈیاں نال اچانک حملہ کیتا سی۔ سپاہیاں فسادیاں دا نشانہ لے کے اپنیاں بندوقاں دے گھوڑے دبائے اٹھ دس غنڈے وی نال ای ڈھیر ہو گئے۔ فسادیاں دا دوجا ٹولا ٹیشن مگروں نکل کے چلدی ٹرین اُتے حملہ آور ہویا پر فوجی جوان سنبھل چکے سن تے کئیں غنڈے اوہناں دیاں گولیاں دا نشانا بن کے پلیٹ فارم اُتے ڈگے غنڈیاں دا تریجا ٹولا جویں ای پلیٹ فارم اُتے چڑھیا اگوں اگ ورساندیاں سٹین گناں اوہناں دا سواگت کتیا۔ کیپٹن وارث غنڈیاں اُتے انھے واہ ای فائرنگ کروائی۔

امرتسر جان والی ٹرین سٹیشن وچوں نکل کے سپیڈ پھڑ لئی۔ جدوں غنڈیاں اپنے ساتھی گولیاں دا نشانہ بندے تے گڈی ہتھوں نکلدی ویکھی تے اوتھوں نس پئے ویکھدیاں ای ویکھدیاں پلیٹ فارم غنڈیاں توں سکھنا ہو گیا۔ پر اوہ جاندیاں جاندیاں ڈبیاں وچوں کئی ہندو تے سکھ کڑیاں نُوں کڈھ کے لے گئے تے کئیں ہندو تے سکھاں نُوں گڈی دیاں ڈبیاں وچ وی گولیاں مار گئے یاں اوہناں نُوں چھریاں تے تلواراں نال چیر پاڑ تے وڈھ کپ گئے۔ سبھ توں پہلاں ریاض نسیا۔ پچھے کیپٹن وارث اوہدا پیو فرید، ملتان سنگھ سکھی رام تے روہی اوہ سارے ای پلیٹ فارم اُتے چوانہہ پاسے کھلریاں لاشاں اتے ان گنت زخمیاں دے وچکار کسے بے جان بت وانگ کھلوتے سن۔ کیپٹن وارث امرتسر جان والی ٹرین نُوں کھلوتا ویکھدا سی۔ اوہنے جیہڑی گڈی راولپنڈی لے جانی سی ہن اوہ وی جان لئی تیار کھلوتی سی۔

''وارثا میری گل سن۔'' فرید اپنے پتر نُوں بانہوں پھڑ کے اک پاسے لے گیا۔''روہی...... روہی بارے میں گل کرنی اے۔''

''جی ابا جی میں سن رہیاں'' وارث سرنوا کے اپنے پیو دی گل سنی۔

''روہی ہن اساڈی دِھی وی اے تے نالے ذمے واری وی۔ اوہدی حالت ایس ویلے ٹھیک نہیں اے...... اوہ بڑی مصیبت دا شکار اے...... اوہدا سارا کُجھ ہن توں ایں...... دوجا ایہہ ماڑی گل اے کہ اک جوان کڑی نُوں اسیں ایسراں گھر بٹھا لیئے...... میں چاہونداں کہ توں اجکل وچ ای اک ادھ دن بھانویں دو چار گھنٹے واسطے ای چھٹی لے کے آ ونج تیرے نال اوہدا نکاح پڑھا دیئے...... دوجا تیری ماں وی تینوں کئیں ورہے ہوئے نیں ویکھیا نہیں'' فرید اپنے پتر نُوں سارا معاملا چنگی طرح سمجھایا۔''روہی بڑی ڈری ہوئی تے دکھی اے......''

''میری ڈیوٹی بدلدی رہندی اے...... وچوں کوئی دن اجیہا وی ہوندا جدوں شرنارتھیاں دی ٹریناں نہیں وی چلدی۔ جدوں گڈیاں اُتے حملے ودھ جاندے نیں تے ٹریناں کئی کئی دناں لئی بند کرنیاں پے جاندیاں نیں میں۔ اوس وچکار میں دو تن دناں لئی چھٹی لے کے آ سکداں۔۔ مینوں کوئی اعتراض نہیں نکاح تے تسیں تیاری کر لئو''

''ٹھیک اے توں جنا چھیتی ہو سکدا چھٹی لے کے گھر اپڑ اسیں پنڈ جا رہے آں اپنا خیال رکھیں'' فرید اپنے پتر دے موڈھے اُتے ہتھ پھیریا۔ اوہدا مُونہہ متھا چمیا۔ اوہ پرت کے آ کے دوجیاں نال کھلو گیا وارث تے روہی اک پاسے ہو گئے اوہنے اک ادھ منٹ روہی نال گل کیتی۔ تے فیر ساریاں نال ہتھ ملاؤندا اپنی گڈی دے آخری ڈبے ول مُڑ گیا۔ اوہدے جوان پہلاں ای

ٹرین وچ چڑھ چکے سن۔ پر صوبیدار نصیب گل اجے وی کھلوتا اپنے صاحب دی راہ اُڈیکدا سی۔ پلیٹ فارم اُتے وچھیاں لاشاں تے ایس محول نے وارث دے ذہن اندر سوچاں دے کئیں بوہے بند کیتے تے کئیں نویں درکھولے۔

''بے گناہ تے معصوم لوکائی نُوں جان بجھ کے بے وارث چھڈ کے مروایا جا رہیا اے'' پر اوہدا ایس سسٹم اُتے کوئی وس نہیں سی جیہوں چلان والے کسے دے اگے جواب دہ نہیں سن۔

انجن پہیاں توں چیکدیاں بریکاں کھچ کے سیٹی وجاند اہولی ہولی پٹڑی اُتے رڑھن لگ پیا تے ریل گڈی ٹُر پئی۔ وارث باری دے نال ڈبے وچ اپنی سیٹ اُتے آن بیٹھا اوہنوں انج ای جاپ رہیا سی امرتسر توں لے کے لہور تک اوہ لہو دے کئیں دریا پار کر کے آیا اے سر توں اپنی فوجی ٹوپی لاہ کے اپنی جھول وچ رکھ لئی تے اپنی سیٹ اُتے سدھا ہو کے بہہ گیا۔ ڈبے وچ اوہدے نال بیٹھے فوجی جوان اوہدے ول ہی تک رہے سن۔ بربادی دے جو نظارے اوہ تکدے آ رہے سن اوہناں مگروں اوہناں وچوں کوئی وی نارمل نہیں سی رہیا۔ اوہناں دیاں شکلاں اُتے وحشت چھائی سی تے کئیں بے یقینی دا شکار سن۔ اوہناں اپنیاں خاکی وردیاں کئیں کئیں دناں توں نہیں سن بدلیاں اوہ سارے انیندرے تے تھکیڑے نال بھنے ہوئے سن تے اوہناں دے افسر دا حال وی اوہناں توں وکھرا نہیں سی۔ ساریاں دیاں داڑھیاں ودھیاں ہویاں سن کئیں دناں توں اوہناں نُوں داڑھیاں منن یاں منوان دی ویلھ نہیں سی لگی۔ وارث ڈبے دے ایس محول توں گھبریا اوہدے ہر پاسے وحشت کھلری سی۔ باری توں باہر تکن لگ پیا۔ پلیٹ فارم اُتے غنڈیاں دیاں لاشاں نُوں رضا کار ٹکانے لا رہے سن۔ گڈی نُوں سٹیشن توں نکلدیاں تک کے اوہدے ول ہتھ ہلاؤندے اوہدے بابے تے اوہدی منگ کھلوتی سی۔ ڈری، دہشت زدہ تے چُپ۔ لاشاں وچکار کھلوتے اوہنوں اوہ چارے وی زندہ لاشاں وانگ ای جاپے۔ اوہنے اوہناں نُوں تک کے ہتھ ہلان دی کوشش کیتی پر اوہدے کولوں اپنا ہتھ اتاں نہیں سی چکیا گیا۔ اوہدے چہرے اُتے مسکراہٹ وی نہ ابھری۔ سر پھیر کے ڈبے اندر تکیا اتھے اوہدے جوان سر نوا کے افسردہ بیٹھے سن اوہناں وچوں کوئی وی پلیٹ فارم اُتے پیاں لاشاں ول نہیں سی تک رہیا۔

''ایہہ کیہ ونڈ ہوئی میں لاشاں تک تک کے تھک گیاں گنن وچ وی نہیں اوندیاں جتھے جاندا اگوں ہور لاشاں ایہہ لاشاں مکن وچ نہیں آ رہیاں لاشاں سول بن کے زمین وچوں اگ رہیاں نیں اسمان وچوں چندرا بن کے ورس رہیا نیں بندے گھٹ رہے نیں لاشاں ودھ رہیاں نیں ازادی دی تحریک نُوں لاشاں دی تحریک وچ بدلن دا فیصلہ کیہنے کیتا ایس تحریک کولوں

امن تے برداشت کھو کے ایہنوں لاشاں دے جنگل وچ کون دھکا دے گیا۔'' اوہدے کول اپنے سوال دا کوئی جواب نہیں سی تے اوہ ہور ایس بارے سوچنا نہیں سی چاہندا۔ پر ہر تھاں اوہناں نوں تکن لئی لاشاں ای ملدیاں۔ اوہدے جواناں اپنے سراپنیاں گوڈیاں وچ دے رکھے سن۔ کوئی کجھ ویکھن لئی تیار نہیں سی۔ ٹیشن پچھانہہ رہ گیا۔ اوہدی نظراں اگوں تیزی نال دور ہوندے لہور شہر ول اٹھ گئی۔ شہر چ اگ لگی سی تے دھوئیں دے بدل اسمانی اپڑدے دِس رہے سن اوتھے ہور لاشاں گرایاں جا رہیاں سن۔

''شہر ویران ہو رہیا اے اجڑ رہیا پر شہر دے قبرستان تے شمشان گھاٹ اباد ہو رہے نیں۔'' اوہ سوچدا رہ گیا۔ ''مارن والیاں پنجاب نوں کجھی تے تکھی مار ماری اے..... مرزے دی تیر کمان پہلاں بھنی گئی..... فیر پنجاب دی پارٹیشن دا اعلان ہویا..... انگریزی فوج دے ہزاراں پنجابی جوان تے افسر اج کتھے گواچ گئے جدوں پنجاب دے لوکاں نوں اوہناں دی لوڑ سی ایہہ قتلام کویں ہو رہیا اے..... نشانا پنجاب اُتے ہی کیوں بنھیا گیا۔'' اوہ جناں سوچدا اوہدے ذہن چ ہور ودھ الجھن پیندے۔ سوچ تھکیا تے اوہ وی گڈی دی باری نال سر لا کے اکھاں بند کر کے بہہ گیا۔

جویں ای امرتسر جان والی گڈی نے لہور چھڈیا امرتا پریتم دے اندر ٹٹ بھج شروع ہو گئی۔ اوہنے ٹیشن اُتے ہندوواں سکھاں دا قتلام اپنی اکھیں نال تکیا۔ ریل گڈی واہگا ٹپ آئی۔ جدوں ایہہ ٹرین واہگا ٹپ کے بھارت دے چڑھدے پنجاب وچ وڑی تے اتھے وی اوہا منظر سی بس فرق نرا ایناں سی کہ مسلمان غنڈیاں دی تھاں ہندو تے سکھ غنڈیاں نے لے لئی تے ہندو تے سکھ کڑیاں تے زنانیاں دی تھاں ہن مسلمان کڑیاں نوں ننگا کیتا تے قافلیاں وچوں کڈھ کے موڈھیاں اُتے لد کے نسیا جا رہیا سی۔ دوہاں پاسے شکار عورت سی۔ جہنوں ودھ توں ودھ برباد کرن وچ ہندو، سکھ تے مسلمان غنڈے اگلیاں پچھلیاں کسراں کڈھن وچ لگے سن۔ متاں کوئی رہ نہ جائے۔ پہلاں ایہہ سارا کجھ اوہ لہور شہر وچ وی تک آئی۔ ہن کھیتاں تے ابادیاں وچوں گزردی گڈی ندی نہراں تے پدی میداناں تے کھیتاں وچوں گزردی چڑھدے پنجاب دے علاقے وچ سفر کردی جتھے تک نظر جاندی کسے ابادی کولوں لنگھدیاں آل دوالے ہر پاسے اوہنوں لاشاں دسیاں، غنڈیاں وچ گھرے قتل ہوندے مسلمان دے اوہناں ہتھوں ننگیاں ہوندیاں مسلمان کڑیاں تے زنانیاں دسیاں۔ موڈھیاں اُتے مسلمان کڑیاں نوں لٹ دے مال وانگ چائی جاندے ہندو تے سکھ غنڈے دِسے۔

''ایہناں بزدلاں دا شکار کمزور عورت کیوں اے ایس نفرت دی حد دی کوئی حد نہیں۔ ایہہ فرقہ پرست حرامی غنڈے اک دُوجے دیاں عورتاں نُوں ننگا کر رہے نیں ...... ایہ ایتھوں شروع ہو رہے نیں جتھے نفرتاں مکدیاں نیں'' اوہ ڈبے دی باری وچوں دھون کڈھ کے دور قافلیاں وچوں اپنی عزت پت بچان لئی نسدیاں کڑیاں نُوں پلاں توں پیٹھ چھالاں ماردیاں تے چھریاں اپنے پیٹ وچ ماردیاں تک رہی سی۔ اوہنے قافلیاں دے قافلے قتل ہوندے ویکھے۔ ''شیطان نیں ایہہ سارے بندے ہو نہیں سکدے یاں فیر شیطاناں توں وی کوئی اچا درجا اے ایہناں دا''

امرتا پریتم نُوں اج سویر دا منظر نہیں سی بھل رہیا۔ جدوں اوہدے محلے اُتے سویرے غنڈیاں دے حملے دی خبر اڈی تے اوہنے باہر نکل کے ویکھیا کہ ہندو تے سکھ اپنے مکاناں دیاں بوہیاں نال لکھے اپنے ناں مٹا رہے سن اپنے ناں دیاں لکھیاں تختیاں ہٹا رہے سن تے کئیں ہندو اوتھے مسلمان ناواں دیاں تختیاں لا رہے سن۔ اوہنے وی اٹھ کے اپنے بوہے اگوں اپنے ناں دی تختی ہٹا دتی۔ اوہ تختی ہٹن والی سکھنی تھاں نُوں بڑا چر کھلوتی تکدی رہی اوتھے نرا تختی دا نشان رہ گیا۔

''مینوں غیب کیتا گیا یاں میرے ناں نُوں'' اوہ بڑا چر اوتھے کھلوتی سوچدی رہی۔ ''کے دن ایہہ نشان وی نہیں رہنا''

اوہنوں پتا ای نہ لگا فسادی کدوں آئے اوہناں کُجھ مکاناں نُوں اگ لائی۔ کُجھ ہندو تے سکھ کڑیاں چائیاں کُجھ ہندوواں تے سکھاں نُوں قتل کیتا۔ اجے حملہ شروع ای ہویا سی کہ اپروں بلوچ رجمنٹ دے جوان آ گئے۔ غنڈے نس گئے۔ اوہنوں اودوں ہوش آیا جدوں اک جوان نے اوہنوں خبردار کیتا۔

''بی بی اندر جاؤ...... کرفیو لگ گیا اے''

اوہنے اندر وڑ کے اپنی کنڈ مگر گھر دا بوہا بند کردتا تے بند بوہے دے مگر طاقاں نال کنڈ لائی بڑی دیر تک کھلوتی سوچدی رہی۔

''اج میں اپنے گھر دا نمبر دتا مٹا
گلی دا ناں تے سڑک دا نشان
جے تسیں مینوں لبھنا ہووے
بوہے کھڑکاؤ
ہر گلی، ہر اک شہر تے ملک وچ جاؤ
جتھے کدھرے تہانوں کوئی ازاد روح مل جاوے

سمجھنا، اوہو میرا گھر اے

ریل گڈی اپنی منزل ول ٹردی رہی اوہ سارے راہ اجڑے لوکاں دے قافلے اوندے جاندے تکدی، پنڈ، شہر، جنگل، بیلے، دریا، ہر پاسے اجڑے پنڈ، لاشاں، زخمی، اگاں، دھوئیں، لاشاں نوں چیر دیاں پاڑدیاں گرجھاں تے کتے ہور اوہنوں کجھ نہیں سی دس رہیا۔

''گرجھاں تے کتے ہندو سکھ تے مسلمان دا فرق نہیں جاندے ساریاں نوں رل کے اکو طرح چیردے پاڑدے نیں'' اوہ لوکاں نوں اجڑدا وچھڑدا تک دی سوچدی رہی، اوہدا اندر لہو روندا رہیا۔ اوہنے آل دوالے ڈبے وچ مسافراں اتے نگاہ ماری۔ اوتھے کجھ لاشاں سن، کجھ زخمی کجھ آخری ساہنواں لیندے بندے تے کجھ بے وارث بال۔ مویاں وچوں نا جیوندیاں وچوں۔ کجھ اپنیاں کولوں وچھڑے تے کجھاں کولوں اپنا آپ وچھڑ گیا۔ اوہنے اکھاں بند کرن دی کوشش کیتی۔ نیندر اوہدے کولوں لکھاں کوہاں دور سی۔ اوہدا ذہن اچانک پلٹ گیا۔ گڈی کدوکنی واہگا ٹپ گئی۔ اچانک اوہنے پرت کے ویکھیا لہور بوہت پچھانہہ رہ گیا ایناں پچھانہہ کہ اوہدا لہور ہن اک غیر ملک دا شہر بن گیا۔ جس شہروں اوہ نکلی اوہ اوہدا اپنا شہر سی پر اوہا شہر ہن اوہدے لئی پرایا شہر بن چکیا۔ جتھے اوہ ہن ویزے بغیر قدم نہیں سی دھر سکدی۔ اوہ اک نویں دیس وچ سی۔

''اج میرے کولوں میرا پنجاب چھٹ گیا اے ہن اوہ دو پنجاب رہ گئے نیں جہڑے کجھ لوکاں نے لاشاں تے نفرتاں دی پنیری لا کے بنائے نیں جس پنجاب وچ میں جنم لیا اوہ پنجاب نہیں رہیا ونڈیا گیا اے ایہہ دکھ میں کلھی دا نہیں اے ایس ساری دھرتی دا اے ایس دھرتی دے لوکاں دا اے...... لوکاں دی گل کون کردا سی...... مویاں جیوندیاں نوں کہنے زبان دتی۔''

''بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے ......'' کدروں وارث شاہ دی اواز دی گونج سنیوی۔

''بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے ......'' امرتا نے ایہا سوال اپنے کولوں پچھیا۔

''مویاں تے وچھڑیاں دی گل کہنے کیتی''

''وارث شاہ......'' اوہنوں جواب ایہا ملیا۔

اوہنے اپنے ہتھ وچ پھڑی نوٹ بک کھولی پین لیا تے پنجاب دا مرثیہ لکھن بہہ گئی۔

اج آکھاں وارث شاہ نوں کتے قبراں وچوں بول
تے اج کتاب عشق دا کوئی اگلا ورقہ پھول
اک روئی سی دھی پنجاب دی، توں لکھ لکھ مارے وین
اج لکھاں دھیاں روندیاں، تینوں وارث شاہ نوں کہن
اٹھ دردمنداں دیا دردیا، اٹھ تک اپنا پنجاب

اج بیلے لاشاں وچھیاں تے لہو دی بھری چناب

ریل گڈی نے سٹیشن چھڈیا تے فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام نے وی اوسے ویلے پلیٹ فارم توں نکل کے شام پور دے لاگے شہر جان والی ریل گڈی دے پلیٹ فارم اُتے آ گئے۔ راوی دے پل تک اپڑدیاں تک اوہناں جو نظارا لہور دا تکیا اوہ امرتسر کولوں وکھرا نہیں سی۔ شہر دے تھاں تھاں فساد ہو رہیا سی اتے تھاں تھاں لاشاں پیاں سن اوہناں نوں جاپیا سی جویں اوہ مریاں وچوں سن نہ جیوندیاں وچ راوی دے پل تے اپڑن توں پہلاں ای ٹرین کھلو گئی۔ سارے مسافر ایہہ ویکھن لئی کہ کیہ ہو رہیا اے بیٹھاں لہہ آئے اوہ چارے وی اوہناں نال بیٹھاں لتھے۔ پل اُتے بھیڑ سی۔ لوک دریا دے کنڈھیاں ول نسے جا رہے سن اوہ وی اودھر ای نسے۔ روہی نگر نگر سی دریا دے کنڈھے تے اپڑے تاں اگوں اوہناں نوں دریا وچ تردیاں جاندیاں ان گنت لاشاں دسیاں۔ لوک لاشاں کھچ کھچ کے پانی وچوں باہر کڈھی جا رہے سن اوہ تنے وی اوہناں دے نال رل کے دریاؤں لاشاں کڈھن لگ پئے۔ لوک حیران ہوندے اک سکھ تے ہندوئوں اپنے نال لاشاں دریاؤں باہر کڈھدیاں تکدے۔ اوہ دریا دے کنڈھے اُتوں پانی وچ اتر کے دریا وچ رڑھدیاں اوندیاں مسلمان جنیاں سوانیاں دیاں بے کفن لاشاں کھچ کھچ کے باہر کڈھ کے کدھی اُتے سٹی اوندے۔

ایہناں لاشاں اُتے ''تو پاکستان'' دے لیبل لگے سن۔ فرید نے اک لاش کھچ کے باہر کڈھی ایہہ کسے بارہاں ورہے دے بال دی لاش سی۔ لاش دے دوہاں کناں دے کول پٹ پُڑیاں اُتے کل ٹھوک کے ''تو پاکستان'' دا لیبل پکا لایا گیا۔ ہر لاش دے سر نال بنھیا ایہہ لیبل لگا ہویا سی۔ لیبل انج پکے کر کے لائے گئے تاں جے پانی وچ گھل کے لہہ نہ جان۔

''پتہ نہیں کنے ای مسلماناں نوں نت بٹالے دے پل کول وڈھ ٹک کے راوی وچ سٹ دتا جاندا۔ بیاس تے چناب وچ وی لاشاں سانبھن اتے قابو کرن وچ نہیں آ رہیاں'' اک بابا جیہڑا پتا نہیں کنیاں ای لاشاں دریا وچوں کڈھ چکیا سی۔ لہو نال سرخ ہوئے وگدے دریا وچوں لاشاں کھچ کھچ کے کڈھدا وی جاندا تے بولدا وی جاندا۔ لاشاں کڈھدا کڈھدا تکدا تکدا اچانک بے ہوش ہو کے دریا وچ ڈگیا تے لاشاں نال آپیں وی رُڑھ گیا۔

اوہناں بڑی کوشش کیتی پر اوہ اوہناں دے ہتھاں وچوں ای دریا وچ رڑھیا۔

پنڈ اپڑدیاں تائیں چوانہہ وچکار کوئی گل نہ ہوئی۔ لہور توں اپنے شہر دے ٹیشن اُتے آ کے گڈی رکی تے اتر کے اوہناں شام پور جان والے ٹانگیاں دے اڈے توں ٹانگہ پھڑیا تے شام پور ٹر گئے۔ جتھے ہندو سکھ بھارت جان دی تیاری کیتی بیٹھے اوہناں دی راہ اڈیکدے سن۔

☆☆☆☆☆

(77)

''ایہہ روہی اے تیری نونہہ'' فرید نے زبیدہ نوں دسیا۔ اوہ راتیں چڑ کے جیسے شام پُور اپڑے۔ زبیدہ دا حال ویکھن والا سی۔

جدوں روہی نے برقعا لاہیا تے زبیدہ اوہنوں ویکھدی ای رہ گئی۔ سرخ گلاب وانگ کھڑیا چہرہ۔ ادھی انگریز تے ادھی پنجابن روہی کٹک قہار دا سی۔ زبیدہ روہی نوں انجے گل لا کے ملی تے اوہدا مُونہہ متھا چُمیا جویں کوئی ماں اپنی وچھڑی دھی نوں ملدی۔ اندروں زینت وی نکل آئی تے اپنی بھرجائی نوں ویکھدی حیران کھلوتی سی۔ ماں دھی رل کے روہی لئی کمرہ تیار کیتا۔ روہی بڑے دناں مگروں اک گھر جیہڑا اوہدا ہن اپنا گھر سی اوہدیاں کندھاں اندر بغیر کسے ڈر توں ستی۔ اوہ اک نویں دنیا وچ آ گئی اوہ دنیا جیہڑی اوہدی اپنی ہوون چلی سی جیہدے وچ اوہنے ساری حیاتی گزارنی سی۔

فرید اگلی سویر اٹھ کے باہر ڈیرے اُتے ٹرگیا۔ سارا دن ڈیرے اُتے کم کردا رہیا۔ کھیتاں تے مال ڈنگر کولوں ویلھا ہو کے اوہ اپنے رقبے وچ گھوڑے چاردا رہیا۔ چھاں دا کنڈھا جتھے کدی اوہدے گھوڑے چردے سن پر ہن اوہ رقبہ انگریزی سرکار نے جھانگڑی سرداراں نوں الاٹ کر دتا اوہ جھانگڑی جیہڑے دھاڑوی سن دُوجے دھاڑوی کولوں مالکی دے کاغذ بنوا کے ایس وسیب وچ اج آپ مالکیاں والے بن بیٹھے تے مالکیاں وی اک دو کلیاں دیاں نہیں ہزاراں کلیاں دیاں۔ پہلاں اوہ رقبہ سارا پنڈ رل کے اباد رکھدا تے ورتدا۔ سو کلے دی ایہہ شاملاٹ سی پر ہن جدوں دی اوہ جھانگڑیاں کول گئی اجڑی پئی سی کسے نوں اوہدا کوئی فیدا نہیں سی پنڈ دا کوئی بندہ اوہدے وچ پیر وی نہیں سی دھر سکدا۔ فرید کول ہن بہت گھٹ گھوڑے رہ گئے۔

''گھوڑیاں دی تھاں ہن لوکاں سواری لئی موٹراں، لاریاں، چھکڑے، ریل گڈیاں، موٹر سیکلاں تے سیکلاں ورتنیاں شروع کر دتیاں نیں گھوڑیاں نوں ہن کون پچھدا اے'' اوہ بڑا چر

گھوڑے اُتے سوار دور وگدے چھاں نوں تکدا رہیا۔ اوہنوں اپنا وسیب وی دریا دے مٹیالے پانی وانگ مٹیوں مٹی ہویا دِسیا۔

اوہدے کولوں نہ رہیا گیا۔ اوہ گھوڑیا نساندا دریا دے کنڈھے اُتے آن کھلوتا۔ اوہنے بڑے دناں مگروں اپنے دریا دے کنڈھے اُتے پھیرا ماریا جیہدے کنڈھے اُتے کدی اوہ ازادی نال اپنے گھوڑے دوڑاندا تے نساندا سی۔ اج اوہ اوس دے کنڈھے اُتے پیر نہیں سی رکھ سکدا۔ پر دریا اج وی اوویں ای وگ رہیا سی۔ فرید دیاں نظراں وگدے دریا دیاں لہراں توں نہیں سن ہٹدیاں۔

وگدا دریا جیہڑا پیڑھیوں پیڑھی ہزاراں ورہیاں توں ویلیاں دے گزرن دا گواہ سی۔ اوہنے ویکھیا اک دم وگدے دریا دے پانی دا رنگ سرخ ہو گیا اوہدے وچ پانی دی تھاں لہو وگ رہیا۔ ہر شے لہو رنگ دسدی۔ فیر اچانک دریا دے پانی دا رنگ بدلیا ہن دریا وچ کالا پانی وگ رہیا سی۔ ہر پاسے ہنیرا چھا گیا۔ دریا دے پانی نے فیر اچانک رنگ بدلیا ہن اوہدے وچ ساوے رنگ دا پانی وگ رہیا سی ہر پاسے ہریالی سی۔ اک واری اوہدی اکھ جھمک گئی ہن دریا وچ ساوے دی تھاں پیلے رنگ دا پانی وگ رہیا سی آل دوالے ہر شے موت دے چہرے وانگ پیلی زرد۔ اچانک فیر منظر بدلیا ہن دریا وچ لاشاں تردیاں جاندیاں دِسیاں۔ بڑی رفتار نال جویں اوہناں نوں کِدھرے اپڑن دی جلدی ہے بے وارث لاشاں جیہناں دیاں روحاں اوہناں وچوں نکل کے اوہناں نوں مردہ کر کے کائنات وچ کِدھرے گواچ گیاں بھٹک گیاں۔ ایہہ بھٹکیاں گواچیاں روحاں جیہڑیاں اپنیاں لاشاں وانگ بے وارث سن جیہناں دی منزل حشر دیہاڑ اسی تے جیہڑا اجے بوہت دور سی تے اوہدوں تک بھٹکنا اوہناں دا مقدر سی۔ لاشاں جیہناں نوں کوئی موڈھے کوئی شمشان گھاٹ کوئی قبراں نصیب نہیں سن ہویاں۔ ویلا اک وگدا دریا جویں جھاں وچوں نکلدا پانی اک واری وگ گیا تے کدی پرت کے نہیں اوندا فیر ایہا ویلا یاداں دا وگدا دریا بن کے ساری حیاتی بندے دی روح وچ وگدا رہندا اے تے اوہنوں گھائل کردا رہندا اے۔

اوہدا دِھیان اودوں ٹُٹا جدوں اچانک اوہدے ساہمنے دریا وچ اک چٹی سنگھارا مچھی پانی وچوں ٹپی تے تڑفدی پلسیٹیاں کھاندی فیر دریا وچ جا ڈگی۔ اوہنوں انج لگیا جویں اوہدیاں اکھاں اگے کھلرے ہنیرے وچ کِدھرے بجلی چمکی۔ پر سکون وگدے دریا وچ مچھی دے ڈگن نال کُجھ شور اٹھیا فیر دریا پر سکون ہو گیا۔ اوہدی اکھ لگ گئی سی یاں اوہ جاگدے وچ خواب ویکھ رہیا سی اوہنوں لگا اوہدی اکھ کھل گئی اے۔ اوہنے اپنے سجے کھبے نگاہ دوڑائی۔ اوہنوں تھاں تھاں

اپنے پیو مراد حیات تے اپنے دادے نِکا دے قدماں دے نشان، دسدے تے اوازاں دی گونج سنیدی۔

فیر اچانک اوہا مچھی ٹپ تے دریا تے کنڈھے اُتے سکی تتی ریت اُتے ڈگی ہن فیر تڑفدی پلسیٹیاں کھاندی پر ہن اوہدے تھلے وگدے دریا دا ٹھنڈا پانی نہیں تتی ریت سی اوہ گھوڑے توں اتریا اوہنے مچھی اُتے ہتھ رکھیا مچھی نوں اک سیت لئی لگا اوہنوں پانی لبھ گیا پر فیر اک ان سونہاں ہتھ محسوس کردی تڑفی پر اوہنے مچھی نوں قابو کر لیا تے پھڑ کے فیر دریا وچ سٹ دتا۔ اوہ بڑا دیر اوتھے کھلوتا اوہدی اڈیک کردا رہیا۔ مچھی فیر نہیں سی ٹپی۔ سمجھ گئی بوہتا ٹپن کدن نال مصیبت پیندی اے۔

''میرا جیون وی ہن بنا پانی دے تڑفدی پلسیٹیاں کھاندی مچھی وانگ بن گیا اے''۔ اوہنے اپنے آپ نوں سمجھایا۔'' ''اوہ کوئی ہور ویلا سی ایہہ کوئی ہور ویلا اے اک اجیہا ویلا جیہدے ہیٹھ فرقہ واریت تے نسل پرستی دے کنڈیاں نال بھری تتی ریت والی دھرتی اے تے اون والیاں نسلاں ہمیشا ہن ایسے کنڈیالی تتی ریت نال بنیاں راہواں اُتے کھچیاں لیکاں اُتے ٹردیاں اپنا پینڈا کرنا اے''

اج اوہ بڑے دناں مگروں اک واری فیر دریا وچ وڑ کے اکھاں بند کر کے ہتھ دریا دے وگدے پانی اُتے رکھ کے چلہ کھچن کھلو گیا۔ جدوں وی اوہدے ذہن وچ سوچاں دے جھکڑ گھلدے اوہ چلہ کچھدا ہوندا۔

''مہاتما بدھ اٹھ اتاں رات ہوگئی اے گھر ٹریئے توں ایتھے چلے کھچ رہیاں تے اودھر سارے پنڈ نوں تیری فکر پئی اے'' ادھی راتیں ڈانگاں تے مشالاں ہتھ وچ تے بندے نال لئی آکے ملتان سنگھ تے سکھی رام اوہدا چلہ بھنوا دتا۔''روہی، زینت تے روپ کنول نے سارا پنڈ سر اُتے چا رکھیا اے کہ بابا فرید نوں لبھ کے لیاؤ نہیں تے گھر نہ وڑو''

اگلے دیہاڑے وی اوہ سارا دن ڈیرے اُتے کم کردا رہیا۔ ڈیگر ویلے ویلھا ہویا تے واپسی تے نال ملتان سنگھ تے سکھی رام وی اپنیاں ڈیریاں توں کم مکا کے اوہدے نال رل پئے۔ سکھی رام دا کھانا پینا فرید دے گھر سی۔ سارے راہ اوہ ونڈ بارے ای گلاں کردے آئے۔

''جدوں اسیں امرتسر وچ ساں جہانگڑی سردار قہر خان دو واری میرے رقبے دی خبر لین لئی بندے گھلے۔ پر میرے مزارعیاں جدوں اوہنوں ایہہ دسیا کہ ایہہ رقبہ ہن فرید حیات پیا گڈدا اے تے اوہ پرت گیا۔ مینوں جہانگڑی سردار دے ارادے ٹھیک نہیں لگدے۔'' سکھی رام بولیا

''میرے رقبے ول وی اوہدے بندے دو تن پھیرے مار چکے نیں'' ملتان سنگھ نے دسیا۔
فرید لئی ایہہ خبراں چنگیاں نہیں سن۔
''سکھی میں بڑا سوچیا اے مینوں ایس گل دا پک ہے کہ ساڈی دھی نمرتا جھانگڑیاں دی حویلی وچ اے پر فیر وی کوئی قدم چُکن توں پہلاں میں اپنی تسلی کر لینا چاہونداں۔'' فرید اصل مسئلے ول آیا جیہدے لئی سکھی رام امرتسروں پرت کے توڑ شام پُور آیا۔''میں اک بندے دے ذمے کم لایا اے جیہدی پہنچ جھانگڑیاں دی حویلی دے اندر اے جس ویلے جواب اوندا ایہہ کے صلاح کریساں اگوں کیہ کرنا اے۔''
سکھی دھی دا ناں اوندیاں ای اندروں اندر ڈب گیا۔ اوہدا واپس اون دا مقصد اپنی دھی نوں ڈھونڈن توں وکھ کوئی ہور نہیں سی اوہ تنے شہر جا کے علاقے دے ڈی سی۔ ایس پی تے تھانیدار نوں مل کے آئے، پرچا وی درج کروا دتا تے پلس نے تے سارے وڈیاں افسراں نمرتا نوں لبھن دا وعدہ کیتا۔ پلس دو واری پنڈ آ کے لوکاں کولوں پچھ پرت کے ٹُر گئی پر اجے کوئی خبر نہیں سی۔ پلس نے پنڈ وچ اپنے مخبراں ہتھوں وی کنسو لین لئی ذمہ واری لائی۔ سکھی رام ہر راہ اوندے جاندے بندے نوں پکڑ کے کھلو جاندا تے اوہدے کولوں اپنی دھی بارے کوئی خبر پچھدا۔ پر ہر کوئی نمرتا بارے بے علمی دا اظہار کردا۔
''پتا نہیں نمرتا کتھے وے تے کس حال وچ اے'' اوہ ہر اک نوں ایہا گل کردا۔''میں اپنی دھی نوں لئے بنا کوئی نہیں جانا اے تہانوں کُجھ پتا لگے تاں مینوں دسنا''
''پنڈ دے ہندو سکھ شام پُور چھڈن دی تیاری کیتی بیٹھے نیں ایہہ چنگا ہوسی جے ساڈے شام پُوروں نکلن توں پہلاں ای نمرتا سانوں لبھ جاوے۔'' ملتان سنگھ اندروں ٹٹیا پھردا سی اوہنے شام پُور پرت کے ہندوواں تے سکھاں نوں پنڈ چھڈن دیاں گلاں کردیاں تے تیاریاں کردیاں ویکھ لیا پہلاں ای کئیں گھر راتوں رات چُپ چپیتے کر کے نکل وی گئے۔
اوس دیہاڑے جدوں اوہناں باہروں ڈیریاں توں واپسی تے ڈیگر ویلے چوک وچ قدم رکھے تے اتھے وی حال کُجھ وکھرا نہیں سی۔ چوک وچ لیگیاں دا جلسہ ہو رہیا سی۔

☆☆☆☆☆

(78)

3 جون 1947 نُوں قائد اعظم، نہرو تے لارڈ ماؤنٹ بیٹن دے اعلان ازادی تے پارٹیشن پلان نُوں پنجاب تے ہندوستاں دے لوکاں نے آل انڈیا ریڈیو دِلی توں سنیا۔ شواں دی دھندلی تصویر اگھڑ کے ساہمنے آ گئی جیہدے وچ تبادلہ ابادی یاں نقلِ مکانی دی کوئی گل نہیں سی پر ایہدے لئی شطرنج دی بساط وچھا دتی گئی۔

''مسلماناں وچ ایہہ احساس ووھدا جا رہیا اے کہ ہندو ہر شے اُتے اپنی اتھارٹی تے اجارہ داری قائم کرکے اوہناں نوں اک لاہمے لا کے، دبا کے، کمیاں، اچھوتاں تے شودراں وانگ رکھنا چاہوندے نیں سانوں ہندوستان وچ اپنے برابر بندیاں وانگ رہن دا حق دین لئی تیار نہیں نوکریاں، کارخانیاں، کاروباراں، پلس تے سرکار، دربار ہر شے اُتے ہندوواں دا قبضہ اے۔ سامراج تے ہندو اندروں اندر آپس وچ ملے ہوئے نیں۔ انڈیا نوں سامراج نے ازادی مگروں اپنا جوائی بنانا اے ایہہ دوویں مسلماناں دے دشمن نیں ایس لئی اک دُوجے دے دوست نیں تے مسلماناں نُوں تباہ کرن لئی اک دُوجے دے بھجوال نیں۔ مسلماناں نُوں ہندوستان وچ اچھوتاں وانگ تھلے لا کے مُکان دی منصوبا بندی کیتی بیٹھے نیں ہندوواں دے ودھ گنتری والے علاقیاں وچ تے اک سوچے سمجھے منصوبے دے تحت مسلماناں دی نسل کشی ہو رہی اے ایس لئی مسلماناں اپنے لئی اک وکھرے ملک دی منگ کیتی۔ تے سانوں پک ہے کہ پاکستان چھیتی بن جانا اے جویں جویں پاکستان بنن دا ویلا نیڑے آ رہیا اے اک منصوبے دے تحت مسلماناں دا قتل ہو رہیا تے ایہہ قتلام تے نفرتاں ایس گل دا ثبوت نیں مسلماناں دی پاکستان دی منگ جائز سی۔ پاکستان توں اڈ ہن ساڈی کوئی واہ دوا نہیں رہ گئی...... پاکستان دا اعلان ہو چکیا اے تے 14 اگست نُوں پاکستان ہندوستان توں اک وکھرا ازاد ملک بن جانا اے۔ جتھے وی ہندو تے سکھ وادھو گنتری وچ ہین مسلماناں دے خون نال ہولی کھیڈ رہے نیں۔ اسیں تہانوں نرا ایہہ دس آئے واں کہ ہن

جدوں ساہنوں ہندوواں تے سکھاں دی ات گردی کولوں نجات مل رہی اے۔ لیگ دی سرکار آ رہی اے سبھ ٹھیک کردیاں گے تہاڈی ایہہ زمہ واری بن دی ہے کہ تسیں وی اپنے آل دوالے رہن والے ہندوواں تے سکھاں اُتے اکھ رکھو تے ایہہ ویکھو کہ کِدھرے اوہناں وچوں کوئی تہانوں نقصان اپڑان لئی ......'' سردار قہر خان جھانگڑی چوک وچ گھنٹہ گھر دیاں پوڑیاں اُتے کھلوتا لوکاں دے ساہمنے تقریر کریندا سی۔ جدوں فرید دی اواز اوہدے کنیں پئی۔

''ہمبیر ے دیا وپاریا ...... اپنی جیبھ منداں تلے دے تے بکواس بند کر۔'' فرید پہلاں تے ایہہ سارا کھلوتا سندا رہیا فیر اوہدے کولوں نہ رہیا گیا بول پیا۔ اوہنے ہتھ دے اشارے نال تقریر کرن والے جھانگڑی سردار نوں اتھے ای ڈک دتا۔ ''ایس توں اگانہہ اک لفظ نہ بولیں جتھے کھلوتا ایں ایتھوں بیٹھاں لہہ آ''

''کیہ مطلب اے۔ کیہ بکواس اے۔ توں کون ہویاں ؟......'' تقریر کرن والا مداخلت برداشت نا کرسکیا اوہنے پرت کے اودھر تکیا جدھروں آواز آئی اوہدیاں اکھاں وچوں اگ تے مونہہ وچوں جھگ نکل رہی سی۔ ''توں کانگریس دا ایجنٹ لگدا ایں''

''بکواس بند کر حرام زادیا...... تیری نیت وچ پلیتی اے ...... تیریاں گلاں نال ایس پنڈ چ فساد پے سکدا اے ایس لئی توں چوکوں نکلدا ہو'' فرید نے اوہنوں بھری مجلس چ للکریا۔

''فرید ٹھیک آکھ رہیا اے فرنگی دیا کُتیا توں ہیٹھاں لہہ آ'' چوک چ ہر پاسیوں آوازاں آئیاں ''پنڈوں باہر نکلو'' لوکاں نے ہتھ کھلے کر دتے تے جلسہ کرن والے جھانگڑی سردار تے اوہناں دی ٹولی جدوں ویکھیا کہ ایتھوں دے لوک دُوجے پنڈاں نالوں کُجھ وکھرے نکل پئے نیں تے اوہ بولنا چھڈ کے چُپ کر گیا۔

چوک دیاں رونقاں نوں جویں کسے دی نظر لگ گئی۔ اوہدے وچ لوکاں باہنا چھڈ دتا لوک گھروں گھریں جویں قید ہو گئے۔ جدوں دی پنجاب دی ونڈ دیاں گلاں ہونیاں شروع ہویاں۔

اج کل جھانگڑیاں دی حویلی وچ جدوں دے اوہ مسلم لیگ وچ رلے بڑی رونق رہندی۔ اوہناں دے تعلقات سرکار دربا وچ پہلاں دی ہمیش توں سن پر ہن مسلم لیگ وچ رلن نال اوہ علاقے دے لوکاں دے سیاسی آگو وی بن گئے۔ سردار قہر خان جھانگڑی دا علاقے وچ وڈا اثر قبیلہ دور تک کھلریا کئیں پنڈ اں دے پنڈ اوہناں دی اباد ی تے ودھ گنتری نال بھرے پئے سن۔ سردار قہر خان ایس ویلے قبیلے دا سرداری تے اوہنوں وی اپنے پیو وانگ انگریزاں کولوں خان بہادر رئیس اعظم دا خطاب مل چکیا۔ اوہدی حویلی جیہڑی کہ اوہدے پیو سردار ہیبت خان جھانگڑی

نے بنوائی کوئی حویلی نہیں اک قلعہ سی۔

اک واری فرید نے اوہناں دی حویلی کولوں لنگھدیاں سردار قہر خان نوں انگریز ڈپٹی کمشنر دے کتے نواندیاں تک لیا تے اتھے کھلو کے ہسن لگ پیا۔ اوس دیہاڑے وی گل فرید دے اہنوں کتے نواندیاں ویکھ کے ہسن توں شروع ہوئی۔ تے ودھدی ودھدی اک وڈے فساد اُتے جا مکی جیہڑا وڈ وڈیراں وچ پے کے ختم کرایا اوس مگروں فرید اُتے شام پُور دے جھانگڑیاں والے پاسے وڑن اُتے پابندی لگ گئی۔

جھانگڑیاں دی نظر وچ ایہہ لوک جانگلی تے فسادی سن تے ایہناں جانگلیاں تے فسادیاں دا سردار فرید حیات سی اوس توں پہلاں اوہدا دادا نیکا تے اوہدا پیو مراد حیات۔ تن جھانگڑی سردار فرید دے وڈکیاں دے ہتھوں قتل ہو چکے سن۔ ایہہ ویر کدی مکن والا نہیں سی تے قہر خان جھانگڑی نوں ایہہ گل بھلی نہیں سی۔ قہر خان جھانگڑی دے اگوں تن پتر سن سبھ توں وڈا جہان خان جہنوں لوک جہانا آکھدے وچکارلا زبردست خان جھانگڑی تے سبھ توں نکا جابر خان۔ اوہناں تناں وچوں وڈا جہانا اپنا ناں کڈھوا چکیا سی۔ جھانگڑیاں دیاں نگاہنواں سکھی رام، ملتان سنگھ، شام پُور تے کشن نگر وچوں نکلن والے دُوجے ہندوواں تے سکھاں دیاں حویلیاں تے ہزاراں کلے رقبیاں اُتے لکیاں سن۔ تے ایس لئی پُوری منصوبہ بندی کیتی جا رہی سی۔ پر اگوں جھانگڑیاں دی ہر راہ فرید حیات ڈک کے کھلوتا سی۔ ''ہونہہ...... ہونہہ...... پنڈ وچ ہندو مسلم فساد کروا کے ایہناں تناں فرید، سکھی تے ملتان نوں قتل کرا دینا اے'' سر چھنڈ کے گل کرن والا سردار قہر خان جھانگڑی پاکستان بنن دے سنہرے ویلے دی اڈیک وچ سی تے ایہدے لئی اوہ اپنے ولوں پُوری سدھ نیتی نال اپنے کم وچ رجھیا سی۔ فساد کروا کے اپنا مقصد پانا اوہدی حیاتی دا ایس ویلے سبھ توں وڈا مقصد سی تے اوہدے بندے پنڈ وچ ہندوواں تے سکھاں دے خلاف نفرتاں دے جھنڈے گلی گلی چکی پھردے سن۔ فرید نے جدوں ایہہ سارا کُجھ ویکھیا تے اک دیہاڑے چوک وچ کھلو کے جان بجھ کے اُچا بول پیا۔ ''جاگیردار سامراج دا پالیا کُتا اے۔''

سردار قہر خاں جھانگڑی نوں تپان لئی اڑان والے ایہہ گلاں کُجھ اُتے مصالحہ دھوڑ کے اپڑاندے تے اوہ اگوں ڈڑ مار جاندا۔

''مہاتما چاہوندا اے ملتان سنگھ تے سکھی رام دیاں اتھے ہوندیاں ای پنڈ وچ فساد ہووے تاں جے اپنی ہندو سکھ برادری نال رل کے میںنوں ٹکانے لا سکدے میں سبھ سمجھداں اوس گوتم بدھ دیاں چال بازیاں دا مطلب جالین دیو اوہدی ہندو تے سکھ برادری نوں فیر میں ویکھداں اوہنوں

کون بچاؤندا اے میرے کولوں۔ اگلے پچھلے لاہنے اوہدے کولوں لاہنے نیں ...... ہونہہ ...... ہونہہ......'' جھانگڑی سردار نے سر چھنڈیا۔

جھانگڑیاں دی ایہہ کوئی حویلی نہیں سی اک گرجھی رنگ دا قلعا سی۔ جیہدے اگے بنے وڈے سارے کولیاں والے چوانہہ پاسیوں کھلے ہوئے بنے برانڈے ہیٹھ حویلی دے وڈے گیٹ دے لاگے سردار قہر خان اپنا دربار لاندا ہوندا۔ پنڈ دا جھانگڑیاں والا پاسا غیر جھانگڑیاں لئی علاقا غیر سی اوہ گھٹ ای ایس پاسے پیر رکھدے۔ گرجھی رنگ جیہڑا سردار ہیبت خان دا من پسند رنگ سی دی حویلی دا بھارا تے اچا گیٹ ویکھ کے بندے نوں خوف اوندا کہ اوہدے بوہیاں پچھے خورے کیہ اے۔ کوئی غیر جھانگڑی اج تک ایس حویلی دے اندر نہیں سی وڑیا بس اوہدے بارے ون سونیاں گلاں سندے رہندے۔ ایس وڈے گیٹ دے ساہمنے ہر ویلے پنجاہ سٹھ راکھے برچھے، تلواراں بندوقاں لے کے پہرا دے رہے ہوندے۔ زنان خانہ وکھرا سی تے مردانا وکھرا۔ آکھدے سن قہر خان جھانگڑی دے حرم وچ پنجاہ سٹھ زنانی سی۔

''جھانگڑیاں دی اوس گرجھی رنگ حویلی دیاں بنیریاں تے کندھاں اُتے ہر ویلے گرجھاں کیوں بیٹھیاں تے اڈدیاں رہندیاں نیں ۔'' ایہہ گل فرید چوک وچ بیٹھا لوکاں کولوں پچھدا۔

''اوہناں نوں ماس کھان نُوں لبھدا اے اوتھوں ......'' پُورے پنڈ وچوں حویلی دے اندر باہر جان والے نرا اک پکا مراثی اندر دیاں کُجھ خبراں رکھدا۔

''کہدا ماس؟'' فرید پچھدا۔

پکا مراثی اوہدے سوال دا جواب دین دی تھاں اوہدے کولوں کن ولا کے اٹھ جاندا۔ فرید نوں جواب دی لوڑ نہیں سی۔ مراثی دی چُپ وچ اوہدا جواب ہوندا سی۔ فیر لوک آکھدے۔

''جس گنتری وچ ایہناں علاقیاں وچوں سوہنیاں کڑیاں ادھالیاں جاندیاں نیں جے جھانگڑیاں دی حویلی دی تلاشی لئی وینجے تے اوہ ساریاں تے خورے کُجھ ودھ ای گرجھی حویلی اندروں نکل پین''

پر سردار قہر خان جھانگڑی نُوں ایناں گلاں دا کوئی اثر نا ہوندا۔ ایہا جیہاں گلاں سن کے اوہ ہسدا تے اگوں آکھدا۔

''ہونہہ ...... ہونہہ...... سمجھیا کروں کمزور، لسے تے ہینے لوک ازل توں اج تک کسے دا ککھ وی نہیں وگاڑ سکے۔ ایہناں دا مقدر نرا غلامی تے جے ایہہ غلام نہ ہوون تے اسیں آقا کسراں ہووئیے۔ ایہہ کتے بلے ساڈے لئی بڑے انملے نیں ایہناں ڈنگراں دی قدر کرو۔ بس ایسراں دیاں

گلاں کر کے اپنا دِل خوش کرلیندے نیں اپنی بے وسی دا ماتم کرن لئی ایہہ ہمیش انج ای رہن گے
''

سردار قہر خان مگروں قبیلے دا سردار بنیا۔ سرداری دے مالے وچ اپنے پیو نالوں وی دو قدم ودھ کے اپنی اتھارٹی ورتن لگ پیا۔ جہڑے کم اوہدا پیو انگریزاں کولوں نہ کڈھوا سکیا اوہنے سارے کڈھا لئے۔ اوہنے ہتھیار تے اسلحہ اکٹھا کرن تے انگریزاں کولوں ایس علاقے وچ امن امان قائم رکھن،گھوڑیاں پالن،جبری بھرتی لئی بندے دین،زیلداری،لگان وصول کرن، اوہناں دے کتے پالن دے سارے ریکارڈ بھن دتے۔ انگریز سرکار وی اوہنوں اوہدیاں خدمتاں دے صلہ دین وچ کوئی کنجوسی نہ کردی۔ ہزاراں کلیاں دیاں جاگیراں تے ہر قسم دیاں مہربانیاں نال رجا دتا۔ سپ دی خصلت والا سارے پٹھے سدھے کم کرن تے اپنے پیو وانگ گرجھ دی شکل والا قہر خان انگلینڈ توں پڑھ کے آیا۔ قہر خان سٹھ ورھے دی عمر ٹوں اپڑدا اک درمیانے قد، بھارے جثے تے سانولے رنگ والا بندا سی۔ اوہدے سر تے داڑھی دے سارے چٹے ہو چکے سن۔ اوہدیاں ودھیاں ہوئیاں داڑھی، مچھاں اوہدے چہرے ٹوں ہر پاسیوں گھیریا ہویا سی۔ اوہدیاں اُبلدیاں سرخ اکھاں وچ گرجھاں وانگ اک بے رحمی تے درندگی نچدی۔ اجیہا بندا جیہڑا بنا کُجھ دے پچھے جو مرضی آوے کر بوہے اپنی طاقت تے زور دا احساس رکھدا ہووے تے اوہنوں ایہہ وی پتا ہووے کہ کہڑے ویلے وار کرنا ہے۔ چہرے اُتے اُچی نک، باہر نکلدیاں سرخ اکھاں تے گلھاں دیاں ابھریاں ہڈیاں اوہدے چہرے اُتے ویکھن والے ٹوں پہلاں نظریں چبھدیاں اوہ اک پُورے دا پُورا گرجھا دسدا۔ متھے اُتے ہر ویلے وٹ پئے رہندے سن۔ سر دے وال دھون تک لمے۔ اوہدے ہتھ کھُلے باہواں نکیاں تے سینا کڈھ کے تے ویل کویلے اپنے پیو وانگ مچھاں ٹوں وٹ دیندا ٹردا ہوندا۔ ساہمنے بیٹھے بندے ٹوں عام طور تے حقارت دی نگاہ نال اودوں تک تکدا رہندا جدوں تک بندا اوہدے ساہمنیوں اٹھ نہ جاندا۔ جانن والے جاندے کہ اوہ ساہمنے بیٹھے بندے ٹوں تک کے اپنے گل وچ ہولی ہولی 'ہونہہ ...... ہونہہ'' کردا رہندا ایدا احساس اوہدے گھر والیاں توں اڈ دُوجے ٹوں گھٹ ہوندا۔ کہ اوہ ساہمنے بیٹھے بندے ٹوں اپنے دل وچ گالھاں کڈھ رہیا ہوندا۔ اوہ آپ اُچی گرجھی آواز وچ بولدا تے ہور کسے دی اچی اواز برداشت نہ کردا۔ لوکاں ٹوں اذیت دے کا مارن دا شوق سی یاں ایہدا نشہ۔ اوہ اگلے بندے دا پُوری طرح پاٹن دی اڈیک کردا جس ویلے سمجھدا کہ اگلا بندہ پاٹن لگا اے تے اوہدا کھیڈ مکا دیندا۔ اوہدے خلاف کوئی پلس کوئی قاعدہ کوئی قانون نہیں سی چلدا۔ اوہنے جھانگری قانون دی بھرویں طریقے

نال تشریح کرن دے نال نال اوہدے اُتے بھرویں طریقے نال عمل کروان دا بیڑا وی چکیا ہویا سی۔ فرید نال جلسے وچ ہوون والی ایہہ ملاقات وی اوہنوں 'جھانگڑی قانون' بارے نویں سریوں جانکاری دین دی سنجیدہ کوشش سی۔

قہر خان تے اوہدے دس پندراں ساتھی سدھے فرید، ملتان سنگھ تے سکھ رام دےساہمنے آ کھلوتے۔ اوہناں تناں اپنی تھاں توں ہلن دا تکلف وی نہ کیتا۔ ایہہ گل سردار قہر خان نوں پُڑدی کہ کوئی بندہ اٹھ کے اوہدے قدماں تے گوڈیاں نوں ہتھ نہ لاوے پر اوتھے والے گوڈے بھنن والے ٹولے نال تعلق رکھدے سن تے گوڈیاں گٹیاں وچ بہہ جاندے سن۔ اوہ تنے کسراں ہتھ لاندے قہر خان فرید، ملتان تے سکھی دے ساہمنے آ کے کھلو گیا۔ اوہدے نال اوہدی کنڈ مگر آ کے کھلو جان والے بندے دا چہرہ تک کے اوہناں تناں دیاں اکھاں اڈیاں گیاں۔

''کمالا امبرسریا، موت تے۔ نحوست تناں شواں اکٹھیاں شام پُور وچ پیر دھریا اے'' فرید دے ذہن وچ اوہنوں تک کے جھکڑ گھلیا۔ تنے اک دُوجے دی شکل تک دے سن۔

کمالے نُوں ویکھ اوہناں تناں دا متھا کھڑکیا۔ اوس بندے دی اتھے موجودگی شام پُور وچ کسے وڈے خطرے تے فساد دی علامت سی۔ ملتان سنگھ تے سکھی رام دے چہریاں دا رنگ بدلیا تے فرید دے متھے اُتے اوہنوں ویکھ کے وٹ پے۔

شام دا ویلا جھانگڑیاں نُوں چوک وچ جلسہ کردیاں ویکھ کے لوک چوک وچ اکٹھا ہونا شروع ہو گئے۔ تے کئی سنگھیں گلاں کرن لگ پئے۔ کسے نے اج تک فرید تے جھانگڑی سردار ان نُوں اک دُوجے دے آہمو ساہمنے کھلوتیاں آپس وچ گل کردیاں نہیں سی تکیا۔ ایہہ پیڑھیاں دا ویر سی جیہڑا اج کسے وڈی مصیبت دا سبب بن سکدا سی۔ ضرور کوئی خاص گل سی۔ آ کے بیٹھن والیاں وچ ساہمنے سردار قہر خان جھانگڑی اوہدے سجے پاسے اوہدا چاچا سردار وریام خان جھانگڑی تے کھبے پاسے اوہدا دوجا چاچا سردار آدم خان جھانگڑی کھلوتا سی۔ اوہ دوویں عمروں ضعیف سن۔

''سارے اک توں ودھ اک غنڈے تے پکے حرام زادے لگدے نیں'' فرید اوہناں ساریاں دیاں شکلاں تک کے بے اختیار سوچیا۔

''توں ہن ای وٹنے تھلے اونا اے سارے دھونے دھو دیساں'' قہر خان نے نفرت نال ساہمنے بیٹھے فرید ول تکدیاں سوچیا۔ پر چہرے توں مسکران دی کوشش کردا دِسدا۔

اوہدے چہرے اُتے اوہناں تناں لئی نفرت صاف پڑھی جا رہی سی۔ اوہناں تناں لئی ایہہ کوئی نویں گل نہیں سی۔

اوہدیاں اکھاں چ تر دی حقارت دی اگ تے اوہدے گل وچوں نکلن والی گرجھی آواز اوہناں تناں نوں پاسے بدلن تے مجبور کر دتا۔ اوہناں نوں اوہدے ساہمنے کھلوتیاں ہسو جیہا لگدا جیہڑا اوہناں نوں ہی گھوری جا رہیا سی اوہدیاں اکھاں وچ کسے قسم دی مہر تے نرمی ناہی۔

''فرید حیات توں ہویا کون ایں مینوں گل کرن توں ڈکن والا'' اوہنے سدِھی مطلب دی گل کیتی۔

سردار قہر خان دی اواز کسے گرجھے وانگ ای اوہدے گرجھاں ورگے گل وچوں نکلی۔ گرجھی رنگ دی پشاک اوہدے وجود دی اصل دس رہی سی۔ اوہ دوہاں ہتھاں نوں سینے اُتے بنھ کے سینہ گرجھ وانگ کڈھ کے سرخ ابلدیاں گرجھی اکھاں لال رتیاں کیتی کلوتا سی۔

''میرا خیال اے میں کوئی غلط نہیں کیتا تیریاں گلاں پنڈ وچ فساد دا سبب بن سکدیاں نیں ایس لئی ڈکیا اے کتیں تھاواں تے لیگیاں تے کانگریساں دی اوٹ وچ لوک ہندو مسلم فساد کروا رہے نیں'' فرید اوہنوں سدِھی گل کیتی۔

''تینوں پتا ہے کہ پاکستان بنن والا ہے باؤنڈری کمشن دا فیصلہ آ چکیا ہے پنجاب دی ونڈ دا فیصلہ ہو چکیا ہے امرتسر تے چڑھدے جتھے وی مسلمان گھٹ گنتری وچ ہین اُنہاندا قتلام بھی شروع ہو چکیا'' قہر خان دی اواز دا برڑات کُجھ ودھ گیا۔

''واگے توں ایدھر جیہڑا لہندا پنجاب بنایا نے جتھے مسلمان ودھ گنتری وچ ہین اُتھے ہندوواں تے سکھاں دا قتلام وی ہو رہیا اے'' فرید اوہنوں اوسے دی زبان چ جواب دتا۔

''جے تیرا ایہہ قبیلڑا امرتسر وچ ہوندا تے اوتھے اپنے بھی اِسے دھندے چ رُجھیاں ہونا آہی ...... کمالا امبرسریا اج ای اوتھوں آیا اے تے ساڈے مسلمان بھیناں بھرانواں دے ہندوواں تے سکھاں ہتھوں قتلام دا گواہ اے تے ہن تے ساریاں خبراں اخباراں وچ وی چھپیاں نیں۔'' قہر خان اپنا جال وچھا دتا۔ ''ہور بھی بڑی دنیا امرتسروں تے چڑھدیوں آؤندی پئی ہے۔ اسیں ایہہ سارا کُجھ چُپ کر کے نہیں ویکھ سکدے۔ گوانڈھی دے گھر نوں اگ لگی ہووے تاں سیک اپنیاں کندھاں تک اپڑن دی شکایت نہیں کرنی چاہیدی''

''غنڈے کسے قوم چ نہیں ہوندے ......'' فرید نوں اوہدیاں گلاں وچوں خطرے دی بو آ رہی سی۔ ''جتھے مسلماناں دی ودھ گنتری اے اوہ وی ایسے دھندے چ رجھے ہوئے نیں۔ توں وی اوسے پاسے ٹرنا چاہ رہیاں پر قہر خان میری اک گل سن لے ......'' فرید حیات بڑے ارام نال گل کردا رہیا۔ ''توں انگریز دی پارٹی چھڈ کے مسلم لیگ وچ کدروں وڑ گیاں اجے تک

تاں تیرے مالک اتھائیں ہین، انگریز لئی راکھیاں، مخبریاں تے جبریاں بھرتیاں کروا کے، گھوڑیاں پال کے، اوہدے کتے نوا کے، اوہدیاں نوکریاں کر کے، اوہدیاں جتیاں سدھیاں کر کے تے پیر دھو کے، اوہدے عوضانے چ ہزاراں کلے بھوئیں الاٹ کروا کے توں جاگیراں بنائیاں، سرداریاں کمائیاں، عہدے وٹے، خطاب کھٹے، سمندروں پار ڈگریاں وصولیاں ...... توں کیڈے کمال دا دھندا کیتا...... اپنی دھرتی نال غداری کر کے، اپنے لوکاں نوں ویچ کے تے غلامی چ دے کے ساریاں کمائیاں کیتیاں اپنے لئی اپنی ذات تے اپنیاں اولاداں لئی۔۔ دس تیرے وجود دا کوئی فیدا ہے پنجاب دے لوکاں نوں وی توں اک گند تے عذاب دی گڈھڑی ایں جیہڑی سامراجیاں پنجاب دے لوکاں دے سر اُتے دھر دتی اے۔ تیرے قبیلڑے دا کیہ حال ہے پیراں چ جتیاں وی نصیب نئیں ہوندیاں اوہناں نُوں ...... کسے غریب دے بال نُوں سکول وی نہیں جان دیندا توں ...... ہن نویں ملک وچ وی سرکار دربار دا دعویدار، مالک، وارث بھی توں بن بیٹھا ہیں تے ایہہ نواں دیس تاں وس پیا، لوک وی رج کھلوتے، ازادی دا تے پنجاب دے ٹوٹے کرن دا مل وی پے گیا، پنجاب وچ لکھاں لوکاں دا قتلام تیری تے تیریاں نسلاں دی عیاشی، بدماشی تے لٹ مار دا بازار سجاون لئی نہیں کرایا...... مینوں تے جاپدا ہے پنجاب نال دھوکا ہویا ہے جے گورے دی غلامی چوں نکل کے تیرے جیہے اندروں باہروں کالکھ وچ گُھبے، ترکے ہوئے کالے حیوان دی غلامی وچ جانا آہی جیہدے تیزاب ورگے وجود وچ مینوں اپنی ازادی گلدی سڑدی دِس رہی ہے، ایہدے وچوں اٹھن والی بدہمات نال لوکاں دا ساہ ہنے نال بُٹ ہوون لگ پیا ہے تے اگے کیہ ہوسی ایہدے نالوں تاں وت ہندو دی غلامی چنگی آہی ...... ہندو نال گزارا ہو سکدا ہے تیرے جیہے موذیاں نال اُکا نہیں ہو سکدا تیرا وجود تاں اوتھے کوئی نہ ہونا ...... نہرو تاں ہندوستاں وچ ہنے نال ہی جاگیرداریاں دی ہوند دا ویری ہویا بیٹھا ہے ...... ایس لئی تے انگریز دے پالے ہوئے تسیں سارے جاگیردار، سردار مسلم لیگ تے پاکستان ول نس پئے ...... کیہ جاگیرداراں تے سرداراں دا کینسر ساڈی ازادی دا تحفا ہے ...... جے نویں ملک وچ وی توں خدا بن باہنا اے تے وت میں تینوں منن توں انکار کریندا ہاں ...... پنجاب دی ونڈ اِسے گندلئی ہوئی سی جے میں کالے انگریز تے جاگیردار دی لچھ گیری، غلامی تے جتی ہیٹھ آزاد رہنا ہے تے میں ایس آزادی اُتے تھکدا ہاں ...... تیرا وجود غیر مفید ہے نجیز بھار ہے ...... تیری ہوند دا کوئی اخلاقی، آئینی، قانونی جواز ہے ہی نہیں توں آکڑدا کہدی گل توں پیاں ...... '' فریدا وہنوں سبھ کُجھ سنا دتا اوہ چاہندا سی جو وی ہونا اے اج ای تے ہن ای ہو جاوے۔ اوہ تینے ایس گل دی تیاری کر کے بیٹھے سن۔

ہندو سکھ تے مسلمان گبھروں بندوقاں، چھویاں، تلواریاں، گنڈاسے سانگاں برچھے چائی چوک وچ وڑ چکے سن تے جھانگڑی ہر پاسیوں گھیرے وچ سن۔ لوک جاگ پیا تے اوس درندے نُوں کوہن لئی اٹھ کھلوتا جیہڑا جنم جنم توں اوہناں دا لہو پی رہیا سی۔

''جاگیردارا سن میری گل جتھوں دنیاں وچ نفرتاں دیاں حداں مکدیاں نے اوتھوں پنجاب دے لوکاں دیاں نفرتاں جاگیرداراں تے اوہدے پلیت تے غلیظ سسٹم لئی شروع ہوندیاں نیں۔ اک جاگیردار ہزاراں کلیاں دا مالک تے ہزاراں لکھاں کساناں تے مزارعیاں کول پنجاب وچ اک کلے دی مالکی وی نہیں۔ ایہ کیہ سسٹم اے۔ کتھوں دا انصاف ہے، تیرا وجود پنجاب دے لوکاں نُوں پُجدا نہیں توں اک عذاب نجیز بھار تے گند ہیں۔ اساں تینوں اپنے وسیب وچوں پٹ کے چھڈنا اے۔ اج ای جویں تیرے مالک انگریز نُوں پٹیا۔ جس دیہاڑے توں پٹیا گیوں اسان ازاد اوس دیہاڑے ہونا اے اوس توں پہلاں اسیں غلام آں۔ رات مک گئی اے پر سویر نہیں ہوندی پئی ایہہ کیہا جیہی ازادی ملی اے سانوں۔ اگ نہ لاویئے ایس ازادی نُوں جیہڑی جاگیرداری دی بکل ماری ساڈے وسیب وچ آن وڑی اے۔'' فرید اُٹھ کھلوتا۔ ''جاگیردارا توں بندیاں دا دشمن ایں میں تینوں اپنے وسیب وچ برداشت نہیں کر سکدا نکل جا ایتھوں۔'' فرید دی اواز موت دی اواز سی۔

چوک وچ بندے وڑدے تک کے جھانگڑیاں دے ہن رنگ اڈے۔

''میں تیریاں گلاں یاد رکھساں تے تینوں اپڑ کے ملساں'' قہر خان جھانگڑی جان لگا تے نالے اوہدے بندے وی۔

''اک گل میری یاد رکھیں اپنے پنڈ وچ اک ہندو اک سکھ قتل نہ ہوون دیساں۔'' فرید بھرے چوک وچ کھلو کے اوہدیاں اگھیڑ دتیاں.

''اپنی جیبھ دنداں تھلے تے فریدا...... پنجاب ونڈیا گیا ہے انگریز وینداپیا ہے، بھارت ہندوواں دا تے پاکستان مسلماناں دا ملک بن کے آزاد ہو رہیا ہے...... راج پاٹ ساڈا جمدا حق ہے تے ساہنوں وراثت چ مل رہیا اے توں رعیت ہیں تے رعیت بن کے اتھے رہو......''

سردار قہر خان نُوں نفرت تے غصے ہتھوں اٹھن والے دھوئیں وچ گواچے اپنے ہوش لبھ کے لیان چ بڑا چر لگا۔ اوہدا پُورا وجود کنب رہیا سی تے اوہنوں اندروں باہروں اگ لگی ہوئی سی ایہہ اوہ سچ سی جیہڑا اوہ خاب چ وی سنتا تے سوچنا نہیں سی چاہوندا جیہڑا اج فرید نے چوک وچ ڈھول کٹیا۔ ایہہ جیندا جاگدا بولدا کھلوتا اوہدے ساہمنے کسراں آ گیا۔

''مینوں موت قبول پر فرنگی دے پالے جاگیردار دی غلامی قبول نہیں'' فرید دا چہرہ سرخ سی۔ ''کسے ہندو سکھ ول ڈنگی اکھ نال نہ ویکھیں نہیں تاں تیریاں اکھاں کڈھ لیساں''

''تیری ہندو تے سکھ برادری نے اوڑک شام پُور چھڈ کے ہندوستان نس جانا ہے پچھے توئیں کلھارہ دینا ہے۔ میری گل سن لے جے اج توں پچھے مسلم لیگ دے یاں کسے ہور سرکاری کم چ لت مریسیں تاں وت نتیجے دا ذمہ وار بھی آپ ہوسیں۔'' جھانگڑی سردار جو سنانا سی اوہنے وی سنا کے چھڈیا۔

''جے شام پُور پاکستان وچ آ رہیا ہے اتھے مسلماناں دی گنتی ودھ ہے فیر مسلم لیگ نُوں ہن اتھے آ کے جلسے کرن دی کیہ لوڑ ہے'' فرید سارے معاملے دی تہہ تک اپڑ گیا۔ ''تے میں کیہڑے سرکاری کم چ مداخلت نہ کراں، اجے پاکستان بنیا ہی نہیں توں سرکار پہلاں ای بنائی بیٹھاں۔ اوہدی سرکار کتھوں آئی، مسلم لیگ نُوں اجے حکومت ملی نہیں اوہدی سرکار کتھے ہے انگریز جا رہیا اے اوہدی سرکار نُوں کون مندا ہے...... توں ریاست وچ ریاست بنائی بیٹھا ایں اپنی فوج تے اسلحہ لے کے بیٹھا ایں توں کسے سرکار نُوں نہیں مندا۔ توں آپ قانون شکن ایں تے دوجیاں نُوں قانون پڑھان چلیاں۔ میں نہیں مندا تیرے کالے قانون۔ تیری سرکار، تیری سرداری، تیری ریاست، تیرے قانون تے تیرے ضابطیاں تے تیرے قبیلے دی دہشت گردی نُوں میں نہیں من دا۔ تھکداں ایہناں اُتے...... ایس ویلے ایس ملک وچ کوئی سرکار نہیں...... جے کوئی ہوندی تاں پنجاب وچ قتلام نہ ہو رہیا ہوندا...... جویں توں سرکار بنیا بیٹھا ایں انجے ایس ویلے میں وی سرکار ہاں ہر بندا اج اپنی تھاں سرکار ہے جدوں سرکاراں بہت ہو جان تے فالتو وادھو لسیاں سرکاراں رگڑیاں جاندیاں نیں'' فرید نُوں ایس بندے کولوں جمدیاں دی چڑھ سی جٹ دا سر بھوں گیا۔ ''میں پنڈ چ فساد نہیں ہون دیاں گا ایہہ لکھے نہیں تیرے غنڈے ہین جیہڑا غنڈا چوک وچ پیر رکھیسی اوہنوں کوئی نقصان اپڑیا تاں میں اوہدا ذمہ وار نہ ہوساں۔''

''فریدا توں بھلی پیا وداں...... توں اپنی کھل وچ رہو تاں چنگی گل ہوسی۔ تینوں خبر نہیں توں کہندے نال گل پیا کریندا ایں......'' جھانگڑی سردار ہتھوں اکھڑ گیا۔

''مینوں خبر ہے میں کیہدے نال گل پیا کریندا آں...... توں میرا بھرا افضل تے پنڈ دے گبھرو سنگلاں نال بنھ کے جبری انگریز دی فوج وچ بھرتی کرائے تے اوہدے سودے وچ توں کلے وٹے میرا بھرا اج تک پرت کے نہیں آیا اکی سال ہو گئے نیں...... مینوں اجے کجھ وی نہیں بھلیا...... میرے پھٹ اجے ہرے ہین۔'' فرید اوس بندے نُوں چنگی طرح جاندا سی تے اوہدے

وجود کولوں درپیش خطریاں دی بو چروکنی سنگھی پھردا سی۔

''تیرے پیو دادے میرے پیو دادے نوں قتل کیتا ہے ...... مینوں وی کجھ نہیوں وسریا......

'' قہر خاں نوں اج غضب دا قہر چڑھیا۔ اج پرانے زخم ہرے ہو گئے۔ نفرت تے غصے نال کھلوتا کمب رہیا سی۔ اوہدی کنڈ پچھے کھلوتے اوہدے پتراں تے چاچے اوہنوں قابو وچ رکھن دی کوشش کیتی۔ کول کھلوتے چوک وچ آون والے اوہدے دس پندراں بندیاں، کمالا امبرسریا تے دُوجے غنڈیاں فرید اُتے تلواراں کڈھ لیاں سن۔

''اسیں تینوں ویکھ لواں گے'' سپ وانگ شوکدی تے سرد اواز والا قد آور، گورا تے متھ اُتے پئے وٹاں والا وریام خان پہلی واری بولیا۔

''میری بھین اجے نہیں لبھی ملتان سنگھ'' کمالا امبرسریا وی تلوار کڈھن والیاں وچ سی۔

''میری دھی نمرتا وی اجے نہیں لبھی کمالیا'' فرید اوہنوں سینے اُتے ہتھ رکھ کے پچھانہہ دھکا دتا۔ فرید بھوتر گیا تے چوک وچ کھلوتے اوہدی برادری دے سارے گبھروواں تلواراں، برچھے، سانگاں تے سوٹیاں کچھ کے الرلیاں۔

اوّن والے تر تھے۔ سارے جھانگڑی کمالا سنے گھوڑیاں اُتے باہندے چوکوں نکل گئے۔ فرید پُورے شام پُور نُوں جاگیردار دے خلاف اپنیاں پیراں تے اٹھا کے کھلو داتا۔ شام پُور دے گبھروواں راتاں جاگدیاں ہندوواں تے سکھاں دے گھراں اُتے پہرے دینے شروع کر دتے۔ جھانگڑی ایہہ سارا کجھ تکدے تے وٹ کھاندے پھردے۔ شام پُور دے ہندوواں تے سکھاں ہندوستان جان دیاں تیاریاں تے اپنے سمان بنھنے شروع کر دتے۔ ہندوواں تے سکھاں نُوں پنڈ دیاں گلیاں وچ گھیر کے کمالا امبرسریا کھلو جاندا تے اوہناں کولوں پچھدا۔

''تہانوں پتا اے امرتسر وچ مسلماناں نال کیہ ہویا ہن اوہدا حساب تے تساں دینا اے نا۔'' ہندو سکھ اوہدے پرچھاویں کولوں وی نسدے۔ جدھروں اوّندا دِسدا لوک راہ چھڈ جاندے، جیہدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ چوک چ ہندوواں تے سکھاں دا اونا جانا اٹھنا باہنا گھٹ ہوون لگ پیا......

اوہ واہگے توں بہت دور سن تے چاراں پاسیوں مسلماناں وچ گھر ہوئے سن۔ اگست دے دُوجے ہفتے وچ کِدھرے جا کے کیپٹن وارث حیات نُوں تن چار دناں دی چھٹی ملی تے اوہ لہوروں شام پُور پر تیا۔

☆☆☆☆☆

(79)

کیپٹن وارث حیات حویلی دا بُوہا کھول کے گھرے دے ویڑھے اندر پیر رکھیا تے ساہمنے ویڑھے وِچ منجیاں اُتے اوہدی ماں زبیدہ نکی بھین زینت تے روپ کنول بیٹھیاں اوہنوں وِسیاں۔ فوجی وردی پائی پُتر نُوں کئیں ورھیاں مگروں اچانک گھر دے ویڑھے وِچ کھلوتا تک کے زبیدہ بے ہوش ہوندی بچی۔ وارث نے دوڑ کے ماں دے پیراں نُوں ہتھ لائے ماں نے اپنے پُتر دا سر متھا چُمیا دوویں ہتھ تے سر اوہدے سینے اُتے رکھ کے روندی رہی۔

''بختاں والیا...... جیون جوگیا اپنے ورھیاں مگروں توں گھر پرتیاں ...... لگدا اے تینوں گھر دا راہ کھاہڑا ای بُھل گیا'' پُتر نُوں اچانک ساہمنے کھلوتا تک کے زبیدہ اپنے اُتے قابو نہیں سی رکھ سکی۔ چہرے اُتے مسکان سی تے اکھاں وِچ اتھرو۔ ''اج تاں کوئی اوپرا دیہاڑا اے میرا پُتر اپنے ویڑھے وڑ پیا۔''

''جس گھر دے بُوہے وِچ کوئی ماں کھلوتی اپنے پُتر دی راہ اُڈیکدی ہووے اوس گھر دا راہ کدی کسے پُتر نُوں نہیں بھلدا'' وارث اپنی ضعیفی ول قدم ودھاندی ماں نُوں تک رہیا سی، جیہڑی ہر چٹھی وِچ اوہنوں اپنے جیوندیاں اک واری گھر اون تے سہرا بنھن دی خواہش لکھنا نہیں سی بھلدی۔ ''اماں جی بس فوج دی نوکری ای بڑی ڈاڈھی ہوندی اے نہ مرنا اپنے وس نہ جیونا اپنے وس پر دیکھ لئیو میں آ گیا تہانوں مِلن''

اوہنے زینت دے سر اُتے ہتھ پھیریا۔

''زینو توں تے میرے نالوں وی قد کڈھ گئی ایں۔'' بھین اپنے ویر نُوں تکی جاندی جیہڑا اوہنوں ورھیاں مگروں دِسیا۔ اوہدیاں اکھاں وِچ ہنجو کردے تے کردے ای رہے۔

کول کھلوتی روپ کنول اوہنوں اوَندا تک کے ہسدی سی۔

''لگدا اے روپ کنول تے زینت وِچ قد اُچا کرن دا مقابلا ہو رہیا۔'' وارث روپ نُوں

تک کے مسکرایا۔ ''میسری کیہ حال اے؟''

''میسرا جُھوٹھ نہ بول روپ کنول کیہڑی شے دی میسر کدی کسے چٹھی وِچ میرے ول یاں ماتا جی ول اِک واری وی سلام لکھیا'' روپ کنول اوہدے نال نراض سی۔

''سچی گل اے لکھنا چاہونداں ساں پر چاچا ملتان سنگھ دے ڈر توں کدی نہ لکھیا'' وارث اوہدا حال پچھ کے شکیتاں دا بوہا کھول دتا۔

''میسری دیا بُھتیا سکیا تے ماسی نُوں سلام نہیوں لکھ سکدا سیں'' مگروں ویڑھے وڑدی امن دیپ دی اواز آئی۔ اوہنے وارث نُوں گھر وڑدیاں تک لیا۔

''ماسی امن دیپ......'' وارث اگانہہ ہوکے اوہدے پیراں نُوں ہتھ لایا تے اوہدے اگے ہتھ جوڑ کھلوتا۔ ''غلطی میری اگوں تہانوں چٹھی وکھری...... پچھلی معافی''

''جا میسرا معاف کیتا کیہ یاد کریسیں پر فیر ایہا جیہی غلطی نہ کریں'' بادامی اکھاں والی روپ کنول ہسدیاں اوہدے ہتھ کھول دتے۔ ''کپتان ہوگیاں وردی وِچ بڑا پھبدا ایں'' روپ کنول نال اوہدا انکیاں ہوندیاں توں ای مُد پا چلدا۔

اپنے کمرے وِچ بیٹھی وارث دیاں چٹھیاں کھول کے پڑھدی روہی نُوں جدوں ویڑھے وچوں اُوندیاں اکٹھیاں کئیں اوازاں کناں وِچ پیاں تے اوہ نسدی باہر نکلی برانڈے دے تھم کولوں لنگھ کے ترنجن وِچ وڑن لگی پر اوہنے اوتھے ای اگاں جاندی نے برانڈے دا تھم اچانک کھبے ہتھ نال پھڑ کے اپنے آپ نُوں پچھانہہ کھچ لیا۔ اگے اوہ کھلوتا سی جیہڑا اوہدے من مندر دا دیوتا سی جیہدی اوہ پوجا کردی۔ اوہنے چنی کھچ کے سر اُتے رکھی تے سمجھ نہ سکی اگانہہ جاوے یاں پچھانہہ۔ بس اوتھے ای اوہدے پیر برانڈے دے فرش وِچ کھب گئے۔ تھم نے جویں اوہنوں پچھانہہ کھچ لیا۔ ساریاں نظراں اوہدے ول اُٹھیاں۔ غزالی اکھاں اِک واری وارث ول اٹھیاں۔ کنول دے پھل ورگے ہوٹھاں اُتے اون والی مسکراہٹ دا اودوں پتہ لگا جدوں اُتے لے ہوٹھ دے سجے پاسے نکا جیہا کالا تل اپنی تھاں توں کُجھ ہلیا تے جویں اوہنے اِک لہر ماری۔ کتابی چہرہ سرخ گلاب وانگ کھڑیا دِسیا۔ موڈھے تک کٹیاں شاہ کالیاں زلفاں دے کنڈلاں گلابی چہرے اُتے بدلیاں وانگ چھاں کیتی ہوئی سی۔ گلاب دیاں پتیاں دے وجود والی سروقد روہی وارث نُوں تک کے تھم نُوں پھڑی کھلوتی مسکراوندی سی جیہدیاں اُڈیکاں وِچ اوہ اِک اِک پل گن دی اوہ اوڑک اج پرت ای آیا۔ اوہنوں ایس حال وِچ کھلوتا تک کے وارث مسکرایا۔

''ترنجن دا تھم ڈگن لگا اے۔''

روہی دا کھبا ہتھ اجے تھم اُتے ای سی۔ وارث دی اواز روہی دے کنیں پئی تے اوہ ترٹھ کے برانڈے دے تھم کولوں دُور ہوگئی۔ اوہ سارے کھلوتے ویڑھے وچ اوہدی حالت تک کے ہس پئے۔ اوہ چھیتی نال پرت کے کمرے اندر وڑ گئی تے اپنے مگر اوہنے بُوہا بند کر لیا۔ اوہنے پہلی واری مراد نُوں ڈیرہ دون وچ کیڈٹاں دی پاسنگ آؤٹ پریڈ وچ ویکھیا۔ اوہ اپنے پیو مجر صفدر حمید تے اپنی انگریز ماں جوزفین نال سبھ توں اگلی لین وچ بیٹھی پریڈ ویکھ رہی سی۔ جدوں وارث بہترین کیڈٹ دی اعزازی شمشیر کمانڈنگ آفیسر کولوں لین آیا۔ اک واری اوہدی نگاہ شمشیر لیندے اوس کیڈٹ توں تلک گئی جویں اوہ ہر اک نُوں رسم پوری کرن لئی تک رہی سی ودھ دھیان کیڈٹاں دیاں شاندار وردیاں ول سی۔ پر فیر جویں کسے شے نے اوہنوں زوری پرت کے شمشیر لیندے اوس کیڈٹ ول کھچ لیا تے اوہنوں پرت کے ویکھن لگی۔

''کجھ منڈے ایہو جیہے ہوندے نیں جیہناں نُوں پرت کے ویکھن نُوں کُڑیاں دا جی کردا تے کُجھ کُڑیاں اجیہاں ہوندیاں نے جیہناں نُوں منڈیاں دا دل پرت کے ویکن نُوں کردا پر ایہہ حرکت کرنی نہیں چاہیدی بندہ پتھر دا بن جاندا'' اوہدی ماں اوہنوں سمجھاؤندی ہوندی۔

''پر میں تے پرت کے نہیں ویکھیا ذرا نظر تلکی سی'' اوہنے اپنے آپ نُوں تسلی دتی۔

اوہنے باز ورگیاں چمکدار اکھاں والے اوس چھ فُٹے لفٹین نُوں ویکھیا جیہڑا سیکنڈ لیفٹیننٹ دی وردی وچ اپنے انگریز کمانڈنگ آفیسر کولوں اعزازی شمشیر لے رہیا سی۔ کِدھرے کُجھ گڑ بڑ ہو گئی سی۔ پتا نہیں کیہ پر اوس مُنڈے نے پرت کے اک واری ویکھن تے روہی نُوں اپنے آپ ول کھچ لیا۔ اوہنے گھابر کے اپنی ماں ول تکیا جوزفین اوہنوں تیز اکھاں نال گھور رہی سی۔ روہی نُوں احساس ہویا کہ کسے نُوں پرت کے ویکھن والا پتھر دا کویں بن جاندا اے اج اوہنوں ایس گل دا مطلب سمجھ آیا۔ اوس لفٹین نُوں ویکھ کے اوہ اگا نہ پچھا نہ سوچنا وی بھل گئی تے ویلا جویں اوتھے ٹھہر گیا۔ فیر اوہ جدوں تک اوتھے بیٹھی رہی اوہنوں کسے ہور پاسے ویکھنا یاد نہ رہیا۔

''جیہنوں ویکھنا سی ویکھ لیا ہور کُجھ ویکھن توں دل نہیں منگدا'' اندروں اواز آئی۔

دل اپنا کھیڈ کھیڈ کے آپ تے ٹکانے لگ کے بہہ گیا پر دل والی دی دنیا وچ اجیہی ہلچل مچا گیا کہ اوہنوں اوس لفٹین نُوں ویکھے بنا چین نہ اؤندا۔ اوہ کنّیں واری سویرے سیر کرن دے بہانے اوہنوں پریڈ گراؤنڈ ول جاندا ویکھن لئی نِکل جاندی۔ اوہنوں پتا سی اوہدی ٹریننگ مُک چکی اے تے اوہنے ہُن ایہاں تے کسے نویں چھاؤنی یاں کسے سرحد اُتے جانا سی یاں کسے شہر جا کے ڈیوٹی سنبھالنی۔ سیاسی حالات وگڑدے جا رہے سن تے پتا نہیں اوہنے کس شہر جانا سی۔ ایہہ

سوچدیاں ای اوہنے اوہنوں ملن لئی پیشگی حملے دا فیصلہ کر لیا تے جدوں اوہ اِک شامی دُوجے افسراں نال فٹ بال کھیڈ کے کلّا ای گراؤنڈ وِچ سٹیڈیم دیاں پوڑھیاں اُتے بیٹھا کُجھ سوچدا سی تے اوہ ہولی ہولی ڈردی جھکدی گراؤنڈ وچ جا وڑی تے اوہدے ساہمنے جا کھلوتی۔ وارث اوہنوں دوروں اوندی نوں تکیا پہلاں تے اوہ ایہہ سمجھیا کہ اوہ سیر سپاٹا کرن والی کوئی انگریز کُڑی اے جیہڑی ایس ویلے ایوننگ واک تے نکلی۔ پر جدوں اوہنے اوہدے ساہمنے کھلو کے اوہدے کولوں آ کے پنجابی وِچ پُچھیا۔

''تسیں فٹ بال چنگا کھیڈ لیندے اوہ مینوں وی سکھا دیو'' کالی پتلون، تنگ گلابی بنا بانہواں والی شرٹ، لال دوپٹا گل وِچ تے کنڈ تگر کج کے کیتا والاں دا جوڑا کُڑی کھیڈن دے موڈ وِچ لگدی سی۔

وارث اِک واری تے پچھا نہہ لگ گیا دوشواں اوہنوں حرانگی دے پہاڑ دی چوٹی اُتوں دھکا دِتا اِک تے انگریز دِسن والی کُڑی پنجابی بول رہی سی اتوں اِک کُڑی اوہنوں اپنے نال فٹ بال کھیڈن دی دعوت دے رہی سی۔ روہی نے وارث دیاں اکھاں وِچ ویکھدیاں گل کیتی جیہدیاں چمکدیاں اکھاں وِچ بھری مقناطیس ورگی کشش اوہنوں کھچ کے اوہدے سارے وجود نوں چھا پا گئی۔ وارث اوس غزالی اکھاں والے مسکراندے تازہ گلاب ورگے مکھڑے نُوں تکدا ای رہیا۔ چُپ کر کے اُٹھیا تے کسے معصوم بال وانگ ای اوہنوں گراونڈ وِچ فٹ بال کھیڈن دے کُجھ مڈھلے ول پھیر سکھاندا رہیا۔

روہی فٹ بال نُوں ٹھڈا ماردیاں اوہنوں ٹھبیاں دین دی کوشش وِچ کئیں واری وا وِچ اُڈدی ہوئی دُور جا ڈگی۔ پر اوہنے ہمت نہ ہاری کئیں واری اوہ وارث نال ٹکرائی، کئیں واری اوہدیاں لتاں وِچ لتاں پھسائیاں تے اوہدے کولوں فٹ بال کھویا۔ کئیں واری فٹ بال کھوندی اوہدے سینے نال ٹھاہ کر کے وجی تے کئیں واری ٹھبی کھا کے بھوندی ہوئی اوہدے ساہمنے گراونڈ اُتے کنڈ بھاری سدھی ڈگی پر فیر اُٹھ کھلوندی۔ اوہنے وارث دا سر بھنوا دِتا۔ جدوں بال کھون وِچ کامیاب نہ ہوئی تے وارث نُوں لکوں پے گئی تے اوہنوں جا کے جھنجے دے ماریا۔ تے فٹ بال اُتے سجا پیر رکھ کے تے کھبا ہتھ اپنے لک اُتے رکھ کے تیر وانگ سدھا سینا کڈھ کے کھلوگئی جویں کوئی شکاری شیر دا شکار کر کے اوہدے اُتے پیر رکھ کے فوٹو کھچواندا اے۔ وارث دا دھوں نکل گیا اوہ ایس حملے لئی تیار نہیں۔ اٹھیا تے تالے ہتھ کھڑے کر دتے۔ ''نو فاؤل پلے۔''

پر وارث دی مصیبت اجے ایتھے ای نہیں سی مکی۔ اچانک اوہدی نگاہ فٹ بال گراونڈ توں

باہر پئی جتھے اوہدے ساتھی افسراں داجہناں وِچ دیسی تے انگریز سارے لفٹین، کپتان تے میجر دے عہدے دے افسر رلے سن کھلوتے ساہ کھچ کے ایہہ میچ پیندا ویکھدے سن۔ جدوں اوہناں ساریاں وارث نوں خوفزدہ ہو کے پچھانہہ ہٹدیاں ویکھیا تے جاتا کہ میچ مک گیا اے تے اوہناں دیاں بھرویاں تاڑیاں نال فٹ بال گراؤنڈ گونج پیاں۔ اوہ سارے کورس دی شکل وِچ بڑی دیر تک تاڑیاں وجاندے رہے۔ روہی اوہنوں اتھے ای کھلوتا چھڈ کے گھر نس گئی۔ پر وارث دے دل وِچوں کدھرے نہ گئی اوتھے پکی پکی پریم دی جھوک وسا کے بہہ گئی۔ پر مصیبتاں اجے مکیاں نہیں سن۔ اوس شام اوہدی ایس حرکت دا رولا چھاؤنی وِچ پے گیا۔ میجر صفدر حمید نے وی ایہہ خبر سویرے بڑی دلچسپی نال اپنے ساتھی انگریز افسر میجر رابرٹ دی زبانی سنی۔

''پر میجر رابرٹ اوہ کڑی کون سی'' میجر صفدر نے رابرٹ کولوں پچھیا۔

''واٹ...... یو ڈونٹ نو...... مین...... اٹ واز یور ڈاٹر...... روہی'' میجر رابرٹ اوہدی بے خبری تے اپنا سر پٹ لیا۔

''اچھا ایہہ گل اے''

میجر سدھا بیرک وِچ اپنے دفتر وِچ جا وڑیا۔ گھنٹی وجا کے باہر دروازے اُتے کھلوتے سنتری نُوں اندر بلایا۔

''میرے سٹینو نُوں بلا...... چھیتی''

''جی صاحب'' سنتری نسدا گیا۔

اوہدا بنگالی سٹینو ہفدا کمہدا اندر وڑیا۔

''امین...... اوہ کون اے فٹ بالر...... لفٹین......''

جواب وِچ سٹینو نے اِک اخبار اگے رکھ دتا۔

''اِک فوجی افسر دی کڑی چھاؤنی دے فٹ بال گراؤنڈ وِچ اِک لفٹین نال فٹ بال کھیڈدی پھڑی گئی۔'' ایہہ خبر شہر دے اِک اخبار نے وی چھاپ دِتی۔

''امین...... بلا ایس لفٹین نُوں''

''ہُن ای لے کے آیا شولا نوں......'' بنگالی سٹینو اپنے افسر نالوں ودھ غصے وِچ سی۔

امین ڈبل مارچ کردا ساہمنے لفٹیناں دے دفتر والی بیرک وِچ جا وڑیا۔

''لیفٹیننٹ وارث حیات توں شولا میرے شوب دی کڑی نال فٹ بال کھیڈیا چل میرے نال شوب تینوں بلایا'' امین چھ فٹے وارث نُوں سجے ہتھوں پھڑ کے اٹھا لیا۔ اوہ آپ اوس توں

پونے قد دا سی پر وڈے دل والا تے کافی بہادر سی۔

''توں شولا روہی پتری نال فٹ بال کیوں کھیڈیا...... میرا دل کردا تینوں گٹ دھراں۔''
امین روہی نوں دھیاں وانگ پیار کردا آپ بے اولاد سی۔

''پر امین میں کجھ نہیں کیتا......''

''چپ کرتے میرے نال چل'' امین اوہنوں کھچدا ہویا بیرکوں باہر لے گیا۔

''وارث تینوں کوارٹر گارڈ ہونی اے اپنا پٹھو نال لے جا وچ فٹ بال پا کے۔'' اوہدے ساتھی اک لفٹین دی اوازمگروں اوہدے کناں وچ پئی اوتھے کئیں گورے تے دیسی لفٹین جیہناں وچوں کجھاں نے کل ایہہ میچ ویکھیا بیٹھے ہس رہے سن۔

''شولا اجے تے تینوں اپنی پہلی پوسٹنگ وی نہیں ملیا تے ہنے نال عشق فرماؤندا''

''امین میں بے قصور آں۔''

''اوہ شولا رانجھا وی بے قصور سی تہاڈا پنجابی منڈیاں داوس چلے تے تسیں چن تے وی ہیر لبھن ٹر پوو...... پر کیدو تہاڈے توں پہلاں اوتھے اپڑیا ہونا اے کیوں تینوں مرن دا بوہتا شوق اے وڈیا رانجھیا'' امین سخت غصے وچ سی معاملا اوہدے صاحب دی کنواری دھی دا سی۔

بیرک وچ وڑے تے اگوں میجر صفدر بے چینی نال ہتھ لک مگر بنھی اپنے دفتر وچ ٹہل رہیا سی۔ اوہ اک درمیانے قد درمیانے جثے تے سخت چہرے والا اندروں باہروں اک فوجی افسر سی۔

''توں لیفٹینینٹ وارث حیات ایں'' میجر بھوتریا ہویا سی۔

''جی سر......'' وارث نے اٹینشن ہو کے افسر نوں سیلوٹ کیتا۔

''توں میری دھی نال پوری چھاؤنی دے ساہمنے گراؤنڈ وچ فٹ بال کھیڈیا تیری ایہہ جرائت'' میجر اگانہہ ودھ کے ہتھ لک اُتے بنھ کے اکھاں کڈھدا اوہدے ہانویں اُتے آ کے چڑھ کھلوتا۔ اوہدیاں اکھاں اگ ورسا رہیاں سن۔ تے اواز چھت پاڑ رہی سی۔

''سر ایہہ میری جرائت نہیں سی''

''شٹ اپ میری دھی ایہہ جرائت نہیں کر سکدی۔''

''مینوں پتا نہیں سی سر اوہ تہاڈی دھی اے نہیں تے کدی ایدی جرائت نہ کردا'' میجر دا متھا اوہدے متھے نال بس نہیں سی ٹکرایا نہیں تے وچ وتھ کوئی نہیں سی رہ گئی۔ وارث نوں لگا جویں میجر اوہدا گاٹا گھٹ رہیا اے پر فوجی ڈسپلن دی مجبوری سی افسر تے اگوں اٹینشن کھلوتیاں پچھانہہ نہیں سی ہٹ سکدا۔ اوتھے ای کھلوتا رہیا۔

''اگوں آکڑ وی رہیاں'' میجر اوہدے اُتے ای چڑھ آیا۔

''نہیں سر میں ڈسپلن''

''مینوں ڈسپلن دس رہیاں''

''نہیں سر اپنے آپ نوں ......''

''معافی منگ''

''معاف کر دیو سر غلطی ہوگئی''

''ذات دا کون ایں''

''جٹ آں سر''

''میں وی جٹ آں''

''ایہہ تے ماملا ہور وی خراب ہو گیا کتھے پھاس گیاں'' وارث دل وچ سوچیا۔

''کیہ آکھیا...... فیر آکڑ رہیاں''

''اٹینشن کھلوتاں سر...... پر پنجابی وچ اٹینشن دا مطلب 'آکڑ' ای ہوندا اے۔''

''شٹ اپ'' میجر فیر گجیا ''کتھوں دا رہن والاں''

''پنجاب دا''

''ایہہ تے مینوں وی پتا اے جٹ کوئی جاپان دے رہن والے تے نہیں ہوندے''

''جاپان دے سمورائی سارے جٹ سن سر''

''ہن سمجھیا میں تاں ای ہیروشیما تے ناگاساکی اُتے ایٹم بم سٹنے پے گئے امریکیاں نوں اوتھے جاپانی جٹ جو رہندے سن۔ دوجی جنگ، عظیم مُک چکی اے تے جاپان دے جٹ ہار چکے نیں۔'' میجر فیر کوڑ نال پر تیا۔ ''شٹ اپ جو پچھیا اوہدا جواب دے...... کتھوں دا رہن والا ایں''

''شام پور دا''

''کُجھ رقبہ شکبا ہے''

''پنج مربعے سر'' وارث نے اوسے طرحاں اٹینشن کھڑیاں جواب دِتا۔

''دس باراں بھرا ہوسو...... نہیں تے پنج ست تے ضرور ہوسو''

''نہیں سر...... ماپیو دا کلھا پُتر آں''

''کوئی پیو دادا''

''پیو دا ناں فرید حیات ولد مراد حیات ولد نیکا بابا وڈا'' بابے وڈے دا ناں اوندیاں ای

وارث دے دل نُوں ہوکا بھریویا۔''سر کوئی ہور سوال''

''کیہ گل اے تینوں اپنے بابے وڈے نیکا نال بوہتا جوڑ اے''میجر کُجھ نرم پیا تے بڑے گوہ نال وارث دیاں اکھاں وچ تکدا بولیا جتھے اوہنوں کسے اپنے دیاں یاداں دے پرچھاویں لہراندے دِسدے سن۔

''نیکا میرا باباوڈا اپنے ویلے دا سورما اسی سورائی سی اوہنے دھاڑویاں نال جنگ کیتی۔ نادر شاہ تے احمد شاہ دے لشکراں نال لڑیا۔ اوہ بلھے شاہ تے وارث شاہ نُوں وی ملیا اوہ پنجاب دے سورمے بادشاہ رنجیت سنگھ دادوست سی تے پنجاب دی فوج وچ وی رہیا شام پور وچ کسے نُوں اجے وی مصیبت پوے تے لوک ادھی ادھی راتیں اٹھ کوٹھے تے چڑھ کے اُچی اُچی نیکے نُوں کوکدے نیں میرا دادا مراد حیات کھراؤں، چیلیاں والا تے گوگیرہ وچ انگریزاں دے خلاف لڑیا تے جبری بھرتی دے خلاف لڑدا شہید ہویا۔''

''اوہ بہادر تے غیرت مند لوک سن جیہڑے اپنے لوکاں تے اپنی دھرتی لئی لڑدے شہید ہوئے تے موئے متراں نُوں کوکن والے سچے لوک ہوندے نیں' میجر نے اوہدی جان بخش دتی ''لیفٹیننٹ یوکین گوناؤ۔''

''سر......'' اوہ سیلوٹ کر کے اوہدے دفتروں باہر نکلن لگا۔

''لیفٹیننٹ......'' اجے اوہدا اِک قدم دروازے دے اندر تے دوجا باہر سی مگروں فیر میجر دی اواز آئی۔

''سر......'' اوہ فیر پرت کے بُوہے وچ ای اٹینشن کھلوگیا۔

''شامی ٹھیک پنج وجے میرے بنگلے تے آ کے میری فیملی نال چاہ پیویں...... پنج وجے دا مطلب پنج وجے ہوندا اے چھ وجے نہیں''

''سر......''وارث بے ہوش ہوندا ہوندا بچیا۔ میجر نُوں سیلوٹ کر کے نسیا تے فیر پرت کے نہ ویکھیا۔

شامی ٹھیک پنج وجے اوہ ڈردا ڈردا بنگلے اُتے پہنچیا راہ وچ فوجی افسراں دے رہائشی بنگلیاں دی ایس لین وچ ایس ویلے میماں پکی سڑک دے فٹ پاتھ اُتے رُکھاں دیاں سنگھنیاں چھاواں ہیٹھ ٹہلدیاں پھردیاں اوہنوں دِسیاں۔

''لیفٹیننٹ فٹ بالز''پچھوں کسیں میماں دیاں اوازاں اوہدے کناں وچ پیاں۔''ہی پلیڈ فٹ بال وِد جوزفینز ڈاٹر......واٹ اے بریوینگ مین ہی از'' اک بولی۔

''ہی از ان ڈیڈ'' دوجی میم دی ہسدی اواز آئی۔

بنگلے دا گیٹ امین نے کھولیا۔ سدھا اوہنوں اندر لے گیا۔ جھکدیاں جھکدیاں ڈرائنگ روم وچ قدم رکھیا تے اگے پورا میلہ لگا سی۔ ساہمنے چٹی سپورٹس شرٹ تے چٹی پتلون وچ میجر صفدر اوہدے نال کھبے ہتھ صوفے اُتے میجر رابرٹ بیٹھا سی سجے پاسے دے صوفے اُتے میجر رابرٹ دی ٹبری ارسلا بیٹھی سی اوہدے نال روہی دی ماں جوزفین۔ اوہ اندر وڑیا تے سارے اٹھ کھلوتے۔ اوہناں ساریاں اوہدے نال ہتھ ملائے تے اوہ اوہناں دے ساہمنے سنگل سیٹر اُتے بہہ گیا۔ ایہہ اک فوجی افسر دا سادا جیہا ڈارئنگ روم سی۔ اک تھری سیٹر اک ٹو سیٹر تے اک سنگل سیٹر تے کھبے پاسے اک ارام کرسی وچکار اک گول میز ایہہ ڈرائنگ روم، سدی روم تے فیملی لاؤنج سبھ کُجھ سی۔ چھت وچکار ہتھ نال والا کپڑے دا پکھا لگا سی جدہی لمی رسی نوں باری توں باہر اوہلے بیٹھا نوکر کھچدا پکھا جھل رہیا سی۔ اندر بیٹھے لوکاں نوں کمرے وچ وائگن نال کمرے دا محول کُجھ بہتر سی۔ جوزفین چالھی ورھے دی اک سادی جیہی انگریز زنانی سی اوہدے چہرے اُتے سبھ توں ودھ کوئی من کھچویں شے ایس عمرے وی سی تے اوہ اوہدیاں غزالاں ورگیاں اکھاں سن۔ بھورے والاں تے گول چہرے والی جوزفین ویکھن وچ اک سنجیدہ تے چنگی سوانی لگدی۔ وارث نوں تک کے جے کسے نوں سبھ توں ودھ خشی ہوئی تے اوہ جوزفین سی۔ کالی چمکدی گرگابی، کالے رنگ دی پتلون اُتے وائٹ کلر دی بشرٹ وچ بیٹھا داڑھی مون لیفٹیننٹ اپنی ہیئر کٹ نے چھاؤنی دا اک جنٹلمین تے چمکدا آفیسر سی۔ اوہدیاں چمکدیاں مقناطیسی عقابی اکھاں ویکھن والے نوں اپنے سحر وچوں نہیں سن نکلن دیندیاں۔ اوہدیاں اکھاں ہر ویلے کوئی نہ کوئی گل کردیاں رہندیاں سن۔ اکھاں گل کرن والے نال اپنی اک زبان بولدیاں نیں۔ کیپٹن وارث دیاں اکھاں ول دُوجے بندے نوں دھیان دینا پیندا۔ چہرے اُتے چھائی سنجیدگی اتوں بھاری تے گل کردیاں لفظاں دا نکھیڑا کرن والی صاف اواز اوہنوں لوکاں وچوں نکھیڑدی۔

''ریکٹینگولر فیس ...... بارن لیڈر'' جوزفین بڑے گوہ نال اوہدا چہرا پڑھدیاں ای اپنا فیصلہ کر لیا۔ ''ایہہ منڈا خوش قسمت، ایماندار تے چنگے کردار دا بندہ اے۔'' جوزفین لوکاں دے چہرے پڑھ لیندی سی۔ کدے دھوکہ نا کھاندی تے ایس ویلے خوش بیٹھی سی۔

''لیفٹیننٹ وارث حیات ڈو یو لائیک مائی ڈاٹر'' جوزفین کوئی تکلف کیتے بنا کوئی تمہید بنھے بنا سدھا سامنا سوال پچھ لیا۔ سوال پچھن لگیاں اوہدا دل دھڑک رہیا سی اک واری دی کُجھ پل دی ملاقات کدی کدی لوک دُوجے بندے بارے اینا چھیتی کوئی فیصلہ نہیں وی کر سکدے۔ اوہ

سوال کر کے چُپ کر کے ساہ کھچ کے صوفے اُتے سدھی ہو کے بہہ گئی۔ ڈرائنگ روم وچ پن ڈراپ سائیلینس سی۔ ٹھیک اوسے ویلے جدوں اوہنے جواب دین لئی مُونہہ کھولیا جوزفین دی کنڈ مگر باہر باغ وچ کھلدی باری پچھے اوہنوں اوس ساحرہ دی اک جھلک پئی۔ اوہ جادوگرنی اوتھے اک سیت لئی ہی کھلوتی۔ دو مسکراندیاں غزالاں ورگیاں اکھاں تے اپنا اپنا لگدا گلاب وانگ کھڑیا کتابی چہرہ، مسکرائی تے مسکان ہتھوں گلھاں وچ پیندے ڈُگھے تے بجے ہوٹھ اُتے تکا جیہا گول کالا تل وارث نوں اک واری فیر روڑھ کے لے گیا۔ ایہہ وار خطرناک سی وار کرن والی نوں پتا سی اگلے نے شہید ہونا سی۔

''لیفٹیننٹ......'' جوزفین اوہنوں کِدھرے گواچیا تک کے کُجھ گھابری تے دل وچ سوچیا۔

''ایہہ سوچیں پے گیا کِدھرے انکار نہ کر دوے''

''لیس مادام آئی لائیک یور ڈاٹر''

ڈرائینگ روم وچ بیٹھے ساریاں نے تاڑیاں مار کے اوہدے فیصلے اُتے خوشی دا اظہار کیتا۔ اوہ سارے اوہدے فیصلے اُتے خوش ہوئے۔ اوہناں ساریاں وارث نال اک واری فیر اُٹھ کے ہتھ ملایا۔ اوہنوں مبارکاں دتیاں۔

''میں جٹ آں تے پچھوں امرتسر دا واں تے میں وی اپنے ماں پیو دا کلھا ساں تے میرا وی امرتسر لاگے اک پنڈ وچ پنج مربعے رقبہ اے تُوں مینوں اپنے جیہا لگاں تاں میں تینوں اپنی دھی دا ساک دِتا اے روہی میری کلی دھی اے میری ہور کوئی اولاد نہیں اے'' میجر صفدر ایس ویلے اک ہور بندہ سی۔ اوہ نہیں سی۔ جیہنے اوہنوں سویرے دفتر وچ ادھا گھنٹا سولی اُتے ٹنگی رکھیا۔

''ہُن کاہدی فکر کر رہیاں رب نے اک پُتر وی دِتا ای'' میجر رابرٹ جیہنے لہور چھاؤنی وچ کئیں سال ڈیوٹی کیتی۔ پنجابی وچ بولیا۔ فیر رابرٹ وارث ول تکدیاں بولیا۔

''لیفٹیننٹ حیات ایہہ بیاری خاندنی اے ایس گھر وچ شادیاں ایسے طرح ہوندیاں نیں جوزفین تے صفدر دی شادی وی لہور وچ انجے اک حادثے دی شکل وچ ہوئی ایہہ اپنے افسر میجر جان دے گھر کوئی فائل دین گیا جوزفین نے اوہنوں پھڑ لیا کہ میرے نال نکاح کر نہیں تے تیرا کورٹ مارشل کروا دیاں گی'' اوہ سارے ہس ہس کے مودھے ہو گئے۔

اوندے اتوار نوں روہی تے وارث دی منگنی ہو گئی۔ چھاؤنی وچ اوہدے یونٹ دے سارے انگریز، ہندو، سکھ افسر سنے کمانڈنگ آفیسر دے منگیوے دی ایس دعوت وچ رلے۔ میجر صفدر حمید ریٹائر ہون والا سی۔ گل ایہا مکی کہ شادی امرتسر وچ ہوسی جدوں وارث دے گھر والے

وی سوکھے اوہدے وِچ رل سکن۔ میجر صفدر ریٹائر ہو کے اپنی فیملی نوں لے کے امرتسر ٹُر گیا۔ وارث ترقی کردا کردا کیپٹن بن گیا۔ اوناں دناں وِچ ای پنجاب نوں ونڈ کے وِچوں پاکستان تے ہندوستاں بنان دا اعلان ہو گیا۔ ماسٹر تارا سنگھ دی تقریر مگروں ملتان، راولپنڈی تے کُجھ دُوجے شہراں وِچ سکھاں تے ہندوواں دا قتلام ہویا۔ اوہدا ردِعمل چڑھدے پنجاب وِچ ہویا تے امرتسر تے چڑھدے دے دُوجے شہراں وِچ سکھاں تے ہندوواں مسلماناں دا قتلام شروع کر دتا۔ سبھ توں ودھ نشانہ امرتسر دے مسلمان بنے تے امرتسر وِچ وی مسلماناں دا محلّہ شریف پورہ بنیا جتھے میجر صفدر دا گھر سی۔ غنڈیاں دے اک حملے وِچ میجر صفدر تے جوزفین وی قتل ہو گئے۔ روہی بے وارث ہو گئی ایس توں پہلاں کہ غنڈیاں دے ہتھ چڑھ کے برباد ہوندی فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام اوہنوں لبھدے اوتھے اپڑ گئے تے لاشاں دا اِک سمندر جھاگدے اوہنوں نال لے کے شام پور اپڑے۔ روہی کول جے ایس دنیا وِچ کوئی ہستی رہ گئی سی تے اوہ وارث سی پر شام پور اوہدے گھر وِچ پیر رکھدیاں ای اوہدے گھر والیاں اوہنوں ہتھاں تے چا لیا۔ اوہنوں کدی اپنے ماں پیو دے نہ ہوون دا احساس نہ ہون دِتا۔

”روہی ...... پتری ایہہ گھر تیرا اے ...... ایہ سنبھال گھر دیاں کنجیاں اج توں ایدا بُوہا بند کرنا تے کھولنا تے ایس گھر دی سانبھ سنبھال تیری ذمہ واری اے میں اج توں چھٹی ڈھکی“ زبیدہ سارا گھر اوہدے حوالے کر دتا۔ باہر اپنا رقبا جا کے وکھایا تے نوکراں نوں دسیا۔

”ہن روہی تہاڈی سین اے“

فرید ایہہ سارا کُجھ ویکھدا تے بیٹھا خش ہوندا۔ کہ رب نے اوہناں نوں اِک نیک تے لائق نونہہ دتی۔ روہی سوچاں وِچ گواچی جدوں اوہدے کمرے دا بُوہا کھڑکیا۔ اوہنے بُوہا کھولیا تے ساہمنے زینت کھلوتی۔

”روہی ساڈے کول آ کے بہہ اندر کلی کیوں بیٹھی ایں“

زینت اوہدا ہتھ پھڑ کے اوہنوں ویڑھے وِچ منجیاں دی سراندی پئے رانگلے پیڑھے اُتے لیا کے بٹھا دِتا۔ جتھے ویڑھے وِچ وارث بیٹھا اپنی ماں نال گلاں کر رہیا سی۔ روپ کنول تے امن دیپ جا چکیاں سن۔ وارث نوں گھر وِچ ای سکھی رام دی دھی نمرتا دے ادھالے دا پتا لگا تے اوہ چوکھا فکر مند ہویا۔ اوہنوں دسیا گیا کہ پنڈ دیاں ساریاں ہندو تے سکھ کُڑیاں تے زنانیاں ڈر ڈر کے ڈنگ ٹپا رہیاں نیں ہندوواں تے سکھاں وِچ ایتھے بڑا خوف اے اوہ سارے اتھوں جان دی تیاری کر رہے نیں۔ تے جہانگیری سردار ہندوواں تے سکھاں دے قتل تے اوہناں نوں لٹن

دے منصوبے بنائی پھردے نیں۔ وارث بڑی دیر تک بیٹھا اپنی ماں نال گلاں کردا رہیا۔ شام پینیدیاں تک اوہدے چھٹی تے آون دی خبر پورے شام وچ اپڑ چکی۔ اوہدی آوند دی خبر سن کے سردار قہر خان جھانگڑی دے متھے اُتے وٹ پے گئے اوہدے مُونہوں بس ایناں ای نکلیا۔

''ایس ویلے پنڈ وِچ اِک فوجی افسر دی موجودگی کوئی چنگی خبر نہیں اے...... فوجی افسر کول اسلحہ وی لازمی ہونا اے نالے اِک دو ہور فوجی وی ہونے نیں سرکاری جیپ وی ہوئی اے تے نیڑے دی فوجی چھاؤنی نال تے اوہدا تعلق اپنے آپ ای بن جاندا اے''

جھانگڑی سردار دی گل کُجھ اینی غلط وی نہیں سی۔ پورے پنجاب وِچ چلدے قتلام نُوں اکھاں نال ویکھن تے بھگتاون والا افسر کلھا نہیں سی آیا اوہدے انگریز افسر دو جوان تے صوبیدار نصیب گل نُوں نال گھلیا۔ نصیب گل نُوں جدوں پتا لگا کہ اوہدا صاحب چھٹی جا رہیا تے اوہنے ضد بنھ لئی کہ اوہ وی اپنے صاحب دے وواہ وِچ رلنا چاہوندا اے اوہنوں چھٹی دتی جائے انگریز میجر نے اوہنوں وی نال جان دی اجازت دے دتی۔

وارث، زبیدہ تے روہی ویڑھے وِچ بیٹھے گلاں پئے کردے سن باہر چوک وِچ گھڑیال شام دے چھ وجا رہیا سی۔ اوسے ویلے اوہدا پیو فرید باہروں ڈیرے توں ویلھا ہو کے گھر اپڑیا۔ ویڑھے وِچ پیر رکھیا تے ساہمنے اپنے پُتر نُوں بیٹھا تک کے اوہدا روح خوش ہو گیا۔ اوہدا پُتر وعدے دے مطابق گھر اپڑیا اوہنوں ڈیرے اُتے ای مراد دے اپڑن دی خبر مل چکی سی دوویں پیو پُتر اِک دُوجے نُوں جپھا پا کے ملے۔ زبیدہ اوہناں نُوں ویکھ کے 'ماشاء اللہ' دا ورد کردی رہی۔ وارث دا قد اپنے پیو نالوں وی کُجھ اُچا نکل پیا۔ اوہ بڑے گوہ نال اپنے پُتر دا چہرہ تکدا رہیا اوہ سگوں اپنے بابے وڈے نیکا تے گیا۔ اوہا بھخدا کنکی رنگ۔ اوہا چال، اوہا نک نقشا اوہا باز ورگیاں روشن، سیانیاں تے چمکدا اکھاں فولادی جُثا اوسے ورگی اواز، کوئی نیکے نُوں لکا کے وارث نُوں کڈھ لیندا تے ایہہ گل غلط نہ ہوندی۔ وردی اوہنوں پھبدی تے اوہ ماں تے پیو نُوں اپنا گبھرو تے شیر دلیر پُتر دِسدا۔ اوسے ویلے ویڑھے اندر ملتان سنگھ، سکھی رام، امن دیپ تے روپ کنول وڑے۔ وارث اوہناں دوہاں نُوں اٹھ کے گھٹ کے جپھا پا کے ملیا۔

''چاچا سکھی مینوں تمرتا دا......'' وارث دی گل ادھی مُونہہ وِچ ای رہ گئی۔ سکھی رام نے اوہدے مُونہہ اُتے ہتھ رکھ دِتا۔

''تو آ گیاں نا بُس میں ویکھداں جھانگڑی ہور کنے دن میری دھی نُوں اپنی حویلی وِچ رکھدا اے''، سکھی رام سینا چیڑا کر کے بیٹھا سی۔ پر اندروں چیریا کلجا لئی پھردا سی۔ اوہنوں وارث

دا مان سی اوہنے وارث نوں نِکیاں ہوندیاں دا اپنے موڈھیاں اُتے کھڈایا سی۔ نمرتا وارث نوں نِکیاں ہوندیاں توں وِیر وِیر کردی اوہدے مگر گلیاں وِچ دوڑدی ہوندی۔ فیر اوہ ویر توں ویرو ہو گیا۔ جدوں اوہدے وواہ دی گل ہوندی تے آکھدی۔

''میرا ویرو وارث اوسی میری ڈولی نوں اوہ موڈھا دیسی تاں ڈولی وِچ بہساں''

''ساڈی قسمت وِچ تیرا ووہ اویکھنا لکھیا سی وارثا'' سکھی رام گل پرت دتی۔

''آہو اساں چڑھدے کوئی نہیں جانا تیری جنج چاڑھے بغیر'' امن دیپ بولی۔

''اسیں سارے تیری اُڈیک لا کے بیٹھے ساں'' ملتان سنگھ بولیا۔

''چا چا جی تہانوں ساریاں نوں ایہناں حالاں وِچ وی میرا ووا یاد اے'' وارث اوہناں لوکاں نوں ویکھ رہیا سی جیہناں دے سراں اُتے موت نچدی سی پر اوہ اوہدے وواہ وِچ رلن دیاں تیاریاں کیتی بیٹھے سن۔

''دنیا نوں جو اگ لگدی اے لگن دے توں اوہدی چنتا نہ کر شام پور دے سارے ہندو تے سکھ جاندے جاندے تیرے وواہ دا سن کے وِچ رلن لئی رک گئے نیں آکھدے نیں وارث ساڈا وی پتر ہے فیر کیے نصیباں والے ای ایتھے پرت کے پیر دھرنا اوہنوں سہرا بنھدیاں ویکھے بنا اساں پنڈ نہیں چھڈنا''۔ ملتان سنگھ اگلی گل دی گنجائش ای مکا دتی۔

''ویکھ پترا کوئی پتا نہیں کل کیہ ہونا اے کیہ پتا کہدے نصیباں وچ کیہ لکھیا۔ اساں تیرے وواہ تک شام پور نہیں چھڈنا'' سکھی رام اوہدے نال سی۔

''میں اک آخری واری شام پور دیاں گلیاں وِچ اپنے بھتریئے دے وواہ وچ بھنگڑا پاونا چاہوندا تے ساریاں رسماں ہوندیاں اپنیاں اکھاں نال ویکھنا چاہوندا'' ملتان سنگھ اپنا فیصلہ سنا دِتا۔''نال تیری ووہٹی تے ہے ای امرتسر دی اساڈی دھی لگدی اے ہُن اسیں اوہدا پیکا واں اپنی دھی نوں ٹورے بنا کویں اتھوں ٹر جایئے''

فرید تے زبیدہ اوہناں دیاں گلاں چُپ کر کے سندے رہے۔ اوہناں دے اندر کیہ واپر رہی سی ایہہ گلاں سن کے اوہناں نوں ای پتا سی۔

''لے بھئی فریدا اج توں ساریاں رسماں شروع!!!''۔ ملتان سنگھ اعلان کر دِتا۔''روہی دھی دی ڈولی میرے گھروں اُٹھسی!

☆☆☆☆☆

(80)

''کپتان وارث حیات دا ووّاہ امرتسر دی روہی نال ہو رہیا جنج ملتان سنگھ نے جھلنی اے سارا پنڈ وارث دا جانجی اے فرید دا پروُہنا تے ملتان سنگھ ولوں وی ایس ووّاہ وچ سارے پنڈ نُوں گنڈھ اے۔'' ادھی راتیں پکا مراثی ہوکا دیندا پنڈ دیاں گلیاں پھر گیا سارا لوک جاگ پیا تے ایس ووّاہ دیاں گلاں گھر گھر شروع ہو گیاں۔ اگلی سویر ساریاں رسماں شروع ہو گیاں۔

''بابے نیکے دا پڑ پوترا پیا پرنیندا اے اسیں کیوں نہ اوہدی جنج چڑھیئے'' پنڈ دے سارے ہندو سکھ تے مسلمان اٹھ کھلوتے۔

جِسراں گل مکی سی ساریاں رسماں انجے پوریاں کرن دا آہر کیتا گیا۔ پہلاں فرید تے زبیدہ جا کے ملتان سنگھ دے گھر جا کے اوہدے کولوں اوہدی مُونہہ بولی دھی روہی دا ساک منگیا۔ اوہناں دے نال نائی تے گھر دیاں زنانیاں نے کئیں تھال چائے ہوئے سن .جہناں وچ اِک مٹھائی دا تھال سی دُوجے تھال وچ کُڑی دا جوڑا رکھیا سی جہدے نال اِک ڈبی وچ سونے دی مندری پئی سی تے تریجے تھال وچ، مہندی تے ابٹن رکھی سی۔ ایہہ سارے تھال سرخ رنگ دے ریشمی جھالراں والے رمالاں نال کجے سن۔ زبیدہ دے نال پنڈ دیاں ہندو، سکھ تے مسلمان کُڑیاں دا اک پورا جلوس چوکوں نکلیا تے پنڈ دی وچکارلی سڑک دا پھیر امار کے فیر چوک وچ پرت کے ملتان سنگھ دے بُوہے اگے آن کھلوتا۔ بُوہے اُتے امن دیپ، روپ کنول ایس جلوس دا سواگت کیتا۔ سارے پنڈ دیاں کُڑیاں، زنانیاں بالاں سنے وڈکیاں دے روہی دا منگوا لئی جاندے ایس جلوس نُوں تکیا جہدے اگے ولاں مراثن گل وچ ڈھولک پائی وجاوندی جاندی سی۔ کجھ کُڑیاں کدی دھریس کدی لڈی پاوندیاں تے کدی جھمر پاوندیاں اگے اگے نچدیاں جاندیاں۔ کجھ قدم ایہہ کُڑیاں ٹردیاں تے فیر اوہدے وچ کوئی نہ کوئی کُڑی رل پوندی۔ سبھ توں ودھ ایس جلوس وچ پنڈ دیاں گڈوی والیاں مصلناں نچیاں۔ ملتان سنگھ تے امن دیپ نے جا کے

روہی کولوں اوہدی منشا پچھی اوہنے ہاں کیتی تے دارے اُتے پرت کے جتھے سکھی رام نے خاص خاص بندے بیٹھے سن اپنے آ کے فرید نوں ہاں کیتی مٹھائی تے گڑ دارے اُتے بیٹھے پراوہناں وچ ونڈیا ملتان سنگھ نے مٹھائی دے تھال وچوں اک روپیا چا کے پکا مراثی نوں اوہد االاگ دتا۔ ساریاں رل کے دعا خیر آکھی۔ آمین آکھن والیاں وچ ملتان سنگھ تے سکھی رام وی رلے۔

ساریاں اک دُوجے نوں مبارکاں تے ودھائیاں دتیاں اک دُوجے نوں گل ملے۔ گھر اندر زبیدہ اپنے ہتھ نال مندری روہی نوں نکی انگلی وچ پائی اوہدے سراُتے سرخ دوپٹا رکھیا تے جوڑا اوہدے کول رکھ دتا۔ نیانی نے روہی نوں مہندی لائی۔ تے ابٹن امن دیپ دے حوالے کیتا۔ زبیدہ دے نال اوُن والیاں کڑیاں وچوں اک نے روہی دا نتھ سورا کیتا۔ اوس مگروں گھر اندر پراوہنیاں وچ پتاسے ونڈے گئے۔ نال اوہناں دی سیوا مٹھے شربت تے ددھ نال کیتی گئی۔ جدوں ایہہ جلوس پرتن لگا تے اون والیاں ساریاں کڑیاں تے زنانیاں نوں کڑی والیاں ولوں ونداسا تحفے وچ دتا گیا۔ انج وارث تے روہی دے منگیوے رسم پوری ہوئی۔

اوسے شام کڑیاں ملتان سنگھ دے گھر ڈھولک رکھ کے بہہ گیاں تے ساری رات گاؤندیاں نچدیاں رہیاں۔ اودھر فرید دے گھر وی ایہا ہویا ایتھے وی کڑیاں ڈھولک لے کے بہہ گیاں چوک وچ دوویں گھر آہمو ساہمنے سن اک کلے وچ کھلرے چوک وچ جویں میلہ چراغاں تج گیا۔ چوک وچ لگے وکٹورین کھمبیاں نال ٹنگیاں اک واری فیر لال ٹیناں تے دارے دے برانڈے دے کولیاں نال مشالاں ساری رات بلدیاں سن۔ رات اُتے دن دا گمان ہوندا۔ چوک دے دارے باغ تے گھنٹا گھر دے منارے اُتے ہر پاسے دیوے تے مشالاں روشن ہویاں۔ چوک وچ اوس شام نوں ہوون والا چراغاں ویکھن والا سی۔ کپتان وارث حیات دے واہ وچ سارا پنڈ رلیا۔ لگدا سی وواہ نہیں ہو رہیا میلہ لگا اے۔ وارث ساری رات چوک وچ پنڈ دے گھبرووآں وچکار بیٹھا جاگدا گلاں کردا رہیا۔ اوہ نچن لئی اٹھدے تے اوہنوں وی نالے کھچ لیندے۔ کشن نگر تے شام پور دے درزی ملتان سنگھ دے گھر آ کے بہہ گئے اوہناں نوں راتوں رات ووہٹی دے جوڑے تے وواہ دے کپڑے سیرن تے تیار کرن دا حکم دتا گیا۔ پنڈ دے ہندوواں تے سکھاں نوں جدوں پتا لگا کہ ملتان سنگھ دے گھروں روہی نے ویاہ کے ٹرنا اے اوہ اوہدے وواہ دی تیار کر رہیا اے اوہناں ساریاں رل کے اوہنوں ٹیک دتی۔ اوہ سارے اکٹھے ہوئے اوہناں کولوں جو بنیا جڑیا اوہناں لیا کے ملتان سنگھ تے قدماں وچ ڈھیر کر دتا۔

''روہی امرتسر دی دھی اے نری تیری نہیں ملتان سنگھ۔'' جدوں ملتان سنگھ اوہناں نوں ڈکن

دی کوشش کیتی تے اوہناں اوہدا مُونہہ بند کر دِتا۔

ملتان سنگھ آپ دی مالی طور تے تگڑا سی تے دواہ آپیں جھل سکدا سی پر ایہہ مالا ای کُجھ ہور سی کہ اوہنوں اپنی نہ کرن دتی۔ تے اوہنوں برادری کولوں سبھ کُجھ قبولنا پیا۔ روہی لئی ایناں داج اکٹھا ہویا کہ ملتان سنگھ دے حویلی دے کوٹھے تے اوہدا ویڑھا منجیاں بستریاں تے دہراں کھیساں، بھانڈے ہنڈر، کپڑیاں نال بھری گیا۔ دین والیاں نرا منجیاں بسترے تے بھانڈا ہنڈر ای نہ دِتا اوہناں سونے چاندی دے زیوراں، مرکیاں، مندریاں، چھاپاں، چھلیاں، ونگاں، کنگناں، نکیاں، جھمکیاں تے گانیاں نال اک صندوقڑی وی بھر دتی۔ روہی ایہہ سارا کُجھ ویکھدی اپنے داج دا سماں لیان والیاں ہندو سکھ زنانیاں تے بابیاں نوں اُٹھ کے پرنام کردی۔ ہتھ بنھ کے اوہناں اگے کھلوتی رہندی تے مُونہہ بکل وِچ لکا کے روندی اوہ سارے اوہدے سر اُتے ہتھ رکھدے ست سری اکال تے رام رام آکھدے۔ واہے گرو تے بھگوان کولوں اوہدی تے اوہدے سر دے سائیں دی لمیاں عمراں دی دعا منگدے۔ پانی دا گلاس پیتے بنا ویہڑیوں نکل جاندے۔

''ایہہ شام پور دے ہندو تے سکھ کسراں دے بندے نیں۔'' اوہدے پریوار نال امرتسر وِچ جو اپر یا ایس سلوک نے سارا کُجھ روہی دے ذہن وِچوں دھو دِتا۔

اوہ کُجھ بولن لگدی کسے دا شکریہ ادا کرن لگدی تے اگوں اگلے اوہدے اگے ہتھ جوڑ کھلوندے اوہدے سر اُتے ہتھ پھیر دے ٹردے رہندے۔ اوہنے کئیں واری ملتان سنگھ نوں آکھیا۔

''چاچا جی ...... میں ایناں کُجھ کیہ کرنا اے ...... کتھے لے کے جانا اے ...... ایہدے کُجھ حصے کر دیو...... کسے ہور حق دار نوں دے دیو ایہدے وِچوں کُجھ دے دیو......۔''

اگوں ملتان سنگھ دا اِک ای جواب ہوندا۔ ''توں نری ملتان سنگھ دی دھی نہیں ایں دھیاں ہندو، سکھ تے مسلمان نہیں ہوندیاں ساریاں دیاں سانجھیاں ہوندیاں نیں سکھاں دی ذمہ واری ہوندیاں نیں۔'' اوہ اوہدے سر اُتے ہتھ رکھدا اوہنوں تکدا خوش ہوندا۔ ''اسانوں اپنا فرض نبھا لین دے اسیں اپنے ضمیر دا بھار ہولا کر رہے آں۔''

''مینوں ہندوواں تے سکھاں دواہ دی گنڈھ دین ویلے ایناں دِتا کہ میں اوس رقم نال اپنیاں دوہاں دھیاں دا دواہ کیتا'' جدوں تک 'پکا مراثی' تے اوہدا نکا بھرا 'چنگا مراثی جیوندے رہے۔ ایہہ گل لوکاں نوں سناوندے رہے۔ چنگا مراثی دا دارے دی نکر تے باغ نال بنیا چاہ دا جھڑا کھوکھا کئی مہینیاں توں بند پیا سی۔ اج کھل گیا تے اوتھے ہندو، سکھ تے مسلمان سبھے رل کے

بیٹھے چاہ پیندے تے گلاں باتاں کردے ہسدے بولدے کھلوتے دسدے جویں گیا وقت پرت آیا۔''

روہی مائیاں بہہ گئی۔ تیل دی رسم ہو چکی تے روہی تے وارث دیاں بانہواں اُتے سرخ تے چٹیاں دھاریاں والا گانا بجھ گیا۔ اوسے رات نوں زبیدہ دے گھروں آ کے کڑیاں نے روہی دیاں مینڈھیاں کھولیاں۔ اوہدے سر وچ خشبوئی تیل لایا۔ فیر اوہدے گل وچ سرخ گلاباں دا ہار تے گانیاں پائیاں۔ اوہنوں ماکھی رلیا دودھ دا گلاس پوایا۔ سکے میویاں دی تھالی اوہدی جھول وچ رکھی تے اوہدے پیراں ہیٹھ سوا روپیا رکھیا تے نچدیاں گاوندیاں پرت گیاں۔

وارث اُتے کپڑے بدلن تے نہاون دی پابندی لگ چکی۔ ہن وواہ والے دیہاڑے ای اوہنے کپڑے بدلنے تے نہانا سی۔ اوہدے گھروں باہر نکلن تے وی پابندی لگ گئی تے اوہدے سر اُتے ملتان سنگھ دا کشن نگر وچ وسدا بھتریا خوش بخت سنگھ سباہلا سوار کروا دتا گیا۔ خوش بخت سنگھ وارث دا سباہلا بن کے چوک وچ بھنگڑے پاوندا سی۔ اوہ وارث دا نکیاں ہوندیاں دا بیلی سی تے اج کل لہور وچ وکالت کر رہیا سی۔ دُوجے پاسے روہی نوں ہر دل، آٹا تے تیل رلی ابٹن لان دا سلسلا شروع ہویا۔

''اک اک پیسا کما کے لیا کے گھر وچ دئیں ...... سونا چاندی تے ہوندا ای بناون تے سانبھن لئی ای پر ہُن لکھاں، لکڑیاں تے لوہے نوں گھر وچ جوڑ کے رکھیں کہ گھر اجے نہیں وسدے تے ٹردے...... وواہ گھر وسان لئی ہوندا اے اجاڑن لئی نہیں'' زبیدہ اپنے پتر دی سجی بانہہ نال گانا بنھدیاں اوہنوں مت دتی۔

وواہ دیاں رسماں زوراں تے سن۔ ایہہ شام پور وچ اوپرا وواہ ہویا۔ دُوجے دیہاڑے مہندی لاون دی رسم پوری کرن لئی خاص خاص گھراں نوں سدیا گیا شامی سارے گھراں دیاں ہندو، سکھ تے مسلمان کڑیاں زبیدہ تے زینت نال روہی نوں مہندی لاون لئی ملتان سنگھ دے گھر آئیاں۔ دُوجے پاسے لگدے لیندے تے گبھرو فرید دے گھر اکٹھے ہوئے وارث نوں گھیر کے بیٹھے سن۔ خوش بخت سنگھ اوہدے نال پرچھانواں بن کے لگا رہیا۔

مہندی لاون لئی اپنے گھر وچ روہی نوں پیڑھی اُتے بٹھا کے اک تھالی وچ مہندی گھول کے کول رکھی تے اوہنوں لاونی شروع کیتی تے دُوجے پاسے وارث نوں پیڑھے اُتے بٹھا کے دتو نائی نے مہندی لائی۔ نائی تے نیانی نوں مہندی مگروں لاگ دتے گئے۔ فیر مُنڈے تے کُڑی دے لگدے لیندیاں ای اپنے طور تے وی اوہناں نوں مہندی لائی مہندی لگن مگروں چوک وچ

چراغاں ہویا تے مُنڈیاں تے کُڑیاں ساری رات نچدیاں تے اپنیاں رنجھاں لاہیاں۔
اگلا دیہاڑا وواہ دا آ گیا۔ اج سارے پنڈ وچ جشن سی۔ ملتان سنگھ جنج جھلن دا فیصلہ سوچ سمجھ کے کیتا۔ اوہ ایہدے وچ کوئی کسر نہیں سی چھڈنا چاہوندا۔ اوہدی برادری اوہدے نال سی اوہنے میل راتھاں وانگ جھلی۔ چوک دے باغ دے باہرلے پاسے چلھا کھٹ کے دیگاں چاڑھ دتیاں۔ ترکھاناں باہروں سکیاں لکڑیاں وڈھ کے اوہناں نوں چیر کے ٹوٹے کر کے بالن لئی چلھاں دے کول لیا کے ڈھیریاں لا دتیاں۔ تے قیموں نائی ست کھانے تیار کرن وچ رجھ گیا۔ کھانیاں دی خوشبو سارے پنڈ دے گھر گھر وچ اپڑی۔ آل دوالے دے سو پنڈاں وچ قیموں نائی ورگی دیگ کوئی نہیں سی پکاؤندا۔ ملتان سنگھ کول اپنے گھر وچ وی بتیرا کُجھ سی پر وواہ والے دیہاڑے ہندوواں تے سکھاں میل جھلن لئی اوہنوں ٹیک دتی تے پراوہنیاں دے کھانے لئی چاول، گھیو، شکر سوجی تے آٹا اوہناں نوں سانبھنا اوکھا ہو گیا۔ سون واہن لئی منجیاں بستریاں نال ملتان سنگھ، فرید تے سکھی رام دیاں حویلیاں بھر دتیاں۔ کشن نگر توں اون والیاں نوں رات دا کھانا دین دے نال نال تے رات شام پور وچ ای رہن دی تیاری کیتی گئی۔ چوک وچ اپنے منجیاں بسترے اکٹھے ہوئے کہ سکھی رام نے اپنی حویلی دا بوہا کھلوا دتا۔ اوہدی حویلی وڈی سی تے پوری جنج جھل سکدی سی۔ جنج دوپہریں ڈھلنی سی۔ ملتان سنگھ نے سویرے سویرے اوَن والے پراوہنیاں دا وواہ وچ امداد کرن والے اپنی برادری دے بندیاں لئی ناشتے وچ وڈوتراں دے چول دتے۔ مٹھے چول سوادی پکے سن اوہنے سارے پنڈ وچ ایہہ مٹھے چول ٹورے۔
ہن گھڑولی دی رسم پوری کیتی گئی۔ وارث دی نکی بھین زینت نڈھے ولوں کُڑیاں نال رل کے رانگلے گھڑے سر تے رکھ کے باہر کھوہ اُتے گھڑولی بھرن گیاں۔ سبھ توں نیڑے دا کھوہ پنڈ کول ڈاک بنگلے دی کندھ نال سی۔ اوتھوں گھڑولی بھرن دا فیصلہ ہویا۔ نال بھرائی ماچھن اک چھج سر اُتے رکھیا ہویا سی۔ تے اوہدے اگے اگے پکا مراثی ڈھول کٹیندا جاندا۔ ماچھن نے کھوہ وچ بوکا گھت کے پانی کڈھیا تے ساریاں کُڑیاں گھڑولی بھر کے گاؤندیاں گھڑولی سراں اُتے چائی پنڈ پرتیاں۔ گھڑولی بھرن والیاں پنڈ دی ہر گلی دا گیڑا کڈھیا تے بھرائی ماچھن دے چھج وچ لوکاں اپنے حساب نال دانیاں دیاں تھالیاں بھر بھر پاندے رہے۔ ایہہ اوہدا لاگ سی۔ اپنے بھرا دی گھڑولی بھری بھین جدوں گھر دے اندر وڑی تے وارث اٹھ کھلوتا تے اپنی بھین نوں پنج روپے تے جتیاں دا جوڑا دے کے اوہدا لاگ پورا کیتا۔
گھڑولی دی رسم مکی تے مگروں کھارے دی رسم شروع ہو گئی۔ وارث نوں کھارے اُتے بہا

کے نوایا گیا۔ اوہدے نگروں نائی نے اوہدے سر اُتے اِک سرخ کپڑے دا ٹوٹا بنھ دِتا۔ کھارا لہائی دی رسم سکھی رام نے کیتی۔ وارث دا ماما کوئی نہیں سی ایہہ فرض وی سکھی رام نے نبھایا۔ اپنے وارث نوں کھارا لہائی ویلے اِک مجھ تے اِک گاں تحفے وِچ دتی۔ لوکاں دعا خیر آکھی۔ فیر اوہنوں نویں کپڑے پوا کے سہرا بنھیا گیا۔ نویں جتی پوان توں پہلاں اوہنوں چھیاں اُتے ٹرنا پیا۔ وارث ٹردیاں پیراں ہیٹھ ساریاں چھیاں بھن دتیاں نگروں اوہنوں نویں جتی پوائی گئی۔ پنڈ دی مالن 'چپا' پھلاں دے ہار تے گجرے بنا کے لیائی اوہنے اوہدے گل وِچ سرخ گلاباں دا ہار پایا۔ دتو نائی نے اوہدے سر اُتے سہرا بنھیا۔ دوہاں اپنے لاگ وصولے۔ فرید، زبیدہ تے زینت جدوں وارث دے سر اُتے سہرا بجھیا تے اوہ تنے آ کے اوہنوں چھا پا گئے۔ سکھی رام نے اوہنوں ودھائی دتی۔ نگروں کمیاں دے لاگ پتر ہوئے تے نڈھا تیار ہو کے نوار دے رانگلے پیڑھے تے پراوہنیاں دے وچکار بہہ گیا ہُن نگروں نیوندرا لین دا ویلا آیا۔ فرید دی برادری تے اوہناں سارے ہندواں سکھاں جیہناں دل اوہنے نیوندر گھتیا سی اج نیوندار پرتاون آئے۔

''ہندو تے سکھ اج آخری واری ایس پنڈ وِچ نیوندرا دے رہے نیں'' فرید اوہناں ساریاں نوں نیوندرا پاندا ویکھدا رہیا۔ کرسی تے میز اُتے برادری دا اِک منڈا اوہناں دا دِتا نیوندرا لکھی جاندا۔ سکھی رام نے وی اپنے حصے دی نیوندر گھتی تے ملتان سنگھ وی نہیں سی بھلیا۔ بلوری اکھاں کنکی رنگ درمیانے قد تے گول چہرے والا سابالا خوش بخت سنگھ وی نیوندر دین لئی لین وِچ لگ کھلوتا۔

''کیوں نیوندر پا رہے اوہ'' فرید اٹھ کھلوتا۔ ''میں کِسراں تہانوں پرتیساں''

''ویلا ہمیش اکو جیہا نہیں رہندا کدی کوئی دیہاڑا پرتاون دا وی آ ویسی اوس دیہاڑے پرتا لئیں'' ملتان سنگھ اگوں جواب دِتا۔

فرید نوں پتا سی نیوندرے دا ایہہ کھاتا اج نگروں ہمیش لئی بند ہو جانا اے تے اپنے فیر کدی نہیں کھلنا۔ اوہنوں اپنے پنڈ تے کشن نگر توں اون والے ہندوواں تے سکھاں دیاں چہریاں اُتے خوف دے پرچھاویں لہراندے دِسے۔ اُہناں ساریاں نوں پتا سی اوہناں کل ایس پنڈ نوں چھڈ کے ہمیش لئی اتھوں اپنے نویں دیس ٹر جانا اے۔ پر اوہ جاندے جاندے اپنا فرض نبھا رہے سن۔ اپنے ولوں کوئی گھاٹ نہیں سن رہن دینا چاہوندے متاں کل فرید اُلاہما نہ دوے یاں پنڈ والے گلہ نہ کرن کہ فرید تے ساری حیاتی ہندوواں تے سکھاں دے ووا ہ نمٹاندا رہیا نیوندراں گھت دا رہیا خشی غمی وِچ اوہناں دے نال کھلوتا رہیا پر اج جدوں اوہدے پتر دی واری آئی تے جان

دے ڈر توں کوئی نہ آیا۔ پر اوہ سارے آئے وچ گنج کے آئے اپنیاں دھیاں، بھیناں، ماواں، بالاں نال آئے تے اپنیاں جاناں خطرے وچ پا کے آئے نرا فرید نوں ایہہ دسن کہ اوہ اوہدے توں وکھ نہیں ہین اوہ اجے وی اوہدے دُکھ سکھ دے ساتھی سن۔ اوہناں دیاں رتیاں رسماں تے آپسی سانجھاں نوں کوئی پارٹیشن ونڈ نہیں سی سکدی۔

''کوئی ونڈ ساڈے آپسی تعلق نوں ونڈ نہیں سکدی۔ تے کوئی ہنیری ایس رشتے نوں دھوڑ وانگ اڈا کے نہیں سی لے جا سکدی۔'' ملتان سنگھ اوہنوں آکھیا۔

سلامی تے نیوندرا مکیا تے جدوں نڈھا بنیا وارث اُٹھن لگا تے گھر دیاں زنانیاں نے اوہدے سر اپروں پیسے وار کے سروارنا دی رسم پوری کیتی۔ وری تیار سی جیہڑی نائی نے سنبھال کے جنج دے نال کڑی والیاں دے گھر تک اپڑانی سی۔ وارث گھوڑی چڑھیا تے زینت اپنے ویر دی گھوڑی دی واگ پھڑ کے اپنیاں سہیلیاں نال رل کے کھلوتی گاؤندی سی۔

بھیناں واگاں پھڑیاں ویر گھوڑی چڑھیا بھین پھڑی واگ
پنج روپے بھین دا لاگ بھوری جھوٹی بھین دا لاگ ویر چڑھیا گھوڑی

بھین دے لاگ پتر پورے کر کے مگروں نڈھے نے گھوڑی ٹوری تے پوری جنج اُٹھ کھلوتی۔ دوپہریں ویلے وارث دی جنج چڑھی نڈھا گھوڑی اُتے چڑھیا تے سارا پنڈ اوہدا جانجی سی۔ اگے اگے پکا مراثی ڈھول کھڑا جاندا تے مگر مگر منڈے نچدے جاندے۔ فرید دیاں گھوڑیاں وچوں سبھ توں ودھیا چٹی گھوڑی جیہڑی اُہنے اپنے پتر لئی سیدھی سی اوہنوں بنا سنوار کے پکا مراثی لیایا۔ جنج دے اگے توتنیاں شرنائیاں تے ڈھولاں والے مراثی سن۔ وہد اسابالا خوش بخت سنگھ گھوڑی اُتے اوہدے مگر سوار سی۔ جہنے نڈھے نوں نظر لگن توں بچان تے بھوتاں، چڑیلاں تے ڈیناں نوں دور رکھن لئی ہتھ وچ لال کپڑا لپیٹی چھری پھڑی سی۔ پورے پنڈ وچوں جنج پھر دی باہر درگاہ اُتے گئی سلام کر کے پرتن لگی تے راہ وچ ست کلے ٹھوکے گئے۔ وارث نوں گھوڑی توں لہہ کے اوہ ستے کلے اک اک کر کے پٹنے پئے تاں جنج نوں پنڈ وچ وڑن دی اجازت ملی۔ راہ وچ نیانیاں ہتھاں دودھ دے کٹورے پھڑ کے کھڑیاں سن۔ اوہ گھٹ گھٹ دودھ دا پیندا کئیں گلاساں نوں نرا ہتھ لاؤندا تے کجھ پین لئی سہالے نوں دیندا اوہناں دے لاگ کردا اگانہہ ودھدا رہیا۔ جتھوں اوہ لنگھیا لوک اوہنوں سلامیاں دیندے رہے۔ تے نال جانجیاں نوں دھر کنے وی ماردے رہے۔ جنج جدوں ڈھول ڈھما کے نال توتنیاں شرنائیاں دے سُراں وچ نچدے گاؤندے گبھرو واں نال چوک وچ وڑی تے گبھرو واں پٹا کے تے گولے چھڈے۔ جنج نوں تکن لئی سارا

پنڈ گلیاں مکاناں، حویلیاں تے کوٹھیاں دیاں چھتاں اُتے چڑھ آیا تے چوک دیاں چوانہہ گلیاں وِچ جتھوں تائیں نظر اٹھدی کل خلقت ای خلقت ہر پاسے دِسدی۔ ہر گلی وِچ جانجیاں نُوں جنج ویکھن والیاں کُڑیاں نے پتاسے تے مونگ پھلیاں ماریاں۔ چوک وِچ جنج دا سواگت کرن لئی چوک دے وچکار ملتان سنگھ تے سکھی رام کھلوتے سن۔ اوہ فرید نُوں جپھا پا کے ملے۔

جانجی چوک وِچ دارے اُتے منجیاں، موڑھیاں، کرسیاں تے چوک وِچ گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں تے باغ وِچ بنچاں اُتے جدھر کسے نُوں تھاں ملی باہندے گئے۔ نڈھے نُوں لے کے جدوں زبیدہ، زینت تے برادری دیاں دوجیاں کُڑیاں تے سوانیاں ملتان سنگھ دے گھر اندر وڑن لگیاں تے وارث دے سر اُتے اندروں روپ کنول تے دوجیاں کُڑیاں نے آ کے سرخ دوپٹا تان کے اوہدی چھاں کر لئی۔ چنی تانے دا لاگ وارث نُوں کرنا پیا اوہدے کولوں ویاہا ہو کے اوہنوں اندر وڑن دی اجازت دتی گئی۔ روپ کنول نکی سالی دی تھاں اوہنوں مہندی لائی تے اوہدی نکی انگلی مہندی والی کولی وِچ بوڑ کے اپنا لاگ وصولیا۔ اوہنوں ویڑھے وِچ سبھ توں ودھیا نوار والے رانگلے پیڑھے اُتے قبلے ول مُونہہ کر کے بٹھایا گیا۔

اوہدا سباہلا خوش بخت سنگھ اوہدے نال سی۔ زنانیاں اوہدے آل دوالے اکٹھیاں سن۔ سبھ توں پہلاں امن دیپ نے اوہنوں سلامی دتی۔ ایتھوں ویلھ ہوئی تے نڈھے نُوں سلامیاں جو پینیاں شروع ہویاں تے مکن دا ناں نہ لیندیاں۔

فیر نائی نے اوہنوں شیشا وکھا کے اپنا لاگ لیا۔ مگروں اوہدیاں جتیاں لکائیاں گیاں ایہہ کم روپ کنول دے ذمے سی۔ اوہنے مُونہہ منگے لاگ وصولے پورے دس سو روپئے۔ روپ کنول نے نکی سالی دی تھاں وی لے لئی اوہنے دوپٹے نال اوہدا گوڈا بنھ دتا تے گوڈا کھولن دا ست روپئے لاگ وصولیا۔ مگروں نیانی دودھ دا کٹورا بھر کے لے آئی نڈھے نے اوہدے وِچ اپنے سجے ہتھ دی چیچی انگلی بوڑی تے اپنا لاگ وی وصولیا۔ وری جیہڑی جنج اپنے نال لے کے آئی زبیدہ اپنے ہتھاں نال امن دیپ دے حوالے کیتی۔ ملتان سنگھ دے ویڑھے وِچ لوکاں نُوں وکھان لئی منجیاں اُتے رکھی وری تے داج ویکھن لئی ساریاں زنانیاں تے کُڑیاں وہڑے اندر وڑ آیاں۔

''ملتان سنگھ اپنی دھی نُوں بڑا داج دِتا اے اج تائیں کوئی کُڑی شام پوروں ایناں داج لے کے اپنے پیکے گھروں نہیں ٹُری۔''

کمیاں دے لاگ پتر ایتھے ای کیتے گئے سارے ملتان سنگھ سر اُتے کھلو کے پورے کروائے۔ ووہٹی نُوں مہندی لا کے، اکھاں وِچ کجلا پا کے ست بار سنگھار کروا کے سوہریاں دلوں

آیا سوہا جوڑا پوا کے تے زیواراں نال لد کے پیکے گھروں سوہرے گھر تورن لئی تیار کیتا گیا۔ پیکے گھر دے ویڑھے اندر ڈولی تیار رکھی سی۔ جنج دے چوک وچ وڑدیاں سار ای اوہدی خاطر مٹھی لسی تے مٹھیائی نال کیتی گئی۔ مگروں نکاح دی رسم ہوئی۔ مولوی رحمت دین نے اوہناں دا نکاح پڑھایا۔ پہلاں دو گواہاں ملتان سنگھ نال اندر جا کے روہی کولوں پچھیا کہ

''روہی بی بی بنت میجر (ریٹائرڈ) صفدر حمید تینوں وارث حیات ولد فرید حیات اپنے نکاح وچ قبول ہے''

''قبول اے'' روہی نے اگوں دوجی واری پچھن تے ہاں وچ اپنا سر ہلایا۔ ہن ملتان سنگھ ولوں دو گواہاں فرید حیات نال جا کے وارث کولوں ایہہ سوال پچھیا۔

''کپتان وارث حیات کیہ تینوں روہی بی بی بنت میجر (ریٹائرڈ) صفدر حمید اپنے نکاح وچ قبول اے''

''قبول اے۔'' وارث نے اپنے دل اُتے سجا ہتھ رکھ کے آکھیا۔ مولوی صاحب نے اوہناں دوہاں دا نکاح گواہاں دی موجودگی وچ پڑھا دِتا تے دوہاں دے دستخطاں نال گواہاں دے دستخط وی رجسٹر اُتے کروائے۔ نکاح مگروں مولوی صاحب دعا خیر کرائی۔ سارا لوک کیہ ہندو کیہ سکھ کیہ مسلمان آمین آکھن والا سی۔ مولوی صاحب نوں پنج آنے اوہناں دا لاگ دِتا گیا۔ مگروں جانجیاں وچ چھوہارے تے مکھانے ونڈے گئے۔ نکاح ہو گیا تے ملتان، فرید تے سکھی جپھا پا کے اک دوجے نوں ودھائیاں دتیاں۔ ملتان سنگھ، فرید تے سکھی رام تنے اِک دوجے دے برابر کھلو کے دارے اُتے لوکاں کولوں مبارکاں تے ودھائیاں وصول کر دے رہے۔

ڈنگ دا کھانا دین دا ملا سکھی رام تے ملتان سنگھ نے رل کے نبیڑیا۔ گل اوہناں دوہاں وچ ایہا مکی کہ جنج دا دوپہر دا کھانا سکھی رام نے دِتا تے بھاجی ورتن لئی رات دا کھانا ملتان سنگھ نے دِتا۔ پورے پنڈ وچ کیہ زمیندار تے کیہ کمی ملتان سنگھ نے ہر گھر وچ کھانا وکھرا گھلیا۔ جدوں جنج کھانا کھا کے ویہلی ہوئی تے مگروں برادری تے کمیاں نوں کھانا دِتا گیا۔ کھانا سوادی سی لوکاں رج رج کے کھادا۔ ساری میل نے ملتان سنگھ دے کھانے دیاں تعریفاں کیتیاں۔

مراد نڈھا بن کے ملتان سنگھ دے ویڑھے وچ بیٹھا شام پور دے ہندوواں تے سکھاں جنیاں تے زنانیاں نوں سونے چاندی دے کنگن، گہنے۔ چھلے مندریاں، کوکے، ونگاں، مرکیاں، ٹکے وہڑے وچکار پئی منجی اُتے کھلری چادر اُتے رکھدیاں تکدا رہیا۔ اوہ سارے اپنی دھی نوں اپنے اپنے حصے دا داج دے رہے سن۔

''ایہہ کیہ کر رہے او...... یارو ایہہ ظلم نہ کرو......'' فرید اٹھ کھلوتا۔ اوہدی وی کسے نہ منی۔
امن دیپ نے اپنا سارا زیور کڈھ کے روہی نوں پوا دتا۔

''توں چپ بیٹھا رہو فریدا۔ اسیں اپنے پتر وارث تے اپنی دھی روہی دے سر دا صدقا لاہ رہے آں ساہنوں کرن دے اسیں جو کر رہے آں مگروں ایہہ سارا کجھ بھانویں کسے مدرسے نوں دے آویں یا مسیت نوں خیرات کر دوئیں ساڈا کوئی واسطا نہیں اوہدے نال۔'' سکھی رام اٹھ کے بول پیا اوہنے فرید نوں کھچ کے پچھانہہ کندھ نال اپنے تے ملتان سنگھ دے وچکار کرسی اُتے بٹھا دتا۔

ماچھی ڈولی بیڑ کے لے آیا...... جیہڑی ملتان سنگھ دی حویلی دے بوہے اگے رکھی۔ ووہٹی نوں بابل دے ویڑھے وچوں ٹورن دا ویلا آیا تے ملتان سنگھ، سکھی رام، امن دیپ تے روپ کنول اٹھ کھلوتے۔ کڑیاں نے ووہٹی نوں ٹورن لگیاں بابل دے دکھ دا اظہار کرن والے گیت گائے۔ ووہٹی نوں پیکے گھر دے ویڑھیوں ٹوردیاں روپ کنول نے قران، گیتا تے گرنتھ صاحب دی چھاں ہیٹھوں گذاریا۔ دوجی موہاٹھ نال ملتان سنگھ کھلوتا سی۔ لوک اوہنوں گل لاؤندے اوہنوں تسلی دیندے۔ اوہ ہر اک نوں ہتھ جوڑ کے اِک ای گل آکھوں کردا۔

''میں اپنی وڈی دھی اج ویاہی اے۔ تساں ساریاں میرا مان دھایا واہے گرو تہاڈے ساریاں تے راضی رہوے۔''

جدوں ووہٹی ملتان سنگھ دے ویڑھیوں نکل کے ڈولی وچ بیٹھی تے مگروں رون دیاں اوازاں چوک تک اپڑیاں۔ سکھی رام تے ملتان سنگھ دوویں بوہے دا موہاٹھ پھڑ کے اپنیاں پگاں وچ مونہہ لکا کے کھلوتے روندے سن۔

''توں تے مردسیں زوری اپنی مرضی کرلیندوں میری کیوں سنی نمرتا دا نکاح میرے کولوں زوری ای وارث نال پڑھوا دینا سی اج میری دھی غنڈیاں ہتھوں برباد تے نہ ہو رہی ہوندی'' سکھی رام نوں آشا دی اواز کناں وچ اؤندی تے اوہدے جگر اُتے چھریاں چلدیاں۔ ڈولی وچ بیٹھی روہی نوں ہندو تے سکھ زنانیاں جو سلامیاں دینیاں شروع کیتاں تے ڈولی وچ روندی بیٹھی روہی نے اپنے دوویں ہتھ باہر کڈھ کے اوہناں ساریاں دے اگے جوڑ دتے۔

''مندیا امرتسر میرا پیکا اے کجھ میرے مگروں اون والیاں لئی وی سانبھ کے رکھ لئو...... بس کرو ہن میرا روں روں امرتسر تے راضی اے۔'' پر اگوں اوہدی کسے نے نہیں سی سنی۔
زبیدہ تے فرید اوہدی ڈولی کول کھلوتے سب روئی جاندے۔

ووہٹی دے بھرا دی تھاں پرتیم سنگھ نے لئی سی اوہ اتھے نہیں سی اوہدی تھاں روہی دی ڈولی شام پر دے سکھ تے ہندو گبھروواں نے اپنیاں مونڈھیاں اُتے چا کے چوکوں کڈھی۔ جدوں سہرا بنھیا وارث گھرے دے بُوہے وِچوں اپنی ووہٹی نال باہر پیر رکھن لگا ہتھ وِچ قران، گیتا تے گرنتھ صاحب پھڑی کھلوتی روپ کنول نے تنے کتاباں اوہدے سر اُتے کر کے اوہناں دی چھاویں بیٹھوں اوہناں دوہاں نوں گھروں ٹوریا۔

''میرا بھاگاں والا ایں جو جیوندی جاگدی ہیر جھنگ سیالوں ویہا کے لے چلیاں اج کوئی کیدو کوئی کھیڑا تیری راہ ڈکن والا نہیں اے میں تے خواب ویکھدی ساں کہ میری ڈولی شام پور وِچوں اُٹھنی اے پر ہُن شام پور چھڈنا پے گیا پتا نہیں اگے میرے نصیب وِچ کوئی ڈولی ہے یاں قبر۔'' روپ کنول اوہدے مونڈھے نال سر رکھ کے ہٹکورے لے لے کے روئی ''ایہہ وی پتا نہیں کہ جیوندیاں مویاں امرتسر اپڑنا اے یاں راہ وِچ ای کسے ہنیرے وِچ گواچ جانا اے کیہڑی شے اے جیہڑی لوکاں نوں کھچ کھچ کے واہگا لئی جاندی اے جتھے دوہاں پاسے اوہناں لئی موت گرجھاں وانگ کھنب کھلار کے بیٹھی اے۔''

''نہ ھے نوں جان دے روپ کنول۔'' نال کھلوتی امن دیپ نے روپ کنول دے مونڈھے اُتے ہتھ رکھ کے اوہنوں چپتا کرایا۔ ''چپ بیا ہوندا اے''

وارث نے ملتان سنگھ امن دیپ تے سکھی رام دے پیراں نوں ہتھ لایا ہتھ جوڑ کے اوہناں دا شکریہ ادا کیتا۔ چوک وچکار ڈولی اپڑی تے کہاراں دے حوالے کر کے سکھ تے ہندو گبھرو اِک پاسے ہو گئے۔ اوہ سارے اپنے پنڈ دے ایس ووہ نوں بڑی حسرت نال تکدے۔ اوہناں نوں پتا سی اوہناں فیر کدی ایس پنڈ وِچ کدی کوئی وواہ نہیں تکنا اتے اوتھے کسے ہندو یاں سکھ گبھرو نے سہرا بنھ کے گھوڑی نہیں چڑھنا۔

اوہناں ساریاں جانجیاں لئی ایس پنڈ وِچ اج ایہہ آخری جنج سی آخری ووہ سی تے آخری کھانا سی۔ جتھے وِچ اوہ پراؤہنے سن۔ اج اوہ سارے رج کے اپنیاں سدھراں لاہ رہے سن۔ ڈولی اُٹھی تے سکھی رام نے ڈولی اُتے نقدی سُٹی۔ ملتان سنگھ دے گھر دی مراثن تے اوہدی وڈی دھی ووہٹی دے نال اوہدے سوہرے اوہنوں اپڑان لئی گیاں۔ ڈولی چڑھدیاں روہی نوں اپنی ماں پیو تے بھرا یاد آئے تے اوہ ملتان سنگھ، امن دیپ تے سکھی رام دیاں مونڈھیاں اُتے سر رکھ کے روئی۔ اگلیاں اوہنوں کسے شے دی گھاٹ نہیں سی رہن دتی۔ ڈولی لئی جاندی جنج نوں پنڈ دیاں گلیاں وِچوں گذاریا گیا۔ باہر رات ہنیری سی پر پنڈ دی ہر گلی وِچ چراغاں سی۔

سکھی رام سارے راہ ڈولی دے نال نال رہیا اوہنے نقدی نال بھری بجھکی اپنے مونڈھے نال لمکا رکھی سی اوہ سارے راہ ڈولی دے چوک وچ پرتن تک پیسے ای ڈولی اُتے سٹدا آیا۔ لوک اوہ پیسے اِک دُوجے دے اُتے ڈگدے چکدے رہے ڈولی پنڈ دا پھیرا مار کے اپنا پینڈا چوک وِچ آ کے مکایا پر سکھی رام دا پیسا نہ مکیا۔ جہڑا بچ گیا اوہنے چوک وچ اپنی بجھکی لوکاں دے ساہمنے سکھنی کر دتی۔ فرید تے ملتان سنگھ ایہہ سارا کُجھ تکدے رہے۔ ٹھیک اوس ویلے جدوں ڈولی فرید دے بُوہے اگے چوک وچ اُتری تے فرید، ملتان سنگھ نے سکھی رام تناں بیلیاں رل کے وجدے ڈھولاں دی گونج وِچ بھنگڑا پایا۔ اک واری جدوں ایہہ گھنٹا گھر چوک بنیا اودوں اتھے سو ڈھولی آئے سن تے اج جدوں وارث پرنیویا تے ملتان سنگھ تے فیر آل دوالے دے پنڈاں وِچوں سو ڈھولی سدیا۔ ڈھولیاں بنب کڈھ دتی۔ سو ڈھول وجیا تے انجے جاپیا سی ساری دھرتی ڈھولاں دی بنب نال گونج پئی اے۔ ہر جی نچن لئی اٹھ کھلوتا کیہ ہندو کیہ سکھ کیہ مسلمان سارا شام پور اج وارث دے ووواہ وِچ دل کھول کے نچیا سارے چوک وِچ پیندے ایس بھنگڑے وِچ رلے۔ ڈولی فرید دے بُوہے اگے رکھی سی بھنگڑا مکا تے فرید نے ڈولی لہائی وِچ دو مجھاں اپنی نونہہ نُوں دتیاں۔ ووہٹی ڈولی وِچوں اُتر کے گھر دے بُوہے اندر پیر رکھن لگی تے اوہدی سس زبیدہ نے اوہنوں پانی دا کٹورا پوایا۔ زینت نے آ کے اگوں اوہدا ہتھ پھڑ لیا دوہے ماں دھی اوہنوں ہولی ہولی ٹوردیاں گھر اندر وارث دے بنائے سنوارے تے سجائے کمرے وِچ اِک رانگلے پیڑھے اُتے لیا کے بٹھا دتا۔ اتھے گھنڈ لہائی دی رسم شروع ہوئی۔ تے روہی نُوں رات دیر تک سلامیاں چیندیاں رہیاں۔

''اج پرتیم سنگھ تے امرداس دی ہوندے تاں میرا گھر پورا ہوندا۔'' فرید اپنے دوہاں بھتریاں لئی منکھیدا۔

ملتان سنگھ دے گھروں اون والا داج اوہدے گھروں کڈھ کے کمیاں پہلاں ای فرید دے گھر اپڑا دتا۔ وارث بیٹھک وِچ بہہ گیا۔ اوہنوں کسے سون لئی نہ جان دتا۔ چوری دی رسم مگروں اوہدی جان چھٹی۔ تے اوہنوں سرگھیں ویلے جا کے کِدھرے ووہٹی دے کمرے اندر پیر رکھنا نصیب ہویا۔

رات دا آخری پہر سی۔ بڑی دیر دی ریشمی سرخ چادراں والے تے گلاباں دیاں پتیاں نال بھرے رانگلے پلنگ اُتے ووہٹی بنی بیٹھی روہی نے حیران پریشان بیٹھے وارث نُوں اچانک گھنڈا چا کے ویکھیا۔ وارث دیاں اکھاں نوں ملکوتی حُسن دے اوس جلوے دی تاب جھلنی اوکھی

ہوگئی۔ روہی دیاں غزالی اکھاں وچ محبتاں دا سمندر موجاں ماردا سی۔

''وارث اِک گل تے دس'' روہی دے گلابی چہرے اُتے مسکان سی۔ گلھاں وچ ڈگھے پئے تے گلاب دی کلی ورگے نازک ہوٹھ اُتے بنیا کالا تل وارث دے دل اُتے وار کر گیا۔

''پُچھ''

''جے تینوں کل کوئی ہور حور لبھ گئی تے وت کے کریسیں'' کرن والی نے اوکھا سوال کیتا۔

''روہی ...... اِک حُور کیہ شے اے ساری جنت نُوں ٹھڈا مار دیساں تیرے اِک دیدار دی خاطر۔'' حسن دے جلویاں وچ غرق ہوئے وارث دے مونہوں بے اختیاری وچ نکلیا۔

جدوں ملتان سنگھ، سکھی رام، امن دیپ روپ کنول تے پنڈ دے دُوجے ہندو تے سکھ روہی دی ڈولی ٹور کے وہیلے ہوئے اوس ویلے ادھی رات ہو رہی سی۔ ٹھیک ادھی راتیں چوک وِچ بیٹھیاں جانجیاں وِچوں کسے نے ریڈیو لا دِتا۔ شام پور دے چوک وِچ ایس اعلان دی گونج سنیوی۔

''ایہہ ریڈیو پاکستان لہور اے...... اج 14 اگست اے پاکستان بن گیا اے''

ایہہ اواز جویں ای تے جتھوں تک پنجاب تے ہندوستان وِچ رہن والے کروڑاں ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دے کناں تک اپڑی اوہنے ہر شے نُوں ہلا کے رکھ دِتا۔ پنجاب دا نقشہ بدل دِتا۔ ہندوستان ازاد ہو گیا تے پاکستان بن گیا۔ پنجاب نُوں دو وکھوں وکھ دیساں وِچ ونڈ کے ایہنوں ازادی دتی گئی۔ ایس ازادی نے چڑھدے پنجاب اُتے بھارت تے لہندے پنجاب اُتے پاکستان دا جھنڈا لہرا دِتا۔ تے دوہاں پنجاباں وِچ واہگا دی خونی لیک پھر گئی۔ پنجاب دی پارٹیشن ہوگئی تے ایہہ لاشاں تے لہو دے سمندر وِچ ڈب گیا جد کہ دلی تے کراچی وِچ ازادی دا جشن منایا جا رہیا سی۔ شام پور وِچ وی ایہہ خبر لوکاں نے سنی۔ شام پور دا منظر اِک دم بدل گیا۔ مسلمان خشیاں نال بھنگڑے پاؤندے باہر نکل آئے پر ہندو تے سکھ خوف دی دہشت نال اپنے گھراں اندر وڑ کے کندھاں نال لگ گئے ...... ایہا حال بھارت تے بھارتی پنجاب وِچ مسلماناں دا ہویا۔ جس چوک وِچ کُجھ چر پہلاں خشیاں بھنگڑے پا رہیاں سن اتھے آ کے ویرانی نے ڈیرہ لا دِتا۔ خوف تے دہشت دے مارے ہندو تے سکھ سویر دے چانن دی راہ اُڈیکن لگ پئے۔ جیہڑی اپنے دامن وچ اوہناں لئی پتا نہیں کی کُجھ لے کے آ رہی سی۔

☆☆☆☆☆

(81)

14اگست نُوں پاکستان بنن دا اعلان ہو گیا۔ ایس مقصد لئی پنجاب دی دھرتی دے دو ٹوٹے کیتے گئے ...... پنجاب دی ونڈ وِچوں بھارت دی ازادی تے پاکستان دے وجود نے جنم لیا۔ پنجاب دی ونڈ کر کے ہندوستان نُوں ونڈ توں بچایا گیا۔
''جیہنوں تقسیمِ ہند آکھیا گیا اوہ دنیا دا سبھ توں وڈا فراڈ تے جھوٹھ اے ایہہ تقسیم ہند نہیں درحقیقت تقسیم پنجاب اے۔ جہدے اُتے تقسیمِ ہند دا ٹھپا لا کے پنجاب دے لوکاں نُوں گمراہ کیتا گیا تے پنجاب نال فراڈ کیتا گیا۔ ہندوستان دی تے اجے تک ونڈ ای نہیں ہوئی۔ پنجاب نُوں ونڈیا گیا انڈیا نُوں نہیں۔ ایہہ پارٹیشن آف انڈیا نہیں پارٹیشن آف پنجاب اے۔ ہندوستان تے جمنا توں پرانہہ اے ایدھر سارا پنجاب اے۔ ہندوستان ٹھیک ازاد ہویا پاکستان ٹھیک بنیا پر پنجاب دی ونڈ غلط ہوئی۔ کشمیر پنجاب دا حصا سی۔ ونڈ نے پنجاب تے کشمیر دوہاں نُوں تباہ تے برباد کر چھڈیا۔ تے پنجابیاں نُوں اِک دُوجے دے گل پوا دِتا۔ واردات ہو گئی اے۔ پنجاب دے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دا اِک دُوجے دے ہتھوں قتلام کروا کے اوہناں نوں اپنے گھراں تے شہراں وِچوں پٹیا گیا۔ پنجاب وِچ فرقہ وارانہ فساد کروا کے پنجاب دے لوکاں دا قتلام کروا کے پنجاب دی ونڈ کروائی گئی۔''فرید پنجاب دی ونڈ دا اعلان سنیا تے چوک وِچ کھلوتا بول پیا۔
پنجاب دے واسیاں دی اگلی سویر اکھ کھلی تے اوہ اپنی ای دھرتی اُتے اِک دُوجے لئی غیر ملکی بھارتی تے پاکستانی بن چکے سن۔ سرکار دی رِٹ کوئی نہیں سی۔ ہندو، سکھ تے مسلمان غنڈیاں نُوں پنجاب دے اپنے اپنے علاقیاں وِچ اِک دُوجے دے قتلام دا جویں سرٹیفکیٹ مل گیا۔ شام پور لہندے پنجاب دے وچکار سی، مسلماناں دا پنڈ سی، پاکستان وِچ آ گیا تے شام پور دے ہندو تے سکھ وی فرقا پرستی دے یمراج دے نشانے اُتے آ گئے۔

شام پور وچ بھارت توں اون والے اجانو تے اوپریاں شکلاں والے بندے دِسن لگ پئے۔ اوہ اِک اوپری زبان بولدے، اوپرا سوچدے تے اوپرا پاندے سن۔ اوہ جتھے بیٹھدے پنڈ وچ ہندوواں تے سکھاں دے خلاف گلاں کردے تے مقامی لوکاں دی تہذیب کولوں نفرت دا اظہار کردے۔ نالے جیہڑے ہندو تے سکھ اپنیاں جائداداں، زمیناں تے مکان پچھے چھڈ کے بھارت ٹُر گئے۔ اوہناں اُتے دھڑا دھڑ قبضہ کیتی اوندے۔ دُوجے پاسے پھپھی موتداں دا بھتریّا کمالا ابھر سریا سی۔ جیہنے امرتسروں آکے پنڈ وچ اگ لائی ہوئی سی۔ اوہنے آپ وی گلی وچ ہندوواں دے دو مکاناں تے باہر اِک سکھ ٹبر دے اِک مربعے رقبے اُتے قبضہ کرلیا۔ اوہ جدوں دا امرتسروں آیا سی نت چوک چ گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں اُتے بہہ کے سارا سارا دن اچا اچا اخبار پڑھدا ہوندا۔ اوہ سارا دن گلی گلی پھر کے فساداں دیاں خبراں اخبار وچوں پڑھ پڑھ کے لوکاں نُوں سناندا۔ ساری رات سردار قہر خان دی حویلی اُتے جا کے بیٹھا رہندا ہندوواں تے سکھاں نُوں گھیرن مارن دے منصوبے بناوندا رہندا۔ تے نالے ہتھیار تے غنڈے اکٹھے کیتی اوندا اُتوں گلی گلی پھردا لوکاں نُوں فرید دے خلاف تپاندا۔

''فرید حیات دی وجہ توں ایتھے ہندو تے سکھ امن چین نال بیٹھے ہوئے نیں جد کے اوہناں نے اپنیاں علاقیاں چ مسلماناں دا قتلام شروع کر رکھیا اے فرید تجیز کر رہیا اے۔'' اوہ ہر ویلے ایہہ ڈھول کٹیندا۔ ''امرتسر نُوں ایس لئی اگ لا دتی گئی کہ ایتھے مسلمان رہندے سن۔'' اوس ویلے وی کمالا چوک وچ کار گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں اُتے کھلوتا ایہہ گلاں کر رہیا سی۔ فرید نُوں جدوں باہروں شور دی اواز سنیوی تے اوہ باہر چوک وچ نکل آیا۔

''کپورتھلا کول مسلماناں نال بھری پاکستان اون والی ریل گڈی نُوں ڈک کے اوہدے وچ مسلماناں دا قتلام کیتا گیا تے مسلمان سوانیاں دیاں عزتاں لٹیاں گئیاں چڑھدے وچ مسلماناں دیاں دھیاں بھیناں نُوں ہندو تے سکھ چک کے لے جاندے نیں تے مرداں نُوں قتل کر دیندے نیں'' کمالا خبراں پڑھ کے سارے چوک چ بیٹھے تے اوندے جاندے بندیاں نُوں سنائی جاندا اوہدے اخبار پڑھن دا طریقہ ویکھ کے چوک وچ بیٹھے ہندو تے سکھ اٹھے تر کھے قدم پٹدے اپنے گھراں نُوں ٹُر گئے۔ ہن نرے کُجھ مسلمان بیٹھے اوہدیاں گلاں سن رہے سن۔

''تے مسلمان کہڑا گھٹ کر رہے نیں اوہ اپنیاں علاقیاں وچ ہندوواں تے سکھاں نال اوہا کُجھ کر رہے نیں امرتسر وچ جے مسلماناں نُوں مارن والے بوہت سن تے اوہناں نُوں بچون والے ہندو تے سکھ وی گھٹ نہیں سن نہیں تے کمالیا توں ایتھے جیندا نہ اپڑدا۔ مذہب نُوں منڈھ بنا

کے نفرت دا وپار کرن والیاں دا کوئی دین مذہب نہیں ہوندا اوہ ہندو مسلمان سکھ یا عیسائی نہیں ہوندے غنڈے تے دہشت گرد ہوندے نیں'' فرید اوہدے ہتھ وچوں اخبار کھو لیا تے اوہنوں دھون وچوں پھڑ لیا۔ ''اخبار اپنے پڑھن لئی ہوندا لوکاں نوں سناون لئی نہیں توں ہو کا کیہڑی شے دا دے رہیاں''

اوہنے اخبار اوہدے ہتھ وچوں لے کے پاڑ چھڈیا۔ جے کوئی ہور بندا ہوندا تے کمالے اوہنوں چیر پاڑ چھڈنا سی پر اوہدی دھون فرید حیات دے شکنجے وچ پھسی سی۔ جیہنوں چھڈانا اوہدے وس وچ نہیں سی۔ اگے فرید حیات کھلوتا سی۔ قبیلے تے بانہواں والا۔ جہدے پر چھانویں کولوں وی جھانگڑی سردار ڈردے تے اوس توں پرانہہ پرانہہ رہندے۔ کمالا تاں اجے ایتھے نواں نواں آیا سی۔ لوک چوک وچ اکٹھے ہو گئے۔

''میرا گلماں چھڈ دے فریدا'' کمالے نے پورا زور لا کے اپنے آپ نوں چھڈان دی کوشش کیتی پر ناکام رہیا ''ہندو تے سکھ مسلماناں نوں تھاں تھاں کپ رہے نیں تینوں ایناں نال کیہ ہمدردی اے''

''کمالیا جو کجھ تیرے نال ہوئی مینوں اوہدا افسوس ہے ہنیری گھلدی اے تے سکے پتر تے ککھ کانے اڈا کے لے جاندی اے پر اوہدے وچ کجھ قصور تیرا وی ہے۔ توں وی امرتسر وچ غنڈہ گردی کیتی۔ شام پور وچ وسدے ہندو سکھ نردوش نیں توں اوہناں نوں اپنی کسے مصیبت لئی دوش نہیں دے سکدا...... '' فرید نے اوہنوں پھڑ کے جھونا دِتا۔

''فریدا توں ایہناں سکھاں تے ہندوواں نوں کدوں تائیں بچا کے رکھسیں ایہہ اُتھے ہوندے تے ایہناں دے ہتھ وی مسلماناں دے خون وچ رنگے ہوئے سن۔ امرتسر دیاں گلیاں تے بازاراں وچ قتل ہوون والیاں دے ناں میرے دل اُتے لکھے ہوئے نے میری گھر والی نوں میرے پیو تے میری ماں نوں میریاں اکھاں دے ساہمنے اگ وچ سٹیا تے میرا گھر ساڑ کے سواہ کیتا۔ میری اک بھین دی عزت میریاں اکھاں دے ساہمنے لٹی تے دوجی نوں تیرے یار دا بھرا ہری سنگھ چا کے لے گیا اجے توں آکھداں میں چپ رہواں'' کمالا چپ ہوون وچ نہیں سی آ رہیا اوہ کجھ دن پہلاں ہی امرتسروں ایتھے اپنی پھپھی کول اپڑیا تے ایتھے امرتسر وچ لٹیاں عصمتاں تے قتل ہوون والیاں دا حال گلی گلی تے گھر گھر جا کے سناندا پھردا۔ اوہدیاں گلاں بلدی اُتے تیل پا رہیاں سن۔ باقی دی کسر جھانگڑی سردار اوہدی مدد کر کے پوری کردتی۔

''نہیں فریدا......'' اوسے ویلے ملتان سنگھ تے سکھی رام گھروں نکل آئے تے فرید نوں

پچھانہہ کھچ کے کمالے دی جان چھڑائی۔ اوہ چوک وچ رولا پیندا سن کے اپنے گھراں وچوں نکل آئے ملتان سنگھ اوہنوں سمجھان دی کوشش کیتی۔ ''کمالا ٹھیک آکھ رہیا اے توں کیہدا کیہدا مونہہ بند کریسیں ایدا کوئی قصور نہیں ایس قتلام دے زماوار اوہ حرامی نیں جیہناں لیکاں مارن لگیاں دوہاں پاسے وسدے لوکاں دے انت بارے نہ سوچیا یاں فیر سوچ سمجھ کے پنجاب نوں نفرت دے جنگل چ دھکا دے دِتا۔''

کمالا اتھوں ٹُر گیا پر جاندیاں جاندیاں اوہدے مونہہ وِچ جو کُجھ آیا آکھدا گیا۔ ''میں ویکھداں ایہہ ہندو سکھ شام پور وِچوں کویں جیوندے نکلدے نیں'' کمالا چوکوں نکل کے سدھا جھانگڑی سرداراں دی حویلی ول نس پیا۔

''فرید اسیں تیار بیٹھے آں اساں ہندوستان جان دا فیصلہ کر لیا اے ایتھے ہور رہ نہیں سکدے ساڈیاں جاناں نوں خطرہ اے۔'' ملتان سنگھ اوہنوں معاملے دی نزاکت سمجھائی۔ ''اسیں اتھوں نکل کے سدھا لہور جانا اے تے لہوروں ٹرین پھڑ کے اساں واہگا ٹپ جانا ہے''

''لکھاں بے گناہواں دے قتلام توں بچیا جا سکدا سی جس ویلے لوڑ سی اوسے ویلے لوکائی دی رکھ کرن والا سسٹم کِدھرے دفن کر دِتا گیا کِدھرے نہ کِدھرے نیت دا کھوٹ وسدا اے'' فرید دی چنتا اوہناں دے شام پوروں نکلن بارے ودھدی جا رہی سی۔ ''تسیں جدوں تک شام پور وِچ بیٹھے اوہ محفوظ اوہ اتھوں نکلدیاں ای تہانوں خطریاں نے آ گھیرنا اے۔'' اوہ اوہناں نوں دس رہیا سی۔ ''کشن نگر وِچ سردار قہر خان دے وڈے بھرا سردار شہباز خان نے سکھاں تے ہندوواں دا کئیں دناں توں گھیراؤ کیتا ہویا اے۔''

حالات اوہدے نالوں ودھ خراب ہو چکے سن جناں اوہ سوچ سکدے سن۔ شام پور دے گوانڈھ وسدے پنڈ کشن گڑھ چ ہندوواں تے سکھاں دی گنتری ودھ سی۔ پر اوہ وی ہر پاسیوں مسلماناں دے گھیرے چ سن۔ فرید دی برادری جہدے وِچ ہندو مسلمان سکھ سبھے رلے ملے سن دے وڈ وڈیرے ادھی رات جدوں سارا پنڈ ستا سی ہنیریاں گلیاں وچوں نکلدے فرید دے گھر اکٹھے ہونا شروع ہو گئے سن۔ فرید اوہناں ساریاں نوں ضروری گل کرن لئی بلا گھلیا۔

''پنڈ وِچ حالات خراب ہو رہے میری اطلاع موجب دوہاں پاسیوں کوئی نکی جیہی غلطی وی کسے وڈے حادثے دا سبب بن سکدے اے'' فرید آل دوالے واپر دی بارے بے خبر نہیں سی اہنے اپنیاں اکھاں کھلیاں رکھیاں سن۔

پکا مراثی جھانگڑیاں والے پاسے ہوون والیاں ساریاں حرکتاں دیاں خبراں فریدنوں اپڑان

وِچ رُجھیا ہویا سی۔ اہنے فرید نُوں اوہناں ساریاں دے ساہمنے اوس ویلے دسیا کہ ''فرید کجھ کرو جھانگڑی ہندوواں تے سکھاں اُتے حملے دی تیاری کیتی بیٹھے نیں تے ایہہ حملہ کسے وی ویلے ہو سکدا اے۔''

فرید نُوں فکر پئی اوہ جھانگڑیاں دے ارادیاں بارے کسے مغالطا دا شکار نہیں سی۔ اہنے اپنی برادری دے گبھرووَاں نُوں ہتھیار دے کے تیار کیتا ہویا سی جیہڑے چوی چوی گھنٹے پنڈ دے اپنے حصے دا پہر دیندے۔ پر اوہنوں ایس گل وِچ کوئی شک نہیں سی کہ جھانگڑیاں ایس کم توں ولاوَنا کوئی نہیں۔ مالے اوووں دے ودھ خراب ہوون لگ پئے جدوں دا بھارت توں اون والے ٹانویں ٹانویں مسلمان ٹبراں دے بندیاں جیہناں دا آگو کمالا امبر سریا سی نے ہندوواں تے سکھاں دی شام پور وِچ موجودگی اُتے اعتراض کرنا شروع کر دِتا تے ایہناں اُتے کجھ غنڈیاں تے جھانگڑیاں نُوں نال رلا کے ورلے ورلے حملے شروع کر دتے۔

ونڈ دا اعلان ہوندیاں سار اِی ہندوواں تے سکھاں پنڈ چھڈن دی تیاری شروع کر دتی اوہ آخری ویلے تک کسے معجزے دی اُڈیک لا کے بیٹھے رہے کوئی شام پور نہیں چھڈنا چاہوندا سی پر پنجاب دے لوکاں لئی کوئی معجزہ نہ ہوون دِتا گیا۔ فرید نُوں پکا مراثی نے خبر لیا کے دتی کہ ''سوتوں ودھ جھانگڑی غنڈے تے کمالا امبر سریا ایس ویلے جھانگڑیاں دی حویلی دے اگے اکٹھے نیں تے اوہ کسے ویلے وی حملہ کر سکدے'' اِک ہور گل جیہڑی فرید نے اوہدے ذمے لائی سی اج اوہدا جواب وی اوہ لے کے آیا۔ ''سکھی رام دی دھی نمرتا جھانگڑیاں دی حویلی وِچ سردار جہانا کول اے۔''

فرید اُٹھ کھلوتا۔ ایہہ اوہ خبر سی جیہدی اوہنوں اُڈیک سی۔ فرید نے اپنے بندیاں دی نگرانی وِچ سکھاں تے ہندوواں نُوں پنڈوں کڈھن دا فیصلہ کر لیا۔ ادھی رات سی جدوں کمالا امبر سریا قہر خاں جھانگڑی دا پتر جہانا جھانگڑی غنڈیاں نُوں نال لے کے چوک گھنٹا گھر وِچ ملتان سنگھ دے گھر اُتے حملہ آور ہوئے۔ اوہناں دا نشانہ روپ کنول سی۔ فرید، سکھی رام تے ملتان سنگھ ہشیار سن۔ تے کیپٹن وارث اوہناں ساریاں گلیاں جتھوں نویں ابادی والے جھانگڑی پرانے پنڈ وِچ وڑدے سن دیاں نکراں اُتے بنیاں کوٹھیاں اُتے گبھرو چڑھا دتے جیہڑے جھانگڑیاں دے دوروں اون دی خبر دین لئی چھتاں اُتے ہشیار بیٹھے سن۔ پہرہ دین والے وارث نُوں خبر دے گئے کہ غنڈے حملہ کرن لئی جھانگڑی دی حویلی وِچوں نکل پئے نیں۔ منصوبے دے مطابق چوک وِچوں تے آل دوالے دیاں گلیاں وِچوں ہندوواں تے سکھاں دی راکھی کرن والے شام پور دے

گبھروواں نُوں گلیاں وچوں ہٹا کے گھراں اندر واڑ لیا گیا۔ تاں جے اوہناں نُوں گلیاں خالی ملن۔ جدوں جہانا تے کمالا امبرسریا اپنے غُنڈے لے کے جھانگڑیاں والی وچکارلی گلی وچوں جیہڑی سدھے چوک وِچ اپڑدی سی توں پرانے پنڈ وِچ وڑے تے اگوں گلیاں وِچ رات دا سناٹا سی۔ اوہناں دی راہ ڈکن والا کوئی نہیں سی۔ غُنڈیاں دا ایہ پورا ہتھیار بند جتھا جہانا تے کمالا اپنی آگوائی وِچ لے کے دبے پیریں رات دے پچھلے پہر چوک وِچ وڑے۔ اوہ سدھے چوک وِچ آ کے اکٹھے ہوئے ساہمنے ملتان سنگھ دا گھر سی۔ سارا چوک ہنیرے وِچ ڈبیا سی۔ اوہ سارے روپ کنول نُوں چا کے چوک وچوں نسن بارے اپنے منصوبہ پورا کرن لئی تیار کھلوتے سن۔

ایہہ اک طوفانی تے ہنیری رات سی تے ہر رات وانگ اپنے جھول وِچ بڑیاں کہانیاں لے کے آ رہی سی۔ ہنیرے وِچ شکار کرن والیاں نُوں نہیں سی پتا کہ اوہ آپ شکار ہوون چلے نیں۔ ٹھیک اوس ویلے جدوں غُنڈیاں دا ایہہ جتھا ملتان سنگھ دی حویلی دا بُوہا بھنن لگا سارے چوک وِچ اچانک چراغاں ہو گیا ان گنت مشالاں تے دیوے چوک وِچ دارے اُتے چھتاں اُتے تے چوک دیاں گلیاں وِچ بل پئے۔ جہانا تے کمالا تے اوہناں دے غُنڈے چوانہہ پاسیوں گھیرے وِچ سن۔ اوہ سوتوں ودھ سن ایتھے لگدا سی سارا پنڈ جاگ پیا تے اوہناں نُوں گھیریا۔

''اپنے ہتھیار سٹ کے سارے چوک وچکار اکٹھے ہو جاوو'' کیپٹن وارث گھنٹہ گھر دی اٹھویں پوڑھی اُتے کھلوتا سی۔

اوہناں ساریاں اپنے ہتھیار اوتھے ای سٹ دتے۔

''ہن اپنیاں بانہواں اپنے سراں اُتے رکھ لو تے پوڑھیاں اگے آ کے سارے میرے ساہمنے کھلو جاؤ'' وارث نے دوجا حکم دتا۔

حکم دی تعمیل ہوئی۔ وارث دے نال ملتان سنگھ سکھی رام تے فرید وی کھلوتے سن۔ چوک وِچ بنے گھراں والے وی جاگ پئے۔ امن دیپ، روپ کنول، زبیدہ، زینت تے روہی وی چوک وِچ شور سن کے تے روشنیاں تک کے چھت اُتے چڑھ گیاں۔

''کمالیا امبرسریا توں سردار قہر خان جھانگڑی دی حویلی جا تے جھانگڑی سردار نُوں آکھ چاچا سکھی دی دھی تے میری بھین نمرتا ساڈے حوالے کرے تے کمالیا توں نمرتا نُوں آپ لے کے ایتھے اوسیں تے تیرے اون تک ایہہ سارے غُنڈے تے جہانا اساڈے کول تہاڈی امانت رہسن جے نمرتا نوں اگلے ادھے گھنٹے وِچ نہ لے کے پرتیوں تے میں جہانے نُوں قتل کر دیساں تے نالے سارے غُنڈیاں نُوں وی۔''

جہانا، کمالا تے سارے غندے گھنٹا گھر دے منارے دے آل دوالے بنیاں اچیاں پوڑھیاں جیہڑیاں گول پھردیاں ست اٹھ فٹ تک منارے نال اچیاں بنیاں سن دی سبھ توں اچی پوڑھی اُتے منارے کول فوجی وردی وچ اپنے دو جواناں تے نائب صوبیدار نصیب گل نال شٹین گناں ہتھاں وچ پھڑی کھلو تے کیپٹن وارث نوں ویکھیا۔ چوک وچ وڑن والیاں ساریاں گلیاں نوں فرید دی برادری دے ہتھیار بند گبھرو واں بند کر دتا۔

''کمالیا ونج تے میری دھی نوں لے کے آ''سکھی رام پوڑھیاں توں اُتر کے کمالے نوں سینے اُتے دوویں ہتھ رکھ کے پچھاں زور دا دھکا دتا۔

کمالے نوں ایہہ دھکا چنگا نہ لگا اوہ کسے نوں ککھ نہیں سی جاندا پر ایس ویلے اوہدی تے اوہدے غنڈیاں ساریاں دی اوقات ککھ ری نہیں سی۔ اوہ چوکوں نکلیا تے سدھا گلی وچ سردار قہر خان دی حویلی ول نس پیا۔

''تسیں سارے جتھے کھلو تے اوہ اتھے ای بھنجے مودھے ہو کے لیٹ جاؤ۔''ساریاں غنڈیاں حکم دی تعمیل کیتی۔

ادھا گھنٹا ملکن توں پہلاں ای کمالا پرت آیا۔ نمرتا اوہدے نال سی۔ پر کس حال وچ۔ منجی اُتے چار چار بندیاں نے چائی ہوئی سی۔ ٹرن پھرن توں معذور پر اجے جیوندی سی۔ اوہدی منجی لیا کے چوک وچ رکھی گئی تے سکھی رام ادھا مویا رلکدا ہویا اوہدی منجی کول اپڑیا اگے نمرتا بے ہوش پئی سی اوہدا سر ننگا سی تے اوہدی کرتی تے لاچا لیراں لیراں سی۔ اوہدے چہرے اُتے قبرستان دا ویرانہ سی اوہدے کنجھل بنے وال اوہدے چہرے اُتے کھنڈے سن تے سر ننگا سی۔ سکھی رام اپنی دھی دا ماڑا حال تکیا پر اپنے اُتے قابو رکھیا اپنے ہتھ وچ پھڑی پگڑی کھول کے منجی اُتے بے سدھ پئی اپنی دھی دا پنڈا کجیا۔ منجی دی سراندی دا پاوا پھڑ کے اوتھے ای بہہ گیا۔ تے پاوے نوں اپنے سر نال ٹکراں مارن لگ پیا۔ ملتان تے فرید اوہنوں آ کے بڑا اوکھا ہو کے قابو کیتا۔

''تسیں سارے جا سکدے اوہ''وارث نے اوہناں نوں جان دتا۔''جہانیا تے کمالیا میری اک گل یاد رکھنا جدوں وی رات دے ہنیرے وچ پرت کے او سولوک تہانوں جاگدا ملسی۔''

اوہ سارے اتھوں اٹھدے انج نسے کہ کسے نے پرت کے وی نہ ویکھیا۔ جدوں اوہ ٹر گئے تے ملتان سنگھ، سکھی رام، وارث تے فرید نمرتا دی منجی چا کے فرید دی حویلی وچ لے گئے۔ جدوں حویلی ویڑھے اندر وڑی تے زبیدہ، زینت، امن دیپ، روپ کنول تے روہی نے نمرتا دی منجی اُتروائی۔

''تسیں مرد سارے باہر جاؤ'' اوہناں دی کنڈ مگر کھلوتی روہی دی اواز آئی۔ فرید دے گھر دے سارے معاملے ہُن روہی دے ہتھ وِچ سن۔

جدوں اوہ سارے حویلیوں باہر نکل گئے تے اوہناں ساریاں بے ہوش پئی نمرتا اُتے چھاں کرلئی۔

''نمرتا دا پیر بھارا اے'' زبیدہ دے مُونہوں چیک نکلی۔

''نمرتا پیٹ نال اے'' امن دیپ دا چہرہ پیلا پے گیا۔

مرد سارے اودوں تک گھروں باہر نکل چکے سن کے دی کن وِچ ایہہ اواز نہ اپڑی۔ چوک وِچ نکلے تے سارے گبھرو گلیاں وِچ کھلوتے سن۔ اوہ سارے آ کے اوہناں نال چوک وِچ پوڑھیاں تے دارے اُتے بہہ گئے۔

''جھانگڑی ہر ت کے کسے ویلے وی آ سکدے نیں بتیاں بجھا دیو گلیاں مل لئو تے جھانگڑیاں دی حویلی ول جاندی گلی چھڈ کے باقی دیاں ساریاں گلیاں بند کر دیو۔''

وارث دے آکھے اُتے حرف بحرف عمل ہویا۔ اوہدا اندازہ ٹھیک نکلیا۔ ادھے گھنٹے مگروں ای جہانا غنڈیاں دی اک فوج لے کے ہر پاسیوں پرانے پنڈ وِچ ہندوواں تے سکھاں دے گھراں اُتے حملہ آور ہویا پر اگوں اوہنوں ہر گلی بند ملی۔ جے کوئی گلی کھلی سی تے اوہدے گھر نوں چوک وِچوں جان والی گلی سی۔ ساری رات دوہاں ناویاں وچکار چوک تے پنڈ دیاں گلیاں وِچ لڑائی ہوندی رہی۔

''گلی کھلی اے جھانگڑیاں دی حویلی لگی اے اوہنوں جا کے ساڑ دیو۔'' کیپٹن وارث نے اپنی برادری دے گبھروواں دا اک جتھا جھانگڑیاں دی حویلی اُتے حملے لئی ٹور یا۔ جدوں گلیاں وِچ ہندوواں تے سکھاں دے مکاناں اُتے حملہ آور ہوندے غنڈیاں تے جھانگڑی سردار دے پُتر جہانے نُوں خبر اپڑائی گئی کہ اوہدے مگر حویلی اُتے حملہ ہو گیا تے کمالا تے جہانا دوہاں نُوں پڑ چھڈ کے حویلی بچان لئی نسنا پے گیا اوہناں دے مگر ای سارے غنڈے وی نسے۔ کیپٹن وارث دا دا چل گیا۔ سردار قہر خان جھانگڑی اوس ویلے ستا سی۔ جدوں اوہنوں جگا کے حویلی اُتے حملے دی خبر دتی گئی۔

''گوتم بدھ وانگ اوہدا پُتر وی چالباز نکلیا جھانگڑی سرداراں دی حویلی اُتے حملے دی جرأت...... ایہہ سوچیا وی کسراں جا سکدا اے'' اوہ بڑا چِر اپنے پلنگ اُتے بہہ کے اپنا ڈھڈ پھڑ کے ہسدا رہیا انج جاپدا سی جویں کوئی کھوتا ہس رہیا اے۔ ''مہاتما بدھ دی کچھ وِچ چُھری تے مونہہ

وچ را۔ م رام گوتم بدھ اتوں اتوں نمانا تے مسکین بنیا رہندا تے اندروں اندر شیوا جی وانگ ہر ویلے کنڈ وِچ چھرا مارن لئی تیار رہندا اے''سردار قہرخان پلنگ توں اٹھ کھلوتا۔''ہندوواں تے سکھاں نال جو لگا رہندا ٹھپڈاں مکو تہاڈے ساریاں دا...... گوتم توں نہیں ہُن تیری روح ای چلہ کھچدی رہیگی۔ حشر دیہاڑے تائیں چنھاں وچ اِک لت اُتے کھلو کے''

سویرے پنڈ دیاں گلیاں وِچ کُجھ غُنڈیاں دیاں لاشاں پیاں سن پر پرانے پنڈ دے کسے گبھرو دی کوئی لاش اوہناں وِچ نہیں سی ہُن مالے اپنے پُتر جہانا دے ہتھوں سردار قہر خان جھانگڑی اپنے ہتھ وچ لے لئے تے ہندوواں سکھاں اُتے اِک نویں تے آخری حملے دی تیاری شروع کر دتی۔ شام پور چھڈن لئی تیار بیٹھے ہندوواں سکھاں نُوں نمرتا دی ماڑی حالت تے سکھی رام دی وگڑ دی حالت دی وجہ توں شام پور وِچ کُجھ ہور راتاں آ گیاں۔ کئیں دن گھر وچ نمرتا دا علاج ہوندا رہیا تے اوہ کُجھ ٹرن پھرن دے قابل ہوئی۔ پر نہ مریاں وچوں رہ گئی نہ جیوندیاں وچوں۔ جتھے کسے مردنُوں ویکھدی چیکاں ماردی روہی دے کمرے وِچ وڑ جاندی یاں جیہڑی زنانی کول بیٹھی ہوندی اوہنوں چنبڑ جاندی۔ اپنے پیونُوں ویکھیا تے پورا دن اوہدے نیڑے نہ گئی۔ کُجھ دناں مگروں فرید دے گھر ویڑھے وِچ بیٹھی کُجھ بولنا شروع ہوئی''مینوں چھڈ کے کتھے ٹُر گئے سو پتا جی۔''پیو دے سینے نال لگی بڑا چر روندی رہی۔

سکھی رام کول کسے گل دا کوئی جواب نہیں سی اوہدے اندر جو واپر رہی سی۔ اوہا جاندا سی۔

''تسیں تے مینوں چھڈ کے دلی ٹُر گئے سو واپس کیوں آئے''

''تینوں لین آیاں پُتری میرے نال ٹُر تیرے پچھے تیری ماں جھلی ہوگئی اے''

''میں نہیں جانا بھارت پتا جی ...... میں جا نہیں سکدی۔''اوہ روندی سکھی رام نُوں اوتھے ای ادھ مریا چھڈ کے اندر نس گئی۔

سکھی رام ویڑھے وِچ ای سر پھڑ کے بہہ گیا۔

''بھائی سکھی رام ایہہ گل کوئی دسن والی تے نہیں اے پر تینوں دسنا ضروری اے نمرتا دا پیر بھارا اے اوہ ماں بنن والی اے'' اوہدے سراُتے کھلوتی زبیدہ نیواں ہو کے ہولی جیہا سکھی نوں اوہدی حیاتی دی سبھ توں بھیڑی خبر سُنائی۔

☆☆☆☆☆

(82)

سکھی رام فرید دی حویلیوں اٹھ کے اپنی حویلی وِچ آ کے اندروں بُوہے نُوں کنڈی مار کے بہہ گیا۔ نہ کسے کول ہمت سی نہ کسے کول کوئی گل سی اوہدا بُوہا کھڑکا کے ایہہ پُچھن تے ویکھن دی کہ اوہ اندر کس حال وِچ اے۔ سکھی رام تے ملتان سنگھ اوہدے مگر نسے پر اوہنے پہلاں اپنی حویلی دا بُوہا اندروں بند کر لیا۔

''ایہہ کُجھ کرن لگا اے'' فرید ملتان سنگھ دا ہتھ پھڑ کے فیر اپنے گھر اندر پرت کے نسیا۔ ''سکھی دے ویڑھے وِچ چھال ماریئے۔''

سکھی رام نے اندر وڑ کے برانڈے دے شہتیر نال رسی بنھی تے گل گھوٹو اپنے گل وِچ پا دتا۔ ایس توں پہلاں کہ اپنے آپ نُوں پھاہی لاندا باہروں بُوہا بھندی نمرتا دیاں چیکاں پورا چوک ہلا کے رکھدِتا۔ اوہ اکھاں بند کر کے کھلوتا چوک وِچوں اون والیاں اوازاں سندا رہیا۔

''پتا جی...... پتا جی......'' فیر اوازاں اونیاں بند ہو گیاں۔

فرید تے ملتان سنگھ دو ہاں ویڑیاں دے وچکار سانجھی کندھ نُوں پوڑھی لا کے ٹپے تے برانڈے وِچ گل گھوٹو پائی کھلوتے سکھی رام دے گاٹے وِچوں رسی کڈھی۔

''سکھی تیری دھی نُوں تیری لوڑ اے باہر بُوہے اگے بے ہوش پئی اے اوس نمانی دا کیہ قصور اے'' فرید دی اواز اوہدے کناں وِچ آئی تے سکھی رام ننگے پیر تے ننگے سر باہر نسیا۔

روہی، زبیدہ، زینت، روپ کنول تے امن دیپ نمرتا نُوں چا کے اندر لے گیاں۔ وارث دور چوک وِچ کھلوتا ایہہ سارا اُجھ واپردا ویکھ رہیا سی۔ اوسے ویلے اوہدے کول سیانا سنگھ تے تیج سنگھ آ کے کھلو گئے۔ دُوجے پاسیوں سادا تلونا تے کوڑا خان وی آ گئے۔

''ایہہ ساڈیاں دھیاں نال مسلمان کیہ کر رہے نیں۔'' تیج سنگھ، کوڑا خان تے سادا تلونا ول تکدیاں گل کیتی پر اوہدا نشانہ کیپٹن وارث سی۔ 'تے اوہ وی فوج دی موجودگی وِچ۔''

''اوہا کُجھ جو ہندو تے سکھ امرتسر تے سارے چڑھدے وِچ مسلماناں دیاں دھیاں نال کر رہے نیں فوج تے پلس دو موجودگی وچ۔'' اگوں کوڑا خان نے جواب دِتا۔

''تیج لال ہُن رونداکیوں ایں جدوں سیک اپنے گھر اپڑیا تے ہُن چیکاں نِکلدیاں نیں۔

''سادا تلکونا نے تے تلکونا دیناسی۔

''اک واری ایتھوں نِکل کے واہگا ٹپ لیئے ویکھاں جے کِنے مسلمان اوتھوں جیوندے نِکلدے نیں۔'' سیانا سنگھ وی پچھانہہ نہیں سی۔

''سیانا سنگھ ایناں دور جان دی کیہ لوڑ اے ایتھے ای اپنی سدھر لاہ لے تھوڑے مسلمان پھردے نیں ایتھے'' تلکونا نے سیانا سنگھ نُوں اکھ دے اشارے نال ساہمنے وارث ول اشارہ کردیاں تلکونا دِتا۔

''جیندا حرامدیا...... میرے افسر ول کیہ اشارے کر رہیاں آپ لڑ مر جا کے'' وارث دے پچھے کھلوتے صوبیدار نصیب گل نے اگانہہ ہو کے سادا تلکونا نُوں پورے زور نال اِک چپیڑ کڈھ ماری۔

سادا تلکونا نُوں چپیڑ بڑے زور دی لگی اوہ کئیں قدم پچھانہہ دھکیا گیا۔ اوہ چارے چُپ کر کے اپنیاں پوچھلاں اوتھوں چُک کے نسے۔ سیانا سنگھ تے تیج لال اوتھوں نِکل کے ساہمنے وڈی گلی وِچ گھر ول ٹُر پئے۔

''سادا تلکونا تے کوڑا خان شام پور وِچ مسلمان غُنڈیاں نُوں اسلحہ لے کے دے رہے نیں ایہناں دا کُجھ کرنا پئے گا'' سیانا سنگھ بولیا۔

''اسلحہ تے ساڈے کول وی کشن نگر والیاں نے بتیرا گھلیا اے پر ایہناں دا اسیں کُجھ نہیں وگاڑ سکدے ایہہ آپس وِچ ای لڑن مرن تے ہندو تے سکھ تاں ای اِتھوں حفاظت نال نِکل سکدے نیں'' تیج لال بلدی اُتے تیل سٹن تے سیکن دا عادی سی۔

''جھانگڑیاں دا فرید نال جھیڑا ہونا اے پر جھانگڑی دوجا جنم لین والے اوس 'نیکا' کولوں ڈردے پھردے نیں جہدا ناں وارث اے'' سیانا سنگھ گل کسے ہور پاسے لے گیا۔

''جھانگڑی اوس فوجی افسر کولوں ڈردے پھردے نیں کہ فوج دے افسر نُوں کوئی تکلیف ہوئی تے فوج نال اوہناں دے تعلقات نہ کِدھرے خراب ہوجان۔'' تیج لال بولیا۔

''ایس ویلے ایہہ فوج انگریز دی فوج نہیں رہی ایدا کوئی والی وارث نہیں۔ نہیں تے پنجاب وِچ اِک بندہ قتل نہ ہون دیندی انگریزاں ایس فوج نُوں جان بجھ کے نکما کر دِتا تاں جے پنجاب

وِچ وددھ توں وددھ قتلام ہووے ایس قتلام وِچ کئیں تھاواں تے فوجی وی قتل ہو چکے نیں جے اِک فوجی شام پور وِچ وی قتل ہو گیا تے کیہ فرق پینا اے ایس بے وارث رائل برٹش انڈین آرمی نوں'' سیانا سنگھ اپنی گل اُتے پکا سی۔

''جے تیرا اندازہ صحیح من لیا جائے تے ایدا مطلب ایہہ نکلدا اے کہ جھانگڑیاں نے اوس کپتان نوں کوئی نہیں چھڈنا'' تیج لال دیاں اکھاں وِچ کُجھ امید دی رتی دِسی۔ ''پر جدوں تک ملتان سنگھ تے سکھی رام نیں ہندو سکھ فرید تے وارث کولوں وکھ نہیں ہون لگے۔''

''سکھی رام مرمک گیا۔ اوہدی دھی دا حال مسلماناں کیہ کیتا سنیا اوہدے پیٹ وِچ سردار قہر خان دے سبھ توں وڈے پُتر جہانے دا بچہ اے'' سیانا سنگھ ہر ماڑی گل دی کنسو رکھدا۔ ''سکھی رام ہُن کدی کسے دے ساہمنے سر اُچا کر کے نہیں کھلو سکدا''

''میں تے اِک ہور گل وی سنی اے'' تیج لال نے کھبے اپنیاں نکیاں نکیاں اکھاں پھیر دیاں تکیا۔

''اوہ کیہ'' سیانا سنگھ ہشیار ہو گیا۔

''اوہ ہے نہ اپنا کمالا امبر سریا'' تیج لال اوہدی حرانگی اجے وددھا رہیا سی۔

''ہاں ہاں ہے کیہ ہویا اوہنوں'' سیانا دی بے چینی ویکھن والی سی۔

''اوہنوں کُجھ نہیں ہویا اجے تک کے پر ہُن کُجھ ہون والا اے'' تیج اجے وی اصلی گل دسن نوں تیار نہیں سی۔ تے دُوجے منے سیانا سنگھ دا حوصلا وی جواب دے گیا اوہنے تیج لال نوں گلوینیوں پھڑ لیا۔

''تیجو گل کیوں نیوں دسدا''

''دسداں دسداں۔ یار اچھڈ میرا گلماں''

سیانا سنگھ نے اوہدا گلوینا چھڈیا تے اوہنے کھنگھ کے اپنا گلا صاف کیتا تے بولیا۔

''کمالے دی بھین امرتسروں پاکستان اون والے اِک قافلے نال آئی سی اج دوپہر دی اپنی پھپھی مونداں دے گھر آ کے بیٹھی اے اجے کمالے نوں کوئی نہیں پتا اوہ جھانگڑیاں دی حویلی وِچ بیٹھا ہندوواں سکھاں دے قتلام دے منصوبے بنا رہیا اے سنیا اے اوہدی بھین دے پیٹ وِچ ہری سنگھ دا بچہ اے۔''

''ایہہ کیہ خبر سنائی توں اج نمبر لے گیاں میتھوں بڑا ایک ایں ہناں تک لکائی پھردا سیں جے اوہ آ گئی اے تے فیر تے کمالا امبر سریا وی بوہیوں باہر پیر رکھن جوگا نہیں رہنا ہندوواں ......

سکھاں دی جان اوہدی غنڈہ گردی کولوں آپیں ای چھٹ جانی اے۔'' سیانا سنگھ دور دی سوچ رہیا سی۔

''کمالا اپنا حساب برابر کرن لئی ملتان سنگھ دی دھی روپ کنول دا اوھالا کرن دی تیاری کیتی پھر دا رب خیر کرے'' تیج لال دیاں اکھاں وچ فکر سی۔'' جے روپ کنول چکی گئی تے شام پور وچ مسلماناں دے ہتھوں کوئی ہندو سکھ کڑی نہیں بچنی۔''

اوہناں دیاں گلاں مکن والیاں نہیں سن پر اپنی گلی دی اگلی نکر تے اپنے گھراں کول اپڑ کے اوہناں دا پینڈا مک گیا۔ اوہناں نوں ہن اپنی فکر پے گئی گلی دی نکر اتے کجھ مسلمان غنڈے کھلوتے اوہناں دوہاں نوں گھوریاں پاندے سن۔ اوہ دوویں کن ولا کے اوہناں کولوں لنگھدے چھیتی اپنے گھراں ول مڑ گئے۔ اجے گلی وچ مڑے ای سن کہ تیج لال تے سیانا سنگھ دے گھراں دے ساہمنے اک ہور گھر دا بوہا کھلیا۔ ایہہ پچھپی مونداں دا کچیاں اٹاں والے چار ہتھ اُچی کندھ والے دو کمریاں دے بنج ست مرلے والے ویڑھے والا گھر سی۔ جہدے بُوہے اُتے کمالا امبرسریا دی نکی بھین سلیمہ کھلوتی سی۔ کالی دھوتی کالی لمی جیہی قمیض تے سر اُتے کالے رنگ دی چنی پیروں ننگی پیٹ وچ پنج مہینے دا بچہ لئی اوہ رلکدی ہوئی گلی وچ نکل آئی۔ اوہنے تیج لال تے سیانا سنگھ دا راہ ڈک لیا۔

''مینوں نہیں پتا ایہہ ہری سنگھ دا اے یاں اوہدے اٹھ بیلیاں وچوں کسے اک دا پر ایدا پک اے کہ اوہنوں نواں وچوں کسے اک دا ہے۔''

اوہ گلی وچ ٹردی جہڑا ہندو سکھ اوہنوں راہ وچ ٹکردا اوہنوں پھڑ کے کھلو جاندی تے اپنے اگانہہ ودھے ڈھڈ اُتے ہتھ پھیردیاں اوہنوں اپنے ماں بنن دی وجہ دسدی۔ ''ہن میرا اجھا کا لبھ گیا میں ہُن ہندوواں سکھاں کولوں نہیں ڈردی مینوں پتا اے اوہ ودھ توں ودھ مسلماناں دا کیہ نقصان کر سکدے نیں۔''

تیج سنگھ تے سیانا سنگھ نس کے اپنے گھراں اندروں وڑ کے اندروں بُوہے بند کر لئے۔ ایہا گل کردی سلیمہ پنڈ دیاں ساریاں گلیاں وچ پھر گئی۔

''اودھر چوک وچ مُر اتھے کیہ کر رہی ایں ہندوواں تے سکھاں دا ماما فرید حیات اتھے رہندا اے جا...... جا کے اپنا بھریا ڈھڈ اوہنوں جا کے تکا۔'' کوڑا خان اوہنوں اپنی گلی وچوں کڈھیا تے سادا تلونا تے کوڑا خان اوہنوں دھکے ماردے ہوئے چوک وچ لے آئے۔

''اوہ بُوہا کھڑکا'' اوہناں فرید دے بُوہے ول اشارہ کیتا۔ ''تگروں اوہ کھڑکا نئیں'' سادہ تلونا

نے ملتان سنگھ دے بُو ہے ول وی اشارہ کیتا۔ جدوں سلیمہ فرید دا بوہا کھڑکا رہی سی اوہ دوویں اوتھوں نس گئے۔ فرید، سکھی رام، وارث تے ملتان سنگھ کوئی وی گھر نہیں سی اگوں بُوہا زبیدہ نے کھولیا۔

''توں کون ایں'' ساہمنے پیٹ اُتے ہتھ رکھ کے کھلوتی اک کُڑی نُوں ویکھ کے زبیدہ دا سر چکرایا۔ اوہنے چھیتی نال بُوہا بند کرن دی کوشش کیتی پر سلیمہ بُوہا دھک کے اندر وڑ آئی۔ ویڑھے وچ روہی، زینت، روپ کنول، امن دیپ تے نمرتا بیٹھیاں سن۔ نمرتا نُوں بڑی دناں مگروں کُجھ ہوش آیا اوہدی حالت پہلاں نالوں کُجھ بہتر سی تے اوہ اپنے قدماں اُتے ٹُر پھر سکدی سی۔

''باہر نکل توں ہیں کون'' زبیدہ سلیمہ نُوں اجے وی پچھاں دھکے مار رہی سی۔

''اماں جی کیہ کردے اوہ اوہنوں دھکے نہ مارو اوہدے پیٹ وِچ بچہ اے۔'' روہی نسدی ہوئی آئی۔

''پتہ نہیں کون اے کلموہی زوری اندر وڑ آئی اے۔'' زبیدا دا غصے نال حال ماڑا سی۔ اوہدے ویڑھے وِچ دو کنواریاں تے پنج مہینے دا ڈھڈ لئی نمرتا پہلاں ای بیٹھی سی۔

اوہ ساریاں کھلوتیاں اوہنوں پاٹیاں اکھاں نال حران کھلوتیاں تکدیاں سن۔

''میں دسدی آں میں کون آں'' سلیمہ ویڑھے تک اپڑ کے ساریاں ول پھر گئی۔ ''میں کمالے امبر سریے دی بھین آں میرا ناں سلیمہ اے تے میں امرتسروں آئی واں۔ پچھی مونداں دی بھتری۔ ملتان سنگھ دا نکا بھرا اے نا ہری سنگھ۔ ہری سنگھ سنے اوہ نو سن اوہناں وِچوں کسے اک دا ہے میرے پیٹ وِچ''

اوہناں ساریاں نُوں جویں کسے نے ہمالیہ دی چوٹی اتوں ای ہیٹھاں دھکا دِتا۔ کسے نُوں سنبھلن دا موقعا نہیں سی لگا۔ پر سبھ توں ڈاھڈی سٹ نمرتا نُوں لگی۔ اوہ اٹھ کے سلیمہ دے ساہمنے آ کھلوتی۔

''میرے ڈھڈ وِچ وی ہے۔'' سلیمہ نے پہلاں اپنا سجا ہتھ اپنے پیٹ اُتے رکھدیاں پھیریا تے فیر اوہا ہتھ سلیمہ دے پیٹ تے پھیردیاں تے دُوجے ہتھ نال نمرتا دا ہتھ پکڑ کے اپنے پیٹ اُتے پھیرنا شروع کر دِتا...... ''پر مینوں پک اے ایہہ کہدا اے اِک ای سی جہانا جھانگڑی''

ویڑھیوں جویں ساہ چِین والا سپ لنگھ گیا۔ کول کھلوتیاں روپ کنول، زینت، امن دیپ تے زبیدہ نُوں جے کوئی ایس ویلے گُھڈی چھری نال کوہ وی دیندا تے اوہناں دے پِنڈیاں وِچوں اک تبکا لہو دا نہیں سی نِکلنا۔

''توں امرتسروں آئی ایں تے میں امرتسر جا رہی آں ...... پر ہُن میں نہیں جا رہی ہُن میں تیرے کول ای راہساں جے اسیں دووویں کلیاں رہ گیاں تے سانوں ساڈیاں اپنیاں نے ای مار چھڈنا ایہہ مریاں نُوں وی مارنوں نہیں ولاوندے...... چل میرے نال میری حویلی میرے نال رہو میں شام پور وچ پندراں مربعیاں دی مالک آں مینوں کچہری وچ کرسی لبھدی اے''۔ نمرتا اوہدا ہتھ پھڑ کے جان لگی تے روہی نس کے اوہناں دوہاں دی راہ ڈک لئی۔

''تسیں دوویں اج کرو سانوں ساریاں نُوں رل کے مار چھڈو'' روہی اوہناں دوہاں دے ہتھ پھڑ لئے۔ ''تساں کِدھرے وی نہیں جانا تساں میرے کول رہنا''

نمرتا بڑا زور لایا اپنا ہتھ چھڑان لئی پر روہی تگڑی سی کھڈیارن سی دوہاں نُوں کھچدی اپنے کمرے اندر لے گئی۔

''زینت پانی لیا'' زینت نسدی ہوئی دوہاں لئی پانی لے کے آئی۔ نمرتا نُوں زینت نے تے سلیمہ نوں روہی نے پانی پوایا۔

''میں روہی آں وراث دی گھر والی ایہہ میرا گھر اے تسیں دونویں میریاں بھیناں اوہ تے تساں ہُن میرے کول ای رہنا اے بوہیوں باہر اج توں پچھے تساں قدم نہیں دھرنا نہیں تے میں تہاڈے دوہاں دے ساہمنے اپنے آپ نُوں مار چھدنا اے...... سنیا تساں دوہاں'' اوہنے اوہناں دوہاں تے سراں اُتے کھلوتی اُچی اُچی بولدیاں اوہنوں نُوں بانہواں وچوں پھڑ کے جھُون دِتا۔ ''جے فیر کوئی تہانوں پھڑ کے اندر وڑ گیا تے فیر کنے سارے حرامدے جم سکدیاں اوہ ؟''۔

دوہاں دے چہرے پیلے پے گئے تے دہشت زدہ ہو کے ساہ گھُٹ کے دوہاں نے ہاں وچ سر ہلایا تے پچھانہہ ہٹ کے بہہ گیاں۔ روہی نے گھر دا بُوہا بند کروا دِتا چوک وچ لوک کھلوتے سن تماشا ویکھن والے۔

''تسیں دفع ہوندے اوہ یاں میں بلانواں بابیاں نوں'' روہی اج پہلی واری چوک وچ نِکل کے کُجھ لوکاں نُوں ساہنویں ہو پئی۔ اوہدی اِک جھلک ویکھن والے بیہوش ہوندے ہوندے بچے۔ اوہ کھِڑیا سرخ پھُل گلاب دا سی۔ پر اُتھے کوئی کھلوتا نہ رہ گیا۔ چوک سکھنا ہو گیا۔

تھوڑی دیر مگروں باہروں بُوہا بڑے زور زور دا کسے نے کھڑکایا نہیں بھنن دی کوشش کیتی زبیدہ نے بُوہا کھولیا۔ اگے کمالا امبرسریا ننگی تلوار ہتھ وچ پھڑ کے کھلوتا سی۔

''اوہ کتی کتھے وے اوہنوں باہر کڈھ زبیداہ بھین۔'' کمالے وا وچ تلوار الری۔ ''اوہ حرامن اوتھے ای مر کیوں نہ گئی ایتھے کیہ لین آئی اے۔''

''کیہدی گل کر رہیاں کمالیا'' زبیدہ کمالے نوں سنجھاندی سی تے نمرتا نوں لیان والی رات اوہنوں ویکھ چکی سی۔

''سلیمہ دی میری اپنی بھین دی......'' کمالا دھاڑیا سی۔

''بہتا اُچا نہ بول کمالیا جے بابیاں نوں پتا لگ گیا کہ توں اوہناں دی غیر موجودگی وچ ساڈا بُوہا کھڑکایا اے تے تیرے حق وچ ماڑا ہوسی'' زبیدہ اوہنوں بڑے ارام نال سمجھایا۔ ''رہ گئی تیری بھین تے کجھ دیر پہلاں ایتھے آئی سی اساں گھروں کڈھ دتی اوہ جھلی اے اوہدا جیدھر مونہہ آیا ہونا ٹُر گئی ہونی اے۔''

''کمالیا تیری بھین ایتھے نہیں اے فیر ساڈا بُوہا نہ کھڑکائیں'' امن دیپ وی اندروں نکل آئی۔ ''ہن جا جے اپنی خیر منگدا ایں تے''

کمالا گھروں اِک پل اوتھے نہیں سی کھلوتا۔ چوکوں نکل گیا تے پرت کے وی نہ ویکھیا۔ سارے پنڈ تے فیر کھیتاں وچ تے شہر جان والی راہ تے ڈیریاں اُتے اپنی بھین نوں لبھدا پھریا۔ امن دیپ تے زبیدہ سلیمہ دا مامِلا انج سنبھالیا کہ سارے پنڈ وچ کسے نوں پتا ای نہ لگا کہ سلیمہ کدوں آئی تے کدوں پنڈوچ کِدھرے غیب وی ہوگئی ہر کوئی ایہا آکھدا۔

''اوہ جھلی سی کسے پاسے نکل گئی اے''

جدوں شامی شہروں فرید، ملتان سنگھ، سکھی رام تے وارث سرکاری افسراں نال ہندوواں تے سکھاں نوں شام پور وچوں حفاظت نال کڈھن لئی ملاقاتاں کر کے پرتے تے زبیدہ تے امن دیپ اوہناں ساریاں نوں اِک پاسے بلا کے ساری گل دسی تے سمجھائی۔

''کمالے دی بھین دی شام پور وچ موجودگی ہندوواں تے سکھاں لئی بارود بن سکدی اے مسلماناں سلیمہ دی حالت تک کے ہندوواں تے سکھاں نوں بخشنا کوئی نہیں۔ اجے تے نمرتا دی حالت تک کے شرمندے ہوئے پھردے نیں پر جے سلیمہ ساہمنے آئی تے گل پلٹ جانی اے ایس لئی سلیمہ تے نالے نمرتا دوہاں دا باہر نکلنا ایس ویلے ٹھیک نہیں۔'' زبیدہ اوہناں تناں نوں بٹھا کے سمجھایا۔

''سلیمہ دی وجہ توں ہُن پنڈ وچ کوئی ہندو سکھ گھر وی محفوظ نہیں رہ گئی۔'' امن دیپ دا چہرا پیلا پے گیا۔

فرید، ملتان تے سکھی اوتھے ای بہہ کے ایس بارے صلاح کیتی تے ایہہ گل کی کہ سلیمہ دا گھروں باہر نکلنا ٹھیک نہیں اے۔

''ایہہ گل ٹھیک اے جس ویلے ہندو سکھ شام پوروں نکل جان مگروں سلیمہ اپنی مرضی نال جان لئی ازاد اے۔'' سارے ایس گل نال سہمت سن۔

روپ کنول گھر پرتی تے نمرتا تے سلیمہ دا حال ویکھ کے اوہدا ذہن الٹ گیا۔ اوہ اِک انجیہے خوف دا شکار ہو گئی جیہنوں اوہ کوئی ناں نہیں سی دے سکدی۔ بس اوہنوں ہر پاسے ہر ویلے غنڈے دِسدے اوہ ٹردیاں پھردیاں اپنے پیٹ اُتے ہتھ پھیردی کہ ''کدھرے میں وی تے......'' مگروں اپنی حالت ویکھ کے اپنے آپ کولوں ڈرن لگ پیندی۔

''واہگا بوہت دور اے ایتھوں راہ وِچ پتا نہیں ساڈے قافلے نال کیہ واپرے'' اوہ ماں نوں پھڑ کے پچھدی۔ ''ایہہ سلیمہ تے نمرتا نال انج کیوں ہویا''

امن دیپ مونہہ لکا کے بہہ جاندی۔

''اسیں سارے اکٹھے جا رہے گھابرن دی کوئی لوڑ نہیں۔'' امن دیپ اپنی جوان دھی نوں تسلی دیندی جیہڑی اوہنوں آپیں وی چاہیدی سی۔ ''میں کسراں دساں اپنی دھی نوں کہ کنیں قافلے راہ وِچ وی گواچ گئے نیں کنیں ادھے اپڑے باقی دیاں لاشاں پچھانہہ چھڈ کے تے کنیں واہگے تے اپڑ کے جان ہار گئے توڑ بھاگاں والا ای کوئی اپڑ رہیا لکھاں وچوں ہزاراں تے ہزاراں وِچ سینکڑے تے سینکڑیاں دے قتل ہو جان نال کسے نوں کیہ فرق پیندا اے فرق پیندا تے کسی نمرتا تے کسے سلیمہ نوں پیندا''

روپ کنول نمرتا تے سلیمہ دا حال تک کے اندروں باہروں ہل گئی۔ اوہدا ذہن ایہہ منن نوں تیار ای نہیں سی۔

''کوئی جوان ہندو سکھ یاں مسلمان کڑی اج کسراں صحیح سلامت واہگا ٹپ سکدی اے جدوں واہگا دے دوہاں پاسے ہندو سکھ تے مسلمان غنڈیاں نوں اوہناں نوں ننگا کرن توں ڈکن والا کوئی نہ ہووے تے فیر پاکستان تے ہندوستان جاندیاں واہگا ٹپدیاں اپنیاں لیراں لیراں عصمتاں تے ڈھڈاں وِچ حرامدے لے کے واہگا نہیں ٹپن گیاں تے ہور کیہ کرن گیاں کیہ ایہہ ازادی اے یاں دُوجے فرقے دیاں عورتاں نوں ادھالن، قتل کرن، ننگا کرن تے اوہناں دی کُکھ وِچ حرامدے جمان تے دا ذلیل کھیڈ'' روپ کنول نے واہگا تک جان توں انکار کر دتا۔

اوہ ایس بارے جنا ودھ سوچدی اوہنوں اینا ای ودھ پکّ ہوندا جاندا کہ جے اوہنے شام

پور وِچوں پیر باہر رکھیا تے اوہدے نال وی اوہا وا پرنی اے جو نمرتا تے سلیمہ نال واپری۔ ڈر سی خوف سی جیہڑا وودھدا جاندا۔

''کُڑیاں ماں پیو نال تے دل دیاں گلاں اپنیاں سوچاں اپنے ڈر اپنے خوف تے سانجھے نہیں کرسکدیاں۔ اوہناں نوں جدوں ایہہ سوچ اوندی اے تے اوہ جے کُجھ ویکھدیاں نیں ایہہ اوہا ویلا ہوندا جدوں کُڑیاں دا لکھیا نصیب اوہناں دی جھول وِچ پیندا تے اوہناں دی حیاتی سنواریاں اجاڑ جاندا اجاڑا وودھ ہوندا اے وسدا کسے کسے دا اے'' روپ کنول سوچدی۔ ''جے اج کوئی مرزا ہوندا تے مینوں وی پکھیاڑاں دے بھرے ایس جنگل وِچوں کڈھ کے لے جاندا پر مرزا تے مروان والی نے آپ واہگے وی لیک کھچ مروا دِتا ہُن کوئی مرزے دی راہ کیوں ٹُرے''

جے کوئی راہ کھلی سی تے اوہ امرتسر جان والے قافلے دی راہ سی جہدے اُتے خوف تے ڈر گرجھاں وانگ اپنے کھنب کھلار کے بیٹھا سی۔ تے شام پور دے ہندو تے سکھ اوس راہ اُتے ٹرن لئی تیار کھلوتے سن۔ سیانا سنگھ تے تیج لال چُپ نہیں سن بیٹھے اوہ راتوں رات شام پور وِچوں ادھی نالوں ودھ ہندوواں تے سکھاں دی ابادی نوں نال لے کے پنڈ چھڈ گئے۔ دوجیاں نوں سویرے اوہناں دے گھر سکھنے تک کے اوہناں دی حرکت دی خبر ہوئی۔ سیانا سنگھ تے تیج لال اندر رکھانے کئیں دناں توں ایس گل تیاری کیتی پھردے سن۔ پر جدوں اوہناں نے سلیمہ نوں شام پور دیاں گلیاں وِچ لوکاں نوں اپنا ڈھڈ وکھاندیاں تکیا تے اوہناں نوں شام پور وِچ دوجا ساہ لینا اوکھا ہو گیا۔

''پنڈ چھڈ دیئے سیانا سنگھ'' تیج لال نے پچھیا

''ہنے ایسے ویلے'' سیانا سنگھ وی سہمت سی۔

اوس ہنیری رات جدوں سارا پنڈ سُتا سی اوہناں شام پور چھڈ دِتا۔ پچھے ڈھائی تن سو ہندوواں تے سکھاں دے اوہ گھر پنڈ وِچ رہ گئے جیہڑے سکھی رام تے ملتان سنگھ دے تعلق تے برادری والے سن۔ دُوجے پاسے روپ کنول نوں شام پور چھڈن تے واہگہ تک اپڑن وِچ اپنی موت دِسن لگ پئی۔ اوہنوں بھارت جان دا کوئی ناں لیندا تے ڈر کے اندر وڑ جاندی۔ اوہدا ڈر تے خوف وودھدا اگیا۔ ملتان سنگھ تے امن دیپ وی نالے پریشانی دا شکار ہوئے دھی دی حالت تک کے اوہناں نوں کوئی تھاں نہ جھلدی۔ سکھی رام فرید تے ملتان سنگھ اکٹھے ہوئے۔

''روپ کنول نے پنڈ چھڈن توں انکار کر دِتا ہن'' ملتان سنگھ اوہناں نوں دسیا۔ ''میں دھی نوں زوری اوتھوں کڈھ کے نہیں لے جانا چاہوندا۔''

ملتان سنگھ تے امن دیپ نے وی شام پور چھڈن توں انکار کر دِتا۔ ''ہن کیہ کریئے''
سارے سر جوڑ کے بہہ گئے۔ ہندوواں تے سکھاں دے وڈیاں نوں سدیا گیا اوہناں ساریاں
ملتان سنگھ تے سکھی رام بغیر پنڈ چھڈن توں انکار کر دِتا۔ ہندو تے سکھ بھارت جان دا خیال چھڈ
کے اِتھے ای وسن تے تیار ہو گئے تے سکھی رام تے ملتان سنگھ نے اک واری فیر باہر اپنیاں
زمیناں دی دیکھ ریکھ شروع کر دتی۔

''ہندو تے سکھ بھارت نہیں جا رہے اوہناں اِتھے ای وسن دی نیت کرلئی اے'' سردار قہر
خان نوں ایہہ خبر اپڑی تے اوہ غصے نال پاگل ہو گیا۔ قہر خان سکھی رام دی پندراں مربعے تے
ملتان سنگھ دے پنج مربعے رقبے تے دُوجے ہندوواں تے سکھاں دیاں ساریاں رقبیاں اُتے اکھ
رکھ کے بیٹھا سی۔ ایہہ خبر سُن کے اوہ بھوتر گیا۔ تے اوہنے اپنے بندیاں نوں حکم دِتا کہ
''جیہڑے ہندو تے سکھ شام پور وِچ پچھے رہ گئے نیں اوہناں وِچوں کسے نُوں جیوندہ نہ
چھڈو''
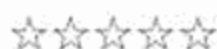
(83)

قہر خان جھانگڑی دے پُتر جہانے نال وارث ہتھوں جو واپری اوہنے شام پور اُتے عذاب دا در کھول دِتا۔ سرگھی ویلا سی جدوں شام پور دے ہندوواں تے سکھاں اُتے قیامت ٹُٹ پئی۔ اوتھے اِک رولا پے گیا۔ جھانگڑیاں دا پورا قبیلا بڑی پھرتی تے سرت نال مسلح ہو کے پنڈ چ اندروں باہروں ڈیریاں توں اپڑیا۔ پنڈ دیاں گلیاں وِچ تلواراں، برچھے، بندوقاں چائی جھانگڑی گھڑ سوار گھوڑے دوڑاندے پھردے دسدے۔ سردار قہر خان دی حویلی دا لوہے دا بھارا گیٹ چار راکھیاں نے پورا زور لا کے کھولیا تے اندروں گھوڑے اُتے سوار مسلح سردار قہر خان تے اوہدے نال اوہدے تنے پُتر سردار جہان (جہانا) خان، سردار زبردست خان تے سردار نادر خان نکلے اوہناں دے نال اوہناں دے دوہے چاچے سردار آدم خان، سردار وریام خان تے کوئی دو سوتوں ودھ غُنڈیاں دی فوج سی۔ فجریں دی بانگ اوس ویلے ہو چکی جدوں اوہ سارے جھانگڑی سردار وی حویلی کول اکٹھے ہوئے۔ قہر خان کے فوج دے کمانڈر وانگ قہر ورساندا نکلیا تے اوہنے گھوڑی حویلی دے ساہمنے گلی وِچ اِک اچی تھاں کھلوائی جیہڑی سدھی چوک وِچ جاندی۔ اوہنے ہتھ چک کے ساریاں نوں چُپ کرن دا اشارا کیتا لوک نعرے مار رہے سن تے قابوتوں باہر ہو رہے سن۔

''سارے ہندو تے سکھ مرد، وڈے تے بال قتل کر دیو، زنانیاں تے کُڑیاں نوں چک لئو اوہناں دے گھراں نوں لُٹ کے اگ لا دیو۔ کوئی کافر اج جیوندہ نہیں چھڈنا'' اوہنے حکم دِتا۔

ہندوواں تے سکھاں دے گھراں اندر خوف تے دہشت دی لہر دوڑ گئی۔ مسلح لشکر اگلے پچھلے ویر چکون لئی تیار کھلوتا سی۔ مسلح گھڑ سوار شام پور دیاں گلیاں تے چوک وِچوں لنگھدے پرانے پنڈ ول ہندوواں تے سکھاں دے گھراں اُتے حملہ آور ہوئے۔ گھڑ سواراں وِچ سبھ توں اگے سردار قہر خان گھوڑے اُتے سوار سی۔ اوہ موت بن کے پنڈ دی ہر گلی وِچوں پھر گئے۔ پنڈ دا جیہڑا مسلمان گبھرو ہندووں سکھاں دے گھراں دی راکھی کردا دِسیا اوہناں اوتھے وی وڈھ دِتا۔ پر

اگوں ہندوواں تے سکھاں دے گھر سکھنے پئے سن۔ اوہناں سکھنیاں گھراں نُوں اگ لا دتی جو اِکا دُکا ہندو غلطی نال لبھیا اوہنوں اوتھے ای قتل کر دِتا جو مال لبھیا لٹ لیا۔ اوہناں دے آن توں پہلاں ای فرید تے ملتان سنگھ ہشیار ہو چکے سن۔ پکا مراثی اوہناں نُوں دس گیا کہ جھانگڑی سردار آپ حملہ کرن لئی دوسو بندہ لے کے آ رہیا۔ فرید تے ملتان سنگھ ہر شے نُوں ویلے نال کنج لیا۔ کُجھ ہندو سکھ کھیتاں یاں ڈیریاں ول نس گئے۔ اوہناں دی جان بچ گئی یاں کُجھاں نے کشن نگر آ کے اپنی برادری دے گھراں چ لُک کے اپنیاں جاناں بچائیاں۔ دھکا دین والیاں شام پور نُوں اگ تے لہو دے سمندر چ دھکا دے دِتا۔ سردار قہر خان نُوں پتا سی جے اِک واری ہندو تے سکھ اتھوں بچ کے نکل گئے تے اوہناں فیر کدی ہتھ نہیں اونا ایس لئی شام پور وِچوں کسے ہندو یاں سکھ نُوں سلامت نہیں سی جان دینا چاہوندا۔ اوہدی طاقت تے پروار اُپر حملہ ہویا سی کوئی بندہ اوہدی حاکمائی نُوں شام پور وِچ چیلنج کردا اوہنوں ایہہ گل وارا نہیں سی کھاؤندی اتوں اوہدے پُتر کولوں کوئی ادھالی کُڑی وی کھو کے لے جاندا ایہہ اوہدی لئی انہونی ہوئی۔

قہر خان ملتان سنگھ تے فرید نُوں لبھ رہیا سی تے ہر شے نُوں اگ لائی جاندا سی۔ اوہ پاگل ہو چکیا سی۔ پنڈ دے ہندو سکھ غیب سن۔ اگوں فرید تے ملتان سنگھ وی غافل نہیں سن اوہناں پورا بندوبست تے تیاری کر رکھی سی۔ جھانگڑی جیہڑی گلی وِچ وڑے سکھنے نکلے۔ اوہناں نُوں فرید دی برادری دے گبھروواں ول ول کے ماریا۔ شام پور دیاں گلیاں وِچ ہر پاسے لاشاں پیاں سن تے کئیں گھراں وِچ اگ لگی سی۔ فرید نے اپنے پرانا ہتھیار ورتیا۔

''جدوں جھانگڑی حملہ کرن ...... لڑدے لڑدے پچھاں چوک ول ہٹو تے جھانگڑیاں نُوں چوک وِچ لے کے آوؤ'' ایہہ مشورہ پہلاں ای پک چکیا سی جھانگڑی جال وِچ پھاس گئے۔

جھانگڑیاں دے لشکر وِچ سبھ توں اگے کمالا امبرسریا سی اوہ گھوڑے دی ننگی کنڈ اُتے سوار ننگی تلوار لہراندا سکھاں تے ہندوواں دے خلاف زوردار نعرے مار رہیا سی۔ اوہدے مگر مگر گھوڑی اُتے سردار قہر خان اوہدے تنے پُتر جہانا، زبردست خان تے نادر خان سن نال اوہدے بھرا سردار وریام خان تے سردار آدم خان تے مگر ہتھیار بند غنڈے۔ ''ایہہ سارا کُجھ اوس ہندو فرید دا کیتا کرتیا ہے اوہدی برادری ایس ویلے وی پنڈ چھڈ کے جان والے ہندوواں سکھاں دی کنڈ بچن لئی چوک وِچ ساڈی راہ مل کے بیٹھی اے...... اوہنوں ماریا تے اوہدی برادری نُوں ماریا سمجھو ہندوواں تے سکھاں نُوں ہی ماریا۔'' کمالا گھوڑے دی واگ کھچ کے اوہدی ننگی کنڈ اُتے کھلو کے ننگی تلوار ہوا چ لہراند بولیا۔ ''ہندوواں دی ایس اولاد نُوں اج سبق سکھا دیو......''

اوہ سارے نعرے ماردے، بندوقاں، تلواراں، چھرے، برچھے، سانگاں، کہاڑیاں، چھویاں تے ڈانگاں ہتھاں وچ لہراندے ہنیری بنے چوک وچ وڑے۔ جدوں سویر دا سورج چڑھیا تے اجے وی پنڈ دیاں گلیاں وچ لڑائی چالو سی۔ جھانگڑی سردار تے اوہدا قبیلہ اک پاسے تے باقی دا سارا پنڈ ہندوواں تے سکھاں نال کھلوتا اک پاسے۔ سویرے دے چڑھدے سورج نے شام پور نوں اگ وچ بلدا تے دھوئیں وچ گھریا ویکھیا۔ گلیاں وچ لاشاں پیاں سن۔ ایس پنڈ دا اسمان ایہہ نظارے صدیاں توں تک رہیا سی۔

جھانگڑی مارا ماری کردے گھوڑیاں تے پیدل تلواراں لہراندے ہندو تے سکھ زنانیاں دے مگر چوک وچ وڑے۔ سویر دا سورج چڑھ چکیا سی۔ پر اوہناں دی اجے تسلی نہیں سی ہوئی۔ جدوں کمالا، جھانگڑی سردار تے اوہناں دا قبیلا چوک وچ اپڑے تاں گھڑ سواراں نوں لگاماں کھچ کے پورا زور لا کے اپنے گھوڑے ڈکنے پے گئے۔ چوک دے وچکار پوڑھیاں اُتے فرید حیات اوہدی راہ مل کے اپنی برداری نوں نال لئی برچھے، تلواراں، گنڈاسے تے بندوقاں ہتھاں وچ لئی لڑن مرن مارن لئی تیار کھلوتا سی۔ ایس پہاڑ نوں ٹکر مارن توں جھانگڑی سردار ہمیش ہی کنی کترا جاندا پر اج اوہ اوس پہاڑ نوں ٹکر مارن دی تیاری کر کے آیا اوہنوں ہور کھل دین تے اوہدی راہ چھڈن نوں تیار نہیں سی۔

''موت تے زندگی وچوں کسے اک اج ہارنا اے ...... منگ اج کیہ منگدا ایں موت یاں حیاتی ...... گوتم بدھ'' جھانگڑی سردار آکڑ تے تکبر نال اج فرعون نوں پچھانہہ چھڈ گیا۔

''اپنے لئی حیات تے تیرے لئی موت منگداں اپنے رب کولوں ......'' اٹھویں پوڑھی اُتے کھلوتے فرید نے اپنے ہتھ وچ پھڑی بندوق نال اسمان ول اشارہ کیتا۔

قہر خان نے اپنی تلوار ہوا وچ الار کے اپنے قبیلے نوں حملے دا اشارہ کیتا ساریاں نے تلواراں کھچ لئیاں تے قہر خان اپنا گھوڑا دوڑاندا سدھا فرید تے اوہدے بندیاں اُتے حملہ آور ہویا۔ اوسے ویلے باقی دیاں تن گلیاں چ لکے فرید دی برادری دے بندیاں ہتھیار لہراندیاں جھانگڑیاں اُتے حملہ کر دتا تے کئی ہندوواں تے سکھاں نوں قتل کر دتا اُتوں چھتاں اپر دں زنانیاں، بالاں تے بڈھڑیاں اٹاں روڑیاں دا مینہ ورسا دتا...... چوک وچ اچانک انھے واہ فائرنگ شروع ہوگئی تے کسے دا کجھ نہیں سی پتا لگ رہیا کہ کون کہدے اُتے فائر کر رہیا ہے کون کہدے ڈھڈ چ چھرا مار رہیا اے کہڑا کہدی دھون لاہ رہیا ہے تے کون کہنوں وڈھ کپ رہیا ہے ہر اک لئی کھلا کھاتا سی۔ چھتاں اُتوں جھانگڑیاں اُتے اٹاں ورساندیاں زنانیاں تے بڈھیاں اٹاں

تے روڑے تاڑ تاڑ کے اوہناں دے سراں وِچ مارن دی رفتار اچانک ودھا دتی۔ جھانگڑیاں نُوں بندوقاں تے تلواراں چلانیاں بھل گیاں تے اوہناں نُوں اٹاں تے روڑیاں نال اپنے پانڈ دے سراں دی پے گئے۔ چال کامیاب رہی۔ جھانگڑی لشکر چ بھاجڑ پے گئی۔ جھانگڑی افراتفری دا شکار ہو گئے۔ اوہناں کول کوٹھیاں توں ورسدیاں اٹاں روڑے تے اگ دیاں بلدیاں، مشالاں دے بنے مواتے، کلکدے پانی دیاں بھریاں دیگاں تے گڈوے روڑھن والیاں دا کوئی علاج نہیں سی۔ اتوں اوہناں دے ساہمنے چوک وِچ کھلوتی فرید حیات دی برادری تے پنڈ دے غریباں غریباں تے کمیاں جیہڑے سارے ایس ویلے ہتھ چ کوئی نہ کوئی ہتھیار لئی اوہناں نال لڑ رہے سن۔ جھانگڑیاں دے اگانہہ ودھدے قدم ایتھے ہی رک گئے سگوں ہن پچھانہہ اُٹھن لگ پئے۔

''اوئے ایہہ فرید ہندو اے غدار تے مسلماناں دا دشمن اے کیہ تک رہے اوہ ایہنوں صاف کر دیو'' کمالا امبرسریا دی اواز اوہدے کناں وِچ اپڑی اوسے ویلے فرید دے مکان دی چھت توں اک فائر ہویا تے گولی کمالے دا سجا کن اڈا کے لے گئی۔ کمالے دی موتہوں اِک ہولناک چیک نکلی۔ اوہنے ہتھ سجے کن اُتے رکھیا کن اتھوں غیب سے تے رت وگ رہی سی۔ دوجا فائروی ہویا سی پر کمالے نے گھوڑے دی واگ کھبے پاسے کھچی تے اِک پاسے ہو کے اپنی جان بچائی۔ اوہدے نال سادا تکونا تے طوطا رنگ کوڑا خان وی تلواراں تے چھویاں لہراندے سن۔ پر اوہناں نُوں وار کرن دا حوصلا نہ ہویا۔

''توں اج ہاریا ہویا ایں سردار قہر خان ...... اج تینوں لوکاں دا قہر پے گیا ...... سرداریاں ظلم، دہشت گردی، غداریاں قبیلے تے ٹل تے ہر ویلے نہیں چل سکدے کدی کدی لشکر وی دغا دے جاندے نیں ...... اج توں پچھے توں وی گھوڑیاں تے چڑھ کے لمے طرے کڈھ کے دھون اکڑا کے سینا کڈھ کے مچھاں نُوں وٹ دے کے، اُبلدیاں گرجھی لال اکھاں ہر شے نُوں وکھاؤندا اپنیاں راکھویاں کتیاں نال ململ دے جھگے تے مائع لگی پگ بنھ کے اڈی چا کے نہ ٹریں'' فرید اج جھانگڑی سردا نُوں اوتھے گھیر لیا جتھے اوہ چاہوندا سی۔ اوہدے نال ملتان تے سکھی رام وی سن۔

اج جھانگڑی پھاس گئے اوہ ہندو تے سکھ زنانیاں تے کُڑیاں دا پچھا کردے کردے چوک وِچ وڑے۔ جہناں نُوں فرید نے گلی وِچ اک گھر دے بُوہے اگے آپ کھڑا کیتا ہویا سی۔ تے ایتھے چوانہہ پاسیوں گھیرے گئے۔ ٹھیک اوسے ویلے کیپٹن وارث صوبیدار نصیب گل تے اوہدے دو جواناں جیہڑے اپنی حویلی اُتے مورچہ لائی بیٹھے سن جھانگڑیاں اُتے اپنیاں سٹین گناں نال انھے

واہ فائرنگ شروع کر دتی۔ غنڈے گھوڑیاں توں ڈھاندے گئے۔ کجھاں نوں بڑی اوکھیاں جاناں بچا کے چوک وِچوں نسنا نصیب ہویا۔

جان بچا کے نسن والیاں وِچ سردار قہر خان دا سبھ توں وڈا پتر جہانا وی سی۔ جہانا اپنے پیو تے بھراواں نُوں پڑ وِچ چھڈ کے نسیا۔ جہانا بارے پورے پنڈ وِچ مشہور سی کہ اوہ پیو دی ساری جاگیر اُتے اکھ رکھ کے بیٹھا اے تے اوہدا ہر ویلے اپنے پیو تے بھراواں نال کسے نہ کسے گلوں جھیڑا چلدا رہندا۔ جھانگڑیاں دی حویلی وِچوں اِک واری ایہہ گل وی باہر نکلی کہ جہانا اِک واری اپنے پیو دی ہتھیں پے گیا، نرا ایس گل تے کہ 'بابا توں ہُن بڈھا ہو گیاں جاگیراں دی جان چھڈ دے ہُن بس کر تے اللہ اللہ کر' پیو نے جہانے دی گل سن کے اوہنوں چھپیڑ کڈھ ماری پر جہانے راہ وِچ ای الریا ہتھ پھڑ کے پیو نُوں پچھانہہ دھکا دِتا تے کئی دیہاڑے لہور جا کے رہندا رہیا۔ فیر جہانا نُوں اوہدے نکے بھرا منا کے لے آئے۔ اوہنے اوندیاں ای فرید دے رقبے نال اُبھر دے والے پاسے نویں کھٹی ہوئی نہر کول کھلوتے جنگل اُتے قبضہ کرن دی کوشش کیتی تے اوہدے نال پئے ہے نُوں اپنے رقبے وِچ رلان دی کوشش کیتی پر فرید اوہنوں ڈک دِتا۔ اوہا جہانا اج اپنے پیو تے بھرانوں نُوں بھرے پڑ وِچ چھڈ کے نس پیا۔

لڑائی وِچ کجھ جھانگڑی مارے گئے تے کجھ نس گئے۔ چوک وِچ بتھیرے ہندو سکھ دی قتل ہو گئے۔ چوک وچ ای فیر نادر شاہ تے احمد شاہ مگروں قتلام ہویا۔ پچھے چوک وِچ نرے سردار قہر خان اوہدے دوویں نکے پُتر سردار جابر خان، سردار زبردست خان تے اوہناں دے نال اوہناں دے دوہے چاچے سردار آدم خان تے سردار وریام خان رہ گئے۔ چوک وِچ چلدی ایہہ لڑائی اچانک اوددوں بند ہو گئی جدوں سردار قہر خان، اوہدے پتراں تے بھرانواں نُوں پتا لگا کہ اوہناں دا غنڈیاں دا لشکریاں تے نس گیا یاں فیر ماریا گیا۔ سادا تلونا تے کوڑا خان وی نال ای پڑ چھڈ کے نسے۔ چوک وِچ ہر پاسے لاشاں وچھیاں سن۔ چوانہہ گلیاں تے چوک دیاں حویلیاں تے کوٹھیاں سنے دارے تے شام پور دے لوکاں دا قبضہ سی جہدے وِچ ہندو سکھ تے مسلمان سبھ رلے سن۔ چوک وِچ وچھیاں ایہناں لاشاں دے وچکار چھرے تلواراں تے برچھے پھڑ کے جیہناں وِچ سردار قہر خان جھانگڑی، اوہدے دوہے پُتر جابر جھانگڑی تے زبردست خان، نالے اوہدے بھرا آدم خان تے وریام خان تے کمالا امبر سریا نرے چھ بندے چوک وِچ کھلوتے سن۔ تے اوہناں دے ساہمنے چوک دی سبھ توں اُچی پوڑھی تے گھنٹا گھر دے منارے کول اٹھویں پوڑی اُتے فرید کھلوتا سی تے اوہدے نال اوہدا پُتر کیپٹن وارث، ملتان سنگھ، سکھی رام

صوبیدار گل نصیب تے دو فوجی جوان کھلوتے سن۔

''سردار جہان خان کتھے وے'' سردار قہر خان جھانگڑی دی اواز اودھ راہ اچ ٹُٹی ۔ اوہدیاں اکھاں اگے ہنیرا سی اوہنوں اپنا وڈا پتر جہانا نہیں سی دس رہیا۔ اوہنے اپنے سجے ہتھ اُتے کھلوتے اپنے وچکارلے پتر سردا زبردست خان کولوں پچھیا۔

''جہانا نس گیا بابا جی۔'' زبردست خان دی اواز کسے کھوہ وچوں آئی۔''باقی دے سارے نس گئے نیں یاں مارے گئے نیں۔''

''سادا تلونا تے کوڑا خان۔''

''اوہ تے دوویں مروان الیاں وچوں سن اوہ وی نس گئے نیں''

''جہانا نس گیا'' پتر دا جواب سن کے سردار قہر خان جھانگڑی اک پل لئی اپنیاں اکھاں بند کرلیاں۔ اوہنوں اپنے سبھتوں وڈے پتر اُتے سبھتوں ودھ مان سی اوہی مصیبت دی گھڑی وچ جس ویلے اوہنوں اپنے پتر دی لوڑ سی نظر نہیں سی آ رہیا۔

''گوتم بدھ مرے مارے بغیر جان نہیں چھڈدا'' نکے جابر خان نے تلوار کڈھ لئی۔''پر نال نال نیکا وی کھلوتا اے پر میں ایناں کولوں نہیں ڈردا میں اینوں اج مار چھڈنا اے''

سردار قہر خان جھانگڑی اپنے بھراواں ول تکیا اوہناں دے چہریاں دے رنگ پیلے سن۔ اوہناں دی کنڈ تگر کمالا امبر سریا جہدا کن نصیب گل دی بندوق وچوں نکلن والی گولی اڈا کے لے گئی اوہنے کن اُتے پاڑ کے پگڑی دی پٹی بنھ لئی سی اج دوجی واری اپنے آپ نوں اک وڈی مصیبت وچ پھاسدا تک رہیا سی

''جیہناں لوکاں نال واہ پیا اے کجھ ہور طرز دے بندے نیں مرے مارے بنا جان نہیں چھڈے قہر خان' کمالے دا حوصلہ ساتھ چھڈ گیا۔''اسیں تے ملتان سنگھ دی وِھی چکّن آئے ساں اُلٹا جان خطرے وچ پے گئی اے جان بچا کے کوئی نکلن دا راہ لبھ اتھوں جیوندے اتھوں نکل پئے تے ایہناں نال فیر نبڑ لاں گے۔''

''بکواس بند کر گدڑا'' قہر خان اگوں اوہنوں ٹھوکیا۔

''سردار قہر خاں جھانگڑی تیرا میرا ویر پرانا اے تیرے وڈ وڈیرے نادر شاہ تے احمد شاہ دے ویلے توں دھاڑوی سن۔ توں انگریز دے کتے نوا کے اپنی ذات وٹائی تے دھاڑوی توں جاگیردار بن گیوں ...... تیرے نال میری جنگ اے جنہاں توں پیڑھیوں پیڑھی ...... توں اپنی خصلت چھڈنی نہیں تے میں تیرے نال لڑائی چھڈنی نہیں ...... ایہ لڑائی اودوں تک مکنی نہیں

جدوں تک توں انگریز کولوں مجیز تے غیر قانونی طریقے نال لئی بھوئیں دا قبضہ چھڈ نا نہیں ...... ہزاراں کلے بھوئیں جیہڑی تیرے نجیز قبضے ہیٹھ اے اوہ لوکاں دی مالکی اے۔ تیرا وجود لوکاں نوں ایس وسیب وِچ پجدا نہیں۔ توں اک تے تیرے کول ہزاراں کلیاں دی مالکی ایدر ہزاراں بے زمین کساناں تے مزارعیاں کول اک کلا نہیں ایہہ کیہ تماشا اے تیرے شکاری کتے گوشت کھاون تے لوکاں نوں اک ویلے دی وی جڑدی نہیں ایہہ سودا مینوں پجدا نہیں جے اپنی جان بچاونی آ تے میری گل سن۔ اپنیاں جاگیراں دا قبضہ چھڈ دے اج اپنا زیرِ قبضہ سارا رقبہ کساناں تے مزارعیاں دے ناں لکھ دے تے میں اج تیری جان بخش دیاں۔'' فرید سردار قہر خان جھاگڑی نوں اوہدے جرماں دی گنتری کروا دتی۔ ''نہیں تے اپنے جرماں دی سزا اج بھگت''

''توں خاباں دیاں دنیا وِچ وسداں مہاتما۔ توں رہنا تے نہ میں تیریاں لوکاں نوں کوئی چھڈ نا'' سردار قہر خان جھانگڑی اجے امید دا پلا ہتھوں نہیں سی چھڈیا۔

''تینوں بچاون اج کسے نہیں اونا'' فرید دے چہرے اُتے اک زہریلی مسکراہٹ ابھری۔

''بابا ایہوں جاگیراں لکھدے اپنی تے ساڈی جان بچا لے۔'' اوہدے وچکارلے پتر زبروست خان نوں موت ساہمنے دِس رہی سی۔

''توں بہتا آکڑ رہیاں کہ اج ویلا تیرے نال اے...... مینوں اک واری ایتھوں نکلن دے تے......'' قہر خان اپنے پتر دی گل سن لئی تے نسن دا راہ تکن لئی سجے کھبے تے اُتے تکیا تے چوک دیاں چوانبہ گلیاں وِچ کھلوتے شام پور دے ہتھیار بند گبھرواں تے چھتاں اُتے چڑھے بالاں، زنانیاں تے کُڑیاں نوں کھلوتا تک کے اوہدی زبان اوہدا ساتھ چھڈ گئی تے اوہ اپنی گل پوری نہ کرسکیا۔

''ویلا اوہا چنگا ہوندا اے جدوں کسے شے دا فیصلہ کرن دا اختیار بندے دے اپنے ہتھ وِچ ہوندا جدوں ایہہ ویلا لنگھ جائے تے اوہدے مقدر دا فیصلہ دُوجے کردے نیں۔ تے بندیاں وِچ اک دُوجے نال انصاف کرن دی صفت بڑی ماڑی اے۔ اوہ فیر اپنی مرضی دا پُجدا فیصلہ کردے نیں'' فرید اوہنوں گھوردیاں بولیا۔

اوس ویلے گھڑیال نے سویر دے ست وجائے۔ چڑھدے ول سورج کنی کڈھ رہیا سی۔ فرید چوک دے گھنٹا گھر دیاں پوڑھیاں اُتے سبھ توں اچی پوڑھی اُتے کھلوتا سی۔ اوہدے نال اوہدا پُتر کیپٹن وارث، ملتان سنگھ، سکھی رام، کشمیر علی، صوبیدار نصیب گل تے دو فوجی جوان کھلوتے سن ...... تلواراں، برچھے تے بندوقاں اجے وی اوہناں دے ہتھاں وِچ سن۔ فرید گلیاں وِچ

کھلوتے گبھروواں نوں اشارہ کیتا تے اوہ سارے تلواراں، برچھے، کہاڑیاں تے چھرے لہراندے اگانہہ ودھے۔ نیڑے سی کہ قہرخان تے اوہدے پتراں بھراواں دے ٹوٹے ہو جاندے۔

''میری اک گل سن فریدا'' قہرخان موت نوں ساہمنے ویکھ کے چیک پیا۔

''سنا'' فرید پوڑھی اُتے بے چنتا ہو کے ہتھ گوڈیاں اُتے رکھ کے بہہ گیا اوہدا پتر وارث اوہدی کنڈ نگر کھلوتا سی۔ ساہمنے تھلے چوک وِچ سردار قہرخان جھانگڑی اوہدے پتر تے بھرا بے وس کھلوتے اوہدی شکل وِچ اپنی موت نوں تکدے دہشت زدہ تے بے وس کھلوتے سن۔ فرید اج موت دے ایس کھیڈ دا سواد لے رہیا سی۔ اج اوہدے ہتھ اوہدا من پسند شکار آیا۔

''جاگیردارا بہوں دیر توں میری دھرتی تے وسیب دا امن تے سکھ چین ونجائی پھرداں'' فرید دیاں اکھاں وِچ لہو اُتریا ہویا سی۔ ''توں خلقت نوں رت چوئی ہوئی سی۔ تے کسے دے قابو نہیں سیں آ رہیا۔'' اوہنے ملتان سنگھ تے سکھی رام ول اشارا کردیاں آکھیا ''تیریاں زمیاں تے کم کرن والی خاکی مخلوق ساڈے وسیب وِچ ہندو تے سکھ وی میرے تیرے وانگ رب دے بندے نیں۔ رب دیاں بندیاں کولوں نفرت کہی'' فیر اوہنے اوہدی کنڈ نگر پنڈ دی پچھالی پے جھانگڑی سردار دے قبضے ہیٹھ پئی ہزاراں کلے بھوئیں ول سجے ہتھ نال اشارہ کردیاں آکھیا۔ ''اج رب دی بھوئیں رب دے بندیاں ایہناں خاکی مخلوقاں دے ناں لکھدے تے میں وی اج ہمیش لئی تیری جان بخش دیاں۔ ایہہ پیڑھیوں پیڑھی چلدا ویر اجے ایتھے ای مکا دیئے تے اِک دُوجے دے دوست بن جایئے بس ایس اک شرط تے میں تینوں معاف کرن لئی تیار آں۔'' اوہدیاں اکھاں وِچ اوہدے لئی نفرتاں دے بھانبڑ بلدے سن۔

اوہنوں اپنا وڈ بھرا افضل یاد اوندا جیہنوں جبری بھرتی لئی سنگلاں نال بنھ کے اوس جاگیردار نے انگریزاں نوں ویچ کے اوہدے کلے وٹے۔ تے اوہدے پتر جہانا نے سکھی رام دی ڈھی دی پت لاہی۔ اج اُچیاں پوڑھیاں اُتے بیٹھے فرید دے ہتھ وِچ ایس سپ دی قسمت دا فیصلہ سی تے اوہنے اپنا فیصلہ کر لیا۔ فرید نے قہرخان دی گل سن کے اوہناں دے ٹوٹے کرن لئی اگانہہ ودھدے گبھروواں نوں ہتھ دے اشارے نال ڈک دِتا۔

''مرد بن تے کلھا ہو کے میرے نال لڑ'' قہرخان جھانگڑی نوں اپنی جان بچان لئی اک آخری ایہا راہ سجھی۔ ''جے توں بوہتا شیر ایں تے آپ آکے مقابلا کریاں اپنے پتریاں اپنے یاراں نوں اک اک کر کے ساڈے مقابلے تے گھل فیر پتا لگدا اے کہ توں کیڈا وڈا شیر ایں''

''سپ جے کلھے بندے نُوں لبھے تے بندہ اوہنوں کلھا ای ماردا اے پر جے کئیاں نُوں لبھے تے سارے رل کے ماردے نیں کیوں کہ کسے نُوں پتا نہیں ہوندا سپ نے اچانک کہنوں ڈنگنا اے'' فرید نُوں اوہدے نال کوئی ہمدردی نہیں سی پر فیر اہنے اپنا ذہن بدل لیا۔'' دھاڑویا کیہ ایہہ تیری آخری خواہش اے فیر سوچ لے'' اہنے سردار قہر خان نُوں پچھیا۔

''ہاں ...... ایہہ میری آخری خواہش اے'' قہر خان نے جہڑا جال سٹیا اوہ شکار اُتے ای ڈگیا۔'' جے بچ گیوس تاں فیر نہیں''

میں تیری ایہہ خواہش وی پوری کر دینداں'' فرید تلوار لے کے اٹھ کھلوتا۔

سارے جھانگڑی گھنٹہ گھر دیاں پوڑھیاں توں تلوار لئی چٹی پگڑی تے چٹی پشاک والے فرید نُوں اُتردا اپنے ول اوندا تک کے گھوڑیاں توں بیٹھاں لہہ آئے۔ اوہدے نال اوہدے دوویں پُتر تے دوویں بھراوی گھوڑیاں توں بیٹھاں اُتر کے چوک دے وچکار تلواراں لے کے کھلو گئے۔ پر کمالا امبرسریا گھوڑی اُتے ای بیٹھا رہیا۔ اوہ اجے وی نسن دی راہ لبھ رہیا سی ...... کمالا بڑی چر دا کیپٹن وارث اُتے اکھ رکھ کے کھلوتا سی۔

''فرید نُوں بھل جاؤ مینوں وارث کولوں خطرہ لگدا اے۔'' پچھوں کمالے دی اواز قہر خان دے کناں تک اپڑی۔ جھانگڑی سردار کن کھڑے کیتے کمالے دی گل گُجھ اینی غلط نہیں سی۔ فوجی وردی وچ کھلوتا کیپٹن وارث کسے زخمی چیتے وانگ ای پوڑھیاں اُتے کنڈ مگر ہتھ بنھ کے دارودار پیراں اُتے پھردا جھانگڑی سرداراں دے اِک اک بندے نُوں اکھاں اکھاں وچ من تول رہیا سی۔ ملتان سنگھ، سکھی رام اٹھ کھلوتے۔ اوہناں جھانگڑیاں ول لڑن لئی تلوار چائی جاندے فرید دا ادھیاں پوڑھیاں اُتے راہ ڈک لیا۔ اوہدے ساہمنے اُترن والی پوڑھی اُتے آن کھلوتے۔

''تُوں ایہہ نہیں کر سکدا فریدا...... ایہناں بڑا قتلام کیتا اے۔ ازادی مگروں وی پتا نہیں ایہناں خنزیراں ساڈے لوکاں نال کیہ کرنا اے ...... ایہناں نُوں شام پور دے لوکاں دے حوالے کراوہ اوہناں دا حساب کرن'' ملتان سنگھ اوہنوں سمجھایا۔

''ایہہ سپ دھاڑوی بن کے پنجاب دے وسیب وچ وڑیا تے جاگیردار بن کے ایتھے وس پیا پر ہُن ساڈے وسیب دی ہر شے نُوں ڈنگدا اے۔'' فرید اپنی ضد اُتے اڑیا سی۔'' ایدا سر میں اج وڈھنا اے''

''لوکاں نُوں اپناں سپاں نُوں مارن دے تاں جے اوہناں دی جان چھٹے ایہناں کولوں۔'' سکھی رام وی اوہنوں سمجھایا۔'' تُوں پچھانہہ ہٹ جا'

''بابا جی ...... تسیں ایہہ تلوار مینوں دیو تہاڈا ساریاں دا فرض ایتھے مُکا ہن میرا فرض اے
تے اج میرا ویلا شروع ہویا۔'' کیپٹن وارث نے اپنے پیو دے ہتھوں تلوار لے لئی۔ ''ایہہ
جیہڑے دھاڑوی میری جوہ وچ کھلوتے نیں میرے دشمن نیں ایہناں نال میری جنگ اے''

اہنے تناں بابیاں نوں اپنی راہ وچوں اِک پاسے ہٹایا تے پوڑھیاں توں کسے چیتے وانگ
ای ناپ تول کے پیر رکھدا ہیٹھ کھبے ساہمنے تکدا پوڑھیاں اُتر دا چوک وچکار جھانگڑیاں دے ساہمنے
ست اٹھ ہتھ دی وِتھ اُتے آ کھلوتا۔

کیپٹن وارث نُوں جھانگڑی سرداراں دے مقابلے تے اوُندا تک کے کمالا امبرسریا
گھابریا۔ اوہنوں سمجھ نہیں سی آ رہیا اوہ کیہ کرے۔ باز دیاں اکھاں والا اوہ گبھرو فوجی افسر کوئی عام
جیہا بندہ نہیں سی۔ اوہنے سنیا سی کہ اِک فوجی نُوں چار چار پنج پنج بندیاں نال کلھا لڑن دی ٹریننگ
دتی جاندی اے۔ وارث نُوں پڑ وچ کھلوتا تک کے اوہدے جثے وچوں اِک سرد لہر گذر گئی۔ لڑائی
ویلے جدوں چھت توں چوک وچ لڑدے جھانگڑیاں اُتے فائرنگ ہوئی تے چوک وچوں نسن
والے غنڈے اپنے جیہڑے ہتھیار برچھے۔ تلواراں، چھویاں، سانگاں تے دوجے ہتھیاراں نُوں
سٹ کے نسے اوہناں ہتھیاراں نُوں ایس ویلے کیپٹن وارث بڑے گوہ نال ویکھدا کھلوتا سی۔
جیہڑے پورے چوک وچ لاشاں دے نال نال تھاں تھاں کھنڈے پئے سن۔

وارث نے سبھ توں پہلاں اپنے ہتھاں وچ پھڑے تنے ہتھیار برچھا، تلوار تے اپنا پستول
پہلی پوڑھی اُتے رکھے۔ فیر اپنی ٹوپی لاہ کے پوڑھیاں دے جنگلے نال ٹنگی۔ مگروں اپنے مونڈھیاں
توں کپتانی دے لگے تن پھل لاہے تے ٹوپی وچ رکھ دتے۔ بیلٹ کھول کے جنگلے اُتے ٹنگ
دتی۔ فیر اہنے اپنا پستول لوڈ کیتا۔ تے اوہنوں چیک کر کے فیر لک نال بجھے ہولسٹر وچ پا لیا۔
مگروں اہنے دوجے ہتھیاراں ول دھیان ماریا...... تلوار سجے ہتھ وچ پھڑ لئی تے برچھا گھنٹا گھر
دے جنگلے نال سدھا کھڑا کر دِتا۔ اوہ لڑن لئی تیار سی۔ اچانک پرتیا تے کجھ چر سردار قہر خان
اوہدیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے اوہنوں گھوردا رہیا۔

''تہاڈے وچوں کیہنے پہلاں لڑنا اے'' اہنے سردار قہر خان جھانگڑی دیاں اکھاں وچ
اکھاں پا کے پچھیا۔ ''تیرے وڈکیاں بابیاں دی بیڑی بوڑی سی مینوں یاد اے''

قہر خان جواب دین دی تھاں اپنے بھرا وریام خان ول تکن لگ پیا۔ وریام خان پھس
گیا۔ اوہدے بھرا نے اپنے آپ تے اپنے پتراں نُوں بچا کے اوہنوں اگے کر دِتا۔ 'جہانا وی
ایسے لئی نسیا اے کہ لڑائی ویلے پیو نے اوہنوں ای اگے کرنا سی۔ اوہ سیانا سی جھڑا جان بچا کے نس

گیا' وریام خان سوچن لگا۔ پر اوہدے کول کوئی واوہ دوا نہیں سی۔ اوہنوں اپنے بھرا دا پتا سی اوہ مصیبت ویلے اوہنوں پھسان توں ولاؤندا نہیں سی۔ اوہنوں اپنے ساہمنے پہاڑ وانگ کھلوتے کیپٹن وارث بارے کوئی خبر نہیں سی کہ اوہ کسراں دا جنگجو اے۔ نسن دا کوئی راہ نہیں سی اوہ اپنی تلوار سدھی کر دیاں وارث دے ساہمنے آ کھلوتا۔

''وارثا...... ایہہ دھاڑوی جنگ دھوکے نال لڑدے نیں ...... ہشیار رہویں ......'' گھنٹا گھر دی سبھ توں آخری پوڑھی اُتے گوڈیاں تے ہتھ رکھ کے بیٹھے فرید دی اواز اپنے پتر دے کناں تک اپڑی۔ فرید نے بھریا پستول اپنے ہتھ وِچ پھڑیا ہویا سی۔

''جے وارث دی جان خطرے وِچ ہوئی تے میں دھاڑوی نوں گولی مار چھڈنی'' ملتان سنگھ نے پستول بھر کے ہتھ وِچ پھڑ لیا تے فرید دے برابر پوڑھی اُتے بہہ گیا۔

''جے جھانگڑی نے لڑائی وِچ وارث نال دھوکا کیتا تے میں ایہدے متھے وِچ گولی مارنی اے۔''سکھی رام بھریا پستول لے کے اوہناں برابر بہہ گیا۔''میں اج جھانے دے لاش ویکھے بغیر چوک وچوں کوئی نہیں اٹھنا''

وارث نے اپنے پیو ول تک کے ہاں وِچ سر ہلایا۔ سارے چوک وچ کھلوتے تے چھتاں اُتے چڑھے لوک ساہ کھچ کے موت تے حیات وچکار لڑیا جان والا ایہہ خوفناک کھیڈ ویکھن لگے۔ فرید دے گھر دی چھت اُتے روہی، زبیدہ، روپ کنول تے امن دیپ ساہ بند کر کے کھلوتیاں سن۔ اوہناں زینت سلیمہ تے نمرتا نوں گھروں باہر نہ نکلن دتا تے نہ اوہناں نوں دسیا باہر کیہ ہو رہیا اے۔

کمالا امبرسریا اپنا فیصلہ کر چکیا سی۔ کیپٹن وارث نے اچانک اپنے سجے ہتھ وِچ پکڑی تلوار کھبے ہتھ وِچ پکڑ لئی تے بیٹھاں جھک کے فرش توں اک برچھا چا لیا کسے چیتے وانگ ای اپنے پیراں تے پھر گیا کمالے دے سینے دا نشانہ بنھ کے برچھا الریا تے اوہنوں کھچ ماریا۔ کمالے دا ہتھ اپنے پستول تک نہیں سی اپڑ سکیا برچھا تیر وانگ وا وِچ اڈدا سدھا اوہدے ول آیا کمالے نوں سنبھلن دا موقعا وی نہ لگا اوہدی نگاہ اپنے ول اڈدے اوندے برچھے اُتے اوودوں پئی جدوں اوہ اوہدے سینے وِچوں پار ہو گیا کمالے دے ہتھ وچوں پستول بھنجے ڈگیا۔ جہدے نال اوہ نشانہ بنھ کے وارث دا شکار کرن چلیا سی۔ برچھا بڑی زور نال آیا سی تے کمالے نوں گھوڑی دی ننگی کنڈ توں اڈاندا ہویا پچھا لے جا کے سٹیا۔ کمالے نوں مگروں اٹھنا نصیب نہیں سی ہویا۔ کمالے نوں برچھے دا نشانہ بندا تک کے جھانگڑیاں نوں چوری موت دسی۔

''ایہہ کیہ بدماشی اے اجے تے اساں بندہ وی لڑن لئی نہیں دِتا پہلاں ساڈا بندہ مار لیا ایہہ دھوکا اے'' سردا قہر خان کمالے دی لاش ویکھ کے حوصلا ہار گیا۔

''جنگ اظہارِ محبت کرن لئی نہیں ہوندی دشمن دی جان لین لئی ہوندی اے جے میدانِ جنگ وِچ سپاہی سوچیں پوے تاں اوہدا دشمن اوہدا جان کڈھ لیندا اے'' وارث دے چہرے اُتے اِک زہریلی مسکراہٹ اُبھری۔ ''ایہہ سورما روپ کنول نوں کڈھ کے لے جان لئی امرتسروں ٹُر کے ایتھے آیا تے پہل اوہنے کیتی میں نہیں...... اوہ میرا نشانہ لین لئی پستول کڈھن لگا سی''

ایہہ اوہا ویلا سی جدوں اوہدا دھیان دُوجے منے تک کے تلوار الر دا وریام خان اوہدے اُتے حملہ آور ہویا۔ پر وارث غافل نہیں سی۔ اوہنوں پتا سی اوہدا دھیان دُوجے منے تک کے وریام حملہ کرن لئی تیار ہو چُکیا۔ اُہنوں ایہہ موقعا چاہیدا سی۔ جہڑا قہر خان نے گل کر کے اوہنوں چا دوایا۔ اوہ ہشیار سی اپنے آپ نوں پیٹھاں ہو کے اوہدے وار کولوں بچا گیا۔ وریام خان کئیں وار کیتے پر وارث اوس بڈھڑے دے اگے پھرتیلا سی، جوان خون سی تے جنگی پینترے تے تلوار بازی انگریزی فوج وِچ سکھیا ہویا سی۔ وریام خان دے وس توں باہر سی۔ اوہنے وریام نوں واروار وار کرن دا موقعا دِتا۔ ہن اوہ ہفن لگ پیا۔ اوہنوں وارث نے باندر وانگ نچا نچا کے ساہ چڑھا دِتا۔ وریام خان دی تلواری لہرائی اوہنے اِک بھرواں وار کیتا پر ایس واری وی اوہدا وار وا وِچ سکھنا گیا۔ وارث اپنے آپ بچے لاہے ہو کے پیراں اُتے پھردا اپنے آپ نوں بچا گیا تے اِنجے پیراں اپر گول دارے وِچ پھردیاں اوہنے اپنی تلوار دوہاں ہتھاں نال قابو کر کے وا وِچ پھیری وا وِچ تردی تلوار دی راہ وِچ وریام جھانگڑی دی دھون وی آ گئی تے اوہنوں وڈھدی گئی وریام دی دھون وا وِچ اڈدی پوڑھیاں اُتے جا ڈگی تے رڑھدی ہوئی آخری پوڑھی اُتے سردار قہر خان دے اگے آ کے رُک گئی۔ وریام خان دا جُثا کُجھ دیر پھڑکدا رہیا تے مگروں ٹھنڈا ہو گیا۔ پوڑھیاں اُتے ہر پاسے خون سی۔ کئیں چھنڈکاں وارث دے چہرے تے خاکی وردی اُتے ڈگیاں۔ جدوں وریام خان دی لاش ڈگی تے چوک وِچ سناٹا چھا گیا۔ سردار قہر خان جھانگڑی اپنے بھرا دی لاش ساہمنے تک کے ہتھوں اکھڑ گیا۔ اوہ اپنی تلوار لہراندا اگانہہ ہویا پر اوہدے دوویں پُتر اپنے پیو دی راہ وِچ آ کھلوتے۔ اوہناں پیو نوں ڈک لیا تے وچکارلا پُتر جابر خان اپنی تلوار سانبھدا وارث اُتے حملہ آور ہویا۔ اوہنے وارث نوں سنبھلن دا موقعا نہ دِتا۔ وارث دے پیر اپنی تھاں توں اپنے آپ نوں بچاؤندیاں اکھڑ گئے تے اوہ وائی وِچ اُڈدا پوڑھیاں اُتے جا ڈگیا۔ جابر خان دی تلوار اوہدی کھبی بانہہ نوں چیرا دیندی گئی۔ اوہدی تلوار اوہدے ہتھ وِچوں

چھٹ کے دور جا ڈگی۔
وارث نوں ڈگیا تک کے قہر خان تے اوہدا وچکارلا پتر زبردست خان تلواراں لہراندے اگانہہ ودھے۔ وارث اپنے آپ نوں سنبھالیا اوہدی نگاہ اوہناں اُتے پئی اہنے اٹھدیاں اٹھدیاں کول پیا برچھا چایا تے اپنے سر اُتے تلوار اگری کھلوتے جابر خان دے سینے وچ ٹھوک دتا۔ اوہدا جثا برچھے اُتے ٹنگ کے اودھر دھکیا جدھروں قہر خان تے اوہدا پتر زبردست خان اوہدے ول تلواراں لہراندے نسے اوندے سن۔ اپنے پتر دی لاش قہر خان دای راہ وچ ڈگی تے اوہدا ہوش بھوں گیا۔ اوہدے پیر جویں بھوئیں نے جکڑ لئے۔ زبردست خان اک سیت لئی اپنے پیو دی حالت تکن لئی پرتیا ایہا ویلا وارث لئی بہوں سی اوہ اپنے پیراں اُتے اٹھ کھلوتا جویں ای زبردست خان پرتیا وارث اوہدے سر اُتے کھلوتا سی۔ اوہنے تلوار اوہدے ڈھڈ وچوں پار کردتی۔ اوہ کسے برچھا لگے بھونے وانگ بھوندا ہویا چوک دے فرش اُتے ڈگیا۔ قہرخان دے دُوجے پتر زبردست خان دی لاش وی ہُن اوہدے ساہمنے ڈگی۔ دوہاں جوان پتراں دیاں لاشاں تک کے اوہدیاں اکھاں اگے اِک پل لئی ہنیرا چھا گیا۔ وارث پچھانہہ ہٹ کے تلوار زبردست خان دے سینے وچوں پچھانہہ کھچ لئی۔ سردار قہر خان اپنے دوہاں پتراں تے اپنے بھراویاں لاشاں تک کے آپ وی بے جان لاش وانگ کھلوتا سی۔ قہر خان دے اگے اپنیاں دیاں لاشاں گریاں سن۔ فیر اوہنوں وارث نوں سر اُتے تک کے جویں ہوش آ گیا۔ اوہنے تلوار دا اِک بھرواں وار اگانہہ ہو کے اوہدے اُتے کیتا۔ وراث نے اوہدا وار اپنی تلوار اُتے ای روکیا۔ تلوار دا وار ایہناں زبرا سی کہ وارث اپنے پیراں اُتے نہ کھلو سکیا۔ پچھاں ڈگیا تے قہر خان دی تلوار اوہدا کھبا مونڈھا چیر دی گئی۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ دوجا وار کردا وارث اپنے پورے جثے دا زور اکٹھا کر کے اپنے پیراں اُتے سنبھل کے سدھا ہو کے اٹھ کھلوتا۔ سردار قہر خان دے ہتھ وا وچ تلوار اگری ہی رہ گئی وارث دی تلوار اوہدے سینے وچوں پار ہو چکی سی۔ جھانگڑی سردار کے تھم وانگ ای چوک دے پکے فرش اُتے ڈگیا۔ اک آخری جھانگڑی رہ گیا سی سردار آدم خان اپنے بھرانواں تے بھتریاں نوں قتل ہوندیاں اکھیں تک کے دہشت زدہ کھلوتا اوہ اپنے ساہمنے فرش اُتے پیا اِک برچھا چک کے وارث نوں مارن لئی سدھا ای ہویا سی کہ وارث دے پستول دی گولی اوہدا سینا پاڑ گئی۔ آخری جھانگڑی ڈگیا تے چوک وچ سناٹا چھا گیا۔ چوک وچ کھلوتے تے چھتاں اُتے چڑھے لوک ایہہ سارا خونی ڈرامہ ساہ کھچ کے ویکھدے رہے۔ کسے نوں نہیں سی پتا ایہدا انجام کیہ ہونا اے۔ سوائے وارث دے پیو فرید دے۔ جدوں جھانگڑیاں دے سردار دی آخری لاش چوک وچ ڈگی

تے فرید حیات اُٹھ کھلوتا۔ نالے ملتان سنگھ تے سکھی رام وی۔

''میں آکھدا ساں نِکا دوجا جنم لے چکیا اے'' سکھی رام بولیا۔ ''جتھے جتھے دھاڑوی ہوسن اوتھے او تھے نِکا وی ہوسی''

چوک وِچ فرید دی حویلی دے بُوہے اگے چھت توں اُتر کے روہی، روپ کنول، امن دیپ زبیدہ سبھے ساہ کھچ کے کھلوتیاں ایہہ تماشا تکدیاں سن۔ روہی دا ساہ کئیں واری ٹٹا۔ اوہ ساریاں اوہدی حیاتی دی دعاواں منگدیاں سن۔

''سانوں اپنے اجاڑے دا کوئی دکھ نہیں رہیا اساں پنجاب دی خاکی مخلوق دا ویری اج اپنیاں اکھاں نال اپنے انجام نُوں اپڑدا تکیا اے۔'' ملتان سنگھ نہ رہ سکیا بول پیا۔ اوہ سارے اُترے تے اوہناں وارث نُوں اپنے ہتھاں وِچ سنبھال لیا۔ اوسے ویلے حکیم نُوں بلا کے اوہدے پھٹاں دی مرہم پٹی کیتی گئی۔ اوہنوں ارام کرن لئی آکھیا گیا پر اوہنے انکار کر دتا۔

''فوج اوہا چنگی جیہڑی ویلا پین تے اپنے لوکاں نال کھلوتی ہووے'' فرید اپنے پتر دا موہنہ متھا چمیا۔ اتوں زبیدہ وی نسدی چوک وِچ آوڑی تے اپنے پتر دی خبر گیری وِچ رجھ گئی۔

''سارے مارے گئے'' سکھی رام دی پریشانی اجے نہیں سی مکی۔ ''جہانا نس گیا۔''

''جہانے نسنا ای سی اج جدوں کہ جھانگڑی جاگیر دے سارے وارث مارے گئے نیں تے نسن والا جہانا پورے دس ہزار کلے دی جھانگڑی جاگیر تے ریاست دا اپنے آپ کلھا مالک بن گیا۔ اوہنے ای ساریاں نُوں تیا کے چوک وِچ اپڑایا تے آپ اپنے پیو بھراواں تے چاچیاں نوں پھسیا چھڈ کے نس گیا۔ قہر خان دا وڈا پُتر جہانا جھانگڑی ہنیرے وِچ ڈنگن والا کالا ناگ اے'' وارث جواب دِتا۔ ''پر چھڈ کے نسن والا کسے ہور ویلے پرت کے لڑن لئی میدانوں نسدا اے۔'' وارث نُوں جہانے دا بچ جانا ٹھیک نہیں سی لگا'' جہانا اینا سکھناں وِچوں خطرناک تے مکرا اے اوہنے نمرتا نال چنگا نہیں کیتا جہانا نمرتا دا مجرم اے میں اوہنوں کدی معاف نہیں کرن لگا''

چوک وِچوں لاشاں ہٹا دتیاں گیا۔ مسلماناں دے جنازے پڑھائے تے فساد وِچ مرن والے ہندوواں سکھاں دا سنسکار تے آخری رسماں ادا کیتیاں گیا۔ اوہ سارے شمشان گھاٹ تے قبرستانوں پرتے تے اوہناں وِچوں کسے کولوں گل نہیں ہو رہی۔ چوک وِچ کھلوتیاں اوہ بڑی دیر چُپ رہے جتھے ہر پاسے اجے وی لہو دے نشان تے چھنڈکاں کھلریاں سن۔

جھانگڑیاں دے قتل دی خبر چوکوں نِکلدی گلیوں گلی گھروں گھریں اپڑی تے ڈیریاں توں ہوندی کشن نگر وی جا اپڑی۔ ہندو تے سکھ جیہڑے اپنے گھراں ڈیریاں کھیتاں تے ایدھر اودھر

جاناں بچا کے لکے سن سارے نکل کے چوک وچ اکٹھے ہونا شروع ہو گئے۔ کیپٹن وارث دی چھٹی مک چکی سی۔ اوہنے اج ملتان چھاؤنی وچ رپورٹ کرنی سی تے ایس ویلے اپنے موڈھے اُتے پٹی بنھی اپنی وردی وچ ملتان جان لئی تیار کھلوتا سی۔ اوہ فرید، زبیدہ، زینت، ملتان سنگھ، امن دیپ، روپ کنول، نمرتا، سکھی رام تے سلیمہ نُوں ملدا گھروں ٹریا۔ جان توں پہلاں کُجھ دیر وکھرا بہہ کے روہی نال گلاں کردا رہیا۔ اوہ روہی دیاں تریفاں کردا رہیا جہنے گھر دے ویڑھے وچ کندھاں نال نِکیاں نِکیاں کیاریاں بنا کے اوتھے سرخ گلاباں تے موتی پھلاں دیاں ویلاں اگا دتیاں پورا ویہڑا گلاباں تے ون سونے پھلاں دی خشبو نال مہک رہیا سی جان لگا تے نمرتا، زینت، سلیمہ تے روپ کنول چارے اوہدی راہ ڈک کے کھلو گئیاں۔

''میرا مینوں پتا نہیں میں امرتسر کتھے جا کے رہنا اے پر میں تینوں چٹھی لکھساں تے جواب ضرور گھلیں مینوں شام پور دیاں گلاں لکھنا نہ بھلیں'' روپ کنول اج اوہنوں آخری واری تک رہی سی۔ ''توں نہ آویں آ تے میں شام پور وچوں جیوندہ کوئی نہیں سی نکلنا''

''ایہناں محماں راماں تے سنگھاں نُوں اپنیاں بابیاں نُوں دعاواں دے جیہناں سانجھاں ٹُٹن نہیں دتیاں مینوں اپنے کالجے نال لائی رکھیا تے بھٹکن نہیں دِتا۔'' وارث خش کھلوتا سی۔

''وارثا...... میں شام پور کوئی نہیں چھڈنا ایہناں ساریاں نُوں سمجھا میرے نال زور زبری نہ کرن ویرا'' نمرتا اوہدا ہتھ پھڑ لیا۔

''میری بھین نمرتا شام پور وچ ای رہنا اے تے میرے گھر وچ رہنا اے اینوں کوئی مجبور نہ کرو جان لئی۔'' وارث نے تناں بابیاں ول تکدیاں اوہناں نُوں آکھیا۔ اگوں تناں بابیاں ہاں وچ سر ہلایا۔

''میں امرتسر جانا اے چاچا ملتان سنگھ تے چاچا سکھی رام نُوں آکھ مینوں نال لے جان۔'' سلیمہ اوہدی بانہہ پھڑ لئی۔

''سلیمہ میری بھین توں ایس حال وچ سفر نہیں کر سکدی تینوں نال لے جان توں کسے نُوں انکار نہیں توں اجے میرے گھر م وچ ای رہ جدوں توں ٹھیک ہو جائیں گی تے میرا وعدہ میں تینوں آپ امرتسر اپڑا کے اوساں'' وارث اوہنوں تسلی دتی۔

''جویں توں آکھیں ویرا'' اوہ وارث دی گل مندی سی ہولی ہولی ٹردی پچھانہہ ہٹ کے منجی اُتے بہہ گئی۔

''ویرا...... خیر نال جائیں'' زینت اوہدی بانہہ نال امام ضامن بنھیا۔ ''ہن جدوں چھٹی

آاویں تے لمی چھٹی لے کے آویں''

''جویں توں آکھیں زینو۔''وارث اپنی بھین دے سر اُتے پیار نال ہتھ پھیریا۔ بابیاں نُوں
جپھا پا کے مِلیا

''واہے گرو تینوں میری عمر وی لاوے وارثا''امن دیپ اپنے اگے سر نوا کے ہتھ جوڑ کے
کھلوتے وارث دا متھا چُمدیاں اوہناں دعاواں دتیاں۔ مگروں ماں دے پیراں نُوں ہتھ لایا۔ ماں
نے اوہدا سر متھا چمیا تے بڑا چِر کھلوتی دعاواں دیندی تے نالے روندی رہی۔

''خیریں جاویں پُترا''زبیدہ اپنے پُتر نُوں دعا دتی۔''جاندیاں چِٹھی لکھیں''

''اماں جی جاندیاں ای لکھساں''وارث جواب دیندا روہی نوں ملدا اپنا بیگ چاوندا
ساریاں نُوں ہتھ ہلاوندا ویڑھیوں باہر نِکلیا اوہ سارے اوہنوں جاندا تکدے بڑی دیر چُپ
کھلوتے رہے۔

''لگدا اے گھر دیاں ساریاں رونقاں وی اپنے نال ای لے گیا۔''روہی اِک پاسے کھلوتی
اوہنوں جاندے نُوں تکدی رہی۔

چوک وِچ نکلیا تے اوہدے جوان جیپ سٹارٹ کیتی تیار کھلوتے سن۔ اوہ اِک واری فیر
تناں بابیاں نُوں جپھے پا کے ملیا تے اوہناں دیاں دُعاواں لیندا اگڈی ول ٹُر گیا۔ نصیب گل جیپ
دابُوہا کھولیا وارث ڈرائیونگ سیٹ اُتے بیٹھا گڈی سٹارٹ ہوئی تے چوکوں نِکل گئی۔

وارث چوک وِچوں باہر نِکلدا ملتان ٹُر گیا تے بھارت جان والے قافلے دیاں گڈاں وِچ
بیٹھے ہندو تے سکھ اوہنوں جاندا تک کے دور تک ہتھ ہلاوندے رہے۔

چوک توں باہر مسیت، گردوارے، چرچ تے مندر دے ساہمنے ستر اسی گڈاں کھڑیاں سن
باہروں ڈیرے توں فرید دا مصلی اٹھ داہ گھوڑے وی لے آیا۔ زنانیاں، بالاں، کُڑیاں تے
وڈکیاں نُوں گڈاں وِچ سوار کروا دِتا گیا۔ پنڈ دے کُجھ گبھرو جیہڑے تلواراں، برچھیاں تے کُجھ
بندوقاں نال مسلح سن قافلے دے نال جان لئی گھوڑیاں اُتے سوار ہو چکے سن۔ امرتسر جان والا
ہندوواں تے سکھاں دا قافلہ اپنا پنڈ چھڈ کے واہگا پار جان لئی تیار کھلوتا سی۔ گذری رات فرید دی
خواہش تے سارے پنڈ دے ہندو سکھ تے مسلمان چوک وچ اکٹھے ہوئے سن۔ راتیں پورے
چوک وچ چراغاں ہویا تے اوہ سارے اک آخری واری اوس رات اپنے دُکھ سُکھ سانجھے کرن لئی
رل بیٹھے۔

☆☆☆☆☆

(84)

آخری رات سی ایہہ اجو کی رات شام پور وچ ہندوواں تے سکھاں دی۔ سکھی رام، فتح سنگھ تے سارے ہندوواں تے سکھاں دی خواہش تے اج رات چوک وچ چراغاں ہویا۔ تے مندر، مسیت، گردوارے، گر جا گھر اُتے وی دیوے بالے گئے۔ شام پور وچ جھانگڑیاں دی دہشت تے وحشت مُک چکی سی۔ تے چوک گھنٹا گھر وچ بڑے دناں مگروں اج فیر ہندو، سکھ تے مسلمان رل کے بیٹھے۔ چوک، دارا، چوک دا باغ بندیاں نال بھریا گیا۔ تے اج پکا مراثی دے نکے بھرا چنگا مراثی دا چاہ والا کھوکھا وی چاہ پین والے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں نال بھریا سی۔ کیہ بال تے کیہ بابے کیہ گبھرو تے کیہ وڈکے کیہ جنے کیہ زنانیاں کیہ بال تے کیہ بالڑیاں سبھے ہیر سنن لئی چوک وچ تے چوک دے مکاناں تے حویلیاں دیاں چھتاں تے گلیاں وچ اکٹھا ہو گئے۔ فرید دے گھر دی چھت اُتے زبیدہ، امن دیپ، روہی، روپ کنول، زینت، سلیمہ تے نمرتا پنڈ دیاں دوجیاں زنانیاں نال بیٹھیاں سن۔ تے چوک وچ گھنٹا گھر دے چوکھُٹے منارے نال ٹیک لا کے سبھتوں اُچی پوڑھی اُتے کلھا فرید حیات بیٹھا سی۔ ساہمنے بیٹھاں چوک دے فرش اُتے پہلی قطارا وچ ملتان سنگھ، سکھی رام، کشمیر علی تے دُوجے لوک نال پتھلا مار کے بیٹھے سن۔ چوک دے وکٹورین کھنبیاں نال لمکے شیشے دے خانیاں وچ دیوے روشن سن۔ دارے دے بُوہے اگے دارے دے برانڈے دے کولیاں تے تھماں نال مشالاں بل رہیاں سن۔ گھنٹا گھر دے منارے نال وی چوانہہ پاسے مشالاں لگیاں بلدیاں سن۔ ٹھیک اوس ویلے چوک دے گھڑیال نے رات دے یاراں وجائے۔ اج فرید نے اپنے یاراں بیلیاں دی خواہش تے ہیر وارث شاہ گا کے سنائی۔ وارث شاہ دا کلام پنجاب دے لوکاں دے دل، دماغ تے روح نوں مقناطیس وانگ ای اپنے ول کھچدا اے۔ اوہدی اواز چوکوں نِکلدی پنڈ دیاں گلیاں وچ گونج رہی سی رات دا سناٹا توڑدی ایس اواز وچ تے اپنی خاص لے وچ گائے جان والے وارث شاہ دے ایس کلام دے

سحر وِچ ساری کائنات ڈُب گئی:

ساڈے چم دِیاں جُتیاں کرے کوئی جیہڑا جیوندا روگ گواوندا ای
بھلا دس کھاں چِری وِچھنیاں نُوں کدوں ربّ سچا گھر لیاوندا ای
بھلا موئے تے وِچھڑے کون میلے ایویں جیوڑا لوک ولاوندا ای
اک باز تھیں کاں نے کونج کھوہی ویکھاں چُپ ہے کہ کُرلاوندا ای
اِک جٹ دے کھیت نُوں اگ لگی ویکھاں آن کے کویں بُجھاوندا ای
دیاں چوریاں گھیو دے بال دِیوے وارث شاہ جے سُنا میں آوندا ای

ہیر دی ایہہ محفل سرگھی بانگاں ویلے آ کے اودوں اچانک مُک گئی جدوں چوک اِک گھڑ سوار گھوڑا دوڑاندا اچانک وڑ پیا۔ ایہہ وارث دا بیلی تے سباہلا کشن نگر دا خوش بخت سنگھ سی جیہڑا اپنی ماں بھین نال اوتھے اپڑیا تے جھنے آ کے ایہہ خبر دتی کہ کشن نگر اُتے مسلمان غنڈیاں نے حملہ کر دِتا اے۔ پنڈ نُوں اگ لا دتی نیں جیہڑے ہندو سکھ رہ گئے سن اوہناں نُوں قتل کر رہے نیں تے پنڈ دیاں کُڑیاں نُوں چک کے لے گئے نیں۔

پہلاں تے ایس بھری مجلس نُوں جویں سپ سنگھ گیا۔ لوک بڑا چر چُپ کر کے بیٹھے رہے۔ اچانک چوک دا محول بدلیا سارے ہندو سکھ اچانک اٹھ کھلوتے تے اوہناں پنڈ چھڈن دا فیصلہ کر لیا۔ سارا چوک دکھ تے منکھ دے دریا وِچ رڑھیا جاندا دِسیا۔ کیہ ہندو کیہ سکھ کیہ مسلمان اوہ سارے اِک دُوجے نُوں گل لگ کے روندے سن۔ ایس چوک نے اپنے سارے لوکاں نُوں اج تک وِچھوڑے دے ایس اوپرے دکھ وِچ ڈبدیاں نہیں سی ویکھیا۔

روپ کنول، نمرتا تے سلیمہ لئی سارے ہندو تے سکھ پنڈ وِچ رہن لئی تیار ہو پے سن۔ پر ہُن اِک واری فیر اوہناں دا ایتھے رہن وسن دا خواب ٹُٹیا تے ہر اِک نُوں اپنی جان تے اپنیاں دھیاں بھیناں دی فکر پے گئی۔ غنڈیاں دیاں ایہناں فوجاں دا اگلا نشانہ شام پور سی۔ جنہاں سارے لہندے پنجاب وِچ ہندوواں تے سکھاں نُوں اگے لایا ہویا سی۔ چڑھدے توں لہندے تک چلدا ا قتلام ازادی دا اعلان ہوون نگروں دی رکن وِچ نہیں سی آ رہیا۔

''حیاتی دیاں اگلیاں راتاں دا کوئی پتا نہیں کنے کتھے تے کس حال وِچ گذارنی اے۔ اُنج تے بندہ سفر وِچ نکلن توں پہلاں جیہڑی رات اپنے گھر وِچ گذاردا اوہا اوہدی حیاتی دی آخری رات ہوندی اے نہیں تے ٹرن لگیاں لوک رب راکھا کدی نہ آکھدے۔'' روپ کنول نُوں اجے وی پک نہیں سی اوہ جا رہی یاں نہیں۔ ''پتا جی جویں تہانوں ٹھیک لگدا کرو میں تہاڈے نال آں''

چوک وِچ لاشاں ویکھن مگروں اوہدا جی وی شام پورتوں پٹیا گیا۔

قافلہ ٹرن لئی تیار کھلوتا سی۔ اجے قافلا ٹرن ای لگا تے اِک واری فیر اوس ویلے رک گیا جدوں فرید دے گھر وچ رولا پے گیا۔ رولا پان والیاں نمرتا تے سلیمہ سن۔ نمرتا نے بھارت جان توں انکار کر دِتا جد کہ سلیمہ نے پاکستان وِچ رہن توں انکار کر دِتا۔ اوہناں دوہاں نُوں جدوں پتا لگا کہ امرتسر جان والا قافلا تیار کھلوتا اے سلیمہ اٹھ کھلوتی سی۔ اوہدا ذہن اِک واری فیر اوسے پاسے ٹُر پیا۔

''میں نہیں رہنا ایتھے'' اوہنے صاف انکار کر دِتا۔ ''میں امرتسر واپس جانا اے میرا ایتھے کیہ اے؟

''تے امرتسر وِچ تیرا کیہ رکھیا اے'' اوہدی پھپھی موہنداں اوہنوں والاں وچوں پھڑ لیا۔ ''مرگروں لبھ تیری قبر ایتھے ای بنی اے۔''

روہی نے اوہنوں ضعیف پھپھی موہنداں دے ہتھاں وچوں چھڑایا۔

''میرا گھر اے امرتسر وچ...... ایہدا پیو......'' اپنے پیٹ اُتے ہتھ پھیریا تے اگوں چپ ہو گئی۔

''قافلے وِچ کسے ہندو سکھ نُوں کوئی اعتراض نہیں سلیمہ ساڈے نال جا سکدی اے'' ملتان سنگھ اوہدا ذمہ لے لیا۔

''پر ایہہ کوئی پینڈا کرن جوگی نہیں اے ایدا حال اینوں سفر دی اجازت نہیں دیندا۔'' امن دیپ ایہدے حق وِچ نہیں سی۔

''سلیمہ وارث وی تینوں سفر توں منع کر کے گیا اے توں اوہدے نال وعدہ کیتا سی کہ توں نہیں جاویں گی'' روہی اوہنوں اِک واری فیر سمجھایا۔

''ٹھیک اے جو میرا ویر آکھ گیا'' اوہ اٹھی تے اِک پاسے ہو کے ویہڑے وِچ پئے اِک موڑھے اُتے جا کے بہہ گئی۔

پر مالا نمرتا دا بُہتا خراب ہو گیا۔ اوہنے جان توں صاف انکار کر دِتا۔ سکھی رام نُوں کائی تھاں نہیں سی جھلدی کہ اوہنوں نال لے جان تے کسراں تیار کرے۔ اوہنوں پتا سی اوہدی ماں آشا اپنی دھی لئی پاگل ہو چکی سی۔ اوہدے بھرا نُوں جہڑا کانگریس پارٹی وِچ کِدھرے سیاست کردا پھردا سی اپنی بھین نال واپری دی کوئی خبر نہیں سی۔ تے سکھی رام اوہنوں ایتھے چھڈ کے جان تے تیار نہیں سی۔

''میری پندراں مربعے زمین اے ایتھے...... میری حویلی اے ...... میرا ڈیرہ مال ڈنگر نال بھریا کھلوتا اے میں ایتھے رنگاں وچ وسدی آں۔ میں کیوں جاواں پتا جی۔'' نمرتا دی اواز ہُن گُجھ اچی ہوئی۔ ''تساں جانا اے تے جاؤ مینوں کنجیاں دیو حویلی دیاں'' نمرتا نے اپنا ہتھ پیو دے اگے کر دِتا۔

''نمرتا میرے نال ٹر...... تیری ماں دی حالت ٹھیک نہیں اے جو ہویگا اوتھے ویکھ لاں گے''، سکھی رام وی پچھانہہ ہٹن نُوں تیار نہیں سی۔ ''ٹر میرے نال'' سکھی رام نے اوہدا ہتھ پھڑ کے باہر جان لئی کھچیا۔

''نہیں جانا...... پتا جی میں نہیں جانا......'' نمرتا زور لا کے ہتھ چھڑا لیا۔ ''ایہدا کیہ کرو گے ایہدے نال اُتھے کِسراں جیوندے رہ سکدے اوہ تسیں'' اوہنے بڑے زور دا اپنے پیٹ اُتے ہتھ ماریا۔ ''میں تہانوں اپنے آپ نُوں ساریاں نُوں جیوندا مارنا نہیں چاہوندی میں جیونا چاہوندی آں مینوں اُتھے نت مرن جیون نالوں بہتر اے اک واری ایتھے ای مر پواں اپنے ہتھ نال میرا گاٹا گُھٹ دیو'' اوہ نسدی ہوئی گئی تے زبیدہ دی کنڈ مگر لک کے کھلو گئی سکھی رام اوس دھی دا پیو سی اپنے دل دے ہتھوں مجبور سی۔ اپنی دھی دا حال تکدا اوہ مرن نہ جیون جوگا رہیا۔

''پتہ نہیں میں ہُن تک کویں بے غیرتاں بے شرماں وانگ لوکاں وِچ پھردا رہیا اک ایس آس تے کہ میں تینوں اپنے نال لے کے امرتسر جانا اے۔ نہیں تے مینوں دوجا ساہ لین دا وی حق نہیں سی مینوں ایتھے نظر نہیں سی اونا چاہیدا میرے پلے کیہ رہ گیا۔'' سکھی رام ویڑھے وِچ کھلوتا اپنے مونہہ اُتے چپیڑاں ماردا سی۔ اوہ اتھوں کِدھرے دور نس جانا چاہوندا سی تے اوہنے سوچ لیا سی بھارت وِچ وی اوہ اوس شہر وچ جا وسے گا جتھے اوہنوں کوئی نہ جان دا ہووے۔ نمرتا زبیدہ دی کنڈ مگر کھلوتی روندی سی۔

''پتا جی میں کسے نُوں مُونہہ وکھان جوگی نہیں آں تہانوں سمجھ کیوں نہیں اوندی ایہہ گل۔ بھگوان دا وسطہ جے مینوں میرے حال تے چھڈ دیو'' نمرتا زبیدہ دی کنڈ مگروں ہتھ جوڑ دتے۔ ''میں کسراں تہاڈے نال جاواں ایہدا پیو ایتھے وے'' اوہنے اپنے ڈھڈ اُتے بڑے زور دا ہتھ ماریا ''سمجھ لئو نمرتا مر چکی''

سکھی رام پیو سی۔ پہلاں تے چپ کھلوتا اپنی روندی کرلاندی دھی نُوں وین پاؤندا تکدا رہیا۔ اوہدا کالجا اندروں پاٹا سی فیر ٹر دا دھی کول آیا تے حویلی دیاں کنجیاں اوہدے ہتھ اُتے رکھ دتیاں۔ ''توں رب نُوں سونپی دھیئے۔''

نمرتا زبیدہ دی کنڈ نگروں نکل کے اپنے پیو دے پیریں پئی معافی منگی تے بالاں وانگ اوہدے موڈھے نال لگ کے کھلوتی روندی سی۔

''میں انجے جاناساں میری دھی میرے لئی اج توں مرچکی'' سکھی رام اپنی دھی نوں پچھانہہ منجی اُتے بٹھایا تے ہور اتھے اک پل نہ کھلوتا کسے نوں ملیا نہ کسے ول جاندی وار تکیا۔ اوہ بڑے لمے لمے قدم پٹدا ای حویلیوں باہر نکلیا۔ ملتان سنگھ، امن دیپ تے روپ کنول وی ساریاں نوں ملدے اوہدے مگر مگر ای حویلی چوں نکلے۔

''اج شام پور اجڑ گیا'' آخر وچ حویلی وچوں فرید نکلیا۔ ''اج ہندو سکھ ٹر چلے نیں لگدا اے اج حیاتی ساتھوں ترٹھ کے تے مونہہ لکا کے اساڈے ویہڑیوں نکل چلی اے۔''

''بس جنم جنم دی ایہا کمائی سی جیہڑی سانوں نال لجان لئی لبھی تن دے تن کپڑے گجھ یاداں تے گجھ ہاتاں۔'' اک مائی کھونڈی ٹیکدی موڈھا پھڑی چوک وچ قافلے کول کھلوتی آ کھیا۔

''بھرے پرے گھر، بلدیاں چلھاں، کھلے بوہے باریاں لگے چھڈ کے انج وی کوئی پردیس ٹردا اے'' امن دیپ جدوں زبیدہ نوں ملدیاں حویلیوں نکلی تے مگروں بوہے وچ کھلوتی زبیدہ دی اواز آئی۔

''اسیں نہ اگانہہ دے رہے نہ پچھانہہ دے۔ اساڈے نال کیہ واپری...... کوئی دسومینوں ...... اسیں اپنی ای دھرتی اُتے اپنے ای گھر وچ اج شرنارتھی کویں بن گئے پنجاب وچ اگ لگی اے باقی دا سارا ہندوستان تے سکھ نال اپنے گھر وچ بیٹھا اے'' پنڈ دا سبھ توں وڈی عمر پاون والا بابا چیت سنگھ گڈ وچ بیٹھا کدی پرت کے پنڈ دے چوک ول تکدا جتھے گھنٹا گھر دے منارے اُتے اجے وی لیگ، کانگریس، خالصہ تے کشمیر دے جھنڈے لہراندے سن۔

''توں ٹھیک آکھ رہیاں چیت سنگھ'' اوہدے کول کھلوتا کشمیر علی وی لہراندے جھنڈیاں ول تکدا سی۔ ''مسلماناں نوں پاکستان، ہندوواں نوں ہندوستان، سکھاں نوں چڑھدا پنجاب مل گیا پر کشمیریاں نوں کیہ ملیا......'' ''کشمیر دی اوڑک اک دیہاڑے ازاد ہونا اے''

قافلہ بھریا گیا۔ شام پور وچ کوئی ہندو سکھ نہیں سی رہ گیا۔ پر جاندے لوک اوہ سارے ایس ویلے اک اجانو خوف دے شکنجے وچ پھسے سن۔

''مینوں کیہڑی شے توں ڈر لگ رہیا اج تک تے نہ لگا'' ملتان سنگھ بڑا سوچیا۔

''موت...... ہاں بے وطن موت دا خوف ...... ادھ راہ وچ مرن دا خوف۔ آل دوالے کدھرے پوہ گھت کے بیٹھی بے وساہی موت دا خوف'' اگوں ہر واری اوہنوں ایہا جواب اوندا۔

ملتان سنگھ، سکھی رام، فرید تنے گھوڑیاں اُتے سوار سن۔ گڈاں وچ بیٹھیاں مائیاں گڑیاں، زنانیاں، بالاں تے وڈکیاں نال بھریاں گڈاں دا قافلا ہولی ہولی ٹردا اک پاسے چوک وچوں نِکلیا تے دُوجے پاسے پنڈوں باہر جان والی سڑک اُتے ٹردا ڈاک بنگلے تک اپڑیا۔ چوک دیاں حویلیاں تے کوٹھیاں دیاں چھتاں اُتے کھلوتے لوک پنڈوں نِکلدے ہندوواں، سکھاں نُوں تکدے۔ قافلہ واہگہ جان لئی پنڈوں نِکلدا سڑک اُتے ٹُر پیا۔

''میں اج کلا ہو گیاں تے اپنیاں سوچاں تے عملاں دے عذاباں وِچ پھاتا ہویاں۔ سوچاں تے عملاں جیہناں نے پنجاب دی ونڈ نُوں جنم دِتا تے لکھاں بے گناہواں نُوں قتل کروا دِتا۔'' فرید اج پہلی واری اپنی حیاتی وِچ اپنے آپ نُوں کلھا محسوس کیتا۔

''مینوں اج اپنے پنڈ دی ہر شے اوپری اوپری کیوں لگ رہی اے...... '' ملتان سنگھ اپنے دوہاں ہتھاں نال اکھاں ملدا اپنی گھوڑی ٹوردا اپنے سجے کھبے چُپ فکراں وِچ ڈبے سکھی رام تے فرید نُوں تکدا جویں اوہ دووِیں اوتھے ہے ای نہیں سن۔

''میرا سبھ کُجھ ایتھے وے میں کِتھے چلیاں''سکھی سوچد اتے ہرے بھرے کھلوتے کھیتاں نُوں تکدا۔

کھبے پاسے مہنگے دا ڈیرہ سجے پاسے اوہد اپنا ڈیرہ جہدے اُتے اجے وی ڈنگراں نال ستھ بھری کھلوتی سی تے اوہدے پندراں مربعیاں وِچ جتھوں تک نگاہ جاندی ہریاں بھریاں فصلاں لہراندیاں سن۔ کھبے پاسے چاچا قاسم والا ڈیرہ تے سجے پاسے چاچا لبھا سنگھ دا ڈیرہ تے اوہدے ساہمنے کھبے پاسے نیکے دا ڈیرہ اگے وگدا چھاں جہدے کنڈھے اُتے کھیڈ دیاں اوہد ابالپن گذریا سبھ کُجھ صدیاں توں اپنی تھاویں موجود کھلوتا سی جے کُجھ ایتھے نہیں سی رہیا تے سکھی رام آپ نہیں سی رہیا۔

''کیوں''اوہنے اپنے آپ کولوں سوال پچھیا۔ اوہد اجواب خوفناک سی اوہنے سوچن دا ارادہ وی چھڈ دا۔

''سکھی رام کیہ گل اے توں ٹھیک ایں'' فرید نے اپنے برابر گھوڑے اُتے سوار بیٹھے سکھی رام توں پچھیا۔

پر اگوں کوئی جواب نہیں سی آیا۔ سکھی رام آل دوالے دی ہر شے نُوں انج تک رہیا سی جویں ایتھے دی ہر شے اوہدے لئی اجانو سی تے اوہ اوس دنیا دا واسا نہیں سی۔

''ایہہ طوفان آیا اے یاں قیر کھلیا گیا اے...... جو وی ہویا چنگا نہیں ہویا...... انج کیوں

ہویا'' اوہدی اواز اوہنے آپیں ای سنی۔

''ونڈ...... ونڈ...... جویں ہر شے قبر وچ جاپئی اے......'' ملتان سنگھ فیر اپنے آپ گل نال کیتی۔ ''خورے ایس لئی کہ ہر بندہ میرے نالوں وی خوف دی کسے وڈی قبر وچ دفن ہوگیا قبراں وچ اوازاں کتھے اپڑدیاں نیں''

اوہ اپنیاں اپنیاں سوچاں وچ ڈبے سن۔ سارے قافلے والے مڑمڑ کے پرت پرت کے پنڈ ول تکدے۔ آل دوالے اپنے رقبیاں، ڈیریاں، مال ڈنگر تے کھیتاں فصلاں، رکھاں اُتے بیٹھے پکھیرواں نُوں ہر شے نُوں قافلے والے انج تک رہے سن جویں ایہہ اوہناں دے نہیں کسے ہور دے سن۔ دور چھاں وگداسی ہزاراں سالاں توں اج وی انجے۔

''وسدے لوک پٹے جان اجڑ جان اپنی ہی دھرتی اُتے شرنارتھی ہو جان اوہناں دا کیہ حال ہوندا اے ایہہ اج کوئی پنج دریاواں وچکار شرنارتھی بن جان والے ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں کولوں آن کے پچھدا۔ اج ہر شرنارتھی دے چہرے اُتے واہگا دی لہو نال بھری کھچی لیک کیوں وسدی اے ونڈ تے قتلام بغیر وی ہوسکدی سی۔ قتلام پنجاب وچ ہی کیوں کرایا گیا پنجاب نُوں ہی کیوں ونڈیا گیا'' فرید دے اندر جھکڑ کھلے ہوئے سن۔

''اپنیاں لاشاں اپنے مونڈھیاں تے رکھ کے چلے آں پر آتما ایتھے ہی چھڈ چلے ہاں۔'' ملتان سنگھ فرید ول تک کے بولیا۔

''شرنارتھی...... شرنارتھی کیہ ہوندا اے...... جڑوں وڈھیا رکھ...... تے میں وی اج شرنارتھی ہوگیاں...... اپنی ہی جنم بھومی تے...... شرنارتھیاں دے ایس قافلے دے قدماں وچوں اُٹھن والی ایس دھوڑ وچ میرا سبھ کجھ تے میں آپیں وی کدھرے گواچ گیاں...... شرنارتھی ہوون دا احساس میری آتما نُوں ڈنگ رہیا اے...... مینوں سمجھ نہیں لگدی میں کتھے جا رہیاں تے کیوں جا رہیاں......'' فرید دے کھبے پاسے گھوڑے اُتے سوار سکھی رام اپنے رقبے اپنے ڈیرے تے اپنے کھیتاں، ڈنگراں نُوں تکدا پچھانہہ چھڈدا اندروں پرزا پرزا ہوگیا۔

''دین، مت، دھرم دے ناں تے بندا اک دُوجے کولوں اینی نفرت کر سکدا اے انج معصوم تے بے گناہ لوکاں نُوں وڈھیا کپیا جاسکدا اے'' فرید پنجاب دی ونڈ دا نتیجہ تک لیا سی کہ پنجاب دی دھرتی دو حصیاں وچ ونڈی گئی۔ ''ہر جرم دے پچھے کسے نہ کسے دا مفاد کم کر رہیا ہوندا اے پارٹیشن انڈیا دی ہونی سی پر ہو پنجاب دی گئی۔ پنجاب وچکار واہگا دی خونی لیک پے گئی پر انڈیا وچ ونڈ دی کوئی لیک نہ پئی۔ انڈیا پارٹیشن توں بچ گیا۔ کیہ کانگریس، گاندھی، نہرو، پٹیل

انڈین رائل برٹش آرمی وِچ موجود سٹھ پرسنٹ پنجابی فوج کولوں ڈر گیا۔ کیہ جمنا پار رہن والا ہندو پنجاب کولوں اینی نفرت کردا سی کہ اوہدا اکٹھا رہنا برداشت نہیں سی کر سکدا۔''

قافلا جدوں فرید دے ڈیرے کول کشن نگر تے شام پور دی حد ''تن کوہ پتن'' اُتے اپڑیا تے قافلے وِچ کشن نگر دے زندہ بچ رہن والے ہندو تے سکھ وی خوش بخت سنگھ دی آگوائی وِچ آ کے رل گئے۔ کھبے پاسے فرید حیات دا ڈیرہ کھلوتا سی جیہنوں جھانگڑی اگ لا گئے۔

'تن کوہ پتن' دے چوراہے توں سجے پرت کے قافلا شہر جان والی سڑک اُتے مڑ گیا۔ پینڈا لماں سی قافلے وِچ گڈاں ہولی ہولی اپنی ٹور نال چل رہیاں سن۔ اگست دے مہینے دا ہسڑ تے اسمان اُتے پھردے کالے بدل جیہناں دی چھانویں ایہ قافلہ پینڈا کردا شام ویلے اک اباوی کول اپڑیا۔ قافلے وِچ بالاں، زنانیاں، جنیاں، گبھروواں مائیاں تے بابیاں سنے تن سوتوں ودھ بندے سن۔ شام پور تے کشن نگر دی وڈی اباوی پہلاں ای بھارت ٹُر گئی۔ اِک تھاں اپڑے تے اگے سڑک اُتے قتل ہوئے ہندوواں تے سکھاں دیاں لاشاں پیاں سن۔ اوہناں ویکھیا تے اوہناں دے ساہ کھچے گئے۔ ایہہ شام پور تے کشن نگر اوہ ہندو تے سکھ سن جیہناں نُوں دوراتاں پہلاں تیج لال تے سیانا سنگھ لے کے ادھی راتیں شام پوروں نسے۔ لاشاں وِچ گرجھاں تے کتیاں دیاں چیریاں پاڑیاں تیج لال تے سیانا سنگھ دیاں لاشاں وی پئیاں سن۔

ٹُردیاں ٹُردیاں قافلے نُوں رات پے گئی۔ ڈرتوں قافلے والیاں بتیاں وی نہ بالیاں متاں آسے پاسے کِدھرے قافلے لئی کوئی مسئلہ نہ کھڑا ہو جاوے۔ قافلا ہنیرے وِچ وی ٹُردا رہیا۔ رات دا پچھلا پہر سی جدوں قافلے وِچ کُجھ ہل چل مچی۔ کُجھ رولا پیا فیر اوازاں اچیاں ہونیاں شروع ہویاں فیر ہر پاسے جویں قیامت آ گئی۔ قافلے اُتے رات دے پچھلے پہر ہنیرے وِچ حملہ ہویا حملہ جویں اچانک ہویا سی اینا ای چھیتی مک وی گیا۔ اوہ ہنیری وانگ آئے تے جھکڑ وانگ گئے۔ تے اپنے پچھے اِک خوفناک تباہی تے بربادی دی کہانی چھڈ گئے۔ ہنیرے وِچ کسے نُوں کوئی پتا نہیں سی کس نال کیہ واپر رہی اے۔ جس دا جدھر مونہہ آیا جان بچان لئی نس پیا......

روپ کنول نے وی دوجیاں زنانیاں نال اپنی گڈ تھلے لک کے جان بچان دی کوشش کیتی۔ اوہدے نال بیٹھی کُڑی نُوں جدوں غنڈے کھچ رہے سن تے اوہدا ہتھ وی اک غنڈے دے ہتھ وِچ آ گیا۔ اوہنے ہنیرے وِچ ای کرپان اوہدے ہتھ وِچ ٹھوک دتی۔ پر فیر اچانک پچھوں کسے نے اوہدے مُونہہ اُتے ہتھ رکھ دِتا۔ اوہنے ہنیرے وِچ بڑا زور لایا پر اوہدا کوئی وس نہ چلیا۔ اوہدے مُونہہ اُتے ہتھ رکھن والے نے اوہنوں دھروندیاں ای گڈ تھلوں کھچ لیا۔ روپ کنول نے

بڑے ہتھ پیر مارے جویں کوئی موت نال واہ پین والا اک آخری واری اوہدے کولوں بچن لئی پوار زور لا دیندا اے۔ اوہ اک واری تے اپنے مُونہہ اُتوں اوہدا ہتھ ہٹاں وچ کامیاب ہوئی۔

''پتا جی...... چاچا جی......''فرید، ملتان تے سکھی ہنیرے وچ اوہدی اواز مگر دوڑے۔ پر اوہنوں جُھکن والا ہتھ پیر ماردی روپ کنول نوں گھوڑی دی کاٹھی اگے سٹ کے اوہنوں لیندا ہنیرے وچ ای کِدھرے غیب ہوگیا۔

فرید، ملتان تے سکھی ساری رات امن دیپ تے روپ کنول نوں ہنیرے وچ پاگلاں وانگ ای ڈھونڈدے رہے۔ پر اوہناں دی خبر کوئی نہ ملی۔

سویرے جدوں سورج چڑھیا تے آل دوالے ہر پاسے لاشاں پیاں سن بڑے لوک پھٹڑ سن۔ ساریاں زنانیاں تے کُڑیاں غیب سن۔ کُجھ وتھ اُتے وارث دے سبا ملے خوش بجنت دی لہو لہان لاش پئی سی جیہڑا ہنیرے وچ ای مسلمان غُنڈیاں نال لڑدا ماریا گیا۔ بوہت ساریاں لاشاں وچ کسے نے امن دیپ دی لاش وی پئی ویکھی۔ ملتان سنگھ اودھر دوڑیا پر لہولہان پئی امن دیپ دی بے جان لاش نے اگوں اوہدا سواگت کیتا۔ ملتان سنگھ اوتھے ای سر پکڑ کے بہہ گیا۔

''میری دھی وی گئی تے ٹبری وی...... میں ایتھے کیہ کر رہیاں''اوہ کرپان کڈھ کے اپنے سینے وچ مارن ای لگا کہ فرید تے سکھی نے آ کے اوہنوں قابو کرلیا۔ ملتان سنگھ ہوش وچ نہیں سی رہیا۔ سارے ہندو تے سکھ ملتان سنگھ دے دوالے اکٹھے ہو گئے۔

''اودھر ویکھ لاشاں ول...... کسے دا کُجھ نہیں رہ گیا...... کئیں پریوار تے سارے مارے گئے توں کیوں مرن لگاں تیرے آسرے اُتے تے اساں واہگا ٹپنا اے...... لے پہلاں سانوں مار تے فیر آپئیں وی مر پویں'' بابا چیت سنگھ اگانہہ ہویا۔''ویکھ میرے ول ویکھ ملتان سنگھ مری دھی میرا گبھرو پتر میری گھر والی اوہ ویکھ سبھناں دیاں لاشاں پیاں نیں ٹر ساڈے نال اگانہہ ہو اساں واہگا ٹپنا اے ایتھے نہیں مرنا۔''

ملتان سنگھ چُپ کر کے اٹھ کھلوتا۔ سویرے لاشاں دی گنتری شروع ہوئی تے تن سو بندیاں وچوں سو بندہ بچیا سی باقی سارے مارے گئے اغو ہو گئے یاں کِدھرے جاناں بچان لئی نس گئے۔ لوکاں دے پرتن دی اوہناں کُجھ چِر اُڈیک کیتی پر کوئی نہ آیا تے قافلا مویاں دیاں لاشاں پچھانہہ چھڈ دا اگانہہ ٹردا رہیا۔ اوہ سارے اِک رات وچ ای اپنیاں عمراں توں وڈے لگن لگ پئے۔

اوہ لہور دی نیڑے اپڑ رہے سن کہ نیڑے دی اباد ی وچوں مسلمان غُنڈیاں دے اک گھڑ سوار جتھے نے اوہناں دے قافلے اُتے اِک ہور حملہ کر دِتا۔ سویر دا ویلا سی غُنڈے دوروں

اوندے دے سے۔ سارے قافلے وِچ بھاجڑ پے گئی تے لوکاں گڈاں چھڈ دے نیڑے تریڑے دے کھیتاں وِچ لک کے جاناں بچائیاں۔ فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام جاناں بچان لئی جدوں ساریاں نوں افراتفری وِچ ایدھر اودھر نسدیاں تکیا تے اوہ وی قافلے توں وکھرے ہو کے نیڑے دے اِک ڈیرے وِچ وڑ گئے۔ ٹھنڈیاں ہال کوہ دتے، گبھروں نوں قتل کر دِتا تے بابیاں نوں مار دِتا۔ قافلے وِچ ہُن پینڈا کرن لئی نریاں لاشاں بھنجے پیاں سن جیہڑیاں اپنے پیراں تے ٹُر نہیں سن سکدیاں۔ کیہ رہ گیا سی اوتھے سکھنیاں گڈاں کھلوتیاں سن جیہناں اگے داند جپے سڑک اُتے کھلوتے سن۔ اوس قافلے دے مسافر نہیں سن رہے نہ کوئی قافلا ٹورن والا رہیا۔ بابا چیت سنگھ وی ماریا گیا۔ اوہناں بڑی اُڈیک کیتی پر کوئی پرت کے اوتھے واپس نہ آیا۔ جس ڈیرے اُتے اوہ وڑے اوہ کسے جٹ دا ڈیرہ سی۔ اوہنے اوہناں دی جان بچان وِچ مدد کیتی ڈیرے اُتے ککر دی چھانویں منجی اُتے بیٹھے چِٹ سرے حقہ پیندے بیٹھے اِک وڈکے نے اوہناں نوں دسیا۔

"میں کپورتھلا توں آیاں ایہہ میری نکی بھین دا ڈیرہ اے اسیں وی تن سو بندیاں دا قافلہ لے کے کپورتھلا وچوں نکلے ساں میں کلھا پاکستان اپڑیاں باقی کسے نوں واہگہ ٹپنا نصیب نہیں ہویا غنڈیاں میریاں اکھاں دے ساہمنے میرے دو گبھرو پتر قتل کیتے میری جوان دھی تے نونہہ نوں چک کے لے گئے میری گھر والی دا ڈھڈ پاڑ دِتا تے میں اپنے پنج ورھیاں دے پوترے دی لہو چوندی لاش ایہناں ہتھاں وِچ چا کے واہگا ٹپیا۔" بابے اپنے گل مکا کے اوہناں نوں اپنے ڈیرے توں جان لئی آکھیا۔ "تسیں سارے ہُن جاوو لوک ایتھے کسے ہندو سکھ نوں جیوندہ نہیں چھڈ دے۔"

اوہناں ترتاں ڈیرہ چھڈ دِتا۔ بابے نے دو گبھرو سوٹیاں دے کے اوہناں دے نال کر دتے۔ جیہڑے اوہناں نوں راہ تکاندے آئے۔ اوہناں دے نال آن والے ایہہ دوویں منڈے علاقے دے بھیتی سن بچدے بچاندے اوہناں نوں لہور اپڑا گئے۔ لہور اپڑ کے اوہناں ٹانگہ کیتا تے تنے سدھے سکھی رام دے بھرا بھگوان داس نوں امرتسر نال لے جان لئی شاہ عالمی ٹُر گئے۔ جیہڑا سکھی رام دی راہ اُڈیک رہیا سی۔

☆☆☆☆☆

(85)

پنجاب دی پارٹیشن وِچ انگریز سامراج کانگریس نال رل کے بڑے تماشے کر گیا۔ اوہنے انڈیا دی پارٹیشن دی تھاں پنجاب دی پارٹیشن کر دتی۔ ایدھر یاں اودھر ونڈ دا مطلب ونڈ اے وچکار کُجھ نہیں لکانا پہلاں تے انگریز ایہا کہندے رہے پر لیک مارن لگیاں بدنیتی وکھا گئے زبان توں پھر گئے۔ پہلاں جہڑا ازاد تے خود مختار پنجاب سکھاں توں کھویا اوہ دین توں مکر گئے۔ مگروں پنجاب دی ونڈ وِچ مسلماناں نال لارڈ ماؤنٹ بیٹن نہرو دے اشارے تے دھوکا کیتا انگریز کشمیر دے معاملے وِچ وی بدنیتی وکھائی تے کشمیر بھارت تے پاکستان وچکار فساد دی جڑ بنا کے لکا گئے جموں کشمیر مسلمان اکثریتی علاقہ سی اوہنے قدرتی طور تے پاکستان وِچ ہونا سی پر انگریز بھارت نُوں دے گئے. فراڈ تے دھوکے نال پنجاب دے اٹوٹ انگ کشمیر تے شہ رگ اُتے قبضہ کرن لئی پہلاں پنجاب ونڈیا گیا مگروں کشمیر اُتے قبضہ کیتا گیا۔ جاندیاں جاندیاں سامراج نے پک کیتا کہ ایہہ ہندو تے مسلمان ساڈے جان مگروں اپنے اپنے وکھرے تے ازادیاں وِچ رہندیاں ہویاں وی ہلکے کتیاں وانگ اک دُوجے نُوں چک ماردے رہن تے ہمیش ساڈے تھلے لگے رہن سامراج ونڈ تے راج کرو دا ہتھکنڈہ ورتے بنا جیوندا نہیں رہ سکدا۔ پنجاب نُوں ونڈیا تے پنجاب تے کشمیر دوہاں نُوں برباد کر چھڈیا۔ ایہہ نہیں سی کہ پنجاب دی ونڈ دا سارا ذمہ وار انگریز سی ایہدی ونڈ وِچ کُجھ ہور پارٹیاں دا تے کُجھ اپنیاں پرائیاں دا وی ہتھ سی۔ پنجاب وِچ فرقہ واریت دی اگ بالن وِچ شدھی تے آریہ سماج نے وی اپنا حصا پایا۔ ایہہ دووّیں پارٹیاں پنجاب دے شہراں وِچ رہن والے ستر فیصد ہندوواں وِچ پاپولر سن۔ شدھی تے آریا سماجی سوچ نے پنجاب دے شہراں وِچ منڈیاں، بازار، تعلیمی ادارے، نوکریاں، وپار، صنعت، معیشت تے لوکاں ہر شے نُوں ونڈ دِتا۔ ہندو پانی تے مسلمان پانی توں پہلاں پنجاب وِچ ہندو دکان دار تے مسلمان دکاندار، ہندو جج تے مسلمان جج، ہندو سکول تے مسلمان سکول، ہندو ہسپتال تے مسلمان ہسپتال

تے ہندو انصاف تے مسلمان انصاف دی ونڈ ہو چکی سی۔ جسٹس سر شادی لال، جسٹس مہر چند مہاجن، تے جسٹس بخشی جیہے ہندو منصف ہندو انصاف دیاں عدالتاں سجا کے انصاف دی طلب وِچ اون والے مسلمان عرض گزاراں تے مسلمان وکیلاں نُوں ہندو انصاف دی چھری نال کوہ رہے سن۔ جسٹس سر شادی لال نے علامہ اقبال نُوں جج نہ بنن دِتا۔ مسلم اکثریتی تے صوفی پنجاب نُوں ہندوتوا تے آریا سماجی سوچ وِچ غرق کرن دی کوشش کیتی گئی۔ پنجاب دی ونڈ کرن لئی پنجاب دے سکھاں نُوں قربانی دا بکرہ بنایا گیا۔ مسلماناں نُوں گانواں وانگ کوہیا گیا تے ہندواں دے گاٹے اُتے رام راج دی چھری پھیری گئی جہدے نتیجے وِچ تنے ورتے گئے تے مارے گئے۔ ونڈ ویلے ہر کوئی جاگدا سی پر پنجاب ستا سی ایس لئی وڈھیا کپیا گیا۔

پنجاب وچ 3 مارچ نُوں مسلماناں ہندوواں تے سکھاں دا قتلام شروع کروان مگروں 8 مارچ نُوں کانگریس دی مجلسِ عاملہ نے سردار پٹیل دی تجویز تے اک قرار دا منظور کیتی جہدے وِچ پنجاب وِچ ہوون والے فساداں اتے تبصرہ کرن مگروں ایہہ منگ کیتی گئی کہ

''پنجاب نُوں دو حصیاں وِچ ونڈ دِتا جاوے۔ تاں جے مسلم اکثریت والا علاقہ غیر مسلم اکثریت والے علاقے توں وکھ ہو جائے''

نہرو نے 4 مارچ نُوں لہور وچ پنجاب دے گورنر جنکنز نال ملاقات کیتی تے اوہنوں تجویز پیش کیتی کہ

''ہُن کسے نہ کسے دی ونڈ لازم ہو چکی اے پر ایہہ آئینی حداں وِچ رہندیاں ہونی چاہیدی اے اے پنجاب نُوں تن علاقیاں وچ ونڈ دِتا جاوے اِک مسلم پنجاب دوجا سینٹرل علاقہ تے تریجا غیر مسلم علاقہ۔''

پوربیا نہرو ایس ویلے پنجاب دا ٹھیکے دار بن چکیا سی۔ نالے نہرو نے ایس ملاقات وِچ پنجاب وِچ مارشل لاء لان دی منگ وی کیتی جد کہ اوہنے ہندوستان وچ ہندوواں دے ہتھوں ہوون والے مسلماناں دے قتلام تے ہندوستان وِچ مارشل لاء لاون دا سوچیا وی نہ۔ پنجاب دی واری آئی تے پوربیا نہرو دی ساری، روشن خیالی، سیکولر ازم تے ترقی پسندی گھرل مرل ہو گئی۔ کہ اتھے ہندو نہیں مسلمان تے سکھ اکثریت وِچ وسدے سن۔ نہرو راشٹریہ سیوک سنگھ تے مہاسبھا دا نرم چہرا سی۔ پنجاب راشٹریہ سیوک سنگھ تے مہاسبھا دی فکری تے سیاسی دہشت گردی دا خاص نشانہ سی۔ ایہناں دا نظریہ سی کہ

''اصل آریہ ورت تے سندھ وادی اے۔ پنج دریاواں دی دھرتی اے تے ہندوستان دا

پوتر دریا گنگا نہیں سندھ دریا اے جہدے کنڈھیاں اُتے چار مقدس وید اُترے۔''

ایس لئی پنجاب نُوں شدھی کرنا ضروری سی۔ شدھی دا مطلب دھرتی ماتا نُوں شدھ یعنی پاک کرنا سی جیہڑی باہروں اون والیاں یعنی مسلماناں دے وجود نال ناپاک ہوگئی سی ایہناں بھرشٹاں یعنی ناپاکاں (مسلماناں) نُوں ہندوستان تے پنجاب وچوں کڈھ کے دھرتی ماتا نوں شدھ (پاک) کیتا جا سکدا اے۔ پر ہندوستان نُوں (شدھاں) ناپاکاں کولوں پاک کردیاں ہندوواں نے پاکستان بنا دِتا۔ فرقہ وارانہ نفرت تے تعصب دی حد کسے نے ویکھنی ہووے تے اوہ تحریک ازادی وِچ کانگریس نہرو تے پٹیل دا چہرہ ویکھے، اوہناں دا قول فعل تے عمل ویکھے، جمنا پار دے ہندو دا ذہن ویکھے، پاکستان دا بننا تے پنجاب دی ونڈ تے پنجاب وِچ پندراں دیہہ لکھ پنجابیاں دا قتلام سمجھ آؤندا اے۔ راشٹریہ سیوک سنگھ تے مہاسبھا دا نعرہ سی کہ ہندوستان وِچ نرا ہندو بن کے رہیا جا سکدا اے۔ اوہناں ایس نعرے نال پنجاب نُوں تے پنجاب دے ہندو، سکھ تے مسلمان دا شکار کیتا۔

فرقہ پرستی دا زہر مسلماناں دی ودھ گنتری والے پنجاب دے پانیاں وِچ روڑھیا گیا جتھے ہندو سکھ تے مسلمان صدیاں توں بھائی چارے وِچ اِک برادری وانگ زندگی گذاردے سن۔ ہندو فرقہ پرستاں نے پنجاب وِچ پہل کیتی تے مگروں مسلمان فرقہ پرست تے سکھ فرقہ پرست وی فرقہ پرستی دے جھنڈے چک پنجاب نُوں برباد کرن لئی اٹھ کھلوتے۔ ماسٹر تارا سنگھ، گیانی کرتار سنگھ، سردار بلدیو سنگھ نے کسے نُوں اندازہ نہیں سی کہ پنجاب نُوں سوچے سمجھے منصوبے دے تحت اگ تے لہو دے سمندر وِچ دھکا دِتا جا رہیا اے۔ پنجاب نُوں اگ تے لہو دے سمندر وِچ دھکا دین والے برطانیہ سامراج دی ہلا شیری نال کانگریس، نہرو تے پٹیل سن۔ جہناں دا پنجاب نال کوئی تعلق نہیں سی۔ ایہناں دوہاں گجراتیاں تے پوربیاں نُوں وی تن غداراں گلاب سنگھ، تیج سنگھ تے لال سنگھ وانگ پنجاب توں ازلاں توں نفرت سی۔ ایہناں پوربیاں تے گجراتیاں نُوں پنجاب دی ونڈ دی بھلا کیہ پیڑ ہو سکدی سی۔ ایہہ پنجاب دی ونڈ وِچ اپنا ہندوستان ونڈ توں صاف بچا گئے۔ پنجاب نال ایہناں دے ازلی مکر، دھوکے، ویر، کھور تے اصلی کھیڈ نُوں ماسٹر تارا سنگھ، گیانی کرتار سنگھ، سردار بلدیو سنگھ، لالہ لاجپت رائے تے پنجاب دے وزیر اعظم خضر حیات ٹوانہ نے کدی کوئی نہ سمجھ سکیا۔ سارے ورتے گئے۔ جے سمجھدے تے کدی پنجاب دی ونڈ نہ ہوون دیندے۔ پنجاب دے ہندو، سکھ تے مسلمان اپنے پنجاب نُوں ونڈ توں بچان لئی کسے اک منے ٹھلدے تے پنجاب وِچ پندراں ویہہ لکھ معصوم لوکاں دا قتلام نہ ہوندا۔ آپس وِچ لڑدے مردے

رہندے پر پنجاب دی ونڈ دی گل کرن والے نوں رل مل مار کے چھڈ دے۔ مسلماناں نُوں ہندوواں تے سکھاں کولوں تے سکھاں تے ہندوواں نُوں مسلماناں کولوں ڈرا ڈرا کے پنجاب دی ونڈ کروائی گئی۔ جویں ایہہ بندے نہیں سن سارے آدم خور سن۔ اگلیاں نُوں پتا سی کہ جے پنجاب اکٹھا رہ گیا تے اپنے سارے ہندوستان نُوں کھا جاناں اے۔ بس پنجاب دا ایہا قصور سی کہ اوہدے وِچ ہندوستان دی بانہہ مروڑن دی طاقت سی تے اوہ انڈیا نہیں سی پنجاب سی۔ ایس لئی متحدہ پنجاب دے ٹوٹے کرنا ضروری سن۔ نہیں تے جموں کشمیر توں لے کے چین تک تے اٹک توں لے کے دلی سنے جمنا تک سارا پنجاب ای پنجاب ہونا سی۔ وَیری پنجاب نُوں سمجھدے سن پر پنجاب دے ہندو، سکھ تے مسلمان آکھو اپنے سورما، مسکین گرو تے صوفی پنجاب نُوں نہیں سن سمجھدے ایس لئی آپس وِچ لڑ کے ایہناں پنجاب نُوں برباد کر چھڈیا۔ ونڈ ویلے مسلم اکثریتی ضلع گورداس پور نُوں پاکستان دی تھاں بھارت وِچ رلان دی اِک حرکت پنجاب دی ونڈ دی اصل کہانی تے نیتاں وِچ لُکے کھوٹ دا حال کھول کے سُناندی اے۔ جیہدے وِچوں لنگھے بغیر ہندوستان کشمیر وِچ نہیں سی وڑ سکدا۔

13 جولائی تک کے نُوں نہیں سی پتا لہور کِدھر جا رہیا ہندوستاں یاں فیر پاکستان وِچ پر جدوں ریڈ کلف ایوارڈ دا اعلان ہویا تے لہور پاکستان وِچ ٹُر گیا۔ اوس توں پہلاں ہندوو تے سکھ لہور نُوں برلن شہر دی طرز تے ونڈن لئی زور لاندے رہے۔ پر ایہہ منصوبہ توڑ نہ چڑھیا۔ لہور دا فیصلہ ہویا تے لہور دے ہندوواں تے سکھاں نُوں موت تے بربادی نے آن گھیریا۔ پنجاب ونڈیا گیا دوہاں پنجاباں نُوں فرقا واریت دی اگ نے وَلیھٹ لیا۔ چڑھدے پنجاب وِچ مسلماناں تے لہندے پنجاب وِچ ہندوواں تے سکھاں دا قتلام اک نویں سریوں شروع ہوگیا۔ لہور دیاں ہندو ابادیاں ماڈل ٹاؤن، گوالمنڈی، شاہ عالمی، چوک سوتر منڈی، چوک گورن سنگھ، شیام نگر، شیشہ موتی بازار، پرانی انارکلی، کرشن نگر، سنت نگر، راج گڑھ، رام گلی، نسبت روڈ، قلعہ گجر سنگھ، نواں قلعہ گجر سنگھ، شاہ عالمی، گوالمنڈی، بیڈن روڈ، نکلسن روڈ ساریاں موت دے خوف تے ڈر دے ہنیرے وِچ ڈبیاں سن۔ ماڈل ٹاؤن دے محلاں ورگے بنگلے تے شہر دیاں وڈیاں وڈیاں حویلیاں وی ہندوواں دی مالکی سن۔ لہور دے ہر وپار دی مالکی ہندوواں کول سی۔ انارکلی بازار، سوہا بازار، ماچھی ہٹھا، گومتی بازار، بزاز ہٹھا تے شاہ عالمی جیہناں وِچ سونے، چاندی، اناج، کپڑے، چمڑے دا وپار ہوندا سبھے کُجھ ہندوواں دا سی۔ اوہناں دا مال لہور توں کلکتے تے انگلستان تک جاندا سی۔ شہر دیاں فیکٹریاں، ہسپتال، کالج یونیورسٹیاں، ہر شے وِچ ہندوواں دا پیسا تے مالکی دا ٹھپا لگا سی۔

پنجابی ہندو دا رشتہ لہور نال ڈونگھا سی اج وی ہندو لہور نُوں اپنا شہر سمجھدے کدی اوہناں خواب وِچ وی نہیں سی سوچیا کہ اوہناں نُوں اِک دن ایہہ شہر چھڈنا پینا اے۔ کل تک جس شہر لہور دیاں گلیاں وِچ ہندو موج میلے کردے ہسدے بولدے رنگاں وِچ وسدے سن مالکیاں والے سن تے شہر دیاں سڑکاں اُتے اوہناں دیاں لشکدیاں موٹر کاراں، چمکدیاں سیکلاں تے رئیسی ٹانگے تے چار گھوڑیاں والیاں شاہی بگھیاں چلدیاں سن۔ اج سڑکاں اوہناں توں سکھنیاں پیاں سن۔ شہر اپنیاں قدیم واسیاں توں ویران ہور ہیا سی تے امرتسر توں نویں اون والے اوس شہر دی اپنے حساب نال صورت گری کر رہے سن۔ دلی تے امرتسر نُوں چھڈ کے ہندو تے سکھ لہور آ وسدے سن۔ لہور ہندوواں نوں اپنا جگر دا ٹوٹا لگدا سی تے سکھ دلی کولوں نفرت کردے تے لہور نال عشق کردے سن۔ دِلی دا ناں اُوندیاں اوہناں دیاں اکھاں وِچ خون اُتر اُوندا سی۔ ہندو، سکھ تے مسلمان لہور بغیر تنے مردے سن اج ای جویں مسلمان، یہودی تے عیسائی یروشلم بنا مردے نیں۔ لہور پنجابیاں دا قبلہ کعبہ سی ایہوں کوئی چھڈن نُوں تیار نہیں سی پر اج ہندوواں تے سکھاں نُوں ایتھوں تلوار دی دھار تے کڈھیا جا رہیا سی۔ شہر دیاں سڑکاں اُتے ہتھاں وِچ تلواراں، چھرے تے بم لئی پھردے ہندوواں تے سکھاں دے لہو دے تریہائیاں غنڈیاں نُوں کون سمجھاؤندا ہندوواں دا لہور نال کیہ رشتہ سی۔ پر ہر رشتے اُتے مسلماناں دا معاشی استحصال تے مذہبی احساسِ محرومی بھارا پے گیا۔

فرقہ واریت دے زہر نے ہر اوس شے دی مالکی جیہڑی پہلاں کدی کسے نُوں نظریں نہیں سی پیندی پنجاب توں لے کے ہندوستان تک اوہنوں ننگا کر کے ہُن اوہدے اُتے ہندو، سکھ تے مسلم دی مالکی دا ٹھپا لا دِتا۔ سیاست، آگوائی، لوکائی، ادب، سیانف، سوچ، فکر، کتاباں، اخباراں، سکول، کالج، یونیورسٹیاں، دفتراں، عدالتاں، افسراں پنڈاں، قصبیاں، شہراں، فیکٹریاں، ملاں، رقبیاں، دریاواں، بھوئیں ہر شے ہندو تے مسلمان دی ونڈ دی نظر ہو چکی۔ بخشیا پانی نُوں وی نہ گیا پانی اُتے وی ہندو پانی تے مسلمان پانی دا ٹھپا لگا۔ ونڈ توں پہلاں لہور تے سارے پنجاب اُتے انگریزاں دے اسارے بنکاں، دفتراں کالجاں، سکولاں، سرکاری نوکریاں، محکمیاں، دولت، وپار، نوکریاں ہر شے اُتے ہندوواں دا قبضہ سی جد کہ آڑھت، منڈی، دکانداری، زمینداری پہلاں ای ہندوواں تے سکھاں دے قبضے ہیٹھ سن۔ ایہہ اوہ منظرناواں سی جہڑا مسلماناں دے پچھڑیویں دی اگ اُتے تیل پائی رکھدا تے اوہناں نُوں قبول نہیں سی مسلماناں دے معاشی مسئلیاں نوں مُڈھ بنا کے مسلم لیگ ایسے منظرناویں دی جھنڈا چک سی۔ تے ہندو مسلماناں نُوں زندہ رہن دا

حق دین نُوں تیار نہیں سن۔ رہی کھی کسر انگریز دی ہلا شیری ملن نال فرقا واریت دے زہر نے پوری کر دتی۔ ایسے منظر ناویں تے صورتحال نے پنجاب دی ونڈ نالے ازاد ہندوستان ہندوواں لئی تے پاکستان مسلماناں لئی بناون دی سوچ دا مُڈھ بنھیا تے صورت گری کیتی۔ فرقا واریت دے جن نے ہر شے نُوں ننگا کر کے وِچ بازار کھلوا دتا۔ اپنے پنجاب وچ ہر دُوجے ہندو، مسلمان تے سکھ دا لہو پیتا۔ لہور وِچ فرق وارانہ فساد تے 3 مارچ 47، توں ای شروع ہو چکے سن پر جدوں جولائی وِچ ریڈ کلف دے باؤنڈری کمشن ولوں بنائے گئے نقشے وِچ لہور دی پاکستان دے نقشے وِچ موجودگی دِسی تے لہور وِچ وسدے ہندوواں تے سکھاں نُوں وی پہلی وار موت، بربادی تے اجاڑے دے خوف نے آن گھیریا۔

مارچ 47 تک پنجاب وِچ خضر حیات ٹوانہ دی حکومت رہی پنجاب وِچ فرقہ واریت دا جن بوتل وِچ بند رہیا۔ اوہدے استعفٰی دیندیاں سار ای جویں ایہہ جن باہر نِکل آیا تے اپنے پنجاب وِچ ہر شے نُوں اگ لا دتی۔ ہندوستان تے پنجاب دوویں ایس اگ دی ولیٹھ وِچ آ گئے تے۔ لہور دی کوئی اُچیچ نہیں سی۔ امرتسر وِچ مسلماناں نال آر ایس ایس کانگریسی ہندو تے سکھ غُنڈیاں ہتھوں جو واپری اوہا لہور وِچ وسدے ہندوواں سکھاں نال وی لیگی تے مسلمان غنڈیاں ہتھوں واپری۔ جویں قتل کرن توں پہلاں لہور وِچ ہندوواں تے سکھاں کولوں پاکستان زندہ باد دا نعرہ لگوایا جاندا انجے ای امرتسر وِچ مسلماناں نُوں قتل کرن توں پہلاں اوہناں کولوں ہندوستان زندہ باد دا نعرہ لگوایا جاندا۔ لہور وِچ ہندوواں دیاں ساریاں ابادیاں نشانا سن۔ سنت نگر، شاہ عالمی، اندرون شہر توں باہر لوہاری گیٹ توں لے کے نیلا گنبد تک وڈھ دُکاناں تے کاروبار سارے ہندووں تے سکھاں دی مالکی سن۔ اندرون شہر شاہ عالمی تے چونا منڈی دے آل دوالے وی سارے کاروبار ہندوواں کول سن۔ کسے نُوں نہ بخشیا گیا۔ لہور تے امرتسر وچ ہون والے قتلام دا اثر لہندے توں چڑھدے تائیں بارود وانگ کھنڈ گیا۔ پنجاب دے باراں شہراں نُوں فساد زدہ شہر متھیا گیا۔ جتھے ہوون والے فساداں تے قتلام نُوں ڈکن لئی اوہدا چارج اک انگریز افسر نُوں دِتا گیا۔ انگریز افسر ہندوواں تے سکھاں دے علاقے وِچ مسلمان فوجی جواناں تے افسراں دیاں ڈیوٹیاں لا رہیا سی تے مسلماناں دے علاقے وچ سکھ تے ہندو فوجی جواناں دیاں ڈیوٹیاں لا رہیا سی انج ہندو فوج تے مسلمان فوج نُوں اک دُوجے دے لوکاں دے قتلام لئی کھلا ہتھ نویاں سرکاراں نے انگریز افسر لا کے دِتا۔

ازادی مگروں پنجاب دے فساد زدہ علاقیاں وِچ فوج دیاں ڈیوٹیاں لان والا پاکستانی وزیر

کراچی وِچ تے انڈین وزیر دلی وِچ ازادی دا جشن مناون وِچ رجھیا سی جد کہ گاندھی جی دور کلکتے وِچ بیٹھا پنجاب وِچ امن دیاں اپیلاں کردا پنجاب اُتے احسان فرما رہیا سی۔ نالے بھارت دی ازادی دا جشن وی منا رہیا سی۔ بھارت وِچ پنجاب دی لاش اُتے ازادی دے جشن دا تماشا چالو سی جد کہ پنجاب اگ تے لہو دے سمندر وِچ ڈبیا سی۔ ایہہ سارا کم بڑے منصوبے نال سوچ سمجھ کے کیتا گیا سازش، مکر، دھوکے، منافقت، بدنیتی، کرودھ تے کوڑھ نوں اکان لئی پنجاب دی المناک ونڈ نوں تقسیم ہند تے پارٹیشن آف انڈیا دا ذلیل ناں دِتا گیا جد کہ انڈیا دی تے اجے ونڈ ای نہیں ہوئی۔ اوہنے اپنے اُتے پارٹیشن تے تقسیم دا لیبل کسراں لا لیا۔ ایس گل وِچ کسے نوں کوئی شک نہیں ہونا چاہیدا کہ پنجاب دی ونڈ کر کے بھارت نوں ونڈ توں بچایا گیا۔ پنجاب دا بھلا انڈیا نال کیہ تعلق اے۔ ایہہ گل وی سوچن والی ہے کہ مارچ وِچ پنجاب وِچ کرائے جان والے فرقہ وارانہ فسادات دی منصوبہ بندی کہنے کیتی ایہدے وِچ کہدا ہتھ سی۔

گاندھی جی فساد ڈکن پنجاب کیوں نہ آئے ایس گل دا جواب اوہ آپ بہتر جاندے سن تے پنجاب نوں وی اوہناں بارے کوئی بھلیکھا نہیں سی۔ بھگت سنگھ دی پھاہی ویلے گاندھی تے نہرو دا کردار سارے پنجاب لئی اِک سوالیہ نشان سی۔ جے پنجاب دی آگوائی دیاں دعویداریاں کرن والے اوس ویلے ایہناں دوہاں دیاں حرکتاں دا نوٹس لے لیندے تے پنجاب ونڈ توں بچ جانا سی۔ گاندھی تے نہرو دا پنجاب نال کوئی تعلق نہیں سی اِک گجراتیا سی دوجا پوربیا انج ای جویں ماسٹر تارا سنگھ دا گجرات تے اُتر پردیش نال کوئی تعلق نہیں سی۔ جے کوئی تعلق بن دا سی تے اوہ فرقہ وارانہ سی تے پنجاب وِچ کُجھ لوکاں نے ایس تعلق ول کُجھ بہتا ای دھیان دے دِتا جیہدے نتیجے نے پنجاب تے پنجاب دے لوکاں نوں ہمیش لئی برباد کر چھڈیا۔ گاندھی جی پاکستان نال اینی مہربانی ضرور کیتی کہ پوربیا تے گجراتیا ہندوواں کولوں پاکستان نوں اوہدا حصا دوان لئی مرن برت رکھ کے پاکستان دا کُجھ حصہ دوایا۔ پنجاب دے گل وِچ فرقہ واریت دا گل گھوٹو پا کے ایہنوں پھاہے دِتا گیا نہیں تے ایہ کسے دے قابو نہیں سی اوندا۔ جے پنجاب اِک رہندا تے خیبر توں کلکتے تک ہر شے نے پنجاب دے اِک اشارے تے جیونا تے مرنا سی۔ پنجاب ہمیش موت کولوں نفرت کردا آیا صدیاں توں مرن توں انکاری سی پر 1947 وِچ ایہدیاں جڑاں اُتے وار کر کے اینوں فیر اِک واری مارن دی کوشش کیتی گئی۔

ونڈ وِچ جتھے پنجاب نال دھوکہ کیتا گیا اوتھے لارڈ ماؤنٹ بیٹن نے پاکستان نال وی اِک وڈا دھوکا کیتا۔ ودھ مسلمان گنتری والا ضلع گورداس پور جغرافیائی طور تے بڑا اہم علاقہ سی۔ ایدا

اِک سرا ریاست جموں کشمیر نال لگدا سی جے ایہہ پاکستان وِچ رلایا جاندا تے ہندوستان نُوں ریاست جموں کشمیر تک اپڑن دا کوئی راہ نہیں سی لبھنا۔ دوجا ایہہ ضلع ایس لئی وی وڈی اہمیت رکھدا سی کہ ایتھے راوی دریا وِچوں نکل نوالیاں نہراں دا گنڈا سنگھ ہیڈ ورکس سی۔ ایس تحصیل نُوں ہندوستان وِچ رلان لئی بٹالہ تے گورداس پور دیاں تحصیلاں نُوں ایہدے نال نتھی کرنا ضرور سی۔ انج ریاست جموں کشمیر دے ہندوستان نال جبری الحاق دا جواز گھڑن لئی ضلع گورداس پور دیاں تناں تحصیلاں نُوں ہندوستان وِچ رلان دا فراڈ لارڈ ماؤنٹ بیٹن دی ہلاشیری نال کیتا گیا۔

سر میویل پرنسپل سیکرٹری نے بذریعہ ارجنٹ ٹیلی گرام نمبر 1103 نئی دہلی توں 20 مئی 1947 نوں کیتی جہدے وِچ اوہنے وائسرائے ہندنُوں لکھیا:

''گل بات مکن مگروں مسٹر جناح نے میری بانہہ پھڑ لئی تے مینوں آکھیا۔' میں اِک پارٹی دے نمائندے دے طور تے نہیں آکھ رہیا میری منت ہے کہ اِک واری لارڈ ماؤنٹ بیٹن نُوں آکھ دیو کہ اوہ پنجاب تے بنگال دی ونڈ اُتے رضامندی ظاہر کر کے بڑی سنگین غلطی کر رہیا اے''

کُجھ دناں مگروں برٹش گورنمنٹ نے جناح صاحب ولوں پنجاب تے بنگال دی ونڈ بارے دتی گئی ریفرنڈم دی تجویز وی رد کر دتی۔

پنجاب دے گورنر سر جنکنز نے گورنمنٹ ہاوس لہور توں 30 جولائی 1947 نُوں اپنے اِک ٹاپ سیکرٹ خط وِچ وائسرائے ہندلارڈ اونٹ بیٹن نُوں لکھیا:

''ونڈ دا کم بڑا ہولی ہولی چل رہیا اے۔ مینوں ایدا پک ہے کہ 15 اگست نُوں بہوں وڈی گڑ بڑ ہو سکدی اے۔ عام طور تے ونڈ لئی کوئی جوش جذبہ نہیں دِس رہیا۔ مسلماناں نُوں پاکستان بنن دی خوشی اے پر بطور پنجابی اوہ اوہ پورا پنجاب چاہوندے سن۔ دُوجے پاسے ہندو سکھ فکراں وِچ گھرے لہور چھڈن توں کترا رہے نیں''

کانگریس پنجاب دی ونڈ لئی قرار دا منظور کر چکی سی۔ نہرو تے پٹیل پنجاب دی ونڈ دی حمائت کر چکے سن۔ لالہ لاجپت رائے تے ماسٹر تارا سنگھ پہلاں ای پنجاب مذہبی مُڈھاں تے ونڈ دی منگ کر چکے سن۔ دلی وِچ ماسٹر تارا سنگھ تے جناح صاحب دے وچکار پنجاب نُوں ونڈ تے بربادی توں بچان تے سارے پنجاب نُوں اکٹھا رکھن لئی ہوون والی ملاقات ناکام ہوگئی۔ سکھ آگو جناح صاحب تے مسلماناں اُتے اعتبار کرن لئی تیار نہیں سن۔ ایس ملاقات دی ناکامی مگر اصل وجہ کیہ سی اوہ ماسٹر تارا سنگھ بہتر جاندے ہوسن پر ساہمنے دی وجہ ایہہ دِسدی سی کہ مسلمان گرووان تے صاحبزادیاں دے قاتل سن۔ اوہناں نُوں معاف نہیں کیتا جا سکدا اے۔ اوہناں نال ہتھ جوڑی

کسراں ہو سکدی اے۔ پنجاب وِچ مسلماناں تے سکھاں نوں گل پوان وِچ نہرو، پٹیل کانگریس کولوں جو کُجھ بن پیا اوہناں کیتا۔ جناح صاحب دا دو قومی نظریہ من لیا گیا کہ ہندوستان دے مسلمان تے ہندو وکھوں وکھ قوماں نیں۔ تریجی قوم سکھ سی جیہڑی ازادی دی تحریک وِچ ایہہ فیصلہ نہ کر سکی کہ اوہ آپ کوئی وکھری قوم نیں یاں ہندو قوم دا حصہ نیں تے گھاٹے وِچ رہی۔

ہندوستان نُوں ونڈن دی تھاں پنجاب نُوں ہندو سکھ پنجاب تے مسلمان پنجاب وِچ ونڈ کے مسلماناں نوں دھکے مار مار کے زوری پاکستان دِتا جا رہیا سی تے ہندوستان نُوں ونڈ توں بچایا جا رہیا سی۔ پنجاب دے ہندوواں سکھاں تے مسلماناں نے ہندوستان دی تھاں پنجاب دی پارٹیشن دی تحریک شروع کر دتی۔ تے اوہدا ناں ایہناں تحریک ازادی رکھ دِتا۔ ازادی کہدے کولوں پنجاب کولوں بے عقل پنجابیاں نے ہندوستان نُوں ازاد کران لئی پنجاب نُوں چیر پاڑ چھڈیا ایدی پارٹیشن کر چھڈی تے اپنے پنجاب دی ایس پارٹیشن دا ناں پارٹیشن آف انڈیا رکھ چھڈیا۔ ویہ لکھ بندا قتل کر چھڈیا۔ ادھے پنجاب نُوں گھروں بے گھر کر کے اپنی دھرتی اجاڑ دتی۔ پنجھتر ہزار توں ودھ اپنیاں دھیاں بھیناں دی عزت پت آپ لاہی۔ اِک لکھ توں ودھ اپنیاں دھیاں بھیناں ادھال کے غیب کر دتیاں۔ اِک لکھ پنجابی بال قتل کر دتے۔ پنجابی زنانیاں تے کُڑیاں دیاں وڈھیاں چھاتیاں نال بھریاں لہو چوندیاں ریل گڈیاں دوہاں نے اِک دُوجے نُوں ٹوریاں۔ ہندو تے سکھاں نُوں مسلمان بنا کے تے مسلماناں نُوں ہندو تے سکھ بنا کے پنجاب وِچ قتل کردے رہے۔ لہور وِچ آر ایس ایس مسلماناں نُوں بماں نال اڈا رہی سی تے مسلمان ہندو سکھ ابادیاں نُوں اگیں لا کے ساڑ رہے سن۔ لہور وِچ ہندو تے سکھ ایس آس وِچ قتل ہوندے رہے کہ لہور نے بھارت وِچ جانا اے تے امرتسر وِچ مسلمان ایس آس وِچ قتل ہوندے رہے کہ امرتسر نے پاکستان وِچ جانا اے۔ ہنیرے وِچ وار کرن والے حرامزادے اپنے دُشمن اُتے انج ای وار کردے نیں۔ خبراں دا نال اڈدیاں چڑھدے توں لہندے تے لہندے توں چڑھدے اپڑدیاں تے قتلام دا سلسلہ ساہ لئے بنا اِک نویں سریوں فیر شروع ہو جاندا۔ کوئی روکن والا کوئی ڈکن والا کوئی پچھن پرتن والا نہیں سی کہ سبھ ایس وِچ راضی سن تے اوہناں دے ایجنڈے دے مطابق سارا کُجھ پنجاب وِچ واپر رہیا سی تے ایہدا نتیجہ اوہناں دی مرضی دا نکل رہیا سی۔ سارے پنجاب وِچ لیگ، کانگریس، اکالی تے آر ایس ایس دے غنڈے تے فرقہ پرست پنجاب دے لوکاں دے قتلام وِچ جٹے سن۔ دلی دے مسلمان روندے پٹدے گاندھی ول نسے کہ اوہناں دیاں جاناں خطرے وِچ نیں گاندھی اوہناں دیاں جاناں دلی دے ہندو غنڈیاں کولوں بچا

لیاں پر گاندھی لہو وچ ڈبے پنجاب ول کنڈ کر کے اپنیاں اکھاں تے کن بند کر لئے۔ جناح صاحب پاکستان لئی پورا بنگال، پورا پنجاب تے پورا کشمیر منگدا سی۔ نالے آسام، حیدرآباد تے جوناگڈھ وی۔ قائداعظم نے کشمیر دے ہندو راجہ ہری سنگھ نوں مسلمان اکثریت والے جموں کشمیر دے پاکستان نال الحاق لئی پورا زور لایا۔ پر ہری سنگھ وی اپنے دادے گلاب سنگھ ڈوگرہ وانگ غدار نکلیا اوہنے مسلماناں تے پاکستان دی کنڈ وچ وی انج ای چھرا ماریا جویں اوہدے دادے غدار گلاب سنگھ ڈوگرہ نے سکھاں دی تے ازاد تے خودمختار پنجابی ریاست دی کنڈ وچ سو سال پہلاں چھرا ماریا۔

فرید آکھدا سی

''پنجاب دی پارٹیشن اک جرم سی۔ پنجاب دے میداناں وچ فرقہ پرستی دا کلہ مضبوطی نال ٹھوک کے ایس دھرتی نوں ونڈ دی اگ لائی گئی تے اینوں فرقہ پرستی دی کھڈھی تے الٹی چھری نال کوہیا گیا۔ گرووا‌ں، صوفیاں، سادھواں، سنتاں، درویشاں، جوگیاں، مسکیناں، ملنگاں، خاکی مخلوقاں، بھوریاں والیاں تے لوکاں دا پنجاب اج اپنے ای لوکاں دے لہو وچ ڈبیا اے''۔ امرتسر توں اون والیاں خبراں لہور وچ بلدی اُتے تیل پا رہیاں سن۔ تے لہور توں جان والیاں خبراں امرتسر وچ اگ لائی ہوئی سی۔

''سارے جنونیاں، فرقہ پرستاں تے دہشت گرداں نے رل مل کے بلھے، نانک، وارث تے فرید دے پنجاب نوں چیرن پاڑن لئی اکا کرلیا۔ پنجاں ندیاں وچ اج پنجاب دے معصوم تے مسکین لوکاں دا لہو پانی دی تھاں وگدا اے۔''

پنجاب وچ ونڈ دا اعلان سن کے تے ایہہ قتلام ویکھ کے فرید دا ذہن جواب دے گیا۔ فرید اوہ سگواں بندہ نہ رہ گیا۔ جدوں سکھی رام، ملتان سنگھ تے فرید سُکھی دے بھرا بھگوان داس نوں لین لئی لہور اپڑے تے اگوں اوس ویلے لہور وچ وی ایہا کجھ واپر رہیا سی۔

☆☆☆☆☆

(86)

لہور

اگست، 1947

گورہا میکشو دم تا ہزار ہا روح سر گرداں
بار دیگر، در حصار جسم ہا خود را نہاں سازند
(فروغ فرخ زاد)

''میں چاہوندی آں کہ قبرستان وِچ جا کے کوئی قبراں کھولاں تاں
جے ہزاراں بھٹکدیاں روحاں اِک واری فیر اپنے آپ نُوں اپنے اپنے
بتاں وِچ وڑ دا تک لین''

''وزیر آباد توں اون والی ریل گڈی وِچ ہندوواں تے سکھاں نُوں کوہ دِتا گیا'' اک خبر سی۔
''لہندے توں چڑھدے تک مسلماناں تے ہندواں سکھاں اِک دوجے دا قتلام شروع کر دتا۔''
''کپورتھلہ توں اون والی گڈی وِچ مسلماناں نُوں کوہ دِتا گیا'' دوجی وی خبر سی۔
''امرتسر مسلم گرلز ہاسٹلز اُتے سکھاں نے حملہ کر دِتا...... مسلمان کُڑیاں نُوں ننگا کر کے اوہناں دا ہال بازار وِچ جلوس کڈھیا تے پریڈ کرائی مگروں ریپ کیتا تے فیر اوہناں نُوں قتل کر دتا نیں کُجھ جاناں بچا کے لہور اپڑیاں نیں'' تریجی وی اِک خبر سی۔
''لہندے پنجاب وِچ ہندو سکھ کُڑیاں تے زنانیاں نوں ریپ کیتا جا رہیا اے'' چوتھی خبر۔
''امرتسر وِچ مسلماناں دے محلے شریف پورہ اُتے ہندوواں تے سکھاں نے حملہ کر کے مسلماناں دا قتلام شروع کر دِتا'' پنجویں وی خبر سی۔
''شاہ عالمی نُوں اگ لا دتی گئی تے سنت نگر وِچ ہندوواں نُوں قتل کیتا گیا۔'' چھیویں خبر
''مہاراجا آف پٹیالہ دی فوج وِچوں جواناں دی اِک پلٹن اسلحہ تے گولہ بارود لے کے

نس گئی اے۔''فیر خبر آئی

''اوہنے اپنے فوجی مسلماناں دے قتلام لئی جان بجھ کے چھڈے نیں۔ اوہناں دے فوج وچوں نس مگروں چڑھدے وچ مسلماناں دا قتلام ودھ گیا اے'' لہور وچ اوہدا جواب غنڈیاں نے کجھ ہور ہندوواں تے سکھاں نوں قتل کر کے دتا اے۔ ہندو محلیاں نوں اگ لا دتی۔

''بھاٹی گیٹ دے سینمے اندرپاٹن والے بم دھماکے وچ پنجاہ نالوں ودھ مسلمان مرے''اخباراں وچ اک ہور خبر سی۔''راشٹریہ سیوک دا ایس بم دھماکے وچ ہتھ اے''

چڑھدے تے لہندے پنجاب دے لوکاں دے قتلام دا مقابلہ چلدا سی۔ امرتسر وچ راکھشش تے لہور وچ شیطان نچدا سی۔ جدوں فرید، ملتان تے سکھی تنے لہور وچ وڑے۔ ٹانگے اُتے شاہ عالمی جاندیاں اوہ جس راہ اُتوں وی گذرے ہر راہ اُتے اوہناں نوں اک بندہ غنڈیاں وچ سبھ توں اگے دِسدا۔ اوہ ریاض جھارا سی غنڈیاں دا آگو۔ اوہناں دا کالج دے ویلیاں دا ساتھی جہدے نال اوہناں دا لہور دے ٹیشن اُتے اک واری واہ پے چکیا سی۔ مدھرے قد، پلے دی شکل تے بھدے ورے دی اواز والا گھیاڑ ریاض جھارا ایس ویلے شہر دے ہندوواں تے سکھاں لئی چلدی پھردی موت تے اک عذاب بنیا ہویا سی۔ اوہ کالے رنگ دی پتلون اتے کالے رنگ دی بشرٹ پائی سر اُتے کالا ہیٹ رکھی گلمے دے بٹن کھولی تیز تیز قدماں نال ٹردا اپنے اک ہتھ وچ تلوار تے دوجے ہتھ وچ بھریا پستول لئی اپنے غنڈیاں دے جتھے نال سبھ توں اگے اگے ہوندا۔ اج لہور اُتے اوہدا راج سی۔ ہندو سکھ کڑیاں چک لیندا، بالاں، زنانیاں تے منڈیاں نوں قتل کروا دیندا اوہناں دے گھراں نوں اگ لا دیندا تے لٹ لیندا۔ اوہنے کئیں ہندوواں کولوں اوہناں نوں خیر خیریت نال کیمپ اپڑان لئی بھتا لین مگروں اوہناں نوں اپنے ہتھاں نال اوتھے ای قتل کر چھڈیا۔ اوہنے ماڈل ٹاون، اچھرہ، شاہ عالمی تے سنت نگر دے کئیں گھراں اُتے قبضہ کیتا۔ اوہ راتوں رات کروڑ پتی بنیا۔ اوہدے گل وچوں گل کردیاں کسے بھدورے دی اواز نکلدی پر اوہدے عمل سارے تے فطرت گھیاڑاں والے سن۔ ونڈ اوہدے جیسے تے بھارت وچوں اون والیاں بتریاں لئی اک لاٹری بن کے نکلی۔ جیہڑے بھارت ٹر جان والے ہندوواں دے محلاں، ماڑیاں، حویلیاں، چباریاں، دکاناں مال اُتے قبضہ کیتی جاندے۔ جدوں اوہ شاہ عالمی دی نیڑے اپڑے تے اوتھے اک گھر دے اگے اک لمی لین لگی سی۔ ٹانگے نوں اگانہہ جان دا راہ نہیں سی مل رہیا۔ ٹانگے والے نے ٹانگہ روکیا تے فرید نے اُتر کے راہ بنان لئی لین وچ سبھ توں آخر تے کھلوتے اک منڈے کولوں پچھیا۔

''ایتھے کیہ ہو رہیا اے...... لین کیوں لگی اے''

''امرتسر دیاں مسلمان کڑیاں دی لُٹھی پت دا حساب چکتا کر رہے آں۔ اندر ہندو تے سکھ کڑیاں نیں واری لینی آ تے توں وی لین وچ لگ جا''مُنڈے نے فرید نوں سجے ہتھ دی انگلی نال اپنی کنڈ تگر کھلون دا اشارہ کیتا۔

فرید نے پستول کڈھ کے گولی اوہدے متھے وچوں ٹپا دتی۔ فائر ہویا تے لین وچ لگے سارے غُنڈے نس پئے۔ فرید گھر اندر وڑیا تے ساہمنے ویڑھے وچ چار پنج ہندو تے سکھ کڑیاں لہولہان ننگیاں پیاں سن۔ اوہناں دے آل دوالے شراب دیاں کُجھ خالی بوتلاں تے کُجھ سکھنے تے کُجھ ادھ بھرے گلاس پئے سن۔ فرید مُونہہ لکا کے پچھانہہ ہٹ آیا۔ ٹانگے وچ بیٹھن مگروں اوہنوں ملتان سنگھ تے سکھی رام ول تکن دی ہمت نہ پئی۔ جیہڑے بکل مار کے اپنے مُونہہ لکا کے بیٹھے سن۔ ٹانگا لنگھن دی تھاں بن گئی سڑک خالی ہوگئی جویں ای ٹانگا اگلی گلی وچ مڑیا اگوں ریاض جھارا نے اپنے غُنڈیاں نال اوہناں دا ٹانگا ڈک لیا اوہدے نال پنجاہ سٹھ ہتھیار بند غُنڈہ سی۔ ریاض تے اوہدے ساتھی غُنڈے نعرے مار دے سن۔

''۔ ہندوواں دے ڈکرے کر دیو...... سکھاں دے بیرے کر دیو...... ایہناں دے بال بچے مار کوہ دیو...... کوئی ہندو سکھ جیوندا لہوروں نہ نکلے۔'' اوہناں دے آل دوالے گلی وچ ہندوواں تے سکھاں دیاں کئیں لاشاں پیاں سن پر اجے اوہناں دی تریہہ نہیں سی لتھی۔

''ایس ویلے امرتسر وچ وی کُجھ انجے دے نعرے لگ رہے نیں'' ریاض دے چہرے اُتے اِک شیطانی مسکراہٹ سی اوہنے فرید سکھی رام تے ملتان سنگھ نوں پچھان لیا۔''ایہہ مُنڈا امرتسروں آیا ایہدے ماپیو بھیناں بھرا ایہدیاں اکھاں دے ساہمنے سکھاں نے قتل کیتے دس بھئی احمد سکھ امرتسر وچ کیہ نعرے مار دے نیں۔''

''مُسلے ہندوواں تے سکھاں دے قاتل نیں...... مسلے گرووَاں تے اوہناں دے صاحب زادیاں دے قاتل ہن اج سارے حساب برابر کر دیو...... مسلیاں نوں وڈھ کپ دیو...... کوئی مسلا امرتسروں جیوندا نہ نکلے...... ایہناں دیاں زنانیاں چک لئیو...... بال کوہ دیو...... مسلمان بادشاہاں دی ماں تے بھین دی......'' مُنڈا نفرت تے کوڑ ہتھوں کنبدا اسی۔

''گوتم بدھ توں ہندو بن گیاں۔ اجے وی ہندوواں تے سکھاں نال پھرداں ایں...... ہن تے ایہناں دی جان چھڈ دے...... ایہہ غیر ملکی ہو گئے نیں۔'' ریاض دی بھڈ ورگی روندی اواز وچ ایس ویلے نحوست تے نفرت سی۔

''جے غیر ملکی نیں تے فیر میرے پراوہنے نیں'' فرید ٹانگے توں بیٹھاں لہ آیا۔
ریاض اوہنوں ٹانگے توں بیٹھاں لہندا تک کے پچھانہہ ہٹ گیا۔ اوہ کالج دے ویلیاں توں فرید نُوں جاندا سی تے اوہدے کولوں ڈردا سی۔ اوسے ویلے اوہناں دے ساہمنے امرتسروں اون والا اِک چھکڑا جیہڑا مسلماناں نُوں لے کے آیا سی آ کے رکیا۔ ایہدے وِچ کُجھ پھٹڑ، کُجھ لاشاں تے کُجھ جیوندے سن۔ جیوندیاں وِچ اک بال تے اِک بابا سی تے اوہ اپنے پُتراں دھیاں تے گھر والی دی لاش اُتے بیٹھا پیا وین پاؤندا سی۔ ریاض تے اوہدے غنڈے ٹرک ول نس گئے۔

''ایتھوں ٹانگہ کڈھ لے'' فرید ٹانگے والے نُوں آکھیا۔ نالے ٹانگے وِچ چڑھ آیا۔
ٹانگے والے نے پھرتی وکھائی تے ٹانگا اوتھوں کڈھ لیا۔ شاہ عالمی وِچوں اُٹھن والے دھوئیں دے بدل اوہناں نُوں دوروں دِس رہے سن۔ کدروں پیدل ٹردے کدروں ٹانگا کردے اوہ شاہ عالمی اپڑے۔ شاہ عالمی ہندوواں دا ودھ گنتری والا علاقہ سی تے مسلمان غنڈیاں دا خاص نشانہ۔ ایتھے اپڑے پورا شاہ عالمی کرفیو پاروں بند سی۔ راہ وِچ تھاں تھاں اوہناں نُوں تلواراں، برچھیاں، چھریاں تے پستولاں لئی فسادی سڑکاں اُتے دِسے۔ اوہ تنے ٹانگہ اوتھے ای چھڈ دے نسدے ہوئے ای کئیں گلیاں مڑدے بھگوان داس دے گھر اپڑے۔ اوتھے ہر دوجے گھر وِچ اگ لگی سی۔ ہندو جاناں بچان لئی اپنے گھر سبھ کُجھ چھڈ کے اوتھوں نس رہے سن۔ بھگوان داس دے گھر دے اندر وڑے تے بھگوان داس اپنے بھرا سکھی رام نُوں اٹھ کے جپھا پا گیا۔ اوہدی جوان دھی دل راج اوہدی گھر والی چیتنا تے اوہدا وڈا پُتر دینا رام اوہدے آل دوالے کھلوتے سن۔ اوہ سارے روپ کنول تے امن دیپ بارے پُچھن لگے پر ملتان سنگھ نے اوہنوں نُوں کوئی جواب نہ دِتا۔ جدوں اوہ بڑی دیر چُپ رہیا تے بھگوان داس دا چہرہ پیلا ہو گیا۔
''نہیں ایہہ نہیں ہو سکدا''

اوہ سارے چُپ سن مجرماں وانگ جویں اوہناں تناں دا ہتھ سی اوہناں دی بربادی وِچ۔ سارے گھر والے اندروں ڈھے گئے۔ فرید نُوں بھگوان داس اِک ڈریا ہویا بندہ دِسیا۔ اوہدے چہرے دا رنگ اڈیا سی تے اکھاں وِچ وحشت نچدی سی۔ اوہ انارکلی، دہلی گیٹ، شاہ عالمی تے نیلا گنبد وِچ کئیں دکاناں دا مالک سی۔ بھگوان داس دا وپار اناج توں لے کے کپڑے تک لہوروں لے کے کلکتے تک کھلریا سی۔
''سارا کُجھ ہتھوں جا رہیا کُجھ نہیں رہنا جاناں وی خطرے وِچ ہین پر ایہہ ایتھوں جان

نوں تیار نہیں'' بھگوان داس دی گھر والی چیتنا اپنی مصیبت دسی۔ ''ایناں نوں کجھ سمجھاؤ''

''میں لہور نہیں چھڈ نا...... مینوں مار چھڈن نہیں چھڈ نا...... کدھرے نہیں جانا میں لہور چھڈ کے'' بھگوان داس اک منے ہو کے کرسی اُتے بہہ گیا۔ سکھی، ملتان سنگھ تے فرید وی اوہدے ساہمنے کرسیاں اُتے بہہ گئے۔

''اج توں کجھ دن پہلاں تسیں ایہہ گل کہندے تے میں من لیندا پر ہن لہور پاکستان وچ جا رہیا...... مسلمان جو کجھ لہور وچ ہندوواں تے سکھاں نال کر رہے نیں ایدا مطلب ایہا اے کہ اوہناں نوں ہندو تے سکھ اپنے نویں ملک وچ نہیں پجدے'' سکھی اپنے بھرا نوں سمجھایا۔

''میں آکھیا ناں تینوں میں لہور نئیوں چھڈ نا مار چھڈن مینوں ہور تے کجھ نہیں کر سکدے نا'' بھگوان داس اپنی گل تے اڑیا سی۔

''میرے نال باہر آوو'' اوہنے اپنے بھرا دا ہتھ پھڑ لیا۔ تے بیٹھک وچوں باہر نکل آیا۔ فرید تے ملتان سنگھ وی نالے باہر نکلے۔ ''ایہہ ویکھو کیہ ہو رہیا اے۔''

گلی وچ ہندوواں دے کئیں گھراں نوں اگ لگی سی۔ اوہدا محلّہ ویران ہو چکیا سی گلی دے کئیں گھر سکھنے ہو چکے سن تے لوکاں نوں جو ہتھ لگدا اپنے ہتھاں تے سراں اُتے رکھی اپنے پرواراں سنے شاہ عالمی وچ اپنے گھر بار چھڈ رہے سن۔

''اپنا نہیں تے اپنے بال بچیاں دا ای خیال کرو...... ایہناں دا کیہ قصور اے......'' سکھی اپنے بھرا نوں فیر اک واری سمجھایا۔

''ذرا کجھ شواں بہتر ہو جان تے تسیں پرت اونا...... ایس ویلے تہاڈا ایتھے رہنا ٹھیک نہیں اے'' فرید اگانہہ ہو کے بھگوان داس نوں سمجھایا۔

''جناں چھیتی ہو سکدا اے ایتھوں نکلو'' ملتان سنگھ اون والے خطرے بارے فکر مند سی۔

''ایس ویلے جان دی سلامتی دی لوڑ اے باقی شواں مگروں''

بھگوان داس کدی اپنے بھرا تے اوہدے بیلیاں ول تکدا تے کدی اپنی کنڈ نگری کھلوتی اپنی گھر والی تے اپنے بالاں دے خوف نال پیلے پئے چہرے تکدا۔ اوہ پنجتالھی ورھے دی عمر دا بندہ سی پر ایس ویلے اپنے آپ نوں اک سو ویہہ ورھے دا سمجھ رہیا سی۔ دکھ ہتھوں وہرا ہویا کھلوتا سی اوہدے کنڈ نگر کھلوتا اوہدا جوان پتر جہڑا اجے کالج وچوں نکل کے ہن یونیوٹی جان دی تیاری کر رہیا اوہدا چہرا پیلا ہویا سی ایہا حال اوہدے نال کھلوتی اوس توں وڈی اوہدی بھین سی۔ جس عمرے بندہ جدوں سارا کجھ اپنے بالاں لئی چھڈ کے اک منے ہو رہیا ہوندا اے اوہنوں

اِک واری فیر نویں سِریوں نویں دیس جا کے ہر شے شروع کرنی سی۔ اوہدا کمزور وجود ایہہ سارے غم پالن لئی تیار نہیں سی۔ تے مگر لکھاں دا وپار۔

''اپنی جنم بھوں اُتے کھلیاں کھلوتیاں میری شناخت بدل گئی ...... ہن میں اپنی جنم بھوں اُتے غیر ملکی ہو گیاں'' اوہ اوہناں تناں ول انج تک رہیا سی جویں اوہدے قصور وار اوہا تنے سن۔

''ایہہ لکھاں کروڑاں نال واپری اے اسیں کلھے نہیں آں'' سکھی اِک واری اپنے بھرا نُوں سمجھاون لئی زور لایا''سمان بنھوں اسیں چھکڑے دا بندوبست کردے ہاں'' ملتان سنگھ بھگوان داس دا ہتھ پھڑ کے اندر لے گیا۔

''چھکڑا میں لے کے اوندا آں تہاڈا اکّے دا وی باہر نکلنا ٹھیک نہیں''فرید سکھی رام تے ملتان سنگھ دوہاں نُوں باہر نکلن توں سختی نال منع کر دِتا۔ ''تسیں تیاری کرو میں آیا۔''

''فرید اپنا خیال کریں''۔ ملتان سنگھ دی مگروں اواز آئی''

فرید اوہناں نُوں اوتھے ای چھڈ دا بُوہے دیاں پوڑھیاں اُتر دا گلیوں نکل آیا۔ اوہ سارے رل کے بھگوان داس دے گھر دا نال لے جان والا ضروری سمان بنھن لگ پئے۔ فرید گلی دے بلدے گھراں نُوں لگی اگ کولوں بچدا بچاوندا گلی وِچوں نکلیا۔ اوہ ہر پاسے نظر دوڑا رہیا سی ہر پاسے اِک ای منظر سی۔ لوک اپنا سبھ کُجھ چھڈ کے نس رہے نیں تے اوہناں دے گھراں نُوں اگ لگی اے۔ اوہ شاہ عالمی چوں باہر نکلیا دور دور تک کسے چھکڑے دا تے کیہ کسے ٹانگے دا نشان وی نہیں سی۔ فسادا ودھدا تے بروو وانگ کھنڈدا جا رہیا سی۔ فرید شاہ عالمی وِچوں نکل کے ٹُردا رہیا اِک محلے وِچوں دُوجے تے دُوجے وِچوں تریجے گلیاں سڑکاں محلے اباد یاں سنجیاں سن کدے کدے اوہنوں بلوچ رجمنٹ دے جوان کھلوتے گلیاں دیاں نکراں اُتے پہرہ دیندے دِسدے۔

''جیوندیاں نُوں مرن لئی چھڈ کے سڑدے بلدے گھراں تے لاشاں دا پہراہ کون دیندا اے'' اوہدا ذہن ہر پاسے ایہا منظر تکدا ایہہ اِک گل ہی سوچی جاندا۔

اوہنوں رنگ محل وِچ اپنی حویلی دا خیال آیا جیہڑی وارث دے لہوروں پڑھائی مکاون تے فوج دی نوکری وِچ جان مگروں اِک واری فیر بند پئی سی۔ پتا نہیں اوتھے کیہ واپر رہی ہونی اے۔ اہ سوچدا رہیا تے ٹُردا رہیا۔ اوہنوں اِک گلی دی نکر اُتے کُجھ شور سنیویا اوہ اودھر ای ٹُر پیا۔ اتھے لوکاں دا اِک مجمع اکٹھا سی۔ اوہنے مجمعے اندر وڑ کے تکیا تے اگوں اوہنوں ریاض تے اوہدے غُنڈے دِسے جیہناں دی گنتری ہُن ودھ کے سو تک اپڑ چکی سی۔ اوہناں کُجھ ہندوو تے سکھ منڈیاں نُوں قابو کیتا ہویا سی تے اوہناں کولوں پاکستان زندہ باد تے ہندوستان مردہ باد دے

نعرے لوا رہے سن۔ اوہ اتھوں پچھانہہ ہٹ گیا۔ لہور اُتے ایس ویلے غنڈیاں دا راج سی۔ اوہنوں اپنے کولوں کئیں چھکڑے جاندے دِسے اوہنے ہتھ وی دِتا پر کوئی نہ رکیا جدوں کوئی چھکڑا کولوں لنگھ جاندا تے اوہنوں مگروں دِسدا کہ چھکڑا اُتے بھارت جان والے ہندوواں، سکھاں تے اوہناں دے سمان نال بھریا اے۔ جویں چڑھدے پنجاب وِچوں مسلمان نس کے لہندے پنجاب وِچ وڑ رہے سن اووِیں ای ایتھوں ہندو تے سکھ نس کے چڑھدے پنجاب ول جا رہے سن۔ لوک ریل گڈیاں، چھکڑیاں، لاریاں، تے گڈاں جان لئی سارے ذریعے ورت رہے سن۔ اک پاسے قافلے چلدے دُوجے پاسے ریل گڈیاں تریجے پاسے چھکڑے تے لاریاں تے چوتھے پاسے گڈاں اُتے سمان لدی نال پیدل ٹُردے ہزاراں لکھاں لوکاں دے قافلے واہگا ول ٹُردے جاندے سن۔

''اپنے نویں دیس جان والے ہر قافلے دی تقدیر اکا جیہی کیوں اے ہر قافلے دی تقدیر وِچ موت کیوں لکھی اے...... ہر کارواں دا قتلام کیوں ہورہیا...... قتلام مگروں بچ جان والے اپنیاں پیاریاں دی لاشاں سانبھن لئی اوتھے رکدے کیوں نہیں اوہناں دے جنازے کیوں نہیں پڑھدے اوہناں دا سنسکار کیوں نہیں کردے اوہناں نوں کوئی کرن نہیں دیندا...... قافلے لاشاں پچھانہہ چھڈ کے اگانہہ کیوں ٹُردے رہندے نیں باقی بچ جان والے اپنا سفر کیوں چالو رکھدے نیں۔ خورے اگانہہ چلن دا ناں ای زندگی اے پچھانہہ رہ جانے والے موت دی علامت نیں''

اوہدیاں سوچاں دی لڑی اودوں ٹٹی جدوں اچانک لاشاں دی سڑاند تے اوہناں وِچوں اٹھن والی بدبو اوہدے نک تک اپڑی تے اوہنے جیبوں رومال کڈھ کے اپنی نک تے رکھ لیا۔ پتا نہیں اوہ کیہڑی گلی وِچ سی۔ کیہڑے محلے وِچ سی تے کیہڑی ابادی وِچ سی پر جو وی سی ایہہ ہندوواں دی ابادی سی۔ دور تک لاشاں وچھیاں سن تے اوہناں دے گھراں نوں اگ لگی سی کُجھ غنڈے لاشاں کول کھلوتے گلاں کر رہے سن۔ اوہنے جیہے کھبے گلی وِچ لگے بورڈ ویکھے۔ اوہ سنت نگر وِچ کھلوتا سی۔ غنڈے اوہدے کولوں تلواراں تے چھرے لہراندے دوڑدے گزرے۔

''ایتھوں دے ہندو منڈیاں سینمے وِچ بم پاڑ کے پنجاہ مسلمان ماریا سی اج اساں سو ہندو قتل کیتے حساب برابر'' اوہدے کناں وِچ اواز پئی۔

دھوّاں ودھدا کھلر دا جا رہیا سی۔ شہر دیاں ہندوواں والیاں ابادیاں اگ دی ولیٹھ وِچ سن۔ فرید نوں راہ وِچ کئیں جلوس ملے جیہڑے پاکستان تے قائدِاعظم دے نعرے ماردے اوہدے کولوں لنگھے۔ ایہناں جتھیاں دے ہتھاں وِچ مسلم لیگ دے جھنڈے سن۔ تے اوہناں

دی منزل شہر دیاں ہندو اباد یاں سن۔ ٹردیاں ٹردیاں اوہنوں بازاراں تے گلیاں وِچ جتھے ہندوواں تے سکھاں دیاں دکاناں سن اگ وِچ بلدیاں دِسیاں۔ جہناں دا سیک اوہنوں دوروں لنگھدیاں وی اپڑدا رہیا۔ دھوئیں دے اتھدے بدلاں دا پرچھاواں اوہدے وجود اُتے پیندا تے اوہدا وجود وی دھواں دھواں ہو کے اوس دھوئیں وِچ کِدھرے اُڈ جاندا۔ ایہ سارے منظر تکدا اوہدا ذہن کدی سوچن لگ پیندا کدی شل ہو جاندا۔ جویں اوہ کوئی ساریاں حساں توں وانجھا اک بندہ سی جہڑا شیواں نوں ویکھ سکدا سی پر اوہناں نوں محسوس کر نہیں سی سکدا اوہناں نوں سوچ نہیں سی سکدا۔ کدی اوہنوں پتا لگدا اوہ سبھ کُجھ اوہدے آل دوالے ہو رہیا اے تے اوہ اوہنوں محسوس کر سکدا اے پر فیر کُجھ چر مگروں اوہدی گواچی حالت چوں باہر نکل کے اپنے آل دوالے نوں بھالن لگ پیندا۔ اوہدی حالت ماڑی سی اوہنے کئیں دناں توں کپڑے نہیں سن بدلے۔ اوہدی کالی پتلون، چٹی قمیض جیہڑی اوہنے لہور آون لگیاں دھوتی کرتے دی تھاں پالئی سی۔ ہن میلے ہو چکے سن۔ اوہدی کالی گرگابی دھوڑ نال بھری سی۔ قمیض دیاں بانہواں اینیاں میلیاں ہو گیاں سن کہ اوہناں نوں لکان لئی اوہنے کنج کے اتاں چڑھا لیا۔ اوہدا گوتم بدھ ورگا چہرہ جہڑا ہر ویلے کسے ٹھہری جھیل وانگ پر سکون رہندا اوہدے اُتے ایس ویلے وحشت تے اکھاں وِچ ویرانی چھائی سی۔ ودھی ہوئی داڑھی تے ہر ویلے سدھے تے ترتیب وِچ رہن والے وال جیہناں وِچ ودھ سفید ہو چکے سن ایس ویلے سر اُتے کھنڈے ہوئے اوہدے چہرے تے اکھاں وِچ نچدی وحشت وِچ کُجھ ہور وادھا کردے دِسدے۔ اوہدا وزن وی کُجھ گھٹ ہو گیا اہنے کئیں مہییاں توں کھانا پینا گھٹ کر دتا تے اوہدا وجود وی ہُن اوہدے چہرے نال رل کے سچ مچ دا مہاتما بدھ وانگ سکدا تیلا ہوندا جاندا۔ پر اوہنوں ایہناں گلاں دا ہوش کتھے جس گل نے اوہدے ہوش اڈا دتے اوہ ونڈ دی ککھ وِچوں اُٹھن والی لاشاں دی برسات سی۔ جیہڑی ہر پاسے پنجاب دی دھرتی اُتے ورس رہی سی۔

''خورے میرے اندر آل دوال دا احساس مر گیا یاں فیر میرے آل دوالے سبھ کُجھ مر گیا میں سوچ کیوں نہیں سکدا میرے آل دوالے کیہ ہو رہیا بندے اِک دُوجے نوں ڈنگ کیوں رہے نیں یاں ایہہ اپنے اندر دا درندہ کڈھ کے نچا رہے نیں انجیے نفرت کرن والے حرامزادے خورے دنیا وِچ اج تک کدھرے وی نہیں جمے۔''

اوہ ٹردا رہیا۔ اگے کُجھ غنڈے اِک مندر نوں اگ لا کے اوہدا تماشا تک رہے سن۔

''پنجاب نوں فرقہ پرستی دے ہتھیار نال شکار کیتا نیں ...... ایہ سورما کسے دے قابو نہیں سی

اون والا...... '' اچانک اوہدا ذہن جاگ پیا تے پرانی پٹڑی اُتے چڑھ گیا۔ ''مینوں بوہتا غم اپنے پنجاب دا اے ہندوستان نُوں ونڈ توں بچان لئی پنجاب نُوں کوہیا گیا۔'' جویں جویں اوہ سوچدا اوہدے اندر نفرت دا بھانبڑ مچدا۔ اوہ ٹردا رہیا تے سوچدا رہیا اوہنوں ایہہ بھل ای گیا سی کہ اوہ گھروں کسے کم لئی نکلیا۔ اوہ نگینہ بیکری کول اپڑیا۔ اوتھے کجھ بندے ریڈیو دے آل دوالے کھلوتے خبراں سن رہے سن۔

''کراچی تے دلی وچ راتیں ازادی دا جشن منایا گیا''

''آہو پنجاب دی لاش اُتے ہندوستان نُوں ازادی جو ملی پاکستان جو بنیا۔ جے فیر وی کراچی والے تے دلی والے ازادی دا جشن نہ مناون تے ہور کیہ کرن ...... اساں ہندواں نوں ہندوستان تے مسلماناں نوں پاکستان دین لئی وچوں اپنا پنجاب کدرے غیب کر دتا۔'' اِک لکھاری ہندو سی جہڑا کھلوتا اُچی اواز وچ گلاں کر رہیا سی تے اوہدے ہتھ وچ اک ہندی اخبار گول کیتا پھڑیا سی۔ ''ہندو لہور کیوں چھڈن جواب دیو مینوں ...... ہندو لہور کیوں چھڈن ایتھے ای کیوں نہ مرن؟''

اوہ سارے پڑھے لکھے لکھاری سوجھوان پتر کار شاعر سن۔ کرفیو لگن والا سی فرید نے ویکھیا اوہ سارے بیکری دے بُوہے اگے کھلوتے گلاں کر رہے سن۔ اوہناں وچوں اوہ کئیں دیاں شکلاں پچھاندا سی۔

''پنجاب دی ونڈ ہندو تے مسلم تہذیب دے تصادم دا نتیجا سی۔ ہندو تے مسلم تہذیب دے آپسی تصادم ہتھوں پنجابی تہذیب دا خون ہویا'' دوجا لکھاری بولیا۔

''خضر حیات ٹوانہ دا پنجاب پنجابیاں لئی دا نعرہ فرقہ واریت دے زہر نے چپ چھڈیا۔ 'تریجا لکھاری بولیا۔ ''تحریکِ ازادی دی اوٹ وچ ہندوستان وچ ہندی تے مسلم تہذیب تے پنجاب وچ ہندی تہذیب تے پنجابی تہذیب دا تصادم سی۔''

''ہندو تہذیب تے مسلم تہذیب یاں پنجابی تہذیب تے پوربیا تہذیب یاں انڈین تہذیب یاں انڈس تہذیب جو وی ہے سوچن والی گل ایہہ وے کہ یہدے وچ نقصان کہدا ہویا تے فیدا کہنے لئیا۔ ظاہر اے ایس تصادم دے نتیجے وچ پنجاب دی ونڈ ہوئی ہندوستان فیدے وچ رہیا تے پنجاب گھاٹے وچ۔ ایہہ دو تہذیباں دا ٹاکرا انج آکھیا جاسکدا اے کہ ہندوستان وچ ہندو مسلم تہذیب دا تصادم سی پر پنجاب وچ ہندوستانی تے پنجابی تہذیب دا تصادم کرایا گیا۔ پنجاب دے ٹوٹے کروا کے ہندوستانی تہذیب فتح یاب ہوئی۔'' چوتھا لکھاری بولیا:

''مینوں اپنے کولوں لکھن والے ہر بندے اُتے بمبار، بلوائی تے غنڈہ ہوون دا شک کیوں پیندا اے۔'' پنجواں لکھاری بولیا جہدے موڈھے نال جھولا لمک رہیا سی۔

''سانوں ازادی مل گئی اے پر منظر بدل کیوں نہیں رہیا دِلی تے کراچی وِچ اج ازادی دی خوشی وِچ چراغاں اے پر لہور، امرتسر، ملتان، راولپنڈی تے کشمیر وِچ لاشاں وچھیاں نیں اجے کویں ہویا۔ دوہاں پنجاباں وچ چراغاں کیوں نہیں ہویا'' چھیواں لکھاری بولیا۔

''ہر پاسے پھٹڑ، لاشاں، گولیاں، بم، چھرے، لہو، اگاں، وین ...... ایہہ کیہڑی ازادی دا تحفہ اے'' ستواں لکھاری بولیا۔ ''سارا تماشا پنجاب نوں ونڈن لئی رچایا گیا کہ متحدہ پنجاب ہندوستان نوں اپنے اندر وی وارا نہیں سی کھاندا۔ کشمیر دا شکار کرن لئی پنجاب دے ٹوٹے کرنا ضروری سن نہیں تے دلی وی ہتھوں جانی سی ایہہ سارے نیک مقصد حاصل کرن لئی پنجاب نوں ونڈنا ضروری سی کیہ ہویا جے پنجاب وِچ پندراں ویہ لکھ ہندو، سکھ تے مسلمان قتل ہو گئے۔''

بیکری اگے بوہت سارے مسلمان مُنڈے اکٹھے ہو گئے۔ اوہ جلوس بنا کے کِدھرے مشن اُتے نکلے سن۔

اوہناں دے ہتھاں وِچ لال جھنڈے تے پاکستان دے جھنڈے سن۔ اوہناں دا آگو اِک درمیانے قد، پکے رنگ دا بھوریاں اکھاں، اُچے نک تے گول چہرے والا اک درمیانے جثے والا مُنڈا سی۔ اوہدے پیراں وِچ پرانے جیہے سلیپر سن تے اوہنے اک پرانی خاکی رنگ دی پتلون اُتے چٹے رنگ دی قمیض پائی ہوئی سی جیہدیاں بانہواں کھنج کے اوہنے اپنے ڈوھلیاں تک چڑھائیاں سن۔ اوہدے وال کھلرے سن اوہنے عینک پائی سی تے اوہدے چہرے اُتے حیرتاں تے وحشتاں سن۔ اوہ اگانہہ ہو کے اوس ہندو لکھاری نال گل کرن لگا جیہنے ہتھ وچ اخبار پھڑیا سی تے اوہنوں بہت سارے منڈیاں نے پچھوں پھڑ لیا۔ اہ اوہا مُنڈا سی جہڑا فرید نوں ریاض جھارا نال شاہ عالمی وِچ دِسیا سی۔

''احمد کیہ کرن لگاں ...... ہوش کر ...... ایہ سارے پڑھے لکھے لوک نیں'' اک مُنڈے نے احمد نوں قابو کر کے پچھانہہ کھچ لیا۔ احمد دے ارادے ٹھیک نہیں سن لگدے۔

''کیہہ پنجاب دی ونڈ ان پڑھاں نے کروائی۔ ایناں پڑھیاں لکھیاں نے ہی پنجاب وِچ سارا قتلام کرایا اے۔ ...... امرتسر وِچ مسلماناں دا قتلام وِچ لہور ہندوواں تے سکھاں دا قتلام ہویا۔ ایہ سارا فساد ایہناں پڑھیاں لکھیا دا کھلاریا ہویا اے۔ ایہناں اخباراں وِچ ہندو پانی، مسلمان پانی ہندو انصاف مسلمان انصاف ہندو دکان مسلمان دکان دے فارمولے گھڑ گھڑ کے

چھاپے اصل مجرم ایہا نیں عام بندے کولوں عقل کتھوں اوندا اے ایہا پڑھے لکھے تے ایہناں دے کرتوت تے عمل ہر اک نوں راہ وکھاوندے نیں۔ اوہناں دی مہری ہوندے نیں فرقہ پرست نفرتاں دے جھنڈا چک...... لوک دشمن نظریئے گھڑن تے صلاحواں دیون والے پڑھے لکھے فرقہ پرست تے دہشت گرد'' اگ دا گولا بنیا کھلوتا احمد بولیا۔

اوہدا چہرہ سرخ سی تے اوہ کسے دے قابو نہیں سی آ رہیا۔ اوہدے اک ہتھ وچ اک لال رنگ دا سوٹی اُتے چاڑھیا جھنڈا سی تے دُوجے ہتھ وچ چھرا سی۔ تے سر اُتے اوہنے پاکستان دی چن تارے والی ساوی ٹوپی پائی ہوئی سی۔ اوہدے نال اوہدے ہور وی بوہت سارے ساتھی غصے وچ کھلوتے سن۔ اوہدی گل دے جواب وچ اگوں کوئی نہیں سی بولیا۔ سارے لکھاری سرنوا کے بیکری اگوں نکلن لگے۔ احمد اوہناں دی راہ ڈک کے کھلو گیا۔

''ہال بازار وچ مسلم گرلز ہاسٹل دیاں جیہناں کڑیاں نوں ننگا کر کے سکھاں تے ہندوواں اوہناں دا جلوس کڈھیا اوہناں دی پریڈ کرائی تے مگروں اوہناں نوں ریپ کیتا اوہناں وچ میری بھین وی سی...... ہن اسیں لہور وچ ہندوواں تے سکھاں دیاں دھیاں بھیناں نال اوہا کجھ کر رہے آں تے ہن چیکدے کیوں اوہ...... بھگتو......''

''امرتسر وچ جو کجھ ہویا اوہدا ساہنوں افسوس اے اوہ سارا کجھ کرن والے پیشہ ور غنڈے سن ہندو تے سکھ نہیں سن'' اوسے خاکی جھولے تے اخبار ہتھ وچ پھڑے لکھاری نے اک واری فیر اوہنوں سمجھاون دی کوشش کیتی۔

''اج سانوں ازادی مل گئی اے، انڈیا ازاد ہوگیا اے پاکستان بن گیا اے کراچی تے دلی نوں ووہٹیاں وانگ سجایا گیا اے اوہناں دوہاں شہراں وچ اج چراغاں اے لوک اُتھے ازادی دی خشی وچ سڑکاں گلیاں تے بازاراں وچ نچدے، گاؤندے تے بھنگڑے پاندے پھردے نیں جد کہ امرتسر، ملتان، پنڈی، کشمیر تے لہور دیاں سڑکاں، گلیاں تے بازاراں وچ لاشاں وچھیاں نیں تے دریاواں وچ لہو پیا وگدا اے...... جد کہ چڑھدے توں لہندے تک پنجاب اک شمشان گھاٹ اک قبرستان بن چکیا۔ میرا دل کردا اے میں پنجاب نوں ونڈن تے ایتھے قتلام کران والیاں دے کالجے چیب چھڈاں اوہناں دے گھراں نوں اگ لا دیاں تے اوہناں نوں وچے ساڑ کے سواہ کردیاں۔'' احمد بول بول کے تھک گیا سارے لکھاری سرنوا کے اوہدیاں گلاں سندے رہے۔

فرید احمد نوں بڑے گوہ نال تکدا رہیا فیر رلکدا ہویا ہویا احمد دے ساہمنے آ کھلوتا۔

''احمد ایہناں نُوں جان دیو ایہہ نفرتاں اگے بند بنھن والے لوک نیں''

''پاکستان زندہ باد...... ہندوستان زندہ باد...... جناح زندہ باد...... گاندھی زندہ باد...... نہرو مردہ باد...... پٹیل مردہ باد...... کانگریس مردہ باد ...... انگریز سامراج مردہ باد...... بھگت سنگھ زندہ باد...... انقلاب زندہ باد...... سر چھوٹو رام زندہ باد......'' احمد اپنا لال جھنڈا تے چھرا لہرندا اپنے ساتھیاں نال بڑی دیر اوتھے نعرے بازی کرن مگروں اپنے ساتھیاں نُوں لے کے اگانہہ ٹُر پیا۔

''ونڈ کارن پنجاب وِچ ہوون والا قتلام یہودیاں دے ہولوکاسٹ نُوں شرمندہ کردا اے ایس قتلام دیاں کہانیاں سنان لئی ساڈیاں کئی نسلاں درکار نیں نسلاں اُوندیاں جاندیاں رہن گیاں پر پنجاب وِچ ہوون والے قتلام، زنانیاں دے اغوا، ریپ تے بالاں نال ہوون والے ظلماں دیاں کہانیاں نہیں مکن لگیاں'' اوسے اخبار ہتھ وِچ پھڑی کھلوتے لکھاری نے گل کیتی۔ سارے لکھاری اجے اوتھے ای کھلوتے اوس جلوس نُوں جاندے تکدے سن۔

''کرفیو لگے نیں، گولیاں چلدیاں نیں، بم پاٹدے نیں، بلوائی پھردے نیں، لوک مردے نیں، امرتسر وِچ ملیچھ مسلماناں نُوں کوہیا جا رہیا اے تے لہور وِچ ہندو کافراں نُوں جہنم رسید کیتا جا رہیا اے، گولی نال اِک بندہ مارن دا پنجاہ روپیا، چھرے نال اک بندہ مارن دا سٹھ روپیہ، بم پاڑ کے بندے مارن دا ڈھائی سو روپیا...... ہندو، سکھ تے مسلمان سرمایہ داراں، جاگیرداراں، سرداراں، نواباں، راجیاں مخالف فرقے دے بندے مارن لئی اپنے خزانیاں دے مُونہہ کھول دتے نیں ...... کیہ تسیں سارے ایہہ سارا کُجھ ڈک سکدے اوہ'' فرید اوہناں دیاں گلاں اوتھے کھلوتا کُجھ چر سُندا رہیا اوہدے کولوں نہ رہیا گیا اوہناں دے نیڑے ہو کے اوڑک بول پیا۔

نگینہ بیکرے دے ساہمنے کرفیو لاون والے بلوچ رجمنٹ دے جوان ٹرکاں توں اُتر رہے سن۔ اک جیپ اُتوں نوے گھنٹے دے کرفیو دا اعلان ہو رہیا سی۔ سارے لکھاری اِک اِک کر کے مُونہہ ولا کے احمد تے اوہدے ساتھیاں دے ساہمنیوں لنگھدے نگینا بیکری اگوں ہٹ گئے تے اپنے اپنے گھراں نُوں ٹُر گئے۔ فرید اوتھے کلھا کھلوتا رہیا۔ اچانک بلوچ رجمنٹ دے اِک جوان نے اوہنوں مگروں اپنے بوٹ نال ٹھڈا ماریا۔

''توں ڈورا ایں ......سنیا نہیں کرفیو لگ چکا اے''

فرید مُونہہ بھار پکی سڑک اُتے ڈِگیا۔ اوہدے منداں نُوں سٹ لگی تے اوہدے مُونہہ وِچوں خون نِکلیا۔ اوہ اٹھ کے سدھا ہویا تے فوجی دے ہتھیں پے گیا۔ دُوجے جوان نے اوہنوں پچھوں اپنی رائفل دا بٹ کنڈ وِچ کڈھ ماریا۔ ''گوتم بدھ دی شکل ...... دفع ہو ایتھوں ......

ساڈے کولوں تیری لاش نہیں چائی جاندی......''

فرید اُٹھیا تے اوہنے اِک واری اوہناں جواناں نُوں پرت کے تکیا۔ گھروں گھریں جاندے لکھاری اوہدے نال واپری تک کے اِک واری فیر نسدے پرت آئے۔ اوہا لکھاری جہدے ہتھ وِچ اخبار سی تے مونڈھے نال اِک کپڑے دا خاکی جھولا لمک رہیا سی نسدا ہویا آیا اوہنے فرید نوں سہارا دے کے اٹھایا۔ سارے لکھاری نسدے ہوئے پرتے اوہدے آل دوالے آ کے کھلو گئے۔ فوجی جوان پچھانہہ ہٹ گئے۔

''توں ٹھیک ایں'' اوس لکھاری نے اپنی جیب وچوں رمال کڈھ کے اپنے سجے ہتھ نال اوہدے مونہہ توں خون صاف کیتا۔

''جی میں ٹھیک آں''فرید اپنے قدماں اُتے کھلون دی کوشش کر رہیا سی۔''تسیں''

''میرا ناں فکر تونسوی اے...... تیرا کیہ ناں اے'' فکر نے اوہدے کولوں پچھیا۔

''میرا ناں فرید اے''

''فرید امیرے نال ٹر...... تیرا حال ٹھیک نہیں اے''

''نہیں میں ٹھیک آں...... مہربانی...... میں ہُن ٹُر سکداں'' فرید اپنے قدماں اُتے کھلون دی کوشش کر رہیا سی۔

''ایہہ پانی دا گھٹ پی لے''اک لکھاری نسدا بیکری اندروں پانی دا گلاس بھر لیایا۔

فرید پانی دا گلاس اِک ساہ وِچ پی گیا۔

''کتھے چلیاں'' فکر تونسوی نے اوہدے کولوں پچھیا۔

''چھکڑا لبھ رہیاں...... میرے دوست تے اوہدے پروار نے امرتسر جانا اے''

''تینوں اج لہور وچ چھکڑا اوکھا لبھنا اے...... پر فیر وی کوشش کرن وچ کوئی ہرج نہیں...... اپنی جان دا خیال رکھیں'' فکر تے دُوجے سارے لکھاری اوہدا راہ چھڈ کے اِک پاسے ہو گئے۔ اوہ سارے اودوں تک فوجیاں تے اوہدے وچکار کھلوتے رہے جدوں تک اوہ سڑک تے ٹردا دوجی گلی وچ مڑ کے اوہناں دیاں اکھاں اگوں اوجھے نا ہو گیا۔

''میں کیہڑے دیس وِچ ہاں...... ایہہ وطن کیہدا اے...... میرے لوکاں نال کیہ واپر رہی اے...... کیہ پنجاب دی ونڈ ہو گئی اے......'' ایہ تے ایہا جیہے ہزاراں سوال پر جواب اگوں اِک ای اوندا۔''پنجاب دی ونڈ ہو گئی اے توں من لے''

''میں نہیں مَندا...... ونڈ انج ہوندی اے''اوہدے اندر لکیا دوجا بندہ اگوں اٹھ کے اوہدے

ہتھیں پے جاندا۔

ایہناں جھیڑیاں وچ اوہ گلیوں نکل کے سڑک ول مڑیا ای سی کہ کھبے ہتھ دی گلی وچوں اک لوی عمر دی کڑی نکل کے اوہدے ساہمنے آ گئی۔ اوہدی قمیض تے شلوار تھاں تھاں توں پاٹی سی پر اوہنے اپنے آپ نوں اک کالی چادر وچ ولھیٹیا ہویا سی۔ اوہدا دوپٹا غیب سی پیروں ننگی وال کھلے تے اوہدیاں اکھاں وچ وحشت نچدی سی۔

''گوتم بدھ توں رہ گیاں ......''اوہنے اوہدا اگلوینا پھڑ لیا۔ ''چھیتی کر...... اپنی واری لے ...... گوتم ...... اجے ہور وی مگر اوندے نیں'' اوہنے اوہدا اگلوینا چھڈ کے اپنی تھن اوہدے اگے لاہ دتی۔ ''چھیتی کر''

اوہنے مار مار کے فرید دا مُونہہ چپیڑاں نال لال کر دتا۔ فرید اکھاں بند کر کے سر بیٹھاں کر کے اپنے ہتھ اپنے سر اُتے رکھ کے چپ کر کے اوہدیاں چپیڑاں اپنے سر ہتھاں تے مُونہہ اُتے کھاندا رہیا۔ جے اج زمین دا سینا پاٹدا تے اوہ بے شک اوہدے وچ سما جاندا۔ اچانک اوہ رک گئی۔ فرید اپنی تھاں بے تول کھڑا سی اندروں باہروں ٹوٹے ہویا۔ اوہنے اکھ کھولی۔ اوہ ساہمنے کھلوتی قبر وچوں کفن پاڑ کے نکلی کسے لاش وانگ چِٹا مُونہہ لے کے اکھاں پاڑ پاڑ کے اوہنوں ویکھدی سی۔ اچانک اوہنے اپنے سر اپروں کیتی کالی چادر وی لاہ کے پرانہہ سٹی۔ اوہدی کرتی گلوینے وچکاروں پاٹی سی۔

''اجے تے مینوں ہُن سوہواں لگا اے'' اوہ اپنیاں دوہاں چھاتیاں تھلے اپنے ہتھ رکھ کے اوہناں نوں اُتاں چاندیاں زور نال ہلاندیاں کسے ڈین وانگ ای خوفناک ہاسا ہسی۔ ''کیڑی شے نوں کھڑا اُڈیکدا ایں میں تیرے سامنے کھلوتی آں'' فیر اوہنے فرید دے دوویں ہتھ پھڑن کے اپنے لک دے دوالے ولھٹن دی کوشش کیتی۔ ''ریاض آکھدا سی کہ امرتسروں مسافر گڈیاں وچ مسافر نہیں وڈھیاں چھاتیاں آ رہیاں نیں ایس لئی اوہنے میرے توں اِنکی دیاں چھاتیاں میرے ساہمنے وڈھیاں۔ آکھدا سی ہُن لہوروں وی وڈھیاں چھاتیاں دی بھری اک ریل گڈی امرتسر تے دلی گھلیساں''

جدوں اوہ رکن وچ نہ آئی تے فرید نے اوہنوں پچھانہہ دھکیا۔ اوہ سڑک اُتے کنڈ بھار سدھی ڈگی۔ ''تیراں بھگت گئے نیں توں چوہدواں ایں ...... چھیتی کر...... توں پیسے لئے نیں چھکڑا کتھے وے ...... میں امرتسر جانا اے میرے سارے سنگ چھکڑے لئی اُڈیک رہے نیں میں چھکڑا لین نکلی ساں ...... توں مینوں کتھے لے آیاں ...... جہڑا میرے اتوں چڑھ کے اُتر دا آکھدا اشکنتلا

میں تیرے لئی چھکڑا لے کے ہنے اوٗنداں تے جان لگیاں دوٗجے نوٗں اندر گھل دیندا۔ چھیتی کر اپنی واری لے تے میتوں چھکڑا دے'' اوہنے اوہدے اگے اپنیاں دووےں لتاں کھول دتیاں۔

جدوں فرید اپنی تھاں توں نہ ہلیا اکھاں بند کر کے کھلوتا رہیا تے شکنتلا فیر اٹھی تے اوہنے اوہدے اُتے فیر حملہ کر دتا۔ فرید ایس واری تیار سی اک پاسے ہو کے پچھانہہ ہٹ گیا تے اوہ اپنے زور وِچ اگانہہ اڈی فرید دے ساہمنے ای ڈھڈ بھار مونڈھی ڈگی۔ فرید اوہدے پیراں اُتے نگاہ پنیڈیاں ای کنب گیا۔ شکنتلا دیاں لتاں وچوں نکلدا لہو ہیٹھاں وگدا کالی سڑک نوں سرخ کر رہیا سی۔ شکنتلا ڈگی تے فیر نہ اٹھ سکی۔ فرید اوہدے سروں گیا۔ اوہدا موٗنہہ اک پاسے مڑیا سی۔ اوہدیاں اکھاں اڈیاں سن سدھیاں اسمان ول جیہناں وِچ لکھاں سوال سن لکھاں خوف سن لکھاں ڈر سن لکھاں وشتاں سن لکھاں کہانیاں سن۔ پر اتھرو نہیں سن۔ اوہنے سجے ہتھ نال اوہدیاں اکھاں بند کیتیاں۔ اوسے ویلے اوہنوں اپنی کنڈ مگروں شور سنیویا۔ غنڈیاں دا اک جتھا تلواراں، چھرے، برچھے لہراندا تے ہتھاں وِچ پھڑے پستولاں نال فائرنگ کردا گلی وِچ وڑیا۔ فرید شکنتلا دی لاش کولوں اُٹھ کے پچھانہہ ہٹ کے کھلو گیا۔

غنڈیاں نے اپنے اگے پنج ست ہندو تے سکھ مُنڈے لائے ہوئے سن۔ فرید نوٗں ریاض اوہناں دے اگے اگے دسیا اوہدے اک ہتھ وِچ لہو نال لبڑی تلوار سی تے دوٗجے ہتھ وِچ بھری پستول۔ سارے غنڈے ہتھیار بند سن۔ اوہناں ہندو تے سکھ منڈیاں نوں اوتھے اوہدے ساہمنے ای پہلاں کلما پڑھا کے مسلمان کیتا۔ جدوں اوہ سارے مسلمان ہو گئے تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں اوہناں ساریاں نوٗں اوتھے اوہدیاں اکھاں دے ساہمنے چھریاں نال کوہ چھڈیا۔ فرید دا چہرا سفید ہو گیا کدی اوہ ساہمنے پئی شکنتلا دی لہو وچ ڈبی لاش نوٗں تکدا تے کدی اپنے لہو وِچ تردے ہندو تے سکھ منڈیاں نوں۔

''ہندو ہر تھاں موجود اے......'' اگوں فرید دا چہرا تک کے اوہ بڑا خوفناک ہاسا ہسیا...... اپنا انت ویکھی جا گوتم بدھ...... مردا رہ تے جیوندا رہ...... تیرا ایہا علاج اے...... آہنسا دیا پجاریا...... پنجاب شدھ ہو رہیا...... جویں لوہے نوٗں لوہا وڈھدا انجے نفرت نوٗں نفرت وڈھدی اے...... ایہہ ہندو سکھن والے نہیں ہین...... تے سکھ تے اگے ای سکھے ہوئے نیں...... جا...... جا کے امرتسر وِچ جا کے اپنے ہندو تے سکھ بھراواں نوٗں امن پریم دے بھاشن دے...... اوس گجراتیے گاندھی تے پٹیل تے اوس پوربئے نہروٗ نوں جا کے پچھ پنجاب لہو وِچ ڈبیا اوہ کتھے نیں...... اج انگریز دی ساری فوج کتھے گئی...... کتھے نے سیکولرازم دے سارے ڈھولی اوہناں نوں آکھ آ کے پنجاب وِچ

ہوون والا قتلام ڈک سکدے نیں ڈک لین ...... اوہ سارے تے چاہوندے ای ایہا سن ......''
ریاض اوہنوں دھکا مار کے پچھانہہ سٹیا تے اتے اپنے غنڈیاں نال ٹردا رہیا۔ اوہ گانہہ ٹردا جاندا تے اپنے مگر لاشاں چھڈدا جاندا۔ چلدا چلدا اچانک کھلو گیا۔
''شکنتلا دی لاش نوں کیہ کردا ایں میرے نال ٹر میرے کول بڑیاں ہندنیاں تے سکھنیاں نے کنیاں چاہیدیاں نی ہندو تے سکھ جنیاں مسلمان کڑیاں امرتسر وچ چکدے نیں میں لہور وچ اوہدے نالوں دونیاں چک لینداں جنیاں اوہ اوتھے ننگیاں کردے نیں میں ایتھے ننگیاں کردینداں جنیاں اوہ اوتھے غیب کردے نیں میں ایتھے غیب کر دینداں۔ جے نفرت تے ویر زنانیاں نوں ننگا کرن نال ہوندا اے تے فیر میں اوہناں نالوں پچھانہہ نہیں آں میرے نال رل جا گوتم بدھ تے اپنیاں مسلمان دھیاں بھیناں دا ویر چکا ایہناں ہندوواں تے سکھاں کولوں۔''
فرید چپ کر کے اوہنوں سرد اکھاں نال تکدا رہیا۔ ریاض نوں اوہدیاں اکھاں وچ اپنے لئی لہراندے نفرت دے پرچھاویں نہیں سن دِسے۔ اوہ آپ نفرت وچ انھا ہویا پھردا سی۔
''پاکستان زندہ باد......'' اوہ ہندوواں دیاں لاشاں اپروں نعرے ماردے اگانہہ ٹرن لگے تے فرید اچانک دوڑ کے ریاض نوں مگروں جا کے پھڑ لیا۔ سارے غنڈے وی اوہدے نال ای کھلو گئے۔
''کیہ گل اے مہاتما'' ریاض دے ہتھ وچ لہو نال لبڑی تلوار سی۔
''ساہمنے گلی وچ کجھ ہندو سکھ تے اوہناں دے پریوار بھجے نیں'' فرید اوہدے کن وچ رازداری نال گل کردیاں اوہدے گل وچ ہتھ پا کے پچھانہہ گلی ول ٹر پیا۔
''ماردیندے آں اوہناں نوں ہنے وچ کجھ ہندنیاں تے سکھنیاں وی ہین یاں نہیں؟'' ریاض پچھیا۔
''آپے ویکھ لے ایہہ نال دے گھر وچ نیں'' اوہ انجے اوہدے گل وچ ہتھ پائی اوہدے نال نال ٹردا رہیا۔
''تسیں ٹرو میں آرلداں دو منٹاں وچ اک گھر ویکھ کے اوَنداں'' ریاض اپنے غنڈیاں نوں آرڈر دتا اوہ سارے اگانہہ ٹر پئے۔ فرید نے گلی وچ مڑ کے پہلا بوہا ای انھے واہ کھڑکا دتا تے نالے ریاض ول پرتیا۔
''ایہہ تیرے ہتھ وچ کیہ اے ریاض'' فرید نے اوہدے لک نال بنھی کھتی ول اشارہ کیتا۔

''ایہدے وِچ مہندی تے چوڑیاں نیں امرتسروں مسلماناں نے گھلیاں نیں لہوریاں لئی''
ریاض نے گٹھی دا مُونہہ کھول کے اوہنوں وکھایا۔

''لہوریاں لئی گھلیاں نیں یاں غنڈیاں لئی''فرید نُوں زہر چڑھیا۔

''بکواس بند کر مہاتما تے مطلب دی گل کر...... ہندنیاں تے سکھدیاں کتھے نیں''ریاض
نُوں اپنے آپ نُوں غنڈہ کہنا مارا لگا۔

''تیرے کول کوئی ہور ہتھیار وی ہے۔''فرید نے اوہدی نراضی دی پرواہ نہ کردیاں پچھیا۔

''ہاں ہے ایہہ چھرا پھڑ توں''ریاض اوہدے ہتھ وِچ چھرا دے کے اپنی قمیض دے اگلے
بٹن کھولے تے سجا ہتھ قمیض اندر پا کے کھبی کچھ ہیٹھ لمکدا دوجا پستول کڈھن لگا۔ ٹھیک اوسے
ویلے فرید نے اپنے ہتھ وِچ پھڑیا اوہدا چھرا سدھا اوہدے ای سینے وِچ ٹھوک دِتا۔ ریاض جویں
کھلوتا سی اوویں ای پچھانہہ لگ گیا۔

''مہاتما بدھ توں وی......''ریاض دیاں اکھاں بے وساہی نفرت، دکھ تے حرانگی نال
پاٹیاں سن۔ اوہدے مُونہوں خون اونا شروع ہوگیا۔''توں ایہہ کیہ کیتا؟

''حیران کیوں ہو رہیاں ریاض''فرید اوہدے مُونہہ اُتے تھک دِتا......''جے مہاتما بدھ وی
کدی کدی بندہ بن جاوے تاں ایہدے وِچ کیہ ہرج اے۔''

اوسے ویلے اندروں اِک سردار جی نے بُوہا کھولیا۔ تے ساہمنے دا منظر تک کے چھیتی نال
بند وی کر دِتا۔ فرید اوس گلی وِچوں نِکلدا اپنی راہ ٹُردا رہیا پرت کے نہ تکیا۔

اوہ چھکڑا الجھن لئی پتا نہیں کتھے کتھے ماریا پھردا اچھرہ روڈ تے آ نِکلیا جتھے اِک مندر نُوں
اگ لگی سی تے اوہدے وِچوں سڑیاں بلیاں لاشاں کڈھیاں جا رہیاں سن۔ اوہ اتھوں ہٹ گیا۔
اوہ بلدے پئے مندر نُوں تکدا اگانہہ ہویا اگے اِک میت نُوں اگ لگی سی نال اِک گردواری وی
سڑ رہیا سی۔ اوہنے اسمان وَل تکیا۔

''بُجھا سکداں تے بُجھا لے اج تیرے گھر نُوں اگ لگی اے اندر پتا نہیں کیہ کُجھ سڑ بل
رہیا۔ خورے بندے سن یاں ہندو سن ساڑن والیاں اوہناں نُوں ہندو سمجھ کے ای ساڑیا سی۔
جیوں لہور وِچ ہندوواں تے سکھاں دے مکاناں تے دکاناں نُوں ساڑنا فرض سی اوویں ای امرتسر
وِچ مسلماناں دیاں مکاناں تے دُکاناں نُوں ساڑنا فرض سی تے ایہہ فرض نبھاون والے اپنا فرض
بڑے بھرویں طریقے نال نبھا رہے نیں توں کتھے ویں۔''

اوہ کدی ہسدا کدی بولدا کدی چپ ہو جاندا۔ اوہدا چہرا کُجھ ہور وحشت زدہ ہوگیا۔ مٹھاں

گھٹیاں تے رگاں تنیاں سن۔ اپنے آل دوالے کھنڈی وحشت تے درندگی کولوں اوہنوں خوف لگن لگ پیندا تے کدی اوہ اوہدے نال لڑن لئی اٹھ کھلوندا تے کدی اوہدے اگے اگے نس پیندا۔ روشنائی اگ وچ بدل جاندی اگ بجھ جاندی ہر پاسے ہنیرا چھا جاندا تے فیر اچانک اگ دے بھانبڑ بل پیندے جہدے وچ اوہنوں سڑدے بلدے لوک تے وستیاں دسدیاں۔ اوہنوں گلی وچ اک ہندو بال نسدا دِسیا۔

ماتا جی...... پتا جی......''اوہ چیکاں ماردا کدی گلی وچ ایدھر نسدا کدی اودھر۔ فرید اٹھ کے اوس مگر نسیا تے اوہنوں جا کے پھڑ لیا۔

بال نوں چک کے اوہنے سینے نال لا لیا۔ بال نوں جویں کسے عذاب کولوں پناہ مل گئی۔ اچانک فرید نے محسوس کیتا کہ اوہدے کپڑے گلے ہو رہے نیں۔ اونے کھبی وکھی ول اپنی قمیض نوں ہتھ لایا، اپنا ہتھ اکھاں اگے کیتا اوہدا ہتھ لہو نال لبڑیا سی۔ اوہنے بال نوں اپنے توں وکھ کیتا۔ پر بال دے جثے دی حرکت بند ہو چکی سی۔ گولی بال دی وکھی وچ لگی سی۔

اوہنے بال نوں فٹ پاتھ اُتے اک پاسے لٹا دِتا۔ اوسے ویلے مگروں اوس گلی وچ اک ہندو وڈکا اپنی دھوتی سنبھالدا وڑیا۔ اوہدے ہتھ وچ اک گڈوی سی۔ تے اوہدی بودی کسے نے قینچی نال ادھی کپ چھڈی سی اوہ بال نوں بھالدا سی۔

''پرکاش...... پرکاش......''اوہ بابا سدھا بال اُتے ای جا ڈگیا۔ اوہدی لہولہان بے جان لاش تک کے اوہدیاں اکھاں اڈیاں گیا۔

فرید نوں سمجھ نہ آیا اوہنوں کویں دلاسا دوے۔

''میرا پتر وی مار چھڈیا نیں تے پوترا وی...... ایہ کہا جیہا کرفیو لگا اے...... ہندوواں نوں مارن لئی......''اجے اوہ وین پا رہیا سی کہ مسلمان غنڈیاں دا اک جتھا گلی وچ وڑ پیا۔ پتا نہ لگا اوہ ہنیری وانگ گلی وچ وڑے تے طوفان وانگ نکل گئے۔ فرید اک پاسے کھلو گیا۔ جدوں طوفان گنذر گیا تے اہنے جتھے پرکاش دی لاش پئی سی اودھر پرت کے تکیا۔ ہن پوترے نال دادے دی لہولہان لاش وی فٹ پاتھ اُتے لہو وچ ڈبی پئی سی۔ مرن والے دا مونہہ کھلیا سی اکھاں اڈیاں سن ڈھڈ چیریا ہتھ کپے تے دوویں لتاں وڈھیاں سن اوہنوں بچی اُتے چھرا پھیر کے کسے غنڈے نے بکرے وانگ کوہیا۔ اوہ اپنے ای لہو وچ ڈبیا سی اوہدے کول پیا دودھ دا بھانڈا دس رہیا سی کہ اوہ بالاں لئی دودھ لین نکلیا تے اوہدا پوترا پرکاش بھک ہتھوں اک کے آپئیں گھروں نکلیا تے گجر دی دکان ول ٹر پیا۔

''وا چلی تاں پتر پاٹے تالے سنے دانے۔''فرید انیانے پرکاش ول تکدا دادے پوترے دیاں لاشاں توں اوہدی نگاہ نہیں سی ہٹدی۔ اپنے مونہہ اُتے کھلوتا چپیڑاں مار دا سی۔''لوک لوکاں نوں قتل کرن لئی کیوں اٹھ کھلوتے نیں ...... ایہناں نوں کہنے آکھیا لوکاں نوں قتل کرو...... کیہ ایہہ اک دوجے کولوں اینی نفرت کردے سن یاں فیر ایناں نوں اج ای ایہہ سارا کجھ سکھا پڑھا دِتا گیا اے ...... تے ایہہ کم کہنے کیتا اے......''فرید دا ذہن کم نہیں سی کر رہیا۔

اوہ کدے کھلے اسمان ول دور خلاواں وچ تکدا تے کدی اپنے ہر پاسیوں لگیاں اگاں وچوں اسمان ول اُٹھن والے دھوئیں ول تکدا۔شہر دے اسمان اُتے گرجھاں اڈ رہیاں سن تے شہر دی وا وچوں بندے دے سڑدے بلدے گوشت دی سڑاند اوندی سی۔ٹردا ٹردا اچانک اوہ کسے امیر علاوے وچ آ گیا۔ اوہنے سجے کھبے نظر ماری ایہہ ماڈل ٹاون سی۔ امیر ہندوواں دا رہائشی علاقہ جتھے اوہنوں کوٹھیاں، بنگلے تے محل سکھنے پئے سن۔ اوہ ٹردا اٹردا تھک گیا تے اک کوٹھی دے گیٹ دے نال فٹ پاتھ اُتے بہہ گیا۔ اچانک کوٹھی دا گیٹ کھلا تے اندروں تن چار بندے نکلے۔ اوہناں وچوں اک بندہ محکمہ کسٹوڈین دا اک وردی والا افسر سی۔ اوہ گیٹ اندروں نکل کے اوہدے نیڑے کھلو کے گلاں کرن لگ پئے۔

''واجد علی صاحب میں تہانوں سویرتوں کوئی پنجاہ کوٹھیاں ماڈل ٹاون وچ وکھا چکیاں اک توں اک ودھ کے تہانوں اجے وی کوئی پسند نہیں آئی گل ایہہ وے کہ ایہہ کوٹھیاں میں یا حکومت پاکستان نے نہیں بنایاں ایہہ ہندوواں تے سکھاں دیاں بنائیاں ہوئیاں نے جیہڑیاں اوہناں اپنے رہن وسن لئی بنایاں سن تہاڈے لئی نہیں''محکمہ کسٹوڈین دے افسر نے جیہڑا اک درمیانے جیہے قد دے بھارے جُثے تے خشک چہرے والا بندہ سی نے اپنے ساہمنے کھلوتے پنج بندیاں وچوں اوہناں دے وچکار کھلوتے چٹے کپڑیاں والے داڑھی مون تے نکیاں نکیاں اکھاں والے مدھرے قد دے گھڑتے جیہے سڑے ہوئے رنگ دے بندے نوں گھوردیاں گل کیتی۔''مینوں تسیں دس سکدے اوہ تہانوں کسراں دی کوٹھی پسند اے''

وچکار کھلوتا مدھرے قد دا بندہ جیہڑا شکل تے حلیئے توں چلدا پرزہ لگدا۔ اوہنے چٹا کرتا تے چٹا پاجامہ پایا سی تے اوہدے پیراں وچ چمڑے دی پتلی جیہی لال رنگ دی چپل سی۔ اوہنے اک سگریٹ کن وچ لایا سی اک سگریٹ دا سوٹا لا رہیا سی دوجے ہتھ وچ پھلاں والا اک چٹا رمال پھڑیا سی۔ جہدے نال اوہ وار و وار اپنے متھے اُتے آیا مڑھکا صاف کرن لگ پیندا۔

''مینوں کیہو جیہی کوٹھی پسند اے کرم داد میں تینوں دسداں'' اوہنے سجا ہتھ کرتے دی جیب

وِچ پا کے پوسٹ کارڈ سائز دا فوٹو اوہدے اگے کر دِتا۔ ''مینوں اِک موکلی کھلے کمریاں تے والاناں والی کوٹھی چاہی دی اے جہدے چورس سنگھنیاں چھانواں والے وڈے وڈے رکھاں والا باغ کھلریا ہووے گھٹوگھٹ اِک کلے وِچ ہونی چاہیدی اے۔ جیہدی ٹیرس تے باریاں وِچ باہر وار ہر پاسے پُھل، بُوٹے تے ویلاں دِسن جیہناں اُتے پکھیرو مِٹھے گیت گاندے ہوون۔ جہدے لان وِچ ہری بھری ساوی تے کولی گھاہ، ویلاں ون سونے بوٹے جیہناں اُتے پورا سال پُھل لگدے ہوون...... ہاں نالے اِک ہور شے وی باغ وچکاروں آبشار وگدی ہووے...... ہے ایہا جیہی کوٹھی تیرے کول۔ مینوں پتا اے لہور دے ہندو بڑے امیر سن، ایہا جیہی کوٹھی ایسی ہی کوٹھی دو ایکڑاں اُتے بنی میں پچھے ہندوستان وِچ چھڈ کے آیاں چل خیر اے میں ایتھے اِک ایکڑ نال وی کم ٹور لیساں...... ہے تیرے کول ایہا جیہی کوٹھی؟ واجد علی نے اپنی جیبوں پوسٹ کارڈ سائز دا اِک حویلی والا بلیک اینڈ وایٹ فوٹو کرم داد نُوں وکھایا۔ اوہدیاں اکھاں وِچ چمک ای چمک سی۔ بڑی بے چینی نال کرم داد نُوں تکیا جہڑا بڑے گوہ نال فوٹو نُوں تکدا سی۔ کدی فوٹو اکھاں اگاں اِک پاسے کر کے واجد علی نُوں گھورن لگ پیندا تے کدی فوٹو نوں۔

واجد علی نُوں اوہدی ایہہ حرکت چنگی نہیں سی لگ رہی محکمہ کسٹوڈین دا ایہہ حقیر افسر جہدے اُتے کسے ہور ویلے، ہور تھاں تے ہور موقعے اُتے اوہ بڑی خوشی نال تھکنا پسند کردا ایس ویلے اوہدی تقدیر دا مالک سی۔ لہٰذا اوہ اوہنوں برداشت کرن تے مجبور سی۔ واجد علی بڑے فخر نال سینا تان کے اپنیاں جلیاں بریک مچھاں اُتے کھبے ہتھ دی انگلی تن چار واری پھیر دا امید بھریاں نظراں نال محکمے دے افسر نُوں کھلوتا تکدا تے اپنے متھے توں اپنے چِٹے رمال نال مڑھکا پونجھدا۔

''تیرے کول ایس فوٹو والی کوئی کوٹھی دی مالکی دا کوئی ثبوت ہے'' افسر نے اپنے متھے اُتے آیا مڑھکا اوسے فوٹوی دی کنی نال صاف کردیاں پچھیا۔ اوہدے چہرے دی خشکی کجھ ہور ودھ گئی۔

''توں میرے کولوں فالتو سوال نہ پچھ ایہہ فوٹو ای میری مالکی دا سبھ توں وڈا ثبوت اے کرم داد۔'' واجد علی دے لہجے وِچ آئی نفرت دا سیک فٹ پاتھ اُتے چُپ بیٹھے ایہہ تماشا ویکھدے فرید تک وی اپڑیا۔

''ہاں ہے......'' کرم داد دے چہرے اُتے اِک عجب قسم دی اذیت تے مسرت نال رلی ملی کیفیت دِسی۔ ''ہے میرے کول ایہا جیہی کوٹھی؟

''کتھے وے لے چل مینوں ہُنے اوی اوتھے چل میرے نال مینوں اوہ کوٹھی تکا تے اوہدی

کنجی میرے حوالے کر'' واجد علی دیاں اکھاں وِچ چمک نُوں چار چن چڑھ آئے سن۔ اوہنے چھیتی نال فوٹو کرم داد دے ہتھوں کھولیا۔

''ایہہ دے'' کرم داد نے اپنے سجے ہتھ نال سجے پیروں اپنی ملتانی جتی لا کے پورے زور نال اوہدے مُونہہ اُتے کچھ ماری۔ ''ایس ہجرت وِچ ایس غریب الوطنی وِچ تیری کوٹھی دی طلب ایس ہجرت وِچ کھوٹ تے تیری بدنیتی دا ثبوت اے۔ تیری نیت وِچ پلیتی اے۔ ایہہ ہجرت ہے یا لُٹ مار دا مقابلہ۔ تیرے نال اون والے ایہہ ہجرت نہیں مفت دا مال لُٹن تے بہتر زندگی گزارن تے موقعے توں فیدا چکن والے موقع پرستاں دا اجڑ اے جیہڑا پناہ گیراں دی شکل وچ پاکستان وڑ آیا اے۔ پناہ گیر پناہ گیر ہوندا اے ہور کجھ نہیں ہوندا'' کرم داد نے اک واری لما ساہ لیا تے اپنی گل چلدی رکھی۔ ''تیرے نال والے بوہت سارے لوک سرلکون دی تھاں تے اک ویلے دی روٹی منگ رہے نیں تے سویرے والٹن کیمپ وِچوں مزدوریاں کرن نکل جاندے نیں پر توں ...... توں ایتھے آ کے اپنی پسند دی کوٹھی تے باغ بغیچے منگ رہیاں۔ پاکستان نُوں تیرے جیہے دھاڑویاں دی لوڑ نہیں۔''

واجد علی اپنے چارے ساتھیاں نال اتھوں نس گیا۔ محکمہ کسٹوڈین دے افسر نے اوہنوں نسدے جاندے نُوں وی مگروں اِک لت ماری۔

''پاکستان دا کیہ بنسی۔ پارٹیشن مگروں کُجھ لوکاں دی لاٹری نکل آئی اے چوہڑے چمار سید بن گئے نیں۔ کلیماں تے الاٹمنٹاں دی ہیرا منڈی سج گئی اے۔ پاکستان نُوں کوٹھے اُتے بیٹھی رنڈی وانگ لٹیا جا رہیا اے۔ کنگلے، پیدل، شوہدے تے فٹ پاتھیئے اپنے ہتھ دیاں لکھیاں پرچیاں تے ڈگریاں وکھا کے ایتھے آ کے لاٹ صاحب تے صاحب جائداد بن گئے نیں تے آ کے ایس نویں ملک دے اقتدار، اختیار تے وسیلیاں اُتے قبضہ کر لیا اے کہ پنجاب ایناں لئی ونڈیا گیا کیہ پاکستان ایناں لئی بنیا سی۔ جیہڑی عمارت دی نینہ ای لُٹ مار، بدنیتی، کھوٹ، جھوٹھ، فراڈ، دھوکا، کرپشن تے تعصب دیاں کچیاں تیزابی اٹاں نال اساری جا رہی اے اوہدا اگے جا کے کیہ حشر ہونا اے۔'' محکما کسٹوڈین دا افسر کرم داد فٹ پاتھ اُتے بیٹھے فرید ول تکدا تے اوس کوٹھی نُوں جندرا ماردا گیٹ نال کھلوتی اپنی سائیکل اُتے باہندا اوتھوں بُڑ بُڑ کردا واپس ٹُر گیا۔

فرید اتھوں اٹھ کے اگانہہ ٹُر پیا۔ تے ٹُردا ای رہیا۔ اوہنے راہ وِچ کئیں چھکڑیاں نُوں ہتھ دتا اوڑک اِک چھکڑا رُکیا۔ فرید دی جان وِچ جان آئی چھکڑا سکھنا سی تے اوہنے اگے جا کے بریک لائی اوہ نسدا ہویا اوہدے کول اپڑیا۔ ڈرائیور جیہڑا شکل توں کسے بھوتنے وانگ لگدا سی

اوہنے چھکڑے دی باری کھول کے وچوں نکا جیہا سر باہر کڈھ کے اپنیاں نکیاں نکیاں کوریاں اکھاں گول پھراندیاں اوہدے کولوں پچھیا۔

''کتھے جانا اے؟

''امرتسر''

''ہندو ایں ؟

''آہو''

''کیہ ناں اے؟

''ستر ام داس''

''سواری تے سمان کتھوں چانا اے؟'

''شاہ عالمی چوں''

''کتنے پیسے دیسیں ؟

''جو منگسیں''

''اوہ تے ٹھیک اے سمان نال کجھ زنانہ سواریاں وی ہین؟

''نہیں''

''مینوں اک ضروری کم یاد آ گیا توں کوئی ہور چھکڑا کر لے''

ڈرائیور نے بڑے غصے نال باری کھڑاک نال بند کیتی تے گڈی بڑی سپیڈ نال بریکاں دیاں جھریٹاں سڑک اُتے ماردا اوتھوں کڈھ کے لے گیا۔

فرید ٹردا رہیا۔ اوہ والٹن ٹریننگ سکول کولوں لنگھدا اوتھے ای رک گیا۔ خورے اوتھوں کوئی چھکڑا لبھ جاوے پر اوتھے ہر چھکڑا لاشاں تے پھٹڑاں تے کجھ جیوندیاں نال بھریا چڑھدے چوں آ رہیا سی۔ بھارت توں اون والیاں ایتھے ڈیرہ لایا سی۔ تے انج جاپدا سی اوہ بندے نہیں سن کوئی شکار کیتے جانور سن جنہاں نوں اوتھے لیا کے کوئی زندہ لاش وانگ چھڈ کے ٹر گیا۔ اوہنوں والٹن کیمپ دے گیٹ اگے ماڈل ٹاؤن وچ کوٹھیاں ڈھونڈدا واجد علی دسیا۔ اوہدے نال اوہدے چارے دوست وی کھلوتے سن۔ بھارت توں اون والے مسلماناں نال بھریا اک چھکڑا اوسے ویلے کیمپ دے گیٹ اگے آ کے رکیا۔ ڈرائیور نے انجن بند کیتا تے تھلے اُتر آیا۔ فرید دوڑ کے اوہدے ول گیا۔

''مینوں ٹرک چاہیدا امرتسر جانا اے'' فرید جا کے ڈرائیور نوں پھڑ لیا۔

میرا چھکڑا پہلاں ای ٹک اے توں کوئی ہور ویکھ لے میرے مگر گھ آ رہے نیں'' ڈرائیور اوہنوں جواب دیندا چھکڑے پچھے ٹر گیا تے گنڈے کھول کے تختے لاہ دتے تے ہندوستانوں اون والے ٹرک وچوں بیٹھاں اُتر رہے سن۔

اوسے ویلے اک ہور چھکڑا امرتسروں آ کے کیمپ دے گیٹ اگے لگا۔ اوس ڈرائیور نے امرتسر جان توں انکار کر دتا۔

''میں بڑا اوکھا جان بچا کے ایتھے اپڑیاں ہُن کوئی نہیں جانا میں واہگا پار''

فرید کیمپ وچوں نکل آیا تے فیر چھکڑا لبھن اگانہہ ٹر پیا۔ اوہ ہندوواں تے سکھاں نوں لہور چھڈ دیاں تک رہیا سی۔ اوہ لہور چھڈ کے نس رہے سن جاناں بچان لئی۔

اوہدا ذہن اندر کدی ہنیرا اچھا جاندا کدی اوہ اچانک جاگ پیندا تے اوہنوں ہر شے چنگی بھلی دِسن تے سمجھ اون لگ پیندی۔ اوہ ٹردا رہیا۔ منظر بدلدے رہے تے اوہدا ذہن جواب دیندا گیا۔ اچانک کولوں لنگھدے تن چار منڈیاں جنھاں دے ہتھاں وچ تلواراں، سوٹیاں تے چھرے سن نے اوہنوں گھیر لیا۔

''ہندو ایں مسلمان ایں''

تہانوں کیہ دِسداں''

''ہندو...... تیری شکل ہندوواں والی اے کِدھرے ویکھی اے...... یاد آیا...... گوتم بدھ دی مورت'' اک تلواروالے منڈے نے جہدے کپڑیاں اُتے کافی سارا لہو سکیا سی تلوار اوہدے سینے اُتے رکھ کے اوہنوں چوبھا دِتا۔

''میں مسلمان آں'' اوہنوں خطرہ دِسیا پچھوں ہور کئیں غنڈے وی اوہناں نال رل گئے۔

''چل چنگا ہویا ویلے سر مسلمان ہوگیاں''

''کلمہ سُنا'' اوہدے نال دُوجے نے اوہنوں آکھیا۔

اوہنے کلمہ سُنا دِتا۔

''تیری شکل کیوں ہندوواں ورگی اے گوتم بدھ'' اوسے تلوار والے منڈے نے ہُن اوہدی شکل اُتے اعتراض کر دِتا۔

''گوتم بدھ ہندو نہیں سی'' اوہنے بڑے ارام نال جواب دِتا۔

''بہتی بک بک نہ کر'' اوہنے تلوار اوہدے سینے وِچ چوبھدیاں اوہنوں پچھانہہ دھکا دِتا۔

''اج لہور دا ہر ہندو تے سکھ جان بچون لئی کلمہ یاد کیتی پھردا...... توں وی اوہناں وِچوں اِک

ایں۔''

''مینوں تے شک اے ایہہ ہندو اے'' تلوار والے دے نال کھلوتے اک سوٹی والے مُنڈے نے اچانک اوہدے سر وِچ سوٹی کڈھ ماری۔ تے اوہنوں اوتھے ڈِگدا ویکھ کے اگانہہ ٹر دے رہے۔

فرید نوں اپنیاں اکھاں اگے تارے نچدے دِسدے اوہ بھوندا ایٹھاں لگ گیا۔ اوہدا ہوش ٹُر گیا۔ پتا نہیں اوہ کنا چر سڑک اُتے پیا رہیا۔ ہر پاسے لاشاں پیاں سن۔ لوک اوہنوں وی بے جان لاش سمجھ کے اوہدے کولوں ولا ولا کے لنگھدے رہے۔ کئیں واری اوہنوں اپنے کولوں لنگھدے لوکاں دے چہرے کالے دِسدے...... کدی اوہناں دے منداں وِچوں لہو وگدا تے کدی اوہناں دیاں دھوناں وڈھیاں پیاں دِسدیا۔ اوہنوں اک گلی وِچ بہت سارے لوک دِسے جیہڑے اپنے ہتھاں وِچ اپنے ای وڈھے سر چائی پھردے سن تے اوہناں دے مگر مگر غنڈے لگے سن۔ ہر اک دے ہتھ وِچ اِک اک دو دو سر پھڑے لمکدے سن۔ اوہنے ویکھیا اوہ وی اپنا وڈھیا لہو چوندا سر ہتھ وِچ پھڑی اوہناں سر کپیاں دے جلوس وِچ کِدھرے ٹریا جا رہیا۔

''اوئے اپنے سرتاں لیندے جاو......'' اوہنوں مگروں کسے نے اوازا دتی۔

''میرے کول ہے میرا وڈھیا سر۔'' اوہنے ہتھ چا کے اپناوڈھیا سر اوہناں دے مُونہہ اگے کر دِتا۔

''تے فیر ایہہ کیہدا سر اے'' اوس سر وڈھے دے ہتھ وِچ کئیں وڈھے لہو چوندے سر سن۔ جیہڑے اوہنے چوٹیوں پھڑ رکھے سن۔ کھبے ہتھ نال اک سر اوہدے مُونہہ اگے کر دِتا۔ اوہ وی فرید دا سر سی۔

''ایہہ میرا سر نہیں اے میرے کسے ہمشکل دا سر اے'' اوہ ٹُردا رہیا۔

فیر اوہنوں اِک مندر، اک مسیت تے اک گردوارہ اگ دی ولھیٹ وِچ دِسے۔ اتھے بہت سارے ہندو، سکھ تے مسلمان چُپ کھلوتے تماشا ویکھ رہے سن۔

''اگانہہ ہوو اگ بجھاؤ......'' اہنے اک بندے دی بانہہ پھڑ کے اوہنوں اگانہہ کھچیا۔

'جان چھڈ یار...... توں انھا ایں تینوں دِسدا نہیں اے اسیں سارے ہندو، مسلمان تے سکھ اک مٹھ کھلوتے ہاں۔ ساڈی ایکتا تینوں ایس ویلے نہیں دِسدی کوئی شے تے ہے جیہڑی ساہنوں ایدھر لے آئی ایس ویلے ایس اگ دی وجہ توں اسیں آپس وِچ لڑ نہیں رہے آں۔ اوڑک کسے وجہ توں تے ساڈے وِچ اک پل لئی ایکا دِس رہیا بھاویں رب دا بلدا گھر ویکھ کے ای ہتھ لگا۔

بھن گھر رب دا ٹھگ اوس ٹھگاں دے ٹھگ نُوں۔''

فیر اوہنوں کجھ لوک پچھے پیریں نسدے دِسدے۔

''ایہہ کیہ کر رہے اوہ...... سدھے ٹرو'' فرید نے اک الٹے ٹردے نُوں پھڑ کے پچھیا۔

''ہٹ پرانہہ'' اک پچھے پیریں ٹردے نے اوہنوں دھکا ماریا۔''اج ساڈا پینڈا چھیتی مکنا اے توں سدھا ٹر داسیں دس کھاں ذرا کتھے اپڑیاں گوتم''

اوہنوں دھکا بڑے زور دا لگا۔ اوہ سر پرنے ای ڈگیا تے مگروں اوہنوں اچانک ہوش آ گیا۔ اوہنے اکھاں پٹیاں اوہ بہت ساریاں لہولہان لاشاں اُتے اک فوجی چھکڑے وِچ پیا سی۔ بیٹھوں فوجی جوان لاشاں چک چک کے چھکڑے وِچ سٹی جاندے سن۔ اک لہولہان لاش اوہدے اُتے آ کے ڈگی۔ اوہ اوس لاش نُوں اپنے اتوں پرانہہ دھکدا اٹھ کھلوتا۔

''ایہناں نُوں وی کرفیو وِچ ای کھانا پینا تے دودھ لینا یاد اوندا اے'' فوجی آپس وِچ گلاں کر رہے سن۔

اوہ اٹھیا چھکڑے وِچوں چھال ماردتی تے اتھوں نس پیا۔

''نس گنگا رام نس...... انجے دِلی اپڑ'' اک جوان دی مگروں اواز آئی۔

''نس کے کتھے جا رہیاں ایتھے پیا رہندوں ...... اگلی گلی وِچوں سانوں فیر تیری لاش چانی پینی اے'' دُوجے جوان دی اواز آئی۔

پر اوہ کِدھرے نہیں سی رکیا۔ نسدا رہیا...... اک گلی توں دوجی گلی دوجی توں تریجی اک محلے وِچوں دُوجے محلے۔ نسدا نسدا اوہ مڑ پرت کے اچانک شاہ عالمی آ وڑیا۔ اوہ حران ہو کے گلی وِچ اپنے سجے کھبے مکاناں دیں بوہیاں اُتے لگے جندریاں نُوں تکدا۔

''ایتھے کیہ واپری ...... کیہ شاہ عالمی ہندوواں کولوں سکھنا ہو گیا اے''

''کوئی ہے'' اوہنے اواز دتی اگوں کوئی جواب نہ آیا نری اوہدی اواز دی گونج گلی وِچوں مکاناں دی کندھاں تے بوہیاں باریاں نال ٹکراؤندیاں اوہدے کناں نُوں پرت آئی۔ گلی وِچ بیٹھیاں تے اپنیاں خونی چونجھاں نال لاشاں دا ماس پٹدیاں کجھ گرجھاں دِسیاں۔ صدیاں توں ہندوواں دا گھر شاہ عالمی انج اجڑیا جویں اوتھے کدی کوئی وسدا ای نہیں سی۔ گلیاں دیاں نکراں اُتے فوجی جوان کھلوتے پہرا دیندے۔ تے اندر گھر اپنے واسیاں توں سکھنے کندھاں نُوں ٹکراں ماردے سن۔ اِک مکان دیاں پوڑھیاں اُتے چڑھ کے اوہنے اواز دتی۔

''کوئی ہے'' پر ایہہ ای نہیں شاہ عالمی دیاں اج ساریاں گلیاں سنجیاں سن تے وِچ مرزا یار

پھردا سی۔

اوہدی اواز دی گونج پرت کے گلی وچوں ہوندی اوہدے کناں نال آ کے ٹکرائی۔ ''سارے مر گئے نیں ...... انج ای ہوندا اے ویر تے کھور دا انت انجے ای ہوندا...... ایہ کسے نوں جیوندا نہیں چھڈدا ...... ایس وستی دے واسے وی اج مر گئے نیں آپس وچ لڑ لڑ کے سارے مک گئے نیں ہُن نویں لوک آ کے ایہہ وستی وسان گے' اوہ بجے بجھے کھلوتا گھراں وچوں نکلدا دھواں اٹھدا تکدا رہیا۔ گلی لاشاں نال بھری پئی سی۔ جنھاں نوں سانبھن والا کوئی نہیں سی۔

''ہاں جدوں ماں کولوں کھو کے برچھے اُتے ٹنگیا جاوے...... جدوں کسے کنواری دھی دی پت اوہدے پیو تے اوہدے بھرا دے ساہمنے لاہی جاوے...... جدوں پیو اگے اوہدے گبھروں پتر نوں قتل کیتا جائے ...... جدوں کسے گھر والی دے ساہمنے اوہدے سر دے سائیں دے ٹوٹے کیتے جان ...... جدوں کسی بھین دی اکھاں اگے اوہدے ویر نوں کوہیا جاوے ...... جدوں دادا اپنے ہتھاں وچ اپنے پوترے دی لاش چائی قبرستان جاندا شمشان گھاٹ جاندا دسے...... تے اودوں جانو...... ایمان نسدا اے...... اتبار اٹھدا اے ......نفرت دا تیر کمان وچوں نکلدا اے ......نفرت وچ گُجھیا ویر تے کھور دا بھانبڑ مچدا اے ......ایس کرودھ تے کوڑھ دی کُکھ وچوں اوہ ویر جنم لیندا اے جیہڑا جیہڑا کدی پرانا نہیں ہوندا کدی مکدا نہیں پیڑھیوں پیڑھی چلدا اے اودوں تک جدوں تک رون والیاں دیاں اکھاں وچوں اتھرو تے اون والیاں پیڑھیاں مک نہ جان...... جدوں دلیل ہردی اے۔ اودوں ایٹم بم چلدا اے تے ہیروشیما تے ناگا ساکی غیب ہو جاندے نیں ...... موت ترٹھ کے قبر وچ وڑ جاندی اے ...... پر کوئی سبق نہیں سکھدا؟۔''

اوہ بولدا رہیا۔ گلی وچ کلھا ای کھلوتا اوہدی گل سنن والا کوئی نہیں سی۔ بلوچ رجمنٹ دے جوان اوہدے ول کنڈ کر کے کھلوتے گلیاں دیاں نکراں اُتے پہرا دیندے سن۔ اوہناں لئی اوہ اک ہور مسلمان پاگل سی جیہڑا ہندوواں دے غم وچ پاگل ہو کے گلی گلی دھوڑ چھاندا پھردا سی۔ اوہ فیر اوتھے اپڑ گیا جتھوں ثریا سی شاہ عالمی۔ بھگوان داس تے گھر دے بُوہے اگے کھلوتا سی۔ اگے بُوہے اُتے اجے دی سکھی رام تے ملتان سنگھ بیٹھے اوہدی راہ اُڈیک رہے سن۔

''توں کتھے ٹُر گیا سیں فریدا'' ملتان سنگھ اٹھ کھلوتا۔ ''بڑا چر کا پر تیاں''

''اسیں تے تیری آس لاہ بیٹھے ساں ...... سمجھ رہے ساں ......'' ایس توں پہلاں کہ سکھی رام اپنی گل پوری کردا ملتان سنگھ نے اوہدے مُونہہ اُتے ہتھ رکھ دِتا۔

''مینوں چھکڑا نہیں لبھیا......'' فرید کجھ شرمندہ جیہا کھلوتا سی۔ ''بھگوان داس......''

گوانڈھی تے کجھ ہور ہندو تے سکھ چکھڑ ا لے آئے سن۔ اوہ سارے اوسے چھکڑے وچ ای امرتسر ٹر گئے نیں گورکھا رجمنٹ والے اوہناں نوں نال لے گئے نیں ...... اسیں تینوں ملے بغیر کویں جا سکدے ساں ...... ہن ساہنوں ٹیشن چھڈ کے آساڈی ریل گڈی وا ویلا ہو چلیا اے'' ملتان سنگھ اوہنوں دس پائی۔

''چلو میں تہاڈے نال چلداں'' فرید اوہناں نال جان لئی تیار ہو پیا۔

''اسان ٹانگا کیتا اے کوچوان آ رہیا اوسے وچ چلدے ہاں'' ملتان سنگھ فیر بوہے دے پوڑھی اُتے بہہ گیا۔

فرید وی پوڑھی اُتے اوہدے نیڑے ای بہہ گیا کھبے پاسے اخبار پیا سی۔ جیہنوں اجے تک کسے نے نہیں سی کھولیا۔ فرید نے کھول کے پڑھنا شروع کر دتا۔

''ریٹائرڈ میجر شارٹ نوں انگلینڈ توں کیوں تے کتھے واپس بلایا'' اخبار دی سرخی سی۔

''فیروز پور، انبالہ، روہتک، جالندھر، ہشیار پور، کپورتھلہ، امرتسر، پٹیالہ توں مسلماناں دا واہگا اپڑن توں پہلاں راہ وچ قتلام چالو اے۔ میجر شارٹ دے سکھائے ہوئے غنڈے اپنا کم وکھا رہے نیں ...... میجر شارٹ فوج چوں ریٹائر ہو کے انگلینڈ ٹر گیا سی اوہنوں واپس کہنے بلایا تے کس مقصد تحت بلایا؟ نہرو تے پٹیل دا چڑھدے پنجاب وچ ہوون والے مسلماناں دے قتلام وچ ہتھ اے جواب وچ ملتان، لائکپور، لہور، گجرات، میانوالی، پنڈی، ڈیرہ غازیخان تے جہلم توں ہندوواں تے سکھاں نوں موت دے کھوہ وچ دھکا ماریا گیا اے''

''ہشیار پور وچ مسلماناں نوں پہلاں سکھ بنا کے مگروں قتل کیتا جا رہیا'' دوجی سرخی سی۔

اوہنے اخبار پرانہہ سٹ دتا۔

کجھ ای دیر مگروں کوچوان ٹانگا لے آیا۔ اوہ تنے ٹانگے وچ بیٹھے تے سٹیشن ٹر گئے۔ راہ وچ تھاں تھاں اوہناں نوں اگ، دھواں، لاشاں، غنڈے دسے۔ ہر شے دی شکل وگڑ دی جا رہی سی

''جدوں ریڈکلف ایوارڈ وچ لہور دے پاکستان وچ جان دا اعلان ہوگیا۔ ریل گڈیاں گھٹ گیاں تے مسافر ودھ گئے'' سکھی رام اوہدے نال گل کر رہیا سی۔

''ایہہ وی ہو سکدا اے کہ ریل گڈیاں لہور تے امرتسر وچکار چلدیاں بند ہو جاون کہ ایہناں وچ سفر کرن والے لوکاں دا راہ وچ اون والے ٹیشناں اُتے قتلام جو ہو رہیائے ...... ٹریناں نوں کھڑا کر کے لوکاں نوں کوہیا جا رہیا اے'' ملتان سنگھ فکر مند سی۔

ہر ہر مہادیو...... ست سری اکال...... اللہ اکبر...... دے نعرے پورے پنجاب وِچ چڑھدے توں لہندے تک گونج رہے سن۔ فرید نوں یاد سی جدوں اوہ تنے قلعہ گجر سنگھ کولوں لنگھے اوتھے وی ایہا نعرے گونج رہے سن۔ جتھے اک پاسے سکھ وچکار ہندو تے دُوجے پاسے مسلماناں دے محلے سن۔ شاہ عالمی تے سنت نگر اوہناں اپنے نگر بلدا چھڈیا۔ غنڈے ایس ہندو ابادی اُتے بڑے چر دی اکھ رکھ کے بیٹھے سن۔ اندرون شہر ایہہ ہندوواں دا دا رہائشی علاقہ سی۔ ایہدے اُتے اِک نواں حملہ ہویا۔ ایہنوں اگ لگی تے ہندو گھر چھڈ کے نسے۔ باہر نکلن دی اجازت نہیں سی۔ ازادی دا اعلان ہوون مگروں ایہہ فساد کیوں شروع ہوئے۔ کسے نوں نہیں سی پتا۔ لوک ریلوے سٹیشن ول نسے جاندے۔ چھرے مارن تے اِک دُوجے دیاں ابادیاں اُتے حملے ودھ گئے سن۔

لہور دا ٹیشن آ گیا ٹیشن اپڑ کے اوہ ٹانگے توں اُترے تے نسدے ہوئے ای پلیٹ اُتے چڑھے۔ اگوں دا منظر وی نہیں سی بدلیا۔ ریلوے سٹیشن فوج دی نگرانی ہیٹھ سی ہر پاسے فوجی جوان پہرا دے رہے سن۔

ٹیشن دے آل دوالے ہر پاسے کنڈیالی تار رکھ کے اوہدے اندر وڑن والیاں کھلیاں راہنواں بند کر دتیاں گیاں۔ دو تن تھاواں تے ٹیشن اندر وڑن دا برانڈے والا وڈا پاسا کھلا سی پر اوہدے اگے وی فوجی جوان ہتھاں وِچ بندوقاں لئی ہشیار کھلوتے سن۔ ٹیشن توں باہر وار بھارت توں اون والے ہندوستانی مسلماناں لئی اِک کیمپ لگا سی جہدے اندر ٹیشن توں اون والیاں لاشاں، پھٹڑ تے کُجھ جیوندے اپڑن والیاں نوں اپڑایا جا رہیا سی۔ لوکاں دا رولا، چیکاں، وین لہور دا ٹیشن ٹیشن گھٹ دے شمشان گھاٹ ودھ لگدا۔ پلیٹ فارم بھارت جان لئی ریل گڈی نوں اُڈیکن والے سینکڑے ہندو تے سکھ شرناتھیاں نال بھریا ہویا ٹیشن نہیں سی لگدا جنگ دا میدان جاپدا سی جدھر نظر چکدے کوئی نہ کوئی زخمی تے لاش اُتے اوہناں دی نگاہ پیندی۔ پلیٹ فارم اُتے لاشاں اوہناں دا سواگت کیتا۔ امرتسر جان والی گڈی جیہڑی ملتانوں آئی سی اوہدیاں ڈبیاں وچوں لہو چوندا سی۔ تے امرتسر جان والے ہندو تے سکھ بڑی دیر دے ایس ریل گڈی دی راہ اُڈیک رہے سن جیہنے اوہناں نوں لے کے امرتسر جانا سی۔

☆☆☆☆☆

(87)

اگست 1947 لہور ریلوے سٹیشن

شورے از خواب عدم چشم کشودیم
دیدم کہ باقیست شب فتنہ غنودیم

سرمد

شور نے مینوں خوابِ عدم توں جگا دِتا۔ جد میں اکھ کھولی مینوں ہر پاسے فتنہ گر رات دِسی تے میرے اُتے فیر غنودگی طاری ہوگئی۔

فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام پلیٹ فارم اُتے چڑھے تے اوسے ویلے امرتسروں لہور اون والی گڈی جیہدے وِچ اندروں لے کے چھت تک مسلمان بھرے سن پلیٹ فارم نمبر دو اُتے آ کے کھلوتی۔ ایہہ ریل گڈی وڈھے کپے تے کوہے گئے مسلماناں دیاں لاشاں نال بھری ہوئی سی۔ ایہدیاں ڈبیاں وِچوں لہو چوند وِسدا سی۔ لوک گڈی وِچوں زخمیاں تے لاشاں نُوں کڈھ کے پلیٹ فارم اُتے رکھ رہے سن۔ سٹیشن اُتے ہر پاسے لاشاں کھلر دیاں جا رہیاں سن۔

''لاشاں، اگاں، اجاڑا، قتلام، قبرستان، شمشان گھاٹ، شرنارتھی، پناہ گیر، ریفیوجی، فسادی، غُنڈے، دہشت گرد بلوائی، ریپ، لٹ مار، جُھوٹھ، منافقت، غداری، دغا بازی، شتر کینہ، سازش، دھوکہ، مکر، فریب، فساد، بلوہ، جنگ، لڑائی، خون، ادھالے، نقل مکانی، فرقہ واریت، تے اِک دُوجے دے عقیدے، رہتل، زبان تے وسیب توں انھی نفرت، دلاں وِچ کھوٹ انجے جاپدا اے ایس دھرتی اُتے نفرتاں تے عدم برداشت توں اڈ اساں ہوری کوئی فصل اگائی نہیں بربادی ساڈا مقدر اے'' فرید سٹیشن اُتے ہر پاسے کھلریاں لاشاں تک کے ذہنی صدمے دا شکار سی۔

''پنجاب وِچ قتلام پارٹیشن دی وجہ توں نہیں ہویا۔ فرقہ واریت دی وجہ توں ہویا۔ فرقہ پرست دہشت گرداں تے غنڈیاں ہتھوں پنجاب نُوں اِک دُوجے دے ناپاک وجود کولوں پاک کرن لئی

تے ایتھوں اک دُوجے نُوں کڈھن دی وجہ توں فساد پیا تے قتلام ہویا'' فرید اک لماں ساہ لیندیاں اپنی گل چالو رکھی۔ ''جدوں کدی اسیں بندے بن جاواں گے تے اسیں سوچاں گے کہ پارٹیشن دے ویلے اساں پنجابیاں اک دُوجے نال کیہ کیتا کیہ کوئی بندے دا پتر وی ایہ سارا کجھ کر سکدا جو اساں اک دُوجے نال کیتا ایہہ پتا نہیں اسانوں اجے بندہ بنن وچ کنا کو وقت لگنا اے اک پل، اک ورہا، اک صدی یاں فیر کدی وی نہیں۔''

''ہندوواں نُوں اوہ پنجاب نہیں سی پچدا جو ہندوستان وچ نہ ہووے، سکھاں نُوں اوہ پنجاب نہیں سی پچدا جیہدے اُتے خالصہ دا راج نہ ہووے تے مسلماناں نُوں اوہ پنجاب نہیں سی پچدا جیہڑا ہندوستان وچ ہندوواں دی غلامی ہیٹھ ہووے یاں جہدے اُتے ہندوواں تے سکھاں دا راج ہووے۔ اگلیاں نُوں تناں فرقیاں دی کمزوری دا پتا سی اوہناں پنجاب نُوں برباد کرن لئی ساڈی ایس کمزوری توں فیدا چکیا ساڈے لہو نال رج کے اپنیاں سدھراں لاہیاں۔ تے پنجاب دے ٹوٹے اپنے ہی واسیاں دے ہتھوں کروا کے چھڈے، جو فصل گڈی آہی اوہا وڈھی ہے ''سکھی رام دا حال وی ماڑا سی۔'' پر پنجاب دی ونڈ نہیں ہوئی سگوں ققنس اج اپنی اگ وچ سڑ بل کے سواہ ہو گیا اے۔''

''ماتم، وین، رون، کرلان، لاشاں، فساد، قتلام، بندوقاں، تلواراں ایہہ پنجاب دی پارٹیشن ہو رہی اے یاں ایتھے کربلا مچی اے ایہہ کس طرح دی ازادی اے۔ جدوں بندہ مذہبی جنون وچ انھا ہو ونجے تے اوہنوں حقیقت وسنوں رہ جاندی اے۔'' ملتان سنگھ دا حال وی اوہناں نالوں وکھ نہیں سی۔ ''یہودیاں دا ہولوکاسٹ پنجاب وچ ہوون والے ہولوکاسٹ دا مقابلا نہیں کر سکدا۔ پنجاب دے ہندو سکھ تے مسلمان غنڈے تے ایہناں نُوں ہلا شیری دین والے پنجاب دے لوکاں دا قتلام کروان والے نازیاں نُوں پچھانہہ چھڈ گئے نیں نازی غریب تے اینجے بدنام نیں اصل نازی ایس ویلے پنجاب دے ہندو، سکھ تے مسلمان غنڈیاں، بلوائیاں، فسادیاں، دہشت گرداں دی شکل وچ پورے پنجاب وچ کھلے پھردے نیں تاں جے ونڈ نُوں اک بھرویں کاروائی دی شکل دتی جا سکے''

ٹیشن اُتے امرتسروں اون والی مسلماناں دی لاشاں نال بھری لہو چوندی گڈی اک پلیٹ فارم اُتے کھلوتی سی تے ملتان نُوں اون والی ہندوواں سکھاں دیاں لاشاں نال بھری گڈی دُوجے پلیٹ فارم اُتے۔ اُتوں پنڈیوں اون والی گڈی وی ہندوواں تے سکھاں دیاں لاشاں تے کجھ جیندیاں نوں لئی اوسے ویلے تریجے پلیٹ فارم اُتے آ کے لگی۔ تناں لہو چوندیاں گڈیاں

نوں ویکھ کے اوہناں دے ذہن سوچنوں وانجھے ہو گئے۔

"ایسی کیہ گل اے جو پنجاب وِچ ہندوواں سکھاں تے مسلماناں دا قتلام رکن وِچ نہیں آ رہیا" فرید نوں ایس سوال دا جواب سمجھ نہ اوندا۔

"ساریاں دا ہتھ اے پنجاب دی پارٹیشن وِچ تے پنجاب وِچ ہوون والے لوکاں دے قتلام وِچ۔ لکھاں معصوم تے بے گناہ لوکاں دے خون دے ایہہ سارے ناویں ذمہ وار نیں۔ ازادی قتلام بغیر وی مل سکدی سی۔" سکھی رام دا چہراہ سرخ سی۔ "مسلمان امرتسر نہیں سی چھڈنا چاہوندا تے ہندو لہور نہیں سی چھڈنا چاہوندا۔ سکھ تے پورے پنجاب وِچ کھلر یا سی اوہ تے پنجاب چھڈن دا سوچ وی نہیں سی سکدا ساریاں نوں اپنے تھاں ٹکانے تے آلنے پٹن تے چھڈن تے مجبور کیتا گیا تے ایدے لئی ایجیے حالات پیدا کیتے گئے"

ایس ویلے اوہناں تناں نوں اپنے وِچ تے اوہناں لاشاں وِچ کوئی فرق نہیں سی جاپدا سوائے ایہدے کہ اوہ آپ وی چلدیاں پھردیاں لاشاں بن گئے جیہناں دے ہر پاسے لاشاں و چھیاں سن تے پلیٹ فارم کسے میدان جنگ دا نقشہ پیش کر رہیا سی۔ کپیاں، ٹچھیاں، ادھیاں، اُدھڑیاں، رگڑیاں، چیریاں، پاڑیاں، کتریاں، ٹکیاں، وڈھیاں لہو چوندیاں لاشاں جدھرے پیر رکھدے جدھر نظر جاندی لاشاں ای لاشاں زخمی ادھے مردے ادھے جیوندے لہو چ ڈبے جیہناں دیاں چیکاں ٹیشن دی اچی چھت نوں پاڑدیاں اسماناں نوں ٹکرا رہیاں سن۔

سکھی رام، ملتان تے فرید تنے ویکھن وِچ انج جاپدے جویں اوہ قبراں وچوں کفن پاڑ کے نکل آئے کوئی مردے سن۔ مردے جیہناں نوں تک کے بندہ دہشت کھاوے تے جان بچان لئی جدھر مونہہ آوے اودھری ای نس پوے۔ اوہناں کئیں دناں توں کپڑے نہیں سن بدلے وال نہیں سن بنائے۔ ملتان سنگھ تے داڑھی والا ہے ای سی پر ہُن فرید تے سکھی رام دے چہرے اُتے ودھیاں داڑھیاں، وحشت زدہ چہرے، ویران اکھاں، جھل بنے سر دے وال تے ملوٹے کپڑے مٹی دھوڑ نال بھرے ہتھوں سکھنے۔ لگدا سی جویں کسے اجڑے شہر دے واسے سن۔ اوہ جدوں دے شام پوروں ٹرے سن اوہناں کوئی کھانا نہیں سی کھاہدا تے ہتھ مونہہ نہیں سی دھوتا۔ ویران اکھاں وِچ کدی خوف کدی حرانگی تے کدی بے وساہی اتوں چہریاں اُتے وحشت نچدی سی۔ اوہ حلیئے توں وحشی لگدے جیہڑے کسے جنگل یاں پنجرے وچوں نکل کے ابادی وِچ آ وڑے کولوں لنگھن والے اوہناں تناں نوں تک کے خوف کھاندے تے دوروں والا کے لنگھدے۔ اوہناں دیاں کپڑیاں اُتے لہو دیاں چھنڈکاں دسدیاں جویں ایہہ سارا کجھ کیتا دھریا اوہناں

داستاں دا ای ہے یاں فیر اوہناں دا وی ایدے وچ کوئی ہتھ اے۔ جدوں کوئی مجرماں وانگ دِسن لگ پوے تے لوک وتھ آپیں ای پالیندے نیں۔ لوک ایہناں وحشتناک حلیئے والے وڈی عمر دے تناں بندیاں کولوں پرانہہ پرانہہ ہٹ کے کھلوتے سن۔ اوہ جدوں تھوڑا جیہا بجے کھبے ہلدے لوک وی اپنی تھاں توں سجے کھبے ہوون لگ پیندے۔ اوہ وی راولپنڈی ملتانوں اون والی ریل گڈی جہنے شرنارتھیاں نوں لے کے امرتسر جانا سی اوہدے تیار ہوون تے ویلا ہوون دا راہ اُڈیکن لگ پئے۔ جیہدے جان وچ اجے کجھ وقت رہندا سی۔

اوہناں تناں وچکار بڑی دیر دی خموشی سی اوہ اِک دوجے کولوں انج بگانے کھلوتے سن جویں اِک دوجے دے جانو نہیں۔ اج پہلی واری اوہناں تناں نوں اِک دوجے کولوں اِک ان دیکھیا ڈر لگا اِک اجانو جیہا خوف آیا۔ ایہہ خوف کہ دوجا ناواں مینوں کناں سارا نقصان پہنچا سکدا۔ ایہہ سارا کجھ اوہ پورے پنجاب وچ ویکھ چکے سن تے ایس خیال دے اونداں ای اوہناں تناں نوں اِک دوجے کولوں ہور ودھ ڈر تے خوف لگن لگ پیا اوہ اِک دوجے کولوں نظراں چرا کے اِک دوجے کولوں دور دور ہٹ کے کھلون دی کوشش پئے کردے سن۔

''اسیں تنے مرلے آں'' فرید دی اواز کنبدی سی۔ ''ساڈے کولوں موت وی پناہ منگے اسیں اپنے پیاریاں نوں کنج ارام نال قتل کر کے سوادلیندے آں'' فرید دیاں نظراں ملتان سنگھ دی کرپان اُتے لگیاں سن۔

''میں تینوں کجھ نہیں آکھن لگا فریدا میں مر چکیاں۔ توں وارو وار کیوں میری کرپان ول ویکھی جانداں اپنیاں نظراں ہٹا لے میری کرپان توں مینوں ساہ نہیں آ رہیا'' فرید نے اج پہلی واری ملتان سنگھ دیاں اکھاں وچ اتھرو تکے۔

''فرید...... فرید......'' سکھی رام فرید ول نسیا اوہنے فرید نوں موڈھیاں وچوں پھڑ کے جھونا دتا۔ ''ٹھیک ایں''

فرید نوں جویں ہوش آ گیا۔ اوہدی حالت کجھ ٹھیک ہوئی اوہنے اکھاں جھمکنیاں شروع تے سکھی رام اوہنوں چھڈ کے پچھانہہ ہٹ کے کھلو گیا پر نگاہ فیر وی اوہدے چہرے اُپروں نہ ہٹائی۔ فرید بڑی دیر دا وحشت زدہ کھلوتا سجے کھبے اگے پچھے لہو تے لاشاں دے ایس کھیڈ نوں سمجھن دی آہر کر رہیا سی۔ لاشاں اُتے نظراں گڈی اچانک بول پیا۔

''ہندوستان ٹھیک ازاد ہویا۔ پاکستان ٹھیک بنیا پر پنجاب دی ونڈ غلط ہوئی سبھ کجھ ہوندا پر ایہہ نہیں سی ہونا چاہیدا۔ سارے پنجاب نوں کسے اک منے اکٹھا ٹھلنا ای چاہیدا سی'' فرید دیاں

نظراں لاشاں اُتے وی نہیں سی ہٹ رہیاں۔ ''پنجاب دی ونڈ لئی قتلام ہویا یاں قتلام لئی ونڈ ہوئی۔''

''ایہہ ہوندا تے اوہ ہوندا...... کیہ کرر ہیاں ...... تیری خواب ویکھن دی عادت اجے نہیں گئی...... جاگ پو...... دن چڑھ آیا ...... ونڈ دی لہو رنگ ہنیری تینوں نہیں دِس رہی...... ایہہ تخت لہور ای نہیں سارا پنجاب اڈا کے لے گئی اے ...... پچھے نری واہگے دی لیک رہ گئی اے'' ملتان سنگھ اوہنوں واپس کھچ لیایا۔ ''کیوں میری آتمائوں تڑک رہیاں فریدا۔''

''ساڈیاں مندراں، مسیتاں تے گردواریاں نوں اکٹھیاں کھلوتا ویکھ کے کسے دی نظر لگ گئی'' فرید چپ نہیں سی ہو رہیا۔ ''پنجاب دی ونڈ تاریخ انسانی دی سبھ توں وڈا المیہ اے۔''

''آل دوالے پیاں لاشاں اُتے اِک نگاہ مار فرید...... تیری مت ماری گئی اے ...... اجے وی تیری سمجھ وِچ گل نہیں پئی اوندی ...... پنجاب وِچ ہندو، سکھ تے مسلمان اکٹھے نہیں رہ سکدے ایس لئی پنجاب ونڈیا گیا ایہناں دے اندر پلیتی اے اندروں کھوٹے نیں'' سکھی رام اوہنوں سمجھاون دی کوشش کیتی۔

''پنجاب نُوں واہگا تک لے جان والیاں وچوں لگدا اے کوئی جٹاں دے پتر نہیں سن۔ ایہہ کسے جٹ دے پتر نُوں جا کے پچھو کہ بھوئیں دا ٹوٹا کیہ ہوندا اے۔ بھوئیں جٹ دے وجود اندر اوہدی روح وانگ بیٹھی ساہ لیندی اے جیہنوں تک تک کے اوہ جیوندا اے۔ جٹ دی جان جائے پر اوہنوں اپنی بُوہ دی ونڈ نہیں سُجدی۔ کہ ونڈ وِچ اوہنوں اپنی موت دِسدی اپنی بُوہ دی ونڈ دی سٹ کتھے لگدی اے پیڑ کتھے ہوندی اے پھٹ کتھے بن دا اے تے لہو کتھوں جاوگدا اے ایہہ کسے جٹ کولوں جا کے پچھو'' فرید بولدا رہیا۔ ''سپت سندھو نال ست نحوستاں واپریاں، دھاڑوی، دِلی، ایسٹ انڈیا کمپنی، گلاب سنگھ ڈوگرہ، فرقہ واریت، غیر بولی تے پارٹیشن''

''پٹھاں اتے لون نہ دھوڑ فرید اتوں وی ہُن بس کر ہندو کدی پنجاب نہیں سن چھڈنا چاہوندے۔ نہ ایہدی ونڈ چاہوندے سن۔ پتا نہیں اوہ کہڑے ہندو مسلمان تے سکھ سن جیہناں پنجاب دی ونڈ کروائی ......ہن کیہ ہو سکدا اے۔'' سکھی فرید دی بے چین روح نُوں جاندا سی۔

''سکھی رام تے ملتان سنگھ سنو میری گل ...... میں تخت لہور دے اُچے بُرجاں اُتے کھلوتا واہگا دی خونی لیک اُتے ٹنگی پنجاب دی دوٹوٹے ہوئی لہو چوندی لاش تک رہیاں ...... پنجابیاں واہگا اُتے اپنیاں اون والیاں پیڑھیاں لئی اِک سانجھی قبر کھٹی اے جہدے اندر ہمیش اوہناں دیاں لاشاں گردیاں رہن گیاں ...... پارٹیشن پنجاب دی ہوئی پر اعلان پارٹیشن آف انڈیا دا ہویا

ایہہ پنجاب نال سبھ توں وڈا دھوکا تے دھروہ ہویا۔ پنجاب دی ونڈ اک وڈا جرم سی جہڑا کدی معاف نہیں کیتا جا سکدا۔ اک پنجاب دے سر دا صدقہ اتارن لئی میں ایہدے اُتے ہزار بھارت وی کوہ دیاں تے تاں وی میرے کالجے وچ ٹھنڈ نہ پوے...... لکھاں معصوم، بے گناہ تے مسکین لوک قتل ہوئے ہزاراں ورھیاں توں اپنے گھراں باراں تھاں ٹکانیوں وسدے لوک پٹے گئے۔ کُجھ ساڈے اپنے اندر وی گڑ بڑ سی۔'' فرید دے اندر بھانبڑ بل رہے سن۔ ''ایہہ پنجاب دے نہیں میری روح دے میری آتما دے دو ٹوٹے ہوئے نیں اج میرا پنجاب نہیں رہیا میرے لوک نہیں رہے میری زبان وڈھی گئی۔ میں کالے انگریز دا غلام بن گیوں۔ میں ایس ازادی نوں اگ لاواں میں پنجاب دے لکھاں مسکیناں تے معصوماں دا خون ویکھ نہیں سکدا ربا چیاں مینوں حوصلہ دے۔'' فرید اپنے پیراں اُتے پھر گیا۔ اچانک اوہنوں انجے جاپیا جویں اوہنوں کوئی دا ورولا پے گیا۔ اوہنوں موت دے فرشتے دے کھمب چھنڈن دی اواز اپنے آل دوالے سنیوی۔ لگدا سی موت دا فرشتا اپنے سینکڑے کھمب کھلاری اسمانوں توں اُتر آیا۔ اوہدی روح اوہدے وجود اندر تیر کھان والے کسے زخمی پنچھی وانگ پھڑک رہی سی۔

''پنجاب دی لہو چوندی لاش اپنے موڈھے اُتے چاکے پنج ہزار ورھے وچ پنجابی موت نال رُمانس کردے تخت لہور توں واہگا تک اپڑے نیں، بربادی، ہنیرے تے موت دا ایہہ طوفانی پینڈا اج جدوں مکیا اے تے بے وارث پنجاب دی دو ٹوٹے ہوئی لاش واہگا دی خونی لیک اُتے ٹنگی اے...... کیہ پینڈا کیتا ایہناں سورمیاں پنجابیاں نے...... پنج ہزار ورھے وچ تخت لہور توں واہگا تک...... سبحان اللہ......'' ''فرید اج برباد کھلوتا سی ''جنت دے اک ٹوٹے ورگا اپنا دیس پنجاب جیہنوں پنج ہزار ورھے وچ ایہہ اک ریاست دی شکل وی نہ دے سکے۔ سگوں جو ہے سی ایس پینڈے وچ اوہ وی گنوا بیٹھے۔ اگے بڑا ہنیرا اے۔ رات گزر گئی پر سویر نہیں ہوئی''۔ اوہ سٹیشن توں باہر اسمان ول دور کدرے خلاواں وچ گھور رہیا سی۔ اچانک اوہدیاں اکھاں وچ بجلیاں چمکیاں۔ ''پر مینوں اک گل دا یقین اے کہ ہُن دلی دے لال قلعے اُتے جس دیہاڑے وی لگا مسلماناں دا نہیں کسے ہور قوم دا جھنڈا لگنا اے۔ کشمیر ازاد ہونا اے تے ہندوستان نے جمنا پار دھکیا جانا اے۔ اٹک توں لے کے جمنا تے جموں کشمیر توں لے کے راجستھان دے وچکارلے زرخیز میداناں وچ ہزاراں ورھے توں اک سورما قوم سُتی اے۔ جیہڑی کوئی پتہ نہیں کس ویلے جاگ پوے۔ جس دیہاڑے ایہہ قوم جاگ پئی کسے دے قابو نہیں آونی تے اوہ دیہاڑا حشر دا ہونا اے۔'' فرید دا سارا وجود اندروں زہر زہر ہو گیا۔ ''کوک دلا متاں رب سنے

دردمنداں دیاں آہیں ہُو...... سینہ میرا دردیں بھریا اندر بھڑکن بھاہیں ہو......''

''اگلیاں اِک تیر نال کئیں شکار کیتے ہُن کھیڈ مُک گیا اے پنجاب دی ونڈ دے جرم وِچ اپنے پرائے سبھے رلے۔ اگلیاں نُوں مقصد حاصل ہو گیا۔ پندراں ویہ لکھ لاشاں پارٹیشن ہتھوں پنجاب وِچ گریاں ہندوستان وِچ نہیں۔ توں سچ آکھیا ایہہ ہندوستان دی نہیں پنجاب دی پارٹیشن اے۔ پارٹیشن آف پنجاب نُوں پارٹیشن آف انڈیا آکھن تے لکھن والے حرامزادے جُھوٹھے نیں۔ فرقہ پرست پنجابی ایہہ وی کدی نہ جان سکے کہ برداشت فتح دی کُنجی ہوندی اے ہُن کردے رہن جنم جنم ایہہ کرّے ایس کربلا دا ماتم۔'' ملتان سنگھ دا اندر لہو روندا سی۔ ''ہُن توں وی چُپ کر جا بند کر ایہہ ماتم۔ میں ہور سن نہیں سکدا'' ملتان سنگھ اوہدے اگے ہتھ جوڑ دِتے۔

فرید چُپ کر گیا مگروں نہ بولیا۔ پلیٹ فارم امرتسر جان والیاں نال بھری گیا۔

''مینوں بڑا تسا لگا اے۔'' فرید بڑی دیر دا اپنی پیاس ڈک کے کھلوتا سی آل دوالے پیاں لاشاں تک کے بڑی دیر دی اوہدی حالت خراب ہو رہی سی۔

''مینوں وی بڑی ڈاڈھی تریہہ لگی اے......'' آکھدیاں ملتان سنگھ وی اوہدے مگر مگر ٹُر پیا۔

میں وی پیاس نال مر رہیاں ......'' سکھی رام وی اپنے سکے ہوٹھاں اُتے جیبھ پھیر رہیا سی۔

اوہ وی اوہناں دوہاں دے مگر مگر ٹُر پیا۔ اوہناں تناں نُوں کھانا پینا کدوں کنا بھلیا ہویا سی۔ اوہ تنے رلکدے ہوئے پلیٹ فارم دے وِچکار بنی سبیل تک اپڑے تے اوہناں تناں گلاس چا کے واری واری پانی دا گلاس گلاس بھر کے پیتا۔ اوہ تسے تے تھکیڑے دے بھنے ہوئے سن۔ پانی پی کے کُجھ ہوش آیا تے اِک پاسے ہو کے گڈی وِچ چڑھن دے اعلان دی اُڈیک وِچ کھلو گئے۔ فرید اوہناں دوہاں نُوں چُپ کھلوتا ویکھ کے آپوں وی چُپ کر گیا۔ اکسی واری اوہدا سر چکرایا تے اوہنوں اندروں کاہل پئی انج جاپیا جویں اوہدیاں اکھاں اگے ہنیر آ گیا۔ اوہنے ملتان سنگھ تے سکھی رام نُوں ویکھن دی کوشش کیتی کدی اوہ دِسدے تے کدی اوہناں دے پرچھاویں۔ آل دوالے پیاں لاشاں دِسدیاں تے کدی غیب ہو جاندیاں تے سٹیشن ویران دِسدا۔ اوہنے بولن دی کوشش کیتی پر جاپیا اندروں کسے نے بولن دی طاقت کھچ لئی۔

اوسے ویلے راولپنڈیوں اون والی ریل گڈی جیہڑی امرتسر جان والے ہندوواں سکھاں نال بھری سی اوہدے نال ملتانوں اون والی ریل گڈی دے ڈبے جوڑ کے اوہناں دے ساہمنے

آ کے پلیٹ فارم اُتے رُکی۔ ایس ریل گڈی دیاں دروازیاں وچوں وی لہو چوندا سی۔ ہن اوہناں تناں وِچوں اوہدے ول کسے دھیان نہ دِتا۔ ایہہ اک جانیا سنجھانیا منظر سی جیہدیاں اوہناں دیاں اکھاں ہُن عادی ہو گیاں۔ اجے ہندوواں تے سکھاں نال بھری گڈی پلیٹ فارم اُتے لگی ای سی کہ اچانک اِک شور سنویا اوہ تنے چھیتی نال سبیل دے پچھے پیاں کُجھ لاشاں تھگر لک گئے غنڈیاں حملہ کر دِتا۔ اوہ پرت آئے سن اوہناں ٹیشن دا اک ہور گیڑا کڈھیا۔ ایہہ پک کرن لئی کہ متاں غلطی نال کوئی جیوندا نہ رہ گیا ہووے۔ اک واری فیر ٹیشن اُتے ہولناک چیکاں اُچیاں ہویاں اِنج جاپیا جویں لوکاں نُوں کوہیا جا رہیا اے۔ اوہ ہنیرے وانگ آئے تے طوفان وانگ ٹُر گئے۔ غنڈیاں دے جان مگروں ٹیشن اُتے کُجھ ہور لاشاں دا وادھا ہو گیا۔ اوہناں تناں ڈردے ڈردے لاشاں وِچوں سر چا کے پہلاں ایدھر اودھر ویکھیا جدوں اوہناں نوں ٹیشن اُتے کوئی فسادی کوئی غنڈہ نہ دِسیا تے اوہ تنے سبیل مگروں نِکل آئے اوہناں دی ویکھا ویکھی ایدھر اودھر لُکے ہوئے ہندو تے سکھ جیہڑے امرتسر جا رہے سن باہر نِکلنا شروع ہوئے۔ اوہ بچے جیہڑے لہو چوندیاں لاشاں دے لہو نال اپنے مونہہ متھے تے کپڑیاں اُتے لہو مل سکے تے لاشاں وِچ آپ وی لاشاں بن کے کُجھ چر لئی شمشان گھاٹ بنے ٹیشن اُتے لاشاں وِچ لیٹ گئے۔ یاں گڈیاں دیاں ڈبیاں ہیٹھ وڑ گئے زندہ رہ جان والے ہندو سکھ اِک واری فیر ٹیشن اُتے اکٹھے ہونا شروع ہو گئے۔ اوہ تنے وی بہت سارے دُوجے مسافراں نال فیر پلیٹ فارم نمبر اک اُتے امرتسر جان والی گڈی دے ساہمنے آ کے کھلو گئے۔ ٹھیک اوسے ویلے گارڈ نے سیٹی وجاندیاں پلیٹ فارم اُتے ہری جھنڈی لہرائی۔ تے نال انجن نے سیٹی وجا کے اپنے ٹُرن دا اعلان کیتا۔

''اپنے نویں دیس نُوں جاندی ایس گڈی وِچ لاشاں نیں ایہدے مسافر کتھے گئے؟ فرید حران ہو کے گڈی نُوں تکدا، جیہدے وِچ بندے گھٹ تے لاشاں ودھ سن۔

''امرتسر جان والی گڈ ٹُر پئی جے'' فرید نے ہتھ نال گڈی ول اشارہ کیتا۔

''آہو فریدا اسیں ہُن چلدے ہاں'' ملتان سنگھ وی کوئی گھٹ بندیاں والا ڈبہ تک رہیا سی۔ ریل گڈی امرتسر جان لئی اوس ویلے سیٹیاں ماردی پٹڑی اُتے رڑکنا شروع کر دِتا۔ ملتان تے سکھی بڑی حسرت نال پٹڑی اُتے رڑکدی اوس گڈی نُوں تکیا اوہناں اگانہہ ہو کے گڈی ول ودھن دی کوشش کیتی پر اوہناں دے پیراں نوں جویں پلیٹ فارم دے فرش وِچ ای کسے نے اتوں کل مار کے ٹھوک دتا۔ اوہناں دے پیراں وِچ اینی طاقت نہیں سی کہ اوہ نس کے اوس گڈی دے کسے ڈبے وِچ چڑھدے۔ بس سیٹیاں وجاندی جاندی گڈی نُوں اِنج ویکھدے رہے۔

''گڈی چڑھ جاؤ نہیں تے چھُٹ جانی ئے'' فرید اِک واری حوصلہ کر کے اوہناں دوہاں نُوں پٹڑی اُتے رلکدی جاندی گڈی ول سجے ہتھ نال اشارہ کیتا تے اگانہہ ہو کے اوہناں دوہاں دے ہتھ اپنے ہتھ وِچ لے کے ٹُردی گڈی ول ودھن لگا۔ پر اوہ دوویں اپنی تھاں اُتے ٹھک کے کھلوتے رہے اوتھوں ہلے وی نا۔

''جاندے ہاں دھکے نہ مار سانوں فریدا'' ملتان سنگھ اوہدے کولوں اک قدم پچھانہہ ہٹ گیا۔''کسے اجیہے قافلے دا مسافر کیہ بننا جیہدی راہ کوئی ہنیر امل کے بیٹھا ہووے تے منزل تائیں اپڑن توں پہلاں ای اوہنوں کھا جاوے۔''

''سکھی رام تیرا پروار تاں دہلی اپڑ چکیا توں تے......''فرید سکھی ول پرتیا۔ تے اوہدا ہتھ گڈی اُتے چڑھان لئی کھچیا۔

''میں اوس ریل گڈی وِچ کیوں چڑھاں جیہڑی چڑھدے لاشاں لے کے جاندی ہووے......'' سکھی وی اوہدے کولوں اپنا ہتھ چھڈا لیا۔

''جے امرتسر جاندی ایس ریل گڈی وِچ لہوچوندیاں لاشاں دی تھاں لہندے ولوں مہکدے سرخ گلاباں دے ٹوکرے جا رہے ہوندے تے میں ضرور باہندا ایس گڈی وِچ۔'' ملتان سنگھ دو قدم ہور فرید کولوں پچھانہہ ہٹ گیا۔''اوس سفر دا کیہ سوچنا جیہوں شروع کرن توں پہلاں بندہ آپ ای مرچکیا ہووے تے اپنی لاش موڈھے اُتے چا کے پینڈا کرنا پوے''

فرید کجھ بولن لگا پر اوہدی زبان وِچوں اِک لفظ نہ نِکلیا لفظاں دی تھاں لہو دی پتلی جیہی لیک اوہدے مُونہوں نِکلی۔ اوہنے سجے ہتھ دی انگلی اپنے ہوٹھاں اُتے لائی انگلی اپنیاں اکھاں دے ساہمنے کیتی اوہ لہو نال لبڑی سی۔ اوہنے ملتان سنگھ تے سکھی رام ول تکیا تے اپنا مُونہہ اوہناں کولوں لکان دی کوشش کردیاں پچھانہہ ہٹیا تاں جے اوہناں کولوں دور ٹُر جاوے تے اوہ دونوں اوہدا حال نہ تک سکن۔ پر اوہدے قدم پلیٹ فارم دے فرش نے جویں اوتھے ای بنھ لئے۔ اوہدی نگاں اوہناں دیاں چہریاں اُتے پئی تے اوہدی پیراں ہیٹھوں جویں کسے نے زمین کھچ لئی۔

''سانوں شام پور واپس لے چل فریدا...... اساں کوئی نہیں اپڑنا امرتسر جیوندا'' ملتان تے سکھی دوہاں دے مونہوں اکٹھا اِک ای گل نِکلی۔''ساڈا دل اگانہہ جان توں گھابر رہیا اے۔'' اوہناں دوہاں دے مونہاں وِچوں وی فرید نُوں لہو دی اِک پتلی جیہی لیک نکلدی دسی۔

''یارو ایہہ کیہ ہویا ایہہ لہو......'' فرید جویں ہوش وِچ آ گیا۔

''فریدا تیرے مُونہوں لہو وگدا تک کے سانوں اپنا بھل گیا اے'' ملتان سنگھ دُکھی ہویا۔

اوہناں دوہاں دیاں مونہاں وچوں وی لہو وگ رہیا سی۔

''کیہ تسیں وی اوہا سوچ رہے اوہ جو ایس ویلے میں سوچ رہیاں'' فرید دے چہرے اُتے اِک پھکی جیہی مسکراہٹ سی۔ تے اکھاں اگے موت نچ رہی سی۔

اگوں سکھی رام تے ملتان سنگھ اِک دُوجے دیاں شکلاں تکن لگ پئے۔ موت دا فرشتہ اوتھے ای کدرے اوہناں دے آل دوالے ٹُھک کے کھلوتا اوہناں نُوں گھوریاں پاؤندا سی۔ اوہناں دوہاں کول فرید دی گل دا کوئی جواب نہیں سی اوہ تنے ڈاڈھی حسرت نال مڑ کے پلیٹ فارم توں امرتسر لئی نِکلی جاندی گڈی نُوں تکن لگ پئے۔

''پنجاب دی ونڈ نوں نرا ونڈ نہ آکھو ایہہ ونڈ اک قوم دی پنج ہزار ورہے دی کمائی وی روڑ ھ کے لے گئی اے'' فرید بولیا۔ کولوں لنگھدے اوہدے ول پرتے۔

''پاکستان ہمیش بھارت نوں کنڈے وانگ پڑدا رہے گا'' اِک کولوں لنگھدا ہندو بولیا۔

''بھارت ہمیش پاکستان نوں سپ وانگ ڈنگدا رہیگا'' نالوں لنگھدے اک مسلمان نے ولدا دتا۔

''بھلے مانسو...... تساں میری گل دا جواب نہیں دِتا...... میں پچھیا سی کیہ تسیں وی اوہا سوچ رہے اوہ جو کُجھ ایس ویلے میں سوچ رہیاں......''

''آہو......'' فریدا اسیں وی اوہا سوچ رہے آں جو ایس ویلے توں سوچ رہیاں......'' سکھی تے ملتان اکٹھیاں پرت کے اِک زبان ہو کے اوہنوں جواب دِتا۔ ''توں دس......''

اوہ تنے اِک دُوجے نُوں حران کھلوتے تکدے۔ اُجڑے تے برباد۔ اپنا آپ پچھانن دی کوشش کردے کدی ٹیشن اُتے وچھیاں لاشاں نوں تکدے۔ کدی اپنے آپ نُوں تکدے تے کدی ٹیشن توں ہولی ہولی نِکلی جاندی گڈی نُوں تکدے۔ فیر حران ہو کے اِک دُوجے دے چہریاں ول تکدے۔ سکھی تے ملتان دوہاں دیاں اکھاں فرید دے مُونہوں نِکلدی لہو دی لیک نُوں تک کے دکھ تے حرانگی نال جویں پاٹ رہیاں سن۔ فرید دے مُونہوں نِکلدی لہو دی لیک وگدی اوہدی چٹی قمیض دے گلمے تک جا اپڑی۔ فرید اوہناں نُوں جواب دین لئی مُونہہ کھولیا تدوں انجن نے اِک ہور سیٹی ماری رفتار پھڑ لئی انجن کُجھ تیز ہویا تے اپنے مگر اوہنے گڈی نُوں وی تیزی نال اگانہہ کھچنا شروع کیتا۔

''فریدا لگدا اے امرتسر جان والی گڈی نِکل گئی اے......'' سکھی رام دے لفظ اوہدے

مُونہہ وِچ ای رہ گئے۔ اوہنوں بڑے زور نال کھنگھ آئی تے مُونہوں لہو دا فوارہ نکلیا اوہ اپنے ای خون وِچ نہا گیا اپنے ای لہو نال اوہدی چٹی قمیض لال رتی ہو کے رنگی گئی۔ اوہ سِدھا ای مُونہہ بھار پلیٹ فارم دے پکے فرش اُتے ڈگیا تے فیر نہ اٹھ سکیا۔

"سکھی رام ...... کیہ ہویا۔" فرید تے ملتان دوہاں دے مونہوں اکٹھا ای نکلیا پر ملتان کولوں قدم اگانہہ نہ پٹے گئے فرید دیاں اکھاں اگے وی اک واری فیر ہنیرا چھا گیا۔

"میں سرخ گلاباں دے ٹوکریاں نال بھری ریل گڈی ملتان، لہور، دِلی، امرتسر تے کشمیر وچکار چلدی تے وپاریاں دے قافلے چین تے سمرقند بخارا تک جاندے تک رہیاں ...... پنجاب دے مسکیناں دا لہو نہیں ونجاپنا" ملتان سنگھ بولدا پچھانہہ ہٹ کے کھلو گیا۔ "پنجاب ققنس اے کدی ققنس وی مریا"

اوہ کدی بے یقینی نال فرید ول تکدا تے کدی پلیٹ فارم اُتے بے جان پئے سکھی رام دی لاش نُوں کدی امرتسر جاندی گڈی نُوں حسرت نال ویکھدا۔ تے کدی اپنے لہو نال لبڑے اپنے چٹے کرتے دا گلما ویہندا۔ ہور اگانہہ کُجھ نہ بول سکیا اوہدے مُونہوں وگدا لہو رکن وِچ نہیں سی آ رہیا۔ اوہ سکھی رام نُوں ویکھن اگانہہ ہویا تے آپیں وی مُونہہ بھار پلیٹ فارم اُتے کسے ٹُٹدے کھم وانگ ای ڈگیا۔ اوہنے اِک واری دوویں ہتھ فرش اُتے رکھ کے اُٹھن دی کوشش کیتی پر اوہدے کولوں اٹھیا نہ گیا ہتھاں وِچ جان نہیں سی رہی۔ اوہدا سر بڑے زور نال پکے فرش نُوں لگا تے اوہ بے حرکت ہو گیا۔ ہُن فرید دیاں اکھاں اگے ہنیرے ہویا۔

"ملتان سنگھ توں ٹھیک آکھیا" فرید ملتان دی بے جان لاشاں نال گلاں کر رہیا سی۔" سرخ گلاباں دی فصل اُگنی اے پنجاب دی دھرتی اُتے اِک دن جیہناں دی خشبو نال اساڈی دھرتی ہمیشہ مہکدی رہنی اے تے ایس مہک نے ہر جھوٹھ ہر نفرت نُوں اڈا کے لے جانا اے اون والا کل پنجاب دے لوکاں دا اے" اچانک اوہنوں ہوش آیا۔ "ملتان سنگھ، سکھی رام کتھے گئے اوہ یار وادھ راہے چھڈ کے مینوں۔"

فرید تے ملتان سنگھ تے سکھی رام ول اگانہہ قدم پٹن دی کوشش کردیاں اوہناں نُوں بلایا اگوں کوئی جواب نہ اوندا۔ فرید اوہناں دوہاں ول تکیا اوہناں دیاں مونہوں وی لہو ہُن ہور تیزی نال وگ رہیا سی اوہناں دیاں اکھاں دکھ تے حرانگی نال پاٹیاں اسمان ول اڈیاں سن۔ ہزاراں تے لکھاں سوال لئی۔ اپنے بیلیاں دیاں لاشاں نُوں ویکھ کے اوہدا کالجا پاٹا۔ "رب کتھے وے...... سچ کتھے وے ...... انصاف کتھے وے ...... بندہ کتھے وے ...... حیاتی کتھے وے ...... میرا پنجاب کتھے

وے ...... مالکا میرے دیس نال ...... میرے دیس دے لوکاں نال کیہ بنی ...... خاکی مخلوق نال ......
مسکیناں نال کیہ واپری ...... کیوں ادھ راہ گواچے ...... ربا سچیا انصاف کریں ...... کتھے رہ گیاں
ایس رات دی سویر کیوں نہیں ہوندی ...... ربا سچیا پنجاب دا راکھا ہوویں۔'' اچانک چُپ کر گیا تے
فیر اپنے موئے بیلیاں کولوں پچھن لگا۔

''سکھی رام ...... ملتان سنگھ میں تہاڈے کولوں کُجھ پچھ رہیا ساں؟''

''اسیں وی اوہا سوچ رہے آں جو ایس ویلے توں سوچ رہیاں فریدا''۔ ملتان تے سکھی
دی اواز اکٹھی ای فرید دے کناں وچ گونجدی سی۔ ''توں دس کھاں ذرا توں کیہ سوچ رہیاں؟''

''ہاں میں وی اوہا سوچ رہیاں ساں ...... جو تسیں سوچ رہے سو یارو۔ ہنیرا جو کسے ہر پاسے
کسے نے پانی وچ زہر رلا دتا اے ......'' اوہ پاٹیاں اکھاں نال اپنیاں بیلیاں دیاں لاشاں نوں
تکدا جیہڑے اِک پل پہلاں کھلوتے اوہدے نال گلاں کر دے سن۔ ''مینوں کیہنے ماریا؟''

ایہا آخری لفظ سن جیہڑے فرید دے مونہوں نکلے۔ مگروں اوہدی زبان اوہدا ساتھ چھڈ گئی
تے بولنوں رہ گیا۔ اوہنے گھابر کے کئیں واری سجے ہتھ نال اپنا سینہ ملیا۔ پر ساہ ادھ راہ تڑنا۔
اوہنے ساہ لین لئی اپنے سینے اندروں اک واری ڈونگھا ساہ کھچیا پر ساہ دی تھاں اگوں لہو دا اک
فوارہ ای اوہدے مُونہوں وگدا باہر نکلیا۔ اوہ مڈھوں وڈھے رکھ وانگ بھوندا ہویا ڈاڈھے زور نال
بیٹھاں پلیٹ فارم دے فرش اُتے ڈگیا تے فیر نہ اٹھ سکیا۔ اوہدے ڈگن دی گونج پلیٹ فارم اُتے
دور تک سُنیوی۔ پر اوہدے ول دھیان دین والا کوئی نہیں سی۔ پلیٹ فارم اُتے نریاں ہندوواں
تے سکھاں دیاں بے جان لاشاں پیاں سن، جیہناں وِچ اوہدی لاش وی رل گئی۔

امرتسر جان والی ریل گڈی نکل چکی سی تے قبرستان بنے لاشاں نال بھرے پئے ٹیشن
اُتے اِک لماں سناٹا سی۔

نذیر کہوٹ

15 ستمبر 2008

کراچی (سندھ۔ پاکستان)

☆☆☆☆☆

شکرانہ

اپنا دُوجا پنجابی ناول 'واہگا' لکھدیاں جیہڑیاں کتاباں میرے زیرِ مطالعہ رہیاں یاں پڑھن وچ آیاں اوہناں وچوں کجھ خاص خاص کتاباں دی لسٹ میں تھلّے دے رہیاں۔ ایس توں وکھ تریخی حوالیاں لئی اخباراں، رسالیاں وچ پنجاب دی تریخ دے حوالے نال چھپن والے آرٹیکلز دے نال نال انٹرنیٹ اُتے موجود پنجابی ویب سائیٹاں جیہناں وچ 'اپنا' دی ویب سائٹ تے کجھ سکھ ویب سائیٹاں ذکر جوگ نیں دے ناں وی نالے دے رہیاں۔ ایہہ ناول لکھدیاں، پنجاب تے پنجاب دی تاریخ بارے پنجابی، اردو تے انگریزی وچ ان گنت انگریزی، اردو تے پنجابی کتاباں، لکھتاں، آرٹیکلز تے ہزاراں صفحے پنج ست ورھیاں وچ میری نظروں گذرے۔ جیہناں لئی میں ساریاں دا شکر گزار ہاں۔ پنجاب دی تاریخ دے 1700-1947 دے وچکارلے ڈھائی سو ورھے دا ویلا میرے ایس تاریخی ناول دا وشے اے پنجاب دے ایہہ ڈھائی سو ورھے اک بُجھارت نیں جیس نُوں بُجھن لئی تے ایہدے نال انصاف کرن لئی کئی جنم درکار نیں۔ میں اپنی کوشش کر ویکھی باقی جانے رب سچا تے پڑھن والے کہ میں کتھوں تک اپنی کوشش وچ کامیاب رہیاں۔

اپنے نگھے سجن، بہوں پیارے دوست تے مان یوگ پنجابی سوجھوان، تاریخ دان، ناول نگار، کھوجکار، نقاد تے پنجاب دی تریخ دے ڈونگھے جانو سنجھانو احمد سلیم ہوراں دا اُچیچے وِلوں شکر گزار ہاں جیہناں اپنے بہوں قیمتی ویلے وچوں کجھ ویلا کڈھ کے ایس ناول نوں پڑھن مگروں ایہدے بارے اپنے وچار سانجھے کیتے۔

چوہدری نذیر کہوٹ

Refrence's

Book's

Lahore as it was:Travelogue -1860 By: J.L.Kipling & T.H.Thorton

Lahore 1947: By:Ahmed Saleem

History of Sikhs:By Khushwant Singh

Maharani Jind Kaur By: M.L.Ahluwalia

Musalmans And Money lenders in the Punjab: By:S.S.Thornburn

The Punjab Peasant: By Sir Malcom Darling

Punjab Mutiny Report By: Sita Ram

Punjabi Heroic Tradition 1900-1947:By:Satya M.Rai

Mohammad Ali Jinnah:Hector Bolitho

Jinnah of Pakistan:Stanley Wolpert

Knowing Real Ranjeet Singh By:Dr.Maheep singh

Punjabi Muslamans. By:J.M.Wikeley(1915)

Freedom At Midnight:Larry Collins :Dominique Lapierre

The Historical Study of Maharaja Ranjit Singh's Times:By:Dr.Kirpal Singh

Newspaper's (Articles)

The Finest Gateway: By Majid sheikh Dawn Lahore July 08,2006

The fourteenth Gate: By:majid sheikh:Dawn Lahore 29th April 2006

The Maharajah and the education:Majid Sheikh: Dawn Lahore August 12.2006

The rise and fall of Courtesans:By Majid Sheikh:Dawn Lahore June 17 ,2006

The day Ahmad Kharal fell:Shafqat Tanvir Mirza: Dawn

Lahore :September 22,2006

Warris Shah and the Afghan Invaders:Shafqat Tanvir Mirza::Dawn Lahore July 22,2003

Summer of 1857: Shafqat Tanvir Mirza:DAWN Lahore: Friday,May,25,2007

Wattooos and 1857 War:Shafqat Tanvir Mirza

Dehli:A bloody Warning:By William Dalrymple:DAWN Lahore :Wednesday ,May 30,2007

Dayal :A man of great Presence:By Mahmood Zaman:Dawn Lahore May 2007

The unknown Lahore soldiers of 1857:Majid Sheikh Dawn ,Lahore,May 20,2007

Massacre of th Sialkot Sepoys:By Majid Sheikh:Dawn Lahore:June-2,2007

Lahore's fallen heroes :By Mahmood Zaman: Dawn Lahore: April 2007

Punjab and its battles:Excerpt:Dawn Karachi books and authors:Sept 23,2007

Punjab was not quiet:K.Yadav:The Tribune 10 may 2007:

Two Nation Theory: Qutubuddin Aziz: Dawn Karachi Letters:August 18,2003

A Victory Lost Throguh Treachery: By:K..S.Randhawa:Dawn 13 January 2004

When destiny and fate conspired against Sikhs victory:By:K.S.Randhawa: The Tribune Chandigarh January

13.2002

Negotiations on Punjab: By: Ishtiaq Ahmed: The News

September,2007

Lahore in 1919:By Lahori(Lahori's Note Book): Dawn 19

May ,2006

Punjab's Support for Lahore Resollution:By:Shafqat Tanvir

Mirza: March 24,2005

Internet

Maharaja Ranjit Singh:By: Sikh Missionary

College:Ludhiana.www.sikhmissionarycollege.net

Maharaja Ranjit Singh: Who ruled his peoples Heart's

By.K.K.Khullar: www.punjabifolk.com

Maharaja Ranjit singh:Shere Punjab www.sikhlionz.com

Jind Kaur:Maharani:sikhcybermuseum.org.uk

Maharani Jind Kaur(1817-1863)www.sikh-history.com

Chapter-47:The Well of Bibighar:Whites in

India:www.whitehistory.com

The First Sikh War:www.sikh-history.com

The Second Sikh War:www.sikh-history.com

Battle of Chillianwala: www.wikipedia.com

Sardar Sham Singh Attariwala:www.sikh-history.com

Sikhs in Scotland-The Second Anglo sikh war

1848-49:www.sikhsinscotland.com

Chillianwalla:January 13,1849:Major.A.H.Amin July

22.2007:www.orbat.com

Chillianwala Chase:S.A.J.Shirazi:www.pakistaniat.com

Master Tara Singh;(1885-1967).www.allaboutikhs.com

The glories of Amritsar in an undivided

Punjab:www.rediff.com.

1947 Partition of India:By: Ishtiaq Ahmed.www.apnaorg.com

The Partiton(9129-1947).www.panthkhalsa.org

کتابیات (اردو)

رنجیت سنگھ، سرلیپل گرفن: مترجم: مولوی نظیر حسین فاروقی

تاریخ لہور، کنہیا لال

تذکرہ روسائے پنجاب، (پنجاب چیفس)، سرلیپل گرفن، کرنل میسی: ترجمہ سید نوازش علی

خضر حیات ٹوانہ، پنجاب یونینسٹ پارٹی اور تقسیم ہند، ایئن ٹالبوٹ: مترجم طاہر کامران

تاریخ پنجاب، سید محمد لطیف

تقسیم پنجاب کی خفیہ کہانی، ترجمہ و تالیف، اطہر ندیم

پاکستان کی سیاسی تاریخ، پاکستان کیسے بنا، زہدا چوہدری، تکمیل و ترتیب حسن جعفر زیدی

پاکستان کی سیاسی تاریخ، مسلم پنجاب کا سیاسی ارتقا، زاہد چوہدری، تکمیل و ترتیب، حسن جعفر زیدی

کمپنی کی حکومت، باری

بھگت سنگھ، زندگی اور خیالات، احمد سلیم

شہید بھگت سنگھ، کے. کے کھلر

پنجاب کی سیاسی تحریکیں، عبداللہ ملک

پنجاب اور ازادی کی تحریکیں، ڈاکٹر اعظم چوہدری

پنجاب کی انقلابی تحریکیں، پروفیسر ستیہ ایم رائے

لوک پنجاب: مظہر الا اسلام

پنجاب کی لوک ریت، ڈاکٹر سید اختر حسین اختر
جب امرتسر جل رہا تھا، خواجہ افتخار
پنجاب کا مقدمہ، حنیف رامے
وارث شاہ، (زندگی اور زمانہ)
فرید، نانک، وارث، بلھا، سید افضل حیدر

پنجابی کتاباں

چار باغ پنجاب، مڈھلی انیویں صدی دا پنجاب، گنیش داس
تاریخ شہر لہور، بھولا ناتھ وارث
تحریک ازادی تے پاکستان وچ پنجاب دا حصہ، شفقت تنویر مرزا۔
پنجاب اُتے انگریزاں دا قبضہ، ڈاکٹر گنڈا سنگھ
کال بلیندی، اے ڈی اعجاز
پنجابی واراں، ڈاکٹر سید اختر حسین اختر
ہیر وارث شاہ، محمد شریف صابر
شاہ حسین، لوک ورثہ اشاعت گھر
آکھیا خواجہ فرید نے، محمد آصف خان
رسیدی ٹکٹ، امرتا پریتم
امرتا پریتم نمبر، سویر انٹرنیشنل لہور، ایڈیٹر، جمیل پال
دھندلا چانن، اقبال قیصر
نادر شاہ دی وار، نجابت، نواب سیال